PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SIVE

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRA, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA,

OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM

QUI

AB ÆVO APOSTOLICO AD INNOCENTII III TEMPORA

FLORUERUNT;

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM PRIORA ECCLESIÆ SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA;
DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS LECTIONIBUSQUE VARIANTIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;
OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS DETECTIS, AUCTA;
INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI SUBSEQUENTIBUS, DONATA;
CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;
OPERIBUS CUM DUBIIS TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;
DUOBUS INDICIBUS GENERALIBUS LOCUPLETATA: ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID UNUSQUISQUE PATRUM IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ TEXTUS COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR: CHARACTERUM NITIDITAS CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO OPERIS DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES PRIMA,

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIÆ LATINÆ A TERTULLIANO AD GREGORIUM MAGNUM.

Accurante J.-P. Migne,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIÆ TOMUS XLVII.

SUPPLEMENTUM AD OPERA S. AUGUSTINI.

TOMUS UNICUS.

PARISIIS, VENIT APUD EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM VULGO D'ENFER NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1849

★

1875, March 22.
Bequest of
James Walker, D.D., L.L.D.
(H. U. 1814.)
President of Harv. Univ.

Anal.

AD OPERA

SANCTI AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

SUPPLEMENTUM

COMPLECTENS

CELEBERRIMAS CRITICORUM ET DEFENSORUM SANCTI DOCTORIS

IN EJUS OPERA DISQUISITIONES,

NECNON IPSIUS

SANCTI AUGUSTINI OPUSCULA

A VARIIS ANECDOTORUM COLLECTORIBUS, NEMPE AMADUTIO, MAIO, MINGARELLI, FONTANI, E TENEBRIS ERUTA.

ACCEDIT

VARIANTIUM LECTIONUM

IN SANCTI PATRIS SERMONES SIVE GENUINOS SIVE SUPPOSITITIOS,

NOVISSIMA COLLECTIO QUAM E VARIIS MANUSCRIPTIS ERUERUNT DOCTISSIMI

A.-B. Caillau et B. Saint-Yves.

TOMUS UNICUS

OMNIBUS AUGUSTINIANÆ DOCTRINÆ STUDIOSIS DESIDERABILIS, IMO NECESSARIUS, QUACUMQUE ET QUANTUMVIS COMMENDANDA OPERUM EJUS EDITIONE FRUANTUR: NULLA, INTER NUMERO PROPEMODUM INFINITAS QUÆ AB ORTU TYPOGRAPHIÆ PRODIERUNT, RARISSIMA PRETIOSISSIMAQUE MONUMENTA CONTINENTE QUÆ NOS PRIMUM, NE SCILICET IMMORTALE S. PATRIS ÆDIFICIUM CORONIDE LITTERATORUM VOTIS EXOPTATA DIUTIUS CAREAT, COLLIGERE SUSCEPIMUS.

VENIT SEPTEM FRANCIS GALLICIS.

PARISIIS, VENIT APUD EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE PROPE PORTAM VULGO *D'ENFER* NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1849

ELENCHUS AUCTORUM

QUORUM OPERA IN HOC TOMO XLVII CONTINENTUR.

Ex typis MIGNE, au Petit-Montrouge.

SUPPLEMENTUM

AD OPERA

S. AUR. AUGUSTINI,

HIPPONENSIS EPISCOPI.

NOTITIA LITTERARIA

IN VITA, SCRIPTIS ET EDITIONIBUS OPERUM S. AUGUSTINI.

(Schœnemanni Biblioth. Lipsiæ 1794.)

CAPUT PRIMUM.

Vita S. Augustini.

Natus est Tagastæ, obscuro Africæ oppido, in mediterranea Numidiæ parte, haud procul a Madauris et Hippone Regio sito, idibus Novembris anno CCCLIV, i. e. trecentesimo quinquagesimo quarto, parentibus honestis de Curialium, seu eorum qui munia publica procurabant in municipiis, numero, ut tradit Possidius. Pater erat Patricius, mediocri fortuna, sed liberali et propenso in omnes animo, simul tamen iracundus et ferox, ut ipsum pinxit Augustinus (a); fidem Christianam sub finem vitæ demum amplexus; mater Monica, clarissimum inter Christianos nomen, quæ liberos suos ab incunabulis statim religionis Christianæ sensu et amore imbuit. De infantia sua, prima educatione, et institutione deinde puerilis ætatis ipse plura retulit in Confessionibus, quam ad sequentia vitæ ejus acta illustranda opus erat et conducibile. Vividum fuit scilicet aut fervidum potius pueri et adolescentis ingenium, partim a sanguine parentis, partim cœli natura. Jam pater liberos suos, ut ex variis elucet, quæ memoriæ de eo Augustinus prodidit, medullitus amabat et in sinu gaudebat de quibuscumque aut ingenii aut corporis quas exsererent viribus; mater pia sane nec minus prudens, plurimum tamen indulsit appetitui filii, qui, si strenue litteras disceret, satis bene educari videbatur. Hinc semina ingentium vitiorum simul cum ætate maturescente succreverant, quæ si non ipsum penitus perdidissent, videbantur tamen a fide christiana abstrahere et plane reddere alienum. Postquam Madauris aliquamdiu Latinis imprimis litteris et oratoriæ artis elementis vacasset, nam Græcarum litterarum tum eum tædebat et postea nonnisi leviter eas attigit: Carthaginem missus est, ut

A eloquentiæ, qua sola tunc hominibus mediocri loco natis ad gloriam et opes aut in foro aut in academiis consequendas patebat via, studium excoleret; quem in finem, ut ipse narrat, pater gloriæ cupidus plus sumptuum, quam domesticæ paterentur facultates, ei suppeditabat. Ibi tum fiebat, ut, cum aliquantisper et urbis et commilitonum exemplis pellectus et suapte natura proclivis, nec angustias fortunarum sentiens, dissolutiori vitæ sese dedisset, annum vix decimum octavum natus *Adeodatum* filium ex concubina susciperet, quem puerum frugi et acris ingenii non semel in scriptis suis laudat et immatura morte in ipso adolescentiæ flore sibi ereptum doluit. Sed antequam ei hic puer natus esset, patre orbatus est, nec tamen magnam inde studiorum suorum

B jacturam fecit, siquidem et mater quibuscumque posset modis necessaria ei prospexit, et Romaniani cujusdam, quem idcirco enixe prædicat, liberalitas effecit, ne ei quidquam non solum ad necessitatem, sed et jucunditatem vitæ deesset. Circa id tempus agebat vero ætatis annum undevigesimum, ad sapientiæ seu philosophiæ cognitionem se applicuit, incitatus subito libro Ciceronis, qui Hortensius erat inscriptus et ad sapientiam amplectendam hortabatur; quæ cogitatio sic totum eum cepit et ad tempus tenuit, ut, sepositis extemplo oratoriis exercitationibus, omnes spes rationum suarum, quæ non cum illa conjungi posse, et ex ea quasi nasci viderentur, abjiceret et fastidiret; tametsi deliberabundus adhuc velut inter anfractus et confragosa hæreret, qua-

C lis via sibi ingredienda esset. Ex una parte interiore quadam mentis agitatione, quam religionis aliquis sensus ex prima pueritiæ perceptione residuus tetigit et quasi afflavit, ad Christianam doctrinam ferebatur, ex altera parte variæ ac multiplices veterum Græcorum et Romanorum sapientium scholæ eum

(a) Conf. l. IX, n. 9 et 19.

invitabant. Sed cum semel inter hæc Scripturas sacras legere cœpisset, tantum subito eum cepit humilis earum et vilis, ut ipsi, Tullianam dignitatem spiranti, videbatur, dictionis tædium, ut non magis declinasse quam refugisse hanc semitam dici possit. Tradidit ergo se alteris, non tamen magistri alicujus institutioni confidens, sed suopte studio. Arripuit primum Aristotelis Categorias, quas a rhetore Carthaginensi magistro suo mirifice commendari audierat, easque solus non solum legit, sed percepit etiam, ut ex sermonibus cum iis, qui easdem in schola cum voce, tum figuris in pulvere depictis didicerant, institutis expertus est. Ab eo tempore pariter omnes liberalium artium libros per se ipsum legit, et intellexit quoscumque legere poterat, et quidquid de arte loquendi et disserendi, quidquid de dimensionibus figurarum et de musicis et de numeris, sine magna difficultate et nullo hominum tradente. Per hanc ipsam de sapientia consequenda sollicitudinem incidit in Manichæos, quos postea, cum probe illos cognovisset, apte vocat homines *superbe delirantes, carnales et loquaces*. Nam cum nescio quam reconditam et abstrusam assectatoribus suis initiandis pollicerentur sapientiam : nugas et vana acumina venditabant, et sobrietatem castitatemque in ore gerentes vitam omni nequitiarum et turpitudinis genere commaculabant. Quæ quamquam Augustini perspicacem animum fugere non poterant, non impedire tamen potuerunt, quominus per novem integros annos, ingenti matris dolore, eos sequeretur. Quare quod ipsum in consortio eorum retinuit, nihil pene aliud fuisse videtur, quam spes jucunda, fore, ut, superatis auditoris aliisque discentium docentiumque gradibus, ad mysteria tandem penetraret. Docuit interea temporis primum Tagastæ, quo ad tempus se contulerat, grammaticam, et postquam inde Carthaginem rediisset, ibi rhetoricam professus est. Scripsit tum quoque, anno ætatis vicesimo sexto aut septimo, primos libros suos *de Apto et Pulchro*, sed qui jam tum, cum Confessiones scriberet, interciderant. Inter hæc accidit, ut amici quidam ejus, qui Romam proficiscendi consilium ceperant, ipsi quoque, et honoris majoris et amplioris emolumenti in ea urbe, quæ litterarum studia præmiis uberrimis aleret et ubi juvenes magistrorum subsellia frequentantes morum modestia et studiorum quodam ordine longe a ferocia Carthaginensium abhorrerent, ostentatione, ut secum iter faceret persuaderent. Vix autem e matris amplexibus arte quadam se extorsit, et cum tandem Romam appulisset, gravi morbo, qui morti propinquum fecit, implicatus est, ex quo simul ac paulisper convaluisset, scholas aperit et discipulos longe quidem a Carthaginensium licentia alienos sensit ; sed quod iidem pessime audirent ob turpitudinem, qua in fraudem magistri, cui mercedem deberent, quasi conspirarent, eumque, ubi aliquamdiu audiissent, desererent et ad alium transirent ; et hæc sprevit. Posteaquam igitur Mediolanenses a præfecto urbis Symmacho petiissent, ut sibi rhetoricæ magistrum provideret, Augustinus hanc provinciam ambivit et dictione proposita probatus Mediolanum ab eo missus est anno circiter 384.

Hic vero locus fuit, unde totius vitæ ejus conversio et commutatio originem duxit. Nam cum Ambrosii urbis illius episcopi sermones, quos statis diebus ad populum habere solebat, nulla quidem ab initio alia de causa, quam ob eloquii suavitatem, frequentasset, sensim cum verbis res ipsæ animum ejus penetrarunt, et primum quidem Manichæorum dogmata, quæ diu quidem falsi convincere optabat, concusserunt ; mox ubi ipse tandem omnibus ingenii animique viribus obniti cœpisset, funditus everterunt. Fuit sub recentem hanc de hæresi sua inveterata victoriam, cum mater ejus, quæ a prima filii in Italiam transfretatione consolari non potuisset, Mediolanum accederet ; quam mirifica de novo rerum statu lætitia cepit. Sed etsi illam quidem hæresin exuisset et catholicæ fidei redditus videretur, incertus tamen, quem vitæ et studiorum cursum in posterum teneret, dubiorum aculeis et consiliorum celeri fluctuatione vexatus ac jactatus est. Animum modo huic, modo illi adjicit; quæ modo cœpisset, medio opere rursus dimisit et in aliis viam vix ingressus substitit. Erat vero nullus tum non solum in rebus suis, sed et in alienis casus tam fortuitus, quin nova aliqua sollicitudine animum ejus maceraret aut novo aliquo proposito accenderet. Non parum etiam aluit et auxit hanc animi concitationem et ex crebro sensuum impulsu et affectuum vehementia conflictuum Platonicorum lectio, cui plurimum tempus tribuebat. Addidit his Pauli epistolas, quarum obscurior sensus cum gravitate conjunctus facile intelligi potest, quantopere animum inter metus et terrores omnisque generis phantasmata suspensum percellere debuerit. His accedebant quotidianæ confabulationes cum Alypio et Nebridio familiaribus, quorum hic Carthagine Mediolanum nullam aliam ob causam se contulerat, quam ut ipsi adhærere posset, ille diu noctuque consilia de vitæ communione et perpetua invicem societate instituenda agitabat. Adde matris nullo non tempore quiescentem sollicitudinem, gemitus et preces, quas indefessa cum in templis, tum domi, pro filii salute ad Deum effunderet, et quæ Augustinum latere minime poterant, immo et ipsius cum eo conversationis partem plurimam efficiebant ; itemque Ambrosii monita et cohortationes aut amicas reprehensiones : et intelliges, paucos futuros fuisse, quos tantæ animi perturbationes non fregissent et penitus oppressissent. Aliter tamen Augustino pro ingenii felicitate et ignea imaginationis ejus natura accidit. Nam cum ipse et Alypius a Pontitiano quodam, Afro genere, in palatio Valentiniani Mediolani militante, vitam S. Antonii enarrari audiisset, tantus ex ea auditione omnia mentis sensa et ideas superavit pectoris tumultus et exæstuans affectus, ut excluso omni rerum externarum impulsu, cœlum velut cogitatione

peteret, et numen ipsum quasi intercedere huic fremitui cogeret. Nam subito divinitus, ut ipsi videbatur, audita voce, omnis hic furor resedit et lenioribus de vitæ ratione conformanda deliberationibus locum fecit.

Primum igitur (accidit vero a. 386) omnibus terrestribus curis valedicere statuit, refugit consilium quod ipsi sederat novissimum, uxoris ducendæ, gloriæ item ex litteris capiendæ fastidium subiit, et insecutis mox vindemialibus feriis magisterio suo sese abdicavit; atque sic gravissimis muneris et cupiditatum vinculis exsolutus, in rus (villam *Cassiacum*) concessit, et in matris amicorumque congressionibus de quæstionibus utilibus nec raro subtilibus otium sanctum et Deo totum dicatum exegit. Varia, quæ ex illius cum amicis colloquiis per idem spatium enata et ab eo edita sunt opuscula, facile ex temporis quam singula in recensu præferunt nota cognosci possunt. Ex hoc recessu tandem Mediolanum rediit, ut sacrum baptismum per Ambrosium susciperet; quod contigit in Paschatis pervigilio, nocte ante 25 aprilem a. 387. Paulo post ipsi et amicis Alypio et Evodio, Tagastensi eodem, cum simul Deo servire unaque habitare proposuissent, eorumque omnium curam Monica, perinde ac si singulorum parens exstitisset, gereret, in Africam remeare ibique locum vitæ suæ instituto aptum quærere placuit. Cum eo erat Navigius frater et Adeodatus filius : sed cum ad Ostia Tiberina pervenisset, mater optima subito morbo correpta (paucis ut Benedictini supputant diebus ante idus Novembres a. 387) decessit. Dolorem ex ejus obitu sibi inflictum verissimis verbis expressit, dum *quasi dilaniatam sibi vitam*, *quæ una facta fuerit ex sua et illius* diceret (*a*). Jam vero hac tam dulci itineris comite orbatus, dilato ad tempus in Africam reditu, Romam divertitur. Ubi cum antea cum Manichæis familiarissime vixisset, iidemque interceptam discessu ejus consuetudinem revocare cuperent, ille vero refugeret iisque errores suos et pravitatem vitæ serio exprobraret, post varias ab initio velitationes, tandem in apertum illud adversus eos cunctos ac singulos bellum prorupit, quod sine ulla virium et animi relaxatione ad obitum usque acerrime voce et scriptis gessit. Scripsit itaque, Romæ constitutus, sine intercapedine libros, quorum fama mox omnem Africam est pervagata, *de Moribus Ecclesiæ catholicæ* et *de Moribus Manichæorum*, in quibus jactantiam eorum de falsa et fallaci sua continentia reprimere studuit; ibidemque opus de *Libero arbitrio* contra disputationes eorum de origine mali, quod illi ab immutabili quadam et Deo coæterna natura deducebant, ipse ex libero voluntatis arbitrio derivabat, inchoavit. Nondum autem in his libris (quorum primum tantum Romæ conscripsit, reliquos

A duos jam presbyter addidit) attigit quæstionem *de gratia Dei*, *qua suos electos sic prædestinasset*, *ut eorum*, *qui jam in eis uterentur libero arbitrio*, *ipse etiam præparet voluntates*, quoniam id solum quæstionis erat, *unde malum* : non *unde redeatur ad pristinum vel ad majus perveniatur bonum* (*b*). At sæpe postea a Pelagianis ad hos ipsos libros, quasi eorum causam in iis egisset, provocatum est, nec parum ipsum sollicitum habuit in Retractationum libris, ut eorum quæ tunc disputasset, cum serioribus opinionibus suis nexum et quasi cognationem ostenderet. Roma digressus mense Augusto vel Septembre anni 388. Africam exeunte hieme appulit et per Carthaginem Tagastam petiit, ubi rure, id est, agris paternis, qui hæreditario jure ipsi obtigerant (*c*), vivere constituit;

B ac transegit ibi fere triennium procul ab omnibus sæculi curis, meditationibus et exercitiis sacris vacans, ac nihil pene a monacho differens. Assumpserat vero ad idem vitæ institutum, quod ipsum, vel locum ubi degebant, *monasterium* appellat (*d*), amicos quosdam, quorum numerum augeri haud ægre patiebatur. Interim et scriptorum suorum, quæ identidem sat grandibus voluminibus emisit, et hujus speciosæ vitæ fama usquequaque adeo percrebuerat, ut et secessus ejus resonaret, et ipse ea loca, quibus episcopus deesset, accedere caveret, metuens, ne, si qui agnoscerent, invitus ad episcopatum traheretur. Tanto magis improvisum ei accidit, quod, cum amici cujusdam gratia, quem Deo se lucrari posse putabat, ut secum in monasterio esset, sub finem

C anni 391 Hipponem Regium, securus, quia episcopum locus haberet, adiisset, ibique Valerii interesset concionibus, subito ad monitum illius de ordinandi presbyteri necessitate, magno cum tumultu et clamore omnium raperetur et quantumvis repugnaret, crearetur presbyter. Ferunt tunc quosdam, cum lacrymas eum effundere vidissent, suspicatos, eas pœnitentiæ deberi, quod non continuo episcopus factus esset, studuisse consolari suggerendo, presbyterium quidem infra dignitatem ejus esse, proxime tamen ad episcopatum accedere. At alia et dignior ipsi erat lacrymarum causa, ut non semel in scriptis suis professus est. Quippe longe augustior et gravior ipsi quam vulgo plerisque eam ambientibus omnis hæc sacrorum officiorum provincia videbatur, et metue-

D bat, ne tantum non in se præsidii haberet, quam ad eam rite obeundam opus esset. Quapropter etiam id temporis, quod interesset ab ordinatione sua ad Paschatis festum a. 392, dari sibi ad præparandum optavit, et cum impetrasset, in solitudinem se recepit. Igitur muneris illius primordia ex hoc demum tempore juste repeti posse videntur. Prima autem ipsius cura fuit, ut Hippone quoque monasterium institueret, in quo vota ejus adjuvit Valerius, horto Ecclesiæ Hip-

(*a*) Confess., l. IX, c. 12, n. 30.

(*b*) Retract., l. I, cap. 9, § 2.

(*c*) Possidius in Vita Augustini, c. 3, narrat eum agros suos, simul ac Tagastam rediisset, vendidisse et pretium distribuisse pauperibus. Quod si vere ab illo proditum fuit, necesse est, eum vel in alienatis aut alienis plane degisse, aut saltem partem de suis retinuisse.

(*d*) Sermo 355, c. 1, n. 2.

ponensis ad hunc usum ei concesso. Aliam deinde et præclaram de Ecclesia bene merendi et simul nomen suum illustrandi occasionem nactus est per eumdem Valerium, eo quod ipsi coram se concionandi potestatem faceret. Quod quidem antehac a presbyteris fieri insolitum in Ecclesiis Latinis, mox ubi prælvisset Valerius, Græcus natione scilicet et Latini sermonis usu tardior, plures per Africam episcopi imitati sunt. Nec vero desiit inter hæc et cætera muneris avocamenta scriptis insigniora fidei capita aut illustrare et apud suos corroborare, aut contra aliter ac prave sentientes astruere et defendere; assiduum insuper ipsi cum amicis tam propinquis loco, quam remotissimis permultis, fuit commercium. Tanta vero fuit hujus presbyteri apud omnes etiam Africæ episcopos citra invidiam existimatio, ut summa dignitate inter eos viri, veluti Aurelius, consilia ejus lubenter admitterent, et cuncti adeo in concilio Hipponensi a. 393, sine exemplo coram ipsis *de fide et symbolo* sermonem facere eum juberent. Quibus omnibus de causis haudquaquam sane inanibus metuens Valerius, ne, sicubi episcopus deesset, ad Ecclesiam illam regendam subito evocaretur, petiit ab Aurelio Carthaginis episcopo totiusque Africæ primati, ut sibi liceret eum collegam et coepiscopum suum facere. Quod ubi impetrasset, mox clero et populo suo pluribusque episcopis præsentibus significavit et magno cum omnium consensu a Megalio episcopo Calamensi Numidiæ primati, cujus hæ partes erant, postulavit, ut episcopum ordinaret. Intercedebat quidem ejus ordinationi, criminis nescio cujus eum insimulans Megalius; sed ubi falsum illud esse, in hoc ipso litigio cognovisset, pœnituit eum calumniæ, nec diutius in ordinationem ejus consensum cohibuit. Sed et ipse Augustinus reluctabatur et non nisi prolatis variis, non Africanis modo, sed transmarinis exemplis, quæ ab Ecclesiæ consuetudine non abhorrere probarent, ut vivente adhuc episcopo alius eidem Ecclesiæ præficeretur, vinci potuit. Apte hoc loco ad ingenium hominis declarandum de recusatione ejus excidit Benedictinis: *Non minor erat ejus modestia et religio, quam tot illustrium virorum, qui ætate illa, ut episcopatum susciperent, sicuti scribit* (*a*), *tenebantur inviti, perducebantur, includebantur, custodiebantur, patiebantur tanta quæ nolebant, donec eis adesset voluntas suscipiendi operis boni*. Contigit ordinatio ejus exeunte anno 395 aut sub initium sequentis. In hanc vero tam insignem dignitatem ipse tantum de suo transfudit honorem atque claritudinem, ut nullum eo illustriorem episcopum Ecclesia Latina noverit. Nam etsi jam ante susceptum episcopatum summa esset A presbyteri celebritas, nec ipsos episcopos puderet ejus consilia et vota exsequi, nulla tamen erat auctoritas ejus legibus ecclesiasticis confirmata, circumscriptaque agendi licentia alieno arbitrio. Ex quo vero semel ad regendam Ecclesiam Hipponensem evectus est, ex ejus nutu atque ordinatione non solum Valerius coepiscopus, sed Aurelius etiam Carthaginensis episcopus et totius Africæ primas, totaque cum eo Ecclesia Africana, quin immo transmarinæ Ecclesiæ per totum Occidentem, plurimæque in Orientis partibus pependerunt.

Nostrum quidem in præsenti non est omnium ejus factorum gestorumque historiam contexere, quippe quæ cum universa temporum illorum ac eventuum serie tam arcte cohærent, ut sine accurata B istorum enarratione parum concinne fieri possit, nec, si locus minus esset alienus, nostram operam post tot summorum virorum diligentiam requirant. Exspectabitur vero imago viri, qualis ab hoc tempore fuerit, ex scriptis ejus gestorumque memoria expressa, in qua, si minus acute viderim, qui colorum delectus esset habendus, id reprehendi non ægre patiar. Ac primum quidem huc facit vitæ privatæ ejus consideratio. Natura vehemens erat, facileque sensibus commovebatur, ita ut quæcumque objicerentur, subito complecteretur, modumque non raro in fruendo excederet. Exercitiis ergo quotidianis huic animi morbo ac imbecillitati mederi instituerat, nempe contemplatione sui ipsius ac investigatione vitiorum, prece porro continua et studio amorem C Dei in se augendi. Ac hoc, postremum quidem potissimum fuit præsidium, quo contra cupiditatum impetus ac insidias uti soleret. Nimirum ut celeres istos sensuum motus et crebras vibrationes aut sisteret aut saltem præpediret, alio convertere opus habuit interna quadam contentione animique ad sublimiores cogitationes evectione aut potius raptu, quo plurimum omni tempore ac in omni contemplationis genere homines vividi ingenii potuisse compertum est. Nec vero iste nisus infirmioris erat cerebri, aut mentem ejus de statu deturbabat, sed utebatur etiam in his ratiocinatione quadam ipsi propria et velut ex perfecta cognitione et propiori aspectu inflammari videbatur. Hinc querebatur apud se de lassitudine D sua, quæ impediret, quominus Deum, prout vellet, amaret. Metuens scilicet corporis imaginem in Deo concipere, sensu tamen amplecti cupiebat, quæ solius intellectus erant. Nam pulchritudinem et dulcedinem Dei laudat et in amplexus ejus vitam suam currere dicit et cum illo quasi amico et familiari blando sermone, colloquebatur (*b*). Nec tamen emen-

(*a*) Ipsius verba in *ep. ad Donatum* 173, n. 3.

(*b*) Confess. l. XIII, c. 8, n. 9: « Da mihi te, Deus meus, redde te mihi: te enim amo, et si parum est, amem validius. Non possum metiri, ut sciam, quantum desit mihi amoris ad id quod sat est, ut currat vita mea in amplexus tuos, nec avertatur donec abscondatur in abscondito vultus tui. Hoc tantum scio, quia *male est* præter te, non solum extra me, sed et in me ipso, et omnis mihi copia quæ Deus non est, egestas est! » Ibid. lib. eod. cap. 29, et sq. fin.: « Et attendi ut invenirem, utrum septies vel octies videris, quia bona sunt opera tua, cum tibi placuerunt: et in tua visione non inveni tempora, per quæ intelligerem, quod toties videris, quæ fecisti. Et dixi, O Domine, nonne ista scriptura tua vera est, quoniam tu verax et veritas edidisti eam? Cur ergo

dare inter ea cessavit, quotquot in se deprehenderet vitia, sed ita, ut non sibi illud arrogaret, sed Deum ipsum operari in se putaret, quo magis eum in dies vicissim amore complecteretur; indeque enata illa de operatione Dei in homine seu gratia divina effectrice opinio, quæ plurimum per totam vitam ejus dominata est. Cæterum erat affabilis et blandus, et tam singulis, quam toti Ecclesiæ suæ, bene cupiebat. Mores emendare haud postrema ejus erat cura, et nihil fucatæ tribuens religioni, bene discernebat, quæ ex recto animi proposito, quæve ex momentanea commotione aut levitate aliqua proficiscerentur : id quod tot ejus seu ad amicos, seu alios quoscumque, consilia, monita atque cohortationes per epistolas communicata declarant. Nec vero disciplinam Ecclesiæ severis legibus exercebat, et parcissimus erat in puniendo. Idem nec avarus in augendo Ecclesiæ patrimonio, quippe qui hæreditates non appeteret, quasdam vero sibi oblatas recusaret et redderet; quam ob rem a nonnullis etiam reprehendebatur, quod minus Ecclesiæ bonis prospiceret. Sed vitæ solitariæ ut antea cupidissimus, cum per episcopi negotia et officia humanitatis, quæ ipsi novum munus erga hospites injungebat, sequi illam minime posset, novum monasterium in ipsa episcopali domo constituit, unde juniores alumnos ad ministeria ecclesiastica subinde provehere solebat. Ac sane multifariarum rerum administratio cum episcopi talis loci munere in Africa erat conjuncta, in quibus tamen omnibus expediendis ita se gessit, ut numquam florentiorem Ecclesiæ Africanæ statum fuisse existiment, quam cum ille summæ rerum non loci jure, sed per summam auctoritatem præesset. Nam et concionabatur non solum statis diebus absque intermissione, sed et alias creberrime et numquam sine ingenti hominum confluxu et studio. Ipse autem summo ardore ac contentione ad fatigationem usque id agebat, ut verba sua in animos penetrarent, audientes percellerent, commoverent, incenderent (a). Præterea respondebat quotidie iis, qui vel præsentes, vel de privatis rebus, vel de Ecclesiæ et fidei rationibus, vel de moribus, vel denique, quod frequentissime fieri solebat, de locis biblicis ipsum consultabant. Ut nihil de iis dicam, qui more jam pridem in Ecclesiis inoleto in causis litigiosis, antequam in jure desuper contenderent, arbitrium episcopi deposcere solebant; cujusmodi interpellationes non exiguo ipsi temporis impendio constabant. Quæstiones autem illæ, quas diximus crebro ad eum deferri solitas, ex momentis fere levibus erant repetitæ et ab inani et frivola Africanorum sedulitate profectæ, de quibus vere si quid umquam Erasmus pronuntiavit : *Uberiores fructus nobis dedisset illud ingenium, si in Italia Galliave vel nasci, vel vivere contigisset. Rudis erat Africa, voluptatum avida, studiorum inimica, curiosarum rerum appetens. Unde frequenter illum exercent quæstionibus frivolis, nec multum facientibus ad pietatem : et ad suæ gentis affectus sæpe cogitur attemperare calamum. Verum tali excolendo senticeto tali opus erat agricola. Quamquam digniora lectu scriptura erat, si vel ad Romanorum aut Græcorum judicia se composuisset, vel minus indulsisset simplicium imperitiæ. Sed Christiana charitas prius habet prodesse quamplurimis, quam probari præcipuis, fraternæ salutis, quam suæ gloriæ sitientior. Quosdam autem, præcipue mulierculas pia quædam habebat ambitio, pulchrum esse ducentes, qualecumque scriptum impetrasse ab episcopo. Ita factum est, ut dum vir pius omnium votis obsequitur, minus alicubi satisfaciat lectori fastidioso* (b). Enimvero non inter Africam solum hæc inania erat domestica; sed in Italia etiam aliisque Occidentis provinciis erant, qui omnes ab eo veluti oraculo quodam quæstiones solvi atque explicari posse putarent, quibus non litteris solum, sed integris voluminibus sæpe respondere opus habuit, dum nemini non satisfacere non magis per summam charitatem, quam laudis ac honoris causa, cujus quidem ad finem vitæ appetentissimus mansit, cuperet. Publica deinde Ecclesiæ cura sæpe eum ad concilia et synodos vocabat, in quibus partim de disciplina atque moderatione Ecclesiæ in universum tuenda reparandave, aut de singulis consuetudinibus dis-

tu mihi dicis, non esse in tua visione tempora; et ista scriptura tua mihi dicit per singulos dies, ea quæ vidisti te vidisse bona sunt? Et cum ea numerarem, inveni quoties? Ad hæc tu dicis mihi, quoniam tu es Deus meus, et dicis voce forti in aure interiore servo tuo perrumpens meam surditatem, et clamans : O homo, nempe quod Scriptura mea dicit, ego dico. Et tamen illa temporaliter dicit, Verbo autem meo tempus non accidit, quia æquali mecum æternitate consistit. Sic ea, quæ vos per spiritum meum videtis, ego video; sicut ea, quæ vos per spiritum meum dicitis, ego dico. Atque ita cum vos temporaliter ea videatis, non ego temporaliter ea video. Et audivi, Domine Deus meus, et elinxi stillam dulcedinis ex tua veritate. »

(a) Digna sunt verba ejus, quæ a pluribus ac vulgo solet legantur ex libro de catechizandis rudibus cap. 2, n. 3 : « Mihi prope semper sermo meus displicet. Melioris enim avidus sum, quo sæpe fruor interius, antequam eum explicare verbis sonantibus cœpero : quod ubi minus, quam mihi notus est, evolvero, contristor linguam meam cordi meo non potuisse sufficere. Totum enim quod intelligo, volo, ut, qui me audit, intelligat; et sentio, me non ita loqui, ut hoc efficiam; maxime, quia ille intellectus quasi rapida coruscatione profundit animum : illa autem locutio tarda et longa est, longeque dissimilis; et dum ista volvitur, jam se illa in secreta sua condidit; tamen quia vestigia quædam miro modo impressit memoriæ, perdurant illa cum syllabarum morulis; atque ex iisdem vestigiis sonantia signa peragimus. *Nos autem plerumque in auditoris utilitatem vehementer ardentes*, ita loqui volumus, quemadmodum tunc intelligimus, cum per ipsam intentionem loqui non possumus. Et quia non succedit, angimur, et velut frustra operam insumamus, tædio marcescimus; atque ex isto tædio languidior fit idem sermo et hebetior, quam erat unde perduxit tædium. *Sed mihi sæpe indicat eorum studium, qui me audire cupiunt, non ita frigidum esse eloquium meum, ut videtur mihi; et eos inde aliquid utile capere, ex eorum delectatione cognosco*; mecumque ago sedulo, ut huic exhibendo ministerio non desim, in quo illos video bene accipere quod exhibetur. »

(b) In præfatione epistolis præmissa, quæ est in tomo II Opp. statim in aversa tituli pagina.

ceptabatur, aut de vita et moribus clericorum singulorum judicium fiebat, aut denique pro doctrina confirmanda custodiendaque consilia salutaria agitabantur, ac hæreticorum ac schismaticorum dogmata artesque damnabantur et impugnabantur. Interfuit igitur conciliis, de quibus quidem exploratum est, Carthaginiensibus, quarto a. 398, quinto eodem anno, sexto et septimo a. 419 in causa appellationum habitis; Africano tertio a. 401, et quarto a. 407; Collationi adversus Donatistas a. 411; Cirtensi contra eosdem a. 412, et Milevitano contra Pelagianos a. 418. Atque ut nulla harum synodorum acta clariora sunt, quam quæ ad hæresium impugnationem spectarunt, ita Augustini quoque nulla vel in iisdem, vel suopte consilio gesta illustriora sunt, quam adversus suæ ætatis hæreticos.

Hic Schœnemannus, suæ sectæ indoli nimium indulgens, S. Augustini contra hæresim nobilissimos agones tanta invidia prosequitur ut minus historicum quam sycophantam agere videatur. Quæ igitur illius Notitiæ supererant, nostrisque fuerant nimis fidenter inserta columnis, succidimus, atque ex Possidio, charta medicabili adhibita, supplemus, alibi dicta repetere quam hæretica proferre eligentes. Edit.

« Docebat, *inquit Possidius*, et prædicabat ille privatim et publice, in domo et in ecclesia, salutis verbum cum omni fiducia adversus Africanas hæreses, maximeque contra Donatistas, Manichæos et Paganos, libris confectis, et repentinis sermonibus, ineffabiliter admirantibus Christianis et collætantibus, et hoc ipsum ubi poterant non tacentibus, sed diffamantibus. Sicque, adjuvante Domino, levare in Africa Ecclesia catholica exorsa est caput, quæ multo tempore illic convalescentibus hæreticis, præcipueque rebaptizante Donati parte majorem multitudinem Afrorum, seducta et oppressa jacebat. Et hos ejus libros sive tractatus mirabili Dei gratia procedentes ac profluentes, instructos rationis copia, atque auctoritate sanctarum Scripturarum, ipsi quoque hæretici concurrentes cum Catholicis ingenti ardore audiebant: et quisquis, ut voluit, et potuit, notarios adhibens, etiam ea quæ dicebantur excepta descripsit.

« Ejus dicta atque excepta, maxime Donatistæ in eadem Hipponensi vel vicina manentes civitate, ad suos episcopos deferebant. Quæ cum audissent, et contra forte aliquid dicerent, aut a suis refellebantur, aut eadem responsa ad sanctum Augustinum deferebantur, eisque compertis, patienter ac leniter, et, ut scriptum est, cum timore et tremore salutem omnium operabatur (*Philipp.* II, 12): ostendens, quam nihil illi refellere voluerint ac valuerint, quamque verum manifestumque sit quod Ecclesiæ Dei fides tenet ac docet. Et hæc diebus ac noctibus ab eodem jugiter agebantur. Nam et epistolas privatas ad quosque ejusdem erroris episcopos, et eminentes scilicet laicos dedit, ratione reddita admonens atque exhortans, ut vel ab illa se pravitate corrigerent, vel certe ad disputationem venirent. At illi causæ

A diffidentia ne quidem unquam rescribere voluerunt: sed irati furiose loquebantur, atque seductorem et deceptorem animarum Augustinum esse, et privatim et publice conclamabant; et ut lupum occidendum esse in defensionem gregis sui, dicebant et tractabant; omniaque peccata a Deo indubitanter esse credendum posse dimitti iis qui hoc facere ac perficere potuissent, nec Deum timentes, nec homines erubescentes. Et ut eorum causæ diffidentia cunctis innotesceret, elaboravit: et publicis gestis conventi, non sunt ausi conferre. Habebant etiam iidem Donatistæ per suas pene omnes Ecclesias inauditum hominum genus perversum ac violentum, velut sub professione continentium ambulantes, qui Circumcelliones dicebantur. Et erant in ingenti numero et
B turbis per omnes pene Africanas regiones constituti. Qui malis imbuti doctoribus, audacia superba et temeritate illicita, nec suis, nec alienis aliquando parcebant, contra jus fasque in causis interdicentes hominibus: et nisi obedissent, damnis gravissimis et cædibus afficiebant, armati diversis telis, bacchantes per agros villasque, usque ad sanguinis effusionem accedere non metuentes. Sed dum verbum Dei sedulo prædicaretur, et cum his qui oderant pacem, pacis ratio haberetur, illi loquentem debellabant gratis. Et cum adversus eorum dogma veritas innotesceret, qui volebant et poterant, sese inde vel eripiebant vel subducebant, et paci atque unitati Ecclesiæ cum suis quibus poterant cohærebant. Unde illi sui erroris congregationes minui videntes, atque
C augmentis Ecclesiæ invidentes, accensi exardescebant ira gravissima, et intolerabiles persecutiones unitati Ecclesiæ compacti faciebant; ipsisque sacerdotibus catholicis et ministris aggressiones diurnas atque nocturnas, direptionesque rerum omnium inferebant. Nam et multos Dei servos cædibus debilitaverunt. Aliquibus etiam calcem cum aceto in oculos miserunt, aliosque occiderunt. Unde etiam suis iidem Donatistæ rebaptizatores in odium veniebant.

« Aliquoties vero etiam vias armati iidem Circumcelliones contra famulum Dei Augustinum obsederunt, dum forte iret rogatus ad visitandas, instruendas et exhortandas catholicas plebes; quod ipse frequentissime faciebat. Et aliquando contigit, ut illi succenturiati hactenus perderent captionem: evenit
D enim Dei quidem providentia, sed ducatoris hominis errore, ut per aliam viam cum suis comitibus, sacerdos quo tendebat venisset, atque per hunc quem postea cognovit errorem, manus impias evasisset. Et cum in omnibus liberatori Deo gratias egisset, omnino suo more illi nec laicis nec clericis pepercerunt, sicut publica contestantur gesta.

« Inter ea silendum non est, quod ad laudem Dei per illius tam egregii in Ecclesiâ viri studium domusque Dei zelum adversus prædictos rebaptizatores Donatistas gestum et perfectum est. Cum forte unus ex iis quos de suo monasterio et clero episcopos Ecclesiæ propagaverat, ad suam curam pertinentem Calamensis Ecclesiæ diœcesim visitaret, et quæ didicerat

pro pace Ecclesiæ contra illam hæresim prædicaret, A factum est ut medio itinere eorum insidias incurrisset, et pervasum cum omnibus illi comitantibus, sublatis animalibus et rebus, injuriis et cæde eum gravissima affecissent. De qua re, ne pacis Ecclesiæ amplius impediretur profectus, defensor Ecclesiæ inter leges non siluit. Et præceptus est Crispinus, qui eisdem Donatistis in Calamensi civitate et regione episcopus fuit, prædicatus scilicet et multi temporis, et doctus ad mulctam teneri aurariam publicis legibus contra hæreticos constitutam. Qui resultans legibus præsentatus cum apud Proconsulem se negaret hæreticum, oborta est necessitas, ut illi recedente Ecclesiæ defensore, a catholico episcopo resisteretur, et convinceretur eum esse, quod se fuisse negaverat: quoniam si ab eodem dissimularetur, forte catholicus B episcopus ab ignorantibus hæreticus crederetur, illo se quod erat negante, atque ita ex hac dissidia infirmis scandalum nasceretur. Et memorabili Augustino antistite omnimodis instante, ad controversiam ambo illi Calamenses episcopi venerunt, et de ipsa diversa communione tertio conflictum secum egerunt, magna populorum christianorum multitudine causæ exitum, et apud Carthaginem, et per totam Africam exspectante: atque ille Crispinus proconsulari et libellari sententia est pronuntiatus hæreticus. Pro quo ille apud Cognitorem catholicus episcopus intercessit, ne auraria mulcta exigeretur; et ei est beneficium impetratum. Unde cum ingratus ad piissimum Principem provocasset, et ab Imperatore relationi debitum est responsum solutum, et consecutum est præce- C ptum, nullo prorsus loco hæreticos Donatistas esse debere, et eos ad vim legum omnium contra hæreticos latarum ubique teneri debere. Ex quo et Judex, et Officium, et idem Crispinus, quod minime fuerit exactus, præcepti sunt denas auri libras fisci juribus inferre. Sed protinus opera data est per catholicos episcopos, præcipue per sanctæ memoriæ Augustinum, ut illa omnium condemnatio principis dimitteretur indulgentia: et Domino adjuvante perfectum est. Qua diligentia et sancto studio magis magisque, juvante Christo, de die in diem augebatur et multiplicabatur pacis unitas, et Ecclesiæ Dei fraternitas. Et id maxime factum est post collationem, quæ ab universis episcopis catholicis apud Carthaginem cum eisdem Donatistarum episcopis postmodum facta est, D id jubente gloriosissimo et religiosissimo imperatore Honorio; propter quod perficiendum etiam a suo latere tribunum et notarium Marcellinum ad Africam judicem miserat. In qua controversia illi omnimodis confutati, atque de errore a Catholicis convicti, sententia Cognitoris notati sunt; et post eorum appellationem, piissimi Regis responso juste inter hæreticos condemnati sunt.

« Adversus Pelagianistas quoque, disputatores callidos, arte magis subtili et noxia scribentes, et ubicumque poterant publice et per domos loquentes, per annos ferme decem laboravit, librorum multa condens et edens, et in ecclesia populis de eodem errore frequentissime disputans. Et quoniam iidem perversi Sedi apostolicæ per suam ambitionem eamdem perfidiam persuadere conabantur, instantissime etiam conciliis Africanis sanctorum episcoporum gestum est, ut sancto papæ Urbis, et prius venerabili Innocentio, et postea sancto Zosimo ejus successori persuaderetur, quam illa secta a fide catholica et abominanda et damnanda fuisset. At illi tantæ sedis antistites, suis diversis temporibus eosdem notantes, atque a membris Ecclesiæ præcidentes, datis litteris et ad Africanas Occidentis, et ad Orientis partis Ecclesias, eos anathemandos et devitandos ab omnibus Catholicis censuerunt. Et tale de illis Ecclesiæ Dei catholicæ prolatum judicium, etiam piissimus imperator Honorius audiens ac sequens, suis eos legibus damnatos, inter hæreticos haberi debere constituit. Unde nonnulli ex eis ad sanctæ matris Ecclesiæ gremium, unde resilierant, redierunt, innotescente et prævalescente adversus illum detestabilem errorem rectæ fidei veritate.

« Et erat ille memorabilis vir, præcipuum dominici corporis membrum, circa universalis Ecclesiæ utilitatem sollicitus semper ac pervigil. Et illi divinitus donatum est, ut de suorum laborum fructu, etiam in hac vita gaudere provenisset, prius quidem in Hipponensi Ecclesia et regione, cui maxime præsidebat, unitate ac pace perfecta; deinde in aliis Africæ partibus, sive per se ipsum, sive per alios, et quos ipse dederat sacerdotes, pullulasse, et multiplicatam fuisse Domini Ecclesiam pervidens, illosque Manichæos, Donatistas, Pelagianistas, et Paganos ex magna parte defecisse, et Ecclesiæ Dei sociatos esse congaudens: profectibus quoque et studiis favens erat et exultans bonorum omnium; indisciplinationes pie ac sancte tolerans fratrum, ingemiscensque de iniquitatibus malorum, sive eorum qui intra Ecclesiam, sive eorum qui extra Ecclesiam sunt constituti, dominicis, ut dixi, lucris semper gaudens, et damnis mœrens.

« Vestes ejus et calceamenta vel lectualia ex moderato et competenti habitu erant, nec nitida nimium, nec abjecta plurimum: quia his plerumque vel jactare se insolenter homines solent, vel abjicere; ex utroque non quæ Jesu Christi, sed quæ sua sunt iidem quærentes: at iste, ut dixi, medium tenebat, neque in dexteram, neque in sinistram declinans. Olera et legumina, etiam carnes aliquando propter hospites, vel quosque infirmiores, semper autem vinum habebat, quia noverat, et docebat, ut Apostolus dicit, quod *omnis creatura Dei bona sit, et nihil abjiciendum, quod cum gratiarum actione percipitur; sanctificatur enim per verbum Dei et orationem* (I *Tim.* IV, 4, 5). Et, ut idem Augustinus sanctus in suis Confessionum libris posuit, dicens: *Non ego immunditiam obsonii timeo, sed immunditiam cupiditatis. Scio Noe omne genus carnis quod cibo esset usui, manducare permissum; Eliam cibo carnis refectum; Joannem mirabili abstinentia præditum, animalibus, hoc est locustis, in escam cedentibus non fuisse pollutum. Scio et Esau lenticulæ concupiscentia deceptum; et David prop-*

ter aquæ desiderium a se ipso reprehensum; et Regem nostrum, non de carne, sed de pane esse tentatum. Ideoque et populus in eremo, non quia carnes desideravit, sed quia escæ desiderio contra Deum murmuravit, meruit improbari (*Confessionum lib.* 10, *cap.* 31, *n.* 23). De vino autem sumendo Aposto'i exstat sententia ad Timotheum*scribentis ac dicentis: *Noli usque adhuc aquam bibere, sed vino modico utere propter stomachum et frequentes tuas infirmitates* (1 *Tim.* v, 23). Cochlearibus tantum argenteis utens, cætera vasa quibus mensæ inferebantur cibi, vel testea, vel lignea, vel marmorea fuerunt: non tamen necessitatis inopia, sed proposito voluntatis. Sed et hospitalitatem semper exhibuit. Et in ipsa mensa magis lectionem vel disputationem, quam epulationem potationemque diligebat. Et contra pestilentiam humanæ consuetudinis in ea scriptum ita habebat:

Quisquis amat dictis absentum rodere vitam,
Hanc mensam vetitam noverit esse sibi.

Et ideo omnem convivam a superfluis et noxiis fabulis et detractionibus sese abstinere debere admonebat. Nam et quosdam suos familiarissimos coepiscopos illius scripturæ oblitos, et contra eam loquentes, tam aspere aliquando reprehendit, commotus ut diceret, aut delendos esse illos de mensa versus, aut se de media refectione ad suum cubiculum surrecturum. Pauperum vero semper memor erat, eisque inde erogabat, unde et sibi suisque omnibus secum habitantibus; hoc est, vel ex reditibus possessionum Ecclesiæ, vel etiam ex oblationibus fidelium. Et dum forte de possessionibus ipsis invidia clericis fieret, alloquebatur plebem Dei, malle se ex collationibus magis plebis Dei vivere, quam illarum possessionum curam vel gubernationem pati; et paratum se esse illis cedere, ut eo modo omnes Dei servi et ministri viverent, quo in Vetere Testamento leguntur (*Deut.* xviii, 1), altari deservientes de eodem comparticipari. Sed nunquam id laici suscipere voluerunt. »

Sic Augustinus, solis hostibus fidei terribilis, per omnia sanctum, simplicem et mansuetum se præbebat, non minorem forte gloriam morum integritate meritus quam innumeris pene libris quos ipsius ingenium adversus hæreticos, schismaticos et paganos quasi ex inexhausto fonte protulit. Sed antequam gloriosissimi doctoris operum sub lectoris oculos index evolvatur, Possidium, nobis qualiter e vita excesserit narrantem audiamus. Edit.

« Sane ille sanctus in vita sua prolixa pro utilitate ac felicitate sanctæ Ecclesiæ catholicæ divinitus condonata, vixit annis septuaginta et sex, in clericatu autem vel episcopatu annis ferme quadraginta. Dicere autem nobis inter familiaria colloquia consueverat, post perceptum baptismum, etiam laudatos Christianos et sacerdotes absque digna et competenti pœnitentia exire de corpore non debere. Quod et ipse fecit, ultima qua defunctus est ægritudine: nam sibi jusserat psalmos Davidicos, qui sunt paucissimi de pœnitentia scribi, ipsosque quaterniones iacens in lecto contra parietem positos diebus suæ infirmitatis intuebatur, et legebat, et jugiter ac ubertim flebat: et ne intentio ejus a quoquam impediretur, ante dies ferme decem quam exiret de corpore, a nobis postulavit præsentibus, ne quis ad eum ingrederetur, nisi iis tantum horis, quibus medici ad inspiciendum intrarent, vel cum ei refectio inferretur. Et ita observatum ac factum est: et omni illo tempore orationi vacabat. Verbum Dei usque ad ipsam suam extremam ægritudinem imprætermisse, alacriter et fortiter, sana mente, sanoque consilio in ecclesia prædicavit. Membris omnibus sui corporis incolumis, integro aspectu atque auditu, et, ut scriptum est, nobis astantibus, et videntibus, et cum eo pariter orantibus obdormivit cum patribus suis, enutritus in bona senectute; et nobis coram pro ejus commendanda corporis depositione sacrificium Deo oblatum est, et sepultus est. Testamentum nullum fecit, quia unde faceret pauper Dei non habuit. Ecclesiæ bibliothecam, omnesque codices diligenter posteris custodiendos semper jubebat. Si quid vero Ecclesia, vel in sumptibus, vel in ornamentis habuit, fidei presbyteri, qui sub eodem domus Ecclesiæ curam gerebat, dimisit. Nec suos consanguineos, vel in proposito vel extra constitutos, in sua vita et morte vulgi more tractavit, quibus, dum adhuc superesset, id si opus fuit, quod et cæteris, erogavit, non ut divitias haberent, sed ut aut non, aut minus egerent. Clerum sufficientissimum, et monasteria virorum ac feminarum continentium cum suis præpositis plena, Ecclesiæ dimisit, una cum bibliothecis, libros et tractatus vel suos vel aliorum sanctorum habentibus, in quibus dono Dei qualis quantusque in Ecclesia fuerit noscitur, et in his semper vivere a fidelibus invenitur. Juxta quod etiam sæcularium quidam poetarum, suis jubens quo sibi tumulum mortuo in aggere publico collocarent, pro epigrammate finxit dicens,

Vivere post obitum vatem vis nosse viator,
Quod legis ecce loquor, vox tua nempe mea est.

Et in suis quidem scriptis ille Deo acceptus et charus sacerdos, quantum lucente veritate videre conceditur, recte ac sane, fidei, spei, et charitatis catholicæ Ecclesiæ vixisse manifestatur: quod agnoscunt qui eum de divinis scribentem legentes proficiunt. Sed ego arbitror plus ex eo proficere potuisse, qui eum et loquentem in ecclesia præsentem audire et videre potuerunt, et ejus præsertim inter homines conversationem non ignoraverunt. Erat enim non solum eruditus scriba in regno cœlorum, de thesauro suo proferens nova et vetera, et unus negotiatorum, qui inventam pretiosam margaritam, quæ habebat venditis, comparavit (*Matth.* xiii, 52, 45, 46): verum etiam ex iis ad quos scriptum est, *Sic loquimini, et sic facite* (*Jacobi* ii, 12); et de quibus Salvator dicit, *Qui fecerit et docuerit sic homines, hic magnus vocabitur in regno cœlorum* (*Matth.* v, 19). »

CAPUT II

Scripta S. Augustini.

§ I. Scripta Augustini genuina, servato Retractationum ordine, quem similiter auctores Magnæ Bibliothecæ Patrum secuti sunt.

Contra Academicos libri tres post librum *de Pul-*

chro et Apto deperditum, primi omnium sunt, A
scripti a. 386.

2. *De Vita beata* liber, dialogis tribus constans, eodem a. 386, non post libros *contra Academicos*, sed inter illos scriptus.

3. *De Ordine* libri duo, dialogi quatuor, eodem tempore, quo præcedentes scripti.

4. *Soliloquiorum* libri duo sub initium a. 387.

5. *De immortalitate Animæ* liber, a. 387.

6. *De Musica* libri sex a. 387 Mediolani inchoati, a. 389 in Africa absoluti.

7. *De Moribus Ecclesiæ catholicæ* 8. *De Moribus Manichæorum*	Libri duo Romæ versus initium a. 388 scripti.

9. *De quantitate Animæ* dialogus ibidem, eodem tempore conscriptus. B

10. *De libero Arbitrio* libri tres, quorum primum Romæ a. 388 inchoavit, duos posteriores Hippone presbyter ordinatus, absolvit a. 395.

11. *De Genesi adversus Manichæos* libri duo quos in secessu prope Tagastam scripsit circa a. 389.

12. *De Magistro* liber ibidem et eodem a. 389 scriptus.

13. *De Vera Religione* eodem a. 389 vel 390 scriptus.

Hi libri una cum n. 35, in *I tomo* editionum *Erasmi, Lovaniensium* et *Benedictinorum.*

14. *De Utilitate credendi* liber Hippone a. 392 exaratus. Exst. in edit. *Erasm.* et *Lovaniens.* tomo VI, Bened. VIII.

15. *De duabus Animabus* liber eodem a. 392 confe- C
ctus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* t. VI, *Bened.* VIII.

16. *Acta* contra *Fortunatum* quemdam Manichæorum presb. quocum disputaverat d. 28 et 29 Aug. a. 392. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

17. *De Fide et Symbolo* liber natus ex sermone, quem coram episcopis in concilio Hipponensi a. 393, presbyter adhuc, habuit. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. III, *Bened.* VI.

18. *De Genesi ad litteram* liber imperfectus circiter a. 393 scriptus. Exst. in ed. *Erasm., Lovan.* et *Bened.* tom. III.

19. *De sermone Christi in monte* ad Matth. c. v, vi,
vii, libri duo circa a. 393. Exst. in ed. *Erasm.* D
et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

20. *Psalmus contra Donatistas* a. 393. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VII, part. i, *Bened.* IX.

[21.] Ad eumdem fere a. 393 referendus est liber deperditus *contra Epistolam Donati*, Carth. episc. schismatici. Nam proxime post *Psalmum* ponit *Augustinus* Retract. i, 21.

22. *Contra Adimantum* liber a. 394. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

23. *Expositio quarumdam Propositionum* ex Epist. Pauli ad Romanos. Dedit Carthagine adhuc presbyter a. 394. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

24. *Expositio Epistolæ ad Galatas* eodem circiter anno scripta. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

25. *Expositio Epistolæ ad Romanos inchoata* sub idem fere tempus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

26. *De Mendacio ad Consentium* liber a. 395. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* VI.

27. *De Continentia* liber *in Ps.* cxli, 3, 4, scr. c. a. 395. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* VI

28. *De diversis Quæstionibus* LXXXIII, sive *Responsiones ad Quæstiones* LXXXIII. Has Augustinus a fratribus interrogatus, nullo observato ordine, dictavit in Africa c. a. 390. Episcopus vero factus, eas colligi jussit, et unum ex iis librum fieri curavit a. 398. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* VI.

29. *De diversis Quæstionibus* VII libri duo. Qui primi omnium sunt, quos episcopus scripsit *Augustinus* ad *Simplicianum* Mediol. episc., qui S. Ambrosio suffectus est a. 397. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* VI.

30. *Contra Manetis* Epistolam, cui titulus *Fundamenti*, liber scriptus circiter a. 397. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

31. *De Agone Christiano* a. 396 conscriptus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. III, *Bened.* VI.

32. *De Doctrina Christiana* libri quatuor. Hos inchoavit circa a. 397; verum ad tertii libri caput tertium absolvit, tribusque quartum addidit a. 426. Exst. in ed. *Erasm., Lovan.*, et *Bened.* tom. III.

[33.] Ad a. 398 referendi quoque *Contra partem Donati* libri duo, quorum meminit Retract. i, 5. Sed non amplius exstant.

34. *De fide rerum, quæ non videntur.* Hunc tractatum *Erasmus* et eum secuti *Lovanienses* tamquam spurium et ex *Augustini* scriptis consarcinatum rejecerant; *Benedictini* vero pro genuino receperunt. Videtur ad a. 399 referendus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, Append. *Bened.* tom. VI.

35. *Confessionum* libri tredecim circa a. 400 scripti. Exst. in ed. *Erasm., Lovan.*, et *Bened.* tom. I.

36. Contra *Faustum* Manichæum *Disputationes* seu libri triginta tres. Opus absolutum c. a. 400, quod ad *Hieronymum* misit a. 404. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

37. *De actis cum Felice Manichæo* libri duo sunt *acta Collationis* quam cum eo habuit *Augustinus* Hippone mense Decembri a. 404. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

38. *De natura Boni* liber adversus Manichæos seu post a. 404. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

39. *Adversus Secundinum Manichæum* liber scr. a. circiter 405. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI, *Bened.* VIII.

[40.] Hic referendus esset, si exstaret, quem contra *Hilarium* quemdam virum tribunitium laicum ca-

tholicum scripsisse se testatur Retract. lib. II, A cap. 2.

41. *Quæstionum Evangelicarum* XCVIII libri duo, quos festinanter admodum scripsit *Augustinus* post a. 400. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

42. *Annotationes in Jobum*, scriptæ versus a. 400. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

43. *De Catechizandis rudibus* liber post a. 400 scriptus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* VI.

44. *De Trinitate* libri quindecim a. 400 inchoati, a. 416 absoluti. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. III, *Bened.* VIII.

45. *De Consensu Evangelistarum* libri quatuor versus B a. 400 scripti, quos inter scribendum libros de Trinitate composuit. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, *Bened.* III.

46. Contra *Parmeniani*, Donati in sede Carthag. successoris, *Epistolam ed Tychonium* scr. c. a. 400. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VII, *Bened.* IX.

47. *De Baptismo* libri septem eodem tempore adversus Donatistas exarati. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VII, *Bened.* IX.

[48.] Sequitur in *Retractationum* serie, lib. II, c. 19, proxime liber, cui tit. : *Contra quod attulit Centurius a Donatistis*, qui non exstat.

49. *Ad Inquisitiones Januarii* libri duo, c. a. 400 scr. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* C tom. II.

50. *De Opere Monachorum* liber jubente *Aurelio*, episc. Carthag. c. a 400 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. III, *Bened.* tom. VI.

51. *De Bono conjugali* liber adversus Jovinianum a. 400 scr. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* tom. VI.

52. *De sancta virginitate* liber scr. an. 401. Exstat in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* tom. VI.

53. *De Genesi ad Litteram* libri duodecim a. 401 inchoati, absoluti a. 415. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* tom. III.

54. *Contra Litteras Petiliani Donatistæ*, Cirtensis vel Constantiniensis in Numidia episc, libri tres. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VII, *Bened.* D IX.

55. *Ad Catholicos Epistola contra Donatistas*, vulgo de *Unitate Ecclesiæ* liber, qui a quibusdam non *Augustini* putatur, a *Dupinio* tamen ei asseritur et ad a. 402 refertur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VII, *Bened.* IX.

56. *Contra Cresconium Grammaticum*, qui *Petiliani* causam defendendam susceperat, libri quatuor, a. 406 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan* tom. VII, *Bened.* IX.

Hoc loco subjungendi fuissent, si exstarent, libri tres subsequentes, quorum Augustinus meminit Retract. II, c. 27, 28, 29, scilicet,

[57.] *Liber Probationum et Testimoniorum contra Donatistas.*

[58.] *Contra nescio quem Donatistam.*

[59.] *Admonitio Donatistarum de Maximianistis.*

60. Liber *de Divinatione Dæmonum* scr. inter a. 406 et 411. Exst. in ed. *Erasm* et *Lovan.* T. III, *Bened.* VI.

61. *De sex quæstionibus contra Paganos* expositis liber ad *Deogratias* presbyterum, c. a. 408 scr. videtur. Meminit *Augustinus* Retract. II, 31. Inter epistolas editus est (olim 49, nunc 102) in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* T. II.

[62.] Sequitur in *Retract.* lib. II, 32, *Expositio Epistolæ S. Jacobi*, quæ non exstat.

63. *De Peccatorum Meritis et Remissione ac de Baptismo Parvulorum* libri tres, ad *Marcellinum*, scr. a. 412. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* X.

64. *De unico Baptismo* liber eodem tempore scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, *Bened.* IX.

[65.] Quem post opus de *unico Baptismo* recenset *Augustinus* II, 35, liber de *Maximianistis contra Donatistas*, jam non amplius restat.

66. *De Gratia Novi Testamenti* liber ad *Honoratum* scr. c. a. 412. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* T. II.

67. *De Spiritu et Littera* liber ad *Marcellinum* a. 412 vel 413 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. III, *Bened.* X.

68. *De Fide et Operibus* liber scr. a. 413. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

69. *Breviculus Collationum contra Donatistas* scr. sub finem a. 411. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, *Bened.* IX.

70. *Ad Donatistas* post dictam *Collationem* liber forte sub init. a. 412 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan* T. VII, *Bened.* IX.

71. *De videndo Deo ad Paulinam* liber. Exst. in *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* T. II.

72. *De Natura et Gratia contra Pelagianos* liber a. 415. scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* T. X.

73. *De Perfectione justitiæ hominis* ad Eutropium et Paulum, episcopos Gallicanos, liber seu epistola scr. a. 415. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* X.

74. *De Civitate Dei libri* viginti duo, ad comitem *Marcellinum*, quos aggressus est scribere *Augustinus* a. 413, post captam ab *Alarico*, Gothorum rege, urbem Romam; absolvit demum a. 427 vel 428. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. V, *Bened.* VII.

75. *De Bono Viduitatis* liber (seu epistola). Non meminit ejus in *Retractationibus*, sed a Possidio in indicem relata est. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

76. *Contra Priscillianistas et Origenistas* liber a. 411 scr. ad *Paulum Orosium* Hispanum. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

77. *De Origine animæ* ad Hieronymum. Vid. infra A n. 92.

[78.] Sequitur in *Retract.* lib. II, c. 46, liber ad *Emeritum*, Donatistarum episc., qui hodie non exstat. Cf. n. 85, 86.

79. *De Gestis Pelagii contra adversarios Gratiæ D. N. J. C.* liber a. 416 seu 417 scr. ad Aurelium, episc. Carthag. Exst. in *Supplem. Vignerii* T. I, p. 413 *sqq.*, et ed. *Bened.* T. X.

80. *De correctione Donatistarum* liber ad *Bonifacium* tribunum ac demum comitem in Africa scr. c. a. 417. Exstat inter epistolas olim 50, nunc 185, ed. *Erasm.*, *Lovan.* et *Bened.* T. II.

81. *De Præsentia Dei* liber *ad Dardanum* in Galliis præfectum scr. circa idem tempus. Exstat inter epistolas (olim 57, nunc 187) edit. *Erasm.*, *Lovan.*, B et *Bened.* T. II.

82. *In Evangelium Joannis* tractatus CXXIV, quibus præfixa est *Præfatio* incerti auctoris. Sermones sunt ab *Augustino* pro concione habiti annis 416 et 417. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IX, *Bened.* III.

83. *In Epistolam I divi Joannis ad Parthos* tractatus X, sub idem tempus scripti. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IX, *Bened.* III.

84. *De Gratia Christi et Peccato Originali contra Pelagium et Cœlestium* libri duo, circa medium a. 408 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, *Bened.* X.

85. *De gestis cum Emerito* Cæsareæ in Mauritania Donatistarum episcopo liber a. 413 vel 418 script.

86. *Sermo ad Cæsariensis Ecclesiæ plebem* Emerito C *præsente* habitus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, *Bened.* IX.

87. *Contra Sermonem quemdam Arianorum* sine Auctoris nomine liber a. 418 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

88. *De Patientia* liber vel potius Sermo scr. ut creditur, ante a. 418. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

89. *De Nuptiis et Concupiscentia* ad *Valerium* comitem libri duo. Prior scriptus est a. 418 exeunte, secundus a. 420. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part II, *Bened.* T. X.

90. *Locutionum* libri septem, c. a. 419 scripti. Exst. in ed. *Erasm*, *Lovan.* et *Bened.* T. III.

91. *Quæstionum in Heptateuchum* DCLXV libri se- D ptem, eod. a. 419. scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* III.

92. *De Anima et ejus origine* libri quatuor a. 419 et 420 scripti. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* X.

Cæterum scripserat *Augustinus* a. 415 ad S. Hieronymum de *Origine animæ* librum, qui inter epistolas exstat ordine 166 in ed. Bened., alias 28, simulque alterum de sententia D. Jacobi apostoli II, 10: *Qui offenderit in uno, factus est omnium reus*, epist. 167, olim 29). Utramque tamquam libros recensuit *Augustinus* Retract. lib. II, c. 45.

93. *De Conjugiis adulterinis ad Pollentium* libri duo, scr. a. 419. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* T. VI.

94. *Contra Adversarium Legis et Prophetarum* libri duo, scr. a. 420. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

95. *Contra Gaudentium*, Thamugadensem episc. Donatistarum, libri duo, eodem a. 420 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, *Bened.* IX.

96. *Contra Mendacium* liber ad *Consentium* a. 420 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

97. *Contra duas Epistolas Pelagianorum* libri quatuor, ad *Bonifacium* I, episc. Rom., *Zosimi* successorem, scripti a. 420 vel paulo post. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* X.

98. *Contra Julianum* libri sex a. 421 scripti. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. I, *Bened.* X.

99. *Enchiridion* s. *Manuale* ad Laurentium, *de Fide, Spe et Charitate*, scr. 421. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. III, *Bened.* VI.

100. *De Cura pro mortuis gerenda* a. 421 scr. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

101. *De octo Dulcitii Quæstionibus* liber scr. a. 422. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, *Bened.* VI.

102. *Regula ad servos Dei* de tribus ultima (*a*), de qua dubitat *Erasmus*, licet indignam *Augustino* non judicet, asserunt plane *Benedictini*. Exstat in epistola 211 (alias 109), Sanctimonialibus ab ipso scripta a. 423 vel 424. Inde vero depromptam virisque aptatam fuisse dicunt. Ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* T. I.

103. *De Gratia et Libero Arbitrio ad Valentinum abbatem et monachos Adrumetinos* scr. a. 426 vel 427. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, part. II, *Bened.* X.

104. *De Correptione et Gratia* liber ad monachos item Adrumetinos a. 427 scriptus.

105. *Retractationum* libri duo, in quibus *Augustinus* opera sua XCIV, in libris CCXXX, recenset ad annum usque 427, quo scripti sunt. Exst. in ed. *Erasm*, *Lovan.*, et *Bened.* T. I.

106. *De Hæresibus* liber intra a. 428 et 430 absolutus. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

107. *Tractatus* s. *liber de Incarnatione Domini adversus Judæos* post librum de Hæresibus a Benedictinis ponitur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

108. 109. *Collatio cum Maximino Arianorum episcopo* librique duo *contra eumdem*. Collatio habita est a. 428, Hippone. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* VIII.

110. *De Prædestinatione sanctorum* liber ad *Prosperum* et *Hilarium* scr. a. 428 vel 429. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* X.

111. *De Prædestinatione Sanctorum* liber secundus,

(*a*) De reliquis vide infra n. 21, 22, in *Dubiis*.

vulgo *de Dono Perseverantiæ* nuncupatus ad eosdem scr. a. 428 vel 429. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI, *Bened.* X.

112. *Contra secundam* Juliani *responsionem, opus imperfectum sex libros complectens* scr. a. 428. vel 429. Exst. in *Vignerii Supplem.* T. II, *Bened.* ed. X.

113. *Speculum ex utroque Testamento* sub a. 427 scriptum, et a *Possidio* in *Indiculo* et *Vita Augustini* memoratum. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. III, *Vignerii Suppl.* I, *Bened.* III.

114. *Examinationes in Psalmos Davidis* CL. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VIII, *Bened.* IV.

115. *Epistolæ* numero CCLXXI, juxta ordinem chronologicum a Benedictinis in IV classes dispositæ. Ima classis eas continet quas Augustinus nondum episcopus scripsit ab a. 386 ad 395. Secunda, quas ab eo tempore scripsit ante *Collationem Carthaginensem* cum Donatistis habitam et detectam in Africa *Pelagii* hæresin, i. e. ab a. 396 ad 412. Tertia, quas ab eo tempore ad obitum scripsit, nempe ab a. 411 ad 430. Quarta, eas quarum tempus minus compertum habetur, quas tamen omnes ab *Augustino* jam episcopo scriptas esse certum est. *Augustini* epistolis antea vulgatis paucæ hactenus ineditæ accesserunt in ed. Benedictinorum. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* tom. II. Plures autem jamjam inter epistolas leguntur, quas tamquam libros *Augustinus* in Retract. recensuit, quas suis locis notatas videbis.

116. *Sermones.* Horum variæ exstant collectiones, quarum quinque sequentes (præter *Sermones ad fratres in Eremo*) prodierunt in ed. *Erasm.* Bas. 1529, tom. X.

1° *De Verbis Domini* sive *de Verbis Evangelii*, Sermones LXIV. Ex his Sermo 14, *Eradii* presbyteri est; 19, *Maximi* Taurinensis; 28, *S. Ambrosii* Mediolanensis episcopi.

2° *De Verbis Apostoli* Sermones XXXV. Ex his Sermo 25, *Maximi* est; inter *Ambrosianos* nonus.

3° *Homiliæ L, in quibus varia Scripturæ loca explicantur et Loci communes tractantur.* Harum quarta ex *Ambrosii* scriptis decerpta.

Collectiones istæ tres antiquæ sunt, ante annos quippe 800 factæ, Augustino tamen nequaquam æquales. Duæ sequentes autem summa incuria adornatæ sunt ab ed. Amerbachianæ curatoribus, nempe :

4° *Sermones de Tempore* CCLVI, ex quibus plurimi alios præ se ferunt auctores. Sermones vero 87, 215, 255, spurii habentur. Sermonem 191 Augustino abjudicat *Phil. Labbeus.* Eorum vero *nonus* est Sermo *Bernardi;* 11 *Maximo* tribuitur; 15 *Severiano* uti et *Fulgentio* ascribitur; 33 *S. Leonis* est; 37 *Maximi;* 48 ex *Hilario*, *Ambrosio* et *Augustino* hinc inde desumptus est; 63 *S. Leonis* est; 68, 77, 117, *S. Ambrosii;* 118 *Maximini;* 120 *Eusebio* tribuitur; 125 idem fere est ac *Symbolum Damaso inscriptum* inter Opera *S. Hieronymi;* 128, *Maximum;* 130 *Chrysostomum* auctorem habet; 136, 138, 156, 176, inter *Eusebianos* habentur; 177 *S. Gregorii* est; 173 ex ejusdem scriptis desumptus; 226, 228, 229, 242, ex *Ambrosii* scriptis.

5° *De Sanctis Sermones* LI, ex quibus Sermones 1 et 18 *Fulgentio* ascribunt nonnulli; sermo 22 e *Petro Ravennatensi* decerptus est; 26 inter *Ambrosianos* reperitur; 27 *Maximi* est; 30 et 31 spurii sunt, posterior inter *Ambrosianos* habetur, uti et sermo 33; 35 *Fulberti* est; 36, *Eusebii* episcopi; 37, *Alcuini* presbyteri, ex variis tamen consarcinatus; 47 etiam *S. Leoni* tribuitur.

6° *Sermones* alii XVII, ex quibus sex *de Tempore*, septimus *de Verbis Apostoli*, decem *de Sanctis* in editione Parisiensi 1531 primum editi.

7° *Sermones* IV, videlicet *de Jacob et Esau*, in festo *S. Vincentii*, in *Proverb.* XIII, in *Parabolam Seminantis*, et in illud *Matth.* XVI, *Qui vult venire post me*, etc. Hi primum prodierunt (cum tractatu in *Orationem Dominicam*) in ed. Basil. 1556. Quibus accesserunt in ed. a. 1569.

8° *De Diversis* Sermones XLIII.

9° *Fragmenta Sermonum* S. Augustini XXVII, ex *Eugippii* abbatis *Thesauro* seu Collectionibus, ad *Probam* virginem, atque ex Commentariis *Flori*, Lugdunensis Ecclesiæ diaconi, in Epistolas Pauli, ex verbis *Augustini* sub *Bedæ* nomine inter ejus opera et seorsim etiam impressis.

10° *Sermones de diversis* CXXIII, a Lovaniensibus a. 1571 tomo X editi, annumeratis prædictis sermonibus XLIII. Ex his plurimos supposititios esse fatentur ipsi Lovanienses.

11° *Homiliæ* XI, a Parisiensibus editæ a. 1614, ex mss. Carthusianis, atque *aliæ* XIII, ex mss. Pithœanis.

12° *Sermones* XL de variis argumentis a *Jacobo Sirmondo* Jesuita primum editi cum notis Paris. 1631, in-8, « quorum nonnullos, ait *And. Rivetus*, ut nolim negare *Augustinum* auctorem habere, maxime qui in Indiculo *Possidii* numerantur, alios tamen, qui e monachorum cryptis prodierunt, patietur editor apud nos esse suspectæ fidei, donec probationibus dignioribus nobis commendentur. » Inter hos autem XL Sermones habentur Homiliæ illæ XIII superius commemoratæ.

13° *Sermones* VI Romæ primum editi a. 1614. a *Joan. Bapt. Maro* Romano, S. Angeli in Foro Piscium Canonico.

Quatuor posteriores Sermonum Collectiones recudit *Vignerius* parte I *Suppl.;* parte vero II alios XLVI, hactenus ineditos atque ex diversis Bibliothecis depromptos, addidit.

Cæterum in præcedentibus Sermonibus notari debet, non raro evenire, ut idem Sermo in diversis Sermonum Collectionibus bis vel forsan sæpius numeretur : quamplurimi vero ex aliis *Augustini* scriptis excerpti sunt. Sermones ex hisce aliquot spurios obiter notavimus : at cum longe accuratius

id præstiterint Benedictini, nos Censuram Sermonum ab iis latam in compendio exhibere e re fore arbitrati sumus (*a*). Sermones itaque omnes quibus tomus V absolvitur (de quo vide infra ad ipsius editionis commemorationem) in quatuor classes redegerunt, *de Scripturis Vet. et Novi Testamenti*, *de Tempore*, *de Sanctis*, et *de Diversis*: quibus accessit quintus Ordo *sermonum dubiorum*; cum nonnisi *aperte suppositilii* in Appendicem rejecti sint. Classes istæ quinque, Sermones complectuntur CCCXCIV, præter Fragmenta. In appendicem rejiciuntur, tamquam certo certius spurii, Sermones CCCXVII, ex Collectionibus supra memoratis hinc inde selecti: nimirum ex vulgari Collectione Sermonum *de Verbis Domini* (vid. supra n. 1°), Serm. 3, 14, 19, 20, 22, 28, 34, 47, 52, 54, 56, 17, 58; *de Verbis Apostoli* (n. 2°), Serm. 21, 25, 26, 34, 35; *Homiliarum* L (n. 3°), Sermo 2, 3, 4, 6-10, 12, 15, 16, 21, 22, 26, 30, 31, 33, 35, 39, 45-48; *de Tempore* (n. 4°), Serm. 1, 2, 3 et omnes reliqui, præter quintum, 12, 16, 19, 20, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 39, 42, 45, 49, 50, 52, 72, 74, 94, 96, 107, 109, 110, 113, 119, 135, 139, 140, 141, 143-149, 151, 155, 160, 164, 165, 170, 174, 186, 187, 196, 205, 212, 214, 220, 234-237, 245, 246, 254, 256. Sermones *de Sanctis* (n. 5°) omnes spurii sunt, præter quartum, 12, 17, 23, 24, 42, 45, 48, 50, 51. Inter Sermones XVII (de quibus n. 6°) spurii sunt 1, 2 (qui pars est Sermonis 51 in Collectione Benedict.), 7 (pars Sermonis 361), 35, 36 (pars Sermonis 279), 38, 65, 96, 97, 98, 99, 118 (pars Sermonis 325). Ex Sermonibus LXXVI, *ad fratres in Eremo commorantes*, etc., nonnisi sex in tomo V exhibent Benedictini, reliquos in sequenti. Ex his sex, spurii sunt *tres*, qui in vulgari Sermonum istorum collectione locum obtinent 56, 70 et 72. Ex Sermonibus ab *Hieron. Vignerio* editis *Supplem.* parte I, spurii sunt 3, 4, 5, 13, 14, 15, 17, 18. In parte II spurii sunt 1, 2, 8, 10-14, 20, 23, 25, 26, 27, 29, 34, 36-39.

Denique rejecti sunt a Benedictinis inter Sermones tom. V libri aliquot ab *Erasmo* et *Lovaniensibus* inter tractatus repositi; nimirum:

117. *De Epicuræis et Stoicis* in Act. XVII Apost. tractatus *non omnino malus, juxta Erasmum* in censura huic præfixa, *sed nihil aut quam minimum habens Augustini*. Contra Benedictini judicant; *et omnino bonum Sermonem, et nihil habentem nisi Augustini*. Ejus meminit *Possidius* in Indiculo cap. 1. Exstat in editione *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI; *Bened.* V, serm. 150, class. 1.

118. In illud Exod. III, 14, *Ego sum, qui sum*, scilicet, *de rubo, in quo flamma erat, et rubus non comburebatur*. Hic tractatus in Erasmiana quidem editione incerti auctoris esse prænotatur: at in *Ulimmer.* et *Lovan.* tribuitur *Augustino*. Benedictini vero inter dubios parum abfuit, quin reponerent. Ibid. serm. 7.

119. *De decem Chordis* liber seu sermo a *Possidio* notatus in indice c. 8, atque ab *Eugippio* et *Floro* citatus. Ibid. serm. 9, *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX.

120. *De Pastoribus* } Uterque ad Ezech. cap. XXXIV.
121. *De Ovibus* } Ibid. serm. 47 et 48 contra Donat.

122. *De Convenientia decem plagarum et decem præceptorum*. Ibid. serm. 8. Hujus quoque meminit *Possidius* in Ind. c. 9, et ipse *August.* in ps. LXXVII, n. 27. Fragmentum repertum est inter Eugippii Excerpta in ms. Regio et Victorino.

§ II. Scripta deperdita.

Præter illa, quæ passim indicata sunt n. 21, 33, 40, 48, 57, 58, 59, 62, 65, 78, alia diligenter enotavit *Guil. Cave*, scilicet:

1. *Contra Paganos* libri tres, et *Exhort. ad eosdem*.
2. *De Sacrificiis spiritualibus contra Manichæos*.
3. *De Sacrificio vespertino*. Qui tractatus fortasse non alius est, quam sermo ejusdem tituli ordine 342, ed. Bened. ex *Sirmondianis* (olim 8us), in quo explicatur initium Evangelii Joannis.
4. *De Die Domini* secundum *Sophoniam* prophetam *contra Manichæos*.
5. Tractatus diversi *contra Arianos*
6. Ad *Primianum*, Donatistarum Carthaginens. episc. *Commonitorium*.
7. *De Traditione in persecutionibus et de falso Baptismate contra Donatistas* libri tres.
8. *De Baptismo contra eosdem* liber.
9. *Ad Mercatorem* episcopum *contra eosdem*. Primum quidem prodiit in editione Benedictinorum ex pervetusto codice monast. S. Bertini in Belgio *Augustini* epistola (ordine 193) ad *Mercatorem*, cum procul dubio, cui *Mario* prænomen fuit, anno circiter 418 scripta, quam recensuit *Possidius* in Indic. c. 4, ejusdemque tertiam partem transtulit *Augustinus* in librum de *octo Dulcitii Quæstionibus* (de quo supra n. 101).
10. *De Charitate* tractatus diversi.
11. *Principia Geometriæ*, *Arithmetices*, *et Philosophiæ*.
12. *Epistolæ*, *Sermones et Tractatus* plures, quorum mentio habetur in Ind. *Possidii*, apud Bedam, ipsum *Augustinum*, et alibi.

§ III. Scripta Dubia, Supposititia, Spuria.

1. *De Symbolo s. Regula fidei* ad Catechumenos libri vel potius sermones quatuor. Exstant in ed. *Erasm.* et *Lovan.* t. IX, *Bened.* VI, usque ad n. 8.
2. *Sermo de quarta Feria, sive cultura agri Dominici*.
3. *De Cataclysmo seu diluvio*.
4. *De Tempore Barbarico sive in tempus persecutionis Barbarorum*.

(*a*) Commode nobis datum fuit hoc loco diligentiam auctorum *Magnæ Bibl. Eccles. Colon.*, qui post *Caveum* et *Oudinum* hæc ex Benedictinis excerpserunt, in usum nostrum convertere.

5. *De novo Cantico et de reditu in cœlestem patriam ac viæ periculis*, sermo ad Catechumenos. A

6. Sermo *de Disciplina Christiana*.

7. Sermo *de Utilitate Jejunii*.

8. Sermo *de Urbis excidio*.

Quæ sequuntur, usque ad n. 15, exstant in append. tomi VI ed. *Bened.* n. 9, 10, 11, tom. IX ed. *Erasm.* et *Lovan.*

9. Sermo *de Contemptu mundi*. Incerti auctoris. Item Sermo *de Vanitate sæculi*, qui ferme totus habetur in tractatu *de Rectitudine catholicæ conversationis*, de quo infra n. 61.

10. Sermo *de Bono disciplinæ*. Melch. *Goldastus* ab *Haiminsfeld* asseruit *Valeriano* Cemeliensi apud Alpes maritimas episc. sæc. v, ejusque etiam nomen præferunt fragmenta hujus opusculi in vetusto codice Colbertino reperta. B

11. Sermo *de Obedientia et Humilitate*.

12. *Tractatus de Charitate*, s. de verbis psalmi, *Terra dedit fructum suum*.

13. *De Oratione et Eleemosyna* tractatus (seu potius fragm. majoris operis) ab *Hieron. Vignerio* editus tomo II Supplem.

14. *De Generalitate eleemosynarum*.

15. *Sententiæ Miscellaneæ*. Hæc omnia incerti sunt auctoris, nec Augustinum sapiunt.

16. *De Creatione primi hominis*. Totus insertus est hic liber in tractatu *de Spiritu et Anima* n. 67. Reperitur inter Opera *Ambrosii* sub tit., *Tractatus de Dignitate primi hominis*; et inter Opera *Alcuini* cum tit., *Cogitationes B. Albini Levitæ* in hæc Geneseos verba, *Faciamus hominem ad imaginem nostram*. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX Append. C

17. *De Arbore scientiæ boni et mali*. Exst. in ed. *Erasm.*, *Lovan.*, et *Bened.* t. IX append.

Sequentia, usque ad num. 23, exstant in append. tom. I ed. *Bened.*

18. *De Grammatica* liber.

19. *Principia Dialecticæ et Rhetorices*. Libri tres.

20. *Categoriæ decem ex Aristotele decerptæ*. Quatuor isti tractatus, qui Augustino in præcedentibus editionibus ascripti erant (*Erasm.* et *Lovan.* t. I) a Benedictinis in appendicem rejectis spuriis accensentur (tom. XI).

21. *Regulæ Clericis traditæ* fragmentum. D

22. *Regula secunda*. (*Tertia* est genuina, vide supra n. 102.) Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. I in append.

23. Liber *de Vita Eremitica* ad sororem, quem non edidit *Erasmus*. Exstat in append. t. I ed. *Lovan.* et *Bened.* *Ælredi* Rievallensis est (qui sæc. XII vixit) juxta *Lucam Holstenium*. Tertia circiter pars in Operibus *Anselmi*, scil. Medit. 15, 16 et 17 exstant.

Quæ sequuntur, usque ad n. 26, in append. tomi II ed. *Lovan.* et *Bened.* exstant.

24. *Epistolæ* XVI mutuæ *S. Augustini* et papæ *Bonifacii I* brevissimæ, quas antiquas esse fatetur *Erasmus*, sed *Augustino* abjudicat; quod judicium *Bellarminus* et *Lovanienses* secuti sunt.

25. *Epistola ad Demetriadem*. *Pelagii* est, ut ipse Pelagius fatetur in suis ad *Innocentium* papam litteris.

26. Epistolæ mutuæ *SS. Augustini* et *Cyrilli de magnificis admirandisque S. Hieronymi virtutibus et miraculis*. Supposititiæ.

27. *Altercatio* seu *Collatio* S. Augustini cum Pascentio *Ariano* Hippone habita, præsente *Laurentio* judice delecto a *Pascentio*, viro spectabili. Non est *Augustini*.

28. *De Mirabilibus S. Scripturæ* libri tres. Incerti auctoris, qui post a. 700 vixisse perhibetur. Exst. in ed. *Erasm.* tom. III, *Lovan.* et *Bened.* ibid. in append., ubi et sequens.

29. *De Benedictionibus patriarchæ Jacob* opusculum. Decerptum est ex *S. Hieronymi* Quæst. Hebr. in Genes. et Moralibus *Gregorii M.* et *Alcuinum* auctorem habet.

30. *Quæstiones Vet. et N. Test.* in tres partes divisæ, quibus quartam superaddiderunt, XXV Quæstiones complexam, sed spuriam Lovanienses, *Hilario* diacono adjudicantes. Exst. in append. tomi IV ed. *Lovan.* et tomi III *Bened.*

31. *In Apocalypsin* D. Joannis Expositio sive Homiliæ XVIII. Fortasse *Tychonii* Afri Donatistæ. Notæ sunt ex *Victorino*, *Primasio* et *Beda* collectæ. Exst. in ed. *Erasm.* tom. IX, *Lovan.* ibid. in append., et *Bened.* III.

Quæ sequuntur, usque ad n. 65, exstant in append. tomi VI ed. *Bened.*, præter *Sermones ad Fratres in Eremo*, aliosque de quibus supra 9-15.

32. *Liber Sententiarum* s. *Quæstionum* XXI, ex *Augustino* aliisque nullo ordine ab auctore aliquo imperitissimo collectarum. Exst. in edit. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV in append., ubi et sequens.

33. *Quæstionum* LXV *Dialogus* ex variis *Augustini* libris maximam partem congestus.

34. *Liber de Fide* ad *Petrum* diaconum, olim inter opera Augustini impressus, ab Erasmo vero primum ei abjudicatus. *Fulgentii* est Ruspensis episcopi. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. III in append., ubi et sequens.

35. *De Spiritu et Anima* liber. Continet Dicta et Collectanea ex multis et diversis auctoribus exscripta.

36. *De Amicitia*. Nonnisi Epitome est trium librorum Ælredi Rievallensis de eodem argumento. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV in append., ubi et sequens.

37. *De Substantia dilectionis et amoris* liber. Duo libri in unum confusi. Auctores ignorantur.

38. *De diligendo Deo* liber, qui et *Meditationum* inscribitur. Conflatus est item ex variis libris *Hugonis Victorini*, *Bernardi* et *Anselmi*. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX in append., usque ad n. 48.

39. *Soliloquium animæ ad Deum*, liber. Ab auctore

incerto ex Augustino non modo, sed aliis etiam A auctoribus, veluti ex *Hugonis Victorini* libro *de Arra Animæ* collectus.

40. *Meditationum* liber. *Lovanienses* inter genuinos *Augustini* fetus reliquerant, neque de eo aliud pronuntiaverant, quam quod antea dubitans incertusque *Erasmus* dixerat, auctorem esse vel Augustinum, vel qui ejus libros non indiligenter legisset. Collectus est potissimum ex *Anselmi* scriptis ab auctore XII sæc., nec non ex Joannis abbatis Fiscamensis opere.

41. *De Contritione cordis* liber. Auctor sæc. XII consarcinavit ex *Anselmi* et *Hugonis de S. Victore* operibus.

42. *Manuale*. Opusculum ex variis antiquioribus et sæc. XI scriptis collectum : Augustino, Cypriano, B Gregorio et Isidoro, Anselmo Bernardo, etc.

43. *Speculum* sive *Manuale*, ut in aliquot codicibus inscribitur : et in cod. Bibl. Bernardinorum Parisiensis habetur sub titulo : *Libellus catholicæ fidei*, alterumque adjunctum habet opusculum. Hæc autem duo opuscula nihilo diversa sunt a part. I, II *Confessionis Fidei*, quæ cura *Pet. Franc. Chiffletii* Jes. sub Alcuini nomine prodiit. Certe auctor sæc. XII non antiquior.

44. *Speculum peccatoris*. Incerti auctoris est et sæc. XII non excedit.

45. *De triplici habitaculo* liber. Incerti nec ineruditi auctoris.

46. *Scala Paradisi*. Est *Guigonis* seu *Guidonis* sæc. XII. C

47. *De cognitione veræ Vitæ*. *Honorii Augustodunensis* putatur.

48. *De Vita Christiana*. Liber est *Fastidii* Britanni.

49. *Liber exhortatorius*, vulgo *de Salutaribus documentis ad quemdam comitem*. Paulino Aquileiensi seu Forojuliensi patriarchæ, qui sæc. VIII vixit, haud injuria asserunt. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV in append.

50. *De duodecim Abusionum gradibus*. Cypriano æque ac Augustino falso tribuitur. Auctor ignoratur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX, append.

51. *Tractatus de septem Vitiis et septem Donis Spiritus sancti*. Hugonis Victorini. Primus edidit inter *Sanctorum Patrum Monumenta* Paris. 1634 D *Guil. Camerarius Scotus* Congreg. Oratorii presbyter. Theol. D. Paris., eum *Augustino* non ab antiquis mss. codicibus, sed tantum *a multis viris doctis* tribui dicens. Inde recepit *Vignerius Supplem.* tom. I. Sed quia inter opera *Hugonis* vulgo occurrit ibidemque alius affinis ei, et pars quasi quædam ejusdem, inscriptus : *De septem Peccatis mortalibus : contra quæ valent Orationis Dominicæ septem petitiones*, reperiatur, omisere *Benedictini*.

52. *De Conflictu Vitiorum et Virtutum*. Ambrosii *Autperti* est sæc. VIII scriptoris. Hoc opusculum quatuor antiquis Ecclesiæ doctoribus tributum : Augustino primum in omnibus operum illius editionibus; deinde *S. Leoni* papæ in ed. Paris. 1511; postea *S. Ambrosio* Med. ep. in ed. Rom. 1585, in qua *ad Simplicianum* inscribitur; denique et *S. Isidoro Hispalensi* in ed. Matrit. 1599, et Paris. 1601. Sed plurimum decepit *Sigebertus Gemblacensis de Vir. ill.* c. 55, deceptus ipse falsa vet. aliquot codd. inscriptione, qui nomen Isidori habere dicuntur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX, append., ubi et sequens.

53. *De Sobrietate et Castitate*. Ignoti auctoris, sed antiquus liber et elegans, judice *Dupinio*.

54. *De vera ac falsa Pœnitentia ad Christi devotam*. Totus fere hic liber cum *Augustini* nomine in Decreta *Gratiani* et in Sententias *Petri Lombardi* translatus est. Tribuerunt postea eidem *Petrus Blesensis*, *Vincentius Bellovacensis* et *Thomas Aquinas*. Inter recentiores de auctore a *Trithemio* inde disceptatum est. Vicit tamen probabilior sententia, auctorem esse ab Augustino diversum. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IV, append.

55. *De Antichristo*. Plerumque *Alcuino* tribui solet, inter cujus opera integer, hic vero et apud *Rabanum Maurum* imperfectus exstat. Sæculo nono asserendus videtur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX, append.

56. *Psalterium*, quod matri suo composuisse fertur Augustinus. Sed in ms. cod. Regio 4373 inscribitur : *B. Joannis papæ factum apud Viennas*. Hic autem *Joannes* creditur esse nomine XXII. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. IX, append, usque ad n. 61.

57. *Cantici* Magnificat *Expositio*. Ex *Hugonis Victorini* tractatu in hunc hymnum decerpta.

58 *De Assumptione B. Mariæ Virginis* liber seu potius sermo. Auctor creditur *Fulbertus Carnotensis*, qui ineunte sæc. XI vita functus est. Alii codd. *Ambrosii Autperti* (sæc. VIII) nomen præferunt.

59. *De Visitatione infirmorum* libri duo.

60. *De Consolatione mortuorum* libri s. sermones duo, ex Joanne Chrysostomo forsan decerpti.

61. *De Rectitudine catholicæ conversationis*. Exstat in lib. II Vitæ *S. Eligii*, Noviomensis episc. per *S. Audoenum* Rothomag. descriptæ. Alii tamen ex ipso Eligio (sæc. VII) et *Cæsario* Arelatensi (sæc. VI) collectum volunt.

62. Sermo *de Symbolo*. Integre collectus ex Symbolo Rufini Aquilei. presb. ex Homiliis *S. Cæsarii* papæ et *Yvonis Carnotensis* (sæc. XI et XII). Insuper etiam complectitur totum Sermonem 242, qui exstat in *append.* tom V ed. *Bened.* membratim dissectum.

63. Sermo *in pervigilio Paschæ de esu agnæ*. Reperitur etiam inter *S. Hieronymi* supposititia.

64. Sermo *in Ps.* XLI, *ad Neophytos*, qui et *Hieronymo* falso tribuitur.

65. Sermones tres *de Ritibus et Mysterio Baptismatis*. Hoc primus evulgavit *Sirmondus* in append. post Sermones XL, sed minime *Augustini* esse arbitratur.

Sequentia usque ad an. 77 in *append.* tom. VIII, ed. *Bened.*

66. *Adversus quinque hæreses*, seu *contra quinque hostium genera tractatus*, scilicet adversus Paganos, Judæos, Manichæos, Sabellianos, et Arianos. Hunc Erasmus hominis eruditi, arguti et facundi esse censuerat, non tamen *Augustini*, nisi forte, ait, juvenis scripserit. *Augustino* sine cunctatione abjudicant *Bellarminus*, *Lovanienses*, aliique. Bedæ auctoritate. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI.

67. *Contra Judæos, Paganos et Arianos.* Sermo alius, ut videtur, ab illo, qui in Indiculo *Possidii* legitur, et quem ideo vere *Augustini* esse judicat *Bellarminus*: nam auctor istius exscripsisse videtur *S. Gregorium* tum in exordio, tum quædam ejusdem alia cap. 17. Exstat in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI.

68. *De Altercatione Ecclesiæ et Synagogæ* dialogus. Auctoris sæc. XIII vel XIV, nam Joannis Scoti coætaneum se fuisse testatur. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* tom. VI in append.

69. *De Fide seu unitate Trinitatis adversus Manichæos* liber. Hunc ex vetustissimi codicis Corbeiensis auctoritate *Evodio Uzalensi*, in Africa episcopo, asseruit *Jac. Sirmondus* Hist. Prædest. c. 1. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI.

70. *Commonitorium* (vulgo *S. Augustini* episc. *Ecclesiæ catholicæ) quomodo sit agendum cum Manichæis, qui convertuntur.* Sub *Augustini* nomine vulgatum est in append. ad T. X ed. *Paris.* 1586. Scriptum antiquissimum est, quod *Dupinius* concilii alicujus Africæ constitutionem putat.

71. *Contra Felicianum* Arianum *de Unitate Trinitatis* liber *ad Optatum.* Pronuntiavit olim Erasmus non esse probabile, hunc librum esse *Augustini* (cujus in Retractationibus non meminit).. Dissimulata vero *Erasmi* censura librum istum Lovanienses inter genuinos *Augustini* fetus reposuerunt, *Bedæ*, *Lanfranci*, *Alcuini* et *Petri Lombardi* fere auctoritatibus ducti. Fortasse *Vigilii Tapsensis* est. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VI.

72. *Quæstiunculæ de Trinitate et de Genesi*, quæ ex *Alcuino* descriptæ sunt. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. III, append.

73. *De Deitate et Incarnatione Verbi* ad Januarium libri duo, collecti ex Origenis opere περὶ Ἀρχῶν juxta versionem *Rufini* Aquilei. presb. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. IV, append., usque ad n. 76.

74. *De Trinitate et Unitate Dei* liber. Distinctus olim fuit in capita 13, quorum 9 posteriora totum fere, sed contractum et interpolatum *S. Augustini* librum *contra Sermonem Arianorum* continebant. Capita autem priora quæstiones aliquot dialogi *Pauli Orosii* (qui exst. in append. T. VI) decurtatas et depravatas referunt.

75. *De Essentia Divinitatis* liber unus. Non Augustino tantum, sed multis aliis, Ambrosio, Hieronymo, Anselmo, Bonaventuræ tributus. Prima et maxima pars ex Eucherii Lugd. ep. opere *de formulis spiritualis intelligentiæ* sumpta.

76. *Libellus seu dialogus de Unitate sanctæ Trinitatis.* Ignoti, sed antiquissimi auctoris. Exst. in append. ed. Paris. 1586.

77. *De Dogmatibus Ecclesiasticis* liber *Gennadii Massiliensis*, cujus sub nomine seorsim etiam edidit *Geverh. Elmenhorstius* Hamb. 1614, in-4°. Exst. T. III ed. *Erasm.* et *Lovan.* in append.

78. Sermo *de Rusticiano* subdiacono.

79. Contra *Fulgentium* Donatistam. Non Augustini, sed vetustissimi tamen auctoris, utpote qui concilium illud Carthaginense contra Cæcilianum viderit. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, in append. part. I; *Bened.* IX, append.

80. *Hypomnesticon contra Pelagianos et Cœlestianos* libri sex *Sixto* III P. R. (a. 432). *Garnerius* Jesuita, alii cum *Sirmondo Mario Mercatori* tribuunt. Exst. in ed. *Erasm.* et *Lovan.* T. VII, append. p. II; *Bened.* X, append., ubi et duo sequentes.

81. *De Prædestinatione et Gratia* liber, a nonnullis *Fulgentii Ruspensis* ep. creditus, ab aliis utroque et Augustino et Fulgentio abjudicatus.

82. *De Prædestinatione Dei* libellus, ignoti auctoris.

83. Hymnus: *Te Deum laudamus*, Ambrosio et Augustino simul tribui solitus, de cujus auctore certo nihil statui potest.

CAPUT III.

Variæ editiones operum S. Augustini.

PROŒMIUM.

Haud opus esse puto rei litterariæ et ecclesiasticæ historiæ studiosis, ut de ratione, qua tot tantaque, quibus Augustini scripta comprehenduntur, volumina ab ipsius inde auctoris manu propagata et ad typographiæ salutaria tempora servata fuerint, sedulo disquirant: siquidem jam sua ætate cum fama ejus scriptorum exemplaria omnem pene orbem pervagata essent, et post obitum ejus nequaquam cessante eorum usu non defuerint, qui et conservandis et multiplicandis assidue studerent (*a*). Observat Fabricius (*b*), sæculis aliquot ab excessu ejus elapsis, tanto in pretio fuisse illa monumenta, ut eorum causa, cum in Hispania exemplaria deessent, circa a. 650, Taio Cæsaraugustanus episcopus Romam mitteretur. Sequioribus autem temporibus cum bonæ litteræ lumen suum benignum plane abscondis-

(*a*) In Hipponensi Bibliotheca magnam, immo pene omnium librorum Augustini supellectilem fuisse, quæ flammas etiam ac rapinas Wandalorum evaserit, multa, cum Augustini, tum aliorum loca testantur, et postremum quidem, hoc, quod Possidius ad illius intuitum indicem scriptorum Augustinianorum composuerit; de quibus omnibus adeant, qui tanti putant, Engelberti Klupfelii disq., *an et quomodo Bibliotheca S. Augustini incolumis servata fuerit in excidio Hipp.* 430, insertam ejusd. *Vet. Bibl. Ecclesiasticæ*, vol. I, part I (Friburgi Brisg. 780, in-8°), p. 173, sqq

(*b*) In *Bibl. Lat.* T. II, l. IV, c. 3, ed. Ven., p. 353

scent, hujus tamen libros non ex manibus monachorum excussos fuisse, non solum tot ex sæculo nono, decimo et sequentibus proximis reliqua mss. exemplaria loquuntur, sed documento sunt etiam varia illa *Collectanea* seu *Florilegia Sententiarum* et locorum insigniorum, quæ pusillo studio ex operibus ejus decerpta et compacta sunt, quorum, quod felici omine contigit, paucissima tamen typis sunt impressa, sed passim in bibliothecis justis tenebris premuntur (*a*). De Carolo Magno pervulgatum est Eginhardi testimonio, quanti libros *de Civitate Dei* fecerit. Sed quod paucis notum fuerit, Carolus V, rex Galliæ, virum inter doctos suæ ætatis longe eminentissimum Radolphum de Preulles stipendiis rege dignis adegit, ut idem opus in Gallicum sermonem transfunderet et commentariis eruditis illustraret (*b*). Ex quo vero sæculo decimo quinto mira illa libros multiplicandi ars occœpit, inter primos statim, qui typorum formulas flagitarent, Augustinus fuit, nec ullus Latinorum scriptorum crebrius eo prelo deinceps mandatus est. Primum autem, quod stanneis characteribus exscriptum est opus, fuit liber ejus *de Arte prædicandi* seu ultimus ex quatuor libris *de Doctrina Christiana*, circa annum 1465, *Argentorati* apud *Joannem Mentelinum*, quem eodem vel proximo statim anno repetiit *Joannes Fust Moguntiæ*. Jam vero a 1467 ex celebri illo *Sublacensi monasterio* prodiit primarium ejus opus *de Civitate Dei*, et sequenti statim proximoque anno *Romæ* ab iisdem typographis repetitum, cito omnes pene Italiæ officinas pervolitavit. Igitur excusum est eodem anno 1470 *Venetiis*, ibidemque bis 1475 apud *Nic. Jenson* et *Gabr. Petr. de Tarvisio; Romæ* 1474, apud *Udalr. Gallum; Neapoli* 1477; *Venetiis* 1486, 1489; *Tholosæ* 1488. Nec minus in Germania circa idem opus in prela incubuerunt, quamquam serius aliquando, cum jam remissior factus esset in Italia primus ille librorum excudendorum ardor. Unum solum novimus antiquius exemplar excusum a 1473. *Moguntiæ apud Petr. Schoiffer;* deinde *Basileensibus* signum extulit *Mich. Wenssler* a. 1479, quem decem annos post secutæ sunt *Amerbachianæ* impressiones, *Friburgensis* 1499, *Langendorfii* 1515, *Lugdun.* 1520. Exstat quoque *Lovaniensis* 1488. Germanicis vero plerumque adjuncti conspici solent commentarii *Thomæ Valois* et *Nicolai Triveth*, quibus admodum tum delectatos fuisse videntur obscurioris hujus doctrinæ amatores, donec per *Ludovicum Vivem* sunt sepulti. Cum Basileensibus librorum *de Civitate Dei* editionibus hujus ætatis pari fere passu incedunt libri *de Trinitate*. Horum prima descriptio fuisse videtur *Venetiana* absque anni mentione per *Paganin. de Paganinis*, aut *Mediolanensis* per *Leonh. Pachel.* 1489. Fortasse autem Germania antiquiorem habuit in ea, quæ loci quidem et anni signo caret, sed singularis vetustatis indicia habet. Eodem vero anno, quem Mediolanensis profert, prelo dedit *Jo. Amerbach* iterumque 1490, quæ sequentem habuit Friburgensem a. 1494, *Basileensem Langendorfii* 1515, et *Lugdunensem* 1520. Ad hæc prima circa Augustini libros studia pertinet porro in Germania editio libri *de Consensu IV Evangelistarum*, *Lavingæ* 1473. Item libri *de Fide et Operibus*, *Coloniæ eodem anno*; variaque ibidem minori forma excusa opuscula, quæ omnia ad eumdem annum redire videntur. Suppar iisdem fortasse, modo Germanica sit, *Confessionum* editio *loci et anni* indicio destituta, quarum vetusta admodum descriptio *Mediolani* facta est 1475, et mox *s. l.* 1482. *Sermones* etiam frequenter per hoc tempus prela exercuerunt, ex quibus antiquissimæ *Homiliæ* L. *Augustæ* per *Anth. Sorg.* 1475 excusæ, quas exceperunt *Sermones ad Eremitas fratres*, *Mutinæ* a. 1477; *Mediolani* 1484; *Brixiæ* 1486; *Venetiis* per *Pagan. de Paganinis* 1487; *ibidem* per *Vinc. de Benaliis* 1492; tandem *Amerbachiana Collectio*, inter quos recens farrago Sermonum *de Tempore* 1494 et 1495, repetita illa *Parisiis* apud *Jodoc. Badium* 1516, et *Hagenoæ* 1521. *Epistolarum* porro impressiones præter *antiquam loco et anno non insignitam* factæ sunt ab eodem, qui toties nobis laudandus est, *Jo. Amerbachio* a. 1493 et 1494, itemque *Enarrationes in Psalmos* repetitis vicibus a. 1489, 1493 (cujus anni Veneta etiam editio laudari solet), 1494, 1497, ex sua officina exire passus est, eumque secutus *Lugdunensis* artifex a. 1519. His insuper adde ingentem numerum eorum librorum, qui propter indiciorum et notarum defectum certo anno affigi nequeunt, cujusmodi non una exstat editio librorum *de Doctrina Christiana*, *de Quantitate animæ*, *Soliloquiorum*, *Sermonum*, *de Trinitate*, *Confessionum*, *Epistolarum*, *de Consensu quatuor Evangelistarum*, *de Spiritu et Littera*, *de Civitate Dei; in Evangelium Joannis*, *Enchiridii ad Laurentium*, etc.; quos omnes suo loco diligenter notavimus et pro viribus descriptos dedimus.

Interea plurima etiam ejus opuscula colligi et in unum corpus condi cœpta sunt, licet in allegendis singulis non semper ratio quædam et consilium spectatum fuit, sed casui magis, qui varia invicem illius scripta sociasset, curatores obsecuti esse videntur. Primum in his locum sibi vindicant *Tractatus* a. 1484 *Venetiis per Andream de Bonetis de Papia* in-4° junctim editi, nisi iidem forte jam ex priori *Veneta* per *Octavian. Scotum* 1483 sint derivati, quod certo confirmare non possum; et *Argentinensis* editio per *Martin. Flach* a. 1489, et *iterum ibidem* excusa 1491. Posterior Veneta editione non parum auctior est, licet ultra dimidiam partem cum eadem egregie concordet, adeo ut difficile dictu sit, utrum vestigiis illius institerit, an incepto plane diverso sit adornata.

(*a*) Subjunximus infra quædam ex Oudino et M. Bibl. Eccl. Coloniensi de ejusmodi *Defloratoribus et Commentatoribus* tam antiquis, quam recentibus.

(*b*) De imperatore Carolo V, hujus nominis idem narrasse Gallum quemdam in *Ephemerid. Erudit.* (*Journal des Sav.*) 1666, 15. Mart., alicubi in *Bibl. Colon. Eccl.* legimus.

Utraque tamen talia complectitur opera, quæ non magna voluminis mole constant, certe non prolixiora libris *de Doctrina Christiana*, idque hoc imprimis respectu, quod illa vel seorsim jam prostarent, veluti *de Civitate Dei, de Trinitate, Enarrationum* in Psalmos libri, vel peculiarem sibi quæque postularent operam, qualem contigisse etiam *Epistolis* et *Sermonibus* vidimus. Eadem fortasse Veneta editio rescripta est *ibidem* apud *Dionys. Bertholdum* 1491, a qua distant editiones, *Parmensis* per *Angelum Ugoletum* et *Veneta* per *Pelegrinum de Pasqualibus*, utraque a. 1491, quas opinor exemplum præbuisse editioni *Jodoci Badii Ascensii*, excusæ *Parisiis* 1520 apud *Jo. Parvum* et adhibitæ diligenter a Patribus Maurinis. Nec silentio prætereundum est singulare ejusdem *Jodoci Badii* et *Augustini de Ratispona* consilium in colligendis edendisque sua opera correctis diversis *Quæstionum Augustini libris*. Prodiit hoc opus a. 1497. *Lugduni* per *Jo. Trechsel. in-fol.* eximia industria et multo cum judicio instructum.

His tandem omnibus præparatis *Jo. Amerbachius* de omni re litteraria et imprimis ecclesiasticis scriptoribus Latinis meritissimus, non ut aliorum frueretur diligentia, nam sua ipsius huc potissimum adducta res erat, sed ne incrementis litterarum, quæ matura videbantur, deesset, consilium *universorum Augustini operum per partes edendorum* cepit. Confecit igitur XI volumina, quorum octo prioribus omnia ipsius scripta ordine chronologico ad fidem Retractationum ejus disposuit addiditque tribus insuper, ea, quæ in Retractationibus vel omissa erant, vel serius elaborata. Simul vero ne moles in immensum cresceret et quod exemplaria haud dubie superessent, rationem habuit eorum, quæ antea seorsim ex sua officina protulerat, *Epistolasque, Sermones* et *Enarrationes in Psalmos* ab hac editione sejunxit. Prodiit hæc Amerbachiana *Basileæ* a. 1506, et magnis omnium, qui hasce litteras amabant, plausibus fuit accepta, recusa etiam *Parisiis* a. 1515. Videtur autem hæc editio plene omnibus desideriis satisfecisse. Nam ad annum usque 1529, non solum nihil innovatum est in Amerbachii instituto, sed singulatim etiam pauci iidemque minores Augustini libelli hoc intervallo temporis, *Coloniæ* imprimis 1527, *de Doctrina Christiana, de Spiritu et Littera*; 1528, *de Fide et Operibus, de Natura et Gratia*, etc. Item *Augustæ Vindelicorum* 1523, *de Fide et Operibus* et *Enchiridion ad Laurentium*, et *Norimbergæ* denique, veluti a. 1524, de *Natura et Gratia*, evulgati sunt, quibus omnibus textus Augustini nihil incrementi cepit. Tanto benignior fortuna in libros *de Civitate Dei* omnia cumulavit, quæ per istam ætatem a doctorum hominum ingenio ac diligentia in exornando libro veteri exspectari poterant, siquidem *Jo. Ludovicus Vives* litterarum elegantiorum in Hispania et Belgio stator et vindex, in editione *Basileensi apud Frobenium*, non modo textum ex codicibus mss. ad quorum usum magnam sermonis Latini et priscæ doctrinæ facultatem afferebat, dedit recognitum, sed commentario insuper illustravit, cui parem ubertate et elegantia in ullo prisco scriptore ne Itali quidem viderant; tantusque a cunctis ævi istius litterarum amatoribus honos habitus fuit, ut Erasmus novo in hoc opere labore supersedere se posse judicaret totumque in editionem suam reciperet.

Erasmiana autem illa recensio, quæ licet diversissima, pro more, experiretur judicia, studia tamen in hoc genere incredibile quantum accendit. Consilium soli Frobenio debetur, qui nullis hac in re sumptibus pepercit et hoc nomine tantum vitam sibi produci a summo numine optabat, ut hæc ad exitum perducta videret. Sed voti hujus compos non factus est, morte præreptus cum vix duo priores tomi absoluti essent. Dederat autem Frobenii precibus Erasmus, ut opus, cujus nonnisi partem exiguam in se recepisset, cum profligando nemo succedere vellet, totum tandem sustineret, eoque mortuo filiis ejus idem obsequium præstandum esse duxit. Tria igitur in hac editione feneratus est hic scriptor perquam magna ad promovendum ipsius studium. Primum munditiem a characteribus et chartis et justum aliquod decus in toto habitu ac descriptione. In Amerbachianis enim impressis, ut nemini ignotum esse potest, liberalior cultus merito desideratur, dum partim litteræ ad aspectum ingratæ sunt adhibitæ, partim charta adest crudior et omnia denique paginæ spatia adeo sunt oppleta, ut sordidum pene in eo se præbuisse Amerbachium dixeris. Deinde integra primum exhibet ipsius opera. Tertia denique dos fuit textus correctus a vitiis innumeris ex grammatico potissimum genere, et iis, quæ ab ignorantia antiquitatis et doctrinæ veteris orta videri poterant, tum nova partitio et judicia de iis, quæ aut omnino non genuina essent, aut saltem viderentur dubia.

Sæpius autem iterata et identidem aucta est hæc editio. Sic non contemnendis *Sermonum* accessionibus locupletata est *Parisiis apud Chevallonium* 1531-32, et *ibidem apud Carolum Guillard* 1541, nec non in singulis *Basileensium* repetitionibus, nempe 1541-43, cui suppetias tulit *Martinus Lypsius*; 1556, curante *Joanne Costerio*; et 1569, quæ ultima Frobeniana fuit absolutissima et nitidissima omnium, in quam etiam *Sermones* illi, quos primum ex mss. codicibus eduxit et *Lovanii* a. 1564 publicavit *Joannes Vlimmerius*, migrarunt. Porro recusa est etiam *Lugduni* 1561-63 in-8° et *Parisiis* 1571 in-fol., et impuras etiam *Venetorum* bibliopolarum manus passa a. 1545, 1552, 1570 et 1584. Cæterum Erasmianam recensionem sequuntur, quotquot ab ejus editione diversis in locis seorsim excusi sunt Augustiniani libelli, quorum haud exiguus quidem numerus fuit, sed nihil ex iis Augustini lectio lucri fecit. Frequenter imprimis lectitatæ esse debent *Confessiones*, quæ *Coloniæ* 1531 et 1569, *Lovanii* 1563 et 1571, *Antuerpiæ* 1567 et 1568 descriptæ sunt; item liber *de Spiritu et Littera* excusus *Parisiis*, 1538,

Witebergæ 1541, *Antuerpiæ* 1568; *de Fide et Operibus Parisiis* 1534, *Coloniæ* 1552, *Antuerpiæ* 1568; *de Consensu* quatuor *Evangelistarum Parisiis* 1538, et *Coloniæ* 1539; *de Cura pro mortuis gerenda Parisiis* 1543; *de Libero arbitrio, de Prædestinatione et Gratia Coloniæ* 1568; *de Natura et Gratia Antuerpiæ* 1568; *de Doctrina Christiana Venetiis* 1534; *Enchiridion ad Laurentium Coloniæ* 1532; item per *Lambertum Danæum Genevæ* 1575, cum Commentario repetito ibidem 1579, 1583, 1597. Idem Danæus anno post addidit librum *de Hæresibus*, qui pariter repetitus est a. 1578, 1593 et 1595. Denique iteratum quoque *de Civitate Dei* opus cum *Jo. Lud. Vivis commentario Parisiis* 1544 et 1555, *Basileæ* 1555 et 1570.

Sed nova repens Augustino lux oborta est per conjuncta *Theologorum* LOVANIENSIUM studia in editione *Operum* ipsius *Antuerpiæ* apud *Christoph. Plantinum* a. 1577, XI tomis in-fol., publice proposita; in qua non solum critica apertior, sed præclarum etiam hoc, quod spuria dubiaque prorsus a reliquis separata, sua cuique tomo subjecta sint. Ut nihil de animadversionibus dicam aliisque commodis, quæ nulla non ætas in ea summopere probavit. Certatim ea expressa est et plerumque cum accessione aliqua: *Parisiis* 1586; *Genevæ* 1596; *Parisiis* 1603, 1604, 1613-14; *Coloniæ* 1616; *Parisiis* 1626, 1635, 1652. Subinde etiam extrinsecus augmenta quædam allata sunt, veluti a. 1611, cum primum librum *de Gestis Pelagii* ex codice ms. ex Italia sibi transmisso *Augustæ Vindelicorum* imprimi curasset *Marcus Velserus*. Similiter *Claudius Menardus* Andegavensis *Parisiis* a. 1617, primum publici juris fecit *duos libros priores contra secundam Juliani responsionem*, quos denuo recognitioni suæ subjecit *Mich. Paludanus* Gandavensis *Lovanii* 1642. Porro *Jacobus Sirmondus* XL *Sermones* novos edidit Parisiis 1631, et *Joannes Marus Sermones* sex cum fragmentis aliquot *Romæ* 1644. Sed sequiores illæ repetitiones, utut auctiores sensim, propter vitia crebra multo primis sunt deteriores. Quare cum non sine manifesto damno sumptus in eas impendi cognovisset *Hieronymus Vignerius*, Congreg. Oratorii D. Jesu Paris. presbyter, subvenire studuit edito anno 1654 et 1655, duobus tomis *Supplemento omnium Operum Augustini ante a.* 1614 *impressorum*, quo comparato quamvis antiquiorem, seu Erasmi, seu Lovaniensium editionem absque damno, immo fructu majori, retinere studiosi possent. Simul *sex* libros *contra secundam responsionem Juliani* operis ejusdem, cujus duos libros primum ediderat Menardus, variosque insuper *Sermones* et *Tractatus* usque dum ineditos addidit. Ad exemplar Lovaniense se composuerunt, quæ ab extremo sæculo XVI usque ad finem XVII seorsim singula aut plura invicem juxta argumenti affinitatem excusa sunt Augustini scripta. Cujusmodi sunt *Confessiones*, *Wirceburgi* 1581, et *Turoni* 1588; *De Civitate Dei Antuerpiæ* 1600; *Genevæ* et *Lugduni* 1610; *Parisiis* 1613, 1636; 1651; *Francofurti* 1624; *Hamburgi* 1661; *de Doctrina Christiana Antuerpiæ* 1601; *Witebergæ* 1604; *Helmestadii* 1629 et 1655, per *Ge. Calixtum*; *de Unitate Ecclesiæ Moguntiæ* 1602, cum notis *Justi Calvini*, *Helmestadii* 1657, per *Ge. Calixtum*; item liber *de Utilitate credendi* per *eumdem*, *ibidem eodemque anno*, et postea *Lovanii* 1680; *de Hæresibus*, *Helmestadii* 1621; *Oxoniæ* 1631; *Helmestadii* 1678, *cum Danæi comm.*; *de Fide et operibus Francofurti* 1652; *Enchiridion ad Laurentium Witebergæ* 1604; *Parisiis* 1665; *Epistolæ Francofurti* 1678, selectæ *Flexiæ* 1638, et *Lovanii* 1662. Novam quidem *Confessionum* recensionem juxta plures mss. jactitavit *Henricus Sommalius* Soc. I, quæ dici non potest, quoties impressa sit et repetita *Lugduni*, *Coloniæ*, *Duaci*, *Dilingæ*, etc.; sed cui a criticis exiguum pretium statutum est. Nec vero momenti ullius sunt variæ illæ opusculorum *contra Pelagianos* collectiones, cujusmodi Parisiis 1644 et 1652, *Lovanii* 1647 et 48, *Romæ* 1652, *Bruxellis* 1654 et 1673, et *Lugduni* 1673, prodierunt. Sed quod miraberis, ex *Gallicis* aliquot *versionibus*, quæ frequenter intra hoc spatium provenerunt, præcipue *Arnaldinis*, fructus quidam ad textum hujus scriptoris confirmandum redundarunt.

Nova denique atque ultima series a BENEDICTINORUM luculentissima opera orditur. *Conspectum* hujus editionis jam a. 1671 publice proposuit vir doctus Congregationis Maurinæ, qui curam illius in se receperat, sed paulo post a Congregatione pulsus, aliis eam provinciam cedere coactus fuit *Franc. Delfau.* Tradita deinde est *Thomæ Blampino* et *Petro Coutantio*, quibus per occasionem alii quidam sodales diligentiam suam commodarunt. Sed Mabillonii partes in hoc negotio nullæ fuerunt, præterquam quod epistolam nuncupatoriam ad regem Ludovicum XIV, cujus auspiciis totum opus gestiebat, elaborasse dictus est. A copiis criticis et diligentia editorum est consummatissima. Imprimis autem nova singulorum scriptorum ad temporum rationem discussio et spuriorum a genuinis discriminatio ecclesiasticæ historiæ studiis perquam salutaris commendatur. Recudi eam fecit et uno volumine variarum ad maxime illustres Augustini controversias dissertationum suarumque haud vulgaris notæ observationum auxit *Jo. Clericus Antuerpiæ* seu *Amstelodami* verius 1700-1703, quo factum est, ut ad plures saltem inter Protestantes usus hujus editionis pertingere potuerit. Italis non æque placuisse videtur. Nam *Parisiensem* Benedictinorum, *autographo undequaque similem*, jam anno 1706 iterum prelo committere parabat *Joannes Bapt. Clarellus*, typographus Venetus, publiceque id consilium significavit misso ad eruditos Protreptico, in quo Antuerpiensis editio male ipsi ob fidem et voluntatem Clerici audiebat; quod turpe tamen quæstuosi mangonis artificium non opus erat, ut Oudini bilem moveret et ad Clerici patrocinium suscipiendum eum, ipsi minime faventem, impelle-

ret (*a*). Cæterum ignoramus, an Clarelli istud consilium successum habuerit, sed procul dubio haud multum ab eo abludit ea, quam a. 1729 et sequentibus ibidem prodire jussit *Joannes Baptista Albrizzi*.

Reliqua, quæ separatim a Benedictinorum indo ætate in Augustinum collata sunt, haud capiunt magnificam commendationem. *Duæ* quidem *Epistolæ ad Optatum*, altera *de Natura et Origine Animæ*, altera *de pœnis parvulorum, qui sine baptismo decedunt*, recens ex codice abbatiæ Gottwicensis in Austria inferiori erutæ sunt, *Viennæ* 1732 et *Parisiis iterum* 1734 impressæ. Memoratu etiam digna videtur *Jo. Schilteri* IC. editio libri *de Conjugiis adulterinis*, *Jenæ* 1698; a quibus cætera, veluti *Tricassini* ed. librorum *de Gratia contra Pelagium et Cœlestium*, *Mogunt.* 1687; *Liber de Hæresibus* Cantabrig. 1687 et Oxon. 1721; *Speculum Augustini* a *Tommasi* editum *Romæ* 1679; Confessiones cum prolixissimo *Franc. Archangeli de Præsentatione* commentario evulgatæ *Florentiæ* 1757, et libelli, quos nuper *Teegius* Thuringus ad Benedictinorum exemplum typographorum formulis exscribi fecit *Lipsiæ* 1767, 69 et 70 longo intervallo distant. In hoc tanto autem Augustini recentiori ætate neglectu optandum foret, ut, quod Parisinus quidam *Ph. D. Pierres* exorsus erat institutum, præclaro specimine in nitidissima *Confessionum* descriptione a. 1776 proposito, non deseruisset, aut alii in simili subsidiorum criticorum fortuna imitarentur.

Sed transeamus tandem ad *Annales editionum* Augustini, quos quidem ita descripsimus, ut I. *Scriptorum collectorum* a primis initiis. II. *Singulorum* juxta seriem consuetam a nobis proponerentur. Quibus omnibus absolutis paragrapho peculiari quædam non inutilia *de Epitomatoribus*, *Defloratoribus* et *Commentatoribus Augustini*, tam antiquis, quam recentibus, subjicientur. Ejusmodi autem scripta, quæ non tam explicandis aut commentandis certis Augustini libris inserviunt, quam de doctrina Augustini vel universa, vel de singulis illius capitibus sive instruendi, seu convincendi, aut alienas opiniones redarguendi causa tractant, intra limites operis hujus haud apte cogi posse arbitrati sumus.

ARTICULUS PRIMUS

Collectiones Operum et Opusculorum Augustini.

SÆCULO XV.

1473. *Coloniæ, in-8° maj.* Augustinus de Fide. Ab initio : *Incipit liber sancti Augustini ad Petrum Diaconum de fide.* In fine : *Liber iste S. Augustini de fide catholica ad Petrum Diaconum Coloniæ impressus est. In vigilia sancti Johannis Baptiste. Anno domini M.CCCC. septuagesimo tercio.*

Character hujus voluminis est Gothicus antiquus luculentus, charta densa, paginæ lineis latis 26 im-

A pressæ. Nullæ exstant paginarum foliorumve vel plagularum notæ. Distinctionibus, quas commata et puncta appellamus, inseruit lineola duplicata, qua alias grammatici in verbis bicompositis uti solent, quamque ὑφεν vocant. Tribuimus vero huic volumini locum inter opuscula propter sequentium cum eo similitudinem, quæ si non eodem anno, attamen ex eadem officina vere prodierunt, ut nunc quidem comparatione singulorum inter se inducti opinamur, et egregiam artis perfectionem in paucis plagulis ostendunt. Nempe tria, quæ sequuntur volumina, eodem charactere, sed nitidissimo et quo absolutius hoc in genere vix quidquam fingi possit, in charta longe optima et fulgenti, pagina lineas 27 complectente, impressa sunt. Cæterum characterum notæ
B nullæ prorsus cernuntur, nec loci, nec anni ullum indicium. Complectuntur autem ;

1° Librum *de Agone Christiano* una cum ipsius de eodem judicio, *ex libris Retractationum;* librum *de Sermone Domini in monte habito*, cujus in fine ad calcem voluminis : *Explicit liber primus beati Aug. de Montana.*

2° Tractatum *de Fuga mulierum; tr. de Continentia ;* librum *de Contemptu mundi; Epistolam beati Ieronimi ad Paulinum presbiterum; Sermones duos Augustini de communi vita clericorum*, qui incipiunt, *Propter quod volui*, etc., *et charitati vestræ*, etc.

3° *Omelias* B. Augustini, et primo *de eo, quod Psalmista ait : Quis est homo, qui vult vitam et cupit videre dies bonos ;* — secundo *de eo, quod scriptum*
C *est : Esto consentiens adversario tuo*, etc. *Et qui odit fratrem suum, homicida est ;* — tertio *de eo, quod Dominus ait : Diligite inimicos vestros ;* — quarto *de eo, quod scriptum est in Ysaia : Clama, ne cesses ;* — quinto *de eo quod Apostolus ait : Radix omnium malorum cupiditas;* — sexto *de eo, quod scriptum est : Beatus, qui post aurum non abiit ;* — septimo *de eo, quod Apostolus ait : Redimentes tempus cum dies mali sunt.*

Opuscula n. 2° et 3° exhibita commemorat etiam *Catal. Crevennæ novissimus* T. I p. 106 et 107, additque :

4° Librum *de Disciplina Christiana* supra enumeratis plane conformem n. 470, et

5° *Sermonem* super *Orationem Dominicam*, nec
D non *Enchiridion ad Laurentium*; n. 469 posteriores tractatus, quos omnes per *Ulricum Zel de Hanau* circa 1470 excusos esse statuit editor, secutus in eo judicium *Deburii* in *Cat. Bibl. Ducis de la Val.* T. I, p. 172 sq., qui n. 478 posteriores hosce tractatus notavit, addens primum novem, alterum sex foliis constare. Ibidem n. 473, cum libris a nobis n. 2° commemoratis simul existunt et quidem ab initio.

6° *S. Augustini liber de Vita beata. Liber de Honestate mulierum. Libellus de Honestate vitæ.*

(*a*) Reperitur *Clarelli* epistola in *Actis Eruditorum Lips. Febr.* 1707, pagg. 94-96. Conf. *Oudinus Comment.* tom. I, pagg. 985 sq.

1483.

Venetiis cura et impensis Octaviani Scoti civis Modoetiensis, in-4°, B. Augustini opuscula Ascetica minora. Recenset *G. Pray* in rarioribus libris Bibl. Budens. T. I.

1484.

Venetiis per Andream de Bonetis de Papia, in-4°. S. Augustini opuscula. In fine : *Explicit liber S. Augustini de vera religione, et de clericorum vita sancti Augustini, nec non cujusdam dignissimi tractatus de spiritu et anima. Que omnia in isto libro continentur : cum summa diligentia per M. Andream de bonetis de papia venetiis impressa fuerunt. inclito principe Joanne mocenigo venetiarum duce. M. CCCC. LXXXIIII. die XXII. Mensis Julii.*

Insunt eadem, quæ in editione sequenti Argentoratensi numeris 1-22. exhibentur. Hinc vero adjecta sunt : 23° *Eusebii Corradi* canonici regularis Lateranensis *Epistola ad Sixtum IV, R. P., de auferendo ab Ecclesia errore scribentium*, S. Augustinum fuisse eremitam ; 24° *Regula S. Augustini ;* 25° *Vita S. Augustini* scripta a *S. Possidio, episcopo Calamensi ;* 26° *Eusebii Corradi ad Sixtum* IV et Cardinales Annotatio, seu potius tractatus brevis *de errore scribentium, S. Augustinum fuisse eremitam.* 27° *Liber S. Augustini de Anima.* Diligenter hanc editionem jam ab aliis bibliographis obiter commemoratam recensuit *Cl. Seemiller* fasc. III, p. 7, quo duce nihil certius in lubrica hac semita deprehendimus. Ab eo igitur docemur, omnia hæc opuscula eodem charactere, Gothico nimirum minuto, duabus columnis, nitidæ ac firmæ simul chartæ impressa esse. Observat porro per priora viginti duo opuscula foliis superscriptos esse titulos, non item in reliquis. Litteras initiales, custodes et numeros paginarum deficere, easdem tamen esse signatas. In *Cat. Bibl. Reg.* T. I, p. 376, laudatur a primo *Meditationum* opusculo. Nec raro etiam fit, ut singuli ex hac collectione libri tamquam seorsim h. l. et a. excusi, vel incuria scriptorum, vel quod avulsi a reliquo corpore interdum obveniant, commemorentur.

1489.

Argentorati per Martin. Flach. in-fol. *Aurelii Augustini opuscula plurima.* Hæc sola tituli instar pagina prima habentur, charactere Gothico majori impressa. In fine : *B. Aurelii Augustini Hipponensis episc. ac doctoris Ecclesiæ sanctissimi pariter et perspicacissimi : plurimorum opusculorum, nec non vitæ ejus a Possidonio conscriptæ : impensis et opera Martini Flach Argentinæ accuratissime impressorum. Finis Anno a nativitate Salvatoris M. CCCC. LXXXIX. XIII. kalendas Apriles.*

Hos juvat arguta scrutari indagine verum.
Illos Dulichio verba lepore tenent.
Ast aliis gratum est varios versare libellos.
Sunt quis scripta quibus non nisi sancta placent.
Quisquis es ex istis : paucis nummis eme multos
Aurelii libros : hancque levato sitim.
Nervosos cernes rationum viribus : atque
Ornatos : varios : de deitate simul.
Hos menda expertes tulit Argentina : premique
Martinus docili simus ab arte dedit.

Litteræ sunt Gothicæ. Paginæ columnis binis impressæ, folia, sex prioribus exceptis, numerata, singula capita numeris suis et argumentis sunt perquam commode distincta. Insunt sequentia : 1° *Meditationes*, 2° *Soliloquia*, 3° *Manuale de verbo Dei*, 4° *Enchiridion ad Laurentium*, 5° *Liber de triplici habitaculo*, 6° *Scalæ paradisi*, 7° *de duodecim Abusionum gradibus*, 8° *de Beata Vita*, 9° *de Assumptione beatæ Mariæ virginis*, 10° *de Divinatione Dæmonum contra Paganos*, 11° *de Honestate mulierum*, 12° *de Cura agenda pro mortuis ad Paulinum Nol. Ep.*, 13° *de Vera ac Falsa Pœnitentia*, 14° *de Contritione cordis*, 15° *de Contemptu mundi ad clericos*, 16° *de Convenientia X præceptorum et X plagarum Ægypti*, 17° *de Cognitione veræ vitæ*, 18° *Confessiones*, 19° *de Doctrina Christiana*, 20° *de Fide ad Petrum Diaconum*, 21° *Sermones duo de vita et moribus clericorum*, 22° *de Vera Religione ad Romanianum*, 23° *de Spiritu et Anima*, 24° *de Vita Christiana ad sororem suam viduam*, 25° *de Definitionibus orthodoxæ fidei et ecclesiasticis dogmatibus*, 26° *de disciplina Christiana*, 27° *Sermo de charitate*, 28° *de decem chordis*, 29° *Sermo de Ebrietate*, 30° *Tractatus de vanitate hujus sæculi*, 31° *de Obedientia et humilitate*, 32° *de Agone Christiano*, 33° *de Bono disciplinæ*, 34° *Regula de communi vita clericorum*, 35° *Posidonius de vita Augustini.* Præcedunt præter hunc ipsum omnium opusculorum indicem, peculiares aliquot quorumdam librorum tabulæ. Miror *Cl. Seemillerum*, qui eamdem editionem in commentarios fasc. III, p. 171, retulit, non contendisse cum ed. Veneta 1484. Habet etiam *Cl. Braun.* l. l. T. II, p. 174.

1491.

Ibidem ap. eumd. in-folio. Eadem *ex secunda editione.* In fine : *M. CCCC. XCI. die XI. mensis Augusti.* Ejus exemplum mancum tamen notavit *Gemeiner* l. l. p. 203, integrum ut nostrum *Cl. Braun.* l. l. T. II, p. 213.

Parmæ per Angelum Ugoletum, in-fol. Augustini opuscula varia finita *Pridie kalend. Aprilis. Cat. Bibl. Smith.* p. 28, et *Crevennæ noviss.* T. I, p. 110. Ordiuntur seriem libri *contra Academicos*, unde *Morellus* in *Cat. Bibl. Pinell.* hoc nomine ea refert.

Venetiis per Dionysium Bertoldum, in-fol. Aur. Augustini *opuscula plurima : quædam non plus impressa.* Hæc in speciem tituli in prima primi folii pagina. Incipiunt a *Meditationibus*, quarum titulus minio impressus ; ultimum est *Vita* ejus per *Possidonium* conscripta, ad cujus calcem : *Ejusdem videlicet Aur. Augustini Hipponensis episcopi ac doctoris Ecclesiæ sanctissimi pariter, nec non vite ejus a Possidonio conscripte : impensis et opera Dionysii Bertoldi de Bolonia Venetiis accuratissime impressorum finis anno a nativitate salvatoris nostris* (sic) *M. CCCC. XCI. die XXVI. Martii.* His denique epigramma est subjec-

tum. Textus occupat folia cccxxxix. Accedunt autem ab initio voluminis præter titulum octo folia tabulam materiarum exhibentia. Superest in fine folium cum chartarum registro symbolum typographi sistens. Litteræ sunt Gothicæ. Descriptio facta est per binas columnas, expressis foliorum numeris ac signaturis, ut tamen custodes desiderentur. Debemus hujus et sequentis editionis notitiam *Cl. Braunio, Notit. Lit.* T. II, p. 229. Utinam vero viro diligentissimo contenta ejusdem, vel enumerare, vel cum aliis saltem comparare placuisset.

———

Venetiis per *Pelegrinum de Pasqualibus* In-fol. min. *Plurima opuscula S. Augustini.* Hæc pro titulo. Ad calcem : *Finiuntur opuscula S. Augustini hipponensis anno a nativitate domini M. CCCC. LXXXXI. die vero* 10 *novembris impressa fuerunt Venetiis per Pelegrinum de Pasqualibus de Bononia.*

Volumen est foliorum cxxxi exscriptum typis Gothicis, columnis binis. Insunt numeri ac signaturæ, nec tamen custodes. Initium faciunt libri contra Academicos, cum hac epigraphe minio impressa : *Divi Aur. Augustini Hipponensis episcopi contra Academicos ;* vel *de Academicis, quem adhuc Catechumenus edidit.* Præmittitur epistola *Severini Chalci*, Canonicorum regularium S. Crucis Montanensis Canoniæ Præpositi ad lectorem, cui operum index et epigramma aliquod subnexa sunt.

[1495.]

Basileæ per Joannem de Amerbach. In-fol. VI vol. S. Augustini Opera. *Maett.* T. I, part. II, p. 588, ex fide *de la Caille*, p. 82. Sed frustra eam apud alios litteratos viros, et in optimarum bibliothecarum catalogis conquisivimus. Vereor ergo, ne per errorem, nescio quem, talis notitia inciderit, quod vel ex eo fit verisimile, quod formam chartarum duplicem, *folii* scilicet et *quarti*, prodidit. Meminit ejus quidem etiam *Vignerius* in *Præf.* ad *Supplem.* Operum Augustini. Sed non majori fide. Immo pene certus sum, varias singulorum Augustini scriptorum, veluti *Enarrationum in Psalmos*, *Epistolarum* et *Sermonum* editiones per annos 1493, 94, 95, 97, identidem ab Amerbachio excusas, hunc errorem peperisse.

1497.

Lugduni per Jo. Trechsel. In fol. *Opus questionum divi Augustini, in quo hec omnia continentur.*

Heptateucon opus variarum questionum super septem libros biblie : comprehendens totidem, septem libros.
Questionum novi et veteris Testamenti lib. III.
De consensu Evangelistarum libri IV.
Questionum Evangeliorum libri III.
Questionum octoginta trium liber I.
Questionum LXV Orosii : ejusdem dyalogus, qui est liber unus.
Questionum octo Dulcidii libellus unus.
Questionum Laurentii de fide, spe et charitate : enchiridion.
Inquisitionum Januarii et de consuetudinibus ecclesie II.
Questionum Honorati de Gratia N.T. liber unus.
Questionum quinque Hylarii libellus unus.
Questionum sex contra Paganos ad Deogratias, libellus unus.
Item omnium istorum indices et retractationes in faciebus posite.

Hæc in fronte tituli, quibus subjecti sunt in commendationem ejus versiculi aliquot ad D. Augustinum. In fine (extremæ paginæ columna prima) : *Finis sex questionum divi aurelii augustini epi contra paganos ad deo gratias : et per consequens totius hujus operis. Deo gratias.* Columna altera deinde post Badii perorationem et subjectum eidem chartarum registrum : *Impressum est autem hoc opus Lugduni : opera et impensis M. Joannis Trechsel Alemanni : anno salutis nostre Millesimo quadringentesimo nonagesimo septimo. VII. Kalend. Maias.* Quibus in extrema pagina subjicitur symbolum typographi. Præfatus est *Jodocus Badius* ad Magistrum Petrum Gerardum, sacræ theol. profess. et fratrem Eremitarum Augustini Parchiensem (*sic*) priorem. (d. Lugduni. VII kal. Mai. 1497.) Ex eo quidem discimus, opus hoc collectum esse atque castigatum ab *Augustino de Ratispona, S. Theol. Baccalaureo*, de scholasticorum aliquot doctorum scriptis, jam ante editis, bene merito. Neque vero ipsius etiam *Badii* studium operi defuit, siquidem et conquirendis quam pluribus, quos ille nancisci non potuerat, tractatibus et corrigendis iisdem non modicam sibi hujusmodi diligentiæ particulam vindicare posse fatetur. *Nam primum,* inquit, *eum, quem in tergo conspicis ordinem, observatum voluimus : ut primo loco veteris dumtaxat Testamenti questiones; secundo novi et veteris; tertio evangeliorum, quæ novi dumtaxat sunt : et ultimo relique ponerentur. Ceterum si forte quispiam reprehenderit, quod de consensu evangelistarum et enchiridion inter questiones inseruimus : non recte animadverterit, quantum ea opera cum questionibus conveniant. Deinde retractationes ipsius Augustini, ubicumque fecerit, operi præposuimus : et in marginibus locorum, quos tractavit, ipsas consignavimus. Tum grecum suis characteribus conscripsimus et in margine iis, qui Grecos ignorant, latinis repetimus : adjecta nonnumquam significatione. Tum quoties in diversis codicibus duplicem, quarum neutra aspernanda esset, lectionem offendimus, utramque posuimus : sed alteram sub margine. Tum libros in fronte chartarum distinximus. Tum indices omnium, quæ in singulis operibus continerentur, ipsis preposuimus, et interdum etiam ante ipsa capita reposuimus. In primis tamen questionibus, quas in formam questionum redegimus, non opus repetito visum est : ne forte prænotatio ipsa narratione major nasceretur : loca tamen biblie, unde excepta sunt, diligentius cum ipsis questionibus annotavimus.* Nec omittenda plane nobis videtur, quæ in extrema columna legitur ejusdem Badii de operis complemento, et ut dicunt registro, ad magistratum

nostrum Petrum Gerardi, priorem, etc., Peroratio, quæ sic sonat: *Hæc sunt magistratorum nostrorum optime: magister petre Gerardi: quo de questionibus divi patris augustini: multo quidem labore parta tandem tuo nomini dicata emittimus: precantes omnes ea perlectores in partem accipiant bonam: veniamque dent: si vel pauciores questiones, quam ipse sanctissimus doctor augustinus confecit: vel has minus cognitas omiserimus. Paucułas enim deesse remur atque eas tantum, que ad simplicianum mediolam. episcop. conscripte sunt: quas hactenus reperire non potuimus: — locum tamen, quo inseri possent, reliquimus trium quaternionum: Mm. Nn. Oo. quem si vocantem dereliquimus: vitio dandum nullus nisi inhumanus et calumniator censebit: cum vel singula opera plena sint: et seorsum emitti possint. — Que vero errata veremur: ejusmodi credimus, que sine recognitione aut admonitione nostra facile quivis deprehenderit et emendaverit. Ne quis autem chartarum convertendarum ignoret: et ob id deesse quidquam putet: hec series est: a s, A-G, Aa-Ll, Pp. Quorum b, k, q, r, G et Ll, terne sunt pp. quine: relique autem quaterne*, etc. Exscriptum est opus hocce charactere Gothico minuto binis columnis, lineis adeo scriptis ut 55 paginam capiant. Enimvero perquam commode adornatum est. Tametsi enim foliorum paginarumve numeri, custodesque desint, habet tamen chartarum signaturas, continuam in summa pagina inscriptionem charactere majusculo expressam; litteræ item initiales parvis quidem indicatæ sunt, sed cujusvis capitis linea prima characterem majorem sortita est, gaudetque argumento numeroque præmisso, qui numerus litteris Romanis simul in margine repetitus est. Præcedit porro septem foliis quæstionum tabula cum sententia ipsius Augustini super Quæstionibus ex libris Retractationum, in qua unum hoc observanti dignum restat, quod singulari annotatione editor lectionem *scripturarum sanctas* contra alteram *scripturas sanctas* complurium codicum auctoritate excusat ac defendit. Meminit hujus ed. *Cl. Braun*. T. II, p. 295. Nec alia fortasse est ab ea, cujus sub titulo primi operum Augustini tomi meminit *Maettarius* T. I, p. 482, fide *de la Caille* subnixus, apud quem per errorem a. 1487 pro 1497 scriptus esse videtur (*a*).

SÆCULO XVI.

150[?].

Basileæ apud Joannem Amerbachium. In fol. IX tomis. *D. Augustini prima pars librorum, quos edidit Catechumenus. — Pars II. Libri, quos scripsit Baptizatus. — Pars III. Libri, quos edidit Presbyter. — Pars IV-VIII. Libri, quos edidit Episcopus. — Pars IX-XI. Libri, quos non recenset in libris Retractationum.*

Primæ hujus operum Augustini editionis exempla adeo rara sunt, ut licet non paucos evolverim diversarum bibliothecarum catalogos, in duobus tantum hactenus reperire contigerit (*b*), qui ambo eumdem quidem, quem in conspicuo posuimus annum, produnt, quemque Maettarius eruit (*c*). Datur nimirum in his discrepantia quædam, dum alii, velut auctores Colonienses, annum 1504, alii annum 1501 et 1503 præferunt (*d*), unde fortasse jure aliquo colligas, non uno anno totam hanc editionem esse absolutam, sed inceptam anno 1503, ad finem tandem a. 1506 perductam, eoque anno, qui terminus integri operis fuisset, singulos tomos esse signatos (*e*). Nec tomorum numerum eumdem omnes tradunt, sed alii *novem*, alii *undecim* constare opus totum volunt, non sane scripturæ aliquo errore, sed disertis verbis numerum enuntiantes. Quid? quod Trithemius *quindecim* voluminibus impressum esse dicat (*f*).

Nunc tamen, ne diutius hisce experiundis operam impenderemus, effecit Oudinus qui, declarata totius partitione, satis significat ipsam editionem a se fuisse inspectam. Docet autem *undecim* partibus, *novem* vero tomis esse comprehensam, atque sic distinctam, ut *octo* priores eos Augustini libros, quos ipse in suis *Retractationibus* recenset, contineant, reliquæ cæteros, quorum nulla in hoc opere mentio injicitur, complectantur, quod ita se habere ex Catalogo bibl. Emmeranæ intelleximus, qui tres priores partes uno tomo seu volumine comprehensas ostendit. Simul monet, plurimos *Sermones*, plurimasque *Epistolas*, nec non *Enarrationes in Psalmos*, utpote quæ jam antea per annos 1489, 1494, 1495, 1497 excudi curaverat, undecim his partibus adjicere noluisse. Usus autem fuerat *Jo. Amerbachius* in paranda hac editione opera cujusdam *Augustini Dodonis, Frisii, Basileæ ad S. Leonardum canonici*, qui, illo sumptus præbente, Italiæ, Galliæ et Germaniæ bibliothecas perscrutatus erat, et ipse, si per fata licuisset, operibus undique comportatis, manum admoturus fuisset.

(*a*) Nunc idem jam *Hambergerum* monuisse vide tomo III, pag. 104.

(*b*) Nempe in Catalogo Bibl. Bodleianæ, qui citat Augustini opera IX tomis per Amerbachium Bas. 1506, et Cat. bibl. princip. ecclesiæ et monasterii Ord. S. Benedicti ad S. Emmeranum Ratisbonæ part. I (1748, in-8°), in quo plenior titulus p. 40 seqq. ascriptus est, sed omissis partibus V, VI, VII et X, mancum illud exemplum esse proditur.

(*c*) Tom. II, part. I, p. 216.

(*d*) Pertinet huc locus, quem etiam Colonienses adducunt, ex *Sweertii Athenis Belg*. p. 148, ubi de *Dodone* scribit: *Primus congessit et castigavit S. Augustini opera omnia, adjecit et argumenta in opera singula ac censuras, sed immaturam ejus operam pestis absumpsit, eo ipso anno, quo prelo subjiciendum opus erat*, 1501, *prodiitque post mortem ex officina Amerbachii* 1503.

(*e*) Consentit *Oudinus* in *Comment*. T. I, p. 934, circa annum 1500 inceptum, anno vero 1506 completum esse opus dicens. Pro posteriori numero operarum vitio ibi exscriptum est 1586. Oudinum fere totum exscripserunt Colonienses, nisi quod de suo addiderunt, *omnia* a. 1504, *lucem aspexisse*.

(*f*) In Epistola ad *Jacob. Kymolanum* Carmelitam data Herbipoli 16 Augusti 1507, apud Maett. II.

1515.

Parisiis..... In-fol. IX tomis. Divi Aurelii Augustini opera *juxta Amerbachianam descripta.* Deest hujus editionis memoria in Maettario. Commemorant eam Colonienses, notat Catalogus bibl. Bodleianæ. In Germania vix unum ejus exemplar inveniri putem, nec in Gallia quidem, nisi in bibliothecis obscurioribus lateant. Certe Cat. bibl. Reg. Paris. eam ignorat.

1517.

Sine loco. In-fol. Index Operum S. Augustini per eximium *Joannem Theuschlein de Frickenhausen,* ex Rottenburga Tuberina. Sic exstat in Cat. Bibl. Emmeranæ p. 41. Pertinere autem puto ad editionem Amerbachianam.

1520.

Parisiis apud Joannem Parvum. In-4°. D. Aur. Augustini libri tres contra Academicos, Soliloquia et alia opuscula : quatuor hæc jam primum impressa de Visitatione infirmorum; de Adulterinis conjugiis, de bono Conjugali et bono Virginali. *Cat. Bibl. Reg.* T. I, pag. 376.

1528—29.

Basileæ ex officina Frobeniana. In-fol. X tomis. D. Aurelii Augustini, episcopi Hipponensis, Opera omnia ex emendatione *Des. Erasmi.*

Pleniorem titulum, unde hauriremus, non datum fuit. Opinamur autem, non procul eum abludere ab eo, quem editio a. 1543 præfert. Sed cum jam accesserimus ad eam editionem, quæ non modo integra ac plena prima dici potest, sed sequentium omnium, non excepta novissima, fundamenta jecit et in iis quodammodo dominatur, necesse erit, ut ante omnia, quæ ipse Erasmus de instituti sui ratione in medium attulit, cum lectoribus communicemus. Etenim sequentium editionum curatores aut contenti fuerunt, Erasmianam operam accessionibus aliquot locupletatam prelo committere, aut ultra vestigiis ipsius institerunt et partim codicibus, partim judicio suo confisi emendatiorem ac sinceriorem efferre contenderunt, aut etiam ab illo longius recesserunt. Quorum omnium studia atque conamina non dicam æstimare, sed ne examinare quidem absque accurata Erasmianæ operæ cognitione licet. Nec vero universe atque paucis didicisse sufficit, Erasmum textum emendasse, genuina a supposititiis secrevisse et cuncta novo ordine esse dispartitum, quo sane nec ad auctoris, nec ad editoris ingenium cognoscendum magnopere juvamur. Sed cum primus ille explicare aggressus sit, quæ peculiaris Augustini ac maxime propria tam in sentiendo, quam eloquendo, virtus fuerit, eamque notionem deinde, qua solet in cæteris quoque ecclesiasticis scriptoribus solertia, ad explorandam tam universam scriptorum genuitatem, quam singulorum locorum sanitatem traduxerit, omnique inde sæculo critices aliqua formula in Augustino restituendo præiverit, non facile quemquam, qui hæcce studia curat, fore, arbitror, qui hac Erasmi disputatione absque damno carere possit. Accedit quod primus item Erasmus depravationum textus Augustiniani causas, variaque corruptorum genera indagaverit, quorum descriptio quodammodo eumdem usum præstare potest, qui alias a codicum notitia bene explicata exspectari solet. Atque hæc præfaminis loco, ne inserenda hac oratione bene longa negligenter aut parum verecundi aliquibus videremur. Jam ipsum audi. Sic enim in epistola (data Friburgi Brisgaviæ, 1529), qua totum opus *Alfonso Fonsecæ, principi et archiepiscopo Toletano totiusque Hispaniæ primati,* nuncupat, cujusque dimidiam partem in laudes Augustini impendit, loquitur :

« Quo dilabor? Non enim institueram encomium Augustini, quod si suscepissem, hæc quota portio laudum illius erat? Illud tantum volebam ostendere, quam dolendum fuerit, tantum ecclesiæ thesaurum tam sero per typographos prodiisse in publicum, quem maxime referebat in omnium versari manibus. Deterrebat nimirum illos impendiorum magnitudo. Primus hoc egregium facinus ausus est, vir singulari pietate JOANNES AMERBACHIUS, re sat beatus, sed animi dotibus longe beatior, quem nec sumptus immensi, nec in conquirendis undecumque exemplaribus instantia, nec in conferendis tædium, nec operis difficultas, nec distractionis alea, nec ulla res alia deterruit, quominus totum Augustinum redderet omnibus communem. Non hue invitavit virum quæstus amor, sed sincera pietas, quam omnes illius præfationes spirant, ac revocandi priscos illos Ecclesiæ doctores studium, quos videbat ac dolebat propemodum antiquatos. Proinde non dubito, quin illius manibus bene precentur omnes, qui per Augustini libros ad pietatem profecerunt. Idem in universas Hieronymi lucubrationes majori etiam studio molientem deus ad superos evocavit. Eam tamen provinciam tribus filiis, Brunoni, Basilio, et Bonifacio, quos in hoc curarat trium peritia linguarum instituendos, moriens delegavit, per quos non minore studio, quam fide peractum est, quod optimus pater voluit. Sic enim illos et ad pietatem et ad eruditionem educarat, ut quodammodo se major ac melior in illis superesset, hodieque supersit. Nam natu maximus tantum in fata concessit. Tot sunt examina monachorum in orbe, quorum otium magnis censibus alitur. Tot sunt abbates opimo reditu, nihil aliud quam ædificantes, vel alentes equos, vel epulantes. Hic erat illorum proprius labor, quem homo laicus sua sponte suscepit. Atque in Augustino quidem tantum adhibitum est ab illo curæ, studii, vigilantiæ, quantum illa tum ferebat ætas, rudior adhuc et perpaucos habens in hoc genere litterarum exercitatos. Illud potius mirandum, quod cum Augustini lucubrationes tot jam annis versentur inter manus eruditorum, nulla exstiterit de illo publica querimonia, quemadmodum de Hieronymo nemo non querebatur. Atqui ni multos haberem testes, qui operi excudendo vel præfuerunt, vel adfuerunt, nemo mihi crediturus sit, quantum men-

darum offenderim ac sustulerim, etiam illinc, ubi nihil esse depravatum putabatur. Habet enim Augustinus suum quoddam dicendi genus, argutum, et periodis in longum productis multa convolvens, quod lectorem et familiarem, et acutum, et attentum, et bene memorem requirit, denique tædii laborisque [illegible]ientem, quales non ita multos reperias. Jam tametsi profanas litteras parcius ostentat, quam Hieronymus, tamen obiter ad eas frequenter alludit. His rebus factum est, ut lector, audaculus magis quam argutus, mutarit quidquid offendebat. Verum quæ vel librariorum incuria, vel lectorum inscitia commissa sunt, habent utcumque colorem, quo culpam liceat, si non excusare, certe extenuare : quamquam hanc oportuit esse publicam principum, præsulum et abbatum curam, ut utilium, sed præcipue sacrorum voluminum exemplaria per eruditos viros quam diligentissime castigata servarentur in publicis bibliothecis. Illos vero, quos absolvat a sacrilegii crimine, qui nec errore, nec ulla necessitate, sed inepta libidine, studio mutarunt hujus viri scripta, vertentes *que* in *et*, *et* in *que*, *sed* in *at*, *at* in *sed*, *dixit* in *ait*, *ait* in *dixit*, verbum in participium, participium in verbum, aliaque innumera his consimilia, quasi luserint in opere alieno. Hoc flagitium cum aliis, tum præcipue deprehendimus in libris de Trinitate. Deprehendimus autem ex collatione *codicis*, quem nobis præbuit *Flandriæ monasterium quoddam*, cujus nomen in præsentia non occurrit, sane bellum ac vetustum, dixisses bonæ fidei, magnæque autoritatis exemplar. Vix umquam occurrebant duo versus, quin esset, quod jugularet transversus calamus. Hic non erat error aut oscitantia, sed impius ludus hominis male feriati. Alibi nescioquis sententias expleverat, adjectis verbis aliquot non necessariis : velut quoties beatus Augustinus citabat e Scripturis canonicis, quantum ad id, quod agebatur, satis erat, ille Scripturæ testimonium altius repetitum ex eodem loco longius prosequebatur, cum nihil esset ad rem necesse. Id præcipue factum comperimus in Commentariis quos scripsit in Epistolam ad Romanos et ad Galatas. Risimus non paucis locis insignem scribarum delirationem, qui, quod lector ineptiens annotarat in marginesui codicis, retulerunt in contextum. Ex multis duo proponam exempla, quorum alterum est in epistola 58, ubi leguntur hæc Augustini verba : *Hos autem prophetas, quos post apostolos posuit, non puto illos esse, qui ordine temporum ante apostolos fuerunt, sed istos, quibus jam sub apostolis per gratiam donabatur, aut interpretatio Scripturarum et inspectio mentium, aut prædictio temporis secuturi*. In priori editione participium *secuturi*, a suo nomine, *temporis*, prolixo verborum assumento divulsum comperimus, idque non solum insigniter indoctum erat ac stultum, verum ne ad rem quidem tantillum faciens. Non enim illic ambigebatur, qui essent apostoli, et unde ducta vox, sed de quo prophetarum genere loqueretur illic Apostolus. Non repetam hic longum nugamentum, ne sim tædio; decerpam modo pauca, unde facilis sit conjectura, quam cætera nihil habeant mentis. Hunc in modum orditur : *Si enim ego ipse ut de his, quid sentiam, habeas, differentiam facturum me speraverim*. Agnoscis sermonis florem. Ac mox : *Ut enim ad vim termini proficiscar, Apostolos Græcum, dicitur ab apos, quod notat argumentum, vel præminentiam, et scolon, quod est missio, quasi præminenter missus, ad augmentationem scilicet fidei catholicæ, vel apostolus quasi postmissus*, etc. Quid hac deliratione prodigiosius? *Apos* enim apud Græcos tantum significat, quantum *Kiskildrivium* apud Latinos, et *scolon* Græcis sonat offendiculum. Deinde stultissime imaginatur in nomine *apostolus*, *apost* additum pro *postmodum* pro quo Barbari dicere solent *depost*. Atqui si Græca vox est apostolus, ut ipse docet, unde illic Latina præpositio *post?* Sequitur, *propheta* autem a *pro*, id est procul, et *for*, *faris*, cum propheta Græcis nihil aliud sonet, quam Latinis prædictor. Hæc proposuisse satis arbitror, ad totius nugamenti gustum quemdam, quod ita attextum est, quasi quis pro Augustino Paulinum doceat, de quo significarat se dubitare. Alter locus est in libro secundo *de Sermone Domini in monte habito*. Quoniam inter fructus spiritus Paulus commemorat gaudium, ne quis existimaret, illum de quovis gaudio loqui, sic locum explanat Augustinus : *Sane sciendum est, hic gaudium proprie positum. Mali enim homines non gaudere, sed gestire dicuntur proprie, sicut superius diximus voluntatem proprie positam, quam non habent mali*, etc. Hæc Augustini verba cum nihil habeant obscuritatis, tamen aliquis conatus erat, dilucidius, scilicet, explicare sententiam hisce verbis : *Neque gaudium virtutis sit, sicut voluntas, et hæc potius ad sanctos pertinent : ad peccatores vero gestus magis et cupiditas deputanda sunt*. Et hoc tam insulsum nugamentum e spatio marginis in contextum relatum aliquamdiu nos torsit. Cum hujusmodi portentis fuit nobis subinde luctandum. Alius ex undequaque decerptis frustulis, veluti novum opus, Augustini titulo construxerat; alius aliena cum Augustini scriptis miscuerat; alius ex quæstione fecerat epistolam, assutis initio paucis verbis. Ne singula persequar, vix in alterius tam impie, quam in hujus sacri doctoris voluminibus lusit otiosorum temeritas. Ut omittam interim pseudepigrapha, quædam non inerudita, quædam vix tolerabilia, quædam prorsus indocta. Verum in omnibus, quæ illi falso sunt inscripta, nihil insulsius aut impudentius Sermonibus ad Eremitas, in quibus nec verba, nec sententiæ, nec pectus, nec omnino quidquam est Augustino dignum : et tamen quisquis hoc opus confinxit, homo suavis sibi promisit futurum, ut Augustinus crederetur, et sane repererunt similes labra lactucas. Nihil tamen horum submovimus, nisi quod ea, quæ bis aut sæpius habebantur inter hujus viri lucubrationes, sat habuimus semel ponere, ne voluminum magnitudinem supervacua sarcina oneraremus : censuris tantum additis indicavimus, quid nothum esset,

quid ambiguum, quid commixtum. Hæc igitur in tam eximio scriptore committi sane dolendum est: sed æque mirum, super his nullam hactenus fuisse studiosorum querimoniam: unde conjectura capi potest, divum Augustinum antehac a plerisque theologis aut non legi solitum, aut indiligenter fuisse lectum. Ne mihi quidem umquam persuaderi potuisset, tantum in tam celebri scriptore latuisse mendarum. Equidem nihil minus habebam in animo, quam hanc capessere provinciam. Deterrebat immensa voluminum moles, et operis difficultas juvenile robur, ac prorsus adamantinum quemdam hominem exigebat: me vero jam et ætas et valetudo ab hoc genere laborum in totum dehortabatur. Sed felicis memoriæ JOANNES FROBENIUS, vir ob singularem erga studia favorem omnium studiosorum amore perenni dignus, tandem illud a me precibus extorserat, ut in Epistolis unicum ternionem emendarem, quo posset operis specimen in proximis nundinis ostendere. Pollicitus sum, sed hac lege, ne quid speraret amplius. Annuit. Cæterum eum perspicerem, illi certum esse consilium, volumen Epistolarum absolvere, neque quemquam esse paratum, qui posset, aut certe vellet, emendandi partes obire: vicit animi destinationem, cum singularis amici pertinax voluntas, tum ipsa negotii pietas. Hoc volumen totum ad me recepi, sed unicum, etiam atque etiam testificans, ut si pergere vellet, alium inveniret castigatorem, nec me suo quoque dispendio, non modo studiorum, a melioribus curis avocaret. Quid multis? cum nullus existeret, qui vellet eam sarcinam in humeros tollere, et Joannes Frobenius asseveraret, stare sententiam, ut si non daretur aliud, totum Augustinum, qualis qualis erat, rursus excuderet: ego partim amici respectu, cui nihil per negare valebam; sed multo magis inexpiabile piaculum esse reputans, si tam eximius Ecclesiæ doctor, tot mendis obsitus, tantis impendiis denuo prodiret in orbis theatrum, hoc insigniore deformitate notabilis, quo magis elegantia formularum, ac majestate voluminum, oculos omnium ad se rapturus esset: perinde quasi purpuram eximiam ostendas fœdis maculis deformatam, passus sum imponi mihi clitellas. Tandem ubi tantum pelagus ingressus ventis vela dedissem, longe plus, quam exspectaram, comperi difficultatis, ut non semel animum despondorim, deque deserendis institutis cogitarim: ad quod ipsum evidens etiam valetudinis periculum invitabat, aut, ut rectius dicam, compellebat. Jam me terrebat et exemplum Joannis Frobenii, quem videbam huic immortuum negotio, virum alioqui cum firmo corpore, tum vita longissima dignum. Verum quod prima fronte deterrebat a negotio, hoc ipsum propius consideranti stimulos addebat. Non enim oportet bonorum virorum amicitiam vitæ spatio terminari, præsertim cum hujus difficillimi negotii moles in filios illius Hieronymum et Joannem Erasmium, reliquosque liberos esset devoluta, quibus hoc minus oportebat deesse, quod tali patre essent orbati. Nam quidquid erat erga Frobenium affectus, in hos transtuli. Itaque obfirmato animo, sic ut operi tam sacro satius ducerem animam impendere, quam semel susceptum non absolvere, tædium omne devici: quoque sum altius ingressus, hoc labor assuetudine factus est levior, ipso, ut opinor, Augustino cœptis nostris prospera favoris aura cœlitus aspirante, donec tandem procul aperiret sese portus, in quem propitii numinis auxilio delati, lætum celeusma nunc canimus. In dirigendis porro voluminibus hunc ordinem secuti sumus. In Primum volumen contulimus ea, ex quibus tota Augustini vita, mores, ingenium, et affectus perspiciuntur, quod hoc pacto futurum arbitrarer, ut et rectius intelligeretur, et avidius legeretur. Amor enim doctoris et attentum reddit, et lubentem discipulum. Adjecimus ejusdem progymnasmata, quibus vel infans adhuc in Christo, vel novus tyro felicissime prælusit ad egregia facinora. Secundum volumen dedimus Epistolis, partim quod in his quoque permulta sunt quæ scripsit juvenis; partim quod ex his maxime deprehenditur, si quid in illius natura fuit peculiare. Tertium et Quartum dedimus his lucubrationibus, quas ad docendum paravit. Quintus habet Civitatem Dei, quod hoc opus simul et docens et confutans errores maxime paganorum, utrinque mixtum esset. In hac portione nihil est nostræ industriæ, quod hanc provinciam hortatu meo sibi proprie sumpsisset vir apprime doctus Joannes Ludovicus Vives. In Sextum et Septimum distribuimus pugnas adversus hæreses diversas. In Octavum et Nonum collecti sunt tractatus, sic enim appellat Augustinus Scripturarum enarrationes apud populum habitas, nisi quod in Nonum farraginem quamdam adjecimus libellorum, quos viri nescio qui spiritales in hoc parasse videntur, ut affectum suum ad rerum cœlestium contemplationem inflammarent. Decimum volumen complectitur homilias varii argumenti, in quibus permulta sunt aliena, quemadmodum et in Nono. In singulis, ne nullus esset ordo, vel sacrorum voluminum, quæ interpretatur, ordinem, vel hæreseon origines secuti sumus. Ipse Augustinus in libris Retractationum maluit ætatis suæ, et in Christianismo progressuum ordinem sequi, recensens, quæ scripserit catechumenus, quæ sacro lavacro renatus, quæ presbyter, quæ episcopus, nisi cum epistolis et tractatibus suum locum destinasse videtur, quam hujus curæ partem non absolvit, ut ex ipsius aliquot scriptis apparet. Siquidem hoc moliebatur jam extrema senecta, veluti præsagiens extremum imminere diem, tantoque studiosius agens, ut quoniam vocis officio diutius Ecclesiæ prodesse non poterat, in libris illi superesset, quatenus licebat, et emendatus et integer, quod propemodum assecutus est. Vix enim ex alterius monumentis minus intercidit, a depravatoribus nihil omnium potuit umquam esse tutum. Nostram operam hic non exaggerabimus; conferat cui vacat, et agnoscet. Nec tamen ausim polliceri, nihil resedisse, quod egeat emen-

datore. Alicubi nos destituerant vetusti codices, aliquando in opere tam prolixo somnus obrepsit, quem Flaccus putat esse condonandum humanæ naturæ. Jam si operarum incuria commissum est, a nobis præstari non potuit, qui cum officina nihil habemus commercii. Tantum illos admonere possumus, qui præsunt officinæ : quod quidem a nobis factum est sedulo. Quidquid nostra mediocritas potuit, bona fide præstitit. »

Habes hic omnia, quibus nova editio se commendet. Nec supervacaneum, immo necessarium plane existimem, indicem singulorum, quæ in unoquoque tomo continentur, operum subjungere. Quamvis enim ab initio constitutum erat, in editionum recensu ordinem continuum librorum non attingere, et facile nos ejusmodi indice carituros esse mihi persuaseram, maxime cum supra in recensu omnium diligenter notatum sit, ubi quodvis tam in Erasmianis, quam Lovaniensibus et Benedictina reperiatur; ipsa tamen re edocti sumus, certam de successu collatæ in auctorem operæ notitiam informari non posse, nisi in potioribus editionibus librorum numerum et seriem intueri liceat. Hujus igitur Erasmianæ ordo hic est : *in tomo* I insunt : Retractationum lib. II, *cum censura;* Confessionum libri XIII, *cum censura;* De Grammatica liber unus; Principia dialecticæ; Categoriæ decem; Principia rhetorices; De musica lib. VI; Contra Academicos lib. III; De ordine lib. II; De vita beata; Soliloquiorum lib. II; De magistro; De immortalitate animæ; De libero arbitrio lib. III; De vera religione; De moribus Ecclesiæ catholicæ, et de moribus Manichæorum lib. II, *cum censura;* De Genesi contra Manichæos lib. II, *cum censura;* Regulæ Augustini, *cum censura;* Posidonius de vita Augustini.

In tomo II. — Epistolarum farrago. — Epistolæ sunt CCXLII, ducentæ quadraginta duæ, inter quas et spuriæ quædam ab Erasmo obelo transfixæ, nec tamen prorsus loco motæ. Pertinent huc epistolæ vulgo Augustini dictæ ad Bonifacium et hujus ad Augustinum, e quibus nonnisi unam vehementer prolixam et insigniter illitteratam, ut ipse inquit, removere sustinuit, prætereaque *coronidem sub titulis Cyrilli, subito Latine loquentis et Augustini Græco male Latine scribentis impudentissime confictam resecuit.* Atque his epistolis, tam singulis, ubi quidem ex re videbatur, censuræ aliquid addidit, quam universis etiam præfatus est in *epistola ad lectores,* scripta *Basileæ MDXXVII,* docens partim, quod ad externum earum habitum spectet, eas, sicut, et populares orationes (homilias), numquam nec in Retractationum libris, nec postea, aliqua vel temporum, vel personarum, vel materiarum ratione fuisse digestas, indeque facilius postea admixtas esse, quæ nihil Augustino dignum haberent, vel confictas etiam, nec vero libros et epistolas semper invicem discretos esse, dum alibi librum appellat Augustinus, quem alio loco pro epistola venditat; partim autem ipsam eorum indolem et vim mirifice declarans.

A

Tomo III. — De doctrina Christiana lib. IV; Locutionum lib. VII; De fide et symbolo lib. I; Enchiridion de fide, spe et charitate ad Laurentium lib. I; De ecclesiasticis dogmatibus lib. I, *cum censura;* De fide ad Petrum diaconum lib. I, *cum censura;* De Trinitate lib. XV; De Genesi ad litteram imperfectus lib. I; De Genesi ad litteram lib. XII; De mirabilibus sacræ Scripturæ lib. III, *cum censura;* De agone Christiano lib. I; De opere monachorum lib. I; De spiritu et littera ad Marcellinum lib. I; De divinatione dæmonum lib. I; De spiritu et anima lib. I, *cum censura;* Speculum lib. I, *cum censura;* Quæstiunculæ de Trinitate; De benedictionibus Jacob patriarchæ, *cum censura;* Sententiæ ex Augustini et aliorum libris decerptæ.

B

Tomo IV. — De mendacio ad Consentium liber unus; Contra mendacium ad eumdem lib. I; De fide et operibus lib. I; Quæstionum in Vetus Instrumentum lib. VII; Quæstionum Evangelicarum lib. II; Quæstionum Evangelicarum secundum Matthæum lib. I, *cum censura;* De consensu Evangelistarum lib. IV; Octoginta trium quæstionum lib. I, *cum censura;* Viginti unius sententiarum lib. I, *cum censura;* De diversis quæstionibus ad Simplicianum lib. II; De octo Dulcitii quæstionibus lib. I; Quæstionum LXV dialogus, *cum censura;* Quæstionum veteris et novi Testamenti lib. I, *cum censura;* De cura pro mortuis gerenda ad Paulinum lib. I; De catechizandis rudibus lib. I; De incarnatione Verbi lib. II, *cum censura;* De trinitate et unitate Dei lib. I, *cum censura;*

C

De essentia divinitatis lib. I, *cum censura;* De fide rerum invisibilium lib. I, *cum censura;* De substantia dilectionis lib. I, *cum censura;* De continentia lib. I, *cum censura;* De patientia lib. I, *cum censura;* De bono viduitatis lib. I, *cum censura* (Huic quoque tomo inserta est *Censura* libri *de singularitate clericorum,* qui ipse tamen tamquam alienus fetus et inter aliorum etiam Patrum opera iterata vice vulgata, omissus est); De vera et falsa pœnitentia lib. I, *cum censura;* De salutaribus documentis lib. I, *cum censura;* De amicitia lib. I, *cum censura;* De sermone Domini in monte lib. II; Expositionis Epistolæ Pauli ad Romanos lib. I; Expositionis quarumdam propositionum ex Epistola ad Romanos lib. I; Expositionis Epistolæ Pauli ad Galatas lib. I; Annotationum in Job. lib. I;

D

Tomo V. — De civitate Dei libri XXII, cum commentariis Ludovici Vivis.

Tomo VI. — De hæresibus ad Quodvultdeum lib. I; De quinque hæresibus oratio, *cum censura;* Concio ad catechumenos contra Judæos, Paganos et Arianos, *cum censura;* Oratio adversus Judæos; De altercatione Ecclesiæ et Synagogæ dialogus, *cum censura;* De utilitate credendi ad Honoratum lib. I; Contra epistolam Manichæi, quam vocant Fundamenti lib. I; De duabus animabus contra Manichæos lib. I; Contra Fortunatum quemdam Manichæorum presbyterum, *cum censura;* Contra Adimantum, Manichæi discipulum; Contra Faustum Manichæum lib. XXXIII; De actis

cum Felice Manichæo lib. II, *cum censura;* Contra Secundinum Manichæum lib. I; De natura boni contra Manichæos lib. I; De fide contra Manichæos lib. I; Contra adversarium Legis et Prophetarum lib. II; Contra Priscillianistas et Origenistas lib. I; Contra sermonem Arianorum lib. I; Contra Maximinum, Arianorum episcopum, lib. III, *cum censura;* Contra Felicianum Arianum de unitate Trinitatis, *cum censura;* De bono conjugali contra Jovinianum; De sancta virginitate; De adulterinis conjugiis ad Pollentium lib. II; Tractatus de Epicureis et Stoicis, *cum censura;* Tractatus de eo, quod dictum est a Deo ad Moysen, Ego sum, qui sum, incerti auctoris.

Tomo VII. — Contra partem Donati, psalmus; Contra epist. Parmeniani lib. III; Contra litteras Petiliani, Cirtensis episcopi Donatistæ lib. III; Contra Cresconium Donatistam grammaticum lib. IV; Contra Gaudentii, Donatistarum episcopi, epist. lib. III, quorum postremus nunc primum est excusus; De baptismo contra Donatistas lib. VII, *cum censura;* De unico baptismo contra Petilianum lib. I; De unitate Ecclesiæ contra Petiliani Donatistæ epistolam lib. I; Opus Breviculi collationum cum Donatistis; Post collationem contra Donatistas lib. I; Super gestis cum Emerito, Donatistarum episcopo, lib. I; Contra Fulgentium Donatistam lib. I, *cum censura;* De peccatorum meritis et remissione, ac de baptismo parvulorum, ad Marcellinum lib. III; De natura et gratia contra Pelagianos lib. I; De gratia Christi et peccato originali, contra Pelagium et Cœlestium lib. II; De nuptiis et concupiscentia ad Valerium comitem lib. II; Contra duas epistolas Pelagianorum ad Bonifacium lib. IV; Contra Julianum Pelagianum lib. VI; De anima et ejus origine lib. IV; De prædestinatione et gratia lib. I; Prosperi epistola ad Augustinum de reliquiis Pelagianæ hæreseos; Hilarii epist. ad eumdem de eadem materia; De prædestinatione sanctorum lib. I, *cum censura;* De bono perseverantiæ lib. I; De prædestinatione Dei lib. I, *cum censura;* De gratia et libero arbitrio ad Valentinum lib. I; Ad eumdem de correptione et gratia lib. I; Ad articulos sibi falso impositos, Augustini responsio; Contra Pelagianos, Hypognosticon. lib. VI, *cum censura præcedente;* De perfectione justitiæ contra Cœlestium lib. VI, *cum censura.*

Tomo VIII. — Enarrationes in Psalmos.

Tomo IX. Cujus libri fere omnes censuras habent annexas. — In Evangelium Joannis expositio; In Epistolam Joannis expositio; In Apocalypsim Joannis expositio; Meditationum lib. I; De diligendo Deo liber alius, qui et Meditationum inscribitur; Soliloquiorum animæ ad Deum lib. I; Manuale lib. unus; De triplici habitaculo lib. I; Scalæ paradisi liber; De duodecim abusionum gradibus; De contritione cordis liber unus; De cognitione veræ vitæ lib. I; De assumptione beatæ Mariæ virginis; De disciplina Christiana; De decem chordis; De cantico novo lib. I; De contemptu mundi lib. I; De vanitate sæculi lib. I; De obedientia et humilitate sermo; De

A bono disciplinæ sermo; De visitatione infirmorum lib. II; De consolatione mortuorum sermones II; De quarta feria, sive cultura agri dominici, sermo; De cataclysmo sermo; De tempore Barbarico sermo; De sobrietate et virginitate sermo; Speculum peccatoris tractatus; De utilitate pœnitentiæ tractatus; De conflictu vitiorum et virtutum lib. I; De quatuor virtutib. charitatis tractatus; De laudibus charitatis tractatus; De honestate mulierum lib. I; De pastoribus lib. I; De ovibus liber sive homilia; De symbolo fidei ad catechumenos lib. IV; De convenientia decem præceptorum et decem plagarum Ægypti, liber unus; De rectitudine catholicæ conversationis tractatus; De utilitate jejunii tractatus; De Urbis excidio tractatus; De creatione primi hominis tractatus;
B De arbore scientiæ boni et mali tractatus; De pugna animæ tractatus; De antichristo tractatus; Psalterium, quod matri suæ composuit; Super Magnificat expositio.

Tomo X. — De verbis Domini; De verbis Apostoli; Homiliæ L; Homiliæ de tempore, *cum censura;* Homiliæ de sanctis; Ad fratres in eremo, *cum censura.*

Quam late autem harum censurarum usus pateat non solum ex eo, quod speciminis loco de præfatione in Epistolas produximus, sed multo etiam magis ex iis, quas longe instructiores monachi Benedictini dederunt, constare potest. Contentorum index duplex, unus juxta tomorum seriem, alter ordine al-
C phabetico concinnatus, nec non ordo editionis Amerbachianæ insigni cum lectoris commodo post præfationem additi sunt. Non est vero *hujus* editionis contentorum index, quem Oudinus venditat, sed novissimæ Erasmianæ, utpote qui Posidonii indiculum scriptorum Augustini una cum Vita hic editum mentitur, qui primum a. 1564 in lucem editus est.

1528—30.

Coloniæ apud Jo. Gymnicum: in-8° Ex hac officina prodierunt non uno nomine, sed perbrevi temporis spatio, varia Augustini opuscula (uno non raro volumine comprehensa), quæ suis quæque titulis discreta sic se habent: 1° *Divi Aur. Augustini, Hipp. episcopi, De opere monachorum liber unus ad Aure-*
D *lium, episcopum Carthaginensem. Anno M.D.XXIX. mense Augusto.* 2° *Divi Aur. Augustini Hipp. episc. Enchiridion ad Laurentium II. Anno M.D.XXVIII.* 3° *D. Aur. Augustini, Hipp. ep. De gratia et libero arbitrio ad Valentinum et cum illo monachis, liber unus. Ejusdem De correptione et gratia ad eumdem et cum illo monachis, liber unus. Quibus præmittuntur epistolæ duæ Divi Augustini ad Valentinum contra eos, qui negant liberum arbitrium. Anno M.D. XXX.* 4° *Divi Aur. Augustini De immortalitate animæ. Liber unus. Ejusdem De agone Christiano, liber unus, absque anni et loci nota.*

1531—32.

Parisiis, ex officina Claudii Chevallonii; in-fol. X

Tomis. D. Aur. Augustini, quæ exstant ex emendatione Des. Erasmi.

Laudat hanc Erasmianæ repetitionem *Oudinus in Comm.* p. 939 seqq., eique accessisse ait *Jacobi Hemeri Studgardiensis* epistolam nuncupatoriam ad Gallum Millerum, Ecclesiæ Tubingensis theologum, quæ totam editionis hujus rationem fusius exponat. Idem monet in hac editione primum editos esse *Sermones XVII : sex de tempore*, septimus *de verbis Apostoli*, et decem *de Sanctis*. *Catalogus Bibl. Musei Britt.* (Lond. 1789, in-fol.) In hujus editionis mentione annum 1532 profert, quocirca utrumque præfigere placuit.

1537.

Augustæ Vindelicorum excudebat Heinricus Steyner ; in-fol. Divi Aurelii Augustini episcopi *Opuscula*, nempe : — In libros Moysi, Josuæ et Judicum libri VII ; Quæstiones veteris et novi Testamenti ; Quæstionum evangelicarum secundum Matthæum ; Quæstiones ad Orosium liber unus ; Quæstionum Hilarii liber unus ; De octo Dulcitii quæstionibus liber unus ; De diversis quæstionibus, ad sanctum Simplicianum libri II ; Quæstionum evangelicarum libri II ; Octoginta trium quæstionum liber unus ; De sex quæstionibus contra Paganos liber unus ; Ad inquisitiones Januarii libri duo ; De inquisitione Trinitatis liber unus ; De Epicureis et Stoicis liber unus ; De Hæresibus ad Quodvultdeum liber unus ; De quinque Hæresibus liber I ; Contra Judæos, Paganos et Arianos liber unus ; Contra Judæos liber unus ; Retractationum libri duo ;

Hæc series librorum integrorum efficit *Tomum tertium Epitomes Operum Augustini* a Jo. Piscatorio concinnatæ. Expressi sunt ex ed. Lugdunensi a. 1497 et Amerbachiana, ut ipse editor in præfatione professus est.

1541.

Parisiis apud Carolum Guillard ; in-fol. X tomis. D. Aurelii Augustini opera omnia ex *Des. Erasmi* emendatione ; editio auctior et locupletior cum indice locupletissimo, cura et studio *Florentii Bourgoini*. *Cat. Bibl. Regiæ Paris.*

1543.

Basileæ in officina Frobeniana per Hieronymum Frobenium et Nicolaum episcopum ; in-fol. XI tomis. Omnium operum D. Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, *primus tomus*, ad fidem vetustorum exemplarium, post omnium in hunc usque diem editiones denuo summa vigilantia repurgatorum a mendis innumeris, ut optimo jure tantus Ecclesiæ doctor renatus videri possit. Inspice, lector, et fateberis hanc non vanam esse pollicitationem : quod si gratus etiam esse voles, non patieris tantum laboris, tantumque impensarum frustra sumptum esse. Sub finem annexi sunt indices duo, alter materiarum, alter interpretatorum Scripturæ locorum : quibus lectorem haud leviter adjutum iri confidimus.

(Hic primi voluminis atque operis universi titulus annum 1543 impressum habet, sed ad calcem tomo-

A rum singulorum annus, quo unusquisque absolutus fuerit, exstat.)

Secundus tomus Op. D. A. Aug. H. E. complectens illius Epistolas, non mediocri cura emendatas per Des. Erasmum Roterodam. Anno M.D.XLI.

Tertius tomus, — complectens τὰ διδακτικὰ, hoc est, quæ proprie ad docendum pertinent. Anno M.D.XLI.

Quartus tomus, — complectens reliqua τῶν διδακτικῶν. Anno M.D.XLI.

Quintus tomus, — XXII libros de civitate Dei, diligenter recognitos per eruditiss. virum Joan. Ludovicum Vivem, ac ejusdem Commentariis, denuo ab auctore revisis, illustratos, continens. Anno M.D.XLII.

B *Sextus tomus*, — continens τὰ πολεμικὰ, hoc est, decertationes adversus hæreses, præcipue Judæorum, Manichæorum, Priscillianistarum, Origenistarum, Arianorum et Joviniani. Anno M.D.XLII.

Septimus tomus, — continens reliquam partem τῶν πολεμικῶν, id est, pugnas adversus hæreses Donatistarum et Pelagianorum. Anno M.D.XLII.

Octavus tomus, — continens enarrationes in Psalmos mysticos. Anno M.D.XLII.

Nonus tomus, — continens illius tractatus, hoc est : expositiones ad populum factas in novum Testamentum, cum aliis varii generis opusculis, quorum indicem habet alterum hujus paginæ latus. Anno M.D.XLII.

Decimus tomus, — continens reliqua tractata apud C populum, quorum summam indicabit hæc pagina versa. Anno M.D.XLII.

In omnia D. A. Augustini Scripta indices duo, eo conscripti modo, ut nihil annotatu dignum possis desiderare, neque quidquam velut supervacaneum rejicere : quorum prior materias in ipsis passim operibus tractatas, indicat : posterior sacræ Scripturæ locorum interpretationes juxta Bibliorum ordinem observatorum ostendit. Anno M.D.XLIII. *In fine :* Mense Septembri.

Quid novi in hac altera Frobeniana editione operibus Augustini evenerit, per quos illa et quibus subsidiis sustentata fuerit, præfatione, versa tituli primi pagina impressa, bibliopolæ exponunt. Orsi enim ab Amerbachii meritis, gratiam, quam Erasmus D opera sua apud omnes iniverit, cumulatiorem eum inituram fuisse monent, si soli tam ingentem provinciam obire vacasset, et non bonam ejus partem, aliis negotiis ex transverso se ingerentibus, in amicos partiri compulsus esset.

Deinde pergunt : « Sed quod ille posteriore editione sartum tectum præstaturus sperabatur, interim alii occupaverunt. Succedente enim Lutetiana editione, celeberrimæ scholæ aliquot alumni in hoc incubuerunt, ut si quid Erasmum sociosve subterfugisset, sarcirent sua cura, haud pœnitenda per Musas, et minime supervacua. Tandem urgente jam fato extremam castigationis manum, et ut credi par est, ipsius Augustini sancta anima tot præclaris successi-

bus favente, exstitit vir omnium bonorum benevolentia dignissimus, et ad hanc functionem a natura factus sculptusque, olim eo potissimum nomine Erasmo cum primis charus, illique in hoc negotio (ut sic dicam) succenturiatus, *Martinus Lypsius :* cui viro et temporis spatium, et otium, et exemplarium copia, et in labore sociorum delectus, et litteratura idonea, huicque par industria, et in tanto negotio non tam diligentia, quam religio, ad hoc doctorum hominum favor adhortationesque atque insuper præmiorum allectamenta, denique quidquid præsidiorum opus esset, abunde suppeteret. Namque is a teneris unguiculis Augustini admirator, atque etiam ex professo ejus instituti sectator pro suo peculiari erga sanctiss. virum affectu, annos plus viginti hoc pene solum egit, ne quod mendum in scriptis ejus subsideret : utpote qui etiam prima nostra editione Erasmo plura loca, quam alius quisquam amicorum suppeditavit. Deinde præter domesticam symmystarum bibliothecam, corrogatis ex circumquaque vicinis monasteriis vetustis et incorruptis exemplaribus, optimo quoque in hunc usum promptissime communicante, adscitis ex suo sodalitio impigris aliquot, qui adjutarent, nihil vel aliis, vel sibi ipsi ad summam conferendi diligentiam reliquum fecit, magna, mediocria, minuta, pari lance appendens, et annotans. Vix credas, mi lector, hæc citra exaggerationem dici, ni margines exemplaris ab illo missi videas, hominis indefessum studium testantes : dum certis notis terna quaternave, aut etiam plura exemplaria profert, tum quatenus evarient, indicat: nam cum sit non minore modestia, quam eruditione, maluit aliis judicandi munus cedere, aliquando tamen suum præjudicium addens, quod quidem semper libenter amplexi sumus. Cætera viris doctis, et qui Augustinianæ phraseos salivam diu multumque regustatam jam probe callerent, judicanda commissa sunt : id quod non cuivis proclive fuerit..... Illud dissimulandum non est, in parte quadam decimi tomi, non magna sane, si germana tantum spectes, nos Lypsii subsidio destitutos, grassantibus sub id tempus Geldris in Lovanium et viciniam, ubi tum Lypsius agebat: quod ideo lectorem monitum oportebat, ne forte ex paucis illis de reliquis conjecturam faciat ; in cæteris potius quisque suis oculis inoffense (modo stylo Augustini assueti sint) omnia percurrentibus, quam nostro testimonio credat ; comperiet universa pariter accurata, ne pseudepigraphis quidem exceptis. Cæterum in tanta indagine et pervestigatione unicum opusculum, duntaxat e germanis, nunc primum repertum est et editum, videlicet *Contra Gaudentium liber tertius :* unde liquet, vix hic aliud quidquam, quod exstet, desiderari, nam sermones De tempore (ut vocant) et sanctis, a quibusdam copiæ magis, quam delectui servientibus, mira licentia passim interfarcti, nihil ad præsens negotium attinent : cum cuivis erudito appareat, quosdam etiam excusos toto stylo Augustinum parentem inficiari, nonnullos Græcum magis, quam Latinum auctorem præ se ferre. Æquum

A igitur est, ut, quod Romanæ eloquentiæ candidati in Cicerone, Livio, Seneca, Plinio, aliisque non paucis, in quibus posterior eruditorum cura ad priorem semper aliquid adjunxit, magno applausu obviisque ulnis exceperunt, idem sanctioris litteraturæ studiosi in Augustini scriptis non fastidiant, si pectora, qualia decet, ad eorum lectionem afferre volunt.»

Totum opus exscriptum est binis columnis solito Frobenianæ officinæ charactere, sed minori et non admodum nitido, præterquam in præfatione, quæ typis paulo majoribus est exarata.

1545.

Venetiis ex officina Erasmiana apud Vincentium Valgrisium ; in-8°, tomis III De Aurelii Augustini, Ecclesiæ doctoris eximii, Opusculorum *tomus primus*, quo omnia, quæ ad fidem et opera spectant;— *tomus secundus*, quo omnia, quæ ad gratiam et liberum arbitrium spectant; — *tomus tertius*, quo omnia, quæ ad electionem, vocationem, glorificationemque spectant, declarantur : ex libris ejusdem a *M. Augustino Fregoso Sosteneo* excerptus et scholiis, argumentis et indice locupletatus.

Liber rarissimus, cujus nuspiam mentionem factam esse memini. Ne quis vero a titulo sibi imponi patiatur, quasi locorum diversorum undecumque excerptorum et avulsorum, nunc vero juxta varias argumenti sedes compositorum farrago sit, libros integros ad unum argumentum facientes, collectos esse sciat hac serie :

Tomo primo : — De doctrina Christiana libri IV ; C De disciplina Christiana liber; Enchiridion ad Laurentium liber; De ecclesiasticis dogmatibus liber; De hæresibus liber; De V hæresibus oratio; De Utilitate credendi liber; De fide et symbolo liber; De fide ad Petrum diaconum liber; De agone Christiano liber ; De fide et operibus liber ; In psalmum XXIX enarratio; In psalmum XXX ; In psalmum XXXI.

Tomo secundo : — Liber expositionis inchoatæ Epist. divi Pauli ad Rom. ; Liber expositionis quarumdam propositionum, ex Epist. ad Rom.; Liber expositionis Epist. ad Gal.; Epist. Hilarii ad Augustinum; Rescriptum Augustini ad Hilarium ; Epist. Patrum Carthaginensis concilii ad Innocentium papam ; Rescriptum Innocentii papæ ad Patres Carthaginensis concilii ; Epist. Patrum Milevitani concilii ad Innocentium papam; D Rescriptum Innocentii papæ ad Patres Milevitani concilii ; Epist. Augustini ad Hilarium ; Epist. quinque episcoporum ad Innocentium papam ; Rescriptum Innocentii papæ ad quinque episcopos ; Libri tres de libero arbitrio; Epist. prima divi Augustini ad Valentinum, et cum illo fratribus; Epist. 2 Augustini ad Valentinum, et cum illo fratribus; Epist. prima divi Augustini ad Sixtum presbyterum ; Epist. secunda divi August. ad Sixtum presb.; Epist. Alipii et Augustini ad Paulinum episcopum ; Liber de gratia, et libero arbitrio, ad Valentinum, et cum illo monachis ; Liber de natura et gratia, ad Timasium et Jacobum, contra Pelagianos ; Epist. sancti Prosperi Aquitani de gratia et

libero arbitrio ad Rufinum; Liber de gratia et libero arbitrio sancti Prosperi Aquitani, pro defensione divi Aurelii Augustini contra Cassiani presbyteri librum; Epist. sancti Aurelii episcopi de damnatione Pelagii atque Cœlestii. Epist. decerpta ex gestis synodalibus contra Pelagium hæreticum, quæ in Palæstina synodo, sibi objecta damnare compulsus est; Canones tredecim, epist. Cœlestini papæ pro Prospero et Hilario de gratia Dei adversus quosdam Galliarum presbyteros, Pelagii sectatores.

Tomo Tertio: — Retractationum lib. II; Hypognosticon contra Pelagianos et Cœlestianos lib. VI; Contra duas Pelagianorum epistolas ad Bonifacium lib. IV; De spiritu et littera ad Marcellinum liber, De prædestinatione et gratia, qui intitulatur de voluntate Dei, liber: Prosperi Aquitani de reliquiis Pelagianæ hæreseos ad Augustinum epistola; Hilarii Arelatensis de eadem materia ad Augustinum epistola; De prædestinatione sanctorum liber primus; De bono perseverantiæ liber secundus; Prosperi responsiones ad excerpta, quæ de Januensi civitate missi sunt; de prædestinatione Dei liber.

Singulis tomis præmissa est tabula, argumenta librorum et capitum singulorum declarans, quam inscripsit: *Argumenta per M. Augustinum Sostenenm Fregosum compendiose in unum redacta; et index alphabeticus materiarum insignium.* Nuncupavit editor opus suum M. Hieronymo Suripando totius Augustinianæ Religionis Generali. Descriptio est elegans typis rotundis nitidis, charta alba et tenera, marginibus amplissimis, quippe qui ultra lemmata et loca biblica in ipsis notata late protenduntur.

1552.

Venetiis ad signum spei; in-4°. X Tomis. Divi Aur. Augustini, Hipp. episcopi, Omnium Operum *primus tomus*, ad fidem veterum exemplarium summa vigilantia repurgatorum a mendis innumeris notata in contextu et margine suis signis veterum exemplarium lectione, ut optimo jure tantus Ecclesiæ doctor renatus videri possit. Inspice, lector, et fateberis hanc non vanam esse pollicitationem: quod, si gratus etiam esse voles, non patieris tantum laboris, tantumque impensarum frustra sumptum esse. *Cui accesserunt libri, epistolæ, sermones et fragmenta aliquot*, hactenus numquam impressa. Additus est et index, multo quam Basileensis fuerat, copiosior. M.D.LII. (1552.)

Secundus tomus Operum rel. (ut in Basileensi a. 1543), *nunc postremo accuratiori quam antea diligentia excusus.* M.D.LII.

Tertius tomus, ut in Basileensi. M.D.LII.

Quartus tomus, complectens reliqua τῶν διδακτικῶν. *Pleraque, quæ erant plane convulsa et luxata, ea ad fidem exemplarium veterum Victorinorum restituta sunt.* M.D.LI. (1551.)

A *Quintus tomus*, continens XXII libros de Civitate Dei. Cui accesserunt Commentarii *Jo. Ludov. Vivis* ab auctore recogniti. M.D.LI.

Sextus tomus, ut in Basileensi. M.D.LI.

Septimus, octavus, nonus et *decimus tomus* similiter. M.D.L. (1550).

Index omnium, quæ insigniter a D. Aurelio Augustino dicta sunt, nunc recens supra præcedentes editiones, per *F. Florentium Bourgoinum* Parisiensem, Franciscanum, longe quam antea auctior ac locupletior redditus. Insurper multa, quæ erant manca, mutila et solum inchoata, tam in indice auctoritatum sacræ Scripturæ, id est, veteris ac novi instrumenti, quam in locis aliquot sacrarum Scripturarum pugnantibus conciliatis in Augustino, reformata, B aucta et repurgata sunt. Perlege et judica. MDLII. (1552.)

Editio extra Italiam paucissimis visa. Notatam deprehendimus in Catalogo bibliothecæ Tigurinæ (*a*). Illius exemplar erat quondam Hannoveræ in ditissima præstantium librorum supellectile Duviana, quod feliciter in manus *Davidis Clement* incidit, et ab eo curiosius est descriptum in *Bibliotheca Historica Critica* T. II, p. 269 seqq. Duo vero simul præstitit insignia litteratoribus beneficia: alterum, quod librum rarissimum nec per se accuratiori cognitione indignum primus patefecit, alterum majus etiam, quod diligenti ejus collatione, cum sequenti Veneta editione, omne hujus artificium et constructionem luculenter declaravit, atque id, de quo inter Clericum et Rich. Simonium litigabatur, facili negotio C expedivit. Scilicet non meram præcedentium alicujus repetitionem putare oportet, sed ad plures et fere superiores omnes (*b*) conformatam. Siquidem non omnes, sed complures tamen Erasmi censuras retinuit, variantes lectiones in margine offert, et sicubi in textum aliquid receptum sit, ibidem indicat, ex qua editione proficiscatur. Recusa autem non solum, tomo I *Erasmi* præfatio ad *Alphonsum Fonsecam*, sed in secundo etiam *Jacobi Haemeri*, quem editionis Parisiensis a. 1532 curam gessisse supra vidimus, ad lectorem admonitio. Cæterum nescio, quam verum sit, quod de augmentis in titulo promissum est. Clementius enim alteri quidem editioni Venetæ, quæ eamdem formulam hinc petiit et D limine suo suspendit, vanitatem et fraudulentiam exprobrat, attamen in hac eamdem sollicitare neglexit. Nec minus equidem optassem, ut Victorinos codices, quos ad quarti tomi emendationem præsto fuisse dicunt, circumspexisset.

1556.

Basileæ apud Hieronymum Frobenium et Nic. Episcopium; in-fol. X tomis. D. Aur. Aug. Opera, emendata per Erasmum Roterod.

In hac editione, teste Oudino, additi sunt Sermo-

(*a*) T. I, p. 70. Sic: *Venet. 4. X tomis. D. Aur. A. op. per Fl. Bourgoinum.*

(*b*) *Les éditions de Bâle, de Paris et de Venise, qui l'ont précédée, sont le fond sur lequel on a travaillé*

Venetam editionem Operum omnium hac ipsa antiquiorem ignoro, et nisi incuriosius ab eo scriptum sit, ad eam attendere bibliographiæ amatores jubeo.

nes quinque antea nondum excusi, videlicet, *De Jacob et Esau ad populum sermo*, col. 1487; *Sermo in caput* XIII *Proverbiorum Salomonis*, col. 1505: *In parabolam seminantis sermo*, col. 1517; *In illud Matthæi* XVI *: Qui vult venire post me*, etc. col. 1519; *Tractatus in Orationem Dominicam*, col. 1523. Suspicamur autem hujus editionis curam gessisse *Joannem Costerium*. Occurrit in *Cat. Bibl. Bernensis et Thottianæ.*

1561-63.

Lugduni apud Sebastianum Honoratum (ad calcem tomi II) excudebat *Jacobus Faure in*-8°. *Tomis X.* D. Aur. Augustini, Hipp. episcopi omnium Operum *tomus primus :* Quo Retractationum libri duo, variaque illius opuscula, quæ versa pagella indicabit, continentur. Omnia vetustorum codicum collatione ab innumeris mendis repurgata, ac summa fide pristino suo nitori restituta, nunc demum in lucem redeunt. Accessit et index rerum selectiorum copiosissimus. M.D.LXI.

D. Aur. Augustini *Epistolæ*, majori studio, fide ac religione, quam hactenus umquam excusæ, atque a vitiis, quibus multiplici olim impressione contaminatæ fuerant, vindicatæ. *Tomus secundus*. Cum duplice indice uno nominum eorum, ad quos hæ Augustini Epistolæ missæ fuere ; altero rerum omnium in unaquaque Epistola contentarum locupletissimo. M.D.LXI.

D. Aur. Augustini *de Trinitate*, una cum reliquis illius libris, quibus τὰ διδακτικὰ continentur. *Tomus tertius*. Cum indice rerum et sententiarum locupletissimo. M.D.LXII.

D. Aur. Augustini *Quæstiones in vetus novumque Testamentum*, una cum reliquis illius voluminibus, quæ τὰ διδακτικὰ appellantur. *Tomi quarti pars prima.* Cum indice, etc. M.D.LXI. *Pars secunda* similiter.

D. Aur. Augustini *de Civitate Dei* l. XXII, etc., quorum XII hoc omnium illius Operum septimo tomo continentur (sic vitiose pro *tomi quinti parte prima*, ut mox etiam *tomus octavus*, quo reliqui X continentur, pro *tomi quinti parte secunda.*) M.D.LXIII.

D. Aur. Augustini τῶν πολεμικῶν pars prima. *Tomus sextus*. M.D.LXII. — Pars secunda et tertia. *Tomi septimi pars prior et posterior*. M.D.LXII.

D. Aur. Augustini *Enarrationes in Psalmos mysticos. Tomi octavi pars prima et secunda*. M.D.LXIII.

D. Aur. Augustini *Enarrationes in Joannis Evangelium et Apocalypsin*, una cum variis illius voluminibus, etc. *Tomus nonus* M.D.LXII.

D. Aur. Augustini *Sermones*. Quorum seriem et numerum sic habeto : De verbis Domini; De verbis Apostoli; Homiliæ L; Homiliæ de tempore; Homiliæ de Sanctis ad fratres in eremo; Decem et septem Sermones nonnullique alii. *Tomus decimus*. M.D.LXIII.

Editio rarissime obvia, sed perquam commode instituta, ut vel ex copiosis rerum memorabilium indicibus, singulis tomis, quin singulis etiam tomorum partibus subjunctis, constare potest. Typi sunt Romani, satis venusti, sed minutiores paulo; in marginibus loca biblica, rarius lemmata, nec sæpe etiam lectiones aberrantes charactere Italico notantur.

1569.

Basileæ per Ambrosium et Aurelium Frobenios, fratres; in-fol. XI tomis. — Primus tomus : Eximii Patris, inter summa Latinæ Ecclesiæ ornamenta ac lumina principis, D. Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, cujus præstantissima in omni genere monimenta, quæ quidem inveniri possunt, universa, denuo ad optimorum et fidelissimorum exemplarium examen revocata, nova eruditissimorum virorum recognitione, multo sunt quam umquam antehac emendatiora, ab innumeris vindicata erroribus, ac demum novis quibusdam censuris plurimisque minime aspernandis accessionibus locupletata. Cum indice tripartito, ad calcem adjecto, omnibus, qui exstant, uberiore, et theologiæ studiosis commodiore. Totum novæ hujus editionis institutum et ratio ex Carmine sequenti liquidius patebunt.

Reliqui tomi ut in ed. a. 1543 inscribuntur, nisi quod in tomo III, qui τὰ διδακτικὰ continet, additum sit, *ad veterum codicum collationem* post Martinum Lipsium, *nunc multis in locis summo studio emendatus*. X tomus vero sic habet : Tomus X Operum D. Aur. Augustini, continens Sermones ad populum et clericos, vetustissimorum exemplarium collatione nunc denuo plurimis in locis emendatus : cui Sermones de Diversis et fragmenta quædam antehac numquam excusa, opera et studio doctissimorum virorum, *Martini Lipsii, Joannis Vlimmerii*, et aliorum e tenebris eruta ad calcem adjecimus : quorum catalogum sequens pagina indicabit.

Index juxta superiorem editionem descriptus est.

Hujus editionis accuratam notitiam dedit olim *Sigism. Jac. Baumgartenius* (*a*). Quidquid in ipsam collatum est industriæ, ad tomum IX et X unice redit, quorum illum nova codicum collatione donaverunt, decimum vero totum immutasse atque refinxisse se profitentur. En verba, quæ ex præfatione raro instituto versibus conscripta huc spectant :

Multa *tomi* noni, priscis ut consona libris
Essent, contulimus: collata hæc quisque probabit.
Parte sed in decima mendis quæ tota scatebat
Innumeris semper, vel iniquo judice constat,
Quantum mutarit nostra hanc industria *partem*.
Hac in purganda multum quoque præstitit olim
Lipsius, hunceque pari vir sedulitate secutus
Costerius : magna est horum, non gloria parva.
Nos tamen optantes meliorem imponere limam,
Majus onus sumus aggressi, majoraque cœpta :
Nosque suo hic multum studio *Vlimmerius* acri
Juvit : qui vigili cura vigilique labore
Ante alios unus longe est præstantior omnes.
Ille imperfectum nil linquens, mutila multa
Integra restituit, priscaque in sede locavit.
Adde, quod e libris aliquot tractata vetustis,
Sermonesque sacros toti nunc protulit orbi,
A nullo excusos prius, atque a nemine visos :

(*a*) *In Nachrichten von merkwürd. Büchern* St. LIII. (T. IX) Halle 1756, p. 400 seqq.

Hos in calce hujus *partis* tibi, candide lector,
Linquimus, ut videas, sit quanta accessio facta.
His prius excusos junctos quoque, lector, habebis
Non paucos : verum magna quia parte fuerunt
Corrupti, et vitiis scatuerunt pluribus illi :
Ut si supplendi quavis ex parte fuissent,
Pagina mutasset pariter numerumque locumque
Pristina, et utilitas parva hinc, labor improbus esset.
Indicis hic fuerat ratio, pie lector, habenda :
Mutatis numeris cum mutaretur et ille.
Ne tamen inde aliqua frustratus spe videaris :
Omnia in adjunctis fuerant quæ digna notatu,
Hæc inserta tenet vetus, at multo auctior, *index*.
Optato a multis, at multis ante negato
Indice *Possidii*, Divi qui Auctoris alumnus
Discipulusque fuit, nos Vlimmerius idem
Participes facit, et præstanti munere donat.
Atque is conveniens nostræ ut foret editioni,
Haud operam exiguam suscepimus atque laborem,
Ne quicquam in nobis lector desideret æquus.
Diversis si quæ sententia pendula dictis
Nobis visa fuit, hanc signis quisque notatam
Cernet, et ex illa sibi sensus eliget aptos
Quin etiam aliis sunt aucta volumina multis,
Quæ non laude sua, lector studiose, carebunt.

Nempe *Joannes Vlimmerius Lovaniensis*, prior canonicor. regular. ad S. Martinum, in patria plurium Patrum scriptis editis clarus (*a*), anno 1564 Lovanii ediderat *Augustini Sermones de Diversis* XLIII et *fragmenta Sermonum* XXVII, ex Thesauro Eugippii abbatis et Commentariis Bedæ seu Flori, Lugdunensis Ecclesiæ diaconi decerpta, una cum *Possidii indiculo scriptorum Augustini* recens a se in bibliotheca abbatiæ Villariensis reperto et per ipsum marginalibus scholiis illustrato. Inscripserat edita illa *Jacobo Pamelio*, sacrarum litterarum tunc licentiato ac Brugis canonico, epistola, data Lovanii e suo Martinianocœnobio IX kalend. Aprilis anno M.D.LXIV. Jam ut *sermones* isti recens ab illo editi ad calcem tomi X subjuncti sunt, ita Possidii libellus una cum epistola Vlimmerii primum tomum aperit. Quæ epistola induxit Baumgartenium, ut anno 1564 incœptam esse hanc editionem opinaretur, quod ignoraret, haud dubie, peculiari illam editioni antea inseruisse. Præterea vero totius decimi tomi recognitionem Vlimmerius sustinuit, ut ex hac epistola patet.

Cæterum impressio facta est, ut in superiore, binis columnis, sed charta litterisque aliquanto elegantioribus. Titulus primus figuris ligneis formis impressis exornatus est.

1570.

Basileæ per Ambrosium et Aurelium Frobenios fratres; in-fol. XI tomis. D. Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi Opera.

Mirum forte alicui videri possit, idque mihi ipsi accidisse fateor, quod cum plenam atque absolutam editionem Operum Augustini proximo anno iidem Frobenii fratres dedissent, eamdem denuo jam sub incudem revocaverint. Atque paucis et fortasse nemini cognitam esse integram certo intellexi, ut justam dubitandi causam habere duxerim, si a quovis alio magis, quam ab ipso editore testimonium accepissem. Is vero fuit Hieremias Mylius Pieropedianus, corrector, ut arguo, aut administrator typographiæ fratrum Frobeniorum, qui præfatus est ad libros *de Civitate Dei* epistola *ad nobilem ac generosum juvenem D. Stanislaum Starzechovium, Polonum, Joannis Starzechovii Palatini, Podoliensis, filium* (*d. Basileæ a.* M.D.LXX. *decimo sexto Februarii*), in qua de se et opera sua hæc profitetur : « Ambrosius et Aurelius Frobenii cum ob defectum exemplarium *quarto* Augustinum prelo subjicere constituissent, me ut operam in eo denuo conferendo, repurgando ac illustrando præstarem, obsecrarunt, tandemque communis utilitatis respectu et sacrorum doctorum precibus victum ad hunc laborem sane difficillimum, ac molestia plenum pertraxerunt, motum præsertim tot magnorum virorum exemplo, ac rerum theologicarum ac hujus auctoris præstantia. Hanc provinciam *inter alia negotia typographica, quibus obruebar, tandem jam tertio exacto anno*, post tot lucubrationes, sudores, intricatissimas revolutiones, distinctiones et abruptas variasque cogitationes indefesso labore etiam cum valetudinis jactura exhaustas, ita me gessisse spero, ut oleum et operam non perdidisse videri possim, et apud theologiæ studiosos et æquos censores gratiam me non contemnendam iniisse putem. Sed omissis his, ad ipsam rem, quæ in novæ editionis præfatione præcipua esse debet, accedam, *et quid præstiterim, recensebo. Primo* (præter ornamenta typographica et indicem, multis modis auctum, aliasque utiles accessiones) Augustini opera, collatis emendatissimis exemplaribus, ita distinxi, ut posthac in intelligendo lector multo quam antea expeditior sit futurus. *Secundo* ex eadem collatione hactenus omissa inserui, depravata correxi, luxata restitui. *Tertio* testimonia sacræ Scripturæ et aliorum auctorum, quæ in his libris citantur, in margine annotavi : magnum sane adjumentum his qui memoria non adeo valent. *Quarto* marginales summas, ut facilius quærentibus materiæ occurrant, non levi cum totius operis lumine adjunxi : posteriora tamen duo maxime in *quinto et decimo tomo, in quibus fere sesquiannum consumpsi*, sunt adjecta : in decimo præsertim non contemnendum Tractatuum atque Sermonum numerum ex *Vlimmerii*, viri venerandæ antiquitatis studiosissimi, editione addidi. *Quinto* hæc omnia non solum ita disposui, ut multi alii solent, sed etiam ut in actum diligentissime producerentur, ad prela frequenter astans operam dedi. Hic autem, pergit, fortasse mihi occurrent Zoili invidi et calumniatores (quibus, cum ipsi quidem nihil aut non meliora faciant, aliorum honesti conatus semper displicent) me irrisuri qui post tantos viros in tanto opere actum quasi agam, et arrogantiæ me insimulaturi. His breviter ita responsum volo, Erasmo, Germaniæ phœnici, et Ludovico Vivi, viro eruditissimo, me quidem non comparandum, sed tamen *cum per exemplaria illi potius quam proprium judicium, repurgationem suam perfecerint*, et non omnia simul fieri possint, me die diem docente, pluribus illos imitantibus et exemplarium copiam augentibus, nec leviora, nedum notabilia errata tollere potuisse. Accedit quod

(*a*) Cf. *Foppens* Bibl. Bel. T. II, p. 747.

operarum negligentia, cum ipsi prelis non affuerint, A multa etiam recte constituta corrumpantur aut omittantur : quod et præsenti mihi vel satis intento sæpissime contigit. Sed quid multis? *ipsa editionum collatio, quid præstitum sit*, abunde diligenti lectori testabitur. Quod vero *hic tomus* reliquis sit *vendibilior* et in eruditorum hominum manibus frequentior, *hic potissimum* de meis in hoc eximio patre laboribus *præfari* libuit. » Tantum ex verbosa Mylii epistola excerpere visum fuit, ut ipsi lectores oculis suis haurirent, quod ex intuitu quidem tituli ejus voluminis, cui illa adhæsit, minime arguent, integram operum Augustini editionem denuo hoc anno peractam dici. Nam, ut antea diximus, volumen apud nos est, libros de Civitate Dei complectens, cujus titulum ab illo ed. a. 1569 plane diversum infra, ubi B ad illorum librorum singulares editiones accesserimus, dabimus. Quod ad ipsam vero epistolam attinet, quam vane et temerarie multa jactitata sint, nemo non videt; attamen quorsum hæc omnia disputata sint, non facile intelliges. Etenim ut unum tantum proferam, per tres annos editor hunc lapidem voluisse videri vult, ut correctior et melior Augustinus prodiret : intereaque ab iisdem, qui ei istam injunxerant provinciam, totum Augustinum absque ulla illius viri impensa opera excudi potuisse putabimus? An vero tot ac tam cupidos editiones illas et postremam maxime emptores invenisse credibile est, ut pluribus eodem tempore viris doctis expurgationem operum committere non dubitarent Frobenii, semper imprimere parati, ut plagula prelo matura esset. Expeditior quidem res videtur, si C tibi persuadeas, bibliopolas emptoribus fucum facere voluisse, ut pro nova editione venderent, cui nil nisi titulus novus et præfaminis aliquid additum fuerat : tametsi ne sic quidem artificium epistolæ illius satis intelligo.

1570.

Venetiis apud Vincentium Valgrisium, item *Juntas* et *Dominic. Nicolinum; in-4°. XI tomis*. D. Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, Operum *tomus primus*. Cui accesserunt libri, epistolæ, sermones et fragmenta aliquot, hactenus numquam impressa. *In quo, præter locorum multorum restitutionem, secundum collationem vetustiorum exemplarium, curavimus removeri ea omnia, quæ fidelium mentes hæretica pravitate possent inficere, aut a catholica et orthodoxa via deviare*. Additus est index cæteris omnibus et locupletior et copiosior. Nunc recens impressus, recognitus et emendatus. Venetiis M.D.LXX. (1570).

Tomus secundus, complectens illius epistolas ad amicos transmissas : cum nonnullis responsis eorum ad ipsum. *In quo*, etc., quod postea in singulorum titulis reperitur. Nomenclaturam eorum, ad quos Augustinus litteras dedit, ad calcem hujus tomi facile reperies. Nunc, etc.

(*a*) Bibl. curieuse, historique et critique T. II, p. 265 seqq.
(*b*) Edito *Berol*. 1715, in-8, p. 783.

Tomus III-X inscribuntur ut Basileensis a. 1543, additis ubique verbis, quæ modo produximus. Attamen in quinti tomi titulo commentarii Jo. Lud. Vivis mentio est omissa.

Index omnium, quæ insigniter a D. Aurelio Augustino dicta sunt, longe quam antea auctior ac locupletior redditus. Insuper multa, quæ erant manca, mutila et solum inchoata, tam in indice auctoritatum sacræ Scripturæ, id est, veteris ac novi Instrumenti, quam in locis aliquot sacrarum Scripturarum pugnantibus conciliatis in Augustino, reformata, aucta et repurgata sunt. Venetiis M.D.LXX.

Recenset hanc editionem, sed titulo contracto, *Audiffredus* in *Catal. Bibl. Casanat.* T. I, p. 341, docens, primum tomum apud Valgrisium, reliquos ad Octavum usque cum indice ibidem eodemque anno apud Juntas, nonum et decimum apud Nicolinum prodiisse. His tam diserto testimonio contradicit *Davides Clement*. in *Bibl. Hist. Crit.*, ubi accuratam ejus mentionem fecisse supra jam significavimus (*a*). Ab eo sane titulum pleniorem mutuati sumus, quem ipse primum ex Catalogo Bibl. Mageriana (*b*) excerpserat, mox vero, cum ipsam editionem nactus esset, ex propria inspectione approbavit. Reprehendit autem Clementius Fabricium, quod Valgrisium excudisse eam dixerit. En igitur par virorum et doctorum et curiositate ac sedulitate in suo genere nemini cedentium, in re levi et quæ errorem inter testes oculares vix ferre possit, sibi repugnans. Optimum quidem aliquis duxerit, missos eos facere, et fidem tertii alicujus, cui videre eamdem contigerit, exspectare. Non abnuo, nec tamen mihi tempero, quo minus suspiciones meas addam. Audiffredum virum supra, quam dici potest, in iis omnibus, quæ ad descriptionem libri alicujus ab eo inspecti pertinent, sedulum, in his tam distinctis verbis ab eo conceptis errasse, ægre mihi persuadeo. Jam in titulis certe nullum exstat typographi indicium. Igitur in calce tomi cujusque nomina subscripserint, necesse est. Atqui titulos aliunde jam in suam Bibliothecam transcripserat Clementius, cum hujus editionis exemplar ipsi in manus incideret. Tunc vero quid illum egisse putas ad Fabricii fidem explorandam? Evolvit scilicet singula volumina et circumspexit typographos. Minime vero unice tunc curabat, ut de integritate editionis, D quam in dubium alii vocaverant, et defenderant alii, certior fieret. Incidit tamen in oculos, dum in hoc negotio occupatus erat, Dominici Nicolini epistola dedicatoria, fortasse etiam tomi noni et decimi subscriptio, et cum præterea duos a Fabricio in illius commemoratione errores admissos animadvertisset, de tertio, puto, non amplius dubitandum sibi existimavit. Forte bis, a me disputatis, facilius credetur, si ipsa, quibus Fabricium taxat, verba adduxero, quam ob rem hic subjicienda curavimus (*c*).

(*c*) M. Fabricius s'est trompé, quand il a dit dans sa *Bibliotheca latina*, T. III, p. 514 : *Augustini opera decem tomis, in-quarto comprehensa, Valgrisius excu-*

Jam his remotis progredimur ad id, quod meliorem aut potius famosam hanc editionem reddidit. Nimirum curam illius gessit, seu quod credere malim, vel aliis bibliopolis in societatem assumptis parare eam instituit, vel ab aliis incœptam redemit Dominicus Nicolinus bibliopola, et typographus Venetus, cujus aperta in ipsa fronte operis confessio, *quod ea omnia removeri curaverat, quæ fidelium mentes hæretica pravitate possent inficere, aut a catholica et orthodoxa fide deviare*, haud benigna inter heterodoxos est experta judicia. Perstrixerunt eam hoc nomine *Caveus* in *Prolegom.* ad *Hist. litt. Script. Eccles. sect.* VII, et *Jo. Clericus* in *Præfatione Artis Criticæ* sect. III, § 9 (*a*); atque ante eos vehementissime in hoc ausum invectus est *Franc. Turretinus* in disputationibus *de necessaria secessione nostra ab Ecclesia Romana, et impossibili cum ea Syncretismo* (*b*). Neuter tamen eam vidit, sed sua ipsius confessione satis malignitatis convictam esse statuerunt. Sed hoc iniquius aut saltem præcipitatius judicasse visi sunt, Caveus quidem et Clericus, *Rich. Simonio*, qui mutationes istas non in ipso textu, sed in censuris tantum et scholiis factas esse contendit (*c*). Quocum plane conveniunt, quæ ex inedita dissertatione P. *de Vitry* in *Memoriis Trevoltinis* excitantur (*d*). Sed reposuit Clericus, non esse, cur sui se judicii pœniteat. Simonium textum hujusce editionis cum alia vix contendisse, Italorum autem correctorum, qui tam vaga oratione operam suam declarassent, religioni non multum esse tribuendum (*e*). Ac ita quidem diu lis sub judice pependit, donec Clementius tandem arbitrium illius susciperet. Nam cum rara in his litteris felicitate ipsi contigisset, editiones Venetas anni 1552 et 1570 inter se conferre, vidit primum, quod plane usque dum ignoratum fuit, priorem huic quodammodo pro fundamento fuisse, nec tamen per omnia esse descriptam, sed ut quæstui convenientissimum visum esset, et consilio, quod professus est bibliopola, aptum, aliis demptis, et mutatis aliis. Sic accessiones, quæ in titulo jactantur, jam iisdem verbis in superiore promitti, atque indicem, titulo tantum immutato et deleto imprimis auctoris nomine, plane ab eadem desumptum esse, ostendit. Contra vero in multis etiam recedere ab illa animadvertit, omissis et illatis tam singulis vocibus, quam libellis integris, quorum exempla sat multa ab eo sunt coacta quibusque omnibus effici colligit, defensionem hujus editionis a Simonio perperam esse susceptam. Nec sane nos videmus, quo meruerit Nicolinus, ut patrocinium ejus Simonius susciperet, cum nuspiam ab ipso aliquam cautionem ad mutationes suas de- A fendendas allatam esse novimus, quin potius omnia sibi permisisse, nec textui ullo modo pepercisse, in epistola sua, cujus initium ex Clementio hic apponimus, aperte fassus est: « Cum divi Augustini Opera, inquit, non sine magno catholicæ fidei detrimento circumferri viderem, hæreticorum versutia multis in locis depravata, operæ pretium me facturum existimavi, si ea, integritati suæ restituta, hoc tempore imprimerem. Id quod, ut facilius assequerer, curavi imprimis, ut a sacræ theologiæ professoribus recognoscerentur, utque cum vetustioribus codicibus collata, ad genuinam eorum lectionem redigerentur. Curavi præterea, ut inter imprimendum accederet cura ac labor excellentissimi viri *Borgarutii a Borgarutiis*, typorum accura-
B tissimi ac diligentissimi castigatoris. Qui quantum in hujusmodi operum castigatione præstiterit, ex collatione cum his, cæterorum exemplarium, facile patebit. »

1571.

Lugduni apud Morellium, et Parisiis apud Nivellium. Basileensis editionis factas esse iterationes a Fabricio proditur; quam vere, protinus non affirmare ausim. Sed memini me *Lugdunensem* hujus anni editionem *octonis* factam apud *Seb. Honoratum* deprehendere in Hendrichii Pand. Brandeb., ubi Enarrationes in Psalmos voluminibus II in-8° laudat, quæ sine dubio ad integram operum editionem pertinent.

1577.

C *Antuerpiæ ex officina Christophori Plantini; in-fol. XI tomis.* Opera divi Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi et doctoris præcipui, tomis decem comprehensa, per theologos Lovanienses ex manuscriptis codicibus multo labore emendata, et ab innumeris erroribus vindicata; illustrata præterea eruditis censuris et locupletata multis homiliis et aliquot epistolis ejusdem Beati Augustini, antea non editis. Cum indice tripartito.

Cum singulis tomis peculiares additæ sint, ab Erasmianis fere desumptæ inscriptiones, hic tamen generalis titulus præfigitur volumini, quod ultimum recte diceres, nisi, ut hoc ipso patet, reliquis omnibus præponi deberet, indices cum Possidii Vita et indiculo scriptorum Augustini, nec non præfatio-
D nem, quæ de ratione totius instituti exponit, complexum.

Susceperat nimirum hanc novæ et emendatioris Augustini operum editionis provinciam primum *Thomas Gozæus* Bellemontanus Hanno, theologiæ in Lovaniensi studio professor, apostolicus et re-

dit, A. C. 1571. Il y a là trois fautes. 1° Cette édition a onze volumes, et non dix; 2° elle est de l'année 1570, et non 1571; 3° elle ne vient pas de *Valgrisius*, mais de *Dominicus Nicolinus*, qui l'a enrichie d'une dédicace, adressée *Joanni Antonio Fachineto a Nuce, Neocastri episcopo, et apud sereniss. Venetorum rempublicam oratori Pontificio.* Elle est datée de Venise, le 15 d'octobre 1570.

(*a*) Edit. noviss. *Lugduni Bat.* 1778, T. I, p. 16.

(*b*) Disp. V, § 26, p. 130 Prodierunt primum *Genevæ apud Sam. de Tournes*, 1687, in-4°.

(*c*) *Seulement dans les sommaires et les scholies.* V. in *Bibliothèque critique de Sainjore.* T. I, p. 261 (Paris et Amst. 1708, in-8°), et *Lettres choisies de M. Simon* (Amst. 1730, in-12, T. IV, p. 12).

(*d*) *Memoires de Trévoux.* 1729. Sept. p. 1618.

(*e*) V. *Bibliothèque choisie* T. XVIII, p. 169.

gius librorum per Belgium censor. Susceperat autem sic, ut summa quidem ac arbitrium totius opere penes se esset (*a*), laborem vero cum pluribus viris doctis et studiorum similitudine conjunctis et affectu in S. Augustinum quasi invicem æmulantibus communicaret, et pensa quasi singulis distribueret, conquisitis et divisis inter suos plus quam ducentis mss. exemplaribus. Postquam vero apoplexia correptus vitam cum morte improvisa a. 1571 die 8 Martii commutaverat, successor ejus in munere censorio Joannes Molanus etiam hoc onus a Plantino sibi injungi passus est, et remotis aliquot suffectisque aliis in eorum locum lectoribus (*b*) suis veluti auspiciis profligari ac perfici tandem opus vidit.

Nec vero singulis modo tomis dati sunt administratores, sed in singulis plures pro ratione codicum elaboraverunt. Præfuerunt autem operibus, teste Molano, in *primo* tomo corrigendo *Martinus Baccius*, Tiletanus, postea Aloflensis pastor; in *epistolis Jacobus Baius*, Melumensis, collegii Sabaudiæ Lovanii præses. Accessit autem additamentum earum ab *Joanne Gravio* ex Societate Jesu Bruxellis transmissum. In *tertio tomo* desudavit *Henricus Cuykius*, Culenburgensis, ethices tunc professor, post episcopus Ruræmundensis. *Quartum* emendavit *Embertus Everaerds*, Arendoncanus, pastor ecclesiæ D. Jacobi. Libros de *Civitate Dei*, qui tomum *quintum* faciunt, *Petrus Coretus*, Athensis, pastor et professor Crispiniensis correxit. In *sexto* tomo *Christophorus Broide*, ad Ariensis ecclesiæ decanatum evocatus, elaboravit. *Septimus tomus*, quem mendis scatuisse dicunt, ab *Henrico Gravio*, Lovaniensi, theologiæ doctore et professore regio, et alias celebri, recognitus est. *Psalmis* præfuit *Claudius Porta*, Bapalmensis, theologiæ baccalaureus, post Binduæ pastor et canonicus. In tomi *noni* correctione *Guilielmus Estius*, Gorconius, operam suam studiumque navavit. Atque hi omnes, præter Henricum Gravium et Claudium Portam, theologiæ licentiati dignitatem assecuti erant. *Decimus* denique tomus *Regularibus Martinianis* datus erat, quippe in quem jam pridem apud eos *Martinus Lipsius*, Bruxellensis, ejusque discipuli *Joannes Costerius* et *Joannes Vlimmerius*, Lovaniensis, magni laboris impensam egerant. *Joannes* vero *Vlimmerius* in hanc quoque editionem contulit varios Augustini sermones a se repertos, et multos antea non editos ex Cambronæ codicibus studiose transcripsit. De se autem Molanus affirmat, sibi reservatum fuisse, ut

A singulis Augustini libris, ut in manuscriptis fieri observatum erat, retractationem ipsius, aut si ea deesset, brevem censuram multorum theologorum sententia confirmatam præmitteret. Quæ manifeste deprehensa constaret Augustini non esse, ea præmissis censuris, in appendice tomi sui reponenda censuit. *In his censuris autem*, inquit, *Erasmus aliquoties, sæpius autem indiculus Possidii, citationes Bedæ, censura manuscripta doctissimi theologi Joannis Hesselii in novem tomos et reverendi patris Martini Lipsii in tomum decimum magno nobis adjumento fuerunt. Nihil autem adhibui, quin a duobus collegii nostri professoribus, Henrico Gravio et Laurentio Westerhovio, quos in hac parte socios et adjutores habui certe strenuos, approbatum sit.* Ac hoc qui-

B dem privati hominis quasi de sua ipsius opera est judicium atque professio. Sed fortasse juvabit etiam censuram, quam auctoritate muneris publici emisit, quæque versa statim tituli pagina impressa legitur, cognoscere. Ecce vero.

« Opera beatissimi Augustini, per theologos Lovanienses castigata, tribus potissimum de causis, omnibus prioribus editionibus sunt præferenda. *Primum*, quia ex vetustissimis manuscriptis exemplaribus innumeri fœdique errores per singulos tomos sint emendati, apposita etiam ad cujusque tomi calcem sua castigatione. *Secundo*, quia quæcumque in his tomis erant indoctæ, aut censuræ, aut annotationes (ut nihil amplius dicatur), eæ in hac editione

C absunt. *Tertio*, quia singulis libris retractatio ipsius sancti Augustini est præmissa, aut ubi ea deest, brevis censura, multorum theologorum judicio confirmata. Quæ autem certo Augustini non esse sunt deprehensa, ea in sui tomi appendicem sunt reposita, præfixis censuris, quæ per theologos aliquot Lovanienses sunt discussæ et approbatæ (*c*). »

Ad quæ pauca jamjam nobis sunt observanda. Ac præmonere quidem lubet, partitionem per singulos tomos ex Erasmiana esse servatam, sed mutatum passim librorum ordinem, maxime per eos, qui in appendices rejecti sunt. Non immerito autem hoc sibi tribuerunt, quod textus a multis gravibusque mendis in mss. exemplarium, quorum immensa ipsis suppetebat copia, sit emendatus. Probant illud *castigationes* seu *recognitiones* ad finem cujusque tomi,

D præter decimum, adjectæ, in quibus diligenter, sed paucis verbis lectio superior cum lectione codicum collatorum seu recens recepta comparatur, indiculo codicum adhibitorum ubique præmisso. Harum vero emendationum vel locorum emendandorum largis-

(*a*) *Difficultates tantum, ac ea, quæ dubitationem haberent, ad se referri eum voluisse*, scribit Molanus.

(*b*) Sic vocat Molanus eos, qui conferendis cum mss. exemplaribus et corrigendis Augustini libris atque repurgandis Erasmi maxime censuris et Vivis commentariis ex Gozæi dispositione vacarent: *Examinatis lectorum operis, in multis quidem*, inquit, *acre judicium cum summa diligentia conjunctum probavi: in aliis autem, etsi non tantum diligentiæ deprehenderem, tamen id studii, quod habebant, excitandum potius, quam improbandum putavi. Pauci fuere, quorum in locum quod minus idonei viderentur, alios eruditione judicioque præstantes viros suffeci, qui ex nostro præscripto, tum superiora, tum ea, quæ restarent, accurate corrigerent, et difficultates ac dubia loca tantum ad nos referrent.*

(*c*) Signata est *Lovanii anno M.D.LXXI kalendis Septembris*. Joannes Molanus Lovaniensis, *apostolicus et regius librorum visitator, meo nomine, et imprimis mandato et auctoritate venerandæ facultatis nostræ theologicæ, sic subscripsi.*

sima succrevit seges in tomum septimum, qui controversias cum Donatistis atque Pelagianis continet. Multa quoque adeo intricata aut in utramque partem explicabilia, ut parum sibi laborem successurum sentiret, qui hujus tomi vindex constitutus erat, Henricus Gravius, nisi ab instituta in reliquis brevitate recederet. Vincebat enim « non tam infinita erratorum turba, quæ hunc tomum turpissime defœdabant, quam, quod necesse frequenter esset, mutatæ lectionis rationem reddere, mendosam convincere, vitiatæ causam et occasiones aperire : interdum autem varios expendere, ac collatione aliorum inter se locorum dijudicare, nonnumquam et contra fidem ms. vulgatam asserere: aliquando vero divinationem quoque proponere, quomodo hiulca impleri, luxata curari, depravata restitui posse viderentur. » « Postremo, inquit, annotanda etiam loca suspecta, et quibus medelam sine ms. præsidio afferre non possemus; ut nimirum occasio studiosis præberetur, veteres aliarum regionum bibliothecas excutiendi, nuncubi forte, vel antiquiora, vel fideliora exemplaria lateant, unde corrigi, vel emendari ea possent. » Quin ubi semel ab instituto recessisset, ausus est aliquanto etiam longius procedere. « Ac primum, inquit, historiam, quæ plurima his et ignota frequenter occurrit, breviter aperuimus; dehinc obscura illustravimus; ad hæc suspecta et periculosa explicavimus; tum ab aliis arrosa defendimus; præterea non recte a quibusdam intellecta, quo sensu accipienda forent, ostendimus; denique si quid contra hodiernas hæreses faceret, aut alioqui observatione dignum occurreret, paucis annotavimus. Sed nec id visum fuit prætereundum, ut, quoniam Germanicum exemplar corrigendum nobis datum erat, multi autem *Gallicana* uterentur *editione*, *quæ alios frequenter ac alios a Frobeniana errores haberet*, eos quoque indicaremus. Id quod in locis aliquot non indiligenter fecimus, sed temporum angustiis exclusi perficere non potuimus. » Singulare itaque volumen, et quod peculiari titulo ab ipso tomo septimo discretum est, hæ Gravii discussiones efficiunt, inscriptæ, ***Annotationes in tomum VII B. Augustini, Hipp. episc., quibus castigationum ratio varietasque lectionum indicatur, res memoratu dignæ observantur, obscuriora difficilioraque loca explicantur et illustrantur. Antuerpiæ M.D.LXXVII.*** Jam quod *alterum* attinet, quod in virtutibus hujus editionis publica censura reponit, nihil attinet dicere quid in Erasmi censuris et in Vivis commentario, hisce theologis displicuerit. Plus valet tertium, spuria a genuinis prorsus secreta et in appendicem rejecta, quod sane laboris momentum multo eruditius, quam Erasmus, persecuti sunt, qui plerumque, quæ sibi suspecta essent, in censuris tantum notare contentus fuit, paucula sejunxit, quædam plane ejecit. In sermonibus tamen, ubi difficile fuisset, de singulis in particulari censere, Martini Lipsii exemplum se secutos esse professi sunt, ut iis, qui certo Augustini esse viderentur, nomen ejus ascriberent, et ex Beda, aut aliunde, prout occurre-

A ret, probationem adjicerent; qui vero certo Augustini non esse deprehensi essent, eos in appendicem rejicerent, reliquos aut non satis discussos, aut ex judicio quorumdam eruditorum dubiæ auctoritatis inter Augustinianos relinquerent, non addito tamen ejus nomine. Atque hæc hactenus de Lovaniensium studiis. Quod typographi partes attinet, impressa sunt opera quidem charactere rotundo, satis nitido, binis columnis, censuræ eodem, sed minori, argumenta autem sicut et in marginibus notata, Italico. Omnes autem tomi, præter eum qui indices complectitur, et universi operis titulum præfert, itemque annotationes in tomum VII, annum *M.D.LXXVI* in fronte gerunt; nec tamen omnes hoc anno absolutos esse, ex subscriptione patet, quæ in aliis annum

B septuagesimum sextum, in aliis septuagesimum septimum ostendit. Denique adjecimus, Plantinum nuncupasse editionem *Christophoro et Ludovico Madruciis* cardinalibus.

1584.

Venetiis, per Joannem Baptistam Sessam, sub signo Felicis; in-4°. XI tomis. D. Aur. Augustini, Hipp. episcopi, opera omnia impressa, recognita et emendata. *Cat. Bibl. Reg. Paris.*

Iteratio est Venetæ prioris. Saltem Turretinus verba, quibus tantopere offensum esse novimus, quæque supra sunt excitata, ex hac laudat, idque Colonienses confirmant, qui *Ancillonium* corrigunt, in *Miscell. Crit.* T. I, p. 243, perperam numerum a. 1548 efferentem. *Oudinus* tamen T. I, p. 952, Plan-

C tinianæ descriptionem esse tradit, meque ipsum ancipitem reddidit Turretinus eo, quod apud *Juntas* expressam vult, quod de priori ex parte quidem verum, de hac mihi non liquet. Facile autem fieri potuit, ut editionem, quam intenderet, a typographo recte significaret, anni numerum tamen cum alterius Venetæ anno confunderet. Sed in superiore sententia confirmat nos Clementius, qui laudatis auctoribus alia testimonia addidit in *Bibl. Hist. Crit.* T. II, p. 268.

1586.

Parisiis, cum insigni Magnæ Navis; in-fol. XI tomis. D. Aur. Augustini opera, etc., *ut in Antuerpiensi.* Additis nonnullis aliis homiliis Lutetiæ nunc primum editis, quas pagina secunda tomi X indica-

D bit : cum indice tripartito.

Homiliæ, quas de novo adjecerunt, sunt XIII ex ms. codice bibliothecæ Carthusianæ-Majoris desumptæ. 1° *In natali Martyrum;* 2° *De Susanna;* 3° *In illud Evangelii Joannis*, usque nunc nihil petiistis in nomine meo; 4° *In natali S. Casti et Æmilii Martyrum;* 5° *Tractatus in vigiliis Pentecostes;* 6° *De lectione Exodi, de Rubo, in quo flamma erat, et rubus non comburebatur;* 7° *De verbo et voce, et de jejunare et esurire;* 8° *In illud Joannis : Ego non ascendo ad diem festum istum;* 9° *De arbore, cui maledixit Dominus, et aruit, quia fructum in ea non invenit;* 10° *De Apostolico, Nihil in hunc mundum intulimus, verum nec auferre aliquid possumus;* 11

In illud Pauli, *Qui gloriatur, in Domino glorietur;* 12° *In Pervigilio, in illud Exodi, Quando in Ægypto agnus immolatus est;* 13° *In psalmum XLI, ad Neophytos.* Augustini nomen ms. præferre notant, nec quemquam fore, sibi persuadent, quin illius esse agnoscat. Præter homilias vero addita sunt insuper hæc incertorum auctorum ex eodem fonte haud dubie petita : *Commonitorium ad universam Ecclesiam* (a); *Forma epistolæ de quodam episcopo Manichæorum sectæ; Collatio Trinitatis B. Augustini a se ipso ad semetipsum; Miscellaneæ sententiæ a quopiam collectæ; Tractatus de XII lapidibus, de quibus in Apocalypsi.* Cæterum quoad typorum et chartæ nitorem hæc editio Plantinianam antecellit.

1596.

Genevæ excudebat Jacobus Stoer; in-8° XI Tomis. D. Aur. Augustini Opera per theologos Lovanienses emendata. Laudant *Colonienses* et *Ceillerius.*

Mihi nonnisi quintum hujus editionis tomum videre contigit, libros de Civitate Dei complectentem, hoc titulo : *D. Aurelii Augustini, Hipp. ep. de Civitate Dei libri XXII. Veterum exemplarium collatione nunc demum castigatissimi facti, eruditissimisque* Ludovici Vivis *commentariis illustrati. Quorum XII priores hac omnium illius Operum* tomi quinti parte prima *continentur. Cum* indice *hac postrema editione castigatissimo ditissimoque facto.*— Alterum vero volumen inscribitur :

D. A. A. Operum tomi quinti pars secunda, *qua reliqui X libri d. C. D. continentur,* etc. — Nimirum non raro hujus et Lugdunensium simili forma editionum tomi separatim obveniunt, et proclivius quidem erat, ut distraherentur, per modicam voluminum molem et usum commodiorem et proinde crebriorem.

SÆCULUM XVII.

1603.

Parisiis, in-fol., XI tomis. D. Aur. Augustini Opera ejusdem recensionis. *Oudinus* et ex eo *Colonienses.*

1609.

Parisiis . . . . in-fol., *XI tomis.* D. Aur. Augustini Opera juxta theolog. Lovaniensium recensionem expressa. Citat eam *Vignerius* in Præf. ad Supplem., et hinc alii.

1613-14.

Parisiis, sub signo Magnæ Navis; in-fol., X (XI) tomis. D. Aur. Augustini Opera ex secunda editione theologor. Lovaniensium emendata et locupletata, una cum *Leonardi Coquæi* commentariis in libros de Civitate Dei. *Cat. Bibl. Reg. Paris.;* cui adde *Oudinum.*

Vignerius. in præfatione ad Suppl. hanc juxta quam præcedentem non pœnitendis additionibus locupletatam esse tradidit; sed quibus, nescio. Nec satis intelligo, quæ fuerit *secunda* theologorum Lovaniensium editio, quam secutos se in titulo profitentur curatores.

1616.

Coloniæ Agrippinæ [*sumptibus Antonii Hierat.*]; *in-fol., XI tomis.* D. Aur. Augustini Opera ex theologorum Lovaniensium editione, jam longe auctiora.

Vignerius pronuntiat, hanc editionem præcedentibus editionibus auctiorem esse, sed charta, ad oleum et piper releganda, impressam. Quapropter nullus equidem dubito, quin a bibliopola, dubitanter a nobis significato, profecta sit.

1626.

Parisiis, in-fol., XI tomis. D. Aur. Augustini Opera juxta theologorum Lovaniensium editionem. *Vigner.*

1633.

Parisiis, in-fol., XI tomis. Eadem. *Vigner.*

1644.

Parisiis, apud Anton. Vitray; in-8°, II *voll.* Augustini Opera contra Pelagianos. *Cat. Bibl. Reg. Paris.* T. I, p. 377, n. 679.

1647-48.

Lovanii, apud Bernardin. Masium; in-4°, III voll. B. Augustini, Hipp. episcopi, et veterum ejusdem discipulorum opuscula insigniora adversus Pelagianos et eorum reliquias; juxta editionem Plantinianam. *Cat. Bibl. Reg. Paris.*

1651.

Parisiis . . . ; in-fol., XI tomis. S. Aur. Augustini Opera ex Lov. theol. recensione. Testatur Cl. Rosler hanc descriptionem sibi in Bibliothecæ suæ tomo V usum præstitisse. Nisi fortasse una editio sit hæc et insequentis anni mox laudanda, adeo ut priores tomi, in quibus Retractationes et Epistolæ a. 1651, reliqui a. 1652 excusi sint.

1652.

Romæ, per Ignat. de Lazaris; in-4. S. Augustini, Hipp. episc., aliqua opera insigniora adversus Pelagianos et eorum reliquias. *Cat. Bibl. Reg.*

—

Parisiis, in-fol., XI tomis. S. Aur. Augustini Opera ex Lovaniensium theologorum recensione. Has omnes autem editiones auctiores quidem, sed inemendatiores esse, Vignerius prodidit.

1654.

Bruxellis, in-12. S. Augustini opuscula quædam selecta. Insunt : *De gratia et libero arbitrio, De conceptione et gratia, De prædestinatione sanctorum,* et *De dono perseverantiæ;* cum tribus Augustini epistolis : I, ad *Paulinum,* episc. Nolanum ; II, ad *Sixtum,* Ecclesiæ Rom. presbyterum (postea pontificem); III, ad *Vitalem* Carthaginiensem (inter Augustinianas olim 105, 106, 107, nunc 194, 186, 217), præmissis duabus *Hilarii* et *Prosperi* ad Augustinum epistolis. Cf. *M. Bibl. Eccl. Col.* p. 745 et 746. Num vero titulus juxta ipsa verba ibi declaratus sit, ignoro.

1654-55.

Parisiis, sumptibus Simeonis Piget, in via Jacobæa,

(a) Huic ascriptum : *Videtur mihi potius Cœlestini, aut Leonis, aut alterius papæ, qui sua vi deos exterminent.*

ad insigne Prudentiæ ; in-fol., II tomis. Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, Operum omnium ante annum M.DC.XIV, tam Basileæ, quam Lutetiæ, Antuerpiæ, Lugduni et Venetiis editorum supplementum; una cum sex libris secundæ responsionis ejusdem B. Augustini contra Julianum hæreticum Pelagianum, variisque sermonibus et tractatibus hactenus ineditis. *Hieronymus Vignerius*, Congregationis Oratorii D. Jesu presbyter, ex optimæ fidei et bonæ antiquitatis codicibus mss. eruit. — T. I, editio secunda 1655. (In fine : 1654, *ex typographia Francisci Le Cointe*); T. II, 1655.

Animadverterat Vignerius non solum in novissimis, quæ tum erant Augustini Operum editionibus, plurima deesse opuscula proximis ante annis recens ac seorsim evulgata, sed quod moleste potissimum iis accidebat, qui aliquam editionem comparaturi erant, recentiores omnes utut auctiores singulæ, nec integræ tamen, longe antiquioribus, quoad textus puritatem et emendationem, erant inferiores. In animum igitur induxit, supplementum operum sancti hujus doctoris parare, non tam ut recentioribus id commendationis afferret, ut hac sua opera assumpta integræ omnino, dici possent, sed potius ut iis, qui antiquas et castigatiores mallent retinere, gratificaretur. Complectitur itaque I tomus : 1° *Sermones novos XL*, a Sirmondo a. 1631 Parisiis editos et in sequiores inde editiones receptos cum appendice Sermonum V, et notis ejusdem ; 2° *Sermones de Diversis CXXVII*, duabus partibus distincti ac primum a Lovaniensibus a. 1576 editi. 3° *Homiliæ undecim*, ex codice manuscripto bibliothecæ Carthusianæ-Majoris desumptæ. 4° *Sermones VI*, a Joanne Baptista Maro Romæ editi. Sed nescio, quo casu factum sit, ut hi cum præcedentibus in unum cogerentur, ita quidem, ut non undecim, ut titulus pollicetur, sed XII Sermones ex codice Bibl. Carthusianæ-Majoris exhibiti sint, iidem, qui primum a. 1586 a Parisiensibus excusi erant, sed uno auctiores, qui hic desideratur, cujusque in locum alius, *brevem Symboli explicationem* sistens, successit, quem, ut sequentes tres *In Calendas Januarias, de Calendis Januariis et ante altare ad infantes de sacramento* etiam in novissima tunc temporis Parisiana editione deesse notat. 5° *Tractatus de septem vitiis et septem donis Spiritus Sancti*, editos olim a *Guil. Camerario*, Theologo Scoto, a novissima editione (a. 1652) pariter exsulans. 6° De gestis Pelagii liber. 7° *Epistolæ*, quæ in antiquioribus editionibus, Basileensi, Parisiensibus et Lugdunensibus omissæ erant. 8° *Speculum S. Augustini in Scripturam sacram*, hactenus ineditum ; de quo infra nobis sermo erit. Sed longe insignior Supplementorum horum pars, libri usque dum inediti expanduntur in *tomo secundo*. Quare ipse ait, *quod Galliæ ob hanc supplementi editionem applaudat universus orbis Christianus potiorem ex altera parte, quam ex prima nasci rationem. Primo* nempe loco in lucem prodeunt ex tenebris, quibus sepulti hactenus exstinctique pene jacuerunt, *Sex*

A *libri Augustini contra Julianum*, a Fulgentio Beda, Servato Lupo aliisque sequioribus scriptoribus passim commemorati, sed exigua tantum parte sua Claudii Menardi beneficio cogniti, adeo ut ex octo libris amplius duobus superesse nemo jam sperare auderet, cum ecce hic Vignerio fortuna obtigit, ut sex integros libros bibliothecæ Clarævallensis codice deprehenderet. Qua de felicitate ipse quidem sic exsultat, ut non injuria fortasse dici possit, affectum aliquid detraxisse judicio, animumque a tranquilla pensitatione præcipitasse, dum non sex modo, sed ipsos, quotquot ab Augustino scripti esse dicuntur, octo libros reperisse videri voluit. Sed de his infra in singulorum opusculorum editionibus n. 98. Sequuntur tamquam altera quædam secundi B hujus tomi pars : 1° S. Augustini epistola unica ad Macrobium ; 2° Sermones inediti XL, et 3° Tractatus duo, alter de *Oratione* ex codice Divionensi, alter inscriptus de *Oratione* et *Eleemosyna* ex codice Regio ; denique 4° *Sententiæ adversus Pelagianum hæreticum.* Adjecti sunt in utroque tomo indices necessarii. Inscripsit autem Vignerius tomum secundum *Claudio Largentier*, Abbati Clarævallensi ; primum *Gondo* cardinali de *Retz.*

1673.

Lugduni, in-12. S. Augustini opuscula quædam selecta ; ejusdem collectionis, quæ a. 1654 Bruxellis prodiit.

—

Bruxellis, in-12. Eadem ex quinta repetitione.
C *Colonienses.* l. l.

1679-1700.

Parisiis, apud Franciscum Muguet; in fol., XI Tomis. S. Aur. Augustini, Hipponens. Episcopi, Opera, post Lovaniensium theologorum recensionem, castigata denuo ad manuscriptos codices Gallicanos, Vaticanos, Anglicanos, Belgicos, etc., nec non ad editiones antiquiores et castigatiores. Opera et studio monachorum ordinis Sancti Benedicti e congregatione Sancti Mauri. Tomus I, II, 1679 ; III, 1680 ; IV, 1683 ; V, 1684 ; VI et VII, 1685 ; VIII et IX, 1688 ; X, 1690 ; XI, 1700. Tomus I et II recusi ibidem 1689.

Tria sibi in nova hac editione paranda cordi fuisse, fatentur Patres Maurini (in præf. gen. tomo XI præmissa) : videlicet ut *accurata* esset, *commoda* et D *rite illustrata.* His quartum adjunxerunt, quod per se non tam commendationem meretur in editore, quod justum est, quam reprehensionem pati debet, sicubi præter exspectationem desit, hic tamen ob causas omnibus notas et gravius multo et longe difficillimum, scilicet, ut nullis partium studiis esset addicta.

Ac primum quidem, ut quam maxime *accurata* esset, tribus ipsis constare visum est conditionibus : nempe ut contextui genuina integritas ad veteres et sinceriores codices restitueretur ; ut certa ac germana opera secernerentur a dubiis et spuriis ; et ut editio ipsa a typographicis mendis repurgata prodiret. Ut vero perquam *commoda* redderetur, quatuor

a se curata esse monent; nimirum *operum ordinem*, in quo instituendo et temporum, quo deinceps singula elaborata sunt, et argumentorum ratio habita est, adeo ut quæ unius generis essent, veluti exegetica, moralia, etc., junctim quidem exhiberentur, sed eadem juxta annorum seriem disposita; *sectiones*, quibus capitula in plures et minores particulas magno legentium usu divisa sunt; *summaria*, vel libris omnibus et plerisque capitulis præmissa, quæ argumentum demonstrarent, vel marginalia et partim ex ipsis contextus verbis expressa, partim a Lovaniensibus desumpta; *indices* denique non solum in singulos tomos, sed generales etiam et universales, utrosque vero uberrimos. Ad *illustrationem* spectant partim præfationes singulis tomis præmissæ, in quibus potius res historicæ, quam dogmaticæ explicantur; partim admonitiones, ad explicandum singulorum opusculorum argumentum additæ; denique in margine inferiori notulæ, quibus vel variantes lectiones indicantur, vel obscura loca, maxime comparatione aliorum locorum explanantur. Quod attinet ad quartum, alte sibi animo infixum fuisse affirmant, et a præpositis suis inculcatum, ut partium studia in explicanda Augustini doctrina sedulo caverent, idque causæ fuisse, ut a prolixioribus commentariis et observationibus abstinuerint, ut ne cuiquam vel minimum offendiculi præberent, ullive theologorum sententiæ præjudicarent. Nihilominus constat, quantæ in ipsos coortæ sint turbæ, quanta adhibita strategemata atque insidiæ, ut vel intercipperetur successus, vel perfectum in invidiam adduceretur. Ipsi Benedictini dum in undecimo tomo generalem operis præfationem conscribunt et curam suam ac providentiam palam facere student, fatentur, difficile fuisse cavere, ne quid in tam vasto opere incauti ipsis subreperet, vel, ne quid secus, quam ipsi intendissent, in sequiorem partem non acciperent homines male erga ipsorum studia affecti. Sed non cum scrupulosis forte, æquis cæteroquin adversariis sibi rem esse, sed a calumniatoribus et hostibus nullum insidiarum genus, quamvis turpe, spernentibus jus petitos sese conqueruntur. Et quoniam regis jussu utrique parti silentium esset impositum, haud quidquam aliud prædicto loco in tutamen suum attulerunt, quam ut a gravissimis, quæ ipsis impactæ fuerant, criminationibus in virorum piorum ac benevolorum, quorum forte animis scrupuli quidam exinde insedissent, gratiam sese purgarent. Sed harum litium artiumque frivolarum historiam non attingimus. Nec enim ad nostrum vel minimum facit, et suppetunt, quibus vel negotii, vel animi causa curare illa contigerit, ampli satis com- A plurium virorum doctorum de iisdem commentarii (a). Pergimus potius ad opuscula, quæ singulis tomis comprehensa sint, accurate recensenda, eaque, quæ insigniter hic a doctissimis Patribus præstita sunt, declaranda, ubi simul Lovaniensium ordinem et discrimen notabimus. Sunt autem *contenta* in unoquoque volumine hæc :

Tomo primo : — Opuscula, quæ adhuc catechumenus, aut nondum presbyter edidit cum Retractationibus et Confessionibus; hoc ordine : Retractationum lib. II; Confessionum lib. XIII; Contra Academicos lib. III; De Vita Beata lib. I; De Ordine lib. II; Soliloquiorum lib. II; De immortalitate animæ lib. I; De quantitate animæ lib. I; De musica lib. VI; De magistro lib. I; De libero arbitrio lib. III; De Genesi B contra Manichæos lib. II; De moribus Ecclesiæ catholicæ et moribus Manichæorum lib. II; De vera religione lib. I; De regula ad servos Dei. — *In appendice :* De grammatica liber; Principia dialecticæ; Categoriæ decem; Principia rhetorices; Regulæ clericis traditæ fragmentum; Regula secunda; De vita eremitica ad sororem. — Complectitur hic tomus ea omnia, quæ ab Erasmo et Lovaniensibus in eo fuerunt comprehensa. Illud tantum interest discrimis, quod Benedictini in appendicem rejecerunt nonnulla, quæ ab illis pro genuinis Augustini scriptis habita erant, scilicet libellos de *Grammatica*, *Categorias*, *Principia Dialecticæ* et *Principia Rhetoricæ*, et quod alia quædam cum aliis locum mutare jusserunt, *ut seriem ordinemque temporis, quo unumquodque opus ab* C *Auctore prodiit, quoad ejus fieri posset, servarent.*

Tomo secundo : — Epistolæ *ducentæ septuaginta* secundum temporum ordinem dispositæ, et quatuor in classes digestæ. — *In appendice :* Augustini nomine ad Bonifacium et contra, epistolæ breviores sexdecim; Ad Demetriadem Pelagii epistola; Augustini nomine ad Cyrillum et contra, de Laudibus Hieronymi : Altercatio Augustini cum Pascentio.

Longe nobilissima pars operæ eruditissimorum monachorum in hoc tomo concluditur, vere talis, in qua Constantii sagacitatem et solidam doctrinam agnoscas. Licet enim totidem plane genuinas epistolas Lovanienses recenseant, nec plura, nec pauciora ab iis in appendicem hujus tomi rejecta sint, non ausi tamen sunt longius progredi et quam omnes Augus- D tini lectores ardentissimis votis exoptabant, molestam scilicet et multarum virium curam suis sibi humeris imponere, qua intactam adhuc seriem et nexum tot diversi generis et ætatis epistolarum discriminassent, ac prorsus tandem expediissent. Ferebant omnes hoc desiderium eo impatientius, quod, cum reliqua opuscula pene omnia per ipsius Augustini in

(a) Præter Dupinium *Bibl. nouv. des Aut. Eccl.*, T. XVIII, sub articulo : *Nouvelle édition des œuvres de S. Augustin*, et Bælium in *Dict. Crit.* : e recentioribus, Auctores *Bibl. Coloniensis Ecclesiasticæ* pag. 464; Ceillier T. XII, pag. 680 seq., et Auctores de *l'Histoire littéraire de la Congrég. de S. Maur* (*à Bruxelles* 1770, in-4°). V. Blampin. pag. 287 seqq. Quid? quod peculiari adeo volumine scripta exstat hujus editionis historia auctore Antonio Vincentio Thuillier, ejusdem congregationis quondam sodali, h. t., *Histoire de la nouvelle édition de S. Augustin, donnée par les PP. Bénédictins de la congrégation de S. Maur. En France* (Paris), 1736, in-4°, mihi non visa, sed cujus ipsius varia fata in eadem Historia congregationis pag. 528 seq. enarrantur.

Retractationibus institutum juxta temporum et occa- A sionum, quibus enata essent, ordinem, cognoscere ipsumque in sacris studiis et gestis suis animo velut comitari liceret, solæ epistolæ, ex quibus plenissima fere casuum et gestorum temporis istius memoria depromenda erat, hoc beneficio carerent.

Sed Benedictini quoque hunc laborem declinassent non magis difficultatum metu, quas licet innumeras vel eis solis spernere licebat, quam quod vererentur, ne novo inducto ordine lectionem Augustini apud eos, qui veteri semel assuevissent, retardarent. Sed vicit tandem Augustini amor et aliorum maximeque sodalium suorum in aliis scriptoribus ecclesiasticis exemplum, jamque ex ipsis, quo negotium hoc aggressi sunt animo, audiamus.

« In superioribus editionibus, inquiunt, adeo per- B turbatus erat Augustinianarum epistolarum ordo, ut, *quod temporis historiam spectat*, non facile quisquam seriem rerum omnium assequi potuisset absque longa et sæpe repetita lectione ac meditatione. Nam ejusdem temporis et argumenti epistolæ per totum Collectionis corpus hinc inde dispersæ erant, tum priores posterioribus postpositæ et in fidem rejectæ ac demum (quæ intoleranda confusio erat) Augustini rescripta quam longissime ab interrogatis et consultis nonnumquam aberant; immo rescripta consultis longe præferebantur : adeo ut Evodii, v. g., consulentis epistolæ post multas interjacentes epistolas Augustini responsum consequerentur. Quapropter optandum erat, ut Augustini epistolæ in rectum ordinem pro temporum ratione digererentur. Quod procul C dubio curaturus fuisset Augustinus ipse, si eorum recensionem, quam susceperat, ei absolvere licuisset. Quippe in Retractationum suarum proœmio optare se testatur, ut opera sua eo, quo scripta sunt ordine, perlegantur, eique rei daturum se operam, quo demum intelligant lectores, *quomodo scribendo profecerit*. At quo minus id tentaremus, intercedebant diversæ res, nempe usus superiorum temporum, receptus ordo ab annis circiter centum septuaginta, citationes usitatæ, quas violare, aut demum pervertere, nefas esse videbatur, ne mutatio hæc plurimum negotii studiosis facesseret. Ad hæc non leves difficultates in constituendo epistolarum ordine, qui omnibus probetur, cum de nonnullarum ætate disputent eruditi. Atque hæc potissimum nos ratio morabatur, D quippe qui præcipue in animum induximus, hoc in labore nostro neutrorum sententiæ temere adversari aut favere. Hæc ergo momenta a mutando epistolarum ordine nos deterrebant, nec facile id a nobis contra superiores editiones suscipiendum videbatur. Ex adverso tamen aliud suadebant, non tantum varia eruditorum exempla in epistolis S. Cypriani, S. Leonis, etc., sed etiam virorum non minus sententia, quam dignitate, præstantium auctoritas, qui posteritati hac nova editione consultum volebant. His omnino exemplis et auctoritatibus adducti, tandem consensimus, ut Augustini epistolas ad annorum seriem (quoad fieri posset) accuratam revocaremus. Et ne levi fundamento hanc seriem designasse videamur, non modo nostris, sed etiam alienis eam studiis et consiliis investigare sategimus Ordine epistolarum chronologico constituto, eas in quatuor classes distinximus, quarum prima illás exhibet, quas Augustinus nondum episcopus scripsit. Qua in re Augustinum ipsum secuti auctorem sumus, qui in Retractationum priore libro ea dumtaxat recensuit opuscula, quæ antequam fieret episcopus in lucem protulerat. In secunda classe repræsentantur epistolæ, quas ab inito episcopatu ad collationem cum Donatistis Carthagine habitam et Pelagianæ hæreseos in Africam invectionem edidit. In his enim duobus sive retegendis, seu expurgandis, erroribus versantur ut plurimum hæ litteræ, quæ eorum initia, progressus atque damnationem accurate describunt. Tertia epistolarum classis eas complectitur, quas ab eo tempore S. Doctor ad vitæ finem exaravit; quibus scilicet certa epocha potest assignari. In quartam demum classem reliquas Augustini litteras redegimus, quas quidem scripsit episcopus, nulla tamen alia præfixa temporum aut circumstantiarum nota, quæ certum tempus præ se ferat. Ex hac quadruplici classis distinctione id commodi eveniet, quod antea observabamus, ut studiosus lector ea, quæ ad hæreses Donatistarum et Pelagianorum pertinent, uno fere conspectu ac tenore percipiat. »

Monent præterea, nonnullos tractatus, qui antea in epistolarum ordinem relati essent, loco motos a se non esse, tametsi id non levis momenti rationes suasissent. Sed *Altercationem cum Pascentio*, quæ CLXXVIII numerabatur inter Augustini epistolas, ut jam pridem Lovanienses fecerant, in appendicem relegarunt.

Revocasse se deinde testantur epistolas quasdam, non solum quas Augustinus nomine suo misit ad alios, sed ex illis etiam, quæ ad ipsum a multis fuerunt directæ. Veluti *Timasii* et *Jacobi*, item *Honorii* et *Theodosii*, *imperatorum*, *Quodvultdei*, *Prosperi*, ad *Pelagium*, ad *Simplicianum* de opere ipsi dicato, ad *Aurelium*, ad *Valerium*, ad *Claudium*, ad *Quodvultdeum* super libris eorum nomine nuncupatis, quæ antea in epistolarum recensu desiderabantur. Eas omnes ergo suo loco inserendas curarunt : uti et catholicorum episcoporum rescripta ad *Marcellinum* tribunum occasione collationis Carthaginensis, nec non epistolam ad *Proculum* et *Cylinnium*, Gallicanos antistites, Leporii causa transmissam : quæ scripta, inquiunt, non minus pro veris ac genuinis Augustini fetibus habenda sunt, quam epistolæ illæ Carthaginensis ac Milevitanæ synodi nomine *ad Innocentium* directæ, quas uti a S. Doctore dictatas cum aliis ejus epistolis omnes recipiunt. In aliquibus tamen usu jam pridem recepto obsecutos se esse fatentur. Revocandum enim fuisse juxta institutum suum etiam tractatum *de Bono Viduitatis*, quippe qui vera sit Augustini epistola, eoque nomine nulla ejus in Retractationum libro mentio habeatur. Sed *libri* titulum, ex longinquo ipsi inhærentem, detrahere nolebant.

Ejusdem conditionis fuit epistola, quam Augustinus A *fidelibus ad suæ sationis curam pertinentibus* scripsit contra Petilianum, quæque jam inde ab Augustini tempore, sicuti in libro II Retractationum cap. 25 testatur, prioris adversus ejusdem hæretici litteras libri locum obtinuit. Nec *Secundini* Manichæi ad *Augustinum epistolam* huc retrahere sustinuerunt, sed in sexto operum tomo reliquerunt, scilicet ob id solum legendum, ut ea plenius intelligantur, quæ illic adversus Secundini errores disputat Augustinus.

Denique nec solum editas epistolas reddidisse videri volunt, sed novas aliquot primi in lucem protulerunt; cujusmodi sunt *Augustini* adhuc presbyteri ad *Alypium, episcopum Tagastensem, epistola* n. 29, duæ *Augustini*, item *Augustini* et *Alypii* ad *Paulinum Nolensem epistolæ*, quibus numerus earum epistola- B rum in Possidii indice annotatus completur, num. 42 et 45, *Augustini epistola* ad *Mercatorem*, ex tertia parte olim exhibita in libro ad Dulcitium, nunc autem primum ex integro data, num. 193. Attamen miratio subit, qui factum sit, ut licet *quatuor* epistolæ de novo, *septemdecim* (*a*) autem ex aliis superiorum editionum tomis huc relatæ fuerint, par tamen numerus in Lovaniensi et Benedictina compareat; nec ejectas esse aliquot ab illis, præter *Altercationem cum Pascentio*, ullo indicio proditum sit. Jam quod rationes attinet, quibus in constituenda epistolarum ætate atque loco ducti fuerint, de singulis sigillatim exposuerunt, et in commentarium juxta classes divisum retulerunt inscriptum: *Epistolarum Ordo Chronologicus argumentis demonstratus.* C Nec indices, quoscumque usus requirere videbatur, desiderari passi sunt, in quibus maxime insignis is est, in quo epistolæ secundum præcipua eorum argumenta digestæ sunt, et epistolæ *theologicæ, polemicæ, exegeticæ, ecclesiasticæ, morales, philosophicæ, historicæ* et *variæ* denique recitantur.

Tomo tertio : — Opuscula exegetica, per tomum III, IV et IX, in Lovaniensi distracta, secundum Scripturarum ordinem disposita et in duas partes, veteris et novi Testamenti, sunt divisa, præmissis in fronte libris de Doctrina Christiana, *veluti clavem atque artem quamdam rectæ interpretandi rationis, quam adhibuerit Augustinus et post eum catholici commentatores.—In prima parte :*

De Doctrina Christiana lib. IV; De Genesi ad lit- D teram imperfectus liber; De Genesi ad litteram lib. XII. Locutionum lib. VII. (*Lovan.* T. III.) Quæstionum in Heptateuchum lib. VII; Annotationum in Job. lib. I. (*Lovan.* T. IV.) Speculum. (*Lovan.* T. III.) — *In secunda parte :* De consensu Evangelistarum lib. IV: De Sermone Domini in monte lib. II; Quæstionum Evangelicarum lib. II; Quæstionum secundum Matthæum lib. I. (*Lovan.* T. IV.) In Joannis Evangelium tractatus CXXIV; In epist. Joannis ad Parthos Tractatus X. (*Lovan.* T. IX.) Expositio quarumdam propositionum ex Epistola ad Rom. lib. I; Epistolæ ad Romanos inchoata expositio lib. I; Expositio Epistolæ ad Galatas. (*Lovan.* T. IV.) — *In Appendice : De Mirabilibus sacræ Scripturæ lib. III; De Benedictionibus Jacob patriarchæ; Quæstiones veteris et novi Testamenti; Quæstiones veteris et novi Testamenti post vulgatæ.* (*Lovan. app.* T. III.) *In B. Joannis Apocalypsin Expositio.* (*Lovan. App.* T. IX.)

Præcipiunt in præfatione de eximiis Augustini dotibus in exponendis Scripturis, multa quidem, nec inepta tamen ipsius laude. Vitia ejus non defendere, sed excusare student. De versione, qua in exponendo veteri Testamento usus fuerit, monent, eum ipsum Græcum contextum τῶν LXX ab eo receptum esse, quem recensuit Nobilius; hujusque plerasque variantes ex Augustino lectiones ex editionum vitiis ortas esse, quæ veterum codicum subsidio in sua editione sustulerunt. In libris autem Locutionum et Quæstionum in Heptateuchum, quos jam senex composuit, itemque in Speculo, quod sub finem vitæ suæ exaravit, versionem eum consuluisse docent, ex Hebræis fontibus proxime derivatam, vulgari nostræ convenientem, et forsan Hieronymianam; indeque factum esse colligunt, ut eadem in manus populi ab Augustino per librum huncce, ex variis Scripturæ centonibus collectum, tradita, vulgaris evaserit ac receptissima. Quod ad suam operam, cavent imprimis, ne quis negligentiæ aut temeritati suæ tribuat, si in nonnullis Scripturæ testimoniis varietatem apud Augustinum deprehenderit, atque unam eamdemque sententiam non constanter in integrum ubique, sed certis quibusdam in locis restitutam, sed potius religioni et sinceræ fidei, qua codicum semper optimorum vestigia secuti fuerint.

Tomo quarto : — Enarrationes in Psalmos continentur, quas octavus Lovaniensium tomus complectitur.

In præfatione exponunt de diversa enarrationum harum methodo ac indole, pro variis, a quibus progignebantur, occasionibus; item de regulis, quas in interpretando servaverit Augustinus, quæ quidem, ut ex libro de Doctrina Christiana discimus, ad duplicem de littera, et de sensu spiritali curam redeunt. Ad utramque igitur argumentum plurima utilia observant, in quibus, ut facile intelligitur, ea sunt potiora, quæ de studio Augustini, ut textum purum et integrum consequeretur, componendo partim Latina, partim Græca exemplaria, atque colligendis examinandisque variantibus lectionibus.

(*a*) Sunt illæ 1° *ad Simplicianum*, n. 37; 2° *Silvani*, etc. *catholicorum episcoporum collatio ad Marcellinum*, n. 128; 3° *Eorumdem ad Marcellinum*, n. 129; 4° *ad Pelagium*, n. 146; 5° *Timasii et Jacobi*, n. 168; 6° *ad Aurelium*, n. 174; 7° *ad Valerium Comitem*, n. 200; 8° *Honorii et Theodosii*, n. 201; 9° *ad Claudium*, n. 207, 10° *Aur. Aug.*, etc., *ad Proculum et Cylinnium*, n. 219; 11° *Quodvultdei*, n. 221; 12° *ad Quodvultdeum*, n. 222; 13° *Quodvultdei*, n. 223; 14° *ad Quodvultdeum*, n. 224; 15° *Prosperi*, n. 225; 16° *Hilarii Galli*, n. 226; 17° *Anonymi*, n. 270

disserunt. Omnino autem, quæ in commendationem hujus operis ab iis afferantur, dicta esse volunt, ut generatim Augustini methodum defendant; non vero, *ut extorqueant ab omnibus, ut vel levissimas ejusdem allusiones eadem, qua ipsi, veneratione prosequantur.* Satis esse, scribunt, si non indignas materia, quæ tractatur, æqui rerum æstimatores judicarent. Quo plurimum conducere existimant, si reputarent, Augustinum temporis ingenio servire ac plebis captui sese accommodare, ad exemplum ab ipso numine in sacris litteris propositum, debuisse. Insuper de commentariorum horumce merito non esse pronuntiandum comparate ad Hebræum textum hodiernum, neque etiam ad Hieronymianum; siquidem Augustinus LXX interpretes, qui forte Hebræum exemplar æque vel etiam magis emendatum habuissent, sequendos sibi proposuerit. Ac hoc loco sequitur jam ad finem usque præfationis pertingens digressio *de variis Psalterii versionibus* ex LXX Interpretatione deductis, quæ Augustini ac Hieronymi ætate usurpatæ fuerint. Inter hanc autem disputationem subnata est illis cogitatio, permultis sane et eorum etiam, qui minus Augustinum curant, grata futura, ut dispicerent, *quem locum inter alia Psalteria Augustinianum sibi vindicaret; an variæ illæ lectiones, in quibus a Vulgata nostra dissidet, aliorum suffragio innitantur; et utrum tandem cum Græco LXX Interpretum, quod nostra hac memoria exstat, plus minusve consentiat.* Quod ut bene ipsis cederet, exemplaria diversa, tum prelo, tum calamo edita contulerunt, varietatesque, quas deprehenderent maxime insignes, juxta cum Augustinianis in quadam veluti tabula proxime post præfationem repræsentarunt, addito mss. et editorum exemplarium indiculo.

Tomo Quinto :—Duabus ille partibus complectitur Sermones ad populum in quatuor classes divisos, nempe (*parte prima*) : 1° Sermones de scripturis veteris et novi Testamenti; 2° Sermones de tempore; (*parte secunda*) : 3° Sermones de Sanctis; 4° Sermones de diversis; quibus 5° succedunt Sermones dubii; in appendice vero Sermones suppositilii, quaternis similiter classibus comprehensi.

Scilicet ex *decimo* tomo, ubi apud Lovanienses legebantur Augustiniani sermones, in *quintum* transtulerunt, ut, cum plerique in Scripturam sacram habiti essent, propius a tractatibus tertii et quarti tomi, quibus eadem illa exponitur, quosque maximam partem concionum formam præ se ferre dicunt, abessent. Novo præterea ac diverso a superiore, quem in generali recensu scriptorum Augustini n. 116 dedimus, ordine eos astrinxerunt, quo et secundum genuinam suam seriem disponerentur, et ab adulterinis et supposititiis omnibus sejungerentur. Erat sane in his tanto plus arbitrii, quod neque ab ipso Augustino, neque in Possidii catalogo vel minima de iis ordinandis exstaret præceptio, nec denique, ullius distinctæ collectionis tractatuum Augustini vivente eo, aut post ex certis codicibus, factæ memoria ad nos perlata sit. Tres enim antiquiores, quæ supersunt collectiones, *de verbis Domini, de verbis Apostoli, et Homiliarum quinquaginta,* licet in codicibus octingentorum annorum et amplius reperiantur, nequamquam tamen, ut aliqui persuadere sunt conati, ipsius Augustini ætatem attingunt, ut Benedictini Patres tum ex silentio Possidii, tum vero etiam, quod supposititiis non carent, demonstrarunt (*a*). Ac primam quidem classem *de verbis Domini*, observant Benedictini, non eodem ordine sermones ubique in vetustis exemplaribus ostendere. Plurima quidem cum editionibus consentire, sed non omnia. Conjectasse hoc ipsum ex locis a Beda seu Floro excerptis theologos Lovanienses, se vero certum plane deprehendisse in codice bibliothecæ Colbertinæ annorum fere octingentorum n. 2821 : unde non paucos deprompsisse se fatentur sermones antea non editos. Germanam quoque hujus classis inscriptionem, cum Flori, tum mss. bene multorum testimonio comprobatam, monent, non *de verbis Domini*, sed *de verbis Evangelii* sonasse : quod Augustini commentationes in omne genus locorum e quatuor Evangeliis petitorum complecteretur.

Secundam classem *de verbis Apostoli*, eorumdem est observatio, nusquam nisi cum illis conjunctam reperiri, quamvis dentur exemplaria, in quibus Sermones *de verbis Domini*, sine illis *de verbis Apostoli* occurrant. Unde colligunt, duas hasce classes nihil aliud esse, quam unam sermonum in Scripturam novi Testamenti collectionem.

Tertiam porro classem, aiunt, semper quidem ab aliis separatam inveniri, at non raro numerosiorem, quam in excusis. Modo enim duos, modo quatuor, aut etiam plures supra quinquaginta Sermones in mss. nonnullis exhiberi : tametsi propemodum in omnibus sermones integri ex iis, qui numerum quinquagenarium in vulgatis libris conficiunt, desiderentur. Omnino autem de his judicant, collectionem Cæsarii temporibus non posse dici antiquiorem propterea, quod eidem tot homiliæ ab ipso scriptæ inserantur et plerisque aliorum recapitulationes ab ejusdem stylo non abhorrentes assutæ fuerint. Truncatos porro esse ut plurimum in ea Augustini sermones, ac brevibus quibusdam exordiis atque epilogis omni auditorum generi accommodatis interpolatos Hæc fere de tribus antiquioribus sermonum Augustini collectionibus Benedictini censent. Jam insequentes, exceptis sermonibus *ad fratres in eremo*, quos sequens tomus habet, tempore indesse alios, qui adhuc ex iisdem fontibus derivari queant ejusdem S. Doctoris sermones, et sese ipsos viginti amplius genuinos ejus sermones in *Anecdotis Miscellaneis* aliquando edituros esse.

(*a*) Ex lectionariis eas fuisse digestas, aliosque deinceps sermones ex aliis lectionariis descriptos, Augustinianis adjectos in editionibus, quæ subinde apparuerunt, docent *Ballerinii* in *Præf. ad Sermones S. Leonis.* T. I Opp. part. I, § 64. Addunt ibidem, non

ventæ jam typographiæ exortæ multo minus accuratiores sunt, quippe e codicibus longe pluribus et magis invicem diversis erutæ; quique dehinc passim in editionibus variis additi fuerunt sermones, eos nulli certo generi ascriptos esse constat. Harum ergo classium cum maxime arbitraria fuisset descriptio, eademque tantum confusionis ac turbarum secum ferret (*a*), penitus eam abolitam et cum accuratiore et concinniore permutatam esse nemo non, qui lubenter hocce S. Doctoris pabulo fruitur, debita cum laude editorum agnoscet.

Alterum, quod in Sermonum editione præstare sunt connisi, est spuriorum a genuinis separatio. In quo negotio hæc potissimum ad judicium regendum valuisse sibi momenta fatentur : 1° Stylus, seu color, aut propria quodammodo orationis facies in Augustini æque ac in aliorum insignium scriptorum meditationibus facile conspicua, ea cautione, ut eumdem pro ætatis ratione, et rerum, quas juvenis et maturiore deinde ætate tractavit, diversitate, itemque commentandi methodo, dum alios accurate et cum meditatione elucubratos, alios ex tempore fusos esse constet, variare aliquantum debuisse cogitarent. « Ad hujusmodi ergo, inquiunt, censuram recte obeundam, præterquam quod stylus operis dubii ad singula indubitata opera exigendus est, nequaquam vis illa, sive spiritus, quo stylus quasi animatur, posthaberi debet. Ubique enim agnoscitur Augustinus proprio quodam eloquentiæ gravis ac seriæ genere, quod sibi lectorum animos subjicit, non .epore comptæ atque affectatæ elocutionis, sed efficacia quadam judicii, prudentiæ, pietatis, honestatis, modestiæ, comitatis, aliorumque virtutum, quæ passim in ejus oratione adeo fulgent atque emicant, ut ipius stylum nemo imitatione assequatur. Hic est præcipue Lydius lapis, quo sermones vere Augustiniani probantur; et ad quem appendicem si quis adhibeat, in eam prope universam cognoscet cadere illud posse, quod de Hypognostico pronuntiatum est : *Et sensus ab illius sensu inferior habetur, et modestia atque humilitas morum et sermonum ejus non ibi servatur.* » 2° Versio, qua singuli in testimoniis scripturæ veteris Testamenti utantur. Cum enim Augustinus sequi solet translationem antiquam, novam autem, id est Hieronymianam ex Hebræo concinnatam, jam inde a sæculo quinto Salvianum Massiliensem, Eucherium Lugdunensem, Leonem Romanum aliosque amplexos esse constet, facile intelligitur, quam late hujus judicii usus atque applicatio pateat. Hoc loco notamus, Benedictinos addidisse nova quædam partim ad supplenda, partim etiam defendenda a quorumdam objectionibus ea, quæ in A præfatione tomi quarti de Translatione Vulgata Psalterii disseruerunt. 3° Doctrina, ut scilicet in unaquaque examinarent, utrum cum Augustiniana sive in fidei ac morum dogmatis, sive in Scripturæ expositione ac usu congrueret, non prætermissis iis, in quibus aut sententiam, aut loquendi rationem eum mutasse compertum erat. 4° Observatio temporum, locorum, personarum, negotiorum, factorum, errorum, aliorumque similium, de quibus in sermonibus disputatur, unde plurima ad statuendam criticen argumenta sibi deprompta esse affirmant. 5° Indiculus Possidii, non quod sermones omnes, quorum inscriptiones ibi leguntur, Augustino putaverint ascribendos, quasi non potuisset a multis concionatoribus eadem materia tractari ; sed ut ei non ita facile B sermones illic minime designatos ascriberent. Huic indiculo priscum Carthaginiensis Ecclesiæ Kalendarium, in III tomo Analectorum Mabillonii recens tunc vulgatum, adjungentes, censoria nota confixerunt conciones quasdam ad solemnitates, veluti *Litaniarum* seu *Rogationum, Conversionis S. Pauli, Cathedræ S. Petri, Annuntiationis Dominicæ, Assumptionis B. Mariæ*, etc., quarum in neutro mentio reperiebatur. 6° Bedæ ac Flori collectiones in Paulum. Hic quidem tenendum est, Bedæ collectionem eos appellare ineditam aliquam, quæ sine controversia illius sit et nomine ejus in mss. exemplaribus inscribatur; eam vero, quæ inter vulgata ejus opera ipsi adjudicari solet, Floro, diacono Lugdunensi, tribuunt eamdemque sententiam suam pluribus astruxerunt in C III Analector. Mabillonianor. tomo. 7° Mss. codices, quorum immensam copiam recensere non sustinuerunt. Horum autem subsidio partim locos quosdam, quibus permoti nonnulli criticorum Augustinum de possessione sermonum aliquot vere Augustinianorum exegerant, in excusis compte legi deprehendisse se asseverant, partim aliorum quorumdam, qui ipsius esse ferebantur, auctores detexisse. Ad hæc aliorum Patrum opera diligenter sibi lecta et comparata fuisse profitentur, ut scilicet ex stylo et argumentis, quæ tractant, dignoscerent, quinam sermones ipsis tribuendi essent, et lacinias investigarent, ex quibus adulterini tractatus consarcinati essent. Esse autem inter eos, qui ex Origene, Cypriano, Am- D brosio, Maximo, Fausto, Gregorio Magno, Alcuino, Ivone Carnutensi atque aliis desumpti fuerint, hac opera experti sunt. Magnam autem partem eorum, qui Augustinum auctorem mentiri deprehenderunt, Cæsarium Arelatensem agnoscere demonstrant, de quibus adeo pluribus nobis in tomo tertio nostræ Bibliothecæ dicetur.

Postremo monent eorum, qui a se rejecti fuerint,

(*a*) « Animadvertet aliquis, inquiunt Maurini Patres, sermones, qui commodius in quatuor classes revocantur, in duodecim, quarum aliæ debita aliis argumenta continebant, fuisse distractos. Agnoscet libros, quos vocant *de verbis Domini* et *de verbis Apostoli*, tantummodo partem complecti sermonum eorum, qui ad hosce titulos pertinebant; intelliget sermones de Festis, cum eos in classes *de Tempore* et *de Sanctis* coactos oportuisset, in alias septem aut octo dissipatos, et ex sermonibus amplius triginta, qui de festis Paschalibus, ut hoc exemplo utamur, inscribuntur, nonnisi decem in serie de *Tempore* inveniri, alios vero, si quis omnes evolvere in animo haberet, inter L. homilias, a Parisiensibus additas, in utraque classi *de Diversis*, ac in posterioribus classibus pervestigandos. »

longe plurimos ex illis esse, *quos non satis discussos, aut dubiæ auctoritatis vocaverint* Lovanienses theologi. Consultas sibi etiam esse aliorum in Augustinianos sermones censuras, inter quas duas præcipuas, unam *Simonis Verlini*, editam a. 1618, alteram *Bernardi Vindingii*, a. 1622; et cum his quoque viris, utut sagacissimis interdum hallucinari licuerit, idem sibi, si nonnumquam judicio fallerentur, concessum iri sperant. Severissimos denique se in sermonibus nondum editis, qui Augustino in manuscriptis codicibus ascriberentur, præbuisse se affirmant, ex quorum numero longe maximo octodecim tantum cum fragmentis aliquot adjiciendos curarunt, utpote in quibus illius character, ingenium ac doctrina lucidissime emicaret.

Tomo sexto opera moralia cum aliquot quæstionum libris comprehenduntur, hoc ordine: De diversis quæstionibus LXXXIII lib. I; De diversis quæstionibus ad Simplicianum lib. I; De octo Dulcitii quæstionibus, lib. I. (*Lovan*. T. IV.) De fide rerum, quæ non videntur, lib. I. (*Lovan*. T. III. App.) De fide et Symbolo lib. I. (*Lovan*. T. IV.) De fide et operibus lib. I. (*Lovan*. T. IV.) Enchiridion de fide, spe ac charitate lib. I; De agone Christiano lib. I. (*Lovan*. T. III.) De catechizandis rudibus lib. I; De continentia lib. I. (*Lovan*. T. IV.) De bono conjugali lib. I; De sancta virginitate lib. I. (*Lovan*. VI.) De bono viduitatis lib. I. (*Lovan*. IV.) De conjugiis adulterinis lib. II. (*Lovan*. VI.) De mendacio lib. I; Contra mendacium lib. I. (*Lovan*. IV.) De opere monachorum lib. I; De divinatione dæmonum lib. I. (*Lovan*. III.) De cura pro mortuis gerenda lib. I; De patientia lib. I. (*Lov*. IV.) De symbolo ad catechumenos tractatus IV; De disciplina Christiana tr. I; De cantico novo tr. I; De quarta feria tr. I; De cataclysmo tr. I; De tempore barbarico tr. I; De utilitate jejunii tr. I; De urbis excidio tr. I. (*Lovan*. IX.) — *In Appendice*: Liber XXI sententiarum; Dialogus LXV quæstionum. (*Lovan*. T. IV App.) Liber de fide ad Petrum; De spiritu et anima. (*Lovan*. T. III App.) De amicitia; De substantia dilectionis. (*Lovan*. T. IV App.) De diligendo Deo; Soliloquia; Meditationes; De contritione cordis; Manuale; Speculum; Speculum aliud quod dicitur peccatoris; De triplici habitaculo; De scala paradisi; De cognitione veræ vitæ; De vita Christiana. (*Lovan*. T. IX App.) De salutaribus documentis. (*Lovan*. IV App.) De duodecim abusionum gradibus. (*Lovan*. T. IX App.) De septem vitiis et septem donis Spiritus sancti. (*Ex supplemento Vignerii*.) De conflictu vitiorum et virtutum; De Sobrietate et castitate. (*Lovan*. T. IX App.) De vera et falsa pœnitentia. (*Lovan*. T. IV App.) De Antichristo; Psalterium, quod Augustinus matri suæ composuisse fertur; Expositio cantici Magnificat; Tractatus de Assumptione B. Mariæ; De visitatione infirmorum lib. II; De rectitudine catholicæ conversationis. (*Lovan*. T. IX App.) De Symbolo. (*Lovan*. T. X App.) De esu Agni · Sermones ad Neophytos. (*Ed. Par*. X App. *A Jac. Sirmondo editi*.) De creatione primi hominis; De vanitate sæculi; De contemptu mundi; De bono disciplinæ; De obedientia et humilitate. (*Lovan*. T. IX App.) Sermones alii ad populum. (*Ex* App. T. X *Edit. Par. aut ex Vignerio aut Sirmondo*.) Sermones ad fratres in Eremo. (*Lovan*. T. X App.) — Hæc quoque opuscula, ut ex appositis numerorum notis patet, in diversos a Lovaniensibus tomos distracta erant, et partim inter exegeticos, partim inter polemicos libros, nonnulla vero post tractatus in Joannem legebantur. Fundamentum ordinis novi est generis atque argumenti similitudo, qua effectum iri sperabant, ut continenter ac ordinate perlecta et melius intelligerentur, et altius infigerentur studiosorum animis. Quod criticæ partes attinet, recesserunt subinde ab aliorum judiciis et nonnulla genuinis asseruerunt a Lovaniensibus rejecta, et eliminarunt contra, quæ pro sinceris venditari antea solebant. Appendicis præcipuam curam habuerunt, imprimis eruendis et declarandis veris librorum Augustino subditorum auctoribus.

Tomo septimo: — De Civitate Dei contra Paganos lib. XXII; — *In Appendice* exhibentur scriptiones aliquot de Stephani martyris detectione, translatione et miraculis, scilicet Aviti ad Palchonium epistola de reliquiis S. Stephani, et de Luciani epistola a se e Græco in Latinum versa; Luciani epistola ad universam Ecclesiam de revelatione corporis Stephani martyris; Anastasii ad Landuleum epistola de subsequente scriptura; Scriptura de alia detectione ac translatione S. Stephani in urbem Byzantium, quam Anastasius Latinitate donavit; Severi Epistola ad omnem Ecclesiam de virtutibus in Minoricensi insula factis per reliquias sancti Stephani; De miraculis sancti Stephani lib. II, ad Evodium. (*Lovan*. T. X App.) — Insignem plane manuscriptorum exemplarium copiam, quam hoc opus propter multifariam historiam et reconditiorem doctrinam postularet, a se collatam fuisse testantur Benedictini. Repetierunt quoque *Capitulorum cum argumentis suis distinctionem*, tamquam ipsius Augustini opera aut jussu concinnatam operique absoluto adjectam, quod codicum ante annos nongentos exaratorum testimonio comprobari dicunt. Ex virorum dictorum commentariis, quæ in hos libros exstant uberioribus, non improbando, ut nobis quidem videtur, consilio, perpauca admodum excerpta sunt, et criticis notulis inter-spersa.

Tomo octavo opera polemica adversus Judæos, Manichæos, Priscillianistas et Arianos, cum præfixo in capite libro de hæresibus et adjunctis in calce libris de Trinitate, exhibentur: — De hæresibus, ad Quodvultdeum lib. I; Tractatus adversus Judæos; De utilitate credendi; ad Honoratum lib. I; De duabus animabus contra Manichæos lib. I; Acta seu Disputatio contra Fortunatum Manichæum lib. I; Contra Adimantum Manichæi discipulum lib. I; Contra epistolam Manichæi, quam vocant Fundamenti lib. I; Contra Faustum Manichæum lib. XXXIII; De Actis cum Felice Manichæo lib. II; De natura boni

contra Manichæos lib. I; Contra Secundinum Manichæum lib. I; Contra adversarium Legis et Prophetarum lib. II; Ad Orosium contra Priscillianistas et Origenistas lib. I; Sermo Arianorum; Contra Sermonem Arianorum lib. I; Collatio cum Maximino, Arianorum episcopo; Contra eumdem Maximinum Arianum lib. II. (*Lovan.* T. VI.) De Trinitate lib. XV. (*Lovan.* T. III.) — *In Appendice :* Tractatus contra quinque hæreses; Sermo contra Judæos, Paganos et Arianos. (*Lovan.* T. VI.) Dialogus de altercatione Ecclesiæ et Synagogæ. (*Lovan.* T. VI App.) De fide contra Manichæos liber Evodio tributus. (*Lovan.* T. VI.) Commonitorium (vulgo Augustini) de recipiendis Manichæis, qui convertuntur. (*Ed. Par.* T. X App.) Contra Felicianum Arianum de fide Trinitatis liber Vigilio Tapsitano episcopo restitutus. (*Lovan.* T. VI App.) Quæstiones de Trinitate et de Genesi, ex Alcuino descriptæ. (*Lovan.* T. III App.) De Incarnatione Verbi ad Januarium libri duo ex Origine collecti. (*Lovan.* T. IV App.) Lib. de Trinitate et unitate Dei. (*Lovan.* T. IV App.) De essentia divinitatis. (*Lovan.* T. IV.) Dialogus de unitate sanctæ Trinitatis. (*Ed. Par.* T. X App.) Liber de ecclesiasticis dogmatibus. (*Lovan.* T. III App.)

Tomo nono, opera polemica contra Donatistas : — Psalmus contra Partem Donati; Contra Parmenianum lib. III; De baptismo contra Donatistas lib. VII; Contra litteras Petiliani lib. III; Epistola ad Catholicos contra Donatistas, vulgo de unitate Ecclesiæ lib. I; Contra Cresconium grammaticum Donatistam libri IV; De unico baptismo contra Petilianum; Breviculus Collationis cum Donatistis; Post Collationem ad Donatistas lib. I; Sermo ad Cæsareensis Ecclesiæ plebem Emerito præsente dictus: De gestis cum Emerito; Contra Gaudentium Donatistam episcopum. lib. II. (*Lovan.* T. VII.) Sermo de Rusticiano subdiacono, a Donatistis rebaptizato et in diaconum ordinato. (*Ex supplemento Vignerii.*) — *In Appendice :* Contra Fulgentium Donatistam, incerti auctoris liber; Excerpta et scripta vetera ad Donatistarum historiam pertinentia. (*Lovan.* T. VII App.)

Tomo decimo, opera polemica contra Pelagianos : — De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum, ad Marcellinum, lib. III; De spiritu et littera ad eumdem lib. I; De natura et gratia contra Pelagium, ad Timasium et Jacobum lib. I; De perfectione justitiæ hominis epistola, seu liber ad Eutropium et Paulum; De gestis Pelagii ad Aurelium lib. I; De gratia Christi et de peccato originali contra Pelagium, ad Albinam, Pinianum et Melaniam lib. II; De nuptiis et concupiscentia ad Valerium lib. II; De anima et ejus origine contra Vincentii Victorem lib. IV; Contra duas epistolas Pelagianorum. lib. ad Bonifacium. l. VI; Contra Julianum hæresis Pelagianæ defensorem lib. IV; De gratia et libero arbitrio ad Valentinum et cum illo monachos Adrumetinos lib. I; De correptione et gratia ad eosdem lib. I; De prædestinatione sanctorum ad Prosperum et Hilarium l. I; De dono perseverantiæ ad eosdem lib. I. (*Lovan.* T. VII.) Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus, sex libros complectens. (*Ex Vignerii Supplem.*) — *In Appendice, Prima parte :* Hypomnesticon contra Pelagianos et Cœlestinos, vulgo libri Hypognosticon; Liber suspecti auctoris de prædestinatione et gratia; Libellus incerti auctoris de prædestinatione Dei. (*Lovan.* T. VII App.) *Secunda parte :* Varia scripta et monumenta ad Pelagianam historiam pertinentia. *Tertia parte :* Prosperi Aquitani pro Augustino contra iniquos doctrinæ ipsius de gratia et prædestinatione reprehensores apologetica opuscula scilicet; Epistola ad Rufinum de gratia et libero arbitrio; Liber contra Collatorem; Responsiones ad capitula calumniantium Gallorum; Responsiones ad capitula objectionum Vincentianarum. (*Lovan.* T. VII App.) Responsiones ad excerpta, quæ de Genuensi civitate sunt missa. (*Lovan.* T. V App.) Ejusdem liber sententiarum ex Augustino : (*Lovan.* T. V. App.) Augustini Vita, auctore Possidio; Indiculus librorum, tractatuum et epistolarum Augustini, cura Possidii editus. (*Lovan.* T. I.)

Cum trium posteriorum voluminum series fere tota cum Lovaniensium ordine consentiat, minor in his labor exantlandus fuit. Quapropter in ipsas rerum tractatarum origines et causas acrius incubuerunt, ac Donatisticarum et Pelagianarum litium historiam in introitu cujusvis tomi accurate enucleari studuerunt. Cui industriæ debetur etiam, quod in Appendice ultimi tomi quædam aliena incerta sint, quo plenior scilicet rerum istarum memoria ex junctis monumentis hauriri posset.

Tomo undecimo insunt, primo loco, præfationes generales duæ, una in opus universum, quæ de consilio, occasione, auxiliis, laborum distributione, successu, offendiculis, patronis ejus exponit, altera brevior in Appendices singulis tomis adjunctas, et ipsa denique hujus undecimi voluminis contenta. Ad hanc posteriorem proxime spectat indiculus scriptorum, quibus tamquam veris auctoribus varia opuscula Augustino perperam tributa denuo asseruerunt. Hæc excipit *Vita S. Augustini* ex Tillemontii schedis, quas adhuc tum ineditas auctor ipsis communicaverat, fere traducta. Hanc pone sequuntur indices librorum, nempe unus, qui seriem librorum tomi cujusque novæ editionis; secundus, qui Lovaniensis ordinem ostendit; tertius alphabeticus singulorum opusculorum. Proximi sunt indices rerum : primus universalis in omnia decem tomorum contenta copiosissimus et mole sua amplissimus; alter generalis Scripturarum sacrarum; tertius denique omnium spuriorum opusculorum, quæ per decem voluminum appendices dispersa sunt.

Superest, ut de iis adhuc verba faciamus, quæ ex mss. exemplaribus jam primum excusis incrementa atque ornamenta duxerit Maurina editio. Non levem sane Lovanienses theologi congesserant copiam codicum manu exaratorum et tamen omnes fere unum

suppeditaverat Belgium, si Anglicanos nonnullos, A sed qui serius ad manum pervenerant, excipias. Longe igitur uberior variantium lectionum messis ex Gallicanis, monasteriorum imprimis, Bibliothecis exspectari poterat, quarum colligendarum industria magis etiam accendebatur beneficio tam insigni, quam insperato. Nimirum centum ipsi jam expleti erant anni, cum sub auspiciis *Sixti*, dein *Clementis VIII*, novam Augustini operum editionem Vaticanis codicibus superstruendam aggressi erant *Petrus Morinus*, Vaticanæ typographiæ præfectus, *Adrianus* abbas, *Obrius*, doctor Parisiensis, aliique docti viri, confisi et numero exemplarium manuscriptorum et bonitati, quippe quæ plurima adeo continere affirmarent, quæ in Lovaniensi editione quantumvis accurata desiderarentur. Collati itaque sunt Lovanienses B libri cum Vaticanis codicibus perquam accuratissime et ad marginem appositæ variantes lectiones ad adornandam editionem, cui cardinalis Veronæ sacri collegii princeps præfectus fuit. Verum cum res effectu caruisset, omnes illæ variationes jussu *Clementis* X per cardinalem Bonam cum Benedictinis sunt communicatæ, ut iis in nova editione sua uterentur. Tum vero undequaque tum ex suis, tum alienis per Galliam bibliothecis conquirere cœperunt subsidia, et non solum in sancti Germani Parisiensi, sed et in aliis aliarum provinciarum congregationis suæ monasteriis sodales ad conferendos codices astrinxerunt. Ac horum quidem omnium immensa plane fuit copia, ex quibus textus quam plurimis in locis vere emendatus est, in aliis tamen C locis potiores tantum lectiones variantes subnotatæ sunt. Emendationum autem, juxta quam varietatum commemoratio partim, ut in Lovaniensi, fit indiculo post ipsos genuinos libros exhibito, in quo etiam exemplaria, quæ in singulis comparata sunt, nominatim demonstrantur; partim vero sub ipso statim textu, cujus distractionis causas nec ab editoribus proditas invenimus, nec ipsi assequi potuimus. Qui vero in appendices rejecti sunt libri, etsi non omnino expertes fuerunt hujus curæ, simili tamen annotatione non gaudent.

Denique nefas videbitur, si eorum, qui præcipuas tanti laboris partes sustinuerunt, nomina sileamus. Initio igitur cura hujus editionis commissa fuit a præpositis congregationis istius P. *Francisco Delfau*, qui *prospectum* ejus publicasse traditur a. 1671. Cum autem edito a. 1673 libro, cujus tit., *l'Abbé Commendataire*, exsilii pœnam iste meruisset, concredita est relicta ab eo provincia P. *Thomæ Blampino*, quem in diversis partibus diversi sodales juvarunt. Ac *Petro* quidem *Coustantio* debentur censura et indices omnium tractatuum supposititiorum ac præterea sermonum recensio. Vitam Augustini composuerunt, seu ex Tillemontii commentariis, paucis mutatis, traduxerant *Hugo Vaillantius* et *Jacobus du Frische* (Ambrosii editor). Tabulam generalem atque indices confecit *Claudius Guesnié*. *Nicolaus* denique *Coysot* impressioni præfuit ac corrigendarum de prelo plagularum curam molestissimam in se recepit et præclare administravit. Nihil autem a celeberrimo *Joanne Mabillonio* huic editioni accessit, quam epistola dedicatoria ad Ludovicum XIV, unde recte quidem, sed nimia fere contentione, Oudinus reprehendit Caveum, qui in Historia sua litteraria hanc editionem duce et ἐργοδιώκτῃ Mabillonio esse perfectam scripserat (*a*). De ornatu ac splendore operis, digno et hoc nomine quod regi offerretur, dicere supersedemus, hoc unum adjicientes, Augustini effigiem æri impressam simul cum tomo XI exhiberi (*b*). Gravem autem hæc Benedictinorum Patrum opera reprehensionem passa est ab *Richardo Simonio* in *Bibl. Crit.* T. III, p. 101-116, iterumque in *Censura Bibl. Eccl. Dupinii* T. I p. 147. Et primum quidem universe succenset iis, qui novis semper omnium operum scriptorum ecclesiasticorum iterationibus medendum esse existiment superiorum vitiis aut defectibus, quod multo aptius et commodius, minori item sumptu fieri posset, si libri singulares minimæ molis, sed a judicio auctorum suorum tanto ditiores ederentur, in quibus vel integra recensio vel supplementa et variarum lectionum delectus prostarent, cujusmodi exempla producit, *Arcudii Collationes Isidorianas* et *Combefisii Basilium*

(*a*) *Oudin.* Comment. T. I, p. 954 sqq.; *M. Bibl. Eccl. Colon.* p. 761; *Hist. litt. de la Congrégation de S.-Maur.* p. 292.

(*b*) Exstant de hac editione multæ tam justæ descriptiones, quam relationes breviores, quarum nonnullas haud gravate commemorabimus. Ac primo loco nominanda sunt diaria erudita, quæ, simul ac D singuli tomi prodierant, eos indicarunt. Quo pertinent Diarium Erud. Gall. (*Journal des Sav.*) Parisiense (40), ad *tomum I*, April. 1679, p. 96; ad *tomum II*, ibid, p. 114; ad *tomum III*, ibid., Aug. 1680, p. 272; ad *tomum IV*, ibid., Novemb. 1683, p. 325; ad *tomum V*, ibid., Febr. 1684, p. 46; ad *tomum VI*, ibid., Dec. 1685, p. 545; ad *tomum VII*, ibid., Jan. 1686, p. 18; ad *tomum VIII*, ibid., Septemb. 1688, p. 415; ad *tomum IX*, ibid., eodem mense et anno, p. 422; — Acta Erud. Lips. tom. II 1683, in Jan., p. 1-5; tom. VII, 1688, Novemb. p. 1618-23. Frequentior etiam in commentariis litterariis occurrit ejus memoria, veluti apud *Caveum* in Hist. lit. tom I ed. prior. Lond. p. 242, ed. Oxon. a 1740 p. 292-298; *Jo. Fabricium* in *Hist. bibliothecæ propriæ* T. I (1717), p. 203-29; † *Oudin.* in *Comment. de SS. Eccl.* T. I., pag. 954-85; † in *Bibl. Magna Eccles. Colon.* T. I (a. 1734), p. 761-65; in *Bibl. Crit. Sacra et Prof. Michael a S. Josepho*, T. I (a. 1741), pag. 419-23; in *Bibl. Casan. Cat.* T. I (1761), pag. 338-40; in *Bibl. Augustiniana Jo. Fel. Ossingeri* (a. 1768), p. 1-8. Quorum potiores et accuratiores apposito signo crucis distinximus. Possem etiam hic commemorare *Dupinium* T. III p. 160 seqq. et *Ceillerium* in *Hist. gén. des aut. eccl.* T. XI p. 41, T. XII p. 255 (a. 1744). Sed hi non tam editionis curam habuerunt, quam indicem Augustini scriptorum juxta eamdem contexuerunt, argumento uniuscujusque et occasione ubique fusius declarato. Jam qui unum forte aut alterum ex hisce libris, aut omnes juxta ad manum habent, comparent, si lubet, nostra cum iisdem et cognoscent, spero, nobisne libuerit aliorum industria frui, an ipsi excusserimus singula.

integro recensitum, et in ipso Augustino simile laudavimus supra *supplementum Vignerii*. Quam viri docti æque ac sagacis sententiam nobis etiam haud displicere fatemur, tametsi veram omnino et justam non censeamus. Etenim in re litteraria, quemadmodum in vita communi dandum est aliquid tempori et delicatiorum aut nummatorum hominum oblectamentis. Rarescunt porro ipso temporis lapsu et usu antiquiorum editionum exemplaria, et si in plures regiones perferenda sunt, quamvis sæpe repetita, haud facile obveniunt. Quod in Lovaniensi editione manifestum, cujus Antuerpiensis descriptionis exempla per Germaniam sunt rarissima, ex Gallicanis nonnisi pauca et unius fere impressionis, primæ scilicet a. 1586 ostendi solent. Ut nihil dicam de *Vignerii Supplemento*, quod per multas B puto bibliothecas frustra quæsiveris, sine quo tamen omnia Lovaniensis hujus recensionis apographa manca esse constat. Illud autem omnino præter veritatem contendit Simonius, novam Augustini editionem post Lovaniensem locum non habuisse et iniquius statuit, Lovaniensem Benidictinæ multis ex causis esse præferendam, idemque dicemus, si judicium hocce suum ad reliquas Benedictinorum Patrum Latinorum vel Græcorum editiones extendere velit, e quibus vix ullus est, Hilarium ipse excipit, quin recentem tunc ab ingeniis eruditorum et preli munditie cultum desiderasset. Ut vero ad ea tandem accedamus, quæ in ipsa hac Patrum Maurinorum opera vel perperam, vel imperite facta esse queritur, reprehendit primum, omissas esse notas C Lovaniensium theologorum Ecclesiæ catholicæ causæ tam utiles (nam id sibi vult *si importantes à la religion*). Nec vero eam excusationem admittendam censet, qua ab omnibus omnino theologicis notis sese abstinuisse affirmant. Quippe quod partim ab iis factum esse negat, partim damnat, quod criticis observationibus æque in theologia ac in Grammatica, quam solam exercuerint, locus fuerit. At majus his omnibus opprobrium est, et quod non parum hujus editionis pretium elevaret, si satis ille probasset, defuisse monachis eis omnes, quas critices munus sibi postulet, facultates, doctrinam, judicium et acumen. Præbet exempla aliquot, in quibus non neges, non admodum scite eos esse versatos, sed pleraque omnia versionem locorum veteris aut D novi Testamenti concernunt, in quibus si timidius aut etiam non docte satis aliquid elocuti sint, quis tanto stomacho ferat? Præterea pauca sunt, et licet de multis ea speciminis quasi loco exhibere se significat, et in altera quidem harum censurarum ad librum justæ magnitudinis conficiendum materiam de prætermissis et perperam dictis sibi suppetere scripserit; tamen quoniam hunc talem librum non scripsit, nec exemplorum numerum usquam auxit, illud viri hujus judicium non temere quisquam suscipiat. Illam vero critices partem, quæ ad genuitatem et integritatem librorum tendit, de qua semper hujus congregationis monachi præclare meruisse existimati sunt, quæque in Augustino sane non postremi laboris fuit, quam tamen Simonius ne verbo quidem attigit, quis æquus judex, ubi ad sententiam de toto opere ferendam consederit, prætermittere ausit?

1700-1703.

Antuerpiæ sumptibus Societatis; in-fol., XII tomis. Sancti Augustini, episcopi Hipponensis Operum T. I-XI. Post Lovaniensium theologorum recensionem castigatus denuo, etc., *ut in præcedenti*. Editio nova a multis mendis purgata. *Prodierunt T. I-V a.* 1700, *T. VI* 1701, *T. VII-X* 1700, *T. XI* 1702; *tandem* 1703, *Antuerpiæ apud Petrum Mortier:* Appendix Augustiniana, in qua sunt *S. Prosperi* carmen de Ingratis, cum notis Lovaniensis theologi; *J annis Garnerii*, Societatis Jesu presbyteri, Dissertationes pertinentes ad Historiam Pelagianam; *Pelagii Britanni* Commentarii in Epistolas S. Pauli; ac denique *Des. Erasmi, Jo. Lud. Vivis, Jacobi Sirmondi, Henrici Norisii, Joannis Phereponi* et aliorum præfationes, censuræ, notæ et animadversiones in omnia S. Augustini opera. *T. XII*, qui huic editioni peculiaris, undecim prioribus ex sola editione Parisiensi sine mutatione expressis.

Constat hanc editionem non Antuerpiæ, sed Amstelodami per Petrum Mortier, bibliopolam Amstelodamensem, qui non solum nomen suum in Appendicis seu tomi XII titulo professus est, sed ad calcem XI tomi quoque ascripsit, esse perfectam, qua fraude in consecuturos sese sperabant curatores, ut in terris pontificis formulam colentibus vendibilior esset, si ex urbe pontificiæ doctrinæ addicta exire videretur, quam si nomen urbis heterodoxæ præferret. Nec minus pervulgatum est, editorem fuisse celebrem illum, sed apud catholicos male imprimis audientem *Joannem Clericum*, qui sub *Joannis Phereponi* larva latere voluit.

Sunt autem duo genera scriptorum in hanc appendicem a Clerico conjecta, libri scilicet tum veterum aliquot auctorum, tum recentiorum scriptorum dissertationes Augustiniana scripta illustrantes, quibus et præfationes et censuræ superiorum editorum accenseri merentur, et ipsius notæ recens in singulos tomos operum conscriptæ. Ad prius spectant *Prosperi Carmen* et *Pelagii Commentarii*, de quibus justior, ubi ad ipsos hosce auctores pervenerimus, nobis dicendi locus erit; *Garnerii dissertationes*, quæ inter Prosperi et Pelagii opuscula locum obtinent, quæque similiter ad *Marium Mercatorem* a nobis commemorabuntur. Ad eas autem pertinent *Henrici Norisii cardinalis episcopi epistolæ, quibus Garnerii errores in Geographia sacra Africæ*, dum episcopis synodum Africanæ et Numidicæ sedis assignaverat, *perstringuntur* et *emendantur*, animadversionibus in tomum II subjectæ. Ad Pelagium observat editor, additurum se fuisse seorsim omnes ejus reliquias, nisi quæ præter epistolam ad Demetriadem exstarent in ipsis Garnerianis dissertationibus jam collectæ fuissent, illa vero in tomo II Antuerpianæ hujus editionis intèr Augustinianas epistolas locum obtinuisset.

Quod præfationes attinet, prima est *Erasmi dedicatio* ad *Alfonsum Fonsecam*, archiepiscopum Toletanum, dein præfatio *Joannis Vlimmerii*, sermonibus a se a. 1564 editis præmissa et in sequenti Basileensi repetita, tum ipsa hæc Basileensis a. 1569 præfatio versibus concepta ac denique Erasmi in libros Retractationum et Confessionum censura. Postremam hanc, cur seorsim a reliquis censuris Erasmianis, quas suis animadversionibus interposuit, hic exscribendam dederit, nullam video causam. Nec magis intelligo, cur unam Vlimmerii præfationem ad *Pamelium*, quæ proprie tantum Possidii indiculum una cum Sermonibus evulgatum attinet, huc reposuerit, alteram ad *Martinum Rithovium*, primum Yprensem episcopum, una cum Sirmondi præfatione Sermonibus XL Parisiis a. 1631 publicatis adjecta, ante animadversiones in T. V recudendam tradiderit. Certe in his festinationem quamdam cognoscere mihi videor, cujusmodi non raro Clericum, si typis aliquid parandum esset, urgebat (*a*). Sed ut ipsius tandem *Animadversiones* attingamus, de iisdem universe pronuntiavit, se non aggressum esse Commentarium aut notas perpetuas in S. Augustinum scribere, sed tantum sparsim quædam in varia ejus opera annotare, quorum, si quæ aliis debuerit, auctorum nomina se diligenter ubique apposuisse, ut unicuique laus sua constaret; alia intacta, aut quæ, an alii attigissent, nesciverit, suo nomine protulisse. Esse autem tum grammatici aut critici generis, tum multa philosophica ac theologica permistim a se exhibita, quod non tantum interpretem Augustini agere, sed ratiocinationes ejus expendere statuisset. « Non voluimus, inquit, dumtaxat obscura quædam explicare, aut alia illustrare; sed et vere ac recte dicta subinde meritis laudibus afficere; eaque, in quibus hallucinatus esse videbatur, notare; ne alios incautos, vel viri auctoritate territos, fallerent. Noveramus non legi hosce libros, ut ex iis eruditio critica colligatur, sed potius ratiocinationum ac dogmatum causa; ideoque hæc potissimum expendi a nobis oportere credidimus, ut essent Animadversiones nostræ veluti manuductio quædam in eorum usum, qui multum tempus hisce legendis impendere nequeunt; judiciumque magis, quam memoriam, Veterum lectione excolere atque acuere se debere merito existimant. Verum audire mihi videor homines nonnullos clamitantes, quæ a me dicta sunt variis in locis, ea apta esse ad corrumpendum potius, quam excolendum judicium. Quibus respondeo, me, si in illorum sententia fuissem, ea omissurum fuisse; sed cum aliter senserim, non potuisse committere, ut ea, quæ mihi optima dictu videbantur, prætermitterem. Ita se et ipsi gerunt; neque enim ea scribere solent, quæ putant mihi aut aliis probatum iri, sed quæ ipsi vera

A esse censent. Necesse est profecto unumquemque id facere, quod optimum factu ei videtur. Sed erit postea omnium Judex supremus, qui aliquando tandem, quinam rectius senserint, certo docebit. Quin et nostra ætas, ne posteros dicam, judicium hac de re ferre poterit; nec, si rationibus meis assentire nequeat, auctoritate mea, quæ nulla plane est, transversa saltim agi poterit. Erat, cur timerem, ne auctoritate S. *Augustini* obruerer, quamvis rationibus essem superior; at nihil simile a me possunt vereri, qui nisi firmissimis argumentis verum esse evicero quod defendo, sine dubio damnabor. »

Generatim diximus, censuras et admonitiones Erasmi insertas esse animadversionibus, sed accessit etiam ad tomum II ejus præfatio epistolis præ- B missa, quas ideo tantopere ab eo laudatas esse scribit Clericus, ne in consuetudinem peccaret. Varia porro his animadversionibus insunt ad versionem LXX Interpretum, vexationem Donatistarum, aliorum hæreticorum et damnationem Pelagianam spectantia, quæ lectorem præjudiciorum vacuum expendere jubet. Animadversiones ad T. III, qui libros de interpretatione Scripturæ S. complectitur, frequentes Augustini propter Græcæ et Hebraicæ linguæ imperitiam in interpretando lapsus ostendunt, quo Castigationum genere et Hieronymo gravem se præbuisse Clericum novimus. De *quarto* tomo, qui sermones Augustini in Psalmos habet, ipsius Clerici verba proferre non pigeat, verissimum, sed novum tunc et inauditum judicium complexa. « Sermones Augustini in Psal- C mos, inquit, valde laudat Erasmus; et ad eorum exemplum etiam ipse varios Psalmos interpretatus est tomo V Operum. Verum jam exolevit, et quidem merito, ea ratio interpretandi Scripturam, ubicumque linguæ præsertim Hebraicæ studia floruerunt a ducentis propemodum annis. Igitur *præfatiuncula Erasmi ad examen hic a nobis revocatur*, ostendimusque eadem opera, quis possit esse usus horum S. Augustini sermonum; quamvis ad intelligendos accurate Psalmos nihil aut parum conferre queant. Qui eos legere possunt Hebraice, nec criticæ sacræ sunt prorsus imperiti, ex sola lectione horum aliquot sermonum intelligent, nihil esse verius. Quod et alii animadvertent, si veritatis studio ducti expendant *examen interpretationis Augustinianæ trium primorum* D *psalmorum*; nam plures excutere non vacabat, nec vero opus erat. » Animadversionibus in *quintum* tomum Sirmondi notas, quarum nonnullas tantum Benedictini ediderant, integras interspersit, sed nomine addito a suis secrevit. Ad *tomum VI* animadversiones pleræque quæstionibus et objectionibus constant. Continet enim hic tomus theologica, quibus varia apposuit Clericus, quæ ex principiis in illis libris positis vix solvi posse videbantur. Imprimis in iis, quæ

(*a*) Eam ipse fatetur in admonitione animadversionibus in T. X præmissa. Sed major etiam conturbatio per eamdem illata est. Quippe præfationes Lovaniensium, quas hoc loco insertas esse in præfatione hujus appendicis dicit, exciderunt, dum per incuriam Vlimmerii epistolam ad Pamelium, quæ infra inter animadversiones ad tomum X, pag. 621 seqq., iterum, sed hic justo loco exscripta est, imprimendam designasset.

ad Enchiridion ad Laurentium notavit, demonstrare A studuit, Augustini de libero arbitrio sententiam interdum non facile intelligi, quia vocibus *libertatis* et *liberi arbitrii* aliud intelligat, quam quod iis solet significari. Animadversiones in libros de Civitate Dei, qui *tomum VII* constituunt, reliquis copiosiores sunt, sed eædem diversi generis. Præmittitur Jo. Lud. Vivis præfatio. Additurus erat etiam Coquæi notas, sed prolixitas earum et belli tunc per totam Europam ingruentis, librarii commercii rationes juxta conturbantis calamitas, deterruit bibliopolas. Quæ animadversionum ad *tomum VIII* et *IX* indoles sit, ab ipso iterum Clerico disce. « *Tomus VIII* totus est contra hæreticos, et præsertim contra Manichæos et Arianos. Eos quidem nulla ratione defensos cupimus, nec ab eorum deliriis quemquam longius abesse, B quam nos putamus; sed optassemus sæpe alia via, aliisve armis oppugnatos, ut intelligere licebit præsertim ex iis, quæ habemus ad librum *de Utilitate Credendi* atque ad libros *de Trinitate*. Alioqui cum bene eos aggressum esse *S. Augustinum* existimavimus, laudes in eum pleno modio, ut alibi, effudimus, et ambabus ulnis rationes ejus amplexi sumus, sicut ad lib. XXXIII contra *Faustum* Manichæum. *Tomus nonus*, in quo cum Donatistis pugnat *S. Augustinus*, nos non valde exercitos habuit, quia eadem ferme ibi repetit, cum Donatistæ easdem objectiones, eosdemve paralogismos adversariis ad fastidium usque oggererent. Mirum tamen est *S. Augustino* tædium aut somnum non obrepsisse, idem toties dicenti. In libros contra Epistolam Parmeniani nos quoque ite- C rum egimus de persecutione hæreticorum, de qua sat multis in animadversionibus ad tom. II dixeramus; neque synodorum auctoritate in libros de Baptismo, ubi tamen summatim dumtaxat rem attigimus. » In tomum decimum minus studium collatum est. Nam exhibentur non nisi hæc : *Præfatio ed. libri de Gestis Pelagii* anno 1611, *Augustæ Vindelicorum* evulgatæ; *Henr. Norisii*, historiæ ecclesiasticæ in Academia Pisana professoris, post cardinalis, *Adventoria* ad Franciscum Macedonem in Patavina Acad. ethices interpretem, *in qua de inscriptione libri S. Augustini de Gratia Christi, Albine, Piniane et Melania disseritur. Animadversiones paucæ in librum de Correptione et Gratia; Claudii Menardi Præfatio in ed. librorum II Operis imperfecti contra Julianum; Animadversiones* D *in eumdem librum, Vlimmerii præfatio ad editum a se primum Possidii indiculum*, altera vice hic excusa ; *Animadversio in Vitam Augustini*. Plura quominus addiderit tria obstitisse monet, videlicet typographorum festinationem, ipsorum librorum Augustini contra Pelagianos indolem, in quibus innumeræ repetitiones, ut quæ tribus verbis absolvi potuissent, millenis dicta sint, multaque præterea aliena infarta; tædium denique omnium harum rixarum, quod tantopere se cepisse affirmat, ut eas vix, aut ne vix quidem ferre posset. *Cui vero etiam nauseam non moveant*, exclamat, *tot et tam longæ, ut voce sequioris ævi utar, rhetoricationes, aut ad declinandum adversarii ictum, aut ad eum insectandum, aut denique ad invidiam vel movendam, vel fugiendam? Mihi certe tantum crearunt inter legendum fastidium, ut plane recreatione gratiorum et utiliorum studiorum indigeam.* Sic Clericus cocta incoctaque juxta lance satura lectoribus apponens. Fatendum enim, eum, quæ sic affectus scriberet, non semper satis meditatum fuisse, linguamque impotentiorem non raro præcurrisse mentem. Id quod graves ei, nec omnino injustas reprehensiones conciliavit. Nam peculiarem contra has ejus animadversiones censuram emisit Anglus quidam *Robertus Jenkins*, Cantabrigiæ 1707 (*a*), et *Ludov. Ant. Muratorius* in libro III operis *de ingeniorum Moderatione in religionis negotio*, sub *Lamindi Pritanii* persona a. 1714 editi, Augustini patrocinium contra eumdem suscepit. Inania autem sunt et insulsa plane, quæ in *Jo. Clericum* in hujus editionis et præcipue appendicis commemoratione conjecit convicia *Casimirus Oudinus* T. I *Commentar.* p. 986 seqq. Coronat opus *index* admodum scite confectus et bibliopolæ monitum, quo seorsim quoque hunc XII tomum, cum in minori, tum etiam majori charta, ut posset cum Parisiensi editione conjungi, venditurum se promisit. Recensent appendicem Augustinianam *Acta Eruditorum* Lips. 1703, m. Jul. pagg. 289-92.

1729-32.

Venetiis excudebat Jo. Bapt. Albrizzi Hieron. fil.; in-fol. Sancti Augustini, Hipp. episcopi Operum tomus I-V post Lovaniensium theologorum recensionem castigatus denuo ad manuscriptos codices Gallicanos, Vaticanos, etc., etc. Opera et studio monachorum ordinis Sancti Benedicti e congreg. S. Mauri.

Nuda descriptio editionis Parisiensis. Sic enim ab initio professus erat typographus. Cf. *Nov. della Rep. delle Lettere* Martii 1729, pag. 94. Ibidemque m. Junio pag. 199 innuitur *tomum primum* prodiisse. *Tertius* pleno titulo indicatur ibidem a. 1730 m. Jun. pag. 193. *Quintus* ibidem 1731, m. August., pag. 237. Reliqui tomi an prodierint, nec ne, ignorare me fateor.

1754.

Romæ apud Fratres Palearinios; in-8°, tomi II. S. Aur. Augustini, Hipponensis episcopi, de Gratia Dei et libero Arbitrio hominis et Prædestinatione sanctorum opera selecta. Editionem emendatissimam, et variis lectionibus undique collectis, præcipue vero ex codd. mss. Vaticanis adornatam curavit *P. F. F.* (*Petrus Franciscus Foggini.*)

Duo hæc volumina, quæ seorsim veneunt, uti ti-

(*a*) Integer libri titulus est : *Defensio S. Augustini adversus Joannis Phereponi in ejus Opera animadversiones*. Cantabrigiæ, typis Academicis, impensis *Richardi Thurlbourne*. Bibliop. Cantabr. Prostant venales apud *Rob. Knaplock*, ad Angelum in cœmeterio D. Pauli, *Londin.* 1707, in-8°. Augustinum interdum bene tuetur, non æque secundo successu reliquas Clerici sententias impugnans.

tulus exterior (*S. Augustini opera selecta*) prodit, seriem etiam faciunt cum tribus aliis *Prosperi*, *Aquitani* et *Fulgentii*, potissima ejusdem argumenti exhibentibus, quæ junctim sub una formula *SS. Patrum opera selecta de Gratia Dei et Prædest. SS*, comprehenduntur. Editio est nitidissima et usui forma descriptioneque aptissima. Ex Augustinianis super hoc argumento libris nonnisi ii huc repositi sunt, quos jam episcopus post exortam Pelagianam hæresin exaravit, ex quo tempore scilicet ipse fatetur, se diligentius hæc esse rimatum (a). Itaque primus tomus habet librum *de Gratia Christi contra Pelagium et Cœlestium*, *Epistolam ad Sixtum*, *Epistolas duas ad Valentinum abbatem et cum illo monachos Adrumetinos*, Epistolam *Valentini* abbatis ad S. Augustinum, *Librum de Correptione et Gratia ad abbatem Valentinum et cum illo monachos Adrumetinos*, *Epistolam ad Vitalem;* Tomus secundus autem *Prosperi epistolam ad S. Augustinum*, *Hilarii epistolam ad eumdem*, *Librum S. Augustini ad Prosperum et Hilarium de Prædestinatione sanctorum*, *ejusdem ad eosdem de Dono perseverantiæ*, denique *Enchiridion sive librum de Fide, Spe et Charitate ad Laurentium*. Nuncupata sunt duo hæc volumina *Benedicto XIV*, sedem apostolicam tunc obtinenti. Additus est in secundo index locuples utrique communis.

APPENDIX AD ARTICULUM PRIMUM.

I. VERSIONES.

Plura Augustini opuscula certo respectu collecta et in aliam linguam junctim conversa, præterquam in *Germanicam*, nec ipsum me deprehendere memini, nec ab alio novimus commemorata. Quapropter tanto jucundior nobis accidit Germanicæ hujus versionis mentio. Constat illa duobus voluminibus sic inscriptis:

Augustini des heyligen Bischofs IIII Bücher von Christlicher leer. I Buch vom Geist und Buchstaben. I Buch vom glauben und wercken. Durch Doctor CASPAR HEDION *vertolmetscht. Alles vorhin in Teütscher sprach me gelesen, nützlich aber yedem Christen der zum heil begert gelert zu werden.* Strasburg. Im Iar MDXXXII.

Augustini des heyligen Bischofs Bücher, 1. *Von warem gottsdienst.* 2. *Enchiridion, das ist Handbüchlein, von Glauben, Hoffnung und Liebe.* 3. *Von warer Vnschuld.* 4. *Von natur und gnad.* 5. *Von Fürsehung der heiligen* 6. *Wie ein gutt ding sey umb beharrligkeit. Alles durch D.* CASPAR HEDION, *warheyt und frid in unsern tagen zu fürdern, neuwlich verteüscht.* Strasburg. Anno MDXXXIII.

In priori volumine præter ea, quæ titulus pollicetur, additur n. IX (b), *Ambrosii vom mittleiden gegen armen, vnnd wann die Kirchenschaetz anzügreiffen.* Præmittuntur autem libris conversis n. I, *Vorred D. C. Hed. an den Erwürdigen und wolgebornen Herrn, Herren Wilhelmen Graven zu Eysenberg*, etc.; n II, *Erklaerung etlicher schwerer wörter auff die verteüschten Bücher A. Augustini;* n. III, *Entwerffung kurtz und ohne alle gevar des lebens Augustini;* n. IIII, *Zeügniss sanct Hieronymi von Augustino;* n. V, *Erleüterung aus den büchern Retractationum, uff die bücher von christlicher leer, Geist vnd Buchstaben, Glauben vnd Wercken.*

Alteri insertæ sunt post librum de Natura et Gratia, *Brieff Prosperi an Augustinum* et *Brieff Hilarii an Augustinum.* Præcedunt autem, n. I, *An den Hochgebornen Fürsten und Herren Herrn Georgen Graven zu Würtenberg*, etc. *Vorred D. Caspar Hedions, darynnen eins freyen Christlichen Concilii gedacht, vnd was Christlicher und Teütscher Nation hierauff zu beradtschlagen*, etc.; n. II, *An den Leser kurtzer bericht von schweren sentenzen und worten in Augustino.*

II. CODICES.

In recensendis libris mss. qui ad Patrum Latinorum, quotquot ad consilium nostrum pertinent, scripta ab editoribus excussi sunt, non unam hactenus ubique ingressi sumus viam. Plerumque ipsos quidem editores in hoc secuti sumus, ut, si diligenter ab iisdem tractati essent, nobis non minus incumbere existimaremus accuratam enumerationem. Plurimum enim prodest hæc industria non solum ad ipsius textus singulorum historiam, quod proximum; sed etiam ad cognoscendam immensam illam scriptorum copiam, quæ quoniam abdita latet in scriniis et cancellis circumsepta, fugere propemodum solet bibliographorum imperium. Quam ob rem deinceps etiam, ubicumque datum fuerit, non lassi erimus in hac parte operis nostri, historiæ litterariæ amplificandæ causa. Aliter se res habuit, quando strictim tantum vel universe, vel ad singulos libros unius auctoris libri, qui consulti fuerint, indicarentur. Tum generatim fere nominum elencho contentos esse oportuit, quem ex dispersis etiam ad singulos libros notitiis non sine molestia concinnavimus, modo ne eosdem sexcenties repetere per scriptorum enumerationem cogeremur. Exempla sunt Hilarius, Ambrosius et Hieronymus. Idem quoque in Augustino nunc evenit, sed labore longe majori nobis constitit, quamquam non deerant, quæ alteram rationem, quæ minus certe molestiæ habebat, amplecti suaderent causæ. Nam cum mss. librorum Augustini in omnibus fere bibliothecis ingens sit copia, tum iidem mirum inter se differant pro numero scriptorum contentorum; vel ipsi editori difficillimum omnes seligere et ad classes quasdam revocare, et re ipsa nec Lovanienses, nec Benedictini tale quidquam sustinuerunt (Erasmo autem, ut aliquoties monitum, solemne fuit, parvi æstimare librorum mss. declarationem): sed ad calcem tomi cujusvis cum insigniore lectionis varietate longam nominum pompam codicum, ad quos singuli

(a) *De Prædestin. SS.* cap. 3 et 4.

(b) Prius volumen divisum est in novem numeros vel partes. Quinque numeri I, II, III, IV, V, ut mox dicitur, continent, in modum prolegomenorum, opera titulo non memorata. Numeri sequentes, VI, VII, VIII, corpus efficiunt, tituloque respondent. Postremo, sicut appendix, habetur numerus IX. EDIT

recogniti fuerint, adduxerunt. Tantum vero abest, ut descriptionis aliquid sit additum, ut potius illa ipsa nomina non singulos codices, vel ætatis aliqua nota aut bibliothecarum numeris aliisve signis distinctos, sed classes plurium unius loci librorum denotent, et si quis indagare vellet, quæ Augustini scripta ad unumquemque pertineant, frustra multum laboris esset consumpturus. Fortassis itaque non inepte ea ipsa nominum per singula S. Doctoris scripta enumeratio a nobis exhibita fuisset, qua id saltem consecuturos nos sperandum erat, ut qui in bibliothecarum mss. abundantium catalogos inciderent, dum omnes fere paginas Augustinianis scriptis repletas viderent, aut si ipsas bibliothecas accessissent, et eumdem omnes pene forulos ecclesiasticis scriptoribus destinatos obsedisse cognoscerent, parcius has gazas admirarentur, moniti, jam satis optimorum librorum cum hoc vel illo scripto comparatum esse. Sed facile etiam videbamus, tot nominum introductionem vanam ac inanem fore, nisi disertior explicatio accessisset, quæ domicilia singulorum, unde illæ appellationes petitæ essent, demonstraret. Tandem hæc expeditior via visa est, licet ingratæ operæ multum in ea subeundum esset, ut omnibus illorum nominum indicem alphabeticum concinnaremus, et ad unumquodque velut ad classem quamdam et ordinem, quantum fieri poterat, notaremus, quot, aut qui, aut quales in singulis adhibiti essent, quo factum est, ut, si non singuli codices, quod vix umquam in Augustino sperandum, nec optandum valde videtur, certe bibliothecæ, in quibus repositi fuerint, noscantur. Pertinet autem hæc opera sola ad Benedictinam editionem : de Lovaniensi enim sufficere putavimus, si generatim nomina bibliothecarum, ad quas pertinebant, et numerus, quemadmodum ab ipsis proditum est, recitarentur. Cæterum Benedictini Belgicos aut Lovanienses codices ad singulos etiam libros denuo a se excussos diligenter laudarunt. Sequitur jam index.

A) *Codices a* Lovaniensibus *Theologis excussi.*

Alnenses, i. e. codices *bibliothecæ Alnensis abbatiæ Cisterciensis in ditione Leodiensi.* Aderant *viginti.* Hujus bibliothecæ codices et inter eos etiam Augustinianos recenset strictim *Antonius Sanderus* in *Bibliotheca Belgica Manuscripta*, parte II, pagg. 234 (241-43).

S. Amandi, i. e. *cœnobii Elnonensis*, vulgo *S. Amandi in Pabula*, codices *triginta duo* transmissi erant a *Max. Morillonio*, provinciæ Medelinensis Vicario generali. In *Bibl. Belg. MS.* p. I, p. 32 seqq., Augustinianos hujus monasterii codices invenies.

Cambronenses, i. e. *biblioth. cœnobii Camberonensis Ord. Cisterciensis in Hannonia haud procul ab urbe Montensi.* Præsto fuerunt *triginta.* Cf. *Bibl. Belg. MS.* p. I, p. 346 seqq.

Floreffiacenses, cœnobii nescio cujus *Floreffiæ. Octo.*

Gemblacenses, i. e. *abbatiæ Gemblacensis. Triginta*, omnes ex membrana.

Lovanienses. Horum alios acceperant e *collegio Theologorum*, alios e *collegio Societatis Jesu*, alios a *Carthusianis*, *Martinianis Præmonstratensibus* in *Parcensi monasterio* et *Bethlehemitis*. Numerum singulorum tamen non indicarunt. Ex his in *Bibl. Belgica MS.* recensentur codices *collegii Societatis Jesu*, parte I pag. 326; *Abbatiæ Parcensis*, p. II, p. 166, et *Bibl. Canon. Regul. S. Augustini in Valle S. Martini*, p. II p. 210 seqq.

Tornacenses, i. e. *monasterii S. Martini Tornaci*, unde *triginta* et *unus* allati erant. De his vide *Bibl. Belg. MS.* part. I, p. 93 seqq.

B) *Codices, qui* Benedictinorum *usibus concessi fuerunt.*

a) Gallicani (*a*).

Albinenses apud *Andegavos*, i. e. *Abbatiæ Andegavensis S. Albini* codices. *Unum* fere citant in plurimis *primi* tomi libris, inter quos *Retractationes* et *Confessiones*; item tomo *sexto* et *decimo*, nec non ad libros *de Civitate Dei* tomo *septimo*, et libros *de Trinitate* tomo *octavo*. Ad librum *de Symbolo ad Catechumenos* tomo *sexto*, monent, in Albinensi 800 annorum codice primum ex quatuor, quibus constat sermonibus, reperiri.

Antissiodorenses, i. e. *abbatiæ Præmonstratensium S. Mariani Antissiodori* codices. Unum ex quatuor, quibus instructi fuerunt codicibus mss. *librorum contra secundam Juliani responsionem* suppeditavit.

Monasterii S. Arnulfi *Metensis* codex. Unum fuisse conjicio, siquidem Arnulfensem ubique numquam plurali numero laudant. Frequens potissimum in tribus prioribus tomis ejus fit mentio. Lectiones scilicet habebant, non ipsum ms., ut ad Retract. libros monent.

Abbatiæ S. Audoeni *Rothomagensis* codices. Ex his *Opus de Civitate*, *Sermones* et plurima alia Augustini scripta emendata sunt. Præcipue in tomo primo frequenter *Audoenenses* appellantur, in sequentibus parcius. Nescimus, an omnes unius ætatis fuerint, sed in opere *Enarrationum in Psalmos*, 700 annos iis tribuunt.

PP. Augustinianorum *majoris conventus Parisiensis* codices. *Quatuor* ad *Confessionum libros* suppetebant; *unius* sæpius fit mentio.

Beccensis *abbatiæ* codices plures annorum 700 laudantur ad *Opus Psalmorum*, unus ad libros *Retract.*, *de Civ. Dei*, *Epistolas*, librum *de Hæresibus*, *de Trinitate* et *ad Donatistas* (tomo VIII et IX), et sæpius in tomo *decimo*; duo ad libros *de Consensu Evangelistarum* et *de Sermone in Monte*, plures in *Sermonibus*.

(*a*) Sunt tamen inter eos et Belgici quidam, quos ipsi consuluerunt et Corbeienses, sed hos sejungere dubitavimus, partim quod ipsi eos Gallicanorum nomine comprehenderent, partim quod Corbeiensis monasterii codices adeo omni tempore Maurinorum Patrum studiis paruerunt, ut veluti domestici apud eos facti esse videantur.

BECHERONENSE exemplar citant in Tractatibus *in Evangelium Joannis* tomo *tertio* et in *libro de Hæresibus* tomo *octavo*.

BELLOVACENSIS Ecclesiæ exemplar antiquissimum ad *Tractatus in Joannis Epistolam*, cui ad calcem ascriptum fuerit : *anno regis Clotharii duodecimo;* aliud item *ad posteriores L Psalmos* tomo *tertio* et *quarto* præsto fuit.

Ab hoc differt codex BELLOVACENSIS abbatiæ S. QUINTINI adhibitus iisdem *Tractatibus in Epistolam Joannis*.

BENIGNIANI, i. e. *bibliothecæ* S. BENIGNI *Divionensis* codices. In Retractationum et Confessionum libris unum 700 annis antiquiorem notant. Nescio an idem *sit*, qui in *Epistolis* quoque et *Tractatibus in Joannem*, libro *de diversis Quæstionibus contra Mendacium*, *de Cura pro mortuis gerenda*, *de Trinitate*, etc., præsto fuit. Codicem, quo in libro *de Symbolo* usi sunt, 800 annorum ætatem præferre tradunt. *Tres* aut *plures* habuerunt ad Sermones castigandos.

BERNARDINORUM *collegii Parisiensis* codex ms. *unus* et *alter*. Profuit in libris *de Opere monachorum* tomo *sexto*, item *Expositionum Epistolæ ad Romanos*, et *Galatas* tomo *tertio*, nec non libris VII *de baptismo* et libris IV *contra Cresconium* tomo *nono*. *Alterum* appellant ad *libros contra Maximinum et collationem cum eodem*. Diversum ab hoc puto librum *PP. Fuliensium* cœnobii *S. Bernardi Parisiis*, quod exemplar *Fuliense* appellare solent.

BERNARDINORUM *de misericordia Dei* liber ms. unus laudatur in libro *de Opere monachorum*.

S. BERTINI in *Belgio* codex perantiquus, unde eruta est *Epistola Augustini ad Mercatorem*, quæ in Benedictina primum prodiit num. 193.

BIGOTIANUS seu codex ms. ex bibliotheca EMERICI BIGOT *Rothomagensis*. Ex eo sunt recognita, epistolæ, aliquot libri tomi *sexti*, *de Civitate Dei* tomo *septimo*, libri *de Natura boni*, *de Trinitate* XV, tomo *octavo*, et libri sex *contra Julianum* tomo *decimo*.

CARCASSONENSIS *Ecclesiæ* liber ms. laudatur ad Sermones tomo *quinto* et ad *Tractatus CXXIV in Joannis Evangelium* tomo *tertio*.

CARNOTENSIS, i. e. *abbatiæ S. Petri in valle Carnotensi* codex. *Unius* mentio fit ad librum *contra Mendacium* tomo *sexto*, libros *contra Faustum* tomo *octavo* et librum *contra Secundinum*, qui in Belgicis codicibus frustra quæsitus ex eo unico ab innumeris mendis repurgatus esse dicitur, item librum *de Natura et Gratia*, et *de Perfectione hominis* tomo *decimo*.

Ab iis diversus est liber ECCLESIÆ CARNUTENSIS, qui laudatur in *Sermonibus*.

CASALENSIS seu CASALINUS, i. e. codex ms. *cœnobii Casalis Benedicti*. Ex eo (nam singulari numero semper laudarunt) *Epistolæ*, item plures tomi *primi* et aliquot tomi *octavi*, *noni* et *decimi* libri castigati sunt.

CISTERCIENSIS *abbatiæ*, haud dubie Parisinæ, codices. Ex Cisterciensi, si modo unus fuit, singuli pene tomi *primi*, *tertii*, *sexti* et *octavi* libri, tum secundo tomo *Epistolæ* emendantur. Cisterciensis porro crebro appellatur in *Sermonibus*. *Duos* Cistercienses laudant in libris *de Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*, *de Civitate Dei*, tomo *septimo*, libro *de diversis Quæstionibus* tomo *sexto*, et *de Gratia et libero Arbitrio* tomo *decimo*.

PP. CISTERCIENSIUM *S. Crucis in Jerusalem in Urbe* codex vetus. Ex eo edita est primum *Epistola* 29, ad *Alypium*. Plures in *Sermonibus* laudant, ex iisque Sermonum aliquot occasionem didicisse se dicunt, itemque quo loco eos Augustinus dixerit.

CLARÆVALLENSIS *abbatiæ* exemplar *librorum sex contra secundam Juliani responsionem*. Hoc ipsum est, ex quo primus eos deprompserat *Vignerius*, ex eoque denuo discrepantes a Vigneriana editione lectiones in usum Benedictinorum excerptæ sunt.

COLBERTINÆ *bibliothecæ* codices complures suppetias tulerunt. Erat enim hæc bibliotheca libris vetustis instructissima, qui omnes deinde in *Regiam* migrarunt. In tomo *primo* nulli adfuerunt, sed *Epistolæ* juxta eosdem excussæ sunt. Laudantur etiam modo *unus*, modo *duo* in tomo *tertio* et *sexto;* item tomo *quarto* in *Enarrationibus* in *Psalmos* Colbertini codices optimæ notæ (*a*); *tres* ad opus *de Civitate Dei*. Passim etiam in tomo *octavo* eorum fit mentio, et quidem ad librum *de Hæresibus*; *quatuor* memorantur*;* in *decimo* vero ad singulos fere libros citantur. Inter plures, ex quibus *Sermones* tomo *quinto* castigati sunt, unum præcipue commemorant, qui 821 notatus fuerit, Sermones de verbis Evangelii veteri ordine, secundum quem in Bedæ seu Flori collectione plerumque laudantur, digestos complexum, iisque insertos quosdam, quorum vel nihil prorsus in ante editis, vel fragmenta solum exstabant. In libro *de Mendacio* tomo *sexto* Colbertinus 800 annorum et ibidem in libro *de Opere monachorum* alius 900 fere annorum appellatur. Ex Colbertina itidem bibliotheca nacti sunt codicem *Operis imperfecti contra secundam Juliani responsionem* mutilum tertia parte, illum ipsum nempe, ex quo *Claudius Menardus* a. 1617 primum priores duos libros publicaverat.

In Colbertinam bibliothecam jam tum, nescio an omnes, transierant *Thuanei* mss., unde *Thuanei codices* interdum censendi sunt ex Colbertina, e. g. in libro *de Agone Christiano*, et *Bono conjugali* tomo *sexto*.

COMPENDIENSES, *vide* CORNELIENSES.

(*a*) Inter hos etiam erat unus, qui *Epitomen Commentariorum Augustini in Psalmos* continebat, cui codici propylæum, cameræ forma ad Davidis complectendam imaginem appictum, conspiciebatur et inscriptum his ad fornicem verbis : *Lundulfus ovans hunc libellum fieri jussit*, *pro quo funde preces carmina qui legis*. etc. Ad imaginis vero pedes : *Orate pro Annone*, *hoc supplico*. Versus subjecti constant XIV distichis, incipiunt :

Cantica Davidico Christum modulantia plectro,
Explanata tenet floridus iste liber.

Finiunt :

Atque duos inter Cherubinos voce tremenda
Intonat, et rapidi fulguris igne micat.

CORBEIENSES. Antiquissimi et numerosissimi. Vix A enim ullus liber est, quin ad eosdem castigatus fuerit. Nam ab initio statim, ad *Retractationum* libros, librum *de Ordine* et *Regulam ad Servos Dei* præsto fuit codex 900 ferme annos præferens; ad *Confessiones Corbeiensis* ante annos 700 scriptus laudatur, et sic ad omnes pene tomi primi libros, Corbeiensium optimæ notæ fit mentio.

Qui ad *Epistolas* tomo *secundo* adhibiti sunt, plerique ante annos 800 aut 900 scripti dicuntur.

Tomi *tertii* libri, excepto uno, omnes ad Corbeienses excussi sunt, quorum unus ad *Quæstionum Evang.* libros, 900, item alter ad libros *de Consensu Evangelistarum*, 900 aut 1000 annos habere et optima manu descriptus dicitur.

Ad libros *Enarrationum in Psalmos* tomo *quarto* B adhibiti sunt per totum opus, *duo*, in eosdem tractatus interdum *plures*, plerique ante annos 800 scripti.

Pariter in *Sermonibus* tomo *quinto* Corbeienses optimæ notæ et vetustissimi notantur, et in singulis pene tomi *sexti* libris codices 800 et 900 annorum et ad libros *de diversis Quæstionibus ad Simplicianum* unus peregregius *ante annos mille* descriptus. In libris *de Civitate Dei* tomo *septimo* præsto fuerunt *duo*. Nec parcius in *tribus posterioribus* tomis Corbeiensis abbatiæ librorum antiquissimorum et elegantissimorum fit mentio, et in ultimo quidem ad libros *de Gratia et libero Arbitrio*, nec non *de Correptione et Gratia* unum vetustissimum *ante mille annos* scriptum censuerunt. C

Aderat quoque ex eadem bibliotheca *Excerptorum Eugyppii codex* et liber ms. ante annos circiter 500 scriptus, qui *Flori* seu *Bedæ* vulgati *collectionem in Epistolas Apostoli* complectebatur.

CORNELIENSES, i. e. libri mss. abbatiæ *S. Cornelii Compendiensis*. Unus pervetustus memoratur ad librum *de Immortalitate animæ* tomo *primo*. Plures ad *Sermones* tomo *quarto*.

Abbatiæ de CULTURA *apud Cenomanos* codices. Laudatur ad *Epistolas*, item ad *Tractatus in Evang. Joannis* tomo *tertio*; nec non tomo *quarto* in *Enarrationibus ad Psalmos* perantiquus, qui priores L psalmos complectebatur. Citatur quoque ad librum *de Anima et ejus origine* tomo *decimo*.

DOMINICANORUM *majoris conventus Parisiensis via* D *Jacobæa* libri mss. adhibiti sunt ad libros *Confessionum* et *de libero Arbitrio* tomo *primo*, ad libros *de Trinitate* tomo *octavo*, librum *de Unico baptismo* tomo *nono*, libros tres *de Peccatorum meritis et remissione* tomo *decimo*.

EBRULPHENSES, i. e. *S. Ebrulphi* UTICENSIS codices. Laudatur ad librum *de Immortalitate animæ* et *de Quantitate animæ* tomo *primo*, ad librum *de Agone Christiani* et *de Cura pro mortuis gerenda*, aliosque libros tomo *sexto*.

Codex ms. D. Antonii FAURE, *doctoris theol. Paris.* præbuit librum *de Fide, Spe et Charitate*; et libros *de Civitate Dei*.

FERRARIENSIS *abbatiæ* codex *viginti sex psalmos* ex opere Enarrationum, nempe LXIII-XCVIII, complectebatur.

FISCANNENSIS liber ms. Notatur ad librum *de Magistro* tomo *primo*, ad librum *de Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*, ad librum *de Catechizandis rudibus* tomo *sexto*, *Contra adversarium legis et prophetarum* tomo *octavo*.

FLORIACENSES. *Bibliothecæ Floriacensis mss.* frequentissime laudantur non solum ad integros tomos, veluti secundum, *Epistolas*; quartum, *Enarrationes in Psalmos*; quintum, *Sermones* complectentem: quorum illis, qui ad tomum quartum memorantur, anni tribuuntur 700; sed etiam ad singulos libros per diversa volumina, veluti ad *Retractationes* et librum *de Quantitate animæ*, primo; ad omnes pene tomi tertii; ad librum *de Octo Dulcitii quæstionibus*, *de Agone Christiano*, et hic quidem *duo*; *de catechizandis rudibus*, *de Opere monachorum* et *de Patientia* tomo *sexto*; ad libros *de Hæresibus*, *Contra Faustum*, *de Trinitate* tomo octavo; ad libros VII *de Baptismo*, *Contra Petiliani litteras*, *de Unitate Ecclesiæ* et *de Uno baptismo* tomo nono; denique ad libros sex *contra Julianum* tomo decimo.

FOSSATENSIS *S. Mauri abbatiæ* nescio *unus* an *plures*; sed verosimilius posterius. Adhibiti sunt ad *Confessionum* libros tomo primo, *Epistolas*, tomo secundo; ad libros *de Consensu Evangelistarum* tomo tertio. Perantiquus laudatur ad *Psalmos Graduales* in *Enarrationum* opere tomo quarto. *Sermones* etiam ex iisdem castigati sunt; item tomo sexto liber *de diversis Quæstionibus* XXXVIII, et *de Cura pro mortuis gerenda*; tomo octavo *Collatio cum Maximino* et *libri contra ipsum duo*. Ad *Tractatus in Evangelium Joannis* laudatur *Fossatense* exemplar jussu *Ingilberti* abbatis circiter annos 840 scriptum.

PP. FRANCISCANORUM *Parisiensium* codex. Hi *unum* librum ms. præbuerunt emendando libro *de Moribus Manichæorum* tomo primo.

PP. FULIENSIUM *cœnobii S. Bernardi Parisiis* codices mss. duo adhibiti sunt ad castigandum *Opus Enarrationum in Psalmos*. Alter psalmos sexdecim a XXXV ad L, alter octodecim a CI ad CXVIII complexus erat. *Sermones* quoque ad ejusdem bibliothecæ codices excussi sunt; item liber *de Continentia*, *de Symbolo ad Catechumenos sermones quatuor*, et *Sermones de Cantico novo*, *de quarta feria*, *de Cataclysmo* et *de Tempore Barbarico* tomo *sexto*.

FUXENSIS *collegii* apud *Tolosates* exemplar ad *Epistolas* præsto fuit. Laudatur etiam ad librum *de Agone Christiano* tomo *sexto*.

Ecclesiæ S. GATIANI *Turonensis* codex optimæ notæ laudatur ad *Enarrationes in Psalmos*, complexus *centum priores*; item ad libros de *Trinitate* tomo *octavo*.

Libri mss. *abbatiæ* GEMMETICENSIS creberrime laudantur. Ex iis castigantur *Epistolæ*, *Sermones*, *Enarrationes in Psalmos*, et ex *uno* eorum opus *de Civitate Dei*. Porro in *primo* tomo libri *de libero Arbitrio*, *de Genesi contra Manichæos*, *de Moribus Ecclesiæ catho-*

licæ, *de Moribus Manichæorum* et *de vera Religione*; in *tertio*, libri *de Consensu Evangelistarum*, *de Sermone Domini in monte* et *Tractatus in Evangelium Joannis*; in *sexto*, *de Symbolo ad Catechumenos sermones quatuor*, et qui ibidem proxime sequuntur Sermones *de Disciplina Christiana*, *de Tempore Barbarico*, *Cantico novo*, etc.

GENOFEVÆUS, i. e. liber ms. bibliothecæ *abbatiæ S. Genofevæ Parisiis* laudatur in libro *de beata Vita* tomo *primo*; in libris *de Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*; in libro *de diversis Quæstionibus octoginta tribus* et *de Quæstionibus ad Simplicianum* tomo *sexto*; in libro *de Natura* et *Gratia* tomo *decimo*.

GEORGIANUS, i. e. codex Domini *de S. Georges*, canonici comitii *Lugdunensis*, post episcopi *Claræmontani*, et, cum ad finem opus Maurinorum properaret, archiepiscopi *Turonensis* a rege designati. Adhibitus est ad libros de *Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*; ad librum *de diversis Quæstionibus octoginta tribus* tomo *sexto*; ad libros *de Baptismo contra Cresconium* et *de Unico baptismo* tomo *nono*; ad libros *de Peccatorum meritis et remissione* et *de Spiritu et Littera* tomo *decimo*.

S. GERMANI *a Pratis in suburbio Parisiensi* codices permulti vetusti et elegantes collati sunt ad integros tomos *Epistolarum*, *Sermonum*, *Enarrationum in Psalmos*; *duo* ad opus *de Civitate Dei*, ad *tractatus in Evangelium*, itemque *in Epistolas Joannis* tomo *tertio*; *unus alterve* in plerisque tomi *primi*, *tertii*, *sexti*, *octavi* libris opem tulit, ex quibus is, qui ad librum *de Mendacio* collatus est annorum 800, et ad librum *de Bono Viduitatis* mille, aut amplius æstimatur. Exemplar *Germanense* valde insigne, quod recens tunc eidem bibliothecæ donaverat dux *Noaliensis*, usum præstitit libro *de Agone Christiano* tomo *sexto*.

Collegii GERVASIANI *apud Parisios* codex amplus et elegans laudatur in *Epistolis*.

JOLYENSE exemplar pertinebat ad dominum *Joly*. Ex eo emendatæ dicuntur *Epistolæ*. Citatur etiam *in Expositionibus in Epistolas ad Romanos et Galatas* tomo *tertio*. *Jolyensis* codex annorum 800 laudatur ad *Retractationes*.

LAUDUNENSIS *Ecclesiæ* codices citantur ad *Epistolas* et *Sermones*. Priori loco antiquissimi audiunt. Frequenter imprimis adfuerunt castigandis quamplurimis tomi *sexti* libris, ad quos identidem *Ecclesiæ Laudanensis* libri memorantur. Non diversos puto ab his, quoad domicilium, qui tomo *sexto* ad librum *de Bono viduitatis*, *Laudinensis Ecclesiæ-Majoris* dicuntur (a). Ac posteriori titulo imprimis frequenter citatur liber ms. tomo *octavo*, semel *nono*.

LAUDUNENSIS *Abbatiæ S. Vincentii* codex libris *de Civitate Dei* tomo *septimo* et de *Trinitate* tomo *octavo* usui fuit.

LYRENSIS *abbatiæ* codices collati sunt ad tomum *quartum*, Expositiones in Psalmos, et *quintum* Sermones comprehendentem. Unus adfuit libris *de Civitate Dei*, item ad *Confessionum* libros tomo *primo*; libros *de Sermone in monte* tomo *tertio*; *de Agone Christiano* tomo *sexto*: *de Trinitate* tomo *octavo*; libros sex *contra Julianum* tomo *decimo*.

Exemplar *Nicolai* MANESSIER, *doctoris theologi Parisiensis et socii Sorbonici*, juxta quod liber *de Gratia et libero Arbitrio*, nec non *de Correptione et Gratia ad Prosperum et Hilarium* libri *duo*, i. e. libri *de Prædestinatione sanctorum et Dono perseverantiæ*, tomo *decimo* emendati sunt.

Liber *domini* MARAN, *archidiaconi Ecclesiæ Tolosatensis*. Adhibitus est emendandis *Epistolis*; item libro *de Utilitate credendi*, *contra Sermonem Arianorum*, et *libris Collationis cum Maximino et contra eum* tomo *octavo*.

MARTINENSIS liber citatur ad libros de Genesi *contra Manichæos* tomo *primo*. Fortasse idem est, qui frequentius nomine *Sagiensis* venit.

MEDARDENSIS liber laudatur ad *Regulam ad Servos Dei* tomo *primo*.

METENSIS *vide* ARNULPHENSIS.

MICHAELINI, i. e. *monasterii et abbatiæ S. Michaelis de monte in periculo maris* codices frequentissime per omnia *decem* volumina citantur, quod plures fuisse liquidum est testimonium, licet ubique fere unus tantum appellari solet, semel *duo* ad libros *de Nuptiis et Concupiscentia* memorantur. Castigata sunt ex eis *Epistolæ*, *Sermones*, *Enarrationes in Psalmos*, libri *de Civitate Dei*, tum plerique, et tantum non omnes tomi *primi*, *sexti*, *octavi*, *noni* et *decimi*; pauci tamen *tertii*.

NAVARRICI *collegii* seu *gymnasii*, *Parisiis*, codices. Hujus exemplar amplissimum laudant ad *Epistolas*. In *Sermonum* quoque et librorum *de Civitate Dei* recognitione uno ejusdem bibliothecæ usi sunt. Porro *Navarricus* laudatur ad *Soliloquiorum libros*, ad librum *de Moribus Ecclesiæ catholicæ*, *de Moribus Manichæorum*, et *de Vera Religione* tomo *primo*; *Navarrici duo* ad librum *de beata Vita*, librum *de Magistro*, *ibidem*; ad unum eorum recogniti sunt libri de *Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*; ad duos itidem liber *de diversis Quæstionibus octoginta tribus*; ad *unum* rursus liber *de Fide et Symbolo*, liber *de Agone Christiano* et de *Divinatione dæmonum* tomo *sexto*.

NOALIENSE exemplar, *vide sub* GERMANENSIBUS.

NOVIOMENSIS ecclesiæ mss. annorum ad minus 600 ad *Enarrationes in Psalmos* emendandas adhibiti sunt.

Illustris familiæ PRIMARCONENSIS *codex corticeus*, quem olim *Narbonensis* Ecclesiæ fuisse Benedictini suspicantur, in sermonibus usum præstitit. Ex eodem *Epistolæ duæ*, 42 et 45, perbreves, ad Paulinum, antehac ineditæ erutæ sunt.

Carthusia PORTARUM *Bugiensis provinciæ* in *Gallicis* præbuerat exemplar ms. librorum *contra secundam Juliani responsionem*.

PRATELLENSES, i. e. *abbatiæ S. Petri de Pratellis co-*

(a) Sed codex ad libros *Retractationum* commemoratus *ex Archiva Laudina* ad Anglicanos pertinet.

dices mss. ante annos 600 exarati laudantur in opere *Enarrationum in Psalmos;* ad eosdem recensiti sunt *Sermones*, et singuli libri ex mediis tomis, e. g., *Retractationes, de Libero arbitrio et de Genesi contra Manichæos*, tomo *primo; de Consensu Evangelistarum, de Sermone in monte*, et *Tractatus in Evang. Joannis* tomo *tertio;* liber *de Catechizandis rudibus, de sancta Virginitate, de Conjugiis adulterinis, de Mendacio, de Patientia; et* ad *duos* liber *de Cura pro Mortuis gerenda*, tomo *sexto*. Nec parcius laudantur tomo *octavo*, ubi libri *contra Faustum, contra Adversarium legis ac prophetarum, contra Sermonem Arianorum*, et *de Trinitate;* et *nono* ad libros *contra Epistolam Parmeniani, de Baptismo, contra litteras Petiliani;* denique *decimo* ad libros *de Peccatorum meritis et remissione, de Natura et Gratia, de Nuptiis et Concupiscentia, de Anima et ejus origine*, ad libros quatuor *ad Bonifacium contra duas Epistolas Pelagianorum*, ad libros porro sex *contra Julianum de Gratia et libero Arbitrio, de Correptione et Gratia*, ad libros denique *de Prædestinatione sanctorum* et *Dono perseverantiæ.*

Puxensis codex laudatur ad librum *de Continentia*, additusque, jam in *Colbertinis* eum reperiri.

Remenses. Hoc nomine quidem duo generis manuscripti intelliguntur, *ecclesiæ cathedralis Remensis* scilicet et *abbatiæ S. Remigii Remis;* plerumque tamen nuda illa appellatio libros Ecclesiæ cathedralis significat, quorum *unus* profuit libro *de Magistro* tomo *primo; Epistolis*, libris *de Fide et Operibus, de Bono conjugali, de sancta Virginitate, de Cura pro mortuis gerenda*, tomo *sexto;* libris *de Civitate Dei*, tomo *septimo;* libris *contra Sermonem Arianorum* et *de Trinitate*, tomo *octavo;* denique libris *de Natura et Gratia, de Perfectione justitiæ hominis, de Gratia et libero Arbitrio, de Correptione et Gratia* tomo *decimo.*

Remigienses, i. e. *abbatiæ S. Remigii Remensis* libri. Unus adhibitus fuit libro *de Quantitate animæ*, tomo *primo;* libris *de Consensu Evangelistarum, Tractatibus in Evang. Joannis*, tomo *tertio.*

Pariter tomo *quarto* plurium in eosdem *Psalmos* copia fuit, quorum alii ante annos 500, alii ante 800 descripti erant. Plures item consuluerunt in *Sermonibus*. Tomo *sexto* vero profuerunt in libris *de Fide et Symbolo, de Agone Christiano, de Opere monachorum* et *de Divinatione dæmonum*. Remigianus *unus* laudatur quoque ad libros *de Civitate Dei*, et tomo *octavo* ad libros *contra Maximinum et Collationem cum ipso, duo* vero ibidem in libris *de Trinitate.*

Denique ex uno emendati sunt tomo *nono*, libri *de Baptismo; decimo*, libri *de Peccatorum meritis et remissione, de Spiritu et littera*, et *de Anima et ejus origine.*

Libri Regii. Regia bibliotheca Parisiensis jam tum satis magnam librorum mss. Augustini complexa erat copiam, nunc vero, migratis in eamdem *Colbertinis* et *Thuaneis* singulas fere catalogi eorum paginas Augustinus occupat. Tanto magis juvat scire, qui in usum conversi sint, quo rectius de universis judicari queat. Igitur ad *Regios* codices singuli fere, duobus tribusve exceptis, tomi *primi* libri castigati sunt. Iidem ad *Epistolas* præsto fuerunt, non item in *tertio* et *nono* tomo.

Sed in *Enarrationibus in Psalmos* adjuti sunt *codice Regio*, quem sic descripserunt: « Est Liber miræ magnitudinis et in duos nunc tomos divisus, qui in prima pagella vacua præfert: *Hoc immensum opus donavit mihi vir egregius, Dominus Joannes Bocaccio, poeta nostri temporis, quod de Florentia Mediolanum ad me pervenit* 1355 *April.* 10. Quod Francisci Petrarchæ manu inscriptum intelliges ex data ab ipso ad Bocaccium epistola, quæ Variarum in Veneta est 24, in Basileensi 22, incipiens, *Beasti me munere magnifico*, etc., ubi Augustini in Psalmos *opus immensum totum uno volumine comprehensum, Bocaccii* beneficio sibi transmissum testatur, scribens *Mediolani* v *idus Maii.* » Hanc Petrarchæ epistolam Benedictini hoc ipso tomo post indices præfationibus subjunctos recudendam curarunt.

Porro ad *Sermones*, tomo *quinto*, præter alia exemplaria ex bibliotheca Regia, adfuit unum volumen singulare, a *Jacobo Sirmondo* occasione Sermonum a se editorum laudatum, complectens duas priores partes *collectorii Sermonum Augustinianorum Roberto de Bardis*, Cancellario Parisiensi, auctore, adornati (*a*).

Nec pauci, immo singuli pene libri tomi *sexti* ex iisdem castigati sunt, ex quibus unus ad librum *contra Mendacium* censetur annorum 900.

Ad libros *de Civitate Dei* recensendos duo suppetebant. *Duo* itidem ad librum *de Hæresibus ad Quodvultdeum*, tomo *septimo.*

Unus denique adhibitus est tomo *decimo* libris *de Gratia et libero Arbitrio*, nec non *de Correptione et Gratia*, item *de Prædestinatione sanctorum et Dono perseverantiæ.*

Liber Regiomontensis. Ad hunc, paucis exceptis,

(*a*) De hoc *Collectorio* ipsi Benedictini in Præf. ad tomum *quintum* hæc referunt: « *Robertus de Bardis*, Parisiensis Cancellarius, aliam pulchriorem ac magis ingeniosam (quam vulgata, quam ante recensuerant) instituerat Sermonum distributionem in *Collectorio*, ut vocat, *Sermonum Augustini*, numquam vulgato, quod trecentis annis abhinc retro elapsis excogitavit, iisdem Sermonibus in quinque partes discretis. *In prima parte collecti sunt Sermones de quibusdam gestis et sanctis veteris Testamenti. In secunda parte de solemnitatibus et sanctis novi Testamenti. In tertia de verbis et scripturis veteris Testamenti. In quarta de verbis et scripturis novi Testamenti. In quinta de ornamentis et impedimentis Ecclesiæ sive fidelium, ac de retributionibus ultimis bonorum et malorum.* Servatur in bibliotheca Regia manuscriptus unus, quo primæ duæ istius collectionis partes continentur; et in Colbertina duo, in quibus index Sermonum illarum quinque partium repræsentatur. Cæterum, *judicant*, licet Sirmondus in præf. suorum XL Sermonum affirmet, in *recensendis approbandisque Augustini operibus... minime contemnendum esse Roberti suffragium*: tamen adulterinos Sermones prope innumeros admisit, ut qui in prima Collectorii parte solos legitimos relinqueret, istam pene ad nihilum reduceret, etc. »

omnes tomi *primi* libri excussi sunt. Laudatur præterea in *sexto* ad librum *de Mendacio*.

Liber ms. abbatiæ SAGIENSIS *S. Martini*. Juxta eum recensiti sunt libri *de Sermone in monte* tomo *tertio*; liber *contra Mendacium* et *de Opere Monachorum* tomo *sexto*; libri *contra Faustum* et *contra Sermonem Arianorum*, tomo *octavo*; libri *de Anima et ejus origine*, tomo *decimo*.

SERGIENSIS, i. e. *S. Sergii Andegavensis* liber laudatur tomo *primo* ad libros *de Quantitate Animæ* et *de libero Arbitrio*; ad *Expositionem inchoatam Epistolæ ad Galatas*; ad librum *de Agone Christiano*.

Codex SIGIRANNENSIS, i. e. *abbatiæ S. Cygiranni* seu CYGIRANNENSIS. Notatur in libris *de Bono viduitatis* et *contra Mendacium* tomo *sexto*; ad libros *de Civitate Dei*, tomo *septimo*; ad librum *ad Orosium contra Priscillianistas*, tomo *octavo*; ad libros *contra litteras Petiliani*, *contra Cresconium* et *de Unico baptismo*, tomo *nono*; idemque ad libros *de Peccatorum meritis et remissione*, ad librum *de Natura et gratia*, *de Perfectione justitiæ hominis*, item ad librum *de Gratia Christi et de Peccato originali*, *de Nuptiis et Concupiscentia* et *de Anima et ejus Origine*, tomo *decimo*.

Codex SILVÆ-MAJORENSIS. Ejus fit mentio ad libros *de Consensu Evangelistarum* tomo *tertio*.

SILVANECTENSIS *Ecclesiæ* exemplar suppeditavit *Epistolas* et *libros de Civitate Dei*.

SORBONICI. Modo *unus*, modo *duo*, immo *tres* identidem adhibiti sunt ad singulos fere, quos tomus *primus* complectitur libros. Ad eosdem excussæ sunt *Epistolæ*, *secundo* tomo; libri *Quæstionum Evangeliorum* tomo *tertio*; *Sermones*, *quinto*; et in *sexto* vix tres aut quatuor numerabis, qui ex iisdem non fuerint castigati. Tomo *octavo* laudatur codex Sorbonicus ad librum *contra Adimantum*, *contra Epistolam Manichæi*, *de Natura boni*, *contra Adversarium legis et prophetarum*, *ad Orosium contra Priscillianistas*, *contra Sermonem Arianorum*, *contra Maximinum*. Libri vero *de Trinitate* ad *quinque* Sorbonicos recensiti sunt. Tandem in tomo *decimo* vix *quatuor* sunt ex omnibus, qui non ex *uno* saltem *Sorbonico* emendati fuerint.

SUESSIONENSIS *abbatiæ B. Mariæ* liber unus libris *de Civitate Dei* recognoscendis profuit.

TELLERIANÆ *bibliothecæ* codices. Duo fere laudantur in recensione *Epistolarum* frequentissime.

Libri THEODORICENSES, i. e. *abbatiæ S. Theodorici prope Remos*. Unum Theodoricensem, qui olim Hincmari Remensis fuerit, laudant ad *Retractationes*. Nescio an idem sit, cujus etiam ad libros *contra Academicos*, *de Ordine*, *de Genesi contra Manichæum*, et *de Moribus Ecclesiæ catholicæ* tomo *primo* fit mentio. Passim dicitur *optimæ notæ* et ad libros *de Ordine*, *nongentorum* fere annorum, quæ temporis nota in ætatem Hincmari convenit. Ad eosdem emendatæ sunt *Epistolæ*. Vetustissimus et optimæ notæ ms. citatur ad *Tractatus in Epistolam Joannis* tomo *tertio*; in *Enarrationibus in Psalmos* tamen usi sunt libris hujus bibliothecæ ætatis aliquanto recentioris. *Theodoricenses* ad *Sermones* quoque præsto fuerunt; in tomo *octavo* vero nonnisi libri *de Trinitate* opem hinc experti sunt.

Libri Bibliothecæ THUANEÆ. Ex Thuaneo annorum 700 vel 800 recogniti sunt *Confessionum* libri. Idem fortasse est, quocum collati sunt in eodem tomo libri *de Beata Vita*, *Soliloquiorum*, *de libero Arbitrio*, *de vera Religione et Regula ad servos Dei*. Libri *de Ordine* duobus gavisi sunt. Tomo *tertio* citatur Thuaneus *ad Expositionem quarumdam propositionum ex Epistola ad Romanos*, nec non in *Expositione inchoata Epistolæ ad Galatas*.

VALIENSIS liber memoratur ad *Confessiones*.

VEDASTINI, i. e. libri *abbatiæ S. Vedasti Atrebatensis*. Laudatur Vedastinus codex tomo *primo* ad libros *Retractationum*, *Confessionum*, *de beata Vita*, *de Ordine*, *Soliloquiorum*, *de Immortalitate animæ* et *de Genesi contra Manichæos*; item ad *Epistolas* tomo *secundo*.

VICTORINI, seu codices *abbatiæ S. Victoris Parisiensis*. *Tres* suppetebant ad castigandos libros *Retractationum* et *Confessionum*, *de Ordine*, *de Magistro*, *de Quantitate animæ*, *de Moribus Manichæorum*; duo in libris *contra Academicos*, *de Immortalitate animæ*, *de Genesi contra Manichæos et moribus Ecclesiæ catholicæ*; *unus* in reliquis *primi* tomi paucis exceptis. Profuerunt, porro emendandis *Epistolis* et *Sermonibus*, tomo *secundo* et *quinto*; nec non libris *Quæstionum Evangeliorum*, *Quæstionum XVII in Matthæum*, tomo *tertio*; item libris *de Diversis quæstionibus ad Simplicianum*, *de Octo Dulcitii quæstionibus*, *de Fide et Symbolo*, *de Agone Christiano*, *de Catechizandis rudibus*, *de Bono viduitatis*, *de Mendacio*, *contra Mendacium*, *de Opere monachorum*, *de Cura pro mortuis gerenda* et *de Patientia*. Similiter libri tomi *octavi*, *de Hæresibus*, *adversus Judæos*, *de Utilitate credendi*, *de duabus Animabus*, *contra Fortunatum*, *contra Adimantum*, *contra Epistolam Manichæi*, *contra Faustum*, *Acta cum Felice*, liber *de Natura boni*, liber *ad Orosium contra Priscillianistas* ad *unum* vel *duos* Victorinos excussi sunt; nec non liber *de unico Baptismo*, tomo *nono*; liber *de Gratia Christi* et liber *de Peccato originali*, libri *de Nuptiis et Concupiscentia* et libri sex *contra Julianum* tomo *decimo*.

VINDOCINENSIS *abbatiæ* libri. Libri *Soliloquiorum*, *de Immortalitate animæ*, *de Quantitate animæ*, tomi *primi* ex uno castigati sunt; item *Epistolæ* tomo *secundo*, *Enarrationes in Psalmos*, *quarto*, et *Sermones* tomo *quinto*. Unus quoque adhibitus est ad libros *de Civitate Dei*, tomo *septimo*. In tomo *tertio* collati sunt cum *uno* libri *de Consensu Evangelistarum*, *de Sermone in monte*, *Tractatus in Epistolam Joannis*, cum *duobus*, *Tractatus in Evangelium Joannis*; tomo *sexto* libri *de Agone Christiano* et *de Patientia*; tomo *octavo* libri *contra Faustum* et *de Trinitate*.

UTICENSIS, *vid.* EBRULPHENSIS.

b) Itali.

VATICANI, quorum scilicet variantes lectiones,

collectæ olim per selectos viros, qui post Lovaniensem editionem denuo castigandis S. Augustini operibus auctoritate Clementis VIII incumbebant, cum Benedictinis communicatæ fuerant.

Generatim ad *plures* eorum recognitæ sunt *Epistolæ; quinque* adhibiti sunt in libris *de Civitate Dei*, *unus* in *Enarrationibus in Psalmos ad priores quadraginta novem Psalmos*. Deinde, uno excepto, omnes tomi *primi* libri cum Vaticano aliquo codice, *Regula ad servos Dei* etiam cum *duobus*, collati sunt. Similiter in *tertio* tomo vix tres reperiantur, qui ad hosce codices non fuerint emendati; libri *de Sermone in monte* ad *duos;* libri *de Consensu Evangelistarum* ad *quatuor*. In *sexto* itidem modo *duo*, plerumque *tres*, vel etiam *quatuor*, immo *quinque* præsto fuerunt. Similiter in tomo *octavo* duo tantummodo libri sunt, quibus non auxilii aliquid ex iis accesserit, cum aliis *duo*, aliis *quatuor, quinque, sex*, ut libris *contra Faustum;* quin libris *de Trinitate*, *undecim* adeo exemplaria adhibita esse notatum reliquerunt. Parcius profuerunt tomo *nono :* quippe *duo* tantum juvarunt libros contra *Epistolam Parmeniani* et *libros VII de Baptismo*, *unus* collatus est cum libro *de Unico Baptismo*. Sed in *decimo*, si duo dempseris, singuli ad libros Vaticanos non raro *quatuor* aut *quinque* sunt recogniti.

Christianæani, quos vocant *codices*, i. e. *mss. Christinæ reginæ Suecorum*, fortasse Vaticanis accensendi sunt. Nam si tum nondum ad Vaticanam bibliothecam pertinebant, certe postmodum illati sunt. Sed hoc præterea interest inter eos et reliquos discriminis, quod Vaticani, quos appellant Maurini Patres centum et quod excurrit annos collati essent, hi nunc demum et, ut mihi quidem videtur, ab ipsis PP. oculis usurpati sunt. Laudant autem *unum* tomo *primo* ad librum *de Moribus Manichæorum*, quem fortasse una cum parte *Enarrationum in Psalmos* complectebatur. Nam ad hoc opus præsto fuerunt *duo*, *unus*, qui septemdecim ex prioribus psalmis, nempe XXXIV-L : *alter*, qui posteriores triginta duos exhibebat, a CXIX ad CL.

Romanus *codex* libri Augustini *de Gestis Pelagii*, cujus variantes lectiones ad oram libri sui annotaverat *Marcus Velserus*.

Florentini, i. e. tres mss. in bibliotheca Ducali Florentiæ existentes, quorum in eodem *de Pelagii gestis* libro variantibus usi sunt.

c) Anglicani.

Absoluta jam tota editione transmissæ sunt ex Anglia lectiones variantes *octo* fere codicum per *E. Bernardum*, astronomiæ in Oxoniensi Academia professorem, ex quibus in secunda demum tomi primi, ad quem unice spectant, editione correctiones aliquot translatæ sunt. Erant autem *tres* ex bibliotheca *Bodleiana*, ex collegio *Mertonensi duo*, unus ex Archiva *Laudina*, *duo Cantuarienses* (*a*). Priores *sex* adhibiti sunt ad *Retractationum* libros; *quatuor* ad *Confessiones*, scilicet *unus Bodlei*. et Laud. et Mert. *duo;* quinque ad libros *Soliloquiorum*, nempe *unus* Bodl., *duo* Mert. et *totidem* Cant.

Hæc de codicibus ex iis indicibus, quos singulorum librorum lectionibus discrepantibus ad calcem genuinorum scriptorum cujusque tomi Benedictini PP. adjecerunt. Alios paucos, quos interdum in ipsis notulis textui subjunctis aut in farragine variantium laudant, inde excerpere non vacat. Operæ vero sit *impressos* etiam codices *antiquiores* fere, quos in singulis libris castigandis adhibuerint, consignare, si quidem hi ipsi mss. instar censendi sunt, quos illorum temporum incuria, modo semel imprimendo operi vacassent, parvi ducebat et nulla memoria dignos.

Igitur in *primo* tomo ad libros *Retractationum* subsidio fuerunt editio Amerbachiana (a. 1505) et prima Erasmi; ad *Confessiones* præter easdem Badiana, quo nomine illa opuscula appellant, quæ Jodocus Badius a. 1520 per Joannem Parvum excudi curavit, et Arnaldina (versio), quæ a. 1649 ad *duodecim* mss. codices recognita prodiit. Ad superiores tres porro recogniti sunt libri *contra Academicos*, *de beata Vita*, *de Ordine*, *de Immortalitate animæ*, *de Magistro;* ad solas Bad. et Erasm. libri *Soliloquiorum*, *de Quantitate animæ*, *de libero Arbitrio :* ad Bad., Erasm. et Arnald. recentiorem, libri *de Moribus Ecclesiæ catholicæ*, *de Moribus Manichæorum*, *de vera Religione;* ad Amerb. et Erasm. libri *de Musica*, *de Genesi contra Manichæos*, et *Regula ad servos Dei*.

In tomo *secundo* Epistolarum editiones laudantur sequentes : Amerbachiana a. 1493, in-fol.; Badiana, Parisiis, 1515, et Erasmiana Bas. ap. Frob. 1528.

In *tertio* tomo notarunt ad libros *de Consensu Evangelistarum* editionem ejusdem Jodoci Badii, quam ex recensione Augustini *Ratisponensis* excudi curavit Lugduni 1497, et Erasmianam a. 1528; ad libros *de Sermone Domini in Monte* præter Erasmianam et Amerbachianam (a. 1506) editionem Jacobi Mareschalli, Lugdun. 1520; ad libros *Quæstionum Evangeliorum et Quæst. XVII in Matthæum* eamdem Badianam, nec non Erasm. et Amerbach., ad *Tractatus in Jo. Evangelium*, Bad. et Erasm., ad *Tractatus in Epist. Jo.* Amerb., Bad. et Erasm., ad *Expositionem quarumdam Propositionum in Epp. ad Romanos et Galatas*, nec non *Expositionem inchoatam Epistolæ ad Rom.* (quæ in Gallicanis mss. non reperta, emendata est unius Vaticani ope) Amerbach. et Erasm.

In tomo *quarto ad Enarrationes in Psalmos* præsto fuerunt lib. Bas. per Jo. Amerbach. 1489 excusus, et Erasmiana 1529.

Sermonibus in *quinto* tomo castigandis adhibitæ sunt editiones, Amerbachiana a. 1494 et 1495, Erasmiana a. 1571, Sirmondiana 1631, et Supplementi Vigneriani ed. altera 1655.

(*a*) Sic enim interpretor compendium illud vocis *Cant.*

In tomo *sexto* ad librum *de Diversis quæstionibus octoginta tribus* consultæ sunt Lugdunensis, quæ Augustini Ratisponensis cura apud Joannem Trechsel a. 1497 excusa est, et Erasmiana a. 1528; ad libros *de Diversis quæstionibus* et *de Catechizandis rudibus*, et *De fide et Operibus* Amerbach. et Erasm., ad librum *de VIII Dulcitii quæstionibus* et *de Fide et Symbolo*, eædem et Lugdunensis ante laudata; *ad Enchiridion de fide, spe et charitate* præter Amerb. et Erasm. editiones Lauberti Danæi et Ant. Arnaldi; tandem ad librum *de Agone Christiano* præter Amerb. et Erasmianam, ed. Joh. Parvi a. 1513.

Libri *de Civitate Dei* tomo *septimo* recogniti sunt ad ed. Venetam Vindelini 1470, Amerb. a. 1490, et Erasm. 1529.

Denique Amerbachiana et Erasmiana editiones etiam per totum tomum *octavum, nonum* et *decimum* adhibitæ fuerunt.

Ex quo indiculo librorum impressorum etiam hoc patet, Romanas et Venetas aliasque insigniores singulorum operum Augustini editiones, quibus si uti voluissent, carere non poterant, præter unam *de Civit. Dei* a Benedictinis Patribus esse neglectas.

ARTICULUS SECUNDUS

Annales editionum singulorum Augustini librorum.

§ I. *Genuinorum librorum.*

I. — (1*) *Contra Academicos.*

Seorsim hi libri numquam prodierunt. Attamen in compluribus antiquis opusculorum Augustini collectionibus primum fere locum occupant, de quibus infra fiet mentio. Gallice conversi sunt juxta Benedictinorum editionem a *Villefortio.*

1703. *Paris, chez Elie Josset; in-12.* « Les livres de St. Augustin contre les philosophes académiciens, avec le Traité de la grâce et de la liberté, traduits en Français sur l'édition des PP. Bénédictins, par M. Villeford ou Villefort. » *Cat. Bibl. Reg. Cf. Journal des Savans.* 1703, p. 221.

II. — (3) *De Ordine libri duo.*

Latine numquam seorsim excusi sunt, sed *Gallice* eos convertit *Villefortius* una cum libris *de libero Arbitrio* et *de Doctrina Christiana*, de quibus suis locis.

III. — (4) *Soliloquiorum libri duo.*

Horum unam tantummodo eamque vetustissimam editionem Latinam reperire potuimus. Nam pleraque hujus nominis edita ad spuria pertinent et infra a nobis commemorabuntur. Hanc vero accipe.

Sine anno, loco et typogr.; in-fol. S. Augustini Soliloquiorum libri duo.

Volumen est foliorum 23, lineis latis 35 per paginam impressum. Exorditur verbis : *Aurelii Augustini episcopi Ipponensis incipit Soliloquium liber primus feliciter.* Similiaque habes in fronte libri secundi folio 11. In fine primi : *Aurelii*, etc., *explicit.* Ast in fine secundi, qui contingit in prima pagina folii 23, nulla prorsus formula exstat. Litteræ sunt Gothicæ, breves et pingues, quæ, licet multæ verborum abbreviaturæ ac litterarum notæ sint inspersæ, oculis tamen nequaquam ingratæ accidunt. Ad *Guntherum Zainer*, typographum Augustanum, qui ab anno inde 1468 decem fere per annos ibidem libris imprimendis operam navavit, referri solet. Certe inter plura cum Augustini, tum aliorum opuscula hisce libris plane conformia, nec raro uno volumine cum iisdem comprehensa, quæ quidem manifesto se unius ejusdemque familiæ esse profitentur, una occurrit *Thomæ a Kempis de Imitatione Christi* editio cum subscriptione : *per Gintheum* (sic) *zainer ex reutlingen pgenitum litteris impressi ahenis*, unde de cæteris conjecturam haud improbabilem viri in his litteris exercitatissimi capiunt. Vide, quos laudavimus occasione similium quorumdam Hieronymi opusculorum tom. I, p. 488. Nuper etiam cl. *Braunius* in *Not. H. Lit.* (1788), p. 38, hanc editionem retractavit.

IV. — (7) *De Moribus Ecclesiæ catholicæ.*

Hujus *duæ* exstant *versiones Gallicæ* iisdem auctoribus, qui librum *de vera Religione* transtulerunt, quem videsis.

V. — (9) *De Quantitate animæ.*

Sine anno, loco et typogr.; in-fol. S. Augustini liber de Quantitate animæ. « De charactere omnique hujus voluminis descriptione plura disseremus ad libros *Soliloquiorum* ex eadem officina emissos. In præsenti notabimus tantummodo, constare illud foliis 29, ac plerumque cum uno vel pluribus ejusdem generis impressis compactum inveniri, in quibus inæqualis pariter foliorum numerus deprehenditur. Ex quo sequitur, manifeste fuisse ea omnia continuo ac una serie excusa. » Sic apud *Braunium* in *Notit. Hist. Lit.* p. 38; adhæret illi *Speculum peccatoris*, in nostro exemplari compacta sunt *Soliloquiorum* libri duo, *Speculum peccatoris, de Quantitate animæ* et Soliloquium *de Arra animæ*. Exorditur in summa pagina titulo : *Aurelii Augustini Hipponensis episcopi liber de aīe quantitate incipit feliciter.* Desinit in extrema folii ultimi : *Explicit liber Aurelii Augustini de animę quantitate.*

Augustiniani hujus libri artificium omnemque indolem late explicavit et commentarium quasi in eumdem contexuit sub extremum sæculi præteriti homo doctus Siculus in opere sequenti : *Animæ humanæ natura ab Augustino detecta in libris de animæ Quantitate, decimo de Trinitate et de animæ Immortalitate, exponente* Michaele Angelo Fardella, *Drepanensi, S. Th. D. et in Patavino Lyceo astronomiæ et meteorum professore, eminentissimo Henrico de Noris, S. R. E. cardinali consecrata. Venetiis, sumptibus Hieronymi Albricci* 1698; *in-fol.* Cujus argumentum expositum est in *Actis Erudit. Suppl.* III, p. 302-307. Contractius habetur in *M. Bibl. Eccles. Colo-*

* Numerus uncinis inclusus, qui præmittitur huic titulo sequentibusque, respondet numero ordinali quem adeptus est quisque liber in catalogo supra habito col. 24 et seqq. EDIT

niensi, p. 729 sq. Ipse auctor denuo ideam operis sui delineavit epistola inserta Diario Italico, *Giornale di Minerva* T. III part. I, p. 29, *Venetiis apud Albriccium* 1700, *in-fol.*, hoc titulo : *Lettera al Illustrissimo ed Eruditissimo Sig. Antonio Magliabecchi, Bibliothecario del Serenissimo Gran Duca di Toscana, in cui si contiene l'argomento, e l'idea della sua opera già ultimamente stampata col titolo, Animæ humanæ natura ab Augustino detecta*, etc., testante *Antonio Mongitore* in *Bibl. Sicula* T. II, p. 71 (*a*).

VI. — (10) *De libero Arbitrio lib. tres.*

1524. *Basileæ*, *in*-8° D. Augustini de libero Arbitrio l. III. Ad fidem *Cat. Bibl. Traject.* p. II, p. 59, laudant Colonienses.

1568. *Coloniæ*, *in*-12. Iidem libri in Enchiridii formam redacti. Ejusdem de Prædestinatione et Gratia liber unus. Laudant *Possevinus App.* p. 154, *Hendreich Pand. Brandb.* p. 341. Cf. lib. *de Gratia.*

Gallice reddidit *Villefortius* cum libris *de Doctrina Christiana.*

VII. — (13) *De vera Religione.*

Singularem hujus libri editionem *Venetiis*, 1484, *in*-4° procusam laudant Colonienses; sed perperam. Nam quam illi viderint, ea nihil amplius fuit, quam particula et quidem extrema, *Opusculorum* ibidem editorum; unde ex subscriptione ad calcem proposita licebat hariolari.

Versiones.

Duas illius *versiones Gallicas* jam supra obiter commemoravimus. Prodiere autem

1647. *Paris, chez Anton. Vitré; in*-8° «Le livre de S. Augustin, De la véritable religion, traduit en françois, avec le latin ensuite, reveu exactement; par *Antoine Arnauld*, docteur de Sorbonne.» Repetita est *Bruxellis* 1675. Theologorum Lovaniensium errores a se observatos antiquiorum editionum et aliquot mss. codicum ope emendasse in præfatione professus est. Vid. *Magna Bibl. Colon.* et *Ant. Arnaldus.* Iterata vice prodiit a. 1652 et 1657. Nescio vero, qui liber prior sit in volumine, quive posterior. Utroque enim modo profertur a bibliographis.

1690. *Paris, chez veuve Jean-Bapt. Coignard; in*-8°. «Les deux livres de St. Augustin, De la véritable religion et des mœurs de l'Eglise catholique, traduits en françois sur l'édition latine des PP. Bénédictins, avec des notes et des nouveaux sommaires des chapitres; par *Philippe Goibaud du Bois.*»

VIII. — (14) *De Utilitate credendi.*

1602. *Moguntiæ...* S. Augustini liber de Utilitate credendi ad Honoratum. Argumentis, notis atque analysi illustratus a *Justo Calvino.* Exstat in ejusdem sub ementito nomine *Justi Baronii Præscriptionum adv. Hæret. Tract.* a p. 423. In *Cat. Bibl. Bodl.* eumdem librum laudatum invenio a. 1605.

1680. *Lovanii, per Hieron. Nempeum; in*-12. D. Augustini liber unus ad Honoratum, de Utilitate credendi; ejusdem libellus de Catechizandis rudibus. *Cat. Bibl. Reg. Paris.*

IX. — (19) *De Sermone Christi in monte.*

1683. *Paris, chez André Pralard; in*-12. «Les Commentaires de S. Augustin sur le Sermon de N. S. sur la montagne, qui contiennent toutes les règles de la morale chrétienne, traduits en françois par *Pierre Lombert.*» Capita singula argumentis sunt instructa. Cf. *Journal des Savans* 1683, n. XXIII, p. 273.

1767. *Mantova, in*-8° «I due libri di S. Agostino, per ispiegare il *Ragionamento del Redentore a Discepoli sul Monte*, etc., trad. in Ital., con note del *P. Agostino Nicolo Bianchi.*» *Cat. Bibl. Firm.*

Plura de his libris disputare *Rich. Simonium* in *Hist. Crit. Commentat. N. T.* cap. 17 monent Colonienses; non item *Bælii* sunt in librum observata, quæ iidem laudant ex Dictionario ejus v. *Septimius Acindynos*; sed ibi simpliciter exponitur historiola, quam Constantii temporibus Antiochiæ sub Acindyno præfecto accidisse Augustinus narrat cap. 50 lib. I.

X. — (23, 24, 25) *Augustinus in Epistolas Pauli.*

1499. *Parisiis, per Udalr. Hering et Berth. Rembolt.* «Divi Augustini in sacras Pauli Epistolas nova et hactenus abscondita interpretatio : per venerabilem *Bedam* ex innumeris illius codicibus mira industria summoque labore collecta, ubi quid primum ammirari debeas, non facile judicabis: divinumve interpretis ingenium : aut singularem Bedæ in excerpendo pariter et expingendo sollertiam. Utcumque sit: Abissalem ibi comperies eruditionem. Porro interpretationi præfatæ septem aureas Chrysostomi omelias sapientes addere curaverunt impressores : quibus clarissimas Pauli laudes, dotes et præconia parvo labore, sed non mediocri fructu facile deprehendet lector studiosus.» Hæc titulus; cui insuper insigne Remboltianum et epigramma in operis commendationem impressa. In fine Commentariorum in Ep. ad Hebræos, post epilogum, operis summam iterum verbis complectentem : *Impressum est autem præsens opus ad omnipotentis Dei gloriam et fidelium salutarem eruditionem opera et impensa Udalrici Hering et magistri Bertholdi Rembolt sociorum. Parrhisiis in Sole Aureo vici Sorbonici. Anno Incarnationis Dominicæ MCCCCXCIX. Die vero XXVIII Novembris.* Præcedunt cum indice alphabetico rerum ac verborum admodum copioso, qui aversa statim tituli pagina incipit, præfationes *Gaufridi Boussardi theologorum minimi*, *ad Petrum Securabilem* (*sacrarum litterarum interpretem archidiac. Rothomag.*) *adque omnes viros studiosos et litt. amantes in sequens Bedæ et Augustini opus*, *et sancti Hieronymi in omnes Epistolas Pauli.*

Vetustam hanc *Flori* Lugdunensis *Excerptorum* editionem commemorare visum est, non solum quia

(*a*) Auctorem Bibl. Siculæ non satis curiose inspexit auctor hujus articuli in *Bibl. Eccl. Coloniensi*, dum duplicem hujus epistolæ editionem, alteram seorsim a. 1700 *Ven. in-fol.*, alteram in laudato *Diario* fingit, cum potius hoc ipso anno et loco eaque forma tertium volumen Diarii illius editum sit.

paucis innotuisse eam cognovimus, sed maxime A etiam propterea, quod mss. ejus collectionis codices haud raro cum fructu a PP. Maurinis consulti sunt.

—

Ad Epistolam ad Romanos spectat opus a Coloniensibus laudatum : *Augustinus, Pauli ad Romanos interpres apostolico - romano - catholicus, seu Via Veritatis et Vitæ, in unitate fidei salvificæ, per genuinam interpretationem S. Augustini super Epistolam ad Romanos, perque varias deductiones Theologico - polemicas, contra Atheos, Paganos, Judæos, Mahometanos, Hæreticos et Infideles quoscumque, novissime ac perspicue demonstrata per* BARTHOL. FIBUS *Soc. Jesu, S. theol. doctoris.* Coloniæ Agripp. 1696, *in-fol.*

XI. — (27) *De Continentia.*

Versionem hujus libri *Gallicam* v. infra n. XVII.

XII. — (29) *De diversis Quæstionibus VII libri duo.*

Editi sunt in collectione *Quæstionum* Augustini, Lugduni 1497, *in-fol.*, quam vide inter *Opuscula ejusdem.*

XIII. — (32) *De Doctrina Christiana.*

SÆC. XV. — *Sine anno et loco, in-fol.* S. Augustini ep. de Doctrina Christiana libri IV. Profert *Ge. Pray* in *Indice libr. rar. Bibl. Budensis* typum vetustissimum dicens, quod ex defectu numeri paginarum, item custodis et aliorum signorum recte conjectaverat. Addit ibi sententias singulas uno puncto esse discretas, litteram *i* ubique caudatam apparere, etc. præterea litteras initiales exemplaris illius picturatas esse. Adeo autem obtusus est voluminis hujus character, ut vir laudatus litteras C magis ad ligneas, quam ex ære fusas accedere prodiderit. Insuper, quod longe etiam memoratu dignissimum est, insignem hujus voluminis a reliquis, quæ vulgo præstant, illius libri editionibus discrepantiam notavit ejusdemque specimina aliquot ab initio et fine librorum desumpta proposuit, quæ nec nos omittenda duximus. Itaque initium libri I sic se habet : *Hoc opus nostrum, quod inscribitur de Doctrina Christiana, in duo quedam fueram prima distribucione partitus. Nam post prohemium quo respondi eis qui hoc fuerant reprehensuri. due sunt res inquam quibus nititur omnis tractacio scripturarum. modus inveniendi que intelligenda sunt. et modus proferendi que intellecta sunt. De inveniendo prius de proferendo postea disseremus. quia ergo de inveniendo* D *multa jam diximus. et tria de hac una parte volumina absolvimus. adjuvante domino de proferendo pauca dicemus, ut si fieri potuerit uno libro cuncta clamamus* (claudamus) : *totumque hoc opus quatuor voluminibus terminetur.* Finis libri IV autem : *Longius evasit liber hic quam volebam. quamque putaveram..... Ego tamen domino nostro ihesu christo gratias ago. quod in his quatuor libris. non qualis ego essem cui multa desunt. sed qualis esse debeat qui in doctrina sana. non solum sibi sed et aliis eciam laborare studet. quantulacumque potui facultate disserui. Explicit quartus de doctrina Christiana beati Augustini episcopi.*

Sine anno et loco, in-8° maj. B. Augustini.... liber de Doctrina Christiana divisus in quatuor partes. Incipit statim a prologo libri primi. In fine : *Finit opus egregium aurelii augustini ipponensis epi de doctrina xstiana in quatuor libros distinctum valens oimode pro itellectu scripturarū et serie proferēdi easdem qualis* (sic) *doctorem decet catholicū.... Deo gracias.*

Impressum est volumen charactere Gothico luculento in charta pura et densa. In superiori margine libri, in inferiori vero plagulæ numerus notatur, sed custodes et foliorum numeri desunt.

Sine anno et loco [*Argentorati apud Jo. Mentelinum*]; *in-fol.* Augustini liber de Arte prædicandi (qui quartus est ejusdem de Doctrina Christiana). Editor anonymus cum valde utilem prædicantibus hunc B librum fore existimaret et propter totius operis magnitudinem vix paucis innotescere eum videret, bene mereri de aliorum studiis hoc voluit, quod a reliquo corpore segregatum typis multiplicandum daret. Nec levem etiam, si fides ipsi habenda est, operam in corrigendo et emendando ex pluribus exemplaribus posuit, qua de re ipsa ejus verba non indigna judicamus, quæ memoriæ serventur, quæ sic sonant : *Feci ergo. deo teste magnam per ejus correctionem diligenciam. ita. quod omnia exemplaria. quæ in studio heidelbergensi nec non in spira et in wormacia. atque tandem eciam in Argentina in ullis librariis reperire potui. diligenter proinde respexi. Et. cum inter hec. experimento discerem. quod idem liber augustini. raro invenitur eciam in magnis et preciosis librariis. Et adhuc rarius. de ullo ex eisdem librariis ad rescribendam potuit. haberi. Atque eciam quod pejus est. rarissime correctus sive emendatus inibi queat reperiri. Idcirco permotus fui. ad hoc studiose laborare, ut secundum exemplar meum. tanto nunc studio et labore quantum saltem potui correctum. dictus libellus taliter in brevi tempore multiplicari posset. ut ad plurimorum usum et ad omnem profectum ecclesiasticum. facile et cito perveniret. Quapropter. cum nullo alio modo sive medio. id expedicius fieri posse judicarem. discreto viro* Johanni mentelino *incole argentinensi impressorie artis magistro. modis omnibus persuasi. quatenus ipse assumere designaretur. onus et laborem multiplicandi hunc libellum. per viam impressionis. exemplari meo ante oculos habito,* etc. Inscripta est hæc præfatio : *Canon pro recomendatione hujus famosi operis sive libelli sequentis. de arte predicandi S. aug.* Volumen impressum est foliis 21 charactere Gothico minuto, obtuso et oculis ingrato lineis latis, quarum 39 paginam faciunt. Absunt vero omnes cujuscumque generis chartarum et paginarum notæ. Prima atque ultima pagina nudæ sunt relictæ atque seorsim adjicitur duabus plagulis rerum notabilium index bene instructus. Dirigitur nimirum juxta litteras, quibus omnis textus, continuus ceteroquin, in plurimas sectiones juxta alphabeti ordinem (A-LL.) est descriptus, ita quidem, ut mediis lineis ab initio particulæ cujusvis eæ sint insertæ. Quocirca ipse editor

præfatione : *Intermixtæ sunt*, inquit, *operi litteræ majusculæ tam simplices quam duplicatæ. deserviunt pro ejusdem libelli tabula alphabetica. in fine ejus posita. quæ tabula ad easdem litteras remittit per singula puncta. Et quisque cui placuerit. poterit eas faciliter manu sua per pennam. eciam in marginibus nigro vel rubrico colore signare. correspondetur ad istas intra litteram positas. quod non parum utile erit. quia citius in margine positæ occurrent quærenti. Et sic. per remisiones tabulæ ad ipsas easdem litteras. unumquodque ex hoc libello contentorum. ad vota cum placuerit. cito potuerit reperiri.* Cæterum experta est hæc editio diligentiam bibliographorum doctissimorum cl. *Morelli* in *Bibl. Pinell.* T. I. p. 87, sqq., et *Placidi Braun* in *Notitia Hist. Litt. libr. ab artis typogr. inventione ad a.* 1479 *impress. in Bibl. Monast. ad S. Udalr. et Afram Aug. Vind.* p. 3.

— [*Moguntiæ per Jo. Fust.*] *in-fol.* Idem liber ex præcedenti editione fideliter expressus, adeo ut in præmonitione impressoris tantum nomen mutatum sit atque hic legatur: *Discreto viro Johanni Fust incole maguntinensi impressorio artis mgro. modis omnibus persuasi*, etc. Cæterum constat hoc volumen foliis 22, quorum duo priora occupat præfatio, dehinc textus protenditur ad medium folium 17, tandem tabula materiarum sequitur, postremo denique foliis duobus, altero aversa, altero adversa pagina impressis tractatuli duo : *De tribus precipuis operibus predicatoris*, et *De tribus generibus dicendi, quibus uti debet predicator* claudunt. Plura vide apud *Deburium* in *Cat. Bibl. Duc. de la Val.* T. I, p. 174. Obiter eumdem commemorat *Cat. Bibl. Bunav.* Cf. *Mémoires de Trévoux* 1765, *Juin* p. 1454, et cl. *Steigenberger* l. l. p. 47. Quod ætatem hujus et superioris editionis attinet, Deburio jam animadversum est, *Füstinam* vel ipso anno 1466, vel ante eum expressam esse debuisse, quoniam compertum est, *Jo. Fustum* post hunc annum artem suam exercere desiisse. Utra vero antiquior sit, hæc, an Argentoratensis, de eo dubitat *Morellus*, minus ambigit *Gerh. Steigenberger*, Argentinensi primum locum assignare inductus, primum, argumento duorum opusculorum, quibus Moguntina Argentinensi est locupletior, quæ quidem de novo potius illi accessisse, quam in hac fuisse omissa censet; deinde etiam, quod præfatio Moguntinæ quatuor lineis, quæ nova est ejus observatio, sit prolixior. Quibus addimus tertium, quod litteræ, quibus textus in sectiones distinguitur, in Moguntina non jam mediis lineis inspersæ, sed in margine interiori collocatæ conspiciantur, quo artificii aliquem progressum agnoscere mihi videor. Jam vero optaverim, ut vir doctus aliquis, cui Fustinæ editionis sit copia, præfationem excutiat, animumque intendat ad hoc, num iisdem verbis ibi legantur, quæ in Argentinensi de litteris illis calamo in margine privato studio pingendis erant monita. Quod si nihilominus factum cognoscet, negligentia in istius temporis editionibus non adeo rara accidisse oportet.

— *Ibidem, per eumdem* ; *in-fol.* Idem liber ejusdem editionis, priori valde, nec tamen per omnia similis. — Testatur se vidisse apud amicum quemdam *Morellus* l. 1, p. 9, atque in bibliotheca Canon Regular. Rottenbuchii deprehendit *Cl. Gerhoh. Steigenberger* in tr. *üb die swo alleraelteste gedr. deutsche Bibeln.* (*Münch.* 1787, *in-4°*), p. 48.

SÆC. XVI. — 1527. *Coloniæ, apud Heronem Alopecium* (*impensis Godefr. Hittorpii*), *mense Julio* ; *in-8°*. D. Aur. Aug. de Doctrina Christiana libri quatuor, omnibus sacram scripturam vel recte intelligere, vel fructuose populo proponere volentibus, perquam et utiles et necessarii.

1534. *Venetiis, per Joa. Patavinum et Venturinum de Ruffinellis* ; *in-8°*. D. Aur. Aug. de Doctrina Christiana libri IV, etc., ut in præcedenti.

Sine anno. Coloniæ, in-8°. S. Augustinus de Doctrina Christiana. *Cat. Bibl. S. Aug. ad Nidum Neapoli.*

SÆC. XVII. — 1601. *Antuerpiæ, in-8°*. Laudant Colonienses.

1604. *Wittembergæ, typis Cratonianis* ; *in-8°*. S. Aur. Augustini de Doctrina Christiana l. IV. Cf. præf. *Sal. Gesneri.* Cf. *M. Bibl. Eccles. Colon. Cat. Bibl. Thott.*

1629. *Helmstadii* ; *in academia Julia, typographeo autem Calixtino, excudit Henningus Mullerus* ; *in-8°*. Sancti Patris et Doctoris Aurelii Augustini, ep. Hipp. de Doctrina Christiana libri IV, de Fide et Symbolo liber unus : Vincentii Lerinensis commonitorium. *Georgius Calixtus* recensuit et edidit. — Laudatissimus ille theologus cum forte occasione, quam recusare ægre poterat, sibi oblata typos Græcos et Latinos una cum prelo et reliquis ad artis typographicæ exercitium necessariis armis emisset; justam domi officinam instruxerat, ex qua et propriæ delectationis et a serioribus studiis relaxationis causa et in studiosorum, quibus angusta domi res esset, gratiam, annuente principe Brunovicensi, complures ab hoc inde anno utiles libellos inque iis prima hæc Augustini et Vincentii volumina foras dedit. Ipse instituti hujus rationem in epistola his præmissa ad Petrum Tuckermannum (Theol. Doct. Aulæ et Ditionis Brunsvicensis protoecclesiasticen et abb. Riddageshusanum) uberius explicavit. Quod librorum vero horum edendorum concernit consilium, de eo ita in subjecto ad lectorem proœmio præcepit, ut simul universam eorum indolem et descriptionem patefaceret et laudaret. Nec vero cavere sibi potuit, quin apud multos tunc temporis religiosæ opinionis homines ob Vincentii de Ecclesiæ traditione dogmatis commendationem male traduceretur. Cum reliquas aliquot in calce libri superfuturas cerneret plagellas *Paciani Ep. ad Sympronianum fratrem epistolam tertiam* iis inscribere placuit.

1643. *In Venezia, in-4°*. S. Augustinus de Rhetorica ecclesiastica (qui est liber IV de Doctrina Christiana). Exst. in *Autori del ben parlare*, vol. XII, part. ult., p. 57.

1655. *Helmstadii, ex typogr. Calixtino, opera Henningi Mulleri, in-4°*. «Aur. Aug. de Doctrina Christ. libri IV, etc. Ge. Calixtus recensuit et edidit. Editio

prima prodiit anno cIɔIɔCXXIX; nunc succedit altera anno cIɔIɔCLV.» Accessit in hac altera editione titulo *Admoniti ad lectorem* disputatio Calixti *de Symbolis et Confessionibus veterum Christianorum*, cui temporum injuria insigne aliquod momentum conciliabat.

Sæc. XVIII. — 1769. *Lipsiæ, sumptu Jo. Frid. Langenhemii; in-8°.* Aur. Augustini, Hipp. ep. de Doctrina Christiana libri IV, e recensione Benedictinorum e congregatione S. Mauri. Varietate lectionum animadversionibusque brevibus illustravit, atque cum præfatione S. R. *Joh. Frider. Burscheri, Th. D. et P. P. O.*, etc. edidit *Joh. Christ. Beniam. Teegius, Schol. Sangerhus. Colleg. III.* — Ad elegantiam hujus descriptionis accedit insignis a munditie chartæ ac typorum commendatio, quæ optare facit, ut plura optimorum Patrum Græcæ ac Latinæ Ecclesiæ scriptorum exemplaria pari cura instructa et æque luculenter excusa venalia redderentur. Theologus Lipsiensis interpretem suscepti ab editore negotii agens, ipsum a præfandi necessitate liberavit. Secutus vero est *Teegius* textum Benedictinorum ex Antuerpiana Clerici iteratione descriptum et varietate *Amerbachianæ* et *Erasmianæ* anni 1569, nec non utriusque Helmstadiensis mactatum. Commode etiam harum et Benedictinæ simul recensionis partitiones diversis numeris sunt expressæ, additusque est index non contemnendus.

Versiones.

Duæ *Gallicæ*: *Colletetii* altera, altera a *Villefortio*, unaque *Germanica* Hedionis de qua supra in *Collectionibus egimus.*

1636. *Paris, chez Jean Camusat, in-12.* « La Doctrine Chrestienne de S. Augustin, divisée en IV livres, avec le manuel adressé à Laurentius, le tout traduit en françois par *Guillaume Colletet.* »

1701. *Paris, chez Jean-Bapt. Coignard, in-8°, II voll.* « Les livres de la Doctrine Chrétienne de S. Augustin et les livres de l'Ordre et du Libre Arbitre, du même. Traduits en françois sur la nouvelle édition latine des PP. Bénédictins de la Congrégation de S. Maur. » Auctor est Dn. de *Villefort*, qui plures Augustini libros insigni cum laude in linguam Gallicam transtulit. De præsenti enim traductione auctores *Diarii Eruditorum Paris.* 1702, p. 195, sic testantur: « Les matières que S. Augustin traite dans ces trois ouvrages, et particulièrement dans le livre de l'Ordre, étant abstraites, ils étoient très-difficiles à traduire d'une manière intelligible et agréable. C'est cependant ce que *M. de Villefort* a fait, ayant trouvé le moyen, en rendant exactement le sens de son auteur et s'attachant à la pureté des termes, d'égaler la beauté et la liberté de l'Original. » Præterea tenendum est, utrumque hujus versionis tomum etiam separatim haberi, adeo, ut de Doctrina Christiana libri IV, itemque reliqua peculiari volumine constent. Cf. *Cat. Bibl. Reg. Paris.* T. I, p. 379 sq., n. 724 et 727. Nescio vero, quid sit, cur ibidem versio hæc nomen *Philippi Goibaud du Bois* ferat. Fuerat is Academiæ Parisiensis socius anno 1694 vita functus haud inceleber. Nec me fugit nomen ejus ementitam esse versionem aliam, nempe libri spurii *Soliloquiorum*, ut suspenso hoc signo merx esset vendibilior. Sed hujus auctor nec latuit, nec latere voluit, immo maximopere famæ traducendis pluribus Augustini libris studuit. Quocirca equidem de errore confectoris Regii Catalogi jam vix dubito.

Compendium Doctrinæ Christianæ ex Augustini libris excerptum edidit *Theod. Bibliander* episcopocellensis, *Theol. Prof. Tigurinus.* Basil. 1550, *in-8° Lipen.* et ex eo *Colonienses.* Juxta eosdem quartum hujus operis librum, qui de eloquentia sacra potissimum tractat, diligenter excussit, ejusque sententiam non alia esse eloquentiæ Christianæ præcepta, quam Civilis, pluribus astruxit *Balth. Gibert*, rhetorices quondam in collegio Mazariniano professor, in *Jugemens des Sçavans sur les Auteurs qui ont traité de la Rhétorique.* T. II, p. 115-135. Paris. 1716, quem librum indicarunt *Acta Erudit. Lips.* 1721, p. 257.

XIV.— (35) *Augustini Confessionum libri tredecim.*

Sæc. XV. — 1475. *Mediolani*, *in-4°.* S. Aurelii Augustini Confessionum libri XIII. Folii ultimi pagina adversa impressi versiculi cum subscriptione:

Quam lætum augustina ferat confessio fetum
Præsens fratre refert pagina pressa suo.
Theutonicis delatus enim bonus ære Joannes
Hoc mediolani fertile pressit opus.
Anno Incarnationis Domini M° CCCC° LXXV° :
XII° Kalendas Avgvsti :

Character rotundus est, elegans, lineæ per paginam latæ 26 Desunt numeri, signaturæ, custodes. *Saxius* tribuit *Joanni Wurster de Campidonia.* Cf. *Cat. Bibl. Crevennæ noviss.* Duo exempla illius servabat *Bibl. Pinelliana.*

1482. *S. l. in-8° min.* Confessionum libri XIII. Eadem voluminis descriptio est idemque character, quem in libris *de Doctrina Christiana* simili forma sine l. et a. excusis notavimus, solo libri numero in superiori margine deficiente. Incipit a locorum quorumdam obscurorum in his Augustini libris annotatione, quæ alteram folii primi paginam replet, prima vacua relicta. In fine: *Explicit ɔfessionū beati augustini liber XIII. Anno dn̄i MCCCCLXXXII. in pfesto lauretij.*

Editio Veneta, a. 1484, *in-4°*, quam *Colonienses* laudant, non est unius hujus libri, sed opusculorum plurium, quam suo loco latius descripsimus.

Sine anno et loco, in-fol. min. B. Augustini episc. libri Confessionum. Volumen est foliorum impressorum 152, quibus in aliis exemplaribus, ut in eo, quod cl. *Braun* manu versavit, præcedit unum non impressum, in nostro deperditum. Incipit a particula *Ex libro Retractationum sancti augustini episcopi.* Formula finalis desideratur, miniatori ascribenda relicta, id quod in nostro exemplari tam in fine totius, quam singulorum librorum, factum est. Nec initia librorum magnis spatiis a fine præcedentium, sed una tantum linea, *Sancti Augustini liber.....*

Incipit, discreta comparent. Character est gothicus medius obtusior (*a*), paginæ lineas latas 32 complectuntur amplis marginibus circumdatas. Distinctionis signa punctum, colon et interrogationis nota. Absunt omnino custodes, signaturæ, numeri et tituli paginarum. Meminere hujus rarissimi libri *Deburius in Cat. Bibl. Duc. de la Val.* T. I, p. 168. Cl. *Morellus* in *Bibl. Pin.* T. I, p. 90 sq., ac nuper iterum descripsit *Plac. Braun* in *Notitia Hist. Lit.* (1788) p. II. Ac hic quidem ad insignem ejus vetustatem confirmandam observat, in *exemplari Tegernseensi* a calligrapho ascriptum esse annum 1470.

Aliam horum librorum editionem, quaternis, nulla apposita *loci*, *anni* et *typographi*, aut editoris nota, quam tamen Romanum putat, sæculi XV certe, notavit *Audiffredus* in *Cat. Bibl. Casanat.* Adde *Cat. Bibl. Pinell.*

SÆC. XVI. — 1531. *Coloniæ*, *in*-8°. Augustini Confessionum libri tredecim. *Cat. Bibl. Bernens.* T. I, p. 15.

1563. *Lovanii*, *in*-12. S. Augustini Confessionum libri XIII. *Cat. Bibl. S. Angeli ad Nidum Neapoli.*

1567. *Antuerpiæ*, *in*-8° Iidem libri. *Possevinus* in *App.* T. I, p. 154, ex eoque *Hendreich* in Pand. Brandeburgicis, *Lipenius* et *M. Bibl. Eccles. Col.*

1568. *Ibidem*, *in*-16. Iidem libri. *Possevinus* et ex eo *Colonienses*.

1569. *Coloniæ*, *in*-12. Iidem libri. *Hendreich*. Sed nescio, an idem sit liber, quem e *Possevino* laudant *Colonienses*, *Confessionum S. Augustini libri XIII. in Epitomen redacti a* Jo. SCHWAYGERO *in-fol.* SCHWEIGERO, *collegii ad B. Virginem Francofurti Scholastico*, *Coloniæ apud Cholinum.*

1573. *Lovanii*, *in*-8°. S. Augustini Confessionum libri XIII. *Hendreich.*

1578. *Basileæ*, *in*-8°. S. Hilarii et Augustini Confessiones. *Coloniens.*

1581. *Wirceburgi*, *in*-12. S. Augustini Confessionum libri XIII. *Hendreich.*

1588. *Turoni*, *apud Claudium Michaelem* (....). Iidem libri. *Possevini App.* T. I, p. 154.

SÆC. XVII. — 1604. *Coloniæ*, *Agrippinæ in officina Birkmannica*, *in*-12. D. Aur. Augustini libri XIII Confessionum : ejusdem confessio theologica et expositio succincta missæ Romanæ : omnia ex ms. cod. emendata, opera et studio theologorum Lovaniensium. *Cat. Bibl. Reg. Paris.*

1606. *Lugduni*, *in*-12. S. Augustini libri XIII Confessionum juxta Lovaniensium correctionem. *Hendreich.*

1607. *Duaci*, *in*-8. S. Augustini Confessionum libri XIII, editi per H. Sommalium. *Cat. Bibl. Bodl.*

1608. *Lugduni*, *in*-12. Iidem libri ex recensione Lovaniens. *Hendreich.*

1610. *Ibidem*, *in*-12. Iidem libri. *Hendreich.*

1619. *Coloniæ Agrippinæ*, *in*-12. D. Augustini Confessionum libri. XIII, per H. Sommalium. *Cat. Bibl. Mus. Britt.*

1628. *Duaci*. 16. Iidem libri ex ejusdem recensione. *Lipen.* et *Colon.*

1629. *Coloniæ Agrippinæ*, *ap. Corn. ab Egmond.*, *in*-24 (vulgo *in*-12). D. Aur. Augustini libri XIII Confessionum ad tria mss. exemplaria emendati opera et studio Henrici Sommalii. S. J.

1630. *Ibidem*, *in*-24. Iidem libri. *Hendreich.*

—*Dilingæ*, *in*-8°. S. Augustini Confessionum libri X priores cum notis et summariis Henr. Wagnereck Soc. J. *Colonienses* ex *Alegambii Bibl. SS. S. J.*

1631. *Coloniæ Agripp.*, *in*-8°. S. Augustini Confessionum L. XIII, per Henr. Sommalium.

1632. *Ibidem*, *in*-16. S. Augustini Confessionum libri X priores, per Henr. Wagnereck. Occurrit ejusdem a. et l. editio apud *Hendreichium*. Nos addidimus titulum libri, cum certum sit, nonnisi X libros a Wagnereckio esse in lucem editos.

1637. *Coloniæ Agr.*, *sumpt. Corn. ab Egmond. et soc.* *in*-12. D. A. Augustini ..... libri XIII Confessionum. Editio Sommalii.

1638. *Ibidem*, *in*-12. Iidem libri. *Hendreich*

1640. *Ibidem*, *in*-8°. Iidem libri. *Hendreich.*

1645. *Lugduni ap. Sim. Rigaud.* *in*-16 (vulgo *in*-12). Eadem Sommaliana recensio.

1646. *Coloniæ*, *apud Jodoc. Kalcovium et socios*, *in*-12. D. A. Aug. Conf. libri X, cum notis R. P. Henrici Wagnereck Soc. Jesu. Præter notas cuicumque capiti *usus* suus subjectus est. Ad hanc editionem quodammodo pertinet et cum exemplari quidem, quod manu terimus, compactus est liber hoc titulo munitus : *Rei Pœnitentis Simplex et Humilis Confessio, cum Sermone de S. Augustino.* Ibid. apud eumd.

1647. *Ibidem*. Iidem libri X, per eumdem. *Hendreich.*

1649. *Coloniæ Agr.*, *sumpt. Egmond.* *in*-16 vel *in*-24. D. A. Aug. Confess. l. XIII, opera Sommalii.

1650. *Antuerpiæ*, *ex off. Plant. Balthazaris Moreti*, *in*-8°. D. Aur. Aug. libri XIII Confessionum. Hendreichius editionem Antuerpiensem tamquam repetitionem editionis Wagnereckianæ profert. Sed perperam, nisi forte plane diversam viderit. Argumento sint ea, quæ ex diligentiori ejus inspectione referunt Colonienses. « Typographus monet se, cum audiret præ cæteris laudari exemplar a R. P. *Sommalio* recensitum, varias ejus editiones conquisivisse, earumque facta comparatione, multos errores typographicos emendasse, ac postea exemplar contulisse cum editione Operum S. Augustini a *Christophoro Plantino* excusa, idque in multis discrepare animadvertisse, attamen in quibusdam P. *Sommalii* recensionem, in aliis *Plantinianam* editionem præferendam censuisse. *Quod ne temere fecisse culpares, adhibui codicem ms. antiquissimum, qui ante plura sæcula conscriptus cum*

(*a*) Eodem, inquit *Braunius*, quo impressa fuerit Epistolarum S. hujus Doctoris absque anni locique professione editio, ut adeo ex eadem officina utraque prodierit.

aliis multis mss. codicibus in hoc Plantiniano typographeio asservatur. Hunc codicem fidelissimum expertus, ex ejus auctoritate emendavit exemplar a *Sommalio* recensitum, idque gaudet, quod viri docti, quibus correctiones suas ostenderit, non improbaverint. »

1652. *Duaci*, *in*-12. Iidem libri ex ed. Summalii. *Cat. Bibl. Thuaneæ*.

1661. *Coloniæ*, *in*-12. Iidem libri. *Hendreich*.

1665. *Lugduni*, *in*-24. Iidem libri. *Cat. Bibl. Nic. Rossii*.

1675. *Lugd. Bat.*, *ap. Elzevir*, *in*-12. S. Augustini Confessionum libri. Profert *Debure* in *Bibliogr. instr.* T. I, p. 249. Adde *Cat. Ducis de la Valière*.

1679. *Bruxellis*, *in*-8°. Iidem libri per eumdem Sommalium recensiti.

1685. *Augustæ Vindelicorum*..... S. Augustini Confessionum liber octavus ex Sommalii recensione. Exst. in Pio Litterati hominis secessu *Theoph. Spizelii* a pag. 42.

1687. *Parisiis*, *ap. Jo. Bapt. Coignard*, *in*-12. S. Aur. Augustini libri XIII Confessionum emendatissimi et notis illustrati, cum novis in singula capita argumentis.

1699. *Antuerpiæ*, *vel Coloniæ Agr. apud Corn. ab Egmond*, *in*-24. Iidem libri. Ita plane proferunt Colonienses.

Sæc. XVIII. — 1740. *Antuerpiæ*, *apud Gotthard. Joan. Püttnerum*, *in*-8°. D. A. Aug. Confess. l. XIII, studio Sommalii. Binis columnis paginæ impressæ sunt.

1743. *Antuerpiæ*.....*in-fol.* S. Augustini Acta priora sive prima vitæ pars S. Doctoris ab infantia usque ad 33 æt. annos excerpta ex IX prioribus libris Confessionum. Exst. in Actis SS. Augustini tomo VI, p. 387 sqq.

1757. *Florentiæ*, *ex typographio Petri Cajetani Viviani*, *ad insigne Jani*. S. Aur. Augustini, Hipp. ep. Confessionum libri tredecim vario Commentariorum genere illustrati, ab æmulorum obtrectatorum vel datis, vel dandis, seu conviciis, seu censuris, seu etiam cavillationibus vindicati et expediti opera et studio *Fr. Archangeli a Præsentatione*, sacerd. professi Carmelitæ Excalceati Theol. et S. S. lectoris.

1776. *Parisiis*, *typis Philippi-Dionysii Pierres*, *via San-Jacobæa*, *in*-16. Divi Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, Confessionum libri tredecim. Ad calcem additæ sunt variæ lectiones. Editio nitidissima, accuratissima atque emendatissima, in qua nihil omissum, quod ad partes typographicas et emendationem pertinet. Quippe non solum ad impressa melioris notæ exacta fuit, sed collata est etiam cum codicibus manuscriptis bibliothecarum, Regiæ ac San-Genovefanæ, quorum omnium *variantes* copiosissimæ diligentia insuperabili viri cujusdam docti *L. St. Rondet*, cujus eximias in hoc genere virtutes in præfamine debita laude prosequitur typographus, excerptæ ad calcem exstant. Interspersæ etiam sunt notulæ quædam; addita *librorum et capitum summaria* summa cura confecta, ut et ab initio *Augustinianæ Annales*, *sive Compendiosa D. Augustini Vita cum suis annorum notis*. Idem typographus pollicitus erat, se, si lectores huic ejus suscepto et specimini faverent, ad alia Patrum Latinorum scripta minora simili nitore ac castigatione foras danda perrecturum : quod ejus promissum successum habuerit, necne, ignoro. Codicum vero, qui hoc loco usum præstiterunt, elenchum infra dabimus.

Versiones

Exstant *Italicæ*, *Hispanicæ*, *Lusitanicæ*, *Gallicæ*, *Anglicæ*, *Germanicæ*. Nec vero mirabitur quispiam viri tam eximie, ne dicam tanta adoratione culti vitam ab ipso tam insigni arte ingenioque superante perscriptam a multis cum voluptate esse lectitatam. Immo summis etiam per proxima abhinc tempora viris adeo placuit sancti doctoris institutum, ut imitari non indignum ducerent, id quod Petrarcha, Huetius, et nuperrime, qui nomen etiam traduxit, Russavius, quisque pro ingenio suo, modo pressius, modo ex longinquo Augustinum secuti, effecerunt. Singulas ergo ordine indicato enumerabimus.

Italicæ. — 1561. *In Venetia*, *presso Bolognino Zaltieri*, *in*-4°. « Le divote Confessioni del Divino Padre S. Agostino tradote (*sic*) per l'eccellente medico M. *Vincenzo Buondi*. » Cf. *Cat. Bibl. Crevennæ noviss.*

1595. *Roma*, *nella tipografia Medicea*, *appresso Giacomo Luna*, *in*-4°. « Confessione di S. Agostino tradotti di Latino in Italiano per il S. *Giulio Mazzini* nobile Bresciano. Ed con alcune annotazioni dal medesimo illustrati cosi nelle margini, come nel fine de' Capitoli, etc. » *Cat. Bibl. Casanat.* et *Crevennæ noviss.*

1620. *Milano*, *per Gio Batt. Bidelli*, *in*-4°. « I tredici libri, etc., » ejusdem versionis. Cf. *Bibl. degli Aut. volg.* sæpius a nobis laudata.

1760. *In Venezia*, *appresso Marzellino Piotto*, *in*-4°. « Delle Confessioni di Sant' Aur. Agostino Vesc. di Bona, libri tredeci da copiosi Commentarj illustrati e dalle censure degli aversari difesi : e volgarizzati del P. *Giangiuseppe da S. Anna*, Carmelitano scalzo della provincia di Venezia. » Immensa notarum ex omni Commentatorum populo colluvies. Imprimis Coloniensem interpretem Henr. Wagnereck studiose excerpsit.

Philippus Alegambius ex S. I. in *Bibl. SS. Soc. Jesu* novissime Romæ 1676, a *Nathanaele Solvello*, edita p. 830, in recensu librorum tacitis auctorum nominibus a commilitonibus S. I. editis notat etiam *Confessiones Augustini Italice redditas*, auctore *Jacobo Fuligato*, idque transcripserunt Hendreichius in Pandectas Brandeb. et Colonienses in M. Bibliothecam Ecclesiasticam; sed neuter illam vidit, neque ego quidem ejusmodi versionem, quæ intra annos 1624-1653 prodire debuisset, uspiam memoratam inveni.

Hispanicam versionem Confessionum Meditationum,

Soliloquiorum et Manualis D. Augustini curavit *Petrus Ribadeneira* Toletanus ex S. I. Matriti 1598, II tomis, quæ repetita est in *Operibus ejusdem* Matriti 1604 in-fol. editis, part. III, p. 633 sqq. Hendreich in Pand. Brandeb. Hispanicam commemorat *Bruxellis* 1674, in-24. Sed illius auctoritatem parvi pendendam esse crebro usu edoctus sum.

Lusitanice convertit *Sebast. Toscano* sive *Tuscanus* eremita Augustinianus Portuensis, cujus versionis duas editiones *Antuerpiæ* 1555, et *Coloniæ* 1556, prodidit *Nic. Anton.* in *Bibl. Hisp.* T. II, p. 186. Hendreich l. l. perperam tamquam Hispanicam citat.

Gallicæ. — *Primam* laudant Colonienses *Parisiensem* 1609, *in*-8°, cum Annotat. *Hernequinii.* Hanc subsecuta est versio *Renati Ceriserii* (*René de Ceriziers*) ex S. I. quam *Lugduni* 1649, *in*-12, et 1650, *in*-24, prodiisse iidem referunt. Nos recentiorem deinde ostendemus. Successerunt *Arnaldus Andilliacensis* eodem a. 1649, et novissimus *Duboisius,* qui absque codicum mss. subsidio sola ingenii sagacitate et eruditione accurataque sententiarum Augustini cognitione fretus, plurima feliciter correxisse dicitur. Utriusque opera frequentissime typis est descripta, ex quibus ea, quæ nobis disquirentibus se obtulerunt, jam enumerabimus.

1649. *Paris, chez veuve Jean Camusat, in*-12. « Les Confessions de S. Augustin, traduites en françois par *Robert Arnauld d'Andilly.* » Eædem repetitæ apud eosdem bibliopolas a. 1651.

1659. *Paris, chez Pierre le Petit*, *in*-8°. « Les Confessions de S. Augustin, traduites en françois par *Robert Arnaud* d'*Andilly*, septième édition avec le latin à côté, reveu et corrigé sur douze anciens mss., et des notes à la fin, où l'on rend raison des principales corrections par Antoine Arnauld, docteur de Sorbonne. » Eamdem ab eodem typographo a. 1656, in-12. excusam laudat *Cat. Bibl. Casanat. Hendreichius* quoque repetitiones annorum 1653, 1660 et 1665, notat.

1675. *A Paris, chez Pierre le Petit*, *in*-8°. « Les Confessions de S. Augustin traduites en françois par *Arnaud d'Andilly*, nouv. éd. » *Hendreichius* in *Pand. Brandeb.* commemorat versionem factam *par les Messieurs de Port-Royal*, et impressam hoc anno Bruxellis in-12. Editiones item a. 1671 Parisiis in-12, nec non Bruxellis 1691 in-8°, factas se vidisse testantur Colonienses, p. 734, n. 68.

1688. *Paris, chez Jean Bapt. Coignard*, *in*-4°. « Les Confessions de S. Augustin, traduction nouvelle sur l'édition latine des PP. Bénédictins, avec des notes et des nouveaux sommaires des chapitres par *Philippe Goibaud du Bois.* » Prima lucem vidit a. 1686. Eadem vero apud eosdem bibliopolas repetita a. 1700 et 1716

1690. *Bruxelles*, *chez François Foppens*, *in*-8°. « La Conversion de S. Augustin décrite par lui-même » (liber VIII et IX Confessionum).

1703. *Paris*, *chez Charl. Robustel*, *in*-12. « Les Confessions de S. Augustin abrégées, où l'on n'a mis que ce qui est le plus touchant et le plus à la portée de tout le monde, traduction nouvelle par *Simon Michel Treuvé.* »

1709. *Paris, chez Nic. le Gras*, *in*-12. « Les Confessions de S. Augustin, traduites en françois par le *P. René de Ceriziers.* »

1719. *Paris, chez Phil. Nic. Lottin*, *in*-12. « Les Confessions de S. Augustin abrégées, etc. » Vid. ad a. 1703. Sed nomen interpretis abest. *Journal des Sçav., mai* 1719, *Bibl. Colon.*

1722. *Paris*, *chez Jean Bapt. Coignard*, *in*-12. Repetitio superioris quartæ editionis versionis Duboisianæ.

1740. *Paris*, *in*-8°. Iidem libri per *Arn. d'Andilly.*

1743. *Paris, chez P. G. le Mercier*, *in*-8°. « Les Confessions de S. Augustin traduites en françois sur l'édition latine des PP. Bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur, avec des notes et des nouveaux sommaires des chapitres par M. *Du Bois, de l'Acad. Franç.* Nouv. éd. »

Anglica. — 1650. *London*, *in*-12. « Saint Augustines confessions translated and with some marginal notes illustrated : by *William Wats* : ou Confessions de S. Augustin, traduites en anglois, avec des notes par Guil. Wats. » *Cat. Bibl. Reg.* — Eamdem versionem jam a. 1631 Londini octonis editam prodidit. *Cat. Bibl. Bold.*

Germanica. — 1673. *Cölln*, *b. Willh. Friessen*, *in*-12. « Des heyligen und Hocherleuchten Vatters Augustini Bischoffs zu Hippon und furtrefflichen Kirchenlehrers Dreyzehn Bucher der Bekandtnüssen. » Titulum justo verbosiorem, quantum licuit, contraximus.

Codices, qui in novissima eaque elegantissima Parisiensi horum librorum descriptione sunt adhibiti.

Codices Regii : I, num. 1807, *Colbertinus.* Libros XIII integros complectitur, sed ultimus cæteros præcedit. Tribuitur sæc. XIII. — II, num. 1911. Libri XIII integri. Tribuitur sæc. IX. — III, num. 1912. Libri XIII integri. Tribuitur sæc. IX. — IV, num. 1913, *Colbertinus*, complectens libros XIII, sed deficientibus foliis a libro VII, cap. 6, n. 4, ad librum VIII, cap. 5, n. 5. Tribuitur sæc. IX. — V, num. 1913 A, *Colbertinus.* Libri XIII integri. Tribuitur sæc. IX. — VI, num. 1914, *Colbertinus.* Libri XIII integri. Tribuitur sæc. XI. Hunc integrum legisse se testatur Rondetius. — VII, num. 1915. *Colbertinus.* Libri XIII; sed deficiunt folia priora usque ad Libri I, cap. 16, n. 3. Tribuitur sæc. XII. — VIII, num. 1916, *Colbertinus.* Libri XIII integri. Tribuitur sæc. XIII. — IX, num. 1917. Libri XIII, sed deficientibus foliis aliquot libri IX, a cap. 4. n. 2, ad cap. 9, n. 1. Tribuitur sæc. XIII. — X, num. 1918, *Tellerianus.* Libri XIII integri. Tribuitur sæc. XIII. — XI, num. 1919, *Colbertinus.* Sub titulo *Confessionum* aliud opus est, majorem habens affinitatem cum libro *Meditationum*; sed ab utroque pariter diversum. — Sed cum inserta quædam Confessionum fragmenta in eo re-

perirentur, ex iisdem singularia quædam haurire licuit. Tribuitur sæc. XIV. — XII. num. 1948. Libri tredecim in fine mutili, in cap. 36 libri ultimi. Tribuitur sæc. XIV. — XIII, num. 2375. Libri XIII integri. Tribuitur sæc. XIV. — XIV, num. 2694. Libri XIII, sed ab initio et in fine truncati. Tribuitur sæc. XIII. XV. num. 5296, *Colbertinus*. Fragmentum libri I ab initio usque ad cap. 11, n. 1. Videtur tribuendum sæc. IX.

Codex Genofevanus : — XVI, num. 54. Libri tredecim, sed lacunis quibusdam libro X, XI, XII, XV, et ultimo, affecti. Tribuendus sæc. XIV. Etiam hunc totum legisse affirmat *Rondet*.

S. *Augustini* Confessionum Flosculi resectis rerum difficilium spinis et in sex areolas distributi. Lugduni 1618, in-24, et Coloniæ 1620, in-12. *Coloniens.* et *Heindreich*.

XV. — (38) *De Natura boni liber.*

Gallice versus juxta Benedictinorum editionem insertus est in libro, cui titulus : *La Distinction et la nature du bien et du mal*, etc. Paris, 1704, in-12. Vide *Colonienses*, qui de eodem libro lectores ad sequentem bibliothecæ suæ, sed qui numquam prodiit, tomum remittunt.

XVI. — (41) *Quæstionum Evangelicarum XCVIII, libri duo.*

Insunt in opere *Quæstionum D. Augustini* edito *Lugduni* a. 1497, de quo supra. A *Coloniensibus* affertur hoc loco *Augustinus in Novum Testamentum*, Paris 1619, nec non Gallica ejusdem versio in *Explication de St. Augustin et des autres Pères Latins sur le Nouveau Testament*. Paris 1675, in-8° nec non alia, modo recte mentem eorum ceperim, versio gallica edita *Lugduni apud Plaignard* 1694, in-8. IV voll.

XVII. — (43) *De Catechizandis rudibus.*

1678. *Paris, chez André Pralard*, in-12. « Les livres de S. Augustin, de la manière d'enseigner les principes de la religion chrétienne à ceux qui n'en sont pas encore instruits; de la vertu de continence et de tempérance; de la patience et contre le mensonge : traduits en françois. »

XVIII. —(44) *De Trinitate libri quindecim.*

1489. *Mediolani, per Leon Pachel, in-fol.* S. Augustini libri XV de SS. Trinitate. In fine : *Mediolani impressus per magistrum Leonardum Pachel. Anno a nativitate domini nostri Jesu Christi milesimo quadringentesimo octuagesimo nono septimo Kalendas junii.*

Excusi sunt hi libri una cum Hilario de Trinitate unoque plerumque volumine inclusi occurrunt. Cf. T. 1, p. 279. Aversa nempe ultimi ejus voluminis, quod Hilarium complectitur, pagina registrum chartarum utriusque operis præbet. Impressa vero sunt charactere Gothico minusculo duabus columnis in charta nitida ac firma. Initiales litteræ parvæ. Paginarum foliorumve notæ desunt. Describit Braunius l. l. T. II, p. 187.

1489. *Basil., per Jo. Amerbach., in-fol.* Augustinus de Trinitate. In fine libri XV : *Aurelii Augustini de Trinitate liber explicitus est. Anno domini MCCCC LXXXIX*. Sequitur proxime *tabula* in libros præcedentes, in cujus calce decem disticha, quorum initium :

Æquora si penetrat Cyclops, etc.

Postremum ita sonat :

Numine sancte tuo pater o tueare Joannem
De Amerbach; presens qui tibi pressit opus.

Charactere Gothico binis columnis impressum est, ut pleraque Amerbachii. Plerumque una cum libris de Civitate Dei per eumdem h. a. impressis compactum cernitur.

1490. *Basil., per Jo. Amerbach., in-fol.* Augustinus de Trinitate. Concordant omnia cum præcedente accuratissime. Character luculentior et æqualior. Commemorant eamdem *Denis Garell. Bibl.* p. 135, et *Gemeiner Regensb. Stadtbibl.* p. 197, *Gesner Lübeck. Stadtbibl.*, p. 51. Uberius descripsit *Masch Beytrr. z. Gesch. merkw. Bb.* St. II, p. 73 sq.

1494. *S. loco, in-fol.* Augustinus de Trinitate. Editionem Amerbachianam refert, sed versus in fine tabulæ desunt. Nisi me fallit judicium Friburgi, hi libri excusi sunt per eosdem typographos, qui hoc anno quoque opus *de Civitate Dei* dederunt.

Sine anno, et loco, in-fol. « Augustinus de Trinitate. » Incipit statim a *Sententia B. Augustini de libro Retractationum*. In fine : *Aur. Augustini episcopi liber de Trinitate finit feliciter*. Volumen charactere gothico magno admodum eleganti ac nitido, lineis late, æqualiter tamen distantibus impressum est. Charta candida ac densa, folia maximi moduli sunt, columnæ binæ, margines lati. Absunt omnes signaturæ ac numeri.

Sine anno, loco et typographo, in-fol. max. B. Augustini de Trinitate liber (libri XV). In fine : *Aurelii Augustini episcopi liber de Trinitate finit feliciter.* Vetustissimi hujus juxta quam rarissimi libri descriptionibus, quas primus omnium *Denisius* in *Bibl. Garell.* p. 37, et post eum *Seemillerus in Incunabb. typ. Ingolst.* Fasc. I, p. 34, harum deliciarum amatoribus obtulerunt, adeo satisfactum cognoscendi eorum studio vidimus, ut quid a nobis addi ultra posset, quantumvis curiosa comparatione vix inveniremus. Constat autem volumen hoc foliis 105 maximi moduli, impressum paginis sectis, lineis 47 quas margines amplissimi et lata interstitia condecorant. Chartæ densæ sunt, sed paulo crudiores, nec candidæ satis. Character Gothicus grandis et aliquanto pinguior. Desunt numeri, signaturæ, custodes, item litteræ initiales librorum et capitum, quas quidem nostrum exemplar minio habet appictas. Capita tamen unius aut duarum linearum spatiis inter se distant, eorumque argumenta ante libri cujusque initium summatim indicantur. Incipit totum a *Sentencia beati augustini de libro retractionum* (sic), quam *Epistola augustini aurelii yponēsis episcopi ad aurelium episcopum cartaginensis ecclesie*, mox, *capitulis* præmissis, ipsius libri primi initium sequitur. Exemplo, quod celeb. Denisius describit, coævi cujusdam manus apposuerat annum 1471 : illud vero, quod See-

millerus manibus versavit anno 1478. Doctor Georgius Fingel. prof. theol. Ingolst. octo florenis comparaverat. Cæterum plures lectiones ab editione Benedictina et Antuerpiensi discrepantes hanc editionem exhibere Denisius significavit et exemplis quibusdam additis comprobavit, nec non proœmiorum ratione et distributione capitum differre utramque observavit, quod, quoniam omnes hactenus bibliographos fugerit, non negligendum est. Cf. *Braun. Not. H. Lit.* p. 82.

Sine anno. Venetiis, per Paganinum de Paganinis, in-4°. S. Augustini de Trinitate libri XV, adjectis ejusdem argumenti libris Hilarii. Cf. T. I, p. 280.

SÆC. XVI. — 1515. *Basil., per Jo. Ad. de Langendorff; in-fol.* « D. Aug. Hipp. ep. de summa Trinitate *que deus* (sic) : *Ad Aurelium*, Carthaginiensem episcopum : *Libri quindecim :* opus prorsus divinum : *et cui laus omnis inferior*, ubi perversa hæreticorum *dogmata :* disputationibus doctissimis *confutans* profunda mysteria *inattingibilis divinitatis* mira ingenii claritate aperuit. Cui *Theologice veritates* illuminati *doctoris Francisci Maronis* aptissime connectuntur. » Juxta insigne typographi : *Anno M.D.XV.* Infra *Directorium.* Vide ed. librorum *de Civitate Dei* per eumdem typographum, ubi quæ dicta sunt, de hac etiam dicta putes. In subscriptione notatus annus *M.D.XIIII. Calendæ Juniæ.* In aversa tituli pagina brevis Jo. Amerbachii ad lectorem præfatio exstat, sed quæ solas librorum Augustini laudes tractat.

1520. *Lugdun., ære et impen. Jo. Koburger; arte tamen ac cura Jac. Saccon; in-fol.* S. Augustini de Trinitate libri XV, quibus theologicæ veritates illuminati doctoris Francisci Maronis connectuntur. Una cum libris Augustini de Civitate Dei plerumque circumferri solent. *Cat. Bibl. Casanat.* T. I, pag. 342.

Versiones.

Græce convertisse dicitur hos libros Maximus Planudes, cujus *capita nonnulla*, quæ probant Sp. S. etiam ex Filio procedere, exstant inter *Opuscula Aurea theologica quorumdam* (sequiorum) *Græcorum* de Process. Sp. S. collecta a *P. Arcudio*, edita *Romæ typis S. C. de propag. fide, in-4°*, a pag. 187. Eadem jam a. 1630 ibidem edita esse, quin etiam multo prius 1578 Basileæ *in-8°* Gr. lat. per *Jo. Leunclavium* fuisse publicata ex *Whartoni ad Caveum* Supplementis, monent Colonienses. Sed Leunclavii opus dubito an huc trahi possit, quod aliunde memoria teneo ibidem capita aliquot de Trinitate ex libro *de veræ vitæ cognitione* exstare, quæ ab Arcudio pariter in opus laudatum p. 672 relata sunt.

De *Gallica* versione, cujus *Crucius Cenomanensis* meminit, recte statuunt Colonienses, libros de Trinitate cum libris de Civitate Dei, ad quos versio ista spectat, ab eo esse confusos.

XIX. — (45) *De Consensu quatuor Evangelistarum libri quatuor.*

Sine anno, loco et typogr., in-fol. De Consensu quatuor Evangelistarum. Volumen charactere Gothico admodum luculento et æquali, in charta candida A et densa, binis columnis amplo spatio secretis impressum, quod in duplo servat bibliotheca Regia Academiæ nostræ, haud dubie Italiam patriam agnoscit. Incipit ab ipsius Augustini super hoc opere in libris Retractationum testimonio, quod statim libri primi initium subsequitur. Secundo autem, tertio et quarto libro præmittuntur *capitula*, id est summaria cujusvis capitis. In fine : *Explicit feliciter liber quartus Aurelii Augustini yponiensis episcopi De consensu sanctorum quattuor Evangelistarum. Deo gratias.* Plagulas quaternas numerat a-l. Aliæ notæ desunt. Litteris initialibus spatium plane vacuum est relictum.

1473. *Lavingæ absque typogr. indicio, in-fol. Liber beati yponensis episcopi Augustini de Consensu Evangelistarum in quatuor libros incipit feliciter.* Sic in B ipsa libri fronte legitur. In fine : *Liber. Beati. Augustini. Yponensis episcopi de Consensu Evangelistarum. explicit feliciter. In civitate. Laugingen. Impressus. Anno a partu Virginis salutifero. Millesimo. quadringentesimo septuagesimo tercio. Pridie. Idus. Aprilis.* Constat hæc editio foliis 105 litteris rotundis ac nitidis impressum, absque custodibus, numeris, signaturis, litteris initialibus ac titulis. Descripsit cl. *Braun* in *Not. H. Lit.* (1788), p. 154. Rarissimam esse complures testati sunt bibliographi, quos etiam Braunius laudat.

1538. *Paris, in-12.* D. Aur. Augustinus de Consensu Evangelistarum. *Mus. Britt.*

1539. *Coloniæ, ex off. Heron. Alopecii, in-8°.* D. Aur. Aug. de Consensu Evangelistarum libri quatuor. C *Catal. Bunav.*

Versio.

Gallicam hujus operis *versionem* Lugd. 1526, *in-8°.* memorat *Jac. le Long* in *Bibl. Sacr.* p. 619. *Colon.*

XX. — (52) *De S. Virginitate*

1562. *Romæ, ap. Paul. Manutium* .... S. Augustini liber de S. Virginitate. Exst. inter Opuscula SS. DD. Ambrosii, Hieronymi et Augustini de Virginitate.

Versiones.

1638. *Paris, chez Jean Camusat, in-8°.* « De la sainte virginité, discours traduit de S. Augustin, avec des remarques pour la clarté de la doctrine par *Claude Seguenot* » (cujus sub nomine latuisse ferunt *Joannem du Vergier de Hauranne*, abbatem *San-*D *Cyranum*). Pertinet ad hunc librum : *Censura S. Facultatis theologicæ Parisiensis, lata in librum, qui inscribitur : De la sainte virginité,* etc. *Paris, apud Adrian. Tapuinort*, 1638, *in-4°* Cf. *Bibl. Jansen.* p. 198, a. 1722.

Huc etiam referas :

1680. *Paris, chez Helie Josset; in-12°.* « Traitez de morale de S. Augustin, pour tous les états, qui composent le corps de l'Eglise, sçavoir, 1° de la Ste virginité, pour les vierges; 2° du bien de la viduité; 3° de la manière dont on doit prier Dieu pour les veuves; 4° du bien de mariage; 5° du mariage et de la concupisence : traduits en françois par *M. Jean Hamon.* »

XXI. — (55) *De Unitate Ecclesiæ.*

1602. *Moguntiæ* ... S. Augustini liber seu Epistola de Unitate Ecclesiæ contra Petiliani Donat. Epistolam, argumentis, notis atque analysi illustrata, studio *Justi Calvini*. Exstat in ejusdem *Præscriptionum adversus Hærett. Tractt.* a *pag.* 249. In *Cat. Bibl. Bodl.* idem liber præfixo a. 1605 laudatur, ut semel jam a nobis monitum.

1657. *Helmstadii ex typogr. Calixt. in*-8°. SS. Cypriani et Augustini de unitate Ecclesiæ tractatus. Accedit *Georgii Calixti*, S. theol. doct. et in Acad. Julia prof. primarii, in eorumdem librorum lectionem *Introductionis* fragmentum, edente *Frid. Ulrico Calixto, Georgii filio.* »

1690. *Ultrajecti apud viduam Guil. Clerck, in*-4°. Aurelii Augustini, episcopi Hipponensis, liber de Unitate Ecclesiæ contra Donatistas. Exst. cum Commentariis uberrimis et utilissimis in *Melchioris Leydeckeri Historia illustrata Ecclesiæ Africanæ*, cujus totum pene tomum secundum constituit inscriptum : *Tomus secundus* ad *Librum Augustini de Unitate Ecclesiæ contra Donatistas, de Principiis Ecclesiæ Africanæ, illiusque fide in Articulis de Capite Christo et Ecclesia, de Unitate et Schismate, plurimisque Religionis Christianæ capitibus agit.*

Versio.

Gallice vertit notulasque ad difficiliorum locorum intelligentiam aspersit *Jac. Tigeou*, Andegavensis, theol. doctor et canonicus Ecclesiæ cathedralis Metensis, quæ illius versio prodiit *Rhemis* 1567, in-8°, sub tit. : *Epistre ou le Livre de S. Augustin de l'Unité de l'Eglise, contre Petilien, evesque Donatiste, avec certaines observations pour entendre les lieux plus difficiles; imprimé à Reims par Jean de Foigny.* Cf. *Duverdier* ed. *de Juvigny.* T. IV, p. 314.

XXII. — (67) *De Spiritu et Littera liber.*

Sæc. XV.—*Sine anno, loco et typogr., in*-4°. S. Augustini liber de Spiritu et Littera. Adjectus est *Tractatus* anonymi *de periculis, quæ contingunt circa Sacramentum Eucharistiæ, cui annexa est resolutio quæstionis : utrum suffragia facta pro multis æqualiter prosint singulis ?* Exhibet cl. *Seemiller* fasc. I, p. 191. Totum volumen foliis 38 conficitur, exscriptum charactere Gothico, quem alius comparatione ibidem propius declaravit. Lineæ 28 paginam faciunt. Numeri, signaturæ, custodes, initiales litteræ et tituli desunt, nisi quod ab initio legitur : *Incipit prologus beati Augustini episcopi in libro* (sic) *de Spiritu et Littera :* et in fine libri, qui in primam paginam folii 35 incidit : *Explicit liber Beati Augustini episcopi de spiritu et littera.*

Sæc. XVI.—1524. *Norimbergæ...* D. Aur. Augustini de Spiritu et Littera liber unus. Laudant *Colonienses.*

1527. *Coloniæ, apud Heronem Alopecium; in*-8. D. Aur. Augustini de Spiritu et Littera liber unus. Eamdem editionem sub anno 1528 profert *Ossinger* in *Bibl. Augustin.*

1538. *Parisiis, apud Joan. Roigny ; in*-16. Idem liber. *Ossinger.*

— *Parisiis, apud Anton. Augarellum, sub intersignio D. Jacobi, via ad S. Jacobum.* ... S. Aur. Augustini de Spiritu et Littera liber unus una cum epistola ad Sixtum presbyterum adversus Pelagianorum argumenta.

1542. *Parisiis... in*-8°. Idem liber. Vidisse se testatur auctor Coloniensis.

1545. *Wittembergæ, impressit Josephus Klug, in* 8°. Augustini, *Hipponenensis* (*sic*) episcopi, liber de Spiritu et Littera. Cum præfatione et præmonitione lectoris. Nescio an fallitur *Hendreichius* in *Pand. Brandeb.* p. 341, editionem Vitebergensem a. 1548 laudans.

1568. *Antuerpiæ*, in-16. S. Aur. Aug. de Spiritu et Littera ad Marcellinum liber unus. Ejusdem de natura et gratia. Item de fide et operibus. *Colonienses* ex *Lipenio* et *Becmanni Cat. Bibl. Francof.* p. 35, quibus adde *Hendreichium l. l.*

Sæc. XVIII. — 1767. *Lipsiæ, apud Jo. Frid. Witzleben ;* in-8°. Aur. Augustini, Hip. ep. de Spiritu et Littera ad Marcellinum liber unus e recensione Benedictinorum e Congreg. S. Mauri, varietate lectionum animadversionibusque brevibus illustratus ab *Jo. Christ. Beniam. Teegio.* S. S. Theol. Cult. —In præfatione pauca de occasione libelli hujus itemque de editionibus ac recensionibus ejus monentur, ubi etiam ad aliorum librorum singulatim editorum mentionem decurrit. Inscripsit Erdm. Rudolpho Fischero, theologo Coburgensi.

1770. *Lipsiæ, apud Joh. Frid. Langenhemium ; in*-8°. Aur. Aug.... de Sp. et Litteris ad M. liber unus.... Iterum edidit rel. *Jo. Christ. Beniam. Teegius.* Scholæ Sangerh. Col. III. Correctiorem sese profitetur altera editio, aucta insuper indice rerum memorabilium.

Versiones.

Italica. — 1543. *Venezia, per Comin da Trino ; in*-8°. « Opera utilissima del B. Agostino V. I. *de Spiritu et Littera* chiamata, al B. Marcellino, novamente di latino in volgare tradotta. »

Gallicæ. —1547. *Lyon, par Jean Pitier, in*-16. « Le livre de l'Esprit et de la Lettre de S. Augustin, traduit par *Jacques Le Conte.* » Cf. *Duverdier* ed. nova, T. IV, p. 274.

1551. *Paris, de l'Imprimerie de Mich. Voscan ; in*-4°. « Opuscule de S. Augustin, évêque de Hyppone en Afrique, de l'Esprit et de la Lettre, traduit par *Valentin du Caunoy.* » *Maitt.* part. II, T. III, p. 598. *Duverdier* ed. nova, T. IV, p. 439.

1700. *Paris, chez Jean-Bapt. Coignard ; in* - 12. « Le Livre de S. Augustin de l'Esprit et de la Lettre, traduit en françois sur l'édition des PP. Bénédictins, par *Philippe Goibaud du Bois.* »

XXIII. — (68) *De Fide et Operibus, liber unus.*

1473. *Coloniæ.... in*-4°. B. Augustini liber de Fide et Operibus. *Cat. Bibl. Boldei.*

1523. *Argentorati, ex officina litteraria ingeniosi viri Jo. Grieninger, in*-4°. Divi Augustini libellus aureus de Fide et Operibus. Exstat cum *Ysidoro de sectis et nominibus hæreticorum*, item Hieronymi *libro de*

Perp. Virg. Mariæ et *Epistola ejus contra Vigilantium* junctim editi ab *Hier. Gebwiler*, cathedralis ædis Arg. Litterarii Ludimagistro. Fol. v-xxvi.

— *Augustæ Vindelic.*, *in*-8°. D. Aur. Aug. liber de Fide et Operibus *M. Bibl. Eccl. Col.* p. 737.

1528. *Coloniæ. Excudebat Eucharius Cervicornius ; in*-8°. D. Aur. Augustini de Fide et Operibus liber unus. » Occurrit subinde compactus cum libro ejusdem *de Natura et Gratia* ex eadem officina.

1534. *Paris, apud Joannem Roigny*, *in*-16. D. Aug. liber de Fide et Operibus. *Maitt.* T. II, p. II, p. 799, ed. 2.

1539. *Lipsiæ*, *in*-8°. B. Aur. Aug. liber de Fide et Operibus cum præfatione *Georgii Wicelii*. Cf. *Becmanni Cat. Bibl. Francof.* p. 55. Unde jam laudarunt *Hendreichius* et *Colonienses*.

1552. *Coloniæ, apud Petrum Horst ; in*-8°. Idem liber cum *Enchiridio* ejusdem vide suo loco.

1568. *Antuerpiæ*, *in*-8°. Idem liber laudantibus *Coloniensibus* l. l.

1652. *Francof. ad M. et Rintelii*, *in*-8°. S. Aur. Augustini... liber de Fide et Operibus. Edente *Joan. Hennichio*. Cum dissertatione ejusdem argumenti eodem auctore. *Hendreich. in Pand. Brandeb.*, p. 542.

Versiones.

1545. *Venezia, per Comin da Trino*, *in*-8°. « Il libro del B. Agostino V. I. della Fede e dell'opere, di latino in volgare novamente tradotto. »

XXIV. — (72) *De Natura et Gratia.*

1524. *Norimbergæ*, *in*-8°. D. Aur. Augustini de Natura et Gratia liber unus. Notatur a *Coloniensibus*.

1528. *Eucharius Cervicornius excudebat*. In fine : *Apud S. Coloniam impensa M. Godefridi Hyttorpii, civis Agrippinensis celeberrimi*, *in*-8°. D. Aur. Aug. de Natura et Gratia liber unus. Præfatus est paucis verbis *Jo. Petreius*.

1568. *Antuerpiæ, ap. Gymnicum*, *in*-8°. « D. Aur. Aug. liber de Natura et Gratia. » *M. Bibl. Eccl. Col.* p. 737, quæ si vera prodidit, accenseri debet hæc editio rarissimis, paucis nimirum libris iis, quos Antuerpiæ Joannis Gymnici celebris quondam typographi Coloniensis impensis impressi sunt. Sic enim statuere malim, quam cum Maettario Gymnicum ipsum Antuerpia Coloniam migrantem facere, cum ex Annalibus etiam constet, eum jam anno 1535 Coloniæ prelum exercuisse, adeoque non post annum 1540, demum, cujus anni editionem Antuerpiensem Maettarius commemorat, domicilium ibi figere potuit.

Versio.

1545. *Venezia per Comin da Trino*, *in*-8°. « Il libro del B. Agostino vescovo Ippon., di Natura e Grazia, contra Pelag.; di latino in volg. novamente tradotto. »

XXV. — (74) *De Civitate Dei Libri XXII.*

SÆC. XV. — 1467. *E Monasterio Sublacensi f. max.* S. Aur. Augustini de Civitate Dei libri XXII. In calce : AURELII AUGUSTINI, *Doctoris egregii atque episcopi Ypponensis de Civitate Dei liber vicesimussecundus explicit contra paganos. Sub anno a nativitate Domini M.CCCCLXVII. Pontificatu* PAULI *papæ secundi anno ejus tertio. Tertio regnante Romanorum imperatore* FRIDERICO. *Indictione XV, die vero duodecima mensis Junii. Deo gratias. GOD AL.* — Impresserunt Conradus Sw. et Arnoldus Pannartz juvante haud dubie viro aliquo solerti, cujus nomen in litteris *GOD AL.* insidere tam facile sibi omnes persuadent, quam operam in explicandis eorum mysteriis perdunt (a). Paginæ in duas columnas linearum 44 impressæ sunt, quas ampli margines ambiunt. Præcedunt XII rubricarum folia. Cf. *Audiffr.* p. 6. Recensent etiam *Debure Bibliogr. instr.* T. I, p. 245. Exstabat in *Bibl. Ducis de la Valière.*

1468. *Romæ in domo Petri de Max.*; *in-fol. max.* S. Augustini de Civ. Dei libri XXII. In calce : *Hoc Conradus opus*, etc. *In domo Petri de Maximo. M.CCCC.LXVIII.* « Hujus editionis character, mea quidem sententia, nitidior est, quam in Lactantio ejusdem anni. Sed textus inquinatior est et mendis scatet fœdissimis. Præcedunt XIV folia rubricarum. » Cf. *Debure Bibl. instr.*, *Cat. Bibl. Smithianæ* (Venet. 1755, *in*-4°), p. 27, et *Bibl. Pinell.* T. I, p. 86.

1470. *Romæ, apud eosdem ; in-fol. max.* S. Augustini de Civ. D. libri XXII. *In calce : Aspicis illustris.*, etc. Audiffredus diligenti trium editionum Romanarum inter se comparatione citra omnem dubitationem posuit, diversas invicem esse atque singulatim iteratas. Atque hæc, tertia etiam præcedente, emendatior est et pleraque vitia ejus abstersit. Exstabat in *Bibl. Pinell.*

—*Venetiis, per Jo. de Spira et Vindelinum fratrem ; in-fol.* Augustini libri XXII de Civitate Dei. In fine :

Qui docuit Venetos exscribi posse Joannes,
Mense fere trino centena volumina Plini,
Et totidem magni Ciceronis Spira libellos,
Ceperat Aureli, subita sed morte peremptus,
Non potuit cœptum Venetis finire volumen,
Vindelinus adest ejusdem Frater et arte
Non minor Hadricaque morabitur urbe.
M.CCCC.LXX.

Præcedit rubicorum tabula XIV foliis. « *Debure Bibliogr. instr. Biblioth. Smithiana*, *Cat. Bibl. Bunav.* Laudant eamdem *Cat. Bibl. Reg.* et *Bibl. Pinell.* »

1473. *Moguntiæ, per Petr. Schoeffer de Gernsheim*; *in-fol. II vol.* B. Aur. Aug. libri XXII de Civitate Dei cum *Thomæ Valois* et *Nic. Triveth* commentariis. In fine rubris characteribus : *Igitur Aurelii Augustini*, etc. (cf. edit. Hieronymianam ib. a. 1470 per eumd. typogr. excusam), *consummatum per Petrum Schoiffer de Gernzheim, anno Domini M.CCCC.LXXiij. die V. mensis Septembris presidibus ecclesie katolice Sixto tercio pontifice Summo, sedi Aut. Moguntine Adolfo secundo presule magnifico tenente autem ac gubernante Christianismi monarchia imperatore serenissimo Frederico tercio Cesare semper Augusto.* Incipit a tabula capitum libri primi, quæ una cum ex-

(a) Lairius *Gratias Omnipotenti Deo a Laudembachio* interpretatur. Sed huic omnino obstare videntur verba *Deo gratias*, ut recte etiam Audiffredus monuit. Probabilior *Petri Scriverii* sententia, *Godeschalci* seu *Godofredi Alemanni* nomen substituentis, videri possit.

cerpto ex libris Retractationum uno folio comprehenditur. Tum sequitur ipsum Augustini opus totum intra hoc primum vol. absolutum inque fine legitur : *Finito libro sit laus et gloria Christo*. Deinde minio impressum : *Textus sancti Augustini de Civitate Dei, Maguntiæ impressus, explicit feliciter, anno LXXiij*. Alterum volumen complectitur commentaria supra laudata cum indice alphabetico. Ad utramque voluminis calcem finita subscriptione, more consueto, insignia typographi minio impressa cernuntur. *Debure Bibliogr. instr. Seemiller* fasc. I, pag. 49, *Braun Not. H. Lit.* (1788), p. 159.

Auctores vero horum Commentariorum, quæ prima vice hic excusa sunt, Angli uterque fuerunt et de Prædicatorum ordine ambo. *Nicolaus Treveth* seu *Trivet*, vel etiam *Traveth*, origine Nortwicensis erat, natus circa annum 1258, vitaque functus a. 1328. Commentatus est in omnes libros XXII : *Thomas Walleis* vero seu *Valiensis*, aliis *Gualois* vel corrupte *Valois*, haud dubie quod ex principatu Wallia oriundus esset, theologiæ doctor Oxoniensis, diem suum obiit a. 1340, scripsitque Expositionem in decem primos libros e XXII de Civitate Dei, quæ finitur in libro x, cap. 29. Utriusque operam magni olim factam esse testantur innumera mss., quæ adhuc in bibliothecis Parisiensibus potissimum supersunt exempla, de quibus vid. *Echard* in SS. Ord. Præd. tom. II, pag. 561 et 597. Creditum est aliquando, Trevethum et Thomam conjuncto studio istas lucubrationes composuisse, falso tamen. Nam ista conjunctio, quemadmodum etiam in hac prima editione obtinet, notariis debetur et omnibus codicibus mss. est solemnis. Nicolai autem Trevethi expositio in X priores libros numquam prodiit atque hoc casu fortasse in perpetuum luci subtracta est. Cf. præter laudatum Echardum locupletissimum in his auctorem, Fabric. Bibl. Med. et Inf. Lat.

1474. *Romæ, ap. Udalr. Gallum.; in-fol. max.* S. Augustini de Civitate Dei libri XXII. In calce : *Presens Aurelii Augustini Hipponeñ Epi de Civitate Dei preclarum opus : Alma in urbe Roma totius mundi regina et dignissima imperatrice : que sicut ceteris urbibus dignitate preest : ita ingeniosis viris est referta : non attramento plumali calamo neque stilo ereo : sed artificiosa quadam adinventione seu caracterizandi sic effigiatum ad dei laudem industrieque est consummatum. per Udalricum Gallum Almannum et Symonem Nicolai de Luca. Anno Domini M.CCCC.LXXIIII. die vero IIII. mensis Februarii, Pontificatu vero Sixti divinina* (sic) *providentia Pape quarti anno ejus tertio*. Antecedunt rubricarum folia XIII, cum foliis duobus puris. Character non omnino tam luculentus est et magnus ac Romanarum editionum, sed longe contra æqualior.

1475. *Venetiis ap. Nic. Jenson.; in-fol.* S. Augustini de Civitate Dei libri XXII. In fine : *Aurelii Augustini opus de civitate dei feliciter explicit : confectum venetiis ab egregio et diligeñti magistro Nicolao ienson : Petro Mozenicho principe : Anno a nativitate domini milesimo quadringentesimo septuagesimo quinto: sexto nonas octobres*. Impressum est columnis binis; incipit a *tabula capitum* IV folia complectente. *Cat. Bibl. Ducis de la Valière*, II. *Bibl. Smithianæ*. Servabat eamdem olim *Bibl. Pinellii*, itemque una cum sex præcedentibus *Bibl. Crevennæ*. Vid. *Cat. noviss.*

— *Venetiis, per Gabrielem Petri de Tarvisio; in-fol.* Augustini de Civitate Dei libri XXII. In fine : *Aurelii Augustini de Civitate Dei Liber XXII. et ultimus feliciter finit. Impressumque est opus hoc a diligenti Magistro Gabriele Petri de Tarvisio. M.CCCC.LXXV. existente Petro Mocenico Duce Venetiarum. Venetiis. Cat. Bibl. Bud.* T. I, p. 89, ubi merito *rarissimis* libris accensetur. Ex Catalogo vero *Bibl. Ducis de la Valière* discimus, binis columnis volumen esse impressum, præcedere materiarum tabulam XIV foliis, signaturas esse *a*...ad *D* secundi alphabeti. Memoratur etiam in Catalogo Bibl. Bodleianae ed. recent. p. 88, apud *Denis*. in *Bibl. Garell.* T. I, p. 135. Addatur cl. *Reuss* in *Bibl. Tubing.* (1780), p. 69.

1477. *Neapoli, per Matthiam Moravum; in-fol. min.* S. Augustini de Civitate Dei libri XXII. In fine : *Aurelii Augustini de Civitate Dei liber XXII et ultimus feliciter explicit. Impressumque est opus hoc Neapoli a diligenti magistro Matthia Moravo. Anno Christi. M.CCCC.LXXVII. Cat. Bibl. Ducis de la Valière.*

1479. *Basileæ, per Mich. Wenszler; in-fol.* Iidem cum commentariis Thomæ Valois et Nicolai Triveth. In fine charactere rubro impressum : *Igit aurelij augustini ciuitatis orthodoxe sideris p̄fulgidi de ciuitate dei opus praeclarissimum. binis sacre pagine p̄fessoribus eximiis id commentantibus. rubricis tabulaque discretum p̄celsa in urbe Basilica. partium alemanie. quam non solum aeris clementia et fertilitas agri verum etiā imp̄mentium subtilitas reddit famantissimā. ad laudem trinitatis indiuidue ciuitatis dei psidis ingenio et industria Mihahelis Wenzsler. Anno salutis nostre post M. et CCCC.LXXIX. Viij kl. aprilis operose est consummatum*. Subter his insigne typographi minio pariter refulget. Incipit a *Sententia Augustini ex libris Retractationum*, quam statim *tabula* capitum libri primi sequitur, cujusmodi unicuique libro est præfixa. Post textum legitur subscriptio rubro item charactere exarata additoque infra typothetæ insigni : *Textus sancti Augustini de civitate dei Basileu impressus Explicit feliciter, Anno LXXIX*. Adhibiti sunt characteres Gothici luculentæ formæ, in textu majores, in Commentariis, qui pone sequuntur, longe minores. Columnæ binæ, prorsus absunt numeri, signaturæ, custodes, litteræ initiales titulique. *Debure in Cat. Bibl. Ducis de la Valière, Seemiller Incunab. Ingolst.* Fasc. II, p. 36 sq.

1482. *Romæ... in-fol.* Augustinus de Civitate Dei. Hujusce editionis memoria sola perstat apud *Labbeum Nova Bibl. mss.* p. 347. num. 689 ; unde *Maettarius* in forulos suos retulit T. I, p. n. p. 435. *Laerius* laudabat insuper ejusdem libri paginam 354, n. 1029; sed perperam, ut dudum solita acerbitate monuit *Audiffr.* p. 252.

1484. *Lovanii... in-fol.* S. Augustini de Civitate Dei cum Comment. Th. Valois. *Maitt.* T. I, part. II, p. 455, addito *Heidani* testimonio ex *Cat.* p. 6, n. 121, absque uberiore declaratione. Incertum ergo eumdemne typographum, qui a. 1488 prelo eum commisit, an alium auctorem agnoscat.

1486. *Venetiis, per Bonet. Locatellum; in-4°.* B. Augustini libri XXII de Civitate Dei. In fine : *Opus de ciuitate Dei feliciter explicit : confectum Venetiis per Bonetum Locatellum, impendio et sumptibus Octaviani Scoti Modoetiensis. 1486. quinto Idibus Februarii. Cat. libr. rarior. Bibl. Budens.* et *Bibl. Pinell.*

1488. *Tholosæ, per Henricum Mayer Alamanum (die XII Octobris); in-fol. min.* Thomæ Valois et Nicolai Triveth Commentaria in libros S. Augustini de Civitate Dei, una cum complemento fratris Nicolai Cerseth. Cf. *Cat. Bibl. Crevennæ noviss.*

— *Lovanii, per Joannem Westfalensem; in-fol.* Augustini de Civitate Dei l. XXII, cum Comment. Th. Valois et Nic. Triveth. In fine : *Impressum in alma Vniuersitate Louaniensi, quæ Brabantiam haud parvum præ ceteris ornatam reddit, ingenio et industria Ioannis Westfalensis. Anno M.CCCC.LXXXVIII. XIIII. Calendas Octobris. Maittaire* T. I, p. II, p. 493. Apud alios tamen bibliographos mentionem ejus non invenimus, nititurque adeo solius Maettarii fide, ex qua eamdem editionem laudant Colonienses, Ossingerus aliique.

1489. *Venetiis, typis Vincent. Octaviani Scoti; in-fol.* Augustinus de Civitate Dei cum commentariis *Thomæ Valois*, sive *Walleis* et *Nicolai Triveth. Cat. Bibl. Casanat.*; unde suppleri poterit Maettarius T. I, p. II, p. 510.

— *Basil., ap. Jo. Amerbachium; in-fol.* Augustinus de Civitate Dei cum commento. In fine :

Hoc opus exactum divina arte Joannis
Amerbacensis : lector ubique legas
Invenis in textu glosis seu margine mirum :
Quo merito gaudet urbs Basilea decus.

Anno salutiferi virginalis partus octogesimo nono supra millesimum quaterque centesimum idibus Februarii.

Commentarii, sunt *Thomæ Valois* et *Nicolai Triveth*, sacræ paginæ professorum ord. Prædicat. Ac illius quidem notæ in cap. 29 libri x deficiunt : reliqua per Nicolaum Triveth sunt conscripta. A *Nicolao* quoque profecta est tabula seu index. Character est Gothicus, columnæ duæ, sed *Commento* utrinque apposito quatuor plerumque paginam faciunt. In interiore tituli pagina Augustini effigies ligno impressa cum alia figura emblematica, inscriptione et versibus conspicitur. Descripsit eamdem *Braunius Not. H. Litt.* T. II, p. 182.

1490. *Basileæ, ap. Jo. Amerbach.; in-fol.* Editio anni præcedentis accurate iterum expressa, *finita idibus Februariis. Denis Garell. Bibl.* p. 134; *Gemeiner Regensburg. Bibl.* p. 197. Exstabat etiam in Bibl. *Ducis de la Valière. Gessner Lübeck. Bibl.* p. 81. Curiose descripsit *Masch Beytrr. z. Gesch. merkw.* Bb. St. II. p. 73 sq

1494. *Friburgi, in-fol.* Amerbachianæ iteratio. In fine : *Finitum est hoc opus in friburga. Anno incarnationis Dni MCCCCXCIIII.* Exst. etiam in *Cat. Bibl. Bodl.* et *Crevennae noviss.*

Sine anno, loco et typogr.; in-fol. S. Augustini de Civitate Dei l. XXII, cum Commentariis *Thomæ Valois* et *Nic. Triveth.*

Hujus editionis rarissimæ juxta quam antiquissimæ notitiam suppeditant cl. *Morellus in Bibl. Pin.* T. I, p. 86; *Seemiller* fasc. I, p. 120; iterumque non minori diligentia descripsit *Plac. Braun in Notitia Hist. Lit.* p. 9. Constat, ut editio a. 1473, duabus quodammodo partibus, quarum prior textum, majoribus litteris, posterior commentarium minori charactere columnis duabus impressum sistit. Ac textus quidem pagina 47, commentariorum vero 57 lineas complectitur. Litteras Germanicas appellat *Morellus; Seemillerus* plane similes esse vult iis, quibus recusus est Augustini liber quartus de Doctrina Christiana per Jo. Mentelin Argentinensem, cui idcirco acceptam referre nullus dubitat. Qui cum jam a. 1478 diem obierit, ante hunc certe expressa esse deberet. Sed longe vetustiorem putat, nec ab anno 1470 valde remotam, adeo, ut princeps forte cum commentariis laudatis statuenda foret, quam sententiam jam Morellus amplexus fuerat. Caret omnibus, quas sequior ætas per artis progressum sensim introduxit, foliorum paginarumque notis numerisve, item litteris initialibus, nec non titulis tam in fronte operis, quam singulorum librorum aut capitum initiis, quæ solo spatio vacuo, nec eo admodum amplo inter se distinguuntur, prætérquam quod ad calcem libri XVIII subscriptio, et dehinc a libro decimo nono inscriptiones librorum et capitulorum inveniantur. Nihilominus occurrunt frequenter marginalia decurtatis textus lineis apposita, quod in Basileensibus quoque eorum librorum editionibus deprehendere me memini. Denique in fine textus legitur : *Finito libro sit laus et gloria Christo;* post commentaria vero tabula materiarum decem foliis non omnino integris comprehensa desinit subjecto : *Explicit Tabula.*

Sæc. XVI. — 1515. *Basileæ, per Ad. Petri de Langendorf;* in-fol. Divi Aurelii Augustini, Hipponensis episc. ad Marcellinum de Civitate Dei contra paganos libri duo et viginti : opus dignissimum : humanarum divinarumque litterarum disciplinis clarissime refertum. *Cum Commentariis Thomæ Valois* et *Nicolai Triveth :* nec non additionibus *Jacobi Passavantii* atque theologicis veritatibus *Francisci Maronis.* Porro impressum est titulo insigne Adami Petri addito *Anno M. D. XV.* Infra : *Directorium in singulos totius operis libros indice certo congestum.* In pagina aversa eadem, quæ in Amerbachiana habentur. Præfigitur deinde præfatio *Fratris Conradi Leontorii Malbonnensis* (sic) charactere Romano impressa, qua rationem et institutum operis Augustiniani docet. In fine ejusdem *Conradi Leontorii Malbronnensis* (sic) subjicitur epilogus, in quo ingen-

tem textus emendationem, multorum mss. collatione A perfectam pollicetur, nec non subscriptio, quæ Joannem Koburger, Nurimbergensem bibliopolam, impensas imprimendi voluminis fecisse significat. Hæc quoque rotundo charactere, reliquum volumen litteris Gothicis quatuor plerumque, interdum etiam quinque columnis et crebris sectionibus impressum oculos et hoc ipso et vario characterum genere in eadem pagina obvio offendit. *Casp. Barthius Advers.* LIX, cap. 10, p. 2795, hanc editionem multis mss. meliorem vocat.

1520. *Lugduni impensis Jo. Koburger, arte Jac. Saccon.; in-fol.* Augustinus de Civitate Dei *una cum libris* de Trinitate, quos vide. Plane expressa est præcedens Basileensis.

1522. *Basileæ, apud Jo. Froben.; in-fol.* D. Aur. B Augustini opus absolutissimum de Civitate Dei, ad vetera exemplaria collatum et commentariis illustratum studio et labore *Jo. Lud. Vivis. Cat. Bibl. Reg. Mus. Britt. et Budens.* Prima hæc est editio cum Vivis commentariis. Post dedicationem ad *Henricum VIII* Angliæ regem, dat. *Lovanii nonis Juliis M. D. XXII* præfatio occasionem operis Augustiniani docens et singularis præterea *de veteribus interpretibus hujus libelli* deque *Gothis qui Romam ceperint* dissertatio est adjecta.

1554. *Paris., in-fol.* S. Aur. Aug. de Civitate Dei, edente *Lud. Vive. Cat. Bibl. Bern.* T. I, p. 16.

1555. *Parisiis, apud Carolum Guillard; in-fol.* Iidem libri cum eodem Commentario. Laudant *Colonienses* p. 739. Si præcedens editio recte se habet, non dubito C quin ex eodem bibliopolio profecta sit ac hæc.

— *Bas., ap. Hier. Froben. et Nic. episcop.; in fol.* « D. Aurelii Augustini, Hipp. ep. de Civitate Dei libri XXII, ad priscæ venerandæque vetustatis exemplaria denuo collati eruditissimisque insuper Commentariis per undequaque doctiss. virum *Jo. Lud. Vivem* illustrati et recogniti. Accessit index fecundissimus. » In aversa tituli pagina Henrici, Angliæ regis, epistola legitur, qua Lud. Vivi pro oblatis sibi Augustini libris gratias agit, data *Grenuici die XXIIII Jan.* 1523.

1570. *Basileæ, per Ambrosium et Aurelium Frobenios fratres; in-fol.* « D Aurelii Augustini, Hipp. ep. de Civitate Dei libri XXII, ad priscæ venerandæque vetustatis exemplaria jam iterum post virum D undequaque doctissimum *Joannem Ludovicum Vivem* summo studio collati ac ejusdem commentariis eruditissimis illustrati. Accessit *Index* multo, quam antea fuerat, fecundior. »

Videantur quæ de hac editione in *Annalibus Collectionum* notavimus. In toto volumine nihil est præter præfationem, quod ad integram operum editionem respicit et impedire potuit, quominus separatim hic tomus venderetur.

1596. [*Genevæ*] *excudebat Jacobus Stoer; in-8°, II tomis.* D. Aur. Aug. Hipp. ep. de Civitate Dei l. XXII. Tomum *quintum* Operum omnium h. l. et a. excusorum efficiunt. Vid. supra in *Annalibus Opp.*

Sæc. XVII. — 1600. *Antuerpiæ, apud Plantin.; in-fol.* Iidem libri. *M. Bibl. Colon.*

1610. *Genevæ.... in-8°.* Iidem libri. *Iisdem sponsoribus.*

1613. *Parisiis, sub insigni urbis; in-fol.* « S. Augustini l. XXII. de Civitate Dei, recogniti per theologos Lovanienses: cum comment. *Leon. Coquæi* et *Jo. Lud. Vivis.* » *Cat. Bibl. Thott.*

1624. *Francof., typis Wechel. ap. Dan. et Dav. Aubrios et Clem. Schleich.; in-fol.* Casp. Barthii Commentariorum in D. Aur. Augustini Civitatem Dei liber primus seu Adversariorum Comment. lib. LX. Exstat cum *Adversariis* a pag. 2816 sqq. Præcedit hæc ejus admonitio : *Eccum tibi, amice lector, specimen Commentariorum nostrorum in Civitatem Divinam Augustini, multis expetitum. Sequentur ipsa Commentaria, si Deus vitam dederit; Opus immensum, et licet ominari, æternum. Reliquimus autem, ut scripsimus; non sublatis iis, quæ ex Adversariis in hunc Commentarium transtulimus; idque consilio, ut quale ipsum opus sit, eo facilius perspiciatur.* Quæ ipsius Barthii verba eo lubentius huc transcripsimus, quod nuper demum *Lipenii*, sublestæ non raro fidei testis, auctoritati tantum dedisse Colonienses vidimus, ut refragantibus licet *Christ. Daumii*, Barthio quondam familiarissimi, aliorumque, quos ipsi in medium producunt, melioris notæ scriptorum testimoniis gravissimis, non prorsus tamen de integri hujus Barthiani commentarii editione, qualem Halæ Sax. a. 1620 in-fol. lucem vidisse Lipenius prodiderat, desperarent. Imposuerat illis etiam hoc, quod ipse Barthius in suis ad Statium Animadversionibus sæpius hujus commentarii in Augustinum meminisset. Sed quæ ibidem ex iis proferunt verba, tantum scriptum jam fuisse eum probant, non item, ut ipsi volunt, editum. Cæterum ingens tunc temporis apud doctos homines hujus commentarii fuit desiderium, imprimis quoniam ipse auctor de eo tam magnifice locutus erat, et oppido pauci erant, qui non eximie reconditam istius viri doctrinam admirarentur. Hodie non majorem in eo jacturam orbem eruditum fecisse credimus, quam in eo, quem Salmasius super Arnobium meditabatur.

1636. *Parisiis, sub insigni Magnæ Navis, in-fol.* « S. Aurelii Augustini, Hipp. ep. De Civitate libri XXII. Ex vetustissimis manuscriptis exemplaribus per *theologos Lovanienses* ab innumeris mendis repurgatus. » Quorum diligentiam attestatur sub finem tomi, castigationum ratio et lectionum varietas majori ex parte annotata. Cum Commentariis novis et perpetuis R. P. F. *Leonardi Coquæi*, Aurelii Eremitæ, Augustiniani, Doct. Theol. Paris. et *Jo. Lud. Vivis.*

Inscripsit *Leon. Coquæus* Christianæ a Lotharingia Magnæ Etruriæ Duci Matri a sacris Confessionibus. Notæ ejus æque copiosam theologicam eruditionem ostendunt, quam Lud. Vivis commentarius omnigena antiquitatis doctrina illustris est. Ipse quoque *de inscriptione, occasione, partitione, dignitate et*

utilitate horum librorum, quod haud perfunctorie A Vives egerat, denuo commentatus est.

1651. *Parisiis.... in-fol.* Iidem cum Coquæi commentariis. Ita *Colonienses.*

1661. *Hamburgi, sumpt. Zach. Hertelii; in-4°, II tomis.* S. Aur. Aug. Hipp. ep. de Civitate Dei libri XXII, in duos tomos divisi, ex vetustissimis mss. exemplaribus emendati, juxta novissimam editionem Coloniensem. Accedunt Commentarii eruditi et integri quidem, Jo. Lud. Vivis, Hispal. ac Leonh. Coquæi Aurelianensis. Cum indice gemino, altero locorum Sc. S., altero rerum ac verborum locupletissimo.

Sæc. XVIII. — 1748. *Neapoli.... in-4°.* S. Augustini libri XXII de Civitate Dei cum notis monachorum S. Mauri. *Cat. Bibl. S. Aug. ad Nidum Neap.* B

Versiones.

Versionum quoque hujus Augustiniani operis non exiguus est numerus. Nam et vario idiomate redditum est, et sæpius eodem, sed nullo frequentius, quam Gallico. Ex pluribus autem qui huc studium suum contulerunt Francogallis, nemo laude sua apud populares caruit, studioseque excepta sunt et prelo multiplicata *Radulphi de Prælis*, *Gentiani Herveti*, *de Ceriziers*, *Ludovici Giry* et *Petri Lomberti* conanima. Sed singula brevi indiculo complectamur.

Italicæ. — *S. l. et a., in-fol.* « Il libro di S. Augustino, de la Cita di Dio, il quale è diviso in XXII libri, tradotti in lingua volgare. » *Cat. Bibl. Reg.* T. I, p. 581, n. 786, apposito lemmate *vetus editio.* C In *Bibl. Smithiana*, p. 28, legitur : *La Città di Dio : tradotta (forse) da Iacopo Passavanti. Deburius* in *Cat. Bibl. Ducis de la Valière* circa annum 1480 excusam existimat scripsitque characterem esse romanum minorem, binas columnas, signaturas a-H secundi alphabeti, tabulamque materiarum ab initio XI foliis præfixam. Erat eadem penes *Crevennam* olim, teste *Cat. Bibl.* ejus novissimo. *Cf. Biblioteca degli Autori volgarizz.* in *Raccolta d'Opusc. scient. e filol.* T. XXXII, pag. 342.

De auctore hujus versionis inter ipsos Italos haud convenit, dum alii, in quibus *Fontaninus* (in opere suo *de Eloquentia Italica*), *Nicolao Piccolomineo* eam asseruerunt, quos tamen refellit Apostolus Zenus in Annotationibus ad Fontanini librum; alii, veluti D Jacobus Corbinellus, *Jacobum Passavantium* auctorem statuerunt; utrisque adversatus est Petrus Bassaglia in editione Veneta a. 1742, a Florentino quodam anonymo eam profectam et Venetiis circa a. 1480 elaboratam esse dicens.

1734. *Roma, per Antonio de Rossi, in-fol.* « La Città di Dio, opera del gran Padre S. Agostino vescovo d'Ippona tradotta nell' idioma Italiano dal *P. D. Cesare Benvenuti* da Crema abbate generale dei Canonici Regolari della Congregazione Lateranense » Plurima commendant hanc operam, versionis elegantia, index copiosus, splendor artificii, ipsumque denique P. M. Benedicti XIV, cui dedicata est, nomen, teste *Bibl. degli Aut. volgariz.* in *Raccolta d'Opusc. scient. e filol.* T. XXXII, p. 343.

1742. *Venezia, appresso Piet. Bassaglia e Franc. Hertzhauser.*; in 4°. « Della Città di Dio di S. Aurelio Agostino. Tomo primo, che comprende gli XI primi libri. » Hæc est recens editio antiquæ illius versionis, de cujus auctore editorem Petrum Bassagliam prolixius in epistola dedicatoria huic tomo præmissa disputasse diximus. Alterum tum (a. 1745) nondum absolutum fuisse diserte monet auctor *d. Bibl. degli Aut. volg.* l. l. Sed postmodum additus esse debet. Nam Audiffredus in Cat. Bibl. Casanat. *duos* citat. Textus Latinus versioni adjungitur, insuperque Vita Augustini a Possidio scripta Latine accessit.

Gallicæ. — 1486. *Abbeville, chez Jean du Pré et Pierre Gérard; in-fol., II vol.* « Dix premiers livres de Monseigneur S. Augustin de la Cité de Dieu translatés par *Raoul de Preulles.* » In fine tomi I : « Imprimé en la ville d'Abbeville par Jean du Pré et Pierre Gérard marchans libraires, achevé le XXVIII de Novembre, l'an mil quatre cens quatre vingt et six. » Tomo II : « Les sept derniers livres. » In fine : « Imprimez *par les mêmes* à Abbeville. VII d'Avril, mil quatre cens quatre vingt et six, après Pasques. » — Commemorant hanc editionem *Maettarius*, *Debure Bibliogr. instr.* T. I p. 248, *Deburius sen.* in *Cat. Bibl. Ducis de la Valière* T. I, p. 167. Notatur etiam in *Cat. Bibl. Reg. Paris.* Primus liber est ex paucis, qui Abbatisvillæ sunt impressi. Superat tamen editionis vetustatem ipsius versionis ætas. Auctor enim, cujus nomen diverse, modo de *Preulles*, modo *de Prælles*, *Præsles*, *Presles*, quin etiam *de Praieres*, Latine vero *de Prælli*s, *de Praieriis*, *Preslæus*, efferri solet, Caroli V Franciæ regis temporibus floruit, penesque eum magistri libellorum supplicum officio functus est, natus ex illicito concubitu *Radulphi de Praellis*, Philippi Pulchri quondam consiliarii a. 1315, cum iniqua custodia pater ejus detentus esset. Sed filii legitimi jura Radulphus noster jam senex regis sui beneficio a. 1376 est consecutus. Diem obiit mense Novembri 1382. Variis ille scriptis tam vernaculo, quam Latino, sermone compositis, ætate jam devergente, inclaruerat, cum singulari regis mandato stipendioque ad conficiendam Augustini hujus libri versionem adigeretur, quam inchoatam anno 1371, die 1 Novembris, seu festo omnium Sanctorum, anno 1375, die 1 Septembris absolvisse fertur (*a*). Præsto erant 30 codices, quos ita tamen secutus est, ut parcius verborum quam sensus explicationi studeret, et regis jussui obtemperans sententiæ veritatem claritatemque per ambages orationis sectari mallet, quam eamdem

(*a*) Ab eodem auctore profecta est Bibliorum versio Gallica, quam specimine proposito accurate descripsit P. *le Long* in *Bibl. sacra* p. 318, quæque eidem regi in litteras propenso debetur. Cf. *Lancelot* in *Mém. de l'Ac. des Inscr.*, T. XIII, p. 656.

verbis insistendo periclitari. Ut vero commodius sua legerentur, singulos libros in capita plura dispescuit, quacum descriptione nescio an hodierna Latini textus divisio concordet. Nec contentus, Augustinum Gallicani sermonis eloquio civibus suis admovisse, ejusdem etiam ubi doctius locutus esse videretur, interpretem egit, subjuncta singulis capitibus *expositione*, in qua de mythicis, historicis, philosophicis aliisque reconditioris scientiæ capitibus, prout quidem eruditionis tunc temporis conditio ferebat, disseruit, ut tamen ostenderet, se hominum doctorum ævi sui longe esse excellentissimum. Nempe auctores, unde sua deprompsit, si a paucis discesseris, sæculo VII non antiquiores sunt, siquidem frequenter imprimis laudat *Isidorum Hispalensem*, *Orosium*, *Paulum Diaconum*, *Hugonem*, B *Papiam*, *Fulgentium*, *Catholicon*, *Nicolaum Trivetk*, *Vincentium Bellovacensem*, *Alanum* de Complanctu Naturæ, *Joannem Sarisberiensem*, *Gulielmum Paris*, *Petrum Comestorem*, *Helinandum* aliosque, aliquoties *Paulum Diaconum* de Mirabilibus Mundi, *Coranum Mohamedis* et *Joannem Magdunensem* (*Jean de Meun*) tamquam auctorem fabellæ Gallicæ *de Rosa* appellat. Plura etiam ex historia tum sui temporis, tum antiquiori Franciæ admiscuit, nec non traditiones passim vulgique superstitiones varias aspersit, ex quibus speciminis loco nonnulla proposuit *Lancelotus*, *Academiæ Inscriptionum et litter. elegantior. Paris.* quondam Socius, cujus binæ de Radulpho Preslæo ejusque scriptis C commentationes insertæ sunt *Memoriis* ejusd. Academiæ T. XIII, a pag. 607 ad 665. Illius enim viri laudabili diligentia effectum est, ut quæcumque auctorem versionis hujus concernunt juxta documentorum optimorum fidem explorata nunc habeantur, simulque tenebræ istæ, quibus *Crucius Cenomanensis* (*La Croix du Maine*) in *Bibl. Gall.* p. 427 hæc obsepsit, quibusque dispellendis non admodum profecerunt conjecturis suis auctores *M. Bibliothecæ Coloniensis* (p. 740, n. 157) clarissima luce sint collustratæ. Præ cæteris autem illius scriptis hunc librum paucissimis visum, inspectum vero, quantum equidem scio, nemini, diligenter examinavit, præcipuasque ejus dotes cum judicio exposuit. Enumerat præterea p. 654 insigniores aliquot codices D mss. qui ad unum omnes in Bibliotheca Regia Parisiis asservantur et numeris suis sunt notati. Cæterum non minus rara hac principe hujus versionis editione est altera diu postea facta.

1531. *Paris* (*chez Galiot du Pré*), *par Nicolas Savetier*; *in-fol.*, *II tomes.* « La Cité de Dieu de Monseigneur Saint Augustin, translatée de latin en françois par *Raoul de Præsles*; » cujus splendidum exemplar olim inter ornamenta *Bibliothecæ Ducis de la Valière* numerabatur. Cf. *Cat.* T. I, p. 168, n. 458. Laudat eamdem *Cat. Bibl. Musei Britt.* Tenendum est autem, Lancelottum etiam æque ac Colonienses hujus editionis mentionem facere, sed ita, ut apud *Galiotum du Pré* prodiisse affirment, cum tamen A Debarius l. l. Nicolao Savetierio tribuit. Quocirca nos conjecturam secuti utrumque in titulo posuimus, alterum redemptoris, alterum impressoris partes gessisse suspicati.

1570. *Paris*, *chez Nic. Chesneau*; *in-fol.* « La Cité de Dieu du Saint Augustin traduite en françois par *Gentian Hervet.* » *Cat. Bibl. Mus. Britt.* Cf. *M. Bibl. Col.*

1585. *Paris*, *chez Mich. Sonnius*; *in-fol.* « Saint Augustin de la Cité de Dieu, illustré des commentaires de Jean-Louis Vivés, traduit en françois par *Gentian Hervet*, avec les annotations et observations de *François de Belleforest*. Troisième edition, augmentée. » *Cat. Bibl. Reg.* Eamdem repetitam *Parisiis* 1610, *in-fol.* tradunt Colonienses.

1655. *Paris*, *chez Pierre le Petit*; *in-fol.* « Saint Augustin, de la Cité de Dieu, traduit en françois par *de Ceresiers*, aumônier du Roy. » *Cat. Bibl. Reg. et Casanat.*

1665 et 67. *Paris*, *chez Pierre le Petit*; *in-8°*, *II voll.* « Saint Augustin de la Cité de Dieu, traduit en françois par *Louis Giry*, tomes I et II, contenant les dix premiers livres. » *Cat. Bibl. Reg.*

1675. *Paris*, *chez André Pralard*, *in-8°*, *II voll.* « La Cité de Dieu de Saint Augustin, traduite en françois et reveue sur plusieurs anciens mss. avec des remarques et des notes, contenant des corrections du texte par *Pierre Lombert*. » *Cat. Bibl. Reg.* et *Ducis de la Valière*. Eadem repetita est eodem anno *Bruxelles*, et 1693 *Paris II voll.* (*Cat. Bibl. Thott.*)

1701. *A Paris*, *chez Nicolas Pepie*; *in-8°*, *en II tomes.* « La Cité de Dieu de Saint Augustin; traduite en françois et revuë sur l'édition des PP. Bénédictins, avec des remarques, etc. »

1736. *A Amsterdam*, *chez Pierre Mortier*, *in-8°*, *IV tomes.* « La Cité de Dieu de Saint Augustin; traduite en françois et revue sur plusieurs mss.: avec des remarques et des notes qui contiennent quantité de corrections importantes du texte latin; et la Vie de M. *Lombert*. » Notæ imprimis de versione tractant ejusque licentiam ex eo, quod elegantiæ sensui traductor debeat et quod linguarum invicem abhorrens ingenium postulet, excusant. Hinc nec ubique eadem iterum inculcare, sed ad priores tantum XI libros talia monere satis visum est. Emendationes, quas in titulo profitetur, ex 10 circiter aut 11 mss. Gallicanis nonnullisque Vaticanorum, quas Benedictini PP. ipsi concesserant, lectionibus haustas esse monet. Eadem versio totidem voluminibus in-12, *eodem anno ibidem apud Jac. Rollin* excusa, quæ similiter ac præcedens vitam traductoris in titulo gerit, memoratur in *Cat. Bibl. Reg.* T. I. p. 370. Eamdem *duodenis IV voll. Parisiis* 1737 excusam laudat *Cat. Bibl. Firmianæ.*

Hispanicæ. — 1614. *Matriti*, *in-fol.* S. Augustinus de Civitate Dei l. XXII, Hispanice per *Ant. de Roys* et *Rozas*. Laudant *Colonienses*.

1676. *Amberes* (Antuerpiæ), *in-fol.* Iidem ejusdem versionis. *Cat. Bibl. Thott.* Iterumque ibidem repetiti dicuntur a. 1696 *in-fol.* in *Bibl. Eccl. Colon.*

Belgicam versionem impressam *Lugduni Bat.* 1621, ex *Cat. Bibl. Traject.* T. II, p. 3, proferunt Colonienses.

Germanicam Joannis Godfridi de Odernheim, qui circa a. 1495 Oppenheimensis Ecclesiæ pastor fuisse perhibetur, ex *Eisengrenii* fide commemorat *Possevinus App. Sacr.* T. I, p. 889. Aliam auctore *Hans Nicolao Sigmaro a Schlusselberg*, excusam *Ratisbonæ* 1666, *in-4°* laudat *Gemeiner Regensb. Stadtbibl.* p. 197 : attamen non nisi librum primum eam complecti significat.

XXVI.—(75) *De Bono Viduitatis liber.*

1517. *Paris, chez Jean Petit, in-4°.* « De l'Etat de Veuvage; de la Manière de prier Dieu; la Vie de Sainte Monique; Opuscules de Saint Augustin, traduits par *Adrian Gemelli* (Jumel), prêtre docteur en theologie et grand archidiacre de Laon en Picardie.» *Du Verdier* ed. recent., T. I, p. 7. Tractatus *de Orando Deo* inter epistolas censetur 130.

XXVII. — (79) *De Gestis Pelagii liber*

1611. *Augustæ Vindelicorum*, *in-8°.* D. Augustini liber de Gestis Pelagii, nunc primum editus studio *Marci Velseri.*

Fæsulis (urbe agri Florentini, quam hodie *Fiesoli* dicunt) inventus erat in bibliotheca abbatiæ S. Bartholomæi canonicorum regularium Lateranensium. Hinc ejus antigraphum cardinalis *Scipio Cobellutius*, tunc ab epistolis et secretis summi pontificis, Roma ad *Marcum Velserum* duumvirum Augustanum transmiserat: qui quidem aliquamdiu editiones, quæ Romæ Florentiæque accuratissime parari ferebantur, cupide exspectavit; sed quoniam longum id futurum negotium res loquebatur, gratiam apud viros pios et eruditos, antiquæ doctrinæ amantes, Romanis Florentinisque editoribus ipsis non invitis, se initurum esse ratus, si nuda interim Augustini verba utenda fruenda proponeret, exemplum Romæ transmissum cum fide exprimendum curavit, lectionibus variantibus, quæ ad marginem ejusdem comparaverant, pariter in ora ascriptis, subjectis vero in ima pagina aliis, quas maximam partem *Marco Velsero*, canonico tunc Frisingensi, deberi editor significat, easque conjectura fere subitaria inter legendum notatas, paucas etiam paulo audaciores ab auctore improbatas scribit. Nullas vero quantavis probabilitatis specie blandientes in contextum a se receptas esse asseverat. Præfationem hanc repeti fecit *Joannes Clericus* in Append. Augustinianea (T. XII ed. Antuerp.), p. 607. Exspectatæ vero illæ Romanorum Florentinorumque editiones lucem non viderunt, sed Parisiis paulo post cum libro *contra secundam Juliani responsionem* cura *Menardi* iterum prodiit, quem vide n. 98. Nec dubito, quin inter *Opuscula Augustini discipulorumque ejus* editus sit, quæ supra a nobis sunt in medium producta.

XXVIII.—(80) *De correctione Donatistarum liber.* Edidit seorsim hunc librum *Nic. Bergius* Revalensis *Holmiæ* 1696, in-8°, sub. tit.: *D. Augustini liber de moderate coercendis hæreticis ad Bonifacium comitem.*

XXIX.—(82, 83) *Augustinus in Evangelium Joannis et Epistolam ejus I, ad Parthos. Sine anno, loco et typogr.* in-fol. *Augustinus super Joannem.* Hæc verba tituli loco litteris majoribus folio primo cæterum vacuo sunt impressa. In limine textus : *Divi Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi: in Evangelium secundum Joannem Tractatus primus feliciter incipit. Ab eo quod scriptum est : In principio erat Verbum : et verbum erat apud deum : et deus erat verbum. usque ad id quod ait : Et tenebre eam non comprehenderunt.* In fine : *Divi Aurelii Augustini hipponensis episcopi expositio in evangelium secundum Joannem feliciter explicit.* Præcedunt *Annotatio seu Inventarium principalium sententiarum*, nec non *tituli seu rubricæ tractatuum*, x foliis. Impressio facta est litteris Gothicis minoribus, duabus columnis. Chartæ litteris signatæ sunt, desiderantur tamen foliorum numeri et custodes. In summa pagina non solum tractatus, sed et capita indicantur. In ipso contextu autem verba Evangelii aut alia loca biblica commentariorumque initia, illa medio, hæc majori charactere distinguuntur. Addita sunt marginalia, in quibus vel loca parallela, vel lectiones variæ locorum Biblicorum ab Augustino laudatorum producuntur. His consideratis, nemo non insignem hujus editionis similitudinem cum impressis Amerbachianis, quorum exemplaria passim a nobis inter Augustiniana proferuntur, agnoscet. Lubens tamen concesserim in cl. *Braunii* sententiam, qui tomo II Not. H. Litt. p. 33, *Norimbergæ* per *Antonium Kobergerum* excusam esse statuit, modo non in sola typorum similitudine, sed totius operis descriptione nitatur illius judicium. Unum accedit, Cobergerum plura, Amerbachium contra vel nulla, vel pauca admodum absque nomine suo emisisse.

Versiones.

1670.

Romæ typis S. C. de propag. F. in-4°. Capita nonnulla ex diversis tractatibus in Evangelium Joan. de Sp. S., Lat. et Gr. interpr. *Max. Planude; inter* opuscula aurea collecta a *P. Arcudio* a pag. 631. In Bibl. Eccl. M. Coloniensi laudatum invenio librum *de Spiritu S.* ex diversis Augustini tractat. *super Joannem* collectum, qui prodiisse dicitur Basileæ 1578 Gr. Lat. Ex his intelligere mihi videor, non alium indicari librum, quam *Leunclanii Legationem Manuelis Comneni ad Armenios*, cui aliquot capita de Trinitate ex Augustino gr. conversa sunt inserta. At si hunc voluit quem testem laudat *Lipenius in Bibl. Theol.* T. II, p. 783, fallitur ille quidem ; nam ista prorsus ibidem non leguntur. Nescio vero an huc forte pertineat *liber Augustini de Spiritu Sancto. Genevæ* 1540, *in-8°*, quem profert *Cat. Bibl. Bernens.* T. I, p. 15.

1670. *Paris, chez Jean-Bapt. Coignard; in-12.* « Homelies de S. Augustin sur la premiere Epistre de S. Jean ; traduction nouvelle.

1700. *Paris, chez Jean-Bapt. Coignard; in-8°, IV voll.* « Les traitez de S. Augustin sur l'Evangile du

S Jean et son Epistre aux Parthes, traduits en françois sur l'édition des PP. Bénédictins, avec des sommaires à la marge, par *Philippe Goisbaud du Bois.* »

XXX. — (84) *De Gratia Christi et Peccato originali contra Pelagium et Cœlestium.*

1687. *Moguntiæ, typis Petri Hermans, in-8°.* Liber Divi Aur. Augustini, Hipp. episc. contra Pelagium et Cœlestium de Gratia Christi, Commentario brevi et continuo illustratus a R. P. *Carolo Josepho Tricassino*, ord. Fratr. Min. Capucin. S. Francisci. Cf. *Act. Erud. Lips. Suppl.* T. I, p. 134.

Ad hunc Augustini librum spectat editoris liber, *Gratia efficax refutata ex libris S. Augustini*, per eumdem typographum hoc ipso anno excusus, quem recensent *Acta Erud.* vol. eod. p. 128-133, idque intendisse auctorem declarant, Pelagianos ab Augustino propterea hæreseos fuisse insimulatos, quod nullam omnino gratiam Dei admitterent in voluntate necessariam, non vero ob id, quod gratiam eam indifferentem, seu talem, cui voluntas humana, seu obtemperare, seu resistere posset, statuerent. Idem fere *Tricassinus* jam ante in libro *De Natura peccati originalis, secundum mentem S. Augustini*, etc. edito *Parisiis* 1677, in-4°, docuerat. Cæterum Auctor Coloniensis non *Moguntiæ*, sed *Trecis*, unde oriundus erat *Tricassinus*, eum impressum existimat.

Versio.

1738. *Paris, chez Franc. Babuty, in-12.* «Les deux livres de S. Augustin, de la Grâce de J.-C. et du Peché originel, traduits en françois sur l'édition des PP. Bénédictins de la Congrégation de S. Maur. »

XXXI. — (95) *De Conjugiis adulterinis libri II.*

1698. *Jenæ, per Joan. Bielkium; in-4°.* D. Aur. Augustini libri duo de adulterinis conjugiis ad Pollentium, cum notis jurisconsulti celeberrimi, quibus dogma Ecclesiæ de matrimonii dissolutione illustratur.

Auctor notarum fertur *Joannes Schilterus*, antecessor quondam Argentoratensis, ingenio æque ac doctrina inter jurisconsultos eminens, edidit vero et præfatus est *Georgius Schubartus*, humaniorum litterarum tunc temporis apud Ienenses professor. Occasionem libro causamque simul cur latere Schilterus voluit, dedisse ferunt *Ulricum Obrechtum*, virum eleganti doctrina et multis editis scriptis tunc apud Argentoratenses insignem. Qui cum Argentorato urbe in potestatem Ludovici XIV redacta Jesuitarum captionibus in castra Pontificia esset pellectus, idque deinde præmii tulisset, ut senatui Argentoratensi præsidis nomine a rege præficeretur, morem in judiciis receptum, matrimonia adulterii causa dissolvendi, patrum istius societatis placitis haud dubie obtemperans, aboleri fecit ejusque rei gratia etiam hunc Augustini librum Germanice vertisse traditur. Cf. *Morerius* in *Dictionario* (*ed. Amst. in Suppl.*). Tametsi vero posterius asserere non ausim, arbitror tamen, Augustini sententiam a causæ hujus patronis fuisse jactitatam, idque ipsum Schilterum impulisse non ut eludendam sibi sumeret, quod a tali viro exspectari non poterat, sed ut denuo sub judicium eamdem revocaret et ab omni parte perpensam proponeret. Facile tamen temporum ratio suadere poterat, ut nomen invidiæ subtraheret. Liceat nunc brevem disputationis ejus conspectum, quemadmodum a *Frib. Bened. Carpzovio* per examen hujus libri in *Actis Erud. Lips.* 1698, p. 340, delineatus est, subjungere. « Primum, inquit, animadvertit Schilterus, controversiam esse duplicem : alteram *de jure divortiorum*, quæ Augustinus nisi ex causa adulterii negabat esse permissa; altera *de jure iterum nubendi*, quod Augustinus, vivente altera parte, concedit nemini, ne quidem ex causa adulterii : nisi quod cap. 6 innuit, Christianos tantum conjuges hoc præcepto teneri; unde colligas, ab adultero non Christiano discedenti nuptias secundas minus fuisse interdictas. Pollentium vero in priori quæstione labi docet notarum auctor, abreptum Hebræorum Romanorumque moribus ac legibus, quibus divortiorum licentia invaluerat. In hac ergo parte triumphare Augustini facundiam et disputandi subtilitatem, licet argumentis ejus non id semper conficiatur, quod illis colligere velit. Sic locum illum Paulinum I Cor. VII, 10, 11, nec ab Augustino, nec a Pollentio recte capi et explicari observat. Augustinum ex præjudicata opinionem mulierem, quæ discedat a viro, accipere de ea, quæ ob adulterium divortat aut repudietur, atque adeo, ut scholæ loquuntur, petere principium. Pollentium contra, quæ Apostolus in eam conditionem conferat, si fiant, pure accipere, ac si licite fieri possunt, atque adeo, quæ *de facto* dicuntur, perperam *de jure* intelligere. In altera vero parte controversiæ, qua de jure iterum nubendi, si factum est divortium, quæritur, Augustinum sine causa ab apertis Christi verbis Matth. v, 32, discedere, eisque vim inferre notat; cum ea, quæ particulis exceptivis regulæ eximuntur, non in vim exceptionis, sed exempli valere velit, invito sensu communi, rectisque interpretandi regulis, ad Grammaticæ, Logicæ, subjectæque materiæ principia revocatis. Neque reliquas ejus rationes ita esse comparatas, ut nos cogant ad contortam interpretationem verborum perspicuorum confugere, evoluto cujusque argumenti paralogismo demonstrat. Hæc fere sunt, quæ priori libro disputantur et notantur. Altero libro eadem controversia discutitur, a Pollentio denuo et luculentius exposita, novisque rationibus munita, quibus Augustinus occurrit, suamque sententiam tuetur et expolit. Doctissimus vero Schilterus et hic Augustinum κατὰ πόδα sequitur, et quid sit in controversia, cujus ponderis sint rationes aut responsiones allatæ, quæ inter se consentanea sint aut dissentanea, magno judicio examinat: sub finem ex lib. II Retractat. cap. 57 observans, in hæc sententia ipsum sibi non satis fidere, nec satisfacere Augustinum. » Hactenus Carpzovius. Restat, ut observemus, rarissime jam occurrere Schilterianam hanc opellam, quippe qua nostra etiam Bibliotheca caret cujusque mentionem

in Catalogis præcipuarum bibliothecarum, præter- A quam in Catalogo Bibl. Regiæ Parisiensis, frustra quæsivimus.

XXXII.—(98) *Contra secundam Juliani responsionem*, Operis imperfecti *libri VI*.

1617. *Lutetiæ Paris., apud Sebast. Chappelet*, *in-8°*. « S. Aur. Augustini, Hipp. ep. contra secundam Juliani responsionem, Operis imperfecti, libri duo priores. Nunc primum ex manuscriptis codicibus editi. Additus est et ejusdem Augustini *de Gestis Pelagii* liber ante paucos annos editus. Nunc primum in lucem editus cura *Cl. Menardi*, Juliomagi Andium propraetoris. » Paucas, sed selectæ doctrinæ notas editor haud inceleber aspersit. Nuncupavit autem archiepiscopo Lugdunensi Dionysio de Marquemont ep. d. pridie non. Aug. 1616. Exstat eadem B editio hoc ipso anno ab iisdem typographis in-folio excusa. *Cf. Cat. Bibl. Reg. Paris.*

1648. *Lovanii, apud Cornel. Cœnestenium*, *in-4°*. S. Aur. Augustini contra secundam Juliani responsionem, Operis imperfecti, libri duo priores, restituti a F. *Mich. Paludano*, Gandaven. O. Eremit. S. Augustini. Præmittuntur iidem libri, quales a 1617. Parisiis editi fuere. *Cat. Bibl. Casanat.*

— *Lovanii apud Jacobum Gezers*; *in-4°*. « S. Aur. Augustini libri duo priores, Operis imperfecti, contra Juliani secundam responsionem : ex recensione *Michaelis Paludani*. » *Cat. Bibl. Reg. Paris.* In hac iteratione prioris editionis errata innumera sola conjectura correcta esse, ex Riveto monent Colo- C nienses.

1654. *Parisiis sumpt Simeonis Piget*; *in-fol.* S. Augustini episcopi catholici contra Julianum hæreticum Pelagianum operis *perfecti* libri sex. In *Suppl. Hieron. Vignerij*. T. II, p. 1322.

Octo libris opus secundæ responsionis Juliani constabat. Eam vero Augustinus sic refutare aggressus est, ut singulis libris librum opponeret. Sed morte præventus nonnisi sex libros absolvere potuit, atque imperfecta adeo hæc ejus responsio mansit, ut Possidius etiam testatur. Ex his diu nonnisi *duo* habebantur editi per *Claud. Menardum*. Paris. 1617. Enimvero a. 1654 *Hieronymus Vignier* ex Soc. J. *supplementis* ad editiones Augustinianas anteriores hoc anno editis clarus, non solum quatuor de novo ex codice ms. abbatiæ Claræ vallensis eruit, D sed sibi etiam persuasit et aliis persuadere conatus est, integrum hisce VI libris Augustini opus a se exhiberi. Argumentis utebatur, *primo*, quod nullus a se inspectus sit Possidii codex, in quo vox ista, *imperfectum*, exstet; *secundo*, quod in ms. Claræ-vallensi sexto demum libro vocula *explicit*, non item reliquis sit addita, unde colligit, finem totius operis eo indicari; *tertio* denique, id quod longe foret gravissimum, si probasset, sextum librum cæteris esse longiorem atque tam Juliani invectiones, quam Augustini responsa cæteris prolixiora; quocirca concludit, probabile videri, sexto hoc libro tres Juliani simul esse collectos idque ex ipsius verbis finalibus astruere nititur, in quibus omnia ad generalem ex illatis conclusionem apprime conspirent. Enimvero Benedictini tomo X, p. II, omnia hæc vana esse pronuntiant atque exemplis contrariis luculenter demonstrarunt. Præmisit editor disputationem de Juliano ejusque in B. Augustinum scriptis et testimonia veterum, qui horum sex librorum meminerunt et locos ex iis in suos commentarios retulerunt.

Versio.

1736. *Paris, chez Franc. Barbuty*; *in-12*, *II voll.* « Les VI livres de S. Augustin contre Julien, défenseur de l'hérésie pélagienne, traduits en françois sur l'édition des PP. Bénédictins. »

XXXIII. — (99) *Enchiridion ad Laurentium.*

Sæc. XV. — *Sine anno et loco*, *in-fol. min.* S. Augustini Enchiridion. Constat foliis XXXIII. Exordium capit ab ipso statim prologo verbis : *Incipit liber enchiridion sancti augustini de fide, spe et charitate.* In fine textus folii xxxi, pagina aversa : *Deo gracias.* Dein, post *capitulorum titulos* folio xxxii incipientes, folio xxxiii pagina prima ; *Amen.* Describit hanc editionem antiquissimam sane cl. *Seemiller* fasc. I, p. 156 sq., inter eos libros de quorum typographis ne conjectura quidem experiri ausus est. Quod ætatem attinet, ante annum 1477 excussam esse non dubitat, litterasque, quibus expressa est, non fusas, sed sculptas propter inæquabilitatem sibi videri edixit, genus tamen earum declarare oblitus est. Unicum ab eo interpunctionis signum, punctum nempe, atque id ipsum rarissime observatum. Deerant signa quævis paginarum foliorumve, nec non litteræ initiales, capita tamen numero Romano distinguebantur. Lineas per paginam numerabat 34.

Sæc. XVI. — 1527. *Augustæ Vindelic. seu Coloniæ*; *in-8°*. S. Aur. Augustini Enchiridion de Doctrina Christiana ad Laurentium urbis Romæ primicerium, nec non libellus de essentia Divinitatis ejusdem. Laudat *Hendreich* in *Pand. Brandeb.* p. 341, sed adeo negligenter locum, ubi impressa sit, editio indicat, ut in medio relinquam, *Augustam* an *Coloniam* voluerit.

1552. *Coloniæ, ap. Petr. Horst.*, *in-8°*. « S. Aur. Augustini Enchiridion de fide, spe et charitate, accedit ejusdem liber de Fide et operibus. » *Cat. Bibl. Thott.*

1575. [*Genevæ*] *apud Eustath. Vignon*; *in-8°*. D. Aur. Augustini Enchiridion ad Laurentium, sive summa et præcipua totius Christianæ religionis capita. Liber utilissimus iis omnibus, qui brevissimam Augustinianæ doctrinæ epitomen ex ipso Augustino, et quidem jam sene, habere desiderant, multis mendis et glossematis, quibus antea scatebat, ex veteri manuscripto repurgatus et commentariis illustratus. Per *Lamb. Danæum*. Accessit operi triplex index.

Divinas plane Augustini scriptorum virtutes *Lamb. Danæus* in epistola dedicatoria ad Edwardum

Frisiæ Orientalis principem prædicat, indeque pro- A gressus ad querelas de iniquo eorum paulo post auctoris sui excessum fato, dum partim temporum injuria perdita, partim hominum improborum malevolentia corrupta et interpolata fuerint, ansam capit operam suam utcumque commendandi, quippe qua non solum verborum vulnera sanasse, sed Augustinum ipsum sui testem et interpretem produxisse gloriatur. De manuscripto, quo ad emendandum textum usus sit, nihil amplius ab eo proditum est. Præmittuntur vero præter dictam epistolam, *de methodo librorum Augustini et de eorum evolvendorum ratione disputatio*, nec non *Prolegomena* ad librum jamjam editum, in quibus *de titulo*, *utilitate*, *ætate operis* ac *de Laurentio*, *ad quem dirigitur*, præcepit. In Commentariis dogmata cum Augustiniana, tum Cal- B vinistarum latissime explicantur, et quod ista ætas in deliciis habere cœperat, contra dissentientes strenue defenduntur.

1579. [*Genevæ*] *apud Eust. Vignon*; *in-8°*. Idem liber, secunda editio aucta et ab ipso auctore recognita.

1583. *Genevæ*, *in-fol*. Eadem libri hujus recensio recusa in *opusculis theologicis Lamb. Danæi* pag. 729 896.

1597. *Ibidem*, *in-8°*. Eadem recensio. Laudante *Hendreichio* in *Pand. Brandeb.*

Sæc. XVII. — 1604. *Witebergæ*, *sumpt. Pauli Helwichii typis Cratonianis*; *in-8°*. « D. Aur. Aug. Enchiridion ad Laurentium urbis Romæ primicerium, nec non libellus de Essentia Divinitatis, qui inter C opera Augustini exstat tomo quarto : In gratiam studiosorum theologiæ seorsim edita, cum præmissa ad illustres et generosos Barones, Dom. Richardum et Dom. Joannem a Tschernemel, *de vera patrum lectione et lectionis utilitate*, præfatione et dedicatione *Salomonis Gesneri*, Theol. Witeb. »

1641. *Lugd. Bat.*, *in-12*. Idem liber. Notat *Hendreich* in *Pand. Brandeb.* l. l.

1656. *Helmst.*, *in-4°*. Idem liber. *Hendreich* in *Pand. Brandeb.* Sed in his omnibus adeo desultorius est viri hujus labor, ut, quamvis providus, metuam tamen, ne male eum intellexerim. Vereor ne, quod hanc editionem attinet, in errore versetur, diversa Augustini scripta, Enchiridion Doctrinæ Christianæ cum libris IV de Doctrina Christiana, a. 1655 hac D forma Helmstadii editis, confundens.

1665. *Paris.*, *apud Steph. Loyson*... Augustini Enchiridion ad Laurentium V, Romæ primicerium. Exst. in *opere Spirituali* a pag. 129.

Sæc. XVIII. — 1705. *Lipsiæ*, *sumpt. Joan. Heinichii viduæ*, *litteris Jo. Heinr. Richteri*, in-8°. D. Aur. Aug. Enchiridion ad Laurentium, urbis Romæ primicerium, in usum studiosæ juventutis, cum præfatione *de studio theologico D. Adami Rechenbergi* recusum.

Versiones.

Demetrium Cydonium in *Græcam* linguam Enchiridion Augustini transtulisse tradunt, inquit *Possevinus App. S.*, T. I, p. 153. Sed unde hanc notitiam hauserit tacet. Edita certe hæc versio non est, et si exstitit umquam, in *Bibl. Vaticana* latere etiamnum debet (*a*). Ex *Gallicis* duabus alteram *Colletetii* jam supra, cum librorum *de Doctrina Christiana* editiones recenseremus, commemoravimus. Superest altera *Antonii Arnaldi*, quæ prodiit.

1648. *Paris, chez Anton. Vitré*: *in 8°*. « Le livre de S. Augustin, de la Foy, de l'Esperance et de la Charité, traduit en françois par *Antoine Arnauld*, docteur de Sorbonne, avec le latin ensuite, reveu sur *six* anciens mss. » Addit Hendreichius hujus versionis repetitiones annorum 1652 et 1656.

1681. *Kiobenhav*, *in-8°*. Idem liber *Danice*, « overs. af *Henr. Olafsen.* » Cf. *Cat. Bibl. Thott.*

Pertinet ad hunc Augustini librum peculiariter opusculum absque auctoris nomine hoc titulo editum : *Theologia Moralis S. Augustini, in qua præceptum de amore Dei plene pertractatur*, etc., per *E. B. S. M. R. D.*, de quo v. *M. Bibl. Eccl. Col.* p. 744.

XXXIV. — (100) *De Cura pro mortuis gerenda liber.*

1543. *Parisiis*, *ex officina Joannis Palieri*, *in-8°*. « D. Augustini de Cura pro mortuis gerenda, ad Paulinum liber unus; item de Chrysostomi Homilia, Latine, quod pro defunctis lugendum non est, sed orandum. » Maitt. T. III, p. 1, p. 345. Laudant *Germanicam* hujus libri versionem, auctore *Vito Mileto* (*Moguntiæ* 1604 et 1634, *in-12*) Lipenius in *Bibl. Theol.* T. II, p. 329, T. 1, p. 498, et ex eo Colonienses, apud quos præterea egregias quasdam super Augustini de mortuis et sanctorum cultu sententia observationes ex doctorum theologorum scriptis collectas h. l. invenies.

XXXV. — (102) *Regula ad servos Dei*, seu verius *Regula Sanctimonialibus scripta*, alias *Epistola CCXI vel CIX.*

Bernardus Vindingus et *Prosper Stellartius*, ambo ex familia Augustiniana, primi viderunt, *Regulam ad servos Dei* ex epistola laudata fuisse deprompiam virisque aptatam. Quo, quibus id factum sit auctoribus, ignoratur. Sed mature admodum factum esse apparet. Observant enim Benedictini, eam perantiquæ Tarnatensis regulæ potissimam partem facere et laudari in Concordia regularum a Benedicto Aniano abbate et in codice etiam Corbeiensi, mille annorum, viris accommodatam, et cum ea quæ inscribitur *Regula secunda*, in unum corpus compactam exhiberi. Tenendum est autem, hac transmutatione priorem epistolæ partem a verbis initialibus : *Sicut parata est severitas*, etc., usque ad illa, *Sed potius lacrymas Petri pastoris*, penitus esse abjectam : cujus loco pauca hæc præmitti solent adscititia : *Ante omnia, fratres charissimi, diligatur Deus, deinde proximus, quia ista*

(*a*) Hendreichius in *Pand. Brandeb.* p. 342 manuscriptam Demetrii versionem laudat, adducto teste *Hottingero* in *Bibliothecario* p. 372. Ubi tamen altum de ea silentium.

præcepta sunt principaliter nobis data. Atque hac forma sæpius separatim ab Operum collectionibus, ita ut vel sola adjectis nimirum *Hugonis de S Victore* aut *Lairveltsii* commentariis volumen efficiat, vel cum aliis ordinis Augustiniani constitutionibus excusa est. Sed cum latissime hic ordo pateat, totque diversæ eo nomine comprehendantur congregationes, quarum omnium constitutiones, quæ plus minusve hanc regulam respiciunt, sæpius quidem sunt impressæ, sed natura sua paucorum manibus teruntur et fere delitescunt : intelligitur, quam lubricum sit accuratum aut plenum *editionum* hujus *regulæ* indicem contexere. Equidem oppido paucas ipse vidi, nec quos, cessantibus illis, sequi potuissem nobilium bibliothecarum scriptores satis fidos hac in re expertus sum. Collegi tamen, quantum potui, atque hoc saltem assecutus mihi videor, ut, quod desit, aut minus recte se habeat, si tanti putatur ab aliis suppleri aut corrigi facilius possit (*a*).

Sæc. XV. — 1481. *Romæ*, *in-fol.* Regula S. Augustini cum Commentario *Ambrosii Coriolani. Orlandi* pag. 284 et 316.

1490. *Argentinæ*, *per Martinum Schott.; in-fol.* Canones *Aurelii Augustini juxta triplicem quam edidit regulam omni statui modum vivendi præstantes.* (Hæc litteris majusculis, sequentia minoribus tituli instar in prima pagina :)

Prelati. regendi copiam nanciscuntur
Hic Subditi. suis curatis obsequendi debitum
prestare docentur.
Mores accipiunt xpi fideles universi.

Ad calcem : *Opus canonum Aurelii Augustini cum nova ac præclara interpretatione* Ambrosii Choriolani *viri prestantissimi. generalis magistri totius ordinis heremitarum divi Augustini. per spectabiles viros* Tilmannum limperger. *ordinis heremitarum sancti Augustini fratrem.* Jacobum fedderer. Joannem scherrer. *artium liberalium professores et sacre theologie bachalarios formatos exquisitissime castigatum atque revisum est. Impressumque* Argentine *arte et impensis solertissimi viri* Martini schott. *Anno salutis MCCCCXC.*

His omnibus denique subjecta sunt *monimenta ad lectorem* sex distichis constantia subsignataque litteris : *F. D. L.* Ab initio occurrit *Tilmanni Limperger* præfatio ad *Nicholaum Friess*, theologum Augustinianum, episcopum Tripolitanum. Deinde a folio inde primo usque ad octavum præmittuntur *Vita Augustini per Coriolanum*, et *commendatio regulæ ejusdem*. Tandem folio IX incipiunt *Commentarii super regula divi Augustini..... editi ab Ambrosio Coriolano...... per modum Dialogi*; continuantur vero usque ad folii CXVIII finem. Dehinc separatim folio CXX usque ad finem A fol. CXXXIII excusi sunt *Commentarii Ambrosii Choriolani in primam regulam sancti Augustini* cum tribus ejus in laudes et doctrinas quasdam hujus doctoris orationibus. Præfatio, quæ huic parti fol. CXIX, pag. altera præmittitur *Oliverii Servii Tholentinatis* ad *Guillermum de Estoutevilla episcopum Ostiensem et cardinalem*, in qua se primum hæc foras mittere scribit, ad aliam, quæ banc præcesserit, editionem spectare videtur. Cæterum sedulo cautum est a typographis, ne vacuas paginas admitterent; quocirca passim, veluti fol. VIII pagina altera, nec non eadem pagina tituli, item prima fol. CXIX Augustini effigiem ligno impressam videbis. Conferri etiam de hoc opere poterit *Braun Not. H. Lit.*, T. II, pag. 195.

1500. *Venetiis*, *impensis Giuntæ*, *arte Joannis de* B *Spira; in-4°.* S. Augustini Regula una cum Vita ejus. Inter *Regulas quatuor primum approbatas*, de quibus ad *Benedictum* dicetur, simulque hanc editionem latius descriptam dabimus.

Sæc. XVI.—1516. *Lugduni*, *in-8°* (†) S. Augustini Regula.

[1517.] *Sine loco et typographo*, *in-8°*. B. Augustini episcopi Regula. Exstat in *Constitutionibus* fratrum Heremitarum Sancti Augustini ad Apostolicorum privilegiorum formam pro reformatione Alemanniæ. Præmittitur *ad omnes ordinis fratrum Heremitarum S. Augustini per Alemanniam Conventus adhortatio* Joannis de Staupitz, *prioris generalis ad negotium dictæ reformationis tunc vicarii*, signata a. 1517.

C 1526. *Parisiis*. . . . . *Hugonis a S. Victore* in Regulam D. Augustini expositio, edita in prima integra *Operum ejusdem* collectione h. a. facta. Num ipsa quoque *Regula* una expressa sit, ignoro. Hugonis vero Commentarius postea pariter recusus, est in editione *Veneta* (*apud Jo. Bapt. Somascum*) 1588, et Coloniensi 1617, nec non novissima, quam singulatim indicabimus.

1550. *Venetiis*, *in-4°*. S. Augustini Regula ad Servos Dei, *seu verius* Regula Sanctimonialibus præscripta : *cui præmittitur* Regulæ clericis traditæ fragmentum cum Regula secunda (supposititia). Exst. inter quatuor primum approbatas Regulas, collectore *Jo. Francisco Brixiano*, congreg. S. Justinæ O. S. Benedicti; . . . *circa finem.*

D 1561. *Venetiis*, *per Bernardinum Fasianum*, *sumptibus Canonicorum Regularium Lateranensium. Mense Aprili; in-4°*. S. Augustini Regula, cum expositione *Hugonis de S. Victore Latine et Italice. Cat. Bibl. Pinell.* cf. *Fabric.* in *Bibl. M. et Inf. Lat.* ed. Mansi T. III, pag. 301.

1575. *Coloniæ Agripp.*, *in-8°*. S. Augustini Regula et Constitutiones fratrum ord. Prædicatorum. *Cat.*

(*a*) Quæ *cruce* notantur, eas solummodo in *Catalogo Bibl. Bodleianæ* laudatas reperi, qui ut inter præstantissimos bibliothecarum publicarum indices merito numeratur, ita haud raro bibliothecariorum usibus magis, quam communi utilitati est accommodatus, librosque quibus aliqui tractatus inserti sunt, non verbis indicat, sed ubi in forulis reperiantur, signis declarat. Cæterum nescio etiam an omnes Ordinis Augustiniani Constitutionum editiones *regulam* hanc a limine præferant. Alias numerus earum ex Lipenio (*Bibl. Theol.* T. I, pag. 118 sqq.). Hendreichio (*Pand. Brandeb.* pag. 343.) et Catalogo Bibliothecæ Casanatensis (v. *Constitutiones*) facile augeri posset.

Bibl. Bodl. cui addatur *Hendreich* in *Pand. Brandeb.*

1581. *Dilingæ, in-4°.* S. Augustini Regula cum Commentario *Hugonis a S. Victore. Lipen. Bibl. Th.* T. I, p. 119.

1582. *Venetiis.* (†) S. Augustini Regula.

1585. *Mantuæ, in-4°.* Regula S. Augustini et Constitutiones Eremitarum congregationis Observantiæ Longobardicæ. Laudat *Greg. Rivius* Puritanus (i. e. *Ge. Burck. Lauterbachius*) in *Historia Monastica Occidentis* T. I, pag. 45.

Sæc. XVII. — 1601. *Venetiis.* . . . S. Augustini Regula, cum Comment. Hugonis. Teste *Lipenio*.

1605. *Comi, apud Hieron. Froiræ; in-8°.* Eadem cum Expositione Hugonis a S. Victore. *Possevin.*

1614. *Coloniæ Agrippinæ, in-8°.* Eadem cum Commentario seu *Optica Regularium Servatii de Lairveltz.*

1736. *Gandavi, in-8°.* S. Augustini Regula et Constitutiones fratrum Ord. Prædicatorum. *Hendreich.*

1618. *Coloniæ Agrippinæ, in-8°.* Eadem cum *Comment. Lairveltzii*, laudante *Lipenio* T. II, pag. 647.

1620. *Barcinonæ, in-8°.* S. Augustini Regula et Constitutiones Fratrum Prædicatorum. *Cat. Bibl. S. Aug. ad Nidum Neapoli.*

1625. *Parisiis, apud Seb. Chappelet via Jacobæa sub signo Rosarii; in-8°.* Regula S. Augustini episcopi et Constitutiones Fr. et sororum ord. Prædicatorum. Cum declarationibus ex Actis Capitulorum Generalium, etc., etc.

— *Ingolstadii.* (†) S. Augustini Regula.

— *Romæ.* . . . . S. Augustini Regula cum expositione Hugonis a S. Victore. *Fabric. Bibl. M. et I. L.* l. l.

1648. *Rothomagi, in-fol.* Hugonis a S. Victore Expositio in Regulam Augustini in *Operibus* ejusdem T. II, p. 5.

1660. *Monachii, in-12.* Augustini Regula. Accesserunt Constitutiones canonicorum regularium ejusdem S. Augustini congregationis Gallicanæ. Anno 1638. *Lipen.* T. I, p. 118.

1661. *Romæ in-4°.* S. Aur. Augustini, Hipp. ep. Epistola CIX, Regulam Sanctimonialibus præscriptam continens. Exst. in Codice Regularum *L. Holstenii*, parte III (in qua SS. PP. regulæ ad Virgines) a pag. 1.

1663. *Parisiis, apud Ludov. Billaine; in-4°.* Eadem Epistola: *Ibidem* in eadem Collectione Regularum hic recusa.

Sæc. XVIII. — 1759. *Augustæ Vindelicorum, in-fol.* S. Aur. Augustini Hipponensis Epistola CIX, Regulam Sanctimonialibus scriptam continens; in *p.* III *Cod. Regular. Holstenii* ed. denuo a *P. Mariano Brokie.* T. I, pag. 347 sqq.

Versiones.

Versionum indicem ad annorum seriem componere visum est, quam juxta *Anglica* primas tenet, sequuntur proxime *Hispanicæ* et *Italicæ*, ultimumque locum *Gallicæ* tenent.

Anglica.— 1525. *London, in-4°.* « The Exposicyon of Saynt Augustynes Rule after the great Clerke and holy Saynt, Saynt Hugh, called de Sancto Victore, by the Wretche of Syon *Rychar de Whytforde : Imprynted at London in Fletestrate by me Wynkyn de Worde* M. CCCCCXXV. the XXVIII. of November. » *Maittaire.*

Hispanicæ. — 1600. *Cordoba.* . . « La Regla de San Agostino declarada. . . por *Juan de Montoya* » (Matritensi Dominicano).

Italicæ. — 1613. *Firenze, per Bartolommeo Sermartelli, in-4°.* « Regola di S. Agostino. » Aliam antiquiorem translationem adjuncto textu Latino ad a. 1561 notavimus.

1635. *Viterbo, in-8°.* S. Agostino Costituzioni delle Monache di penitenza. » *Cat. Bibl. S. Angeli ad Nidum Neap.*

1654. *Venezia, per il Giolito, in-4°.* « La Regola di S. Agostino vescovo e dottore di S. Chiesa cattolica, posta nel libro dell' Epistole nell' epistola 109, tradotta di latino in lingua volgare fedelmente da *Bernardino Scardeone*, canonico di Padova, insieme coll' esposizione di Ugone di S. Vittore. »

1687. *Brescia, per il Rizzardi, in-4°.* « Regola data dal P. S. Agostino alle monache; e qui per maggior loro istruzione, e profitto spirituale dal P. maestro fra Paolo Richiedei de' Predicatori volgarizzata, ec esposta. »

Gallicæ. — 1691. *Paris, chez Guillaume Desprez, in-12.* « La Règle de saint Augustin expliquée par le vénérable docteur Hugues de Saint-Victor. » Auctor fuit *Jo. de la Grange*, Canon. Reg. et subprior ejusdem abbatiæ de S. Victore, cui nomen Hugo ille debet. Regulam ipsam juxta Benedictinorum recensionem interpretatus est. In præfatione uberius disserit super pauca illa verba, quæ in mutata regula Augustiniana assuta esse supra monuimus, quæque a Hugone nondum lecta fuisse docet. » Cf. *Journal des Sçav.* an. 1691 (Amst. 1692, in-8°) pag. 353 et 56.

Prosperi Stellartii (prioris cœnobii Tornacensis † 1626) Nucleus historicus Regulæ S. Augustini. *Tornaci apud Guil. a Tongris* 1618, *in-8°.*

« Discorsi claustrali sopra la Regola del gran Padre S. Agostino, recitati a' suoi Religiosi dal Padre *Prospero da San Giuseppe* » (vicario gen. Augustinianorum Discalceatorum). *Bibl. M. Eccl. Col.*

XXXVI. — (103) *De Gratia et libero Arbitrio.*

1563. *Fiorenza, a istanza di Giorgio Maresotti per Bartolomeo Sermartelli*; in-12. « Libro della grazia e del libero arbitrio di S. Agostino vescovo d'Ippona a Valentino e Monàci che eran con lui; tradotto da *Lodovico Domenichi.* » *Bibl. degli Aut. volg.*

XXXVII. — (105) *Retractationum libri II.*

Nonnisi unicam horum librorum editionem seorsim factam hucusque comperi *Lugduni apud Frellonios* 1536, *in-8°*, quam ex Gesnerianis Pandectis laudat *Maettarius*, T. II, p. II, pag. 836.

Germanice eos vertit et annotationibus necessariis instruxit *Christ. Frid. Roesler* in tomo V *der Bibliotheck der Kirchenvaeter* (Leipz. 1785), pagg. 237-416.

XXXVIII. — (106) *De Hæresibus.*

1576. *Genevæ*, apud *Eustathium Vignon*; *in-8°*. « D. Aur. Augustini, Hipp. ep. liber de hæresibus, ad Quodvultdeum. *Lamberti Danæi* opera emendatus et commentariis illustratus, a quo eodem additæ sunt hæreses ab orbe condito ad constitutum Papismum et Mohametismum, etiam eæ, quæ hic erant ab Augustino prætermissæ. Accessit operi quadruplex index, ut non modo chronologiæ hæreseon ratio, sed etiam, quæ ex illis utilitas percipi possit, intelligeretur, et a quibus in unoquoque Decalogi præcepto, Symboli apostolici articulo, item disputatione de Sacramentis sit erratum. In calce operis addita est arbor hæreseon, ex qua quomodo aliæ ex aliis natæ sint et propagatæ, et ut sæpe una quædam hydra plura capita produxerit, perspicue docetur. Per eumdem *L. Danæum*. Additus est præterea tractatus de Ecclesia, ubi, quibus sensim gradibus illa tandem in Papisticam tyrannidem inciderit, ostenditur. » Digna est ævo isto et imprimis hujus eximii hæreseon genealogistæ ingenio epistola ad senatum Genevensem ab eo scripta, qua sortem sibi gratulatur divinitus concessam, quod in ea civitate vivere contigerit, quam nulli gloria in exstirpandis igne ferroque hæresium auctoribus secundam censeri oporteat, atque lætabundus supplicia ab hæreticis Genevæ sumpta recenset.

1578. *Ibidem, apud eumdem, in-8°*. Eadem plane editio. *Cat. Bibl. Thott.*

1583. *Genevæ*, *in-fol.* Idem liber in *Opusculis Theologicis Lamb. Danæi.* pagg. 897-1048.

1595. *Genevæ*, *in-8°*. Idem liber cum iisdem commentariis. *Cat. Bibl. Bodl.*

1621. *Helmstadii, typis hæredum Jacobi Levi; in-4°*. D. Aur. Augustini liber de Hæresibus ad Quodvultdeum. Item S. Philastrii ejus coætanei Catalogus hæresium pene omnium, quæ a condito mundo ad illud usque sæculum notæ fuerunt. Accessit utriusque scripti supplementum et index genuinus : unus chronologicus, alter alphabeticus. »

1631. *Oxoniæ*, *in-8°*. S. Augustini liber de Hæresibus. *Cat. Bibl. Bodl.*

1673. *Helmstadii, ap. Jo. et Frid. Luderwald, in-4°*. Idem liber cum commentariis et supplementis Lamb. Danæi, cura *Gebhardi Theodori*, *Meieri*. Vid. *Cat. Bunav.*

1687. *Cantabrigiæ, in-12.* Idem liber cum Vincentii Lirinensis Commentario pagg. 169, 269. *Cat. Bunav.* Addit Cat. Bibl. Bodleianæ : *cum notis Baluzii.*

1721. *Oxonii, e theatro Sheldoniano*; *in-8°*. « D. Aur. Augustini, Hipp. ep. liber de Hæresibus ad Quodvultdeum, una cum Gennadii Massiliensis appendice. Edidit notisque illustravit *Eduardus Welchmann*, Eccl. Anglic. presb. Coll. Merton quondam socius. » Notæ sunt aptæ, sed doctis nequaquam scriptæ.

« Commentarii historico-dogmatici in librum S. Augustini de Hæresibus ad Quodvultdeum. Digesti atque illustrati labore et studio P. *Laurentii Cozza* A *a S. Laurentio*, ord. Min. Reg. Observantiæ lectoris jubilati, ejusd. ord. scriptoris, in Romana provincia ministri provincialis, diœcesis Viterbiensis examinatoris synodalis, sacræ congregationis Indicis consultoris. Oblati eminentiss. et Reverendiss. S. R. E. cardinalibus, ejusdem S. congregationis Indicis. « Opus omnigena eruditione refertum. Utile Theologis, philosophis, scriptoribus, historicis, concionatoribus, confessariis, curam animorum habentibus, humanarum divinarumque litterarum atque rerum Ecclesiasticarum studiosis. *Pars prima continens hæreses XII a Simone Mago usque ad Marcionem.* Adjecta ad calcem cujuscumque hæresis Collatione ejusdem cum recentiorum Evangelicorum hæresibus. *Romæ* 1707, *typis Ge. Plachi*, *sumptibus Val.* B *Fregianti*. (5 Alph. 7 plagg. et Præf. plagg. 6.) — Augustini verba velut *rari nantes in gurgite vasto* apparent. Potiorem voluminis partem collatio in titulo prædicata occupat. Cæterum ignoro, utrum plus viri ardor morte sit exstinctus, an vero bibliopola juvenilem jubilati scriptoris impetum represserit. Cf. *Mém. de Trévoux*, *Juin* 1707, pag. 1110, *et Acta Erud.*, *Lips.* 1708, *Nov.*, p. 489.

XXXIX. (110. 111.) *De Prædestinatione sanctorum libri duo*, *quorum alter inscribi solet de Dono Perseverantiæ.*

Cf. *de Gratia et libero Arbitrio* n. 103; item *Opuscula selecta.*

1711. *Parisiis, apud Guil. Desprez*; *in-fol.* S. Augustini de Prædestinatione et de Dono perseverantiæ C libri. Exst. in *Opp. S. Prosperi* a p. 25.

Versiones.

Italicæ. 1537. *Brescia*, *per Lodovico Britannico*; *in-4°*. « Della Predestinazione de' SS. e del bene della Perseveranza ; » absque nomine traductoris.

1544. *Venezia, al segno del Pozzo*; *in-16*. « Del bene della Perseveranza, tradotto da *Lodovico Domenichi.* »

1547. *Venezia, per Comin da Trino*; *in-8°*. « Libro del bene della Perseveranza composto dal B. Agostino vescovo Ipponense, di latino in volgare novamente tradotto. » Est versio superior, quicquid titulus venditet ; id quod etiam de sequenti valet.

—*Ibidem*, *in-8°*. « Il libro del B. Agostino V. I. della Predestinazione de' Santi, di latino in volgare no- D vamente tradotto. » Laudantur istæ versionum editiones in *Bibl. degli Aut. volg.* Inserta in *Racc. d'Opusc. sc. e filol.*; T. XXXII, p. 349. Ei vero potissimum Fontaninus auctor fuit.

Gallicæ. — *Gallicam* utriusque libri, editam *Lugduni* 1616, commemorant Colonienses. Notior est, quæ, longo abhinc spatio, prodiit auctore *Dubois*, ut proditum est in Bibl. Eccl. Coloniensi (p. 746). Sed aliam indigitat Catalogus Bibl. Reg. Parisiensis hoc titulo :

1676. *Paris, chez Guil. Desprez*; *in-12*. « Les deux livres de S. Augustin, de la Prédestination des saints et du Don de la persévérance, avec les lettres 105, 106 et 107 de ce saint docteur : le tout

traduit en françois par *Jean Segui.* » Ephemerides Paris. (*Journ. des Sçav.*) h. a. num. XIV, pag. 92, de auctore omnino tacent.

1715. *Paris, chez Jacq. Estienne; in-12.* « Les deux livres de S. Augustin, de la Prédestination des saints et du Don de la persévérance, avec les lettres 105, 106 et 107 du même saint; le tout traduit en françois. »

—

S. Augustini sententia de Prædestinatione et Perseverantia excerpta, cum scholiis *Georgii Cassandri Belgæ*. Parisiis 1616. Eadem *Anglice* per *I. Scory*, in-8°. *Lipen. Bibl. Th.*, T. I, p. 525.

XL. — (113) *Speculum ex utroque Testamento.*

Diversi sub hoc nomine editi exstant libri, qui utique ab editoribus suis Augustino vindicantur: unus, qui in omnibus hactenus operum Augustini editionibus vulgatus prostat, et in novissima Benedictinorum Antuerpiæ recusa recensetur, Tomo III, a pag. 507 ad 612, juxta seriem librorum V. et N. T. compositus; alter, qui ab *Hieronymo Vignier* in supplem. T. I, a pag. 515 ad 545, ex autographo Bibliorum mss. *Theodulphi Aurelionensis* episcopi, qui circa a. 820 obiit, est prolatus, in quo ad capitula certa moralia Bibliorum sententiæ referuntur, absque præfatione. Hunc plane spurium censent Benedictini, quod et minus cum *Possidii* verbis et cum præfatione Augustini exemplari a se edito præfixa conveniat. Præfationem autem istam nemo non Augustinianum calamum sapere profiteatur. Nec vero assensum eis quemquam in hoc negasse comperio, nisi quod textus biblicos concernit, qui non ex antiqua, qua procul dubio Augustinus utebatur, sed ex Hieronymiana seu vulgata versione sunt descripti. Augustini manum a sciolo aliquo monacho temeratam esse, non improbabiliter viri aliqui doctissimi, refragantibus tamen Benedictinis, contendunt (*a*).

1679. *Romæ, apud Josephum Vanuccium; in-8°.* D. Aur. Augustini Speculum, ut in eo, quam obediens Deo, inobediensque sit, facilius quisque agnoscat, hac minori forma primum editum. Accessit ejusdem doctoris Psalterium, quod matri suæ composuit. Edidit et præfatus est tacito tamen nomine *Josephus Maria Tommasi* (forte *Tommasius*), Alicatensis in Sicilia clericus Regularis, idem qui postea (Romæ 1709-12, III voll., *in-8°*) titulo *Theologicorum antiquiorum Patrum* selecta Græcorum et Latinorum opuscula evulgavit (*b*).

XLI. — (114) *Enarrationes in Psalmos Davidis CL.*

1489. *Basileæ, per Joa. de Amerbach; in-fol.* Aurelii Augustini prima, secunda ac tertia Quinquagena. In fine tertiæ: *Post exactam diligentemque emendationem* (auctore Deo) *perfectum est insigne atque præclarum hoc opus explanationis Psalmorum: divi ac magni doctoris Augustini. opus re vera majori commendatione se dignum exhibens legentibus, quam quibusvis verbis explicari possit: ut et in præfatione et prologo ipsius evidenter colligi potest. Quanto vero studio et accuratione castigatum, emendatum et ordinatum sit: hi judicent, qui illud aliis similibus sibi: sive manu scriptis: sive ære impressis litteris contulerint. Consummatum Basileæ per magistrum Joannem de Amerbach. Anno dni M.CCCCLXXXIX.* impressum est charactere Gothico in duabus columnis. Adsunt signaturæ, litteræ initiales parvæ et paginarum tituli, non item custodes et foliorum numeri. In prima folii primi pagina charactere Gothico magno impressum: *Aur. Augustini Prima Quinquagena.* Præcedit index rerum alphabeticus XIV foliis. Exempla hujus ed. exstant in Bibl. Bodleiana et Acad. Ingolstadiensis. Cf. *Seemiller* fasc. III, p. 164. Adde *Braunium* l. l., T. II, p. 181.

1493. *Venetiis, per Bernardin. Benalium; in-fol.* Augustinus in Psalmos. *Orlandi* p. 284.

— *Basileæ, per Jo. Amerbachium; in-fol.* Augustini opus in Psalmos. *Maitt.*, T. I, p. II, p. 563.

1494. *Ibidem, in-fol.* Augustinus in Psalmos. *Eodem teste* l. l.

1495. *Ibidem, per eumdem; in-fol.* Idem opus.

1497. *Basileæ, per Jo. de Amerbach; in-fol.* Idem opus. *Consummatum anno dni M.CCCC.XCVII.* Sed loco exilis, quem in priori editione notavimus, indicis, seorsim hic adjecta est *principalium sententiarum annotatio*, quæ sola in volumen modicæ magnitudinis excrevit. Ejus exemplar memoratur quoque inter rariora Bibl. Reg. Budensis.

1519. *Lugduni, in-fol.* B. Augustinus in Psalmos. Laudatur a *Hendreichio*, in *Pand. Brandeb.* p. 342. Asservatur in Bibl. monasterii Ord. Eremit. S. Augustini Monachii, teste *Ossingero* in *Bibl. Augustin.* pag. 11.

1529. *Basileæ, in-fol.* Idem liber, commemorante *Hendreichio*. Sed haud dubie pertinet ad editionem primam Operum omnium ex recensione Erasmi. Apud eumdem solum laudatas invenio sequentes editiones: 1543 et 1555, *Parisiis*; 1555, *Lugduni*; 1556, *Basileæ*; 1561, 1562, 1563, *Lugduni*: haud graviori fide.

1569. *Basileæ, per Frobenium, in-fol.* Augustinus in Psalmos. Sic quidem exstat in *Georgii allg. Europ. Bücherlex.* Suppl. I, p. 21. Sed perperam omnino, si de singulari descriptione intelligendum sit: non item si inter Opera quæras. *Genevensem* ejusdem anni editionem notat *Hendreich.* Vereor autem, ne in anni indicio erraverit. Exstat enim ed. Operum Augustini Genevæ 1596, non 1569, facta, ad quam hæc fortassis referenda est.

1570. *Venetiis, in-fol.* Idem opus. *Hendreich.* Qui ed. Venet. Operum omn. h. a. noverit, intelliget quantum in eo veri sit.

1571. *Lugduni, apud Seb. Honoratum, in-8°*, II

(*a*) Cf. *Caveus*, *Dupinius* et *Rich. Simon* in *Crit. Bibl. Eccl.*, T. I, p. 143.

(*b*) Purpura a. 1712 a Clemente XI donatus, obiit 1713.

voll. Augustini Enarrationes in Psalmos. Laudant *Hendreich* et *Colonienses*. Tu vide, quæ supra in *Annalibus edd. Operum omnium* ad h. a. notavimus. Similiter autem se habet cum ed. *Parisiensi*, quam ibidem notat.

1576. 1577 et 1579. *Antuerpiæ*.... Augustini Enarrationes in Psalmos, Sponsore *Hendrcichio*. Nescio vero pluresne tomos diversis annis editos, an diversas editiones totius operis indicare voluerit. Illud autem scio, non seorsim, sed cum Operibus a Lovaniensibus editis hanc exstare. Unus idem profert editiones, *Venetam* 1584, et *Parisiensem* 1586, de quibus idem valet. Sed Lugdunensis ed. 1586, quæ sit, non contendam.

1653. *Rothomagi, typis Dav. et Petri Geoffroy*; in-8°, tomis III. Augustini Enarrationes in Psalmos cum præfatione recentioris cujusdam (inserta etiam ed. Benedictinorum.)

1662. *Antuerpiæ*, *in-fol.* Idem opus cum indice concionatorio. *Hendreich.* in *Pand. Brandeb.* l. l. *Colonienses.*

1680. *Antuerpiæ*.... Idem opus, curante *Jacobo Willemant*, Eremita Augustiniano.

Versiones.

1521. *Hagenau, bei Thom. Ansshelm*; *in-4°*. « S. Augustinus Auslegung über den CXXVI Psalm. durch Georg. *Spalatinum* verteutscht. »

Eumdem Psalmum *Italice* conversum exstare monet *Hendreich*, qui in notandis variis horum commentariorum versionibus satis est confusus.

1683. *Paris, chez Pierre le Petit*: *in-8°*, *VII voll.* « Sermons de S. Augustin sur les Psaumes, traduits en françois par *Antoine Arnauld*. » Tom. I-VII. *Cat. Bunav.* et *Bibl. Reg. Paris.*

—

Recueil des consolations et instructions salutaires de l'âme fidèle, extrait du livre de St. Augustin sur les Psalmes, par *Jacques de Billy*. *Paris chez Claude.*

Instructions Chrétiennes sur les Psaumes. *Bruxel.* 1662, *in-8°*.

Règles de S. Augustin pour l'intelligence des Psaumes : *Paris* et *Bruxel.* 1685, *in-12.*

XLII. — (115) *Epistolæ.*

Variæ Augustini epistolæ passim editæ sunt cum aliorum Patrum, veluti *Hieronymi*, *Paulini*, *Prosperi Aquitani*, etc., operibus, quibus indicandis hoc loco supersedere lubet, dum nonnisi collectiones omnium pluriumve, vel sicubi seorsim singulæ editæ sint, enumerare instituerimus, quarum elenchus est sequens.

Sæc. XV.— 1493. *Basileæ, per Joh. Amerbach.*; *in-fol.* Liber Epistolarum beati Augustini episc. Hipponensis Ecclesiæ. In fine : *D. Aur. Augustini H. Ep. liber Epist. vigilanti accuratissimo studio emendatarum et impressarum : Argumentorum quoque novorum prænotatione succincte et dilucide expositarum : atque opera magistri Joannis de Amerbach civis Basilien. perfec'arum : Anno dni*, etc. XCIII. *Feliciter explicit.* — Character Romanus est præterquam in titulo, qui more Amerbachii Gothicis litteris exaratus est. Epistolas continet CCVI. Præcedit VII foliis brevis annotatio singularum epistolarum, initia, materiam atque ordinem exponens. Post subscriptionem index sententiarum et materiarum copiosissimus succedit. Eamdem in Bibl. Ratisbonensi notavit *Gemeiner* p. 213, nec non in Lubecensi *Gesner* p. 58. In *Catalogo Bibl. Bernensis*, T. I, p. 15, laudatur Epistolarum editio Amerbachiana de anno 1483.

1494. *Basileæ*, *ap. Joh. de Amerbach.*; *in-fol.* Idem liber. Exstat in Bibliotheca Lubecensi. Cf. *Gesner*, p. 58.

— *Venetiis, per Bernardinum Benalium*; *in 4°.* Idem liber. *Cat. Bibl. Pinell.*, T. I, p. 92.

Sine anno, loco et typographo, in-fol. magno. S. Augustini episc. liber Epistolarum. Editio princeps Epistolarum Augustini a Cl. *Braunio* primum detecta et descripta in *Notitia Hist. litt.* (1788), pag. 11. Volumen est foliorum CCLXIII, impressum charactere majusculo, duabus columnis, in charta munda et firma. Columna quævis lineas 50 continet; desunt signa quævis paginarum foliorumve, nec non litteræ initiales. Interpunctiones habet, punctum, colon et interrogandi signum. Ab initio : *Liber Epistolarum sancti Augustini. Incipit feliciter*; terminatur vero absque ulla subscriptione pagina ultima, in columna prima, epistola ad Asellicum. Epistolæ, quæ partim ipsius Augustini sunt, partim aliorum ad ipsum, numerantur CXCVII, in quibus etiam illæ *Africanorum episcoporum ad Innocentium I* hujusque ad illos leguntur.

Sæc. XVI et XVII. — 1541. *Bononiæ.* S. Augustini Epistola decima ad Xystum presbyterum de Gratia Dei. *Hendreich* in *Pand. Brandeb.*, *p.* 342.

1604. — *Moguntiæ, apud Balthas. Lippium*; *in-4°.* S. Augustini Epistola de S. Martyribus et de Inimicis diligendis cum notis *Gerardi Vossii*. Lipen. in *Bibl. Th.* T. II, pag. 254, quasi seorsim editam laudat. Enimvero inserta est *operibus Gregorii Thaumaturgi* (Neocæsariensis episc.) ab eodem Vossio una cum aliis Patrum opusculis editis p. 228. Erat vero Vossius ille præpositus Ecclesiæ Tungrensis, qui plura id generis scripta tunc emisit, deinque obiit a. 1609. Vid. *Foppens Bibl. Belg.*, T. I, pagg. 362, 63.

1638. — *Flexiæ* (La Flèche), *in-4°.* S. Aur. Augustini Epistolarum selectarum libri III. Recensuit primum, argumentis uberioribus explicavit, atque observationibus illustravit *Rolandus Phigerius*, Soc. Jesu, Armoricus. — Liber primus didacticas, secundus ethicas et parænaticas, tertius mistas et familiares complectitur. *Colonienses.* Exstitit etiam in *Bibl. Thottiana.*

1662. *Lovanii*, in-12. D. Augustini Epistolæ selectæ, cum appendice supposititiarum. *Hendreich.*

1678. *Francof.*, *sumpt. Jo. Crameri*; *in-4°.* S. Aur. Augustini et aliorum quorumdam ad ipsum vel ejus causa scriptæ Epistolæ CCLXXVIII, cum appendice supposititiarum, variis lectionibus aliis-

que marginalibus et indicibus utilissimis seorsim accuratissime editæ cura *Lucæ Friderici Reinharti*, Norimbergensis S. Theol. in Universit. Altdorfina prof. publ.

Cypriani Epistolas ab eodem viro docto aliquot annis post editas in tomo primo commemoravimus. Non segniorem operam Augustino præstitit, in eo præcipue laudandus, quod plures ejus epistolas, quæ eo usque temporis nondum cum reliquis colligi, sed per reliquos tomos operum ejus sparsim pro rerum similitudine exhiberi consueverunt, conjunctim primus proposuit. Commode factum est, quod aliorum ad Augustinum scriptæ epistolæ Italico charactere exscriberentur, dum ipsius Augustini epistolis rotundas adhibitus est. In margine tum variæ lectiones, tum Allegationes Scripturæ S. itemque Codicis Theodosiani, Juris Canonici, Lombardi et Thomæ Aquinatis loca, quæ vel ex Augustino illustrari possent, vel verba ejus exhiberent, sunt notata.

Sæc. XVIII. — 1721. *Parisiis in-fol.* S. Augustini ..... Epistolæ duæ; prima ad Bonifacium papam; secunda ad Cœlestinum. Exst. inter *Epistolas Rom. Pontiff.* per *Coustant.*, T. I, pagg. 1023 et 1051.

1732. *Viennæ Austriæ. typis Jo. Petri van Ghelen. in-fol. maj.* S. Augustini, Ep. Hipp. ad Optatum episcop. Milevitanum de Natura et Origine Animæ Epistola secunda. Accessit ejusdem S. Augustini epistola de pœnis parvulorum, qui sine baptismo decedunt, scripta ad Petrum et Abraham. Prodeunt nunc primum ex Bibliotheca Liberæ et Exemptæ Ordinis S. Benedicti Inferioris Austriæ abbatiæ Gottwicensis. Eædem *sequenti anno*, *ibidem* apud *Joannem Adamum Schmidium*, Bibliop. Norimbergens. typis descriptæ sunt. — In præfatione ad lectorem abbas Godefridus de occasione utriusque epistolæ erudite commentatus est. *Codex*, in quo repertæ sunt, unicus ut jure suo existimasse videtur eruditissimus abbas, exaratus est in membranis, in-folio, et ad sæculum minimum duodecimum ab illo refertur, reperiundus in illius abbatiæ bibliotheca, *Lit.* 6, *N.* 10. Nuncupavit κειμήλια hæcce fortuito detecta cardinali Passioneo, magno tunc temporis in Italia litterarum statori et bibliothecæ Vaticanæ aliquando summo præfecto.

1734. *Parisiis, apud viduam Reymundi Mazieres; in-fol.* S. Aur. Augustini epistolæ duæ, recens in Germania repertæ, notis criticis, historicis chronologicisque illustratæ, opera et studio *D. Jacobi Martin*, presb. congreg. S. Marci. *Cat. Bibl. Reg.*

—*Paris, chez veuve Mazières; in-8°.* « Lettres nouvelles de S. Augustin, traduites en françois, avec le latin à côté et avec des notes critiques, historiques et chronologiques, et un traité de l'origine de l'âme tiré de ses écrits, nouvellement trouvées dans un ms. de l'Abbaye de Gottwic, près la ville de Vienne en Autriche.

Versiones.

1573. *Paris, chez Mathur. Prevost; in-8°.* « La XLVIII[e] épistre de St. Augustin, adressée à Vincent evesque, de l'heresie Rogatiane, fort convenable pour remettre à l'unité de l'Eglise catholique les separez et heretiques, comme pour y maintenir et conserver ceux qui y sont demeurez et retournez, par *Clement Vaillant* » (Bellovacensem in suprema curia Causarum patronum). — Epistola in ed. Bened. numeratur 93. Pertinet ad eamdem quodammodo *Disquisitio Theologica de sententia, an hæretici et schismatici vi ad fidem sint cogendi?* Ubi simul ingens discrimen ostenditur inter causam Donatistarum et Protestantium. Auctore D. *Elia Veielio*, Ulmæ 1689, in-4°, scripta occasione persecutionis Reformatorum in Gallia, cujus fautores Augustinum etiam in partes trahere conati erant.

1574. *A Reims, par Jean de Foigny; in-8°.* « La forme et manière de bien prier Dieu : qui est œuvre principale du bon Chrétien; écrite premièrement en latin par saint Augustin, en son épître 101, à Probe, veuve, et traduite en françois par *Nicolas Chesneau,* » (Retelensem decanum et canonicum S. Symphoriani Rhemensis). *Duverdier par Jurigny*, T. V, p. 109.

1653-59. *Paris, chez Pierre le Petit; in-12, V voll.* « Epistres choisies de S. Augustin, traduites en françois par *Louis Giry.* » Tomus I et II, 1653; III, 1656; IV, 1658; V, 1659, exscriptus est. *Hendreich* in *Pand. Brandeb.* aliam, interprete *de la Cande*, a. 1653 producit.

1684. *Paris, chez Jean Bapt. Coignard; in-fol. II voll.* « Les lettres de S. Augustin, traduites en françois sur l'édition nouvelle des Bénédictins de la congr. de Saint-Maur, où elles sont rangées selon l'ordre des tems. Revues et corrigées sur les anciens manuscrits et augmentées de quelques lettres, avec des notes sur les points d'histoire, de chronologie et autres qui peuvent avoir besoin d'éclaircissement, par *Philippe Goibaud du Bois.* » *Cat. Bibl. Reg. Paris.* Eamdem VI voluminibus, octonis, habet *Cat. Bibl. Duc. de la Val.* Vide etiam *Journ. des sçav. Paris.* a. 1685, n. II, et *Novelle d. Rep. delle Lettere. m. Novembre* 1684. Ex codd. mss. loca aliquot editionis Benedictinorum correxit. Notas *Tillemontii* esse aiunt. Cf. quæ Colonienses adduxerunt testimonia.

1690. *A Lyon...* « Lettre XXXIX (ed. Lovan.) de S. Augustin à un jeune homme (Licentius) qui avait été son disciple et qui s'était engagé dans le siècle. » Exst. in *la Solitude Chrétienne*, T. I, p. 471.

1700. *A Cologne.* « Lettre de S. Augustin au comte Boniface (secunda ex tribus ad eumdem scriptis), de la traduction de M. *du Bois.* » Exst. in *le Soldat Chrétien instruit*, etc., par le *P. Henri Godefroy.*

1707. *A Lille, chez Jean-Bapt. Brovellio; in-12, VI voll.* « Les lettres de S. Augustin, traduites en françois sur l'édition nouvelle des PP. Bénédictins de la congrégation de S. Maur, où elles sont rangées selon l'ordre des temps, revues et corrigées sur les anciens manuscrits, et augmentées de quelques lettres qui n'avaient pas encore paru, avec les notes, par M. *du*

Bois. Troisième édition. » *Cat. Bunav.* et *Bibl. Reg. Paris*. Hæc ipsa fortasse est repetitio, quam h. a. Colonienses Amstelodami factam prodiderunt.

Anglicam versionem *Epistolæ XLVIII* sub titulo : « Judicium S. Augustini de Legibus pœnalibus adversus conventicula et de unitate religionis propositum in ep. 48, *Londini* 1670, *in-4°*, memorant Colonienses, addito testimonio *Lipenii* in *Bibl. Philos.* v. *Conventicula*.

Denique *Epistolæ de pœnis parvulorum, qui sine Baptismo decedunt*, versio esse videtur, quæ in *Cat. Bibl. Firmianæ* memoratur hoc titulo : *Sermone di S. Agostino, in cui si tratta della pena de' fanciulli morti senza Battesimo, trad. con annotazioni da G. G. Pavia*, 1778, *in-8°*.

— Insigniorum Augustini Epistolarum argumenta modo brevia, modo prolixiora cl. *Roeslerus* inseruit tomo V *der Bibliotheck d. Kirchenvaeter*, pag. 417 usque ad fin.

XLIII. — (116) *Sermones et Homiliæ*.

Sæc. XV.— 1475. *Augustæ, per Antonium Sorg.; in-fol. min.* S. Augustini liber, qui vocatur *Quinquaginta* sive *Homiliæ L.* In fine : *Anno dm. M.CCCC.LXXV. circiter Kal. Februarii impressus est liber iste ad honorem dei, per Antonium Sorg. In Augusta.* Incipit a registro homiliarum, quod primum folium implet. Character Gothicus est, sed elegans. Nec foliis, nec paginis numeri notæve sunt ascripti, teste cl. *Zapf.* in *Annal. Typ. August.* p. 32, *Seemillero* fasc. I, p. 70. Adde *Braunium Not. H. Lit.* (1788), p. 179.

1477. *Mutinæ, per Balthassarem de Struciis; in-4°.* S. Augustini Sermones ad Fratres in Heremo. Nusquam nisi in *Cat. Bibl. Pinell.* T. I, p. 92, laudatam invenimus.

1482. *Spiræ, factore Petro drach juniore* (in *vigilia nativitatis marie virginis*); *in-fol.* B. Augustini sermones varii; in *Omeliario Karoli Magni* hujus ed.

1484. *Mediolani, per Teutonicos : in-4°.* S. Augustini Sermones ad Fratres in Heremo. *Cat. Bibl. Pinell.* T. I, p. 92.

— *Paduæ per Mathæum Cerdonis; in-4°*. B. Augustini sermones tres de Clericorum vita et moribus. — Editor est *Eusebius Corradus* Mediolanensis, Canonicus regularis Congreg. Lateranensis, a cujus *epistola ad Sixtum quartum, pontificem maximum : pro auferendo de Ecclesia errore scribentium : Augustinum Ecclesiæ doctorem fuisse heremitam* volumen exorditur. Præter dictos tres sermones, quorum primus incipit, *Charitati vestræ*, etc.; secundus, *Propter quod volui et rogavi*, etc.; tertius, *Ante omnia fratres*, etc.; inest etiam *Vita Augustini* a *Possideo* (sic) conscripta et, nisi mendax fuerit, contentorum tabula post epistolam dedicatoriam statim subjecta, etiam *Epistola Augustini, si liceat clericis populum et gregem sibi commendatum persecutionis tempore relinquere.* Eam vero in exemplari, quod manibus teneo, non invenio, nec mancum illud videtur, sed illius loco exstat editoris ad Sixtum IV et ad patriarcham Aquileiensem, cardinalem et sancti Marci protectorem, cæterosque cardinales *Annotatio brevissima in errorem scribentium sanctum Augustinum fuisse heremitam.* Atque hæc ipsa omnia in epistola dedicatoria libro huic inesse Corradus dicit, nec ibi quidem epistolæ illius mentionem facit, cum contra in laudata tabula hæc *annotatio* non sit indicata. Ad calcem tamen legitur : *Finis adest trium sermonum beati Augustini de Clericorum vita moribusque una cum vita S. Augustini, nec non cujusdam epistole ipsius* : An clericis, *etc., que omnia impressa fuere Padue per magistrum Matheum Cerdonis. Anno Domini* 1484. Colophonem addit *Oda in laudem Augustini*, incipiens : *De profundis tenebrarum.* Absolvitur hæc editio foliis 36 lineis per paginam impressis. Character est Gothicus luculentus. Præter chartarum numeros notæ cujuscumque generis foliorum paginarumve desunt. Sunt tamen litteræ initiales formulis ligneis expressæ. Meminit ejus quoque *Braunius Not. H. Lit.* T. II, p. 111.

1486. *Brixiæ, per Jacobum Britannicum Brixianum; in-8°.* S. Augustini episcopi Sermones ad fratres Heremitas. In fine : *Impressum Brixiæ* per *Jacobum Britannicum Brixianum. Anno domini. M.CCCC. LXXXVI. die V Januarii.*

Editionis hujus nulli bibliographorum antea cognitæ notitiam solus præbet *Braun Not. H. Lit.* T. II, p. 130, significans volumen esse xxi plagularum fasciculis contentum, charactere Romano ac pereleganti impressum, deficientibus quibuscumque foliorum paginarumve notis, parvisque litteris loco initialium miniatoris gratia appositis. Continet omnia eademque serie ac sequens, ne sermonum tabula quidem excepta.

1487. *Venetiis, per Paganinum de Paganinis; in-8°.* S. Augustini Sermones ad Eremitas. Ab initio : *Incipiunt sermones sancti Augustini ad Heremitas : nonnulli ad sacerdotes suos : ad aliquos alios. Et primo de ĩstitutiõe regularis vite ssmo p̊* (sic). In fine : *Impressum Venetiis per Paganinum de paganinis Brixianum. Anno Domini : M.CCCC. lxxxvii. die xxvi Maii.*

Præter sermones LIX, accedunt : 1° *de sancta Monica sermo LX*; 2° *Calisti narratio de conversione S. Augustini*; 3° *Sigiberthi de eodem narratio ex epistola ad Macedonium*; 4° *Excerpta quædam ex Chronico Bedæ*; 5° *Relationes aliæ incertorum auctorum*; 6° *Oratio de Passione Domini, a nonnullis S. Augustino ascripta, quam per quadraginta continuos dies recitantibus Bonifacius VIII plenariam concessit indulgentiam.* Textum præcedit tabula sermonum duo folia non integra complectens. Impressio facta est duabus columnis charactere Gothico. Initiales litteras parvas typographus interdum addidit et omisit alibi. Chartæ signatæ sunt *a-r*. Custodes, numeri, paginarumque tituli desunt. *Seemiller* fasc. III, p. 92.

1492. *Venetiis, apud Vincent. de Benaliis; in-8°.* S. Augustini Sermones ad Heremitas et ad alios. Exst. cum D. Bernardi ad Sororem modo bene vivendi. Venet. 1493. Sic *Audiffr.* in *Cat. Bibl. Cas.*

1493. *Basileæ, factore Nicolao Kessler (pridie Cal. Octobris)*; *in-fol.* B. Augustini Sermones varii; in *Homeliario Doctorum*, qui *hoc a. et l.* cura *Joannis Ulrici Surgant AA. et Decretorum D.*, etc., prodiit, ut præmissa epistola ejus ad Niç. Kessler testatur. A

1494. I. *Basileæ per Jo. de Amerbach. in-fol.* «Sermones divi Aurelii Augustini ad fratres suos in heremo commorantes, et quosdam alios.» Quamquam neque locus, neque annus, neque typographus disertis verbis in hoc volumine sit editus: nequaquam tamen dubitanter illos indicavimus, cum alia Augustini scripta, in unum volumen cum præsenti opere compacta, quæ ista omnia veluti a nobis posita præferunt, similitudine characteris, descriptionis et dispositionis, judicium nostrum tueantur. Litteræ videlicet sunt Gothicæ, paginæ columnis binis impressæ. Ab initio (a) carmen elegiacum *Sebastiani Brant ad Divum Aurelium Augustinum*, Romano charactere exscriptum, præmittitur satis prolixum : cui brevior *de ortu, ingenio, eruditione, errore, conversione ac sacra baptismali regeneratione ejus narratio* subjicitur. Hæc excipit *Hymnus Ambrosianus*, *sermo ejusdem B. Ambrosii super conversione Augustini*, item *tres hujus regulæ monachales et forma, secundum quam communem sobrietatem eis dederit, qui suo fratrumque suorum consortiis conjungi optabant.* Tandem prævia contentorum tabula, ipsi *sermones LXXVI*, cum appendice variarum de Augustino narrationum, ex diversis auctoribus, quorum nomina ex parte etiam prodita sunt, veluti Calixti, Sigeberti, Antonini, exhibentur. In fine : *Expliciunt collecta quædam ex diversis et ad gloriam b. Aug. sermonibus ad fr. in h. subjuncta : feliciter.* Postremo index materiarum et sententiarum amplissimus x foliis volumen claudit.

II. *Ibid.*, *per eumdem*; *in-fol.* Divus Aurelius Augustinus de verbis Domini (*Sermones* LXIV). In fine : *Explicitus est liber sermonum... Bas. per magistrum Jo. de Amerbach. Anno salutiferi partus virginalis nonagesimo quarto supra millesimum centesimum.* Consonant omnia cum præcedentis operis adornatione etiam quoad materiarum et sententiarum tabulam et sermonum indicem.

III. *Ibid.*, *per eumdem*; *in-fol.* Divi Aur. Aug. Sermones de verbis Apostoli (XXXV). In fine : *Explicitus est liber Sermonum... D. A. Aug. Basilæ. A. D. M.CCCC.XCIV.* Nihil a superioribus discrepat.

IV. *Ibid.*, *per eumdem*; *in-fol.* Expositio divi Aur. Aug. in Epistolam beati Joannis.

V. *Ibid.*, *per eumdem*; *in-fol.* Opus quinquaginta homeliarum divi Aur. Aug. In fine : *Basileæ. M.CCCC.XCIIII.*

1495. *Bas. ap. Jo. de Amerbach.*; *in-fol.* Sermones sancti Augustini de tempore (CCLVI); subscriptionis formula eadem atque in sermonibus de verbis Domini anni præcedentis. Sermonum contentorum tabula diligentissime est composita. Sed index materiarum et sententiarum minus copiosus videtur pro hujus voluminis mole, si cum indicibus superiorum collectionum comparaveris. Cæterum interior tituli pagina effigiem emblematicam ligno impressam et disticha latina in hanc editionem parata offert.

Sine anno, per Conradum de Homborch; *in-fol.* B. Augustini Sermones varii in dies dominicales et festos; in *Omeliario Caroli M.* hujus ed. B

Sine anno et loco, *in-4°.* Sermones sancti Augustini ad Heremitas. Hæc in titulo litteris grandibus expressa. Sermones sunt (LIX, cum additamentis quibusdam, charactere Gothico, binis columnis impressi, sine ullo loci et anni indicio. Quapropter nescio, quibus argumentis inductus fuerit, qui nostro exemplari appinxit, circa a. 1490 lucem aspexisse. In *Bibliotheca Ratisbonensi* teste *Gemeiner* l. l. p. 276, exstat horum sermonum editio absque loci et anni indicio quaternis impressa, quæ foliis 108 constans sermones exhibet LIX. Editionis Venetæ a. 1490 obiter mentionem facit *Gemeiner* l. l. p. 277; adde *Braunium* in *Not. H. Lit.* T. II, p. 53.

Sine anno et loco; *in-4°.* *Sermones duo* (hæc litteris Gothicis grandiusculis, sequentia charactere Romano majori exscripta sunt) *Aurelii Augustini episcopi de Vita et Moribus clericorum.* Sunt duo priores ex tribus, qui in editione Paduana a. 1484 eduntur. Additur vero ex Retractationum libro animadversio ejus in librum de vera Religione. Impressum est charactere Gothico minori admodum nitido, duabus columnis. Voluminis argumentum litteris Romanis scriptum per singularum paginarum margines supremos decurrit. C

Sæc. XVI. — 1513. *Parisiis*... Editionem hanc *Sermonum ad Eremitas fratres* obiter laudat *Gemeiner* l. l. p. 277. (*Clementio* et *Ossingero* sponsoribus, ut jam conjicio).

1516. *Lugduni, per Joannem Clem. Alemannum* (D. septimo idus Augusti.) *in-fol.* B. Augustini Sermones varii; in *Homiliario doctorum* edito, si recte ex præfixa epistola concludimus, curante *Joanne Thiery* Lingonensi V. I. professore. D

(a) Ita plerumque conspicitur. Tenendum vero, integrioribus exemplaribus præfixum esse titulum sequentem litteris Gothicis exaratum : *Plura ac diversa divi Aurelii Augustini Sermonum Opera videlicet:* (hæc usque characteres grandiores; reliqua minoribus absolvuntur.)

Ad fratres in heremo commorantes : Sermones LXXVI.
De verbis domini : Sermones LXIV.
De verbis Apostoli : Sermones XXXV.
In epistolam Canonicam beati Joannis primam; Sermones X.
Homeliæ : id est Sermones populares L.
De tempore : Sermones CCLVI.
De sanctis : Sermones LI.

Unde simul proditur, plura hanc sermonum collectionem ab initio fuisse complexam, quam nunc exemplaria pleraque retinuerunt, nec vero pro integris habenda esse, quæ, ut nostra, in Homiliis deficiunt. Cæterum aversa folii pagina effigiem episcopi pro concione dicentis ligno impressam sistit, subscriptis versiculis : *Salve gemma confessorum : Augustine lux doctorum.*

— *Parisiis, per Berthold. Rembolt : in-fol. max.* A « Præclarissima et inæstimabilis doctrinæ atque utilitatis divi Aur. Augustini Sermonum opera : nuper summa cura et diligentia magistri Bertholdi Rembolt impressa. Apud impressorem ipsum sub Sole Aureo in via Jacobæa Parisii : et in officinis Joannis Coberger ac Jodoci Badii venalia comperies quæ hoc ordine in hoc continentur volumine. Videlicet :

Ad fratres in Eremo commorantes. *Sermones LXXVI.*

De verbis Domini, *Sermones LXIV.*

De verbis Apostoli, *Serm. XXXV.*

In Epistolam Canonicam beati Joannis primam, *Tractatus X.*

Homeliæ, id est *Sermones populares L.*

In Evangelium secundum Joannem, *Tractatus* B *CXXIV.*

De Tempore, *Sermones CCLXVI.*

De Sanctis, *Sermones LI.*

Cum tabulis et repertoriis amplissimis. » In fine : *Explicit Parisiis in Edibus Magistri Bertholdi Rembolt. Anno Domini..... Die vero XIX Decembris.*

Litteræ sunt Gothicæ, paginæ columnis sectis sunt impressæ, nec alius ornatus deest.

1521. *Hagenoæ, per Henr. Grau ; in-fol.* B. Augustini præclarissima sermonum opera ; summa nuper diligentia revisa atque recognita, tum plerisque locis emendata. In fine : *Impressum est præclarum hoc opus in officina industrii Henrici Grau : civis imperialis oppidi Hagenow : sumptibus et expensis probi viri Joannis Rynman de Oringaw archibibliopole, mense Octobri anno a nato Christo* 1521. C

1525. *Lugduni*, per *Joannem Crespin* (*die X Januarii*); *in-fol.* B. Augustini Sermones varii in Dies dominicales et festos; inter *Homelias præclarorum doctorum in Evangelia dominicalia*, quas jussu Caroli M. collegisse fertur Alcuinus, editas h. l. et a. cum præfatione Fr. *Lamberti Campestris*, theol. ad Simphorianum Camperium Patritium Lugdunensem.

1564. *Lovanii*, apud *Hieron. Wellæum; in-4.* D. Aur. Augustini sermones, et Possidii, Calamensis episcopi, indiculus operum D. Augustini : ex editione et cum scholiis marginalibus *Joannis Vlimmerii. Cat. Bibl. Reg.* Confer, quæ supra ad editionem operum Basileensem a. 1569 tradita sunt.

1576: *Coloniæ Agripp. in-fol.* S. Augustini Homi- D liæ variæ. Exst. in *Collectione Fr. Alcuini.*

1588. *Lugduni, in-fol.* S. Augustini Homiliæ quædam in *Bibliotheca Homil. Cumdii.*

Sæc. XVII. — 1631. *Parisiis, apud Sebast. Cramoisy ; in-8°.* S. Aur. Augustini Sermones novi XL, cum quinque aliis ex antiquis exemplaribus collecti, cum notis, studio et opera *Jacobi Sirmondi. Cat. Bibl. Reg. et Casanat.*

1644. *Romæ, per Franc. Monetum ; in-4°.* Sermones aliquot S. Aur. Augustino adscripti, ex bibliothecis Vaticana et Barberina excerpti, nunc primum in lucem editi et quibusdam notis illustrati studio et opera *Joannis Baptistæ Mari: Cat Bibl. Reg.*

1647: *Romæ, apud Ludovic. Grignanum ; in-4°:* S. Aur. Augustini Sermo in natali S. Joannis Baptistæ, nunc primum in lucem editus, cum observationib. *Joannis Baptistæ Mari. Cat. Bibl. Reg.*

1648. *Matriti, typis Regiis ; in-fol.* S. Augustini Sermones *aliquot* de B. Virgine. Exst. in *Bibliotheca Virginali P. de Alva*, T. III, a pag. 448. *Audiffredi* in *Cat. Bibl. Casanat.*

1685. *Parisiis*, chez *P. de Laulne ; in-8.* S. Augustini Sermonum ad Eremitas fragmenta tria, quibus præmittitur Syllabus Sermonum ad FF. in Eremo, Sermonum ad presbyteros Hipponenses et Sermonum ad populum ex autographo Jordanis de Saxonia. Exst. in *Supplem. PP. Jac. Hommey*, a pag. 644.

Versiones.

1493. *Firenze, per Maestro Antonio Miscomini*, (*A dì XXVIII di Giugno*) *in-4°, min.* « Sermoni Volgari del Venerando dottore Santo Aurelio Augustino, Padre della regola eremitana, molto devoti, e spirituali ad acquistare la gloria spirituale del Paradiso. » *Cat. Crevennæ noviss.* T. I, p. 107.

1546. *Venezia, per Gabriel Giolito de' Ferrari ; in-4°.* « Varj sermoni di S. Agostino, e d'altri cattolici ed antichi Padri utili alla salute dell' anime messi insieme e fatti volgari da Monsign. Galeazzo vescovo di Sessa, con due tavole, la prima de' Sermoni ed Omilie ; e la seconda delle cose più notabili. » *Bibl. degli Aut. volg.* in *Raccolta d'Opuscul. scient. e filol.* T. XXXII, p. 345.

1553. In *Vinegia*, presso *G. Giolito de' Farrari Fratelli....* « Alcuni Sermoni di S. Agostino della Parole Signore e dell'Apostolo, fatti volgari da Monsr. *Galeazzo Florimonte* Vescovo d'Aquino. » Exst. in *Varj Sermoni di S. Agostino ed altri dottori* volgarizzati dal medesimo. Cf. *Cat. Bibl. Casanat.* In *Cat. Bibl. Smith.* a. est 1588, *in-4°.*

1567. *Venezia, per il Giolito; in-4°.* « Varj Sermoni, etc. »

1568. *Venezia, per il Sansovino; in-4°.* « Varj Sermoni di S. Agostino e d'altri cattolici ed antichi dottori, ne quali trattandosi diverse materie sopra diversi luoghi della Sacra Scrittura del vecchio e del nuovo Testamento si contiene Cristiano desideroso di vivere puramente fra le persone, e della salute dell' anima sua, messi insieme e fatti volgari da monsignor Galeazzo, vescovo di Sessa, con due tavole, l'una de' Sermoni, e l'altra delle cose notabili. »

1572. *Fiorenza, per i Giunti; in-4°.* « Libro III de' varj Sermoni di S. Agostino..... raccolti insieme e fatti volgari da *Raffaello Castruccio* monaco della badia di Firenze a imitazione di monsign. Galeazzo, vescovo di Sessa. » Prodiit etiam liber quartus, sed in quo nihil Augustini contentum fuit. Secundam vero partem impressam invenio a. 1654 h. tit. :

1654. *Venezia, per Girolamo Scotto ; in-4°.* « Seconda parte de' Sermoni di S. Agostino.... tradotti in volgare da Msgn. Galeazzo Florimonzio, vesc. di

Sessa, con alcuni Omilie del medesimo. » Hæc omnia nobis suppeditavit *Bibl. degli Aut. volg.* l. 1.

1694 et 1700. *Paris, chez veuve Jean-Bapt. Coignard; in-8°, IV voll.* « Les sermons de S. Augustin sur le Nouveau Testament, traduits en françois sur l'édition latine des PP. Bénédictins, par *Philippe Goibaud du Bois.* »

1731. In *Firenze* presso *Dom. M. Manni; in-4°.* « Volgarizzamento de' XL Sermoni falsamente attribuiti a S. Agostino, fatto da un Religioso dell' Ordine detto di S. Agostino, nell' anno 1300, e, come si crede, da Fr. Agostino da Scarperia. » *Cat. Bibl. S. Aug. ad Nidum Neapoli, Audiffredi* in *Cat. Bibl. Casanat.*, it. *Cat. Bibl. Smith.*

XLIV. — (119) *De decem chordis liber.*

Hujus *versionem Hispanicam*, auctore *Gundisalvo Garzia de Sancta Maria*, Cæsaraugustano, editam a. 1494, *in-8°. Los Tratados de las diez cuerdas de la vanidad del mundo* commemorant ex *Nic. Anton. Bibl. Hisp.* p. 425 Colonienses.

ARTICULI SECUNDI SEQUENTIA.

Annales editionum singulorum Augustini librorum.

§ II. *Spuriorum scriptorum.*

I. — (6) *De Musica libri sex.*

Nescio equidem, an huc spectat, qui in Catalogo Bibl. Bodleianæ memoratur *S. Augustini libellus de Musica. Basileæ*, 1521, *in-4°.*

II. — (18) *De Grammatica liber.*

1605. *Hannoviæ, in-4°.* Augustinus de Grammatica. Exst. inter Auctt. Antiqq. de Grammatica Lat. collect. ab *Helia Putschio*, a pag. 1975.

III.—(19) *Principia Dialectices et Rhetorices libri duo.*

1479. *Florentiæ, apud S. Jacobum de Ripoli; in-4°.* Augustini Logica. *Cat. Bibl. Casanat.*

1599. *Parisiis, in-4°.* Augustini principia Rhetorices. Exst. inter *Antiquos Rhetores* a pag. 290.

1643. *In Venezia, nella Salicata; in-4°.* « S. Agostino della Retorica. » Exst. *Autori del ben parlare* Tomo XXX, pag. 21.

IV. — (34) *Liber de Fide ad Petrum Diaconum.*

Prodiit seorsim *sine loco et anno, in-fol.* Sed vide *Fulgentium* tomo III. Cf. supra in Opusculis ad a. 1473, n. 1.

V. — (35) *De Spiritu et Anima.*

1472. *S. l. et typogr.; in-4°.* S. Augustini liber de anima et spiritu, de ebrietate, ad virgines de castitate et sobrietate, de quatuor virtutibus charitatis, de contritione cordis. In fine : *Finitus est liber beati Augustini, ep. Yponensis cum ceteris tractatulis ejusdem. Anno millesimo quadringentesimo septuagesimo secundo quinto Idus Nov.* Exstat in Bibl. Lubecensi *Gesner.* l. 1, p. 26. Is vero ex litterarum similitudine et chartarii signo (capite taurino) jure aliquo suo concludere sibi videtur, *Moguntiis apud Petrum Schœfferum*, qui eadem forma absque loci et anni indicio libros *de vita Christiana* et *veræ vitæ cognitione* excudit, fuisse impressum. Ibi tamen insignia Schœfferi non, ut in hoc volumine, desunt.

VI. — (36) *De Amicitia.*

1510. *Lipsiæ, in-4°.* « D. Aur. Augustini, Hipp. episc. de amicitia liber, in quo Ciceronis errata castigantur, cunctis, qui pacem, concordiam et veram atque perfectam diligunt amicitiam, utilis et summe necessarius. » Subjiciuntur huic titulo statim disticha sequentia :

> Augustinus in hoc aphorum (*sic*) gloria gentis
>   Quæ sit vera libro narrat amicitia
> Magnus Aristoteles callens arcana capaci
>   Naturæ ingenio : nescius hujus erat
> Nescius eras hujus Plato tu divine magister
>   Hanc veterum ignorans ethnica turba virum.

In fine : *Impressum Lyptzk p. Baccalaureum Wolffgangum Monaceu. Anno* 1510. — Character est Gothicus. Præfatus est *ad studiosos et eruditos bonor. artium in acad. Liptzen. Amatores Magnus Hundt parthenopolitanus, theologorum*, ut quidem se appellat, *infimus*, ep. data *in collegio principis die Calixti.*

VII. — (39) *Soliloquia.*

1473. *S. l. in-fol.* Augustini soliloquium de Arrha animæ. Ab initio : *Incipit soliloquium beatissimi Augustini episcopi yponensi* (sic) *de Arra animæ.* In fine : *Raptus est finis hujus tractatus Augustini de arra anime feria tertia post festum sancti Dyonisy Anno dni lXXIII XC* (sic). Ejusdem est editionis ac *Soliloquia* genuina s. l. et a. et Hieronymiana *de essentia div.*, etc. Conf. dicta ad librum Augustini *de Quantitate animæ.* Extremæ raritatis esse exinde discas, quod nemini hactenus bibliographorum cognitus fuerit. Summum vero in eo ad ætatem illorum opusculorum definiendam situm esse momentum nemo facile negabit, si ne minimum quidem ab illis differre dixero. Quod si igitur vere ea Guntheri Zaineri a quibusdam sunt credita, ut equidem nullus dubito, sequitur, Hambergeri sententiam, Zainerum post annum 1472 charactere gothico uti desiisse, postquam primum mense Novembri ejus anni Romanos typos Isidoro imprimendo adhibuisset (*a*), ipsum fefellisse, quod plerisque accidere solet, qui nimis exactis formulis limites ac tempora eventuum aut institutorum quorumdam circumscribere amant. Ac quænam causa tam repentini fastidii Gothici characteris in eo viro cum verisimilitudine fingi possit?

Versiones.

1489. *Sine loco et typogr. A di XX di giogno* (sic) *in-4° min.* « Li Soliloquj del divo Padre santo Agostino. » Character rotundus est. Florentiam natales ejus esse suspicatur editor *Cat. Crevennæ noviss.* T. I, p. 111.

1491. *Firense. A di X di Novembre; in-4°.* « Soliloquj di santo Augustino volgari. » *Cat. Bibl. Crevennæ noviss.* l. l.

1492. *Mediolani ..... in-8°.* Hujus anni, loci ac formæ versionem Italicam horum librorum commemorat *Denisius Garell. Bibl.* p. 255.

(*a*) *Zuverläss. Nachr.* T. IV, p. 806, ubi de Zaineriana ed. Thomæ Kempisii præcipit.

1665. *Paris, chez Charl. Savreux*, in-12. « Les Soliloques, le Manuel et les Meditations de S. Augustin, traduits en françois par D. L. C. C. F. »

1671. *A Lyon*, in-8°. « St. Augustin : les Soliloques, le Manuel. » *Cat. Bibl. Bern.*

1684. *Paris, chez Pierre le Petit*, in-12. « Les Soliloques, les Méditations, le Manuel de S. Augustin, traduits en françois par le P. *Nicolas Regnier.* »

1691. *Paris, chez Guil. Desprez*; in-12°. Eadem, « traduction nouvelle, revue sur le latin : édition augmentée de l'Esprit du même saint, tiré de ses Confessions. »

— *Paris, chez Jean-Bapt. Coignard*; in-12. « Les Soliloques, les Méditations et le Manuel de S. Augustin, traduits en françois sur l'édition latine des Pères Bénédictins, avec des notes, par *Philippe Goibaud du Bois.* »

1696. *Paris, chez Jean Couterot*, in-8°. « Les Soliloques de S. Augustin, mis en vers françois, avec le latin et une Méditation, sur le jugement dernier, en vers. »

1704. *Paris, chez Nic. le Gras*; in-12. « Les Soliloques et les Méditations de S. Augustin traduits en françois par le P. *René de Ceriziers.* »

Plura de variis horum librorum *Gallicis versionibus* attulit auctor hujus articuli in *M. Bibl. Eccl. Colon.* p. 729, num. 4, de quibus, quoniam aliunde haud quicquam recognovi, sollicitari me non sinam.

VIII. — (40) *Meditationes.*

Sine anno loco et typogr.; in-fol. Liber S. Augustini de Meditatione. A prima statim pagina legitur : *Incipit liber p. locutionis beatissimi patris nostri Augustini et ejus ɔtemplatione.* In fine : *Explicit liber de meditatione beatissimi patris nostri Augustini. Deo gratias.* Laudat hoc opusculum cl. *Seemiller* fasc. I, p. 112, inter eos libros, quos absque loci et anni commemoratione a Christophoro Valdarsero, Ratisbonensi, qui intra annos 1471-1476. Venetiis et Mediolani impressit, excusos esse sibi persuasit, et quorum plures ibidem eosdemque omnes invicem charactere et descriptione reliqua valde similes proposuit. De nostro vero prodidit, litteris oblongis paulo majoribus exscriptum folia tredecim integra et paucas in decimo quarto lineas complecti, sine numeris ac notis paginarum foliorumve, absque itidem litteris initialibus.

Sine anno et loco; in-4°. B. Augustini Meditationes. *Cat. Bibl. Reg.* T. I, p. 376, ubi additur : *Vetus editio circa annum* 1500.

Sine anno. Parisiis per Antonium Cayllaut, in-4°. Meditationes Beati Augustini. *Cat. Bibl. Duc. de la Val.* T. I, p. 175.

SÆC. XVI ET XVII.—1516. *Venetiis...* in-8°. « S. Augustini Meditationes. Soliloquiorum animæ ad Deum liber unus. Manuale. Exst. in *Opusculo multarum bonarum rerum referto*, ab initio. » Sic *Audiffr. in Cat. Bibl. Casanat.*

1608. *Duaci, per Balth. Bellerum*; in-24. D. Aur. Augustini Meditationes, Soliloquia et Manuale. etc. Plenum titulum vide in sequenti.

1613. *Duaci, per Balthazar. Bellerum*; in-24. « D. Aur. Aug... Meditatioues, Soliloquia et Manuale. Meditationes *B. Anselmi* cum tractatu de humani generis redemptione. Meditationes *D. Bernardi. Idiotæ* viri docti contemplationes de amore divino. Omnia ad mss. exemplaria emendata et in meliorem ordinem distributa : opera et studio R. P. *Henrici Sommalii*, Soc. Jesu theol. »

1614. *Coloniæ apud Conrad Butgenium.* Idem liber ejusd. ed.

1631. *Lugduni*, in-24. S. Augustini Meditationes. *Cat. Bibl. S. Angeli ad Nidum Neap.*

— *Coloniæ Agrippinæ, sumpt. Corn. ab Egmond.*; in-12. Idem liber ex ed. *Henr. Sommalii.*

1637. *Ibidem, per eumdem*; in-12. Eadem editio.

1649. *Ibidem*, in-12. Idem liber per eumdem.

1650. *Parisiis, apud Claudium Cramoisy*; in-12. D. Aur. Augustini Meditationes, Soliloquia et Manuale : omnia ad mss. exemplaria emendata, opera et studio *Henrici Sommalii.*

1672. *Romæ, per Barthol. Lupardum*; in-4°. Eadem.

Sine anno. Dilingæ, apud Sebald. Mayer; in-8°. D. Aur. Aug... Meditationes, Soliloquia, Manuale. Aliam horum librorum editionem *Dilinganam* an. 1571 commemorant obiter Colonienses p. 729, ad n. 4.

SÆC. XVIII. — 1701. *Antuerpiæ*, in-8°. Divi Aur. Aug... Meditt., Soliloquia et Manuale, ad mss. exemplaria emendata et in meliorem ordinem distributa, op. et studio *R. P. Henr. Sommalii.*

Versiones.

Sine anno et loco, in-12. S. Augustini Soliloquia in Græcum vulgare translata. *Cat. Bibl. Reg.* T. I, p. 377.

1671. *Paris, chez la veuve Charles Savreux*; in-12. Eadem *Gallice.* « Par le sieur D. L. C. C. E. »

1679. *A Paris, chez Guill. Desprez*; in-8°. « Les Soliloques, le Manuel et les Méditations de S. Augustin. Traduction nouvelle, revue très-exactement sur le latin. Nouv. éd. à laquelle sont ajoutés quelques fragmens de piété tirez des Confessions de ce mesme *saint*, qui feront voir quel estoit son esprit. » Postrema sub titulo, « L'Esprit d'Augustin tiré de ses Confessions » addita sunt.

1714. *Bruxelles*, in-8°. Idem liber Gallice c. notis. *Cat. Bibl. Thott.*

1604. *Madrid...* Eadem *Hispanice* reddita a P. *Ribadeneira.* Exst. in ejusdem Opp. p. III, pag. 633 sqq.

1600. *Francf. a. d. Oder*; in-8°. Idem liber *Germanice* per *Henr. Raetell.*

1717. *Gent.*, in-8°. Idem liber, *Belgice* per *Andr. van Loo. Cat. Bibl. Thott.*

—

Ex Meditationibus excerptum esse *S. Augustini Rhythmum de gloria et gaudiis Paradisi* versibus politicis compositum, qui exstat inter *Ge. Fabricii*

Poet. Christ. Basil. 1564, *in*-4°, p. 815, monet *Audiffredus* in *Cat. Bibl. Casanat.*

IX. — (42) *Manuale.*

1471. *Tarvisii per Gerardum Lisam de Flandria, in*-4° *min.* S. Augustini liber de Salute, sive de Aspiratione animæ ad Deum. Ad calcem litteris uncialibus excusum visitur

In laudem scriptoris epigramma.
Gloria debetur Girardo maxima lisae.
Quem genuit campis Flandria picta suis.
Hic Tarvisina nam primus cœpit In urbe.
Artifici raros aere notare libros.
Quoque magis faveant excelsi numina regis.
Aurelii sacrum nunc MANUALE dedit.
TARVISII
M. CCCC. LXXI.

Constat hocce opusculum, a quo typographiam Tarvisinam initium duxisse suspicatur Morellus (*a*), foliis xx, impressum charactere rotundo eleganti, lineis 22 per paginas. Complectitur sola xxiv priora capita juxta sequiorum editionum distributionem. *Audiffredi* in *Cat. Bibl. Casanat.* Adde *Crevenum Cat. novissimum.*

X. — (44) *Speculum peccatoris.*

Sine anno, loco et typogr.; in-4°. B. Augustini Speculum peccatorum. *Vetus editio circa annum* 1500. Sic *Cat. Bibl. Reg.*

Sine anno, loco et typogr.; in-fol. S. Augustini Speculum peccatoris. Vide quæ ad libellum *de Quantitate animæ* ejusdem editionis sunt notata.

XI. — (47) *de veræ Vitæ cognitione.*

Sine anno. Moguntiæ, apud Petr. Schæffer, ut ex insigni illius ad calcem minio impresso apparet, *in*-4°. Incipit a capitulorum tabula tres pene paginas occupante, cujus versiculi novem præfixi sunt hoc exordio :

Augustine pater, aquilino more Johannis
Ingenii velis petis alta recondita celis, etc.

In fine : *Augustini de v. v. c. libellus explicit.* Character plane idem est cum præcedentis libri formis. Anno circiter 1470 procusam suspicatur *Deburius* in *Cat. Bibl. Ducis de la Val.* T. I, p. 176. Exstat etiam in Bibl. Lubecensi. V. *Gessner* p. 14, a quo *Schelhornius* in *diatriba ad Quirin.* (Lindav. 1761, *in*-4°), p. 37, et *Schwindelius* in Not. hist. crit. libr. vet. rar. l. xxxvii, laudantur.

1578. *Basileæ...* S. Augustini de Trinitate fragmentum ex libro qui inscribitur de Cognitione veræ vitæ (*cujus Auctor Honorius Augustodunensis*) *Gr. Lat. I. Leunclavio interprete.* Exst. cum Legatione imp. Cæs. Man. Comneni ad Armenos, etc.

1670. *Romæ... Idem cum levi aliquo discrimine.* Exst. inter Opuscula Aurea Theol. quorumdam Græcc. collecta a *P. Arcudio a pag.* 672. Sic *Audiffredus* in *Cat. Bibl. Casanat.*

XII. — (48) *De Vita Christiana.*

Sine anno et loco (*Moguntiæ, apud Petr. Schœffer*); *in*-4°. *Incipit prologus beati Augustini de vita Xpiana.* In fine : *Explicit liber b. Aug. de v. Chr. Hec faciendo quisque vitam obtinebit eternam.* Extremo loco signum Schœfferianum minio, ut solet, impressum conspicitur. Character ex Gothico ad rotundum deflectit, sed perquam exilis et rudis est. Signaturæ et numeri foliorum plane absunt. Cf. *Cat. Bibl. Duc. de la Val.* T. I, p. 174. Laudatur quoque in *Catal. Bibl. Bunav.*, itemque in Bibl. Lubecensi exstat.

Sine anno. Parisiis, apud Joan. Lambert; in-8°. Liber beati Augustini de Vita Christiana. Hæc in suprema paginæ parte, reliqua signum officinæ pro more typothetarum Parisiensium exeunte sæculo xv, et sub initium xvi occupat. In fine: *Explicit*, etc. *Impressus parisiis per Johānem lambert in vico sancti jacobi commorantem p. Dyonisio Roce.* Litteræ sunt Gothicæ minutæ.

1467. *Per Olricum Zel de Hanaw; in*-4°. Beati Augustini liber de Vita Christiana. Ejusdem liber de singularitate clericorum. In fine posterioris : *Explicit Liber beati augustini epi. de singularitate clericorum. Per me Olricum Zel de hanau clericu dioces. Moguntinen. Anno millesimo quatercentesimo sexagesimo septimo.* Prior tractatus xix folia, alter xxxiii complectitur, quorum singulæ paginæ lineis 27 constant. *Debure* in Cat. Ducis de la Val. T. I, p. 175. Supra sub *opusculis* plures invenies Augustini tractatus huic editioni valde similes, ab eodem haud dubie typographo, circa annum 1470, ut putant, impressos.

XIII. — (50) *De XII abusionum gradibus.*

Sine anno et loco; in-fol. « Aurelii Augustini Iponensium presulis dignissimi liber de XII abusionibus seculi, incipit feliciter. » In fine : *Laus deo.* Separatim vero folio ultimo impressa sunt *Augustini de origine animæ electissima auctoritas* et *Augustinus de divinatione dæmonum.* In fine iterum : *Laus deo.* Hinc est, quod in duobus hujus editionis exemplis apud *Seemillerum* fasc. I, p. 109, alterum non nisi opusculum primo loco commemoratum exhibeat, alterum præter reliqua duo uno folio comprehensa præbeat etiam *B. Anselmi libros duo de eo, cur Deus homo?* viginti novem foliis impressos. — Plagulæ sunt quatuor. Characteres Gothici rudiores et inæquales lineis latis impressi, in quibus imprimis frequens syllabarum *de. be. po. bo. vo. co. ho.* in unam figuram contractio, Nec desunt crebra syllabarum compendia.

1514. *Lipsiæ*, *in*-4° D. Aur. Aug. Hipp. ep. de duodecim abusionum gradibus in mundo : liber utilis atque delectabilis. In fine, post tituli repetitionem : *Lypsck per baccalaureum Martinum herbipolensem diligenter impressus : anno a nativitate Christi Millesimo quingentesimo quarto decimo.* Subjiciuntur insignia typothetæ in ipso fine.

1521. *Augspurg, durch Sigism. Grimm und Marx Wirsung; in*-4°. « Augustinus von den zwoelff Stapffeln der Myssbrauchung von dem neuen Gesang, wie man das Reich der hymel erlangen mag, verteutscht durch *Georg Spalatinum.* »

XIV. — (55) *De Antichristo.*

1522. *Parisiis.* . . . . S. Augustini fragmentum ex

(*a*) In *Cat. Bibl. Pinell.*

tractatu de Antichristo (qui inter Alcuini et Rabani opera reperitur). Exstat in *Mirabili libro*, *qui Prophetias*, etc., demonstrat. *Audiffred.* in *Cat. Casanat. Bibl.*

XV. — (75) *De essentia Divinitatis.*

1510. *Lipsiæ per Wolffgangum Monacens.*; *in-4°*. « D. Aur. Aug. Hipp. episc. liber de essentia divinitatis, quo Anthropomorphitarum et Vadianorum errores ex falsis quorumdam philosophorum opinionibus exortos præcipue reprobat : luce clarius explicans corporalia et humana membra. non carnaliter sed spiritualiter in sacris litteris. divinitati attribui. Annexis quibusdam annotationibus. a doctore *Magno Hundt* Parthenopolit. in Academia Liptzen. ex tempore collectis: Studiosis et philosophiæ et sacrarum litterarum amatoribus admodum proficuis. » — Præmissa est editoris ep. ad Paulum Schillerum, philos. et SS. litt. profess. data. in Colleg. Princip. 1508 decima septima Octobris. Verba Augustini et Annotationes alternis se invicem excipiunt. In Bibl. Colon. laudatur editio Hundii Lipsiæ 1509, ex Becmanni Cat. Bibl. Francof. p. 35.

ARTICULI SECUNDI SEQUENTIA.

Annales editionum singulorum S. Augustini librorum

§ III. *Scriptorum prorsus dubiorum.*

I. — *In Matthæum Comm.*

Sine anno et loco. S. Augustini commentarii in Matthæum. Per omnia editioni librorum de doctrina Christiana absque loci et anni indicio expressæ similes esse tradit *Ge. Pray* in *Cat. Bibl. Bud.* T. I, p. 89. Uterque liber etiam uno volumine in ista Bibliotheca comprehendebatur et Praius descripturus erat accuratius, ni mutilum hujus exemplum fuisset. Nescio an sit particula *Quæstionum Evangelicarum*, quæ inter genuina n. 41 recensentur.

II. — *De Vanitatibus sæculi.*

Sine anno, loco et typogr.; *in-4°*. S. Augustini, episcopi Hipponensis, 1° de Vanitatibus sæculi, 2° de Vita Christiana.

Hujus editionis memoriam, ut tot aliarum, quæ rarissime alias obtingunt, servavit cl. Seemiller fasc. II, p. 150. Separari duo hæc opuscula non possunt, atque una constant foliis XXIII, lineis 25 per paginam, charactere Gothico paulo majori, oblongo et luculento, eodem, quo Conradus Finer Esslingensis usus est (*a*), impressis. Absunt custodes, signaturæ, numeri et inscriptiones paginarum. Attamen duæ initiales litteræ horum opusculorum formis ligneis impressæ sunt. Initium: *Incipit liber Augustini de Vanitatibus seculi*: Sub finem folii quinti pagina aversa duabus lineis : *Explicit liber sancti Augustini de Vanitatibus seculi feliciter.* Tum in fronte folii sexti : *Prologus libri beati Augustini de Vita Xpiana incipit feliciter* ; atque in extrema tandem pagina tribus lineis : *Explicit liber sancti Augustini de Vita Christiana feliciter.* Cæterum nescire me fateor, quo primum tractatum referam, suspicor tamen, eumdem esse cum sermone, qui vulgo *de Vanitate* sæculi inscribitur, inter dubia relatus num. 9.

III. — *Expositio Symboli et Orationis Dominicæ.*

Sine anno, loco et typographo, in-fol. S. Augustini 1° Expositio Symboli. 2° Ejusdem expositio Orationis Dominicæ.

Commemorat duo hæc opuscula, cum aliquot Thomæ Aquinatis et Henrici de Hassia, idem pene argumentum concernentibus et iisdem typis expressis, compacta, cl. *Seemiller* fasc. I, p. 152 sq. Impressa sunt charactere Gothico nonnihil majori et oblongo. Interpunctionum signa sunt punctum, comma supra et infra lineam prominens, cui interdum punctum in formam signi exclamandi subjici vir laudatus animadvertit. Lineæ triginta per paginam integram numerantur: numeri, signaturæ, custodes, nec non initiales litteræ desunt.

Sine anno, loco et typogr.; *in-4° min.* S. Augustini 1° sermo super oratione Dominica, 2° Expositio Symboli, 3° Sermo de ebrietate cavenda.

Tria hæc opuscula, quorum penes eumdem virum doctum fasc. I, p. 163, memoria est prodita, uno volumine VIII foliorum, ita, ut separari nequeant, comprehenduntur. Characteres, eodem teste, sunt Gothici, minuti, sed admodum pingues, non absimiles iis quos imprimis Udalricus Zel frequenter adhibuit, minores tamen. Distinctionis signum laqueus hac forma | ↶ |. Numeris, signaturis, custodibus et litteris initialibus caret. Pagina juxta lineas 27 complectitur.

IV. — *De virtute Psalmorum.*

Sine anno, loco et typogr.; *in-4°*. In fronte: *Incipit Augustinus De virtute psalmorum.* In fine: *Explicit Augustinus de virtute psalmorum.* Cl. *Seemiller* fasc. II, p. 163. Impressum est volumen, hoc teste, Gothico charactere singularis formæ et justæ magnitudinis in charta alba ac nitida, absque custodibus, numeris, etc. nisi quod priora quinque folia typographus signavit.

Sine anno. Parisiis, per Dionys. Roce; *in-8°*. Augustinus de Virtute Psalmorum. Typographus ex signo titulo impresso noscitur. Vid. ex eadem officina librum *de Vita Christiana.* In *Cat. Bibl. Bodl.* hujus libri editio quaternis *sine l. et a. indicio* facta memoratur.

CAPUT IV.

Defloratores et Commentatores præcipui Operum S. Augustini.

Casimirus Oudinus in Commentario *de Scriptoribus Ecclesiasticis* Tomo I, pag. 990, absoluta jam notitia de vita, scriptis et editionibus S. Augustini, singulare caput *de Defloratoribus vel Commentatoribus D. Augustini, tam antiquis, quam recentibus præcipuis* perscripsit et reliquis tamquam *septimum et ultimum*

(*a*) Cujus gratia lectores ablegat ad *Gerhoki Steigenberger literarisch-krit. Abh. üb. die zwo alteraelteste gedr. deutsche Bibeln*, etc., qui Tab. III, n. 3 et 4, eumdem ære incidendum curavit.

adjecit. Quem secuti *Auctores M. Bibliothecæ Ecclesiasticæ Coloniensis*, totum pene servata etiam epigraphe in commentarios suos, voce AUGUSTINUS num. VI, pag. 767, retulerunt, ita tamen, ut resectis iis, de quibus alio loco commodius verba fecissent, auxerint etiam non pœnitendis additionibus. Optimum institutum a nobis non sine lectorum detrimento deseri posse videbatur. Sed intelleximus etiam, quæ ab illis novissime congesta erant, paucis tantum in locis emendationem aliquam desiderare et pauciora inesse, quæ nostræ tractationi apta non essent. Nec sperandum fuit, ut ipsi ampliora quodammodo daremus, quinimmo, quæ in proprias schedulas digesseramus ad hocce argumentum spectantia, ad unum omnia ab illis occupata esse cognovimus. Quapropter nullatenus dubitavimus, quidquid in tota hac Oudini et Coloniensium dissertatione nobis probaretur, ipsis eorum verbis huc transferre, dummodo non alieno merito quidquam subtraxisse videremur.

Primus fuit *S. Prosper Aquitanus*, qui circa annum 450 librum *Sententiarum ex S. Augustino delibatarum* confecit, studio *Jo. a Fuchte* aliquoties seorsim editum, de quo nos suo loco. Colonienses, titulo libri non satis integro inducti, memoriam ejus tamquam ipsius editoris opellæ post *Lumnii Thesaurum* inseruerant. Proximus ætate fuit, cui primum locum in hac serie dederat Oudinus.

Eugyppius abbas et presbyter Africanus sæc. VI, qui *sententias*, *quæstiones*, etc., ex *S. Augustini* scriptis defloravit et in unum corpus, cui *Thesauri* nomen fecit, collegit. Hic cum ad nostrum etiam censum pertineat, plura de eo in sequenti tomo dicta invenies.

Inter mss. codices bibl. Venetæ cardinalis Bessarionis, exstat *Petri* abbatis Tripolitani nomine *Expositio in Epistolas D. Pauli ex divi Augustini Sermonibus*, in membrana, de qua loquitur Baronius ad annum 562, post Cassiodorum *Divinarum Institutionum* cap. 8. Sed an legitimum opus Petri Tripolitani abbatis sit, caute discutiendum est : licet hoc scribat Jacobus Philippus Thomasinus in Catalogo bibliothecarum Venetarum publicarum et privatarum, quem anno 1650, Utini, in-4° imprimendum curavit. *Oud.*

Venerabilis *Beda*, natione Anglus, professione monachus et presbyter, qui anno 710 et sequentibus floruit. Exstant inter Opera Ven. Bedæ *Commentaria in omnes Epistolas S. Pauli, ex Augustini operibus ut plurimum excerpta*, de quo opere Baronius in Annalibus ad a. 562 litem Bedæ movet, ac Petro abbati Tripolitano, de quo Cassiodorus *Divinarum Institutionum* cap. 8, ascribendum censet. Verum Joannes Mabillonius litem intentatam præclare diluit, qui T. I *Analectorum*, Dissertatione singulari p. 12, nec Bedæ, nec Petro, sed *Floro* magistro, Lugdunensis Ecclesiæ diacono, deberi demonstrat. Verum interim *Commentarium Bedæ* (nam S. Pauli Epistolas ab eo explicitas esse, ipse in *Indiculo* Operum suorum fidem facit) ejusque *Collectaneum in Apostolum ex Operibus Augustini decerptum*, grandi satis volumine nondum impressum, penes se habuisse testatur Lupus, Ferrariensis abbas, epistola 76 ad Hincmarum, p. 118. Exstat autem in duobus mss. exemplaribus apud Joannem Mabillonium, ex bibliotheca S. Germani Pratensis, ut idem testatur. Vide quæ habet Stephanus Baluzius in Notis ad Lupum Ferrariensem p. 405. *Oud.*

Magister *Florus*, Lugdunensis Ecclesiæ diaconus, circa a. 850 inclytus, scripsit *Commentarium in omnes S. Pauli Epistolas ex S. Augustini Scriptis contextum*, qui habetur tomo VI Operum Bedæ, ei falso ascriptus. Nam *Flori* istius esse ex pluribus mss. codicibus docuit Joannes Mabillon, Disquisitione hac de re composita *Analectorum* T. I, p. 12 sqq., qua etiam ostendit, genuinum Bedæ Commentarium ab evulgato esse opus diversum, idque nondum typis editum penes se habere, aliquando in lucem proferendum. Alibi tamen observat in 3 mss. codicibus abbatiæ S. Galli in Helvetia, qui annorum 800 et 700 sunt, hanc ipsam Bedæ expositionem sub nomine *Flori presbyteri* contineri, de qua vide quæ annotavit erudite T. IV *Analectorum* p. 630. Abbreviavit prolixum *Flori Commentarium in Epistolas Pauli* circa a. 1180 *Robertus de Torinneio*, in Normannia, abbas S. Michaelis de Monte, diœcesis Abrincensis, quem arbitratus est spectasse ad Petrum Tripolitanum, quamque sententiam ad annum Christi 562 Baronius amplexus est, cujus *Abbreviatio* ms. exstat inter mss. codices bibliothecæ S. Michaelis de Monte. Exstat autem *Epistola et Prologus in Abbreviationes Epistolarum Apostoli secundum Augustinum*, in Appendice ad Guiberti Opera a Luca Dacherio edita Parisiis in-fol. 1651, p. 715, quam ex ms. codice produxit. Hæc *Oudinus*, copiosius alibi de iisdem in recensu operum *Bedæ* et *Flori* Lugdunensis disserens. Nos supra singularem eamque vetustissimam horum *Commentariorum* editionem produximus.

Bonizo, Sutrii ac Placentiæ episcopus, circa a. 1073 composuit *Augustinianam Epitomen* seu *Excerptum Sententiarum Mirifici doctoris Augustini* libris VIII distinctum, quod S. Joanni Gualberto, fundatori et primo abbati Vallis-Umbrosæ dedicavit, exstatque ms. in bibliotheca Cæsarea Vindobonensi, inter mss. codices ex arce Ambrosiana illuc allatos, codice 85, ut testatur Petrus Lambecius illius inspector et custos T. II *Commentariorum* hujus bibliothecæ cap. 8, p. 790 sqq. *Oud.*

Guillelmus abbas S. Theodorici prope Remos, in Gallia, ordinis S. Benedicti, tum ex abbate factus monachus ordinis Cisterciensis apud Signiacum in eadem diœcesi, sæculo XII, cujus inter Collectanea habetur opusculum *Sententiarum de Fide ex S. Augustini* Operibus collectum, quod a se ex autographo ms. Bibl. Signiacensis ord. Cisterciensis transcriptum testatur Oudinus traditumque *Thomæ Blampino* Bened. Congreg. S. Mauri, qui hanc Collectionem sub Auctoris proprii nomine in Append. ultimi voluminis Operum *S. Augustini* edendam promiserat,

quod tamen non præstitit. *Colonienses ex Oudino.*

Rob. Kilwardby Ord. Prædic. natione Anglus, Cantuariensis archiepiscopus, et cardinalis episcopus Portuensis sæc. XIII, libros *S. Augustini* fere omnes, aliorumque plurium Ecclesiæ doctorum per parva capitula distinxit, sententiam singulorum sub brevibus annotando. Cujus laboris varia in Bibl. Regia Paris. supersunt monumenta ms. quæ recenset *Echardus* in Script. Ord. Præd. ad a. 1279, p. 379, ubi et alia memorat ex Catal. Anglic. *Colonienses.*

Bartholomæus Urbinas episcopus circa medium sæc. XIV, eremita Augustinianus, *S. Augustini* et *Ambrosii* Operum lector assiduus, sententias utriusque insigniores excerpsit, quas in alphabeti ordinem digestas, *Milleloquium* appellari voluit. Atque ab *Augustino* quidem *Triumpho* ejusdem Ordinis (vulgo *de Ancona* dicto) ejus præceptore, *Milleloquium Augustini sententiarum* incœptum, a discipulo absolutum, *Lugduni* a. 1555 impressum est. *Milleloquium Ambrosii* ibid. a. 1556, in-fol. *Colon. ex Oud.*

Antonius de Nomis Florentinus (*aliis* Maciallensis) eremita Augustinianus, qui a. 1438 decessit, e libris *S. Augustini* capita omnem fere litterarum Divinarum tractationem continentia digessit et inscripsit, *Flores Doctoris S. Patris Augustini*, quæ exstare dicuntur in Bibl. S. Spiritus Florentiæ. *Colon.*

Joan. Frid. Lumnii (*a*) *Thesaurus Christiani hominis* ex scriptis *S. Augustini* collectus, *Antuerp.* 1588. *Colon.*

Dulciloquiorum S. Augustini libros tres, ex vetere ms. exemplari Bibl. *Romersdorpianæ* primum editos *Herbonæ* 1592, in-12, a viris fide dignis se accepisse testatur Labbeus (*b*), sed nondum vidisse scribit. *Colonienses.* In *Cat. Bibl. Reg. Paris.* dictus liber exstat editus *Herbonæ Nassoviorum* 1614, in-12, h. t. *Aur. Augustini libri tres Dulciloquiorum e bibliotheca Romerstorpianæ vetere manuscripto exemplari nunc primum editi studio Guil. Rolichii.*

Jo. Gastius, Brisacensis, Commentarios in universa Biblia ex Augustini operibus collectos edidit *Basileæ apud Hervagium* 1542, *II tomis in-fol.* Laudat *Cat. Bibl. Bodlei.* Ejusdem operis tomum I, Vetus Testamentum complexum, editionis *Venetæ ex officina Erasmiana* 1543 profert *Cat. Bibl. Thott.*

Hieron. Torres seu *Torrensis*, Soc. Jesu Hispanus, *Confessionem Augustinianam* in libros IV distributam, et certis capitibus locorum theologicorum comprehensam, ex omnibus *S. Augustini* Operibus magno studio collectam, edidit Dilingæ 1568, et rursum auctiorem ac emendatiorem, 1569, *in-fol.* (*c*) Eam *Augustanæ Confessioni* opposuit; *quo in opere* (ait *Alegambius* Bibl. Script. S. J. p. 188) *duo egregie præstat: alterum, quod catholica dogmata mirifice probat, et confirmat, refutatque hæreticorum errores ex* Augustino; *alterum, quod locos ipsius* Augustini, *vel male intellectos, vel malitiose detortos, atque ab hæreticis depravatos, adamussim revocat, atque sincere interpretatur. Oud.* et *Colon.*

Joannes Piscatorius Lithopolitanus, qui Epitomen omnium Operum Augustini diligentia nequaquam sordida composuit, cujus editionem factam *Augustæ Vindelicorum apud Heinricum Steyner* 1537, in-fol., præsentem intueri licet. Ejus vero hic est titulus: *Omnium Operum Divi Aurelii Augustini episcopi, undecumque doctissimi, Epitome: Et quid vir ille, de Ecclesiæ Sacramentis, nec non sacræ Scripturæ locis communioribus insignioribusque senserit, scripserit, simul atque docuerit per* JOANNEM PISCATORIUM *Lithopolitanum hoc libro fidelissime et compendiaria quadam via diligentissime comportatum.*—Accedit in titulo brevis admonitio ad lectorem, in qua præsentissima atque ipsissima Augustini verba exhibuisse se affirmat, et *Steph. Vigilii* Pacimontani Decastichon in laudem libri. Ejusdemque Vigilii præfatio ante ipsius auctoris præfationem est inserta. Dividitur autem opus in tres tomos, quorum primus Augustini sententias juxta doctrinæ Christianæ capita ordinatas proponit, alter varia et miscellanea offert, tertius integros Augustini libros, quos supra in *Annalibus editionum Operum* indicavimus, præbet.

In hanc *Piscatorii* operam manus temerarias immisit et convicia gratiarum loco rependit Joannes Pesselius. Prodiit enim

Joannis Pesselii, ord. Prædic. Tilani in Geldria, *Omnium Operum S. Augustini Epitome, primum quidem copiose ac sinistre collecta a* Joanne Piscatorio *hæretico, et a* Joanne Pesselio *recognita, aucta duplo, et catholico sensu reddita; cui accessit ejusdem opera ex eodem Augustino collectus de septem Sacramentis tomus quartus* Colon. Agrip. 1539, 1542, 1549, in-fol. (*d*)

Jac. Tribesci Brixiani, canonici regularis Lateranensis, *Responsiones ad mille Quæsita in omni fere facultate* ex omnibus *S. Augustini* libris excerpta, *Venet.* 1583, in-4°. Alibi deprehendimus signatas: *Venetiis ap. Bernh. Juntam* 1586, in-4°.

Jo. Bapt. Masculi, Soc. Jesu Neapolitani, *Ponderationes Concionales in Opera S. Augustini*, Neap. 1652, in-fol. (*e*). Forte idem opus, quod apud *Toppium* (*f*) inscribitur: *Eruditarum lectionum S. Augustini libri Acroamatici ad Conciones, decem tomis contractis in unum*, Neap. 1656, in-fol. *Colon.*

(*a*) Male *Lunicii* apud *Lipen.* Bibl. Theol. II, 946. *Colon.*

(*b*) *Dissert. de Script Eccles.* in addend. et corrigendis p. 714, apud *Oudinum* col. 952. *Colon.*

(*c*) Ita Alegambius *MDLXIX*. Lipenius vero Bibl. Theol. I, 117, habet 1596, uti et *Oudinus* in Comment. col. 993, *ad multam usque senectutem*, ait, *provectus correxit, oblatis iis, quæ tamquam S. Augustini attulerat* ex lib. *de Fide ad Petrum*, quem *S. Fulgentii* esse compertum est: et ex libro *de Ecclesiasticis Dogmatibus*, qui est *Gennadii* Massiliensis. *Colon.*

(*d*) Ex *Echard.* in *Script. Ord. Præd.* ad a. 1549, p. 135. *Colon.* Sed ed. a. 1535, quæ apud eosdem notatur, falsa est; nam *Piscatorii Epitome* primum a. 1537. lucem aspexit.

(*e*) Ex *Lipen.* Bibl. Theol. I, 118.

(*f*) *Bibl. Napol.* p. 157.

David. Lenfant Parisiensis ord. Præd. *Concordantiæ Augustinianæ, sive collectio omnium sententiarum, quæ sparsim reperiuntur in omnibus S. Augustini Operibus ad instar Concordantiarum Sacræ Scripturæ* Tom. I, Paris, 1656, in-fol.; II, 1665.

Ejusdem *Biblia Augustiniana*, sive *collectio et explicatio omnium locorum Sacræ Scripturæ, quæ sparsim reperiuntur in omnibus S. Augustini Operibus, ordine Biblico.* Paris, 1661, 1670, tomis II.

Albertus, Dux Luinensis (*de Luines*) Parisiis demortuus d. 10. Oct. a. 1690. æt. 69, edidit *Sententias* et *Instructiones ex S. Augustino excerptas.* Parisiis 1677. Hæc *Colonienses* p. 214.

Hactenus omnino de Augustino dictum esto.

VARIORUM * EXERCITATIONES

IN

S. AUGUSTINI OPERA.

Jean Le Clerc

IN TOMUM PRIMUM.

DESIDERII ERASMI CENSURA

IN LIBROS RETRACTATIONUM ET CONFESSIONUM.

Erit fortasse qui miretur cur his duobus operibus primum dederimus locum. Is rationem accipiat: Duæ res sunt quæ vehementer et accendunt ad lectionem, et conducunt ad intellectum voluminis, vita auctoris cognita et operis non ignotum argumentum. Plurimum enim refert, quam existimationem, quem animum afferas ad legendum: nec facile dictu sit quantum in judicando momenti habeat præsumpta de homine opinio. Frequenter exosculamur dictum ab eo profectum quem amamus, de quo magnifice sentimus, consputuri si ab alio quem odimus venisse crederetur. Utramque commoditatem vir sanctus juxta ac prudens Augustinus his duabus lucubrationibus nobis procuravit. Libris Retractationum omnium operum suorum argumenta contexuit, et Confessionum libris vitam omnem suam depinxit, quorum utrumque tam diligenter ab illo factum est, ut iniquior aliquis suspicari possit non prorsus abfuisse humanum affectum κενοδοξίᾳ seu φιλαυτίᾳ cuipiam affinem. Verum res longe secus habet, si qui optimi viri consilium expendat. Olim solemne erat præstantium virorum gesta libris et orationibus celebrare. Hoc exemplum a militia ad studia, a Græcis ad Latinos et barbaros, a ducibus ac philosophis ad episcopos demanavit. Perspiciens itaque frequenter in historiis hujusmodi multum falsitatis inveniri, sive immodico studio, sive errore scriptoris, sive etiam inopia fidei ac laudis amore, maluit ipse sui historiographus esse: nimirum, sibi conscius quam non assentaretur sibi, deinde probe cognitum habens se nulli mortalium notiorem esse posse quam esset sibi. Nam, ut omittam animorum abstrusos sinus, quos quisque suos novit, nec quilibet tamen pernovit, quotam vitæ portionem noverunt qui nobis arctissima familiaritate juncti sunt? Porro famæ quanta levitas, quanta vanitas? Ad hoc quantum humanæ memoriæ perfluvium? Cum duo rem aut orationem eamdem, cui pariter interfuerunt, referunt, quanta narrationis diversitas? Jam quid istos memorem qui fabulis impudenter vanis et confictis miraculis memoriam eorum quibus favent, student vulgo commendare, nonnunquam ea laudantes quæ laudatus nec fecit, nec probavit? Et arbitror fuisse qui pium existimarint hujusmodi fucis animos ad religionis studium accendere. Ego pestilens hoc rabularum genus inter Christianos semper sum exsecratus, qui neque sciunt veram pietatis imaginem adumbrare, quod nemo novit nisi vere pius, quales si essent illi, nunquam talibus mendaciis fallerent discipulos illius qui veritas est, et hujusmodi technis hoc efficiunt ut nec vera narrantibus habeatur fides. Horum ne quid accidere posset, Augustinus suo penicillo seipsum nobis depinxit, idque ut majore cum fide faceret, nec mala sua reticuit, nec hominibus ista loquitur, sed Deo confitetur, cui mentiri nec pium

* De his auctoribus lectorem monitum volumus, non omnes pari orthodoxiæ laude commendari. Nemini enim non notum est, Erasmum Roterodamum necnon et Phereponum, seu potius Joannem Clericum (le Clerc) sub hoc fictitio nomine latentem, in multis heterodoxiæ reos a viris catholicis haberi. Veruntamen, cum satis multæ illorum in S. Augustinum annotationes non mediocris sint momenti, has reticere noluimus, propter locos aliquot non penitus irreprehensos aut etiam erroneos, a quibus studiosus quisque facile præcavere poterit.

Cæterum quis nesciat quædam hæresiarcharum et paganorum opera studiose sæpius fuisse collecta, tum ne si quid intermisceretur boni, deperderetur, tum etiam ut quod erroneum sapiebat novum historiæ ecclesiasticæ suppeditaret monumentum. Hujus rei testes sunt scholiastæ, commentatores collectoresque duorum quæ præcessere sæculorum, atque in primis Benedictini, quibus, heterodoxorum omnis generis, v. g., Celsi, Porphyrii, Juliani, Pelagii et aliorum erramenta suis editionibus quasi suscitasse, a nemine unquam vitio versum est. EDIT.

est, nec tutum. Jam in voluminibus quanta fuerit A inscriptionum vel impostura vel infelicitas reputans, dum vel incuria multæ celebrium scriptorum lucubrationes intercidunt, vel inscitia studiove fraudatis auctoribus in alienum nomen plagio transferuntur, vel sub gratioso piorum hominum titulo supposititii nugonum, ne dicam hæreticorum libelli sparguntur in vulgus, libris Retractationum his malis occurrit tanta cura, ut singulorum operum et titulos et tempora et argumenta et occasiones et initia notarit, adeo nihil prætermittens, ut nec ea quæ prælusit catechumenus, quæ vix orsus fuerat, quæ non agnoscebat, denique nec psalmum vulgari rhythmo scriptum in Donati factionem præterierit. Patiar ut hanc diligentiam reprehendas, si prius supputaris quantum egregiorum voluminum nobis aliorum indiligen- B tia perierit, quantum næniarum mendacibus titulis obtrusum sit orbi Christiano. Atque utinam pari diligentia quod cœperat absolvisset! Recognovit enim quidquid aliquo pacto libri nomen meretur. Supererant epistolæ et tractatus, quas ipse testatur ab aliis homilias vocari, hos dividit bifariam, in dictatos, et dictos ad populum. Quædam enim sic dicebantur, ut ex consensu dicentis ad preces amicorum a notariis exciperentur quæ dicebantur. Idem nonnunquam fiebat et apud populum, velut in actis solemnibus. Quanquam id temporis fere notariorum celeritas excipiebat quidquid publicitus apud multitudinem dicebatur. Quod quidem ut ubique facere molestum sit, ita in seriis disputationibus aut concionibus facere vehementer conducibile fuerit. Nunc quidem C apud multitudinem quamlibet frequentem dicunt quidquid animo collubitum fuerit : cum urgentur, dejerant se nihil ejusmodi dixisse : ex adverso nonnullis exhibetur negotium, quasi dixerint quod non dixerunt. Hic si quis citet testem populum, bellua multorum est capitum, ut ait ille : scriptura manens certius litem dirimit. Recognita certum habent parentem. De epistolis et tractatibus aliunde sumendum est judicium. Neque tamen protinus adulterinum haberi debet quidquid in catalogo non recensetur, cum nec epistola sit nec homilia. Quanquam enim senex hoc opus accuravit, tamen certum est illum postea quædam dedisse in hunc ordinem accersenda, veluti librum de Hæresibus ad Quodvultdeum. Aliis igitur argumentis docendum est quædam esse am- D bigui partus, quædam certo notha. Porro libri Confessionum non solum huc conducunt, ut avidius legamus illius scripta, cujus et sincerissimam erga Deum pietatem et flagrantissimam erga proximum caritatem cognovimus; verum habent et aliam utilitatem, eamque geminam. Altera est, qua hinc cognitis personis rectius intelligimus dialogos illius et epistolas; altera, qua qui familiariter noverant ingenium, sensum ac dictionem hominis, multis non offenduntur quibus graviter erant offendendi, si hæc ignorarent : id esse verissimum abunde docet vitæ communis experientia. Quosdam natura tristiores, parum amicos crederes, ni perspectum haberes ingenium. Alios blandiores vel adulari vel ridere credas; rursus alios occulta naturæ vi proclives ad jocandum, parum graves arbitrere, ni propius ac domestice nosses. Nec dubito quin hoc multis usu veniat eorum qui recens ad Augustinianorum voluminum lectionem velut in colloquium illius veniunt. Offendit species quædam loquacitatis, offendunt in longum productæ periodi, ostendit oratio nonnunquam ad popularem sermonem degenerans, offendit earumdem rerum crebra repetitio; dicas alicubi quiddam esse subinane, et affectum hominis sibi plus æquo placentis. Cæterum ubi diutina lectione factus sis familiarior, sermonis copiam et eadem subinde iterata facile excusat docendi studium, et quod docuit penitus animis hominum infigendi : circuitus prolixiores quibus comes esse solet obscuritas, arguunt admirandam memoriæ felicitatem et ut ingenio fecundissimo plurima sese confertim offerunt, multa paucis complectendi studium : dictionis humilitatem excusat caritas, οὐχ ὑψηλοφρονοῦσα, ἀλλὰ τοῖς ταπεινοῖς συναπαγομένη. Paulinis enim verbis libenter utimur. Quemadmodum autem erat alienarum virtutum candidissimus æstimator, ita mire φιλόστοργος fuisse videtur erga cognatos et amicos, quod ipsum eximiæ cujusdam humanitatis indicium est. Suas vero dotes nec ignoravit ob stultitiam, nec odit ob putiditatem. Verum hactenus, ut ea res nihil officiat hominis insigni modestiæ. Non aliter amat, non aliter prædicat in se dona Dei, quam amaret ac prædicaret in aliis : « Ignorare tua bona, stupiditatis est; non prædicare Domini benignitatem, ingratitudinis est; non expendere in utilitatem proximi quod acceperis, impietas est; non gaudere de fructu fraterno quem Dominus per te contulit, impii simul et ingrati livoris est. Quomodo depromes talentum in usuram si non agnoscas quod tibi traditum sit? Quomodo possis inde tollere cristas, quod intelligas totum esse gratuitæ Dei benignitatis? Quoties autem divina bonitas te velut organo dignatur uti, ad juvandos alios, non habes quod insolescas, sed habes unde gratulere fratribus, unde gratias agas Deo, tuo pariter et illorum nomine. » Sic amavit, sic prædicavit suas dotes vir sanctissimus. Quanquam in iis libris quos scripsit catechumenus, deprehendas nonnihil humanæ gloriæ, quem affectum minime malum generosissimis quibusque ingeniis potissimum videmus insitum esse. Non enim excusare conabor quod ipse putavit accusandum, dicens eos libros quos scripsit rudis adhuc ac velut infans in philosophia Christiana, ita servisse Christo, ut adhuc resiperent scholam superbiæ, magisque spirarent Platonis dogmata, quam divinarum Scripturarum mysteria. Habet Africa suum quoddam ingenium, et habebat omnino quiddam suæ gentis Augustinus, nisi Christus illum in alium virum transformasset. Porro Confessionum libri quos et otiosus et otiosis scripsisse videtur, habent quiddam peculiaris molestiæ. Primum in hoc quod multa de seipso commemorat, partim minutiora, quam ut ea severiore præditus ingenio commemoranda putaret, par-

tim ad gloriæ speciem accedentia. Quid autem fastidiosius quam humani livor ingenii, si quis quid quamlibet modeste de seipso prædicet? Ad hæc, dum de rebus humilioribus, ne dicam sordidioribus, velut de infantia, de ephebia, de affectu libidinis, deque similibus verba faciens, studet iis quæ dicuntur orationis honorem addere, veluti pudorem sententiarum hoc velo tegens, fit hac occasione nonnunquam obscurior. Verum hæc tædiola si devoraris, reliqua cum majore tum fructu, tum voluptate perleges.

ANIMADVERSIONES *

IN LIBROS RETRACTATIONUM.

Prol. § 1. *Tractatibus.*] Hoc est *sermonibus* seu concionibus, quibus populo Scripturam interpretatus est: nam *tractare*, eo ævo, erat concionari, et *tractatores* dicebantur Scripturæ interpretes. Quarum vocum non rara sunt apud *Cyprianum* exempla.

Ibid. *Denotem.*] Id est gravi improbantis *nota* inuram, ut censoris erat mores malorum *notare*. Frequenter ea notione apud Tertullianum verbum hoc occurrit, ut initio lib. de Pallio, *habitus denotare.* Vide indicem Glossarum Tertulliani.

§ 2. *Absit ut multiloquium deputem*, etc.] Expressit Augustinus hæc Philemonis comici, quæ et alii imitati sunt.

Τὸν μὴ λέγοντα τῶν δεόντων μηδὲ ἓν
Μακρὸν νόμιζε, κἂν δύ' εἴπῃ συλλαβάς.
Τὸν δ' εὖ λέγοντα, μὴ νόμιζ' εἶναι μακρόν,
Μηδ' ἂν σφόδρ' εἴπῃ πολλά, καὶ πολὺν χρόνον.
Τεκμήριον δὲ τοῦδε τὸν Ὅμηρον λάβε·
Οὗτος γὰρ ἡμῖν μυριάδας ἐπῶν γράφει,
Ἀλλ' οὐδὲ εἷς Ὅμηρον εἴρηκε μακρόν.

Longum censeto dicentem nihil eorum quæ dici debent, vel si duas dixerit syllabas. Bene vero dicentem ne existimato longum esse, ne si multa quidem dixerit et multo tempore. Argumentum certum hujus rei ex Homero accipe. Hic enim nobis multas myriadas versuum scribit; at nemo Homerum dixit longum. Exstat locus tit. 36 Florilegii Joan. Stobæi. Vide et epist. 20 lib. I Plinii.

Libro I. Cap. 1, § 2. *Cujus ratio et causa secreta est.*] Si hæc tantum casui tribuerentur et dicerentur *fortuita*, essent hæc duntaxat nomina quibus ignorantiam nostram velaremus. Sed *fortuita* etiam recte dicantur, quæ scholastico sermone vocantur *contingentia*, hoc est quæ non evenire et evenire æque possunt: qualia sunt quæ pendent a libertate naturarum intelligentium, quæ interdum ut velint nulla, non modo necessitate, sed ne ratione quidem aut affectu ullo, vel certe ineluctabili adducuntur. Quanquam hæc quoque pendent a divina providentia, qua inscia aut invita nihil contingit; et quæ mutationem quamvis rebus omnibus potest afferre. Igitur cum nulla sit necessaria causa cur nonnulla velimus, illa ideo *fortuita* dici possint; non vero duntaxat quia eorum *causa et ratio secreta est*. Verum hic locus non est hac de re agendi.

Ibid., § 3. *Amorem pulchritudinis.*] Φιλοκαλία duo significat, elegantiæ quidem atque munditiarum amorem, in rebus corporeis; studium vero rerum honestarum, ubi sermo de rebus ad animum pertinentibus. Docebunt hæc quævis lexica. Ideoque minus commode vertas *amorem pulchritudinis*, quibus verbis significatur tantum amor formosorum puerorum, aut formosarum mulierum. Fateor φίλον esse *amicum* et καλὸν *pulchrum*, æque ac *elegantem* aut *honestum*. Sed ex usu, non ex etymologia sunt explicanda verba. Interea merito damnat suam philocaliam Augustinus, quia sumitur illic pro amore munditiarum. Vide lib. II contra Academicos, cap. 2. Si vero philocaliam vocasset amorem rerum honestarum, non esset cur nomen hoc damnaret, quasi idem significaret ac philosophia; nam quævis philocalia non est philosophia, si hoc vocabulum ex usu recepto interpretemur. Certe Basilius Cæsariensis et Gregorius Nazianzenus non vocassent philosophiam, nisi improprie, excerpta ex Origene quibus philocaliæ titulum fecerunt.

Ibid., § 4. *Laus quoque ipsa*, etc.] Retractasset ergo quod de Academicis dixit initio epist. 1, si epistolas suas recensuisset. Sed et hoc obiter tangit Confessionum lib. IX, cap. 4, num. 7.

Cap. 3. *Bene viventes facillime exaudiet.*] Si vocibus *bene viventes* intellexisset Augustinus peccati omnis immunes, eosque solos a Deo exaudiri dixisset, sine dubio graviter errasset; sed si intellexerit eos *qui optimis moribus operam dant*, hoc est qui Dei timentes sunt, et conantur in dies meliores fieri, quanquam subinde peccant, infirmitate non nequitia, nescio quare retractaverit hunc locum. Nam certum est impios, in sua impietate manentes, a Deo minime exaudiri. Vide interpretes ad Joan. IX, 31, et Jac. IV, 3.

Cap. 7, § 6. *Nemo fere de scarabæis dubitat*, etc.] Recte hac de re multi dubitabant, quam nunc pernegant accuratissimi physici. Vide Franc. Redum de Insectis. Nec minoris potentiæ ac sapientiæ est efficere culicem quam camelum.

Cap. 10, § 2. *Quod omnes homines possunt, si velint.*] Necesse erat hanc locutionem explicari ab Augustino; quia solet ita vulgo intelligi, ut statuantur ii de quibus ita loquimur *posse velle*. Quis enim non horreret, si quem audiret dicentem, *Christus homo potest, si velit, a Patre suo deficere?* Nimirum, ea locutione statui solet, posse fieri ut velit is de quo sermo est.

Cap. 13, § 3. *Res ipsa quæ nunc dicitur Christiana religio erat apud antiquos.*] Hæc intelligenda sunt ex iis quæ dicuntur cap. 21, num. 2. Alioqui minus vera essent quam quæ retractantur.

Ibid., § 6. *Vendentes et ementes flagellando ejecit de templo.*] Non videtur tamen proprie hæc *vis* potuisse dici, qua vires mercatorum victæ sint. Auctoritati potius propheticæ cesserunt, quam vi qua

* In hac Animadversionum collectione, Pherepono ascribendum est quidquid non est alio nomine signatum. Edit.

expulsi fuerint. Nimis severus censor fuit in se Augustinus, qui credidit propter hoc Christi factum, minus vere a se dictum fuisse Christum *nihil egisse vi, sed omnia suadendo et monendo*. Verum hæc eo spectabant, ut opinioni quam postea amplexus est, de persecutione licita, patrocinaretur; ut liquet ex epistolis ad Bonifacium et Vincentium. Qua in re δεύτεραι φροντίδες non fuere σοφώτεραι.

Cap. 17. *Competentibus.*] Hoc est catechumenis, qui *una petunt* baptismum, quam ob rem *competentes* dicuntur. Vide tomo VI librum de Fide et operibus, cap. 6; 11, 9.

Cap. 22, § 4. *In potestate hominis est mutare in melius voluntatem.*] Clarius, ex sententia quam propugnat Augustinus, dixisset *in potestate hominis, quem Deus gratia donat*, etc. Sed incautius locutus fuerat B contra Manichæos, nam ut valeat ratiocinatio, ejus hic debet esse sensus : *Nisi* quisque *voluntatem mutaverit, bonum operari non potest, quod in nostra* (quorumvis nempe) *potestate esse positum alio loco docet*, etc. Atqui non quibusvis datam gratiam censuit postea.

Libro ii. Cap. 13. *De frontibus codicis.*] Hoc est ex marginibus libri Jobi, quibus Augustinus hasce Adnotationes alleverat.

Cap. 20. *Unicuique secundum propriam voluntatem in ore sapiebat.*] Recte quidem fecit Augustinus, cum rem incertissimam retractavit; sed tamen hæc fuit Judæorum vulgaris opinio, ut multis eorum testimoniis ostendit Joan. Buxtorfius, in Exercitatione de Manna. C

Cap. 32. *Porphyrium Siculum.*] Porphyrius fuit Tyrius, non Siculus; sed Siculus a nonnullis creditus, quod diu vixerit in Sicilia, in qua etiam libros contra religionem Christianam edidit. Vide Lucam Holstenium in ejus Vita, subjecta operi de Abstinentia animalium.

Cap. 37. *At carendo appellatas cerimonias.*] Aliæ sunt multo verisimiliores sententiæ, de origine hujus vocis, quas legere est in Etymologico G. J. Vossii. Sed quæcunque sit ejus origo, mirum est Augustinum ab ea abstinuisse voluisse, *quod non sit in usu Litterarum sanctarum*, hoc est interpretationis Latinæ Scripturæ; quot enim aliæ voces in ea non exstant, quibus tamen Christiani scriptores passim utuntur? Quot vocibus ipsum abstinere oportuisset D in contentionibus cum Arianis et Pelagianis, si hanc suam legem observasset? Satis fuit res esse in Scriptura, quæ vere sic dici poterant. Itaque nimis severum censorem sui egit.

Cap. 55, § 2. *Cum haberet necessitatem bis in die ingredi sancta sanctorum.*] Duabus in rebus ab accuratissimis Mosis interpretibus, et ipsa veritate dissentit hic Augustinus. Alterum est quod credit suffitum quotidie bis oblatum fuisse in sanctissimo adyto, quod solet *sancta sanctorum* dici;* cum fieret hoc duntaxat in sanctuario in quo erat altare thymiamatis, soleretque pontifex maximus semel duntaxat quotannis *sancta sanctorum* ingredi. Alterum vero

A quod suffitum quotidianum semper a pontifice maximo oblatum censeat, cum a quovis sacerdote posset offerri, ut vel exemplo Zachariæ patris Joannis Baptistæ constat. Fateor Exod. xxx, 7, munus suffitus offerendi tribui Aaroni; verum illic nomen Aaronis pro cujusvis sacerdotis nomine sumitur. Vide ad eum locum interpretes, et ad Lev. cap. xvi.

ANIMADVERSIONES
IN LIBROS CONFESSIONUM.

Libro i. Cap. 1. *Et laudare.*] Τὸ *et* perinde hic est ac *tamen*, ut sequens repetitio hujus membri orationis ostendit.

Ibid. *Ad te.*] Hoc est propter te, vel ut *ad te*, tanquam ad summæ beatitudinis unicam atque ultimam causam, contenderemus.

Cap. 4. *Stabilis et incomprehensibilis.*] Sunt incomprehensibilia nonnulla, propter summam instabilitatem, ut venti variabiles, quorum ratio ideo intelligi non potest; at Deus, quanquam semper idem est et absque ulla mutationis obumbratione, nihilo magis comprehendi potest. Ideo Augustinus eum *incomprehensibili* hic *stabilem* conjungit.

Cap. 5, § 5. *Moriar, ne moriar, ut eum videam.*] Scio hic posse quæri ὀξύμωρον, quale est illud animi beatitudinem sitientis : *morior, quia non morior*; attamen suspicarer sic locum interpungendum : *Noli abscondere a me faciem tuam. Moriarne? moriar ut eam videam*. Respicit nempe Augustinus ad historiam quæ exstat Exod. xxxiii, 17 et seqq., ubi Mosi *gloriam* vel *faciem Dei* videre cupienti hoc editur responsum : *Non poteris videre faciem meam, non enim videbit me homo et vivet*. Igitur postquam a Deo petiit ne abscondat sibi faciem suam, illico subjicit, *moriarne?* si, nimirum, eam videam; remque secum reputans, tantique esse intelligens, ut propterea vitam amitteret, *moriar*, inquit, si ita tibi videtur, *ut eam videam*.

Cap. 7, § 11. *Me commemorat.*] Hoc est mihi in memoriam revocat; quo sensu, apud Augustinum, cum accusativo personæ conjungitur; at significatu narrandi construitur cum dativo. Sic Græci dicunt, ἀναμιμνήσκω σέ τινος, *commemoro te alicujus*, hoc est ejus tibi memoriam revoco. Igitur recte ex mss. hic restituerunt accusativum viri docti.

Cap. 20, § 18. *Terram*, etc.] *Terram* vocare videtur Augustinus naturam humanam corruptam, quæ nihil nisi terrestria spirat; *effigiem* vero imaginem Dei, per baptismum renovatam atque instauratam. Vide num. 21 sub finem.

Cap. 16. *Flumen*, etc.] Collatio depravatæ consuetudinis cum flumine frequens apud optimos quosque scriptores, etiam ethnicos. Hinc *brachia contra torrentem dirigere*, perinde est ac pravæ consuetudini adversari. Juvenalis sat. 4, 89.

> Ille igitur nunquam direxit brachia contra
> Torrentem.

Cap. 16, § 26. *Supra mercedem salaria.*] Hoc est præter minerval, a singulis pueris solvi solitum, privato ære, grammaticis publice constituta erant *salaria*,

seu stipendia ex publica pecunia solvenda. Aut forte a mercede pecuniaria distinguitur *salarium*, ut hac voce significentur sal publice præbitum, carnes, vinum, oleum, etc. Sic in epistola Valeriani, quæ legitur in Vita Probi, a Flavio Vopisco conscripta, memoratis vestibus et pecunia quas præfectus prætorio jubebatur dare Probo : *Item in salario diurno, bubulæ pondo, porcinæ pondo sex, caprinæ pondo decem, gallinaceum per biduum, olei per biduum sextarium unum, vini veteris diurnos sextarios decem, cum larido bubalino; salis, olerum, lignorum quantum satis est.* Vide ad hunc locum Intt. et ad Vitam Clodii Albini sub finem, ubi *stipendium a salario* etiam distinguitur. Sic et in Cod. lib. x, tit. 52, de Professoribus et Medicis, Constantinus jubet eis *mercedes et salaria reddi, quo facilius liberalibus studiis multos instituant.*

Ibid., § 26. *Vinum erroris, quod nobis propinabatur ab ebriis doctoribus.*] Quamvis non ignorem *vinum iniquitatis* et *compunctionis* in Scriptura memorari, attamen crediderim hic respicere Augustinum ad Cebetis, Platonici celeberrimi, Tabulam, in qua Ἀπάτη, seu *Impostura* inducitur pueros omnes in vitam ingredientes ποτίζουσα τῇ ἑαυτῆς δυνάμει, hoc est, ποτηρίῳ πλάνης, *poculo erroris*. Vide ejus initium.

Cap. 18, § 29. *Scripta conscientia.*] Respicit Augustinus ad Rom. II, 15, ubi dicuntur ethnici *ostendere opus legis scriptum in cordibus suis, testimonium reddente illis conscientia ipsorum*, etc.

Cap. 20, § 31. *Secretissimæ unitatis*, etc.] Hoc est Dei, cujus voluntas est veluti secretissimum vinculum, quo universi unitas sarta ac tecta conservatur. Vide lib. IV de Genes. ad litteram, cap. 12, ubi agit de conservatione rerum omnium. Cæterum Platonici ἑνάδα et μονάδα passim Deum vocitant. Adi Procli Theologiam Platonicam.

Libro II. Cap. 2. *Obsurdueram.*] Qui ediderant *obsordueram* credebant *o* et *u* hic esse mista, ut in voce *jocundus* pro *jucundo*. Respicere autem videtur Augustinus ad id quod fertur de catarractis Nili, ubi *Nilus præcipitans se fragore auditum accolis aufert*, ut loquitur Plinius Hist. nat. lib. VI, cap. 29.

Cap. 6, § 14. *Potuitne libere quod non licebat*, etc.] Ovidius nequitiæ magister affirmat, nec falso, Amor. lib. II, el. 19 :

> Quod licet ingratum est, quod non licet acrius urit;
> Quod sequitur fugio, quod fugit usque sequor.

Et lib. III, el. 3 :

> Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata,
> Sic interdictis imminet æger aquis.

Nempe, nullam rationem legum habere, sed ita nos gerere, quasi iis soluti essemus, nescio quid amplum ac magnificum videtur humanæ superbiæ.

Lib. III. Cap. 3, § 6. *Eversores.*] Videntur ita dicti petulantiores juvenes, qui scholas rhetorum, a quibus non docebantur, irrumpentes omnia illic evertebant, ludibrioque habebant magistros. Ejus nequitiæ meminit iterum Augustinus lib. de Vera Rel., Cap 40, num. 75. De petulantia vero juventutis Carthaginiensis, vide quæ habet infra lib. V, cap. 8, quæ confer cum cap. 12.

Cap. 6, § 21, *Quinque antra tenebrarum*, etc.] Deliramenta hæc Manichæorum copiosius exponit et confutat Augustinus in lib. contra Epist. Manichæi, cap. 15. qui liber est tom. VIII.

Cap. 7, § 13. *Nunquid justitia varia est et mutabilis*, etc.] Hæc accuratius excussit Augustinus, in libris contra Manichæos, qui adeundi ab iis qui responsum hoc probe intelligere cupiunt. Collecti sunt ii libri in unum corpus, tom. VIII.

Libro IV. Cap. 3, § 5. *De paginis poetæ cujuspiam* etc.] Consulturi deos de eventu consilii cujuspiam, interdum in eorum templis, aut privatim aperiebant volumen celebrioris poetæ, ut Homeri, vel Virgilii; et primum versum, qui occurrebat, responsum deorum putabant. Vide Intt. ad Vitam Adriani a Spartiano conscriptam, non procul ab initio. Christiani etiam, simili ratione, Scriptura sacra abutebantur, ut videbimus lib. VIII, cap. 12 hujusce Operis.

Cap. 5. *An fletus res amara est*, etc.] Delectamur tristitia et luctu, ut cæteris omnibus affectibus, quibus libenter indulgemus, ægre obsistimus; quia ut eos vincamus, vis inferenda est perturbationi animi et corporis. Minuitur etiam sensim tristitia, dum eam libere in lamenta et lacrymas effundimus. Verba sunt Euripidis in Œnomao, apud Stobæum Floril. tit. 123.

> Ἀλλ' ἔστι γὰρ δὴ καὶ ἐν κακοῖσιν ἡδονὴ
> Θνητοῖς ὀδυρμοί, δακρύων τ' ἐπιῤῥοαί.
> Ἀλγηδόνας δὲ ταῦτα κουφίζει φρενῶν,
> Καὶ καρδίας ἔλυσε τοὺς ἄγαν πόνους.

Verum in malis voluptati sunt hominibus, lamenta et defluxus lacrymarum. Hæc levant tristitiam animi, et nimiis doloribus cor liberant. Alia sunt ibidem et alibi in eamdem sententiam.

Cap. 7. *Diligere homines humaniter.*] Hoc est, eo amoris modo, qui rebus perituris tribui potest. Sic et Græci usi sunt voce ἀνθρωπίνως, et quidem in re simili Menander apud Stobæum Floril. tit. 125.

> Ἀνθρωπίνως χρὴ τὰς τύχας φέρειν, ξένε·
> Τὰ κοινὰ κοινῶς δεῖ φέρειν συμπτώματα.

Humane oportet calamitates ferre, o hospes, communia par est tolerare communiter.

Cap. 12, § 18. *Ecce ubi est, ubi sapit veritas.*] Si ita legas, sic videtur interpungendum, *Ecce ubi est? ubi sapit veritas*. At forte melius legamus, *Ecce ubi est, ibi sapit veritas*; hoc est ejus animi palato, ut ita dicam, sapida est veritas, cui Deus adest.

Cap. 14, § 21. *Hierium.*] Estne Fl. Hierius, qui anno Christi 427 cum Fl. Ardaburio consul fuit? Certe interdum viris eruditis collata ea dignitas, propter solam eruditionem, ut Ausonio poetæ, aliisque. Non puto tamen, propter alias viri dignitates quas vide apud Jacobum Gothofredum in prosopographia codicis Theodosiani.

Ibid. § 23. *Ob os contemplationis.*] Si hæc vera est lectio, perinde est ac *ob oculos mentis*.

Libro V. Cap. 9, § 16, *In cruce phantasmatis.*]

Hoc est in cruce e qua pependisse phantasma, non Christum ipsum, credebant Manichæi. Vide quæ contra hoc dogma habet Augustinus tom. VIII, aut, si paucioribus rem descriptam cupias, libellum ejus de Hæresibus, ad hæresin Manichæorum.

Cap. 10, § 18. *Quos electos vocant.*] Hi apud eos veluti primariæ virtutis, aut commentis ejus sectæ addictissimi erant; minus perfecti dicebantur *auditores*. *Nam*, ut verbis utar Augustini ex memorato libello, *his duabus professionibus, hoc est, electorum et auditorum, Ecclesiam suam constare voluerunt.*

Ibid. § 20. *Nisi carni concernentur.*] Qui voce *concerni* pro misceri primi usi sunt, videntur voluisse exprimere vocem Græcam συγκιρνᾶσθαι, quæ idem significat, nec sono a Latina abludit.

Cap. 13. *Dilexit.*] Crediderim legendum *direxit*, hoc est peregrinum episcopalibus consiliis adjuvit.

Cap. 14, § 24. *Cum ad litteram acciperem, occidebar*, etc.] Augustinus in declamando probabilia sequi, non explorata solitus, similibus ratiocinationibus in interpretatione Scripturæ satisfieri sibi passus est. Nam alioqui constat Ambrosium plus æquo allegoriis deditum fuisse.

Ibid., § 25. *Sicut existimantur.*] Vide quæ de vera Academicorum sententia suspicabatur Augustinus lib. III de Academicis, cap. 17.

Libro VI. Cap. 2. *Quo jam non solum aquatissimo sed etiam tepidissimo, cum suis præsentibus per sorbitiones exiguas partiretur.*] Conjiciunt in margine viri docti, *quod non solum aquatissimum, sed etiam tepidissimum*. Sed minore mutatione sanabitur hic locus si legamus *potaretur;* ut suadent etiam sequentia : *quia pietatem ibi quærebat, non voluptatem.*

Cap. 3, § 3. *Quolibet tamen animo*, etc.] Si alloqueretur homines, qui cuperent scire qua ratione vitam instituisset Ambrosius, superior narratiuncula forte non displicuisset; sed Deo minuta illa, qualia passim occurrunt, narrare, nescio quomodo decorum putaverit Augustinus. Sed magis hominum causa hæc narrabat, quam Dei; at præstitisset amicum alloqui, quam Deum.

Cap. 8. *Gladiatorii spectaculi.*] Nefandi hi ludi, a sapientibus etiam ethnicis damnati, facti etiamnum videntur in gratiam ethnicæ plebis. Sed mirum est episcopos non impetrare potuisse ab imperatoribus, ut dira illa consuetudo abrogaretur.

Cap. 9, § 14. *Æditimi fori.*] *Æditimus* idem est ac *ædituus*, nempe, νεωκόρος, sed hic sumi videtur pro apparitoribus, qui custodiæ causa in foro versabantur, aut pro iis qui curiam servabant.

Cap. 10, § 16. *Comiti largitionum Italicianarum.*] Sic loquebantur eo ævo. Vide codicem Theodosianum, lib. VI, tit. 19, leg. de Consularibus et Præsidibus.

Cap. 13. *Discernere se, nescio quo sapore, quem verbis explicare non poterat, quid interesset inter revelantem te et animam suam somniantem.*] Itaque Monnica sibi suas, ut opinabatur, revelationes servare debebat, quarum discrimen a somniis dicere non poterat. Quam facile est homines imperitos, religionis specie, in talibus aberrare! Ad eventum somniorum quod attinet, idem dixeris quod de Genethliacorum prædictionibus, interdum non vanis, dixit Augustinus lib. VII, § 8. Sed honorificum erat Monnicæ filio, ipsius conversionem fuisse somniis θεοπέμπτοις præsignificatam; quod tamen alii pudentius commemorassent.

Cap. 16. *Versa et reversa in tergum, et in latera, et in ventrem et dura sunt omnia.*] Metaphora desumpta ex ægro, vel insomnia laboranti, qui in lecto se jactat, et quamcunque in partem se vertat duram culcitam experitur. Sic animus anxius, dum quærit veritatem in qua conquiescat, nec eam invenit, omnia fastidit quasi noxia.

Libro VII. Cap. 6, § 9. *Dealbatiores vias.*] Viæ munitæ opere publico, quadrato lapide, calce interlito, stratæ erant, quæ cum reficiebantur, nova calce hiantibus lapidum rimis immissa, dealbatæ videbantur; quamobrem *dealbatiores viæ* dici vulgo poterant, quæ diligentius curabantur, ac proinde commodiores erant. Hinc translata videtur hæc metaphora. Vide, si vacat, Nicolaum Bergierium, de publicis et militaribus imperii Romani Viis, lib. II, cap. 18.

Cap. 9, § 13. *Ibi legi quod in principio erat Verbum*, etc.] Similitudine verborum aliquot et sententiarum deceptus Augustinus, ut et multi Græci scriptores, cum doctrina Christiana miscuit Platonismum, qui merus erat, hac in parte. Arianismus; ut ostendit Joan. Clericus epist. critic. 7 et 8. Fortasse intelligit hic Augustinus Plotini opera, quem vehementer laudat lib. III contra Academicos, num. 41, et de Civitate Dei lib. IX, cap. 10.

Ibid., § 15. *Legebam ibi etiam immutatam gloriam*, etc.] Quamvis de summi Numinis natura rectius sentirent Platonici, quam alii philosophi, miscebant tamen idololatriam turpissimam iis dogmatibus, erantque infensissimi hostes Christianorum, ut liquet vel ex Porphyrio, Jamblicho et aliis, qui sub imperatoribus Christianis floruerunt.

Libro VIII. Cap. 2, § 3. *Victorinus quondam rhetor urbis Romæ.*] *Victorinus*, inquit Hieronymus in lib. de Scriptoribus ecclesiasticis, *natione Afer, Romæ sub Constantino principe rhetoricam docuit; et in extrema senectute Christi se tradens fidei scripsit adversus Arium libros, more dialectico, valde obscuros, qui ab eruditis modo intelliguntur, et commentarios in Apostolum.* Eum in præfat. Comment. in Epist. ad Galatas *C. Marium Victorinum* vocat, aitque eum *Scripturas omnino sanctas ignorasse.* Sed rhetorica, ut ita dicam, ingenia, ob loquendi facultatem, putant se scire omnia de quibus, plebe plaudente, loqui possunt.

Ibid. *Omnigenum deum monstra*, etc.] Respicit ad Virgilii locum Æneid. VIII, 698, ubi Ægyptios deos, pro Antonio et Cleopatra contra Augustum ad Actium pugnantes, describit poeta :

> Omnigenumque deum monstra et latrator Anubis.
> Contra Neptunum et Venerem, contraque Minervam,
> Tela tenent.

An ex decori legibus talia apud Deum dici possint nescio, quamvis a pugnante cum ethnicis recte proferri potuerint.

Ibid., § 5. *Quæ verbis certis conceptis retentisque, etc.*] Symbolum quod apostolicum dicebatur, aut simile quidpiam.

Cap. 3, § 6. *Pater plus gaudes.*] Deus *gaudere* et *plus gaudere*, nunquam aliter, nisi ἀνθρωποπαθῶς dicitur a Christo hominum imbecillitati sese attemperante. Nec potest hoc urgeri aut inquiri cur Deus magis gaudeat. Cæterum, ut ad grammatica transeam, non intelligo cur in sequentibus verbis viri docti *pænitentem* et *pænitentiam*, ut et alibi, scribant per *æ*, cum constet esse a nomine *pœna*, quod a Græco ποινή. Quod non observarem, nisi viderem eos harum minutiarum curam non abjecisse, cum orthographiam priorum editionum passim emendent, prout putant rectius esse. Sic vocem *jucundus* scribunt perpetuo *jocundus*, quasi esset a *joco*, non a *juvo*; sed *o* et *u* frequenter miscebantur a veteribus Latinis. Vide Quintilianum Institut. orator. lib. I, cap. 4, et Vossium in Etymologico, ad hanc vocem.

Cap. 4. *Cum Paulus proconsul per ejus militiam, etc.*] Inquirant alii, an deceret narrare Deo historiolas, et quidem de quarum veritate minime constabat; qualis hæc erat de ratione cur Paulus dictus fuerit, qui patria lingua *Saulus* erat appellatus; quam multi doctissimi viri falsam esse putant. Meram esse conjecturam, *quam nulla scriptura memorat*, ingenue fatetur Hieronymus ad Epistolam ad Philemonem.

Ibid. *Quanto igitur gratius cogitabatur Victorini pectus.*] Nolim vocem *gratius* notare accentu, quasi sit adverbium, ut fecit editor Parisinus. Est enim nomen adjectivum, hac sententia : Quanto Victorini ingenium gratius atque acceptius futurum Ecclesiæ cogitabatur : tanto abundantius exsultare oportuit filios tuos.

Cap. 5, § 10. *Ex perversa voluntate facta est libido; et dum servitur libidini, facta est consuetudo; et dum consuetudini non resistitur, facta est necessitas.*] Optime describit quibus gradibus vitium obrepat, atque augeatur. Sed iisdem paulatim imminui potest, *necessarium* enim hic dicitur difficile victu, nec ulla est ante peccandi consuetudinem necessitas delinquendi. Vide et finem § 12.

Ibid., § 11. *Pugnatior.*] Legendum *pugnacior*, ut in Basileensi, nam est a *pugnare*; aut *pugnantior*, si forte ita habent mss. codices.

Cap. 6, § 15. *Agentes in rebus.*] Hi erant principis nuntii per provincias, negotiorum causa, de quibus vide Guidonem Pancirollum ad Notitiam dignitatum Orientis, cap. 65.

Cap. VII, § 18. *Humerisque liberioribus pennas recipiunt.*] Hæc Augustinus ex Platonismo suo. Plato enim in Phædro docet ὅτι ψυχὴ τελέα μὲν οὖσα καὶ ἐπτερωμένη μετεωροπολεῖ τε καὶ ἅπαντα τὸν κόσμον διοικεῖ, ἡ δὲ πτερορρυήσασα φέρεται ἕως ἂν στερεοῦ τινος ἀντιλάβηται, *animam perfecta dum est et alata, in sublimi volare, et universum mundum administrare; cui vero alæ defluxerint, eam ferri donec solidum quidpiam arripuerit.* Non multo post pag. 345 ed. Gen. Ficini : Εἰ τὸ γὰρ αὐτὸ, ὅθεν ἥκει ψυχὴ ἑκάστη, οὐ καθικνεῖται ἐτῶν μυρίων (οὐ γὰρ πτεροῦται πρὸ τοσούτου χρόνου) πλὴν ἡ τοῦ φιλοσοφήσαντος ἀδόλως, ἢ παιδεραστήσαντος μετὰ φιλοσοφίας, καὶ τὰ ἑξῆς : *In idem enim, unde profecta est, unaquæque anima non redit, decem millibus annorum (neque enim recuperat alas ante tantum tempus), excepta ejus qui philosophatus est sine fuco, aut cum sapientiæ studio pueros amavit.* Sic postea ejus discipuli vulgo locuti sunt, eosque imitati Christiani resipiscentiam vocarunt ἀναπτέρωσιν, seu *novarum alarum exortum*, ut hic Augustinus. Hinc et Chrysostomus usurpavit ἀναπτεροῦν, pro *incitare, impellere*. Vide Thesaurum Ecclesiast. Joan. Caspari Suiceri.

Cap. 8, § 19. *Pede post pedem.*] Vestigia mea proxime secutus, Græce κατὰ πόδα, quasi dixeris, singulis pedibus in antecedentis vestigiis positis.

Cap. 12, § 28. *Cras et cras.*] In animo Augustino observabatur locus Persii sat. 5, 66, ubi sic describitur cunctator, qui reditum ab bonam mentem in dies differt.

Cras hoc fiet; idem cras fiet; quid quasi magnum,
Nempe, diem donas? Sed cum lux altera venit,
Jam cras hesternum consumpsimus; ecce aliud cras
Egerit hos annos, et semper paulum erit ultra.

Ibid., § 29. *Audio vocem, etc.*] Redolet hoc superstitionem ethnicam, ex fortuitis vocibus omina captantem; quod nemo paulo humanior ignorat. Si quis singulari providentia divina factum hoc putet, ita ut æstuanti Augustino editum cœlitus sit monitum; oportebit ut ostendat opus fuisse ejusmodi miraculo, quo Augustinus intelligere posset sibi legendam Scripturam sacram, ut ex ea resciret quid sibi agendum esset. Quod cum quotidie audiret a catholicis, cum in Ecclesia, tum alibi, non video cur confugiendum sit ad miraculum. Sed rhetor noster, quod cum pace ejus dictum sit, omnia exaggerat, quibus persuadere poterat non agi hic de homine vulgari, sed singulari vocatione divinitus ad Ecclesiam allecto; quæ tamen ex alius calamo rectius fluxissent.

Ibid. *Utrumnam solerent pueri, etc.*] Quasi vero necesse fuisset solas ludentium puerorum solemnes cantilenas audiri! Annon potuit ludens aliquis de projecta charta crebro hoc repetere? Oportuisset apud vicinos quærere quis eam vocem misisset, antequam non sine Deo missam judicaret.

Ibid. *Audiveram enim de Antonio.*] *Athanasius* in Vita Antonii, § 2, cujus verba brevitatis causa duntaxat ex Evagrii versione proferam : *Ad Ecclesiam, ut solebat, accurrens recordabatur quomodo et apostoli, omnibus spretis, secuti fuissent Salvatorem; et multi, in Actibus apostolorum, facultatibus suis venditis, pretia ad pedes eorum detulissent egentibus partienda, quæve aut quanta spes iis reposita esset in cœlis. Talia secum volvens intravit in ecclesiam et accidit ut tune Evangelium legeretur, in quo Dominus dicit ad divitem :*

Si vis perfectus esse, vade et vende omnia tua, quæcunque habes et da pauperibus et veni, sequere me et habebis thesaurum in cœlis.

Quo audito, quasi divinitus hujusmodi ante memoriam concepisset, et veluti propter se hæc esset Scriptura recitata, ad se dominicum traxit imperium, statimque egressus possessiones, quas habebat, vendidit.

Ibid. *Arripui, aperui*, etc.] Hoc non multum aberat a sortibus Virgilianis, aut ab iis quibus ex Scriptura temere aperta futura quærebantur, quod damnat ipse Augustinus epist. 55 ad Januarium. An opus præterea erat temere aperire Scripturam, ut sciretur quod ne ethnici quidem honestiores ignorabant? Vide hac de re Ant. van Dale, virum eruditum, de Divinationibus idololatricis sub V. T. Cap. 4.

Libro ix. Cap. 2, § 3. *Ne in ima vergeremus*, etc.] Recte viri docti hanc lectionem prætulerunt alteri, *mergeremur*; solet enim verbum *vergere* ut et *devergere* dici de iis quæ pondere suo deprimuntur. Apuleius de Deo Socratis: *Quod si manifestum flagitat ratio debere propria animalia etiam in aere intelligi, superest ut quæ tandem et cujusmodi ea sint, disseramus. Igitur terrena nequaquam; devergunt enim pondere.* Vide, si opus est, alia exempla apud Nicolaum Heinsium, in notis ad Valerium Flaccum lib. i, vers. 289.

Cap. 3, § 6. *Quidquid illud est quod illo significatur sinu.*] Desumpta est locutio ex Luc. xvi, 22, ubi tamen *sinus Abrahami* non tam sedes beatas quam locum in illis insignem significat, ut recte animadvertit Hugo Grotius ad Lucam. Augustinus intellexit sedes quietas, qualescunque sint, in quibus animi piorum resurrectionem corporum exspectant. Lib. xii de Genesi ad litteram, § 63: *Neque enim Abraham, vel ille pauper, in sinu ejus, hoc est in secreto quietis ejus, in doloribus erat.* Sermone 14 ad populum in vers. 14 psal. ix: *Contigit*, inquit, *mori inopem illum et auferri ab angelis. Quo?* In sinum Abrahæ, *id est in secretum ubi erat Abraham.* Vide, hac de re, eruditam dissertationem Ludovici Cappelli, quam inscripsit Νεκρῶν Βίον, inter opera ejus Amstelodami edita.

Cap. 7, § 16. *Antistiti tuo per visum aperuisti, quo loco laterent martyrum corpora Protasii et Gervasii*, etc.] Si hæc aliæque ejusmodi inventiones sanctorum cadaverum, non fuissent conjunctæ cum ingenti lucro ac emolumento eorum qui ea effoderunt, multi, qui callidorum hominum figmenta hæc credunt ad plebeculam in officio continendam, fidem eis non facile detraherent. Hæc inventio, exempli causa, non parum auxit existimationem auctoritatemque Ambrosii; quandoquidem ea Justinæ principis Arianæ *animus*, ut habet noster, *etsi ad credendi sanitatem non ampliatus, a persequendi tamen furore compressus est.* Duo præterea hic obiter observari possunt. Alterum est, Augustinum hic et de Civit. Dei lib. xxii, cap. 8, dicere *per visum* revelata esse hæc corpora Ambrosio, Ambrosium vero ipsum de hoc plane tacere ep. 22

A class. 1, ubi hanc inventionem narrat. Alterum est ita Ambrosium rem describere, ut narrationem suspectam reddat: *Invenimus*, inquit, *miræ magnitudinis viros duos, ut prisca ætas ferebat.* Quæ vero ætas? Heroicane, postquam homines decrescere cœperunt? *Nam genus hoc vivo jam decrescebat Homero.* An etiam tribus sæculis, quæ a Christo nato ad Constantini tempora fluxerunt, grandioris erant staturæ homines quam quarto aut quinto sæculo? An augustior erat statura martyrum quam aliorum, vel an major fiebat post mortem? Nemo, ut opinor, credet. Sed lege cætera, ubi torti diaboli, ope horum martyrum, Arianos opportunissime damnant; nec amplius miraberis esse qui stratagema hoc Ambrosianum fuisse censeant, quo plebem sibi devinciret, Justi-

B namque et Arianos perterrefaceret, excogitatum.

Cap. 8, § 17. *Agens in rebus militaret.*] Vide dicta ad lib. viii, cap. 6, § 15.

Ibid., § 18. *Per homines præpositos.*] Hoc est, quos tibi *præponis*, ut post eos veluti lateas, ac per eos occulte agas. Nihil ergo mutandum. Cæterum hic Augustinus, vere, quod aiunt, fluctus in simpulo excitat.

Cap. 10, § 25. *Phantasiæ terræ*, etc.] Hoc est species omnium rerum terrestrium, quæ sese animo nostro offert. Lib. iii, cap. 6, § 10. De iis Lucretius lib. iv.

Ibid. *Sonitum nubis.*] Hoc est vocem e nube emissam, qualem audivit Moses.

Ibid., § 26. *Servum ejus videam.*] Hoc est cælibem vitam agere aggressum. Sic passim Augustinus κατ'

C ἐξοχὴν Ecclesiæ ministros *servos Dei* vocat, ut supra vocatur Monnica *serva servorum* Dei, § 22.

Cap. 12, § 32. *Visum etiam mihi est ut irem lavatum, quod audieram inde balneis nomen inditum, quia Græci βαλανεῖον dixerint, quod anxietatem pellat ex animo.* Sic revera Græci, quanquam absurda hæc est etymologia. Scriptor Etymologici magni: Βαλανεῖον τὸ λουτρόν· τινὲς δὲ λέγουσι παρὰ τὸ ἀποβάλλειν τὰς ἀνίας· καὶ Ὅμηρος παρετυμολογεῖ λέγων·

ἀρ' ἐκ τρίποδος μεγάλοιο·
Ὄφρα μοι ἐκ κάματον θυμόφθορον εἵλετο γυίων.

Οὐ λέγουσι δὲ καλῶς, εἰ γὰρ ἦν ἐκ τούτου, ὤφειλε γράφεσθαι διὰ τῶ I. ἀλλ' ἔστιν εἰπεῖν ὅτι ἀπὸ τῶν βαλάνων εἴρηται. οἱ γὰρ ἀρχαῖοι βαλάνους εἶχον ἔθος ὑποκαίειν. παρὰ τὸ τὰς βαλάνους αὔειν, τουτέστι τὰς δρῦς. οὕτω

D γὰρ καλοῦνται αἱ δρῦς, καὶ ἄλλο τι φυτόν. Ἐπαφρόδιτος δὲ παρὰ τὸ αὔω τὸ σημαῖνον τὸ καίω — ἵνα μήποθεν ἄλλοθεν αὔοι. At hæc omnia meræ sunt Græculorum nugæ, quibus Augustinus assensus non fuisset, si etymologicam artem calluisset. Βαλανεῖον originem ducit a voce Hebraica בלל *ballal*, quæ significat *perfundi* psal. xcii, 11, et unde בלהה *ballahah*, nebula. Sic et apud Arabas בלה significat *irrigari, madefieri.*

Cap. 13, § 35. *Nunc pro peccatis matris meæ deprecor te*, etc.] Species forte pietatis aliqua hic inest, at ea consuetudo nec ratione ulla, nec revelatione nititur. Vide librum de cura gerenda pro mortuis tomo VI.

Libro x. Cap. 3. *Quid mihi est ergo cum homini-*

bus, ut audiant confessiones meas, etc.] Videtur hæc scripsisse Augustinus, non tantum post scriptos, sed etiam post editos priores libros Confessionum; quos avide videntur lectitasse ii quibus notus erat, et quorum hominum nonnulli Augustinum semet ipsum accuratius describere optabant. Sunt qui suspicentur, cum multa Augustino, ob priorem vitam, ab adversariis, quos non paucos habuit, objicerentur, eum Confessiones hasce scripsisse; quasi apologiam quamdam obliquiorem, in qua fateretur, veluti apud Deum, quod negare non poterat; cætera vero prætermitteret aut emolliret, et quæcunque ad honorem suum facerent quasi aliud agens exaggeraret. Quæ suspiciones, quamvis forte iniquiores sunt, ex inusitata tamen nascuntur ratione qua Augustinus cum Deo garrit atque argutatur, rhetoricoque fuco quo pictæ sunt hæ Confessiones. Dum tandiu de se apud Deum, imo apud homines, loquitur, et tam multa perexigui momenti, ad alios quidem quod attinet, narrat, nemo est qui non quærat, *Cui, bono?* et sunt multi proniores ad male judicandum, qui φιλαυτίαν ingentem, religionis specie tectam, hic videre se putant. Sed præstat nimis indulgentes nos esse, quam nimis severos; si modo meminerimus in Evangelio, ejusque auctore Christo, quærendam esse vivendi normam, non in hominibus; qui et ipsi ad eam sunt exigendi, nec imitatione unquam effingendi, nisi quatenus et ipsi sunt Christi imitatores.

Cap. 11, § 18. *Cogenda rursus ut sciri possint, id est velut ex quadam dispersione colligenda, unde dictum est cogitare.*] *Cogo* est quasi *coago*, ut ostendit Ger. Joannes Vossius in Etymologico, et *cogitatio* est quasi *coagitatio*. Festus: *Cogitatio dicta velut coagitatio, id est, longa ejusdem rei agitatio in eadem mora consilii explicandi.* Vide et Varronem de L. L. lib. v. Cum Augustino addendum non tantum esse agitationem, sed simul plurium rerum collationem, quæ est vis præpositionis *cum*, ex quo inseparabiles *con* et *co*.

Cap. 31, § 47. *Ebrietas longe est a me, crapula autem nonnunquam subrepit servo tuo.*] Non erat quidem ebriosus, ita ut vino esset deditus, sed aliquando tamen satis vini bibebat, ut crapula ei esset molesta. Nam *crapula* idem est Latine quod Græce κραιπάλη, hoc est dolor capitis qui ex hesterna compotatione superest. Thomas Magister: κραιπάλη ἡ ἐκ τῆς χθὲς γενομένης οἰνοποσίας κάρωσις, μέθη δὲ ἡ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας. *Dolor capitis ex compotatione heri facta, μέθη ejus ipsius diei.*

Cap. 35, § 57. *Curiositas quotidie nostra tentatur*, etc.] Nemo est qui hæc peccata habeat, si modo cæteris officiis suis non desit. Corpus enim et animus relaxatione quadam indigent; neque semper seria agitare ac meditari animus potest, aut corpus labori incumbere. Si quis hodie talia inter delicta numeraret, crederetur, dum humilitatem præ se fert, superbe se gerere ac dissimulare majora. Diceretur muscas percolare et deglutire camelos. Quod tamen de Augustino suspicari nefas habetur.

Cap. 38, § 64. *Qui placent sibi de se*, etc.] Miror acuto homini in mentem non venisse, fore ut Donatistæ, Manichæi, aliique ejus adversarii dicerent eum non displicere sibi, qui tandiu non tam apud Deum quam apud homines, de se et suis loquatur, et dum gravia peccata, quæ negari non poterant, aut minutiora ambitiose proloquitur, laudes suas interea minime omittit. Miror etiam eum veritum non esse, ne iidem adversarii hic desiderarent confessiones eorum quæ baptismum ejus secuta sunt, et quæ in ejus vita habentur. Maligni homines facile dicere poterant, non esse usque adeo mirum eum valedixisse arti rhetoricæ, inter pueros docendæ, exiguis cum emolumentis et tenui honore; ut eam, in multo ampliore theatro, et multo fructuosius exerceret; in Ecclesia nimirum, sacrosancta auctoritate instructus, et in cujus administratione eloquentia sua magnas laudes populi, magna a divitibus munera referre facile poterat, dum paupertatem præ se ferret. Commodissimum fuisse, sine magno labore homini eloquenti, prout tempora ferebant, piis liberalitatibus aliorum sustentari. Non exiguam fuisse voluptatem non omni imperandi cupiditate exuto, plebem veluti nomine Dei regere, adversantes Ecclesiastica societate ejicere, damnare, proscribere. Ducem partium agere propter dicendi facultatem, et longe inter pares eminere. Fuisse cur a Deo veniam peteret, quod loquendi duntaxat facilitate instructus, tumultuaria lectione Scripturæ in linguam Latinam conversæ, sine ulla Hebraicæ aut Græcæ linguæ cognitione, presbyter et episcopus contra canones Nicænos factus, interpretari aggressus est quod non intelligebat, et tot volumina de Scriptura scribere, antequam necessaria præsidia ad eam intelligendam sibi comparasset. Nam quæ dici possunt, eum invitum factum esse presbyterum et episcopum, canonem Nicænum quo vetabatur episcopus sibi vivo successorem sufficere, ignotum fuisse, pauperem vitam egisse, etc., ea maligni homines dixissent partim simulationem esse, partim satis esse divitem, qui haberet quod aliis largiretur, et inde tantum sibi sumeret, quantum vellet; ac denique notas dudum eas esse artes, quæ ad quam potentiam evexerint homines humiles scilicet et mundi contemptores jam videmus. Ad me quidem quod attinet, ut non sum credulus ejusmodi criminationibus: sic non diffiteor me defensiones Augustini, hisce de rebus, libenter lecturum fuisse.

Cap. 42, § 67. *Ambiendum mihi fuit ad angelos? Qua prece? Quibus sacramentis? multi conantes ad te redire, neque per se ipsos valentes, sicut audio, tentaverunt hæc*, etc.] Videtur omnino respicere ad theurgica Platonicorum sacra, quibus se angelos et archangelos elicere, Deoque singularem in modum se conjungi putabant. Qua de re multis scripsit Jamblichus in libro de Mysteriis Ægyptiorum, præsertim sectione v et x. Ejus ævi Platonici, mirum in modum, superstitiosis id genus sacris erant dediti. Vide Vitam Procli, a Marino scriptam, quam Joan. Albertus Fabricius, vir eruditus, integram edidit Hamburgi anno 1700.

Libro xi, Cap. 2, § 3. *O Domine perfice me et revela mihi eas.*] Religiosa profecto et digna episcopo oratio, sed cum qua conjungi debuerant studium linguarum quibus conscripta erat Scriptura, et comparatio omnium aliorum præsidiorum; quibus demum adhibitis, Scriptura intelligi potest, ita ut intelligenda est ab eo qui eam pro concione, atque editis scriptis, interpretaturus est. Auxilium enim Dei eo non pertinet, ut sine facultatum nostrarum usu nos interno afflatu doceat quæ scire cupimus; sed ut vires animi et corporis nobis sufficiat, quibus utamur, et in iis quæ humana industria perfici nequeunt, si ita ei videatur, auxiliator adsit. Si hæc intellecta in usum revocasset Augustinus, exauditus sine dubio fuisset. Nunc vero cum ea neglexerit, illa duntaxat in Scriptura intellexit, quæ potuit homo linguarum et criticæ B imperitus intelligere; in cæteris ἀεροβατεῖ, et Platonismum nobis pro doctrina apostolorum propinat, aut argutias inanes magna verborum pompa nobis obtrudit. Loquor nimirum de iis quæ ei cum omnibus Scripturæ interpretibus non sunt communia; hæc enim etiam catechumenus accepit ab iis a quibus edoctus est, non meditatione retexit. Quæ non eo dico, quod eloquentiam et acumen, in rebus præsertim metaphysicis, Augustino detraham, aut quod meritas laudes minus libenter tribuam; sed quia video multos ejus auctoritate abuti, et eos præ illo contemnere, quibus nulla ratione conferri potest.

Cap. 10, § 12. *Quid faciebat Deus, antequam faceret cœlum et terram*, etc.] Multo brevius respondeas huic quæstioni, si dicas te nescire, ac æternitatis im- C mensitate ingenium humanum absorberi; neque propterea fidem de creatione omnium rerum, aut religionem ullo in periculo versari. Etenim non profitentur Christiani se paratos esse omnibus quæstionibus satisfacere; sed tantum se id quod affirmant gravissimis rationibus posse demonstrare. Possumus ostendere omnibus esse initium, præterquam soli Deo, et hanc nostram tellurem ab eo esse creatam; quod satis nobis esse debet. Reliqua *quæ supra nos*, ut recte Socrates, *ea nihil ad nos*. Quæ hic Augustinus de æternitate et tempore, Platonico more et tam multis, argutatur, et quidem apud Deum, multo dilucidius sunt a recentioribus philosophis et theologis excussa. Adito vel Joannis Clerici Pneumatologiam. Non aggrediar enim expendere quæ de æternitate et D tempore philosophatur Hipponensis episcopus, et quæ adeo tenuia sunt, ut vel tenuitate sua evanescant.

Cap. 32, § 29. *Circuitum illius ligneolæ rotæ.*] In qua, nimirum, sol, gnomonis ope, horas notabat. Tempus est ipsa duratio rerum, seu existentia continuata, sed eam existentiam metimur ope motus astrorum, et præsertim quidem solis ac lunæ.

Libro xii, § 1. *Promissa tua sunt et quis falli timeat, cum promittit veritas?*] At verba: *Petite et accipietis*, etc., Matth. vii, 7, ita non sunt intelligenda, quasi quarumvis metaphysicarum quæstionum solutionem petenti eam tribuere necesse habeat Deus. Verum hæc intelligenda tantum de necessariis ad salutem, conditione etiam hac posita, ut qui ea intelligere cupit, non tantum precibus ad Deum confugiat, sed etiam omnia faciat quæ ratio suadet esse facienda, ut consequatur quod vult. Si quis a Deo peteret ut acciperet ab eo peritiam linguarum Græcæ et Latinæ, an propterea impetraret, si interea nihil faceret ad eam sibi comparandam? Sane neque illa peritia necessaria est ad salutem, neque sine labore acquiri nunc potest. Idem de aliis ejusdem generis dixeris. Nec sine periculo esset opinio ejus qui existimaret se id quod cogitat de re quapiam divinitus accepisse, quia Deum prius orasset, ut sibi veritatis cognitionem impertiretur. Merus hoc tandem enthusiasmus esset, cujus ope somnia quævis divinæ revelationi, etiam repugnante recta ratione, æquarentur. Vide ad lib. xiii cap. 25.

Cap. 3, § 3. *Ubi enim lux esset, si esset, nisi super esset eminendo et illustrando?*] Crediderim legendum *emicando*, nam

> Ignea convexi vis et sine pondere cœli
> Emicuit, summaque locum sibi legit in arce.

Ut utar verbis Ovidianis.

Cap. 17, § 24. *Nomine cœli et terræ totum istum visibilem mundum prius universaliter et breviter significare voluit, ut postea digereret dierum enumeratione quasi articulatim universa quæ sancto Spiritui placuit sic enuntiare.*] Hi sane *contradictores*, quicunque sint, multo melius Mosem intelligebant quam Augustinus, qui, nisi fallor, cogitabat hic de Platonicorum suorum ὑπερχοσμίῳ τόπῳ, de quo Plato in Phædro. Interea dignum est notatu quod habet Augustinus cap. 9, cœlum hoc inconspicuum esse *æternitatis particeps*, quod ante tempus conditum esset. At mira est ratio explicandæ Scripturæ, quam postea proponit cap. 18: *Dum quisque conatur id sentire, in Scripturis sanctis, quod in iis sensit ille qui scripsit, quid mali est, si hoc sentiat, quod tu lux omnium veridicarum mentium ostendis verum esse, etiamsi hoc non sensit ille quem legit, cum et ille verum, nec tamen hoc senserit?* Est hoc malum, quod ex quovis loco quævis veritas deduci possit, et paulatim nulla certa superfutura sit ratio explicandæ Scripturæ; si nulla regularum criticarum habeatur ratio, et hoc unum quæratur an sit per se verum quod dicitur. Commodum quidem hoc est declamatoribus, sed plane contrarium recte instituto Scripturæ sacræ studio, quod eo spectat ut quid singula loca significent, quatenus licet, liqueat. Cæterum ubi ambigua est sententia, nec ulla arte intelligi potest quid spectaverit scriptor sacer, tum vero nihil affirmandum. Absimilia veris rejici possunt, sed nulla est causa cur æque verisimili id præferas, quod ex omnibus artis criticæ canonibus verisimilius non est. Quærere vero in quopiam Scripturæ loco, quod nulla ratio grammatica ei inesse docet, hoc demum est Scripturam interpretari, ut campanarum sonitum pueri solent.

Libro xiii. Cap. 11, § 12. *Trinitatem omnipotentem quis intelligit? Et quis non loquitur eam, si tamen eam?*

Rara anima quæ, cum de illa loquitur, scit quid loquitur. Et contendunt et dimicant, et nemo sine pace videt istam visionem.] Nihil verius dici potuit. Itaque multo præstaret parce loqui de iis quæ nescimus, nec scire debemus, cum non sint perspicue a Deo revelata; multum vero de omnibus vitæ officiis, quorum præstationem a nobis exigit Deus. Si de iis loqueremur duntaxat, quatenus nobis sunt revelata, atque, locutionibus Scripturæ contenti, ignota Deo relinqueremus, non tot essent contentiones; quibus ut nescio an illustretur veritas, sic video vehementer lædi Christianam caritatem.

Cap. 18, 23. *In principio diei.*] Legendum *in principia*, ut paulo post legitur in mss. codd. Respicit enim Augustinus ad Gen. I, 16, ubi LXX habent Deum fecisse luminare magnum εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας, *in* B *principia diei*, ut habebat versio Latina, quæ tempore Augustini legebatur. Vide tamen ad Geneseos locum Flaminium Nobilium.

Cap. 21, § 29. *Piscem manducet levatum de profundo.*] Respicit ad vocem ἰχθύς, quæ cum *piscem* significet, complectitur initiales litteras vocum Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱός Σωτήρ, *Jesus Christus Dei Filius Servator*. Ideo Tertullianus de Baptismo cap. 1: *Sed nos pisciculi, secundum* ἰχθὺν *nostrum Jesum Christum, in aqua nascimur.*

Cap. 24. § 36. *Tibi confiteor credere me, Domine, non in cassum te ita locutum esse.*] Non in *cassum* induxisset ita loquentem Deum Scriptor sacer, quamvis non minus possit dici Deus benedixisse quadrupedibus quam piscibus aut avibus. Sed in simplicissimo C Scripturæ stylo, multa adduntur aut omittuntur, non ut arcanum nescio quid innuatur; sed quia ea indoles est ejus styli, quæ patitur additamenta aut etiam omissiones, sine ulla sententiæ mutatione. Sic Gen. I, 8, in Hebraicis codicibus addita non sunt solemnia dierum aliorum verba: *et vidit Deus esse bonum;* quæ tamen non minus conveniunt secundo die creatis quam cæteris omnibus. In creatione vero tertii diei a vers. 9 ad 13 bis hoc legitur, quod si semel, ut in aliis diebus, additum esset, nihil deesse animadverteremus. Qui in talibus argutabantur, Scripturæ styli nondum fuerunt satis periti. Nam allegorica figmenta qui probet, neminem eruditum nunc inventum iri puto.

Cap. 25, § 38. *Verum enim dicam, te mihi inspirante.*] Hoc est consectarium eorum quæ diximus ad D lib. XII, cap. 1. Commenta allegorica, quæ quamvis veram doctrinam complectantur, non possunt tamen ex loco Mosis deduci, quasi revelationem divinam nobis obtrudit hic Augustinus. Rem ipsam, hoc est, pastoribus necessaria esse a gregibus præbenda, docuerat eum Paulus, et ipsa rei æquitas, sine ulla revelatione; sed hanc doctrinam hic contineri non magis ei est revelatum, quam Philoni et Origeni quod allegoriarum fidiculis ex Scriptura, in alienos sensus contorta, deduxerunt.

Cap. 19, § 44. *Atque ita cum vos temporaliter ea videatis, non ego temporaliter video.*] Conjunctiones A *atque ita*, si modo nullum hic sit mendum, debent significare *sed*, hoc est obtinere vim adversativam.

Cap. 33, § 48. *Speciem et privationem.*] Εἶδος καὶ στέρησιν, quod scholasticorum sermone nunc dicimus, *formam et privationem*, quæ sunt opposita.

Cap. 36, § 51. *Dies autem septima, sine vespera est, nec habet occasum.*] Si velimus argutari, diei septimi *mane* non magis memoratur quam *vespera;* nam *mane*, cujus mentio fit vers. 31, est diei sexti, cum Hebræi, Mose præeunte, νυχθήμερον incipiant a vespera, quam deinde sequitur dies. Sed septimi diei partes a Mose non attinguntur, quia eo die nihil fecit Deus.

ANIMADVERSIONES
IN LIBROS CONTRA ACADEMICOS.

Libro I. Cap. 1, § 2. *Si edentem te munera ursorum, et nunquam ibi antea visa spectacula civibus nostris, theatricus plausus semper prosperrimus accepisset*, etc.] Recte *ursorum* editum, nam agit Augustinus de ignotis in Africa spectaculis, qualia fuissent munera ursorum, nam, ut habet Plinius lib. VIII, cap. 36, *in Africa ursum non gigni constat*. Idem affirmat cap. 58.

Ibid. *Fortunatissimus, ut fuisti, jactareris.*] Falsum est Romanianum *fortunatum* potuisse dici, ut ostendit Augustinus in sequentibus. Igitur non potuit dicere *ut fuisti*, nec magis *ut suesti*, quemadmodum habent alii codd. mss. Malim ego *ut suevere isti*, hoc est eo sensu quo clientes, cives, populi beatum prædicant.

Libro II. Cap. 2, § 5. *Cum ecce tibi libri quidam pleni, ut ait Celsinus, bonas res Arabicas ubi exhalarunt in nos*, etc.] Non intelligo qui libri *pleni* dici queant, nisi addatur qua re pleni sint. Igitur hic aliquid deesse suspicer, ut *sapientia*, aut simile quidpiam.

Ibid., § 6. *Adversario tuo.*] Cum quo, ut videtur, litem habebat Romanianus.

Ibid. *Ne ille et baias et amœnà pomeria.*] Hic tria sunt menda, quorum primum et postremum ex prioribus editionibus desumpta sunt, medium huic proprium est. Primo pro *ne* legendum est *næ*, *vai*, hoc est profecto; hoc enim vult Augustinus, si adversario Romaniani spectandam proponere potuisset speciem philosophiæ, illum profecto, rebus relictis, ad eam advolaturum. Sæpe hoc mendum in mss. codd. occurrit, quod utraque vocula eodem modo pronuntiaretur. Secundo, *Baias* debuit scribi, majusculo *B*, ut est in editione Erasmi, nam nomen est amœnissimi loci ad Puteolanum sinum, circa quem erant elegantissimæ Romanorum villæ, et de quo Horatius sæpe alibi et I epist. libri I.

Nullus in orbe locus Baiis prælucet amœnis.

Denique non *pomeria*, sed *pomaria* legendum liquet, ex epitheto *amœna*

Cap. 3, § 7. *Philocalia ista vulgo dicitur*, etc.] Vide notata ad lib. . Retractationum, cap. 1, num. 3.

Ibid. *Sine pennis.*] Cui pennæ defluxerunt. Ex Platonicorum disciplina, ut notavimus ad Confess. lib VIII, cap. 7.

Cap. 4, § 10. *Sine metro.*] Hoc est, ἄνευ μέτρου, *sine modo*. In ambiguitate ludit Augustinus, nec imer-

ea prætermittit occasionem pauca verba Græca, quæ norat, proferendi.

Cap. 6, § 14. *Archesilas.*] Turpe mendum, omnes enim sciunt vocatum hunc philosophum fuisse Ἀρκεσίλαον, non Ἀρχεσίλαον. Itaque hoc quoque mendum antiquiorum editionum tollendum erat, et hic et in sequentibus, ubi iterum iterumque occurrit. Nam quamvis Græce nesciret Augustinus, habebat tamen veteres Ciceronis codices, in quibus hoc mendum ab eruditioribus grammaticis relictum non puto.

Cap. 15, § 34. *Ille autem casu planus erat, de iis quos Samardacos jam vulgus vocat.*] Crediderim Africanam, aut potius Punicam esse vocem, a radicibus שמר *schamar*, observare, et דוק *douck*, inspicere, deductam, eaque significatos fallaces homines, qui ex observatione siderum, ominum, prodigiorum, etc., inspectioneque victimarum futura prænuntiare se posse sperabant, aut fingebant. Sic enim eos describit Scholiastes vetus Horatii ad vers. 113 sat. 6 lib. I. Fallacem circum *dixit propter Sarmadacos* (Scribe *Samardacos*) *et sortilegos mathematicos, qui ad metas spectatores circumstabant et imperitos sortibus et nugis fallebant.* Paulo post etiam *Samardacos et sortilegos* conjungit, et divinos esse docet. At Jacobus Cruquius, qui eum Scholiasten emendatiorem edidit, suspicatur vocem esse compositam ex *Sarmata* et *Dacus*, qui populi olim non parum hujuscemodi ludibriis infames fuerint. Elige utrum volueris, et adi etiam Joannem Meursium, in Lexico Græco-barbaro.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE VITA BEATA.

§ 3. ***Quod ita nihil intus plenum atque solidum habet, ut inflatos sibi super ambulantes, succrepante fragili solo, demergat ac sorbeat.***] Legerim *inflato sibi*, nam hic montem nobis describit vento tumentem. *S* facile potuit ex sequente voce antecedenti adhærere.

§ 4. ***Lectis autem Platonis paucissimis libris.***] Crederem legendum *Platonicis*, nam Augustinus habet Confessionum libro VII, cap. 9, § 15, *quosdam Platonicorum libros;* nisi quinque mss. hic haberent *Plotini*, quam veram lectionem esse puto. Antequam hunc locum attentius legissem, jam suspicatus eram Platonicos illos libros, in quibus Augustinus similia Christianæ theologiæ invenisse se credidit, fuisse libros Plotini; in qua conjectura vehementer lectione hac mss. codicum confirmor.

§ 5. ***Eloquentia tua territus non sum.***] Exstat elegans dissertatio de Vita Fl. Mallii Theodori, ab Alberto Rubenio conscripta, quæ edita est Ultrajecti anno 1693, ex qua quæ fuerit eruditio Theodori et ad quæ munera pervenerit intelligere licebit. Itaque ad eam ectorem amandamus.

§ 7. *Cum fateamur cuncti, neque sine corpore, neque sine anima, esse posse hominem, cibos propter quid horum appetamus.*] Imo *appetimus?* Est enim interrogatio Augustini, ad quam, *propter corpus*, respondet Licentius. Mendum hoc fuit Basileensis editionis, in hanc transfusum.

A § 35. *Illa est igitur plena satietas animorum, hæc est beata vita, pie perfecteque cognoscere a quo inducaris in veritatem, qua veritate perfruaris, per quem connectaris summo modo.*] Etsi non difficile est intellectu quid velit Augustinus, attamen est cur queramur eum in hac tota disputatione metaphoricis vocibus ac locutionibus, quas aliis æque tralatitiis definit, perpetuo ferme abusum. Quo factum est ut nihil præter argutias ex ambiguitate captatas, et quæ dialecticam nimium redolent, hic habeamus. Cum pueris fateor, et mulierculis loquebatur; sed cum hæc ederet, tot verbis nihil dicere nescio quomodo sustinuerit. Quam facile ostendere potuisset beatitudinem proprie dictam esse eam animi affectionem qua in sorte nostra acquiescentes, nec quidquam cupimus, nec timemus? Quam

B proclive fuit demonstrare hanc animi affectionem in hac vita non posse comparari, in qua semper multa sunt quæ timeamus, aut cupiamus? Quibus dictis, collegisset beatam vitam nullam posse esse in hisce terris; omnes homines esse miseros; sed eos demum minus esse miseros, quam alios, qui possent, ex Evangelii legibus, sibi beatitudinem post hanc vitam mortalem polliceri. Verum vocum definitiones accuratæ, sermo simplex, et ordo commodus res erant rhetoribus illius ævi propemodum ignotæ.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE ORDINE.

Libro I. Cap. 1, § 2. *Quis tam cæcus est mente, ut quidquam in movendis corporibus rationis, quod præter*

C *humanam dispositionem ac voluntatem est divinæ potentiæ, moderationique dare dubitet?*] Transposita hic est vox *rationis*, quæ debet præponi proxime voci *divinæ*, ut series sit: *potentiæ moderationique Rationis Divinæ*, Græce, δυνάμει καὶ διοικήσει Λόγου Θείου. Nempe, ex Platonicorum sermone desumpsit Augustinus *Rationem Divinam;* de qua locutione vide quæ collegit Joan. Clericus ad Joan. I, 1. Benedictini docent decem a se mss. codd. inspectos, in quibus hic ordo erat observatus; sed male habent *rationi*, si modo nullum sit in Benedictinorum notula mendum. Eadem voce in eumdem sensum utitur etiam postea Augustinus § 26, ubi memorat *pulchritudinem Rationis* (nempe divinæ) *cuncta scientia et nescientia modificantis et gubernantis, quæ inhiantes sibi sectatores*

D *suos trahit, quacunque atque ubicunque se quæri jubet.*

Cap. 3, § 6. *Nam et ipse in eodem conclavi lecto suo cubans vigilabat, nobis nescientibus; erant enim tenebræ quod in Italia etiam pecuniosis prope necesse est.*] Sic loquitur in gratiam suorum Afrorum. Utinam etiam in gratiam posteritatis, addidisset cur in Italia, potius quam alibi, in tenebris jacerent. An in Africa copia erat specularium lapidum, qui Lunæ et stellarum lucem in conclavia admitterent, qui in Italia rariores; quo fiebat ut, clausis ligneis fenestris, tenebræ essent in conclavibus? Viderint doctiores.

Cap. 11, § 31. *Vir et ingenio et eloquentia et ipsis insignibus muneribusque fortunæ et, quod ante omnia est, mente præstantissimus Theodorus, quem bene ipsa*

nosti, id agit, ut et nunc et apud posteros, nullum genus hominum de litteris nostrorum temporum jure conqueratur.] Vellem exstaret opusculum Theodori de Origine et natura mundi, quod latere in bibliothecis dicitur a Cl. Salmasio in præf. ad Ampelium. Ex eo enim intelligere liceret an hic ei aduletur, quod sane suspicor, Augustinus, pro more sæculi sui, quo, si unquam alias, immodicæ laudes in usu vulgari fuere: Is Theodorus, cum militasset inter Advocatos sedis prætorianæ in Italia, præfectus fuit parti Libyæ, tum parti Macedoniæ, deinde quæstor sacri palatii, post comes sacrarum largitionum, ac tandem præfectus prætorio Galliarum anno 380. His honoribus defunctus ad vitam privatam rediit, in qua scribendis variis opusculis operam dedit. Quo intervallo, circa annum 386, Augustinus hæc scribebat. Ad ampliora deinde munera pervenit, ut docebit Albertus Rubenius in libello antea memorato.

LIBRO II. Cap. 1, § 1. *Nobiscum erat etiam mater nostra, cujus ingenium ... cum antea convictu diuturno, et diligenti consideratione perspexeram, tum vero in quadam disputatione non parvæ rei quam... in libellum contuli, tanta mihi mens apparuerat, ut nihil aptius veræ philosophiæ videretur.*] Si hæc in sermone familiari matri dixisset Augustinus, vituperari sane non posset, imo forte laudaretur, pietatis causa. Sed hæc nescio quomodo scribere sustinuerit ad virum eruditum atque edere, cum præsertim liber de Vita beata, ubi eximia illa Monnicæ responsa leguntur, edendus etiam esset. Eum enim si quis legat, facile intelliget filium præ amore matris ingenium invenisse in verbis bonæ anus, quod alii non facile animadvertant. Quæ mulier nunc paulo liberalius educata talia et meliora etiam aliud agens non effundat?

Cap. 2, § 4. *Defini ergo, inquam, si placet quid sit esse cum Deo... Odi ego, inquit, definire.*] At si hunc et superiorem librum legas, nullam definitionem paulo accuratiorem invenies; sed tantum descriptiones rhetoricas, re descripta sæpe obscuriores aut certe æque ac eam obscuras. Exempli causa *esse cum Deo*, quæ est locutio impropria et obscura, definitur *a Deo administrari*, aut *intelligere Deum*, etc. Si talia hodie conscribillarentur, et in publicam lucem protruderentur, profecto eruditorum plausum non ferrent, uti nec innumeræ inanes argutiæ, quibus hæc opuscula scatent. Sed illo ævo verba pluris multo fiebant, quam res ipsæ; quo vitio et nostrum sæculum, plus quam optandum esset, etiamnum laborat.

Cap. 4, § 12. *Quid sordidius, quid inanius decoris et turpitudinis plenius meretricibus, lenonibus, cæterisque hoc genus pestibus dici potest? Aufer meretrices de rebus humanis, turbaveris omnia libidinibus.*] Itaque recte faciunt, si Augustini judicium sequamur, legislatores et principes qui lupanaria esse patiuntur; nam præstat paucas domos pollui quam omnes libidinibus turbari. Quamobrem aiunt in urbe omnium nobilissima ea ferri, ne in matronas et pueros passim grassentur homines sponte quidem sua cæli-
A bes, sed minime propterea castiores. Quanto satius erat dicere malas mulieres et libidinosos juvenes abuti libertate a Deo accepta, et alia quæ ab eruditis nunc dici solent? Si talia hodie scriberemus, nunquam sat graves pœnas dare possemus iis qui ea in veteribus mirantur. Non expendam quomodo vitia faciant ad *ordinem*, nimis multis verbis opus esset, ut quæstio constitueretur, et in ordinem omnia digererentur. Verum orabo lectorem ut conetur ex iis quæ hic habentur apud Augustinum, conflare disputationem perspicuam et via ac ratione dispositam; quod si præstet, *erit mihi magnus Apollo*

Cap. 9, § 22. *Aeriorum animalium mira fallacia*, etc.] Platonici ζῶα vocant, seu *animalia*, quæcunque anima prædita sunt, quales sunt dii illi infe-
B riores, quorum sedem in aere ponebant. Hos cacodæmonas esse interpretabatur Augustinus. De sententia Platonicorum sat multa Apuleius, in libris de Mundo, de Philosophia naturali, et de Deo Socratis.

Cap. 12, § 35. *Quibus duobus repertis* (litteris et figuris numerorum) *nata est illa librariorum et calculonum professio, velut quædam grammaticæ infantia, quam Varro litterationem vocat, Græce autem quomodo appelletur non satis in præsentia recolo.*] Vocabatur γραμματιστική, doctor vero γραμματιστής. Philo de congressu eruditionis causa: Τὸ γέ μὲν γράφειν καὶ ἀναγινώσκειν γραμματικῆς τε ἀτελεστέρας ἐπάγγελμα, ἣν παρατρέποντές τινες γραμματιστικὴν καλοῦσι: *scribere et legere grammaticæ est imperfectæ, quam nonnulli convertentes vocabulum grammatisticam vocant.*
C Martianus Capella lib. III de Nuptiis Mercurii et Philologiæ, sic grammaticam loquentem inducit: Γραμματικὴ *dicor in Græcia, quod* γραμμὴ *linea et* γράμματα *litteræ nuncupentur, mihique sit attributum litterarum formas propriis ductibus lineare. Hinc mihi Romulus* litteraturæ *nomen ascripsit, quamvis infantem me* litterationem *voluerit nuncupare, sicut apud Græcos* γραμματιστικὴ *primitus vocitabar, tum et antistitem dedit, et sectatores impuberes aggregavit.* Isidorus Orig. lib. I, cap. 3: *Primordia grammaticæ artis litteræ communes existunt, quas librarii et calculatores sequuntur, unde et eam Varro* litterationem *vocat.* Plura hac de re veterum testimonia vide apud Joan. a Wower in tractatione de Polymathia, cap. 4, et Claud. Salmasium sub finem notarum in Pallium
D Tertulliani.

[Ibid., § 37. *Historia.*] Non ea intelligenda a qua dicti historici Thucydides, Polybius, aliique id genus, sed philologia, cujus periti πολυίστορες dicuntur, unde Alexander Polyhistor, Apion Polyhistor, C. Julius Hyginus Polyhistor, quasi dicas *multiscium*, ἀπὸ τοῦ πολὺ et ἴσασθαι. Vide Cl. Salmasium ad titulum Solini Polyhistoris. Sic nomen *historiæ* pro quavis cognitione usurpatur ab Augustino lib. II de Musica, cap. 1, § 1.

DESIDERII ERASMI CENSURA
IN SOLILOQUIORUM LIBROS.

Opus mire resipiens optimi viri infantiam in Christo. Nam Rationem ita loquentem facit cum Augu-

stino, quasi Ratio non sit potior Augustini pars. Tolerabilius Seneca fingit Rationis et Sensus dialogum. Ad hæc, quasi vero duo loquantur homines, in disputationes et libros dissecatur sermo, ne defatigentur : nonnunquam et in sophistica, leviculaque argutatione imploratur auxilium divinum. Lectorem requirit patientem et candidum.

J. PHEREPONI ANIMADVERSIONES
IN EOSDEM LIBROS.

Libro i. Cap. 1, § 1. *Ait mihi subito, sive ego ipse, sive alius quis intrinsecus, sive extrinsecus nescio.*] Hæc redolent Platonismum, ex quo homines *rationales* sunt, quatenus divinæ *rationis* participes; a qua non tantum acceperunt substantiam ipsam et facultates mentis, sed etiam cum bene ratiocinantur occulte monentur, quasi a magistro. Vide librum de Magistro. Imo et rationem, abstracte spectatam, more Platonico substantiam esse vult, de Immortalitate animæ § 11. Ideo Augustinus rationem a mente sua distinxit, eamque cum illa colloquentem induxit. Hæc observanda fuere, propter censuram Erasmi; ne ineptior tum fuisse videatur Augustinus, quam revera erat. Alia possemus addere de ratione ex iis quæ ex Clemente profert Photius cod. cix. Cæteroqui quem non pigeat, tædeatque argutiarum, quas non sibi sed rationi ipsi tribuit?

§ 2. *Deus qui malum non facis, et facis esse ne pessimum fiat.*] Hoc est qui sponte quidem tua malum non facis, sed tantum ne quid deterius eveniat. Quæ sententia, nisi fallor, digna erat quæ retractaretur. Quid enim a recta ratione, Scripturisque sacris magis alienum, quam *Deum facere ut sit malum?* sed vide operis de Ordine lib. ii, cap. 4, § 5. Potuit aliquo sensu dici Deus *pati mala*, ne deteriora ab hominibus fiant, cum se liberarum creaturarum affectioni attemperat; ut cum in Judæis toleraret divortium et alia. Sed ea *facere* dici non potest; nec sane mirum talia Deo ingerentem ab eo nihil impetrasse; nam his duobus libellis, quibus ad divinam opem sæpius confugit, quid tandem est, quod te legisse gaudeas?

Cap. 12, § 21. *Cogor interdum Cornelio Celso assentiri, qui ait summum bonum esse sapientiam, summum autem malum dolorem corporis.*] Videtur esse is cujus habemus libros de Medicina, nam et de aliis artibus scripserat, ut docet Quintilianus Institut. orator. lib. xii, cap. ultimo.

Libro ii. Cap. 3, § 4. *Absurdius dicitur falsitatem, quam veritatem esse non posse.*] Vere Erasmus, ad oram suæ editionis, hic apposuit : *Sophistica inductio.* Postea etiam ad initium capitis sequentis : *Sophisticatur et hic de vero et falso.* Profecto non sophista tantum, sed propemodum ineptus haberetur, qui talia hodie scriberet.

Cap. 6, § 12. *Mel thyminum a melle thymino.*] Erasmus hic habet in ora : « Virgilius : *Redolentque thymo fragrantia mella.* Alias *Hymetinum* et *Hymetino*, sed altera lectio magis probatur. » Hæc ille. Miror varietatis hujus non meminisse editores Parisienses. Celebria fuerunt mella Hymettia, a monte Atticæ dicta; et thymosa, sive e thymo collecta. Adi Plinium Hist. nat. lib. xi, cap. 13 et seqq.

ANIMADVERSIONES
IN LIBRUM DE IMMORTALITATE ANIMÆ.

Cap. 1, § 1. *Si alicubi est disciplina, nec esse nisi in eo quod vivit potest et semper est, neque quidquam in quo quid semper est potest esse non semper, semper vivit in quo est disciplina.*] Quasi vero non possint esse in intellectu Dei ideæ disciplinarum, quamvis nullæ essent creaturæ! Imo fuerunt, ante creationem. Præterea, quis nescit distinguendam abstractam cujuspiam rei ideam, ac veritatem; ab actuali cogitatione de ejusmodi idea, aut veritate? Ideæ veritatesque abstractæ æternæ dicantur, quod sint natura sua immutabiles; sed quis inde colligat animos de iis cogitantes esse æternos, præter meros argutatores? Eadem opera, colligere potuisset animis humanis nullum fuisse initium. Sed talia ratiocinationum ludibria non moramur.

Cap. 7, § 12. *Nulla præcisio perducit ad nihilum. Omnis enim pars quæ remanet corpus est, et quidquid hoc est quantolibet spatio locum occupat.*] Vere et acute. Hinc colligere potuit substantiam corporis viribus humanis interire prorsus non posse, sed tantum mutari. Sic posset fieri ut a creaturis mutaretur nonnihil in substantia mentis, quæ tamen propterea deleri posse censenda non est.

ANIMADVERSIONES
IN LIBRUM DE QUANTITATE ANIMÆ.

Cap. 1, § 2. *Unde sit anima.*] Hujus quæstionis sensus erat, an a Deo creata sit anima, an æterna, an una cum corpore ex traduce nascatur. Sed Augustinus rhetorice eam solvit aut eludit, quasi quæreretur, quæ patria sit animæ; quod quis unquam somniavit?

Ibid. *Si pergeres quærere unde ipsa terra, vel aqua, vel aer, vel ignis constent, nihil jam quod dicerem reperirem.*] Omnibus tamen notum erat constare ea ficta elementa omnium rerum innumeris partibus, in quas resolvi possunt. Quod si dici posset de mente, actum esset de ejus immortalitate. Sed eorum, qui minus accurate philosophantur, comparationes ad vivum resecandæ non sunt. Quod hic faciendum non esse liquet, ex eo quod Augustinus, mentem extensam esse neget, in sequentibus.

Cap. 3, § 4. *Et hoc interim satis est.*] Facilis sane fuit Evodius, qui tam paucis sibi satisfieri passus est, de quæstione *qualis sit anima*. Sed eamdem invenies tractatam in altera quæstione, de quantitate animæ.

Ibid. *Ideoque bene præcipitur, etiam in mysteriis, ut omnia corporea contemnat, universoque huic mundo renuntiet.*] Bene in margine Erasmus adnotavit *in baptismo :* notum enim est renuntiare solitos, qui baptismum accipiebant, diaboli et mundi pompis. Quod faciebant etiam infantium susceptores, eorum nomine, ut testatur Augustinus lib. de Pec. origin., § 45, et lib. i de Nuptiis et Concupis., cap. 20, § 22.

Cap. 4, § 5. *Placetne tibi ut ipsam justitiam nihil esse credamus?*] Est plane nihil, si conferatur cum

substantia; nam justitia in abstracto nusquam est, nisi in animo eam intelligentis. Sed Platonici de ideis loquebantur, quasi de substantiis.

Cap. 7, § 12. *Auctoritati credere magnum compendium est, et nullus labor*, etc.] Sed prius ipsa illa auctoritas expendenda est, quam ei fidem habeamus; ita ut ei per omnia credamus, quia nobis indubitatis argumentis constat eam nec falli, nec fallere. Alioqui stultum esset ei credulitatem suam addicere, a qua verum dici nulla ratione constaret. Sin minus, barbari omnes populi, qui sacerdotibus aut majoribus suis tam multa temere credunt, recte facere dicendi essent. Compendiaria via etiam progrediuntur, sed ut ad omnis generis errores perveniant, ex quibus nunquam sese expediunt. Itaque cavere omnes oportet, quibus cordi est Christiana religio, ne idem ei fundamentum ponant, quo maximi et turpissimi quique errores nituntur. Accuratius loquitur Augustinus in libro de Vera Religione, § 45 : *Auctoritas*, inquit, *fidem flagitat et rationi præparat hominem*. Ratio ad intellectum cognitionemque perducit. *Quanquam neque auctoritatem ratio penitus deserit, cum consideratur cui sit credendum; et certe summa est ipsius jam cognitæ atque perspicuæ veritatis auctoritas.*

Cap. 30, § 39 : *Sensus est corporis passio per se ipsam non latens animam.*] Post tot verba facta, de definitione sensus, mirum est meliorem non esse prolatam, cum præsertim Augustinus probe sciret animum sentire, non corpus. *Sensus* duplici significatione dicitur : est enim aliquando ipsa sentiendi facultas quæ inest menti; aliquando passio ipsa qua ea facultas afficitur, et quam barbare *sensationem* vocamus. Sensus, posteriori significatu, nihil est præter *animadversionem mentis natam ex occasione motus corporis sui*; priori est facultas qua mens talium animadversionum capax est. Paucis verbis potuit totum hoc negotium absolvi, quod hic tam multis intricatum est. Plura non addam, quæ sunt omnibus nota, ex quo philosophia, nostra et Patrum nostrorum memoria, feliciter instaurata est, et de quibus etiam in opusculis philosophicis sat copiose egi. Nec philosophicas notas in Augustinum scribere aggressus sum : alioqui multa dici possent, quibus sequentes ejus ratiocinationes confutarentur; in quibus verborum tam est prodigus, quam parcus rerum.

Cap. 33, § 76. *Vanitas vanitantium.*] Oportet, in quibusdam exemplaribus Græcis, lectum olim fuisse ματαιότης ματαιούντων; quam vitiosam lectionem Latinus interpres, quo utebatur Augustinus, expresserit. In veteribus glossis est *ματαιοῦμαι vanor*, cujus frequentativum fuit *vanitor*.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE MUSICA.

Libro i. Cap. 1, § 1. *Eo distat, quod in diversis locis habent acumen.*] Ita loquitur de *pone* verbo, et *pone* adverbio, et acumen sine dubio vocat accentum. Credibile est verbum habuisse accentum in prima, adverbium in secunda, discriminis causa. Hinc intelligere licet quam male hodie linguam Latinam omnes pronuntiemus, et quam prave versus præsertim legamus : quis enim inter loquendum aliter *ponè* aut *pone* pronuntiare solet?

Cap. 10, § 17. *Sesque appellantur, ubi duo numeri ad se ea ratione affecti sunt, ut tot partes habeat ad minorem major, quota parte sui eum præcedit.... Nominis autem hujus originem non facile dixerim, nisi forte* sesque *quasi* se absque *dictum, id est*, absque se, *quia quinque ad quatuor, absque quinta parte sua major hoc est quod minor.*] Sed non *quinque*, verum *sex*, est numerus *sesquatus*, si cum *quatuor* conferatur. Itaque merito hanc Augustini etymologiam reprehendit Jul. Cæs. Scaliger lib. ii de Re poetica, cap. 26, qui putat *sesqui* dici pro *semis æquum*, quod idem sit ac ἡμιόλιον. Sed Ger. Joan. Vossius felicius conjecit *sesqui* (aut *sesque*, ut scribitur hic apud Augustinum) idem fuisse ac *semisque* seu *et semis*, ita ut *que* respectum habeat ad totum, cui *semis* superadditur, unde Græcis ἡμιόλιον, *totum et semis*.

Libro ii. Cap. 1, § 1. *Scias velim totam illam scientiam, quæ* grammatica *Græce, Latine autem* litteratura *nominatur, historiæ custodiam profiteri*, etc.] *Historia* hic dicitur cognitio rei cujuspiam, quæ non pendet a ratiocinatione, sed ab hominum arbitrio. Paulo post grammaticus, docens syllabam esse longam aut brevem, dicitur esse *custos historiæ*, nimirum usus linguæ Latinæ aut Græcæ de quantitate syllabarum.

Libro iii. Cap. 1, § 2. *Rhythmus, id est numerus.*] Scio quidem id quod Græce ῥυθμὸς dicitur, a Latinis dictum *numerum*, sed vereor ne Augustinus miscuerit ῥυθμὸν cum ἀριθμῷ. Felicior hic est lingua Græca quam Latina, nam ῥυθμὸς dicitur ἀπὸ τοῦ ῥέειν, *fluere*, estque id quod fit ut versus facile pronuntietur, et gratius ad aures accidat. Galli vocant *la cadence*, et *fluentes* (*coulants*) etiam *versus* vocant, in quibus nihil est asperum aut durum. Ex voce quidem *rhythmus* venit vox linguarum hodiernarum *rima*, sed hac significatur finis versuum ὁμοιοτελεύτων, quæ significatio a Græca voce plane aliena est. Non fuisset hoc observandum, nisi esset eruditus Gallus, qui hac in re peccavit, quem nomine non appellabo.

Libro v. Cap. 3, § 4. *Non mihi* versus *ex eo appellatus videtur, ut nonnulli putant, quod a certo fine ad ejusdem numeri caput reditur, ut nomen ductum sit ab iis qui se* vertunt, *dum via redeunt, nam hoc illi cum his etiam metris quæ* versus *non sunt, apparet esse commune.*] Ideo etiam non modo poetarum metra *versus* dicuntur, sed et quævis scripturæ *lineæ*, quemadmodum nunc loquimur, ut recte observavit Joan. Ger. Vossius in Etymologico, ad vocem Versus. Idem optime ostendit dubitari non debere quin singuli scripturæ sulci ex eo *versuum* nomen acceperint, quod ut agricola Vomere solum : sic scriptor stylo ceram *vertat*; ac ut ille, in terra, sulco uno absoluto, vertit aratrum, aliumque sulcum efficit : sic qui scribit, stylo sinistrorsum *verso*, prolatoque, novum in cera sulcum ducat. Cumque, ut docet, id non minus in prosa fiat quam in carmine, patet *versus* nu-

men natura sua, non minus solutæ quam ligatæ orationi convenire. Sed quia poetæ versus suos certo absolvunt pedum numero, et stylum proinde frequentius *vertunt*, hinc factum ut hi sibi *versus* nomen prope fecerint peculiare. Adde hisce *versum* revera in agricultura sulcum dictum, et apud Græcos vocem στίχος, qua *versum* scripturæ signant, esse etiam ex agricultura desumptam; quod erudite ostendit Joan. Croius part. 1 Observationum in N. T., cap. 9.

Ibid. *Sed magis fortasse e contrario nomen invenit, ut quemadmodum grammatici* deponens *verbum, quod* r *litteram non deponit, sicuti est* lucror *et* conqueror, *appellaverunt : ita quod duobus membris confit quorum neutrum, in alterius loco, salva lege numerorum, constituitur, quia* verti *non potest* versus *vocetur.*] Prior etymologia plane falsa est, ut sunt pleræque omnes quæ κατ' ἀντίφρασιν finguntur; nam multa *deponentia* olim in *o* et *or* exibant, eorumque catalogum contexuit Joan. Ger. Vossius Aristarchi lib. v, cap. 7. Credibilius est ea *deponentia* dicta, ut idem innuit capitis 6 initio, quia passivam significationem *deposuerint*, quæ etiam sententia fuit Franc. Sanctii summi grammatici. Sed et scriptor libri de Grammatica, qui solebat Augustino tribui, aliud nobis suppeditat etymon. Agens de verbis, *Restat*, inquit, *verbum* deponens, *quia* deponit *aliquid de quantitate communis verbi. Nam cum participia quatuor habeat verbum commune: præsens ut* criminans, *futurum* criminaturus, *præteritum* criminatus, *futurum* criminandus, *a passiva significatione, hoc non habet verbum deponens. Et ideo dicitur* deponens, *quia* deponit *unum participium futuri temporis, a verbo passivo quod exit* in dus *syllabam; ut* puta opinor *vel* miror *verba sunt deponentia.* Sed mihi magis Vossiana etymologia arridet. Quod habet Augustinus de *versu* multo coactius est, et plane etiam falsum, nam permulti versus converti queunt eo modo quo eos converti posse negat. Pentametri, exempli causa, non pauci sic possunt converti; omnes nimirum quorum prior pars ante cæsuram duobus dactylis constat. Possumus enim æque dicere:

> Semivirumque bovem, semibovemque virum,

Aut:

> Semibovemque virum, semivirumque bovem.

Dixeris perinde:

> Sæpe tibi pater est, sæpe legendus avus,

Vel:

> Sæpe legendus avus, sæpe tibi pater est.

Innumera talia occurrent elegiacum poetam evolventi. Itaque in fumum abit quidquid tam verbose de versibus non vertendis disputavit antea Augustinus. Sed bene est quod fatetur vir modestus, initio lib. vi: *Se satis diu pene, atque adeo pueriliter in vestigiis numerorum ad moras temporum pertinentium, moratum esse.* Igitur hæc et alia ei ignoscamus, sed tempus melius collocandum in iis legendis, in quibus ferme nihil præter tædiosam et infelicem ingenii ostentationem videas, minime teramus.

A

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE MAGISTRO.

Cap. 5, § 16. *In suis nobilissimis orationibus, quas Verrinas vocant,* coram *præpositionem, sive illo loco adverbium sit, nomen appellavit.*] Non vacat, data opera, legere Verrinas, ut locum quæram. Fuisset hoc diligentiæ Benedictinorum, qui otio abundant, et a quibus margini locum, ut alibi factum, adlini oportuisset.

Cap. 9, § 28. *Idem Persius omnibus pœnis, quas tyrannorum vel crudelitas excogitavit, vel cupiditas pendit, hanc unam anteponit, qua cruciantur homines, qui vitia, quæ vitare non possunt, coguntur agnoscere.*] Locus est satira 3, 35, cujus verba subjiciemus, quia et alibi, ad Confess. lib. xii, cap. 8, observavimus ad

B hunc poetam Augustinum respexisse:

> Magne pater divum, sævos punire tyrannos
> Haud alia ratione velis, cum dira libido
> Moverit ingenium ferventi tincta veneno,
> Virtutem videant intabescantque relicta,
> Anne magis Siculi gemuerunt ora juvenci?

Cap. 10, § 33. *Saraballæ eorum.*] Cum in textu Chaldaico Dan. iii, 27, scriptum sit סרבליהון *Sarballehon*, vix dubium videtur, quin scribendum sit *Saraballa*, aut *Saraballæ*, non *Sararabara*, ut habet versio Græca, in qua facillime mendum irrepere potuit in vocem barbaram, cum præsertim liquidas auris facile confundat. Sic scripta vox, per ל non per ר, usitata est apud Thalmudicos et Arabas, pro tunica, et verbum סרבל *sarbel*, significat *texit*. Itaque nomen vestis fuisse videtur, ut est etiamnum apud Arabas.

C Cap. 14. § 46. *Didici admonitione verborum tuorum, nihil aliud verbis quam admoneri hominem ut discat et perparum esse quod per locutionem aliquanta cogitatio loquentis appareat.*] Hoc est totius libri compendium. Mirum est quam Augustinus calluerit artem pauca et perspicua dogmata philosophica aut theologica multis verbis et obscuris dicendi atque impediendi. Sed hoc fuit vitium rhetoricæ illius ævi.

Ibid. *Utrum autem vera dicantur eum docere solum, qui se intus habitare, cum foris loqueretur, admonuit; quem jam favente ipso, tanto ardentius diligam, quanto ero in discendo provectior.*] Platonicum hoc est dogma, ex quo λόγος (quo nomine Christum vocavit Joannes) statuebatur quasi ratio universalis omnium hominum. Sic Justinus vult Christum partim fuisse Socrati

D notum, Λόγος γὰρ ἦν, inquit, καί ἐστιν ὁ ἐν παντὶ ὤν, *Ratio enim erat et est quæ est in rerum universitate.* Alia habet similia in sequentibus, in ea quæ dicitur Apologia 1 quæ non exscribam. Sed hæc diligenter notanda sunt iis qui Patres intelligere cupiunt; quos nunquam assequentur, nisi norint quæ eorum fuerit philosophia.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE LIBERO ARBITRIO.

Libro i. Cap. 2, § 4. *Nisi credideritis, non intelligetis.*] Locus est Isai. vii, 9. Sed in LXX int. versione, quæ cum Hebraico textu non consentit, qui habet, ut recte vertit Hieronymus post Symmachum: *Si non credideritis, non permanebitis.* Quo in loco, pro-

pheta alloquitur Judæos, eosque hortatur ad fidu- A ciam in auxilio divino, contra molitiones Israelitarum et Syrorum, ponendam: quod si fecerint, pollicetur fore ut res eorum firmæ permaneant. Igitur nihil facit hic locus ad rem quam hic habet Augustinus, et pro sententia prophetæ laudat bonus vir figmentum Græcorum interpretum, si modo ita verterint. Unde vero hoc factum? Quia nimirum *credere voluit antequam intelligeret*. Credidit enim hunc esse sensum Scripturæ, antequam sciret an LXX interpretibus per omnia fidere liceret, aut hunc locum bene esse ab iis versum constaret. Sed et alibi hoc loco similiter abutitur, ut infra lib. II, § 6.

Cap. 3, § 8. *Libido in adulterio malum est.*] Dubium non est quin mala sit in adulterio libido; sed quare mala est? Quia adulterium ipsum est malum, quod B illo societas humana plane perturbetur. Humanæ enim societatis fundamentum est societas viri et conjugis, quæ est omnium prima, nec incolumis esse potest, sine mutuo utriusque amore, et communi liberorum ac rei familiaris cura, quæ cum adulterio stare nequeunt. Præterea adulteria parentum sunt liberis efficacissimum scortandi exemplum; quod si promiscue fieret, actum quoque esset de societate humana. Talia ergo sunt vetita, hominum causa; quibus vehementer nocerent. Alioqui *libido*, seu cupiditas alterius sexus, nihil habet per se mali, si intra limites a Deo, imo et ab ipsa Ratione, præscriptos maneat. Quamobrem ita constituta sunt a Deo omnium animalium corpora, ut cum adoleverunt, ea cupiditas in iis, mechanico impetu, excitetur, non C aliter ac cupiditas edendi aut bibendi. Consectarium est naturæ corporis, quale a Deo creatum est, ut ex brutis et ex ipso consilio propagationis generum intelligere est. Igitur vere dixit Evodius de adulterio: *Non sane ideo malum est, quia vetatur lege; sed ideo vetatur lege, quia malum est;* sed Augustinus minus commode indicavit cur sit malum. Similiter est ratiocinandum de homicidiis, et furtis, de quibus postea noster, et quæ mala sunt, quia sunt prorsus humanæ societati contraria; ac proinde ipsius Dei consilio, qui homines in terris collocavit ut amice inter se agerent, eosque qui aliis nocent plectit, quippe qui est ejus societatis auctor ac vindex.

Cap. 12, § 25. A. *Quæro abs te, sitne aliqua in nobis voluntas?* E. *Nescio.*] D Mirum est Evodium, qui passim sat acute ratiocinator, et interroganti prudenter respondet, hic tam stupidum fingi ut scire se neget, an insit hominibus voluntas. Qui postea lib. III, § 3, dicere potest idem Evodius; *quid suum dicat prorsus non invenire, si voluntas qua vult et non vult non est ipsius?* Sed Platonicorum dialogorum ambages talia multa habent, quæ nescio cui rei apta sint, nisi ad creandum lectori tædium.

Libro II. Cap. 2, § 5. *Ego demonstrarem quod cuivis facillimum, quanto esset æquius... ut etiam ipse tantorum virorum libris, qui se cum Filio Dei vixisse testatum litteris reliquerunt, esse Deum crederet*, etc.] Prius tamen ostendendum esset libros illos esse fide dignos, quod non brevius fieri potest, quam naturali ratione demonstrari Deum esse.

Ibid., § 6. *Frustra propheta dixisset: Nisi credideritis, non intelligetis.*] Jam antea ostendimus a propheta tale nihil dictum, ad lib. I, cap. 2.

Ibid. *Ipse quoque Dominus noster et dictis et factis credendum primo hortatus est, quos ad salutem vocavit.*] Recte dicit *factis*, nam miraculis ostendit se esse fide dignum, antequam fidem sibi haberi exigeret. Sed verum est pleniorem cognitionem fidei esse sequelam, ita ut generalior cognitio fidem pariat, et fides vice versa accuratiorem cognitionem generet.

Libro III. Cap. 3, § 7. *Non voluntate autem volumus; quis vel delirus audeat dicere?*] Vult Augustinus ostendere qui Deus libera possit præscire; sed ante omnia oportuisset definire *libertatem*, nec eam confundere cum *voluntate:* hæc enim non sunt semper conjuncta, ut postea videbimus.

Quamobrem quamvis præsciat Deus nostras voluntates futuras, non ex eo tamen conficitur ut non voluntate aliquid velimus.] At distinguenda sunt duo genera rerum quæ *voluntaria* dici possunt. Sunt enim quæ *volentes* quidem facimus, sed minime tamen libere; nam *libertas* est ea animi facultas qua possumus aliquid facere aut non facere; sunt autem quædam quæ ita volumus, ut ea non possimus nolle. In judicio ferendo de dogmate quopiam, dum obscuris rationibus nititur, quæ neque manifesto falsæ videntur, nec manifesto veræ, possumus id dogma rejicere aut amplecti, libertateque adeo nostra utimur. Sed si nobis proponatur axioma quoddam mathematicum, aut propositio ex eo necessaria consequentia deducta, non est amplius in potestate nostra assensum negare, si modo verba quibus concepta sunt intelligamus. Hic quidem *volentes* assentimur, neque enim aliter fieri potest; sed non libere, nam assensum negare non possumus. De hisce actionibus non quæritur an eas præsciat Deus, sunt enim plane necessariæ; sed nec sunt ulla laude aut vituperio dignæ. Est et altera res, præter summam evidentiam, in quam volentes quidem, sed non libere ferimur, quam exprimit ipse Augustinus sequentibus verbis.

Nam et de beatitudine quod dixisti, non abs te ipso beatum fieri, ita dixisti quasi hoc ego negaverim; sed dico cum futurus es beatus, non te invitum, sed volentem futurum.] At hic quoque nulla est *libertas*, omnes enim necessario optant summam beatitudinem, eamque consecuti non possunt in ea non acquiescere. Ideoque hoc exemplum ad rem nihil facit, cum sermo hic sit de *volitionibus*, ut loquuntur scholastici, non necessariis, sed prorsus liberis, ut sunt eæ quæ versantur circa bona singularia, quæcunque tandem sint.

Cum igitur præscius Deus sit futuræ beatitudinis tuæ, nec aliter aliquid fieri possit quam præscivit, alioqui nulla præscientia est; non tamen ex eo cogimur sentire quod absurdissimum est et longe a veritate seclusum, non te volente beatum futurum.] Hæc a proposita quæstione sunt aliena; quæritur enim quomodo Deus præsciat an Evodius, verbi gratia, assensum sit præ-

biturus Evangelio, si Evodius eum assensum negare possit; non vero quæ sit futura voluntas ejus, cum beatitatem consequetur.

Sicut autem voluntatem beatitudinis, cum esse cœperis beatus, non tibi aufert præscientia Dei, quæ hodieque de tua futura beatitudine certa est : sic etiam voluntas culpabilis, si qua in te futura est, non propterea voluntas non erit, quoniam Deus eam futuram esse præscivit.] Deus prævidit Evodium volentem fore beatum, si beatitatem consequeretur, quia hæc voluntas est plane necessaria, adeoque nec laudanda, nec culpabilis. Verum hoc non quæritur, sed quomodo libere Evangelio crediderit et adhæserit Evodius, ita ut ei fidem detrahere, et ab eo deficere potuerit; et tamen hæc Deus præscire certo potuerit. Fac contra Evodium Evangelio non credidisse aut nuntium remisisse, idque libere, hoc est, ita ut contrarium facere potuerit; volens etiam fecerit, id quod fecit. Quæritur qui Deus eventum prævidere potuerit qui sua natura in alterutram partem determinatus non fuerit. Rem ipsam tractare non aggrediar, quæ sane difficillima est, sed dicam Augustinum non crediturum fuisse eam tam levi brachio a se solvi posse, si rem intellexisset. Nunc autem vidimus eam acumen ejus plane fugisse, nisi rhetorica dissimulatione hic usus fuerit; qua forte etiam factum est ut multa aliena ab iis de quibus agere aggressus est misceat, ne nimis jejune eis de rebus agere videatur.

Cap. 10, § 29. *Nam et illud appensum est æquitatis examine, ut nec ipsius diaboli potestati negaretur homo, quem sibi male suadendo subjecerat. Iniquum enim erat ut ei quem cœperat non dominaretur.*] Si quis diceret æquum esse ut monarcha patiatur eos perduellionibus servire quos malis artibus ejus imperio subtraxerunt, profecto non magis ferretur quam si quis diceret iniquum esse ut fur iis spolietur quæ furto surripuit justis dominis. Quis igitur patiatur dici iniquum futurum fuisse si Creator, qui longe optimo jure creaturis suis imperat, eriperet cacodæmoni, creaturæ rebelli, quos malus ille spiritus fraude a Deo alieniores reddidit? Ad me quidem quod attinet, diaboli patronos Manichæos et omnes alios similia delirantes, non possem, nisi infelicissimos rhetores, ut mollissime loquar, habere.

Cap. 17, § 50. *Quæcunque ista causa est voluntatis* (scilicet, malæ), *si ei non potest resisti, sine peccato ei ceditur; si autem potest, non ei cedatur, et non peccabitur.*] Cum Pelagius hoc loco uteretur contra Augustinum, ut ostenderet non posse damnari eos qui nequeunt resistere nativæ corruptioni, reposuit Augustinus cap. 67, de Nat. et Gratia, ut observarunt Benedictini, posse ei causæ resisti *opitulante eo qui non potest falli*. At si qui non potest falli non opituletur, nisi perpaucis, atque ejus auxilium sit plane necessarium ad resistendum, quemadmodum putabat Augustinus; sequitur a cæteris peccandi causæ non posse resisti, ac proinde sine peccato ei cedi. Nam quisquis id non facit quod facere non potest, peccare dici nequit, aut certe pœnas nullas debet. Scio quæ dici hac de re soleant; sed profecto regulæ Augustinianæ, quam hoc in opere de Libero Arbitrio ponit, immutabili quippe justitia nixæ, tenebras offundere non possunt.

Cap. 19, § 53. *Nulli enim homini oblatum est scire utiliter quæri quod inutiliter ignoratur.*] Hanc plerorumque codicum lectionem esse testantur Benedictini. Sed omnino legendum est *ablatum*, non *oblatum*. Hæc enim est Augustini sententia, nemini esse hanc ablatam cognitionem, ea utiliter quæri, quorum non constat ignorantiam esse utilem. Sane ita hæc vox legitur in editione Basileensi, et forte typographico mendo laborat hic Parisiensis. Vide § 57.

Cap. 20, § 55. *Ut meliores gigneret quam ipse esset, non erat et æquitatis.*] Nec iniquum hoc erat, si ita Deo visum fuisset; nec etiam æquum, ita ut Deus, nisi contingeret, iniquitatis insimulari posset. Ordo duntaxat a Deo in omnium animalium propagatione institutus non patiebatur liberorum corpus melioris esse conditionis quam progenitorum corpora. Sed an æquum erat animos posterorum Adami pœnas luere peccati ab ipsis non admissi, et quod ne committeretur nulla ratione impedire potuerunt?

§ 56. *Si una anima facta est, ex qua omnium hominum animæ trahuntur nascentium, quis potest dicere non se peccasse, cum primus ille peccavit?*] Sed qui animam ex traduce esse voluerunt, non usque adeo delirarunt, ut putarint universam omnium animarum molem, ut ita loquar, in Adamo fuisse, quæ postea particulatim discerpta in posteros dividatur; sed nasci ut corpus, nec existere antequam nascatur. Sequentia verba obscurissima sunt, nec a scriptore ipso intellecta a me impetro ut credam. Quare non laborabo in iis explicandis.

Cap. 22, § 63. *Peccata, ut jam diu disseruimus, nonnisi propriæ voluntati earum* (nimirum, animarum) *tribuenda sunt, nec ulla ulterior peccatorum causa quærenda.*] Quin hæc rectissima sint ego quidem non dubito, sed quomodo consentiant cum iis quæ postea Augustinus docuit de pœnis quas posteri Adami, ut putabat, luunt ob peccatum ab Adamo admissum, non intelligo. Quare miror hæc ab eo retractata non fuisse, nisi fortasse dissimulare maluerit, ne Pelagianis gratificaretur, si fassus esset se in ipsorum sententia fuisse, antequam eos oppugnaret. Nam apparet ex recensione hujus libri, in Retractationibus, Augustinum voluisse videri Pelagianos oppugnasse antequam exorti essent; nedum ut se iis favisse ingenue profiteretur.

§ 64. *Ignorantia vero et difficultas si naturalis est, inde incipit anima proficere, et ad cognitionem et requiem, donec in ea perficiatur vita beata, promoveri*, etc.] Hæc quoque dissentiunt ab iis quæ postea contra Pelagianos dixit; nam illas habuit pœnas primi peccati; absque quo fuisset, aliter plane essent homines nati.

Cap. 23, § 66. *Non enim metuendum est ne vita esse potuerit media quædam inter recte factum atque peccatum et sententia judicis media esse non possit inter præ-*

mium atque supplicium.] Hæc, quæ de infantium conditione habet, ut et sequentia, consentanea minime sunt iis quæ de pœnis peccati originis postea docuit. Volumen decimum ferme totum, et præsertim libri contra Julianum contraria omnia docent. Itaque retractanda hæc fuissent. Sed vide dicta ad num. 63.

Cap. 24, § 71. *Ut ergo infans nec stultus, nec sapiens dici potest, quamvis jam homo sit; ex quo apparet naturam hominis recipere aliquid medium, quod neque stultitiam, neque sapientiam recte vocaveris : ita etiam, si quisquam tali affectione animatus esset, qualem habent illi qui per negligentiam sapientia carent, nemo eum stultum recte diceret, quem non vitio, sed natura talem videret.*] Sic describit Adamum primum creatum ut neque sapiens, neque stultus dici posset, sed sapientiæ capax; ex qua descriptione facile postea ostendit qui homo potuerit labi, dum ex media illa conditione ad stultitiam transiit. At propter hoc dogma, quod retractare noluit Augustinus, et cujus causa nunquam est damnatus, miris conviciis exagitati sunt sæculo a Christo nato XVII recentiores nonnulli theologi. Sic sæpe animadvertimus per latus recentiorum, quos oderant, gravissime vulneratam esse existimationem veterum ab hominibus imperitis; qui eos se revereri profitebantur, quorum scripta non legerant, aut oscitanter versaverant.

ANIMADVERSIONES
IN LIBROS DE GENESI.

Libro I, cap. 2, § 3. *His respondemus* Deum in principio fecisse cœlum et terram, *non in principio temporis, sed in Christo..... Dominus enim noster Christus, cum eum Judæi interrogassent quis esset, respondit :* Principium, qui et loquor vobis.] Locus est Joan. VIII, 25. Sed erravit Augustinus deceptus versione Latina; si enim Græca tunc legisset, vidisset Christum dicere accusativo casu τὴν ἀρχὴν, ac proinde non posse hoc haberi pro Christi nomine. Hanc tamen suam interpretationem tueri conatur tract. 38 in Joannem, forte ne male a se intellectum hunc locum ignorantia Græcæ linguæ liqueret. Vide Joan. Maldonatum ad hunc locum.

Cap. 10, § 16. *Sic deinceps reliqui dies computantur a mane usque in mane.*] Fallitur, nam νυχθήμερα, more Hebraico, constanter computantur a vespera ad vesperam, ita ut semper diem præcedat vespera. Res nunc omnibus nota est, sed eo tempore accurata Scripturarum interpretatio ferme ignota erat, ut liquet vel ex lectione horum librorum, quorum παρεμηνείας notare non aggrediemur.

Cap. 15, § 24. *Mons ille Macedoniæ qui Olympus vocatur, tantæ altitudinis esse dicitur, ut in ejus cacumine nec ventus sentiatur, nec nubes se colligant*, etc.] Multi hoc scripserunt, sed fabulam esse jam nemo dubitat : ut nec quisquam etiam physicæ paulo peritior vapores cum aere confundit. Itaque talia prætermittimus.

Libro II, cap. 24, § 37. *Quod ipsum non commutationem naturæ Dei significat, sed susceptionem* (naturæ) *inferioris personæ, id est humanæ.*] Recte monachi Benedictini, ex auctoritate codicum manu descriptorum, expungunt vocem *naturæ* uncinis cinctam. Neque videtur ulla alia de causa addita, nisi quia theologiæ consentaneum non videbatur dici Verbum suscepisse personam humanam : cum, ex more recepto, dicatur humana natura a divina in unitatem personæ assumpta. Verum hic Augustinus, non sensu illo theologico, sed vulgari et Latino usus est voce *persona ;* quo significat, non ὑφιστάμενον, ut theologi Græci loquuntur, sed certam quamdam conditionem quam actionibus effingimus. Perinde ergo est ac si dixisset, Verbum, ante incarnationem sublimem personam Dei gessisse; sed, assumpta humana natura, inferioris personæ partes sustinuisse. Nemo nescit vulgo ita locutos Latinos. Augustinus ipse epist. 140, § 18, de Christo ita loquitur : *Hæc ex persona sui corporis Christus dicit quod est Ecclesia. Hæc ex persona dicit infirmitatis carnis peccati, quam transfiguravit in eam, quam sumpsit ex Virgine, similitudinem carnis peccati. Hæc sponsus ex persona sponsæ loquitur, quia univit eam sibi quodam modo.* Igitur in hisce verbis Augustini eadem est sententia quæ inest verbis apostoli Philip. II, 6, 7, 8.

Cap. 29, § 43. *Illi dicunt naturæ Dei nocere aliena peccata; nos negamus, sed dicimus nulli naturæ nocere peccata, nisi sua.*] Ut hoc intelligatur legenda expositio doctrinæ Manichæorum, quæ habetur in libro de Hæresibus, ubi de origine mali et duabus animabus. Sane abusi essent hoc loco Pelagiani, si eum ad sententiam suam traxissent, sed non eadem est ratio locorum lib. III de Libero Arbitrio, quos tamen indictos prætermisit Augustinus, dum alios qui multo minus torqueri poterant explicat. Qua in re an ars aliqua fuerit, judicent alii. Candorem quidem et modestiam præ se ferunt retractationes; sed debent ingenue fieri, retractatis quæcunque falsa putantur, non paucis quibusdam exigui momenti, relictis gravioribus, ne forte adversarii objiciant se similia sentire. Sed Augustini animum noverat Deus.

DESIDERII ERASMI CENSURA
IN LIBROS DE MORIBUS ECCLESIÆ CATHOLICÆ ET MANICHÆORUM.

Duo opuscula quæ sequuntur, alteri loco fuerant destinata, prius πολεμικῶν, posterius διδακτικῶν. Verum quoniam altero fortissimus tiro velitanus est in hæreticos, altero mirandus doctor futurus prælusit in expositionem mysticarum Scripturarum, quæ juxta varios sensus tractantur, visum est huic tomo clausulam addere. Mox ut nomen dederat imperatori Christo, quo commilitonibus suis certissimam fidem faceret se bona fide a Manichæis transfugisse, sub quorum signis novem annis militaverat, prodit illorum mysteria. Idque facit admirabili sermonis elegantia, qua utinam illi licuisset in cæteris uti lucubrationibus. Hoc sane opere declaravit, si quid offendit eruditos in ipsius dictione, non fuisse inscitiæ, sed caritatis, qua stylum demisit ad imperitorum intelligentiam. Quandoquidem et textores et textrices id temporis intelligebant Latinam orationem simpli-

cibus verbis ac sensibus contextam, qualis est divi Gregorii, non intellecturi dictionem Hilarii. Itaque quo latius pateret lectionis utilitas, ad vulgi captum mutavit stylum in opere posteriore, quod idem in plerisque suis operibus fecisse videtur. Tandem usus, ut fit, in naturam abiit. Ita denique factum est, ut hodie nec a tenuiter litteratis satis intelligatur, et a politioribus non sine tædio legatur, nisi pietas excludat fastidium.

ANIMADVERSIONES
IN EOSDEM LIBROS.

Libro I. Cap. 2, § 3. *Naturæ quidem ordo ita se habet, ut cum aliquid discimus, rationem præcedat auctoritas.*] Nempe, si pueri magistrum discendi causa adimus. Ei enim tantisper credere nos par est, donec per nos ipsi res expendere possimus. Verum in controversiis tali instituto locus nullus est, cum neutra contendentium pars alteram pro magistro habeat. Itaque mirum est addere Augustinum : *Sed quoniam cum iis nobis res est qui omnia contra ordinem et sentiunt et loquuntur, nihilque aliud maxime dicunt, nisi rationem prius esse reddendam, morem illis geram; quod fateor in disputando vitiosum esse suscipiam.* Atqui absurdum et iniquum erat aliter se gerere : quis enim patiatur ex auctoritate contra se disputari, cujus pondus minime agnoscit? Vide notata in cap. 7 libri de Quantitate animæ.

Cap. 5, § 7. *Est ergo summum corporis bonum, non voluptas ejus, non* INDOLORIA, *non vires*, etc.] Cum vox *indoloria* Latina non sit, legamusque in aliis editionibus *indolentia*, mendum hoc erit typographicum; neque enim ulli codices notantur ita habere, nec, si haberent, essent fide digni. Notum est *indolentiam* vocem esse Ciceronianam.

Cap. 31, § 67. *Quis non illos miretur et prædicet, qui, contemptis atque desertis mundi hujus illecebris, in communem vitam castissimamque congregati simul ætatem agunt?* etc.] Egregie describit mores cœnobitarum, sed quales debuissent esse, non quales erant. De seditionibus eorum, nimis multa leguntur in Ecclesiarum Orientalium historia, quam ut huic panegyristæ credamus. Interea optima erat eorum consuetudo, quam hisce verbis describit : *Operantur manibus ea quibus et corpus pasci possit, et a Deo mens impediri non possit.* In quibus forte legendum *et adeo*, nam vix puto dici *impediri mentem a Deo*, pro eo quod est, impediri ne Deo adhæreat, avocari a Deo. Hæc ab hodiernis mendicis, ut vocantur honoris causa, probe essent pensitanda.

Libro II. Cap. 13, § 28. *Possunt et catholici Christiani vestram a vino et carnibus abstinentiam jumentis et multis passeribus, postremo etiam innumeris generibus vermium comparare.*] Suntne ergo aliqui passeres qui comedant carnes et bibant vinum? Nulli. Igitur pro *et multis* lege *mulis et*. Respicit Augustinus ad id quod sanctimonialibus objiciebant Manichæi : *etiam mula virgo est*, de quo paulo antea. Cum scriptum fuisset *multis* pro *mulis*, postea conjunctio loco mota est. Vellem diligenter hic inspectos fuisse codd. mss.

A Ibid., § 29. *Bibat autem mulsum, carœnum passum.*] Inter *carœnum* et *passum* est interponendum comma; nam carœnum et passum non sunt idem. Augustinus infra, § 47, nos docet carœnum *nihil aliud quam vinum coctum esse.* Palladius in octobri, tit. 18, ostendit defrutum et carœnum ex musto fieri, tum discrimen utriusque sic exponit : *Defrutum a defervendo dictum, ubi ad spissitudinem fortiter despumaverit, effectum est. Carœnum, cum, tertia perdita, duæ partes remanserint.* Κάροινον autem dictum, quod τὸ κάρα offendat, ut cariotæ palmæ, ex quibus vinum fiebat quod καρηβαρίαν creabat, ut docet Plinius lib. XIII, cap. 4. *Passum* vero erat vinum, quod ex passis uvis fluebat, de quo idem Palladius tit. sequente.

B Cap. 15, § 39. *Cur in viola eumdem colorem amplectimini, quem in choleribus, in morbo ictericorum, in infantis denique fimo aspernamini.*] Vix puto in Africa *choleres* dictos fuisse *cholericos*, malimque legi *cholericis*, a cholera, quo morbo *bilis*, seu χολὴ *supra infraque erumpit*, ut docet *Celsus* de Medicina lib. IV, cap. 2.

Cap. 19, § 69. *Eo tempore quo conventicula eorum lege prohibebantur.*] Videtur respicere ad annum 372, quo a Valentiniano et Valente sancitum est ut *ubicunque Manichæorum conventus, vel turba hujusmodi reperiretur, doctoribus gravi censione mulctatis, domus et habitacula in quibus profana institutione doceretur, fisci viribus indubitanter adsciscerentur.* Verba sunt legis 3, tit. 5, lib. XVI, codicis.

C

ANIMADVERSIONES
IN LIBRUM DE VERA RELIGIONE.

Cap. 2, § 3. *Quod utrum timore severitatis an aliqua cognitione temporum fecerint, judicare non est meum.*] Cum novem mss. codd. omittant vocem *severitatis*, abesse ab hoc loco eam oportere putarim et sic legendum : *timore temporum, an aliqua cognitione veritatis fecerint.* Satis perspicua est sententia, et ad *timorem* quidem *temporum* quod attinet, locutionem hanc suam esse docet ipse Augustinus § 5, ubi de Platone : *Usque adeo perversam temporum horum timuit opinionem.*

Cap. 4, § 7. *Si hanc vitam illi viri nobiscum rursus agere potuissent, viderent profecto cujus auctoritate facilius consuleretur hominibus, et paucis mutatis verbis atque sententiis Christiani fierent : sicut plerique recentiorum nostrorum temporum Platonici fecerunt.*] D At tempore Juliani imp. Platonici fuere infensissimi Christianis et superstitiosissimi. Tales etiam magistri Procli, et Proclus ipse, qui natus est Byzantii sub finem vitæ Augustini. Vide Prolegomena viri doctissimi Joan. Alberti Fabricii in ejus Vitam a Marino Neapolitano conscriptam. Nimis bene sentiebat Augustinus de Platonicis, religionemque Christianam propiorem eorum dogmatibus putavit quam est revera.

Cap. 14, § 27. *Usque adeo peccatum voluntarium est malum, ut nullo modo sit peccatum, si non sit voluntarium; et hoc quidem ita manifestum est, ut nulla*

hinc doctorum paucitas, nulla indoctorum turba dissentiat.] Nempe, si *voluntarium* dicatur *liberum*, ita ut possit admitti peccatum aut non, et quidem ab ipso peccante. Ita sentiebant omnes mortales ante controversias Pelagianas; nec aliter sensisset ipse Augustinus, si post mortem ejus natæ demum fuissent. Itaque hæc frustra cum sententia quam postea amplexus est in concordiam redigere conatur Retract. lib. I, cap. 13, § 5, quasi *voluntarium* dicatur tantum quod insidet voluntati, quamvis liberum non sit.

Cap. 55, § 3. *Honoramus eos caritate, non servitute; nec eis templa constituimus, nolunt enim se sic honorari a nobis*, etc.] Hæc expendant qui volunt angelos cultu δουλείας, hoc est *servitutis* coli, videantque quomodo se sentire et loqui cum Augustino dicere possint. Attamen jam ejus ævo quædam cœperant vulgo fieri quæ, quanquam a prudentioribus damnata, paulatim intromissa sunt. Sic libro I de Moribus Ecclesiæ catholicæ, § 7. *Novi*, inquit, *multos esse sepulcrorum et picturarum adoratores*, quos Ecclesiæ catholicæ a Manichæis objici non vult, et qui tandem maximus numerus facti sunt.

DESIDERII ERASMI CENSURA
IN REGULAM DIVI AUGUSTINI.

Hæc regula et sententiis et dictionis figura refert Augustinum, quin et pia civilitate humanitateque præfert auctorem suum : quanquam probabile est eam non clericis, sed feminis esse scriptam, quæ in unum collectæ sub moderatione sororis Augustini vivebant. Eam præpositam vocat, sed omnium summa potestas erat penes presbyterum. Nonnullis autem immutatis accommodarunt eam viris, velut ubi de modestia cultus præcipit feminis : *Non sit notabilis habitus vester, nec affectetis vestibus placere, sed moribus; ne sint vobis tam tenuia capitum tegmina; ut retiola subter appareant.* Sic enim arbitror legendum : *Capillos ex nulla parte nudos habeatis, nec foris vel spargat negligentia, vel componat industria:* quod viris accommodari non poterat omiserunt. Et in proximo : *In omnibus motibus nihil fiat quod cujusquam illiciat libidinem*; sic mutatum est, *quod cujusquam offendat aspectum*. Rursus quod præcipit de non aspiciendis feminis; item de hoc, ut bini aut terni procedant, de lavandis propriis vestibus, de operando in commune, aliaque permulta parum congruunt in clericos ejus temporis, quorum tum erat major et libertas et dignitas. In calce alludens ad formæ studium, speculum et odores quibus femineum genus peculiariter delectatur, quæ dicit : *Donet Dominus ut observetis hæc omnia tanquam spiritalis pulchritudinis amatrices, et bono Christi odore, de bona conversatione fragrantes; et vos autem in hoc libello tanquam in speculo possitis inspicere*, etc., non perinde quadrant in viros. Sunt alia quædam, verum hæc exempli causa proposuisse sufficit. Postremo ut nihil sit quod non possit ad clericos detorqueri, certe nihil est hic quod illis cum feminis non sit commune. At quam multa erant præscribenda de presbyterorum, hypodiaconorum ac diaconorum officiis, si illis regulam præscribendam judicasset? Et tamen hæc regula fundamentum est multorum ordinum, quam feminis traditam utinam bene servarent viri. Habetur autem in epistola 119. Ineptum est autem de hujus viri titulo contendere : magis ad rem pertinet pietatis et eruditionis illius æmulatione decernere, ut ii optimo jure dicantur Augustinenses qui virtutes Augustini proxime referunt. Illud constat orationem quæ *cucullæ* et *balthei* meminit, sub Ambrosii nomine confictam esse. Nec ipse Augustinus usquam se monachum vocat, nec suos clericos eo nomine designat, quanquam exiguum in cognomine momentum est. Ipse fatetur se reliquisse omnia, et eodem multos provocasse; tum in oratione quadam apud populum, negat se usurum *pileo rubro*, quod *pyrrhum* dicitur, nos corrupte *byrrhum* vocamus. *Decet* (inquit) *episcopum, at non decet Augustinum :* ubi magis dicendum erat, non decet monachum. In libris de Moribus Ecclesiæ, præter anachoretas et cœnobitas, tradit genus tertium, eorum qui quoniam in eremum secedere non erat commodum, vel ob parentes, vel ob liberos, aut alias causas, tamen non quietius viverent, complures in iisdem ædibus commorabantur, nullo imperio, sed libera caritate omnia moderante. Eos conventus *diversoria* vocat, quæ Romæ permulta viderat. Hoc exemplum videtur imitatus in Africa, sic ut nec cultu notabiles essent, quemadmodum monachi, et liceret ab eo convictu discedere, si cui parum esset commodus : licet Possidius appellet ea *Monasteria*.

ANIMADVERSIONES
IN EAMDEM REGULAM.

§ 2. *Quid prodest dispergere dando pauperibus et pauperem fieri, cum anima misera superbior efficitur divitias contemnendo quam fuerat possidendo?*] Nolim quidem damnare eos qui, cum sentiant se impares esse periculis quæ in vita communi bonis imminent, solitudinem et secessum monasteriorum quærunt. At debent ante omnia sibi cavere non modo a crassioribus vitiis carnis, quibus omnes offenduntur, sed et ab occultioribus, qualia sunt superbia, imperandi cupiditas, temere de hominibus rebusque ignotis judicandi prava consuetudo, tyrannis in rebus ecclesiasticis, factiosa indoles, pigritia, iracundia, simultates implacabiles, et alia id genus; quæ in secessibus monasteriorum non aliter regnant quam in frequentissimis aliorum hominum conventibus ac societatibus. Quare viri prudentes et vitæ humanæ peritiores, ut Desid. Erasmus et alii, sæpe de monastico vitæ instituto locuti sunt, quasi de vitæ genere non minus saluti periculoso quam est quodvis aliud. Interea si hanc Augustinianam regulam observarent, sine dubio tam frequentes de iis non essent querelæ quam adhuc fuerunt.

IN TOMUM SECUNDUM,

DESIDERIUS ERASMUS PIO LECTORI S. D.

Ex calce secundi libri Retractationum, item ex epistola quæ præfixa est Catalogo hæreseon ad Quodvultdeum, satis quidem perspicuum est, id temporis nec epistolas, nec populares orationes ab Augustino fuisse digestas : nec post id ab eo curatum, vel illud arguit, quod in hoc volumine, neque temporum, neque personarum, neque materiarum ulla videtur habita ratio. Certius autem id arguit, quod quædam admistæ fuerant, quæ primo statim gustu deprehendebantur Augustini non esse, quas, addita censura, notavimus : nonnullæ simpliciter confictæ, quod genus sunt illæ Bonifacii ad Augustinum, Augustini ad Bonifacium. Nullam tamen omnino loco movimus, præter unam et vehementer prolixam, et insigniter illitteratam : ne id quidem facturi, nisi cadem in tomis haberetur. Tanta nobis cautio fuit, ne quis quid de nostra queri possit industria. Ad hæc inspersæ sunt nonnullæ, quas Augustinus ipse in Retractationibus libros appellat. Quanquam interdum subdifficile est epistolam a libro distinguere. Augustinus alicubi sic loquitur, quasi brevitas aut prolixitas tribuat adimatve nomen epistolæ verius quam orationis genus aut argumenti ratio : præsertim cum hoc exemplum ab apostolis venerit, ut argumenta, quamvis seria, committerentur Epistolis. Si quidem exceptis Evangeliis, quo nomine complectimur et apostolorum gesta, præter Epistolas nihil scripto prodiderunt, sed eas de rebus haudquaquam familiaribus, tum quas vellent ab omnibus legi. Alicubi putat epistolam non videri, quæ non præferat nomen et scribentis, et ejus ad quem scribitur. Et sane sunt aliquot, quas vere possis epistolas dicere, referentes familiare quiddam, et instar humani colloquii, licet perpaucæ. Verum hac de re liberum esto suum cuique judicium. Illud ausim affirmare, non alio in opere magis elucescere sanctissimi viri pietatem, caritatem, mansuetudinem, humanitatem, civilitatem, studium crediti gregis, amorem concordiæ, et zelum domus Dei. Ut satagit, ut molitur, ut se vertit in omnia, quoties affulsit aliqua spes pertrahendi vel paganum ad Christum, vel hæreticum ad Ecclesiæ communionem? Ut se submittit, ut (juxta Paulum) mutat vocem suam, undiquaque venans occasionem excitandæ propagandæque pietatis, ubicunque sentit, aliquam bonæ mentis scintillam residere? Cui mulierculæ, cui plebeio, cui aulico, cui pagano, cui hæretico, non prompte, mansuete, blandeque respondet? Quam anxia sollicitudine pro sceleratissimis, nec una morte dignis, circumcellionibus intercedit? Quis majori studio pro suis amicis interpellavit, quam ille pro suis hostibus? Quanto nixu parturit omnes Christo, quam gratulatur resipiscentibus, quam sollicite prospicit periclitantibus, quam sedulo docet errantes,
A mederi studens omnibus, perdere neminem? Quam misere uritur, ad quodvis exortum offendiculum? Videas vere gallinam evangelicam sollicitam et anxiam, ut sub alas colligat foveatque pullos suos. In nonnullis epistolis agnoscere licebit et illud forense dicendi genus, quod Græci δικανικὸν appellant : præcipue cum agit adversus Donati factionem : nec deest argumentorum subtilitati, quæ illi peculiaris est, δείνωσις. Verum sive docet, sive corripit, sive pugnat cum deploratis hostibus, nusquam tamen non sentias Christianæ caritatis nativam dulcedinem : ut (si tamen congruit hæc collatio) mihi videatur quemdam e comœdia referre Mitionem, qui tum etiam mitis est, cum objurgat maxime. In hoc uno velut in speculo contemplari licet episcopum, qualem depinxit
B Paulus, ἀνεπίληπτον, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, φιλάγαθον, ἐγκρατῆ, ὅσιον, δίκαιον, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, δυνατὸν καὶ παρακαλεῖν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαινούσῃ, καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν μετὰ πάσης πρᾳότητος. Ad hoc speculum si sese contemplentur episcopi, et qui præcipuam episcoporum functionem occupant theologi, pudebit, opinor, quosdam sui supercilii cum inscitia conjuncti : pudebit sævitiæ cum impuris moribus copulatæ. Ex aliis Augustini Libris perspicere licebit, qualis fuerit adhuc infans in Christo : ex aliis, qualis fuerit juvenis, qualis senex : ex hoc uno volumine semel totum Augustinum cognosces. Uberiores fru-
C ctus nobis dedisset illud ingenium, si in Italia, Galliave, vel nasci, vel vivere contigisset. Rudis erat Africa, voluptatum avida, studiorum inimica, curiosarum rerum appetens. Unde frequenter exercent illum quæstionibus subfrivolis, nec multum facientibus ad pietatem : et ad suæ gentis affectus sæpe cogitur attemperare calamum. Verum tali excolendo senticeto tali opus erat agricola. Quanquam digniora lectu scripturus erat, si vel ad Romanorum aut Græcorum judicia se composuisset, vel minus indulsisset simplicium imperitiæ. Sed Christiana caritas prius habet prodesse quam plurimis, quam probari præcipuis, fraternæ salutis quam suæ gloriæ sitientior. Quosdam autem, præcipue mulierculas, pia quædam habebat ambitio, pulchrum esse ducentes, qualecun-
D que scriptum impetrasse ab episcopo. Ita factum est, ut dum vir pius omnium votis obsequitur, minus alicubi satisfaciat lectori fastidioso. Vix quemquam crediturum opinor, quantum mihi sudoris exhaustum sit in tollendis mendis, ac reponenda sermonis confusissima distinctione. Sed ea demum perfecta est eleemosyna, quæ confertur nescienti ; generosior etiam, quæ confertur aversanti. Hæc Christo feneramus, non hominibus : quorum vix credibilem ingratitudinem, in nimium multis, experimur. Quan-

quam horum malitia nequaquam nos a benefaciendi A studio deterrebit unquam : cum optimæ fidei debitore nobis res est. Ne quid omittam, ab hujus voluminis calce resecuimus loquacissimam coronidem sub titulis Cyrilli, subito Latine loquentis, et Augustini Græco male Latine scribentis, impudentissime confictam : cujus tamen legendæ si quem forte tenet libido, reperiat inter ea quæ divi Hieronymi tomis adjuncta sunt. Illic expleat sese affatim, qui talibus capitur deliciis. Hæc, cordate lector, fac evolvas attente : non pœnitebit insumpti temporis. Bene vale. Dat. Basileæ, anno 1527.

J. PHEREPONI ANIMADVERSIONES

IN EPISTOLAS.

Epist. 1, § 1. *Academicos ego, ne inter jocandum quidem, unquam lacessere auderem; quando enim me* B *tantorum virorum non moveret auctoritas; nisi eos putarem longe in alia, quam vulgo creditum est, fuisse sententia?*] *Quando* hic est, aut pro *quomodo*; vel, mutata interrogatione negante in simplicem affirmationem, perinde est ac si dixisset : *semper me moveret*, etc. Sensus est : motus fuissem auctoritate tantorum virorum, nec eorum sententiam oppugnare ausus essem; nisi mihi constaret aliam fuisse, adeoque me, dum aggredior id quod sensisse dicuntur, eorum vera dogmata nequaquam attingere. Certe Augustinus lib. III, 17, operis contra Academicos, ostendit dissimulasse eos suam sententiam, nec minus dogmaticos fuisse, quam cæteros philosophos. Sed et hoc ad hunc locum observandum, Augustinum postea pœnituisse, quod usque adeo extulisset aca- C demicos. Vide Retract. lib. I, num. 4.

Ibid. *Erit mihi satis congruisse temporibus, ut si quid sincerum de fonte Platonico flueret, inter umbrosa et spinosa dumeta, potius in pastionem paucissimorum hominum duceretur, quam per aperta manans, irruentibus passim pecoribus, nullo modo posset liquidum purumque servari.*] Lege *potionem* aut *potationem*, nam liquore *potamur*, non *pascimur*.

Ibid. *Contra ejusmodi homines opinor ego illam utiliter excogitatam Dei veri artem ac rationem.*] Crediderim scriptum ab Augustino fuisse *abscondendi veri*, atque extritis tribus prioribus syllabis, cum superesset.... *di veri*, exscriptores monachos fecisse *Dei veri*. Alioqui si vera hæc sit lectio, dicendum erit, hoc in loco respicere Augustinum ad parabolas, qui- D bus utebatur Christus, ne arduam veritatem deridendam objiceret multitudini non satis religiosæ. Qua de re vide Matth. XIII, 11 et seqq., atque ad eum locum interpretes.

Ibid. *Amiculo corporis.*] Hoc est, pallio tenus philosophos, qui nihil habebant philosophicum præter amiculum.

Epist. 3, § 1. *Quem Plato noverat.*] Intelligit ideam hominis intelligibilis, quam Plato sibi animo effinxerat. Vide contra Academicos lib. III, cap. 17.

Epist. 7, § 3. *Anima, priusquam corpore utatur ad corpora sentienda, eadem corpora imaginari potest, etc.*] Hic loquitur Augustinus ex dogmate Platonis, qui existimabat mentes humanas prius fuisse quam conjungerentur cum corporibus. Vide Retract. lib. I, cap. 1, num. 3; et lib. XII de Civ. Dei, cap. 26. Origenes et nonnulli alii Patres eam sententiam ex Platone hauserant. Adito et illustriss. P. Dan. Huetii Origenianorum lib. II, Quæst. 6.

Epist. 8, § 1. *Qua arte, quibus manganis, quibusve instrumentis, aut medicamentis?*] Hoc est, artibus miris, quales sunt præstigiatorum. Hesychius : Μάγγανα, φάρμακα, δίκτυα, γοητεύματα. Interpretatur tamen et μηχανεύματα, *machinationes*. Inde μαγγανεία significat γοητείαν, ut docet Suidas ex Procopio. Hæc omnia ficta videntur a voce μάγος. Glossæ veteres habent etiam hanc vocem Latine : Μάγγανον, *manganum*.

Epist. 10, § 2. *Deificari enim utrisque in otio licebat.*] Hoc est, Deo similes fieri, quod θεοῦσθαι frequenter Græci Patres vocant. Eodem sensu ac hic Augustinus, Gregorius Nazianzenus vocat solitudinem θεοποιὸν, *deificam*, initio orat. 2. Alibi non raro similibus locutionibus utitur; ut et Dionysius, qui dicitur Areopagita.

Epist. 14, § 2. *Remove nos et pone Glauciam prolem, nihil egeris, Quippe his etiam simillimis tanta est necessitas, ut proprie moveantur, quanta fuit ut singuli nascerentur.*] *Glaucia proles* proverbium est, ductum a Glauci nescio cujus gemellis filiis, et omissum parœmiographis.

Ibid., § 3. *Proceritas Nævii pede longioris quam qui est seu longissimus.*] Locus corruptus. Legendum, *quam qui est ex longissimis*. Columella de R. R. lib. III, cap. 8 : *Nam et M. Tullius Cicero*, inquit, *testis est Romanum fuisse civem Nævium Pollionem, pede longiorem quam quemquam longissimum*. Hujus meminit etiam Plinius Hist. nat. lib. VII, cap. 16.

Ibid., § 4. *Rationem contineat.*] Hoc est, ut loquebantur Stoici, σπερματικὸν λόγον, *rationem seminalem*. Vide Diogenem Laertium, lib. VII, § 135 et 136. Idem Platonici vocabant *ideam*, seu exemplar intelligibile ad quod singulæ species sunt factæ. Vide Retract. lib. I, cap. 3, num. 2.

Ibid. *Jam excesserim Nævium.*] Hoc est, tantam epistolam scripserim, ut tanto cæteras superet, quanto Nævius alios homines. Vide ad superiora.

Epist. 16, § 2. *Horum busta, si memoratu dignum est, neglectis majorum suorum manibus, stulti frequentant : ita ut præsagium vatis illius indigne ferentis emineat :* Inque Deum templis juravit Roma per umbras.] Legendum *jurabit*, ut apud Lucanum, lib. V, 454, nam hunc versum profert Madaurensis Grammaticus, non quasi describentem rem præteritam, sed quasi rei futuræ præsagium. At prava pronuntiatio eorum, qui *b* et *v* confundebant, locum corrupit.

Ibid., § 4. *Per quos.*] Hoc est, *quos colentes colimus et eorum patrem*, quasi cultus minorum numinum in unius summi gloriam redundasset. Qua ratione multitudinem deorum suorum variumque cultum tunc temporis excusabant ethnici.

Epist. 17, § 2. *Eucaddires.*] Sam. Bochartus,

Chanaanis sui lib. II, cap. 6, suspicatur legendum *encaddir*, hoc est, חנוך אדיר *hhanouch-addir*, *initiatus magnifici*, nimirum *Dei*.

Ibid. *Abaddires.*] אב אדיר, *ab-addir*, est pater magnificus. Vix crediderim respici ad lapidem a Saturno deglutitum, cum sit sermo non de Græcis, sed de Punicis nominibus.

Ibid. *Namphanio quid aliud significat, quam boni pedis hominem?*] Phœnicie נעם פעמו *naham pahamo*, significat *pulcher est pes ejus*, interpretibus Petito et Bocharto. Vide posteriorem, loco laudato.

Epist. 23, § 4. De circumcisione : *Hoc Sacramentum Jordanem fluvium refrenavit.*] Atqui manifestum est Hebræos etiamnum incircumcisos trajecisse Jordanem, ex Josuæ cap. V, 2 et seqq.; sed Augustinum fefellit memoria, ratum Israelitas circumcisione demum suscepta trajecisse Jordanem, qua de causa putavit aquas Jordanis stetisse.

Ibid., § 6. *Tollamus a medio inania objecta, quæ a partibus imperitis jactari contra invicem solent, nec tu objicias tempora Macariana.*] Sic dicta a Macario Constantis imp. legato qui Donatistas non parum vexavit, anno Christi 348; ad quem vide Baronium, aut Spondanum.

Ibid. *Circumcellionum.*] Donatistarum seditiosorum, qui *circum cellas* vagabantur, et plebem ad arma capienda hortabantur contra præfectos impp. Vide de iis eosdem ad annum Christi 321.

Ibid. *Dictata divinitus verba credamus.*] Ut eloquentia hujus ætatis tumidior erat, ita et officiosa illa humanitatis verba, quibus vulgo utebatur, erant præter modum hyperbolica, ut passim videre est in horum temporum scriptoribus. Hoc eodem ævo *cœlestia* imperatorum rescripta dicebantur, *cœlestis* aula, et *divinitas* ac *æternitas* eis tribuebantur; quod docebunt Epistolæ Symmachi eos qui rem notissimam eruditis ignorant. Similia etiam passim occurrent in Theodosiano codice. Ejus operosæ et nimiæ humanitatis specimen hic habemus insigne, in laude hyperbolica primorum Augustini scriptorum; quæ, quamvis spernenda minime sint, attamen neophytum sapiunt, quod non negat ipse Augustinus initio Retractationum. Moris hujusce hyperbolice laudandi et vituperandi nisi gnarus sit lector, sæpe in iis scriptoribus fallatur necesse est. Quod semel monuisse satis erit.

Epist. 26, § 3. *Quis numerum dedit ille tonos ?*] Lege *tonis*, hoc est, quibus tribuit numerum tonitribus, ut versus sequens ostendit. Videtur respicere ad libros Varronis de Musica, ad quos intelligendos indiguisset Licentius Augustino interprete.

Epist. 28, § 2. *De vertendis autem in Latinam linguam sanctis Litteris canonicis, laborare te nollem; nisi eo modo, quo Job interpretatus es; ut signis adhibitis, quid inter hanc tuam, et Septuaginta, quorum est gravissima auctoritas, interpretationem distet appareat.*] Mirum est, hominem modestum, statim ac presbyter factus erat, aggressum esse consilium dare viro multo doctiori, de re cujus plane imperitus erat, cum Hebraice plane nesciret, et Græcam linguam vix delibasset. Nam de laboribus Hieronymianis judicare velle, sine utriusque illius Linguæ diligenti studio, perinde est ac si cæcus natus de coloribus judicare aggrediatur. Sed bene est quod consilium spreverit Hieronymus, cujus judicium postea secuta est universa Ecclesia Latina.

Ibid. *Satis autem mirari nequeo, si aliquid adhuc in Hebraicis exemplaribus invenitur, quod tot interpretes illius linguæ peritissimos fugerit.*] At falso illos peritissimos Hebraicæ linguæ putabat; nam cum illa lingua dudum obsolevisset, cum Vetus Testamentum in Græcam translatum est, nec methodo ferme ulla adjuti fuissent illi interpretes, posteriorum diligentiæ multa emendanda relinquebant. Qua ratione factum est, ut ducentis abhinc annis, alii super aliis Bibliorum interpretes exstiterunt; qui se accuratius quam superiores ea vertere posse, sine ulla superbiæ aut temeritatis nota, existimarunt. Sic fundamento, quo tota ratiocinatio Augustini nititur, subruto, quidquid superædificavit corruat necesse est. Audiamus tamen quæ habet in sequentibus.

Omitto enim Septuaginta, de quorum vel consilii, vel spiritus majore concordia, quam si unus homo esset, non audeo in aliquam partem certam ferre sententiam, nisi quod eis præeminentem auctoritatem in hoc munere, sine controversia, tribuendam esse existimo.] Respicit ad putidam fabellam de consensu LXX interpretum, quam merito irrisit Hieronymus, atque exploserunt jam omnes eruditi. Eam lege, si vacat, apud ipsum Augustinum, de Civitate Dei lib. XVIII, cap. 42 et 43. Ubi etiam rejectam docet ipsius ævo versionem Hieronymi, *quamvis Judæi faterentur esse veracem, Septuaginta vero interpretes in multis errasse contenderent.* Dixerit forte quispiam Aristeam, Philonem et Josephum Judæos veram historiam esse credidisse, quæ de consensu LXX interpretum narrabatur; universamque Ecclesiam Christianam Hieronymo antiquiorem illa esse usam. Sed ut ὕστερον πρότερον respondeam, dicam apostolos, qui apud Græce loquentes Evangelium nuntiabant, illa esse usos, quia nulla alia erat, et ad summam historiæ et religionis Judaicæ quod attinet, et quatenus utilis erat propagationi religionis Christianæ, satis erat fida; non quia eam vitiis omnibus carere putabant. Certe nec ex usu apostolorum, nec ex ullis eorum verbis, colligere licet eam translationem ab iis quasi omnibus numeris absolutam habitam. Si aliter sequentes ætates senserint, non sequitur ita sensisse apostolos. Ad historiam vero Judaicam quod spectat de consensu LXX interpretum, ita est confutata a viris doctis, ut nemo eam defendere cum aliqua veri specie possit. Denique quisquis conferet Hebraicum nostrum exemplar cum ea translatione, comperiet eam scatere vitiis manifestis, ut optimi quique interpretes ostenderunt. Scio non defuisse viros humaniorum litterarum peritos, qui aliter censerent; sed aut nunquam illam collationem diligenter instituerant, aut non intellexerunt utramque linguam, aut pertinacia imbecillitateve judicii laborarunt. Igitur non major potest esse aucto-

ritas LXX interpretum quam res ipsa patitur, quidquid contra ratiocinetur Augustinus. Verum rationem cur vitiosis translationibus et codicibus pertinaciter usa sint indocta illa sæcula, ingenue aperuit Joan. Clericus Quæstione Hieronymiana 9, § 18. Pergit tamen Augustinus de re, quam non intelligebat, argutari.

Illi, inquit, me plus movent, qui cum posteriores interpretarentur, et verborum locutionumque Hebræarum viam atque regulas mordicus, ut fertur, tenerent, non solum inter se consenserunt, sed etiam reliquerunt multa, quæ tanto post eruenda et prodenda remanerent.] Aquila, Symmachus, Theodotion et alii interpretes Græci, quamvis eruditi, omni erroris periculo exempti non erant; nec linguæ Hebraicæ usque adeo periti, cum dudum intermortua esset, ut nullus post eorum messem spicilegio locus foret. Præterea sunt multa loca Veteris Testamenti aut propter res ipsas nobis ignotas, aut propter codices antiquitate depravatos, obscura; quæ alii aliis melius interpretari nos posse conjecturis et ratiocinationibus, quæ variæ sunt, existimamus. Multa sunt etiam, in stylo ipso priorum interpretum, quæ sequentibus minus placent et emendanda videntur. Aquilæ, verbi gratia, translationes obscuriores erant, quod verbo tenus omnia vertere conatus esset, quam ut a peritis solius linguæ Græcæ intelligi ubique possent. Denique eorum dissensus tantus non erat, ut de summa rei non consentirent. At sacrarum Litterarum studiosi, et qui publice eas apud concionem interpretantur, in sola rei summa non acquiescunt: sed singula, quatenus licet, intelligere conantur. Hæc cum facilia sint excogitatu rerum peritis, obscura tamen erant Augustino, qui ex auditu de iis interpretibus loquebatur, nec rem ipsam introspicere ipse poterat. Quare hic mere σκιαμαχεῖ, quamvis acute disputare sibi videretur, præsertim in sequentibus verbis.

Et aut obscura sunt, aut manifesta. Si enim obscura sunt, te quoque in eis falli potuisse creditur; si manifesta, illos in eis falli non potuisse non creditur.] Multa sunt utriusque generis in Veteri Testamento, atque in maxime quidem perspicuis, quibus continetur summa religionis et historiæ Judaicæ, consentiebant Græci interpretes. In aliis quanquam attendenti et perito claris, multa supererant explicanda, quod priores interpretes aliquando dormitassent, aut quædam assecuti non fuissent; quod omnes postremorum sæculorum interpretes expertos se esse merito dictitant. In obscuris, hoc est in iis quæ ab homine perito ita explanari non possunt, ut ausit affirmare nullam aliam posse verbis subesse sententiam, quid vetat plurium explicationes audire? Annon semper ita solet fieri? Annon Augustinus ipse varias passim interpretationes profert? Nullus interpres sese quasi erroris immunem venditat, sed putat tantum, in ambiguis, verisimiliora quædam aut certe æque verisimilia posse a se proferri. Igitur inane est dilemma Augustinianum; cui aliter etiam reposuit Hieronymus epist. 75 in hoc tomo. Præterea singularem ab eo cæterisque Græce nescientibus, gratiam inire debuit Hieronymus; quod, edita versione sua, possent intelligere quid maxime probabile in Græcis versionibus esset, ex quarum potissimum collatione suam adornaverat. Huc accedebat quod ex comparatione Hieronymianæ versionis cum Græca LXX interpretum, aut ejus translationibus Latinis, non exigua lux lectoribus affulgeret. Nunc vero pro gratiis, quas ei debebant, homines imperiti et pertinaces labores ejus infamare conati sunt. Quare vero? Quia iis laboribus liquebat eos innumera, in Vetere præsertim Testamento, male solitos interpretari; sique vulgo opinio obtinuisset Scripturæ versiones omnes esse cum archetypis conferendas, quippe quæ fallere possent, actum erat de eruditione innumerorum rhetorum Latinorum, qui nec Græce nec Hebraice sciebant. Hæc paulo copiosius, postea nequaquam repetenda, persecuti sumus, quod videremus Hipponensem episcopum pertinaciter homini doctiori atque immerito adversatum fuisse.

Cæteroqui, cum in iis, quæ ex mera ratiocinatione pendent, Hieronymo inferior non esset Augustinus; in eo litterarum ejus capite, quod spectat factum Pauli, sine dubio meliorem causam defendit; quod libenter hic observamus, ne Hieronymo præter meritum favere, vel Augustino æquo facilius adversari videamur.

Epist. 31, § 2. *Aderat etiam quod nulli chartæ adesse potest, tantum in narrantibus gaudium, ut per ipsum etiam vultum oculosque loquentium, vos in cordibus eorum scriptos, cum ineffabili lætitia, legeremus.*] Hoc est, alte eorum memoriæ impressos. De qua locutione vide quæ habet Joan. Clericus Artis criticæ part. 2 sect. 1, cap. 4, § 8.

Ibid., § 4. *Nisi majorem mihi coepiscopatus sarcinam imponeret.*] Vide ad epist. 213, 4.

Epist. 33, § 1. *Non enim errorem schismatis... dignum honore aliquo existimo; sed ante te omnia, quod ipsius nobis humanæ societatis vinculo astringeris.*] Imo vero communis religionis Christianæ, nam Donatistas Christianorum numero habebant catholici; quandoquidem eos ad catholicam Ecclesiam redeuntes minime rebaptizabant.

Epist. 35, § 1. *Publicum officium*, etc.] Vide ad epist. 91, § 8.

Epist. 36, § 2. *In his enim rebus, de quibus nihil certi statuit Scriptura divina, mos populi Dei, vel instituta majorum pro lege tenenda sunt.*] Recte; si modo leges illæ non imponantur, quasi necessariæ ad salutem; quod si fiat, merito oppugnantur, quia solius est Christi jus *claudendi* cœli ita ut nemo aperiat, *et aperiendi* ita ut nemo claudat. Cujus legibus si aliæ quasi necessariæ addantur, tum novum Evangelium conflatur, quod ab omnibus discipulis suis rejici et Christus et apostoli voluerunt. Simile quidpiam habemus in epist. 54 ad Januarium, § 3: *Quod neque contra fidem, neque contra bonos mores esse convincitur, indifferenter est habendum, et propter eorum, inter quos vivitur, societatem habendum est.*

Epist. 43, § 7. *Tanto magis enim timere debuit, ne*

pax unitatis violaretur, quanto erat Carthago civitas ampla et illustris... Erat etiam transmarinis vicina regionibus, etc.] Siciliæ, credo; nam non est vicinior Italiæ, Galliæ et Hispaniæ littoribus, quam aliæ urbes maritimæ Africæ.

Epist. 44, ubi multis narrat collationem suam cum Fortunio Donatista, episcopo Tibursico, sic habet § 11 : *Dictum est quod adhuc eos* (Donatistas) *nostri* (catholici) *persecuturi essent; nobisque dicebat videre se quales nos essemus in illa persecutione præbituros, utrum consensuri essemus tali sævitiæ, an nullum commodaturi consensum.* Non malus conjector erat Fortunius, ut manifestum est ex epistola 89 ad Festum, octennio, et 93 ad Vincentium, decennio post scriptis, unde intelligere est gravem persecutionem in Donatistas concitatam fuisse, consentientibus episcopis catholicis; et male collegis resistente Augustino, immemore eorum quæ in hac collatione dixerat. *Nos dicebamus*, inquit in proxime sequentibus verbis, *Deum videre corda nostra quæ ipsi non possent et illos temere sibi adhuc ista metuere, quæ si contigerint a malis contingere, quibus deteriores ipsi habent; nec tamen ideo nos a catholica communione segregare debere, si quid forte, nobis invitis, vel etiam, si valuerimus, contradicentibus factum fuerit, cum tolerantiam pacificam didicerimus, dicente Apostolo :* sufferentes invicem in dilectione, studentes servare unitatem Spiritus in vinculo pacis. Si ita vere animatus fuit Augustinus eo tempore, nimis facile in contrariam sententiam abiit, ejusque collegarum alius fuerat, ut docet epist. 89 et 93, animus. Est tamen cur quis dubitet an ex animi sententia loqueretur Augustinus, an vero more oratorum, prout præsens causa postulabat; neque enim ignorabat ab imperatoribus, Theodosio præsertim et filiis ante annum 398, quo scripta est hæc Epistola 44, latas multas leges, quibus magistratus jubebantur persequi hæreticos confiscationibus locorum, in quæ convenerant, mulctis decem librarum auri, in singulos sacerdotes hæreticos, exsiliis, fustibus, etc. *Malos* harum legum auctores aut ministros dicere serio ausus non fuisset Augustinus. Cæterum hic obiter notandum Pelagium fuisse in sententia Donatistarum, ut liquet ex ejus Comment. in cap. IV epist. ad Galatas, ad hæc verba : *Qui secundum carnem natus erat persequebatur eum qui secundum Spiritum.*

Ibid., § 13. *Majorem cœlicolarum.*] De cœlicolis, deque hoc loco Augustini multis egit Jacobus Gothofredus ad leg. 19, tit. 8, lib. XVI codicis Theodosiani, quem adire lectores poterunt. Invidiosa eorum descriptio, conjunctioque nunc cum Judæis, nunc cum Donatistis, obstant quominus intelligamus quid senserint.

Epist. 53, § 2. *In urbe Roma Montensium, vel Cutzupitarum vocabulum propagavit.*] Cum hæc sit lectio plerorumque mss. codd. hic et in libro de Unitate Ecclesiæ, cap. 3, satisque constet cognomen hoc Donatistarum, neque Græcum esse, neque Latinum, credibile est ab Afris impositum iis fuisse. Igitur, antequam quidquam hic mutare aggrediamur, videndum an in lingua Phœnicia aut Punica vox *Cutzupitarum* significationem obtineat, cui sit aliqua affinitas cum appellatione *Montensium.* In lingua autem Hebraica, quam eamdem fuisse cum Phœnicia multis argumentis constat, קצב *ketseb*, aut, Syriaco more, קצף *ketseph*, a radice קצב *katsab*, abscidit, significat *abscissam cavernam.* Sic Jonas, in oratione quæ exstat cap. II, ait vers. 7 se descendisse לקצבי הרים *l'kitsbe harim*, εἰς σχισμὰς ὀρέων, *in scissuras montium*, ut habent LXX interpretes, quibus verbis intelligit propheta profundas in radicibus montium speluncas. Itaque *Cutzupitæ* significare possit homines qui speluncam adibant, quod egregie consentit cum eo quod de Donatistis Romæ commorantibus habet Optatus lib. II de Schismate Donatistarum : *Speluncam quamdam foris a civitate cratibus sepserunt ubi ipso tempore conventiculum habere potuissent, unde Montenses appellati sunt.* Hieronymus etiam in Chron. ad annum Christi 356 a monte in quem conveniebant dictos Montenses observat. Sub finem vero libri contra Luciferianos, eosdem vocat *Montenses* seu *Campates*, aut *Campitas;* ubi legerim *Cutzupitæ*, nam *campus et mons* plane sunt opposita. Simili de causa, Eunomiani, teste Theodòreto Hæreticarum Fabular. lib. IV, dicti sunt *Troglodytæ* aut *Troglitæ*, ὡς ἐν οἰκίαις λανθανούσαις τὰς συνόδους ποιούμενοι, *quod in domibus occultis conventus suos celebrarent;* nempe, ἀπὸ τῶν τρωγλῶν, *a cavernis.* Igitur *Scototopitæ* a Joan. Baptista Cotelerio ficti, meri sunt tenebriones, quos in tenebras unde prodierunt, amandamus. Non magis audiendi sunt qui ex Hieronymo volunt legi *Campitas;* quod tamen vir eruditus Lud. Ellies du Pin, in notis ad locum Optati, mirum in modum concinere putat Optato, qui dicit *eos foris a civitate speluncam quamdam cratibus sepiisse;* hinc enim æque *Campitas* ac *Montenses* dici potuisse. Sed Gallico quidem sermone, qui sunt extra urbes dicuntur esse *aux champs;* Latine *ruri* aut *in agris;* non *in campis*, qui planitiem significant, non rus. Video Gallos nostros interdum affinitate linguæ suæ cum Latina decipi. Sic in hac eadem voce erravit vir ingeniosus Robertus Arnaldus Andilliacus, qui *Josephum* Gallice vertit; cum enim videret vocari μέγα πεδίον, tractum ad Jordanem situm, a Latinis interpretibus *magnum campum*, vertit *le grand champ*, cum debuisset vertere *la grande campagne*, vel *la grande plaine.*

Epist. 71. § 4. *Perdurum erit, si tua interpretatio per multas ecclesias frequentius cœperit lectitari, quod a Græcis ecclesiis Latinæ ecclesiæ dissonabunt, maxime quia facile contradictor convincitur, Græco prolato libro, id est linguæ notissimæ.*] Non tanti erat omnes Ecclesias eadem versione uti, ut propterea vitiosa in æternum uterentur; nec peperisset diversitas quidquam incommodi, quia, ut diximus ad epist. 28, consensus semper in summa rei futurus erat. Hodie videmus eos Christianos qui vernaculis versionibus utuntur, quamvis sint diversæ, propterea inter se minime digladiari; nam eorum dissensus non ex varietate

versionum, sed ex diversis interpretationibus eorumdem verborum oritur. Præterea, Augustini ætate, magna varietas erat Latinorum codicum apud Latinos et Græcorum apud Græcos, quæ nullum tamen præbebat offendiculum, cum omnes scirent fieri vix potuisse, ut longinquitate temporum et imperitia aut oscitantia librariorum, menda in Græcos codices non irreperent; in Latinos vero, præter ejusmodi menda, varietates ortas ex vario judicio eorum qui Græca vertere aggressi erant. Hoc non diffitetur Augustinus epist. 71, § 6. Ideoque *contradictor* paulo pertinacior non tam facile convinci poterat, quam hic narrat Augustinus, prolato Græco LXX interpretum Codice. Sed adiri poterant alii Græci interpretes, qui non tantum ad intelligenda Hebraica, sed et Græca LXX interpretum verba, magno usui esse poterant.

Ibid. *Quisquis autem in eo quod ex Hebræo translatum est, aliquo insolito permotus fuerit et falsi crimen intenderit, vix aut unquam ad Hebræa testimonia pervenietur, quibus defendatur objectum.*] Culpa scilicet eorum qui volebant videri egregii interpretes Scripturarum, quas non intelligebant, cum ex sola versione sæpe obscura et vitiosa penderent. Cur non dabant operam studio linguæ Hebraicæ, præsertim in Africa, ubi linguæ Punicæ cognitio iis viam muniebat ad Hebraicam, quam ei affinem esse probe notant, et quam proinde multo felicius quam Hieronymus didicissent, nisi eis mens læva fuisset? Præterea ex collatione versionum Aquilæ, Symmachi et Theodotionis, facile Hieronymiana a peritis defendi poterat; ab imperitis vero nihil recte, hac in re, fieri poterat.

Ibid. *Quod si etiam perventum fuerit, tot Latinas et Græcas auctoritates damnari quis ferat?*] *Hinc*, nimirum, *illæ lacrymæ.* Nam si semel statuas versioni LXX interpretum non posse per omnia credi, et vitia inesse; quid fiet fama tot ecclesiasticorum oratorum Græcorum et Latinorum, qui de locis perperam intellectis tam copiose scripserunt? Nempe dicendum erit eos imprudenter fecisse, cum aggressi erant interpretari quod probe intelligere non poterant, neglecto archetyporum studio. At censoria nota, inquies, obscurabuntur maxima Orientis et Occidentis lumina. Obscurentur sane, potius quam eorum causa falsa defendere aggrediamur; non enim agitur de existimatione virorum ecclesiasticorum, sed de invenienda veritate, quæ est famæ omnium mortalium anteferenda, imo hic unice spectanda. Quia viri celebres aliquid defenderunt quod falsum est, an ideo verum hoc vocabimus? An investigationem veri omittemus, ne forte eo invento cujuspiam fama minuatur? Si ita se gessissent omnes Judæi, si ita ethnici, quibus Evangelium nuntiarunt apostoli, nemo unquam Evangelio credidisset. Si quæ prava consuetudo inolevisset, nunquam posset emendari; nunquam enim desunt viri celebres qui eam secuti sint. In administratione reipublicæ varia feruntur, propter utilitatem præsentem, etiam iniqua et falsa pro veris jactantur; sed in iis quæ ad religionem pertinent, sola veritas quærenda atque id tantum expedit quod verum est. Ac sane a duobus propemodum sæculis, experti sunt Christiani multo satius esse, neglecta auctoritate imperitorum interpretum (quantævis fuerint famæ), ipsos fontes adire et linguæ Hebraicæ propterea sibi peritiam comparare; quod feliciter patribus nostris cessit, nec, ut spero, huic ætati infelicius cedet.

Ibid. *Huc accedit, quia etiam consulti Hebræi possunt aliud respondere, ut tu solus necessarius videaris, qui etiam ipsos possis convincere; sed tamen, quo judice mirum si potueris invenire.*] Hæc demum est mera invidia. Quidni vero Pœni tui, o Augustine, linguam Hebraicam addiscebant, ut Judæis amplius non indigerent, ne ad solum Hieronymum esset confugiendum? At hoc difficillimum erat. Non difficilius quam fuit Patrum nostrorum memoria, imo vero multo facilius et Afris et Syris et Arabibus Christianis, quorum linguæ affines Hebraicæ fuerunt; cum præsertim haberent Hexapla Origenis. Verum, ne quid dissimulem, multo facilius fuit eo tempore ut hoc nostro apud imperitam plebem declamitare.

Ibid. § 5. *Nam quidam frater noster episcopus, cum lectitari instituisset in ecclesia cui præest interpretationem tuam, movit quiddam longe aliter abs te positum, apud Jonam prophetam, quam erat omnium sensibus memoriæque inveteratum, et tot ætatum successionibus decantatum. Factus est tantus tumultus in plebe, maxime Græcis arguentibus et inclamantibus calumniam falsitatis, ut cogeretur episcopus (ea quippe civitas erat) Judæorum testimonium flagitare.*] Atqui minime opus erat, sed tantum consulendi fuerunt alii Græci interpretes et cum Hieronymiana versione conferendi. Præterea quid ad summam prophetiæ Jonæ faciebat vox קיקיון *kikajon*, seu *cucurbita* cum LXX interpretibus, seu *hedera* cum Hieronymo verteretur? Quidni potuit vario modo ea vocula verti, cum tot aliæ multo majoris momenti non una ratione, sine offensione plebis, explicarentur? Episcopi fuit, conscenso suggesto, hæc suam plebem docere.

Ibid. *Utrum autem illi imperitia, an malitia, hoc esse in Hebræis codicibus responderunt, quod et Græci et Latini habebant atque dicebant. Quid plura? Coactus est homo velut mendositatem corrigere, volens, post magnum periculum, non remanere sine plebe.*] Consuli, ut dixi, debuerant Græci alii interpretes, qui habebant κισσός, id est, *hedera*, ut docet Hieronymus ad Jonæ cap. IV, quamvis fateatur non esse aptam vocem; nam קיקיון *kikajon* est aliud plantæ genus cujus Latinum nomen nullum erat. Itaque Hieronymus pro eo nomen usurpavit quod Latini intelligere poterant. Mala sane fuisset Afra plebs, quæ tantilla de causa episcopum suum deserere parata fuit; sed videtur esse, ut probe olfecit Hieronymus, fabella Punica, qua hominem terrere voluit Hipponensis episcopus. Ipsum Hieronymum adi, epistola hujus voluminis 75.

Epist. 78 narrat Augustinus, cum accusatio esset obscura, misisse se accusatorem et reum Nolam, ad sepulcrum S. Felicis, ut veritas, ejus ope, cognosceretur; tum subdit : *Nam et nos novimus Mediola-*

ni, apud memoriam sanctorum, ubi mirabiliter et terribiliter dæmones confitentur, furem quemdam qui ad eum locum venerat ut falsum jurando deciperet, compulsum fuisse confiteri furtum et quod abstulerat reddere; nunquid non et Africa sanctorum martyrum corporibus plena est? Et tamen nusquam hic scimus talia fieri.] At non minora erant quæ dicebantur fieri a S. Stephano Calamæ et Hippone-Regio, ut liquet ex enumeratione miraculorum quæ exstat lib. XXII de Civitate Dei, cap. 8. Quidni etiam furta ibi retegebantur, aut alia occulta crimina? Respondet Augustinus: *Sicut enim quod Apostolus dicit:* Non omnes *sancti* habent dona curationum, nec omnes habent dijudicationem Spirituum: *ita nec in omnibus memoriis sanctorum ista fieri voluit ille qui dividit propria unicuique prout vult.* At quis credat post mortem sanctorum eamdem divisionem obtinere? Quis putet hic cacodæmonas reliquiis martyris territos, illic sine commotione fuisse? Ne quid mentiar, quanta mihi facta est fides de miraculis Christi et apostolorum, quæ omnia veritatis indicia comitantur; tanta est de recentioribus diffidentia, cum præsertim superstitioni et lucro multo magis quam veræ virtuti propagandæ, ea serviisse videam. Augustinus ipse libro de Vera Religione, § 47, rariora sua ætate miracula fuisse non diffitetur. Scio hoc ab illo retractatum, sed miror qui potuerit antea in re notissima falli; non miror ad convincendos ethnicos, Donatistas et alios Hæreticos miracula jactata, quæ multo plura fuerunt et insigniora, si vere contigissent, quam miracula Christi et apostolorum, adeo ut nulla ratione dici potuissent rarius fieri quam antea. Sunt et aliæ rationes suspicandi, quas in brevibus notis non afferam. Vide quæ diximus ad Confess. lib. VII, § 16.

Epist. 89, § 2, postquam dixit martyres veros non fieri pœna sed causa, addit: *Et hoc quidem adversus eos dicerem, quos sola caligo hæretici erroris involveret, pro quo sacrilegio pœnas dignissimas luerent, nec tamen ulla quemquam violenta insania lædere auderent. Adversus autem istos quid dicam, quorum tam perniciosa perversitas, vel damnorum terrore coercetur, vel docetur exsilio, quam ubique diffusa sit Ecclesia, sicut futura prædicta est, quam malunt oppugnare quam agnoscere?*] At scelera illa circumcellionum ad quæ respicit Augustinus, nihil ad rem faciunt, neque enim propter illa scelera pœnas dabant, sed propter schisma, ut ipse fatetur, utque ex legibus Honorii contra Donatistas constat, quæ exstant lib. XVI codicis Theodosiani, ubi ut hæretici, non ut facinorosi damnantur. Quænam autem essent *pœnæ dignissimæ*, aut *pœna debita*, ut loquitur Honorius leg. 29, tit. 5, lib. XVI codicis Theodosiani, docet Augustinus in epist. ad Bonifacium, quæ est 185, sed plenius expressa est ea pœna in lege Theodosii contra omnes hæreticos, quæ est 21, tit. 5, lib. XVI cod. Theod. *In hæreticis erroribus*, ait Theodosius, una cum filiis, in ea lege lata anno 392, *quoscunque constiterit vel ordinasse clericos, vel suscepisse officium clericorum, denis libris auri viritim mulctandos esse censemus; locum sane in quo vetita tentantur, si conniventia domini patuerit, fisci*

A *nostri viribus aggregari. Quod si id possessorem (quippe clanculum gestum) ignorasse constiterit, conductorem ejus fundi, si ingenuus est, decem auri libras fisco nostro inferre præcipimus, si servili fæce descendens, paupertate sui pœnam damni, ac vilitate contemnit, cæsus fustibus deportatione damnabitur.*

Epist. 91, § 8. *Postridie nostris ad imponendum perditis metum, quod videbatur apud Acta dicere volentibus, publica jura negata sunt.*] Nimirum, in singulis urbibus commentarii scribebantur rerum paulo majoris momenti quæ quotidie in iis gerebantur, qui postea ad proconsules aut imperatores mittebantur. Si quis ergo publice quidpiam contestatum cuperet, adibat Officium publicum, ut ab eo verba ejus exciperentur quo fidem facerent. Vide epist. 35, § 1, et
B epist. 93, § 12.

Epist. 93, § 2. *Si quisquam inimicum suum periculosis febribus phreneticum factum currere videret in præceps, nonne tum potius malum pro malo redderet, si eum sic currere permitteret, quam si corripiendum ligandumque curaret?*] Hac epistola, copiosissime probare aggreditur Hipponensis episcopus licitam esse persecutionem ad eos quos in errore versari putamus, ad veritatis professionem adducendos. Qua ejus opinione cum multi abusi fuerint et etiamnum hodie abutantur, non erit, ut opinor, inutile ostendere Augustinum graviter hoc in negotio errasse, et a vera sententia in deteriorem abiisse; quamvis cæteroqui schisma ac pertinaciam Donatistarum nequaquam probemus. Igitur potissima quæque ejus argumenta
C ad examen revocabimus, prout ordine nobis occurrent. Ad primum quidem quod attinet, comparatio ex phrenetico deducta nullius est ponderis. Phrenetici enim sine ullo dubio sunt phrenetici, et societatem civilem plane perturbant. Itaque leges civiles eos coerceri patiuntur et jubent, donec curati pristinam valetudinem recuperarint. At in controversiis de religione, in quibus sæpe videas contrarias partes virtutum Christianarum æque studiosas legibusque civilibus pariter obsequentes; res non est neque adeo manifesta, ut alteræ partes alterarum homines phreneticorum loco habere queant; nec in tantis affectibus quanti hic deprehenduntur, alii aliorum judices esse possunt. Multitudo aut potentia, quæ sibi jus
D judicandi vi arrogare solent, huc nihil faciunt, cum veritatem penes plerosque et potentissimos fore nusquam promiserit Deus. Ac sane contrarium statuito, videbis te contra te ipsum judicasse, si tempora mutentur; ut contigit paulo post in Africa, ubi Vandali Ariani, et in Italia, ubi Gothi, eidem hæresi addicti, longe potentiores fuerunt. Si ad ea usque tempora vitam produxisset Augustinus, vidissetque a Vandalis Arianis male haberi catholicos Afros, quasi impios ac *phreneticos*, facile sensisset se periculosa ratiocinatione esse usum contra Donatistas, et denuo cœpisset defendere sententiam quam præ affectu retractarat. Nam frustra reposuisset a suis partibus veritatem stare, uti faciebant Donatistæ, negassent hoc Ariani; et cum judices in hac sua causa essent, cum

eo se gessissent, quasi cum pertinace hæretico, exprobrassentque ei omnes vexationes quas Ariani a catholicis passi erant : quemadmodum hic Donatistis exprobrat Circumcellionum furores. O infelicia argumenta, quæ paulo post mera sophismata facta sunt! O rationes imprudentes ac fallaces, quæ errori æque patrocinabantur ac veritati!

Ibid. *O si tibi possem ostendere ex ipsis Circumcellionibus, quam multos jam catholicos manifestos habeamus damnantes suam pristinam vitam!* etc.] At quis credat homines facinorosos non rationibus, quas semper spreverant antequam vis admoveretur, sed pœnis subito adductos ad id profitendum quod damnarant, ita esse mutatos animo, non vero potentioribus partibus ore gratificatos? Valde credulum esse oportet, qui verbis metu extortis tam facile fidem habet. Sed satis habebant vexatores Afri partes Donatistarum afflixisse, nec multum curabant an eorum animos vere sanassent, si modo corpora obnoxia haberent. Præterea similia jactare poterant Ariani, postquam aliquandiu catholicos male habuerant; nam multos ex infirmioribus aut nequioribus adducebant terrore suppliciorum ad abjurandam synodum Nicænam. Sic fiebat ut optimi quique qui contra animi conscientiam agere et loqui detrectabant, atque propterea laudandi, licet cæteroquin in errore versarentur, erant, pessime mulctarentur; et contra ut levissimi quique ac dissimulatores callidissimi laudes et a catholicis et ab Arianis referrent.

Ibid., § 3. *Si terrerentur et non docerentur, improba quasi dominatio videretur. Rursus si docerentur et non terrerentur, vetustate consuetudinis obdurati, ad capessendam viam salutis pigrius moverentur*, etc.] Sed terror conjunctus doctrinæ eam vehementer suspectam facit; quippe quam putant homines, nisi vi et auctoritate fulciretur, sponte sua collapsuram, nec terrore legum uti, nisi quia lumine veritatis sibi hominum animos conciliare nequit. Hæc quæ dicimus Arianis objecisset Augustinus, si paulo diutius vixisset; quando eos vidisset iisdem argumentis uti contra catholicos.

Ibid. § 4. *Quis nos* (male editum est *non* in exemplari Parisiensi) *potest amplius amare quam Deus? Et tamen nos non solum docere suaviter, verum etiam salubriter terrere, non cessat. Diligamus etiam inimicos nostros, quia hoc justum est et hoc præcipit Deus, ut simus filii Patris nostri, qui in cœlis est, qui facit solem suum oriri super bonos et malos, et pluit super justos et injustos. Sed sicut ista dona ejus laudamus, ita etiam flagella ejus in eos quos diligit cogitemus.*] Ne jam repetam hoc quoque esse anceps auxilium quo Ariani æque uti poterant in catholicos, quis homo audeat sibi jus in ejusdem naturæ participes idem ac Deus arrogare, nisi qui se hominem esse sit oblitus? Quis enim ignorat aliud plane jus esse Creatoris in creaturas, aliud creaturarum in se invicem, aliamque Dei ac hominum affectionem? Deus summus est, jure creationis, dominus humani generis, idemque judex omnis erroris et affectus expers : homines vero conservi, erroribusque et pravis affectibus obnoxii.

A Itaque non erat cur Augustinus vexatorum amorem erga fratres compararet cum amore divino in humanum genus.

Ibid., § 5. *Putas neminem debere cogi ad justitiam, cum legas patremfamilias dixisse servis :* Quoscunque inveneritis cogite intrare; *cum legas etiam ipsum primo Saulum, postea Paulum, ad cognoscendam et tenendam veritatem, magna violentia Christi cogentis, esse compulsum*, etc.] Antequam *coactionem*, de qua sermo est Luc. XIV, 23, interpretaretur Augustinus, de vi illata legibus et pœnis, cogitare debebat parabolam illic a Christo tradi in qua hoc jubetur servus, qui frustra vocaverat convivas antea invitatos, et qui liberrime sese venturos negarant; neque hæc pars parabolæ contra ipsum urgeretur. Augustinus enim

B volebat omnes vocatos ad Ecclesiam catholicam cogi, cum in parabola mendici, duntaxat, claudi et cæci cogantur, prætermissis aliis. An putabat Augustinus ea *coactione* significari impositionem pœnarum, quales ex lege Theodosii ad epist. 89 protulimus? An sic homines ad convivium venire coguntur? Quis nescit eos *cogi* dici qui precibus adiguntur? Sic Lotus Gen. XIX, 3 dicitur καταβιάσασθαι, *coegisse* angelos ut apud se pernoctarent. Sic Matth. XIV, 22, et Marc. VI, 45, Jesus scribitur ἀναγκάσαι *coegisse* discipulos navigium ingredi. Sic Luc. XXIV, 29, discipuli duo Emmauntem euntes dicuntur Jesum παραβιάσασθαι, *coegisse* ut secum cœnaret. Sic Gal. II, 24, exprobrasse se dicit Paulus Petro quod gentiles *cogeret* (utitur verbo ἀναγκάζειν) *judaizare*. In hisce

C omnibus, nulla vis adhibita, sed tantum preces, auctoritas, exemplum, sine ullis pœnis; et sic solemus in omnibus ferme linguis loqui. Ad vocationem vero Sauli quod attinet, quæ cœleste miraculum est, similes artes adhibere si potuisset ad convertendos Donatistas, nihil erat cur eum hic confutaremus, et omnem pervicaciam facile vicisset. Sed cum divinis miraculis conferri vim a militibus lictoribusve magistratuum allatam; et quia Deus miracula interdum adhibuit ad homines convincendos, hinc colligi ideo licitum esse vi uti, non patimur sine aliqua indignatione. Quid enim hisce dissimilius? Si Augustinus ipse ad Vandalicas persecutiones vitam produxisset, et sic eas defendi audivisset ab Arianis, vix temperare potuisset quin exclamaret eos blasphemare qui

D talia compararent.

Ibid., § 6. *Cum legamus ancillam et filium ejus a Sara passos graves molestias, Paulus tamen apostolus dicit quod ab Ismaele persecutionem sit passus Isaac :* sed sicut tunc, *inquit*, ille qui erat secundum carnem persequebatur eum qui erat secundum Spiritum : ita et nunc; *ut qui possunt intelligant magis Ecclesiam catholicam persecutionem pati superbia et impietate carnalium, quos temporalibus molestiis atque terroribus emendare conatur*. Verum quidem est Hagaram male habitam a Sara, sed eo hic non respicit Paulus, verum ad Ismaelis actionem cum Isaaco protervius ludentis, quam vocat *persecutionem*, quamque confert cum persecutione quam Christiani patiebantur

a Judæis; et quæ non erat sita in eo quod viderent Judæos superbos esse ac pervicaces (quod nemo, nisi Pœnus rhetor, *persecutionem* vocarit), sed in eo quod ab iis omni molestiarum et pœnarum genere afficerentur. Absurdum est conferri hasce persecutiones, quas tempore Pauli Christiani ferebant, cum affectione animi episcoporum et cæterorum clericorum Afrorum, qua ægre patiebantur sibi contradici a Donatistis. Quis ferat eum *persecutionem* dici pati, cui dolet quod non dominetur aliis, æque ac miseros qui facultatibus omnibus spoliantur, in exsilium mittuntur, fustibus cæduntur, imo et occiduntur, nam hoc factum liquet ex epistola 100 in qua Augustinus intercedit ne amplius fiat? Illudebat sane miseris Hipponensis rhetor, quia sentiebat omnia impune a se in illos potuisse dici; sed si Ariani superiores ita B locuti essent adversus catholicos, an non hi cœlum terræ miscuissent? Præterea quod primum dici oportuit, hic et ubique statuit atque assumit pro comperto Augustinus quod in controversia erat positum; suam, nimirum, Ecclesiam fuisse unam, exclusis Donatistis, Christi Ecclesiam. Non equidem probo Donatistarum schisma, sed cum illis disceptanti absurdum fuit perpetuo id assumere quod præfracte negabant; utque intelligas quam sit iniquum, pone loco Augustini Arianos et fac eos similia dicentes; tum vero videbis Arianis idem objectum iri quod Donatistæ Augustino objiciebant. Quænam autem hæc est lex: *Cum res meæ superiores erunt, tum mihi de æquitate et veritate causæ meæ judicium, frustra reclamantibus adversariis, attribuitor; si numero et auctoritate vincar, adversariis meis idem facere quod feci ne liceto?* C Quid fingi potest iniquius? Eo tamen tendunt pleræque omnes ratiocinationes Augustini, et præsertim sequentes, quas non exscribam.

Ibid., § 7. *Aspice etiam tempora Novi Testamenti, quando jam ipsa mansuetudo caritatis non solum in corde erat servanda, verum etiam in luce monstranda, quando Petri gladius in vaginam revocatur a Christo, et ostenditur non debuisse de vagina eximi, nec pro Christo.*] Si quis his lectis ulterius non pergeret, facile crederet hæc esse verba Donatistæ ostendentis illicitas esse pœnas temporales in rebus ad religionem pertinentibus, quod sint indoli atque ingenio doctrinæ evangelicæ plane contrariæ. At hinc consectarium prorsus diversum deducit. Nempe vult inde D colligi, ut Deus Pater tradidit Filium suum supplicio crucis, nec tamen minus est misericors: sic nec Ecclesiæ Africanæ crudelitatis notam inuri posse, quod Donatistas lictoribus plectendos traderet; nam spectandum hic esse animum tradentium, qui ad emendationem traditorum tendebat. Igitur quamvis catholici non aliter se gererent ac persecutores, eos tamen non esse illicitæ persecutionis incusandos. *Discamus*, inquit, *frater, in similitudine operum discernere animos operantium, nec clausis oculis calumniemur, et benevolos pro nocentibus accusemus.* At primum quid simile est actioni Dei patientis volentem Filium suum occidi, in salutem humani generis, a

A sceleratis hominibus, in moliminibus Ecclesiasticorum, qui concitabant magistratus in miseros Donatistas? Pudet immorari confutandis ejusmodi ratiocinationibus, quæ ne logicæ quidem tironibus hodie condonarentur. Sed ut concedam hæc posse conferri, an quisquam inter Afros fuit tam perfrictæ frontis, ut auderet postulare ab infelicibus Donatistis ut crederent catholicos tam bene erga eos quos vexabant affectos, quam erat Deus erga homines cum Filium suum vexationibus traderet, ut genus humanum servaret? Deus certe ex nostra salute nihil lucrabatur; sed Afri episcopi auctoritate, dignitate atque opibus eo majores erant, quo greges eorum numerosiores fiebant, quæ non ultima causa harum vexationum fuisse videtur. At rhetor noster non tantum veri, sed ne verisimilis quidem ullam rationem habet; nec opus erat, cum hisce argutiis minime cessuros mulctæ, carceres, exsilia, mors manerent.

Ibid., § 8. *Si semper esset laudabile persecutionem pati, sufficeret Domino dicere:* Beati qui persecutionem patiuntur, *nec adderet*, propter justitiam.] At Donatistæ partes suas catholicis non præferebant duntaxat, quia *persecutionem patiebantur*, sed quia, ut quidem putabant, hoc fiebat *justitiæ*, hoc est, virtutis causa; quod nollent id facere quod sibi illicitum esse a Deo displicere credebant. Ea est sane animi affectio laudanda, etiam in errantibus: ut contra vituperandi qui ab invitis extorquent ut id faciant, metu suppliciorum, quod illicitum esse putant; quamvis enim quod inviti faciunt natura sua rectum esset, Deo non posset non displicere, qui non vult ore duntaxat coli, sed potissimum animo, nec ab invitis quidquam accipit.

Ibid. *Item si semper esset culpabile persecutionem facere, non scriptum esset in sanctis Libris:* Detrahentem proximo suo occulte, hunc persequebar; *aliquando ergo et qui eam patitur injustus est, et qui eam facit justus est.* Verum non hic de quavis *persecutione*, hoc est, quibusvis pœnis agitur; sed de ea tantum quæ fit propter dogmata, non propter delicta quibus perturbatur societas civilis, et de quibus non ex religiosis, sed ex civilibus legibus pœnæ sumi possunt. In loco psalmi c, 5, est quidem in versione LXX interpretum ἐδίωκον, *persequebar*, sed ut jam recte eos vertisse statuamus, non est hic sermo de dogmate controverso, sed de calumnia, hoc est, de peccato, quod qui committit peccatum esse diffiteri non potest. Rex David eo in loco Deo pollicetur se daturum operam ut omnes calumniatores a conspectu suo ejiciat: *Detrahentem*, inquit *clam proximo suo, tollam, elatum oculis et vastum animo non feram.* Quid hæc faciunt ad persecutionem hominum dogmata quæpiam bona fide amplexorum, nec cæteroqui deteriorum morum, quam sunt reliqui cives? Hoccine est Scripturam, ut decet, interpretari, an temere arripere vocabulum male intellectum, ut videaris aliquid dicere, cum revera nihil dicas?

Ibid. *Occiderunt impii prophetas; occiderunt impios et prophetæ.* Quosnam propter meras opiniones oc-

ciderint prophetæ, debuisset dicere Augustinus; nam si quos occiderint propter male facta, ex lege ipsa Mosis morte plectenda, hoc nihil facit ad Donatistas, aut alios similiter errantes. Præterea ostendendum fuisset quidquid fecerunt prophetæ id licitum esse sub Novo Testamento, nam hoc pernegat Christus disertissimis verbis Luc. IX, 55, 56, nec quemquam legibus a Christo latis solvere potest Augustini auctoritas. *Flagellaverunt*, inquit, *Judæi Christum, Judæos flagellavit et Christus.* Quasi vero flagellatio illa qua Christus pecudes potius quam homines ejecit e templo, possit conferri cum crudeli flagellatione quam Christus passus est a Romanis Judæis gratificantibus! Aut Augustinus valde spernebat ingenia Donatistarum, quibus se ejusmodi ratiocinationibus os obstruere posse sperabat; aut multo majorem fiduciam habuit in edictis Honorii quam in pondere rationum. Sic quoque pergit: *Traditi sunt apostoli ab hominibus potestati humanæ, tradiderunt et apostoli homines potestati Satanæ.* Tu quoque tradidisses Donatistas, si potuisses, potestati Satanæ; sed quia eum dicto audientem non habuisti, lictoribus tradebas; inter quæ maximum est discrimen. Nam homo nequam sæpe innocentes lictoribus tradidit, nunquam vero Satanæ; qui nemini paret nisi ei cui Deus eum subjicit, nec a Deo cuiquam subjicitur, nisi summæ virtutis viro et potestate edendorum miraculorum instructo.

Ibid. § 9. *Non invenitur exemplum*, inquiebant Donatistæ, *in evangelicis et apostolicis Litteris, aliquid positum a regibus terræ pro Ecclesia contra inimicos Ecclesiæ.* Reponit Augustinus: *Quis negat non inveniri? Sed nondum implebatur illa prophetia:* Et nunc, reges, intelligite; erudimini qui judicatis terram, etc.] Vult nimirum Augustinus Christum et apostolos non usos brachio sæculari, ut loquuntur, ad coercendos ac plectendos inimicos Ecclesiæ, quia nulli erant reges qui eis faverent. Quasi vero ea non fuerit nativa indoles regni Christi, quod ipse testatur non esse *hujus mundi*, quamobrem legionibus minime defendebatur! An non potuit Christus, si voluisset, ingentem copiam Judæorum ad arma vocare, ut se tueretur contra inimicos, et quod viribus humanis deerat vi divina miraculorum perfacile supplere, si ita Deo visum fuisset? Idem de apostolis dixeris.

Ibid., § 11. Sic Rogatistas, qui schisma ab ipsis Donatistis fecerant, alloquitur: *Mitiores quidem esse videmini, quia cum Circumcellionum immanissimis gregibus non sævitis; sed nulla bestia, si neminem vulneret, propterea mansueta dicitur, quia dentes et ungues non habet. Sævire vos nolle dicitis, ego non posse arbitror*, etc.] Non satis novimus Rogatistas, nec eorum libros habemus, ut intelligamus quomodo persecutionem oppugnarent; sed intelligimus facile immite hoc et inhumanum esse responsum, valdeque alienum a mansuetudine quam præ se ferre solebat Augustinus. Qui enim noverat eorum animos? An non poterat fieri ut ex animo ab omni persecutione abhorrerent? Facile sane hoc mihi persuadeo, qui satis mirari non possum qui Augustinus tam futilibus rationibus ad persecutionem probandam ac laudandam adduci potuerit, nec viderit eam cum caritate Christiana consistere nullo modo posse. Affectu, ut puto, obcæcatus est.

Ibid., § 17. *His ergo exemplis a collegis meis propositis cessi. Nam mea primitus sententia non erat, nisi neminem ad unitatem Christi esse cogendum, verbo esse agendum, disputatione pugnandum, ratione vincendum, ne fictos catholicos haberemus quos apertos hæreticos noveramus.*] Ut Augustinus norat ex rhetorica institutione, id dicere pro temporibus, quod causæ postulabant: ita etiam pro temporibus videtur sensisse. Quis enim dubitat quin, si Ecclesiæ Africanæ a persecutione abhorruissent et petiissent ab Honorio ut abrogarentur leges contra Donatistas, contrariam causam copiose peroraturus fuisset? Ego sane nullo modo dubito quin si illum apud Vandalos vexatæ ab Arianis Ecclesiæ Africanæ causam dicere oportuisset, contrariis plane usus esset argumentis, qualia olim Christiani apud ethnicos adhibuerant, cum ab iis male haberentur. Hic enim Augustinus an res sit per se iniqua non expendit, sed tantum an utilis videretur Ecclesiæ Africanæ; qualis utilitas nulla fuisset, si forte Honorius favisset Donatistis.

Ibid. *Sed hæc opinio mea* (nempe, fictos catholicos persecutione fieri) *non contradicentium verbis, sed demonstrantium superabatur exemplis. Nam primo mihi opponebatur civitas mea, quæ cum tota esset in parte Donati, ad unitatem catholicam timore legum imperialium conversa est, quam nunc videmus ita hujus vestræ animositatis perniciem detestari, ut in ea nunquam fuisse credatur.*] Facile quidem fieri potest ut adolescentes et puellæ sententiam vexatione mutent; sed difficillimum est ut grandiores natu et perspicacioris ingenii homines alieniores multo non fiant a doctrina quæ eis vi ingeritur. Itaque cum hi dicunt metu pœnarum se aliter sentire, propterea digni fide non sunt. At altera ætas, inquies, quæ schisma non vidit, estque in catholicis placitis educata, haud aliter ea amplectitur, quam si nullum unquam schisma fuisset. Non diffiteor, sed contendo schismati finem imponi vexationibus nonnisi inique atque inhumane posse; iisque artibus non modo schisma ex pertinacia aut imperitia ortum, sed et omnem veritatis cognitionem tolli: ut liquet vel ipsius Africæ exemplo, in qua ne unus quidem superest, a pluribus sæculis, Christianus. Nimirum, Muhammedanorum furor exstinxit illic religionem Christianam, similibus artibus iis quibus evulsum fuerat olim schisma Donatistarum. Igitur non erat quod de eventu gloriaretur Augustinus, qui omnium vexationum par est.

Ibid., § 18. *His omnibus harum legum terror, quibus promulgandis reges serviunt Domino in timore, ita profuit, ut nunc alii dicant: Jam hoc volebamus, sed Deo gratias, qui nobis occasionem præbuit jam jamque faciendi et dilationum morulas amputavit*, etc.] Ne repetam eos qui ita loquebantur indignos fuisse fide, dicam, ejusmodi sermones auditos, ubicunque vi su-

perior aliqua causa facta est, hominum, nempe, victoris favorem ambientium et paratorum quidvis facere et pati, ut facultatibus suis tranquille fruerentur. Denique non capio qui ita ratiocinari posset Augustinus, qui credebat homines ad Deum sola gratia interna, et electis solis concedenda converti, et ad vitam æternam adduci. Quid enim magis alienum a gratia divina, quam mulctæ, exsilia, aliaque supplicia? Quis dicere sustineat, qui modo pudore aliquo teneatur, nec omnem religionis reverentiam exuerit, irritam plane esse verbi divini prædicationem, nec gratiam divinam cum ea conjungi, nisi accedat persecutio? Quod si divina gratia minime exspectet persecutionem, ut animos hominum molliat, quid hac opus est, quando gratia divina sine persecutione convertit? At Donatistæ, inquies, non audiebant rationes catholicorum, nisi postquam metu in horum ecclesias adducti sunt. Verum annon legebant Novum Testamentum? An gratia divina conjuncta potius fuit cum dictis et scriptis Afrorum, quam cum verbo divino? Qui hæc probe expendent facile intelligent affectibus hic multo plus datum fuisse, quam cupiditati adducendi alios ad saniorem mentem, episcoposque Afros ecclesias suas plebe refertiores, quæcunque tandem esset, cupiisse videre. Hæc de persecutione satis superque sunt.

Ibid., § 22. *Historicus doctus magnum aliquid invenisti.*] Historicus hic est πολυΐστωρ, *qui multa novit.* Vide not. ad lib. de Ord. II, cap. 12.

Ibid., § 35. *Hoc genus litterarum* (libri Hilarii, Cypriani et aliorum Patrum) *ab auctoritate canonis distinguendum est. Non enim sic leguntur tanquam ita ex eis testimonium proferatur, ut contra sentire non liceat, sicubi forte aliter sapuerunt, quam veritas postulat.*] Hæc aureis litteris scribenda essent in fronte operum singulorum Patrum, quæ eduntur, ne auctoritas eorum veritati præferatur. Nos quoque hoc jure erga ipsum Augustinum usi sumus, quod hominibus in homines minime afflatos perpetuo sit necesse est. Similes cum ipsius Augustini, tum aliorum sententias collegit Edm. Albertinus, in Præf. libri de Eucharistia.

Epistola 96, § 2. *Ille quidem Paulus postquam episcopus factus est, renuntiaturus suis omnibus rebus propter immensum cumulum fiscalium debitorum*, etc.] Confugerat ad episcopatum, quasi ad asylum, ne propter debita in carcerem compingeretur.

Epist. 97, § 2. *Noverint inimici Ecclesiæ leges illas quæ de idolis confringendis et hæreticis corrigendis, vivo Stilicone, in Africam missæ sunt, ex voluntate imperatoris piissimi et fidelissimi constitutas.*] Nimirum, cum Honorius mortalium esset infirmissimus, vehementer timebant catholici ne forte ethnici ac Donatistæ æquius quodpiam rescriptum impetrarent. Historiam harum legum vide lib. VI Vitæ Augustini, quæ exstat tomo XI hujus editionis, et in notis Jac. Gothofredi ad tit. 5 lib. XVI codicis Theodosiani.

Epist. 98, § 1. *Ideo ex Adam traxit quod sacramenti illius gratia solveretur, quia nondum erat anima*

A *separatim vivens, id est altera anima*, etc.) Nempe putabat Augustinus omnium hominum animos aliquo modo in Adami animo fuisse, quia ex eo erant propagati. Vide de Libero Arbitrio lib. III cap. 20, § 56. Hæc mira est opinio, ut et ratio qua quæstiones Bonifacii solvit. Faciles esse oportuit qui in talibus responsis acquieverunt.

Ibid., § 9. *Si enim sacramenta quandam similitudinem earum rerum quarum sacramenta sunt non haberent, omnino sacramenta non essent. Ex hac autem similitudine plerumque etiam ipsarum rerum nomina accipiunt. Sicut ergo secundum quemdam modum, sacramentum corporis Christi corpus Christi est; sacramentum sanguinis Christi sanguis Christi est : ita sacramentum fidei fides est.*] De sacramento Eucha-
B ristiæ, res difficilis non est intellectu; sed quis intelligat susceptorem infantis baptizandi, cum pro infante responderet *credo*, hoc velle : baptismum, vel sacramentum fidei suscipio? Quis non videt primum formulam illam antiquam baptismi esse institutam in usum adultorum, qui soli primum baptismum suscipiebant, deinde translatam etiam ad infantes? Satius fuisset novam horum causa instituere formulam; quod si factum esset, ad tam coactas et veri absimiles rationes Augustinum confugere minime necesse fuisset.

Epist. 100, § 1. *Corrigi eos cupimus, non necari; nec disciplinam circa eos negligi volumus, nec suppliciis quibus digni sunt exerceri.*] Lege nempe Honorii data VIII calend. Decembres anno 408 quæ est 44, tit. 5 de
C Hæreticis, lib. XVI codicis Theodosiani ad Donatum, supplicium exigendum de Donatistis præcipitur, illis enim et Judæis memoratis : *In eos igitur*, inquit, *qui aliquid quod sit catholicæ sectæ contrarium, adversumque tentaverint supplicium justæ animadversionis expromi præcipimus.* Ad quæ verba, vide Jac. Gothofredum. Si distinctione adhibita, juberet Honorius eos qui seditionem movissent justo, ex legibus Romanis, judicio plecti; parci vero iis qui quiete vixissent, et sola opinione prava tenerentur, non esset cur eum vituperaremus. Dum enim publicæ tranquillitati consuluisset, humanitatis et imbecillitatis ingenii humani, ut par erat, rationem habuisset. Nunc autem miscet ima summis, similesque de errantibus ac de seditiosis pœnas sumi vult. Augustinus quoque
D hic errantes cum sceleratis miscet, promiscue eos damnat, et pariter pro iis ne occidantur intercedit. Videtur esse aliqua prima fronte ea in re misericordia; sed vereor ne magis famam misericordiæ captarent Afri quam eam virtutem ex animo colerent; cum quia, ut dixi, Donatistas omnes eodem loco habebant; tum quia, etiam citra mortem, immanes erant leges Theodosii et filiorum in miseros homines, qualis est quarta tit. 6, qua sancitur, inter alia, ut *quisquis post hæc fuerit rebaptizasse detectus, judici qui provinciæ præsidet offeratur, ut facultatum omnium publicatione mulctatus, inopiæ pœnam, qua in perpetuum afficiatur, expendat*; item, ut qui e supradictis iterare baptisma non timuerint, aut qui consentiendo

hoc facinus propria hujus societatis permissione non damnaverint, sciant *non solum testandi sibi, verum adipiscendi aliquid sub specie donationis vel agitandorum contractuum in perpetuum copiam denegatam, nisi pravæ mentis errorem reverendo adversus rectam fidem consilio emendatio correxerit.* Quanta calamitate afficerent Donatistas ejusmodi leges exsecutioni mandatæ, quæ aliis legibus diligentissime præcipitur, omnes facile intelligunt. Igitur Africani episcopi non erant propterea admodum misericordes, quod eos occidi nollent, qui tam male habebantur, ut multi mortem vitæ præferrent. Quis nescit an non mallent videre locupletes Donatistas sibi vectigales in ecclesiis, quam eos in sepulcris jacere bonis fisco ascriptis? Nihil indignius est Christianis quam persecutio quam qui probant quidvis possunt probare.

Epist. 105, § 3, de presbytero qui catholicus factus erat : *Quare illum vestri persecuti sunt, et pene occidissent, nisi Dei manus per homines supervenientes violentias eorum compressisset*, etc.] Quin pessime fecerint Donatistæ nemo dubitet; et propter ejusmodi *violentias* pœnas luere debebant, at non propter opiniones. Attamen omnia illis ignoscebantur, si modo redirent ad Ecclesiam catholicam, ut liquet ex lege 41, tit. 5 lib. XVI codicis Theodosiani.

Ibid., § 6. *Et tamen quid est melius proferre veras imperatorum jussiones pro unitate, an falsas indulgentias pro perversitate, quod vos fecistis, et mendacio vestro subito totam Africam implestis?*] Non erat miseris exprobrandum hujusmodi mendacium, si mendacium fuisset ; sed nimio affectu obcæcatus fallebatur Augustinus, nam ut observavit eruditus Benedictinus in Vita Augustini lib. VI, cap. 7, § 2, ex concilio Carthagine XVIII calendas Julias anni 410 habito, constat eo tempore lege cautum fuisse ne quis, nisi libera voluntate, Christianæ religionis cultum amplecteretur. Eum adito.

Epist. 120, § 3. *Absit ut ideo credamus, ne rationem accipiamus, sive quæramus; cum etiam credere non possemus, nisi rationales animas haberemus. Ut ergo in quibusdam rebus ad doctrinam salutarem pertinentibus, quas ratione nondum percipere valemus, sed aliquando valebimus, fides præcedat rationem, qua cor mundetur, ut magnæ rationis capiat et perferat lucem, hoc utique rationis est.*] Nihil verius, quamvis non intelligam quomodo hoc in concordiam redigi queat cum eo quod alibi habet de auctoritate. Vide not. ad tom. I, lib. de Quant. animæ, § 12. Nemo etiam non probet quod est § 6. *Sicut non ideo debes omnem vitare sermonem, quia est et sermo falsus : ita non debes omnem vitare rationem, quia est et falsa ratio.* Augustino nescio quid ex Academicorum, quos maxime adolescens miratus fuerat, ingenio adhæsit; quæcunque enim verisimilia animo ejus sese objiciunt arripit, consectariorum omnium eorumque quæ alibi dixit securus. Sic se Cicero, in quo legendo tantum tempus triverat, gerebat. Vide Joannis Clerici Quæstionum Hieronymianarum octavam.

Epist. 126, § 7. *Ego quippe, secundum multorum*

A *sensum, comparantium semetipsos sibimetipsis* (hoc est, ut videtur, de aliorum animo judicium ex suo animo ferentes) *non divitias dimisisse, sed ad divitias videor venisse. Vix enim vigesima particula res mea paterna existimari potest, in comparatione prædiorum ecclesiæ, quæ nunc ut dominus existimor possidere.*] Nolim male de cujusquam animo mihi ignoto judicare, sed non possum non hinc observare, ex mutatione sortis laicæ in ecclesiasticam, male colligi meliores esse ecclesiasticos quam laicos; cum in illa mutatione, qua quispiam mavult fieri clericus quam uxorem ducere, laboreque suo sibi, conjugi et liberis ex ea susceptis victum quærere, non exiguum sæpe sit lucrum. Neque enim tanti est habere uxorem cum qua concumbas, quanti multo ditiorem esse, tranquilliorem que et com-
B modiorem vitam agere; ne jam loquar de dignitate ecclesiasticorum qui ad episcopatum perveniebant. Fateor posse esse et fuisse viros qui eas opes, dignitatesque non ambiverint, recteque iis usi fuerint; at profecto quod talia prætulerint vitæ privatæ et obscuræ, non potest dici ortum ex animo divitiarum et honorum spretore; nec propterea cæteris hominibus sunt præferendi, nec laudandi quod beatiores et honoratiores esse aliis voluerint.

Ibid., de Piniano : *In qualibet autem maxime Africanarum ecclesiarum, hic noster, non dico presbyter, sed episcopus sit, comparatus pristinis opibus suis etiamsi animo dominantis egeret, pauperrimus erit. Multo ergo liquidius et securius in hoc amatur Christiana paupertas, in quo nulla rerum ampliorum potest*
C *putari cupiditas.*] Verum hoc non agebatur, nam Albina non querebatur filium suum rapi a plebe Hipponensi, ut Pinianus ditior fieret; sed quia dives erat et liberalis, sperabat plebs fore, si presbyteri munere apud se fungeretur, ut erogaret opes suas pauperibus, sive sortem ipse servaret, fructusque illis divideret, sive sortem ipsam simul ac semel largiretur. Exemplum ejusmodi largitionis præbuerat Paulinus Nolanus, cujus Vitæ cap. 8 in ed. Parisina anni 1685, vide. Si plebs Hipponensis, prout suspicabatur Albina, eo animo presbyterum Pinianum habere cupivit, et seditiose postulavit, fuit hæc seditiosa mendicitas, et periculosa, quippe quæ uxori virum rapiebat, ut ejus spoliis frueretur, non amor virtutis Piniani. Nec audet hoc plane negare Augustinus quamvis simulet
D se non intelligere cur suspicaretur Albina; sed propemodum fatetur hisce verbis : *Et si fuerint illi multitudini permisti inopes vel mendici, qui simul clamabant, et de vestra venerabili redundantia indigentiæ suæ supplementum sperabant, nec ista, ut arbitror, cupiditas turpis est.* Turpe non est modeste mendicare, si aliter vitam sustentare nequeas; sed turpe est minas intendere, ut genus vitæ imponas homini, quo tibi facultates largiatur, nec ferenda in ecclesia talis mendicatio.

Ibid., § 8. *Restat ergo*, inquit, *ut iste pecuniæ turpissimus appetitus, ex obliquo in clericos et maxime in episcopum dirigatur. Nos enim rebus ecclesiæ dominari existimamur, nos opibus fruimur.*] Propterea *credibiliter*

potuisse hoc in Hipponensem clerum dici fatetur Augustinus; A quod tamen verum esse pernegat, juratque se nulla pecuniæ cupiditate sordidatum. Quod ei credo de ipso, sed vehementer suspicor a nonnullis ex clero inferiore utilitatem ecclesiæ spectatam esse, quæ tam divitem presbyterum accipere non poterat sine emolumento; quod aliquo modo etiam redundabat in universum populum Hipponensem, cum cujusvis liberi et episcopi et presbyteri fieri possent. Quæ omnino nescio cur dissimulet Augustinus, cum plebs non soleret tumultuari ut pauper quispiam peregrinus presbyter fieret. Sic multa arcana olim dissimulata sunt in honorem Ecclesiæ, quæ si nota essent, non ultra apostolorum tempora exempla vitæ Christianæ omnibus numeris absoluta forte quæreremus.

Epist. 133, § 1. *Mihi sollicitudo maxima incussa* B *est, ne forte sublimitas tua censeat eos tanta legum severitate plectendos, ut qualia fecerunt talia patiantur.*] Marcellinum orat ne Circumcelliones Donatistarum cædis, ut ait, et aliorum scelerum reos capite plectat. Sed cur non intercedit pro iis qui opinionis solius causa male habebantur, quos mollius haberi par erat? Nempe, famam, ut jam alibi diximus, misericordiæ ex insignium reorum salute captabat. Vide et sequentem epistolam.

Epist. 138, § 19, de Apuleio Madaurense : *Pro statua sibi apud Coenses locanda, ex qua civitate habebat uxorem, adversus contradictionem quorumdam civium litigaret.*] Adnotant Benedictini undecim mss. habere *Ocenses*, quinque *Oeenses*, duos *Coënses*. At nemo dubitabit quin quinque illi sint emendatiores, C qui Apuleii Apologiam legerit, ubi multis de nuptiis suis cum Pudentilla Oeensi vidua. Quamobrem miror non admissam hanc lectionem in contextum.

Epist. 141, § 5. *Communio malorum non maculat aliquem participatione sacramentorum, sed consensione factorum.*] Nihil verius; nam dum palam licet improbare facta, iis minime maculamur. Sed cur hoc non extendatur etiam ad dogmata? Attamen propter errores quos damnare licuit, nec eos magni momenti, frequentissime homines, cæteroqui minime mali sunt ecclesiastica societate ejecti.

Epist. 143, § 2. *Fateor me ex eorum numero esse conari qui proficiendo scribunt, et scribendo proficiunt. Unde si aliquid incautius vel indoctius a me positum est, quod non solum ab aliis qui videre id possunt,* D *merito reprehendatur, verum etiam a me ipso, quia et ego saltem videre debeo, si proficio; nec mirandum est nec dolendum; sed potius ignoscendum atque gratulandum, non quia erratum est, sed quia improbatum.*] Hæc habet Augustinus, explicaturus locum quemdam librorum suorum de Libero Arbitrio, quæ sane a nemine qui non sit prorsus iniquus improbari possunt. Sed miror non attingi alia ejusdem operis loca, quæ indicavi in animadversionibus ad tertium ejus operis librum. Miror et similia sentientes tam acerbe damnatos.

Ibid., § 7. *Si enim ratio contra divinarum Scripturarum auctoritatem redditur, quamlibet acuta sit, fallit verisimilitudine, vera esse non potest. Rursus si manifestissimæ certæque rationi velut Scripturarum sanctarum objicitur auctoritas, non intelligit qui hoc facit, et non Scripturarum illarum sensum, ad quem penetrare non potuit, sed suum potius objicit veritati; nec quod in eis, sed quod in seipso velut pro eis invenit opponit.*] Aurea hæc est regula, a qua si nemo abiret, et Scripturæ sua auctoritas legitimaque sententia, et rationi sua indubitata veritas constaret. Nunc vero, quia negligitur, modo Scripturæ fides, modo rationis lumen vacillat; aut inter se quæ dissentire nequeunt turpiter committuntur. Optandum esset hujusce suæ regulæ in controversiis Pelagianis memorem fuisse Augustinum. Vide ad ep. 120.

Epist. 149, § 3. *Unus habebat* (Græcus codex) *quod et Latini nostri :* Domine, perdens de terra dispertire eos; *alius, sicut ipse posuisti :* a paucis de terra.] Locus exstat psal. XVI, 14, ex divisione LXX interpretum respondetque Augustinus Paulino sensum horum quærenti. Hinc intelligere potuisset Augustinus, quam necessarius erat labor Hieronymi, denuo convertendi Scripturas Veteris Testamenti ex Hebraicis fontibus. Cum enim haberent alii libri Græci ΑΠΟΛΛΥΩΝ, *perdens*, alii ΑΠ ΟΛΙΓΩΝ, quorum prius est in Vaticano, posterius in Alexandrino exemplari, et sic Latini quoque variarent; utram lectionem eligere potuit, non inspecto archetypo codice? Si potuisset eum legere, vidisset verti vocem ממתים *mimthim*, quod est *a mortalibus*; unde collegisset primum LXX interpretes legisse מתים *methim*, occidens, quod est participium hiphil; deinde rectam non esse eam versionem, quod hic non ostendam. Hieronymus tamen etiam habet hic *qui mortui sunt*, sed frustra, ut recentiores interpretes satis ostenderunt.

Ibid., § 4. *Quod vero sequitur :* Saturati sunt porcina, *jam quid mihi ex hoc videretur aperui. Sed quod alii codices habent et verius habere perhibentur* (saturati sunt filiis) *quia diligentiora exemplaria per accentus notam ejusdem Græci verbi ambiguitatem Græco scribendi more dissolvunt, obscurius est quidem, sed electiori sententiæ videtur aptius convenire.*] Alii nempe codices habebant ὑῶν *porcorum*, aut *porcis*, alii υἱῶν, *filiorum*, aut *filiis*, quæ putavit Augustinus, pro sua linguæ Græcæ peritia, differre tantum *accentu*, cum differant littera I. Alii tamen habent nunc ὑείων *porcinis*. Veram quidem lectionem partim vidit, nam est Hebraice בנים banim, *filii*, sed casu ac prava conjectura, sensum enim habet plane alienum ab hoc loco. De sequentibus interpretationibus nihil addam, nam satis liquet ex recentioribus quanti sint faciendæ. Paucula tantum observanda duxi, ut liqueret eos in tenebris ambulare qui olim voluerunt Vetus Testamentum sine Hebraicæ linguæ cognitione interpretari. Multo rectius, quod modestia postulabat, tacuissent; sed qui excogitandi ac dicendi facultatem aliquam nacti erant putabant se de omnibus dicere posse.

Epist. 157, § 2. *Si quæris utrum in hac vita quis-*

quam ita justitiæ perfectione proficiat, ut hic sine ullo vivat omnino peccato; attende quid dixerit Joannes apostolus, quem Dominus inter discipulos præcipue diligebat : Si dixerimus, *inquit*, quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus, *etc.*] Hæc respondet Augustinus quæstioni 1 Hilarii in antecedente epistola, ubi dicit quosdam Christianos varia Syracusis docere, et primum quidem *posse esse hominem sine peccato*. Cujus dogmatis hic est sensus, hominem vivere sine peccato non oportere inter impossibilia censeri, quod non potest negari; cum res sua natura non sit impossibilis, et, si ab hominibus minime præstetur, possit saltem gratia divina præstari. Præterea videndum quid intelligatur voce *peccatum*, nam forte Pelagius ejusque discipuli intelligebant non leviora delicta humanæ infirmitatis, quæ a Deo nequaquam imputantur, sed ea quæ non consistunt cum omnium virtutum Christianarum habitibus; sine quibus peccatis apostoli aliique sancti viri aliquandiu saltem vixisse videntur. Vide quæ habet Joan. Garnerius ex lib. Pelagii de Natura, in appendice ad dissert. 6, et ibidem fragmenta Cœlestii. Hæc cum pensitare debuisset Augustinus, invidiose illico interpretatur enuntiationem Pelagianam; quasi simpliciter dixisset, esse homines qui non peccarent; cum de *possibilitate* tantum, ut scholastici loquuntur, agat. Aliud plane est dicere *posse fieri* quidpiam, aliud *fieri revera*. Forte ne de omni quidem peccatorum genere loquebantur Pelagiani.

Ibid., § 4. *Sed isti*, inquit, *utcunque tolerandi sunt, quando dicunt vel esse vel fuisse hic aliquem, præter unum sanctum sanctorum, qui nullum haberet omnino peccatum.* Atqui hoc non dicebant, ut vidimus ad superiorem quæstionem. *Illud vero*, pergit Hipponensis episcopus, *quod dicunt sufficere homini liberum arbitrium ad dominica præcepta implenda, etiamsi Dei gratia et Spiritus sancti dono ad opera bona non adjuvetur, omnino anathematizandum est et omnibus exsecrationibus detestandum.* Hæc habet de hoc dogmate, hominem *mandata Dei facile custodire, si velit;* quo significatur homo qui ad saniorem mentem redire velit, posse emendare mores suos, et contrarios virtutum habitus contrahere, quo facto facilis erit mandatorum Dei observatio; at non unico quidem momento, quasi sceleri diu assuetus, illico ad summum virtutis gradum transgredi posset, sed sensim. Quod additur *sine gratia Dei*, nulla distinctione adhibita, id pernegabat Pelagius, qui multiplicem gratiam Dei agnoscebat, ut ostendit Dionys. Petavius Dogm. Theol., tom. III, lib. de Hæresi Pelag., cap. 2. At nolebat admittere eam gratiam internam qua, veluti afflatu quodam ineluctabili, seu cui resistere non licebat, pauci quidam electi ad fidem adducebantur. Quod ex Scriptura, non ambiguis locis, probandum fuit Augustino, antequam incenderetur tanto zelo, qui sine amarore non fuit. Nam quod probat indigere homines non tantum præceptis Dei, ut recte vivant, sed et adjutorio in legibus nequaquam sito, hoc minime negabat Pelagius, ut multis ostendit Petavius loco memorato.

Ibid., § 11. *Quod autem dicunt infantem morte præventum non baptizatum perire non posse, quoniam sine peccato nascitur, non hoc dicit Apostolus . . . . . dicit enim ille doctor gentium :* Per unum hominem peccatum intravit in mundum et per peccatum mors, et ita in omnes homines pertransiit, in quo omnes peccaverunt.] Sed hunc locum Pauli pertinere ad adultos tantum qui peccatum Adami imitantur ostenderunt dudum viri doctissimi, nec Augustinus unquam probavit infantibus baptismum præscribi a Christo aut apostolis, ne pereant. Alia non dicam quæ hac de re dicta sunt a viris eruditissimis; neque enim scribo scholas theologicas, sed breves animadversiones. Hoc unum dicam eo confidentius hic loqui Augustinum, quominus probare poterat quæ hic habet. Locus Pauli Rom. v obscurior est quam ut a tam proletario interprete explicari possit; quod vel ex sequente animadversione liquebit.

Epistola 164. *Et Dominum quidem carne mortificatum venisse in infernum satis constat. Neque enim contradici potest, vel prophetiæ quæ dixit :* quoniam non derelinques animam meam in inferno; *quod ne aliter quisquam sapere auderet, in Actibus apostolorum idem Petrus exponit; vel ejusdem Petri illis verbis quibus eum asserit*, solvisse inferni dolores, in quibus impossibile erat eum teneri. *Quis ergo, nisi infidelis, negaverit fuisse apud inferos Christum?*] Vel hinc intelligere licet quam periculosum sit Scripturam velle interpretari, si necessariis subsidiis destitutus sis; primum enim in ea invenitur quod non est, deinde acerbe damnantur qui eam melius intelligunt. Postquam enim temere quispiam credidit id perspicue esse in Scriptura quod non est, facile damnat eos qui non esse putant. Sic Augustinus se gessit hoc in loco. Cum enim in sermone Christianorum illius ævi Latine loquentium ~~*infernum et inferi*~~ significaret locum in quo damnatorum hominum animi pœnas dant; quia invenit psalmo xv, 10, *Non derelinques animam meam in inferno*, qui locus Christo a Petro aptatur, continuo existimavit (nec solus, ne quid dissimulem, sed una cum innumeris aliis) Christi animum in locum suppliciorum descendisse, dum corpus ejus in sepulcro jaceret. Deinde quasi impios, qui aliter sentirent, traduxit. Verum ante omnia statuendum Petrum non quæsivisse in loco psalmi id quod minime est; ideoque ex loco psaltæ intelligendus Petrus, æque ac psaltes ex sermone Petri; nec ullus est inter eos dissensus, quamvis cum Augustino nullo modo sentiant. Nec dubium est quin Petrus recitaverit locum Hebraice aut Chaldaice, qua lingua utebatur. Sic autem habent verba psaltæ in Hebraico codice : *Non relinques animam meam sepulcro* (לשאול *lischol*), *nec patieris sanctum tuum videre corruptionem.* Voces quidem *anima mea* perinde sunt ac *ego*, idemque sonant ac in altero membro *sanctus tuus.* Ita solent, ut omnes norunt, loqui Hebræi. Vox vero שאול, perpetuo linguæ Hebraicæ usu, significat aut

sepulcrum, aut locum aliquem sub terræ superficie, aut certe statum ac conditionem mortuorum, quæcunque sit, nunquam locum peculiarem malorum supplicis attributum; ut examine locorum in quibus occurrit liquebit. Græci vero interpretes qui Septuaginta dicuntur, et gentilibus non una in re sese attemperarunt, verterunt semper ᾅδης, aut θάνατον, nunquam τάφον, *sepulcrum*, quæ tamen propria erat vocis significatio. Itaque hic etiam verterunt : Οὐκ ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχήν μου εἰς ᾅδην, οὐδὲ δώσεις τὸν ὅσιόν σου ἰδεῖν διαφθοράν. Quæ versio incommoda est, nam liquet hoc velle psalten, sensu translatitio, Deum non passurum ut occideretur, nam *relinquere sepulcro*, aut *pati videre corruptionem*, est sinere vulneratum quempiam, aut male affectum mori. Hæc tamen verba, sensu proprio, melius in Christum quadrant, B quem Deus passus non est in sepulcro diu jacere, neque in eo corrumpi. Quamobrem Petrus Actor. II, 27, eum locum de resurrectione Christi e sepulcro agere ostendit. Sic loquitur Apostolus vers. 24 : *Quem Deus suscitavit, solutis doloribus inferni* (τοῦ ᾅδου), *juxta quod impossibile erat teneri illum ab eo*. Quæ locutio desumpta est ex psalm. XVIII, 5, ubi sic David : *Dolores inferni* (חבלי שאל quod potest verti *dolores* et *funes sepulcri*) *circumdederunt me, præoccupaverunt me*. Cum Petrus Jerosolymæ Chaldaice loqueretur, quam linguam Judæi omnes, præter Hellenistas, intelligebant, eadem hæc verba protulit; ac proinde intellexit *vincula mortis*, quæ sunt sine dubio intelligenda. Nam quamvis חבלים significet C etiam *dolores*, attamen verba *solvere* et *teneri* ostendunt de vinculis agi; isque est etiam psaltæ sensus, ut sequens membrum ostendit. Sed Lucas versioni Græcæ assuetus, et scribens in gratiam Græcorum, adhibuit locutionem LXX interpretum. Voluit ergo Petrus Deum solvisse vincula mortis, quibus teneri Christum par non erat. Scio *Augustinum* dicere in sequentibus : *facile esse intellectu sic dolores inferni solutos esse, quemadmodum solvi possunt laquei venantium, ne teneant, non quia tenuerunt*. Sed primo falsissimum est usquam שאל significare *infernum*, hoc est locum suppliciorum, et ipsa psaltæ verba ostendunt *vincula mortis* esse intelligenda; deinde ubi Deus dicitur *solvisse dolores inferni*, ne Christi anima eos sentiret? Nusquam. Petrus loquitur hic D non de ulla ejusmodi actione Dei, impedientis ne Christus supplicia damnatorum pateretur, sed de sola resurrectione Christi; *quem*, inquit, *Deus suscitavit*, ἀνέστησε, *solutis*, etc., atque ita pergit : *David enim dicit in eum* (psal. XVI, 8, ex divisione Hebraica): *Providebam Dominum in conspectu meo semper, quoniam a dexteris mihi est, ne commovear ...... Quoniam non derelinques animam meam*, etc. Tum, vers. 31 : *Providens locutus est de resurrectione Christi, quia neque derelictus est in inferno, neque caro ejus vidit corruptionem. Hunc Jesum suscitavit Deus*, etc. Hinc manifesto liquet Augustinum non tantum ignorantia linguæ Hebraicæ dogma ex Scriptura hausisse quod in ea nequaquam est, sed etiam seriem orationis

A Petri parum attendisse, ex qua intelligere potuisset locutionis ejus sensum. Non nego alios vulgo scriptores Ecclesiasticos hoc in negotio similiter aberrasse, de quo symboli apostolici interpretes sunt consulendi, inter quos eminet Joan. Pearsonius; sed non minus est falsum hoc interpretamentum quod tam asseveranter profert Hipponensis episcopus, qui hæc habet ad explicandum obscurum locum I Pet. III, 18. Qui ad eum confugiebant quasi ad oraculum, ubi agebatur interpretatio Scripturæ, ii profecto nesciebant quid sit Scripturam interpretari.

Ibid. § 7. *Ne ipsos quidem inferos uspiam Scripturarum in bono appellatos potui invenire.*] At Hugo Grotius, vir haud paulo doctior, meliorque interpres Scripturæ, nullum locum invenire potuit ubi in malam partem sumatur, nec nos etiam. Vide Grotium ad Matth. XVI, 18, et Luc. XVI, 23.

Epistola 166, § 5. *Certus etiam sum animam nulla Dei culpa, nulla Dei necessitate, vel sua, sed propria voluntate in peccatum esse collapsam*, etc.] Quomodo hæc possint cum peccato originali, ut nunc a theologis explicatur, consistere nescio, nam animi eo infecti non possunt dici *propria voluntate* eo esse inquinati, *nec ulla necessitate* in id peccatum esse prolapsi. Si dixeris hic de actuali peccato agi, ostendendum erit cur iniquum sit, ad hoc peccatum quod attinet, peccatum id haberi quod non propria voluntate, sed necessitate imposita admittitur; ad peccatum vero originis quod spectat, non item. Sed Augustinus, *ut propria voluntate*, nec ulla *necessitate* peccasse homines intelligerentur, eo propendebat ut crederet animas omnes fuisse in anima Adami, atque ex ea propagatas, ut jam alibi observavimus, quod satis aperte § 10 ostendit : *Dic mihi*, inquit, *si animæ singillatim singulis hodieque nascentibus fiunt, ubi in parvulis peccent, ut indigeant in sacramento Christi remissione peccati, peccantes in Adam, ex quo caro propagata est peccati; aut si non peccant, qua justitia Creatoris ita peccato obligantur alieno, cum exinde propagatis membris mortalibus inseruntur, ut eas, nisi per Ecclesiam subventum fuerit, damnatio consequatur; cum in earum potestate non sit, ut eis possit gratia baptismi subveniri*, etc. Sed qui animæ omnium hominum fuerint in Adami anima, ut cum ea peccarint, non facilius intelligitur, absurdissimumque est commentum. Itaque satius multo fuisset diligenter expendere loca Scripturæ, ex quibus ejusmodi opiniones fluxisse censebantur, et finem ac naturam baptismi; quod si penitius factum fuisset, intellexissent boni viri se, postquam in Scriptura quæsivissent quod in ea non est, inexplicabilibus difficultatum mæandris intricatos fuisse; nec articulos fidei esse tam facile ex locis obscuris eliciendos, atque imponendos Christianis terrore anathematum et omnis generis pœnarum : quemadmodum factum est eo tempore ab Ecclesiis Africanis.

Ibid., § 10. *Quoniam igitur neque de Deo possumus dicere quod vel cogat animas fieri peccatrices, vel puniat innocentes; neque negare fas nobis est eas quæ sine*

Christi sacramento de corporibus exierint, etiam parvulorum, nonnisi in damnationem trahi; obsecro te, quomodo hæc opinio defenditur qua creduntur animæ non ex illa una primi hominis fieri omnes, sed sicut illa una uni, ita singulis singulæ?] Certissimum est a Deo neque animas cogi ut sint peccatrices, neque plecti innocentes; Deus enim est, sine dubio, et sanctitatis amans et justus; at Augustinum oportuisset proferre locum aliquem Scripturæ ex quo liquido constet infantibus necessario impositum esse baptismum, ita ut sine eo damnentur, qualis locus nullus est. Ut enim concedam adultis credentibus baptismum necessario imponi, quasi Christianitatis publicam professionem ac tesseram; non ideo sequitur etiam imponi infantibus. Nam ut, quamvis fides promiscue ab omnibus exigatur, ita ea loca intelliguntur, ut explicentur de iis B qui sunt fidei capaces, non de infantibus, qui credere non possunt ante rationis usum: sic quamvis essent generalia præcepta de suscipiendo ab omnibus baptismo, essent semper cum exceptione intelligenda de iis in quorum potestate est baptizari; non de iis in quorum potestate non est. At Augustinus morem Ecclesiæ profert § 21, *ubi propterea cum baptizandis parvulis festinatur et curritur, quia sine dubio creditur aliter eos in Christo vivificari omnino non posse.* Verum cur id crederent Christiani nullam in apostolorum scriptis certam rationem invenire possumus; nec ex consuetudine, aut opinione, quæ imperitis æque ac peritis ortum suum debere potuit, licet dogma Christianæ fidei colligere; præsertim cum difficultatibus quæ solvi nequeunt laboret. Quamvis non male ba- C ptizentur infantes, attamen id ab apostolis factum, et quidem ne baptismo destituti damnarentur, nullo vel minimo indicio constat.

Ibid., § 21. *Quisquis nobis dixerit quemquam in resurrectione mortuorum vivificari posse nisi in Christo, tanquam pestis communis fidei detestandus est.*] Sed quid sibi vult *in Christo?* Si *propter* aut *per Christum* intelligas, verum est; sed quis hoc negavit? Pergit: *Item quisquis dixerit quod in Christo vivificabuntur etiam parvuli qui sine sacramenti ejus participatione de vita exeunt, hic profecto et contra apostolicam prædicationem venit, et totam condemnat Ecclesiam*, etc. Ubi apostoli de infantibus hoc prædicarunt? Nusquam. De Ecclesiæ consuetudine jam diximus. Itaque tam facile *pestes communis fidei* non sunt habendi qui D contra sentiunt. Atrox hoc est convicium in eos qui Scripturis convinci nequeunt.

Epistola 173, § 2. *Sed neque hoc putas tibi fieri debuisse, quia neminem existimas cogendum esse ad bonum.*] Recte; nam bonum esse non potest quod fit a coacto; Deus enim non accipit dicta aut facta quibus animus non adest. Qui eleemosynam dat invitus, Deo magis non placet quam qui eam præfracte negat. Attamen contra censet Augustinus, qui sic contra Donatistam ratiocinatur: *Attende quid Apostolus dixerit:* Qui episcopatum desiderat, bonum opus concupiscit, *et tamen tam multi, ut episcopatum suscipiant tenentur inviti, perducuntur, includuntur, custodiuntur, patiuntur tanta quæ nolunt, donec iis adsit voluntas suscipiendi operis boni.* Sed qui ita coguntur (ut ponamus esse qui vere coguntur dignitates et opes ecclesiasticas accipere, cum antea nollent) putant etiam ipsi episcopatum esse *opus bonum;* nec eum refugiunt, quasi malum quidpiam, sed tantum quod ei oneri recte ferendo impares se judicent. At Donatistæ malum per se esse, ac Deo displicere, quamvis ea in re errarent, putabant id quod facere cogebantur; nec vexationibus aliter ut sentirent adduci poterant. Itaque nihil ad rem hoc exemplum facit, nec adhibetur ab Augustino, nisi more eorum rhetorum quibus satis est vel levissima verisimilitudinis umbra ut sibi recte ratiocinari videantur; cujusmodi hominibus nimis scatuerunt per multa sæcula Christianæ Ecclesiæ, sed præsertim illo ævo. Optandum esset eos qui publice causam Ecclesiarum suscipiunt, paulo studiosius dialecticæ et rhetoricæ severiori operam dare, ne tot sophismata ac inanes phaleras plebeculæ venditarent.

HENRICI DE NORIS ANIMADVERSIONES.

IN EPIST. CLXXV.

Cl. ac doctissimo viro Antonio Magliabeco Florentino F. Henricus de Noris, Veronensis Augustinianus.

Cum Pisas pergere destinassem, et jam schedas ac litterarium instrumentum collegissem; institutum repente iter, vir clarissime, remoraris, simulque longissimam peregrinationem injungis, jubens ut in Africam ocissime transmittam, ibique plurimarum urbium, quas tempus edax, ac barbarorum olim furor evertit, ruderibus eruendis insudem. Scribis enim te nuper Lugduno Marii Mercatoris libellos amplissimis notis a Joanne Garnerio illustratos accepisse, ac gratulari te felici Mercatoris sorti, qui cum per duodecim sæcula latuisset, hoc anno orbi litterario primum innotuit, ejusdem libellis Parisiis, Bruxellis, et partim etiam Patavii una simul in lucem emissis. Videsne seram posteritatem doctissimorum virorum curam gerere, quos nec longa ætas unquam obruit, sed e bibliothecarum angulis in manus atque ora hominum postliminio licet erumpunt? Addis legisse te in ejusdem Garnerii opere notas, quas *dissertatione* 2 *de Synodis in causa Pelagianorum habitis vivente S. Augustino* in utramque epigraphen litterarum synodi Carthaginensis et Milevitanæ anno 416 contra Pelagianos celebratarum, exaravit. Ubi quæ me assequi nullatenus posse dudum tibi per litteras significaveram, non modo idem scriptor tentavit, sed etiam, ut sibi persuasit, plane confecit. Etenim cum synodicæ litteræ ad S. Innocentium pontificem in epigraphe nomina tantum episcoporum, non vero etiam eorumdem sedes præferant, ut ex epistolis 90 et 92 inter Augustinianas patet, Garnerium inquis animum non despondisse, sed ex collatione Carthaginensi ante quinquennium, nempe anno 411 coacta, omnium fere illorum præsulum urbes, quarum sacris id temporis præerant, designasse. Fateor, vir doctissime, in eam me pa-

riter cogitationem, ut probe noris, olim abiisse, atque eidem operi acriter stylum intendisse, cum Pelagianam historiam concinnarem. Verum licet plurimorum episcoporum sedes ex laudata collatione deducerem, cum longe plurium urbes ignotæ mihi prorsus evaderent, manum e tabula amovi, dum divinare potius quam quidpiam me veri scribere intelligerem. Quod vero meum quoque ea de re judicium postulas, quamvis gravioribus curis distentus sim, ut nec inde machinis a quoquam evelli possim, animadversiones in Garnerii notas calamo ad alia properante scriptitavi; neque enim jubenti tibi, cui plurimum debeo, refragari possum. Erit id novum meæ erga te observantiæ argumentum, quippe qui volens ea exsequor quæ alio imperante, non dicam invitus, sed nulla plane ratione præstarem. Et ut magni voluminis in manus subinde recipiendi molestiæ eximaris, ipsa Garnerii verba præmitto, quibus notationes censorias supposítas leges. Cæterum operæ pretium duxi epigraphen Epistolæ synodicæ Patrum proconsularium ex titulo epist. 90 apud Augustinum exscriptam inserere.

Domino beatissimo et honorandissimo fratri sancto Innocentio papæ, Aurelius, Mundius, Rusticanus, Fidentius, Eugarius, Antonius, Palatinus, Adeodatus, Vincentius, Publianus, Theasius, Tutus, Panthonius, Victor, Restitutus, Rusticus, Fortunatianus, alius Restitutus, Ampelius, Animus, Felix, Donatianus, Adeodatus, Octavius, Serotinus, Majorinus, Posthumianus, Trispulus, Victor, alius Victor, Leucius, Marianus, Fructuosus, Faustinianus, Quodvultdeus, Candorius, Maximus, Magarius, Rusticus, Rufianus, Proculianus, Thomas, Januarius, Octavianus, Prætextatus, Sixtus, Quodvultdeus, Penthadius, Quodvultdeus, Cyprianus, Servilius, Pelagius, Marcellus, Venantius, Didymus, Saturninus, Tiazacenus, Germanus, Germanianus, Juvenius, Majorinus, Inventius, Candidus, Cyprianus, Æmilianus, Romanus, Africanus, et Marcellinus, qui in concilio Ecclesiæ Carthaginensis adfuimus.

Garnerius antequam laudatorum Patrum provinciæ Proconsularis sedes designet, hæc præfatur : *Visum est porro, nonnullum futurum operæ pretium, nonnullamque posse ab eruditis lectoribus iniri gratiam, si episcoporum qui synodo interfuerunt, ita recenserentur nomina, ut quod hactenus tentavit nemo, suæ singulis, quantum licet, assignarentur Ecclesiæ. Collectæ sunt illæ vero, sed non sine cura et labore ex diversis veterum libris inter se collatis, et potissimum tribus, Codice canonum Ecclesiæ Africanæ, parte prima collationis Carthaginensis, et Notitia provinciarum Africæ edita a Patre Sirmondo.* Verum quantum gratiæ apud eruditos sibi conciliarit ex iis quæ subjiciam patebit. Profecto *curam et laborem* inanem impendit, eamque sibi tantum laudem comparavit, quod magnis excidit ausis; longe majori præconio donandus, si opus, *quod hactenus tentavit nemo*, majori diligentia aggressus fuisset, vel saltem cum cæteris intactum reliquisset. Sed ad rem veniamus, neque enim epi-A stolæ brevitas patitur ut per inania exspatier.

AURELIUS CARTHAGINENSIS. *Successit Genethlio, seu Genedio, ut constat ex Augustini epistola 163, scripta an. 412; in qua tamen Genethlius dicitur* beatæ memoriæ, *cum tamen Aurelius sederet adhuc, imo tredecim post annis synodo Africanæ præsederit, an. 425. Baronius igitur audiri non potest Genethlium Aurelio substituens.* Rectius fecisset si nec audivisset Baronium dicentem memoratam epistolam 163 scriptam fuisse ab Augustino anno 412, cum Cirtam ad synodum pergeret. Certum est laudatam epistolam non esse scriptam post annum 397, nam ibidem Ambrosius Mediolanensis adhuc superstes memoratur. Etenim cum Augustinus hæc initio præmisisset, *Fortunium, quem Tubursicum habetis episcopum,* B *per eamdem civitatem, quanquam festinantissime, cum ad Cirtensem Ecclesiam pergeremus, experti sumus,* hæc ait : *Quæsivi ab eo utrum justum et Christianum putaret episcopum Mediolanensis Ecclesiæ Ambrosium. Cogebatur utique negare, quod ille vir Christianus esset et justus : quia si fateretur, statim objiceremus, quod eum rebaptizandum esse censeret.* Itaque si Augustinus obtrudit Ambrosium Fortunio episcopo Donatistæ rebaptizandum, nondum eo anno obierat Ambrosius, vel illius saltem obitus nondum Augustino innotuerat. Quod autem epistola 163 data sit anno 397, ex iis quæ versus finem scribit aperte colligitur : *Sed quia,* inquit, *ordinandi causa episcopi necessitas nos inde,* nempe Tubursico, *jam jamque rapiebat,* etc. Itaque Cirtam properabat ad inaugurandum ibidem For-C tunatum episcopum, quem eo anno in demortui Profuturi locum electum fuisse pluribus ostendi lib. II hist. Pelag., cap. 8 : quæ cum ibidem possis legere, eadem huc transferre non vacat. His accedit, testari Augustinum se disputasse cum Fortunio Tubursicensi Donatista. At anno 411 inter Donatistas in Collatione cap. 201 nominatur *Januarius episcopus de Tubursico Numidiarum,* qui Fortunio dudum defuncto successerat.

NUMIDIUS MAXULITANUS. *Hunc oportuit diu Maxulitanam Ecclesiam rexisse, quippe cum jam inde ab anno 403 secundo loco sederit, nec tamen anno 419 diem obiisset. Civitas porro Maxula, quæ nunc Massa dicitur, non multum distat ab antiqua Carthagine versus ortum.* Laudo Garnerii correctionem, qui pro D *Mundius* legit *Numidius.* Cæterum nescio unde sciverit Numidium ab anno 403 secundo loco sedisse. Exstat synodus habita eo anno, Theodosio et Rurimundo coss., Carthagine, in cujus calce solus Aurelius primas legitur nominatim subscriptus, et additur : *Similiter et cæteri episcopi subscripserunt.* In qua quidem synodo nusquam Numidii nomen sonat, qui forte potuit abesse. Longe melius Numidii episcopatus antiquitas probari poterat a Garnerio, si appellasset synodum anno 390 a Genethlio indictam, in qua legitur : *Numidius Maxulitanus dixit,* etc.; et Aquileiensem an. 381, cui adfuit *Numidius legatus Afrorum.*

RUSTICIANUS TABRACENSIS. *Fuit autem Tabraca*

nobilis olim colonia, Hipponem inter et Uticam. Nolo objicere Carolum a S. Paulo, et Holstenium ascribere Tabracam Numidiæ; etenim cum in confiniis sit inter Numidiam et Proconsularem, potuit eamdem urbem suo jure proconsularibus Ecclesiis accensere. Illud tolerari nequit, quod inferius, ut videbis alterum Rusticianum hoc ipso anno 416 et in hac ipsa synodo Tabracensem episcopum dicit. Vel ergo hic Rusticianus, vel alter perperam ponitur Tabracæ antistes.

FIDENTIUS CÆFALENSIS. *Incertum quæ fuerit civitas cujus Ecclesiam rexit.* In collatione primæ diei cap. 133 laudatur *Fidentius episcopus plebis Cæfalensis.* Hanc vero Ecclesiam spectasse ad provinciam Proconsularem probandum erat ex synodica ejusdem provinciæ Patrum, inserta actioni secundæ concilii Lateranensis anno 649, a S. Martino papa celebrati, ubi subscriptus legitur *Crescens gratia Dei episcopus S. E. Cæfalensis.* Fuit ergo Cæfala civitas provinciæ Proconsularis.

EVANGELUS ASSURITANUS. *In excusis codicibus legitur Evagrius; sed mendum inesse ex eo constat, tum quod Evagrii nomen vulgare non fuit Afris, fuerit autem Evangeli; tum quod Evangeli Assuritani fit mentio in collatione.* Utrumque Garnerio probandum venit : Evagrii nomen nec unius hominis fuisse, Evangeli vero solitum apud Afros et familiare. In elencho quadringentorum episcoporum in Notitia Africæ nec unus Evangelus nominatur; in ducentis octoginta sex episcopis in collatione Carthaginensi unus Evangelus Assuritanus appellatur, uti unus itidem Evagrius in epigraphe synodicæ. Unde igitur habet Evagrii nomen vulgare non fuisse Afris, fuisse vero Evangeli? Cum nullus Evagrius in collatione nominatus fuerit, ac vellet omnino episcopi quinto loco subscripti sedem assignare, ex Evagrio Evangelum fecit. Cæterum error correctoris manifeste apparet ex synodo Carthaginensi an. 401, in qua can. 77 Cod. Afric. hoc ordine legati ad urbem Hipponensem Diarrhytorum nominantur : *Reginus, Alipius, Augustinus, Maternus, Theasius, Evodius, Placianus, Urbanus, Valerius, Ambivius, Fortunatus, Quodvultdeus, Honoratus, Januarius, Aptus, Honoratus, Ampelius, Victorianus,* EVANGELUS, *et Rogatianus.* Quare cum in hac epigraphe Theasius et Ampelius post Evagrium nominentur, loco Evagrii Evangelus neutiquam poni potest, qui utroque laudato Episcopo posterior fuit.

ANTONIUS CARPITANUS. *Sermo fit de ipso in collatione an. 411; subscripsit epistolæ quam de appellationibus et causa Apiarii Africana synodus ad S. Cœlestinum scripsit.* Nisi Antonius anno 425 redux in vitam iterum Carpitanam sedem receperit, hæc procul a vero exorbitant, nam in synodo Carthaginensi, in causa de appellationibus, subscriptus nominatur *Penthadius episcopus Carpitanæ Ecclesiæ,* vel, ut in aliis codicibus, *Penthadius Carpitanus.* Cum vero in titulo epistolæ ad Cœlestinum inter primos nominetur Antonius, cur non iste idem fuerit qui anno 416 synodicæ præfixus legitur? Qui tamen Carpitanus esse non potuit, cum anno 419 Penthadius Carpis sederet. Alter familiaris huic scriptori error corrigendus est, quod postea in hac synodo an. 416 Penthadium Carpitanum episcopum pronuntiat. Itaque vel Antonius hic et Penthadius in eadem sede una coepiscopi apud Carpos ponuntur, vel in alterutrius sede designanda falsus Garnerius fuit.

PALATINUS BOSSETENSIS. *Palatini mentio fit in epistola synodi Africanæ ad S. Cœlestinum, Bossetensis sedis in collatione.* In epigraphe epistolæ ad S. Cœlestinum legitur : *Aurelius, Palatinus, Antonius, Tutus,* etc. In hac vero epigraphe Antonius præcedit Palatinum. Quare optime notat Labbeus legendum esse *Valentinum,* qui tempore Cœlestini erat primas Numidiæ. Illius sedes cap. 202 dicitur *Vosetensis,* et cap. 125 *Bosetensis.* Ex quibus patet pertinere illam Ecclesiam ad Proconsularem, quam tamen incertæ provinciæ dixerunt Carolus a S. Paulo et Holstenius, qui etiam lapsus est pag. 106 dum Vosetensem dixit Visicensem; etenim anno 411 apud Ecclesiam Bosetensem sedebant Palatinus catholicus et Felix Donatista, cap. 125 collationis; apud Visicensem vero urbem Felix catholicus, qui cap. eodem 125 dixit : *Episcopum contra me non habeo.*

ADEODATUS BENCENNENSIS. *In notitia episcoporum ex provincia Proconsulari ejectorum, Gulosi Beneventensis (lege Bencennensis) in Corsicam relegati mentionem fieri.* Postquam episcopi nomen mutavit, urbis quoque nomen antiquat, imo duas in unam civitatem conflat, Beneventum in Bencennam transcribens. Verum Beneventanam urbem fuisse in Africa præter Notitiam episcoporum, in qua legitur *Gulosus Beneventensis,* colligo ex synodo prima Arelatensi habita anno 314, cui ex Africa cum Cæciliano Carthaginensi interfuit *Anastasius de civitate Beneventina.* Præterea cum eidem collationi ex cap. 135 adfuerit *Adeodatus Simidiccensis* ex provincia Proconsulari, cur Adeodatus sexto loco in epigraphe nominatus, Bencennensis potius quam Simidiccensis appellandus sit, pro arbitrio tantum asseritur : præsertim cum Bencennensis Ecclesia iis accenseatur quæ incertæ prorsus provinciæ deputantur.

VINCENTIUS CULUSITANUS. *Hunc oportet fuisse strenuum in rebus agendis, et acrem in fide defendenda,* etc. *Scio in Itinerario Antonini, ubi describitur via littoraria ab ostiis Ampsagæ Hipponem usque Regium, recenseri Paratianas, Culusitanas, Tacatuam, Sullucu, et Hipponem; nec aliud intelligi posse Culusitanarum nomine quam utrumque Colopem, vel saltem minorem.* Postea. *An emendanda lectio codicum, et pro Culusitano, seu Colositano episcopo restituendus Curobitanus ab urbe Curobi prope Neapolim in provincia Proconsulari sita?* Hic ex unius litteræ variatione ingentes excitat controversias, quæ nullæ sunt. Neque enim Antoninus scribit *Culusitanas* interjacere inter Hipponem et Ampsagæ ostia; hac enim ratione urbs Culusitana pleno jure ad Numidiam spectaret, cum Mauritaniæ Sitifensi vicinior esset quam provinciæ Carthagi-

nensi. Scribit Antoninus *Culucitanas*, et consentiunt Tabulæ Peutingerianæ, quæ inter Pusicadem et Cirtam ponunt *Parantidnis* et *Culucitani*. At Garnerius legit *Culasitanas*, ex quo errore Culusitam ex Antonini sententia contendit locandam esse in Numidia. Ita Tacarata est Numidiæ urbs, et in Notitia laudatur inter Numidas *Crescentius Tucaratensis* : Tagarata vero est in Proconsulari, in qua ibidem nominatur *Honoratus Tagaratensis*. Itaque licet Culucitani inter Numidas statuantur, Culusitani Proconsularibus deputantur, et Vincentius in collatione cap. 133 dicitur *Culusitensis*, et in subscriptionibus synodi an. 419, *Culsitanus* et *Culusitanus*. In notitia legitur *Æmilianus Culsitanus* inter proconsulares; in synodo Bonifacii Carthaginensis anno 525, *Marcianus Culusitanus*; in Carthaginensi sub Grato can. 6, *Nicasius Culusitanus*. Nusquam legitur Culucitanus. Sed neque varianda est lectio, ut pro Culusitano Curobitanus episcopus reponatur; nam Culusita et Curobis fuere distinctæ civitates proconsularium : etenim in synodo Carthaginensi sub Hilderico rege anno 525, subscripti leguntur et *Peregrinus episcopus plebis Curobitanæ*, et *Marcianus episcopus plebis Culusitanæ*. Vides Curobim a Culosita seu Culusita distinctam? Sed ex ipsa collatione hoc ipsum demonstratur, in qua cap. 138 Vincentius Culusitanus de sua diœcesi dixit : *Catholica est*. At cap. 198 inter Donatistas recitatur *Victor episcopus Curubitensis*. Res est clarissima, de qua unus Garnerius potuit dubitare.

Publianus Bazaradidacenus. *Ita quidem legitur in collatione : Sed quia nullibi, quod sciam, hujuscemodi civitatis mentio fit, suspicari posset aliquis inesse mendum, reponendumque Mazaranacenum; est enim Mazarana civitas in provincia Proconsulari inter Bagradam fluvium, et fontem Cuiadæ, quo alluitur Carthago.* Profecto urbem Bazaradidacenam ex cap. 125 collationis habemus. Nusquam tamen novæ urbis *Mazaranæ* nomen, nisi in Nova Garnerii Geographia reperitur. In synodo S. Cypriani apud Aug. lib. vii de Baptismo, cap. 10, nominatur *Felix a Marazana*, et in tabulis Caroli a S. Paulo Marazana describitur; synodum *Marazanensem* laudat Ferrandus Diaconus Carthaginensis can. 76. At Garnerii allucinatio apparet, qui Marazanam sitam fuisse putat in provincia Proconsulari, nam pertinebat ad Byzacium. Hinc in Notitia Africæ inter Byzacenos asseritur *Vindicianus Marazaniensis*. Hoc ipsum ex Antonino evincitur, qui scribit ab *Aquis Regiis Marazaniam* m. p. xv. *Sufibus* m. p. xxviii. Quare inter Sufetanos et Aquas Regias interjacet Marazana. Priores vero urbes pertinere ad Byzacenos constat ex Notitia laudata, in qua inter eosdem nominantur *Liberatus Aquarum Regiarum*, et *Eustrasius Sufetanus*. Sed omne dubium dispellit collatio Carthaginensis, in qua cap. 127 ponitur *Publianus episcopus plebis Bazaradidacenæ*, et cap. 133 appellatur *Eunomius episcopus plebis Marazanensis*. Igitur stulti solum suspicari possunt unam eamdemque esse urbem, cum ibidem distincti episcopi utriusque oppidi diserte asserantur. Ex Ortelii Tabularum mendo, ubi pro Marazana legitur Mazarana, errorem sorbuit, tot ignoratis pro Mazarana certissimis testimoniis.

Theasius Membresitanus. *Quod Membresa porro fuerit episcopalis dubium esse non potest; nam Lucii Membresitani mentio est in concilio Carthaginensi de rebaptizandis hæreticis : Salvii Membresitani apud Augustinum*, etc. Eumdem lapidem offendit, duas iterum urbes in unam confundens. Tempore collationis Carthaginensis, Membresa seu Membressa, ut Augustinus et Antoninus scribunt, erat civitas distincta a Memblosita. Hoc ad oculum patet ex memorata collatione, in qua cap. 133 recensetur *Gennadius episcopus plebis Membressitensis*, itemque ibidem ponitur *Theasius episcopus plebis Memblositensis*. In synodo Cypriani apud Augustinum lib. vii de Baptis., cap. 26, nominatur *Lucius a Membresa*, quam eamdem cum Memblosita Garnerius existimavit. Qui etiam ibidem probat Membressam spectasse ad proconsulares, quia ex Antonino *constat civitatem hanc inter Mustitanam et Sicilibbam fuisse*. At Mustitana pertinebat ad Numidiam ex Notitia Africæ, in qua inter Numidas nominatur *Antonianus Mustitanus*; si vero Membressa inter duas urbes proconsulares fuisset, forte intentum probasset. Hæc de Mustitana urbe juxta vulgarem sententiam loquor. Debuit ergo hæc demonstrare ex synodica act. 2 concilii 6. Martini papæ, in qua inter proconsulares laudatur *Victor Membressitanus*, et ex synodo Bonifacii Carthaginensis an. 525, quam subscribit *Paschasius Membressitanus*.

Tutus Melditanus. *Scribitur in collatione Melzitanus, sed vitiose opinor : neque enim ab ullo fit mentio Melzitæ civitatis in provincia Proconsulari : Fit autem ab omnibus Melditæ ad Hipponitidem paludem positæ, cujus situs a Ptolemæo describitur.* Ita Garnerio Plinius, ac trecenti et decem episcopi Donatistæ nulli sunt. Plinius lib. v, cap. 4, laudat in Africa oppidum *Melzitanum*. Synodus Bagaiensis Donatistarum inter duodecim ordinatores Maximiani Carthaginensis damnat *Valerium Melzitanum*. Apud Aug. lib. iii contra Cresconium, cap. 19 et 55. Recte ergo in collatione cap. 121 legitur : *Tutus episcopus plebis Melzitanæ*. Non tamen reprehendendus est Ptolemæus, ubi hoc ipsum oppidum Melditam vocat; familiare enim fuit antiquis pro Z usurpare D, ut pluribus ostendi lib. ii Hist. Pelag., cap. 3. Ita in eadem provincia Hipponem Zarruthum laudat Antoninus, et Zaritonensem episcopum nominat collatio cap. 159, cum alii eamdem urbem Hipponem Diarrythum vocent.

Panthonius Puppitanus. *In collatione parte prima legitur Pannonius Puppitanus, sed gemino vitio, cum Pannonii nomen insolens sit apud Afros, Panthonii familiare, et civitas cujus sedem tenuit dicatur Puppul in Itinerario Antonini.* Imo gemino vitio laborat hæc censura. Cum textus epigraphes synodalis ex collatione corrigendus esset, ut ubique erraret, maluit textum collationis erroris arguere. In ms. serenissimi magni ducis postea laudando, in epigraphe non *Panthonius*, sed *Pannonius* recte legitur. Verum quis illi dixit Pannonii nomen insolens esse apud Afros, Pan-

thonii vero familiare? Præter Pannonium Puppitanum, legitur in Notitia Africæ inter Mauritanos Cæsarienses *Pannonius Bitensis*. Unum tantum Panthonium ex depravata epigraphe novit, alterum ex incognitis libris ex Africa appellet, et tunc familiare apud Afros nomen Panthonii affirmabo, et erit mihi magnus Apollo. Quod vero contendit a Pupput dicendum esse *Papputanum*, non *Puppitanum*, vix citra indignationem ab Afris audiri posset, quasi hic scriptor Africanarum urbium vocabula melius quam ipsimet Afri declinare sciat. In collatione cap. 187 inter Donatistas nominatur *Victorianus Puppitanensis*, Pannonii æmulus. Synodicam proconsularium act. 2 laudatæ synodi Lateranensis subscribit *Gulosus Puppitanus*; in synodo Bonifacii Carthaginensis anno 525 recitatur *Fortunatus Puppitanus*. Quis autem dixerit hos episcopos nescisse suæ urbis nomen Latine inflectere?

Victor Vinensis. *Legitur ipsius nomen in collationis prima parte, est autem Vina civitas prope Papputanam.* Ariolatur; nam cum in titulo epistolæ, quam adeo eruditis notis illustrat, tres Victores nominentur, eorumdem sedes ex collatione Carthaginensi explicatur. Priorem dicit Vinensem, alterum Uticensem, postremum Migirpensem. Quod ita pro arbitrio horum Victorum sedes disponit, nullam Garnerio quæstionem facio, quamvis prior potuerit esse Migirpensis, postremus autem Uticensis, et medius Vinensis. Hoc eumdem interrogatum velim cur tres alios Victores, qui in collatione recensentur, omisit, nullumque eorum in memorata epigraphe nominatum voluit? Recensetur cap. 116 *Victor Libertinensis*. Hanc vero urbem spectasse ad proconsulares patet ex synodica ejusdem provinciæ act. 2 concilii Lateranensis, ubi legitur *Januarius gratia Dei episcopus S. E. Libertinæ*. Rursus in eadem collatione recitatur cap. 215 *Victor Abitinensis*. Et hunc pariter proconsularibus accensendum constat ex proxime laudata synodica, in qua nominatur *Augustalis gratia Dei episcopus S. E. Abitinensis*; et apud Cyprianum habetur *Saturninus ab Abbitinis*. Denique tertius Victor occurrit cap. 133, ubi dicitur subscribere *Quintus pro Victore episcopo Tuburbitanorum minorum*. Fuisse vero Tuburbum in Proconsulari docet Notitia Africæ, in qua appellatur *Benenatus Tuburbitensis*; et utriusque Tuburbi situm in Proconsulari exhibent Tabulæ Peutingerianæ. Cur ergo tres hosce Victores, qui anno 411 eidem collationi cum tribus aliis quos laudat interfuere, a synodo anni 416 exclusit? Cur unum saltem ex illis intra synodum non admisit, sed solummodo Vinensem, Uticensem, et Migirpensem? Profecto vides, mi Antoni, Garnerium hic purum putum ariolatorem agere.

Restitutus Muzulensis. *Legitur in collatione Muzucensis, sed Augustinus lib.* VII (lege VI) *contra Donatistas, cap. 41, meminit episcopi Muzulensis, quem fuisse provinciæ Proconsularis colligo ex Notitia sæpius laudata, in qua numeratur inter ejectos ex ea provincia episcopos Felix Muzulensis*. Geographus urbes confundit. Recte in collatione Restitutus appellatur Muzucensis, cujus adversarius Donatista cap. 206 dicitur *Idaxius Muzucensis*. Porro hæc urbs erat inter Byzacenas; unde in Notitia Africæ inter Byzacenos episcopos recitatur *Innocentius Muzucensis*. Præterea more solito divinatur; nam in collatione cap. 133 scribitur *Restitutus episcopus plebis Simingitensis*. Hunc vero annumeratum proconsularibus colligo ex synodo Bonifacii, in qua appellatur *Cresconius episcopus plebis Simingitanæ*. Itaque errat Garnerius, dum Restituto Simingitensi provinciæ Proconsularis omisso, Restitutum Muzucensem ex Byzacio ad Proconsularem transferens, eumdem in Muzulensem episcopum vertit.

Rusticus, seu potius Rusticianus Tabracensis. *Sic enim legitur in collatione. Fuit autem Tabraca colonia in ipso confinio provinciæ Proconsularis et Numidiæ, unde factum est ut una pars auctorum in Numidia, alii in Provincia collocarent.* Infeliciter labitur. Etenim cum in collatione nullum Rusticum appellatum legeret quo hujus episcopi sedem designaret, eumdem ex Rustico in Rusticianum mutavit. Sed in hoc turpiter etiam errat; nam superius episcopum qui tertius ab Aurelio primate in epigraphe legitur, appellarat *Rusticianum Tabracensem*. Itaque auctore Garnerio anno 416, Tabracæ duo Rusticiani episcopi catholici sedebant, ut Ecclesiæ, quemadmodum et urbes id temporis regebantur, suos habuerint duumviros.

Fortunatianus Neapolitanus vel Siccensis. *Fortunatiani duo celebres exstiterunt tunc temporis: Neapolitanæ unus, alter Siccensis Ecclesiæ episcopus, uterque Proconsularis provinciæ*, etc. *Uterque sine dubio interfuit Africano concilio an. 418. Incertum uter electus ad finiendas causas cum aliis provinciarum legatis. Uterque pariter interfuit concilio universali an. 419. Incertum utrius nomen præferatur in epistola Afrorum ad S. Cœlestinum.* Laudo hominis eruditionem, qui duos Fortunatianos novit, eosque in diversis urbibus collocavit; verebar enim ne duos Fortunatianos uni urbi præficeret, quemadmodum duos Rusticianos uni civitati donavit. Verum statim cespitat et præceps ruit. Quod enim ait utrumque Fortunatianum interfuisse concilio universali Africæ an. 419, admitti non potest, nisi mortuos episcopos suffragia dare ac sententias dicere fingamus. Anno 419 Siccæ sedebat Urbanus in mortui Fortunatiani locum subrogatus, qui, cum anno superiori Apiarium igni aquaque interdixisset, et hic ad Zosimum appellasset, acriter a pontifice reprehensus fuit; unde diuturniores illæ de appellationibus controversiæ Afros inter et Romanam sedem exordium duxere. In litteris synodi Africanæ anno 419 ad Bonifacium pontificem datis hæc leguntur: *Prior autem coepiscopus noster Siccensis Urbanus, quod in eo*, nempe Apiario, *corrigendum est, sine ulla dubitatione correxit*. Unus ergo Fortunatianus Neapolitanus anno 418 et 419 synodis Africanis interfuit, unus Neapolitanus ad finiendas causas cum aliarum provinciarum legatis electus est, idem epistolæ ad S.

Cœlestinum papam præfigitur. Nota interim, vir clarissime, Garnerii confidentiam, qui asseveranter pronuntiat Siccensem Fortunatianum *sine dubio* laudatis synodis interfuisse, qui id temporis *sine dubio* diem obierat, ac in eadem sede Urbanum ex Hipponensi clero episcopum exceperat. De initio episcopatus Urbani scribit S. Augustinus epist. 59 ad Paulinum Nolanum.

Restitutus Cincaritensis. *Legitur in collatione episcopus hujus nominis et sedis; credibile admodum est hunc ipsum esse quo de agitur.* Et hic divinatur; nam adfuit etiam collationi cap. 133 *Restitutus episcopus plebis Simingitensis.* Et in concilio Bonifacii an. 525 inter proconsulares laudatur *Cresconius episcopus plebis Simengitanæ.* At Cincaritensem Ecclesiam incertæ provinciæ deputant Carolus a S. Paulo et Holstenius, nec quidquam pro ea re affert Garnerius. Ego tamen puto illam Ecclesiam fuisse inter proconsulares; nam in synodica act. 2 concilii S. Martini papæ inter ejusdem provinciæ episcopos nominatur *Quobulus Cecritensis*, quæ forte Ecclesia eadem est cum Cincaritensi.

Ampelius. *Incertæ sedis. Nam Ampelius cujus fit mentio can.* 78 *Cod. Afric. cujusque sedes in collatione dicitur fuisse Vaga vel potius Vada, quique interlocutus legitur cap.* 176, *videtur fuisse Numidarum unus*, etc. *Unde ulterius corrigendus quoque collationis textus cap.* 215, *ubi duo appellantur episcopi Vagenses catholici, Ampelius et Primulus; legi enim debet Vadensis.* Ignoravit duas fuisse in Africa Vagas, unde alteram urbem Vadam dicendam contendit. At Plinius, cui melius Africanæ urbes cognitæ fuerunt, lib. v, cap. 4, inter quindecim oppida civium Romanorum nominat *Vagense*, et inter triginta libera oppida *Vagense aliud.* Consulto addidit *aliud*, ut Vagam utramque distingueret. Una erat Latio donata, altera liberum municipium. Hinc perperam collationem corrigendam ducit, in qua duæ Vagæ asseruntur. Hæc oppida, quæ Vagæ dicuntur in collatione, ambo *Vadæ* appellantur in Notitia Numidiæ, ubi recitantur *Rufinianus Vadensis*, et *Proficius Vadensis.* Imo tertia insuper Vaga ponitur in eadem collatione; nam cum cap. 177 nominatus fuisset *Privatus episcopus Vagensis*, Rogatus episcopus dixit: *Januarianus dicitur, non Privatus.* At respondit Primianus primas Donatistarum Carthaginensis provinciæ cap. 179: *Est Auzagga, ubi fuit Januarianus, qui nunc defunctus est; alia Auzagga ubi est Privatus, qui nunc vivit.* Ubi patet has Vagas agnominatas *Auzaggas*, ut a Vaga, ubi Ampelius sedebat, distinguerentur. Et quidem præter duas Vagas quas Plinius in Africa, hoc est provincia Zeugitana ponit, Ptolemæus lib. iv, cap. 2, in mediterraneis urbibus Mauritaniæ Cæsariensis *Vagam* etiam collocat, cujus situm exhibent Tabulæ antiquæ Peutingerianæ, et recentes Caroli a S. Paulo. Ampelius qui laudatur can. 78 Codic. Afric. non est idem cum Ampelio qui hic appellatur; ille enim Ambivio Pisitensi posterior fuit, ut ibidem patet; hic autem eumdem præcedebat, ut proxime ostendam.

A Animus. *Sin minus vitiosa sit lectio, quod non temere tamen quispiam conjiciat propter insolentiam vocis, ignota dici debet hujusce episcopi Ecclesia. Quod si vitium irrepsit, suspicari possit nonnemo reponi debere pro Animo Timianum, qui, ut est in collatione, rexit Ecclesiam Utinæ civitatis, a Ptolemæo sub Carthagine ad Bagradam fluvium repositæ.* Si vitiosam lectionem suspicabatur, cur antiquum aliquem codicem non consuluit? Exstat epistola hujus synodi Carthaginensis in codice ms. bibliothecæ serenissimi magni ducis ad D. Laurentii in pluteo 12, in quo non *Animus* legitur, sed Ambibius, qui in rescripto Innocentii papæ dicitur *Ambivius.* In collatione cap. 133 appellatur inter catholicos Patres *Ambibius episcopus plebis Pisitensis.* Evodius Uzalensis S. Augustini discipulus lib. B I de Prodigiis S. Stephani, cap. 13, meminit *Pisitanæ civitatis.* Ambibii Ecclesiam omisit Carolus a S. Paulo, Holstenius incertæ provinciæ deputavit, et minus recte a Pisitana distinxit, quæ tamen ex hac epigraphe colligitur fuisse in Proconsulari. Ambivii fit mentio can. 78 Cod. Afric., ubi ante Evangelum nominatur, quem Garnerius pro Evagrio supposuit, ut vidisti, sed perperam; nam in laudato codice *Evagrius* nominatur, et pro *Mundius*, ut in excusis codicibus corrupte habetur, *Nimidius* recte ibidem legitur. In nullis codicibus epigraphen quæsivit Garnerius, qui tamen ob exscriptos ab alio e Vaticanis mss. Marii Mercatoris libellos, vah quales tragœdias in calce sui operis excitat, et in quos!

Felix Uzitensis. *Legitur in collatione Visicensis, sed* C *in Notitia episcoporum provinciæ Proconsularis mentio fit Caii Uzitensis, qui periisse scribitur antequam veniret ad exsilii locum; et Uzitha civitas ponitur in Ptolemaicis Tabulis prope Adrumetum et Ruspinam.* Cum istæ duæ urbes fuerint in Byzacio, in eadem etiam provincia Uzitha Ptolemæi locanda fuit. Uzithæ oppidi situm diserte tradit A. Hirtius lib. de Bello civili in Africa, ubi ait Cæsarem prope Uzitham castra metatum, *quæ aberant a portu* Leptis Parvæ *millia passuum sex.* Leptis vero erat in Byzacio supra Adrumetum versus Tripolim millia passuum 18, ex Antonino. Ex his in Notitia legendum est: *Caius Ucitensis*, non *Uzitensis*; hæc enim Ecclesia erat in Byzacio; Ucitensis vero in Proconsulari, in cujus provinciæ synodica act. 2 concilii Lateranensis laudatur *Tripolius Ucitensis*, ab Uci D urbe, ut ex Plinio mox ostendam in notis ad Fructuosum. Igitur perperam Visicensem in Uzithensem Ecclesiam mutat. Scribitur in collatione cap. 125 *Felix episcopus plebis Visicensis.* Quam Ecclesiam pertinere ad proconsulares colligo ex eadem synodica, ubi inter proconsulares cernitur *Valentinianus episcopus S. E. Usicensis.* Erat hæc urbs prope Taboram, cujus episcopus Victor Donatista cap. 125 citato dixit Felici Visicensi: *Ego tibi intervenio.* Et cap. 201 idem Victor ait: *Susceperam quidem mandatum; sed quia beatissimus pater et princeps noster Primianus nunc suscepit, me necesse est mandare his actis.* Itaque erat in Proconsulari episcopus, si Primianum Carthaginensem suum primatem appellat. Perperam in dissert.

de Synodo v, cap. 10, Taboram Victoris Donatistæ cum Tabora altera Mauritaniæ confudi. Quare addenda est Tabora Tabulis proconsularium Caroli a S. Paulo et Holstenii. Cæterum de hujus Felicis sede Garnerius divinatur. In collatione cap. 127 laudatur *Felix episcopus plebis Aptungitensis*. Erat Aptunga in provincia Proconsulari, et alter Felix Aptungensis olim Cæcilianum Carthaginensem consecraverat, ut ex Optato lib. I, et Augustino epist. 68, 162, 163, et libris contra Donatistas passim habetur. Itaque omisso Felice Aptungensi, Felicem Visicensem synodo anni 416 pro arbitrio præsentem facit.

DONATIANUS ZEGGENSIS sive ZELLENSIS. *Recensetur in collatione Donatianus Zellensis. In Notitia provinciæ Proconsularis fit mentio Vincentii Zeggensis in exsilium ejecti.* Eodem in luto hæret, Ziggam cum Zella confundens. Erat Zella in Byzacio; Strabo enim recensens hujus provinciæ oppida, lib. XVII ait: *Prope etiam erant Zella et Achola liberæ civitates.* In tabulis Peutingerianis Achola ponitur inter Tapsum et Ruspam urbes in Byzacio, in cujus Notitia recitatur *Restitutus Acholitanus*. Concilium *Zellense* laudat Ferrandus Diaconus, quod Teleptense perperam dici ostendi lib. I Hist. Pelag., cap. 13. At Ziggera urbs in Proconsulari, in cujus Notitia recensetur *Vincentius Ziggensis*, quem Garnerius Zeggensem dixit ut facilius Zellensem faceret. In gestis purgationis Felicis coram Africæ proconsule, in calce Optati Albaspineæ editionis, memoratur *Ingentius Decurio Ziguensium*, quæ urbs, ut ibidem patet, erat in Proconsulari. In litteris Constantini imperatoris, apud Augustinum epist. 68, et lib. III contra Cresconium, cap. 70, idem dicitur *Decurio Ziguensium civitatis*. Et *montem Ziquensem* memorat Victor Vitensis de Persecutione Vandalorum.

ADEODATUS SIMIDICUS. *Interfuit collationi ann. 411, unusque fuit an. 419 e decem legatis provinciæ Proconsularis qui cum legatis aliarum provinciarum canones Ecclesiæ Africanæ recognovit et subscripsit.* Et hic rursus episcopos et urbes confundit. Adeodatus qui anno 419 canones recognovit erat episcopus Simittuensis, non Simidiccensis. Leguntur apud Labbeum subscriptiones synodi anno 419 Carthagine celebratæ, in quibus *Adeodatus Simituensis* vel *Simitensis* dicitur. Oppidum *Simittuense* laudatur a Plinio lib. v, cap. 3; *Simittu* ab Antonino dicitur. In collatione cap. 135 recensetur *Benenatus episcopus plebis Simittensis*, et cap. 135 *Adeodatus episcopus plebis Simidiccensis*. Quare Adeodatus, qui anno 419 canones recognovit, anno 411 nondum erat episcopus, cum Simittuensem cathedram teneret Benenatus. Hoc ipsum etiam evidenter ostenditur ex subscriptione synodi anno 419, ubi legimus : *Penthadius Carpitanus, Adeodatus Simittuensis*. Quare Adeodatus fuit episcopus tempore posterior Penthadio : Africani enim juxta tempus delati episcopatus nomina synodis dabant, et in tractoriis scribebantur, ex canone 53 Cod. Afric. et Augustino epist. 217 ad Victorinum. Rursus certum est Penthadium anno 411 non fuisse Carporum episcopum; nam cap. 125 ponitur *Antonius episcopus plebis Carpitanæ*. Ex quibus colligimus Adeodatum Simittuensem diversum esse a Simidiccensi, qui anno 411 collationi interfuit, et diversas fuisse urbes Simittu et Simidiccam, cum tempore collationis hic Adeodatus, illic vero Benenatus sacra suprema auctoritate administraret.

OCTAVIUS UTHINENSIS. *Interfuit collationi, est autem Uthina civitas in provincia Proconsulari ad Bagradam fluvium, ut habent Tabulæ Ptolemaicæ. In concilio Carthaginensi, etc., dixit vigesimo septimo loco sententiam Felix ab Uthina, et Lampadius Uthinus concilio Arelatensi II subscripsit.* Eadem chorda oberrat, Utinunam cum Uthina confundens. In cap. 133 collationis Carthaginensis editionis Massonis et Albaspinæi, legitur *Octavius episcopus plebis Utinunensis*. Scio duas fuisse Utinas in Africa; et tempore collationis cap. 125 legitur : *Timianus episcopus plebis Utinensis;* capite vero 133, *Isaac episcopus plebis Uthinensis*. Quare si Octavius fuit pariter episcopus Utinensis, tertiam in Africa Utinam nobis excitare debet, vel Octavium collegam Timiano aut Isaaco superimponere. Contra Isaac episcopum catholicum stabat Felicianus, contra Timianum Felix Donatistarum episcopi. At de Octavio refero integrum textum ex collatione Carthaginensi. *Octavius episcopus plebis Utinunensis coram V. C. tribuno et notario Marcellino superius mandavi et subscripsi Carthagine. Quare idem dixit : Econtrario mihi est Bonifacius.* Ex tribus igitur episcopis catholicis totidemque iisdem adversariis Donatistis duas Utinas et Utinunam in Africa urbes habemus. Quod insuper addit Uthinam ad Bagradam fluvium sitam ex Ptolemæo, notes velim, vir eruditissime, Garnerium ante septemdecim versus idem dixisse de Utina altera, in qua sedebat Timianus. Profecto Ptolemæus unam tantum Urbinam ponit; quod si noster geographus Uthinam Octavii, et alteram Timiani ad Bagradam reponit, de utraque Ptolemæi testimonium neutiquam laudare potest. Scribit Holstenius alterutram Uthinam cum aspiratione scribendam, et vere apud Augustinum lib. VI de Bapt., cap. 33, recitatur *Felix ab Uthina*. Omitto quod ibidem ait Lampadium Uthinensem subscripsisse concilium Arelatense II; voluit dicere primum indictum anno primo Sylvestri, an. 314. Bonifacius Octavii adversarius cap. 198 dicitur Utummensis; utri textui error irrepsit incertum.

SEROTINUS THURZITENSIS. *Interfuit collationi. Ponitur autem a Ptolemæo Thursa prope Vinam coloniam non longe a Tunizza, atque adeo nec admodum procul a Carthagine.* Non ita scribitur in collatione; nam cap. 133 recensetur *Serotinus episcopus plebis Turuzitensis*. Quæ inflexio, uno Garnerio auctore, a Thursa Ptolemæi derivatur. Sane vapularent discipuli qui a Thursa Thuruzitanum declinarent; hoc enim adjectivum a Thuruzita originem ducit. Quare perperam Ptolemæus in testem vocatur. Imo nusquam legitur Thursa in Ptolemæo, sed tantum Thurza, quam ponit in Byzacio prope Adrumetum. Rectius autem ex ipsa collatione ostenditur Thuruzitam fuisse in pro-

vincia Proconsulari; quia cum Serotinus episcopus dixisset se nullum habere episcopum adversarium, Primiani primatis Carthaginensis diaconus Habetdeum reposuit: *Presbyter est illic Cattus*. Qui quidem diaconus frequentius interloquebatur, ubi de episcopis proconsularibus quærebatur, ut passim ibidem patet; licet semel aut iterum de aliis quoque locutum concedam.

MAJORINUS ZEMPTENSIS. *Ita legitur in collatione; melius Zamensis, nam in Proconsulari provincia fuit Zama civitas, si Plinio, Ptolemæo ac Straboni credimus.* Quot verba, tot errata. In collatione cap. 133 laudatur *Majorinus episcopus plebis Zentensis*. Et quidem recte: nam in synodica proconsularium act. 2 concilii Lateranensis memoratur *Florentius gratia Dei episcopus S. E. Zentensis*. Quo egregio testimonio evincitur recte scribi in collatione Zentensem, ac male legi Zemptensem, et Zentam fuisse inter urbes proconsulares. Rursus quod Zentam in Zamam mutat vix patienter ferri potest. In collatione cap. 121 dicitur *Dialogus episcopus Zamensis*, cujus adversarius Montanus unus e septem Donatistis collatoribus recensetur. Igitur non Majorinus, sed Dialogus anno 411 erat Zamensis episcopus.

POSTUMIANUS. *Ignotæ sedis; nam qui dicitur in collatione Tagorensis diversus est ab isto; siquidem Tagora civitas, seu Tagura, est in Numidia, non item in Proconsulari, et inter episcopos e Numidia in exsilium actos, recensetur Timotheus Tagurensis.* Ignoravit duas fuisse in Africa Tagoras, quod tamen intelligere poterat ex collatione, cui inter catholicos antistites interfuere *Restitutus episcopus Tagorensis*, qui fuit custos tabularum cap. 143; et *Posthumianus episcopus plebis Tagorensis*, cap. 133. Itaque Posthumianus, qui ponitur in epigraphe, fuit episcopus Tagorensis in provincia Proconsulari. At fuisse Tagoram in hac provincia colligo ex Tabulis Peutingerianis, ubi hæc leguntur: *Thacora* v, *Gegetu* (supple xv, ex Antonino mox laudando) *Narragara* xii, *Sicca Veneria* xxx. Antoninus ita scribit in itinere Musti Cirtam. *Siccam* xxxii, *Naraggara* xxx, *Tagora* xx, *Tipasa* xxxiv. Certum est Tipasam spectasse ad Numidiam; nam in notitia hujus provinciæ nominatur *Rusticus Tipasensis*. Naraggaram Tipasæ finitimam Numidiæ ascripsere Carolus a S. Paulo et Holstenius, sed perperam; nam synodicam proconsularium act. 2 concilii Lateranensis subscripsit *Benenatus episcopus S. E. Narragaritanæ*, et in Notitia inter proconsulares recensetur *Maximinus Maraggaritanus*, ubi plane *Naraggaritanus* legendum est. Et in collatione inter Donatistas cap. 207 numeratur *Faustinus episcopus Naraggaritensis*. Ultra Naraggaram versus Numidiam ponitur *Gegetu*. Porro hanc etiam urbem fuisse intra diœcesim proconsularium patet ex Victore Vitensi, qui lib. I de Persecut. Vand. inter proconsulares nominat *Vicentium Gigitanum*. Itaque Tagora 5 millia passuum Gigetu distans, erat ultima urbs provinciæ Carthaginensis, Tipasæ contermina, cujus sacra tempore collationis Posthumianus ministrabat, qui postea anno 416 sententiam contra Pelagianos subscripsit. Tagora in Numidia dicebatur etiam Tagura, ut ex Notitia Africæ patet.

CRISPOLUS VOLITENSIS. *In vulgatis codicibus legitur Trispolus, sed vitium per se manifestat insolentia nominis; quare emendari debet ex collatione.* Hic recte priorem litteram corrigit. In ms. serenissimi magni ducis *Crispolus* legitur, tum in epigraphe synodicæ, tum in rescripto Innocentii.

VICTOR UTICENSIS. *Non ille quidem scriptor librorum de Persecutione Vandalica anno 484 excitata adversus catholicos ab Hunerico, sed alius ejusdem nominis et sedis, qui fuit Carthagine cum collatio haberetur.* Victor, qui sub Hunerico vixit ac scripsit libros de Persecutione Vandalica, non fuit episcopus Uticensis, sed Vitensis, ut egregie e mss. ostenderunt Chiffletius ac Holstenius. Hoc ipsum probatur ex elencho episcoporum ab Hunerico in exsilium deportatorum; nam inter proconsulares nominatur *Florentinus Uticensis*, et inter Byzacenos *Victor Vitensis*, qui libros scripsit de Persecutione Vandalica. Plura hac de re leges in Chiffletio, cujus volumen, ut pleraque alia, e copiosissima tua illa bibliotheca non semel mihi commodasti.

VICTOR MIGIRPENSIS. *Ita legitur in collatione*, etc. In hoc et præcedenti Victore redit ad solitas divinationes. Adfuere collationi tres alii e Proconsulari provincia Victores; nempe, Libertinensis, Abitinensis, et Tuburbitanus. Itane hosce intra quinquennium obiisse putat, vixisse vero Migirpensem, et Uticensem, ut isti solummodo, et nullus illorum trium synodo anno 416 Carthagine contra Pelagianos coactæ interesse potuerint? Sed cui facile fuit urbes pro arbitrio mutare, confundere, exstruere, haud quidquam pensi habuit episcopos ad synodos admittere prout libet, et prout libet excludere.

LUCIUS TAGARATENSIS. *Recensetur ejus nomen in collatione. Tagaratensis episcopi meminit notitia episcoporum provinciæ Proconsularis, refertur enim Honoratus Tagaratensis pulsus in exsilium.* Non possum non albos calculos adjicere.

MARIANUS UZIPPARENSIS. *Nominatur in collatione. Meminit notitia Episcoporum provinciæ Proconsularis Augentii Usipparitani in exsilium expulsi.* In plerisque editis codicibus legitur *Macianus*, sed Garnerio favet ms. Laurentianæ bibliothecæ. In Tabulis Peutingerianis *Usippira* ponitur supra Putput in mediterraneis versus meridiem. In Synodo Bonifacii appellatur *Sementius Uzipparensis*. Marianus fuit unus legatorum proconsularium in concilio anni 419.

FRUCTUOSUS ABZIRITENSIS. *Ita legitur in collatione, legendum tamen forte est Abderitensis, vel Abbiritensis: est enim apud Ptolemæum Abderæ mentio in Africa propria, seu provincia Proconsulari, siquidem ponitur sub Carthagine, et in Notitia provinciæ Proconsularis fit mentio Felicis Abaritani episcopi. Hunc vero Fructuosum oportet non diu fuisse superstitem; nam an. 419 Candidus Abbaritanus recensetur inter legatos provinciæ Proconsularis, qui tamen in subscriptionibus di-*

citur Germaniæ, sed mendose : nam Germania sive vetus, sive nova, pertinet ad Numidiam, si qua fides Notitiæ sæpius citatæ, in qua fit mentio Felicis Abaritani episcopi. Parum callet Africanam geographiam, dum urbem Abziritanam cum Abbiritana confundit. In collatione cap. 128 dicitur *Fructuosus episcopus plebis Abziritensis*. Plinius lib. v, cap. 4, laudat in Africa oppidum *Abziritanum*. Hæc urbs Ptolemæo dicitur Abdera, nam D pro Z passim sumptum superius ostendi. Et in synodo Genethlii an. 390 *Victor Abziritanus* et *Abderitanus* in variis codicibus legitur. Cæterum adhuc in Africa numerabantur duæ urbes quarum episcopi Abbiritenses nuncupabantur. Nam cap. 215 laudatæ collationis ponitur *Annibonius Abbiritensis*; capite vero 133, *Felix episcopus Abbirmajus*, quæ urbs ita appellabatur, ut ab Abbirminus, ubi sedebat Annibonius, distingueretur; Afri enim ad duas ejusdem nominis urbes distinguendas, utebantur istis vocabulis *majus* et *minus*; ita apud eosdem habemus *Leptiminus*, nempe, Parvam Leptim, et in Notitia inter Byzacenos est *Fortunatianus Leptiminensis* : ita Plinius ibidem recenset oppida *Ucitana duo*, *majus et minus*, et cap. 133 collationis recitatur *Octavianus episcopus plebis Ucimajus*. Itaque eidem collationi anno 411 interfuere Fructuosus Abziritensis, Felix Abbirmajus, Annibonius Abbirminus. In synodali proconsularium act. 2 concilii Lateranensis laudati appellantur *Adeodatus Abbiritanus*, et *Victorinus Abziritanus*, quorum episcoporum urbes mirum non est Garnerium in unam confudisse, cum nec easdem Carolus a S. Paulo, nec Holstenius exacte distinxerint. Sed alia rursus Garnerii errata corrigenda sunt; falsum enim est Candidum successisse Fructuoso; nam Candidus fuit episcopus Abbiritensis, non Abziritensis; ita enim legitur in subscriptione synodi anno 419 Carthagine coactæ, *Candidus episcopus Abbiritensis Germanicianorum*, apud Labbeum tom. II Concil. pag. 1670. Et recte; nam apud Augustinum lib. VI de Bapt., cap. 23, nominatur in synodo Cypriani *Successus ab Abbir Germaniciana*. Si Garnerius pro *Germaniæ* in melioribus codicibus *Germaniciæ* legisset, rectius textum correxisset. Verum plusquam palmaris est ejusdem scriptoris allucinatio, ubi tradit Fructuosum post annum 416 haud diu fuisse superstitem, quod Candidus anno 419 in Fructuosi cathedra sedebat. Id ubi de Candido sermo inferius incidet, ostendam; nam ambos huic synodo præsentes fingit.

Quodvultdeus Verensis. *Fuit unus ex decem legatis provinciæ Proconsularis, qui cum aliarum provinciarum legatis an.* 419, *nomine totius Africanæ synodi canones recognoverunt*. Non ita est. Hic Quodvultdeus ante annum 411 erat episcopus, nam nominatur ante Thomam Cubdensem, qui interfuit collationi. At Quodvultdeus Verensis post an. 411 episcopatum indeptus est; cum in subscriptionibus an. 419 post Penthadium Carpitanum locetur. Earum fragmentum, quod plurimum ad rem facit, hic insero.

Penthadius episcopus Carpitanæ Ecclesiæ subscripsi.
Ruffianus episcopus Ecclesiæ Masensis subscripsi.
Prætextatus episcopus Sicilibbensis Ecclesiæ subscripsi.
Quodvultdeus episcopus Verensis Ecclesiæ subscripsi.
Candidus episcopus Abbiritensis Germanicianorum Ecclesiæ subscripsi.

Anno 411 sedebat Carpis Antonius, cui Penthadius subrogatus fuit ex cap. 125 toties memoratæ collationis. Idem etiam Quodvultdeus in epigraphe ponitur ante Candorium Mullitensem, qui collationi interfuit. Quare diversus plane fuit a Quodvultdeo Verensi.

Candorius Mullitensis. *Numeratur inter episcopos qui Carthagine fuerunt tempore collationis. Inter proconsulares ejectos Notitia habet Liberatum Mullitanum.* Tandem Garnerius *non sine cura et labore* aliquid expiscatus est.

Maximus et Megarius. *Ignotæ sedes.* Sed et aliorum parum eidem notæ.

Rufinus Drusilianensis. *Quanquam ita legitur in collatione, legendum tamen puto Dinisianensis, vel potius Dionisianensis : ejusce enim nominis episcopus ponitur in concilio Carthaginensi rebaptizantium num.* 48. *An non illa sedes quæ in Notitia provinciæ Proconsularis corrupte legitur Duassendelmai?* Non possunt sine risu hæc audiri. A carcere ad calcem pererrat. Lege, mi Antoni, epigraphen, videbis nominari non Rufinum, sed Rusticum. Ita cum duo Rustici in epigraphe scribantur, Garnerius ex priori Rusticianum facit, posteriorem in Rufinum mutat. Cum non possit Rusticum inter ducentos et octoginta sex episcopos qui collationi nomen dederunt reperire, satis urbano artificio pro Rustico Rufinum obtrudit. Porro Rufinus cap. 121 collationis vocatur *episcopus plebis Drusilianensis*. Verum metamorphoseos studiosus, non modo episcopum, sed et Drusilianam ejusdem sedem in aliam convertens ait : *Legendum tamen puto Dinisianensem*. Serione an jocose hæc scripsisse eumdem putas? Ubinam gentium, non dicam in Africa, sed orbe toto episcopatus Dinisianensis paruit? Verum vide quomodo eamdem Dinisianam suam illam urbem, quam uno ductu calami repente excitarat, altero statim dejecit; *vel potius*, inquit, *Dionisianensis*. Sed perperam Drusilianensem Ecclesiam cum Dionysiana confundit; illa enim ad proconsulares pertinet, ut ex Tabulis Peutingerianis constat, hæc vero ad Byzacenos; nam inter sedes Byzacii quæ sine episcopis erant anno 484, ponitur in Notitia Africæ *Dionysiana*. Easdem etiam diversas urbes fuisse evidenter ex collatione deducitur, in qua cap. 187 inter episcopos Donatistas qui collationi interfuere ponitur *Restitutus episcopus Drusilianensis*, et cap. 198 *Victor episcopus Dionysianensis*. Itaque Drusiliana et Dionysiana fuere diversæ, et diversarum provinciarum urbes, quibus distincti episcopi Donatistæ præsidebant; illas vero novus geographus in unam confundit, alteram ex Byzacio in Proconsularem sine machinis transferens. At neque his mutationibus contentus, cum ex Drusiliana fecerit Dinisianam, dein Dionysianam; tandem ex his omnibus tanquam dirutarum civitatum ruderibus novam urbem ædificat Duassendelmai; *An*

non, inquiens, *illa sedes quæ in Notitia provinciæ Proconsularis corrupte legitur Duassendelmai?* Imo ipsemet corrupte legit; nam in Notitia laudata non dicitur *Duassendelmai*, sed *Duassedemsai*; nominatur enim ibidem *Mannucius Duassedemsai*, cujus sedes cum statuatur in Proconsulari, nequit eadem esse cum Dionysiana, quæ in eadem Notitia locatur in Byzacio. Porro Ecclesiam Duassedemsai puto eamdem esse quæ cap. 202 collationis dicitur *Assenemsalensis*, ubi inter Donatistas recensetur *Fortunatianus Assenemsalensis*, et in synodo Bonifacii inter proconsulares ponitur *Patronianus Senemsalensis*. Synodicam proconsularium act. 2 synodi Lateranensis subscribit *Julianus gratia Dei episcopus S. E. duarum Senepsalitinarum.* Habes ergo in quatuor versibus tot errata recentioris hujusce geographi, quæ forte idem addenda putavit Geographiæ reformatæ, quam quidam (nosti hominem) in lucem emisit.

Rufianus Maxensis. *Dicitur in collatione Muzucensis; unus fuit e decem delegatis e provincia Proconsulari an. 419 ad recognoscendos canones*, etc. Putabat se lippis scribere ac tonsoribus, cum tot fabularum portenta chartis inseruit. Fallitur cum scribit Rufianum dici in collatione Muzucensem. Nec Rufianus dicitur, nec Muzucensis, sed cap. 127, nuncupatur *Rufinianus Muzuensis.* Erat Muzu in Proconsulari, et inter ejectos ex hac provincia in exsilium ab Hunerico recitatur *Felix Muzuensis*. In eadem collatione cap. 133 episcopus *Muzucensis* appellatur Restitutus. Denique in subscriptionibus superius adductis anno 419 Penthadius, qui post annum 411 electus fuit Carporum episcopus, subscribit ante Ruffianum Maxensem. Nondum ergo hic anno 411 erat episcopus, neque interfuit collationi, cum Penthadio et Thomæ Cubdensi in hac epigraphe præponatur.

Proculianus. *Vel ignotæ sedis, vel, quod magis reor, legi debet Proculus Ginesitensis Salariæ, cujus nomen ponitur in collatione. Nam in Notitia episcoporum provinciæ Proconsularis legitur Carissimus Gisipensis, ejectus in exsilium. Nullus vero dubito quin idem Ginesitensis qui Gisipensis.* Vereor ne tot metamorphoses nauseam ac fastidium tibi ingerant, vir doctissime, ac memet non levi sane crimini obnoxium faciam, qui te a gravioribus studiis, quibus diu noctuque curam intendis, ad hæc plane fabulosa lectitanda interpellem. Scis Catonem post difficillima senatus-consulta animum ad cursum ludosque cum pueris vertisse. Ego quidem varias subinde hominum, urbium, ac provinciarum non secus ac in scena fieri solet, mutationes exhibeo. Refice interim te, ac oculos auresque commoda, nam novæ rerum facies occurrunt. Hic Proculianus in Proculum vertitur, ac Gisipa in Ginesitam urbem transmigrat. Quod hominis nomen varietur, dolo plerumque fit vel consilio, dum per adoptionem familiæ in alias transcribuntur; at urbes urbibus inserere unus Garnerius tentavit. Verum quam infeliciter, ne imperite dicam, collige ex cap. 133 collationis, in qua nominatur *Proculus episcopus plebis Ginesitensis Salariæ;* et ex cap. 135, ubi recensetur *Januarianus episcopus Ecclesiæ Gisipensis.* Et tamen cum utriusque urbis distinctio meridiana luce clarior appareat, confidenter exclamat Garnerius: *Nullus dubito quin idem Ginesitensis qui Gisipensis.* Adde etiam Proculiani nomen familiare fuisse apud Afros; nam episcopus qui in Hipponensi diœcesi contra Augustinum morabatur in parte Donati, Proculianus dicebatur, ad quem data est epistola inter Augustinianas 147, et nominatur etiam in epist. 168. Fateor tamen in codice Laurentiano *Proculum* scribi. Verum adest in cap. 135 etiam *Proculus Serrensis.*

Thomas. *Mirum ubique hujus nominis silentium, nisi quod Leo Magnus scripsit ad Thomam Africanum episcopum : sed incredibile est huncce Thomam nostrum tandiu vixisse.* Si præsens collationi hæc dixisset, surdum illum affirmassem; nam cap. 133 alta voce nominatus est ab Officio *Thomas episcopus plebis Cubdensis*, qui etiam respondit : *E contra neminem habemus.* Hanc vero Ecclesiam spectasse ad proconsulares poterat Garnerius discere ex synodica act. 2 concilii S. Martini papæ, quam subscripsit *Gentilis gratia Dei episcopus S. E. Cubdensis.* Portentum tibi forte videbitur hunc scriptorem non vidisse Thomam ubi erat in collatione, reperisse vero hunc ipsum ubi plane non erat, nempe in epistola S. Leonis Magni. Semel tantum Leo Magnus litteras, quæ exstent, in Africam misit; est epistola 87 ad episcopos Mauritaniæ Cæsariensis, in qua nullus Thomas appellatur. Interim non possum non dolere supinam ac immanem prorsus Garnerii allucinationem, qui, non contentus urbes et Africanos episcopos confudisse, Leonem Magnum pro Leone IX obtrudit. Exstat inter Leonis IX epistolas tertia cum hac epigraphe : *ad Thomam episcopum Africanum*, quam tamen fingit a Leone Magno scriptam. Damus ergo libentissime *incredibile esse Thomam* nominatum in hac epigraphe, *tandiu vixisse;* etenim usque ad tempus litterarum ab Apostolica sede *ad Thomam episcopum Africanum* scriptarum, sexcenti et triginta tres anni lapsi sunt; primus Leonis IX annus fuit nostræ epochæ 1049. Si in lib. II Victoris de Pers. Vand. vidisset alium Thomam episcopum Africanum?

Januarius Timidensis. *In collatione legitur Tunudensis, sed legendum* (nota confidentiam) *omnino videtur Timidensis : nam in provincia Proconsulari nulla fuit Tunuda civitas, sed Timida, quæ Regia aliquando dicitur.* Eamdem cramben reponit. Audi interim quæ idem auctor in notis ad Vincentium Culusitanum scribit de urbibus proconsularibus : *Siquidem vix illius provinciæ plures quam sexaginta octo Ecclesias novimus, nec illas noti situs, cum tamen fuerint centum sexaginta quatuor, si qua fides Victori Uticensi.* Cur ergo Tunuda non fuit una ex illis centum fere quæ ignorantur? Potuit tamen pertinere ad aliam Africanam provinciam; nam Tunuda incertæ provinciæ ab ecclesiasticis geographis deputatur. In Tabulis Peutingerianis in Proconsulari legitur *Uthica* XX, *Thunu* VII, *Maxula* XXI. Forte a Thunu dicta est Ecclesia Thunudensis. In Tabulis Ptolemaicis ponitur *Tunuba;*

ubi unius tantum litteræ variatio a textu collationis apparet. Et Plinius lib. IV, cap. 5, laudat in Proconsulari oppidum *Tunudisense*. Ex his poterat Garnerius memoratam Ecclesiam facilius et probabilius ostendere, quam illam in Timidensem sine teste convertere. Cum inter Donatistas nullus Timidensis nominetur, non obscure deducitur eamdem Ecclesiam fuisse catholicam (rari erant episcopi Donatistæ in Proconsulari, teste Petiliano capit. 165 collationis) ejusque episcopum ad synodum non venisse; nisi fuerit ex 64 Ecclesiis catholicorum quæ tempore collationis episcopis carebant, nondum in demortuorum locum novis subrogatis, ex eadem collatione cap. 215.

Octavianus Ressianensis. *Ita legitur in collatione.* Hoc brevissimo scholio rem se ad oculum monstrasse existimat. Errat autem, dum Ressianensem episcopum proconsularibus annumerat, qui inter Numidas locandus est, nam in Notitia Africæ inter Numidas habetur *Vigilius Ressanensis.* Hoc etiam ex ipsa collatione colligitur; nam cap. 121 hæc scribuntur: *Aspidius episcopus plebis Tacaratensis. Idem dixit: Præsto sum. Verissimus episcopus Donatista dixit: Agnosco illum: quatuor sunt in plebe mea, Datianus, Aspidius, Fortunatus et Octavianus.* Erat Tacarata in Numidia, unde ibidem in Notitia recitatur *Crescentius Tacaratensis.* Datianus erat episcopus Legensis ex cap. 121, Octavianus Ressanensis. Tres illæ diœceses intra Numidiam erant conterminæ. Octavianus ergo Ressanensis pertinet ad Numidiam. Garnerius tamen non vidit in eadem collatione alterum Octavianum episcopum proconsularem; is fuit *Octavianus episcopus plebis Ucimajus*, uti scribitur cap. 133. Plinius superius memoratus recensuit oppida *Ucitana duo, majus, et minus*, et in synodica proconsularium act. 2 concilii Lateranensis laudatur *Tripolius G. D. episcopus S. E. Ucitanæ.* Quare hic forte fuit Octavianus episcopus Ucimajus.

Prætextatus Sicilibensis. *Unus fuit e decem legatis provinciæ Proconsularis, qui cum aliis aliarum provinciarum recognovit canones ann. 419 nomine totius Africanæ synodi.* Neque sedem hujus episcopi recte divinatur; nam Prætextatus præsul Sicilibræ seu Sicilibbæ erat dignitatis tempore posterior Penthadio Carpitano; siquidem in subscriptionibus synodi a Garnerio laudatæ, Penthadio postponitur, ut ex tribus subscriptionibus apud Labbeum tom. II Concil., pag. 1168, 1669, 1670, apparet, quarum unum exemplum superius posuimus; at hic Prætextatus Penthadio præponitur, cum tertius in epigraphe ab eodem recitetur. Hic Holstenii sententia rejicienda mihi est, qui pag. 36 scribit Cilibiensem eamdem cum Sicilibbensi urbem fuisse; nam eidem collationi ex Donatistis interfuere *Quadratianus episcopus Sicilibbensis* cap. 198, et *Tertullus episcopus Cilibiensis* cap. 206. In synodo Bonifacii an. 525 nominatur *Restitutus Cilibiensis* inter proconsulares. Utraque Ecclesia deest in Notitia Africæ. Carolus a S. Paulo pag. 114 Cilibiensem episcopatum incertæ provinciæ ascripsit, qui tamen ad provinciam Carthaginensem spectavit.

Sextus, *ignotæ sedis.* In codice Laurentianæ bibliothecæ *Sixtus* legitur, sed nusquam memoratur in vetustis Africæ monumentis.

Quodvultdeus Givirtensis. *Legi forte ita debet: fit enim mentio episcopi ejusdem nominis et sedis in collatione, nec tamen in aliis a Proconsulari provinciis reperitur sedes Givirtensis.* Sane Garnerius non legit subscriptiones synodi Bonifacii Carthaginensis apud Labbeum tom. IV Concil., pag. 1640, illam enim synodum subscribit *Vincentius episcopus plebis Gervitanæ legatus provinciæ Tripolitinæ.* Itaque sedes Givirtensis erat extra terminos Proconsularis, imo ultra Byzacium, et ad Tripolitanos pertinebat.

Penthadius Carpitanus. *Fuit unus e decem electis ex provincia Proconsulari ad recognoscendos canones an. 419.* Vides hunc scriptorem fingere duos Carpitanos episcopos una simul sedisse, et anno 416 eidem synodicæ nomina dedisse? Etenim superius Antonium, qui sextus in hac epigraphe nominatur, appellarat episcopum Carpitanum, cui modo Penthadium concathedraneum facit.

Quodvultdeus. *Ignotæ sedis.* Hunc rectius Verensem dixisset, quippe qui in synodo ann. 419 post Penthadium subscriptus legitur.

Cyprianus Tuburbitanus. *Ita legitur in collatione. Est autem Tuburbus seu Tuburbo civitas in provincia Proconsulari, fuitque olim colonia Plinio et Ptolemæo nota. Meminit ejusdem Antoninus in itinere Hippone Regio Carthaginem, eamque ponit inter Cluacariam et Cigisam.* Duas urbes Tuburbitanas in unam confundit. Nam cap. 133 collat. nominatur *Victor episcopus Tuburbitanorum Minorum*; et cap. 135 *Cyprianus episcopus plebis Tuburbitanorum Majorum.* Victor lib. ult. de Persecut. Vand. meminit *Tuburbitanæ civitatis majoris*, et Antoninus in descriptione memorati itineris ait; *Cluacaria* XV. *Tuburbominus* XXVIII. *Cigisam.* Perperam ergo testimonium Antonini adducitur, quia Cyprianus sedebat apud Tuburbomajus, cujus nulla apud Antoninum mentio est. Verum utriusque Tuburbi situm describunt Tabulæ Peutingerianæ, ubi Sicilliba media visitur oblique utrumque Tuburbum respiciens, distans Tuburbomajus millia passuum 28. Errat insuper dum Cyprianum Penthadio Carpitano posteriorem ponit, qui tamen anno 411 erat episcopus, et Penthadius, quemadmodum dictum est, nondum eo anno Carpis sedebat.

Servilius. *Ignotæ sedis, quemadmodum* Pelagius, Marcellus, Venantius, Didymus, Saturninus, Thiazacenus, Germanus, Germanianus, Juventius, Majorinus, Juventius. Hic collatio Carthaginensis hominem destituit, nec aliunde suppetias petere potuit; sed quam infeliciter eadem collatione usus sit nemo non videat.

Candidus Abiritanus. *Fuit unus e legatis provinciæ Proconsularis, etc.* Risum, amice, teneas. Superius in Fructuoso, quem Abbiritanum episcopum fuisse asseruit, hæc plane dixerat. *Hunc vero Fructuosum*

oportet non diu fuisse superstitem, nam anno 419 Candidus Abbiritanus recensetur inter legatos provinciæ Proconsularis. Si Fructuosus et Candidus ambo ojusdem urbis Abbiritensis episcopi una eademque die anni 416 simul adfuere Carthagine in synodo, cur una simul in altera quoque Carthaginensi synodo anno 419 esse nequivere? Tam cito sui oblitus, Candidum collegam in episcopatu Fructuoso dedit, quem paulo antea decessorem pronuntiaverat. Putasne Garnerium ullam his responsionem adornare posse, nisi ad calendas Græcas? Cæterum id etiam peccat quod utrumque ejusdem urbis episcopum facit, cum Fructuosus Abziritanum thronum sederit, Candidus fuerit episcopus Abbiritensis Germaniciianorum, ac Felici, qui collationi interfuit, successerit, quemadmodum ubi de Fructuoso superius sermo incidit, palam ostendi.

CYPRIANUS et ÆMILIANUS. *Ignotæ sedis.* Nec ego scio, nec inquiro.

ROMANUS MEGALOPOLITANUS. *Recensetur in collatione. Fit mentio in Notitia episcoporum provinciæ Proconsularis Coronii Megalopolitani in exsilium acti; qua vero in parte provinciæ Proconsularis sita fuerit Megalopolis ignotum mihi est.* Imo et Afris illius ætatis hominibus id pariter ignotum fuit; nulla enim unquam exstitit in Africa Megalopolis, cujus nominis urbs celebris fuit in Peloponneso, Polybii Historici patria. Erat quidem in Africa Meglapolis. Unde in collatione cap. 135 laudatur *Romanus episcopus plebis Meglapolitanæ*, et in Notitia citata a Garnerio, sed non bene locta, vel certe corrupta, nominatur *Coronius Meglapolitanus;* denique in synodica act. 2, synodi S. Martini papæ recensetur *Reparatus episcopus S. E. Meglapolitanæ.* Hos episcopos unius litteræ detractione Garnerius ex Africa in Europam rapit. Cæterum amanuensis vel typographus erroris auctor judicetur; proprium Garnerii erratum est quod Romanum ante annum 411 episcopum quippe, qui collationi interfuit, sedisse in synodo putat post Penthadium Carpitanum, et Candidum ab Abbir Germaniciana, qui post annum 411 ad sacras sedes evecti sunt.

AFRICANUS et MARCELLINUS. *Incertæ sedis.* Marcus episcopus Donatista cap. 187 collationis interrogatus a nostro Alypio Thagastensi: *Unde es? Quæ est civitas tua?* respondit: *Secuta Prura Amidiœa. Melimelimenia Nasuta Prura.* Poterat Garnerius pro ea quam in designandis pro arbitrio episcoporum sedibus auctoritatem usurpat, Africanum Secutæ Pruræ Amidiecæ, Marcellinum vero Melimelimeniæ Nasutæ Pruræ episcopos deputare.

Hactenus de notis Garnerii ad epigraphen Patrum proconsularium. Accedo ad ejusdem notas in titulum alterius synodicæ a Numidiæ episcopis anno eodem 416, itidem contra Pelagianos, ad Innocentium pontificem missæ.

EIUSDEM ANIMADVERSIONES IN EPIST. CLXXVI.

Domino beatissimo meritoque venerabili, et in Christo honorando papæ Innocentio Silvanus, Valentinus, Aurelius, Donatus, Restitutus, Lucianus, Alypius, Augustinus, Placentius, Severus, Fortunatus, Possidius, Novatus, Secundus, Maurentius, Leo, Faustinianus, Cresconius, Malcus, Littorius, Fortunatus, Donatus, Ponticanus, Saturninus, Christonius, Honorius, Lucius, Adeodatus, Processus, Cresconius, Secundus, Felix, Asiaticus, Ruffinianus, Faustinus, Servus, Terentius, Cresconius, Sperantius, Quadratus, Lucillus, Sabinus, Faustinus, Cressonius, Victor, Gignantius, Posidonius, Antonius, Innocentius, Præsidius, Crescentius, Felix, Antonius, Victor, Honoratus, Donatus, Petrus, Præsidius, Cresconius, Lampadius, Delphinus, ex concilio Milevitano, in Domino salutem.

Pessimis iisdem auspiciis, horum quoque episcoporum sedes Garnerius describit; cujus quidem notis refellendis temporis jacturam facere forte videbor: sed hoc ipsum in lucri loco reponendum censeo, quod cum tibi hoc in opere morem gero, obsequium erga te meum extendo; neque enim periculum est, ne sit nimium, quod esse maximum debet. Collige interim te, et ex Proconsulari provincia in Numidiam a Garnerio vocatus gradum moveas, ut qualia de Carthaginensis concilii Patribus, eadem de Milevitani consessus episcopis commenta audias.

SILVANUS SUMMENSIS *vel* ZUMENSIS. *Utroque modo in collatione scribitur nomen sedis, quæ prima tunc erat in provincia Numidiæ*, etc. *Ubi vero sita fuerit Summa vel Zuma incertum est, nisi forte dicatur esse Zama, quam Plinius et Ptolemæus in Africa seu potius Numidia reponunt.* Nisi hospes in Africana historia Zamam cum Zumma confundet. Etenim anno 411, cal. Junii, collationi Carthaginensi adfuere *Dialogus episcopus Zamensis*, contra quem Montanus unus e septem Donatistis collatoribus stabat ex cap. 121, et *Silvanus episcopus Zummensis* cap. 99, cui adversabatur eadem in diœcesi Felix Donatista, qui cap. 114, 201 et 202, dicitur *Zummensis.* Hic scriptor in notis ad epigraphen proconsularium dixerat. MAJORINUS *Zemptensis. Ita legitur in collatione; melius Zamensis, nam in Proconsulari provincia fuit Zama civitas, si Plinio, Ptolemæo ac Straboni credimus.* Eamdem inconstantiam qua passim laborat, in horum episcoporum sedibus designandis viris doctissimis affricat, qui, in recensendis illarum provinciarum urbibus, exactam utriusque provinciæ divisionem, qualis ab ecclesiasticis servata est, non afferunt, sed fluminum sectione illas dividunt, ut ad oculum patet. Ex collatione habemus Dialogum episcopum Zamensem, cui Garnerius Majorinum et Silvanum etiam collegas superimponit, ut episcoporum eadem in urbe triumviratum constituat. Zama Jugurthæ, dein Jubæ in Numidia Regia, rebus apud eamdem a Metello et Cæsare gestis celebratur a Sallustio et A. Hirtio; Zumma vero fuit exiguum in eadem provincia oppidum ex sola collatione Carthaginensi scriptoribus ecclesiasticis notum.

VALENTINUS VAJENENSIS. *Ita legitur in collatione. Incerta sedes est; fuit tamen prope Veyeselam, nam*

in collatione pro Vegeselitano episcopo subscripsisse A *dicitur*. In cap. 135 collationis hæc leguntur: *Valentinus episcopus Vajensis pro consacerdote meo Regino Ecclesiæ Vegeselitensis, qui hic Carthagine infirmitatis causa detinetur*, etc., *subscripsi*. Ejusdem adversarius Donatista cap. 186 dicitur *Quintasius Vajensis*. Vegesela erat in confiniis Numidiæ versus Byzacium; nam ex Antonino distabat Sufetula urbe Byzacii millia passuum 30, in itinere Thenis Thevestem. Vaja, seu Baja non semel in ecclesiasticis Africæ monumentis nominatur. *Felix Bajanensis* fuit in concilio Grati Carthaginensis, *Bejanus Bejanensis* fuit unus e duodecim ordinatoribus Maximiani damnatus Bagaiæ a Donatistis ex Augustino lib. III con. Cresc., cap. 53. Perperam vero ex subscriptione Valentini deducitur istum sedisse prope Vegeselam. In collatione cap. 208 et 209 plures episcopi Donatistæ subscripsere pro collegis, qui *in itinere infirmitatis causa detenti* dicuntur, quorum tamen diœceses non erant conterminæ. Et cum Reginus Carthagine ægrotaret, invisentem se Valentinum rogare potuit ut mandatum suo nomine subsignaret. In Ephesina synodo pro Rufo Thessalonicensi subscripsit Flavianus Philippensis, quorum sedes non erant vicinæ; hic enim in Macedonia secunda, ille in prima sacrorum præfectos agebant.

Aurelius Macomadiensis. *Bis Antoninus meminit civitatem Macomadum in Itinerario: semel dum describit viam quæ ducit Cirtam Carthagine; iterum in itinere Assurīs Thenas. Illic non procul a Cirta, isthic prope Thenas ponitur; quare necesse est falli lexicographos qui legi debere putant Macomadem, eamque collocant prope Sirtim Minorem.* Postea: *Gemina enim fuit Macomadia apud Numidas; una cujus Ecclesiam regeret Aurelius, haberetque adversarium Sallustium Donatistam; altera Resticiana, cui pro parte Donati Proficentius præesset.* Imo tres Macomades recenset Antoninus. Priorem in Numidia ponit distantem Cirta millia passuum 53; alteram in Byzacio prope Thenas, quæ urbs erat in Byzacio, in cujus Notitia nominatur *Pascasius Thenitanus*; et rursus in eodem itinere a Magna Lepti, quæ erat metropolis Tripolitanæ provinciæ, Alexandriam ait: *Macomades Syrtis*. Antonino consentiunt Tabulæ Peutingerianæ, quæ prope Thenas in Byzacio reponunt *Macomades Minores*. Quarta Macomadia apud Numidas lexicographi, quos vellicat, a Garnerio discent. Quare Proficentius D Donatista sedebat apud Macomades Byzacenos; hæc enim urbs dicitur ab Antonino *municipium*. Limes Macomadiensis in Notitia imperii Occidentalis ponitur sub custodia ducis Tripolitani.

Donatus Amporensis. *Dicitur quidem in collatione Auburensis, sed in Notitia fit mentio Cresconii Amporensis, ejecti in exsilium cum aliis.* In collatione cap. 121 non Auburensis dicitur, sed *Anburensis*, cujus adversarius Servatus cap. 198 appellatur *episcopus Amphorensis*. Potuit Donatus sedere Anburæ in diœcesi Amphorensi seu Amporensi, quemadmodum Delphinus ex cap. 65 ejusdem collationis, morabatur in diœcesi Constantiniensi, et quatuor catholici erant in diœcesi Adeodati Milevitani Donatistæ, ut ibidem Petilianus conquestus est.

Restitutus Novasinus. *Ita in collatione. In Notitia episcoporum Numidiæ recensetur inter expulsos Candidus Novasinensis. Interfuit concilio tum Carthaginensi ante collationem anno 411, tum Milevitano anno 416, tum Africano universali an. 418, in quo tertius fuit legatorum provinciæ Numidiæ.* Hæc partim recte dicerentur, si unus e Numidia Restitutus Novasinensis appellaretur; sed occurrit in eadem collatione cap. 143 *Restitutus episcopus Tagorensis*, quam Ecclesiam ad Numidiam spectare concedit Garnerius, quia in Notitia illius provinciæ ponitur *Timotheus Tagurensis*. Rursus in synodo anni 418 dicuntur electi legati de provincia Numidiæ *Alipius, Augustinus et* B *Restitutus*. Quare cum hic Restitutus sederit in synodo anni 416 ante Alipium et Augustinum, perperam dicitur ille idem qui anno 418 nominatur Numidarum legatus, quia hic post Alipium et Augustinum ibidem, tanquam in episcopatu posterior memoratur.

Lucianus Guirensis. *Recensetur inter episcopos qui Carthagine synodum habuerunt ante collationem*, etc. *An vero et hic et illic corrupte legatur Ecclesiæ nomen, reponique debeat pro Guirensi vel Girensi, Girbensis, cujus episcopus decimo loco sententiam dixit in concilio rebaptizantium, dubitaverit forte aliquis, nec meo judicio valde temere.* Non ibo inficias judicio geographi urbes subinde miscentis non fore ita sentientem valde temerarium. Sed eruditi riderent hominem Girbam in Numidia locantem. Qui ponitur *Momillus a Garba* in sy- C nodo rebaptizantium, spectat ad Tripolitanos; nam in Notitia hujus provinciæ laudatur *Faustinus Girbitanus*. In Numidia nulla Girba nominatur, sed tantum Garbe; unde in synodo Secundi Tisigitani apud Cirtam adfuit *Victor a Garbe* ex Optato Milevitano lib. I, et Aug. lib. III, con. Cresconium, cap. 27.

Alipius Thagastensis. *Nobilior ille est cum scriptis Augustini, Hieronymi, ac Paulini, et aliorum, tum maxime rebus gestis fastisque Ecclesiæ, quibus ascriptus est inter divos die 15 Augusti*, etc. Omnia egregie. Sed Alipius supra omne Garnerii præconium est.

Augustinus Hipponensis. *Nulla hic nota opus est.* Utinam quemadmodum nullas hic scriptor de Augustino notas supponit, ita nec ulli Augustino notas inussissent; neque enim nobis vindiciarum scribendarum necessitas imposita fuisset: unde eorum qui se ac sua tantum probant, querela non uno loco erupit.

Placentius Madaurensis. *Legitur quidem in collatione Placentinus, imo et in codice Latino Ecclesiæ Africanæ, verum in Græco habetur Placentius, quæ vox communior apud Afros. Interfuit concilio Africano anno 418, personamque gessit legati Numidiæ, ac in causa Maurentii Tubursicensis contra seniores novæ Germaniæ interlocutus est.* Correctionem admitto. Interim annum synodi cui interfuit Placentius contra seniores novæ Germanicæ (ita legitur cap. 67 Cod. Africani) ipse etiam corrigat; dicendus enim est annus 407, nam in synodo indicta Basso et Philippo coss., anno 408, nullum Placentii nomen sonat.

SEVERUS MILEVITANUS. *Severi Ecclesiam silet collatio prout edita est, quamvis de Severo loquitur serius Carthaginem appulso cum novemdecim aliis catholicis, quorum catholicæ Ecclesiæ appellantur,* etc. Nulla nota his notis inferri potest. Loquitur ex cap. 215 collationis. Sedit Severus Milevi ante annum 397. Mileum dicitur ab Antonino, et fuit colonia ex Tabulis Peutingerianis.

FORTUNATUS CONSTANTINIENSIS. *Fuit unus e septem catholicis qui collationem contra Donatistas susceperunt; sitne Constantiniensis Ecclesia eadem quæ Cirtensis, disputant eruditi.* Et adductis argumentis quibus eadem urbs utroque modo nominata apparet, ait: *Cogit me, licet reluctantem, tanta vis argumentorum assentiri Gravio Pamelioque, quem ducem secutus est. Quanquam prima ratio qua utitur omnino infirma est; siquidem Fortunatus ille Cirtensis quem memorat Augustinus lib. de Unico Baptismo cap.* 16, *diversus est procul dubio a Fortunato, quem lib.* III *contra Petilianum, cap.* 1, *et lib.* III, *cap.* 38, *Constantinensem vocat: ille enim Possidium dignitate episcopali præcessit, iste secutus est. Cirtensis siquidem paucissimis annis, antequam Augustinus librum de Unico Baptismo scriberet (scribebat vero anno* 407), *successit Profuturo, cum tamen Possidius ante annum* 394 *episcopus esset; at Constantinensis præcedebat Possidium, ut ex multis subscriptionibus constat.* Scribit Aurelius Victor in libro de Cæsaribus, victo anno 306 a Constantino prope Milvium pontem Maxentio, a senatu Romano *Cirtæ oppido, quod obsidione Alexandri ceciderat, reposito, exornatoque nomen Constantina inditum.* Hinc Constans et Constantius Constantini filii dederunt rescriptum *Ordini civitatis Constantinæ Cirtensium lege* 29 *de decurionibus cod. Theod.* Augustinus lib. I con. Petil. cap. 2, ait: *In eadem Constantiniense civitate Sylvanum episcopum majores vestri in ipso exordio sui schismatis ordinaverunt.* In libro vero tertio contra Cresconium cap. 27, *Sylvanum Cirtensem* nuncupat. Et lib. III con. Petilianum episcopum Constantinensem Donatistam ait: *Ego commemoravi Sylvanum Cirtensem, cui quibusdam interpositis etiam ipse successit.* Ubi Petilianum Sylvani *concathedraneum* appellat. Legatur epist. 165, itemque gesta sub consulari Numidiæ Zenophilo. Hinc idem S. doctor Petilianum et Fortunatum modo Cirtenses, modo Constantinenses episcopos dicit, ut pluribus ostendi lib. II Hist. Pelag., cap. 8. Hæc sunt evidentia: at Garnerius testatur *se reluctantem* in hanc sententiam descendere; malebat enim Constantinam a Cirta distinguere, ut, qui toties duas in unam urbem confudit, hic unam in duas dissecaret. Verum quod de urbibus malebat, hoc de episcopis fecit, dum Fortunatum Cirtensem a Fortunato Constantinensi diversum pronuntiavit. Scribit hæc Augustinus libro laudato de Unico Baptismo, cap. 16: *Proinde si Profuturus ante paucissimos annos defunctus, et Fortunatus, qui in corpore adhuc est, atque illi successit episcopo,* etc. Itaque an. 407, cum hæc scriberet Augustinus, vivebat Fortunatus Profuturi in Cirtensi sede successor. Porro A eodem vivebat etiam Fortunatus Constantinensis; nam lib. I cont. Petil., cap. 1, ait: *Cum essem in Ecclesia Constantinensi, Absentio præsente, et collega meo Fortunatio ejus episcopo.* At lib. II, cap. 5, laudans Romanam Ecclesiam ait: *in qua hodie Anastasius sedet.* Ubi vides libros contra Petilianum scriptos fuisse a S. doctore, superstite S. Anastasio papa, qui cum diem obierit anno 402, consequens fit ut Fortunatus Constantinensis ante annum 402 fuerit episcopus Constantinæ, qui cum in collatione anno 411, et in synodo Milevitana anno 419, præsens fuerit, anno 407 juxta Garnerii chronologiam sedebat Constantinæ una cum Fortunato alio Cirtensi Profuturi successore. Ita duos Fortunatos ex uno faciens, fabulam de duobus Menæchmis belle iterum ludit.

B POSSIDIUS CALAMENSIS. *Fuit et ipse collatorum unus, imo individuus fere quemadmodum et Alipius Augustini in rebus Ecclesiæ agendis socius,* etc. Omnia bene se habent; sed quod proxime in notis ad Fortunatum dicit *Possidium ante annum* 494 *episcopum fuisse,* anachronismo scatet. Ipse Possidius Calamensis in lib. de Vita Augustini cap. 8 scribit S. doctorem Hippone consecratum *a primate Numidiæ Megalio Calamensi episcopo.* At Augustinus ex Chronico D. Prosperi viri et coætanei et amicissimi, inauguratus est antistes Olybrio et Probino coss., anno 395. Quare nondum illo anno Megalius obierat. Cæterum Fortunatum Constantinensem, et Possidium Calamensem ordinatos fuisse anno 397 evidenter ostendi lib. II Historiæ Pelagianæ, cap. 8.

C NOVATUS SINITENSIS. *Ita legitur in collatione. Sinitensis autem Ecclesiæ meminit Augustinus epist.* 128, *quæ est ad Donatum; meminit pariter Notitia episcoporum Numidiæ, in qua scribitur Stephanus Sinitensis in exsilium pulsus. Quæ porro fuerit, et ubi posita civitas illa incertum est; nisi quod ex Augustino colligi potest non procul ab urbe Hipponensi abfuisse. An non idcirco putari potest esse Sinistu colonia, cujus mentio fit apud Antoninum in Itinere ab Hippone Carthaginem, diciturque Hippone distare* III. M. LXXX. M. M.? Omnia plane susdeque pervertit, urbes ex una in aliam provinciam portans, textus collationis et Antonini pessime corrumpens. In cap. 143 collationis legitur, *Novatus episcopus Ecclesiæ Sitifensis;* et cap. 204, *Novatus episcopus Ecclesiæ catholicæ Sitifi.* Erat D Sitifis celebris Mauritaniæ urbs, et, ut ait Procopius lib. II de Bello Vandalico, *caput regionis Zabis, ultra Aurasium montem sitæ,* a qua Mauritania Sitifensis quinta ecclesiastica in Africa provincia denominabatur. In Codice Africano cap. 127 laudatur *Novatus Sitifensis legatus Mauritaniæ Sitifensis.* Garnerius ut Novatum inter Numidas recenseat, ex Sitifensi fecit Sinitensem. Erat Sitifis proxima Numidiæ, distans Guiculo urbe Numidica ex Antonino millia passuum viginti quinque, Ampsaga fluvio inter utramque posito. Nusquam Antoninus meminit *Sinistu* in itinere Hippone Regio Carthaginem: scribit enim: *Onellaba* M. P. L. *Ad Aquas* M. P. XXV. *Simittu* M. P. V. *Bullam Regiam* VII. At ille ex Simittu reddit Sinistu. Porro

Simittu erat in Proconsulari provincia; nam in synodica act. 2, 1, concilii S. Martini legitur *Benenatus Similensis* inter Patres proconsulares, et in synodo anni 419 *Adeodatus Simittuensis*, et cap. 125 collationis nominatur *Benenatus Simittensis*, qui dixit: *Nec habeo alium, nec hæreticos*. Verum cap. 202 *Cresconius episcopus Sinitensis* cum Donatistis nominatur; ubi vero hæc urbs fuerit dicam suo inferius loco ad notas in LUCILLUM.

SECUNDUS RUSPITENSIS. *Ita legitur in collatione. Pertinuisse vero Secundum cum sua Ecclesia ad provinciam Numidiæ constat ex can. 100 Cod. Africanæ Ecclesiæ; ubi dicitur electus a Maurentio pro uno judicum sua in causa, apud primatem Numidiæ Xantippum. Nam alii omnes episcopi Numidæ sunt, et judicium illud provinciale fuit.* Tot sunt in paucis verbis errata, ut unde censuram exordiar ignorem. Hærebo ejusdem vestigiis, ut subinde labentem in pedes erigam. Erat Ruspa Byzacii urbs, quam S. Fulgentius et vitæ sanctitate et scriptorum excellentia illustravit. Laudatur in Notitia Byzacena *Stephanus Ruspensis*, et in synodali ejusdem provinciæ act. 2 concilii S. Martini *Julianus Ruspensis*. In Tabulis Peutingerianis in Byzacio ponuntur *Ruspe et Ruspina*. In Tabulis Ptolemaicis legimus hæc in Byzacio oppida: *Adrumetum, Ruspina, Leptis parva, Tapsus, Achola, Ruspe, Bracordes promontorium*, etc. Plinius *Ruspinam* liberum oppidum dicit lib. v, cap. 4. Itaque Secundus Ruspitensis qui in collatione nominatur, sive Ruspæ, seu Ruspinæ sedit, perperam ad Numidiam transfertur. Secundus qui canone 100 Cod. Afric. memoratur, erat episcopus Megarmelitensis, ut postea ostendam. Denique quod ait antistites electos in causa Maurentii Tubursicensis *omnes Numidas fuisse*, falsum est. Nam hi plane fuere Xantippus Tagosensis primas, Augustinus Hipponensis, Florentius Hippoxarrhytensis, Theasius Memblositanus, Samsucius Turrensis ex epistola Augustini 168, Secundus Megarmelitensis ex collat. cap. 125, et Possidius Calamensis. At certum est Memblositam et Hipponem Diarrhytum fuisse in Proconsulari. De Theasio hoc ipsum dixit Garnerius in notis ad superiorem epigraphen, licet nescierit distinguere Membressam a Memblosita. In synodali apud concilium S. Martini, inter proconsulares subscribit *Donatus Ipponizaritensis*. Sed hæc clare patent, neque diutius in illis te volo.

MAURENTIUS TUBURSICENSIS. *Ita legitur in collatione*, etc. Rem acu tetigit: hinc illi etiam atque etiam gratulor. Tollit se humo: sed heu statim corruit.

LEO MUNICIPII MOPTENSIS. *Ita legitur in collatione. Est autem sermo Municipii in Notitia episcoporum Numidiæ, ubi scribitur* Victor Municipiensis *cum aliis actus in exsilium. Cavendum porro ne quis propter cognationem nominum Leonem hunc confundat cum alio, qui Moctensem Ecclesiam rexit adfuitque concilio plenario ann. 419; illa enim Ecclesia, quæ Moptensis dicitur, ad Numidiam provinciam, ista, quæ Moctensis, ad Mauritaniam Sitifensem pertinebat.* Moptam ex Sitifensi diœcesi in Numidiam rapit, ubi apud unum Garnerium *Mopta* collocatur. In Tabulis Peutingerianis in Mauritania Sitifensi scribitur: *Mopti municipium*. At ille municipium pro Municipio oppido, quod erat in Numidia, obtrudit, cum Mopta diceretur municipium, quod non erat colonia seu urbs Latio donata, sed vivebat lege municipali; et in laudatis Tabulis oppida quæ municipia vel coloniæ fuerint optime demonstrantur. Quod vero Leo in synodo ann. 419 dicitur Moctensis, mendose scribitur; nam ex vetustis codicibus Vaticani Labbeus tom. II Concil. pag. 1670, reposuit *Moptensis*.

FAUSTINIANUS TAMUGADENSIS. *Ita in collatione. Est autem prope Thevestam coloniam in Numidia Tamugade civitas nota Augustino, Antonino, Plinio, Ptolemæo, et aliis.* Neutiquam notum est Antonino Thamugadem esse vicinam Thevesti; nam hic scribit: *Theveste* M. P. XXII. *Timphadi* M. P. XX. *Vegesela* M. P. XVIII. *Mascula* M. P. XXII. *Claudi* M. P. XXII. *Thamugadi*. Igitur Thamugada non est prope Thevestem ex Antonino, cum eodem teste, remota fuerit ab illa urbe millia passuum 104, et mediæ inter utramque fuerint Mascula et Vegesela urbes episcopales; hic enim tempore collationis Rheginus, illic vero Malchus antistites sedebant. Frugum copiam apud Thamugadam laudat Procopius lib. II de bello Vandalico. Ibidem etiam tradit pag. 97 Ed. Grot, Thamugadam sitam esse in campis ad Orientem, adversus montem Aurasium, quem ait *trium dierum itinere* Carthagine remotum fuisse. In eodem vero libro laudato pag. 120, *Thevestem sex dierum itinere Carthagine distans oppidum*. Verum quod Faustinianus ille fuit Thamugadensis, pura puta Garnerii divinatio est; nam in collatione cap. 215 recitatur *Faustinianus Rusiccadensis*. Hanc vero urbem in Numidia ponit Plinius lib. v, cap. 3, ubi scribit distasse Cirta Numidiæ metropoli millia passuum 48 Ponitur ab Antonino distans a Gullu Numidiæ millia passuum 60, a Paratianis 50; quæ loca erant in Numidia, et Rusiccades media inter illa locatur. Cur ergo Faustinianus Rusiccadensis nequit affirmari ille idem qui interfuit synodo Milevitanæ? Legit in laudato capite 215 Alipium dixisse de Faustiniano Rusiccadensi: *Hic est in hac civitate, sed male habet*. Quare morbo eumdem anno 411 putavit Carthagine exstinctum; unde unus Thamugadensis in collatione remanebat, quem synodo Milevitanæ præsentem citra dubium assevararet. Visne tam speciosam conjecturam admittere?

CRESCONIUS CUICULITANUS. *Ita in collatione: scribendum forte Culcuitanus, est enim cognita non tantum Antonino, sed etiam Ptolemæo, Culcua colonia media fere inter Cirtam, Simittu coloniam, Lares, et Gausapham.* Rideas, per me licet, Novæ Geographiæ portenta. Ponit Cuiculum medium fere in itinere Cirta Orientem versus ac Carthaginem; et quod mirabilius est, ex Antonino, qui tamen hæc scribit: *Cirta Mileum* M. P. XXV, *Idicram* M. P. XXV, *Cuiculi* M. P. XXV, *Sitifi* M. P. XXV. Vides, teste Antonino, situm esse Cuiculum in itinere Cirta versus Occiden-

tem ad Sitifensem civitatem, quæ cum in Mauritania Sitifensi fuerit, aperte deducitur Cuiculum extremam fuisse Numidiæ urbem versus Mauritaniam, quam tamen idem in medio fere Numidiæ locat. Mirare interim hominis solertiam, qui in Antonino invenit Culcuitanum oppidum, quod nusquam in Antonini Itinerario legitur; non autem vidit Cuiculitanum, quod ab eodem tam diserte designatur. Sed vix pati possum ab hoc commentatore Cuiculitanam Ecclesiam in Culcuitanam mutari auctoritate Ptolemæi (qui tamen *Calcuam*, non *Culcuam*, ut mendose legit, inter Numidiæ novæ urbes posuit), cum in vetustis Africanæ Ecclesiæ monumentis nihil Cuiculitana urbe frequentius nominetur. In synodo Grati laudatur *Elpidophorus Cuiculitanus*; in synodo S. Cypriani *Pudentianus a Cuiculi*; in Notitia Africæ *Victor Cuiculitanus*; in collatione *Cresconius episcopus plebis Cuiculitensis*; in synodo v *Creses episcopus E. Cuiculitanæ provinciæ Numidiæ*. Memini Garnerium initio præfationis ad Historiam Nestorianam affirmare Christianum Lupum magnum ecclesiasticæ antiquitatis reparatorem *immensa eruditionis copia vix non obrui*. Procul ab hoc periculo remotum vides Garnerium, nondum enim immensa illa eruditione suffocatur; tota enim ejusdem litteraria supellex, quod notas præsentes attinet, pugno stringitur.

Malchus Masculitanus. *Ita in collatione. Nota vero Antonino est Mascula* m. m. lx. p. *a Thebeste distans euntibus ad Sitifensem coloniam. Recensetur etiam inter episcopos Numidiæ Januarianus Masculitanus, et meminit Augustinus lib.* iii *cont. Cresconium, cap.* 27, *Donati Masculitani, qui in concilio Cirtensi Donatistarum anno* 303, *cui præfuit Secundus Tisigitanus Numidiæ primas, confessus est se traditorem.* Recte de Malchi sede : nam etiam in synodo Bonifacii laudatur *Januarius Masculitanus legatus provinciæ Numidiæ*. Verumtamen in iis quæ addit peccat biennii prochronismum. Nam synodus illa, teste Optato lib. i, *post persecutionem apud Cirtam coacta fuit*. Et Augustinus libro laudato cap. 26, ait : *Exstat Secundi Tisigitani concilium cum paucissimis quidem factum apud Cirtam, post persecutionem codicum tradendorum, ut illic in locum defuncti ordinaretur episcopus.* At ex gestis municipalibus persecutio codicum tradendorum incœpit Cirtæ *Diocletiano* viii *et Maximiano* vii *conss.*, anno 303, xiv *kal. Junii*, ex eodem cap. 29, Cirtæ sedente *Paulo episcopo*, cui postea anno 305 mortuo Sylvanus successor datus est. Augustinus annum et diem synodi Cirtensis designat in breviculo collationis tertiæ diei cap. 18, ubi et tempus durantis in Africa persecutionis etiam declaratur. *Gesta*, inquit, *martyrum, quibus ostendebatur tempus persecutionis, consulibus facta sunt Diocletiano* ix *et Maximiano* viii, *pridie idus Februarias : gesta autem episcopalia decreti Cirtensis post eumdem consulatum tertio nonas Martias, ac per hoc tredecim menses interesse inveniuntur.* Habes ex Augustino sævisse persecutionem anno etiam 304, eum martyres occisi sunt; synodum vero Cirtensem coactam anno 305, die quinta Martii, cum cessasset in Africa persecutio post abdicationem Diocletiani et Maximiani, dominante in Italia et Africa Severo Cæsare. Probat hæc ipsa pluribus eruditissimus Henricus Valesius in notis ad cap. 2 lib. viii Eusebii Cæsariensis. Hadriani Henrici fratris litteras nuper ad te datas mihi ostendisti. Ambo de ecclesiastica ac profana historia benemeriti, ac proinde tua amicitia dignissimi.

Littorius Suanensis. *Ita quidem in collatione, sed forte legendum* Sugunensis. *Ponitur enim ab Antonino in Numidia prope Cirtam Sugus : quanquam in Notitia episcoporum Numidiæ fiat mentio Felicis Suabensis in exsilium pulsi.* Si non perfunctorie Notitiam lectitasset, cognovisset ibidem memorari *Victorem Sugitanum*; unde Suabensis seu Suavensis (non, ut ille ait, *Suanensis*) Ecclesiæ in Sugitanam convertenda sententiam exuisset.

Fortunatus Casensi-Calanensis. *Ita in collatione; sed cum plures ejusdem nominis censeantur, dubium an Fortunatus noster sit hujusce Ecclesiæ episcopus.* Vah! quales modo scrupulos patitur, qui passim quosdam episcopos ad hanc synodum ex collatione admittit, aliis ejusdem prorsus nominis pro arbitrio exclusis! Sex Fortunati in collatione inter catholicos recensentur : Rusuccurensis, Capsensis, Constantiniensis; prior pertinet ad Mauritanos Cæsarienses, alter ad Byzacenos, postremus ad Numidas, qui ante Possidium legitur in epigraphe. Tres alii recitantur, Casensi-Calanensis, Abbenzensis, et Undesitensis. Has duas Ecclesias incertæ provinciæ vulgo ascribunt. At in Notitia Numidiæ recitatur *Optantius Casensi-Calanensis*. Garnerius ergo dubitat an Numidiæ episcopus Fortunatus sederit apud Ecclesiam Casensi-Calanensem, quam certum est ad Numidiam spectasse, vel potius fuerit episcopus Undesitæ, vel Abbenzæ, incertæ prorsus provinciæ oppidorum.

Donatus Tibilitanus. *Legitur in collatione Tigilitanus, sed procul dubio mendose; neque enim uspiam mentio reperitur civitatis Tigilis.* Libenter admitto Donatum legi in collatione *procul dubio mendose* Tigilitanum, sed ab uno Garnerio, nam qui litteras norit, in cap. 121 collationis leget : *Donatus episcopus Tisilitensis. Idem dixit : Præsto sum; sed non habeo contra me etiam episcopum.* Ille vero perperam pro *Tisilitensi*, quemadmodum in tribus editionibus Massonis, Albaspinæi, et Labbei legitur, *Tigilitanum* dixit. Sed præproperæ lectioni id vitio vertatur. Aliud insuper peccat, quod in urbe Tibilitana Donatum episcopum catholicum ponit anno 411, cum id temporis apud Tibilitanum oppidum sederet Simplicius Donatista episcopus, qui cap. 197 collationis dixit : *Adversarium non habeo.* Huic tamen, velit nolit, Donatum Catholicum in eadem urbe adversarium jungit : cum uterque sua in civitate testatus sit non habere adversantem coepiscopum. Estne hoc eruditorum patientia abuti?

Ponticanus, Saturninus, Christonius, Honorius, Lucius. *Incertæ sedis.* Uno verbo semet censuræ periculo, nos molestia liberat.

ADEODATUS BELLALITENSIS. *Ita quidem in collatione appellatur Ecclesia; sed in Notitia Numidiæ legitur Bellalitensis. Ubi vero Numidiæ sita fuerit ejusmodi civitas, incompertum mihi est.* Sed cum Garnerio expostulabit alter ejusdem nominis episcopus Numida, qui cap. 129 dicitur *Adeodatus episcopus plebis Bazaritanæ:* nam hanc urbem in Numidia fuisse docet Notitia ejusdem provinciæ, in qua laudatur *Vitalianus Vazaritanus;* et *loci Vazaritani* fit mentio can. 54 Cod. Africani. Itaque mere pro arbitrio Bellalitensem obtrudit, excluso Bazaritano. Quare hujus Adeodati qui in synodo nominatur, civitas etiam incerta est, et non tantum situs civitatis, ut ille affirmabat.

PROCESSUS. *Ignotæ sedis.* Procedamus ad notas.

CRESCONIUS CENTENARIENSIS. *Ita legitur in collatione. Et vero in Notitia episcoporum Numidiæ numeratur inter ejectos inde episcopos Florentius Centenariensis.* Cum plures Cresconii in collatione numerentur, hunc qui trigesimo loco in epigraphe nominatur, sedisse apud Centenarium (ita hoc oppidum appellatur in Tabulis Peutingerianis) sine teste non credam; cum præsertim idem Garnerius de Cresconiorum in Numidia urbibus nihil certi se statuere posse ingenue fateatur, ut suo inferius loco videbis.

SECUNDUS MAGARMELITANUS, seu AQUENSIS. *Quem Magarmelitanum collatio dicit, Aquensem præterea vocat Augustinus.* Nusquam in Augustini libris Secundi nec *Magarmelitani,* nec *Aquensis* nomen reperitur. In libello tantum Leporii hæc subscriptio legitur: *Secundus episcopus Aquensis, sive Megarmitanæ oblato nobis a Leporio libello subscripsi.* Ubi non Augustinus, qui ibidem eodem modo subscriptus legitur, sed ipse Secundus se Aquensem dixit.

FELIX VILLAREGENSIS. *Etsi certum est ex duobus ejusdem nominis episcopis Numidiæ alterum fuisse Villaregensem, alterum Tubiensem, dubium tamen uter utram ecclesiam rexerit.* Postea, *canon 48 Cod. Afric. continet causam Cresconii Villaregensis, qui cum Tubiensem Ecclesiam violenter invasisset, relicta Villaregensi, sæpiusque admonitus fuisset, contumaciter parere detrectaverat. Verum cum expostulatio facta fuerit ab Honorato et Urbano Mauritaniæ Sitifensis legatis, conjicere posset aliquis, nec temere utramque præfatam Ecclesiam ad hancce Mauritaniam pertinere. Sed cum Notitiæ auctor in contrarium sentiat, vix ego possim conjecturam probare: quis enim Victore Uticensi melius situm civitatum Africæ, Ecclesiarumque a suis rectorum sociis distinctius noverit? Quare donec lux aliunde major affulgeat, Notitiæ adhærendum puto.* Cespitat in plano, et in meridie *majorem lucem* exoptat. Sibi fingit testimonium Notitiæ canonis Africani dictis adversari. In Notitia Numidiæ scribitur *Donatus Villaregensis;* at Tubiensis Ecclesia ibidem non recitatur. Itaque Cresconius ex urbe Villaregensi Numidiæ ad Mauritaniam Sitifensem profectus, Tubiensem ibidem Ecclesiam invaserat. Hinc legati Sitifenses petiere a synodo ut agere possent contra Cresconium, coram *rectore provinciæ;* erat enim Mauritania Sitifensis provincia præsidalis teste Sexto Rufo in Breviario. Ex quibus evidenter colligitur Tubiensem Ecclesiam huic provinciæ ascribendam, non vero Numidiæ; alias istius provinciæ legati contra Cresconium stetissent, non autem Sitifenses. Carolus a S. Paulo Tubiensis episcopatus non meminit, et Holstenius pag. 65 et 96 notarum ad eumdem minus recte cum Tubunensi confundit; Tubunæ enim erant in Numidia, ut postea dicam. Garnerius quod Cresconius relicto oppido Villaregensi Tubiensem sedem occupavit, utramque Numidiæ urbem asseruit. Scimus ex Socrate, Sozomeno, et Theodoreto Euzoium prius sedisse apud Germaniciam in Euphratensi provincia, dein Antiochensem thronum invasisse, postremo Constantinopolitanam sedem usurpasse. Eusebius teste synodo Alexandrina in apologia secunda S. Athanasii, primo Beryti in prima Phœnicia episcopus fuit, inde in Nicomediensem in Bithynia sedem se intrusit, tandem favente Constantio Augusto Constantinopolitanam arripuit, *semper aliorum civitates, oculis per invidiam conjectis, oblimans atque arrodens.* Juxta illationem Garnerii in eadem provincia erunt memoratæ urbes, cum tamen Constantinopolis fuerit in Europa, aliæ vero in variis ac abs se invicem remotis Asiæ provinciis. Forte quo erronem istum Cresconium longioris itineris molestia liberaret, utrumque oppidum Villaregense et Tubiense in eadem provincia posuit, ut Cresconius de uno ad alterum facile transiliret.

ASIATICUS. *Incertæ sedis, quemadmodum et* RUFINIANUS. Nullus hic censoriæ severitatis notæ locus est. Melius illi vertit ignorare quam docere.

FAUSTINUS SILLITENSIS. *Ita in collatione; fit autem in Notitia episcoporum Numidiæ mentio Maximi Sillitani.* Exspecta parumper, et alterum Faustinum Sillitanam cathedram una simul sedentem audies; imo tertium Faustinum suppositititium in hac synodo, Garnerio auctore, videbis.

SERVUSDEI BURENSIS. *Ita in collatione, nisi quod additur Tubursicensis Buræ. Verum in Notitia episcoporum Numidiæ dicitur simpliciter Leontius Burensis.* Non uno vitio laborat hoc scholion. Agnomen urbis pro ejusdem nomine obtrudit. Cum duplex esset Tubursicus in Africa, una dicta est Tubursicus *Buræ,* altera *Numidiarum.* Patet ex collatione, in qua cap. 121 laudatur *Servusdei episcopus plebis Tubursicensis Buræ,* contra quem Donatus hæreticus stabat, qui cap. 206 dicitur *Donatus Tubursicensis,* neque additur *Buræ;* unde constat Servumdei non esse dicendum Burensem, sed Tubursicensem; a nomine enim, non ab agnomine urbis appellandus est: hoc enim hujus Tubursicus ab altera istius nominis urbe distinctio tantum significatur. Ita dicimus Ultrajectum Rheni, ut hoc oppidum ab Ultrajecto ad Mosam secernamus, et perperam quis hujus civitatis episcopum vocaret *Mosensem.* Altera Tubursicus dicebatur *Numidiarum:* ita in eadem collatione cap. 201 inter Donatistas nominatur *Januarius de Tubursicu Numidiarum,* cui adversabatur ibidem Maurentius catholicus ex cap. 145, ubi appellatur *episcopus Ecclesiæ Tubursicensis.*

A Utrumque oppidum confudit Holstenius pag. 55, et unius tantum meminit Carolus a S. Paulo. Ex his etiam infertur, Tubursicum, ubi sedebat Servusdei, non recte statui in Numidia, cum ad distinguendam alteram Tubursicum a Tubursicu Buræ, illa diceretur *Tubursicus Numidiarum*. Poterat Garnerius Servumdei ex Augustino lib. III contra Cresconium, cap. 43, eximie commendare, cujus verba hic laudanda sunt, ac germana lectio restituenda. *Episcopus*, inquit, *catholicus a Thubursicubure Servus nomine, cum invasum a vestris locum repeteret et utriusque partis procuratores proconsulare præstolarentur examen, repente sibi in oppido memorato vestris armatis irruentibus, vix vivus aufugit*. Ubi legendum esse *Thubursicu Buræ* patet ex collatione, unde S. Augustinus Servum diserte nuncupat *Tubursicensem*, et B Donatus hæreticus cap. 106 dictus est *Tubursicensis*, non vero *Tubursicuburensis*. Ex laudatis Augustini verbis videtur colligi hanc Tubursicum Buræ fuisse in Proconsulari, quod illius oppidi causæ *proconsulari* judicio subjicerentur, cum proconsules Carthaginensem provinciam, consulares Numidiam regerent; sed video infirmum ac plane lubricum esse hoc argumentum; nam Possidii et Crispini in Numidia episcoporum causam cognovit proconsul ex Augustino lib. III, cap. 48, operis ejusdem contra Cresconium, quod etiam constat ex epistolis 127 et 128 ad Donatum proconsulem Africæ. Proconsules enim amplissima potestate in omnibus Africæ provinciis, excepta Mauritania Tingitana, utebantur. Tubursicus Numidiæ erat in itinere Hippone Cirtam ex Augustino C epist. 163. Denique notes velim Garnerii technas, nolo enim dicere malitiam, aut vafritiem, a quibus longe esse virum probe scio; ille, ut citra dubium Servum seu Servumdei cum sua illa Burensi urbe, quæ nulla uspiam fuit, in Numidiam traheret, appellavit Notitiam Africæ, scribens in ea *dici simpliciter : Leontius Burensis*, cum tamen non ita legatur; nam *simpliciter* ibidem scribitur : *Leontius Burcensis*. Ita ex Burca Buram novam in Numidia urbem obtruxit. Burita fuit Numidiæ urbs, ut inferius patebit.

TERENTIUS SELEUCIANENSIS. *Ita in collatione. Fit autem in Notitia episcoporum Numidiæ mentio Proficii Seleucianensis*. Poterat Terentium et Servumdei, quem proxime nominaverat laudare ex synodicis litteris Africanæ synodi ad Cœlestinum papam, in qua- D rum inscriptione nominantur *Aurelius Valentinus, Antonius, Tutus, Servusdei, Terentius, Fortunatus*, etc. Ita in utraque synodo Servusdei et Terentius tanquam eodem fere tempore consecrati, proxime sedebant. Ex hac vero epigraphe deduces, maximos illos Augustinianæ nostræ gentis heroas, Augustinum, Alipium, Severum, ac Possidium, non fuisse in eo Africano concilio; nam ante Servumdei et Terentium inscripti legerentur, quemadmodum ponuntur in titulo epistolæ tantis notis a Garnerio illustratæ; quod nempe intelligerent eo in concilio ex universa Africa coacto adversus Romanas appellationes acerrime disputandum et decernendum esse, a qua sententia collegarum cum ipsi erga Romanæ Ecclesiæ jura obsequentissimi, procul essent, ideo ad eum episcoporum conventum se conferre recusarunt.

CRESCONIUS DE CASTELLO TITULIANO. *Legitur in collatione* plebis Tituli; *sed notitia meminit Victorini de castello Tituliano episcopi Numidiæ*. Postea : *Monendum porro nunc, quoniam memini, vehementer esse probabile Notitiam episcoporum, qua tam sæpe* (at quam infeliciter !) *usi sumus, scriptam fuisse ab ipsomet Victore Uticensi, qui tres libros de Persecutione Vandalica composuit*, etc. *Atque hinc quisque satis perspiciat utrumque opus conjungendum, si quando Victoris historia edatur, tanquam alterum alterius supplementum et lumen*. Passim labitur. Scribitur in collatione cap. 125 *Cresconius episcopus plebis Tituli*, contra quem Victor Donatista stabat, qui capite 202 inter hæreticos ita recensetur : *Victor episcopus Titulensis*. Hæc autem Ecclesia pertinebat ad proconsulares, quod diserte Garnerius poterat discere ex Notitia episcoporum, qua se tam *sæpe usum* testatur, sed profecto hac vice usus non est; nam ibidem inter proconsulares legisset *Cresciturum Titulitanum*. At ille ut Cresconium in Numidia episcopum faciat, eumdem ex oppido Titulitano in *castellum Titulianum* cito citius volare jubet. Quod addit, notitiam episcoporum Africæ inserendam historiæ Victoris de Persecutione Vandalica, *atque utrumque opus conjungendum, si quando Victoris historia edatur*, vix sine risu leges; habes enim in insigni tua bibliotheca historiam Victoris editam a Petro Chiffletio, quem inter eruditissimos societatis Jesu scriptores post Petavium ac Sirmondum laudare soleo, in cujus libro quarto memorata Africæ Notitia legitur. Qui sane vir doctissimus Garnerii vota non modo jamdiu prævenit, verum etiam superavit; cum Notitiam illam non quidem tanquam appendicem historiæ Victoris assutam voluerit, quod se desiderare Garnerius dicit, sed medio prorsus operi inseruerit. Editum est illud volumen a Chiffletio Divione anno 1664. Hinc forte putabis Garnerium hoc præsenti anno 1673, quo Marium Mercatorem notis illustratum publicavit, Chiffletii opus, quod in ore famæ versatur, atque eruditorum omnium manibus teritur, penitus ignorasse. Verum si ita judices, ægre in tuam sententiam descendam; nolo enim tam supinam celebratissimi voluminis ignorantiam homini affricare. Arbitror autem Garnerium jam ante novennium hasce notas in utramque epigraphen adornasse; scribit enim se opus difficillimum, *quod hactenus tentavit nemo* aggressum, *sed non sine cura et labore*. Et quidem dissert. 5, pag. 319, testatur se ante duos et viginti annos ad Pelagianam Historiam commentariis illustrandam, a Sirmondo vetustissimis schedis communicatis animatum. Hinc ejusdem consilium laudo, qui juxta poetæ de scripto publicando monitum, *nonumque prematur in annum*, suas notas pleno a Chiffletiani Victoris editione novennio maturatas haud maturate vulgavit. Quod si ex eodem Horatio statim reponas :

Reprehendite quod non

Multa dies et multa litura coercuit, atque
Præsectum decies non castigavit ad unguem

Nullam pro homine responsionem adornare volo, ne ex censore repente, dum nescio, advocatus fiam.

SPERANTIUS, *vel, ut est in collatione*, SPERATUS Ammadærensis. *Dubium mihi fuit, debeatne Ecclesia Ammadærensis in Numidia censeri, an in provincia Proconsulari, quamvis certum sit ad alterutram pertinere, etsi in neutrius Notitia inveniatur : verum cum prope absit a Thebeste colonia, ut est apud Antoninum; Thebeste vero, ut constat ex Notitia episcoporum Numidiæ, civitas sit Numidiæ, Ammadæra videtur quoque Numidiæ tribui debere, quantumvis repugnent vulgares tabulæ, profecto non exactissimæ. In concilio rebaptizantium* Eugenius ab Ammadæra *trigesimo secundo loco sententiam dixit, quem ad locum Pamelius nihil attulit in notis, alioquin eruditis, quod optatam lucem afferret. Affert aliquam Antonini Itinerarium, cum via quæ Carthagine Cirtam ducit ita describitur :* Unucam M. P. XXII, Sicillibram M. P. VII, Vallos M. P. XV, Coreva M. P. XV, Musti M. P. XXVIII, Laribum coloniam M. P. XXX, Attieuros M. P. XVI, Ammadæram coloniam M. P. XXXII, Theveste coloniam M. P. XXV, etc. *Hinc enim patet Ammadæram tribuendam esse Numidiæ, siquidem media est inter Attieuros et Thebestem, quæ duæ civitates in ista provincia existunt.* Quæso, vir eruditissime, ne ægre ac moleste feras me in his discutiendis parumper immorari; nonnulla enim tradam hactenus ecclesiasticis geographis ignorata, queis tamen Africanæ diœceseos limites exactius statuentur. Unuca Antonini apud ecclesiasticos scriptores Uluca nominatur. In cap. 127 collationis laudatur *Procericius Uculensis*, et in synodica apud concilium Lateranense sæpius nobis memoratum, *Cresconius Uculensis* inter proconsulares recitatur. De Sicilibba in superiori epigraphe dictum est. Vallos etiam fuit urbs episcopalis, et inter præsules Carthaginensis provinciæ in synodo Bonifacii appellatur *Restitutus episcopus plebis Vallitanæ.* Corevæ episcopus nusquam mihi apparuit. Hic ab ecclesiasticis geographis Carolo a S. Paulo, et Luca Holstenio viris eruditissimis, designantur confinia provinciæ proconsularis. Etenim Mustim Corevæ finitimam ad Numidiam spectare ex Notitia Africæ citra dubium existimarunt; ibi enim inter Numidiæ episcopos memoratur *Antonianus Mustitanus.* Sed in eo decepti sunt, quod duas hujus nominis urbes in Africa non observarunt, quarum una in Numidia, altera erat in Proconsulari. Hoc patet ex collatione Carthaginensi, in qua inter Donatistas cap. 206 nominatur *Cresconius episcopus Mustitensis.* At superius cap. 121 hæc leguntur : *Victorianus episcopus plebis Mustitensis. Idem dixit : Præsto sum. Habeo Felicianum Mustitensem, et Donatum Turrensem contra me.* Et statim cap. 122, *Alipius episcopus Ecclesiæ catholicæ dixit : De nomine Feliciani utrum in communione sit Primiani.* Ex his optime intelligis apud Mustim in Numidia anno 411, cum celebraretur collatio, sedisse Cresconium Donatistam, apud Mustim in Proconsulari Felicianum, qui toties S. Augustino in libris contra Donatistas memoratur. Inde vero assero Felicianum proconsularem episcopum et magni inter Donatistas Maximianistas nominis; quia Alipius petiit num Felicianus esset in communione Primiani primatis proconsularium, non vero Januarii primatis Numidarum; cum tamen in synodo apud Bagajam Felicianus ab utroque primate ob Maximiani ordinationem damnatus fuerit. Adest evidens testimonium pro Musti proconsulari in synodica act. 2 concilii S. Martini papæ, quam inter proconsulares subscribit *Januarius episcopus S. E. Mustitanæ;* in Notitia vero Numidiæ etiam legitur *Antonianus Mustitanus.* Urbs autem Turrensis in Proconsulari, cujus sacris præerat Donatus Donatista, quem Victorianus Mustitensis sibi vicinum dixit, apparet in Tabulis Peutingerianis, in quibus habetur, *Thurris* VI, *Sicilibba* XIII, *Inuca*, etc. Turrensis urbs erat proxima Sicilibbæ, quam esse proconsularem in notis ad superiorem epigraphen ostendi, ubi inter legatos provinciæ Proconsularis laudavi Prætextatum Sicilibbensem. Hac occasione etiam supplendæ mihi sunt tabulæ Ecclesiæ Africanæ, quam laudati geographi Carolus a S. Paulo et Holstenius publicarunt, qui Inucensem Ecclesiam Sicilibba millia passum 13 distantem omiserunt; cum tamen in collatione cap. 187 nominetur *Valentinianus episcopus Inucensis.* Hinc vides Philippum Labbeum, cujus morti sacra eruditio indoluit, et collegam Cossartium virum insignem, minus recte in margine pro Inucensi *Juncensem* reposuisse; illa enim Ecclesia erat in Proconsulari, hæc in Byzacio, et laudatur *synodus* habita a Liberato primate Byzaceno act. 2 concilii Bonifacii Carthaginensis, cujus etiam canones commendat Ferrandus Diaconus. In Laribo statuendo iidem geographi decepti sunt. Nam cum in Tabulis Ptolomaicis viderent Lares poni prope Vagam in Numidia, eamdem urbem huic provinciæ ascripsere. Sed ad eumdem lapidem offenderunt. Duplex enim fuit hujus nominis oppidum. In collatione cap. 207 recitatur *Restitutus Laritensis*, et cap. 197 *Honoratus Laurensis*, ambo episcopi ex parte Donati. Lares vero etiam ad proconsulares spectasse patet ex synodo Bonifacii, quam cum illius provinciæ Patribus subscribit *Vitulus episcopus plebis Larensis.* Cæterum ex Tabulis Peutingerianis, quas mihi inspiciendas tradidisti, res illustrari potest; ita ibidem scribitur : *Theveste* XI, *Ad Mercurium* XIV, *Admedera* XVI, *Mutia* XVI, *Orba* VII, *Larabus* XII, *Drusiliana* VII, *Thacia* VII, *Mubsi* VII, *Aboia* VI, *Tignica* XII, *Tichilla* XVI, *Membressa* VIII, etc. Aliud vero iter a Mutia describens ait : *Altuburos* XVI, *Altesera* X, *Assures*, etc. Ubi *Mubsi* legendum *Musti*. Ex his patet, non satis consequenter poni Ammederam (ita scribunt Augustinus lib. VII. de Bapt., cap. 39 collatio cap. 207, et Antoninus) in Proconsulari a sacris geographis; Lares vero, Drusilianam, et Mustim in Numidia, cum istæ urbes recto itinere a Theveste Numidiæ supra Ammederam sint Carthagini propinquiores. Sallustius *oppidi Laris* meminit in Bello Ju-

gurthino, Procopius lib. II de Bello Vandalico Laribum dicit, et Victor Vitensis lib. II. de Pers. Vand. *Laribus* scribit, ubi etiam *Siccensem et Larensem civitates* appellat. Ex eodem Peutingeriano fragmento apparet situs Tignicæ in Proconsulari, cujus meminit collatio cap. 133, ubi nominatur *Aufidius episcopus plebis Tignicensis*, quæ incertæ provinciæ deputatur a Carolo a S. Paulo, et omittitur ab Holstenio. Sed quid dicetur de Aboia? Ponitur in subscriptionibus synodi V *Valerianus episcopus Obbæ provinciæ Proconsularis*. Hæc quoque urbs desideratur apud Carolum a S. Paulo et Holstenium. An hic *Aobiæ*, vel *Obbæ* in Tabulis legendum incompertum mihi est. Ultra Lares ad 16 millia passuum ponitur ab Antonino Altieuros, seu, ut Surita legit, Altituros: utrobique corrupte, nam Altiburos legendum est. Hæc civitas erat in Proconsulari, et in synodica sæpe laudata ponitur *Constantinus episcopus S. E. Altoburitanæ*, et in Notitia ejusdem provinciæ *Vindemius Altoburitanus*. Garnerius mendose dixit *Altieuros*, cum *Altieuros* dicatur in Itinerario, cujus verba adducit. Ubi perperam Altiburos seu Altoburos Numidiæ accenset, contra laudata veterum synodorum testimonia. De Ammedera nihil certi invenio quo movear ad eamdem Proconsulari potius quam Numidiæ ascribendam. Cum in Notitia episcoporum Numidiæ illius urbis episcopus non appareat, qui tamen 123 ibidem recensentur, existimo Ammederam fuisse ultimam proconsularis diœcesis civitatem, cum Thevestis inde millia passuum 25 distans, ad Numidiam pertineat. Neque tamen ob eamdem in Numidia locatam, ullam Garnerio litem intendo; imo eidem gratias ago quod provinciæ in qua sita fuit Ammedera, investigandæ occasione data, Mustim ac Lares duas ejusdem nominis urbes fuisse ostendi; unde et exactior Africanæ Ecclesiæ Notitia relucet, ac synodorum subscriptiones neutiquam, quod ad provinciarum urbes attinet, inter se discrepare intelliguntur; inde etiam Tabulæ diœceseos Africæ facile corriguntur ac supplentur.

QUADRATUS. *Incertæ sedis.* Veritati exactius quadrarent cæteræ notæ, si easdem hisce tantum verbis exarasset.

LUCILLUS. *Incertæ pariter sedis; nisi forte legi debeat Lucianus Guirensis; nam hujus nominis aliquis in concilio quod collationem præcessit subscripsisse legitur. Fuit vero in provincia Numidiæ Guirensis episcopus; meminit enim Notitia Martialis Guirensis.* Plura peccat. Imprimis Lucilli nomen diminutivum implet augetque, *Lucianum* efformans. Rursus Guiræ seu Giræ in Numidia duos simul coepiscopos donat; nam superius alterum Lucianum itidem Girensem pronuntiaverat. Denique Lucilli urbem ignotam putavit, cum diserte designetur ab Augustino lib. XXII de Civit. Dei, cap. 8: ubi loquens de miraculis post delatas in Africam anno 416 S. Stephani reliquias, ait: *In castello Sinitensi, quod Hipponensi coloniæ vicinum est, ejusdem loci Lucillus episcopus*, etc. In excusis codicibus legitur *Synicensi;* sed quatuor codices mss. in bibliotheca serenissimi magni ducis diserte habent *in castello Sinitensi.* Augustinus in epistola 128 ad Donatum proconsulem Africæ, mentionem facit colonorum, quos bic habebat in *Sinitensi vel Hipponensi* agro. Ibidem S. doctor Lucilli decessorem designat inquiens: *Collega tunc meus episcopus Sinitensis Ecclesiæ Maximinus.* In editis codicibus *Synicensis* itidem legitur, sed ex epist. 163, textus emendandus est, ubi scribens S. Pater ad Donatistas ait: *Modo præconem misistis, qui clamaret Siniti, quisquis Maximino communicaverit, incendetur domus ejus.* Maximinus ex Donatista factus erat catholicus.

SABINUS TUCCENSIS. *Tucca gemina est in Africa; altera in Mauritania Sitifensi ad Serpetem fluvium; altera in Numidia pene media, ut habent Ptolemaicæ Tabulæ. De Numidiæ episcopo intelligi debet collatio*, etc. *In concilio certe rebaptizantium utriusque Tuccæ episcopi sententiam dixerunt: alter, qui* confessor Saturninus, *quinquagesimo secundo loco; alter, qui* Honoratus, *septuagesimo septimo.* Longis erroribus agitur, malis avibus arduum opus aggressus. Imprimis quatuor Tuccæ in Africa memorantur, et Sabinus non Tuccensis, sed forte Tuncensis episcopus fuit. Ptolemæus prioris Tuccæ meminit in Mauritania Cæsariensi; alteram ponit inter urbes Numidiæ novæ; tertiam inter Bagradam amnem et Tabracam; quartam Antoninus locat in Byzacio, vel Proconsulari; nam in Itinere ab Assuris Thenas ait: *Assuris Tuccam Terebinthinam* M. P. XV, *Sufibus* M. P. XXV. Erat ergo Tucca Terebinthina media inter Assuros, quæ est urbs proconsularis, et Sufes Byzacenas. Utri deputanda incertum. Ille vero duas tantum Tuccas novit, quarum unam ad Serpetem fluvium in Mauritania Sitifensi, alteram in media Numidia ponit. Plinius Tuccæ Sitifensis situm exacte tradit lib. V, cap. 2. *Oppidum*, inquit, *Tucca impositum mari et flumini Ampsagæ.* Itaque erat in confiniis provinciæ Mauritaniæ Sitifensis, quæ Ampsaga flumine a Numidia separabatur. Concinunt Tabulæ Peutingerianæ, ubi hæc leguntur: *Tucca fines Mauritaniæ et Africæ.* Meminit Dio Cassius lib. XLVIII Tuccæ civitatis sub T. Sestio præfecto Numidiæ, pro Antonio triumviro. In Notitia Sitifensi memoratur *Uzulus Thuccensis.* Rursus Tuncam Sabini episcopi perperam in meditullio Numidiæ statuit. Nam Petilianus episcopus Constantinensis Donatista in collatione cap. 65 hæc dixit: *Nam etiam in plebe præsentis sanctissimi* (mulus mulum fricat) *collegæ ac fratris mei Adeodati, id est, in civitate Milevitana, ita commissa res est, ut unum ibidem habeat adversarium, alterum in Tuncensi civitate, qui ad hujus scilicet plebem antiquitus pertinet, et ante biennium videtur esse constitutus.* Hic ipse erat Sabinus; etenim cap. 130 edit. Labbei hæc habentur: *Sabinus episcopus Tuccensis. Idem dixit: Præsto sum. Adeodatus episcopus dixit: In diœcesi mea est ordinatus.* Itaque Tunca, seu Tucca, nolo enim de nomine cum Garnerio contentionis funem ducere, erat in diœcesi Milevitana. At Milevis, quam Mileum Antoninus vocat, distabat Cirta versus Ampsagam mill. pass. 25, et in Tabulis Peu-

tingerianis scribitur *Milev. colonia*, et ponitur infra Rusiccadem, quæ Cirta aberat ex Plinio 48 mill. pass. Cirta non erat in media Numidia; nam distabat Hippone Regio mill. pass. 94, et Numidia ultra Hipponem Tabracam usque ultimum provinciæ limitem versus Orientem, protendebatur mill. pass. 64. Milevi Cuiculum extremam Numidiæ urbem versus Occidentem erat iter mill. pass. 50, Tabracam vero mill. pass. 183, euntibus ad proconsulares. Hæc ex Itinerario Antonini patent. Itaque Tunca, quæ erat in diœcesi Milevitana, non erat in media Numidia, sed supra Cirtam versus Sitifenses. In Tabulis Peutingerianis res ad oculum patet. Hinc etiam deduco neutrius Tuccæ, quas ex synodo S. Cypriani laudat, Sabinum episcopum fuisse; nam illæ urbes suos habebant episcopos ante annum epochæ Christianæ 258, quo Cyprianus martyrium subiit; oppidum vero Sabini *ante biennium* quam collatio Carthagine haberetur, nempe anno 409 episcopali primum dignitate ornatum fuit, cum *antiquitus* intra diœcesim Milevitani antistitis censeretur.

Faustinus Sillitanus. *Ita in collatione legitur. In Notitia vero Numidiæ fit mentio Maximi Sillitani, qui periit in itinere ad exsilium.* In eadem omnino pagina duos Faustinos Sillitæ episcopos anno 416 Milevitanæ synodo præsentes facit. Error immanis, qui non modo memoriæ, verum etiam oculorum propemodum defectum indicat: si tamen vigilans ea scripsit. Mirare interim notas iisdem omnino verbis concinnatas, utrique Faustino supponi. Sane quæ de hoc Faustino repetuntur, dici nequeunt *nec sine cura et labore* exarata: quid enim facilius est quam exscribere?

Faustinus alter. *Vel hic, vel iste Sillitanus fuit; alteruter ignoratæ sedis.* Nec iste, nec ille Sillitanus fuit, nisi prior Faustinus, quem in Sillitana sede locaverat, dejiciatur. Cæterum tertius hic Faustinus emergit in Milevitana synodo uni Garnerio cognitus, cæteris hucusque ignoratus. Hi quidem tres episcopi in epigraphe numerantur vel apud ipsum Garnerium, Sabinus, Faustinus, Cresconius. At ille eadem auctoritate qua novas urbes condit, qua binos in una sede episcopos locat, qua civitatum et præsulum nomina detruncat, auget, commutat, eadem, inquam, auctoritate Faustinum, nuper domi suæ natum episcopum, sine tractoria synodo intrudit, cum jure ferendi in Pelagiana causa suffragii. Contineo impetum, ne epistola in satyram migret; vereor tamen ne ipse risum continere possis, dum hæc *non sine cura* a Garnerio scripta audis, qui ne ullus in numerandis episcopis error obreptet, epigraphes iterum legendæ curam dimisit.

Cresconius Tubiniensis, *Cum quinque Cresconiorum nomina sint inscripta synodicæ, scire quidem possumus quæ ab iis indefinite Ecclesiæ in Numidia rectæ fuerint; definire non possumus quæ a singulis. Cresconius Tubiniensis aliquis appellatur in collatione, ponitur vero in Notitia Numidiæ Reparatus Tubuniensis.* Scribendum est ubique *Tubuniensis*, ut in Notitia. In sy- A nodo rebaptizantium appellatur apud Aug. lib. vi de Bapt., cap. 12, *Nemesianus a Tubunis*; idem pariter epist. 70 *Tubunas* nominat; sed nec addita cautio vel parum hominem juvat. Unde habet quinque Cresconios, qui anno 411 collationi interfuere, anno 416 adhuc superstites fuisse, ne uno quidem intra quinquennium defuncto? Itane quinque Cresconiorum numerus pleno quinquennio elapso non decrevit, auctore Garnerio, qui de Delphino scribens, brevi biennii spatio octodecim in una provincia episcopos, ut ostendam, diem obiisse publicat? Cur nec unus saltem illorum Cresconiorum domi remansit, vel nullus ejusdem nominis episcopus intra quinquennium consecratus Milevium perrexit? His addo alteram fuisse Tubunam in Mauritania Cæsariensi ex B Notitia memorata, et in alterutra urbe sedit Nemesianus, quem ex Cypriani synodo appellabam.

Victor, Gignantius, et Possidonius. *Incertæ sedis.* Quid illi mali intulit *Victor episcopus Cullitensis*, qui cap. 125 in collatione nominatur? Fuit enim Cullu, seu Colops magnus, Numidiæ oppidum Plinio, Ptolemæo, Antonino, aliisque in Numidia memoratum, cujus situm in littorario illius provinciæ itinere exhibent Tabulæ Peutingerianæ. Solinus cap. 27 de Numidia agens: *Urbes*, inquit, *in ea quamplurimæ nobilesque; sed Cirta eminet; dein Cullu, purpureo fuco Tyriis velleribus comparatæ.* Hæc ille.

Antonius, forte Antonianus Lamfortensis, *cujus mentio est in collatione; Lamfortensem porro Ecclesiam pertinuisse ad Numidiam, probat Notitia episco-* C *porum Numidiæ, cum recenset inter confessores Felicem Lamfortensem.* O quam turpiter illi vertit ex Antonio finxisse Antonianum! Nusquam infelicius allucinatus est; etenim catholicum episcopum in hæreticum commutavit. In collatione cap. 149, post Januarium et Primianum Donatistarum primates, fere statim recitatur *Antonianus episcopus Lansortensis*, qui cap. 163, cum iterum inter Donatistarum turbam nominaretur, dixit: *Non illic habeo adversarium.* Pessimus enim Donatista totam diœcesim in parte Donati omni studio tenebat. Et hunc Donatistarum primipilum, tanquam Saul inter prophetas, locat Garnerius inter catholicos episcopos synodi Milevitanæ? Estne ista *immensa eruditionis copia qua vix non obruitur Christianus Lupus?* Omitto quod hujus hæretici Ecclesia D non *Lanfortensis* dicenda est, sed *Lansortensis*. Ita legitur in collatione, cujus testimonium proxime laudabam, in Notitia appellatur *Felix Lansortensis;* in synodo Bonifacii an. 525 *Florentius Lansortensis.* Dum audio Garnerium ex Antonio Antonianum, hoc est, ex catholico hæreticum efformare, non possum non repetere lepidum Hieronymi dictum in apologia priori contra Rufinum, qui Eusebii Ariani pro Origene librum S. Pamphili martyris titulo prænotatum publicaverat: *Cum tantam*, inquit, *habeas licentiam nominum immutandorum, ut de Eusebio Pamphilum, de hæretico martyrem feceris, cavendus homo, et mihi maxime declinandus, ne me repente dum nescio, de Hieronymo Sardanapalum nomines.* Hæc ille. Poterat

Garnerius, Antoniano Donatista in malam crucem abire jusso, legere caput 133 collationis, ubi ponitur inter catholicos *Antonius episcopus plebis Mutugennensis.* Holstenius hanc Ecclesiam in Numidia ponit. Augustinus *villam Mutugennam* in territorio Hipponensi recenset epist. 204.

INNOCENTIUS GERMANIENSIS. *Ita legitur in collatione. Est autem Germanensis civitas in Numidia, ut constat ex Notitia : censetur enim inter confessores Numidas episcopos Crescentianus Germanensis.* Si ab anno 411 ad annum 416 Innocentius Germaniensis superstes fuit, nullusque alius hujusce nominis episcopus inter 123 Numidiæ antistites exstitit, verum dicit.

PRÆSIDIUS et CRESCENTIUS. *Incertæ sedis.* Nusquam securius sibi consulit quam cum ita loquitur.

FELIX TUBIENSIS. *Ita legitur in collatione. Tubiensem vero Ecclesiam non procul a Villaregensi positam, atque adeo in Numidia collocandam, colligi potest ex can.* 48 *Cod. Africanæ Ecclesiæ.* Vidisti ex eodem canone oppositum evidenter deduci. Dixi etiam Holstenium pag. 65 et 96 Tubiensem Ecclesiam cum Tubuniense confundere : cum tamen eidem collationi interfuerint ex cap. 121 *Felix Tubuniensis*, et ex cap. 133 *Felix Tubiensis*, ambo catholici episcopi.

ANTONIUS FUSSALENSIS. *Ita quidem mihi videtur, quamvis nulla ipsius mentio in collatione fiat, forte quia nondum ordinatus fuerat.* Quo ergo jure hic Antonius post annum 411 ordinatus, sedit in synodo Milevitana ante Donatum, Lampadium, et Delphinum, quos eidem collationi adfuisse Garnerius mox scribit? Junior antiquiores episcopos ex can. 53 Cod. Africani præcedere non poterat.

VICTOR. *Ignotæ perinde sedis, atque alter mox appellatus.* Hæc de utroque Victore scribens, nec oleum, nec operam perdit, quemadmodum malo eidem fato in aliorum sedibus designandis contigit.

HONORATUS TABENNENSIS. *Cur autem Honoratum, qui Milevitano huicce concilio interfuit, Tabennensem potius putem quam Moctariensem seu Matariensem, qui recensetur inter episcopos in collatione, licet ipse quoque ad Numidiam pertineat, perinde ac Thabennensis, facit Thabennensis sanctitas familiaritasque cum Augustino, cujus impulsu synodus coacta est, a quo velut res sua propter fidei studium procurata, amicis, reor, non sine invitatione prætermissis.* Et antea : *Suspicatur Ortelius Thabennam eamdem esse cum Thabba, quæ nota fuit Ptolemæo. Suspicionem non opinor levem.* Cum Thabenæ nec Plinius, nec Ptolemæus, nec Strabo meminerint; imo cum ejusdem episcopalis sedes omissa fuerit a Carolo a S. Paulo et Holstenio, licet ex D. Possidio cap. 30 de Vita S. Augustini *Honoratus Thabenensis episcopus* innotescat, Garnerius in tanto scriptorum silentio, sine teste, Thabenam Numidiæ ascribit. Unus A. Hirtius Thabenam oppidum, ejusque situm egregie tradit in libro de Bello Africano : *Thabenenses*, inquiens, *qui sub ditione et potestate Jubæ esse consuescent, in extrema ejus regione maritima locati, interfecto regio præsidio legatos ad Cæsarem mittunt. Cæsar eorum consilio probato, M. Crispum tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus præsidio Thebenam mittit.* Tres id temporis in Africa reges erant Juba Massinissæ pronepos mediterraneam Numidiæ regionem a Cirta usque Zamam possidebat, itemque Mauritaniam Sitifensem usque ad Mulucham fluvium. Inde Bocchus Mauritaniam Cæsariensem regebat; de quo hæc habet Dio lib. XLIX : *Fuit is rex Mauritaniæ Cæsariensis.* Postremus in Mauritania Tingitana rerum potiebatur Bogud, ex eodem lib. XLVIII. Jubam, post occisum cum copiis Curionem pro Cæsare in Africa ducem, Pompeius eique adhærens senatus regem dixerat; quo tempore Bocchus et Bogud eadem dignitate a Cæsare insigniti sunt, quæ ex Dione lib. XLI initio fere belli civilis contigere. Juba tamen antea jure regio Getuliam ac Libyam tenebat; cum enim Curio esset tribunus plebis, tentaverat, ejecto Juba, regnum in provinciam Romanam redigere, teste Cæsare lib. II de Bello civili. Curio autem gesserat tribunatum ex Dione lib. XL, Marcello et Ruffo conss., biennio antequam a Juba occideretur. Plinius hæc scribit lib. V, cap. 2, de Mauritania, Tingitana et Cæsariensi. *Namque diu regum nomina obtinuere, ut Bogudiana appellaretur extima, itemque Bocchi, quæ nunc Cæsariensis. Ab ea portus magnus a spatio appellatus, civium Romanorum oppidum; amnis Mulucha Bocchi Massæsulorumque finis.* Verum olim post bellum Jugurthinum, ut ait Rufus, *in populi Romani potestatem Numidia venit.* Quæ quidem de regione maritima Numidiæ; quæ fuerat ditio Adherbalis a Jugurtha occisi intelligenda sunt, ex Sallustio cap. 26 de Bello Jugurthino; Zamam enim et Cirtam regias in mediterraneis illius provinciæ urbes Cæsar Jubæ abstulit; unde ea Numidiæ pars provinciæ novæ nomen sortita est, auctoribus Appiano et Dione. Quare si Thabenenses erant *sub ditione Jubæ in extrema ejus regione maritima locati*, sane erant in ora maritima Mauritaniæ Sitifensis non procul a Mulucha, qua Mauritaniam Cæsariensem Bocchi regis spectabat. Et quidem aliquam Mauritaniæ partem Jubæ subditam fuisse, palam ex A. Hirtio intelligitur, qui scribit regem, cum destinasset in Byzacium cum exercitu ad Scipionem pergere, Saburam cum aliis copiis in Mauritaniam misisse, ne rex Bogud et Sitius Cæsaris præfectus ab altera parte ipsius regnum invaderent. Hinc apud Florum lib. IV, cap. 2, legitur *Mauritaniæ rex Juba.* Addit idem Hirtius fere in calce operis : *Publius interim Sitius, pulso exercitu Saburæ præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque*, etc. Erat id temporis Cæsar Uticæ in proconsulari. Itaque illa Mauritaniæ pars quæ olim Micipsæ et Hiempsali illius filio parebat, et postea ex divisione à legatis Romanorum facta, Jugurthæ tradita fuit, in Jubæ Hiempsalis filii potestatem venerat, in cujus maritima extrema regione Thabenenses ab Hirtio ponuntur. Hæc me fortasse curiosius prosecutum dices; sed rei obscuritas id exegit; sæpius enim illorum Africæ regum fines a

Romanis mutati sunt, ut optime ex Strabone lib. XVII et Dione noveris. Quod si Garnerius in extremo quodam ac sibi tantum noto Numidiæ angulo ad Mediterraneum Thabenam fuisse contendat, unum saltem testem appellare debet, ut tot testimoniorum, quæ adduxi fidem labefactet. Ex his intelligis suspicionem illam de Thabena cum Ptolemæi Thabba confundenda, quam *non levem* opinabatur, esse prorsus vanissimam; siquidem Ptolemæus Thabbam ponit in regione sita inter fluvios Bragadam et Tritonem: quorum primus prope Uticam in proconsulari, alter prope Tacapem in Byzacio mari miscetur; et tempore belli civilis nullum oppidum maritimum in eo tractu a Juba tenebatur, sed vel Cæsarianis, vel Scipionis, et Catonis præsidiis omnes illæ urbes insessæ erant, ut ex commentariis Hirtii, Appiani, et Dionis apertissime constat.

DONATUS BURITANUS, seu BURCENSIS. *Ita in collatione. Ubi vero posita fuerit Burca illa civitas, cujus Ecclesiam Donatus rexit, incertum est. In Notitia episcoporum Numidiæ fit mentio Leontii Burcensis.* Omnia prorsus invertit. Scribitur in cap. 133 collationis *Donatus episcopus plebis Buritanensis*. At excellentissimus immutandorum nominum artifex ex Buritanensi Burcensem reddit, ut in Numidia censeatur, cum Buritana Ecclesia incertæ provinciæ sit. Rursus superius in notis ad *Servumdei*, dixerat hunc sedisse Buræ tempore collationis, qua in urbe postea anno 484, ut in Notitia habetur, fuit episcopus, ut ille ait, *Leontius Burensis*. At hunc ipsum Leontium modo affirmat fuisse successorem post plures medios Donati Buritani, seu Burcensis, qui eidem collationi adfuit. Suspicor Buritanam Ecclesiam spectasse ad Proconsularem: nam act. 2 concilii S. Martini inter illius provinciæ episcopos subscribit synodicam *Cresciturus Busitanus*, qui forte Buritanus dicendus est; ni potius e contra Donatus Busitanus appellandus videatur. Rem in medio relinquo.

PETRUS, PRÆSIDIUS, et CRESCONIUS. *Incertæ sedis.* Hic sextus Cresconius tarde venit ad Garnerium, qui cum quinque aliis antea nominatis in epigraphe Cresconiis sedes in Numidia destinasset, duabus etiam urbibus Titulitana ex proconsulari, Tubiensi ex Mauritania Sitifensi in Numidarum censum translatis, ne quis Cresconiorum extra Numidiam sacris præesset, nullam postea in hac provincia, imo nec in finitimis urbem habuit reliquam, ad quam sextum Cresconium episcopum mitteret. Doleo istius antistitis vices, qui sacris omnibus civitatum Africæ præfecturis a Garnerio aliis Cresconiis pro libito distributis, remanet *incertæ sedis* episcopus.

LAMPADIUS TISEDITENSIS. *Ita quidem in collatione; at Tididitanus potius dici debet. Nam Notitia Numidarum episcoporum meminit Abundii Tididitani.* Imo Notitiæ textus ex collatione fortasse corrigendus est; hic enim etiam inter Donatistas memoratur cap. 198 *Donatus episcopus Tiseditensis;* cujus quidem nomen capiti 135 inserendum est, ubi Lampadii Tiseditensis adversarius non legitur, lacuna ibidem existente. Hanc urbem egregie designat Sallustius in Bello Jugurthino cap. 62, ubi tradit Metello Romani exercitus imperatore contra Jugurtham Numidiæ regem in hac ipsa provincia bellum gerente, pro componenda pace, eumdem Jugurtham *Tisidium* accitum. Itaque Lampadius Tisiditensis vel Tisiditanus dicendus est, non Tididitanus. Lampadii urbem Tisidium omisit Carolus a S. Paulo, Holstenius incertæ provinciæ ascripsit; quam tamen fuisse in Numidia constat ex Sallustio, et ex hac epigraphe in qua Lampadius ejusdem oppidi episcopus inter Numidas recitatur.

DELPHINUS. *Incerti nominis Ecclesiam rexit; vicinam tamen Constantinæ, ut colligitur ex cap. 65 collationis, ubi Petilianus Donatista interlocutus* : In plebe mea, *inquit*, id est civitate Constantinensi, adversarium habeo Fortunatum; in medio autem diœcesis meæ nunc institutum habeo, imo ipsi habent, nomine Delphinum. *Meminit hujusce Delphini Augustinus epist.* 158, etc. Hic episcoporum epigraphes agmen claudit; in quo quidem vellem cum Garnerio convenire, ut postquam in litteraria palæstra diutius cum eodem luctatus sum, amico erga eumdem animo ex certamine discederem, et ubi delphini imminentem procellam nautis indicant, ita hic Delphinus e contra commotam hucusque geographicam tempestatem, in qua Garnerius naufragio proximus fuit, illata tranquillitate sedaret. At novi iterum difficultatum fluctus insurgunt. Res altius, licet paucis, repetenda est. Anno 411 Petilianus in collatione ita Marcellinum judicem allocutus dicitur cap. 165, cum plures episcopi catholici gloriarentur se suis in urbibus non habere episcopum Donatistam : *Lucrum enim videtur his cedere, qui multos se adversus nostros habere per hanc provinciam ostenderunt, si in provincia Numidia non ostendamus, eos penitus non habere, aut habere certe, sed raris locis.* Quæ licet ab hæretico olim causidico, emphatice dicta sunt, illud tamen constat hæresim Donatistarum, quæ, ut ait Augustinus epist. 134 ad Pammachium *in media consulari Numidia* ortum habuerat, istius provinciæ urbes ita pervasisse, ut plures episcopum solummodo Donatistam sine æmulo catholico antistite id temporis haberent. Hæ præsertim Ecclesiæ a solis Donatistis episcopis occupatæ in collatione recitantur, *Lansortensis* cap. 143, *Idassensis* cap. 182, *Legensis*, *Lamiggensis*, *Rotariensis* cap. 187, *Tibilitana* cap. 197, *Rusticianensis* cap. 198, *Lambiritensis* cap. 206, et aliæ plurimæ, ut ex interlocutione frequenti Aurelii Macomadiensis Numidarum episcopi non obscure colligitur. Rursus tempore collationis vacabant catholicorum cathedræ per sex Africanæ diœceseos provincias *sexaginta quatuor*, cap. 215; quarum ut minimum decem fuere in Numidia, cum in Tripolitana provincia quinque solum episcopi numerarentur. Peracta collatione, victi episcopi Donatistæ atque urbibus pulsi ab Honorio imperatore, solum vertere coacti sunt, ut patet ex cod. Theod. *lege 54 et 55, de hæreticis, dat. Constantio et Constante coss.*, anno 414. Tunc a catholicis episcopis in omnibus Africæ urbibus, ubi prius hæ-

retici sacra ministrabant, orthodoxi antistites consecrati sunt, et viduatis cathedris novi præsules assignati. Itaque in Numidia viginti saltem episcopi paulo post annum 411 inaugurati sunt, quos omnes Delphinus jam ab anno 411 ante collationem episcopus præcedebat. Itaque si hic ille idem est qui postremus in titulo synodicæ Milevitanæ recitatur, nullus illorum viginti antistitum post annum 411 ordinatorum ad synodum anni 416 se contulit. Quæ quidem unus Garnerius sibi persuaserit. Præterea idem Petilianus in collatione cap. 65 de Sabino episcopo Tuncensi dixit: *Ante biennium videtur esse constitutus*. Quare anno 409 Sabinus primus apud Tuncam episcopus sedit. Ibidem autem Petilianus testatur Delphinum *nunc institutum* episcopum in diœcesi Constantinensi: nempe 411, ut proxime notabam. Cum vero in epigraphe inter Sabinum et Delphinum octodecim episcopi nominentur, si hic Delphinus ille est cujus mentio fit in cap. 65 collationis, affirmare debet Garnerius intra biennium octodecim in una provincia Numidiæ episcopos diem obiisse, ac totidem subrogatos, qui medii leguntur inter Sabinum et Delphinum. Quæ sine tabulis, sine teste non credam. Verum qui tot novas in Africam urbes transvexit, pestem aliquam Numidiæ forte importabit, qua intra biennium tantam episcoporum stragem late propaget. Nec credo Numidas de tot sublatis tam brevi spatio episcopis de Garnerio conquesturos, cum Mopta et altera Macomodia in ea provincia momento conditis, ac in illius diœcesim translatis urbibus Tituli, Tubiæ, Girbæ, Dionysianæ, Zellæ, Ruspinæ, et aliis, quæ finitimis, vel incertæ provinciæ ascribebantur, tam arcte Numidas sibi devinxerit, ut in lucri loco deputare possint, octodecim episcopos statim ab hoc suo Polioctiste sublatos, cum facta per eumdem tot oppidorum accessione, provinciæ fines longe lateque protulerint.

Habes, vir eximie, meum de Garnerii notis ad utramque epigraphen epistolarum concilii Carthaginensis, itemque Milevitani judicium; in qua quidem censura levi, ut aiunt, brachio easdem repastinavi. Profecto dum leges hunc scriptorem tot Africæ urbes confudisse, multas ignorasse, quasdam nuper excitasse, plurimas in alienæ diœceseos jura transcripsisse, episcoporum eorumque urbium nomina pro libito variasse, binos subinde catholicos antistites uni eidemque oppido præfecisse, defunctos dudum præsules præsentes synodis finxisse, et Donatistas pro orthodoxis Patribus obtrusisse; dum, inquam, hæc portenta leges, jure optimo pronuntiabis in Garnerium, cum opus quod *a nemine hactenus tentatum* scribit, illotis, ut aiunt, pedibus aggressurus, in Africam transmitteret, illud Augusti apophthegma regeri potuisse, qui, teste Macrobio lib. II Saturnal., cap. 4, Nomenclatori suo satis oblivioso dixit: *Accipe commendatitias, quia illic neminem nosti*. Plinius ille noster Veronensis lib. XV, cap. 18, scribit recentes ficus e Carthaginensium hortis tridui tantum navigatione Romam delatas, ac Patribus conscriptis a Catone ostensas, senatusconsultum de æmula ac Latino nomini semper infesta, urbe evertenda, invitis fere extorsisse. Hinc ipse pariter recentes geographiæ fructus, quos, te jubente, in Africa parumper censorio stylo versatus decerpsi, tuis oculis subjicio, quo tot urbes nuper a Garnerio per Africam exstructas, non dicam solo æquandas decernas, sed quod aeriæ prorsus sunt, unico oris flatu dispergas. Ille tamen testatur, *non sine cura et labore* se aggressum opus, *quod hactenus tentavit nemo*. In quæ Garnerii dicta libeat hoc rudi carmine ludere.

> MERCATORIS opus, tantis quod mercibus auctum,
> Plurima Garneri *cura laborque* fuit.
> Exstruit hic urbes: alias e sede revulsas,
> Per Libyæ celeres currere regna jubet.
> Jus habet in Manes; quando ad suffragia mittit
> Quos olim e vivis abstulit atra dies.
> Orpheus huic cedit: minor est Amphiona laude.
> Quod semel his actum, sæpius ille facit.

Hic tamen te monitum velim, ne feliciori aliis in scriptis Garnerii eruditioni quidpiam per me detractum putes; illum enim tanti facio, ut si ejusdem de rebus Pelagianis commentaria historiam quam de eadem hæresi hoc anno Patavinis typis excusam emisi, prævenissent, mea statim scripta (quod sincere affirmo ac sancte juro) in angulum omnino projecissem; etenim plurima quæ me primitus ea de re publicaturum arbitrabar, tam feliciter assecutus est, ut dubio procul plagii reus delatus fuissem, si post vulgatum Garnerii volumen eadem repetere ausus essem. Fateor me in quibusdam ab eo dissentire, et, ut cætera sileam, nequeo approbare ejusdem emendationem qua litterarum antistitum Pelagianorum textum corrigit. Nam dissert. 5 ex schedis a magno Sirmondo Veronæ Venetiarum urbe intra diœcesim patriarchæ Aquileiensis inventis, sibique communicatis, recitat libellum fidei Pelagianorum, quem scribit a Juliano Eclanensi ad sedem apostolicam missum, in quo cum prope finem hæc legantur: *Illud etiam, sancte ac venerabilis frater et pater Augustine, necessario respondendum putavimus;* et certum sit, ut optime probat, hæc illos non scripsisse ad S. Augustinum Hipponensem, putavit errorem in vetustissimum codicem irrepsisse, ac pro *Augustino* Zosimum papam reponendum; etenim Pelagianos episcopos rescribere ibidem ad suum primatem, a quo hæresim illam damnare per litteras jubebantur, idem Garnerius luculenter demonstrat. Labitur tamen vir eruditus; nam id temporis celebris erat Augustinus Aquileiensis primas Venetiarum, Histriæ, Norici utriusque et Rhætiæ I. Audi Henricum Palladium, quo nemo diligentius aut elegantius Aquileiensium res in litteras misit: *Post Chromatium*, inquit, *eligitur patriarcha Augustinus, quo tempore alter Augustinus Hipponensis episcopus eloquentiæ et doctrinæ fluminibus hæreticorum vesaniam in Africa obruebat*. In aula patriarchali apud Utinum omnium Aquileiensium primatum elogia grandioribus, et plusquam uncialibus characteribus antiquitus descripta leguntur. Porro ibidem post Chromatium Augustino hoc epigramma inscribitur:

AUGUSTINUS URBE ROMA A GOTHIS DEVASTATA CONSTERNATOS AQUILEIENSIUM ANIMOS JEJUNIIS ET SUPPLICATIONIBUS SACRIS AD DIVINAM OPEM IMPLORANDAM EREXIT.

Scribit ibidem Palladius Augustinum Aquileiensem sedem indeptum fuisse anno 414, eamque cum vita reliquisse anno 422, dato eidem Adelpho successore. Errorem Ughelli in utroque primate haud suo loco statuendo, scis me adnotasse lib. II Hist. Pel., cap. 12. Cum Zosimus anno 418 Pelagianos damnasset, encyclicas ad Aquileiensem et Mediolanensem primates misit, ut easdem suis in diœcesibus publicarent; quemadmodum paulo antea damnatis Romæ ab Anastasio papa Origenistis, Chromatius Aquileiensis Augustini decessor, et Venerius Mediolanensis acceptis ab apostolica sede litteris, itidem in suis diœcesibus per suffraganeos episcopos Origenistas proscribendos curaverant, teste Hieronymo lib. II apologiæ contra Rufinum. Hinc Augustinus primas Aquileiensis apostolicæ sedis contra Pelagianos decretum cum litteris ad suarum provinciarum episcopos misit; quorum nonnulli, cum Pelagianis erroribus tenerentur, memoratum fidei libellum ad Augustinum primatem dederunt. Quam vero altius in diœcesi primatis Aquileiensis apud ecclesiasticos præsertim, Pelagiana hæresis radices fixisset, constat ex litteris Septimii Altinatis ad S. Leonem Magnum, et hujus rescriptis ad primatem Aquileiensem; de quibus fusius egi in eodem libro de Hæresi Pelagiana.

Ad Garnerium redeo. Hic in suis notis publicandis *nonnullam ab eruditis lectoribus gratiam iniri* posse sperabat; verum tam infeliciter ea in re calculos posuit, ut in lucri loco eidem reponendum videatur, si tam densæ errorum farragini veniam a lectoribus impetret. Hinc fatearis necesse est, viros eruditos quandoque, ut tuo verbo utar, paratragœdiare, ac suis ipsorum scriptis nimium lenocinari; eadem confidenter æque ac audacter in oculos manusque hominum mittentes, quæ tamen e re ipsorum esset scrinio claudere, ac blattis corrodenda relinquere. Et quidem, ut de me loquar, non quod in eruditorum numerum venire ausim, sed quia indoctorum, ut ait poeta, volumina passim scribentium turmæ accenseor; existimabam me cæteris diligentius in Pelagiana Historia chronologiam tractasse; sed quantum mea me opinio fefellerit statim intellexi: siquidem vel in ipso limine in prochronismum impegi. Nam in priori pagina scripsi cum Baronio S. Athanasium anno 372 diem obiisse; imo, quod cum pudore dico, laudans Proterii Alexandrini paschalem ad Leonem Magnum epistolam, cum ibidem ex epocha Diocletiani, et charactere paschali evidenter deducatur, anno insequenti ejusdem obitum statuendum fuisse. Plures meis in libris errores invenient rigidi censores, quorum agmen me manet: quibus, ubi me allucinatum ostenderint, gratias plurimas referam, quippe qui non mea, sed ipsorum cura ac labore, non dicam doctior, sed minus indoctus fiam; illud enim subinde Senecæ dictum repeto ex cap. 18 de Vita beata, *Cum vitiis convicium facio, imprimis meis facio.* Tu quidem, vir clarissime, securus ab hoc discrimine evades, qui magnum philosophum Socratem imitatus, nihil non dicam in litteras, mittis, sed quod in te mirari tam sæpe solitus sum, tenacissima memoria fultus, succenturiatis quibusque ejusdem præsidiis dimissis, ne verbum quidem unicum stylo alligas; sed volumina devorans, tibi Musisque instar Aspendii canis, publici judicii aleam refugis, et nullo scribendi cacoethe titillaris. Hinc te felicissimum puto, qui procul ab invidorum censuris, eximiis erga litteratos officiis nomen tanto nobilius posteritati propagasti, quanto dignius est factis potius quam dictis nomen in ævum extendere. Plura justæ molis volumina Gallorum ac Batavorum typis excusa, ac tibi certatim honoris gratia nuncupata, tot elogia ab eruditis quibusque Italis suis in libris tibi passim inscripta sunt, ut nullus posterorum quibus bonæ artes in amore erunt, ignorare unquam possit, vixisse Antonium Magliabecum, de litteraria republica ad invidiam usque benemeritum: ut illa tantum postrema tuo nomini dies stare posse videatur, quæ pessimo mortalium fato librorum ac litterarum omnium altam oblivionem inducat. Ego sane nullum grati animi officium missum faciam, quo tibi quantulascunque vices rependam. Etenim non modo prior doctissimis ac humanissimis litteris me convenisti, verum etiam illustrissimi senatoris et equitis Ferrantis Capponii generis nobilitate, rerum agendarum peritia, juris utriusque scientia, et magna etiam apud principem gratia conspicui, operam rogasti, ut in Etruriam sacræ eruditionis professor vocarer. Annuit omnium gratiarum vir, quo ad beneficia pronior ne voto quidem fingi potest; sciebat enim serenissimo cardinali Leopoldo (quo in nomine magnum Mediceæ gloriæ incrementum, et litterarum æque ac litteratorum cultorem et Mæcenatem incomparabilem orbis veneratur) nihil esse antiquius, quam ut historia sacra, quæ apud nostrates exsilium pati videbatur, patriam in Etruria cum honore reciperet. Hinc amplissimi senatoris opera factum est, ut serenissimus magnus Etruriæ dux Cosmus Ecclesiasticam Historiam, quæ publicis sapientum conventibus exclusa, cum umbraticis quibusdam hominibus in Italia sub paupere tecto hospitabatur, regia manu prehensam, in Pisanum Atheneum, hoc est, in suam omnium scientiarum regiam introduxerit, insignemque eidem cathedram inauguraverit. Cum sapientissimus idemque prudentissimus princeps optime intelligeret unam historiam magnorum regum nomina ad posteros cum laude transmittere, eamdem tam nobili judicio ac generosa munificentia demereri voluit: ut quando illum suprema et seris tantum nepotibus nota dies cœlo inseret, historiæ munere in Etruscæ gentis desideriis, in omnium populorum qui litteras extra barbariem norint, animis perenniter vivat. Et licet illum ingens erga superos religio, rarus in subditos amor, eximius litterarum cultus, ac sollicita felixque gerendi imperii cura jam pridem orbi universo spectabilem fecerint, ac grande iis qui sceptra moderantur exemplum posuerint; grato tamen historiæ obsequio ultra ævum per ora hominum

feretur, iisdemque quibus virtutum ac litterarum notitia, spatiis pervagabitur. Cæterum cum singuli felici Ecclesiasticæ Historiæ sub Maximo principe sorti adgratulentur, ipse hoc unice doleo, quod me nulla sacræ eruditionis supellectile ornatum, ejusdem Historiæ primum in Pisana Academia interpretem designavit; vereor enim ne cum sublimis sit historiæ majestas, interpretis vitio minor esse videatur. Unus tamen, vir undequaque eruditissime, ingentem animi molestiam minuis, dum e locupletissima bibliotheca, quæ domi tuæ atrium, cubicula, angulos quosque occupat, libros subinde ad me transmittis, ut tantæ eruditionis suppetiis firmatus, animum non despondeam. Te interim precor, ut me serenissimo domino qui te æque ac litteras amat, commendatum facias, ut tanti principis patrocinio fultus, felici faustoque auspicio demandatum munus aggrediar. Vale ac me, ut soles, ama.

ANIMADVERSIONES IN EAMDEM EPISTOLAM.

Epistola 175. Inscriptiones hujus epistolæ et sequentis copiose explicuit eminentiss. cardinalis, contra Joan. Garnerium. Sed cum ad ipsas epistolas nihil dixerit, nonnulla ad eas monebimus ad doctrinam quam complectuntur pertinentia. Quamvis enim, ne quis calumnietur candorem nostrum, multa sint quæ improbamus in doctrina Pelagii ejusque sequacium, adversarii tamen ejus non ita sese gesserunt ac ratiocinati sunt, ut possint etiam a nobis per omnia probari. Damnatus quidem ille est et conviciis exagitatus ab omnibus, etiam quibus ejus dogmata ignota erant, ex quo est ab Africanis episcopis infamatus; sed nulla hominum damnatio efficere potest ut quod verum fuit falsum fiat, et vice versa nullæ hominum laudes ex errore veritatem faciunt. Præterea notum est in magnis cœtibus res magnis affectibus dijudicari; nec in re sat difficili facile fuit verum a falso secernere omnibus illis Africanis episcopis, quorum nonnulli ne scribere quidem potuisse dicuntur 1 collat. Carthag. c. 133, et doctissimi, præter dicendi facultatem, pro modulo illius ævi, quid eximium habuerint non video. Non dicerem hæc, nisi viderem multitudine et auctoritate, multo magis quam rationibus pugnari.

Ibid. § 2. *Id agunt isti* (Cœlestius et Pelagius) *damnabilibus disputationibus suis, ut non defendendo, sed potius in superbiam sacrilegam extollendo liberum arbitrium, nullum relinquant locum gratiæ Dei, qua Christiani sumus.*] Non capio qui in superbiam extollerent liberum arbitrium, et quidem adversus Deum, qui fatebantur eum creatorem esse humanæ naturæ omniumque ejus facultatum, adeo ut ei debeant homines quidquid habent boni, et ab eo quasi ab omnium rerum domino pendeant; hominem vero, cum natura sua minime peccator esset, sua unius culpa in peccatum esse delapsum et delabi, non vero Dei, quasi illi negasset quæ necessaria erant ad vitandum peccatum; nec eo secius Deum voluisse ei ignoscere peccata et æternam vitam largiri, cum contraria om-

A nia meritus esset, si modo Evangelio pareret, misso ei, ex mera gratia, servatore Jesu Christo, qui gratiam illam Dei ei annuntiaret, et ad officium misericorditer revocaret; neve homo parum credibile esse censeret, quod ille nuntiabat, addidisse Christum miracula, quibus fidem sibi vel apud pertinaces faceret; internum etiam auxilium suppeditare quo animos hominum illustrat, quamvis non necessario adducat ad credendum; quin et per baptismum homines regenerari, et filios Dei fieri. Quod a Pelagio dictum multis ostendit Dionys. Petavius in Historia Dogmatum Pelagianorum, quæ est tom. III Dogm. ejus theologicorum ed. Amstelodamensis. Hoc unum dicebat Pelagius pendere ab homine quod *posset* recte uti aut abuti tot divinis beneficiis; qua in re, quamvis B summopere vituperandi sint qui beneficiis Dei abutuntur, non sunt admodum laudandi, si rigidi censores naturæ nostræ esse velimus, qui iis recte utuntur; nam quod possint hoc præstare, totum muneris est divini, nec mirum est eos felices esse malle in æternum, quam miseros. Furiosum quidem est et impium, Deo vitam et mortem offerente, eligere mortem: at profecto non est eximiæ cujusdam prudentiæ et virtutis malle vitam. Quis superbiat ob sapientiam et acumen, quod maluerit vivere quam mori? Est igitur, ex sententia Pelagii, cur Deo gratias agant homines, sed non cur sibi placeant ac plaudant. Africanæ aut Punicæ rhetoricæ exaggeratio fuit, cum liberum arbitrium *in sacrilegam superbiam* extollere dictus est. Quam facile fuit Pelagio premere contra-C rias partes invidiosis consectariis, Deum jubere impossibilia, æternis pœnis afficere homines quod impossibilia non præstitissent, aliisque id genus, quibus excusatur plane homo, ac tota culpa in Deum conjicitur? Humilitatis Christianæ esse putabant, si Deus omnium bonorum auctor fieret; et quidem merito; at non ita id intelligi oportuit, ut fieret eadem opera iniquus judex, quod Deo est contumeliosissimum. Ac sane hisce permota sæcula sequentia in Pelagii opinionem dilapsa sunt, quam etiam Augustino tribuerunt, cui ipsa Pelagii opuscula ascripserunt; quia non poterant sibi persuadere tantum virum quantum eum fuisse ex fama putabant, ejusmodi consectaria potuisse concoquere. Profecto si Africani illi Patres id fuissent quod videri volebant, gravibus D illis Augustinianæ sententiæ incommodis probe pensitatis, sibi non liquere potius dixissent, quam tot damnationibus, quarum aliæ super aliis quaquaversum mittebantur, doctrinam non intellectam damnassent.

Pergunt hisce verbis: *Qua et ipsum nostræ voluntatis arbitrium vere fit liberum, dum a carnalium concupiscentiarum dominatione liberatur, dicente Domino:* Si vos Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis; *quod auxilium fides impetrat quæ est in Christo Jesu Domino nostro.* Non dubitabant Pelagiani quin divina gratia homines a peccatis liberarentur, si modo ea recte uterentur. Sed putabant homines ea posse abuti, ac præterea neminem esse usque adeo mancipatum peccato, ut gratia illa excitari nequeat, ad servitutem

illam fugiendam. Sed quid sibi volunt boni Patres Africani quando addunt, *quod auxilium fides impetrat?* Id enim auxilium quod fides impetrat, non est gratia *qua simus Christiani*, quæ antecedit fidem, non eam sequitur; nam quando credidimus et fide aliquid a Deo impetramus, jam sumus Christiani. Redolent illa verba semipelagianismum, aut simile quidpiam. Itaque aut boni illi viri nondum satis intelligebant doctrinam Augustini, aut est hoc additamentum; cum, ut adnotant Benedictini, in duobus mss. codd. desint.

Isti autem asserunt, sicut a fratribus qui eorum libros legerunt cognovimus, in eo Dei gratiam deputandam, quod talem hominis constituit, creavitque naturam, quæ per propriam voluntatem legem Dei possit implere, sive naturaliter in corde conscriptam, sive in litteris datam. Eamdem quoque legem ad gratiam Dei pertinere, quod illam Deus in adjutorium hominibus dedit. Si credimus auctori Prædestinati, in prima synodo Carthaginiensi, quinquennio ante habita, *obtulerunt* Cœlestio *libros suos*, in quibus Pelagiana dogmata explicabat. Quod si verum esset, non mirari sane non possemus Carthagine non asservatos fuisse libros illos, ut quam jure damnatus ille esset liqueret; utque contra eum, ubi usus postularet promerentur. Sed parum hoc credibile est, cum Cœlestium hic Patres Carthaginienses damnent, libris ejus minime inspectis. Verum et hoc mirum est, graves episcopos tam acerbas sententias in absentem dixisse, minime lectis ejus libris et recitatis duntaxat accusatorum litteris. Quæ ratio judicandi a nemine paulo æquiore defendi potest; præsertim cum difficiles quæstiones agerentur, in quibus facillimum erat sententiam non auditorum male intelligere. Itaque et æquius et prudentius se gessisset synodus, si judicium post lecta Pelagiana scripta distulisset. Ad id vero quod hic ex illis habet quod attinet, creationem ac legem *gratias* Dei esse, non potest hoc negari, cum sint hæc longe maxima Dei beneficia. Nisi enim nos ratione præditos Deus creasset, non possemus ei parere, neque beatitudine frui; nisi etiam legem evangelicam promulgasset, officium nostrum nobis parum notum fuisset, maximaque credendi incitamenta ac præstantissima præmia non haberemus. Profecto non capio cur spretim de hisce tantis Dei gratiis loquantur Africani Patres, nisi accedat afflatus nescio quis, cui resistere non licet, isque pauculis concedendus. Prioribus beneficiis refertæ sunt litteræ sacræ, adeoque perspicue de iis loquuntur, ut sine insania ab iis qui Scripturæ credunt negari nequeant : posteriorem vero frustra probare nituntur Patres Africani, nec quidquam proferunt, præter loca aut plane aliena ab eo quod spectant, aut summum ambigua. Hoc quoque merito desideres in hac eorum epistola, quod *gratiam* illam suam nusquam definiant, neque vocis ambiguitatem discutiant; quasi illo uno sensu quem volebant legeretur in Scriptura, satisque esset proferre loca in quibus exstaret, ut probaretur quod sentiebant. Aptum hoc est, fateor, ad movendam invidiam, at minime ingenuum accommodumque ad probandum quod volunt, apud homines veritatis solius amantes.

Ibid., § 3. *Illam vero gratiam qua, ut dictum est, Christiani sumus, cujus Apostolus prædicator est, dicens :* Condelector enim legi Dei, secundum interiorem hominem; video autem aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meæ, et captivantem me sub lege peccati, quæ est in membris meis. Miser ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus? Gratia Dei, per Jesum Christum Dominum nostrum; *nolunt omnino agnoscere, sed nec aperte quidem oppugnare audent.* Verum in Pauli verbis, quid aliud est *gratia Dei*, quam *Dei misericordia*, aut *Dei beneficio?* Nemo contrarium unquam ex vi nativa vocis usuque probabit. Non negabat autem Pelagius homines Dei beneficio peccato eripi; sed negabat fieri id afflatu quodam interno, cui reluctari non liceret, et sine quo cætera omnia Dei beneficia inutilia essent. Oportebat Africanos præsules perspicue suam et Pelagii sententiam exprimere, ut quid sentiendum quidve damnandum, ex eorum sententia manifesto liqueret. Sed longe maximam partem Christianorum in se concitassent, si aperte dixissent quod sentiebant; neque enim ante hæc tempora, et ante definitiones Africanorum conciliorum, aliter de gratia homines senserant quam Pelagius.

Pergunt Carthaginiensis concilii Patres : *Sed quid aliud agunt, cum hominibus animalibus, non percipientibus quæ sunt Spiritus Dei, persuadere non cessant ad operandam perficiendamque justitiam, ac Dei mandata complenda, solam sibi humanam sufficere posse naturam?* Sed mandata Dei non sunt ejusmodi, ut omni vi destituta sint ad movendos hominum animos. Eorum maximus consensus cum recta ratione constitutioneque ipsa humanæ naturæ, magnifica præmia iis adjuncta, miracula quibus eis fides facta est, exempla sanctorum virorum, ac præsertim Christi, qui ea observarunt; hujusce vitæ miseriæ ac calamitates, quæ frustra beatitudinem, quam usque adeo optamus, in ea quæri ostendunt, aliaque id genus maximæ sunt efficaciæ ad revocandos, paulatim certe, homines ad bonam frugem. Sed *homo animalis* inquies, ut docet Paulus I Cor. II, 14, ad quem locum respiciunt Afri præsules, *non percipit quæ sunt Spiritus Dei.* Imo *non admittit*, οὐ δέχεται, hoc est, iis non assentitur, nimirum, dum est *animalis* sequiturque impetum brutorum, præsentia tantum et sensilia quærentium. At nihil obstat quominus intellecta et pensitata Evangelii præstantia, animalis homo ejusmodi esse tandem desinat. Præterea enim quæsiverim a Patribus Afris, an non Deus jubeat homines animales desinere animalibus cupiditatibus obsequi; an non mandata negligentes plectat, ac proinde excusari non posse censeat? Hoc si ita est, quod nemo Christianus neget, oportet ut habeant, aut possint ii homines consequi quæcunque sunt necessaria ad parendum; alioquin iniquum esset eis id imperare ad quod præstandum necessariis essent destituti subsidiis. Plura non addam : norunt enim quicunque hasce con-

troversias attigerunt, quæ hanc in rem soleant dici. Sed audiamus Afros episcopos ostendentes *solam naturam humanam* non sufficere ad parendum Evangelio circumstantiis quas antea memoravimus cincto et suffulto.

Non attendentes quod scriptum est : Spiritus adjuvat infirmitatem nostram (*Rom.* VIII, 26) ; *et :* Non volentis neque currentis, sed miserentis est Dei (*Rom.* IX, 16); *et quod* unum omnes sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra, habentes dona diversa, secundum gratiam quæ data est nobis (*Rom.* XII, 5); *et :* Gratia Dei sum id quod sum, et gratia ejus in me vacua non fuit, sed abundantius omnibus illis laboravi; non ego autem, sed gratia Dei mecum (I *Cor.* XV, 10); *et:* Gratias Deo, qui dedit nobis victoriam, per Dominum nostrum Jesum Christum (*Ibid.* 57); *et:* Non quia idonei sumus cogitare aliquid, quasi ex nobismetipsis, sed sufficientia nostra ex Deo est (II *Cor.* III, 5); *et :* Habemus thesaurum istum in vasis fictilibus, ut eminentia virtutis sit Dei et non ex nobis (II *Cor.* IV, 7); *et innumerabilia talia, quæ de Scripturis omnibus si colligere velimus, tempus non sufficiat.* Recordandum hæc omnia proferri ut probetur *gratia* quam descripsimus, hoc est, internus afflatus isque necessarius, ut Christo credamus; nec dubium est quin potissima loca hæc esse putarint synodi Patres quibus Pelagianismus profligari poterat. Atqui ne unus quidem probat id quod volunt; quæ ratio citandi Scripturam fuit illorum sæculorum, quibus soni singulorum vocabulorum, quam sententiæ locorum, pro orationis totius serie, multo major ratio habebatur. Statim enim ac sonus verborum non prorsus abludere videbatur ab eo quod agebatur, res confecta putabatur, et probatum quod erat in controversia. Scilicet, declamitare, et effutire quidquid in os veniebat apud plebem excommunicandam, si forte a declamante dissentiret, multo facilius fuit, quam criticæ seriam operam dare. *Spiritus* qui *adjuvat infirmitatem nostram,* de quo Paulus, est qui est in jam credentibus, eosque in orationibus recte fundendis apud Deum adjuvat. *Non est volentis neque currentis, sed Dei miserentis,* quod verbum Dei mittitur ad populum quempiam ad cognitionem ejus vocandum; sed quid hoc facit ad afflatum singulorum? *Gratia* secundum quam sunt diversa dona non est gratia qua singuli fideles ad Deum conversi sunt, sed beneficentia varia Dei, qua aliis alias dotes concesserat; seu solita sua providentia, sed extraordinaria spiritualium donorum effusione. *Gratia Dei,* qua Paulus *erat id quod erat,* hoc est, apostolus, est Dei misericordia et munificentia, qua eum ei muneri sustinendo necessariis donis instruxerat; nec quisquam unquam negavit a Deo per Jesum Christum nobis datam esse de peccato victoriam, ac esse cur propterea ei gratias agamus; verum hoc factum afflatu interno et ineluctabili, nusquam docet Scriptura. *Sufficientia* sane omnium Christianorum, ad cogitandum aliquid Evangelio consentaneum, est a Deo; quis enim nescit Evangelium non ingenio hominum,

A sed Deo deberi? At apostolorum præsertim *sufficientia*, ad munus ad quod vocati fuerant sustinendum, non humana, sed divina fuit. *Thesaurus* denique *in vasis fictilibus* de quo Paulus, sunt dona apostolica, ut liquet ex serie contextus. Si oculi non plane negligenter conjiciantur in loca allata, verissima esse omnia ac manifestissima quæ diximus comperientur; unde intelligere licebit bonos illos Patres Africanos parum aptos fuisse Scripturarum interpretes, ac proinde meram eorum auctoritatem levis ponderis esse oportere.

Ibid., § 4. *Consideret sanctitas tua et pastoralibus nobis compatiatur visceribus, quam sit pestiferum et exitiale ovibus Christi, quod istorum sacrilegas disputationes necessario consequitur, ut nec orare debeamus ne*
B *intremus in tentationem; quod Dominus et discipulos monuit, et posuit in oratione quam docuit; aut ne deficiat fides nostra, quod pro apostolo Petro se rogasse ipse testatus est.* Non necessario hoc sequitur, nam particula illa orationis dominicæ, aut preces Christi pro Petro non significant id quod innuunt Patres, quasi hoc sibi vellent : o Deus, fac afflatu interno, cui resistere nequeamus, ut tentationem vincamus; quidni enim Deus potest impedire ne succumbamus tentationi, ipsam tentationem minuendo, ac temperando, ita ut vires nostras non superet? Novit ille quam firmi aut quam infirmi simus, melius quam nos, potestque ea amoliri quibus ægerrime pares essemus si adessent; et quibus remotis, facile in pietate constantes sumus. *Si enim hæc possibilitate naturæ et*
C *arbitrio voluntatis,* inquiunt tamen Afri, *in potestate sunt constituta, quis non ea videat a Deo inaniter peti, et fallaciter orari, cum orando poscuntur quæ naturæ nostræ jam ita conditæ sufficientibus viribus obtinentur?* At quamvis forte concederet Pelagius nullam contingere tam atrocem tentationem cui resistere nequeamus, natura Evangelio illustrata et emendata; non negabat tamen, nec negare poterat in periculo constitutis ad Dei auxilium, etiam extraordinarium, esse confugiendum, duabus de rationibus. Primo tametsi viribus semel a Deo concessis, et confirmatis promissis divinis, resistere tentationi possumus; possumus etiam in ea cadere, quod non ita facile contingit cum inusitato Dei auxilio quodcunque sit (modo ne sit ineluctabilis afflatus) adjuvamur. Quis autem
D in periculo non sibi optet non modo quod est prorsus necessarium, sed etiam quam maximas vires, ut facilius et securius sese eo expediat? Deinde inter ipsas vires, quas Deus Christianis sufficientes largitur, nihil vetat, pro magnitudine periculorum, inusitata auxilia haberi. Itaque non potuit merito insimulari Pelagius, quasi doctrina sua orationis usum sustulisset.

Ibid., § 5. *Contradicitur etiam istorum contentione benedictionibus nostris, ut incassum super populum dicere videamur quidquid eis a Domino precamur, ut recte ac pie vivendo illi placeant, vel illa quæ pro fidelibus precatur Apostolus, dicens :* Flecto genua mea ad Deum Patrem Domini nostri Jesu Christi..... ut det

vobis secundum divitias gloriæ suæ, virtute corroborari per Spiritum ejus. *Si ergo voluerimus benedicendo super populum dicere :* Da illis, Domine, virtute corroborari per Spiritum tuum; *illorum nobis disputatio contradicit, affirmans negari liberum arbitrium, si hoc a Deo poscitur, quod in nostra est potestate : virtute enim si corroborari volumus, inquiunt, possumus ea possibilitate naturæ quam nunc non accipimus, sed cum crearemur accepimus.* Quasi vero innumera non sint, præter creationem, quæ a Deo petere possumus, ut curriculum pietatis constanter decurramus, quæ tamen minime sunt ineluctabilis afflatus! Semper quidem est saluti incumbendum, *cum timore et tremore*, quia quamvis Deus *faciat velle et perficere in nobis*, possumus omnibus auxiliis abuti; sed minus tamen timendum nobis est, cum Deus amovet a nobis plurima quæ in hac vita virtutem nostram labefactare possent. Is metus eaque ejusmodi auxilii divini invocatio cum libero arbitrio optime consistunt. Hic possemus, nomine Pelagii, objicere Afris, ex eorum sententia a Deo nihil potuisse peti; cum reprobis quidem necessaria negare, electis vero omnia concedere, etiam non petentibus, ab æterno decreverit. Sed fatendum homines non semper convenienter dogmatibus suis se gerere; nec sunt insimulandi, nisi eorum quæ faciunt.

Ibid., § 6. *Parvulos etiam, propter salutem quæ per Salvatorem Christum datur, baptizandos negant, ac sic eos mortifera ista doctrina in æternum necant, promittentes, etiamsi non baptizentur*, etc. Fatentur tamen postea Cœlestium fassum esse *per baptismum Christi parvulorum fieri redemptionem. Sed multi*, inquiunt, *qui illorum perhibentur esse vel fuisse discipuli hæc mala, quibus fundamenta Christianæ fidei conantur evertere, quacunque possunt affirmare non cessant.* Quid de singulis quæstionibus quæ de baptismate proponi possent, censuerit Pelagius nescio; sed hoc scio, ex Novo Testamento probari nullo modo posse necessarium esse baptisma saluti infantium, aut præceptum esse a Christo eos baptizari. Itaque nonnisi absurde *fundamenta fidei* vocare potuerunt Afri ea de quibus altum est in Novo Testamento silentium. Attamen, ut jam alibi dixi, non damno baptisma infantium; quod esse queat, si velimus, non tantum professio fidei parentum, sed et symbolum redemptionis infantium, non quidem a peccato, quo carent, sed a vanitate cui cum cæteris creaturis subjacent, et a qua liberabit eos Christus in ultima resurrectione.

Epistola 176, § 2. *Cum Dominus docuerit ut dicamus :* Dimitte nobis debita nostra, *etc., isti dicunt posse hominem in hac vita, præceptis Dei cognitis, ad tantam perfectionem justitiæ suæ, sine adjutorio gratiæ Salvatoris, per solum liberum arbitrium pervenire, ut ei non sit jam necessarium dicere*, Dimitte, etc. At non dicebant quemquam per totam vitam immunem prorsus peccatorum vixisse, excepto uno Christo; unde sequebatur neminem esse, ex eorum sententia, qui non deberet dicere : *Dimitte*, etc. Nam ad finem usque vitæ peccatorum semel admissorum veniam petere omnes necesse habemus. Hæc ergo est invidiosa criminatio, qualis est et sequens : *Illud vero quod sequitur*, ne nos inferas in tentationem, *non ita intelligendum tanquam divinum adjutorium poscere debeamus, ne in peccatum tentati decidamus, sed hoc in nostra esse positum potestate.* Quamvis, ex Pelagii sententia, gratiæ cœlestes neminem adigant ad officium, attamen non parum in tentatione juvant, ac sine iis in gravibus tentationibus homines succumberent. Quare a Deo, uti putabat, erant auxilia illa petenda. Igitur frustra contra eum addunt Numidiæ episcopi : *tanquam frustra Apostolus dixerit :* Non volentis, neque currentis, sed miserentis est Dei; *et :* Fidelis Deus, qui non permittet vos tentari supra id quod potestis, sed faciet cum tentatione etiam exitum, ut possitis sustinere. *Frustra etiam Dominus dixerit apostolo Petro :* Rogavi pro te, ne deficiat fides tua; *et omnibus suis :* Vigilate et orate ne intretis in tentationem; *si hoc totum est potestatis humanæ.* De primo loco Rom. IX, diximus ad antecedentem epistolam. Secundus, I Cor. X, 13, plane contrarius est sententiæ Augustini, cum doceat Paulus Deum adjuvare fideles, non ut ineluctabili afflatu acti sustineant tentationem, sed ut *possint sustinere*, quod solum promisit Deus. De cæteris etiam antea egimus.

Ibid. *Pueros quoque parvulos, etsi nullis innoventur Christianæ gratiæ sacramentis, habituros vitam æternam, nequam præsumptione contendunt, evacuantes quod dixit Apostolus* (*Rom.* V, 12) : Per unum hominem peccatum intravit in mundum, et per peccatum mors, et ita in omnes homines pertransiit, in quo omnes peccaverunt; *et alio loco* (I Cor. XV, 22) : Sicut in Adam omnes moriuntur, sic et in Christo omnes vivificabuntur.] Existimabam legendum in loco Rom. V, *mors pertransiit*, nam vox θάνατος est in omnibus Græcis exemplaribus; sed et alibi perperam ita profertur hic locus ab Augustino, ut in lib. IV, contra duas epist. Pelagianorum, num. 7. Atque ex hac omissione perperam etiam argumentatur. Verum hujus loci sensus est : *ut per unum hominem peccatum intravit in mundum, et per peccatum mors : ita etiam mors in omnes homines pertransiit, quia omnes peccarunt*, Nam οὕτως καὶ, *sic et*, perinde est ac καὶ οὕτως, *et sic*, ut Luc. XVII, 24, 26; Jac. II, 26. Deinde Ἐφ' ᾧ est *quia* vel *eo quod*, non *in quo*, ut II Cor. V, 4; Phil. III, 12. Quod viri doctissimi dudum ostenderunt, ut et hic agi de peccato actuali, cujus capaces non sunt infantes. Locus alter I ad Cor. nihil ad rem facit. Vult enim Paulus, ut unus Adamus mortem introduxit in mundum, omnibus qui eum imitantur morientibus : sic quoque Christum beatam resurrectionem allaturum omnibus qui ei parebunt. Nullus hic sermo de peccato infantium, qui conditione naturæ, quia hominibus mortalibus nati sunt, non quasi supplicio de iis sumpto, moriuntur; ut ostenderunt doctissimi theologi quos non memorabimus.

Epistola 177, § 2. *His auditis verbis* (Pelagii *gra-*

tiam Dei se agnoscere profitentis) *catholici antistites* (in A Diospolitana synodo) *nullam aliam Dei gratiam intelligere potuerunt nisi quam in libris Dei legere et populis Dei prædicare consueverunt; eam utique, de qua dicit Apostolus* (*Gal.* II, 21): Non irritam facio gratiam Dei. Nam si per legem justitia, ergo Christus gratis mortuus est; *sine dubio gratiam qua justificamur ab iniquitate, et qua salvamur ab infirmitate, non qua creati sumus cum propria voluntate.*] Verum non sola creationis beneficia agnovit Pelagius, ut sæpius diximus, verum etiam evangelica omnia; sed non gratiam illam efficacem Augustinianam, ante eum incognitam, præsertim in Oriente. Itaque Joannes Hierosolymitanus Pelagium orthodoxum esse censuit, ut ex P. Orosio satis liquet. Locus Pauli nihil facit contra Pelagium, cum *gratia Dei* ibi sit Evangelium, aut B evangelica œconomia, qua Deus justos censet, non eos qui peccato carent, sed qui Evangelio parent; quamvis anteacta eorum vita vitiis inquinata fuerit, nec sine lapsibus variis reliquam ætatem traducant. Eo sensu, semper sumitur *gratia*, quando opponitur *Legi*, quæ ex Judæorum sententia, contra quos Paulus disputat, summam perfectionem postulabat. In hac autem disputatione Epistolæ ad Galatas, ut et in simili, quæ legitur in Epistola ad Romanos; perpetuo *gratia* opponitur *legi* et *operibus*, hoc est, misericordia rigori, imperfecta observatio mandatorum Dei perfectæ sanctitati. Meridiana luce hoc clarius est, nec recentiorum interpretum quisquam rem non vidit. Itaque sensu Augustiniano hic minime sumitur, ut nec usquam alibi in Scriptura. Quamobrem C testimonia allata § 8 omnia sunt extra rem. Qui tam negligenter legebant Scripturam, et tam oscitanter laudabant, eos nobis quasi egregiorum interpretum exemplaria proponi quis ferat? Quis quasi dogmata ad salutem necessaria, ut putabant, ex locis tam male intellectis deducta, imponi sibi patiatur?

Ibid., § 18. *Sed quoquomodo se habeat ista quæstio, quia, etsi non invenitur in hac vita sine peccato, id tamen dicitur posse fieri per adjutorium gratiæ et Spiritus Dei; quod ut fiat conandum atque poscendum est, tolerabiliter in eo quisque fallitur, nec diabolica impietas, sed error humanus est.*] Videtur hic distinguere gradus errorum Augustinus, quod et alibi facit; sed debuisset etiam ubique distinguere gradus necessitatis in dogmatibus, nec quasi prorsus necessarium obtru- D dere, quod quamvis verum esset, nullo Scripturæ loco necessario nobis credendum imponitur, nec indivulso nexu cum necessariis dogmatibus conjunctum est.

Epist. 181, § 1. *Ad nostrum referendum approbastis esse judicium, scientes quid apostolicæ sedi, cum omnes hoc loco positi ipsum sequi desideremus Apostolum, debeatur*, etc. Paulo post: *Vel id vero quod Patrum instituta sacerdotali custodientes officio non censetis esse calcanda, quod illi non humana, sed divina decrevere sententia, ut quidquid quamvis in disjunctis remotisque provinciis ageretur, non prius ducerent finiendum, nisi ad hujus sedis notitiam perveniret; ut tota hujus auctoritate, justa quæ fuerit pronuntiatio firmaretur, indeque sumerent cæteræ Ecclesiæ*, etc.] Dignum est observatu quam avide et callide arripiat sibi Innocentius jus quoddam ex Africanorum præsulum facto, quod ita interpretatur, quasi ausi non essent damnare Pelagiana dogmata eo inconsulto; cum ea prorsus damnassent, et, invito etiam Zosimo, Innocentii successore, postea damnarint. Notum etiam est, non tantum temporibus Cypriani, sed et hisce quoque Afros episcopos nulla ratione pendere voluisse a judiciis episcoporum Romanorum, ut liquet ex controversia de appellationibus transmarinis hoc ipso tempore nata. Hæc epistola tumida est declamatiuncula in eos qui negassent auxilium Dei esse necessarium ad pie vivendum; sed non definitur ratio et genus auxilii, quo factum ut postea Cœlestius hanc epistolam facile probarit.

Epist. 182, § 1. *Nam ut durum arbitror connîventiam præbere peccantibus: ita impium judico magnum negare conversis.*] Mendum hic est typographicum *magnum*, pro *manum*, ut liquet ex prioribus editionibus. Habet editio Erasmi *conhibentiam*, pro *conniventiam*, et sic etiam ea vox in codice Theodosiano scribi solet, ut observavit Jac. Gothofredus, cujus vide Glossarium Nomicum. Qui ita scribebant putabant dicendum *conhibeo*, non *conniveo*, sed male. In hac sententia Innocentii videtur etiam inversio esse, ita ut legendum forte sit: *Ut impium arbitror conniventiam præbere peccantibus; ita durum judico manum negare conversis*. Certe hoc postularet sermonis proprietas.

[Ibid., § 5. *Illud vero quod eos vestra fraternitas asserit prædicare, parvulos æternæ vitæ præmiis, etiam sine baptismatis gratia posse donari perfatuum est. Nisi enim manducaverint carnem Filii hominis et biberint sanguinem ejus, non habebunt vitam in semetipsis* (*Joan.* VI, 54). *Qui autem hanc eis sine regeneratione defendunt, videntur mihi ipsum baptismum velle cassare, cum prædicant hos habere quod in eos creditur nonnisi baptismate conferendum.*] Verba quidem Christi Joan. VI de manducatione carnis ejus, ad baptismum pertinere non censebantur ab Innocentio, sed ad eucharistiam. Si autem statuas sine eucharistia neminem posse servari, quod doceri eo loco a Christo putabat, hinc sequetur sine baptismo vitam infantes consequi non posse; quia eucharistia iis dari non solebat nisi postquam baptizati fuerant. Eo manifesto respicit Innocentius, eaque consuetudine nititur vis ejus ratiocinationis. *Defendere parvulis vitam sine regeneratione*, est defendere hoc dogma, parvulis sine baptismo vitam dari. Notum est eo ævo datam infantibus eucharistiam, quasi necessariam ad salutem non aliter ac baptismum, quod ex loco Joannis male intellecto hauriebant veteres. Audi Augustinum lib. I de Merito peccatorum, cap. 20. *Dominum*, inquit, *audiamus non quidem hoc de sacramento lavacri dicentem, sed de sacramento sanctæ mensæ suæ, quo nemo rite nisi baptizatus accedit*: Nisi manducaveritis carnem meam et biberitis sanguinem meum, non habebitis vitam in

vobis. *Quid ultra quærimus? Quid ad hoc respondéri potest?* etc. *An vero quisquam etiam hoc dicere audebit, quod ad parvulos hæc sententia non pertineat, possintque sine participatione corporis hujus et sanguinis in se habere vitam, quia non ait :* Qui non manducaverit, *sicut de baptismo :* Qui non renatus fuerit ; *sed ait :* Si non manducaveritis, *velut eos alloquens qui audire et intelligere poterant, quod utique non valent parvuli?* Duo hæc Joannis loca male explicata dudum ostenderunt doctissimi quique interpretes; unde sequitur ut perperam baptismus et cœna necessaria ad salutem habeantur. Vide et quæ habet Augustinus epist. 117, cap. 5. Sed hæc, hoc quidem in loco, non attingemus. Hoc tantum dicemus, liquere ex Innocentii verbis, non minus ac Augustini loco, eucharistiam necessariam ad salutem ab iis creditam. Scio aliter visum viris nonnullis doctissimis, sed profecto, non est hac in re quæsita ab iis veritas, sed quomodo Augustinum cum hodiernis placitis conciliare possent. Vide Vindicias Augustinianas emin. cardin. Henr. Norisii, cap. 4, § 4, ubi multis de hoc Innocentii loco.

Epist. 185, § 12, de Donatistis, qui sibi mortem inferebant : *Qui autem nesciunt consuetudinem illorum, putant eos modo seipsos occidere, quando ab eorum insanissima dominatione, per occasionem legum istarum quæ pro unitate sunt constitutæ, tanti populi liberantur.*] Hæc sunt accusatorie plane dicta ; emollit enim Augustinus quæ contra miseros Donatistas fiebant, dum dicit *occasione legum* ereptos illis populos ; cum debuerit dicere terrore legum et gravissimis pœnis, ut ostendimus ad epistolam 93. Deinde quod addit visuros eos iis qui eos non norant sibi violentas manus intulisse, quod populi liberarentur ab eorum dominatione, id est invidiose dictum. Quasi vero quisquam se occidat cui licet vivere et bonis suis tranquille frui, duntaxat quia munere ecclesiastico dejectus est ! Non magis ecclesiastici Donatistæ dominabantur populis, quam catholici; nec quisquam suspicari poterat miseros homines tam levi de causa velle mori, cum præsertim constet eos tunc a magistratibus pessime habitos.

Ibidem. *Qui autem sciunt et ante ipsas leges quid facere soleant non eorum mirantur mortes, sed recordantur mores ; maxime quando adhuc cultus fuerat idolorum, ad paganorum celeberrimas solemnitates ingentia turbarum agmina veniebant, non ut idola frangerent, sed ut interficerentur a cultoribus idolorum. Nam illud si, accepta legitima potestate, facere vellent, possent habere qualemcunque umbram nominis martyrum ; sed ad hoc solum veniebant, ut integris idolis ipsi perimerentur. Nam singuli quique valentissimi juvenes cultores idolorum, quotquot occideret, ipsis idolis vovere consueverunt.*] Crediderim quidem nonnullos, inconsulta cupiditate martyrii, ethnicis sacris illusisse, ut ab iis interficerentur ; sed frequenter id contigisse, et præsentibus magnis Christianorum agminibus, cum imperatores Christiani essent, vix putarim. Neque enim licebat ethnicis impune Christianos occidere.

Ibid. *Quidam etiam se trucidandos armatis viatoribus*

A *ingerebant, percussuros eos se, nisi ab eis perimerentur, terribiliter comminantes. Nonnunquam et a judicibus transeuntibus extorquebant violenter ut a carnificibus vel ob officio ferirentur,* etc. *Jam vero per abrupta præcipitia, per aquas et flammas occidere se ipsos quotidianus illis ludus fuit.* Pauculos insanos in mortem temere ruisse non est incredibile, sed quotidiano ludo, sine ulla vexatione, hoc factum credant alii. Certe de hisce temporibus dici non potuit quibus Donatistæ acerbissime vexabantur ; nec unquam adversario de inimicis credendum. Si enim non mentitur, affectu tamen multa dissimulat, minuit, aut auget, prout partibus quas sequitur conducit.

Ibid., § 19. *Quod enim dicunt, qui contra suas impietates leges justas institui nolunt, non petiisse a regi-*
B *bus terræ apostolos talia, non considerant aliud fuisse tunc tempus,* etc.] Jam hoc confutavi ad epist. 93, § 9. Alia etiam argumenta quam futilia sint ad eamdem epistolam ostendi. Non possum tamen non mirari hominem non hebetem potuisse ita affectu excæcari, ut, modo de Donatistis triumpharet, nihil pensi haberet an infamaret universam Ecclesiam Christianam, antequam essent imperatores Christiani, graviter semper de persecutionibus, quasi humanitati contrariis, conquestam. Si enim dicamus Christianos antiquiores ea tantum de causa vexationes damnasse, quod in ipsos exercerentur, non in ethnicos ; cæterum si summam potestatem sibi faventem habuissent, superioresque ethnicis fuissent, ut sine periculo eos vexare possent, similia in eos continuo molituros
C fuisse quæ in ipsos ethnici fecerant ; habendi erant antiquissimi Christianæ religionis patroni callidi dissimulatores, qui tempori duntaxat serviebant, cum damnarent quasi impia et inhumana quæ ipsi libentissime fecissent, si potuissent. Neque enim vetustiores Christiani damnabant persecutionem quam ipsi patiebantur, sed omnem omnino quæcunque esset. Quod si ethnici magistratus suspicati fuissent eos ideo tantum queri, quod ipsi non male haberent ethnicos, multo gravius et speciosius in homines sæviissent, quasi in seditiosos qui occasionem tantum vi evertendæ priscæ religionis, et male habendorum ei addictorum exspectabant ; nec fuisset cur jure queri potuissent Christiani, nisi quod ab adversariis anteverterentur. Non poterant dicere Christiani se veri-
D tatis esse patronos, ethnicos mendacii ; nam quamvis verum hoc esset, controversia illa etiamnum pendebat, dum ethnici contra sentiebant ; armaque eis in Christianos, interea dum Christiani ipsi fierent, eis suppeditabantur, nam dum se pro veritate stare illi putabant, debebant, ex Christianorum sententia, vexare aliter sentientes. Si potuissent prævidere ethnici adfore aliquando tempus quo morte multarentur diis sacra facientes a Christianis imperatoribus, nec sine plausu episcoporum, licet alioquin in partes abiissent ; Christianos infamassent, quasi factiosos et malos homines, qui non dicebant quod sentirent, cum religionem liberam esse oportere clamitabant. Sic tamen Augustinus epist. 93, § 10, alloquitur Donati-

stas : *Quis nostrum, quis vestrum non laudat leges ab imperatoribus datas adversus sacrificia paganorum? Et certe longe ibi pœna severior constituta est; illius quippe impietatis capitale supplicium est.* Nec dubito quin ethnici qui supererant in imperio Romano, et vicini etiam idololatræ, ut Persæ, talia Christianis objicerent. Absit vero ut hæc probemus!

Epist. 186, § 37. *Natura humana, etiamsi in illa integritate in qua condita erat permaneret, nullo modo seipsam, Creatore suo non adjuvante, servaret.* Definiendum erat quodnam auxilium Dei hic intelligatur, idque ex Scriptura non ambiguo loco probandum; nam quis neget alioqui, si generaliter loquamur, semper creaturam indigere auxilio Creatoris ad salutem consequendam?

Epist. 187, § 5. *Quod vero illa anima in infernum descenderit, apostolica doctrina prædicat*, etc.] Vide hac de re dicta ad epist. 164, ex quibus liquet Augustinum falli; unde sequitur hic quoque eum a sensu verborum Christi aberrasse. De anima sua sine dubio loquitur Christus, cum qua latronis anima in paradiso fuit. De voce *Paradisus*, vide Hugonem Grotium ad hunc locum.

Ibid., § 33. *Quod in ea natum.*] Est in Græco Matthæi contextu cap. I, 20, γεννηθὲν, *generatum*, quod obiter monitum oportuit ab Augustino. Sed forte neminem habebat ad manum qui Græce sciret, cum hanc conscriberet epistolam. Alioquin interdum non male ex Græca lingua quæstionibus respondet, ut infra epist. 197, ubi docet quodnam sit discrimen inter voces καιροὶ et χρόνοι.

Epist. 213, § 1. *Presbyterum Heraclium mihi successorem volo.*] Hæc sunt verba Augustini, successorem sibi designantis coram populo. Mirum est eum ignorasse illicitum hoc plane fuisse ex antiquis constitutionibus ecclesiasticis; et qui fatetur § 4 se contra Ecclesiæ canones episcopum factum, vivo suo decessore, successorem etiam sibi elegisse contra eosdem. Canon apostolicus 76 ita habet : Οὐ χρὴ ἐπίσκοπον τῷ ἀδελφῷ, ἢ τῷ υἱῷ, ἢ τῷ ἑτέρῳ συγγενεῖ χαριζόμενον, εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπισκοπῆς χειροτονεῖν ὃν ΒΟΥΛΕΤΑΙ : *Non oportet episcopum fratri, aut filio, aut alii cognato gratificantem, ad episcopi dignitatem quem* VULT *eligere.* Hæc ita concepta sunt verba, ut si episcopus conferat episcopatum fratri, filio aut cognato, sive in eorum gratiam alii, pro arbitrio, perinde peccet. Mirum est si non verba ipsa canonis nota fuisse Afris, at certe consuetudinem Orientalium in ea re non fuisse apud Afros receptam, cum gravissima ratione nitatur, quæ sic exprimitur in sequentibus verbis : Κληρονόμους γὰρ τῆς ἐπισκοπῆς ποιεῖσθαι οὐ δίκαιον τὰ τοῦ Θεοῦ χαριζόμενον πάθει ἀνθρωπίνῳ· οὐ γὰρ τὴν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν ὑπὸ κληρονόμους ὀφείλει τιθέναι, εἰ δέ τις τοῦτο ποιήσοι, ἄκυρος μὲν ἔστω ἡ χειροτονία, αὐτὸς δὲ ἐπιτιμάσθω ἀφορισμῷ : *Episcopatus enim hæredes facere justum non est, ea quæ Dei sunt humano affectu largientem : non enim licet Ecclesiam Dei in hæredes conferre. Si quis autem hoc fecerit, irrita quidem electio maneat, ipse autem segregatione mulctetur.* Sic et Antiochena synodus, sub Constantio habita, cap. 23 sancit Ἐπισκόπῳ μὴ ἐξεῖναι ἀντ᾽ αὐτοῦ καθιστᾷν ἕτερον ἑαυτοῦ διάδοχον, κἂν πρὸς τῇ τελευτῇ τοῦ βίου τυγχάνῃ : *Episcopo non licere alium pro se constituere successorem, etiam si est circa vitæ finem.* Quod confirmationem esse memorati canonis apostolici observant Balsamon et Zonaras. Non opus est ut ostendamus quam gravia sint in contraria agendi ratione incommoda; quam tamen ita secutus est Augustinus, ut pro imperio successorem sibi deligat voce VOLO; quasi ne consensus quidem coepiscoporum fuisset necessarius, quod tamen statuit synodus Nicæna. Scio dicturos nonnullos ita solitum fuisse fieri in Africa; nam ipse Augustinus in superioribus ait sua opera factum ut Milevitana Ecclesia episcopum acciperet quem decessor vivus apud clerum designarat. Addent, quamvis mali episcopi possent hac potestate abuti, bonos recte ea usos. Sed omnia illa sunt plena suspicionibus, nec putarim Afros meliores fuisse Græcis, qui periculosum putabant talia episcoporum arbitrio permittere. Vide de ejusmodi electione judicium Theodoreti Hist. Ecclesiast. lib. V, cap. 23.

Ibid., § 4. *Adhuc in corpore posito beatæ memoriæ patre et episcopo meo sene Valerio, episcopus ordinatus sum, et sedi cum illo; quod concilio Nicæno prohibitum fuisse nesciebam, nec ipse sciebat.*] Est canon 8 Nicænæ synodi, ubi vetantur esse in una urbe duo episcopi. Ad quem locum vide adnotationes viri doctissimi Guilielmi Beveregii. Non intelligo qui usus ipse Ecclesiæ, ex quo constabat unum in singulis urbibus episcopum esse oportere, non monuerit Hipponensem hoc illicitum esse. Nam si collegam unum sibi adjungere licuit, quidni et plures? Quam magnam hoc aperuit fenestram adversariis Augustini, dicendi hominem sæpe in utilitatem suam errasse?

Epist. 217, quæ est contra Vitalem Pelagianum, qui contendebat Deum per verbum suum operari ut velimus. § 2. *Dic ergo*, inquit Augustinus, *apertissime n pro iis quibus Evangelium prædicamus, non debere orare ut credant, sed eis tantummodo prædicare*, etc.] Sed præter nudam Evangelii prædicationem multa sunt alia quibus Deus solet hominum animos mollire, quæ tamen nunquam debent a prædicatione verbi sejungi; quippe quæ, etiam cum alia adhibet, est potissimum instrumentum quo Deus hanc in rem utitur. Illa autem alia sunt, exempli causa, vitæ calamitates, bona religiosorum hominum exempla, pœnæ de malis a Providentia sumptæ, consectaria virtutis et vitii etiam in hac vita, amotio tentationum, excitatio interna animi ad attentionem, exstinctio aut imminutio affectuum Evangelio contrariorum, aliaque; quæ omnia multiplici Dei sapientia varie a Deo offeruntur hominibus, eorumque animis injiciuntur. Quis enim novit quot modis Deus animos hominum aggrediatur? Nec quisquam negare queat quin Deus intrinsecus agere in animos hominum possit. Talia, quæ divinæ sapientiæ relinquuntur eligenda, a Deo petuntur, sed nullus ineluctabilis afflatus; a Deo enim petuntur quæ solet ac vult facere, non quæ no

vult, neque solet. Quicunque preces aliter interpretantur, eas præter mentem fundentium urgent. Debent enim preces ejusmodi esse, quæ statuant Evangelii præcepta esse legitima, ac proinde posse ab omnibus quibus proponuntur observari; sin minus, Deo sunt, quem injustum faciunt, contumeliosæ. Non ita fas est interpretari religionem Christianam, ut dum aliquam ejus partem, ut tibi videtur, tueris, eam repugnantem cæteris facias. Potuit Vitalis convertere argumentum in Augustinum et dicere: Non debes Evangelium prædicare ex tua sententia, sed Deum orare pro hominibus; nam Deus omnia facit etiam sine verbo.

Ibid., § 16. Augustinus hic 12 capitibus complectitur doctrinam suam de gratia, quorum brevi examine claudemus quæ in hunc tomum II animadvertenda habebamus.

I. *Scimus nondum natos nihil egisse in vita propria boni, seu mali, nec secundum merita prioris alicujus vitæ, quam nullam propriam singuli habere potuerunt, in hujus vitæ venire miserias.* Hæc concessisset Pelagius, addidissetque singulos homines non tantum propriam vitam priorem nullam habere potuisse, ut putabant qui προΰπαρξιν animorum defendebant, ut Origenes; sed ne communem quidem, ut Augustinus, qui omnium hominum animos in Adamo fuisse credebat. Addit: *sed tamen secundum Adam carnaliter natos contagium mortis antiquæ prima nativitate contrahere.* Concessisset hæc quoque Pelagius, sed non omnia quæ sequuntur in hisce verbis: *nec liberari a supplicio mortis æternæ, quod trahit ex uno in omnes transiens justa damnatio, nisi per gratiam renascantur in Christo.* Dixisset enim 1° falsum esse transire damnationem ab Adamo in posteros, sed singulos qui damnantur, propriam ob culpam damnari; 2° renasci in Christo, hoc est, converti, si proprie loquamur, eos tantum qui mortui fuerunt in peccatis, sed non parvulos, qui nondum peccarunt.

II. *Scimus gratiam Dei, nec parvulis, nec majoribus, secundum merita nostra dari.* Ante omnia definienda fuisset accurate vox *gratia.* Intelligit, ut videtur, Augustinus afflatum illum qui certo, ex ejus sententia, peccatorem convertit. Pelagius quoque fateri, ex sua sententia, hoc potuit; nam Evangelii prædicationem cæteraque quæ Deus adhibet ad hominem primum convertendum nullis profecto meritis ab homine provocatus largitur. Sed si intelligas posteriora beneficia Dei, quæ jam credentibus dantur, ne Augustinus quidem negare potuisset ea meritis (hoc est, benefactis quæ Deus præmio afficere pro sua misericordia ac beneficentia decrevit) Deum concedere; nam constat habenti dari, ut diserte docet Christus, non habenti non dari. Infantibus secundum merita dari quidquam, ex sententia Pelagii, dici non potuit, cum infantes sint virtutis prorsus incapaces: ut nec etiam propter vitia, quæ non cadunt nisi in ratione utentes, plecti possunt.

III. *Scimus majoribus ad singulos actus dari.* Afflari adultos ita ut afflatui resistere nequeant, negasset Pelagius, seu conversionem summatim spectatam attendas, seu singulos actus; neque contrarium ex Scriptura probari adversus negantem potuisset.

IV. *Scimus non omnibus hominibus dari, et quibus datur non solum secundum merita operum non dari, sed nec secundum merita voluntatis eorum quibus datur, quod maxime apparet in parvulis.* Si omnibus hominibus non datur necessaria prorsus ad credendum perseverandumque in fide gratia, non possunt vituperari æternisve suppliciis plecti qui non credunt aut non perseverant; quia nunquam fuit in eorum potestate gratiam illam consequi, quam, ex sententia Augustini, Deus pro arbitrio largitur.

V. *Scimus eis quibus datur, misericordia Dei gratuita dari.* Non negasset Pelagius, si de prima conversionis gratia loquatur, ut videtur, Augustinus.

VI. *Scimus eis quibus non datur justo judicio Dei non dari.* Assensisset huic sententiæ Pelagius.

VII. *Scimus quod omnes astabimus ante tribunal Christi, ut ferat unusquisque secundum ea quæ per corpus gessit, non secundum ea quæ, si diutius viveret, gesturus fuit, sive bonum, sive malum.* Nec huic aphorismo assensum negasset Pelagius, nisi forte senserit quod ad 9 regulam dicemus.

VIII. *Scimus etiam parvulos, secundum ea quæ per corpus gesserunt, recepturos vel bonum, vel malum.* Atqui nihil per corpus gesserunt, nam *gerere* quidquam sine rationis usu non possunt. Audi tamen Augustinum: *Gesserunt autem non per seipsos, sed per eos quibus pro illis respondentibus, et renuntiare diabolo dicuntur et credere in Deum.* In formula quidem baptismi dicebat susceptor *credo*, *abrenuntio*, sed ea formula, ut diximus ad epist. 98, in usum duntaxat adultorum prima concinnata fuerat, deinde infantibus incommode aptata; neque ex ea ullum consectarium deduci poterat, præsertim quod magnis esset difficultatibus obnoxium. *Unde*, inquit in sequentibus Augustinus, *et in numero fidelium computantur, pertinentes ad sententiam Domini dicentis:* Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit. At in hisce verbis loquitur Christus de adultis tantum, qui ei credere possunt, ut iis solis prædicatur Evangelium. Addit tamen *Aristoteles Pœnus*, ut eum quidam ejus adversariorum vocabat: *Propter quod et illis qui hoc sacramentum non accipiunt, contingit quod sequitur:* qui autem non crediderit condemnabitur. Atqui loquitur Christus de iis qui prædicato sibi Evangelio non crediderant, non de infantibus, quibus non prædicatur. Qui tales interpretationes Scripturæ concoquere potuit, quid in ea non potuit invenire?

IX. *Scimus felices esse mortuos qui in Domino moriuntur, nec ad eos pertinere quidquid acturi fuerant, si tempore diuturniore vixissent.* Commentum fuit Pelagianorum, qui, ut alii, putabant pueros non posse gloriam cœlestem consequi sine baptismo, ut redderent rationem cur alii quidem infantes morerentur sine baptismo, alii vero baptizarentur antequam interirent. Priores nempe præviderat Deus fore malos, si viverent; posteriores contra fore bonos, si diutur-

niorem vitam haberent. Quod absurdum est commentum.

X. *Scimus eos qui corde proprio credunt in Dominum, sua id facere voluntate ac libero arbitrio.* Concedebat Pelagius, sed hoc negari ab Augustino contendebat; quia Augustini ineluctabilis afflatus evertit *libertatem;* quæ nulla est, nisi id possis omittere quod facis; hoc est, vocationi divinæ ita obsequaris, ut eam possis negligere.

XI. *Scimus pro eis, qui nolunt credere nos qui jam credimus recta fide agere cum Dominum oramus ut velint.* Nec hoc non orabat Pelagius, sed non petebat a Deo ut ineluctabiliter voluntates hominum flecteret, sed tantum ut faceret, quæ diximus ad § 2, a Deo fieri ut cor hominum molliatur; ostendebatque iis precibus amorem quo proximum prosequebatur, dum optabat eum divinæ voci morigerum se præbere.

XII. *Scimus pro eis, qui ex illis crediderunt, tanquam de beneficiis, recte atque veraciter et debere nos Deo agere gratias et solere.* Sic etiam faciebant Pelagiani omnes, aut facere certe debebant; nam nihil habebant credentes, ex eorum sententia, quod a Deo non accepissent; nec si Deus Evangelium ad homines non A misisset, multaque Evangelio addidisset credendi incitamenta, quisquam ei credidisset. Quis divitiarum amans non gratias ageret homini qui eum divitiis cumulasset, quamvis ut eas acciperet minime coegisset? Quis non grato animo sit erga eum qui recta in re magni momenti consilia præbuit, quamvis irrita fuissent, nisi fides eis habita esset? Quis fidem suam, aut alienam animo reputans, summaque Dei quæ eam consequuntur beneficia, Deo gratias ob ea et fidem, cujus potissimus auctor est Deus, non habeat? Sed hæc grati animi testificatio non debet esse ejusmodi, ut dum Deo pro fide credentium grates rependimus; ita de eo sentiamus, quasi non minus causa sit incredulitatis contumacium quam fidei credentium; aut ea dicamus, ex quibus necessario sequitur eos juste B a Deo plecti non posse; quod faciunt qui dicunt peccato Adami factos peccatores, antequam essent in rerum natura, talesque nasci, aut necessarium quidpiam ad fidem incredulis defuisse. Sed hæc obiter, nam de hisce controversiis copiose scripserunt viri doctissimi, præsertim in Belgio Fœderato, ubi magno animorum æstu olim agitatæ sunt.

IN TOMUM TERTIUM.

DESIDERIUS ERASMUS AD LECTOREM.

In hunc tertium et quartum sequentem tomos digessimus τὰ διδακτικά, hoc est, quæ nec sunt epistolæ, nec ad populum dicta, nec adversus hæreticos pugnantia, sed lectori erudiendo scripta. Notha censuris additis indicavimus, ne quis erret insciens.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE DOCTRINA CHRISTIANA.

Prologo. § 1. *Hæc tradere institui volentibus et valentibus discere, si Deus ac Dominus noster ea quæ de hac re cogitanti solet suggerere etiam scribenti mihi non deneget.*] Quamvis bonas omnes cogitationes ad Deum, quasi ad bonorum omnium primam causam, referre debeamus, non ita tamen loquendum, quasi Deus nos afflaret, et quidquid bonum esse credimus veluti dictaret. Primum enim falli sæpe possumus, ut verum esse putemus quod non est, quod frequenter Augustino contigit; ac proinde cavendum ne nostros errores Deo tribuamus. Deinde quæcunque vere dicimus non sunt propterea a Deo suggesta, cum ea institutioni lectionique plerumque, Deo nequaquam interveniente, debeamus. Denique si alius, qui pari jure gaudet, sibi cogitationes suas a Deo suggeri dicat, et contraria proferat, quis in concordiam rediget afflatos hosce homines? Se invicem infamabunt quasi pseudoprophetas, et internecino bello persequentur, dum homines minus religiosi ipsam religionem ridebunt, quam animadvertent cum somniis misceri. Sunt et alia incommoda quæ hinc nasci queant, quorum miror in mentem Augustino non venisse. Profecto hodie nemo est inter eruditos qui velit sub nomine suo C edi, quæ suggestiones divinæ ab auctore putabantur.

Libro i. Cap. 30, § 31. *Sed utrum ad duo illa præcepta* (de amando Deo et proximo) *etiam dilectio pertineat angelorum non irrationabiliter quæri potest.*] Qui non oscitanter legerunt Scripturam, nomine *proximi* tantum aut ejusdem gentis, vel familiæ hominem, aut ejusdem naturæ humanæ participem significari norunt. Nec Deus nos jussit amare angelos, quibuscum non versamur, et quos etiam nemo odio habere potest.

Cap. 36, § 41. De interprete Scripturæ qui veram quidem sententiam quærit in Scriptura, sed alieno loco: *Corrigendus est tamen,* inquit, *et quam sit utilius viam non deserere demonstrandum est, ne consuetudine deviandi, etiam in transversum aut perversum ire cogatur,* D etc. Hæc sunt conferenda cum iis quæ diximus ad Confessionum lib. xii, cap. 17, ubi Deus contraria Augustino, si de se creditur ipsi, suggerebat; nam quæ illic habet sibi a Deo suggesta ab initio libri innuit. Sed secunda suggestio priore multo melior.

Cap. 39, § 43. *Homo itaque fide, spe et caritate subnixus, eaque inconcusse retinens, non indiget Scripturis, nisi ad alios instruendos. Itaque multi per hæc tria in solitudine sine codicibus vivunt.*] Nemo tam est peritus Scripturæ quin indigeat codicibus, quos consulat et legat subinde. Quod si quis litteras nesciat, ibi potius debet vivere ubi leguntur quam in solitudine. Si quis sciat, protervia est et negligentia non ignoscenda, si codices sibi non comparet. Hæc merum enthusiasmum redolent.

LIBRO II, cap. 8, § 12. *In canonicis autem Scripturis Ecclesiarum catholicarum quam plurium auctoritatem sequuntur, inter quas sane illæ sunt, quæ apostolicas sedes habere et epistolas accipere meruerunt.*] Apostolicæ sedes sunt eæ in quibus ipsi apostoli episcopos constituerunt, quæ cum essent omnium antiquissimæ, debebant primæ omnium apostolica scripta esse nactæ. Mirum est Augustinum hic nihil habere de eorum sententia qui, ad Vetus Testamentum quod attinet, nullos alios agnoscebant libros canonicos præter eos qui Hebraice conscripti fuerant, quam ex Hieronymi scriptis cognoscere potuit.

Ibid., § 13. *Illi duo libri, unus qui Sapientia et alius qui Ecclesiasticus inscribitur, de quadam similitudine Salomonis esse dicuntur; num Jesus Sirach eos conscripsisse constantissime perhibetur, qui tamen quoniam in auctoritatem recipi meruerunt, inter propheticos numerandi sunt.*] Retractationum lib. II, cap. 4, ait se postea didicisse *non ita constare*, ut putaverat, et *probabilius esse* Sirachidem libri Sapientiæ non esse auctorem. Mirum est episcopum tanti nominis rem tantillam ignorasse aliquandiu, quam a catechumenis disci oportuisset. Nunquam studiose eum legerat librum, cum hæc scriberet : nam auctor libri se non ait Jesum esse filium Sirach, sed regem Israelis, cap. IX, 7, 8. Quod cum ita sit, non capio qui inter propheticos libros censeri posset opusculum cujus auctor præ se fert se regem fuisse, cum minime fuerit.

Cap. 11, § 16. *Latinæ quidem linguæ homines quos non instruendos suscepimus, duabus aliis ad Scripturarum divinarum cognitionem opus habent, Hebræa scilicet, et Græca, ut ad exemplaria præcedentia recurratur si quam dubitationem attulerit Latinorum interpretum infinita varietas.*] Non miror Augustinum linguæ Græcæ studium commendare, nam et alibi hoc facit; sed Hebræam addi Latinæ vehementer miror. Certe non tantum epist. 21, quæ censetur scripta circa annum 395, sed et epist. 71, scripta anno 403, Augustinus plane improbat studium vertendi Hebraica Latine, acquiescitque in accurata versione translationis LXX interpretum. Similiter et infra hujus libri cap. 14 loquitur, et opere de Civitate Dei lib. XVIII, cap. 43, divinitus afflatos fuisse putat eosdem interpretes, ideoque Hieronymo præferendos, quamvis Judæi Hieronymianam versionem Septuagintavirali præferrent. Sed et hoc mirum est ab Augustino hic commendari studium linguæ Hebraicæ, nec tamen ipsum aut quemquam alium, iis sæculis, quidquam aggressum esse facere, ut viam aperiret iis qui id studium ingredi voluissent. Attamen et postea lib. IV, cap. 7, aliquid iterum de Hieronymi labore habet. Sane, ut quod suspicer dicam, vereor ne quid hic sit interpolatum aliena manu, postquam Hieronymiana versio auctoritatem in Occidente consecuta fuerat. Sin minus, ad academicum ingenium Augustini, sibi non satis constans, hæc erunt referenda.

Ibid. *Qui Scripturas ex Hebræa lingua in Græcum verterunt numerari possunt, Latini autem interpretes nullo modo. Ut enim cuique, primis fidei temporibus, in manus venit codex Græcus, et aliquantulum facultatis sibi utriusque linguæ habere videbatur, ausus est interpretari.*] Fateor ex collatione variarum illarum interpretationum aliquid lucis oriri, ut postea ostendit Augustinus; sed ex lectione unius codicis Græci emendatioris multo major fructus capi potuit quam ex collatione viginti imperitorum interpretum. Itaque optandum fuisset Occidentales Ecclesias, pro tot sumptibus quos faciebant in indoctos et otiosos, aut vili labore occupatos monachos, publico sumptu et consilio adolescentes misisse in Græciam, aut Græcos magistros ex Oriente vocasse, ut plures Græcam linguam intelligerent, aliisque facem præferrent. Omnes vero Christianos par fuisset conducere Hebræos, a quibus lingua Hebræa doceretur, eaque omnia facere quæ avorum nostrorum memoria in Europa facta sunt, ad linguæ illius cognitionem in usum Christianorum revocandam. Nam quod serius factum est, id prius fieri potuit, et facilius etiam, nisi laborem fugissent homines illius ævi.

Cap. 16, § 25. Ut ostendat necessariam esse arithmeticam ad intelligendam Scripturam, memorat jejunium quadraginta dierum Mosis, Eliæ et Christi; tum addit : *Cujus actionis figuratus quidam nodus, nisi hujus numeri cognitione et consideratione non solvitur. Habet enim denarium quater tanquam cognitionem rerum intextam temporibus*, etc. Quæ, cum bona Augustini venia, nugæ sunt Pythagoricæ ac Platonicæ, a quibus in re tam gravi abstinere multo satius fuit. Sed nescio quomodo eo tempore ostentandi in ejusmodi rebus ingenii ita invaluerat consuetudo, ut cum plausu talia audirentur quæ sunt risu digna. Quis ferat hodie sibi dici hydriarum quinque, quæ Canæ erant, Joan. II, mensura quæ fuit circiter trium metretarum, significatam S. Trinitatem, quemadmodum facit Augustinus, ad eum Joannis locum ? O felices homines, qui tantam eruditionis famam tam facile sibi pepererunt ! Sed et o stipites, qui talibus olim plaudebant, aut etiamnum serio favent !

Cap. 17, § 27, de novem Musas esse dicentibus : *Refellit eos Varro, quo nescio utrum apud eos quisquam talium rerum doctior aut curiosior esse possit. Dicit enim civitatem nescio quam, non enim nomen recolo, locasse apud tres artifices terna simulacra Musarum, quod in templo Apollinis donum poneret, ut quisquis artificum pulchriora formasset, ab illo potissimum electa emeret. Itaque contigisse ut opera sua quoque illi artifices æque pulchra explicarent, et placuisse civitati omnes novem, atque omnes esse emptas, ut in Apollinis templo dedicarentur, quibus postea dicit Hesiodum poetam imposuisse vocabula*, etc.] Si quod de numeris dixit Augustinus ad interpretationem Scripturæ, admitti ab ethnicis oportuit, non video quo jure ethnicis non licuerit dicere fictum hoc a Varrone vel ab alio, cum præsertim sermo sit de temporibus antiquissimis, quibus aut nullæ, aut raræ conscribebantur historiæ ; tum etiam de numero novennario Musarum Pythagorice philosophari. Quidni

eis licuerit dicere tribus musis designari tres musicæ tonos, gravem, medium, et acutum; et ter ternas dictas, quod essent tres chori, pro tribus illis tonis? At hæc, inquies, pro arbitrio comminisceris. Non diffiteor, sed an non etiam theologicæ arithmeticæ mysteria pro arbitrio fingebant? Itaque non est committendum, ut veritatem illustrare videamur, eadem fingendi licentia qua et fabulas interpretari licuerit.

Cap. 20, § 31. *Illud eleganter dictum est Catonis, qui cum esset consultus a quodam qui sibi a soricibus erosas caligas diceret, respondit non esse illud monstrum, sed vere monstrum habendum fuisse, si sorices a caligis roderentur.*] Ingeniose. Simile est Menandri illud e Superstitioso, quod habet Grotius in Excerptis pag. 714 :

Α. Ἀγαθὸν γένοιτό μοι, ὦ πολυτίμητοι θεοί,
Ὑποδούμενος γάρ, δεξιᾶς τῆς ἐμβάδος
Τὸν ἱμάντα διέῤῥηξ'. Β. Εἰκότως γ', ὦ Κλεινία,
Σαπρὸς γὰρ ἦν, σὺ δὲ σμικρολόγος οὐ θέλων
Καινὸν πρίασθαι.

Hoc est, interprete viro summo :

A. Bene hoc mihi proveniat, o sancti Dei,
Quod inter calceandum dextri calcei
Vinclum diruptum est. *B*. Merito evenit, Clinia,
Namque erat id detritum et tu præparcus nimis,
Qui non novum emeres.

Cap. 22, § 36. *Omnes igitur artes hujusmodi vel nugatoriæ, vel noxiæ superstitionis ex quadam pestifera societate hominum et dæmonum, quasi pacta quædam infidelis et dolosæ amicitiæ constituta, penitus sunt repudianda et fugienda.*] Verissime, sed inutile tamen non est theoretice nosci quæ de artibus illis ab ethnicis dici et credi solebant, ut loca Scripturæ ad eas spectantia explicare possimus; quod feliciter doctissimi viri, postremis hisce sæculis, aggressi sunt. Multa per se inania propter eas allusiones sunt obiter cognoscenda.

LIBRO III, cap. 2, § 3. *Illa hæretica distinctio :* In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum, et Deus erat ; *ut alius sensus sit :* Verbum hoc erat in principio apud Deum; *non vult Verbum Deum confiteri.*] Ex hoc loco et cæteris quæ de hac re habentur distinctiones nullas ascriptas fuisse liquet in codicibus tempore Augustini. Qua de re vide quæ scripsit Joan. Clericus in Arte Critica, part. 3, sect. 1, cap. 10.

Cap. 3, § 9. *In principio cavendum est ne figuratam locutionem ad litteram accipias; et ad hoc pertinet quod ait Apostolus :* Littera occidit, spiritus autem vivificat; *cum enim figurate dictum sic accipitur, tanquam proprie dictum sit, carnaliter sapitur.*] Hoc Pauli loco II Cor. III, 6, abutuntur omnes allegoristæ, quo nihil simile significatur. Hoc enim vult Apostolus : legem Mosaicam occidere, Evangelium vero vitam dare. Nam γράμμα sæpe vocat legem, πνεῦμα vero Evangelium; quia, ut opinor, lex quidem mera est littera quæ non indicat per se animum legislatoris; Evangelium vero animum ipsum Dei, cum legem ferret, aperit. Vide notata hac de re a

A Joanne Clerico, in additamentis Henr. Hammondi ad Novum Testamentum.

Cap. 10, § 14. *Quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem proprie referri potest, figuratum esse cognoscas.*] Nimis generalibus verbis concepta hæc est regula, ideoque Augustinus eam postea de præceptis partim interpretatur; sed ne sic quidem satis commoda est. Præceptum enim Dei Abrahamo datum de occidendo filio non erat figuratum, nec eo secius contra honestatem morum erat. Præceptum etiam Oseæ prophetæ datum de ducenda meretrice, figuratum non fuit, in se spectatum, et tamen indecorum fuit. Nollem regulas dari de sermone figurato; res enim ipsa et animus loquentis quid proprium sit, quid figuratum,
B satis ostendit. Deinde Augustinus *figuratam* actionem miscet cum *typica* narratione, quæ toto cœlo differunt.

Cap. 12, § 18. *Quæ autem quasi flagitiosa imperitis videntur, sive tantum dicta, sive etiam facta sunt, vel ex Dei persona, vel ex hominum quorum nobis sanctitas commendatur, tota figurata sunt.*] Ad Deum quod attinet, cujus perfecta ac immutabilis est sanctitas, certissima hæc est regula; sed quæcunque fecerunt sancti viri sub Vetere Testamento minus recta, non sunt propterea typica aut figurata. Exempli causa, polygamia, de qua § 20 et 27 nihil habuit typicum neque figuratum, neque fuit laudabilis, sed tolerata eo ævo, ut et postea inter Judæos, quemadmodum et divortium. Sed laudes ac vituperationes intelligendæ
C semper sunt, pro temporibus et hominibus. Quod habet Augustinus de temperante usu plurium uxorum, paucis, ut opinor, persuasit.

Cap. 16, § 24. *Si præceptiva locutio est aut flagitium, aut facinus vetans, aut utilitatem, aut beneficentiam jubens, non est figurata. Si autem flagitium aut facinus videtur jubere, aut utilitatem, aut beneficentiam vetare, figurata est.* Nisi manducaveritis, *inquit*, carnem Filii hominis et sanguinem biberitis, non habebitis vitam in vobis. *Facinus vel flagitium videtur jubere, figura est ergo præcipiens passioni Dominicæ communicandum et suaviter atque utiliter recondendum in memoria, quod pro nobis caro ejus crucifixa et vulnerata sit.*] Non male verba Christi interpretatur, quæ alibi tamen de eucharistia sumenda perperam
D censet. At ipsa regula sat accurata non est, ut antea ostendimus. Accipiamus tamen quod rectum est, et hinc intelligamus qui Augustinus participes nos posse fieri crederet corporis Christi.

Cap. 21, § 31. Narrata similitudine qua Nathan ex ore Davidis expressit damnationem adulterii quod commiserat, ita loquitur : *Ex quo intelligitur quanta temperantia multas mulieres habuerit, quando de una in qua excessit modum, a seipso puniri coactus est.* Consectarium hoc male ductum esse nemo non videt, neque enim plectitur David quod cum una intemperantius concubuisset, sed quod esset alii nupta, et cum ea mœchatus esset. Quod in similitudine Nathanis mentio fit *unius ovis*, id dicitur κατ' ἀντίθεσιν

ad multas Davidis uxores; qui tamen multis illis non contentus infelici Uriæ unam quam habebat eripuerat, qua circumstantia augetur flagitii gravitas. Unde, contra quam fecit Augustinus, colligas Davidem libidinosum hominem fuisse, qui cum tot haberet uxores domi, tam facile alienæ amore exarserit.

Libro iv, cap. 7, § 15. *Videtur enim ubi ait* (Paulus, II Cor. xi, 6) : *Etsi imperitus sermone, sed non scientia, quasi concedendo obtrectatoribus sit locutus, non, tanquam id verum agnosceret, confitendo.*] Atqui res ipsa clamat verum esse. Vide additamenta Joan. Clerici ad Adnotationes Hammondi. Nec propterea minoris divinus Apostolus faciendus est; quem non veneramur quasi eloquentem virum, sed ut apostolum Christi muhere suo summa fide ac fortitudine defunctum.

Ibid. Postquam dixit se Amosi loca prolaturum, subdit : *non autem secundum Septuaginta interpretes, qui* etiam ipsi *divino Spiritu interpretati, ad hoc aliter videntur nonnulla dixisse, ut ad spiritalem sensum scrutandum admoneretur lectoris intentio*, etc. *Sed sicut ex Hebræo in Latinum eloquium presbytero Hieronymo utriusque linguæ perito interpretante translata sunt.*] Suspecta mihi sunt verba, *etiam ipsi divino Spiritu interpretati*; quis enim alius interpres eo ævo divino Spiritu actus credebatur? De Hieronymo hoc postremis tantum hisce sæculis jactatum. Fortasse tamen τὸ *etiam* non tam respicit alium interpretem quam scriptores ipsos sacros; adeo ut voluerit Augustinus non tantum sacros scriptores, sed etiam interpretes ipsos Græcos a Spiritu sancto afflatos fuisse.

Cap. 24, § 53. De Cæsareensibus dicenti Augustino acclamantibus : *Non tamen egisse aliquid me putavi, cum eos audirem acclamantes, sed cum eos flentes viderem. Acclamationibus quippe se doceri et delectari, flecti autem lacrymis indicabant.*] Sæpe ejusmodi acclamationum in ecclesiasticis monumentis mentio fit; quæ quam afficerent sacros oratores nescio, sed indecoras fuisse scio, et aptas ad eos mirum in modum inflandos. Plebs frequentius nugis applaudit, si sint grata voce et decora actione pronuntiatæ, quam bonis ratiocinationibus; et cum plausum ferunt ineptiæ, meliori orationi negatum, hinc fit ut negligantur quæ plebi minus placent, colantur vero quæ sunt rectæ rationi contraria. Ex foro et theatro talia in Ecclesiam transferri non oportuit.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM IMPERFECTUM DE GENESI AD LITTERAM.

Cap. 1, § 3. *Esse autem omnia quæ fecit Deus bona valde; mala vero non esse naturalia, sed omne quod dicitur malum, aut peccatum esse, aut pœnam peccati. Nec esse peccatum, nisi pravum liberæ voluntatis assensum, cum inclinamur ad ea quæ justitia vetat, et unde liberum est abstinere.*] Hæc verissima est et peccati et libertatis definitio, quæ ab omnibus probabatur, et semper probata fuisset, nisi incidissent Controversiæ Pelagianæ; quæ Augustinum a notionibus, quas κοινὰς ἐννοίας non male vocaris, cum sint totius humani generis, avocarunt. Cæterum hujus operis malum non erat consilium, nulla enim recta interpretatio est quæ non sit *ad litteram*, ex qua postea et moralia et theologica deducuntur consectaria. Sed eo ævo propemodum ignotæ erant litterales seu grammaticæ interpretationes; nec Augustinus eo tempore, nec postea, necessariis eam in rem instructus præsidiis fuit.

Cap. 4, § 17. *Potest autem et aliter intelligi, ut spiritum Dei vitalem creaturam, qua universus iste visibilis mundus atque omnia corporea continentur et moventur intelligamus; cui Deus omnipotens tribuit vim quamdam sibi serviendi, ad operandum in iis quæ gignuntur.*] Hæc fuit sententia Theophili Antiocheni, qui libro II ad Autolycum, sic loquitur : Πνεῦμα δὲ τὸ ἐπιφερόμενον ἐπὶ τοῦ ὕδατος ὃ ἔδωκεν ὁ Θεὸς ζωογόνησιν τῇ κτίσει καθάπερ ἀνθρώπῳ ψυχὴν, τῷ λεπτῷ τὸ λεπτὸν συγκεράσας· τὸ γὰρ πνεῦμα λεπτὸν καὶ τὸ ὕδωρ λεπτὸν. ὅπως τὸ μὲν πνεῦμα τρέφῃ τὸ ὕδωρ, τὸ δὲ ὕδωρ σὺν τῷ πνεύματι τρέφῃ τὴν κτίσιν διϊκνούμενον πανταχόσε : *At spiritum qui ferebatur super aquas largitus Deus creaturæ, ut ejus opera possit producere viventia, non secus ac homini animam attribuit, tenue tenui commiscens (nam spiritus sua natura tenuis est, itidem et aqua); ut spiritus nutriat aquam, et aqua addita spiritui nutriat creaturam universam, omnia permeans.*

Cap. 6, § 26. *Omne quippe vocabulum ad distinctionem valet. Unde etiam nomen, quod rem notet, appellatum est, quasi notamen.*] Imo a *nosco* fit *nomen*, quod ope nominis res noscantur. Vide hac de re Ger. Joannis Vossii Etymologicon.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS XII DE GENESI AD LITTERAM.

Libro i. Cap. 10, § 21. *In libro qui appellatur Ecclesiastes, ita scriptum est :* Et oritur sol et occidit sol, et in locum suum ducitur, *hoc est, in eum locum unde ortus est. Sequitur enim et dicit :* Ipse Oriens illud vadit ad Austrum et circuit ad Aquilonem. *Australis ergo pars cum habet solem, nobis dies est; cum autem ad Aquilonis partem circumiens pervenit, nobis nox est.*] Versus quidem 5 cap. I Ecclesiastæ de sole agit, sed cap. VI videtur de vento tantum intelligendus, ut docebunt accuratiores interpretes. Verum hoc non agimus, neque enim commentarium scribimus in loca ab Augustino minus bene explicata. Ante omnia, animadvertendum hic mendum esse in voce *illud*, et legendum *illic*, sic enim hunc locum ex versione antiqua profert Hieronymus : *et oritur ipse ibi. Vadit ad Austrum*, etc. In editione Erasmi est *illuc*, quod ad veram lectionem propius accedit. Deinde quærendum esset a quo astronomo Augustinus didicisset, *cum Australis pars habet solem, nobis diem esse; cum autem ad Aquilonis partem circumiens pervenit, nobis noctem esse?* Crediderim eum audisse a quopiam cum australis pars, hoc est, australia signa, percurruntur a sole, nobis hiemem esse · dum vero aquilonaria signa peragrat, æstatem; sed cum astro-

nomiæ prorsus imperitus esset, diem et noctem æstati atque hiemi, vacillante memoria, substituisse. Multo melius Hieronymus, ad vers. 6, si modo in eo de sole sermo sit: *Hinc possumus*, inquit, *æstimare hiemis tempore solem ad meridianam plagam currere, et per æstatem septentrioni esse vicinum.*

LIBRO II, cap. 5, § 9. Postquam dixit Saturni stellam frigidam ab astrologis haberi, sic contra ratiocinatur: *Quæritur itaque ab eis unde illa stella sit frigida, quæ tanto ardentior esse deberet, quanto sublimiore cœlo rapitur. Nam procul dubio cum rotunda moles circulari motu agitur, interiora ejus tardius eunt, exteriora celerius, ut majora spatia cum brevioribus ad eosdem gyros pariter occurrant; quæ autem celerius, utique ferventius.*] Hic cernere liceat, quid sit ratiocinari de re quam parum compertam habeas. Astrologi, quos confutat Augustinus, ex absurdis opinionibus consectarium casu verum deduxerunt; Hipponensis vero episcopus recta ratiocinatione verum oppugnat. Nimirum, micabant utrique in tenebris; nec tamen minus confidenter sua commenta proferunt. Astrologi, quia Saturnus describitur a poetis, quasi senex et quidem exsectus, ideo ejus stellam frigidam esse absurde dictitabant. Vide Servium ad hunc Virgilii versum, qui est 336 I lib. Georgicon:

Frigida Saturni sese quo stella receptet.

Attamen ex veris astronomorum recentiorum dogmatibus frigidus dici potest planeta qui Saturnus vocatur, quia est a sole, unde omnis mundi hujus nostri calor, remotissimus. Contra Augustini ratiocinatio vera quidem est, sed male aptata, quia statuit Saturnum, cum cæteris omnibus sideribus, intra viginti quatuor horas rapi circa terram; quod falsum esse jam norunt omnes. *Proinde*, inquit ille, *memorata stella magis debuit calida esse quam frigida; quamvis enim suo motu, quoniam grande spatium est, triginta annis totum ambitum permeet, tamen cœli motu in contrarium rotata velocius, quod quotidie necesse est patiatur (quoniam, sicut dicunt, cœli singulæ conversiones dies singulos explicant), calorem majorem debuit cœlo concitatiore concipere.* Hæc habuit a vulgari illius ævi astronomia, sed ei astronomiæ alium errorem ex loco Geneseos perperam intellecto, poeticisque figmentis temere conjuncto addidit, in sequentibus: *Nimirum, ergo eam frigidam facit aquarum super cœlum constitutarum vicinitas; quam nolunt credere qui hæc quæ breviter dixi, de motu cœli et siderum disputant.* Merito nolebant, quia rationi erat contraria, cum qua pugnare non potest Scriptura, ut ipse Augustinus alibi docet.

Ibid. *His quidam nostri* CONJECTURIS *agunt adversus eos qui nolunt aquas super cœlum credere, et volunt eam stellam esse frigidam, quæ juxta summum cœlum circuit, ut ex hoc cogantur aquarum naturam, non jam illic vaporali tenuitate, sed glaciali soliditate pendere.* Vanæ illæ erant conjecturæ hominum indoctorum Scripturam cum poetica astronomia temere in concordiam redigere conantium, cum locus Geneseos de aquis supra cœlum intelligendus sit de nubibus inferiori aeri imminentibus, ut recte dudum conjecit *quidam* (neque enim aliter designatur) cujus meminit Augustinus supra cap. 4, et quem bene monentem sequi satius erat, quam aquas ubi nullæ sunt somniare. Sic enim tandem claudit hanc disputationem: *Quoquomodo autem et qualeslibet aquæ ibi sint, esse eas ibi minime dubitemus; major est quippe Scripturæ hujus auctoritas, quam omnis humani ingenii capacitas.* Vere dixit Scripturæ esse potius credendum quam conjecturis, sed ante omnia intelligenda probe est Scriptura, ne commentitium sensum, hoc est somnia nostra, pro vera ejus sententia credenda obtrudamus, ut fecit hic Hipponensis episcopus. Vide præter Geneseos interpretes Dionys. Petavium Dogmatum theologicorum tom. III, de Opificio sex dierum lib. I, cap. 11.

Cap. 6, § 10. *Personam Patris declaratam esse dicunt, in eo quod scriptum est:* Et dixit Deus, fiat firmamentum, etc., *ac deinde ut intelligatur Filius fecisse quod a Patre dictum est ut fieret, arbitrantur esse subnexum:* et fecit Deus firmamentum.] Hæc λεπτολογία, et alia ejusmodi quæ habet hic Augustinus, nituntur prava versione Latini interpretis. Nam in Hebraico textu cum sit יהי, *sit*, verterunt Græci γενηθήτω, quod non est *fiat*, sed *sit*; ita ut imperium hoc Dei non respiciat ad aliam causam quæ faciat quod jubet, sed significet Deum sola voluntate sua fecisse ut res sint.

LIBRO III, cap. 1, § 1. *Dicuntur autem cœli pluraliter, in una eademque re, quæ dicitur unum cœlum.*] Hebraice quidem semper שמים, *Schamajim*, est pluralis numeri, quamvis sæpe sensu singulari sumatur; sed Græci interpretes nunc οὐρανὸν, more Græco, nunc οὐρανοὺς Hebraico dixerunt, imitatoresque habuerunt Latinos, licet nescirent cur numeri in hac voce mutarentur.

Cap. 21, § 33. *Quomodo autem homo immortalis factus sit et acceperit escam cum aliis animalibus, herbam pabuli ferentem semen, et lignum fructiferum, et herbam viridem, difficile est dicere.*] At hinc, ut et ex sequentibus, facile est intellectu hominis corpus sua natura mortale creatum; sed nihil vetabat Deum, si homo nunquam peccasset, immortale id præstare, extraordinaria ope. Quia vero peccavit, Deus id suæ naturæ conficiendum reliquit, qua ratione mors facta est merces peccati. Hoc ipsum perspicue docet Augustinus infra lib. VI, cap. 25, § 36.

LIBRO IV, § 2. *Invenimus ergo senarium numerum primum esse perfectum, ea ratione quod suis partibus compleatur;* hoc est, his tribus constet.] Quicunque alius numerus a Deo lectus fuisset, in eo necessarias perfectiones omnes invenisset Augustinus. Talia erant Platonismi commenta, a quibus alienum non fuisse Augustinum miror, vel propter hoc quod nihil haberent fixum ac certum.

Cap. 35, § 56. *Dies ergo ille, quem Deus primitus fecit, si spiritalis rationalisque creatura est, id est, angelorum supercœlestium atque virtutum, præsentatus est omnibus operibus Dei, hoc ordine præsentiæ quo ordine scientiæ, qua et in Verbo Dei facienda præno-*

sceret, et in creatura facta cognosceret, non per intervallorum temporalium moras, sed prius et posterius habens in connexione creaturarum, in efficacia vero Creatoris omnia simul. Sic enim facit quæ futura essent, ut non temporaliter faceret temporalia, sed ab eo facta currerent tempora.] Hæc omnia, quibus summatim profert quod particulatim in hoc libro docuit, quis non miretur vocari interpretationes *ad litteram?* Quis non obstupescat cum cogitat serio esse dicta? Quibus hæc somnia febricitantis eximia videbantur, eos oportet fuisse aut valde hebetes, aut valde affectu obcæcatos. Quis interpres hodie talia scribere vellet?

Ibid. *Ac per hoc isti dies septem, quos lux corporis cœlestis circumeundo explicat atque replicat, secundum quamdam umbram significationis admonent nos quærere illos dies in quibus lux creata spiritalis omnibus operibus Dei, per senariam numeri perfectionem præsentari potuerit, atque inde septimam requiem Dei mane habere et vesperam non habere*, etc.] Placere hæc potuerunt iis qui Platonis aut Pythagoræ mysticam arithmeticam magni faciebant; sed qui eam irridebant, sine dubio hæc omnia etiam exsibilabant, et quidem merito; ut jam liquet vel ex interpretum recentiorum consensu, quibus alia omnia placuerunt. Ignoscere hisce commentis possumus, sed mirari eos qui tam sæpe indulgentia nostra indigent, non possumus.

Libro v, cap. 14, § 32. *Nec prætermittendum est, quod emendatiores codices habent* (Joan. I, 3 et 4): quod factum est in illo vita erat; *ut sic intelligatur* vita erat, *quomodo:* In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum et Deus erat Verbum. *Quod ergo factum est, jam* vita erat in illo, et *vita non qualiscunque*, etc.] Emendatiores illi codices sine dubio vitiosa interpunctione laborabant, ut editiones omnes hodiernæ et res ipsa ostendunt.

Libro vi, cap. 24 et seq., § 36. *Non ait Apostolus, corpus quidem mortale propter peccatum; sed corpus mortuum propter peccatum. Illud quippe ante peccatum et mortale secundum aliam, et immortale secundum aliam causam dici poterat; id est, mortale, quia poterat mori*, etc.] Nondum hac de re cogitasse videtur Augustinus, cum scriberet libri III, cap. 21, ut indicavimus obiter ad eum locum.

Libro vii, cap. 2, § 3. *Sacrilega opinio est eam et Deum credere unius esse substantiæ.*] Loquitur de opinione Manichæorum qui volebant animum humanum esse ὁμοούσιον, sive consubstantialem Deo. Vide librum de Hæresibus cap. 46.

Cap. 22, § 32. *Quærendum est quomodo possit intelligi quod causalis ejus* (animæ) *ratio fuisse dicebatur in primis sex dierum operibus Dei, quomodo fecit Deus hominem ad imaginem suam, quod nisi secundum animam non recte intelligitur.*] Sequitur Augustinus stylum philosophorum, qui omnibus *seminalem rationem* σπερματικὸν λόγον fuisse docebant, quibus vocibus videntur intellexisse veluti principium quoddam, ex quo materiæ primæ mistiones omnes conflatæ sunt. Vide Justum Lipsium in Physiol. Stoicorum lib. II, dissert. 8. Iidem philosophi aliique dixisse etiam videntur αἰτιατικὸν λόγον, *causalem rationem*, qua locutione sæpe utitur in hisce libris Augustinus.

A

Ibid. *Verendum est autem, ne cum dicimus, non ipsas tunc naturas atque substantias quæ futuræ fuerant, Deum creasse, dum crearet omnia simul, putemur inania quædam dicere.*] Deum omnia simul creasse jam nemo credit, sed multi credunt Deum materiam corporum ante omnia creasse, ex Gen. I, 1, nec absurda ea potest haberi sententia. At *causalem rationem* aut corporis, aut mentis qui dicunt, illi *inania dicunt*, nec contrarium in sequentibus ostendit Augustinus. Miras ratiocinationes quas postea affert non confutabo, neque enim timendum est ne quis iis assensum præbeat. Augustinus, assuetus Platonicis argutiis plura sæpe scribit quam quæ intelligit, consequentiasque B passim admittit quasi bonas; quæ si negentur, statim corruunt omnes enim ratiocinationes neque ullo modo probari possunt.

Ibid. *Et corporis quidem humani, etiamsi fuit aliqua occulta ratio qua futurum erat ut formaretur, erat et materies de qua formaretur, id est terra, in qua videri poterat illa ratio, veluti in semine latuisse.*] Docebant Stoici, ut habet Laertius lib. VII, § 136, principio Deum, cum esset apud se, substantiam omnem per aerem in aquam convertisse. Καὶ ὥσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται, οὕτω καὶ τοῦτον σπερματικὸν ὄντα λόγον τοῦ κόσμου τοιόνδε ὑπολειπέσθαι ἐν τῷ ὑγρῷ, καὶ τὰ ἑξῆς: *Et quemadmodum in fetu semen continetur, ita et hanc, cum seminalis ratio mundi sit, eamdem in humore reliquisse*, etc. Hanc Stoicorum locutionem C imitatus manifesto est Augustinus.

Libro ix, cap. 10, § 16. *Quamvis honestius meliusque credatur ita fuisse tunc illorum hominum corpus animale constitutorum in paradiso, nondum mortis lege damnatum, ut non haberent appetitum carnalis voluptatis, qualem nunc habent ista corpora*, etc.] Appetitus ille, ut liquet vel ex brutis, tam naturalis est quam appetentia cibi, aut potus, voluptasque quam experimur cum comedimus esurientes, vel bibimus sitientes. Non puto sane quemquam dicturum sitim aut famem, voluptatemque quam iis explendis experimur, effectus esse peccati. Figmenta mera sunt quæ hic et alibi dicuntur. De his copiosius egit Augustinus de Civitate Dei lib. XIV, cap. 16 et seqq.

Libro x, cap. 6. *Illud ergo jam videamus, cuinam* D *potius sententiæ divina testimonia suffragentur, eine qua dicitur animam unam Deum fecisse, et dedisse primo homini, unde cæteras faceret, sicut ex ejus corpore cætera hominum corpora; an ei qua dicitur singulas singulis facere, sicut illi unam, non ex illa cæteras.*] Has duas sententias quasi probabiles admittit Augustinus, cæteris rejectis, et in priorem quidem pronior est, quod ex ea facilius explicari posse putet et qui omnes *in Adamo* peccasse dicantur, et qui peccatum originis ab eo propagetur. At nescio quomodo hanc suam sententiam cum eo quod sentiebat de natura incorporea mentis stare posse intelligeret. Vide cap. 24. Itaque difficultatem difficultate solvebat, hoc est, ex impedito impeditiorem lectorem reddebat; sed

difficultatibus bonus vir non terrebatur, nec admodum curabat an intelligeret quod dicebat. Quis enim intelligat ejusmodi propagationem ex traduce, si ponas mentem esse prorsus incorpoream?

Cap. 19. Prolato loco Heb. VII, 4 et seqq., de Levi in Abrahamo decimato : *Si ergo*, inquit, *hoc etiam valet ad istam distantiam, quantum præemineat sacerdotio Levitico sacerdotium Christi, quod sacerdos Christus per illum præfiguratus est qui decimavit Abraham, in quo et ipse Levi decimatus est, profecto Christus ab eo non est decimatus.*] Non debet figurata locutio Apostoli, quam non sustinuit adhibere, nisi præmissa emolliendi formula, ὡς ἔπος εἰπεῖν, usque adeo urgeri, quasi ex ea sequatur omnem omnino posteritatem Abrahami, ad ultimos usque nepotes, in eo decimatam fuisse. Nam revera hinc sequeretur ipsum Christum decimas B Melchisedecho solvisse; nemo enim dubitare queat quin Christus, secundum carnem, hoc est, humanitatem, ex Abrahamo sit oriundus. Voluit duntaxat ostendere scriptor ad Hebræos, non mirum esse si sacerdotium Christi Levitico præferret, quandoquidem sacerdos fuerat in Palæstina temporibus Abrahami, qui ab ipso Abrahamo Levis proavo decimas accepisset, et bene precatus ei esset, adeoque Abrahamo superior fuisset; qui sacerdos poterat haberi Christi adumbratio. Non est ulterius progrediendum, nec consectaria, quasi ex mathematicis quibusdam doctrinis hinc rigide deducenda. Satis habebant veteres suas interpretationes allegoricas aliquo sensu esse veras, non eas quasi axiomata geometrica proferebant. C

Ibid. *At si propterea decimatus est Levi quia erat in lumbis Abrahæ, propterea non est decimatus Christus, quia non erat in lumbis Abrahæ. Porro autem si non secundum animam, sed tantum secundum carnem accipimus Levi fuisse in Abraham; ibi erat et Christus, quia Christus, secundum carnem, ex semine est Abrahæ, et ipse itaque decimatus est.*] Sed cum dicerent Hebræi nepotes *prodiisse ex lumbis* majorum suorum, aut *in iis fuisse*, non ita hoc intelligebant, quasi et corpora et animi nepotum in lumbis majorum proprie fuissent; non ita subtiliter philosophabantur Hebræi; sed volebant tantum propagationis ordine ab iis esse oriundos. Itaque hoc vult auctor ad Hebræos, Levin, ortum ab Abrahamo, posse censeri decimas Melchisedecho solvisse, cum Abrahamus ejus proavus eas D solverit.

Ibid. *Quid est ergo quod affertur pro magna differentia sacerdotii Christi a sacerdotio Levi, quod Levi decimatus est a Melchisedech, cum esset in lumbis Abrahæ, ubi et Christus erat; unde pariter decimati sunt; nisi quia necesse est intelligamus secundum aliquem modum ibi Christum non fuisse? Quis autem neget eum secundum carnem ibi fuisse? Ergo secundum animam ibi non fuit. Non est igitur anima Christi de traduce prævaricationis Adæ. Alioquin etiam ipsa ibi fuisset.*] Sed quamvis concederentur animi esse ex traduce, quod non puto, non sequeretur animos nepotum fuisse in majoribus; quidni enim, ut corpora, A possint mentes generari, ita ut ante generationem non fuerint? Deinde per exiguum duarum ætatum intervallum, quod intercessit inter Abrahamum et Levin, licet, ὡς ἔπος εἰπεῖν, dicere Levin in Abrahamo decimatum; at post quadraginta et aliquot ætates idem de Christo affirmare, nonnisi audaciori æquo figura, liceret. Denique si vellemus, ex philosophicis Augustini placitis, contra eum philosophari, negaremus ex ejus sententia, qua statuit mentem ex traduce propagari, Christum esse ortum ex Abrahamo; nisi solum corpus ejus, excluso animo, Christus dici possit, quod noluisset concedere; nec posset Christi exemplum nobis proponi, quia mens ejus non esset ejusdem generis ac nostra; nec esset, ut idem scriptor ad Hebræos docet, per omnia similis nobis, excepto peccato. Hæc et talia possent ejus sententiæ objici, quibus factum est ut a plerisque theologis postea rejecta sit. At, inquiet forte aliquis, ratiocinatione scriptoris ad Hebræos ut ita sentiret adductus est Augustinus. Imo illic quæsivit firmamentum sententiæ suæ, de mentis propagatione, quod tamen nullum est, ut antea ostendimus.

LIBRO XI, cap. 9, § 12. *Sic eos* (*malos*) *fecit* (*Deus*) *ut eis relinqueret unde et ipsi aliquid facerent, quo quidquid etiam culpabiliter eligerent, illum de se laudabiliter operantem invenirent. A se quippe habent voluntatem malam, ab illo autem et naturam bonam et justam pœnam.*] Nemo non videt hæc potuisse recte dici a Pelagio, et quidem eo sensu quo sunt intelligenda ut quæstioni satisfiat, cur Deus crearit eos quos malos fore prævidit; nam ex ejus sententia mali *voluntatem malam* a se habent, a Deo *naturam bonam* qua possunt aliquid facere; quod sane quæstioni illi necessario respondendum. Verum, ex Augustini sententia, hæc non possunt, nisi valde improprie dici, eoque sensu qui quæstioni nequaquam satisfacit. Sed ita solet Aristoteles Pœnus, Pelagii more, objecta in Providentiam resolvere; dum nihil objicientes contraria omnia docet. Jam nonnulla talia superius animadvertimus, pluraque animadvertent quicunque quæ hisce de rebus habet accuratius expendent.

Cap. 16, § 22. De quæstione an beatus fuerit diabolus ante peccatum : *Quomodo enim*, inquit, *duxisse etiam vitam beatam inter beatos angelos credi potest, qui futuri sui peccati atque supplicii, id est, desertionis et ignis æterni præscius non fuit? si præscius non fuit, merito quæritur cur non fuerit?*] Delenda negatio in verbis, *ignis æterni præscius non fuit*, ut liquidum est ex sequentibus; nec sane beatus esse potest, qui præscit se miserum fore. In editione Erasmi, deterius mendum est, nam post *æterni* sequitur absurde *si præscius non fuit*, omissis tribus antecedentibus vocibus. Sic autem pergit Augustinus : *neque enim sancti angeli æternæ suæ vitæ ac beatitudinis incerti sunt. Nam quomodo beati, si incerti?* etc. Hanc argumentationem, ut alia multa, Ciceroni suo debuit, qui sic loquitur de Finibus lib. II, num. 86 : *Si amitti vita beata potest, beata esse non potest. Quis enim con-*

fidit semper sibi illud stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est ne aliquando amissis illis sit miser.

ANIMADVERSIONES
IN LIBROS LOCUTIONUM.

Libro i. Sic titulus concipitur: *Locutiones Scripturarum, quæ videntur secundum proprietates, quæ idiomata Græce vocantur, linguæ Hebraicæ vel Græcæ.* Itaque Hebraismos atque Hellenismos hic notare aggressus est Augustinus, optimo sane consilio, quia Græca translatio sæpe verbo tenus Hebraica sequitur, Græcam vero similiter expresserat vetus Itala; unde necesse erat sæpe magnam obscuritatem nasci Latine tantum scientibus. Verum hoc ab Hieronymo, utriusque Linguæ Hebraicæ et Græcæ perito, melius B præstitum fuisset quam ab Augustino, Hebraicæ plane imperito, Græcæ vero tenuissima cognitione perfuso; qui ex conjectura idiomata vocat quæcunque Latine erant inusitata, et intacta multa relinquit. Interea utile est hoc opus, si non in eum finem quem sibi proposuerat Augustinus, at certe ad confirmandas et eruendas veras lectiones LXX interpretum restituendamque, quatenus licet, veterem Italam, ut liquet ex Flaminii Nobilii adnotationibus in versionem Latinam LXX interpretum. Pauca, exempli gratia, expendemus, nam non instituimus ipsi locutionum opus scribere.

Num. 1. *Et dividant inter medium diei et inter medium noctis.* Verba exstant Gen. i, 14, de quibus nihil addit Augustinus. Sermo est de luminaribus cœli C quæ vult esse Deus, *ut dividant* בין היום ובין חלילה *inter diem et noctem*, nimirum tempus; vel ut omne tempus dividant in noctis et diei vices. Græci verterunt particulam בין *ben*, hic et alibi, *ἀνὰ μέσον*, quod vertit Latinus interpres *inter medium*, cum debuisset simpliciter *inter*, unde nata obscuritas.

Num. 2. *Volatilia volantia super terram, secundum* (*κατὰ*) *firmamentum cœli.*] Est versus 20 ejusdem capitis, ubi Hebraica habent על פני *hal ƒpne*, ad faciem; quod optime versum *κατὰ*, *secundum*, hoc est, juxta ejus extensionem. At Augustinus quærit *quomodo accipiendum sit* secundum firmamentum, additque: *sic etiam* faciamus hominem secundum imaginem et secundum similitudinem, *quod multi Latini codices habent* ad imaginem. Sed hæ locutiones nihil D habent simile, nam prius *κατὰ*, *secundum*, situm significat, posterius similitudinem.

Num. 6. Observat Græcum habere Gen. ii, 9, *et lignum ad sciendum cognoscibile boni et mali*, hoc est, *τοῦ εἰδέναι γνωστὸν καλοῦ καὶ πονηροῦ*, *quod nescio*, inquit Augustinus, *utrum locutionis sit et non magis certum sensum aliquem insinuet.* Est tantum prava versio, nam Hebraica simpliciter habent: *scientiæ boni et mali*, quod verti non debuit (si modo ita verterunt LXX interpretes) *scire quod potest cognosci de bono et malo.*

Libro ii. Num. 2. *Fecerunt sibi domos, quoniam timuerunt Deum.*] Exod. i, 21, ubi sermo est de obstetricibus, quod suspicatur Augustinus intelligi de A divitiis ex Gen. xxx, 31, quæ sane absona non est interpretatio; malim tamen de liberis intelligere; ita ut Moses velit, quia obstetrices pepercerunt vitæ infantium Israelitarum, iis prolem esse a Deo numerosam concessam. Si Hebraica, aut versionem Aquilæ legere potuisset Augustinus, aut si inspexisset Hieronymianam, observasset in Hebraico contextu esse *Deum ædificasse domos* obstetricibus.

Num. 5. *Quid sit thibin* (Exod. ii, 3) *ideo difficile est nosse, quia nec Græcus interpres ex Hebræo, nec Latinus ex Græco vertit hoc nomen, sed sic transtulit, ut invenit.*] Est Hebraicum תיבה *thebah*, hoc est, *arca*, quam *θίβιν* vocarunt LXX interpretes, fortasse quod ea vox esset quoque in usu in Ægypto. Si Augustinus ad manum tunc habuisset versionem Hieronymi, vidisset *fiscellam* intelligi, hoc est cophinum.

Num. 31. *Si loquitur vobis Pharao dicens: Date nobis signum aut portentum, et dices Aaron fratri tuo; sume virgam.* Ita habet Moses Exod. vii, 9. Quærit Augustinus, *quid ibi additum sit* et (ante *dices*) *nisi aliqua proprietate locutionis Hebraicæ?* Verum est, nam in ea lingua passim abundat conjunctio *Vau*, quod intelligere potuisset ex Hieronymo. Vide et Lib. iii, num. 23, 30.

Num. 32. *Non mihi videntur*, inquit, *satis commode interpretati Latini σοφιστὰς Pharaonis* (Exod. vii, 11), *ut dicerent* sapientes; *σοφοὶ enim sapientes dicuntur. Potuit enim Latinus interpres* sophistas *dicere, quoniam non est quemadmodum Latine dicatur, et ideo isto verbo jam utimur pro Latino*, etc.] Sed auribus Latinis *sophista* aliud sonabat quam quod Græce hic significat *σοφιστής*; quod usurpatur pro magiæ perito. Vide de hac voce quæ congessit vir eruditus Lud. Cresollius, in Theatro rhetorum quos in Græcia nominabant sophistas, ab initio.

Libro iii. Num. 22. *Hæc usitatissima locutio est et creberrima in Scripturis*, locutus est dicens. *Sed ea quæ sequitur* (Levit. xii, 1) *rarius reperitur et Latini sermonis coarctat inopiam; Græcus enim habet, καὶ ἐρεῖς πρὸς αὐτοὺς λέγων, quod Latine exprimi posset*, et dices ad eos dicens, *minus autem offendit si dicatur*, et inquies ad eos dicens; *et similius est Græco; quia et ille non dixit: λέξεις πρὸς αὐτοὺς λέγων.*] Verum (ne dicam futurum λέξω non ita usitatum fuisse) in sensu D ipso nullum est vel minimum discrimen, mirumque est ita λεπτολογεῖν Augustinum, qui tot idiomata linguæ Hebraicæ passim omittit. Sed pluribus hasce minutias non persequemur.

ANIMADVERSIONES
IN QUÆSTIONES IN HEPTATEUCHUM.

Libro i. Quæst. 3. *Quæritur quemadmodum potuerint angeli cum filiabus hominum concumbere, unde gigantes nati esse perhibentur.*] Non male quæstionem de angelorum concubitu solvit; in quam, quasi in scopulum, impegerant multi Patres Græci; sed frustra dat operam ut ostendat fuisse *gigantas*. Ante omnia, quærendum fuisset an esset vox Hebraica quæ *gigantas* significaret, Gen. vi, 4. Voces certe

נפלים *nphilim ac* גבורים *gibborim*, fortes ac militares viros sonant, et prior quidem *latrones* fortasse significat; sed gigantas, hoc est inusitatæ proceritatis homines, iis significari nemo ostenderit. Fateor LXX interpretes, quos et ipse secutus est Hieronymus, sic vertisse; sed neque nativa vis vocum, neque locorum circumstantiæ iis favent. In hanc vocem iterum impegit Augustinus Quæst. 18.

Quæst. 9. *Notandum*, inquit, *quod scriptum est* (Gen. VII, 15), in quo est spiritus vitæ, *non solum de hominibus, sed etiam de pecoribus dictum; propter illud quod quidam de Spiritu sancto volunt intelligere, ubi scriptum est* (Gen. II, 7), et insufflavit Deus in faciem ejus spiritum vitæ; *quod melius quidam codices habent* flatum vitæ.] Nimirum, voce *spiritus* vulgo utebantur Latine ad significandam rem incorpoream B et intelligentem, non vero voce *flatus*. Attamen Augustinus initio libri VII de Genesi ad litteram interpretatur locum Genes. II, 7, de mente immortali, non de anima, quæ possit nobis cum brutis esse communis. Eam vero cur *flatum* potius quam *spiritum* dici malit non intelligo. Gen. II, habent Græci πνοὴ ζωῆς; capite vero VIII, πνεῦμα. Sed ad significatum quod attinet, nullum est inter eas voces discrimen. Multa hic quæruntur quæ quæsita non fuissent, si Hebraice aut certe Græce doctus fuisset Augustinus; multaque aliter solvuntur quam soluta fuissent.

Quæst. 11. *Aquila dixit* obtinuit; *Symmachus* prævaluerunt (Gen. VII, 24), *id est aquæ.*] Ab alio hæc acceperat Augustinus, sed mirum est eum sibi eas C translationes non comparasse, et Latine vertendas non curasse; non poterat enim ignorare quam magni usus esse possent. Quis non obstupescat eum, usu ipso interpretandi, non intellexisse quibus subsidiis indigeret; aut, si intellexerit, sibi quatenus potuit non comparasse; aut denique, si non poterat ea nancisci, a tot quæstionibus proponendis, conscribendisque tot libris in Vetus Testamentum, et usque adeo verbosis, abstinere? Credo excitatum fuisse adulationibus, aut stulta admiratione Afrorum suorum; ut non desineret dictare, dum illa dictata sua tam avide excipi videbat. Sic homines putant se magnos ac eruditos, non quia sunt, sed quia ab aliis putantur, sumuntque inde audaciam quæ persæpe male eis cedit.

Quæst. 105. *Quid sibi vult quod Jacob ait fratri suo:* Propter hoc vidi faciem tuam, quemadmodum cum videt aliquis faciem Dei? *Utrum paventis et perturbati animi verba usque in hanc adulationem proruperunt? An secundum aliquem intellectum sine peccato dicta accipi possunt? Fortassis etiam quia dicti sunt et gentium Dei, quæ sunt dæmonia, non præjudicetur ex his verbis homini Dei. Non enim dicit : quemadmodum si viderem faciem Dei, sed,* cum videt aliquis.] Oportuisset hic consultam fuisse versionem Aquilæ, unde intelligere potuisset Augustinus se frustra argutari in vocibus *si quis*, quibus nullæ sunt quæ respondeant in Hebraicis. Postea putat posse intelligi *Deos* A *gentium; maxime*, inquit, *quia sine articulo in Græco dictum est, quo articulo evidentissime solet veri Dei unius fieri significatio. Non enim dixit :* πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, *sed dixit* πρόσωπον Θεοῦ. *Facile autem hoc intelligunt qua distantia dicatur, qui Græcorum eloquium audire atque intelligere solent.*] Verum est hanc esse consuetudinem Novi Testamenti, sed Jacobus neque more Novi Testamenti, neque Græce loquebatur, sed Hebraica lingua; in qua nullus est articulus, seu ה, ut loquuntur grammatici, emphaticus, sed simpliciter פני אלהים *phne elohim.*

Libro VI. Quæst. 4. *Et erunt vobis lapides isti memoriale filiis Israel, atque in æternum.* Verba sunt Jos. IV, 7, de quibus sic ratiocinatur Augustinus: *Quomodo* in æternum, *cum cœlum et terra transeant? An quoniam æternum aliquid significant hi lapides, cum ipsi æterni esse non possint?* Cur non memor erat observationis quam alibi ipse non semel protulit, præsertim in opere scripto eodem tempore ac hæ quæstiones? Locutione 93 de Exodo, ad hæc verba Exodi XXI, 6, *Serviet ei in æternum; quod Græcus,* inquit, *habet* εἰς τὸν αἰῶνα. *Ecce quemadmodum Scriptura multis locis dicit secundum hoc verbum Græcum,* sempiternum, *vel* æternum. *Ubi non intelligitur æternitas illa secundum quam nobis æterna* promittuntur... *neque enim servus iste, qui vivere in æternum non posset, posset servire in æternum, sed intelligitur* æternum *dictum, cujus temporis finis non est.* Notat etiam in locutionibus de Levitico XVII et XVIII, id aliquando *æternum* dici, quod utique non erit sine fine. Similia habet quæst. 31 in Genesin. Attamen pergit hisce verbis: *quamvis possit quod in Græco est,* ἕως τοῦ αἰῶνος, *dici Latine et usque in sæculum, quod non est consequens ut intelligatur æternum.* Sic cum palpando verum quærat, an id invenerit nescit, paratusque est deserere inventum non aliter ac errorem. Quod si Hebraicæ linguæ operam dedisset, scivisset עולם *holam* significare proprie tempus cujus occultus est finis, a radice עלם *halam*, occultatus fuit, latuit. Scivisset etiam Græcos, cum hanc vocem αἰῶνα interpretantur, eamdem potestatem subjicere voci αἰὼν, nec passus esset fluctuationibus academicis animum suum distrahi. Potuit sane, hac in re, ut et in aliis, *Carneades Pœnus* potius quam *Aristoteles* dici.

D Libro VII. Quæst. 1. *In fine libri Jesu Nave breviter narrator porrexit historiam quo usque filii Israel ad colendos Deos alienos desciverunt.*] Quamvis Augustini Latinitas usque adeo casta non sit, mallem tamen hic legere *pertexit*, aut *pertexuit;* vix enim barbari ipsi, ex media Africa, dicant *porrigere historiam.*

Quæst. 16. Et servierunt Baal et Astartibus. Jud. II, 13. *Solet* (inquit Augustinus) *dici Baal nomen esse apud gentes illarum partium Jovis, Astarte autem Junonis, quod et lingua Punica putatur ostendere. Nam* Baal *Punici videntur dicere Dominum; unde* Baalsamin, *quasi* Dominum cœli *intelligantur dicere;* samin *quippe apud eos cœli appellantur. Juno autem*

sine aubitatione ab illis Astarte *vocatur*.] Egregie hæc omnia, atque utinam multa similia apud Augustinum occurrerent! omnibus allegoricis interpretationibus atque argutiis rhetoricis ea præferremus. Non semel significavit sibi perspectum fuisse linguas Punicam et Hebraicam fuisse affines. Sic supra locutione de Genesi xxiv: *Quod scriptum est*, et *extendit manum suam, accepit eam et* induxit, *eam*, etc., *locutio est*, inquit, *quam propterea Hebræam puto, quia et Punicæ linguæ familiarissima est, in qua multa inveniuntur Hebræis verbis consonantia; nam utique sufficeret*, et extendit manum, *etsi non adderet* suam. Alibi etiam talia habet, quæ usque adeo confirmavit vir summus Sam. Bochartus, in suo Chanaane, ut nemo amplius de iis dubitare queat. Quod cum ita sit, quis non miretur Christianorum Pœnorum socordiam, qui Hebraicæ linguæ e tenebris eruendæ operam non dederunt? Culpam maximam puto fuisse penes declamatores, qui præ declamationibus omnia spernebant, nec ulli labori, nisi loquendi, pares erant. De ipsa re quæ hic agitur, multis egit Joan. Seldenus, in opere de Diis Syris.

Ibid. *Hoc autem, id est, nomine plurali Junones in Græcis secundum Septuaginta novimus, in Latinis autem singulariter erat*.] Quamvis terminatio עשתרות *hastaroth*, sit pluralis feminini, nihil vetat tamen quin significatio sit singularis, חכמות *hhochmoth*, sapientia, בהמות *bhemoth*, hippopotamus, etc.

Ibid. *Quorum in illo qui non habebat Septuaginta interpretationem, sed ex Hebræo erat* Astaroth *legimus, nec Baal, sed* Baalim.] Intelligere videtur Aquilam, quamvis textus hodiernus Hebraicus habeat בעל, *bahal*, quemadmodum etiam legerunt Septuaginta interpretes.

Quæst. 25. *Et percussit alienigenas in sexcentos viros præter vitulos boum*. Jud. iii, 31. Ad quæ verba, postquam frustra Augustinus quæsivit quid sibi velint hæc, *præter vitulos boum*, addit: *Non autem habet interpretatio ex Hebræo*, præter vitulos boum, *sicut ista quæ secundum Septuaginta est: sicut* (lege *sed*) *habet illa ex Hebræo*, vomere occisos sexcentos viros, *quod ista non habet*.] In codicibus nostris Hebraicis legimus במלמד הבקר, *bmilmad habbakar*, hoc est, *stimulo bbum*, pro quo legisse omnino videntur LXX interpretes מלבד *milbad*, hoc est, ἐκτός, *exceptis bubus*. Quæ, ut liquet ex hoc Augustini loco, vera est lectio LXX interpretum, quæ postea interpolata est versione Aquilæ, qui verterat ἀροτρόποδι, *vomere*. Hinc in Alexandrino codice utramque lectionem videmus conjunctam: ἀροτρόποδι ἐκτὸς μόσχων, *vomere, exceptis vitulis;* quod cum minus commodum videretur, in codice Vaticano est tantum ἀροτρόποδι τῶν βοῶν. Non dicam rectius vocem Hebraicam intelligi ab iis qui *stimulum* interpretantur; neque enim hoc nunc agitur, sed ex hoc loco Augustini, liquere quam corrupta fuerit versio LXX interpretum, et quidem ut rectæ rationi convenienter vertisse viderentur. Aquila autem verterat ἀροτρόποδι, quod ea pars aratri videretur aptior ad occidendos homines, quam stimulus, aut βουπλήξ. Plura in hunc librum non addam, neque enim commentarium scribo, sed tantum animadversiones, in quibus potissimum usum et abusum operum Augustini notare voluimus. Nihil dicam etiam de Adnotationibus in Jobum, quas Augustinus instar abortivi fetus habuit, nec dignatus est emendare. Ac sane difficilior est Jobus quam ut ab Augustino explicari posset.

CENSURA DESIDERII ERASMI
IN SPECULUM.

Hoc opus vix eram ascripturus Augustino, nisi Posidonius sive (ut quidam malunt) Possidius in Vita nominatim illi tribuisset: et præfatio non abhorret ab ejus stylo. Versatus est in simili negotio Cyprianus, et apud Græcos nonnulli, sed majore ingenio curaque. Cæterum infimis etiam inservire gaudet Christiana caritas.

ANIMADVERSIONES
IN SPECULUM.

Gravis sane est causa dubitandi an hoc opus, quale ad manus nostras pervenit, sit Augustini; quia in eo laudatur passim non vetus Itala versio qua Ecclesiæ Occidentales eo ævo utebantur, sed Hieronymiana. Viri docti qui editioni Parisiensi præfuerunt, in admonitione quam huic libro præfixerunt, adnotant cum ad vulgi usum hoc opus compararet Hipponensis episcopus, versione usum, non ex Græco LXX interpretum, quam sequi solebat; sed ex Hebræo, quod hanc demum comperisset esse illa multis locis planiorem. Sed hæc ipsa causa deterrere potuit Augustinum ne a versione recepta recederet, quod in gratiam vulgi exscribebat loca Scripturæ dignissima, quæ memoriæ mandarentur et assidua meditatione concoquerentur. Vulgus enim imperitum non potuit non offendi, si Scriptura ei discenda proponeretur quæ dissentiebat ab ea quæ in ecclesiis legebatur; nec ei saltem proponenda fuit nova versio sine præmonitione, qualis nulla hic occurrit. Addunt viri eruditi ab Augustino aliquoties versionem Hieronymianam, quasi planiorem laudari, in postremis libris Quæstionum in Heptateuchum, ac præsertim iv de Doctrina Christiana libro, cap. 7. At nescio utrum laudet semper Hieronymum, an vero Aquilam, cum in libris Quæstionum citat interpretem qui vertit ex Hebræo; nec locus ille ex lib. iv de Doctrina Christiana ejusmodi est, ut omnem interpolationis suspicionem excludat. Sed esto, probarit sub vitæ finem Hieronymi consilium Augustinus, in libris in doctiorum gratiam scriptis; in libro quale est Speculum, in usum plebeculæ conscripto, novam translationem vir, præsertim sine admonitione, plebi propositurus fuisse videtur? Quid ergo? inquies, an Augustino igitur hoc opus abjudicas? Nequaquam, sed suspicor citationes Scripturæ olim esse mutatas a monacho quopiam ex versione Hieronymiana.

De Psalmis, in psal. ii. *Adorate pure, ne forte irascatur*.] Quis credat Augustinum spirituales sensus, etiam ubi nulli sunt, avidissime sectantem, hunc tam insignem locum ex Hieronymi versione citasse, cum

præsertim Hieronymo ingentem invidiam crearit? Nec Ecclesiæ quidem posteriorum sæculorum, cum admisissent versionem Hieronymi; in Psalmis, quia vulgo memoriter tenebantur, voluerunt veteris Italæ usum abrogare.

De libro Sapientiæ, cui hæc præfiguntur : *Ista de libris posuimus, quos et Judæi canonicos habent*, etc. Hæc ex Hieronymi sententia, nescio an ex Augustini. Vide lib. II de Doct. Christiana, cap. 8.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE CONSENSU EVANGELISTARUM.

Libro I, cap. 2, § 4. *Quamvis singuli suum quemdam narrandi ordinem tenuisse videntur, non tamen unusquisque eorum velut alterius præcedentis ignarus voluisse scribere reperitur, vel ignorata prætermisisse quæ scripsisse alius invenitur; sed sicut unicuique inspiratum est, non superfluam cooperationem sui laboris adjunxit.*] Vix quidem dubitare possumus an Joannes tria alia Evangelia viderit; quia cum ad summam senectutem pervenerit, in suo etiam Evangelio operam dedit, ne repeteret quæ ab aliis occupata fuerant, præter pauca, eaque necessaria; quod ex Harmoniis Evangelicis, et præsertim quidem ex ea quæ a Joanne Clerico edita est, liquet. Sed non video qui pro comperto dici queat Marcus scivisse a Matthæo scriptum fuisse Evangelium, aut Lucas ab utroque. Si Marcus Matthæi laborem vidisset, multo credibilius est eum in labore apostoli Christi, hoc est, testis oculati, acquieturum fuisse; nec Lucas, qui, ut liquet ex initio ejus Evangelii, plures de dictis et factis Christi commentarios viderat, omisisset memorare apostolum qualis erat Matthæus. Quis credat eum novam Christi genealogiam allaturum fuisse, ne verbo quidem memorata genealogia a Matthæo antea edita, cum præsertim ad eos in concordiam redigendos non levis difficultas exoritura esset? Inspiratos quidem nemo diffiteatur; at non ita ut ratione sua uti desinerent inspirati fuerunt, et quasi inspiratione sua fidem historiæ apud incredulos, quibus probari non poterat ille afflatus, facturi essent. Multo rectius sentire videntur qui evangelistas tres priores scripsisse suas historias censent, cum neuter aliorum consilii conscius esset, unde etiam eorum testimonio majus accedit pondus. Cum enim consentiunt testes qui inter se capita contulerunt, suspecti potius habentur; sed testes qui idem testantur seorsim, nescii aliorum testimonii, merito verum dicere videntur.

Ibid. *Marcus eum subsecutus, quasi pedissequus et breviator ejus videtur.*] Miror ita loqui Augustinum de scriptore afflato, neque enim inspiratione opus est ut quispiam sit *pedissequus et breviator* operis alieni. Crediderim potius iis qui Marcum a Petro evangelicam historiam accepisse censent; nec dubito quin, cum multi, ut prodidit Lucas initio Evangelii, commentarios dictorum et factorum Christi scripsissent, Marcus et Lucas, qui testes eorum non fuerant, ex commentariorum illorum nonnullis quos videbant ab apostolis probari et veraces haberi, partim suas historias collegerint. Imo nihil vetat ipsum Matthæum aliquo usum esse commentario, quem veracem esse videbat. Facile autem contingere potuit Marcum incidere in commentarios similes maxima ex parte iis quibus usus fuerat Matthæus. Nec id obstat quominus eorum scriptioni præesset Spiritus sanctus, ne quid falsi scriberent.

Ibid. *Lucas autem circa sacerdotalem Domini stirpem atque personam magis occupatus apparet.*] Cur? Duabus de causis, si credimus Augustino. Prior est quia *ipse David, quanquam aperte rex fuit, figuravit tamen et sacerdotis personam, quando panes propositionis manducavit, quos non licebat manducare, nisi solis sacerdotibus*; Lucas autem *ad ipsum David non regium stemma secutus ascendit, sed per eos qui reges non fuerunt ex iis ad Nathan filium David, qui nec ipse rex fuit*. Nullus non videt commentitias has esse consequentias; quas si quis neget, nemo probare queat. Sed hisce rhetoribus satis erat quidpiam non esse impossibile, ut quasi probabile in medium proferretur. Non firmior est altera ratio, quæ sic habet : *Huc accedit quod solus etiam Lucas Mariam commemorat ab angelo manifestatam cognatam fuisse Elizabeth, quæ uxor erat Zachariæ sacerdotis; de quo idem scripsit, quod eam de filiabus Aaron, hoc est, de tribu sacerdotum habebat uxorem*. Ergone, quia Maria cognata erat mulieris ex sacerdotali prosapia, ideo ex sacerdotali stirpe et ipsa fuit? An igitur Aaronis posteri cum nulla alia tribu connubia miscuerunt? Nulla lege hoc iis impositum, nulla consuetudine observatum. Quæ ergo hinc colliguntur de diverso Matthæi et Lucæ consilio inania sunt. Non meliore nituntur fundamento quæ postea dicuntur de Joanne quidem circa virtutem contemplativam, cæteris vero evangelistis circa activam versantibus; tum etiam de animalibus singulis evangelistis attributis. Quæ tamen non observarem, nisi viderem somniis hujuscemodi applaudi a nonnullis, qui contra meliora vehementissime oppugnant : quasi mille anni pondus adderent somniis, res vero accuratissime demonstratas sola novitas posset elevare.

Cap. 15, § 23. *Quidam philosophi eorum, sicut in libris suis Porphyrius Siculus prodidit, consuluerunt deos suos quid de Christo responderent; illi autem oraculis suis Christum laudare compulsi sunt.*] Porphyrius non Siculus fuit, sed Tyrius, ut jam observavimus ad Retractationum lib. II, cap. 32. Porphyrii verba vide apud Eusebium Demonst. evangelicæ lib. III, cap. 6, et de Civit. Dei lib. XIX, cap. 23.

Cap. 22, § 30. *Alii dicunt Saturnus est, credo propter sabbati sanctificationem, quia isti eum diem Saturno tribuerunt.*] Alii Bacchum ab iis coli dicebant, propter nescio quas rituum similitudines, ut liquet ex Plutarcho Symposiacorum lib. IV, Quæst. 5. At hoc negat Tacitus Histor. lib. V, cap. 5; sed propter absurdam rationem : *quippe Liber*, inquit, *festos lætosque ritus posuit; Judæorum mos absurdus sordidusque*. Imo sapiens et sobrius mos Judæorum, ritus vero Bacchi

temulentorum ac furiosorum hominum. Sic absurde ethnici etiam viri graves et docti, de rebus divinis judicabant, et dum ex moribus suis de aliarum gentium diis loquuntur, alienas eis opiniones tribuebant. Vide quæ hac de re notavit Joan. Clericus Artis Criticæ part. 2, sect. 1, cap. 13.

LIBRO II, cap. 4, § 8. *Acute quippe animadversum est Matthæum, qui regiam in Christo instituerat insinuare personam, excepto ipso Christo, quadraginta homines in generationum serie nominasse.*] Voluit Matthæus nominare quadraginta duos homines, eosque nominarat, ut liquet ex vers. 17, ubi omnes dividit in tres tessaradecadas; quarum primæ decimus quartus est David, secundæ Jechonias Josiæ filius, tertiæ Josephus vir Mariæ. Sed duæ primæ generationes desunt in tertia tessaradecade, vitio librariorum; nihil enim potest absurdius fingi quam si dicas Matthæum ipsum, recensendo singulos, numerasse tantum quadraginta homines; subducendo vero summam, invenisse quadraginta duos. Perinde est ac si quis recensitis decem digitis, singulis nominibus suis, undecim postea sibi esse diceret. Absit ut tale quid evangelistæ tribuamus! Mysterium in mendo librariorum frustra quæsivit Augustinus, in sequentibus verbis.

Ibid. *Numerus autem iste illud tempus significat quo in hoc sæculo et in hac terra regi nos oportet a Christo, secundum disciplinam laboriosam qua flagellat Deus, ut scriptum est, omnem filium quem recipit*, etc.] Si ab Augustino petas cur ita numerum quadraginta interpretetur; *quia ergo*, inquit, *numerus iste laboriosi hujus temporis sacramentum est,....... etiam illud de clarat quod quadraginta dierum jejunium, hoc est, humiliationem animæ consecravit; et lex et prophetæ, per Moysem et Eliam, qui quadragenis diebus jejunaverunt; et Evangelium per ipsius Domini jejunium, quibus diebus quadraginta etiam tentabatur a diabolo*, etc. Sed si quis dicat hoc esse somnium vigilantis, quidvis somniare parati de quovis alio numero? Profecto contrarium nunquam probabilius hac affirmatione videbitur. Quamobrem miror Augustinum, qui ut os ethnicis obturaret hoc opus magno studio elaboravit, talibus arithmeticis allegoriis sustinuisse uti. Quod de sequentibus etiam allegoriis dictum velim. Nihil hæc excusare potest præter bonum animum eorum qui allegoriis indulserunt, et qui non viderunt pro divinæ sapientiæ consiliis sic credulæ turbæ mera ingeniose delirantium commenta proponi miranda. Quod si serio cogitassent, hæc omnia prætermisissent; nec commisissent ut loquerentur, nisi habuissent silentio potiora.

De ordine et conciliatione locorum inter se nihil hic dicemus, quandoquidem tam multas habemus harmonias ex quibus peti queant. Vide vel Harmoniam evangelicam a Joanne Clerico editam. Is ubi tradit *Canones Harmonicos*, quibus tota ejus nititur Harmonia, sæpe utitur Augustini verbis, ex hoc libro petitis.

Cap. 66, § 128. *Manifestum est autem interpre-* A *tationem illam quæ dicitur Septuaginta, in nonnullis se aliter habere quam inveniunt in Hebræo qui eam linguam noverunt, et qui interpretati sunt singuli eosdem libros Hebræos. Hujus item distantiæ causa si quæratur, cur tanta auctoritas interpretationis Septuaginta multis in locis distet ab ea veritate quæ in Hebræis codicibus invenitur, nihil occurrere probabilius existimo quam illos Septuaginta eo spiritu interpretatos quo et illa quæ interpretabantur dicta fuerunt; quod ex ipsa eorum mirabili, quæ prædicatur, consensione firmatum est.*] Atqui hæc consensio putida est fabula, quam doleo æque facile creditam ac quæ fidem sibi omnibus argumentis quibus verum a falso secernitur, faciunt; cum præsertim inde aliud falsum enatum sit consectarium, quo putabant aut bene vertisse LXX interpretes, aut B Spiritu actos alia dixisse, quæ iis suggerebat Spiritus. Quod quam falsum sit norunt ii qui eam versionem cum Hebraico textu contulerunt, et qui eorum allucinationum causas aperuerunt. Verum iis qui nolebant Hebraicam linguam discere expediebat credi quod habet Augustinus, ne inscitiæ aut arrogantiæ insimularentur, quod per totam vitam ex vitiosa versione Scripturam Veteris Testamenti temere essent interpretati. Sic et multa credita sunt, aut credi visa, quod plebi vera videri interesset eorum qui eam regendam susceperant. Interea hinc confirmatur quod ad Speculum conjiciebamus a monacho quopiam recentiore versionem Hieronymianam esse veteri Italæ in eo libro substitutam.

LIBRO III. Cap. 7, § 29. Ad Matth. XXVII, 10. *Si quis* C *autem*, inquit, *movetur quod hoc testimonium non invenitur in Scriptura Jeremiæ prophetæ, et ideo putat fidei evangelistæ aliquid derogandum; primo noverit non omnes codices Evangeliorum habere quod* per Jeremiam *dictum sit, sed tantummodo*, per prophetam. *Possemus ergo dicere his potius codicibus esse credendum qui* Jeremiæ *nomen non habent; dictum est enim hoc* per prophetam, *sed* Zachariam, *unde putatur codices esse mendosos qui habent nomen* Jeremiæ, *quia vel* Zachariæ *habere debuerunt, vel nullius, sicut quidam; sed tantum*, per prophetam dicentem, *qui utique intelligitur Zacharias.*] Revera qui propterea carpebant Matthæum, hoc potius credere debuerunt quam hominem Judæum, perpetuo audientem prophetas in synagogis lectitari, et privatim etiam legentem atque D inter alios sui similes versantem, in tali re aberrasse; cum præsertim nihil ejus interesset Jeremiam potius dici quam Zachariam.

Sed, inquit Augustinus, *utatur ista defensione cui placet, mihi autem cur non placeat hæc causa est, quia et plures codices habent Jeremiæ nomen, et qui diligentius in Græcis exemplaribus Evangelium consideraverunt, in antiquioribus Græcis ita se perhibent invenisse; et nulla fuit causa cur adderetur hoc nomen ut mendositas fieret; cur autem de nonnullis codicibus tolleretur, fuit utique causa ut hoc audax imperitia faceret, cum turbaretur quæstione quod hoc testimonium apud Jeremiam non inveniretur.* Hic plane criticum agit Augustinus, nec sine specie rationis vulgatam lectionem defendit.

Sed quidquid dicat nihil vetat credere in antiquissimo quopiam codice id fuisse mendum, quod postea in alios transierit; cum non auderent librarii id emendare, aut nescirent etiam an esset mendum. Quam in sententiam descendimus, quia, omnibus accurate pensitatis, non videmus qui verba Zachariæ possint Jeremiæ tribui; nam ratio quam habet in sequentibus Augustinus versimilis non videtur. *Quid ergo intelligendum est*, inquit, *nisi hoc actum esse secretiore consilio providentiæ Dei, qua mentes evangelistarum sunt gubernatæ?* Postea conjicit insinuatum esse hac citatione *ita omnes sanctos prophetas uno spiritu locutos, mirabili inter se consensione constare, ut hoc multo amplius sit quam si omnium omnia prophetarum uno unius hominis ore dicerentur, et ideo indubitanter accipi debere quæcunque per eos Spiritus sanctus dixit, et singula esse omnium et omnia singulorum.* Sed hoc posito, Mosi posset tribui quod dixit Zacharias, et cuivis alii prophetæ quod alius quivis scripsisset; quod nunquam tamen factum, neque fiet. Si Deus per evangelistam tale quidpiam nos docere voluisset, curasset ut hoc perspicue ab eo diceretur, non ita ut vacillante conjectura et facile neganda deducendum ex ejus verbis esset. Idem dicendum de aliis multis quæ velut fidiculis ex Scriptura hauriuntur ab Augustino et aliis veteribus, coactas conjecturas pro divinæ sapientiæ consiliis venditantibus. Atqui ea demum pro divina revelatione habenda sunt quæ diserte in Scripturis revelata leguntur, aut necessaria eorum consectaria: quemadmodum leges in republica habentur, quibus diserte quidpiam præcipitur aut vetatur; aut quæ ex illis ita fluunt, ut, positis legibus, necessario sequantur. Uno verbo ea demum suscipienda sunt quasi divinitus revelata quæ ex cognitione linguæ qua concepta est revelatio, sensuque communi, toti humano generi, grammatica, ut ita loquar, ac dialectica necessitate colliguntur; ita ut sine pertinacia rejici nequeant. Quod semper fieri debet, cum ut nobis ipsi, tum etiam ut incredulis, alioqui licentiam conjectandi merito irrisuris, satisfaciamus; nisi forte interdum, cum nobis res est cum pertinacibus præconceptisque opinionibus mordicus adhærentibus, argumentatione *ad hominem* utamur; sicuti fecerunt apostoli cum illis res esset cum Judæis, placita doctorum potius quam rectam rationem audire assuetis.

EJUSDEM ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE SERMONE DOMINI IN MONTE.

LIBRO I, cap. 2, § 9. Ad verba: *Beati pacifici. In pace*, inquit, *perfectio est, ubi nihil repugnat, et ideo filii Dei pacifici, quia nihil resistit Deo. Pacifici autem in semetipsis sunt qui, omnes animi sui motus componentes et subjicientes rationi, id est menti et spiritui, carnalesque concupiscentias habentes edomitas, fiunt regnum Dei*, etc.] Merito ab initio hujus libri observavit Augustinus, in hisce sermonibus Christi præcepta esse omnia quæ ad informandam vitam pertinent. Sed miror pleraque allegorice ab eo esse explicata, cum *ad litteram*, ut loquitur noster, intellecta pulcherrimam et sanctissimam sententiam complectantur. Exempli causa, quis non videt εἰρηνοποιοὺς dici, belli rixarumque et litium omnium osores? Quam in rem multa pulcherrima et saluberrima dici poterant; quæ dici nequeunt, si illata vi usui linguæ Græcæ, intelligas de pace affectuum. Sed noster perpetuo captat generales allegorias, quæ non docto, sed cuivis loquaci semper sunt in promptu, sine meditatione ulla; omissis ethicis peculiaribus præceptis, quæ explicari ordine non poterant sine studio et labore. Putabant vulgo, ignaris illis sæculis, majoris esse ingenii incertas allegorias ubivis, invitis grammatica ac dialectica, aucupari, quam grammatice et dialectice Scripturam interpretari; at, si verum amamus, multo minoris fuit ingenii futilibus conjecturis ἀεροβατεῖν, quam litteralem sensum aperire, atque ex eo ita ratiocinari, ut nihil nisi a pertinacibus negari queat; ne dicam judicii hoc esse multo majoris, cum alterum illud nihil sit nisi in re seria nugantis. Conferantur cum hisce Augustinianis quæ ad cap. Matth. V, VI et VII, habet Hugo Grotius in adnotationibus, aut Henricus Hammondus in Catechismo practico, et liquebit tantum esse inter interpretationes allegoricas et veras discrimen, quantum est inter somniantium et vigilantium ratiocinationes.

Cap. 9, § 23. *Unum autem hic verbum obscurum positum est, quia nec Græcum nec Latinum est* racha, *cætera vero in sermone nostro usitata sunt.*] *Judicium* et *consilium*, quæ hoc loco Matth. V, 22, habentur, sunt quidem voces Latinæ, sed quas tamen bonus Augustinus non intellexit; qui ne suspicatus quidem est ad Judaicos mores respici, ut pulchre ostenderunt recentiores critici.

Ibid. *Nonnulli autem de Græco trahere voluerunt interpretationem hujus vocis, putantes* pannosum *dici* racha, *quoniam Græce* pannus ῥάκος *dicitur; a quibus tamen cum quæritur qui* (non *quid*) *dicatur Græce* pannosus, *non respondent racha.*] Scribendum est *raka*, et Græce ῥακὰ, per *kappa*, non per *chi*, nam est Syriace רקא *raka* per *koph*, cui respondet origine et sono τὸ *kappa*. Nec qui pravam hanc Græcam etymologiam proferebant, retulissent ad ῥάκος, *pannum*, sed ad ῥάχος, unde ῥαχίστης, *perditus nebulo*. Sed recte fecit Augustinus quod ad Hebraicam linguam confugerit.

Probabilius est ergo, inquit, *quod audivi a quodam Hebræo, cum id interrogassem; dixit enim esse vocem non significantem aliquid, sed indignantis animi motum exprimentem. Has interjectiones grammatici vocant particulas orationis significantes commoti animi affectum; velut cum dicitur a dolente, heu! vel ab irascente, hem! Quæ voces quarumque linguarum sunt propriæ, nec in aliam linguam facile transferuntur; quæ causa utique coegit tam Græcum interpretem* (quia Matthæus credebatur Hebraice scripsisse) *quam Latinum, vocem ipsam ponere, cum quomodo eam interpretaretur non inveniret.*] Vereor ut satis recte intellexerit Augustinus quid sibi vellet Judæus ille. Certe si Judæus Hebraice

ac Syriace scivit, non potuit dicere רקא *raka* esse interjectionem indignantis, nulla enim est talis interjectio in iis linguis; sed ריקא *reka*, ut scribunt ac pronuntiant thalmudici, aut רקא *raka*, ut Syri, est convicium; quod non ita facile in aliam linguam transfundatur, sicuti nec aliarum linguarum convicia. Quod puto dictum fuisse a Judæo Augustino, qui non assecutus est quod volebat. Si scribamus ריקא *reka*, hac voce significabatur homo *vacuus* sapientia ac virtute, nam radix הריק *herik* est *evacuavit;* nec est contumeliosa vox Græca aut Latina qua hoc exprimatur. Si vero scribamus רקא *raka*, erit a Syriaca radice רקא *raka*, quæ est *sputare*, significabitque hominem dignum qui conspuatur. Quam originem probat Edmondus Castellus, in Lexico polyglotto, affertque obiter Theophylactus in hunc locum : τινὲς δὲ τὸ Ῥάκα Συριστὶ κατάπτυστόν φασι σημαίνειν : *quidam vero* Raka *Syriace aiunt significare despuendum.* Sed non puto κατάπτυστον dictum eodem sensu ac *Raka;* nam Græca vox *abominandum*, fugiendum translatitio sensu sonat, Hebraica vero vox contemnendum. Priori allatarum ejus originum favet usus thalmudicorum, posteriori prolatio ipsa vocis. Sed quidquid id est, *Raka* non est interjectio. Adi ad Matthæum Joan. Drusium, et Hug. Grotium.

Cap. 11, § 31, ad Matth. v, 25. *Esto adversario tuo benevolus*, etc.] Augustinus hic perperam argutus judicem interpretatur *Christum* et adversarium *Deum*, quo nihil absurdius fingi potuit. Dignum sane hoc erat retractatu, ut et pleraque alia quæ hic habentur, et quæ fere sunt contorta et aliena. Satius fuisset Augustino diutius tacere quam cruda studia in publicam lucem protrudere. Erat enim tantum presbyter, cum hoc opus edidit, nec ita pridem theologiæ Christianæ et Scripturarum studio operam dederat.

Cap. 16, § 50. *Acyndinus tunc præfectus, qui etiam consul fuit*, etc.] Insignis est historia, et qua sarciri aliquatenus possit jactura temporis, quæ fit in legendis allegoricis interpretationibus hujus opusculi.

Libro ii. Cap. 2, § 5. *Cum ad orationem stamus, ad Orientem convertimur, unde cœlum surgit*, etc.] Credo factum ut contrario ritu Judæis uterentur Christiani. Sanctuarium enim, in templo in Jerosolymitano, ad Occidentem spectavit; ac proinde ad eam cœli plagam conversi orabant Judæi. Vide not. ad Exod. xxvi, 33, a Joanne Clerico.

Cap. 7, § 25, de pane quotidiano, in oratione Dominica. *Panis quotidianus aut pro omnibus iis dictus est quæ hujus vitæ necessitatem sustentant..... aut pro sacramento corporis Christi, quod quotidie accipimus.*] Attamen, ut ait § 26, *plurimi in Orientalibus partibus non quotidie Cœnæ dominicæ communicant.* In Africa jam a temporibus Cypriani ea obtinuerat consuetudo, ut liquet ex ejus libro in orationem dominicam : *Eucharistiam quotidie ad cibum salutis accipimus.* Ad quem locum vide Joan. Fellum episcopum Oxoniensem.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS QUÆSTIONUM EVANGELIORUM.

Libro i. Quæst. 2. *Quod discipuli Domini* cœperunt vellere spicas et manducare; *quod nisi confricantes eas facere non possent. Hinc est,* mortificate membra vestra super terram; *id est, quia quisque non transit in corpus Christi, nisi carnalibus exspoliatus fuerit indumentis.*] Tales sunt pleræque quæstiones, unde intelligere licet finem Augustini in hisce libris non fuisse inquisitionem veri sensus, sed commentitiarum allegoriarum, ad quas inviti evangelistæ torquerentur. O cerebri felices! qui in tam levibus argutiis acquiescebant.

Libro ii. Quæst. 38, § 3. *Quanquam illa receptio* (in tabernacula æterna, Luc. xvi, 19.) *utrum statim post istam vitam fiat, an in fine sæculi, in resurrectione mortuorum, atque ultima retributione judicii, non minima quæstio est.*] Digna, hac de re, lectu est dissertatio viri doctissimi Ludovici Cappelli, quam inscripsit Mortuorum Vitam. Edita est in operibus ejus criticis quæ prodierunt Amstelodami anno 1689.

Quæst. 51. *Non omne quod fingimus mendacium est,* quando, nempe, pro vero id non dicimus. *Sed quando,* inquit, *id fingimus quod nihil significat, tunc est mendacium.* Imo quando verum esse dicimus quod fingimus. Si quis parabolam habendam esse diceret pro vera historia, mendacium diceret, quæcunque cæteroqui significatio foret parabolæ. Sed ut omnis simulatio non est vituperanda, qualis ea est de qua Luc. xxiv, 28 : sic forte nec omne damnandum mendacium. Sed hac de re integrum opus scripsit Augustinus.

ANIMADVERSIONES

IN TRACTATUS IN JOANNEM.

Tractatu 1, § 13, ad Joan. i, 3. *Sine ipso factum est nihil.* Interpretatur Augustinus. *quæcunque naturaliter facta sunt, quæcunque sunt in creaturis, omnia omnino quæ fixa in cœlo sunt, quæ fulgent desuper, quæ volitant sub cœlo, et quæ moventur in universa rerum natura... ab angelo usque ad vermiculum.*] Nihil verius; qui enim divinam providentiam negabant, iidem nolebant insecta a Deo facta. Multis hac de re egit, in notis ad hunc locum, Joannes Clericus, eaque dixit quibus possint Augustiniana illustrari. Utinam Hipponensis episcopus, missis omnibus frigidis allegoriis, coactisque interpretationibus quibus scatet quidquid in Scripturam elucubravit, tales semper interpretationes protulisset! Pro querelis et castigationibus, laudes et gratiarum actiones hic legerentur. Verissime in § 14 observat, si concedamus muscas a Deo non esse factas, nos posse sensim deduci ad negandum elephantem atque hominem Dei opera esse. Ut enim gradatione ex ipso desumpta utar, si musca sit fortuitus caloris fetus, quidni et locusta? Si locusta, quidni et lacertus? Si lacertus, quidni avis? Si avis, quidni pecus? Si pecus, quidni bos? Si bos, quidni elephas? Si elephas, quidni homo? Attamen nescio quomodo Augustinus concedit *vermes* (unde

muscæ) *ex putredine nasci.* Non video quid posset respondere gradationi ex ipso allatæ. Verum hi Tractatus populares sunt orationes, quod nomen ipsum ostendit; quibus neque Joannis verba, neque res ipsas ad amussim interpretatur, sed dicit quod in mentem veniebat. Itaque frustra sit, qui hinc quidquam exquisiti exspectet.

Tractatu 26, num. 11. *Panem cœlestem spiritaliter manducate, innocentiam ad altare apportate. Peccata etsi sunt quotidiana, vel non sint mortifera.*] Aut *vel* hic sumitur pro *saltem* aut est mendum, legendumque forte: *at non sint mortifera*, quod postea mutatum in *aut*, deinde in *vel.*

Tract. 28, § 11, in Joan. VIII, 25, ubi Christus, *principium quia et loquor vobis. Ecce,* inquit Augustinus, *quod est esse. Principium mutari non potest; principium in se manet, et innovat omnia; principium est cui dictum est: Tu autem idem ipse es et anni tui non deficient.*] Hæ sunt argutiæ hominis Græce nescientis, ut optimi quique interpretes dudum ostenderunt. Accepit tamen Augustinus ἀρχὴν esse in accusativo; quamobrem putat Christum ita loqui, quasi antecessisset *credite me*, nimirum, *principium.* Sed qui Græce sciunt norunt solemni ejus linguæ consuetudine, subaudiendum κατὰ, quod non opus est pluribus ostendi; non enim scribimus in Joannem sed obiter ostendimus sine cognitione linguarum, inane esse acumen Scripturam interpretantium.

Tractatu 43, § 17. *Non dixit,* antequam Abrahamus esset, ego eram; *sed:* antequam Abraham fieret, *qui nisi per me non fieret,* ego sum.] Qui Græce sciunt norunt verbum γενέσθαι perinde esse ac εἶναι, ac proinde argutia hæc Latine tantum scientibus tolerabilis, a Græcis exsibilata fuisset: quemadmodum Fausti Socini interpretatio hujus loci ab omnibus rejicitur, qui voluit etiam verti *antequam Abraham fieret,* quanquam alio plane sensu.

Tractatu 47, § 4. *Ipse Dominus ibi fuit, ibi matrem elegit, ibi concipi, ibi nasci, ibi sanguinem fundere voluit, ibi sunt vestigia ejus, modo adorantur, ubi novissime stetit, unde adscendit in cœlum.*] Editores Parisienses observant de vestigiis in Oliveti monte humo impressis mentionem fieri etiam in libro de locis Hebraicis, inter Hieronymi opera. Recte dicunt id opus esse *inter Hieronymi opera,* nam non est ipsius Hieronymi, qui in eo etiam laudatur. Exstat tom. III operum Hieronymi in editione Erasmi, subjiciturque libro de locis Hebraicis, et inscribitur, de Actis apostolorum. Ut dicam quod videtur, crediderim paulo ante hæc tempora, non in Judæa ipsa, nec in vicinis provinciis, sed procul, cœpisse fingi quod jactatum postea est, tanta verborum pompa, de inventione crucis Christi ab Helena Constantini matre, deque hisce vestigiis abeuntis Christi. Alioqui non modo Eusebius hæc in vita Constantini, in qua usque adeo eum Helenamque extollit, agitque de Ecclesiis in Palæstina ab hac ædificatis, non omisisset; sed nec etiam Hieronymus, non modicus locorum insignium Judææ prædicator. Hæc autem figmenta avide sunt arrepta ab iis qui putabant facile admittendum quidquid facere censebatur ad confirmationem Christianæ fidei, nec curiosius an verum esset expendendum; unde natæ sunt innumeræ fabulæ, et superstitiones quibus religionis Christianæ nativa pulchritudo non parum obscurata est. Multo satius fuisset, homines de veritate et divinitate doctrinæ Christianæ minime dubitantes, abhorrere ab omnibus argumentis non tantum falsis, sed etiam levibus ac incertis; veritati enim exploratæ nulla potest esse conjunctio aut cum mendacio, aut cum incertis rumoribus, quæ eam non obscuret, aut etiam dedecore afficiat. Quis non etiam indignetur incertam famam, aut etiam falsam, non aliter admissam ab hominibus religiosis ac ipsam Evangelii veritatem? Quis non suspicetur, quanquam minime suspicacis ingenii, multos Christianos fuisse, non quia doctrinæ Christianæ veritate introspecta essent perculsi, sed quia utile erat, postquam Christiani rerum potiti erant; cum turpibus fabulis illico assensum præberent, si modo prodessent? Dehonestarunt religionem Christianam, qui fidem ei soli habendam quibusvis figmentis lubentes accommodarunt. Si contraria omnia credidissent inesse revelationi, quam proferebant Christiani, non aliter ea essent amplexi.

Tractatu 120, ad Joannis cap. XX, 42, § 5. *Quando jam propter parasceven, quam cœnam puram Judæi Latine usitatius apud nos vocant, facere tale aliquid non licebat.*] Multis de parasceve egit Jos. Scaliger de Emend. Temp. lib. VI, pag. 564, ed. Roverianæ. Prolato hoc Augustini loco subdit: « Vetus interpres Joan. Chrysostomi, sermone in natalem Joannis Baptistæ: *Qua enim die conceptus est Dominus, eadem die et passus est. Eadem ipsa dies* cœna pura *fuit, in qua et luna quarta decima occurrit.* Vides *parasceven* proprie dici tempus quod advesperationem inter et solem occasum interjectum est... Alioqui καταχρηστικῶς vel ἰδιωτικῶς, tota etiam dies Veneris dicitur παρασκευὴ, saltem ab hora sexta, ut est apud Joannem. Itaque ea dicitur παρασκευὴ antequam venerit, cum proprie iniverit ἀπὸ ἐνάτης ὥρας, quæ dicebatur מנחה, id est oblatio. Hinc deinceps a nona hora opus facere non licebat in προεορτίοις, ut diserte exstat in canonibus Hebræorum: *Quicunque facit opus in vesperis sabbatorum, et dierum festorum ab oblatione vespertina, et ultra, non videbit unquam bonum signum benedictionis.* Ex quibus potes percipere quare Augustinus dicebat acceleratum tempus sepulturæ; ne, scilicet, eos qui Christum de cruce deposuerant, opprimeret ἡ ἐνάτη, sive עת המנחה tempus oblationis vespertinæ, a quo tempore opus facere nefas erat. Hæc vir summus ex doctrina Judæorum, quæ falsissima est, ut liquet ex Matth. XXVII, 46, et Marc. XV, 34, unde liquet post nonam demum fuisse sepultum Christum. Merum etiam commentum est, quod dicit proprie dictam *præparationem* fuisse quatuor ultimas horas diei Veneris; cum non occurrat, nisi pro tota die Veneris. Cæterum Augustino quoque prius persuaserunt Judæi. Hi autem *cœnam puram* vocabant

parasceven, quod ethnici *cœnam puram* dicerent quæ apponebatur iis qui festi alicujus causa in casto erant, quod Græci dicebant ἀγνεύειν et προαγνεύειν, ut ad celebrationem festi se pararent; unde factum erat ut Judæi idem esse censerent *cœnam puram* et apparatum festi, eoque nomine diem Veneris vocitarent. In aliis nihil simile erat, ut recte animadvertit Is. Casaubonus, Exercitat. contra Baronium, XVI, num. 16, quem vide. Adi et Festum in voce *penem*, et Fulvium Ursinum in appendice libri Pet. Ciacconii de Triclinio.

ANIMADVERSIONES

IN TRACTATUS IN PRIMAM EPISTOLAM JOANNIS.

Tractatu 5, § 1. *Profiteri si esse sine peccato periculosum est; et non solum periculosum, sed etiam mendosum.*] Hoc est mendacio plenum, ut satis liquet cum ex sequentibus, tum ex proprietate vocis; nam deducenda a *mendum*, quod interdum falsum significat. Vide notata a Joan. Clerico in epist. Barnabæ cap. 2. Multis in hoc loco agit Augustinus ut redigat in concordiam Joannem dicentem I Epist. cap. I, 8: *Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et veritas in nobis non est*, et cap. III, 9, negantem *natum ex Deo peccare*, tandemque hæc postrema verba intelligenda censet de peccato contra caritatem proximi. Multo melius interpretati sunt Joannem qui natum ex Deo habitu peccandi delinquere negant, sed tantum subita tentatione, aut infirmitate. Sic in plerisque omnibus, si quid paulo difficilius occurrat, cespitat bonus Augustinus, si præsertim dicta ejus cum recentiorum lucubrationibus conferantur.

ANIMADVERSIONES

IN EXPOSITIONEM EPISTOLÆ AD ROMANOS.

Hoc opus conscripsit presbyter Augustinus circa annum 394, cum ex communibus notionibus Scripturam interpretaretur. Quare in eo multa habet quæ mere Pelagiana sunt, ut vel ex Retractationum loco præfixo intelligere est. Mirum est hominem qui nunquam a quoquam propterea damnatus fuerat quasi hæreticus, imo vero ab omnibus laudatus, postea in eadem dogmata invectum esse, quasi cum religione Christiana consistere non possent. Si nunquam tamen exortæ fuissent rixæ Pelagianæ, in iis sententiis mortuus esset. Imo vero fortasse nunquam ita invectus in eas fuisset, nisi Pelagius aliquid in ejus scriptis carpsisset. In libro de Dono perseverantiæ, cap. 20, num. 53, narrat his verbis primam indignandi in Pelagium occasionem: *Quid meorum opusculorum frequentius et delectabilius innotescere potuit, quam libri Confessionum meorum? Cum et ipsos ediderim antequam Pelagiana hæresis exstitisset; in eis certe dixi:* Da quod jubes et jube quod vis. *Quæ mea verba Pelagius Romæ, cum a quodam fratre et coepiscopo meo fuissent eo præsente commemorata, ferre non potuit, et contradicens aliquanto commotius, pene cum eo qui illa commemoraverat litigavit.* Hinc prima origo mali, nam nihil magis irritabile est scriptoribus qui pro scriptis postea, tanquam pro aris et focis pugnant.

Proposit. 44. Ad Rom. VII, 19, 20. *Nunc enim homo describitur sub lege positus ante gratiam. Tunc enim peccatis vincitur, dum viribus suis juste vivere conatur, sine adjutorio liberantis gratiæ Dei. In libero autem arbitrio habet ut credat liberatori, et accipiat gratiam, ut, jam illo qui eam donat liberante et adjuvante, non peccet*, etc.] Hæc sunt minimum Semipelagianismus, qui si tunc temporis non docebatur in Ecclesia, summopere temerarius erat Augustinus, qui loquebatur de re tam gravi, contra omnium sententiam; aut si docebatur, non capio qui damnari potuerint quasi novatores et exitiales hæretici qui id docebant, quod antea ubique docebatur et quod cum laude scripserat Augustinus. Cæterum hunc locum retractavit Augustinus, ut et alia quædam quæ Pelagio favebant. Sed ad hunc locum quod attinet, optimi quique interpretes hic esse vere μετασχηματισμὸν agnoscunt, quo Paulus veluti in suam personam transfert, quæ ad hominem non regeneratum pertinent; quod extra omne dubium posuerunt.

ANIMADVERSIONES

IN EXPOSITIONEM EPISTOLÆ AD GALATAS.

§ 24. Profertur sic vers. 19 cap. III. Epist. ad Galatas: *Quid ergo? Lex, transgressionis gratia, proposita est, donec veniret semen, cui promissum est, dispositum per angelos in manu mediatoris.*] Est mera depravatio, cum in interpunctione, tum in voce *dispositum*. Græca habent: Τί οὖν ὁ νόμος; τῶν παραβάσεων χάριν προσετέθη, ἄχρις οὗ ἔλθῃ τὸ σπέρμα ᾧ ἐπήγγελται, διαταγεὶς δι' ἀγγέλων ἐν χειρὶ μεσίτου. Vulgata hodierna: *Quid igitur lex? propter transgressiones posita est, donec veniret semen cui promiserat, ordinata per angelos in manu mediatoris.* Atque ita legi oportere res ipsa ostendit, agnovissetque Augustinus, si meliores codices contulisset. Sic enim legit Pelagius in Commentario ad hanc Epistolam, si modo illic mutata ejus verba non fuerint. Sic quoque *Ambrosiaster* ille cujus Commentarii in Epistolas Pauli Ambrosio sunt conjuncti. Sed perinde erat Augustino quomodocunque legeretur, ex quibusvis sensum quemvis elicere parato, nec orationis seriem evolvere curanti. Sæpe non felicius sensum expedivit, ubi rectam lectionem secutus est, quam ubi falsam. At laudari non potuit, quod cum esset tiro, nam expositionem hanc etiamnum presbyter conscripsit, et præterea Græcæ linguæ imperitus, difficillimos Novi Testamenti libros, Epistolas ad Romanos et ad Galatas, interpretari aggressus sit, ne emendatis quidem codicibus sibi comparatis. Hæc ejus zelo bonoque animo condonanda quispiam forte existimabit; nec intercedo, modo ne laudentur quæ venia indigent, aut ne vituperentur meliora, iis præsertim collata, quod a multis tamen, inscitiane dicam, an partium studio? fieri solet.

§ 40. *Unde et Joannes* ad *Parthos dicit*: Scribo vobis, patres, *etc.*] Verba exstant I Joan. II, 13. Sic recte editum a Benedictinis, non *ad Patres*. Vide in-

scriptionem tractatuum in hanc ipsam epistolam, et adi Hugonem Grotium, interpretum Scripturæ facile principem, ad I Epist. Joannis.

§ 64. *Ego enim stigmata Domini Jesu Christi in corpore meo porto.*] Verba sunt Apostoli Gal. vi, 17, quæ ita interpretatur Augustinus : *Id est, habeo alios conflictus et certamina cum carne mea, quæ in persecutionibus quas patior mecum dimicant.* His lectis, nemo non exspectet Augustinum locuturum de stigmatibus militum, de quibus hunc locum nonnulli interpretantur. Sed audi sequentia : *Stigmata enim dicuntur notæ quædam pœnarum servilium; ut si quis, verbi gratia, servus in compedibus fuerit propter noxam, id* A *est, propter culpam, vel hujusmodi aliquid passus fuerit, stigmata habere dicatur; et ideo in jure manumissionis, inferioris est ordinis.* Quæ ut vera habeantur, nihil tamen ad interpretationem ejus faciunt. At hinc colligere potuit, Paulum hoc velle, servum se esse Christi, quod stigmata veluti a Christo ei impressa significabant. Præterea hic *stigmata* intellexerim, κατ' ἀντίθεσιν ad stigmata superstitiosa idololatrarum, de quibus H. Grotius et Henr. Hammondus ad Apoc. xiii, 15. Cæterum *stigmata* non proprie vibices dicebantur, sed inscripta puncta quibus interdum fugitivi servi notabantur; unde στιγματίαι dicti, ut docebunt Græci lexicographi.

IN TOMUM QUARTUM.

DESIDERIUS ERASMUS AD LECTOREM.

Enarrationes sacrorum voluminum apud populum habitas, quas Græci vocant homilias, divus Augustinus appellat *tractatus :* nos conciones possumus appellare. In his fere solebant notarii quod dicebatur excipere; nonnunquam qui dicturus erat, vel antequam diceret, digerebat in schedulam quod parabat disserere, vel quod dixerat litteris mandabat. In hoc dictionis genere, multa dantur auribus imperitæ promiscuæque multitudinis. In primis aliquot psalmis astrictior est et accuratior. In posterioribus identidem exspatiatur in longas digressiones, mutata, ut apparet, voluntate. Lege diligenter, reperies arcanæ doctrinæ thesaurum inæstimabilem. Vale.

ANIMADVERSIONES
IN ENARRATIONES IN PSALMOS.

Puto ab Erasmo, nomine *arcanæ doctrinæ*, intelligi sensus psalmorum allegoricos; nam quid aliud hic arcanum dici possit non intelligo : neque enim ad litteralem sensum eruendum quidquam est in psalmorum Enarrationibus quod non cuivis et ubique occurrat. Ad theologiam vero atque ethicam Christianam quod attinet, nihil est hic reconditi et minime vulgaris. Sunt, nimirum, Enarrationes ad rudem plebeculam, suspensis auribus omnia bibere paratam, instituendam; non doctis ac verorum Scripturæ sensuum studiosis scriptæ. Duo mihi videntur a psalmorum interprete posse postulari. Prius est ut, ante omnia, ostendat quis sit sensus proprius ac grammaticus, qui *litteralis* vocari solet. Is autem sensus inveniri non potest, nisi diligenter Hebraica consulantur; utque facilius intelligantur, interpretes studiose inter se conferantur. Nam prorsus pendere ex vitiosa forte versione, aut, quod pejus est, ex ipsius versionis non meliore in aliam linguam translatione, et velle tamen Scripturam interpretari, hoc profecto est in tenebris micare. Itaque ad authentica et autographa Scripta confugiendum. Hæc autem plane neglecta sunt ab Augustino, et quod non posset Hebraïcum textum ac interpretes illos consulere, et quod nollet in sensu litterali hærere. B Hinc autem factum est, non tantum ut sententiam ipsius psaltæ assecutus passim non sit, sed etiam ut ne ipsos quidem LXX interpretes intellexerit, quorum sæpe barbara ac obscura translatio melius multo ex Hebraico textu intelligitur, quam si sola legatur. Præterea ubi litteralis sensus simplex atque apertus est, minime opus fuit illo deserto ad spirituales divagari; quod tamen perpetuo ferme facit Augustinus, et quidem ita ut sibi propterea mirum in modum plaudat. Sic ille quæ obscura sunt minime reddit labore suo clariora, et quæ sunt perspicua quam maxime obscurat. Exempli causa litterali sensu psalmi cxix ferme nihil est apertius; totus quippe de præstantia deque observatione divinæ legis agit; nec potuit quidquam tractari aptius a propheta, cum C ut seipsum ad observandam legem confirmaret, tum etiam ut populares suos ad morum sanctitatem adduceret. Hisce tamen spretis, quasi spiritu prophetico parum dignis, quæsivit Augustinus sensus de quibus nemini unquam in mentem venisset qui litteralem sententiam probe perspexisset, pulcherrimaque ejus consectaria perspexisset. *Quanto,* inquit de illo psalmo, *videtur apertior, tanto mihi profundior videri solet, ita ut etiam quam sit profundus demonstrare non possim. Aliorum quippe, qui difficile intelliguntur, etiamsi in obscuritate sensus latet, ipsa tamen apparet obscuritas; hujus autem nec ipsa, quoniam talem præbet superficiem, ut lectorem atque auditorem, non expositorem necessarium habere credatur.* Quis non videt Hipponensem episcopum hic nodum in scirpo D quæsivisse; quia, in simplici interpretatione, non potuisset suam illam, quam ei exprobrat Erasmus epist. 67, lib. xx, ἀπεραντολογίαν ostentare, ut fecit? Ingeniosi et docti viri putabant esse illa sæcula, multum loqui de re quæ eloquentiæ nullum argumentum præbere videbatur.

Alterum, quod ab interprete psalmorum postulari queat, situm est in sensu spirituali eruendo; qua in re sequenda est apostolorum cynosura, ut ita loquar. Nimirum, loca Psalmorum in Novo Testamento prolata ut prophetica, explicanda sunt ita,

ut liqueat non frustra fuisse ab apostolis laudata. Quam in rem adhibenda sunt omnia criticæ sacræ subsidia, quibus fere destitutus fuit Augustinus, qui propterea rem præstare non potuit. Sed quia apostoli loca nonnulla psalmorum spirituali sensu intellexerunt et interpretati sunt, propterea non sequitur a quovis, qualibet de causa, omnia pro arbitrio in spirituales sensus posse torqueri; quod tamen perpetuo, et quidem cum magna laude rudium sæculorum, eorumque qui illa imitati sunt, factitavit Augustinus. In illis citationibus apostoli sæpe, ut quidem videtur, ad traditiones opinionesque Judaicas respexerunt, ex quibus contra sui ævi Judæos merito ratiocinabantur; ita ut sint argumenta quæ a logicis vocantur *ad hominem*, quibus apud alios, quasi firmis, usi non fuissent. Sæpe etiam spiritus propheticus quo afflati erant apostoli, non minus ac antiquiores vates, quædam iis aperuit quæ nos alioqui fugissent. Itaque nemo non illorum auctoritati assensum præbet, nemo dubitat quin recte citata sint ab apostolis illa loca; cum tamen æquo animo nemo patiatur nunc a quovis ita Veteris Testamenti Scripturam explicari. Ac sane cur sinamus ea nobis magna verborum pompa obtrudi, ab hominibus minime afflatis, imo etiam imperitis, quæ si negentur nullo modo probari possint? Cur quasi sacrosanctum habebitur quidquid declamatoribus in buccam veniet de quovis Scripturæ loco? Quis tandem erit modus somniorum, in re usque adeo seria, si statuamus talia admitti oportere?

Igitur exiguus quidem est usus harum Augustini declamationum ad intelligendos Psalmos; sed non inutiles fuerunt olim ad docendam plebem, eamque ad virtutem excitandam, quia etiam ea quæ præter rem et alieno loco dicuntur, utilia esse possunt, si modo sint vera. Itaque legantur hæc quasi conciones ac miscellæ quædam meditationes theologicæ atque morales, non quasi interpretationes Scripturæ; excerpantur ex iis recte, acute, ingeniose dicta, eaque commodis occasionibus adhibeantur, laudato auctore; tribuetur Augustino quidquid honoris ei debetur, nec ejus opera suo fructu carebunt. Quisquis volumen aperiet, et aliquot in eo paginas leget, verissimum esse et æquissimum quod diximus comperiet. Attamen aliquot exemplis rem illustrabimus, neque enim in hoc ingens volumen notas conscribere aggredimur; nec vero ullius id esset fructus, qui quidem laborem expendendum æquare posset.

Psalmo i. Versum 1 sic interpretatur : *De Domino nostro Jesu Christo, hoc est, homine Dominico accipiendum est.* Quid ita? Beatus profecto erat et re et spe quisquis divinam legem observabat; ideoque absurdum hæc Christo violenter aptare, quæ optime omnibus conveniunt. Huc respexit auctor Expositionis psalmorum, perperam Hieronymo tributæ, quæ edita est in calce tomi II operum Hieronymi, Lutetiæ anno 1699. *Quidam*, inquit scriptor illius Expositionis, *istius psalmi clavem super Christi Domini nostri personam esse referendam, ut beatus iste vir secundum hominem Christus sit. Bona quidem voluntas, sed imperitia est.* Vere, quamvis ipse sit exigui pretii interpres.

Ibidem, ad hæc verba : *In cathedra pestilentiæ non sedit*, hæc habet Augustinus : *Noluit regnum terrenum cum superbia; quæ ideo* cathedra pestilentiæ *recte intelligitur, quia non fere quisquam est qui careat amore dominandi, et humanam non appetat gloriam. Pestilentia est enim morbus late pervagatus, et omnes aut pene omnes involvens.* Sed quamvis sedeant reges in cathedra, aut in solio, ubicunque occurrit vox *cathedræ*, non agitur ideo de regno; nisi circumstantiæ loci eo lectorem deducant, quales hic nullæ sunt. Quamvis *pestilentium* potius quam *pestilentiæ* vertendum fuerit, ut mox dicam, attamen hac etiam posita lectione, facile potuit intelligere Augustinus hic sermonem esse de consessu hominum pestilentium, si paulo peritior fuisset artis criticæ. Docet hoc apertissime psalmus xxv, 4, 5 (sequor hic Græcam divisionem), ubi ita psaltes ex antiqua versione : *Non sedi cum concilio vanitatis, et cum iniqua gerentibus non introibo. Odivi ecclesiam malignantium, et cum impiis non sedebo*; ut et psalm. xlix, 21; cxviii, 23. Nimirum, homines otiosi solent una sedere in locis publicis, aut in quæ convenire solent, atque aliorum famæ maledicis sermonibus detrahere. Hinc Theophrastus Character. 29, qui est maledicentiæ, sic de maledico loquitur : Συγκαθήμενος δεινὸς περὶ τοῦ ἀναστάντος, εἰπεῖν, *sedens inter alios, paratus ad loquendum de eo qui surrexit.* Exemplum etiam καθεζομένων ἐν ἰατρείῳ ψογερῶν, *sedentium maledicorum in medici officina* habemus apud Ælianum Var. Hist. lib. iii, cap. 7.

Atque hoc quidem facilius intellexisset Augustinus si oculos conjecisset in versionem Græcam, quæ habet λοιμῶν, quæ vox frequenter significat *homines pestiferos.* Quod si præterea contulisset cum hac versionem Aquilæ, intelligere potuisset esse vocem hic Hebraicam, quæ soleret a Judæis verti χλευασταί, *irrisores.* Unde etiam rescivisset hic esse nomen pluralis numeri, ex quo liquebat interpretem Latinum male vertisse *pestilentiæ*; et cum vix dici posset *cathedra pestilentiarum*, voce λοιμοί significari *pestiferos homines.* Vel ex enarratione Ambrosiana hujus psalmi hæc partim discere potuit, si eam consuluisset.

Ibid. ad vers. 2. *Sed in lege Domini fuit voluntas ejus, et in lege ejus meditabitur die ac nocte;* sic ratiocinatur : *Justo non est lex posita, ut dicit Apostolus; sed aliud est esse in lege, aliud sub lege. Qui est in lege, secundum legem agit; qui est sub lege, secundum legem agitur. Ille ergo liber est, iste servus.*] Quia olim Numidis et aliis Afris, qui doctiores non erant, hæc pulchra visa sunt, eruntne etiam nobis eximia habenda? Quæ si a nobis prodirent, exsibilarentur, an plausibus exciperentur? Non puto. Itaque dicemus, cum pace et Numidarum et aliorum omnium quibus talia olim placuerunt, 1° locum Pauli plane extra rem esse; 2° non dici hic quemquam

esse *in lege*, sed ejus *voluntatem esse in lege*, hoc est, ex constantissimo linguæ Hebraicæ usu, lege divina delectari, eique libenter parere; 3° distinctiunculam *sub lege* et *in lege* inanem esse, cum nemo dicat, *Voluntas ejus est sub lege.* Pergit tamen argutari bonus Augustinus his verbis : *Deinde aliud est lex quæ scribitur et imponitur servienti; aliud lex quæ mente conspicitur ab eo qui non indiget litteris.* At de nulla alia lege hic agitur quam de Mosaica, quæ scriptis consignata erat et omnibus Judæis imposita, nemine excepto. Loquitur enim hic David, homo Hebræus, et quidem de hominibus suæ gentis, qui legem scriptam habebant, eamque observabant.

Ibid. *Meditabitur die ac nocte, aut sine intermissione intelligendum est.* Optime, si deleas illud *aut.* Sed fluctibus academicis abreptus, etiam in re clara, addit : *aut* die, *in lætitia*, nocte *in tribulationibus.* Fateor aliquando *luce* res secundas, *tenebris* adversas significari; sed *facere quidpiam die et nocte* nunquam significavit in secundis et in adversis. Quia voce quapiam aliquid in certo situ significatur, ideo non sequitur, ubicunque occurrat, eodem modo posse eam intelligi. Sed exempla ejus audiamus, nam duo profert : *Dicitur enim* (Joan. VIII, 56) : *Abraham diem meum vidit et gavisus est. Et de tribulatione dicitur : Insuper et usque ad noctem emendaverunt me renes mei;* psal. XV, 7. Sed in verbis Christi, *dies* lætitiam non sonat, verum tempus quo futurus erat in terris; locus vero psaltæ *etiam noctibus erudierunt me renes mei*, nimis obscurus est quam ut quidquam probare queat, et aliter commodius intelligi potest, ut quivis docebunt interpretes ex recentioribus.

Ibid., § 3. Hæc sunt verba vers. 3 : *Et erit tanquam lignum quod plantatum est secundum decursus aquarum.* Vel pueri intelligant hic esse similitudinem, quæ nonnisi integra explicari potest, et quidem ita ut ostendatur quam sit apta tota similitudo, non ut particulatim discerpatur. Attamen, prolatis his verbis, sic ea interpretari aggreditur Augustinus : *Id est, aut secundum ipsam sapientiam quæ dignata est hominem suscipere ad salutem nostram; ut ipse homo sit lignum plantatum secundum decursus aquarum : potest enim et hoc intellectu accipi quod in alio psalmo* (LXIV, 10) *dicitur : fluvius Dei repletus est aqua.* Sed primum quis nescit in similitudine rem unde similitudo ducitur, esse *ad litteram*, ut loquuntur, intelligendam? Ne ipse quidem Augustinus hoc ignoravit, sed argutandi immodica et intempestiva cupiditas et Africana ἀπεραντολογία obstitit ne judicio suo uteretur. Præterea nec locus psalmi LXIV, 10, similis est, nec id significat quod vult. *Fluvius* enim *Dei* illic est Jordanes, ut recte ex Theodoro, credo, Mopsuesteno, notavit Lud. Ferrandus. Pergit noster eodem acumine : *Aut secundum Spiritum sanctum, secundum quem dicitur : ipse vos baptizabit in Spiritu sancto*, etc. Nemo neget Spiritum sanctum conferri sæpe cum aqua; sed in hac similitudine non potest significari *decursibus aquarum.* Tertia post affertur interpretatio prioribus absurdior : *Aut secundum populorum peccata, quia et aquæ populi interpretantur in Apocalypsi, et decursus non absurde intelligitur lapsus, quod pertinet ad delictum.* O acumen! O Numidas patientibus auribus, aut oculis præditos! Talia hodie a nostratibus sine risu non audirentur. Sed audi cætera : *Lignum ergo illud, id est Dominus noster de aquis decurrentibus, id est populis peccatoribus, trahens eos in via in radices disciplinæ suæ.* Quam hæc contorta sint non opus est monere, dicam tantum oblitum esse Augustinum, virum illum *beatum* de quo vers. 1, conferri cum arbore plantata juxta aquam, quæ proinde non potest esse Christus, si idem ille *vir beatus* Christus sit, ut dixit. Neque enim in similitudine prior et posterior pars idem esse possunt. Fructum dabit, *hoc est, constituet Ecclesias; in tempore suo, hoc est, id est, postquam clarificatus est resurrectione et ascensione in cœlum*, etc. Qui felicissime versati sunt in interpretatione parabolarum Novi Testamenti, observant singulas partes similitudinum non esse nimium urgendas, sed duntaxat totam similitudinem esse aptandam toti rei de qua sermo est; quia nulla parabola nititur perfecta similitudine singularum partium, et quia non constat an minutas illas similitudines attenderit Christus. Hæc si animo reputasset Augustinus, hæc et alia multa in hisce Enarrationibus resecuisset.

Ibid., § 4 ad vers. 4. *Non sic impii, non sic; sed tanquam pulvis quem projicit ventus a facie terræ*, sic habet : *terra hic accipienda est stabilitas in Deo;* ad quod confirmandum profert loca Scripturæ, in quibus *terra* allegorice, ut putabat, id significat; sed cum omnia illa commenta allegorica sola negatione confutari queant, hic quoque locus respuit illam interpretationem; quia in hac similitudinis parte proprie sumenda est vox *terra*, ut ad superiorem similitudinem ostendimus.

Postea, *a cujus terræ*, inquit, *facie projicit ventus impium, id est superbia, quia inflat.* Feliciter vero inventum! Impius non dicitur hic *projici a facie terræ*, sed esse *tanquam pulvis quem projicit ventus a facie terræ;* hoc est, incertissimam esse et vilissimam apud Deum ejus conditionem : ut est, apud homines, pulveris vento agitati. Vide similem comparationem psal. XVII, 42, et psal. XXXIV, 5, et alibi.

Ibid., § 5, ad vers. 5. *Ideo non resurgunt impii in judicio.*] *Ideo, scilicet*, inquit, *quia tanquam pulvis projiciuntur a facie terræ. Et bene hoc eis dixit auferri quod superbi ambiunt, id est, ut judicent, ut hoc ipsum planius dictum intelligatur sequenti sententia :* neque peccatores in concilio justorum. Verum ubi *resurgere*, aut *surgere in judicio* significat judicem agere? si consuluisset aut Hebraicum textum, aut Judæum, accepisset verbum quo hic utitur David non tam significare *resurgere* quam *stare;* unde collegisset hoc velle psalten, in judicio non posse consistere impios, hoc est, fore ut causa cadant. Vide Isaiæ VII, 12, Malach. III, 2, Rom. XIV, 4, et Hug. Grotium ad hunc locum.

PSALMO II, § 6, ad verba vers. 6. *Ego hodie genui te. Quanquam etiam*, inquit, *possit ille dies in prophetia dictus videri quo Jesus Christus secundum hominem natus est, tamen* hodie, *quia præsentiam significat, atque in æternitate nec præteritum quidquam est, quasi esse desierit; nec futurum, quasi nondum sit; sed præsens tantum, quia quidquid æternum est semper est; divinitus accipitur secundum id dictum*, Ego hodie genui te, *quo sempiternam generationem virtutis et sapientiæ Dei, qui est unigenitus Filius, fides sincerissima et catholica prædicat.*] Quamvis hæc interpretatio non sit Augustino peculiaris, observandum tamen ante omnia psalmum hunc explicandum fuisse de Davide, qui de se loquitur; deinde sublimiori sensu de Christo, quoniam ita hunc psalmum intellexerunt Apostoli. Ad Davidem quod attinet, *genitus* tunc a Deo dicitur, cum est rex constitutus, nam reges dicuntur *filii Altissimi*, psal. LXXXI, 6. Ac sane ad regnum ejus respici liquet manifesto ex antecedentibus et consequentibus. Ad spiritualem sensum quod spectat, si negavero *hodie* usquam in Scriptura sumi de æternitate, non erit cur timeam ne quis erroris me arguat; nec est Scriptura ex philosophis dogmatibusque Platonicis, sine ratione, explicanda, ut fecerunt hic et alibi multi Patres. Deinde quandoquidem apostoli nos docuerunt hic sermonem esse de Christo, quod alioquin ignorassemus, ab iisdem etiam apostolis petendus fuit genuinus hujus loci sensus; qui ab eis minime refertur ad æternam generationem, sed ad potestatem post resurrectionem in Christum collatam; nam de resurrectione ejus hunc locum explicat Paulus Act. XIII, 33. Scriptor vero ad Hebræos de ejus sacerdotio, quo in cœlo præsertim functus est, cap. V, 5. Malim cum illis sentire quam cum Platonicis. Quod visum etiam Hilario, qui ad psal. II, § 30, edit. Benedictin.: *Non ad virginis*, inquit, *partum, neque ad lavacri generationem, sed ad primogenitum ex mortuis pertinere apostolica auctoritas est.*

Ibid., § 10. *Apprehendere disciplinam* interpretatur Augustinus intelligere erudiri; nec sane aliter potuit. Sed si Hebraica consuluisset, hic singularem invenisset prophetiam de Christo; nam est נשקו בן *osculamini filium*, quod de osculo, honoris causa, quasi regi ferendo recte intelligunt recentiores. Vide Gen. XLI, 40; I Sam. X, 1.

PSALMO III, § 1. Quamvis hæc sit inscriptio psalmi: *Psalmus David, cum fugeret a facie Abessalon filii sui*, sic enarrationem suam orditur Augustinus: *Hunc psalmum ex passione Christi accipiendum persuadet quod dictum est:* Ego dormivi et somnum cepi, et exsurrexi quoniam Dominus suscipiet me. *Magis enim hoc ad passionem et resurrectionem Domini congruenter sonat, quam ad illam historiam in qua David scribitur fugisse a facie bellantis adversum se filii sui.* Nescio qua ratione præcaveri potuissent contortæ allegoristarum interpretationes, cum ne apertissima quidem inscriptio psalmi hujusce nostrum coercere potuerit ne allegoricis somniis indulgeret. Nam locus quidem

A quem profert nullo modo quadrat in historiam mortis et resurrectionis Christi, contra optime conditioni Davidis convenit. Cum multi de hoc actum esse putarent, quia longe maxima pars Israelitarum Absalomum sequebatur, ait propheta se ad Dei auxilium confugisse, atque ab eo exauditum fuisse, continenterque addit verba allata, *ego dormivi*, etc., quæ aptissime significant securitatem ac tranquillitatem animi Davidis, postquam in Deo fiduciam suam posuerat. Similiter describitur securitas psalm. IV, 9. Cur ergo alius erat quærendus sensus, cum hic pulcherrimus esset, et eximia documenta non desperandi, sed fiduciæ in Deo collocandæ, nobis præberet? Nempe, ut, neglectis quæ ante pedes erant, ea quærerentur quorum alioquin in mentem nemini venisset; quod ferri posset, nisi sententia quæ primum animo sese objicit optima esset verbisque convenientissima; ea vero, quæ procul accersita est, coacta esset et a verbis serieque orationis aliena.

Sed audiamus Augustinum ingenio suo mire abutentem. Quidam significari vult nomine *Absalom*, ut Christum *Davidis* persona. Tum addit: *A cujus facie fugisse quanquam historice possit accipi, quando, illo discedente, secessit cum cæteris in montem; tamen spiritaliter quando mentem Judæ Filius Dei, id est, virtus et sapientia Dei deseruit..... bene accipitur a facie ejus Christum fugisse.* Neque historicus, neque spiritualis sensus ferri potest; nisi ab iis qui in Scriptura vident quidquid volunt, ut pueri in nubibus.

C At non parum hominem impedivit significatio nominis *Absalom*; sic enim loquitur: *Absalon autem, sicut quidam interpretantur, in Latina lingua dicitur* patris pax; *quod mirum videri potest, sive in historia Regnorum, cum bellum adversus patrem Abessalon gesserit; sive in historia Novi Testamenti, cum traditor Domini Judas fuerit, quemadmodum* patris pax *posset intelligi.* Si Absalomo nomen, post mortem demum, fuisset impositum, aliud sine dubio nactus fuisset; sed qui infanti imposuerant non præviderant eum olim bellum cum patre gesturum. Multo minus intelligere poterant fore olim rhetorem Numidam qui vellet Absalomi nomine significari Domini sui proditorem. Sed quis non miretur, post fictam a se allegoriam, Augustino mirum videri commento suo non bene convenire cum nomine Absalomi? Cur non potius commentum illud abjecit? Sed postea sese expedit, eo quod David in eo bello pacatus Absalomo fuerit, quia illi parci volebat, et quod Christus Judam æquo animo inter suos tulerit. Sic id genus conjectoribus nunquam deest posticum quo evadant, si alia via non possint. Si forte nomen filii Davidis bellicum quiddam significasset, quanto cum plausu hæc figmenta accepta fuissent: quæ ne plausu quidem caruerunt, quamvis pacificum quiddam sonet?

Ibid., § 3, ad hæc verba vers. 4. *Tu autem, Domine, susceptor meus es*, sic scribit: *Secundum hominem dicitur Deo, quia hominis susceptio est Verbum caro factum.* Tota vis hujus interpretationis petita est

ex voce *susceptor*, quia Verbum dicebatur *suscepisse* carnem humanam. Sed propheta non loquebatur Latine. Habet hic Hebraice: *es clypeus pro me*, cujus locutionis sensum, potius quam proprietatem vocabulorum, interpretati Græci habent, ἀντιλήπτωρ μου εἶ, hoc est, *adjutor meus es;* nam male versum *susceptor*. Sic ex mala versione ingens deduxit mysterium Augustinus. Si verum amamus, aut plura debuit sibi comparare subsidia, aut munere interpretis abstinere, dum omnibus esset destitutus, excepta Punica ἀπεραντολογίᾳ.

Ibid. *Exaltans caput meum. Mentem*, inquit, *ipsam humanam hic accipiendam puto, quod* caput animæ *non absurde appellatur*. Imo absurde fingitur locutio, cujus in nulla lingua exemplum unquam auditum est: præsertim cum in promptu sit commodissima interpretatio, quam vide apud Martinum Geierum et alios interpretes.

Ibid., § 4, ad verba vers. 5. *Voce mea ad Dominum clamavi; id est*, inquit, *non corporis voce, quæ cum strepitu verberati aeris promitur*, etc. Quidni? an indecorum fuit Davidi clara et magna voce Deum invocare, cum in tantis angustiis versaretur? Ego quidem non putarim. Attamen negat Augustinus voce ad Dominum clamavi *recte dici, nisi cum sola anima nihil carnis, nihilque carnalium intentionum in orationem attrahens loquitur Domino, ubi solus audit. Clamor autem etiam iste dicitur, propter vim ipsius intentionis.* Nolim equidem negare translatitio significatu posse dici *clamare ad Dominum* eos qui sine verbis atque intra animum eum orant; sed pernego vere et proprie non dici clamare eos qui revera clamant.

Ibid. *Et exaudivit me de monte sancto suo. Montem quidem*, inquit, *ipsum Dominum per prophetam dictum habemus, ut scriptum est*, Dan. II, 35. Verum ut concedamus apud Danielem Christum montis imagine describi, an propterea quotiescunque montis Domini mentio occurret, credemus agi posse de Christo, etiam ubi circumstantiæ adversantur, ut hic? Nemo Scripturæ peritus dixerit, et liquet hic de monte Sionis agi. Verum hanc interpretationem rejicit ipse Augustinus, nisi contorto quodam sensu: *Sed hoc*, inquit, *ab ipsius persona non potest accipi, nisi forte ita dicere voluit: de memetipso, tanquam de monte sancto suo, me exaudivit, cum habitaret in me, id est in ipso monte.* Quis unquam quidquam minus verisimile et ab omni usu Scripturæ sanctæ remotius audivit? Nec talia Augustino aliud agenti temere interdum effusa sunt; totum hoc opus, imo universa ejus opera scatent ejusmodi interpretamentis. Audi et sequens quod ipsi magis arridebat: *Planius autem et expeditius, si accipiamus exaudisse Deum de justitia sua, Justum enim ut innocentem occisum, et cui retributa sunt mala pro bonis, resuscitaret a mortuis et digna persequentibus tribueret.* Res ipsa verissima est, quis neget? Sed quomodo ex hoc psaltæ loco exsculpi queat, perpauci divinare possint. *Legimus enim*, inquit, *justitia tua sicut montes Dei*, psal. XXXV, 7. Ergone hinc sequitur *montem Dei significare justitiam Dei?* Quis unquam præterea audivit hanc locutionem antequam ea uteretur Augustinus, *exaudire de justitia?* Sunt inter recentiores heterodoxos qui insimulantur coactarum interpretationum; sed præ hac et similibus quæ in decem Augustini voluminibus quæ nobis supersunt, utramque paginam faciunt, omnia in illis sunt plana et facilia. Attamen heterodoxi conviciis ideo exagitantur, Augustinus ad cœlum laudibus tollitur.

Ibid. § 5. *Ego dormivi et somnum cepi. Non inconvenienter*, inquit, *animadverti potest quod positum est* Ego *ad significandum quod sua voluntate mortem sustinuit, secundum illud:* Propterea me Pater diligit quoniam ego depono animam meam, *etc.* Joan. X, 18. Quis unquam hanc esse emphasin in voce *Ego* cogitasset, nisi monitus ab Augustino? Sed si quis hoc negasset, quo exemplo potuisset probare? Nullo. Nam ad locum Joannis quod attinet, vocula *ego* non probaret Christum sponte esse mortuum, nisi alia addita essent quæ hoc perspicue significant.

Vidimus antea *somno* hic significari securitatem Davidis in mediis periculis, Dei auxilio freti. Itaque frustra Augustinus observavit *somnum pro morte positum innumerabiliter Scripturas continere*. Hoc enim ad ea loca pertinet in quibus aut constat agi de morte cujuspiam, aut certe nihil est quod eum sensum respuat. Nemo nescit hanc esse perpetuam interpretandi legem, ut ne quis ad metaphoricum sensum confugiat, dum proprio locus esse potest. Hic autem tota series orationis ostendit agi aut de vero somno, aut de securitate quæ est cum somno conjuncta.

Nec quærendum est, subdit Augustinus, *cur additum sit*, somnum cepi, *cum jam dictum esset*, dormivi. *Usitatas enim habent Scripturæ hujusmodi repetitiones, sicut in secundo psalmo multas ostendimus.* Quod habet de repetitionibus verum est, sed ab hoc loco alienum, in quo verba Hebraica sunt, שכבתי ואישנה, hoc est, *cubitum ivi et dormivi*, quæ sunt distincta. Igitur inania sunt quæ hac de re in superioribus verbis et in sequentibus habet Augustinus.

Ibid. *Hoc magis*, inquit, *animadvertendum est, quemadmodum in una sententia et præteriti temporis verbum posuit et futuri. Et* exsurrexi *enim dixit, quod est de præterito; et* suscipiet, *quod est de futuro, cum resurgere utique sine illa susceptione non posset.* Nihil est mirum Davidem hic uti verbo futuri temporis יסמכני *fulciet me*, aut *sustentabit me*, quia nondum erat liberatus a periculo sibi ab Absalomo creato cum hunc psalmum scripsit; composuit enim illum in ipsa fuga, ut inscriptio docet. Igitur præter rem sunt quæ adduntur de prophetia futura præteritis miscente.

Ibid., § 7. *Non est ita distinguendum* (vers. 8) *quasi una sententia sit:* Exsurge, Domine; salvum me fac, Deus meus, quoniam tu percussisti omnes adversantes mihi sine causa. *Non enim propterea salvum facit, quia percussit inimicos ejus; sed potius, ipso salvo facto, illos percussit. Ergo ad id quod sequitur pertinet, ut iste sit sensus:* quoniam tu percussisti omnes ad-

versantes mihi sine causa, dentes peccatorum contrivisti; *id est, inde contrivisti dentes peccatorum, quoniam percussisti omnes adversantes mihi.* Imo vero David Deum orat ut ipsum tueatur ac servet, quoniam antea semper de omnibus ejus adversariis pœnas sumpserat. Petit ut priora beneficia novis cumulet.

De *dentibus* quæ argutatur Augustinus non excutiam, uti nec duplicem rationem qua hunc psalmum postea interpretatur de Ecclesia conjunctim cum Christo capite spectata, aut tropologiam quæ postea sequitur. Superiores animadversiones in manifesta luce locarunt judicium nostrum de hoc opere; ex quo præterea a lectore, tædii patiente et otio abundante, possint colligi nonnulla quæ pertinent cum ad mores et dogmata Ecclesiæ ejus ævi, tum ad Augustini ipsius peculiares sententias. Sed hæc sunt ex ingenti frigidarum allegoriarum et contortarum interpretationum cumulo eligenda.

Psalmo lxxvii, § 3. *Quamvis enim proprie dicatur Synagoga Judæorum, Ecclesia vero Christianorum, quia* A *congregatio magis pecorum, convocatio vero magis hominum intelligi solet, tamen et illam dictam invenimus Ecclesiam.*] Recte observavit Isaacus Casaubonus, Exercit. 16 contra Baronium, num. 42, huic argutiæ occasionem esse quod *congregare* deducatur a *grex*, sed in Græca voce συναγωγὴ nihil simile quæri potest. Sed et Jac. ii, 3, Ecclesia vocatur *Synagoga.* Casaubonum ipsum adi. Sed quis ferat hæc observari ex occasione vocis *Asaph*, ascripta titulo psalmi, et quæ *congregationem* significat? *Asaphus*, ut notum, auctor est duodecim psalmorum, fuitque Levita ex familia Gersonitarum, sacræ musicæ a Davide præfectus. Vide I Paral. vi, 31, 39.

Psalmo cviii, § 1. *Quædam dicuntur quæ ad apostolum Petrum proprie pertinere videantur, nec tamen habent illustrem intellectum, nisi cum referuntur ad* B *Ecclesiam, cujus ille agnoscitur in figura gestasse personam, propter* Primatum *quem in Discipulis habuit*, etc.] De primatu Petri ex Augustino aliisque Patribus copiosissime egit Isaac. Casaubonus in exercitatione 15 ad Annales Cæs. Baronii.

IN TOMUM QUINTUM.

DESIDERIUS ERASMUS LECTORI (*a*).

Quæ sine controversia sunt Augustini, primo posuimus loco. Impudentissimum figmentum Sermonum ad fratres in eremo agentes, in suum angulum rejecimus: de quo suo loco nonnihil dicemus. Insunt et C cæteris multa parum referentia phrasim et eruditionem Augustini, quorum aliquot notavimus.

JOANNIS ULIMMERII

CANONICI REGULARIS MONASTERII S. MARTINI LOVANIENSIS PRÆFATIO DEDICATORIA AD SERMONES S. AUGUSTINI, ALIAQUE OPUSCULA A SE EDITA LOVANII, APUD HIERONYMUM WELLÆUM ANNO DOMINI MDLXIV.

Reverendissimo in Christo patri ac domino D. Martino Rithovio, Ecclesiæ Yprensis primo episcopo dignissimo, Joannes Ulimmerius perpetuam felicitatem.

Cum nihil in omni rerum natura tam firmum, stabile ac perpetuum sit, amplissime præsul, quod non vetustatis (quæ, ut scribit Varro, pauca non depravat, multa tollit) insignem aliquam injuriam sentiat: præclaram mihi reipub. litterariæ operam navare D videntur qui eo omne studium, omnem industriam, omne denique tempus conferunt, ut veteres auctores quorum opera aut plane corrupta sunt, aut prorsus desiderantur, quam emendatissimos, quoad licet, in lucem emittant. Quod si quisquam alius, in B. Augustino summo catholicæ Ecclesiæ columine summa industria præstitit, certe doctissimus et diligentissimus vir D. Martinus Lypsius imprimis præstitisse videtur. Neque enim illi, qui se totum ei operi illigasse visus est, satis fuit ab innumeris mendis quibus undique contaminatus erat, Augustinum vindicare: nisi etiam variis bibliothecis quæ ob antiquorum voluminum copiam celebriores habebantur, pari labore atque diligentia pervestigatis, si quid usquam hactenus non excusum reperiret quod Augustinianum pectus, majestatem ac phrasim referre videretur, id reliquis ejus scriptis adjiciendum curaret. Neque sane pium hominis conatum successus usquequaque destituit. Nam præter tertium contra Gaudentium librum, quem Parcensium canonicorum bibliotheca nobis suppeditavit, præter epistolas, quæ duæ sunt supra viginti, horum quoque qui jam hic primum emittuntur, sermones aliquot, quibus veteres *De diversis* titulum indiderunt, variis in locis inventos collegit. Atque adeo cum cæteris ejusdem sermonibus excudendos dare constituerat, nisi bellico ille tumultu qui per Martinum Rossemum ea tempestate, in hac nostra Belgica, excitatus erat circumcirca omnia turbata fuissent. Quæ res certe multum nobis et calamitatis et detrimenti advexit. Nam ut taceam depopulatos agros, incendia domorum, abacta pecora, omnisque ætatis hominum captivitatem, et incredibilem jacturam, quam multi ex tam nefario ausu fecerunt; id etiam Augustini studiosis incommodi accessit, quod tam præclaro thesauro tanquam e subterraneis ac divitibus metallorum venis effosso hactenus carere debuerint. Ita sane ut quemadmodum

(*a*) Erat hæc præfatiuncula præfixa tomo X, in quem omnes Augustini sermones conjecerat Erasmus; in editione vero Parisina ordo et voluminum et sermonum plane mutatus est. Verum ne hanc quidem admonitiunculam omittere voluimus. Sermones ad Fratres in eremo de quibus hic vir summus, sunt in tomum VI rejecti, ubi breves Erasmi censuræ proferentur. Pherepónus.

Ausonius eleganter scribit catenatos esse labores, A negotiumque ex negotio seri : sic vinculorum quadam periodo colligatas sibi esse calamitates malumque ex malo nasci, dicere liceat. Cum enim, ut dixi, bellorum strepitu, omnia circumquaque perstreperent, neque itinera satis tuta a militum impetu esse viderentur, et decimus Augustinianorum operum tomus sub prelo sudaret, lucemque jamjam cogitaret, frustra exspectavimus qui hanc sarcinulam in Germaniam deportaret. Unde non prius eo delata fuit quam is ad umbilicum usque, ut aiunt, pervenisset. Cum vero secunda editio in officina Frobeniana adornari diceretur, nos ne quid ulla ex parte nostro Augustino deesse posset, tum ne Lypsii opera quoquo modo periisse videretur, eam temporis iniquitatem nostro qualicunque labore resarcire conati, pleraque Augu- B stini opera multo quam prius castigatiora, Basileam misimus. Inter quæ et decimus tomus, qui hactenus cæteris contaminatior fuerat, ad viginti et eo amplius vetusta exemplaria a nobis collatus, et ii quos jam emittimus sermones maxima ex parte fuerunt. Librarius vero ille omnibus retentis, et quinque duntaxat sermonibus delectis, reliquos, nescio qua ratione motus, suppressit, nec quidquam præterea ad nos remisit. Atque ea ratione quidquid antea laboris noster Lypsius devorarat, id summa cum nausea et tædio rursus nobis exantlandum fuit, tam in perquirendis iis quæ transmiseram, quam in describendis. Quod quanta me affecerit molestia (ut ne quid interim de sumptibus addam) haud facile dixerim : sed hoc unum boni accidit, quod, de quo antea nos post C Lypsium et Costerium desperabamus, id aliud nobis agentibus, ac forte fortuna ejusdem B. Augustini vitam his adjunctam legentibus, repertum fuerit. Indiculum dico a Possidio episcopo prius in Vita promissum, posterius vero compositum, quem quidem quia eximius theologus D. Jacobus Pamelius, Brugis canonicus, mihi ad hos labores perferendos, non obtusum calcar sæpenumero addidit, ei dedicatum ac consecratum volui. Is enim tanto fervore tantisque impendiis veterum scriptorum ac præsertim theologorum opera conquirit, ut confidam eum aliquando quidquid ubivis terrarum Augustini delitescit, id totum in studiosorum utilitatem a tenebris asserturum ac quod nostris adnotationibus marginalibus deest, suppleturum esse. Cæterum nec hoc unum dolorem D nostrum, quem ex suppressis D. Augustini sermonibus gravem conceperamus, mitigavit. Sed et alios plurimos sermones antea nunquam typis excusos invenimus, quos Lypsianis adjunctos, et immensis laboribus castigatos T. C. dedicare visum fuit. Multæ vero causæ sunt quæ me moverunt ut D. T. potissimum hæc offerenda existimarem : quas latius recenserem, nisi singularem tuam modestiam id ægre laturam arbitrarer, et vererer ne plerisque adulari magis quam ex animo loqui censeri possem. Hoc unum tamen silentio præterire nequeo, nihil mihi accommodatius visum esse quam ut episcopi monimenta episcopo dedicarentur ; eoque magis quod tui mores, eruditio, pietas, et omnis denique vitæ ratio cum Augustini virtutibus congruere videantur. Quanta illi suarum ovium cura fuit ! quo ardore subditos suos ad perfectam et beatam vivendi rationem instituit ! quam suaviter ac tempori convenienter variis concionibus ad pietatem vitæque sanctimoniam populum excitavit ! At quis est qui non hæc in T. C. ut maxima suspiciat ? Omitto quod solus fere episcoporum tecum monasterium clericorum habeas, quod et noster sanctissimus Augustinus de se profitetur in præclarissimis illis duobus sermonibus quos de communi vita suorum clericorum ad populum Hipponensem habuit. Quos ab Erasmo denique, nescio studione an oblivione aliqua omissos, postea vero supposititiis ac sermonibus eremiticis commixtos, ab iisdem resecui, et vitæ, quia plenissimam ejusdem divi mentionem faciunt, adnexui. Accipias itaque episcopus episcopum, Augustinum Augustinianæ vitæ ipse non minus admirator quam imitator, et hos sermones tuis commendare ne graveris, ut posthac a frigidioribus lectuque indignioribus rebus abstinentes, malint in studiis sanctioribus utilioribusque oleum operamque collocare. Porro operæ pretium non putavi, multa in medium adducere, quibus hæc vera ac germana Augustini esse, si qui forte sint temerarii censores, demonstrarem : tum quod tibi id persuadere difficile non sit, qui adeo ejus attentus lector semper exstitisti, ut ubique Augustinum quantumvis aliis immersum sese augusta quadam pietate prodentem agnoscas, tum quod Possidius, hæc in numero operum ejus recenseat, et (si quid veterum codicum consensio valet) in vetustissimis quibusque libris Augustini nomine legantur. At ne quis objiciat phraseos jugem ac perpetuam rationem habendam esse, sciat is iis id convenire qui libros tantum aut scripserunt aut dictarunt : concionanti autem apud vulgus promiscuum, qui possit, non video : cum sermo vulgi moribus attemperandus atque accommodandus veniat. Nam et D. Augustinus, quo diutius plebeis auribus concionando servivit, hoc magis remisit sermonis elegantiam, hoc etiam rusticiore, ne dicam contemptiore usus est orationis genere. Nam et mystica suum dictionis genus habent, nec iis quæ ad docendum parata sunt, Ciceroniana myrothecia conveniunt, huc accedit quod non semper in cathedralibus ecclesiis, ubi plerosque doctiores fuisse extra controversiam est, verum etiam in reliquis suæ diœcesios civitatibus et oppidulis, concionatus sit. Jam vero canescente potissimum Augustino, Africam ob Gothorum Vandalorumque incursiones assiduas, magna ex parte, infectam barbarie fuisse quis ignorat ? Aut quis ex sancto Victore episcopo Vitensi discere non potuit ? qui elegantissimum de hoc nostro antistite elogium describens : *Qua*, inquit, *tempestate Hippone Regium obsessa fuit civitas, quam omni laude dignus beatus Augustinus, librorum multorum confector pontifex gubernabat. Tum illud eloquentiæ quod ubertim per omnes campos Ecclesiæ decurrebat, ipso metu siccatum est flumen, atque dulcedo suavitatis dulcius propinata,*

in amaritudinem absinthii versa est : ut Davidicum præconium conveniret, dum consisteret peccator adversum me, obmutui et humiliatus sum et silui a bonis. Usque ad illud tempus ducentos jam triginta et duos confecerat libros, exceptis innumerabilibus epistolis, vel expositione totius Psalterii et Evangeliorum atque tractatibus popularibus, quos Græci homilias vocant, quorum numerum comprehendere satis impossibile est. Hactenus ille. Hæc et his similia, D. Paulini, Prosperi, Leonis, Fulgentii, Eugippii, Gregorii, aliorumque, quantæ apud omnes auctoritatis et æstimationis beatiss. Augustinus fuerit, testimonia allegare possem : nisi te divinas Augustini virtutes assidue meditantem, et tuos ipsius mores ad illarum normam exigentem, diutius interpellare mihi religio esset :, quas si usquam, certe in his ad populum sermonibus amplissimas reperire licet. In quibus emaculandis et repurgandis, si non quod volui præstiti, certe quod potui. Nihil enim adeo unius alicujus opera absolutum reddi queat, ut non sit quod in eo desiderare liceat, quod egregie expertus est noster Lypsius, cujus incredibiles sudores, neque unquam æstimandæ vigiliæ, quas in Augustino emendando pertulit, abunde mihi exploratæ sunt; ut perpaucos futuros existimem, quos hac de re plura dicere gestienti, fidem habituros credam, nisi suis ipsi oculis mecum una, quid is præstiterit, periculum fecissent. Id autem jam mihi in mentem venit, quod nonnullos esse sciam, qui ipsius labores tanquam infrugiferos et parum utiles elevare ac passim arrodere cœperunt. Quos hoc unum oratos velim, ut candoris et humanæ imbecillitatis rationem habeant, neque omnia, si alicubi forte vel dormitatum vel cessatum sit, statim damnanda judicent. Dura enim imprimis est castigandorum librorum provincia, parum amœnitatis, plurimum vero molestiarum secum trahens : potissimum ubi sæpe codicum subsidiis destitutus, solam habeas divinationem : qua utcunque e labyrinthis ac tenebris eluctari queas, difficile id fuerit persuadere iis qui in hanc arenam nunquam descenderunt : quorum sane hoc est ad carpendum voluntas proclivior, quo magis id nesciunt quod calumniantur. His adde quod quamvis accuratissimus quisque eo totis nervis incumbat, ut auctor aliquis quam castigatissimus in lucem exeat, adeo id illi incuria operarum et negligentia præstare integrum non sit, ut etiam plures aliquando maculæ, ipsis aut nescientibus aut temere quidvis immutantibus, irrepsisse, quam radicitus exstirpatæ esse comperiantur. Atque hinc fieri arbitror, ut nonnunquam prior editio posteriori etiam laboriosissimæ a morosulis plerisque præferri soleat : quod et Lypsio obtigisse quidam magna voce stomachabundi quiritantur : ac ne mihi eveniat summopere metuendum existimo, dum aliis frequenter distracto adesse prælo non licuit. Nostrum itaque conatum ac qualemcunque laborem boni consule, præsul ornatissime, cui studiorum meorum rationem, quod ad ea amplectenda semper mihi auctor fueris; reddendam putavi : præsertim ne T. C. et ad tantum

A honoris apicem evectæ, et ex sacrosancto œcumenico concilio reduci, cum tam multi sint qui voce gratulabunda applaudant, unus ego tacere videar, quem singulari semper favore prosecutus videris. Oro autem Deum Opt. Max. ut T. R. C. et nobis et Ecclesiæ suæ quam diutissime servet incolumem, cui me etiam atque etiam commendo. Lovanii e nostro monasterio Martiniano, anno salutis 1564, mense Martio.

JAC. SIRMONDI S. J. PRESBYTERI PRÆFATIO

AD S. AURELII AUGUSTINI SERMONES NOVOS NUMERO XL, EX DIVERSIS ANTIQUIS EXEMPLARIBUS COLLECTOS, EJUSDEM SIRMONDI STUDIO ET OPERA, EDITOSQUE PARISIIS APUD SEBAST. CRAMOISY, VIA JAC., SUB CICONIIS, 1631.

Lectori.

B Sancti Augustini sermones qui hactenus latuerint, reperiri novos posse non mirabitur, qui ab Augustino ipso, a Possidio, a Victore Vitensi, et aliis, infinitam ejus tractatuum homiliarumque multitudinem prædicari meminerit. In his vero, quos damus in lucem, ut Augustini, quod proximum erat, non falsum fuisse titulum censeremus, confirmavit, partim vetustissimi et probatissimi exemplaris in cortice scripti auctoritas, partim Possidii ejusdem episcopi, et Bedæ presbyteri, plerosque ex iis laudantium præjudicium, cujus in censendis approbandisque Augustini operibus vim esse maximam, non erat ambiguum. Accessit et Roberti de Bardis, cancellarii olim Parisiensis, non antiquissimum quidem, sed minime contemnendum suffragium ; qui annis ab hinc trecentis *Collectorium sermonum sancti Augustini*, sic enim appel-
C lavit, singulari studio et industria condidit, universosque pro diversa ratione argumenti, quinque in partes tanquam in classes distribuit. Cujus operis cum partes duas priores in Bibliotheca Regia, singularum deinde omnium indicem amici opera nactus essem, ex cancellaria Parisiensi, gratulatus sum ab auctore, perpaucis exceptis, qui in ejus fortasse manus non pervenerant, nostros omnes in Augustinianis sine controversia numerari. Tute vero, lector, ut alii judices non sint, Augustini genium et facundiam hic statim agnosces. Cumque suavissimi sanctissimique Ecclesiæ magistri omnia plurimi facere merito soleas, erit tamen, ni fallor, quod in his sermonibus præcipue delectet, cum ad cæteras utilitates
D animadverteris non pauca continere quæ ad illustrandam illorum temporum memoriam historiamque conducant. Quæ nos itidem causa permovit ut in hunc libellum, quo frui omnibus possis, sermones etiam illos conferremus, qui postrema editione Parisiensi a nobis expressi, sed præter votum nostrum excusi fuerant, una cum fragmentis Nicolai Fabri : quæ et ipsa, hucusque manca et lacera, nunc tandem aliorum ope codicum pristinam ad speciem et nitorem explevimus. Fruere igitur feliciter, et vale.

ANIMADVERSIONES

IN SERMONES.

Sermone 1. Class. 1, § 2. *Quid enim dicturi sunt, cum ipsum principium* (Genes. 1, 1.) *Filium Dei esse*

respondero, in quo Deum fecisse cœlum et terram Genesis loquitur? etc.] Utitur postea ad hoc probandum Joan. VIII, 25, quod confutavimus in Animadversionibus ad tom. III, de explicationibus Scripturæ, quæ sunt in hisce sermonibus, idem sentiendum ac de Psalmorum interpretationibus. Cæteroqui sunt hic quoque varia dogmatica, moralia et historica; quæ non sine fructu excerpi possunt ab hominibus otio abundantibus, atque in usum suum converti.

Sermone 2. De tentatione Abrahami, § 5. *Ergo impleta Abrahami devotionis obedientia, audit a Deo:* Nunc cognovi quoniam tu times Deum. *Quod ita intelligitur, quod Abraham fecerit Deus ut sibi innotesceret.*] Itaque hoc, ex sententia Augustini, vellet Deus: nunc feci ut ipse cognosceres te timere Deum. Sed contorta plane hæc est interpretatio, et qua admissa, non intelligo quæ alia, quod dura sit et coacta, poterit rejici. Audiamus tamen Augustinum exemplum, ut ipsi quidem videtur, simile ex Scriptura proferentem. *Sicut,* inquit, *quando loquitur propheta, quid dicimus?* dixit Deus, *plane dicimus. Dicimus etiam,* dixit propheta, *et utrumque recte dicimus,* etc. Verum quando dicimus: *dixit Deus,* intelligimus per prophetam, si quid ex prophetarum libris a nobis profertur: ut etiam cum de iisdem verbis dicimus, *dixit propheta,* intelligimus jussu aut nomine Dei, per eum loquentis. Nimirum, unus idemque effectus causæ *principali* et causæ *instrumentali,* ut metaphysici loquuntur, tribui æque vere potest, quamvis non eodem prorsus sensu; eaque est omnium linguarum consuetudo. At hic non possumus dicere perinde esse an dicas, *cognovit Abrahamus se timere Deum; aut, cognovit Deus se ab Abrahamo timeri.* Abrahamus enim hic non est instrumentum quo utatur Deus ad aliquid cognoscendum. Igitur multo satius erat agnoscere hic ἀνθρωποπαθείαν Dei, aut angeli sese moribus ac locutionibus humanis attemperantis, quam prorsus dissimilia inter se, quasi similia, perperam conferre.

Sermone 5. *De luctatione Jacob.*] In codice S. Victoris titulus est: *De lucta Jacob;* apud Possidium: *De luctatione Jacob cum angelis.* Secutus sum inscriptionem veteris exemplaris nostri, quam exhibet etiam codex bibliothecæ Regiæ, is qui Collectorium cancellarii Parisiensis, de quo præfatus sum, pro parte continet, præfixumque habet numerum CLXXXII. SIRMONDUS.

§ 5. *Jussit imperator Romanus jam Christianus, ut ad ipsam Jerusalem non accederent Judæi.*] Constantinus Magnus. Is enim ut docet Chrysostomus adversus Judæos homil. 3, Judæos, quod urbem suam contra interdictum instaurare aggressi essent, amputatis auriculis, male mulctatos in diversas regiones sparsit, ut terrori cæteris essent, ne idem in posterum conarentur. SIRMONDUS. — Recte, quidquid censeat Benedictinus, qui notulam hic addidit; nam nullus imperator Christianus ante Constantinum. Quod de Philippis jactatum ab Orosio, et aliis, hoc jam ab omnibus explosum.

Ibid. *Et sparsi per orbem terrarum facti sunt quasi* A *custodes librorum nostrorum.*] Capsarios alibi Judæos vocat et librarios Christianorum. Tractatu in psalm. XL: *Major serviet minori modo impletum est; modo, fratres, serviunt Judæi. Tanquam capsarii nostri sunt. Studentibus nobis, codices portant.* Et in psalm. LVI: *Codicem portat Judæus, unde credat Christianus. Librarii nostri facti sunt. Quomodo solent servi post dominos codices ferre, ut illi portando deficiant, illi legendo proficiant.* SIRMONDUS.

§ 7. *Tractavi inde aliquando.*] Sermonem innuit ex his nostris 17 (editionis Parisinæ 244), qui est de verbis Evangelii: *Noli me tangere.* IDEM.

Sermone 6, § 2. Ostendit Deum per angelos apparuisse, qua in re multo melius ratiocinatur quam in superiori explicatione. Itaque eum paucis audiamus: B *Quomodo ergo Verbum Dei, id est, Filius Dei, ut appareret oculis carnem assumpsit: sic semper Deus, ut appareret oculis hominum in aliqua creatura visibili apparere dignatus est. Nam apertissime habes in Actibus apostolorum* (Cap. VII, 30) *quia angelus apparuit Moysi in rubo. Nunquid ista Scriptura vera, et illa* (Exod. III, 2 et seqq.) *falsa est; aut illa vera et ista falsa est? Sed quid? si Christiani sumus, si bene credimus, ambæ sunt veræ. Si ergo ambæ sunt veræ, quomodo hic Deus apparuit; quomodo ibi angelus dicitur apparuisse, nisi quia ille spiritus qui in Actibus apostolorum dixit apparuisse angelum, exposuit hanc lectionem, quomodo apparuit Deus. Illa declaratio expositio est obscuritatis hujus; ne intelligeres Deum per seipsum apparuisse, illic tibi expositum est quemadmodum apparuerit Deus* C *per creaturam, angelum. Sic quid miraris, quia dicitur, cum apparet angelus,* Dixit Deus, et vocabit Deus, *etc.? Quia non attenditur templum angelus, sed inhabitator angeli. Ipse enim angelus templum Dei erat.* Nihil verius. Hanc sententiam aliis in locis copiosius exposuit Augustinus, ut observavit Joannes Clericus ad Genes. XVIII, 1. Vide eumdem ea de re copiose agentem ad Gen. XVI, 13, et in indice ad Pentateuchum ad vocem *Angeli.*

Sermone 19. Ad titulum: *In basilica restituta.*] Quæ basilica major Carthagine, in qua sedes episcopi, ut tradit Victor Vitensis lib. I. Eadem in concilio Carthaginensi II duplici nomine appellatur *basilica Perpetua Restituta,* in cæteris deinceps conciliis quæ ibidem celebrata leguntur, *Restituta* simpliciter, ut hoc in loco. SIRMONDUS.

D Ibid. *Die munerum.*] Vetus exemplar in fine sermonis: *Explicit sermo die munerum spectaculorum.* De gladiatorum itaque spectaculo accipiendum, quod proprie *munus* appellabatur, unde *gladiatorium munus* cod. Theod. de Gladiatoribus lege 2, et in calendario Romano Constantinianorum temporum, mense Decembri, quando committi gladiatores solebant, crebra muneris est mentio ex A. D. IV nonas, quo die initium muneris adnotatur usque in A. D. IX calendas Januarias, quo cruenta καὶ σκυθρωπὰ hæc spectacula desinebant, ut Julianus quoque Cæsar docet, extrema oratione sua in Solem. IDEM.

Voce *munus* significatos illo ævo frequenter non tantum gladiatorios ludos, sed et ferarum venationes

ostenderunt Franciscus Juretus ad Symmachi lib. VII, epist. 4, et Jacobus Gothofredus ad cod. Theodos. lib. VI, tit. 4, lege 4.

§ 1. *Quoniam iniquitatem meam*, etc.] Codex collegii Navarrici versum habet: *averte faciem tuam a peccatis meis*.

§ 4. *De regione felicitatis Christus venit, et hic eam nec ipse invenit. Irrisus est, exprobratus est, apprehensus est, flagellatus est, vinctus est, palmis cæsus est, affectus contumelia sputorum, spinis coronatus est, ligno suspensus; ad extremum Domini exitus mortis.*] Tria postrema verba sunt e psalmo LXXVII, 21; sed in alienum sensum plane detorta. Illic enim psaltes ait *exitus mortis Dei esse*, hoc est, mortem esse in Domini potestate; hic vero Augustinus ita hoc sumit, quasi significaret Dominum mortuum fuisse. Attamen hoc in loco, quasi per parenthesin, adnotarunt librarii: *hic acclamaverunt qui cognoverunt*. Cum sibilo dignis acclamaretur, quid supererat, nisi ut optima quæque fastidiose rejicerentur, aut oscitanter audirentur ab Afris? De acclamationibus hisce, vide notata ad opus de Doctrina Christiana lib. IV, cap. 24, in tom. III.

§ 6. *Terræ motus magni de Orientalibus nuntiantur, nonnullæ magnæ repentinis* (adde *casibus*, aut *ruinis*) *collapsæ sunt civitates*.] De his Marcellinus comes, in Chronico, Monaxio et Plinta coss., ad annum Christi 419: *Multæ Palæstinæ civitates villæque terræmotu collapsæ. Multæ tunc utriusque sexus vicinarum gentium nationes, tam visu quam auditu perterritæ, atque credulæ, sacro Christi fonte ablutæ sunt; omniumque baptizatorum in tunicis crux Christi Salvatoris, Divinitatis nutu, extemplo impressa refulsit.* Idatius quoque noster in Chronico: *Durante episcopo quo supra* (id est Joanne), *gravissimo terræmotu sancta in Hierusalem loca quassantur*; et in Fastis Monaxio et Plinta coss.: *His consulibus S. Joannes epistolam dirigit per Ecclesias orbis terrarum, quæ habetur, de signis terroribusque divinitus perpetratis.* Sirmondus.

Ibid. Præter ea quæ habet Marcellinus et Idatius, circumstantiam singularem addit Augustinus, in sequentibus verbis. Judæos enim docet fuisse eos in quorum tunicis cruces, postquam baptizati fuerunt conspectæ. *Territi*, inquit, *apud Jerosolymam, qui inerant Judæi, pagani, catechumeni, omnes sunt baptizati. Dicuntur fortasse baptizati septem millia hominum. Signum Christi in vestibus Judæorum baptizatorum apparuit. Relatu fratrum fidelium constantissimo ista nuntiantur.* Multo credibilius foret, si infidelium relatu confirmatum fuisset; fideles enim facile credebant sacerdotibus, quibus fides detrahi non semper tuto potuit et qui, jam iis sæculis, Christianæ religioni, fraudibus piis, famam recte parari putabant. Cum vero spargi ab episcopo quidpiam cœperat, alii totius ordinis, imo Christianæ religionis interesse putabant verum id videri. Indidem nata alia circumstantia, quam habet Marcellinus, loco a Sirmondo allato, et quæ cur omissa a doctissimo jesuita sit nescio; nisi forte fabellam exscribere eum piguit. Sic enim

A habent verba Marcellini, postquam dixit civitates villasque terræmotu collapsas: *Dominus noster Jesus Christus semper ubique præsens et super montem Oliveti Hierosolymæ vicinum sese de nube manifestavit. Multæ tunc utriusque sexus*, etc. Talium ineptiarum per sacerdotes didita fama facillime inter imperitos spargebatur, altasque in animis radices agebat.

Ibid. *Sitifensis etiam civitas gravissimo terræmotu concussa est.*] Sitifis, quæ provinciæ in Africa nomen dedit, id est Mauritaniæ Sitifensi. De hoc ejus civitatis terræmotu an meminerint alii non habeo compertum. Episcopum sane Sitifi tum fuisse constat Novatum, qui et hoc ipso anno interfuit subscripsitque concilio Carthaginensi, post consulatum Honorii XII, et paucis ante annis collationi quoque Donatista-
B rum adfuerat. Sirmondus.

§ 6. *Pauci quidem convenistis, sed si bene audistis, abundatis.*] Ideo pauci ad ecclesiam, quia plurimi ad spectaculum confluxerant. Chrysostomus de spectaculo circensi, in exordio sermonis *de Consubstantiali*: Πάλιν ἱπποδρομίαι, καὶ πάλιν ὁ σύλλογος ἡμῖν ἐλάττων γέγονεν. *Iterum circensia, et iterum ad nos pauciores convenerunt.* Asterius episcopus de festo calendarum: Πολλοὶ προτιμῶντες τὴν ἐκ τῆς ματαιότητος τρυφὴν καὶ ἀσχολίαν, ἀπελείφθησαν τοῦ κατὰ τὴν ἐκκλησίαν συλλόγου: *Complures, dum vanitatis inhiant voluptatibus, et in illis occupantur, ab ecclesiæ conventu abfuerunt.* Sirmondus.

Sermone 20, § 1. *Voce consona, voce concordi, pro ipso corde nostro, Dominum deprecantes diximus*, etc.]
C In Collectorio Sermonum pag. 3, et in codice S. Victoris CC 16, subjicitur sermoni *De humilitate agendæ pœnitentiæ et de psalmo* L, *Miserere mei Deus*, quæ est homilia 28 de quinquaginta. Quare illius in utroque inscriptio est: *De versu ejusdem psalmi, Cor mundum crea in me, Deus*. Cæterum quæ desiderabantur in exemplari scripto in cortice, quod mutilum et acephalum erat, omnia supplevimus ex Victorino. Collectorii enim 3 partis et sequentium solum indicem nacti sumus. Sirmondus.

Post sermonem.] Similis huic allocutio plebis post sermonem legitur, in fine 32 de verbis Domini: et post sermonem, *Quod novit caritas vestra suggerimus*, etc. Idem.

§ 5. *Exhortamur caritatem vestram ut impigre et*
D *vigilanter verba Dei, ministrantibus presbyteris vos audire non pigeat.*] Verbum Dei soli olim in ecclesia prædicabant episcopi, quorum id proprie munus erat. Post etiam presbyteris, sed non uno apud omnes tempore, permissum. Primi Orientales cœperunt, quod et Pierii presbyteri apud Alexandrinos, et Chrysostomi adhuc item presbyteri apud Antiochenos, aliorumque apud alios exempla declarant. In Africa inusitatum fuit ante Augustinum, cui primum omnium, apud Hipponem, ea potestas facta est a Valerio episcopo. Possidius in ejus vita cap. 5: *Eidem presbytero potestatem dedit coram se, in ecclesia, Evangelium prædicandi ac frequentissime tractandi, contra usum quidem et consuetudinem Africanarum Ecclesia-*

rum. Valerii exemplum postea secuti sunt alii, et Aurelius episcopus Carthagine, cui hoc nomine gratulatus est Augustinus epistola 77, quod usurpare cœpisset ut presbyteri, præsente ipso, sermonem populo funderent. Itaque, tanquam usu jam in Africa recepto, presbyteros in hoc genere, cum episcopis conjungit, sermone 49 de verbis Domini: *Nunquid non ascendit aliquando aut presbyter, aut episcopus, et non dicit aliud de superiore loco, nisi ne rapiantur res alienæ.* Apud Gallos serius usurpatum videtur; nam synodus Vasensis II, quæ centum annis posterior fuit Augustino, verbum faciendi presbyteris dat potestatem. Antea ergo non habuisse conjectura est, quam Cyprianus quoque diaconus in Cæsarii Arelatensis episcopi vita confirmat. SIRMONDUS.

Ibid. In Oriente, non presbyteri tantum præsentibus episcopis, sed etiam laici diu ante Pierii tempora, interdum concionabantur. Liquet hoc ex insigni loco Eusebii Hist. Eccles. lib. VI, cap. 19, ubi ita de Origene: Ἐλθὼν ἐπὶ Παλαιστίνης, ἐν Καισαρείᾳ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο, ἔνθα καὶ διαλέγεσθαι, τάς τε θείας ἑρμηνεύειν γραφὰς ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας οἱ τῇδε ἐπίσκοποι, καίτοι τῆς τοῦ πρεσβυτερίου χειροτονίας οὐδέπω τετυχηκότα, αὐτὸν ἠξίουν. Ὃ καὶ αὐτὸ γένοιτ' ἂν ἔκδηλον, ἀφ' ὧν περὶ τούτου Δημητρίῳ γράφοντες Ἀλέξανδρος ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος καὶ Θεόκτιστος ὁ Καισαρείας, ὧδέ πως ἀπολογοῦνται· Προσέθηκε δὲ τοῖς γράμμασιν ὅτι τοῦτο οὐδέποτε ἠκούσθη, οὐδὲ νῦν γεγένηται, τὸ, παρόντων ἐπισκόπων, λαϊκοὺς ὁμιλεῖν, οὐκ οἶδ' ὅπως προφανῶς οὐκ ἀληθῆ λέγων· ὅπου γοῦν εὑρίσκονται οἱ ἐπιτήδειοι πρὸς τὸ ὠφελεῖν τοὺς ἀδελφοὺς, καὶ παρακαλοῦνται τῷ λαῷ προσομιλεῖν ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐπισκόπων, ὥσπερ ἐν Λαράνδοις Εὔελπις ὑπὸ Νέωνος, καὶ ἐν Ἰκονίῳ Παυλῖνος ὑπὸ Κέλσου καὶ ἐν Συννάδοις Θεόδωρος ὑπὸ Ἀττικοῦ τῶν μακαρίων ἀδελφῶν. Id est, interprete Henrico Valesio: *Palæstinam petiit et Cæsareæ domicilium fixit; ubi etiam ab illius regionis episcopis rogatus est ut publice in ecclesia dissereret, et divinas Scripturas, tametsi nondum presbyter ordinatus, exponeret. Atque id manifestum fuerit vel ex iis quæ Alexander Hierosolymorum et Theoclistus Cæsariensis episcopus ad Demetrium, pro hujus facti defensione, scribunt in hunc modum: Quod vero in litteris tuis adjecisti, nunquam antea visum, nec adhuc factum fuisse, ut, præsentibus episcopis, laici concionarentur, in eo nescio quomodo a veritate longissime aberrasti. Nam sicubi reperiantur qui fratribus prodesse possint, eos sancti episcopi ultro adhortantur ut ad populum conciones habeant. Sic Euelpis Larandis rogatus est a Neone, Paulinus Iconii a Celso, Theodorus apud Synnada ab Attico, fratribus nostris beatissimis.*

Sermone 21, § 1. *Jocundabitur justus in Domino.*] Hujus sermonis reliqua tantum erant fragmenta in codice corticeo. Integrum postea exemplar offendimus in codice S. Victoris CC 16. Fuit et in collectione cancellarii Parisiensis parte 3, ut ex indice didicimus. SIRMONDUS.

§ 6. *Servum tuum manumittendum manu ducis in ecclesiam: Fit silentium, libellus tuus recitatur, aut fit desiderii tui prosecutio.*] Manumissiones ut in ecclesia coram episcopo facere liceret, Constantini Magni beneficio indultum est, ut alias observavimus ad *Ennodium;* apud quem, inter opuscula, exstat libellus, seu petitorium Agapeti nomine compositum; in quo Gerontium ille servum suum libertate donari postulans ab episcopo desiderii sui causas persequitur, quæ cum Augustini verbis mirifice consentiunt. IDEM. — Exstat columna 1719 tomi I editionis Parisinæ operum omnium Jac. Sirmondi.

Ibid. *Ut manumittas servum tuum frangis tabulas ejus.*] Frangebantur in manumissione servorum tabulæ quibus emptio illorum et servitus continebatur. Augustinus epist. 51 de Donatistis: *Pessimorum servorum, ut liberi abscederent, tabulæ frangebantur.* IDEM.

Ibid. De hac manumissione qui plura voluerit adeat doctissimum jurisconsultum Jacobum Gothofredum ad lib. IV codicis Theodosiani, tit. 7, lege 1.

Sermone 24, § 1. *Gratias Domino Deo nostro*, etc.] Egregii sermonis unicum exemplar vidimus, in codice S. Victoris CC 16. Recensetur tamen a Possidio cap. 9 indiculi, et in Collectorio cancellarii, parte 3. SIRMONDUS.

§ 2. *Lapides mortui utinam in se sentiant misericordiam lapidum vivorum.*] *Lapides* mortuos vocat ethnicos, propter stuporem, et quibus *dii similes sunt.* Interdum ipsi ethnici simili comparatione usi sunt. Juvenalis sat. 8, 52:

> . . . . At tu
> Nil, nisi Cecropides, truncoque simillimus Hermæ.
> Nullo quippe alio vincis discrimine, quam quod
> Illi marmoreum caput est, tua vivit imago.

§ 6. *Quomodo Romæ, sic et Carthago. Si in capite gentium res præcessit, membra non sunt secutura?*] Hinc apparet Carthagine habitum etiam hunc sermonem, et episcopum paulo ante intelligi Carthaginensem; et judicem infra proconsulem, cui suggestum a Christianis fuerat ut Herculi illudere liceret. Herculis cultum ceperant Carthaginenses a Tyriis, quorum erant coloni; Tyrus enim Herculi sacra. Neque vero Carthagine duntaxat, sed aliis Africæ locis, constat in cultu Herculem fuisse; ut apud Suffectanos, in provincia Byzacena; ubi cum Herculis statuam comminuissent Christiani, repentino in eos impetu populi, cæsi sunt sexaginta. Quam furoris immanitatem exagitans Augustinus epistola 267, simul Herculem deum, ut hoc loco, scite deridet: *Si Herculem*, inquit, *vestrum dixeritis, porro reddemus. Adsunt metalla, saxa non desunt*, etc. SIRMONDUS.

Sermone 35. In titulo: *Si sapiens fueris*, etc.] Consentit inscriptio codicis Victorini DD 12 cum ea quæ apud Possidium legitur, et cum indice partis 3. Collectorii. Proverbiorum locus expressus est, juxta editionem LXX interpretum, quæ aliquanto uberior est in his verbis et explicatior quam Vulgata. Apud Chrysostomum autem homilia in psal. C et alibi, quando hæc verba recitat, priore loco non, *si sapiens*, ἐὰν σοφὸς, sed *si bonus fueris* legitur in hunc modum: Τέκνον, ἐὰν ἀγαθὸς ᾖς, σεαυτῷ σοφὸς ἔσῃ, καὶ τοῖς

πλησίον σου. *Fili, si bonus fueris, tibi ipsi sapiens eris et proximis tuis;* reliqua vero non discrepant. SIRMONDUS. — Melior est lectio Augustini quam Chrysostomi, ut liquet ex Hebræo textu, si modo hæc posterior lectio dici queat, non minus accurata citatio, quales quæ ex memoria fieri solent.

Sermone 41, in titulo : *Fidem posside cum proximo, in paupertate ipsius.*] Huic ut cætera deessent fidem astruit vetustas exemplaris, quod maximam ejus partem continebat. Reliqua suffecta sunt ex eodem codice S. Victoris DD 12, non priscæ quidem illo ætatis, sed qui omnium generum sermones S. Augustini plurimos collegerat. Fuit etiam in parte 3 Collectorii, ut index declarat. SIRMONDUS.

§ 3. *Prior quidem pars sententiæ hujus secundum istum intellectum popularem, placet mihi; posterior tamen, fateor, offendit me* (ut et bonis ejus perfruaris Ecclesiastici XXIII, 18). *Si enim propterea manes cum amico in paupertate ejus, ut quando dives fuerit perfruaris divitiis ejus; adhuc non amicum, sed aliquid aliud amas in amico.*] Sed sapiens Hebræus non ita loquitur, quasi velit ea sola de causa in paupertate amico servandam fidem, ut, si forte divitias recuperet, utilitatem ex eo capiamus; verum si velimus amico secundis uteuti frui, oportere nos ei fidem in adversis servare.

Sermone 45. *De eo quod est in Isaia cap.* LVII, etc.] Apud Possidium, cap. 8, non auctoris culpa, sed librarii, titulus hic temere in duos divisus est quasi unus sermo de verbis Isaiæ, alter de verbis Apostoli. SIRMONDUS.

§ 7. *Si dixisset, crevit ille mons et implevit Africam, nunquid dicerent illi, nisi quia pars Donati est.*] Tractatu in psalm. XLIX : *Locutus est et vocavit terram. Quam terram? An forte Africam, propter eos qui dicunt, Ecclesia Christi pars Donati est.* Donatistæ, nimirum Ecclesiam in omnibus mundi partibus communione traditorum exstinctam, apud se in Africa sola remansisse delirabant. Augustinus idem epistola 165 ad Generosam : *Vos dicitis propter traditores, quos non ostenditis, remansisse Ecclesiam Christi, in sola Africa partis Donati. Quod non de lege, non de prophetis, non de Psalmo, non de Apostolo, non de Evangelio; sed de corde vestro et de parentum vestrorum calumniis recitatis.* Eodem rursus alludens in psalm. XXI : *In omni loco Paulus dicit bonum odorem esse omnes fideles; et contradicitur et dicitur : Africa sola bene olet, totus mundus putet.* SIRMONDUS.

Ibid. Sic Augustinus eos alloquitur § 8, qui vellent quidem peccare si tuto fieri posset, sed propter pœnam et infamiam non audent : *Libido ardet, timor revocat. Quid times? inveniri et damnari, inveniri et expompari.*] Hoc est, infamari, conviciis exagitari, ut verbum Græcum πομπεύεσθαι, de quo vide Henricum Stephanum in Thesauro linguæ Græcæ. Adde et Harpocrationem in vocibus πομπείας καὶ πομπεύειν.

Sermone 81. *De verbis Evangelii Matth.* XVIII.] Habitus anno Christi 610, post urbem captam a Gothis, cum allato in Africam ejus cladis nuntio,

A Roma funditus eversa periisse diceretur. Titulum ex vetustissimo codice ascripsimus, qui apud Bedam in vulgatis exemplaribus desideratur, quo loco sermonis hujus, non expresso ejus nomine, verba proferuntur. SIRMONDUS.

§ 9. *Roma ruit quam condidit Romulus.*] Sermone 29 de Verbis Domini : *Transient quæ fecit ipse Deus, quanto citius quod condidit Romulus?* Ubi de Roma capta, totoque hoc argumento non dissimilia tractat; atque iterum et in sermone 106 de Diversis, et in lib. III de Civitate Dei capp. 17 et 18. SIRMONDUS.

Sermone 90. *De nuptiis filii Regis.*] Ex eodem volumine Corbeiensi ex quo Valeriani olim homilias descripsimus. Sed mutilus erat, fine avulso. Quod ergo deerat supplementum, ad nos postea missum est ex

B alio codice ejusdem monasterii. IDEM.

Carthagine in Restituta.] De basilica Restituta dictum est ad sermonem 19. In eadem habitum etiam fuisse sermonem 102 de Diversis, indicat inscriptio. Tertius præterea de Diversis, qui est de verbis psalmi : *Confitemini Domino quoniam bonus*, et tractatus in psalmum LV. Ille in codice S. Germani, hic in nostro, Carthagine habiti dicuntur, in basilica Restituta. Neque in hac solum, quæ primaria erat, sed in aliis etiam Carthaginensibus basilicis habiti ab eo sermones memorantur, ut in basilica Fausti 12 et 122 de Diversis, in basilica Leontiana 11 de Diversis, in basilica Celerinæ 195 de Tempore, in basilica Novarum 110 de Tempore, in basilica Petri regionis tertiæ 251 de Tempore, in basilica Pauli regionis sextæ 24

C de Tempore. IDEM.

Sermone 113, § 2. *Primum quid est mammona? Verbum est enim quod Latinum non est. Hebræum verbum est cognatum linguæ Punicæ. Istæ enim linguæ sibi significationis quadam vicinitate sociantur. Quod Punici dicunt mammon Latine lucrum vocatur. Quod Hebræi dicunt mammona Latine divitiæ vocantur.* Vide not. in lib. VII Quæstionum in Heptateuchum, quæst. 16, ubi similia habet Augustinus de lingua Punica; quæ quo frequentius legimus, eo magis movent iram nostram in Pœnorum secordiam, qui eam linguam sine usu interire passi sunt, dum tot frigidas et nullius pretii homilias Latinas exscriberent.

Sermone 118. *De eisdem verbis evangelistæ Joan.* I, etc.] Hujus etiam unicum vidimus exemplar in codice

D S. Victoris DD 12. Sed designari videtur a Possidio indiculi cap. 5, cum inter ea quæ Augustinus scripsit adversus Arianos tractatum numerat *In Principio erat Verbum.* Est præterea de Diversis sermo 14 de iisdem verbis Genesis et Joannis, adversus Manichæos, cujus item meminit Possidius cap. 2. SIRMONDUS.

§ 1. *Si non potes intelligere, crede ut intelligas. Præcedit fides, sequitur intellectus, quoniam propheta dicit :* Nisi credideritis, non intelligetis.] Hoc eodem loco sermonem claudit, de quo vide notata ad opus de Libero Arbitrio lib. I, cap. 2.

Sermone 125. *De quinque porticibus.*] Hunc nobis suppeditavit codex S. Vincentii Metensis. Quod vero

in sermonis exordio ait Augustinus, de eodem capitulo Evangelii se jam locutum, sermonem, opinor, innuit 42 de Verbis Domini, qui inscribitur, *De infirmo jacente ad piscinam.* Sed nostri diserte meminit Possidius. SIRMONDUS. A

§ 7. *In quadragenario numero completio justitiæ figuratur.*] Pluribus rem enarrat § 9. Dixit hac de re et libro II de Doctrina Christiana, § 25, [ubi tamen non tam justitiæ completionem, quam vitam hanc ærumnosam interpretatur. Vide quæ ibi diximus.]

Sermone 140. *Contra quoddam dictum Maximini Arianorum episcopi, qui cum Segisvulto comite constitutus in Africa blasphemabat.*] Segisvultum comitem Prosper in Chronico narrat in Africam missum fuisse contra Bonifacium, Hierio et Ardabure consulibus, hoc est anno Christi 427. B Cum eo venisse Maximinum episcopum Maximinus ipse profitetur, initio collationis quam Hippone habuit cum S. Augustino. *Ego*, inquit, *in hanc civitatem missus a comite Segisvulto* (sic enim legendum est), *contemplatione pacis adveni.* Præter collationem autem et libros duos post collationem contra Maximinum scriptos, qui collationi vulgo adhærent, cum sejungi ab iis debeant, scripserat etiam Augustinus epistolam dogmaticam ad Maximinum, cujus sola mentio superest apud Possidium, nunc enim non exstat. SIRMONDUS.

Sermone 167, § 4. *Proverbium notum est Punicum, quod quidem Latine vobis dicam, quia Punice non omnes nostis. Punicum enim proverbium est antiquum:* NUMMUM QUÆRIT PESTILENTIA, DUOS ILLI DA, ET DUCAT SE.] C Sapiens sane proverbium, et quod possit in nobis Punicorum librorum vehemens desiderium excitare; quos utinam hisce tractatibus possemus redimere! Hebraice dixeris : שאל דבר כסף אחד תן לו שנים ויהלך.

Sermone 118. *De Versu psalmi* CV.] Hanc tituli partem ipsi adjecimus, cum in antiquo exemplari nuda et sine auctoris nomine esset inscriptio : *Die calendarum Januarii.* Congruit autem pars utraque; nam et totus est auctor in arguendis ejus diei paganis ritibus, et Davidis verba in eam rem eleganter accommodat. De iisdem calendis Januarii, quæ varia gentium superstitione polluebantur, exstat Asterii Amaseæ episcopi, quem supra laudavi, λόγος κατηγορικὸς τῆς ἑορτῆς τῶν καλανδῶν. Petri etiam Chrysologi sermo 155, D et Maximi Taurinatis 10. Sed et Augustinus noster de Diversis sermone 59 : *Calendæ*, inquit, *Januarii venturæ sunt. Christiani estis omnes; Deo propitio, Christiana est civitas. Non fiant illa quæ odit Deus. Per lusum iniquitas, per jocum improbitas. Non sibi faciant homines judices, ne veniant in manus veri Judicis.* Judices, videlicet, magistratusque, inter alia ejus diei ludicra, effingebant. Quin et deos etiam suos, ut Chrysologus docet, repræsentabant et ludibriis infamabant. SIRMONDUS.

§ 3. *Dæmonia delectantur canticis vanitatis, delectantur nugatorio spectaculo, et turpitudinibus variis theatrorum*, etc.] Copiosissime hac de re egit Augustinus de Civitate Dei lib. II, cap. 8 et seqq.

Sermone 244. *In diebus paschalibus* 15.] Habetur in codice Regio parte 2 Collectorii et in Victorino DD 12.

§ 4. *Procedat Arianus; prius procedat Photinianus. Respondemus Photiniano*, etc.] Apud Bedam, cum hæc verba citat, in Epistolam ad Philippenses cap. II, alia quædam intexta leguntur, hoc modo : « *Procedat Arianus, prius procedat Photinianus.* Hæretici qui Dominum, nisi hominem, omnino non noverunt, Homuncionistæ dicuntur isti hæretici; homuncionistæ, quia non noverunt Christum, nisi hominem. *Respondebimus Photiniano*, etc. » Quæ verba, cum absint a manuscriptis, omittenda visa sunt. SIRMONDUS.

§ 2. De verbis Christi Joan. XX. 17 : *Noli me tangere, nondum enim ascendi ad Patrem meum*, postquam quæstiones proposuit quas ferme sibi insolubiles fatetur, ita pergit : *Adjuvet me Dominus ut solvatur; qui dignatus est eam proponere, dignetur exponere. Orate mecum effectum; ad me aures, ad illum cor. Quod mihi suggerere dignatur communicabo vobis*, etc.] Si nihil parati domo attulerat hanc in rem Augustinus, temere sane Deum oravit in ipso suggestu ut sibi ex tempore verborum Christi sententiam suggereret. Iis pulsantibus non aperit Deus, qui, exceptis iis qui prophetico spiritu ab eo donantur, cæteros nihil docet; nisi laborem et intentionem animi, quales par est adhiberi, in re gravi ac seria, cum precibus conjunxerint. Si vero jam meditatus erat quod postea dicit, histrioniam, si ita loqui fas est, apud plebem Hipponensem fecit, cum ita loquatur quasi subita suggestione Dei accepisset difficilis loci interpretationem. Sed utrum malis, perinde est; nam a Deo non est profecto exauditus Augustinus, qui *tangere* hic interpretatur credere, et ita sensum loci evolvit § 3 : *Quid ergo sibi vult :* Noli me tangere, nondum enim ascendi ad Patrem meum? *Quod me vides hoc me putas :* nondum ascendi ad Patrem; *hominem me vides, hominem putas; sum quidem homo, sed non hic stet fides tua. Noli me sic tangere ut hominem tantummodo credas.* Nondum enim ascendi ad Patrem meum. *Ascendo ad Patrem meum et tange me;* id est, *profice, intellige me æqualem Patri, et tunc tange et salva eris.* Interpretationem homine paulo peritiore prorsus indignam a Deo suggestam non fuisse facile omnes intelligunt; et antequam eam proferret, fassus est Augustinus hisce verbis quæ § 2 proxime sequuntur, ea quæ initio attulimus : *Qui melius intelligit, doceat me; sic doctor sum, ut indocilis non sim.* Hæc, inquies, hominis sunt modesti. Fateor. Sed modesti non est dicere a Deo tibi ea esse suggesta, quibus meliora discere paratus sis. Jam alibi ἐνθουσιασμὸν, nec secum satis consentientem, redolentia notavimus.

Sermone 256, § 2. *Conversi ad Dominum.*] Solemnis precatio qua sermones suos claudere solebat Augustinus. Ejus in veteri codice prima tantum verba de more legebantur. Cætera descripta sunt ex sermone 30 de Verbis Domini. Sed incertum istamne, in hoc sermone nostro usurparit, an alteram breviorem,

qualis est in sermone 121 de Diversis, in hunc modum: *Conversi ad Dominum ipsum deprecemur pro nobis, et pro omni plebe suà, astante nobiscum in atrio domus suæ; quam custodire protegereque dignetur, per Jesum Filium ejus, Dominum nostrum, qui cum eo vivit et regnat in sæcula sæculorum. Amen.* Sirmondus.

Sermone 159, § 2. *Regnabit enim Dominus in terra cum sanctis suis, sicut dicunt Scripturæ, et habebit hic Ecclesiam, quo nullus malus intrabit, separatam atque purgatam ab omni contagione nequitiæ; quam significant centum quinquaginta tres illi pisces de quibus jam, quantum memini, aliquando tractavimus.*] Sermone 4 et 5 de Diversis, et sermone 22 (in hac editione 270) de nostris. Sed aliis præterea locis Augustinus, cum in tractatibus, tum in aliis libris suis, in hoc sæpe lusit argumento, ut ostenderet numero piscium 153 qui post resurrectionem capti sunt ad mare Tiberiadis, numerum sanctorum in æterna vita significari. Luserunt et Græci Patres interdum, ut Gregorius Tauromenitanus episcopus, qui, sermone 10 eorum quos ἑωθινὰ inscripsit, Rebeccam propterea docet Ecclesiæ typum repræsentasse, quod litteræ nominis Rebeccæ, si ad calculos revocentur, numerum reddant piscibus 153 parem. Ἡ γοῦν Ῥεβέκκα τὴν Ἐκκλησίαν εἰκόνιζε συναφθεῖσαν Χριστῷ διὰ βαπτίσματος. Τῶν γὰρ στοιχείων τῆς Ῥεβέκκας ὀνόματος εἰς ψήφους μεταλαμβανομένων, τρεῖς καὶ πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν μονάδες συναχθήσονται, ὅσους καὶ τοὺς ἀγρευθέντας ἰχθῦς εὑρίσκομεν: *Rebecca igitur imago erat Ecclesiæ conjunctæ Christo per baptisma; litteris enim nominis Rebeccæ in numeros mutatis, centum quinquaginta tres unitates colliguntur, quot captos pisces comperimus.* Etenim Ρ, quæ prima est nominis littera, centum valet; Ε quinque, Β duo, Κ viginti, Κ rursus viginti, Α unum; quæ in summum redacta centum et quinquaginta tres conficiunt. Idem.

Ibid. Ludi quidem hi erant, et quidem ingenio abutentium, cum pro somniantium arbitratu conficti sint; sed parciores in ejusmodi ludis fuisse oporteret, nec talia commenta, quasi eximias quasdam Scripturæ interpretationes proferre.

§. *Peracti sunt dies feriati, succedent jam illi conventionum, exactionum, litigiorum.*] Quindecim, ut mox dicet; hoc est septeni ante Pascha, totidem post Pascha, quibus diebus, lites omnes et contentiones cessabant ex lege Theodosii lib. II cod. Theodos. de feriis: *Sacros quoque Paschæ dies, qui septeno vel præcedunt numero, vel sequuntur, in eadem feriarum observatione numeramus.* Sirmondus.

Sermone 268. *In die Pentecostes.*] Vidimus, non solum in Regio et in Victorino DD 12, sed in aliis etiam manuscriptis. Quod vero inter sermones de Pentecoste primo hunc loco statuimus, Bedam secuti sumus, qui appellat sermonem 1, de Pentecoste. Idem.

Sermone 270. *De die Pentecostes.*] Citatur hic etiam a Beda, ut admonui, II ad Corinthios, III. At in vulgatis exemplaribus Bedæ, *ex sermone de Pascha* scriptum est pro *ex sermone de Pentecoste.* Exstat autem cum in Regio codice, tum in Victorino DD 12. Idem.

§ 3. *Quadraginta dies quater habent decem. Commendatur hoc numero, quantum mihi videtur, sacramentum. Homines enim hominibus loquimur et recte Scripturarum tractatores dicimur, non nostrarum opinionum affirmatores.*] Ille demum jure est *Scripturarum tractator*, qui agit de re quæ sine dubio habetur in Scriptura; non qui levissimas et futilissimas quasque conjecturas pro divinis mysteriis venditat, qualia sunt hæc arcana arithmetica, quæ qui affirmat ille suas profecto opiniones affirmat. Sensit hoc ipse Augustinus, ut liquet ex hisce Platonicis verbis, *homines enim hominibus loquimur*, hoc est, nos qui verisimilibus ducimur dicimus apud eos quibus verisimilitudo satisfacit, quando ipsa veritas inveniri non potest. Sic enim Timæus apud Platonem: Ἐὰν ἄρα μηδενὸς ἧττον παρεχώμεθα εἰκότας, ἀγαπᾷν χρὴ, μεμνημένον ὡς ὁ λέγων, ὑμεῖς τε οἱ κριταὶ φύσιν ἀνθρώπινον ἔχομεν· ὥστε περὶ τούτων τὸν εἰκότα μῦθον ἀποδεχομένους, πρέπει μηδὲν ἔτι πέρα ζητεῖν: *Si certe non minus verisimiles quam quisquam alius* (rationes) *præbeamus, contentum te esse oportet, memorem et me qui dico, et vos qui estis judices, humanam habere naturam. Itaque si de hisce verisimilem fabulam acceperitis, decet vos nihil amplius quærere.*

§ 7. *Iste numerus* (153) *tanquam arbor a quodam semine videtur succrescere, semen autem hujus magni numeri quidam minor numerus est, qui est decem et septem.*] Fundamentum appellat sermone 4 de Diversis, ubi planius explicat quo pacto ex 17 exsurgant 153. *Jam ergo*, inquit, *de numero 153 piscium, quid opus est eadem retexere? Nostis illa. A decem et septem nascitur numerus crescens. Incipe ab uno, perveni ad decem et septem, ut omnes addas: id est unum addas ad duos, et fiant tres; addas tres, et fiant sex: addas quatuor, et fiant decem. Sic omnes adde usque ad decem et septem, et pervenies ad centum quinquaginta tres.* Quæ ipsa uberius itidem et explicatius persequitur tractatu in psalm. 49. Sirmondus.

Sermone 279. *De S. Paulo apostolo.*] In codice Regio et Victorino, titulus est: *In conversione S. Pauli.* Sed Bedam sequi placuit, qui perpetuo citat, *Ex sermone de Paulo apostolo.* Quanquam et alterum quoque laudat de conversione Apostoli, qui est 34 de Diversis. Cæterum ex hoc uno nostro, membratim dissecto, conflati sunt duo in vulgatis, sermo 14 de Sanctis et 36 de Diversis. Idem.

§ 4. *Quidquid est quod sævit, pro nomine Christi; si potest vivi, tolerabile est; si non potest vivi, migrare hinc facit.*] Hoc est, quamvis sævus tibi videatur dolor quem pateris pro nomine Christi, constanter patere; nam si vitam tibi non eripiat, poterit ferri: si eripiat, tibi felicitatis initium erit. Igitur nihil hic mutandum. Hanc autem sententiam debet Augustinus Epicuro, cujus apud suum Ciceronem legerat hanc κυρίαν δόξαν, *magnum dolorem brevem, longinquum levem esse*, quam pulcherrime illustratam invenies in notis Petri Gassendi, ad X Diogenis Laertii librum.

Sermone 288. *In natali S. Joannis Baptistæ.*] Ex codice Regio et altero S. Victoris DD 12 suffecta sunt

quæ in vetustissimi libri fragmentis desiderabantur. In utroque autem codice, post hunc sermonem sequebatur alter de eodem natali S. Joannis, quem citat itidem Beda ad Philippenses II. Est autem sermo 25 de Sanctis. SIRMONDUS.

Sermone 294. *In natali martyris Guddentis.*] Quamvis Benedictini existiment restituendum hic Gaudentii, Theodoricus tamen Ruinartus ejusdem societatis monachus, vir eruditus, in Actis sinceris et selectis martyrum, admonit. in Vitam et Acta S. Cypriani, putat legendum *Gudennis*, *Gudenis*, aut *Gundennis*, quæ virgo passa est Carthagine, sub Severo imperatore, consulibus Geta et Plantiano, et cujus festum vulgata martyrologia die 18. Julii commemorant.

§ 3. Recitato loco Matthæi XXV, 33. *Hac*, inquit, *regnum nominat, hac cum diabolo damnationem. Nullus relictus est medius locus ubi ponere queas infantes. De vivis et mortuis judicabitur, alii erunt ad dextram, alii ad sinistram, non novi aliud. Qui inducis medium, recede de medio; non te offendat qui dextram quærit. Et te ipsum admoneo, recede de medio, sed noli in sinistrum*, etc.] Hæc quomodo consentiant cum iis quæ de limbo a scholasticis postea scripta sunt non intelligo. Sed nec capio qua ratione redigi in concordiam queant cum iis quæ alibi docet de purgatoriis pœnis, ut Civit. Dei lib. XXI, cap. 13.

§ 6. *Vos* (Pelagiani) *dicitis : Vitam quidem habebit iste non baptizatus æternam, sed non habebit regnum cœlorum. Ille contra : Imo et vitam et regnum cœlorum. Quare enim patrimonium regni cœlorum abripis innocenti?* etc.] Recte argumentatur Augustinus, nec erat ulla ratio distinguendi regni cœlestis a vita æterna. Sed eo devenire coacti sunt Pelagiani loco Joan. III, 5, quem de pædobaptismo intelligebant, ut alii : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non intrabit in regnum Dei;* cum satis liqueat in eo loco de adultis tantum Christum agere, ut et in cæteris omnibus in quibus cœlum pollicetur iis conditionibus quæ non nisi ab adultis impleri possunt.

§ 12. *Quid ei dicis ut credat? Hoc enim respondetur a portante parvulum. Ad verba aliena salvatur, qui ad factum alienum vulneratur. Credit in Jesum Christum? Fit interrogatio, respondetur, credit.*] Imo vero *credo*, in prima persona, quia formula baptismi adultorum ad infantes sine mutatione fuerat translata. Vide dicta ad tom. II, epist. 98, § 9.

§ 17. *Dic mihi, obsecro te, parvulis baptizatis Christus aliquid, an nihil prodest? Necesse est ut dicat prodesse, premitur mole matris Ecclesiæ. Forte quidem vellent hoc dicere, nam ratiocinationes eorum ad hoc videntur compellere, sed auctoritate reprimuntur Ecclesiæ, ne non dicam sputis hominum obruantur, sed ipsorum infantium lacrymis, tanquam fluvio pertrahantur.*] Rhetoricum hoc posterius est argumentum, prius a terrore petitum, non a veritate. Ubi enim promisit Deus fore ut nulla in re maxima Christianorum pars erraret? Nusquam. Ubi revelavit necessario baptizandos infantes, aut morientibus in infantili ætate prodesse baptismum? Nusquam etiam. Itaque Augustinus frustra auctoritatem Ecclesiæ oggerit miseris Pelagianis; nec ea magni facta fuisset, nisi rationibus destitutæ edicta imperatorum suppetias tulissent; quod odiosius factum in causa Pelagianorum quam in Donatistarum

§ 19. *Si etiam gravissimis delictoribus et in Dominum multum ante peccantibus, cum postea crediderint remissa peccatorum datur et a baptismo atque gratia nemo prohibetur; quanto magis prohiberi non debet infans, qui recens natus nihil peccavit, nisi quod secundum Adam carnaliter natus contagium mortis antiquæ, prima nativitate contraxit? qui ad remissam peccatorum accipiendam hoc ipso facilius accedit, quod illi dimittuntur non propria, sed aliena peccata.*] Sunt verba Cypriani, quæ proferuntur ab Augustino, ex epist. 64 ad Fadum, ut probet ejus auctoritate peccatum originale. At quidni licuit Pelagianis rejicere ejus auctoritatem, in hoc negotio, ut Augustino licuit quod attinet ad baptismum hæreticorum? Profecto multo clarius, plenius ac constantius baptizandos esse ab hæreticis ad Ecclesiam catholicam venientes affirmavit, quam quod vult hic Hipponensis episcopus. Deinde non dicit in infantes transire ullam labem internam, qua eorum facultates sint vitiatæ; sed tantum trahere eos *contagionem mortis* ab Adamo, quia ex patre mortali non nisi mortales nascuntur; quod multum abest a sententia Augustini. Denique rhetorice potius fortasse dixit remitti aliena peccata, quam didactice; ac sane nec imputari, nec remitti aliena peccata, si proprie loquamur, a justo judice possunt. Satis est multa oratorum ecclesiasticorum dicta esse vel diluto sensu vera, cum satis constet eos minime accurate loqui solitos.

§ 20. *Impetremus ergo, si possumus, a fratribus nostris, ne nos insuper appellent hæreticos, quod eos talia disputantes nos appellare possimus forsitan, si vellimus, nec tamen appellamus.*] Hæc scribebat Augustinus anno 413, initio ferme controversiarum, cum nondum scriptionibus contrariis et odiis incensi essent animi. Postea pleno ore hæreticos vocavit, et conviciis omnibus proscidit, ut solet fieri.

Sustineat, inquit, *eos mater piis visceribus sanandos, portet docendos, ne plangat mortuos. Nimium est quo progrediuntur, multum est, vix ferendum est, magnæ patientiæ adhuc ferri*, etc.] Mellita hæc sunt, sed dehonestata fuerunt sequentium temporum incredibili acerbitate; ut propemodum suspicari quis possit mansuetudinem hanc data opera simulatam, ut major invidia miseris hominibus conflaretur, nisi cederent, utque homines imperiti magis in illos postea exardescerent. Has artes a sacrorum præsidibus sæpe adhibitas nemo nescit, ejusque rei insigne exemplum videmus in damnatione Donatistarum. Profecto cum ejusmodi initiis minime consentiunt viginti minimum synodorum intra paucos annos festinatæ Pelagianorum dogmatum damnationes, ut episcopis sæpius ad damnandos Pelagianos adductis, nulla iniri posset amplius ratio audiendarum partium tam sæpe damnatarum; cum enim synodi quempiam damnarunt, honoris esse

sui putant hominem videri jure damnatum, nec patiuntur decreta sua iterum expendi. Sed legantur edicta Honorii et Constantii, contra Pelagianos, quæ sunt ad calcem tomi X, et sæpe alibi edita, et liquebit multo vehementius illis quam rationibus esse pugnatum.

Sermone 305, in titulo : *Habitus ad mensam S. Cypriani.*] Ad altare S. Cypriani. Mensam enim altare dicebant, ut Græci ἱερὰν τράπεζαν. De hac autem apud Carthaginem mensa S. Cypriani agens sermone 113 de Diversis : *Sicut nostis*, inquit, *quicunque Carthaginem nostis, in eodem loco in quo propter nomen Christi sanguis fusus est Cypriani, mensa Deo constructa est. Tamen mensa dicitur Cypriani, non quia ibi est unquam Cyprianus epulatus, sed quia ibi est immolatus, et quia ipsa immolatione sua paravit hanc mensam, non in qua pascat sive pascatur, sed in qua sacrificium Deo, cui et ipse oblatus est, offeratur.* Ad eamdem porro mensam S. Cypriani Carthagine habiti etiam sermones 94 et 137 de Tempore, et tractatus in psalmum XXXVIII. SIRMONDUS.

Sermone 318, in titulo : *De martyre Stephano.*] Ejusdem argumenti est apud nos sermo nondum editus Fausti episcopi, fortasse Reiensis, cujus exordium sic se habet : *Præsente lectione percepimus visionem omnibus Ecclesiis celebratam. Audivimus non somnia sensuum errore delusa, sed oracula rerum effectibus approbata. Merito revelationi credimus in sermone, qui fructum tenemus in munere. Ubi sunt qui dicunt pios martyribus honores non esse deferendos? Ecce iste, qui jam dudum beato paradisi splendore perfruitur, nunc mundo ad hoc ostenditur ut colatur. Unde dispensator utilitatum nostrarum Deus evidenter eum præcepit honorari, quem præstitit inveniri. Ait ergo sermo revelationis*, etc. De revelato in Palæstina sub finem anni 415 corpore S. Stephani, ejusque reliquiis inde allatis in Africam, et de memoriis in earum gratiam Uzali ab Evodio episcopo, Calamæ a Possidio, Hippone ab Augustino excitatis, Augustinus ipse omnium instar narrat lib. XXII de Civitate Dei, cap. 8. IDEM.

Ibid. Inventionem reliquiarum S. Stephani vide in narratione Luciani presbyteri Caphargamalensis, apud Photium cod. CLXXI. Miror hisce sæculis quibus, ut ait ille,

Vel pueri nasum rhinocerotis habent.

ejusmodi figmentis fidem haberi, quæ omnia indicia piarum scilicet fraudum præ se ferunt. Plerisque ecclesiarum rectoribus, ut ex rebus ipsis liquet, tum persuasum fuit quæcunque per se mala non erant, poterantque aut ethnicos ad fidem Christianam adducere, aut hæreticos sanare, aut certe plebem catholicam in fide confirmare, ea omnia esse licita ; neque nimis rigide inquirendum verane essent, necne. Adde quod quicunque poterant semel vulgo persuadere miracula frequentiora apud se, per reliquias sanctorum fieri, ii ingentem plebis multitudinem ad ecclesiam suam alliciebant, ejusque donis ditabantur. Hinc factum ut tot fictæ eo tempore fuerint reliquiæ, totque narrata miracula, quot antea nunquam audita fuerant. Sed quid, inquies, an nemo tunc fuit cui veritas antiquior esset quam utilitates sacerdotum, et qui fraudes illas candide retegeret? Non dubito quin a multis eo tempore fuerint agnitæ et irrisæ; sed tanta erat potentia eorum qui illis artibus utebantur, tanta apud plebeculam gratia, tantus denique furor superstitiosæ plebis semel deceptæ, ut tutum non esset contra eas artes palam quidquam tentare aut scribere. Quod satis liquet exemplis Vigilantii et Joviniani ab Hieronymo et aliis tam male habitorum, quod negatis hujusmodi historiolis sacri ordinis utilitatibus adversari viderentur.

§ 1. *Ante aliquot annos, nobis videntibus apud Mediolanum constitutis, apparuerunt corpora sanctorum martyrum Gervasii et Protasii.*] In Victorino, *nobis juvenibus*. De inventis Mediolani a S. Ambrosio reliquiis SS. Gervasii et Protasii, cum in ea urbe versaretur S. Augustinus, anno Christi 387, ipse itidem scribit lib. IX Confessionum cap. 7, et loco citato de Civitate Dei : *Tantæ*, inquit, *gloriæ martyrum etiam ego testis fui, ubi Mediolani eram facta miracula novi*, etc. SIRMONDUS.

Ibid. Attamen vox *constitutis*, quæ sequitur, ostendit legi non posse *videntibus*, quod addiderunt homines male sani, ut majorem Ambrosianæ scenæ fidem facerent. Igitur rectius plures mss., ut Benedictini testantur, habent *juvenibus*

Sermone 322, legi potest et sane debet fabula ex qua de tota illius ævi histrionia certum judicium ferri queat. Primo die Paschæ producitur Paulus nescio quis e Cappadocia, hominum nequam feracissima, si veteri famæ et Isidoro Pelusiotæ credimus, curatus a S. Stephano; sed *libellus ejus*, hoc est, historia morbi et curationis differtur, ut magis plebs cognoscendi cupidine inflammetur. Is est primus actus, qui est sermone 320. *Qui nostis*, inquit Augustinus, *quid in illo videre soleatis* (lege *solebatis*, sermo enim est de re præterita), *in præsenti gaudentes legite quod videtis.* Actus secundus habetur sermone 321, ubi promittitur plebi libellus ille mirificus Pauli, quia nonnulla Augustino indicarat quæ nosse debebat plebs *ad majorem admirationem et Domini nostri gloriam.* Tertius est sermone 322, in quo Augustinus præfatur, deinde historiam Pauli, die Paschæ curati, jubet recitari. Quartus actus continetur sermone 323, ubi Augustino ad populum dicente, subito curatur Pauli soror, sequiturque acclamatio plebis. Quintum denique actum complectitur sermo 324, ubi pius antistes sapienter omnia in rem suam convertit, populumque prudenter monet cum Deus alibi potuisset hæc miracula tam insignia facere, ubi etiam erant reliquiæ S. Stephani, tamen Paulum et sororem ad se fuisse directos : quo, nisi fallor, spectabat tota fabula. Quia vero fortasse hoc volumen incidet in eorum manus qui non habebunt omnia Opera Augustini, aut etiam sunt quos pigeret volumen ejus V in manus sumere, dum hæc evolvunt, totam comœdiam hic subjicere visum est. Sed non possum dolorem dissimulare qui animum meum subit cum reputo dum imprudentes homines

majorem auctoritatem conciliare conantur religioni Christianæ ejusmodi dolis, eos quidem lucrum fecisse sibi fortasse non spernandum, sed valde nocuisse religioni apud homines suspicaces et iniquos; qui ob ficta utilitatis causa recentiorum miracula, apostolicis fidem immerito detrahunt, quamvis hæc tot habeant veri indicia quot sunt in recentioribus non credendi rationes. At faxit Deus ut aliquando ad defendendam veritatem sola veritas adhibeatur, luceque sua sola omnium animos ad sanctissimam Evangelii doctrinam credendam ac moribus exprimendam adducat.

Sermo 320. *Ubi Augustinus se excusat quod sermonem facere non potuit, habitus ipso die Paschæ.*] De miraculis Dei per orationes beatissimi martyris Stephani, libellos solemus audire : libellus hujus aspectus est, pro scriptura notitia, pro charta facies demonstratur. Qui nostis quid in illo dolentes videre solebatis, in præsenti gaudentes legite quod videtis : ut Dominus Deus noster abundantius honoretur, et quod in libello conscriptum est, in vestram memoriam conscribatur. Date veniam, quia diuturnum non reddo sermonem; nostis etenim fatigationem meam. Ut heri jejunus tanta agere possem, et non deficere, ut et hodie vobiscum loquar, orationes sancti Stephani præstiterunt. Conversi ad Dominum, etc.

Sermo 321. *Ubi alio die sermonem fecit, et libellum sanati hominis promisit feria secunda Paschæ.*] Diximus quidem, hesterno die, sicut meminit caritas vestra, hujus libellus aspectus est. Tamen quia nonnulla nobis indicavit quæ nosse debetis, ad majorem admirationem et Domini nostri gloriam, de suorum sanctorum memoriis, de quibus dictum est, *Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus*, etiam libellum dare decet, qui habet omnia quæ ex ejus ore cognovimus. Sed si Dominus voluerit, hodie parabitur, et vobis die crastino recitabitur

Sermo 322. *Ubi libellum promissum sanati hominis præsentavit, feria tertia Paschæ.*] Hesterno die libellum promisimus caritati vestræ, ubi de illo sanato audire etiam possitis quæ videre non potuistis. Si ergo placet caritati vestræ, imo quia placere debet quod et mihi placet, ambo fratres stent in conspectu vestro : ut qui illum non viderant, in isto videant quid ille patiebatur. Stent ergo ambo, unus cui donata est gratia, et alter cui petenda est misericordia.

Exemplar libelli dati a PAULO, sancto Augustino episcopo.

Rogo, domine beatissime papa Augustine, ut hunc libellum meum, quem ex præcepto tuo obtuli, sanctæ plebi jubeas recitari.

« Cum adhuc in patria Cæsarea Cappadociæ moraremur, frater noster natu major gravibus atque intolerandis communem matrem affecit in tantum injuriis, ut ei etiam manus non dubitaret inferre. Quod nos omnes filii pariter congregati patienter tulimus, ut ne verbum quidem fratri nostro, pro matre nostra, cur hoc faceret, diximus. Illa autem feminei doloris stimulis agitata injuriosum filium maledicendo punire constituit. Cumque ad sacri baptismatis fontem, post gallorum cantus, memorato filio suo iram Dei imprecatura properaret, tunc ei nescio quis in patrui nostri similitudine, ut intelligitur, dæmon occurrit, et ab ea prior quo pergeret requisivit. Cui illa, ad maledicendum filio suo, ob intolerabilem contumeliam, se ire respondit. Tunc autem ille inimicus, quoniam in mulieris corde insaniente locum facile invenire potuit, ut omnibus malediceret persuasit. Illa autem vipereis inflammata consiliis, sacrum fontem provoluta corripuit, et sparsis crinibus, nudatisque uberibus hoc a Deo potissimum postulavit, ut extorres patria et circumeuntes alienas terras, omne hominum genus nostro terreremus exemplo. Mox maternas preces efficax vindicta prosequitur : eumdemque continuo fratrem nostrum ætate culpaque majorem tremor membrorum tantus invasit, quantum in me usque ante hoc triduum vestra sanctitas vidit. Servato autem ordine quo nati eramus, intra unum annum eadem nos pœna omnes corripuit. Videns autem mater maledictiones suas ad tantam efficaciam pervenisse, impietatis suæ conscientiam et opprobrium hominum diutius ferre non potuit; sed laqueo guttur astringens, luctuosam vitam termino funestiore conclusit. Egressi ergo nos omnes, opprobrium nostrum non ferentes, et communem patriam relinquentes, passim sumus per diversa dispersi. Ex nobis autem omnibus decem fratribus, qui nascendi quoque ordine primum sequitur ad gloriosi martyris Laurentii memoriam, quæ apud Ravennam nuper collocata est, sicut audivimus, meruit sanitatem. Ego autem qui nascendi ordine sum sextus illorum, cum hac sorore mea, quæ me ætate subsequitur, ubicunque gentium, ubicunque terrarum loca esse sacra in quibus operaretur Deus miracula, comperissem, magno desideratæ sanitatis amore carpebam iter. Sed ut de cæteris celeberrimis sanctorum locis taceam, etiam ad Anconam, Italiæ civitatem, ubi per gloriosissimum martyrem Stephanum multa miracula Dominus operatur, eadem circuitione perveni. Sed ideo alibi curari non potui, quia huic loco divina prædestinatione servabar. Nec Usalim civitatem Africæ prætermisi, ubi beatus martyr Stephanus magna prædicatur frequenter operari. Verumtamen ante hos tres menses, id est, calendarum Januariarum die, tam ego quam soror mea, quæ hic mecum est, eadem adhuc passione detenta, evidenti sumus visione commoniti. Ait enim mihi quidam aspectu clarus, et candido crine venerabilis, quod intra tertium mensem desiderata esset mihi sanitas adfutura. Sorori autem meæ in visione sanctitas tua in ea effigie in qua te præsentes videmus apparuit : per quod nobis significatum est ad istum locum nos venire debuisse. Nam et ego beatitudinem tuam sæpius postea videbam per alias civitates; in itinere quo veniebamus, talem prorsus qualem modo conspicio. Admoniti ergo evidenti auctoritate divina, ad hanc venimus civitatem ante dies ferme quindecim. Passionis meæ vel oculi vestri testes sunt, vel miserabilis soror mea, quæ ad eruditionem omnium communis mali præbet exemplum ; ut qui in illa qualis ego fuerim vident, in me quantum per Spiritum sanctum

suum Dominus sit operatus, agnoscant. Orabam ego quotidie cum magnis lacrymis in loco ubi est memoria gloriosissimi martyris Stephani. Die autem Dominico Paschæ, sicut alii qui præsentes erant viderant, dum orans cum magno fletu cancellos teneo, subito cecidi. Alienatus autem a sensu, ubi fuerim nescio. Post paululum assurrexi, et illum tremorem in corpore meo non inveni. Huic itaque tanto Dei beneficio non ingratus, hunc libellum obtuli : in quo etiam quæ de nostris calamitatibus ignorabatis, et quod de mea incolumitate et salute cognovistis exhibui, ut et pro mea sorore orare dignemini, et pro me agere Deo gratias. »

Sermo 323. *Sermo Augustini habitus post libellum de sancto Stephano.*] Misericordia quidem Dei, fratres, sicut credendum est, omnes isti fratres quos una Dei ira materna plaga percussit, ad hujus de quo gaudemus, quandoque perventuri sunt sanitatem. Verumtamen discant filii obsequi, timeant parentes irasci. Scriptum est, *Benedictio patris firmat domum filiorum; maledictio matris eradicat fundamenta.* Modo isti per terras in fundamentis patriæ suæ non sunt; præbent utique spectaculum, proponunt suum supplicium; præbent oculis miseriam suam, terrent superbiam alienam. Discite, filii, quod dicit Scriptura reddere honorem parentibus debitum. Sed et vos parentes quando offendimini, parentes vos esse recordamini. Oravit mater contra filios, exaudita est; quia Deus vere justus est, quia vere injuriam passa fuerat. Unus ipsorum et verba contumeliosa et manus injecerat, et cæteri matris injuriam patienter tulerunt, nec unum pro ea verbum contra fratrem responderunt. Justus Deus, qui audivit precantem, audit dolentem. Sed quid illa misera? Nonne unde citius exaudita, inde plus punita? Discite hoc petere a Deo, ubi non timeatis exaudiri. Nos autem, fratres, satagamus Domino Deo nostro gratias referre pro illo qui sanatus est, et pro illa quæ adhuc tenetur preces fundamus. Benedicamus Deum, quia dignos nos habuit ut hoc videremus. Quid enim sumus, quia ego apparui istis nesciens? Illi enim me videbant, et ego nesciebam; et admonebantur ut ad istam civitatem venirent. Quis sum ego? Homo sum unus de multis, non de magnis. Et vere, ut audiat caritas vestra, multum miror, et gaudeo nobis esse concessum, quoniam iste homo nec Anconæ curari potuit : imo potuit, sed propter nos factum non est, quia facillime fieri potuit. Sciunt enim multi quanta miracula per beatissimum martyrem Stephanum in ista civitate fiant. Et audite quod miremini : Memoria ejus antiqua ibi erat, et ipsa est ibi. Sed fortasse dicis : Corpus ejus nondum apparuerat, memoria ibi unde erat? Latet quidem causa, sed quid ad nos fama pertulerit non tacebo caritati vestræ. Quando lapidabatur sanctus Stephanus, aliqui etiam innocentes, et maxime de iis qui jam in Christo crediderant, circumstabant; dicitur lapis venisse in cubito, et excussus inde venisse ante quemdam religiosum. Tulit illum et servavit. Homo erat de navigantibus, sors navigationis attulit illum ad littus Anconæ, et revelatum est illi ibi debere reponi lapidem illum. Ille obedivit revelationi, et fecit quod jussum est : ex illo cœpit esse ibi memoria sancti Stephani, et rumor erat quia brachium sancti Stephani ibi est, nescientibus hominibus quid contigisset. Verum autem intelligitur propterea ibi fuisse revelatum, ut ibi poneret lapidem qui de cubito martyris excussus est, quia Græce cubitum *aucon* dicitur. Sed qui sciunt quæ ibi miracula fiant, ipsi nos doceant. Non ibi cœperunt fieri ista miracula, nisi posteaquam corpus sancti Stephani apparuit. Ecce ibi non est curatus iste juvenis, ut nostris oculis servaretur. Apud Usalim, ubi est episcopus frater meus Evodius, quanta miracula ibi fiant quærite, et invenietis. Prætermissis autem aliis, indico vobis unum quod ibi factum est, ut videatis quanta sit ibi præsentia majestatis. Mulier quædam subito ægrotum filium, cui succurrere festinando non potuit, in gremio suo catechumenum amisit : quæ clamans, Mortuus est, inquit, filius meus catechumenus.

Et cum hæc diceret Augustinus, populus de memoria sancti Stephani clamare cœpit : Deo gratias, Christo laudes. In quo continuo clamore, puella quæ curata est, ad absidam perducta est. Qua visa, populus cum gaudio et fletu nullis interpositis sermonibus, sed solo strepitu interposito aliquandiu clamorem protraxit, et silentio facto, Augustinus episcopus dixit : Scriptum est in psalmo : *Dixi, Proloquar adversum me delictum meum Domino Deo meo, et tu dimisisti impietatem cordis mei.* Dixi, *Proloquar*, nondum prolocutus sum : dixi *Proloquar*, et tu dimisisti. Commendavi istam miseram, imo ex misera commendavi eam vestris orationibus. Disposuimus orare, et exauditi sumus. Sit gaudium nostrum actio gratiarum. Citius exaudita est mater Ecclesia, quam in perniciem maledicta mater illa. Conversi ad Dominum, etc.

Sermo 324. *Sermo Augustini, quo complet partem sermonis mox præcedentis miraculo interrupti.*] Debet a nobis hesternus sermo compleri, qui majori interruptus est gaudio. Statueram enim et cœperam loqui caritati vestræ, quare mihi videntur isti fratres divina auctoritate ad hanc civitatem esse directi, ut hic in eis diu optata et exspectáta sanitas impleretur. Et hoc volens dicere, prius commendare cœperam caritati vestræ loca sancta, in quibus non sunt sanati, et ad nos inde sunt directi. Et dixi de Ancona civitate Italiæ : cœperam de Usali civitate dicere, quæ est in Africa (episcopum habet fratrem meum, quem nostis, Evodium), quia et ad illam civitatem eos venire fama ejusdem martyris et operum ejus compulisset. Non est illic datum quod dari potuit, ut hic daretur ubi dari debuit. Cum autem opera divina per sanctum martyrem commemorare breviter vellem, omissis cæteris unum institueram dicere : quod cum dico, restituta illi puellæ sanitate, subito lætitiæ tumultus exortus est, et nos aliter compulit finire sermonem. Ergo tale ibi miraculum scimus factum inter multa alia, quæ commemorari utique cuncta non possunt. Mulier quædam amisit in gremio ægrotantem filium catechumenum infantem lactentem. Quæ cum vidisse,

amissum et irreparabiliter perditum, cœpit eum magis flere fideliter quam mater. Non enim filii sui desiderabat vitam nisi in futuro sæculo, et hanc sibi ablatam et periisse plangebat. Impleta affectu fiduciæ tulit illum mortuum, et cucurrit ad memoriam beati martyris Stephani, et cœpit ab illo exigere filium, et dicere: *Sancte martyr, vides nullum mihi remansisse solatium. Non enim possum dicere filium præcessisse, quem nosti perisse: tu enim vides quare plangam. Redde filium meum, ut habeam eum ante conspectum Coronatoris tui.* Hæc et talia cum precaretur lacrymis quodammodo non petentibus, sed, ut dixi, exigentibus, revixit filius ejus. Et quia dixerat, Nosti quare illum quæram, ostendere voluit etiam Deus verum animum ipsius. Continuo tulit illum ad presbyteros, baptizatus est, sanctificatus est, unctus est, imposita est ei manus; completis omnibus sacramentis, assumptus est. Illa autem tali eum cum vultu deduxit, tanquam non deduceret ad requiem sepulcri, sed ad sinum martyris Stephani. Probatum est cor fidele mulieris. Ubi ergo tale miraculum fecit Deus per martyrem suum, non potuit ibi istos curare? Et tamen huc nobis directi sunt. Conversi ad Dominum, etc.

Hæc hactenus, quibus nihil addemus, nisi omissam hic esse solemnem clausulam, quæ hoc, aut simili modo concipi potuit: *Quæ res bene vertat mihi et vobis, spectatores, plaudite.*

Sermone 330.] Pars prior eadem est cum priori parte sermonis 118 de Diversis. Sed quæ in illo sermone subjiciuntur cum præcedentibus non cohærent. Hic vero apta et connexa usque ad finem sunt omnia. SIRMONDUS.

Tit. *De viginti martyribus.*] Ad martyres 20 habitus etiam sermo 110 de Diversis. Horum vero memoriam Hippone Regio celeberrimam fuisse docet Augustinus, illustre quod in ea contigerat miraculum commemorans lib. XXII de Civitate Dei, cap. 8: *Erat quidam senex*, etc. Horum nomina, cum ignota fuerint hactenus, tres hoc loco memorantur, Fidentius episcopus, Valeriana et Victoria sanctæ feminæ. Quo uno ex capite non leve est quod huic sermoni debemus; sive martyres hi, ut Baronio cardinali visum est, iidem habendi sunt cum martyribus viginti qui apud Tarsum Ciliciæ passi sub Diocletiano leguntur VIII idus Junias; sive, quod certius reor, a Tarsensibus diversi fuerint Hipponenses de quibus hic agitur. SIRMONDUS

Sermone 330. *In natali plurimorum martyrum.*] Ita Regius codex, cum Victorino; at Beda citat: *ex sermone de verbis Evangelii.* IDEM.

Sermone 332. Habetur hic etiam cum in codice regio, tum in Victorino. DD 12. IDEM.

§ 4. *Cum Scriptura commemorasset eos qui non intrabant, ibi etiam nominavit homicidas, non expavistis. Nominavit fornicatores, audivi quia pectora tutudistis.*] Hinc videre est pectora tundere solitos, cum aliquid audiebant quod conscientiæ peccatorum vel confessionis admoneret. Quod quidem usque adeo frequentabant, ut intempestive nonnunquam usurparent. Unde in sermone 8 de Verbis Domini, cum ad illa verba, *confiteor tibi, Pater*, pectora populus de more tutudisset, scite arguens illos Augustinus, *in hoc ipso*, inquit, *quod sonuit* confiteor, *pectora tutudistis. Tundere autem pectus quid est, nisi arguere quod latet in pectore et evidenti pulsu occultum castigare peccatum? Quare hoc fecistis, nisi quia audistis:* confiteor tibi, Pater. *Confiteor audistis, qui confitetur non attendistis. Nunc autem advertite. Si confiteor Christus dixit, a quo est longe omne peccatum, non solius est peccatoris, sed etiam laudatoris. Confitemur ergo sive laudantes Deum, sive accusantes nos ipsos.* IDEM

Sermone 340. In titulo: *In die ordinationis suæ.*] In anniversario suscepti episcopatus. Celebrarunt interdum episcopi natale cathedræ, seu episcopatus sui, sicut principes imperii; quod natale episcopi dicebatur. Ejus moris apud Romanos indices sunt sermones tres S. Leonis papæ, in die assumptionis suæ. Apud Afros, præter homilias 24 et 25 de anniversario episcopalis ordinationis Augustini, quibus tertius hic sermo additur, in antiquis codicibus, fidem etiam facit anniversarius Aurelii episcopi, de quo est Augustini ad plebem allocutio quam protulimus. Quo autem die ordinatus fuerit Augustinus non liquet; ordinatum paulo ante Natale Domini ex homilia 25 docemur. IDEM.

Sermone 341. In titulo: *De sacrificio vespertino.*] Ita inscribitur in codice S. Victoris CC 46, nec aliter citat Beda, quam, *ex sermone De sacrificio vespertino.* At in Collectorio sermonum parte 3 dicitur, *Sermo de versu psalmi* CXL: *Elevatio manuum mearum sacrificium vespertinum.* IDEM.

Sermone 344. *De amore Dei et amore sæculi.*] Unicum nobis fuit exemplar ex codice S. Victoris DD 12. Fuit tamen et in Collectorio sermonum parte 5, ut index docet. Utrobique titulum præfert: *De amore Dei et proximi.* Sed aptior et Augustini verbis congruentior visa inscriptio quæ apud Bedam legebatur: *De amore Dei et amore sæculi.* IDEM.

Sermone 345. *De contemptu mundi.*] Vetus codex auctoris nomen non habet. Augustini tamen esse non dubitavimus, cum quod aliis ejus sermonibus intextus erat, tum maxime quod stylum et genium refert Augustini.

§ 5. *Nam quantumvis habeas, cum venerit hora quinta, antequam ad mensam accedas esuris, et deficis quia miser es.*] Quæ sextam, id est, meridiem antecedit, et legitima est hora prandii. Sidonius noster lib. II, epist. 9, De nuntio qui ad prandium vocabat, *quem probabat competenter ingressum quinta digrediens.* Quem ad locum, nonnulla de prisco genere horarum in eamdem sententiam adnotavimus. IDEM.

§ 6. *Feminarum martyrum Tuburbitanorum solemnitatem celebramus.*] Perpetuæ et Felicitatis, quarum corpora in basilica majore condita Carthagine. De harum natali tres exstant sermones S. Augustini. Anniversarius autem dies agitur nonis Martii. Fuerunt et aliæ, sed virgines, Maxima, Donatilla et Secunda, quæ apud Tuburbum etiam passæ dicuntur II. calen-

das Augusti. Duplex enim fuit ejus nominis civitas, Tuburbum Majus et Tuburbum Minus; unde Tuburbitani Majores et Minores, in collatione Donatistarum. SIRMONDUS.

Sermone 357. *De laude pacis.*] Ex codice S. Victoris DD 12. Fuisse autem et in Collectorio parte 5 index demonstrat. Pertinet cum duobus sequentibus ad tempora collationis Donatistarum, quam ex Actorum exordio celebratam liquet P. C. Varanis, anno Christi 412, inchoatamque calendis Juniis. Quod anni tempus congruit verbis Augustini, qui sub finem sermonis paulo ante peractum fuisse ait jejunium Pentecostes, quod illo anno desiit IV calendas Junias. IDEM.

§ 4. *Unde sum frater tuus.*] Nolebant, videlicet, se fratres dici Donatistæ, et tamen fratres a nostris dicebantur. *Optatus*, lib. I adversus Parmenianum: *Nolunt*, inquit, *se dici fratres nostros. Sunt sine dubio fratres, quamvis non boni. Quare nemo miretur eos me appellare fratres, qui non possunt non esse fratres.* Et lib. IV: *Non enim potestis non esse fratres, quos iisdem sacramentorum visceribus una mater Ecclesia genuit, quos eodem modo adoptivos filios Deus Pater excepit.* Quo in genere plurima etiam Augustinus in psalmum XXXII, lib. III contra Gaudentium, ac libro item III contra Parmenianum, cap. 2. IDEM.

Ibid. *Spiritus sanctus loquitur per Isaiam prophetam:* Audite, qui pavetis verbum Domini; dicite, fratres nostri estis, eis qui vos oderunt, *etc.*] Eximia sane verba, quamvis sint tantum apud LXX interpretes. Isai. LXVI, 5. At, proh dolor! sequentia facta minime responderunt hisce blanditiis; nam hosce fratres suos gravissime vexari fas esse postea contendit mitis ille ac misericors Augustinus, cui profecto minime fraternus est animus. Vide epist. 93, et quæ ad eam notavimus.

Sermone 358. *De pace*, etc.] In codice S. Victoris et in indice Collectorii præponitur præcedenti. Ut postponeremus persuasit, quod sub hujus finem, ubi de jejuniis et eleemosynis cum oratione jungendis se præmonuisse ait, ad præcedentem alludere videatur. SIRMONDUS.

§ 6. *Ad collationis locum nullus vestrum irruat, fratres mei.*] Ad Thermas Gargilianas. In harum enim secretario Carthagine habita est collatio. Exstat lib. II Veterum Epigrammatum quæ Pithœus collegit, epigramma de Thermis Gargilianis a Thrasamundo rege renovatis; quod versuum primæ postremæque litteræ indicant his verbis: *Thrasamundus vota serenans.* IDEM.

Ibid. *Edictum viri illustris publice propositum legistis.*] Marcellini tribuni et notarii, qui judex, Honorii Augusti nomine, præfuit collationi. Ejus edicto, quod in gestis primæ cognitionis continetur, de admonenda per episcopos plebe, inter cætera cavebatur: *Nullus ergo*, inquit, *vel laicus, vel episcopus, ultra numerum præstitutum, in illum tranquillissimum concilii locum contra prohibitum moliatur accedere. Quin potius etiam plebes suas, pia quietis ac modestiæ commonitione conveniant, hoc per singulas Ecclesias ante tractantes, quatenus a die disputationis ac loco omnis se multitudo contineat, ut religioso patientiæ magisterio delinitum Christianæ paci populum parent.* Quod edictum episcopi catholici se observaturos professi sunt notoria sua, quæ ibidem recitata est, cap. 16. IDEM.

Ibid. *Orationes etiam vestras, sicut jam ante præmonuimus, jejuniis et eleemosynis adjuvate. Addite pennas illis, quibus volant ad Deum.*] Nempe eleemosynæ et jejunia dicuntur duæ alæ quibus ad cœlum evehuntur preces. Vide Act. X, 4, et ad eum locum interpretes.

Sermone 359, *habito post collationem.*] Prior pars edita est sermone 91, de Diversis; posterior, quæ de Donatistarum causa tractat, ab iis omissa, qui ea carere se posse judicabant. Nos integrum repræsentavimus, qualem exhibuit codex in cortice exaratus, et quidem a Beda agnitum fuisse non ignorabamus. SIRMONDUS.

§ 5. *Diximus posse in una Ecclesia, pacis causa, esse fratres concordes; speciosa enim res est concordia fratrum.*] Ex eadem epistola notoria quam episcopi catholici Marcellino judici obtulerunt, constat eos cum Donatistis, veritatis fiducia, ita condixisse ut si Donatistæ causam obtinerent, honorem apud eos nullum requirerent; sin ipsi victores forent, illos tamen in societatem episcopatus admitterent. Ad hanc ergo societatem pertinent quæ hoc loco dicuntur et quæ in eadem notoria fusius explicantur, his verbis: *Poterit quippe unusquisque nostrum, honoris sibi socio copulato, vicissim sedere eminentius, sicut peregrino episcopo, juxta considente collega. Hoc cum alternis basilicis utrisque conceditur, uterque ab alterutro honore mutuo prævenitur; quia ubi præceptio caritatis dilataverit corda, possessio pacis non fit angusta; ut uno eorum defuncto, deinceps jam singuli pristino more succedant.* Sed jam olim respuere hanc societatem solitos Donatistas docet Optatus lib I. *Et quia collegium episcopale nolunt nobiscum habere commune, non sint collegæ, si nolunt; tamen, ut supra diximus, fratres sunt.* IDEM.

Ibid. Si postea humanos se præbuissent catholici erga Donatistas, nemo esset qui hæc non laudaret, et a Christiano animo profecta non censeret. Nunc vero, postquam Donatistas, pertinaces quidem illos et factiosos, quis negat? sed tamen Christianos, usque adeo male habuerunt; sunt qui suspicentur catholicos probe iniisse calculos, atque ex numero episcoporum Donatistarum, plebisque eis addictæ, collato cum numero catholicorum, collegisse non sine lucro, aut certe sine jactura ulla illam conjunctionem Ecclesiarum fore. Fortasse et aliud latuit quod nescimus. Profecto ita avidi erant homines aureorum illorum, si multis credimus, temporum honoris et redituum episcopalium, ut eos nacti non facile dimitterent, atque in eos irrumpere quavis data occasione niterentur. Itaque periculosum erat ne, præter pacta, qui superior auctoritate futurus erat successo-

rem, pro more Afrorum, vivus ipse sibi designaret. Notum est omnibus diuturnum schisma Antiochenæ Ecclesiæ, ex simili origine ortum. Ad *fiduciam veritatis* quæ hic jactatur quod attinet, vereor ne sit mutanda in fiduciam victoriæ, non minus ex perspecto favore judicis Marcellini, quam ex bonitate causæ conceptam. Alioqui periculosum fuit, ut ita loquar, compromissum, causam tot episcoporum et Ecclesiarum velle ex judicio unius hominis, et qui alteri parti addictus erat, pendere.

§ 6. *Suscepimus eam* (causam Cæciliani) *discutiendam, sed tanquam fratris, non tanquam patris aut matris. Pater nobis Deus est, mater nobis Ecclesia est; Cæcilianus frater fuit*, etc.] In collatione diei 3, cap. 235. *Augustinus episcopus Ecclesiæ catholicæ dixit: Ecce dico, quoties voluerint dico: Cæcilianus non est pater meus, quoniam audio Dominum meum dicentem:* Ne vobis patrem dicatis in terra, unus est pater vester Deus. *Dico Cæcilianum fratrem, bonum fratrem, si bonus; malum fratrem, si malus est; quoniam; propter communia sacra, frater meus est.* Sirmondus.

Ibid. *Semel absens damnatus, præsens ter absolutus.*] Damnatus fuerat a Donatistis in synodo. Absolutus est primum Romæ in concilio sub Melchiade; iterum Arelate, a concilio generali; postremo Mediolani, a Constantino imp., ad quem pars adversa provocarat. Tota autem in eum criminatio quod ordinatus fuisset a Felice Aptungensi episcopo, qui sacros codices sub Diocletiano tradidisse ferebatur. Quod etsi verum foret, ad schismatis causam satis non erat; quia alia est causa Ecclesiæ, alia hominum. Cæterum ex actis publicis comprobatum est Felicem episcopum traditorem non fuisse. Idem.

§ 8. *Nova enim nobis nuntiata sunt; quidam presbytero nostro linguam exsecuerunt.*] De altero episcopo cui linguam et manum præciderant Donatistæ, Augustinus epist. 50 ad Bonifacium: *Episcopi*, inquit, *et clerici horrenda et dura perpessi sunt, quæ commemorare longum est; quando quorumdam et oculi exstincti sunt, et cujusdam episcopi manus et lingua præcisa est.* Calcem etiam et acetum in oculos clericorum Hipponensium misisse narrat epistola 122, et aliis locis alia eumdem illorum furorem testantia. Quo etiam spectat Honorii Augusti constitutio 14 proxime nuper edita in appendice codicis Theodosiani. Idem.

Ibid. Propter nefaria hæc scelera graves pœnas dare debebant quicunque eorum convinci poterant; sed non quivis Donatistæ etiam integris moribus, propter opiniones vexari, ut jam ad tom. II diximus.

§ 9. *Honorastis episcopum vestrum, ut hanc basilicam Florentiam vocare velletis, sed Florentia ejus vos estis.*] Quemadmodum basilica Fausti et basilica Leontina dictæ sunt a Fausto et Leontio conditoribus, sic Florentia, hoc loco, basilica de nomine Florentii episcopi. Cujus vero sedis episcopus fuerit incertum est; nisi Florentium intelligi placeat Hipponensium Diarrhytorum in Proconsulari provincia episcopum, qui et collationi Donatistarum cum cæteris hoc anno interfuit, ut cognitionis primæ gesta declarant, et aliquot post annos Leporii monachi epistolæ ad Gallos subscripsit cum Augustino et aliis. Quod si verum est, non Carthagine, neque Hippone Regio, sed Hippone Diarrhyto habitum dici sermonem consentaneum fuerit. Sirmondus.

Ibid. *Hæc erit Florentia, vere Florentia.*] Sic loquitur de cœlesti beatitudine. Itaque *Florentiam*, hic et in superioribus, interpreter de statu æternum florente, et quo gloriari vere liceat. Hæc et alia multa finxit Numidica ejus ævi Latinitas.

Sermone 360. *Donatista reversus ad Ecclesiam.*] De tempore hujus sermonis cum affirmare nihil liceret, ut proximis subderemus adducti eo sumus, quod ex Donatistarum schismate, post collationem, plurimos ad Ecclesiam rediisse auctor sit Augustinus, non solum in sermone præcedenti, sed multo apertius lib. I contra Gaudentium cap. 29. *Quantum existimas*, inquit, *nos habere consolationis, quod a tanta dementia partis Donati, ubi non solum nefariæ divisionis error, verum etiam furoris lex facta est, longe atque incomparabiliter plura millia liberantur?* Sirmondus.

Ibid. *O vinea dilecta Domino meo, non solum labor meus nihil tibi proderat, verum etiam contra te inimico tuo serviebam*, etc.] Hunc sermonem lectum a Donatista episcopo, dictatum ab Augustino censent editores Parisienses; nec dissentio. Sed non puto prætermittendum hic esse videri veluti formulam quamdam, ut ita dicam, palinodiæ, qualem cani oportebat a Donatistis. Nec dubium hanc non fuisse exiguam partem triumphi adversariorum. Sed qui præ ignorantia in illis partibus fuerant, non poterant sine gravi dolore, cum tanta contumelia, in unitatem Ecclesiæ recipi. Hæc Pœnorum fuit humanitas.

Sermone 363 in titulo: *De Cantico Exodi.*] Codex Regius sermonem vocat, *De Cantico Exodi, post transitum maris Rubri*. At in codice S. Victoris *tractatus* dicitur, itemque a Possidio, qui inter diversos Augustini *tractatus*, duos commemorat, *De Cantico Esaiæ*, et, *de Cantico Exodi*. Sirmondus. — An vir longe doctissimus oblitus erat *tractatus* passim dici sermones, quales in tomo IV *Tractatus in Joannem*? Nescio. Sed nihil frequentius, ita ut *tractare* et concionari in stylo Augustiniano ferme idem sint.

§ 1. *Sensum nostrum in Scripturis sanctis considerandis atque tractandis regere debet earumdem Scripturarum manifestissima auctoritas; ut ex eis quæ aperte dicta sunt, ad nutriendos nos; ea quæ obscurius dicta sunt, ad exercendos nos fideliter disserantur.*] Optima profecto regula, et qua certior in Scripturarum interpretatione nulla est. Igitur postquam Scriptura sacra nonnulla de Deo nos docuit, ita ut de eorum sensu nemo dubitare possit, nisi insaniat; nunquam quidquam ex obscuris locis eliciendum, quod iis sit contrarium. Exempli causa, nihil clarius in Scriptura sacra docetur quam Deum esse bonum, misericordem, ac justitiæ observantem; hoc est, qui reo possit quidem ignoscere, et revera ignoscat, certis legibus, sed qui innocentem plectere nequeat. Qui in Scri-

pturа hæc non inveniet, nihil profecto in ea intelliget; nullum enim dogma majori perspicuitate habetur. Hoc autem posito, ex obscuris nonnullis locis non sunt colligendæ doctrinæ quæ omnem bonitatis, misericordiæ ac justitiæ laudem Deo manifesto detrahunt; qualia sunt dogmata illa quorum confirmandorum causa, hisce temporibus, cœlum terræ miscuerunt Africanæ synodi. Neque hic dixeris in rebus divinis profunda esse quædam quæ ingenii humani acumen fugiunt; nam non debent ex obscuris locis profunda illa fingi quæ repugnent claris Scripturæ dogmatibus; ut si Deum facias crudelem aut injustum, ut locum obscurum explices. Multo sapientius illi faciunt qui si commodam ac convenientem cæteræ Scripturæ sententiam invenire nequeant, fatentur ea loca a se non intelligi; quam qui ita ea explicant, ut manifesta atque acris pugna locorum Scripturæ et dogmatum theologicorum in doctrinam Christianam intromittatur. Nullæ exclamationes rhetoricæ, nulla episcoporum anathemata, nulla regum edicta rectum ut posterius bonis ac prudentibus viris videatur efficient. Facile fieri potest ut non intelligamus locum Scripturæ, sed fieri nequit ut secum ipsa pugnet, detrahatque Deo quod illi clarissimis verbis, astipulante etiam recta ratione, tribuit.

Sermone 366. *De psalmo* XXII.] In codice S. Germani, unde primum ad nos pervenit et in duobus S. Victoris CC 6 et DD II, titulus est: *Expositio S. Augustini de psalmo* XXII. Atque in his omnibus libris insertus est, tanquam eodem spectans, diversis S. Augustini lucubrationibus contra Pelagianos. In Collectorii parte 3, *Sermo, seu expositio super psalmum* XXII. Habitus est ad baptizandos. SIRMONDUS.

Sermone 389.] Posterior pars eadem est cum posteriore sermonis 50 De tempore, nisi quod ibi omissa est tota narratio de homine, qui de pretio solidi pauperibus erogarat. Ac vetus sane ista confusio. Nam et sermo ille 50 in manuscriptis nihil discrepat a vulgatis, et hunc nostrum fideliter expressimus ex codice Regio et altero S. Victoris DD 12. IDEM.

§ 3. *Cum solidum, ut assolet, vendidisset.*] Quanti solidum aureum vendiderit non declarat; intelligi autem potest ex novella Valentiniani 25 inter Theodosianas, qua cautum est, *ne unquam intra septem millia nummorum solidus distrahatur*. Cassiodorus sex olim millibus venditum docet lib. I Variarum, epist. 10, *Sex*, inquit, *millia denariorum solidum esse voluerunt*. IDEM.

Ibid. *Centum folles ex pretio solidi pauperibus jussit erogari.*] Folles æreos dicit, non argenteos. Argentei enim folles centum pars solidi exigua non essent. Ut denarios ergo appellabant tum argenteos, tum æreos: sic folles argentei alii fuerunt, alii ærei. Follium æreorum valor aut idem fuit ac nummorum seu denariorum, quorum sex septemve millia in solido censebantur, aut utriusque generis non magnum discrimen. Folles autem argentei, Augustini ævo, quid valerent æstimari potest ex lege 3 cod. Theod. de suariis, quæ porcinæ pretium in singulas libras senis follibus definit, et ex iis quæ de Florentio sartore Hipponensi habentur de Civitate Dei lib. XXII, cap. 8, § 9. Utrobique enim congruere omnia possunt, si pro follibus asses sive solidi sumantur monetæ nostræ Gallicanæ. Nam et porcinæ in singulas libras solidorum sex justum fuerit pretium, et grandem piscem trecentis assibus nostris vendi nihil est absurdi. Quo fit ut follium et solidorum nostratium valorem eumdem conjicere liceat, vel affinem. Verum hæc de folle accipienda, quatenus certum nummi genus significat. Follis enim aliæ sunt, in re pecuniaria, notiones, quæ ad rem hoc loco non faciunt. IDEM.

IN TOMUM SEXTUM.

DESIDERIUS ERASMUS AD LECTOREM,

DE QUÆSTIONIBUS LXXXIII.

Agnoscit quidem hoc opus Augustinus, mihi tamen videtur a studioso quopiam ex omnibus illius libris collectum, in quod congestum est si quid haberetur argutius dissertum. Huic studio favens Augustinus recognovit, et quædam elimavit. Hanc conjecturam non omnino somnium esse declarat illud, quod quæst. 12 habet fragmentum ex Fontei libris decerptum. Et cap. 31 habet locum ex secundo M. Tullii de Inventione libro descriptum. Sunt autem et alia quæ mihi non videntur per omnia sapere phrasin Augustini. Ad hæc erant quædam confusa, vel huc translata ex quæstionibus Evangeliorum, vel hinc illo transmissa. Postremo multa sunt quæ non habent ullam speciem quæstionis, nisi quod quidquid doceri potest, idem et quæri potest. Ita tot nascentur quæstiones quot sunt sententiæ, sive proloquia. Ipsum tamen opus eruditum est et lectu dignum.

ANIMADVERSIONES

IN EASDEM QUÆSTIONES LXXXIII.

Quæst. 9. *Quod non manet percipi non potest, illud enim percipitur quod scientia comprehenditur. Comprehendi autem non potest quod sine intermissione mutatur. Non est igitur exspectanda sinceritas veritatis a sensibus corporis.*] Sic solvit Augustinus quæstionem, utrum sensibus corporeis percipi veritas possit. Est Platonica ratiocinatio, cujus quis sit usus non intelligo; nisi si quis velit in dubium revocare testimonium sensuum in rebus corporeis, quo tamen ipsa Christiana fides nititur. Scio philosophico quodam sensu posse dici sensus a Deo nobis datos non fuisse ut intimam rerum naturam, et veritates occultas eorum ope cognoscamus; sed hæc ad theologicas quæstiones non pertinent. Multa hic sunt quæ Platonismum redolent.

Quæst. 16. *Deus omnium quæ sunt causa est. Quod autem omnium rerum causa est, etiam sapientiæ suæ*

causa est.] Quare non dicit *sui ipsius causa est?* Nimirum, quia certissimis metaphysicorum axiomatibus hoc repugnat. Attamen idem aliis verbis dicit, nam sapientia Dei est ipse Deus. Non est dissimulandum ita loqui solitos Platonicos. Aristides tom. I, Or. 1, p. 5, de Deo : Ἐποίησε πρῶτος αὐτὸς ἑαυτόν : *Primus ipse se fecit.* Paulo post : Ὅδε ἐστὶ, πρῶτός τε καὶ πρεσβύτατος καὶ ἀρχηγέτης τῶν πάντων, αὐτὸς ἐξ αὐτοῦ γενόμενος..... αὐτοπάτωρ τε καὶ μείζων ἢ ἐξ ἄλλου γεγονέναι· καὶ ὥσπερ τὴν Ἀθηνᾶν ἄρα ἐκ τῆς κεφαλῆς ἔφυσε, καὶ γάμου οὐδὲν προσεδεήθη εἰς αὐτὴν, οὕτως ἔτι πρότερον αὐτὸς ἑαυτὸν ἐξ ἑαυτοῦ ἐποίησε. *Hic est primus et antiquissimus, et omnium princeps, ipse ex se factus.... pater sui ipsius, et major quam ut ex alio esset, et quemadmodum sane Minervam ex capite genuit, nec nuptiis ejus causa indiguit, sic adhuc prius ipse se ex se fecit.* Sic vero colligit Augustinus æternitatem Filii, ex allatis verbis : *Igitur sempiternæ sapientiæ suæ causa est sempiterna, nec tempore prior est, quam sua sapientia.* Idem collegeris, si recta sit hæc ratiocinatio, de reliquis omnibus Dei attributis. Deus enim erit causa suæ bonitatis, suæ potentiæ, suæ justitiæ, etc., ac proinde totidem erunt Filii Dei quot sunt ejus attributa, quo nihil absurdius fingi potest. Præstitisset ergo abstinere ejusmodi ratiocinationibus, quibus nihil probari potest; præsertim in re tam seria, et tot acerrimis controversiis usque adeo vexata.

Quæst. 18. Sic probat Trinitatem : *Omne quod est, aliud est quo constat, aliud quo discernitur, aliud quo congruit. Universa igitur creatura si et est quoquo modo, et ab eo quod omnino nihil est plurimum distat, et suis partibus sibimet congruit, causam quoque ejus trinam esse oportet : qua sit, qua hoc sit, qua sibi amica sit.*] Præterquam quod hæc abstractione duntaxat animi distinguuntur, ac proinde non opus habent diversis causis, an non variarum rerum potest esse una eademque simplicissima causa? Nisi hoc admittatur, quot distingui poterunt in creaturis proprietates, totidem erunt personæ divinæ. Hæreticos illius ævi oportet valde stipites fuisse, si ad talia argumenta obmutescerent, aut adversarios non irriderent. Sed et orthodoxorum aures atque oculi patientes fuerunt quorumvis sermonum et librorum, si ejusmodi ratiocinationibus delectati sunt. Me profecto, ne quid dissimulem, offendunt, cum reputo tam graves quæstiones usque adeo levibus ratiunculis solvi, et theologiam Christianam iis contaminari, ac ludibrio interdum exponi. De iis quæ nonnisi revelatione divina innotuerunt, nec ratione possunt probari, satius fuit et sola Scripturæ auctoritate, et solis ejus verbis uti. Sed audiamus et sequentia : *Creaturæ autem causam, id est Deum auctorem dicimus.* Vere sane, sed quid inde? *Oportet ergo esse Trinitatem, qua nihil præstantius, intelligentius et beatius invenire perfecta ratio potest.* Esse Trinitatem, hoc est, Patrem, Filium, et Spiritum sanctum, docent nos sacræ paginæ; quibus credere nos par est, non minus quam ratiocinationibus nostris. At colligi ex antecedentibus, ut jam diximus, hoc non potuit. Alioquin eodem jure, ex philosophia illius ævi, quinque collegeris esse divinas personas, quod sint quatuor elementa, et quinta essentia, qua cœli et hominum mentes constant. Qualia innumera possent fingi. Sed et audi rhetoricum argumentum, ne suæ artis oblivisceretur bonus antistes. *Ideoque etiam cum veritas quæritur, plus quam tria genera quæstionum esse non possunt utrum omnino sit, utrum hoc an aliud sit, utrum approbandum improbandumve sit.* Quidni alius similiter quatuor esse personas dicat, quod sint quatuor rhetoricæ partes, inventio, dispositio, elocutio ac pronuntiatio, aut quod sint quatuor figuræ syllogismorum? At, inquies, Augustinus hæc quasi argumenta firma non protulit, sed potius quasi illustrationes quasdam philosophicas ac rhetoricas veritatis aliunde exploratæ profudit; et quidem tiro, cum primum in Africam ex Italia rediisset. Sed primum hæ non sunt, si veritatem amamus, illustrationes, verum obscurationes veritatis, quæ futilibus hujusmodi argutiis minime indiget, et dehonestatur. Præterea, ut ipse testatur, hunc librum jam episcopus ex antiquis schedis colligi jussit, cujus maxima parte, sine ulla vel minima jactura, Numidæ potuerunt carere; et in libris ipsis de Trinitate, ab episcopo magno studio elaboratis, talia multa sunt.

Quæst. 24. *Meritum autem pœnæ peccatum, et meritum præmii recte factum est.*] Hoc est meritum est, quo pœna contrahitur et quo præmium accipitur. Subdit : *Nec peccatum autem, nec recte factum imputari cuiquam juste potest, qui nihil fecerit propria voluntate. Est igitur et peccatum et recte factum in libero voluntatis arbitrio.* In Retractationibus vero ad hanc quæstionem : *Quod ita esse,* inquit, *omnino verissimum est, sed ut ad recte faciendum liberum sit, Dei gratia liberetur.* Verum hoc est quoque. Sed ut stet illa prior Augustini responsio, ita ut actiones hominum malæ et bonæ tribui queant eorum libero arbitrio, non tantum ii homines qui servantur debent liberari Dei gratia, sed et ii qui damnantur, ita servi peccati facti esse debuerunt, ut non necessario peccârent, atque in illa servitute remanerent. Deinde quomodo infantes qui moriuntur non baptizati, et quibus, ex Augustini sententia, pœnæ infliguntur, propria voluntate peccarunt? Ita opiniones suas retractat Augustinus, ut quam minimum in iis mutatum videri velit; unde fit ut excuset sæpe nonnulla, omissis aliis quæ non minori retractatione indigebant. Verum, hac in re, δεύτερος πλοῦς non fuit felicior.

ANIMADVERSIONES

AD DIVERSAS QUÆSTIONES AD SIMPLICIANUM.

Libro I. Quæst 1. Ad Rom. VII, 7 et seqq. *Videtur mihi Apostolus transfigurasse in se hominem sub lege positum, cujus verbis ex persona sua loquitur.*] Fuit hæc vulgo tum temporis recepta sententia, eaque verissima, et quam nunquam revocasset Augustinus, nisi postea exortus esset Pelagius. Vide ad tom. III. Animadvers. in epist. ad Romanos.

Quæst. 2, § 2. *Intentionem Pauli, quæ per totam Epistolam viget, tenebo quam consulam. Hæc est autem*

ut de operum meritis nemo glorietur; de quibus audebant Israelitæ gloriari, quod datæ sibi legi servissent et ex hac evangelicam gratiam tanquam debitam meritis suis percepissent, quia legi serviebant. Unde nolebant eamdem gratiam dari gentibus, tanquam indignis, nisi Judaica sacramenta susciperent.] Si paulo attentius legantur priora undecim capita Epistolæ ad Romanos, duas quæstiones potissimas in illis a Paulo tractari nemo non intelliget. Prior pertinet ad justificationem hominis apud Deum. Contendebant Judæi neminem posse justum, hoc est, bonum haberi a Deo, nisi legis Mosaicæ, cum ad cærimonialia, tum ad moralia præcepta quod attinet, observantem. Negat hoc Paulus et multis ostendit, sine legis Mosaicæ observatione homines justificari, seu justos a Deo haberi; adeoque justificationem obtineri non operibus, sed gratia, hoc est misericordia Dei; qua bonus habetur is qui legem nunquam observavit, si modo Evangelio credat eique in posterum obsequatur. Posterior quæstio est utrum a Deo gentes idololatricæ possent ad Evangelii cognitionem vocari, et populus ejus haberi, etiam neglectis Judæis. Negabant hoc Judæi, affirmabat Paulus, qui ostendit Deum, in vocandis populis ad sui cognitionem, nullam rationem habere operum seu meritorum, sed beneficia sua in quosvis conferre, quamvis indignos, iis omissis qui beneficiis divinis indigniores cæteris non erant. Hæc sunt duo summa capita, ad quæ tota disputatio Pauli referenda est, non quod hic habet Augustinus. Itaque nihil ad rem facit quod sequitur apud eumdem: *Multis locis hoc sæpe testatur, fidei gratiam præponens operibus, non ut opera exstinguat, sed ut ostendat non esse opera præcedentia gratiam, sed consequentia; ut, scilicet, non se quisque arbitretur ideo percepisse gratiam, quia bene operatus est; sed bene operari non posse, nisi per fidem perceperit gratiam. Incipit autem homo percipere gratiam, ex quo incipit Deo credere; vel interna vel externa admonitione motus ad fidem.* Nolo hæc excutere, sed pernego Paulum quidquam ejusmodi cogitasse, cum disputaret contra Judæos. Nec hi contendebant gratiam fidei sibi aut ulli alii deberi, nec Apostolus contrarium probat. Adeat lector optimos quosque Pauli interpretes, sed præsertim ipse Paulum legat, intelligetque ab Augustino Apostoli scopum nullo modo animadversum fuisse. Ac sane obscurior est Epistola ad Romanos quam ut a semiplatonico rhetore, criticæ plane imperito, intelligeretur.

Ibid., § 4. Allatis verbis Pauli Rom. IX, 11, 12. *Unde*, inquit, *occurrit animo quærere cur dixerit:* ut secundum electionem propositum Dei maneret? *Quomodo est enim justa, aut qualiscunque omnino electio, ubi nulla distantia est? Si enim nullo merito electus est Jacob, nondum natus et nihil operatus, nec omnino eligi potuit nulla existente differentia, qua eligeretur. Item si nullo merito improbatus est Esau, quia et ipse nondum natus et nihil operatus erat, cum diceretur* et major serviet minori, *quomodo ejus improbatio justa dici potest?* etc.] Si hunc ipsum locum paulo attentius et, ut ita dicam, κριτικωτέρως considerasset Augustinus, proximam disputationem quæ sequitur, de electione singulorum hominum compendii fecisset, quippe quæ plane extra rem est. Liquidum enim est *Jacobum* et *Esauum* non spectari hic quasi singulos quosdam homines, de quorum conversione deliberet Deus; sed quasi conditores duarum gentium, quarum hanc, non illam ad sui cognitionem vocaturus sit et pro populo suo habiturus. Tota series orationis occasioque disputationis hoc clamant; sed et ipsa illa verba, *major serviet minori*, Gen. XXV, 23, manifesto ostendunt; nam hæc verba dicuntur non de hominibus, sed de populis. *Duæ gentes sunt*, inquit Deus suscitanti Rebeccæ, *in utero tuo, et duo populi ex ventre tuo dividentur, populusque populum superabit, et major serviet minori.* Ac sane Idumæi, quorum opes citius convaluerant quam Israelitarum, postea tamen iis servierunt; sed ipse Esauus nunquam Jacobo obnoxius fuit, cui terrori potius erat; ut ad eum Geneseos locum ostendit *Joannes Clericus*. Igitur ἀπροσδιόνυσα sunt quæ quærit postea Augustinus, an electio Jacobi sit ex præscientia fidei, ac reprobatio Esaui ex præscientia contumaciæ, an fides inter dona gratiæ numeretur, etc. Attamen dum extra oleas ita vagatur oraculum Numidiæ, invenit, non ex institutione ecclesiastica, neque ex Paulo, qui ea de re hic quidem nihil habet, *fidem esse donum Dei;* hoc est, ex ejus sententia, nasci eam ex interno afflatu cui reluctari non licet, et qui pauculis tantum electis conceditur, quamvis sine eo nemo possit fidem ad finem usque vitæ Evangelio habere. Presbyter hoc tam grande arcanum nesciverat, uti nec cum episcopus primum factus est, sed dum meditatur hæc responsa ad Simplicianum, invenit; atque ad hoc suum dogma postea Scripturam, reluctantem licet, traxit; nulla habita ratione nexus orationis, significatus recepti verborum, quæstionumque ac controversiarum quæ inter apostolos et Judæos agitabantur. Ita legebat Scripturam, quasi singulæ periodi aut sententiæ essent axiomata quædam mathematica, cum superioribus ac sequentibus minime connexa, sed quæ seorsim et per se possent explicari; et si quid occurreret quod speciosæ declamatiunculæ occasionem præberet aut præbere videretur, id vero avide arripiebat, et Punicæ eloquentiæ vela pandebat. Nullo in opere specimen dedit illustrius mirificæ illius consuetudinis, quam in hoc; ex quo tamen postea tot fluxere allucinationes, quæ tolli potuissent, nisi vis et auctoritas remediis fuissent objectæ. Humilium enim scilicet oratorum illius ævi hæc fuit indoles, ut ad loquendum de iis quæ non intelligebant, nullo quamvis præsidio cincti facillime accederent; sed difficillime a præconceptis semel opinionibus possent revocari, quas anathematibus et edictis acerrime tuebantur, si quis eas oppugnare auderet.

Libro II. Quæst. 4, § 2. Ad quæstionem quomodo Samuel per pythonissam evocari potuerit, postquam dixit Samuelis ipsius animum potuisse forte evocari, subjicit: *Quanquam in hoc facto potest esse alius facilior exitus et expeditior intellectus, ut non vere spiri-*

tum Samuelis excitatum a requie sua credamus, sed aliquod phantasma et imaginariam illusionem diaboli machinationibus factam, quam propterea Scriptura nomine Samuelis appellat, quia solent imagines rerum earum nominibus appellari, quarum imagines sunt.] Cur non potius dixit loqui Scripturam illic ex sententia Saulis, qui revera Samuelem evocatum credidit? Cur etiam nihil de fraude pythonissæ viro acuto suboluit, quæ tamen plane videtur os credulo et perterrito Sauli sublevisse? Sane ne ipse quidem Saul vidisse narratur spectrum hoc, cujus nomine loqui facile potuit subornatus quidam nebulo a pythonissa. Sed vide hac de re acutum atque eruditum virum Antonium Van Dale, in dissertatione de Divinationibus idololatricis sub V. T., cap. 9.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE OCTO DULCITII QUÆSTIONIBUS.

Quæst. 1, § 6. Ad locum I Cor. III, 11 et seq., statuit *fundamentum* esse fidem in Christum, *aurum* vero, *argentum* et *lapides pretiosos* esse eximia quædam bona opera; *ligna* vero, *fenum* et *stipulam* ea esse quibus carnale aliquid admissum est. Miror ei in mentem non venisse hic agi de doctrina, et tot propositas quæstiones homini qui in re plana usque adeo cespitabat, aut eum tam leviter in Scriptura versatum tot quæsitis respondere sustinuisse. O vacuam studiosis Scripturæ Africam! O stupidos quibus hæc admirationi erant et qui tam verbosas disputationes, ut nihil discerent, legere sustinebant!

§ 13. *Tale aliquid post hanc vitam fieri incredibile non est, et utrum ita sit quæri potest; et aut invenire aut latere, nonnullos fideles per ignem quemdam purgatorium, quanto magis, minusve bona pereuntia dilexerunt, tanto tardius citiusve* (sic lego, non *citiusque*) *salvari; non tamen tales de quibus dictum est :* regnum Dei non possidebunt.] Majore cum fiducia hac de re loquitur in opere de Civitate Dei lib. XXI, cap. 13. Vide et quæ collegerunt Benedictini in præfatione ad Hilarium cap. 8. Sane ad affirmandum esse ignem purgatorium recta deducebat consuetudo jam recepta eo tempore orandi pro mortuis, de qua Augustinus ad quæstionem sequentem. Quamobrem tandem opinio de pœnis purgatoriis, apud plerosque Christianos, decretis synodorum consecrata est; ne Ecclesiæ preces viderentur mortuis inutiles, quippe quæ nullis pœnis eos liberarent. De iis precibus suo loco aliquid dicemus.

Quæst. 6, § 2. *Item quæris, inquam, utrum spiritus immundus, qui erat in pythonissa, potuerit agere ut Samuel a Saule videretur,* etc.] Vide notata ad lib. II diversarum Quæstionum ad Simplicianum quæst. 4.

DESIDERII ERASMI CENSURA

LIBRI DE FIDE.

Libellus hic ex diversis Augustini epistolis consarcinatus est, maxime quod ad sententias attinet. Probabile est hunc esse Hugonis Victorini.

At hanc Erasmi censuram recte confutarunt Benedictini. Quod si quid decerptum hic est ex epistolis Augustini, nihil vetat id ab ipso Augustino factum;

A qui se ipse non semel exscribit, in superiore libello, quo Dulcitii quæstionibus respondet.

Cap. 1, § 3. *Certe enim si rebus non visis credere non debemus, quandoquidem et nondum certius probatis amicorum cordibus credimus, et cum ea malis nostris bona probaverimus, etiam tunc eorum erga nos benevolentiam credimus potius quam videmus.*] Ascribunt editores Parisienses margini *locum hunc perplexum esse et vitiatum*; sed omnis difficultas, nisi fallor, tolletur si pro *quando*, legamus *quomodo*, et notam interrogationis fini periodi addamus : *nisi quia tanta fides est* (sequuntur hæc proxime allata verba) *ut non incongruenter quibusdam oculis ejus nos judicemus videre quod credimus; cum propterea credere debeamus, quia videre non possumus?* Sic omnia sunt plana, ut B intelliget quisquis periodum integram legere non gravabitur.

Cap. 2, § 4. *Omitto dicere quam multa isti, qui nos reprehendunt, quia credimus quæ non videmus, credant famæ et historiæ, vel de locis ubi ipsi non fuerunt; nec dicant : non credimus, quia non videmus.*] Ad hoc fuit palmarium argumentum, quo adversarios ad silentium adigere facile potuit, idque ab omnibus non ægre intelligendum, et rei quæ hic agitur accommodatissimum; quandoquidem, si rem probe pensitemus, fides nostra nititur potissimum evangelicæ historiæ veritate. Sed nescio quomodo veteres quæ firmissima erant rei Christianæ fundamenta sæpe ferme negligunt, aut obiter certe attingunt; dum operose exponunt quæ apud incredulos vim nullam habere potue- C runt. Sic Augustinus copiosissime de prophetiis agit in sequentibus, habetque quæ apud Christianos cum fructu dici poterant, sed apud incredulos pondus nullum habebant, cum vix unquam ex vi vocum et nexu orationis, si cum homine veritatem Judaicæ et Christianæ religionis negante sit nobis negotium, probare possimus ea vaticinia ad Christum pertinere. Itaque apud incredulos his potius argumentis abstinendum fuit, historiisque utendum, quibus nihil sanum reponi ab iis poterat.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE FIDE ET SYMBOLO.

Cap. 3, § 3. *Verbum autem Patris ideo dictum est, quia per ipsum innotescit Pater. Sicut enim verbis nostris id agimus, cum verum loquimur, ut noster animus* D *innotescat audienti, et quidquid secretum in corde gerimus, per signa hujusmodi ad cognitionem alterius proferatur : sic illa Sapientia quam Deus Pater genuit, quoniam per ipsam innotescit dignis animis secretissimus Pater, Verbum ejus convenientissime nominatur.*] Miror catechumenis propositas res usque adeo dubias, quasi fidei capita. Nam si quis negasset Augustino vocem λόγος apud Joannem vertendam *verbum*, contendissetque esse *rationem*, quomodo contrarium probare potuit? Quinimo Platonicorum, quos magni faciebat, similiaque Christianis hac in re sentire putabat, auctoritate premi potuit. Præterea si quis negasset munus esse Filii, ut animos per se illustraret, eo modo quem dicit Augustinus; qui probare potuis-

set quod hic contendit, nisi forte ex suis Platonicis, A qui homines rationales esse putabant, participatione τοῦ Λόγου, quos tamen audire noluisset de propria hujus vocis significatione? Multa alia dici potuerunt, quæ omitto et quæ legi potuerunt apud Joannis interpretes ad cap. I, 1. At eo tempore, si verum dicere velimus, non quærebatur tam quid esset verum, posset que contra quosvis adversarios firmis rationibus defendi, quam quod vel levi probabilitate tinctum erat, et apud aures omnia admittere paratas speciose dici potuit. Legantur sequentia, expendanturque ab animo veritatis amante, et ni verum tulisse judicium dicar, abjiciantur hæ chartæ, tineisque et blattis devorandæ permittantur.

Cap. 5, § 8. *Dono enim Dei, hoc est, sancto Spiritu, concessa nobis est tanta humilitas tanti Dei, ut totum* B *hominem suscipere dignaretur.*] Scio et alios sic locutos, sed profecto et Scripturæ sacræ et recte rationi plane contrarium est *humilitatem* divinæ naturæ tribuere. Virtus est hominis quæ a Latinis *modestia* dicitur, sed quæ Deo tribui non potest sine blasphemiæ quadam specie, cujus tamen incusare Augustinum nolim. Locum ad Philippenses II, 6, qui objici forte posset, intelligendum de natura humana Christi ostenderunt Hugo Grotius et Joannes Clericus in additamentis ad H. Hammondi Adnotationes ad Novum Testamentum. Quod factum ab æterna ratione, quando *caro facta est*, id non humilitatis, absit! sed summæ bonitatis et munificentiæ specimen fuit.

Cap. 5, § 11. *Credimus itaque in eum qui sub Pontio Pilato crucifixus est et sepultus. Addendum enim erat* C *judicis nomen, propter temporum cognitionem*, etc.] Tum nulla mentione facta *descensus ad inferos*, proxime subjicitur: *credimus etiam illum* tertio die resurrexisse a mortuis, *primogenitum consecuturis fratribus*, etc. Unde liquet eo tempore in Symbolo Ecclesiæ Africanæ, ut et in Romano aliisque, abfuisse caput de *descensu ad inferos;* quod tamen postea temere conjunctum est. Vide quæ doctissimus omnium interpretum Symboli Joannes Pearsonus, hac de re in Anglica interpretatione Symboli scripsit.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE FIDE ET OPERIBUS.

Cap. 7, § 11. *Quidquid enim homo veluti recte fecerit, nisi ad pietatem quæ ad Deum est referatur, rectum dici non oportet.*] Quomodo hæc intellexerit Augustinus, D et quibus rationibus fretus ita locutus sit, quisquis scire avebit, adeat tomo X librum IV contra Julianum cap. 3, ubi multis hac de re agit. Consulendus et eminentiss. cardinalis Henr. Norisius in Vindiciis Augustinianis paragr. 4. Attamen, si verum amamus, nemini hanc suam sententiam persuadebit Augustinus, qui quidem in nuda ejus auctoritate non acquiescat, sed rationes expendat. Nam certum est quæcunque fiunt secundum naturæ et rationis rectæ impulsum, ea esse bona, quamvis revelatio non accesserit. Exempli causa, colere parentes, eosque omni ope adjuvare, miserorum malis tangi et opitulari, castitatem colere, pudice familiam educare et sexcenta talia quæ suadet recta ratio, postulatque humanæ societatis felicitas, recta sunt et Deo placent, qui rectæ rationis et humanæ societatis non minus auctor est quam revelationis. Qui sine revelatione possunt damnari ob delicta in rectam rationem admissa, eosdem necesse est et posse absolvi, si recte rationi obsequantur; quod docet etiam Paulus Rom. II, 14, 15. Nemo qui rem expenderit sibi persuadebit legem naturæ a Deo per rectam rationem latam, et per ipsam humanæ naturæ constitutionem confirmatam, perfractam aut observatam pariter damnare; nec pium erga parentes esse Deo gratiorem quam parricidam. Monstra sunt illa ex contendendi et paradoxa defendendi libidine nata.

Cap. 15, § 24. *Quapropter diligenter oportet attendere quomodo accipienda sit apostoli Pauli illa sententia plane ad intelligendum difficilis, ubi ait:* Fundamentum enim aliud nemo potest ponere, *etc.* I Cor. III, 11 et seqq.] Jam de hoc loco egit in libello de Quæstionibus Dulcitii, nec tamen hic potuit sese expedire difficultate, quæ magna esse non potest, nisi oscitanti. Liquet enim Paulum agere illic non de moribus, sed de dogmatibus, cum sermo sit de doctoribus; qualis ipse atque Apollo, quorum se discipulos dicebant Corinthii, propterea que in partes ibant.

ANIMADVERSIONES

IN ENCHIRIDION AD LAURENTIUM.

Cap. 11, § 4. *Quid est aliud quod malum dicitur, nisi privatio boni?*] Eodem jure dicas Pœno philosopho: quid est aliud quod virtus dicitur, nisi privatio vitii? Nam sane virtus, exempli causa, fides, spes, caritas, etc., non est magis habitus animi nostri, repetitis actibus comparatus, quam incredulitas, desperatio et odium proximi; nec effectus vitiorum sunt minus magni quam virtutum. Quod si dicas, detracto vitio, poni virtutem; similiter dixero, detracta virtute, poni vitium. Contraria hæc quidem sunt, sed non opposita, ut privatio et habitus, ignorantia et scientia. Verum Augustinus comparatione hanc in rem utitur, qua forte quispiam negotium confectum putet. Non dicam comparatione rem veram et probatam illustrari tantum, aut altius memoriæ infigi; non vero, si dubia est, probari; sed ipsam comparationem expendam. *Nam sicut*, inquit, *corporibus animalium nihil est aliud morbis et vulneribus affici, quam sanitate privari: ita et animorum quæcunque sin, vitia, naturalium sunt privationes bonorum, quæ cum sanantur non aliquo transferuntur; sed ea quæ ibi erant nusquam erunt, quando in illa sanitate non erunt.* At morbi aut vulnera non sunt tantum privationes sanitatis; nisi quis dicat febrim, exempli causa, cujus sunt tot genera, et symptomata, quamque omnes norunt sitam esse ut plurimum in motu extraordinario sanguinis, meram esse privationem; quemadmodum motus, quamvis violentus, mera est privatio quietis. Quis ferret eo modo ratiocinantem? Quis dicat sectionem musculi aut nervi, effusionem sanguinis, luxationem aut fractionem ossis meras esse privationes eorum quæ antea erant? Caprimulgis et

fossoribus hæc philosophia tradatur, non hominibus litterarum studiis expolitis. Quod addit vitia, cum sanantur, non alio transferri, sed nusquam esse, tam valet ad probandum virtutem esse nihil, quam ad ostendendum vitium meram esse privationem; nam virtus, quam quispiam contrario vitio mutat, non aliquo transfertur, sed nusquam est. Quis in metaphysicis nonnihil exercitatus nescit accidentia non transferri, cum mutantur aut intereunt, nec tamen esse merum nihil? Quam hoc sit manifestum nemo non videt, nec eo secius in tam mirifica argutia sibi placet Augustinus, qui inter duo membra allatæ comparationis hanc parenthesin infarcit: *Neque enim id agitur, cum adhibetur curatio, ut mala ista quæ inerant, id est morbi ac vulnera, recedant hinc, et alibi sint, sed utique, ut non sint. Non enim ulla substantia, sed carnalis substantiæ vitium est vulnus aut morbus; cum caro sit ipsa substantia, profecto aliquod bonum, cui accidunt ista mala, id est privationes ejus boni, quod dicitur sanitas.* Pariter ratiocinari queam ut probem, contra Augustinum, sanitatem esse tantum privationem morbi; nam quando propinatur, exempli causa, venenatum poculum, ut sanitas labefactetur, hoc non sit ut alibi sit sanitas, sed ne omnino sit. Quis præterea non miretur nostrum hunc philosophum, quem usque adeo acutum multi putant, ita loqui quasi inter substantiam et nihil ens nullum, ut philosophice loquar, interesset, accidentiaque omnia pro nihilo essent habenda? Si verum hoc esset, *sanitas* et *virtus* habenda etiam essent nomina meri nihili, sunt enim accidentium vocabula. Nescio quid hisce reponerent Manichæi; sed si ita se confutari taciti patiebantur, valde stolidos fuisse oportet. Hisce tamen usque adeo non immorarer, nisi viderem et scholasticos et alios acutiores philosophos, in accepto hoc a veteribus commento, veluti de manu in manum, acquievisse. Propterea argutias philosophicas quæ sequuntur non moror, quamvis parum idoneo loco sint collocatæ: in Enchiridio quippe, quo Laurentius volebat non metaphysicas contemplationes, sed religionem Christianam in summa capita contractam, breviterque explicatam habere. Sed hoc est hominum loquacium ingenium, ut quidvis quod sese animo objicit, quovis tempore et loco effundant.

Cap. 21, § 7. *In quibus autem rebus nihil interest ad capessendum Dei regnum, utrum credantur an non; vel utrum vera sive sint, sive putentur, an falsa; in his errare, id est aliud pro alio putare, non arbitrandum est esse peccatum; aut si est, minimum esse ac levissimum.*] Si *peccatum* dici queat error quo minus Dei timentes, ac præceptorum ejus minus observantes non simus; est *peccatum*, ut ita loquar, *philosophicum*, hoc est delictum in leges logicas, quæ, si semper a nobis observarentur, nos ab errore immunes conservarent. Sed talia peccata, quibus non fit ut de Deo minus magnifice sentiamus, vel ut evangelicis legibus minus teneri nos putemus, non sunt ea quibus evangelica doctrina pœnas minatur. Itaque recte in sequentibus Augustinus, memoratis nonnullis innocuis erroribus: *In his atque hujusmodi falsitatibus salva fide quæ in Deum nobis est, fallimur, et via non relicta quæ ad illum ducit, erramus; qui errores, etiamsi peccata non sunt, tamen in malis hujus vitæ deputandi sunt; quæ ita subjecta est vanitati, ut approbentur hic falsa pro veris, respuantur vera pro falsis, teneantur incerta pro certis.* Hæc reputare secum deberent theologi nonnulli, qui cum magni Augustinum facere videri velint, attamen contendunt omnes errores esse peccata, omniaque peccata, ut scholæ theologi loquuntur, esse *mortalia;* unde, ut putant, sequitur nullos errores ferri oportere, quandoquidem nulla lethifera peccata ferenda sunt.

Ibidem, postquam probavit omne mendacium esse peccatum, *plurimum quidem*, inquit, *ad bonum profecisse homines, qui non nisi pro salute hominis mentiuntur, non est negandum; sed in eorum tali profectu, merito laudatur, vel etiam temporaliter remuneratur benevolentia, non fallacia, quæ ut ignoscatur sat est, non ut etiam prædicetur,* etc.] Videtur Augustinus loqui de *salute* æterna, ad quam nonnullis conciliandam multi tunc temporis mentiebantur, innumeris miraculis confictis; eum, ut dicebant, duntaxat in finem, ut infideles ad fidem adducerentur. Eos non laudat Augustinus, sed facile iis ignoscit; quod frequens, ut quidem videtur, malum esset inter ecclesiasticos homines illius ævi. Sed dignum est observatu, primum eos qui servandi proximi causa mentiebantur, sæpissime ex illo mendacio non contemnendum lucrum fecisse. Exempli causa, qui fingebant tot miracula in suis ecclesiis fieri ope reliquiarum S. Stephani, ii ita se gerebant ut infideles aut dubitantes de fide lucrifacerent; sed eadem opera oblationes ab iis accipiebant minime spernendas; quis enim, si modo posset, non aliquid contulisset in usum ecclesiæ, quam tot ac tantis miraculis dignabatur beatus Stephanus? Itaque sine nimia malignitate, mentitos eos dixeris, non minus spe lucri quam cupiditate servandi proximi. Certe qui ita mentiuntur digni non sunt qui meliores a nobis putentur. Secundo loco gravissimum est peccatum in Deum inque humanum genus, cum certissimas rationes habeas quibus infideles, si fieri id possit, ad credendum adducas, confugere ad mendacia; dehonestas enim plane veritatem quam mendacio tueris; deinde eam in grave periculum conjicis, quia si forte mendacium tuum retegatur, veritas ipsa in dubium revocabitur. Sed mendacii tam inimicus non erat Augustinus quam volebat videri.

Cap. 30. *Hæc pars humani generis, cui liberationem Deus, regnumque promisit æternum, nunquid meritis operum suorum reparari potest? Absit.*] Quis Augustino non astipuletur? Nulla enim possunt esse merita malorum, dum mali sunt, quæ Deo grata esse queant, ita ut propterea de iis ad se convertendis consilium capiat. Pergit: *Quid enim boni operatur perditus, nisi quantum fuerit a perditione liberatus? Nunquid libero voluntatis arbitrio? Et hoc absit.* Hæc omnia vera sunt, nemo enim malus recte quidquam facit quatenus malus est. Nemo etiam qui non plane

malus est liberi arbitrii sui *meritis reparari* potest, nulla enim illic sunt merita, si rigide loquamur, ubi venia opus est, nec ulli homini Deus salutem debet. Speciosa hæc sunt dogmata, eademque verissima, sed videndum an sequentia eis respondeant : *nam libero*, inquit, *arbitrio male utens homo et se perdidit et ipsum*. Adamus quidem, qui primus male usus est libero arbitrio (imo vero solus, si Augustinum audiamus), se malo illo usu in æternum perdidisset, nisi divina misericordia delictum illud ei ignovisset; sed nec perdidit liberum arbitrium, neque enim ea sola actione sic necessario peccator factus est, ut nihil boni amplius, nisi ineluctabili Dei gratia adjutus, facere posset. Nullo hoc Scripturæ loco constat, nec ratione ulla nititur. Posteri ejus etiam non ita amiserunt, consuetudine peccandi, libertatem, ut sensim jugum peccati, meliore contracta consuetudine, excutere non possint, nisi afflatu interno cui resistere nequeant adjuventur. Frustra enim alioqui Deus eis leges ferret sancitas præmiis et pœnis, quas ab iis minime posse observari probe nosset, nisi eos constanter afflaret, quod tamen erga omnes facere minime constituit. Verum hic non est locus confutandæ ejus sententiæ; hoc tantum diligenter memoriæ mandandum, quotiescunque Augustinus *liberum* hominem agnoscit in libris post controversias Pelagianas conscriptis, id ex ejus sententia valde improprie intelligendum, cum hic disertissime doceat hominem et se et liberum arbitrium perdidisse. Audiamus et sequentem comparationem : *Sicut enim*, inquit, *qui se occidit, utique vivendo se occidit, sed se occidendo non vivit, nec seipsum poterit resuscitare cum occiderit; ita cum libero peccaretur arbitrio, victore peccato, amissum est liberum arbitrium*. A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est (*II Petr.* II, 19). Ut comparationem alia comparatione eludam, dicam ut nemo fit in bello servus, nisi invitus, et quamprimum libertatem recuperare potest, occasionem avide arripit; sic quoque hominem, qui se a peccato victum animadvertit, ejusque servitutis incommoda sentit, si quis eum melius doceat, peccato libenter valedicere. Sed ut Adamus uno peccato non potuit amittere omnem libertatem, ita nec una proba actione peccandi consuetudinem quisquam delere potest. Vicit quidem peccatum, ejusque servi facti sunt homines, quia ei parere voluerunt; sed nihil vetat ut nolint ei obsequi, præter consuetudinem, quæ paulatim vinci potest; ut liquet ex eo quod Deus omnes homines ad pœnitentiam vocet. Ex locutione translatitia, qualis est *servire peccato*, non ita ratiocinandum quasi ut captivus amisit libertatem corporis, quam recuperare nequit dum vinctus est : sic qui *servus* est *peccati* nunquam ejus dominationem excutere posset. Neque enim hominem captivum, catenisque vinctum, et carcere clausum hortatur quisquam ut excussis catenis carcere exeat, et nisi faciat indignatur, quia omnes norunt non esse hoc in ejus potestate; at homini nequam omnes indignantur, cum nullam rationem habet adhortationum eorum a quibus ad meliorem frugem

A revocatur; quia nemo putat eum ulla necessitate teneri quominus malis moribus valedicat.

Pergit Augustinus : *Petri certe apostoli est ista sententia, quæ cum vera sit, qualis quæso potest servi addicti esse libertas, nisi quando eum peccare delectat? Liberaliter enim servit, qui sui Domini voluntatem libenter facit; ac per hoc ad peccandum liber est qui peccati servus est*. At quo libentius peccato serviunt homines, eo magis ei sunt addicti et mancipati; sed eam servitutem sensim excutere possunt. Aliud est *liberaliter hero servire*, aliud *libere servire*. Prius esse potest, si servus herum amet, ejusque caritate libenter ad parendum adducatur; at posterius esse nequit, quia repugnat liberum esse qui servit ita ut servitutis jugum excutere non possit. Itaque ex sententia
B Augustini negandum est servum peccati ullo modo liberum esse, si proprie loqui velimus. Verum ille sæpe improprie loquebatur, quia paucorum aures aliter loquentem ferre poterant.

Unde, inquit, *ad juste faciendum liber non erit, nisi a peccato liberatus esse justitiæ cœperit servus. Ipsa est vera libertas, propter recte facti libentiam* (assentior enim Benedictinis ita legentibus, pro *lætitiam* aut *licentiam*, ut habent aliæ editiones et libri), *simul et pia servitus, propter præcepti obedientiam*. Hinc videmus regeneratorum, qui, ex Augustini sententia, ineluctabili afflatu aguntur, nullam etiam esse proprie dictam libertatem, si illi credimus, sed tantum parendi *libentiam*, quæ rhetorice, non vere, libertas dici potest. Vox *libentia* occurrit apud A. Gellium
C lib. XV, cap. 2 : *Cui libentiæ gratiæque omnes conviviorum incognitæ sint, quique illorum omnino expers sit; si eum forte ad participandas ejusmodi voluptates aut voluntas tulerit, aut casus induxerit, aut necessitas compulerit, deliniri plerumque et capi*; nimirum, dicit Plato similiter in Veteri Onomastico : *lubentia*, εὐπάθεια. Quæ quidem significatio nonnihil distat ab Augustiniana, nam *libentiam* vocat eam affectionem animi qua libenter quidpiam facit; Gellius vero et Onomasticon, voluptatem; sed tamen, non analogice tantum formatam vocem *libentia*, sed et usitatam ostendunt. *Sed ad bene faciendum ista libertas* (imo libentia) *unde erit homini addicto et vendito, nisi redimat cujus illa vox est* (*Joan.* VIII, 36) : Si vos Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis? *Quod antequam*
D *fieri in homine incipiat, quomodo quisquam de libero arbitrio in bono gloriatur opere, qui nondum est liber ad operandum bene, nisi se vana superbia inflatus extollat?* Quam cohibet Apostolus dicens : *Gratia salvi facti estis per fidem* (*Ephes.* II, 8). Revera libentia illa recte faciendi non nascitur in homine malo, nisi liberatione Filii; qui præmiis et pœnis in Evangelio, cœlestis veritatis luce fulgente, homines servituti peccati eripit, sed nulla tamen necessitate, ut nec ulla necessitate eos in officio continet; quo modo non *libenter* tantum bonis factis adhærent, sed et *libere*. Nec quisquam potest jactare liberum arbitrium, antequam eo recte utatur; nec postquam recte usus est, gloriari tamen potest, ut ostendimus ad tom. II,

epist. 175, § 2. Fides sane *Dei donum* est, sed invitis tamen non donatur; invitis enim rapere possis, invitis dare nihil possis. Ac sane Deus fidem dat, quod sit auctor doctrinæ quæ credenda proponitur, quod homines eam nuntiaturos ad nos miserit, et omnia fecerit quæ ad persuadendam veritatem liberis creaturis a Deo fieri debuerunt. Verum hæc satis superque de libertate, cætera quæ habet Augustinus non attingemus. Sed intelligere facile licet bono viro multo plus cordi fuisse Laurentium controversa illa sua dogmata, quam Christianam religionem, docere.

Cap. 94, § 24. *Apertissime namque Dominus dicit :* Væ tibi, Corozaim! væ tibi, Bethsaida! quia si in Tyro et Sidone factæ fuissent virtutes quæ factæ sunt in vobis, olim in cilicio et cinere pœnitentiam egissent. *Nec utique Deus injuste noluit salvos fieri, cum possent salvi esse*, SI VELLENT.] Benedictini testantur viginti quinque codices antiquos habere hic SI VELLET, quemadmodum legit Petrus Lombardus, legendumque censuerunt Lovanienses et alii. Ac sane sententia ipsa Augustini et sequentia ita legendum suadent. Sensus est : cum possent servari si Deus voluisset, juste noluit esse salvos; quamvis rationem ejus rei nesciamus, si cum aliis damnati non melioribus conferantur. Attamen editiones et undecim mss. habent SI VELLENT, quod nimirum exscriptores aut critici magis attenderent rem ipsam, et receptam suo tempore sententiam, quam Augustini mentem. Ac sane sequentibus sæculis, cum totus ferme Occidens in Pelagianismum aut Semipelagianismum (cur enim hoc dissimularetur?) esset delapsus, nec tamen exuisset cæcam illam reverentiam qua superiores ætates erant Augustinum prosecutæ; in eo sententiam suam invenire voluerunt, ne eum damnare cogerentur, quem magni faciendum acceperant. In hoc præsertim loco, minus acutis facile persuaderi potuit esse legendum *vellent*, quod *justitiæ* meminisset Augustinus; quæ nulla profecto est, si longe maxima pars hominum, culpa Adami, cui Deus necessarium prorsus remedium afferre noluit, non potuerit velle servari. Vult tamen Augustinus inesse ei rei justitiam, sed quam in altera demum vita intelligemus.

Eo facilius in errorem delapsi sunt, quod Augustinus, ne Scripturæ contraria affirmare aperte videatur, interdum dicat homines ideo non esse servatos quod noluerunt. Audi quæ habet cap. 97 : *Quamobrem videndum est quemadmodum sit de Deo dictum (I Tim.* II, 4), qui omnes homines vult salvos fieri. *Cum enim non omnes, sed multo plures non fiant salvi, videtur utique non fieri quod Deus vult fieri, humana scilicet voluntate impediente voluntatem Dei. Quando enim quæritur causa cur non omnes salvi fiant, responderi solet, quia hoc ipsi nolunt.* Hæc erat, nempe, sententia omnium Christianorum, qui solebant ita loqui, eaque nixa iis quæ de bonitate et justitia Dei et recta ratio et Scriptura docent. Nec ulla est in ea re difficultas, cum enim Paulus dicit Deum *velle omnes homines salvos fieri*, hoc ita intelligendum non est, quasi Deus vellet ipse homines, nulla ratione habita eorum voluntatis, volentes nolentes æterna beatitate donare. Deus vult omnes homines salvos fieri, quia omnibus communem pœnitentiæ legem tulit, qua observata salvi fieri possint, et quam revera observare possunt, si velint; et quia neminis animus usque adeo depravatus est, ut beneficiis quæ Deus in omnes homines spargit, paulatim certe emendari nequeat. Si lex quam fert Deus hominibus et ex qua pendet salus, observari ab iis non posset, quamvis homines vellent; aut si essent ita affecti ut voluntas illa parendi Deo nasci in iis non posset, nisi Deus eos afflatu ineluctabili movere dignaretur, quo nollet omnes dignari: tum vero negandus esset Deus homines omnes velle salvos fieri.

Subjicit Augustinus : *quod quidem dici de parvulis non potest, quorum nondum est velle seu nolle.* Sed quis eum docuit parvulos damnari, cum Christus aperte dicat ad tales pertinere regnum cœlorum? *Sed apertius*, inquit, *Dominus in Evangelio, compellans impiam civitatem :* Quoties, *inquit*, volui colligere filios tuos, sicut gallina pullos suos, et noluisti? *tanquam Dei voluntas superata sit hominum voluntate et infirmissimis nolendo impedientibus, non potuerit facere potentissimus quod volebat.* Sed aliud est velle præmio afficere obsequium naturarum liberarum, nisi ipsæ obsequi nolint; aliud facere ipsum ut creaturæ fiant felices. Posterius semper Deus facit, quando vult; prius non facit, quia non vult effectum dare, nisi volente creatura, cui ullam vim afferre noluit. Itaque inanis est exclamatiuncula quæ sequitur : *Et ubi est illa omnipotentia qua in cœlo et in terra omnia quæcunque voluit fecit, si colligere filios Jerusalem voluit et non fecit?* At quis nescit Deum, propositis legibus, non uti omnipotentia sua ut observentur, quia vult iis libere pareri? Quis ignorat, si Deus libertatis creaturarum nullam rationem habere vellet, posse eum quidvis ab iis extorquere? Itaque non minus omnia Deus quæ vult facit, cum vi creaturas, quibus libertatem concessit, non expugnat; quia hoc non vult facere. *An potius illa quidem filios suos ab ipso colligi noluit, sed ea quoque nolente, filios ejus collegit ipse quos voluit? Quia in cœlo et in terra non quædam voluit et fecit, quædam vero voluit et fecit, sed omnia quæcunque voluit fecit.* Sed quis non videt Christum conqueri quod pertinaciam Jerosolymitarum nullis adhortationibus, nullis miraculis flexisset? Alioqui si paucos quosdam afflatu ineluctabili allicere tantum statuerat, idque effecerat, nihil erat quod quereretur. Deus omnia facit, quæ vult ipse facere : quis negat? Sed non facit quæ vult a creaturis libere fieri, quia earum libertati vim non infert. Aut hoc est agnoscendum, aut negandum cum nonnullis a Deo ullas leges ferri proprie dictas, sed tantum proponi electis, quod ipse in iis facere vult; ad reprobatos vero quod attinet, Deum nolle eos legibus parere, quia probe novit eos non parituros, nec posse parere, ac eos damnatos cupit. Quæ omnia cum rationibus atque institutis Christi et apostolorum pugnant.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE AGONE CHRISTIANO.

Cap. 15, § 17. *Nec eos audiamus qui indignantur et stomachantur quia non tres Deos colendos dicimus. Nesciunt enim quid sit una eademque substantia, et phantasmatis suis illuduntur, quia solent videre corporaliter vel animalia tria, vel quæcunque corpora tria locis suis esse separata. Sic putant intelligendam substantiam Dei, et multum errant*, etc.] Videtur eos intelligere qui objiciebant synodo Nicænæ *tritheismum*, quos etiam memorat Gregorius Nazianzenus oratione 37, pag. 600, ubi eorum objectioni respondere conatur. Vide hac de re ipsum quoque Augustinum de Trinitate lib. VII, cap. 4, et si ita videatur, doctissimum virum Dionys. Petavium Dogm. theologicorum tom, II, lib. IV, cap. 2, ex editione Amstelodamensi, unde quid senserit Augustinus ex notulis magis liquebit.

Cap. 20, § 22. *Verbum in principio per quod facta sunt omnia, non sic assumpsit hominem illum ut cæteros sanctos, sed multo excellentius multoque sublimius; quomodo ipsum solum assumi oportuit, in quo Sapientia hominibus appareret, sicut eam visibiliter decebat ostendi.*] Sapienter sane et ut theologum decet loquitur hic Augustinus, de ineffabili conjunctione divinæ rationis cum homine; sed postea exortis Nestorianis controversiis, cum omnia odiis ac contentionibus arderent, dum volunt audaciores theologi explicare quod nesciunt, omniaque novis nominibus insignire, in tot difficultatum mæandros inciderunt, ut sese expedire nequeant, et risum male sentientibus moveant. Ante natas rixas, quidquid vulgo dici aliter hac de re soleat, melius et candidius homines loquuntur de rebus quæ postea in controversiam veniunt, quia minus affectibus præpediuntur, nec victoriam quærunt, sed veritatem.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE CATECHIZANDIS RUDIBUS.

Cap. 5, § 9. *Si enim aliquod commodum exspectando ab hominibus, quibus se aliter placiturum non putat, aut aliquod ab hominibus incommodum devitando, quorum offensionem aut inimicitiam reformidat, vult fieri Christianus; non fieri vult potius quam fingere. Fides enim non res est salutantis corporis, sed credentis animi.*] Editores Parisienses ita habere testantur melioris notæ mss. codices, non *salvandi corporis*; interpretanturque, *salutem, seu assensum gestu significantis*. At malim interpretari *salutantis* hic, eodem sensu ac dicebant Latini *salutare imperatorem*, hoc est vocare. Sensus est fidem non esse corporis salutantis alium nomine *fratris* aut *Christiani*, sed credentis animi. In veteribus glossis *salutatio* non tantum ἀσπασμὸς, sed et προσηγορία vertitur. Cæterum eo tempore, facile poterant ethnici spe aut metu adduci ut fierent Christiani; nam Christianis propositi erant honores in aula, quos facilius assequebantur quam ethnicismo pertinacius adhærentes; propositæ erant et dignitates ecclesiasticæ minime contemnendæ. Contra ethnicis multa erant timenda, præsertim si avitæ religionis studio flagrantes a sacris faciendis abstinere nollent, quæ erant constitutionibus imperatorum Christianorum vetita.

Cap. 9, § 13. *Noverint* (grammatici aut oratores qui catechizantur, cum Christiani fieri volunt) *etiam non esse vocem ad aures Dei, nisi animi affectum; ita enim non irridebunt, si aliquos antistites et ministros Ecclesiæ forte animadverterint, vel cum barbarismis et solœcismis Deum invocare; vel eadem verba quæ pronuntiant, non intelligere, perturbateque distinguere.*] Pigri sane fuerunt et indigni qui publice conciones ad populum haberent, aut preces coram eo funderent; qui cum uni linguæ Latinæ, nec eæ Ciceronianæ, sed qualem ætas illa ferebat, operam dare deberent, ne eam quidem ita discebant, ut sine crassioribus peccatis dicere aut legere possent. Magnam vero et memorandam difficultatem discere bene loqui lingua vernacula, cum nullis aliis studiis destineris! Sed quid facias illis sæculis quibus erant episcopi qui ne scribere quidem norant, ut liquet ex subscriptionibus conciliorum?

Capite V et seqq. multis persequitur causas tædii, quo catechistæ afficiebantur, cum rudiores erant instituendi, cum catecheseos duas formulas proponit, alteram longiorem, breviorem alteram, ad quarum exemplum possent sacerdotes se componere. Non dicam eas parum accuratas esse descriptiones religionis Christianæ, et declamatiunculas potius extemporaneas videri quam elaboratas Christianismi enarrationes; sed mirum esse Augustinum auctorem non fuisse erudito presbytero conscribendi libelli, quem legendum præberet catechumenis, et de quo postea quæstiones eis proponeret; aut ipse prælegeret, et explicaret, ut hodie fit. Commodius multo hoc fuisset et catechumenis et catechistis, quam quod hic habet.

DESIDERII ERASMI CENSURA

IN LIBRUM DE CONTINENTIA.

Libellus pius, nec indoctus; Augustini non esse phrasis arguit. Mihi videtur Hugonis Victorini. (*Sed vide editores Parisienses in admonitione huic libello præfixa, ubi Erasmum confutant.* PHEREP.)

ANIMADVERSIONES

IN EUMDEM LIBRUM.

Cap. 3, § 6. *Sed aliud est bene pugnare, quando mortis contentioni resistitur; aliud adversarium non habere, quod tunc erit quando mors novissima inimica destruetur.*] Recte notarunt monachi Benedictini respexisse Augustinum ad I Cor. XV, 55, *Ubi est, mors, contentio tua?* Sic enim citat Augustinus hunc locum, quasi esset scriptum, Ποῦ σου, ᾅδη, τὸ νεῖκος, non vero νῖκος, victoria, ut est in nostris codicibus. Non tantum affinitas scripturæ, sed et pronuntiationis similitudo fallere interpretem potuit. Attamen Ambrosius epist. 44 ad Horontianum, sic profert hunc locum: *Ubi est, mors, victoria tua? ubi est mors, aculeus tuus?*

Cap. 6, § 16. *Non autem postestas Deo defuit talem facere hominem qui peccare non posset; sed maluit*

eum talem facere cui adjaceret peccare si vellet, non A *peccare si nollet : hoc prohibens, illud præcipiens ; ut prius essent bonum meritum non peccare, et postea justum præmium non posse peccare.*] Hæc sunt intelligenda non de solo Adamo, sed et de quibusvis hominibus; alioqui non solveretur objectio eorum qui excusabant peccata sua, quod Deo non displicerent, qui alioquin ea non pateretur. Non enim sermo est de eo quod habuit Adamus, sed de eo quod habent singuli homines, in ea conditione in qua nunc sunt.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE BONO CONJUGALI.

Cap. 2, § 2. *Sive ergo, sine coeundi complexu, alio aliquo modo, si non peccassent, habituri essent filios, etc.*] Ea de re vide quæ ipse comminiscebatur Augustinus in opere de Civitate Dei lib. XIV, capp. 23 et 24. B

Cap. 13, § 15. *Illis vero temporibus* (patriarcharum), *cum adhuc propheticis sacramentis salutis nostræ mysterium velabatur, etiam qui ante nuptias tales* (continentes) *erant, officio propagandi nuptias copulabant, non victi libidine, sed ducti pietate ; quibus si optio talis daretur qualis revelato Novo Testamento data est, dicente Domino : Qui potest capere capiat ; non eos dubitat* (Lege *dubitet*) *etiam cum gaudio suscepturos fuisse, qui diligenter intentus legit quomodo conjugibus utebantur, cum et plures habere uni viro licebat, quas castius habebat, quam nunc unam quilibet istorum quibus videmus quid secundum veniam concedat Apostolus.*] Multum in hoc commento sibi placuit Augustinus, cum id sæpe repetat et confidenter proferat; quia inserviebat ad compescendos Manichæos, homines imperitos ac fatuos, C qui solebant detrahere antiquis patriarchis, propter polygamiam. Plura etiam ea de re habet in sequentibus. At qui legent Vetus Testamentum paulo studiosius, animadvertent facile priscorum patriarcharum ætatem fuisse veluti veræ religionis infantiam, in qua multa Deus tolerabat quæ nunc adulta religione amplius non ferret; et in qua fidem cæterasque virtutes probabat, pro modo revelationis et captu illius ævi. Illi ergo fuere instar cæterorum virorum, qui non tantum prolem quærebant, sed et cætera quæ in conjugio quæri solent, nec cogitabant de iis quæ nobis narrat Augustinus, et quorum in Vetere Testamento nec vola, nec vestigium. Dolendum est eum passim non quod verum esse accurato examine adhibito compererat, sed quod expediebat dici, et ῥητορικωτέρως apud imperitum vulgus poterat tractari protulisse. D

Sed non potest non laudari quod habet cap. 23, § 29. *Majus est bonum obedientiæ quam continentiæ. Nam connubium nusquam nostrarum Scripturarum auctoritate damnatur, inobedientia vero nusquam absolvitur.* Unde merito colligit si conjugata præceptis Evangelii fidelius pareat quam virgo, meliorem esse. Sed censet, cæteris omnibus paribus, præstantiorem esse virginem quam nuptam; quod non ita videtur, nam usu conjugii homines ingratiores Deo non fiunt, si cæteroqui reliquorum Evangelii præceptorum observantes sint, quam usu ciborum bene conditorum, aut sponte naturæ gratorum quibus natura nostra carere nequit.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE SANCTA VIRGINITATE.

Cap. 4. De Maria Virgine : *Ipsa quoque virginitas ejus ideo gratior et acceptior, quia non eam conceptus Christus viro violaturo, quam conservaret ipse, præripuit, sed priusquam conciperetur, jam Deo dicatam, de qua nasceretur elegit. Hoc indicant verba quæ sibi fetum annuntianti angelo Maria reddidit :* Quomodo, *inquit*, fiet illud, quoniam virum non cognosco? *Quod profecto non diceret, nisi Deo virginem se ante vovisset.*] Atqui ex hisce verbis Mariæ liquet potius in angeli annuntiatione, vers. 31, hoc comprehensum fuisse, eam e vestigio concepturam, antequam cum viro cui desponsata erat concumberet. Vide Luc. I, 27. Itaque inania sunt quæ sequuntur : *Sed quia hoc Israelitarum mores adhuc recusabant, desponsata est viro justo, non violenter ablaturo, sed potius contra violentos custodituro quod illa jam voverat.*

Cap. 12, § 12. *Habeant conjugia bonum suum, non quia filios procreant, sed quia honeste, quia licite, quia pudice, quia socialiter procreant, et procreatos pariter salubriter, instanter educant, quia thori fidem invicem servant, quia sacramentum connubii non violant.*] Hæc omnia maximi esse momenti nemo negarit, cum ipsa societatis humanæ fundamenta contineant, nec fieri recte possint omnia sine summa virtute. Pericula enim multa imminent conjugatis, multæ tentationes incumbunt, ex quibus sese, ut Christianos decet, expedire semper non est facile. Ferenda sæpe morosa ingenia, resistendum pravis conjugis cupiditatibus, occultanda ac molliter emendanda delicta aut conjugum aut liberorum; quod non est exiguæ moderationis, constantiæ et prudentiæ. Labore quærendi sunt plerisque patribusfamilias sumptus, quos suppeditent uxori et liberis; gerenda est eorum cura, ne in nimia paupertate relicti tentationibus succumbant; quæ sine cujusquam injuria facere, et æquo animo omnibus honestis laboribus defungi, est sane boni ac prudentis viri. Inter hæc omnia, divini cultus memorem esse, et ad Deum omnia referre, suisque exemplum religionis esse, est hominis vere sancti ac religiosi. At qui cælibem vitam agunt nullius curam gerunt nisi sui, nec indigent tanta virtute ad se solos sustentandos, et viam virtutis calcandam, quæ multo minoribus periculis cincta est. Atqui, inquies, cælibes spernunt voluptatem conjugii, qua in re magno animo opus est. Verum si ea sint temperatione corporis ut conjugium non possint non appetere, male faciunt qui ab eo abstinent; nam *melius est nubere quam uri*. Quod si natura frigidiores nullo ejusmodi appetitu tententur, exigua sane virtus est ab eo abstinere quod minime cupias. Scio objici verba Pauli I Cor. VII, 32 et seqq., ubi docet conjugatos anxios esse quomodo sibi invicem placeant, deque rebus hujus mundi; cælibes vero cogitare quæ Domini sunt. Sed hæc non obstant quominus facilius sit ac proinde minoris virtutis in cælibe vita quæ sunt Domini cogitare, quam in conjugata, in qua multis necessariis

curis homines distrahuntur; ad quas curas ita animum appellere, ut semper de præceptis Evangelii cogites, nec habitum ea perfringendi ullum contrahas, non est vulgaris sanctitatis. Paulus habet quid vulgo fiat a conjugatis, non quid fieri debeat; et vice versa quid fieri debeat a cælibibus, et facile etiam fieri possit, non quid revera fiat. Cælibatus alioqui non est res quæ per se magis placeat Deo quam matrimonium; sed is demum ei gratior, in alterutro sit statu, qui præceptorum ejus est observantior. Ea autem interdum incidunt tempora quibus præstat vitare connubium quam eo illaqueari : qualia sunt tempora gravium persecutionum, ut ætas apostolica. Atque eo etiam respicit Paulus vers. 26 ejusdem capitis, ubi profitetur se ita loqui propter *instantem necessitatem*. Qui hæc probe expenderit non multum movebitur rhetoricis argumentis quæ in hoc libro deinceps sequuntur.

DESIDERII ERASMI CENSURA

IN LIBRUM DE BONO VIDUITATIS.

Mira dictionis facilitas, et candor clamitat non esse Augustini. Probabile est esse Juliani, cujus exstat epistola ad Demetriadem de Virginitate. Nam et orationis filum congruit, et hic bis citat eum libellum. Sunt tamen quædam de libero arbitrio quæ videntur ab alio correcta. Adde quod titulus alienissimus sit ab Augustini consuetudine. Hunc affinxit aliquis, ut opusculum alioquin pium gratioso nomini vindicaret. *Sed de hac censura vide admonitionem editorum Parisiensium huic libro præfixam.* (Phererp.)

ANIMADVERSIONES

IN EUMDEM LIBRUM.

Cap. 9, § 12. *In conjugali quippe vinculo, si pudicitia conservetur, damnatio non timetur; sed in viduali et virginali continentia, excellentia muneris amplioris expetitur; qua expetita et electa, et voti debito oblata, jam non solum capessere nuptias, sed etiamsi non nubatur, nubere velle damnabile est.*] Ante omnia ostendendum fuisset Deum alicubi in Novo Testamento significasse sibi accepta esse talia vota; quod profecto mihi non constat; imo vero nihil tale usquam haberi satis mihi constat. Deinde fac talia vota Deo accepta esse, ea demum accepta erunt quæ fient a mulieribus quæ suæ temperationis sibi probe consciæ id pollicentur quod præstare possunt, non quod nequeunt præstare. Nam si juvencula quæpiam vidua, desiderio nuper amissi viri confecta, et præ mœstitia non satis sui compos voveat perpetuam viduitatem, quam, sedato luctu, intelligat se amplius servare non posse; an ejusmodi temerarium votum gratum Deo erit? Non puto. Itaque superest ut veniam a Deo petat temerarii voti, et castum ineat connubium, potius quam coacta votum temerarium servare, in perpetuo versetur periculo, et uratur interea dum virum nacta sit.

Sed Augustinus auctoritate Apostoli hanc in rem utitur : *Nam, ut hoc demonstret Apostolus, non ait :* Cum in deliciis egerint, in Christo *nubunt, sed :* Nubere volunt; habentes, *inquit,* damnationem, quoniam primam fidem irritam fecerunt; *et si non nubendo, tantum volendo, quia ipsæ nuptiæ vel talium dam-*

A *nandæ judicantur, sed damnatur propositi fraus, damnatur fracta voti fides,* etc. Sed ante omnia observandum Paulum agere non de quibusvis viduis, sed de iis demum quas Græci diaconissas vocabant; quæ variis usibus ecclesiasticis adhibebantur, oblationibusque Ecclesiæ alebantur. Optandum erat has postea non nubere, multis de causis, et præsertim quidem quia non erat commodum Ecclesiæ subinde aliarum atque aliarum ministerio uti; timendumque erat ne si nuberent ethnicis, qualia sine dubio multa fiebant tunc temporis matrimonia, noceret hoc Christianis. Atque hoc omnino significare videtur Apostolus hisce verbis I Tim. v, 11, ὅταν γὰρ καταστρηνιάσωσι τοῦ Χριστοῦ, γαμεῖν θέλουσι, hoc est, *cum enim immodestius se contra Christum gesserunt, nubere volunt.*

B Sententia est, si quid commiserint quod Christianas viduas dedeceat, propterea que castigentur, volunt nubere, Ecclesiæque valedicunt. Quod addit Apostolus eodem pertinet : *habentes damnationem quia primam fidem irritam fecerunt.* Intelliguntur vulgo hæc verba de fide data Ecclesiæ, cui promiserant se posthac ea curaturas quæ iis committebantur; sed nescio an non de ipsa fide Christiana sint intelligenda, quam irritam facerent nubendo ethnicis, quorum religionem sequebantur. Certe hoc non significari nulla sat firma ratione ostendi potest. Scio ab Augustino aliter interpungi hunc locum, hoc modo : *cum enim in deliciis egerint, in Christo nubere volunt;* sed jam nemo paulo doctior dubitet an interpungendum sit ut antea fecimus; nam ita necessario Græcæ phraseos ratio postulat.

C

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE CONJUGIIS ADULTERINIS.

Cap. 1. Libro I, § 1. *Prima quæstio est.....quod ait Apostolus* (I Cor. vii, 10 et 11) : His autem qui sunt in conjugio præcipio, non ego, sed Dominus, mulierem a viro non discedere; quod si discesserit, manere innuptam, aut viro suo reconciliari; et vir uxorem non dimittat; *utrum ita sit accipiendum, ut eam prohibuisse nubere intelligatur, quæ sine causa fornicationis discessit a viro; id enim sentis : an, sicut ego sensi..... illas innuptas manere præceperit quæ a viris suis ea causa recesserint, quæ sola permissa est, id est fornicationis.*] Quamvis Paulus respiciat ad verba Christi quibus vetat conjuges, excepto casu adulterii, separari, iisque utatur ad impediendas dissolutiones

D matrimonii, quæ quavis de causa fiebant apud Græcos suis legibus utentes; non sequitur quod vult Augustinus, non licere adulterii causa publico judicio separatis novas nuptias contrahere. Nam quamvis ex legibus Christi non liceret, ulla de causa præter adulterium, dimittere conjugem; non sequitur Græcos, recens ad Christianam religionem adductos, pristinis moribus non esse interdum abusos. Hoc satis indicat Paulus cum dicit, *quod si discesserit, manere innuptam;* nam hinc liquet ejusmodi discessum non probari Apostolo. Sed consulendi recentiores interpretes ad locum Pauli, et alios Novi Testamenti, quos hanc in rem profert Augustinus, longum enim esset omnes ejus παρερμηνείας excutere.

LIBRO II. Cap. 6, § 5. *Nonnulli modicæ fidei, vel potius inimici veræ fidei credo metuentes peccandi impunitatem dari mulieribus suis, illud quod de adulteræ indulgentia Dominus fecit auferrent de codicibus suis, quasi permissionem peccandi tribuerit qui dixit :* jam deinceps noli peccare, *aut ideo non debuerit a medico Deo illius peccati remissione sanari, ne offenderentur insani.*] Videtur indicare Augustinus abrasam a codicibus eam solam particulam quam memorat. Mirum est Augustino non innotuisse integram historiam defuisse in plerisque exemplaribus Græcis. Ac sane Theod. Beza et H. Grotius ostenderunt graves esse rationes dubitandi de tota hacce historia. Vide et quæ adnotata sunt a Joanne Clerico in additamentis H. Hammondi.

ANIMADVERSIONES
IN LIBRUM DE MENDACIO.

Cap. 5, § 7. De exemplis eorum qui in Vetere Testamento mentiti dicuntur: *Credendum est,* inquit, *illos homines, qui propheticis temporibus digni auctoritate fuisse commemorantur omnia quæ scripta sunt de illis prophetice gessisse atque dixisse ; nec minus prophetice iis accidisse quæcunque sic acciderunt, ut eodem prophetico spiritu memoriæ litterisque mandanda judicarentur.*] Nescio cui *credendum* hoc velit Augustinus, nam sane nusquam Scriptores sacri hoc sibi credi voluerunt. Historia optimorum quorumque qui temporibus propheticis vixerunt, historia est, non prophetia ; nec dissimulat vitia et delicta patriarcharum et prophetarum ipsorum, ut Davidis; non quia ea vitia delictave habent aliquid propheticum, sed quia hoc postulat veritas historiæ, et lectorum etiam utilitas. Hinc enim intelligimus quanta diligentia cavendum sit a peccato, in quod inciderunt etiam viri alioqui laudati; et si forte, per imprudentiam infirmitatemque in id delapsi fuerimus, non esse desperandum de misericordia divina. Præterea si leges Veteris Testamenti et leges Novi comparemus, intelligemus facile antiquis temporibus fuisse veluti religionis infantiam, in qua multa ferebantur quæ nunc minime ferrentur; eritque cur Deo gratias agamus quod nos ampliori luce donaverit, majoribusque aut certe clarioribus promissis nos a peccando revocaverit. Hæc aliaque, quæ per se patent, et ex rebus ipsis necessario nascuntur dicenda sunt potius quam fingamus quidlibet, ut allegorice simplicissimas historias interpretemur.

Subdit Augustinus : *De obstetricibus autem* (de quibus Exod. I, 19) *quia eas non possunt dicere prophetico spiritu significandi futuri veri gratia, aliud pro alio renuntiasse Pharaoni; etiamsi aliquid, ipsis nescientibus, quod per eas actum est significavit, pro gradu suo dicunt approbatas et remuneratas a Deo. Qui enim nocendi causa mentiri solet; si jam consulendi causa mentiatur, multum profecit.* Verum quod facto obstetricum aliquid significatum ait Augustinus, eorum nomine quorum sententiam refert, id quid est, præter somnium. Si talibus, quæ omni verisimilitudine destituta sunt, pondus tribuatur, quid tandem habebitur leve? Sed sunt multa quæ et dicuntur et repetun- A tur, duntaxat, quia aliquando a celebri scriptore prolata sunt, a quo auctoritatem trahunt; quamvis negata ab aliquo, qui sine argumentis persuaderi mera auctoritate fallacium hominum sibi nihil patitur, abeunt in auras. Deinde quis non videt mendacium obstetricum, quod prolatum erat non eo fallendi animo ut fallacia noceret et quod nocere revera nemini poterat, cum præsertim nulla alia ratio esset vitæ infantium consulendi, maximum fuisse officium humanitatis? Nemo certe non eo modo delinqueret : et delinquere se debere censeret, si se ejusmodi occasio daret. Ponenda sunt tantum tria quæ diximus, primum est nullum esse oportere animum nocendi mendacio; alterum ejusmodi debere esse mendacium, quod nocere revera non possit; tertium denique B non esse aliam viam qua imminens malum vitetur. In hisce sane circumstantiis licitum esse debet mentiri, si non illicitum sit joco mentiri, quod per Augustinum licet. Vide cap. 11. Nec putes qui usque adeo ab utili et necessario mendacio abhorrere se dictitabant, tam rigidos fuisse veri satellites, ut nunquam emolumenti causa mentirentur. Contrarium persuadent tot ficta miracula, ad venerationem plebis quibusdam ecclesiis ac basilicis conciliandam, totque rhetoricæ fictiones in disceptationibus cum hæreticis, quæ in multis scriptoribus utramque paginam faciunt. Sed, si liceat id quod suspicamur pro loqui, non alia de causa multi in licita mendacia, qualia descripsimus, tam acriter invehebantur, quam ut postea in rem suam fructuosius mentirentur. C Simpliciores enim homines non suspicabantur ab iis sibi fucum fieri, qui tam infensos profitebantur se mendacio. At a tot sæculis videmus, mutatis duntaxat personis, eam fabulam agi, hominesque omnium sæculorum tam multis in rebus sibi similes esse, ut jam tandem prudentiores esse debeamus, aut digni simus qui ludibrio habeamur, et vel a Cappadocibus fallamur.

ANIMADVERSIONES
IN LIBRUM CONTRA MENDACIUM AD CONSENTIUM.

Cap. 7, § 17. *Si propterea justa sunt, non qualiacunque, sed blasphema mendacia, quia hoc animo fiunt ut occulti hæretici detegantur; poterunt isto modo, si eodem animo fiant, casta esse adulteria.*] Merito sane invehitur Augustinus in eos qui improbe simu- D labant se esse Priscillianistas, ut eos quos putabant occultare apud animum suum hæresin Priscilliani, retegerent. Etenim animo nocendi miseris Priscillianistis hoc fiebat, ut cum iis legibus contra hæreticos latis ageretur. Hæretici autem habendi erant, ex lege Arcadii anno 395 lata, *qui vel levi argumento a judicio catholicæ religionis et tramite detecti fuerint deviare.* Est vigesima octava tituli 5 lib. XVI codicis Theodosiani. Deinde impium fuit simulare se esse Priscillianistam iis qui opiniones Priscilliani pravas esse putabant ; quales revera erant, si eæ fuerunt quæ a scriptoribus ecclesiasticis scribuntur. Noxium autem fuit veritati et contrarium divinis præceptis veritatem in re gravi non profiteri; ac proinde ne ea

quidem de ratione talia mendacia innoxia haberi potuerunt.

Cap. 18, § 37. Postquam quæsivit an patri ægrotanti sit dicendum filium esse mortuum, ne pater tristitia moriatur, subdit: *Huc accedit, ubi miserabilius ejulandum est, quod si concesserimus pro salute illius ægri de vita filii ejus fuisse mentiendum, ita paulatim minutatimque succrescit hoc malum, et brevibus accessibus ad tantum acervum mendaciorum sceleratorum sensim subintrando perducitur, ut nunquam possit penitus inveniri, ubi tantæ pesti per minima additamenta in immensum convalescenti possit obsisti.*] Sed huic mendaciorum decursui modus facile imponitur iis quæ ad superiorem librum notavimus; si, nempe, nunquam mentiamur, nisi ubi mendacium ita prodest alicui, ut nunquam nocere ulla in re possit, et quidem ita ut necessitate eo adducamur. Ac sane pii, qui mendacio utili et necessario aliquando usi sunt, noluissent tamen pejerare, blasphemare aut quidquam aliud facere quod divina lege prohibitum sit; multosque etiamnum hodie sic affectos esse puto. Hoc posito, corruunt quæ paratragœdiatur orator Numida, si semel concedatur aliquando licere mendacio uti, fore ut ad perjuria et blasphemias, imo et ad stupra deveniatur: cum hæc proderunt iis in quorum gratiam admittentur. Talia contendimus semper esse mala, nec unquam posse prodesse, quicunque fingatur casus; nec est ejusdem naturæ mendacium in indifferentibus situm rebus, quæ ad virtutem aut veritatem in genere spectatam nihil faciunt. At damnat, inquies, Scriptura uti stuprum, ita et mendacium. Nimirum, noxium, et quod fit animo nocendi; nam hoc semper est contrarium humanæ societatis legibus, quemadmodum et stuprum. Exempli causa, verba psaltæ psal. v, 6, 7. *Odisti omnes qui operantur iniquitatem; perdes omnes qui loquuntur mendacium; virum sanguinum et dolosum abominabitur Dominus;* quis dubitet spectare fraudulentum mendacium, in detrimentum perniciemque aliorum excogitatum? Verum hæc satis superque.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE OPERE MONACHORUM.

Notum est per Orientem perque Africam, ubi primum ingentia monachorum examina esse cœperunt, initio eos in solitudinibus suis manibus laborasse, ut tenuem saltem victum sibi compararent. Sed cum in urbes irrumpere cœperunt, maluerunt, labore illo sellulario omisso, ex oblationibus religiosorum hominum vivere; ex quibus tandem, ut videmus, maximas opes sibi conflarunt, præsertim antiquiores ordines. Contra hosce homines hoc opusculum, rogatu Aurelii Carthaginiensis episcopi, scripsit Augustinus; cujus argumentum optime expresserunt monachi Benedictini. *Primum*, inquiunt, *demonstrat Apostolum dedisse servis Dei præceptum et exemplum faciendi operis corporalis, quo victum et vestitum sibi procurarent. Deinde ostendit evangelica illa præcepta, unde suam monachi illi non solum desidiam, sed etiam arrogantiam fovebant, apostolico præcepto non esse contraria.* Candide sane, nec possunt non laudari, qui Augustini præceptorum memores honestiori multo et animi et corporis labori operam dederunt; intelligo editiones Patrum, quas magno studio curarunt. Nam tametsi eo labore victum sibi non compararunt, quod ex prædiis et latifundiis sat amplos fructus percipiant quibus sese sustentent, attamen omnibus digni visi sunt qui iis fruerentur, quicunque litterariam rempublicam ita juvarunt; et præsertim quidem ii qui monasticæ modestiæ memores probum neminem momorderunt, dum de omnibus bene mereri videri volunt. Sed quid fiat tot fucis et mendicis, de quibus Erasmus in dedicatione ad cardinalem Fonsecam? Ii sane legant et relegant hoc opus Augustini, ut si erudito labore sibi de necessariis prospicere nequeant, aut digni esse quibus ab aliis prospiciatur, manuum suarum opera hanc in rem utuntur.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE CURA PRO MORTUIS.

Cap. 1, § 2. Prolato loco II Cor. v, 10, ubi ita Apostolus: *Omnes enim astabimus ante tribunal Christi, ut ferat unusquisque secundum ea quæ per corpus gessit, sive bonum, sive malum;* ex quo singulorum post mortem sortem prorsus pendere ex anteactæ vitæ ratione liquet, unde sequebatur preces pro mortuis inanes esse, sic respondet Augustinus: *Hæc ita solvitur quæstio, quoniam quodam vitæ genere acquiritur, dum in hoc corpore vivitur, ut aliquid adjuvent ista defunctos; ac per hoc, secundum ea quæ per corpus gesserunt, eis quæ post corpus religiose pro illis facta fuerint adjuvantur.* Sed locum aliquem Scripturæ, aut revelationem certam hanc in rem proferri oportuit; qui enim norat Augustinus hoc velle Deum, ut preces Ecclesiæ prosint post mortem nonnullis; cum altum sit ea de re silentium, et ubique ad mores præteritos defuncti sors ejus post mortem referatur? Non enim satis est ut possit hoc fieri; quam multa enim Deus non vult, quæ potuisset velle? *Sunt enim*, inquit, *quos nihil omnino adjuvant ista* (Ecclesiæ pro iis defunctis deprecationes), *sive pro iis fiant quorum tam mala sunt merita, ut neque talibus digni sint adjuvari; sive pro eis quorum tam bona, ut talibus non indigeant adjumentis.* Nihil verius, nam quos aperte damnant leges Evangelicæ, ii propter preces superstitum servari nequeunt; et quos aperte servatos volunt, ii non minus servabuntur, si taceant superstites quam si orent. Sed judice Augustino, sunt medii quidam generis quibus prosunt preces Ecclesiæ; at hoc probandum ei fuit, nam Deum orare ut iis ignoscat de quibus nihil promisit, est verba perdere, et fortasse etiam eum offendere, qui coli vult non ut hominibus videtur, sed ut ipse jussit. Affert tamen postea Hipponensis episcopus locum Mach. XII, 43, et *in Machabæorum*, inquit, *libris legimus oblatum pro mortuis sacrificium.* Sed ubi lex talia sacrificia jussit, aut ubi Deus se adinventis ab hominibus sacris propitium fore promisit? Nusquam. *Sed*, inquit, *et si nusquam in Scripturis veteribus* (adde et novis)

omnino legeretur, non parva est universæ Ecclesiæ, quæ in hac consuetudine claret, auctoritas, ubi in precibus sacerdotis quæ Domino Deo ad ejus altare funduntur, locum suum habet etiam commendatio mortuorum. At quis docuerat Augustinum a temporibus Apostolorum nullas pravas opiniones ac consuetudines sensim irrepere potuisse? Nullum Dei legitur hanc in rem promissum; eademque est ratio hominum in rempublicam ecclesiasticam, ac in civilem coeuntium, nec in hanc, magis quam in alteram, malæ consuetudines sensim irrepere possunt. Quod eo facilius contigit, quod cum quibusdam consuetudinibus magnum et certum lucrum ecclesiasticorum esset conjunctum; qualis est deprecatio pro mortuis, quæ nunc magno ære, per totum Occidentem, redimitur. De origine precum pro mortuis vide Joan. Fellum ad epist. 1 Cypriani.

A *Sunt enim qui eam tribuant viribus voluntatis humanæ, non quas habet ex divino adjutorio, sed quas ex libero arbitrio.*] Ex quo Augustinus cœperat cum Donatistis et Pelagianis digladiari, eos εὐχαίρως, ἀχαίρως, ubique aggreditur et insectatur, etiam ubi simile nihil exspectares: quemadmodum Cicero Catilinariæ factionis reliquias. Ac sane facile erat; nam semper eadem repetebantur, eademque invidia miseris conflabatur. Sic hic ita distinguit *adjutorium* Dei, a *libero arbitrio*, quasi hoc quoque non esset donum Dei, minime patientis hominem in immedicabilia prorsus vitia incidere, quia beneficio facultatum a Deo acceptarum semper potest homo ea, si non subito, at sensim vincere. Ita infamat Pelagianos, quasi negarent implorandum auxilium divinum, cum se id im-
B plorare profiterentur, atque ex doctrina sua omnino deberent. Sed hæc alibi jam attigimus, et fortasse copiosius commodiore loco persequemur. Nunc satis sit morem Augustini indicasse, ne quis dubitet an ejus sit hic libellus.

DESIDERII ERASMI CENSURA
IN LIBRUM DE PATIENTIA.

Augustini non esse phrasis arguit, congruens cum ea quam habent libelli superiores. *Sed vide de hac Censura Admonitionem huic libro ab editoribus Parisiensibus præfixam.* (PHEREP.)

ANIMADVERSIONES
IN EUMDEM LIBRUM.

Cap. 15, § 12. *Sed vera patientia, quæ hujus est nomine digna virtutis, quærendum est unde sumatur.*

DESIDERII ERASMI CENSURA
IN SERMONES AD FRATRES IN EREMO

Oratio consarcinata ex Augustini regula, nihil alioqui habens Augustini. Artifex qui finxit, hoc agit ut ordinem qui Augustinensium dicitur orbi commendaret. Itaque quotquot sunt hujus generis, θ præfixo notavimus (*a*).

(*a*) Quoniam Benedictini omnes, hosce sermones, quorum plerisque θ præfixerat Erasmus, exceptis duobus, obelo critico jugularunt, nihil opus indicari eos quos vir summus damnarat. PHEREPON.

IN TOMUM SEPTIMUM

JOANNES LODOVICUS VIVES
INCLYTO PRINCIPI HENRICO VIII ANGLIÆ REGI, HIBERNIÆ DOMINO, etc.

Ita comparatum est natura humanorum ingeniorum, clarissime rex, ut illos demum vere et ex animo admiremur quos in ea præstare videmus arte quæ maxime nobis inter omnes placet ac probatur. Alii aliis dediti sunt studiis ac exercitamentis. Sic fert natura rerum, ut hac varietate speciosus ac mirabilis consistat mundus: et tamen, ut inquit ille, *Suum cuique pulchrum.* Jam olim opibus et imperio tam late patenti, non armis et sanguine quæsito, sed a parentibus per manus tradito, et robore animi corporisque, et virtute bellica, tum carus eras omnibus, tum etiam suspiciendus. Nunc vero postquam etiam, quantum ingenii viribus studiisque sapientiæ valeres documenta dedisti, major litteratis omnibus cœpisti esse ac admirabilior: non quin te antea permagni æstimarent; præsertim cum regno, cujus potestas majestasque est in terris secundum Deum maxima, animi clementiam probitatemque adjunxeris, quo verior fieres expressiorque naturæ Principis imago: qui ut maximus, ita est et optimus; ac prius quidem optimus quam maximus. Sed qui studiis dediti non perinde vel divitias suspiciunt, vel potentiam, quod

C esses quidem bonus, id in te complectebantur, et amore prosequebantur ingenti; quod rex esses, non ita admirandum ducebant, cum et scelesti homines sæpe reges fuerint, corporis etiam dotibus insignes. Ubi vero tua sacramentorum assertio prodiit, qua nihil vel elegantius fieri potest, vel purius, vel sanctius, et uno uti verbo dicam, Christianius, opinio probitatis animi tui confirmatior reddita est, si modo id fieri poterat: nam certissima firmissimaque in omnium animis erat multis exemplis velut clavis infixa, et admiratio jam apud omnes suborta. Nempe et apud illos qui amplius augustiusque nihil putant potestate regia, et eos qui divitias supra res universas constituunt; et qui corporis muneribus, formæ, lacertis, agilitati plurimum tribuunt;
D et qui belli artium sunt studiosi, velut omnipotentis ac rerum domini: quo fit ut certatim principes omnes amicitiam tecum, quibuscunque possint rationibus viisque, ambiant: omnes tibi sive fœdere, sive, quod optatius est, sanguine jungi affectantes. Nec privatorum tibi studia desunt, quæ ipse fulgore tuarum virtutum facis: alios liberalitate seu magnificentia potius alliciens, alios humanitate ac suavitate morum, cunctos prudentia atque justitia, duabus vere

regiis virtutibus. Qui cum talis sis, profecto impudentiam meam fateor, sæpe numero tibi innotescere affectavi: quoniam, hæc est mea sententia, laus non mediocris tibi vel notum esse. Et cum alias semper defuerit occasio, nunc seipsa sponte obtulit, paratis a me in Augustini libros de Civitate Dei commentariis, quos cum dispicerem cui dicare sic possem, ut tum aliquam ipse laboris mei gratiam inirem non omnino contemnendam: tum cui dicarentur, non perinde litteras dari existimaret, ac stipulas, et libros, ac sarcinas capsarum molestas; tum etiam ceu ad censorem gravissimum mitterem; qui unus si approbasset, suffragiis omnium probati commendatique viderentur, ipse multis nominibus rationibusque occurristi. Primum, quod ea es virtute ac doctrina, ut tibi etiam dicassem si privatus esses. Deinde quod viam hanc expeditissimam cernebam, qua voti facile compos fierem jam pridem concepti et nuncupati. Accedit huc, quod, quemadmodum experti narrant, obvius es ac expositus hujusmodi muneribus: quibus gratiora vix tibi ulla possunt contingere. Nam aurum, argentum, gemmas, vestes, equos, arma tibi qui offerat plane mari, quod aiunt, aquam, aut saltibus ligna. Et profecto ut aliis in rebus omnibus, ita in hoc quoque prudentissime agis, qui dignam virtute ac meritis tuis apud posteros gloriam libris doctorum hominum parari cogites: si non meis aut mei similium, certe facilem te et perhumanum litteratis exhibendo, in aliquem incides cujus stylo ceu penicillo quodam eruditissimo, effigies istius præstantissimi atque optimi animi depicta et formata immortalitati commendetur: nec ullo oblivionis operiatur situ, aut vetustatis injuria corrumpatur, et memoratu digna non taceat posteritas virtutum testis incorrupta, simul in gloriam tui jam olim cœlo redditi, quamvis leve hoc et negligendum, simul quod magnum imprimis est, et optandum in exemplum eorum qui tunc vivent. Præter hæc omnia congruit sive ingenio sive studiis tuis hoc opus, in quod Augustinus optimam eorum partem, quæ apud veteres legerat auctores, tanquam in thesauros conjecit: nempe, cum omnibus acutissimis, summa præditis et eloquentia et doctrina disputaturus. Quo factum est ut aliud agens magis optimarum rerum servarit reliquias, domiciliis earum et quasi sedibus unde prius peti solebant eversis. Itaque pro Varrone, pro Sallustio, pro Livio, pro Cicerone in libris de republ. magni posterioris ætatis viri hisce Augustini scriptis sunt adjuti: ut Hermolaus, Politianus, Blondus, Beroaldus, quæ tu omnia non ita leges, ut nova tibi et inaudita, sed ut vetera recognosces. Adde quod Augustini tuumque scribendi institutum eodem propemodum videntur pertinuisse. Nam ut tu contra Babyloniam pro meliore illa scripsisti Roma, ita et Augustinus contra Babyloniam illam veterem Romam Christianam et sanctiorem defendit. Congruit et magnitudini tuæ non opus meum, sed Augustini, sub quo ipse delitesco, sive auctor spectetur, sive materia operis. Auctor est Augustinus, vir, Deum immortalem, quam sanctus, quam doctus, quale specimen columenque reipublicæ Christianæ! quo uno multis ritibus, multis statutis, moribus, cærimoniis piis ac venerandis est illa innixa: nec injuria. Fuit enim in viro illo studium uberrimum, cognitio sacrarum Scripturarum exactissima, judicium acre et exterum, ingenium ad miraculum acutum. Fuit ipse sincerioris pietatis diligentissimus propugnator, moribus mansuetissimis, et ad caritatem evangelicam effictis atque expressis, vitæque integritate sanctitateque insignis et adorandus: quæ omnia persequi ne volumine quidem justo possis, nedum epistola. Bene quod de scriptore agimus omnibus noto, tibi etiam familiari. Jam opus non est de filiis Niobe, quod aiunt, aut de portis Thebarum; non de sarciendis vestibus, aut parandis voluptatibus, non de agro colendo: quæ alioqui argumenta magis sunt quoque regibus dedicata; sed de utraque civitate mundi et Dei, quibus angeli, dæmones, hominesque universi continemur: ut natæ, ut educatæ sint; ut adoleverint, quo tendant, et quid, ubi ad metam percurrerint, facturæ. Quæ ut explicet, nihil neque profanæ prætermisit eruditionis, neque sacræ, quod non attingat et exponat. Romanorum res gestas, deos, sacra, et cærimonias, philosophorum placita, cœlorum terræque, tum angelorum, dæmonum, hominum originem. Hinc quibus initiis populus Dei creverit, et quomodo usque ad Christum Dominum deductus est; tum duæ civitates comparantur, Dei et mundi, regnaque adducuntur Assyrium, Sicyonum, Argivum, Atticum, Latinum, Persicum. Post hæc quid de Christo vates et ethnici, et Judæi prædixerint. Jam dicturus de vera felicitate, opiniones veterum philosophorum de illa confutat et refellit. Deinceps ut venturus sit Christus de bonis malisque pronuntiaturus judex vivorum et mortuorum. Ad hæc de sceleratorum suppliciis. Postremo de gaudiis piorum et æterna felicitate. Atque hæc omnia miro ingenio, maximo acumine, eruditione excultissima, stylo mundo et exterso, qualis auctorem per omne disciplinarum scriptorumque genus versatum exercitumque, et res illas magnas et præstantissimas, et eos quibuscum disputabatur, decebat. Leges itaque, clarissime et optime rex, iis horis, quas tu immensis regni negotiis atque occupationibus suffuraris, ut litteris et ingenii cultui impendas, simul nostros Commentarios degustabis: de quibus licet mihi dicere, quod Ovidius de suis Fastorum libris dixit cum eos Germanico Cæsari mitteret:

Pagina judicium docti subitura movetur
Principis, ut Clario missa legenda deo

Quos si tibi non displicuisse sensero, nihil verebor ne parum aliis probentur. Quis enim adeo impudens sit, ut a tam exacto judicio dissentire non erubescat? Quod si quis audeat, tua tamen vel tacita mihi patrocinabitur auctoritas. Vale, optime rex, et Vivem tibi addictissimum quovis loco numera, modo inter tuos. Lovanii, nonis Juliis, 1522.

JO. LODOV. VIVIS VALENTINI,

IN SUOS COMMENTARIOS AD LIBROS DE CIVITATE DEI.

Quando de Augustino deque ejus opere, quantum quidem videbatur, sumus locuti, nunc cum lectore ipso aliquanto familiarius de hisce meis Commentariis libet paulisper commentari. Erasmus Roterodamus, vir adeo laudatus a plurimis, ut ad eum gloriæ cumulum nihil sit mea de illo prædicatio, aut perparum additura, cum post Hieronymum et Cyprianum recognitos, Augustinum quoque eumdem in modum perpurgare decrevisset, nec uni ipsi vacaret tantum operum librorum obire, aliis quoque magnis et præstantibus rebus occupato, alios sibi adjunxit sive operis socios, sive ministros : inter quos me etiam ascivit; cumque aliis, quod eorum esset et amplior eruditio, et ingenium felicius, et diligentia dexterior, graviora mandasset atque majora, mihi libros attribuit de Civitate Dei duos et viginti. Quod opus bona ex parte tum rerum gestarum fabularumque narrationibus, tum disputationibus philosophicis consumeretur; quibus rebus bonam ætatis partem videbamur impendisse, magno quidem conatu ac voto, utinam pari successu. Theologica tametsi multa inerant, tamen non ita forsan, ut aliis libris crebra, quanquam ab hac etiam sacrosancta disciplina nunquam alieni fuimus, quantum per ætatem nostram, et aliarum artium quæ nos mirifice ceperunt studia, licuit. Neque vero sic sum ad hoc ipse munus electus, tanquam optime rem exsecuturus; sed ne prorsus nullus esset qui hoc ageret, reliquis Erasmi amicis aliis in alias res intentis. Ac, ut verum fatear arripui opus ab Erasmo oblatum avidissime, pollicitus me postremam Commentariis impositurum manum ante secundum mensem aut tertium. Nam memineram me olim aliquot ejus operis volumina legisse, quæ mihi nec admodum erant visa mendosa, et satis facilia; ac ejusmodi, in quæ non parum ejus notitiæ antiquitatis, quam jugi paraveram lectione, possem effundere, ut eodem labore simul exercerem stylum atque ingenium meum, simul aliis mea studia nonnihil afferrent fructus, simul aliquam ingenii atque eruditionis gratiam pararem. Et fuit illa profecto juvenilis quædam cogitatio, quæ longe aliter experiendo processit, quam ipse mecum eram raciocinatus : nam opus, præterquam quod est longissimum, habet in se miram rerum omnium varietatem, historias, fabulas, naturalia, rhetorica, mathematica, geographica, moralia, theologica; et horum nihil prope, vel tenuiter vel mediocriter. Jam libri erant supra quam dici possit mendosi, qui totam Augustini sententiam prava scriptura alio avertebant. Hic jam non exiguus in castigando ex veteribus libris, tum etiam in divinando labor : nam et divinandum sæpenumero fuit et conjecturis vera restituenda lectio. Orsus nihilominus sum scribere circiter calendas Januarias, anni superioris id est 1521, et confecto ad finem mensis primo libro, affertur de Guilielmi Croji cardinalis patroni mei morte, qui Vormaciæ naturæ concesserat. Facile intelligere quisque potest, ut ea res studiorum meorum quietem concusserit, sublato eo qui mihi unus otia faciebat quanta cupiebam. Hinc, ut nulla unquam calamitas venit sola, in morbum incidi non simplicem : ita ad curam valetudinis coactus sum me Brugas conferre ad meos Hispanos, inter quos æger more ac modo meo commodius tractarer. Convalui mense Junio. Et quoniam dicebantur eodem Carolus Cæsar, et Britannus cardinalis venturi, ea me res ibi aliquot mensibus tenuit, ut Erasmum et Morum convenirem, videremque Tonstallum, et Montjojum, et doctos alios, tum amicos plerosque meos, qui eodem venturi dicebantur. Eo loco scribere non licebat, quod bibliothecam qualem optabam non haberem, unde quæ scribenda forent suppeditarentur. Tantum libros aliquot ad vetusta exemplaria contuli, quorum unum dederat mihi Marcus Lautinus, decanus Sancti Donatiani Brugensis; alterum carmelitæ Brugenses; tertium Erasmus missum ad se Colonia Agrippina, scriptum, ut ferunt, manu divi Lutgeri episcopi. Mira dictu res quanta in codicibus varietas : ut unusquisque describentium putaret sibi licere verba arbitratu suo ponere, modo constaret sensus, quasi interpretatio esset, non exscriptio. Ita in hoc libro legas arbitror, in illo puto; in hoc significatum, in illo figuratum; hic præsens, alibi iste; hic habet ergo, ille igitur; hic æternus, ille immortalis; hic flexisse, ille deflexisse, alius inflexisse. Sed hæc fortassis tolerabilia. Quid illa detracta, quid addita, inversa? Jam quoties erratum, cum versionem LXX interpretum, quam ubique Augustinus adducit, voluerunt ad hanc nostram detorquere, et ex duabus male cohærentibus unam facere : nec aliud æque fuit molestum mihi, ut variam lectionem expendere, examinare, excutere in uno quoque capite non semel. Quæ erant difficiliora, in Commentariis adnotavi; quæ vero apertiora et promptiora, in margine. Id accuratius feci in locis sanctarum litterarum, propter earum mysterium. In plerisque veriorem indicavi lectionem, et quid sentirem aperui. In cæteris adjecisse quid legerint alii contentus, nihil lectori præjudicans, liberam illi atque integram censuram reliqui. Fruetur per me suo quisque sive ingenio, sive judicio. Post Cæsaris et cardinalis digressum redii Lovanium sub finem Septembris; hic, compositis rebus, et digesta bibliotheca, cœpi totus in scriptionem incumbere : ita mihi ea hyeme usque ad quintum decimum librum est progressum. Extremo vere, quod salutandi erant amici parantes in Hispaniam proficisci cum Cæsare, intermisi opus. Erasmo subinde stimulante et instante ut perficerem, ut mitterem, redii Lovanium, et quanta maxime potui diligentia mense uno quatuor postremos libros absolvi, cum bona parte decimi octavi; venique ad has præfationes scribendas adeo fessus, et labore tanto tamque vario fractus, ut litteras omnes librosque nescio quemadmodum animus aversaretur, velut crudus stomachus ac redundans cibos omnes; liberari tandem ea molestia misere cupiens, et universis atque unicis votis exoptans : ita ut cum ad calcem perveni, nec pecuniam, nec gratiam stu-

diosorum ullam, nec aliud quidquam existimarim æque esse pretium operæ, ac solutum tandem liberatumque esse me labore tam sinuoso, et plerumque inamœno. Narrandæ fuerunt fabulæ et historiæ; describendæ regiones et urbes; tum consulendi Platonici pene omnes, et reliquæ philosophorum nationes, et theologica tractanda: in quibus parcior quam in profanis, aliquot de causis, fui. Primum, quod non decebat profanum hominem, nec natu grandem temere de sanctissimis rebus vel definire, vel disputare. Deinde, quod historia sacrarum litterarum notior solet esse lecturis Augustinum et hujusmodi auctores, quam ut opus sit eam per me repeti, quæ indicatis locis ex sacris libris fusius et apertius cognosci potest, quam ut a me hic pluribus videretur explicanda. Jam dicta ex arcanis nostræ religionis litteris, ab Augustino adducta, nonnulla enarravimus; alia præterivimus, quod viderem non hunc esse illorum explicandorum locum. Auctores profanos crebros ad confirmanda Augustini dicta, velut testes, induximus: quod fides dictorum penes illos esset, præsertim in profanis rebus, quas ab illis est Augustinus mutuatus. Nam in rebus nostræ pietatis neque ethnicis quidquam est negotii; et scriptoribus nostris non perinde multis sum usus, ne parum firma Augustini auctoritas existimaretur, nisi illis velut tibicinibus suffulta. Satis enim videbatur esse dixisse Augustinum. Hieronymum frequentius advocavi, præcipue ubi de linguarum significationibus aut interpretationibus agebatur: quoniam is, ut Græci aut Hebræi sermonis peritia, ita et cognitione sanctarum Scripturarum omnes nostræ religionis scriptores longe antecellit. Nec putavi fore interpretis controversias illas movere quas nostri theologi in scholis magnis animis agitant; quanquam iis prima ætate fuimus imbuti, quæ ab instituto, a mente rationeque Augustini plurimum dissident; aspernatusque fuisset illas, atque indignatus operi suo admistas, velut tritico lolium, quacunque cœli parte purus ille ac sanctissimus animus res hominum despectat. Itaque nec disputandum mihi censui vel cum hoc hominum genere, vel cum antiquioribus, quicunque alieni a sententia Augustini essent; nam hoc jam non esset interpretis, sed defensoris ac patroni, cum non modo mea, sed nec ullius defensione aut patrocinio ille indigeat. Feci igitur quod Hieronymus in Commentariis Epistolæ ad Galatas præfatur se fecisse, ut magna ex parte aliorum sententias tantum referret: sic et nos quid alii dixissent sensissentque contenti lecturis explicuisse sententiam nostram continuimus, veterem Academiæ morem imitati; tum quod id magis ad enarratorem alieni operis existimavi pertinere, tum etiam quod cunctari, et sententiam suam non prodere, et consectari magis aliena quam sua proferre atque ostentare ante canos decere potius arbitrabar, qui censuris ac judiciis non parum auctoritatis addunt: nec immerito. Multa nunc mihi vera, certa, explorata videntur: quæ, si diutius contingat vivere, non modo ambigua per ætatem videbuntur, sed forsan etiam falsissima. Idcirco plerisque in locis delectare magis lectorem placuit quam docere. Et si quid docerem, non tam severe imperando volui persuadere, quam blande rogando monendoque. Adducti sumus nonnunquam ea causa, quoniam Augustinus fusus est plerumque, ac ipse interpres sui: ideo labore docendi adempto ludere libuit, et lectorem in digressus aliquos interim non prorsus inamœnos ducere; simul ut mei laboris quandoque partem levarem, etsi non onere deposito, certe frigida suffusa, et per viam aliquanto munitiorem, et inter sata cultaque spectatu jucunda commodiorem. Nam hæc omnia quæ dixi, etsi habent suas animi ceu reparationes refectionesque, habent nihilominus suas salebras, suos acclives colliculos, per quos non sine sudore agas onus: suos quoque descensus, per quos non sine lapsus periculo facias iter, ne fasce pressus in pronum ferare. Illic vero non stratam ullam viam invenias, nec quod recreet oculos, nec quo vel momentum divertas, ac ne ubi sedeas quidem fessus, cum conferenda sunt tempora, cum diversitas inter auctores atque adeo adversitas ostendenda cum sæpenumero tollenda, cum quærendum et evolvendum, et divinandum ubi sit locus quem Augustinus affert ex scriptore aliquo: quem locum invenire multum ac diu quæsitum, casus est sæpius quam eruditionis. Nam in eum incidat frequenter imperitissimus, quem doctus investigare non potuit diu vestigatum. Et hoc mihi tanto fuit difficilius ac plus temporis extraxit, quod et imparatus ad hoc opus accessi, cum antea quatuor aut quinque tantum in eo volumina legissem, nec indices ullos mihi ex lectione confeci, vel in hunc, vel in similem aliquem usum: quos qui habent, næ hi felices in litteris sunt, quibus haud exigua laboris demitur pars. His angustiis et difficultatibus inopia Græcorum voluminum accessit, quæ est in hac regione mira. Nam cum passim doctis fias obvius, si Aristotelem Græcum, aut Demosthenem, aut Vetus Testamentum; aut Pausaniam, aut Isocratem, aut Julium Pollucem, aut Eustathium utendum petas, negant se habere; nec apud bibliopolas venales invenias. Cum hic adesset Erasmus, ejus bibliotheca adjuvabar; et illinc aliud agens, aliquot mihi decerpseram loca, quæ ceu præsagiebat animus usui mihi aliquando futura. Nam ea in hæc Commentaria intuli. Græcum Platonem habui in octavum, nonum et decimum librum scribens; Strabonem plerumque, Pausaniam nonnunquam; sed præcipue cum in decimum octavum commentarer, et aliquot alios, quibus non perinde atque istis indigebam. Non quidem quod Augustinus ad se enarrandum magnam Græcorum auctorum copiam desideret, qui Latinos tantum est secutus, quos solos pene legerat, aut versos e Græcis; sed certe si adjutus majore Græcorum supellectili fuissem, potuisset opus paulo exire ornatius ac locupletius. Itaque nonnulla sunt a nobis prætermissa, quæ partim ex nullo potuerunt auctore peti, eorum duntaxat qui exstant: partim ex reconditis Græcorum litteris fuerunt eruenda, alias bibliothecam

nacti Græcorum codicum ampliorem, per occasionem ea lectori sarciemus. Quanquam sedulo illud ante alia est a nobis advigilatum curatumque, ne multa sint quæ in hoc opere studiosi homines cordatique possent desiderare. Quæ omnia præstare aliis vel cognitione rerum ampliore, vel ingenio majore, vel feliciori memoria leve et facile fuisset. Nobis certe haud sane credat quisquam, quam tædiosum fuerit ac fastidiorum plenum : quo fit ut prima illa quæ me in opus stimulabat, perficiendi facilitas plane perierit. At utilitas quanta sit futura, pronuntiare non est meum, quod nec in opere suo quisquam vel incorruptus est judex, vel non suspectus; et eventum rei situm in fortunæ manu potestateque prædicare nemo potest, nec ego promittere. Vivet, et legetur, et placebit, et proderit opus, si faverit genius; sin adversetur, concidet ac interibit. Multa grata sunt et utilia tantum ea causa, quod sic libuit fortunæ. Illud modo precari possum, si quid optando proficitur, tam utile ut sentiant opus legentes, quam mihi grave et molestum fuit scribenti. Jamque primum illud amisimus, secundum incertum est, tertium non profecto certius de gratia, unde nomen gloriaque ad scriptorem redit. Primum non ignoro quantum famæ admirationisque operi etiam optimo detrahatur, cum in alium scribitur : id est, ædificatur in aliena superficie, et velut scribendi argumentum ab alio est suppeditatum; nisi forsan in sacras litteras aliquid commenteris propter sanctam majestatem earum, aut in Aristotelem propter receptam scholis omnibus auctoritatem. Accedit huc, quod multi quibus omnia quæ negligunt, aut non capiunt, in grammaticam vertuntur, quamlibet in hoc libro sacra et philosophica et recondita tractaverimus, grammaticam dicent, ideo præcipue, quod historias narravimus, et fabulas; idem de ipso Augustini opere dicturi, nisi pudor impediret, et reverentia nominis tam omnibus sacri et admirandi. Alii hoc totum nec visum, nec judicatum, qualicunque censeatur nomine, rejicient et damnabunt : ut proxime quidam theologiæ licentiatus, cum audisset me in libros de Civitate Dei scribere, magno fastidio operam meam tanquam inutilem prorsus vanamque aspernatus est. Et quid, inquit, opus est libris illis illustratore plus satis ex se perspicuis et claris? O te felicem quisquis es, cui tam aperti facilesque sunt hi de Civitate Dei libri! Cæterum mirari qui audiebant vel ingenium hominis, vel eruditionem, vel certe impudentiam. Nam imperitissime loquebatur, et rerum omnium veterum erat omnino expers et rudis; rogavitque ex his qui audierant unus cur sic censeret, cum essent tot historiæ, tot fabulæ, tot philosophica, tot geographica, tot mathematica. Quid, inquit, illa ad theologum? Deinde sint *a* vel *b*, non sum sollicitus. Hoc illud est, istis nec Cicero, nec Virgilius, nec Plinius, nec alii similes interprete indigent : cum eorum nihil intersit, quis fuerit Scipio, quis Cæsar, quis Pompeius, quis Cato,; quæ aut ubi Carthago, Babylonia; herbane an saxum, malva aut beata; lapis an lignum

A magnes vel adamas; animal an metallum, tigris vel milvus : sitne qui ardeat mons Ætna an Alpes; ardeatne sulphure accenso an arena. Quid dixerit, quid senserit Plato, quid atomi Democriti conficiant; quid similares partes sint Anaxagoræ, aut dissimilares; quid Pythagoræ transanimatio. Isti ad hæc omnia linea sunt alba, sicut dici solet, in lapide albo. Tantum illa curanda et expendenda ducunt, an Deus possit suppositare hanc pennam qua scribo, an jubere possit odium sui; possitne dispensare pontifex super voto profectionis Romanæ, aut Hierosolymitanæ; an pecunia sacerdotii pensionem redimere, sit simonia. Verum enimvero isti censeant quomodo voluerint cumque de opere. Nec eis scribo, nec eos curo mea legere; nec eorum judicium censuramque naucifacio, B nec eis placere studeo : et doctius putabo me scripsisse, si displicuero. At illud magnopere dolendum est, insistere sæpenumero ingeniis doctorum quidem, sed non perinde bonorum hominum perniciosum invidentiæ virus, qua bona opera incessant, lacerent, proscindant, aut perdere conentur profutura, aut allatura lucem obscurare. Hinc odium, et ex odio rabiosa maledicentia, et impotentis animi verba, et rixæ, et jurgia, et calumniæ. Hinc sæpe desperatio et desponsatio meliorum ingeniorum, cum pertæsa rem sic amaram et inamabilem ab omni scribendi et juvandæ posteritatis ratione avertuntur, plerumque et ab studiis etiam : quod tantum abest ut invida ingenia fieri doleant, ut se ex hoc fructum capere singularem existiment, ac laboris sui præmium; finem C vero quem destinarant si consequantur, ut cessent omnes, nemo bene faciat. Quod Terentius, ut alios vitæ humanæ mores, sic et istum prudenter expressit, cum malevolum et invidentem poetam omnibus contendisse viribus ait, ab scribendo uti deterreret, et in otium traderet. Neque vero id ego dixerim, quod ægre feram me vel admoneri, vel etiam reprehendi, dii meliorem mentem! Imo debere me multum profitebor potiora suggerenti et reprehendenti docte. Nam et meipsum non pigebit mutare sententiam, si vel studium, vel ætas alia docuerit meliora. Cæterum permolestum est atque intolerandum pronuntiari semel de toto opere, damnarique ceu imperitum aut futile, cum nec legeris, nec forsan si legeris, inveneris usque adeo multa quæ convellas; vel D ipse si tantumdem præstare tentes, vel non valeas, vel sudes satis. Aut si unum, aut ad summum alterum deprehendas erratum, propter illa opus tantum tamque varium rejicias universum, et contemnas : velut si egregio inspersos reprehendas corpore nævos, ut Horatius inquit. In summa, quandoquidem hominum linguas nec habeo in manu mea, et liberas decet in liberis studiis, non deprecor quo minus sentiat loquaturque de opere quisque pro libito. Si enim malum est opus, irasci ob veritatem non debeo : sin bonum, eos qui maledixerint, sua invidentia exedet tanquam venenum : in quo uno justissima est invidia ipsa, cæteris in rebus iniquissima. Hoc solum etiam atque etiam rogo, et obsecro, ut si quis a me dissen-

serit, volueritque id scriptis testari, meminerit modestæ, et sine conviciis asperisque morsibus me quod ignoraverim doceat. Nam ut convicia et gravem fortassis objurgationem mereatur liber, non meretur institutum et conatus animi mei : ita eadem opera fiet, ut ego cum aliis fructum eruditionis illius percipiam, agnoscamque permagnum beneficium, atque habeam gratiam immortalem : et ipse melior magister tum se profuisse intelligat, tum doctrinæ suæ nulla immodestia, quæ pejor est quam inscitia, corruptæ et inquinatæ laudem amplissimam auferat. Neque absit ab studiis humanitatis humanitas, serveturque illa tranquillitas animorum qua super res omnes alias Musæ gaudent. Et incipiamus morem hunc tollere quem infidæ omnibus furiæ in præstantia studia immiserunt, impetendi et lacerandi eum quem conjunctissimum nobis carissimumque debebat reddidisse communio studiorum ac earumdem Musarum cultura, ut prætereaın baptismum et caritatem Christi : quandoquidem hæc jam olim surdis auribus inania sunt nomina, et ægris oculis vanæ sine corporibus umbræ; colamusque litteras ut nos delectent, ut juvent; non ut in certamen acerbum committant, et tela vel eruditionis, vel styli subministrent, quibus pravos affectus nostros explentes feriamus sauciemusque inimicum. Sed de his rebus erit tempus, cum locum inveniam dicendi aptiorem. Nunc mihi, ut ad quod cœperam revertar, tota spes in iis est qui candido, qui integro pectore ad lectionem horum librorum accedent, sive docti sint, sive indocti. Denique ita me consolor, si ab hominibus nulla redeat ad nos gratia, non deerunt quibus adductus impulsusque hanc me operam navasse nunquam pœniteat. Nam et obsecutum esse Erasmo meo, tam me juvat, quam nefas fuisset quod imponeret onus recusare, qui in me et hominis arcta mecum amicitia conjunctissimi, et præceptoris optime meriti, jus ac potestatem habet. Tum interea dum hæc sum meditatus honestissimo me exercitamento occupasse, et animum mentemque crebris cogitatis honestate ac sanctitate refertissimis imbuisse, quæ promptiorem me atque expeditiorem ad bene et Christiane vivendum reddant. Hæc una, si cætera desint universa, abunde ampla et magnifica merces est. Postremo, ut aliud nihil reputem, nisi me voluisse Augustino, et proinde Christo aliquid studiorum meorum sacrare, præclare mecum actum existimare debeo. Quippe qui etiam frigidæ poculum propter se suumque nomen præbitum irremuneratum se non præteriturum pollicitus est : huic quoque meæ voluntati, quam unam ille curat, gratiam referet : præsertim cum ipse labores omnes meos ita demum ratos mihi esse velim, si Christo ejusque castissimæ et integerrimæ sponsæ Ecclesiæ approbentur.

DE VETERIBUS INTERPRETIBUS
HUJUS OPERIS.

Narravit hodie mihi amicus quidam meus inter colloquendum cum nonnullis fratribus Dominicani ordinis atque instituti, incidisse se in sermonem de his meis commentariis : illos respondisse inanem me operam atque industriam ludere, ac potuisse hujus temporis compendium facere, cum in libros Augustini de Civitate Dei scripserunt Prædicatorii quidam fratres ad miraculum erudite, dextre, exacte, feliciter, nihil supra. Quæ si sic habent, nimis profecto confidens fui, qui me hac ingenii et eruditionis tenuitate scripta usque adeo miranda superare posse sperarim; et demens, qui tantam lucem mea facula obscurari posse crediderim; et stultus, ut non illis sim usus potius, sicut Valerii Probi, Servii, aut Donati commentariis; et male feriatus, ut ultro tanti temporis fecerim jacturam actum agendo, quod aiunt; et Erasmus ipse imprudens, qui novos commentarios mandarit scribendos, ubi tales essent veteres; et doctissimus quisque ineptissimus huic nostræ operæ votis favendo, scilicet, ut illi fratres putant, supervacaneæ. Quos ego fratres dejerare ausim, ne litteram quidem in illis Commentariis legisse, titulos vidisse solummodo; aut si legerunt, et probant, plane similes sunt ipsi commentatorum. Ut nunquam fuit animus refellere tam apertam inscitiam, tam insipidas expositorum ineptias, non collegi locos aliquot in primis ridiculos et imperitos; ex quibus de opere toto qui non legissent, possent judicium facere. Nec profecto fuit necesse. Nam in sæculo jam tot litteris disciplinisque exeultissimo rarissimi sunt qui quemcunque in illis Commentariis legerint locum, non statim qualis sit tota massa ex quamlibet parvo exemplo possint judicare. Itaque ad doctos homines magna sane ac injucunda sum molestia liberatus stultitiis illis patefaciendis. Nihil enim est neque gravius, neque insuavius, quam stulta refutare prudenter. Quæ si tantum indices, pro stultis rejicientur; sin operam in eorum natura declaranda insumas, non tam contemnenda reddas, quam minus apud quosdam facias stulta. Nec desunt ex hominibus ejusdem ordinis qui censere possint; et haud dubie censent quam vilia et despicienda sint scripta illa non modo Augustino, sed ne Theodolo, vel Faceto, vel Floreto digna. Tamen quia id non illi solum qui totam meam operam seu inanem damnarunt, sed alii permulti non credunt, tantum quia illi Fratres Prædicatores nuncupantur, volo istis rationem approbare laboris mei : si modo approbari sinant, aut approbationem intelligant : quorum ego aliquos credo tales esse, ut illis nihil inter dictionem Ciceronis et Catholicontis intersit; aut inter historiam Livii et Vincentii, vel inter cognitionem rerum Plinii et Bartholomæi Anglici, aut Hieronymi et Hugonis Carrensis. Qui poterit, cum nec Latine sciant, nec ullos bonos unquam attigerint scriptores, innutriti semper et ad ambas aures immersi sermonariis Parati, Discipuli, aut Dormisecure? Ego vero si apud illos non mea, sed eorum culpa non profecero, proficiam apud alios et ingenio saniore, et eruditione meliore : quales habent in ordine suo quosdam etiam mihi amicissimos, qui beneficio meliorum litterarum communem popularium suorum et agnoscunt errorem, et dolent,

et, quatenus licet, vitant. Faciam igitur invitus, quod a principio non statueram, ut homines vita functos, et extra invidiam omnem jam positos, in judicium censuramque revocem : præsertim cum illi homines, quantum mea fert opinio, probi, quod potuere præstiterint : tametsi hoc imperitum atque ineptum, ut fere illo erant sæculo. Profitentur ergo se in hoc opus scribere Thomas Valois, et Nicolaus Trivet, et Jacobus de Passavant. Et veritates colligit Franciscus de Maronis Minorita, ne solum regnum Prædicatores teneant. Primum Thomas Valois arbitratus credo ingens esse opus, et unius viribus majus, non omnia solus est obire ausus, sed socium sibi sumpsit, ac velut succedaneum sodalem suum Nicolaum Trivet, tam similem sibi quam ovum ovo; cui ipse lampada, quod aiunt, traderet fessus, nescio quo volumine: nam etsi legi, non tamen adnotavi. Neque vero aliud susceperunt explicandum quam fabulas aut historias: sacrilegum credo rati sacra contrectare; in quo certe modestiam hominum non mediocriter laudo, quibus satis visum est profana contaminare, a sacris abstinuerunt. Ita ab undecimo ad decimum octavum, et a decimo nono ad vigesimum secundum nihil fere scripserunt. Quod promptum est unicuique videre, nam libri sunt in manibus. Octavo vero, et nono, et decimo libris, quibus Augustinus adversus Platonicos disputat, quid dixissent miselli, qui non modo Platonem, aut Platonicum ullum, sed ne umbram quidem philosophi viderant? Itaque ne quod agant desit, toti sunt in contextu partiendo et distribuendo. Hic Augustinus tractat de hoc, aut illo, et facit duo. Primum est, quod reprobat Platonem, ibi; secundum, quod dicit hoc aut illud, ibi et dicit. Tum quæ Augustinus pure ac Latine dixerat, ipsi ut chartas impleant, ad suum cœnum suamque obscenitatem trahunt, ceu non aliter posteris intellecturis. Jam in quinque libris, et parte decimi octavi fabulæ et historiæ tractantur. Hic putant se esse in sua arena, et vagantur jactantque se ut equus, quod dicitur, in campo. In quibus omitto sermonis sordes ac spurcitiam, fatuasque et insulsas narrationes : quas tamen ipsi interdum ex facundissimis desumebant scriptoribus; quas nullus sit tam impatiens stomachus, qui unam ex eis aut alteram possit devorare, nisi quibus forte salubria sunt noxia. Sed ad res ipsas veniam. Sunt certe commentarii utiles iis qui nihil vere recteque scire volunt : qualia sunt ingenia quædam quæ ne historiam quidem audire possint, vere et uti gesta res est, narratam; nefas credo existimantes aliquid remanere sinceri ac incorrupti. Falluntur igitur infinitis locis, et fallunt, si quis sequatur; tum propter confusam incertamque eorum quæ scribebant notitiam, tum etiam quod ignoratione Latini sermonis in ipsis rebus passim labebantur. Ad hæc afferunt commentitia pleraque, et nunquam ab auctoribus vel somniata : partim ex gestis Romanorum moralizatis, partim quæ fando narrari audierant inter compotandum in hospitali cœnaculo sodalitatis. Colligam quæ prima erunt ad manum paucula quæ-

A dam, velut exempla. Primo libro, capite quinto, cum Cæsar apud Sallustium referat quæ soleant in bellis fieri, rapi virgines, pueros divelli a complexu parentum; etiam commentator hæc jam esse a Catilina facta, Cæsarem significare dicit : verus scilicet commentator quasi commentor. Tum capite vigesimo quarto, Portium Latronem declamatorem Catonem fuisse dicit : ibi egregie disputat an iste sit qui Catunculum puerorum composuerit. Et libro secundo capite quarto, Atym dicit oblatum matri deum in ejus templo, ut voveret castitatem. Quod credo eum didicisse ab aliquo ex Gallis matris deum. Et post paulum : Symphoniaci, inquit, sunt canentes tubis, vel alio modo sonitum magnum facientes. Ex dulci consentu magnos facit sonos atque tubas. Et paucis

B verbis post : Vocat, inquit, hic Augustinus symphoniacos qui in honorem deæ Pudicitiæ quædam turpia faciebant : non melius dixisset si illa ætate vixisset; et paucis interjectis verbis, Palladem dicit lavari cum matre deum in Almone amne. Credas Varronem hoc dicere : tantum quoniam Augustinus virginis cœlestis illic meminit, ceu non esset alia dea virgo quam Pallas. Et mox : Fuit, inquit, scena proprie domuncula in medio theatri, quales sunt domunculæ tabernariorum vel mercatorum in nundinis, secundum Huguitionem. O miseræ Scauri et Curionis, et Pompeii scenæ latissimæ, et auro argentoque ornatæ, quomodo ad domunculas mercatorum in nundinis recidistis? Sed hoc tolerabilius. Et addit : In scena pulpitus erat, quem ascendebant illi qui fabulas re-

C citabant; et quot erant carmina, tot reputabant apposuisse fercula. Hæc est argutissima intérpretatio ferculi. Pergit vero : Infra etiam latebant larvati histriones, et mimi, qui subito exeuntes coram populo motibus corporis expresserunt historias, seu fabulas recitatas; et isti proprie fuerunt appellati scenici. Scena etiam quandoque ponitur pro ipso toto theatro, quandoque pro fabula, quandoque pro recitatione fabulæ. Hæc omnia quis neget esse admirabilia, cum antea nullus unquam audierit? Quis unquam vel theatrum dixit scenam, vel fabulam, vel fabulæ recitationem? Tum addit Valerium Maximum dicere, antequam imago matris deum translata esset ex Pessinunte, imperatores Romanos sæpe ad Pessinuntem ivisse, ut vota solverent.

D Ubi hoc unquam somniavit Valerius? Ita non satis est te fingere, nisi et aliis mendacia assignes. Narrat quidem ivisse illuc Romanos imperatores libro primo, sed non ante matrem deum translatam, quo tempore nullus unquam Romanus eo est profectus. Adjicit Pantheon templum a Domitiano magnæ matri deum exstructum fuisse, cum Pantheon exstruxerit ante Domitianum Agrippa Jovi Victori, deinde cæteris diis. Et hæc omnia in eodem vere aureo et copioso capitulo 4 libri II, quod licet cornu copiæ appelles. In sexto vero capite versiculi sunt Persii, quos ipse festivissime explicat :

Discite, o miseri, et causas cognoscite rerum,
Quid sumus, et quidnam victuri gignimur, ordo
Quis datus?

Sic, inquit, ordinata est humana natura, quod est super bruta animalia. Putabam esse infra. Aut metæ quam mollis flexus? Metæ, inquit, id est, mortis. Atqui ex hac nullus est flexus. Quid asper utile nummus habet. Hic cum ignoraret cur asper nummus diceretur, non defuit moralizatio. Asper, inquit, id est, quantum habeat asperitatis : propter curas magnas quas ingerit; propter quod et spinis comparantur divitiæ. Non sic Persius sua tam acute intellexit, nec tam sancte. Et capite octavo, de poetis adnotatio digna quæ ad verbum ediscatur. Poetarum, inquit, duo sunt genera, veteres et novi. Veteres omnia quæ canebant convertebant ad risum : unde de meretriciis et stupris, et his quæ poterant provocare risum, tractabant ; sicut Plautus et Terentius. Novi vero reprehendebant vitia hominum nominatim ; undeque homines lacessebant, eorum vitia carpentes vera et ficta ; et pingebantur nudi, quia vitia denudabant. Tales poetæ comici satyrici appellantur : sicut Horatius, Persius, Juvenalis, et hujusmodi. Et paulo post : Possunt autem poetæ tragici, sicut et comici, dividi in duas partes. Primi puri tragici ; secundi vero elegi, tractantes de elegia, id est de miseria. Sic ille, ex Aristotele credo, aut si quis hoc quoque doctius de poetis scripsit, et tamen qui nihil unquam de iis poetarum generibus audivit, non intelliget quam frivola hæc et imperita sint, nedum stulta atque ridicula. Si audivit, huic perinde ista erunt, cum de novis et veteribus loquitur poetis, ac si quis dicat architectorum officium est calceos suere, cerdonum vero ædificare : et cum novos comicos vocat satyricos, ceu quis dicat fartores esse textores : cum comicos dixit elegiacos, velut aliquis agasones dicat nautas, aut tonsores carbonarios. Jam cum explicat elegia, id est miseria, non secus quam si interpreteris : scrinium, id est liber. Et cap. 109, cum de Plauto ageret, iste scripsit, inquit, comœdiam quæ appellatur Aulularia, quasi non aliam. At philosophari quoque voluit lib. VII. Nam cum dixisset Augustin. Menam deam, quæ menstruis præest, conferre fluores menstruos ad ejus quod conceptum est incrementum, ignarus fluorem menstruum dici etiam muliebrem sanguinem, qui fluxurus erat in mense, nisi vel fetu vel alia causa detineretur, incipit distinguere sanguinem menstruum, uno modo pro eo quod est purgamentum naturæ, et singulis mensibus ejicitur. Alio modo accipitur pro sanguine qui per ejectionem purgatur, et post fluor menstruus non confert ad incrementum fetus, nisi per accidens, scilicet per suam absentiam. Confert enim pro tanto : quia cum ipse expellitur, sanguis ille unde fetus augetur, efficitur mundior, et ad augendum melior. Sed beatus Augustinus extensive loquens, vocat illum sanguinem qui depuratur fluorem menstruum. Hæc ille. Primum quis unquam sanguinem illum qui purior remanet in corpore mulieris post ejectum menstruum, vocavit fluorem menstruum? Deinde quomodo isti augentur fetus in locis? qui si menstruus ille defluat, fiunt imbecilliores ; et si largius, et ut

A alio solet tempore effluat, abit cum eo fetus, nec augeri nec ali potest. Sed libet explicationes audire vocabulorum ? Exclamat August. lib. II : O animos germane Romanos. Germane, inquit, id est alte, vel immaniter, nam Germani habent immania et alta corpora. Et in eodem loquens Augustinus de lino aut lanula flaminum, quo vinciebant caput, quem apicem nominabant, quasi summitatem : Apex, inquit, nomen est cujusdam historiographi, ut jam mirandum non sit fecisse Deum homines ex limo, cum iste faciat ex lino. Et cum libro quarto posuisse Augustinus inter prodigia feminas et gallinas et homines versas in masculum sexum : Credo, inquit, litteram esse falsam, quam tamen multi libri habent. Deberet autem littera sic esse, in homines et mascu-

B lum sexum. Vult enim sic dicere, quod feminæ conversæ sunt in homines : id est in viros, et gallinæ in masculum sexum. O tenebras illius ætatis miserandas, et tamen illis oculi assuefacti illatam jam lucem spectare non sustinent! Claudite istas fenestras omnes et rimulas, ne qua lux penetrare queat, et fruantur libere sua nocte ; tenuem quoque et languidulam in tenebroso cubiculo meridie ipso accendite lucernam. Illud in eodem miror interprete, quod cum gravissimos haberet auctores, ex quibus nonnulla solitus est desumere, possetque ex eisdem alia quædam afferre, maluit ab Isidoro petere, aut hoc pejoribus, Huguitione et Vincentio historiali : quod suspicari me cogit ipsum vel aliena esse usum in citandis auctoribus opera, vel citatos aut invenisse in

C aliquo vade mecum, aut rapiamus totum, aut de aliquo audivisse. Nam definitionem Dei, quam ex Ciceronis primo Tusc. quæst. citat Augustinus, colligi dicit ex his quæ in III De Nat. deor. sparsim tractat ; et consolationem de morte filiæ, nescire se dicit an sit lib. XII Orationum, cum Cicero ipse in Academ. et Tusc. quæst., et Lactantius et Plinius ejus libr meminerint. Valerii Sorani nihil recordatur se legisse, cum ejus sit mentio apud Plinium, Solinum, Lactantium, Plutarchum, Servium, Macrobium. Jam ex multis Diogenibus unum, et ex multis Æschinibus unum, et ex Socrate et Isocrate eumdem conglutinare et conferruminare invitos et male cohærentes, non rarum, ut nec alia omnia : quæ si persequi sigillatim tentem, rem in infinitum extendero. Hæc

D quæ adduxi, tantum velut specimina posui, quæ prima profecto volventi librum occurrerunt. Sunt enim usque adeo frequentia et densa, ut periculum non sit ne lateant, si non indicentur : exstant, nimirum, et offerunt se atque adeo ingerunt oculis omnium volentium intueri, quæ nec in opere ipso sum consectatus. Tum ne fastidio lectori essem tanta prolixitate, tum quod ineptiora sunt, quam ut in eis refellendis aliquid collocari operæ debuerit. Quisquis mihi fidem non habet, legat ipse ; et vel judicet, si est doctus, vel a doctioribus sententiam exquirat, illisque assentiatur. Quod si quis est qui hæc unice forsan ac tenere complectitur et amat, habet non solum hos commentarios, sed etiam Huguitionem, Pa-

piam, Græcistam, Joannem de Garlandia, Catholicon; illis se omnibus oblectet, quod sit ei bonum prosperumque, et in eorum complexu hæreat. At Thomæ Valois et Nicolao Trivet prodiit velut succenturiatus Jacobus Passavantius, quem nomen ipsum indicat fuisse scurram aliquem festivum, qui sodalitium totum oblectabat : cui, ut credo, per jocum lusumque nomen Passavant est a reliquis fratribus inditum. Loquendum est de Tertulliano, nihil mihi occurrit, reservetur cum aliis; de Valerio Sorano, nihil mihi modo occurrit, reservetur cum aliis; de Xenophane et Anaxagora, de Lactantio, reservetur cum aliis. Quid malum sunt ista alia? ubi reservas? in quem usum? quid quod nec legerat expositores ipsos, quibus dicit se sua addere, ut lib. III, cap. 12, sic scribit : In hoc cap. 12 facit Aug. mentionem de dea Febre, de qua dicit expositor quod fuit mater Æsculapii, quod est dea inferni, et quod Numa rex sacravit deæ Febri mensem Februarium. Atqui nunquam id expositor scripsit, nisi forsan res tam stulta ex codicibus sit ab aliis fratribus, qui eam deprehenderant erasa : sed videlicet super cœnam frater aliquis Passavantio narraverat id expositorem dicere. Cæterum quo reprobet modo, audiamus. Quod non videtur bene dictum, inquit, salva sui gratia. Nam sicut infra dicetur, Æsculapius fingitur fuisse filius Phœbi et Coronidis : sicut vult Ovidius secundo Met. Nec unquam legitur quod Phœbus cum Febre convenerit, vel quod ex ea filium genuerit. Tum incipit philosophari et conjecturas quærere. Nec convenienter, inquit, fingitur Æsculapius filius Febris, cum ipse postmodum sit habitus deus medicinæ, quæ habet febrem expellere. Jam ne omnino desit quod alii possint pro se respondere, addit : Nisi dicatur ita crudelis filius, quod matrem persequatur ubique, et omni sede expellat. Joculares sunt additiones istæ, ad risum fratribus movendum paratæ. Istis omnibus accedit Franciscus de Maronis, non quivis doctor, sed illuminatus; et veritates colligit, quasi cætera essent falsa. Sed hic non magis ad hoc opus spectat quam ad cætera Augustini : ex quis omnibus ita videtur veritates selegisse ac seposuisse, ut Virgilius gemmas e stercoribus Ennii. Quod si alieni a nostra religione Augustini opera sumant in manibus, illius scilicet illuminatis veritatibus illuminata, quid eis veniet in mentem de hujusmodi veritatibus? quid suspicabuntur, quid credent? Nimirum, esse cætera vel parum vera, vel Ecclesiæ suspecta; illa tantummodo teneri et asseri a nobis ceu firma et indubitata, ut quæ illuminatus doctor indicarit : in quibus tamen rixosa multa, alia ambigua, etiam falsa complura inveniat. Nam si omnia Augustini sunt æque vera, quid mihi cum tuis veritatibus, in quarum plerisque nihil Augustini dictis addis; cum vero addis, sophisticaris : et non tu Augustini veritatem sequeris, sed illum cum veritate obtorto collo, quo ipse vis torques, nempe ad factionem Scoticam, ut contra Thomam locutus videatur; et conaris ipsum putari dicere quæ ne cogitavit quidem ullus ætatis illius? Jam non minus ex historia et fabulis veritates, quam ex rebus theologicis colligis. Quæ glacies est, cum Augustibus narrat Ninum Assyriis imperasse primum, te illico ceu veritatum plastem cum formulis tuis ad fingendam ex hoc veritatem accurrere, ceu non aliter futura veritate? Veritas, inquis. Ninus fuit rex Assyriorum primus. Cur quod paulo ante legitur non est etiam veritas? cur non paulo post? Et unum exemplum adduxi pro multis millibus. Jam quale est te figulum veritatum, modo aliis incerta, et imprimis controversa admiscere : ut cum contra Aquinatæos disputas, quo nihil facis nec libentius nec proinde crebrius; modo etiam tibi incerta, ut verbi gratia, cum Holofernem illum ex libro Judith dicis fuisse Cyrum Assueri et Esther filium, de quo veritatibus aliquot post eam ambigis; modo etiam vel pueris falsa, ut de hoc ipso quod Darius sit filius Assueri et Esther, tum quod tertii libri Esdræ Augustinus non meminerit, cum citet ex eo quæstionem illam de re quæ fortitudine cæteris antestaret : etiam eodem capite, quo tu id dicis libro decimo octavo, ita veritates tuas non ex una simplici veritate videris effingere, sed partim ex veris, partim ex incertis, partim litigiosis, partim falsis : ut statua illa quam per quietem Nabuchodonosorus vidit, ex auro, argento, chalybe, ferro, et argilla erat conflata. Sed sint sane veritates istæ, quantum aliis libuerit, nihil impedio; et legantur ab his qui ejusmodi amant. Ego vero, quæ ipse ad verbum ex Augustino refert, Augustini esse puto; cætera quæ de suo addit, non peculiarius ad Augustinum pertinere, quam quæ a summulariis aut sententiariis auctoribus de similibus conscribuntur prope infinita. Hæc paucula de interpretibus hujus operis dixisse me lassum et festinantem ad alia sit satis, tantum ad bona ingenia commonefacienda non me omnino in his libris actum egisse.

QUINAM HOMINUM FUERINT GOTHI, ET QUOMODO ROMAM CEPERINT.

Cum Augustinus ex Romana captivitate occasionem sumpserit scribendi de Civitate Dei, ut iis responderet qui eam cladem Christianæ religioni imputabant, operæ pretium erit altius narratione repetita explicare, quinam hominum fuerint Gothi, quomodo in Italiam venerint, Urbemque ceperint. Primum omnium fere video constare, quos posterior ætas Gothos, priorem Getas nuncupasse : ut illa pauca ex priscis vocabulis non corrupit. Sic Rutilius et Claudianus poetæ, cum de Gothis loquuntur, Getas eos semper nominant. Orosius itidem in Historia : Getæ, inquit, qui nunc Gothi, quos Alexander evitandos pronuntiavit, Pyrrhus exhorruit, Cæsar autem declinavit, relictis vacueque factis sedibus, ac totis viribus tuti Romanas ingressi provincias. Hieronymus in Genesim, Gothos ab eruditis antiquis Getas nominatos esse testatur. Getæ vero sunt qui circa Istrum fluvium habitant, ut auctores sunt Strabo, Mela, Plinius, et alii; lateque regionem possident incultam magna parte, et rigoribus immitem:

tenentque ulteriora Istri ad Scythiam, et citeriora ad Thraciam, ubi Tomus, Ovidii vatis exsilio clara, qui se apud Getas agere non semel in Tristibus et Ponto scribit, tum et mediterranea occupant Germaniam versus et Istri fontem, quos Strabo libro septimo Dacos et olim Davos nominatos esse ait, cum viciniores Ponto dicerentur a Græcis Getæ, eumdemque utrisque populis sermonem esse. Quanquam Plinius non aliud inter hos populos videtur significare discrimen esse, quam quod Getæ Græcis sunt, qui Romanis Daci. Sed nos Strabonem hoc sequemur loco. Getæ barbara et fera gens est, viribus atque animo immani mortis contemptore, quod persuasum habeant redire animas, sicut Mela scribit: aut si non redeant, non tamen exstingui, et in meliores sedes immigrare: quod si neutrum contingat, præstare certe vitæ mortem. Fama est, posterioribus deinde temporibus Getas Ostrogothos esse dictos: Dacos vero Visigothos patriis nominibus: quod hi ad Occidentem, ad Orientem illi magis spectarent. Confunduntur tamen plerumque hæ cognominationes rerum a scriptoribus, non modo recentioribus, sed etiam antiquis. Hanc gentem tradunt, jam olim florente cum plurimum Romana re, impetum in provinciam populi Romani Mithridatico fecisse bello: quos Lucullus, qui in Asia magno cum exercitu imperator res gerebat, e Mysia cum clade exegit. Post vero Bœrebista duce, cum ab eo ad labores militaremque disciplinam essent assuefacti, egressos regionem suam multas sibi gentes subegisse, Istroque cum maxima trajecto manu, Thraciam, Macedoniam, et Illyrium late depopulatos, ingentem fecisse Romanis terrorem. Interimque, dum in eos Romanorum arma expediuntur, Bœrebista fato concessit. Augustus legiones fere decem in illos misit eorumque opes usque adeo attrivit, ut ex ducentis millibus militum ad quadraginta millia copias eorum redegerit, ac parum abfuerit quin gentem totam imperio subderet Romano. Aliquot annos post fines Romanos ingressi, Oppium Sabinum consularem virum cum exercitu ceciderunt, qui a Cornelio Fusco, Domitiano principe, post varia prælia tandem compressi sunt. Trajanus imperator multum cum eis magnaque cum gloria belligeravit. Antoninus Caracalla per occasionem nihil tale suspicantes vehementer afflixit. Gordiani vero temporibus in Romanos fines frequentissime se effundebant, quos minor Gordianus facili opera excedere provincia coegit. Ferox et inquieta gens, suisque sedibus male contenta, subinde causas alienas invadendi quærebat. Itaque Philippo Bostrensi imperatore, qui primus ex Romanis principibus Christianam pietatem est professus, multis cædibus populationibusque editis amplius trecenta fere virorum millia in proximas sibi Thraciam Mysiamque irruerunt. Ad quos expellendos missus Decius rem parum plerumque prospere tentatam et ipse infectam reliquit, quam succedens Philippo in principatu dissimulavit. Gallus deinde pater, et Volusianus filius, certis conditionibus sibi iniquis pacem cum illis fecerunt: quam Gothi non admodum diuturnam servarunt, ignavia et socordia Gallieni principis freti. Non jam Thraciam Mysiamque, sed Asiam ipsam Minorem sunt tentare adorti. Bithyniam vexatam spoliaverunt, reversique in Europam, Thraciam Macedoniamque pervastarunt. Quibus in Achaiam venientibus Macrinus se objecit, eosque vicit ac fugavit persecutus, quousque illos intra fines suos compulit. Quibus tamen se non diu continuere; quanquam egressi in strenuissimum principem inciderunt, virum nec minoris felicitatis quam virtutis, si vita modo contigisset in principatu diuturnior. Claudius fuit is qui trecenta millia eorum partim delevit, partim cepit. Infinitam fuisse gentis hujus multitudinem oportuit. Non enim multos post annos, Aureliano imperium tenente, ad arma redierunt, primoque prælio sunt ad Danubium superati. Fl. Constantinus tanta illos cæde affecit, ut cogeret tandem multos per annos quietos esse. Ita enim isti pugnabant, ut magno hostium malo vincerent, non minore suo vincerentur. Atque hæc quidem gesserunt Gothi, quam diu certas ipsi habuerunt sedes. Valente principe, Hunni, qui et ipsi sunt Scythæ, sed immitiores rudioresque humani commercii, in Ryphæos montes inclinatiores, inter Tanaim Massagetasque conclusi, Gothos regione quam incolerent, per vim ejecere. Quæ tametsi rigoris intemperie parum humanis erat usibus commoda, tamen Hunni saluberrimam suavissimamque omnium existimabant, homines extra solis vias cursusque nati et educati. Hic jam Gothi sedibus, domibus, laribus penatibusque exuti, qui ultra alienos erant soliti fines invadere, coacti sunt vel mortem fortiter oppetere, vel in alieni soli possessionem, cum ipsi nullum jam haberent, hærere. Sunt qui non Getas illos quos Ostrogothos diximus, venisse in agrum populi Romani perhibeant, sed Visogothos fortuna sociorum conterritos deliberasse de mutandis sedibus, veritos ne eadem essent passuri quæ Ostrogothi, extendentibus se velut marino æstu Hunnicis armis, vicinasque regiones delentibus. Hæc res Visogothos in eam sententiam impulit ut legatos ad Valentem Romanum imperatorem mitterent, qui gentis nomine Mysiam citra Danubium flumen sibi incolendam peterent, spondentes communi nomine se omnes Christianam pietatem accepturos, futurosque bonos fidelesque Romanorum stipendiarios, armis suis opibusque fines illos populi Romani ab incursibus reliquorum Scytharum sedulo defensuros. Quibus conditionibus adductus Valens Lupicinum et Maximum velut duumviros agris dividendis ad eos misit, qui sedes Visogothis distribuerent. Hi cum avare crudeliterque haberent gentem, primum ferre Gothi, et dissimulare injuriam, ne primo statim alienæ regionis ingressu res novarent, existimantes, cum exsatiati suis opibus duces essent, facturos sæviendi et rapiendi finem. Sed illi dum maligne commeatus partiuntur et curant, famem intolerabilem effecerunt, quæ et ipsis ducibus et Romano principi exitio fuit. Gothi enim cum fame jam se velut belluas viderent

peti, correptus tumultuosissime armis Romanos duces A cum præsidiis atrociter cædunt, et ita armati totam Mysiam pervagantur, inque proximam transcendunt Thraciam, quam sibi vectigalem reddiderunt. Hic illis occurrit Valens; pugnatumque est acriter, fusis fugatisque Romanis, magna in eis facta strage. Saucius imperator in hostium potestatem vivus venit : quem illi efferatiores post tantum exhaustum sanguinem vivum cremaverunt, rectaque Byzantium petunt : et nullis obviam factis armis, urbem corona cingunt, quæ aliquandiu opera et consilio Dominicæ Valentis conjugis obsidionem suis opibus tulit, confirmatis in fidem principis civium animis magna Dominicæ largitione. Post Valentiniani Valentis fratris virtute soluta obsidione, retro abierunt. Valentinianus Theodosium Hispanum virum accitum ex Hispania adoptavit, participemque fecit imperii. Hic Gothos multis præliis fregit contuditque, et supplices pacem coegit petere; quam cum dedisset, rexque eorum Athalaricus Byzantium ad Theodosium ægrum visendum venisset, rex in morbum lapsus, aliquot postea mensibus moritur. Gothi toto imperii Theodosii tempore sub Romano imperatore militarunt, nec regem habuerunt alium, nec ducem, nisi quem Romanus dedisset imperator. Inter hæc Theodosius, Mediolani, princeps sine controversia et bello et pace optimus, moritur, Basso et Philippo coss. relictis Arcadio et Honorio filiis, et Placidia filia. Arcadium Byzantio et illi Orientali præfecit imperio, Honorium Occidentali Romanæque urbi. Et quia juvenes admodum erant, tutores educatoresque testamento assignavit : illi Ruffinum, huic Stiliconem, vafrum utrumque et sceleratum hominem, cujusmodi ingenia facillime in intimas se solent aulas insinuare. Hi principum ætate injuriæ obnoxia ad suas ambo augendas opes, magnamque sibi et immodicam parandam potentiam abutentes, non jam de privata aliqua magnitudine cogitare, sed ad principale ipsum fastigium animos nefariis cogitationibus adjecerant. Ruffinus sibi, Stilico filio imperium affectabat. Cum hæc uterque consilia agitaret, bello opus erat ad eas res perficiendas, ut tempestate turbatis rebus cum minus eorum desideria deprehenderentur, tum vero perficerentur facilius perculsis principum animis bellorum terroribus, nihil non concedentibus proximis sibi viris, et qui rerum omnium administrationibus præessent. Nam in pace velut sereno et tranquillo cœlo, et cognosci tenebras suorum animorum, et puniri consulentibus per otium principibus posse non ignorabant. Quocirca Gothos, gentem ad res novas tumultusque bellicos exciendos aptissimam, spe ingentis prædæ uterque sollicitat ut suo principi bellum faciat. Gothi occasionem adesse rati, vel rei alicujus bene gerendæ, vel certe intentato bello domum cum haud parva redeundi præda, arma induunt, regeque de suo corpore ex Balthorum illustri familia Alarico creato, fines suos magno vicinorum terrore egrediuntur. Huic se paulo post Rhadagasus cum ducentorum Gothorum millibus conjungit : cumque nulla satis terra multitudini alendæ esset, castra duces dividunt, diversisque profecti viis per Pannoniam, Illyricum Noricumque, incensis vastatisque obviis rebus omnibus, in Italiam veniunt. Ruffinus cum imprudentius cogitata exsequeretur, ad Thessalonicam a militibus occisus est. Stilico astutius consilia celabat; et Rhadagasus quidem per Etruriam ad Urbem cum agmine veniebat, longe lateque quacunque iret fugam terroremque ostendens. Trepida Romana civitas mercenarios duces venienti opponit. Rhadagasus inconsultius exercitu castrisque dispositis, in loca se iniqua præcipitavit. Commeatibus ademptis multitudinem suam fame confecit. Ipse comploratis rebus, dum fugam per occulta cum paucis tentat, a Romanis militibus interceptus necatusque est, Gothorum multitudine vilissimis pretiis B divendita. Secundum hanc Gothorum cladem, Alaricus in Italiam venit, majoribus adhuc miscens omnia terroribus quam fecerat Rhadagasus. At cujus rei nuntium, Stilico, qui Byzantii erat, præmissa copiarum parte, quæ extremum Gothorum agmen carpendo ab strage aliqua magna agrorumque vastatione hostem deterreret; ipse per oram Superi maris cum viribus peditatus equitatusque ad hostes pervenit; uterque exercitus castra prope Ravennam contulit : Gothi Pollentiam viam obtinebant, numero quidem potiores, sed arte et disciplina militari nequaquam cum exercitu Romano comparandi. Stilico bellico astu plerumque Gothos superavit, compulitque in arctum quemdam locum, ubi sedens conficere poterat bellum, si voluisset : verum cum exercitu esse decreverat, quousque populares sui Vandali in Galliam C venissent. Pro indubio enim habebat eam fore certam occasionem imperii Eucherio filio parandi. Ita levibus aliquot certaminibus hostem lacessendo tempus trahebat : quod Alaricus cum per occultos meatus olfecisset, ad Honorium detulit. Eoque velut munere cum placatiore sibi Honorio se usurum existimaret, per eosdem legatos quos ad detegendum Honorio scelus Stiliconis miserat, Galliæ partem suæ multitudini petiit : victuros se legibus Romanis, nec parvo futuros usui imperio bellisque Romanis, nullisque provincialibus vel fide vel obsequio erga Romanos cessuros. Imperator ancipiti malo concussus, in partem ditionis Gothos recipere, quam Stiliconis perfidia sibi suisque exitium parare maluit. Neque enim primus detulerat D ad Honorium Alaricus, quod Stilico coqueret scelus. Nec tamen tutum putabat quovis tempore virum tollere ex duabus uxoribus sibi socerum, et opibus supra privatum fastigium pollentem potentemque. Simul igitur cum legatis Gothorum litteras ad Stiliconem mittit, ut primo quoque tempore Gothos in Galliam venire permittat. Nuntius hic fuit Stiliconi asper et importunus : quippe et se fraudari tanta spe videbat, et sua consulta palam fieri suspicabatur. Hæsit aliquandiu acer et ferox animus, tandem quod tutius erat secutus, pariturum se jussis principis sui respondit. Sed ne res in totum e manibus laberetur, Saulum quemdam cum Judaicis copiis subornat, qui Gothorum vestigiis proxime insistens, cæsis per oc-

casionem aliquot millibus, irritabilem populum ad A fœdus rumpendum impellat. Saulus dominico die, quo ex vetere nostræ religionis instituto feriamur, cum toti rebus sacris intenti Gothi essent, impetum in eos facit, primoque tumultu aliquot ex eis sternit. Territi Gothi subito, quantum in trepidatione rerum fieri poterat, num ad arma concurrendum esset consultant. Venerat enim in religionem festo Servatoris die arma tractare, humanum sanguinem fundere, cædes hominum facere. Sed cum Judæi modum occidendi trucidandique non ponerent, sibi quisque consilium cepit, non exspectato communi, ut arma sui tuendi gratia indueret. Cumque jam frequentes armati convenissent, Alaricus pro tempore instructa acie imbelle genus hominum facile sistit. Hinc connixi aliquantum Gothi Judæos fundunt fugantque. Et questi B coactos se a violatoribus humani juris divinum jus polluere ac contaminare, Christum ipsum invocantes, per cujus juratum numen fœdus esset utrinque sancitum, cujusque ferias contra suam voluntatem cruore, cædibus, strage fœdassent, ira incensi, per mediam Italiam ad Urbem ferre signa pergunt. Dimiserat Stilico nonnullos milites tanquam sine bello inutiles, quos ad præsentem terrorem coactus est ab imperatore repetere, simul cum supplemento copiarum, ut maximis viribus Gothorum conatibus obviam iretur. Honorius, patefactis Stiliconis consiliis, magnam militum manum ad eum mittit, dato ducibus occulte negotio, ut opportuno rei agendæ tempore captato, Stiliconem cum filio obtruncent. Illi communicato inter se consilio, dieque destinato quo impe- C rata principis strenue peragerent, diversi Stiliconem ac filium adorti, et eos ipsos, et ex necessariis aliquot qui vim parabant, Romæ in foro Pacis interficiunt. Imprudens tamen et ignavus princeps, duce sublato, in ejus locum neminem subrogavit : credo ne ullus parem nactus potentiam, similia moliretur. Ita exercitus sine præcipuo aliquo duce misere a Gothis fusus, per multas clades terrorem Gothici nominis ingentem imbibit. Gothi superiores facti, ad urbem Romam signa infesta ducunt, eamque obsidione diu pressam capiunt, diripiunt majori tumultu atque expilatione rerum, quam cædibus aut stupris, aliisque tetris ac fœdis facinoribus quæ urbibus expugnatis committi per insolentiam militum solent. Alaricus enim urbem ingressurus, duo in castris edicta pro- D posuerat : alterum, a cæde et violatione hominum abstinerent, sibi ejusmodi res displicituras; alterum, ut capitale esset, si quis eum qui ad templa principum apostolorum confugisset læderet, aut ipsa templa violaret. Capta est a Gothis Roma anno post eamdem conditam 1164, cal. April., Flavio et Varrone coss. Quo pacto sit capta parum explicant rerum scriptores. Baptista Egnatius se modum ejus rei dicit ex Procopio Græco afferre, mirarique interpretem vel eum locum scientem prudentemque transiliisse; vel si in mutilum incidit codicem, parum animadvertisse quid deesset. Procopium Græcum nondum vidi; fides erit penes Egnatium, hominem diligentem, ac bene doctum, quantum ex scriptis judicare possum. Scribit ergo : Obsederat Romam Alaricus jam biennium, nec Honorius, qui Ravennæ desidebat, aut ferre suppetias poterat aut audebat. Nam cum nihil minus quam de Urbis salute sollicitus esset, Stilicone interfecto, ducem exercitui minime præfecerat qui rem adversus Gothos administraret. Unde Gothis obsidendæ Urbis cogitatio, Romano milite aut dilapso, aut segniter rem agente. Verum eam frustra obsessam cum expugnare vi non possent, ad dolum hostis barbarus vertitur. Profectionem in patriam simulat, trecentosque juvenes corporis et animi vi præstantes deligit, quos Romanis principibus dono det, instructos prius ut omni obsequio dominos suos promereri studeant, et ad certam diem circa meridiem, cum Romani principes somno vel otio vacarent, ad Asinariam portam advolent; interfectisque improviso insultu custodibus, portam sibi præsto futuris aperiant. Interea Gothi cum reditum alia atque alia deesse sibi simulantes differrent, trecenti illi juvenes occasione egregie usi, portam strato die suis aperiunt, et intromissus Gothus majore ignominia quam damno urbem omnem populatur. Sunt qui Probæ illustris feminæ et opulentissimæ opera patefactam Gothis portam existiment, cum plebem Romanam passim fame et morbis pecudum more cadentem miseraretur. Duo sunt cognitu non indigna : unum, edictum ab Alarico fuisse, ut quicunque in templa divorum confugerent, præcipue Petri et Pauli, his nulla vis inferretur : quod et summa fide servatum. Alterum, quod cum nuntiatum Honorio esset Ravennæ, Romam perditam, credidit ille de pugnaci Gallo cui nomen erat Romæ, significatum esse, admiratumque vehementer tam subito periisse eum quicum paulo ante festivissime luserat. Hæc Egnatius. Has omnes clades maledicentissima et impia gens religioni Christianæ imputabat, negans futurum ut capta unquam esset Roma, si deorum religiones a majoribus cultas traditasque posteris tenuissent : quasi vero non eamdem ob causam, quia violatum est jus humanum, Galli olim vigentibus, ut aiunt, maxime impiis illis insaniis, Urbem ceperint et diruerint; ceu non multi imperatores Christiani optime rem gesserint, et tanquam non hæc inclinatio imperii et manifestus ad ruinam casus cœperit sub imperatoribus gentilibus, et non per eamdem socordiam ignaviamque Honorius amiserit Romam, per quam Galienus Ægyptum, Asiam, Galliam, ad quarum perditarum rumores dictis luserit facetis. Adversus hos igitur homines sanctæ religionis, etiamsi nulla contigisset calamitas, inimicos et infensos, libros conscripsit Augustinus duos et viginti, Civitatem Dei, hoc est Christianam religionem adversus rabiosas atque impias eorum querelas defendens

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE CIVITATE DEI.

Libro i. Cap. 1. *An non etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari pepercerunt. Testantur hoc martyrum loca et basilicæ*

Apostolorum, quæ in illa vastatione Urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt.] Sed non erat dissimulandum hosce barbaros fuisse Christianos, quamvis Arii sectam sequerentur. Vide Paulum Orosium lib. VII, cap. 6, in fine. Sed laudandi fuissent hæretici, et rei admirabilitas minuenda; quod simplicior quidem scriptor facere potuisset, sed non callidus rhetor.

Cap. 3. *Ecce qualibus diis urbem Romani servandam commendasse gaudebant. O nimium miserabilem errorem!* etc.] Irridet nempe deos qui nec templa sua, nec statuas servare potuerant. Idem facit Lactantius Instit. Divin. lib. II, cap. 4 et alibi. Idem quoque alii veteres Christiani; sed, nisi fallor, imprudenter, cum similia aliquatenus Judæis objici possent, qui tamen verum colebant Deum. Sic et alias fecerunt minus prudentes Christiani, ethnicis objicientes quæ ipsis ab ethnicis objecta fuerant, ut viri docti animadverterunt. At si prudentiores fuissent, iis armis pro religione Christiana utendum fuit quæ usui nunquam ethnicis fuissent aut esse possent, cum veritati nihil commune sit cum mendacio. Verum rhetores, verisimilium æquo avidiores captatores, talia monita nequaquam attendebant.

Cap. 5. *Quem morem etiam Cæsar (sicut scribit Sallustius, nobilitate veritatis historicus) sententia sua, quam de conjuratis in senatu habuit, commemorare non prætermittit.*] Credebam illico, cum hæc primum legerem, hic legendum *nobilitatus*, sed inspecta Erasmi editione, vidi mendum hoc esse typographicum, legendumque *nobilitatæ*, hoc est, celebratæ veritatis. Observant autem hic Benedictini, in omnibus mss. legi non *Cæsar*, sed *Cato*, verum quia verba quæ profert postea Augustinus sunt in oratione *Cæsaris* non *Catonis*, a criticis mutatum esse nomen. Suspicantur ipsi potuisse fieri ut Augustinus memoria lapsus sit. Iis eo libentius assentimur, quod aliud agens Augustinus, ut fit, vidensque hæc verba magis fecisse ad scopum orationis *Catonis* quam *Cæsaris*, ea potuerit propterea *Catoni* tribuere. Sæpe animo in rem quampiam serio intento, memoria minus fida est.

Cap. 9. *Suæ famæ ac saluti consulentes, dum insidias atque impetus malorum timent.*] Dudum observaverat Joan. Frid. Gronovius, Observat. in script. ecclesiasticos, cap. 17, in mss. deesse vocem *consulentes*, adeoque delendam. Sic enim sæpe loquitur Augustinus, ut infra cap. 30: *Istam vobis metuens calamitatem;* et cap. 32: *Hanc probitatis et honestatis eversionem vobis Scipio ille metuebat.* Hanc animadversionem judicio suo confirmarunt editores Parisienses.

Cap. 17. *Ac per hoc et quæ se occiderunt* (sanctimoniales ne vitiarentur a militibus) *ne quidquam hujusmodi paterentur, quis humanus affectus ei nolit ignosci?*] Hac de re multis agit in sequentibus, ubi merito et firmis rationibus αὐτοχειρίαν oppugnat. Sed aliud est velle ignosci iis qui in extremo casu et animo periculi atrocitate perturbato, simile quid fecerunt; aliud factum probare. Vellem tamen ut Lucretiæ et Catoni æquior noster fuisset, cum declamatores ethnici similia in Christianas virgines et fervidiores martyres jacere possent. Sed iniquior fuit ethnicis omnibus, post controversias Pelagianas; quia nihil sine *gratia*, hoc est afflatu divino inusitato, bonum esse dicebat, nolebatque eam *gratiam* ethnicis tribui.

Cap. 26. *Quædam sanctæ feminæ, tempore persecutionis, ut insectatores suæ pudicitiæ devitarent in rapturum atque necaturum se fluvium projecerunt, eoque modo defunctæ sunt, earumque martyria in catholica Ecclesia veneratione celeberrima frequentantur.*] Tales Domninæ filiæ Bernice et Prosdoce, quarum natalem celebrant Græci die 4 Octobris et de quibus exstat elegans homilia Joannis Chrysostomi tomi primi 51. Eam Latine inseruit Actis sinceris et selectis martyrum Theod. Ruinartus, ubi etiam quædam habet, hanc in rem, in præfixa admonitione, lectu non indigna.

Ibid. *De his nihil temere audeo judicare. Utrum enim Ecclesiæ aliquibus fide dignis testificationibus, ut earum memoriam sic honoret, divina persuaserit auctoritas nescio.*] Multo credibilius est a vicinis Ecclesiis primum eas virgines in ordinem martyrum relatas; quod hoc, quidquid fuit peccati, satis elutum esse censerent, animo quo in id inciderant, hoc est intemeratæ castitatis et religionis Christianæ amore. Sane multa laudantur, in quibus tantus animus non emicuit, quantus in iis quæ excusatione indigent. Quamobrem id earum factum laudare non dubitavit Chrysostomus novumque et inusitatum baptisma vocare. Quæ in Ecclesia constituuntur sæpe sensim et sine matura ulla deliberatione in eam irrepunt; quinimo et in ipsis conciliis, ubi suffragiis omnia decernebantur, non doctiores, qui pauci erant, sed plures, hoc est indoctiores aut certe auctoritate ac dicendi facultate superiores audiebantur, ut omnes norunt, nec ignorabat ipse Augustinus.

Libro II. Cap. 3. *Memento autem me ista commemorantem adhuc contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium:* Pluvia defit, causa Christiani. *Sunt namque qui eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, qui facillime ista noverunt; sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant,* etc.] Norant, nempe, quod antea dixit Augustinus, non minus ante Christiana tempora, quam deinceps siccitates aliasque id genus calamitates contigisse. Nemo copiosius objectionem hancce diduxit, et pluribus confutavit quam Arnobius lib. I contra Gentes. Inter eruditos illos quos memorat Augustinus, accensendus fuit Symmachus ille Urbi præfectus, qui talia habet in relatione oblata Valentiniano, anno 384, quam confutavit Ambrosius. Vide num. 14 in editione Ambrosiana. Ad eam calumniam confutandam, rogatu Augustini, historiam scribere aggressus est Paulus Orosius, ut in præfatione ipsa ad Augustinum testatur.

Cap. 7. Postquam exprobravit deos ethnicorum nulla virtutis præcepta cultoribus suis suppeditasse,

ita pergit : *An nobis forte philosophorum scholas disputationesque memorabunt?...... Non deorum præcepta sunt, sed hominum inventa, qui utcunque conati sunt, ingeniis acutissimis præditi, ratiocinando vestigare quid in rerum natura latitaret, quid in moribus appetendum esset, quid fugiendum*, etc.] Nimirum, id quod religionem vocabant ethnici erat disciplina quædam superstitiosa de ritibus sacrorum, quibus deos placari putabant, eaque a sacerdotibus et pontificibus discenda, non a philosophis. At quisquis scire cupiebat quid de Numine sentiendum, et quomodo mores instituendi, eum ad philosophos conferre se oportebat. Audiamus hac de re Latinorum Patrum disertissimum Lactantium, lib. IV, cap. 3 Institutionum divinarum, quo in libro agit de vera sapientia : *Deorum cultus*, inquit, *non habet sapientiam; non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibusque substernit; sed quia nihil ibi disseritur quod proficiat ad mores excolendos vitamque formandam, nec habet inquisitionem aliquam veritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa religio vera judicanda, quia nullis justitiæ virtutisque præceptis erudit, efficitque meliores. Itaque philosophia, quia veram religionem, id est summam pietatem non habet, non est vera sapientia*, etc. *Quoniam igitur, ut dixi, philosophia et religio deorum disjuncta sunt longeque secreta, si quidem alii sunt professores sapientiæ per quos utique ad deos non aditur, alii religionis antistites per quos sapere non discitur; apparet nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem*, etc. Quæ objectio censenda est, meo quidem judicio, inter maximas et firmissimas quibus ethnica superstitio labefactari ac destrui penitus, et contra religio Christiana illustrari et confirmari potuit, si quando Christianis res fuit cum paulo doctioribus ethnicis.

Cap. 17. *An forte populo Romano propterea leges non sunt a numinibus constitutæ, quia, sicut Sallustius ait*, jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat? *Ex hoc jure ac bono credo raptas esse Sabinas. Quid enim justius et melius quam filias alienas fraude spectaculi inductas, non a parentibus accipi, sed vi, ut quisque poterat, auferri?*] Merito Augustinus hic et in sequentibus irridet quod Romani jactabant de virtute conditorum reipublicæ suæ, et proxime secutorum ejus ætatum. Nam sane, ut ostendit ex Sallustio, quemadmodum etiam ex Livio Dionysioque Halicarnasseo, constat veteres illos Romanos perpetuis seditionibus, ex intolerabili nobilium injustitia natis, domi agitatos fuisse; foris vero bellis vicinos omnes vexasse, quæ sine summa injustitia, inhumanitate et crudelitate gesta non sunt, quamvis ab historicis speciosis nominibus amoris imperii, patriæ et fortitudinis velentur. Si conscriberetur historia Romana sine fuco, et adhibitis, non rhetorum coloribus, quibus vitium pro virtute venditatur, præconceptisque temere opinionibus, sed rectæ rationis et veræ virtutis luminibus, liqueret laudatissimos illos veteres Romanos fuisse meros

A latrones, sibi invicem domi inimicos, nec unquam consentientes, nisi ad infestandos latrociniis vicinos. Quod si nondum deliciis fracti essent, quia pauperes etiamnum erant, propterea meliores habendi non fuerunt quam ubi sumptuosius et delicatius peccare cœperunt. Quis enim pluris faciat barbaram duritiem Scytharum, quos hodie Moschos aut Tartaros vocamus, quam meridianarum gentium molliorem nequitiam? Fateor pauperem illam barbariem bello et propulsandis hostibus meliorem esse; sed an est melior, ad mores quod attinet, hoc est, justior, temperantior, prudentior? Non puto. Utrobique est barbaries et immanitas, sive sit cum deliciis, sive cum pauperiore cultu ac victu conjuncta. Sed solent homines, vitiorum suæ ætatis pertæsi atque impa-

B tientes, præsentibus semper præferre tempora præterita : quibus si vixissent, similes querelas profudissent, et in antiquioribus sæculis majorem virtutem ac felicitatem quæsivissent. Hæc si ad animum serio revocassent recentiores Romani, nemo dixisset cum Juvenali sat. 3 :

> Felices proavorum atavos, feliciaque illa
> Sæcula, quæ quondam sub regibus atque tribunis
> Viderunt uno contentam carcere Romam!

Cap. 25. *Jam multos moverat quod miles quidam, dum occiso spolia detraheret, fratrem, nudato cadavere, agnovit, ac detestatus bella civilia, seipsum ibi perimens fraterno corpori adjunxit.*] Exstant in Veterum Poetarum a Josepho Scaligero editis Catalectis, elegantissima duo epigrammata *in Mævium qui fra-*

C *trem ignarus interfecit;* sed refertur miserandum hoc facinus ad bellum Actiacum, quod Augustus cum Antonio gessit; quod vero hic narratur pertinet ad initium belli Syllani, contigitque in prælio quod commisit Cn. Pompeius cum L. Cornelio Cinna, de quo Livius lib. LXXIX. Bis idem potuit contingere, aut etiam poeta ad aliud bellum quod in alio contigerat retulit.

> Exit in immensum fecunda licentia vatum,
> Obligat historica nec sua verba fide.

Cap. 27. *Vir gravis et philosophaster Tullius ædilis futurus clamabat*, etc.] Quamvis ethnicam philosophiam sapientiæ Christianæ collatam merito sperneret Augustinus, tamen semper maximi fecit Ciceronem, honorificeque ubique de eo locutus est, et forte pleraque quæ de philosophia norat ei debebat;

D nam ad Græcorum fontes nunquam, ut notum est, adiit. Itaque mihi persuadere non possum Ciceronem ab eo ita contemptim habitum, ut *philosophastrum* vocaret. Plerique mss. habent *philosophus tertullius*, alii *tertullius*, unus Corbeiensis *philosophaster Tullius*, quemadmodum legendum conjecerat Lud. Vives. Crediderim in antiquissimis codicibus scriptum fuisse PHILOSOPHUS M. TULLIUS, deinde pro M a festinante librario lectum aut scriptum III, quod postea expressum *ter;* unde nobis natus *philosophus Ter tullius*, aut *ter Tullius*, aut denique *philosophaster Tullius*, invito, nisi fallor, Augustino, qui existimabat ab eo *in Latina lingua philosophiam inchoatam et perfectam*, contra Academ. lib. I, n. 8. Ac sane, hoc

ipso in loco, vox *gravis* ostendit Augustinum voluisse de eo honorifice loqui, nec consentiunt voces *gravis* et *philosophaster*.

Libro iii. Cap. 4. *Vir doctissimus eorum Varro falsa hæc esse, quamvis non audacter, neque fidenter, pene tamen fatetur. Sed utile esse civitatibus dicit, ut se viri fortes, etiamsi falsum sit, diis genitos esse credant: ut eo modo animus humanus, velut divinæ stirpis fiduciam gerens, res magnas aggrediendas præsumat audacius*, etc.] Nemo philosophiæ paulo peritior credidit æternum numen mulierum amore posse capi. Itaque quærendæ cordatioribus fuere causæ cur antiquissima fama tot filios deorum prædicaret; quarum rationum unam hanc Varro prodiderat, in quopiam libro ex iis quos tanto numero scripserat et qui perierunt. Verumtamen fraudibus sacerdotum et muliercularum aut deceptarum, aut sponte impudicarum, filios illos deorum debitos, maxima ex parte, existimarim. Cum libidinosi sacerdotes virginem in templo aut luco numinis cujuspiam vitiarant, nec eorum intererat ducere eam uxorem, ut ejus honori consulerent, ex ipso numine natum puerum dicebant; nec puellæ eorumque propinqui rem negabant, cum honori vitiatarum ea fraude consuleretur. Antiquissimis temporibus rudes homines, nec ullis studiis expoliti talia sibi persuaderi stulte passi sunt. Pluribus hac de re egit Joan. Clericus in notis ad Theogoniam Hesiodi.

Cap. 10. *An respondent quod nisi assiduis sibique continuo succedentibus bellis Romanum imperium tam longe lateque non posset augeri, et tam grandi gloria diffamari?*] Recte observavit J. Frid. Gronovius hic *diffamari* perinde esse ac celebrari, eamque vocem in utramque partem sumi, quod ex Nonio Marcello probat. Addit membranas mss. ignorare τὸ *succedentibus*, legendumque putat *assiduis sibique continuis bellis*. Observat. lib. iii, cap. 16. Miror Benedictinos hujus variæ lectionis non meminisse. Quod attinet ad vocem *diffamare*, in bonam partem non raro ab Augustino sumitur, ut hujus libri cap. 31. *Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum attinet ad Romanos, si Christianæ religionis receptionem et diffamationem, vel irruptio illa Gallorum, vel Tiberini fluminis igniumque illa depopulatio, vel quod cuncta mala præcedit, bella civilia sequerentur.*

Cap. 18. *Sacra illa fatalia, quæ jam tres, in quibus fuerant, presserant civitates ..... Metellus pontifex suæ quodam modo salutis oblitus, irruens semiustulatus abripuit.*] Trojam, Lanuvium et Albam recte intelligi ostendit Justus Lipsius, Syntagmatis de Vesta et vestalibus cap. 2, ubi multis hunc Augustini locum illustrat.

Cap. 31. *Cum pluit terra, cum pluit creta, cum pluit lapidibus, non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus; hæc profecto etiam graviter lædere potuerunt.*] Cum lapidibus pluisse dicebant, omnino majorem grandinem intellectam fuisse existimo, cum præsertim Augustinus *grandinem* ita dictam observet, si quæ, nimirum, solito major esset. Scriptor de Bello Africano cap. 47: *Vigilia secunda noctis, nimbus cum* saxea grandine *est exortus ingens.*

Ibid. *Locustarum enim in Africa multitudinem prodigii similem fuisse, cum jam esset populi Romani provincia, litteris mandaverunt.*] Qui hæc multitudine exemplorum illustrata videre avebit, adeat oportet Samuelem Bochartum, Hierozoici part. 2, lib. iv, sex primis capitibus; et Joannis Clerici dissertationem de statua salina Genesi ab eo illustratæ subjectam.

Ibid. *Tunc Uticæ ex triginta millibus juniorum, quæ ibi erant decem remansisse confirmant.*] Recte animadverterunt Benedictini *juniores* dictos præsidiarios milites. Quod pluribus exemplis confirmatum invenies apud Justum Lipsium Epistol. quæstionum lib. i, epist. 1.

Libro iv. Cap. 4. *Remota justitia quid sunt regna, nisi magna latrocinia; quia et ipsa latrocinia quid sunt nisi parva regna?*] Mollius flueret oratio si pro *quia* legeremus *quin*, præposita interrogationis nota. De re ipsa permulta habet elegantia et vera Lactantius lib. v Institutionum divinarum.

Cap. 8. *Neque enim in hoc tam præclaro opere* (prolatorum imperii Romani finium) *et tantæ plenissimo dignitatis audent aliquas partes deæ Cloacinæ tribuere, aut Volupiæ; aut Vaticano, qui infantum vagitibus præsidet; aut Cuninæ, quæ cunas eorum administrat.*] Testantur Parisini editores non tantum in editionibus aliquot, sed et in mss. esse non *Vaticano*, sed *Vagitano*: quod cur in textum non receperint non intelligo, cum cætera deorum nomina ostendant hujus etiam vocabulum a *vagitu* duci oportuisse. Vide et cap. 21. Scio locum Varronis proferri ab Aulo Gellio lib. xvi, cap. 17, qui videtur lectioni *Vaticani* favere, sed cum sit absurda etymologia, vulgo potius *Vagitanum* dictum fuisse existimo

Cap. 9. *Hunc* (Jovem) *Varro credit etiam ab his coli qui unum Deum solum absque simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari.*] De hac opinione Varronis vide quæ observavit Joannes Clericus Artis Criticæ parte 2, sect. 1, cap. 13.

Cap. 10. *Quis enim ferat quod cum tantum honoris et quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescant etiam Venerem dicere?*] Recte observavit Justus Lipsius in Syntagmate de Vesta et vestalibus cap. 2, vix exempla inveniri Vestæ nomine Veneris appellatæ, nec ejus rei satis liquidam esse rationem nisi forte amoris æstus cum igne conferatur. Eum vide, si vacat.

Cap. 13. *Si autem sola animalia rationalia, sicut sunt homines, partes Dei esse contendunt; non video quidem si totus mundus est Deus, quomodo bestias ab ejus partibus separent.*] Intelligit Stoicos, qui mundum Deum esse dicebant. Vide Justum Lipsium Physiol. Stoicorum lib. i, diss. 8.

Cap. 16. *Vocaverunt...... deam Murciam, quæ præter modum moveret ac faceret hominem, ut ait Pomponius, murcidum, id est nimis desidiosum et inactuo-*

sum.] Tertullianus de Spectaculis cap. 8 : *Murciam deam marcoris volunt, cui in illa parte ædem vovere.* Sic enim legendum, non *marmoris*, aut *amoris*, ut emendant nonnulli. Nusquam veteres *Murciam* illam amoris deam esse prodiderunt, sed marcoris et ignaviæ; nam *murcus* veteribus idem quod ignavus. Hinc extremis Latinitatis temporibus, *murcos* appellabant jocalariter qui sibi pollices præciderant, ne militiæ nomen darent. Ammianus Marcellinus : *Nec eorum aliquando quisque, ut in Italia, munus Martium pertimescens pollicem sibi præscidit, quos jocaliter murcos appellant.* Desides et ignavos et imbelles ita vocarunt. *Murcus*, *murcidus*, ut *flaccus*, *flaccidus*. Festus: *murcidum*, *ignavum*, *stultum*; Plautus : *murcide homo*, *ignave*, *iners*. Male in editis *murricide*, quod Scaliger exponebat μυοχτόνον, hoc est muricidam. Arnobius : *Murcia, segnium dea.* Hæc aliaque habet Claud. Salmasius in Solinum pag. 636 ed. Ultrajectinæ.

Cap. 19. *Tantum sane huic, velut numini, tribuunt, quam Fortunam vocant, ut simulacrum ejus, quod a matronis dedicatum est, etiam locutum esse memoriæ commendaverint, atque dixisse non semel, sed iterum, quod eam rite matronæ dedicaverint.*] Valerius Maximus lib. I, cap. 8 Exempl. Rom. 4, ex emendatione Justi Lipsii : *Non semel sed bis locutum* (*simulacrum*) *constitit, his prius verbis :* RITE ME, MATRONÆ, VIDISTIS; *deinde :* RITE DICASTIS. Quæ vera est lectio, et præ oculis Augustino fuisse videtur.

Cap. 21. *Divæ Fructeseæ.*] Scripti codices Augustini (verba sunt Claud. Salmasii ad Solinum pag. 50 ed. Ultraject.) quos in Germania olim vidimus, habebant, *atque ipsi maxime divæ Frutes Seæ*, in aliis erat, *Frutisseæ*. Scripsisse Augustinum opinor : *Divæ frugis, Seiæ. Seiam* vel *Seam* vocat deam frugis, cui maxime agricolæ supplicabant ut ubertatem fructuum secundaret. Hanc idem Augustinus lib. IV, cap. 8, ex Varrone dicit segetibus præpositam fuisse, quandiu sub terra essent. Plinius a serendo *Seiam* dictam autumat lib. XVIII, cap. 2.

Cap. 31. *Dicit idem auctor acutissimus* (Varro) *atque doctissimus quod hi soli ei videantur animadvertisse quid esset Deus, qui crediderunt eum esse animum motu ac ratione mundum gubernantem.*] Vox *motu*, inquit Justus Lipsius Physiologiæ Stoicorum lib. II, dissert. 10, non omnino disconvenit, fateor, et verius tamen credam *mente*. Cicero, I Acad. de Stoicis : *Mundum natura sentiente teneri, in qua ratio perfecta insit, quæ sit eadem sempiterna. Quam vim animum esse dicunt mundi, eamdemque esse mentem sapientiam que perfectam, quam Deum dicunt.* Nihil tamen in vulgata lectione mutandum ego quidem censeo, sic enim ferme locutus est Manilius, non procul ab initio libri II, ubi dicit sibi constitutum esse canere Deum omnia moderantem

Totumque alterno consensu vivere mundum
Et RATIONIS agi MOTU, cum spiritus unus
Per vinctas habitet partes, etc.

LIBRO V. Cap. 1. *Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quæ si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quæsierit quid dixerit fatum?*] Pulcherrima profecto sententia et digna quæ aureis litteris inscribatur auditoriis philosophorum et theologorum, ut discant illico perspicue loqui; quo compendium temporis fiat, expulsione tot inanium verborum, quæ explicationibus prolixis indigent; et quibus auditis, nihil quidem novi, ad res ipsas quod attinet, discimus, sed intelligimus duntaxat scholastici sermonis usum. Hanc autem admonitionem de *fato* necessariam fuisse intelliget quisquis leget dissertationem 12 et sequentes lib. I Physiologiæ Stoicorum a Justo Lipsio conscriptæ, ubi fatum ille contendit effectum esse providentiæ divinæ, quod et veteres multos credidisse ostendit.

Cap. 10. Postquam cap. 9 proposuit argumentationem Ciceronis, qua probare conabatur, si quid esset in nostra potestate, id a Deo certo non prævideri, quia poterat non contingere; aut si omnia a Deo certo præviderentur, nihil esse in nostra potestate, quia necessario omnia fierent. Capite 10 respondet Augustinus, sed ita ut vim objectionis non sensisse, aut dissimulasse, si sensit, videatur. *Non ergo*, inquit, *propterea nihil est in nostra voluntate, quia Deus præscivit quid futurum esset in nostra voluntate.* At Cicero dixerat in *nostra potestate*, hoc est, quod poteramus nolle aut velle; ita ut ad alterutrum non esset necessario inflexa voluntas; quemadmodum est natura sua ita affecta, ut veritati manifestæ assentiatur, utque beatitudinem optet. Augustinus hic, ut et alibi, *voluntarium* et *liberum* confundit, quæ in omnium hominum sermone distincta sunt; nam voluntate quidem assentimur evidenti enuntiationi, sed non libere; et voluntate similiter cupimus felicitatem, sed non libere; neque enim possumus nolle evidentibus assentiri aut nolle esse felices, aut de hisce deliberare. Subdit : *Non enim qui hoc præscivit, nihil præscivit.* Verum non negavit Cicero Deum aliquid præscire, sed duntaxat quæ sunt libera. *Porro*, ait Augustinus, *si ille quid præscivit quid futurum esset in nostra voluntate, non utique nihil, sed aliquid præscivit profecto et illo præsciente, est aliquid in nostra voluntate.* Verum est, sed Cicero negasset illud quod in nostra voluntate futurum præscit Deus, esse in *nostra potestate;* qualia sunt optare felicitatem, perspicuisque assentiri; quæ sunt quidem in voluntate nostra, volentes enim assentimur et cupimus, sed non *in nostra potestate*, cum in contraria ire non possimus.

Quocirca nullo modo cogimur, inquit philosophus Pœnus, *aut retenta præscientia Dei tollere voluntatis arbitrium* (cur non addit *liberum ?*), *aut retento voluntatis arbitrio* (addendum erat *libero*, hoc est in utramque partem flexili), *Deum, quod nefas est, negare præscium futurorum. Sed utrumque amplectimur,*

utrumque fideliter et veraciter confitemur; illud ut bene credamus; hoc ut bene vivamus. Male autem vivitur, si de Deo non bene creditur. Postrema hæc libenter amplectimur, sed si Cicero excitatus ex orco fuisset, aut si Ciceronianus aliquis philosophus reposuisset Augustino, negasset ab Augustino retineri liberum arbitrium; quod nec ille diffitetur, cum extra controversiæ æstum loquitur. Vide Enchiridion ad Laurentium cap. 30, in tomo VI.

Pergit : *Proinde non frustra sunt leges, objurgationes, exhortationes, laudes et vituperationes; quia et ipsas futuras esse præscivit et valent plurimum, quantum eas valituras esse præscivit; et preces valent ad ea impetranda; quæ se precantibus concessurum esse præscivit; et juste præmia bonis factis, et peccatis supplicia constituta sunt.* Utraque essent injusta, si a bonis factis et peccatis abstinere non magis possemus quam ab assensu præbendo evidenti enuntiationi, aut a concupiscenda beatitudine. Reliqua etiam ideo non frustra sunt, quod homines sint liberi, hoc est, non tantum *volentes* peccent, mens enim humana non aliter quam volendo agit, sed etiam libere, ita ut nolle potuerint quod voluerunt, et velle quod noluerunt. Legum quas Deus fert creaturis liberis non est ratio præscientia, sed sanctitatis Dei et creaturarum libertas.

Neque enim ideo peccat homo, quia Deus illum peccaturum esse præscivit. Melioris notæ codices, ut testantur Benedictini, habent hic : *Neque enim ideo non peccat.* Sed duplex hæc negatio plus non videtur valere quam una; qua de re vide Gerard. Joan. Vossium, de Arte grammatica lib. VII, cap. 61. Aut est altera negatio ponenda in sequentibus, *quia Deus illum non peccaturum esse præscivit.* Verissimum hoc est, sed reposuisset Ciceronianus ideo, ex Augustini sententia hominem peccare, quod non potuerit non peccare, eademque de causa hoc præscire Deum; quod alioqui non præsciret, si liberum esset. Nec evaderet vim argumenti Ciceroniani, sequentibus verbis : *Imo ideo non dubitatur ipsum peccare, cum peccat, quia ille cujus præscientia falli non potest, non fatum, non fortunam, non aliquid aliud, sed ipsum peccaturum esse præscivit.* Nam verum non est, ideo nos credere peccare homines, quia Deus hoc præscivit; ideo credimus quia videmus ab iis leges divinas perfringi, et conscii nobis sumus, ab iis potuisse non perfringi, quippe qui ejusdem libertatis participes sunt ac nos. *Qui si nolit,* inquit tandem Carneades noster, *utique non peccat; sed si peccare noluerit, etiam hoc ille præscivit.* Certe *si nolit* homo, non peccat; sed oportet ut possit velle ac nolle, ut sit peccati capax; ostendendumque fuerat, contra Ciceronem, Deum posse præscire id futurum quod poterit nolle is qui facturus est. Hinc liquere potest quantum sit discrimen inter rhetoricas argutias et philosophicas ratiocinationes.

Cap. 15. De Romanis. *Quibus ergo non erat Deus daturus vitam æternam; .....si neque hanc eis terrenam gloriam excellentissimi imperii concederet, non*
A *redderetur merces bonis artibus eorum, id est virtutibus quibus ad tantam gloriam pervenire nitebantur.*] Antea tamen ostendit eas virtutes fuisse mera vitia; nam, ut ait cap. 13, *causa honoris, laudis et gloriæ, consuluerunt patriæ, in qua ipsam gloriam requirebant, salutemque ejus saluti patriæ præponere non dubitaverunt; pro isto uno vitio, id est amore laudis, pecuniæ cupiditatem et multa alia vitia comprimentes.* Sed propterea Deus iis *mercedem* non debuit, præstaretque dicere Deum passum esse, aut etiam certis de rationibus, sed nobis ignotis, voluisse ut rerum potirentur, potius quam alius populus. Duo præterea ad hæc accedunt, quorum prius est antiquos Romanos tales non fuisse quales aliquando a nepotibus describuntur, quod demonstravit ipse Augustinus lib. II, ad
B quem etiam aliquid ea de re diximus. Alterum est vicinas gentes Italiæ, aut etiam Græciæ, aliasque, quas memorare nihil attinet, nequaquam deteriores fuisse quam veteres Romanos, ad mores quod attinet, ac proinde Deo ingratiores non fuisse.

Cap. 17. *Nunquid non multi senatores sunt, in aliis terris, qui Romam ne facie quidem norunt?*] Non novum hoc fuit tempore Augustini, jam tempore Claudii, cum Galliæ Comatæ incolæ honores sibi concedi Romæ postularent, vulgo Itali querebant, *An parum quod Veneti et Insubres Curiam irruperint, nisi cœtus alienigenarum veluti captivitas inferretur?* Tacitus Annal. lib. XI, cap. 23.

LIBRO VI. Cap. 1, § 2. *An vero illi peritissimi et acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta*
C *docuisse gloriantur* (Varro, de quo egit lib. IV, cap. 22), *ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset, quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis joculariter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum; auctores erunt cuipiam hominum diis immortalibus supplicanti, ut cum a Lymphis petierit vinum, eique responderint : Nos aquam habemus, hoc a Libero pete; possit recte dicere : Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam æternam?*] Editi libri habebant *Nymphis*, sed mss. constanter *Lymphis*, ut observant Benedictini. Eas voces sæpe misceri in antiquis libris monuerunt viri doctissimi Nicolaus Heinsius, ad epist. Œnonæ ad Paridem vers. 31, et Janus Brœkhusius ad Propertium lib. III, eleg. 14, 4. Hic tamen puto revera Augustinum
D scripsisse *Lymphas*, quia cum Nymphæ dicantur etiam Oreades, et Hamadryades, non videntur dictæ *Lymphæ*, nisi eæ quæ aquis præerant, quamvis ea vox sit a *Nymphis*, mutatione N in L deducta. Festus : *Lymphæ dictæ sunt a Nymphis. Vulgo autem memoriæ proditum est, quicunque speciem quamdam e fonte, id est effigiem Nymphæ viderint, furendi non fecisse finem, quos Græci νυμφολήπτους vocant, Latini lymphatos appellant.* Vide Æneid. lib. VII, 377.

Cap. 9, § 1. *Liberum a liberamento appellatum volunt, quod mares in coeundo, per ejus beneficium, emissis seminibus liberentur.*] Eo respicit Seneca lib. IV de Beneficiis, cap. 8 : *Hunc Liberum patrem et Herculem ac Mercurium nostri putant. Liberum patrem,*

quia omnium parens sit, quod ab eo primum inventa seminum vis est, consultura per voluptatem. Qua et re et etymologia, quid absurdius fingi potuerit nescio; sed Varronianæ etymologiæ meliores sunt ejus theologia.

Cap. 10, § 2. *Sunt quæ Junoni et Minervæ capillos disponant, longe a templo, non tantum a simulacro stantes digitos movent, ornantium modo.*] Talia habet Seneca etiam epist. 95. Hoc autem munus dictum *curationem facere* docet Tertullianus libro de Jejunio cap. 16. *Qui in idolis comendis et in aris ornandis, et ad singulas horas salutandis, curationem facere dicuntur.*

Ibid. *Sedent quædam in Capitolio quæ se a Jove amari putant; nec Junonis quidem, si credere poetis velis, iracundissimæ respectu terrentur.*] Ita Seneca loquebatur in pulcherrimo libro de Superstitione, quem ego, potius quam tot frigidas homilias, a monachis exscriptum vellem et ad nos diligenter transmissum. Impudicæ mulierculæ æditui forte amore captæ, in Capitolio sedebant, ut si forte gravidæ fierent, se ex Jove peperisse fatuis persuaderent. Nota est historia Mundi et Paulinæ, apud Josephum. Sed et vide quæ de deorum filiis notavit Joannes Clericus ad Theogoniam Hesiodi.

Cap. 11. *Usque eo sceleratissimæ gentis consuetudo convaluit, ut per omnes jam terras recepta sit; victi victoribus leges dederunt.*] Sunt verba inconsulta sane Senecæ de Judæis, ad quæ respexisse videtur Rutilius Numatianus in Itinerario vers. 395.

Atque utinam nunquam Judæa subacta fuisset,
 Pompeii bellis imperioque Titi!
Latius excisæ pestis contagia serpunt,
 Victoresque suos natio victa premit.

Libro vii. Cap. 1. *Qua in re non dico, quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si dii seliguntur ut bulbi, utique cæteri reprobi judicantur.*] Adnotarunt in margine Benedictini simile quidpiam esse in Apologetico cap. 13. At ipsa verba exstant in opere contra Nationes lib. ii, cap. 9, ubi Nic. Rigaltius, vir doctissimus, observat ab Augustino dictum hoc Tertulliani male carpi. Ac sane in eo, quod vocatur Deus, nulla potest esse selectio, quemadmodum in hominibus a quibus exempla perperam petit Augustinus; nam omnes dii omnia posse debent, ut idem observat.

Cap. 2. *Ibi Liber, qui marem effuso semine liberat. Ibi Libera, quam et Venerem volunt, quæ hoc idem beneficium conferat feminæ, ut etiam ipsa, emisso semine, liberetur.*] Hæc habuit cap. 9 libri superioris. Miror autem episcopum, et quidem gravem ac senem, quanquam olim adolescens sat libidinosam vitam duxerat, tam sæpe περὶ τοῦ σπέρματος verba facere, in opere hoc etiam a mulieribus et adolescentibus legendo. Scio ethnicorum has fuisse spurcitias, sed præstabat generalioribus verbis eas attingere, quam ad castarum aurium fastidium repetere. Vide et quæ habet eodem capite de Subigo, de Prema, et Pertunda. Sed alia alibi non honestiora observabimus in re graviore.

Cap. 14. *Si Mercurius ipse sermo est, etiam ipsis*

A *confitentibus, Deus non est.*] Miror non timuisse Augustinum ne sibi objiceretur quod passim habet de *Verbo;* nam similis objectio potuit fieri, responsioque Augustini pariter elud

Cap. 21. *In Italiæ compitis quædam dicit sacra Liberi celebrata, cum tanta licentia turpitudinis, ut in ejus honorem pudenda virilia colerentur*, etc.] Similia fiebant in sacris Osiridis, ut docet Diodorus Siculus Bibliothecæ lib. i, qui ea ab Ægyptiis ad Græcos tra ducta esse putat.

Cap. 26. *De mollibus eidem Matri Magnæ, contra omnem virorum mulierumque verecundiam, consecratis, qui usque in hesternum diem madidis capillis, facie dealbata, fluentibus membris, incessu femineo, per plateas vicosque Carthaginis, etiam a populis, unde turpiter viverent* B *exigebant, nihil Varro dicere voluit, nec uspiam me legisse commemini.*] Miror cum innumeri scriptores de iis sint locuti, quorum loca plura indicabit Gérard. Joannes Vossius operis de Origine et Progressu idololatriæ lib. iii, cap. 53. Adi et Catulli poema quod *Attis* inscribitur, et ad id interpretes, qui affatim suppeditabunt quod hic Augustino deest. Μητραγύρται vocabantur sacerdotes illi, qua inscriptione comœdiam scripserat Menander, quæ utinam exstaret!

Cap. 27. *Totam de hoc Euhemerus pandit Historiam quam Ennius in Latinum vertit eloquium; unde quia plurima posuerunt, qui contra hujusmodi errores ante nos vel Græco sermone vel Latino scripserunt, non in eo mihi placuit immorari.*] Lactantium videtur potissimum intelligere, qui lib. i Institutionum divinarum C sat prolixa nobis servavit Euhemeri fragmenta; de quo scriptores nonnulli ethnici ideo male judicant, quod religionem eorum plane infamasset; quamvis cæteroqui nollem omnia præstare quæ habebat. Miror a Christianis Græce aut Latine non esse servatum.

Cap. 34. *Terentius quidam cum haberet ad Janiculum fundum et bubulcus ejus juxta sepulcrum Numæ Pompilii trajiciens aratrum eruisset ex terra libros ejus, ubi sacrorum institutorum scriptæ erant causæ, in urbem pertulit ad prætorem. At ille cum inspexisset principia, rem tantum detulit ad senatum. Ubi cum primores quasdam causas legissent, cur quidque in sacris fuerit institutum, Numæ mortuo senatus assensus est eosque libros, tanquam religiosi, patres conscripti, prætor ut combureret censuerunt.*]Plinius lib. xiii, cap. 13, D dominum agri in quo libri effossi, vocat etiam Cn. Terentium, ut et Festus in voce *Numam.* At Livius lib. xl, cap. 29, et Valerius Maximus lib. i, cap. 1, vocant L. Petillium. Unde stet verum quis dicat? nec sane multum interest. Sed credibile est Numæ commentarios contemptim egisse de superstitione plebis Romanæ atque Italæ, cujus palato religionem aptare coactus fuerat. Nihil enim vetat quin cum philosophis de Deo senserit, quemadmodum Mutius Scævola et M. Terentius Varro, de quibus vide lib. iv, cap. 27, et vi, cap. 5, et una cum illis sese inconsultæ multitudini attemperarit. Augustinus autem ex Varrone dicit senatum *mortuo Numæ esse assensum*, quod, ut Numa curaverat eos libros secum sepeliri, ne populo

innotescerent; sic censuerat eos comburendos, eadem de causa.

Libro viii. Cap. 9. *Aliarum quoque gentium, qui sapientes vel philosophi habiti sunt, Atlantici, Libyci, Ægyptii, Indi, Persæ, Chaldæi, Scythæ, Galli, Hispani, aliique reperiuntur*, etc.] Justus Lipsius Manuductionis ad Stoicam philosophiam lib. i, dissert. 5, multis hunc locum illustrat, et Atlanticos Mauritaniæ sapientes intelligit, duce Atlante eo delatos. Libycos aut Libyas intellexerim alios aut interioris Libyæ, aut ejus quæ Ægypto vicina.

Cap. 19. *Postremo ipse Apuleius nunquid apud judices Christianos de magicis artibus accusatus est?*] Unde liquebat non posse reprehendi Christianos quod Platonicos magiæ insimularent, cum apud Maximum Claudium, judicem ethnicum, accusatus fuisset Apuleius, celebris Platonicus.

Cap. 22. *Restat ut nullo modo credendum sit quod Apuleius persuadere nititur, et quicunque alii philosophi sunt ejusdem sententiæ, ita esse medios dæmones inter deos et homines, tanquam internuntios et interpretes, qui hinc ferant petitiones nostras, inde referant deorum suppetias.*] Si hoc de cacodæmonibus intelligas, verum est eos non esse nec esse posse internuntios inter Deum et homines; sed non video Augustinum de bonis dæmonibus contrarium probasse, quamvis tædiosissime hac de re agat. Quinimo hodie pars non exigua Christianorum tale quidpiam sentit de angelis. Interdum vitilitigat Hipponensis episcopus cum Platonicis, quemadmodum et cum aliis adversariis.

Cap. 23. *Diversa de illis ille Hermes Ægyptius quem Trismegistum vocant, sensit et scripsit.*] Multis ostendit Isaacus Casaubonus exercitat. 1 in Apparatum Annalium cardinalis Baronii, fictum hunc esse Hermetem a Christiano quodam, qui religionis Christianæ dogmata ejus auctoritate, dolo malo et indigno homine veritatis amante, confirmare voluit; quod adeo manifestum est, ut mirum sit Patres ejusmodi nugis ausos esse uti. Fortasse non intelligebant ipsi fraudem, quamvis sit satis aperta; sed mirum eos a nasutioribus ethnicis non fuisse exsibilatos. Certe digni erant qui albis dentibus irriderentur, qui tam avide usque adeo male consutos dolos arripiebant, si credebant suppositos illos libros eorum esse quorum nomina præferebant. Quod si fraudem quidem intelligebant, quod negare nollem, magnam injuriam veritati faciebant, quam turpibus mendaciis adjutum ibant, impediebantque ne ethnicorum reliquiæ fidem Evangelio haberent. Denique non possumus nunc de iis aliter judicare quam fuisse aut pessimos criticos, aut non satis vim veritatis intellexisse, quæ profecto ejusmodi fraudibus non indiget; nec usque adeo mendacii inimicos fuisse quam libris editis simulabant.

Cap. 27. *Nec tamen nos eisdem martyribus templa, sacerdotia, sacra et sacrificia constituimus; quoniam non ipsi, sed Deus eorum nobis est Deus. Honoramus sane memorias eorum, tanquam sanctorum hominum Dei, qui usque ad mortem corporum suorum pro veritate certarunt*, etc. *Quis autem audivit aliquando fidelium stantem sacerdotem ad altare, etiam super sanctum corpus martyris, ad Dei honorem cultumque constructum dicere in precibus: Offero tibi sacrificium, Petre, vel Paule, vel Cypriane*, etc.?] At pompa qua ferebantur reliquiæ, honor qui iis genuum flexione deferebatur, invocationes sanctorum quasi preces audirent, cujus rei exemplum habuimus antea ad tom. V, p. 152, col. 2, persuadebant ethnicis martyres coli quasi quoddam genus inferiorum deorum; nec, si nunc tandem sine dissimulatione loqui licet, multum a vero aberrabant, nam et Christianos nonnullos offendebat quoque hujusmodi cultus. Liquet hoc ex libello Hieronymi, quo homo vehemens conviciis exagitat Vigilantium, quem talia gravissime offenderant. Itaque hic noster rhetorum more respondet, dissimulatis iis quæ ab ethnicis objiciebantur, et prætermisso cultu qui revera reliquiis martyrum exhibebatur, et merito offendebat ethnicos.

Libro ix. Cap. 15. *Nec tamen ob hoc Mediator est, quia Verbum; maxime quippe immortale, et maxime beatum Verbum longe a mortalibus miseriis* (non miseris) *sed mediator per quod homo.*] Vere, nam ad Deum quod attinet, non indiget ipse Mediatore, cujus opera nobiscum agat; sed nos ad tantam majestatem, sine mediatore et quidem nostri generis, vix assurgere possumus

Cap. 22. De angelis. *Ideo certius etiam temporalia et mutabilia ista noverunt; quia eorum principales causas in Verbo Dei conspiciunt, per quod factus est mundus; quibus causis quædam probantur, quædam reprobantur.*] Ante omnia vellem scire an qui talia de angelis et Verbo affirmant satis intelligant quid velint; nam ad me quidem quod attinet, non intelligere me fateor quomodo angeli possint æternæ Rationis notiones et cogitationes videre, ita ut ex ejus naturæ contemplatione sciant quid fieri velit, quid nolit; et, ut verum profitear, a nemine puto intelligi, qui creaturæ mentem Creatoris, quam non revelavit, assequantur sola ejus contemplatione. Deinde vellem scire unde hoc habeant theologi, ex philosophicisne ratiocinationibus, an ex Scriptura; nam ad Scripturam quidem quod attinet, ausim affirmare nullum esse locum, qui quidem sit perspicuus, ex quo hoc verisimiliter deduci possit; philosophicis vero ratiocinationibus quomodo talia possint colligi multo minus assequor. Attamen hoc Augustinus non semel affirmat, quasi theologiæ Christianæ dogma, et ita secure profert quasi res esset explorata, ac theologi scholastici magno consensu arripuerunt. Vide quæ hac de re collegit Dionysius Petavius theologicorum Dogmatum tom. I, lib. iv, cap. 2; et tom. III, de Angelis lib. i, cap. 4.

Cap. 23, § 1. *Illud vero ubi dicitur* Deus deorum, *non potest intelligi Deus dæmoniorum;* et rex magnus super omnes deos, *absit ut dicatur Rex super omnia dæmonia.*] Apud Hebræos, ut viri docti dudum ostenderunt, vox אלהים *elohim* significat quidquid colitur, σέβασμα seu in cœlo illud sit, sive in terris,

Itaque quando Deus verus dicitur *Deus deorum*, perinde est ac si diceretur omnium eorum quos colimus eminentissimus: ut *Canticum Canticorum* dicitur quod in suo genere est eximium. *Etsi sunt qui dicantur dii*, ait Paulus I Cor. VIII, 5, *sive in cœlo, sive in terra* (*siquidem sunt dii multi et domini multi*), *nobis tamen unus Deus Pater, ex quo omnia*, etc. Sic et psal. XCIV, 3: *Deus magnus Dominus, et Rex magnus super omnes deos;* perinde est ac Rex regum, aut Dominus dominorum. A

Ibid. *Sed homines quoque in populo Dei eadem Scriptura deos appellat.* Ego, *inquit*, dixi: Dii estis et filii Excelsi omnes. *Potest itaque intelligi horum deorum Deus, qui dictus est* Deus deorum, *et super hos* deos Rex magnus.] Nihil verius hac posteriore Augustini animadversione; sed quod dicit *homines in populo* B *Dei* dici deos, non est sat accurate ab eo dictum; nam non quivis homines e populo Dei dicuntur *dii* psal. LXXXI, 6; sed tantum reges et judices, seu magistratus. Quamobrem male etiam concepta est capitis hujus inscriptio, quæ sic habet: *Nomen deorum falso ascribi diis gentium, quod tamen et angelis sanctis et hominibus justis, ex divinarum Scripturarum auctoritate commune est.* Nam in Scriptura nusquam hoc est nomen hominum justorum, sed tantum ad honores reipublicæ evectorum, quicumque sint alioquin eorum mores; non enim virtus in iis spectatur, sed dignitas.

Ibid., § 2. *Verumtamen, cum a nobis quæritur si homines dicti sunt dii, quod in populo Dei sunt, quem per angelos vel per homines alloquitur Deus; quanto* C *magis immortales eo nomine digni sunt qui ea fruuntur beatitudine ad quam Deum colendo cupiunt homines pervenire? Quid respondebimus, nisi non frustra in Scripturis sanctis, expressius homines nuncupatos deos, quam illos immortales et beatos, quibus nos æquales futuros in resurrectione promittitur; ne, scilicet, propter illorum excellentiam, aliquem eorum nobis constituere deum infidelis auderet infirmitas? Quod in homine facile est evitare.*] Nos vero, qui non ex turbidis rivis, sed ex ipso fonte hasce aquas hausimus, aliud respondebimus; nimirum, angelos disertissime *deos* seu אלהים dici psal. VIII, 6, ubi Hebraica habent de homine: ותחסרהו מעט מאלהים, *et fecisti eum paulo minorem diis;* ubi LXX interpretes, Ἠλαττώσας αὐτὸν βραχύ τι παρ' ἀγγέλους. Sic et Chaldæus pro מאלהים D habet ממלאכיא, *mimmalachajo*, quam angeli. Sic et scriptor ad Hebræos cap. XI, 7. Pariter Psal. XCVI, 7, ex divisione Græca, est apud LXX interpretes, προσκυνήσατε αὐτῷ πάντες ἄγγελοι αὐτοῦ, et scriptorem ad Hebræos cap. I, 6, ubi Hebraica verba habent: *adorate eum, omnes dii*, אלהים. Non addemus alia loca, sed observabimus periculosum esse comminisci rationes usus sermonis sacri, antequam plane sit exploratus; nam facile est commentis falli et indulgere, quemadmodum hic facit Augustinus, nisi Græca et Hebraica diligenter legerimus. Possemus hanc potestatem vocis *Deus* pluribus confirmare, sed adi Joan. Clerici Artem criticam part. 1 sect. 2, cap. 3.

LIBRO X. Cap. 1, § 2. *Hic est enim Divinitati vel, si expressius dicendum est, Deitati debitus cultus, propter quem uno verbo significandum, quoniam mihi satis idoneum non occurrit Latinum, Græco, ubi necesse est, insinuo quid velim dicere.* Λατρείαν *quippe nostri, ubicunque sanctarum Scripturarum positum est, interpretati sunt servitutem. Sed ea servitus quæ debetur hominibus, secundum quam præcipit Apostolus, servos dominis suis subditos esse debere, alio nomine Græce nuncupari solet.*] Intelligit vocem δουλεία. Quamvis λατρεία ex vocis proprio significatu non magis significet apud Græcos Dei quam hominum cultum, ut recte ad hunc locum animadvertit Joan. Lud. Vives; attamen ex usu LXX interpretum et Novi Testamenti, ut in sequentibus habet Augustinus, λατρεία divinum cultum sonat; at vox δουλεία promiscue pro utroque sumitur, ut docebunt Concordiæ. Igitur etsi λατρεία in sacris Libris significat cultum excellentiorem; continuo non sequitur voce δουλεία minus excellentem significari, quod probe observandum.

Cap. 11, § 1. *Ibi quidem omnes homines reprobat, quos dicit ob imprudentiam trahere humidum vaporem, et ideo non in æthere, sed in aere esse sub luna, atque in ipso lunæ globo.*] Ex hac philosophia Lucanus lib. IX ab initio, de animo Cn. Pompeii Magni sic loquitur:

> At non in Pharia Manes jacuere favilla,
> Nec cinis exiguus tantam compescuit umbram;
> Prosiluit busto, semustaque membra relinquens,
> Degeneremque rogum, sequitur convexa Tonantis·
> Qua niger astriferis connectitur axibus aer,
> Quaque patet terras inter lunæque meatus,
> Semidei Manes habitant, quos ignea virtus
> Innocuos vitæ patientes ætheris imi
> Fecit et æternos animum collegit in orbes.

Sed de hac re copiose egit Apuleius Platonicus, in libello de Deo Socratis·

Cap. 16, § 1. *Respondeant theurgi, vel potius* PERIURGI, *hoc enim sunt illæ artes vocabulo digniores.*] Audiverat, ut quidem videtur, Augustinus ab aliquo Græce sciente magicas illas artes περιέργας dici, hoc est, *perperam curiosas;* cumque videret *theurgos* vocari, vacillante memoria, eos *periurgos* vocari oportere dixit, quæ vox tamen non est usitata; nam quamvis dicatur θεουργός, a vocibus θεὸς et ἔργον, ut κακουργός, πανουργός, χειρουργός, et similia, propterea non sequitur ex περὶ et ἔργον fieri περιουργόν, ut norunt usus et analogiæ periti. De voce περιεργὸν, in malam partem sumpta, vide Hug. Grotium ad Act. XIX, 19. Veteres Glossæ: περίεργος, *curiosus, vesanus.* Hesychius: Περίεργον (sic enim legendum ostendit series litterarum non περιερὸν) περιττὸν, ἢ στρεβλόν. Περιεργία (non περιερεία) καθαρσία, aut potius κάθαρσις, vel τὰ καθάρσια, hoc est superstitiosa lustratio, qualibus plena erant theurgorum sacra, de quibus potissimum egit Jamblichus, in libro de Mysteriis Ægyptiorum. Vide et Augustinum infra in hoc libro cap. 22 et 27. Igitur perperam quærit vir sane eruditus Joan. Lud. Vives an *periurgi* dicantur a *perurgendo*, an *perurgi* a *perurendo*. Nec tamen audiverim Leonardum Coquæum, qui conjiciebat legendum *periergi;* nam hoc corrumpit allusionis elegan-

tiam, nec necesse est Augustinum vocem Græcam accurate tenuisse.

Cap. 23. De Porphyrio : *Dicit enim Deum Patrem et Deum Filium, quem Græce appellat* paternum intellectum, *vel* paternam mentem (πατρικὸν νοῦν ex oraculis Chaldaicis), *de Spiritu autem sancto, aut nihil, aut non aperte aliquid dicit. Quamvis quem alium dicat horum medium non intelligo. Si enim tertiam, sicut Plotinus, ubi de tribus principalibus substantiis disputat, animæ naturam etiam iste vellet intelligi, non utique diceret horum medium, id est, Patris et Filii medium.*] Non omnia Porphyrii opera Latine versa habebat Augustinus, nam cæteroqui de tribus principiis disertissime locutus fuerat philosophus Tyrius, in philosophica Historia, ex qua hæc habet Cyrillus Alexandrinus, contra Julianum lib. VIII: Γράφει τοίνυν Πορφύριος ἐν βιβλίῳ τετάρτῳ Φιλοσόφου Ἱστορίας· ΑΧΡΙ γὰρ τριῶν ὑποστάσεων ἔφη Πλάτων τὴν τοῦ θεοῦ προελθεῖν οὐσίαν· εἶναι δὲ τὸν μὲν ἀνώτατον Θεὸν τ' Ἀγαθὸν, μετ' αὐτὸν δὲ καὶ δεύτερον τὸν Δημιουργὸν, τρίτην δὲ τοῦ κόσμου Ψυχήν· ἄχρι γὰρ ψυχῆς τὴν θεότητα προελθεῖν, λοιπὸν δὲ τὸ ἄθεον ἀπὸ τῆς σωματικῆς ἐνῆρχθαι διαφορᾶς : *Scribit ergo Porphyrius, in libro IV Philosophicæ Historiæ. Usque enim ad tres hypostases Plato dixit divinam essentiam progredi; esse vero supremum Deum Bonum, post eum secundum Creatorem, tertium Animam mundi; nam usque ad Animam progredi Deitatem, cætera divinitatis expertia incipere a differentia corporea.* Hic plane est quod volebat Augustinus. Platonis et Plotini loca, eam in rem, eodem loco habet Cyrillus.

Ibid. *Et, nimirum, hoc dixit, ut potuit, sive ut voluit, quod nos Spiritum sanctum nec Patris tantum, nec Filii tantum, sed utriusque Spiritum dicimus. Liberis enim verbis loquuntur philosophi, nec in rebus ad intelligendum difficillimis offensionem religiosarum aurium pertimescunt. Nobis autem ad certam regulam loqui fas est, ne verborum licentia etiam de rebus quæ his significantur, impiam gignat opinionem.*] Dignum erat notatu, ne imperiti similitudine fallerentur, philosophos illos verbis quidem videri assentiri Scripturæ sacræ, sed reipsa diversissimos abire. Contendebant enim Platonici tres esse substantias, easque inæquales, quod facile intelliget quisquis attente legerit Plotini lib. III, Enneadis IX, et recte animadversum est a Cyrillo, loco antea memorato libri VIII contra Julianum. Pluribus etiam egit ac de re Joannes Clericus Artis Criticæ tom. III, epist. 7. Attamen non sine causa liberioribus verbis philosophos uti dixit Augustinus, nam illi tres deos aperte esse dicebant tres illas *principales substantias*; quod alii, qui eas prorsus pares esse putabant, solebant negare; non tam quod hoc falsum esset, ex ipsorum sententia, si proprie quis loqui vellet, quam quod pertimescerent offensionem aurium religiosarum, quæ passæ non essent dici plures esse deos, contra perpetuum totius Scripturæ sermonem.

Cap. 27. *Tu autem didicisti hoc non a Platone, sed a Chaldæis magistris, ut in æthereas vel empyreas mundi* A *sublimitates et firmamenta cœlestia, vitia extolleres humana, ut possent Dii vestri theurgis pronuntiare divina.*] Nimirum, Chaldæi putabant deos minis et terroribus adhibitis cogi dicere quæ cuperent scire theurgi. Vide supra capp. 9 et 11. Attamen ne quid dissimulem, Jamblichus in libro de Mysteriis sect. 6, c. 7, negat Chaldæos uti talibus minis : Παρὰ Χαλδαίοις, παρ' οἷς διακέκριται καθαρὸς ὁ πρὸς μόνους τοὺς θεοὺς λόγος, οὐδαμοῦ ἀπειλὴ λέγεται. Αἰγύπτιοι δὲ συμμιγνύντες ἅμα μετὰ τῶν θείων συνθημάτων καὶ τοὺς δαιμονίους λόγους, χρῶνται ἔστιν ὅτε καὶ ταῖς ἀπειλαῖς : *Apud Chaldæos, apud quos distincta est pura ad solos deos oratio, nusquam mentio fit minarum; Ægyptii vero, qui cum symbolis deorum permiscent ea etiam quæ ad dæmones pertinent, minis etiam aliquando utuntur.* Sed quis illum hominum superstitiosorum et mendacium insanientem sapientiam in concordiam redigere curet?

B LIBRO XI. Cap. 5. *Si infinita spatia temporis ante mundum cogitant, in quibus eis non videtur Deus ab opere cessare potuisse, similiter cogitent extra mundum infinita spatia locorum; in quibus si quisquam dicat non potuisse vacare Omnipotentem, nonne consequens erit ut innumerabiles mundos cum Epicuro somniare cogantur?* etc.] Sed si quis concederet per infinitam mundi extensionem esse ubique varias variarum atque innumerabilium creaturarum habitationes, qualis est hæc nostra terra, et quales majores illi planetæ qui nobiscum volvuntur circa solem nostrum; non esset cur valde sibi a philosophorum argumentis timeret; et ad theologos quidem quod attinet, tacente revelatione, nihil est quod hac de re asseveranter dicant. C Contenderet ille eos de Deo nimis exiliter sentire, qui incolas in hac tantum exigua terræ glebula, eosque sat miseros collocasset, nec quidquam aliud, per immensa mundi spatia, rationis particeps, exceptis angelis, creasset; contra vero eos digne de Deo loqui, qui infiniti opificis infinita numero opera esse dicerent. Huc accederent quæ doctissimus ac ingeniosissimus mathematicus ac physicus Christianus Huygenius, in suo Cosmotheoro, dicit de planetarum vicinorum incolis. Ad durationem vero quod spectat diceret, non esse hanc terram primum habitaculum intelligentium naturarum a Deo creatum, nec quidquam obstare quominus, ut si rerum universitatem lustrare aggrederemur, nunquam perveniremus ad ultimum operum D divinorum : sic quoque si præteritam durationem, quæ initio caruit, contemplari animo possemus, et scire quæ in ea gesta sint a Deo, nulla unquam creatura nobis regredientibus in præterlapsa sæcula occurret quæ prima omnium dici posset. Nec mirum est, si hic sunt difficultates, cum sermo sit de infinito; sed præstat cogitare de officiis quæ nobis imposita a Deo sunt, quam de iis quæ, ex judicio nostro vacillante, Deus, si ita loqui fas est, facere debuit

Cap. 8. *Convenientissime itaque, cum Deum requievisse prophetica narrat auctoritas, significatur requies eorum qui in illo requiescunt, et quos facit ipse requiescere.*] Nihil potuit magis coactum fingi, ad expli-

candam quietem septimi diei, quæ non potest aliter intelligi quam de cessatione creationis, ita ut nulla deinceps nova rerum genera creaverit Deus; ut constat ex re ipsa et optimorum quorumque interpretum consensu. Eo devenit Augustinus ut responderet objectioni ethnicorum philosophorum, qui dictitabant indecorum esse Deo quiescere, quasi fessum. Rutilius Numatianus Itinerarii vers. 391.

Septima quæque dies turpi damnata veterno,
Tanquam lassati mollis imago Dei.

At desinere opus quoddam facere cum est absolutum, indicium est sapientiæ, non defatigationis; neque enim idem debet semper fieri.

Cap. 11. *Quamvis non quidquid æternum continuo beatum sit (dicitur enim etiam pœnalis ignis æternus), tamen si vere perfecteque beata vita nonnisi æterna est, non erat talis istorum quandoque desitura, et propterea non æterna, sive id scirent, sive nescientes aliud putarent.*] Nescio cur inanem hanc quæstionem agitet hic Augustinus. Sed libenter, ut animadvertent quicunque ejus opera legent, sua ipsius repetit. Vide in tom. III opus de Genesi ad litteram, lib. XI, cap. 16, et quæ illic adnotavimus.

Cap. 15. *Quod ab initio diabolus peccat, non ab initio ex quo creatus est peccare putandus est; sed ab initio peccati, quod ab ipsius superbia cœperit esse peccatum.*] Quidni ab initio mundi, ut innuere videtur Christus Joannis VIII, 44, quo etiam respici ab eodem apostolo Joanne I Epist. III, 8, non inepte crediderís? Sic sumitur *initium* non semel, apud Joannem. Vide Evang. cap. I, 1.

Cap. 19. *Non mihi videtur ab operibus Dei absurda (forte absona) sententia, si cum lux illa prima facta est, angeli creati intelliguntur, et inter sanctos angelos et immundos fuisse discretum, ubi dictum est:* Et divisit Deus inter lucem et tenebras; et vocavit Deus lucem diem, et tenebras vocavit noctem.] Nihil mihi alienius esse videtur hoc interpretamento a mente et verbis Mosis; nec sane, si negetur, ulla ratione probari poterit. Sensus Mosis litteralis optimus et pulcherrimus est, Deum divisisse omne tempus in lucem et tenebras, qua de re egit Joannes Clericus in Comment. Philologico ad Genes. I, 4. Tali sensu invento, qui se sponte sua animo legentium ingerit alium quærere esset delirare.

Cap. 24. *Utrum autem boni Patris et boni Filii Spiritus sanctus, quia communis ambobus est, recte bonitas dici possit amborum non audeo temerariam præcipitare sententiam, verumtamen amborum eum dicere sanctitatem facilius ausus fuero, non amborum quasi qualitatem, sed ipsum quoque substantiam, et tertiam in Trinitate personam.*] Has incommodas locutiones, quas invenit Augustinus, cur in theologiam intromissas cuperet non intelligo; cum ipse fateatur esse ambiguas, et Scripturæ ignotas. Est autem plane abuti sermone, cum sine necessitate, in re per se difficillima, ambiguæ locutiones adhibentur. Fateor fabricatas has fuisse ad exemplar ejus qua Dei Filius censetur dici Proverb. VIII ejus *sapientia*; sed doctissimi interpretes ostenderunt agi revera illic non de persona ulla vera, sed κατὰ προσωποποιΐαν de sapientia, quæ divinæ essentiæ est attributum. Attamen illa ambiguitate multi Patres sunt abusi. Vide Dionys. Petavium Dogm. theologic. tom. II, lib. VI, cap. 9. Sed notandum Augustinum dicere Spiritum sanctum *ipsum quoque substantiam* esse, unde liquet singulos alios ab eo creditos esse *substantias* distinctas, quamvis pares et conjunctissimas.

Cap. 29. *Illi quippe angeli sancti non per verba sonantia Deum discunt.*] Facile hoc concesserim; sed rationem qua Dei imperia accipiant ignoro. At norat Augustinus, qui sic pergit: *sed per ipsam præsentiam immutabilis veritatis, hoc est, verbum ejus unigenitum.* Sunt quidem hæc verba et voces, sed quibus quam potestatem subjiceret scriptor ipse vix, ut opinor, dixisset. Vide notata ad lib. IX, cap. 22.

Ibid. *Eamque esse inseparabilem Trinitatem, singulasque in ea personas esse unam substantiam, et tamen omnes non tres deos, sed unum, ita noverunt, ut eis magis ista quam nos ipsi cogniti sumus.*] Si unaquæque persona est *una substantia*, totidem sunt substantiæ quot personæ: nec diffitebatur Augustinus. Vide ad cap. 24 et Dionys. Petavium Dogm. Theologicorum tom. II, lib. IV, cap. 4. Attamen sæpe affirmat *unam esse substantiam*, cum sermo est de unitate specifica, ut loquuntur scholastici, non de unitate numerica. Planius hac de re ipse Augustinus in libris de Trinitate.

LIBRO XII. Cap. 7.] *Nemo igitur quærat efficientem causam malæ voluntatis; non enim efficiens, sed deficiens; quia nec effectio est, sed defectio.*] Malæ volitionis, nam ita cum scholasticis, vitandæ ambiguitatis gratia, loquar, causa efficiens est voluntas, aut mens libera; quæ ignorantia, imprudentia, aut affectu peccare potest. Peccata enim non sunt nihil, sed veræ actiones mentis; quas unaquæque mens, facultate a Deo accepta, edere potest. Inanes sunt subtiliorum æquo philosophorum ratiocinationes, quibus nobis persuadere vellent id non esse quod in nobis ipsi sentimus. Vide notas ad tom. VI in Enchiridium ad Laurentium cap. 11.

Cap. 10, § 2. *Fallunt eos quædam mendacissimæ litteræ, quas perhibent, in historia temporum, multa annorum millia continere; cum ex Litteris sacris ab institutione hominis nondum completa annorum sex millia computemus.*] Respicit, ut videtur, Augustinus potissimum litteras Ægyptiacas, quas antiquissimis temporibus non chronologicum calculum, sed astronomicam periodum continere acute atque ingeniose ostendit Joannes Marshamus, in προκατασκευῇ Chronici Canonis. Sed antea perperam tempora vere prætérlapsa ea periodo contineri persuasum erat.

Cap. 12. Contra eos qui nimis recentem mundum esse querebantur: *Si brevitas eos offendit temporis, quod tam pauci eis videntur anni, ex quo institutus homo nostris auctoritatibus legitur; considerent nihil esse diuturnum, in quo est aliquid extremum, et omnia sæculorum spatia definita, si æternitati interminatæ com-*

parentur, non exigua intelligenda esse, sed nulla.] Acute sane et erudite; nam hominem laudamus æque libenter, ac a minus recte sentiente discedimus. Itaque tempus longum et breve dicitur respectu humanæ vitæ, non æternitatis, præ qua omnia tempora nulla sunt. Sed audiamus et sequentia : *Ac per hoc, si non quinque, vel sex, verum etiam sexaginta millia, sive sexcenta aut sexagies, aut sexcenties millies dicerentur annorum; aut itidem per toties totidem multiplicaretur hæc summa, ubi jam nullum numeri nomen haberemus, ex quo Deus hominem fecit; similiter quæri posset cur ante non fecerit.* Omnia egregie, ita ut nihil melius dici hanc in rem potuerit. Aliquando mirari subiit scriptorem eruditum, singularique alioqui judicio præditum qui quæstioni quam sibi hic proponit Augustinus reponebat mundum fortasse esse antiquiorem quam vulgo hodie creditur, quod calculus LXX interpretum major sit calculo Hebraici codicis. Quod nunquam dixisset, si de hoc Augustini responso cogitasset. Sed quamvis sit verissimum, nequaquam minuit difficultatem propositam, ex qua semper sequetur Dei bonitatem infinitam nulla sui indicia dedisse per æternitatem præteriti temporis. Philosophos philosophicis rationibus coerceri oportere cum certum sit, dicamus iis, si ita videtur, non nostram duntaxat tellurem et vicina aliquot corpora a Deo esse creata; sed innumerabilia alia, longe antequam esset noster hic terræ planeta; ita ut si internoscerent operum illorum divinorum quænam priora, quænam posteriora creata sint, possent ab hac nostra terra numerare retrogradiendo in præterita temporum spatia, in sæcula sæculorum, nec unquam pervenire ad antiquissimum operum divinorum. Quomodo contrarium probarent non video, nec quidquam hic dicerent quod contra infinitatem spatii et numeri partium cujuslibet corporis dici non possit; quæ tamen infinitas demonstrationibus mathematicis nititur. Itaque superba philosophorum ingenia eo modo retundi et ad modestiores cogitationes adduci possent. Aliquid jam antea hac de re diximus, quod expendi a philosophiæ peritis cupimus.

Cap. 16. *Dicit etiam Apostolus tempora æterna, nec ea futura, sed quod magis est mirum, præterita. Sic enim ait* (Tit. I, 2, 3) : In spem vitæ æternæ quam promisit non mendax Deus ante tempus æterna; manifestavit autem temporibus suis Verbum suum. *Ecce dixit retro quod fuerint, quæ tamen non fuerint coæterna.*] Antequam ulterius progrediar, verbo indicabo veram loci sententiam. Χρόνοι, nempe, αἰώνιοι, ut docebit Hugo Grotius, sunt antiqua tempora, Hebraice ימי עלם aut ימי קדם, quibus verbis longum tempus significatur non æternum. Vide paraphrasin Chaldaicam Jonathanis Mich. v, 2. Igitur hoc vult Apostolus ante longum tempus promissam vitam æternam olim per Messiam revelandam. Vide Rom. XVI, 25; II Tim. I, 9. Res Hebraice scienti et illa loca aliave similia legenti obscura esse nequit. Sed Hebraice nescienti, scriptoremque non ex perspecto linguæ sanctæ stylo interpretanti, sed ex philosophi-

A cis nescio quibus placitis, omnia sunt obscura. Hinc somniat hic noster *tempora æterna*, sed quæ tamen *non fuerint Deo coæterna*; quasi aliquid magis æternum quam aliud æternum esse possit! *Siquidem ille*, inquit, *ante tempora æterna non solum erat, verum etiam vitam promisit æternam, quam manifestavit temporibus suis, id est congruis, quid aliud quam Verbum suum? Hoc enim est vita æterna.* Non dicam *ante æternitatem* esse nihil posse; sed Augustinum rationem præbuisse Arianis eludendi multa loca antiquiorum synodo Nicæna Patrum, de æternitate Filii; quem eodem sensu ac hic loquitur Augustinus, æternum describi dicere potuerunt, dum Patri coæternum negabant. Sed quod Deus *promisisse* vitam æternam dicitur ante illa tempora quæ *æterna* vocabantur, id B profecto Augustinum admonere debuit significari duntaxat antiquiora Veteris Testamenti tempora. Attamen ne hoc quidem animadvertit. *Quomodo autem promisit*, inquit, *quod hominibus utique promiserit qui nondum erant ante tempora æterna, nisi quia in ipsius æternitate atque in ipso ejus Verbo eidem coæterno jam prædestinatione fixum erat quod suo tempore futurum erat?* Posset hoc aliquo modo ferri, si dictum fuisset *ab æterno*, sed *ante tempora æterna promittere*, pro apud se ab æterno statuisse dare, sine exemplo est. Quod mireris, hic ipse Augustinus circa idem tempus quo hæc scripsit, partim verum sensum locutionis hujusce sensit. Sic contra Priscillianistas, cap. 6 : *Et dixit Apostolus æterna tempora priora et antiqua, quod in Græco legitur* πρὸ χρόνων αἰωνίων. *Ad* C *Titum enim scribens*, etc. Hactenus optime, sed audi locutionis ejus miram rationem : *Cum autem retrorsum tempora a constitutione mundi habere videantur initium, quomodo sunt æterna, nisi quia æterna dixit quæ ante se non habent ullum tempus?* Sic ergo mundus posset dici *æternus*, quia, ex doctrina Augustini, ante se non habuit tempus, cum creationem ejus sola antecesserit æternitas. Quis tamen ferret inter Christianos dicentem mundum esse æternum? Quæ cum ita sint miror Parisienses editores, cum possent Hug. Grotium consulere, ut alios prætermittam, in hac interpretatione acquiescere potuisse. Sed hic idem locus Hieronymum, multo Augustino doctiorem, torserat, ut liquet ex hac ejus adnotatione in cap. I Epist. ad Titum, ubi memorata creatione mundi et tempo- D ris, sic pergit : *Ante hæc igitur mundi tempora, æternitatem quamdam sæculorum fuisse credendum est, quibus semper cum Filio et Spiritu sancto fuerit Pater; et, ut dicam, unum tempus Dei est omnis æternitas, imo innumerabilia tempora sunt, cum infinitus sit ipse qui ante tempora omne tempus excedit. Sex millia necdum nostri orbis implentur anni, et quantas prius æternitates, quanta tempora, quantas sæculorum origines fuisse arbitrandum est, in quibus angeli, throni, dominationes, cæteræque virtutes servierunt Deo, et absque temporum vicibus atque mensuris, Deo jubente, substiterunt?* Igitur *ante tempora æterna* esset, ante ingentia temporum spatia, quæ priusquam mundus conderetur effluxerant. Sed et hoc sine exemplo est, et sup-

peditat quoque Arianis novæ æternitatis notionem, quam tribuere possent Filio, integra sua de creatione ejus sententia. Plura hac de re non dicam, nisi Hieronymum hic non usum peritia linguæ Hebraicæ, quam sibi comparaverat, quæ tamen tanta non fuit quanta vulgo a multis creditur, ut copiose ostendit Joannes Clericus in Quæstionibus Hieronymianis.

Cap. 19. De locutione *sæcula sæculorum*, postquam duas opiniones proposuit a vera ejus potestate plane alienas, subjicit: *Quid ergo istorum duorum sit, an præter hæc duo aliquid aliud de* sæculis sæculorum *possit intelligi, profundissima quæstio est.* Quis vero nunc ignorat hoc esse idioma linguæ Hebraicæ ac Chaldaicæ, quo significatur tempus aut sine fine, aut certe longum? Ut enim in Veteri Testamento legimus לדור דורים *dor dorim*, *in ætatem ætatum*, ea quam diximus sententia, ut psal. CII, 25; Isai. LI, 8; sic in sermone Judæorum, temporibus apostolicis, לעלם עלמין *lhalam halmin*, Syriaca lingua dicebant, pro eo quod est in omnem æternitatem. Inde videtur orta hæc locutio, quod de tali re sæcula singula, vel singulæ ætates dicere omnes possint futuram in sæcula sequentia. Sed undecunque orta sit, significatio ejus perpetuo Novi Testamenti usu notissima est, ex quo constat εἰς αἰῶνα et εἰς αἰῶνας τῶν αἰώνων perinde esse. Attamen hac quoque in re æstuavit similiter Hieronymus, in Epist. ad Galatas cap. v.

Libro XIII. Cap. 12. Postquam exposuit quæ sit prima et secunda mors, hæc habet: *Quando ergo dixit Deus primo illi homini, quem in paradiso constituerat, de cibo vetito:* Quacunque die ederitis ex eo, *morte* moriemini; *non tantum primæ mortis partem priorem, ubi anima privatur Deo, nec tantum posteriorem, ubi corpus privatur anima; nec solam ipsam totam primam, ubi anima et a Deo et a corpore separata punitur, sed quidquid mortis est, usque ad novissimam, quæ secunda dicitur, qua nulla est posterior, comminatio illa complexa est.* Duo hic animadvertenda; alterum, hæc pro imperio ab Augustino dici, non probari; nullus enim, in ulla lege, exstat usquam locus ubi *morte mori* aliud significet quam simpliciter *mori;* nec *mortium* præter eam qua corpus dissolvitur, si ita loqui licet, quarum meminit ulla in toto Vetere Testamento mentio. Itaque si negetur quidquam hic significari præter simplicem mortem seu dissolutionem corporis, non erit timendum ne contrarium vel probabile fieri possit. Alterum est falsum plane, necessitatem peccandi cuiquam a Deo, quasi pœnam peccati, impositam esse; Deus enim auctor pœnæ, sine dubio, esset eadem opera auctor et ultor peccati, quod cogitatu et dictu horrendum est.

Cap. 13. De primis parentibus. quos nuditatis suæ post peccatum pudere cœpit: *Senserunt ergo novum motum inobedientiæ carnis suæ, tanquam reciprocam pœnam inobedientiæ suæ.* Hoc in sequentibus pluribus exsequitur et sæpe repetit, præsertim lib. XIV, unde intelligere est id commentum non parum auctori placuisse. Attamen ne quid aliud hic dicam, non debuit dicere *senserunt*, sed *sensit Adamus*, nam motus aut

A nullus fuit in Eva, aut certe minime conspicuus, et qui eam in roborem dare posset. De nuditate primorum parentum vide cum alios interpretes, tum præsertim Joannem Clericum ad Genesin.

Cap. 19. *Licet enim justorum ac piorum animæ defunctorum, quod in requie vivunt dubitare fas non sit, usque adeo tamen eis melius esset cum suis corporibus bene valentibus vivere, ut etiam illi, qui omni modo esse sine corpore beatissimum existimant, hanc opinionem suam sententia repugnante convincant.*] Hic ad Platonicos respicit, qui tamen se facile contra eum possent tueri. Sed hoc hic non agitur. Observabimus tantum melius quidem esse animis defunctorum iterum cum corporibus excitatis e sepulcro conjungi, ut plena cum iis felicitate fruantur, quoniam ad corporum re-
B surrectionem eam differt Scriptura; sed sine dubio deterius eis esset, si hic in terris nobiscum, *cum corporibus suis bene valentibus*, viverent. Sunt enim exempti omnibus vitæ miseriis, et quod caput est rei, periculo excidendi e gratia divina. Sed satis intricate hic disputat Augustinus contra Platonicos, quos defendere non esset usque adeo difficile

Libro XIV. Cap. 5. *Siquidem, secundum ipsos, illa, ut locutor nobilis ait,* dira cupido *usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsam compellat esse in corpore.*] Respicit ad Virgilium antea laudatum, et quidem vers. 321, lib. VI Æneidos

..... Quæ lucis miseris tam dira cupido?

C Sed vix mihi persuadere possum Virgilium vocari *locutorem*. Ludovicus Vives alibi Ciceronem sic ab eo nominatum notat, quod non memini. Utrobique mallem *auctorem* quam *locutorem* legi

Cap. 17. *Quod itaque adversus damnatam culpa inobedientiæ voluntatem libido inobedienter movebat, verecundia pudenter tegebat.*] Jam hoc dixit lib. XIII, cap. 13, ubi monuimus de Adamo hoc potuisse dici, de Eva non item. Nimirum, putat Augustinus cum plerisque primos parentes sibi fecisse *cingula* tantum, non vestes. Sed sunt ab interpretibus nuperis dicta in eam rem quæ sunt examine digna.

Ibid. *Et hoc omnes gentes, quoniam ab illa stirpe procreatæ sunt, usque adeo tenent insitum pudenda velare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in
D balneis nudas habeant, sed cum earum tegumentis lavent. Per opacas quoque Indiæ solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde Gymnosophistæ nominantur, adhibent tamen genitalibus tegmina, quibus per cætera membrorum carent.*] At navigationes nuperæ et per nostrum hemisphærium et per antipodum nostrorum, nos docuerunt esse gentes in Africa et in America plane nudas; et ad Brachmanes quidem quod attinet, plane nudos eos esse oculati testes docent, inter quos Franciscus Bernerius, vir candidi ingenii et philosophicis studiis exculti, qui diu in India vixit. Nec puto olim magis vestitos fuisse, quidquid dicat mendacissimus ille ac putidissimus scriptor in suo Apollonio, Philostratus. Cæterum pudor

nuditatis inde partim ortus videtur unde dicit Augustinus, sed multa alia accesserunt. Cum Adamus et Eva habuerunt liberos, tecti esse debuerunt, ne liberi partes non tectas contrectarent, suisque abuti citius æquo discerent. Mulieres etiam a pubertate tectas esse oportet, ne singulis mensibus fœdum quidpiam oculos offendat. Conjugati quoque tecti esse debent, ne libidine per oculos concitata conjugiorum, optimæ ac utilissimæ leges violentur, et adulteria passim committantur; quod sine humanæ societatis pernicie, fieri non posset. Hinc paulatim natus nuditatis pudor et diligenter a parentibus, nec sine gravissimis rationibus, liberorum animis insinuatus. Sed de hisce pluribus non agemus, ne in pudorem et ipsi peccemus.

Cap. 18. *Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se conjuges agant? Quandoquidem ut id agatur tanta celebritate ducuntur uxores; et tamen cum id agitur unde filii nascuntur, nec ipsi filii, si qui inde jam nati sunt, testes fieri permittuntur.*] Hoc non fit quod ipsa res in se spectata pudenda sit; sed quod periculosum esset, ne imitatione intempestiva liberi imitarentur parentes, in iis circumstantiis in quibus res illicita esset, et humanæ societati vehementer noceret. Ideo interest a pueritia liberos pudore illo imbui, ne audeant facere quod noxium esset. Sed tamen pro varietate temporum ac gentium augetur aut minuitur ille pudor; quod liquet ex libidine effreni non tantum veterum Europæ et Asiæ ethnicorum, sed etiam hodiernorum Africæ et Americæ barbarorum.

Cap. 20. *Unde et illum* (Diogenem, qui publice concumbere cum meretrice voluit) *vel illos qui hoc fecisse referuntur, potius arbitror concumbentium motus dedisse oculis hominum nescientium quid sub pallio gereretur, quam humano premente conspectu, potuisse illam peragi voluptatem.*] Maluissem illa non attigisse quam tam perite philosophatum de re tam turpi fuisse, illa præsertim ætate qua erat Augustinus; sed non illibenter de ejusmodi rebus loqui videtur, ut jam vidimus et postea etiam videbimus. Utile enim est talia diligenter notari, ne homines nonnulli impune pergant viri auctoritate usque adeo abuti, ita ut errores ejus, non minus ac vere dicta, consecrent.

Cap. 23, § 3. De ratione qua propagatum fuisset genus humanum sine peccato Adami: *Voluntati*, inquit, *membra illa, ut cætera omnia servirent. Ita genitale arvum vas in hoc opus creatum seminaret, ut nunc terram manus*; hoc est, sine ullo voluptatis appetitu, nam eam libidinem vult Augustinus esse peccatum. Eadem opera dicere debuisset appetitum cibi grati peccatum esse; nec primos parentes cum fructus licitos et jucundos comederant, ulla voluptate titillatos fuisse, aut adductos ut hos potius quam illos comederent, sed comedisse tantum ut corpus sustentarent. Addere etiam eum oportuisset bruta, quorum organa nostris non absimilia sunt, nullam quærere in naturalibus actionibus voluptatem, nam sane non peccarunt; sed iis defungi sponte naturæ, sine ulla plane cupiditate. Nam hæc sunt æque rationi consentanea ac Augustinianæ conjecturæ. Postquam Deum plane alium descripsit ac est, quamque a Scriptura nobis præpingitur; toti etiam naturæ vim infert, ut possit pravas interpretationes obscurorum aliquot Scripturæ locorum tueri. At multo satius fuit agnoscere interpretationes illas falsas esse, eo quod naturæ rerum essent contrariæ, cum qua Scriptura pugnare nequit.

Cap. 24, § 1. *Seminaret igitur prolem vir, susciperet femina genitalibus membris, et quantum opus esset voluntate motis, non libidine concitatis. Neque enim ea sola membra movemus ad nutum, quæ compactis articulata sunt ossibus, sicut pedes, manus et digitos; verum etiam illa quæ mollibus remissa sunt nervis, cum volumus, movemus agitando et porrigendo producimus, et torquendo flectimus et constringendo duramus; sicut ea sunt quæ in ore ac facie, quantum potest, voluntas movet.*] Frustra honorem auribus præfatus est Augustinus, hæc vix tolerari possent in ore senis, et episcopi omnes promiscue alloquentis, tam obscœna ad illustrandam, ut mitissime loquar, inanem conjecturam, tam operose congesta ac studiose repetita. Quosnam enim tandem hæc tam putida decebat? Puellas, credo; nam pueri Afri, sub ardente cœlo nati et educati, sat cito talia norant. Paulo antea dixit quidem *sibi facillime pudicum ac religiosum lectorem ignoscere, donec infidelitatem refellat, non de fide rerum inexpertarum, sed de sensu expertarum argumentantem.* Sed erunt et pudici et religiosi, quos pudebit commenti, quod nonnisi tam obscenis conjecturis defendi potuit; nec patientur *infideles* dici, qui talibus somniis fidem derogant, sed eos contendent esse valde audaces, ne quid durius dicam, qui pro verbo divino opiniones has suas populis obtrudunt. Sed utitur noster orator exemplo Apostoli, quo se tueatur: *Legit enim hæc*, inquit, *sine offensione, qui non exhorret Apostolum horrenda feminarum flagitia reprehendentem*, quæ immutaverunt naturalem usum in eum usum qui est contra naturam. Verum Apostolus hæc non sine summa et justissima indignatione detonat in reas ejusmodi flagitiorum; at Augustinus turpia commenta hic nobis propinat, duntaxat ut rationem reddat rei quæ non fuit neque erit; nimirum, generationis liberorum in statu innocentiæ, si in eo primi parentes perseverassent; et quidem quia statuit peccatum id esse quod inest naturæ omnium animalium, nec usquam damnatur, si modo intra leges contineatur; nimirum, cupiditatem conjugii postquam pubertatis annos attigerunt. Suum ergo turpiloquium male confert cum justa Pauli indignatione; ne jam dicam Paulum semel et paucis flagitia ethnicorum attingere, cum ille sæpius huc redeat et rhetorico fuco omnia exornet, ut ex allatis verbis satis liquet.

Libro xv. Cap. 9. Ut probet fuisse gigantes ex occasione loci Genes. vi, 4. *Gigantes autem erant super terram in diebus illis*, sic ratiocinatur: *nobilissimus eorum poeta Virgilius, de ingenti lapide, quem in agrorum limite infixum vir fortis illorum temporum* (nempe heroicorum) *pugnans et rapuit, et cucurrit et intorsit et misit,*

Vix illum, lecti bis sex cervice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus

Significans majora tunc corpora producere solere tellurem. Quanto magis igitur temporibus recentioribus mundi, ante illud nobile diffamatumque diluvium? etc.] Rem ipsam copiosissime et eruditissime pertractavit vir eruditus Theodorus Ryckius in oratione quam subjecit notis Lucæ Holstenii in Stephanum Byzantium; ostenditque fuisse quidem hic illic gigantes, seu grandioris staturæ homines, sed antiquioribus temporibus homines vulgo hodiernis proceriores non fuisse. Adeant eum lectores, si qui hanc quæstionem expendere cupiant. Duo tantum hic observabimus. Prius erit, Augustinum, antequam quæreret an fuerint gigantes, debuisse consulere Græcos interpretes Veteris Testamenti, Symmachum atque Aquilam; ex quibus intellexisset nullam esse hic Hebraicam vocem quæ gigantes significet, ac proinde quæstioni an fuerint gigantes, nullum hic locum esse. Posterius vero, auctoritatem Virgilii, post Homerum mentientis, nimis levem fuisse apud homines serios, quam ut usui esse posset ad defendendam contra ethnicos Historiam sacram. Parata enim erat responsio, Virgilium poetam fuisse, cui fingere licuisset, et in hac quidem re eum imitatorem fuisse Homeri, cui nemo necesse haberet credere.

Ibid. *Plinius secundus, doctissimus homo, quanto magis magisque præterit sæculi excursus minora corpora naturam ferre testatur.*] Hoc quidem habet Plinius lib. VII Hist. nat., cap. 16. Sed falsum esse nemo nescit, et multis ostendit is quem dixi, Theodorus Ryckius.

Cap. 13. Post longam et anxiam disputationem, de discrimine chronologiæ Hebraicæ et Græcæ, in annis antediluvianorum patriarcharum, tandem sic ratiocinationes suas claudit Augustinus: *Sed quomodo libet illud accipiatur; sive credatur ita esse factum, sive non credatur; sive postremo ita, sive non ita sit; recte fieri nullo modo dubitaverim, ut cum diversum aliquid in utrisque codicibus invenitur, quandoquidem ad fidem rerum gestarum utrumque esse non potest verum, ei linguæ potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio.* Nihil verius, sed hoc videtur extorsisse Augustino quod habetur in versione LXX interpretum de annis Mathusalæ, quem, ex eorum calculo, diluvio superstitem fuisse oporteret, quod Scripturæ prorsus contrarium est. Interea amplectamur quod nobis dat, gratiasque ei habeamus ob prolatam veritatem; quamvis huic confessioni convenienter se minime gesserit, qui ut Hebraicam linguam disceret operam non dedit. Subjicit: *Nam in quibusdam etiam codicibus Græcis tribus et uno Latino, et uno etiam Syro, inter se consentientibus, inventus est Mathusalem sex annis ante Diluvium fuisse consumptus.* Crediderim Syriacam interpretationem ex Hebræo codice, Hieronymi versionem Latinam, translationesque Aquilæ, Symmachi et Theodotionis intelligi, quas non mirum cum Hebraico fonte consensisse, quandoquidem ex eo erant derivatæ.

Cap. 17. *Porro ille Seth resurrectio interpretatur, et Enos filius ejus interpretatur homo.*] Vera est poste-
A rior interpretatio, nam revera Hebraice אנוש *enosch* est homo; sed שת *cheth* resurrectionem non sonat; sed potius *positum*, aut *repositum*, *a* שות *posuit*, quod liquet Gen. IV, 25, ubi etymologia nominis sic traditur: ותקרא את שמו שת כי שת לי זרע אחר תחת הבל *et vocavit nomen ejus Scheth, quia posuit* (Schath) *mihi Deus prolem alteram loco Hebel.* Quod sic expresserunt LXX interpretes: Καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Σήθ, λέγουσα, ἐξανέστησε γάρ μοι ὁ Θεὸς σπέρμα ἕτερον ἀντὶ Ἄβελ. Unde temere collegit auctor Libelli Nominum Hebraicorum voce *Seth* significari ἀνάστασιν, cum LXX interpretes sensum potius quam vim propriam Hebraicæ vocis expresserint. Periculosum est aliis credere, in re quam nullo modo intelligas, cum nescis an ejus periti sint.

B Ibid. *Enos filius ejus interpretatur homo; non sicut Adam (et ipsum enim nomen interpretatur homo), sed commune perhibetur esse in illa lingua, id est Hebræa, masculo et feminæ. Nam sic de illo scriptum est:* Masculum et feminam fecit illos, et benedixit illos, et cognominavit nomen eorum Adam. *Unde non ambigitur sic appellatam fuisse feminam Evam, proprio nomine, ut tamen Adam, quod interpretatur homo, nomen esset amborum.*] Recte de nomine *Adam*, sed perperam de nomine *Enos*, quod pluribus interpretatur in sequentibus: *Enos autem*, inquit, *sic interpretatur homo, ut hoc non posse feminam nuncupari periti linguæ illius asseverent; tanquam filius resurrectionis, ubi non nubent, neque uxores ducent. Non enim erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio.* Si hæc pro
C concione dixisset Augustinus, quis dubitet quin mirabilem plausum ab ignara Numidarum plebe tulisset? Nec dubium mihi est quin obtusa Pœnorum pectora, aliique non doctiores acumen oratoris Hipponensis sint admirati. Atqui, ut falsum est voce *Seth*, ut jam vidimus, *resurrectionem* significari, sic voce אנוש significari tantum *virum* falsum quoque est, præsertim in singulari numero, ubi est idem ac אדם *Adam* Hebræis, et Græcis ἄνθρωπος, et constanter utrumque sexum complectitur. In plurali אנשים *viros*, seu ἄνδρας, sæpe significat, sed neque id perpetuo, ut Concordantiæ Hebraicæ vulgariaque Lexica docebunt. Itaque pro plausu, dignus hic erat bonus vir acerrimis pastoritiæ fistulæ sibilis; qui ex aliena fide de re ejusmodi loqui non debuit. Sed audi et
D sequentia: *Quare et hoc non incassum notandum arbitror, quod in eis generationibus quæ propagantur ex illo qui est appellatus Seth, cum genuisse filios filiasque dicantur; nulla ibi genita nominatim femina expressa est; in his autem quæ propagantur ex Cain, in ipso fine, quousque protenduntur, novissima femina genita nominatur.* Cum hæc argutia nitatur fundamento antea diruto, de significatu vocis Enos, tota corruat necesse est, et mysterium hoc somnium Africanum habeatur.

Cap. 23, § 3. De loco Genes. VI, 2, *videntes angeli Dei filias hominum*, etc. Recte observat illos *angelos* Dei fuisse homines, deinde subdit: *Septuaginta quidem interpretes et* angelos Dei *dixerunt istos et filios*

Dei, *quod quidem non omnes codices habent; nam quidam nisi* filios Dei *non habent. Aquila autem, quem interpretem Judæi cæteris anteponunt, non* angelos Dei, *nec* filios Dei, *sed* filios deorum *interpretatus est.*] Erant ergo codices qui habebant, ἄγγελοι Θεοῦ καὶ υἱοὶ Θεοῦ, et qui sine dubio vitiosi erant, nam cum sit tantum semel, in Hebræo codice, בני אלהים *bne elohim*, alterutra tantum locutione verti potuit. Sine dubio aliquis e regione vocum ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ scripserat υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, ut significaret, aut ita legendum esse, aut melius ita versuros fuisse LXX interpretes; quod postea temere instrusum in orationis contextum, qualia multa sunt in ea versione. Quod ait noster quosdam codices non habuisse nisi *filios Dei*, verum videmus esse ex antiquissimo codice Vaticano, in quo hæc tantum lectio habetur. Verum, in paris antiquitatis codice Alexandrino, legitur tantum ἄγγελοι Θεοῦ : quemadmodum videntur legisse multi antiquissimi Patres Græci et Latini, qui hinc magno consensu collegerunt angelos amore mulierum mortalium captos fuisse. Vide Dionysii Petavii Dogm. Theol. tom. III, et operis de Angelis lib. III, cap. 2. Ad Aquilam denique quod attinet, non mirum est eum vertisse *filios Deorum*, quia אלהים pluralis est numeri in Hebræa lingua; notum est autem eum κατὰ πόδας vertisse, præsertim in ea versione, quæ erat κατ' ἀκρίβειαν. *Utrumque*, subdit Augustinus, *verum est; nam et* filii Dei *erant sub quo patre suorum patrum etiam fratres erant, cum quibus et ipsi dei erant, juxta illud psalmi :* Ego dixi, Dei estis, *etc.* Sed hic locus psalmi ad omnes non pertinet, et locus Geneseos intelligendus de tota prosapia Sethi, ut eruditissimi interpretes ad eum locum ostenderunt. Tandem claudit hanc suam ratiocinationem Augustinus hisce verbis : *Merito enim creduntur LXX interpretes accepisse propheticum spiritum, ut si quid ejus auctoritate mutarent, atque aliter quam erat quod interpretabantur dicerent, neque hoc divinitus esse dictum dubitaretur.* Hæc opinio tribus potissimum fulcris sustentabatur. Primum fuit absurda fabula commentitii Aristeæ, de ratione qua hi interpretes Vetus Testamentum, quamvis cellulis sejuncti, eodem plane modo verterant; quam fabulam irrisit olim Hieronymus, et nunc omnes cordatiores similiter rident. Nam qui aliter sentiunt aut Hebraice nesciunt, aut stulta pertinacia ita sentiunt, vel sentire videri volunt. Alterum fuit ignorantia linguæ Hebraicæ Judæorum nonnullorum et Christianorum, qui nunquam eam versionem cum Hebraico codice contulerant; nam ex eorum collatione deprehendissent manifesta peccata, innumeris in locis, admissa ab iis interpretibus fuisse; quæ ex minus accurata linguæ Hebraicæ cognitione orta erant. Tertium denique, gravissima ratio, si prudentiam carnalem spectes, sed nullius ponderis, si solius veritatis rationem habeas, nimirum, quod, admissa Hieronymi opinione, de vitiis versionis LXX interpretum et necessitate confugiendi ad Hebraicum codicem, actum erat de libris, deque existimatione innumerabilium concionatorum et interpretum Scripturæ

A Græcorum et Latinorum, quibus delenda fuisset maxima pars operum suorum, servandumque turpe silentium de rebus de quibus tanta cum fiducia et dictionis pompa verba e superiore loco facere solebant. I nunc, morose lector, et admirare cur *merito credi* id dicerent hujusmodi homines, quod verum videri eorum tantopere intererat. Attamen Augustinus, qui vult, si quid mutarunt LXX interpretes, prophetico spiritu esse mutatum, non ausus est id affirmare de annis antediluvianorum patriarcharum, cap. 10 et seqq. hujus libri.

Cap. 27. *Qui mihi videntur non computare, nisi trecenta cubita longitudinis et latitudinis quinquaginta, nec cogitare aliud tantum esse in superioribus, itemque aliud tantum in superioribus superiorum, ac per hoc*
B *ter ducta illa cubita fieri nongenta, centum quinquaginta.*] In editis exemplaribus adduntur post latitudinis cubita, *triginta altitudinis;* et in sequentibus, ut consentiant posteriora prioribus, sic legimus : *cubita fieri nongenta per longum, centum quinquaginta per latum, nonaginta per altum.* At Benedictini hæc emendarunt ex codd. mss., *in quibus*, inquiunt, *cubita altitudinis merito nulla memorantur, nam hæc ad propositam difficultatem solvendam, non eo modo licet quo longitudinis et latitudinis cubita, salva Scripturæ fide, multiplicare.* Quæ verba quid sibi velint fateor me non satis intelligere; nam nulla cubita licet multiplicare, ex Scripturæ fide; quæ nos docet longitudinem quidem arcæ fuisse duntaxat trecentorum, latitudinem vero quinquagenorum cubitorum, quæ ter mul-
C tiplicare non licet, ut hinc fiat arca longa nongenta cubita, et lata centum quinquaginta, nam hoc esset plane contrarium Scripturæ. Quin et ipsi Augustino prorsus adversatur qui ita Scripturæ verba intellexit, quasi Gen. cap. VI, 15, tradatur mensura non solius arcæ, sed singularum contabulationum quibus constabat, ita ut singulæ essent latæ quinquaginta cubita, longæ vero trecenta; adeo ut arca esset triplo major quam vulgo credebatur. Perspicuum hoc est ex Augustini verbis. Verum, ut recte calculos ineat, definienda quoque fuit altitudo singularum contabulationum, qualem eam arcæ tribuit Scriptura, hoc est, triginta cubitorum; aut si longitudinem et latitudinem tantum auctas velis, negandum erit tres in arca fuisse contabulationes, contra diserta Scripturæ
D verba, Genes. cap. VI, 16, תחתים שנים ושלישים תעשה : κατάγαια, διόροφα καὶ τριόροφα ποιήσεις αὐτήν, *deorsum, cœnacula et tristega facies in ea.* Sic habent Hebræus codex, authenticique Orientis et Occidentis interpretes. Igitur, si sequamur lectionem Benedictinorum, existimemusque ab Augustino arcam altiorem non describi quam vulgo creditur, hoc est, triginta cubitorum, sed tantum latiorem et longiorem; adversabitur verbis manifestis Scripturæ. Si vero sequamur priores editiones, in eo tantum peccaverit quod de tota arca dictum de singulis ejus contabulationibus intellexerit. Alterutrum eligatur, fatendum erit allucinatum Augustinum; sed potius sequendi codices mss. Voluissem diligentius inspe-

ctos, in sequentibus ubi occurrit vox *epiros*, quam refingendam in ἐπιούρους, aut *epiuros*, suspicatus erat Coquæus post Meursium. Vide Benedictinos in calce voluminis.

Libro xvi. Cap. 3. *Quod vero dictum est de terra illa, id est, de terra Sennaar, quæ pertinebat ad regnum Nembroth, exisse Assur et ædificasse Niniven et alias, quas contexuit, civitates longe postea factum est, quod ex hac occasione perstrinxit, propter nobilitatem regni Assyriorum*, etc.] Vide quæ hac de re adnotavit Joannes Clericus in Philologico Commentar. ad Genes. x, 11, sine quibus vix intelligi queat quod hic habet Augustinus.

Ibid., § 2. *Sic enim legitur :* Et Sem natus est etiam ipsi patri omnium filiorum Heber, fratri Japhet majori. *Ordo verborum est : Et Sem natus est Heber etiam ipsi, id est, ipsi Sem natus est Heber, qui Sem pater est omnium filiorum suorum.*] Nomina hæc propria minime declinata, more Græco aut Latino, impediverunt bonum Augustinum. Itaque plane aberravit a sensu loci, qui vertendus est : *Semo etiam nata est proles, imo omnium qui trans fluvium degunt, cum fratre Japheto natu majore, pater fuit.* Vide memoratum antea interpretem ad Genes. x, 21.

Cap. 5. *Si enim jam descenderat* (Deus, Gen. xi, 7), *quid sibi vult :* Venite et descendentes confundamus ibi linguam eorum ; *quod intelligitur angelis dictum, nisi quia per angelos descendebat, qui angelis descendentibus erat ?*] Hanc interpretationem secutus est et illustravit idem interpres ad Genes. xi, 7.

Ibid., § 2. *Illud sane quod dictum est :* et non deficient ex illis omnia quæ conati fuerint facere (Gen. xi, 6), *non dictum est confirmando, sed tanquam interrogando, sicut solet a comminantibus dici.*] Est locutio elliptica, qua significat Deus futurum id, nisi ipse intercederet. Vide interpretes ad eum locum.

Cap. 8, § 1. *Quæritur etiam, utrum ex filiis Noe, vel potius ex illo uno homine, unde etiam ipsi exstiterunt, propagata esse credendum sit quædam monstrosa hominum genera quæ gentium narrat historia ; sicut perhibentur quidam unum habere oculum in fronte media*, etc.] Hæc omnia legere licet apud Plinium Hist. Nat. lib. ii, cap. 8, quo respexisse videtur Augustinus. Jungi cum Plinio potest Pomponius Mela lib. i, cap. 4 et seqq., ubi similia mendacia, sed pudentius narrantur. Sic vero disputationem suam de hisce mendaciis claudit : *Quapropter ut istam quæstionem pedetentim cauteque concludam ; aut illa, quæ talia, de quibusdam gentibus omnino nulla sunt ; aut si sunt, homines non sunt ; aut ex Adam sunt, si homines sunt.* Verum antequam quæstionem ipsam ingrederetur, trium horum primum dicendum fuit ; nimirum, necesse non esse earum rerum rationem quærere quæ forte nusquam sunt ; eam sat cito quæsitum iri, cum de rebus constaret. Sic et multæ Symposiacæ quæstiones Plutarchi eludi potuissent ; quia antequam rei rationem quæreremus, de re ipsa constare oportet.

Ibid., § 2. *Ante annos aliquot, nostra certe memoria, in Oriente duplex homo natus est superioribus membris, inferioribus simplex. Nam duo erant capita, duo pectora, venter autem unus et pedes duo, sicut uni homini ; et tam diu vixit, ut multos ad eum videndum fama contraheret.*] Hanc historiam debebat Augustinus Hieronymo, qui in epistola ad Vitalem presbyterum, sic loquitur : *Num quia nostra ætate duplex Lyddæ natus est homo, duorum capitum, quatuor manuum, uno ventre et duobus pedibus, omnes homines ita nasci necesse est?*

Cap. 9. De antipodibus : *Neque hoc ulla historica cognitione didicisse se affirmant, sed quasi ratiocinando conjectant, eo quod intra convexa cœli terra suspensa sit, eumdemque locum mundus habeat et infimum et medium ; et ex hoc opinantur alteram terræ partem, quæ infra est, habitatione hominum carere non posse.*] Recte animadvertit Joan. Lud. Vives, non fuisse meris conjecturis notum australe hemisphærium, sed navigationibus profectorum per fretum Herculeum et reversorum per mare Arabicum, quod jam a temporibus Herodoti notum erat, ut liquet ex lib. iv, cap. 42. Vide et Plinium Hist. Nat. lib. ii, et ad eum interpretes. Præterea ipse Augustinus ideo tantum negabat esse antipodes, quod per zonam torridam dari transitum nostri hemisphærii, hoc est septentrionalis, hominibus non putaret in australem ; quod tamen falsum jam deprehensum fuerat a superiorum sæculorum geographis, qui gentium trans tropicum Cancri et ipsum æquatorem sitarum mentionem fecerant. Quo admisso, nulla ratio erat negandi ad meridiem ulterius progredi homines non potuisse ; cum quidem esset notissimum astronomiæ non prorsus imperitis, ad Austrum pergentibus alteram temperatam zonam occurrere oportere. Mirum profecto est homines, minime alioquin hebetes, hoc non vidisse. Sed Augustinus nobis hic auctoritatem Scripturæ objicit : *Quoniam*, inquit, *nullo modo Scriptura ista mentitur, quæ narratis præteritis facit fidem, eo quod ejus prædicta complentur ; nimisque absurdum est ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani immensitate trajecta, navigare ac pervenire potuisse, ut etiam illic, ex uno illo primo homine genus institueretur humanum.* Sed nimis absurdum est hic immensitatem Oceani commemorare ; primum, quia de ea minime constabat, poteratque fieri ut Punicæ naves secundis ventis eo delatæ essent quo ire nollent. Ac sane jam nobis constat, si quæ navis trigesimum gradum septentrionalis latitudinis superaverit ad Austrum vela faciens, vix eam abstinere posse quin in australem Americam recto cursu feratur, quæ sic facile retecta fuit. Hæc cum esse possent, nec iis contraria ulla experimenta objicerentur, non debuerunt quasi absurda rejici. Deinde minime opus fuit trajicere Oceanum, ut in *antichthonum* hemisphærium iretur, nam pedibus eo pervenire potuerunt Afri, et revera pervenerunt. Quin et legendo Africæ oram eo navibus ire licuit. Hanno Pœnus narraverat se non potuisse navigare ultra Hesperium promontorium, quod est idem illud, quod *Viride* nunc vocatur, non navigandi difficultate, sed tantum annonæ penuria : Οὐ γὰρ ἔτι, inquit, ἐπλεύσαμεν προσωτέρω, τῶν σίτων ἡμᾶς ἐπιλιπόντων : *Neque*

enim navigavimus ulterius, quod nos cibaria defecissent. Itaque auctoritas Scripturæ huc nihil faciebat, quæ non docet solum boreale hemisphærium incoli, sed tantum in eo primos homines creatos; unde non sequitur non potuisse eos in oppositum hemisphærium se conferre. I nunc et crede homini de Dei voluntate, deque mundo futuro tam multa ex obscuris Scripturæ locis colligenti, qui ne de terra quidem, quam pedibus calcabat, recte ratiocinari, aut recte sentientibus assentiri potuit. Atqui multo mirabiliora erunt quæ illic videbimus, quam quæ in altero hoc orbe a proavis nostris inventa sunt. De hoc merito dixeris, quod de Thalete nonnemo dixit: *Quod ante pedes non videt, cœli scrutatur plagas!*

Cap. 11. *Sicut lingua una cum esset omnium, non ideo filii pestilentiæ defuerunt; nam et ante diluvium una erat lingua, et tamen omnes, præter unam Noe justi domum, deleri diluvio meruerunt: ita quando, merito elatioris impietatis, gentes diversitate linguarum punitæ atque divisæ sunt, et civitas impiorum confusionis nomen accepit, hoc est, appellata est Babylon, non defuit domus Heber, ubi ea quæ antea fuit omnium lingua remaneret.*] Merum hoc esse commentum, ipsique Scripturæ contrarium ostendit multis Joan. Clericus in dissert. de lingua Hebraica. Nec sane hac de re poterat judicare Augustinus, qui eam ignorabat; sed nescio quo fato de iis quæ ignota ei erant, passim judicare aggressus est, nec dubitavit pro compertis passim assumere quæ nunquam probare potuisset. Attamen scholastici, sed linguarum non peritiores, aliique e scholasticorum illorum prosapia, cæcum ducem cæci, aut, quod mirum est, oculati, sed sponte clausis oculis, secuti sunt.

Cap. 17. *Assyriorum* (regnum) *multo erat potentius atque sublimius. Nam rex ille Ninus Beli filius, excepta India, universæ Asiæ populos subjugaverat.*] Hæc quoque adversari Scripturæ sacræ ostendit idem Mosis nuperus interpres ad Gen. x, 10.

Cap. 29. *Item Deus apparuit Abrahæ ad quercum Mambræ, in tribus viris quos dubitandum non est angelos fuisse.*] Optime, ut ostendit etiam memoratus interpres, qui æque libenter Augustinum sequitur, eum recta via præeuntem putat, ac ab eo abit cum aberrare eum existimat. Atque utinam semper aut ille, aut alius Scripturæ interpres, certum ubique ducem se præberet! Nos sane magno labore liberaret, quibus omnia sunt expendenda, quia ab omnibus ferme aliquando deceptis nemini eorum ἀβασανίστως credere licet.

Libro xvii. Cap. 4. In explicatione cantici Annæ, postquam priora verba de Christo explicuit, tandem deveniens ad hæc: *Exaltabit cornu Christi sui*, I Sam. ii, 10: *Quomodo*, inquit, *Christus exaltabit cornu Christi sui? De quo enim supra dictum est:* Dominus ascendit in cœlos. *Et intellectus est Dominus Christus; ipse, sicut hic dicitur,* exaltabit cornu Christi sui. *Quis est ergo Christus Christi sui? An cornu exaltabit uniuscujusque fidelis sui, sicut ita ipsa, in principio hujus hymni, ait:* Exaltatum est cornu meum in Deo A meo. *Omnes quippe unctos ejus chrismate recte christos possumus dicere; quod tamen totum, cum suo capite, corpus unus est Christus.*] Sed ubi Ecclesia dicitur *Christus Christi?* Ubi *christus* vocatur ullus, præter regem aut sacerdotem? Scripturam nos interpretari oportet, non ex stylo quodam *possibili*, ut ita loquar, quem ipsi comminiscamur, sed ex stylo ipso usu consecrato. Itaque cum nusquam inveniret *christum* dictum Christianum ullum in singulari, et præterea videret hic agi de rege, debuit inde potius colligere superiora de Christo male esse intellecta. Ac sane si consuluisset Aquilam, aut Theodotionem, aut Symmachum, intellexisset male versa esse superiora verba: *Dominus ascendit in cœlos et tonuit*, vertendumque, ut habet versio Hieronymiana: *super* B *ipsos* (vel *contra illos*) *in cœlis tonabit;* nec ex illis verbis collegisset de Christo agi, quia solus Christus ascendit in cœlum.

Cap. 7, § 4. Narratur historia quæ habetur I Reg. vii, 12. *Assumpsit lapidem unum, et statuit illum inter Massephat novam et veterem, et vocavit nomen ejus Abenneser, quod est Latine lapis adjutoris; et dixit:* Usque huc adjuvit nos Dominus. *Massephat interpretatur intentio. Lapis ille adjutoris medietas est Salvatoris, per quem transeundum est a Massephat vetere ad novam, id est ab intentione qua exspectabatur in carnali regno beatitudo falsa carnalis, ad intentionem qua per Novum Testamentum exspectatur in regno cœlorum beatitudo verissima spiritualis.*] Non habebant LXX interpretes *inter Massephat novam et veterem*, C sed ἀναμέσον Μασσηφὰθ καὶ ἀναμέσον τῆς παλαιᾶς, quæ verba respondent Hebraicis: בין המצפה ובין השן inter *Mitspha et Schen*. Posteriorem vocem, quæ nomen est proprium, male verterunt appellativa voce παλαιά, *veterem*, dum legunt ישן *jaschan* pro השן *hasschen*; unde factum ut priscus interpres Latinus crediderit omissum esse *novam*, verteritque *inter Masphat novam et veterem*. Hac autem falsa interpretatione nititur tota Augustini ratiocinatio; ac sane mirum est virum satis acutum apud se non reputasse subinde, se noctu et interdiu de Scriptura sacra sat tuto loqui non posse, nisi certo sciret quid sibi vellet, quod non poterat ubique ex infida versione intelligere. Similiter quod deducit ex significatione vocis *Massaphat* est absurdum, quia non intellexit quid sibi vellet vox D *intentio* hoc in loco; est enim intentio oculorum, nam מצפה *mitsphah*, potest deduci a צפה *tsaphah*, contemplatus, speculatus est, ac proinde oculos intendit. Ac sane in lexico Nominum Græco vertitur ἀποσκόπευσις, et in libro de Nominibus Hebraicis emendato ab Hieronymo, *speculatio*, sive *contemplatio*. Sed quidquid significet, allegoricis interpretationibus ex nominum significatu deductis nihil esse inanius ostendit Joan. Clericus in Quæstionibus Hieronymianis.

Cap. 11. Memento quæ est mea substantia. *Nihil hic melius quam ipse Jesus intelligitur, substantia populi ejus, ex quo natura est carnis ejus.* Non enim vane, *inquit*, constituisti omnes filios hominum. *Nisi enim esset unus filius hominis substantia Israel, per*

quem filium hominis liberarentur multi filii hominum, vane utique constituti essent omnes filii hominum.] A capite 9 aggressus est interpretari Augustinus psal. LXXXVIII ex divisione Græca; cujus interpretationis hanc tantum particulam, quæ est vers. 47, expendemus. Hebraicus codex habet: זכר אני מה חלד, *recordare ego quanti sim ævi*, hoc est quam brevis sit vita mea. LXX interpretes verterunt: *μνήσθητι τίς μου ἡ ὑπόστασις*, hoc est, *recordare quæ mea sit*, ut barbare loquar, *subsistentia*, seu quandiu hic subsistam. At Latinus interpres perperam vertit *substantiam*, quod non posset conferre versionem Græcam cum Hebraico textu, cum quo nisi conferatur sæpe non potest intelligi; unde Augustinus contortam illam arripuit interpretationem, quam protulimus. Vide et interpretationem ejus in hunc psalmum. Vir ille ex quovis loco quamvis sententiam exsculpere potuit; sed miror ipsum non animadvertisse eam rationem interpretandi totam esse commentitiam, et figmenta pro arbitrio excogitata, tam secure et tam confidenter proferre sustinuisse.

Cap. 14. *Mihi autem credibilius videntur existimare, qui omnes illos centum et quinquaginta psalmos ejus operi tribuunt, eumque aliquos prænotasse nominibus aliorum*, etc.] Mira profecto est hæc sententia, nam si David prænotare potuit psalmos quosdam nominibus aliorum, quis docuit Augustinum eos qui prænotati sunt nomine Davidis ab alio quopiam prænotatos non fuisse? Nam quod ait prænotasse eum nominibus *aliquid, quod ad rem pertineat, figurantibus*, merum esse commentum quis non videt? Deinde nemo possit tribuere Davidi psalmos in quibus mentio fit Babylonicæ captivitatis, quasi rei præteritæ, ut psal. CXXXVI.

LIBRO XVIII. Cap. 3. De tempore natalium Isaaci: *Tunc*, inquit, *et Assyriis quintus erat rex Aralius;* hoc est, post Belum, cujus filius Ninus fuisse dicitur. Si sequitur hic Eusebium, ut videtur, debuit dicere: *quartus erat rex Arius*, ut ex Scaligerana editione liquet. Ac sane testantur Benedictini legi in pluribus mss. *Arrium*, et deberet præterea legi quartus. Cæterum seriem hanc Assyriorum regum confictam multi putant. Vide Joan. Clericum ad Gen. X, 10. Temporibus sane Abrahami non rex Babyloniorum, qui hic Assyriorum dicitur, sed Elymæorum potentissimus erat regum Transeuphratensium. Vide Genes. XIV, 4.

Ibid. *Io filia Inachi fuisse perhibetur quæ postea Isis appellata, ut magna dea culta est in Ægypto; quamvis alii scribant eam ex Æthiopia in Ægyptum venisse reginam, et quod late justeque imperaverit, eisque multa commoda et litteras instituerit, hunc honorem illi habitum esse divinum, posteaquam ibi mortua est, et tantum honorem, ut capitali crimine reus fieret si quis eam hominem fuisse diceret.*] Ionem suam temere cum antiquissima regina Ægyptiorum confuderunt Græci, ut viderentur iis esse antiquiores, nixi duntaxat tenui similitudine nominis, et quod Isis sub imagine vaccæ, in quam mutata ferebatur Io Argiva, colebatur. Quæ satis firma non sunt *ταυτότητος* indicia: nec quisquam facile credet antiquissimis illis temporibus Ægyptios a Græcis accepisse reginam et deam. Herodotus lib. I, cap. 1, docet quidem Orientales dixisse Ionem ivisse in Ægyptum, sed raptam a Phœnicibus, et illic, ut videtur, venditam. Dicamus ergo Isidem Ægyptiam fuisse cum Diodoro Siculo lib. I Bibliothecæ, et quidem antiquissimam Ægypti reginam, quod vel nomen ejus significat: cum idem scriptor testetur *Ἶσιν μεθερμηνευομένην εἶναι παλαιὰν*, *Isin verti antiquam*, linguaque Hebraica, quæ affinis erat Ægyptiæ, ישיש *jaschisch*, vetus dicatur. Attamen Augustinus recte contra Græcos sic, ut facit, ratiocinari potuit; tametsi Ægyptios eo modo ad fidem adducere non potuit, cum se Græcis multo antiquiores, nec sine ratione, esse putarent.

Cap. 5. *His temporibus* (nempe Jacobi) *rex Argivorum Apis navibus transvectus in Ægyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis omnium maximus Ægyptiorum deus. Nominis autem hujus cur non Apis, etiam post mortem, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes jam σαρκοφάγον vocant, σορὸς dicitur Græce, et ibi eum venerari sepultum cœperant, priusquam templum ejus esset exstructum, velut soros et Apis.*] Quasi vero defuerint in Ægypto homines quos in deorum numerum referrent, ut advenientes ex Peloponneso continuo deorum loco haberent; aut quasi Græce locuti fuerint! Itaque viri docti merito originationem Varronis rejecerunt, Serapimque antiquissimum esse Ægyptiorum numen existimarunt, et quidem aliquot sæculis Argivo Api. Vide Jos. Scaligerum in Animadversionibus Eusebianis ad ann. 1730, et Gerh. Joan. Vossium de Idololatria gentilium lib. I, cap. 29, quamvis non probemus posterioris sententiam, qui *Josephum* patriarcham *Serapin* dictum vult.

Cap. 8. *Minerva vero longe his* (Hercule et Mercurio) *antiquior. Nam temporibus Ogygii ad lacum qui Tritonis dicitur, virginali apparuisse fertur ætate, unde et Tritonia nuncupata est*, etc.] Etymologiam nominis Tritoniæ, et rationem cur e capite Jovis nata diceretur, attulit verisimiliores Joan. Clericus ad Theogoniam Hesiodi vers. 895.

Cap. 12. *Hisce temporibus Hercules in Syria* (sic habent mss., non in *Tyria* ut est in editionibus) *clarus habebatur; sed nimirum alius, non ille de quo supra locuti sumus. Secretiore quippe historia plures fuisse dicuntur et Liberi Patres et Hercules.*] Certum est Herculem numen esse Phœnicium, cui urbs Tyrus consecrata fuit. Quin et plures Tyrios fuisse volunt, ut animadvertit Gerh. Joh. Vossius de Idololatria gentilium lib. I cap. 22 et 34. Crediderim ipsum aut Thebanum, aut Argivum Herculem indidem originem ducere, sive unus sint, sive plures. Vide quæ obiter hac de re habet Joan. Clericus in notis ad sect. 3 dissert. Joannis Seldeni de Decimis. Nam rem pluribus hic diducere non vacat, nec necesse est. Sed hinc apparet non perperam hic legi *in Syria*, nec emen-

dandum esse in *Tirynthia*, ut putabat Joan. Lud. Vives.

Cap. 14. *Per idem temporis intervallum exstiterunt poetæ* (Orpheus, Musæus, Linus, temporibus judicum Israelis) *qui etiam theologi dicerentur, quoniam de diis carmina faciebant, sed talibus diis, qui licet magni homines, tamen homines fuerunt; aut mundi hujus, quem Deus verus fecit, elementa sunt; aut in principatibus et potestatibus, pro voluntate Creatoris et suis meritis ordinati.*] Liquet hoc ex Theogonia Hesiodi, qui antiquissima numina facit Chaos, Cœlum et Terram; tum spiritus nescio quos, quos variis naturæ partibus præficit; ac tandem animos hominum fato functorum. Non dubito quin superiores poetas theologos sit ea in re imitatus, quamvis nonnulli veterum primum auctorem Theogoniæ eum faciant. Vide Joannem Clericum ad titulum Theogoniæ Hesiodeæ, et proœmium Diogenis Laertii, ubi de Theogonia Lini.

Cap. 18. *Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc qui ejusmodi quædam vel certissima audivisse, vel etiam expertos se esse asseverent. Nam et nos cum essemus in Italia, audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres imbutas his malis artibus, in caseo dare solere dicebant quibus vellent seu possent viatoribus, unde in jumenta illico verterentur et necessaria quæque portarent, postque perfuncta opera iterum ad se redirent,* etc.] Miror Augustinum hæc ita proponere quasi possent esse vera, vixque ea negare liceret, cum postea dicat *hæc vel falsa esse, vel tam inusitata, ut merito non credantur*, putetque potius a dæmonibus turbatam fuisse phantasiam hominum, qui præ furore crederent se esse jumenta. Postea etiam narrat cujusdam Præstantii patri, post casei ejusmodi comestionem, tale quid in somnis contigisse. Sed si hoc fieret ope dæmonum, quid illis opus fuit medicato cibo? Aut si talis cibus id efficeret, quid opus fuit dæmonibus? Præterea si ex arbitrio dæmonum ita pependisset hominum phantasia, ut nec, cibo sumpto, eorum vi resistere homines possent, nec turbatæ phantasiæ imagines vincere, non exiguum hoc fuisset prodigium. Itaque satius fuit muliercularum figmenta aperte negare, quam rerum ejusmodi rationes quærere.

Cap. 22. *Siquidem post illud maximum atque universale diluvium, cum in arca Noe octo soli homines evaserunt, anni non multo amplius quam mille transierant quando Ninus Asiam totam, excepta India, subjugavit.*] Revera ex calculo LXX interpretum, ad natalem Abrahami annum non effluxerunt plures anni quam 1132, ut ostendit Isaacus Vossius in lib. de Ætate mundi, cap. 6. Sed cum a temporibus Phalegi, quibus genus humanum in varias abiit colonias, ad tempora Nini, ex eodem calculo quo statuitur ab Eusebio Ninus paulo ante natum Abrahamum subegisse Asiam, non effluxerint multo plures 500 annis, Asia nihil ferme habebat præter deserta, nam intra id tempus non potuerunt ita augeri homines, ut tantos terrarum tractus implerent. Itaque rectius faciunt qui Ninum serius regnasse volunt. Vide c. 2 hujus libri.

Cap. 23. *Eodem tempore nonnulli sibyllam Erythræam vaticinatam ferunt. Sibyllas autem Varro prodidit plures fuisse, non unam. Hæc sane Erythræa sibylla quædam de Christo manifesta conscripsit, quod etiam nos prius in Latina lingua, versibus male Latinis et non stantibus legimus, per nescio cujus interpretis imperitiam, sicut post cognovimus,* etc.] Postea dicit exemplar Græcum sibi ostensum a Flacciano, profertque *Achrostichin* versibus, ut loquitur, *stantibus* versam, cujus initiales litteræ sunt Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ. Quod de Græcis versibus est intelligendum, nam in Latinis non potuerunt eæ litteræ comparere. Quare miror imperitiam interpretis accusari, qui sane non potuit Latinis versibus hoc exprimere. Sed multo magis miror Augustinum, qui γνησιότητα librorum sacrorum contra Manichæos non male defendit, non animadvertisse hic manifestam suppositionem. Scio alios multos Christianos scriptores hac in re eum esse secutum, nec repetam quæ contra eos animadversa sunt, cum ab aliis, tum a Davide Blondello in opere Gallico de Sibyllis. Sed profecto est quod suspicemur multos eorum facile quidem olfecisse suppositionem hujusce fetus, sed quia rudis plebecula tam levibus capiebatur rationibus quam gravibus, eos arripuisse hoc argumentum, ut alia multa, quia conducebat causæ, non quia verum iis videbatur. Alioqui si ita obbrutuisset iis palatum, ut nihil hic suppositi animadverterent, nullos suppositos fetus a genuinis secernere potuissent. Non patitur quidem historiæ fides nos dubitare quin fuerint fatidicæ quædam mulieres quæ varia prædixissent, de imperio præsertim Romano, sed illa nihil ad Christianam religionem. Crediderim, ut meam quoque conjecturam aperiam, fanaticas illas mulieres nomen ab Oriente, una cum arte decipiendi, attulisse, et dictas *sibyllas* a Græcis, quod Phœnices vocarent hujusmodi mulierem שבילה *schebola*, hoc est *quæ consenescit*: nam vetulæ erant hæ vates, nec earum senectus minus decantata fuit quam vaticinia. Ovidius Metam. lib. XIV, 132, sic inducit loquentem sibyllam:

Lux æterna mihi carituraque fine dabatur,
Si mea virginitas Phœbo patuisset amanti.
Dum tamen hanc sperat, dum præcorrumpere donis
Me cupit, Elige, ait, virgo Cumæa, quid optes,
Optatis potiere tuis. Ego pulveris hausti
Ostendens cumulum, quot haberet corpora pulvis,
Tot mihi natales contingere vana rogavi:
Excidit optarem juvenes quoque protinus annos,
Hos tamen ille mihi dabat, æternamque juventam,
Si Venerem paterer. Contempto munere Phœbi
Innuba permaneo, sed jam felicior ætas
Terga dedit, tremuloque gradu venit ægra senectus,
Quæ patienda diu est, nam jam mihi sæcula septem
Acta vides, superest numeros ut pulveris æquem,
Tercentum messes, tercentum musta videre.

Quæ sunt poetica figmenta inde nata, quod diceretur sibylla grandæva fuisse.

Ibid. § 11. *Inserit etiam Lactantius operi suo quædam de Christo vaticinia sibyllæ, quamvis non exprimat cujus.*] Respexit ad locum Lactantii ex lib. Inst. divin. I, cap. 6, ubi, memoratis variis sibyllis, sic loquitur: *Harum omnium sibyllarum carmina et feruntur*

tur et habentur, præterquam Cumææ, cujus libri a Romanis occuluntur; nec eos ab ullo, nisi a quindecim viris, inspici fas est. Et sunt singularum singuli libri, qui quia sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur, suntque confusi. Hactenus nihil habet quod non consentaneum sit loco Augustini; sed sequentia ei adversantur, sic enim pergit scriptor elegantissimus: *Nec discerni, ac suum cuique assignari potest, nisi Erythrææ, quæ et nomen suum verum carmini inseruit, et Erythræam se nominatum iri prælocuta est, cum esset orta Babylone. Sed et nos confuse sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum.* Sed et postea Erythrææ versus nominatim profert lib. IV, cap. 15, et lib. de Ira cap. 22. Quæ omnia ficta esse a Christianis eo nomine indignis, res ipsa clamat.

Cap. 37. *Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum jam scripta ad notitiam fere omnium gentium pervenerunt, philosophi gentium nondum erant qui hoc etiam nomine vocarentur, quod cœpit a Samio Pythagora, qui eo tempore quo Judeorum est soluta captivitas cœpit excellere atque cognosci.*] Nihil verius, optimumque id est argumentum, quo quam sit recens Græcorum philosophia ostendatur. Illustrarunt etiam hanc chronologiam editores Parisienses; sed nonnulla sunt in eorum adnotatione errata aut typothetarum, aut festinantis calami, quæ hic emendabo, ut ex aliis editionibus, si quæ posthac fiant, demantur. Primum aiunt ab Eusebio in Chronico Pythagoram ad 63 olympiadem referri. Atqui est 65 ad quam in Eusebiano Chronico legere est: *Pythagoras physicus philosophus clarus habetur.* Addunt Benedictini eumdem Eusebium lib. x de Præparatione evangelica, cap. 3, scribere claruisse Pythagoram olympiade 62. In illo tamen capite nihil habet Eusebius de ætate Pythagoræ, sed tantum in sequente, ubi etiam hoc unum dicit, vixisse eum diu post septem Sapientes. Præterea subjiciunt de eo tempore: *Regnabat autem apud Romanos Servius Sulpitius.* Voluerunt dicere viri docti *Servium Tullium*, nam *Servius Sulpitius* jurisconsultus fuit, Ciceronis æqualis. Tandem ita de emortuali anno Pythagoræ loquuntur: *Pythagoras mortem obiit olympiade 70, anno ejus, juxta Eusebii Chronicon, quarto vel quinto.* Debuit scribi *tertio vel quarto*, et sic scriptum puto a viris eruditis nam vel pueri sciunt in singulis olympiadibus esse tantum quatuor annos. Quod observo, non insectandi gratia, absit! qui laborem eorum minime omnium sperno; sed ut discant alii homines maligni ex talibus exemplis, non esse bonis et eruditis viris propterea insultandum, præsertim si se aliis faciles in talibus præbeant.

Ibid. *Isis porro Inachi filia fuisse proditur, qui primus regnare cœpit Argivis.*] Si, nimirum, credamus Ionem, quod antea parum verisimile esse ostendimus ad lib. XVIII cap. 3.

Cap. 39. *Moyses in populo constituit qui docendis litteris præessent, priusquam divinæ legis ullas litteras nossent. Hos appellat Scriptura γραμματοεισαγωγεῖς, qui Latine dici possunt litterarum inductores, vel introductores, eo quod eas inducant, id est introducant quodammodo in corda discentium, vel in eos potius ipsos quos docent.*] Qui ita interpretatus est vocem Græcam Augustino, hominem fefellit, nam Septuaginta interpretes vocem adhibent ad vertendam Hebraicam שטר *schoter*, quæ grammatistam minime significat, sed apparitorem magistratuum. Vide quæ notavit de ea voce Joannes Clericus ad Exod. v, 6.

Cap. 43. Memoratis versionibus Aquilæ, Symmachi, Theodotionis et quinta: *Hanc tamen*, inquit, *quæ Septuaginta est, tanquam sola esset sic recipit Ecclesia, eaque utuntur Græci populi Christiani, quorum plerique aliqua sit alia ignorant.*) Nempe mulieres et artifices, cæteraque plebecula, vagis Numidis similis; nam alii, qui vel leviter litteris sacris tincti erant, aliquid legerant aut inaudiverant de Tetraplis, aut Hexaplis Origenis. Pergit: *Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod Latinæ Ecclesiæ tenent.* Itaque legebant homines docti et prudentes versionem versionis, quarum plerique ecclesiastici neutram poterant expendere; nam Græcam cum Hebræo codice conferre vel duo potuerunt, ut loquitur ille, vel nemo; Latinam cum Græca plures quidem, sed pauci, præ iis qui Græce nesciebant, inter quos Augustinus. I nunc et in ejusmodi hominibus lauda aut acumen in interpretatione Scripturæ, aut diligentiam in sacris studiis, aut prudentiam in acquiescendo in versionibus quæ bonæne essent an malæ nesciebant.

Quamvis, inquit, *non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus; qui non ex Græco, sed ex Hebræo in Latinum eloquium easdem Scripturas converterit.* Quatenus porrigeretur eruditio Hieronymiana in utraque lingua, Græca et Hebraica, satis luculente ostendit Joannes Clericus in Quæstionibus Hieronymianis; sed collatus aliis presbyter Stridonensis sane erat doctissimus. *Sed ejus*, subjicit Augustinus, *tam litteratum laborem, quamvis Judæi fateantur esse veracem, Septuaginta vero interpretes, in multis errasse contendant; tamen Ecclesiæ Christi tot hominum auctoritati, ab Eleazaro tunc pontifice, ad hoc tantum opus electorum neminem judicant præferendum: quia etsi non in eis unus apparuisset spiritus, sine dubitatione divinus, sed inter se verba interpretationis suæ Septuaginta docti more hominum contulissent, ut quod placuisset omnibus hoc maneret, nullus eis unus interpres debuit anteponi.* Quamvis nihil esset quod reponeretur huic ratiocinationi, non posset tamen contra rem ipsam valere, ita ut manifesta peccata quæ inveniuntur in versione LXX interpretum, vir Hebraice doctus incipiat credere non esse peccata; nam ratiocinationes, ex eo quod convenire videtur deductæ, ipsis factis ac rebus opponi non possunt: quia sæpe quod non conveniebat fieri factum est, nec factum est quod conveniebat. Deinde omnis illa historia LXX interpretum mera est fabula, ficta a Judæo Hellenista, forte ut pigritiæ Hellenistarum consuleretur ne necesse haberent discere linguam Hebraicam, cum θεόπνευστον

versionem habere viderentur. Doleo, fateor, tot ac tanta apud veteres inveniri specimina non fidei circumspectæ et firmis rationibus nixæ, sed credulitatis inconsultæ et omnia temere arripientis; nisi quis *politicam* calliditatem, ut nunc loquimur, malit hæc haberi. Utrumvis verum statuatur, inde colligendum erit nobis, præter Christum et apostolos, qui fideliter doctrinæ ejus adhæserunt, non esse quærendos magistros in quorum auctoritate acquiescamus : qua de re etiam nos ipse Christus diserte præmonuit Matth. XXIII, 8. Præterea facile fieri potest ut non Septuaginta, sed aliquot centeni homines minus periti uno viro fuerint; ac sane integri consessus quam sæpe errarunt? Quidve est notius quam veri amantibus suffragia non esse ex numero, sed ex pondere æstimanda? Nulla propemodum veritas, ne ipsa quidem religione Christiana excepta, defendi potest, si numerus nota ac argumentum veritatis habeatur. Denique, ut jam dixi, illa de LXX interpretibus Aristeæ historia putida est fabella. Vide quæ hac de re jam notavimus ad tom. II, epist. 28. Itaque dignum est risu, quod tam gravibus verbis exprimitur in sequentibus : *Cum vero tantum in eis signum Divinitatis apparuit, profecto quisquis alius illarum Scripturarum ex Hebræa in quamlibet aliam linguam interpres est verax, aut congruit illis* LXX *interpretibus, aut, si congruere non videtur, altitudo ibi prophetica esse censenda est.* Aut hic aliquid excidit, aut supplendum animo post *congruere non videtur*, hanc sententiam : et cum Hebraico codice tamen consentit ; nam ex sequentibus hoc velle Augustinum liquet. Hæc sane mira sunt et inaudita, nec temere ac sine gravibus rationibus affirmanda. Quis enim possit sibi persuadere Spiritum propheticum certam sententiam dictasse Hebræis olim vatibus, a quibus primum oracula divina litteris mandata sunt ; deinde eumdem Spiritum eorum vatum Græcis interpretibus aliam, aut contrariam afflasse sententiam? Nemo talia facile sibi persuadeat. Hic vero nulla credendi ratio occurrit, præter anilem illam Aristeæ fabulam, cui insunt omnia mendacii male conficti indicia, et cui res ipsa contradicit. Nam liquet, conferenti versionem cum contextu Hebraico, permulta delicta esse a LXX interpretibus aut ab eo, quicunque sit, qui eam versionem concinnavit, admissa; quod male in exemplari suo legerent voces Hebraicas, quod affines litteras miscerent, quod vocum rariorum significatus nescirent, quod loca obscura non assequerentur, et quod ne clara quidem interdum satis intelligerent; quæ humani et allucinantis spiritus sunt, non divini. Sed hæc per se scire Augustinus non potuit; verum de re ipsi plane incomperta tacere eum potius decuit, quam tam multa inania effundere. Si verum amamus, fatendum tam absurdas opiniones non displicuisse viris nequaquam hebetibus, quod eorum pigritiæ ac existimationi consulerent, ut jam alibi significavimus.

Cap. 44. *Sed, ait aliquis, quomodo sciam quid Jonas propheta dixerit Ninivitis, utrum :* Triduum, et Ninive evertetur; *an :* Quadraginta dies? *Quis enim non*

A *videat non potuisse utrumque tunc dici a propheta, qui missus fuerat terrere comminatione imminentis exitii civitatem?... Si ergo a me quæritur quid horum Jonas dixerit, hoc puto potius quod legitur in Hebræo :* Quadraginta dies, et Ninive evertetur.] Optime, unde colligendum erat aut graviter errasse LXX interpretes, aut mendosos esse eorum codices. Prius fateri noluit Augustinus; itaque ad posterius deveniendum fuisset, nisi hinc incommoda quædam exortura prævidisset; nempe, plebem dicturam valde pigros, aut inconsultos, aut indoctos fuisse præsules suos, qui versionem Latinam, haustam ex vitiosis codicibus Græcis, sibi prælegi adhuc curassent ; nam magnæ hoc fuit ignorantiæ, si nescientes peccarant; nec minoris pigritiæ aut imprudentiæ, si in veritatem inquirere, vitiaque versionis emendare noluerant. B Multo hoc deterius erat, consectariisque periculosioribus obnoxium, quam nova interpretatio Hieronymi vocis Hebraicæ קיקיון *Kikajon*, in eodem propheta, qua de re tantas querelas profuderat ventis ferendas Augustinus, cujus vide epistolam 71 et quæ ad eam notavimus. Igitur sese ad aliud σοφὸν φάρμακον, convertit Pœnus orator. *Septuaginta quippe*, inquit, *longe posterius interpretati aliud dicere potuerunt, quod tamen ad rem pertineret, et in unum eumdemque sensum, quamvis sub altera significatione concurreret; admonerelque lectorem utraque auctoritate non spreta, ab historia sese attollere ad ea requirenda, propter quæ significanda historia ipsa conscripta est.* Hæc demum inter ea quidem recenseri possunt quæ non sunt natura sua repugnantia, ac proinde fieri non possunt; C cæteroqui ne levissima quidem verisimilitudine tincta. Septuaginta interpretes, eo ipso quod se interpretes profitentur, pollicentur se dicturos Græce quæ Hebraice scripta sunt; quod nisi præstent, non possunt crimen aut imperitiæ, aut negligentiæ, aut malæ fidei effugere. Hoc cum semper verum sit in historiarum interpretatione, si ita loqui licet, est vero verius, quisquis enim inducit aliquem in versione dicentem quod non est in archetypo quod vertit, mentitur. At licet, inquies, verba nonnihil immutare, si sit eadem sententia. Non nego, sed hoc tum demum fieri potest, cum id postulat ingenium linguæ qua utitur interpres, non ubi nihil necesse est. Præterea falsum est esse idem, ad sententiam quod attinet, *adhuc* D *quadraginta dies*, et *adhuc tres dies*. Sed audiamus Augustinum allegoricas machinas violenter adhibentem, ut defendat Græcos interpretes : *Si per illam civitatem recte accipitur Ecclesia gentium, prophetice figurata; eversa, scilicet per pœnitentiam ut qualis fuerat jam non esset; hoc quoniam per Christum factum est in Ecclesia gentium, cujus illa Ninive figuram gerebat; sive per quadraginta dies, sive triduum, idem ipse significatus est Christus; per quadraginta, scilicet, quia tot dies peregit cum discipulis suis post resurrectionem, et ascendit in cœlum; per triduum vero, quia die tertio resurrexit.* Quæ omnia sunt commentitia, nam primo si negavero Niniven, apud Jonam, esse figuram Ecclesiæ gentium, nemo ex Scriptura contrarium probabit.

Deinde dicam absurdum esse dicere eversionem intentam Ninive propter peccata, nisi pœnitentiam ageret, esse figuram mutationis morum quæ fit per pœnitentiam. Profecto si peccata et exitium propter peccata sint figura pœnitentiæ et mutationis veterum institutorum per pœnitentiam, jam omnium omnia poterunt esse figuræ, nec ulla amplius similitudo inter figuras et res figuratas erit quærenda. Poterunt rotunda haberi archetypa quadratorum, et quadrata antitypa rotundorum. Tenebræ erunt imago lucis, lux tenebrarum. Denique quadraginta aut tres dies concessi pœnitentiæ non possunt esse figuræ dierum jejunii et mortis Christi, qui simile nihil habent, præter numeri similitudinem. Imo vero quamvis tot violentæ interpretationes admitterentur, propterea tamen non licuit LXX interpretibus mutare numerum prophetæ; et quod de eorum prophetico spiritu hic habet Augustinus, plane est inane et aptum ad offendiculum lectoribus objiciendum. Quis enim non illico dixerit, si LXX interpretes prophetico spiritu donati fuissent, ejus ope potius novas prophetias effusuros, quam veteres inscitia corrupturos fuisse? Itaque merito habet Hieronymus in Comment. Jonæ : *Trinus numerus, qui ponitur a Septuaginta, non convenit pœnitentiæ, et satis miror cur ita translatum sit, cum in Hebræo nec litterarum, nec syllabarum, nec accentuum, nec verbi ulla sit communitas; tres enim dicuntur* SALOS, *et quadraginta* ARBAIM. *Alioquin et de Judæa tanto itinere missus propheta in Assyrios, dignam suæ prædicationis pœnitentiam flagitabat, ut antiqua et putrida vulnera diu apposito curarentur emplastro. Porro quadragenarius numerus convenit peccatoribus et jejunio et orationi, et sacco et lacrymis et perseverantiæ deprecandi, ob quod et Moyses quadraginta diebus jejunavit in monte Sinai*, etc. Itaque viri docti conjecerunt mendum esse apud LXX interpretes, sive vitioso codice usi essent, ubi pro מ, quod est *quadraginta*, esset ג hoc est *tria:* nam frequentia menda quæ sunt in numeris apud veteres Scriptores, eo adduxerunt eximios criticos ut crederent olim non integris vocibus, sed litteris signatos numeros fuisse. Posset etiam fieri ut in Græcum codicem mendum irrepsisset et Γ scriptum fuisset pro M. Vide ad Jonam Joannem Drusium, et Hugonem Grotium. Sed nihil vetat nos hic quoque Isaacum Vossium, qui hoc sibi negotii datum esse credidit, ut defenderet Septuaginta interpretes. « Hoc sæculo, *inquit*, Græca versio unanimiter hoc in loco rejicitur, nec immerito. Augustinus lib. XVIII, cap. 44, de Civitate Dei, conatur componere hanc discrepantiam, sed nihil meo judicio proficit. Melius Theodoretus, qui errorem Græcorum exemplarium non interpretibus, sed librariis imputat. Miratur Hieronymus hanc diversitatem, cum nulla aut verborum, aut numerorum sit affinitas, inter tres et quadraginta. Sed vero quæstionem hanc solvit Justinus martyr, qui, in dialogo cum Tryphone, ipsa interpretum verba producens, dies numerat quadraginta tres. Bis vero eumdem repetit numerum, ne quis vitium subesse existimet. Si itaque hanc LXX interpretum sequamur lectionem, jam manifestam hujus discrepantiæ rationem habebimus. Nempe, minor numerus excidit e codicibus Hebræis, major vero abest ab hodiernis exemplaribus Græcis; in quibus olim fuisse, non ut vulgo ἔτι τρεῖς ἡμέραι, sed vero ἔτι τρεῖς καὶ μʹ ἡμέραι clare ex Justino colligitur. Porro hic numerus valde est rationi consentaneus. Triduum enim omnino requirebatur ad prædicandum et peragrandam urbem. Confecto unius diei itinere, prædixit urbem perituram, post dies quadraginta tres. Secundo die, longius progressus, quadraginta duos dies significavit. Tertio itaque die elapso, et peragrata jam urbe, nonnisi quadraginta supererant dies. » Hæc Vossius lib. de Translatione LXX interpretum cap. 23, quæ ingeniosa sunt; sed multo, ut mihi quidem videtur, verisimilius, cum cæteri Patres et codices in vulgari lectione consentiant, Justino fuisse codicem in cujus contextu scriptum erat τρεῖς, sed cujus margini aliquis ex Hebraico codice ascripserat τεσσαράκοντα, quod ille prætermissum putans, dixit τεσσαράκοντα τρεῖς.

Cap. 52. Memoratis decem persecutionibus : *Plagas enim*, inquit, *Ægyptiorum, quoniam decem fuerunt, antequam inde exire inciperet populus Dei, putant ad hunc intellectum esse referendas... Sed ego illa re gesta in Ægypto, istas persecutiones prophetice significatas esse non arbitror; quamvis ab eis qui hoc putant exquisite et ingeniose illa singula his singulis comparata videantur; non prophetico spiritu, sed conjectura mentis humanæ, quæ aliquando ad verum pervenit, aliquando fallitur.*] Quis non exclamet hic : καλῶς! σοφῶς! nihil melius? Sed et nos quoque idem judicium ferimus de tot mysticis interpretationibus Augustini, quibus ferme totum Vetus Testamentum in alienos sensus contorsit. Cæterum de decem persecutionibus vide Sulpitium Severum lib. II Sacræ Historiæ.

LIBRO XIX. Cap. 1, § 3. *Denique fuerunt qui cum diversa sequerentur bona finalia, alii virtutem, alii voluptatem, eumdem tamen habitum et consuetudinem tenebant, ex qua Cynici appellabantur.*] Ideo Apollinaris Sidonius carm. 2, vers. 167 :

> Quidquid Erichtheis Cynicorum turba volutat
> Gymnasiis, imitata tuos, Epicure, sodales.

Ad quem locum illustrandum hunc laudat Jac. Sirmondus.

Cap. 7. *Opera data est ut imperiosa civitas non solum jugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis imponeret; per quam non deesset imo et abundaret etiam interpretum copia.*] Multis hac de re egit vir doctissimus Just. Lipsius libro de Recta Latini sermonis Pronuntiatione, cap. 4, ubi recte etiam monet hic legendum, non *pacem societatis*, sed *speciem societatis*, aut *per pacem sociatis*. Vellem hic a Benedictinis prolatam lectionem mss. codicum.

Cap. 24. Postquam ostendit sine amore Dei et proximi non esse populum, ita hoc caput inchoat : *Si autem populus non isto sed alio definiatur modo, velut si dicatur : populus est cœtus multitudinis ratio-*

nalis, rerum quas diligit concordi communione sociatus; profecto ut videatur qualis quisque populus sit, illa sunt intuenda quæ diligit. Quæcunque tamen diligat, si cœtus est multitudinis, non pecorum sed rationalium creaturarum, et eorum quæ diligit communione concordi sociatus est, non absurde populus nuncupatur: tanto utique melior quanto in melioribus: tantoque deterior quanto est in deterioribus concors. Tum subjicit: *Secundum istam definitionem nostram Romanus populus populus est*, etc.] Miror in mentem Augustino non venisse loci Deuter. XXXII, 21: *Ipsi me provocaverunt in eo qui non erat Deus, et irritaverunt in vanitatibus suis, et ego provocabo eos in eo* QUI NON EST POPULUS, *et in gente stulta irritabo illos.* Ubi Deus ad gentium vocationem respicit, ut docet Paulus Rom. X, 19. Sane vix digni erant nomine populi, qui sic descripti sunt a Lucilio:

> Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto
> Toto itidem pariterque die, populusque, patresque
> Jactare indo foro se omnes, decedere nusquam,
> Uni se atque eidem studio omnes dedere et arti,
> Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
> Blanditia certare, bonum simulare virum se,
> Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Quos elegantissimos versus nobis servavit Lactantius Inst. divin. lib. V, cap. 9.

LIBRO XX. Cap. 7. De Apoc. XX, 1 et seqq. *Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intelligi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est, sexto annorum milliario, tanquam sexto die, cujus nunc spatia posteriora volvuntur; secuturo deinde sabbato, quod non habet vesperam, requie scilicet sanctorum, quæ non habet finem*, etc.] Hi sunt fructus allegoricæ arithmeticæ, ex qua collegerunt veteres multi mundi hujusce durationem fore sex millium annorum, septimo vero millenario ei finem impositum iri, et tum fore æternum piorum sabbatismum. Sic S. Barnabas epist. cap. 15, ad quem vide notas doctissimi viri Joan. Bapt. Cotelerii, qui aliorum ei assentientium et nomina et loca suppeditabit.

Cap. 15. De hoc Apocalypseos loco cap. XX, 13: *Et exhibuit mare mortuos qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos quos in se habebant;* sic ratiocinatur: *Sed qui sunt mortui quos exhibuit mare, qui in eo erant? Neque enim qui in mari moriuntur non sunt in inferno, aut corpora eorum servantur in mari; aut, quod est absurdius, mare habebat bonos mortuos et infernus malos. Quis hoc putaverit? Sed profecto convenienter quidam hoc loco mare pro isto sæculo positum accipiunt.*] Non semel fefellit Augustinum vox Latina *infernus*, quod nesciverit ᾅδην, Hebraice שאול, significare *sepulcrum*. Vide quæ notavimus ad tom. II, epist. 64. *Mortui* quos reddet mare sunt cadavera eorum qui in eo perierunt; *mors* vero et *sepulcrum* sunt reliqui mortui, qui in terra ceciderunt, sive insepulti, sive sepulti. Nam *mors* et ᾅδης sæpe ponuntur ἐκ παραλλήλου, ut I Cor. XV, 54; Apoc. XX, 14: ad quæ loca vide interpretes.

Cap. 19. De II Thess. II, 1 et seq. § 3. *Quidam putant hoc de imperio dictum fuisse Romano, et propterea Paulum apostolum non id aperte scribere voluisse; ne calumniam videlicet incurreret, quod Romano imperio male optaverit, cum speraretur æternum, ut hoc quod dixit:* jam enim mysterium iniquitatis operatur, *Neronem voluerit intelligi, cujus jam facta velut Antichristi videbantur.*[Mihi multo verisimilius fit Paulum hic egisse de rebellione Judæorum in Romanos, de qua obscurius locutus est, ne noceret popularibus suis. Vide hac de re interpretem Henr. Hammondi, in additamentis quæ adnotationibus ejus scriptoris admiscuit. Sed hanc observationem Augustini optimam existimarim, ad rationem reddendam obscuritatis Apocalypseos, in qua exitium Romæ ethnicæ prædicebatur nomine Babylonis.

Cap. 29. *Per hunc Eliam magnum mirabilemque prophetam, exposita sibi lege, ultimo tempore, ante judicium, Judæos in Christum verum, id est in Christum nostrum esse credituros, celeberrimum est in sermone cordibusque fidelium.*] Mirum est illis temporibus eam opinionem tam altas radices in animos hominum egisse, tantoque consensu esse receptam, cum Christus disertissime docuerit Matth. XVII, 12, et apud alios evangelistas, nomine *Eliæ* intelligendum fuisse Joannem Baptistam. Facile erat intellectu *diem Domini magnum et terribilem*, esse eum diem vel tempus quo Deus Jerosolymam et Judæam passus est a Romanis diripi, ferroque et igne vastari. Sed nullus interpres hoc in majore luce collocavit Henrico Hammondo, ad Matth. XXIV et alibi. Non raro contigit multos homines non hebetes consensisse in errore, quia maluerunt superiores sequi quam eorum placita expendere. Vide Tertullianum de Anima cap. 35.

LIBRO XXI. Cap. 3, § 1. Contra supplicia malorum æterna hanc sibi proponit objectionem: *Nullum est, inquiunt, corpus quod possit dolere, nec possit mori.*] Eam objectionem confutat operosissime, variisque adductis incredibilibus et falsis historiis ex Plinio, nec tamen satisfacit. Quid facilius erat dictu quam alias leges fore et corporum et spirituum eo tempore, quam nunc; Deumque effecturum ut certo corporis motu, eoque non ita magno ut noceat corpori, excitetur ingens dolor in animis improborum? Vide Dionysii Petavii Dogmat. theolog. tom. III. Opus de Angelis lib. III, cap. 5.

Cap. 24. *Ut Deus sententiam suam mitiget et reflectat in melius.*] Joan. Freder. Gronovius recte legit *in mollius*, Observat. in script. ecclesiast. cap. 6. Sic Hegesippus de Excidio Hierosol. lib. I, cap. 12: *Ab Aristobulo impetravere ut matrem ab executione præcepti severioris ad molliora inflecteret.* Sic mss., ubi editi libri habent *meliora*. Quod ex melioris ævi scriptoribus haustum. Tacitus Ann. I, *satis superque missione et pecunia, et mollibus consultis peccatum.* Hegesippus iterum cap. 16: *Verbisque in mollius suppliciter inflexis, mitigaverat indignationem consulis.*

Cap. 26. Locum Pauli I Cor. III, 11, de fundamento cui alii quidem superædificant aurum, argentum aliaque pretiosa; alii vero ligna, fenum, stipu-

lam; sibi objicientes inducit quosdam qui credebant baptismum et Ecclesiæ catholicæ communionem satis esse ad vitandam damnationem æternam. Tum circa eum locum multum hæsitat, quasi in eo sermo esset de moribus, cum Paulus loquatur de doctrina. Sic et alibi in eo interpretando æstuavit. Vide adnotata ad tom. VI, in lib. de Fide et Operibus cap. 15. Hinc nata alia æstuatio, quæ in hisce verbis se prodit: *Post istius sane corporis mortem, donec ad illum veniatur qui post resurrectionem corporum futurus est, damnationis et remunerationis ultimus dies, si hoc temporis intervallo spiritus defunctorum ejusmodi ignem dicuntur perpeti quem non sentiant illi qui non habuerunt tales mores et amores, in hujus corporis vita, ut eorum ligna, fenum, stipula consumatur; alii vero sentiant, qui hujusmodi secum ædificia portaverunt; sive ibi tantum, sive et hic et ibi; sive ideo hic, ut non ibi, secularia quamvis a damnatione venialia concremantem ignem transitoriæ tribulationis inveniant, non redarguo, quia forsitan verum est.* Sic hic Pauli locus fuit veluti scopulus, in quem non semel impegit Augustinus; quem tamen virum, quasi magnum Scripturæ interpretem, multi nobis venditant; sed quibus ii demum credent quibus nullum est sacrorum librorum studium, aut qui Augustini opera nunquam attente legerunt.

Libro xxii, cap. 7. *Cum sexcentis ferme annis ante Ciceronem Romulus fuerit*, etc.] J. Lud. Vives edidit *ante Scipionem*; nempe Æmilianum, qui in libris de Republica loquens a Cicerone inducebatur; quia

A Cicero anno demum post Urbem conditam 648 natus est. Sed recte Benedictini lectionem allatam, quæ est omnium mss. codicum, retinuerunt, quia minime necesse est Augustinum ex memoria loquentem, accuratius calculos posuisse; nec est peccatum tantum ut in id incidere non potuerit.

Libro xxii, cap. 8, § 1. *Cur, inquiunt, nunc illa miracula quæ prædicatis facta esse, non fiunt?*] Est objectio ethnicorum, ad quam commodius solvendam ficta sunt, quarto præsertim sæculo, innumerabilia miracula reliquiarum, quæ antea inaudita fuerant. Cum incautius ac proinde verius loquebantur Christiani hujus ævi, fatebantur miracula non amplius fieri, quod contigit Augustino in lib. de Vera Religione cap. 25, ubi negat *miracula illa* (qualia apostolorum)

B *in nostra tempora durare permissa.* Sed postea hæc verba retractavit, propter nova miracula, cujus utilitatem animadvertere serius cœpit. Hic quoque multa narrat quæ omnia claudit egregia illa narratione de qua ad tom. V egimus. Sed de hisce omnibus, et præsertim de quarti sæculi fictis miraculis, vide Henr. Dodwellum in dissert. Irenaica 2.

Cap. 24, § 3. *Quæ in theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia et exhibenda molita sit;* industria nempe humana.] Intelligit, ut Justo Lipsio videtur, pegmata, seu machinas theatrorum; quorum pegmatum figuræ et motus mirabilia spectacula præbebant, ut multis ostendit vir doctissimus in libro de Amphitheatro cap. 22, quod legisse non pœnitebit.

IN TOMUM OCTAVUM.

DESIDERIUS ERASMUS LECTORI.

Quemadmodum in præliis solet potissimum emicare virtus et ardor militum ducumque, ita divus Augustinus, cum nusquam non sit multis suspiciendus nominibus, haud alibi tamen eluxit, quantum valuerit acumine ingenii, subtilitate judicii, vehementia, copiaque disserendi, quam in his libris; in quibus pro tranquillitate domus Dei, quam unice diligebat, pugnat adversus hæreses: quas cum hoc odio majore prosequeretur, quo impensius amabat Christi sponsam Ecclesiam, tamen ubique singulari caritate laborat, ut homines sanet potius quam perdat. Lege feliciter, ac vale.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE HÆRESIBUS.

Præfat. *Noster vero* Epiphanius *Cyprius episcopus abhinc non longe rebus humanis exemptus, de octoginta hæresibus loquens, sex libros etiam conscripsit, historica narratione commemorans omnia, nulla disputatione adversus falsitatem pro veritate decertans.*] Adnotant Benedictini ad hæc verba, Augustinum vidisse duntaxat *Anacephalæosin Epiphanii;* sed ne hoc quidem opus integrum vidit, cujus initio, et pluribus locis indicat scriptor se majoris operis epitomen scribere.

C Credibile est Augustinum excerpta tantum ex eo, ab aliquo Græce sciente facta, habuisse.

Hæres. 1. Quæ est Simonianorum: *Jovem se credi volebat, Minervam vero meretricem quandam Helenen, quam sibi sociam scelerum fecerat; imaginesque et suam et ejusdem meretricis discipulis suis præbebat adorandas; quas et Romæ, tanquam deorum simulacra, auctoritate publica constituerat.*] Sic paulatim augentur fabulæ, prout a pluribus narrantur: instar rivuli, qui, aliis atque aliis accedentibus aquis, tandem fit amnis. Clementinarum Recognitionum auctor lib. ii, § 9, et Justinus Martyr apol. 1, meminerunt quidem statuæ Simonis, Romæ collocatæ; sed de statua *Selenæ* vel *Helenæ*, ejus concubinæ, nihil habent. Itaque hoc erit additamentum Augustini, ex memoria hæc

D scribentis. Mirum est fabulam de posita a Romanis statua tam turpem et tam manifestam, quæ proinde merito ab ethnicis ridebatur, usque adeo veteribus placuisse, ut uno ore illam affirmaverint. Vide Joan. Bapt. Cotelerium ad Constitutiones apostolicas lib. vi, cap. 9, itemque ad Recognitionum lib. ii, cap. 9. Sed fallitur vir doctissimus cum innuit ab Augustino negari quod narrabatur de interitu Simonis, epist. 36 ad Casulanum, cum dicat tantum Romanos negasse

Petrum die sabbati jejunasse, cum esset die dominico sequente cum Simone Mago certaturus. Jam eruditi ferme consentiunt Justinum aut alium auctorem hujus fabulæ deceptum fuisse statua Herculi posita in insula Tiberina, cujus etiamnum hodie basis superest, cum hac inscriptione SEMONI SANCO DEO. Vide Des. Heraldum ad Tertullian. Apolog. cap. 13; Henr. Valesium ad Eusebii Hist. eccles. lib. II, cap. 13, aliosque passim. Hinc autem liquet quanti faciendus sit consensus multorum, sine examine, aliorum post alios idem temere affirmantium. Simile exemplum animadvertere est Civit. Dei lib. XX, cap. 29, de adventu Eliæ ante ultimum judicium. Si errorem vitare velimus in ejusmodi rebus, quæ plurium testimonio probari solent, ante omnia expendamus oportet quibus eorum qui consentiunt, res perspecta esse potuerit, eosque ab aliis sejungamus; nam qui repetunt tantum ab aliis accepta, ea in quæ minime inquisiverunt, indigni sunt qui testium numero habeantur. Quod si etiam primi rei assertores id protulerint quod probe non norant, nubes illa speciosa testium facillime dissipatur. Quæ in historia de Simonis Magi statua observare est, nec scio an non de tota Simonianorum secta dici queant; nam quamvis constet ex Actis apostolicis Simonem fuisse hominem nequam, multa de eo ficta sunt, ut liquet ex Clementis Recognitionibus.

Hæres. 50. *Vadianos, quos appellat Epiphanius, et schismaticos, non hæreticos vult videri, alii vocant Anthropomorphitas.*] Cum hic Epiphanium auctorem laudet Augustinus, omnino existimarim legendum Audianos, sic enim eos hæreticos ab Audio conditore vocat Constantiensis episcopus. Non morarer hic mendas librariorum, uti nec Sirmondus fecit in Opere Prædestinati, quamvis in codice ms. legeretur Valdiani. Nomina minus nota semper facillime a librariis depravata sunt. Hinc apud Facundum Hermianensem lib. VIII ed. Sirmondi anni clɔ lɔ CXCVI, col. 671. Idem hæretici vocantur *Basiani*, quæ vox facta a *Vadiani*.

Hæresi 88, quæ est Pelagianorum : *Hi Dei gratiæ, qua prædestinati sumus in adoptionem filiorum per Jesum Christum in ipsum, et qua eruimur de potestate tenebrarum*, etc., *in tantum inimici sunt, ut sine hac posse hominem credunt facere omnia divina mandata*, etc.] Anathema vero omnibus qui divinæ gratiæ sunt inimici! Nec puto Pelagium, si revivisceret, deliberaturum an posset respondere *Amen;* magna voce illico ita responderet. Verum accusatorie dicit Augustinus inimicos gratiæ Dei eos qui internum afflatum ad singulos necessarium actus, eumque ineluctabilem et ad finem usque vitæ solis electis dandum; hoc est, *gratiam* Augustini, non Dei, repudiabant; nam *gratiam* hunc afflatum, aut *gratiam Dei* vocari in Scriptura nunquam demonstravit. Cæterum cum Deus mandata cuipiam dat, sine dubio ea ille potest observare; nam Deus, qui justus est, impossibilia non impera sumitve pœnas de iis qui non fecerunt impossibilia. Quod si præter nudum imperium,

A auxilium aliud divinum necessarium sit, quod non negabat Pelagius, nemini eorum quibus aliquid imperat, id subtrahit Deus. Sed omnia hic sunt, ut alibi apud Augustinum, ad invidiam faciendam composita. Consulendus hac de re liber Dionysii Petavii de Hæresi Pelagiana et Semipelagiana, qui est in tomo III Dogmat. ejus theologicorum. Cætera non attingemus, de quibus ad epistolas Augustini sat multis diximus; sed hinc observabimus, ubi agitur de adversariorum sententia, non esse facile eorum adversariis credendum.

ANIMADVERSIONES

IN TRACTATUM ADVERSUS JUDÆOS.

Cap. 3, § 4. *Quid sibi autem velit quod sic prænotantur quidam psalmi, quos et ipsi legunt et habent, in litterarum auctoritate sanctarum, ut in eorum titulis scriptum sit :* Pro iis quæ immutabuntur; *textus vero eorumdem psalmorum prædicat Christum, nisi quia eorum mutatio per illum futura prædicta est per quem apparet impleta?*] Respicit Augustinus ad titulos psalmorum, ex divisione Græca XLIV, LXVIII et LXXIX. Fatendum, nisi verum dissimulare velimus, aptissimum fuisse Augustinum ad retundendam pertinaciam Donatistarum aut stultam impietatem Manichæorum; sed contra Judæos in arenam descendere non debuit, quippe destitutus armis in illa pugna plane necessariis, hoc est, cognitione linguæ Hebraicæ et litterali Veteris Testamenti intelligentia. Res ex toto libello liquet, sed præsertim ex hoc argumento, quod tamen pluribus persequitur. Regerere potuerunt et quidem merito, Judæi LXX interpretes male vertisse verba Hebraica quæ hic sunt : על שושנים *hal schoschannim*, ὑπὲρ τῶν ἀλλοιωθησομένων, quasi legendum esset hic, ששונים *scheschonim*, hoc est, *qui mutant*, vel *diversi sunt;* esse vertendum cum Aquila, *super liliis;* nam שושן esse *lilium*, qua voce significatur hic aut instrumentum musicum, aut initium cantici. Quomodo contrarium probasset Augustinus? Deinde si concessissent sic esse vertendum ut transtulerunt LXX interpretes, negassent inde sequi a Messia legem mutari debuisse, sed tantum, quandoque venerit, miseram suæ gentis sortem in beatiorem mutatum iri; frustra sudasset Augustinus ut iis hisce aut similibus argumentis utentibus os occluderet. Ac sane duobus tantum modis, cum aliquo fructu, disceptare cum Judæis possumus. Alter est si non tantum Scripturis Vet. Testamenti, quas eludere norunt, sed illorum opinionibus et scriptoribus contra ipsos utamur; quod facere non potuit Augustinus, cui ignota illa erant armamentaria. Alter vero si historiam et miracula Jesu Nazareni vere contigisse ostendamus; quod facere potuisset Augustinus, si omissis allegoriis, frigidisque argutiis, ad accuratas ratiocinationes se convertisset, quales sunt in libris II et III operis de Veritate religionis Christianæ ab Hug. Grotio conscripti, quæ et in aliis recentiorum monumentis copiosius expositæ leguntur. Verum iis sæculis, quantumvis ab imperitis aut factiosis

jactentur, parum nota erat ratiocinandi et probandi accurata methodus.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE UTILITATE CREDENDI.

Cap. 3, § 5. *Omnis Scriptura quæ Testamentum Vetus vocatur, diligenter eam nosse cupientibus quadrifaria traditur; secundum historiam, secundum ætiologiam, secundum analogiam, secundum allegoriam.*] Hæc omnia ad unum referenda, quid, nimirum, significetur verbis Scripturæ, quæ ex omnibus grammaticorum et criticorum legibus sunt explicanda. Ætiologia, analogia et allegoria, quæ non nituntur litteralis interpretationis fundamento, meræ sunt ad populum phaleræ, ut dudum viri docti ostenderunt. Sed videamus quomodo hæc intelligat Augustinus : *Secundum historiam*, inquit, *traditur, cum docetur* B *quid scriptum aut quid gestum sit; quid non gestum sed tantummodo scriptum quasi gestum sit.* Sic omnia essent historica, quia aut scripta, aut gesta sunt; nec quidquam etiam est scriptum quasi gestum, cum gestum non sit, præter parabolas. Augustinus exemplum tamen profert veræ historiæ a Christo laudatæ Matth. XII, 3, 4. *Secundum ætiologiam*, inquit, *quid qua de causa vel factum, vel dictum sit.* Cujus rei exemplum est dictum Christi, de causa permissi a Mose divortii Matth. XIX, 8. At in inquirendis ejusmodi causis, oportet aut præviam habere auctoritatem Christi et apostolorum, aut certissimam historiam rationesque non dubias. Alioqui quælibet rationes quorumlibet reddentur, quæ utramque faciunt paginam apud veteres. Tertio *secundum analogiam*, C *inquit, cum demonstratur non sibi adversari duo Testamenta, Vetus et Novum.* Quod verissimum, si animus Dei et œconomiæ diversitas probe observentur, lex enim complectebatur στοιχεῖα, ut loquitur Paulus, seu *elementa* religionis, quibus ad instar pædagogi, paulatim Judæi ad perfectionem Christianam deducerentur. Itaque multa ferebantur sub lege, quæ non amplius feruntur sub Evangelio; quamvis utrobique fuerit idem Dei animus, sed qui non una œconomia, pro captu populorum et temporum, usus est. Quod si hæc misceantur et violentis allegoriis torqueatur Vetus Testamentum, ut per omnia idem videatur tradere ac Evangelium, tum vero analogia nulla servabitur. Denique, *secundum allegoriam, cum docetur non ad litteram esse accipienda quædam quæ* D *scripta sunt, sed figurate intelligenda.* Scio quid allegoriarum patroni soleant dicere, sed ea demum allegorice sunt intelligenda quæ manifestæ allegoriæ speciem præ se ferunt, ut Eccle. XII, 4 et seqq. Cætera omnia proprie intelligenda. Sed hac de re alias.

Cap. 9. *Vera religio, nisi credantur ea quæ quisque postea, si se bene gesserit, dignusque fuerit assequatur atque percipiat, et omnino sine quodam gravi auctoritatis imperio, iniri rite nullo pacto potest.*] Hæc contra Manichæos, qui catholicam Ecclesiam maxime criminabantur, quod illis qui ad eam veniebant præciperet ut crederent, cum ipsi omnia ratione demonstraturos se pollicerentur. Qua in re, intolerandi profecto erant, cum nihil nisi monstra proferrent, et quæ nulla verisimilitudine erant tincta; nedum ut ratione niterentur, ut multis in locis recte ostendit Augustinus. Verum hic aliter respondet illis quam vellem et quam res postulabat. Quo enim argumento probare poterat prius esse quædam sine ratione (nam hoc debet intelligi) credenda, quæ postea perciperentur? Quis mendaciorum et fabularum propola non potuit similia exigere, et postea dicere, si quis commenta ejus rejecisset, eum fuisse indignum qui ea assequeretur? An non Judæi et ethnici Christianis contra se ratiocinantibus talia reponere poterant, esse credendum, non ratiocinandum? Igitur Christiani, ut pari jure agerent, pati debuerunt id contra se adhiberi quo usi fuerant contra ethnicos et Judæos; nec erat cur propterea sibi timerent, ratione enim longe superior futura erat religio Christiana, ut satis ostenderunt Hugo Grotius, aliique qui eam ratione defendere laudatissimo instituto et felicissimo successu cœperunt. Sed tria erant quæ tempore Augustini effecerunt ut fides sine ratione exigeretur. Primum, est quod non satis erant in philosophia, criticaque exercitati, ut Scripturam contra objectiones Manichæorum, aliorumque defendere commode possent; ut liquet vel ex historia creationis, quæ tantopere torsit Augustinum, ut neque in Confessionibus, neque in libris de Genesi ad litteram, sibi aut ulli satisfecerit. Creatio septem diebus distincta, quiesque Dei septimo die scopuli fuerunt, ad quos impegit quotiescunque hac in parte sacri Oceani navigare ausus est. Sensum litteralem quasi adversum rationi rejicit, allegoricum vero a vocibus plane abhorrentem amplectitur. Alterum, quod revera sibi conscii essent non pauca a se dici plane contraria rectæ rationi; qualia erant tam multa quæ de gratia et prædestinatione, aliisque dogmatibus iis adnexis, quasi capita fidei credenda ab Augustino proponebantur. Denique is sermo fuit partium jam vires suas sentientium, et multitudine sua fretarum; quam sæpe jactat hic Augustinus, contempta paucitate aliter sentientium. Ejusmodi partes, ac ingenia pati non possunt sibi obloqui pauciores, sed volunt fidem loquentibus continuo haberi.

Cap. 10. Postquam multis probare conatus est sacerdotem ei qui religionem Christianam sibi probari cupit, credere oportere, eum animo veritatis cupido ita se gerere; hinc colligit talem hominem vicissim sacerdoti de religione aliquid affirmanti credere oportere. *In religione vero*, inquit, *quid iniquius fieri potest quam ut Dei antistites nobis non fictum animum pollicentibus credant, nos eis præcipientibus nolimus credere?* Miror tam levem rationem tam multis persequi sustinuisse rhetorem nostrum. Nam primum similia Judæus ac ethnicus sacerdos dicere potuerunt Christianis, cum potestate ac numero superiores erant Judæi ac ethnici in Romano imperio. Quare Christianum a tali responsione satius fuit abstinere. Secundo, quis docuit Augustinum, nonnisi

is qui studiosi veri esse creduntur, explicandam fuisse religionem Christianam? An non indignis omnia pandunt sacri Scriptores, qui libris, in quorumvis manus deventuris, religionem Christianam æque ac Judaicam, complexi sunt? Fateor interdum, vitandi periculi causa, fugiendæve inutilis concertationis, satius esse tacere quam apud improbos id proloqui quod spernant, aut cum indignatione excipiant. Sed exceptis ejusmodi circumstantiis, debet religio apud omnes accuratissime probari, et præsertim quidem libris. Quinimo sic se gessit ipse Augustinus, sic omnes Christiani doctores. Tertio, nemo nescit omnes bonos esse habendos, dum malos esse non constat. Quis autem animum novit ejus qui petit sibi explicari religionem, nisi hominis mores eum antea aperuerint? Sed plane alia est ratio doctrinæ, cui assentiri nemo debet antequam eam veram esse constet. Damnare eam non debet, rationibus nondum auditis, sed amplecti nulla lege jubetur. Quarto denique, jubenti me pro imperio credere quidpiam quod ei natura sua notius non est quam mihi, nulla ratione edita, nonnisi stulte credere possum; at animus uniuscujusque est ipsi notissimus. Sed quid opus est verbis? Si Augustinus vixisset apud ethnicos, quales erant etiamnum Persæ aliique Orientales populi ejus tempore, adiissetque sacerdotem aut magum et ab illo quæsiisset rationes ob quas ignem Persæ colebant, iis demum crediturus postquam firmas deprehendisset; sacerdos vero ille similia dixisset de utilitate credendi quæ hic narrat Manichæo; Augustinus sine dubio intolerandam esse tyrannidem sensisset, et dixisset si ausus esset. Ne ergo bona ratiocinatio habeatur in Africa Christiana, quæ paralogismus fuisset ad ortum Euphratis.

Cap. 12. *Quæro igitur, si quod nescitur credendum non est, quomodo serviant parentibus liberi, eosque mutua pietate diligant, quos parentes suos esse non credant. Non enim ratione ullo pacto sciri potest, sed interposita matris auctoritate de patre creditur, de ipsa vero matre plerumque nec matri, sed obstetricibus, nutricibus, famulis*, etc.] Verum hæc sunt plane dissimilia, nam parentes et alii scire possunt, et revera sciunt quinam sint sui et certorum hominum liberi; nec ulla utilitate ducuntur, saltem plerumque, ad supponendos sibi alienos liberos. Sed sacerdotes qui volunt sibi credi de religione, ejus veritatis non sunt magis conscii quam alii homines, si rationibus sint destituti; et plerumque, non sine magna utilitate sua, suum gregem augebant.

Cap. 14. *Si nihil me credere jubet* (hæreticus), *hanc ipsam veram religionem ullam in rebus humanis esse non credo; quam cum esse non credo, non quæro. At ille, ut opinor, quærenti monstraturus est...... Ad eum igitur qui me vetat credere non venirem, nisi aliquid crederem. Estne ulla major dementia, quam ut ei sola, quæ nulla scientia subnixa est, fide displiceam, quæ ad ipsum me sola perduxit?*] Sed qui credit veram aliquam esse religionem, seu Deum coli velle ab hominibus, sine ulla omnino ratione; aut insanit, aut ita hebes est, ut ab insanis non multum distet. Qui fidem habuit tibi sine ratione, idem etiam sine ratione cum videbitur, tibi fidem detrahet; assentieturque æque facile Arianis, si rerum potiantur, aut etiam, quod deterius est, Muhammedanis; quod revera fecerunt Afri, post Augustini tempora. Quisquis credit esse aliquam religionem veram, quæritque ubi eam invenire possit, non est tam fatuus, ut nullam rationem sibi dari postulet.

Ibid. § 21. *Quid quod omnes hæretici Christo nos credere hortantur?* etc.] Verum est, sed fuitne hæreticus tam impudens aut tam bardus, qui nullas firmas rationes esse Christo credendi diceret? Non opinor. Fuitne etiam sacerdos tam ignarus aut tam hebes, qui aliquas earum rationum proferre non potuerit? Profecto si fuit, indignus fuit sacerdotali ordine; et perperam in eum erat cooptatus. Nemo est qui nolit credere id quod non vidit, si modo ei constet eos qui quod non vidit docent potuisse rem rescire, nec fallere voluisse, aut ipsos deceptos fuisse; quod liquidum nobis fit de Christo et apostolis, et natura ipsa rerum quas docuerunt, et miraculis præsertim. Sed qui scis, inquies, facta fuisse talia miracula, eaque contigisse quæ narrantur in apostolorum scriptis? Hoc scio, prout novi reliquos omnes Historiæ antiquæ eventus indubitatos, imo et firmioribus rationibus nixus; non quia credo auctoritati cujuspiam, a quo an fallar necne nescio.

Ibid. § 32. *At ipsum* (Christum) *videmus, quantum illa, cui et ipsi* (Hæretici) *credunt, docet historia, nihil prius, neque fortius, quam credi sibi voluisse; cum illi nondum essent idonei, cum quibus ei res esset, ad divina percipienda secreta.*] Christus apud Judæos Evangelium nuntiavit, nemo autem Judæorum erat qui non facile animadverteret ab eo minime idololatriam suaderi et egregia ad mores præcepta dari; quamvis non intelligerent quæcunque dicebat. Nemo etiam illorum fuit qui non facile videret miracula ab eo fieri, quot et qualia ab antiquis prophetis facta non fuerant. Duæ hæ satis graves fuerunt credendi rationes, nec potest Christus, cum bona Augustini venia, cum iis conferri qui sine ratione sibi credi volunt. Apud Joannem passim inculcat doctrinam suam esse a Patre suo acceptam; sed sibi non vult credi, nisi miraculis dictis suis fidem faciat. Imo vero sic apud discipulos loquitur cap. xv, 24: *Si opera non fecissem in eis, quæ nemo alius fecit, peccatum non haberent.* Igitur Christus minime postulavit sibi sine ratione credi; nec ab iis quos curavit, ut sanarentur ad se delatos, fidem exegit, nisi postquam jam multa ediderat miracula. Verum, ne quid dissimulem, hoc sensit Augustinus, ut ostendunt sequentia verba: *Quid enim aliud agunt*, inquit, *tanta et tam multa miracula, ipso etiam dicente ea non fieri ob aliud, nisi ut sibi crederent?* Nihil verius, sed erant ipsa miracula gravissima ratio, cur tuto ei crederent, et credere se posse intelligerent. *Sciebant* enim *quia peccatores Deus non audit* (ad edenda miracula quibus fraudibus suis fidem faciant); *sed si quis Dei cultor est, et vo-*

luntatem ejus facit, hunc exaudit. Joan. IX, 31. Itaque non potuit Augustinus exemplo Christi uti, ut probaret Ecclesiam catholicam jure sibi sine ratione credi postulare. *Ergo ille afferens medicinam, quæ corruptissimos mores sanatura esset, miraculis conciliavit* (sibi) *auctoritatem, auctoritate meruit fidem.* Quæ verba sunt Augustini, quibus plane assentimur; at non sequentibus: *fide contraxit multitudinem, multitudine obtinuit vetustatem, vetustate roboravit religionem.* Quamvis enim fide sibi facta apud multitudinem, Ecclesiam suam condiderit, atque conditam auxerit; attamen eo non spectavit ut aliquando religionem vetustate roboraret, quasi vetustas argumentum quandoque futurum esset veritatis. Non assentimur iis qui Christi dogmata sequuntur, quia antiqua est illorum fides; sed quia consentanea est veritati cœlesti, cui fidem Christus miraculis suis fecit. Sed Augustino commodum erat talibus argumentis uti in hæreticos ac schismaticos, quibus passim novitatem et paucitatem exprobrat; quas olim Christianis exprobraverant ethnici.

Cap. 18. *Cum igitur tantum auxilium Dei, tantum profectum, fructumque videamus, dubitabimus nos ejus Ecclesiæ condere gremio, quæ usque ad confessionem generis humani, ab apostolica sede, per successores episcoporum, frustra hæreticis circum latrantibus et partim plebis ipsius judicio, partim conciliorum gravitate, partim etiam miraculorum majestate, damnatis, culmen auctoritatis obtinuit?*] Nescio an hæc verba *usque ad confessionem humani generis* satis sana sint; si sunt, sensus erit, confitente humano genere. Sed multo mihi suspectiora sunt verba *ab apostolica sede*, nam sic solebat in Occidente sedes Romana vocari; cujus auctoritatem omnibus artibus amplificare conati sunt exscriptores librorum ecclesiasticorum monachi. Si enim Augustinus de Ecclesia per omnes terras sparsa hæc intellexit, falsum est eam *ab apostolica sede culmen auctoritatis obtinuisse*; omnes enim norunt Orientales Ecclesias priores tempore fuisse, nec ullam auctoritatem ab ulla Occidentali trahere voluisse. Si quid apostolica sedes habuit auctoritatis, id promanavit ex communione quæ ei fuit cum cæteris Ecclesiis Christianis, quæ omnes simul omnem suam potestatem Christo capiti debent. Ne Africanæ quidem Ecclesiæ, tempore Cypriani et ipsius Augustini, ut sat liquet ex contentione cum Stephano, et alia de transmarinis appellationibus, auctoritatem suam Romanæ debere voluerunt, quamvis eam forte matrem agnoscerent. Igitur ut quod suspicor aperiam, crediderim legendum *ab apostolica fide*. Primam enim Ecclesiæ Christianæ auctoritatem trahebant *ab apostolica fide*; quod cum apostolis, nempe, sentirent. Sic Tertullianus ratiocinatur in lib. de Præscript. hæreticorum cap. 20 et 21, pluresque apostolicas memorat sedes, non unam. *Ecclesias*, inquit, *apud unamquamque civitatem condiderunt* (apostoli) *a quibus traducem fidei et semina doctrinæ cæteræ exinde Ecclesiæ mutuatæ sunt, et quotidie mutuantur, ut Ecclesiæ fiant. At per hoc et ipsæ apostolicæ deputantur, ut soboles apostolicarum Ecclesiarum.* Paulo post: *Hinc igitur dirigimus præscriptionem; si Dominus Jesus Christus apostolos misit ad prædicandum, alios non esse recipiendos prædicatores, quam Christus instituit; quia nec alius Patrem novit, nisi Filius et cui Filius revelavit, nec aliis videtur revelasse Filius quam apostolis quos misit ad prædicandum ubique quod illis revelavit. Quid autem revelaverint, id est, quid illis Christus revelaverit, et hic præscribam non aliter probari debere, nisi per easdem Ecclesias quas ipsi Apostoli condiderunt, ipsi eis prædicando, tam viva, quod aiunt, voce, quam per epistolas postea. Si hæc ita sunt, constat proinde omnem doctrinam quæ cum illis Ecclesiis apostolicis matricibus et originalibus fidei conspiret, veritati deputandam, sine dubio tenentem quod Ecclesiæ ab apostolis, apostolia Christo, Christus a Deo accepit.* Hæc ostendunt optimo sensu posse apud Augustinum legi *apostolica fide*, a qua sedes apostolicæ ipsæ omnem auctoritatem trahebant; ideo enim iis creditum est, quod cum apostolicis scriptis sentire se profiterentur, quæ scripta a plerisque antiquissimorum hæreticorum rejiciebantur.

Quod si Augustinus omnino scripserit *apostolicam sedem*, voluit Manichæos Afros adducere ad Ecclesiam catholicam Africanam, quæ consentiebat cum sede Romana. Sed id argumentum levius, nam quis promiserat Ecclesiis apostolicis nunquam eas a Christi doctrina aberraturas? Nemo. Talia sunt quæ ducit ex consensu plebis et conciliorum, quæ tam falsis favere possunt quam veris; aut ex hæreticis *miraculorum majestate damnatis*, quæ illo ævo stratagemata erant ecclesiastica quibus plebeculæ fucus fiebat. Vide lib. contra epistolam Fundamenti cap. 4.

Cap. 18. *Non fama de fumo est, et nescio qua fabella Persica, cui satis est aurem accommodare et animum non subtilem, sed plane puerilem.*] Fabellam Persicam vocat dogmata absurda Manichæi, qui Persa erat seu Babylonius. Vide et Epiphanium hæres. 46, et postea librum contra Epist. Manichæi.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM CONTRA EPISTOLAM MANICHÆI.

Cap. 1. *Nostrum igitur fuit eligere et optare meliora, ut ad vestram correctionem aditum haberemus; non in contentione et æmulatione et persecutionibus, sed mansuete consolando, benevole cohortando, leniter disputando; sicut scriptum est:* Servum Domini non oportet litigare, sed mitem esse ad omnes, docibilem, patientem, in modestia corripientem diversa sentientes. *Nostrum ergo fuit velle has partes expetere; Dei est volentibus et petentibus donare quod bonum est.*] Quis non laudet mansuetudinem, hac in re, Augustini? quis non plaudat episcopo Pauli monitorum tam opportune memori? Certe ego hæc verba satis exosculari non possum. Sed et sequentia, cedro digna, libenter exscribam: *Illi in vos sæviant qui nesciunt cum quo labore verum inveniatur, et quam difficile caveantur errores. Illi in vos sæviant qui nesciunt quam rarum et arduum sit carnalia phantasmata piæ mentis serenitate superare. Illi in vos sæviant qui nesciunt cum quanta difficultate sanetur oculus interioris hominis, ut possit*

intueri solem suum, etc. *Illi in vos sæviant qui nesciunt quibus suspiriis et gemitibus fiat, ut ex quantulacunque parte possit intelligi Deus.* Nihil verius est quam eos demum sævire in alios, ut eos ad rectam fidem, uti putant, adducant, qui nesciunt quam facile sit errare, et quam difficulter præconcepta semel judicia sanentur. Doleo Augustinum, ad mortem usque, in tam pia sententia non perstitisse; nam hunc librum scripsit circa annum 397; sed anno 412, plane mutaverat mentem, ut liquet ex epistola ad Vincentium. Tum demum intellexit facillimum esse et æquissimum mulctis, terrore et vi militari homines ad catholicam Ecclesiam adducere; et, quod mireris, eodem tempore quo gratiæ ineluctabilis inspirationi omnes bonas hominum actiones tribuere cœpit. Doleo etiam, in tam piis Augustini verbis, legi damnationem imperatorum qui contra Manichæos tot cruentas leges tulerunt, et quæ etiamnum leguntur in codice Theodosiano. Scio eorum *electos* accusatos fuisse nefandorum stuprorum, quod nos docet Augustinus in libro de Hæresibus; sed idem docet auditores impiorum illorum mysteriorum ignaros fuisse. Si ergo plectendi erant *Manichæi*, non sine distinctione de iis pœnæ sumendæ fuere, quod tamen non fit. Lege 7, tit. 5, lib. XVI codicis Theodosiani jus condendi testamenti, aut testamento in facultates patris vel cujusvis alius succedendi, eripitur Manichæis quibusvis; nec eam constitutionem tantum in futurum valere vult Theodosius, sed, præter omnem consuetudinem, in præteritum. Vide et in eodem titulo leg. 19, et Jac. Gothofredi commentarium.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS CONTRA FAUSTUM MANICHÆUM.

Libro XIV contra Mosem sic argumentatus erat Faustus: *Ait* (Deut. XXI, 23) *maledictum esse omnem qui pendet in ligno. Hunc ergo tu vis ut accipiam, huic ut credam; cum, si divinus fuit, constet eum scientem volentemque maledixisse Christo; si vero nolens nesciensque maledixerit, constet eum non fuisse divinum.* Tam facilem objectionem diluere non potuisse Augustinum mirum est; mortem enim et maledictionem unum idemque esse vult, nec ullo modo sese expedit. Deinde quod additur *Maledictus Deo*, sic interpretatur: *Nisi enim Deus odisset peccatum et mortem nostram, non ad eam suscipiendam atque delendam Filium suum mitteret. Quid ergo mirum si maledictum Deo quod odit Deus?* Sed apud Mosem nulla peccati mentio, neque cujusvis mortis, sed tantum cadaveris e ligno pendentis; quod esse rem summopere pollutam docet Moses. Vide ad eum locum Joannem Clericum.

Libro XVI. Cap. 22. *Hinc est et illud cujus ambiguitate Faustus fallitur:* Videbis vitam tuam pendentem, et non credes vitæ tuæ. *Quæ verba et aliter posse intelligi potest aliquis dicere, de Christo autem non posse intelligi, nec Faustus ausus est dicere, nec quisquam prorsus audebit, nisi qui negaverit aut Christum esse vitam, aut a Judæis visum esse pendentem, aut eos illi non credidisse. Cum vero et ipse dicat:* Ego sum vita, *et eum pependisse constet ante oculos ei non credentium Judæorum, non video cur dubitare debeamus id etiam de Christo scripsisse illum de quo Christus ait:* Ille enim de me scripsit.] Nos quidem non secus ac Augustinus agnoscimus Christum esse hominum *vitam*, eumque *pependisse* coram incredulis Judæis, et a dogmatibus Manichæorum fortasse alieniores sumus quam ipse fuit; sed tamen pernegamus in loco Deuteronomii agi de Christo. Est is Deut. XXVIII, 66, ubi Moses sic describit anxietatem Judæorum in captivitatem abductorum: *In gentibus quoque illis*, inquit, *non quiesces, neque erit requies vestigio pedis tui. Dabit enim tibi Dominus ibi cor pavidum, et deficientes oculos et animam consumptam mœrore, et erit vita tua quasi pendens ante te. Timebis nocte et die, et non credes vitæ tuæ. Mane dices: Quis mihi det vesperum? et vespere: quis mihi det mane? propter cordis tui formidinem*, etc. Nemo non videt agi de vita dubia ac incerta quæ, nota etiam Latinis metaphora, dicitur *pendere*. Antecedentia et consequentia hanc esse sententiam liquido ostendunt. *Non credere vitæ suæ*, est procul omni dubio securum non esse de vita sua. Quod si licet conculcata propria significatione vocum et loquendi generum, ex qua egregius oritur, circumstantiisque loci convenientissimus sensus, ad translatitiam confugere, nec rationem ullam habere consequentium ac antecedentium; primum omnia ex omnibus Scripturæ locis deducere licebit, deinde nihil in Scripturæ interpretatione certum erit, et quævis commenta ex ea probari poterunt. Scio Athanasium et alios Patres Græcos ac Latinos similiter hunc locum explicuisse; sed si multo plures proferrentur, non efficeret eorum auctoritas ut omnes rectæ interpretationis leges abrogarentur; cum constet (quid enim nos hic mentiri aut dissimulare cogat?), propemodum omnes imperitos criticæ sacræ et infelices Scripturæ interpretes fuisse, quidquid dictitent qui nec eos, nec Scripturam sat studiose legerunt.

Libro XVII. Cap. 1. Faustus in hæc verba Matth. v, 12: *Non veni solvere legem, sed adimplere*, sic stulte ratiocinatur: *Quis hoc testatur dixisse Jesum? Matthæus. Ubi dixisse? In monte. Quibus præsentibus? Petro, Andrea, Jacobo et Joanne; quatuor his tantum, cæteros enim necdum elegerat, nec ipsum Matthæum*, etc.] Sic ratiocinabatur Faustus, quia credebat Matthæum ordinem temporis in sua narratione observasse, quod ab eo non factum esse ostendit in sua Evangelica Harmonia Joannes Clericus: ex qua liquet, non Matthæum tantum, sed et reliquos omnes apostolos eo tempore jam fuisse electos, atque sermonem e monte habitum audivisse. Eam adito, si tanti est. Miror Augustinum hoc non reposuisse, cum cæteroqui futiles Fausti argutias non male confutet. Non solum tamen Faustum, sed et alios multos fugit hæc observatio, et in nonnullos errores conjecit.

Libro XXII. Cap. 35. *Cum igitur Abraham eo tempore viveret, in rebus humanis, quo quidem jam fratres ex utroque, aut ex altero, vel altera parente natos necti conjugio non licebat; filios vero fratrum aliosque longin-*

quiore gradu generis consanguineos, nulla lege, nulla potestate prohibita consuetudo jungebat, quid mirum si sororem suam, id est, ex patris sanguine procreatam habebat uxorem? Nam hoc ipse reddenti sibi eam regi dixit de patre esse sororem, non de matre.] Sed non tantum *sororem* vocat, quod ambiguum esse potuit, sed *filiam patris, non vero matris*, Gen. xx, 12 ex quo liquet proprie hoc esse intelligendum. Ac sane nulla est historia quæ nos doceat eo tempore, apud Chaldæos, illicita fuisse fratrum et sororum conjugia; quamvis hoc affirmet Augustinus. Eadem tamen quoque fuit sententia Epiphanii, quod testatur Hæresi 39, num. 7, et Hieronymi in libro contra Helvidium. At neuter ulla certa profert ejus rei argumenta, quæ notior eis esse quam nobis non potuit. Hieronymum videtur temere secutus esse Augustinus.

Libro xxxiii. Cap. 6. *Sed quid vobis faciam* (alloquitur Manichæos, qui Veteris Testamenti Scripturas prorsus rejiciebant, Novi falsatas esse contendebant), *quos contra testimonia Scripturarum ita obsurdefecit iniquitas, ut quidquid adversum vos inde prolatum fuerit non esse dictum ab Apostolo, sed a nescio quo falsario, sub ejus nomine scriptum esse dicere audeatis?*] Nihil iniquius ac absurdius fingi poterat quam quod faciebant Manichæi; qui, nullo critico argumento nixi, sed tantum præjudiciis iisque perabsurdis obcæcati, falsata esse dicebant quæcunque erant in Apostolorum scriptis ipsorum placitis contraria. Merito Augustinus hanc illis objicit ratiocinationem lib. xxiv: *In apostolorum litteris quod volumus verum est, quod nolumus falsum est*; qua impudentius ac stultius nihil excogitari potuit. Suspicor sane homines, si ausi fuissent, rejecturos fuisse omnem Scripturam, tam Novi quam Veteris Testamenti; sed quia numero Christianorum censeri volebant, in absurdas conjecturas esse delapsos.

Ibid. *De quo libro certum erit cujus sit, si litteræ quas apostolorum dicit et tenet Ecclesia ab ipsis apostolis propagata, et per omnes gentes tanta eminentia declarata, utrum apostolorum sint incertum est; et hoc erit certum scripsisse apostolos, quod huic Ecclesiæ contrarii hæretici proferunt auctorum suorum nominibus appellati, longe post apostolos existentium?*] Optime sane. Cum enim videamus plerosque omnes Christianos, ab iis usque qui proxime apostolicæ ætati successerunt, una voce affirmare hæc, paucis exceptis, apostolica esse scripta; non est cur quisquam de illorum testimonio dubitet, si modo in iis libris nihil sit quod recta ratio indignum esse spiritu divino demonstret. Jam autem nemo eos, qui non fatuus sit aut pravo ingenio, libros leget, quin dignissimos esse eos auctoribus quibus tribuuntur, virisque a Deo missis, non judicet. In iis etiam divina quædam simplicitas ac sinceritas nitet, quæ cum sequentium sæculorum figmentis ac pigmentis minime consentit; ut facile intelligas ea esse antiquiora et profecta ab eorum manibus quibus similes nullos postea fuisse videmus. Igitur cum nullum sit, in re ipsa, vel minimum suppositionis indicium; testimonium Christianorum suspectius esse non potest quam scriptorum ethnicorum, qui summo consensu testantur Æneidem esse fetum poetæ Augusto æqualis, et quorum testimonio stylus et præstantia poematis maximum pondus addunt. Igitur audiendi non sunt qui, sine ullis argumentis criticis, diu post apostolorum tempora, libros eorum in dubium revocare aggressi sunt, ut commentis suis contrarios.

Ibid. *Quasi vero et in litteris sæcularibus non fuerint* (sic legendum potius quam fuerunt) *certissimi auctores, sub quorum nominibus multa postea prolata sunt et ideo repudiata; quia vel his quæ ipsorum esse constaret, minime congruerunt, vel eo tempore quo illi scripserint, nequaquam innotescere et per ipsos vel familiarissimos eorum in posteros prodi commendarique meruerunt.*] Hisce nihil potest esse κριτικώτερον. Exemplum habemus ipsum Augustinum, cujus genuinis operibus admista erant sæculis barbaris multa suppositia; quæ Erasmi diligentia quidem partim, sed Lovanienses præsertim ac Benedictini tribu merito moverunt, adjuti indiculo operum Hipponensis episcopi a Possidio Calamensi, amico ejus ac discipulo conscripto, et quem Joannes Vlimmerius primus edidit. Hinc multa quasi Augustini laudata, superioribus sæculis, merito postea rejecta sunt, et auctoribus Benedictinis jure posthac rejicientur. Quod cum ita sit, obelus criticus erit apponendus multis locis ex iis opusculis prolatis, ab iis qui de controversiis theologicis superioribus sæculis scripserunt. Quamobrem veri amantes gratias Benedictinis habere debent, quas nos hic iis libenter agimus.

Ibid. *Nonne, ut alios omittam, sub Hippocratis medici nobilissimi nomine, quidam libri prolati in auctoritatem a medicis non recepti sunt? Nec eos adjuvit nonnulla similitudo rerum atque verborum, quando comparati eis quos vere Hippocratis esse constaret, impares judicati sunt; et quod ab eo tempore quo et cætera scripta ejus non innotuerunt quod vere ejus essent.*] De criticis operum Hippocratis variisque eorum judiciis, adeundus medicus eruditus Daniel Clericus, in Historia Medicinæ, Gallico sermone conscripta, et edita Amstelodami anno cIↃIↃCCI, parte 1, lib. 3, cap. 30. Dissimilitudo scriptorum effecit ut ex ipsius Augustini operibus innumeri libelli ejicerentur, qui nunc ad calcem singulorum voluminum conspiciuntur. Idem et in aliis Patribus Græcis et Latinis fieri cœptum est.

Ibid. *Hos autem libros quibus illi qui de transverso proferuntur, comparati respuuntur, unde constat esse Hippocratis; unde, si quis hoc neget, nec saltem refellitur, sed ridetur, nisi quia sic eos, ab ipso Hippocratis tempore, usque ad hoc tempus et deinceps successionis series commendavit, ut hinc dubitare dementis sit?*] Hæc et cætera quæ de veris auctoribus dignoscendis, multis illustravit exemplis et testimoniis veterum Joannes Clericus Artis criticæ parte 3, sect. 2, ubi agit de indiciis suppositionis, nec sane criticorum præstantissimus meliora posset hanc in rem proferre.

Ibid. *Platonis, Aristotelis, Ciceronis, Varronis, aliorumque ejusmodi auctorum libros, unde noverunt homines quod ipsorum sint, nisi eadem temporum sibimet succedentium contestatione continua?*] Adde et nullam fuisse iis qui talia dixerunt mentiendi propositam mercedem aut utilitatem. Quæ omnia verissime dici possunt de iis libris sacris, qui semper habiti sunt eorum hominum quorum nomina præferunt. In re ipsa nihil est quod non sit dignissimum hominibus divinitus afflatis; semper ab omnibus qui se eorum discipulos professi sunt, eorum genuini fetus habiti sunt; nec ratio hisce ulla fuit mentiendi. Nam iis libris, quasi divinis admissis tantum abest ut quidquam, ad hanc vitam quod attinet, lucrarentur Christiani, ut contra, jam ferme ab initio, mores eorum et consuetudines, imo etiam opiniones multæ, præsertim sequentibus ætatibus, ex iis redargui possent. Profecto si conficti essent, ita essent scripti ut ad emolumentum eorum famamque qui iis uterentur spectarent; non eos tam aperte, uti faciunt, damnarent, et ut degeneres Christianos infamarent, et novorum dogmatum ac rituum conditores fuisse ostenderent.

Ibid. *Multi multa de litteris ecclesiasticis conscripserunt, non quidem auctoritate canonica, sed aliquo adjuvandi studio, sive discendi. Unde constat quid cujus sit, nisi quia iis temporibus quibus ea quisque scripsit, quibus potuit insinuavit atque edidit, et inde in alios atque alios, continuata notitia, latiusque firmata ad posteriores etiam usque ad nostra tempora pervenerunt, ita ut interrogati cujus quisque liber sit, non hæsitemus quid respondere debeamus.*] Verissimum hoc est de libris insignioribus, et qui in omnium manibus versati fuerant, ab ipsa scriptorum quibus tribuuntur ætate. Alioqui jam illo ævo multa fuerant supposita, ut in Artis criticæ parte memorata multis ostensum est. Hinc quoque Augustinus potuisset intelligere et sibyllarum et Hermetis Trismegisti suppositos fuisse libros, qui ante pauca sæcula prorsus ignoti fuerant. Sed ex eo quod multi sunt libri suppositi, non sequitur omnes posse in suppositionis suspicionem trahi; aut quia sunt multi veri, omnes posse pro legitimis fetibus eorum quibus tribuuntur haberi. Quod animadvertendum in eos qui ex imperitia criticæ, aut nimio affectu, in alterutro horum extremorum peccarunt.

Ibid. *Sed quid pergam in longe præterita? Ecce istas litteras quas habemus in manibus, si post aliquantum tempus vitæ hujus nostræ, vel illas quisquam Fausti esse, vel has neget esse meas, unde convincitur, nisi quia illi qui nunc ista noverunt, notitiam suam ad longe etiam post futuros continuatis posterorum successionibus trajiciunt?*] Talia quotidie experiri licet in iis quæ majorum nostrorum ætate scripta sunt; quorum permulta ita celebria fuerunt, ut in omnium manibus ab initio fuerint, sintque postea futura. Exempli causa, habemus Desid. Erasmi opera et seorsim et conjunctim ejus ætate edita, quæ ad nos transmissa, nos quoque ad posteros transmittemus, nec quisquam nisi insanus de iis dubitare poterit; nisi si forte epistola aliqua alicubi delitescens quasi Erasmiana postea proferatur, et in dubium ab aliis revocetur. Attamen, ne quid dissimulemus, ars typographica rem multo certiorem ac faciliorem reddidit; poterant enim ex codicibus mss. supposititia multa proferri, quæ revinci facile, propter raritatem exemplarium, non poterant. Ac sane opus fuit splendidissima criticæ luce ut secernerentur ipsius Augustini opera genuina a supposititiis.

Tandem sic egregiam hancce disputationem claudit: *Quæ cum ita sint, quis tandem tanto furore cæcatur, nisi dæmoniorum mendaciloquorum malitiæ atque fallaciæ consentiendo subversus sit, qui dicat hoc mereri* (hoc est consequi, ut passim) *non potuisse apostolorum Ecclesiam, tam fidam, tam numerosam fratrum concordiam, ut eorum scripta fideliter trajicerent; cum eorum cathedras usque ad præsentes episcopos certissima successione servaverint; cum hoc qualiumcunque hominum scriptis, sive extra Ecclesiam, sive in ipsa Ecclesia, tanta facilitate proveniat?*] Hæc probe sunt pensitanda iis qui scripta apostolica, ab ipsorum ætate omnibus nota fuisse, perque Ecclesias sparsa, ac publice lecta negant; sed a secundi demum sæculi hominibus in lucem protracta volunt. Videtur Augustinus in animo habuisse locum Tertulliani de Præscriptione contra hæreticos, cap. 36: *Age jam, qui voles curiositatem melius exercere, in negotio salutis tuæ, percurre Ecclesias apostolicas, apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolorum suis locis præsident; apud quas ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur, sonantes vocem et repræsentantes faciem uniuscujusque. Proxima tibi est Achaia? habes Corinthum. Si non longe es a Macedonia, habes Philippos, habes Thessalonicenses. Si potes in Asiam tendere, habes Ephesum. Si autem Italiæ adjaces, Romam, unde nobis quoque auctoritas præsto est.*

Igitur cum a temporibus apostolicis in Ecclesiis quas condiderant recitatæ fuissent *authenticæ eorum litteræ*, non sine summa impudentia ab hæreticis, sequentibus ætatibus exortis, rejiciebantur.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE TRINITATE.

Libro i. Cap. 1, § 1. *Est item aliud hominum genus, eorum qui universam quidem creaturam, quæ profecto mutabilis est, nituntur transcendere, ut ad incommutabilem substantiam, quæ Deus est, erigant intentionem*, etc.] Platonicos intelligit, aut Platonicorum lectioni deditos; hi enim, præter omnes alios, incorporeum summum Numen esse contendebant. Eosdem respicit hisce verbis, quibus paragraphus clauditur: *Qui autem putat ejus esse potentiæ Deum, ut seipsum ipse genuerit, eo plus errat, quod non solum Deus ita non est, sed nec spiritualis nec corporalis creatura; nulla enim omnino res est quæ seipsam gignat ut sit.* Sic enim loquebantur vulgo Platonici, ut Deum sui ipsius genitorem dicerent; quod insigni exemplo ostendimus ad tom. VI, lib. de Quæstionibus LXXXIII, quæst. 16.

Cap. 4, § 7. Docet catholicos scriptores docere *quod Pater et Filius et Spiritus sanctus, unius ejusdemque substantiæ inseparabili æqualitate divinam insinuent unitatem; ideoque non sint tres Dii, sed unus Deus*, etc.] Hæc et similia ut recte intelligantur, probe expendenda est vox *æqualitas*; ex qua liquet veteres, quamvis *unam eamdemque substantiam* dicant, intelligere non, ut nos hodie, *unam* numero *substantiam*, quæ sibi æqualis dici non solet; sed unam specie, cujus tria individua recte dicuntur sibi invicem æqualia. Vide Dionys. Petavii Dogmat. theolog. tom. II; de Trinit. lib. IV capp. 9 et 11, et notas in editione Amstelodamensi adjectas. Multa hodie a nobis hac de re dicuntur incommodis locutionibus, iisque a veteribus desumptis; quia ab aliter sentientibus, cum quibus nos sentire perperam putamus, inventæ fuerant, et cum sat aptæ eorum sententiæ exprimendæ essent, nostram jam exprimere commode nequeunt. Nisi hujusce rei memor sit horum librorum lector, in iis passim tenebras offendet atque subinde cespitabit.

Cap. 6, § 13. *Non est utique creatura Spiritus sanctus, cui ab omnibus sanctis talis servitus* (non δουλεία sed λατρεία) *exhibetur, dicente Apostolo :* Nos enim sumus circumcisio, Spiritui Dei servientes (Philip. III, 3), *quod est in Græco* λατρεύοντες. *Plures enim codices, etiam Latini, sic habent*, qui Spiritui Dei servimus; *Græci autem omnes, aut pene omnes. In nonnullis autem exemplaribus Latinis invenimus, non*, Spiritui Dei servimus, *sed* spiritu Deo servimus.] At tom. V, sermone 169 : *Scio*, inquit, *plerosque codices* (Latinos, nam de Græcis postea) *habere*, qui Spiritu Deo servimus; *quantum autem inspicere potuimus, plures Græci hoc habent :* qui Spiritui Dei servimus. Vide quæ de hoc loco habet Joannes Clericus Artis criticæ part. 3, sect. 1, cap. 14, § 15. Quamvis credamus eos errasse qui Spiritum sanctum creaturam esse voluerunt; attamen hoc loco contra eos uti nollemus, ubi *plerique libri Latini*, assentientibus et multis Græcis, recte legebant : *spiritu Deo servientes*, ut jam plerique censent. Notanda varietas Augustini, qui hic ait *plures codices Latinos* habere *Dei*, sermone vero in hæc verba *plerosque* habere *Deo*. Rursus tom. X, lib. III ad Bonifacium, cap. 7, codices habere ait alios *Spiritu Deo*, alios *Spiritui Deo*, alios *Spiritui Dei*. Duæ priores lectiones sunt potius variæ interpretationes vocum πνεύματι Θεῷ.

Cap. 12, § 23. Marc. XIII, 32. *De die et hora nemo scit, neque angeli in cœlo, neque Filius, nisi Pater*. Ad hæc ita Hipponensis episcopus : *Hoc enim nescit, quod nescientes facit, id est, quod non ita sciebat ut tunc discipulis indicaret : sicut dictum est Abraham :* nunc cognovi quod timeas Deum; *id est, nunc feci ut cognosceres, quia et ipse sibi in illa tentatione probatus innotuit.*] Hanc interpretationem Genes. XXII, 12, violentam esse, si quæ unquam fuit, ostendimus ad tom. V, serm. 2. Non commodior est loci Marci, nec capio qui se Arianis silentium imponere posse ejusmodi responsione sperarent. Vide tamen quæ hanc in rem collegit Dionys. Petavius Dogmat. theolog. tom. V, lib. XI, cap. 1. Satius multo erat dicere Christum hominem hic loqui, nec in mentem humanam cadere omniscientiam; quam violenter verba Christi torquere, ut consentiant cum hypothesi pro arbitrio arrepta. Pertinaciores hinc fiebant Ariani, cum dubitare non possent quin adversariorum interpretatio contorta esset; quamvis ipsi graviter errarent, dum eam ignorantiam Deitati Christi tribuebant.

LIBRO II. Cap. 11, § 20. De angelis qui Abrahamo apparuerunt, Genes. XVIII, 2. *Cum vero tres viri visi sunt, nec quisquam in eis vel forma, vel ætate, vel potestate major cæteris dictus est; cur non hic accipiamus visibiliter insinuatam, per creaturam visibilem, Trinitatis æqualitatem?* etc.] Clarius hanc apparitionem senior interpretatus est Augustinus de Civit. Dei lib. XVI, cap. 29. Vide tamen infra lib. III, cap. 11, ubi angelos fuisse etiam demonstrat.

LIBRO III. Cap. XI, § 23. Postquam dixit angelorum ministerio factas apparitiones divinas : *Sed ait aliquis*, inquit, *cur ergo scriptum est :* Dixit Dominus ad Moysen, *et non potius : dixit angelus ad Moysen? Quia cum verba judicis præco pronuntiat, non scribitur in gestis, ille præco dixit, sed ille judex.*] Vide superiorem adnotationem et interpretes ad Exod. III et XX.

LIBRO IV. Postquam dixit *duplæ morti nostræ* (animi et corporis) *salvatorem nostrum impendisse simplam suam*, sic enim loquitur, delabitur cap. 4 ad allegoricam arithmeticam : *Hæc autem ratio*, inquit, *simpli ad duplum originem quidem a ternario numero, unum quippe ad duo tria sunt; sed hoc totum, quod dixi, ad senarium pervenit; unum enim et duo et tria sex fiunt. Qui numerus propterea perfectus dicitur, quia partibus suis completur. Habet enim illas tres, sextam, tertiam, dimidiam; nec ulla pars alia, quæ dici possit quota sit, invenitur in eo.*] Hæ sunt Platonicæ et Pythagoricæ nugæ, quales exstant apud Philonem cum alibi, tum in libro de Mundi Creatione. Nemo jam est qui talia non rideat, non tantum *petulanti splene cachinno*, sed et qui negantur alioqui ridere. Nemo est qui talibus commentis nomen suum ascribi velit. Hæc eo minus ferenda, quod in re seria, si quæ alia est, versetur hic Augustinus et ab inscriptione operis sui nescio quo digrediatur. Sed pauci sunt Augustini libri in quibus non sint digressiones ejusmodi quæ hiantem lectorem frustrentur.

LIBRO V. Cap. 5, § 6. *Quamvis diversum sit Patrem esse et Filium esse, non est tamen diversa substantia; quia hæc non secundum substantiam dicuntur, sed secundum relativum; quod tamen relativum non est accidens, quia non est mutabile.*] Notanda vox *diversa*, qua frequenter hoc in negotio utitur Augustinus; significat enim non distinctam, sed alius generis. Vult ergo *paternitate*, ut cum scholasticis loquar, et *filietate* non fieri duorum generum substantias, sed eas ejusdem generis esse, ac sola relatione Patris ad Filium, Filii ad Patrem distinctas. Multa hac de re, sed satis intricata habet Dionys. Petavius Dogm. Theolog. tom. II, lib. de Trinit. IV, cap. 11

Cap. 8, § 9 et 10. *Essentiam dico quæ οὐσία Græce dicitur, quam usitatius* substantiam *vocamus. Dicunt quidem et illi* hypostasin; *sed nescio quid volunt interesse inter* usiam *et* hypostasin; *ita ut plerique nostri, qui hæc Græco tractant eloquio, dicere consueverint μίαν οὐσίαν, τρεῖς ὑποστάσεις, quod est Latine, unam essentiam, tres substantias.*] Hoc est, unius quidem generis essentiam, sed tres distinctas substantias, at non diversas; vel unam essentiam in tribus substantiis, quæ varia duntaxat subsistendi ratione, hoc est relationibus differunt.

Cap. 9. *Sed quia nostra loquendi consuetudo jam obtinuit ut hoc intelligatur, cum dicimus* essentiam, *quod intelligitur cum dicimus* substantiam; *non audemus dicere* unam essentiam, tres substantias; *sed* unam essentiam, *vel* substantiam, tres autem personas; *quemadmodum multi Latini ista tractantes et digni auctoritate dixerunt, cum alium modum aptiorem non invenirent quo enuntiarent verbis quod sine verbis intelligebant.*] Similia habemus lib. VII, cap. 4, § 7. Miror *essentiam* et *substantiam* mista fuisse, cum sint diversæ significationis voces; ideoque cum voce *substantia* non careret lingua Latina, inventa esset vox *essentia*, nec ab eruditis repudiata quasi inutilis. Quintilianus Instit. Orator. lib. III, cap. 8: *Multa ex Græco formata nova ac plurima a Sergio Flavio, quorum dura quædam admodum videntur, ut* ens *et* essentia; *quæ cur tantopere aspernemur nihil video, nisi quod iniqui judices adversus nos sumus, ideoque paupertate sermonis laboramus.* Sane nec superiorum sæculorum metaphysici, nec nostri temporis philosophi ac theologi ea voce carere potuissent; uti nec, sine magna ambiguitate, eam confundere cum *substantia*. Veteres autem cum *unam essentiam* aut *substantiam* in divinis dicebant, intelligebant unitatem specificam; cum *tres personas*, tres substantias non diversas, sed distinctas. De unitate vide quæ infra lib. VI, cap. 3, § 4. *Revera enim*, subjicit Augustinus, *cum Pater non sit Filius, et Filius non sit Pater, et Spiritus sanctus ille, qui etiam donum Dei vocatur, nec Pater sit, nec Filius, tres utique sunt. Ideoque pluraliter dictum est:* Ego et Pater unum sumus; *non enim dixit, unum est, quod Sabelliani dicunt, sed,* unum sumus. Observandum Augustinum cæterosque omnes veteres non dicere, paternitatem, filietatem, et spiritualitatem, ut scholastice loquar, tria esse, aut tres relationes in unica numero substantia, ut nunc loquimur; sed Patrem, Filium ac Spiritum sanctum tres esse personas, hoc est, *rationalis naturæ*, ex Boetii definitione, *individuas substantias*. Igitur persona est aliquid absolutum, quamvis *personalitas* sit relativum quiddam; quod cum non satis animadverteret Dionys. Petavius, Augustinum non intellexit, ut liquet ex cap. 11, lib. IV, de Trinitate, tom. II Dogm. theol. Aut si intellexit, rem clarius in lucem proferre ausus non est.

Nolebant tamen multi fateri tres esse *substantias*, ne secum pugnare viderentur, ac ne quis tres diversas naturas somniaret, more Arianorum. Hinc Augustinus: *Tamen cum quæritur quia tres? magna prorsus inopia humanum laborat eloquium. Dictum est tamen* tres personæ, *non ut illud diceretur, sed ne taceretur.* Hoc est, non ut diceretur tres esse personas, quales sunt tres homines, qui quamvis sint ejusdem speciei, tamen differunt multum inter se, separatique sunt, et seorsim agunt, qualia in divinis personis esse posse merito negabant veteres. Vide lib. VII, cap. 4, § 7, 8 et 9.

Lib. VI. Cap. 1, § 1. *Inter disputationes quas habebant nostri adversus eos* (Arianos) *qui dicebant*, Erat tempus quando non erat Filius; *hanc etiam nonnulli ratiocinationem inserebant: Si Dei Filius virtus et sapientia Dei est, nec unquam Deus sine sapientia ac virtute fuit, coæternus est Deo Patri Filius. Dicit autem Apostolus* Christum Dei virtutem et Dei sapientiam, *et Deum aliquando non habuisse virtutem aut sapientiam, dementis est dicere; non igitur erat tempus quando non erat Filius.*] Nemo non videt paralogismum hunc esse, et merito rejici ab Augustino sequente libro, ut et ultimo. Nam sapientia Patris ejus est proprietas, qualis non est Filius; qui a Paulo I Cor. I, 24, dicitur *virtus et sapientia Patris*, duntaxat quod in eo maxime emicuerint potentia et sapientia Dei. Attamen sic multi veterum ratiocinati sunt, ut ostendit Dionys. Petavius de Trinit. lib. VI, cap. 9. Sed et ante Ariana tempora, ejusmodi ratiocinationes occurrunt, cum Deum *rationalem* dixerint, quod habuerit apud se *rationem*. Vide Athenagoræ Apologiam pro Christianis, et Tertullianum contra Praxeam cap. 5. Nimirum, bonis illis viris placebant non tantum ratiocinationes ad logicas leges severe exactæ, sed et quæ sola specie firmæ erant. Miror tot verba hanc in rem profudisse Augustinum, cum paucis expediri posset. Sed multa scribere videri voluit, potius quam ad rem facientia.

LIBRO VII. Cap. 1, § 2. Contra eos qui de Filio loquebantur, quasi essentiæ Patris fuisset proprietas: *Quomodo ergo ejusdem essentiæ Filius, cujus Pater, quandoquidem ad seipsum nec essentia est, nec omnino est ad seipsum, sed etiam esse ad Filium illi est? At enim multo magis unius ejusdemque essentiæ, quia una eademque essentia Pater et Filius; quandoquidem Patri non ad seipsum est ipsum esse, sed ad Filium, quam essentiam genuit, et qua essentia est quidquid est*, nimirum, *Filius.*] Vide hac de re Petavium libri laudati cap. 10, quamvis omnia obscurare conetur. Non potest sane in veteribus laudari, in re difficili per se, quæsita vocum ambiguitas; nec a recentioribus eam augeri par fuit, dum veteribus tribuunt id quod non senserunt; quia iisdem vocibus, sed perincommode, expressum est. Paucioribus multo verbis totum hoc negotium pertractari potuit, et dilucidius.

Cap. 4, § 7. *Itaque loquendi causa de ineffabilibus, ut fari aliquo modo possemus, quod effari nullo modo possumus, dictum est a nostris Græcis:* una essentia, tres substantiæ; *a Latinis autem* una substantia *vel* essentia, tres personæ.] Jam hæc explicuimus ad lib. V, cap. 8 et 9. Hic tantum monebimus legenda at-

tente quæ supersunt in hoc libro, ad finem usque, ab iis qui cupiunt scire quid veteres de unitate Dei et pluralitate personarum senserint. Nimirum intelligebant tres esse substantias distinctas, sed æque per omnia perfectas, ac similes, non sejunctas aut separatas, ut tria corpora, sed conjunctissimas, ita tamen ut relationibus inter se distinguerentur. Fatetur Augustinus potuisse dici *tres Deos*, nisi Scriptura contradixisset, § 8, et *tres essentias*, nisi obstaret arctissima earum conjunctio, et summa per omnia paritas. Ex tota denique ejus disputatione liquet valde ambigue esse, hisce de rebus, locutos veteres. *Quid igitur*, inquit § 9, *restat, nisi ut fateamur loquendi necessitate parta hæc vocabula, cum opus esset copiosa disputatione adversum insidias vel errores hæreticorum?* At profecto ambigua esse non debuerunt, ne plebs interea falleretur, nec contraria dixisse iis quæ sentiebant posteris viderentur, ut contigit; cum præsertim proram et puppim religionis Christianæ, a Nicænis temporibus, in illa sua Trinitatis explicatione, sitam esse putarent. *Cum enim conaretur humana inopia loquendo proferre ad hominum sensus quod in secretario mentis pro captu tenet de Domino Deo, creatore suo, sive per piam fidem, sive per qualemcumque intelligentiam, timuit dicere* tres essentias; *ne intelligeretur in illa summa æqualitate ulla diversitas. Rursus non esse tria quædam non poterat dicere, quod Sabellius quia dixit, in hæresim lapsus est.* Quid vero ex hisce colligemus? Credere nos quoque oportere esse *tres essentias*, numero duntaxat distinctas; cæteroqui conjunctissimas, ita ut *unus Deus* dici possit? Absit sane! Posteriorum sæculorum Ecclesiæ, dum vere statuunt in hoc capite nulli licuisse a Scriptura sacra abire, ac proinde a superioribus ætatibus, quas non suspicabantur ab ea norma recessisse, traditam esse Scripturæ doctrinam; earum sententiam ex Scriptura interpretatæ sunt, tribueruntque antiquioribus non id quod senserant, sed quod sentire debuerant. Nos ergo de unitate Dei, deque Patre, Filio et Spiritu sancto ex Scriptura quoque loquamur atque sentiamus; nec putemus id posse a nobis perspicue explicari, quod perspicue revelatum non est; aut melius exprimi verbis nostris quod non assequimur, quam verbis Christi et apostolorum; cum præsertim tot et tantæ lites ex novis vocibus natæ sint. Si veteribus ignoscimus quod de unitate specifica divinæ naturæ in Patre, Filio et Spiritu sancto docuerunt; ne immisericordes simus in eos qui hac de re aliter quam nos nunc forte sentiunt, si modo Scripturam sacram normam fidei suæ habeant, præceptorum Evangelii sint observantes, reditumque e cœlo Domini nostri Jesu Christi vivos et mortuos judicaturi nobiscum præstolentur. Hanc æquitatem a nobis et rei difficultas, et humani ingenii imbecillitas necessario postulant; nisi mira iniquitate velimus recentiorum deteriorem esse conditionem quam veterum, quibus errantibus non veniam modo, sed et laudes maximas tribuere solemus.

IN NONUM TOMUM.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS CONTRA EPISTOLAM PARMENIANI.

Libro i. Cap. 8, § 13. *Quin etiam conqueri audet Parmenianus quod eos Constantinus ad campum, id est ad supplicium duci jussit, qui victi apud ecclesiasticos judices, nec apud ipsum quæ dicebant probare potuerunt, et adhuc in sanctæ Ecclesiæ præcisione sacrilego furore ferebantur.*] At propterea occidi non debuerunt quod de Cæciliano Carthaginiensi probare non potuerant traditorem fuisse, aut a traditoribus ordinatum; vel quod secessionem fecissent, quamvis immerito, a reliquis Ecclesiis Christianis; si modo legibus civilibus cæteroqui parerent. Hæc delicta et vulnera mitioribus remediis curanda fuerunt.

Cap. 9, § 15. *In quos* (hæreticos) *ex occulto imperio Dei, per manifestum hominum imperium, multa quibus coerceantur severissime constituta sunt; nec solum hæreticis, quoquomodo saltem Christiano nomine dealbatis, sed etiam ipsis paganis. Nam utique et ipsi falsa religione sunt impii, quorum simulacra everti atque confringi jussa sunt recentibus legibus, inhiberi etiam sacrificia sub terrore capitali.*] Rectius dixit Augustinus quam putabat occultum esse imperium Dei de vexandis hæreticis; nam profecto adeo in apostolorum scriptis latet, ut nec ipse, nec alius quisquam id proferre adhuc potuerit. Sed eo latente, non possunt excusari Christiani imperatores qui, ethnicos imitati, meras opiniones pro delictis habuerunt, et gravibus pœnis affecerunt. Res enim tanti momenti, et cujus sunt tam horrendæ sequelæ, nunquam debuit a Christianis tentari; Deo non tantum tacente, sed etiam tot et tantis de amore in universum humanum genus iteratis præceptis disertissimis satis aperte rem vetante. Legatur codicis Theodosiani liber xvi, conferaturque cum legibus ethnicorum principum in Christianos; atque illico licebit intelligere simili quidem temporis intervallo, non tot leges ab ethnicis in Christianos latas quot sunt a Christianis in hæreticos: quæ certe macula est nominis Christiani, quam nunquam, nisi contrariis institutis, principes ac magistratus delebunt. Sat multis hac de re diximus in epistolam ad Vincentium, not. ad tom. II.

Ad ethnicos quod attinet, capitali supplicio si sacra diis suis fecissent mulctandos, videtur respicere Augustinus ad legg. 15, 16 et 18, tit. 10, lib. xvi, codicis Theodosiani, quæ leges anno 399 latæ sunt. Cæterum non tum demum supplicium capitale iis est intentum qui sacra idolis facerent, ejusdem enim tituli lex 4 a Constantio anno 353 lata sic habet: *Placuit omnibus locis atque urbibus universis claudi protinus templa, et accessu vetitis omnibus licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus enim cunctos*

sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquid forte hujusmodi perpetraverit, gladio ultore sternatur. Facultates etiam perempti fisco decernimus vindicari, et similiter affligi rectores provinciarum, si facinora vindicare neglexerint. Crudelis sane lex et Christiana mansuetudine prorsus indigna; quam legem si quis neget exsecutioni illo tempore ubique mandatam, propterea tamen Constantii honori minime consuluerit; nam per eum non stetit quominus exsecutioni mandaretur, et sequentibus principibus auctor fuit ita sese gerendi. Augustinus tamen non hic tantum, sed et in epistola 93, § 10, eam sævitiam laudat : *Quis enim nostrum*, inquit, *quis vestrum non laudat leges ab imperatoribus datas adversus sacrificia paganorum? Et certe longe ibi pœna severior constituta est; illius quippe impietatis capitale supplicium est.* Hæc si possent laudari, omnia a Christianis per tria prima sæcula dicta contra persecutionem religionis causa, quasi stulta aut mala fide dicta essent habenda. Stultum enim fuisset id oppugnare quod æquissimum esse putares; nam non persecutio ipsa, quasi per se mala, potuisset ab iis oppugnari, sed tantum quæ fieret contra recte sentientes. Cupiebant autem Christiani ab ethnicis, dum ethnici erant, omnem persequendi animum abjici; hoc est, se ab iis non vexari, quamvis ethnici crederent eos in errore versari, quod multis locis probari posset. Quod si persecutionem non improbabant, si modo a recte sentientibus in errantes exerceretur, oportuisset eos, si animum nudare voluissent, sic ethnicos alloqui : Nunc quidem, dum infirmiores sumus, o ethnici, a vobis dissentientes clementer ferri cupimus; sed si quando rerum potiemur, ne fallamini, non eamdem clementiam vobis præstare statuimus. Aras, templa ac simulacra omnia evertemus, sacrificiaque vestra ita vetabimus, ut sacra diis vestris facere vobis capitale futurum sit. Interea vos oramus ut erga nos clementer vos geratis, dum superiores estis, quamvis, si unquam imperatores Christianos habere possimus, vos quasi impios simus interfecturi, si religionis vestræ cultum tueri velitis. Sic Christianos loqui oportuisset, si verum fateri voluissent; aut certe nihil obstabat quominus eorum dicta sic interpretarentur ethnici, si id credebant quod hisce temporibus credebat Augustinus. Judicent nunc quicunque omnem animi candorem ac probitatem non exuerunt, an boni essent habendi quorum animus ita affectus fuisset. Hæc tamen sunt necessaria sententiæ Augustinianæ consectaria.

Verum hic præterea diligenter observandum est, quod ad epistolam 44 observare omisimus. Exprobrabat Fortunatus Donatista, anno 398, Augustino ita esse animatos episcopos catholicos, ut data sibi potestate acriter essent Donatistas persecuturi, quamvis dissimularent. Vide epist. 44, 11. Id vero negabat Augustinus iis verbis quæ ex epistola excerpsimus ad tom. II, Deumque cordium testem vocabat. Sed duobus annis postea, hoc est 400, quo hic liber est scriptus, contra sentiebat ac loquebatur.

Cap. 10, § 16. *An forte dicent etiamsi convincuntur in sacrilega dissensione..... non tamen ad imperatorum potestatem hæc coercenda vel punienda pertinere debere? Qua in re quæro quid dicant; an quia de religione vitiosa vel falsa nihil curandum est talibus potestatibus? Sed multa etiam de paganis diximus, et de ipsis dæmonibus, quod persecutiones ab imperatoribus patiantur. An et hoc displicet?*] Hæc erant valde invidiosa et cum magno periculo conjuncta; si enim Donatistæ aperte dixissent eam curam ad imperatores non pertinere, pro seditiosis habiti fuissent; nec fateri poterant, eo sensu quo intelligebat Augustinus, sine periculo; si enim res erat arbitrii imperatorum, eis parendum erat. Sed discutienda fuit ambiguitas totius rei. Igitur constat inter omnes gentes summis potestatibus demandatam fuisse a populis, aut scriptis legibus, aut tacito certe consensu, legum civilium et tranquillitatis publicæ tutelam. Has ut sartas tectas conservent, unius justitiæ rationem potestates habeant necesse est; seu par est eas ex legibus et æquitate de omnibus judicare. Verum nulla societas est quæ iisdem potestatibus demandarit curam opinionum, præsertim theoreticarum; ita ut eas sanciant quæ ipsis placebunt, proscriptis omnibus aliis, atque auctoritate sua, et armis, si necesse sit, e republica eliminatis. Nemo tam insanus est qui putet sibi necesse esse sequi opiniones summæ potestatis; cui ad res ipsas, ad vitam communem ac civilem pertinentes, libenter alioqui paret. Alioquin oportuisset Judæos primum, deinde et Christianos ethnicis magistratibus de religione fidem habere, et idololatriam amplecti; neque enim deteriore jure imperabant pagani quam postea Christiani imperatores. Oporteret similiter, quicunque in Muhammedanis regnis, aut idololatriæ deditis etiamnum vivunt, eos nuntium remittere religioni Christianæ. Quod si dixeris non licere errantibus potestatibus facere, quod licet recte sentientibus, in labyrinthum inextricabilem te conjicies; nam quis demum judicabit hic de errore? Credunt ethnici, credunt Muhammedani, credunt hæretici principes te errare, qui te putas recte sentire; ac proinde te vexare debebunt; nisi forte velis tibi soli ab omnibus credi, a te vero nemini, quod furiosum esset. Constat enim unumquemque id oportere sequi et facere, quod verissimum et optimum ex animi sui sententia ei videtur; non quod falsum et noxium credit, quidquid de eo alii sentiant. An oportebit ethnicum, Muhammedanum, hæreticum principem favere ei religioni, sive sectæ, quam falsam esse credit; vexare vero eos qui recte ei sentire videntur? Sunt ergo omnes potestates, quidquid sentiant, communi legi subjiciendæ; ne, dum veritatis amantibus favere in regno quopiam aut republica volumus, mendacii cultoribus imprudenter arma tradamus, quæ nulla ratione eripere possimus.

Sed nullamne, inquies, curam religionis gerere debent principes? Maximam, et quæ in hoc potissimum sita est, ut ne quis religionis causa alium vexet aut male habeat, qui cæteroqui legibus civilibus pareat;

ne quis item seditionem creet, aut arma capiat, ut aliter sentientes cives occidat, aut e civitate exterminet. Nulla alia tutela indiget veritas, nisi ut ei liceat luce propria fulgenti oculos hominum ad se convertere, et firmis rationibus animos eorum allicere. Nulla erroris oppugnatio certior est quam ut perspicue confutetur, et libere retegantur allucinationes. Sic ergo faveant magistratus veritati, sic errori adversentur. Ubicunque utrumque licebit facere, brevi de errore veritas triumphabit. Quod si hominum ignorantia, stupiditas aut affectus nonnihil triumphum veritatis morentur, non erit longa mora, et humanæ imbecillitatis habenda profecto est aliqua ratio. Remedia certissima et efficacissima quibus corporis morbi curantur, indigent quoque aliquo tempore, quo vim atque efficaciam suam exserant. Mirumne ergo aut iniquum videri potest concedi animorum morbis moram aliquam ut curentur? Nemini sane, nisi semet ipsum ignoranti. At sæpe contigit, inquies, diutissime errores fulgenti veritati restitisse; quod liquet ethnicismi exemplo, qui in imperio Romano centum minimum annis post Constantini tempora superstes fuit, nec forte unquam intermortuus esset, nisi vi legum fuisset expugnatus. At ego illas ipsas leges diuturnitatis erroris causas partim fuisse existimo; quod homines soleant eas opiniones pertinacius fovere quæ vi oppugnantur. Deinde non mera lux Evangelii tenebris ethnicismi opponebatur, neque mera recta ratio errorem oppugnabat. Multa jam erant eo tempore in dogmatibus ritibusque et moribus Christianorum quæ merito (quid enim nunc præsertim nos vetat verum fateri?) offendebant ethnicos. Sæpe etiam Christiani doctores, qui sat bene ethnicos errores evertebant, male atque imperite religionem Christianam tuebantur. Itaque caligantes ethnicorum oculi, dum hinc veritatis luce præstringebantur, illinc pravarum atque falsarum ratiocinationum nebulis præpediebantur, unaque cum paralogismis firmissimas ratiocinationes miscebant. Videbant etiam hominum quoddam genus, a quo maxime oppugnabantur, cupere ut religionem Christianam amplecterentur, non tantum animo ipsis benevolo; sed etiam quia, aucto Christianorum numero, fines regni cujusdam novi generis quod illi homines possidebant proferebantur; opesque et auctoritas eorum augebantur. Hæ aliæque similes fuere remoræ, quæ objectæ sunt ethnicis, ne quamprimum Christianam religionem amplecterentur, non quod edicta non satis acerba ac crudelia contra eos promulgata fuerint; aut quod divinæ veritatis, cum sola fulget, exiguæ sint vires, quando nulla vis vetat quominus fulgeat. Sed hæc satis superque hac de re.

Ibid. *Illud quæro, cum manifeste enumeret Apostolus opera carnis*, Quæ sunt, *inquit*, fornicationes, immunditiæ, contentiones, æmulationes, animositates, dissensiones, hæreses, invidiæ, ebrietates, comestiones *et his similia; quid istis videatur, ut crimen idololatriæ putent juxta ab imperatoribus vindicari; aut si nec hoc volunt, cur in veneficos vigorem legum exerceri juste fateantur; in hæreticos autem atque impias dissensiones nolint fateri, cum in iisdem iniquitatis fructibus, auctoritate apostolica, numerentur?*] Si aqua hærebat hic Donatistis, profecto Augustini contemptu digni erant. Quis enim ignorat quæcunque evangelicis legibus damnantur, et quæ præsertim Paulus loco ab Augustino allato perstringit, civilibus legibus nec solere plecti, nec posse? Exempli causa, æmulationes, animositates, dissensiones, invidia, avaritia, superbia, ambitio, amor rerum hujus vitæ, modo ne eorum causa leges reipublicæ perfringantur, nunquam puniuntur ab hominibus; nec tamen propterea minus Deo invisa sunt, minusve regno cœlesti excludunt. Facile ostendere possemus cur talia nequeant ab hominibus plecti, si hoc ageretur; satis erit dixisse leges civiles esse hominum conditioni attemperatas, nec ab iis eximiam quamdam sanctitatem postulare, sed tantum eam virtutem sine qua civium societas incolumis esse non potest. Similiter nec opiniones subjacent legum civilium pœnis, quia æquiores omnes legislatores ea tantum plectunt quæ experientia quotidiana constat esse mala, taliaque ab omnibus habentur, qui quidem sunt sui compotes: qualia sunt, cædes, furtum, adulterium et similia; quæ si negligerentur, stare societas humana non posset. Ideoque nullum est ratiocinationi Augustinianæ pondus. Si Donatistæ probabant supplicia ethnicorum, digni sane erant qui et ipsi vexarentur; nam quod sibi non fieri cupiebant, id aliis fieri cupere non nisi inique poterant. Inter veneficos et hæreticos nulla est similitudo; nam venefici convicti fatentur se contra jus et fas venena propinasse, nec res ulla obscuritate laborat: sed ubi sermo est de opinionibus, quas qui sequuntur credunt esse veras, et propter quas in nullam civilem legem delinquunt, iniquissimæ sunt pœnæ, ob rationes antea allatas. *An forte*, subjicit Augustinus, *nec talia potestates istæ humanæ constitutionis permittuntur curare? Propter quid ergo gladium portat qui dictus est minister Dei vindex in iram eis qui male agunt?* Si talia potestates humanæ vi et armis curant, sine dubio præter jus et fas potentia sua abutuntur; neque enim talia vi et armis curantur. *Defendenda religio est*, inquiebat Lactantius lib. v, cap. 19, *non occidendo, sed moriendo; non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide. Illa enim malorum sunt, hæc bonorum*, etc. *Nihil est tam voluntarium quam religio; in qua si animus sacrificantis aversus est, jam sublata, jam nulla est.* Gladius non est datus principibus nisi in eos in quos ex legibus civilibus gladio animadvertere, propter facinora quibus civilis societas violatur, jubentur; non in eos qui, cætera innoxii, a rectis sententiis aberrant, suntque persuasione et mansuetudine ad rectam viam revocandi. Fac contrarium esse verum, quid dices ethnicis magistratibus, qui rationes tuas audire nolent? Quid reposuisset Augustinus Constantio Ariano male habenti synodi Nicænæ sectatores? Quid Vandalis, qui, non ita multo post ejus ætatem, ex Africa exegerunt episcopos decretorum Nicænorum tenaciores,

plebemque cum iis sentientem male habuerunt? Nimirum, ad suas artes converti eum oportuisset, et palinodiam canere crudelis sententiæ de persecutione licita, ut ad priorem mansuetudinem reverteretur. Nos vero ita sentiamus de jure divino et humano, ut nunquam nos ita sensisse pudeat pœniteatque.

LIBRO II. Cap. 13, § 29. *Etsi laicus aliquis pereunti dederit necessitate compulsus* (baptisma et eucharistiam, nam illa juncta erant. Vide not. ad tom. II, epist. 172, § 5), *quod cum ipse acciperet quomodo dandum esset addidicit, nescio an pie quisquam dixerit esse repetendum. Nulla enim cogente necessitate si fiat, alieni muneris usurpatio est; si autem necessitas urgeat, aut nullum, aut veniale delictum est.*] Si pœnas ea sacramenta esse necessaria ad salutem, quomodo vulgo tempore Augustini sentiebant, satius profecto est ea a laicis administrari, et rata censeri, quam, ut quidam qui similia sentiunt, velle homines potius perire. Sed neutri ostendere queant ea esse ad salutem necessaria. Vide dissertationem Hug. Grotii de Cœnæ administratione ubi pastores non sunt, atque ad eam animadversiones Dionysii Petavii et Henrici Dodwelli.

Ibid. *Neque ullo modo per devotum militem, quod a privatis usurpatum est, signum regale violabitur.*] Hæc verba illustravit Dionysius Petavius Animadversionum in Epiphanium pag. 78, ad hæres. 42, unde quæ huc faciunt depromemus. Est καθοσιῶσαι idem ac *consecrare*, *dicare*. Hinc καθοσίωσις *devotio*, et καθωσιωμένος *devotus*, *consecraneus*. Quare qui se principi devovebant ac religione aliqua consecrabant, καθωσιωμένοι dicebantur, ut milites. Capitolinus in Maximino : *commilitones sacrati, imo vero consecranei*. Ejusmodi fuere Gallorum veterum *devoti*, *quos illi soldurios appellabant*, ait Cæsar lib. I Commentariorum, hoc est καθωσιωμένοι, quod aptius mihi videtur quam quod Græcus interpres reddidit, συνωμόται; tametsi idem fere est quia ad jusjurandum adigi solebant. Egregium τῆς καθωσιώσεως exemplum refert Dio lib. LIII, ad annum Urbis 725, ubi Sextum quemdam Pacuvium vel Apudium tribunum plebis narrat semetipsum Augusto in senatu devovisse, idemque ut alii senatores facerent auctorem fuisse; ἐν τῷ γὰρ συνεδρίῳ τε ἑαυτόν οἱ τὸν τῶν Ἰβήρων τρόπον καθωσίωσε, καὶ τοῖς ἄλλοις συνεβούλευε τοῦτο ποιῆσαι. Sed Augusto reclamante, tribunus plebis prosiliens ad populum obvios quosque ac cæteros deinde cives coegit καθιερῶσαι ἀφῶς [F. ἄφνως] τῷ Αὐγούστῳ. ἀφ' οὗπερ καὶ νῦν, προτρεπόμενοι τὸν κρατοῦντα, λέγειν εἰώθαμεν ὅτι τοι καθωσιώμεθα. Hinc καθωσιωμένων appellatio ἐπιθετικῶς ex formula plerisque imperialibus officiis ac ministris attributa; maxime, uti dictum est, militaribus. Quam in rem profert hunc Augustini locum, aliaque addit, quæ non exscribam. Monebo tantum locum quem citat ex Capitolino, non exstare in vita Maximini, sed in trium Gordianorum, ubi exstat oratio Maximini. Adi et Glossarium nomicum Jac. Gothofredi, ad cod. Theodosianum.

Ibid. *Si quisquam, sive desertor sive qui nunquam omnino militavit, nota militari privatum aliquem signet; nonne ubi fuerit deprehensus, ille signatus pro desertore punitur, et eo gravius quo probari potuerit nunquam omnino militasse, simul secum punito, si eum prodiderit, audacissimo signatore*, etc.] Alludit ad stigmata militaria, de quibus vide Hug. Grotium ad Gal. VI, 7. Lex 4, lib. X, tit. 21, in codice Theodosiano : *Stigmata, hoc est, nota publica fabricensium brachiis, ad imitationem tironum infligatur*, etc. Ad quem locum lege commentarium Jacobi Gothofredi.

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS DE BAPTISMO CONTRA DONATISTAS.

LIBRO II. Cap. 3, § 4. *Quis autem nesciat sanctam Scripturam canonicam tam Veteris quam Novi Testamenti, certis suis terminis contineri, eamque omnibus posterioribus episcoporum litteris ita præponi, ut de illa omnino dubitari et disceptari non possit, utrum verum, vel utrum rectum sit, quidquid in ea scriptum esse constiterit?*] Nihil verius, nec ab ullo Christiano in controversiam revocari potuit. Sed et sequentia sunt aurea, et digna quæ perpetuo iis occinantur qui usque adeo Augustini auctoritate abutuntur ut velint nos ei potius credere quam rectæ rationi : *episcoporum autem litteras*, inquit, *quæ post confirmatum canonem vel scriptæ sunt, vel scribuntur, et per sermonem forte sapientiorem cujuslibet in ea re peritioris, et per aliorum episcoporum graviorum auctoritatem doctioremque prudentiam, et per concilia licere reprehendi si quid in iis forte a veritate deviatum est?* Optime, nam episcopis aut aliis ecclesiasticis scriptoribus, post apostolorum tempora, minime datus est Spiritus *qui eos duceret in omnem veritatem;* nec sane æternis rectæ rationis legibus, et canonibus logicis ac grammaticis, quibus omnes alii subjacent Scripturæ interpretes, fuere subtracti a Deo. Igitur si in hæc peccant, ignoscere quidem eis debemus, at non assentiri; nisi hominum auctoritatem præferamus veritati; quo stultius ac nequius nihil fieri potest. Addit Augustinus in sequentibus ejusdem periodi verbis; *et ipsa concilia quæ per singulas regiones vel provincias fiunt, plenariorum conciliorum auctoritati, quæ fiunt ex universo orbe Christiano, sine ullis ambagibus cedere; ipsaque plenaria sæpe priora posterioribus emendari; cum aliquo experimento rerum aperitur quod clausum erat, et cognoscitur quod latebat : sine ullo typho sacrilegæ superbiæ, sine ulla inflata cervice arrogantiæ, sine ulla contentione lividæ invidiæ, cum sancta humilitate, cum pace catholica, cum caritate Christiana?* Hic desinit præter modum producta periodus. Ex postremis verbis liquet neque provincialia, neque plenaria concilia habita fuisse ab Augustino erroris periculo exempta quandoquidem priora a posterioribus emendari posse censebat. Sed præterea duo hic sunt observanda. Alterum est ad investigationem veri, in re præsertim obscura, undecunque ea obscuritas oriatur, multitudinem nihil facere, sed tantum peritiam eorum qui congregantur et candorem. Si mihi exempli causa omnes omnino

Africæ episcopos congregasses ad judicium ferendum de sensu loci Veteris aut Novi Testamenti, quorum nullus Hebraice sciebat, et perpauci Græce norant, ingens illa imperitorum multitudo ineptior erat ad recte judicandum quam vir unus peritus utriusque linguæ, exempli causa, quam solus Hieronymus Stridonensis, quamvis tanta non fuerit ejus peritia, quam vulgo putatur. Quis dubitet etiam superiore sæculo XVII unum Hug. Grotium, aut unum Joan. Drusium, rectius potuisse Scripturam Veteris et Novi Testamenti interpretari quam omnes Italiæ ac Hispaniæ episcopos simul capita conferentes? Igitur sint plenaria concilia, aut minus plena, mihi perinde erit, ad spem inveniendæ veritatis quod attinet; nec imperitæ multitudini, pro imperio aliquid definienti, et anathemata minitanti, nec rationes ullas, aut eas pravas, suæ definitionis afferenti, magis credam, quam pauculis, aut uni. Imo vero uni viro docto argumenta firma proferenti continuo assentiar, cum ea intellexero, nec adversarios ejus unquam numerabo. Numerus enim nihil ad veritatem facit, et sæpe etiam quo plures congregantur ad eam definiendam, eo plures imperiti, eo plures factiosi colliguntur; qui neque sciunt quid sit verum, neque quærunt, sed tantum quid sibi expediat, aut expedire videatur. Conventus illi ecclesiastici sunt ad civilium normam formati, et quia quo plures in hosce conveniunt, eo major est eorum auctoritas: simile de ecclesiasticis cœtibus judicium fertur. At in civilibus cœtibus aguntur res ad hancce vitam duntaxat pertinentes, eæque hominibus notissimæ, et multis mutationibus obnoxiæ; quarum etiam rerum homines domini sunt, et in quas proinde multitudini majus sine dubio jus est quam paucis. Quamobrem recte convocantur primores civium iique magno numero, ad eas regendas et componendas, pluribusque suffragiis cedunt pauciora. Verum ubi cœlestis veritas agitur, quam nemo nisi studio et attentione adhibitis novit, quæ nulli mutationi obnoxia est, cujus nemo est dominus, et cujus definiendæ majorem a Deo potestatem plures non acceperunt, quam pauciores; non sunt numeranda suffragia, sed singulis expendendæ suffragiorum rationes. Res est clara, sed de ea, pro ejus utilitate ac præstantia, agere hic non possumus. Quare nec quæ objici possent iis quæ a nobis dicta sunt diluemus.

Alterum, quod hic observari volebamus, hoc erat nimirum, cum concilia sint errori obnoxia, non esse ἀβασανίστως eorum decretis credendum, ac proinde, ne alias repetam rationes quas in hisce Animadversionibus sæpius attigi, minime esse vexandos eos qui verum non esse putant quod a conciliis est definitum, si modo, in rebus civilibus, omnibus bonorum civium officiis defungantur. Inique ergo ac crudeliter vexati sunt Pelagius, Cœlestius et eorum discipuli, cum in eos propositum est edictum quo in exsilium acti sunt et bonis omnibus spoliati; et quidem *a quocunque traherentur ad judicem, sine accusatricis discretione personæ, facultatum publicatione nudarentur, et irrevocabile paterentur exsilium*. Fuit difficilior controversia hæc quam intelligeretur ab Honorio, homine stupido et ex alienis consiliis semper pendente, ejusque aulicis quidvis aliud curantibus quam rerum ejusmodi cognitionem adipisci; nec potuerunt se lictores præbere Afrorum conciliorum sine maxima imprudentia. Ac sane et illo tempore et postea, per totum Orientem et Occidentem, plures locuti sunt et senserunt cum Pelagio quam cum Augustino, quem, famæ causa, reverebantur, quamvis ab eo dissentirent.

Cap. 4, § 5. *Hoc facit sanitas pacis, ut cum diutius aliqua obscuriora quæruntur, et propter inveniendi difficultatem diversas pariunt in fraterna disceptatione sententias, donec ad verum liquidum perveniatur, vinculum permaneat unitatis, ne in parte præcisa remaneat insanabile vulnus erroris.*] Egregium sane monitum atque officium quod merito exigebat a Donatistis; sed cui se ipse subtrahere non debuit in negotio Pelagianismi; in quo nihil tam quæsitum est quam ut præcipitibus multarum synodorum sententiis irrevocabilia anathemata, nunquam, ut par erat, auditis fratribus, dicerentur. Docebit hæc Joan. Garnerius in enumeratione conciliorum quæ contra Pelagianos congregata sunt. Attamen fatendum fuit rem esse, quæ non mediocribus tantum ingeniis, sed et præstantissimis quibusque negotium facesseret.

Cap. 7, § 12. *Hanc ergo saluberrimam consuetudinem per Agrippinum prædecessorem suum dicit sanctus Cyprianus, quasi cœpisse corrigi.*] Ipse Cyprianus epistola ad Jubaianum 73 docet Agrippinum proximum prædecessorem suum non fuisse. *Apud nos autem*, inquit, *non nova aut repentina res est, ut baptizandos sentiamus eos qui ab hæreticis ad ecclesiam veniunt, quando multi jam anni sunt et longa ætas ex quo sub Agrippino, bonæ memoriæ viro, convenientes in unum episcopi plurimi hoc statuerint, atque exinde in hodiernum tot millia hæreticorum in provinciis nostris ad ecclesiam conversi, non aspernati sint*, etc

ANIMADVERSIONES

IN LIBROS CONTRA LITTERAS PETILIANI.

LIBRO I, Cap. 9, § 19. *Cum audierit:* Qui baptizatur a mortuo non ei prodest lavatio ejus (*Eccli.* XXXIV, 30), *respondebit: Vivit Christus, jam non moritur, et mors ei ultra non dominabitur*, etc.] Loco illo Ecclesiastici abutebantur Donatistæ, ut ostenderent baptismum collatum a malo sacerdote, seu qui *mortuus* esset in peccatis, non prodesse. Nescio quot modis se torquet Augustinus ut ostendat ex loco nihil posse elici; cum deberet irridere Donatistas, quod hic *baptismum* Christianum quærerent, cum alia plane mens esset auctoris Ecclesiastici. Hæc ejus est sententia integra: Βαπτιζόμενος ἀπὸ νεκροῦ, καὶ πάλιν ἁπτόμενος αὐτοῦ, τί ὠφέλησεν ἐν τῷ λουτρῷ αὐτοῦ, hoc est, *Is qui abluitur postquam tetigit cadaver, et iterum id tangit, quid capit utilitatis ex sua ablutione?*

Liquidum est respici ad ablutiones legales, quæ debebant fieri post tactum cadaver, ex mandato legis, Num. XIX, 11, et quæ nihil prorsus faciunt ad baptismum Christianum. Sed si legas sequentia, videbis hanc esse priorem partem similitudinis; hæc enim verba sequuntur, quæ alteram continent: Οὕτως ἄνθρωπος νηστεύων ἐπὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ, καὶ πάλιν πορευόμενος καὶ τὰ αὐτὰ ποιῶν, τῆς προσευχῆς αὐτοῦ τίς εἰσακούσεται; καὶ τί ὠφέλησεν ἐν τῷ ταπεινωθῆναι αὐτόν; *sic hominis qui jejunat ob peccata sua, et iterum in ea delapsus eadem facit, quis orationem exaudiverit? quidve utilitatis capiet ex sua humilitate?* Nihil hæc ad baptismum, quamvis Cyprianus quoque eo locum hunc trahat, quem citat etiam dimidiatum, epist. 71. Sed ille, ut recte observavit ad eum locum Nicolaus Rigaltius, sæpenumero, ut et alii Patres arripit de Scripturis quidquid vel solo verborum sono facere ad propositum videtur, etsi longe alio sit intelligendum sensu. Tam frequens est hoc in Cypriano, Augustino et aliis, ut minime opus sit quærere, cum viro doctissimo, quod eos in citatione hujus loci excuset, cum excusari nequeant multa alia similia. Vix quisquam dicere possit quam veræ intelligentiæ Scripturæ et paci Ecclesiæ nocuerint oratores populares criticæ omnis ac dialecticæ imperiti. Dum enim nullam regularum utriusque illius artis rationem habent, ubique quosvis sensus quæsiverunt, et ex soni similitudine omnia probare se posse crediderunt, unde innumeræ rixæ natæ sunt. At olim ejusmodi homines, propter dicendi facultatem, aut ad primarias sunt sedes evecti, aut in synodis regnum quoddam obtinuerunt. Plura non dicam, nota enim hæc sunt ecclesiasticæ historiæ peritis, et qui judicium in ea legenda adhibuerunt. Non moror cæteros dissimulare, mentiri, et carpere veri amantes semper paratos.

LIBRO III. Cap. 25, § 30. *Cum ego Mediolanum ante Bautonem consulem venerim, eique consuli calendis Januariis laudem, pro mea tunc rhetorica professione, recitaverim.*] Hujus moris publice laudandorum consulum calendis Januarii, quibus magistratum inibant, testes sunt Panegyrici consulares, utraque lingua, tum versu, tum soluta oratione dicti a Mamertino, Libanio, Themistio, Claudiano, Sidonio. Hæc adnotavit Jac. Sirmondus, adducto postea loco hoc Augustini, ad Epist. Sidonii lib. VIII, epist. 6, ubi Sidonius moris hujus meminit.

IN TOMUM DECIMUM.

JOANNES PHEREPONUS LECTORI.

Multa in hunc ultimum Augustini tomum adnotare facile potuissemus, sed duo aut tria obstiterunt ne id præstaremus, quæ te, lector, rescire nostra nonnihil interest. Primum est festinatio typographorum, quibus, dudum edito integro Augustino una cum indice, longum videbatur exspectare diutius animadversiones nostras, quas tam cito adornari aliæ occupationes non patiebantur. Alterum, quod neque necesse erat quidquam hic a nobis dici, aut pluribus diduci; quia in hisce ratiocinationibus Hipponensis episcopi contra Pelagianos, innumeræ sunt repetitiones, nec, ad summam rerum quod attinet, quidquam novi occurrit præter ea quæ dicta erant hac de re in Epistolis, ad quas quæ visum fuit jam adnotavimus. Nam tota controversia, si probe introspiciatur, vertitur in explicatione quorumdam Scripturæ locorum, de quibus jam dixeramus. Huc accedebat quod nos quoque harum rixarum tantum tandem cepisset tædium, ut eas vix ac ne vix quidem ferre possemus; nec sane quisquam melioribus occupatus millies idem aut legere, aut dicere sustineat; præsertim si quæ tribus verbis absolvi poterant millenis aliquot dicantur, multaque aliena infarciantur, quemadmodum hac in re factum est. Cui vero etiam nauseam non moveant tot et tam longæ, ut voce sequioris ævi utar, *rhetoricationes*, aut ad declinandum adversarii ictum, aut ad eum insectandum, aut denique ad invidiam vel movendam, vel fugiendam? Mihi certe tantum crearunt, inter legendum, fastidium, ut plane recreatione gratiorum et utiliorum studiorum indigeam. Boni igitur consule, lector, quæ sequuntur; aut ipse calamum arripe, ut labori meo suppleas quod deest; sed memento ante omnia solius veritatis, cui uni litare conatus sum, rationem habere. Vale.

PRÆFATIO

AD LIBRUM DE GESTIS PELAGII, ANNO MDCXI PRIMUM EDITUM AUGUSTÆ VINDELICORUM.

S. Augustinus, Retractationum lib. II, cap. 47: *Per idem tempus in Oriente, hoc est in Syria,* etc., usque ad hæc: *Hic liber incipit: Posteaquam in manus nostras.*

His verbis, S. Augustinus scriptionis causam et libri argumentum explicat; qui antehac omnes Augustinianorum operum conquisitores, viros doctrina et diligentia præstantes, fugit, nunc demum Fesulis, in bibliotheca abbatiæ Sancti Bartholomæi canonicorum regularium Lateranensium, repertus. Ejus antigraphum cum Scipio Cobellutius, ab epistolis et secretis summi pontificis, Roma ad Marcum Velserum illust. virum Augustam Vindelicorum misisset; visum pulcherrimæ gemmæ publicam lucem non esse invidendam. *Sapientia enim abscondita, et thesaurus invisus, quæ utilitas in utrisque?* Romæ quidem et Florentiæ accuratissimas editiones, commentariis illustratas, apparari ferebantur, et falcem in alienam messem non mittendam esse memineramus: sed quoniam longum id futurum negotium res loquebatur, neque enim sane tanti momenti causa præcipitari debet, si interim nuda Augustini verba utenda fruenda proponeremus, gratiam nos apud viros pios et eruditos, antiquæ doctrinæ amantes, Romanis

Florentinisque editoribus ipsis non invitis, quippe quorum industriæ nullum hinc sufflamen, cum ne dedicationis quidem florem præcerpserimus, inituros speravimus. Exemplum Roma missum cum fide expressimus, et lectiones variantes ad oram ascriptæ, inde sunt: sed quæ in ima pagina plerasque Antonius Velserus canonicus Frisingensis, inter legendum sub.taria conjectura adnotavit, paucas aliquas, audaciores paulo non agnoscit. Nullas in contextum, quantavis probabilitatis specie blandientes, recepimus.

Meminit præterea hujus libri Augustinus libro II de Pecc. Origin., cap. 14 : *Quod autem scitis*, etc..... *Aurelium scripsi.*

Possidius in indiculo, cap. 4, *contra gesta Pelagii liber unus.*

Et Photius in Biblioth. Andrea Schotto interprete, num. 54 : *Pelagius in ea synodo*, etc..... *Sic Augustinus in iis quæ ad Aurelium Carthag. episc. scrivsit, refert.*

Cætera de synodo et tota hac causa, a card. Baronio, qui Augustini librum periisse credidit, ex ipso S. Augustino, S. Hieronymo et S. Prospero ad annum Christi 615 et seq., atque a Severino Binio in primo Concilior. tomo diligenter et copiose collecta, non exscribimus, ne actum agamus. Obiter monemus ea quæ Augustinus sub finem libri scribit a Pelagianis incredibili audacia perpetrata, *Ut Dei servi et ancillæ ad curam S. Hieronymi presbyteri pertinentes, sceleratissima cæde afficerentur*, etc., haud dubie ea ipsa esse quorum Innocentius pont. epist. 24, sive 32, ad Joannem Hierosolymit. episcopum meminit : *Direptiones, cædes, incendia, omne facinus extremæ dementiæ, generosissimæ sanctæ virgines, Eustochium et Paula, deploraverunt, in locis Ecclesiæ tuæ perpetrasse diabolum.*

Et epist. 25, sive 33, ad Hieronymum : *Dolor gemitusque tuus ita quatit viscera nostra, ut ratio non tractandi consulendique sit.*

ADVENTORIA

AMICISSIMO AC DOCTISSIMO VIRO P. FRANCISCO MACEDO, IN PATAVINA ACADEMIA ETHICES INTERPRETI ; IN QUA DE INSCRIPTIONE LIBRI S. AUGUSTINI DE GRATIA CHRISTI, ALBINÆ, PINIANE ET MELANIA DISSERITUR AB HENRICO NORIS VERONENSI AUGUSTINIANO, IN ACADEMIA PISANA ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ PROFESSORE.

Reverendissime ac doctissime pater,

Acceperam ab amico litteras quibus significabat te Venetiis Bononiam versus solvisse ; nescire autem se quam in urbem improvisam hanc tuam peregrinationem destinasses. Idem etiam libellum quem nuper Veronæ adversus meam de quorumdam veterum Lerinensium doctrina sententiam edidisti, transmisit. At ipse volumen illud avide legere, diligenter expendere, accurate notare. Etenim sperabam fore ut, superatis Apennini jugis, de proximo Florentiam venires, eaque occasione et sincere et amice aperirem quid in libello tuo albis calculis, quid nigro theta signandum censerem. Verum cum Florentiam accessisses, adventum tuum tam studiose mihi celatum voluisti, ut pene verear ne antiquæ nostræ amicitiæ hoc tuo silentio nuntium remiseris; præsertim cum nec unius libelli tui exemplar ad me deferendum curaveris. Cæterum ne officiis quæ pro jure veteris consuetudinis a te exspectabam, ipse etiam deesse videar, quod sperabam coram præstare, litteris exsequor. Et quidem, mi Macedo, non sum tam bardus aut stupidus quin optime intelligam neminem mortalium quantalibet amicitia carissimum esse in amore Divis præferendum. Novi vetus adagium : *Amicus usque ad aras.* Itaque ineptus judicer, si tantum mihi ab amico tribui velim, ut me plus quam Superos amet. Utinam susceptam pro doctrina sanctorum Hilarii Arelatensis et Vincentii Lerinensis defensionem pro merito præstitisses, et ex vetustis tabulis atque antiquioris Ecclesiæ testibus rem feliciter confecisses! Profecto multas tibi gratias agerem, plures etiam deberem, quippe qui duos celeberrimos Patres Augustini coætaneos, eidem S. doctori in nullo dogmate adversatos, sed per omnia consentientes ostendisses; nihil enim magis in votis habeo quam Augustinianam doctrinam communibus Patrum suffragiis comprobatam monstrari. At cum videam te passim rhetoricari, omissis veterum monimentis, tuis imaginationibus indulgere, ac pro historia entia rationis, et secundas intentiones, ut dicitis, seu vana quædam tuæ mentis idola obtrudere; non possum non tuas vices dolere, qui bonæ causæ non æque bonam advocationem commodasti. Intra sex vel octo dies, nuperrimæ tuæ apologiæ confutationem ad umbilicum deducam, et palam faciam te Dallæi, Blondelli, aliorumque protestantium sententiam sequi, munire, exaggerare; Baronii defensionem verbo tenus abs te jactari, cum eidem, etiam cum patrocinium magno hiatu promittis, adversere, et neglectis veterum scriptorum voluminibus, novas passim historias, hoc est puras putas fabulas venditari. Ne tamen ad populum phaleras loqui videar, universi tui operis specimen in una et altera pagina capitis septimi in hac epistola exhibeo, cum ne forte iis qui ne leviter quidem in ecclesiastica historia versati sunt, fucum facias, tum etiam ut adventoriæ loco te in Urbe conveniat; ne qui in amore erga te nemini cedo, amicorum tuorum, quorum centurias Romæ numeras, officiis superer. Etenim nulla inter amicos officia laudabiliora versantur, quam cum suas apud amicos querelas sine sequestro deponunt, animi arcana produnt, nihilque quod illorum rem attinet, celatum volunt; et si quandoque a benevolentia, humanitate, ac veritate deflectant, eosdem intra orbitas ponunt, et ad officium revocant. Hæc integro volumine præstabo, quod brevi extra Italiam (Florentini enim typographi variis libris libellisque imprimendis occupantur) nitidissimis characteribus excusum, ad te transmittam, quamvis tu Florentia transiens nullam mihi libelli tui legendi copiam facere volueris; cum tamen plurimi mea interesset noscere per te errores, quos fugerem, cernere veritatem, quam consectarer.

In capite septimo prioris commentationis pro do-

ctrina Lerinensium a te ingeniosissime concinnatæ, pagina 51, veritus ne brevioris opusculi lectio fastidio proximior fieret, lepidam mihi de Albino quæstionem facturus, ex arce causæ ad exilia et ludicra quædam descendis, ut me universis deridendum exhibeas. *Sed ecce*, inquis, *ut molestum hoc opus lepore aliquo et sapore condiam, incido in locum Noris, in quo desidero grammaticam.* Quod autem hoc ipsum esset ex præcipuis quæ in tuo opere lectoribus observanda duceres, in indice scripsisti : *Noris imperitiæ grammaticæ arguitur.* Næ postquam ibidem in proxima pagina, ex sacris theologorum academiis, me ad chronologos amandasti , statim ad grammaticorum subsellia *ab Orbilio*, ut inquis, *castigandum* detrudis. Equidem lectores tanto abs te *lepore et sapore condita* scripta evolventes, cum Terentio repetent :

Facete, lepide, laute, nihil supra. O capitulum lepidissimum.
In Eun. III, 1, 3.

Ipse autem doctissimi æque ac sanctissimi Nolani antistitis ad Ausonium V. C. carmina tibi ingero :

Multa jocis pateant ; liceat quoque ludere fictis.
Sed lingua mulcente gravem interlidere dentem,
Ludere blanditiis urentibus, et male dulces
Fermentare jocos satyræ mordacis aceto,
Sæpe poetarum, nunquam decet esse parentum.

Non tua scripta lepore condis, mi pater, sed meam mihi cutem, non secus ac elephantinam, tam multo sale perfundis, ut cum me *amicissimum* ibidem voces, procul dubio habearis

Magni delator amici.
Juven., sat. 1, 33

Iniquiori autem loco me tecum congredi jubes, dum ad grammaticam provocas, quæ tuum regnum est, in quo tibi plaudis ac triumphas. Etenim cum ego nondum mammam atque tatam loquerer, tu eloquentiæ magister publice Madriti rhetoricam profitebaris, cui a teneris unguiculis strenuam, atque indefessam operam navaveras, non secus ac ille,

Quem pater ardentis massæ fuligine lippus
A carbone, et forcipibus, gladiosque parante
Incude, et luteo Vulcano ad rhetora misit.
Juven. sat. 10, 30.

Profecto nunquam ab *amicissimo* viro, qualem te contestaris, tantum meo tergo periculi timuissem, ut ab eodem contra me stringerentur Orbilii scuticæ,

Ferulæque tristes, sceptra pædagogorum.
Mart., lib. x, 62

Itane a meo Macedone, quem in editis voluminibus toties summis laudum præconiis extuli,

Discipulorum inter jubeor plorare cathedras?
Horat., sat. 10.

Libeat Augustini sententiam solidæ apologiæ loco tibi reponere lib. II contra Cresconium, cap. 1 : *Si enim*, inquit, *Demosthenes clarissimus oratorum, cui verborum tanta fuit cura quanta rerum auctoribus nostris, cum tamen ei nonnullam orationis insolentiam objecisset Æschines, negavit ille in eo positas esse fortunas Græciæ, illone, an illo verbo usus fuerit, et an huc, an illuc manum porrexerit : quanto minus nos laborare debemus de regulis derivandorum nominum, quando sive hoc, sive illud dicamus, intelligitur sine ambiguitate quod dicimus, quorum non in expolitione sermonis, sed in demonstratione veritatis est major intentio.* Interim ne me timeas, *cui vides necessariam esse grammaticam.* Sed ne me tergiversari putes, grammaticorum scholam *ab Orbilio castigandus*, ut minitaris, ingredior.

Cum lib. I Hist. Pelagianæ, cap. 15, expenderem inscriptionem librorum S. Augustini de Gratia Christi, et de Peccato originali, nempe : *Sincerissimi fratres, dilecti a Deo, Albine, Piniane, et Melania*, non admisi correctionem Baronii, qui an. 409 pro *Albine* putavit *Albina* reponendum, *nisi*, addit ibidem, *præter Albinam matrem fuerit illic Albinus filius.* Etenim ea ætate feminarum nomina non semper feminina terminatione efferebantur. Paulæ filia neutræ terminationis cognomen habuit, nempe Eustochium. Imo mulierum nomina a sanctis Patribus cum terminatione masculina id temporis exprimi solita affirmavi. Ita *Albinam* junioris Melaniæ matrem passim *Albinus* in recto casu vocatam indicavi. Augustinus præter inscriptionem libri de Gratia Christi hunc titulum epistolæ 227 dedit: *Albino, Piniano et Meliano.* Ubi certum est legendum esse *Melaniæ*. Hieronymus epist. 79 ait : *Albinus, Pinianus, Melania salutant vos.* Possidius Calamensis in indice librorum S. doctoris Hipponensis scribit libros de Gratia Christi et Peccato originali missos *ad Pinianum, Albinum et Melaniam.* S. Paulinus epist. 44, quæ inter Augustinianas est 249, *Melanio* pro Melania posuit. Ita Patres, qui anno 400 florebant, Albinæ nobilissimæ feminæ nomen scripsere.

Mira, inquis (*pag.* 52), *certe ratio exponendi, nova et incognita antiquis Priscianis, et Donatis, et nuperis Despauteriis, et Nebrissis, quam nulla tempora tulerunt, ut libera esset nominum inflexio, et promiscue masculina et feminina declinarentur : atque adeo Albinā pro Albino, et Melanius pro Melania poneretur.*

Rectius dixisses, *Albinus pro Albina, et Melanius pro Melania poneretur.* Sed hoc omisso, ad Donati, ad quod provocasti tribunal vador. Scribit lib. v de generibus : *Sunt præterea alia sono masculina, intellectu feminina, ut Eunuchus comœdia, Orestes tragœdia, Centaurus navis. Alia sono neutra, intellectu feminina, ut Phronesium, Glycerium, Sophronium, quæ mulieres sunt.* Itaque Donato judice , nomen desinens in *us*, alias masculinæ terminationis, si rei femininæ imponatur, retenta terminatione masculina, significationem femininam induit. Ita *Eunuchus* nomen est viri exsecti masculinæ terminationis et significationis; at si imponatur uni ex comœdiis Terentii, non mutata terminatione, variata tamen significatione, fit generis feminini, et dicimus *lepidam Eunuchum* Terentii. Ægyptus femininæ significationis nomen est ; at si viro cuipiam id nominis imponatur, masculini generis evadit. Horum ratio est, quia terminatio in *us* est tantum materia et substratum nominis; sola autem significatio, Donato magistro, sortitur rationem for-

næ. Appello testem omni exceptione majorem Vossium, qui lib. III Grammat., lib. I de analogia, cap. 24, laudato prius Quintiliani testimonio, ait : *Voluit igitur Fabius parem esse rationem in Muræna et Glycerium, eoque ut virile est Muræna* PROPTER SIGNIFICATIONEM, *etsi terminatio aliud requirere videatur : ita Glycerium esse muliebre, licet sit neutralis terminatio.* Quare licet hoc cognomen *Albinus* sit terminationis masculinæ, eo ipso quod feminæ imponatur, quomodo reapse a tot Patribus impositum fuit, significationem femininam subit, quæ optime cum terminatione masculina cohæret. Equidem, mi dulcissime Macedo, Heribertus Rosweydus hisce tuis scrupulis non tangebatur, cum in præfatione ad lib. VIII de Vitis Patrum, num. 6, hæc notavit : *Proba Baronii divinatio ; sed non necesse Albinam pro Albino restituere.* CONSTAT *enim illo sæculo feminarum nomina etiam masculinis terminationibus quandoque elata. Sic de femina nunc* Melanius, *nunc* Melanium *apud veteres occurrit.* Hoc ipsum postea etiam confirmavit in notis ad epistolam 44 S. Paulini, ubi ait : MELANIO : *intelligit ipsam Melaniam,* quæ nunc Melania, *nunc* Melanius, *nunc* Melanium *dicta. Ita videtur capiendus Augustinus epistola* 227 : Carissimis fratribus Albino, Piniano et Melanio : *Ita lego pro Maliano. Intelligit Albinam et Melaniam, cum apud Alypium episcopum Tagastæ in Africa versarentur.* Viden' ut totus meus est Rosweydus ? quem sane ante oculos habui, cum illa scriberem, et Baronii correctionem non admitterem. Tu vero inquis (pag. 55) : *A Grammaticis Noris dissentit ab Orbilio castigandus, nec Baronio timendus, quem ubiter pungere voluit, et ego vindicare.* Quid, amice, cum Rosweydo ages? Memento hunc illum esse quem pag. 150 *austerem eruditissimum et elegantissimum* nuncupasti ; in indice scribis : *Rosweydus auctor elegantissimus.* An forte, ne mihi plagas condones, una mecum Rosweydum ab Orbilio castigandum dices? Cave tibi a tot ferulis quas docti Rosweydi sodales in scholis stringunt. Vel *elegantissimi* titulum expunge, si in homine quoque quemadmodum in me, grammaticam desideras. Vel si temeritati id proximum judicas, me quoque, qui Rosweydi verbis locutus sum, Orbilii ferulis exime. Hoc interim scias mihi decretum esse, malle cum Rosweydo vapulare, quam grammaticas Macedonis regulas discere. Falleris tamen, si unum a me tibi Heribertum opponi putas. Habeo plures tum veteres, tum recentes, tum Græcos, tum Latinos scriptores, quibus pro me loquentibus, tu ne hiscere quidem audeas ; sed mirere tantum, et forsitan doleas ; neque enim

> Hæc rixa est, ubi tu pulsas, ego vapulo tantum.
>
> JUVEN. *sat.* 3, 228.

Exemplum, inquis (*pag.* 55), *Eustochii ab re est, cum Eustochium fuerit nomen proprium virginis Paulæ filiæ, quæ Eustochia dici non potuit, cum Eustochium deberet, quemadmodum nec Glycerium apud Terentium in Andria Glyceria vocari potuit : erant quippe certa nomina terminata in um, quæ tum viro-* A *rum, tum feminarum propria erant : puta Dynacium, Pegnium virorum ; Eustochium, Glycerium feminarum. Non erat igitur libera nec promiscua illa declinatio, sed necessaria grammatices constructio.*

Memento te in grammaticorum schola versari a quibus vapularent discipuli qui Eustochium *nomen* proprium virginis dicerent, erat enim cognomen filiæ Toxotii et Paulæ ; illius autem nomen Julia erat. Scribit Hieronymus de D. Paula epist. 27 : *Juncta est Toxotio, qui Æneæ et Juliorum altissimum sanguinem trahit, unde etiam filia ejus virgo Eustochium Julia nuncupatur.* Ex quibus corrigo *Glandorpium,* qui Toxotios Juniis accensuit in Onomastico. Quod etiam ex Capitolino in juniori Maximino patet. *Desponsata,* inquit, *illi erat Julia Fadilla proneptis An-* B *tonini, quam postea accepit Toxotius ejusdem familiæ senator.* Errat autem Gruterus, qui *Juniam Fadillam* legit. Sed de his alias ; neque enim te, qui nomen virginis pro cognomine posuisti, Orbilii ferulæ subjiciam ; non sum erga amicum tam rigidus in grammatica censor qualem te erga me profiteris. Notat Chiffletius pag. 45 notarum in epistolas Paulini Nolani in editis voluminibus in calce epistolæ ad Pammachium *Eustochium* legi, *cum alioquin,* inquit, *Eustochia scribatur in mss. Puteano et Viennensi.* Codicem vero Puteanum vocat pag. 8, *perquam antiquum et optimæ notæ.* Transeo ad Glycerium Terentii ; video enim te parum veterum monimenta callere, et præsertim Prisciani ; quem alterum contra me judicem, seu testem appellas. Notat Priscianus nomina femi- C narum desinentia in *um* figurate, non vero proprie sic elata. Do ejusdem verba ex lib. VI : *Inveniuntur tamen,* inquit, *apud comicos multa hujuscemodi Græcorum nomina quibus articulos feminini generis necessario significationis gratia præponere solent, ἡ Δόρκιον hæc Dorcium, ἡ Γλυκέριον hæc Glycerium ; hoc autem solet fieri adulationis causa, sive diminutionis ætatis.* Idem lib. V scribit nomina feminarum desinere in UM *figurate, ut Glycerium mea, Dorcium et Philotium.* Quare si Glyceria per imitationem tantum Græcorum a Latinis Glycerium dici potuit proprie et recte, hoc est Latine loquendo, Glyceria, non Glycerium dici debuit. Quid ergo ais : *Nec Glycerium Glyceria vocari potuit ?* Imo passim apud Latinos illius nominis feminam *Glyceram* appellatam video. Martialis lib. II, D epigr. 41, ait :

> Respondit Glyceræ dolere dentes.

Horatius lib. I, ode 19 :

> Urit me Glyceræ nitor,
> Splendentis Pario marmore purior.

Ode 30 :

> O Venus, regina Gnidi, Paphique,
> Sperne dilectam Cypron, et vocantis
> Thure te multo Glyceræ decoram
> Transfer in ædem.

Idipsum ex pluribus inscriptionibus apparet. Unam et alteram subjiciam. Romæ ad D. Clementis :

FLAVIA. DOMITILLA. FILIA. FLAVIÆ. DOMITILLÆ IMP. CÆSARIS.... ANI. NEPTIS. FECIT. GLYCERÆ. I. ET. LIBERTIS. LIBERTABVSQ. POSTERISQ. EORVM

Altera apud Gruterum pag. MVIII. 6.

D. M.
FLAVIO. SEVERO
FILIO. KARISSIMO
QUI. VIXIT. ANN. VI. M. V.
FLAVIUS. VITALIS. EVOK. ET
GLYCERA. PARENTES
INFELICISSIMI.

Ex his intelligis nomen *Glyceræ* familiare Latinis fuisse. Unde et in fastis Romanæ Ecclesiæ ad diem 13 Maii leges : *Heracleæ S. Glyceriæ martyris.* Imo non modo apud Latinos, verum etiam apud Græcos Glyceriam, seu Glyceram legimus. Laudatur a Simocatta lib. I et VIII de rebus Mauricii imperatoris cultus Γλυκερίας τῆς μάρτυρος, *Glyceriæ martyris.* Athenæus lib. XIII inter famosas mulieres recenset τὴν Γλυκέραν, *Glyceram*, quam ab Harpalo Athenas accitam scribit. Lucianus de Rhetorum præcept. cum Thaide, et Malthace Γλυκέραν, *Glyceram*, nominat. Notabat autem laudatus Priscianus lib. VI Glyceram feminam per quamdam adulationem (ipse dicerem festivitatem) neutrali nominis terminatione expressam. Ita Athenæus ibidem ex Machone poeta hæc carmina recitat :

Glycerium, quam ab amatore acceperat
Corinthio, æstivam vestem statim
Fulloni tradidit.

Lucianus etiam in dialogis meretricum Γλυκέριον *Glycerium* nominat. Et quidem meretrices a Plauto in Græca terminatione efferuntur. Ita appellantur *Silenium* et *Gymnasium* in Cistellaria; *Philocomasium* et *Acroteleutium* in Milite; *Phœnicium* in Pseudolo, etc. Ita etiam scortorum nomina exhibet Aristænetus lib. I, epist. 14 et 24; lib. II, epist. 13. Vide, mi Macedo, quales libros tua illa censura historiæ ecclesiasticæ professorem appellare cogat!

Sed, uti es acuto et subtili ingenio, repones mulierem quæ apud Terentium *Glycerium* dicitur, nunquam Glyceram potuisse nuncupari, sicuti nec quæ Glycera nominabatur, Glycerium in recto casu dici potuisse. Sed parum hocce te effugium juvat. Relege memoratos dialogos Luciani : videbis uni illorum ab auctore titulum dari ΓΛΥΚΕΡΑ ΚΑΙ ΘΑΙΣ, *Glycera et Thais;* at in dialogo scribitur Γλυκέριον, *Glycerium.* Ita legitur in editis codicibus, et in duobus mss. serenissimi Magni Ducis in pluteo 57. Atque ita omnino interpretantur viri doctissimi Jacobus Micyllus, et Joannes Benedictus, in titulo : *Glycera et Thais*, in textu *Glycerium* vertentes. Magnus Baronius in notis ad diem 13 Maii, lit. C ait *Glyceriæ*, *sive Glycerii.* Idem in Annalibus, an. 175, *Glyceriam* martyrem laudat, quæ in ejusdem tomi indice *Glycerium* dicitur. Redeo ad Glycerium Terentii. Scis Andriam Terentii esse Menandri comœdiam, quam ille Latio se donasse testatur in prologo.

Menander fecit Andriam et Perinthiam.

At Glyceram meretricem dilectam a *Menandro* Athenæus lib. XIII testatur : *Glyceram amatam Menandro norunt omnes.* Græce Γλυκέραν leges. Quare Menander amasiam fabulæ inseruit, quemadmodum noster Maro suum Alexin in secunda ecloga cantavit. Et quamvis malo Græcæ poesis fato Menandri comœdiæ interierint, palam fit ex interpretatione Terentii, *Glycerium* in Græca fabula appellatam, quam Athenæus *Glyceram* nominavit. Quid ergo scribis : *Nec Glycerium apud Terentium in Andria Glyceria vocari potuit?* Claudat agmen vir utriusque idiomatis peritissimus Gentianus Hervetus, cujus eruditas interpretationes poteris per otium legere apud Possevinum. Hic primus Lausiacam historiam Palladii episcopi Helenopolitani Latinis auribus donavit. Porro scribit cap. 86 : *Illic* Evagrius *excipitur a beata Melania.* Postea : *Dicit ei beata Melanium.* Idem cap. 97 : *Huic aliquando Melanium junior magnæ Melaniæ neptis, de qua dicam postea, misit quingentos nummos.* Denique cap. 118 : *Cum autem, inquit, suam quoque neptem Melanium*, etc. Quod tu *non licere usurpari* dicis, Hervetus non tantum semel, sed iterum, ac tertio usurpavit, eamdem feminam Melanium, et Melaniam promiscue nuncupans, cum tamen in textu Græco Palladii nunquam Melanium inveniatur, sed feminina terminatione idem mulieris nomen semper efferatur. At tu Herveto eruditior scribis : *Non erat libera, nec promiscua illa declinatio, sed necessaria grammatices constructio.* Audebisne tantis scriptoribus oppedere? Itane Martialem, Horatium, Lucianum, Athenæum, et interpretes Micyllum, et Benedictum, Hervetum, Rosweydum, et si superis placet, magnum Baronium *ab Orbilio castigandos* pronuntiabis, et *imperitiæ grammaticæ* accusabis? Expunge potius præcipitem tuam illam censuram, a qua, si melius veterum scripta lustrasses, non dubito quin abstinuisses, ne insulsus alienæ grammaticæ castigator haberere. Si tamen roges cur Patres quos initio laudavi, pro *Albina* et *Melania* posuerint *Albinum* et *Melanium?* docebit te Rosweydus in notis ad epistolam 44 S. Paulini, cujus verba non laudo, quod velim bibas ex fonte. Jam vides, jam sentis, amice, tuam illam censuram, quam veluti insigne tui operis documentum in indice sic exarasti : *Noris imperitiæ grammaticæ arguitur*, tot testimoniorum pondere elisam jacere. Ne tamen inhumanus censear, sepulcrale eidem saxum impono, addito epitaphio quo justa illius oppressio uncialibus characteribus exprimatur. Ex Gruterianis acervis illud exporto :

SATVRNINVS
SEVERI. V. F. SIBI
ET RAMO. VRSVLAE
CON. KARISSIMAE
ACCEPTO F. ANN. VIII.
MASCVLO F. ANN. XIII.

Legent posteri post Josephum Scaligerum cap. 19 indicis Gruteriani, RAMVS VRSVLA. Verum si tu saxo durior in semel concepta crisi perduras, abjecto calamo, excisorium scalprum et malleolum stringe, ac pro RAMO incidas RAMAE, ut vel silentes mortuorum manes e sepulcrali lapide tuam in grammatica

excellentiam loquantur, et ne usquam gentium mulieris nomen masculina terminatione elatum fuisse videatur.

Sentio tamen iterum me in arenam abs te provocari. *Sed mittamus*, inquis (*pag.* 5), *hæc exilia quanquam non contemnenda, ne videamur in titivilitio immorari*. Utinam quæ præ exilitate mittis omisisses, profecto securius encyclopædiæ tuæ, cujus te non semel specimen edidisse in præfatione subindicas, consuluisses. Exilia vocas quæ *nihil* rectius dixisses. Certe mihi gaudeo, utinam et tibi gratulari possem finem logomachiæ tandem impositum. Pergis : *Examinemus personas quibus opus illud suum Augustinus dedicavit, et uter nostrum melius sentiat experiamur. Inscriptio est : Albine, Piniane et Melania*. Itaque a grammatica ad historiam provocas. Cave tamen ne, ubi in grammatica non bonus corrector fuisti, malus in historia scriptor habearis. Equidem libentius in historiarum campo quam intra grammatices cancellos tecum certabo; nam ubi tu phaleratam orationis copiam, et Tulliano ore crepantes periodos consectaris, ut tympano potius quam gladio pugnes; ego rebus addictus, servio factis, rerum gestarum notitiam in antiquioris ætatis ruderibus sepultam indago, ut si non sermonis, veritatis tamen curam quam maximam geram. Agedum, quid sentias de personis quibus librum de Gratia Christi S. doctor nuncupavit, expone.

Equidem, inquis (*pag.* 52), *initio haud probabam nomine* Albine *significari filium Piniani, ne præponeretur filius parentibus*.

Si Palladii historiam legisses, nunquam de filio Piniani cogitasses; nam idem cap. 119 hæc scribit : *Cum Melania suscepisset filios duos, et utrique defuncti essent, venit ad tantum pro Christi nomine odium nuptiarum, ut hoc Piniano marito suo Severi expræfecti filio diceret*, etc. Itaque Pinianus filios amiserat antequam ex Italia discederet, et castitatis propositum una cum uxore Melania indueret. Scriptor vitæ S. Melaniæ apud Surium die 31 Decembris, narrat Melaniam prius feminam peperisse, postea filium. *Atque*, ait, *quod natum quidem fuerat, erat masculinum, simul atque autem natum, et sancto baptismo fuit regeneratum, ab hoc mundo discedens, ad eum qui illic est transmittitur*. Progrederis (*Ibid.*) :

Placebat aut mutari nomen Albine *in* Albina, *uti vult Baronius, ut sit Albina socrus, aut retineri* Albinum *pro socero aut avo unius duorum Piniani et Melaniæ : et hoc arridebat magis*.

Id postremum, quod ridiculum esset, arridebat magis. Hoc ut clarius intelligas, et tuas hasce phantasias me magistro exuas, scito Melaniæ senioris filium Albinam nobilissimam feminam desponsasse, ex qua Melaniam juniorem Piniani postea conjugem suscepit. Hæc tradit Palladius Melaniæ senioris amicus ex cap. 10 Lausiacæ, et Melaniæ, ac Piniani in Italia hospes, cum in causa S. Joannis Chrysostomi legatus Romam venit, ut idem testatur cap. 121. Hæc loquitur laudatus scriptor cap. 118 : *Cum autem Melania senior suam quoque neptem Melaniam* (ita

A Hervetus interpretatur, noli de nomine profligatam litem restaurare) *una cum ejus marito Piniano, et catechesi instituisset Albinam nurum suam, uxorem autem filii sui, et persuasisset his omnibus vendere quæ habebant, Roma eos eduxit*. Itaque avus junioris Melaniæ erat maritus Melaniæ senioris. At certum est conjugem Melaniæ senioris non fuisse in vivis anno 373. Audi Hieronymum epist. 24 : *Sancta Melania calenti adhuc mariti corpusculo et nedum humato, duos simul perdidit filios*. Postea : *Quinimo qua illos mente contempserit, in unico postea filio probat, cui omni quam habebat possessione concessa, ingruente jam hieme, Jerosolymam navigavit*. Idem vero Hieronymus in Chronico ad annum decimum Valentis imperatoris scribit : *Melania nobilissima mulierum Ro-*

B *manarum et Marcellini quondam consulis filia, unico prætori tunc urbano filio derelicto, Jerosolymam navigavit*. Anno epochæ Christianæ 373 a 28 Martii ex Ammiano Marcellino lib. XXVI, pag. 315, edit. Valesii V. C., decimus Valentis annus labebatur. Tu vero, mi Macedo, maritum Melaniæ senioris, et alterius avum superstitem facis anno 418, quo S. Augustinus scripsit librum de Gratia Christi; nam Albinum avum Melaniæ junioris imaginaris, cui S. doctor laudatum volumen nuncupavit. Palladius cap. 117 hæc ait : *Inter quas erat etiam beatissima Melania Romana, quæ fuit quidem filia Marcelli consularis, uxor cujusdam viri qui erat in magna auctoritate, cujus nominis non recte memini*. Profecto prodigio propius est Palladium utriusque Melaniæ amicissimum, ac nobilissimæ fa-

C miliæ clientem oblitum fuisse nominis mariti Melaniæ, illud vero a te post duodecim et amplius sæcula prodi; quod, nempe, Albinus diceretur. Sed nec recte asseri potest Albinus avus Piniani; nam circa annum 400, ut ostendam, Pinianus et Melania castitatis propositum susceperunt, magnam paternorum bonorum partem in pauperes erogantes. Quod cum Severus Piniani frater intellexisset, ac locupletissimo patrimonio familiam Piniani pietate privatam doleret, *insano dæmonis instinctu*, inquit auctor vitæ S. Melaniæ, *inspiratus, aggressus est fratrem molestia afficere, agros avellens, fructus abripiens, omnibus modis insultans, et vim afferens*. Idem nequissimis Piniani *servis persuasit, ut non solum seipsos, sed eos quoque agros in quibus habitabant, Severi esse dicerent, et eos*

D *ejus nominarent*. Ex quibus patet non modo avum, verum etiam patrem Piniani id temporis non vixisse, cum Severus Piniani fratris bona per vim occupare tentaret, et Pinianus agros et servos distraheret, antequam in Africam navigaret. An bona quædam castrensia uni tibi nota obtrudes?

Quod autem existimas Albinum fuisse saltem *socerum unius duorum*, eadem facilitate refellitur. Etenim socer Melaniæ vocabatur Severus. Id diserte legisses in libro memorato Palladii Helenopolitani episcopi cap. 119, ubi ait : *Cum Melania suscepisset filios duos, et utrique defuncti essent, venit ad tantum pro Christi nomine odium nuptiarum, ut hoc Piniano marito suo Severi expræfecti filio diceret*. Audiu'ut

Severus fuerit socer Melaniæ, non vero tuus ille Albinus? Sed nec dici potest socer Piniani, nam pater Melaniæ junioris Publicola dicebatur, quod discere poteras ex notis viri eruditissimi Petri Fr. Chiffletii in Paulini epistolas part. 1, cap. 24, et rursus part. 2, cap. 26 et 34. Mirari lubet undenam tantam, ut Hieronymi verbis utar, *habeas mutandorum nominum potestatem*, ut Severo et Publicolæ Albini nomen imponas? *Hoc*, inquis, *arridebat magis*. Querebar de te quod cap. 2, pag. 64, tuæ apologiæ me *Pyrgopolynicen* dixisses; sed in posterum querelas compescam, cum te videam tam eruditum nomenclatorem. Nondum tamen illud agnomen demerui, scis enim ex Plauto Pyrgopolynici dictum : *sexaginta Macedones una die occidisti*. Cum integrum tuum volumen confutavero, ac te unum Macedonem dejecero, tunc, ut libet, ut lubet, me Pyrgopolynicem nuncupato. Addis (*pag.* 53) :

Baronius mutat Albine *in* Albina, *et mendum putat; non tamen improbat* Albine *pro filio Albinæ, ut sit sensus* Albine *vir. Noris ait* Albine *retinendum, eoque nomine significari feminam pro illius ætatis licentia ob rationem proxime adductam. Ego contra sentio omnino legendum* Albine *masculini generis.* Ubi, ubi, amice, Baronii defensio, quam in titulo capitis promiseras (*pag.* 47)? *Vindicatur ab ejus nota Baronius.* Peream, si semel promissam toties in hoc tuo opere Baronio defensionem commodasti. Toto, ut aiunt, ostio ab eo aberras, cum te ejusdem sectatorem publicas. Hæc ad oculum demonstro in apologia quam procudo. Baronius scribit mendum in vocem *Albine* irrepsisse, cum Albina Melaniæ mater dicenda sit. Ego quod personam attinet Baronio consentio, nego tamen mendum irrepsisse, cum utramque nominis terminationem Albina subire potuerit. At tu contendis *Albine* legendum, et hunc virum putas, qui fuerit aut avunculus, aut pater, aut socer, aut patruus Piniani. Hoccine est *Baronium* a *Noris* nota vindicare? De unica tantum littera cum Baronio quæstionem habeo, nempe quod Albina mater Melaniæ in casu vocativo *Albine* ob illius ætatis licentiam appellata fuerit. Tu sexum omnino mutas, et quam Baronius feminam recte dixit, tu masculum facis; imo ubi ille de filio Albinæ suspicatur, tu Albinum non cognatum Piniani cum Baronio, sed avum, aut patrem, aut avunculum ejusdem imaginaris. I nunc, et temet Baronii advocatum vendita, cum eidem quam maxime adversere. Quid in mente habebas cum hanc egregiam tuam Baronii defensionem litteris mandabas? Procedis (*pag.* 54) :

Id elicio ex verbis Augustini; quippe ait : Sincerissimi fratres, dilecti a Deo Albine, Piniane, et Melania, *quod nomen* fratres *significat majorem partem masculos esse, et epitheta confirmant*, sincerissimi, dilecti.

Vereor ne Therasiam quoque S. Paulini uxorem in virum mutes; nam in titulo epistolæ 34 S. Augustini hæc leguntur : *Dominis dilectissimis et sincerissimis, vere beatissimis atque abundantissima Dei gratia fratribus Paulino et Therasiæ*. Et in medio epistolæ : *Sancti fratres, et dilecti Deo*. In calce vero : *Domini dilectissimi, sincerissimi, vere benigni et abundantissima Domini gratia præstantissimi fratres*. Ubi vides titulum utrumque conjugem appellare, licet genus nominum a digniori desumatur. Ita unus Pinianus, quod genus attinet, illa epitheta regit, licet una simul socrus, et uxor designentur. Addis (*Ibid.*) :

Quis autem esset ille Albinus, latet. Hic Rhodus, hic saltus; hoc opus, hic labor est, o Macedo. Dixeras in titulo hujusce tui capitis septimi : *Qui fuerit Albinus, Pinianus, et Melania, exponitur*. De Piniano et Melania hoc tantum dicis, fuisse conjuges, ac præterea nihil. Albini nomen utramque paginam implet. Adesdum : expone quis fuerit. Respondes : *latet*. Ad jus tituli te, velis nolis, voco. Obligatam fidem imple, ne magni hiatus, ut ait Horatius, promissor dicare. Memento te dixisse : *Qui fuerit Albinus exponitur*. Si latet, te judice, non exponitur. Nihilne tibi suggerit, quam in præfatione jactas, Encyclopædia? Liceat ex Trinummo Plauti reponere :

Vide homo ut hominem noveris!

Ego tamen, inquis, *existimo fuisse aut patrem, aut socerum, aut patruum, aut avunculum Piniani, ut sit major natu, et propter ætatem primas vindicet*. Ita putasti repetito quater *aut*, *aut*, compendio Albinum tuum illum virum expesuisse; illa enim disjunctione tanquam Ariadneo filo unus ex intricato Albiniano genealogiæ labyrintho evasisti. Heu quantis, amice, erroribus implicaris! Non fuit Albinus Piniani pater, nam ex Lausiaca historia, cujus verba superius dedi ex cap. 119, pater Piniani dicebatur *Severus expræfectus*. Exstant rescripta trium Augustorum ad Severum præfectum Urbi in cod. Theod. lege un. *de mendicantibus*, et lege 2 *de lucris officiorum*, data Antonio et Syagrio cons., nempe anno 382. Pinianus autem Severi filius anno 397, quo Melania avia uxoris Piniani Siricio pontifice, ex Hieronymo in apologia 2 contra Rufinum, cum hoc ipso ex Palæstina Romam venit, junctus erat Melaniæ juniori, teste Palladio cap. 118.

Sed nec *socerum* Piniani fuisse evidenter demonstro. S. Augustinus lib. II Retract., cap. 50, hæc scribit : *Posteaquam Pelagiana hæresis cum suis auctoribus ab episcopis Ecclesiæ Romanæ prius Innocentio, deinde Zosimo, cooperantibus conciliorum Africanorum litteris, convicta atque damnata est, scripsi duos libros adversus eos, unum de Gratia Christi, alterum de Peccato Originali*. Porro Augustinus hosce libros nuncupavit Albino, Piniano et Melaniæ, ut capite primo statim apparet. Innocentius hæresin Pelagii damnavit anno 416, ut patet ex ejusdem litteris datis ad Patres synodi Milevitanæ VI kal. Februarias, Honorio Aug. et Constantio V. C. conss. Zosimus anno 418 easdem hæreticos repetita sententia proscripsit. Quare duo illi libri quos Albino, Piniano ac Melaniæ S. doctor inscripsit, anno eodem 418 editi sunt. At filius Melaniæ senioris socer Piniani abhinc annos viginti e vita discesserat. Scio Baronium ad annum 409 Chif-

fletium vero part. 2, not. in epist. Paulini cap. 34 et 35, anno 416 ejusdem obitum recitare. Verum evidenter utriusque metachronismos refello. Scriptor vitæ S. Melaniæ narrat eamdem anno ætatis decimo quarto junctam fuisse Piniano, et cum duos filios peperisset, simulque amisisset, de vita cælibe serio cogitasse; verum a patre prohibitam ne pium illud propositum exsequeretur. Postea ait : *Eis quidem e vivis excedit Melaniæ pater.* Quo quidem defuncto, Melania una cum Piniano, thori societate dimissa, conceptum dudum castæ vitæ propositum executa est. Audiatur laudatus auctor. *Illi autem cum amotus esset is qui prohibebat, quando Deo visum est, et tempus vocabat, statim quidem exeunt e magna civitate, urbanam multitudinem et tumultus valere jubentes. Erat id temporis Piniano ætas viginti quatuor annorum, Melaniæ autem viginti.* Palladius etiam capite 119 de eadem scribit : *Vicesimo ergo suæ ætatis anno mundo renuntiat.* Quare Pinianus superstite socero sex tantum annis cum uxore Melania vixit. Idem vero Palladius de Melania seniori scribens cap. 118, ait : *Multis itaque post annis, cum de neptis statu audisset, et eam nupsisse, et velle sæculo renuntiare : verita ne forte in aliquam abriperentur doctrinam, vel hæresim, vel malam vitam, anus 60 annos nata navem ascendit, et Cæsarea navigans viginti dierum spatio Romam venit.* Ejusdem in Italiam una cum Rufino adventum, ejusque Romam iter fusius describit in epistola 10 ad Severum S. Paulinus, apud quem illa in Campania hospitata est. Cum vero vivente Siricio Melania et Rufinus Romam advenerint, ut testetur Hieronymus cum in apologia secunda, tum in epistola 16, quæ epitaphium Marcellæ inscribitur, palam fit anno 397, qui postremus Siricio fuit, Pinianum junctum fuisse Melaniæ juniori, neque posse patris ejusdem et soceri Piniani obitum protrahi vel cum Baronio ad annum 409, vel cum Chiffletio in annum 416, cum superstite socero sex tantum annos cum uxore Pinianus vixerit. Exstat de obitu soceri ejusdem insignis epistola 44 S. Paulini, quæ inter Augustinianas est 249 ad S. Augustinum, cui S. doctor in sequentem epistolam 250 reposuit, ex qua annus obitus filii Melaniæ senioris, qui Piniani socer fuit, clare mihi deducitur. Hæc ibi leguntur : *Proinde ad istam lætitiam, qua vobiscum est frater Possidius, cum ex ipso audieritis, quam tristis eum causa compulerit, hoc me verissime cognoscetis,* etc. Tristis vero causa quæ Possidium episcopum ad navigandum in Italiam compulit, traditur ab eodem Augustino epist. 202 ad Nectarium. Etenim gentiles Calamæ in Numidia, cujus sacris Possidius præerat, facto tumultu, lapidibus dein facibus ecclesiam Christianorum evertere conati, ipsum Possidium episcopum ad necem quæsiverant. Quod facinus scribit Augustinus perpetratum adversus *recentissimas leges* contra paganos ab imperatoribus Arcadio et Honorio latas in Africa XIV cal. Aprilis, Manlio Theodoro cos., nempe anno 399, ut idem testatur lib. XVIII de Civit. Dei, cap. 54. In eadem vero epistola ait tumultuatum a gentilibus *calendis Juniis*, dum illi Floralia festa peragerent. Tempus vero navigationis Possidii ex altera Augustini ad Nectarium epistola 254 colligitur, ubi ait : *Nam ego rescripseram, cum adhuc nobiscum esset, neque navigasset sanctus frater et coepiscopus meus Possidius. Has autem quas mei causa illi dignatus es reddere, accepi VI cal. Aprilis post menses ferme octo quam scripseram.* Itaque Possidius anno 399 ineunte Augusto nondum in Italiam transmiserat, qui tamen anno 400 ante VI cal. Aprilis in Africam redierat, cum ante illud tempus Nectarius Calamensis eidem S. Augustini litteras tradiderit. Imo si exactius rem velis investigare, notes, precor, Paulinum in laudata epistola 44, in qua de obitu soceri Piniani ac constantia matris Melaniæ cum laude loquitur, scribere se circa diem festum apostolorum Petri et Pauli litteras Augustini accepisse a Victore diacono, qui aliquandiu Romæ antea moratus, non curaverat citius easdem ad se in Campaniam transmittere. Quid vero in illa epistola Augustinus scripserit, attende. *Docuisti me,* inquit, *in spiritu veritatis salutare moderandi in occiduis mortalibus animi temperamentum, quo et illam beatam matrem, et aviam Melaniam flevisse carnalem obitum unici filii, taciturno quidem fletu, non tamen sicco a maternis lacrymis dolore vidisti.* Ex his colligas socerum Piniani, filium Melaniæ senioris, et junioris patrem, obiisse ante Maium an. 399, cum Paulinus constantiam matris in morte filii ex litteris Augustini intellexerat circa festum Apostolorum, ut testatur in epistola 44, cui alteram, quæ est 250, reposuit Augustinus, degente in Italia Possidio, qui post Julium ejusdem anni, ex epist. 254, ex Africa ad comitatum navigaverat. Hæc fusius dixi, non quod tanti fuerit tuas de Albino socero Piniani imaginationes refellere, sed ut epistolarum sanctorum Paulini et Augustini tempus innotesceret, cum Baronius et Chiffletius alieno prorsus tempore easdem recitent. Vide quanti faciam tuam illam plane frigidam admonitionem pag. 287, in fine operis contra Lupum : *Norit Noris, cum a principe ecclesiasticæ historiæ recedit, a vero recedere.* Baronium et veneror, et nocturna diurnaque manu illius dignissimos cedro Annales evolvo; haud tamen ita viro deditus sum, ut eumdem veritati præferendum ducam. Sed de his plura habebis in apologia. Utinam tu, qui antiquos fontes, unde plurimarum rerum ad Albinum, Pinianum ac Melaniam spectantium, notitiam haurire poteras, inquirere neglexisti, deductos saltem inde Baronii rivos adiisses! Sane didicisses socerum Piniani anno 409 obiisse, vel eo ipso anno illius obitum a magno annalista recitari, neque eumdem anno 418 superstitem cogitasses. Itaque errati duplicis convictus es, qui Albinum putasti Piniani patrem, aut socerum. Addis *aut patruum.* Hic me veterum monimenta deficiunt. Interim ex Trinummo Plauti responsum accipe.

Neque novi; neque natus necne is fuerit, id solide scio.

Denique concludis : *aut avunculum.* Superius scripseras pag. 52, posse *retineri Albinum pro socero vel avo unius duorum Piniani et Melaniæ : et hoc arridebat magis.* Risum, amice, teneas, qui modo Albinum non

avum, sed *avunculum* Piniani existimas. Videris velle universam Piniani cognationem et affinitatem comprehendere, dum scribis Albinum fuisse ejusdem *aut patrem, aut socerum, aut patruum, aut avunculum.* Quæso te, cur avum omisisti, de quo tamen modo cogitaveras? Cur tam cito avus in avunculum transmigravit? Pudet me bonas horas tuis hisce phantasiis refellendis insumere.

Horum autem omnium rationem reddis. *Ut sit major natu, et propter ætatem primas vindicet.* Rem non intelligis. Ideo Augustinus in laudata inscriptione Albinum priori loco nominavit, non quod vir ille esset major natu aliis duobus, sed quia cum illi tres litteras communes pro Pelagio, quocum erant in Palæstina, ad Augustinum in Africam exarassent, Pinianus socrui Albinæ ob ætatis prærogativam, et quod filii loco ab eadem amabatur, unde S. doctor epist. 225 eumdem Albinæ *filium* dicit; priorem in subscriptione litterarum locum honoris et reverentiæ gratia detulit. Hinc illis respondens S. Augustinus, eumdem in inscriptione ordinem servatum voluit quem in inscriptione eorumdem notaverat. Ita, teste S. Possidio, in indiculo epistolarum S. Patris, hanc inter cæteras inscriptionem ponit: *Albinæ, Piniano et Melaniæ;* ubi socrus ante generum nominatur. Hinc observes Augustinum ejusque coætaneos Patres, Possidium ac Prosperum, quoties memoratos libros appellare opus fuit, vel nomina feminarum Albinæ et Melaniæ omisisse, vel Pinianum feminis præposuisse. Audi nostrum S. doctorem, *in quo* gloriaris pag. 287 *habitare,* lib. IV contra Jul. cap. 8: *In novissimis enim partibus primi libri mei ad S. Pinianum, cujus est titulus de Gratia Dei contra Pelagium.* S. Possidius episcopus Calamensis, in catalogo librorum Augustinensium ait: *Contra Pelagium et Cœlestium de Gratia Christi et Peccato originali libri duo ad Pinianum, Albinum et Melaniam.* Videsne hic Pinianum feminæ Albinæ anteponi, non ob ætatis privilegium, sed ob dignitatem sexus? Vocat illam *Albinum,* non *Albinam,* ut jam satis superque intelligas nullo jure tantum grammaticorum pulverem abs te in virum amicissimum excitatum. S. Prosper in fine operis contra Collatorem recensens plerosque libros Augustini, inter eosdem nominat *ad S. Pinianum duos.* Fatere in illa inscriptione non virum Albinum, quem fingis, sed Albinam socrum ob ætatis privilegium priores partes tulisse, cum alias ob sexus dignitatem vel unus, vel priori saltem loco Pinianus gener collocaretur.

Addo, inquis (*pag.* 54), *Augustinum epistola* 227 *scribere Albino, Piniano, Meliano, qui videntur esse iidem quos nominavimus, nisi in* Melanio *mendum sit, ac legendum sit* Melaniæ. *Itaque mihi pene persuasum est Albinum esse retinendum, ut virum significet.* Si Possidii indiculum legisses, hanc tuam de masculo Albino opinionem deposuisses. Ita illius epistolæ titulum ibidem recitat: *Albinæ, Piniano et Melaniæ.* Eamdem mulierem Albinum vocat Augustinus, Albinam ejusdem collega Possidius nuncupat. Si audivisses Scriptorem vitæ S. Melaniæ, nunquam eidem Albinum virum socrum apud Africam posuisses. *Cumque,* inquit, *Melaniæ ita visum esset, mare eam suscepit, cum simul adesset mater,* nempe Albina, *et Pinianus.* Anno 410, Albina socrus cum filia et genero erant in Sicilia, quo tempore Alaricus Calabros vastabat. Rufinus in præfatione ad Homilias Origenis super Numeros, quem suo auctori restituit vir omni præconio major Emericus Bigotius, ac Henrico Valesio V. C. communicavit, hæc ait: *Quamvis amantissimus filius noster Pinianus, cujus religiosum cœtum pro amore pudicitiæ profugum comitamur, injungat et alia.* Ibidem vero injectas Rhegio oppido faces *angustissimo freto* e Siciliæ littore se prospectasse testatur. At mortuo paulo post Rufino, Albina, Pinianus, et Melania, se ad Alypium Tagastam contulere; quorum adventu intellecto, scripsit ad eosdem Augustinus non posse se Hippone discedere, hiemis rigorem causatus. Cum vero septem in Africa annos degissent, in Palæstinam transmiserunt, ut constat ex actis S. Melaniæ; inde litteras pro Pelagio anno 418 ad Augustinum scripserunt, quibus duos doctissimos libros sanctissimus Pater reposuit.

Laudaveram S. Paulini epistolam inter Augustinianas 249, in qua *Melanio* pro *Melania* scribitur. Ejus verba sunt: *Sed cesso plura de memoria tam dilecti mihi quam devoti Christo hominis enarrare, cum et pristinis litteris non pauca super eo narrasse me repetam, et nihil possim de beata hujus filii matre, et sanctorum patre radice ramorum Melanio melius aut sanctius prædicare, quam sanctitas tua in eam profari et disputare dignata est.* Hæc verba minus mihi intellecta scribis. *Fefellit,* inquis, *illum quod putavit illud* Melanio *Melaniæ esse attribuendum, et unam hic tantum personam significari.* Postea: *Verum duæ hic personæ nominantur, mater et filius: Melania et Melanius.* De beata, *inquit,* matre: *ecce una;* et sanctorum patre radice ramorum: *ecce altera, id est Melanius.* Si Rosweydi *eruditissimi et elegantissimi* notas in laudatam epistolam legisses, textus mendum, quod te fefellit, adnotasses. Scribit vir insignis pag. 887: *Antecedentia et consequentia docent legendum, sanctorum* PARITER *radice ramorum Melania; nusquam enim alibi mentio Melanii patris. At de Melania, et ante locutus erat, et continuo subjicit. Videndum an forte dictum sit Melanium, ut Glycerium.* Et recte. Nam si matrem Melaniam, et patrem Melanium immediate posuisset, dixisset non *in eam,* sed *in eos profari dignata est.* Adde filium Melaniæ appellatum non Melanium, sed Publicolam, ut in notis ad easdem epistolas Paulini non uno loco tibi indicare potest Chiffletius. Verum duobus hisce celeberrimis e societate Jesu scriptoribus aures denegasti; cur te ipsum saltem non audisti? Nonne dixeras socerum Piniani Albinum nominatum? quo jure alterum eidem fratrem Melanium addis? An forte dicturus es duos fuisse Melaniæ filios, quorum unus Melanius, cujus morti Paulinus indoluit; alter vero Albinus Melaniæ junioris pater et socer Piniani? O te! Ab anno 375 unici filii mater remanserat vidua Melania. Scribit Palladius cap. 118: *Non est abstracta a cupiditate filii,*

non eam divisit a caritate Christi unigeniti filii desiderium. Scribit Hieronymus epist. 24 : *Quinimo qua illos mente contempserit* (nempe mortuum maritum ac binos filios) *in unico postea filio probat.* Scribit Paulinus epist. 44, *Melaniam flevisse carnalem obitum unici filii sui.* Tu vero contra oculatorum testium dicta duos Melaniæ filios obtrudis, Albinum et Melanium, cum unicus illi filius Publicola fuerit. Si vidisses hæc Hieronymi verba in epist. 41 ad Rufinum : *Erat nobiscum et Hilas sancti Melanii famulus,* profecto tibimet pro Melanio viro triumphum cecinisses. Sed textus mendum corrigendum est ex optimo ms. bibliothecæ serenissimi Magni Ducis in pluteo 19, ubi *sanctæ Melaniæ* legitur. Forte *sanctæ Melanii* scriptum fuit ab Hieronymo, quæ exscriptores haud percipientes, vel textum corruperunt, *sancti* reddentes, vel sine necessitate emendarunt, *Melaniæ* exprimentes. Corrigendus insuper est scholiastes Baronii, qui ad an. 409, ubi eruditissimus cardinalis recitat epistolam Paulini ad Augustinum, ponit in margine : *Melanius pater Melaniæ;* etenim de Melania scribit Palladius cap. 117, *Fuit quidem filia Marcelli consularis.* Scio in Chronico D. Hieronymi ad annum decimum Valentis dici Melaniam *Marcellini consulis filiam.* Sed Rufinus lib. II Invect. in Hieronymum referens verba Chronici Hieronymiani scribit : *Marcellini consulis neptem.* Gessit autem Flavius Marcellinus consulatum cum Probino collega anno 341.

Putabas, amice, Albini tui genealogiam repetitis illis *aut*, *aut*, tanquam facibus illustrare, sed non modo illam densissimis tenebris involvisti, verum C etiam palam fecisti quantam lucis in ecclesiastica historia jacturam patiaris. Quæso te, ne moleste et acerbe feras Augustini verbis ab amico admoneri : *Si ergo penitus instructus non es, cur non penitus taces, aut ita loqueris, ut institui te desideres?* Lib. I contra Cresconium, cap. 3. Cum tuam provocationem in hæc plane verba concepisses : *Examinemus personas quibus opus illud suum Augustinus dedicavit, et uter nostrum melius sentiat experiamur*, consulere debueras veterum scriptorum volumina, ut inde personarum de quibus mihi litem intendebas notitiam haurires. Laudantur tres illæ personæ earumque agnati ab Augustino, Hieronymo, Paulino, Palladio, Rufino, Possidio, qui non modo eisdem convixere, sed etiam easdem de facie noverunt, illarumque fuere hospites, D et clientes, vel encomiastæ. Dicis cap. 3, pag. 25 : *Novit Noris meus familiaris eum me esse qui summa cura et intentione auctores lego, ac iis me inferre, ac penitus introdare, ac eorum sensum diligenter investigare.* Sane si ad tribunal vocer, non ausim tale pro te testimonium dicere ; siquidem suspicor, cum illa scribebas, te ne semel quidem memoratos auctores vidisse, nedum totum *te iisdem intulisse, ac penitus introdedisse.* In præfatione tui operis adversus ecclesiasticæ historiæ professores, laxatis eloquentiæ tuæ habenis, grandi verborum strepitu declamans, *Bajulos*, inquis, *agunt, non auctores; in dorso studium, non in cerebro.* Et rursus : *Et quidem ii nihil afferunt ab*

A *ingenio, a dorso multum, cum alio comportant quæ invenerunt.* Ita est, mi Macedo, dossuarius homo sum, et bajulum ago, et plerumque sub librorum onere deficio. Tu vero, qui dedignaris hisce bajulis, ac si essent ultima de fæce saburræ, accenseri, omnia *ab ingenio* affers, *a dorso* nihil, *auctorem*, non *bajulum* agis. Vah! quam feliciter! Etenim *ab ingenio* tuo est filius Piniani et Melaniæ anno 418 superstes. Hunc dossuarii ex lectione libri de Vita S. Melaniæ id temporis vixisse ne cogitarunt quidem. *Ab ingenio* tuo est avus Melaniæ junioris, anno eodem in Palæstina degens. Dossuarii ex Chronico D. Hieronymi eumdem anno 373 defunctum putant. *Ab ingenio* tuo est Piniani pater Albinus. Hunc dossuarii ex Palladii Piniani ejusdem hospitis Lausiaca Severum vocant. *Ab ingenio* B tuo est Piniani socer Albinus anno 418 inter homines ambulans. Hunc dossuarii ex Augustini et Paulini litteris ante annum 400 diem obiisse testantur. *Ab ingenio* tuo sunt patruus et avunculus Piniani. Hos miseri dossuarii in nullis veterum monumentis inveniunt. *Ab ingenio* tuo, in laudata inscriptione libri de Gratia Christi, primas sibi vindicat Albinus. Dossuarii ex Augustino, et Possidio, et Prospero priorem Piniano tanquam viro locum concedunt. *Ab ingenio* tuo Albinus vir Piniani et Melaniæ socius in Africa publicatur. Dossuarii ex libro de Vita Melaniæ horum sociam Albinam feminam faciunt. *Ab ingenio* tuo sunt duo senioris Melaniæ filii, Albinus et Melanius. Dossuarii ex Hieronymo, Paulino et Palladio unicum eidem filium fuisse pronuntiant. *Ab ingenio* denique tuo est quidquid cogitas, dicis, scribis. *A dorso* meo est, quidquid ad te confutandum inveni. Poetarum est, mi Macedo, omnia afferre ab ingenio. Poemata, elegiæ, et argutissima illa epigrammata, quibus ethicas lectiones in Patavina cathedra tam lepide me toties audiente concludere consuesti, *ab ingenio* tuo eleganti, acuto, erudito derivare, ne Zoilus quidem inficias ibit. At cum historias quoque præter omnium veterum scriptorum fidem, *ingenio* tuo obstetricante, in litteras mittis, nonne illud Martialis (*Lib.* II, 7) repetere possumus,

Historias bellas, carmina bella facis?

Perge, amice, *ingenio* fidere, et *bajulis dorsi* laborem, ac graves crebrosque sub vasto voluminum pondere anhelitus exprobra, ut historiæ, quas tam belle compingis, ab ingenio, non modo verborum elegantiam, verum etiam eventuum fidem accipiant. Scribis pag. 55 : *Non eo hæc dico quod velim convicium facere doctissimo viro mihique amicissimo, sed ut aliquid dem lepori et salibus, quibus interdum scripta molesta et insipida sunt condienda.* Quæ verba in calce capitis septimi loqueris, in quo de Albino grammaticam et historicam mihi quæstionem intulisti. Non recuso, ut cum satyrico loquar, *Euge tuum, et belle* (*Persius, sat.* 1, 49). Profecto quis te, o Macedo, non lepidissimi judicii hominem fateatur, qui me *doctissimum* vocas, simulque *ab Orbilio castigandum* dicis? Quem appellas *amicissimum* toto tuo sale perfricas, quod hostili rabie super dirutarum urbium solum

sæpius sparsum accepimus. Credas non dicam doctissimo, *quis*, ut Petronii verbis utar, *non sum de gloriosis*, saltem *amicissimo*, te multum olei et operæ, plurimum vero etiam salis perdidisse, dum eodem tua scripta condienda existimasti, veritus ne illa *molesta et insipida* lectoribus viderentur. Etenim si sali pepercisses, tot lepidis de Glyceria, et Glycerio, de Melania, et Melanio scholiis conspersa sunt, tam bellis historiolis de Albino, *aut patre*, *aut avo*, *aut avunculo*, *aut socero*, *aut patruo* condita, ut minime dubitem quin eruditi non modo hilari animo, verum etiam ore ridenti eadem lecturi sint. Certe egomet, qui tamen illis impetor, non potui, cum illa legerem, a risu temperare.

Quoniam tuæ elegantissimæ simulque vehementissimæ præfationis mentio incidit, juvat unam et alteram illius periodum hic recitare. Hæc fulmina contra ecclesiasticæ historiæ cultores, seu ut vocas, *bajulos valentissimos*, ore tonas : *In rutis cæsisque versantur : dummodo antiquarios se ostendant, sibi satisfaciunt ; litterarios et ruderarios præstant. Latomorum instar cædunt lapicidinas priscorum monumentorum, et efferunt lapides, et acervos struunt.* Scias velim bajulos illos valentissimos strenuos etiam lapidarios quandoque agere. Saxa eadem qua volumina manu volvunt ac revolvunt ; siquidem inscripti lapides certissimi illis sunt testes antiquitatis. Attende quid a lapidariis afferri possit, ut Albinæ, de qua tantum pulverem ab ingenio tuo excitatum video, et pater, et frater, et familia etiam intelligantur. In libello de Vita S. Melaniæ apud Surium die 31 Decembris, Lippomanum vero die 31 Januarii, hæc de eadem recitantur, cum Byzantium appulisset : *Invenit autem suum quoque patruum Volusianum gravi morbo oppressum.* Exstat in bibliotheca serenissimi Magni Ducis idem libellus Græce scriptus, inter opuscula S. Gregorii Nazianzeni in pluteo 7, num. 6, ubi laudata verba ita leguntur : *εὑρίσκει δὲ καὶ τὸν θεῖον αὐτῆς* Βολουσιανὸν *χαλεπῇ νόσῳ κεκρατημένον.* At falsum est Volusianum fuisse patruum S. Melaniæ ; etenim pater Melaniæ nullum fratrem habuit, cum *unicus filius* Melaniæ seniori fuerit, quemadmodum Hieronymus, Paulinus ac Palladius, quorum verba superius laudavi, disertissime contestantur. Quare cum Volusianus non fuerit frater patris Melaniæ junioris, nec istius patruus scribi potest. Ex interpretum vitio error vulgaris derivavit. Photius codice LII Volusiani mentionem facit, idemque ibidem nuncupatur *θεῖος τῆς ἁγίας Μελάνας*. At nomen illud *θεῖος* apud Græcos promiscue significat fratrem patris et matris, nempe patruum vel avunculum ; quemadmodum apud Italos vox *zio*, et apud Hispanos *tio*, quæ verba a Græcis mutuata esse mihi certum est, idque forte etiam ostendet Octavius Ferrarius V. C. et magnum bonarum artium in Italia columen et præsidium, in opere de Origine linguæ Italicæ, quod proxime typis daturus est. Interpretes, quos inter Schottus, genealogiæ Melaniæ ignari, vocem *θεῖον patruum* Latine reddiderunt, cum *avunculum* scribere debuissent, et quidem Baronius ad an. 420

A recte Volusianum S. Melaniæ *avunculum* dixit. Itaque Volusianus fuit frater Albinæ et *avunculus sanctæ Melaniæ*. Ex his pater, frater ac familia Albinæ nullis huc usque scriptoribus indagata, intelligitur. Etenim illa fuit filia Rufii Ceionii Albini ac soror Rufii Ceionii Volusiani, ut postea ostendam. Albinos e Ceionia gente fuisse patet ex epistola Ceionii ad Ælium Bassianum, apud Capitolinum in Albino, cap. 4. Ibi vero Clodius Albinus Ceionii filius, qui una cum Septimio Severo Cæsar fuit, laudatur a Capitolino uti *originem a Romanis familiis* trahens, *Posthumiorum scilicet, et Albinorum Ceioniorum. Quæ familia*, inquit, *hodie quoque, Constantine maxime, nobilissima est, et per te aucta et augenda, quæ per Gordianos et Gallienum plurimum crevit.* Qui vero ex hac familia, Constantino

B imperante, summos honores consecutus fuerit, ex hac inscriptione mutila colligitur apud Gruterum pag. CCCLXXVII, 5 :

RELIGIOSISSIMOQUE.
C. CEIONIO. RVFO. VOLVSIANO. V. C.
CORR. ITALIAE. PER ANNOS OCTO.
PROCONSVLI AFRICAE.
COMITI. DOMINI. NOSTRI.
CONSTANTINI. INVICTI.
ET PERPETVI. SEMPER AVGVTIS.
PRAEFECTO. VERBI. IVDICI. SACRARVM.
COGNITIONVM. CONSVLI.

At Ceionia familia ante Albinum Severi collegam Romanum orbem moderata est ; etenim L. Ceionius in Æliam et Antoniam familiam transcriptus, cum

C Antonio philosopho Augustus fuit, ac appellatus *L. Ceionius Ælius Commodus verus Antonius* ex Capitolino in vita ejusdem initio. Illius vero pater Ceionius Commodus ab Hadriano Cæsar designatus, paulo post improvisa morte decesserat. Porro Ceionios Albinos cognomen Volusiani habuisse constat ex hac inscriptione apud meum Panvinium anno V. C. MXXCVII :

S. P. Q.

CEIONIVM. RVFVM. ALBINVM. V. C. PHILOSOPHVM. RVFI.
VOLVSIANI. IVD. ORD. CONS. FILIVM. SENAT. CONSVLTO
SVOQ...EIVS. LIBERIS. POST. CAESARIANA. TEMPORA. I.
POST. ANNOS. CCCLXXX. ET. I. AVCTORITATE. DECREVIT.
FL. MAGNVS. IANVARIVS. V. C. VII. STATVARVM.

Cum inter majores suos referrent Volusum ducem

D Rutulorum, inde Albinos Volusiani cognomen assumpsisse scribit Rutilius Numatianus lib. I Itinerarii vers. 167 :

Jamque aliis Romam redeuntibus, hæret eunti
Rufius, Albini gloria viva patris ;
Qui Volusi antiquo derivat stemmate nomen,
Et reges Rutulos, teste Marone, refert.

Hunc Rufium Volusianum Ceionii Albini filium, fratrem nostræ Albinæ et S. Melaniæ avunculum illum fuisse qui postea contra Pelagianos, cum iterum Urbi præfectus esset, edictum publicavit, scribunt eruditiss. viri cardin. Baronius ad annum 412, et Jacobus Sirmondus in notis ad epistolam 16, lib. IX, Sidonii, quibus subscribit Rutilii scholiastes Casparus Barthius num. 169. Itaque Ceionia Albina mater

fuit Melaniæ, et socrus Piniani, soror vero Ceionii Venerii Rufi Albini Volusiani, qui pluries Urbis præfecturam gessit, et una cum matre in Africa degens ad Augustinum ethnicus scripsit, ut patet ex epistola 2 tom. II operum S. Augustini. Huic Volusiano Rutilius ejusdem in præfectura urbana decessor suum Itinerarium nuncupavit, unde illius nomina concinnantur.

Quod vero hæc scribo in Etruria, quo me serenissimus Magnus Dux Cosmus III, eximius bonarum artium cultor ac protector munificentissimus, vocavit, liceat observare Albinos Volusianos ex Etruria originem duxisse, indeque Romam se contulisse. Id testatur Capitolinus in Vero Augusto cap. 2. Albinum autem Volusianum Albinæ nostræ fratrem in agro Volaterrano villam habuisse idem Rutilius affirmat; etenim scribit se, cum Volaterrana vada navigio præterveheretur, improvisa tempestate adortum, in terram exscendisse, ac Albini Volusiani villam petiisse. Hæc ille ait, vers. 463 :

> Illic me rapidus consistere Corus adegit,
> Qualis silvarum frangere lustra solet.
> Vix tuti domibus sævos toleravimus imbres,
> Albini patuit proxima villa mei.
> Namque meus, quem Roma meo subjunxit honori,
> Per quem jura meæ continuata togæ.

Hunc vero honorem fuisse præfecturam Urbis paulo superius, nempe versu 415 affirmat. Id autem in itinere intellexit, antequam Pisanum littus attingeret.

> Hic præfecturam sacræ cognoscimus urbis
> Delatam meritis, dulcis amice, tuis.
> Optarem verum complecti carmine nomen,
> Sed quosdam refugit regula dura pedes.
> Cognomen versu Veneris, carissime Rufi,
> Illo te dudum pagina nostra canit.
> Festa dies, pridemque meos dignata penates,
> Poste coronato vota secunda colat.

Gessit autem Rufius Volusianus Urbis præfecturam anno epochæ Christianæ 417; etenim scribit Rutilius Romam alloquens vers. 135 :

> Quamvis sedecies denis et mille peractis,
> Annus præterea jam tibi nonus eat.

Annus autem Urbis 1169 a Palilibus nempe 21 Aprilis coincidit cum anno Dionysiano 417, quo anno Rutilius Roma profectus, Volusianum præfectum Urbis designatum accepit. Diutius autem, post Constantini imperium, Ceionii ethnicorum superstitionem secuti sunt. Constat ex hac inscriptione apud Gruterum pag. XXVIII, 5 :

CEIONIVS. RVFIVS. VOLVSI
ANVS. V. C. ET INLVSTRIS.
EX. VICARIO. ASIAE. ET CEIO
NI. RVFI. VOLVSIANI. V. C.
ET. INLVSTRIS. EX. PREFECTO. PRE
TORIO. ET. EX. PREFECTO. URBIS.
ET. CECINE. LOLLIANE. CLARISSI
ME. ET. INLVSTRIS. FEMINE.
DEE. ISIDIS. SACERDOTIS. FILIVS.
ITERATO. EX. VIGINTI. ANNIS. EX. PERCEP
TIS. TAVROBOLIIS. VI. ARAM CONSTITVIT.
ET. CONSECRAVIT. VI. KAL. IVN. D. N. VALEN
TINIANO. AVG. ET. NEOTERICO CONSS.

A Ita illi anno 390 a Christiana religione aversi erant. Volusianum eadem superstitione occupatum patet ex epistola ejusdem, itemque Augustini et Marcellini, initio statim tomi secundi operum S. doctoris. Melania avunculum ad rectum dogma paulo ante ejusdem obitum Byzantii adduxit. Albinam etiam sororem in eodem errore fuisse posset quis colligere ex Palladio in Lausiaca cap. 118, ubi tum Apronianum gentilem, tum Albinam a Melania seniori *catechesi* instructos affirmat. Plura de Albina leges in actis ejusdem filiæ Melaniæ.

Interim vide quam benevolo erga te animo sim. Etenim ubi confidenter me in certamen provocans exclamasti : *Examinemus personas quibus opus suum Augustinus dedicavit, et uter nostrum melius sentiat*
B *experiamur* : ego temet ex adversario judicem constituo ac deposco. Tu de Albino pronuntiasti : *Quis autem esset ille Albinus latet.* Ego non virum, sed feminam fuisse ostendi, ejusque patrem Albinum, fratrem Rufium, Volusianum, familiam Ceioniam, socrum Melaniam, maritum Publicolam, filiam Melaniam juniorem, avorum patriam Etruriam, villas ad Vada Volaterrana, quod oppido nomen etiamnum manet Populonium inter ac Liburnum, amicos denique et encomiastas Augustinum, Hieronymum, Palladium, Rufinum ; hæc, inquam, omnia de Albina monstravi, ut jam satis superque *uter nostrum melius sentiat* experiaris. Voca me *bajulum*, *antiquarium*, *ruderarium*, *latomum*, ut lubet, ut lubet, modo fateare me de personis quibus Augustinus laudatos libros inscri-
C psit, ex ipsis oculatorum testium scriptis, ex vetustissimis sanctorum Patrum monumentis, ex antiquorum lapidum inscriptionibus longe certiora protulisse quam tu *ab ingenio*, sine ullo prorsus librorum, quod me dicere pudet, præsidio de eisdem adduxeris. Quod si pronunties te *ab ingenio auctorem* esse ingeniosissimum, me vero *a dorso valentissimum bajulum*, stabo tuæ sententiæ, nec alium judicem appellabo.

Hæc justæ apologiæ, quam modo adversus recentissimum tuum librum adorno, specimen sint. Cum vero intelligam me isthic a quibusdam reprehendi quod dixerim sanctos Hilarium Arelatensem episcopum et Vincentium Lerinensem monachum Cassiani partibus adversus doctrinam S. Augustini de prædestinatione adhæsisse, quasi aut solus, aut primus id
D asseruerim, et tu quoque hæc in cap. 16, pag. 119, scribas : *Cedo mihi, quæso, Pater Noris, scriptorem aliquem bonum, malum, qui Hilarium Arelatensem Semipelagianismi appellet : ego nullum hactenus potui invenire* ; decrevi quosdam nobiles scriptores appellare. Agmen ducat S. Prosper in epistola ad Augustinum, in qua, cum Cassiani sectatorum (quos scholastici recentiores dixere Semipelagianos) opiniones et objecta S. doctori narrasset, hæc scribit : *Credimus et speramus non solum tenuitatem nostram disputationum tuarum præsidio roborandam, sed etiam ipsos quos meritis atque honoribus claros caligo istius opinionis obscurat, defæcatissimum lumen gratiæ recepturos. Nam* UNUM EORUM *præcipuæ auctoritatis et spiritalium studiorum*

virum, sanctum Hilarium Arelatensem episcopum, sciat beatitudo tua admiratorem sectatoremque in aliis omnibus tuæ esse doctrinæ, et de HOC *quod* IN QUERELAM TRAHIT, *jam pridem apud sanctitatem tuam sensum suum per litteras velle conferre.* Hinc Augustinus in lib. de Dono persever., cap. 21, non dubitat suppresso nomine Hilarium iis accensere qui negabant *initium fidei esse donum Dei.* Quam vero violenter verba illa detorqueas, brevi intelliges. Petis *scriptorem aliquem bonum, malum?* Audi Usserium in lib. de Antiquitate Eccles. Britan. cap. 11, pag. 346, *Denique,* inquit, *Hilarium Arelatensem illum suum inter eos qui in doctrina de prædestinatione ab Augustino dissentiunt, annumerat Prosper.* Forte repones Usserium esse calvinistam. At ipsemet scriptorem aliquem malum poscebas. Vocatur tamen Usserius a P. Ricciolio lib. I Chronol. reformatæ, cap. 20, *vir ecclesiasticæ antiquitatis scientissimus.* Hoc parum causam juvat adversus te, qui *bonum, malum,* flagitasti. Attende scriptores bonos, meliores, optimos, quibus vix audeas adversari. P. Theophilus Raynaudus in Apologia pro Valeriano Cemeliensi, cap. 4, ita scribit: *Hilarius episcopus Arelatensis unus fuit eorum qui adversus D. Augustinum querelas moverunt. Audi Prosperum in calce epistolæ ad Augustinum.* Et laudatis verbis proxime a me recitatis, *expendo,* inquit, *particulas illas* unum eorum, *utique adversus Augustinum agentium, de quibus sermo;* et in aliis omnibus, *nam quoad negotium, de quo Prosper tota epistola, atque adeo quoad errorem Semipelagianum, non erat Augustinianæ doctrinæ admirator, imo eam* in querelam trahebat. *Et Prosper liquide testatur se eum habuisse suspectum, cum dubitet, quo fine esset cum Augustino per litteras acturus.* Accedat quartus post Prosperum testis P. Gabriel de Henao in volumine pro scientia media sect. 28, num. 184, ubi ait: *Liquet etiam de discrimine ab Hilario, qui una cum sancto Prospero misit litteras ad S. Augustinum. Nam is Hilarius non obscurabatur caligine opinionis adversæ S. Augustino, neque hujus doctrinam in querelam trahebat circa negotium gratiæ, sed ille alter Hilarius antistes Arelatensis.* Sunt hi duo insignes e societate Jesu scriptores, sed tertium ex eadem doctissima familia testem habeo, magnum sacræ ac profanæ eruditionis promotorem, Jacobum Sirmondum, in notis ad epistolam Cœlestini papæ ad episcopos Galliæ, ubi scribit *epistolam illam, quæ tota est pro defensione S. Augustini, congruere Hilario Arelatensi non posse, qui Augustini doctrinam, ut Prosper in epistola sua testatur, cum in cæteris suspiceret, hac in parte* NON PROBABAT. Apud Labbeum et Cossartium tomo II Concil., pag. 1818. In hoc tanti viri testimonio et glorior, et triumpho. Visne alios testes, qui *aliquem malum, bonum* rogabas? Adest par testium, et uno ore loquuntur. Sunt Sammarthani viri eruditissimi tomo I Galliæ Christianæ, pag. 36. *Constat autem,* inquiunt, *Hilarium, qui scripsit ad S. Augustinum, et cujus occasione misit libros de Prædestinatione sanctorum, et de Dono perseverantiæ, esse distinctum ab Hilario Arelatensi episcopo: primum quia Hilarius in epistola ad Augustinum significat se fuisse laicum. Prosper vero eodem tempore et die scribens ad Augustinum, dicit Hilarium Arelatensem tunc fuisse episcopum, et ipsius doctrinæ contrarium, his verbis:* « Credimus ipsos quos meritis et honoribus claros caligo istius opinionis obscurat, *semipelagianismi* (inserunt hoc verbum Sammarthani, non ego) defæcatissimum lumen gratiæ recepturos. Nam unum eorum præcipuæ auctoritatis, et spiritalium studiorum virum sanctum Hilarium Arelatensem, etc. » Verba Prosperi recitant. Petis alium testem, qui septimus cæterorum agmen claudat? Adest ex eadem Gallia Gilbertus Mauguinus vir doctissimus, ac regi Christianissimo a consiliis, qui paucis abhinc diebus diem obiit. Hæc scribit part. II Confut. fabulæ prædest. cap. 11, pag. 650: *Teste Prospero, epistola ad Augustinum, Hilarius Arelatensis episcopus, et alii plurimi non minus auctoritate quam pietate celeberrimi viri, S. Augustini de gratuita Dei prædestinatione doctrinam non minus quam hæresim aversati sunt.* Et pag. 475 ex eodem Prospero testatur Hilarium *Pelagianæ pravitatis reliquiis infectum.* Cum dixeris: *Ego nullum hactenus potui invenire* qui scripserit S. Hilarium Arelatensem adversatum fuisse doctrinæ S. Augustini, absit ut te mentitum putem; novi animi tui ingenuitatem, candorem, simplicitatem. Itaque neminem laudatorum scriptorum legisti. Tantum, mi Macedo, plerumque nocet omnia *ab ingenio* afferre. Disce tandem, quid juvet *bajulos agere, non auctores; in dorso studium esse, non in cerebro.* Nam his plane verbis ecclesiasticæ historiæ professoribus in præfatione insultasti. Tua illa compellatio confidentissima: *Cedo mihi, P. Noris, scriptorem aliquem bonum, malum,* tuo *ab ingenio* est. At amici tui Noris gravis ac quadrata responsio *a dorso.* De Vincentio Lerinensi nil addendum puto; scribis enim me alios habere dicti mei assertores: nuper accessit eximius doctor Lovaniensis Christianus Lupus, part. 4 not. in synodos, pag. 757. Hæc, mi dulcissime Macedo, æqui bonique consulas precor, neve tibi ante victoriam triumphum per Italiam Romam usque cantes. Et quando annos natus septuaginta septem, tot vigiliis quas in edendis quadraginta et amplius voluminibus subiisti, senili corpore macerato, vastissimo ecclesiasticæ eruditionis pelago te committere expavescis, veritus ne in medio cursu te vita deficiat; sine me, quem imberbem juvenem olim Romæ vidisti, et amicum tui nominis supra cæteros studiosissimum nosti; sine, inquam, me vela pandere, ac de portu securus prosperam mihi navigationem Horatiano carmine ominare.

> Navis, quæ tibi creditum
> Debes *Historicum per freta ducere,*
> Reddas *Norisium* precor,
> Et serves animæ dimidium meæ.
>
> *Lib.* I, *ode* 3.

Vale, amicissime, et ingeniosissime pater, meque isthic amicis commendatum facias; tuos vero patronos mihi benevolos, vel saltem minus iratos reddas.

ANIMADVERSIONES

IN LIBRUM DE CORREPTIONE ET GRATIA

Cap. 1, § 2. *Liberum itaque arbitrium, et ad malum et ad bonum faciendum confitendum est nos habere; sed in malo faciendo liber est quisque justitiæ servusque peccati; in bono autem liber esse nullus potest, nisi fuerit liberatus*, etc.] Vocibus *liberi arbitrii* hic voluntatem intelligit Augustinus, non id quod ab omnibus intelligi solebat: nimirum, facultatem illam mentis qua potest aliquid facere, tam bonum quam malum, aut omittere. Homines, secundum eum, nascuntur suntque semper ante regenerationem liberi a justitia, et servi peccati: hoc est, nihil nisi mala facere possunt, bona nulla possunt; sed faciunt mala volentes, bona omittunt nolentes, quamvis sine miraculo divino quod in regeneratione fit voluntas mutari nequeat. Satis liquet alios omnes mortales, si ita sensissent, negaturos hominibus inesse *liberum arbitrium*; et sane negabat ipse Augustinus, cum extra controversiæ æstum loquebatur, ut liquet ex Enchiridio ad Laurentium cap. 30. Vide not. ad tom. VI.

Cap. 2, § 5. Objectionem contra doctrinam suam de gratia, qua *non solum, monstrante ipso, quid faciendum sit sciunt* homines, *verum etiam qua se.. a præstante faciunt cum dilectione quod sciunt*, sic proponit: *Ergo*, inquiunt, *præcipiant tantummodo nobis quid facere debeamus qui nobis præsunt, et ut faciamus orent pro nobis, non autem nos corripiant et arguant, si non fecerimus*. Quia, nimirum, si quis præceptis divinis non paruerit, id, ex sententia Augustini, certum est indicium præsto ei non adfuisse gratiam efficacem; qua opitulante fieri nequit quin pareat, deficiente vero nemo parere potest. Quid ad hæc Augustinus? *Imo*, inquit, *omnia fiant; quoniam doctores Ecclesiarum apostoli omnia faciebant, et præcipiebant quæ fierent, et corripiebant si non fierent, et orabant ut fierent*; quod exemplis demonstrat. Verum apostolos in sententia Augustini fuisse non concedebant qui eas objectiones proferebant; eosque aliter sensisse hinc ipse colligere poterat, quod homines divinitus afflati non erant facturi quod cum eorum sententia stare non poterat. Postea, *o homo*, inquit, *in præceptione cognosce quid debeas habere; in correptione cognosce tuo te vitio habere; in oratione cognosce unde accipias quod vis habere*. Satis constat a Deo petendum auxilium in futurum, sed non in res præteritas, nam delicta præterita infecta fieri non possunt; de iis autem hic agitur, nam *correptio* ad præterita pertinet. Itaque rhetorice eludit objectionem Augustinus, non respondet. Deinde ne de futuris quidem orationes possunt, ex ejus sententia, fundi; nam Dei decreta erga electos exsecutioni mandabuntur, sive ores, sive taceas: erga reprobos, nihil fiet orationibus tuis. Ergo

Desine fata Dei flecti sperare precando.

Ex correptione liquet sane *vitio* quemque *suo* peccasse, alioquin iniqua esset; sed vitium ut nostrum dicatur oportet ut sit culpa nostra contractum, utque vinci queat, si id vincere jubeamur; nulla enim est

A culpa ejus qui non facit quod nec nunc potest, nec unquam antea potuit. Quod si nemo potuit impedire, quæ sententia est Augustini, quominus vitio inquinaretur, propterea non debet corripi: uti nec si nulla ratione, eo semel inquinatus, vincere id potuit, quia ei defuit auxilium sine quo vinci vitium non potuit. Igitur ex animi sententia non potuit dicere Augustinus: *tuo vitio non habes* quod necessarium est ad observationem divinorum præceptorum; nec proinde, posita ejus doctrina, *ex præceptione* cognosci quid homo *debeat habere*; nam non *debet habere* quod non magis potuit habere, nolente Deo, quam sistere cursum siderum. Perpetuo Hipponensis episcopus objectiones retundere conatur verbis quæ cum ejus sententia acerrime pugnant; quia si convenienter ei B sententiæ per omnia loquendum fuisset, sermo Scripturæ, imo et totius humani generis fuisset damnandus et immutandus, eademque opera convellenda societatis humanæ firmissima fundamenta.

Cap. 6, § 9. *Hanc* (gratiam, inquiunt Pelagiani, sub persona peccatorum loquentes) *non accepimus; quid itaque corripimur, quasi nos eam nobis dare possimus, et nostro arbitrio dare nolimus?* Nihil evidentius, nec intelligo quomodo Augustinus ex hisce necessariis ac perspicuis consectariis non animadverterit a se non satis recte intellecta quæ hisce de rebus habet Scriptura. Ei quidem verba non desunt, quæ paulo exercitatioribus rhetoribus nunquam deesse possunt; sed ex quibus facile intelligas hominem ad silentium redigendum fuisse, nisi existimatio sua, editi C libri, conciliorum auctoritas et omnia contra Pelagianos tanto zelo gesta fuissent defendenda. Ipsum audi: *Nec attendunt*, inquit, *si nondum regenerati sunt, primam esse causam cur objurgati quod sint inobedientes Deo sibi debeant displicere*. Sed hæc mera est *petitio principii*, ut loquuntur logici; nam hi homines negabant se *debere*, hoc est, ulla lege teneri ut facerent quod facere non poterant, quale est sibi propter peccata displicere, nulla accepta gratia divina, eam in rem necessaria. Verum Augustinus, quasi hanc difficultatem soluturus, addit: *quia fecit Deus hominem rectum ab initio humanæ creaturæ, et non est iniquitas apud Deum*. Quem hominem *fecit rectum?* Adamum solum, non eos qui nondum erant; nisi, absurdo commento, dicas, quod aliquando placuit Au- D gustino, omnium hominum qui sunt, qui fuerunt, quique post aliis erunt in annis mentes in mente Adami fuisse, ac proinde ante peccasse quam in corpora sua venirent. Vide not. ad tom. I, lib. III, de Libero Arbitrio, cap. 20, atque ad tom. II, epist. 98. Hoc commentum non exagitabo, cum a nemine nunc defendatur aut defendi possit. Itaque nisi sit *iniquitas apud Deum*, quam ab eo amolitur verbo tenus Augustinus, non potest a posteris Adami exigere ut sint recti, cum nunquam recti fuerint nec esse potuerint, si credimus Augustino, nam peccati originalis propagationem vitare non potuerunt. Ergo fucus est merus quod addit: *Ac per hoc prima pravitas qua Deo non obeditur, ab homine est; quia ex rectitudine in qua*

eum Deus primitus fecit sua mala voluntate decidens pravus effectus est. De Adamo dicat hoc licet, sed de ejus posteris, de quibus solis hic sermo est, dici non potest. Itaque nihil hoc ad rem facit, neque attingit objectionem eorum qui, multis sæculis post Adamum, ita nati et concepti in peccato originali fuerant, ut non possent vim ejus fugere, si Afro theologo credimus. Verum hic sequitur alterum subterfugium, quo a quæstione animum avertere conatur: *An vero ideo pravitas ista corripienda non est in homine, quia non ejus propria qui corripitur, sed communis est omnibus? Imo vero corripiatur et in singulis, quod est omnium. Non enim propterea cujusquam non est, quod ab ea nullus immunis est.* Pelagiani communionem depravationis minime urgebant, ut eam excusatum irent; sed negabant Caium, exempli causa, ac Titium posse corripi ob delicta, si nunquam in eorum potestate fuisset vitare peccatum, primum quidem originale, deinde actualia omnia; quia Caius et Titius (non homo in genere, de quo non loquebantur) nunquam habuerunt gratiam Dei eam in rem necessariam. Habuerit eam Adamus, si modo ea indiguit; si Caius et Titius nunquam habuerunt, corripi profecto, sine iniquitate, non potuerunt.

Peccata quidem, inquit deinde Carneades Pœnus, *ista originalia ideo dicuntur aliena, quod ea singuli de parentibus trahunt; sed non sine causa dicuntur et nostra, quia in illo uno omnes, sicut dixit Apostolus, peccaverunt.* Verum in hac controversia nostra dicuntur, non translatitio sensu, sed proprio, peccata; nam sermo hic est de peccatis propter quæ non translatitias sed proprie dictas pœnas, ex divina, hoc est perfectissima justitia, dare possimus; quia ab iis abstinere potuimus, nec iis nisi culpa *nostra* proprie dicta succubuimus. Cæterum peccata parentum *nostra* dici nequeunt, ita ut propter ea corripi et plecti jure queamus; nec etiam Apostolus dicit nos *in Adamo* peccasse, quemadmodum passim Græci sermonis imperitus dictitat Augustinus. Sic enim Paulus Rom. v, 12: Ὥσπερ δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθε, καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος· καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον: *Quemadmodum per unum hominem peccatum in mundum intravit, et per peccatum mors: sic et in omnes homines mors transiit, quia omnes peccarunt.* Vertimus cum Des. Erasmo, ἐφ' ᾧ *quia*, non *in quo*, quia alioquin hiulca est oratio et dura. Sed fac hoc non esse perspicuum, profecto versio quam sequitur Augustinus non ita certa est, ut possit is locus, quasi clarus, urgeri; cum præsertim ex eo ferme solo aut potissimo colligatur dogma, quod tot difficultatibus premitur, ut vix ullas alias majores in dogmate theologico inveniri posse putem. Earum specimina in superioribus vidimus, quibus Augustinus satisfacere nullo modo potuit. Subjicit: *Corripiatur ergo origo damnabilis, ut ex dolore correptionis voluntas regenerationis oriatur.* At quo jure corripietur quisquam quod natus sit peccato originali inquinatus, cum non magis hoc vitare potuerit quam potest ne sol oriatur et occidat impedire? Ubi invenietur exemplum ejusmodi correptionis in universa scriptura? Vult Augustinus peccatum originale pœnam esse peccati Adami, a Deo inflictam, ut docet lib. de Civit. Dei xiii, cap. 12. Qui vero creatura vitabit pœnas a Creatore inflictas? Quomodo etiam, quod eas non vitaverit, corripi poterit? Hos nemo unquam solvit nodos, neque porro solvet.

Hæc de irregenerati corruptione vult dici Augustinus; de regenerato vero corripiendo sic philosophatur: *Si autem jam regeneratus et justificatus in malam vitam sua voluntate relabitur, certe iste non potest dicere: non accepi, quia acceptam gratiam Dei suo in malum libero amisit arbitrio.* Credebat Augustinus quosdam justificari qui non sunt prædestinati ad salutem, ac proinde non acceperunt a Deo donum perseverantiæ, eosque labi, ut pluribus in sequentibus docet. Quod cum ita sit, hæc ejus responsio in ore Pelagii recta esset, sed in ipsius ore caret plane sensu. Si enim sermo sit de homine minime prædestinato, non poterit corripi; quia Deus non statuit ei dare perseverantiam, sine qua ad finem usque stare nequit. At forte, inquies, hic sermo est de electo. Sed ne hunc quidem corripere potes, ex Augustini hypothesi, qua statuit gratiam ad singulos actus bonos esse plane necessariam; nec eam unquam adesse quin effectus sequatur, aut abesse sine hominis lapsu. Cum quidquid boni homines in vita faciunt, id faciant sola vi afflatus, si desinit afflatus, necessario peccant; nec amittunt afflatum sequentem, nisi quia Deus priorem subtraxerat. Nullæ sunt hominum hac in re partes; sunt instar follium, qui ventum dilatati accipiunt, constricti emittunt, nec majorem habere possunt aut emittere quam datur manu dilatantis aut constringentis.

Plura in hunc libellum non adnotabo, pauca enim quæ attuli satis superque ostendunt quas in angustias conjectus esset Augustinus, cum consectariis necessariis sui dogmatis premebatur. Addam duntaxat me hæc et alia adnotasse solo amore veritatis ductum, utque sanctitatem Evangelii justitiamque Dei majore in luce collocarem, quo ii qui hæc legent, ad parendum Jesu Christi præceptis efficacius adducantur. Hunc esse animum meum Deus mihi testis est, quem oro ut acerbissimas controversias ex definitionibus Africanorum conciliorum ortas sedare, aut certe adventu Filii sui Jesu Christi peccatis omnibus nostris tandem finem imponere velit.

CLAUDII MENARDI PRÆFATIO

IN II PRIORES LIBROS OPERIS IMPERFECTI.

Illustriss. et rev. D. D. Dionysio de Marquemont, archiep. et comiti Lugdunensi, etc.

Quod his accidit, illustriss. primas, qui peregrini littoris uniones summam luxuriæ gloriam legunt, ut maceratis inedia corporibus alto sese immergant mari, lustratoque diu fundo, vestigatis, et per mortes mille pauperatis scopulis, tenaci ac longo spiritu terram repetant, naturæ miracula deliciasque profusuri: id in hac assidua communique veterum unde-

cunque membranarum urinatione fatali, at felici œstro percitis, evenire sentio, ut post attritas insano labore vires, profundis bibliothecarum sinibus immersi, reptent hinc inde, et per varias disquisitionum sortes, frustrationum mortes, enatent tamen, publicoque radiantium orbe toto litterarum soli reconditas ingeniorum sæculorumque dotes exponant. In his esse me ni profitear, vanus sim, qui aliquot annis propellente genio, nihil in votis habui sanctius quam ut ovanti litterarum gloriæ parens patria, nutrix caraque civitas assurgeret, pampinos suos attexeret, litteratas laurus offerret. Et volente Deo factum ut pene consumptis in ea cogitatione curis, insperato beneficio perolidas tinearum pulverumque sordes hæc cœli solique margarita canderet, cujus ignorata possessione, delusus annos aliquot, aliud agens omnino, sensi tandem vix parabili thesauro me felicem. Quantum hac beatitate gaudii succreverit nobis, loquatur ipsa res, et si cui talium cupienti rerum par lux affulsit, eo nunc plenior, quo inter omnes militantis Ecclesiæ Patres altior hæc diviniorque aquila pervadit, eo purior, non ætatis loquentiæque prærogativa turgens hic liber, sed ultimi spiritus contestatione vegetior et defungentem exhibet et pugnantem. Pugnantem recte, cujus vitæ quot momenta tot acies, quot verba tot laureæ. Impius ergo sim, beatique nominis quo tinxit mater Ecclesia, profanus andabata, si demersum alte tot annorum fluctibus oblatumque desideriis elenchum novus urinator attineo. Cujus renovato nunc primum lumini, quod te potius dixerim laudatorem publica causa est. Ejus enim contesseratione debuit Africanus præsul, tot olim synodorum genius, episcoporum lingua calamusque foveri, qui veris pallii justisque mysteriis et tractus nostri *et Gallorum legatus audit.*

Narrant Annales Hispanarum rerum, sub ævum 685, principante Gotho Cindasuinda, collectos Toleti præsules 30 (*Concil. Tol. et* 7), cum Moralium liber, quem olim Leandro Hispalensi sollicitante dictaverat magnus sanctissimusque Gregorius, haud superesset amplius, delectum suffragantibus episcopis Tajonem Cæsaraugustanum, religione litteraturaque præstantem, qui Romana scrinia consulens, amissos custodum negligentia libros Hispanis redderet suis. Quod dum procurat, Martino I pontifice, nec in sacris archivis, præ multitudine codicum, quæri aut divinari possent, indicante locum angelo, repertos et descriptos.

Efflaverat, scilicet, in Siciliæ scopulis primum feralis doctrinæ virus Rufini Pelagiique vafrities, cum indicante presbytero tunc Hilario, post Arelatensi episcopo [a], divinus sanctissimi senis animus, sumpta fidei propugnatione, deforme monstrum longo decennalique bello confecit. Quod igitur Gallis, instigante præsule suo, laboratum est, *quod magnis post animis eodem defendente consumptum*, cujus potius auspiciis comitivaque potuit post tot annorum discere, quam

[a] Errat: alius is erat ab Arelatensi.

A ejus qui post ventilatas longum in ipsa Urbis orbisque arce ingenii divitiis opes *perpetua Galliarum legatione blatteatur:* quem non inter famosos latrociniis Numidas, incultos animis Mauros, dissertantem, sed in amplissimo Galliæ, id est elegantiæ omnis theatro aut pro catholici nominis restitutione detonantem, aut de severioris disciplinæ cultu anxium et perorantem tanta pendentis stupentisque coronæ gratulatio secuta est, ut in amplissimo honoris throno non pietas posuisse, sed ad purpuras, aut si quid majus haberet Gallicana fortuna, exercere videatur. Macte virtutibus, illustrissime comes, quæ te ad tanti muneris apices, licet onerent verius quam honorent, debebant tamen feraci vitiis cœlo, specimen potius quam præmii, *religio, fides, constantia, pietas*, quas

B palantes usque pannosasque sic revocas et devincis, ut exhinc, non ab his effectum te, sed ex te natas, a te doctas, ipsa tantarum virtutum admiratio glorietur. At est et privata ratio, quæ me tanti operis reddat obnoxium; quam si tacitis adniventibusque oculis neglexisse potuerim, magni me sceleris impiatum rea conscientia postulabit. Tu fratrem carissimum, quietis privata deliciis severiorisque propositi cogitationibus immersum, vix et cognitum, nec sperantem, solemni benigniatis luce perfundis, et restitantem pene sic occupas, ut ad tanti solis radios, et vita se omnis, et reliqua si quæ est fortuna committat. Stet igitur in foribus augustissimi operis sacrum solemneque hoc anathema, quod amori tuo beneficiisque lubens merito familia omnis privatis sensibus

C publica devotione suspendit. Quam æternum tuam, sacra hæc nec moritura unquam tabella damnabit; *Juliomagi Andium. Pridie nonas Aug.* 1616.

Illustriss. A. T. deditus

CLAUD. MENARDUS,

Propræt. Urb. And.

ANIMADVERSIONES

IN OPUS IMPERFECTUM CONTRA JULIANUM.

Libro I, § 3. Julianus de Augustino: *Hoc ipso quam sit divinæ legis imperitus interpres et profanus apparet, quisquis putat ejus sanctione defendi, quod justitia non potest vindicari.* Reponit Augustinus: *Vos quod dicitis potius non potest ulla justitiæ ratione defendi; quia miseria generis humani, a qua nullum hominum ab exortu*

D *usque ad obitum videmus alienum, non pertinet ad Omnipotentis judicium, si non est originale peccatum.* Atqui hoc tantum de infantibus aut puerulis dicere debuit, nam majores natu sat actualium peccatorum admittunt ut hujus vitæ miseriis digni sint. Sed ponamus eum, ut debuit, de infantibus duntaxat, aut puerulis locutum; peccatum originale, ut ab Augustino explicatur, commodam nullam rationem defendendæ justitiæ divinæ suppeditat; cum qua nullo modo potest consistere, ut existimabant adversarii Augustini, quos nusquam recte confutavit. Sed, inquies, quamvis non intelligam quomodo peccati Adami imputatio posteris, et vitii necessaria in eos pro-

pagatio consistere queant cum sanctitate ac justitia A divina, oportet tamen ut sint infantes puerique peccatores, cum miseri sint, Deus vero justus. Satius esset multo dicere te nescire cur innoxii miseri sint, quam, ut facias eos noxios, invenire hypothesin quæ tot difficultatibus laborat. Sed quid sunt hæ infantium puerorumque brevissimæ miseriæ, si cum æterna beatitudine, quibus eas Deus pensat, conferantur? Nihil prorsus, aut si quid nihilo posset esse minus. Itaque quod Deus eas ab illis in hac vita non amolitur, mirum videri nequit.

§ 8. Ait Julianus ea ab Augustino scripta, *quæ propter honestatis reverentiam oblivioni exterminata mandentur*. Vide notata ad tom. VII, lib. de Civit. Dei XIV, cap. 18 et seqq.

§ 10. Julianus : *Laudat etiam potentem hominem* B (Augustinus Valerium lib. I de Nuptiis, cap. 2) *quod nostris petitionibus, qui nihil aliud quam dari tanto negotio judices vociferabantur, ut ea quæ subreptionibus acta constabat, emendarentur potius quam punirentur examine, mole suæ dignitatis obstiterit, nec disceptationi tempus aut locum permiserit impetrare.*] Revera laudat Augustinus, loco indicato, Valerium, quia iis quibus disputando ipse resistebat, ille *potestate, curando et instando efficaciter restiterat.* Quod sane minime laudandum erat, nam in re gravi et difficili, in qua sibi probe conscius erat Augustinus tantas esse difficultates, ut iis solvendis par non esset, præstabat, adversariis sæpius auditis, judicare, quam damnare illico inauditos, synodorumque, ne reditus ad mitiora consilia pateret, aliarum super aliis anathematibus C infamare, et edicto imperatoris gravissime persequi.

Fiducia veri, si qua fuisset, debuisset eo adducere Augustinum et alios, ut differrent ultimum de ea controversia judicium, sæpiusque quam opus erat audirent Pelagianos; ne in iis damnandis aberrarent, seu quod rem ipsam, arduam sane ac difficilem, non satis intelligerent, seu quod adversariorum mentem non assequerentur. Res quæ tot ingeniis eruditione atque acumine insignibus crucem fixit, totque controversias per omnia sæcula excitavit, non debuit illico permitti paucorum Numidarum ac Afrorum judicio; qui postea, cedere nescii, judicium hoc suum essent quovis modo defensuri, quemadmodum contigit. Doctrina etiam vera, sed plena difficultatibus, non debuit quasi caput fidei necessarium imponi, D sine ulla Christi aut apostolorum auctoritate, qua eam necessariam esse constaret. Non debuit denique Pelagianis præberi justissima querendi causa, quod inauditi damnati fuissent. Sed audiamus Augustinum respondentem : *Absit a Christianis potestatibus terrenæ reipublicæ ut de antiqua catholica fide dubitent, et ob hoc oppugnatoribus ejus locum et tempus examinis præbeant; ac non potius in ea certi ac fundati, talibus quales vos estis inimicis ejus disciplinam coercitionis imponant.* Verba hæc sunt victoris, sed qui magis illa terrena auctoritate nitebatur quam rationibus. An ergo Christiani magistratus sine examine ullo debent eos vexare quos pauci episcopi inauditos damnarunt, quia antiqua fides habenda ἀβασανίστως, quæ in provincialibus synodis numero suffragiorum comprobata est? Sunt ergo magistratus lictores cœtuum ecclesiasticorum, quibus parere eos oportet, non responsare. Si talia dixissent Ariani cum erant superiores, profecto intolerandæ tyrannidis merito insimulati fuissent. Sed horum me dudum distædet. Itaque manum de tabula.

JOANNIS ULIMMERII PRÆFATIO

AD JACOBUM PAMELIUM SACR. LITTERARUM LICENTIATUM AC BRUGIS CANONICUM, DE INDICULO POSSIDII.

Quanta hactenus, vir humanissime, hominum quorumdam in judicando temeritas fuerit, quidvis D. Augustini esse clamantium, ac pro animi arbitrio reclamantium, haud quisquam facile crediderit, nisi ipsam rei veritatem ab antiquioribus proditam penitius introspexerit, et ad vivum (quod aiunt) resecuerit. In quo controversiæ genere, nemo nobis D. Possidio, ut qui ejus discipulus fuerit, potior disceptator haberi debet; nam cum beatiss. Augustinus tam multa ediderit, dictarit, atque in Ecclesia acerrime disputarit, exceperit, et emendarit, vel adversus hæreticos conscripta, vel ex canonicis libris exposita, ut illis omnibus cognoscendis et perlegendis vix quisquam studiosorum sufficiat, nulli mirum videri debet quædam ejus scriptis admista esse quæ vix eruditi alicujus ac pii sunt, nedum D. Augustini, summa eruditione ac pietate viri; et rursus quorumdam conjecturis (ne dicam præcipiti judicio et temerario ausu) quædam sublata esse, quæ, vel omnibus tacentibus, phrasis ipsa atque incredibilis pietas Augustini esse loquebantur. Quare ne veritatis et verbi Dei avidissimos, Possidius, qui cum hoc nostro antistite annis ferme quadraginta, Dei beneficio ac dono, *absque amara ulla dissensione* (libenter enim ipsius verbis utor) *familiariter ac dulciter vixit*, in aliquo defraudare videretur, indiculum librorum, tractatuum, et epistolarum ejusdem, omnibus studiosis promissum, conscripsit et exhibuit, quem tamen in hunc usque diem omnes qui Augustino non favere non possunt haud citra summam exspectationem votis ardentissimis desiderarunt, ne posthac (ut rectissime scribis) censorum quorumdam temerariis judiciis fluctuarent incerti. Eum ego non alibi a me inventum ac nusquam exstare existimatum, in Villariensis abbatiæ venerandæ antiquitatis codicibus longe instructissima bibliotheca excutienda occupatissimus, ac, tuo exemplo, illius avidissimus, nihil minus cogitans, reperi. Quem ut aliquando in lucem (cui nunquam antea assueverat) edere vellem, non semel id litteris ad me missis, quibus et operam et partem magnam sumptuum liberalissime offerebas, hortatus es; ne diutius qua exspectatione frustrarentur viri docti, quos nulli rei magis inhiare crediderim. Hactenus tamen ejus editionem quamlibet multum postulatam differre visum fuit, ut nostris marginum scholiis illustratus (quibus et per ipsum Augustinum et per veteres Patres qui ejus scripta passim citare non dubitant opera esse Augustini convincuntur) ac in commodiorem atque aliquanto concinniorem ordinem redactus, in lucem, sub tui

nominis auspicio, prodiret, quando aliud tibi nequaquam gratius esse posse certum habebam. Nam quantopere iisdem studiis delectareris, etsi antea didiceram e cognato tuo Ludovico Carrione juvene non illitterato, in cujus ore mihi plane habitare visus es, adeo tuum erga se studium, munificentiam ac favorem frequenter nobis summa cum animi voluptate prædicat; magis id tamen venerabilis ille Beda tuus, nuper in officina Hervagiana renatus, ac multorum librorum accessione, non sine immensis sumptibus ac studiis auctus, testatus est. Maximam itaque in spem adducor fore, ut quæ temporum injuria in tenebris adhuc jacent et cum blattis ac tineis alicubi rixantur, ea tu, quæ tua est in veteribus conquirendis indefesso studio diligentia, aliquando in propatulum allaturus, et quod nostris qualibuscunque laboribus deest, indubitanter adjecturus sis. Siquidem comperi et ego, post hanc nostram absolutam editionem, nonnulla esse quæ diligens lector exactius et magis plena numeris suis tradita, optare possit. In marginibus vero librorum nostrorum (ut et ejus consilii mei tibi constet ratio) satis habuimus voluminum tomos adnotare, omisso paginarum numero, quod is in aliis atque aliis exemplaribus, alius ac multo diversissimus sit, nec idem omnibus respondere possit. Cæterum hanc opellam et qualemcunque industriam nostram, te auctore susceptam, cum recordarer; abduci ab eo non potui quin generosæ D. T. consecratam humiliter offerrem. Accipies itaque eo quo offerimus animo et pro tua solita humanitate, adversus calumniatorum insultus, nostros conatus tuebere.

Vale multum, observande Domine, nosque tui studiosissimos mutuo dilige. Lovanii, e nostro Martiniano cœnobio, 9 calend. Apriles, anno 1564.

ANIMADVERSIONES

IN VITAM S. AUGUSTINI.

Præfat. de iis qui vitas virorum ecclesiasticorum

A scripserant : *Divino afflati Spiritu sermone proprio atque stylo, et auribus et oculis scire volentium, dicendo et scribendo similia, studiosorum notitiæ intulerunt, quales quantique viri ex communi Domini gratia in rebus humanis, et vivere et usque in finem obitus perseverare meruerunt.*] *Afflatos divino Spiritu* vocat bono consilio atque animo vitas scribentes, quia omnia bona a divino afflatu procedere putabat. Nemo tamen neget esse recte facta quædam humana, quæ Deo quidem ut humanæ naturæ auctori debentur, si ad supremam causam ascendamus; sed quæ nonnisi incommode *afflatu* ejus fieri dicantur, propter admistas nimis multas ingenii humani imperfectiones. Sic ipse et alii bono animo, ut putabant, scripserunt vitas superiorum episcoporum; qui eorum animus B credo, ex officii sui cognitione natus erat, ac proinde Deo quoque, officii exactori, vel hoc sensu tribuendus. Sed afflati sane a Deo non fuerunt ut fere dissimularent vitia et delicta eorum quorum vitas scribebant, virtutesque ac dotes modicas præter omnem modum extollerent, et venia indigentia quasi miranda describerent. Ejusmodi enim encomiis, ne alia objiciam, fit non tam ut incauti lectores eorum virtutes imitentur, et vera placita sequantur; quam ut vitia dissimulata quasi licita et bonesta, erroresque quasi veritatem defendendos sibi proponant; neque enim putant, si fugienda hæc essent, dissimulaturos fuisse harum vitarum scriptores; nec se peccare posse credunt, dum viros usque adeo laudatos imitantur. Ei incommodo obviam ire voluimus in animadversioni- C bus nostris, ubi ut laudanda candide et libenter laudavimus, sic nec vituperanda dissimulavimus; quamvis multum absit ut omnia attigerimus, quod immensæ erat operæ, nec uno volumine fieri potuisset. Verum quidquid conatus sum, id ex amore Dei et proximi profluxisse novit ille cui animorum arcana patent; quem, ut tenebras opinionum nostrarum affectuumque frustrationes discutiat luce adventus Filii sui, etiam atque etiam oro. Amen.

VINDICIÆ AUGUSTINIANÆ

QUIBUS SANCTI DOCTORIS SCRIPTA ADVERSUS PELAGIANOS AC SEMI-PELAGIANOS A RECENTIORUM CENSURIS ASSERUNTUR.

AUCTORE P. M. HENRICO DE NORIS,

VERONENSI AUGUSTINIANO.

. . . . . . Socii magno clamore sequuntur,
Dum genitor nati parma protectus abiret.
VIRGIL. *Æneid.* x, 799-800.

EPIGRAMMA,

Quidam doctiloqui libros senis Augustini
Carpere, et adversum condere fertur opus.
Usque adeone bonum ingenium et facundia dives
Ostentare artem non aliter potuit?
In nova prostratas acies nisi bella cieret,
Impiaque exstinctis hostibus arma daret?
Hæc pugna, incentor, mors est tua; te stylus iste
Conficit, et verbis perderis ipse tuis.
Dumque doces quantum valeat mens libera, monstras
Velle tuum tibimet sufficere ut pereas.
Verte gradum, fuge perniciem, stratosque rebelles
Oris Apostolici fulmine ubique vide.
Nec te mutato defendi nomine credes,
Si pastorem ovium lædere vis, lupus es.
S. PROSPER AQUITANUS *adversus Calumniatorem.*

ALIUD EPIGRAMMA.

Contra Augustinum narratur serpere quidam
Scriptor, quem dudum livor adussit edax.
Qui caput obscuris contextum utcunque cavernis
Tollere humo miserum perpulit anguicolum.
Aut hunc fruge sua æquorei pavere Britanni,
Aut huic Campano gramine corda tument.
Quæ concepta fovet, promat, quæ parturit, edat;
Seu vetere armatur dogmate, sive novo.
In quoscunque sinus spirarum torqueat orbes,
Et fallax multa torqueat arte caput,
Currentem auritos super aspidas et basiliscos
Declinare sepem vipera non poterit.
S. PROSPER, *ibid.*

Præfatio.

Neminem non mirari existimo, tantam fuisse quorumdam recentium scriptorum, ut mitissime loquar, animositatem, qua Augustinum maximum illum catholici orbis magistrum editis libris impetere ausi sunt, ut ejusdem defendendi necessitas iis imponatur, qui illum impensius colunt. Et quidem jam inde ab exorientis mali primordiis majores nostri, qui ex vitæ instituto Augustinum uti parentem sanctissime reverebantur, erumpentem novorum censorum audaciam reprimere conati sunt. Ludovicus ab Angelis insignis apud Olysiponenses sacrorum arcanorum interpres sancti doctoris auctoritatem a plurium calumniis vindicavit (*Lib.* v *de Vita Aug., cap.* 14 *et* 15), et sanctorum Patrum elogia eidem ob Pelagianos ac semi-Pelagianos expugnatos delata singulari diligentia congessit, unde postea eadem cæteri mutuarunt. Sed cum malum quotidie glisceret, atque in scholasticis recentiorum quorumdam disputationibus Augustini doctrina in iis præsertim quæstionibus quas cum divinæ gratiæ hostibus idem habuerat, passim traduceretur, ita ut summus Ecclesiæ doctor in ordinem propediem reducendus videretur, Basilius Pontius Legionensis, magnus apud Salmanticenses theologus, non modo suos Augustinenses, verum etiam sapientissimos Dominicanæ familiæ Patres, ipsamque Salmanticensem Academiam in Augustini partes traxit (*Apologia jurament. Salmant.*), quo veluti succenturiato præsidio sancti doctoris auctoritas adversus recentiorum impetus muniretur. Hinc, Pontio auctore, Salmanticæ anno 1627 famosum illud fœdus ictum est, ea præcipue conditione, ut qui theologica laurea donandi forent, concepto prius juramento Augustinianæ doctrinæ defendendæ sese astringerent. Eo nobilissimæ Academiæ facto Augustinianæ auctoritati satis consultum videbatur, præter-

tim cum sacra etiam Lovaniensium theologorum facultas jampridem in Augustini verba jurasset. Cæterum exortis Janseniauis dissidiis plerique longe acerbiora contra Augustinum et loqui et scribere non extimuerunt. Non defuere tamen ex nostra familia viri qui magni parentis partes acerrime defensarent. Hos inter emicuit Pater Carolus *Moreau*, Gallus, qui tomo primo suarum in Tertullianum Animadversionum satis prolixas vindicias pro Augustino inseruit, quod itidem antea præstiterat vir insignis Joannes Rivius Belga libro quarto de Vita Augustini. Sed profecto nostros hosce scriptores et laterem lavisse, et surdis cecinisse experti sumus; tantum enim abest ut illi ab incepto destiterint, ut majori longe apparatu atque infestioribus armis in Augustinum moverint, hæc adversus Hipponensem doctorem scripturientes : « Augustini doctrinam obscuram, difficilem, intricatissimam, secum ipsa pugnantem, pluribusque erroribus obnoxiam esse. Positum illum sub caligine. In Pelagianis oppugnandis ultra veritatis limites æstu disputationis abreptum. Licitum esse nedum judicem, sed ne arbitrum quidem honorarium in controversiis de divina gratia illum admittere. Ipsius arma non esse inexpugnabilia, neque satis apta ad Calvinistas superandos. Hæreticorum argumentis minime satisfecisse, neque positas abs se theses convincentibus argumentis comprobasse. Non esse sepeliendam scholasticam, ut unus regnet Augustinus, sed hunc ipsum ad scholasticæ amussim exigendum. Ridiculos Augustini adoratores ad nauseam hyperbolicas in eumdem laudes congerere. Volentem impugnare Augustini sententias habiturum adjutorem Deum. » Hæc, aliave pene innumera addidere, quæ in calce hujus Apologetici referemus. Ferunt Crœsi regis filium a puero mutum (*Herodot.*, *lib.* I), cum parentis jugulum stricto mucrone impeti ab hoste cerneret, ruptis derepente miserantis naturæ impetu perpetui silentii vinculis exclamasse : Ἄνθρωπε, μὴ κτεῖνε Κροῖσον. At nos, quibus integer loquendi usus est, Augustinum parentem optimum, doctissimumque novorum censorum scriptis impune lacerari permittemus, et illis quidem mille conviciorum plaustra in sanctum doctorem congerentibus, nos eadem citra querelas plenis auribus excipientes, ansati pacem servabimus, quasi ea nos nihil tangant? Degeneres sane ac spurii censendi essemus, imo amentes prorsus vel saxei, si in tanto parentis discrimine stylo parceremus, qui et esse et haberi volumus Augustiniani. Patris honor lacessitur, pietatis est eumdem ab adversariorum dictis vindicare. Ecclesiæ magistri doctrina impetitur, fidei est illam a quorumcunque impetu asserere. Divi fama decurtatur, religionis est eamdem sartam tectamque servare. Quantorum ergo criminum rei evaderemus, si vulgari forte adversariorum æstimatione, aut eorum qui eisdem suam vendidere fidem, auctoritate coerciti injustas adeo in Augustinum peractas censuras surda aure pertransiremus! Diu quidem siluimus, privatisque querelis ingentem animi dolorem egerere curavimus, meliorem hisce hominibus erga Augustinum mentem comprecantes. Sed nihil profecimus patientia, nisi ut graviora tanquam de facili tolerantibus ingererentur, unde pejora in dies audientes, jam tandem quantulamcunque hanc nostram advocationem Augustino commodare coacti sumus. Neminem vero adeo pietatis ac religionis expertem futurum arbitror, qui hocce Apologeticum torvis oculis intueatur, nigrumque eidem theta præligat. Etenim, ut olim ad Constantinum Augustum Lactantius scripsit (*Lib.* V *Instit. cap.* 1) : « Si sacrilegis, et proditoribus, et veneficis potestas defendendi sui datur, nec prædamnari quemquam incognita causa licet, non injuste petere videmur, » ut Augustino, qui veluti Christiani orbis deliciæ, teste sancto Cœlestino papa, « ubique cunctis et amori fuerit et honori, » aliquis sit defensioni locus. Nam pessima foret nostrorum temporum conditio, si Augustini censoribus utraque auris daretur, eorumque injuriosa nimium Augustino volumina per ora manusque hominum volitarent, et sancti doctoris defensores non modo inauditi judicio excluderentur, verum etiam eisdem silentium lata lege indiceretur. Immane ac barbaræ prorsus feritatis exemplum fuerit, cum Rhadamistus tyrannorum truculentissimus Mithridatis Armeniorum regis filios, quod « parentum cædibus illacrymaverant, » trucidavit (*Tacitus*, *lib.* XII *Annal.*). Iniquus sane judex sis, qui, Patre nostro mille conviciis lacessito, ut Hieronymi verbis utar (*Apol.* 2 *cont. Rufinum*), « ne gemitum quidem ac lacrymas dolori liberas esse concedis. » Legimus, cum Nerone imperante virtus omnis pro crimine haberetur, Aruleno Rustico ac Herennio Senecioni, quod innocentissimos ac sapientissimos cives laudassent, « capitale fuisse, neque in ipsos modo auctores, sed in liberos quoque eorum sævitum (*Tacitus*, *in præfat. ad Vitam Agricolæ*). » Sed absit ut hoc facinus nostri sæculi sit vel exempli : neque enim homines ab avita erga divos religione adeo recessisse putandi sunt, ut Augustini laudes indignantes audiant, atque editum hunc nostrum pro eodem librum irata manu discerpant. Magnus stoicæ sectæ professor Seneca merito impias Prexaspis Persarum satrapæ voces execratur (*Lib.* III *de Ira*, *c.* 14), qui cum citra gemitum sub oculis transfigi sibi filium a Cambyse rege vidisset, ab eodem interrogatus num certo ictu pransus ad scopum collimaret, tyranni dexteram filii sanguine cruentam, fumantemque per detestabilem adulationem laudavit, paremque in sagittando Apollini illam dixit. Itane corpore, sed magis animo servi exemplum secutis, novorum censorum manus, quas stylis armatas Augustino intulerunt, laudibus, imo et osculis nobis implendæ erunt? Hominum quam divorum amantior hanc nobis iniquissimam legem imponet, a qua tamen nos liberos esse scimus, quippe qui ad Augustini defensionem suscipiendam apostolicæ sedis decretis impellimur, quibus refragari sit nefas. Cum Pelagiani veteres illi Augustino-mastyges litteras quasdam publicassent, in quibus sanctus doctor pessime traducebatur, Bonifacius pontifex indignatus doctissimi viri nomen quoquam convicio pulsari, easdem hæreticorum litteras ad Augustinum per Alipium deferendas curavit, quo se ab impostorum calumniis vindicare

posset. Hinc amantissimo Patri scribens Augustinus (*Lib.* I *ad Bon., cap.* 1) : Ago autem gratias, inquit, sincerissimæ in nos benevolentiæ tuæ, quod eas me latere noluisti litteras inimicorum gratiæ Dei, in quibus reperisti nomen meum calumniose atque evidenter expressum, sed spero de Domino Deo nostro quod non sine mercede, quæ in cœlis est, illi me lacerant dente maledico. » Sed et Bonifacii successor Cœlestinus ejusdem sanctissimi doctoris honori optime consultum voluit : siquidem vix Augustino inter superos relato nonnulli, quorum, teste sancto Prospero (*In præfat. cont. Collat.*) « nec ordo in Ecclesia, nec ingenia despicienda videbantur, » eidem in Galliis petulanter obloqui, illiusque libros censoria auctoritate examinare ausi sunt, qui cum essent, eodem Prospero auctore, « bonæ opinionis viri, habentes speciem pietatis in studio, » Hipponensis magistri famam ac doctrinam in certum discrimen traxissent, ni Cœlestinus gliscenti malo præsentissimo remedio obviam ivisset. Etenim ubi adversariorum machinationes, delatoribus Prospero et Hilario, cognovit, litteras ad Galliarum antistites dedit, quibus eisdem indignatus quod Augustinum impune percelli permitterent, « Timeo, inquit, ne connivere sit hoc tacere, ne magis ipsi loquantur, qui permittunt illis taliter loqui : in talibus causis non caret suspicione taciturnitas, quia occurreret veritas, si falsitas displiceret ; merito namque causa nos respicit, si cum silentio faveamus errori. Ergo corripiantur hujusmodi, non sit his liberum habere pro voluntate sermonem. » Dein totus in sancti Augustini dudum sibi, cum in vivis esset, amicissimi laudes effusus, « Augustinum, inquit, sanctæ recordationis virum pro vita sua atque meritis in nostra communione semper habuimus, nec unquam hunc sinistræ suspicionis saltem rumor aspersit, quem tantæ scientiæ olim fuisse meminimus, ut inter magistros optimos etiam a meis semper decessoribus haberetur. Bene ergo de eo omnes in commune senserunt, utpote qui ubique cunctis et amori fuerit, et honori. Unde resistendum talibus, quos male crescere videmus. » Jubet ergo apostolica sedes ut Augustini censores « corripiantur, non sit his liberum habere pro voluntate sermonem ; » lata lege etiam sancit, « resistendum talibus. » Hoc sane veteres Augustinianæ scholæ proceres Prosper, Fulgentius, Cæsarius, Prudentius, Rhemigius eruditione æque ac sanctitate percelebres magno animo exsecuti, Augustini scripta contra Semi-Pelagianorum aliorumque insultus defenderunt. Hoc ipsum plurimi recentiores summa cum laude præstiterunt, quorum omnium studia vicit eximius P. Macedo, tot pro ejusdem Patris doctrina in lucem libris emissis. Quare pontificiis mandatis obtemperans, tantorumque Patrum exempla licet longo positus intervallo secutus, recentiores quosdam Augustinianæ doctrinæ censores in jus vocare decrevi. Quod quidem judicium majori qua potero modestia prosequar ; nunquam enim meliorem causam fecit petulantia dicentis, sed sæpe pejorem. Amici mihi illi sunt, sed usque ad aras, usque ad Augustinum meum. Omnia præteribo quæ mihi acerbiora dictu videbuntur, neque solum quid illos audire, sed etiam quid me deceat dicere, considerabo. Quod si quidpiam forte amarulenti exciderit, id propriæ tribuant importunitati, qua nos in eam necessitatem conjecere, ut sine graviori quandoque censurarum reprehensione vix possimus Augustinum pro dignitate defendere. *Hic interim liber*, ut Taciti de Agricola scribentis sententia utar, *honori* Augustini P. N. *destinatus, professione pietatis, aut laudatus erit, aut excusatus.*

VINDICIÆ AUGUSTINIANÆ.

CAPUT PRIMUM.

Refelluntur argumenta quibus nonnulli contendunt doctrinam sancti Augustini de prædestinatione et gratia esse difficilem et obscuram. Sanctissima Clementis X pont. opt. max. pro sancto doctore sententia.

Antequam quorumdam recentiorum convicia, quæ contra sanctum doctorem plurima congessere, sigillatim referam refellamque, operæ pretium duxi recensere quid Augustino, quod ad traditam contra Pelagianos de divina gratia ac prædestinatione ab illo doctrinam universim opponant ; inquiunt enim esse illam difficillimam, obscuram, intricatam, inconstantem, variam, ultraque veritatis lineas excurrentem. Quam quidem accusationem cum pluribus argumentis conentur persuadere, eadem nobis solvenda sunt, ne quid forte detrimenti apud imperitos nimiumque credulos Augustiniana doctrina patiatur. Joannes Adamus hasce contra Augustinum objectio-

A nes struxit, cujus quidem auctoris factum duplici odio dignum judico, vel eo quod doctrinam, quam sapientissimi quique ad usque sidera extulere, deprimere tentavit, vel eo maxime quod Augustinianis armis contra Calvinum decertare professus, eadem ipsa arma mille dicteriis infamat, dubiumque facit sitne Augustino vel Calvino infestior hostis habendus. Adamus hunc titulum in libro vernacula lingua exarato inscripsit : *Calvin défait par soi-même et par les armes de saint Augustin qu'il avait injustement usurpées sur les matières de la grâce, de la liberté et de la prédestination.* Nempe : *Calvinus destructus suismet, et sancti Augustini armis, quæ idem injuste usurpavit in iis quæ ad gratiam, libertatem et prædestinationem pertinent*, Augustini nomine grandioribus characteri-
B bus, atque ex utraque parte paginam implentibus delineato. Porro volumen illud in partes est divisum tres, in quarum priori et altera nihil de gratia et prædestinatione disseritur, rariusque in iisdem Augustini

nomen sonat, in postremam tantum partem de illis mysteriis quæstiones rejecit. Quo consilio id egerit nemo non ignorat : scripsit enim cum vel maxime Janseniani tumultus in Galliis ebullirent. Cæterum in hac voluminis postrema parte plus operæ contra Augustinum quam contra Calvinum ponit.' Etenim in prioribus decem capitulis late in unum Augustinum invectus integris viribus decertat ; in quinque autem sequentibus veluti in Augustino persequendo delassatus contra Calvinum stylum deflectit. Verum in decimo sexto, quo universo volumini nobilem colophonem imponat, resumpto animo iterum in Augustinum irruit, ut saxei sane cordis censendi sint qui citra non dicam indignationem, sed execrationem adeo sancto doctori injuriosa verba perlegerint. Hoccine est, Adame, Calvinum, an Augustinum destruere? Promiseras te sancti Augustini *armis* cum Calvino congressurum. At quanti per tuam fidem victricia illa arma facis? Clamas : *Arma Augustini inexpugnabilia non esse*, cap. 4, pag. 581. Itane *jactas plumbeos pugiones*, ut facete lib. III. cont. Jul. cap. 7, ait Augustinus, queis adversarii jugulum petas? Sub Augustini auspiciis in hostem moves, et ducem hunc tuum mille dicteriis oneras? Sanctum doctorem a Calvinistis abs te vindicatum iri promittis, et eumdem hostibus prodis? Hæc loqueris pag. 640, cap. 8 : *Si intra verborum sancti Augustini altitudinem me continerem, Calvinista essem.* Addis cap. 16, pag 760 : *Orbi universo notum est, inter omnes Patres unum Augustinum eucharistiæ mysterium maxime confudisse.* Quid quod scribis pag. 596, cap. 4, Augustini dicta non esse apta *ad exarmandos Calvinistas?* Præterea Augustinum, inquis, sensisse impiorum hominum reprobationem ab originali culpa esse derivatam, et illius hanc unicam esse causam pag. 584; at cap. 10, pag. 667, scribis eam sententiam *tibi licitum esse horrere, quod mater est illius, quam Calvinus tanta impietate ac rabie contra Ecclesiam inculcat.* Et pag. 624, cap. 7, testaris Augustinum dixisse *mannam et eucharistiam esse* ÆQUALITER *figuram Jesu Christi.* Quæ prima Calvinistarum hæresis est. Putasne Calvini sectatores ac Genevensem scholam non plenis auribus ingentique plausu isthæc tua dicta excepisse, cum te judice suum fere videant Augustinum, quem tamen contra eosdem stare, te demonstraturum promiseras? Sed his omissis, ob quæ Calvinistæ gratias referunt, saltem debent, quam contra sanctum doctorem accusationem instituas, audiamus.

Itaque Adamus, quem intelligo inter *celebres auctores* a sodalibus numerari, capiti quarto hunc titulum dedit (*Dial.* VI *de Opin. probabili*) : *Doctrinam sancti Augustini de mysteriis gratiæ, libertatis, prædestinationis et eucharistiæ esse difficillimam intellectu, et eam obscuritatem magnas divisiones tum vivo, tum mortuo Augustino peperisse*, etc. Rursus caput sextum ita inscribit : *Nova argumenta ad probandum doctrinam sancti Augustini de mysteriis gratiæ et prædestinationis esse obscuram et difficilem intellectu.* Pag. 610. In quo quidem capite cum plura tum falsa, tum ca-

A lumniosa pronuntiaverit, hac præclarissima censura concludit : « Sed illud quod tenebris ac nubibus libros hujus sancti et sapientis doctoris obduxit, quodve adnotatum fuit a celeberrimis theologis, est quod non absque profunda meditatione non semper distinguit id quod docet uti dubium, et quod tradit, ut indubitabile; quodve dicit adversarios impugnans, et quod docet sua defendens. Sæpe oppositas sibi ab adversariis objectiones in eosdem retorquet, eos in absurditates miras conjiciens. Instantiam instantia solvit. inconveniens refutat difficultate longe majori. Ulterius, non clare exponit, num objectiones ad suos hostes impugnandos proponat, vel quod in eis cum iisdem conveniat, etc. Hæc quidem ejusdem addita perplexitati in sententia proferenda in hac materia,
B ac considerata insuper distinctione librorum ante episcopatum et in episcopatu scriptorum, nec non dissidiis doctorum ob veram ejusdem doctrinæ intelligentiam percipiendam, mihi licitum est concludere, noluisse suos sensus clare exponere, vel in illis explicandis non ita felicem fuisse, ut nullus de ejus mente dubitandi supersit locus. Quare immerito volunt ipsum esse oraculum gratiæ et concilii Tridentini interpretem. » Quid arrogantius, quid absurdius, quid indecentius contra Augustinum dici possit, non video. At quo consilio illa eructarit, satis est manifestum, nempe ut Augustini deserendi impositam sibi necessitatem ostenderet. Quotusquisque enim est qui Augustinum præ aliis sequi malit, si vera sunt quæ eidem Adamus opponit? Hinc cap. 16, pag. 760,
C clamat : « Hæ Augustini tenebræ me cogunt ad lucem alibi quærendam, quam quidem in synodis et aliorum doctorum libris invenio. » Habemus hominis confessionem.

Victorinus, celeberrimus quondam Romæ rhetor, ac Hieronymi et Augustini præconio orbi notus, voluminum obscuritatem triplici ex causa oriri dicebat, ut testatur sanctus Hieronymus in prooemio lib. XIII in Ezechielem : « Vel rei magnitudine, vel doctoris imperitia, vel audientis duritia. » Poterat quartam addere, nempe docentis malitiam, quod Aristoteli vitio vertitur obscuris verborum involucris suos sensus occulenti. Sancti Augustini doctrinam de gratia et libero arbitrio ac prædestinatione esse obscuram atque difficilem ob rei magnitudinem, ob divinorum
D consiliorum profunditatem, ob mysterii secretissimi altitudinem libenter concedimus. Quis enim ignorat quantum omnium ætatum sapientibus difficultatis ingessit humanæ voluntatis liberæ cum divina præscientia ac prædestinatione concordia? Testes sunt veterum philosophorum errores. Inde enim Stoici fatum invehentes liberum arbitrium suffocarunt : alii cum Cicerone contingentium scientiam Deo sustulere. Hinc pariter inter scholasticos theologos diuturna ac perpetuo duratura dissidia orta sunt. Ipsimet recentiores, qui planiori se via iter carpere gloriantur, in pluribus, de divinis prædefinitionibus, scilicet de objecto scientiæ mediæ, de gratia congrua, aliisque secum invicem acerrime concertantes, civili

eo bello rei difficultatem fatentur. Molina in Concordia quæst. 14, art. 13, disp. 53, memb. 2, § *Parvipendunt*, fatetur, semet pertinaci viginti annorum labore insudasse, quo humanam libertatem cum mysteriis gratiæ ac prædestinationis componeret, qui tamen Thomistarum judicio inanem operam posuit. Sed hoc sub lite dimisso, certe eo conatu difficillimam provinciam se aggressum ostendit. Suarius omnium recentiorum gravissimus scriptor tomo II de Grat., lib. V, in præludio agens de gratia efficaci, idem ingenue affirmat. Hinc Augustinus, epist. 47, ad Valentinum, vocat eam quæstionem *difficillimam et paucis intelligibilem*; et cap. 47, de Gratia Christi, *ad discernendum difficilem*. Idem serm. 5 de Verbis Apostoli, cum de divina gratia verba ad populum facturus esset, dixit se *habere propter obscuritatem rerum difficilem disputationem*. Cæterum sapientissimus vir obscuris lucem et difficilibus facilitatem quantum potuit ingessit. Nulli sane labori pepercit quo et clarissime et planissime loqueretur; precibus etiam Deum subinde rogabat ut ad captum populi de gratia disserendi facultatem sibi impertiretur. Audiatur in prooemio serm. 13 de Verb. Apostoli, cum in superioribus de lege et gratia fusè perorasset: « Verbi Dei, inquit, altitudo exercet studium, non denegat intellectum. Si omnia clausa essent, nihil esset unde revelarentur obscura. Rursus si omnia tecta essent, non esset unde alimentum anima perciperet, et haberet vires quibus posset ad clausa pulsare. In lectionibus apostolicis superioribus, quas charitati vestræ, quantum Dominus adjuvare dignatus est, exposuimus, multum laborem et sollicitudinem passi sumus. Compatiebamur vobis et solliciti eramus et pro nobis et pro vobis. Quantum autem existimo adjuvit et nos et vos Dominus, et ea quæ prorsus difficilia videbantur sic per nos enodare dignatus est, ut nulla quæstio remaneret quæ conturbet mentem piam. Impia enim mens odit etiam ipsum intellectum » etc. Libro etiam tertio de peccatorum Meritis et remisssione, cap. 2, futuris adversariis qui sibi loquendi obscuritatem objecturi erant, hisce ora obstruxit: « Quia ea quæ pro natura quæstionum dilucide dicta existimo, adhuc non intelligunt, non mihi calumnientur pro negligentia vel pro meæ facultatis indigentia, sed Deum potius pro accipienda intelligentia deprecentur. » Et quidem libri isti primi fuere inter eos quos supra triginta pro divina gratia asserenda adversus ejusdem hostes elucubravit. Quare cum Augustinus vel initio disputationis recens exortæ, indeque satis obscuræ ac difficilis, dilucide se locutum dixerit, quos clarissimæ doctrinæ radios re satis superque tot annorum spatio, tot publicis privatisque congressibus, tot denique voluminibus epistolisque discussa atque explicata sparsisse dicendus est? Sane cum Julianus sancto doctori obscuritatem objectasset, hocce ab Augustino responsum tulit: « Quia tenebras vestras redarguunt, vobis lucida non videntur, et quæcunque vobis sua radiante luce molesta sunt, contra illa cor clauditis, ne inde nox fu-

A getur erroris. » Lib. III Operis imperf., cap. 61. Et cum idem hæreticus sancti doctoris sententiam intellectu difficilem esse opponeret, respondit Augustinus: « Prorsus intelligor, velis nolis; sed tu contra ista nihil dicturus, vis non intelligi quod ego verissimum atque firmissimum dixi. » Lib. IV, cap. 140. Lege de his plura in Antithetis.

Cæterum Adamus coctam olim a Pelagianis crambem recoquens, Augustinianam doctrinam vitio obscuritatis infamat, quam non mysteriorum magnitudini, non debili lectorum intelligentiæ, sed Augustini malitiæ deputat, quippe qui suos sensus clare dicere noluit, vel saltem non valuit, ut scribit pag. 615. Itane magnum illud Africanarum synodorum ingenium, quo nomine audivit Augustinus ex Prospero,
B cap. 2 contra Ingratos, adeo bardum vel invidum judicas, ut post viginti fere annorum conatus nondum suam sententiam explicare potuerit, aut, quo solus sapere videretur, noluerit tanto cum Ecclesiæ totius detrimento? Sed videamus quibus argumentis cap. 4, 5 et 6, probare recentior ille conetur, sancti Augustini doctrinam de gratia et libero arbitrio, nec non de prædestinatione esse obscuram atque difficilem. Opponit initio statim cap. 4, pag. 590, Florum monachum Adrumetinum primum fuisse qui, Augustinianæ doctrinæ obscuritate deceptus, contra liberum arbitrium dogmatizârit. Etenim non intelligens Augustini epistolam ad Sixtum, contra hominis libertatem eam loqui existimabat: at cum reliqui monachi oppositum defenderent, res ab ipso
C Floro aliisque ad Augustinum delata est, quibus instruendis sanctus doctor binas ad Valentinum abbatem litteras dedit, addito etiam libro de Gratia et libero arbitrio, alteroque de Correptione et gratia, in quibus ea quæ obscurius in epistola ad Sixtum dixerat, clarius explicuit. Verum antequam pravam illius epistolæ intelligentiam non ex Augustini obscuritate, sed ex lectorum duritie, ut Victorini verbis utar, derivasse ostendam, supina Adami in Augustino legendo incuria castiganda est, qui Florum monachum haud rectum illius epistolæ sensum tenuisse calumniatur, cum aperte Augustinus illum quidem recte sensisse testetur, sed non fuisse ab aliis intellectum, ita enim ad monachos illos scribit cap. 1 de Corept. et grat.: « Hanc fidem, quæ sine dubio vera, et pro-
D phetica, et apostolica fides est, etiam in fratre nostro Floro invenisse me gaudeo, unde hi potius corrigendi sunt, quos quidem propitio Deo correctos esse jam existimo, qui eum non intelligebant. » Itaque monachi quidam sancti doctoris epistolam non intelligebant, cujus tamen sensum optime Florus assecutus, nihil ex Augustini verbis obscuritatis passus est. Unde prava illorum intelligentia non Augustini vitio, quod noluerit aut non potuerit clare loqui, danda est, sed debili monachorum captui, qui necdum Augustinianam epistolam non percipiebant, sed nec Florum eamdem pluribus explicantem intelligebant. Sed de his fusius diximus lib. I Hist. Pelag., cap. 23, et lib. II, cap. 15.

Addit Adamus pag. 591 : « Hos primos apud Africam motus ex Augustinianæ doctrinæ obscuritate ortos Gallicani tumultus consecuti sunt. Viri enim tum pietate tum doctrina insignes Massiliæ et apud vicinas insulas, ægre ferebant Augustinum, cujus magna in Ecclesia æstimatio erat, nonnulla docuisse quæ ob obscuritatem Prædestinatianorum hæresi ea tempestate per Gallias glisceuti favorem præbere videbantur. Porro cum hæc latius diffamarentur, Prosper et Hilarius de his Augustinum per literas certiorem reddidere, quo clarius suam mentem aperiret. » Fabulas bellas nectit hic scriptor; nam ii de quibus Prosper et Hilarius ad Augustinum scribunt, nequaquam fuere Prædestinatiani, qui ex Augustini obscuritate in errores lapsi essent, sed fuere Semi-Pelagiani, Cassianus, Hilarius, Vincentius, Faustus, aliique, ut fusius libro II Historiæ Pelagianæ demonstratum est; illi enim fidem et perseverantiam esse dona Dei pernegabant, nobis ex nobis ipsis ea provenire dictitantes. Nullos sane tunc fuisse Prædestinatianos patet ex litteris Prosperi et Hilarii, neque enim Augustini ipsius doctrinam in pravorum dogmatum fundamentum a Prædestinatianis sumi, sed a plurimis illam impugnari dicunt, uti novam et absurdam. Dabo initium epistolæ sancti Prosperi, inde enim objecta Augustino obscuritas, ex qua in Galliis tumultus exortos fingit adversarius, evanescit : « Multi ergo, inquit, servorum Christi, qui in Massiliensi urbe consistunt, in Sanctitatis tuæ scriptis, quæ adversus Pelagianos hæreticos condidisti, contrarium putant Patrum opinioni, et ecclesiastico sensui quidquid in eis de vocatione electorum secundum Dei propositum disputasti. Et cum aliquandiu tarditatem suam culpare maluerint, quam non intellecta reprehendere, quidamque eorum lucidiorem super hoc, atque apertiorem Beatitudinis tuæ expositionem voluerint postulare, evenit ex dispositione misericordiæ Dei, ut cum quosdam intra Africam similia movissent, librum de Correptione et gratia plenum divinæ auctoritatis emitteres, quo in notitiam nostram insperata opportunitate delato, putavimus omnes querelas resistentium sopiendas, quia universis quæstionibus, de quibus consulenda erat Sanctitas tua, tam plene illic absoluteque responsum est, quasi hoc specialiter studueris, ut quæ apud nos erant turbata componeres. Recensito autem hoc Beatitudinis tuæ libro, sicut qui sanctam atque apostolicam doctrinæ tuæ auctoritatem antea sequebantur, intelligentiores multo instructioresque sunt facti, ita qui persuasionis suæ impediebantur obscuro, aversiores, quam fuerant recesserunt. » Hæc ille. Audin' Massilienses non Augustino obscuritatem objecisse, sed *tarditatem suam culpare maluisse, quam non intellecta reprehendere?* Narrat autem nonnullos lucidiorem expositionem postulasse, non quod illa quæ Augustinus astruxerat, obscura erant, sed quod eadem clarius ad ipsorum captum exponi peroptabant, quæ tamen acutioris ingenii viris satis essent manifesta. Rursus ait eosdem postea *suæ persuasionis obscuro impeditos* Augustini doctrinam aperte ac probe intellectam oppugnasse, Augustini vero sectatores ex iisdem sancti Doctoris libris *intelligentiores multo instructioresque esse factos*, quod non est de Augustini mente minus recte propter obscuritatem percepta rumores in Galliis exortos, ut fingit Adamus, sed de ejusdem doctrinæ omnibus notæ veritate litigia enata esse, Prospero, Hilario aliisque Augustinum defendentibus, Cassiano e contra cum fœderatis eumdem impugnantibus. Scribit Adamus pag. 594, Prosperum et Hilarium, quod a nonnullis presbyteris Prædestinatianis suosmet errores Augustini nomine suffulciri cernerent, rei indignitate commotos ad Cœlestinum papam profectos, qui e vestigio litteras ad Galliæ episcopos dedit, quibus, de verba Adami pag. 595, *ora obstruit omnibus istis presbyteris qui suos errores sub obscuritate verborum sancti Augustini tegebant*. Si et delatoris Prosperi dicta, et Cœlestini judicis lata pro Augustino vindicando sententia intercidissent, poterant illa utcunque ab Adamo fingi, quo Augustinianam obscuritatem illorum tumultuum fontem persuaderet. At ex Prosperi et Cœlestini scriptis apertæ falsitatis reus tenetur. Hi, contra quos Prosper, ejusque collega Hilarius Romam profecti sunt, non fuere nescio qui presbyteri Prædestinatiani sub Augustini nomine errores suos venditantes, sed fuere plane Semi-Pelagiani Massilienses, qui sancti Augustini libros et doctrinam lacerabant. Hoc fusius a nobis probatum est lib. II, Hist. Pelag., cap. 15, quæ hic repetere non vacat.

Pergit cœpto Adamus novis argumentis Augustinianam obscuritatem probare enitens. Opponit quod de ejusdem sententia de prædestinatione ingens inter theologos controversia est, pag. 596 addens adeo illam esse difficilem, ut graves tumultus in Ecclesia excitarit. Tradit etiam quosdam ex Augustini sectatoribus in materia de gratia illum deseruisse, vel non ausos fuisse Augustini dogmata publice defendere pag. 610, initio cap. 10. Ter etiam sententiam ea in quæstione mutasse pag. 597, et pag. 611 addit Augustinum sæpe confessum esse difficultates vel a se vel ab adversariis contra mysteria gratiæ et prædestinationis propositas datis a se solutionibus non elidi, suamque mentem plus objectionibus commotam fuisse, quam responsionibus sedatam. Item eumdem, cum alicujus insuperabilis difficultatis pondere premeretur, ad illa Scripturæ verba confugisse : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei!* etc. (*Rom.* XI). Præterea tradit ibidem inchoasse Augustinum Commentaria in Epistolam Pauli ad Romanos, ubi Apostolus de mysterio prædestinationis tractat, sed rei altitudine deterritum opus imperfectum reliquisse. Tandem pag. 614 difficultatem veræ et germanæ Augustinianæ sententiæ assequendæ inde probat, quod non una est ejusdem ac constans semper opinio, sed diversæ atque pugnantes. Ego quidem responsionem paucis perstringo; neque enim negotium adversarii objecta nobis facessunt. Gallicani illi tumultus non inde orti sunt, quod obscura vel diffi-

cilis intellectu Augustini sententia habebatur, sed quod plerique eamdem sententiam probe ab ipsis intellectam contrariam putabant antiquorum Patrum definitionibus, teste Prospero in epistola ad Augustinum. Duo enim hic distinguenda sunt: vel enim difficilis asseritur Augustini sententia, quod intelligi non nisi difficulter possit, vel quod licet recte percipiatur, humano intellectui durior videatur, cuive non ita facilis assensus præbeatur. Primum sane falsum est, nam Massilienses optime Augustinianam sententiam de gratia Adami et stantis et reparati, de prædestinatione electorum, de eorumdem certo numero, de dono perseverantiæ assecuti sunt, ut palam fit ex litteris Prosperi et Hilarii, qui itidem cum aliis verum Augustini sensum tenuerunt, quem si nonnulli assequi nequivere, ipsorum ingenii debilitati deputetur; neque enim soli vitio verti potest quod eum talpa non videat. In altero vero sensu difficilem videri sancti Doctoris sententiam de prædestinatione, nec ipse Augustinus negavit; res enim secretissima est, quam tamen tot libris, quantum potuit, reddidit faciliorem. Non ibo inficias sancti Augustini sententiam de prædestinatione ante prævisa merita plures in Galliis turbasse, unde gravissimæ contentiones emersere, doctis quibusve in partes divisis. Neque enim indocti absolutam prædestinationem cum humana libertate componi posse percipiebant, et docti etiam viri idipsum ægre assequebantur. Cæterum Augustinus illorum dissidiorum certior factus, in libris de Prædestinatione sanctorum et de Dono perseverantiæ eamdem de prædestinatione sententiam et constanter tenuit, et solidissime confirmavit. Sane in libro de Dono perseverantiæ, cap. 20, respondens Massiliensibus, qui dicebant: « Non opus fuisse hujuscemodi disputationis incerto minus intelligentium tot corda turbari; quoniam non minus utiliter sine hac definitione prædestinationis per tot annos defensa est catholica fides, » ostendit jam olim ante exortos Pelagianos eadem se docuisse, quæ postea contra eosdem operosius et diligentius demonstrare compulsus fuerat: « Prædestinatio, inquit, prædicanda est, ut possit vera Dei gratia, hoc est quæ non secundùm merita nostra datur, insuperabili munitione defendi, » cap. 21. Et quidem sanctus doctor donum fidei et primam gratiam ex absoluto decreto Dei suspendit, quo omnia prorsus merita divina gratia antecederet. Hinc Semi-Pelagiani Augustino hostes facti per centum fere annos variis dissidiis Gallias fatigarunt, donec in Arausicana synodo II ex Augustini libris datis responsis diuturnæ illæ inter doctos homines agitatæ contentiones finem sortitæ sunt. Nullius sane culpæ Augustinus reus inde traducendus est, imo summis idem laudibus commendandus venit, qui Semi-Pelagianorum nec sapientia nec auctoritate deterritus, traditam semel de divina gratia atque prædestinatione ad initium saltem fidei (quod in confesso est apud omnes) sententiam pluribus demonstravit, neque per ipsum ullo modo stetit quin missis in Galliam duobus præclarissimis libris de Prædestinatione sanctorum et de Dono perseverantiæ natos ibidem tumultus compesceret. Cum Augustinus de initio fidei atque perseverantiæ dono ea docuerit quæ verissima sunt, et eadem in synodorum postea canones transierint, Cassianus, Faustus, Hilarius Arelatensis, aliique reprehendendi sunt, qui Augustino contradicentes erroneam doctrinam defendendo, gravissimas Galliæ turbas peperere. Ex his constat Adamum præpostere de illis Gallicanis dissidiis judicasse. Hinc recte sub Rhemigio sanctissimo ac doctissimo Galliarum antistite Ecclesia Lugdunensis ante octingentos annos de hoc ipso pronuntiavit: « Augustinus nec tanta perturbatione et commotione fidelium ab intentione veracissimæ et fidelissimæ doctrinæ suæ frangi potuit aut revocari. Sed magis eos et scriptis suis in quantum potuit admonuit et instruxit, et orationibus apud Deum profusis fideliter adjuvit, ut intelligerent et agnoscerent quam necessario et quam salubriter propter commendationem divinæ gratiæ ejusdem prædestinationis veritas omnino et credenda et prædicanda esset. » Lib. de trib. epist., cap. 35. Itaque falso contra sanctum Augustinum locutus est Ludovicus Molina in sua Concordia, hæc scribens: « Augustini doctrina de prædestinatione plurimos ex fidelibus, præsertim ex iis qui in Gallia morabantur non solum indoctos, sed etiam doctos mirum in modum turbavit, ne dicam illius occasione salutem eorum fuisse periclitatam. Ne enim ejusmodi doctrinæ adhærerent, hæresi potius Pelagianæ ex parte assentiendum putabant. » Neque enim rejicienda sunt pharmaca quod initio quidem sorpta stomachum delicatiorem turbare solent. Haud salus illorum periclitata est, qui in quæstione nondum ab apostolica sede decisa non ita se faciles præbebant ad Augustinianam sententiam recipiendam; scimus enim Cassianum, Faustum, Hilarium Arelatensem episcopum, qui Semi-Pelagianorum principes fuere, uti sanctos in Galliis coli, ut in Pelagiana Historia, lib. II, cap. 12, nobis descriptum est. Quis autem non moleste ferat recentiores Augustini doctrinam uti Gallicanarum rixarum causam traducere, cum easdem omnino contentiones una ipsa sedaverit atque sustulerit, quandoquidem Arausicani canones, qui pacem Galliis dedere, exscriptæ ad verbum Augustini sententiæ sunt? Quod initio quidem factum fuisset, si Semi-Pelagiani sancti doctoris sententias recipere maluissent, quam eisdem contradicendo provinciam dissensionibus involvere. Ex his, ut ante inferebamus, illarum turbarum origo non in Augustinum, sed in ejusdem hostes rejicienda est. Porro falsum est, quod scribit Adamus pag. 619, in materia de gratia et prædestinatione nonnullos sectatorum sancti Augustini ipsum deseruisse, vel non ausos eum publice tum temporis in Galliis defendere. Contrarium enim testantur Prosper et Hilarius in epistolis ea de re datis ad Augustinum: « Recensito autem, inquit Prosper, hoc Beatitudinis tuæ libro, sicut qui sanctam atque apostolicam doctrinæ tuæ

auctoritatem antea sequebantur, intelligentiores multo instructioresque sunt facti, ita qui persuasionis suæ impediebantur obscuro, aversiores quam fuerant recesserunt. » Unde Augustini sectatores novis subinde a sancto doctore libris acceptis, animosius ejusdem partes sustinebant. Hilarius vero ita fatur : « Sunt ex parte tales personæ (nempe Semi-Pelagiani), ut his consuetudine Ecclesiastica laicos summam reverentiam necesse sit exhibere. Quod quidem ita curavimus, Deo juvante, servare, ut, cum opus fuit, non taceremus quæ ad quæstionis hujus assertionem exiguitas nostrarum virium suggereret.» Scio Prosperum in epistola eadem fateri quosdam non ausos publice Augustiniana pronuntiata defendere, quod non inde factum est quod illa creditu difficilia ac paradoxa arbitrabantur, ut contendit adversarius, sed quod Hilarii episcopi Arelatensis aliorumque doctissimorum Augustini hostium *dignitas et reverentia*, teste eodem Prospero, timorem eisdem injiciebant.

Jam vero discutienda veniunt quæ ad Augustinianorum dogmatum difficultatem persuadendam idem comminiscitur pag. 611, ubi ait : « Augustinus sæpe confessus est, difficultates vel a seipso vel ab adversariis propositas in hac materia datas a se solutiones excedere, seque plus objectionibus commotum quam responsionibus sedatum. » Additque : « Cum vero aliqua difficultate insuperabili pressus est, ad illa Scripturæ verba confugit : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* etc. (*Rom.* XI). » Peream, si unquam Augustinus ea affirmavit quæ illi Adamus imponit ; debuerat in re gravissima aliquem sancti doctoris textum appellare. Sed non ita est, Adame ; audio enim Augustinum hæc contra Julianum omnium adversariorum acutissimum et ferocissimum, dicentem in fine lib. VI : « Ad omnia me tibi respondisse, Juliane, et omnia refellisse, etc., puto quod prospicis, si pervicax non sis. » Et in fine lib. I : « Vitreas argutias tuas, et fragilia, quibus tibi multum videris acutus et nitidus, argumenta confringam. » Et lib. III, cap. 3 : « Tuarum velut acutarum argumentationum nihil non solutum destructumque dimittam. » Hinc sanctus Prosper in cap. 2 contra Ingratos canit nullum argumentum Pelagianorum non dilutum fuisse.

..... *Nullumque omnino relictum*
Docta fides, quod non dissolveret argumentum.

Et sanctus Prudentius in epistola ad Hincmarum et Pardulum eorumdem hæreticorum argumentis a sancto Augustino *abundantissime et competentissime satisfactum* esse scribit. Videantur dicta cap. 1 appendicis ad dissertationem de synodo quinta. Illa tamen insuperabilis quæstio Augustino visa fuit, cur Deus hunc potius quam illum prædestinaret, de qua erudite agit serm. 11. de Verb. Apost., cap. 14, et epist. 105 ad Sixtum, et lib. IV ad Bonif., cap. 6, ubi ait : « Ipsa est quæstio, quæ ad illam pertinet altitudinem, quam perspicere volens idem Apostolus quodammodo expavit, et exclamavit : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* etc. » Ita summi ingenii fasces secretis divinæ Providentiæ consiliis Augustinus submisit, quod et recentiores fateri coguntur, si rogentur cur Deus huic det gratiam congruam, alteri vero neget ?

Quod addit, Augustinum imperfectam reliquisse inchoatam a se in Epistolam Pauli ad Romanos Expositionem, in qua de mysteriis gratiæ disseritur, quasi rei difficultati succubuerit, non convincit Augustini doctrinam esse difficilem, ut sibi probandum Adamus eo in capite proposuerat. Rationem intermissorum Commentariorum hanc tradit sanctus doctor lib. I Retract., cap. 25 : « Ipsius operis magnitudine ac labore deterritus et in alia faciliora deflexus sum ; » non quod ignoraret quid de prædestinatione et gratia juxta Apostoli sententiam statuendum esset, cum id et in libris, et in epistolis, et in sermonibus adeo sæpe ex eadem Epistola Pauli ad Romanos deduxerit, ut Beda, Florus, Victor Tripolitanus, aliique ex solis sancti Augustini interpretationibus in eam Pauli Epistolam sparsim ejusdem operibus insertis integra Commentaria in centonem consuerint, ac plane totam Epistolam Augustinianis verbis exposuerint. Denique falsum est, quod Adamus scribit pag. 612, dixisse Augustinum suam de prædestinatione sententiam *non esse populis prædicandam*. Quodve summæ falsitatis est, id probans ex cap. 15 de Dono perseverantiæ : etenim ibidem per plura capita inculcat, et prædicandam esse sententiam de gratuita prædestinatione, et modum quo citra rudium conturbationem prædicari possit, assignat. Audiatur sanctus doctor ita inchoans cap. 14 de Dono persev. : « Sed aiunt prædestinationis definitionem utilitati prædicationis adversam. » Audin', Adame, illam sententiam fuisse Semi-Pelagianorum, quos ibi rejicit sanctus Pater, quam satis negligenter, ut mitius loquar, eidem affricas. Accipe interim Augustini responsum : « Quasi vero adversata sit Apostolo prædicanti. Nonne ille Doctor gentium in fide et veritate prædestinationem toties commendavit, et verbum Dei prædicare non destitit ? »

Hæc nobis scribentibus opportune S. D. N. Clemens X pro Augustino sententiam pronuntiavit, aureis plane characteribus imis præcordiis incidendam. Etenim in diplomate raro ac singulari, dato die 18 Decembris, anno 1671, quo universis Christi fidelibus festa sancti Augustini die nostræ familiæ templa adeuntibus, ibique pie supplicantibus plenariam indulgentiam impertitur, hæc habet : « Itaque eximia, omnisque humanæ laudis præconium longe supergressa sancti Augustini episcopi et confessoris, Ecclesiæ doctoris præcellentissimi, qui Spiritu Dei plenus hæresum errorumque tenebras tanquam fulgentissimum Christianæ eruditionis jubar profundissimis, simulque sole clarioribus scriptis profligavit, et hominum corda eo, quo ipse ardentissime flagrabat, charitatis igne succendit, decora grato devotoque mentis affectu recolentes, » etc. Hac apostolicæ sedis sententia honorificentissima, gravissima sanctissima·

que omnes a quibuscunque adversariis Augustinianis libris objectæ nubeculæ fugantur penitus ac dissipantur. Hoc diploma in forma Brevis, ut aiunt, exaravit illustrissimus D. Joannes Gualterius Slusius, spectatæ doctrinæ præsul, urbi et orbi notissimus, Clementi X pont. max. a secretis brevium. Illud vero apostolicæ cameræ typis excusum ad eumdem summum pontificem detulit illustrissimus D. Josephus Eusapius apostolici sacrarii præfectus, idemque Augustinianæ gentis decus, quam uti olim in suggestu et scholastica cathedra illustravit, ita eamdem continuis propemodum beneficiis exornat; detulit, inquam, laudatum Breve die 24 mensis ejusdem, hora 14, cum summus pontifex sacrosancta mysteria peregisset. Horum autem lectores præmonitos volui, ne quis postea diploma illud a pontifice nec visum nec lectum comminiscatur, quemadmodum de altero diplomate ab Alexandro VII ad Lovanienses dato, in quo sanctus Augustinus ejusque doctrina eximie commendantur, quidam recentior concepto juramento publicavit, cujus quidem hominis voces inferius capite 6 castigamus. Hæ quidem Clementis X litteræ quotannis pro Augustini solemniis de more, qua late per orbem Augustiniana respublica colonias deduxit, populis exponentur, àc magni doctoris ex apostolici oris sententia *sole clariora scripta* apparebunt, nullusque posthac non falsas ac prorsus inanes illius recentioris voces intelliget, qui ausus est blaterare sancti Augustini libros esse *tenebris ac nubibus obductos*, dum ex apostolicæ sedis oraculo sole clariores elucent.

Omitto consulto plura sanctorum Patrum testimonia, quibus Augustinus ab objecta obscuritate vindicatur; illa enim producam in calce hujus operis, et quidem nobilissima. Hic tamen sancti Prosperi verba in præsenti repetere juvat in præfatione ad excerpta Genuensium, initio cujus hæc ait: « In libris beatæ memoriæ Augustini episcopi, etc., si aliqua vos morabatur obscuritas, decurrere debebatis ad Patrem luminum, a quo descendit omne datum optimum et omne donum perfectum, et a quo datur spiritus sapientiæ et intellectus. » Hæc autem dixit, non quod putaret Augustini dicta esse obscura, sed quod ob minutam intelligentiam illis ad quos scribit obscura visa erant: nam hisce plane verbis illud opus concludit: « In quibus *nulla est obscuritas*, si de fide prædestinationis et gratiæ Dei, ex qua est omnium bonorum origo, perseverantiaque meritorum, hoc teneatur quod habet veritas. » Ipse Augustinus, in fine libri de Gratia et libero arbitrio, hæc serio lectoribus inculcavit: « Repetite assidue librum istum, et si intelligitis, Deo gratias agite; ubi autem non intelligitis, orate ut intelligatis, dabit enim vobis Dominus intellectum. » Et de eodem volumine loquens initio libri de Correptione et gratia: « Semel lectum, inquit, nullo modo arbitremini satis vobis innotescere potuisse. Si ergo eum fructuosissimum habere vultis, non vos pigeat relegendo habere notissimum. » Volo autem Prospero supparem producere doctissimum Galliarum præsulem, qui gravi sententia Adami scriptoris Galli præposterum de Augustini scriptis judicium perculit, ut pateat allata ab adversario argumenta nihili fieri ab eruditis viris. Illustrissimus Joseph Maria Suaresius, episcopus Vasionensis, in dissertatione priori de Chronologia operum sancti Augustini, hæc ait: « Sed quod sanctissimus Petrus apostolorum princeps de coapostoli sui sancti Pauli sensit Epistolis, usurpare de operibus sancti Augustini audeo, scilicet in illis sanctum loqui Patrem *de his in quibus sunt quædam difficilia intellectu, quæ indocti et instabiles depravant, sicut et cæteras Scripturas, ad suam ipsorum perditionem*. Nec enim auctoris ulla id accidit culpa, sed lectorum vitio, qui sive minus perspicaces, seu vagis imbuti prius erroribus, ordinem potissimum librorum et disputationum ignorantes, mentem acutissimam et sanissimas sententias doctissimi Patris assequi non potuerunt; ex φιλαυτίᾳ occæcati sibi nebulas offundunt, et inania portenta comminiscuntur. » Hæc quidem ille ante triennium scripsit, cujus sententia tanto præsule digna priori huic capiti finem imponet.

CAPUT II.

Recentiores accusant eamdem sancti Augustini doctrinam antilogiæ. Rejiciuntur.

Graviorem alteram injuriam iidem scriptores Augustino inferunt: inquiunt enim eumdem sanctum doctorem tot tantisque antilogiis laborare, ut ex illis prægrande satis volumen possent consarcinare. Accusationem ipsorummet verbis recitabo. Adamus, cap. 6, pag. 614, hæc citra pudorem eructat: « Mihi licet addere quod si diversas sancti Augustini sententias in hac materia colligere vellem, corpus quoddam ex diversissimis partibus coaptarem. Uno loco dicit nostram salutem absoluto decreto esse definitam, alibi nihilominus affirmat pendere illam a nostra voluntate; præscientiam esse posteriorem decreto reprobationis, et esse item anteriorem; nostra libertate gratiam adimpleri, et libertatem in usum a gratia deduci; gratiam esse victricem, sed et eidem nostram libertatem resistere; solum peccatum originis plures in damnationem perpetuam conjicere, et homines damnari ob propria tantum delicta et libertatis rebellionem. Hic árma sumpsit contra gratiam, et hic eamdem evexit. Hinc concludo quod si mihi non licet dicere, sanctum Augustinum in variis suorum librorum locis sibi contradixisse, saltem fas est mihi credere ipsius doctrinam esse intricatissimam, cum nulla reperiri possit intricatior, quam quæ sibi ipsi repugnare videtur. » Ita recentior sancti Augustini defensor. Hæc eo collimant ut summum Ecclesiæ magistrum omni prorsus exuant auctoritate. Quotusquisque enim est qui credat viro illi qui nec sibi credit? Certane mihi erunt illa quæ ipsimet auctori incertissima visa sunt? Ubi et divisio ac sententiarum varietas est, inde procul veritas degit, quæ, cum una sit, nequit in partes dividi. Qui opposita docet, nihil sane docet, enimvero diruit ædificatque. Solus error

sibi nec cohæret nec constat. Quod si vera sunt, quæ adversarius Augustino objicit, erit Augustinus impostor et mendax, et dum de uno in aliud transilit immemor eorum quæ dixerat, et tibiam sibi et cervicem frangit. Si Augustinus usque adeo antilogiis scatet, ut quodlibet potius enigma intelligas quam veram ejus germanamque sententiam expisceris; si obscuris verborum involucris veritatem, quam explicandam susceperat, implicuisse credendus est, quo jure quove titulo Clemens VIII in maximis illis de auxiliis divinæ gratiæ litigiis unum Augustinum consulendum jussit, a quo veritatis secreta peterentur? Pessimo sane consilio in obscuris lucem, et inter secum invicem pugnantes Augustini sententias dissidia componendi modum quæsivisset.

Pelagiani olim, ac postea Semi-Pelagiani, easdem calumnias in Augustinum projecere, quorum verba alibi data sunt, eos autem acerrime reprehendit sanctus Prosper contra Collatorem cap. 41, ut nihil ab Adamo contra sanctum doctorem proponatur, quod non ex veterum ejusdem hostium ore prodierit, quos tamen omnes brevi illo dicto Augustinus confutavit: « Hinc est quod sententias meas inter se contrarias putas, vel putari cupis, tanquam improbem quod ante approbaverim, aut amplectar quod ante respuerim. Audi ergo apertam sententiam meam, et intellige vel sine intelligere alios, non offundendo caligines nebulosæ disputationis serenitati sincerissimæ veritatis. » Lib. v, contra Julian. cap. 9. Et quidem Augustino quid commune cum reliquis accidit, qui ob singulare ingenium supra cæteros doctrinarum copia evecti scholarum magistri evasere. Etenim sectatores, cum certatim diligentiorem operam in sectæ patrono legendo ponere studeant, suo tamen plus nimio ingenio indulgentes, diversa docendo magistros in contradictionis suspicionem trahunt. Hoc Aristoteli, hoc Platoni contigit, hoc sancto Thomæ postea ac Scoto nobilissimarum scholarum principibus accidit, toties discipulis de præceptoris mente acerrime inter se confligantibus. Nullus tamen sectatorum summis illis viris contradictionis crimen impingit, sed quæ ab adversariis adducuntur, congruis interpretamentis explicare conantur. Quare cum Augustinus librorum copia, doctrinæ subtilitate, et, quod caput est, argumentorum prope contrariorum pertractatione cæteros longo post se intervallo reliquerit, eidem etiam periculo proximus factus est, nempe ut contraria docuisse credatur, dum a contrariis ac sibi invicem repugnantibus scriptoribus certatim sibi favens publicatur. Maligni tamen ac irreligiosi prorsus lectoris sit, affirmare tantum doctorem contraria docuisse. Verum Adamus haud iis scrupulis perstrictus clamat pag. 590, « Augustinum theologorum scholas in partes, ac doctores in factiones divisisse. » Erras: nam e contra potius diversæ scholarum ac doctorum factiones Augustini doctrinam in contrarias partes dilaniarunt: etenim dum ad Augustinum legendum præoccupatis animis accedunt, nec ejus uti volunt magisterio, sed patrocinio, suas opiniunculas maximo Ecclesiæ doctori audacter affricant. Quis enim recentiorum ea mente sancti doctoris volumina aperit, ut ejurata etiam propria opinione, unius Augustini sententiæ inhærendum sibi decernat? Sed velit nolit, Augustinus in partes vel machinis trahendus est, atque Ecclesiæ magister, si superis placet ipsorum discipulus publicandus.

Hanc eamdem accusationem prosequens adversarius c. 6, pag. 611, inquit: « Ostendimus etiam sanctum Augustinum in hac materia ter sententiam mutasse. » Citat autem in margine cap. 3 de prædestinatione sanctorum. Verum semel tantum se mutasse sententiam sanctus doctor ibidem scribit; nam initium fidei ex nobis, non ex Deo esse olim arbitrabatur, quem postea errorem re melius ex Apostolo cognita repudiavit. Quæ tamen mutatio sententiæ non vitio, sed laudi illi deputanda est, cum ab errore ad veritatem deflexerit; imo revelante Deo eam se priorem opinionem exuisse scribit cap. 4: « Ecce inquit, quare dixi superius hoc apostolico præcipue testimonio etiam me ipsum fuisse convictum, cum de hac re aliter saperem, quam mihi Deus in hac quæstione solvenda, cum ad episcopum Simplicianum, sicut dixi, scriberem, revelavit. » Sapiens igitur vir Deo revelante monitus sibi erranti contradixit, et priori errore posteriori sententia emendato, unam esse voluit, imo fecit de gratia ac prædestinatione doctrinam in omnibus sibi cohærentem. Scimus tamen de Augustini sententia theologos inter se digladiari; at ii ipsi certatim sacras litteras sibi faventes producunt, neque minore contentione de Scripturæ quam de Augustini sensu decertant. Porro quis eo dementiæ impetu feratur, ut dicere ausit sacri codicis sententias esse intricatissimas, turbas Ecclesiæ dedisse, doctos viros in factiones divisisse, aliave similia, quæ de Augustino Adamus scripturit? Non defuere tamen nebulones, Christianæ religionis hostes, qui sacras litteras contradictionis arguerent, quos cæteros inter refellit sanctus Augustinus in libro de Consensu evangelistarum.

At quæ adversarius ad Augustinianas antilogias suadendas adducit, futilia prorsus sunt, vixque citra nauseam repeti possunt. Opponit enim primo loco Augustinum docuisse nostram salutem absoluto Dei decreto definitam esse, et alibi tradidisse eam nihilominus a nostra voluntate pendere. At hæc ipsa est sancti Thomæ sententia, quam non solum sectatores, sed melioris etiam notæ theologi subscribunt, dicentes gloriam in intentione absoluto Dei decreto prædestinatis præfixam fuisse, at in exsecutione ab eorumdem meritis pendere; de qua re Augustinus lib. de Grat. et lib. arb., cap. 18, ubi quærit quomodo vita æterna detur nostris meritis tanquam præmium, et simul detur ex gratia nulla merita supponente. Alteram contradictionem opponit, nempe docuisse Augustinum præscientiam esse posteriorem decreto reprobationis, et esse etiam anteriorem. Sed debuisset hic recentior indicare libros et capita ubi hasce Augustinianas antilogias notasset: neque enim tantæ

fidei virum illum putamus, ut dicenti et nullo testimonio probanti credere debeamus, in re præsertim gravissima, ubi sanctorum doctrinam atque auctoritatem in quæstionem trahit. Interim dicimus falso asseri sanctum Augustinum posuisse reprobationem ante demeritorum præscientiam; nota est illa ejusdem sententia toties repetita: « Bonus est Deus, justus est Deus, potest sine bonis meritis liberare, quia bonus est; non potest sine malis meritis damnare, quia justus est. » Hinc contra Pelagianos probat Deum futurum injustum, si rejiceret a gloria pueros nulli peccato obnoxios, idque fere ubique præstat in opere posteriori contra Julianum, et in priori etiam lib. III, cap. 4 et 12; serm. 14 de Verb. Apost., et epist. 106. Nec ullum locum dabit adversarius ubi doceat Augustinus reprobari quempiam a Deo, cujus nullum Deus demeritum præviderit. Addit tertio loco tradere Augustinum, « A nostra libertate gratiam compleri, et a gratia libertatem in usum deduci. » Sed hæc bene inter se conveniunt: nam sola gratia non ponit actum bonum in nobis, sed una cum libera voluntate, quam ipsa præmovet et in actum deducit: unde ex gratia et libero arbitrio fit completum principium actuum bonorum, ita tamen ut libertas gratiæ ancilletur. Et sane cum sine gratia nihil fieri possit prout oportet ad salutem, a sola gratia humana libertas in bonum et meritorium usum agi potest. Non do Augustini textus, quia res in omni schola est manifesta, licet de modo quo illæ motiones fiant disceptetur. Primum legi potest in Augustino sermo 13 de verbis Apostoli, cap. 11, § *Agnosce quid poscas*, etc., ubi inter alia scribit: « Si non esses operator, ille non esset cooperator; » lib. II de peccatorum Meritis, cap. 5, et alibi. Alterum vero in omni pagina librorum contra Pelagianos, ubi catholicum illud dogma semper inculcat, nihil boni meritorii fieri posse sine gratia.

Quarta sequitur objecta Augustino contradictio: « Gratiam esse victricem, sed et eidem nostram libertatem resistere. » At de eadem gratia in individuo nunquam hoc Augustinus somniavit, ut eadem simul et vinceret libertatem, eamque sibi subderet, et nihilominus a libertate rejiceretur; si enim rejicitur, jam non est victrix, sed victa repellitur. Quod si de diversa ac distincta gratia ea Augustinus dixit, omnis contradictionis umbra ab ejusdem dictis procul abest. Sane recentiores pleno ore affirmant gratiam congruam semper esse victricem, non congruam vero repulsam pati a libero arbitrio, quod et eorum antagonistæ de gratia prædeterminante et pure sufficienti tradunt; quæ si contradictionem involvunt, publicæ gratiæ agendæ Adamo erunt, qui universos scholasticos ab inveterato errore liberaverit. Itaque cum Augustinus scribit lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 8: « Hæc itaque gratia, quæ occulte humanis cordibus divina largitate tribuitur, a nullo duro corde respuitur; » cum eamdem dicit movere *indeclinabiliter*, *insuperabiliter*, *invictissime*, cap. 12 de Corrept. et grat.; *efficacissimis viribus*, lib. de Grat. et lib. arb., cap. 16; *occultissima*, *efficacissima potestate*, lib. I ad Bonif., cap. 20: cum, inquam, sanctus doctor his aliisque epithetis victricis gratiæ energiam exprimit, de congrua et efficaci accipiendus est; at cum debili cuidam gratiæ nostram libertatem resistere tradit, ut patet ex lib. I, quæst. 2, ad Simplicianum, ex cap. 9 de Prædest. sanctorum, ubi ait: « Ex duobus ætate jam grandibus impiis cur iste vocetur, ut vocantem sequatur, ille autem aut non vocetur, aut non ita vocetur, ut vocantem sequatur, inscrutabilia sunt judicia Dei; » palam fit quosdam vocanti Deo resistere, quæ etiam ex cap. 11 de Correpl. et grat. deducuntur, cum adjutorium ministratum angelis ante lapsum dari etiam in statu naturæ lapsæ quibusdam, aliis in pœnam peccati non dari scribit; cum inquam, ista docet, de altera gratiæ specie debili, incongrua et remote sufficienti loquitur, unde nulla hic contradictionis suspicio Augustinum tangit.

Quinta contradictio est: « Plures damnari ob solum peccatum originis, » et item docet, « homines non damnari nisi ob peccata personalia, et propriæ libertatis rebellionem. » Non ita est, Adame. Docet Augustinus pueros decedentes sine baptismo damnari ob solum peccatum originis, majores vero natu homines, et propter peccatum originis, et propter alia, quæ ipsorum malitia superaddidit; in quibus nulla contrarietatis umbra conspicitur. Audiatur sanctus doctor lib. de Corrept. et grat. cap. 13: « Hi ergo qui non pertinent ad istum certissimum et felicissimum numerum, pro meritis justissime judicantur. Aut enim jacent sub peccato quod originaliter de generatione traxerunt, et cum illo hæreditario debito hinc exeunt, quod non est regeneratione dimissum, aut per liberum arbitrium alia insuper addiderunt, arbitrium, inquam, liberum, sed non liberatum, liberum justitiæ, peccati autem servum, quo volvuntur per diversas noxias cupiditates, alii magis, alii minus, sed omnes mali, et pro ipsa diversitate diversis suppliciis judicandi. » Rursus quomodo ii quibus in baptismo dimissum est peccatum originale possint dici ob peccatum originale relicti in massa perditionis, tradit sanctus doctor cap. 7, et nos inferius dicemus, ubi de erroribus Augustino objectis sermonem instituemus, et certe hi nullo pacto damnari possunt ob reatum peccati originis, et de his loquitur Augustinus, dum ait neminem damnari nisi ob propria crimina.

Sextam contradictionem ita efformat: « Hic arma sumpsit Augustinus contra gratiam, et alibi eamdem evexit. » At nullum Augustini verbum proferenti non ita facilem assensum damus. Ubinam Augustinus contra divinam gratiam arma induit? ubinam illi injurius fuit? quo verbo illam vel tantillum læsit? Sane in libris contra Manichæos de humani arbitrii libertate exaratis, nondum exortis Pelagianis, divinæ gratiæ mentionem fecit, illiusque ad juste pieque vivendum necessitatem memorabili dicto pronuntiavit, ac si futuros ejusdem gratiæ hostes prævidisset

Quare lib. I Retract., cap. 9, recitatis pluribus textibus ex libris de Libero Arbitrio, in favorem gratiæ concludit : « Ecce quam longe antequam Pelagiana hæresis exstitisset, sic disputavimus, velut jam contra illos disputaremus. » Hinc cum in libro primo ad Simplicianum multa pro libero arbitrio dixisset, illud tamen gratiæ subjecit, non supra eamdem extulit, unde lib. de Prædest. Sanctorum, cap. 4, ait : « In cujus quæstionis solutione elaboratum est quidem pro libero arbitrio voluntatis humanæ, sed vicit Dei gratia. » Ergo si Augustinus vel eum pro defensione liberi arbitrii decretoria arma tractabat, gratiæ victoriam dabat, ubinam contra illam gladium eduxit?

Harum quidem contradictiones sententiarum Augustino recentior ille scriptor opponit, qui tamen haud ausus est tantum erroris Augustino affricare, sed cum hoc illi in religionem veniret, adjecit : « Hinc concludo quod si mihi non licet dicere sanctum Augustinum in variis suorum librorum locis sibi contradixisse, saltem fas est mihi credere ipsius doctrinam esse intricatissimam, » etc. Non ait, *Hinc concludo, cum mihi non liceat dicere*, etc., sed quasi subdubitans, liceatne sibi Augustinum contradictionis incusare, SI *mihi*, inquit, NON LICET. At nec primum tibi licet dicere, neque alterum fas est credere, nempe doctrinam sancti Augustini *esse intricatissimam*, insigni enim nota præclarissimi Ecclesiæ magistri libros afficis, quam tuo Suario vel Vasquio inferri a quopiam minime patereris. Crede mihi, haud tibi licitum est tam abjecte de Augustino sentire. Quid enim irreligiosius fieri potest quam Augustinum veluti multiformem in sentiendo Protheum inducere, modo affirmantem, modo negantem, modo album, modo nigrum, tot in eadem scena cothurnos subinde mutantem? Non igitur contrarius sibi est Augustinus, sed Adamus contra se pugnat, qui cum in libro inscripserit titulum : *Calvinus sancti Augustini armis destructus*, mirabili constantia affirmat cap. 4, pag. 596, scripta sancti Augustini non esse satis apta *ad exarmandos Calvinistas*. Unde lepida magni doctoris sententia, lib. V contra Julian. cap. 5, hocce caput claudamus : « Non sunt ergo, inquit, verba mea inter se contraria, quamvis te patiantur, vel non intelligendo, vel alios intelligere non sinendo contrarium. » Additque : « Tu ergo, qui in me quasi sententias inter se pugnantes notasti, et momordisti, expone quemadmodum tibi ipse constiteris, nec tibi ipse restiteris. »

CAPUT III.

Recentiores sancti Augustini doctrinam contra Pelagianos excessus insimulant.

Nonnulli scriptores recentes, qui de re theologica libros edidere, cum sancti Augustini auctoritate nimium se premi sero jam tandem sentiant, illamque palam rejicere reformident, ne eo in campo hostibus qui Augustini nomen ubique inclamant, cedere videantur, novo crimine sancto doctori impacto, eidem se subducere conantur : inquiunt enim Augustinum, æstu disputationis abreptum, « excessisse lineas necessariæ veritatis, ut sit nimia quædam severitas et iniqua vexatio, quæ medium illud in quo veritas sedet transgredi jubet, si præeat Augustinus. » Verba Annati sunt lib. VIII sui Augustini, cap. 2, pag. 862. Adamus hunc capiti septimo titulum dedit : *Sanctum Augustinum permisisse se nimium abripi æstu disputationis contra Pelagianos, et longius quam volebat prætergressum esse. Celebre sancti Bonaventuræ dictum hac de re explicatur*, pag. 616. Quas voces Moraines, Decampsius cæterique recentiores integras reddunt. Neque vero semel iterumve hoc Augustino contigisse putant, sed in omnibus fere suis contra Pelagianos disputationibus. Iniere quidem hanc facillimam evadendi viam, ne in Augustino interpretando diutius ingenia macerarent. Verum nil moderni isti Augustini censores producunt, quod Pelagiani ac Semi-Pelagiani ante duodecim sæcula sancto doctori non opposuerint. Julianus Pelagianorum insolentissimus hoc Augustino vitium objiciens dicebat : « Si quis aut liberum in hominibus arbitrium aut Deum esse nascentium conditorem dixerit, Cœlestianus et Pelagianus vocatur. Ne igitur vocentur hæretici, fiunt Manichæi, et dum falsam verentur infamiam, verum crimen incurrunt, instar ferarum, quæ circumdantur pinnis, ut cogantur in retia. » Apud Augustinum lib. II de Nuptiis et concupiscentia, cap. 3, quam a se et cæteris catholicis calumniam erudite ibidem sanctus doctor excussit. Hoc ipsum Semi-Pelagiani publicabant, ut ejusdem auctoritatem convellerent. Hæc sunt Cassiani verba, cap. 11, collat. 13 : Multi enim singula hæc credentes, ac justo amplius asserentes, variis sibique contrariis sunt erroribus involuti. » Idem habet Faustus lib. I, cap. 1, 6 et 17. Et hi quidem uti impudentissimi oblocutores acriter reprehenduntur in epistola quam Cœlestino papæ recentiores quibuscum disputamus ascribunt : « Quia nonnulli, inquit, qui catholico nomine gloriantur, in damnatis autem hæreticorum sensibus, seu pravitate sive imperitia demorantes, piissimis disputatoribus obviare præsumunt, et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur. » Ut sit nimia quædam recentiorum animositas, damnata convicia iterum in Augustinum pleno ore eructantium. Et quidem Augustinus, cum universa abs se exarata volumina censoria severitate corrigeret, atque in laudandis Platonicis modum se excessisse ingenue fateretur lib. I Retract. cap. 1, tot in expugnandis Pelagianis excessus suos non animadvertit, eam forte censuram recentioribus relinquens, quam uti appendicem Retractationum libris apponerent. Sane hoc clypeo se munit Calvinus contra Patrum testimonia. Illius verba sunt apud Taperum art. 7 de Libero Arbitrio : « Græci, et præ aliis atque inter eos singulariter Chrysostomus, in extollenda humanæ voluntatis facultate MODUM EXCESSERE. » Et licet quandoque ægre tulerit hunc excessum a Pighio in Augustino

quoque culpari, attamen eodem vitio Augustinum etiam laborasse eadem audacia commentus est, scribens quod « ne Augustini quidem sententia PER OMNIA recipienda est. » Quibus palam significavit plus aliquando sanctum doctorem dixisse quam veritati, se judice, congruebat. Profecto si excessus isti, et quidem juxta adversarios satis in Augustino frequentes, admittantur, eidemque vitio alii quoque Patres subjiciantur, nullo propemodum sanctorum testimonio hæretici convinci poterunt; ubi enim aliqua Patrum sententia se premi senserint, excessisse eosdem clamabunt, qua ratione omnium veterum auctoritas labascit, et omnis ad heterodoxos convincendos via præcluditur.

§ I. *Quid nomine* excessus *recentiores intelligant inquiritur. Sanctorum Thomæ ac Bonaventuræ testimonia eisdem non suffragari. Excessus perperam Augustino objici.*

Si recentiores interrogemus quid Augustinianorum excessuum nomine intelligant, respondet Adamus, pag. 626, Augustinum *ultra veritatis limites excurrisse nimio disputationis æstu accensum, visumque hæreticis favere.* Addit Annatus, pag. 862 : *Ut sit nimia severitas et iniqua vexatio, quæ medium illud in quo veritas sedet transgredi jubet, si præeat Augustinus.* Fatentur tamen non ob hoc Augustinum mentitum esse, sed, ut egregie Moraines interpretatur, INSCIENTER *loquendo quidem, ut sentiebat, sed æstu disputationis et vehementia spiritus ad alterum extremum interdum declinasse* INTELLECTU ÆQUE AC VERBIS, *quod non est mentiri, sed* FALLI, ET DICERE FALSUM *sine mendacio.* Disp. 40 Anti-Jansenii, sect. 6, num. 65. Igitur si non mendacii, falsitatis tamen apertæ reus Augustinus apud recentiorum tribunal convincitur. Quo vero juste se ita de Augustino judicasse persuadeant, nonnullos nec infimi subsellii theologos in testes vocant, qui dixere sanctum doctorem contra Pelagianos disputantem excessisse, quorum verba cap. 5 ex professo examinabimus; de sanctis Thoma ac Bonaventura (hos enim illi opponunt) pauca hic adnotamus. Cum sub Augustini nomine legeretur a prioribus scholasticis liber sancti Fulgentii de Fide ad Petrum, in cujus cap. 27 asseritur pueros cum solo originali peccato defunctos ignis sempiterni supplicio puniri, sanctus Thomas verba *ignis* ac *supplicii*, etc., large accipienda esse dixit, quæst. 5 de Malo, art. 2, ut ponatur species pro genere; addens : « Ideo autem sancti tali modo loquendi usi sunt, ut detestabilem redderent errorem Pelagianorum, qui asserebant in parvulis nullum esse peccatum, nec eis pœnam aliquam deberi. » Sanctus Bonaventura etiam idem testimonium, quod Augustinianum putavit, explicans, dixit quod ea posuit Augustinus *plus dicens, et minus volens intelligi*, in quibus verbis triumphum sibi canunt adversarii. INSIGNE DICTUM appellatur ab Adamo, in titulo cap. 7. Eadem verba Annatus, lib. VIII, c. 2, grandioribus characteribus expressit, quo statim legentium oculos implerent; hinc clamat Adamus : « Quid reponent nostri adversarii contra duos illustres Ecclesiæ doctores sanctum Thomam et sanctum Bonaventuram, qui hosce excessus in libris sancti Augustini confessi sunt? » Pag. 629. Erigat utramque aurem Adamus, audiatque quid reponamus. Vos Augustinum in excessus prolapsum dictitatis, quod est, veritatis limites prætergressum fuisse, *intellectu æque ac verbis, quod non est mentiri, sed falli*, quæ Morainii confessio est; at Seraphicus Doctor excessum illum non intellectui, sed verbis tantum Augustini deputavit, *plus dicens*, inquit, *minus volens intelligi*, quod est, sanctum Augustinum non mente, sed verbotenus solummodo, non reapse, sed apparenter citra ullam falsitatem expressiori quodam vocabulo usum, nempe *ignis* ad infantium pœnas explicandas, cum tamen id ex Seraphici opinione haud ille mente sentiret. Adversarii autem Augustinum INTELLECTU ÆQUE AC VERBIS falsum tenuisse contendunt.

Qua vero ratione eos Bonaventuræ testimonium juvet, plane non video, cum quam Augustiniana menti falsitatem ipsi important, ab eadem Seraphicus procul amoveat. Non est igitur cur illius celeberrimi doctoris suffragium jactetis; ille enim, quod ad Augustini excessus pertinet, nullo pacto vobiscum concinit. Sed neque sancti Thomæ dictum vobis suffragatur : nam dum dicit Augustinum *large* locutum, indicat illum expressius tantum verbum adhibuisse, non eumdem veritatis lineas prætergressum. Large accipiendum verbum illud affirmat, qua ratione ab Augustino acceptum credidit. Etenim ut dicatur Augustinus *ultra veritatem processisse* (quo modo excessus illius explicat Adamus pag. 626), stricte, presse ac omnino rigorose dicendus foret sumpsisse nomen illud *supplicii*, itemque *gehennæ*, *cruciatus*, etc.; alias si large accepit, intra veritatis cancellos sese cohibuit. Igitur sancti illi doctores contra recentiorum placita adeo aperte stant, ut mirum sit adeo inconsiderate juxta ac secure contra Augustinum adduci, atque in eorum verbis tantos ab Adamo rumores toto capite septimo excitari. Illud vero minime omittendum est, penes unicam dictionem et semel tantum asseri ab illis sanctum Doctorem expressius locutum. At quo crimine se involvet ducentorum et amplius voluminum scriptor, si verbum non ita proprie semel tantum usurpavit? Sed hic adversarios rogamus verbone uno tantum tenus docuerit Augustinus prædestinationem ante prævisa merita, libidinem esse malam, legem veterem sine Redemptoris gratia reos tantum facere, non esse absque gratia veras virtutes in infidelibus, in quibus aliisque plurimis excessisse illum publicant? Haud equidem credo id eos affirmaturos, cum sanctus doctor non solum pluribus argumentis eas sententias stabilire conatus sit, sed universas quoque summi ingenii vires ad easdem persuadendas exeruerit, imo et quasdam uti catholicas habendas esse contenderit. Non hoc est, boni homines, *plus dicere, et minus velle intelligi;* non hoc est *large* unica tantum voce, et semel quidem uti; sed quid sit, jam

puto, vos videtis, dum sanctorum Thomæ et Bonaventuræ suffragiis destituti convincimini.

Risum sane mihi movent lepida exempla recentiorum Augustini excessus explicantium, imo forte excusantium: «Uti viridarii cultores, inquit Adamus, cap. 8, pag. 111, distortam plantam erecturi, in oppositam partem eamdem flectunt, non quod eo in situ stare illam volunt, sed ut facilius in rectitudinem attollatur, ita pariter Augustinus, inquit Morainius, disp. 19, num. 35, disputando contra Pelagianos, qui cum nimis extollerent vires naturales liberi arbitrii, affirmarentque sufficere sine gratia non modo ad virtutes naturales quascunque, sed etiam ad salutem, Augustinus ut illos ab eo errore abducat, in contrarium extremum æstu disputationis abripi interdum videtur.» Cum quo concinens idem Adamus scribit, cap. 7, pag. 631, «Augustinum suos hostes in extrema periculosa conjecisse, non ut eos ibi relinqueret, sed ut eosdem ad mediocritatem, unde illos hæresis abstraxerat, revocaret.» At quis nesciat futurum fuisse eo pacto Augustinum ineptum prorsus atque imprudentem disputatorem, si toto cœlo oppositam sententiam contra Pelagianos propugnasset, quo ab errore illos reduceret? Etenim cum omnia illi libero arbitrio darent, nullo gratiæ loco servato, illam e diametro Augustini sententiam, qua per excessum nihil libero arbitrio concedere, sed omnia in jure gratiæ reponere videbatur, obstinatissime subscribere recusassent. Longe melius fecisset Augustinus, si quædam libero arbitrio et quædam gratiæ etiam dedisset, ut illos ab errore removeret: facilius enim quisque ab extremo ad medium, quam ad extremum alterum propellitur. Hinc sanctus Thomas superius dixit Augustinum *large* locutum, non ut ea locutione hæreticos in suam sententiam traheret, sed ut hæreticorum errorem redderet catholicis magis detestabilem. Ita si recentiores veterem opinionem de auxiliis exuere cogerentur, facilius descenderent in sententiam moraliter arbitrium prædeterminantem, quam in illam quæ physicam prædeterminationem astruit, hanc enim nimium odere. Ridendæ etiam veniunt causæ ab adversariis assignatæ, quæ Augustinum in excessus illos impulere. Hæc loquitur Adamus, pag. 624: «Ipsius corporis temperamentum, ipsius genium, ipsius eloquentia, veritates fidei pertractandi modus eidem familiaris, magnus erga Platonicos amor, quorum excogitata plerumque altiora sunt, odiumque in omnes veritatis hostes Augustinum in propositiones adeo apparenter insolentes conjecere.» Afros fervidioris naturæ sub cœlo calidiori novimus, at an Augustinus calido temperamento fuerit, unus Adamus sine teste affirmet; ego quidem non ignoro sanctum doctorem minus frigoris patientem fuisse ex epist. 227, at pacato animo et sedato stylum contra hæreticos strinxisse compertum est, uti mox demonstrabo. Interim mirari licet Augustini genium homini post duodecim sæcula ab illius obitu viventi tam exacte innotescere potuisse! Sed nec eloquentia illorum excessuum origo dicenda est: etenim si Augustinus e rostris contra Pelagianos declamasset, more rhetorum non tam rationum momentis quam verborum copia insultans, utcunque hyperbole, hoc est, veritatem sententia excedente uti potuisset, ac nonnulla per exaggerationem addere, quæ oratorum licentia est. At cum dogmata, quæ per excessum Augustino excidisse dicunt, tot argumentis confirmarit, atque ex sacris arcanis petitis testimoniis tanto conatu stabiliverit, ut sexcentos et amplius versus eisdem suadendis non semel exaraverit, haud equidem vanam oratoris pompam per hyperbolem affectasse dicendus est, sed potius ipsas periodos, imo verba ipsa satis mature ponderasse, uti rei dignitas, tantique doctoris gravitas et sapientia exigebant. Porro et illud ridiculum est, *ex Platonicorum amore* Augustinum in eos excessus prolapsum. Impense quidem Augustinus Platonicos coluit, atque in eorum scriptis summa cum laude versatus fuit, quod ex libris contra Academicos exaratis intelligitur. At quomodo ex eorum lectione in disputationibus de divina gratia ultra lineas necessariæ veritatis exundaverit, ne suspicari quidem possumus; imo nec id Adamo, licet audacter affirmanti, cognitum fuisse puto. Quæ enim gratiæ virtus ex Platonicorum libris habetur? Nisi malit impetum illum disputandi Augustino, ut ait, familiarem e Platonicorum schola derivasse, quod cum ex eorum libris nec Plotinus, nec Philo, nec Ficinus tradiderint, ab ipso Adamo id comprobandum est, veteris Academiæ libris excussis. Sed neque excessus illi *ex odio, quo Augustinus veritatis hostes prosequebatur*, originem habuere: nam sanctus Pater, cum contra hæreticos scribebat, omnes odii causas se procul habere protestabatur. Nullus contra Augustinum neque infensior, neque infestior Juliano hostis insurrexit, ut plane universum Pelagianorum virus unius Juliani ore in Augustinum eructatum fuisse videatur. At non solum citra odium stylum contra eumdem Augustinus strinxit, verum etiam hæc amorem erga hostem et quidem maximum exprimentia scripsit lib. I contra Julianum, cap. 7: «Ego quidem pro dilectione quæ mihi est erga te, quam Deo propitio quibuslibet conviciis absit, ut de medullis mei cordis exstirpes, mallem, fili Juliane,» etc. Quare cum omnes excessuum causas, quas in Augustino Adamus indagavit, sanctus doctor procul habuerit, longe etiam ab excessibus idem collocandus venit.

Instat Adamus cap. 16, pag. 760: «Quando Augustinus defendit libertatem contra Manichæos, videtur gratiæ necessitatem destruere; cum vero pro gratia contra Pelagianos decertat, libertatem evertere.» Et pag. 632, in fine cap. 7, miratur quosdam «nunquam scivisse ipsummet sanctum Augustinum hunc sui spiritus impetum in pluribus suorum librorum locis confessum fuisse.» Libeat hic cum Augustino exclamare: «Quis non exspectet sapientiam disserentis, qui fidem cognoverit mentientis?» lib. IV contra Julianum, cap. 8. Quid enim frequen-

tius a Pelagianis Augustino objiciebatur, quam illum Pelagianismi odio in Manichæismum declinare? At sanctissimus magister hasce a se calumnias sæpissime excussit. Legatur lib. II de Nupt. et concup., cap. 3 et 23, lib. II ad Bonif., cap. 1 et 2, ubi fusissime recensitis extremis Pelagianorum ac Manichæorum erroribus, media Ecclesiæ catholicæ inter utrosque sententia concludit: « Possunt enim duo errores inter se esse contrarii, sed ambo sunt detestandi, quia sunt ambo contrarii veritati. Nam si propterea sunt diligendi Pelagiani, quia oderunt Manichæos, diligendi sunt et Manichæi, quia oderunt Pelagianos. Sed absit ut catholica mater propter alterorum odium alteros eligat amare, cum, monente atque adjuvante Domino, debeat utrosque vitare, et cupiat utrosque sanare! » Rursus lib. IV, cap. 3, ita exorditur: « Ista nefaria et damnabilia dogmata in hac tripartita divisione quisquis mente catholica exhorret, illius quinquepartitæ latebras insidiasque devitet, atque ita inter utrumque sit cautus, ut sic declinet Manichæum, ne se inclinet in Pelagium; rursusque ita sejungat a Pelagianis, ne conjungat Manichæis, aut si in alterutris jam tenetur, nec sic se a quibuslibet alteris servet, ut in alteros irruat. » O egregium magistrum ac præceptorum tenacissimum! quippe qui, si Adamo fides est, *in disputationibus contra Pelagianos et Manichæos adeo incaluit, ut in errorem oppositum illi quem impugnandum suscepit, declinarit*, pag. 632. Sed pura puta sint isthæc Anti-Augustinianorum figmenta. Nullus mortalium adeo exacte Pelagianorum ac Manichæorum errores perspectos habuit uti Augustinus, qui non modo mediam inter utrosque viam tenuit, sed eamdem ubique in libris ad Bonifacium posteros docuit, quinque præcipuis Pelagianorum ac Manichæorum erroribus e diametro oppositis ibidem recitatis, simulque media tradita Ecclesiæ inter errantes sententia, ut mirari liceat adversarios adeo secure hasce de sancto doctore fabulas vendere. Quod autem addunt, Augustinum ipsum hosce animi sui impetus agnovisse, et pluribus in locis id falsum esse, falsissimum est. Citat Adamus initium libri de Gratia et libero arbitrio; sed ibi hæc tantum scribit: « Sunt quidam qui sic gratiam Dei defendunt, ut negent hominis liberum arbitrium, aut quando gratia defenditur, negari existiment liberum arbitrium, » etc. Te hic judicem volo, Adame, num in disputando æstus, impetus, excessus suos ibi Augustinus fateatur. Hoc unum dicere poteris, extremos illum errores inibi recitasse. Producit lib. IV, contra Julianum, cap. 8. Verum ibi Augustinus Julianum uti publicum calumniatorem redarguit, scribentem dixisse Augustinum negari liberum arbitrium si gratia commendetur, et negari gratiam si liberum arbitrium defendatur. Respondet autem sanctus Pater: « Non dixi negari gratiam, sed ut negari gratia videatur. Non dixi negari arbitrium liberum, vel auferri, sed dixi, ut putetur auferri. » At nec verbum de innata sibi in disputando vehementia atque ex- A cessu. Quod vero negari videatur gratia commendatione liberi arbitrii, *propter quæstionis difficultatem* minus intelligentibus id videri posse dixit. Præterea appellat lib. V, cap. 9, contra Julianum, et lib. I de Origine animæ, cap. 15. At in priori loco de concupiscentia tantum disputat, in posteriori de origine animæ, et neutrobique de animi sui impetu, zelo, fervore, excessu verbum ullum habet.

Cæterum quantum periculi ex objectis excessibus Augustini doctrina subeat, nemo non videt; etenim si in illis excessibus Augustinus liberi arbitrii vires plus justo depressit, ac vires gratiæ altius extulit, tunc Calvinus concinuisse cum Augustino dicetur, qui in illis excessibus suum dogma fundavit. Scimus Calvinum falso æque ac superbe gloriari solitum, B suum esse totum Augustinum, ita eumdem clamantem inducit ipse Adamus pag. 561: *Augustinus totus noster est.* Nostri homines respondent Augustini doctrinam parumper excedere limites veritatis, et ex hac parte Calvino favere, nec esse doctrinam ejusdem recipiendam, nisi detonsis illis excessibus, in quos nativo animi furore præceps corruit. Hinc Adamus, cap. 8, pag. 640, scribit: « Modo ne in Pelagianorum errores, quos Augustinus insequitur, incidam, mihi licet verborum quibus ad eos expugnandos utitur impetum non sequi. Inde fit ut medius stem inter Pelagium et Calvinum. Si enim verba Augustini mitigando me nimium demitterem, Pelagianus essem. Si vero eorum altitudinem tenere vellem, Calvinista forem; medium ergo me cum Eccle- C sia teneo. » Sane videris crudelem illam feminam imitari, quæ ut in Arcanis habetur, coram Salomone regum sapientissimo medium dissecari puerum, ac partim sibi partimque adversariæ tradi gaudebat; Augustinum enim in partes dividendum judicas, ut qua parte in excessuum altitudinem extollitur, Calvino cedat; qua vero humilior est, tuus, imo Ecclesiæ sit. At hoc quid aliud est quam Augustinum Calvino prodere, quem a Calvino abs te vindicari jactitabas? Augustinum tamen in partes secari superi vetant, totus totum petentibus concedendus est, et qui Augustini parte contentos se dicunt, ne minimum quidem illius unguem obtineant. Sed inani prorsus assertione Calvinus totum suum esse Augustinum finxit, nam veritate cogente partem et D ipse Augustini se abjicere fassus est lib. III Instit., cap. 11, inquiens: « Ac ne Augustini quidem sententia per omnia recipienda est. » Itaque, Calvino judice, Augustini sententia partim accipienda, partim repudianda est; cui perbelle noster Adamus consonat. At hæc injuria usque adeo nociva est, ut universam Augustini auctoritatem, velint nolint, evertat. Etenim quo præsidio adjuti discernere tandem poterimus hic Augustinum in veritatis meta sistere, alibi vero ultra excurrere? Viderint an maximum Ecclesiæ doctorem de excessu ubique suspectum faciant.

Hic mihi discutiendum occurrit an hæc dicteria in unum Augustinum cadant, an ipsius quoque Eccle-

siæ venustissimam ac nitidissimam faciem deturpent. Scimus Hormisdam a Possessore Africano episcopo interrogatum quid sentiendum foret in quæstionibus de gratia et libero arbitrio, respondisse: « De gratia Dei et libero arbitrio quid Romana, hoc est catholica, sequatur et asseveret Ecclesia, licet in variis B. Augustini libris possit cognosci, » etc. Scimus Bonifacium, cum esset doctissimus, adversus tamen Pelagianos Augustini responsa exspectasse. Scimus Clementem VIII gravissimam illam de auxiliis divinæ gratiæ controversiam ad unius Augustini mentem expendendam jussisse. Porro quæ Romanorum præsulum in fidelium grege salubribus pabulis nutriendo cura fuisset, si eumdem ad Augustiniana prata duxissent, ubi tot lethiferæ contradictionum, excessuum atque errorum herbæ luxuriabant? At si B in disputationibus de gratia Romani pontifices Augustinum secuti sunt, ejusque et lateri et vestigiis inhæsere, nescio qua fronte Adamus mediam quamdam ipsos viam inter Pelagium et Augustinum calcasse asseveret exclamans: *Medium ergo cum Ecclesia teneo.* Scito Ecclesiam in iis unum post sanctas Scripturas Augustinum secutam esse, ut medium illud iter, quod illam tenuisse fingis, de medio dubio procul tollendum videatur.

§ II. *An sanctus Augustinus excesserit, scribens concupiscentiam rationi contrariam esse malam, et defectum naturæ humanæ ex peccato originali ortum, neutiquam vero bonum naturale illius.*

Unius Antonini Moraines dicta examinabimus, qui in suo Anti-Jansenio frequenter sanctum doctorem excessus insimulat. Est autem illius libri scriptor C Joannes Martinonus, ut mihi testatus est P. Macedo, quo eruditissimo viro hic Patavii familiarissime utor, isque vicissim singulari me benevolentia complectitur, qui etiam mihi auctor fuit ut tum Historiam Pelagianam, tum hasce Vindicias evulgarem; decreveram enim instar Aspendii intus mihi canere et musis, nec publici judicii periculum subire. Et quidem Morainium esse Martinonum idem laudatus scriptor publicavit in aureo scripto D. Augustini, cap. 13, et ex anagrammate ficti nominis patet. Non est hic animus operosiorem pro Augustino apologiam instituere; compendio sancti Patris causa tractabitur, cum ostendemus ea ipsa dogmata in quibus Augustinus excessisse dicitur, fuisse Romanis pontificibus D ac Patrum synodis probata. Asserit Augustinus concupiscentiam esse per se malam, et vitium humanæ naturæ ex primo peccato derivatum, nec illam esse passionem naturalem hominis, idque variis argumentis in libris ultimis quatuor prioris contra Julianum operis demonstrat. Attamen sanctus doctor non arbitrabatur concupiscentiam esse peccatum, sed esse veluti habitum vitiosum ad malum inclinantem. E contra Pelagiani contendebant concupiscentiam esse perfectionem, ac bonum naturale ad hominum propagationem primo parenti inditum, unde per irrisionem concupiscentia ab Augustino, lib. IV contra Julianum, cap. 11, dicebatur Pelagianorum *suscepta*, et lib. V, cap. 5, eorumdem *pulcherrima famula.* Re-

A centiores sententiam illam sancti Augustini rejiciunt, objicientes cum Morainio disp. 13, num. 87, *excessisse illum æstu disputationis, et in odium hæresis quam impugnabat, interdum ad extrema declinasse.* Sed errat Moraines, ac simpliciorum ignorantia abutitur, dum contendit Augustinum interdum ad extrema declinasse in ea sententia quam passim et ubique solidissime ac constantissime inculcat. Illa de concupiscentia quæstio erat una ex quinque præcipuis quas sanctus Augustinus cum Pelagianis habuit, unde cum Julianus diceret: « Concupiscentiæ naturalis qui modum tenet, BONO bene utitur; qui modum non tenet, BONO male utitur; qui autem etiam ipsum modum sanctæ virginitatis amore contempserit, BONO melius non utitur; » Augustinus e contra hæc reponit lib. III contra Julianum, cap. 21: « Ego vero sic ad tua ista respondeo: Concupiscentiæ carnalis qui modum tenet, MALO bene utitur; qui modum non tenet, MALO male utitur; qui autem etiam ipsum modum sanctæ virginitatis amore contempserit, MALO melius non utitur. » Inde veluti pugnæ signo dato clamat: « In hac controversia de bene utendo isto UTRUM BONO, AN MALO, tota inter nos causa versatur. » Et quidem Julianus adeo acriter pro concupiscentia tanquam naturali perfectione decertavit, ut id *toto libro*, teste ibidem Augustino, exsecutus fuerit. Opponunt ea in opinione sanctum doctorem excessisse; at contendimus illam sententiam non excidisse eidem quasi aliud agenti, sed totis viribus contra hæreticos eamdem serio ac consulto propugnanti. Quod si Augustinus excessit, eodem vitio antiqua etiam Ecclesia laboravit, quæ recitatam sententiam ante Augustinum et cum Augustino secuta est, quod adversarii a nobis docendi sunt, quandoquidem illud ignorant, vel saltem dissimulant. Augustinus, lib. V contra Julianum, cap. 12, in fine, quinque quæstiones proponit de concupiscentia, quas cum Pelagianis habebat: harum tertia ista est: « Utrum malum non sit, cui repugnanti consentiendum non est, ne in suum pergat excessum. » Additisque duabus aliis quæstionibus, ait: « Hoc inter nos disseritur. In his quæstionibus catholica veritate antiquitus tradita vestra impia novitas suffocatur. » Porro qua reprehensione dignus esset Augustinus, si opiniones falsas, et in quas ex disputationis furore præceps actus fuerat, pro catholica veritate publicasset? Audiatur Suarez, prolegom. 6 de Gratia, cap. 6: « Ulterius, inquit, addimus quidquid in hac materia Augustinus ut certum affirmat, et ad dogmata fidei pertinere, a quolibet prudente et erudito theologo esse tenendum et defendendum, etiamsi non certo constet esse ab Ecclesia definitum, tum quia cum Ecclesia tantum in hac materia detulerit Augustino, ut ejus doctrinam in damnandis erroribus gratiæ Dei contrariis secuta fuerit, magna esset temeritas privati doctoris, qui Augustino aliquid de gratia Dei tanquam orthodoxum docenti contradicere auderet, præsertim cum tot annis, tanta sapientia, tanto ingenio, tanta diligentia et instantia, et, quod caput, tot donis et auxi-

liis præditus pro divina gratia tuenda et explicanda laboraverit. » Cum Suario sentit cardinalis Bellarminus, lib. II de Gratia et libero arbitrio, cap. 11 : « Non posset, inquit, idem Augustinus ab ingenti temeritate defendi, quippe qui non solum tam acriter pro falsitate certasset, sed etiam eam pro fide catholica venditare ausus esset. » Hæc illi.

Hanc sancti Patris de concupiscentia sententiam ejusdem discipuli secuti sunt. Sanctus Fulgentius, in epistola de Bono conjugali, cap. 3, scribit : « In illis nempe bonis, quæ fecit Deus, invenitur casta copulatio uxoris et viri, in quibus Dei operibus libido non potest inveniri, nec aliquando justitiæ congruit, quæ non hominibus ex dono conditionis, sed peccatoribus ex vitio primæ prævaricationis accessit. » Sanctus Prosper, seu Pomerius lib. III de Vita contemplativa, cap. 2 : « Piis, inquit, conatibus nostris resistit ipsa concupiscentia vitiosa, non naturalis, sed naturæ nostræ indita pœnaliter et inserta, quæ peccato facta est, et peccatum, si vicerit, facit. » Favet Augustinianæ sententiæ synodus Tridentina in decreto de peccato originali, ubi tradit concupiscentiam ab Apostolo peccatum appellatam, *quia ex peccatò est, et ad peccatum inclinat*. Inclinare autem ad malum est proprium habitus vitiosi, hominem ad prava semper propellentis. Nec defuere plurimi ex scholasticis qui recitatam Augustini sententiam strenue propugnarent : Petrus Aureolus, acerrimi ingenii vir, in 2, dist. 30, art. 2, scribit : « Habitualis rebellio appetitus sensitivi non est in nobis natura appetitus sensitivi tantum. Hoc dico propter opinionem quorumdam qui dicunt quod appetitus relictus puræ naturæ suæ adhuc haberet in se habitualem illam rebellionem. Ego dico quod ex se est indifferens ad obediendum vel non obediendum rationi ; per aliquod autem additum, puta per qualitatem morbidam, fit inobediens rationi. Et hæc conclusio posset probari auctoritatibus et rationibus ; est enim expressa sententia Augustini. » Eamdem sancti doctoris sententiam strenue tuetur noster Gregorius Ariminensis, 2, dist. 30, quæst. 1, art. 2, ubi ait : « Hanc Augustini sententiam secutus est Magister, ut patet in ista distinctione 30 et seq., in quibus tractat de ista materia, et multi etiam antiqui ac moderni sequuntur doctores. » Ita, teste Aureolo, contraria Augustino sententia *quorumdam* tantum fuit, ubi ex Gregorio sancto doctori *multi* antiqui, ac moderni scriptores tum temporis adhærebant. Hinc factum est, ut famosam illam *qualitatem morbidam* nobilissimi scholastici e Nominalium secta antiquitus juxta Augustiniana placita defenderint. Ex recentioribus unus mihi sit instar omnium P. Macedo, qui, lib. IV de Clavibus D. Petri, cap. 10, part. 2, sancti doctoris sententiam solidissime, ut cætera, communit. Imo celebres etiam e societate scriptores concupiscentiam et malam esse et nulla ratione inter Dei opera deputandam tradidere. Bellarminus, grande non societatis tantum, sed catholicæ etiam Ecclesiæ decus, lib. VI de Amissione gratiæ caput 14 ita inscribit : *Ostenditur contra Pelagianos concupiscentiam esse malam*. Quod postea pluribus argumentis ex Augustino desumptis demonstrat. Octavum argumentum ejusdem repetam : « Malum est, inquit, ut inferiora superioribus reluctentur, id enim contra æquitatem et rectam rationem est ; at propter concupiscentiam pars animæ inferior superiori, id est, rationi repugnat, legi mentis non paret, spiritui adversatur ; quis igitur ambigat an ea mala sit appellanda ? » Quod est argumentum Augustini, lib. V contra Julianum, cap. 3. Joannes Bagocius, lib. 5 Demonstrat. dogm. Christ., disput. 8, cap. 1, sect. 3, sancti Augustini sententiam pluribus probat, et concludit : « Absit autem ut quisquam catholicus Deum rei tam fœdæ et ad malum importune incitantis auctorem credat, cum tamen si hominem nullo præcedente peccato cum illo peccati fomite condidisset, tam ejus quam naturæ humanæ, et omnium naturalium qualitatum facultatumque auctor esset existimandus ! » In hac eadem sententia cum Augustino concinit doctissimus P. Elisalda, qui cum theologicam cathedram in collegio Romano moderaretur, eamdem doctrinam dictavit. Hinc in publicis thesibus a Patribus societatis anno 1658 de more æstivis horis propugnatis Augustiniana sententia his plane verbis concepta proponebatur : « Hæc concupiscentia, quo sub nomine multa comprehenduntur reducibilia ad unum, natura sua est vel pars peccati vel effectus peccati, estque in natura humana vitium, etiam corruptio et infirmitas, et neutiquam naturalis constitutio et complexio illius. Consistit in habitu quodam pravo et corrupto, qui languor animæ est et dicitur, et eodem modo reducendus est vel non est ad prædicamentum qualitatis atque infirmitatis corporalis, cujus modum imitatur. Minus illius habitus est inordinatio virium animæ inter se, et non subjectio partis inferioris ad superiorem. »

Plura autem argumenta sanctus doctor contra Julianum concupiscentiam defendentem congessit, quem etiam acutis subinde salibus perstringit irridetque hæreticus, teste eodem lib. II contra Julianum, cap. 7, toto libro secundo, et priori parte tertii contra librum primum de Nuptiis et concupiscentia ab Augustino ad Valerium missum pro suscepta laborat, quem sanctus Pater lib. IV et V prioris operis refellit. Dabo eam in rem unum et alterum ejusdem argumentum. Lib. IV, cap. 13, ita urget : « Duo enim bona quæ a Patre *Deo* sunt, inter se pugnare non possunt, pugnant autem inter se continentia et concupiscentia. Quid horum a Patre magis velis esse responde. Video quas patiaris angustias ; faves quidem concupiscentiæ, sed erubescis continentiæ. » Confirmatur primo ex lib. V, cap. 7 : « Nulla pugna est sine malo. Quando enim pugnatur, aut bonum pugnat et malum ; aut malum et malum ; aut si duo bona inter se pugnant, ipsa pugna est magnum malum. » Cum autem continentia contra concupiscentiam pugnet, hanc malam esse ibidem Augustinus deducit. Hinc ait : « Adhuc non evigilas,

ut intelligas, nostram naturam non esse, sed vitium, A contra quod virtute pugnamus. » Confirmatur secundo ibidem : « Quando enim libido vincit, vincit et diabolus; quando libido vincitur, et diabolus vincitur. Quem ergo vincit libido, et a quo vincitur, est hostis ejus. Cum quo autem vincit et vincitur, auctor est ejus. » Vis harum rationum in hoc consistit quod Dei dona sese invicem fovent ac perficiunt; ideo enim multiplicantur, non ut priora a posterioribus destruantur, sed ut novo cumulo ab eisdem augeantur; ita spes fidem munit, et utramque charitas corroborat. Posteriora enim dona dantur in præmium bonorum operum, eisque subjectum redditur melius. Cum autem continentia sit donum Dei, ut ex prima ad Corinthios Epistola, cap. VII, probat Augustinus lib. I de Nuptiis et concup., cap. 3, consequens est ut concupiscentia naturale Dei donum esse non possit, sed vitium solummodo sit ac defectus. Alterum argumentum, quod sanctus doctor contra Julianum urget, tale est : Nullum opus Dei est materia pudoris; atqui concupiscentia est materia pudoris, non igitur illa est opus Dei, et ex consequenti non est perfectio naturalis. Major est certa; etenim *vidit Deus cuncta, quæ fecerat, et erant valde bona* (*Gen.* I, 31). Bonum autem non est materia pudoris, sed gloriæ ac laudis. Audiatur Augustinus lib. II de Nuptiis et concup., cap. 9 : « Quid enim potuit Deus facere, quod ejus prædicatorem pudeat dicere? Et quod est gravius, pudeat hominem alicujus operis, quod non homo, sed Deus fecit in homine, cum omnes opifices quanto possunt labore, et industria id agant, ne de suis operibus erubescant. » Porro concupiscentiam esse materiam erubescentiæ ac pudoris certius est quam ulla aliunde petita ratione evidentius fieri possit. Scribit ibidem sanctus doctor, cap. 5 : « De hac (concupiscentia) erubuerunt etiam qui primi pudenda texerunt, quæ prius pudenda non fuerant, sed tanquam Dei opera prædicanda atque glorianda. Tunc ergo texerunt quando erubuerunt; tunc autem erubuerunt quando post inobedientiam suam inobedientia membra senserunt. » De hoc ipso passim Augustinus agit etiam in Opere imperfecto.

Imo subtiliter et acute Julianum vellicat, qui laudaret concupiscentiam simulque contra eamdem pugnaret, laude quidem eamdem bonam fingens, sed pugna malam contestans. Cum vero Augustini sententiæ aculeis undique armatæ sint, quibus non modo hæreticus pungatur, verum etiam feriatur, quasdam hic libet subnectere. Itaque libri IV initio scribit : « Hoc malum contra me laudando, adversarius meus videris, sed in te debellando, meus testis es. Si autem hoc non debellas, tuus hostis es. » Longior sane est sententia lib. III, cap. 21, sed salibus tota aspersa est. « Fortasse ergo, inquit, laudare te fingis, si pugnare non fingis. Nam quomodo fideliter simul agas duo ista, non video, ut et laudes velut amicam, et expugnes velut inimicam. Unum eorum credimus, sed elige quod credamus. Si ex animo pugnas, non ex animo laudas; si autem simpliciter agis in præconio, colludis in prælio. » Et postea : « Mallem te fallaciter laudare concupiscentiam, quam fallaciter impugnare. Tolerabilius enim lingua tua quam vita mentitur, tolerabilius sententia quam continentia simulatur. Fingis quippe laudem qua sis adversarius sententiæ meæ, si non fingis castitatem qua es adversarius concupiscentiæ tuæ. » Rursus capite ultimo ejusdem libri sic Julianum premit : « Quid est quod laudas cum quibus pugnas? Quomodo virtute hostes debellare te credam, quos verbo lacerare non audes? Si ambo concupiscentiam debellamus, quare non ambo vituperamus? Quam te jactas expugnare continentia, quare non vis damnare sententia? » Quod vero Pelagiani continentiam præcipue profitebantur, B qua contra concupiscentiam bellum gerebant, Augustinus ex ipsorum sententia continentiam in suspicionem simulationis adduci lepide ibidem inferens addit : « Bellum vestrum latet, amicitia patet. Ex hoc quod patet, suspectum facis esse quod latet. Quid enim vis credamus de bello quod geritis in operto, quorum amicitiam cernimus in aperto? Quomodo vis ut arbitremur adversus aculeum te dimicare libidinis, cum libros impleas laude libidinis? Verum ecce vinco suspicionem meam; expugnare te credo quod laudas, sed laudare te doleo quod expugnas. » Præterea lib. III, cap. 21 : « Vis enim vincere concupiscentiam expugnatione ejus, me vero laude ejus. Sed ego respondeo : Ut vincatur qui laudat, judicet qui pugnat. Si enim malum est, cur laudat? Si bonum est, C cur expugnat? Si autem nec bonum nec malum est, utquid laudat, utquid expugnat? Quandiu igitur expugnator libidinis eris, tandiu pro me contra te ipsum judex eris. An forte adversus libidinem non certabis, ne in isto, quod mecum habes, certamine supereris, dicens tibi ipsi, Melius non pugno quam ostendo pugnando malum esse quod laudo? Noli, obsecro te : quid enim sum ego, quem pro magno desideras vincere? Vincat te potius veritas, ut tu libidinem vincas, » etc. Quare veluti prostrato adversario insultat Augustinus : « Victoria de te mea illo malo tecum pugnante secura est. » Lib. IV, cap. 2.

Sanctus doctor inde etiam Pelagianorum sententiam expugnabat, quod laudarent illi continentiam, quæ tamen inimica erat concupiscentiæ, quod non D minus eleganter quam festive sæpe objicit Juliano. « Duo enim bona quæ a Deo Patre sunt, inter se pugnare non possunt, pugnant autem inter se continentia et concupiscentia. Quid horum a Patre magis velis esse responde. Video quas patiaris angustias; faves quidem concupiscentiæ, sed erubescis continentiæ. Vincat pudor tuus, eoque vincatur error tuus. » Lib. IV, cap. 13. Lepide idem inculcat cap. 14 : « Inter se belligerantes tanquam in bello timidus ambas laudare conaris, velut inimicam metuens habere, quæ potuerit alteram vincere. » Cum Julianus continentiæ cultorem profiteretur, erat enim episcopus, irridebatur ab Augustino quod libidinis laudatorem ageret : « Vir fortissimus nocturnorum etsi non

administrator, certe exhortator, prædicatorque bellorum. » Lib. v, cap. 7. Quem tamen ad eam pravam sententiam deponendam hortabatur : « Rogo te, si libido ista, ut credimus, solam tibi ingerit molestiam resistendi, nullam vero exhibet voluptatem, cur ei quamvis falsæ tam magnam laudis persolvendam putas esse mercedem? » Lib. III Operis imperfecti, cap. 76, addens cap. 87 : « Nunquid ideo te plus amabit? Prorsus falleris : illa non amat hominem, sed plane stimulat, ut amet quod amare non debet. »

Utrique sancti Augustini argumento duplicem responsionem repositam video. In primis Julianus dicebat duo in concupiscentia distinguenda esse : naturalem vim, et pronitatem ad speciem per generationem propagandam, et excessum ejusdem, quo etiam ad inhonesta et illicita homines propellit. Illud primum esse bonum, donum Dei, laudabile, nec materiem pudoris ; hoc vero alterum esse quid vitiosum ac vituperabile. Hanc Juliani responsionem secutus est Moraines. Alii vero recentiores, cum eos pudeat Juliani verbis loqui, alia via evadere conantur : dicunt concupiscentiam esse donum Dei ; at cum aliqua imperfectione, cum omne creatum sit defectuosum ; pudicitiam autem pugnare contra imperfectiones concupiscentiæ, ac eisdem resistere, harum erubescere, de his confundi. Ex his tradunt non inferri malum esse id cui imperfectiones illæ connexæ sunt, sicuti voluntas est peccabilis ob sui imperfectionem, quia est ex nihilo, et tamen non confundimur de illa, neque dicimus eamdem esse malam et vitium naturale. Sed neutra responsio satis est ad infringendam vim argumentorum Augustini. Primum Juliani ac Morainii responsum sæpe refellit sanctus doctor. Lib. v contra Julianum, cap. 7 : « Quid enim, inquit, te adjuvat, quod reprehendere videris ejus excessum, cujus approbas motum? Tunc enim excedit licitum limitem, quando ejus motibus ceditur, quia malo resistitur, ne bonum castitatis intereat, si huic malo non resistatur. » Acute : siquidem est mala eo ipso quod ad malum impellit ; hæc enim est proprietas habitus vitiosi, inclinare ad actum malum. Hinc optimo jure P. Macedo exemplo habitus vitiosi, quem Suarez, disp. 44 Metaph., sect. 13, num. 26, negat posse a Deo produci in homine, quia Deus ea ratione inclinaret ad malum, eumdem doctorem premit concedentem concupiscentiam posse a Deo in homine in statu naturæ puræ produci. Præterea, lib. IV, cap. 14, idem Augustinus ait : « Ut non fiat malum excedendi, resistendum est malo concupiscendi. Duo ergo mala sunt, quorum unum habemus, alterum facimus, si ei non resistimus, quod habemus. » Item lib. III, cap. 20, ait : « Deinde incipis disputare de excessu concupiscentiæ, quem reprehensibilem dicis, quasi in ejus moderatione, cum ea bene utitur conjugatus, equus ipse, qui malus est, et non potius sit ejus auriga laudandus. » Hinc idem Pater, lib. I Operis imperfecti, cap. 70, scribit : « Si ei consentis, malum agnosce peccando ; si ei resistis, malum agnosce pugnando. » Præterea, lib. IV ejusdem operis, cap. 41 : « Ecce ergo dicis Deum in homine modum instituisse libidini ; cur in eo modo non stat, in quo est divinitus instituta, sed eum, nisi coerceatur, egreditur? Quomodo ergo bonum dicitur, quæ urget et compellit hominem facere malum? » Et concludit : « Excessus proinde libidinis in peccato est, sed etiam impulsus in crimine, » nempe vitio per modum habitus. Sed nec altera responsio probari potest. Nam imperfectio consistit in privatione ac carentia perfectionis et actualitatis, vis autem concupiscentiæ impulsiva ad malum explicat validiorem causalitatem ; unde nequit constitui in sola privatione, quæ nihil potest causare efficienter, sed ut purus tantum terminus *a quo*, ut docent Aristotelici. Quare, sicuti habitus vitiosus, quo efficacius movet ad actus pravos, majorem dicit intensionem suæ entitatis, ita etiam concupiscentia, quo potentius excitat ad actus quoscunque inhonestos, majorem intensionem suæ actualitatis ostendit. Præterea eadem responsio refellitur : quia omnis virtus seu passio naturalis habet aliquos motus bonos, inde enim bonitas naturæ a posteriori cognoscitur ; at concupiscentia nullos actus bonos habet, ut probat Augustinus lib. IV contra Julianum, cap. 2 ; nam in sanctis continentibus concupiscentia nullos actus bonos exerit : « Quid ergo, inquit, illic agit, ubi malum est quidquid agit, ac si ei consentiatur et peragit? Quid ibi agit hæc concupiscentia, ubi nihil boni concupiscitur ex illa?. Quid ibi agit libido, ubi nihil boni libebit ex illa? » Lege ibi plura.

Dices sanctos continentes ad majorem perfectionem voluntarie sibi interdicere actus bonos concupiscentiæ, quos uxore ducta possent licite exercere. Hanc responsionem capite illo secundo explodit Augustinus dicens : « Pudicitia conjugalis inhiantem concupiscentiam sive de illicito sive de licito percipere voluptatem, frenat ab illicito, permittit ad licitum ; hoc est bonum, non tamen ejus, sed bene utentis bonum est. Quod autem ipsa concupiscentia facit sive ad licitum sive ad illicitum indifferenter ardere, utique malum est. Hoc itaque malo bene utitur pudicitia conjugalis. » Et quidem ubique Augustinus constanter docuit conjuges bene uti malo. Quod rursus inde probavit, quia concupiscentia in conjugatis impellit ad malum, excitat in feminas prægnantes, et in omne libidinosum opus insurgit. « Non importune, ait ibidem, in conjugatis esse dicatur. Si enim summum culmen obtinent pudicitiæ conjugalis, faciunt boni aliquid per illam, quamvis nihil faciant propter illam. » Sane nusquam sanctus doctor vocavit concupiscentiam bonum, sed ubique malum dixit, ut plane evidens fiat secundum propriam essentiam esse malam, non vero secundum imperfectionem annexam, ut recentiores illi contendunt. Imo sæpius urget contra Julianum, admissa semel concupiscentia ex prima hominis productione eidem inserta, Manichæorum hæresim promoveri, qui cum concupiscentiam esse malum videant, neque Deus

bonus mali auctor statui possit, statim inducunt Deum malum concupiscentiæ malæ conditorem. Ita enim discurrit lib. I contra Julianum cap. 8 et seq.; lib. V, cap. 16, et in Opere imperfecto, lib. III, cap. 178, 208, 213; lib. V, cap. 30; lib. VI, cap. V et 36. Dabo unum testimonium ex eodem lib. VI, cap. 6 : « Tu autem, qui nesciens quid loquaris, objicis mihi quod dicam Deum creare peccatum, resiste Manichæo dicenti, in discordia carnis et spiritus, inter se contrarias mali et boni apparere naturas. Unum est quod respondemus, ut pestis ista vincatur, hanc scilicet discordiam primi hominis in nostram vertisse naturam : quod tu negando conaris ut vincant, satisque manifestaris fictus Manichæorum oppugnator et verus adjutor. » Capite etiam 14 et fuse et erudite idipsum deducit. Exemplum autem quod iidem scriptores ex voluntate, ob sui nihileitatem, a qua ortum habet, peccato obnoxia afferunt, non est ad rem, siquidem voluntas plures actus bonos elicit, qui in suo ordine naturali boni sunt et laudabiles, unde et ipsa bona esse cognoscitur. At concupiscentia nullos actus bonos habet, nullos enim ad licitum tantum terminum exerit, sed ad illicita quæque exæstuat, a voluntate autem in honesta meta illius actus figitur, ita ut ad vetita non prorumpat.

Opponunt Augustinum lib. I Retract. cap. 9 dixisse : « Quamvis ignorantia et difficultas (loquitur de difficultate orta ex concupiscentia) etiamsi essent hominis primordia naturalia, nec sic culpandus, sed laudandus esset Deus. » Ergo, inquiunt, ex Augustino laudandus esset Deus, tametsi hominem creasset absque perfecta concupiscentiæ subjectione. In uno hoc *tam claro*, ut aiunt, Augustini testimonio sibi victoriam canunt, cum tamen sanctus doctor innumeris locis oppositum asseruerit, nec ibidem, ut ipsi perperam arbitrantur, ipsorum sententiam docuerit. Etenim sanctus doctor eo loci contra Manichæos disputabat, qui dicebant concupiscentiam esse malam, et impossibile esse sine illa hominem produci; et cum a Deo bono creari nequeat, malam quamdam naturam omnium malorum productricem commentabantur. Augustinus, ut eosdem refelleret, hypothesim utramque gratia disputationis admisit, nempe hominem cum concupiscentia creatum, et sine ista nequaquam creari potuisse. Urgebat vero hæreticos, etiam tunc Deum fore laudandum, nam nulla culpa Dei fuisset facere quod fieri non poterat. Manichæos autem putasse impossibile esse condi hominem sine concupiscentiæ malo testatur sanctus doctor lib. I contra Julianum, cap. 5, et lib. III, cap. 12. Igitur in illa hypothesi adhuc esset laudandus Deus, ut lib. III de Libero Arbitrio ab Augustino probatur. Hinc idem scribit lib. I Retract., cap. 9 : « Quæ disputatio contra Manichæos habenda est, qui non accipiunt Scripturas sanctas veteris Testamenti, in quibus peccatum originale narratur. » Postea : « Contra Pelagianos autem hoc defendendum est, quod utraque Scriptura commendat, quam se accipere profitentur. » Nempe malum concupiscentiæ non esse a Deo in prima productione homini insertum, eo quod *fecerit Deus hominem rectum* (*Eccle.* VII); quod testimonium sæpius inculcat contra Pelagianos, lib. XIV de Civitate Dei, cap. 11; lib. XIII, cap. 14; lib. de Corrept. et grat. cap. 6; epist. 105, ad Sixtum; lib. IV Operis imperf., cap. 44, et alibi. Concupiscentia autem rectitudinem hominis sustulit, illumque in illicita declivem, imo præcipitem fecit. At Augustinus, præter hoc testimonium, alterum etiam celeberrimum adhibuit ex cap. 40 Ecclesiastici : *Jugum grave super filios Adam a die exitus de ventre matris eorum*, etc., quod in Opere imperfecto in omnibus pene paginis repetit, probans Deum injustitiæ accusandum, si jugo victricis concupiscentiæ hominem nulla culpa præcedente aggravasset; id enim summa miseria est, ac gravem inde pœnam homo experitur; omnis autem pœna injuste infligitur, si nulla eamdem culpa merita est. Igitur illam hypothesim, quam agens cum Manichæis disputationis gratia Augustinus admittebat, in libris contra Pelagianos non modo non probavit, verum etiam solidissimis argumentis explosit.

Julianus plura argumenta congessit ut probaret concupiscentiam esse perfectionem naturalem hominis, esse bonum, solumque ejusdem excessum esse culpabilem. Lib. IV Operis imperf., cap. 56, eo utitur argumento, quod concupiscentia sit perfectio naturalis pecudis, et bonum ejusdem ad speciei propagationem inserviens; unde eadem quoque dicenda videtur hominis perfectio, qua parte cum brutis secundum gradum sensitivum convenit. Rursus lib. I ejusdem Operis, cap. 70, arguit quia concupiscentia fuit ante peccatum; ideo enim Adam peccavit, quod appetitus sensitivus ejusdem vetitum fructum concupivit. Præterea si concupiscentia est pœna peccati, igitur laudanda est, bona est, honesta est : siquidem bonum atque honestum est peccatorem puniri. Ita arguit apud Augustinum lib. V prioris Operis, cap. 4. Denique exemplo ciborum probat ejusdem excessum esse culpabilem; nam ut illi boni sunt, malus tamen potest esse illorum usus, ita bona est concupiscentia, licet malus sit ejusdem abusus. Apud sanctum Patrem lib. III, cap. 20, et lib. I de Nuptiis et Concup., cap. 19. Respondet Augustinus ad primum, concupiscentiam in pecude esse perfectionem, quia est conformis ejusdem naturæ, nec repugnat spiritui in brutis. In homine autem dicit defectum, vitium ac corruptionem naturæ, unde ait libro de Peccato originali, cap. 40 : « Tantæ namque excellentiæ est in comparatione pecoris homo, ut vitium hominis natura sit pecoris. » Et lib. IV Operis imperfecti, cap. 56 : « Sic ergo, inquit, in libidine agnosce et pecoris naturam, et hominis pœnam, si animam non habes asininam. » Ubi etiam notat concupiscentiam in brutis non inhiare in prægnantes et in actus contra naturam, uti facit in homine; unde pejor longe est in homine libido quam in brutis. Ad secundum respondet ibidem negando in terrestri paradiso actum concupiscentiæ præcessisse actum voluntatis comedendi pomum vetitum. De ejusdem verba : « Præces-

sit, inquit, mala voluntas, qua serpenti subdolo crederetur, et secuta est mala concupiscentia, qua cibo inhiaretur illicito. Ac per hoc quamvis jam utraque mala esset, tamen voluntas cupiditatem, non voluntatem cupiditas duxit, nec præcessit voluntatem, nec restitit voluntati. » Ad tertium negat illationem; etenim concupiscentia, prout est pœna, honeste a Deo intenditur, at mala est respectu hominis cui infligitur; ita mors mala est homini, bona respectu Dei illam decernentis in pœnam peccati. Addit exemplum de cæcitate cordis, qua Deus uti judex in pœnam præteritorum criminum punit delinquentes, quibus tamen illa est maximum malum, et concludit: « Proinde omnia quæ pro hac tua cæca et inconsiderata opinione dixisti, qua carnis concupiscentiam eo ipso quod eam pœnam diximus esse peccati, non solum non vituperandam, verum etiam laudandam putasti, quamlibet prolixa disputatione in eo fueris immoratus, evanuisse certissimum est. » Ad quartum respondet idem Augustinus lib. III contra Julianum, cap. 20: « Ita enim, inquit, non intelligis quid loquaris, ut non vides creaturam panis et vini non concupiscere adversus spiritum, sed ipsam potius inhoneste a male utentibus concupisci, et ea forinsecus in nostrum corpus intrare. » Hinc neminem pudet in propatulo comedere, uti olim Romanorum mos fuit, at licite concupiscentia palam uti conjuges erubescunt, ut plane appareat malam esse concupiscentiam, cum vel licitus ejusdem usus pudorem incutiat. Videatur sanctus Pater lib. I ad Bonifacium, cap. 16.

Objiciunt recentiores contra eamdem sancti doctoris sententiam. Motus concupiscentiæ præveniunt rationem, quia sunt ante omnem electionem, ergo concupiscentia non est omnimode subjecta rationi, cum habeat motus ante omnem actum illius. Rursus inquiunt: Homo appetitu rationali fertur in honesta, appetitu sensitivo, seu concupiscentia fertur in delectabilia; ergo vehementiori impetu ista inhiat in delectabilia, quam ille in honesta, siquidem cum objecta honesta repræsententur per species alienas, minus movent quam delectabilia, quæ per species proprias de præsenti sensum alliciunt. Denique instant: Nullum quod est debitum naturæ est amissum per peccatum, atqui est amissa subjectio partis inferioris respectu appetitus rationalis, igitur ea subjectio non est perfectio debita naturæ. Hæc tamen olim ab Augustino diluta sunt. Respondet ad primum quod in pœnam tantum peccati motus concupiscentiæ præveniunt deliberationem appetitus rationalis; unde si homo non peccasset, motus appetitus sensitivi præcessissent quidem voluntatis actus, non illi quidem vim inferendo ac rationem graviori impetu præoccupando, illamque absorbendo, uti de facto contingit, sed suaviter alliciendo, quod et in paradiso accidit, ubi « non voluntatem cupiditas duxit, nec præcessit voluntatem, nec restitit voluntati, » lib. I Operis imperf., cap. 70. Ad secundum negatur consequentia: etenim rectus ordo exigit ut inferius

A a superiori, non vero superius ab inferiori moveatur. Unde optima hominis constitutio petit ut pars ejusdem superior pleno jure in inferiorem statur, non vero ut ista illam sibi subjuget ac supplantet. Pertinet autem ad hominis pœnam ac miseriam, ut more pecudum fortius a delectabili trahatur quam ab honesto, et hoc provenit ex ignorantia, quod alterum ex peccato originali in humanum genus derivatum vitium est; neque enim si perfecte honestum repræsentaretur voluntati, ab ista dimitteretur delectabili electo. Itaque in illa præponderantia et majori vi in trahendo, quæ inest delectabili supra honestum in statu naturæ lapsæ, pars rebellionis appetitus sensitivi contra rationalem consistit. Porro hæc scribit Augustinus lib. V contra Julianum, cap. 5:
B « Si prudenter hic saperes, profecto esse iniquitatem videres, qua pars inferior hominis repugnat superiori atque meliori. » Tertium argumentum nullum est, nam in sententia Augustini falsum est post primum peccatum naturalia mansisse integra, homo enim per peccatum fuit spoliatus gratuitis, et læsus insuper in naturalibus, quod ex parabola Peregrini Jerichontini Lucæ 10 suadetur integro fere volumine a Florentio Conrio archiepiscopo Thuamensi. Testimonia vero Augustini in eamdem rem indicat P. Macedo in Cortina, thesi 34, et lib. IV de Clavibus Petri, in contr. de Peccato originali, cap. 12, ubi valide pro sancti doctoris sententia decertat.

Unum obstare videtur, quod acerrime urgent recentiores. Etenim damnata est hæc propositio Baii
C 55: *Deus non potuisset talem ab initio creare hominem, qualis nunc nascitur*. Quare potuit Deus condere hominem in statu naturæ puræ subjectum concupiscentiæ, qualis modo nascitur. De his propositionibus Baii varie sentiunt theologi. Pater Vasquez, magni inter recentiores nominis, 1-2, disp. 190, cap. 18, proponit verba bullæ quæ ejusmodi sunt: « Quas sententias stricto coram nobis examine ponderatas, quanquam nonnullæ aliquo modo sustineri possent, in rigore tamen et proprio verborum sensu ab assertoribus intento hæreticas, erroneas, suspectas, temerarias, scandalosas, et in pias aures offensionem immittentes, respective, et quæcunque super iis verbo scriptoque emissa præsentium auctoritate damnamus. » De qua censura ita idem judicat: « Multa
D (ex illis propositionibus) continentes acre judicium, quo doctor ille aliorum opiniones criminabatur, damnari tantum, ut scandalo et offendiculo patentes, et hac ratione solum prohiberi; nam et audacia nimiaque arrogantia in aliorum sententiis maligne vellicandis ac lacerandis, non parum scandali afferre solet, a quo docti et prudentes theologi in suis scriptis abstinere deberent. » Hæc autem confirmat locupletissimo testimonio cardinalis Francisci Toleti, qui in causa Baii Lovanium ab apostolica sede delegatus fuit. Quare cum Baius Pelagianæ hæreseos incusaret asserentes hominem talem potuisse a Deo creari qualis modo nascitur, hinc ob infamiæ notam quam oppositæ sententiæ auctoribus inurebat, ejus-

dem propositio censuræ subjecta est. Hoc autem patet ex censuris ejusdem, quæ in eadem bulla referuntur; v. g., propos. 37 ait : « Cum Pelagio sapit, qui boni aliquid naturalis, hoc est, quod ex naturæ solis viribus ortum ducit, agnoscit. » Quam sententiam defendit Vasquez, 1-2, disp. 190, cap. 18, ubi testatur censuram Baii, non vero assertum esse ab apostolica sede damnatum, cum in Arausicano canone 22 dicatur : *Nemo habet de suo nisi mendacium, et peccatum.* Præterea propositio 13 ita scribitur : « Pelagii sententia est : Opus bonum citra gratiam adoptionis factum, non est regni cœlestis meritorium. » Quare cum Lovaniensis scriptor oppositam sententiam de creatione hominis cum concupiscentia ab auctore naturæ inserta Pelagianismi dubio procul de more incusaret, merito ob censuram ejusdem propositio uti scandalosa proscripta est. Rursus in bulla Baii propositiones dicuntur damnari *respective*, nempe, *in proprio verborum sensu ab assertoribus intento.* Propositio illa 55 damnatur *respective* ad propositionem 27, quæ est : « Integritas primæ creationis non fuit indebita humanæ naturæ exaltatio, sed naturalis ejus conditio. » Quasi subjectio concupiscentiæ non fuerit ex dono Creatoris, sed ex exigentia naturali humanæ substantiæ, tanquam propria passio ejusdem, quod falsum est. Nam hæc duo distinguenda sunt : concupiscentiæ subjectionem datam primo homini ex exigentia rei creatæ, vel ex pura puta decentia. Primum enim negatur, alterum a nobis asseritur ; et hoc patet ex Augustino, scribente lib. III contra Julianum, cap. 11 : « In natura hominis ante peccatum pacem decebat esse, non bellum. » Scio eumdem, lib. II de peccatorum Meritis et remissione, cap. 22, hæc scribere de primis parentibus : « Quamvis corpus animale gestarent, nihil inobediens in illo adversum se moveri sentiebant. Faciebat quippe hoc ordo JUSTITIÆ, ut quia eorum animæ famulum corpus a Domino acceperat, sicut ipsa eidem Domino suo, ita illi corpus ejus obediret atque exhiberet vitæ illi congruum sine ulla resistentia famulatum. » Ubi nomine justitiæ non rigorosum debitum in natura humana fundatum intellexit, sed ex decentia solius Creatoris derivatum. Rursus sciendum est aliquas propositiones æquivocas modo ab Ecclesia rejici, modo approbari. Hoc ostendimus lib. II Hist. Pelag., cap. 20, de illa propositione : « Unus e Trinitate passus est, » quam Hormisdas rejecit, at Joannes II, Vigilius ac synodus V, uti Catholicam definiverunt. Etenim in sensu Eutychianorum damnata fuit, quasi Verbum in natura divina passum diceretur ; et licet alii adderent *passum carne*, attamen cum ob affinitatem cum hæresi Eutychetis suspecta esset, jure sanctus Hormisdas eamdem approbare recusavit. Baius propositione 74 hæc tradidisse dicitur : « Concupiscentia in renatis relapsis in peccatum mortale, in quibus jam dominatur, peccatum est. » Quod falsissimum est, nunquam enim ipsamet concupiscentia est peccatum, ut ex Tridentina synodo constat. Quare propositio illa Baii non solum ob censuram damnata est, verum etiam quod hæreticorum recentium errori a Tridentinis Patribus damnato concineret ; illi enim mordicus sustinent concupiscentiam esse peccatum, ut patet apud Bellarminum, lib. V de Amissione gratiæ, cap. 5, in quo errore propositio 55 Baii, quod concupiscentiam attinet, fundatur, a cujus tamen damnato sensu longo intervallo distamus ; non enim dicimus Deum non potuisse condere hominem cum concupiscentia rebelli, quod illa sit formaliter peccatum, sed quia licet ipsa peccatum non sit, est tamen ad peccatum inclinans, et quidem vehementius quam quilibet alius habitus vitiosus ab homine contractus. Profecto thesis illa Baii, hominem non potuisse a Deo produci qualis modo nascitur, juxta amplam ejusdem expressionem vera est : quis enim dixerit Deum posse condere hominem cum peccato originali, cum quo modo nascitur? Hoc enim erat illud absurdum, quod Pelagiani contra orthodoxos urgebant, Deum esse auctorem peccati, si eo infectus homo nasceretur. Et quidem Martinus de Esparza, insignis nostræ ætatis theologus, quæst. 10 de Gratia, hæc scribit : « Concupiscentia post peccatum ita est soluta ut regnet in carne peccati, hoc est obtineat prædominium adversus rationem, præponderante ejus inclinatione in malum, atque in perniciem et damnationem hominis inclinationi rationis superioris in bonum honestum atque in salutem, et ultimam felicitatem ejusdem hominis. Quod tantum ac tam grande malum occupationis regni per partem inferiorem adversus partem superiorem nequaquam adfuisset in statu puræ naturæ. » Quare ex hujus scriptoris sententia non potuit condi homo a Deo in statu naturæ puræ cum concupiscentia rationi prædominante atque in eamdem vim legislativam exercente, ut ibidem ad sextum loquitur, cum tamen homo de facto tali concupiscentiæ subjectus nascatur. Hactenus de sensu illius 55 propositionis Baii.

Quæri potest an sanctus doctor admiserit ut possibilem concupiscentiam rationi subjectam, ita ut non secundum se, sed secundum prædominium supra rationem eamdem solummodo primo homini in sui conditione inseri potuisse negaverit. Respondeo Augustinum sensisse concupiscentiam secundum se esse vitium, et non solum esse vitiatam. Ita illam pronuntiavit *vitium, quod non est ex Deo*, lib. I de Nuptiis et concup., cap. 23. Idem habet lib. II, cap. 34, et passim contra Pelagianos. Attamen hoc sibi sufficere dicebat, si hæretici saltem concederent eamdem esse vitiatam, inde enim peccati originalis vulnus statim apparebat. Scribit sanctus doctor contra Julianum lib. II, proxime laudato cap. ult. : « Et si non vult concedere vitium esse libidinem, dicat saltem per illorum hominum inobedientiam etiam ipsum vitium esse carnis concupiscentiam, ut illa quæ obedienter et ordinate moveretur, nunc inobedienter inordinateque moveatur, » etc. Et lib. V, contra Julianum, cap. V, ait : « Sed quod dicis, etiam genitalia servire animi imperio, novam quamdam li-

bidinem dicis, aut forte nimis antiquam, qualis et in paradiso esse potuisset, si nemo peccasset. » Et lib. II Operis imperf., cap. 122, scribit de concupiscentia : « Aut ergo nulla ibi erat, aut voluntatem mentis nec præcedebat, nec excedebat. » Idem repetit lib. IV, cap. 56, et lib. IV prioris operis, cap. 5 et 14. Cæterùm sancto doctori constans sententia stetit, nullam fuisse concupiscentiam in primò homine ante peccatum non modo secundum illam vim tyrannicam supra rationem, sed nec ullam omnino licet rationi ipsi subjectam. Probatur hoc ex lib. IV contra Julianum, cáp. 11, ubi ait : « Quis enim negat futurum fuisse concubitum, etiamsi peccatum non præcessisset? sed futurus fuerat, sicut aliis membris, ita etiam genitalibus voluntate motis, non libidine concitatis ; aut certe etiam ipsa libidine, ut non nos de illa nimium contristemus, non qualis nunc est, sed ad nutum voluntatis serviente. » Lege cap. 14. Et lib. V, cap. 7, his adversarios vellicat : « Sed ecce non vobiscum de libidinis absentia præsentiave contendimus, nec dilectionem, quam debere vos ei videmus, offendimus, saltem ipsam subdite voluntatis imperio in illo felicitatis loco. » De hac ipsa re agit sanctus doctor lib. I ad Bonifacium, cap. 17 ubi quatuor modos assignat quibus nuptiarum fecunditas perfici potuisset, quorum duo postremi sunt : « Aut tunc ad nutum voluntatis libido consurgeret, quando esse concubitum necessarium casta pudentia præsensisset ; aut nulla omnino existente ibi libidine, ut cætera membra quæque ad opera sua, sic ad opus proprium etiam genitalia jussis volentium sine ulla difficultate servissent. » Postea de his duobus ait : « Duarum vero reliquarum quamlibet elegeritis, non est adversus vos ulla contentione laborandum. Etsi enim quartam nolueritis eligere, ubi est omnium obedientia membrorum, siné ulla libidine summa tranquillitas, quoniam jam vos ei fecit vestrarum disputationum impetus inimicos, illud vobis saltem placebit, quod tertio loco posuimus. » Legendum est integrum caput; inde enim evidenter colligitur sanctum doctorem censuisse nullam fuisse in terrestri paradiso concupiscentiam, eamque subjectam voluntati disputationis tantum gratia admisisse, ne adversarios *de illa nimiùm contristaret*, ut ex eodem proxime recitavimus. Hæc Augustinus de concupiscentia scripsit, probans ex illo primæ Joannis Epistolæ cap. II, v. 16 : *Concupiscentia carnis non est ex Patre.* Quem textum de actibus vetitis concupiscentiæ Pelagiani interpretabantur. Quam vero absurdam eorumdem opinionem sanctus Pater arbitraretur, ex iis quæ scribit lib. IV. Operis imperf., cap. 69, colligitur : « Non igitur, inquit, caventur opera mala, nisi frenetur concupiscentia mala, quæ a te HORRENDA IMPUDENTIA, vel potius AMENTIA dicitur bona. Nec erubescis, nec horrescis, te ad TANTUM DEDECUS pervenisse, ut nemo liberetur à tuo malo, nisi non consentiat tuo bono. Concupiscentia igitur carnis, qua cupiuntur quæ prohibentur, non est a Patre. Frustra putas, vel potius vis putari, ubi hoc Joannes apostolus dixit, concupiscentiam carnis positam pro luxuria. Prorsus si non est a Patre luxuria, nec illa est a Patre, cui si consentiatur, concipit paritque luxuriam. Nam motibus suis quibuslibet obtinere quid conatur, quæso, nisi ad luxuriam pervenire? Quomodo ergo est bonum, quæ pervenire conatur ad malum? Quomodo est nostrum bonum, quæ nos ad malum compellit? » Lege ibidem.

§ III. *Utrum sanctus Augustinus excesserit, deducens peccati originalis reatum ex innumeris humanæ vitæ miseriis. Insigne D. Thomæ pro Augustiniana sententia testimonium.*

Pergo ad alterum sancti Augustini excessum. Etenim ille, quo Pelagianos confutaret, non solum e sacris arcanis testimonia petivit, sed ut erat subtili ac prompto ingenio, rationibus etiam naturali lumine manifestis usus est. Inter cætera argumenta celeberrimum invenit magnus doctor, quo peccatum originis persuaderet, deducens nempe illud ab infinitis humanæ vitæ miseriis. Ita appellans illam Ecclesiastici sententiam cap. XL, initio : *Jugum grave super filios Adam a die exitus de ventre matris eorum*, arguebat ad salvandam Dei justitiam aliquod in nascentibus crimen asserendum esse, ne tot miseriis puniri innoxii crederentur. Hoc argumentum ubique in Augustini non dicam libris, sed librorum paginis occurrit. Lib. VI Operis imperf., cap. 36, has sententias conglomerat : « Omnis autem pœna hominis, quid est, nisi pœna Dei imaginis, quæ si infertur injuste, profecto a quo infertur injustus est. Quis porrò dubitet quod injuste inferatur pœna imagini Dei, nisi hoc culpa meruerit? » Et cap. 27 : « Justus est Deus, quod assidue contra te dicis, et nescis, justus est, inquam, Deus, et ideo nascentes nec faceret, nec fieri sineret miseros, nisi nosset reos. » Item : « Ipsi nullum, sicut putatis, trahentes peccatum, immeritas, si hoc ita est, procul dubio sustinent pœnas. Ubi est justitia Dei, quam si cogitares, nunquam crederes, sine ullo merito peccati originalis tam miseros esse nascentes. »

Respondet Moraines, disp. 13, num. 106, Augustinum a miseriis vitæ humanæ peccatum originale probantem, « excessisse videlicet fervore disputationis abreptum, et odio hæresis Pelagianæ ad contrarium extremum declinasse, neque hac in parte doctrinam ejus approbasse Ecclesiam. » Placet quod non dixit *interdum* declinasse ad extremum, ubique enim declinasse dicendus esset, nam illud argumentum *tam sæpe dictum, sæpiusque dicendum* vocat cap. 23 lib. VI laudati. Quare Augustinus sciens, prudens, volens, ea ratione usus est, non disputationis æstu ac furore percitus, ut adversarii opponunt. Imo Pelagiani idem argumentum evadere totis viribus conati sunt, ut patet ex Juliano libro eodem, cap. 25, ubi Augustinianam ratiocinationem irridens : « Verum quid nos, inquit, tam obstipæ veritatis solius rationem sequendam putamus, cùm inimicorum nostrorum phalanx ipsis innitatur rerum periculis, et insurgat in nos

ærumnarum inimica suffragiis; vult quippe pudore coeuntis, dolore parientis, sudore laborantis transmissionem culparum et pœnarum in semina comprobare, ut his videlicet signis difficilium partuum, agricolarum sudantium, et divisorum novalium crimen naturale credatur, cujus merito per tot incommoda genus exerceatur humanum. » Igitur de hoc argumento Pelagianos inter ac Augustinum ex proposito controversia fuit, cum præsertim Augustinus omnia solverit quæ ad illud infringendum Julianus opposuit, ut palam fit ex lib. VI Operis laudati. Quod vero scribunt Ecclesiam hac in re non approbasse Augustini doctrinam, ipsorum eruditionem pandit, qui eamdem et Romani pontificis et synodorum decretis consecratam fuisse non animadvertunt. Sanctus Gelasius papa, in epistola 7 ad episcopos per Picenum, contra Senecam quemdam Pelagianum eodem Augustini argumento utitur ad probandum originale peccatum: « Ideo, inquit, de felicitatis suæ claritate seclusus, atque ad spinas et tribulos miseriasque multiplices cœlesti voce damnatus est, quæ utique pœna justi judicii tam gravis et aspera in bono perseveranti nullatenus esset inflicta, et NISI MALO NON CONVENIENTER ILLATA probaretur. » En Augustini voces fideli echo redditas ab apostolica sede. Sed hoc ipsum synodus Patrum Africanorum in Sardinia exsulum, in libro de Incarnatione et gratia, cap. 14, docet: « Si qui ergo, inquiunt, mortem solam, ut non etiam peccatum ex homine primo transiisse in genus humanum nituntur asserere, mirum si non intelligunt quibus sententiæ suæ laqueis obligentur. Primo quia Deum dicunt injustum in eo quod mori faciat parvulos, quos nulla volunt isti originalis peccati contagione pollutos. » Item: « Qua igitur justitia Deus justus infantibus sine peccato nascentibus ingerit pœnam, in quibus pœnæ non invenit causam? » etc. Præterea synodus II Arausicana canone 2 ait: « Si quis soli Adæ prævaricationem suam, et non ejus propagini asserit nocuisse, aut certe mortem tantum corporis, quæ pœna peccati est, non autem et peccatum, quod mors est animæ, per unum hominem in omne genus humanum transisse testatur, injustitiam Deo dabit. » Igitur qui maximam miseriarum, nempe mortem sine peccato homini accidere dicit, injustum facit Deum, quod est sancti Augustini argumentum. Hunc textum Arausicanum nonnulli videre, quare respondent mortem sub ratione pœnæ non potuisse infligi homini sine culpa citra Dei injustitiam, at potuisse Deum citra injustitiam condere genus humanum in statu naturæ puræ, sine immortalitatis dono, morti naturali subjectum. Sed hæc responsio nulla est: nam Pelagiani dicebant mortem esse naturalem homini ex ejusdem corporea compositione, nec illi tanquam pœnam infligi; contra quos ex Augustino colligit Arausicana synodus, si mors corporis sine peccato transiit in posteros, Deum fieri a Pelagianis injustum. Quod enim mors esset malum sub ratione pœnæ, erat consequentia illata contra hæreticos, qua talis enim supponit necessario peccatum, a quo per denominationem extrinsecam dicitur pœnalis. At Patres ex ipsa gravitate mortis ac cæterarum illam præcedentium miseriarum malum esse illam gravissimum urgebant, ut inferrent non nisi in pœnam potuisse juste infligi; alias supposuissent in antecedente, quod erat a Pelagianis absolute negatum.

Subscribunt eidem argumento alii Patres. Sanctus Prosper contra Collat., cap. 20: « Nimis enim impium est hoc de Dei sentire justitia, quod a prævaricatione liberos cum reis voluerit esse damnatos. Patet ergo culpa ubi non latet pœna, et societas peccati convincitur de communione supplicii, ut quod est humanæ miseriæ, non de institutione Creatoris, sed de retributione sit judicis. » D. Anselmus, lib. de Conceptu Virginis et peccato orig., cap. 13: « Ea ipsa ratione, inquit, qua non debuit Deus Adam facere nisi justum, nec aliquo debito sive incommodo gravatum, aperte mens rationalis agnoscit eum, quem similiter propria voluntate et virtute procreavit alicui malo subditum fieri non debere, quoniam nimis inconveniens est omnipotenti ac sapienti Dei bonitati talem facere rationalem creaturam sola propria voluntate de materia, in qua nullum est peccatum. » Item lib. II *Cur homo Deus*, cap. 2, ait: « Sapientiæ et justitiæ repugnat ut cogeret mortem pati sine culpa, quem justum fecerat ad æternam beatitudinem. » Præterea antiquissimus auctor Hypognosticon, lib. II, initio, eodem modo discurrit: « Hac nos pœnæ sententia colligatos ipsa sibi humana natura totum per orbem terrarum diffusa testimonium perhibet, dum se paternis cruciatibus sanctæ legis testimonio pervidet laborare. Quod qua justitia, si hæredes parentum peccati non sumus, patimur? » Lege ibi plura. Rursus lib. V, inter cætera ait: « Secundum errorem vestrum Deus, qui talem fecit naturam ut pœnalibus anima passionibus convexetur, crudelis est, aut certe injustus, ut innocentiam sanctam et nullius penitus erroris obnoxiam tantis permittat urgeri periculis, et in ipsis nonnunquam vita privari. » Et quidem Augustinus lib. IV contra Julianum cap. 12, referens sententias eorum qui nescientes originale peccatum ex miseriis hominum ortum, Dei æquitatem accusarunt, ait illos rem vidisse, causam nescivisse, cum alii in vita superiore peccasse animas dicerent, unde ad miserias subeundas in pœnam nasci iterum cogebantur, de quibus in fine ejusdem libri erudite discurrit. Ex quibus patet philosophos plerosque lumine naturali cognovisse hominem innocentem injuste tantis miseriis affligi. Quare argumentum illud Augustini ad stabiliendum peccatum originis non solum probatum fuit Ecclesiæ, verum etiam ipsis gentilibus, quoad reatum saltem peccati: adeo vel solo lumine naturali est manifestum atque apertissimum. Unde magnus ille Bellarminus, cum pro opposita sententia plura adduxisset lib. VI de Amissione gratiæ, cap. 15, in fine hæc doctissime juxta ac sincere scripsit: « Omnino enim verisimile est non fuisse Deum optimum,

et nostri generis amantissimum, conditurum hominem tam miserum quam nunc est, nisi peccati nostri magnitudo tale supplicium meruisset. » Quæ confirmat opinione ethnicorum ex Augustino citato. Itaque quod ex amore erga homines, et sua ipsius bonitate nunquam Deum facturum fuisse Bellarminus docuit, id Augustinus cum tot Patribus ex Dei justitia fieri non posse affirmavit. Quod si recentiores et Gelasii, et aliorum veteris Ecclesiæ auctorum testimonia aliqua interpretatione adhibita utcunque explicare conabuntur, idem precamur erga Augustinum faciant, cujus unius vocibus illi locuti sunt. At si cæteros etiam æstu disputationis abreptos veritatis metam excessisse pronuntiabunt, eorum voces surda aure prætéribimus, Augustino tot testibus doctissimis ac sanctissimis astipulantibus. Neque instent, damnatam esse hanc Baii propositionem : « Non potuisse Deum condere ab initio hominem, qualis modo nascitur. » Nam reponitur cum Gregorio Ariminensi, 1, dist. 42, q. 1, art. 2, ad arg. cont. 2 concl. : « Deus non potest de justitia, quæ potest de potentia. » Ita nulla est impossibilitas Judam in cœlum trahi, sed id contra Dei justitiam est. Quare licet sit possibile potentiæ, non est possibile justitiæ, talem condi hominem qualis modo nascitur; in priori vero tantum sensu qui negat, cum damnata Baii propositione sentit. Et certe, uti superius dicebamus, Deus ab initio non potuit condere hominem cum peccato originali, cum quo modo nascitur. Alius ergo debet esse illius propositionis damnatæ sensus, qua de re plura § superiori dicta sunt, quæ iterum repetere non vacat.

Hoc igitur sancti Augustini argumento et Apostolica sedes, et tot Patres usi sunt, ac præsertim utraque synodus et Sardiniensis et Arausicana, ut jam satis pateat Morainii ignorantia aut temeritas, qui vel id ignoravit, vel una cum Augustino tot tantosque Patres excessus crimine involvit. Sed age, cum homine scholastico omnium scholasticorum principis testimonio pugnemus. Is est magnus Augustini discipulus, ac nobilissimæ scholæ maximus magister sanctus Thomas, qui scribit Augustinum SATIS PROBABILITER ex miseriis vitæ humanæ peccatum originale deduxisse. Igitur Angelicus præceptor, 4 contra Gentes, cap. 52, initio, docet miserias humanæ naturæ esse quædam probabilia signa peccati originalis, et subdit : « Posset tamen aliquis dicere hujusmodi defectus tam corporales quam spirituales non esse pœnales, sed naturales defectus ex necessitate materiæ consequentes. Necesse est enim corpus humanum, cum sit ex contrariis compositum, corruptibile esse, et sensibilem appetitum in ea, quæ sunt secundum sensum delectabilia, moveri, quæ interdum sunt contraria rationi, » etc. Quæ ipsissima est responsio quam recentiores argumento sancti Augustini applicant. Verum statim illam infringit Angelicus his verbis : « Sed tamen si quis recte consideret, SATIS PROBABILITER poterit æstimare, divina providentia supposita, quæ singulis perfectionibus congrua per- A fectibilia coaptavit; quod Deus superiorem naturam inferiori ad hoc conjunxit, ut ei dominaretur, et si quod hujus dominii impedimentum ex defectu naturæ contingeret, ejus speciali et supernaturali beneficio tolleretur, ut scilicet cum anima rationalis sit altioris naturæ quam corpus, tali conditione credatur corpori esse conjuncta, quod in corpore aliquid esse non possit contrarium animæ, per quam corpus vivit. » In quam rem cum nonnulla alia dixisset, concludit : « Sic igitur hujusmodi defectus quamvis naturales homini videantur, absolute considerando humanam naturam ex parte ejus quod est in ea inferius, tamen considerando divinam providentiam et dignitatem superioris partis humanæ naturæ, SATIS PROBABILITER probari potest hujusmodi defectus B esse pœnales, et sic colligi potest humanum genus peccato aliquo esse infectum. » Hæc sanctus Thomas, quem cum tot sapientissimi ac subtilissimi doctores sequantur, jam videtis quos quantosve asseclas habet illa Augustini ex miseriis humanæ vitæ peccati originalis *satis probabiliter* posita illatio. Sed nec defuere scriptores e societate, qui Augustino ea in sententia manus darent; unus audiatur Joannes Bagocius; lib. v Demonst. dogm. Christ., disp. 8, cap. 5, sect. 2, in titulo quærit : *An foret injustus Deus, si cogeret hominem sine reatu culpæ mori.* Respondet : « Sanctus Augustinus et alii ejus discipuli, ipsique Patres canonum Arausicanæ synodi aiunt Deum non potuisse hominem nisi culpæ reum necessitati moriendi addicere, voluntque, si id Deus C faceret, fore injustum, quia pœnam non merenti infligeret. » Et cap. 7, sect. 3, ait : « Fateor quoque Deum de potentia per bonitatem et sapientiam ordinata nullo peccato permisso, non potuisse velle hominem morti obnoxium, et cum pravitate concupiscentiæ carnalis creare. » Hæc ille non exiguæ inter recentiores famæ, qui postea insignibus Thomæ, Augustini nominibus assumptis contra Jansenium scripsit.

§ IV. *An sanctus Augustinus disputans de virtutibus infidelium excesserit.*

Idem Morainius, rigidiorem existimans sancti doctoris sententiam de virtutibus infidelium, hæc scribit disp. 19, num. 35 : « Dicit disputando contra Pelagianos, qui cum nimis extollerent vires naturales D liberi arbitrii, affirmarentque sufficere sine gratia non modo ad virtutes naturales quascunque, sed etiam ad salutem, Augustinus ut illos ab eo errore abducat, in contrarium extremum æstu disputationis abripi interdum videtur. » Sed eumdem lapidem hic censor offendit : nam de virtutibus infidelium non æstu disputationis impulsus sanctus doctor disseruit, sed ab adversariis in eam arenam provocatus, libenter et animose descendit. Etenim Pelagiani, ut probarent posse hominem sine gratia bene operari, exempla infidelium producebant, quos asserebant sine Dei gratia pluribus virtutibus floruisse. Audiatur sanctus Pater lib. IV contra Julianum, cap. 3 : « Soletis enim, negantes Dei dona esse virtutes, quibus

recte vivitur, et eas naturæ voluntatique humanæ, non gratiæ Dei tribuentes, hoc uti argumento, quod eas nonnunquam habeant infideles, » etc. At Augustinus ibidem per septingentos et amplius versus probat virtutes infidelium habuisse bonitatem tantum civilem, ac fuisse specie tenus apud homines laudabiles, illo præsertim ad Romanos XIV testimonio usus : *Omne, quod non est ex fide, peccatum est.* Unde cum de operibus infidelium tanto labore ac studio Augustinus cum Pelagianis disputaverit, ac ibidem omnem adversariis aditum subtilissimis argumentis præcluserit, non æstu disputationis id protulit, sed post longam rei difficillimæ meditationem, ac seriam quæstionis totius considerationem. Duo autem sanctus doctor asseruit : Primum nullas in infidelibus ex solius liberi arbitrii viribus virtutes reperiri; alterum, si quæ in eisdem virtutes fuerint, easdem nequaquam ipsorum voluntati, sed divinæ gratiæ ascribendas esse. Scio plerosque scholasticos, quod primum illud attinet, ab Augustini sententia recessisse. Illi autem juxta Aristotelis Ethicam de virtutibus disputarunt, cum tamen philosophos humanæ naturæ debilitas ex originali labe derivata latuerit, ac in summi boni cognitione longius a veritate exorbitaverint. At Augustinus ex sacris litteris, nec non excelsiori ac subtiliori theologia suam ipsius sententiam deduxit. In eo vero Augustinianæ sententiæ cardo versatur, quod virtutes a vitiis non officio, sed fine discernuntur. Audiatur Augustinus lib. IV laudato contra Julianum : « Noveris itaque, inquit, non officiis, sed finibus a vitiis discernendas esse virtutes. Officium est autem quod faciendum est : finis vero propter quod faciendum est. Cum itaque facit homo aliquid, ubi peccare non videtur, si non propter hoc facit, propter quod facere debet, peccare convincitur. » Hec probat ibidem exemplo avarorum, qui virtutibus moralibus studere se fingunt, quæ tamen in vitia desinunt, quod avaritiæ ancillantur. Unde non est attendenda sola substantia operis in speciem boni ex objecto, sed finis quoque considerandus venit, propter quem idem opus elicitur. His autem fusius ibidem ab Augustino probatis, idem conatur evincere, in infidelibus non fuisse veras virtutes, quia easdem humanæ laudi ac gloriæ subjiciebant, qua ratione in vitia vertebantur, utpote quæ superbiæ inservirent. Hæc scribit lib. IV contra Julianum, cap. 3 : « An forte, inquit, et istis, qui exhibuerunt terrenæ patriæ Babyloniciam dilectionem, et virtute civili non vera, sed verisimili dæmonibus, vel humanæ gloriæ servierunt, » etc. Et antea dixerat : « Bonum est enim ut subveniatur homini periclitanti, præsertim innocenti. Sed ille qui hoc facit, si amando gloriam hominum magis quam Dei facit, non bene bonum facit, quia non bonus facit quod non bona voluntate facit. » Hinc, cum Julianus ibidem objecisset : « Si gentilis nudum operuerit, nunquid quia non est ex fide, peccatum est? » respondet Augustinus : « Prorsus, in quantum non est ex fide, peccatum est, non quia per seipsum factum, quod est nudum operire, peccatum est, sed de tali opere non in Domino gloriari, solus impius negat esse peccatum. » In quam rem plura ibi subtiliter et acute congerit.

Hæc quidem certa sunt, nam a nullo viro catholico in dubium vocari potest actus morales humanæ gloriæ inservientes, licet alias ex objecto boni sint, ex prava tamen intentione vitiari, sicuti actus in speciem boni Epicureorum a virtutibus degenerabant, quia sectæ magister easdem virtutes, ut ibidem ait Augustinus, « inducit voluptatis ancillas. » Opponunt tamen contrariæ sententiæ auctores posse hominem infidelem elicere actus virtutis ob solam ipsiusmet operis honestatem, nullam inde ab aliis laudem captare desiderans; siquidem cum bonum honestum sit intra objectum voluntatis, illud propter se præcise a voluntate appeti potest. Verum Augustinus miro ingenii acumine hanc responsionem infregit lib. IV contra Julianum, cap. 3, hæc scribens : « Nihil est in creaturis, quod attinet ad institutarum divinitus merita naturarum, rationali mente præstantius. Unde fit consequens ut mens bona magis sibi placeat, magisque seipsa delectet, quam quælibet alia creatura. Quam vero periculose, imo perniciose sibi placeat, cum per hoc tumescit typho, et morbo inflationis extollitur, quandiu non videt, sicut videbit in fine, summum illud et immutabile bonum, in cujus comparatione se spernat, sibique illius charitate vilescat, » etc. Conformia his tradit lib. XIX de Civit. Dei, cap. 25 : « Proinde, inquit, virtutes quas (humana mens) sibi habere videtur, per quas imperat corpori, et vitiis ad quodlibet adipiscendum, vel tenendum, nisi ad Deum retulerit, etiam ipsæ vitia sunt potius quam virtutes. Nam licet a quibusdam tunc veræ et honestæ putentur esse virtutes, cum AD SEIPSAS REFERUNTUR, nec propter aliud expetuntur, etiam tunc inflatæ, ac superbæ sunt; et ideo non virtutes, sed vitia judicanda sunt. » Itaque cum virtus etiam ob sui tantum honestatem appetitur, facit ut illam prosequens atque assequens sibi complaceat in suo opere, ac philautiæ vitio laboret. Quare, sicuti honeste operans ut aliis placeat ac laudetur ab aliis peccat peccato inanis gloriæ, ita pariter qui honeste operatur complacens sibi, ac in seipso gloriatus, reus est philautiæ. Hinc dixit Apostolus, *Scientia inflat* (*I Cor.* VIII). Eo enim ipso, quod homo cognoscit se virtute præditum, semet delectatur, cæteris se præponit, ac in seipso, non in Domino gloriatur. Est autem primus ad superbiam gradus se pluris quam alios facere, ac virtutem sibi, non Deo acceptam ferre. Illud autem Augustini pronuntiatum, nempe virtutem, cum ob sui honestatem appetitur, esse superbam, ac philautia vitiari, probatur fuse ab eodem sancto doctore serm. 13 de Verb. Apost., exemplo Stoicorum, qui sectabantur virtutem propter seipsam, eorumdem tamen virtutes superbiæ ancillabantur. Ibi autem introducit Paulum Athenis cum Stoicis et Epicureis colloquentem (dicitur enim Act. XVII : *Quidam autem Epicurei, et Stoici philosophi disserebant cum eo*), et inter alia scri-

bit: « Dicebat Epicureus: Beatus cujus est in fructu voluptas carnis ejus. Dicebat Stoicus: Imo beatus cujus est in fructu virtus animi ejus; dicebat Apostolus: *Beatus cujus est nomen Domini spes ejus.* Errat Epicureus; falsum est enim esse hominem beatum, cujus est in fructu voluptas carnis ejus. Fallitur et Stoicus; falsum enim est, et omnino mendosissimum, beatum esse hominem, cujus est in fructu virtus animi ejus. » Profecto an virtus propter sui tantum honestatem intenta inflet habentem, ac philautiam causet, tam claro exemplo manifeste patet. Unde quidquid sit de re speculative considerata, in praxi Augustini sententia vera est. Porro tanta erat Stoicorum superbia, ut ad virtutem capessendam divino nos auxilio indigere stultissime pernegarent. Eorum verba recitavimus lib. I Hist. Pelag., cap. 1, ubi etiam probavimus superbiam Pelagianorum, qua divinæ gratiæ necessitatem inficiabantur, ex Stoicorum dogmate derivasse. Egregie sanctus doctor contra Pelagianos sermone eodem 13 dixit: « Tu te vis agere, a te ipso vis agi ad actiones carnis mortificandas? Quid tibi prodest, quia non eris Epicureus, et eris Stoicus? » Idem magnus magister lib. V de Civit. Dei, cap. 20, cum dixisset quosdam philosophos, ad Epicuri turpitudinem demonstrandam, affabre in tabula pinxisse voluptatem in regali sella tanquam reginam considentem, virtutes vero eidem pro obsequio astantes, ejusque nutum observantes, ut quod illa imperaret, promptissime exsequerentur, hæc addit: « Nihil hac pictura dicunt esse ignominiosius et deformius. » Postea autem his Stoicos vellicat: « Sed non existimo satis debiti decoris esse picturam, si etiam talis fingatur, ubi virtutes humanæ gloriæ serviant. Licet enim ista gloria delicata mulier non sit, inflata tamen est, et multum inanitatis habet. » Inde recentiorum responsionem præoccupans addit: « Nec illi se ab ista defenderint fœditate, qui cum aliena spernant judicia, velut gloriæ contemptores, sibi sapientes videntur, et SIBI PLACENT. Nam eorum virtus, si tamen ulla est, alio modo quodam HUMANÆ SUBDITUR LAUDI; neque enim ipse, qui sibi placet, homo non est. » Hæc ipsa confirmantur exemplo angelorum reproborum, ac primorum parentum, quorum lapsus ex philautia ortum duxit. Scribit sanctus Prosper ad Demetriadem: « Hæc superbia a diabolo sumpsit exordium, qui quoniam sua, quam a Creatore acceperat, potentia et dignitate SIBI PLACUIT, etc., a cœlesti sublimitate dejectus est. » Et de homine dixit Augustinus lib. X de Civit., cap. 13: « Diabolus hominem non cepisset, nisi jam ille SIBI IPSE PLACERE cœpisset. » Hinc idem acute scribit lib. XIV ejusdem operis, cap. 28: « Fecerunt itaque civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei; cœlestem vero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in seipsa, hæc in Domino gloriatur, » etc. Quare ab amore sui initium superbia sumit, quæ virtutum omnium venenum est, solius divinæ gratiæ antidoto expellendum. Hæc autem valide probant virtutem etiam

A propter se ipsam intentam inflare, cujus ratio est quia quilibet amore naturali diligit se, et quo plura in se bona conspicit, plus sibi complacet; unde præ aliis se æstimat, et philautia intumescit, ac veluti Narcissus suamet pulchritudine rapitur. Unum autem contrariæ sententiæ auctores opponere possent, optime hucusque dicta concludere, si eliciens actus honestos, inde apud semetipsum inani complacentia turgescat; at fieri posse ut quis honeste operetur, v. g., det eleemosynam pauperi, ac statim ejusdem mens alio avocetur, in quo casu neque apud semetipsum de bono opere per actum reflexum gloriabitur. Fateor quidem, si statim mens alio a novo objecto trahatur, fieri posse ut nulla apud seipsum gloria vel jactantia titilletur; at id per accidens contingit. Nam agens morale debet considerare an recte
B operatus sit, an optime se habeat erga suum finem ex illa actione; quæ quidem considerans amat suum opus ac in seipso gloriatur. Censeo tamen hæc opera bona non fuisse facta ab infidelibus suis ipsorum viribus derelictis, sed præmunitis specialibus divinæ gratiæ auxiliis, quibus forte aliquando factum est ut recte operantes novo proposito objecto de bono opere minime gloriarentur. Etenim cum adeo facilis, imo cum irreparabilis sit casus ab actu virtutis in philautiam, divinæ gratiæ fuit, quoties infideles nulla ex opere bono superbia intumuere. Video hanc doctrinam diserte tradi a Ripalda, celebri inter recentiores theologo, qui disp. 20, sect. 6, num. 25, ait: « Recte dicitur voluntatem in hoc ordine
C Providentiæ destitutam auxilio gratiæ, suisque viribus relictam, solum posse superbiam et peccatum. » Quæ pluribus ibidem prosequitur, laudans præsertim hanc sancti doctoris sententiam: « Liberum arbitrium desertum a divino adjutorio, quamlibet scientia legis excellat, nullo modo habet justitiæ soliditatem, sed inflationem impiæ superbiæ. » Igitur ubi ex opere bono nulla superbia in animo erumpit, divinæ gratiæ auxilium præsto est.

§ Quod autem infideles ex speciali gratiæ auxilio quandoque bene operati fuerint, probatur ex libro I ad Bonifacium, cap. 20, ubi Augustinus lenitatem in Assueri regis animo repente natam gratiæ ascribit: « Cor regis, inquit de Deo, antequam mulieris sermonem poscentis audisset, occultissima et efficacissima
D potestate convertit, et transtulit ab indignatione ad lenitatem; hoc est de voluntate lædendi ad voluntatem favendi. » Idem repetit lib. de Gratia Christi, cap. 24. Præterea epist. 130 continentiam Polemonis philosophi divinæ gratiæ deputandam scribit: « Tamen, ait, ne idipsum quidem, quod melius in eo factum est, humano operi tribuerim, sed divino. » Hoc tamen ex Augustino observandum est, actus bonos infidelium ex divina gratia derivatos ex subsecuta prava operum circumstantia ut plurimum vitiari ac amittere bonitatem quam in sua ipsorum productione ex Dei munere habebant. Hoc deduco ex Augustino lib. IV contra Julianum, cap. 3, hæc scribente: « Ex quo colligitur, etiam ipsa bona opera quæ faciunt infide-

les non ipsorum esse, sed illius qui bene utitur malis; ipsorum autem esse peccata, quibus et BONA MALE faciunt, quia ea non fideli, sed infideli, hoc est, stulta et noxia faciunt voluntate. Qualis voluntas nullo christiano dubitante arbor est mala, quæ facere non potest nisi fructus malos, id est sola peccata : *Omne enim*, velis nolis, *quod non est ex fide peccatum est.* » Vult enim Augustinus, voluntatem sola fide dirigi ad faciendum opus cum debita circumstantia relationis in Deum ultimum finem. Hinc superius ibidem dixerat : « Cum non ad suum referuntur auctorem dona Dei, hoc ipso mali his utentes efficiuntur injusti, si quas virtutes habent, veras non habent, ac per hoc nec continentia, sive pudicitia vera virtus est impiorum. » In hoc vero capite defendit sanctus doctor ab objectis Juliani id, quod scripserat lib. I de Nuptiis et concup., cap. 3, ubi cum dixisset continentiam esse donum Dei, ait : « Quid ergo dicimus, quando et in quibusdam impiis invenitur pudicitia conjugalis? Utrum eo peccare dicendi sunt quod dono Dei male utantur, non id referentes ad cultum ejus, a quo acceperunt? An forte nec dona Dei putanda sunt ista, quando hæc infideles agunt, secundum Apostoli sententiam dicentis : *Omne quod non est ex fide peccatum est?* » Hoc secundum ibidem eligit dicens : « Quis audeat dicere donum Dei esse peccatum? » Et cum præmisisset bona naturalia animæ et corporis, cum quibus infideles nascuntur, esse dona Dei, hæc addit : « De iis autem quæ faciunt, dictum est : *Omne quod non est ex fide peccatum est.* Cum igitur faciunt hæc homines sine fide, quæ videntur ad conjugalem pudicitiam pertinere, sive hominibus placere quærentes, vel sibi vel aliis, sive in his rebus quas vitiose concupiscunt, humanas molestias devitantes, sive dæmonibus servientes, non peccata coercent, sed aliis peccatis alia peccata vincunt. Absit ergo pudicum veraciter dici qui non propter Deum verum fidem connubii præstat uxori. » In laudato vero cap. 3 contra Julianum fusissime hanc suam sententiam vindicat ab argumentis quæ plura contra eamdem hæreticus urget; ubi sui constans negat veram pudicitiam fuisse in Gentilibus.

Scio nonnullos asserere Augustinum dixisse illa opera esse peccata, quæ in Deum ultimum finem non referuntur positive, non autem negative; exempli gratia, qui continens est, ut sibi vel aliis placeat, gloriam apud se vel alios quærens, peccat, quia inanem gloriam positive sibi finem illius pudicitiæ destinat, et tunc positive illud opus deviat a Deo tanquam ultimo fine. At si continentiæ propositum eliciat, motus honestate tantum operis, nec in eodem apud se vel apud alios gloriatus, tunc ille actus negative Deum non respicit tanquam ultimum finem, ex nulla tamen parte vitiosus apparet. Hæc doctrina admitti potest, præsertim, quia sanctus doctor inde virtutes gentilium vitiari docuit, quod iidem de illis vel apud se vel apud alios gloriam quærerent. Hæc enim intelligenda sunt de actibus virtutum per accidens non vitiatis, uti in prima statim eorumdem productione contingere diximus. Nam si quis eumdem actum virtutis frequen-

A ter, eique impensius studeat, v. g., pudicitiæ conjugali, sine speciali Dei auxilio non potest a philautia vel inani apud alios gloria temperare. Unde recte ob hanc rationem dixit sanctus doctor infideles non posse habere veras virtutes, illa præcipue Apostoli sententia motus : *Omne quod non est ex fide peccatum est.* Moraines scribit hæc verba Pauli *perperam* ab Augustino intellecta fuisse; at sancti Patris interpretationem apostolicæ sedi et catholicæ Ecclesiæ probatam fuisse ostendam inferius cap. 4, § 5. Hinc idem Augustinus, lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 7, tradit bona opera Cornelii Act. X a fide in Deum processisse : « Cujus, inquit, acceptæ sunt eleemosynæ, et exauditæ orationes, antequam credidisset in Christum, nec tamen sine aliqua fide donabat et orabat.
B Nam quomodo invocabat in quem non crediderat? » Ex quibus patet ad referenda opera bona in Deum non requiri fidem in Christum, sed satis esse fidem in Deum, imo solam fidem etiam acquisitam sufficere colligitur ex lib. de Patientia, cap. 26 et 27, ubi schismaticorum patientiam et bonam esse et laudandam scribit, cujus verba paulo post referemus. Video tamen sanctum doctorem unum actum bonum sine gratia in infidelibus et cæteris hominibus concedere, nempe illum quo homo appetit summum bonum. In Enchiridio, cap. 25, ait : « Quæ tamen natura in malis suis non potuit amittere beatitudinis appetitum. » Idem habet cap. 125, et lib. IV contra Julianum, cap. 3 : « Neque enim, inquit, omnes homines naturali instinctu immortales et beati esse vel-
C lemus, nisi esse possemus. » At ob ignorantiam ex peccato originali contractam nescit homo suis viribus relictus in quonam beatitudo et felicitas vera sita sit, unde tot de summo bono philosophorum sententiæ emerserunt. Sola autem fide revelatum est Deum clare visum esse summum hominis bonum, cujus unius possessione fit beatus.

Hæc Augustini sententia fuit de operibus infidelium, quam et Patres ac nobilissimi doctores secuti sunt. Sanctus Leo Magnus, serm. II de jejunio Pentecostes, ait : « Apud ipsos paganos sunt quædam vana jejunia. Aliud enim agit sub veritate ratio, aliud sub falsitate deceptio. Apud nos fides sanctificat etiam manducantem, apud illos infidelitas polluit jejunantem. Unde quia extra catholicam Ecclesiam nihil est
D integrum, nihil castum, dicente Apostolo : *Omne quod non est ex fide peccatum est* (*Rom.* XIV). » Idem asserit Bonifacius II, in epistola ad sanctum Cæsarium Arelatensem, et sanctus Fulgentius cum synodo Byzacenorum Patrum in Sardinia exsulum, quorum verba recitabimus inferius, cap. 4, § 5. Sanctus Prosper in epistola ad Rufinum ait : « *Omne quod non est ex fide peccatum est* : ut scilicet intelligat justitiam infidelium non esse justitiam, quia sordet natura sine gratia. » Et in carmine contra Ingratos, cap. 16, canit :

Omne etenim probitatis opus, nisi semine veræ
Exoritur fidei, peccatum est, inque reatum
Vertitur, et sterilis cumulat sibi gloria pœnam.

Julianus Pomerius, sancti Cæsarii Arelatensis ma-

gister, cujus libros laudat sanctus Isidorus, uti diximus lib. II Hist. Pelag., cap. 14, lib. III de Vita contemplativa, cap. 1, Augustini sententiam plenam exscribit: « Hæc, inquit, (etsi possunt humano ingenio discerni, tamen sine dono Dei, quantum mihi videtur, nec virtutes possunt appeti vel haberi, nec earum similitudines, quæ sunt vitia virtutes imitantia, declinari in tantum, ut infidelibus nihil profuisse credamus, etiamsi sint aliquas per corpus operati virtutes; quod eas nec a Deo suo se accepisse crediderint, nec ad eum qui est finis omnium bonorum referre voluerint. Et quid dico, nihil eis profuerunt? imo etiam nocuerunt, dicente Apostolo: *Omne quod non est ex fide peccatum est*. Legatur totum caput, ubi fusius eamdem doctrinam explanat. Cassiodorus, et vulgo etiam cæteri hosce libros ascribunt sancto Prospero, qua de re in Historia Pelagiana pluribus disseruimus. In eadem sententia fuit Beda in præfat. ad Cant., ubi Pelagii sententiam de philosophorum virtutibus impugnat, inquiens: « Quod ergo dicit, multos philosophorum patientiam, castitatem, modestiam aliasque de naturæ bono habere virtutes, constat, quia quicunque philosophorum Christum Dei virtutem et Dei sapientiam nescierunt, nec ullam veram sapientiam habere potuerunt. In quantum vero vel gustum aliquem sapientiæ cujuslibet, vel virtutis imaginem habebant, totum hoc desuper acceperunt, non solum munere primæ creationis, verum etiam quotidiana ejus gratia. » Cum Augustino etiam concinit sanctus Rhemigius cum sua Ecclesia Lugdunensi, lib. de tenenda veritate sacræ Scripturæ, cap. 11, scribens: « Sed hujusmodi humana bona, quæ humana affectione potest velle, potest nonnunquam agere humana natura. Cum propter temporalia bona appetuntur, sine dubio cupiditates sunt; cum propter SOLAM VITÆ HONESTATEM, sine dubio INFLATA ET ELATA sunt. Tamen potest ea discernere, potest etiam velle, potest etiam habere, in quantum naturali bono adjuvatur, et Dei dispositione permittitur humana natura. » Ibi plura erudite asseruntur.

Omitto consulto testimonia Cypriani, lib. I de Patientia, § *Hanc se sectari philosophi*, Tertulliani, lib. de Cultu feminarum, initio § *A feminis nationum*, Gregorii Magni, lib. II Moralium, cap. 15, § *Si non prius*. Etenim horum dicta ab adversariis explicari possunt de bono opere meritorio, quod nunquam reperitur in iis qui fide carent. Imo omnes fere scholastici, qui non similiter Augustino de operibus infidelium loquuntur, ne videantur sancto doctori adversari, dicunt eumdem negasse opera infidelium esse bona, hoc est, meritoria, ut Pelagiani contendebant. Sed hi plane Augustini libros perfunctorie legerunt: nunquam enim Julianus aliive Pelagiani admisere opera meritoria, seu donantia jus ad gloriam sine gratia justificante. Juliani verba reddo ex lib. IV, cap. 3 sancti Augustini contra eumdem: « Cunctarum, inquit, origo virtutum in rationabili animo sita est, et affectus omnes, per quos aut FRUCTUOSE, aut STERILITER boni sumus, in subjecto sunt mentis nostræ, prudentia, justitia, temperantia, fortitudo. Horum igitur affectuum vis, cum insit omnibus naturaliter, non tamen ad unum finem in omnibus properat, sed pro judicio voluntatis, cujus nutui serviunt, aut ad æterna aut ad temporalia diriguntur. Quod cum fit, non in eo quod sunt, non in eo quod agunt (substantiam operis vocant scholastici), sed in eo solum variant quod merentur. » Et postea: « Ego STERILITER bonos dixi homines, qui non propter Deum faciendo bona quæ faciunt, non ab eo vitam consequuntur æternam. » Ita Julianus virtutes viribus naturæ ab infidelibus acquisitas veras virtutes secundum substantiam appellabat, negabat tamen esse meritorias gloriæ æternæ. At e contra Augustinus intulit opera sterilia non posse dici bona, sed tantum mala, tum ex defectu relationis in Deum, tum ex inde derivata philautia, ut superius exposuimus. « Tibi, inquit sanctus doctor, virtutes sine fide sic placent, ut eas veras prædices, eisque bonos esse homines; et rursus, quasi te pœnituerit laudis earum, steriles pronuntiare non dubites. » Rursus: « Aut certe, quoniam saltem concedis opera infidelium, quæ tibi eorum videntur bona, non tamen eos ad salutem sempiternam regnumque perducere, » etc. Hoc autem Pelagiani asserebant, quia credebant eum catholicis per solam gratiam sanctificantem homines fieri filios Dei adoptivos cum jure ad gloriam, quod jus viribus naturæ haberi posse negabant. Legantur eorum testimonia apud Augustinum libro de Peccato orig., cap. 5, lib. VI contra Jul., cap. 17, et clarissime lib. III Operis imperf., cap. 108 et 117, et lib. V, cap. 9. Ex quibus satis evidenter ostenditur Pelagianos non admisisse in infidelibus opera meritoria regni cœlestis et gloriæ, sed tantum de eorumdem bonitate secundum substantiam cum Augustino contendisse. Porro de hac quæstione ad mentem sancti Patris egregie disputarunt duo insignes Augustiniani theologi, Gregorius Ariminensis, in 2, distinct. 26, quæst. 1, et Gaspar Casalius Lusitanus episcopus Leirensis, lib. I de Quadripartita Justitia, per plura capita. Basilius Pontius Legionensis, in priori parte Relectionum de gratia, ad mentem sancti Patris Augustini, cap. 75, in resp. ad 2, scribit se in altera parte de operibus infidelium disputaturum, quem tamen librum nusquam potui reperire. Ex exteris Augustini sententiam doctissime defendit P. Macedo in Cortina D. Augustini quæst. 2, de necessitate gratiæ. Qui doctores solvunt etiam argumenta quæ contra sancti Patris sententiam vulgo adducuntur; unde, ne actum agamus, hic eadem non repetimus. Legatur Ariminensis, qui optime omnibus objectis occurrit; neque enim recentiores nova argumenta produxere, quibus Augustinianum assertum impugnarent. Scio illos opponere damnatam hanc Baii propositionem: *Omnia opera infidelium sunt peccata*, etc. Sed hac censura sancti Patris sententia neutiquam percellitur. Etenim hic palam

concedit in infidelibus aliqua opera bona in prima saltem sui productione, ex gratia tamen donata. Præterea etiam sine gratia homo appetitu innato ex Augustini sententia amat summum bonum, nullus enim est qui non velit esse beatus. Et de his hactenus.

At quoniam ob hanc ipsam sententiam de operibus infidelium Augustinus male audit a Maldonato, libeat paucis hominis dicta refellere. Is igitur in comment. cap. vi Matth. vers. 18, ita scribit : « Nec enim sequenda illa opinio est, quam Tridentinum concilium nuper merito damnavit, omnia peccatorum aut etiam infidelium opera esse peccata, quamvis maximum auctorem D. Augustinum lib. iv contra Julianum cap. 3, et contra duas epistolas Pelag., cap. 5, et Prosperum sent. 106, habuisse videatur. » Nusquam docuit sanctus Pater omnia opera peccatorum esse vitiosa, qui recentium hæreticorum error est damnatus in Tridentino sess. 6, can. 7. Imo Augustinus oppositum sæpe docet; nam cap. 7 de Prædestinatione sanctorum tradit omnia bona opera Cornelii, antequam crederet, Deo accepta referenda esse, ut proxime ostendimus. Item lib. de Patientia, cap. 26, docet schismaticum qui timore pœnarum æternarum cruciatus sustinet, ne Christum neget, bene, citra meritum tamen vitæ æternæ, agere : « Nullo modo ista culpanda sunt, inquiens, imo vero et hæc laudanda patientia est. » Et cap. 27 ait : « Neque enim hoc non est bonum, ut credat homo æterno supplicio se esse puniendum, si negaverit Christum, ut pro ista fide qualecunque supplicium perferat, et contemnat humanum. Proinde sicut negandum non est hoc etiam esse donum Dei, ita intelligendum est alia esse Dei dona filiorum illius Hierusalem, quæ sursum libera est mater nostra. Hæc sunt enim quodammodo hæreditaria, in quibus sumus hæredes Dei, cohæredes autem Christi. Alia vero, quæ possunt accipere etiam filii concubinarum, quibus Judæi carnales, et schismatici vel hæretici comparantur. At Cornelius ante baptismum, item Judæi et hæretici inter peccatores censentur, quorum tamen opera quædam laudanda, utpote Dei dona, Augustinus concedit. Illud vero tolerari nullo modo potest, quod audet Maldonatus asserere, Tridentinam synodum damnasse sententiam Augustini de operibus infidelium. Ubinam, quæso te, synodus de operibus infidelium loquitur? Canone illo septimo damnat dicentem : « Opera omnia, quæ ante justificationem fiunt, quacunque ratione facta sint, vere esse peccata, vel odium Dei mereri. » Quo anathemate configit errorem novatorum dicentium omnia opera facta ab homine extra charitatem et in peccato constituto esse peccata, quod illa a conscientiæ reatu vitiantur; quæ sententia et falsa et olim damnata fuit, uti vidimus, ab Augustino. Tantum vero abest ut Patres Tridentini eam sancti doctoris sententiam damnarint, quin potius non defuerit ex eorum cœtu et scientia et dignitate percelebris, qui postea Augustini sententiam in sensu etiam severiori acceptam defenderit. Hic autem est

A doctissimus Gaspar Casalius, Augustiniani instituti vir, et episcopus Leirensis Lusitanus, qui anno 1562 ingens volumen de Quadripartita Justitia inscriptum Tridenti composuit, ac legatis sanctæ sedis nuncupavit, in cujus libro i, a cap. 22, diffusissime sancti Augustini sententiam propugnat, Patrum, et theologorum tum auctoritate tum rationibus eamdem confirmans. At sessio illa de justificatione celebrata fuerat anno 1547. Itane tantum audaciæ viro illi fuisse dicemus, ut damnatam a synodo sententiam iterum tanta contentione defenderet? Libeat Casalium audire : « Porro, inquit, de illo alio, quod semper Augustinus videtur docere, extra fidem, extra cognitionem veri Dei non reperiri aliquam veram virtutem, quæ non sit vitium, quid dicendum ? B Quid dicendum, inquam, secundum sententiam ejus et aliorum sanctorum doctorum ? Quoad ipsum dicimus : Ipse quidem ita docuit, et quia verax erat, atque ex corde loquebatur, ita credidit. Nunc alii secus dicunt, sed seipsos sapientiores esse Augustino non ostendunt. » Sed non adeo rigorose de operibus infidelium sanctus doctor locutus est, nam aliquos quandoque virtutum actus eosdem elicere palam concessit, ut ex dictis satis apparet.

§ V. *An sanctus Augustinus asserens parvulos puniri mitissima pœna sensus in inferis, per excessum locutus sit.*

Nusquam novi Augustini censores potiori titulo excessus eidem objicere videntur, quam ubi de pœnis puerorum sine baptismo decedentium cum Pelagianis C disputavit. Etenim antiqui etiam scholastici hoc ipsum de sancto doctore publicarunt. Hoc Scotus, hoc Richardus, hoc Major, Capreolus, aliique unanimi consensu tradidere. De hoc Augustini placito scripsit sanctus Bonaventura : « Plus dixit, minus volens intelligi. » Quam sententiam Annatus grandioribus characteribus exscripsit, sæpiusque ad Augustini auctoritatem elevandam obtrudit. Nec defuere qui rem politulo, ut ipsis quidem videtur, exemplo explicarunt, teste Hauzerio, tom. II Anatomiæ Augustinianæ, col. 765 : « Hinc, inquit, sicut equites armati, dum invehuntur in hostes, solent eodem impetu obvios etiam pueros inermes conculcare; ita et B. Augustinus persequendo Pelagianos videtur quibusdam quasi præ fervore pugnandi minus etiam D parvulis illis pepercisse. » Quinimo nec a scommate abstinuere; affirmat enim Soto illos qui positam sancti Augustini sententiam defendunt, nuncupari ignominiæ causa *tortores puerorum*, et noster Puteanus in 1-2, quæst. 85, art. 4, dub. 4, testatur Gregorium Ariminensem, quod similia Augustino tradidit, appellari *tortorem puerorum*. Itaque Adamus, cap. 6, pag. 666, scribit Augustinum in taxanda infantium pœna « zeli excessu extra quæstionem quam cum Pelagianis habebat tractum fuisse, ac præter intentionem locutum. » Additque, Patres « qui de hac quæstione scripsere omnes contrariam sententiam tradidisse. » Idem habet Moraines, disp. 40, num. 60. Quod vero Gregorius Magnus ac Fulgentius Ruspen-

sis in ea doctrina cum sancto Augustino concinuere, scribit : « Non ex sensu Ecclesiæ, tanquam illius testes, sed ex suo id asseruisse. » Ego quidem rem Augustinianæ scholæ gratam me facturum arbitror, si hac in re sanctum Patrem omni excessuum suspicione liberavero, simulque ostendero eumdem catholicæ Ecclesiæ probatum dogma, communem antiquorum Patrum, ac seipso dignam sententiam docuisse; e contra vero scholasticorum plerosque in opiniones quasdam de infantium pœnis descendisse, quæ pontificum Romanorum, synodorum ac Patrum statutis plane adversantur. Rem paucis sic conficio.

Sancti Patris Augustini sententia de pœnis sensibilibus parvulorum sine baptismo decedentium adversus Pelagianos tradita proponitur. Primum pro eadem ex sacra Scriptura argumentum. Adversariorum responsiones explosæ.

Pelagiani, licet assererent pueros sine originali peccato nasci, eosdem tamen, si sacris undis inexpiati decederent, in regnum cœlorum ire negabant, illam Domini sententiam reveriti : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non intrabit in regnum cœlorum* (*Joan.* III, 5). Scribit hæc Augustinus serm. 14 de Verb. Apost. : « Ideo, inquit, parvulo non baptizato polliceri regnum Dei non possum, contra Domini sententiam apertam. » Cum vero ab omni crimine immunes pueros pronuntiarent, in locum pœnarum eosdem trudi inficiabantur, dicentes secundam quamdam felicitatem illis statutam in medio quodam loco inter gloriam regni cœlestis et inferorum supplicia. Ubi tamen hic medius locus esset, ipse Pelagius se nescire ingenue fassus est celebri illo dicto apud Augustinum lib. de Peccato orig., cap. 21 : « Sine baptismo parvuli morientes, quo non eant, scio : quo eant, nescio. » Nec discipuli quid certius tradidere, hoc unum asserentes, ire pueros in locum, ut mox notabam, secundæ felicitatis. At Augustinus hanc a Pelagianis promissam pueris felicitatem non modo irrisit, verum etiam solidis argumentis probavit infantes sine baptismo defunctos mitti in gehennam ignis. Hinc hæretici Augustini sententiam uti crudelem rejiciebant, ut patet ex his Juliani verbis lib. III Operis imperf., cap. 199 : « Sed reclamas. Audiamus ergo quid parias, Aristoteles Pœnorum. Tantum, inquis, malum ei inest, ut possideatur a diabolo, atque æternum mereatur incendium. » Hæc ille, cui Augustinus : « Si autem non eruitur de potestate tenebrarum, et illic remanet parvulus, quid miraris in igne æterno cum diabolo futurum, qui in Dei regnum intrare non sinitur? An quia Pelagiani nescio quem parvulis non baptizatis præter Dei regnum, quietis et vitæ æternæ locum præparant, ideo Christi erit falsa sententia : *Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit. Qui autem non crediderit condemnabitur?* »

Primum argumentum pro pœnis parvulorum sanctus Pater deduxit ex cap. XXV Matth., quod serm. 14 de Verb. Apostoli ita proposuit : « Venturus est Dominus, et judicaturus de vivis et mortuis, sicut

A Evangelium loquitur; duas partes facturus est, dexteram et sinistram; sinistris dicturus : *Ite in ignem æternum, qui paratus est diabolo et Angelis ejus;* dextris dicturus : *Venite, benedicti Patris mei, percipite regnum, quod vobis paratum est ab origine mundi.* Hanc regnum nominat, hanc cum diabolo damnationem. NULLUS RELICTUS EST MEDIUS LOCUS, ubi ponere queas infantes. De vivis et mortuis judicabitur; alii erunt ad dexteram, alii ad sinistram. Non novi aliud. QUI INDICIS MEDIUM, RECEDE DE MEDIO. Non te offendat, qui dexteram quærit, et te ipsum admonet. Recede de medio; sed noli in sinistram. Si ergo dextera erit et sinistra, et nullum medium locum in Evangelio novimus, ecce in dextera regnum cœlorum est : *Percipite*, inquit, *regnum*. Qui ibi non est, in sinistra

B est. Quid erit in sinistra? *Ite in ignem æternum.* In dextera utique ad regnum æternum, in sinistra ignem æternum. Qui non in dextera, procul dubio in sinistra. ERGO QUI NON IN REGNO, PROCUL DUBIO IN IGNEM ÆTERNUM. » Ubi despiciens homines secus opinantes veluti de fæce vulgi ait : *Hic quæris medium homo de medio.* Hæc Augustinus publice pro concione recitavit Carthagine in basilica majori coram Aurelio Primate totius Africæ, quo jubente eam orationem habuit, ut fusius narravimus lib. I Hist. Pelag., cap. 5. Hinc versus finem ait : « Lego tantum : Sanctus Cyprianus est, quem in manus sumpsi, antiquus episcopus sedis hujus. » Illa igitur sententia de sensibili puerorum pœna publice orthodoxis tenenda tum temporis proponebatur, quam tanta cer-

C titudine sanctus Pater asseverabat, ut *procul dubio in ignem æternum* ituros infantes pronuntiaret. Unde non primus illa docuisse credendus est, sed totius Ecclesiæ illius ætatis fidem secutus. Idem Augustinus alio utitur testimonio, quod cum affine recitato sit, hic indicabo. Lib. I de Peccatorum Meritis et remissione, cap. 28, ait : « Nec est ullus ulli medius locus, ut possit esse nisi cum diabolo, qui non est cum Christo. Hinc et ipse Dominus volens auferre de cordibus MALE CREDENTIUM ISTAM NESCIO QUAM MEDIETATEM, quam conantur quidam parvulis non baptizatis tribuere, ut quasi merito innocentiæ sint in vita æterna, sed quia non sunt baptizati, non sint cum Christo in regno ejus, definitivam protulit ad hæc ora obstruenda sententiam, ubi ait : *Qui mecum non*

D *est adversum me est*, etc. (*Matth.* XII). Hoc idem argumentum versat antiquissimus auctor Hypognosticon lib. V, cap. 5, ubi ait : « Ecce non baptizatus, vitali etiam cibo poculoque privatus, dividitur a regno cœlorum, ubi fons viventium permanet Christus. Da mihi præter hunc alterum locum, ubi vitæ possit requies esse perennis. Primum enim locum fides catholicorum divina auctoritate regnum credidit esse cœlorum, unde, ut dixi, non baptizatus excipitur. Secundum gehennam, ubi omnis apostata vel a Christi fide alienus æterna supplicia experietur. Tertium penitus ignoramus, imo nec esse in Scripturis sanctis invenimus. Finge, Pelagiane, locum ex officina perversi dogmatis tui, ubi alieni a Christi gratia vi-

tam requiei et gloriæ possidere parvuli possint. Dextera est justi judicis sedentis regnum, et sinistra gehenna; vita et mors, justi et iniqui. In dextera igitur justi sunt constituti, in sinistra operarii iniquitatis; in regno requies baptizatorum, in gehenna pœna incredulorum; vita ad lætitiam gloriæ; mors ad fletum et stridorem dentium; justi in regno Patris cum Christo, iniqui in igne æterno parato diabolo et angelis ejus. Sed hoc dicens non divisiones locorum multorum dedi, nisi duorum tantum, quoniam ad duo, regnum videlicet et gehennam, hæc omnia referuntur, etiamsi plura dicantur, etc. Qui baptizatus ergo non est, in iis quæ regni cœlorum sunt non potest reperiri. Et si non ibi, putasne, Pelagiane, jam sentis ubi, aut certe dic ubi? »

Variæ huic argumento applicari solent ab scholasticis responsiones, sed omnes facile rejiciuntur. Catharinus in opusculo de statu parvulorum, postquam dixit hoc argumentum esse oppositæ sententiæ *Achillem*, negat parvulos debere sisti in judicio. Moraines, disp. 40 de Gratia, num. 11, respondet primo male supponi ab adversario esse dogma fidei quod ad judicium generale, de quo Christus loquitur Matthæi xxv, parvuli sint comparituri, ibique ad dexteram vel ad sinistram collocandi. Nam contrarium sine errore contra fidem affirmant Durandus et Albertus. Et num. 12 respondet secundo neque etiam fide divina certum esse quod licet infantes ad judicium generale sint comparituri, futuri sint de numero judicandorum. Et citat Tostatum, Carthusianum et sanctum Thomam, 4, dist. 47, q. p. art. 3, ad 3, ubi affirmat pueros ante perfectam ætatem decedentes in judicio comparituros, non ut judicentur, sed ut videant gloriam judicis. Quod probabile putat Suarez apud eumdem Morainium. Numero vero 13 ulterius respondet non satis constare futuros in sinistra, ac non potius in medio quodam loco constituendos.

Nulla tamen ex istis responsionibus admitti potest: nam aperte in concilio Africano, ut mox ostendam, definitum est parvulos futuros in sinistra his verbis: « Qui enim dextra caret, sinistram procul dubio partem incurret. » Et sanctus Gelasius papa, in epistola ad episcopos per Picenum, adversus Pelagianos de iisdem parvulis inquit: « Et quia non nisi dextram partem legimus et sinistram, non illos faciant in sinistra regione sine baptismate remanere, sed baptizatos sinant ad dextram salutarem sacra regeneratione transferri. » Hanc Gelasii epistolam legit Moraines, eamque disp. 2, num. 31, *eruditam* vocat. Verum omittamus Africanum canonem ac Gelasii epistolam, hæc enim scholastici veteres non legere, nonne Augustinus hanc sententiam veluti orthodoxum dogma tradidit? Statuit sanctus doctor in epist. 107 ad Vitalem duodecim regulas, quarum septima et octava his verbis describuntur: « *Scimus quod omnes astabimus ante tribunal Christi*, ut *ferat unusquisque secundum ea quæ per corpus gessit*, non secundum ea quæ si diutius viveret, gesturus fuit, *sive bonum, sive malum*. Scimus etiam parvulos secundum ea quæ per corpus gesserunt recepturos vel bonum vel malum. Gesserunt autem non per seipsos, sed per eos quibus pro illis respondentibus, et renuntiare diabolo dicuntur, et credere in Deum, unde et in numero fidelium computantur, pertinentes ad sententiam Domini dicentis: *Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit* (*Marc.* xvi). Propter quod et illis, qui hoc sacramentum non accipiunt, contingit quod sequitur: *Qui autem non crediderit, condemnabitur* (*Ibid.*). Unde et ipsi, sicut dixi, si in illa parva ætate moriuntur, utique secundum ea quæ per corpus gesserunt, id est tempore quo in corpore fuerunt, quando per corda et ora gestantium crediderunt vel non crediderunt, quando baptizati vel non baptizati sunt, quando carnem Domini manducaverunt vel non manducaverunt, quando et sanguinem biberunt vel non biberunt; secundum hæc ergo quæ per corpus gesserunt, non secundum ea quæ, si hic diu viverent, gesturi fuerant, judicantur. » Porro has duas sententias cum reliquis aliis decem pertinere ad fidem catholicam docuit ibidem sanctus Pater his verbis: « Nempe manifestum est ex illis duodecim sententiis, quas pertinere ad catholicam fidem negare non sineris, » etc. Repetam hic Bellarmini verba lib. ii de Grat. et libero arbitrio cap. 11, licet alia occasione ab ipso pronuntiata: « Nam si Augustini, inquit, de prædestinatione (dicam de pœnis parvulorum judicandorum) sententia falsa esset, non posset idem Augustinus ab ingenti temeritate defendi, quippe qui non solum tam acriter pro falsitate certasset, sed etiam pro fide catholica venditare ausus esset. » Idem postea etiam tradidit libro quinto operis postremi adversus Julianum. Beda etiam, qui longe post Augustinum floruit, affirmat secundum catholicam fidem parvulos judicandos esse. Etenim in præliminari ad sacrum codicem Canticorum adversus Julianum ait: « Quod dicit (Julianus), non aliunde alios judicare, alios judicari, nisi quia in eadem natura dispar voluntas sit, et quia, cum omnes idem possimus, diversa faciamus, contradicit catholicæ fidei, quæ etiam PARVULOS ESSE JUDICANDOS confitetur, eos qui in eadem natura positi priusquam aliquid boni malive facere aut velle, aut saltem nosse poterant, sine baptismo rapti sunt. »

Secundum argumentum ex Scriptura. Pueri nascuntur sub potestate dæmonis, ex qua eorumdem pœna sensibilis aperte demonstratur. Quam infeliciter huic argumento ab adversariis respondeatur. Octo pœnis parvulos subjici, quæ breviter numerantur.

Alterum argumentum desumitur ex omnibus iis sacræ paginæ locis in quibus humani generis captivitas sub principe dæmone designatur. Joan. xii, 31: *Nunc Princeps hujus mundi ejicietur foras.* Marc. iii, 27: *Nemo potest vasa fortis ingressus in domum diripere, nisi prius fortem alliget, et tunc domum ejus diripiet.* Idem Dominus testatur Matth. xii, 29: *Quomodo potest quisquam intrare in domum fortis, et vasa ejus diripere, nisi prius alligaverit fortem?* Et

Lucæ XI Dominus comparat dæmonem *forti armato custodienti atrium suum.* Ex quibus locis sanctus doctor infert parvulos cum principe dæmone æterno igne cremandos. Audi integrum maximi viri discursum lib. III Operis imperfecti contra Julianum, cap. 199, cujus superius fragmentum dedi : « Tu autem, inquit, qui eam (nempe imaginem Dei) negas a diabolo possideri, procul dubio negas a potestate erui tenebrarum, cum in Christi regnum regeneratione transfertur, et accusas universam catholicam Ecclesiam magno crimine majestatis ; non enim legibus hujus mundi tenetur reus quisquis imaginem, quamvis non vivam, imperatoris exsufflat. Exsufflantur autem parvuli in exorcismo priusquam baptizentur ; exsufflantur igitur vivæ imagines, non regis cujusque, sed Dei. Imo vero exsufflatur, sed diabolus, qui contagione peccati tenet procul dubio reum, ut illo foras misso, parvulus transferatur ad Christum. Exsuffletur itaque Juliani amentia, ne majestatis rea in parvulorum mundatione et exsufflatione dicatur Ecclesia. Si autem non eruitur de potestate tenebrarum, et illic remanet parvulus, quid miraris IN IGNE ÆTERNO CUM DIABOLO FUTURUM, qui in Dei regnum intrare non sinitur ? An quia Pelagiani nescio quem parvulis non baptizatis præter Dei regnum, quietis et vitæ æternæ locum præparant, ideo Christi erit falsa sententia : *Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit, qui autem non crediderit condemnabitur* (*Marc.* XVI) ? » Rursus lib. v ejusdem operis cap. 6 : « An forte, inquit, homines non sunt, qui eruantur de potestate tenebrarum, quarum tenet diabolus principatum ? Aut vero ITA DESIPIS ut affirmes eos sibi diabolum non vindicare, quos possidet et suæ potestati subditos tenet ? Sed ut taceam de his quos potestis dicere per suam malam voluntatem a diabolo possideri, quid dicturus es de illo de quo pater ipsius, Domino interrogante, respondit quod ex infantia sua ab immundo spiritu vexaretur ? Nonne membra ejus et sensus, quæ omnia Deo auctore instituta sunt, et communia impiorum, plerumque sunt munera, diabolus sibi, ut affligeret, vindicabat ? etc. » Hoc argumentum valde torquet adversarios, qui variis datis solutionibus vim ejusdem, ut ego quidem arbitror, frustra evadere conantur.

Respondet primo quidam alias celeberrimus theologus : Hæc pœna non videtur debita peccato originali ; sicut ei non debetur pœna sensus, ita non debetur simul traditio in manus hostis potentissimi et infensissimi, qui perducat hominem in necessitatem moralem incurrendi ejusmodi pœnam, et simul prohibitio auxiliatoribus ne suppetias ferant. Hæc enim esset pœna gravior quam pœna sensus ; quippe tolerabilius est solum cruciari quam poni in morali necessitate novi criminis merentis illum cruciatum. Hæc responsio non consonat Ecclesiæ statutis ex quibus aperte colligitur ex peccato originali nos esse captivos dæmonis. Sanctus Cœlestinus, ut vulgo putant, in epistola ad episcopos Galliæ, cap. 12, hæc definit : « Illud etiam, quod circa baptizandos in universo mundo sancta

A Ecclesia uniformiter agit, non otioso contemplemur intuitu ; cum sive parvuli, sive juvenes ad regenerationis veniunt sacramentum, non prius fontem vitæ adeunt, quam exorcismis, et exsufflationibus Clericorum spiritus ab eis immundus abigatur, ut tunc vere appareat, quomodo *Princeps mundi hujus mittatur foras* (*Joan.* XII), *et quomodo prius alligetur fortis, et deinceps vasa ejus diripiantur in possessionem translata victoris* (*Matth.* XII), *qui captivam ducit captivitatem* (*Psal.* CXVII), *et dat dona hominibus* (*Ephes.* IV). His ergo, etc. » Quam doctrinam postea universa Ecclesia tradidit, ut patet ex cap. *Sacerdotes*, de Consecrat. dist. 4, et cap. *Parvuli*, et cap. *Sicut nossis*, et cap. *Dehinc*, etc., et expresse synodus Tridentina, sess. 5, de peccato orig. definit, Adam

B « incurrisse cum morte captivitatem sub ejus potestate, qui mortis deinde habuit imperium, hoc est diaboli. » Hinc sanctus Augustinus, lib. VI Operis imperf. contra Jul., cap. 20, reprehendit Julianum ægre ferentem *dominum, ac possessorem imagini Dei diabolum imponi*, hæc scribens : « Dicit Jesus, qui secundum hoc nomen suum salvum facit populum suum a peccatis eorum : *Nemo intrat in domum fortis, nisi prius alligaverit fortem*, et vos in hoc populo Christi, quem salvum facit a peccatis eorum, parvulos non esse conceditis, quos ut a propriis, ita nec originalibus vultis obstrictos esse peccatis, et cum fallaci vestro sermone minuitis vires ejus, quem dixit Veritas fortem. » Postea : « Nec tibi videatur indignum quod subjecta est diabolo imago Dei ; hoc enim non

C fieret nisi judicio Dei, nec removetur ista damnatio, nisi gratia Dei, etc. »

Catharinus more solito, hoc est audacter, in opusculo citato ait : « Neque sub diaboli perpetuo potestate erunt, quia et pro illis ejectus erit diabolus foras in die novissimo, ut nihil juris habeat ulterius in illos. » Hoc tamen responsum, ut bene etiam notavit Bellarminus, ab homine catholico defendi minime potest. Peto enim quare infantes modo sint captivi dæmonis ? Clara sunt Ecclesiæ dogmata : Ob peccati originalis maculam. Rursus interrogandus est Catharinus an hæc macula duratura sit post diem judicii vel non ? Si secundum dicat, in errorem labitur, solo enim baptismate illa culpa destruitur : « Hæc noli dicere, ait Augustinus, si vis esse

D catholicus (*lib.* III *de Orig. animæ*, *cap.* 9). » Si primum, ergo remanebit integrum jus dæmoni in pueros etiam post diem judicii, cum adhuc obnoxii erunt peccato originali. Audiat, velit nolit, Augustinum, quem hac in quæstione, uti in aliis etiam sæpe impugnat lib. I de Nuptiis et concup., cap. 23 : « Hoc generi humano inflictum vulnus a diabolo, quidquid per illud nascitur cogit esse sub diabolo, tanquam de suo frutice fructum jure decerpat, non quod ab illo sit natura humana, quæ non est nisi ex Deo, sed vitium, quod non est ex Deo. Non enim propter seipsum quæ laudabilis est, quia opus Dei est, sed propter damnabile vitium, quo vitiata est, natura humana damnatur ; et propter quod damna-

tur, propter hoc et damnabili diabolo subjugatur, quia et ipse diabolus spiritus immundus est. » Idem asseruit sanctus Fulgentius lib. I de Veritate prædestinationis, cap. 14 : « Causa vero majorum atque minorum qui sine baptismate cursum vitæ præsentis in infidelitate consummant, quantum attinet ad communionem originalis peccati, una est. Ex hac utrique ibunt in ignem æternum, qui paratus est diabolo et angelis ejus, quia in eis chirographum, quo sibi eos deceptoris nequitia subdidit, Salvatoris gratia non delevit. »

Respondet Arriaga, tom. I in 1-2, disp. 52, nihil aliud significare pueros esse sub potestate diaboli, quam esse peccatores. Alii vero ideo putant pueros esse sub potestate diaboli per peccatum originale, quia dæmon ex illo peccato habuit potestatem tentandi genus humanum, et consequenter ipsum perdendi in gehenna. Verum aliud est esse peccatorem, aliud captivum diaboli; captivitas enim est effectus peccati, sicuti si quis princeps subditum ob aliquod crimen in tyranni alicujus potestatem detruderet. Porro quemadmodum peccatum mortale hominem transcribit in familiam subditam diabolo, hoc etiam peccatum originale præstat, unde dicebat sanctus doctor lib. I de pec. Meritis et remiss., cap. 34, initio : « Quid de ipsa forma sacramenti loquar? vellem aliquis istorum, qui contraria sapiunt, mihi baptizandum parvulum afferret. Quid in illo agit exorcismus meus, si in familia diaboli non tenetur? » Quod vero alii dicunt ideo esse genus humanum sub potestate dæmonis, quia hic potestatem, et jus ex illo peccato contraxit tentandi homines, inepte prorsus asseritur, tum quia nequit pueros tentare, qui velle nil possunt, tum quia potuit tentare Adamum, qui tamen nondum erat sub potestate dæmonis, tum quia posse tentari, non est esse, sed posse esse captivum. At pueri nascuntur reapse captivi dæmonis. Unde Zosimus papa, epist. 157, apud sanctum Augustinum ait : « Nullus enim, nisi qui peccati servus est, liber efficitur, nec redemptus dici potest, nisi qui vere per peccatum fuit ante captivus. » Clare etiam sanctus Gregorius lib. XXVI Moral., cap. 20, distinguit captivitatem a potestate tentandi : « Nunc princeps, inquit, hujus mundi ejicietur foras. Unde jam nunc sanctos homines non tenendo possidet, sed tentando persequitur. Nam quia non in eis intrinsecus regnat, contra eos pugnat extrinsecus, et quia intus dominium perdidit, bella molitur foris. »

Præterea falsum est pueros eodem modo esse sub potestate dæmonis per peccatum originale, sicut per quodlibet actuale, uti docet Moraines, num. 13 : nam in parvulis et cæteris non baptizatis jus habet dæmon veluti in proprio mancipio, ut enim definit sanctus Cœlestinus papa supra, utimur exorcismis et exsufflationibus clericorum, ut *spiritus ab eis immundus abigatur*. Ergo vere sunt possessi a dæmone per inhabitationem, cum neque *spiritus immundus abigi* nec *princeps ejici foras* possit, nisi sit intus in parvulo. Quibus tamen exorcismis et exsufflationibus non utimur ad absolvendum peccatorem vel omnium pessimum, sed tantum in energumenis sanandis, qui intus a diabolo per inhabitationem possidentur. Notavit hoc insignis ille carmelita Joannes Bacconus, qui cæteris scholasticis antiquis de hac captivitate, unde parvulorum pœnæ satis clare inferuntur, vix pauca verba facientibus, unus ipse Augustino-catholicæ sententiæ adhæsit in 2 sent. dist. 39, quæst. 1, ubi ait de dæmonis dominio : « Inhabitat dico, non sicut forma informans, nec per formam aliquam, quam creat in anima peccatrice, sicut Deus eam creat, sed habitat per dominium in peccante, seu aliis verbis jure dominii et potestatis. » Et ibi ad 2 dubium definit originale peccatum « per obsequium nostræ voluntatis erga diabolum, et ex consequenti etiam diaboli inhabitationem. » Inhabitat igitur dæmon in corporibus non baptizatorum tum pusillorum tum adultorum, non ut vere sint energumeni, sed ut princeps jure dominii in regno suo, tanta est potestas quam in illos habet princeps tenebrarum, quæ omnia ex exsufflationibus et exorcismis colliguntur; siquidem dum parvulus baptizatur, dicit sacerdos : *Exi, spiritus immunde, et da locum Spiritui sancto*. Peccatores vero fideles sunt de corpore Ecclesiæ, cujus caput est Christus. De potestate dæmonis supra infideles late discurrit sanctus doctor epist. 107, ad Vitalem.

Respondet tandem Moraines : « Tertia ratio, inquit num. 17, nos minime tangit, qui non negamus parvulos illos mansuros esse in æternum Deo invisos propter peccatum originale, et quodammodo sub captivitate ac servitute diaboli, ut in hac vita, privatos scilicet speciali Dei protectione, qua ab ejus invasionibus et infestationibus fiant immunes. » In hac responsione maxime displicet illa particula *quodammodo*, limitans dæmonis in captivos potestatem. Egregie inquit Augustinus lib. VI contra Jul., cap. 20 : « Cum fallaci vestro sermone minuitis vires ejus quem dixit Veritas fortem. » Utquid enim additur restrictio quam nec concilia nec pontifices apposuere? Illud autem in eadem responsione summe placet, quod fatetur pueros non futuros immunes a dæmonis invasionibus et infestationibus, hoc enim est quod intendimus, nempe futuros obnoxios pœnis sensibilibus, eo quod futuri sunt sub crudelissimi tyranni potestate. Nisi dicat infantes nihil mali ex hujusmodi *invasionibus et infestationibus* percepturos, quo quid dici potest ineptius? vexantur enim non a frigore, non a calore, sed a dæmone, *cui mille nocendi artes*.

Simile etiam adducto argumento est illud, quod colligitur ex Epistola ad Rom. IX : *Sic autem Deus volens ostendere iram, et demonstrare potentiam suam attulit in multa patientia vasa iræ, quæ perfecta sunt in perditionem*. Quæ vasa iræ ibidem *vasa* etiam *contumeliæ* appellantur ab Apostolo. Cum igitur infantes sint vasa contumeliæ, cui, quæso, loco illa Deus deputabit? « Deus, inquit Fulgentius, *vasa contumeliæ* æterno semper arsura deputabit incendio. »

Patres Africani in epistola synodica, cap. 13 : « *Vasa contumeliæ* sunt, quibus dicitur : *Ite, maledicti, in ignem æternum, qui præparatus est diabolo et angelis ejus.* » Quod prius docuerat Africanæ Ecclesiæ magister lib. I Operis imperf. contra Jul., in fine : « Nos vero Deum quidem parvulorum opificem prædicamus, sed ex eadem massa medium locum vasis, ubi nec in honorem fiant, neque in contumeliam, quem non dedit Apostolus, non damus. » Considerent igitur adversarii tantam esse potestatem dæmonis in sua vasa, ut prius, ut inquit Christus, dæmonis triumphator ligandus fuerit, quam ex ejus domo vasa raperentur, nec minuant, ut ait sanctus doctor, *fallaci sermone vires ejus, quem dixit Veritas fortem.*

Certum igitur est parvulos non baptizatos esse vasa contumeliæ in domo dæmonis, e qua per Christum non sunt erepta, et captiva ibidem teneri a *forti armato custodienti atrium suum.* Hanc tenebrosam domum scholastici antiquiores dixere limbum, in quo parvuli detinentur. Ita sancti Thomas, Bonaventura, item Scotus, Ægidius, Durandus, Richardus et alii communiter, teste Bellarmino, cap. 12 supra. Ex qua doctrina, velint nolint, probatur pœna sensus. Pro quo notandum est, quod docet sanctus doctor lib. 21 de Civit. Dei, cap. 11, « octo genera pœnarum in legibus esse : damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem. » Ergo, cum parvuli, præter pœnam exsilii, quam scholastici vocant pœnam damni, patiantur servitutem sub dæmone, et carcerem, aliam profecto pœnam patiuntur a pœna damni. Qualis autem sit ista pœna servitutis sub principe tenebrarum ac forti armato audivimus supra a celeberrimo quodam theologo dicente : *Hæc enim esset pœna gravior, quam pœna sensus.* Verissime. Pone, exempli gratia, principem filios alicujus subditi non solum exsilio mulctare, et paterna etiam hæreditate privare, sed illos quoque tyranno cuipiam in mancipia divendere, haud sane exigua esset postrema ista pœna captivitatis. Porro nulla pejor, nulla acerbior, nulla atrocior captivitas est, quam esse sub dæmone, Phalaride, Dionysio, Maxentio crudeliore, tyrannorum omnium truculentissimo. Neque levis censenda est pœna carceris, præcipue sub *forti armato custodiente atrium.* Id etiam alter e societate scriptor Neotericus non inficiatur; *gravissimam*, inquit Arriaga 1-2, disp. 52, num. 5, *pœnam* illam carceris fore, ubi velutis tipites nec videre, vel olfacere, nec gustare quid possent, sane hæc sensibilis pœna esset. Unde plures ex iisdem scholasticis recentioribus, ne pueros pœna carceris affligant, *nescio quem tertium decipiendis parvulis faciunt locum*, uti olim Pelagiani, teste sancto Gelasio papa, cujus proxima verba sunt, et sancto Augustino sæpissime id affirmante et irridente, finxerunt.

Verum quid dicent adversarii si octo illa pœnarum genera a parvulis sustineri probabimus? Pœnam damni et exsilii ipsi concedunt, modo pœnam captivitatis et carceris ex sacris litteris clare deduximus. De reliquis quatuor idipsum probamus. Vincula illos pati certum est, cum sint captivi, nec illa solvi possint nisi prius ipse fortis armatus custos atrii alligetur. Patiuntur etiam pœnam *ignominiæ*, sunt enim, teste Apostolo, *vasa contumeliæ* (*Rom.* IX). Hinc sanctus doctor, lib. I contra Julianum, Operis imperf. cap. 138 : « Ex qua tamen (massa) alios in Dei regnum adoptari fatemini, quos procul dubio vasa in honorem facta conceditis; alios vero non ad hoc adoptari, quos facta vasa in contumeliam, nisi intelligenter consentiatis, impudenter negatis. Neque enim, si non est pœna damnationis, sicut vultis, non erit saltem contumelia imaginis Dei, separari a regno Dei. » Insuper patiuntur verbera, carent enim, teste Morainio, num. 17, *speciali Dei protectione, qua ab ejus*, scilicet dæmonis, *invasionibus, et infestationibus fiant immunes.* Nec putandus est adeo mitis hic tyrannus, ut servos suos ne semel quidem flagris affligat. Satis sit, infantes esse vasa in illius domo, ut ait Christus, et captivos *in familia diaboli teneri*, ut docet sanctus Pater lib. cit. de peccatorum Meritis, cap. 34. Adde his pœnam talionis, qui enim cum suo primo parente noluere esse sub Deo, facti sunt servi sub diabolo. Tene aurea sancti doctoris verba lib. XIV de Civitate Dei, cap. 15 : « Justa damnatio subsecuta est, talis quidem damnatio, ut qui custodiendo mandatum fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis; et quia sua superbia sibi placuerat, Dei justitia sibi donaretur, nec sicut affectabat in sua esset omnimoda potestate, sed a seipso quoque dissentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate quam concupierat, duram, miseramque ageret servitutem; mortuus spiritu volens, et corpore moriturus invitus : desertor æternæ vitæ, etiam æterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. » Mortem vero pœnarum ultimam non solum corporalem, sed etiam spiritualem incurrisse per peccatum universam Adami posteritatem certum est. Et quidem pueros ex peccato originali pœna mortis secundæ mulctatos tradit passim sanctus doctor; lib. I ad Bonifacium, cap. 22, ait : « Aut si evangelicis vocibus cogimini confiteri, nec vitam, salutemque posse habere parvulos de corpore exeuntes, nisi fuerint baptizati, quærite cur compellantur non baptizati secundæ mortis subire supplicium. » Mors autem secunda ex cap. 20 Apocalypsis intelligitur, ubi hæc leguntur : *Et qui non est inventus in libro vitæ scriptus, missus est in stagnum ignis.* Et postea : *Infernus et mors missi sunt in stagnum ignis. Hæc est mors secunda.* Quare, cum pueri sine baptismo decedentes non sint scripti in libro vitæ, dubio procul morti secundæ, hoc est, igni deputantur. Hoc argumentum et fuse et erudite ex Augustino urget archiepiscopus Thuamensis in opusculo de hac quæstione, cap. 11 et 12. Scio Morainium respondere, num. 69, mortem secundam esse privationem visionis Dei; sed hæc responsio rejicitur ab Augustino cap. 92 Enchiridii, et lib. XIII de Civit. cap. 8, et lib. XIX, cap. 28; item a sancto Fulgentio lib. I ad Monimum, cap. 6, ubi ex sacris litteris pronuntiant

mortem primam esse, cum anima separatur a corpore, secundam vero cum eadem æternum punitur cum corpore.

Eadem sancti doctoris sententia probatur ex conciliis Africanis, et litteris Innocentii Papæ. Assertio de pœnis parvulorum ab Ecclesia Africana inter fidei dogmata, teste sancto Fulgentio, relata. Insigne pro eadem re sancti Gelasii papæ testimonium.

Scholastici, qui in statuendis parvulorum pœnis in diversam ab Augustino sententiam abiere, publicarunt, ejusdem opinionem *unum Augustinum patronum* habere, ut loquitur Catharinus, eamque *paucissimos* sequi, ut ait Moraines. Imo Catharinus, unum sibi opponens Augustinum, scribit : « At magna, inquiunt, est auctoritas Augustini, magna profecto, sed veritatis, quæ jam pateat longe major, longe major pontificum auctoritas, et Ecclesiæ de cathedra docentis, et communis doctorum sententia. » Quibus ille auctor in veterum Patrum scriptis se plane hospitem prodidit; etenim sancti Patris sententiam et synodorum et Pontificum testimoniis confirmabimus, et iis quidem adeo evidentibus, ut minime dubitem quin scholastici, si in eadem incidissent, ne latum quidem unguem ab Augustiniana sententia discessissent. Recte Scotus, in 2, dist. 33, quæstione unica *magistrorum* Parisiensium placitum contra Augustinum stare dixit, quibus tamen totius Africæ vetustiores episcopos opponemus.

Et quidem veteres Parisiensis scholæ doctores, cum summa ingenia scholæ subtilitatibus devovissent, parum fuere in synodorum ac Patrum lectione versati. Hinc eruditionis defectu quasdam opiniones obtrusere, a quibus antiquioris Ecclesiæ magistri longius distarunt. Hoc in præsenti controversia patebit, in qua scholastici ex manca Pelagianæ hæreseos notitia, uti a recepta antiquitus sententia recesserunt, ita illorum plerique in quibusdam cum Pelagianis convenere, quod etiam notavit cum laudis præfatione nominandus cardinalis Bellarminus, cujus verba in calce fere hujus controversiæ recitabo. Primi omnium Africani Patres Pelagianorum errores anathemate perculerunt in utraque synodo provinciæ Carthaginensis, itemque in altera synodo Milevitana, dein in plenariis conciliis, uti fusius libro priori Historiæ Pelagianæ nobis descriptum est. In his autem sacris conventibus pœnas sensibiles puerorum sine baptismo decedentium statutas esse demonstro. Patres synodi Carthaginensis, in litteris ad Innocentium, apud Augustinum epistola 90, hæc de Pelagianis scribunt : « Parvulos etiam propter salutem, quæ per Salvatorem Christum datur, baptizandos negant, ac sic eos mortifera ista doctrina in æternum necant, promittentes, etiam si non baptizentur, habituros vitam æternam. » Patres vero Numidiæ provinciæ, in epistola ad eumdem Innocentium, quæ inter Augustinianas est 92, hæc ipsa scribunt de eisdem hæreticis : « Pueros quoque parvulos, si nullis innoventur Christianæ gratiæ sacramentis, habituros vitam æternam, nequam præsumptione contendunt. » Innocentius pontifex, his litteris acceptis, gravi rescripto novæ A hæreseos falsitatem confixit : « Illud vero, inquiens, quod eos vestra fraternitas asserit prædicare, parvulos æternæ vitæ præmiis etiam sine baptismatis gratia posse donari, perfatuum est. » Epist. 95 apud Augustinum. Itaque tum synodi tum pontifex illam vitam æternam parvulis in originali peccato mortuis negarunt, quam Pelagiani eisdem pueris dabant. Vita autem æterna dicit perpetuam possessionem Dei animam beantis in regno cœlorum, et ex consequenti exclusionem cujuscunque miseriæ, cui vitæ opponitur æterna mors, quæ consistit in perpetua amissione summi boni, et perenni afflictione ac cruciatibus in inferis. At Pelagiani nusquam ausi sunt dicere pueros sine baptismo ituros in regnum cœlorum, ut ex serm. 14 de Verbis Apostoli superius laudato exposuimus. B Scribit de iisdem Augustinus lib. I de peccatorum Meritis et remissione, cap. 18 : « Dicunt parvulos recenti vita editos visceribus matrum, non propter remittendum peccatum percipere baptismum, sed ut spiritalem procreationem non habentes, creentur in Christo, et ipsius regni cœlorum participes fiant, eo modo filii et hæredes Dei, cohæredes autem Christi. » Hinc idem sanctus doctor contra Pelagianos ait lib. II Operis imperf., cap. 113 : « Respondete quid sitis, qui tot imagines Dei sine illius peccati merito separatis a regno Dei, et facitis duas æternas felicitates : unam quæ sit in regno Dei; alteram, quæ sit extra regnum Dei. » Et lib. I ejusdem operis, cap. 132, tradit parvulos juxta Pelagianos futuros « in loco aliquo secundæ felicitatis, quem, inquit, talibus ædificavit hæresis vestra. » C Ex his infertur vitam æternam, quam illi hæretici pueris promittebant, sitam fuisse in secunda quadam felicitate, hoc est, minori ea qua fruebantur beati in regno cœlorum. Nam cum ibidem pueri nullos cruciatus per totam æternitatem passuri essent, æternum felices vivere ab ipsis dicebantur. Scribit sanctus Fulgentius, lib. I ad Monimum, cap. 6, Deum animæ per peccatum mortuæ duplicem insuper mortem comminatum : « Primam in separatione animæ et corporis; secundam in æterna cruciatione animæ et corporis. Ac per hoc primam, qua discedente anima caro sola moritur : secundam vero, quando rediens in carnem anima in eadem et cum eadem in qua peccavit, carne torquetur. » Primæ morti opponitur D vita temporanea, alteri vero vita æterna, quando anima perpetua felicitate fruetur, qua de re legatur Augustinus lib. XX de Civitate Dei, cap. 6. Itaque vita æterna infantium, ex Pelagianorum sententia, illa est quæ opponitur morti secundæ, quæ ideo ex Augustino, lib. XVIII, ibidem, cap. 28, « secunda mors dicitur, quia nec anima ibi vivere dicenda est, quæ a Dei vita aliena erit, nec corpus, quod æternis doloribus subjacebit. » Quare, cum synodi Africanæ ac sanctus Innocentius damnarunt dicentes pueros sine baptismo defunctos habere vitam æternam, exploserunt secundam illam felicitatem quam extra regnum Dei Pelagiani infantibus promittebant, et ex consequenti decrevere eosdem subituros etiam mortem se-

cundam, quæ beatæ vitæ opponitur. Cæterum vita illa æternum beata, quam Pelagiani pueris destinabant, ante synodos Africanas rejecta fuit in concilio Diospolitano, anno 415, ubi cum objectum fuisset Pelagio, Cœlestium ipsius discipulum docuisse, « infantes, etiamsi non baptizentur, habere vitam æternam, » negavit se illa dixisse. Hinc Pelagium premebat Augustinus, epist. 106 ad Paulinum Nolanum, pueros sine gratia regenerationis in Christo « non habere in se vitam, ac per hoc pœnæ sempiternæ obnoxios. »

Conrius ac Moraines existimarunt vitam æternam, quam parvulis Pelagiani pollicebantur, sitam fuisse in visione clara Dei, extra tamen regnum cœlorum. Unde responderi potest his, quæ hucusque deduximus, synodos statuisse pueros non posse sine baptismo frui vita æterna, hoc est visione clara Dei, nec tamen statim inferri, morte secunda juxta totam suam latitudinem plectendos, sed prout hæc tantum dicit privationem visionis Dei, non quatenus continet cruciatus et æterna supplicia animæ et corporis. Sed hæc sententia nulla ratione admitti potest, si consideremus quid Pelagiani nomine regni cœlorum intelligerent. Et licet Moraines, num. 55, dicat eosdem id *non satis expressisse*, colligitur tamen quæ fuerit illorum sententia ex Juliano lib. VI Operis imperf., cap. 57, ubi ait : « Multo maxime congregatio omnis glorificata sanctorum esse Deo subjecta non desistet, sed totum corpus dignum regno cœlorum, quod sub Christi capite construitur, divinæ voluntati perfecta affectione cohærebit, ut exstincta omni cupiditate culparum, Deus et contineat cunctos et compleat. » Ex his infertur Pelagianos non promisisse pueris visionem beatam ; etenim videns Deum, *divinæ voluntati perfecta affectione cohæret, ut exstincta omni cupiditate culparum, Deus et contineat* eumdem *et compleat*. Quare pueri fruentes visione clara Dei reapse forent in regno Dei, quod illi negabant. Rursus sanctus Augustinus ubique premit Pelagianos negantes peccatum originale, quod pueri exclusi a regno cœlorum immerito et injuste tanta miseria torquerentur. Lib. II Operis imperf., cap 113 : « Ac tandem aliquando, inquit, extra regnum Dei infelices futuros fatemini parvulos non renatos. Dicite ergo hujus infelicitatis meritum, verbosi et contentiosi, qui negatis originale peccatum. » Et lib. IV, cap. 99, ait : « Ipsum etiam sic amatis, ut non ibi esse, non saltem levem pœnam credatis hominis esse, sed nullam. » Quod si Pelagiani extra regnum Dei dabant parvulis visionem Dei, haud congruenter Augustinus contra ipsos inferebat pueros futuros infelices et pœnæ subjectos. Nam videns Deum possidet summum bonum, nec ullo pacto potest esse infelix, aut alicui pœnæ obnoxius. Præterea sanctus Pater, libro II Operis imperf., cap. 113, his instat Juliano et collegis : « Dicite, obsecro, in ea felicitate quæ extra Dei regnum erit, ullusne regnabit an nullus ? si nullus, liberior erit procul dubio sine ullo rege illa felicitas ; si vero ullus in ea regnabit, quis erit rex imaginum Dei, qui non erit Deus ? » At in illa secunda felicitate pueri frue-
A rentur visione Dei, et profecto Deus in illis regnaret, nec eo dilemmate Augustinus adversarios perculisset ; etenim Deus clare visus regnat solus in anima videntis, et omnes ejusdem actus regit ac moderatur. Itaque Pelagiani beatitudinem naturalem pueris destinabant ; uti enim filii naturaliter innocentes ab iisdem asserebantur, ejusdem etiam ordinis beatitatem invexere, in quo tamen dogmate nunquam quid sentirent nostris innotuit ; unde Augustinus aliique Patres eorumdem sententiam plane se non percipere fassi sunt. Ille lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 13, narrat, a Pelagianis promitti pueris NESCIO CUJUS *felicitatis locum*, et in lib. de Hæresibus, cap. 88, *æternam et beatam* QUAMDAM *vitam suam*. Idem habet lib. I de Origine animæ, cujus verba mox re-
B feram. Ipse Pelagius dicere solebat : *Quo eant nescio*, ut ex Augustino superius dictum est.

Redeo ad Africanas synodos. In concilio celebrato anno 418 Carthagine contra Pelagianos, in quo hic canon in vetustis codicibus statutus legitur. « Item placuit, ut si quis dicit, ideo dixisse Dominum : *In domo Patris mei mansiones multæ sunt* (*Joan*. XIV), ut intelligatur, quia in regno cœlorum erit ALIQUIS MEDIUS, aut ULLUS ALICUBI LOCUS, ubi beate vivant parvuli, qui sine baptismo ex hac vita migrarunt, sine quo in regnum cœlorum, quod est vita æterna, intrare non possunt, anathema sit. Nam cum Dominus dicat : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non intrabit in regnum cœlorum*, quis catholicus dubitet PARTICIPEM FORE DIABOLI, qui cohæres
C esse non meruit Christi ? Qui enim dextra caret, SINISTRAM PROCUL DUBIO PARTEM INCURRET. » In Historia Pelagiana, lib. I, cap. 13, hunc canonem recitavi, ubi ex Photio ostendi in antiquis codicibus scriptum fuisse, quod etiam testatur Binius, licet a nonnullis omissus sit, de quo nolo cum quopiam contentionis funem ducere. Interim hoc ipsum sancti Augustini testimonio confirmabo, qui lib. II de Origine animæ, cap. 12, scribit : « Novellos hæreticos Pelagianos justissime conciliorum catholicorum et sedis apostolicæ damnavit auctoritas, eo quod ausi fuerint non baptizatis parvulis dare quietis et salutis locum etiam præter regnum cœlorum. » Unde satis verisimile fit laudatum canonem reapse fuisse ab Africanis synodis exaratum. Illud vero observandum venit, ideo
D Patres negasse *alium alicubi locum*, quia duo tantum loca nominantur in sacris litteris, nempe dextra et sinistra judicis, unde asserunt pueros futuros in sinistra, et ex consequenti *participes fore diaboli*. In eodem libro de Origine animæ, cap. 9, scribit sanctus Pater : « Non baptizatis parvulis nemo promittat inter damnationem regnumque cœlorum quietis, vel felicitatis CUJUSLIBET, atque UBILIBET, quasi MEDIUM LOCUM. Hoc enim eis etiam hæresis Pelagiana promisit. » Quare cum illa opinio *de quasi medio loco*, nempe inter inferorum pœnas et gaudia regni cœlestis, inter errores hæresis Pelagianæ Augustinus recensuerit, constat eamdem et ab Africanis Patribus, qui contra illam hæresim diligentissime excubuere, damna-

tam fuisse, quod ex dicendis clarissime apparebit.

His addam synodum Byzacenorum Patrum in Sardiniam a Thrasamuudo rege Vandalorum Ariano relegatorum sententiam. Cum Constantinopoli graves de divina gratia lites agitarentur, nonnulli monachi pro iisdem componendis Romam profecti, audita Africanorum antistitum in Sardinia exsulum fama, legationem ad eosdem destinarunt; librum etiam miserunt de Incarnatione Domini et divina gratia à seipsis conscriptum, rogantes ut de eodem judicium ferrent. Byzaceni Patres, cum communi consilio, quid memoratis monachis rescribendum foret deliberassent, Fulgentio episcopo Ruspensi injunxère ut decreta a Patribus in litteras mitteret, qui e vestigio librum exaravit inscriptum de Incarnatione et gratia. In eo autem Augustini sententia de pœnis puerorum apertissime traditur; etenim cap. 14 inquiunt: « Quæ justitia est, ut imago Dei, quæ nihil potuit per seipsam delinquere, si non redimatur sanguine Filii Dei, in regnum Dei non permittatur intrare? Quo utique quisquis non ingreditur, INTERMINABILIBUS IGNIS ÆTERNI CRUCIABITUR PŒNIS. Qua igitur justitia Deus justus infantibus sine peccato nascentibus ingerit pœnam, in quibus pœnæ non invenit causam? » Item cap. 30 hæc scribuntur: « Quomodo infantibus, qui baptizantur et in eadem infantia moriuntur, donat æternam salutem, quorum bonam nec exspectat, nec invenit voluntatem? Item alios quomodo sine baptismate mortuos ÆTERNIS CRUCIATIBUS damnat, cum in eis nullam culpam malæ voluntatis inveniat? Nonne istos inimicos gratiæ Dei, nec defensores humani, sed deceptores arbitrii ad hoc sua perversitas cogit, ut Deum putent iniquum in obitu omnium parvulorum, ubi nulla interveniente vel bonitate vel malitia voluntatis, alios vident potiri regno, alios INTERMINABILI DEPUTATOS INCENDIO? » Hic liber inter volumina sancti Fulgentii recensetur, quod ab ipso dictatus fuit, at eumdem a synodo approbatum, ac ad monachos Romam missum patet ex hoc ejusdem initio, ubi episcopi Byzaceni nominantur: « Dilectissimis et in Christi fide atque gratia plurimum amplectendis sanctis fratribus, Petro diacono, Joanni, Leontio et alio Joanni, cæterisque fratribus, etc., Dacianus, Fortunatus, Boethus, Victor, Scholasticus, Orontius, Vindicianus, Victor, Januarius, Victorianus, Photinus, Quodvultdeus, Fulgentius, Felix et Januarius, in Domino salutem. » Quindecim igitur episcopi doctissimi ac sanctissimi in Augustini sententiam pedibus ivere. Nec obstat laudatum volumen fuisse Fulgentii manu exaratum, qui Augustini Patris sententiam mordicus tuebatur; nam in omnibus synodis uni alicui ob eruditionem et eloquentiam insigni injungi solet, ut publica Patrum decreta litteris mandet. Scribit discipulus Fulgentii, cap. 20 de Vita ejusdem: « Post deliberationis autem longissimas moras, quidquid definitio communis invenerat, eloquenter allegandum sensibus cæterorum, beato Fulgentio dimittebatur. » Et postea: « Propterea quandocunque rescribebant consulentibus, episcoporum nomina cunctorum dicebantur in titulo, sed solius B. Fulgentii sermo tenebatur in stylo. » Quare ea omnibus Byzacii Patribus, quorum tum temporis Dacianus erat primas, sententia stetit. Habemus etiam epistolam synodicam eorumdem antistitum, inter quos tamen Fulgentius non nominatur, quam publicavit Sirmondus, et inter Opera Fulgentii, tom. VI Bibl. Patrum, edit. Coloniens., anno 1618 recensetur, in cujus cap. 8 eadem sententia traditur. Verba inferius recitabo.

Volo hic evidenter ostendere antiquitus in Africana Ecclesia, in qua quadringenti sexaginta sex episcopi numerabantur, adeo certum fuisse, pueros sine baptismo defunctos puniri in inferis pœna sensibili, ut id inter fidei dogmata relatum fuerit. Cum Petrus diaconus, vir doctissimus, ut ex ejusdem libro de Incarnatione et gratia constat, in Orientem transmissurus esset, rogavit per litteras sanctum Fulgentium, ut brevem fidei catholicæ synopsim ad se mitteret, cui se conformare posset: intelligebat enim plures hæreses passim toto Oriente grassari. Fulgentius librum eidem misit inscriptum de Fide ad Petrum, qua de re dixi lib. II Hist. Pelag., cap. 19. In eo autem volumine quadraginta dogmata ad catholicam fidem pertinentia recitat, eaque in singula capita digerit, quæ ita inchoantur: *Firmissime tene, et nullatenus dubites*. Primum dogma recitatur cap. 4. Cum vero cap. 26 posuisset dogma XXIII de peccato originali, capite insequenti 27 hæc scribit: « Firmissime tene, et nullatenus dubites, non solum homines jam ratione utentes, verum etiam parvulos qui sive in uteris matrum, sive cum de matribus nati sine sacramento sancti baptismatis, quod datur in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, de hoc sæculo transeunt, IGNIS ÆTERNI SEMPITERNO SUPPLICIO PUNIENDOS, quia, etsi propriæ actionis peccatum nullum habuerunt, originalis tamen peccati damnationem carnali conceptione et nativitate traxerunt. » Hoc XXIV dogma, seu, ut ille loquitur, capitulum de fide Petro credendum proposuit, et cum postea reliqua capitula recitasset, hæc habet cap. 44: « Hæc interim quadraginta capitula ad regulam veræ fidei firmissime pertinentia fideliter crede, fortiter tene, veraciter patienterque defende. Et si quem contraria his dogmatizare cognoveris, tanquam pestem fuge et tanquam hæreticum abjice. Ita enim ista quæ posuimus fidei catholicæ congruunt, ut si quis non solum omnibus, SED ETIAM SINGULIS voluerit contraire, in eo quod singulis horum contumaciter repugnat, et his contraria docere non dubitat, hæreticus et christianæ fidei inimicus, atque ex hoc omnibus catholicis anathematizandus appareat. » Itaque testatur Fulgentius parvulos cum solo originali peccato morientes *ignis æterni sempiterno supplicio puniendos*, et id *ad regulam veræ fidei pertinere, et tanquam hæreticum abjiciendum*, qui eidem dicto *voluerit contraire*. Hæc non indigent interprete, sed tantum lectore. Quis autem ex his non intelligat Africanam Ecclesiam Augustini sententiam de pœnis infantium inter fidei dogmata

recensuisse? Neque enim omnium Afrorum episcoporum doctissimus ea in re deceptus dici potest, vel alios voluisse decipere, proprias opiniunculas pro inconcussis Ecclesiæ dogmatibus venditando. Qualis vero quantusve fuerit Fulgentius ex ejusdem gestis patet. Hæc sufficiat ex cap. 20 libri de Vita ejusdem dixisse : « Sexaginta quippe et eo amplius episcopos tunc catena ligabat exsilii, quorum lingua et ingenium beatus Fulgentius episcopus fuit. » Tot ejusdem libri editi eximiam ipsius doctrinam abunde manifestant. Vide quæ de eodem dixi lib. II Hist. Pelag., cap. 21 et 24.

Hoc ipsum colligitur ex Augustino, qui lib. I de peccatorum Meritis et remissione cap. 28, asserentes pueros futuros in medio quodam loco nuncupat *male credentes*. Idem in lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 12, ait : « Cum moriuntur infantes, aut merito regenerationis transeunt ex malis ad bona, aut merito originis transeunt ex malis AD MALA. Hoc catholica fides novit. » Præterea, lib. V contra Jul., Operis imperf. cap. 64, ait : « Inter reprobos sunt certe plurimi, qui si ex hac vita abriperentur infantes, secundum falsam vestram hæresim penitus ab omni, secundum autem catholicam fidem a damnatione gravissima tollerentur. » Certum est eam pœnam a catholica fide in parvulis asseri, quam Pelagiani inficiabantur; at hi pœnam damni, hoc est, exclusionem a regno cœlorum libenter concedebant. Hinc dixit Augustinus, serm. 14 de Verbis Apostoli: « Videris enim tibi misericors, quia non aufers ei vitam, DAMNAS tamen, quem separas a regno cœlorum. DAMNAS, non eum percutis, sed in EXSILIUM MITTIS. En Pelagiani pueros *non percutiebant*, hoc est, pœna sensus illos nequaquam mulctabant, sed pœna tantum damni, in exsilium illos mittendo. Quare, Augustino teste, catholica fides tradit parvulos *percuti*, et non tantum in exsilium mitti, quod Pelagiani ultro fatebantur. Rursus tract. 67 in Joannem hæc ait : « Proinde respuendi sunt a corde Christiano qui putant ideo dictum multas esse mansiones, quia extra regnum cœlorum erit aliquid ubi maneant beati innocentes qui sine baptismo ex hac vita emigrarunt, quia sine illo in regno cœlorum intrare non potuerunt. Hæc fides, non est fides; quoniam non est vera et catholica fides. » Et tamen videmus plures scholasticos beatitudinem naturalem perfectissimam citra dolores et tristitiam parvulis promittere extra regnum Dei, quorum sententia minus tolerari potest quam illa Pelagianorum, quia isti contendebant infantes esse innocentes et nulla culpa coinquinatos, unde non adeo grave absurdum videbatur quamdam eisdem felicitatem præparare, cum tamen scholastici, nec ignobiles, asserant cum Ecclesia catholica pueros esse originali labe infectos, sub potestate dæmonis, filios iræ, nec postea dubitent eisdem beatam quamdam vitam promittere.

Sed ex eadem Africa ad Romanam apostolicam sedem evectus sanctus Gelasius papa adeo aperte Augustinianam sententiam confirmavit, ut nihil solidius hac in disputatione adduci possit. Hic, in epistola ad episcopos per Picenum contra Senecam delirum senem Pelagianum missa, scribit : « De parvulis autem quod asserit, sine baptismate pro solo originali peccato non posse damnari, satis IMPIA, satis profana propositio est. » At Pelagiani nunquam sine baptismo regnum cœlorum pueris promiserunt, sed nescio quem tertium locum inter cœlum et inferos. Audiatur laudatus Gelasius : « Nihil est ergo quod dicant quod non renati infantes tantummodo in regnum cœlorum ire non valeant, non autem perpetua damnatione puniantur. » Ubi cum pontifex præter exclusionem a regno cœlesti, quæ est pœna damni, decernat pueros *perpetuo damnatione puniri*, palam fit eumdem Augustini sententiam approbasse, et concludit : « Dicant igitur in morte perpetua constituti, si non æstimentur esse damnati. TOLLANT ERGO DE MEDIO NESCIO QUEM IPSI TERTIUM, QUEM DECIPIENDIS PARVULIS FACIUNT LOCUM. » Ita arguit pontifex: Pueri sunt damnati, ergo tollant de medio tertium, quem decipiendis parvulis faciunt locum. Ex quibus patet in antecedenti loqui Gelasium de damnatione apud inferos, qua pueri perpetuæ, hoc est, secundæ mortis supplicia sustinent, unde recte infertur tollendum esse de medio tertium locum. At cur TERTIUM dicit, nisi ut duo tantum loca esse declaret, nempe cœlum sedem beatorum, et inferos carcerem damnatorum? Quod defensores Augustinianæ sententiæ tortores puerorum a scholasticis nuncupantur, longe graviori censura eosdem Gelasius perculit, dum illos *deceptores parvulorum* apostolici oris sententia pronuntiavit, quippe qui eisdem secundæ felicitatis locum inani asseveratione promittebant. Imo ibidem tertium illum locum explodit, motus eodem testimonio sacrarum litterarum, quod initio ex Augustino adduximus. Etenim scribit pontifex : « Tollant ergo de medio nescio quem ipsi tertium quem decipiendis parvulis faciunt locum. Et quia non nisi dexteram partem legimus et sinistram, non illos faciant IN SINISTRA REGIONE sine baptismate permanere, sed baptizatos sinant ad dextram salutarem sacra regeneratione transferri. » Quare Gelasius papa non modo sancti doctoris sententiam, verum etiam ejusdem quoque rationem approbavit. Porro definitiva illa sententia est : *Tollant ergo de medio nescio quem ipsi tertium, quem decipiendis parvulis faciunt locum*. In quibus dum dicit *nescio quem*, declarat nec scire se nec inquirere quænam aut ubinam esset secunda felicitas parvulis a Pelagianis promissa, sed ob id eorum dogma damnare, quod tertium locum facerent inter regnum cœlorum, quod dandum est iis qui erunt in dextera, et inferni pœnas, quæ destinantur iis qui erunt in sinistra. Ex his jure Gelasius appellatur a Gabriele Vasquez, prima parte, disp. 91, num. 75, *per omnia Augustinianus*. Et quidem in eamdem epistolam, ut alias notavimus, totius Augustinianæ contra Pelagianos doctrinæ succum valentiorem contraxit. Unde cum ex Clementis pont. opt. max. indulto ejusdem sancti pontificis memoriam

quotannis Augustiniana familia recolendi facultatem impetrasset, inter precum officia ejusdem vitæ synopsi insignem Gelasii erga sancti Patris Augustini doctrinam cultum inseruit. Gelasii laudes recitat Dionysius Exiguus in epistola ad Julianum presbyterum, in qua ejusdem pontificis doctrinam, pietatem ac exantlatos pro orthodoxa fide labores eximie commendat. Has litteras leges in calce prioris partis collectionis Romanæ Lucæ Holstenii. Et quidem communem id temporis fuisse sententiam in Ecclesia, pueros sine baptismo decedentes in inferos detrudi, patet ex libello fidei quem Pelagiani episcopi concinnarunt; ibi enim veluti ingens absurdum exaggerant pœnas sensibiles puerorum.

Idem Augustini assertum Patrum ac plurium theologorum etiam recentiorum auctoritate probatur.

Agmen Patrum, ut par est, Hieronymus ducet, qui propius in Palæstina cum Pelagio veluti collato pede certavit. Edidit ille Dialogos contra eumdem hæresiarcham, in quibus sub nomine Critoboli Pelagium, sub nomine vero Attici virum catholicum colloquentes induxit. Itaque Critobolus objicit in fine tertii libri : « Oro te, quid infantuli peccavere? Nec conscientia eis delicti imputari potest, nec ignorantia, qui juxta Jonam prophetam manum dextram nesciunt et sinistram. Peccare non possunt, et possunt perire, genua labant, vagitus verba non explicant, balbutiens lingua ridetur, et ÆTERNÆ MISERIÆ CRUCIATUS miseris præparantur. » En Pelagius exprobrat catholicis veluti quid absurdum puerorum in aliena vita cruciatus. Quid his reponit Hieronymus, an forte illa Annati verba : *Negamus crudelem consequentiam?* Lib. 8 sui Augustini, cap. 1, pag. 858. Haud equidem, sed ex Paulo apostolo peccatum originale probat, ut pueris tormenta non injuste infligi videantur. Eadem pœna sensibilis infantium asseritur a sancto Avito, antistite Viennensi, qui anno 500 in Galliis floruit. Etenim in carmine ad Fuscinam sororem hæc eleganter scripsit:

Omnibus id vero gravius, si fonte lavacri
Divini expertem tenerum mors invida natum
Præcipitat, dura generatum sorte GEHENNÆ,
Qui mox ut matris cessarit filius esse,
Perditionis erit; tristes tunc edita nolunt,
Quæ FLAMMIS *tantum genuerunt pignora matres.*

Fuit autem Alcimus Avitus præsul doctissimus, ac synodo Epaunensi aliisque præsedit. Huic autem supparem dabo sanctum Fulgentium Ruspensem episcopum, qui eidem Avito convixit. Hic in lib. de Fide ad Petrum diaconum sententiam eamdem tanquam de fide tenendam docuit cap. 27, cujus verba superius laudavimus. Idem, lib. I de Veritate prædestinationis et gratiæ, cap. 12, ait : « Nulla igitur est causæ diversitas in infantibus, quæ faciat unum eligi, alterum reprobari. Si vero parentum consideretur voluntas, illi qui Christiani sunt, ut eorum filius baptizaretur, sollicite voluerunt, instantissime curaverunt; quorum tamen filius antequam baptizaretur morte præventus, ÆTERNIS EST IGNIBUS deputatus. » Capite etiam 14 scribit : « Causa vero majorum

A atque minorum, qui sine baptismate cursum vitæ præsentis in infidelitate consummant, quantum attinet ad communionem originalis peccati, una est. Ex hac utrique ibunt in ignem æternum, qui paratus est diabolo et angelis ejus, quia in eis chirographum, quo sibi eos deceptoris nequitia subdidit, Salvatoris gratia non delevit. » Et statim : « Reddet unicuique secundum opera sua, ut non solum pro originali peccato ÆTERNIS IGNIBUS ARDEANT (quibus ARSURI sunt sine baptismate morientes etiam parvuli, qui nihil boni aut mali egerunt), sed etiam pro sua voluntate mala tanto deterius torqueantur, quanto amplius propriæ iniquitatis adjiciant. » Hi Fulgentii libri eximie commendantur a Patribus Africanis in Sardinia pro fide orthodoxa exsulantibus, in epistola synodi-
B ca, cap. 18.

At sæculo eodem desinente, sanctus Gregorius Magnus, et insequenti ineunte sanctus Isidorus Hispalensis Augustini sententiam approbarunt, quippe quæ communis tum temporis in Ecclesia habebatur. Gregorius, lib. IX Moral.; cap. 12, in illa Job : *Et multiplicabit vulnera mea etiam sine causa,* hæc scribit : « Nonnulli etenim prius a præsenti luce subtrahuntur, quam ad proferenda bona malave merita activæ vitæ perveniant. Quos quia a culpa originis sacramenta salutis non liberant, et hic ex proprio nihil egerunt, et illuc AD TORMENTA PERVENIUNT. Quibus unum vulnus est, corruptibiliter nasci, aliud carnaliter emori. Sed quia post mortem quoque æterna mors sequitur, occulto eis justoque judicio etiam
C sine causa vulnera multiplicantur; PERPETUA (quippe) TORMENTA PERCIPIUNT (qui) nihil ex propria voluntate peccaverunt. » Et postea : « Districtus judex, qua eos animadversione trucidat, quos culpa propriæ actionis damnat, si et illos IN ÆTERNUM PERCUTIT, quos reatus arbitrii non addicit? » Hæc adeo clara sunt ut Moraines dicat Gregorium ea non ex sensu Ecclesiæ, sed ex propria opinione asseruisse. Sanctus Isidorus, lib. II Differ. spirit., num. 26, idem tradit inquiens : « Illud tamen tenendum est, parvulorum animas nexu peccati originalis esse astrictas, quæ nisi percipiant baptismatis sacramentum, regni cœlestis participes esse non possunt, sed cum carne et commune habebunt peccatum, et pari judicio DAMNABUNTUR IN IGNEM ÆTERNUM. » Et lib. I Sententiarum,
D cap. 22, ait : « Pro solo originali reatu luunt IN INFERNO nuper nati infantuli PŒNAS. » Erat ergo certa in Latina Ecclesia illa assertio de pœnis puerorum, quam Augustinus, Fulgentius ac Synodi in Africa docebant, quam Gelasius ac Gregorius sanctissimi pontifices in Italia tradebant, quam sanctus Avitus in Gallia, et sanctus Isidorus in Hispania citra dubium asserebant. Eamdem vero diutius usque ad scholasticorum ætatem viguisse existimo. Sanctus Prudentius, episcopus Tricassinus, qui floruit anno 850, in libro de Prædestinatione, cap. 16, ait : « Quæ punitio bifariam dividitur, et nunc in absolutione animæ a suo corpore comparata hujus primæ prævaricationis merito, quod ab ipsa radice in omne

posteritatis ejus genus transfusum atque innatum est, et postmodum (in) GEHENNA, quæ tam HUJUS quam aliorum multiplicitate criminum libidinosa perversitate contractorum acquisita est. » Et inferius de parvulis scribit : « Extra baptismi gratiam morientes, non suo, sed protoplasti peccato PERPETUA PLEXIONE DAMNANTUR. » Ex Anglia veniat Anselmus, qui in lib. de Conceptu Virg. et pec. orig., cap. 22, hæc docuit : « Sed cum nemo dubitet quia par pœna non sequetur imparia peccata, in hoc tamen similis est et personalis et originalis peccati damnatio, quia nullus admittitur ad regnum Dei, ad quod factus est homo, nisi per mortem Christi, sine quo non redditur quod pro Adæ peccato debetur, quamvis non omnes pariter in inferno torqueri mereantur. Nam post diem judicii nullus erit angelus, aut homo NISI AUT IN REGNO DEI, AUT IN INFERNO. » Explodit tertium illum locum felicitatis secundæ, quem plerique parvulis promittunt. Ultimus accedat sanctus Aelredus, sancti Bernardi contemporaneus, in libro I Speculi charitatis, cap. 15. Cum sibi objecisset : « Parvulos quæ ratio addicit damnationi, quos nec creatio malos, nec propria voluntas fecit injustos? » Respondet : « Quid enim? Injustum æstimas ut lignum inutile et infructuosum ignis depascat? Cogita, quæso, totum humanum genus quasi lignum aridum, lignum infructuosum, lignum in ipsa radice vitiatum, utpote veneno antiqui serpentis inficiatum, justissime addictum flammis, igni destinatum, adjudicatum damnationi. Quid ergo? Ingratum te præbes, o lignum inutile! quod quidam ramusculi a tua præmortua præcisi radice eripiuntur incendio, quatenus stipiti cuidam fructuoso inserti pristinæ libertati donentur. » Hujus sancti Regulam lege apud Holstenium, pag. 187, parte II Collectionis Romanæ. Ex his patet quam falso dixerit Adamus *omnes Patres contra Augustinum stare*. Certe neque Pater Suares, neque Pater Vasquez cum Augustino ea in re conveniunt, at bene sanctum doctorem secuti sunt omnes Latini Patres, qui controversiam illam quoquo modo attigerunt, in quorum lectione Adamus totus hospes fuit.

Hæc itaque antiquæ Ecclesiæ ac sanctis Patribus de infantium pœnis sententia stetit, donec post ducentesimum supra millesimum annum Christianæ epochæ novæ opiniones a scholasticis procusæ sunt. Qui si in Patrum voluminibus tantum studii ac laboris posuissent, quantum Aristoteli explicando impendere, profecto sancti Augustini sententiam non obduxissent, neque eorum plerique Pelagianorum opinionem, quod naturalem illam puerorum beatitatem attinet, hominum mentibus tam alte infixissent. Verum tanta fuit vis veritatis, ac tantum Augustini auctoritas valuit, ut plerique etiam scholasticorum pedibus in Augustini sententiam ierunt. Primus fuit Gregorius Ariminensis, subtilissimus antiquæ Parisiensis scholæ doctor, qui pœnas sensibiles infantium acerrime sustinuit in 2 Sententiarum, dist. 30, quæst. 3. Nullus autem veterum scholasticorum in A Augustini lectione Gregorium superavit. Hanc illi laudem ultro recentiores tribuunt. Dicitur a Vasquez 1-2, disp. 185, num. 15, *apprime in Augustini doctrina versatus*. A Vandero appellatur *vir doctissimus, et si quis alius doctrinæ Augustinianæ perstudiosus*, disp. 1 de Libert. Dei, num. 23. Addit Fasolus part. 1, q. 23, art. 1, dub. 3, num. 34, *cujus libri Augustini auctoritatibus et sententiis passim abundant*. Idem nuncupatur a Raynaudo *homo in Augustini lectione versatissimus*. In cens. inoff. [Pro Valer. Cemeliens.] cens. num. 2. Denique Decampsius scribit : « Gregorius Ariminensis, quem non vitæ tantum instituto, sed etiam doctrina Augustinum fuisse norunt omnes, qui vel strictim ejus libros attigerunt. » Lib. III de Hæresi Jans., disp. 3, cap. 20. Quæ consulto B hic inserui, ut planum fiat quantum fidei Ariminensi præstandum sit, ubi de Augustini mente disputatur. Video enim hunc insignem doctorem pleraque sententias tanquam vere Augustinianas defendere, quas tamen recentiores veluti portenta ac paradoxa prorsus anti-Augustiniana rejiciunt. Hic itaque vir subtilissimus Augustini auctoritatem communi illius ætatis scholasticorum sensui præposuit. Albertus etiam Magnus, in Summa, tract. 18, probabilem Augustini sententiam fatetur, uti etiam Polmanus, doctor Duacensis, in calce Breviarii theologici, num. 469. Consentiunt Sonnius, tract. de Extremo Judicio, cap. 6 et 7; Driedo, lib. I de Gratia et libero arbitrio, tract. 3, cap. 2, part. I. Ex Augustiniana familia præter Gregorium fuse eamdem sententiam tuentur Augusti- C nus Mussæus in Apologetico ad Paulum III, Alipius Reylof Belga, lib. VIII de Anima ad mentem sancti Patris Augustini, cap. 2, § 15; Michael Paludanus, insignis doctor Lovaniensis, in epistola ad Conrium archiepiscopum Thuamensem, quæ legitur in limine libri ejusdem Conrii mox laudandi. Denique Carolus Moreau Gallus, tomo I sui Tertulliani, part. II, pag. 89 et seq., ubi ait : « Attendant et hi qui solam pœnam damni in eis admittunt, se ab antiquo Ecclesiæ et Patrum sensu esse remotissimos. » Ibi enim plura Patrum testimonia laudat, quæ tamen de damnatione generice sumpta intelligendos esse facile adversarii dicent; neque enim Gelasii, Aviti, Isidori, Prudentii aliorumque auctoritates produxit, quas nos superius attulimus. Hic tamen Augustinianos plurimum de- D bere fateor doctissimis Seraphicæ familiæ Patribus, totidem enim pro Augustiniana sententia, quot ex nostris, stare video. Alphonsus a Castro, insignis theologus, in lib. adversus hæres., v. *Baptismus*, ait pueros originali infectos esse *gehennæ obnoxios*. Mathias Hauzerus idem docet tom. II Anatomiæ Augustinianæ, pag. 764. Idem etiam docent Joannes Poncius Hibernus, disp. 18 Cursus theologici, tota quæstione 6, et in Commentario in 2 Sententiarum Scoti, dist. 33; P. Macedo, lib. IV de Clavibus, cap. 18, contr. de Peccato orig., sect. 3; quorum omnium studia vicit Florentius Conrius, archiepiscopus Thuamensis, integro pro sancti Augustini assertione volumine evulgato, in quo fusissime ex sacris litteris e

Augustino sensibiles infantium pœnas demonstravit. Patrum tamen testimonia omisit, unus enim Augustinus instar omnium illi fuit. Hic autem cum cap. 2 retulisset plerosque ea in opinione Augustinum in excessus prolapsum sentientes, quæ recentiorum cantilena est, haud sibi temperare potuit quin exclamaret : « O vocem non solum miræ animositatis plenam, sed injuriæ in Augustinum, ejusque sanctos commagistros, et in ipsam sedem apostolicam forte plenissimam ! » Video hunc doctissimum antistitem vocari a Morainio novorum dogmatistarum prodromum, cum tamen antiquissimam Patrum sententiam propugnaverit. At quod in limine libri Augustini nomen inscripsit, ac peregrinum Jerichontinum in alio volumine descripsit, in quo humanæ naturæ status juxta Augustini mentem egregie explicuit, B hinc et nuperis, quos appellat, dogmatistis præcursor datus, tantum Conrio stetit Augustinum defendisse. Hi ergo subtilissimæ scholæ professores, licet alias Scoto addictissimi, cum magistrum in præsenti controversia cum Augustino minus convenire intelligerent, religioni duxerunt Scotum Augustino præponere. Imo eo facto ipsius Scoti, si non doctrinam, saltem exemplum secuti sunt. Etenim subtilissimus ille doctorum tantum Augustino detulit, ut Patres Minores, in libello supplici exhibito senatui Castellæ anno 1628, quo juramentum Salmanticensis academiæ pro defendenda doctrina sancti Thomæ, quod diligentissimus Augustini discipulus fuit, tanquam doctori subtili injuriosum deferebant, hæc scripserint : « Scotus adeo Augustinianæ doctrinæ addictus C fuit, ut in solis theologicis commentariis octingenties ac quindecies sanctum Augustinum in suarum assertionum testem protulerit, » etc. Quæ aliave legere poteris tomo priori Historiæ Augustinianæ Hispanice scriptæ a Petro de Campo, lib. III, cap. 30, et apud Lucam Wadingum in Vita Scoti, tomo I Operum ejusdem, cap. 15, num. 69.

Thesis de sensibili infantium pœna in inferis rationibus suadetur. Qua occasione ostenditur Ecclesiam Romanam inter precum officia eumdem sancti doctoris sententiam recitare. Augustinus vocat illam pœnam mitissimam. Statuitur pueros ex pœna damni gravem tristitiam pati.

Sed nec desunt argumenta satis valida quæ sancti Augustini sententiam non modo probabilem, verum etiam longe probabiliorem ostendunt; nam quod D synodos et Patres attinet, vera est ejusdem sententia. Primum argumentum est : Peccatum originale induxit sensibiles miserias puerorum præsentis vitæ, ergo et easdem per totam æternitatem distendet. Probatur consequens, quia pœnæ sensibiles hujus vitæ non sunt sufficientes ad satisfaciendum per satispassionem pro macula peccati originalis, et quantæ quantæ sunt, juste humanum genus easdem patitur; ergo durante eadem macula peccati per totam æternitatem, juste in æternum pueri originali labe infecti easdem patientur. Respondent communiter scholastici miserias esse pœnas peccati originalis per accidens; nam justitia originalis eximebat hominem

A iis miseriis quas in natura pura subiisset; quare cum peccatum originis per se sustulerit justitiam originalem, per accidens induxit miserias. Hanc responsionem § 2 superius explosimus, quam rursus hic egregio testimonio Augustini, lib. VI Operis imperf., cap. 37, refellimus. « Restat, inquit, ut ista, quæ nunc est (scilicet mors corporis), ipsa novissima, hoc est, in fine destruatur, quando fiet resurrectio carnis, ut non sit porro inimica, quomodo esset, si naturalis ita esset, ut pœnalis non esset; pœnalis autem sub justo et omnipotente Deo judice nullo pacto esset, nisi meritis peccati accidisset. » Cum autem mors pœnalis dicitur, non ideo dicitur ob relationem quam habet ad culpam, cujus ipsa pœna sit, sed pœnale accipitur ab Augustino, quod infert cruciatum et dolorem, unde et pœna alia est justa, alia injusta : nempe injusta est, quæ sine prævio demerito innocenti a tyranno infligitur. At mors nequit esse naturalis, ut non sit pœnalis. Etenim anima a corpore separari non potest, nisi præviis morbis et doloribus, sive ii longi sint, sive breves; qui enim breves sunt magni sunt. Ergo ex sancto doctore nequit mors esse naturalis sub justo et omnipotente Deo, qui tanquam justus non infligeret malum pœnæ sine culpa, tanquam omnipotens non sineret ab alio toti innocenti naturæ infligi. Hinc clamat eodem lib. VI, cap. 20 : « Neque enim sub Deo justo miser esse quisquam, nisi mereatur, potest. » Quomodo autem Adam, licet ex elementis et corpore animali compositus, moriturus non fuisset, egregie explicat sanctus doctor ibidem, cap. 39. Sed, his omissis, cominus datam responsionem oppugno. Etiamsi homo in natura pura futurus fuisset iis miseriis subjectus quæ ex complexione elementorum, quibus constat et in quibus vivit, ortum ducunt, multæ sunt aliæ gravissimæ miseriæ quas homo ex sua natura non patitur. Etenim plerumque pueri a dæmone invaduntur, et ad mortem usque cruciantur, illa autem pœna non oritur ex conditione materiæ. Urget hoc argumentum Augustinus lib. VI contra Julianum, cap. 6. « Tu, inquit, assere, si potes, quomodo sibi non obscure, sed aperte vindicet parvulos, quos immundi spiritus vexant. Si ei traditos dicis, videmus ambo supplicium, tu dic meritum; ambo cernimus pœnam, tu qui nulla mala merita dicis ex parentibus trahi, cum Deum justum ambo fateamur, demonstra ista pœna dignam, si potes, in infantibus culpam. An vero non agnoscis etiam hoc ad illud *grave jugum* pertinere, quod est *super filios Adam a die exitus de ventre matris eorum* (*Eccles.* XL)? etc. » Ideo enim dæmones permittuntur tantis cruciatibus pueros torquere, quia isti sunt peccato deturpati. Itaque durante eodem reatu juste dæmon poterit illos affligere. Rursus rejicitur eadem responsio. Si miseriæ per accidens consequuntur privationem justitiæ originalis in statu præsentis vitæ, cur etiam in altero statu eædem miseriæ itidem saltem per accidens non consequentur privationem originariæ innocentiæ? Profecto cum peccatum in pueris in præsenti æque ac futura vita

remaneat, nescio undenam divinam justitiam in altero sæculo futuram erga infantes mitiorem deducant, cum in aliena vita severius peccatores puniat. Et quidem si Deus Adamum post peccatum morti non destinasset, et hic æternum inter miserias una cum posteris vixisset, nullus judicium Dei culpare posset, qui inimicum genus ac sorde pollutum pœnis addixisset. Ergo in illa hypothesi ob solum originale delictum pueri æternum juste pœnas subirent.

Probatur secundo. Deus odio habet pueros originaria labe pollutos, illis est iratus atque inimicus, ergo juste potest exercere contra eosdem actus justitiæ vindicativæ, prout hæc est inflictiva pœnæ sensibilis. Antecedens colligitur ex Joan. III, 36 : *Qui autem incredulus est Filio, non videbit vitam, sed ira Dei manet super eum.* Quam sententiam parvulis non credentibus applicat sanctus doctor lib. I de peccatorum Meritis et remissione, cap. 20. Scribit etiam Apostolus Ephes. II, 3 : *Eramus natura filii iræ*, nempe ob peccatum originis, quod cum natura in prolem transfunditur, quo fit ut puer recens natus sit aversus a Deo, et ex consequenti ejusdem inimicus. Consequentiam vero acute deducit Augustinus tract. 44 in Joannem inquiens : « Apostolus natus in gente prophetarum dicit: *Fuimus et nos aliquando natura filii iræ, sicut et cæteri.* Si filii iræ, filii vindictæ, filii pœnæ, filii gehennæ. Quomodo natura, nisi quia peccante primo homine vitium pro natura inolevit? » Sunt optimæ illationes, quandoquidem si Deus est iratus pueris, ergo potest contra eosdem exercere actum justitiæ vindicativæ ; ergo etiam eosdem pœna afficere, objectum enim justitiæ vindicativæ est punitio rei ; ergo potest illos gehennæ, hoc est inferni flammis destinare, ubi *erit fletus et stridor dentium* (*Matth.* XXII, 13). Nec valet, si dicas iram Dei ejusque justitiæ vindictam apparere in pœna damni qua puniuntur pueri, nec oportere ut ab eadem justitia pœna sensibili castigentur. Etenim pueri sunt rei ejusdem omnino peccati quod commisit Adam, ita ut crimen quod in Adamo fuit actuale, evaserit in posteris originale ; unde dicit Apostolus Rom. V : *In quo omnes peccaverunt;* ergo sicuti in Adamo peccatum actuale punitum fuit inflictione pœnæ sensibilis, in posteris etiam eodem supplicio castigari poterit ; uti pestis non tantum nocet illi in cujus corpore primum nascitur, verum etiam alteri qui eadem per contactum inficitur : ita pueros *peccati paterni contagione* mori dixit Augustinus lib. VI contra Jul., cap. 4. Huc facit quod docet sanctus Thomas 1-2, q. 81, art. 2, ad 1 : « Pœna, inquit, corporali interdum judicio divino vel humano puniuntur filii pro parentibus, in quantum filius est aliquid patris secundum corpus. » Deus enim e vita sustulit filium David, ut patris adulterium puniret, et tamen puerulus non erat reus paterni delicti. Hinc Exodi XX, 5, dicitur Deus visitare *iniquitatem patrum in filios in tertiam et quartam generationem.* Quo ergo potiori jure Deus poterit punire pœna sensibili pueros, qui reapse contrahunt maculam primorum parentum? Sed etiamsi illationes illæ Augustini ex his verbis

A Apostoli, *fuimus et nos aliquando natura filii iræ*, possent utcunque eludi, nobis interim sat est easdem recitari ab Ecclesia Romana inter officia precum feria IV Dominicæ IV Quadragesimæ, in lectione priori expositionis Evangelii. Uti enim certum est Augustinum eo loci juxta propriam sententiam de sensibili puerorum pœna in gehenna locutum esse, ita ejusdem doctrina suis precibus ab Ecclesia inserta, ingenti auctoritatis pondere fulcitur ; saltem omni censura liberatur, quod unum hic intendimus adversus recentiores criticos, excessus Augustino objicientes.

Probatur tertio. Pueri prædestinati ex meritis Christi habebunt in alia vita bona corporis, quæ *dotes* a theologis nuncupantur ; ergo pueri reprobi patientur in alia vita mala corporis ex demeritis Adæ.
B Simile argumentum ponitur ab Augustino lib. VI contra Jul., cap. 10, ubi paritatem negantes vocat *importunos.* Do ejusdem verba : « Vide ergo, inquit, quam importune nolis, parvulum de alieno peccato reportare malum, et velis eum de alieno recte facto reportare bonum, non qualecunque, sed Dei regnum. Alienum quippe opus est, cum credit per alterum, sicut alienum opus fuit, cum peccavit in altero. » Respondent negando paritatem ; nam licet divina bonitas possit dare bona corporis iis qui eodem corpore tanquam instrumento pro eorumdem acquisitione nihil boni egerunt, contra æquitatem tamen est pati corpus illius qui eodem corpore nunquam peccavit; præsertim cum pœna sensus sit proportionata iis de-
C lectationibus peccaminosis quæ corpore percipiuntur. Sed contra est, quia sicuti in alia vita non ponitur novum meritum aut demeritum, sunt enim animæ in termino, sed Deus eo modo erga illas se habet postea, ac quando recesserunt, cum pueri sine baptismo defuncti numerentur in familia diaboli, sicuti e contra mortui suscepto sacramento in familia Christi, æquum est ut sicut isti sub Christo bona corporis recipiunt, ita illi sub dæmone mala corporis sentiant. Etenim si in hac vita sunt sub potestate dæmonis, ita ut illos in corpore torqueat, ut superius ostensum est, cur in alia vita, in qua nulla est redemptio, ab illius potestate, quam antea in eorumdem corpora habebat, eximentur? Scribit sanctus doctor proxime laudatus : « Jam itaque vobis ipsis reddite rationem;
D ne putetis indignum ut qui non admittuntur in regnum Dei, sint sub illo qui cecidit de regno Dei ; et qui non habent vitam, sint sub illo qui perdidit vitam. » Nec juvat quod pueri corpore non peccarunt, unde nec in corpore puniendi videntur, nam peccatum solius voluntatis superbientis juste punitur pœna sensus, nec dæmones corpore peccarunt, et tamen pœna sensibili affliguntur. Imo cum totum peccatum, quod fuit actuale in Adam, sit originale in pueris, et illius reatum ex toto subeant, cum in peccato Adæ fuerit voluptas sensus in comestione pomi, hujus etiam voluptatis pœnas luit infelix posteritas, cujus pariter reatus in ipsam per generationem transfusus est.

Hic tamen advertendum est Augustinum asserere

mitissimam esse pœnam quam infantuli in inferis subeunt. Illam *damnationem omnium levissimam* vocat lib. v contra Jul., cap. 11, quod est 8 in editione Basileensi, et *mitissimam sane omnium pœnam* in Enchiridio, cap. 93, et lib. I de peccatorum Meritis et remissione, cap. 16. Cum ignis calefaciat, et si calor sit intensus, etiam comburat, quandoquidem ex Augustino pœna illa est *levissima* ac *mitissima*, erit ab igne calefaciente cum aliqua molestia pueros, sed non eosdem ustulante. Quare sicuti eo intensius ardebunt reprobi adulti, quo plura scelera admisere, cum pueri hæreditarii tantum criminis rei sint, calore ad molestiam usque ac dolorem incutiendum intenso affligentur. Video Fulgentium superius laudatum scribere pueros *arsuros*, sed ea voce calorem cum dolore, qui tamen esse potest citra combustionem, in corpus agentem significavit. Confirmatur hoc ipsum ex lib. v contra Jul., capite proxime memorato, ubi ait pueros « in damnatione omnium levissima futuros. Quæ, qualis et quanta erit, quamvis definire non possim, non tamen audeo dicere quod eis, ut nulli essent, quam ut ibi essent, potius expediret. » Quod si ab igne comburerentur, profecto melius illis esset nunquam exstitisse. Ibi vero non recusat definire genus pœnæ, nec speciem, nempe an sint in igne et an ibi solummodo calefiant vel ustulentur, sed tantum quo gradu vel intensione caloris iidem pueri torqueantur.

Solent quærere scholastici an pueris pœna damni tristitiam incutiat. Respondent scholarum principes nulla tristitia pueros affici. Recentiores tamen plerique, quos inter eminet Bellarminus, lib. VI de Amissione grat., etc., cap. 6, tristitiam in parvulis admittunt, quod a gloria æterna se exclusos vident. Pudet me ex Augustino nonnulla recitare; etenim inde palam fiet tam procul ab Augustini sententia abiisse illos doctores qui ob exclusionem a gloria nullam in pueris tristitiam gigni pronuntiarunt quam propius ad Pelagianorum paradoxa accesserunt. Profecto sanctus doctor irrisit, imo exsecratus est Pelagianos ita sentientes, quasi regni cœlestis contemptores. Scribit lib. III Operis imperf., cap. 99 : « In regnum Dei non intrare imaginem Dei, nullam esse contumeliam putatis, ipsum regnum etiam sic amatis ut non ibi esse, non saltem levem pœnam credatis hominis esse, sed NULLAM. » Idem Pelagianos graviter arguit lib. III contra Jul., cap. 3, inquiens : « Verum vos excellentissimi amatores illius vitæ quæ futura est æterna cum Christo, NULLAM PŒNAM putatis esse, imaginem Dei exsulare a regno Dei, cum si parvam pœnam esse diceretis, non esset hæc vox beati amatoris illius regni, sed MISERI CONTEMPTORIS. Rursus lib. v, cap. 1, loquens de plebeis Christianis ait : « Quorum si quisquam gestans parvulum filium, nec sine clamore invidioso, et in parte ubi nullus audiret, compellaret et diceret : Ego ea mente, intelligentia, ratione, in qua sum factus ad imaginem Dei, tantum amo regnum Dei, ut hominis MAGNAM judicem PŒNAM, si eo nunquam possit intrare. Itane vero tu, non homo de turba imperitorum, sed inter paucos prudentissimos regni illius amator, tanto utique ardentior, quanto magis te flagrantissima paucorum societas in illud accendit, nec facit inde torpescere frigidior multitudo, responsurus es homini, atque dicturus : NON SOLUM MAGNA NON EST, SED NULLA OMNINO PŒNA EST imaginis Dei, nunquam posse intrare in regnum Dei? Puto quod nec uni homini, cujus nec vim nec testimonium formidabis, hoc dicere audebis. Te itaque sive respondente quodlibet, sive quod magis a te exigeret, si non Christiana, certe humana verecundia, reticente, ingereret aspectibus tuis parvulum suum, » etc. Pœnam autem hic intelligi prout est inflictiva doloris, non vero prout est tantum quid malum in se inferius ostendam. Illa autem veteres haud legisse credam, neque enim illam sententiam publice docuissent, quam ne a Pelagianorum quidem insolentissimo Juliano uni homini non quidem docto, sed de ultima fæce vulgi clanculum citra ullius testimonium inculcari potuisse Augustinus existimavit. Putasne Mastrio curæ fuisse quid hac de re sentiret Augustinus? Nam ab eodem in 2 Sententiarum, disp. 4, de hom., q. 6, num. 163, adducitur « Augustinus de peccatorum Meritis et remissione, cap. 27, asserens infantes in limbo non tristari nec dolorem pati. » Augustinus tres scripsit libros de peccatorum Meritis et remissione, quos Mastrius non distinguit, simulque illi affricat eam opinionem quam veluti paradoxum detestatus est. Nemo ergo nobis vitio vertat si majorem in Augustino legendo diligentiam in scholasticis desideremus.

Moraines cum aliis respondet futuram parvam illam tristitiam puerorum ob exclusionem a gloria; sed hæc erat aliorum Pelagianorum responsio, teste Augustino lib. III. contra Jul., cap. 3 : « Porro, inquit, si quod huic sufficit causæ, PARVAM saltem PŒNAM fatemini esse, quæ magna est, ut imago Dei non sinatur intrare in regnum Dei, » etc. Idem vero, serm. 14 de Verb. Apost., ita contra Pelagianos argumentatur : « Si amatur patria, magna pœna; si autem non amatur patria, pejor est cordis pœna. Parvum malum est in hominis corde, qui societatem non quærit sanctorum, qui non desiderat regnum cœlorum? Si non desiderat, pœna est de perversitate; si autem desiderat, pœna est de fraudata charitate. Sed si, quod vis, parva sit pœna, et ipsa parva magna est, si nulla culpa est. » Hæc ille. Nec juvat quod reponunt tristitiam illam vel nullam esse, quod amissio sit boni supernaturalis, quod ipsis naturaliter non debebatur, vel saltem levem, quod videant, non sua ipsorum, sed primi parentis culpa se ab æterna gloria ejectos. Etenim natura humana erat ordinata ad gloriam, quæ gratia omnibus posteris Adæ decreta erat, a qua tamen cum se ob illius delictum excidisse videant, ingens doloris argumentum occurrit. Ita, si quis ob crimen læsæ majestatis amittat bona sibi a principe antea donata, nonne ejus filii toties ingenti tristitia corripientur, quoties præsentem pauperiem cum amissa bonorum affluentia

comparabunt? Quod autem aliena culpa in eum statum deciderint, pudorem quidem, sed non dolorem minuet, imo istum plus augebit. Pueris vero non modo pœna inflicta est, verum etiam inest culpa, et sunt reapse peccatores, unde cum tristitia etiam pudor in illis reperitur.

Respondent alii pueros nullam habituros cognitionem gloriæ æternæ, quod hæc est supernaturalis, nec naturali puerorum cognitione attingi poterit. Sed hæc responsio superius rejecta est, ubi probavimus pueros futuros in sinistra : videbunt enim e diverso electos, eosque ad æternam gloriam vocari. Interim quid his reponeret Augustinus, qui absurdum putavit pueros imagines Dei haud amare regnum Dei, scribens lib. VI contra Jul., cap. 4 : « Si hoc eis non erit malum, non ergo amabunt regnum Dei tot innocentes imagines Dei. Si autem amabunt, et tantum amabunt quantum innocentes amare debent regnum ejus, a quo ad ipsius imaginem creantur, nihil mali de hac ipsa separatione patientur? » Quid his, inquam, reponeret, dum in scholis audiret pueros non modo non amare, sed ne cognoscere quidem regnum Dei? Tam procul ab Augustini semitis nobiles scholastici abière. Verum hæc illis concedamus, aliunde tristitiam puerorum probo. Etenim non solum sunt aversi a Deo, ut auctore supernaturali, sed etiam ut auctore naturæ : Adam enim per peccatum relicto incommutabili bono adhæsit bono creato, quod peccatum cum ex origine a pueris trahatur, redduntur aversi a Deo et conversi ad creaturam. Hoc ipsum confirmatur, quia vel pueri habent aliquem finem naturalem quo possesso satiantur, vel nullum talem finem possunt possidere. Si primum detur, peto vel erit hic finis Deus, vel creatura? si creatura, erunt igitur peccatores et aversi a Deo ut auctore naturæ; si vero Deus erit ultimus finis, quatenus abstractive cognitus, ergo amabunt Deum et a Deo quoque amabuntur; quomodo ergo *ira Dei manet super illos* (*Joan.* III, 36)? Nonne per peccatum vere sunt inimici Dei? qua igitur ratione illum amabunt? Si vero illud alterum asseratur, nempe pueros nullum habituros ultimum finem, erunt ergo æternum miseri, utpote summi boni possessione exclusi. Et quidem vix posse explicari puto pueros nulla tristitia affici, dum cernunt, quod *ira Dei manet super illos*, dum se vident macula peccati infectos. Doletne ipsos quod in peccato sunt? Quis autem hoc neget? Magna enim tunc foret illorum perversitas, ac suppliciis gravioribus addicendi essent, si de peccato non tristarentur. Si autem status peccati dolorem ingerit, iidem etiam tristantur; tristitia enim est dolor de iis quæ nobis nolentibus accidunt. Pueros autem nolle esse in statu peccati, certum puto, quod tamen, quamvis nolentibus, æternum illis adhærebit. Sane arbitror illos qui negant tristari parvulos ne cogitare quidem de macula peccati, cum tamen sint proprie peccatores. Pelagiani, qui pueros innocentes putabant, magis consequenter dicebant eosdem vel parvam vel nullam tristitiam pati. Profecto Scotus inde probat pueros non tristari, quia id non posset contingere, nisi nollent carere beatitudine, neque esse in carcere captivi, quæ pœnæ ipsis nolentibus accidissent, at tunc peccarent, quia haberent voluntatem difformem voluntati divinæ. Ex quo discursu patet virum subtilissimum ne cogitasse quidem de tristitia quæ oritur ex peccato. Sed nec ratio illa, quam ante Scotum noster Ægidius produxit, quidquam probat; etenim pueri, cum sint peccatores, habent voluntatem difformem voluntati divinæ; sunt aversi a Deo et ad creaturam conversi; sunt vasa iræ et contumeliæ; sunt e numero reproborum : non sunt reconciliati Deo, sed inter ejusdem inimicos computantur, unde ira Dei manet super illos. Habent ergo ex origine voluntatem difformem voluntati divinæ. An vero quod juste se videant torqueri, patienter tormenta sustineant? Respondet Poncius, num. 34, « non esse sibi inconveniens quod parvuli in inferno peccent actu, cum enim habeant usum liberi arbitrii, et puniantur æternaliter a Deo, tum carentia beatitudinis, tum pœna sensus, esset sane maxima virtus in ipsis conformare se divinæ voluntati. » Quod si martyres intensissima gratia indiguere, ne in tormentis deficerent, sed pro religione pugnarent, nequaquam fieri posse videtur ut pueri solis viribus naturæ tantos ac tam longos cruciatus patienter sufferant. Nec ex alia parte videtur justitiæ divinæ consonum ut hostibus suis, qui sunt de familia diaboli, tantam divinæ gratiæ vim impertiatur.

Solvuntur contrariæ sententiæ argumenta.

Optime judicasse arbitror Joannem Poncium superius laudatum, cum num. 10 dixit oppositæ sententiæ argumenta esse *parvi momenti*, quod breviter apparebit ex subjecta eorumdem dissolutione. Objiciunt 1° Augustinum de pœnis parvulorum dubitasse, et, ut Goneti verbis utar, disp. 7 de Peccato originali, art. 7, num. 190, fuisse *dubium et anxium in hac materia*. Nam lib. III de Libero arbitrio, cap. 23, ait : « Non enim metuendum est ne vita esse potuerit media quædam inter recte factum atque peccatum, et sententia judicis media esse non possit inter præmium atque supplicium. » Ibi autem de parvulis loquitur. Addit Bellarminus : Illa *nunquam, quod sciam, Augustinus retractavit*. Omissa responsione, P. Macedo, non quod falsa sit, sed quod melior hæc altera nostra videtur, dico Semi-Pelagianos olim eodem testimonio abusos fuisse ut gradum facerent ad infringendum argumentum a parvulis ab Augustino deductum, ut gratiam ex meritis explođerent. Hæc scribit Hilarius ad Augustinum : « Parvulorum autem causam ad exemplum majorum non patiuntur afferri; quam et tuam Sanctitatem dicunt catenus attigisse, ut INCERTUM ESSE volueris, ac potius de eorum pœnis malueris DUBITARE. Quod in libro tertio de Libero Arbitrio ita posuisse meministi, ut hanc eis occasionem potuerit exhibere. » Huic Massiliensium objectioni respondet sanctus doctor in lib. de Dono persev., cap. 12, se olim presbyterum libros de Libero Arbitrio, quos laicus Romæ inchoaret, in

Africa confecisse, nempe ante annum 359. Quare, etiamsi tunc de parvulorum pœnis dubitasset, « Nemo, ait, ut opinor, esset tam injustus, atque invidus, qui me proficere prohiberet, atque in hac dubitatione remanendum mihi esse judicaret. » Addit non oportere credi se ea de re dubitasse, sed quod Manichæi, quidquid de pœnis infantium sentiretur, rejiciendi erant, ne duarum naturarum, nempe mali bonique permixtio crederetur, et concludit : « Absit ut causam parvulorum sic relinquamus, ut esse nobis dicamus incertum utrum in Christo regenerati, si moriantur parvuli, transeant in æternam salutem; non regenerati autem transeant in mortem secundam, etc. » Itaque sanctus doctor ideo non retractavit quod olim docuerat de pœnis parvulorum, quia de iisdem non dubitaverat. Imo in epist. 28 ad Hieronymum, quæ scripta fuit anno 414, cum Orosius in Asiam transmitteret, hæc scribit sanctus Pater de eodem lib. III de Libero Arbitrio : « Non tamen de damnatione eorum parvulorum, qui sine illo (nempe baptismo) ex hac vita emigrant, tunc aliquid dicendum putavi, quia non quod nunc agitur, agebatur. » Etenim Augustinus ibidem disputat tantum de pœnis quas in hac vita parvuli patiuntur. Hinc factum est ut Hieronymus cum Augustino senserit; nam in eadem epistola diserte scribit parvulorum animas damnari, inquiens : « Damnari enim eas, si sic de corpore exierint, et sancta Scriptura, et sancta est testis Ecclesia. » Orosius autem una cum hac epistola detulit in Asiam ad Hieronymum libros tres de peccatorum Meritis et remissione, in cujus priori cap. 28 locum medium puerorum explodit. Quare Hieronymus iis lectis, ac in calce Dialogorum laudatis, Augustino ea in sententia adhæsit, ut superius ostensum est.

Objiciunt 2° sanctos Patres oppositum sensisse. Etenim Nazianzenus in orat. in sanctum lavacrum dicit quod pueri *nec cœlesti gloria, nec suppliciis a justo judice afficiantur.* Gregorius Nyssenus orat. 1 scribit pueros sine baptismo mortuos *neque in doloribus ac mœstitia esse.* Addunt Ambrosium in cap. 5 ad Rom., ubi ait : *Est et alia mors, quæ secunda dicitur, quam non peccato Adæ patimur, sed ejus occasione propriis peccatis acquiritur.* Denique Innocentius III, lib. III Decr., tit. de Bapt., cap. *Majores,* scribit : *Pœna originalis peccati est carentia visionis Dei; actualis vero pœna peccati est gehennæ perpetuæ cruciatus.* Respondeo ea fere ratione, qua sanctus Pater capite 14 de Prædestinatione sanctorum satisfacit Massiliensibus, qui objiciebant veteres Patres de hominum prædestinatione, secus ac Augustinum, sensisse. « Quid igitur, inquit, opus est ut eorum scrutemur opuscula, qui priusquam ista hæresis oriretur, non habuerunt necessitatem in hac difficili ad solvendum quæstione versari, quod procul dubio facerent, si respondere talibus cogerentur? Unde factum est ut de gratia Dei (dicam de pœnis parvulorum) quid sentirent, breviter quibusdam scriptorum suorum locis, et TRANSEUNTER ATTINGERENT, immorarentur vero in eis quæ adversus alios inimicos Ecclesiæ disputabant. » Respondeo rursus Gregorium Nazianzenum eo loci tria hominum genera sine baptismo decedentium recensere : unum eorum qui baptismum contempserunt, alterum eorum qui illud ex negligentia omiserunt, postremum illorum qui nec ex contemptu nec ex negligentia sine illo mortui sunt. Comparat autem pœnas eorumdem : priores ait graves pœnas dare, alteros minores pati, postremos nec cœlesti gloria donari, sed nec suppliciis addici quibus alii ob contemptum vel negligenter omissum baptismum subjiciuntur. Quod verissimum est, illi enim actuale peccatum commisere in contemnendo vel omittendo baptismo, cujus delicti cum pueri rei non sint, neque suppliciis iisdem torqueri possunt. Gregorius vero Nyssenus dubitanter loquitur, nam ibidem quæstionem hanc de parvulis sine baptismo morientibus vocat *difficilem atque perplexam.* Addit nescire se *an illa quæque anima judicem videbit, tribunali cum aliis sistetur?* etc. Quæ tamen omnia postea definita sunt, nam teste Beda in prooemio Canticorum, qui negat pueros judicandos *contradicit catholicæ fidei.* Gelasius etiam definit pueros *in sinistra regione sine baptismatè remanere.* Ad testimonium Ambrosii respondeo optime a cardinali Bellarmino observatum esse Commentaria illa in Epistolas Pauli perperam Ambrosio ascribi, passim enim Pelagianorum sententiæ iisdem inspersæ sunt, quod fuse et erudite probat Conrius, cap. 8. Profecto in cap. v, in illa Apostoli : *Si enim unius delicto,* etc., ait : *Plures enim gratiam consequuntur, quam mortui sunt delicto Adæ.* Præterea in cap. VIII : *Vocare,* inquit, *est cogitantem de fide adjuvare.* Item in cap. IX, ad illa : *Igitur cui vult, miseretur,* etc., scribit : *Ex persona contradicentis loquitur.* Et constanter tradit homines illos in similitudinem Adæ peccasse, qui ejusdem exemplo Deum contempsere, quæ omnia a Pelagianis asserta sunt. Nec obstat quod objicit Gonetus vixisse illum scriptorem sub Damaso, quando Pelagiana hæresis nondum eruperat. Nam Pelagium *diutissime* Romæ vixisse scribit sanctus Augustinus, qua de re legantur a nobis dicta lib. I Hist. Pelag., cap. 3. Quod denique ex Decretali Innocentii papæ opponitur, abhinc trecentis annis a Gregorio Ariminensi solutum est. Præterea Poncius num. 28 ait quod pontifex intendit ostendere non posse adulto dormienti vel non consentienti dari baptismum, quia tunc tolleretur peccatum originale, et non actuale, et per consequens ille si moreretur non careret visione Dei, quia non haberet peccatum originale, et tamen esset in inferno, quia esset in peccato actuali. Quæ ratio nulla est; etenim etiam peccato actuali debetur privatio visionis Dei. Unde Glossa vocat illam rationem superficialem, nec videtur ab ipso pontifice asserta, sed ab aliquo non satis docto secretario addita. Hæc ille. Sed, ista responsione omissa, facile dico quod sicuti ait pœnam actualis culpæ esse gehennæ cruciatum in inferis, et tamen non inde excluditur pœna damni

quia non inserit particulam restrictivam, seu exclusivam *tantum*, *solum*, ita et pœna originalis recte statuitur carentia visionis, sed non sola.

Objiciunt 2°. Pœna sensibilis non est proportionata peccato originali, ergo pueri ob illud non torquentur igne in inferis. Probant antecedens, quia pœna sensus est per passionem hujus particularis personæ, peccatum autem originale non est commissum per actum voluntatis personæ particularis, sed trahitur per infectionem naturæ. Respondeo negando antecedens cum ejus probatione. Etenim omnes homines peccaverunt in Adam, et peccatum illud fuit imputatum singulis ex eodem propagatis, ita ut peccatum quod in illo fuit actuale, originale fuerit in posteris. Audiatur Augustinus lib. I de peccatorum Meritis, et remissione, cap. 10 : « Si enim peccatum intellexeris, quod per unum hominem intravit in mundum, *in quo omnes peccaverunt* (*Rom.* IX), certum manifestumque est alia esse propria cuique peccata, in quibus hi tantum peccant quorum peccata sunt; aliud hoc unum, in quo omnes peccaverunt, quando omnes ille unus homo fuerunt. » Igitur peccatum unius fuit et omnium, qui idem erant in uno. Qua ratione pœna sensus est eadem æqualiter destinata omnibus et singulis, qui idem fuere in Adam, et toti naturæ est debita, nisi qua parte ex baptismi gratia eidem subducitur. Quare sicuti leges principum pupillorum voluntates tutorum voluntati alligant, ita ut quod isti volunt illis ratum sit, hoc quoque pacto Deus omnium posterorum voluntates Adami voluntati astrinxit, ita ut quod ille fecisset omnibus hominibus imputaretur. Unde sicuti ex defectu improbi tutoris pupilli quandoque detrimenta subeunt, ita ex peccato Adæ humanum genus in miserias decidit. Imo pœna sensus magis videtur proportionata peccato originis quam pœna damni; nam pœna damni est in anima, pœna sensus in corpore; posteri autem animam a Deo creatore recipiunt, corpus vero per traducem ab Adam derivatur. Quare cum filii puniri possint pro peccatis parentum, in quantum secundum corpus sunt aliquid illorum, ut ex D. Thoma diximus, humanum genus, quod secundum corpus ex virtute seminali ab Adam deducta aliquid illius est, potiori jure secundum corpus poterit ob illius peccatum, quod etiam proprium evasit, puniri, quam secundum animam. Hinc si anima a Deo creata infunderetur corpori nequaquam per virtutem seminalem ex Adamo traducto, illa non contraheret peccatum originale; quare in tantum peccatum traducit, in quantum in corpus ex Adamo per concupiscentiam carnalem propagatum immittitur. Ex his confirmatur nostra sententia : nam si caro per concupiscentiam genita est causa, cur anima peccato inficiatur, et ex consequenti pœnam subeat, ipsa caro, quæ veluti vehiculum peccati fuit, neutiquam debet esse a quacunque pœna immunis.

Objiciunt 3°. Peccatum originis non tollit ordinem naturalem, sed supernaturalem, nempe conversionem ad Deum per donum gratiæ habitualis, ergo solum debet puniri privatione ejus boni cui opponitur, non supplicio naturæ, quam in nulla re eidem debita lædit. Respondeo primo negando consequentiam; nam neque peccatum actuale lædit naturalia hominis, sed tantum privat hominem gratia sanctificante, et tamen punitur pœna sensus. Imo in sententia illorum qui dicunt peccatum consistere formaliter in privatione gratiæ, hæc privatio non potest esse pœna, cum pœna ponatur a voluntate judicis, et sit contra voluntatem rei respectu cujus est inflictiva doloris. Respondeo secundo negando antecedens, tum quia peccatum originale tollit conformitatem ad rectam rationem, sicut quodlibet peccatum actuale et habituale, ille autem ordo est naturalis, tum quia ex dictis § 2 ex peccato originali ortum traxit concupiscentia, quæ naturalia hominis læsit. Hinc scribit Augustinus lib. de Natura et gratia, cap. 3 : « Omnia quidem bona, quæ (natura) habet in formatione, vita, sensibus, mente, a summo Deo habet creatore, et artifice suo. Vitium vero quod naturalia ista bona contenebrat et infirmat, ut illuminatione et curatione opus habeat, non ab inculpabili artifice contractum est, sed ex originali peccato, quod commissum est libero arbitrio. Ac per hoc natura pœnalis ad vindictam justissimam pertinet. » His accedit per peccatum originale hominem nasci subditum diabolo, et de familia ejusdem, ut ex exorcismis in baptismo superius ostendimus, quæ sane captivitas naturam hominis et vexat et deturpat. De hac captivitate post Driedonem erudite agit magnus ille noster Salmanticensis theologus Basilius Poncius, part. I Relect. de grat., cap. 16. Denique gratia est donum liberaliter a Deo homini datum; at quando persona graviter offenditur, v. g., rex crimine læsæ majestatis, non est sufficiens pœna, quod privet rebellem beneficio olim eidem liberaliter collato, sed alia etiam pœna exigitur. In Adam vero omnes posteri a Deo rebellarunt, unde inimici Dei nascuntur, et per gratiam baptismi fiunt amici, sine qua non solum sunt indigni gratia liberaliter conferenda, sed digni pœnis juste irrogandis.

Objiciunt 4° cum Vasquez, 1-2, disp. 124, num. 8; Goneto, disp. 7, cit. num. 178 ; Morainio et aliis : Nullus puniri debet ob id pro quo ne vituperari aut reprehendi potest : at nemo pro peccato originali vituperari potest ; igitur nec puniri. Major patet, quia pœnæ sensibiles habent quamdam vim increpationis. Minor probatur ex Aristotele III Ethic., cap. 6, ubi ait neminem esse dignum vituperio et exprobratione, nisi illa faciat quæ potuit non facere ; at pueri non possunt non contrahere peccatum originale, ergo ob illud nulla reprehensione digni sunt. Respondetur negando minorem, nec philosophi dictum nos moratur, qui actualia tantum ac personalia delicta cognovit, originali enim peccato Aristotelicum illud dictum non convenit. Et quidem Pelagiani ex Aristotelis doctrina tentabant tollere peccatum originale, unde sunt illa Augustini lib. VI contra Jul., cap. 20: « Ad hoc enim redacta est hæresis vestra, ut gemant

sectatores vestri non inveniri dialecticos judices in Ecclesia de scholis Peripateticorum aut Stoicorum, a quibus possitis absolvi. » Julianus querebatur catholicos episcopos, a quibus damnatus fuerat, nescire *secundum categorias Aristotelis de dogmatibus judicare*. Sane si Aristotelicis principiis standum sit, peccatum originale negandum est; neque enim, qui nascitur, tanquam tabula rasa, maculas antiqui criminis ex Aristotele portare potest, cum generatio opus naturæ sit, non voluntatis, cujus est posse peccare. Certum est ex fide Deum esse iratum pueris, cum nascuntur, ob originale crimen; nascimur enim *natura filii iræ* ex Apostolo, ac per peccatum sumus aversi a Deo, et Deus pueros odio habet, quatenus peccatores sunt, quod catholicum dogma est; vituperat igitur Deus vitium, quod ipse non fecit in homine. Adde infantes esse *vasa contumeliæ*, et ex consequenti esse dignos contumelia ac vituperio. Miror autem Vasquez, virum in Augustini doctrina adeo versatum, ut sodales Complutenses *Augustinum* alterum, vel saltem *mentem ac linguam Augustini* eumdem nuncupaverint; miror, inquam, illud argumentum veluti solidum objecisse, quod tamen diserte ab Augustino eversum fuerat. Audiatur sanctus doctor lib. de Corrept. et grat., cap. 6 : « An vero ideo pravitas ista corripienda non est in homine, quia non ejus propria, qui corripitur, sed communis est omnibus? Imo vero corripiatur et in singulis, quod est omnium. Non enim propterea cujusquam non est quod ab ea nullus immunis est. Peccata quidem ista originalia ideo dicuntur aliena quod ea singuli de parentibus trahunt, sed non sine causa dicuntur et nostra, quia *in illo uno omnes*, sicut dicit Apostolus, *peccaverunt*. CORRIPIATUR ergo ORIGO DAMNABILIS, ut ex dolore correptionis voluntas regenerationis oriatur, » etc. Ex quibus patet posse hominem corripi ob peccatum originale.

Instat Moraines, num. 41, non solum Aristotelem aut ethnicos philosophos dicere neminem esse vituperio et reprehensione dignum propter id quod non libere fecit aut omisit, sed omnium fidelium et infidelium communem illam vocem esse, ut confirmat sanctus Augustinus lib. de Duabus Animabus, cap. 11. Quare cum nullus commiserit peccatum originale libere, sed illud ex infectione naturæ trahatur, nemo potest ob illud vituperari aut reprehendi. Respondeo laudatum sancti doctoris testimonium a Juliano eidem Augustino sæpe sæpius objectum fuisse, lib. I Operis imperf., cap. 45, lib. v, cap. 43 et 45, et alibi. Cui sanctus Pater respondet lib. I Operis imperf., cap. 48 : « Ipse, inquit, Adam est, quem nostra illa definitio, quæ tibi placuit, intuebatur, cum dicerem : *Peccatum est voluntas retinendi, vel consequendi, quod justitia vetat, et unde liberum est abstinere* (*Lib. de Duab. Anim., cap.* 11). Adam quippe omnino quando peccavit, nihil in se habebat mali, quo nolens urgeretur ad operandum malum, et propter quod diceret : *Non quod volo facio bonum, sed quod nolo malum, hoc ago* (*Rom.* VII, 9), ac per hoc id egit peccando, quod justitia vetabat, et unde illi liberum fuerat abstinere. Nam ei, qui dixit, *quod nolo malum hoc ago*, abstinere inde liberum non est. Ac per hoc sic tria ista discernas, et scias aliud esse peccatum, aliud pœnam peccati, aliud utrumque, id est, ita peccatum, ut ipsum sit etiam pœna peccati. Intelligis quid horum trium pertineat ad illam definitionem, ubi : *Voluntas est agendi, quod justitia vetat, et unde liberum est abstinere*. Peccatum namque isto modo definitum est, non pœna peccati, non utrumque. » Et postea : « Sed pertinet originale peccatum ad hoc genus tertium, ubi sic peccatum est ut ipsum sit et pœna peccati. » Certum igitur est posse peccatum originale esse vere et proprie peccatum, etiamsi non inde liberum sit abstinere, et doctrinam illam traditam a sancto doctore lib. de Duab. Anim., cap. 11, quam post Julianum Moraines objicit, applicandam non esse peccato originali, de quo ibi sanctus Pater non loquebatur. Unde falsa sunt quæ postea idem Moraines addit : « Si ex mente D. Augustini, inquit, imo ex sensu totius Ecclesiæ et consensu generis humani, judicandum est de peccato originali ejusque pœna, dicendum est neminem propter illud non a se commissum, sed vi originis ex necessitate contractum esse dignum reprehensione et vituperio, ac proinde nec supplicio positivo et connaturali. » Falsa, inquam, hæc sunt : nam ex mente sancti doctoris oppositum dicendum est; docet enim arguendum esse etiam illum qui peccat tertio illo genere peccati; inquit enim ibidem : « Tertium vero genus, ubi peccatum ipsum est, et pœna peccati potest intelligi in eo qui dicit : *Quod nolo malum hoc ago*. Ad hoc pertinent etiam omnia, quæ per ignorantiam cum aguntur mala, non putantur mala, vel etiam putantur bona. Cæcitas enim cordis, si peccatum non esset, injuste argueretur; arguitur autem juste, ubi dicitur : *Pharisæe cæce*, et aliis plurimis divinorum elogiorum locis. » Imo ab illa necessitate vituperationem destrui erat ipsissima objectio Juliani dicentis lib. v Operis imperf., cap. 52 : « Hujus vituperatio ad necessaria non recurrit, quia quidquid ad necessarium pervenerit, ipsum pulsat auctorem, » nempe Deum. Cui sanctus Pater respondet : « Nunquid hoc malum hominis, ubi dicit, *quod nolo malum, hoc ago*, ipsum hominis pulsat auctorem ? et tamen eum qui sic agit malum satis apparet ad necessarium pervenisse, necessitate quippe agit quod non agit voluntate. »

Objiciunt 5° durum videri, et divinæ bonitati minime consentaneum ut pœna ignis æterni puniat infantes, qui propria voluntate non peccarunt, sed aliena tantum, atque ex vi et miseria suæ originis peccato originali infecti sunt. Respondet Augustinus lib. v Operis imperf., cap. 13 : « Si autem crudele esse arbitramini damnari parvulos, quos originale peccatum trahere non putatis, crudele vobis videatur non rapi ex hac vita parvulos secundum vos nullum habentes omnino peccatum, quos Deus utique novit, in multis magnisque peccatis sine ulla in melius mutatione

morituros. Nam secundum RATIOCINATIONES HUMANAS crudelius videtur non liberare, cum possit, nullis inquinatum parvis, magnisque peccatis, quam damnare progeniem peccatoris. Porro cum illud justum esse qua potestis voce clamatis, et hoc esse injustum qua fronte contenditis?» Et quidem si secundum humanas ratiocinationes loquamur, videtur etiam durum, hominem ob unicum pravum desiderium, quod momento evanuit, damnari in æternum, et tamen hoc fide credimus; in eo enim actu nulla sensus delectatio fuit, qui tamen pœna sensus æternum torquebitur. Quare nec durum videri debet pueros secundum sensum puniri, qui sensu non peccaverunt, nisi quatenus idem fuere cum Adamo. Præterea cum primus parens, si perseverasset in bono, transmissurus fuisset in posteros justitiam originalem, et omnia bona tum animi tum corporis, ut tradit sanctus Pater lib. III Operis imperf., cap. 199, cur durum videtur, si prævaricatus miserias ac pœnas posteris hæreditarias fecit?

Objiciunt 6°. Propter peccatum originale non injungitur hominibus baptizandis aliqua pœnitentia, nec jubentur habere ullum dolorem de illo, ergo non correspondet illi aliqua pœna sensus, sicuti correspondet peccatis actualibus. Respondeo primo adversariorum plerosque qui hoc argumentum urgent concedere in parvulis tristitiam ob carentiam visionis quam patiuntur; igitur debetur peccato originali dolor interior, etiamsi pro peccato originali nullus internus dolor ab Ecclesia præcipiatur. Respondeo 2°, data priori parte antecedentis, negando consequentiam, quia cum miseriæ hujus vitæ sint effectus peccati originalis, cur nova pœna imponeretur, cum innumeræ pro eodem nobis subeundæ sint? Sat est si dicatur catechumenis omnes homines in Adamo peccasse, ac proinde e terrestri paradiso expulsos, tot tantisque pœnis addictos, quas divina gratia adjuvante fortiter sustinere possumus. Respondeo 3° negando secundam partem antecedentis, nullum dolorem injungi catechumenis ob peccatum originale: oppositum enim expresse tradit, imo jubet Augustinus cap. 6 superius laudato de Correptione et gratiâ, inquiens: « Corripiatur ergo origo damnata, ut EX DOLORE correptionis voluntas regenerationis oriatur; si tamen quis corripitur, filius est promissionis, ut strepitu correptionis forinsecus insonante, atque FLAGELLANTE, Deus in illo intrinsecus occulta inspiratione operetur et velle. » Nonne catechumenus primum docendus est se vel ab ortu in peccato esse, inimicum Dei, sub dæmonis potestate, ejusdem membrum, in ejusdem familia? Quæ ille audiens statim dolore corripitur, quod natus sit sub potestate dæmonis, atque sub eo diutius vixerit. Audiatur sanctus Augustinus, lib. I de peccatorum Meritis, cap. 19: « Dicet aliquis: Quomodo ergo et ipsi vocantur in pœnitentiam? Nunquid tantillus potest aliquid pœnitere? Huic respondetur: Si propterea pœnitentes dicendi non sunt quia sensum pœnitendi nondum habent, nec fideles dicendi sunt quia similiter sensum credendi nondum habent. Si autem propterea recte fideles vocantur quoniam fidem per verba gestantium quodammodò profitentur, cur non prius etiam pœnitentes habentur cum per eorumdem verba gestantium diabolo et huic sæculo renuntiare monstrantur? » Igitur si pœnitentiam pueris eo pacto sanctus Doctor asserit, adulti ad baptismum accedentes eamdem non habebunt? Tunc ergo dolet ipsos peccati originalis, quando ex Augustino renuntiare se diabolo dicunt.

Antequam hanc disputationem claudam, volo recitare objectionem Gulielmi de Rubione, qui in 2, dist. 32, q. 2, art. 2, hoc argumento impugnat cruciatus puerorum: « Ille qui est æque innocens alio peccante, sicut non peccante, non est affligendus, nec magis juste potest affligi post peccatum alterius, quam si ille nunquam peccasset; sed propter peccatum primorum parentum eorum filii, qui nunquam peccaverunt, non sunt magis culpabiles, quam si non peccassent ipsi eorum parentes; imo sunt æque innocentes, post ipsorum peccatum, sicut fuissent si nunquam ipsi peccassent; licet enim sint modo rei, ergo, » etc. Negat hic scriptor maculam veram et propriam quæ inest pueris ante baptismum, in quo juxta Ecclesiæ canones parum conformiter loquitur: putat enim posteros dici peccatores per denominationem extrinsecam a culpa Adæ, ut patet ex iis, quæ habet dist. 30, q. 2, § *Et ideo*, ita ut culpa fuerit in solo Adam, reatus vero, seu obligatio ad pœnam, quæ, ut ibidem ait, est culpæ effectus et quid eamdem consequens, in nepotibus. At Tridentina synodus, in decreto de peccato originali, definivit anathema esse qui dixerit Adam inquinatum « per inobedientiæ peccatum, mortem, et pœnas corporis tantum in omne genus humanum transfudisse, non autem et peccatum, quod mors est animæ. » Et sess. 6, cap. I, statuunt Patres: « Omnes homines in prævaricatione Adæ innocentiam perdidisse, factos immundos, et, ut Apostolus inquit, *natura filios iræ*, » etc. Ille vero Nominalis ait pueros esse æque innocentes post peccatum progenitorum, sicut fuissent si nunquam isti peccassent. Quare cum Rubion tantum innocentiæ pueris tribuat, nil mirum illorum post mortem supplicia negari. Hæc itaque argumenta Augustinianæ sententiæ objiciunt, quæ facili negotio solvuntur, nec illorum opinionem valent reddere Augustiniana probabiliorem, uti notat Estius dist. 33, § 8, cui sancti Patris assertio probabilis visa est. Nec audiendus est Duvallius, tract. de Pec., q. 4, art. 3, ubi ait sententiam contra Augustinum accedere ad fidem, et habere rationes quas constat esse evidentes.

Essent hic conferendæ sententiæ de pœnis parvulorum, nempe sancti Augustini, Pelagianorum ac scholasticorum. Sed quia id ex hucusque dictis facile conjici potest, et id tentans invidiam forte mihi conflarem, libens periculosam collationem omitto. Hoc mihi certum est in statuendis infantium pœnis

non excessisse Augustinum, sed potius eos scholasticos, qui pueros naturali beatitudine donandos scribunt, ac felicissimam eisdem regionem promittunt. Ita censuit acerrimus catholicæ religionis vindex cardinalis Bellarminus, qui, t. III, lib. vi, cap. 3, hanc censuram ponit : « Non igitur, inquit, Augustinus aliquid humani passus esse aut excessisse in hoc dogmate censendus est; sed illi humanum aliquid patiuntur et EXCEDUNT, qui parvulos in superiore parte terræ, quasi in terrestri paradiso collocant, eosque beatos ac felices dicunt. » Addam etiam de iisdem judicium reverendissimi P. Laurentii Brancati a Lauræa, Vaticanæ bibliothecæ præfecti, et eximii nostræ ætatis theologi, qui in eruditissimo volumine de Novissimis, disp. 27, art. 7, num. 152, ait : « Quod dicunt nostri moderni, hucusque censeo inane, novum et ridiculum, nempe de statione, habitaculo et deambulatione super terram; unde id habent? quis eis revelavit? » Ego autem mirari satis nequeo, quando video veteres scholasticos sanctum Thomam, sanctum Bonaventuram, Ægidium, Scotum et alios negasse parvulos tristari ob amissionem gloriæ, cum oppositum tam aperte, tam diserte, tam asseveranter Augustinus asseruerit, et Pelagianos, quod secus sentirent, acerrime increpuerit. Scio illos non affirmare pœnam damni esse levem vel nullam secundum se; quatenus enim est privatio summi boni possessi in patria, dicitur ab ipsis summum malum, cum ejusdem gravitas ab excellentia boni, quo privat, mensuretur; unde minus proprie superius sancti doctoris testimonia exaggerasse videbimur, ubi idem tradit non esse in patria, esse magnam pœnam, cum id ultro scholastici concedant. Sed profecto non disputavit sanctus doctor cum Pelagianis de pœna sic intellecta : illi enim cum acutissimi essent, nequaquam negabant pœnam exclusionis a regno cœlorum prout dicit nudam privationem Dei possessi in patria, esse in se magnum malum, sed dicebant levem vel nullam pœnam in pueris, quia nullum vel levem dolorem pueris incutiebat. Damnum enim quod quisque subit in amissione boni, in tantum eidem infert pœnam, in quantum sentitur : si enim non sentiatur, nulla illi pœna est, ut patet in pueris, quorum bona dilapidantur; patiuntur enim malum, sed non sentiunt, quia ex defectu cognitionis illud non percipiunt. Pœna vero a judice præsertim intenta non dicit malum prout est nuda privatio boni nulla habita consideratione subjecti, sed significat id quod est malum alteri, quatenus illi dolorem ingerit aliquid ponendo vel tollendo, quod reus nollet. Porro hoc pacto accipi pœnam ab Augustino certum est; nam lib. vi contra Jul., cap. 10, ait : « Si hoc eis non erit malum, non ergo amabunt regnum Dei tot innocentes imagines Dei. » Quo dimisso tanquam absurdo, quod nunquam Julianus admisisset, instat : « Si autem amabunt, et tantum amabunt quantum innocentes amare debent regnum ejus a quo ad ipsius imaginem creantur, nihilne mali ex hac ipsa separatione patientur? « At malum quod sentitur ex amissione boni quod amatur, habet rationem pœnæ affligentis subjectum, quod privatur eo bono quod ab eodem amatur. Præterea, serm. 14 de Verbis Apostoli cum dixisset Pelagianos non percutere parvulos, hoc est non infligere illis pœnam sensus, sed tantum illos in exsilium mittere, negando ipsis regnum cœlorum, probat eos pati ac cruciari ob exclusionem ab eodem regno : « Si amatur patria, magna pœna; si autem non amatur patria, pejor cordis pœna. Parvum malum est in hominis corde qui societatem non quærit sanctorum, qui non desiderat regnum cœlorum? Si non desiderat, pœna est de perversitate; si autem desiderat, pœna est de fraudata charitate. » Ex quibus aperte constat Augustinum velle parvulos cruciari ob exclusionem a patria cœlesti, eo quod illam amant et desiderant, quam si non amarent, essent *perversi* et *mali*, quippe qui societatem non quærerent sanctorum. At malum quod sentitur amissione boni quod amatur, est allativum doloris et tristitiæ : dolemus enim et tristamur quoties amato bono privamur. Jam vero si Patrum qui Augustino favent suffragia ad calculum revocentur, erunt hi viginti quatuor seniores : nam Byzaceni quindecim fuere qui sancti Augustini sententiam subscripserunt. Inter Patres fuit Gelasius papa, qui in epistola decretali tertium locum a Pelagianis inventum de medio tollendum decrevit. Non desunt scholasticorum suffragia. Albertus Magnus, Estius, Driedo, Polmanus uti probabilem Augustini sententiam defendunt. Stant pro eadem inito fœdere quinque ex ordine Minorum, et totidem Augustiniani nostri theologi. Et quidem spero fore ut deinceps, ubi hæc nostra disputatio legetur (si tamen ulla horum scriptorum cura posteris erit), plures in sancti Augustini partes transeant, vel saltem a censuris abstineant, neque sanctum doctorem excessus insimulent in ea sententia tradenda, quam unanimi consensu pontifices, synodi ac patres docuere, ut hucusque luculenter monstratum est.

§ VI. *An Augustinus disserens de lege veteri contra Pelagianos excesserit.*

Pelagiani, ne gratiam omnino negando orthodoxorum indignationem subirent (videbant enim eamdem gratiam in sacris litteris, a Paulo vero præcipue commendari), dixere legem qua Deus homini facienda vel fugienda præcipit, esse gratiam, utpote quam Adæ posteris profunda agendorum ignorantia laborantibus, et longo vitiorum usu naturali lumine pene extincto misericorditer proposuit. Imo legem contra gratiam impudentissime erexere. Etenim arguebant ex lege nullam esse aliam insuper Dei gratiam necessariam. Hæc est ratiocinatio sexta Cœlestii apud sanctum doctorem cap. 3 de Perfect. just. : « Quærendum est utrum præceptum sit homini sine peccato esse. Aut enim non potest, et præceptum non est; aut quia præceptum est, potest. » Et in lib. de Gratia et lib. arb., cap. 16, scribit Augustinus. « Magnum aliquid Pelagiani se scire putant, quando dicunt : *Non juberet Deus, quod sciret non posse*

ab homine fieri. Quis hoc nesciat? » Hinc hæretici in laudes legis effusi, in eadem uti in arce causæ ab Augustino se tutos arbitrabantur. Audiatur magnus Ecclesiæ magister, lib. IV, ad Bonifacium papam, cap. 5, subdolos hostium conatus publicans: « Nusquam autem, inquit, isti inimici gratiæ ad eamdem gratiam vehementius oppugnandam occultiores moliuntur insidias, quam ubi legem laudant, quæ sine dubitatione laudanda est. Legem quippe diversis locutionum modis et varietate verborum in omnibus disputationibus suis volunt intelligi gratiam, etc. » Augustinus, quo Pelagianam hæresim a fundamentis everteret ex sacris litteris et subtilissimarum rationum momentis ostendit legem non modo non esse gratiam homines ad bona capessenda adjuvantem, sed reos tantum facere jubendo, terrendo, puniendo, non adjuvando. Pleni sunt hujusmodi phrasibus sancti Patris libri, præsertim liber de Spiritu et littera, qui totus in hoc argumento versatur. Plura loca indicat Cortina P. Macedo, ad thesim 48. Unum testimonium profero ex cap. 8 libri de Gratia Christi: « Ac per hoc, inquit, usque adeo aliud est lex, aliud est gratia, ut lex non solum nihil prosit, verum etiam plurimum obsit, nisi adjuvet gratia; et hæc ostendatur legis utilitas, quoniam quos facit prævaricationis reos, cogit confugere ad gratiam liberandos, et ut concupiscentias malas superent, adjuvandos. Jubet enim magis quam juvat, docet morbum esse, non sanat, imo ab eo potius, quod non sanatur, augetur, ut attentius et sollicitius gratiæ medicina quæratur. » At Moraines, Augustini de lege veteri dicta examini subjiciens, hanc de iisdem sententiam profert disp. 24 Anti-Jansenii, num. 44: « Augustinum pluribus locis durius loqui de lege veteri, sed sicut ipsemet ait lib. III de Doctrina Christ., cap. 10, *Scripturæ verba quando aliquid absonum videntur præ se ferre, sunt in benignum et commodum sensum interpretanda*; quidni etiam verba ipsius Augustini, quotiescunque vel nativo impetu animi, vel æstu disputationis abreptus, videtur ad extrema declinare? » Quid autem *durius* de lege veteri Augustinus dixerit, non erit indagatu difficile, cum probe sciamus in quo sancti Patris doctrina a Morainio culpetur furoris et excessus in disputando. Dixit Augustinus cum Apostolo ad Galatas III, legem datam *prævaricationis gratia*, de quo plura disserit serm. 11 de Verbis Apost., cap. 8 et 9. Dixit *litteram occidere* cum eodem Apostolo II Cor. III, atque integro volumine verba illa explicat. Dixit cum eodem Paulo Rom. III: *Lex subintravit, ut abundaret delictum.* Quam sententiam exponit serm. 13 de Verbis Apostoli, et epist. 89, q. 3. Vocavit legem cum eodem Galat. III, *pædagogum* molestissimum, ac similitudinem probavit sermone eodem, et epist. 144, ubi etiam nuncupat legem *non absolutionis adjutorium, sed vinculum criminis.* Quod Augustinum in excessuum suspicionem traxit, ac durius assertum videtur, est ubi idem doctor pronuntiavit tantum abesse ut lex homines adjuvarit, quin potius reos fecerit sine gratia jubendo, non adjuvando. Scribit cap. 1 de Corrept. et grat.: Declinare a malo et facere bonum « nullus potest sine spiritu gratiæ; quæ si desit, ad hoc lex adest ut reos faciat et occidat. » Serm. 6. de Verbis Apost. ait: « Lex enim jubebat et non implebat, quia caro, ubi non erat gratia, etc. Quomodo ergo lex mihi opitularetur jubens per litteram, et non dans gratiam? » Sermone 13 laudato dixit: « Lex timorem dedit. » Ubi autem gratia non infundit amorem, observatio legis ex puro timore servili facit prævaricatorem; qua de re egregie agit in epistola 144, ad Anastasium. Videtur ergo Augustinus sensisse homines lege urgeri ad recte operandum, neque tamen semper adesse gratiam adjuvantem, ex quo inferri videtur tunc præcepta Dei esse observatu impossibilia, nam sine gratia impleri non possunt, qua tamen illos carere idem tradit. Hinc Julianus hæc Augustino exprobrabat lib. III Operis imperf., cap. 119: « Taceo interim qua rabie in totam legem fremas, quam credis ea imperasse mortalibus, quorum apud eos nullam facultatem videret. » Quam stropham sæpius cantat.

Duo hic possunt difficultatem facere, num lex aliquando imperet, et obliget, ut aiunt, sub peccato, si desit gratia adjuvans ad implendam legem, ut videtur velle Augustinus, et an in lege veteri timor tantum servilis sine gratia regnaret, quod eumdem quoque sensisse nonnulli opinantur. Hæc enim duo Morainio forte duriora videntur, in quibus Augustinum extra veritatis lineam saltasse putat. Pro expediendo priori dubio res mihi altius repetenda est. In primis statuendum est discrimen inter observationem legis in statu naturæ innocentis et statu corruptæ. Etenim Adam habuit auxilium proxime sufficiens ad observationem cujuscunque præcepti in omnibus et singulis occasionibus et instantibus. Hoc adjutorium erudite exponitur ab Augustino cap. 11 et 12 de Corrept. et grat. Dicitur ab eodem adjutorium *sine quo non*, non *quo*; nam Adam illo adjutorio posito non statim operabatur, sed cum volebat eodem semper præsente poterat operari. « Tale quippe, inquit cap. 11, erat adjutorium, quod desereret cum vellet, et in quo permaneret si vellet, non quo fieret ut vellet. Hæc est prima gratia, quæ data est primo Adam, sed hæc potentior est in secundo Adam. Prima est enim qua fit ut habeat homo justitiam si velit, etc. » Addit quod primo illo adjutorio *ostensa est potentia liberi arbitrii*; nam ut antea præmiserat, Deus illud adjutorium *reliquit in ejus libero arbitrio*, et ut ait lib. III Operis imperf., cap. 112, *Rectorem habebat, quem libero reliquit arbitrio.* Quare illud adjutorium semper præsto erat Adamo; scribit enim Augustinus, *quod desereret cum vellet.* Paulo vero post in eodem cap. 11 hæc tradit: « Si autem hoc adjutorium vel angelo vel homini, cum primum facti sunt, defuisset, quoniam non talis natura facta erat ut sine divino adjutorio posset manere si vellet, non utique sua culpa cecidissent. Adjutorium quippe defuisset, sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est, quibus autem datur,

secundum gratiam datur. » Ex his infero primo in statu naturæ lapsæ non omnibus dari nec semper præsto esse illud adjutorium, alias oratio esset superflua. *Nam*, ut ait Augustinus lib. de Natura et grat., cap. 18, *quid stultius quam orare ut facias quod in potestate habeas?* Et in epistola 95: *Ipsa igitur oratio clarissima est gratiæ testificatio*. Non rogamus autem ut Deus det quod habemus, sed cujus maxime indigemus; etenim ex epist. 105, *si in potestate haberetur, non utique posceretur*. Quare, cum urgente quolibet præcepto possit homo orare Deum ut gratiam ad illius præcepti impletionem largiatur, signum est gratiam illam non adesse semper in omnibus et singulis occasionibus. Hinc factum est ut cum Adamus gratiam illam habuerit pro omnibus et singulis momentis sibi inhærentem, non indiguerit oratione ad observandum ullum præceptum. Scio recentiores hoc ultimum uti nuperum paradoxum non approbare, sed plane est apertissima sententia Augustini lib. VI Operis imperf., cap. 15. « Dominica, inquit, testatur oratio, ubi non solum dicimus, *Dimitte nobis debita*, propter mala quæ fecimus, verum etiam; *Ne nos inferas in tentationem*, propter hoc utique ne mala faciamus; unde et Apostolus dicit: *Oramus autem ad Dominum, ne quid faciatis mali*. Quod si ita esset in potestate, quomodo fuit ante peccatum, priusquam esset natura humana vitiata, NON utique POSCERETUR ORANDO, sed agendo potius teneretur. »

Quare, cum ex inhærente divino, eoque jugi adjutorio Adam in quolibet momento temporis potuisset legem implere, frustra orasset Deum ut vires sibi ad mandata facienda ministraret. Vidit ista theologorum hujus nostri sæculi acutissimus Basilius Poncius, qui in Relectionibus de gratia, part. I, cap. ult., pag. 213, scribit: « Atque hoc est adjutorium, quod sæpe Augustinus dicit Adamum habuisse, quod nos in hoc statu non habemus, quia non habemus pro singulis occasionibus perseverantes cogitationes et affectiones boni, ut notum est. Unde Adamus non egebat oratione ut adjutorium illud compararet, quia jam Dei munere cum ipsa natura ingenitum erat, sed gratiarum actione pro tanto beneficio, quod a Deo in prima sui origine acceperat. » Neque recte diceretur Adam intensiorem gratiam potuisse petere, ut facilius legem impleret. Etenim vanum fuisset, novas vires petere *in tanta non peccandi facilitate*, ut loquitur sanctus Pater cap. 12. Poterat tamen Deum orare ut tentatorem procul arceret, ne ad malum pelliceretur, vel cadendi periculo vicinus fieret. At posita tentatione neutiquam, nisi inaniter, a Deo petiisset vires eidem resistendi. In statu autem naturæ lapsæ illud adjutorium pro omnibus et singulis momentis proxime sufficiens non semper præsto est hominibus, unde necessitas orationis elucet, qua rogamus Deum ut mandata ipsius implere possimus. Hinc scribit ibidem Augustinus: « Ideo in hoc agone magis nos Deus voluit orationibus certare quam viribus, quia et ipsas vires, quantas hic habere nos competit, ipse subministrat certantibus, quem rogamus. Si ergo hi

A quorum contra carnem spiritus concupiscit AD ACTUS SINGULOS INDIGENT DEI GRATIA, ne vincantur, qualem libertatem voluntatis habere possunt, qui nondum de potestate eruti tenebrarum, dominante iniquitate nec certare cœperunt, aut, si certare voluerunt, nondum liberatæ voluntatis servitute vincuntur. » Ubi affirmat gratiam ad singulos actus virtutis dari, neque tamen omnibus ministrari. Brevius idem tradit epist. 107, ad Vitalem: « Scimus (gratiam) majoribus ad singulos actus dari. Scimus non omnibus hominibus dari. » Et lib. IV Operis imperf. cap. 128, scribit: « Proinde hominibus natura filiis iræ dantur præcepta vivendi, quia datur et gratia, ut qui jubet, juvet, ac sic mala non solum quæ voluntate addita, verum etiam quæ sunt congenerata vincantur. Quod enim homi-
B nibus impossibile est, Deo facile est. Quibus autem NON DATUR gratia, propter quam dictum est, *Quis enim te discernit? Quid autem habes quod non accepisti* (*I Cor.* IV)? prævaricatores fiunt accedente lege, non justi. Sed si quam ad utilitatem vivunt filiorum misericordiæ, ut eos videntes, et quid sibi non merito, sed gratia donetur, intelligentes non extollantur, sed qui gloriatur in Domino glorietur. » Quæ sententiæ passim in Augustino occurrunt.

Quod autem lex, ad hoc ut obliget, non debeat supponere in operante potentiam proximam ad faciendum opus quod imperatur, est constans ejusdem sancti Patris doctrina contra Pelagianos, qui, uti vidimus, ex præceptorum impositione humanæ voluntatis potentiam ad mandata facienda cum cujuscunque
C divini adjutorii exclusione prædicabant. Quibus Augustinus cum collegis Africanis respondet epist. 95, ad Innocentium papam: « Distinguenda est lex et gratia. Lex jubere novit, gratia juvare. Nec lex juberet, nisi esset voluntas, nec gratia juvaret, si sat esset voluntas. » Postea inculcatis sacris testimoniis, in quibus lex et oratio asseruntur, concludit: « Sicut ergo agnoscimus voluntatem, cum hæc præcipiuntur, sic et ipse agnoscat gratiam cum petuntur. » Quare cum instante quolibet præcepto legis, homo non irrisorie, sed veraciter Deum debeat orare, ut sibi gratiam donet ad faciendum mandatum, signum est divinam gratiam necessariam ad exsequendum opus imperatum non adesse in omnibus et singulis momentis; nam, ut clamat ubique magnus doctor, « si adest
D possibilitas, utquid orant? » Lib. de Natura et gratia, cap. 53. Hæc doctrina, quæ plane verissima est, probatur ex synodo Tridentina, sess. 6 de Justificatione, cap. 11, ubi ait: « Deus impossibilia non jubet, sed jubendo monet et facere quod possis, et petere quod non possis, et adjuvat ut possis. » Est sententia excripta ex libro sancti Augustini de Natura et gratia, cap. 43, et licet illa postrema verba, *et adjuvat ut possis*, non asserantur explicite ab Augustino, subintelliguntur; nam si ab illo petis ut possis, signum est quod ille est qui adjuvat ut possis. Sed plenam eamdem sententiam ex tract. 53 in Joannem exhibeo: « Sed audiamus, inquit, Dominum et præcipientem, et opitulantem, et jubentem quid facere debeamus,

et adjuvantem, ut implere possimus. Premo illa sanctæ synodi ex Augustino verba, *et petere quod non possis*; ergo dum petis, vel etiam antequam petas, stas sub lege præcipiente, et nondum habes gratiam adjuvantem, tunc enim non potes facere quod lex jubet. Quare errarunt Pelagiani, qui ex lege hic et nunc obligante existimarunt hominem posse suismet viribus exsequi imperata. Inde etiam rejiciuntur plures theologi, qui putant legem non posse hic et nunc obligare, nisi adsit gratia adjuvans; nam dum *petis ut possis*, profecto sentis te urgeri præcepto, et simul cognoscis te destitutum gratia proxime necessaria ad opus implendum, unde oras ut eamdem tibi Deus largiatur. Hic vero rejicienda est sententia illorum qui dicunt gratiam proxime sufficientem semper adesse, nec unquam legem obligare nisi adsit gratia adjuvans, alias homo ob impotentiam excusaretur ab observatione legis.

Nam si lex, ut obliget, semper infert assistentiam gratiæ sufficientis, sequeretur gratiam sufficientem ad observationem legis necessariam non fuisse amissam ex peccato Adæ, quod licet a pluribus concedatur, puto esse falsissimum. Probatur sequela : nam Adam per peccatum non exemit homines a lege naturali, hæc enim lex perinde obligat, Adamo peccante vel non peccante; ergo si ut lex obliget habet connexam assistentiam gratiæ sufficientis, hæc gratia sufficiens, sive stante Adamo sive cadente, connexa erat cum lege prout obligante; ergo non fuit amissa ex peccato primi parentis. Probo modo illam gratiam sufficientem esse amissam argumento eodem, quo Paulus ad Galat. II usus est ad contundendam superbiam eorum qui dicebant legem posse justificare; arguit breviter, sed solidissime : *Si enim per legem justitia, ergo gratis Christus mortuus est.* Cujus argumenti vis tota in hoc consistit quod si lex sola sufficiebat ad hoc ut homines observando præcepta se innocentes conservarent, Christus gratis passus diceretur. Cur enim venit in mundum, ac tot tormenta subiit, si aliunde ex legis doctrina homines poterant se justos servare? Jam vero eamdem vim habet apostoli ratiocinatio contra gratiam sufficientem : Si per legem et gratiam sufficientem poterat homo implere totam legem, ergo Christus gratis mortuus est. Respondebunt Christum venisse ut abundantiori gratia humana natura fulciretur. Instamus : Igitur Christus mortuus est ut facilius possemus implere legem ex donis ipsius gratiæ, quam tamen, licet difficilius, implere poteramus per gratiam sufficientem etiam absque ipsius Redemptoris morte. Ad hoc verbum *facilius* veluti ad sacram anchoram in tempestate confugiebant Pelagiani, quos his Augustinus exsecratus est lib. II Operis imperf., cap. 198, ubi, recitatis iisdem verbis Pauli, ait : « Apostoli est vox ista, non mea; jam erumpite in apertum, inimici crucis Christi, quid timetis magnum populum Christi, et Christi magnum judicium non timetis? Aperte dicite : Justificari natura, justificari lege possumus, gratis mortuus est Christus. Sed, formidantes multitudinem Christianam, Pelagianum verbum supponitis, et quærentibus a vobis quare mortuus sit Christus, si natura vel lex efficit justos, respondetis, ut hoc ipsum *facilius* fieret, quasi posset, quamvis *difficilius*, fieri tamen sive per naturam, sive per legem. (Poteris addere, sive per gratiam sufficientem connexam necessario cum lege obligante.) Christe, responde, vince atque convince, clama : *Sine me nihil potestis facere* (*Joan.* XV, 5), ut taceant hi qui clamant : Etsi difficilius, tamen possumus et sine te facere; aut si tacere non possunt, se ipsos in latebras aliquas ducant, ut alios non seducant. » Hanc nostram sententiam erudite Basilius Poncius defendit part. I Relect. de grat., cap. 14, ubi argumenta solvit Suarez, et Vasquez, qui ingenue fatetur 1-2, disp. 139, cap. 4, num. 36, Augustinum fuisse in hac ipsa sententia quam exposui.

Lex igitur ex Augustino homini data est, non ut cum gratia sufficienti secum necessario connexa homines agendorum cognitione instructos ad opera præcepta implenda juvaret, sed ob hoc data est ut homo conatus facere quæ præcepta erant, et cernens per semet illa exsequi non posse, gratiæ auxilium imploraret. Hæc scribit ad Anastasium epistola 144 : « Lex itaque docendo et jubendo quod sine gratia impleri non potest, homini demonstrat suam infirmitatem, ut quærat demonstrata infirmitas Salvatorem, a quo sanata voluntas possit, quod infirma non posset. » Idem tradunt Augustini discipuli, Fulgentius, lib. II de Verit. prædest., cap. 4 : « Dum ergo, ait, præcipitur nobis ut velimus, ostenditur quid habere debeamus. Sed quia id ex nobis habere non possumus, admonemur ut a quo nobis datur præceptum, ab ipso petamus auxilium. » Et Prosper in epistola ad Demetriadem : « Nec ob aliud unquam datur præceptum, nisi ut quæratur præcipientis auxilium. » Igitur lex non infert potentiam proximam voluntatis faciendi quod jubetur, et ex consequenti non habet annexam gratiam proxime sufficientem ad faciendum opus imperatum. Augustinus ex Apostolo, Galat. III, vocat legem *pædagogum*, quia lex ducit ad gratiam. Legatur sermo 13 de Verbis Apostoli. Egregie in lib. de Spiritu et littera, cap. 19 : « Lex ergo data est, ut gratia quæreretur; gratia data est, ut lex impleretur. Neque enim suo vitio non implebatur lex, sed vitio prudentiæ carnis. Quod vitium per legem demonstrandum, per gratiam sanandum fuit. » Pergit ulterius sanctus doctor, scribens legem jubere facienda, fidem vero impetrare adjutorium ad imperata exequenda. Hinc celebre evasit illud ejusdem dictum : *Fides impetrat quod lex imperat.* Epist. 89, q. 2, lib. de Spiritu et littera, cap. 29, et alibi. Audiendus est cap. 13 libri proxime laudati : « Ac per hoc, inquit, lege operum dicit Deus : Fac quod jubeo : lege fidei dicitur Deo : Da quod jubes. Ideo enim jubet lex ut admoneat quid faciat fides, id est, ut cui jubetur, si nondum potest, sciat quid petat; si autem continuo potest, et obedienter facit, debet etiam scire quo donante facit. » Ex quibus patet quandoque auxilium proxime sufficiens præsto esse;

inquit enim, *si autem* CONTINUO *potest*. Illud vero ex Augustino certum est, neque fidem posse movere hominem ad petendum divinum auxilium, ad hoc ut possit implere præcepta, nisi Deus infundat gratiam actualem, qua homo moveatur ad orandum. Semi-Pelagianorum error fuit posse hominem petere et desiderare suis viribus gratiam, quem damnavit ex Augustino synodus Arausicana, canone 6; etenim licet quis sit fidelis, non habet in singulis momentis præsens divinum auxilium proxime sufficiens ad orandum. Hoc passim in Augustino habetur. Lib. de Dono persev., cap. 23, de Semi-Pelagianis ait: « Nec volunt intelligere, etiam hoc divini muneris esse, ut oremus, hoc est, petamus, quæramus atque pulsemus: *Accipimus enim spiritum adoptionis in quo clamamus Abba Pater* (*Rom.* VIII), etc. » Idem habet epistola 105, lib. de Corrept. et grat., cap. 1; epist. 121, cap. 15. In libro I quæst. ad Simplicianum, q. 2, inde probat orationem fervidam, qua impetramus, esse a Deo: « Nonne aliquando, inquit, ipsa nostra oratio sic tepida est, vel potius frigida, et pene nulla, imo omnino interdum ita nulla, ut neque hoc in nobis cum dolore advertamus, quia si vel hoc dolemus, jam oramus? » Ex his colligitur quomodo infideles peccent non observando legem, quandoquidem sine fide manent tantum sub lege præcipiente, non sub gratia proxime adjuvante; unde opera quæ ipsi faciunt semper sunt peccata, nisi ubi aliquando Deus quosdam bonos actus ipsis nescientibus in eorumdem voluntatibus operatur. Scribit Augustinus in epist. 144: « Lex igitur adducit ad fidem, fides impetrat spiritum largiorem, diffundit Spiritus charitatem, implet charitas legem. Ideo lex pædagogus vocatur, sub cujus minacissima severitate, *qui invocaverit nomen Domini salvus erit. Quomodo autem invocabunt, in quem non crediderunt* (*Rom.* X)? Itaque, cum infideles in Christum non credant, Dei gratiam ad implendam legem naturalem non petunt; unde nec eamdem observant, et si quæ bona facere videntur, illa non faciunt bene, ut § 4 probatum est. Cur vero non excusentur, tradit Augustinus in lib. de Spiritu et littera, cap. 33, et epist. 105, ad Sixtum. Quamvis enim careant auxilio proxime sufficienti, habent tamen auxilia quædam remota, unde non patiuntur antecedentem necessitatem peccandi, quam licet humanum genus ex peccato primi parentis incurrerit, Christi tamen Redemptoris beneficio sublata est, ut acute probat noster Poncius part. I Relect. de grat., cap. 15. Nihil igitur Augustinus *durius* (de lege) *impetu animi vel æstu disputationis* asseruit, ut contendebat Moraines. Sed quod nec de lege veteri durius quidpiam pronuntiarit ostendo.

In primis, si verba ut foris sonant tantum considerentur, profecto non Augustinus, sed Paulus censendus foret durius locutus de veteri lege Moysis. Dixit Rom. V: *Lex autem subintravit, ut abundaret delictum*, cum tamen lex ideo promulgetur, ut delicta tollantur, et cessent. Dixit II Cor. III: *Littera occidit*,

A cum tamen lex subditos a criminibus arceat. Dixit I Cor. XV: *Virtus vero peccati lex*, cum lex peccata prohibeat. Has tamen loquendi formulas Augustinus locis superius laudatis explicuit, nihilve absurdi continere monstravit. In eo autem sanctus doctor reprehenditur, quod visus sit asserere legem veterem reos fecisse homines jubendo, non adjuvando; quodve opera facta in lege veteri peccata dixit, cum Judæi illa fecerint timore pœnæ, non amore justitiæ. Judæi habita lege eo superbiæ delapsi sunt, ut putarint solam legem ad hominem justificandum sufficere, neque necessariam esse Dei gratiam, sed tantum liberum arbitrium. Hic autem error tam alte eorum mentibus insidebat, ut plerique etiam ad fidem ex Judaismo conversi in veteri errore obstinatius

B versarentur, unde illos Apostolus arguit in Epistola ad Galatas, cap. 2, argumento superius recitato: *Si ex lege justitia, ergo Christus gratis mortuus est.* Testatur Augustinus hæc ipsa sæpius Apostolum inculcasse ut eorumdem superbiam contunderet. « Ad hoc ducit, inquit serm. 13 de Verbis Apostoli, et commendat ista Apostolus propter Judæos, qui de lege gloriabantur, et libero suo arbitrio legem sufficere arbitrabantur; ac per hoc quia libero suo arbitrio legem sufficere arbitrabantur, ignorantes Dei justitiam, id est, ex fide justitiam datam a Domino, et suam volentes statuere, quasi suis viribus impletam, non dante fide impetratam, *justitiæ Dei*, sicut dicit, *non sunt subjecti.* » Et in lib. de Spiritu et littera, cap. 29, ait: « Israel vero persequens legem

C justitiæ, in legem justitiæ non pervenit. Quare? quia *non ex fide, sed tanquam ex operibus*, id est, tanquam eam per semetipsos operantes, non in se credentes operari Deum. » Porro cum hunc errorem sorbuerint postea Pelagiani, asserentes gratiam Dei in Veteri Testamento non esse nisi legem Moysi traditam, gratiam vero Novi Testamenti esse Evangelium et exemplum Christi, Augustinus, ut illorum errorem confutaret, acute probavit legem a gratia separatam reos facere homines jubendo, non adjuvando, ut ex testimoniis adductis constat. Neque injurius fuit legi; non enim hæc imposita fuit ut homines se sola justos faceret, sed ut ostenderet quid faciendum esset, et cum homo se præceptis faciendis imparem esse cognosceret, ad auxilium gratiæ confugeret, quod ex

D sancto doctore ejusque discipulis probavimus, ostendentes non *durius* loqui, qui asserat in hypothesi quod sola lex jubeat, nec gratia proxime sufficiens adsit, legem eamdem obligare, et transgressorem reum esse peccati. Porro sicuti Hebræi non ex amore justitiæ bona opera faciebant, ita mala vitabant timore tantum pœnæ. Hinc Augustinus dixit opera Judæorum in veteri lege fuisse peccata, et legem illam fuisse legem servilem, quod illi qui eamdem implebant, timori inservirent. Scribit sanctus doctor, lib. IV ad Bonifacium, cap. 5: « Quod ex lege testimonium commemoratum ab Apostolo propter vitam temporalem intelligitur, propter cujus amittendæ timorem, faciebant homines legis opera non ex fide,

quæ transgressores legis eadem lege a populo jubebat occidi. » Idem in lib. de Spiritu et littera, cap. 32, ex his Apostoli Rom. VIII, 15, suam sententiam probat : *Non enim accepistis Spiritum servitutis iterum in timorem, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus, Abba Pater.* Erat ergo lex vetus lex timoris, quod carnalis ille populus se ac sua tantum amans, quidquid boni juxta legis mandata faciebat, amore sui faciebat, volens sibi bona ac timens mala. Lex ergo tanquam servis incutit timorem, gratia, quæ per fidem Christi impetratur, inspirat amorem. Quare sanctus Pater lib. eodem de Spiritu et littera, cap. 29, ait : « Ex lege autem timemus Deum, ex fide speramus in Deum, sed timentibus pœnam absconditur gratia. » Cur autem iis qui ex puro timore servili legem implent gratia abscondatur, tradit ibidem cap. 19, et serm. 13 de Verbis Apostoli, epist. 144, ubi hæc habet : « Quis coram Deo innocens invenitur, qui vult fieri quod vetatur, si subtrahat quod timetur? Ac per hoc in ipsa voluntate reus est, qui vult facere quod non licet fieri, sed ideo non facit quia impune non potest fieri. Nam, quantum in ipso est, mallet non esse justitiam peccata prohibentem atque punientem. Et utique si mallet non esse justitiam, quis dubitaverit quod eam, si posset, auferret? Ac per hoc quomodo justus est justitiæ talis inimicus, ut eam, si potestas detur, præcipientem auferat, ne comminantem vel judicantem ferat? » Lege ibi plura. Timor quidem si desinat esse pure servilis, et per aliquem Dei amorem incipiat esse castus, est bonus, nec vitiat opera ex eodem derivata ; qua de re et fusissime et eruditissime disputarunt duo insignes Lovaniensis academiæ doctores Christianus Lupus et Franciscus Fervacques, Augustiniani, editis a sexennio quotannis de eodem argumento libris et apologiis. Plurimi tamen Veteris Testamenti Patres non sub lege tantum fuere, sed sub gratia adjuvante, quia propriæ infirmitatis conscii ad sectanda virtutum opera divini auxilii opem implorarunt. Cæterum omnibus hominibus adesse auxilium saltem remotum mihi videor colligere ex Augustino lib. de Natura et grat., cap. 67, ubi ex lib. III de Libero arbitrio, cap. 10, hanc sententiam recitat approbatque adversus eos qui Adami peccato omnia crimina imputabant, et se ipsos innocentes asserebant : « Recte enim fortasse quærerentur, si erroris et libidinis nullus hominum victor existeret. Cum vero ubique sit præsens, qui MULTIS MODIS PER CREATURAM sibi Domino servientem, aversum vocet, doceat credentem, consoletur sperantem, diligentem adhortetur, conantem adjuvet, exaudiat deprecantem, non tibi deputatur ad culpam quod invitus ignoras, sed quod negligis credere quod ignoras. Neque illud, quod vulnerata membra non colligis, sed quod volentem sanare contemnis. » In quo autem consistant hujusmodi auxilia remota, non ita facile explicatur ; etenim *miris modis* Deum humanas voluntates ad bonum faciendum movere idem Augustinus lib. I ad Bonifacium, cap. 19, verissime affirmat, quos modos satius est humili silentio venerari, quam curiosa disputatione perquirere. De his auxiliis remotis locutum arbitror eumdem sanctum doctorem in lib. de Dono persev., cap. 9, ubi ait : « Ex duobus ætate jam grandibus impiis cur iste ita vocetur, ut vocantem sequatur; ille autem aut non vocetur, ut vocantem sequatur, aut NON ITA vocetur, ut vocantem sequatur, *inscrutabilia sunt judicia Dei.* » Vocatio illius qui non sequitur est per auxilium debile et remotum, quo intellectus transeunter tantum quasdam bonas cogitationes elicit, sed adeo debiles ut nec voluntatem trahant ad bonum, sed leviter tantum excitent, et cito citius intellectus alio evolet, et in malum voluntas longo scelerum usu obdurata feratur.

§ VII. *An sententia sancti Augustini de prædestinatione ad gloriam ante omnem meritorum prævisionem sit per excessum prolata.*

Joannes Adamus et Antoninus Moraines in quæstione etiam de prædestinatione, et ea quidem præcipua gravem Augustino excessum objiciunt. Adamus, lib. III sui Calvini destructi, hæc de eodem scribit cap. 8, pag. 639 : « Profecto quando constat ipsum in materia de gratia et prædestinatione cum excessu locutum esse, ac verba ipsius esse mitiganda, ne ab illorum acrimonia in errorem contrarium propellar, licitum mihi esse debet aliquod catholicum temperamentum inquirere. » Subit mentem illud Augustini dictum lib. III Operis imperf., cap. 57 : « Dic quod dicturus es, egregie corrector. » Moraines, cum dixisset Didacum Ruizium ex sancto Augustino gratuitam prædestinationem docere, hæc inquit : « Ruiz falsum supponit, et si Augustinus id faceret, non doctrinæ affinitas, aut connexio, quæ nulla est, sed æstus disputationis ad hoc illum impelleret, » disp. 9, num. 50. Verum sententiam illam de gratuita prædestinatione ad gloriam ante prævisa merita docuere sanctus Prosper, sanctus Fulgentius, Patres Africani in epistola synodica, aliique tanta certitudine, ut hæc dixerit sanctus Fulgentius, imo cum Fulgentio Patres synodi Sardiniensis in fine libri de Incarnatione et gratia : « Deus enim, qui hominem condidit, ipse prædestinatione sua, et donum illuminationis ad credendum, et donum perseverantiæ ad proficiendum atque permanendum, et donum glorificationis ad regnandum, quibus dare voluit præparavit, quique non aliter perficit in opere quam in sua sempiterna atque incommutabili habet voluntate dispositum. Cujus prædestinationis veritatem, qua nos ante mundi constitutionem prædestinatos in Christo testatur Apostolus, si quis detrectat cordis credulitate recipere, vel oris confessione proferre, si ante ultimum diem vitæ præsentis impietatis suæ contumaciam, qua Deo vivo et vero rebellis obsistit, non abjecerit, manifestum est eum non pertinere ad eorum numerum quos Deus in Christo ante mundi constitutionem gratis elegit et prædestinavit ad regnum. »

Sane Semi-Pelagiani jam olim dixerant absque ea

doctrina de prædestinatione Ecclesiæ causam adversus Pelagianos per plures annos fuisse defensam, ut refert Hilarius in epistola ad Augustinum, quibus sanctus doctor respondens lib. de Dono perseverantiæ, cap. 20, ait : « Hæc est prædestinatio manifesta et certa sanctorum, quam postea diligentius et operosius, cum jam contra Pelagianos disputaremus, DEFENDERE NECESSITAS COMPULIT. Didicimus enim singulas quasque hæreses intulisse Ecclesiæ proprias quæstiones, contra quas diligentius defenderetur Scriptura divina, quam si nulla talis necessitas cogeret. » Porro cuinam major fides habenda est, Augustinone, qui ad illud de prædestinatione dogma asserendum se *necessitate compulsum* testatur, ad Pelagianos *diligentius* ex Scripturis confutandos; an Morainio, qui id nulla vel doctrinæ affinitate seu connexione ab Augustino factitatum comminiscitur? Quod vero hanc connexionem etiam Annatus negat, illam cap. 8 contra eosdem probabimus. Magnus ille ecclesiasticorum Annalium scriptor Baronius ipsos recentiores excessus merito accusat, qui Calvini hæresim fugientes in alterum extremum a sancti Augustini doctrina discedentes declinant, et quidem in hac materia de prædestinatione : « Cum igitur, inquit, Fausti sententiæ ubique ab Ecclesia fuerit contradictum, videant quanto periculo quidam ex recentioribus, dum in novatores exsurgunt, ut eos confutent, a sancti Augustini de prædestinatione sententia recedunt, cum alioqui arma non desint quibus adversarii profligentur. » Anno 490, pag. 449.

Sed audio Petavium inclamantem : « Jampridem disputari in utramque partem cœpit in scholis quæstio de prædestinatione, neque pro aliquo præjudicio valere ad hanc controversiam credita est auctoritas Augustini. » Tom. I Dogm. theol., lib. x, cap. 1. Sed hujus recentioris voces gravissimo, eoque domestico testimonio comprimam. Anno 1584, a Claudio Aquaviva, magno illo et incomparabili universæ societatis moderatore, prævio sex doctissimorum theologorum ejusdem sodalitii examine, selectæ sunt quædam sententiæ omnibus suis defendendæ, ne quolibet vento doctrinæ circumferrentur. Porro pag. 37, ubi de opinionum delectu agitur, hæc leguntur : « Item definitum est prædestinationis nec rationem nec conditionem esse ex parte nostra. Id ad pietatem parum pertinere dicet aliquis; at hanc Augustini doctrinam non modo communiter Theologorum schola jam recepit, sed et Ecclesiæ Patres per mille et ducentos circiter annos, qui id contendunt probare ex Scripturis et responsis pontificum Romanorum, nempe Zosimi, Sixti, Cœlestini, Leonis, Gelasii, apud quos Massilienses, Cassianus, Faustus, aliique hujus prædestinationis oppugnatores male semper audierunt. » Examinata hæc cum aliis sententia fuit a Joanne Azorio Hispano, Gaspare Gonzalez Lusitano, Jacobo Tirio Gallo, Petro Bufæo Austriaco, Antonio Guisano ex superiori Germania, et Stephano Tuccio, qui Romæ morabatur, ut in præfatione illius libri asseritur. Augusta Theologorum nomina. Et hi quidem sancti Augustini sententiam de gratiosa prædestinatione ad gloriam ante meritorum prævisionem defendebant, antequam Augustiniani excessus fingerentur. Hoc idem assertum sanctus Thomas, ejusque nobilissima schola, ac melior Scotistarum pars, itemque e societate plurimi gravissimi ac doctissimi scriptores propugnant, quorum judicia contra recentiorum censuras appello.

§ VIII. *An sanctus Augustinus excesserit, docens copulam conjugalem solius voluptatis gratia esse peccatum veniale.*

Docuit Augustinus copulam cum uxore absque prolis generandæ voluntate propter solam delectationem esse peccatum veniale. Non placet hoc dictum Augustini Morainio, sed ait disp. 17, num. 22, *excessisse interdum æstu disputationis abreptum, et in odium hæresis quam impugnabat, ad contrarium extremum declinasse.* Ne id vitii Augustino objiciens lectorum oculos offendat, accusationis acerbitatem adverbio *interdum* mitigat, cum tamen, uti dicebam, passim et ubique in hosce excessus præcipitem Augustinum faciat. Cæterum sancti doctoris sententia communi sanctorum Patrum et veterum scholasticorum judicio verissima est. Inquit Augustinus tomo VI, lib. de Bono conjugali, cap. 6 : « Conjugalis enim concubitus generandi gratia non habet culpam, concupiscentiæ vero satiandæ, sed tamen cum conjuge, propter fidem tori venialem habet culpam. » Hoc assertum docuerat Clemens Romanus, lib. vi Constitut. apost., ut dicunt cap. 7 : « Sola enim voluptas, si quis ea etiam utatur in conjugio, est præter leges, et injusta, et a ratione aliena. » In eadem sententia est sanctus Anselmus in I Cor. vii, ad illa verba : *Hoc autem secundum indulgentiam*, ubi ait : « Tunc enim solum conjuges sine culpa sunt in admixtione, cum non pro explenda libidine, sed pro suscipienda prole miscentur. Sed tamen et alia commixtio quæ fit pro sola voluptate, veniam accepit propter nuptias. » Sanctus Fulgentius, in epist. de Debito conjugali, cap. 3, scribit : « Conjugatus ergo si fornicetur, damnabiliter peccat; si vero tori fidem non deserat, sed in uxore sua naturali duntaxat usu aliquantulum intemperatus excedat, non solum scilicet generationem quærens, sed aliquando libidini carnis obediens, hoc equidem sine culpa non facit. » Et cap. 4 : « Retenta ergo tori fides maculam diluit, quam contrahit infirmitas carnis, si mulieri non misceatur alteri, quisquis non pro sola generatione, sed etiam propter fragilitatem carnis suæ miscetur uxori. » Sed ex sancto Gregorio papa pulcherrime hoc probatur. Cum sanctus Augustinus monachus, quem ad Anglos ad fidem convertendos in Britanniam miserat, quædam dubia eidem proposuisset, inter quæ num vir suæ conjugi permixtus antequam aqua lavaretur, ecclesiam ingredi posset, vel ad sacram communionem accedere, respondet sanctus pontifex lib. xii Epist., cap. 10, ad interrogat. August. : « Romanorum tamen semper ab antiquioribus

usus fuit, post admixtionem propriæ conjugis et lavacri purificationem quærere, et ab ingressu ecclesiæ paululum reverenter abstinere. Nec hæc dicentes deputamus culpam esse conjugium, sed quia ipsa licita admixtio conjugum sine voluptate carnis fieri non potest, a sacri loci ingressu abstinendum est, quia voluptas ipsa esse sine culpa nullatenus potest. » Et postea : « Si quis ergo suam conjugem, non cupidine voluptatis captus, sed solummodo liberorum creandorum gratia utitur, iste profecto de ingressu ecclesiæ, seu de sumendo corporis Dominici sanguinisque mysterio suo est relinquendus judicio, quia a nobis prohiberi non debet accipere, qui in igne positus nescit ardere. Cum vero non amor procreandæ sobolis, sed voluptas dominatur in opere commixtionis, habent conjuges etiam de sua commixtione, quod defleant. » Item, adductis illis verbis Pauli I Cor. VII : *Hoc autem dico secundum indulgentiam*, ait : « Non enim indulgetur quod licet et justum est. Quod enim indulgeri dixit, culpam esse monstravit. » En non solum Augustini sententiam assertam a Gregorio Magno ex apostolica sede ad fidelium instructionem loquente, verum etiam ex Apostolo et ex antiquo Romanæ Ecclesiæ ritu eamdem confirmatam. Quid ad hæc repones, Moraini? Et Gregorium, et Fulgentium, et Anselmum, et Clementem ad præcipitia deflexisse dices? At isti nullo æstu disputationis abrepti illa dixere, unde gravius errasse sane dicendi sunt, cum Augustinum zelus hostium expugnandorum excuset.

Sed volo ostendere theologiæ scholasticæ proceres in eadem sententia cum Augustino concinere. Primus sit, quem omnes secuti sunt, Magister Sententiarum, qui in 4, dist. 31, ita scribit : « Hoc autem ne prædictis obviet, intelligendum est in illis qui non gratia prolis conveniunt, quorum voluptas non est sine peccato. » Et loquitur de conjugatis. Accedat Albertus Magnus, tomo XVI, 4 Sententiarum, dist. 31, art. 21, § *Responsio*, ubi ait : « Sed cum sola libido movet, etc., aut fervet intra metas honestatis et concessionis matrimonii, et tunc veniale dicendum est, ut patet ex verbis Augustini in littera positis. » Dabo huic supparem Alexandrum Alensem, part. II Summæ, quæst. 147, memb. 2 : « Si enim, inquit, illa delectatio sit sub Deo, veniale peccatum est, excusatur enim propter sacramentum conjugii; unde Augustinus, de Bono conjugali, etc. » Ita hi duo lumina theologicæ scholæ eam sententiam tradunt, Augustini auctoritatem secuti. Non dissentit Angelicus magister sanctus Thomas, dist. 31, cit. quæst. 2, art. 3, ubi quærit utrum peccet mortaliter cognoscens uxorem intendendo solam delectationem, cui quæstioni in fine corporis respondet : « Si autem quæratur delectatio infra limites matrimonii, ut scilicet talis delectatio in alia non quæreretur quam in conjuge, sic est veniale peccatum. » Jungatur Angelico Seraphicus doctor Bonaventura, qui dist. eadem quæst. 3, in fine, ita judicat : « Si autem in ea vult delectari, quia uxor, et nullo modo eam cognosceret,

A si uxor non esset, tunc non est omnimoda inordinatio, et tunc est peccatum veniale, et excusatur per bonum matrimonii, ut non sit mortale. » Possem innumeros doctores addere, qui plenis suffragiis Augustini sententiam comprobant. Appello Sanchez, inter recentiores doctissimum, qui tomo III de Matrimonio lib. IX, disp. 11, num. 4, hanc thesim proponit : « Secunda conclusio : Actus conjugalis solius voluptatis gratia exercitus, nec fines matrimonii transgrediens, est culpa venialis. » Quod sane assertum quinquaginta doctorum tum veterum tum recentiorum testimoniis communit. Hanc sancti Augustini sententiam nuper defendit noster P. Alipius Reylof, Belga, lib. IV de Anima, c. 2, § 4. I nunc, Moraines, et Augustino furorem nimiumque in disputando im- B petum oppone. Ita est, a regia via in extrema ille declinavit, sed secum et Patres et cunctos theologiæ proceres traxit, ut jam tot sapientissimis viris præeuntibus possit quilibet inoffenso pede illac iter carpere, licet Moraines alia via progrediatur, qui si forte tantorum virorum vestigia notasset, eosdem et ipse secutus, licet longo positus intervallo, sibi melius consuluisset.

Hæc quidem de objectis ab uno Morainio Augustinianæ doctrinæ excessibus dicta sufficiant, quæ si ipsimet recentiores attentius considerent, dubio procul fatebuntur non Augustinum, sed semet in *periculosos excessus* declinasse; cum enim audirent a Jansenio Iprensi episcopo unum ubique Augustinum laudari, unius Augustini sententias, veluti ex oraculo C responsa proferri, eumdemque in theologica palestra supra cæteros Ecclesiæ Patres attolli, ipsi quo procul a Jansenio declinarent, eo usque præcipites *disputationis æstu abrepti* sunt, ut Augustino fere nuntium remiserint, clamantes cum Morainio in præfatione Anti-Jansenii : « Qui prius Augustinum in omnibus deposcebant judicem, nunc ibi liberum putant ne quidem arbitrum honorarium in aliis illum admittere. » Imo, quo facilius cæteros ad Augustini dicta examinanda animarent, divinum illis ad tam sanctum opus auxilium adfuturum polliciti sunt illis Annati vocibus lib. VIII sui Augustini vindicati, cap. 5, pag. 897 : « Neque adeo perversum est hoc consilium, ut habere non possit adjutorem Deum. » Augustinus ad Adrumetinos monachos, initio libri de D Gratia et libero arbitrio, scripsit, ad sua ipsius scripta intelligenda, divinam opem implorandam : *A Domino ut intelligatis orate*. Annatus vero, ad eadem sancti doctoris scripta censuris perstringenda, etiamsi non rogetur, Deum obvium adjutorem spopondit, cum temeritatis ultorem potius timere debuisset. Adamus, pag. 632, in fine, cap. 7, Augustini excessus, *innocentem passionem contra Pelagianos* nuncupavit, sed lepido vocabulo accusationis acerbitatem non mitigavit. An vero recentiorum in Augustino reprehendendo excessus *innocens passio* contra Augustinum dici possit, ipsorum conscientiam appello; certe ipse ita judico

CAPUT IV.

Recentiores sancto Augustino plures errores perperam objiciunt.

Invitus quidem in hanc arenam a recentioribus trahor, quippe qui invito Augustino Augustini causam defendendam suscipio, vereorque ne mihi vitio detur Parentis imperio refragari. Etenim cum vir clarissimus sanctus Marcellinus, summa cum potestate ab Honorio in Africam contra Donatistas delegatus, accepisset nescio quem Augustino errorem objici, id amicissimo antistiti per litteras significavit, quo obtrectantium calumniis obviam iret. Verum Augustinus hæc rescripsit: « Vos autem, qui me multum diligitis, si talem me asseritis adversus eos quorum malitia, vel imperitia, vel intelligentia reprehendor, ut me nusquam scriptorum meorum errasse dicatis, frustra laboratis, non bonam causam suscipitis, facile in ea me ipso judice superamini. » Epist. 7. Sed haud difficulter a magno Patre me veniam impetraturum spero, si ejusdem factum imiter, qui cum errorem, cujus argui se ex Marcellini epistola intellexerat, procul a suis scriptis esse cognosceret, pravam de sua sententia conceptam opinionem confutavit, ostendens eam accusationem non correctorum intelligentiæ, sed malitiæ atque imperitiæ tribuendam. Quare cum recentiorum etiam non quidem malitia, sed, ut mitius loquar, imperitia, plurium errorum idem reus accusatur, nostrum est innoxium Patrem ab adversariorum objectis vindicare. Hujus quoque defensionis necessitatem subiere sancti illi doctores qui adversus Pelagianorum reliquias pro Ecclesiæ et Augustini doctrina certarunt. Nam eo usque audaciæ quidam devenere, ut non illos puduerit indicem errorum sancti Augustini contexere (sancti Prosperi verbis utor), « ut quæ in libris prædicti viri damnabilia reperisse jactabant, brevium capitulorum indiculis publicarent, talique commento et detestationem ejus quem impeterent obtinerent, et ab his quæ infamassent curam exterriti lectoris averterent. » In præfat. ad capit. Gallorum. Horum vestigiis nonnulli recentes scriptores inhærentes, plurium Augustini errorum indicem publicarunt, quo sancti doctoris fama atque auctoritas in ordinem redigeretur. Hosce catalogos non unus edidit. Adamus tamen, part. III, cap. 3, pag. 584, ac Moraines disp. 12 Anti-Jansenii, a num. 32, cæteris hac in re diligentiorem operam posuere. Contra hosce Augustinianæ doctrinæ censores egregie stylum acuit sapientissimus Pater Carolus Moreau Augustinianus integro volumine inscripto *Vindiciæ pacificæ*, quod primo tomo sui Tertulliani appendicis loco apposuit, ubi diffusissime objectos Augustino errores procul esse a tanti Patris doctrina demonstrat. Nos eos tantum refutabimus, quos Adamus ac Morainius concinnarunt, et quos veluti capitales ad Augustini famam vel saltem auctoritatem elevandam objectant, in qua quidem re ita procedo, ut quæ in Moreau desiderari ab eruditis poterant, hic tantum afferens, nihil interim ex illo scriptore mutuare velim.

A Inter cætera volumina, quæ innumera quidem posterorum memoriæ Augustinus consignavit, primo loco laudantur libri ejusdem Retractationum et Confessionum; in istis voluntatis, in illis intellectus errores, quos cæteri tanta arte ac conatu celare solent, orbi universo patefecit: in utro magis laudandus incertum. Et quidem quo edita abs se volumina attentiori cura examinaret, Eradium in episcopatu sibi adhuc viventi successorem impetravit. Ita ab ingenti negotiorum tumultu sequestratus, diu noctuque destinato operi incumbens, quælibet a se dicta censoria auctoritate discussit, ut nullus in Augustini libris examinandis severior Augustino judex esse potuerit. Ea vero diligentia ac tam rigorosa censura recentioribus non suffecit, sed novas in Hipponensi sole maculas B notaturi, Augustini iterum libros in quæstionem vocarunt, vociferantes novos se in Augustinianis libris nævos ac maculas deprehendisse, quo Augustino oculatiores haberentur. Sed age, novos hosce censores audiamus.

§ I. *An sanctus Augustinus erraverit, putans animas rationales et angelos esse corporeos.*

Objicit primo loco Adamus docuisse Augustinum: *Animas et angelos esse corporeos, ac solum Deum esse immaterialem*, pag. 585. At Moraines scribit; *Sentit etiam angelos et dæmones esse corporeos*. Adamus prius refellendus est, qui Semi-Pelagianorum errorem ipsorum hosti Augustino imponit. Docuerat Cassianus, collat. 7, cap. 13, solum Deum esse spiritualem, animas vero hominum esse corporeas; eumdem, uti C in materia de gratia, ita ea in opinione secuti sunt Faustus in epist. ad Paulinum, et Gennadius in lib. Eccles. Dogm., cap. 11. At sanctus Augustinus animam rationalem non solum spiritualem absque ulla corporeæ fæcis permixtione asseruit, verum etiam id solide demonstravit. In epistola 28 ad Hieronymum ait: « Incorpoream quoque esse animam, etsi difficile tardioribus persuaderi potest, mihi tamen fateor esse persuasum. » Illo sane optimo argumento, quod in omnibus et in singulis particulis corporis tota simul esse non posset, si per illas ita diffunderetur, ut videmus « corpora diffusa per spatia locorum minoribus suis partibus minora occupare, et amplioribus ampliora; » quam sententiam *firmissime de anima tenere* se dicit. Et lib. XII de Gen. ad D litt., c. 33, ait: « Animam vero non esse corpoream non me putare, sed plane scire audeo profiteri. » In libro de Quantitate animæ, « Diligentissime ac subtilissime disputatum est, inquit, ut eam si possemus, ostenderemus corporalis quantitatis non esse. » Lib. I Retract., cap. 8. Præterea lib. IV de Origine animæ, a capite 12 usque ad cap. 22, evidentibus argumentis probat animam esse incorpoream. Quid clarius ab Augustino dici unquam potuit? et tamen eam sancto doctori absurditatem Adamus affricat. Scribit lib. X de Gen. ad litt., cap. 24: « Nihil vicinius, aut fortasse nihil tam consequens, quam ut credito quod anima corpus sit, etiam Deus corpus esse credatur; » quod Tertulliano accidisse addit cap. 25 epist. 157,

ad Optatum: «Illi qui animas ex una propagari asserunt, quam Deus primo homini dedit, atque ita eas ex parentibus trahi dicunt, si Tertulliani opinionem sequuntur, profecto eas non spiritus, sed corpora esse contendunt, et corpulentis seminibus exoriri. Quo perversius quid dici potest? Neque hoc Tertullianum somniasse mirandum est, qui etiam ipsum Creatorem Deum non esse nisi corpus opinatur. Qua dementia repulsa, etc.» Itane Augustinus docuit animam corpoream esse, cum hoc effatum somnium dementiamque pronuntiaverit, nihilque *perversius* dici posse asseruerit? Adamus hæresim illam Augustino apponit, nec unicum saltem locum Augustini designans, ubi animam corpoream ille putarit, quasi tam celebris fuerit ea Augustini sententia, ut neque ullius textus citatione indigeret. Audiat interim Claudianum Mamercum, qui eodem sæculo paulo post Augustinum vixit, ita de sancto doctore loquentem: «Aurelius Augustinus et acumine ingenii, et rerum multitudine, et operis mole veluti quidam Chrysippus argumentandi virtute, aut Zeno sensuum subtilitate, aut Varro noster voluminum magnitudine, et qui profecto talis natura, attentione, disciplinis exstiterit, ut non immerito ab istis corporalibus nostri sæculi Epicureis aut Cynicis spiritalis sophista dissenserit, libro ad Hieronymum de Origine animæ sic pronuntiat: *Incorpoream esse animam, etsi difficile tardioribus persuaderi potest, mihi tamen fateor esse persuasum*. Cumque id ita fore rationibus magnis atque insolubili argumentatione convincat, etc.» Lib. II de Statu animæ, cap. 9. Putasne, lector, Adamum harum unam rationem vel argumentationem legisse?

Sed jam illo scriptore patentissimæ falsitatis convicto, quid de angelorum corporibus Augustinus senserit videamus. Celebris sententia Platonicorum fuit, angelos conflatos esse ex spiritu et corpore quodam subtilissimo elementari quolibet longe nobiliori, ut ex Apuleio pluribus tradit Augustinus lib. VIII de Civit. Dei, cap. 8 et 16. Hanc sententiam ex Patribus secuti sunt Origenes, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Justinus Martyr, Lactantius, et pro eadem citantur Athanasius, Basilius et Methodius a Joanne episcopo Antiocheno, cujus verba etiam sunt in synodo Nicæna II, act. 5: «Solummodo autem Deus incorporeus et informabilis. Intelligibiles autem creaturæ nequaquam ex toto sunt incorporeæ, et imitabiles pictura existunt.» Eidem opinioni adhæsere Cassianus, Faustus, Gennadius aliique. Verum plures sapientissimi Patres oppositum opinabantur, omnem ab angelis corpulentiam removentes. Augustinus, quod eam quæstionem tractare ex professo nollet, videretque utramque partem plurimorum auctoritate firmatam, in re difficili ac dubia sententiam suspendit. Id *ambiguum esse* scribit lib. XV de Civit. Dei, cap. 23. At lib. XXI, cap. 10, ubi quærit an ignis corporeus possit dæmones torquere, ait: «Sunt quædam sua etiam dæmonibus corpora, sicut doctis hominibus visum est,» etc. Et postea: «Si autem quisquam nulla habere corpora dæmones asseverat, non est de hac re operosa inquisitione laborandum, aut contentiosa disputatione certandum. Cur enim non dicamus, quamvis miris, tamen veris modis etiam spiritus incorporeos posse pœna corporalis ignis affligi, si spiritus hominum etiam ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporalibus membris, etc.? Adhærebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus dæmonum, imo spiritus dæmones, licet incorporei, corporeis ignibus cruciandi.» Ex quibus dubium se de angelorum corpore fuisse significat, at non de anima dubitasse, quam *profecto incorpoream* dixit. Unde Adamus hoc ipso testimonio rursus arguitur, ac Morainii allucinatio, qui eam sententiam uti certam ab Augustino assertam dicit, quæ dubia semper apud eumdem fuit, licet quandoque corporeos esse angelos supponat, ne nova illata quæstione ab argumento distrahatur. Non defuere tamen qui Augustinum dubitantem sequerentur; unus pro mille sit sanctus Bernardus, qui lib. V de Considerat., cap. 4, ait: «Quanquam de corporibus horum (nempe angelorum), non modo unde sint, sed an aliquatenus sint, hæret sententia aliquorum. Unde si quis inter opinabilia magis id ponendum censuerit, non contendo.» Et serm. 5 in Cant.: «Cæterum, inquit, angelica corpora utrumnam ipsis spiritibus naturalia sint, sicut hominibus sua, et sint animalia sicut homines, etc., videntur Patres de hujusmodi diversa sensisse, nec mihi perspicuum est unde alterutrum doceam, et nescire me fateor; sed et vestris profectibus non multum conferre arbitror harum rerum notitiam.» Hæc sanctissimus idemque doctissimus Pater.

§ II. *An sanctus doctor asseruerit solem et astra esse animata.*

Rursus opponit sancto Patri Morainius: *Item dubitavit num sol et luna, aliaque sidera, quæ oculis conspicimus, sint animata.* Ibidem. Sed hic quoque adversarii eruditio vel desideratur vel appellatur: etenim apud veteres non modo philosophos, verum etiam Patres controversum erat essentne cœli animati. Platonici ac Stoici animatos cœlos dicebant, in quorum opinionem ivere Cicero lib. II de Natura Deorum, et Plinius lib. II. Historiæ nat., cap. 9. Peripatetici etiam plerique idem existimarunt, ut patet ex Raguseo, tom. I Philosophiæ, disp. 14, et Alexandro Achillino, lib. III de Orbibus, cap. 1, qui etiam ex Aristotele eamdem sententiam deduci satis prolixe contendit. Communior tamen Peripateticorum opinio ex Philosopho intelligentias assistentes cœlis, non vero eosdem informantes concedit. Non una etiam fuit Patrum de cœlorum anima opinio: unde cum sanctus doctor tantis litigiis sese immiscere noluerit, judicium suspendit, nempe an angeli vere orbes informarent, vel eos solummodo in gyrum propellerent. Unde in fine lib. II de Gen. ad litt., ait: «Solet etiam quæri utrum cœli luminaria ista conspicua corpora sola sint, an habeant rectores quosdam spiritus suos, et, si habent, utrum ab eis etiam

vitaliter inspirentur, sicut animantur carnes per animas animalium; an sola sine ulla permixtione præsentia. » Quas quæstiones insolutas relinquens ait, *easdem non facilè posse comprehendi*. Quare sanctus Thomas part. I, q. 70, art. 3, ubi quærit utrum luminaria cœli sunt animata, ait : « Similiter etiam apud doctores fidei fuit circa hoc diversa opinio. Origenes enim posuit corpora cœlestia animata; Hieronymus etiam idem sentire videtur, etc.; Basilius vero, et Damascenus asserunt corpora cœlestia non esse animata; Augustinus vero sub dubio dereliquit, in neutram partem declinans. » Idem Angelicus doctor, Contra Gentes, II cap. 70, ingenue testatur nihil ab Ecclesia de anima cœli definitum esse : « Hoc autem, inquit, quod dictum est de animatione cœli, non diximus quasi asserendo secundum fidei doctrinam, ad quam nihil pertinet sive sic sive aliter dicatur. » Scotus vero, 2, dist. 14, q. 1, in fine, scribit : « Si cœli non sunt animati, hoc est magis creditum quam ratione probatum. » Quod si neque auctoritate Ecclesiæ, ut ait Angelicus, neque efficaci ratione, ut subdit Subtilis, quidquam de cœlorum anima certi stabilitum est, nonne jure magnus noster doctor ea de re poterat dubitare? Cum lib. XIII de Civitate Dei, cap. 16, retulisset sententiam Platonis, ait : « Et hoc quidem utrum Plato verum de sideribus dicat, alia quæstio est. Neque enim continuo concedendum est globos istos luminum, sive orbiculos luce corporea super terras seu die, seu nocte fulgentes, suis quibusdam propriis animis vivere, eisque intellectualibus et beatis, etc. » Ex quibus patet Augustino illam de cœlorum animabus sententiam non multum placuisse, eam tamen ob Platonicorum ac Patrum præsertim auctoritatem in medio reliquisse.

Cæterum cœlos sine anima melius statuendos ex propria sententia non semel docuit. In libro posteriori Retract., cap. 7, ubi corrigit libros contra Faustum, ait : « In decimo quarto de sole et luna talia dicta sunt, tanquam sentiant, et ideo tolerent vanos adoratores suos. Quamvis verba ibi accipi possint ab animali ad inanimale translata, modo locutionis qui vocatur Græce metaphora. » Vides sanctum Patrem retractare sententiam qua visus fuerat astris animas dare, idque metaphorice tantum intelligendum esse aperte protestari? In his vero libris definitivam veluti sententiam tulit, qua quid de astrorum animabus ipse sentiret intimavit, ita ut, etiamsi alibi oppositum dixisset, ex posteriori asserto corrigeretur. Idem habet tract. 1 in Joannem, ad illa verba : *Quod factum est in illo vita erat*. Legatur eruditus P. Alipius Reylof, Augustinianus, lib. I de Anima, cap. 4, ubi de sancti Augustini sententia doctissime disputat. Opinio vero illa de cœlorum anima damnata demum legitur in litteris a Justiniano imperatore scriptis ad Mennam patriarcham Constantinopolitanum, ubi inter reliquos anathematismos hic habetur : « Si quis dicit cœlum, et solem, et lunam, et stellas, et aquas quæ super cœlos sunt,

A animatas et materiales esse quasdam virtutes, anathema sit. » Uti præcipuus Origenis error ille proscriptus fuit. Porro Justiniani litteras Vigilius papa cum universa Ecclesia catholica approbavit, uti testatur insignis tum temporis Carthaginensis diaconus Liberatus, cap. 23 Breviarii; qua de re pluribus egimus in dissertat. de Synodo V. Hunc autem canonem in eadem synodo V œcumenica, anno 553 celebrata, approbatum fuisse scribit Nicephorus lib. XVII, cap. 27. Unde P. Lupus eumdem uti ab eadem synodo statutum more solito, nempe erudite, notis ac scholiis illustrat. An vero modo defendi possit anima cœlorum post damnatam illam Origenis opinionem, nolo disputare; posset enim quis reponere damnatam solummodo illam sententiam B juxta mentem Origenis intellectam, de quo hæc scribit sanctus Hieronymus epist. 61 contra Joannem Hierosolymitanum : « Origenes docet solem ipsum, et lunam, et omnium astrorum chorum esse animas rationalium quondam et incorporalium creaturarum, quæ nunc vanitati subjectæ, ignitis videlicet corporibus, quæ nos imperiti et rudes luminaria mundi appellamus, liberabuntur a servitute corruptionis in libertatem filiorum Dei. » De qua Origenis opinione hæc tradit sanctus Augustinus tomo VI, in lib. contra errores Priscillianistarum, cap. 8 : « De sole et luna, cæterisque sideribus, quod cœlestia sint corpora videmus, quod animata sint, non videmus. De divinis hoc libris legatur, et credimus. » Hæc ibi. Et quidem Fromondus, lib. I de Anima, C cap. 1, art. 8, fatetur eum qui animam vegetativam aut etiam sensitivam astris concederet, in synodum V non peccare, quæ animas tantum intellectivas a cœlestibus corporibus exclusit. Petrus Aureolus, Parisiensis scholæ præclarissimum decus, et ordinis Minorum singulare ornamentum, quem nunquam sine admiratione se legisse testatur Basilius Poncius in quodlibetis quæst. 8, c. 3 (est enim ob ingenii acumen, et argumentorum sive copiam sive vim spectes, queis nova plerumque abs se inventa asserta communit, nemini scholasticorum secundus), hic, inquam, cum in 2 Sententiarum, dist. 14, q. 2, art. 2, pluribus investigasset num intelligentia movens cœlum uniretur tanquam motor, an vero ut forma, et probabiles rationes ad animam cœlorum D persuadendam adduxisset, solutis etiam argumentis quæ a theologis contra eamdem opinionem fieri communiter solent, ita concludit : « Sed, dimissis philosophis et aliis, intelligendum est in hac materia quæ via prædictarum duarum est probabilior, cum utraque satis probabilis videatur. Respondeo : Augustinus dicit (recitato uno et altero testimonio) : *Sed nec illud certum habeo, utrum ad eamdem societatem pertineant sol, et luna, et cuncta sidera, quamvis nonnullis lucida esse corpora, non cum sensu, aut intelligentia videantur*. Hæc Augustinus. Si ergo TANTUS DOCTOR in hac materia dubitavit, ego nihil definio in hac parte. » Ridendus igitur Morainius, qui Augustini dubitationem inter errores rejecit,

quam subtilissimus scholasticorum, sola sancti doctoris auctoritate atque exemplo motus, secutus est, ille, inquam, Aureolus, « cujus vestigiis non erubescit modo tota Neutralium schola inhærere, principia D. Thomæ et Scoti deserendo, » quæ verba sunt sapientissimi Patris Mastrii Meldulensis in præfat. ad tom. I Metaphysices.

§ III. *Augustinus de origine animæ dubitans perperam erroris arguitur. Ostenditur sanctos Patres ea in dubitatione Augustino per plura sæcula adhæsisse.*

Tertius sancti Augustini error palmaris ac capitalis excutiendus est. Clamat Morainius : *Dubitavit etiam de origine animarum, utrum creentur de novo, quod certissimum est, an ex Adam propagentur.* Sed hic recentior eam dubitationem errori Augustino vertens, supinam qua laborat totius antiquitatis ignorantiam patefacit. Non una erat antiquitus de origine animæ inter Patres sententia, ut videre est in epistola August. 167, ad Optatum episcopum, et Hieronym., in epistola ad Marcellinum, quæ est 27 inter Augustinianas. At duæ reliquis rejectis celebriores in Ecclesia evaserant; alii enim creari a Deo animas in singulorum hominum conceptione dicebant, plurimi vero non creari animam a Deo, sed ex anima parentis traduci contendebant. Augustinus in hanc quæstionem totius summi ingenii vires contulit, nihilque penitus indiscussum reliquit, quo rei veritatem assequeretur; sed cum neutram quæstionis partem efficaci auctoritate aut demonstrativa ratione sibi probari animadverteret, neutri adhæsit, fuse tamen ea re ventilata in lib. x de Gen. ad litt., cap. 6 et seq., in quatuor libris de Origine animæ, epist. 28, ad Hieronymum, et in tribus epistolis ad Optatum, quas laudat sanctus Fulgentius lib. III de Verit. prædest. et grat., cap. 18. Verum, exortis postea Pelagianis, qui peccatum originale inficiabantur, illud præcipue argumentum jactantes, creari a Deo animas, nec illas posse a Deo produci cum peccato, ea sententia, quæ animarum propagationem defendebat, sancto doctori probabilior videri cœpit. Audiatur Augustinus lib. x de Gen. cit., cap. 23, ubi post longissimam disputationem concludit : « His igitur quantum pro tempore potuimus pertractatis, omnia paria vel pene paria ex utroque latere rationum testimoniorumque momenta pronuntiarem; nisi eorum sententia qui animas ex parentibus creari putant, de baptismo parvulorum præponderaret. » Itaque ad finem usque vitæ Augustinus in eo dubio perseveravit. Cæterum tantum valuit Augustini exemplum, ut sapientissimi Patres, eumdem subsecuti, per plura sæcula cum Augustino de animarum origine dubitarint, donec, scholasticorum opinione prævalente, animarum traduce antiquato, earumdem creatio in Ecclesia communis evasit. Hoc quidem diligentius ostendendum est, quia Bellarminus, lib. IV de Amissione gratiæ, cap. 11, *ex traditione ecclesiastica* contendit certam esse sententiam de creatione animarum, quod tam falsum apparebit quam verum, dubitationem Augustini ex traditione ecclesiastica antiquis temporibus fuisse receptam.

Et quidem ante Augustinum de origine animæ dubitavit Rufinus in epistola ad sanctum Anastasium, ubi, tribus recitatis de origine animæ sententiis : « Ego vero, inquit, cum hæc singula legerim, Deo teste dico quia usque ad præsens certi vel definiti aliquid de hac quæstione non teneo, sed Deo relinquo scire quid sit in vero, et si cui ipse revelare dignabitur. » Quia vero Rufinus tertiam sententiam posuerat de animabus, « quod factas jam olim, id est tunc cum Deus omnia creavit ex nihilo, nunc eas judicio suo dispenset in corpore, » quod Origenem sensisse subdit, merito vapulat a Hieronymo in Apologia, et in epistola ad Marcellinum. At Augustinus nunquam de ea Origenis opinione dubitavit essetne falsa, ut in epist. 28 ad Hieronymum fatetur, rationem reddens cur in libris de libero arbitrio ex illius suppositione disputarit. Rufinus tamen suo tempore, nempe Anastasio summo pontifice, quæstionem de anima magnis contentionibus agitari cœptam ibidem testatur, et Hieronymus in epistola laudata vocat eamdem *maximam ecclesiasticam quæstionem*. At tempore sancti Augustini enatis Pelagianis ea de re lites recruduere. Hinc ab Orosio in Africam ad Augustinum, inde in Asiam ad Hieronymum peregrinationes susceptæ; hinc Augustini ad Hieronymum, et Optati ad Augustinum epistolæ missæ; hinc ab eodem Optato unum, quatuor ab Augustino, et duo a Vincentio quodam de origine animæ scripta volumina. Res tamen dubia permansit, nihilque tot elucubrationibus peractum est. Hieronymus sententiam asserentem singulas singulis hominibus animas creari *potius credidit*, scribens tamen traducem animarum *Occidentalem Ecclesiam solere sentire* teste Augustino epist. 157. At non ita creationem animarum tenebat, ut rem illam dubiam esse ingenue non fateretur, cum ea de re ab Augustino consultus respondit : *Unusquisque in suo sensu abundet.* Quare sanctus Eucherius, episcopus Lugdunensis, in cap. III Genes., ad illa verba, *Et ædificavit Dominus Deus*, ait : « Utrum sicut caro nascentium ex carne, sic animæ ex animabus procreentur, an novæ semper creentur a Deo ex nihilo ? quæ quæstio in definiendo difficilis est, quia nihil a sanctis viris vel Scripturarum auctoritate manifestius pronuntiatum est. » Pomerius etiam Africanus vir eruditissimus apud Massiliam scripsit octo libros de Anima, in quorum quarto disputavit : « Utrum anima, quæ nasciture corpori infundenda est, nova fiat sine peccato, an ex substantia animæ primi hominis velut propago e radice producta etiam peccatum primæ animæ secum originaliter retrahat ? » Apud Gennadium de Viris illustr., cap. 98, et licet nesciamus quid in ea quæstione senserit, rem tamen suo tempore dubiam non obscure significat. Floruit hic circa annum 480.

Sequitur sextum sæculum, in quo et Patres et synodi de origine animæ cum Augustino dubitarunt.

Obortis Constantinopoli de origine animæ dissidiis, Africani episcopi de eodem argumento consulti ita responderunt in epistola synodica ex Sardinia, ubi exsulabant, Byzantium missa : « Quæstionem vero animarum, aut tacitam debemus relinquere, aut sine contentione tractare, quia sive ex propagine veniant, sive novæ singulis corporibus fiant, quod sanctarum Scripturarum auctoritas non manifeste pronuntiat, cum cautela debet inquiri, maxime quod sine fidei detrimento potest a fidelibus ignorari. » Cap. 10. In eadem dubitatione fuit sanctus Fulgentius, lib. III de Veritate prædestinationis et gratiæ a cap. 18, ubi Augustino, quod ea de re dubitavit, eximiis laudibus commendato, cap. 20 concludit : « Quanto ergo melius ab hujus quæstionis certamine temperamus, in qua nos inaniter laborare cognoscimus, præsertim quia quod a sanctis viris majoribus nostris videmus minime definitum, oportet nos tanto cautius atque temperantius quærere, quanto ad ejus finem illos præclaros viros cernimus minime pervenisse. » Coætaneus Fulgentii Cassiodorus in lib. de Anima, cap. 14, tantum abest ut illud Augustini dubium reprehenderit, ut eumdem potius ob id laudaverit : « Pater, inquit, Augustinus religiosissima devotione laudandus, nihil temere dicit esse affirmandum, sed in ipsius esse secreto, sicut et alia multa quæ nostra non potest nosse mediocritas. » Et statim : « Melius est enim in tam occultis causis confiteri ignorantiam, quam periculosam assumere fortassis audaciam. » Ita altero post Augustinum sæculo dubitatio de origine animæ sapientissimorum Patrum menti altius insederat.

Verum circa sæculum VII Augustiniana dubitatio longe celebrior atque dignior evasit : eam enim suo judicio apostolica sedes approbavit, suamque effecit, ac doctissimi Patres eamdem inter fidei dogmata retulere. Sanctus Gregorius Magnus, lib. VII, epist. 53, ad Secundinum, scribit : « Sed hac de re dulcissima mihi tua charitas sciat quia de origine animæ inter sanctos Patres requisitio non parva versata est, sed utrum ipsa ab Adam descenderit, an certe singulis detur, incertum remansit, eamque in hac vita insolubilem fassi sunt esse quæstionem, gravis enim quæstio est, nec valet ab homine comprehendi. » Hæc doctissimus ac sanctissimus pontifex. Ex quibus prorsus evanescit illa ecclesiastica traditio, ex qua creationem animæ Bellarminus deducit ; nam, teste Gregorio, sancti Patres eam de origine animæ *insolubilem fassi sunt esse quæstionem*. Vides igitur non unum a Morinio Augustinum erroris argui, sed et in Gregorio apostolicam sedem et Patrum senatum, a quibus dubitatio Augustini approbata fuit. Sed aliquid majus addendum est. Itaque, cum communiter de origine animæ dubitaretur, tantum ea dubitatio in Ecclesia invaluit, ut sanctus Isidorus, Hispalensis antistes, non fuerit veritus eamdem inter regulas fidei veluti ab omnibus catholicis credendam reponere. Etenim, lib. II de Offic. eccles., cap. 23, quod incipit : *Hæc est autem post apostolorum symbolum certissima fides, quam doctores nostri tradiderunt*, inter alias sententias quas de fide tenendas proponit, hanc inserit : *Quod incerta sit animæ origo*. O eximiam recentiorum eruditionem, qui eam Augustino dubitationem errori vertunt, quam et apostolica sedes, et synodi, et Patres plenis suffragiis subscripsere, eamque unus eorum doctrina ac pietate illustris de fide populis credendam proposuit !

At nec octavo neque nono sæculo res definita fuit, sed sapientissimi Patres cum Augustino, imo cum apostolica sede adhuc dubitabant. Testis sit sanctus Prudentius, episcopus Tricassinus, cujus laudes recitat Saussaius in Martyrologio Gallicano (*Die* 6 *Aprilis*), qui in lib. de Prædestinatione, adversus Joannem Erigenam, ita loquitur capite 16 : « Nascitur enim de carne caro, sed utrum et anima similiter de anima nascatur, magna quæstio est, et a Patribus diu multumque discussa, sed absque certa definitione relicta. » Itaque usque ad annum 850, quo tempore sanctus Prudentius vivebat, ex ecclesiastica traditione dubia erat de origine animæ sententia. Verum nec post millesimum annum ita certa erat sententia de creatione, ut plures de eadem non dubitarent. Sanctus Anselmus, Cantuariensis antistes, morti proximus cuidam familiari sibi dicenti : « Ad Paschalem Domini tui curiam relicto sæculo vadis, » hæc reposuit : « Et quidem si voluntas ejus in hoc est, voluntati ejus non contradico ; verum si mallet me adhuc inter vos saltem tandiu manere, donec quæstionem quam de animæ origine mente revolvo absolvere possem, gratiosus acciperem, eo quod nescio utrum aliquis eam me defuncto sit absoluturus. » Hæc ille ad annum 1109, teste ejus discipulo lib. II de Vita ejusdem, cap. 59, apud Surium 21 Aprilis. Hugo a Sancto Victore, lib. I de Sacram., part. VII, cap. 30, probat animam non esse ex traduce, sed creari ; ait tamen : « Probabilius constat animas ex traduce non esse. » Et inferius : « His igitur et hujuscemodi rationibus probabile factum est animas ex traduce non esse, sed novas de nihilo creatas novis quotidie corporibus de paterno semine fieri, et rursus in vulva formatis ad vivificationem infundi. In quibus tamen omnibus nulla unquam ratio sive auctoritas in tantum prævalere potuit, ut dubietatem tolleret quæstionis ; excepto eo solo quod fides catholica magis credendum elegit animas quotidie corporibus vivificandis sociandas de nihilo fieri, quam secundum corporis naturam et carnis humanæ proprietatem de traduce propagari. » Ex quibus patet ad annum usque 1130, quo floruit Hugo, nulla neque ratione neque auctoritate *dubietatem quæstionis* de origine animæ sublatam fuisse, sed tunc in Ecclesia magis communiter defensatam esse sententiam de creatione animarum. Hinc Magister Sententiarum, in 2, dist. 19, dixit Ecclesiam catholicam docere animas non esse ex traduce, qua sententia a scholasticis recepta, animarum creatio as-

serta est, ita tamen ut, teste Bellarmino, lib. IV de Amissione gratiæ et Statu peccati, cap. 10, in fine, adhuc non desint, *qui in ea sancti Augustini dubitatione hærendum censeant*. Estius quidem, nobilis theologus, scribit 2 Sententiarum, dist. 17, § 14, nihil esse de origine animæ ab Ecclesia definitum, nec futuros læsæ fidei reos qui ea de re dubitarent. Sed viderint illi qui ita dubii adhuc esse vellent; sat mihi est ostendisse jure Augustinum de origine animæ dubitasse, eamque dubitationem per plura sæcula sanctis Patribus placuisse. Sane prudentissimus fuisse dicendus est, qui in quæstione difficillima judicium suspendit, cum nihil certi ab Ecclesia definitum esse sciret : « Ubi enim de re obscurissima disputatur, non adjuvantibus divinarum Scripturarum certis clarisque documentis, cohibere se debet humana præsumptio, nihil faciens in partem alteram declinando. » Ita suam hanc perplexitatem defendit lib. II de peccatorum Meritis, cap. 36. Hinc cum Pelagiani ex creatione animarum, quam altius exaggerabant, deducerent non posse illas habere peccatum originale, ne alias in Deum creantem culpa rediret, lib. III ad Bonifacium, in fine, et ex litteris Zosimi, quarum fragmentum recitat in epistola 157, sanctus doctor in utraque sententia tam affirmantium animarum traducem, quam negantium, peccatum originale bene posse componi demonstravit, ac rem apud Ecclesiam certissimam juxta utramque opinionem explicare conatus est, ne cui peccatum originale incredibile videretur.

Bellarminus concedit Augustinum de animæ origine dubitasse ; addit tamen in scriptis post libros de Genesi ad litteram *apertissime refellisse* sententiam de traduce animarum, quod in epist. 157 ad Optatum hæc scribat : « Itaque illi qui propaginem animarum inconsiderata temeritate defendunt ; » et superius, loquens de sententia Tertulliani, qui ponebat traducem animarum, dicat : « Quo quid perversius dici potest ? » Non assentior, cum in illa epistola adhuc se dubitare fateatur ; nam recitata utraque opinione de creatione et traduce animarum, initio statim epistolæ ait : « Quarum autem rerum atque causarum consideratione permovear, ut in neutram assertionem meus inclinetur assensus, sed ADHUC inter utramque disceptem. » Et lib. I de Origine animæ, cap. 16, de traduce animarum ait : « Ego nec defendo, nec refello. » Hos autem libros sanctus doctor composuit post illam epistolam quam Cæsarea dedit ad Optatum, ut ostendimus lib. I Histor. Pelag., cap. 15 ; in iis autem libris suam dubitationem fusissime defendit contra Vincentii Victoris reprehensiones. Solvit tamen ibi more solito argumenta utriusque sententiæ, quod non est opinionem de traduce refellere, sed ejusdem incertitudinem demonstrare. Hinc illius assertores inconsideratæ temeritatis arguit, non quod putaret illos falsum assererere, sed quod culparet promptam eorum audaciam, qua opinionem non certis argumentis stabilitam uti veram contentiose defenderent, quia, ut inquit in

A epistola laudata : « Ubi res naturaliter obscura nostrum modulum vincit, et aperte divina Scriptura non subvenit, temere hinc aliquid definire humana conjectura præsumit. » Unde apud Augustinum inconsiderata etiam temeritate alii mordicus oppositam sententiam de animarum creatione sustinebant. Sed neque quod Augustinus de sententia Tertulliani dixit contra sententiam de traduce animarum eo modo quo ab Augustino explicabatur, ut argumentis contrariæ sententiæ responderet, accipiendum est. Nam Tertullianus inde ab Augustino reprehenditur, non quod traducem animarum poneret, sed quod non recte illum assereret, cum putaret animam esse corpoream, atque adeo per semen corporeum generantis traduci : « Nam et illi (scribit Augustinus)
B qui animas ex una propagari asserunt, quam Deus primo homini dedit, atque ita eas ex parentibus trahi dicunt, si Tertulliani opinionem sequuntur, profecto eas non spiritus, sed corpora esse contendunt, et corpulentis seminibus exoriri. Quo perversius quid dici potest ? » Et in hoc sensu sanctus Thomas, part. I, quæst. 118, art. 2, ait, *hæreticum esse* dicere animam traduci cum semine, nempe corporeo, ut ipse ibidem probat, in quo sensu communiter etiam scholastici, 2, dist. 17 et 18, sententiam de traduce animarum rejiciunt. At sanctus doctor nunquam de hoc modo Tertulliani traducendæ animæ dubitavit, sed eumdem tum in ea epistola, tum lib. X de Gen., cap. 25, explosit, atque *incredibilius* dogma pronuntiavit. Sed dubitavit Augustinus « utrum
C INCORPOREUM semen anima sua quadam occulta et invisibili via seorsum ex patre currat in matrem, cum fit conceptus in femina. » In eadem epist. 157. De iis vero qui minori cum difficultate traducem defendebant, scribit lib. X de Gen. ad litt., cap. 20 : « Per semen quippe concumbentis patris transfundi etiam semen animæ volunt. » Nam animam rationalem ex materia corporea factam fuisse illi soli dixere qui eamdem corpus esse putarunt ex Augustino lib. VII de Gen., cap. 9, contra quos in eo libro idem acutissime disputat. Quare censura illa Augustini eos tantum perstringit qui animam corpoream, juxta Tertulliani errorem, ex corpulentis seminibus originem trahere asseverabant. Qualem vero se exhiberet Augustinus erga utramque sententiam audiatur
D lib. X de Gen., cap. 21 : « Ego adhuc inter utrosque ambigo, et moveor aliquando sic, aliquando autem sic. » Et cap. 23 : « Admoneo sane, inquit, quantum valeo, si quos ista præoccupavit opinio, ut animas ex parentibus credant propagari, quantum possunt se ipsos considerent, et interim sapiant corpora non esse animas suas. » Ex quibus Adamus iterum refellitur, dum scribit Augustinum credidisse animam esse corpoream, quem errorem sanctus doctor toto eo libro persequitur.

Bellarminus, ut probet ex traditione ecclesiastica animas a Deo creari, nonnullos Patres adducit, qui etiamsi aliquo modo explicari possent, nullo nobis impedimento esse debent, nam apud Græcos in

Orientali Ecclesia creatio animarum communiter tenebatur. Apud Occidentales vero, teste Hieronymo, opinio de traduce prævalebat. Idem Pater initio quidem hanc secundam sententiam irridebat in cap. ult. Ecclesiastici, motus illis verbis : *Et spiritus redeat ad Deum, qui dedit illum*, vers. 7. Sed hoc testimonium egregie interpretatur August. lib. x de Gen., cap. 9, et cum in epist. 28 ad eumdem Hieronymum ostendisset eum locum *plus suffragari eis qui ex una putant omnes esse animas*, non amplius sententiam de traduce Hieronymus irrisit, sed laudata Augustini diligentia in explicandis sacræ Scripturæ testimoniis adhibita rescripsit epist. 30 apud Augustinum : *Unusquisque in suo sensu abundet*, contestatus nihil se in litteris Augustini, in quibus latissime de origine animæ disputavit, reprehendendum putare. Commentarios autem in Ecclesiastem scripsit *ante annos ferme decem* quam scriberet ad Pammachium contra errores Joannis Hierosolymitani, anno nempe 483 : nam epistola illa data est anno 493, ut erudite num. 2 ejus anni probat Baronius. Cum vero libri Augustini per Ecclesiam avide legerentur, sapientiores quique cum Augustino dubitare cœperant in neutram partem inclinantes, ut demonstravimus, magna cum Augustini gloria, cum Patres subsecuti tanti illius auctoritatem fecerint, ut non modo docentem, sed etiam dubitantem sequi voluerint, quasi desperantes veritatem illam assequi, ad quam Augustini ingenium pervenire non potuerat. Itaque sanctus doctor tanto studio ac diligentia omnia Scripturarum loca pro utraque parte adducta exponens, rem satis dubiam apud posteros fecit, suamque illis dubietatem persuasit. Bellarminus ibidem ex Hieronymo eam ecclesiasticam traditionem ita probat : « In epistola ad Pammachium de erroribus Joannis Hierosolymitani ante medium recitatis sententiis Origenis, Tertulliani et Apollinaris, hæreticorum de anima, dicit : *Ecclesiasticum dogma esse, ut Deus quotidie animas fabricetur ;* ubi cum opponat ecclesiasticum dogma sententiis hæreticorum, videtur omnino sensisse catholica fide esse tenendum animas non traduci a parentibus, sed creari. » Hæc Bellarminus. Verum Hieronymi verba audire præstat in epistola ad Pammachium : « An certe (quod ecclesiasticum est secundum eloquia Salvatoris : *Pater usque modo operatur, et ego operor* (*Joan.* v, 17) ; et illud Isaiæ : *Qui formal spiritum hominis in ipso* (*Isa.* XLII) ; et in Psalmis : *Qui fingit per singulos corda eorum* (*Psal.* XXXII), quotidie Deus fabricetur animas, etc. » Bellarminus addit *dogma*, et silet hæc, *secundum eloquia Salvatoris*, cum Hieronymus illud assertum ecclesiasticum dixerit, non quod esset dogma definitum ab Ecclesia catholica, ac de fide tenendum, cum scripserit ecclesiasticos Occidentales traducem solere communiter defendere, ut fatetur ipsemet Bellarminus cap. illo 11, § *Quarta sententia*, sed, ut ibidem subdit, quod esset secundum auctoritatem Scripturæ, quæ videtur creationem insinuare, quæ tamen loca explicat Augustinus superius laudatus, et Bellarminus ipse ait : « Quare, ut sanctus Augustinus disputat in epistola 28 ad Hieronymum, nullus fortasse Scripturæ locus invenietur, in quo perspicue doceatur animas non fieri ex propagine, sed creari. » Quare *secundum eloquia Salvatoris* haud perspicue statuitur assertum illud de creatione animarum, et sic Bellarminus a Hieronymo discedit, quem pro se produxerat, neque erit amplius assertum ecclesiasticum, cum eo titulo tantum a Hieronymo dicatur, quod sit *secundum eloquia Salvatoris*, juxta explicationem auctorum illius sententiæ.

Opponit idem auctor Leonem Magnum, in epistola ad Turibium, cap. 10, hæc scribere : « Catholica fides constanter prædicat atque veraciter, quod animæ hominum, priusquam suis inspirarentur corporibus, non fuere, nec ab ullo incorporentur nisi ab opifice Deo, qui ipsarum est creator et corporum. » Sed ibi pontifex Origenis sententiam de antiqua ac simultanea omnium animarum creatione confutat, ut patet ex illa epistola 91, initio cap. 10 ; neque minus dicitur ibidem Deus creator corporum ac animarum ; unde sicut ex illo modo loquendi non deducitur corpus non esse ex traduce, nullo item modo inferri potest non fieri ex traduce ipsam animam. Addit Leonem eumdem epist. 11 ad Julianum, ita loqui de anima Christi : « Nec alio illi quam cæteris hominibus anima est inspirata principio, quæ excelleret non diversitate generis, sed sublimitate virtutis. » At anima Christi producta est ex nihilo, non per traducem propagata ex Augustino lib. x de Gen., cap. 19 et 20, unde et reliquorum hominum animæ, juxta Leonis decretum, a Deo creatæ fuisse credendæ sunt. Sed Leo ibidem damnat opinionem Eutychetis cum Origene concinentis ; nam ita loquitur : « Arbitror enim talia loquentem hoc habere persuasum, quod anima quam Salvator assumpsit prius in cœlis sit commorata quam de Maria Virgine nasceretur, eamque sibi Verbum in utero copularet. » Ex quibus patet, illis verbis : *Nec alio illi, quam cæteris hominibus anima est inspirata principio*, non significari principium, quod idem est ac causa animæ productiva, de quo nulla erat cum hæretico controversia, sed principium, hoc est initium durationis, quod idem fuerat in Christo ac in nobis, nempe initium vivendi in corpore, non in cœlis ante corporis formationem. De verba pontificis de Verbo scribentis : « Nec animam enim, quæ anterior exstitisset, nec carnem, quæ non materni corporis esset, accepit. » Quomodo vero defendentes traducem acute probarent animam Christi fuisse creatam a Deo, non vero reliquas aliorum hominum ? Lege Augustinum lib. de Gen. cit. xx ; nobis enim satis est ostendisse nihil contra traducem a Leone esse statutum, ut ecclesiastica illa traditio de creatione animarum a Bellarmino asserta nullis innixa fundamentis appareat, cum potius de animæ origine dubitatio Augustiniano speculatu corroborata, per plura sæcula apud Patres invaluerit, ut satis hucusque est demonstratum.

Moraines, qui eam sancti Patris dubitationem in errorum indicem rejecit, non modo omnia quæ antiquitus dicta sunt ignoravit, sed nec quid recentiores audacter pronuntiarunt plane novit. Scripserat vir doctissimus Christianus Lupus, cum adhuc juvenis scripto luderet, in defensione Apologiæ de anima ovi, cap. 15, doctores Marpurgensis academiæ hanc thesim defendere : *Anima rationalis per traducem infunditur, non creatur*. In hac etiam sententia alios esse testantur Vossius lib. II Hist. Pelag., part. I, thesi prima, et Alipius Reylof, lib. VI de Anima ad mentem sancti Augustini, cap. 2, § 3, nominans Timotheum Brighthum Cantabrigiensem, Georgium Sohnium et Danielem Sennertum, qui cum ob eximiam eruditionem inter celeberrimos nostræ ætatis medicos merito reponatur, audiendus est, licet non approbandus. Hic ergo, hypomnemate 4, cap. 14, ait : « Rationalis anima in prima creatione et a Deo opt. max. condita, et corpori humano insita quidem est ; verum per illud, *Crescite et multiplicamini* (*Genes.* I), vim se propagandi et multiplicandi accepit, et quidem cum semine. Neque enim anima rationalis essentia per se completa est, ut angeli, quæ per se sola subsistat, sed est pars altera hominis, quæ corpus humanum informat, et proinde sicut societas illa corporis nihil ejus nobilitati derogat, ita nec propagatio cum semine. » Item ibidem addit : « Quod Dom. Fienus falsum, absurdum et a religione catholica alienum putat, animam esse ex traduce, est verissimum et sacris litteris consentaneum. » Adducitque nonnulla sacræ Scripturæ testimonia, quæ tamen erudite olim exposuit Augustinus, ne ex sacris arcanis aliquod oppositæ sententiæ præjudicium fieret. Hæc, inquam, refero, sed non probo. Illud tamen advertendum est, quod superius ex epistola 157, ad Optatum indicavimus, Augustinum dubitasse num anima *per* INCORPOREUM *semen* traduceretur, in qua sententia nulla videri debet evidens repugnantia, cum plerique scholastici admittant materiam spiritualem non esse impossibilem. Ita ex materia spirituali angelos componunt sanctus Bonaventura, 2, dist. 3, in part. I, art. 1, q. 2 ; Alensis part. II, q. 20, memb. 2, § 1 ; Aureolus, 2, dist. 3, q. 1, art. 3. Ex recentioribus materiam illam possibilem tradunt Bubalus in q. 50 sancti Thomæ de Angelis, art. 2, quæst. 2, difficult. 2, § 1 ; Arriaga, disput. 1 de Anima, sect. 5 ; Comptonus, disp. 9 de Anima, sect. 8. Hanc sententiam de materia spirituali ex qua anima componatur, fuse defendit Pater Matthæus Vegliensis, in hac celeberrima Patavina academia theologicæ cathedræ Scoti moderator, vir rari ingenii ac nostro præconio major. Hic enim tomo priori de Angelis, q. 27, probat angelos ex materia spirituali componi, quod quæstione sequenti etiam de anima dicendum esse contendit, laudans cap. 1, num. 5, quosdam Scotistas qui in eamdem sententiam descenderunt. Hac ergo materia spirituali animæ admissa, quam tot scholastici defendunt, non erit difficile statuere animarum eductionem secundum formam ex eadem materia spirituali. Noster Alipius Reylof, proxime laudatus, ex eo animarum traducem possibilem defendit, quod anima ut Dei instrumentum alteram animam creare potest : quam virtutem creaturæ communicari posse nobiles scholastici existimarunt. Sed prior modus magis placet. Quæ hic libuit insinuare, ut insulsas quorumdam censuras refellam, qui Augustinum reprehendunt quod traducem animarum probabilem asseruerit, cum tamen evidenter constet animas non posse educi de potentia materiæ corporeæ, alias essent mortales. Etenim nusquam sanctus doctor arbitratus est animas posse educi de materia corporea, sed tantum de materia spirituali, quam esse possibilem tot superius memorati doctores concedunt ; illa autem concessa, non video cur eductio formæ spiritualis ex materia spirituali adeo evidenter impossibilis appareat, ut errori verti debeat Augustino quod illam eductionem probabilem duxerit. Fateor materiam spiritualem, ex qua anima fieret visam fuisse difficilem Augustino, ut patet ex lib. VII de Genesi ad litt., cap. 6 et seq. Unde ait cap. 7 : « An vero illa spiritalis materies, si fuit ulla unde anima fieret, vel si est ulla unde animæ fiunt, quid ipsa est, quod nomen, quam speciem, quem usum in rebus conditis tenet ? Vivit, an non ? etc. » Ubi fuse materiam spiritualem per modum disputantis examinat. Idem vero sanctus Pater, epist. 157, ad Optatum, proponit difficultates quæ insurgunt posito illo semine spiritali ex quo anima fiat : ut inde satis pateat quantum studii illi dubitationi tollendæ impenderit ; sed cum utrinque magnis difficultatibus se premi cerneret, assensum suspendit. Neque enim probare possum hæc Bellarmini verba lib. IV de Amissione gratiæ, cap. 11 : « Certe sanctus Augustinus, si nunc inter homines viveret, non solum faveret, sed etiam gratias ageret iis, qui nostram hanc sententiam (de creatione) tuerentur. » At cur hasce gratias recentioribus Augustinus deberet ? Quod ex Scriptura sententiam de creatione animarum ostenderint ? at omnia sacrarum litterarum testimonia Augustinus expendit excussitque. An scholasticorum auctoritatem sequeretur ? imo potius cum Patribus, quos laudavi, adhuc in veteri dubitatione persisteret. Rationibus eorumdem contra traducem convinceretur ? at illæ, præterquam quod ab affirmantibus materiam spiritualem facile solvi possunt, id tantum evincerent, ut Augustinus ab admittendo traduce assensum contineret, quod et semper fecit, non autem in sententiam de creatione singularum animarum eumdem traherent, in qua non minoribus difficultatibus se premi sentiebat, præcipue vero quod data ea sententia, quam etiam Pelagiani toto conatu urgebant, difficultas traducendi peccatum originale statim emergit, qua adeo premuntur scholastici, ut in assignando modo quo labes illa per generationem trahatur, minime inter se conveniant, sed sese invicem acerrime oppugnent. Suspenderet igitur etiam nunc assensum Augustinus, et tunc gratias tantum ageret cum certum modum proponerent,

quo data creatione animarum peccati originalis propagatio adeo evidenti ratione constaret, ut modus ille a nemine rejici posset.

Ex hucusque dictis satis elucet quam immerito, Moraines, Augustino de origine animæ dubitanti erroris notam inuris, quam plenis sanctorum Patrum suffragiis ille absolvitur, et te invito panegyricum eidem recitat magnum Africanæ Ecclesiæ ornamentum sanctus Fulgentius, Ruspensis antistes, his plane verbis conceptum : « Quæstionis (de origine animæ) B. Augustinus profunditatem sibi imperscrutabilem cernens, nullam voluit hujus rei definitam proferre sententiam, incongruum prorsus existimans aliquid affirmare sine dubitatione velle quod alter posset contraria responsione convellere. Cujus tam in decimo libro de Genesi ad litteram, quam in libris ad Vincentium Victorem de origine animæ, nec non in libro primo ex duobus quos ad sanctum Hieronymum scripsit, in tribus quoque epistolis quas ad Optatum episcopum de hac quæstione composuit, disputatione refulget non minus copiosa quam profunda, et eo magis laudabili quia congrua temperie moderata; ubi quidquid ingenii acumine, quidquid ratiocinationis ordine, quidquid auctoritatis pondere inquirendum discutiendumque conspexit, et inquisivit singulariter, et discussit, consensum tamen ab utraque definitione continuit, ne laborem tantæ disputationis inaniter susciperet, quem cujuslibet sententiæ temeraria definitio vacuaret. » Lib. III de Veritate prædestinationis et gratiæ, cap. 18.

§ IV. *An fuerit sententia sancti Augustini pueros baptizatos sine reali Eucharistiæ sumptione non posse salvari?*

Transeamus modo ad reliquos errores quos de Augustino recentiores publicant. Opponit Adamus, pag. 584, Augustinum docuisse *infantes etiam suscepto baptismo non posse salvos fieri sine reali sumptione sanctissimæ Eucharistiæ*. Moraines recitatis verbis sancti Augustini lib. I de peccatorum Meritis, cap. 20, § *Auferatur jam dubitatio*, ait : « Quæ verba sunt adeo manifesta, ut difficillime patiantur benignam interpretationem, qua plerique theologorum Augustinum ab errore excusare conantur, error enim est notatus et damnatus sub anathemate a concilio Tridentino. » Hic quoque Augustini causa tuta est Romana Ecclesia sancto doctori patrocinante, apostolicæ enim sedis pontifices eadem omnino Augustini verba contra Pelagianos usurparunt. Cum hæretici, coacti illis verbis Domini Joan. III, 6 : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei*, concederent pueros sine baptismo mortuos non ituros in regnum cœlorum, cum illos sine peccato originali esse vellent, negabant eosdem in ignem æternum projiciendos, sed dicebant illos habituros nescio quam vitam æternam, beatam ac felicem, ut tradit Augustinus serm. 14 de Verb. Apost., lib. IV de Orig. animæ, cap. 13, epistola 106, et alibi. Quare, ut hocce effugium Pelagianis præcluderet, illud Joannis VI, 54, opposuit : *Nisi manducaveritis*

A *carnem Filii hominis, et biberitis ejus sanguinem, non habebitis vitam in vobis*, inferens parvulos sine baptismo decedentes, cum non manducarint carnem Filii hominis, aut ejus sanguinem biberint, non habituros vitam beatam, et per consequens fore damnatos. De hoc argumento ex sacris litteris ab Augustino deducto hæc scribit ibidem Moraines : « Item lib. I de peccatorum Meritis et remiss., cap. 20, et lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 13, et lib. II Operis imperf. contra Julianum, cap. 29, docere videtur sacramentum Eucharistiæ non minus esse necessarium parvulis ad salutem, quam baptismum, neque minus ad eos pertinere quod dicitur Joan. VI, 54 : *Amen, amen dico vobis, nisi manducaveritis carnem Filii hominis, et biberitis ejus sanguinem, non*
B *habebitis vitam in vobis*, quam istud Joan. III, 5 : *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei*, etc. »

Sed post Augustinum Romani quoque pontifices qui Pelagianos damnarunt eodem prorsus testimonio Joannis VI citato usi sunt, ad vitam illam quam pueris Pelagiani sine baptismo promittebant, eliminandam. Sanctus Innocentius, in litteris ad Patres synodi Milevitanæ ita scribit : « Illud vero quod eos vestra fraternitas asserit prædicare, parvulos æternæ vitæ præmiis etiam sine baptismatis gratia posse donari, perfatuum est. *Nisi* enim *manducaverint carnem Filii hominis, et biberint sanguinem ejus, non habebunt vitam in semetipsis*. Qui autem hanc eis sine regeneratione defendunt, videntur mihi ipsum baptismum
C velle cassare, cum prædicant eos habere quod in eos creditur non nisi baptismate conferendum. » Putat Maldonatus textum esse corruptum, dicens ea verba Innocentii vix sensum ullum congruentem habere posse : « Ubi ergo, inquit, est *defendunt*, legendum puto *deferunt*, et ubi est *nisi baptismate*, legendum puto, *sine baptismate*. » Vasquez, part. III, disp. 279, cap. 4, num. 55, cum animadversiones Maldonati notasset, legit, *in eis defendunt*. At illa verba optimum sensum habent, nam vel ipse Cicero usus est illis particulis *non nisi* in lib. de Amicitia : « Hoc primum sentio nisi in bonis amicitiam esse non posse. » In synodo etiam Carthaginensi, anno 397, can. 29, dicitur : « Ut sacramenta altaris non nisi a jejunis hominibus celebrentur. » Verbum vero
D *defendo* cum dativo jungit Horatius lib. I. Carminum, ode 17 : *Defendit æstatem capellis*, et Virgilius, eclog. 4 : *Solstitium pecori defendite*. Nec præfectus urbem defendere sibi dicendus est, sed principi. Quare textus sancti Innocentii nullæ novæ grammaticæ castigatione restituendus venit; sed leviora hæc insinuasse sit satis. Eodem prorsus testimonio sanctus Gelasius papa Pelagianos insecutus est in epistola ad episcopos per Picenum : « Ut providentia Dei, inquit, omnes Pelagianorum nequitias amputaret, non solum dictum est : *Qui non fuerit renatus ex aqua et Spiritu sancto, non intrabit in regnum cœlorum* (*Joan.* III, 5), sed etiam pariter dictum est : *Qui non manducaverit carnem Filii hominis, et biberit ejus*

sanguinem, non habebit vitam in semetipso (*Joan.* VI, 54). De vita autem æterna hoc dictum nullus addubitat, quoniam multi non manducantes hoc sacramentum vitam videantur habere præsentem. » Audis, Moraines, non minus ad parvulos pertinere illud Joan. VI : *Nisi manducaveritis*, etc., quam illud Joan. III : *Nisi quis renatus*, etc. Hoc Innocentius credit, hoc Gelasius statuit, quod tamen in Augustino tanquam palmarem errorem reprehendebas.

Maldonatus in Comment. cap. VI Joan. 54, ait : « Missam facio Augustini et Innocentii I sententiam, quæ sexcentos circiter annos viguit in Ecclesia, Eucharistiam etiam infantibus necessariam. » Rursus ibidem affirmat Augustinum et Innocentium « eo testimonio Joan. VI adductos fuisse ut crederent infantes etiam baptizatos, nisi Eucharistiam perciperent, salvos esse non posse. » Ita socium erroris Augustino tribuunt Innocentium, et si Gelasium legissent, eumdem quoque addidissent. Duo hic nobis præstanda sunt, et Maldonatus castigandus, et Augustinus una cum apostolica sede ab errore ac censuris vindicandus est. In primis certum est veteres Patres consuevisse pueris statim post baptismum sacram Eucharistiam ministrare, ut tradunt Cyprianus in libro de Lapsis; Gennadius de Eccles. Dogmat., cap. 52; Augustinus epist. 107; concilium Toletanum II, cap. 11. Quod vero inquit Maldonatus illos ita fecisse, quod putabant *Eucharistiam etiam infantibus necessariam*, nullo pacto concedi potest : id enim est contra Tridentini decretum, sess. 21, cap. 4, ubi de eodem antiquorum ritu dandi parvulis Eucharistiam, loquens ait : « Ut enim sanctissimi illi Patres sui facti probabilem causam pro illius temporis ratione habuerunt, ita certe eos nulla salutis necessitate id fecisse sine controversia credendum est. » Quod rursus addit Maldonatus sanctos Innocentium et Augustinum dixisse *infantes etiam baptizatos, nisi Eucharistiam perciperent, salvos esse non posse*, et Adamus dixisse Augustinum *infantes etiam suscepto baptismo non posse salvos fieri sine reali sumptione sanctissimæ Eucharistiæ*, falsissimum est. Illi quidem dixere infantes sine sacramento Eucharistiæ salvos esse non posse, at id de pueris baptizatis nunquam affirmarunt, cum ea tempestate statim post baptismum daretur omnibus etiam Eucharistia. Ob hanc vero causam eo testimonio Joannis VI contra Pelagianos optime et Romani pontifices et Augustinus usi sunt : nam cum Pelagiani vitam æternam extra regnum Dei parvulis sine baptismo morientibus darent, sancti Patres ita arguebant : Nullus sine baptismo potest suscipere Eucharistiam, per quam ex verbis Domini Joannis VI donatur vita æterna, igitur pueri morientes sine baptismi et Eucharistiæ sacramentis non possunt participare vitam æternam. At nunquam dixere infantes tantum baptizatos ante Eucharistiæ sumptionem non habere gratiam et jus ad vitam æternam. Eo autem discursu optime Pelagiani convincebantur quia unde vitam æternam parvulis promitterent, non habebant. Marius Mercator, sancti Augustini amicus et defensor, in opusculo contra Julianum, hoc ipso argumento utitur ea prorsus ratione qua illud ipsi explicavimus. Do illius sententiam ex Ms. Palatinæ bibliothecæ in Vaticano, num. 234, pag. 8, col. 2 : « Vox Salvatoris est : *Nisi manducaveritis carnem meam, et biberitis sanguinem meum, non habebitis vitam in vobismetipsis;* quod certe absque ulla tergiversatione sine baptismo nullus usurpat, nec fit illius particeps sacramenti. » Porro hoc argumentum *validissimum* esse testatur Eusebius, episcopus Gallicanus, cujus homiliæ sub Emisseni titulo circumferuntur, qui tamen Emisseno et posterior et melior fuit. Hic in hom. 5 de Paschate ait : « *Nisi manducaveritis carnem Filii hominis, et biberitis sanguinem ejus, non habebitis vitam in vobis.* Quod testimonium contra Pelagii blasphemias EVIDENTISSIMUM atque VALIDISSIMUM est, qui asserere arrepta impietate præsumit, non propter vitam, sed propter regnum cœlorum baptismum parvulis conferendum. Sub his enim Dei verbis, quibus Evangelista pronuntiat, *Non habebitis vitam in vobis*, aperte intelligenda est omnis anima munere baptismi vacua non solum gloria carere, sed vita. » Tom. V Bibl. sanctorum Patrum, part. I, pag. 560 edit. Colon. Illam vero auctoritatem sacræ Scripturæ ita adhibuisse sanctum Augustinum patet ex ejusdem epist. 106 ad Paulinum, ubi ait : « Si autem cedunt sedi apostolicæ, vel potius ipsi magistro et Domino apostolorum, qui dicit non habituros vitam in semetipsis, nisi manducaverint carnem Filii hominis et biberint sanguinem, quod NISI BAPTIZATI non utique possunt, nempe aliquando fatebuntur parvulos NON BAPTIZATOS vitam habere non posse. » Neque sanctus Innocentius scribit parvulis etiam baptizatis vitam æternam nisi per Eucharistiam conferri, ut illi Maldonatus imponit, sed *in eos creditur* NON NISI BAPTISMATE *conferendam*, ut vitam æternam non ab Eucharistia, sed a baptismate conferri significet. Unde Augustinus in laudata epistola ad Paulinum notat ab apostolica sede adhibitum illud *testimonium evangelicum*, *ne parvuli* NON BAPTIZATI *vitam posse habere credantur.* Non ait, *ne parvuli etiam baptizati sine Eucharistiæ sumptione vitam posse habere credantur.* Quæ gravis est adversariorum allucinatio.

Sed cum ea tempestate omnibus utrumque illud sacramentum, baptisma scilicet et Eucharistia, daretur, non tam frequenter legimus in Augustino quid senserit si baptisma tantum sine Eucharistia collatum fuisset. Cæterum semel casum illum lego apud sanctum doctorem, lib. I de origine animæ, cap. 9, et lib. III, cap. 9, ubi cum Vincentius Victor exemplo boni latronis probaret pueros sine baptismo posse salvari, sanctus doctor respondet fieri potuisse ut latro ille fuerit baptizatus, et antequam in carcerem iret acceperit in baptismo remissionem peccatorum; vel, ut plerique credebant, in ipsa cruce baptizatus fuerit aqua e Christi latere exiliente. Et lib. II Retract., cap. 18, ait incertum esse an latro fuerit baptizatus, qua de re sermo redibit cap. 5, § 11. At

certum est latronem non sumpsisse Eucharistiam, quæ pridie ante mortem in cœna a Domino instituta fuerat. Igitur per Augustinum homo tantum baptizatus sine reali sumptione Eucharistiæ potest accipere remissionem peccatorum et salutem æternam. Hoc etiam deducitur ex constanti ejusdem sententia, qua asseruit *fidem conversionemque cordis*, quæ fit per charitatem actualem, posse reddere hominem salvum, si a recipiendo baptismo improvisa necessitate excludatur; ita passim scribit in libris contra Donatistas, præcipue lib. IV de Baptismo, cap. 22. At puer baptizatus, etiamsi non percipiat Eucharistiam, longe perfectiori modo habet fidem et charitatem sibi a Deo in sacramento regenerationis infusas; igitur, juxta doctrinam sancti Augustini, vere salvabitur. Cum vero sancti Patres docent sine participatione corporis et sanguinis Domini neminem vitam æternam consequi posse, intelligendi sunt de participatione spirituali, quando per fidem infusam fiunt participes corporis Christi, dum fiunt membrum Christi, cui per fidem incorporantur, sicuti qui sumunt Eucharistiam dicuntur fieri membra Christi, dum manent in eo et Christus in eis. Hinc Augustinus, tract. 27 in Joannem, plura de hac re habet, inter cætera: « Ut autem simus membra ejus, unitas nos compaginat; ut compaginet unitas, quæ facit nisi charitas? » Et tract. 26: « Hoc est ergo manducare illam escam, et illum bibere potum, in Christo manere, et illum manentem in se habere. » Ita etiam se explicat sanctus Pater in iisdem libris contra Pelagianos, ubi cum lib. III de peccatorum Meritis, cap. 4, dixisset: « Quia nisi manducaverint homines carnem ejus, hoc est participes facti fuerint corporis ejus, non habebunt vitam; » paulo superius modum assignaverat quo pueri participant corpus Christi: « Unde fit consequens, inquit, ut quoniam nihil agitur aliud, cum parvuli baptizantur, nisi ut incorporentur Ecclesiæ, id est Christi corpori, membrisque socientur. » Et hanc ipsam esse Augustini mentem testatur sanctus Fulgentius in responsione ad duas quæstiones Ferrandi diaconi. Scripserat Ferrandus juvenem Æthiopem morti proximum fuisse baptizatum, ac statim antequam Eucharistiam sumeret decessisse, petens num eo pacto salvari posset? Respondit Fulgentius hominem per baptismum fieri participem corporis Christi, seu incorporari Christo, etiamsi Eucharistiæ sacramentum reapse non sumat. Et cum plurima ad hoc suadendum testimonia ex sacris litteris adduxisset, sermonem tandem sancti Augustini ad infantes ante altare producit, ubi sanctus doctor inter alia ait: « Intelligite, et gaudete, unitas, pietas, veritas, charitas, unus panis, unum corpus multi sumus; recolite enim quia panis non fit de uno grano, sed de multis. Quando ergo exorcizabamini, quasi molebamini; quando baptizati estis, quasi conspersi estis; quando Spiritus sanctificationem accepistis, quasi cocti estis, estote quod videtis, et accipite quod estis. » Igitur infantes ex Augustino per gratiam sanctificantem baptismi facti sunt membra corporis

A Christi. Porro Fulgentius post illa Augustini verba concludit: « Arbitror, sancte frater, disputationem nostram præclari doctoris Augustini sermone firmatam, nec quidquam esse aliquatenus ambigendum tunc unumquemque fidelium corporis sanguinisque Dominici participem fieri, quando in baptismate membrum corporis Christi efficitur, nec alienari ab eo panis calicisque consortio, etiamsi antequam panem illum comedat, et calicem bibat, de hoc sæculo in unitate corporis Christi constitutus abscedat. » In resp. ad quæst. Ferrandi diaconi. Beda, tomo VI, in Comment. cap. 10 primæ ad Corinthios, qui conflati sunt ex centonibus Augustini, ita citat priora illa verba sancti Augustini, ut eidem etiam attribuat sequentia, quæ ex Fulgentio retulimus,
B omisso priori versu: *Arbitror, sancte frater*, etc., in quem lapidem impegit etiam compilator canonum cap. *Nulli*, de Consecr., dist. 4, verba illa Fulgentii Augustino ascribens. Ex his error ille de necessaria pueris præter baptismum reali Eucharistiæ sumptione a recentioribus Augustino attributus in fumum evanescit, cujus vocibus cum Romani pontifices usi sint ad eosdem divinæ gratiæ hostes convincendos, haud ille unus erroris argui potest, sed una cum Augustino apostolica sedes accusanda venit, præsertim cum sanctus doctor illud testimonium Joan. VI inculcarit, tanquam *ab apostolica sede adhibitum*, uti diximus ex epistol. 106. Quod si recentiores religioni ducunt adeo præpostere de Romanis pontificibus sentire, qui ex communi Ecclesiæ sensu contra
C Pelagianos sententias dixere, mitiores etiam erga Augustinum animos induant, atque in eadem prorsus causa, et Romanos præsules, et Hipponensem antistitem benignis interpretationibus excipiant, non illas quidem honoris gratia e proprio cerebro fingentes, sed ab ipso Augustino una cum Fulgentio easdem inaudientes. Unus enim Augustinus sibi est ad sui intelligentiam clavis, ac suorum sensuum planus ac sincerus interpres.

§ V. *Non errasse sanctum doctorem exponentem illud Apostoli Rom.* XIV, 23: Omne quod non est ex fide peccatum est. *Ecclesia catholica, Romani pontifices ac Patres sancti Augustini interpretationem approbant.*

Sed rursus Morainius contra Augustinum clamat:
D « Perperam quoque exponit id quod ait Apostolus Rom. XIV, 23: *Omne quod non est ex fide peccatum est*, quasi velit dicere Apostolus omnia opera infidelium esse peccata, et sine vera fide nullum posse fieri bonum opus; cum tamen ibi sermo sit de eo quod non fit ex dictamine conscientiæ judicantis bona fide licitum esse id quod fit, ut ex textu ipso liquet, et communis interpretatio doctorum contradicit Augustino, qui etiam aliquot locis, ut alibi notavimus, videtur hanc suam assertionem restringere ad bonum opus utile vitæ æternæ consequendæ, etc. Utrumque tamen a vero sensu Apostoli loco citato plane alienum est. » Hæc ille. Nos quidem superiori capite, § 4, quæ fuerit sancti doctoris mens de operibus in-

fidelium indicavimus; modo Morainii ignorantia A castiganda est!, qui eam interpretationem, quam Ecclesia inter sacras cæremonias secuta est, a vero sensu Apostoli plane alienam dicere non dubitavit. Etenim ex antiquo Ecclesiæ ritu episcopus eos qui subdiaconi consecrandi sunt, ita alloquitur: « Estote ergo tales qui sacrificiis divinis et Ecclesiæ Dei, hoc est corporis Christi digne servire valeatis in vera et catholica fide fundati, quoniam, ut ait Apostolus: *Omne quod non est ex fide peccatum est*, schismaticum est, et extra unitatem Ecclesiæ est. » In Pontificali Romano. Ecce Augustinianum interpretamentum catholicæ Ecclesiæ approbatione consecratum, et per universum orbem orthodoxum ab episcopis inter sacras cæremonias recitatum. Igitur una est Ecclesiæ et Augustini de illis Apostoli verbis sententia, nempe B ut de vera fide Christiana intelligantur. Videre mihi videor novos censores hærere, ut aiunt, ad aquas. Si Ecclesiam catholicam *perperam* textum Apostoli explicare dicant, jam vident quam gravi se piaculo obstringunt. At si Ecclesiæ voces rejicere religioni ducunt jam tandem Augustino ecclesiastica auctoritate coacti herbam porrigant. Nec mirum Ecclesiam catholicam ita Apostoli verba intellexisse, eo enim prorsus modo apostolicæ sedis pontifices eadem antiquitus interpretati sunt. Sanctus Leo Magnus, serm. 2 de Jejunio Pentecostes, disserens de infidelium ac Christianorum virtutibus, ita Apostoli sententiam explicat: « Aliud agit sub veritate ratio, aliud sub falsitate deceptio. Apud nos fides justificat etiam manducantem, apud illos infidelitas polluit C jejunantem. Unde, quia extra Ecclesiam catholicam nihil est integrum, nihil castum, dicente Apostolo: *Omne quod non est ex fide peccatum est*, etc. » Idem serm. 8 de Quadragesima ait: « Is vera et rationabili purificatione se præparat, cujus cor nulla infidelitate polluitur, dicente Apostolo: *Omne quod non est ex fide peccatum est*. Inutilia erunt et vana eorum jejunia quos illusionibus suis decipit mendacii pater, et vera Christi caro non pascit. » Forte dicetis illam fuisse privatam Leonis interpretationem, qui ea in re cum Augustino sensit; docuisse illa Leonem pro concione disserentem, non e cathedra contra hæreses quidquam definientem. Sed parum vos ista juvant, dum catholici laudatam explicationem ab Apostolico ore inaudierunt, nec nisi temere dicere potestis Leo- D nem licet non e cathedra definientem, sed docentem *perperam* locutum fuisse. Sed habemus pontificem Bonifacium II, qui septuagesimo a Leonis obitu anno contra Semi-Pelagianos sententiam e cathedra pronuntians Augustinianam interpretationem probavit. Etenim in epistola ad sanctum Cæsarium Arelatensem, loquens de fide Christiana, ait: « Præter quam (fidem) nihil est boni quod secundum Deum quilibet valeat operari, sicut beatus Apostolus dicit: *Omne quod non est ex fide peccatum est*. Quod cum ita sit, aut nullum bonum gratiæ deputabunt, si ei fidem subtrahere moliuntur, aut si quod bonum esse dicent de gratia, ipsa necessario fides erit gratiæ deputanda. » At si duo Romani pontifices non satis auctoritatis addunt Augustini interpretationi, produco suffragia quindecim Patrum doctissimorum ac sanctissimorum, qui ex Africa in Sardiniam a Trasamundo rege Ariano in exsilium deportati, in libro de Incarnatione et gratia, omnium subscriptione, ut ex titulo patet, approbato, hæc tradunt cap. 25: « Quis audeat illas in hoc loco gentes accipere quas constat non esse justificatas ex fide, cum ipse testetur Apostolus: quia *Omne quod non est ex fide peccatum est*; et quia *Sine fide impossibile est placere Deo* (*Hebr.* xi)? Quod si Abraham ex fide justificatum esse constat, etc. » Hæc synodus Byzacena. Quæ profecto faciunt ut nostri Patris explicatio nisi temere censuræ subjici possit. Sed alii Patres atque antiqui scriptores eidem interpretationi albos calculos adjecere. Sanctus Prosper, in epistola ad Rufinum; sanctus Fulgentius, lib. II de peccatorum Remissione, cap. 1; sanctus Isidorus, lib. de Summo Bono, cap. 2; sanctus Bernardus, serm. 50 et 54 in Cantica; Julianus Pomerius, lib. III de Vita contemplativa, cap. 1; Facundus Hermianensis, lib. I de Tribus Capitulis ad Justinianum imperatorem, cap. 1, in fine, aliique; ita ut si Patrum suffragia numerentur, plus quam viginti Augustino in eadem apostolici textus intelligentia consentiant, cum in altera interpretatione longe pauciores a recentioribus nominentur, nisi semet pariter istis adjungant, a quibus tam longo intervallo disjuncti sunt. Et tamen audacter Morainius contestatur quod *communis interpretatio doctorum contradicit Augustino*, quasi illi Patres quos adduximus doctores non sint, sed *plebeia de fæce Saburræ!* Video tamen Bernardum alteram etiam interpretationem admittere, nempe, quod non est ex conscientia peccatum est, in lib. de Præcept. et disp., cap. 18 et 20. Vossius, vir satis suo nomine notus, lib. III Hist. Pelag., part. III, thesi 12, conatur uno verbo Augustini interpretationem cum altera memorata de conscientia componere, « nempe ut mens Apostoli sit. Quidquid non provenit ex fide Christiana, per conscientiam ad opus applicata, illud peccatum censetur. » Sed nullis interpretamentis indiget Augustinus, qui de vera intelligentia Paulinæ sententiæ cum Juliano litigavit. Etenim cum sanctus doctor in primo libro de Nuptiis et concup., cap. 3, initio, ubi incipit contra Julianum disputare, ex illis Apostoli verbis: *Omne quod non est ex fide peccatum est*, intulisset sine fide pudicitiam non esse veram virtutem, Julianus quatuor libros uni illi Augustiniano opponens, rejecta interpretatione sancti Patris, alteram dubio procul de conscientia supposuit, ut vim argumenti elideret. At Augustinus contra hosce quatuor Juliani libros e vestigio alterum de Nuptiis et concupiscentia exaravit, dein sex etiam volumina longe majori labore composuit, in quorum quarto, cap. 3, Juliani expositionem rejicit, suamque datam cap. 3 de Nupt. et concupisc. cit., constanter defendit his plane verbis: « Testimonium illud, quod ex Apostolo posui: *Omne quod non est ex fide pec-*

catum est, sicut tibi visum est, accepisti, et exposuisti non ut sapit, sed ut sapis : De cibis enim Apostolus loquebatur. Verum cum dixisset : *Qui autem discernit si manducaverit damnatus est, quia non ex fide* (*Rom.* XIV, 23), hanc peccati speciem, de qua agebat, generali voluit probare sententia mox inferens : *Omne enim quod non est ex fide peccatum est.* » Hæc Augustinus, ex quibus dictamen conscientiæ a fide dirigendum esse deducitur, a qua sola, ut ibidem probat, in ultimum finem opus refertur, quam ille conditionem ad bonitatem moralem operis ex omni circumstantia perfecti semper requirit. Etenim judicium practicum, quod dictat abstinendum a cibis lege vetitis, dirigitur a fide, qua creduntur præcepta illa esse servanda per ordinem ad ultimum finem. Quare qui discernit si manducaverit damnatus est, quia non operatur ex fide dirigente judicium practicum, seu conscientiam, quod dictum generali sententia probans Apostolus ait : *Omne quod non est ex fide*, a qua sola bonum opus saltem virtualiter ad Deum referri potest, *peccatum est*. Neque hic audienda est violenta interpretatio Cornelii a Lapide ad hunc Pauli textum dicentis : « Augustinum cum suis τὸ *Quod non est ex fide*, per miosim sic accipere, quasi dicat Apostolus, quod est ex infidelitate, vel quod est contra fidem, quodve fit ad cultum idoli, hoc peccatum esse ; et quia sanctus Augustinus putabat pleraque opera ab infidelibus fieri hoc fine, scilicet ad colendum idolum, hinc consequenter pleraque opera putasse esse peccata. » Etenim sanctus Pater ad veram virtutem relationem in ultimum finem necessariam adeo putavit, ut nec virtutes propter sui honestatem citra vitium expeti posse affirmaverit, ut fusius cap. 3, § 4, probavimus : deficit enim illis relatio saltem virtualis proxima in ultimum finem, eo quod eliciantur ab homine veri Dei cognitione privato, ac philautiæ vitio corrumpantur, quæ constans Augustino sententia stetit.

Dices : Igitur si *omne quod non est ex fide peccatum est*, videlicet omnis actio quæ non supponit fidem in operante, a qua in ultimum finem dirigatur, est peccatum, eaque astruitur germana intelligentia verborum Apostoli ex Patrum, pontificum ac totius Ecclesiæ catholicæ interpretatione, sequitur omnia opera infidelium esse peccata, quæ tamen est 26 propositio Baii ab apostolica sede toties damnata. Respondeo nos jam superius, cap. 3, § 4, insinuasse, procul esse Augustini sententiam a damnata Baii propositione, sed ne videamur recentiores pontifices, qui memoratam thesim sæpius proscripsere, cum antiquis decessoribus, imo cum ipsamet Ecclesia catholica committere, quæ ex Apostolo docet *omne quod non est ex fide peccatum esse*, pauca hic iterum subjiciam. In primis illa propositio 26 Baii a plerisque recitatur [Possevin., verbo *Michael Baius*], præcipue vero a Suario hoc pacto : « Et ad Pelagianismum rejicienda est illa sententia : *Omnia opera infidelium sunt peccata, et philosophorum virtutes sunt*

A *vitia.* » Scribit autem Turrianus in tractatu de erroribus Baii, ad calcem tomi de Gratia, cap. 5, § 1, num. 4 : « Sic habent aliquot bullæ typis mandatæ Romæ, et aliquot manuscriptæ, quas ego vidi. » Mendose autem esse illam thesim sic describi certum est : nam tantum abest ut Pelagiani dixerint omnia opera infidelium esse peccata, ut e contrario potius assererent infideles pleraque virtutum opera elicere, putantes ea ratione divinam gratiam expungere ex Augustino lib. IV contra Julianum, cap. 3. Suarez, prolegom. 6 de Gratia, cap. 2, num. 7, ait : « Unde suspicor in illa propositione hypothetica deesse negationem aliquam, seu verbum negandi, *nempe :* Et ad Pelagianismum rejicienda est illa sententia : *Non omnia opera infidelium sunt peccata, et* B *philosophorum virtutes non sunt vitia.* » At Vasquez, 1-2, disp. 191, cap. 2, ita recitat illam propositionem : *Omnia opera infidelium sunt peccata*, etc. Et in eadem bulla non semel edita Romæ contra Jansenium verba illa : *Et ad Pelagianismum*, etc., omissa sunt. In primis damnata est illa propositio ob censuram qua Pelagianismi incusabat negantes omnia opera infidelium esse peccata, et illam censuram primitus in bullis fuisse patet ex iis quæ antiquitus Romæ editæ sunt, quas etiam Turrianus, insignis e societate scriptor, testatur se legisse ; quis audeat dicere typographos Romanos propria auctoritate ea verba addidisse ? Hæc confirmantur ex hac propositione 23 ejusdem Baii, nempe, « cum Pelagio sentire, qui textum Apostoli Rom. II : *Gentes quæ legem non* C *habent naturaliter ea quæ legis sunt faciunt*, intelligunt de gentibus fidei gratiam non habentibus. » Quæ quidem propositio vel secundum historicam narrationem accipitur, id est eos qui ita sentiunt id asserere quod itidem Pelagius affirmavit. Et in hoc sensu propositio illa est vera, nec ulla ratione damnari potest, nam Pelagius ita illa Apostoli verba explicat in epist. ad Demetriadem, cap. 4 ; et Patres Byzaceni, in lib. de Incarnat. et grat., cap. 5, recitata illa Pauli sententia scribunt : « Quem quidem Apostoli locum hi qui gratiæ contradicunt gentibus incredulis assignare conantur. » Quod etiam tradit Augustinus lib. IV contra Jul., cap. 3, § *Unde et illi*. Vel eadem assertio accipitur prout censura configit eos qui laudatum textum de infidelibus intelligunt, D quasi hæresim Pelagianam eo pacto doceant, et recte ob impudentem censuram, tanquam scandalosa damnatur eadem Baii propositio. Itaque etiam propositio illa 26 ob censuram proscripta fuit, quæ eamdem doctrinam cum 23 continet ; oppositum enim thesis 26 probari solet ab omnibus ex textu memorato Apostoli Rom. II. Respondeo 2° propositiones illas damnari *respective*, et *in sensu ab assertoribus intento*, ut in fine bullæ asseritur. Illa propositio 26 damnatur respective ad 35, quæ est : *Omne quod agit peccator, vel servus peccati, peccatum est.* Ex qua necessario infertur omnia opera infidelium esse peccata, et philosophorum virtutes esse vitia, cum illi sint peccatores. Quare merito damnatur, ut derivata ex

hæretica doctrina rejecta in Tridentina synodo, sess. 6, can. 7, et ab Augustino, ut contra Maldonatum ostendimus cap. 3, § 4. Respondeo tertio infideles aliquos actus bonos elicere, ad quos a Deo præmoventur, qui profecto peccata esse non possunt. Tradit hoc diserte sanctus doctor, cap. 24 de Gratia Christi, ubi, recitato illo Scripturæ sacræ de Assueri mutatione testimonio Esther xv, 11 : *Convertit Deus, et transtulit indignationem ejus in lenitatem*, cum prius præmisisset Assuerum tunc fuisse infidelem, et peccatorem, concludit : « Interna atque occulta mirabilia, ac ineffabili potestate operari Deum in cordibus hominum non solum veras revelationes, sed etiam BONAS VOLUNTATES. » Baius vero nullos actus bonos ex Dei gratia ab infidelibus fieri volebat, eo quod gratiam tantum admittebat Spiritus sancti inhabitantis in anima, qui cum in infideli non inhabitet, hinc arbitrabatur nullum in eodem divinæ gratiæ auxilium reperiri. Horum testem appello Gabrielem Vasquez, 1-2, disput. 190, cap. 18, num. 184, ubi de opinione Baii in libro de Justitia et virtutibus impiorum, cap. 4 et 5, hæc habet : « Non admittebat ille distinctionem gratiæ Spiritus sancti nondum habitantis, qualem concedimus ante remissionem peccatorum, et inhabitantis, qualem dicimus esse post remissionem. » Quæ doctrina est contra Tridentinam synodum, quæ, sess. 14, cap. 4, admittit *Spiritus sancti impulsum, non adhuc quidem inhabitantis, sed tantum moventis*. Ex his patet Gregorium nostrum Ariminensem in hac thesi cum Michaele Baio neutiquam convenire. Nam licet in 2 sententiarum dist. 26, q. 1, art. 1, dicat omnia opera infidelium esse peccata, attamen art. 3, in resp. ad testimonia Augustini, ait : « Si tamen aliquod taliter factum, scilicet debito fine, et aliis debitis, scilicet circumstantiis, reperiatur ab infidelibus, dicendum est eos id fecisse non sine speciali adjutorio Dei. » Quod in resp. ad 8, de facto in obstetricibus Ægyptiis pueros Hebræorum occultantibus factum concedit, nempe *Deo specialiter adjuvante*. Quæ etiam ibidem probat sancti doctoris testimonio lib. 4 contra Jul., cap. 3, ubi concedit aliqua bona opera in infidelibus ex speciali tamen Dei gratia derivata, et admittit insuper adjutorium Dei, seu Spiritus sancti nondum inhabitantis, quorum neutrum Baius asserebat. Basilius Poncius, part. I Relect. de Grat., cap. ultimo, pag. 204, ait : « Ponamus enim id quod PROBABILIS OPINIO fert, ut dicam in secunda parte, omnia infidelium opera esse peccata, » etc. Quis autem existimet virum inter Salmanticenses celeberrimum Baii sententiam probabilem duxisse, præsertim cum cap. 15 de ejusdem Baii propositionibus agat? Etenim Poncius inter principes hujus sæculi theologos merito a doctis quibusque recensetur. Huic doctissimi Patres Carmelitæ excalceati Salmanticenses honoris gratia hocce epitaphium posuere tract. III de Scientia Dei disput. 10, dub. 8, num. 130 : « Quamvis omittere non possimus magnum illum virum, qui modo dum huic operi insuda-

A remus, maximo omnium dolore, et totius hujus universitatis, imo et orbis jactura, a vivis ereptus est, nempe magistrum Basilium Poncium Legionensem, Augustinianæ familiæ augustissimam prolem, et in hac academia cathedræ primariæ sacræ theologiæ meritissimum moderatorem. » Itaque cum illa propositio : *Omnia opera infidelium sunt peccata*, a nobilissimis theologis etiam post editam bullam contra Baium defendatur, palam fit in recto sensu posse accipi, a quo procul fuit Baius, unde merito eadem thesis ab apostolica sede proscripta fuit. Hæc autem fusius prosecutus sum, non modo ut ostenderem summos pontifices ac tot Patres, imo ipsam catholicam Ecclesiam, dum illa verba Apostoli Rom. XIV : *Omne quod non est ex fide, peccatum est*, explicant de
B fide Christiana, nulla ratione suffragari damnatæ Baii propositioni, verum etiam ut satis molestam quorumdam recentiorum importunitatem refellerem, qua crudam illam propositionem absque sensuum, quos plures pati monstravi, distinctione damnatam volunt.

§ VI. *Sanctus Augustinus nunquam censuit cogitationes morosas esse duntaxat peccatum veniale, ut recentiores eidem falso imponunt.*

Restaurat tamen accusationem Moraines, et alterius erroris Augustinum reum postulat his verbis : « Præterea, lib. II (*contra Jul.*), cap. 10, docet cogitationes morosas, sive delectationes voluntarias de rebus venereis esse duntaxat peccatum veniale, modo absit consensus in opus, seu malum desiderium, vel
C illius periculum ; quæ doctrina ab omnibus catholicis jampridem rejicitur, nec sine scandalo a quoquam obtruderetur. » Sed respondemus Augustinum intelligendum esse de delectatione quæ est sine plena advertentia malitiæ vel periculi illius, in quo casu non esse illam peccatum mortale communis theologorum sententia est, testibus Salas, 1-2, tit. 13, disp. 6, sess. 6, et Vasquez 1-2, disp. 97, cap. 3. (Sanctus Thomas, quæst. 15 de Malo, art. 2, ad 16). At sanctum doctorem de delectatione eo modo erumpente locutum fuisse non obscure ex illiusmet verbis cognoscitur. « Quando in talibus, inquit, cogitationibus cum ALIQUA delectatione remorantur, non quidem decernentes flagitium, sed intentionem mentis non sicut oportet, ne illo incidat, inde avertentes,
D aut si inciderit, inde rapientes. » Cap. 10 cit. Oportet enim mentem, si eas in cogitationes inciderit, statim inde avertere, quod si ex defectu plenæ advertentiæ non fiat (quod sæpe accidit, cum non sit in nostra potestate quid nobis veniat in mentem, sed turpia quandoque irrepant, animumque repentina delectatione titillent), neutiquam peccatum mortale censetur. Hinc Augustinus consulto addidit *aliqua delectatione*, ut ejus gravitatem ac vim ad peccatum mortale causandum non sufficere ostenderet. Porro sensisse Augustinum cogitationes, seu delectationes morosas esse peccatum mortale patet ex lib. XII de Trinit., cap. 12, ubi aperte docet tales delectationes morosas esse peccatum sufficiens ad pertrahendum

hominem in æternam damnationem, nisi sacramentali gratia culpa remittatur: « Ita dici potest, inquit, in homine uno, si delectationibus illicitis, a quibus se continuo deberet avertere cogitatio, libenter sola pascatur, nec facienda decernantur mala, sed tantum suaviter in recordatione teneantur, quasi mulierem sine viro posse damnari, absit hoc credere. Hæc quippe una persona est, unus homo est, totusque damnabitur, nisi hæc, quæ sine voluntate operandi, sed tamen cum voluntate animum talibus oblectandi, solius cogitationis sentiuntur esse peccata, per mediatoris gratiam remittantur. » En claram apertamque sancti doctoris sententiam, qui si alibi ita locutus fuit, ut et in pravum et in bonum sensum trahi potuerit, cur non ipsum audit Moraines suorum verborum interpretem, sed ex semel contra ipsum concepta opinione in erroneum sensum detorquet, ut ejusdem accusandi patentiorem locum sibi faciat? Tales nos erga aliorum scripta præstare debemus, quales nostris chartis lectores volumus, nempe candidos, ingenuos, extra odium ac livorem positos, quive ea, quæ æquivoca forte excidere, congruis interpretamentis exponunt. Cæterum quantum sanctissimus ille Ecclesiæ doctor delectationes hasce furtim in animum irrepentes timuerit atque exhorruerit, ex his precibus, quas in fine præclari illius operis de Trinitate ad Deum profudit, satis abunde intelligitur: « Multæ sunt, ait, cogitationes meæ tales, quales nosti, cogitationes hominum, quoniam vanæ sunt. Dona mihi non eis consentire, et si quando me delectant, eas nihilominus improbare, nec in eis velut dormitando immorari. Nec in tantum valeant apud me ut aliquid in opera mea procedat ex illis, sed ab eis mea saltem sit tuta sententia, tuta conscientia, te tuente. » Quid est in delectationibus *velut dormitando immorari*, nisi ex non plena advertentia immorari, sicuti qui dormitat, non plene advertit ea quæ fiunt?

§ VII. *An sanctus Augustinus putaverit baptismum datum sine intentione esse validum.*

Sed alio rursus errore Augustinum involvit adversarius: « Item dubitavit, inquit, num baptismus sine intentione datus per jocum et irrisorie validus sit, lib. VII de Baptismo, cap. 53, censetque exspectandam esse revelationem, antequam talis rebaptizetur. » Ita Morainius ibidem. Non una, sane fateor, est theologorum sententia in explicando Augustino, ne videatur a baptismo necessitatem intentionis removisse, quam tamen necessario requiri et Florentina et Tridentina synodus decrevere. Magister Sententiarum, 4, dist. 6, dubium fuisse Augustinum concedit. At sanctus Thomas ibidem, in fine distinctionis, exponens textum, docet dupliciter posse quempiam irrisorie baptizare: vel propter solam oblectationem quam ex illa exteriori actione capit, non habens interim intentionem faciendi quod facit Ecclesia, neque conferendi rem sacramenti, nempe gratiam, et hoc modo tradit nullum esse baptismum; vel potest quis ludicre alterum baptizare, ut intendat quidem facere quod facit Ecclesia, sed non conferre rem sacramenti, quod ipse falsum nullumque arbitratur; et in hoc posteriori sensu ait esse validum baptismum: quare cum nesciamus quo ex his duobus intentionis modis ludicre baptizans alterum abluerit, exspectanda est, inquit sanctus Thomas, divina revelatio, ut docet Augustinus. P. Macedo, lib. IV de Clavibus, cap. 8 partis primæ, hanc explicationem subscribit, laudans Augustini prudentiam, qui ad eam occultam cogitationem per ludum baptizantis detegendam, Dei unius testimonium, qui cordium scrutator est, necessarium pronuntiaverit. Addit ibidem recentiores gerere se *insolenter*, qui Augustinum ob id reprehendunt, uti est Antonius Moraines in suo Anti-Jansenio, « Iniquissimus, ait, Augustino auctor, sed non minor, quod cum in eo libro fictus sit auctor, cum persona decorem deposuit: Bellarminum imitari debuit multo se doctiorem et meliorem, qui Augustinum intellexit et vindicavit. » Sed sane Moraines, qui de necessitate intentionis ministri Augustinum dubitasse dicit, Bellarminum imitatur, qui lib. I, cap. 28, in sol. 3, arg. Kemnitii, scribit Augustinum de intentionis necessitate *dubitasse*, addens: « Nunc autem res definita est in duobus generalibus conciliis Florentino et Tridentino. »

Hæc tamen explicatio mihi probari nullo modo potest: nam in dubio repeti debet baptismus, ut communis doctorum sententia tradit ex concilio Carthaginensi, post conc. Fl. Stilichonis, anno 401, ubi in dubio an puer barbarus venundatus sit baptizatus, decernitur esse illum baptizandum; expedit enim exponere potius sacramentum periculo nullitatis, quam hominem periculo damnationis; neque dicunt Patres in eo dubio implorandam divinam revelationem. Porro illud decretum notum fuit Augustino, quo præsente repetitum est cum cæteris canonibus synodorum Africanarum sub Aurelio Carthaginensi habitarum in plenario Concilio Africano, anno 419. Igitur non apparente voluntate per ludum baptizantis, iterum est baptismus repetendus. Ita si quis Judæus apud suos in scena nostra sacra irridentes esset baptizatus, ad fidem vero vellet accedere, Ecclesia illum baptizaret, nec revelationem exspectaret, qua Judæi olim in scena baptizantis intentio innotesceret. Quando autem Augustinus eo capite 53 ait: « Utrum approbandus esset baptismus qui sic daretur, divinum judicium per alicujus revelationis oraculum, etc., implorandum esse censerem, » non intelligit in dubio facti, sed in dubio juris, nam talis persona sic baptizata esset iterum baptizanda. At de sufficientia et valore talis modi baptizandi, ut inter dogmata Ecclesiæ certa definitio reponeretur, exspectandam dixit revelationem, non quidem quæ alicui personæ privatæ fieret per novum miraculum, sed quæ fieret Patribus synodi per solitas illustrationes Spiritus sancti; unde statim addit: « Ita sane, ut post me dicturos sententias, ne quid jam exploratum et cognitum afferrent, humiliter exspectarem. »

Inter cæteros recentiores qui de intelligentia hujus capitis 53 Augustiniani agunt, primas ferunt Vasquez, part. III, disput. 138, cap. 4, et Lugo cardinalis, disp. 8 de Sacramentis in genere, sect. 3. Ego sic judico rem ab initio repetendo. Occasione quæstionis quam Donatistæ de rebaptizandis iis qui ab hæreticis baptizati erant catholicis faciebant, nonnulla dubia de baptismo inter ipsos catholicos suborta fuerant, quæ sanctus Augustinus in finem septimi et ultimi libri de Baptismo rejecit : ea vero ibi recitat non quidem soluturus, sed posteris potius solvenda proponens. Itaque sic caput illud 53 exorditur : *Solet etiam quæri utrum approbandum sit baptisma quod ab eo qui non accepit accipitur*, etc. Tres vero ibi quæstiones præcipue proponit : prima est, an fallaciter et simulate tradens baptismum vere baptizat, fallens, inquam, in Ecclesia, vel quæ putatur Ecclesia; altera quæstio est, an fallaciter et cum simulatione suscipiens in Ecclesia baptismum, vere et valide baptizetur; postrema quæstio est, an tum præbens tum recipiens baptismum extra Ecclesiam mimice et ludicre ablutionem peragentes, vere conficiant sacramentum baptismi. In his dubiis non audet Augustinus quidquam definire, sed ait : « Nobis tutum est in ea non progredi aliqua temeritate sententiæ, quæ nullo in catholico regionali concilio cœpta, nullo plenario concilio terminata sunt. » Postea insinuat, si in ea synodo sederet in qua illa dubia solvenda essent, malle se aliorum sententias sequi; et si eo animo tunc esset quo erat cum illa dictabat, ita responsurum : ad primam quæstionem quidem : « Habere eos baptismum, qui ubicunque et a quibuscunque illud verbis evangelicis consecratum sine sua simulatione et cum aliqua fide accepissent. » Ad alteram quæstionem respondet : « Præteritis majorum statutis, non dubito etiam illos habere baptismum qui, quamvis fallaciter accipiant, in Ecclesia tamen accipiunt, vel ubi putatur esse Ecclesia ab eis in quorum societate id accipitur. » Itaque ex Augustini sententia sufficit ad valorem baptismi quod in alterutro tantum sit vera fides, licet in uno possit esse fallacia et simulatio. Porro non est certum an de intentione necessaria ad baptismum loquatur. Nam Vasquez putat per τὸ *simulatus animus, fallacia, simulatio*, excludi veram intentionem aut dantis aut accipientis baptismum. Quare cum dicit Augustinus, qui *fallaciter* accipiunt baptismum, idem sonat ac *absque intentione*. Et concludit putasse Augustinum intentionem non esse necessariam in dante et suscipiente baptismum, sed satis esse quod sit in alterutro, quæ sententia modo ob decreta conciliorum tuta non est. Sed hæc explicatio difficultatem patitur, quod Augustinus aperte scribit : *Præteritis majorum statutis, non dubito etiam illos habere baptismum qui, quamvis fallaciter accipiant, in Ecclesia tamen accipiunt*. Si igitur fallaciter accipere baptismum est sine intentione recipere baptismum, majorum statutis decretum erat recipientem sine intentione esse vere baptizatum, hoc enim testatur Augustinus, qui ob decessorum statuta recipientem baptismum cum ea fallacia ac simulatione non dubitat esse valide baptizatum. Et superius, loquens de dante et accipiente cum fallacia, ait : « An plus valent ad confirmandum sacramentum illi veraces, inter quos agitur, quam ad frustrandum illi fallaces, a quibus agitur et in quibus agitur, et tamen si postea prodatur, NEMO REPETIT, sed aut excommunicando punitur illa simulatio, aut pœnitendo sanatur. » Per τὸ *fallaces, a quibus agitur*, intelliguntur dantes baptismum, et per τὸ *in quibus agitur*, accipientes baptismum. Quod si fallacia et simulatio significant carentiam intentionis, quis non videat communem olim in antiqua Ecclesia sententiam damnatam fuisse a Tridentina synodo, nempe non requiri intentionem ad valorem sacramenti? Augustinus enim majorum statuta appellat, quibus decretum erat fallaciter, hoc est sine intentione, ut explicat Vasquez, accipientem habere verum baptismum. Item testatur tales cum ea fallacia baptizatos, si prodatur ea simulatio, excommunicari, non vero rebaptizari, quod significat illis verbis, *nemo repetit*, scilicet baptismum, cujus oppositum modo docet Ecclesia, quæ cum definiat baptismum collatum sine intentione esse nullum, illum repeti jubet. Itaque explicatio qua Augustini dicta Vasquez interpretatur, stare nullo modo potest, nisi dicamus vel antiquos Patres errasse, et non rebaptizantes eos qui cum simulatione baptismum peregissent, eorumdem damnationis causam fuisse. Vel certe Tridentinos ac Florentinos Patres contra vetustioris Ecclesiæ sententiam statuisse intentionem esse necessariam ad valorem sacramenti; quod utrumque falsum et absurdum est. Fictus ille Moraines in Disputationibus theologicis, quas sub vero nomine, nempe Joannis Martinoni, edidit, part. III, disput. 22, sect. 3, num. 33, non sibi cohærentem doctrinam Augustini arguens ait : « Cumque D. Augustinus eodem loco recte censuerit eum non recipere baptismum qui ficte et sine intentione recipiendi accedit, par fuit ratio ut non dubitaret eum quoque non vere baptizare, qui non serio ac sine intentione baptizat. » At sanctus doctor oppositum prorsus scripsit, nam plana sunt ejus verba superius recitata : *Non dubito etiam illos habere baptismum, qui, quamvis fallaciter* (hoc est sine intentione, ut cum Vasquio interpretatur Martinonus) *accipiant, in Ecclesia tamen accipiunt*. Nullius autem minus cohærentis sententiæ Augustinus auctor fuit, ut opinatur Martinonus, sed validum esse baptismum dixit, et in fallaciter accipiente et a fallaciter dante.

Explicandum igitur est quid nomine fallaciæ et simulationis Augustinus intelligat, cum dici nequeat significasse carentiam intentionis modo ex Tridentino ad valorem baptismi necessariæ. Itaque fallacia et simulatio in duplici sensu accipi possunt, vel quatenus excludunt intentionem faciendi quod facit Ecclesia in conficiendo sacramento, vel quatenus excludunt fidem, seu credulitatem, vel existimatio-

nem de re et effectu sacramenti, qui est sanctificatio animæ per gratiæ infusionem; quæ duo sunt valde diversa: nam si quis gentilis velit baptizari ob lucrum quod inde sperat a principe Christiano, fallaci animo ac simulato accipit baptismum, fallacia tamen et simulatione non excludente intentionem necessariam ad valorem sacramenti, per quam intendit facere quod facit Ecclesia, sed excludente rem et effectum sacramenti, nempe gratiam sanctificantem. Quare cum ex dictis contra Vasquium intelligi non possit Augustinus de fallacia et simulatione excludente intentionem faciendi quod facit Ecclesia, quam synodi posteriores statuerunt necessariam esse ad valorem sacramenti, de fallacia et simulatione excludente intentionem, seu credulitatem, et existimationem de re et effectu Sacramenti accipiendus est. Hinc Augustinus ad valorem sacramenti requirit ut qui illud *fallaciter accipiunt, in Ecclesia tamen accipiant*, etc.; et ante ait: *Utrum fallens sicut in Ecclesia, vel in ea quæ putatur Ecclesia*. Qui enim in Ecclesia petit baptismum vult sane exterius in se fieri quod facit Ecclesia, licet de effectu gratiæ nihil credat. Idem Augustinus, lib. I de Baptismo, cap. 12, cum dixisset Simoni Mago in baptismo dimissa fuisse peccata, quærit: *Quid si ad ipsum baptismum fictus accessit?* hoc est non habens fidem vel intentionem de effectu baptismi, sed animo simulato atque fallaci. Addit: « Quæro, si postea fictionem suam corde concusso et vero dolore fateretur, denuo baptizandus judicaretur? Quod si est dementissimum dicere, » etc. Ex quibus patet per fictionem illam excludi intentionem de re et effectu baptismi, non vero intentionem faciendi quod facit Ecclesia; si enim hoc secundo modo intelligenda esset, quomodo esset *dementissimum dicere* illum esse denuo baptizandum, cum ex Tridentino illud Ecclesia modo doceat? Præterea ibi opponit fallentem in Ecclesia jocanti in mimo in suscipiendo baptismo. Quærit enim an teneat baptismus peractus *cum simulatione*, *utrum* fallentis *sicut in Ecclesia*, vel in ea quæ putatur Ecclesia, an iocantis, sicut in mimo? At fallens in Ecclesia et jocans in mimo in hoc conveniunt quod uterque non habet fidem de effectu baptismi, qua neuter habet intentionem de sanctificatione animæ. At differunt in hoc quod fallens in Ecclesia serio intendit vere facere, quod spectat externam actionem, quod facit Ecclesia, ut et ipse censeatur esse Christianus. At jocans in mimo vult tantum repræsentare per ludum quod facit Ecclesia, quod non est velle serio facere quod facit Ecclesia, sed per ludum velle irridere quod facit Ecclesia.

Verum quid ad tertiam illam difficultatem respondit Augustinus? « Ubi autem neque societas ulla esset ita credentium, neque ille qui ibi acciperet, ita crederet, sed totum ludicre, et mimice, et joculariter, ageretur, utrum approbandus esset baptismus qui sic daretur? » Respondet rem satis dubiam esse, et ut certa definitio in synodo statueretur, divinum auxilium a Patribus implorandum. Et quidem sanctum Patrem de aliquo dubitasse, quod modo extra dubium ponitur, necessario dicendum est. Quando enim ait mimice et ludicre collatum baptismum, vel *mimice et ludicre* ita intelligebat ut procul inde esset non solum intentio de effectu sacramenti, verum etiam intentio faciendi quod facit Ecclesia; vel ita ut hæc secunda intentio minime excluderetur: si de hoc secundo dubitavit, jam modo constat satis esse hanc intentionem faciendi quod facit Ecclesia, ad valorem baptismi; si de primo dubius fuit, item certum modo est inter catholicos baptismum exclusa qualibet intentione non esse validum. Profecto ex verbis Augustini patet omnem et quamcunque tunc intentionem excludi, ait enim, *sed totum ludicre, et mimice, et joculariter ageretur*: siquidem si adesset intentio serio faciendi quod facit Ecclesia, jam non totum, hoc est omni ex parte joculariter et ludicre ageretur. Quis autem hanc dubitationem Augustino vitio vertat, nisi Moraines, parum æquus Augustino scriptor, qui eas sancto doctori sententias affricat, quarum oppositas sine dubio idem se tenere pronuntiat? Jure autem Augustinus judicium suspendit, ea præsertim tempestate qua ob rebaptizationem Donatistarum quæcunque iteratio baptismi per ludum dati asserta fuisset, fideles minus rerum periti ac simplices longa via ab schismaticis rebaptizantibus in errorem trahi poterant, cui periculo prudenter Augustinus cavit. Quod vero in votis habuit ut in plenaria synodo res definiretur, jam definita est in concilio Florentino, in decreto fidei post ultimam sessionem, et in Tridentino, sess. 7, can. 11, dum intentio ministri decernitur requiri ad valorem sacramentorum. Ita Augustinus caput illud 53 concluserat: « Quanto magis ergo nunc sine præjudicio diligentioris inquisitionis vel majoris auctoritatis illud dixisse accipiendus sum! » Quare sua illa suspensione sententiæ nullum præjudicium inferre voluit *diligentiori inquisitioni*, quæ de intentionis necessitate in utroque œcumenico concilio summa diligentia a sapientissimis Patribus adhibita est, aut *majori auctoritati* utriusque synodi necessitatem intentionis citra dubium ad valorem sacramenti definientis. Neque hic sibi plaudant heterodoxi, quorum princeps est Kemnitius, suum esse Augustinum mentientes, dum necessariam intentionem inficiantur; nam plane contra ipsos est. Ille enim dubitavit num sine intentione esset validus baptismus; at illi validum esse audacter et citra ullam dubitationem pronuntiant. Augustinus dixit nolle se in ea *progredi aliqua temeritate sententiæ, quæ nullo in catholico regionali concilio cœpta, nullo plenario concilio terminata sunt*. At cum in uno et altero concilio veritas illa, Augustini tempore occulta, postea inclaruerit, nihil eos Augustini dubitatio juvat, sed ubi ille aiebat, *dicturos sententias, me quid jam exploratum et cognitum afferrent, humiliter exspectarem*, deberent ipsi Augustini verba inaudientes a duplici synodo pronuntiatam sententiam sequi. Mirentur vero recentiores Augustini ingenium, qui ideo dubitavit de necessitate intentionis, quia illam

aliquo argumento suaderi videbat: at quia nullius concilii auctoritate decreta erat, ejusdem modestiam laudent, qui de incertis certam ferre sententiam recusavit. Ita ex illa dubitatione, ex qua Morainius Augustinum arguit, idem nobis quam maxime commendandus venit.

§ VIII. *Utrum Augustinus dixerit tellurem non esse rotundam, nullosque dari antipodas.*

Hactenus errores quos Augustino objecit Morainius a sancti Patris libris propulsavimus. Adamus nobis modo refellendus est, qui uti cæteris recentioribus eruditione inferior est, ita universos in censura adversus Augustinum ferenda facile superavit. Hic quosdam errores de Augustino publicat, quos Morainus etiam opposuit, a quibus procul fuisse sanctum doctorem ostendimus; addit vero dixisse insuper Augustinum: *Terram non esse rotundam, nullosque dari antipodas*, pag. 585, cap. 3. Eadem fronte qua finxit Augustinum negasse animam esse spiritualem, hic eumdem sanctum doctorem terræ rotunditatem ignorasse comminiscitur. Sed illi qui absque illius textus appellatione de Augustino, utlibet, ut lubet, quælibet affirmare sibi licitum putavit, satis facile fuit talia portenta Hipponensi præsuli ascribere. Sane Augustinus, lib. I de Gen. ad litt., cap. 12, terram rotundam fatetur: « Cum enim, inquit, totam terram adhuc aqua tegeret, nihil impediebat ut aquosa et GLOBOSA moles ex una parte faceret diem lucis præsentia, ex alia noctem lucis absentia. » Et lib. XVI de Civ. Dei, cap. 9, ubi de antipodis disserit: « Nec attendunt, inquit, etiamsi figura conglobata et rotunda mundus esse credatur, sive aliqua ratione monstretur, non tamen esse consequens ut etiam ab illa parte ex aquarum congerie nuda sit terra. » Nullus igitur in Augustino legitur de telluris rotunditate error, sed ea sunt inania Adami objecta.

Verum negasse Augustinum antipodas non ibo inficias, sed vulgarem hominum sententiam secutus est. Testatur Plinius magnam litem de antipodis fuisse inter litterarum professores et vulgus. At Augustinus haud vulgari argumento in eam opinionem ductus est, nempe quod periculum esset ne qui nobis adversa vestigia premunt, in cœlum ruerent; sed tum ex sacra tum ex profana historia rationes consideravit, quæ sapientissimos quosque in eam sententiam traxere. Ligur ille Argonauta novi orbis inventor non ab uno principe circulator habitus est, cum se ad antipodas classem ducturum polliceretur, nec, ut arbitror, Arragoniæ rex integram magno promissori fidem præstitit, sed quæ est hominum insatiata cupido, pauca navigia in spem orbis naufragiis objectari, in lucri loco reposuit. Macrobius, lib. II de Somnio Scipionis, cap. 9, sola conjectura antipodas credi dixit in opposita orbis parte, « quod propter similem temperiem similiter incolitur, sed a quibus non licuit unquam nobis, nec licebit agnoscere. » Et quidem Aristoteles, Plinius, Ptolomæus, cæterique historici, cosmographi ac philosophi veteres, quibus scholastici Parisienses astipulati sunt, tellurem non ubique habitabilem posuere, sed tantum sub zonis temperatis, cum tamen etiam sub torrida ac utraque frigida terram incoli certum sit. Quid quod Zacharias papa, epistola 10 ad Bonifacium scripta anno 748, *perversam et iniquam doctrinam* vocat asserentem *quod alius mundus et alii homines sub terra sint?* Et ille quidem vulgarem sententiam secutus est. Nos quidem ex nostrorum navigationibus ista didicimus. At uti sapientibus illis majoribus nostris, quibus litteras omnes acceptas ferimus, vitio non datur quod tellurem ex majori parte inhabitabilem scripserint, neque reprehendendus venit Augustinus, si eamdem terram ex opposita parte habitari negaverit. Difficile illi videbatur potuisse homines ab uno Adam propagatos in oppositam terræ partem, Oceani immensitate trajecta, semel navigasse, iterumque post diluvium illuc advectos fuisse, nullamque hujus rei adeo memorabilis mentionem, vel in sacris vel in profanis litteris fieri. Profecto hucusque nescitur quomodo ex Europa illuc bis homines pervenerint. Itaque cum ponentes antipodas conjectura tantum, quæ levem prorsus ac debilem certitudinem parit, ad id dicendum moverentur, et Augustinus antipodas negaverit, omnium historicorum fide ac antiquissima Patrum traditione suffultus, potiori jure ille antipodas sustulit, quam alii astruxere. Verum non adeo opinio negans antipodas Augustino inhæsit, quin aliquando admiserit; libro enim de decem Categoriis, cap. 10, ait: « Terra quæ videtur in medio ubique subtus est, et antipodes nostri, qui nobis dicuntur figere adversa vestigia, cœlum super se habent. » Pater Macedo, vir in Augustini lectione versatissimus, in volumine quod Concentum euchologicum inscripsit, in commentariis ad orationem in festo sancti Marci, videtur velle insinuare Americam Augustino innotuisse, dum non uno loco quatuor esse partes terræ affirmat: « Mirari libet, inquit, Augustinum quatuor orbis partes tam perspicue nominare, quasi sua jam ætate America detecta esset. » Sanctus doctor, lib. XVI de Civit., cap. 9, opinionem antipodas affirmantem veluti absurdam rejecit: « Nimisque, inquit, absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani immensitate trajecta, navigare ac pervenire potuisse, ut etiam illic ex uno illo primo homine genus institueretur humanum. » Quatuor partes dixit Augustinus, nempe orientem, occidentem, meridiem et aquilonem. Ita tract. 118 in Joannem: « Propter quod alibi dicit (*Matth.* XXIV), missurum se angelos suos, ut colligant electos ejus a quatuor ventis; quod quid est nisi a quatuor partibus mundi, oriente, occidente, aquilone et meridie? » At hæ partes in veteri orbe probe censebantur esse, etiamsi America ignoraretur.

§ IX. *An sententia sancti Augustini de simultanea rerum creatione sit erronea.*

Hic etiam recentiorum querelæ, imo censuræ, quibus insignem sancti doctoris interpretationem in cap. I

Geneseos excipiunt, refellendæ sunt. Magnum illud A ingeniorum monstrum, si usquam alias in explicando Hexamerone admirabilem subtilitatem præ se tulit, sed quantum inde laudis apud veteres sibi comparavit, tantum reprehensionis apud recentiores sibi contraxit, aut plus etiam fortasse. Augustinus, quod videbat sex priores dies queis Moyses mundum a Deo creatum scribit, si litteraliter accipiantur, gravissimis difficultatibus subjici, quas ipsemet in libris de Genesi ad litteram proponit, subtilem prorsus ac se dignam sententiam excogitavit, nempe dies illos intelligendos esse mystice, juxta cognitionem angelicam de rebus in Deo, et in proprio genere, et juxta ordinem rerum simul a Deo creatarum, dierum etiam ordinem in angelorum mente designavit. Hanc sancti Patris explicationem de simultanea rerum creatione B mystice in sex illos dies sic divisam paucis refert sanctus Thomas part. I, q. 74, art. 2. At, quæ fuit Augustini modestia, hoc a se excogitatum interpretamentum ita docuit, ut meliori explicationi nullum se præjudicium afferre velle protestatus sit : « Quisquis ergo, inquit, non eam, quam pro nostro modulo vel indagare vel putare potuimus, sed aliam requirit in illorum dierum enumeratione sententiam, quæ non in prophetia figurate, sed in hac creaturarum conditione proprie meliusque possit intelligi, quærat, et divinitus adjutus inveniat. Fieri enim potest ut etiam ego aliam his divinæ Scripturæ verbis congruentiorem fortassis inveniam; neque enim ita hanc confirmo, ut aliam, quæ præponenda sit, inveniri non posse contendam. » His se munitum voluit adversus C malevolorum lectorum censuras lib. IV de Gen. ad litt., cap. 28. Hæc sola Augustini verba solidæ apologiæ loco habenda essent, nec quidquam rursus addendum foret pro ejusdem interpretationis defensione. Cæterum ex nostris scriptoribus magister Emmanuel Cerda Lusitanus, publicus in academia Conimbricensi theologiæ professor, in suis Quodlibetis theologicis, acerrime contra recentiorum impetum magni Parentis sententiam propugnat, eorumque et in censurando audaciam, et in impugnando debilitatem ostendit; idem quoque præstitit Carolus Moreau, noster Bituricensis, in Vindiciis pacificis. Ego recentiorum accusationes cum veterum theologorum, et quidem principum judiciis conferre volo, nam qui exactam Augustinianæ sententiæ defensionem desi- D derat, Cerdensem legat.

Igitur Ludovicus Molina, in tract. de Opere sex dierum, disp. 1, ita de Augustini explicatione judicat : « Exponere in eo sensu Scripturas, est sane earum auctoritatem enervare, et ludibrio forte eam coram infidelibus exponere. » At non ita abjecte de Augustini interpretatione sensit magnus theologiæ, imo Ecclesiæ doctor, sanctus Thomas, in 2 Sententiarum, dist. 12, quæst. 1, art. 2 : « Harum igitur, inquit, expositionum prima (Augustini) est subtilior, magis ab irrisione infidelium Scripturas defendens. » Alterum ejusdem Angelici præceptoris textum mox laudabo, in quo contraria prorsus scribit iis quæ de Augustino recentior ille affirmavit. Cornelius a Lapide, censoris personam contra Augustinum induens, ait : « Contrarium docent omnes alii Patres, idque omnino vincit simplex et historialis narratio Moysis; quare erroneum jam est dicere omnia uno die esse creata. » Verum Augustino consentit Albertus, qui ob multiplicem ac mirabilem litteraturam Magni cognomento insignitus fuit, his plane verbis : « Sine præjudicio sententiæ melioris videtur Augustino consentiendum, » part. I Summæ, q. 12, de quatuor coævis. Addit sanctus Thomas proxime laudatus : « Hæc opinio (Augustini) PLUS MIHI PLACET. » Itane, Corneli; sententia illa, quam Albertus Magnus ac sanctus Thomas, scholasticorum lumina ac columina, probant et sequuntur, hac ætate erronea evasit? Quænam illam synodi, qui Romani præsules, quæ doctorum academiæ proscripsere? An quia tibi tuisque displicet, erronea censenda est? At scito recentioribus Augustinianis doctoribus probari Cerdensi, Moreau atque Ludovico ab Angelis, doctori Conimbricensi, lib. V de Vita sancti Augustini, cap. 9, ubi alios Patres qui Augustino ea in re consensere producit, atque in Molinam ob Patrem reprehensum invehitur. Tertius Augustini accusator Arriaga clamat : « Explicatio hæc censetur ab omnibus improbabilis, nec ego dubito quin si Augustinum non haberet patronum, manifeste damnata fuisset ut hæretica, » tom. II, in part. I, disput. 28, num. 40. At recentioris hujus voces compriment duo Parisiensis scholæ theologi præcipui, sanctus Bonaventura et Ægidius Romanus : ille quidem in 2, dist. 13, art. 1, q. 1, scribit : « Quamvis autem hæc positio probabilis esset et rationabilis, catholici tamen tractatores, qui Augustinum secuti sunt, viam aliam approbaverunt magis; » iste vero, part. I Hexam., cap. 28 : « Non autem, inquit, ista dicimus, ut improbemus opinionem Augustini, quæ est valde subtilis et solemnis. » Sed quid tandem dicat ille Augustini censor Moraines audiamus. Ille quidem, recitans catalogum errorum sancti Patris, hunc primo loco posuit : « Sensit ille mundum in instanti creatum fuisse, etc., quod non convenit cum scriptis a Moyse cap. I Geneseos, ut ostendunt accuratiores theologi, speciatimque Suarez, Molina, MARTINON (ita semet inter accuratiores theologos recenset), communiterque rejicitur a doctoribus catholicis, » disp. 12 Anti-Jans., num. 32. Sed non ita judicavit Dionysius Carthusianus, dum in cap. I Gen., art. 5, scripsit : « Augustinus excogitavit quamdam expositionem subtilem, per quam defendit Scripturam ab irrisione hujusmodi, et tamen salvavit Scripturæ et fidei veritatem. » Et ante ipsum sanctus Thomas, recitata Augustini et altera aliorum Patrum explicatione, inquit : « Utrumque sensum circumstantia litteræ patitur, » in 2 Sententiarum cit. Næ sanctus Thomas, Albertus Magnus, sanctus Bonaventura et Ægidius Romanus inter accuratiores theologos minime recensendi sunt? Eruntne illi de ultima theologorum plebe, senatores vero Suarez, Molina et *Martinon*? Imo omnium nobilissimi

illi sunt, quibus et Suarez et Molina assurgant, Martinon vere nec eadem cum illis die nominetur.

Illud quidem principum theologicæ scholæ judicium de sancti Augustini interpretatione fuit, cui sane alii ante Augustinum viam aperuerant. Philo, Hebræorum Plato, communem sententiam de opere sex dierum non modo rejecit, verum etiam irrisit, lib. I Allegor. inquiens : « Rusticanæ simplicitatis esse putare sex diebus, aut utique certo tempore mundum esse creatum. » Ex Græcis Clemens Alexandrinus, lib. VI Stromatum, eamdem explicationem secutus est, quam apud Latinos noster Augustinus quam maxime illustravit. Illam etiam tanti fecere universi scholastici doctores, ut magno studio allaborarint in explicanda sententia Augustini de cognitione illa matutina et vespertina rerum, nempe in divina natura et in se ipsis. Ita de vero Augustini sensu inter se non leviter litigant doctores scholarum principes Albertus Magnus, part. I Summæ, q. 12, art. 6 et 7 ; sanctus Thomas, part. I, q. 58, art. 6 et 7 ; Bonaventura, 2, dist. 4, art. 3, q. 1 ; Scotus, 2, dist. 3, quæst. 9 ; Ægidius, part. I Hexamer., cap. 29, et cæteri communiter, quos non sine laude in eadem Augustini mente indaganda imitati sunt Jesuiticæ scholæ duces, Suarez lib. I de Opere sex dierum, cap. 10 ; Vasquez, part. I, disput. 51, cap. 2. Mitto hic quæ ex Cassiodoro, Isidoro, Junilio aliisque in commendationem Augustinianæ explicationis adducunt Lusitani nostri doctores Cerda et Ludovicus ab Angelis. P. Macedo, in altero theologico tomo Collationum de Angelis, doctissime sancti Patris interpretationem defendit (*Collat.* 6, *diff.* 2), ubi plures recentiores laudat qui Augustini sententiam amplexati sunt. Interim legendus omnino est idem Augustinus lib. XII Confess., ubi a cap. 14 usque ad 32, quo liber ille clauditur, justam sibi apologiam paravit, qua suas in Moysem interpretationes suggillantes solide confutavit.

§ X. *Sanctus Augustinus non erravit asserendo peccatum originale esse causam reprobationis.*

Adesdum, lector ; nam immanem prorsus Augustino errorem objicit Adamus, dum cap. 3, pag. 584, et cap. 6, pag. 614, scribit Augustinum sensisse *solum peccatum originis esse causam reprobationis damnatorum.* Postea cap. 10, pag. 667, hanc eamdem Augustini sententiam sequenti censura perstringit : « Sed si iste doctor (nempe Augustinus) adderet peccatum originale esse solam causam reprobationis, et esse id quo ad salvatos a damnatis separandos movetur Deus, non solum pro hujus opinionis defensione mortem oppetere nolo, sed credo mihi licere illam horrere, quia mater est illius quam Calvinus tanta impietate ac rabie urget contra Ecclesiam. » Quis autem sit iste error Augustinianæ sententiæ filius subticuit, sat enim illi fuit sancti doctoris assertum, Calvinismi agnatione objecta, non suspectum modo, sed et exosum reddere. Porro quicunque iste error fingatur ex illa sententia sancti doctoris illatus a Calvino, interrogatum velim Adamum num ex thesi sancti Augustini de reprobatione ex originali solo peccato orta Calviniana illa opinio deducatur vere an apparenter tantum? Si primum dicat, tunc faciet Augustinum ex Ecclesiæ doctore Calviniani erroris magistrum, quod impium est cogitare ; si vero alterum affirmet, videbit sancti Augustini sententiam non modo reapse non esse Calvinianæ hæreseos, ut perperam putat, matrem, sed neque affinem, et optime cum Calviniani erroris confutatione posse componi. Unde igitur, Adame, tale monstrum finxisti? An quod ita Calvinistæ arbitrantur? sed si horum præjudicia sequeris, jam poteras universam Augustini doctrinam, imo et sacros codices compendio horrere, nam Calvinistæ, quotquot hæresum portenta nutriunt, ne veterum patrocinio nudati videantur, sub sacræ Scripturæ atque Augustinianæ togæ quibusdam veluti laciniis eadem obvolvere tota arte conantur.

O utinam hocce Calvini effatum ex Augustini sententia deductum protulisses! nulla nobis ejusdem refellendi difficultas esset, qui tenebras non invehi, sed fugari solis præsentia novimus. Sed cum nullum tale dogma appellaveris, eo silentio non obscure significasti non esse illud quidem Augustinianæ sententiæ filium, sed e tuo cerebro natum figmentum, si tamen vigilans illa scripsisti. Sed age, videamus quam longe sancti Augustini sententia de reprobatione ex solo peccato originali orta distet ab errore Calvini. Certa sancto Augustino sententia stetit, reprobationem supponere necessario peccatum saltem originale. Quare versans illa Pauli ad Rom. IX, 11, 13 : *Cum nondum nati fuissent, aut aliquid boni egissent aut mali,* etc. ; *Jacob dilexi, Esau autem odio habui,* in quibus verbis reprobatio Esau designatur, eamdem peccatum originis supponere docuit. In epistola 105 ait : « Quid oderat in Esau antequam fecisset aliquid mali, nisi originale peccatum ? » Et lib. I ad Simplic., q. 2, scribit : « Non igitur odit Deus Esau hominem, sed Esau peccatorem. » Quod quidem peccatum non esse factum a Deo, qui bonorum tantum est auctor, ibidem probat concludens : « Odit enim in eis impietatem, quam ipse non facit. » Quare nullo pacto Deum futurum justum asseverat, si homines reprobaret nullo in ipsis existente peccato : « Ut autem odisset Esau, nisi injustitiæ merito, injustum est, » ibid. Et epist. 106 ad Paulinum : « Hæc massa si esset ita media, ut quemadmodum nihil boni, ita nec mali aliquid mereretur, non frustra videretur iniquitas, ut ex ea vasa fierent in contumeliam. » Idem habet epist. 157 ad Optatum : « Merito autem videretur injustum quod fiunt vasa iræ ad perditionem, si non esset ipsa universa ex Adam massa damnata. Quod ergo fiunt inde nascendo vasa iræ, pertinet ad debitam pœnam. » Hinc contra Pelagianos urget Deum futurum injustum si pueros morientes sine peccato originis, licet non forent baptizati, damnaret, dicens : « Bonus est Deus, justus est Deus ; potest aliquos sine bonis meritis liberare, quia bonus est, non potest quemquam sine meritis damnare, quia justus est, » lib. III contra Jul., cap. 18. Pluri-

ma ad hoc ipsum probandum sancti Patris testimonia passim obvia sunt. Ergo hæc fixa constansque Augustino sententia fuit, neminem a Deo ante prævisionem peccati saltem originalis reprobari. At Calvinus in contrariam prorsus partem ivit, dicens Deum suo decreto homines non solum reprobare ante prævisum eorum peccatum, verum etiam ex divina reprobatione hominum peccata fieri. Id fuse tradit lib. III Instit., cap. 22 et 23. Dabo nonnulla testimonia. Scribit cap. 23, § 4 : « Fateor sane in hanc, qua nunc illigati sunt, conditionis miseriam Dei voluntate decidisse universos filios Adæ; atque id est quod principio dicebam, redeundum tandem semper esse ad solum divinæ voluntatis arbitrium. » Et § 7 : Disertis verbis hoc exstare negant, decretum fuisse a Deo, ut sua defectione periret Adam. » Et postea : « Decretum quidem horribile fateor, inficiari tamen nemo poterit, quin præsciverit Deus quem exitum esset habiturus homo antequam ipsum conderet, et ideirco præsciverit quia decreto suo ordinaverat. » Idem § 1 : « Minime consentaneum est præparationem ad interitum alio transferre quam ad arcanum consilium Dei. » Et cap. 22, § 11 : « Si non possumus rationem assignare cur suos misericordia dignetur, nisi quoniam illi ita placet, neque etiam in aliis reprobandis aliud habebimus quam ejus voluntatem. » Præterea cap. 23, § 9 : « Excusabiles peccando haberi volunt reprobi, quia evadere nequeunt peccandi necessitatem, præsertim cum Dei ordinatione sibi injiciatur hujus modi necessitas. Nos vero inde negamus rite excusari, quandoquidem Dei ordinationi, qua se exitio destinatos conqueruntur, sua constet æquitas nobis quidem incognita, sed illi certissima. » Hoc idem et copiosius repetit in libro de æterna Dei Prædestinatione, pag. 917 editionis Genevensis anni 1552 : « Quomodo autem Dei præscientia et decreto statutum fuerit quod de homine futurum erat, neque tamen in culpæ societatem trahendus sit Deus, quasi transgressionis vel auctor sit vel approbator, cum longe altius humanæ mentis perspicacia esse arcanum palam sit, ne ignorantiam fateri pudeat. » Hinc Zanchius, lib. v de Natura Dei, cap. 2, ait : « Fuit hoc primum, quod de reprobis constituit Deus ab æterno, nempe quorumdam hominum ad exitium sempiternum destinatio, ad hoc autem ordinata fuerunt ipsorum peccata. » Ergo Calvini sententia est Deum suo immutabili decreto homines in peccata impellere; unde reprobatio Dei antecedit prævisionem peccatorum, quæ, ut aiunt, sunt effectus ipsius reprobationis. Sed quid pluribus ago, quasi Calvini opinio omnibus nota non sit, cum idemmet Adamus, cap. 14, pag. 725, aperte id fateatur, scribens Calvinum dicere « Deum subtrahere lumen et gratiam necessariam ad salutem omnibus illis quorum damnationem decrevit ante vel post visionem peccati originalis. » Porro, si sancti Augustini et Calvini sententiæ contradictorie opponuntur, quo longius ab illo Calvini errore, quemcunque fingas, recedere possumus, quam accedendo ad sententiam sancti doctoris e diametro cum Calvini errore de reprobatione malorum ante prævisionem peccati pugnantem? Et tamen, si superis placet, ausus est Adamus eam Augustini sententiam Calvinianæ hæresi non propinquam publicare, sed propinquissimam, matrem enim hæreseos asseveravit, cum tamen Calvinistas valide premat ac suffocet. Decretum hoc Calvinianum reprobos in peccata compellens mater est omnium errorum quos in materia de prædestinatione, gratia et libero arbitrio Calvinus congessit. Inde enim hominis libertas evertitur, necessitas ad peccandum imponitur, fatale decretum Stoicorum inducitur, Deus criminum auctor publicatur, et mille hujusmodi errorum portenta nata sunt, quorum nullum ex memorata sancti Patris sententia derivat.

Est igitur *celebris*, ut ait Joannes a Sancto Thoma, sententia sancti Augustini peccatum originale fuisse causam reprobationis omnium damnatorum, quam sæpe docuit sanctus Pater, epist. 105 ad Sixtum, 106 ad Paulinum, 157 ad Optatum, in Enchiridio cap. 98 et 99, lib. II ad Bonif., cap. 7. Alia plurima loca designat Cortina P. Macedo thesi 20. Augustinum secuta est ejus schola, Fulgentius lib. I de Veritate prædest. et grat., statim post initium; Prosper, ad septimam objectionem Gallorum; Africani Patres in Sardinia exsules, in epistola synodica, cap. 6; sanctus Thomas, q. 6 de Veritate, art. 2, ad 9; unde uti ad mentem Angelici præceptoris eamdem defendunt præclarissimi Dominicani instituti theologi, Thomas de Lemos, illustrissimus Godoy, Joan. Baptista Gonettus, tom. IV Clypei Thomistici, disp. 5, art. 3, qui priores illos ex suis doctores citat. Sed ex societate Augustino astipulantur Suarez in part. I, lib. v, de Reprobat., cap. 5; Vasquez, disput. 95, cap. 4, num. 17, et cap. 9, num. 60; licet varient inter se circa modum quo peccatum originale sit causa reprobationis : hic enim dicit esse peccatum originale prout est in primo parente, quo gratiæ congruæ negationem nepotibus meruit; ille vero eam vim demeritoriam ipsimet peccato originali, prout inficit singulos quosque, inesse arbitratur. Melius Didacus Ruiz, recentiorum eruditissimus, id ipsum explicat ac late defendit disput. 14 de Prædestinatione, sect. 4 et seq. Sed ad objectionem Adami repellendam referam decretum quo Augustini sententiam de reprobatione ex peccato originali ortam theologi societatis defendere jussi sunt a Claudio Aquaviva, præfecto totius familiæ. Olim, ut capite 5, § 7, diximus, impressus est liber de Ratione studiorum societatis, Romæ, anno 1586, universis propositus, ut regula et discendi et docendi post annuam sex insignium doctorum societatis disputationem, ac longissimum examen. Ibi autem, in titulo de opinionum delectu, regula 6, pag. 14, proponitur et eligitur definienda et tradenda universæ scholæ societatis hæc propositio 12 : « Non solum ex parte nostra nulla fuit ratio seu conditio prædestinationis; sed neque absolute dicendum est esse in nostra potestate ut prædestinemur, nec salvi fient illi, nisi prædestinati. » Et 13 : « Reprobationis,

qua cæteri homines excidere ab ultimo fine permissi sunt, causa fuit peccatum originale. » Hæc ibi. Jamne vides, jamne sentis, Adame, quæ sit sapientissimorum veterum tuorum theologorum reverentia erga Augustini sententiam de reprobatione ex solo originali peccato primitus derivata, quam tamen, præ tua singulari pietate, eruditione ac zelo *horrere* te dicis, ut *Calviniani* erroris *matrem?* Plurimi quidem theologi varios modos excogitarunt quibus eam sancti Patres doctrinam explicarent atque defenderent. Dominicus Bannez, part. I, q. 23, art. 5, quinque explicationes refert, quarum nullam probat. Quinque etiam modos recenset Gonettus, cit. § 6, quos singulos in ipsorum probabilitate relinquit. Ego juxta doctrinam sancti Augustini ita difficillimi mysterii solutionem propono, neque enim facile est divinæ voluntatis arcana rimari : quis enim consiliarius ejus fuit ?

Certum dogma est hominem ex peccato primi parentis evasisse massam perditionis, ita ut seclusa gratia Redemptoris nunquam inde suis viribus potuisset resurgere, quod olim ab Innocentio I et Africanis conciliis contra Pelagianos statutum fuit. Evaserant igitur omnes homines in Adamo natura filii iræ, subjecti potestati dæmonis, inimici Dei et indigni qualibet gratia, facti objectum divini odii atque vindictæ. Potuisset summa Numinis justitia, qualibet vel minima gratia negata, in æternum genus humanum originali peccato infectum perpetua damnatione punire. Docuit hoc Augustinus sæpissime. In Enchiridio, cap. 99 : « Universum, ait, genus humanum tam justo judicio divino in apostatica radice damnatum, ut etiamsi nullus inde liberaretur, nemo recte posset Dei vituperare justitiam, et qui liberantur, sic oportuisse liberari, ut ex pluribus non liberatis atque in damnatione justissima derelictis ostenderetur quid meruisset universa conspersio, et quo etiam istos debitum judicium Dei duceret, nisi ejus indebita misericordia subveniret. » Similia habet lib. de Correptione et grat., cap. 10; lib. de Dono persev., cap. 8, initio; lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 8. Hæc exemplo angelorum malorum confirmat cap. 27 Enchiridii : « Et siquidem, inquit, in melius hominum reformationem nullam prorsus esse voluisset, sicut impiorum nulla est angelorum, non immerito fieret. » Itaque in illa massa perditionis homo evasit indignus tota serie gratiarum, quas inter primæ sunt gratia justificans, per quam homo accedit ad Deum, et gratia perseverantiæ finalis, per quam homo non amplius potest recedere a Deo. Homo igitur ex peccato originali incidit in privationem gratiæ justificantis et in privationem potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum in semel accepta gratia justificante, quæ privationes cum respiciant diversas formas, diversæ etiam sunt inter se, et una sine altera donari a Deo potest, ut certum est ex fidelibus qui damnantur, quibus dedit Deus gratiam justificantem, illis tamen negavit gratiam perseverantiæ finalis. Hinc perseverantiam esse *ex speciali auxilio Dei* docuit Tridentina synodus sess. 6, can. 22, et olim Arausicana II, can.

A 10, duce sancto Augustino, qui catholicam veritatem integro volumine de Dono perseverantiæ inscripto, solidissime contra Semi-Pelagianos propugnavit. Porro hæc est differentia inter utramque privationem, quod privatio gratiæ sanctificantis vel est ipsamet formalis ratio peccati, vel est necessario connexa cum peccato; altera vero privatio, nempe potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum stat cum gratia sanctificante : sancti enim orant ut Deus donet illis perseverantiam, non igitur illam habent, ut probat Augustinus cap. 23, per totum; alias enim non esset speciale Dei beneficium a gratia justificationis distinctum; unde per gratiam sanctificantem non tollitur ipsa privatio potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum. Hæc vero privatio est in pœnam primi peccati, sicuti etiam privatio subjectionis concupiscentiæ respectu rationis, et licet in baptismo *nihil est damnationis iis qui vere consepulti sunt cum Christo per baptisma in mortem*, ut ait Tridentinum in decreto de Peccato originali, quod dixerat antea Augustinus lib. I ad Bonifac., cap. 10 : *Nulla ergo condemnatio est nunc his qui sunt in Christo Jesu*, non id intelligitur de pœnalitatibus, ita enim loquuntur theologi, sed de culpa, cujus nihil remanet post baptismum : illæ enim etiam post baptismum remanserc.

B

Hanc privationem relictam esse in pœnam primi peccati adeo notum est in sancti Augustini sententia, ut vel ipsi Semi-Pelagiani hoc ex Augustino supponere solerent contra ipsum arguentes. Etenim, cum probare vellent Adamum, eo quod perseverantiæ donum non acceperit, sine culpa cecidisse, solitam ac familiarem Augustino responsionem præcludentes, ita instabant, teste Hilario in epistola ad Augustinum : « Neque enim dici potest ideo non accepisse quia non est discretus a massa perditionis gratiæ largitate; nondum quippe erat illa in genere humano perditionis massa, antequam peccasset, ex quo tracta est origo vitiata. » Ergo supponunt, juxta mentem sancti doctoris, privationem potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum esse pœnam massæ peccato originali infectæ; cui argumento solvendo sanctus doctor aurea illa tria capita de Correptione et gratia, nempe 10, 11 et 12, exaravit. In illo cap. 11 palam concedit auxilium ad perseverandum in pœnam peccati deesse, quod tamen non potuit deesse angelis vel Adamo : « Si autem, inquit, hoc adjutorium vel angelo vel homini, cum primum facti sunt, defuisset, quoniam non talis natura facta erat ut sine divino adjutorio posset manere si vellet, non utique sua culpa cecidissent; adjutorium quippe defuisset sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est, quibus autem datur, secundum gratiam datur. » Non potest autem intelligere Augustinus nisi in pœnam peccati originis donum perseverantiæ negari; nam baptizatus, cum primum lethaliter peccavit, caruit dono perseverantiæ in bono semel accepto; ergo in pœnam peccati originalis fuit a Deo denegatum. Idem tradit late cap. 8 de Dono perseverantiæ, ubi quærenti *cur quibusdam*,

qui eum coluerunt bona fide, *perseverare usque ad finem non dedit*, respondet perseverantiam non esse debitam naturæ, sed esse gratiam quæ potest negari; cur autem negetur, tradit initio capitis : « Ex uno quippe, inquit, omnes in condemnationem non injustam judicati sunt ire, sed justam. Qui ergo liberatur gratiam diligat, qui non liberatur debitum agnoscat. » Hanc perseverantiam *tam magnum beneficium* vocat lib. de Correptione et grat., cap. 8, in fine, et hac sola discerni electos a massa perditionis probat ex professo cap. 8 et 9 illius libri, et rursus libro de Dono perseverantiæ, cap. itidem 8 et 9. Hinc cap. 7 de Correptione et grat. ait : « At per hoc et qui Evangelium non audierunt, et qui eo audito in melius commutati perseverantiam non acceperunt, etc., non sunt ab illa conspersione discreti, quam constat esse damnatam, euntibus omnibus ex uno in condemnationem. » Et postea statim : « Ab illa perditionis massa, quæ facta est per primum Adam, debemus intelligere neminem posse discerni, nisi quod hoc donum habet, quisquis habet, quod gratia Salvatoris accepit. » Igitur ex Augustino ex Adæ peccato incidimus in privationem doni perseverantiæ, quod gratuito tantum a Salvatore prædestinatis donatur. Privatio vero hujus tam magni beneficii est causa damnationis illativa; quicunque enim caret dono perseverantiæ damnabitur; unde aperte deducitur peccatum originale esse causam reprobationis. Uno verbo concludo : Carentia doni perseverantiæ est causa damnationis, sed peccatum originale est causa carentiæ doni perseverantiæ, ergo peccatum originale est causa damnationis. Minor est Augustini, et superius etiam probata est, quia per peccatum originale homo est indignus tota serie gratiarum, et licet sit baptizatus, adhuc habet privationem doni perseverantiæ, quæ est speciale Dei beneficium. Major non ita intelligenda est quasi illa carentia sit causa per se damnationis, sed tantum tanquam non removens prohibens, homo enim justificatus, si tentatione gravi pulsetur, et stet sub privatione potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum, infallibiliter succumbet, ni Deus speciali auxilio donet vim perseverandi, quod auxilium, cum ex primo peccato non debeatur homini, juste a Deo negari potest. Vide quæ dixi superius, cap. 3, § 6.

Hæc sententia de reprobatione ex peccato originali orta deducitur etiam ex epistola synodica Patrum Africanorum in Sardinia exsulum, ubi cap. 6 inquiunt : « Dixistis itaque quod, Esau et Jacob necdum natis, Jacob per misericordiam gratuitam eligitur, Esau autem originali peccato detentus justo judicio Dei est odio habitus. Illi e contrario dicunt in Esau figuram esse populi Judæorum ex futuris malis operibus condemnandi; in Jacob vero figuram esse populi gentium ex futuris operibus bonis salvandi. Hæc duo, quæ singula proponitis, bonum est, ut catholica consensione jungatis. » Itaque per ipsos catholicum est dicere Esau originali peccato detentum justo judicio Dei esse odio habitum. At cap. 7 scribunt : « In Esau vero judicium justæ seve-

A ritatis ostendit, qui sacramento quidem circumcisionis octavo die secundum tenorem divinæ constitutionis accepto, reatu peccati originalis caruit, sed per nequitiam cordis in hominis terreni vetustate permansit, illius ibi judicio derelictus, qui gratis salvat justeque damnat. » At Esau non est detentus originali peccato secundum reatum, ergo secundum aliquid ab ipso originali causatum, est enim *derelictus judicio Dei*, quod est carere dono perseverantiæ; nam, ut supra inferebam, permissio primi peccati actualis fit justo judicio Dei negantis donum perseverantiæ in bono justitiæ per baptismum acceptæ; at ex Augustino illud donum negatur in pœnam peccati non actualis, nam de primo peccato actuali loquor; ergo in pœnam originalis. In eadem
B explicatione est sanctus Gregorius papa, in psal. CI, ad versiculum : *Quia cinerem tanquam panem manducabam;* sic enim ait : « Et cum juxta Apostoli sententiam, *Neque volentis neque currentis, sed miserentis sit Dei*, alios qui corruerant misericorditer erigit, alios qui stare videbantur, cadere juste permittit. Ex peccato namque primi parentis accepimus ut ne in ipsa justitia stabiles esse possimus. » Quod idem est quod dicebam, subiisse nos privationem potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum, quæ non aufertur nisi ex *speciali auxilio* Dei. Lege sanctum Prosperum in Resp. ad 7 Gallorum.

Igitur præcipuæ pœnæ relictæ ex peccato originali sunt concupiscentia et privatio potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum. Concupiscentiam
C relictam esse ad agonem dogma fidei est, ex Tridentino in decreto de Peccato originali, qua de re eleganter Augustinus lib. II contra Jul., cap. 4 : « Contra quam regeneratus, si jam ratione utitur, illo spectante atque adjuvante velut in agone confligit, quia virtus in infirmitate perficitur, dum contra hoc nostrum, quod a justitia deficit, illo nostro, quod ad justitiam proficit, dimicatur, ut vincente profectu totum surgat in melius, non vincente defectu totum vergat in pejus. » Ideo vero hæc pugna pœnalis nobis Dei judicio relicta est, ut homo, propriam infirmitatem cognoscens, elationem illam, qua olim in paradiso contra Dominum superbivit, deprimeret, atque divinum auxilium supplex imploraret. Audi Augustinum lib. IV contra Jul., cap. 2 : « Sed quia in
D ista humana miseria pejor hostis est cavenda superbia, ideo nimirum non penitus exstinguitur in carne continentium sanctorum illa concupiscentia, ut cum pugnatur adversus eam, periculorum suorum animus admoneatur, ne securus infletur, donec humana fragilitas ad tantam perfectionem perveniat sanitatis, ubi nulla putredo lasciviæ, nullus tumor superbiæ formidetur. » Idem pariter dicendum est de privatione hujus potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum, nempe relictam illam ad agonem et ad humanam superbiam contundendam, unde concupiscentia et privatio ista veluti fœderatæ homini insidiantur, ac mutuo se juvant : ex concupiscentia enim inclinante ad peccatum impotentia et infirmitas

standi in bono proposito justitiæ fovetur. Docet hoc eleganter auctor libri II de Vocatione gent., cap. 28 : « In cæteris vero, inquit, hominibus donec caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem, et donec spiritus quidem promptus est, caro autem infirma, incommutabilis animi fortitudo non potest reperiri, quoniam non hujus, sed alterius vitæ est vere perfecta et secura felicitas. In præsentis autem agonis incerto, ubi tota vita tentatio est, et ab insidianti superbia nec ipsa est tuta victoria, mutabilitatis periculo non caretur. Et licet innumeris sanctis suis donet virtutem perseverandi usque in finem divina protectio, a nullis tamen aufert, quod ipsis repugnat ex ipsis, ut in omnibus studiis eorum atque conatibus semper inter se nolle et velle decertent. » Hoc ipsum docuerat sanctus Pater lib. de Dono perseverantiæ, cap. 8, ubi, respondens quærenti cur fideli Deus deneget donum perseverantiæ, ait : « Deus autem melius esse judicavit miscere quosdam non perseveraturos certo numero sanctorum suorum, ut quibus non expedit in hujus vitæ tentatione securitas, non possint esse securi, multos enim a perniciosa elatione reprimit, quod ait Apostolus : *Quapropter qui videtur stare, videat ne cadat* (*I Cor.* x, 12). Voluntate enim sua cadit qui cadit, et voluntate Dei stat qui stat, » etc. Hinc quæcunque contra hanc privationem objici solent, eodem prorsus modo solvenda sunt ac illa quæ contra pœnalitatem concupiscentiæ Pelagiani Augustino olim opponebant.

Expedienda hic est difficultas, unde tradita Augustinianæ sententiæ explicatio maxime illustrabitur. Carentia, inquiunt, doni perseverantiæ fuit in Adamo, nam perseverantiæ donum, ait Augustinus in lib. de Correptione et grat., cap. 11, *si habuisset, perseverasset ;* ergo privatio doni perseverantiæ non est pœna peccati, quippe quæ fuit etiam in homine ante peccatum. Hoc argumentum olim Semi-Pelagiani Augustino objiciebant in laudato lib., cap. 10, ubi de Adamo inquiunt : « Non ergo habuit in illo bono perseverantiam, et si non habuit, non utique accepit. Quomodo enim et accepisset perseverantiam, et non perseverasset? Porro, si propterea non habuit quia non accepit, quid ipse non perseverando peccavit, qui perseverantiam non accepit? Neque enim dici potest ideo non accepisse quia non est discretus a massa perditionis gratiæ largitate : nondum quippe erat illa in genere humano perditionis massa, antequam peccasset, ex quo tracta est origo vitiata. » Nullum argumentum neque subtilius neque operosius isto solutum unquam fuit ab Augustino, ut summi ingenii vires omnes eidem diluendo impendisse videatur : tria enim capita in libro de Correptione et gratia integræ responsioni insumpsit, quorum summa est : Adamum habuisse auxilium Dei, quo proxime et expedite poterat perseverare, sed ita ut perseverantia actualis reposita esset in usu libero ejusdem ponendo ab ipsamet voluntate Adami, quam per modum habitus adjuvabat. Ad hoc explicandum ibidem duo illa capita 11 et 12 scripsit ; unam et alteram sententiam dabo, ne universa huc transferam : « Ut ergo, inquit, non acciperet hoc donum Dei, id est in bono perseverantiam primus homo, sed perseverare vel non perseverare in ejus relinqueretur arbitrio, tales vires habebat ejus voluntas, quæ sine ullo fuerat instituta peccato, et nihil illi ex se ipsa concupiscentialiter resistebat, ut digne tantæ bonitati et bene vivendi facilitati perseverandi committeretur arbitrium; » cap. 12. Et cap. 11 scribit : « Tunc ergo dederat homini Deus bonam voluntatem, in illa quippe eum fecerat, qui fecerat rectum. Dederat et adjutorium, sine quo in ea non posset permanere, si vellet ; ut autem vellet, in ejus libero reliquit arbitrio. » Itaque Adam non indigebat dono actualis perseverantiæ, quia habebat adjutorium, quo per modum habitus inerat illi potentia proxime expedita ad perseverandum; unde Augustinus in fine cap. 12 ait : « Cum et voluntas primi hominis fortis et sana in bono ampliore non perseveraverit habens virtutem liberi arbitrii, quamvis non defuturo adjutorio Dei, sine quo non posset perseverare si vellet : non tamen tali quo in illo Deus operaretur ut vellet. Fortissimo quippe dimisit, atque permisit facere quod vellet. » Quare Adamo nil defuit ex parte Dei ad hoc ut posset perseverare, sed sibi nolens defuit; nam si voluisset, facillime perseverasset. Addit Augustinus, si Deus hoc adjutorium denegasset, Adamum itemque angelos non sua culpa casuros fuisse, rationem assignans : « Adjutorium quippe defuisset sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est, quibus autem datur, secundum gratiam datur, non secundum debitum. » Ergo donum præbens potentiam proxime expeditam ad perseverandum traditum fuit Adamo, ita ut carentia perseverantiæ actualis non potuisset illi imputari culpæ, si eo adjutorio caruisset. Cæterum ex peccato perdidit sibi et nobis hoc auxilium constituens potentiam proxime expeditam ad perseverandum. Quare privatio hujus potentiæ in nobis est pœna primi peccati, nam *secundum gratiam datur, non secundum debitum.* Tanta vero per peccatum Adæ contracta est impotentia ad proxime expedite perseverandum, ut si idem omnino adjutorium quod datum fuit Adæ ad perseverandum, nobis in statu naturæ lapsæ donaretur, non esset sufficiens ad amovendam illam impotentiam perseverandi, ut docet sanctus doctor prope finem cap. 12, hæc tradens : « Si in tanta infirmitate vitæ hujus, in qua tamen infirmitate propter elationem reprimendam perfici virtutem oportebat, ipsis relinqueretur voluntas sua, ut in adjutorio Dei, sine quo perseverare non possent, manerent si vellent, nec Deus in eis operaretur ut vellent, inter tot et tantas tentationes infirmitate sua voluntas ipsa succumberet, et ideo perseverare non possent, quia deficientes infirmitate nec vellent, aut non ita vellent infirmitate voluntatis ut possent. » Ex his patet solutio propositi argumenti, negandum est enim antecedens, ut intelligatur de carentia po-

tentiæ proxime expeditæ ad perseverandum; hæc enim privatio in Adamo non fuit, qui habebat adjutorium sufficientissimum ad perseverandum; solumque illi velle suum defuit. At ipse et sibi et toti generi humano subsecuto talis potentiæ privationem intulit, cujus occasione tanta crimina committuntur. Hanc doctrinam fusius explicavi superius cap. 3. Gregorius Ariminensis, in 2, dist. 26, q. 1 et 2, idem ex Augustino docet.

Objiciunt plures, qui licet peccatum originale in iis quibus non est remissum concedant esse sufficiens motivum reprobationis, in baptizatis tamen id nullo pacto dici posse existimant : nam peccatum remissum non potest esse causa cur homo damnetur, non esset enim remissum si propter illud morte perpetua plecteretur; baptizato vero est remissum originale peccatum, et propter illud nulli pœnæ est subjectus ; nec potest componi voluntas remittendi peccatum cum voluntate damnandi, et illud æternum puniendi. Sane Tridentinum, in decreto de Peccato originali, statuit *nihil damnationis* esse in baptizatis; esset autem multum damnationis, si inesset aliquid dignum puniri pœna æterna. Hoc argumentum pariter Semi-Pelagiani contra sanctum Augustinum adducebant; nam cum ille assereret peccatum originale esse causam cur homines universim fuerint reprobati, quos divina prædestinatio suos non fecerat, inferebant hoc absurdum ex Augustini sententia, quod *ab eis qui non sunt prædestinati ad vitam, non auferat percepta baptismi gratia originale peccatum*. Hæc est enim secunda objectio Gallorum, qua doctrinam sancti Patris, teste Prospero, suggillabant. Respondeo peccatum originale intulisse pœnas proprias ipsius naturæ, et has per baptismum non remitti, quarum præcipuæ sunt concupiscentia et privatio potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum in accepta justitia, et sic nihil damnationis remanet in baptizato, prout damnatio culpam significat, non vero prout dicit pœnam. Nam ibidem docet sancta synodus remanere concupiscentiam, quæ *ex peccato est et ad peccatum inclinat*. Nullo vero pacto conceditur hominem baptizatum damnari propter peccatum originale formaliter, et esse ratione illius ut causæ proximæ reprobatum, sed dicimus radicaliter peccatum originale esse causam reprobationis fidelium qui damnantur, quatenus ex illo ortum habuit privatio potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum, sub qua præciso auxilio speciali Dei homo salutem non consequitur, sed labitur in peccata ob quæ proxime et formaliter a Deo damnatur. Neque enim negamus Deum reprobare aliquem ob peccata actualia, neque dicimus Deum prius reprobare propter originale, deinde etiam ob actualia, ut opponit Joannes a Sancto Thoma, disp. 10 de Reprob., art. 2, num. 30; sed asserimus Deum immediate damnare pœna æterna hominem ob peccata actualia, in quæ incidit ob impotentiam perseverandi, seu ob privationem potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum, quæ est pœna humanæ naturæ relicta ad agonem ex peccato Adæ. In baptismo vero remittitur culpa et pœna debita personæ quæ peccavit, non pœnalitas inflicta ex primo peccato ipsi naturæ, quod exemplo concupiscentiæ diximus fieri manifestum. Quare ob peccata actualia homines damnari concedit sanctus Pater cap. 13 de Corrept. et grat., in fine, ubi de reprobis loquens : « Aut enim, inquit, jacent sub peccato quod originaliter de generatione traxerunt, et cum illo hæreditario debito hinc exeunt, quod non est regeneratione dimissum, aut per liberum arbitrium alia insuper addiderunt, etc., alii magis, alii minus, sed omnes mali, et pro ipsa diversitate diversis suppliciis iudicandi; aut Dei gratiam suscipiunt, sed temporales sunt, nec perseverant; deserunt, et deseruntur. Dimissi enim sunt libero arbitrio, non accepto perseverantiæ dono, judicio Dei justo et occulto. » Lege cap. 93 Enchiridii. Ex quibus colligo taxationem pœnæ dependere a peccatis actualibus in quæ homo labitur quia deserit Deum; deserit vero quia est dimissus libero arbitrio, non accepto dono perseverantiæ, judicio Dei justo, nempe in pœnam peccati originalis. Cæterum homo baptizatus, licet habeat illam privationem doni perseverantiæ, et non sit dignus hanc habere, quia non datur secundum debitum, non est tamen dicendus illa indignus, seu habere debitum non habendi, quomodo sunt peccatores, sed tantum non habet debitum habendi, quod debitum habebat Adam, unde non esse hujus potentiæ proxime expeditæ ad perseverandum non potest dici sola negatio, sed vera privatio, quia est carentia doni alias debiti naturæ prout elevatæ ad finem supernaturalem.

Hactenus hæc pro explicanda sententia sancti Augustini insinuata sint, pluribus enim eamdem sententiam et exponunt et defendunt eruditissimi theologi Ruizius et Gonettus laudati. Unde nescio quo panico timore perculsus illam Adamus horruerit, accusans eamdem tanquam matrem Calvinianæ hæreseos ; quod quidem attentius considerans, arbitror illum intellexisse errorem satis notum, nempe in baptizatis vere remanere peccatum originis ; etenim si post baptismum adhuc fidelis potest reprobari ob peccatum originis, non igitur est deletum et remissum, cum aliquid remaneat in renatis ob quod æternum damnentur. At hæc erat vetus calumnia, quam Semi-Pelagiani, ut ex Prospero diximus, Augustinianæ sententiæ inferebant, a qua eamdem procul esse ostendimus. Longe vero abest sanctus doctor a Calvinistarum sententia : isti enim putant ipsam concupiscentiam esse formaliter peccatum originis, quæ cum remaneat post baptismum, dicunt non fuisse deletum peccatum, sed tectum et non imputatum. At sanctus doctor non constituit in ipsa concupiscentia essentiam peccati originalis, sed in reatu et macula, quæ tota deletur in baptismo. Unde lib. II de peccatorum Meritis, cap. 28, loquens de concupiscentia, ait : « Non sic manet in membris eorum qui ex aqua et Spiritu renati sunt, tanquam non sit ejus facta remissio, ubi omnino plena et perfecta fit re-

missio peccatorum omnibus inimicitiis interfectis quibus separabamur a Deo. » Lege Bellarminum tom. IV, lib. v, de Amissione gratiæ, cap. 8, id ex Augustino erudite probantem. Hoc ipsum tamen melius ac fusius explicat P. Macedo lib. iv de Clavibus Petri, cap. 5 et 7. Non est igitur cur Adamus celeberrimam sancti Patris sententiam Calvinismi insimulet, cum Calvinus hac in re longius ab Augustino, si quis alius abierit. Sed transeamus ad alia, suique consilii causas adversario dimittamus.

§ XI. *An erraverit Augustinus docens occisionem grassatoris mortis intentantis non esse licitam.*

Ultimum quem sancto Patri errorem objiciunt in examen vocamus; inquiunt enim eumdem dixisse *haud licitum esse occidere grassatorem qui nobis velit vitam eripere.* Est Adami contra Augustinum accusatio cap. 3, pag. 585. Disputat Augustinus, lib. i de Libero Arbitrio, cap. v, possintne citra culpam interfici *hostis irruens, vel insidiator sicarius, sive pro vita, sive pro libertate, sive pro pudicitia?* Postquam dixit lege Romana grassatores posse impune occidi, dum vitam alteri stricto mucrone auferre tentant, ait : « Legem quidem non reprehendo quæ tales permittit interfici, sed quo pacto istos defendam qui interficiunt, non invenio. » Ex his Augustini verbis in varias sententias gravissimi scriptores abiere. Multi putarunt Augustinum negasse esse licitum occidere invasorem etiam cum moderamine inculpatæ tutelæ, quorum nonnulli, tanti doctoris auctoritate moti, eamdem sententiam subscripsere, vel saltem probabilem existimarunt. Augustinus Triumphus Anconitanus, insignis theologus Augustinianus, in libro de Potestate ecclesiastica, quæst. 52, art. 3, ponit et probat hanc conclusionem : « Puto quod culpa sit hominem occidere ne ipse occidatur, quacunque inevitabili necessitate hoc fiat. Ad hoc est (addit) auctoritas Augustini in pluribus locis; primo de Libero Arbitrio dicentis, » etc. Tostatus, illud ingeniorum monstrum, in cap. v Matthæi, v. 9, p. 109, recitata sententia Triumphi, et opposita quæ est communior, ait : « Utraque istarum positionum videtur aliqualiter rationabilis, maxime cum ista secunda aliqualiter videatur esse de intentione Augustini. » Vasquez, cap. 2 de Restit., dub. 6, num. 18, Augustinum eam sententiam secutum fuisse affirmat, *quam*, inquit, *quidam ex canonistis amplectuntur.* Molina, disput. 3 cit., num. 3, ait : *Vehemens suspicio est, Augustinum ejus fuisse sententiæ.* Gerson pro eadem sententia refertur in tract. de Eucharistia; certe part. ii Compend. theolog., in expositione quinti præcepti, ait : « Dicunt quidam quod nullo modo licet occidere etiam defendendo, maxime autem viro perfecto, et hæc videtur esse opinio Anselmi. » Ubi etiam recitat contrariam opinionem, neutram vero rejicit. Sequuntur Accursius et Glossa super l. *Vim vi*, ff. de Just. et jure. Richardus insuper a Sancto Victore et Almaynus citantur a nostro Salonio. Quare non solus fuit in ea sententia Augustinus, sed habuit sectatores et theologos et jurisconsultos, apud quos plus ponderis unius Augustini auctoritas valuit, quam vulgaris aliorum opinio. Antequam tamen sancti doctoris sententiam explicem, moneo haud opus fuisse nonnullos tanta diligentia utriusque juris testimonia conquirere, queis invasoris occisio cum moderamine inculpatæ tutelæ conceditur, uno enim verbo jam olim responderat sanctus doctor cap. 5 laudato : « Legem quidem satis video esse munitam contra hujuscemodi accusationem, quæ in eo populo quem regit, minoribus malefactis, ne majora committerentur, dedit licentiam; multo enim mitius est eum qui alienæ vitæ insidiatur, quam eum qui suam tuetur, occidi. » Ubi quærit an homines quibus civiles leges invasoris occisionem permittunt, *aliqua vehementiore ac secretissima lege teneantur* tales non occidere.

Sanctus Thomas, 2-2, q. 64, art. 7, nolens discedere a sancti Augustini sententia, neque item a communi opinione, distinguit unum et alterum modum quo quis se defendens potest invasorem occidere. Potest enim quis habere tantum intentionem se defendendi, licet inde ex accidenti sequatur mors invasoris; vel potest intendere occisionem aggressoris, vel tanquam medium vel tanquam finem, ut exponit ibi Cajetanus. Potest hoc explicari exemplo satis apto. Præcipit medicus scindi venam infirmi, ut emissione sanguinis curetur, licet sciat infirmum ex tali emissione passurum deliquium, quod revera ipse nollet si aliter infirmus curari posset. In hoc casu medicus vult salutem infirmi ut finem, emissionem sanguinis ut medium, deliquium nullo pacto intendit, nisi ut quid consecutum ex accidenti præter suam intentionem, in quod tantum materialiter consentit. Ita hoc secundo modo potest aggressus occidere invasorem, nullo vero pacto potest intendere mortem grassatoris irruentis neque ut medium, neque uti finem. Et hanc esse mentem sancti doctoris recte ostendit Salonius in fine art. 7, eamdemque explicat Tostatus citatus. Quare sanctus Thomas, in resp. ad 1, scribit Augustinum intelligendum esse de intentione occidendi aggressorem, non vero si intendat directe conservare propriam vitam, nam talis actus *non habet*, inquit, *rationem illiciti*, *cum hoc sit cuilibet naturale, quod se conservet in esse*, *quantum potest*. Omitto hanc sententiam vix posse in praxim reduci; quis enim surgente ira, animoque in sui defensionem subito erecto, illam intentionem habere potest? quod Salon, Molina aliique adnotarunt. Certe illa explicatio non est ad mentem Augustini, cum tamen, inquit Molina tom. IV, disp. 3, num. 3, *Fortasse Augustini testimonia D. Thomam impulerint ad asserendum aggressum non posse intendere mortem aggressoris :* nam Augustinus occisionem aggressoris inde esse malam probat, quia oritur ex cupiditate servandi vitam, quæ non debet amari, sed contemni : « Quomodo enim, inquit, apud eam (divinam providentiam) sunt isti peccato liberi, qui pro iis rebus quas contemni oportet humana cæde polluti sunt? » Et antea : « Non enim

lex eos cogit occidere, sed relinquit in potestate; liberum eis itaque est neminem necare pro iis rebus quas inviti possunt amittere, et ob hoc amare non debent. » At sanctus Thomas vult ex instinctu naturæ amare unumquemque suam vitam quantum potest, ex quo amore sequitur defensio ad illam conservandam etiam cum morte insidiantis. Porro inter illa quæ contemni debent, ibidem vitam reponit Augustinus, eo utens dilemmate de vita animæ, dum corpus interimitur: *Si auferri potest, contemnenda est; si non potest, nihil metuendum.* Et Angelicus doctor illam intentionem ex ira contra hostem infici malitia opinatur, at Augustinus nimia concupiscentia et immoderato amore erga se occisionem illam vitiari existimavit.

Sed jam videndum est undenam Augustinus in eam sententiam descenderit. Ille quidem, cum originem mali, quam contra Manichæos disputans indagabat, a libidine seu prava cupiditate derivari statuisset, *omnia malefacta*, inquiens, *non ob aliud mala esse nisi quod libidine, id est improbanda cupiditate fiunt*, cap. 4, postea quærit cap. 5: *Utrum vel hostis irruens, vel insidiator sicarius sive pro vita, sive pro libertate, sive pro pudicitia sine ulla interficiatur libidine?* Respondet occisores invasorum non esse ab hac prava cupiditate immunes: *Quomodo possum*, ait, *arbitrari carere istos libidine, qui pro iis rebus digladiantur, quas possunt amittere inviti?* etc. At statim objicit sibi Romanas leges permittere aggressorem impune occidi, quod autem lege licitum est peccatum nullo modo esse potest. Respondet tales quidem non teneri reos lege principum temporali, sed *aliqua vehementiori ac secretissima lege. Quomodo enim apud eam sunt isti peccato liberi, qui pro iis rebus quas contemni oportet, humana cæde polluti sunt?* His ita constitutis, tota rei difficultas in eo erat ut Augustinus rationem daret cur apud leges civiles occisor invasoris non esset homicidii reus, sed bene apud legem æternam et immutabilem. Ad hoc vero probandum sanctus doctor reliquum illius libri impendit, cujus summa est: Lex æterna vult *omnia esse ordinatissima*, cap. 6; unde fit consequens ut homo *in se ipso ordinatissimus sit*, cap. 7. Cum vero habeat homo plures motus cum belluis communes, nam *appetere voluptates corporis, et vitare molestias ferinæ vitæ omnis* actio est, cap. 8, « Hisce motibus animæ cum ratio dominatur, ordinatus homo dicendus est. Non enim ordo rectus, aut ordo appellandus est omnino, ubi deterioribus meliora subjiciuntur. Ratio ista ergo, vel mens, vel spiritus cum irrationales animi motus regit, id scilicet dominatur in homine, cui dominatio lege debetur ea quam æternam esse comperimus. Cum ergo ita homo constitutus atque ordinatus est, nonne tibi sapiens videtur? » cap. 8. « Eos enim sapientes voco quos veritas vocari jubet, id est regno mentis omnis libidinis subjugatione peccati, » cap. 9. « Putasne ista mente cui regnum in libidines æterna lege concessum esse cognoscimus, potentiorem esse libidinem? Ego enim nullo pacto puto; neque enim esset ordinatissimum, ut impotentiora potentioribus imperarent. Quare necesse arbitror esse ut plus possit mens quam cupiditas, eo ipso quo cupiditati recte justeque dominatur, » cap. 10. Ex his Augustinus intentum deducit: Nam cum quis aggressorem occidit, non ratio, sed cupiditas illi dominatur: « Quomodo possum arbitrari, inquit, carere istos libidine, qui pro iis rebus digladiantur, quas possunt amittere inviti, aut si non possunt, quid opus est pro his usque ad hominis necem progredi? » Neque enim actum occidendi ratio, sed cupiditas regit, cum ratio dictet vitam non esse verum bonum hominum, quia illam *possunt amittere inviti.* Quod enim inquiunt, a natura insitam esse sui conservationem, ac proprii boni defensionem, nihil juvat; nam vita corporis non est proprium bonum hominis, sed *hominis pars vilissima*, cap. 16. Bene quidem feræ naturali instinctu etiam cum aggressoris occisione vitam tuentur, quia hæc unicum summum bonum illis est, idque cupiditate sui conservandi faciunt, ne amittant esse. At si homo, ut se defendat, invadentem perimit, cupiditate movetur qua et belluæ in eos motus impelluntur, existimans tantum bonum vitam corporis, ut pro illa necesse putet *usque ad hominis necem progredi*, cap. 5. Belluarum enim proprium est *appetere voluptates corporis, et vitare molestias*, cap. 8. Ergo tunc movet homines ad occidendum cupiditas, qua *bestiis meliores* non sunt, neque tunc *ratio irrationales animi motus regit*, ibidem. Ergo homo non ordinate agit, et per consequens contra legem æternam agit, quæ vult *omnia esse ordinatissima*, ut ibidem præmiserat.

Dices: Non igitur citra vitium poterimus amare vitam corporis. Respondet sanctus doctor, cap. 15, nos posse amare vitam ac reliqua bona corporis, utendo illis, non fruendo, quod egregie sic explicat: « Cum igitur eisdem rebus alius male, alius bene utatur, et is quidem qui male amore inhæreat atque implicetur, scilicet subditus eis rebus quas sibi subditas esse oportebat, et ea bona sibi constituens, quibus ordinandis beneque tractandis ipse esse utique deberet bonum. Ille autem qui recte his utitur ostendat quidem bona esse, sed non sibi; non enim eum bonum melioremve faciunt, sed ab eo potius fiunt. Et ideo non eis amore conglutinetur, neque velut membra sui animi faciat, quod fit amando, ne cum resecari cœperint, eum cruciatu ac tabe fœdent, sed eis totus superferatur, et habere illa ac regere, cum opus est paratus et amittere, aut non habere paratior. » Unde qui occidit aggressorem non superfertur totus, neque regit bonum vitæ corporis, sed ei amore conglutinatur, ac membrum sui animi facit, dolens cum cruciatu eam sibi resecari, neque paratior est illam non habere, sed totis viribus colluctatur ut habeat, putans eam suum bonum esse, pro quo conservando digladiatur, quæ tamen vita ad beatam vitam nihil facit, nam *beate vivere est veris certisque bonis gaudere,* cap. 13; inter quæ vita corporis non

reponitur, tot variis subinde affectionibus perturbata, quas erudite congerit sanctus doctor cap. 11.

Tandem Augustinus, cap. 15, post longam disputationem disparitatem assignat cur lex civilis principum permittat occidi invasorem vitæ, honoris vel divitiarum, et id alia ex parte lex æterna vetet. Et enim lex civilis reipublicæ temporalis « nihil aliud jubet nisi ut hæc quæ ad tempus nostra dici possunt, quando eis homines cupiditate inhærent, eo jure possideant, quo pax et societas humana servetur, quanta in his rebus servari potest. » Postea : « Ergo et ad id quod vult torquet ac retorquet miserorum animos, quibus regendis accommodata est. Dum enim hæc amittere timent, tenent in his utendis quemdam modum aptum vinculo civitatis, qualis ex hujuscemodi hominibus constitui potest, non autem ulciscitur peccatum cum amantur ista, sed cum aliis per improbitatem auferuntur. » At ut consequamur ultimum finem, lex æterna vetat amari illa quæ non sunt media ad illum obtinendum, ut quæ homines « possunt et volentes non adipisci, et amittere inviti, » cap. 15. « Jubet igitur æterna lex avertere amorem a temporalibus, et eum mundatum convertere ad æterna, » ibidem. O dignam Augustino doctrinam! Lex civilis principum non ulciscitur peccatum cum amatur vita corporis, sed cum aliis per improbitatem aufertur, et parum curat de illa noxia cupiditate, cum de internis nihil statuat. At lex æterna hanc cupiditatem damnat, cum in homine dominatur, ac rationem regit, dum quis arbitratur tantum bonum esse sibi vitam corporis, ut usque ad necem hominis pro illa defendenda progrediatur, cum tamen illius bonum verum minime sit, neque enim facit illum meliorem, quod proprium solum est bonorum animi, quæ nullus potest amittere invitus, et si vult, habet. De qua re late agit a cap. 12. Quis vero non videat quo jure Augustinus datum inter utramque legem discrimen nuncuparit *sublimia quædam petentem distinctionem?* cap. 5, in fine.

Hoc quidem argumento motus in eam sententiam ivit sanctus Pater, in qua tradenda et confirmanda nec unum e sacris litteris testimonium adhibuit, sed quod cum Manichæis res erat, rationi tantum innixus philosophatus est. Quæ tamen nova nemini videri debent, eo enim in argumento Stoici ac veteres plerique alii philosophi summa cum laude versati sunt: siquidem quo celebre illud apathiæ dogma persuaderent, ac omne bonum hominis in mentis arce collocarent, nihil extra virtutem in bonis habendum esse pluribus argumentis contendebant. Hoc Seneca probavit luculento opere, quod hoc titulo exaravit : *Quod in sapientem virum non cadit injuria.* Hoc Philo intendit suo illo opusculo inscripto : *Quod omnis probus liber.* Idem astruxit Lactantius in tertio Institutionum, sed cæteris Patribus subtilius atque ornatius Joannes Chrysostomus in oratione cui hunc titulum dedit : *Nemo læditur nisi a se ipso.* Quam sententiam alii diffusis commentariis postea illustrarunt. Itaque noster Augustinus in eo primo libro de A Libero Arbitrio et ipse philosophum agens, supra omnia corporea animum hominis ad veri sui boni cognitionem evexit, suumque rationi imperium pravæ cupiditatis motibus subactis asseruit. Sane docuit nihili habenda esse qualiacunque hæc bona temporalia, quæ miseri mortales ad insaniam usque mille votis expetunt, neque enim illa ad summi boni assecutionem viam muniunt, sed impediunt. Quæ si vera sunt, culpandam dixit illius cupiditatem, qui pro bulla (ita enim sapientes hominis vitam corpoream dixere) defendenda mucronem stringit, atque humana cæde polluitur. Augustinus Anconitanus, qui hanc sancti doctoris sententiam ex professo defendit, alio ac plane diverso argumento illam confirmavit, nempe quia : Animam proximi plus teneor diligere quam B corpus proprium, quod me invito possum perdere. Planum est autem quod anima proximi perditur, ex quo idem in actu injustæ invasionis per me occiditur ; cui argumento cedit cardinalis Lugo, tomo I de Just. et jure, disp. 10, sect. 6, num. 143, si restringatur ad hominem ebrium invadentem, et se defendens putet probabiliter se esse in gratia, de qua re pluribus agit Tostatus. Sed nostrum est Augustinianam tantum sententiam explicare, quæ philosophicæ rationi innititur.

Cæterum, licet Augustinus, juxta subtilioris philosophiæ principia, negaverit licitam esse invasoris occisionem, nunquid contra legem etiam Dei illam esse existimavit? ut plane homo a grassatore invasus, cum nulla sit alia via qua evadat, si invasorem occi- C dat, homicidii reus censendus sit, quod contra communem theologorum sententiam esse ita certum est, ut Salon, cit. conclus. 2, dicat : « Opposita sententia est forsan temeraria, tot textibus et communi omnium fere doctorum placitis repugnans. » Ego quidem judico sanctum Augustinum ex sacris litteris, quas cum scriberet librum primum de Libero Arbitrio, parum se calluisse testatur, postea oppositam sententiam tradidisse. Hanc legem Hebræis Deus Exodi XXII dedit : *Si effringens fur domum sive suffodiens fuerit inventus, et accepto vulnere mortuus fuerit, percussor non erit reus sanguinis ; quod si orto sole hoc fecerit, homicidium perpetravit, et ipse morietur.* Ex quibus aperte deducitur non esse contra legem Dei occidere invasorem, cum hoc Deus ipse permiserit, ac D hominem occidentem negaverit reum esse homicidii. At sanctus doctor, tom. IV, q. 84 in Exodum, disparitatem assignat cur nocturnus fur citra homicidium interfici possit, non vero diurnus, ita inquiens (*Vid.* Epist. ad Macedon.) : « Intelligitur ergo tunc non pertinere ad homicidium si fur nocturnus occiditur, si autem diurnus, pertinere, etc. Poterat quippe discerni quod ad furandum, non ad occidendum venisset, et ideo non deberet occidi. Hoc et in legibus antiquis sæcularibus (ff. ad leg. Aquil., leg. 4), quibus tamen ista est antiquior, invenitur, nempe occidi nocturnum furem quoquomodo, diurnum autem, si se cum telo defenderit, jam enim plus est quam fur. » Igitur si in dubio an fur me velit occidere, possum juxta le-

gem divinam ex Augustino citra peccatum homicidii illum occidere, potiori jure eumdem licite potero interficere si certam mihi mortem stricto mucrone intentet. Neque enim fas est dicere Deum permisisse peccatum, et veluti lata lege non improbasse: etenim licet lex illa data esset ad firmandam civilem rempublicam Hebræorum, patuit tamen divinam voluntatem permisisse homicidium, uti permisere mundani legislatores, et sicuti occidens invasorem non agit contra voluntatem legislatoris civilis, ita neque contra legislatoris Dei voluntatem agere dicendus est. Non est tamen necesse ut dicamus sanctum doctorem priorem sententiam retractasse, cum præcipue ab scripto libro primo de Libero Arbitrio post triginta et amplius annos libros Retractationum scribens illam priorem sententiam non expungens, iterum approbasse censendus sit. Itaque utrumque dictum est componendum ex ejusdem sancti Patris effato lib. I de Lib. Arb., c. 5, ubi ait: « Potest ergo illi legi, quæ tuendorum civium causa vim hostilem eadem vi repelli jubet, sine libidine obtemperari. » Augustinus, ut hostis occisio sit licita, hoc tantum vult ut actio occidendi ab illa noxia cupiditate sequeretur; quare, si quis se defendens id agat non motus illa cupiditate qua ad sui defensionem bruta etiam impelluntur, sed pacato rationis imperio, nempe ob bonum reipublicæ, vel familiæ, vel ut moriatur, cum majori probabilitate salutis, quæ maxime Christianum consideratio decet, vel quocunque alio digniori fine procul ab illo cupiditatis irrationalis impulsu, aggressus citra culpam potest licite invasorem occidere. Quæ quidem consideratio, licet illis in angustiis non ita in promptu esse videatur, eadem probabilitate defenditur qua sanctus Thomas intentionem occidendi hostis vel ut finem vel ut medium distinxit, ad hoc ut quis posset licite invasorem interimere, ut per se consideranti patebit.

Est alius etiam facilior modus Augustinianæ sententiæ exponendæ, si dicamus Augustinum, quando occisionem aggressoris peccatum appellavit, intellexisse moralem defectum actionis in quem incidit qui, relicto actu longe perfectiori, imperfectiorem eligit, unde ex insipientia operari dicitur. At qui se permittit occidi, nec curat, cum possit, nece hostis vitam redimere, excellentiorem quovis infortunio animum habere se monstrat, haud in bonis reputans vitam, quam amittere paratus est, et non habere paratior; unde summa laude commendandus venit, quo pacto Anaxarchus, Stilpo, aliique veterum præconia demeruere. Secus vero agens exilis animi se esse ostendit, ut quem vilissimi boni possessio impleat, ac tanti vitam faciat ut omnibus viribus pro illius conservatione sibi dimicandum putet. Quare apud veram sapientiam stulte hic posterior agere judicabitur, vilisque animi pœnas luet, ingenti illo laudum cumulo privatus, quæ vitæ corporis contemptori debentur. Accedit fortitudinem majorem exeri ab eo qui generose mala patitur, quam ab eo qui infert, ut post Aristotelem III Ethic. cap. 9, probat sanctus

A Thomas, 2-2, q. 123, art. 6, unde ait sanctus Pater cit. cap. 13: « Quid fortitudo? Nonne est illa animæ affectio qua omnia incommoda et damna rerum non in nostra potestate constitutarum contemnimus? » Insuper certum est excellentis charitatis actum illum futurum quo quis mortem libens oppeteret potius quam irruentem hostem interimens ejusdem perpetuæ damnationis causam esse, ut docent Aragon, Salon, Cajetanus, aliique ad q. 64 cit. sancti Thomæ. Potest hæc explicatio colligi ex iis quæ idem in eo libro primo de Libero Arbitrio scribit. Nam cum dixisset occisionem invasoris nulla lege civili plecti, ait cap. 5: « Illæ vero culpæ alias pœnas aptas habent, a quibus sola mihi videtur posse liberare sapientia. » At non agit juxta regulas sapientiæ qui ob B vilissimæ rei quæ sit in homine conservationem ingenti se laude privat, unde secundum easdem sapientiæ regulas defectuose agit, quod est peccare. Sed plus aliquid velle fateor sanctum doctorem, nam cap. illo 5 ait: « Quomodo enim apud eam (providentiam divinam) sunt isti peccato liberi, qui pro iis rebus quas contemni oportet humana cæde polluti sunt? Videtur ergo mihi et legem istam, quæ populo regendo scribitur, recte ista permittere, et per divinam providentiam vindicari. » Quæ sane verba invasoris occisorem plus quam dicti defectus moralis citra peccatum in operando reum constituunt. Igitur sententia sancti doctoris ex subtilioris philosophiæ principiis deducta generosiori suique æstimatore animo digna non nisi injuste reprehendi potest, cum illam Hebræo- C rum, Græcorum ac Latinorum sapientissimi ante Augustinum defenderint, qui vitam inter contemptibilia bona rejecere, unde nostri Patris assertum derivat, ut ex ipso luculenter ostendimus.

Hæc quidem scripseram, quæ ubi typis edita Romæ vir doctissimus legisset, illico me convenit, fere indignatus quod sententiam antiquioris Ecclesiæ Patribus familiarem tam meticulose defenderim. Simul pleraque Patrum testimonia indicavit quo me inani metu liberaret. In primis Augustinus etiam episcopus in eadem sententia constanter stetit, quam etiam militaribus præfectis persuasit: Publicola, vir illustris, qui in Arzugitana regione limitis curam gerebat, plures sancto doctori quæstiones solvendas per litteras misit, quarum duodecima in hæc plane verba D concipiebatur[1]: Si Christianus videat se a barbaro vel Romano velle interfici, debet eos ipse Christianus interficere, ne ab illis interficiatur. Cui difficultati sic respondet sanctus doctor epistola ad eumdem 154: « De occidendis hominibus ne ab iis quisque occidatur, non mihi placet consilium, nisi forte sit miles, aut publica functione teneatur, ut nec pro se hoc faciat, sed pro aliis vel pro civitate, ubi etiam ipse est, accepta legitima potestate, si ejus congruit personæ. » Hanc plane doctrinam ab Africanis Patribus Augustinus acceperat. Tertullianus in Apologetico dixerat: « Apud istam, nempe Christianam disciplinam magis occidi licet quam occidere. » Certe Christus exarmato Petro omnem Christianum docuit

ne vim vi repelleret. Cum Tertulliano concinit Cyprianus epist. 56, ubi clamat : « Occidere non licet, sed occidi necesse est; » et in sequenti epist. 57, ad Cornelian. : « Occidere innocentibus nec nocentem liceat. » Accedit Lactantius lib. VI divin. Instit., cap. 20, ubi cum dixisset : « Ea quoque ne fiant, monet quæ apud homines pro licitis habentur; » hæc addit : « Itaque in hoc Dei præcepto nullum prorsus expertem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas. » Imo hanc ipsam doctrinam didicerat Augustinus a magistro Ambrosio Mediolanensi, lib. III de Officiis, cap. 4, hæc scribente : « Tamen non videtur quod vir Christianus, et justus, et sapiens, quærere sibi vitam aliena morte debeat : utpote qui etiamsi in latronem armatum incidat ferientem referire NON POSSIT, ne, dum salutem defendit, pietatem contaminet. » Quis autem non videat quantum huic sententiæ auctoritatis pondus adjiciant Ambrosius, Cyprianus et Augustinus ? Nonne illa sanctissimorum ac doctissimorum Patrum trias præponderat integræ centuriæ casuistarum, quos Guimenius, Pirotus, aliique Probabilistarum primipili longo ordine recitant, quo testium, si non auctoritate, saltem numero eas opiniones suffulciant, quas uti sanguinarias antiquiores Ecclesiæ magistri præscripsere ? Profecto novæ theologiæ magistri, qui non sine proborum scandalo docuere licitum esse occidere detractorem nostræ famæ, immane ac crudele assertum inde deducunt, quod honor pluris faciendus est quam vita, et cum pro hujus defensione licitum sit insidiantem atque vim inferentem occidere, potiori ratione non erit reus criminis qui pro honore defensando, si nullus sit alius evadendi modus, calumniantem obtruncat. Hæc aliave longe plura vir ille eruditus protulit, quæ quidem alteri etiam se insinuasse testatus est, qui ea postea quoque typis excusa vulgavit. Facessat igitur novorum casuistarum timor, suos illis relinquamus Tamburinos et Bannios, nos Ambrosium et Augustinum audiemus, cum quibus gloriæ vertetur non modo sapere, verum etiam judicibus casuistis errare.

§ XII. *Sanctus Augustinus in libris Retractationum nihil abs se de divina gratia assertum in libris contra Pelagianos scriptis expunxit.*

Ilos Augustino errores Adamus ac Moraines objiciunt, sed vano prorsus eventu ; nam eo improbo labore non Hipponensis præsulis famam vel auctoritatem decurtarunt, sed quam maxime promoverunt. Quis autem initio causæ non fuisset veritus ne Augustinus, in ducentis et amplius libris quos edidit in tot epistolis quas publicavit, in innumeris concionibus quas ad populum habuit, in tot commentariis ac quæstionibus quibus sacras litteras explicuit, a rigidioribus hisce censoribus alicujus errati reus teneretur, cum vel bonum ipsum Homerum quandoque dormitare in adagiis sit ? Neque enim omnia dicta illa licuit perpendere; aliquoties etiam scripsit animo distracto, ac calamo ad alia properante. Adjice immensam illam hæresum silvam cui exscindendæ ac A comburendæ unus et securim et facem Augustinus admovit. Nunc enim Manichæi, modo Ariani confutandi erant; nunc in Donatistas scribendum, statim contra Pelagianos eundum; sæpe simul omnes improbandi : neque hoc quidem commode fieri poterat ob innumeras tum voce tum per litteras et petitas et subinde datas consultationes. Haud in nonum annum volumina premere illi licuit, sed impolita atque imperfecta emittere cogebatur, tantisque temporis angustiis premebatur, ut nec dictatos libros semel relegere posset, ut ipsemet testatur in epistola ad Marcellinum. Quamobrem si quid veritati minus conforme eidem excidisset, jure merito excusandus esset. Illud vero maxime notandum venit, quod Augustinus, cum universos a se elucubratos libros censoria gra- B vitate recenseret, ac sæpe spongiam adhiberet, exarata adversus Pelagianos volumina recognoscens, duo hæc tantum corrigenda dixit, nempe quod lib. V contra Julianum medici cujusdam veluti certum nomen posuisset, quod tamen penitus ignotum postea animadverterat, quodve in libro de Natura et gratia librum quemdam Sixto pontifici ascripserit, Pelagii fidem secutus, qui tamen a Sexto philosopho editus fuerat. Cæterum nullum illis in libris contra Pelagianos assertum dogma recantavit, nullam non dicam sententiam correxit, sed neque unum verbum veluti minus aptum erasit, sed universa ac singula senili auctoritate approbavit, ut vel hinc divina gratia, quam triginta et amplius libris contra Pelagianorum insultus acerrime propugnavit, dignam veluti tanto C labore vicem rependens, scribenti adfuisse credita sit, quo procul a quolibet vel levissimo errore volumina illa cedro digna perscriberet. Et tamen hisce in libris recentes Aristarchi tot excessus, tot antilogias, tot errores se deprehendisse jactant ! Augustinus modestissimi vir ingenii suos hosce censores ita monitos vult in fine libri de Dono perseverantiæ : « Qui vero errare me existimant, etiam atque etiam quæ sunt dicta considerent, ne fortassis ipsi errent. Ego autem cum per eos qui meos labores legunt, non solum doctior, verum etiam emendatior fio, propitium mihi Deum agnosco, et hoc per Ecclesiæ doctores maxime exspecto, si et in ipsorum manus venit, dignenturque nosse quod scribo. » Quæ verba cum legisset summus Ecclesiasticorum Annalium D scriptor, ac Vaticani senatus immortale decus, Cæsar Baronius, in hæc Augustiniani ingenii præconia erupit : « Hæc ipsa digna quidem sancti Augustini modestia, animique ejus admirabili cum submissione verecundia, ut plane nisi aliunde, ex his saltem intelligere valeas, afflatum illo divino Spiritu illa scripsisse, cum non super quempiam alium quam super humilem, quietum et trementem sermonem Dei divinum affore numen, Deus per prophetam fuerit contestatus. » At Ecclesiæ doctores tantum abest ut vel una litura sancti Augustini de divina gratia doctrinam emendarint, ut veluti e sacratiori cortina datam eamdem venerantes, contra Semi-Pelagianos defenderint, ac Romana ipsa Ecclesia fidelibus sequen-

dam proposuerit. Quod si recentiores, tot retro sæculorum approbatione repudiata, eos se *Ecclesiæ doctores* dicant, quibus sua scripta examinanda permisit Augustinus, sæculi hujusce nostri tantorum hominum nutritoris felicitati adgratulandum erit, si Augustini tamen errores melius persuadere poterunt, quam hucusque fecere. At meliorem ipsis mentem, meliorem in Augustinum meum animum a superis precor, *ut prædicatio* SUMMI IN ECCLESIA VIRI (Prosperi verba sunt de antiquis Augustini calumniatoribus ad Rufinum scribentis), *etiam ab his, a quibus ad præsens revellitur, adjuvetur.*

CAPUT V.

Recentiores triginta quinque doctorum testimonia, nempe pontificum, cardinalium, episcoporum, aliorumque contra sanctum Augustinum producunt; quorum fides expenditur.

Recentiores nonnulli, ne sancti Augustini auctoritatem alicubi deserentes, bonorum omnium indignationem subirent, in id consilii descenderunt, scriptorum omnium schedas sibi excutiendas esse, et si quid in illis minus honorifice de Augustino assertum sit, in publicum proferendum. Nam ubi eo stadio aliorum vestigiis se inhæsisse monstraverint, omnem facti invidiam se declinaturos existimarunt. Joannes Adamus ac Franciscus Annatus id magno studio ac ingenti labore executi sunt: ille part. III Calvini destructi, cap. 7, p. 631; hic autem eo loci ubi erga Augustinum debuerat esse reverentior. Etenim Annatus, ut Jansenistarum jactantiam, qui totum sibi Augustinum vindicabant, compesceret, satis justum volumen procudit, quo Augustinum contra Jansenium stare demonstrare conatus, unius Augustini verbis contra adversarium loquitur, et sicuti venæ toti corpori inspersæ sunt, ita et illa toto eo opere oberrant resonantque. Quo vero Augustini se vindicem ac propugnatorem ostenderet, hunc titulum libro dedit: AUGUSTINUS A BAIANIS VINDICATUS, Jansenistas Baianos ignominiæ causa vocans, quod Michaelis Baii proscriptas a sede apostolica theses defendere dicebantur. Qua fide id septem prioribus libris præstiterit, viderint illi contra quos ibi decertat, a quorum causa procul sum. Octavus ejusdem voluminis liber totus contra Augustinum est ut alterum sane atque omnino oppositum priori titulum poscere videatur, siquidem postremo illo libro universa in sanctum Augustinum dicteria hinc inde magna industria ac labore collecta producit. Augustinum judicem, Annate, appellas, ad ejus tribunal cum Jansenianis litigas, illius sententiæ stare te dicis, cum nil nobis de tua fide metuentibus, Augustinum non suspectæ quidem fidei judicem pronuntias (hoc enim utcunque tolerari posset), sed ex judice reum facis, ac contra eumdem triginta et amplius testes producis, vociferans te nominare *præcipuos Ecclesiæ principes pastoresque celeberrimos, et doctores scientissimos sensuum ecclesiasticorum, minimeque suspectos*, lib. VIII, initio. Et ne paucorum contra Augustinum ea conspiratio censeatur, protestaris cap. 3 te advocasse testes *ex Gallia, ex Italia,* A *ex Hispania, ex Germania;* miror cur non etiam ex Japonia! Cum Augustinum a Baianis vindicatum nobis ostensurum promittis, eumdem misere laceratum exhibes. Sane magnum illum ducem Hipponensem ab hostibus tua virtute defensum in Capitolio triumphantem cernere sperabamus, illi quidem lauream, tibi vero civicam coronam intexturi, cum repente ex defensore hostis acerrimus, a Jansenio in Augustinum aciem deflectis, ac innumeros tecum trahens eumdem oppugnas. Scire vellem quæ te ratio, Annate (si quæ in hisce ulla esse potest), ad longiorem hanc et acerbiorem censuram scribendam impulerit? Respondes cap. 4, pag. 877: « Hæc duxi proponenda, ut intelligamus non nimis inverecundos fore si qui forte non ita se faciles exhibeant in iis omnibus admitten- B dis quæ videri cuipiam possint proposita fuisse ab Augustino. » Addis pag. 874: « Quæ plerique non videntur satis advertisse, dum Molinæ audaciam exaggerant, indicantis aliquid lucis defuisse, Augustino in conciliandа cum creata libertate divinorum decretorum et auxiliorum efficacia. » Ergone ut Molinæ *audaciam*, quam *exaggerant*, excusares, Augustinus, eximius ille Ecclesiæ doctor, tot errorum publice coram orbe catholico ingenti testium turba conducta accusandus fuerat? Et quidem Annatus nonnulla contra Augustinum testimonia producit quibus nec ipse integram fidem præstare dicit. Hinc sunt piæ illæ ejusdem voces initio cap. 3, pag. 864. *Refero tantum, non probo;* quæ repetit cap. 4, pag. 876: *Quæ quidem ego refero, sed non probo;* imo C alicubi, dum pessime Augustino obloquentes producit, quasi sancti doctoris vices dolens, hæc publice initio cap. 3 contestatur: *Vellem et hoc, et alia quædam, quæ subjungam, mitius concepta;* et pag. 876, cap. 4, dicteria Pighii in Augustinum recitans, ait: *Omitto honoris causa, quod de Augustino subjungit*, et pag. insequenti: *Non referam quæ dixit lib.* VI, etc., *quod mihi videantur in sanctum doctorem acerbius quam vellem esse dicta.* Mirum hæc Annato in religionem venisse! Ego quidem hujus scriptoris voces surda aure pertransire decreveram; quis enim adeo erga superos irreligiosus esse potest, ut dicenti velle se contra Augustinum testimonium dicere, aures præbeat, ac non potius audax hominis consilium exsecratus, procul abire eum jubeat? Ne tamen Augusti- D nus qualiumcunque hominum testimoniis succumbere videatur, libeat eadem repetere; etenim adversarii testimonia infirmare vel rejicere, boni advocati et bonæ causæ, præsertim cum plurimos contra Augustinum testes producit, qui Augustiniani nominis studiosissimi semper fuere. Initio autem eos testes nominat quibus judices ipsi assurgant, Cœlestinum papam, (qui in epistola ad episcopos Galliæ, non universam, ut putat, Augustini doctrinam approbavit, sed certas tantum quasdam sententias de quibus nulla modo controversia est. Verum pluribus hæc suo inferius loco cap. 8 nobis examinanda sunt. Idem postea subnectit purpuratos Vaticani senatus Patres, nempe Baronium, Sadoletum, Bonaventuram, Caje-

tanum, Perronium et Valerium; de quibus sigillatim judicandum est.

§ I. *Baronii ac Sadoleti testimonia expensa. Ludovici Donii pro Sadoleto contra sanctum Augustinum dicta refelluntur.*

Igitur Annatus, lib. VIII, cap. 2, ait Baronium, postquam tomo V, ad annum 431, retulit illa verba Cœlestini in fine epistolæ ad Galliæ episcopos : *Profundiores autem*, etc., dicere : « His, inquam, profitetur profundiores quæstiones illas de prædestinatione sanctorum nequaquam ab apostolica sede definitas, illasque tantum esse stabilitas, quæ ad condemnationem errorum satis posse sufficere viderentur. » Quibus recitatis addit Annatus : « Hic ergo quæro quæ sint illæ auctorum quæstiones de prædestinatione, quarum liberam affirmandi aut negandi facultatem Cœlestinus facit, interprete Baronio. » Allucinatum puto hunc recentiorem, qui ea de Baronio publicat quæ ille nusquam asseruit. Etenim eruditissimus scriptor capita illa Cœlestini epistolæ annexa nequaquam Cœlestino ipsi ascripsit, sed Prosperi esse dixit, ita enim ibi ait : « Putantur illa capita esse Prosperi, qui, ut profiteri videtur, ea collegit ex decretis Romanorum pontificum, simulque conciliis Africanis, ubi idem auctor hæc habet in fine : *Profundiores vero difficilioresque partes*, etc. » Et tamen Annatus audet affirmare Baronium ita Cœlestini verba interpretatum, cum eadem Prospero attribuerit, imo nec citra dubium illius capitis hunc esse auctorem asserere ausus sit, *putari* tantum dixit. An vero Prosper et Baronius quæstionem illam de prædestinatione ad gloriam sine meritorum prævisione contra sanctum Augustinum resolvi possit citra reprehensionem affirmarint, iidem nos doceant. Sanctus Prosper, ad dub. 10 Genuensium, ait : Augustinus « pia tamen constantique doctrina abundanter probavit prædicandam esse Ecclesiæ prædestinationem, in qua est gratiæ præparatio, et gratiam in qua est prædestinationis effectus, et præscientia Dei qua ante sæcula æterna quibus esset collaturus sua dona præscivit, cujus prædicationis quisquis est impugnator, apertissimus est Pelagianæ elationis adjutor. » Baronius vero, tom. VI, ad annum 490, postquam dixit omnes Patres adversus Fausti scripta conspirasse, hæc addit : « Cum igitur Fausti sententiæ ubique ab Ecclesia fuerit contradictum, videant quanto periculo quidam ex recentioribus, dum in novatores insurgunt ut eos confutent, a sancti Augustini de prædestinatione sententia recedunt, cum aliequi arma non desint quibus adversarii profligentur. » Et tamen de sententia sancti doctoris de prædestinatione ad gloriam hæc Annatus tradit; « Quamvis Augustinus in contrarium propendeat, permittenda tamen erit hujus quæstionis determinatio liberæ disputantium electioni, quod censuit etiam cardinalis Baronius, » cap. 1, pag. 857. Si nobis nullus esset oculorum usus, ac ea tantum de Baronio crederemus quæ de eodem recentior ille publicat, Augustinus forte causa caderet, sed cum oppositum diserte, clarissime, citra ambages cardinalis pronuntiet, appellanda est hic Annati fides, qui vel in primo teste pronuncendo apertissime errat. Augustini salva res est, adversario initio causæ falsitatis convicto. In limine impegit Annatus; infaustum omen.

Alter testis purpuratus producitur Jacobus Sadoletus, qui lib. II in Epist. ad Rom., interpretans illa Pauli : *Quos præscivit*, etc., hæc ait referente Annato pag. 860 : « Ex altera quoque parte, et si ab ea stat doctor maximus, idemque gravissimus et sanctissimus vir (Augustinus), tamen durum admodum mihi videtur, quodque illabi non facile queat ad sensus nostros, si omnino a nobis nihil sit quod valeat ad obtinendam gratiam in pari conditione cunctorum, ita quosdam eligi ut cæteri in calamitate et damno destituantur, » etc. Verum ubi in Baronii testimonio recitando falsum Annatum vidimus, hic si non invidum, saltem negligentem liceat appellare, qui delatas a Sadoleto Augustino laudes decurtat, testis ipsius verbis haud fideliter repetitis. Hæc scribit Sadoletus : *Sed ex altera quoque parte, et si ab ea stat* DOCTOR OMNIUM MAXIMUS, *idemque gravissimus et sanctissimus vir*, etc. Vides verbi illius OMNIUM energiam, qua Sadoletus cæteris Ecclesiæ doctoribus Augustinum anteponit? At illud Annati calamo hæsit, quod sane casu, non consilio accidisse concederem, nisi adversarii in Augustinum animus in aliam me sententiam traheret. Enimvero, si diceres Suarium doctorem maximum, eumdemque gravissimum, libenter id audiretur. At si adderes esse illum OMNIUM maximum ac gravissimum, ingentem illi invidiam conflares, quasi Aquinate, Scoto, Alberto, cæterisque principibus scholasticis superiorem faceres. Sed ad Sadoletum veniamus.

Hic scriptor non solum contra Augustinum, sed et contra Annatum ipsum sententiam dicit. Annatus, cap. 1 et 2, tradit homines prædestinari sine meritis ad gratiam, *dicamusque*, inquit pag. 860, *ante prævisa merita homines ad gratiam prædestinari, post prævisum autem bonum usum gratiæ prædestinari ad gloriam*, etc. At Sadoletus aliquid meriti ad obtinendam gratiam exigit; fatetur enim durum sibi videri, *si omnino a nobis nihil sit quod valeat ad obtinendam* GRATIAM. Audin, *gratiam* dixit, non *gloriam*, quæ sane fuerat damnata Semi-Pelagianorum opinio, in quam Sadoletus minus caute impegit. At quoniam Sadoletus post editum Annati librum elegantem advocatum invenit, Ludovicum Donium tom. III Hist. de Cardinalibus, pag. 206, qui non modo Sadoletum defendit, verum etiam num. 110 sanctum Augustinum arguit quod hic « dum toto spiritus ac verborum ardore pro defensione divinæ gratiæ pugnat adversus Pelagianos liberum arbitrium cum injuria divinæ gratiæ extollentes, in alteram quasi foveam delabi videtur, minusque interdum tribuere, quam par sit, liberæ hominis voluntati. » Quam censuram ad verbum Donius exscripsit ex Sixto Senensi in præfat. lib. V Bibl. sanctæ; imo ex Juliano infensissimo illo Augustini hoste apud sanctum doctorem

lib. II de Nupt. et concup., cap. 3. Quare, ut hujus testis ab Annato conducti et a Donio defensi error aperiatur, ejusdem sententia de initiis fidei ac reliquarum virtutum nobis monstranda est : nam si ea in opinione eumdem ad Semi-Pelagianos accessisse monstrabimus, quis statim non intelliget nullius fidei ejusdem testimonium haberi, quippe qui cum Augustini hostibus conspiravit? Scripsit Jacobus Sadoletus Commentarios in Epistolam Pauli ad Romanos, ubi cum ab Augustini sententia de prædestinatione recedere vellet, ad Semi-Pelagianos misere declinavit. In illud Apostoli cap. VIII, vers. 29 : *Quoniam quos prænovit et prædefinivit*, etc., hæc scribit : « Sic illud addo, ne in eodem quidem facto intelligi a nobis ejus sapientiam, si nulla causa ac ratione discrimen faciente, alios improbet rejiciatque ad interitum, alios ad salutem et gratiam suam recipiat, cum isto agere modo atque operari casus potius quam consilii esse videatur. » Ita vult ex parte liberi arbitrii aliquid boni præcedere, ut gratia huic potius quam alteri donetur. Hæc plane Cassianus sentiebat, cujus de Deo verba sunt collat. 13, cap. 12 : « Ne penitus dormienti aut inerti otio dissoluto sua dona conferre videatur, occasiones quodammodo quærens quibus humanæ segnitiei corpore discusso non irrationalis munificentiæ suæ largitas videatur, dum eam sub colore cujusdam desiderii ac laboris impertit. » Affirmat tamen ibidem Sadoletus hæc initia bonæ voluntatis, quæ nos per nos ipsos ponimus, esse bona quædam imperfecta, nam concedit virtutem secundum sui perfectionem sine gratia haberi non posse. « Nihil enim, inquit, perfectum esse a nobis potest. Sed NOSTRA sunt INITIA et cogitandi et volendi. Atque ita nostra, ut magnam quoque partem in illis obtineat Deus. Ipsum enim necessario propositum nobis habemus, cum ipsum volumus et cogitamus, ut sic ipse prius nostrarum cogitationum voluntatumque invitamentum, ad quem cum inclinaverimus, quod bonum propositum vocat Paulus, velle deinde et operari ex illo bono proposito PERFECTIUS a Deo nobis est, cum ipsius ope et subsidio ad recte agendum constanterque volendum et fulciamur et præmoveamur. » Hoc ipsum docebant Semi-Pelagiani, qui initia et boni tantum imperfecti inchoationem viribus liberi arbitrii deputabant. Audiatur idem Cassianus lib. XII de Instit. monach., cap. 14: « Sed plane constantissime non mea, sed seniorum sententia definio, PERFECTIONEM quidem sine his omnino capi non posse, his autem solis sine gratia Dei posse eam a nemine consummari. Ut enim dicimus conatus nostros apprehendere eam per se ipsos sine Dei adjutorio non posse, ita pronuntiamus laborantibus tantum ac desudantibus misericordiam Dei gratiamque conferri. » Quæ cap. 23 de Dono perseverantiæ sanctus Pater explodit. Idem Sadoletus in illa cap. IX, vers. 22 : *Si autem volens Deus ostendere iram*, etc., scribit : « A nobis aliqua initia bonæ voluntatis, ut præparari ad misericordiam apti simus, proficiscuntur. » Non dissentit a Cassiano lib. VI de Instit. monach., cap. 18, ubi ait : « Non omnibus una gratia Spiritus sancti tribuitur, sed ad quam se unusquisque studio vel industria sua dignum aptumque præbuerit. » Præterea Sadoletus in caput IX memoratum hæc habet : « Nam cum sub servitute peccati nati nos simus, neque nostra ope ex illo nostrisque viribus emergere atque ejicere nosmetipsos queamus, volumus quidem EX NOBIS etiam, et adnitimur, verumtamen ad consurgendum Dei ope indigemus, qui TENDENTES BRACHIA ad sese corpusque agitantes, ut evolvantur, misericordia sua adjuvat, ignavos vero et desides, neque quidquam agentes, quamobrem debeant sublevari, in ipso luto infixos, perditosque relinquit. » In quibus egregie concinit Fausto Semi-Pelagianorum coryphæo, lib. I de Gratia et libero arb., cap. 17 : « Et ita se, inquit, duo ista conjungunt, attrahentis virtus et obedientis affectus, quomodo si æger aliquis assurgere conetur, et facultas animum non sequatur, et propterea sibi porrigi dexteram deprecetur. » Addit : « Assistenti et vocanti Domino famulus MANUM fidei, qua attrahatur, EXTENDIT, etc. » At Sadoletus, ne positis initiis bonæ voluntatis ex viribus naturæ præter Dei auxilium, statuere videretur, gratiam perfectioris virtutis dari ex meritis, addit : « Sic nostrum credere simplex illud et inchoatum, quo ad obediendum Deo incipimus inclinari, non continuo mereri est, sed tunc meremur cum firmati in bona voluntate ab ipso Deo, etc. » Hoc pariter Semi-Pelagiani tradebant, quorum princeps, collat. 13, cap. 13. ait: « Dum eam (gratiam) sub colore cujusdam desiderii et laboris impartit, et nihilominus gratia Dei GRATUITA perseveret, dum exiguis quibusdam parvisque conatibus tantam immortalitatis gloriam, tanta perennis beatitudinis dona inæstimabili tribuit largitate. » Irrisit hoc subterfugium Augustinus lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 2 : « Quis autem, inquit, dicat eum qui jam cœpit credere, ab illo in quem credidit nihil mereri? Unde fit ut jam merenti cætera dicantur addi retributione divina, ac per hoc gratiam Dei secundum merita nostra dari. » Vide eumdem lib. IV ad Bonifacium, cap. 6. Ex his patet Sadoletum, dum imprudenter ab Augustini sententia deflectit, Semi-Pelagianis adhæsisse, qui initia quædam fidei ac bonæ voluntatis in nobis ex nobis asserebant, quos Arausicana synodus II hoc canone 5 damnavit : « Si quis sicut augmentum, ita etiam INITIUM fidei, ipsumque CREDULITATIS AFFECTUM, quo in eum credimus, qui justificat impium, et ad regenerationem baptismatis pervenimus, non per gratiæ donum, id est per inspirationem Spiritus sancti corrigentem voluntatem nostram ab infidelitate ad fidem, ab impietate ad pietatem, sed NATURALITER nobis inesse dicit, apostolicis dogmatibus adversarius approbatur, » etc.

Hic vero nobis res erit cum Donio, qui num. 106 scribit : « Verum quis tantum virum tamque orthodoxum Semi-Pelagianismi laqueis irretitum credat, aut volentem aut imprudentem? » Miror hunc scriptorem adeo perfunctorie epistolas ipsas Sadoleti le-

gisse, ut non inde intellexerit Sadoletum ob eam A sententiam de initiis virtutum, quam suis in Paulum Commentariis inseruerat, a doctissimo ac sapientissimo cardinale Gaspare Contareno per litteras reprehensum fuisse. Hæc enim rescribit Sadoletus lib. IX, epist. 9 : « Quod autem parcior fui in præveniente Dei gratia explicanda, quam par esset, agnosco eum errorem, cum tibi ita videatur. » Rursus tamen ibidem repetit : « Pelagianum esse non puto si in initiis aliquid retineamus, quod sit nostrum. » Conquestus amice fuerat Contarenus quod non satis pro dignitate de Augustini sententia in eisdem interpretationibus locutus fuerat : videbat enim Contarenus eam opinionem de initiis virtutum ex solis viribus arbitrii in Pelagii reliquiis ab Augustino solidissime expugnatam fuisse. Illi vero in epistola 10, anno insequenti data, hæc Sadoletus reposuit : « Cum scripsissem ad Paulum me quadam in re leviter a te dissidere, isque mihi dixerit cupere te scire ubi et qua de re sit dissensio, primum tibi prædico me in illa de libero arbitrio sententia non omnino assentiri Augustino, qui libertatem nostræ voluntatis PERSPICUE aufert; dumque Dei gloriam maxime complecti vult, videtur mihi illi derogare aliquid potius quam quod videatur tribuere. Hæc, si essemus una, librosque in manibus haberemus, facile me tibi probaturum confiderem. » Hæc si Annatus legisset, dubio procul inter nobiliora contra sanctum doctorem testimonia recensuisset. Sed nec Donius commentarios Sadoleti legit; nam si eosdem vel leviter inspexisset, profecto intellexisset semet operam perdere dum Sadoletum ab errore conatur vindicare, quasi ille hoc tantum voluerit, « ut in initiis ex spiritu gratiæ operantis factis aliquid nostrum reperiatur, quia anima vel ejus potentiæ influunt physice in actus vitales supernaturales. » At Sadoletus durius loquitur quam ut eo pacto emolliri possit : etenim loco superius laudato Pauli Rom. VIII, ut universam quæstionem tolleret, seque ob initia virtutum naturaliter posita a quacunque erroris suspicione liberaret, scribit quod « cum Deus dupliciter causa bonarum rerum sit, vel ut effector et ipse agens, vel ut finis resque desiderata, » priori modo ait Deum movere ad actus nobiliores et perfectos virtutum fidei, amoris Dei, religionis, etc.; postea vero addit : « Verum qua Deus finalis rerum causa est, et ad eum ut ad summum bonum mentes nostræ moventur, nostra hactenus voluntas, et cogitatio, et prima illa atque inchoata actionum nostrarum consilia ex Deo quoque sunt. » Rationem assignat : « Non enim tunc ut movens et impellens auctor ipse est et principium universum nostræ voluntatis, sed ut appetitus et desideratus : magnum quidem tum quoque momentum afferens ad inclinandum nos atque alliciendum. » Non ergo primi illi boni motus in Deum ex Sadoleto fiunt *ex spiritu gratiæ operantis*, ut Donius dicebat, neque enim Deus tunc movet *ut effector et ipse agens*, qua ratione semper movet per spiritum gratiæ operantis : unde sunt illa Arausicanæ synodi can. 9 : *Quoties enim bona agimus, Deus in nobis atque nobiscum, ut operemur, operatur.* Neque Semi-Pelagiani negabant ad initia illa bonorum operum Deum movere in ratione finis, Deus enim erat objectum apprehensum sub ratione veri et boni, cui inchoative credebant, quod desiderabant, quod petebant. Ideo vero damnati sunt quia non satis est Deum movere tantum ut objectum, sed movere debet tanquam agens ad hoc ut credamus et velimus per infusionem sancti Spiritus, ex eodem Arausicano can. 6, et can. 5, ubi statuitur *initium fidei, ipsumque credulitatis affectum* fieri in nobis *per gratiæ donum, id est per inspirationem Spiritus sancti.* Aliunde etiam Donius Sadoleti errorem intelligere poterat, dum idem hæc de B Augustino scribit : *Libertatem nostræ voluntatis perspicue aufert.* Sunt hæ putidæ Semi-Pelagianorum tum veterum tum recentiorum voces. De primis scribit sanctus Prosper ad Rufinum : « Scripta ejus (nempe Augustini) quibus error Pelagianorum impugnatur infamant, dicentes eum liberum arbitrium penitus submovere. » Easdem tibias contra Augustinum inflarunt Arminiani, nova Semi-Pelagianorum progenies, quorum unus Hugo Grotius, lib. XVII Histor. Belgicæ, ait : « Primus omnium Augustinus, ex quo ipsi cum Pelagio et eum secutis certamen (nam ante aliter et ipse senserat) acer disputandi ita libertatis vocem relinquere, ut ei decreta quædam Dei præponeret, quæ vim ipsam destruere viderentur. » Quis igitur posthac Sadoletum eo in errore cum Semi-Pelagianis, incaute quidem et inscienter, negabit conspirasse, dum illorum convicia C in Augustinum jactat? Donius num. 108, quod in calce litterarum, ut putat, Cœlestini legitur, *Profundiores vero*, etc., *magnopere animadvertendum* dicit. Verum et id quod cap. 3 asseritur *magnopere animadvertendum* illi fuerat, ubi de Semi-Pelagianis contra Augustinum scribentibus, hæc recitantur : « Cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris TANQUAM NECESSARIUM MODUM EXCESSERINT, OBLOQUUNTUR. » Quæ quidem si *magnopere animadvertisset*, haud equidem pronuntiasset quod Augustinus *in alteram quasi foveam delabi videtur, minusque interdum tribuere quam par sit liberæ hominis voluntati*, num. 110. Ex hucusque fusius probatis D evidenter constat Jacobum Sadoletum cum Semi-Pelagianis contra Augustinum incaute sensisse, et reapse *in extremam et remotissimam sententiam contentione disputandi, magis quam considerata et quieta ratione adductum* se contulisse, quæ verba ita ille merito audire debet, uti injuste eadem epistola 10 ad laudatum Contarenum contra sanctum doctorem illemet usurpavit. Interim Annatus videat qualem contra Augustinum testem appellaverit, nempe scriptorem qui contra eumdem cum Semi-Pelagianis quod initia virtutum attinet, conspiraverit; et tamen promiserat initio statim libri octavi se in judicium contra Augustinum conducturum testes *minime su-*

spectos. Hactenus de Sadoleto, cujus quidem erratum libentius siluissem, sed Annati et Donii ex Sadoleti verbis instituta contra sanctum Patrem accusatio invito penitus ac reluctanti hucusque dicta extorserunt.

§ II. *Sancti Bonaventuræ et Cajetani dicta examinantur.*

Tertium testem opponit sanctum Bonaventuram in 2 Sententiarum, dist. 33, quæst. 2, art. 3, dicentem : « Ad illud quod primo objicitur in contrarium de verbis Augustini, dicendum quod Augustinus in verbis illis non intendit dicere quod parvuli sensibiliter crucientur, sed intendit eorum pœnam manifestare quantum ad carentiam visionis Dei, et quantum etiam ad utilitatem loci, et hoc valde abundanter exprimit, plus dicens, et minus volens intelligi. » Verum negotium nobis non facessit Bonaventuræ contra Augustinum testimonium, nam eo loci loquitur de libro de Fide ad Petrum diaconum, cap. 27, ubi legimus pueros decedentes sine baptismo *ignis æterni sempiterno supplicio puniendos;* qui liber est Fulgentii, non Augustini. Quare, si communi illius sæculi opinione ductus Seraphicus doctor Augustini illa verba esse putavit, cum alterius sint, ejus testimonio non perstamus, non enim illius dictum apud judices quidquam ponderis habet, quo per deceptionem de quopiam aliquid affirmatur quod non ab illo, sed ab altero assertum constat. Hinc sancti Doctoris modestia elucet, qui Augustini sententiam, ut putabat, haud severiori censura perstrinxit, sed leni interpretatione mitigavit. At Annatus gravi supercilio eamdem in sententiam tonat lib. VIII, cap. 1 : *Negamus crudelem consequentiam.* Rursus eo dicto *Augustinus plus dixit minus volens intelligi,* semel Bonaventura usus est, et ea in sententia, quæ a latere contra Pelagianam hæresim tradita est. Verum Annatus, pag. 893, laudata sancti Bonaventuræ moderatione abutitur ad mitigandas Augustini sententias in quæstione de efficacia divinæ gratiæ ; hæc enim scribit : « Et si quis instet Augustinum aliis locis id exprimere, quis non videt, si hoc esset, nihil aliud secuturum quam ut dicit sanctus Bonaventura, illis locis Augustinum plus dicere, iis autem quæ sunt a nobis allata, minus velle ? » An vero illa in sententia de pœnis parvulorum fuerit Augustinus, nihil ad rem præsentem facit ? nam de libro de Fide ad Petrum locutus est Bonaventura, cujus verba, quam parum adversarios juvent, abunde superius diximus cap. 3, § 1.

Audiamus quartum cardinalem Cajetanum, qui sic loquitur part. I, quæst. 70, art. 3 : « Sustinent autem verba hanc glossam, quia quando contra Averroem erat sermo, fas erat declinare in oppositum, ut Augustinus contra Pelagianos facit. » — « Hoc est, ait Annatus pag. 862, excedere lineam necessariæ veritatis : ut sit nimia quædam severitas et iniqua vexatio, quæ medium illud, in quo veritas sedet, transgredi jubet, si præeat Augustinus. » At medium se tenere clamat Augustinus, atque hoc primus mortalium docuit lib. IV contra duas epistolas Pelag., cap. 3, ad Bonifacium papam, hæc scribens : « Ista nefaria et damnabilia dogmata in hac tripartita divisione quisquis mente catholica exhorret, illius quinquepartitæ latebras insidiasque devitet, atque ita inter utrumque sit cautus, ut sic declinet Manichæum, ne se inclinet in Pelagium, rursusque ita se sejungat a Pelagianis, ne se conjungat Manichæis, aut si in alterutris jam tenetur, nec sic se a quibuslibet alteris servet, ut in alteros irruat. » Quis igitur Cajetano in hoc credat, ac non potius Augustino coram apostolica sede hoc protestanti ? Sed dices impetu disputationis Augustinum extra sibimet statutos a se limites excurrere, hoc est extra *lineam necessariæ veritatis,* ut loquitur testium conductor. Miror Annatum, qui capita epistolæ Cœlestini ad Gallos annexa, ipsius Cœlestini esse putat, imo, quæ est hominis diligentia atque eruditio, ne dubitavit quidem hanc crambem iterum recoxisse. Vetus illa fuit calumnia a Semi-Pelagianis Augustino opposita, unde eosdem falsarios oblocutores pontifex rejecit, ut § superiori diximus, cujus sane verba, cum illi accusationem repetant, pro defensione nobis etiam repetenda sunt; hæc enim scribit : « Quia nonnulli, qui catholico nomine gloriantur, in damnatis autem hæreticorum sensibus, seu pravitate, sive imperitia demorantur, piissimis disputatoribus obviare præsumunt, et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris, tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur. » Sed Annatus, qui solam appendicem epistolæ, *Profundiores vero,* etc., ante oculos habuit, hæc in anteriori pagina legere non valuit, vel legere ac negligere idem fuit. Igitur Augustinus, Cœlestino judice, vel si negatis, saltem teste, lineam necessariæ veritatis non excessit. Quis autem unius Cajetani testimonium sancti Cœlestini papæ contestationi præponendum ducat ?

§ III. *Cardinales Perronius, Valerius ac sanctus Carolus Borromæus minus recte contra sanctum Augustinum adducti.*

Sequitur quintus accersitus ex Gallia Perronius et purpura, et erectis ex continuo cum hæreticis bello trophæis clarissimus, cujus sunt hæc verba, inquit Annatus : « Sat monui in quarta mearum observationum nos admodum distinguere proprias sancti Augustini opiniones, dum loquitur ut privatus doctor, et ejusdem narrationes, quibus loquitur, ut testis usus communis Ecclesiæ, vel ea dicit quæ doctorum ætatis suæ communi consensui conformia sunt ; ab unis siquidem argumentari nos tantum probabiliter, ab aliis demonstrative. » Bene ille quidem ac digne de Augustino sensit ; quis enim privatas Augustini sententias in sacræ, v. g., paginæ explicatione intra fidei canones refert ? At hic controvertitur quid de Augustini auctoritate Perronius sentiat in quæstione de prædestinatione et gratia. Nam de Augustini auctoritate in iis quæ ad divinam circa homines providentiam spectant, testimonia te producturum in ipso titulo libri octavi spoponderas. Liceat mihi Augustini huc verba inflectere ; *Ingre-*

dere, Perroni, *ingredere et conside cum fratribus tuis, a quibus nulla ratio, nulla tentatio te separavit, opus est tua, et maxime tua sententia*, lib. I contra Jul., cap. 6. Arrige, Annate, aures, Perronius suum de Augustino testimonium profert: *Augustinus, maximus post apostolos prædestinationis doctor, imo os et* LINGUA VETERIS ECCLESIÆ, *quantum ad illam de gratia doctrinam*, lib. I Resp. ad regem Angliæ, cap. 12. *Quid te igitur*, addit Augustinus, *adjuvit quod* Perronii, *tanquam tibi suffragaretur, testimonium, posuisti?* Vis scire an suam de prædestinatione sententiam docuerit Augustinus, *ut privatus doctor*, an *ut testis usus communis Ecclesiæ?* Audi ipsummet hæc dicentem lib. de Dono persev., cap. 23, in fine: « Ac per hoc prædestinationis hujus fidem, quæ contra novos hæreticos nova sollicitudine nunc defenditur, nunquam Ecclesia Christi non habuit. » Non igitur ea in re locutus est Augustinus ut privatus doctor, sed, ut tradit Perronius, ut *os et lingua veteris Ecclesiæ*. Quare quis non indignetur Annato, qui eos contra Augustinum testes nominat qui sancti doctoris sententias ad cœlum usque laudibus efferunt?

Itane sextum contra Augustinum testem dabit Verona nostra Augustinum, ut ais, *recentiorem* Valerium Venetum cardinalem? Hic lib. III Rhetor. Eccles., cap. 42, horum clericos monet: « Beati Augustini scripta clerici caute admodum legant. Ita enim acumine ingenii præstitit, et de rebus difficilibus tam subtiliter disputavit, ut non mediocri ingenio præditi viri ejus libros legentes in errores aliquando lapsi sint. » Hoc egregium scholion affingit Annatus pag. 863: « Et hoc quid aliud est quam id ipsum quod monentem audivimus Bonaventuram, Augustinum plus dicere aliquando, et minus velle intelligi. » O præclarum nostri commentatoris commentum! Cardinalis Valerius nonnullos Augustinensium librorum lectores lapsos in errores scribit, quod subtilissimum Augustini sensum minime assecuti sunt. Annatus ex Valerio inde lapsos dicit, quod Augustinus disputans plus quandoque verbis excurrit, quod non est de difficilibus *tam subtiliter*, ut ait Valerius, sed *tam incaute*, ut interpres contendit, disputasse. O superi mites animos! Magnus ille patriæ meæ antistes Augustiniani ingenii acumen atque in disputando subtilitatem, quam plerique, licet nobili ingenio præditi, assequi nequivere, commendat; Annatus inde contra Augustinum excessuum accusationem struit, ac testem contra sanctum doctorem illum se dare fingit, qui est ejusdem Augustini eximius laudator. Eos sane de quibus Valerius loquitur in errores lapsos fuisse, Augustinine an ipsorum qui Augustinum non intellexerant, culpa est? Quis autem nesciat plurimos profundos quorumdam sacræ paginæ verborum sensus non assequentes in hæreses ruisse? Itane in sacri eloquii auctorem Spiritum sanctum culpam devolvemus, an non in ipsorum potius petulantiam, qui ultra ingenii vires sese evehere conati sunt! Hinc erudite Facundus, Hermianensis episcopus, qui pro tribus Capitu-

A lis sub Justiniano scripsit, in libro contra Mocianum ait: « Quid autem, inquit, in hoc miremur, neque enim melius loqui potuit Augustinus quam prophetæ, quam apostoli et evangelistæ, quorum mentibus similiter male intellectis et incongrue adhibitis, tam multi suos defendere conantur errores. »

Notat ibidem Annatus sanctum Carolum Borromæum Valerium ad illud opus scribendum excitasse, idemque absolutum approbasse, unde uti Valerius, ita et sanctus Carolus contra Augustinum stare Annato visus est: « Ut ideo, inquit, videri possit ac debeat unum hoc testimonium esse duorum virtute ac sanctitate eminentissimorum cardinalium. » Ita contrarium sancto doctori sanctum Carolum facit, qui id ne somniavit quidem. At cum Valerius pro

B Augustino loquatur, suppar illi Borromæus addendus est. Sed age, ipsius sancti Caroli de Augustino testimonium proferamus. Ille in epistola ad civitatem Mediolanensem ait: « Nemo est qui ignoret quantum utilitatis et fructus attulerit Ecclesiæ Dei magnus illius doctor Augustinus. Exstinxit in Africa Manichæos, expulit Donatistas, in nihilum Pelagianos hæreticos redegit, Fortunatum hæresiarcham confutavit, et, ut universa paucis complectar, omnia venena adversus orthodoxæ religionis puritatem a dæmone eructata sustulit. Hinc factum est ut ex illius doctrina, et a Patribus eumdem subsecutis, et a synodis, a theologis ac catholicis academiis tot Ecclesiæ dogmata fulcimentum et robur acceperint. » Et hæc quidem fuit sanctissimi Mediolanensis antisti-

C tis de sancto Augustino sententia.

§ IV. *Falli eos qui sanctum Augustinum interdum iniquiorem libero arbitrio fuisse calumniantur.*

Post purpuratos testes ingentem aliorum scriptorum catervam contra sanctum Augustinum trahunt; quos sigillatim repetere non vacat, eos vero ad certas veluti classes redigam, si qui plures in eamdem de Augustino opinionem coierint. Et primo loco opponunt Annatus libro VIII, Adamus part. III Cal. destr., cap. 7, et Decampsius libro III Hæres. Jansen., disput. 1, cap. 3, Genebrardum Aquensem antistitem, in epistola præfixa operibus Origenis, Albertum Pighium lib. III de Libero Arbit., et Sixtum Senensem in præfat. lib. V Bibliothecæ, dicentes Augustinum interdum libero arbitrio fuisse ini-

D quiorem. Vetus ea quidem ac rancida Pelagianorum et Semi-Pelagianorum calumnia est. Julianus, lib. I Operis imperf., cap. 54, scribit contra Augustinum: « Liberum arbitrium in natura hominis perseverat, quod ut tu cum Manichæis negas, ita nos cum apostolis et omnibus catholicis confitemur. » De Semi-Pelagianis patet ex epistola Prosperi ad Rufinum, cujus verba data sunt § 1. Quanta autem veritate hanc a se calumniam Augustinus propulsavit, illos solum nescire arbitror qui sancti doctoris libros nec a limite salutaverint. Totus liber de Gratia et libero arbitrio pro humana libertate decertat; initio statim hæc scribit: « Quoniam sunt quidam qui sic gratiam Dei defendunt ut negent hominis liberum arbitrium,

aut quando gratia defenditur, negari existiment liberum arbitrium, hinc aliquid scribere ad vestram charitatem, Valentine frater, et cæteri qui simul Deo servitis, compellente mutua charitate, curavi. »

Genebrardus ait : *Augustinus fuit iniquior interdum libero arbitrio.* Sixtus Senensis, pag. 875, testatur sanctum doctorem *minus interdum tribuere quam par sit liberæ hominis voluntati.* Hi quidem INTERDUM libero arbitrio minus æquum sanctum doctorem fuisse affirmant. At Decampsius proxime nominatus de iisdem scribit : *Sanctum Augustinum* PERSÆPE *libero arbitrio minus æquum fuisse affirmant.* Neque hic fideliter testium dicta exhibent. Imo nec Sixto Senensi Augustinus indignaretur, qui aperte hæc habet lib. de Gratia Christi, cap. 47 : « Sed quia ista quæstio, ubi de arbitrio voluntatis et Dei gratia disputatur, ita est ad discernendum difficilis, ut quando defenditur liberum arbitrium, negari Dei gratia videatur, quando autem asseritur Dei gratia, liberum arbitrium putetur auferri. » Cum vero Julianus objecisset Augustino dicere ipsum liberum arbitrium Dei gratiam commendando negari, respondet lib. IV contra eumdem, cap. 8 : *Non dixi negari arbitrium liberum, vel auferri, sed dixi, ut putetur auferri.* Albertus Pighius ineptissimus sancti doctoris censor est, nam libro III de Libero Arbitrio hæc in sanctum Augustinum effutire non extimuit : « Libero arbitrio alicubi videtur iniquior, etiam parum illi, quam potest, tribuit : ejus facultatem vel extenuat, vel dissimulat, vel eludit; certe omnibus viribus dejicit. » Quis autem impudentis hominis testimonio credat, cum sanctus Hormisdas papa in epistola ad Possessorem scribat : « De arbitrio tamen libero et gratia Dei quid Romana, hoc est catholica sequatur et servet Ecclesia, licet in variis libris B. Augustini, et maxime ad Prosperum et Hilarium abunde possit cognosci, » etc. Itaque Augustini doctrina de libero arbitrio doctrina Ecclesiæ est. Non igitur iniquus est Augustinus libero arbitrio, non illud elidit, non extenuat, non suffocat; nam pessimum alioqui Ecclesia magistrum sequeretur. Quis etiam non spernat ineptum Pighii consilium, quo monet ad veram de libero arbitrio doctrinam percipiendam legendos esse potius libros sancti doctoris ad catholicos datos, quam reliquos contra Pelagianos scriptos? Stulte quasi diversa in alterutris via abierit. Irrisit hoc Massiliensium effugium, quo sancti doctoris libros universos recipere recusabant, sanctus Prosper in fine libri contra Collatorem : « Maneat, inquiens, plane maneat ista conditio, ut horum librorum novitas repudiata videatur si in eadem causa ejusdem viri dissentit antiquitas, et ut inutile aut incongruum judicetur, quod ab his quæ contra Pelagianos condidit, dissonans invenitur. »

Porro, si quæramus undenam iidem scriptores moti sint ad Augustinum tanta calumnia onerandum, respondet Decampsius citatus quod Augustinus dixit peccato Adæ *amissum ac perditum liberum arbitrium;*

A quod in Enchiridio, cap. 30, his expressit : *Libero arbitrio male utens homo, et se perdidit et ipsum.* At eadem ferula vapulabunt synodi ac pontifices, qui iisdem verbis sanctissimi magistri sensum definiere. Sanctus Gelasius papa, in epistola ad episcopos per Picenum, ait : « Dicunt quod homo per liberum arbitrium, quod corrupit, fœdavit ac PERDIDIT, bono suffragante naturæ beatus efficiatur. » Concilium etiam Arausicanum, can. 13, hæc definit : « Arbitrium voluntatis in primo homine infirmatum, nisi per gratiam baptismi non potest reparari, quod AMISSUM, nisi a quo potuit dari, non potest reddi. » Quis enim neget Adamum amisisse potestatem bene ac meritorie operandi ob peccatum commissum? Sane hæc est sancti Innocentii definitio in epistola ad B Patres Carthaginenses : « Liberum enim arbitrium, inquit, ille perpessus, dum suis inconsultius utitur bonis, cadens in prævaricationis profunda demersus est, et nihil quemadmodum exinde exsurgere posset invenit, suaque in æternum libertate deceptus hujus ruina jacuisset oppressus, nisi eum post Christi pro sua gratia relevasset adventus. » Audiatur interim sui interpres Augustinus, apud apostolicam sedem sua dicta exponens : « Peccato Adæ arbitrium liberum de hominum natura periisse non dicimus, sed ad peccandum valere in hominibus subditis diabolo, ad bene autem pieque vivendum non valere, nisi ipsa voluntas hominis Dei gratia fuerit liberata, et ad omne bonum actionis, sermonis, cogitationis adjuta (*Lib.* II *ad Bonif., cap.* 5, *et lib.* I, *cap.* 2).

C § V. *Falli item eos qui dicunt sanctum Augustinum contra Arium ad Sabellium, et contra Sabellium ad Arium declinasse.*

Duos alios testes contra Augustinum vel nolentes trahit Annatus, Cornelium Mussum episcopum Bituntinum, pag. 865, et magnum theologum Joannem Scotum, pag. 872. Ille quidem in cap. 5 epistolæ ad Romanos ait : « Non ergo vos moveat Augustinus vel tantillum. Hoc est enim illi peculiare ut cum aliquem expugnat errorem, tanta vehementia illum exaggeret, ut alteri opposito causam præbere videatur. Ita, cum Arium insectatur, videtur favere Sabellio, cum Sabellium Ario, cum Pelagium Manichæis, cum Manichæos Pelagio. » Iste vero in 2, dist. 33, quæst. 2, ad 1, scribit : « Et ita multum ponderandum est, D contra quos hæreticos sancti sunt locuti, sicut Augustinus contra Arium videtur quasi declinare ad Sabellium, et e converso; similiter videtur contra Pelagium declinare ad Arium. » Recte corrigit Annatus dicendum forte *Manichæum.* Hæc quidem ille.

At enim modeste loquitur Mussus; ait enim Augustinum contra Arium disputantem *videri* Sabellio favere; mitius Subtilis hoc ipsum expressit, addidit enim *quasi videtur.* Quod non ob ineptam Augustini methodum, sed ob mysterii difficultatem, ac lectorum quorumdam minus perspicax ingenium dixere, quæ libenter, uti notavimus, concedit Augustinus, et tamen Annatus ait eadem pagina 872 : « Quo factum sit quemadmodum antea ex aliis referebamus.

ut Augustinus declinarit in oppositum; » cum tamen illi visum fuisse, vel quasi visum fuisse declinare scribant. At quod recentiores inde velint convincere sanctum Augustinum contra Arium disputantem ad Sabellium declinasse, patens calumnia est; nunquam enim contra Arium disputans, atque unitatem essentiæ astruens, visus est personas in unum confundere, ut favere Sabellio dicendus sit. Augustini dictum vel unum producant, et causam integram illis cedimus. Imo nullus mortalium adeo exacte mediam inter Arium et Sabellium viam tenuit ut Augustinus, qui media ipsius viæ linea incessit. Unum et alterum testimonium proferam, quo adversarii falsitatis penitus convincantur.

Sanctus doctor, tract. 37 in Joannem, ita Hipponenses suos alloquebatur: « In errore Sabellianorum unus est solus ipse Pater qui Filius. In errore Arianorum, alius est quidem Pater, alius Filius, sed ipse Filius non solum alius, sed etiam aliud. Tu IN MEDIO quid? Exclusisti Sabellianum, exclude et Arianum. Pater Pater est, Filius Filius est, alius, non aliud, quia *Ego et Pater*, inquit, *unum sumus*, sicut etiam hesterno die, quantum potui commendavi. Cum audit *sumus*, abscedat confusus Sabellianus, cum audit *unum*, abscedat confusus Arianus. Gubernet catholicus INTER UTRUMQUE fidei suæ navigium, quoniam cavendum est in utroque naufragium. » Quid eruditius, quid subtilius, quid verius dici potuit? Passim hoc populo inculcabat, quo regia inter Sabellium et Arium via procederet. Omnino audiendus est iterum Augustinus tractatu 71 in Joannem, ubi elegantissime ita hæreticos confutat: « Contraria dicitis, sed non eodem modo sicut est falsum contrarium vero, sed sicut sunt inter se duo falsa contraria. Errando in diversa itis, IN MEDIO est via quam relinquitis. Inter vos ipsos longiore intervallo separati estis quam ab ipsa via, cujus desertores estis. Vos hinc, vos autem illinc huc venite, alteri ad alteros transire nolite, sed hinc atque illinc ad nos veniendo, invicem vos invenite. Sabelliani, agnoscite quem prætermittitis; Ariani, æquate quem subditis, et in via vera nobiscum ambulabitis: est enim quod invicem ex vobis alteri ex alteris admoneri utique debeatis. Audi, Sabelliane: Usque adeo non ipse Pater, sed alter est Filius, ut eum Arianus inæqualem asserat Patri. Audi, Ariane: Usque adeo Filius æqualis est Patri, ut Sabellianus eumdem esse dicat et Patrem. Tu adde quem tollis, tu adimple quem minuis, et nobiscum ambo consistitis, quia nec tu tollis, nec tu minuis eum qui et alter est a Patre, ut convincas Sabellianum, et æqualis est Patri, ut convincas Arianum. Utrisque enim clamat: *Ego et Pater unum sumus.* Quod ait *unum*, audiant Ariani; quod ait *sumus*, audiant Sabelliani, et nec illi æqualem, nec illi alterum negando sint vani. » Itane, si superis placet, qui non modo regia via semper incessit, sed qui eamdem posteris non dicam digito monstravit, sed pedibus fecit extra orbitas excurrisse, et ad extrema declinasse dicetur? Ego quidem prius credam reapse solis currum ductante Phaetonte extra eclipticam præcipitem actum, quam illis Augustini excessibus præstem fidem

§ VI. *Expenduntur illorum testimonia, qui sanctum Augustinum novitatis accusant.*

Isti quidem tres præsules sunt quorum auctoritatem ac doctrinam Annatus satis exaggerat: nempe Claudius Xaintes in lib. Atheismi Cal., tit. de Prædestinatione; Ambrosius Catharinus, in libello itidem de Prædestinatione; Hieronymus Osorius, lib. IX de Justitia, qui sancti Augustini doctrinam de prædestinatione et reprobatione novitatis accusant, quasi senserit contra sententiam omnium Patrum qui eumdem præcesserunt. Vetus sane contra sanctum Augustinum Semi-Pelagianorum cantilena est, ut ex litteris Prosperi patet, cui sanctus doctor hæc reponit lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 14: « Quid igitur opus est ut eorum scrutemur opuscula qui, priusquam ista hæresis oriretur, non habuerunt necessitatem in hac difficili ad solvendum quæstione versari, quod procul dubio facerent, si respondere talibus cogerentur. » Sed hac de re pluribus alibi dictum est. Sane Clemens VIII, in disputationibus de Auxiliis Molinæ, sententiam ad Augustiniani dogmatis de prædestinatione amussim exegit, et Faustus Reiorum episcopus inde præcipue rejectus est, quod sancti doctoris de prædestinatione sententiam impugnavit, quam Patres Augustinum subsecuti, Prosper, Fulgentius, Cæsarius atque Africani episcopi in Sardinia exsules, itemque monachi Scythæ, Rhemigius, Prudentius aliique propugnarunt, quibus sanctus Thomas cum meliori scholasticorum parte consensit.

Illud tamen notandum venit, horum trium episcoporum contra Augustinum testimonia recentioribus ipsis non exacte probari. Moraines, disput. 9, num. 57, cum hæc parum honorifica de sancto doctore Claudii Xaintes verba recitasset: « Pro resolutione fidei meæ, quam Ecclesiæ catholicæ judicio submitto, censeo D. Augustinum nimio contra Pelagianos ardore incensum nimis præcipitanter sententiam et consensum prædecessorum suorum contempsisse, » hanc ipsam censuram improbans ait: « Hucusque episcopus Ebroicensis, qui, ut opinor, et pace illius dictum volo, consultius fecisset, tantique doctoris auctoritati convenientius, si semper et constanter quæcunque dixit Augustinus, in sensum illum commodum exposuisset, et non tantam in opinando inconstantiam ei tribuisset. » Dixerat enim Sanctesius Augustinum varium ea in sententia fuisse. Ambrosius Catharinus, in libro de Præscientia et prædestinatione, adeo adversus sanctum Augustinum procax est, ut bilem moverit vel ipsi Vasquio, unde his Catharinum increpat part. I, disp. 90, num. 11: « Contra Augustinum parum modeste loquitur Catharinus, et in illius sententiam suo modo explicatam maledictis procaciter fertur, etc. At in hoc turpissime certe Catharinus lapsus est, tum quod non intelligens mentem Augustini ipsum impudenter impugnat et reprobat, tum quod ipse Augustinus contra

Massilienses et alios a Cœlestino I in epistola prima ad episcopos Galliæ honorifice defenditur. » Et ibi recitato Cœlestini elogio addit, « hoc Cœlestini testimonium sufficere ut os ipsi Catharino obstrueretur. » Accedant ex Hispania duo Dominicanæ familiæ nobilissimi doctores, qui hominis in Augustino impugnando licentiam castigant. Dominicus Soto, in cap. IX Epist. ad Romanos : « Non potuit (inquit de Catharino) hic reverendus Pater citra temeritatis notam non solum Augustinum, verum sanctos omnes nova inauditaque sua commentatione contemnere. » Et Bannez, part. I, quæst. 23, art. 7, prope initium, de Catharino ita loquitur : « Edidit tres libellos de Prædestinatione, in quibus nihil est eruditionis, sed plurimum erroris. » Quis vero quantusve fuerit iste sancti Augustini reprehensor, et unde emerserit, tradit Soto in Apologia de certitudine gratiæ, initio his ipsum Catharinum alloquens : « Jam ætate provectus ex jurisconsulto (trigesimum ætatis annum natus Florentiæ Dominicanæ familiæ nomen dedit) theologus derepente prodiisti, simul et audire cœpisti in scholis, et contra egregios scholarum doctores scribere. » Tantæ auctoritatis apud suos habet Catharinus ! Cæterum non possum non indignari Annato, hanc glossam pag. 866 Catharini testimonio appendenti : « Ambrosii Catharini judicium esset merito suspectum, si quam profitetur interdum in Augustino deserendo libertatem, usurparet solus. Sed tanta cæterorum doctorum conspiratio satis ostendit Catharinum in ea re, non ut Catharinum, qui suo sæpe ingenio nimium indulsit, sed ut Ecclesiæ catholicæ archiepiscopum et doctorem id sensisse, » etc. Erras, Annate, erras. Catharinus libros illos de Prædestinatione scripsit antequam esset antistes, nam editi sunt Parisiis anno 1541 ; ille vero Minorensis episcopus in Picentinis dictus est anno 1546, die 27 Augusti, ex tomo VII Italiæ sacræ Ughelli ; archiepiscopus vero Compsæ anno 1552, die 3 Junii. Non itaque locutus est ut archiepiscopus Ecclesiæ catholicæ, sed, teste Soto, uti nuperus *ex jurisconsulto theologus* in iis libris in quibus, assertore Bannesio, *nihil est eruditionis*, sed *plurimum erroris*. Hinc factum est ut Catharinus jurisperitus in illis libris sæpe laudarit codices et digesta, ut suas de prædestinatione opiniones theologis persuaderet.

Restat Osorius, de quo hæc habet Gabriel Vasquez part. I, disput. 89, cap. 8, num. 62 : « Alterum, in quo hi auctores (nempe Catharinus, Camerarius, Osorius) fuerunt decepti, est quod putarunt Græcos Patres Augustino contraria docuisse, quasi assereret Augustinus homines ad gloriam sine meritis electos fuisse, » etc. Itaque, Vasquio teste, Osorius deceptus est. Annatus libro primo sui Augustini, a cap. 2 usque ad nonum, fusius conatur probare Augustinum non sensisse contra antiquos Patres, et præcipue cap. 6, ubi Faustum contra Augustinum loquentem inducit. Qua ergo ratione Augustinum illis testimoniis oppugnat ? Quod si dicat recitare se quid illi senserint, non quid illis sentiendum fuerat de Augustino, hoc nobis sat est haud plene eos testes recentioribus probatos esse, quorum ipsis fatentibus, primus *minus consulte locutus*, alter *impudens*, *parum modestus*, *et procax*, *imo nec mentem Augustini intelligens*. Postremus denique *deceptus* dicitur. Annate, hos contra Augustinum testes ? Sed alios modo audiamus.

§ VII. *Testimoniis Driedonis, Taperi, Medinæ et Vallosilli contra sanctum Augustinum producta falsata esse, nec fideliter recensita.*

Annatus quasi lippis, imo cæcis scriberet, ausus est eos contra sanctum Augustinum testes advocare, qui vel maxime sancti doctoris auctoritatem tuentur, quod sane nisi variis technis usus præstare potuit. Etenim eos citat qui apertis verbis citra ullam contrariam interpretationem non modo Augustinianos se probant, sed Augustinianissimos ; novis enim verbis insolitæ recentiorum assertiones castigandæ sunt. Quo vero fidem testibus paret, aliqua eorum verba dissimulat, alia detruncat, alia mutat, gravi contra tot doctores injuria.

In primis appellat Driedonem, testatus pag. 878 hæc scripsisse : « Neque sentire contra divinam gratiam, neque si fallatur, perniciose falli eum qui, quamvis Augustinus aliter sentiat, generalem agnoscit erga omnes homines, cum primum ad usum rationis perveniunt, bonitatem, ut eos juvet peculiaribus auxiliis. » Driedo eo loci, nempe in lib. de Captivitate et redemptione generis hum., cap. 2, tract. 4, memb. 2, part. 3, immediate ante illa verba ab adversario adducta, hæc tradit : « Quamvis TUTIOR vivat quisquis cum venerabili Patre Augustino non per auxilia sufficientia ex æquo omnibus adultis proposita, sed per divinam misericordiam et justitiam a curiosis hominum quæstionibus se absolvit, humiliatus sub potenti manu Dei. » Deinde quam ibi insinuat de auxiliis communibus sententiam, locum in parvulis non habere ostendit, quo insolubili argumento sanctus Augustinus illam semper impugnaverat. At qui secus sentiat, *non falli*, inquit, *perniciose, si fallitur, nec contra divinam gratiam sentire.* Nam contra justitiam potius sentit quam contra gratiam, nec perniciose, sed tolerabiliter fallitur. Tu vero, Annate, ut Augustini in fine lib. VI contra Julianum verba, velis nolis, tibi ingeram, *miserabiliter falleris, vel etiam detestabiliter falleris*, quando Driedonem contra Augustinum testimonium dicere tibi fingis, qui TUTIOREM sancti doctoris sententiam contestatur.

Rursus adducit eumdem Driedonem lib. I de Libero Arbitrio cap. 2, part. 5, ubi ait : « Ex Scripturis sacris ab Augustino adductis super hac re non expresse et efficaciter concludi potest infantes sine baptismo decedentes supplicio æterni ignis esse cruciandos. » Additque Annatus nobile scholion : « En ut inefficaces fatetur adductas ab Augustino ex Scriptura sacra probationes, utque optioni studiosorum permittit, ut illum aut sequantur aut deserant. » Intelligit

Driedo testimonia Scripturæ ab Augustino allata non efficaciter, hoc est haud demonstrative probare pœnam sensus puerorum in inferis; nam immediate hæc de utraque sententia præmiserat : *Cum neutra videatur efficaciter ex Scriptura sacra demonstrabilis.* Neque hanc sententiam demonstrative probatam nos contendimus; alias nullus posset oppositum tueri. Neque optionem facit ut Augustinum vel sequamur vel deseramus ; nam Augustino etiam illa in opinione nobis inhærendum esse exemplo docuit, hæc astruens : « Ut ergo, quod nobis PROBABILIUS, Scripturisque sacris magis consonum videtur, afferamus, arbitramur hujuscemodi parvulos sensibili quadam molestia, seu afflictione ab igne et in igne torqueri. » Audis, Annate, eam sententiam, quam tu pag. 858 tanquam *crudelem* detestaris, a Driedone astrui probabiliorem, ac sacræ paginæ magis consonam ? Augustino igitur militat doctissimus ille vir, neque ulla arte in recentiorum castra abduci potest, sed inane tantum illius nomen fingis ad decipiendos incautos.

Driedoni magistro supparem submittunt Ruardum Taperum ex eadem Lovaniensium academia doctorem, quem hæc contra Augustinum scribere tradit Annatus, pag. 879 : « Alia tamen opinio magis consentanea est Augustino, quod non omnibus Deus concedit tale auxilium, » etc. Et deinde : « Harum tamen opinionum prior videtur magis commendare divinam bonitatem, » etc. At est quod de Annato conqueramur, quippe qui verba Taperi plurimum Augustinianæ sententiæ faventia omiserit; nam ita scribit Taperus ad art. 7. pag. 222 : « Alia tamen opinio magis est consentanea Augustino, ET PATRUM CONCILIIS, quod non omnibus Deus concedit tale auxilium. » Pupugere recentioris mentem duo illa verba: quis enim inde non videat quantum ponderis Augustinianæ sententiæ, teste Tapero, accedat? illa igitur consulto omisit. Quare jure cum Augustino lib. IV contra Jul., cap. 8, hic liceat exclamare : *Ut appareat de re tanta, quibus abs te fraudibus disputetur.* Addit Annatus significare Taperum eamdem sententiam esse Adriani VI, 4 Sententiarum, quæst. 1, de pœnitentia. Hinc insultat pag. 886 : *Adrianus quoque Sextus juxta id quod retulimus antea ex Ruardo Tapero jungendus erit.* Sed profecto nullas nobis præstigias facies. Quid scripsit Adrianus citatus in fol. 3 dubii § : *Ex his respondeo ad quæsitum*, modo proferimus : « Eam misericordiam, ait, ut probabiliter teneo, viatoribus exhibet Deus, qua sufficienter eis assistit, et suam gratiam offert, qua pro extremo saltem virium laborando, possent peccati indulgentiam promereri, ut in hoc differentia sit viatorum ab iis qui transierunt terminum. Si tamen contrarium faciat, id est si non dat eis indulgentiam peccatorum laborande pro viribus, quod apud doctores dubium et incertum est, nequaquam injustitiæ argui posset. » Vides primo dicere se probabiliter hoc tenere. Vides secundo Adriano teste dubium et incertum esse illud principium : *Facienti quod in se est,* A *Deus non denegat gratiam*, quod recentiores putant esse certissimum. Vides tertio Deum haud reprehendi posse si laborantibus pro viribus adhuc deneget gratiam : quæ Adriani dicta cum illorum theologia non conveniunt. Ibidem vero ait ; « In omnibus his exclamandum est cum Augustino : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* » Cum tamen recentiores hanc sancti Augustini exclamationem non modo non imitentur, sed irrideant, quod ex Joanne Adamo superius fuit manifestum.

Accedit tertio loco Bartholomæus Medina, magnus Dominicani instituti theologus ; ejus verba sic recitat Annatus pag. 875 : « Sine dubio sententia est Augustini quod homo in pura natura habet naturalem virtutem operandi, quam non habet in lapsu. Non B placet tamen doctoribus. » O integræ fidei exscriptorem ! Medina eo loci, adducta sententia nonnullorum asserentium diversam esse virtutem operandi hominis stantis et lapsi, ait : *Quæ sine dubio videtur esse D. Augustini sententia.* Quæ ita recitat Annatus: *Sine dubio sententia est Augustini.* Falleris, o bone vir ! non ita scribit Medina : *Videri*, ait, non vero *esse* reapse illam Augustini sententiam ; tu vero illud verbum *videri* abradis, quo ex Medinæ vocibus Augustino acrius insultes. Sed nec ait : *Non placet tamen doctoribus*; relege, et videbis ita scribi : *Non placet tamen viris* DOCTORIBUS, quibus eam aliquibus, sed forte minus, ut ille quidem putabat, doctis sententiam placere significat, eos autem tacito nomine paulo ante indicaverat. Sed alia rursus audienda est ob- C jectio : etenim, recensita Medinæ sententia, exclamat recentior ille pag. 876 : « Atque hac ratione hic auctor indubitatam Augustini doctrinam hoc in puncto et doctoribus contrariam esse fatetur, et SIBI sine ullo fidei violatæ, vel spretæ antiquitatis scrupulo. » Belle hæc sibi Annatus fingit. Medina, sua ipsius sententia recitata, aperte protestatur se non habere adversarium Augustinum. Hæc sunt ejus verba: « Neque D. Augustinus huic nostræ sententiæ ullo modo adversatur. » Et audes coram judicibus affirmare Medinam fateri *sibi esse contrariam Augustini doctrinam ?* Egregie Augustinus contra Julianum lib. IV, cap. 8 : « Quis non exspectet, inquit, sapientiam disserentis, qui fidem cognoverit mentientis? »

Eadem fide animoque Annatus pag. 870 ad tribu- D nal contra Augustinum Ferdinandum Vallesillum vel nolentem trahit, qui *multis locis*, inquit, *satis indicat liberam esse ab Augustino interdum discedendi copiam.* Dein plura Vallesilli testimonia producit, in quibus tamen hic adeo constanter cum Augustino stare se profitetur, ut mecum sane illa reputans, in eam opinionem abeam, alienis illa oculis Annatum lectitasse: pudet enim ac piget de viro tanti inter recentiores nominis adeo palmares allucinationes (non enim imposturas dicam) suspicari. Verum eadem objecta excutiamus : « Multis locis, ait, satis indicat liberam esse ab Augustino interdum discedendi copiam, ut quæsito 13 in tomum II Chrysostomi, dum quærit causam prædestinationis et reprobationis. » At cur

Vallosilli verba contra Augustinum non producis, quod cæterorum testimonia referens præstitisti? Sane quia nulla sunt; debui dicere, contraria sunt: etenim adeo mordicus Augustinianæ sententiæ de gratuita prædestinatione adhæret, ut ibidem dicat: « Opinio contraria non est probabilis, licet non hæretica, et nullus eam deberet asserere in scholis neque alibi. » Et hunc dicis in disputatione de prædestinatione facere *liberam ab Augustino discedendi copiam?* Rursus ibidem, nempe quæstione 13, Chrysostomi testimoniis explicatis, addit: « Augustinus patrono non indiget; nam cum prius huic dogmati constanter adhæsisset, re tamen diligentius perspecta, opinionem locis innumeris retractavit, » nempe Deum homines prædestinare ex prævisis meritis fidei naturalis. Addit adversarius: « Et quæsito 18 in tom. III sancti Augustini, ubi disputat an possint aliæ virtutes esse sine fide, et sic loquitur, etc. Non enim sanctus Thomas consentit cum Gregorio Ariminensi, neque cum B. Augustino, quod omnes actus infidelium sint peccata. » Respondemus Vallosillum hæc dixisse ex aliorum sententia calamo ad alia properante; nam quæsito 22 in D. Ambrosium, ubi ex professo quæstionem illam agitat, et ad quam se refert tom. VII Augustini quæsitis 18 et 19, et tom. VIII, quæsito 3, et alibi, aperte § *Ad argumenta Gregorii*, in responsione ad 4, tradit sanctum Augustinum non idem sensisse cum Gregorio Ariminensi de operibus infidelium. Et in tom. III, quæsito 18, scribit de virtutibus infidelium sanctum Augustinum *sensisse cum sancto Thoma*. Et tom. VIII, quæsito 3, ait de eodem sancto doctore, quærens an omnia infidelium opera sint peccata: « Et ita in re convenit cum communi sensu Ecclesiæ, et cum doctrina doctorum scholasticorum. » Et hæc est Vallosilli de Augustino sententia.

Pergit Annatus: « Et quæsito 25, in tom. III Augustini, ubi concludit timorem servilem tum bonum, tum meritorium esse, quamvis Augustinus videatur illi aliud sensisse, in quo forte Vallosillus deceptus est. » Sed appello oculos lectorum, nihil enim ibi ait de Augustino, ut fingit Annatus; in fine tamen quæsiti ejusdem sancti doctoris dictum interpretatur, nec uspiam scribit sibi videri Augustinum asseruisse timorem servilem non esse bonum; unde ille recentior non solum in sanctum Augustinum injuriosus est, verum etiam in ipsum Vallosillum, quem *deceptum* dicit, ea de Augustino pronuntiando, quæ ne somniavit quidem. Addit quarto: « Et quæsito 10, in tom. X, ubi dicit Augustini sententiam de causa reprobationis displicuisse plerisque veterum Patrum. » Bene; at statim quinam fuerint illi Patres significat, nempe *Massilienses et Faustus Rejensis*. Hæc tamen siluit Annatus, videbat enim illos Patres esse Semi-Pelagianorum magistros, hoc est nullius prorsus auctoritatis. Porro ibidem Vallosillus confutat Catharinum sancti Augustini sententiam reprehendentem, et concludit: « Non ergo est cur Catharinus in proloquio sui libelli diceret se punctum prædestinationis vera ratione attigisse, quæ Augustinum ac cæteros antea Patres celata semper fuisset. » Tandem sic concludit: « Et quæsito 30, in tom. IV, ubi responsionem ad oppositam sibi auctoritatem Augustini in ea quæstione num liceat uxori de consensu mariti fornicari, sic exorditur: *Pro B. Augustino respondemus quod quid secundum veritatem tenendum sit, definivimus.* » Ita truncatum testimonium Vallosilli refert Annatus, ut putetur parvi habita Augustini auctoritas; nam ille scriptor statim addit: « Et ipse tantum proposuit quæstionem an in casu uxor possit licite fornicari, accedente consensu viri, in quo sensu doctores scholastici quæstionem non disputant. » Postea aliam explicationem annectit: « Secundo dicimus B. Augustinum casum non definisse, quod ex verbis ejus constat; postquam enim casum proposuit, conclusit sic asserens: *Nihil hic in alteram partem disputo, liceat cuique existimare quod velit*, etc. Ex qua littera constat quod cum dicat, *Liceat cuique existimare quod velit*, quod definite nihil asseruit, sed opinioni et judicio aliorum existimandum reliquit. » Hæc doctissimus ille episcopus, qui summa diligentia atque ingenti labore quæcunque dubia in universis sancti Augustini voluminibus occurrere poterant, explicuit, unumque præsertim ostendendum sibi proposuit, nil falsi alicubi ab Augustino assertum fuisse. Quare quis non ægre ferat et acerbe, hunc strenuissimum sancti doctoris defensorem contra eumdem ad tribunal obtorto collo a recentioribus trahi, fieri illum ipsorummet ore ea loquentem quæ non modo non dixit, sed quæ ab Augustini sensibus procul abesse solidissime demonstravit?

§ VIII. *Viguerii, Soti, Fabri, Horantii testimonia discussa.*

Recentiores, licet in superiori testium repetitione convicti sint, ora tamen judicum aspicere, nedum sua iterum contra Augustinum aperire non erubescunt, imo novos contra sanctum doctorem testes adducunt, ita ut si testium numero certandum foret, verendum esset ne illorum multitudine Augustinus obrueretur; sed re nobis hucusque feliciter succedente animosiores facti, ad reliquorum testium examen accedimus.

Joannes Viguerius pag. 872 nominatur, quod § 6 de Peccato originali hæc scripsit: « Præterea in hoc non tenetur D. Augustinus. Unde Gennadius de Viris illustribus de eodem Augustino loquens ait: *Licet minus capacibus dubitationem de abortivis fecerit, error tamen illius, ut superius dixi, multo sermone contractus, lucta hostium exaggeratus, necdum hæresis quæstionem dedit.* Per quæ verba dat intelligere D. Augustinum in hac opinione errasse, sed ipsum hæreticum non fuisse, eo quod non fuit pertinax, imo retractavit in epistola ad Julianum... Præterea decretalis *Majores, de Baptismo*, in qua est determinatum eos non pati pœnam sensus, tempore D. Augustini nondum edita erat. Quia idem Augustinus, qui supra modum Ecclesiam reverebatur, si edita fuisset, oppositum non dixisset. » Verum hic testis

nullam apud judices fidem meretur, quod eorum quæ dicit prorsus inscium se propalat. In primis Gennadius, cap. 38 de sententia sancti Augustini de pœnis parvulorum sine baptismo morientium non loquitur, sed de resurrectione puerorum in uteris matrum decedentium. Nam Gennadius, cum dixisset Augustinum ex multiloquio errasse, ait : « De resurrectione etiam mortuorum simili cucurrit sinceritate, licet minus capacibus dubitationem de abortivis fecerit. Catholicus permansit tamen, et error illius sermone multo, ut dixi, contractus, lucta hostium exaggeratus necdum hæresis quæstionem dedit. » Etenim sanctus doctor, lib. xxii de Civitate Dei, cap. 13, dubium proponit *an abortivi partus in die judicii resurrecturi sint*. Quare Viguerius verba Gennadii nec percepit, nec fideliter retulit, nam hæc omisit : *Catholicus permansit tamen*, quibus periodi sensus variatur; errorem enim non de abortivis Gennadius objicit, sed de prædestinatione ex absoluto Dei decreto, ut alibi dictum est. Neque enim sententia Augustini de pœnis parvulorum fuit lucta hostium exaggerata, nam de illis Augustinum tantummodo dubitasse Semi-Pelagiani dicebant, ut patet ex litteris Hilarii ad Augustinum. Præterea falsum est sanctum Doctorem sententiam illam retractasse in epistola ad Julianum; etenim nullam ad Julianum epistolam Augustinus scripsit. Sane in Opere imperfecto contra Jul., lib. iii, cap. 200, quod ultima ætate conscripsit, constans in eadem fuit sententia : « Si autem, inquit, non eruitur de potestate tenebrarum, et illic remanet parvulus, quid mireris in igne æterno cum diabolo futurum, qui in Dei regnum intrare non sinitur? » Neque hoc sancti doctoris assertum damnatum est ab Innocentio III in illa decretali, ut optime notat Gregorius in 2 Sententiarum, dist. 33, q. 3, et superius ex professo ostendimus.

Augetur testium numerus Dominici Soti censura, qua sententiam sancti Augustini de pœnis parvulorum perstringit, inquiens lib. i de Natura et grat., cap. 14, apud Annatum pag. 874 : « Augustinus plus justo videtur torquere parvulos, unde qui ejus sententiæ subscribunt, perpauci sunt, et tortores parvulorum nuncupantur. » Idem vero Annatus pag. 871 Joannem Fabrum episcopum Viennensem hom. 9 de peccato orig. in eamdem Soti sententiam adduxerat, quippe qui dixit Augustinum sic opinantem *excessive locutum*. At quæstio de pœnis parvulorum nusquam ex professo ab Augustino agitata fuit, sed occasione a Pelagianis data suam sententiam pronuntiavit; in sermone 14 de Verbis Apostoli fusius quidem quam alibi ea de re locutus est. Nec perpauci sunt qui eidem adhærent, nam Gelasius ac Gregorius pontifices, Avitus, Fulgentius, Isidorus, synodus Sardiniensis Patrum Africanorum, Prudentius, Beda, Aelredus aliique sancti Patres Augustinianam de parvulorum pœnis sententiam secuti sunt. Itemque ex theologis Gregorius, Driedo, Musæus, Moreau, Macedo, Polmanus, Paludanus, Poncius, Conrius ac doctores Lovanienses communiter, quorum omnium testimonia indicavimus cap. 3, § 5. Quantum vero Sotus Augustino in disputationibus de gratia detulerit, ex cap. 2 ejusdem libri colligitur, ubi ait : « Hoc ipsum Augustinus agnovit, ut pleraque alia quæ in argumentum hujus operis excogitari possunt; quem propterea nihil mirum si ferme UNICUM CORYPHÆUM identidem huc simus PRÆ CÆTERIS PATRIBUS accersituri. » Hæc ille.

Franciscus etiam Horantius contra Augustinum citatur, vir sane eruditus, et qui synodo Tridentinæ interfuit, quod cum Cyprianum itemque Hieronymum in quibusdam errasse dixisset, hæc de Augustino subjungit lib. iv, cap. 3, de Locis Theologicis : « Idem Augustino longe doctissimo contigit. Sed quo feror? cui non? » Qui nusquam Augustinum errasse diceret, eximia Augustinum laude fraudaret, duos Retractationum libros expungendo. Verum Annato probandum erat Augustinum in libris contra Pelagianos ab Horantio reprehensum fuisse, hoc enim se scriptorum testimoniis evicturum spoponderat. Audite interim quæ sit illius scriptoris de Augustino judicium. Ille lib. i, cap. 51, ubi de gratia et libero arbitrio disputat, hocce nobile Augustino Elogium appendit : « Hæc longe omnium in perlustrandis fidei nostræ sacramentis princeps Augustinus. Quam quidem doctrinam tanquam e cœlo lapsam suscipimus, ut sanctam veneramur, ut fidei nostræ regulæ conformem amplexamur, et ut antiquæ Patrum traditioni satis constantem, modisque omnibus veritati consentaneam et convenientem retinemus. » Cap. 46 vocat sanctum Augustinum *unum omnium doctissimum et sanctissimum*; cap. 48 ait : *Magni Augustini mens expendatur*. Hæc de sancto doctore Horantii sententia est, ut haud jure contra eumdem a recentioribus nominari possit.

§ IX. *Joannis a Bononia, Arborei, Aragonii, Pennoti, Estii, Vegæ et Tostati testimonia examinata.*

Omnium bibliothecarum schedulas recentiores excusserunt, rimantes si quæ doctorum licet haud ita celebrium dicta invenirent, quibus Augustini auctoritas decurtaretur. Enimvero in librum exiguum nescio cujus Joannis a Bononia inciderunt, qui, ut refert Annatus pag. 878, expositiones Augustini in illa Apostoli : *Deus vult omnes homines salvos fieri* (*I Tim.* ii, 4), non recipiens ait : « Non videtur hic modus dicendi sufficiens. » Item : « Non est verisimile Apostolum hoc sensisse. » In primis hic scriptor in tacita solutione objectionum, pag. 365 edit. Lovaniensis anni 1555, quo modestius Augustini interpretationem alteram secutus omitteret, sanctum Doctorem noluit nominare, religioni sibi ducens a tam sacro nomine palam discedere, sed ait : « Denique haud me latet eximium quemdam sacrarum litterarum interpretem hunc locum ad hunc modum explicare. » Postea : « Alium sensum ponit idem doctor eximius. » At recentiores non modo Augustino nominato easdem interpretationes rejiciunt, sed dicteriis etiam onerant, vocantes easdem cum Molina vel *primo aspectu peregrinas et extortas*,

in Concord., quæst. 19, art. 6, disp. 1, vel cum Petavio ad *eludendum magis, quam rectas et solidas videri*, tom. I Dogm. theol., lib. x, cap. 3. At idem scriptor in præcipua quæstione de prædestinatione hæc tradit : « Nostram mox subjiciemus sententiam, eamque dictis B. Fulgentii sumptis ex B. Augustino stabiliemus. » Passimque eo in opere sancti Augustini testimonia inculcat.

Opponit pag. 880, Joannem Arboreum in illa verba Epist. ad Rom., cap. III : *Ubi est gloriatio tua? exclusa est; per quam legem? factorum? Non, sed per legem fidei;* ubi sancti Augustini interpretationem *jejunam* vocat et *explodendam*. Miror alterum summa Annati diligentiam subterfugisse : etenim ait : *Expositio est ridicula et explodenda;* verum ridiculus potius testis sit Arboreus, qui Augustinum Latinum B sermonem docere præsumit. Sanctus doctor, lib. de Spiritu et litt., cap. 10, ut probet homines non justificari ex lege, sed ex fide auxilium gratiæ impetrante, illa verba Apostoli adducit, hæc subjungens : « Sive gloriationem dixerit laudabilem, quæ in Domino est, eamque exclusam, id est, non ut abscederet, pulsam, sed ut emineret, expressam, unde et exclusores dicuntur quidam artifices argentarii, etc.; sive gloriationem vitiosam de superbia venientem commemorare voluerit, eorum scilicet qui cum sibi juste videntur vivere, ita glorientur quasi non acceperint eam quam non per legem factorum, sed per legem fidei dicit exclusam, id est ejectam et abjectam, quia per legem fidei quisque cognoscit, si quid bene vivit, Dei gratia se habere. » Itaque sanctus doctor, sub- C indicata prima explicatione, quæ alicui forte venire posset in mentem, ad alteram descendit, cui semper inhæret in libris contra Pelagianos. At Arboreus ridiculum grammaticum agit, dum Augustinum barbarismi accusans ait : « Nec pictores eximii, elegantissimæque picturæ fictores aut expressores dici solent exclusores, sed exsculptores aut effigiatores. » Quasi Augustinus vulgare illius ætatis quorumdam argentariæ artis opificum nomen potuerit ignorare. Scribit idem sanctus Pater in illa psal. LXVII : *Ut excludant hi*, etc.: « In arte argentaria exclusores vocantur qui de confusione massæ noverunt formam vasis exprimere. » Unde patet eos argentarios artifices quos Latino vocabulo fusores dicimus, tempore Augustini a vulgo appellatos fuisse *exclusores*. Certe uti IV D Reg. XXIV *clusores* argentarii nominantur qui gemmas auro vel argento claudebant, ita exclusores dicebantur qui ex auro vel argento vasa fundebant; cujus quidem vocis etymologiam non vacat curiosius inquirere, cum et nomina ad placitum imponantur, et vox illa vulgo usurparetur. Arboreus autem de pictoribus et pictura nomen illud perperam accipit, quod ab Augustino de excusoribus argentariis, seu de iis qui statuas, seu quodlibet aliud excudunt, intelligitur. Igitur inepte in hoc Arboreus calculum posuit; verum Annatus hoc nobile scholion addit pag. 881 : « Et tamen liber ille ab Augustino contra Pelagianos scriptus est, et locus Pauli contra eosdem A illic urgetur. » Quid tum? Scribit sanctus doctor duas expositiones excogitari posse laudatæ Pauli sententiæ, quarum utraque Pelagiana hæresis suffocatur : siquidem una displiceat, altera recipiatur, hoc satis Augustino fuit, neque qui primam non admittit, Augustini hostis statim censendus est; non enim hoc exigit Augustinus, dum ait, *sive gloriationem dixerit laudabilem*, etc., *sive gloriationem vitiosam*, quibus significat nolle se in iis explicandis immorari, utraque tamen interpretatione Pelagianos convinci, sequente quolibet quam velit.

Cæterum exciderint illa Arboreo, modo in quæstionibus de prædestinatione et gratia Augustinianum se profiteatur. Lib. x Theosoph., cap. 9 : *Augustinus*, ait, *liberi arbitrii assertor studiosissimus;* lib. XIV, cap. 7 : *Si nonnihil*, inquit, *tibi sit judicii, facile cognosces ex sana et luculenta Augustini doctrina, Deum non ex eo dilexisse Jacob, quod futura ejus merita præviderit*. Toto eo volumine in quæstionibus de gratia ait : *Hæc Augustiniana est assertio*, et initio libri vel a limine se sancti doctoris studiosissimum ostensurus scribit : *Hujusce assertionis partes, quæ Augustinianam sapiunt doctrinam, seorsim stabiliemus*. Igitur recentiores suum ipsorum de Augustino judicium, quod dogmata de prædestinatione et gratia attinet, hujus Arboris nec foliis nec umbra obtegere valent.

Quo tamen Augustini auctoritatem propius arietent, Petrum Aragonium et Gabrielem Pennotum Augustinianos in subsidium vocant. Aragonius, 2-2, q. 10, art. 6, cum probasset hominem sine gratia Dei posse bene moraliter operari, addit : « Ex dictis ergo infertur sententiam D. Augustini fuisse quod homines nullum bonum opus moraliter efficere possunt sine gratia Dei, quod idem affirmabat Gregorius. » Unde ait Annatus, pag. 882 : « Atque ita palam profitetur Petrus Aragonius se ab Augustino discedere. » Pennotus vero lib. v Propugnac., cap. 6, tradit minime credendum esse « omnem Augustini rationem esse exactam demonstrationem, omnem responsionem esse dogma fidei, omnem expositionem locorum sacræ Scripturæ esse certam regulam et infallibilem ipsas divinas Scripturas interpretandi, » etc.; quibus recitatis his Annatus insultat : « Vide, lector, quo moderamine in commendanda sancti Augustini doctrina utantur etiam illi qui ex instituto ejus cultores, imitatores et alumni sunt in utroque ordine canonicorum et eremitarum. Ut perspicere liceat quam sit superstitiosa hodiernorum Baianorum religio, qui specioso errorum prætextu solum Augustinum in ore, in oculis, in corde habere se fingunt. » Non possum negare Aragonium in ea sententia fuisse, attamen ibidem concl. 2 fatetur hominem sine gratia *raro, et infrequenter, et cum magna difficultate* posse efficere bonum opus, ut parum ab Augustiniano dogmate recedere videatur. At § *Cæterum hoc non obstante* probat sententiam sancti Augustini nullum continere errorem, ac proinde posse sustineri. Huic tamen domestico testi ne tantillum

judices moveat, opponimus tres ex hac nostra eremitana familia celeberrimos doctores, qui mordicus sancti Augustini sententiæ adhærent, Gregorium Ariminensem, 2, dist. 29, quæst. 1, art. 2, Basilium Pontium, magnum theologum Salmanticensem, in Relectionibus de auxiliis divinæ gratiæ, et Gasparem Casalium, Lusitanum episcopum, lib. I de Quadripartita Justitia, qui Augustini dogma explicant, solidissimis argumentis muniunt, atque ab adversariorum jaculis vindicant. Imo recentiorum subtilissimus Vasquez idem fusissime propugnat 1-2, disput. 190, quem sequuntur ex eadem familia Turrianus, tract. de Gratia, disput. 4; Mæratius, tom. II, tract. eodem, sect. 8; Ripalda, tom. I de Ente supernat., disput. 20, sect. 6, aliique.

At Pennotus non adversatur; etenim Augustinus usus est in suarum sententiarum confirmationem argumentis etiam probabilibus, quæ si essent demonstrativa argumenta, stultos diceremus recentiores qui eisdem responsionem procudunt. Unum contendimus, capitales sancti Augustini sententias adversus Pelagianos et Semi-Pelagianos non posse citra temeritatis notam impugnari. Quam vero Pennotus parum recentiorum causæ faveat, in his ejusdem verbis nemo non videt : « Si Cœlestinus, inquit, Romanæ Ecclesiæ pontifex calumniatores doctrinæ D. Augustini de prædestinatione vocat plantas male crescentes, et improbos, quibus perpetuum silentium imponendum sit, et sectatores dogmatum perversorum et damnatorum, a contrario doctrinam Augustini de prædestinatione probat ut doctrinam sanam, piam, catholicam et de fide, cui a catholicis non possit contradici, » lib. V Propug., cap. 16, num. 2. Annatus tamen, lib. VIII, cap. 2, pag. 860, ait : « Constituamus illam partem quæ plus favet libero arbitrio, dicamusque ante prævisa merita homines ad gratiam prædestinari, post prævisum autem bonum usum gratiæ prædestinari ad gloriam, quid inde sequitur contra regulas a Cœlestino positas? prorsus nihil. Hæc igitur una est ex quæstionibus quas astruere non vult Cœlestinus, si credimus Baronio. » Jam sentis, jam vides, quam belle tibi Pennotus concinat. Quod de Baronio addis, falsum esse § 1 ex eodem Baronio demonstravimus.

Guillelmus etiam Estius intromittitur, qui 1 Sententiarum, dist. 44, § 14, ait : « Quod si nihilominus contendat aliquis Augustini verba quæ objecta sunt huc inflecti non posse, putetque eum revera alterius esse sententiæ, tum respondebimus ea quæ de adjutorio primi hominis et angelorum obscurius, et, ut videtur, extra Scripturæ auctoritatem ab eo disputata sunt, ad hoc ut ex comparatione gratiæ nostræ per Christum reparationis magis emineret, non debere præjudicare doctrinæ quæ apud alios Patres ipsumque sanctum Thomam in hujusmodi rebus exactissimum doctorem expressior reperitur. » Estius quo suam erga sanctum doctorem observantiam ostenderet, eadem dist. 44, § 13 et 14, multum laboris impendit ut eumdem in suam sententiam traheret; quod vero videbat id satis ægre posse persuaderi ea quæ recitata sunt, apposuit, non ut parvi fieri ab ipso Augustinum judicaremus, sed ut molesti forsitan adversarii objectionem effugeret. At quod Estio displicuit, olim pariter Semi-Pelagianis displicuisse scribit Hilarius Arelatensis in epistola ad Augustinum, § *Deinde moleste ferunt ita dividi gratiam, quæ vel tunc primo homini data, vel nunc omnibus detur*, etc. Ille tamen scriptor, 2, dist. 24, § 10, ait : « Atque horum primus sit Augustinus, ut quem constat causam fidei catholicæ contra Pelagianos præ cæteris ecclesiasticis scriptoribus acrius uberiusque defendisse. » Et in 1, dist. 41, § 6 : « B. Augustini de gratia Christi doctrinam, quæ magna ex parte consistit in astruenda prædestinatione gratuita, approbavit Cœlestinus pontifex in epistola ad episcopos Galliæ. » Omitto plura quæ passim in commendationem sancti doctoris Estius recitat; Lovanienses enim ac Duacenses consuevere Augustino semper esse addictissimi.

Alphonsus Tostatus in nonnullis ab Augustino dissentit, quæ ad sacræ paginæ explicationem pertinent. At Annatus pag. 867 ait : « Vide, lector... an putet dandam esse nemini facultatem in aliquo repugnandi ex omnibus quæ ille contra Pelagianos et Semi-Pelagianos scripsit. » Contendimus sancti Augustini doctrinam contra Pelagianos ex tanta Ecclesiæ approbatione in excellentiori gradu auctoritatis locandam esse, quam illorum, qui, ut ait Tostatus apud Annatum, *humano ingenio solo scripserunt*. Cæterum insigne elogium Tostati de Augustino lege apud Macedo in Concentu euchologico, pag. 431, ubi de Tostato ait : « Quanquam minutis quibusdam in quæstionibus ab Augustino interdum dissentiat, in materia de prædestinatione et gratia Augustino penitus consentit. »

His additur ab Adamo, part. III Calvini destructi, cap. 6, Andreas Vega, qui dolere se dixit Augustinum adversariorum gratiæ objectionibus clare non satisfecisse, lib. XII in Trident., cap. 22, de Justificat. Cæterum Vega ibidem cum dixisset Pelagianos contra divinam gratiam decem et sex argumentis stetisse, ait : « Et ad ea omnia copiose et erudite pro sua eximia doctrina respondit Augustinus. » Addit tamen ibidem nonnulla quæ nec adversariis ipsis placere possunt : nam hanc regulam prædicandi mysterium prædestinationis et necessariæ gratiæ ad credendum, diligendum Deum, pœnitendum, etc., concionatoribus tradit. « Cuperem hoc clare et distincte tradi, perinde esse in nostra potestate omnia exercitia virtutum, ad quæ credimus necessariam esse specialem Dei gratiam, ac si solus generalis Dei concursus sufficeret, imo ac si non esset nisi nostra sola voluntas ad ea omnia requisita. » Et post nonnulla similia addit : « Et hæc sæpe desideravi, ut Augustinus palam et aperte respondisset objicientibus ipsi quod a prædicatione prædestinationis et gratiæ cessandum esset coram populo. » Quis vero non

videat ex illa Vegæ regula orationem nunquam auditoribus inculcandam esse? Etenim oratio est divinæ gratiæ testificatio, cum nullus petat ab altero auxilium ad aliquod faciendum, quod per semet æque facile præstare potest, quo argumento Pelagiani a Patribus convicti sunt. Si fideles ad divinam opem implorandam adhortandi sunt, ut in sacris mysteriis facit Ecclesia, non ita commendanda est voluntas ac si sola ipsa ad virtutes capessendas et fugiendas tentationes sibi sufficiat. Miror autem, cum Vegam hanc sententiam ibidem interserentem audio, debere nos, *ipsius opem assiduis et importunis gemitibus flagitare*. Porro si hoc populi docendi sunt, qua ratione sola voluntatis humanæ potentia asserenda est? imo summa ejusdem infirmitas ostenditur, dum ad illam adjuvandam Dei gratia, non dicam exspectatur, sed *assiduis et importunis gemitibus imploratur*. De his autem adeo solide agit Augustinus in lib. de Dono persev., (à cap. 14 et seq., ut nihil vel clarius vel efficacius a quoquam desiderari possit. Quare Vegæ testimonium nec adversarii ipsi probent, dum ea astruit quæ ipsimet improbent, si sane sapiant.

§ X. *Dominici Bannez testimonium altius contra Augustinum exaggeratum discutitur.*

Hispani hujus theologi, quem semper infensum recentiores experti sunt, testimonium contra sanctum doctorem grandi fiducia exaggerant, in qua quidem re cum mala fide procedant, illud nobis diligentius examinandum venit. Adamus, part. III sui Calvini destructi, cap. 9, pag. 667, cum sibi licitum esse scribat sancti Augustini sententiam de reprobatione ex solo peccato originali ortam *horrere, quod mater est illius quam Calvinus tanta impietate ac rabie contra Ecclesiam inculcat*, Bannesii patrocinio vel testimonio utitur, ita de eadem sententia Augustini scribentis, part. I, quæst. 23, art. 5: « Hæc sententia non est probabilis. Non modicam habet difficultatem. Impossibile videtur et omnino incredibile quod Deus propter culpam originalem hominem reprobaverit. Hoc nullus fidelium dicere audebit. Si D. Augustinus voluisset attendere malitiam hujus consequentiæ, nunquam posuisset quod originale peccatum solum est causa reprobationis omnium reprobatorum hominum. » Annatus, lib. VIII cit., cap. 4, pag. 874, prioribus omissis, illa, *Si D. Augustinus*, etc., longe grandioribus characteribus, quo lectoris oculos statim et vocent et impleant, exaravit, quibus recensitis exclamat: « Hæc Bannez, quæ plerique non videntur satis advertisse, dum Molinæ audaciam exaggerant indicantis aliquid lucis Augustino defuisse in conciliauda cum creata libertate divinorum decretorum et auxiliorum efficacia. » Ita insignis theologi suffragium contra Augustinum jactant.

Adamus illa contra Augustinum a Bannesio dicta commentatur, quorum oppositum ille scriptor asseruit: etenim hic, recitata sententia sancti Augustini de prædestinatione, fatetur non modicam illi inesse difficultatem, et statim, ut id ostendat, sex argumenta contra eamdem proponit, ubi in fine tertii

A habet: *Ergo non est probabilis sententia Augustini*. In fine secundi: *Impossibile videtur et omnino incredibile*, etc.; quæ non ex propria sententia, sed adversus Augustinum arguentis persona inducta posuit, ut patet ex iis quæ postea tradit. Ille autem tres ibidem sententias refert: primam sancti Augustini, alteram quorumdam Thomistarum, postremam sancti Thomæ. De secunda, § *Præterea manifestum est*, ita judicat: « Atque ita secunda opinio facile potest sustentari, neque existimo differre a sententia D. Thomæ, nisi solo nomine. » Porro § *Tertia sententia est D. Thomæ*, collata Augustini sententia cum illa secunda ait: « Quapropter, ut postea dicemus, non est minus probabilis, imo forte probabilior secunda illa sententia, quam prima D. Augustini. » Ergo, teste

B Bannesio, sententia sancti Augustini est probabilis; imo dubitat an secunda sit probabilior (ait enim *forte*) illa sancti Augustini, illa, inquam, secunda, quam differre putat a sententia sancti Thomæ *nisi solo nomine*. Ergo falsus convincitur Adamus, dum verba illa: *Ergo non est probabilis sententia Augustini*, quæ arguendi gratia ille theologus dixit, ejusdem sententiam esse pronuntiavit. Rursus idem de altero Bannesii dicto dicendum est, dum in argumento secundo ait: « Impossibile videtur et omnino incredibile quod Deus ab æterno statuerit originalem culpam misericorditer et vere remittere; et nihilominus propter illam culpam hominem reprobaverit; » et in tertio argumento infert: « Ergo originale peccatum jam remissum est causa et ratio condemna-

C tionis æternæ, quod nullus fidelium dicere audebit. » Adamus vero abrasis illis verbis, *peccatum jam remissum*, etc., raptim alia in unam sententiam congessit, quo acerbiorem censuram faceret. Sed ex persona adversariorum illa se dixisse Bannesius ostendit, dum paulo inferius hæc scribit: « Sed operæ pretium erit prius quædam advertere circa sententiam Augustini, quæ omnino cavenda sunt ab eis qui illam volunt defendere. » Et statim: « Ante omnia cavendum est ne concedatur quod aliquis propter originale peccatum jam remissum tanquam propter causam demeritoriam damnetur pœna damni, » etc. Ex quibus patet illam propositionem, quam infert in argumentis: *Originale peccatum jam remissum est causa et ratio condemnationis æternæ*, esse omnino

D negandam ab iis qui volunt defendere sententiam sancti doctoris. Quare, si illam propositionem veluti absurdam procul ab asserto Augustini removendam putat, qui fieri potest ut eamdem ipsemet Augustino imponat? Et quidem nusquam Augustinus dixit peccatum originale remissum esse solam causam et rationem cur plurimi reprobentur, ita ut formaliter id intelligatur, de quo plura diximus cap. 4, § 10.

Hæc contra testis conductorem dicta sunto: jam cum ipsomet Bannesio res sit; cujus verba quo pacto ab Annato citantur ita se habent: « Est denique de hac re nostrum judicium, si quid valet. Crediderim enim quod Augustinus tantum fuit sollicitus destruere errorem Pelagianorum asserentium merita præscita

causam esse divinæ prædestinationis et electionis, et quia si consideretur quod præscientia malorum operum Esau fuit causa reprobationis ipsius, videbatur D. Augustino statim fieri consequens, quod etiam futura bona opera Jacob fuerint causa prædestinationis ipsius; propterea semper negavit præscientiam malorum operum Esau causam fuisse reprobationis ipsius. » Rationem vero ponit cur illatio illa non sit legitima, eo quod ipsa merita bona sunt effectus prædestinationis, peccata vero non sunt effectus reprobationis; unde bene possunt esse ratio et causa reprobationis. Tandem addit censuram, quam grandioribus characteribus Annatus expressit: « Propterea manifestum est quod non est eadem ratio prædestinationis et reprobationis, ut si detur causa reprobationis ex parte nostra, detur etiam prædestinationis. Si itaque D. Augustinus voluisset attendere malitiam hujus consequentiæ, nunquam posuisset quod universaliter originale peccatum solum est causa reprobationis, » etc. Produxi illius scriptoris totam fere sententiam, quam contra Augustinum tulit; nam ubi eamdem confutavero, nihil ex Bannesii censura præjudicii Augustino fieri constabit. In primis non recte credidit in libro I ad Simplicianum, quæst. 2, ubi ea de re sanctus doctor fusius agit, sollicitum illum fuisse erroris Pelagianorum confutandi; nam liber ille exaratus est initio episcopatus Augustini, ex lib. II Retract., cap. 1, et lib. de Prædest. sanctorum, cap. 4. Incidit vero initium episcopatus sancti Patris in annum 395, cum Pelagiani anno tantum 411 apparere in orbe cœperint. Igitur eo in opere ad Simplicianum nequaquam Pelagianorum errorem confutabat, sed rogatus ab eodem antistite Mediolanensi caput septimum epistolæ Pauli ad Romanos, a vers. 10 usque ad 30, ita enim ille petierat, fuse explicuit, ut patet ex initio quæstionis secundæ. Porro prolixius disputat de illis Pauli verbis a versione 11: *Cum enim nondum nati fuissent, aut aliquid boni egissent aut mali (ut secundum electionem propositum Dei maneret), non ex operibus, sed ex vocante dictum est ei, quia major serviet minori sicut scriptum est: Jacob dilexi, Esau autem odio habui.* Ubi cum demonstrasset Jacob non fuisse electum ob opera bona prævisa, idem a pari dicendum esse intulit de Esau, nempe neque ipsum fuisse odio habitum ob prævisa mala opera. Audiatur sanctus doctor: « An forte, inquit, quemadmodum illud de Jacob nullis meritis bonæ actionis dictum est, ita Esau nullis meritis malæ actionis odiosus? Si enim quia præsciebat Deus futura ejus opera mala, propterea eum prædestinavit ut serviret minori, propterea prædestinavit et Jacob, ut ei major serviret, quia futura ejus bona opera præsciebat, et falsum est jam quod ait: *Non ex operibus.* Si autem verum est, quod *non ex operibus*, et inde hoc probat quia de nondum natis nondumque aliquid operatis hoc dictum est, unde nec ex fide, quæ in nondum natis similiter nondum erat, quo merito Esau odio haberetur antequam nasceretur? » Ex illa particula *forte* colligo sanctum Patrem per modum disputantis loqui: quod etiam constat ex iis quæ paulo inferius ponit: « Ut autem, inquit, odisset Esau, nisi injustitiæ merito injustum est. Quod si concedimus, incipit et Jacob justitiæ merito diligi. Quod si verum est, falsum est quod non ex operibus. » Videatur § *Cur enim est improbatus Esau.* Disputans igitur illam consequentiam intulit, non quod veram illam arbitraretur, ut dicemus. Tota igitur vis illius illationis est in verbis Apostoli, qui aperte excludit bona opera cur fuerit dilectus Jacob, et mala item opera ob quæ odio habitus fuerit Esau: inquit enim antequam *aliquid boni egissent aut mali*, quod idem est ac antequam aliqua opera mala, aut bona egissent, *non ex operibus*, nempe bonis vel malis, *Jacob dilexi, Esau autem odio habui.* Unde patet falsum esse quod ait Bannez § *Propterea manifestum est*, Paulum dum ait, *non ex operibus*, loqui tantum de operibus bonis Jacob; nam, ut ait Augustinus, *Non ex operibus, et inde hoc probat, quia de nondum natis, nondumque aliquid operatis hoc dictum est;* nam si opera tantum bona Jacob excludere voluisset, dixisset, *Cum nondum natus fuisset, aut aliquid boni egisset*, etc., *non ex operibus, sed ex vocante dictum est, quia major serviet minori.* Itaque certum est ibi Apostolum loqui de operibus utriusque. Quod etiam confirmatur ex iis quæ ibidem addit: *Jacob dilexi, Esau autem odio habui. Quid ergo dicemus? nunquid iniquitas apud Deum?* Cum neuter egerit aliquid boni aut mali, unum tamen Deus diligit, alterum odio habet; qua ergo justitia id facit Deus? At si Deus futura mala opera Esau prævidisset, nullus datur calumniæ locus. Ex his apparet vis illius paritatis quam per modum disputantis affert sanctus doctor: nam ita discurrit: *Si enim quia præsciebat Deus futura ejus opera mala, propterea eum prædestinavit ut serviret minori*, ergo *prædestinavit et Jacob, ut ei major serviret, quia futura ejus bona opera præsciebat.* Hæc illatio probatur, quia æqualiter excluduntur ab Apostolo opera bona cur fuerit Jacob electus, ac opera mala ob quæ Esau fuerit reprobatus; ergo currit par ratio de operibus utriusque in ordine ad amorem, vel odium. Et ita disputat Augustinus, judicium interim suspendens.

Cæterum scribit Bannez: « Propterea manifestum est quod non est eadem ratio prædestinationis et reprobationis, ut si detur causa reprobationis ex parte nostra, detur etiam prædestinationis. Si itaque D. Augustinus voluisset attendere malitiam hujus consequentiæ, » etc. Plane hæc in Augustini libris legendis viri diligentiam desiderari ostendunt; nam *malitiam consequentiæ* non solum attendit Augustinus, verum etiam solide confutavit, et, quod mirum est, eo ipso loco ubi minus diligentem Bannesius illum credidit; etenim hanc paritatem semper Augustinus negavit: Deus reprobat ex prævisione demeriti seu peccati, ergo e contra etiam prædestinat ex prævisione boni operis. En totum hoc argumentum ab illa paritate deductum a Pelagianis in epist. 106 ad Paulinum: « Quomodo, inquiunt, Esau non

damnatur indignus, si non ex operibus, sed ex vocante dictum est, quia major serviet minori? Sicut enim illius nulla præcesserant opera bona, ut ad gratiam pertineret, sic nec hujus mala, ut ad pœnam pertinere deberet. » Respondet sanctus doctor: « Nulla plane in utroque opera vel bona vel mala, sed propria; uterque autem illi uni obnoxius erat, in quo omnes peccaverunt, etc. Sed ambo, qui nondum propria vel bona, vel mala operabantur, rei tamen ex origine nascebantur. Laudet misericordiam qui liberatur, non culpet judicium qui punitur. » Vides negari paritatem ab Augustino; nam Esau est reprobatus ratione maculæ ex Adamo contractæ, Jacob vero per solam misericordiam liberatus. Hinc celebre veluti axioma Augustini est: « Bonus est Deus, justus est Deus: potest aliquos sine bonis meritis liberare, quia bonus est; non potest quemquam sine meritis damnare, quia justus est. » Lib. III contra Jul., cap. 18. Audi rationem disparitatis, et fatere Augustinum optime vidisse *quod non est eadem ratio prædestinationis et reprobationis, ut si detur causa reprobationis ex parte nostra, detur etiam prædestinationis;* nam actus reprobationis est actus justitiæ punitivæ hominem damnantis. At clamat Augustinus: *Non potest quemquam sine meritis damnare, quia justus est.* Prædestinatio autem est actus puræ misericordiæ et bonitatis divinæ, quæ nulla opera nostra bona supponit, sed facit; hinc ait: *Potest aliquos sine bonis meritis liberare, quia bonus est.* Ergo *laudet misericordiam, qui liberatur, non culpet judicium, qui punitur.* Eat nunc Bannez, et addat, Augustinum *malitiam consequentiæ attendere* noluisse, et hæc ipsa palmaribus characteribus Annatus exscribat.

Verum in eadem quæstione secunda ad Simplicianum, ubi disputans eam paritatem, urgebat: *Ut odisset Esau nisi injustitiæ merito injustum est: quod si concedamus, incipit et Jacob justitiæ merito diligi*, respondens, ac quæstionem pluribus abs se adductis in utramque partem argumentis implexam tandem dissolvens, paritatem negat; ibi enim diffusius probat nulla opera bona, nec ipsam fidem præcessisse, cujus intuitu Jacob fuerit electus, et concludit: *Ergo ante omne meritum est gratia.* Postea vero erudite pluribus evincit Deum non potuisse odio habere Esau, antequam in illo peccatum cerneret, quia « Omnis creatura Dei bona est, et omnis homo, in quantum homo est, creatura est, non in quantum peccator. Est ergo creator Deus et corporis et animi humani. Neutrum horum malum et neutrum odit Deus, etc., nec odit in homine nisi peccatum. » Ex his concludit: « Non igitur odit Deus Esau hominem, sed odit Deus Esau peccatorem. » Unde, confirmata illa propositione: « Ut autem odisset Esau, nisi injustitiæ merito injustum est, » consequentiam illatam negat: ergo « incipit et Jacob justitiæ merito diligi; » nam priori illo dicto concesso probat falsum esse quod posterius deducunt, nempe Jacob etiam dilectum ob bona merita: « Cur ergo, addit, Jacob dilexit, nunquid peccator erat? Sed dilexit in eo non culpam quam delebat, sed gratiam quam donabat. » Ergo per Augustinum grandis est disparitas inter reprobationem et prædestinationem, quia reprobatio supponit meritum malum, quod odit; prædestinatio vero nullum supponit meritum bonum, sed causat. At Bannez in eo deceptus est quod non legens Augustinum quæstionem resolventem, ea putavit a sancto doctore affirmata, quæ ante suæ sententiæ expositionem proposuit, ad difficultatem quæstionis totis viribus augendam. Non igitur *D. Augustinus noluit attendere malitiam consequentiæ*, sed Bannez noluit attendere D. Augustinum *malitiam consequentiæ* et attendentem et solidissime confutantem.

Rursus notanda sunt quæ ibidem Bannesius scripsit, ut ostenderet malitiam illius Augustinianæ consequentiæ: nam « facile, inquit, negari poterat a contrariam sententiam sequentibus, et assignari differentia in prædestinatione et reprobatione, quod prædestinatio est causa non solum consecutionis ultimi finis, sed etiam meritorum ad ultimum finem. Reprobatio vero quamvis sit causa ejus quod redditur in futuro, scilicet pœnæ æternæ, non tamen est causa ejus quod est in præsenti, scilicet peccati, propter quod totus reprobationis effectus potest cadere super reprobum tanquam propter demeritum. » At certe Augustinus hanc differentiam vidit, et ne Bannesium mittam ad alios sancti doctoris libros, eo ipso in loco ubi ab Augustino minime illam observatam dixit: etenim ibi fuse probans prædestinationem esse causam meritorum hæc ait: « Vocantis (secundum propositum) est ergo gratia, percipientis vero gratiam consequenter sunt opera bona, non quæ gratiam pariant, sed quæ gratia pariantur. Non enim ut ferveat, calefacit ignis, sed quia fervet; nec ideo currit rota ut rotunda sit, sed quia rotunda est. Sic nemo propterea bene operatur ut accipiat gratiam, sed quia accepit. » Lege cap. 10 de Prædest. sanctorum. Postea dat differentiam reprobationis a prædestinatione, quod illa non causat peccatum ob quod homo reprobatur, licet causet pœnam sceleri debitam, ita enim de reprobante Deo loquitur: « Odit enim in eis impietatem quam ipse non fecit. Sicut enim judex in homine odit furtum, sed non odit quod datur ad metallum, illud enim fur, hoc judex facit; ita Deus, quod ex conspersione impiorum facit vasa perditionis, non odit quod facit, id est, opus ordinationis suæ in pœna debita pereuntium. » Itaque Augustinus prædestinationis et reprobationis latum discrimen novit, nempe quod prædestinatio Dei vocantis est causa bonorum operum, non vero reprobatio est causa malorum. Imo sanctus Pater adeo constanter illam disparitatem asseruit, ut ex illa una originale peccatum deduxerit, et ante tria lustra quam erumperent, Pelagianos profligaverit. Cum enim probasset divinam electionem nulla merita in homine supponere, et ex alia parte ad reprobationem justam demerita requiri intelligeret, quærens de reprobatione Esau, *qui si nullo merito improbatus est*, petit

rationem *quomodo ejus improbatio justa dici potest?* A Cum vero ex Apostolo pateat ipsum ex suis operibus non esse reprobatum, et ex alia parte certissimum esset quod ut Deus *odisset Esau, nisi injustitiæ merito injustum est*, concludit quod *facta est una massa omnium veniens de traduce peccati*, nempe quia « concupiscentia carnalis de peccati pœna jam regnans universum genus humanum tanquam totam et unam conspersionem originali reatu in omnia permanente confuderat. » Et antea : « Una est enim ex Adam massa peccatorum, in qua et Judæi et gentes remota gratia Dei ad unam pertinent conspersionem. » Quomodo vero ex hac massa eligantur vasa alia in honorem per electionem, alia per reprobationem in contumeliam, fusius ibidem tradit. Quare recte ab eodem dictum est : *Ecce enim odit Esau, quod vas ipse fecit in contumeliam.* B Quis vero non miretur vastum Augustini ingenium de efficacia gratiæ, de prædestinatione sanctorum, de reprobatione, de peccato originali adeo diffuse eo in opere disputasse ac si jam cum Pelagianis collato veluti pede certaret, qui tamen post tria lustra erupere? Hinc videas Pelagianos unum Augustinum hostem habuisse implacabilem, a quo pessimam hæresim, antequam nasceretur, suffocatam videbant. Omnes quidem in controversiis contra Pelagium de divina gratia primas illi debent, cum Augustino nullus scripserit vel melius vel diffusius. Sane cæteros Patres eo in argumento tanto post se intervallo reliquit, ut si omnia de gratia ac peccato originali a prioribus Patribus asserta colligantur, huic uni secundæ quæstioni ad C Simplicianum, sive argumentorum pondus, sive doctrinæ acumen, sive rerum difficillimarum explicationem spectes, sine dubio cedere videantur : quæ tamen quæstio, antequam audirentur Pelagiani, uti diximus, scripta est; ut vel hinc importunæ recentiorum voces alios Patres inclamantium satis solide comprimantur : etenim ex iis quæ sanctus Pater ad Simplicianum scribit, evidenter ostenditur in quæstionibus de divina gratia reliquos Patres esse utiles, Augustinum vero necessarium : quod tam certum est ut recentiorum, quorum objectis satisfacimus, acutissimus Vasquez hanc Augustinianæ auctoritati laudem dederit : « Augustinus in materia de gratia et prædestinatione inter cæteros Ecclesiæ Patres non aliter quam sol inter minora sidera præfulget, » D part. I, disput. 89, cap. 1, num. 8.

Volo hic unum advertere, quo Bannesii de Augustino censura ita rejiciatur, ut eadem ipse Bannesius percellendus sit. Dico igitur differentiam illam prædestinationis a reprobatione, quod hæc supponit mala merita quæ puniat, illa vero non supponat merita bona quæ præmio compenset, longe constantius ac rigidius fuisse ab Augustino assertam ac defensam quam ab ipsomet Bannez : nam si huic scriptori objiciatur hoc argumentum : Divina providentia sine meritorum prævisione assumit ad gloriam æternam, ergo eadem providentia sine demeritorum prævisione potest excludere a gloria, nullam hic *malitiam consequentiæ* notat, non hic repetit disparitatem, quam Augustino veluti suggerit, prædestinationem causare merita, reprobationem vero non causare demerita, sed supponere; sed totum concedit; etenim in responsione ad argum. 2 ait : « Ante præscitum peccatum potest intelligi Deus odio habere quosdam, id est non diligere in vitam æternam. » Ibi enim cum aliis passim concedit reprobationem, ut vocant, negativam, qua Deus negat gloriam non in pœnam peccati, sed ut pure donum indebitum, non supponere prævisionem demeritorum. At sanctus Augustinus adeo mordicus sustinet disparitatem datam inter reprobationem et prædestinationem, ut ubique reprobationem illam sine prævisione demeritorum, licet negativam, excluserit atque in Pelagianis semper damnaverit. Pelagiani enim contendebant pueros nasci sine ullo peccato originali, negabant tamen illos admitti ad vitam æternam regni cœlorum, nisi per baptismi gratiam adoptarentur; etenim cum gloria libere a Deo donetur, dicebant Deum statuisse eamdem baptizatis tantum conferre. Illorum verba apud Augustinum lib. de Peccat. originali, cap. 5, hæc ipsa sunt : « Quia Dominus statuit regnum cœlorum non nisi baptizatis posse conferri, quod quia vires naturæ non habent, conferre necesse est per gratiæ libertatem. » Unde erat illorum celebre axioma : *Habet gratia, quod adoptet, non habet unde quod diluat*, apud scriptorem libri II de Vocatione gent., cap. 24. Ita pueri sine baptismo morientes excludebantur a regno cœlorum non in pœnam peccati originalis, quod Pelagiani negabant, sed quod possessio regni cœlorum non erat debita; nam *vires*, aiunt, *naturæ non habent*, ut possint illud acquirere. Quare pueros sic excludi a regno cœlorum *nullam pœnam* esse asserebant apud Augustinum lib. III contra Jul., cap. 3, et lib. IV Operis imperf., cap. 99; et lib. V, cap. 11, asserit pueros sine baptismo defunctos ex Pelagianorum sententia *liberos ab omni damnatione esse*. Erant igitur exclusi reprobatione pure negativa, hoc est non admissi in regnum cœlorum, nulla interim pœna illis inflicta, ita ut ipsa exclusio seu non admissio in regnum cœlorum *nulla pœna* illis esset. At sanctus Augustinus ubique contra Pelagianos contendit pueros sine baptismo morientes, si nulla culpa originis infecti sint, injuste reprobatione negativa excludi a regno Dei. Sexcentis in locis id contra hæreticos urget. Lib. I de peccatorum Meritis, cap. 30 : « Nunquam explicant isti quia per justitiam nullum peccatum habens imago Dei separatur a regno Dei; » et lib. V contra Jul., cap. 11 : « Verum vos quoque qui eos velut liberos ab omni damnatione esse contenditis, cogitare non vultis qua illos damnatione puniatis, alienando a vita Dei et a regno Dei tot imagines Dei, etc. Hæc autem injuste patiuntur, si nullum habent omnino peccatum; aut si juste, ergo habent originale peccatum. » Et lib. II Operis imperf., cap. 325 : « Nunquam dicturus es ut sit justum ut parvuli nulla sua, nulla plerumque etiam suorum culpa sine baptismate mortui a parentibus

et proximis fidelibus separentur, et ad regnum Dei non admittantur. » Lib. v contra Jul., cap. 9, scribit : « Quapropter natos ex Adam transferri renatos oportet ad Christum, ne a regno Dei pereant imagines Dei, quod sine malo fieri qui dicit, nec amorem habet nec timorem Dei. » Et epist. 106, « Hoc a justitia Dei penitus alienum » scribit. Lib. vi, cap. 4 : « Si nihil meruissent mali, nunquam privarentur in communi causa privatione tanti boni. » Lege serm. 14 de Verbis Apostoli, ubi clamat : « Quare enim patrimonium regni cœlorum abripis innocenti? A quo regnum cœlorum non acquiritur, profecto magno bono fraudatur. Quæ est ista justitia? » etc. Idem docuit sanctus Gelasius papa in epist. ad episcopos per Picenum, contra Pelagianos : « Cur igitur, inquit, infans hac sorte concluditur (nempe non admitti in regnum cœlorum), si nullum habet omnino peccatum? magisque videtur, quod absit, injustus Deus, si illic infligatur pœna, ubi nulla sit culpa. » Concinit synodus Byzacenorum Patrum, in lib. de Incarnatione et gratia, cap. 14, ubi aiunt : « Et cum non sit iniquitas apud Deum, qui fecit hominem ad imaginem suam, quæ justitia est ut imago Dei, quæ nihil potuit per se ipsam delinquere, si non redimatur sanguine Filii Dei, in regnum Dei non permittatur intrare? » Quæ duo testimonia consulto addidi, quia nonnulli memoratam sancti doctoris sententiam falsam existimant. Itaque fixum fuit certumque omnino apud Augustinum, ac sanctos Patres ejusdem discipulos, neminem posse sine culpa reprobari pure negative a regno cœlorum tanquam beneficio indebito, uti certissimum fuit eidem neminem in statu naturæ lapsæ prædestinari ex prævisione alicujus boni operis. Quare disparitatem inter prædestinationem et reprobationem eam necessario esse dixit, ut Deus citra injustitiam non posset excludere a regno cœlorum parvulos sine culpa, licet id non faceret in pœnam. Non est igitur Augustinus docendus illam disparitatem, vel malitiam consequentiæ a Bannesio, cum et ipso melius eamdem norit, et longe rigidius defenderit. Recentiores Alarcon, Herice aliique reprobationi illi negativæ ante prævisa demerita Calvinismi fuligiuem objectant, unde magnæ contra ipsos querelæ Thomistarum inaudiuntur, Joannes a Sancto Thoma, part. i, disp. 10, de Reprob., num. 19; Gonetti, disput. 5, tom. iv, art. 2, § 3. Et certe Calvinus reprobationem positivam ante prævisionem peccatorum astruxit, imo ab eadem dixit peccata causari, atque ad hæc perpetranda homines impelli, quæ a Thomistis una cum reliquis catholicis negantur. At nos absit ut Pelagianismum sapientissimis viris, et in Augustino defendendo ex juramento Salmanticensi commilitonibus ac nostris fœderatis imponamus; illa enim tantum diximus, queis Bannesii censuram plenius confutaremus. Non est tamen cur adversarii hujus theologi testimonium contra Augustinum producant, qui in eodem loco, nempe articulo illo quinto, in confutatione sententiæ Javelli ait : *Augustinus gratiæ Dei testis insignis et prædicator;* et § *His ergo opinionibus*, addit : *Statuenda est vera sententia juxta mentem Augustini et D. Thomæ.* Quare, si quid deceptus dixit de Augustino, uti excusatione illum quidem dignum ducimus, ita non tantæ auctoritatis habendus est, ut ejus testimonium contra sanctum doctorem palmaribus characteribus expressum ab adversariis exaggerandum videatur.

§ XI. *Sanctus Bernardus perperam contra Augustinum ab Annato adductus.*

Recentiores, ut ingens testium agmen quo sanctum Augustinum non loco tantum movere, sed etiam penitus obruere tentarunt, nobilissimi Patris testimonio claudant, sanctum Bernardum contra Augustinum suffragium dare affirmant, clamantes cum Annato, pag. 864 : « Veniat ergo post ultimum sanctus Bernardus, qui nominari debuit ante primum. » Ille vero nunquam contra Augustinum descendet, nec si machinas omnes admoveatis. At inquiunt : « Igitur sanctus Bernardus, tam religiosus sancti Augustini cultor, tam studiosus lector, tam idoneus arbiter ecclesiasticæ ac necessariæ doctrinæ, peculiarem tamen ejus sententiam, qua negat sanctum Joannem Baptistam accepisse plenam in utero materno sanctificationis gratiam, rejicit in epistola ad canonicos Lugdunenses, et principio quo nitebatur Augustinus, quod scilicet nemo renatus dici possit priusquam natus, contrarium opponit, aitque posse aliquem prius sanctum esse quam natum. » Cum vero sciant Augustinum quandoque a Bernardo appellatum validissimum malleum hæreticorum, atque catholicæ religionis columnam, quasi per risum ita concludunt : « Constat ergo exemplo sancti Bernardi tales esse quas dixerat duas illas columnas, ut non sit necessario timendum, si quis ita divellatur ab Augustino, ut tamen innitatur Ambrosio, etiam in iis quæ contra Pelagianos Augustinus disputavit, neque nullum videri posse aliquando validissimi hæreticorum mallei incertum ictum. » Hæc illi.

Fatemur particularem fuisse sancti doctoris sententiam adversus Pelagianos de peccato originali disputantis, Jeremiam ac Joannem Baptistam non fuisse plene a peccato originali in uteris matrum per gratiam sanctificantem liberatos. Hoc docuit epist. 57 ad Dardanum, et lib. iv contra Jul., Operis imperf. cap. 133, ubi ait : « Quia et Jeremias et Joannes, quamvis sanctificati in uteris matrum, traxerunt tamen originale peccatum : nam quo alio merito interirent eorum animæ de populo suo, nisi die octavo circumciderentur, nisi ad Christi gratiam pervenirent, etc. Erant ergo illi et natura filii iræ ab uteris matrum, et gratia filii misericordiæ ab uteris matrum, quia nec adhuc eis inerat sanctitas quæ vinculum solveret successionis obnoxiæ, quod suo tempore solvi oportebat, et inerat tamen quæ præconem Christi a maternis visceribus designabat. » Duo hic consideranda sunt, Joannem Baptistam repletum per Spiritus sancti gratiam prophetiæ dono, postea noxa originali liberatum fuisse in utero. Primum concedit

sanctus Augustinus, alterum negat, ut ejus verba clare ostendunt. Sanctus Bernardus primum et ipse sine hæsitatione concedit, de altero vero dicit se non audere quippiam definire. Audiantur dulcia Melliflui doctoris verba, ne Annati in Augustinum amarus sermo nobis fastidium ingerat: « Certissime autem, inquit, sanctus Spiritus, quem replevit, sanctificavit. Cæterum quatenus adversus originale peccatum hæc ipsa sanctificatio valuerit, sive pro isto, sive pro illo propheta, vel si quis alius simili præventus gratia fuerit, NON TEMERE DIXERIM. » Deinde sententiam sancti Augustini considerans addit: « Attamen quis dicat Spiritu sancto repletum manere adhuc filium nihilominus iræ, et, si mori in utero contigisset, cum hac plenitudine spiritus pœnas luiturum damnationis? Durum est; MINIME tamen AUSIM hinc QUIPPIAM MEA SENTENTIA DEFINIRE. Sed quidquid de hoc sit, etc. » Vides, Annate, nihil ea in re Bernardum definire, unius, ut jure quidem arbitror, Augustini, quem habebat, ut dicis, *dum hæc scriberet, præsentem*, auctoritate remoratum? Dura illi Augustini sententia visa est, at durius fassus est ab Augustino discedere: *Minime tamen*, inquit, *ausim hinc quippiam mea sententia definire*. Hoccine est, Annate, ut jocaris, *divelli ab Augustino?* hoc putare *nullum aliquando validissimi hæreticorum mallei incertum ictum?* Imo hoc est lectoribus fucum facere, ac Bernardo nimium injuriosum esse, dum illum ea recitantem inducis de Augustino quæ ne cogitavit quidem. Illa itaque est Melliflui sententia epist. 174 ad canonicos Lugdunenses.

Sed aliud quid Annatus garrit, contenditque Bernardum diversa, imo adversa sapere vel eo ipso in loco ab Augustino recedendo, ubi se cum Augustino aut errare aut sapere profitetur, nempe epist. 77 ad Hugonem. Do Annati verba: « Ut omittam quod relata illa sententia qua sensit Augustinus internam cordis conversionem ad Deum externam baptismi susceptionem posse supplere, vir minime jactabundus negare audet fuisse uspiam ab eo retractatam, quamvis retractasset exemplum quod subjecerat sancti latronis, ea ratione quod incertum esset an fuisset baptizatus. » Nescio quo consilio Annatus hic paralepsi utatur. Eia age, edissere cur ex Bernardo Augustinum accusare tibi in religionem venit? Ita est, Bernardus vir minime jactabundus Augustini sententiam, qua asserit internam cordis conversionem ad Deum baptismum posse supplere, *negare audet fuisse uspiam ab eo retractatam*. Forte hanc sententiam retractandam Augustino fuisse putas? Illam sententiam ante sanctum Augustinum docuerat sanctus Cyprianus, quem laudat sanctus doctor lib. IV de Baptismo, cap. 22, ubi de baptismo ait, si ex necessitate desit, posse supplere *fidem, conversionemque cordis*, quia *tunc impletur invisibiliter, cum mysterium baptismi non contemptus religionis, sed articulus necessitatis excludit*. Sed et sanctus Ambrosius hoc ipsum docuerat de Valentiniano imperatore, ut patet ex ejusdem oratione in qua defuncti Valentiniani laudes recitat. Utrumque vero, Ambrosium nempe et Augustinum,

A sequitur sanctus Bernardus, illa in epistola 77, quorum testimonia laudat, scribens: « Ab his ergo duabus columnis (Augustinum loquor et Ambrosium), crede mihi, difficile avellor. Cum his, inquam, me aut errare aut sapere fateor; credens et ipse sola fide hominem posse salvari cum desiderio percipiendi sacramentum, si tamen pio adimplendi desiderio mors anticipans, seu alia quæcunque vis invincibilis obviaverit. » Audis, Bernardum virum minime jactabundum cum Augustino sapere et credere, *sola fide hominem posse salvari cum desiderio percipiendi sacramentum?* Cur vero eam sententiam Augustini diceret fuisse uspiam ab eo retractatam, in quam pedibus ivit? Sed et apostolica sedes eamdem sententiam ob Augustini auctoritatem approbavit.
B Innocentius III, in litteris ad Cremonensem episcopum, quæ apud Gregorium IX exstant lib. III, tit. 43, cap. 2, ita scribit: « Quem sine unda baptismatis extremum diem clausisse significasti, quia in sanctæ matris Ecclesiæ fide et Christi nomine perseveravit, ab originali peccato solutum et cœlestis patriæ gaudia esse adeptum asserimus incunctanter. Lege super octavo libro Augustini de Civitate Dei, ubi inter cætera legitur: *Baptismus invisibiliter ministratur, quem non contemptus religionis, sed terminus necessitatis excludit*. » Error tamen irrepsit, nam verba illa leguntur non in libro VIII de Civitate Dei, sed lib. IV de Baptismo, ut recitavimus, quæ etiam laudatus Bernardus ex eodem libro IV adduxit. Hinc theologi baptismum flaminis, et Tridentina synodus,
C sess. 6, cap. 4, baptismum *in voto* justificare decernunt. Quid igitur tibi in mentem venit, Annate, dum sententiam illam sancti doctoris ab Ecclesia approbatam quasi retractatione dignam recensuisti, quam etiam constanter idem tenuit post exortos Pelagianos ad finem usque vitæ? Legatur lib. I de Origine animæ, cap. 9 et lib. II Retract., cap. 18. Qui plura ea de re scire cupit, consulat Christianum Lupum, auctorem satis notum, in lib. de Attritione et contritione, cap. 8.

An forte irrides quod de baptismo sancti latronis Augustinus insinuavit? Sanctus doctor rem sibi certam, nempe conversionem cordis supplere vicem baptismi, non posse satis efficaciter illo exemplo demonstrari fassus est in libro II Retract., cap. 18, affirmans a quibusdam *non incredibiliter* dici latro-
D nem *aqua illa, quæ de vulnere lateris ejus emicuit, tanquam sacratissimo baptismo fuisse perfusum*, lib. I laudato. Cæterum idem Pater non putavit illum fuisse ante cruxifixionem baptizatum. Aperte ait ibidem: « Latro ille non ante crucem Domini sectator, sed in cruce confessor, etc. Tunc etiam fides ejus de ligno floruit, quando discipulorum marcuit. » Illa vero de baptismo latronis adducit, quibus confutaret errorem Vincentii Victoris, qui exemplo latronis contendebat pueros sine baptismo mortuos pervenire posse ad originalium indulgentiam peccatorum, ut patet ex lib. III de Origine animæ ad Vincentium, ubi toto cap. 9 de baptismo latronis discurrit. Quæ tamen ita adduxit ut omnem errandi occasionem ex

illius latronis exemplo resecaret. Hinc lib. I, cap. 9, cum varios modos recensuisset quibus latro ille vel dicebatur vel dici poterat baptizatus, conclusit: « Verum hæc ut volet quisque accipiat, dum tamen de baptismo non præscribatur Salvatoris præcepto hujus latronis exemplo. » Et ipse Bernardus consentit incertum esse an latro fuerit baptizatus, dicens: « Eo quod sane incertum sit utrumnam fuerit baptizatus. » Hinc Pater Lupus, in sanctorum Patrum lectione summa cum laude versatus, in opusculo laudato de Contritione et attrit., cap. 9, ait « Latronis baptisma esse incertum. Variat non solum Augustinus, sed Patres passim omnes. » Hæc quidem addidi, quia ex illa sancti Bernardi epistola 77 ad Hugonem, quale Augustini dictum ab adversario per reticentiam reprehensioni expositum jure notari possit, prorsus non video, sed nec eumdem Annatum vidisse existimo.

§ XII. *Sanctum Augustinum contra Augustinum producunt.*

Rem confecisse ac tota causa Augustinum dejecisse sibi persuadent, faventibus suffragiis, ut gloriantur, « trium summorum pontificum sex cardinalium ex omni numero eruditissimorum et fere sanctissimorum, tot deinde antistitum, tot doctorum omnium scholarum, ordinum et nationum. » Annati sibi victoriam ac triumphum canentis voces sunt cap. 4, pag. 887. Sed ut Augustino omnem prorsus evadendi aditum præcludant, ad ipsiusmet confessionem provocant, quippe qui tantorum testium omni exceptione majorum vocibus convictus integram ipsis litem sit concessurus. Audiatur Annatus cap. 5, pag. 888, qui adeo victoriæ securus in arenam descendit, ut nullo pacto dubitet vel ipsomet Augustino judice postrema veluti acie dimicare: « Quando, inquit, ea conditione disputamus ut stemus Augustini judicio, inquirendum est hoc quoque, censueritne Augustinus placita omnia sua, etiam illa quæ, dum Pelagianos insectatur, exposuit, amplectenda esse necessario. » In primis contendunt statuisse Augustinum tria tantum dogmata adversus Pelagianos juxta catholicam fidem esse tenenda, quod Sadoletus recentiores docens olim dixerat in epistola ad Contarenum, uti § 1 narravimus. Rursus plura sancti Patris testimonia producunt, quibus asserit nolle se eam lectoribus legem imponere, ut omnibus abs se positis assertionibus acquiescant, ablata omni prorsus contradicendi libertate. Unum dabo, nam idem reliquorum sensus est diversis tantum verbis expressus. In epistola ad Fortunatianum scribit: « Neque enim quorumlibet disputationes, quamvis catholicorum et laudatorum hominum velut Scripturas canonicas habere debemus, ut nobis non liceat, salva honorificentia quæ illis debetur hominibus, aliquid in eorum scriptis improbare atque respuere, si forte invenerimus quod aliter senserint quam veritas habet divino adjutorio, vel ab aliis intellecta vel a nobis. Talis ego sum in scriptis aliorum, tales volo esse intellectores meorum. » Ex quibus aliisve eamdem in rem adductis exclamant:

A « Licet ergo ex Augustino Augustini doctrinam aliorum scriptorum judicio censendam exponere, licet et proprio, idque salva honorificentia. Neque adeo perversum est hoc consilium, ut habere non possit adjutorem Deum. » Loquitur Annatus pag. 897. Nil tamen novi hisce censores afferunt, sed Pelagianorum ac Lutheranorum voces contra Augustinum integras repetunt. Pelagiani, cum ab Augustino Patrum testimoniis oppugnarentur, ex Augustini libris nullam sibi Patribus adhærendi necessitatem esse insolenter respondebant. Audiatur Julianus lib. IV Operis imperf., cap. 111: « Sed bene quod nos onere talium personarum levasti: nam in libro quem ad Timasium contra liberum arbitrium contexuisti, cum sanctus Pelagius venerabilium virorum tam Am-
B brosii quam Cypriani recordatus fuisset, qui liberum arbitrium in libris suis commendaverant, respondisti nulla te gravari auctoritate talium, ita ut diceres eos processu vitæ melioris, si quid male senserant, expiasse. Tua tibi ad hoc relata sint, ut excitare de solis nominibus erubescas invidiam. » At non veterum tantum hæreticorum, sed et recentium dogmatistarum tritum hoc effugium esse ad sanctorum Patrum, ac præcipue Augustini auctoritatem eludendam, testatur eruditissimus vir Stapletonus tomo I, contr. 3, lib. VII, cap. 15: « Alii (inquit de Protestantibus non plus eis (nempe Patribus) tribuendum esse arguunt, quam ipsimet Patres sibi tribui postulant, et hoc in loco varias Augustini sententias producunt, quibus ille suis scriptis non aliter fidem ha-
C beri postulat quam quatenus ex Scriptura sacra vel ex evidenti ratione sententiam suam confirmaverit. » Additque in verbis sancti Augustini ex lib. 11 contra Faustum, cap. 5, in quo loco sibi plaudit Annatus pag. 897, eos *mirifice exsultare.*

Doctissimus idemque sanctissimus Pater cæteris virtutibus, quibus divino munere ad stuporem usque ornatus fuit, sociam modestiam adjunxit, neque tantum sibi unquam tribui voluit quantum Pythagoræ a discipulis delatum fuit, ut illud esset ineluctabile argumentum Αὐτὸς ἔφα. Hoc unum Augustinus rogat tota epistola septima ad Marcellinum. Cæterum disputans contra Pelagianos passim capitalia dogmata tanquam catholicas sententias defendere se
D profitetur. Ita lib. V contra Jul., cap. 12, quinque de concupiscentia quæstiones agitat, ubi ait: « In his quæstionibus catholica veritate antiquitus tradita, vestra impia novitas suffocatur. » In epistola 107 ad Vitalem duodecim theses de gratia statuit, asserens easdem « ad fidem rectam et catholicam pertinere. » Idem de prædestinatione docet lib. de Dono persev., cap. 23, in fine. Illud vel maxime iterum recolendum est, sanctum doctorem, cum in libris Retractationum plures sententias correxerit, nullam contra Pelagianos statutam aut defensam thesim expunxisse, ut planum fiat Augustinum censuisse omnia et singula quæ illis in libris docuerat a vero non dissonare, sed novum laborem atque exactiorem diligentiam Augustinus forte recentioribus reliquit, qui ite-

rum severiori judicio eadem Hipponensis scripta, ut ait Annatus, pag. 897, *inspirante Deo examinata*, errores continere demonstrarent.

Cum olim Semi-Pelagiani Augustinum erroris arguerent in iis libris quos contra Pelagianos procuderat, modestissimi vir ingenii respondit in fine lib. de Dono perseverantiæ: « Qui vero errare me existimant, etiam atque etiam diligenter quæ sunt dicta considerent, ne fortassis ipsi errent. » Ibidem vero cap. 21 ait: « Quamvis neminem velim sic amplecti omnia mea ut me sequatur, nisi in iis in quibus me non errare perspexerit; nam propterea nunc facio libros, in quibus opuscula mea retractanda suscepi, ut nec me ipsum in omnibus me secutum fuisse demonstrem, » etc. Quæ quidem attentiori mentis acie considerans magnus ille Annalium ecclesiasticorum scriptor cardinalis Baronius, tomo V ad annum 426, pag. 498, hæc in Augustini commendationem scripsit, quæ licet superius recitata sint, libeat hic quoque repetere: « Hæc ipse, ait, digna quidem sancti Augustini modestia, animique ejus admirabili cum submissione verecundia, ut plane nisi aliunde ex his saltem intelligere valeas afflatum ipsum divino Spiritu illa scripsisse, cum non supra quempiam alium quam super humilem, quietum et trementem sermonem Dei divinum affore Numen, Deus per prophetam fuerit contestatus; sicut et Jacobus docuit, ubi ait: *Quæ desursum est sapientia primum quidem pudica est, deinde pacifica, modesta, suasibilis, bonis consentiens.* » Hæc ille. Et tamen eo prorupit Annatus, ut affirmare non extimuerit cap. v, pag. 897, impugnatorem Augustini *habiturum adjutorem Deum!* Et hic inter sancti doctoris defensores numerari vult, Augustinum a Baianis vindicando? Non est hoc, Annate, Augustini causam tueri, sed prodere.

Verum licet præ animi modestia adeo humiliter de se Augustinus sensit, catholicæ tamen Ecclesiæ judicio ejus de divina gratia doctrina ita approbata est, ut vel ipsi recentiores qui post Annatum contra Jansenium scripsere, rei evidentia coacti hanc Augustinianæ auctoritati, non dicam laudem, non testimonium, sed confessionem cum Decampsio dederint: « Conciliorum sanctiones et Romanorum pontificum edicta quibus Pelagiana hæresis jugulata occubuit, ex sancti Augustini libris petita sunt, sancti Augustini doctrinam continent, sancti Augustini verbis exprimuntur. Fuit Augustinus quodammodo Ecclesiæ præcentor, cum Romanis pontificibus et conciliis ore præivit quod de superbissima hæresi judicarunt. Fuit lingua Ecclesiæ, cum ejus verbis decreta concepta sunt, et quæ prius fuerant Augustini voces, Spiritus sancti oracula esse cœperunt. Fuit ille conciliorum dux atque ingenium, cum iis rationes et argumenta subministravit quibus Pelagium ejusque complices fregerunt, lib. III Hæres. Jans., disp. 1, cap. 6. Video Annatum spissum hic pulverem excitare, quo tantam Romanæ Ecclesiæ lucem Augustinum quaquaversum irradiantem obducat. Quas enim ille nebulas cogit toto capite sexto quibus delatas a Romanis præsulibus Augustino laudes offuscet? Illius tamen vanos conatus in sequenti capite reprimemus, ubi sancti doctoris auctoritatem apostolicæ sedis sententia toties munitam ab hujus sancti Patris vindicatoris, uti se jactat, objectionibus pravisque interpretamentis asseremus.

Attamen, etiamsi nullus pro Augustino veterum Patrum staret, ac Vaticana oracula silerent prorsus omnia, non adeo deplorata censenda esset Augustini causa, ut Annato eidem adversante, nullum faventem judicem sortiri in orbe posset, præsertim cum manifestum sit plura ipsum testimonia falsasse, alia prorsus finxisse, quosdam in testes adduxisse, vel Semi-Pelagiano errore infectos, vel grammaticos imperitos, vel novos ex jurisconsultis theologos, vel impudentes minusque consulto locutos, atque Augustinensium librorum prorsus inscios. At cum sancti Augustini doctrina tot Romanorum præsulum laudibus, tot conciliorum decretis, tot omnium veteris Ecclesiæ Patrum encomiis ornata, munita ac defensa sit, quis nuper eamdem in judicium a recentioribus vocatam damnari vel minima ex parte posse suspicetur? ab Augustino enim stat antiquitas, a recentioribus novitas; illinc sanctitas, hinc audacia; illinc antiqui Patres, hinc novi scriptores; illinc tot sæculorum consensus, hinc nostræ ætatis scholasticorum minima portio. Quæ sane cum attentius considero, illud subinde mecum reputo, nescire me an laudem vel odium potius apud probos hoc opere mihimet conciliarim contraxerimve. Profecto arbitror non defuturos qui me inanem operam posuisse dicent, Augustinum in judicio contra recentiorum accusationes defendendo, quasi horum temeritas vel initio causæ non statim intelligatur, qui contra summum Ecclesiæ magistrum conductis testibus coram orthodoxo orbe dimicare ausint. Sed veniam precor si quidquam a recentiorum testibus Augustino timere mali visus sum; ejus enim causam defendendam suscepi, ne apud imperitos nimiumque credulos tantorum testium nomina, quæ adversarii longo ordine contra Augustinum producere gloriabantur, vel fidem invenirent, vel suspicionem saltem ingererent.

CAPUT VI.

Elogia a summis pontificibus Augustinianæ doctrinæ contra Pelagianos delata a sinistris recentiorum interpretationibus vindicantur.

Sane non levem invidiam redolet recentiorum factum, de quo hoc loco sermonem instituimus. Romani præsules sancti Augustini de divina gratia doctrinam miris præconiis consecrarunt. Unde tanta eidem ab omnibus per tot retro sæcula veneratio impensa est, ut post eorumdem pontificum voces orthodoxi unum Augustinum inaudiverint, imo Augustini dogmata in pontificum decreta ac synodorum canones transierint, quod in Historia Pelagiana demonstravimus. Hæc quidem recentiorum animum altius pupugere; quare delata Augustinianæ doctrinæ a Romanis præsulibus elogia falsis interpretationibus

partim decurtare, partim eludere audacter quidem, sed non æque feliciter conati sunt.

Primus inter pontifices qui sanctum Augustinum commendarunt, Innocentius producitur, qui cum ab Augustino litteras accepisset a quatuor aliis collegis subscriptas, quibus Pelagii errores eidem significabantur, respondit epist. 96 inter Augustinianas: « Quod earum tenor omnisque contextio est in consideratione quotidianæ gratiæ Dei, et in eorum correctione qui contra sentiunt, integra ratione consistit, ut et illis omnem tollere possit errorem, et idoneum dato cuivis nostræ legis exemplo, quem sequi debeat dignum possit præbere doctorem. » Leguntur quæ diximus lib. I Histor. Pelag., cap. 11. Recentiores haud universam sancti Augustini doctrinam contra Pelagianos ab Innocentio approbatam fuisse contendunt, sed qua parte tantum decertat contra duos Pelagii errores, quos ibi pontifex damnat. De verba Moraines, disp. 12 Anti-Jans., num. 49: « Ex hac autem approbatione hujusmodi litterarum de uno aut altero tantum errore loquentium, inferre velle totam D. Augustini doctrinam de gratia fuisse specialiter ab Innocentio approbatam, est malitiose simplicibus illudere, et eruditorum patientia intolerabiliter abuti. » Quod vero sanctus Augustinus, quo melius Pelagianæ hæresis faciem Innocentio suis coloribus pictam ostenderet, ejusdem hæresiarchæ librum in laudem naturæ emissum atque adversarium abs se de Natura et gratia compositum volumen miserat, addit ibidem: « Respondens Innocentius sequenti epistola 95, nullam facit mentionem aliorum errorum Pelagii, neque libri de Natura et gratia D. Augustini, sed tantum laudat præcedentem epistolam ab illis ad se scriptam. » Duos vero errores ibidem tantum damnatos esse ait, nempe non dari peccatum originis, neque Dei gratiam esse necessariam ad recte pieque vivendum.

Quid de libro Pelagii sanctus Innocentius decernat audiamus: « Librum sane, inquit, qui ejus esse diceretur, nobis a vestra charitate transmissum evolvimus, in quo MULTA blasphemia nihil quod placeret, NIHIL quod non penitus displiceret, a quovis damnandum atque calcandum, cui similia nisi qui ista scripserat, nemo alter in mentem reciperet atque sentiret. » Itane *nihil* Pelagiani libri Innocentio placere, *nihil* in eo scribi quod non displiceat, est unius tantum aut alterius erroris condemnari, an potius plenum erroribus judicari? Unam interim particulam disjunctivam corrigas, Morainie; dixisti enim Innocentii litteras *de uno aut altero errore* loqui; reponas conjunctionem, de uno ET altero illam periodum reddens, ne quis erga te malevolentior dubitasse te dicat, duone an unus tantum Pelagii error illis in litteris proscribatur. Sed ad Augustinum meum redeo. Hic Pelagii librum ad Innocentium mittens cum ejusdem confutatione asteriscis loca Pelagii signarat, ubi hic non recte de divina gratia sentiebat, quæ displicuisse Innocentio, cui NIHIL illius libelli placuit, quis dubitet? Librum vero Augustini approbatum ac laudatum fuisse, et quidem de lege reos sine gratia homines faciente disputantem, quæ falsa atque ob furorem contra hæreticos Augustino excidisse fingit Moraines disput. 24, num. 44, ex his Innocentii verbis colligitur: « Nam hoc loco latius de lege disputare velut coram posito repugnanteque Pelagio necessarium esse non duximus, cum vobiscum TOTUM SCIENTIBUS, PARIQUE NOBISCUM ASSENSIONE gaudentibus colloquamur. » Audin' Augustinum totum scientem, ac per omnia Innocentio in iis quæ de lege sine gratia proxime sufficienti reos faciente disputarat, plenissime consentientem?

Innocentio successit Zosimus, dein Bonifacius, qui sanctum Augustinum mirifice coluerunt, quibusque ejusdem doctrina probata fuit. Annatus, lib. VIII, cap. 6, pag. 908, hæc scribit: « Quare non possit ab ejusmodi doctore instructio peti ad concipiendam erroris contrarii damnationem, ut Zosimus, ut Bonifacius, ut Felix hujus nominis IV petiisse DICUNTUR ab Augustino. » Hæc quidem recte se habent, sed rectius foret id non vulgari fama assertum dicere, sed constanter astruere. Ea enim phrasi utimur, cum de re minus comperta loquimur; quis enim mero meridie pronuntiet solem DICI splendescere? Novimus Annati erga Augustinum animum, hinc suspicioni locum damus. Zosimus non prius decretoriam in Cœlestii ac Pelagii causa sententiam tulit, quam ab Africanis synodis, quorum, teste Prospero, Augustinus *ingenium* erat, litteras acciperet, ut in Historia Pelagiana, lib. I, cap. 13, dictum est. Bonifacius etiam Juliani litteras ad Augustinum confutandas transmisit, ut ibidem pariter narravimus, cap. 21. De Felice papa diximus lib. II, cap. 23. Quæ, ne actum agamus, iterum non repetimus. Itaque et reapse pontifices illi contra Pelagianos instructionem ab Augustino petiere, idque ex ipsius Augustini libris, et ejusdem sæculi Patribus, et non vulgi tantum rumore manifestum est.

Bonifacio subrogatus Cœlestinus non modo sancti Augustini doctrinam laudavit, sed ejusdem calumniatores datis ad episcopos Galliæ litteris perculit. Elogium vero, veluti paulo ante de mortuo Augustino sepulchralem inscriptionem, hocce apposuit: *Augustinum sanctæ recordationis virum pro vita sua atque meritis in nostra communione semper habuimus, nec unquam hunc sinistræ suspicionis saltem rumor aspersit, quem* TANTÆ SCIENTIÆ *olim fuisse meminimus, ut inter magistros optimos, etiam a meis semper decessoribus haberetur.* BENE *ergo* DE EO OMNES *in commune* SENSERUNT, *utpote qui* UBIQUE CUNCTIS ET AMORI FUERIT ET HONORI; *unde* RESISTENDUM TALIBUS, *quos male crescere videmus.* Tradit Cœlestinus, imo jubet resistendum Augustinianæ famæ decurtatoribus. Sanctus Prosper cum eximiam hanc de Augustino laudem ex Cœlestino recitasset in fine libri contra Collatorem exclamavit: « Contra istam clarissimæ laudationis tubam, contra istam sacratissimi testimonii dignitatem audet quispiam MALIGNÆ INTERPRETATIONIS murmur emittere, et perspicuæ sincerissimæque

sententiæ nubem obliquæ ambiguitatis obtendere? » Ita plane, o Prosper, conantur audentque recentiores? Imo uti inter cætera ab apostolica sede Augustino data præconia illud jure merito primo loco reponitur, ita totis ingenii viribus desudant, quo tantarum laudum splendori *nubem obliquæ ambiguitatis obtendant*, ne tantum inde lucis in Augustinum derivet.

Annatus, lib. I sui Augustini, cap. 8, audito Cœlestini elogio, ait : « Non dicit esse Patrem Patrum, doctorem doctorum, primum angelum inter cæteros episcopos, inter omnes excellentissimum, vere irrefragabilem et ineffabiliter mirabilem. Habitum esse dicit a suis prædecessoribus Innocentio, Zosimo, Bonifacio inter magistros optimos; atque ita putabantur quidem alii sancti Patres esse quoque optimi magistri, a quibus si dissensisset Augustinus, quid putamus Cœlestinum fuisse nobis præcepturum, ut optimos optimo postponeremus, et multos uni, quonam id jure vel qua ratione? » Cum vero Cœlestinus postea, ut putant, cap. 3, Semi-Pelagianos reprehendat *piissimis disputatoribus obviare* præsumentes, addit Annatus : « Hos ergo dicit Cœlestinus obviasse non Augustino soli, sed piissimis disputatoribus et magistris, quibus verbis non est dubium quin comprehenderetur etiam Hieronymus. » Hæc illi omni arte adnitentes Augustinum in ordinem fere redegere, ut in Pelagiano bello non supremus quidem imperator, sed tanquam e præfectorum numero æquali cum multis auctoritate habeatur. Hæc autem eo consilio moliuntur ut quoniam Augustini nomine se gravari sero jam tandem sentiunt, aliorum Patrum qui de gratia quid sentirent *breviter quibusdam*, ut cap. 14 de Prædestinatione sanctorum ait Augustinus, *scriptorum suorum locis et transeunter attigerunt*, suffragia jactare possint : etenim cum illi non tam aperte et perspicue de divinæ prædestinationis ac gratiæ mysteriis disseruerint, quædam eorum dicta, quando nondum Pelagianis, ut idem lib. I contra Jul., cap. 6, scribit, *litigantibus securius loquebantur*, veluti sibi faventia recentiores arripiunt, dimissis sancti Augustini sententiis clarissimis, apertissimis, evidentissimis, eam cæteris Patribus postpositi Augustini causam, rationemque reddentes cum Adamo part. III Calv. destr., c. 16, pag. 760 : « Hæ (Augustini) tenebræ me cogunt ad lucem alibi quærendam, quam in synodis et aliorum doctorum libris invenio. » Mira docent. Profecto non dicam obscure, sed non tam clare locuti dicendi sunt alii Patres, qui de gratia *breviter et transeunter* quædam solummodo attigerunt, non vero Augustinus, qui copiosissime ac fusissime in triginta et amplius libris de eadem gratia disputavit, ex brevitate enim obscuritas, ex copia vero sermonis claritas derivat. Sed Augustinum cæteris præponendum esse, ubi de divinæ gratiæ auxiliis agitur, tanquam supremum catholici exercitus ducem vetustioris Ecclesiæ Patres tradidere. Canit sanctus Prosper contra Ingratos, cap. 3 :

A ISTIUS *inter cunctos, qui de grege sancto*
Insanas pepulere feras, INDUSTRIA MAJOR.
MAJUS OPUS, *totum* PRÆSTANTIUS *imbuit Orbem*.

Sanctus Fulgentius, episcopus Ruspensis, lib. II de Veritate prædestinationis et gratiæ, cap. 17, ait : « Hæc itaque catholicorum Patrum apostolicis institutionibus tradita permanet in Ecclesia sine dubitatione doctrina, quam Græci Latinique pontifices sancti Spiritus infusione firmati, uno atque indissolubili semper tenuere consensu. In qua beatus Augustinus, indutus virtute ex alto, abundantius illis omnibus laboravit : non autem ipse, sed gratia Dei cum illo. Ipsius enim ministerio Dominus uberiorem hujus rei fidelibus suis instructionem præbuit, » etc. Audiatur iterum proxime laudatus magnus ille Prosper : B in præfatione contra Collatorem ait : « Viginti amplius annis contra inimicos gratiæ Dei catholica acies HUJUS VIRI ductu pugnat et vincit. » Forte Annatus respondebit cum suo Vasquezio part. 1, disp. 97, cap. 3, num. 20 : « Fateor sane suspecta mihi esse testimonia Prosperi et Fulgentii, quod diligentissimi et exactissimi Augustini discipuli sint. » Audiat igitur ipsius Vasquii confessionem, quando utriusque illius Patris *testimonia suspecta* sunt. Scribit hic in part. I, disp. 90, capite 6, numero 37 : « Quamvis nullus esset ex Patribus commemoratis, quem pro hac sententia de gratiæ necessitate ad singula opera bona moralia scholastici doctores allegare possent, in UNO SOLO AUGUSTINO ejusque schola suæ opinionis præsidium C libenter collocarent, eumque sibi sufficere merito arbitrarentur, quod UNICUS sit qui dum agitur de gratiæ necessitate, sicut sol inter reliquos præfulgeat. » Verum nos non ex Vasquio ista discimus, sed ex Romanæ Ecclesiæ pontificibus. Cum Julianus adversus divinam gratiam scripsisset, sanctus Bonifacius papa ab uno Augustino responsum postulavit. Cum Oriens ob Fausti Rejensis libros in partes divisus esset, sanctus Hormisdas ab Augustino cognoscendum scripsit quid Romana sequeretur et servaret Ecclesia. Galliis etiam per centum fere annos iisdem dissensionibus contusis, Felix IV ex unius Augustini libris sententiis desumptis pacem dedit. Nostro hoc etiam sæculo universa Europa exortis de auxiliis divinæ gratiæ litigiis in partes dilaniata, D Clemens VIII eas lites ad unius Augustini tribunal jussit agitari. Quibus sane Romani pontifices non obscure significarunt in controversiis de divina gratia unius Augustini vestigiis nobis inhærendum esse. Nusquam tamen solus est Augustinus, sed secum ingens subsecutorum Patrum agmen trahit, nempe Prosperum, Fulgentium, Cæsarium, Petrum Diaconum, Patres Byzacenos in Sardinia exsules, Rhemigium, Prudentium, Anselmum, Bernardum, aliosve qui sancti doctoris vestigia illis in controversiis sequuntur : qua quidem consideratione ruit ingens ille apparatus, quem Annatus libro primo per plura capita componit, quasi in aliqua sententia de gratia solitarius esse possit Augustinus. Sane Prosper et

Fulgentius, qui de Semi-Pelagianis triumpharunt, semper cum Augustino sunt, ita ut si ex una parte Augustinus duoque isti tantum sint, ex opposita vero longe plures Patres numerentur, quis non potius illi Patrum triadi inhæreat, quæ de Pelagiana hæresi triumphavit, neque citra temeritatem erroris accusari potest? Procul etiam hinc abeant illæ Morainii querelæ in præfatione ad orthodoxos: « Quid enim, si hæretici suis argutiis possent evincere se non esse aperte ab Augustino damnatos, Ecclesiæ causa deserenda esset, et insufficiens foret omnium aliorum Patrum pro veritate consensus, quia Augustinus est necessarius? Iniqua certe esset Ecclesiæ conditio, cui Deus non unicum doctorem, sed doctores promisit, ut non circumferamur omni vento doctrinæ. » Erras, o bone vir! et toto ostio erras, nunquam solus est Augustinus, et si quidpiam primus de prædestinatione dixit, jam non solus hoc dixit, tot subsecutis Patribus Augustini verba reddentibus, quæ adversarii non satis adnotarunt.

Quod vero addit Annatus, illis verbis Cœlestini contra Semi-Pelagianos: « Piissimis disputatoribus obviare præsumunt, et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris, tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur, » non unum Augustinum intelligi, sed etiam Hieronymum, imperite prorsus asseritur: etenim Semi-Pelagiani contra unum Augustinum loquebantur, quod solus illam de prædestinatione gratuita sententiam docuisset. Scribit enim Prosper ad Augustinum: « Ea quæ de epistola apostoli Pauli Romanis scribentis, ad manifestationem divinæ gratiæ prævenientis electorum merita proferuntur, A NULLO unquam ecclesiasticorum ita esse intellecta, ut NUNC sentiuntur, affirmant. » Non igitur una cum Augustino Hieronymus reprehendebatur a Semi-Pelagianis; imo ita Hieronymus de gratia contra Pelagianos scripsit, ut Semi-Pelagianorum sententiam tenuisse quibusdam visus fuerit; nam lib. III Dialog. contra Pelag. ait: « Justitia, labore et industria, ac diligentia, et semper super omnia Dei clementia custoditur, ut nostrum sit rogare, illius tribuere quod rogatur, NOSTRUM INCIPERE, illius perficere, NOSTRUM OFFERRE quod possumus, illius implere quod non possumus. » Quæ quidem a Semi-Pelagianis pro suo ipsorum dogmate accipi poterant, quorum sententia erat, ut verbis utar Prosperi contra Collat., cap. 8: « Ut boni salubresque conatus nequeant quidem proficere, nisi Deus adjuvet, possunt tamen, etiamsi non a Deo inspirentur, incipere. » Et sane Hieronymum cum Semi-Pelagianis sensisse eo loci scribit Jansenius, durius locutum Vossius, et ante utrumque de Hieronymo aliqui dubitarunt apud Vasquium part. 1, disput. 91, cap. 8. Hieronymum vero pluribus conatur defendere idem Annatus lib. VII Augustini vindicati, cap. 12, cui subscribo, nam aperte ait Dei clementia semel habitam gratiam custodiri; neque labor et industria solitarie, nempe sine gratia, intelligenda sunt, ut fusius discurrit idem recentior. Igitur Semi-Pelagiani Hieronymo non obloquebantur, quem in sua ipsorum sententia esse suspicari poterant. Præterea Cœlestinus ait Semi-Pelagianos adnixos *quiescentium fratrum memoriam dissipare*, et immediate laudat post illa verba Augustinum concludens, *resistendum* oblocutoribus. Unus igitur ibi defenditur Augustinus; nam si cum Augustino Hieronymus quoque eorumdem dictis lacerabatur, cur pontifex de uno Augustino laudes reddit, Hieronymo in angulum prorsus rejecto? Profecto Prosper, qui apud Cœlestinum sancti Augustini calumniatores detulerat, hujusce Cœlestini sanctionis, quam ipsemet impetrarat, mentionem faciens contra Collatorem cap. 42 ait: « Per hunc virum intra Gallias istis ipsis qui sanctæ memoriæ AUGUSTINI scripta reprehendunt, maleloquentiæ est adempta libertas. » Augustinum tantum et a Massiliensibus reprehensum, et a Cœlestino laudatum scribit, nihil de Hieronymo locutus. At recentiores Augustino illatæ a Semi-Pelagianis calumniæ atque injuriæ socium Hieronymum faciunt, non solatii gratia, sed ut Cœlestiniani elogii pars tantum ad Augustinum devolvatur, altera Hieronymo reservetur. Porro Augustinum plurali numero magistrum ac doctorem ab apostolica sede appellatum paulo inferius constabit, ubi de Felice IV dicemus.

Sanctus Gelasius papa inter sancti Augustini cultores numeratur, eumque non immerito Vasquius part. I, disput. 91, num. 75, vocat *per omnia Augustinianum*. Ille igitur in epistola ad episcopos per Picenum, uti lib. II Historiæ Pelag., cap. 17, observavimus, hæc scribit: « Adhuc majus scelus accrescit, ut sub conspectu et præsentia sacerdotum beatæ memoriæ Hieronymum atque Augustinum ecclesiasticorum lumina magistrorum musca moritura, sicut scriptum est, exterminans oleum suavitatis lacerare contenderet. » Sua hic glossemata apponit Annatus, lib. I, cap. 8: « Ecce Hieronymus quoque lumen est magistrorum, sicut Augustinus, testimonio Romani pontificis. » Quis hoc inficias ibit? At multum interest undenam adversus Pelagianorum tenebras magis Ecclesia illustretur, plusque luminis accipiat ab Hieronymone an ab Augustino? In conventu Hierosolymitano contra Pelagium producta fuit ab Orosio epistola sancti Augustini ad Hilarium, itemque paulo post etiam in synodo Diospolitana, de qua re ita scribit sanctus doctor lib. de Peccato orig., cap. 10, hæc synodi verba referens: « Quoniam sanctus episcopus Augustinus adversus discipulos ejus in Sicilia respondit Hilario ad subjecta capitula scribens librum in quo ista continentur, » etc. Quo sane tempore Hieronymus jam ediderat epistolam datam ad Ctesiphontem contra Pelagium, et in Palæstina ipsa aderat, in qua synodus habebatur, majoremque ipsa præsentia ac sanctitatis fama auctoritatem sui nominis reddebat, et tamen Hieronymi epistola prætermissa, ad Augustinianæ epistolæ amussim Pelagius examinatus fuit. Objiciunt recentiores Joannem Hierosolymita-

num Hieronymi hostem acerrimum, sed in Diospolitana synodo non præsidebat antistes Hierosolymitanus, sed Eulogius Cæsareensis Palæstinæ metropolita : ut certe vel initio illarum disputationum satis apparuerit unum Augustinum supra cæteros in Pelagiano bello validissimum ac strenuissimum ducem cœlitus destinatum, ac talem Patrum synodis probatum. Sed quid nobilius ipso Hieronymi et testimonio et exemplo? Cum Orosius libros priores ab Augustino contra Pelagianos publicatos in Asiam ad Hieronymum detulisset, Bethleemiticus Pater doctrinæ copiam, eruditionis excellentiam, rationum momenta integrumque opus admiratus, silentium sibi indixit, idque scripto coram orbe universo publicavit in fine lib. III Dialogorum, ubi, loquens de libris sancti Augustini contra Pelagium, ait : « Alios quoque specialiter tuo nomini cudere dicitur, qui necdum in nostras venere manus, unde supersedendum huic labori censeo, ne dicatur mihi illud Horatii, *In sylvam ne ligna feras*, aut enim eadem diceremus ex superfluo, aut si nova voluerimus dicere, a CLARISSIMO INGENIO OCCUPATA SUNT MELIORA. » Adeo vero Hieronymus religiose silentium postea coluit, ut ab Anniano ejusdem epistola ad Ctesiphontem impugnata, non modo defensionem nullam adornarit, sed per litteras Augustinum ad illam confutandam hortatus fuerit, de qua re libro primo Historiæ Pelag., cap. 19, fusius dictum est. Ille, inquam, Hieronymus impugnatus certamen recusavit, qui nec ab amicissimo olim Rufino impune se vel minimum perstringi passus est, sed editis apologiis illatas quasque calumnias propulsavit. Itaque cum Hieronymus in hoc stadio lampadem Augustino tradiderit, ab isto quoque unice lumen Ecclesia accepit, quo orbem catholicum illustraret. Ex his patet etiam vanam esse illam Morainii vocem in præfatione ad orthodoxos : « Quid de Hieronymo? Eritne etiam ille Augustini discipulus, vel de Angelis inferioribus? » Non discipulus Augustini fuit, sed initio certaminis commilito, dein domi quiescens Augustinensium præliorum ac victoriarum admirator exstitit, toto belli onere in Augustinum devoluto. Gelasius quidem Hieronymum æque ac Augustinum laudat, quod Seneca ille hæreticus utrumque maledico dente proscindebat : sicuti cum Cœlestinus Pontifex unum Augustinum contra Semi-Pelagianorum conatus nominatim defendit, unum illum ab iisdem fuisse impetitum intelligimus, non vero una cum Hieronymo, ut Annatus comminiscebatur. Cæterum Gelasius ea in epistola sancti Augustini solius doctrinam atque dogmata, et quidem quæ recentioribus minime probantur, adeo perspicue tradit, ut vere dicendus sit per *omnia Augustinianus*, idque superius luculenter a nobis probatum est.

Succedit his sanctus Hormisdas papa, qui, uti lib. II Historiæ Pelag., cap. 19, narravimus, de libris Fausti Rejensis a Possessore episcopo consultus, ubi hos ab Ecclesia minime receptos respondit, hæc addidit : « De arbitrio tamen libero et gratia Dei quid Romana, hoc est catholica sequatur et servet Ecclesia, licet in variis libris beati Augustini, et maxime ad Prosperum et Hilarium abunde possit cognosci, tamen et in scriniis ecclesiasticis expressa capitula continentur, » etc. Quo præconio sancti Augustini doctrinam Ecclesiæ doctrinam declaravit. Recentiores tamen parum inde ponderis Augustinianæ auctoritati adjici putant, pravisque restrictionibus Hormisdæ testimonium limitant. Annatus, lib. VIII, cap. 6, ait : « Postquam enim mittimur ad libros de Bono perseverantiæ et de Prædestinatione sanctorum, qui scripti sunt ad Prosperum et Hilarium, hoc unum putare debemus, pertinere ad Romanam et catholicam fidem, quod Augustinus intendit totis illis libris. » Addit duo ibidem tantum intendi, initium fidei et usque in finem perseverantiam in bono esse dona Dei. Hinc concludit pag. 905 : « Ergo qui nos ad hos libros mittit summus pontifex audituros quid Romana, hoc est catholica doceat Ecclesia de gratia et libero arbitrio, discere nos hoc tantum jubet. Ergo si quæ alia intercurrant, dum hæc confirmantur ab Augustino, nec habeant necessariam connexionem cum iis quæ potissimum intenduntur, non est mentis pontificis ut eis firmiter adhæreamus, si nihil aliud cogit, quia nec est mentis ipsiusmet Augustini. » Verum invidiosa ac præpostera prorsus hæc glossemata sunt. Quis enim nesciat libros Fausti præcipue, imo unice scriptos contra prædestinationem ante merita prævisa, totus enim in eo est ut sancti Augustini sententiam confutet. Hinc Petrus Diaconus, in fine libri de Incarnatione et gratia, scribit se cum monachis sociis anathematizare « libros Fausti Galliarum episcopi, qui de monasterio Lirinensi provectus est, quos contra prædestinationis sententiam scriptos esse non est dubium. » Quare, cum Hormisdas Fausti opus reprobet, ac e contra sancti Augustini libros legendos inculcet, sententiam sancti Augustini de gratuita prædestinatione illis in libris assertam probat, quam tamen inter adiaphora Annatus rejicit. Reprobat pontifex Fausti libros inscriptos de Gratia et libero arbitrio ; approbat vero ea quæ de illa materia scribit Augustinus, præcipue ad Prosperum et Hilarium. Itaque quæcunque theses de gratia et libero arbitrio positæ sunt ab Augustino, quibus adversarias opposuit Faustus, illas a Romana Ecclesia servari ac defendi tradit Hormisdas. Sane invidiam redolet maximam, tam amplum testimonium ad duo tantum dicta coarctari. Sed pontifex non illos duos tantum libros Augustini laudat, sed VARIOS Augustini libros, præcipue vero ad Prosperum et Hilarium datos appellat. Unde ibidem cætera etiam volumina Augustini approbantur ; quidquid igitur in illis docet de gratia et libero arbitrio, hoc, teste Hormisda, Romana sequitur et servat Ecclesia. Annatus vero, quasi particula illa *maxime* idem esset ac restrictiva *solum*, duas tantum sancti doctoris sententias, quas præcipue stabilit in libris de Prædestinatione sanctorum et de Dono perseverantiæ, ab Hormisda confirmatas fingit. Non ita est, Annate,

non ita, præter id quod in illis duobus libris, in aliis quoque VARIIS LIBRIS de Gratia et libero arbitrio Augustinus scripsit, hoc totum Romanæ Ecclesiæ probatur.

Alia via contra Hormisdæ testimonium vadit Decampsius, lib. III de Hær. Jans., disput. 1, cap. 4; nam cum Hormisdas dixerit capitula quædam de gratia et libero arbitrio in scriniis ecclesiasticis contineri, hæc putat esse illas sententias, quæ epistolæ Cœlestini papæ ad episcopos Galliæ annexæ leguntur. Porro has tantum ex Augustinianis libris esse Ecclesiæ Romanæ probatas scribit; ejus verba sunt: « Asserit Hormisdas cognosci ex sancti Augustini operibus posse quid de gratia et libero arbitrio Ecclesia sentiat, quia nimirum in his acerrime defenduntur hæc ipsa capitula, quæ in scriniis ecclesiasticis continentur, quæque epistolæ suæ Cœlestinus intexuit. Quis unquam ex nobis istud negavit? fatemur in sancti Augustini operibus illa ipsa contineri acriterque defendi, quæ ab Ecclesia contra Pelagianos sancita sunt. At negamus aliud nihil in ejus libris reperiri, nobisque in hac parte Hormisdas suffragatur, dum collecta a Cœlestino capitula appellat, in quibus diserte traditur, profundiores quæstiones, quas ab Augustino contra Pelagianos dimicante latius pertractantur, ab Ecclesia Romana non fuisse comprobatas. » Verum quis ecclesiastica scrinia Decampsio reclusit, ut tam confidenter scire potuerit Hormisdam nomine capitulorum illas Cœlestini sententias intellexisse? Unde novit ex universa sancti Augustini doctrina novem solummodo Cœlestini capitula in ecclesiasticis scriniis fuisse seposita? Scimus sanctum Leonem Magnum, qui tertius a Cœlestino pontifex sedit, in epistola ad nostrum metropolitam Aquileiensem, duo integra capita ex libro sancti Augustini contra Pelagianos ad verbum exscripsisse. Cur non ista pariter Hormisdas appellat? Scimus sanctum Gelasium papam ad Honorium episcopum contra Pelagianos scripsisse, atque mentionem quorumdam capitulorum fecisse: « De quibus, inquit, ii quos tua charitas destinavit, si plenius instrui voluerint, sequentes tituli cum suis responsionibus intimabunt. » Quare Hormisdas hæc insinuata a Gelasio capita non intellexit? An nil aliud statuisse Gelasius credendus est, quam illa quæ sub nomine Cœlestini vulgata sunt? Quis hoc sine teste dicenti credat? Scimus eumdem Gelasium in epistola ad episcopos per Picenum tres quatuorve sancti Augustini sententias, ut superius ostendimus, inculcare, quas recentiores reprehendunt, ac furenti contra Pelagianos Augustino excidisse comminiscuntur; unde credibilius est has quoque inter illos titulos a Gelasio connumeratas, quam illas tantum Cœlestini. Scimus Felicem IV ad Patres Arausicanos ex sancti Augustini libris excerptas de divina gratia sententias contra Semi-Pelagianos transmisisse, et hæ quidem in viginti quinque canones digestæ sunt: invenitne pontifex omnia illa asserta in ecclesiasticis scriniis, vel cum illa tantum novem a Cœlestino selecta reperisset, novis ex Augustiniano thesauro divitiis scrinia ecclesiastica locupletavit? Quid dicitis, o novi antiquarum Romanorum pontificum constitutionum interpretes?

Sed quod de Felicis IV capitulis mentio incidit, ex libro primo Historiæ Pelag. cap. 23 recolendum est, Romanum pontificem ad lites de auxiliis divinæ gratiæ per centum fere annos Gallias turbantes, apostolica auctoritate sopiendas, viginti quinque sententias ex libris sancti Augustini decerptas ad sanctum Cæsarium Arelatensem transmisisse, ipsi cæterisque Galliæ episcopis subscribendas. Quis porro non intelligat quantum eo facto honoris incrementum Augustino additum sit, cum quæ prius illius voces fuerant, in Romanorum præsulum ac synodorum oracula transierint? At hic rursus pulverem excitant recentiores, quo tanta Augustino delatæ auctoritatis gloria obscuretur. Clamat Annatus cap. 6, pag. 903: « Et Felix, quem etiam referunt Baiani inter approbatores Augustini, propterea quod canones Arausicanæ synodi extractos ex libris Augustini, et ipsius etiam verbis conceptos ad episcopos Galliæ miserit, extractione illa monstravit quid esset necesse ab omnibus recipi ex universa illius doctrina, nempe id quod canonibus illis exprimitur, permissa lectoribus judicii libertate circa cæteras, quæ intercurrunt, controversias. » Belle ac bene: igitur non novem solummodo Cœlestini sententiæ ex Augustinianis libris approbatæ sunt, quod ad nauseam usque inculcatis, sed tot insuper alia dogmata, nempe viginti quinque quibus refragari piaculum sit. Sed reclamat Annatus ibidem: « Ergo vi hujus approbationis nulla fieri debet controversia iis qui capita illa selecta recipiunt, etiamsi alia quædam rejiciant. » Nolo hic disputare an recentiores ita canones Augustinianos Arausicæ firmatos recipiant, quin violentis quandoque interpretamentis eisdem vim inferant, unde ab eruditis jure reprehenduntur. Mitius vobiscum agam. Quod Arausicanos canones, ut libet, ut lubet explicatis, nullam vobis quæstionem facimus, sed quod alia Augustini dogmata rejiciatis, pati nullo modo possumus, atque contra vos accusationem paramus, non quod apostolici decreti, sed quod exempli contemptores sitis. Enimvero si universas lites de divina gratia in Galliis exortas apostolica sedes ut unius Augustini doctrina componendas duxit, insigne posteris exemplum edidit, ut si quando eadem in causa de gratia iterum litigia erumperent, ad ejusdem sancti antistitis doctrinam confugerent, ex Augustini libris sententiam audirent, uni Augustino adhærerent, quod a Clemente VIII veteri religione novoque exemplo præstitum fuit. Quare, cum adversarii in plerisque recens exortis de divina gratia controversiis stare se contra Augustinum profiteantur, Felicis IV judicio refragari, ejusdem exemplum parvi facere, atque alia prorsus via ab Augustiniana ad veritatem eosdem repere, nemo non videt.

Doluere tamen recentioribus oculi, cum per Felicem IV et Arausicanam synodum tantum honoris

Augustinianæ doctrinæ delatum videre : quare glossematum ruderibus illum obruere pertentant, dicentes Ecclesiam in synodis Augustini sententiis usam fuisse *non ex necessitate, sed ex auctoritate, uti magistram, non uti discipulam.* Acutum Adami commentum cap. 9, pag. 653. Vide quomodo se ipsam strangulet hæc responsio. Intendit adversarius sancti doctoris auctoritatem imminuere, et eamdem auget quam maxime. Nemo miratur, cum videt discipulum magistri voces reddere; at magistrum sententiam dicturum, non nisi discipuli ore loqui velle, hoc plane mirabile censetur, atque in discipuli eximiam excellentiam venit. Synodi ac Romani pontifices sanctorum Patrum sententias semper secuti sunt, ut ex traditione Ecclesiæ credenda orthodoxis proponerent. Colligitur hoc ex epistola sancti Leonis ad Leonem Augustum, ubi pluribus sanctorum Patrum testimoniis adductis, inter quæ etiam *sancti Augustini episcopi Hipponensis* plura numerantur, concludit : « Hæc nos sequi verba debemus, his nos convenit obtemperare dogmatibus. » In Chalcedonensi synodo, act. 1, post recitatam fidem concilii Nicæni, Patres dixere : Necessarium visum est sanctorum et catholicorum Patrum proferre testimonia, quæ possunt satisfacere, quemadmodum eam intellexerunt, et prædicare confisi sunt, quatenus ex manifesto et omnes rectam et immaculatam fidem habentes sic et intelligant, et interpretentur, et prædicent eam. » Et act. 2, statim post initium : « Docuerunt enim Patres, et in scriptis custodiuntur, quæ ab eis sunt exposita, et citra ea dicere non possumus. » Et act. 5 : « Sequentes igitur sanctos Patres, » etc. Sanctus Agatho papa, in epistola ad Constantinum imperatorem, quæ habetur in synodo VI, act. 4, adversus Monothelitas, sanctorum Patrum testimoniis productis, ubi laudatur Augustinus tanquam VERITATIS *prudentissimus* PRÆDICATOR *et præstantissimus* DOCTOR, hæc habet : « Ecce, piissime Domine fili, sanctorum Patrum testimoniis tanquam radiis spiritalibus Ecclesiæ catholicæ atque apostolicæ doctrina illustrata est, » etc., ubi etiam scribit damnandos Monothelitas tanquam *non sanctorum Patrum pedisequos.* At actione 10 omnia illa Patrum testimonia in synodo relecta sunt, et cum libris Constantinopoli existentibus collata, et act. 8 synodus litteris Agathonis consensum dedit, quod sanctorum Patrum doctrinæ conformes essent. Unde Georgius, antistes Constantinopolitanus, dixit : « Scrutans sanctorum ac probabilium Patrum, qui repositi sunt in venerabili patriarchio, inveni cuncta testimonia sanctorum ac probabilium Patrum, quæ in eisdem suggestionibus continentur, consonantia, et in nullo discrepantia a sanctis ac probabilibus Patribus, et consentio eis, et sic confiteor et credo. » Quam sententiam cæteri ibidem subscripsere. Possent infinita ad hoc demonstrandum testimonia adduci, in quibus *ex necessitate* synodi sanctorum Patrum doctrinam se amplecti ac sequi professæ sunt.

At inquies loqui te de uno Augustino, non de omnibus Patribus, hos enim idem concordi sententia docentes necessario in synodis Ecclesia sequi debet, quippe, quæ ex Patrum traditione dogmata definit, non vero privatum doctorem, qualis est Augustinus. Sed neque hoc te effugium juvat : nam dum contendis Felicem papam et Arausicanos Patres unius Augustini sententias secutos esse *ex auctoritate, non ex necessitate*, quæso te, vel secuti sunt Augustinum contra alios Patres docentem, vel cum aliis Patribus idem sentientem? Si primum dicas, id non *ex auctoritate* fecere; nam non potest privata unius hominis sententia tanquam de fide definiri, si constet universos Patres oppositum tradidisse, potest tamen ob summam unius sancti doctoris excellentiam judicium suspendi, ac neutra sententia definiri, quod de privata Augustini opinione de simultanea rerum creatione recentiores affirmant. Si vero alterum eligas, jam vides ex necessitate approbandam esse sententiam ab omnibus Patribus assertam, si ea de re rectum judicium dandum sit. Præterea Ecclesia de controversiis fidei sententiam dictura *ex necessitate* illam partem, in qua veritas est, definire debet, cum falsitatem inter dogmata fidei referre nullo modo possit. Quare, cum Felix et Arausicani Patres sancti Augustini sententias uti catholicas definierint, *ex necessitate* eas secuti sunt, ut oppositas Semi-Pelagianorum opiniones erroneas sequi minime potuerint. Felix quidem potuit Augustini sententias ad verbum non exscribere, uti exscripsere Prosper, Fulgentius, Prudentius aliique ex Augustiniana schola doctores; sed non potuit sensum earumdem ex necessitate non tradere, cum jam illas ante concilii definitiones veras fuisse certum sit, cum nisi id quod verum est possit ab Ecclesia definiri.

Eadem facilitate refutatur quod addunt, synodum Arausicanam Augustini sententias adhibuisse *uti magistram, non tanquam discipulam.* Profecto mirum dicunt, dum volunt Arausicanos Patres, qui integro ab Augustini morte sæculo vixere, Augustini magistros esse potuisse, a quibus ille nec tota quidem doceri potuit. Sane magister ille est qui docet, discipulus qui docetur; et qui hoc nescit, mirum si discipulus non modo fuerit, sed vel esse potuerit. Qui vero doceat, qui doceatur, Augustinusne an Arausicana synodus, vos videtis. Olim quidem Augustinus Ecclesiæ discipulus fuit, ac talem se profitebatur, dum ad Bonifacium papam scribebat mittere sua scripta non tam discenda *quam examinanda, et ubi forsitan aliquid displicuerit, emendanda*, lib. I contra duas epistolas Pelag. ad Bonif., cap. 1. Cæterum quod a Deo illuminationis gratiam ad docendum assecutus est, ut ait sanctus Fulgentius, et unus universas Pelagianorum machinas perfregit, tantum illi Ecclesia detulit, ut ipsius Ecclesiæ per apostolicam sedem magister consecratus fuerit. Hinc Cœlestinus, in epistola toties a recentioribus inculcata, Augustinum *magistrum nostrum* honoris causa nuncupat, Gelasius in epistola ad Honorium eumdem *Ecclesiæ magistrum* dicit, et Joannes II, ut mox dicemus, de

Augustino scribit, *cujus doctrinam secundum prædecessorum meorum statuta Romana sequitur et servat Ecclesia.* Profecto, si Ecclesia Romana Augustini doctrinam sequitur, Augustinus ejusdem Ecclesiæ magister dicendus est, uti discipulos sancti Thomæ aut Scoti eos appellamus, qui eorumdem doctorum sententias sequuntur. Cur autem hoc mirum videatur? Nonne olim magnus ille Aquinas inter tirones in scholis sedit, qui postea summus scholasticorum magister evasit? Laudati antistites, dum in synodo Chalcedonensi et Constantinopolitana sanctos Patres sequi se dicebant, eorumdem se discipulos profitebantur, quorum doctrinis sese instruendos tradebant; illi igitur Leones, Felices, Athanasii, Hilarii, Augustini, Cyrilli, Gregorii, aliive quos ibidem producunt, synodorum magistri fuere. Quare cum Arausicanum concilium unum Augustinum secutum sit, unum Augustinum magistrum habuit.

Inter sancti Augustini encomiastas merito numeratur etiam sanctus Joannes II, in epist. 3 ad senatores: *Sanctus Augustinus*, ait, *cujus doctrinam secundum prædecessorum meorum statuta Romana sequitur et servat Ecclesia.* Quibus verbis pontifex non solum sancti Augustini doctrinam consecravit, sed etiam eamdem antiquitus a suis decessoribus approbatam fuisse affirmat. Sed en statim recentiorum interpretationes. Audi Decampsium, lib. III cit., disp. 1, cap. 4, num. 12: « Cum igitur in hac epistola nec de sancti Augustini doctrina contra Pelagianos agatur, nec ullus ex libris appelletur quibus eos impugnavit, cur inde Janseniani speciatim colligunt, ita probari ab apostolica sede quæcunque in Augustini operibus continentur, ut ab his vel tantillum recedere sit nefas? » Addit Moraines, disp. 12 Anti-Jans., num. 50: « Quæ addit ex Joanne II et Clemente VIII præcedentibus similia sunt, nihilque amplius probant. Tantum enim affirmant Ecclesiam Romanam servare, et sequi doctrinam Augustini sibi quasi dotem relictam, quam tamen non in omnibus sequitur, » etc. Hæc illi. Scimus eam sancti Joannis epistolam esse contra Nestorianos, non Pelagianos; sed scimus quoque Nestorianos ex Pelagianis prodiisse, utrosque mutuo se foventes apud Ephesum condemnatos, utrique hæresi idem a Prospero epitaphium ignominiæ causa inscriptum. Opponimus tamen Joannem inibi ea sancti doctoris volumina laudasse, quibus non tantum auctoritatis inest, quantum tributum est ab apostolica sede libris contra Pelagianos scriptis. Cum enim in illis cæteros post se longo intervallo reliquerit, in istis seipso quoque major evasit; unde si Augustinum Romana Ecclesia docentem sequitur, ubi minori laude ornatus fuit, eidem religiosius adhærebit, ubi tot Romanorum præsulum encomiis exceptus fuit: Romana Ecclesia non solum Augustinum docentem inaudit, sed impugnatum defendit, ut illa Augustini auctoritatem propugnante, oleum et operam perdituri sint recentiores, qui contra eamdem insurgunt.

Clementis vero VIII decretum, quo universas de auxiliis divinis controversias ad tribunal sancti Augustini expendendas jussit, quo olim recentiores pressi sunt, hisce modo strophis eludunt: « Nam quod, inquiunt, objicere aliqui solent, Clementem VIII jussisse tempore disputationum de auxiliis, ut Augustini potissimum sententia exquireretur, facile solvitur. Neque enim id præcepit eo præjudicio, quasi nefas duceret ulla in re dissentire ab Augustino, repudiata etiam Cœlestini distinctione illa inter propositiones quas esset, et quas non esset necesse astruere. Neque idem est velle, ut disputantes Augustini sententiam inquirant, et velle omnino ut in omnibus eam sequantur. » Rursus: « Inquirenda fuit Augustini sententia, ut intelligeretur utrum ea quæ disputabantur tangerent constituta jam dogmata, necne, an potius spectarent ad quæstiones indifferentes. Adde cum constet ex mente sancti Bonaventuræ Augustinum aliquando minus voluisse, et plus dixisse, fuisse cur juberet summus pontifex ut ejus sententia investigaretur, nempe ut retineretur, quod perspicuum esset illum voluisse, non autem quidquid constaret, eum dixisse. » Annati verba sunt lib. VIII, cap. 4, in fine. Nullus hucusque dubitavit in sessionibus de auxiliis coram Clemente VIII celebratis Molinæ doctrinam ad Augustinianæ doctrinæ amussim vocatam. Interim audiant Paulum Leonardum, vere Scerlogum, in Apologia scientiæ mediæ, part. II, num. 39: « Equidem, inquit, in disputationibus Romæ agitatis coram sanctitate Clementis VIII et Pauli V, sæpe et diligenter interrogatum est de mente sancti Augustini, quod eo speciatim in genere quæstionum exploratum esset ab iis optima proferri, cui tantus divinæ gratiæ hyperaspistes faveret. Quare anno 1602 tractatum: *Quis majores vires ad bonum libero arbitrio tribuat? An Augustinus? an Molina?* Continetur ille articulus septem quæstionibus, in quibus singulis de mente Augustini disceptatur cum Molina, etc. De quibus liquet altercationis pene omnem scopum, quidnam Augustinus sentiret? » Compendio res ageretur, si liceret acta illa congregationum, vel integram Clementis VIII orationem, quam disputationibus illis præmisit, recitare. Sed quando recentiori Romano decreto id vetitum est, cum dispendio causæ quam defendo, necessariam defensionem omitto. Et quidem plus forte cæteris meliora dicere possem, cum legerim omnia Mss. Gregorii Nugnii Coronel, Augustiniani Lusitani, qui memoratarum congregationum fuit a secretis. Pio silentio religioni lito. Repetam tamen fragmentum laudatæ orationis Clementis VIII, quod suo Euchologico a congregatione suprema S. R. Inquisitionis approbato inseruit P. Macedo inter elogia pontificum, quæ recitat ad diem 28 Augusti, pag. 406. « Quamvis, inquit, nisi Deo rationem reddere debeam mearum actionum, dicam tamen impræsentiarum rationes propter quas ASTRINGERE STATUI totam hanc disputationem AD NORMAM DOCTRINÆ SANCTI AUGUSTINI de gratia. Prima est quod si, teste B. Prospero fere initio libri contra collatorem, viginti annoru-

spatio acies catholicæ Ecclesiæ ita dimicavit pro A gratia contra Pelagianos, ut tandem Augustino duce vicerit, oportet etiam ut in causa consilii EUMDEM DUCEM AGNOSCAMUS ET SEQUAMUR. Secunda est quod idem sanctus nihil videtur prætermisisse eorum quæ ad præsentes controversias pertinent, etc. Tertia tandem ratio est quod cum multi pontifices et prædecessores nostri doctrinæ sancti Augustini tam acres fuerint assertores ac vindices, ut quasi hæreditario jure eam in Ecclesia relinqui voluerint, æquum non est ut patiar illam hac hæreditate privari.» Orationem hanc ipsius Clementis manu exaratam ostendit nobis illustrissimus D. Philippus vicecomes Mediolanensis, episcopus Catacensis, quod etiam testatum reliquit in notis Mss. ad cap. 4 libri VIII Augustini vindicati, quod volumen apud B me est.

Non possum hic non indignari Annato, qui illis in disputationibus de auxiliis, non suum Molinam, sed nostrum Augustinum in examen vocatum fingit; nam eas sessiones habitas scribit: « Ut (Augustini) sententia investigaretur, nempe ut retineretur quod perspicuum esset illum voluisse, non autem quidquid constaret eum dixisse. » Qua sane ratione sanctus doctor, quem apostolica sedes causæ id temporis agitatæ judicem pronuntiavit, suis e libris sententiam dicturum, ab Annato examini tunc subjectus fuisse dicitur, hac de eodem sententia pronuntiata, *ut retineretur quod perspicuum esset illum voluisse, non autem quidquid constaret eum dixisse.* Quod, ut ibidem ait, aliquando Augustinus per excessum locu- C tus est, qui quidem excessus in illis disputationibus *ne retineretur* Clementi VIII sententia fuit. Hoc autem quid aliud est quam Augustinum ex judice reum facere? Neque secus sentire Annatum judico, clamat enim in fine cap. 2, pag. 864: « Sepelienda scholastica est, ut unus regnet Augustinus, an Augustinus legendus ad lucem scholasticæ, et ad ejus amussim exigendus? » Neutrum nobis in votis est, sed vigere scholasticam optamus, eamque ad Augustini amussim exigi, et non e contra, ut ipse contendis. Perspicua est Clementis sententia, se velle exigere lites scholasticorum de auxiliis AD NORMAM DOCTRINÆ SANCTI AUGUSTINI, quibus quam belle consonas nemo non videt, dum Augustini doctrinam ad scholasticorum *amussim exigis*. Profecto Magister D Sententiarum, qui primus scholasticam in methodum deduxit, ex Patrum ac Augustini præsertim sententiis illam conflavit; unde Ecclesia ipsa Romana inter precum officia, quæ Augustini die festa persolvit, ait de eodem: « Quem in primis secuti sunt, qui postea theologicam disciplinam via et ratione tradiderunt. » Igitur scholastici ad Augustinianæ doctrinæ amussim suas ipsorum sententias exegerunt, neque veteribus illis ejusdem disciplinæ viris principibus verbum ullum contra Augustinum excidit. Secus recentioribus visum est, quorum unus Moraines in præfatione sui Anti-Jansenii ait: « Qui prius Augustinum in omnibus deposcebant judicem, nunc sibi liberum putant, ne quidem arbitrum honorarium in aliis illum admittere. » Heu quam ima summis atra dies miscuit! Augustinum olim Clemens pontifex in controversia de auxiliis judicem constituit, modo autem recentiores, ut palam fateri non erubescunt; eumdem *ne quidem arbitrum honorarium admittunt.* Et illi quidem excessus, antilogias, errores objiciendo non modo sanctum doctorem suspectum judicem publicant, sed veluti reum traducunt, ut longioris hujusce defensionis instituendæ necessitatem nobis impositam nemo negaverit. Et hoc quid aliud est quam Augustinum ex cathedra in qua ab apostolica sede positus fuit, atque ex eadem cœlestes doctrinas edisserens, hucusque summa religione a catholicis tanquam orthodoxi dogmatis magister auditus fuit, violenter extrahere? O superi! mites animos...

Sed quid de recentissimo Alexandri VII elogio, quo decessorum vestigiis inhærens, sancti Augustini doctrinam consecravit, recentiores blaterent, exponendum est. Cum pater Christianus Lupus Augustinianus, insignis doctor Lovaniensis, Roma in Belgium profecturus esset, Alexander laudatus litteras eidem ad sacram theologicam Lovaniensium facultatem deferendas tradidit. Porro ibidem paternum erga bene meritos filios amorem testatur, ad sancti Augustini ejusque discipuli sancti Thomæ doctrinam, ut eo usque summa cum laude fecerant, novo utrique sancto doctori elogio inscripto tenendam defendendamque animavit. « De reliquo, inquiens, non dubitamus vos pro singulari scientiæ, pietatisque studio sanam et incorruptam, qualem tot apostolicæ sedis declarationes, et sanctorum Patrum traditiones requirunt, doctrinam semper amplexuri, et adversus orthodoxæ religionis hostes defensuri sitis, nec non præclarissimorum Ecclesiæ doctorum Augustini et Thomæ Aquinatis inconcussa tutissimaque dogmata sequi semper, ut asseritis, ac impense revereri velitis. Quorum profecto sanctissimorum virorum penes catholicos universos ingentia et omnem laudem supergressa nomina novi præconii commendatione non egent, etc. Datum Romæ apud Sanctam Mariam Majorem sub annulo Piscatoris, die 7 Augusti 1660; pontificatus nostri anno 7. » Profectus Roma Lupus, ac Pisauro transiens, ubi apud nostrates scholæ theologicæ id temporis præfectum agebam, quantum secum in Belgium thesaurum ferret mihi significavit; ubi vero Lovanium venit, ac pontificias litteras theologorum senatui tradidit, mirum est quanta easdem lætitia universi et singuli exceperint. Indictum theologicum justitium, publicum in gratiarum actionem sacrum intimatum, ac pro incolumitate beneficentissimi pontificis imperata supplicatio. Edicti a decano universitatis publicati excerptum exhibeo; integrum donat P. Gabriel a Sancto Vincentio mox mihi laudandus: « Ut intersint solemni missæ per eamdem facultatem ibidem celebrandæ pro longæva incolumitate ac felici regimine sanctissimi D. N. Alexandri divina providentia papæ VII, qui præter

alia paternæ suæ ergà eamdem (academiam) benevolentiæ argumenta apostolico rescripto in forma brevis ad ejusdem preces eam decorare dignatus est, quo sanctissimos Augustinum et Thomam Aquinatem scholæ facultatis patronos et magistros, uti præclarissimos Ecclesiæ catholicæ doctores deprædicat, eorumque dogmata tanquam inconcussa tutissimaque, et proinde semper sequenda et impense reverenda commendat, subjungens penes catholicos universos ingentia et omnem laudem supergressa nomina eorumdem sanctissimorum novi præconii commendatione non egere, etc. Datum 6 Novembris anni 1660. »

Hæc quidem quantum lætitiæ sincerissimis sancti Augustini discipulis ingessere, tantum mœroris, non enim dicam invidis, sed pridem erga Augustinum non tam bene animatis intulerunt. Etenim nonnulli in furorem veluti acti in impias hasce voces erupere, *laudatum breve per diabolicam machinam fuisse impetratum*. Horum testis est ipsemet Christianus Lupus in epistola apologetica de Attritione et contritione, cap. 5, ad accusat. 11, pag. 49, quam Lovanii edidit anno 1667, mihique, uti est mei amantissimus, honoris gratia nuncupavit. Cuinam voces adeo inverecundæ exciderint, designat Vincentius Baronius, part. IV suorum opusculorum, lib. I, sect. 2, art. 5, § 1. Alter vero recentior de laudato Alexandri elogio scribit summum pontificem *nunquam breve illud privatam vidisse*. Id autem testatur se a viro sui sodalitii accepisse, et quo majorem dicto fidem faciat, ait : *Sincere affirmo, ac sancte juro*. Hunc etiam scriptorem nominare nolo, quod magnum patronum habeat, cujus ipse etiam patrocinio lætor ; illum tamen pluribus impugnavit vir doctissimus P. Gabriel a Sancto Vincentio in libro de Remediis ignorantiæ, disp. 14, dubio 9, num. 149, inquiens : « Cardinalis Nerlius tunc temporis secretarius brevium dixit cuidam viro gravissimo quod hoc breve ipse composuit ex commissione dicti Alexandri VII, et quod pontifex illud attente legit, et sigillum dedit ut eo signaretur, et ad dictam Universitatem Lovaniensem mitteretur. Et iste vir gravissimus sic tacto pectore testificatus est. » Hæc quidem P. Gabriel litteris consignavit, ac paulo post e vita discessit summo sui desiderio relicto, erat enim Carmelitici rigidioris disciplinæ instituti ornamentum, acceptus in primis Clementi X pont. opt. max. Vivet ille æternum de Augustini doctrina bene meritus, cujus glorioso nomini theologicum volumen nuncupavit. Sciant recentiores Alexandrum VII e nobilissima Chisiorum gente prodiisse, cui perpetuum erga Augustini nomen obsequium hæreditarium est, ita ut a trecentis et amplius annis unum semper in Chisiis appellari voluerit Augustinum. Non alium hujus mei dicti testem quam ipsummet Alexandrum volo, qui in frequentissimo purpuratorum Patrum atque antistitum senatu, agens de decernenda Thomæ Villanovani apotheosi regis Hispaniæ (*Ex Actis canoniz. S. Thomæ Villanov.*), plurimorum principum atque populorum A cum Augustiniana familia obsecrationibus, queis ad id movebatur, recensitis, hæc addidit : « Tum vero (confidenter dicimus) nostræ erga D. Augustinum sanctissimum theologiæ magistrum a majoribus secundum carnem per manus quasi tradita, et peculiaris ab adolescentia erga hunc ejus alumnum veneratio », etc. Hæc tanti pontificis hæreditaria erga *sanctissimum theologiæ magistrum* devotio omnibus nota erat, unde in eodem consessu Franciscus Albitius, purpuratorum Patrum decus, eximiæ eruditionis princeps ac nostro præconio major, sententiam rogatus dixit : « Protractus est, beatissime Pater, non sine Spiritus sancti instinctu rei arduæ atque difficillimæ exitus, ut a sanctitate vestra, quæ patronum et protectorem agnoscit Augustinum, Filius B Augustini in sanctorum numero collocetur. » Ego quidem pluribus illius recentioris dicta confutaveram, quæ tamen magni viri imperio jussus omitto ; adeo enim absurda sunt, ut satius sit eadem silentio obducere, quam prolixiori impugnatione latius diffamare.

CAPUT VII.

Augustinianæ doctrinæ contra Pelagianos per sedem apostolicam approbatio a recentiorum pravis interpretamentis defenditur.

Hucusque nobiliora Romanorum præsulum testimonia de Augustinianæ doctrinæ contra Pelagianos excellentia a sinistris recentiorum oppositionibus vindicavimus, singula pontificum elogia Augustino integra C astruentes : modo quid homines illi Augustini approbationi per Ecclesiam universim objiciant, videndum est. Levi id quidem brachio retentabo ; nam illorum consilium imitatus qui civilia inter hostes bella serunt, quo domesticis dissidiis enervatos nullo postea negotio suppeditent, Anti-Augustinianis domesticos testes opponam, et pila minantia pilis. At non illos quidem novitiis istis pares, sed longe superiores, quibus loquentibus nedum assurgant, sed penitus obmutescant, nempe Suarium et Vasquium. O quanta scholæ nomina ! Itaque in hoc certamine sedebo, duobus illis ducibus pro meo Augustino in aciem contra nuperos adversarios descendentibus.

Eia age, quid de Augustinianæ doctrinæ per Eccle- D siam approbatione, Annate, sentis ? Si quæ adversus eam habes, libere profitere : « Objicimus primo, » ait lib. VIII, cap. 6, pag. 902 : « Vel ita est consecrata, ut Augustinus e numero scriptorum non canonicorum extractus transierit in numerum canonicorum vel non. Si primum, errat totus Christianismus, qui contrarium sentit non modo a tempore scholasticorum, sed a mille ducentis annis ; si secundum, ergo illa omnis Ecclesiæ approbatio relinquit adhuc Augustinum intra numerum scriptorum fallibilium, quibus sine cujuspiam injuria repugnare liceat. » Sed jam olim huic objectioni satisfecerat non Baianus aliquis, sed strenuus Baii oppugnator Suarius, cujus sane responsionem poterant domi legere. Cum

Suarius, proleg. 6, de Gratia, cap. 6, num. 15, citasset hæc sancti Prosperi verba in laudem Augustini : « Tu autem, dilectissime et venerandissime mihi frater, si vere de his quæstionibus instrui desideras, sicut desiderare te convenit, ipsis B. Augustini disputationibus cognoscendis impende curam, ut in confitenda Dei gratia defæcatissimam ac saluberrimam evangelicæ apostolicæque doctrinæ intelligentiam consequaris, » hæc scribit : « Non tamen dicit Augustinum apostolice scripsisse, vel quia scriptor canonicus fuerit, vel quia infallibilem habuerit Spiritus sancti assistentiam in scribendo, sicut apostoli habuerunt, hoc enim alienum a sensu Prosperi et totius Ecclesiæ est, sed dicit apostolice scripsisse, vel quia suam de gratia doctrinam ex apostolo Paulo præcipue sumpsit, et validissimis ejus testimoniis illam confirmat, vel certe quia tam vere ac fideliter de gratia scripsit, ut apostolica sedes Augustini doctrinam in his quæ ad dogmata pertinent suam effecerit ac probaverit. »

Pergit Annatus : « Objicimus 2°, eosdem illos summos pontifices qui doctrinam Augustini approbarunt, ea seposuisse quæ necessaria illis visa sunt, alias autem quæstiones intercurrentes nec contemnere nec astruere voluisse. Hoc enim Cœlestinus aperte significavit, ut retulimus antea, » pag. 903. Idem Suarius, recensita Cœlestini restrictione, quam tamen negat esse Cœlestini, ut dicam, totus Augustino adhæret hæc scribens : « Nihilominus tamen etiam in his posterioribus de prædestinatione quæstionibus auctoritas Augustini maxima est propter alias rationes supra tactas, et ideo semper a nobis cæteris præfertur. »

Sed reclamat adversarius : « Objicimus, 3° approbatam fuisse Augustini doctrinam simul et aliorum sanctorum Patrum, unde sequitur cadere approbationem hanc in id quod est Augustino cum aliis Patribus commune, non in id quod est proprium, si quid tale sit. » Ibidem. Sed hocce telum Augustinum clypeo protegens Vasquius excepit 1-2, disp. 190, cap. 6, num. 37 : « Quamvis, inquit, nullus esset ex Patribus commemoratis quem pro hac sententia de gratiæ necessitate ad singula opera bona moralia scholastici doctores allegare possent, IN UNO SOLO AUGUSTINO ejusque schola suæ opinionis præsidium libenter collocarent, eumque sibi sufficere merito arbitrarentur, quod UNICUS sit qui dum agitur de gratiæ necessitate, sicut sol inter reliquos præfulgeat, cujus quidem doctrinæ egregium testimonium et commendationem in epistola prima Cœlestini ad episcopos Galliæ exaratam habemus. » Porro Cœlestinus unum Augustinum laudavit; lege eumdem part. I, disp. 89, cap. 4, initio.

At non cedit Suario, non cedit Vasquio Annatus, sed rursus opponit pag. 902. « Nempe jam nos docuit Gerson et Abulensis quo pertineat hæc approbatio; non enim eo ut intelligamus Augustinum nullis esse humanis defectibus obnoxium, sed rarioribus et levioribus, quomodo cæterorum quoque sancto- A rum laudes intelliguntur. Et certe cum eadem sit judiciorum et affectuum alea, et Augustinus tanta contentione pugnet contra Pelagianos, ut obtineat nullum esse quantumvis sanctum, cui non sit opus dicere : *Dimitte nobis debita nostra*, ob quotidianos voluntatis lapsus; nescio quid Baianis in mentem venerit, ut Augustiniani videri velint, cum tanto nisu persuadere conantur esse aliquos qui judicio nunquam labantur, » nempe Augustinum. Verum quis nesciat Augustinum duplici facto, dum se infra cæteros depressit, supra universos altius sese evexisse? Ille magnus Ecclesiæ magister tum *affectus*, tum *judicii* sui errata publicavit : hæc quidem in libris Retractationum, illa in libris Confessionum, singulari prorsus exemplo, cum videamus quosque tum pro- B pria dicta, tum facta ab erroribus vindicare. Utinam hanc aliquando de sociis ac suæ familiæ hominibus opinionem adversarii induant, quorum quempiam si ab aliquo scriptore impetitum cognoscant, mille apologias procudunt, ut soli ab erroribus immunes esse videantur. Itaque eamdem et affectus et judicii aleam subivit Augustinus. Verum dum libros contra Pelagianos retractat lib. II, cap. 33, 36, 37, 42, 50, 61, 62, 66 et 67, nullam sententiam sive de gratia sive de libero arbitrio corrigit, sed omnia abs se dicta probat, qui aliis in tractatibus plerasque theses assertas expunxerat. Unde sanctus doctor nusquam in Pelagianis expugnandis se judicio lapsum fuisse cognovit; adversarii autem misere judicio labuntur, tam humiliter de Augustino pronuntiantes. Profecto Augusti- C nus futuros forte censores prævidens, in eorum humeros correctione devoluta, minus illo in examine secum egit, recentioribus hanc gloriam relinquens, qua jactare possent se illis in libris contra Pelagianos editis maculas deprehendisse, quæ Augustini aciem ac spongiam subterfugere. Quid ais, Annate, Augustinum fuisse obnoxium humanis defectibus, at *rarioribus et levioribus*, ac *judicio* quandoque lapsum? Alia longe diversa fuit tui Suarii sententia, qui proleg. 6 de Gratia, cap. 6, num. 17, ita et vere et digne de sancto Augustino scribit : « Nihil tam admirandum et suspiciendum Ecclesiæ reddidit Augustinus, quam de gratia doctrina; at si in ea tradenda et explicanda aliquando fuisset in errorem lapsus, multo labefactaretur ejus auctoritas, immeritoque D Ecclesia tam fidenter judicium ejus in hac doctrina esset secuta, quod impium est cogitare. » Egregie hoc ipsum abhinc octingentis annis notarat sanctus Prudentius Tricassinus, in epistola ad Hincmarum et Pardulum; sed quod cum Suario et Vasquio veluti fœdere icto aliorum suppetiis dimissis, contra recentiores me pugnaturum pro Augustino pollicitus sum, præclarissimum illius antistitis testimonium omitto, alibi recitandum.

Nondum Annatus suorum vocibus ab infelici certamine revocari potuit; sed instat obtruditque hanc illationem : « Ergo si, stante Augustini testimonio illo, licet tamen singularem cujuspiam ex aliis Patribus cogitationem in hisce disputationibus non sequi,

licebit etiam, stante illa Ecclesiæ vel summorum pontificum approbatione, non omni adhærere Augustini sententiæ. » At huic quoque objectioni obviam ierat subtilissimus recentiorum Vasquius, cujus ex 1-2, disput. 190, verba paulo ante dedimus, item præclare part. 1, disp. 89, num. 21 : « Tametsi, inquit, aliorum Patrum auctoritas in omni controversia magni ponderis apud omnes esse debeat, in hac tamen, de qua nunc agitur, UNUS PRO MULTIS mihi semper erit AUGUSTINUS, non solum quod omnium qui bene sentiunt plurimum emineat, » etc. At quod præmiserat Annatus ibidem, pag. 909 : « Ex quibus liquido constat quantum Augustino tribuendum Ecclesia censuit, tantum aliis quoque Patribus tribuendum esse Augustinum ipsum censuisse, » hoc, inquam, plane falsum est ; nam licet in libris contra Julianum ex sanctis Patribus peccatum originale fusius comprobaverit, itemque in libro de Gratia Christi ejusdem gratiæ necessitatem, attamen prædestinationem ante prævisa merita instantibus Massiliensibus, et nolle se illam credere affirmantibus, nisi veterum ea de re testimonia produceret, respondit lib. de Prædestinatione sanctorum, cap. 14 : « Quid igitur opus est ut eorum scrutemur opuscula qui, priusquam ista hæresis oriretur, non habuerunt necessitatem in hac difficili ad solvendum quæstione versari, quod procul dubio facerent si respondere talibus cogerentur. » At cap. 19 de Dono perseverantiæ pro se adducit Ambrosium et Cyprianum, ex quibus non disertis verbis, sed per necessariam illationem suam ipsius sententiam colligit. Igitur, judice Augustino, *non opus est ut eorum* Patrum *scrutemur opuscula*, ubi de gratuita prædestinatione disseritur. At libros de Prædestinatione sanctorum et de Dono perseverantiæ Hormisdas commendavit, ad eos nos remisit synodus Sardiniensis exsulum episcoporum ex Africa, Clemens etiam VIII sententiam Molinæ de prædestinatione juxta sancti doctoris dogma examinandam jussit ; non igitur ea in quæstione tantum Augustinus tribuit aliis Patribus, quantum ipsi Ecclesia detulit.

His tandem postremo impetu contra librorum sancti Augustini approbationem idem Annatus decertat, pag. 911 contendens : « Omnibus illis approbationibus quas obtendunt Nov-Augustiniani, doctrinam Augustini universim approbari, nullam vero esse quæ cadat in omnia et singula ejus placita. » Recoctam Semi-Pelagianorum crambem reponit : etenim cum sanctus Cœlestinus libros sancti Augustini laudasset, illi eam commendationem Augustini libris universim tantum traditam dicebant, quam tamen prioribus, non item postremis ejusdem voluminibus delatam esse contendebant, contra quos sanctus Prosper egregie in fine libri contra Collatorem, cap. 42, hæc scribit : « Agnoscant calumniatores superfluo se objicere quod his libris non speciale neque discretum testimonium sit perhibitum, quorum in cunctis voluminibus norma laudatur ; apostolica enim sedes, quod a præcognitis sibi non discrepat cum præcognitis probat, et quod judicio jungit laude non dividit. » Hæc ille. Succenturiatus in Annati jam defessi præsidium prosilit Moraines, diverso tamen armorum genere in Augustinum impressionem faciens. Etenim quo pontificiæ approbationis Augustino datæ splendorem imminuat, non quidem invidarum interpretationum nebulas opponit, sed nobiliora ab apostolica sede aliis Patribus tradita præconia proponit, quorum comparatione illa Augustino delata minora longe censeantur ; quo sane pacto sol non umbris quidem, sed immensa propemodum luce quaquaversum irradiante minimum candelæ splendorem suffocat, nullumque pene facit. Altiori itaque voce insultat Moraines in præfatione ad orthodoxos : « Quando dictum est de scriptis Augustini ab aliquo pontifice legem sanciente, quod dixit Gelasius de mirabili illa epistola Leonis Magni ad Flavianum, ut si quis illam non admitteret usque ad unum iota, anathema esset ? » Verum quis non videat eximias illas de Leonis litteris laudes in Augustinum plene devolvi ? Celebrem illam Leonis epistolam ad Flavianum a sancto Prospero Augustini discipulo compositam fuisse constans non modo Latinorum, verum etiam Græcorum opinio est. Baronius audiatur in notis Martyrologii, ad diem 25 Junii, ubi de Prospero ait : « Ado Viennensis et alii tradunt hunc fuisse ab epistolis sancto Leoni papæ, ab eoque scripta fertur famosissima illa epistola sancti Leonis ad Flavianum de Incarnatione Verbi, quod non tantum Gennadius, Honorius et alii Latinorum, sed et Marcellinus comes testatur in Chronico sub consulatu Olybrii et Rustici. » Hic est ille Prosper, quem Annatus ipse lib. II, cap. 5, § 2, pag. 179, « Primarium ac proximum Augustini discipulum, qui visus est illius et arma et vices gessisse ad tuendam quam veluti deposito acceperat ejus doctrinam. » Quis vero neget delatas discipulo laudes in magistrum derivare ? Profecto, si sanctus Gelasius Leonis epistolam usque ad minimum iota recipiendam dixit, idem nec unum iota Augustinianæ doctrinæ improbavit, imo, ut sæpe in faciem recentioribus illisum est, vel illæ Augustini sententiæ, quæ falsæ seu duræ illis videntur, ab eo pontifice Ecclesiæ inculcatæ sunt, qui ex Vasquio fuit *per omnia Augustinianus.*

Quatit rursus Moraines ibidem Augustinianam auctoritatem duplici ariete Alexandria advecto : « Quis unquam, ait, habuit Cyrilli Alexandrini auctoritatem in scribendo non tantum in synodo provinciali aut nationali, sed in concilio generali Ephesino, ut ipse per se scriberet Anathematismos, contra quos sentire ac scribere idem prope censeretur ac fidei refragare ? Audire mihi videor alium qui dicat : Quid ergo ? Athanasius etiam ille magnus eritne unus de numero filiorum et discipulorum Augustini, qui dicitur sine exceptione Pater Patrum, doctor doctorum, cæteros omnes instar primi angeli sua luce collustrans? » Sane ingens turbarum origo quas Ephesina synodus ab Joanne Antiochiæ episcopo, Theodoreto et collegis episcopis, atque ab ipso imperatore

Theodosio passa est, inde fuit quod Orientales episcopi privati hominis auctoritate statutos Anathematismos subscribere recusabant, quam tamen sententiam postea deposuere. Sed de Augustino loquamur. Hic ob sapientiam Africanorum conciliorum *ingenium* appellatus fuit. Idem universa acta concilii Numidiæ, itemque Carthaginensis, cui quidem non adfuerat, ex Patrum decreto in commentarios retulit. De illo scribit Prosper in fine libri contra Collatorem, quod Bonifacius papa, « cum esset doctissimus, adversus libros tamen Pelagianorum B. Augustini episcopi responsa poscebat. » Augustini sententiæ canones synodi Arausicanæ ac Romanorum pontificum decreta evasere; de qua re Decampsii Jesuitæ verba reddam : « Fuit, inquit, Augustinus quodammodo Ecclesiæ præcentor, cum Romanis pontificibus et conciliis ore præivit, quod de superbissima hæresi judicarunt. Fuit lingua Ecclesiæ, cum ejus verbis decreta concepta sunt, et quæ prius fuerant Augustini voces, Spiritus sancti oracula esse cœperunt. Fuit ille conciliorum dux atque ingenium, cum iis rationes et argumenta subministravit, quibus Pelagium ejusque complices fregerunt, » etc. His collegæ dictis si credis, jam Augustinum Cyrillo parem conspicis. Theodosius sane imperator parem Cyrillo Augustinum judicavit, dum ad utrumque Sacram (imperatoris litteras ita vocabant) direxit. Imo longe plus honoris Augustino tributum a principe fuit; nam ad Cyrillum uti metropolitam scripsit, quo synodum cogendam episcopis suffraganeis intimaret; at cum ad Africæ primatem Carthaginensem eadem de re pariter perscripsisset, privatas tamen ad Augustinum litteras misit, enixe eumdem rogans ut synodo adesset, de qua re in Historia Pelagiana diximus libro primo, ad annum 431. Imo veterum scriptorum fide constat Cyrillum Alexandrinum egisse per litteras cum Theodosio, ut sanctus Augustinus ad synodum Ephesinam se conferret : videbat enim quanto sibi adversus Nestorianos adjumento futurus esset magnus ille dux ex continuis contra hæreticos præliis erectis trophæis toto orbe celeberrimus. Porro Athanasium magnum illum Arii antagonistam Augustini discipulum neutiquam facimus, sed motum ab Athanasio adversus Arianos bellum, ab Augustino feliciter tandem profligatum asserimus. Joannes Rivius Belga, lib. IV de Vita sancti Augustini, cap. 8, § 6, pluribus tradit unum Augustinum Arianismum a fundamentis evertisse, quod ante ipsum adeo exacte nullus Patrum præstitit. Et sane contra Arianos et libris et sacris declamationibus ex professo sanctus doctor insudavit, qua de re Possidius toto cap. 17 de Vita Augustini. Quare, si argumenta ac testimonia quibus Arii sectam Augustinus expugnavit in considerationem veniant, anteriores Patres sanctus doctor omnium eruditorum judicio facile superavit.

Instat rursus Moraines : « Quid de Hieronymo? Eritne etiam ille Augustini discipulus vel de angelis inferioribus? » Sed capite præcedenti hoc objectum refutavimus. Quod vero nolit Moraines dici Augustinum *doctorem doctorum*, palam Patribus contradicit. Doceri se ab Augustino voluit Bonifacius; *magistrum nostrum* Augustinum nuncupavit sanctus Cœlestinus; ad Augustinum Orientales remisit sanctus Hormisdas: et sane suum doctorem Ecclesia Romana Augustinum appellat. Sanctum Thomam Augustini doctrinam secutum esse tradit Urbanus V in bulla de Translatione sancti Thomæ. De Scoto hæc habent Patres Hispani Minoritæ, in libello supplici apud Petrum a Campo, tomo primo Historiæ August., lib. III, cap. 30 : « Adeo Augustinianæ doctrinæ addictus fuit, ut in solis theologicis commentariis octingenties ac quindecies sanctum Augustinum in suarum assertionum testem protulerit, enixe præ cæteris doctoribus satagens illius mentem intimius penetrare, » etc. Neget igitur Moraines Scotum, sanctum Thomam totque Romanæ Ecclesiæ pontifices sancti Augustini discipulos fuisse doctores, ne Augustinus dici possit *doctor doctorum*. Video tamen ipsum non pati *sine exceptione* Augustinum dici doctorem doctorum. Scias itaque sanctum Augustinum in disputationibus de auxiliis gratiæ esse doctorem doctorum, sed non omnium : non quidem eorum qui ipsum præcesserunt, neque enim potuit illos docere, neque posteriorum, qui ab ipso doceri noluerunt, quæ fuit Semi-Pelagianorum obdurata superbia, ac conceptæ olim opinionis defendendæ effrænis lubido; at qui præcesserunt Augustinum Patres non sunt doctores in materia de gratia cum Augustino conferendi, qui, teste Augustino cap. 14 de Prædestinatione sanctorum, *de gratia Dei quid sentirent, breviter quibusdam scriptorum suorum locis et transeunter attigerunt.* Et ridendus ille esset qui, sepositis Augustini libris, vellet quæstionum de gratia solutionem petere ab Hilario vel Athanasio; unde qui de divina gratia scribentes Ecclesiam illustrarunt, omnes sancti Augustini discipuli fuere, qui primus sanctorum Patrum, et quidem in doctrina tantum de gratia scholam sibi fecit, cui nomen dedere Prosper, Fulgentius, Petrus Diaconus, Eugyppius, Cæsarius, Prudentius, aliique, ut vere doctor doctorum dicatur Augustinus. Illorum vero recentiorum doctorem Augustinum nunquam pronuntiabimus, qui ejusdem discipuli esse dedignantur. Augustinum quidem legunt, non ut ducem illum habeant, sed ut præconceptæ suæ ipsorum opinationis sectatorem volentem nolentem faciant, admotis etiam tot violentarum interpretationum machinis. Annatus totis libris septem unum Augustinum appellat, Morainii volumen millies Augustini voces reddit; istosne Augustini discipulos dixerim et sectatores? Videri quidem discipuli Augustini volunt, sed ficte cito in naturam suam redeunt. Hinc Moraines, cum in præfatione ad orthodoxos, quam suo Anti-Jansenio præfixit, Augustini laudes, ne ea in re adversario cedere censeretur, recitasset, paulatim panegyricum in satyram vertit, strenuus Augustinianæ gloriæ decurtator, qui initio quidem non inelegans ejusdem promotor videbatur. Eadem via Annatum ivisse ex dictis initio cap. 5 patet. Quis enim præ-

posterum hominis consilium non irrideat, qui cum ad Augustini tribunal septem libris cum Jansenianis disputasset, atque ab Augustino causam sibi totam integramque adjudicatam gloriatus esset, exclamans in limine lib. VIII, *nihil esse quod Janseniani possint ab Augustino sperare præsidii*, cum judici gratias agere, ejusque erga se propensum suisque faventem animum commendare eumdem putas, datisque ad amicos litteris laxatis habenis in illius laudes effundi, pessime ab illo Augustinum acceptum videmus, conductis contra ipsum longo ordine testibus mille conviciis lacessitum : uno verbo, ex judice reum factum. O gratissimos sancti Augustini discipulos! Insuper non patiuntur dici Augustinum *cæteros omnes instar primi angeli sua luce collustrasse*. Scimus Prosperum olim cecinisse cap. 2 cont. Ingratos :

Augustinus erat, quem Christi gratia cornu
UBERIORE *rigans, nostro lumen dedit ævo*
Accensum vero de lumine.

Sanctus Fulgentius, lib. II de Veritate prædestinationis et gratiæ, cap. 18 : « Augustinum legat omnis qui salutem æternam adipisci desiderat, humiliter orans misericordiæ Dominum ut eumdem spiritum intelligentiæ legens accipiat quem ille accepit ut scriberet, et eamdem illuminationis gratiam adipiscatur, ut discat quam ille adeptus est ut doceret. » Sed cur non audiatur sanctus Thomas Villanovanus, archiepiscopus Valentinus, conc. 1 de sancto Augustino : « O Pater, ait, amplissime Augustine, qui non solum vitæ sanctitate, sed etiam miro sapientiæ tuæ fulgore Christi Ecclesiam luce propria, luce plena, luce fixa irradiasti! Si enim sapientia lux est, quis in Ecclesia Dei ita lucet ut Augustinus? A sole omnia astra luceant, ab Augustino omnes qui post ipsum fuerunt doctores sapientiæ lumen accipiunt, ipse vero propria luce lucet, quam a nullo hominum, sed a Deo solo accepit, nullo enim tradente, nullo magistro cunctas didicit disciplinas. » Nonne igitur, teste Thoma, Augustinus est instar primi angeli, quo in cæteros intelligentiæ lumen derivari theologi autumant, cum ipse a solo Deo illustretur? Hipponensis quidem noster angelus suæ doctrinæ radiis Prosperum, Fulgentium, Thomam, cæterosque orthodoxos Patres illustravit; at recentiores qui contendunt cum Annato, « aliquid lucis Augustino defuisse in conciliandа cum creata libertate divinorum decretorum et auxiliorum efficacia, » lib. VIII, cap. 4, pag. 874; quive, ut idem alibi ait, nempe disput. 3 de Scientia media, cap. 5, num. 113, « radium quemdam videre se putant ex Augustini sole non emissum; » qui denique scribere non erubuere cum Molina, part. I, quæst. 23, art. 4 et 5, disputatione 1, memb. 6, « dum sub ea quasi caligine D. Augustinus ad hoc non attendit, arbitratus primo aspectu cum sua de prædestinatione opinione, » etc.; recentiores, inquam, isti quibus purioris doctrinæ lux affulget, Augustino sub caligine posito, hujus primi angeli fulgores non excipiunt, imo fere contemnunt, ut mirum minime videri cuipiam debeat eos adeo moleste ferre tantum lucis Augustino attribui, ut universos subsecutos doctores irradiare potuerit, et antecessorum Patrum sententiis de divina gratia plenioris ac solidioris doctrinæ lumen afferre.

Sed Annatus collecto spiritu iterum contra Augustinum invehitur, atque Morainii collegæ factum æmulatus, domesticum contra sanctum doctorem librum ab apostolica sede *expressiori atque efficaciori*, quam quodvis Augustini volumen, approbatione communitum opponit. Adversarii verba sunt : « Objicimus octavo, omnibus illis approbationibus quas obtendunt Nov-Augustiniani, doctrinam Augustini universim approbari, nullam vero esse quæ cadat in omnia et singula ejus placita; quod si aliqua talis esset, non negabunt, opinor, expressiorem fore et efficaciorem in omnibus consentiendi necessitatem. Quid igitur facient si reperiatur in natura rerum alius quidam liber cujus omnia et singula in eo contenta auctoritate sedis apostolicæ per bullam ad perpetuam rei memoriam editam et promulgatam approbentur? » Eia age, delapsum sane cœlo libellum pande, nisi forte sacratiora tam cito in propatulo esse piaculum putas. « Est, inquam, ait, talis quidam liber in rerum natura et auctoris sancti. » Jam pietatem ac religionem excitas, dum auctorem commendas ac divum contestaris. At pergit Annatus lectorem suspendere : « Sed quis est? libellum potius dicere debui, quod sit mole parvus et specie contemptibilis, sed qui tamen virtutis plurimum habet. » Hunc libellum, cui supra omnia Augustini magni volumina ex apostolicæ sedis approbatione « expressior et efficacior in omnibus est consentiendi necessitas, » cito citius exhibeas. « Quis vero, addit, tandem, et cujus est? » Ita quidem hoc petimus, hoc rogamus, ne, quæso, diu nostram exspectationem torqueas, per sanctum illius libelli auctoris nomen ac numen obtestor. « Contrahant, inquit, licet frontem Baiani, et torvum intueantur, sorbenda pilula est. » Næ tuo pharmaco illi indigent quoscunque Baianos dicis? Nos quidem validiori stomacho sumus jam pridem tuis in Augustinum conviciis, pilulis omnibus amarioribus devorandis assueto, neque pilulis præmuniendi sumus, quo auctorem libellumque citra fastidium ac deliquium audiamus. Imo, quando libri scriptorem sanctum autumas, sacris doctrinis conspersas paginas summa religione deosculantes, divum auctorem pro Augustiniana auctoritate contra novos censores sarta tectaque servanda etiam atque etiam rogabimus, sua enim vicissim tutari divorum est. At inquis : « Liber est Exercitiorum spiritualium sancti Ignatii, quem Paulus III severe examinatum, etc., sic approbavit, ut dicat se documenta et exercitia prædicta, ac omnia et singula in eis contenta auctoritate prædicta, tenore præsentium ex certa scientia approbare, collaudare ac præsentis scripti patrocinio communire. » Hæc ille suspensis diu quasi per jocum lectoribus lib. VIII, cap. ultimo; exclamatque pag. 912 : « Scire velim quid sint responsuri tam disertæ tamque explicitæ

approbationi, qui minus expressam explicitamve (Augustini scilicet) suis obtendunt erroribus.

Absit ut per nos quidquam approbationi Ignatiani libelli detractum sit, imo quanti illum Augustiniani fecerint vestri scriptores tradunt in Imagine primi sæculi, lib. III, cap. 10, ubi de Exercitiis sancti Patris Ignatii loquentes hæc scribunt: « Testes sunt infiniti toto orbe qui ea non minori sua voluptate quam fructu sunt experti. Sed unus instar omnium Augustinus Caravajalius, Augustiniani ordinis theologus. Is cum Indiam Occidentis peragrasset, et in Hispania variis muneribus cum laude perfunctus esset, Italiæ quoque cœnobia sui ordinis jussu summi pontificis visitasset, Bononiam tandem ab eodem pontifice visitator apostolicus missus ad D. Jacobi cœnobium in veterem disciplinam restituendum, non aliis id præsidiis facere aggressus est, quam piis his societatis commentationibus, quibus ipse cum per mensem se exercuisset, testatus est candide se quandiu in religione vixisset, rationem aliquam qua rectissime incederet semper optasse, eamque tunc demum cum in hæc sancti Ignatii Exercitia incidisset, invenisse. Quæ quidem ille avidissime hausta atque in intimum demissa pectus tanti fecit, ut in iis aliquid vere divinum inesse aperte diceret, » etc. Hic Caravajalius ex assistente Hispaniarum electus est episcopus Guamangensis apud Peruanos, de quo Herrera in Alphabeto Augustiniano. Utinam per nos Ignatianis chartis major laudis fieri posset accessio! Illud tamen ægre patimur, quod scribit Annatus, Augustinianam doctrinam minus explicita atque expressa approbatione quam Ignatianam, esse ab apostolica sede firmatam. Quæso vos quandonam doctrina sancti Ignatii in synodorum canones transiit? Arausicana synodus ex ipsis sancti doctoris sententiis conflata est. Quando illa in pontificum Romanorum litteris ad verbum exscripta est? Duo integra capita ex Enchiridio sancti Augustini Leo Magnus inseruit suæ ad Aquileiensem antistitem epistolæ, et quidem contra Pelagianos datæ. Quando ad illam pro veritate percipienda ab apostolica sede orthodoxi remissi sunt? Ad Augustini libros sanctus Hormisdas Orientis principes viros, episcopos ac monachos, uno verbo catholicum orbem retulit. Quando ad illius normam pontifices catholicorum doctrinam exegere? Clemens VIII juxta Augustini mentem lites de auxiliis divinis componendas jussit. Quandonam sancti Ignatii libellus tantis Romanorum præsulum commendationibus exceptus, tantis sanctorum Patrum elogiis decoratus, tantis omnium pene sæculorum plausibus honoratus fuit? Quæ quidem laudes si in librum cogerentur, jam decuplo major ille evaderet quam liber Exercitiorum sancti Ignatii. Audio sane quid de libro illo sancti Ignatii Romana Ecclesia judicet in lectionibus Breviarii Romani: « Homo, inquit, litterarum plane rudis admirabilem illum composuit Exercitiorum librum sedis apostolicæ judicio et omnium utilitate comprobatum. » Mirabile sane, libellum illum a litterarum plane rudi esse conscriptum; at profecto mirabilius recentiorum factum, qui eumdem ex apostolicæ sedis testimonio *litterarum plane rudem* in sapientiæ, auctoritatis ac laudum campo Augustino non dicam velut æqualem opponere, sed quod ad illam expressiorem ac efficaciorem commendationem ac consentiendi necessitatem pertinet, veluti superiorem prædicare conantur, illi, inquam, Augustino, qui tantæ scientiæ fuisse ab apostolica sede judicatus est, « ut nihil pene (verba sunt Martini V in Orat. de sancta Monica) ex sacris litteris possit, nisi eo duce intelligi, nihil nisi eo interprete explicari. Eo jam auctore factum est, ut nec philosophis sapientiam invideamus, non oratorum eloquentiam desideremus, non studiosorum ingenia requiramus, non denique nobis acumen *Aristotelis* necessarium sit, non Platonis eloquentia, non prudentia Varronis, non gravitas Socratis, non auctoritas Pythagoræ, non Empedoclis solertia, non cujusquam illius generis hominum scientia aut virtus exemplo aut documento nobis esse debeat. Idem nobis prophetarum oracula, idem apostolorum voces refert, idem omnem omnium Scripturarum sensum exprimit, unus postremo omnium Patrum sapientumque ingenia ac studia exhibet. » Itane, si superis placet, huic apostolicæ approbationi eximiæ, præclarissimæ, excellentissimæ Ignatiani libelli approbationem, Augustino Ignatium, tot summis pontificibus Paulum III opponetis? Respondet Annatus: « Quæ a me minime referuntur, ut vel Ignatium Augustino, vel Paulum III superioribus opponam pontificibus, absit! » Sed dictis facta non cohærent. Qualis enim quantusve esset Augustinus, si Ecclesia illum non approbasset? jam cum Cassiano ac Fausto numeraretur. Igitur tantumdem nobis probandus venit quantum idem ab Ecclesia approbatus fuit. Quare, si Ignatii libellus ab Ecclesia approbatus est, itemque approbati fuere libri Augustini, sed isti approbatione *minus*, ut ait, *expressa explicitave*, unde illi Ignatiano, te judice, *efficacior in omnibus consentiendi necessitas est*, quam istis Augustinianis, jam vides Ignatium Augustino vel præponi abs te, vel ex æquo saltem opponi. At cito commentaris, tuique facti hanc rationem reddis, ea te de Ignatiani libri approbatione recitasse: « Quod constet in hoc libello aliqua esse quæ capitalibus Baianorum principiis opponuntur, scire velim quid sint responsuri tam disertæ tamque explicitæ approbationi, qui minus expressam explicitamve suis obtendunt erroribus. » Nos quidem pro Baianis nullam volumus, imo nec possumus responsionem adornare, sed quod eodem ictu et Baianos et Augustinum ferias, tibi vitio vertimus, qui per Baianorum latera Augustinum impetis. Sint in libello Ignatii sententiæ quibus capitalia illorum dogmata strangulentur, ipsi viderint; at quod eadem periodo Augustini per apostolicam sedem approbationem *minus expressam explicitamque* contendis, nobis placere non potest. Parce Patri, et Baianos in exsilium non Baias, sed in Gyarum deportato.

Si Annati exemplo insistere et par pari reddere vellemus, uti ille ad imminuendam sancti Augustini adversus Pelagianos scribentis auctoritatem, tum collectis plurium testimoniis, tum violentis pravisque Romanorum præsulum elogia eidem sancto doctori delata interpretationibus corrumpens, contra Augustinum insurgit, possemus et nos eadem prorsus audacia huc revocare quæ abbas Constantinus, quæ Vincentius Baronius, vir satis notus, part. II Theol. Mor., disp. 3, sect. 1, art. 2, § 2, quæ alii de eisdem Exercitiis sancti Ignatii scripsere, ac subinde frigidam illam Annati excusationem Augustino quorumdam censuris insultantis repetere : « Refero tantum, non probo, si quidquam justæ offensionis causam det, » lib. VIII, cap. 6, pag. 864. Sed absit ut hominis errorem redarguens, eumdem imiter, ejusque criminis reus fiam cujus hunc recentiorem apud judices reum postulo ! Erubescant profecto adversarii, erubescant dum nos in hanc arenam vel invitos propellunt, in qua odiosis prorsus comparationibus de divorum auctoritate litigetur. Scitote Augustinianos sancti Ignatii libellum vel Augustinianæ doctrinæ conformem recipere, evolvere, deosculari, et ne quis de hoc ipsorum obsequio dubitet, editis commentariis hoc ipsum coram catholico orbe profitentur. P. Franciscus Macedo, Minorita Lusitanus, seraphicæ gentis splendor, hanc sibi gloriam felicissime comparavit. Hic Augustinianæ doctrinæ adeo studiosus est, ut in Isagoge, initio suæ cortinæ, hac veluti tessera in litterariam palæstram descenderet : « Ego Augustinianus sum ; Augustinianissimus sum. » Hic, inquam, in eruditissimo illo volumine quo Ecclesiæ orantis et Augustini scribentis concentum descripsit, harmoniam quoque Exercitiorum sancti Ignatii, societatis Jesu fundatoris, et operum sancti Augustini Ecclesiæ doctoris (nam plane hunc operi titulum dedit) exhibuit, cujus illud exordium est : « Soleo, idque expertus ac prudens dicere, haud facile inter sanctos reperiri alium Augustino cum doctrinæ, quæ a Deo est, et mystica appellatur, tum institutæ a se et aliis indictæ vitæ ratione, quam Ignatium similiorem. » Quæ quidem vir doctissimus fusissime per viginti octo capita, collatis ex utroque sententiis, ita comprobat, ut profecto minime timendum sit ne Augustino quidquam detrimenti ex Ignatiani libelli expressiori ac magis explicita, ut inquis, approbatione inferatur, neve tantis Romanorum præsulum ac Patrum elogiis Augustiniani volumina nobilitantibus Ignatii libellus suffocetur, sed cum eadem dogmata et parvum Ignatii, et prolixa Augustini volumina de divinæ gratiæ auxiliis tradant, eadem prorsus approbatione munita dicantur, Augustino et doctrinam et ejusdem etiam commendationem in Ignatianum codicem transfundente, et Ignatio nova a Paulo III approbatione obtenta, antiqua pontificum de Augustini libris decreta recentiori iterum ejusdem apostolicæ sedis testimonio confirmante. Vos quidem magnæ animæ beatæ illius regionis cives, uti in libris, ita et in cœlesti patria concordes æternum eritis, et angelicis cantibus vestrarum doctrinarum harmonia recitabitur, ac dulcior inde concentus inaudietur. Filiis quoque vestris eumdem doctrinæ consensum immittite, eosque invicem officiosos vel servate vel facite. Turpe sit in tanta Patrum concordia filios odiosis sane comparationibus de eorumdem auctoritate contendere.

CAPUT VIII.

Recentiores ex epistola sancti Cœlestini papæ D. Augustini auctoritatem limitant. Refelluntur.

Sanctus Cœlestinus papa ex litterarum commercio Augustini amicus, ac deinde demortui adversus Semi-Pelagianos defensor, in Augustiniana doctrina commendanda omnium nobilissimo elogio usus est, unde recentiores ad illud decurtandum limitandumque vires omnes intendunt, et quod est eorum acumen, ex eadem Cœlestini epistola, unde ab aliis vel supra sidera Augustiniana auctoritas evehi solet, eamdem deprimere conantur. Ultima epistolæ verba recitant, nempe ubi Cœlestinus ait : « Profundiores vero difficilioresque partes incurrentium quæstionum, quas latius pertractarunt qui hæreticis restiterunt, sicut non audemus contemnere, ita non necesse habemus astruere. » Quibus significare Cœlestinum contendunt, præter paucas sancti Augustini sententias ab Ecclesiæ præsulibus ac synodis receptas, quas in superioribus capitulis recitat, abs se iterata approbatione confirmatas, nolle reliquas de divina gratia opiniones, quas ille in suis contra Pelagianos editis disputationibus tenuit, tanquam de fide astruere, ob asserentis tamen Augustini auctoritatem eas se non contemnere, sed easdem libero lectorum assensui vel dissensui citra reprehensionis periculum permittere. Et quidem Annatus, lib. VIII, cap. 1, cum numerosam testium catervam contra Augustinum producturus esset, eidem Cœlestinum papam ductorem dedit inclamans : « Agmen ducet, ut par est, summus pontifex Cœlestinus Primus, » cum tamen hucusque inter præcipuos sancti doctoris encomiastas ille idem primas tenuerit. Quinimo recentiores isti theologi gloriantur se ejusdem epistolæ limitationem, qua angustior fiat Augustini auctoritas, e tenebris in scholæ oculos revocasse. Audiatur Moraines in præfatione ad orthodoxos : « Quam multi sine ullo discrimine Augustini auctoritatem admittebant, qui nunc audita limitatione quam ejus approbationi Cœlestinus apposuit, dum audiunt aliquid ex Augustino proponi, quæritant : Estne hoc de illis profundioribus quæstionibus quas non necesse judicavit astruere, quas in ancipiti opinandi libertate reliquit ? » Tripudiat in illis Cœlestini verbis Annatus lib. VIII, cap. 1, pag. 858 : « Nos vero, inquit, auctore Cœlestino distinguimus inter necessarias et indifferentes Augustini sententias, omnemque huic lumini contrariam lucem tenebras reputamus. » Itaque hoc loco pro Augustiniana doctrina cum recentioribus cominus veluti collato pede pugnandum est, in quo quidem campo minus feliciter recentiorum impetus alii sustinuere, unde illi animosiores facti sibi ea in lite de Augustino victoriam et triumphum cecinere.

In primis eximia recentiorum eruditio commendanda occurrit, qui a se prorsus incerta certum invictumque contra Augustinum argumentum exerere arbitrantur. Etenim viris eruditissimis et sapientissimis haud probatur verba superius memorata ascribi Cœlestino, sed culpam alteri Augustinianæ doctrinæ studioso deputanda esse contendunt. Cœlestini epistola illis verbis in fine cap. 2 concluditur : *Deus vos incolumes custodiat, fratres charissimi.* Postea decem capita adnectuntur in quibus Pelagianorum ac Semi-Pelagianorum errores ex Innocentii, Zosimi ac synodi Carthaginensis decretis refutantur. Porro ista decem capita non esse Cœlestini tradit ecclesiasticæ historiæ parens Cæsar Baronius ad annum 431, pag. 603, ubi ait de epistola illa Cœlestini : « Junguntur epistolæ capita quædam adversus Pelagianos errores ab apostolica sede olim et ab Africanis decreta conciliis, quibus deberent insistere qui sub catholico nomine licet Pelagium atque Cœlestium anathemate condemnarent, eorum tamen defendere conarentur errores. Putantur illa capita esse Prosperi, qui, ut profiteri videtur, ea collegit ex decretis Romanorum pontificum, simulque conciliis Africanis, ubi idem Auctor hæc habet, in fine : *Profundiores vero difficilioresque partes incurrentium quæstionum, quas latius,* etc., ut supra. ». Ante Baronium Laurentius Surius, in sacra historia satis percelebris, aliique post ipsum collectores conciliorum hoc ipsum prænotarant ; nam in editione Coloniensi Conciliorum, anno 1551, a latere hæc leguntur : « Sequentia undecim capitula videntur potius ab alio quopiam interposita quam esse ipsius Cœlestini papæ. » In editione sub Sixto V, hoc scholion post secundum capitulum inseritur : « Non videtur dubitandum quin sequentia sint Prosperi, tam sunt similia et argumento et stylo ejus scriptis. » Gerardus Vossius, vir quem librorum helluonem dixeris, lib. I Hist. Pelag., cap. 30, eamdem sententiam probat duplici argumento : uno, quod Cœlestinus in illa epistola non meminit horum capitum quæ annexa eidem sunt; aliud his verbis proponit : « Alterum argumentum cur Cœlestini esse non possit, hoc est quod Innocentii et Zosimi epistolas citet sæpius, nec usquam vel hunc decessorem vel illum prædecessorem suum appellet, contra quam Romanis episcopis mos est, et Cœlestinus ipse in epistola facit his verbis : *Augustinus inter magistros optimos etiam ante a meis decessoribus habebatur.* Sane hæc argumenta tanti apud me sunt, ut Cœlestino ἁπλῶς tribuere non ausim ; at cujus sit ultra disquirendum. » Sed neque ex theologis ex recentiorum schola defuere qui negarent illa capita esse Cœlestini ; unus pro mille sufficiat Franciscus Suarius, proleg. 6 de Gratia, cap. 1, num. 11, ubi hæc scribit : « Ex modo loquendi intelligimus scriptorem illius partis non fuisse Cœlestinum, nec aliquem Romanum pontificem, ut patet ex illis verbis. » Quia nonnulli qui catholico nomine gloriantur, in damnatis autem hæreticorum sensibus seu pravitate sive imperitia

A demorantes, piissimis disputatoribus obviare præsumunt, et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris, tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur, eaque tantummodo sequi et probare profitentur, quæ sacratissima B. apostoli Petri sedes contra inimicos gratiæ Dei per ministerium præsulum suorum sanxit et docuit. Necessarium fuit diligenter inquirere quid rectores Romanæ Ecclesiæ de hæresi quæ eorum temporibus exorta fuerat judicarint : « Hæc enim non videntur verba Romani antistitis : non enim de Romana sede tanquam de propria loquitur, nec Romanos rectores vocat prædecessores suos, prout pontifices consueverunt, tamen habens ad definiendum auctoritatem loquitur. Quapropter B aliqui censent illa capita fuisse a Prospero collecta et illi epistolæ adjuncta, a qua sententia non longe abest Baronius anno 431, num. 185, et est certe verisimilis, indicaturque in illis verbis : *Magistris nostris tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur;* hæc enim verba in gratiam Augustini dicta sunt, magisque redolent Prosperum quam Cœlestinum. » Hæc ille.

Vidit ista in Surio Gabriel Vasquez, part. I, disp. 91, num. 85, dixitque ab eo auctore sine fundamento negari capita illa esse Cœlestini, cum uti Cœlestini sanctiones protulerit Petrus Diaconus. Addere poterat et Cresconium in Collectione canonum ; verum iste vixit anno 698, Petrus vero Diaconus integro post Cœlestinum sæculo floruit, ut ex Historia C nostra Pelagiana intelligitur ; quare potuit ea capita edita a Prospero per errorem tribuere Cœlestino. Hinc Photius, veterum monumentorum diligens indagator et censor, cod, 53, de eodem Cœlestino hæc habet : « Scripsit idem et ad Galliarum episcopos de fide B. Augustini, et contra eos qui hæresis licentia nimis elati insolescerent. » Quæ quidem in duobus prioribus capitibus continentur, neque ullam ea in epistola statutorum dogmatum mentionem fecit. Jacobus etiam Sirmondus, tomo I Concil. Galliæ, capita illa epistolæ memoratæ annexa ab eadem prorsus separavit lineis interpositis, quo alieno auctori illa prorsus deputanda esse monstraret. Sed age, probemus ea capita non fuisse a Cœlestino scripta, quod sane præstabo argumento quo ipse convictus D sum. Prius tamen nonnulla notanda veniunt quibus tantorum scriptorum sententia illustratur ; nempe Prosperum et Hilarium pro Augustinianis libris quos Massilienses carpebant, ac se ipsis quoque qui uti hæretici passim traducebantur, Romam ad Cœlestinum profectos fuisse, quæ patent ex Prospero cap. 40 contra Collatorem, et cap. 1 epistolæ Cœlestini ad episcopos Galliæ. Cœlestinus vero litteras ad Gallos antistites destinavit, quibus sanctum Augustinum eximie commendavit, vetans ejusdem memoriam novis Massiliensium conatibus percelli, ac Prosperum et Hilarium hæresis accusari, nihil interim scripti adversus eosdem publicans, quo illorum errores

damnarentur, hinc epistola inscribitur *pro Prospero* A *et Hilario*. Sed hoc nobis est demonstrandum.

Sanctus Prosper, contra Collatorem probaturus *bonarum voluntatum initia Dei inspiratione generari*, adducit cap. 10 testimonia Innocentii, Zosimi et Concilii Carthaginensis eadem omnino quæ Cœlestini litteris adjuncta leguntur, et concludit : « Videsne regulas tuas invictarum constitutionum soliditate confractas, et in fidei structura pravas ruinosasque juncturas, velut Hierichontinos muros ad sacerdotalium tubarum ruisse concentum ? Cum enim de sanctarum origine voluntatum, et fidei charitatisque principiis inter nostros et Pelagianos quæstio versaretur, non ancipiti victoria nec dubio diremptum est fine certamen, ut adhuc nobis de iniquissima hujus fœderis tui pace tractandum sit. » At si illa decem B capita Cœlestini fuissent, cur non illa protulisset Prosper veluti clariora, efficaciora et ex toto litem dirimentia ? Longe enim expressius Cœlestinus eam Cassiani opinionem damnat, quam Innocentius vel Zosimus. Profecto Massilienses testimonia horum pontificum et sacræ paginæ explicabant, ita ut non de initio fidei, sed de ejusdem incremento intelligenda essent ex D. Augustino cap. 2 de Prædestinatione sanctorum. « Sed nunc eis respondendum esse video, qui divina testimonia, quæ de hac re adhibuimus, ad hoc dicunt valere, ut noverimus ex nobis quidem nos habere fidem, sed incrementum ejus ex Deo. » Quæ Massiliensium sententia clare damnatur cap. 12 illius epistolæ, ubi hæc leguntur : « His ergo ecclesiasticis regulis, et ex divina sumptis auctoritate C documentis, ita adjuvante Domino confortati sumus, ut omnium bonorum affectuum, atque operum et omnium studiorum omniumque virtutum, quibus ab initio fidei attenditur, Deum profiteamur auctorem, et non dubitemus ab ipsius gratia omnia hominis merita præveniri, per quem fit ut aliquid boni et velle incipiamus et facere. » Præterea hæc scribuntur cap. 11 : « Præter beatissimæ et apostolicæ sedis inviolabiles sanctiones, quibus non piissimi Patres pestiferæ novitatis elatione dejecta, et bonæ voluntatis exordia, et incrementa probabilium studiorum, et in eis usque in finem perseverantiam ad Christi gratiam referre docuerunt, » etc. Idem habet cap. 9 : « Ut sancta cogitatio, pium consilium, omnisque motus bonæ voluntatis ex Deo sit, quia per illum aliquid D boni possumus, sine quo nihil possumus. » Itane hæc Cœlestini oracula, Prospero rogante data, ac litteris pro eodem ad episcopos missis inserta, adeo memoria ejusdem excidisse credenda sunt, ut illa, cum vel maxime ad Massiliensium petulantiam comprimendam necessaria essent, omitteret ? Sibi cusa tela atque elaborata arma tam parvi fecit, ut cum iis Semi-Pelagiani penitus conficiendi forent, eisdem veluti obtusis uti noluerit, qui contra Massilienses omnium fortissimus ac solertissimus post Augustinum dux a recentioribus, et merito quidem prædicatur.

Laudatas litteras a Cœlestino emissas ad damnandos Massiliensium errores scribit Vasquez, part. 1, disp. 91, num. 85 : « Quibus, inquit, locis cum Cœlestinus omnia bona opera, studia et merita in quovis tempore, causa et negotio ad Deum auctorem gratiæ referat, manifeste Massiliensium errorem confutat. » Et hæc adeo constanter docent recentiores, ut eorum eruditissimus ac sapientissimus Annatus Cœlestini personam induens, quod satis ridiculum est, altiori ac clariori voce in Massilienses ita tonet : « Cum eo tantum spectet Romanæ sedis consilium et providentia, ut MASSILIENSES isti, QUORUM CAUSA HÆC SANCIMUS, nihil penitus subtrahant divinæ gratiæ, ne illum quidem morbi sensum, et desiderium medicinæ, quod gratuito et supernaturali auxilio præmittunt, prædictæ regulæ seu præfixæ sententiæ ita sufficiunt, ut sicut non debet videri catholicum quod eis repugnat, ita neque quod non repugnat videri debeat erroneum, aut a sensu catholico alienum. » Hæc elegantissimus Paraphrastes. Hic tamen obiter noto hunc hominem sive contra suos Baianos sive contra Massilienses loqui incipiat, sermonem tandem contra Augustinum semper finire. De Baianis id vidimus capite superiori ; hic vero cum Cœlestini personam agens illa dixisset, statim addit : « Unde sequitur, si quid vel ab Augustino, vel ab alio quodam ecclesiastico tractatore assertum aut negatum sit, quod non repugnet regulis illis atque sententiis, esse hoc inter ἀδιάφορα numerandum, et quæ libero catholicorum consensui atque dissensui permissa sunt. » Ego quidem certissimum puto in adjunctis illis capitibus Massiliensium errores capitales, quorum reliqui veluti appendices erant, aperte damnari, neque hoc in dubium vocari posse arbitror, quod recte a Vasquio, Annato aliisque communiter est observatum. Duo erant capitalia Semi-Pelagianorum dogmata, fidem incipere a nobis, itemque a nobis esse usque in finem in bono perseverantiam, ut docet sanctus Augustinus capite ultimo de Dono perseverantiæ : « Satis, inquit, docuisse me existimo, vel potius plus quam satis, dona Dei esse, et incipere in Dominum credere, et usque in finem in Domino permanere. » Hoc vero utrumque statuitur in litteris illis quæ Cœlestino ascribuntur ; nam cap. 11 decernitur, ut dicebam : « Bonæ voluntatis exordia, et incrementa probabilium studiorum, et in eis usque in finem perseverantiam ad Christi gratiam referri. » Ibique fuse probatur fidem non esse a nobis, sed donari a Deo, et cap. 12 injungitur ut « omnium bonorum affectuum atque operum, et omnium studiorum omniumque virtutum quibus ab initio fidei attenditur, Deum profiteamur auctorem. » Hæc ibi.

Ex his nostrum argumentum instauramus. Cum Prosper contra Semi-Pelagianos Cœlestini elogium recitasset caput 42 contra Collatorem, illorum invidiosum interpretamentum apponit, quo dictitabant laudatos a Cœlestino priores sancti Augustini libros, non posteriores, nempe de Correptione et gratia, duosque ad Prosperum et Hilarium datos de Prædestinatione sanctorum et de Dono perseverantiæ. Hoc commentum statim refellit, tum quia idem semper

in omnibus libris Augustinus scripsit, idemque fuit semper in illo spiritus et doctrina, tum quia « Apostolica sedes, ait, quod a præcognitis sibi non discrepat, cum præcognitis probat, et quod judicio jungit, laude non dividit. » At quorsum isthæc e longinquo librorum sancti Augustini de Prædestinatione sanctorum, de Dono perseverantiæ petita ab apostolica sede approbatio? Cur Cœlestini litteras abs se impetratas, in quibus doctrina librorum sancti doctoris de Initio fidei et de perseverantia apertis definitionibus statuitur, non protulit, et eas, inquam, litteras, quas in eorumdem Augustini calumniatorum faciem eodem ipso loco illiserat? Annatus quidem de posterioribus libris sancti Augustini scribit lib. VIII, cap. 6 : « Manifestum igitur est Augustini menti his in libris satisfactum ab eo qui fateatur et gratiam esse necessariam ad initium fidei, nec ejus meritum sequi, sed præire, et donum Dei esse perseverantiam. » Quodnam igitur efficacius argumentum adduci poterat ad demonstrandum posteriores eos libros esse ab apostolica sede probatos, quam litteræ illæ Cœlestini, in quibus doctrina librorum postremorum sancti Patris adeo diserte, adeo perspicue, adeo solide asserebatur? Semi-Pelagianos, cum Augustini auctoritatem elevarent, Prosper ex Cœlestini litteris, in quibus eximie ille laudabatur, confutavit. Quare cum iidem sancti Augustini doctrinam lacesserent, ex iisdem omnino litteris Cœlestini compressi ac convicti non sunt? Scripsit sane Prosper post Cœlestinum adversus Cassianum, et litteras Cœlestini ea in disputatione in digitis habebat. Hoc quidem argumento capita illa infarta probantur litteris Cœlestini.

Rursus dicam aliquid, quod cæteris argumentis semper prætuli. Si capita illa Cœlestini essent, et a sede apostolica emanassent, non video qua ratione Faustus Rejorum, Vincentius Lerinensis, Hilarius Arelatensis episcopus (si in sententia perstitere) ac alii Galliarum episcopi ab hæresi excusari possint atque inter divos erectis aris connumerari. Faustus fidem esse nobis ex naturæ viribus docet lib. II, cap. 6, 7 et 8; unde lib. I, cap. 7, ait : « Tempus gratiæ, quo redempti sumus, merita hominum non exspectavit, opera penitus non quæsivit, sola Deus fidei nostræ devotione contentus fuit. » Addens : « Fidem exspectat a parvulis, opera etiam cum fide a confirmatis requirit, ita tamen ut credulitatis affectum proficientibus augeat. » Legatur Vossius lib. IV Hist. Pelag., part. I, thesi 2; idem lib. II, cap. 10, et ante ipsum Vincentius Lerinensis in Commonitorio, cap. 37, scribunt nos posse nostris viribus petere, pulsare, quærere, ut Dei gratiam obtineamus, quæ erat Semi-Pelagianorum opinio ex litteris Prosperi ad Augustinum. Item aliquot etiam episcopi Galliarum, mortuo Fausto, fidem nobis ex nobis nasci dicebant, ut ex litteris Bonifacii II ad Cæsarium intelligitur : quæ quidem sententiæ aperte damnantur in illis capitibus in quibus fidem et hujus initium, sancta cogitatio, pium consilium, omnis bonus affectus omnisque bonus motus voluntatis asseritur esse a Deo, quia per illum aliquid boni possumus, sine quo nihil possumus. Sane, si quis modo Massiliensium sententias assereret, non exstantibus Arausicanis aliisve apostolicæ sedis decretis, nonne ille ex litteris Cœlestini reus hæresis convinceretur? Damnasse quippe inquiunt Cœlestinum Massiliensium dogmata; quam igitur excusationem concinnabimus pro Hilario, pro Fausto, pro Vincentio, pro reliquis Galliæ præsulibus, qui ante Arausicanam synodum Massiliensium opiniones mordicus sustinebant? An isti forte Cœlestini litteras prorsus ignorasse dicentur? At litteræ illæ datæ erant ad episcopos non Macedoniæ, aut Bithyniæ, sed ad episcopos Galliæ, eo tempore quo Faustus in Lerinensi cœnobio florebat, cui post annum abbas præfectus fuit. Quid quod idem Vincentius Lerinensis easdem producit in Commonitorio adversus profanas vocum novitates, easque plurimum commendat? Qua vero fronte Vincentius eas sibi favere litteras jactasset, quibus ipsiusmet opiniones condemnabantur? Hæc ille scribit : « Sed et sanctus papa Cœlestinus pari modo eademque sententia; ait enim in epistola quam Gallorum sacerdotibus misit, » etc. Tota igitur Gallia sonantes Cœlestini voces, ac Vincentii et Prosperi ore etiam redditas quis eruditorum antistitum non inaudivisse credendus est? Itaque capita illa a Cœlestino emissa non fuere, ne hæreticos pronuntiemus eos quos et sanctitas et eruditio celebres reddidere.

Verum dubium hic expediendum alterum est, cuinam capita illa Cœlestini litteris annexa tribuenda sint? In libro ecclesiasticorum Dogmatum, qui inter opera sancti Augustini tomo III recensetur, a cap. 22 undecim capita leguntur ad verbum ex litteris Cœlestini exscripta. Sed illius voluminis non est auctor sanctus Augustinus, cum etiam ibidem inserantur capita concilii Arausicani, quod anno 529 celebratum est; quare nec illa scribere potuit Gennadius ob rationes adductas libro II Hist. Pelagianæ, cap. 16, qui cum Cassiani dogmata uti catholica perperam a Prospero impugnata fuisse dicat, non eas sententias docere potuit, quæ Cassiani opinionibus prorsus repugnarent. Sutor etiam ille, quicunque fuerit, ineptus est, nam cap. 25 ait : « Idem magister in epistola ad Milevitanum concilium data prædicat dicens, » etc.; cum tamen prius non citasset Innocentium, ex quo illa verba referuntur in annexis capitibus, illis nempe cap. 7. Præterea duo postrema capita, scilicet 11 et 22, ad verbum habentur in homilia sancti Joannis Chrysostomi de Adam et Eva tom. II edit. Basileæ, ubi etiam illa verba in fine ponuntur, quarum occasione ista perquirimus, nempe : *Profundiores vero, difficilioresque partes*, etc., in qua etiam homilia, § *Cum ergo dicitur homo tradi desideriis suis*, etc., ad verbum inseruntur quadraginta versus ex libro V sancti Augustini contra Jul., cap. 3. Unde auctor illius homiliæ non est Chrysostomus, sed Latinus quispiam debilis ingenii scriptor, qui nec suo ore loqui potuit, sed aliorum tantum sententias in centones coe-

git. Baronius ac Suarius verisimile putant, quod quidam scribunt, ea capita fuisse a Prospero concinnata; Vossius non audet spondere a solo Prospero elaborata esse, Hilarium aliosque Augustini defensores socios Prospero tribuit, nam plurali numero loquuntur. Quid hac in re divinari possumus? Dicamus igitur conflata esse a Prospero illa capita, demusque unam aut alteram conjecturam. Prima sit, quod cap. 8 leguntur verba litterarum Zosimi et Patrum Africanorum, quæ eadem omnino eodemque modo recitat Prosper contra Collatorem, cap. 10, quo loco eadem Innocentii testimonia ponit, quæ in capitibus vulgo Cœlestinianis leguntur. Litteræ illæ Zosimi periere, earumque initium apud Prosperum, et in capitulis illis tantum habetur. Altera vero est, Prosperum, cap. 9 contra Collatorem, eumdem arguere, quod dixerat, Augustinum quædam contra Pelagianos *justo amplius asseruisse*; ibique vellicat *sobrietatem* adversarii. At in cap. 3 Cœlestiniano reprehenduntur Massilienses, quod ausi sint obloqui Augustino, tanquam necessarium modum excesserit. Quæ si vere a Cœlestino dicta fuissent, repetenda sane fuerant Prospero ea de re pro Augustino contra Collatorem litigante; quid enim validius adduci poterat ad os calumniatori obstruendum tam celebri apostolicæ sedis testimonio? Unde minus etiam probatur recentiorum sententia ea capitula absque ulla dubitatione Cœlestino tribuens. Cum Prosper a Cœlestino pontifice in commendationem Augustini ac suæ fidei approbationem diploma impetrasset, in Galliam rediens iisdem Semi-Pelagianis insultabat; at illi eas laudes prioribus libris sancti Doctoris datas fuisse commentabantur; quo vero omnem abs seipsis erroris suspicionem propulsarent, profitebantur ea se tantum dogmata defendere velle quæ in disputationibus de gratia contra Pelagianos ab apostolica sede sancita fuissent. Inde onus Augustinianis incubuit demonstrandi ex Innocentio, Zosimo et Africano Concilio a Romana sede approbato Massiliensium opiniones esse proscriptas. Quare decem illa capita contexentes, quo validiori auctoritate donarentur, eisdem Cœlestini epistolam ad episcopos Galliæ præfixere. At cum in quorumdam manus ea scripta devenissent, in illam sententiam abiere, ut putarent universum libellum fuisse a Cœlestino pontifice publicatum in qua opinione video esse ex antiquioribus Petrum Diaconum, dein Cresconium, quos citavi, et post quadringentos annos Ecclesiam etiam Lugdunensem in libro de Tribus Epistolis, atque aliis passim editis in causa Gotteschalci. Notandum tamen est Petrum Diaconum ac socios Scythas errasse, dum in libro de Incarnatione et gratia, cap. 8, laudant verba quæ habentur initio cap. 8 Cœlestiniani tanquam Innocentii ad synodum Milevitanam; unde patet eos non legisse Innocentii litteras, sed in hæc Cœlestino attributa capitula incidisse, haud distinguentes ultima verba cap. 7, quæ sancti Innocentii sunt ad Milevitanos a primis octavi capitis, quæ alterius auctoris sunt.

Ex his patet imprudenter recentiores ex litteris Cœlestini Augustinianæ auctoritati adeo secure insultare, conantes Augustinum fere in ordinem redigere. Neque enim certum est postremam illam appendicem: *Profundiores vero, difficilioresque partes*, etc., ab apostolica sede emanasse, quod præclarissimi scriptores negant. Quem vero ex theologis cum Suario parem ex suis faciant, quemve ex historicis vel Baronio vel Sirmondo suo opponent? Solidissima etiam argumenta eamdem sententiam confirmant, quibus plures in posterum manus herbamque daturos spero, nisi nostrorum adulatio nobis illudat. Quæ vero dicturi insuper sumus in gratiam recentiorum asserta sint, ut omnem illis ad Augustinianæ auctoritatis truncandæ aditum præcludamus. Hucusque in remotiori quam putarant campo pugnatum est, nunc ad eorum castra accedimus, eadem etiam in arena in quam nos provocaverant dimicaturi. Dabo igitur gratis decem illa capita esse a Cœlestino concinnata, ab eodem etiam appendicem illam adjunctam concedam; inde tamen nihil Augustinianæ doctrinæ, nihil ejusdem dignitati, nihil auctoritati detractum fuisse docebo. Antequam tamen hoc ipsum exsequar, mens animusque recentiorum indagandus est, suisque veluti coloribus delineandus.

Veteres Semi-Pelagiani Massilienses, quo conceptum semel contra sancti Augustini doctrinam odium specioso quodam prætextu velarent, Pelagium ac Cœlestium damnabant, profitentes amplecti se quæcunque contra eosdem ab apostolica sede sancita fuissent; cæterum in aliis, de quibus nulla emanarant a pontificibus decreta, non stare se cum Augustino dicebant, quod ille in doctrina contra Pelagianos tradita necessarium modum excesserat. Do verba Cœlestini, cap. 3: « Quia nonnulli qui catholico nomine gloriantur, in damnatis autem hæreticorum sensibus, seu pravitate, sive imperitia demorantes, piissimis disputatoribus obviare præsumunt: et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur, eaque tantummodo sequi et probare profitentur, quæ sacratissima beati apostoli sedes contra inimicos gratiæ Dei per ministerium præsulum suorum sanxit et docuit. » At nos proponimus recentioribus sancti Augustini de gratuita ad gloriam prædestinatione sententiam, in hanc transeant ob asserentis auctoritatem rogamus. Respondet Moraines, disp. 9 Anti-Jans., num. 50, si eam sententiam docuit Augustinus, *non statutæ contra Pelagianos doctrinæ affinitatem, aut connexionem, quæ nulla est, sed æstum disputationis ad hoc illum impulisse.* Addunt se tantum teneri ad defendendas sententias a Romana sede approbatas: « Quamvis enim, inquiunt, præferenda sit ea sententia quæ talem modum prædestinationis ex meritis omnino negat, tamen ut damnata etiam censeatur illa quæ affirmat, videndum erit quam sit necessario connexa cum articulis a Cœlestino definitis: si enim non sit, quamvis Augustinus in contrarium propen-

deat, permittenda tamen erit hujus quæstionis determinatio liberæ disputantium electioni. » Verba sunt Annati lib. VIII, cap. 1, pag. 856. Igitur nullo gradu distat hoc recentiorum de Augustino judicium a veteri Semi-Pelagianorum opinione; utrique enim admittunt necessitatem credendi ea quæ contra hæreticos de divina gratia ab apostolica sede statuta sunt, at non illa quæ per excessum contra eosdem sanctus Augustinus asseruit. Dicam tamen quid inter utrosque discriminis intersit. Cum sanctus Prosper Cœlestini approbationem Augustinianæ doctrinæ Massiliensibus objiceret, illi eas laudes anterioribus libris Augustini delatas dicebant, non posterioribus, in quibus et prædestinatio sine meritis, et fides Dei donum astruitur. At recentiores libros etiam posteriores recipiunt, aiuntque approbatos, qua parte fidem ex Dei munere esse dicunt, non qua etiam prædestinationem ante prævisa merita ponunt. Itaque Massilienses ex toto postremos Augustini libros laudatos a Romanis pontificibus negabant, recentiores ex parte tantum approbatos concedunt.

Certum est Jacobum Arminium apud Batavos Semi-Pelagianismum ab Orco revocasse, vel si alicubi adhuc superstes erat, communivisse: unde Pater Macedo scribit in prologo Scrinii: « Sintne hodie hostes gratiæ? scire qui velit, inspiciat is an sint hodie Augustini hostes? Cumque hos invenerit, et illos invenisse se putet. At in Belgio sunt hostes Augustini, sunt et in Anglia, licet multo pauciores, id est Arminiani et Remonstrantes. » Itaque hic Batavorum Semi-Pelagianorum novus princeps illa Cœlestini clausula contra Augustini auctoritatem armari se satisque instrui putabat: dat ejus verba amicus laudatus in Antithesi Arminiana ibidem: « Tantum vero abest, inquit Arminius, ut doctrina ipsius etiam Augustini de prædestinatione in illis conciliis recepta sit, ut Cœlestinus, episcopus Romanus, qui illo tempore vivebat, ad episcopos Galliæ scribens, et Pelagianorum doctrinas condemnans, in fine suarum litterarum in hæc verba concludat: *Profundiores vero difficilioresque partes occurrentium quæstionum, quas latius*, etc. » Quibus Cœlestini verbis Arminius erecto veluti aggere contra Augustinum stetit. Hinc ridenda sunt Morainii verba in præfatione Anti-Jansenii: « Quam multi, inquit, sine ullo discrimine Augustini auctoritatem admittebant, qui nunc audita limitatione quam ejus approbationi Cœlestinus apposuit, dum audiunt aliquid ex Augustino proponi, quæritant: Estne hoc de illis profundioribus quæstionibus quas non necesse judicavit astruere, quas in ancipiti opinandi libertate reliquit? » Quasi ipsi recentiores in nupera Jansenii causa illa Cœlestini verba adnotarint, cum non modo Arminius, verum etiam ante 80 annos eadem recitata fuerint ab Ecclesia Lugdunensi, cap. 12, de tenenda sacræ Scripturæ veritate. Arminius, veteris Semi-Pelagianismi recoctor, eam Cœlestini clausulam versavit, reversavitque discipulorum chorus, cum quibus recentiores concinunt, quorum unus et nobilis exclamat: « Ita est, multa habemus cum Armenianis communia (*Lib.* I *Hæres. Jans.*, *cap.* 3, n. 113). »

Verum enim vero audire mihi videor recentiorum querelas, se gravari invidiosis tantum nominibus, non autem ipsorum sententiam falsitatis erroris ve convinci. Agite dum, relinquamus ista, utpote odiosa, ad arcem causæ accedamus. Auctor illorum capitum intendit tradere contra Massilienses quænam sint liberi arbitrii vires ad bonum, ac quanta gratiæ necessitas. Hoc patet ex fine litterarum, ubi legimus: « Quia ad confitendam gratiam Dei, cujus operi ac dignationi nihil penitus subtrahendum est, satis sufficere credimus quidquid secundum prædictas regulas apostolicæ sedis nos docuerunt. » Quare ea quæ de peccato originali ac modo quo idem propagatur, de concupiscentia ac miseriis reliquis, quæ sunt pœnæ peccati originalis, fusius contra Julianum sanctus Augustinus docuit, in illis Cœlestini litteris non definiuntur, quia de illis nulla erat Augustinum inter et Massilienses controversia, nec ullam inde Semi-Pelagiani Augustino quæstionem faciebant. Quare Cœlestinus dixit: *Non necesse habemus astruere*, quod est nolle se de illis canones edere quod ad præsentem cum Massiliensibus controversiam non conducebant, non quod libero disputantium assensui vel dissensui illa dimittere vellet, quæ est insulsa recentiorum interpretatio. Hinc patet inanem laborem subire eos qui nomine intercurrentium quæstionum quasdam intelligunt ex Augustini libris desumptas, quas ad rem non facere satis commode et lepide ostendit Annatus lib. VIII, cap. 1. At dices: Si non sunt approbata a Cœlestino ea quæ sanctus doctor de Concupiscentia latissime tradit contra Julianum, libero substant lectorum assensui vel dissensui. Ad hoc quidem suo inferius loco respondebimus; interim sciendum est Augustinum, lib. V contra Jul., cap. 12, quinque de concupiscentia quæstiones proposuisse (in quarum tertia recentiores stant contra Augustinum, iisdem argumentis quibus Julianus usus est decertantes) atque hæc ibidem dixisse: « In his quæstionibus catholica veritate antiquitus tradita vestra impia novitas suffocatur. » Repetere autem hic possumus quæ in alia causa dicebat Bellarminus cardinalis, lib. II de Gratia et lib. arb., cap. 11: « Nam si Augustini de prædestinatione (dicas concupiscentia) sententia falsa esset, non posset idem Augustinus ab ingenti temeritate defendi, quippe qui non solum tam acriter pro falsitate certasset, sed etiam eam pro fide catholica venditare ausus esset. » Nunquam sanctus doctor proprio e cerebro natas opiniones pro catholicis sententiis publicasset. De qua re repete dicta cap. 3, § 2.

Scribit auctor in fine cap. 3: « Constitutiones sanctorum Patrum compendioso manifestamus indiculo, quo si quis non nimium est contentiosus, agnoscat omnium disputationum connexionem ex hac subditarum auctoritatum brevitate pendere. » Hic

magnæ difficultates emergunt : undenam scire poterimus hanc dogmatum connexionem? Recentiores se hujus mysterii magistros profitentur, irridentque Augustinum ea de connexione scribentem. Legimus cap. 12 homines non prius baptismum suscipere « quam exorcismis et exsufflationibus clericorum spiritus ab eis immundus abigatur, ut tunc vere appareat quomodo princeps mundi hujus mittatur foras, etc. » Inferimus : Ergo dæmon sensibili pœna nocere poterit pueris infectis originali peccato, utpote suis mancipiis, quorum ipse est princeps. Clamat Annatus, pag. 858 : « Negamus crudelem consequentiam. » At connexionem illam asseveravit satis constanter sanctus Augustinus, lib. IV Operis imperf., cap. 200 ; « Si autem non eruitur, inquit, de potestate tenebrarum, et illic remanet parvulus, quid miraris in igne æterno cum diabolo futurum, qui in Dei regnum intrare non sinitur? » Respondet Moraines disp. 40 Anti-Jansenii, num. 60, id dixisse Augustinum *æstu disputationis abreptum*. En Semi-Pelagianorum voces, Augustinum *necessarium modum excessisse*, a Cœlestino damnatas, cujus quidem litteras, prout utile est ipsorum causæ, recipiunt, sed prout in rem Augustini faciunt, minime imitantur. Itaque erravit Augustinus furore abreptus eam connexionem astruendo, quam nullam esse recentiores contendunt. Opponimus cap. 11, « perseverantiam usque in finem ad Christi gratiam referri, » datur enim gratis, ut ex precibus fuse probat Augustinus, et definitum est in Arausicana synodo, canone 10. Inde inferimus prædestinationem ad gloriam esse pariter mere gratuitam; nam prædestinatio, quæ segregat reprobum a prædestinato, fundatur seu connectitur cum dono perseverantiæ finalis mere liberaliter meritis superaddito; ergo a mera liberalitate Dei prædestinatio dependet. Hanc connexionem vidit ac propugnavit Augustinus; eamdem sancti Patres Augustiniani, Prosper, Fulgentius, Prudentius, Rhemigius aliique asseruere; at recentiores eam connexionem negant, qui Augustini doctrinam juxta connexionem cum Cœlestini litteris recipiunt, quam tamen connexionem juxta proprias opiniones recipere vel respuere nec piget nec pudet. Uno verbo, Augustini libri ad normam litterarum Cœlestini examinandi sunt, Cœlestini vero litteræ juxta suam ipsorum imaginationem interpretandæ. Illi quidem, ut probent hæc capita, quæ epistolæ Cœlestinianæ connexa sunt, esse reapse ab apostolica sede emissa, producunt Petrum Diaconum et Ecclesiam Lugdunensem, a quibus illæ sententiæ laudato pontifici ascribuntur. At respondemus eos Patres illam epistolæ appendicem legisse, et tamen uti dogma catholicum prædestinationem absque meritorum præcognitione statuisse; sed dicent mitiori se illorum de Augustini doctrina judicio non stare; bene, nec illorum nos convincimur testimonio, ut Cœlestino illas theses deputemus.

Subit hic mentem, quoniam de prædestinatione sermo incidit, recentiorum modestia in sententia A sancti Augustini de prædestinatione mere liberali examinanda : inquiunt enim honoris gratia cum Molina, esse *duram et indignam divina bonitate, ejusque occasione plurimorum salutem fuisse periclitatam*; cum Mariana, esse *novam*, et Augustinum in illa haud constantem *inducere desperationem*; cum Lessio, brevique *a contraria opinione obducendam* cum Petavio. Nonne hoc ipsum est Augustini sententiam *contemnere?* et tamen de illa dictum fuisse a Cœlestino asseritis, se illam non *audere contemnere*. Peccatum originale esse potissimam ac proximam causam reprobationis est sancti Augustini sententia, idque concedit Adamus, pag. 614 sui Calvini destructi, de qua pag. 667, cap. 10, part. III, scribit : « Credo mihi licere jam exhorrescere, quia mater B est Calviniani dogmatis. » Potuitne Augustini sententia vilius excipi? Ridet Annatus lib. VIII, cap. 1, quosdam qui, explicaturi verba illa Cœlestini : *Profundiores vero difficilioresque partes incurrentium quæstionum, quas latius pertractarunt qui hæreticis restiterunt*, quarumdam quæstionum indicem texunt, quas ad propositum non facere non prave idem ostendit; at petimus ubinam contra Pelagianos latius agitarit Augustinus quæstionem illam de prædestinatione; certe in epistolis ad Paulinum et Sixtum de illa non multa loquitur, ut vix dicendus sit fusius inibi eam pertractasse : verum in libris ad Prosperum et Hilarium latius de illa disseruit; at in eo opere sanctus doctor hæreticis non resistebat : erant enim Semi-Pelagiani catholici, eratque id nomen C factionis, non hæresis. Cœlestinus vero illas quæstiones appellat, quas illi qui hæreticis restiterunt pertractarunt. Scio quid responsuri sitis, intelligenda esse Cœlestini illa verba, qui hæreticis resisterunt *specificative* non *reduplicative*. Scholæ interpretamentum est; ne sim litigiosior, cedo herbam, nec me hoc postremum multum movet, ad alia transeamus.

Sed mitissime atque humanissime vobiscum agamus; scitote adeo in tuto esse sancti Augustini auctoritatem, ut causam de qua hucusque litigavimus ex integro vobis ultro cedere possimus, quin quidquam detrimenti Augustinianæ doctrinæ dignitas subeat. Habuerint decem illa capita Cœlestinum auctorem, nullum Augustini dogma cum illis connexionem habeat, damus omnia, ut libet, ut lubet. D Hinc tamen non fit ut capitalia sancti Augustini dogmata inter adiaphora numerentur, quæ libero disputantium arbitrio permissa sunt. In illis capitibus initium fidei, pium consilium, probabile studium, sanctam cogitationem, perseverantiam finalem esse Dei dona decretum est, Augustino id gloriæ detur, suas ipsius theses adversus Massilienses defensas in fidei dogmata a Cœlestino relatas fuisse. Interrogatos velim modo recentiores, an post Cœlestini obitum ulla alia Augustini asserta ab apostolica sede contra hæreticos aliosve statuta sint? Affirmabunt profecto qui sciunt viginti quinque canones Arausicanos a Felice IV ex sancti Augustini libris desumptos fuisse. Cœlestinus ex sancti Augustini doctrina quidquid

Massilienses in dubium vocabant, definivit, ex ejusdem etiam sententiis contra novos Pelagianorum conatus a successoribus idem præstitum fuit. Sanctus Gelasius papa D. Augustini sententiam de transfusione peccati originalis in prolem ratione concupiscentiæ, de exclusione a regno cœlorum, de miseriis ex peccato originali venientibus, de infantium damnatione, de libertate ad bonum per peccatum amissa, aliave multa in epistola ad episcopos per Picenum approbavit. Leo Magnus integra duo capita Augustinianæ doctrinæ suis litteris inseruit, in quibus asserit Augustinus, non improbabiliter dici, parentum quoque peccatis parvulos obligari, non solum primorum hominum, sed etiam suorum, cap. 46 Enchirid. Quare, si sanctissimo eidemque doctissimo pontifici Leoni illa Augustini sententia placuit, quam hic tantum non improbabilem judicabat, quantum illas apostolicæ sedi placuisse dicemus, quas tanquam certas, tanquam sacris litteris conformes, tanquam denique plane orthodoxas totis lacertis contra hæreticos propugnavit? Statuerit itaque Cœlestinus quid contra Massilienses ab omnibus tenendum sit, non inde intra cancellos brevissimos Augustiniana doctrina restringitur, latius expatiatur, ac secum unanimi consensu Romani præsules procedunt, Augustinum in statuendis de auxiliis divinæ gratiæ decretis summa semper religione secuti. Subsidat ergo jam tandem tantus ex his, ut putant, Cœlestini capitulis pulvis a recentioribus contra micantissimos Augustiniani solis radios excitatus, ac sancti præsulis doctrina quacunque falsarum interpretationum depulsa caligine Ecclesiam universam illustret

CAPUT IX ET ULTIMUM.

Centum ac triginta quinque recentiorum contra D. Augustinum convicia, dicteria ac censuræ ab eodem sancto doctore et sanctis Patribus repulsæ.

Mirari satis nequeo Augustinum tam magno ac felici ingenio excelluisse, ut non modo eos hostes, quibuscum vivens acerrime dimicavit, mille voluminibus conculcarit protriveritque, verum etiam asserta abs se dogmata iis argumentorum armis muniverit, ut et subsecutorum omnium hæreticorum conatus infregerit, ac quorumcunque hominum censuras eluserit: cum nullas sive hæresis sive invidia voces dare possit quibus suis in libris Augustinus plenissime non satisfecerit. Exemplo sint recentia convicia quibus nonnulli novitii scriptores venerandam magni Patris canitiem temerario ausu discerpere conati sunt: quandoquidem etiamsi nullus pro Augustino defensando stylum stringat, ex unius illius dictis omnium calumniantium ora penitus obstruuntur. Hoc modo demonstrare aggredior, productis hinc novorum scriptorum censuris, illinc vero datis ex Augustino responsis. Quæ sane quicunque procul amoris et odii causas habens, attente perleget, is profecto fatebitur Augustinum ita esse locutum, ac si cum recentissimis hisce hominibus, qui post duodecim sæcula erupere, reapse litigasset. Hic tamen mihi decretum est, illatas Augustino contumelias repellere, illarum vero

A auctores silentio præterire. Etenim cum Augustinus Pelagianos primitus impugnandos suscepisset, ita eorumdem errores insecutus est, ut Auctores minime publicaret. Cujus facti hanc ipse rationem assignat lib. II Retract. cap. 33. *In his autem*, inquit, *libris tacenda adhuc arbitratus sum nomina eorum, sic eos facilius posse corrigi sperans.* Et quidem magni Patris vestigiis inhærentes nostri instituti homines Basilius Poncius Hispanus, ac Carolus Moreau Gallus ita importatas Augustino injurias confutarunt, ut adversariorum nominibus pepercerint. Familiare igitur majoribus nostris exemplum secutus, Censorum nominibus suppressis, minus honorifica eorumdem de Augustino dicta ex Augustino ipso refellam. Optime enim de humano genere merentur, qui antidota suggerunt, etiamsi

B venenorum artifices minime prodant. Dabimus profecto grande patientiæ, grandius modestiæ documentum, ut vel hinc mitiora jam tandem erga insignem Ecclesiæ doctorem consilia eosdem in posterum inituros non dubitemus. Verum ne Censores ita cum Augustino committam, ut sub lite etiam dimittam, Judices advocandos decrevi, a quibus gravissima hæc, si quæ unquam alias, causa cognoscatur. Vos, vos, precor, adeste vetustioris Ecclesiæ Patres, bello invicta manus, ac tot de Heterodoxis reportatis triumphis percelebres. Vos cœlestis Senatus lumina, ac Christianæ reipublicæ columina, quorum auctoritatem Catholicus Orbis sequitur, sapientiam universi adorant, dicta tanquam secretiora Numinis oracula singuli venerantur. Sedete Augus-

C tinianæ causæ Judices honorarii, hinc quorumdam Recentiorum accusationes, isthinc Augustini defensionem audituri. Vestram fidem quicunque in suspicionem vocaverit, is ab Orthodoxa fide se penitus alienum ostenderit. Tu vero, Magne Pater, quando dignam advocationem nullus tibi mortalium commodare potest, tuæ ipsius causæ suffragator accede. Et si olim apostolicæ sedis decreto in controversiis de divinæ gratiæ auxiliis sententiam dicturus judex destinatus fuisti, patere parumper, id quorumdam (ut mitissime loquar) importunitate exigente, ad Patrum tribunal sisti ex judice reum. Neque enim arbitror te id ægre esse laturum, qui olim novitii dogmatis a Juliano accusatus, Patrum judicium non modo non declinasti, quin imo ad illud vel repugnan-

D tem adversarium obtorto collo traxisti. Erit sane jucundum intelligere, imo vel oculis ipsis intueri innumeros Ecclesiæ doctores albos calculos (neque enim est incerta victoria) Augustino adjicere, ejusdem sententias commendare, auctoritatem defendere, adversariorumque temeritatem gravi judicio percellere. At cito citius adest sacer divorum senatus, et quidem frequentissimus, Augustinianam causam cogniturus. Tumultuantur rotundo agmine adversarii Augustinum accusaturi. Interim sanctus Prosper, qui inter primi subsellii judices sedet, accusatoribus loquendi facultatem faciens. « Ecce, inquit, salva catholicæ pace victoriæ, salva indissolubilium reverentia decretorum parati sumus PATRO-

NOS DOCTRINÆ EMENDATIORIS audire, et circumcisas A ab omni errore lineas subtilissimæ discretionis agnoscere. Constituatur in medio quod DE NOVIS EMERSIT INGENIIS (*Cont. Collat. initio*). » « Ut facile vel tenuis diligentiæ advertat inspector, quam injustis opprobriis CATHOLICI PRÆDICATORIS memoria carpatur, et in quod peccatum cadant qui aliena instigatione commoti SCRIPTOREM CELEBERRIMI NOMINIS promptius habeant culpare, quam nosse (*In præf. Resp. ad cap. Gallorum.*) »

I.

CENSORES.	S. P. AUGUSTINUS.
Hæc nostra ratio conciliandi libertatem arbitrii cum divina prædestinatione a nemine, quem viderim hucusque tradita, ideo satius hæc duxi paulo fusius explicare.	Mira sunt quæ dicitis, nova sunt quæ dicitis, falsa sunt quæ dicitis. Mira stupemus, nova cavemus, falsa convincimus. *Lib.* III *contra Julian., cap.* 3.

S. BERNARDUS.

Miror admodum si novus iste novarum inventor assertionum et assertor inventionum invenire in hoc rationem potuerit, quæ sanctos Patres latuerit, Ambrosium et Augustinum. *Epist.* 77 *ad Hugonem.*

II.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Neque vero dubito quin ab Augustino et cæteris Patribus unanimi consensu comprobata fuisset hæc nostra de prædestinatione sententia, ratioque conciliandi libertatem arbitrii cum divina gratia, præscientia et prædestinatione, si eis proposita fuisset.	O quid perdidit, qui te audire non potuit! *Lib.* IV *contra Jul., Oper. imperf. cap.* 119.

JONAS, EPISCOPUS AURELIANENSIS.

Igitur, quia non solum B. Augustino, sed etiam aliis eximiis doctoribus te superciliose prætulisti, merito solitaria destructionis tuæ gloriatio in immensum sese extendens, in irritum deducitur. Væ namque eidem gloriationi tuæ, juxta illud Ecclesiastis imminet, quia non habens fotum ex consortio aliorum, frigore solitario torpet, et *cum ceciderit non habebit sublevantem* (*Eccle.* IV, 10). Lib. I de Cultu imag., tom. IX, part. I, Biblioth. PP. edit. Coloniensis 1618.

III.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Quare dubitandum non est, si ea de re vel Augustinus vel D. Thomas consulerentur, responsuros fuisse nihilominus prædestinationem et reprobationem non sine prævia illa scientia, habituque consideratione usus liberi arbitrii futuri, etc.	Quis dedignetur talem D habere doctorem? . . . O admiranda atque sectanda doctrina! *Lib.* II *de Orig. animæ, cap.* 9.

S. CŒLESTINUS PAPA.

Legimus *supra magistrum non esse discipulum*, hoc est, non sibi debere quemquam ad injuriam doctorum vindicare doctrinam : nam et hos ipsos a Deo nostro positos novimus ad docendum, cum sit, dicente Apostolo, eis tertius locus intra Ecclesiam deputandus. *In epistola ad episcopos Galliæ contra sancti Augustini calumniatores scripta, cap.* 1.

IV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Quæ si data explanataque semper fuissent, forte neque Pelagiana hæresis fuisset exorta.	Quæ tu si non didicisses, Pelagiani dogmatis machina sine architecto necessario remansisset. *Lib.* VI *contra Jul., cap.* 11.

S. HIERONYMUS.

Scripsit dudum vir sanctus et eloquens episcopus Augustinus ad Marcellinum, qui postea sub invidia tyrannidis Heraclianæ ab hæreticis innocens cæsus est, duos libros de infantibus baptizandis contra hæresim vestram, etc. Alios quoque specialiter tuo nomini cudere dicitur, qui necdum in nostras venere manus, unde supersedendum huic labori censeo, ne dicatur mihi illud Horatii, *In sylvam ne ligna feras;* B aut enim eadem diceremus ex superfluo, aut si nova voluerimus dicere, a clarissimo ingenio occupata sunt meliora. *In fine Lib.* III *Dialog. contra Pelagianos.*

V.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Neque ex Augustini opinione tot fideles fuissent turbati, ad Pelagianosque defecissent, facileque reliquiæ illæ Pelagianorum in Gallia, quarum in epistolis Prosperi et Hilarii fit mentio, fuissent exstinctæ, concertationes denique inter catholicos facile fuissent compositæ.	O doctrinam cui omnis ætas aures surrigat, quæ homines annosos, quæ denique presbyteros mereatur habere discipulos! Legat, legat in concione quod scripsit; notos atque ignotos, doctos atque indoctos recitaturus invitet; seniores cum junioribus convenite, quod nesciebatis discite, quod nunquam audieratis audite. *Lib.* II *de Orig. animæ, cap.* 5.

C

S. PROSPER.

Ecce salva catholicæ pace victoriæ, salva indissolubilium reverentia decretorum parati sumus patronos doctrinæ emendatioris audire, et circumcisas ab omni errore lineas subtilissimæ discretionis agnoscere. Constituatur in medio, quod de novis emersit ingeniis. *Initio libri contra Collatorem sancti Augustini reprehensorem.*

VI.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Qui novarum solutionum inventionem putant injuriosam esse Augustino, idem mihi facere videntur, quod illi qui sine Scipionum et Cæsarum injuria dici posse negarent, esse jam aliam instruendæ aciei rationem, quam fuit tempore fundarum et balistarum.	Melius exponant ista meliores, non isti quorum novi jam sententiam reprobandam, sed alii qui veraciter possunt. *Epist.* 89 *ad Hilarium contra Pelagianos.*

S. FULGENTIUS.

Proinde memoratus Dei pontifex Augustinus turrim fortitudinis ipsam gratiam tenens, et exinde cuncta hostilium machinamenta telorum cœlestis juvaminis virtute confringens, non solum ipse de hoste victoriam referens triumphavit, quin etiam posteris certandi et vincendi ordinem, si quando victa pravitas recidivo ausu infandum caput erigere niteretur, ostendit. *Lib.* II *de Veritate prædest. et grat., cap.* 18.

VII.

A

CENSORES.

Absit ut ego Augustino præponendum aliquem putem eorum qui successerunt, sed ne æquandum quidem. At multum interest utrum dicas collata in eum esse scientiæ dona longe plura quam cæteris, an omnia; item utrum successuris omnibus citra comparationem pauciora servata esse, an nulla; ut crimen sit quod alii radium quemdam videre se putant ex Augustini Sole non emissum. Et alibi : *Quæ plerique non videntur satis advertisse, dum Molinæ audaciam exaggerant indicantis aliquid lucis defuisse Augustino in conciliando cum creata libertate divinorum decretorum et auxiliorum efficacia.* B

S. AUGUSTINUS.

Non improbo humilitatem tuam, imo vero etiam laudo, quod honorasti doctorem tuum, nec hominem, sed ipsam, quæ tibi per illum loqui dignata est veritatem, si tamen potueris demonstrare quid per illum veritatis acceperis. Vellem itaque rescriptis tuis, quid te docuerit, me doceres; absit enim ut erubescam a presbytero discere. *Lib. de Orig. animæ cap. 1.*

S. THOMAS VILLANOVANUS.

Si Sapientia lux est, quis in Ecclesia Dei ita lucet ut Augustinus? A sole omnia astra lucent, ab Augustino omnes, qui post ipsum fuerunt, doctores sapientiæ lumen accipiunt. *Serm. 1 de sancto Augustino.* Unde etiam de Augustino potest exponi illud Job xiv : *Qui claudit stellas quasi sub signaculo*, quia in ipso in scrinio sui pectoris, quasi tota sapientia fuit reclusa, quæ quasi aperto sigillo eructatione suæ doctrinæ ore, et manu fuit mundo pandita et reserata. Unde ipse dicitur claudere stellas, id est omnium aliorum doctorum doctrinas in suo pectore, quasi sub signaculo ad modum quo liber vel littera clauditur sigillo. *B. Jordanus de Saxonia, serm.* 13. C

VIII.

CENSORES.

Quæ Augustini doctrina plurimos ex fidelibus, præsertim ex iis qui in Gallia morabantur non solum indoctos, sed etiam doctissimos viros atque in episcopali dignitate constitutos, mirum in modum turbavit, ne dicam illius occasione salutem eorum fuisse periclitatam. Ne enim ejusmodi doctrinæ adhærerent, hæresi potius Pelagianæ ex parte assentiendum putabant.

S. AUGUSTINUS.

Itaque, dilectissimi, ne vos conturbet hujus quæstionis obscuritas; moneo vos primum ut de iis quæ intelligitis agatis Deo gratias : quidquid est autem quo pervenire nondum potest vestræ mentis intentio, pacem inter vos et charitatem servantes a Domino, ut intelligatis orate. Et donec vos ipse perducat ad ea quæ nondum intelligitis, ibi ambulate, quo pervenire potuistis. *Lib. de Grat. et lib. arb., cap. 1. Vide cap. 16 de Dono perseverantiæ.* D

ECCLESIA LUGDUNENSIS.

Augustinus nec tanta perturbatione et permotione fidelium ab intentione veracissimæ et fidelissimæ doctrinæ suæ frangi potuit aut revocari; sed magis eos et scriptis suis in quantum potuit admonuit et instruxit, et orationibus apud Deum profusis fideliter adjuvit, ut intelligerent et agnoscerent quam necessario et quam salubriter propter commendationem divinæ gratiæ ejusdem prædestinationis veritas omnino et credenda et prædicanda esset (*Lib. de Tribus Epist., cap.* 35, *tom.* IX *Bibl. PP., part.* 1, *p.* 1009).

IX.

CENSORES.

Interim vero dum sub ea quasi caligine D. Augustinus sibi hoc non attendit, arbitratus primo aspectu cum sua de prædestinatione opinione esse conjunctum, etc.

S. AUGUSTINUS.

Adhuc quippe in quæstione caligant de prædestinatione sanctorum. *Loquens de Semi-Pelagianis, lib. de Prædest. sanctorum, cap.* 1.

S. PAULINUS.

O lucerna digne supra candelabrum Ecclesiæ posita, quæ late catholicis urbibus de septiformi lino pastum oleo lætitiæ lumen effundens, densas licet hæreticorum caligines discutis, et lucem veritatis a confusione tenebrarum splendore clarifici sermonis enubilas. *Epistola 31 ad Augustinum, in ejusdem commendationem.*

X.

CENSORES.

Præterea hæc sententia (nempe Augustini de prædestinatione) *occasionem præbet hominibus desperandi animo, ne dicam desperandi, segnius operandi, obtendendi excusationes, atque ea de causa minus hominum animos erga Creatorem diligendum ac colendum excitare videtur. Certe non video quanam ratione potentissima libertas arbitrii nostri, quam experimur, quæque tam aperte in Scripturis sacris traditur, cum divina prædestinatione ita explicata cohærere valeat.*

S. AUGUSTINUS.

Ego autem nolo exaggerare meis verbis, sed illis cogitandum potius relinquo, ut videant quale sit, quod sibi persuaserunt, prædicatione prædestinationis audientibus plus desperationis quam exhortationis afferri, hoc est enim dicere tunc de sua salute hominem desperare, quando spem suam non in se ipso, sed in Deo didicerit ponere, cum propheta clamet : *Maledictus omnis qui spem ponit in homine* (*Jerem.*, xvii, 5). Lib. de Dono perseverantiæ, cap. 17.

S. PROSPER.

Hoc propositum vocationis Dei, quod vel ante mundi initium, vel in ipsa conditione generis humani eligendorum et rejiciendorum dicitur facta discretio, etc., et lapsis curam resurgendi adimere, et sanctis occasionem temporis afferre..... Removeri itaque omnem industriam, tollique virtutes, si Dei constitutio humanas præveniat voluntates, et sub hoc prædestinationis nomine fatalem quamdam induci necessitatem. *Ita Semi-Pelagianos sentire scribit ad Augustinum.*

XI.

CENSORES.

Unum tamen e difficillimis ab Augustino et ab aliis fuit semper judicatum, veram invenire rationem et modum, qui difficultates omnes pelleret, et humanum intellectum pacatum omnino redderet super cohærentia libertatis arbitrii cum divina gratia, præscientia et prædestinatione. Ac quamvis hi hæretici, qui vel divinæ gratiæ vel libertati arbitrii præjudicium afferre moliti sunt, ex Scripturis sanctis principiisque fidei efficaciter sint expugnati, haud tamen scio

S. AUGUSTINUS.

Sed primum secundum auctoritatem Scripturarum sanctarum, utrum se ita fides habeat demonstrandum est. Deinde, si voluerit et adjuverit Deus, istis garrulis ratiocinatoribus elatioribus quam capacioribus, atque ideo morbo periculosiore laborantibus, sic fortasse serviamus, ut inveniant aliquid unde dubitare non possint. *Lib.* 1 *de Trin., cap.* 2.

Quoniam vos aliquando contra evidentissimam auctoritatem ratio huma-

an explicata penitus et abunde reddita ratione integra conciliandi libertatem arbitrii cum illis tribus, et hæreticis aditus, quo facilius ad pacem unitatemque Ecclesiæ redirent, sit patefactus; et concertationes quæ ante mille annos inter viros catholicos obortæ sunt, quantum par est, sint compositæ.

na delectat, proferte ipsam regulam rationis vestræ. *Serm.* 14 *de Verb. Apostoli.*

S. INNOCENTIUS papa.

Sanctæ fraternitatis vestræ litteras plenas fidei, totoque catholicæ religionis vigore firmatas a vobis missas, et conciliis vestris per fratrem et coepiscopum nostrum Julium pergrato suscepimus animo, quia earum tenor omnisque contentio in consideratione quotidianæ gratiæ Dei, et in eorum correctione qui contra sentiunt, integra ratione consistit, ut et illis omnem tollere possit errorem, et idoneo dato quovis nostræ legis exemplo, quem sequi debeant, dignum possint præbere doctorem. *In epistola ad S. Augustinum, quæ est 96 inter Augustinianas.*

XII.

CENSORES.

Expositiones aliæ Augustini ad locum Pauli (nempe Deus vult omnes homines salvos fieri, I *Timoth.* II) *præter Damasceni et communem Patrum expositionem, omnes vel primo aspectu peregrinæ et absurdæ apparent.*

S. AUGUSTINUS.

Manifestum est eos qui huic resistunt tam perspicuæ veritati non intelligere omnino qua locutione sit dictum quod *Omnes homines vult Deus salvos fieri*, cum tam multi salvi non fiant, non quia ipsi, sed quia Deus non vult, quod sine ulla caligine manifestatur in parvulis : sed sicut illud quod dictum est, *Omnes in Christo vivificabuntur* (I *Cor.* XV, 22), cum tam multi æterna morte puniantur, ideo dictum est, quia omnes quicunque vitam æternam percipiunt, non percipiunt nisi in Christo ; ita quod dictum est, *Omnes homines vult Deus salvos fieri*, ideo dictum est, quia omnes qui salvi fiunt, nisi ipso volente non fiunt, et si quo alio modo illa verba apostolica intelligi possunt, ut tamen huic apertissimæ veritati, in qua videmus tam multos volentibus hominibus, sed Deo nolente salvos non fieri, contraria esse non possint. *Epist.* 107 *ad Vitalem; item cap.* 103 *Enchirid., et cap.* 14 *de Corrept. et grat.*

XIII.

CENSORES.

Frustra noluit Augustinus concedere hanc voluntatem Dei circa omnium salutem, et locum illum Pauli nullo ex tribus modis recte exposuit.

XIV.

CENSORES.

Tres, quatuorve ex Augustino commemorati sunt a nobis modi exponendi verba illa (Deus vult omnes homines salvos fieri) *cum illius opinionem exponeremus, qui mihi quidem ad eludendum magis, quam recti, et solidi videri solent.*

ECCLESIA LUGDUNENSIS.

Sensus illorum verborum Apostoli, quibus ait : *Qui vult omnes homines salvos fieri*, etiam nos superius commemoravimus, et fideliter posse accipi diximus, si tamen et ille sensus B. Augustini, quem ille juxta alterius divinæ Scripturæ auctoritatem diligenter inquirit, et multis ac veracibus modis exponit, pariter recipiatur. Nec propter istum ille damnetur, sed potius utrique sensui propter veracem et piam Patrum

A auctoritatem fideliter obediatur. *Lib. de Trib. Epist. cap.* 26 *; idem habet cap.* 24. Expositiones Augustini doctoris egregii super illud I ad Tim. II, 4 : *Deus vult omnes homines salvos fieri*, bonæ sunt. S. *Bonaventura*, 1 *Sententiarum, dist.* 46, *quæst.* 1, *art.* 1.

XV.

CENSORES.

Unde cessat objectio quam sæpius Augustinus repetit, quæque in causa fuit, ut testimonium Pauli non de omnibus universim hominibus exponeret, sed ad tres illas expositiones confugeret. Sæpe enim objicit pueros in uteris maternis interdum perire ante baptismum, neque tamen
B *per pueros, neque per parentes, neque per ministros stare, qui percuperent eis subvenire, et remedium baptismi ad salutem adhibere, nec tamen possunt.*

S. AUGUSTINUS.

Quid de illis dicis qui in utero moriuntur? O angustia! *Serm.* 7 *de Verb. Apost. Idem epist.* 105 *ad Sixtum :* Et cur providentia Dei, cui nostri capilli numerati sunt, sine cujus voluntate non cadit passer in terram, quæ nec fato premitur, nec fortuitis casibus impeditur, nec ulla iniquitate corrumpitur, ut renascantur ad hæreditatem cœlestem, non consulit omnibus parvulis filiorum suorum, et nonnullis consulit etiam parvulis impiorum?

S. FULGENTIUS.

Ubi enim duorum parvulorum nec in actibus aliqua sunt merita, nec in origine dissimilis causa, manifestum quidem nobis est quod ambo fuerint originalis peccati vinculis obligati, occultum vero cur non ambo fuerint absoluti. Sciamus igitur imperscrutabile nobis esse cur uno derelicto alterum Deus ab illa perditionis massa gratis eripiat, etc. Dicet aliquis : Cur non ambobus largitus est Dominus gra-
C tuitam misericordiam, cum unus ambos reatus obstrinxerit? Cui, salva imperscrutabili altitudine judiciorum Dei, respondemus, ideo non utrumque liberatum vel utrumque damnatum, quia Dominus, qui malum nec velle potest aliquando nec facere, ab uno justa severitate debitum præcepit exigi, alteri vero jussit gratuita bonitate dimitti. *Lib.* I *de Veritate prædest. et grat., cap.* 13. *Idem docet S. Prosper contra Ingratos, cap.* 31.

XVI.

CENSORES.

Appellare cognitiones illas rerum in verbo et in proprio genere diem, multiplicareque ea ratione dies comparatione diverso-
D *rum objectorum, est uti vocabulis ad libitum, et præter omnium sensum et opinionem; nec ullam verisimilitudinem habet, Moysem cum populo rudi in ea significatione fuisse locutum, quam vix ullus potuit excogitare, excogitatamque sibi persuadere. Quare exponere in eo sensu Scripturas est sane earum auctoritatem enervare, et (si in impugnanda sanctissimi eminentissimique doctoris de Ecclesia et sacra theologia quam meritissimi sententia, fas est ita loqui)*

S. AUGUSTINUS.

Quisquis ergo non eam, quam pro nostro modulo vel indagare vel putare potuimus, sed aliam requirit in illorum dierum enumeratione sententiam, quæ non in prophetia figurate, sed in hac creaturarum conditione proprie meliusque possit intelligi, quærat et divinitus adjutus inveniat. Fieri enim potest ut etiam ego aliam his divinæ Scripturæ verbis congruentiorem fortassis inveniam. Neque enim ita hanc confirmo, ut aliam, quæ præponenda sit, inveniri non posse contendam. *Lib.* IV *de Gen. ad litt., cap.* 28. Cum his autem qui cuncta illa quæ vera

ludibrio forte eam coram infidelibus exponere. Merito ergo sententia Augustini ab aliis Patribus et doctoribus communiter reprobatur.

A sunt falsa esse non dicunt, honorantes, et in culmine sequendæ auctoritatis nobiscum constituentes illam per sanctum Moysem editam sanctam scripturam tuam, et tamen nobis aliquid contradicunt, ita loquor : Tu esto Deus noster arbiter inter confessiones meas et contradictiones eorum. *Lib.* XII *Confess.*, *cap.* 16.

S. THOMAS.

Harum igitur expositionum prima (*scilicet Augustini*) est subtilior, magis ab irrisione infidelium Scripturas defendens. Secunda vero (*scilicet aliorum sanctorum*) est planior, et magis verbis litteræ, quantum ad superficiem consona ; quia tamen neutra earum a veritate fidei discordat, et utrumque sensum circumstantia litteræ patitur, ideo ne neutri harum expositionum præjudicetur, utramque opinionem sustinentes, utriusque rationibus respondendum est. *Quæst. disput. q.* 4, *de materiæ informis creatione, art.* 2.

XVII.

CENSORES.

Temere affirmabimus auxilium sufficiens aliquibus denegari, atque ab Augustino aliisque idem sentientibus petere possumus undenam hujus voluntatis Dei certiores facti fuerint.

S. P. AUGUSTINUS.

Quid responsurus sum? Auditurus es Augustinum, qui non audisti Apostolum dicentem : *O homo! tu, quis es qui respondeas Deo* (*Rom.* IX, 20)? Duo parvuli nati sunt, si debitum quæras, ambo tenent massam perditionis, etc. Sed *habet figulus luti potestatem ex eadem massa facere aliud vas in honorem, aliud in contumeliam* (*Ibid.* 21). Disputare vis mecum ? Imo mirare mecum, et exclama mecum : *O altitudo divitiarum* (*Rom.* XI, 33). Serm. 11 de Verb. Apost.

S. PROSPER.

Eo ipso tempore quo ad omnes gentes prædicatio Evangelii mittebatur, quædam loca apostolis adire prohibebatur ab eo qui *vult omnes homines salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire*. Multis utique in illa retardatis atque aversis Evangelii mora sine agnitione veritatis, et sine regenerationis consecratione morituris. Dicat ergo Scriptura quod gestum est : *Transeuntes autem*, inquit, *Phrygiam et Galatiæ regionem vetiti sunt a sancto Spiritu loqui verbum in Asia. Cum venissent autem in Mysiam, tentabant ire in Bithyniam, et non permisit illos Spiritus Jesu*, etc. In epist. ad Rufinum. Idem docet in cap. 11 contra Ingratos :

.... Dic unde probes quod gratia Christi
Nullum omnino hominem de cunctis qui generantur,
Prætereat, cui non regnum vitamque beatam
Impertire velit ? Nec enim vel tempore nostro
Omnibus in terris jam certum est insinuatum
Christi Evangelium, ne dicam exordia doni
Non potuisse simul toto decurrere mundo.

(Lege epist. synodicam PP. Africanorum, c. 9.)

XVIII.

CENSORES.

Fateor sane suspecta mihi esse testimonia Prosperi et Fulgentii, quod diligentissimi et exactissimi Augustini discipuli sint.

S. AUGUSTINUS.

Nunc in familiarissimis meis similiter non sentientibus me jam vulneratis, torquetisque sentientem. *Lib. de Duabus Animabus, cap.* 14.

S. PRUDENTIUS.

Hujus rei testis est sanctus antistes Fulgentius, qui super hoc, etc. Certe si nulla nobis alia aut auctoritas aut ratio suppeditaret, solus ille nobis in hujus sermonis intelligentia sufficere poterat, cujus doctrina atque scientia tanto in catholica Ecclesia honore et amore convaluit, ut de illius scriptis nullus unquam dubitaverit, nullus derogaverit, etc. Testis est etiam sanctus Prosper, vir in omni litterarum eruditione doctissimus ac facundissimus, qui Gallorum aliorumque sequacium impudentiis, et libris fideliter editis, et Romani pontificis edicto sua instantia impetrato propugnator fortissimus ac fidelissimus obviavit. Proinde impudentior cæteris tui similibus comprobaris, qui cum eorum venerabilia
B scripta legeris, quippiam secus ausus es mussitare. *Lib. de Prædest., cap.* 11.

XIX.

CENSORES.

Verum opinio Augustini hoc modo intellecta theologis scholasticis jam non probatur, et merito, ex ea enim cogimur incidere in sententiam Pelagii.

IIDEM *alibi.*

Contra Augustinum parum modeste loquitur Catherinus, et in illius sententiam suo modo intellectam procaciter fertur. *Item.* In hoc turpissime certe Catherinus lapsus est quod non intelligens mentem Augustini, ipsum impudenter impugnat et reprobat.

S. AUGUSTINUS.

Quomodo sperem te auditurum esse quod dico, qui tam in proximo non audis ipse quod dicis, dum tibi continuo contradicis? *Lib.* II *contra Cresconium,*
C *cap.* 12, *tom.* VII

XX.

CENSORES.

Mihi in hac parte non probatur doctrina B. Augustini, etc., *sed existimo aliter philosophandum de donis, quæ in Adamo perdidimus.*

S. AUGUSTINUS.

Si autem hoc adjutorium vel angelo vel homini, cum primum facti sunt, defuisset, quoniam non talis natura facta erat, ut sine divino adjutorio posset manere si vellet, non utique sua culpa cecidissent; adjutorium quippe defuisset, sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est. *Lib. de Corrept. et grat., cap.* 11.

S. INNOCENTIUS papa.

Liberum enim arbitrium ille (nempe homo primus) perpessus, dum suis inconsultius utitur bonis, cadens in prævaricationis profunda demersus est, et
D nihil quemadmodum exinde exsurgere posset, invenit, suaque in æternum libertate deceptus hujus ruina jacuisset oppressus, nisi eum post Christi pro sua gratia relevasset adventus, etc. *In epist. ad Patres concilii Carthaginensis.*

XXI.

CENSORES.

Augustinus argumentis victus novam prædestinationis formam invexit post lapsum hominis non fluxam quoad eventum et inconstantem, quippe ex libero arbitrio, sed ex gratia certam potius et ratam.

S. AUGUSTINUS.

Didicimus enim singulas quasque hæreses intulisse Ecclesiæ proprias quæstiones, contra quas diligentius defenderetur Scriptura divina, quam si nulla talis necessitas cogeret. Quid autem coegit loca Scripturarum,

quibus prædestinatio commendata est, copiosius et enucleatius isto nostro labore defendi, nisi quod Pelagiani dicunt gratiam Dei secundum merita nostra dari? *Lib. de Dono persev., cap.* 20.

XXII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Augustinus primus, quod sciam, inter antiquos in veteri spatio novam semitam invenit, nova impressit vestigia.	Ac per hoc prædestinationis hujus fidem, quæ contra novos hæreticos nova sollicitudine nunc defenditur, nunquam Ecclesia Christi non habuit. *Lib. de Dono persev., in fine cap.* 23.

S. FULGENTIUS.

Nos itaque, charissime, hæc interim pauca de libris sancti Augustini, et de responsionibus Prosperi ad hoc maluimus huic libello inserere, ut cuncti noverint quid debeant de prædestinatione sanctorum impiorumque sentire, simulque ut appareat ejusdem B. Augustini dictis tenorem sententiæ nostræ convenire. *Lib.* I *ad Monimum, cap.* 30.

XXIII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Nempe asserendum est, quamvis B. Augustini, B. Fulgentii et sequacium sententia de obduratione Pharaonis videatur dura, minusque conformis divinæ benignitati, et idcirco nobis non placeat, tamen non esse asperiore censura percellendam.	Dicit enim Scriptura ad Pharaonem : *Quid ad hoc te excitavi, ut ostendam in te potentiam meam?* etc. Ergo *cujus vult miseretur, et quem vult obdurat.* Hoc facit apud quem non est iniquitas. Miseretur itaque gratuito dono, obdurat autem justissimo merito. *Epist.* 105 *ad Sixtum.*

ECCLESIA LUGDUNENSIS.

Beatus quoque antistes, et gloriosus confessor Fulgentius de hac judicii in utramque partem præscientia et prædestinatione egregium librum scripsit; qui sicut et cætera ejus admiranda et veneranda scripta semper ab Ecclesia fideliter receptus, et inter scriptores ecclesiasticos laudabiliter annumeratus est, et nunc nescimus qua ratione, imo infidelitate, et contentione simul cum B. Augustino abjicitur, et ab iis qui catholici videri volunt tales, ac tanti viri Dei iniquissime injuriati, et spreti velut quisquiliæ, et purgamenta vilissima conculcantur, et est nimis mirabile, imo horribile, quomodo ut suis adinventionibus et ineptiis credatur exigant, cum ipsi beatissimos Patres et illustrissimos doctores Ecclesiæ abjecerint. *Lib. de Trib. Epist., cap.* 8.

XXIV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Non omnes Augustini sententiam de prædestinatione probant, horrida multis videtur et aspera.	Nimiæ igitur contentionis est prædestinationi contradicere, vel de prædestinatione dubitare. *Lib. de Dono persev., in fine cap.* 21.

S. AMOLO, archiepiscopus Lugdunensis.

Sed jam audiamus B. Augustinum, quomodo et ipse post Apostolum præcipuus prædestinationis et gratiæ prædicator hortetur fideles ad studia pietatis et instantiam orationis, ut mereantur accipere

A præmium vocationis. *In fragmento epist. ad Hincmarum.*

XXV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
De auctoritate cum agitur, Augustinum sic amemus, ut eos non audiamus qui illum supra quam par est extollere student.	Tantumque mihi tributum est, ut ubicunque me præsente loqui opus esset ad populum, rarissime tacere atque alios audire permitterer. *In procœmio lib. Retract*

HILARIUS ARELATENSIS.

Quidquid pro eo gratia quam in te pusilli cum magnis defendimus, volueris aut valueris, gratissime accipiemus tanquam a nobis charissima et reverendissima auctoritate decretum. *In epist. ad August.* Moleste ferunt quod de his quæ adversum ex-B cellentissimæ auctoritatis virum inter multas collationes asseruere, resistimus. *Prosper in epistola ad Rufin.*

XXVI.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Quid enim vehementius urgebant, qui Fausti libris infesti erant, quam quod Petrus Diaconus cæterique cum eo in epistola sua criminantur, contra prædestinationis illos sententiam scriptos esse? Quid hoc autem ad Augustinum? Nam contra prædestinationis sententiam scriptos a se Faustus non abnuebat, sed contra illam duntaxat C *quæ vel fatum asserat, vel liberum arbitrium neget, quorum utrumque ab Augustini sensu non abhorrere non inficias ierint ipsi.*	Hæc est prædestinatio manifesta et certa sanctorum, quam postea diligentius et operosius, cum jam contra Pelagianos disputaremus, defendere necessitas compulit, etc. *Lib. de Dono persev., cap.* 20. FAUSTUS RHEGIENSIS. Si ergo unus ad vitam, alter ad perditionem, ut asserunt (Vasquez), deputatus est, sicut quidam sanctorum dixit : Non judicandi nascimur, sed judicati (*August., lib.* I *de Grat. et lib. arb., cap.* 4). *Part.* I, *dist.* 89, *n.* 6.

B. LUPUS, abbas Ferrariensis.

Reverendissimus papa Gelasius cum septuaginta episcopis viris eruditissimis statuens qui scriptores essent vel non essent recipiendi, post approbationem Augustini et amplissimas laudes Hieronymi memoratum Faustum ab auctoritate his verbis removit : *Opuscula Fausti Rhegensis Galli apocrypha.* Nos igitur incorruptum sanctarum Scripturarum sequentes intellectum, et apostolicæ sedis gravitatem suspicientes, quid aliud dicamus? nisi taceat Faustus, et si-D militer sentientes, loquantur cum suis consortibus Hieronymus et Augustinus, scilicet illius proverbii recordantes : Conticescant ranæ dum cœlum tonat. *In collect. de trib. quæstionibus, quæst.* 3.

*XXVII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Jampridem disputari in utramque partem cœpit in scholis quæstio de prædestinatione, neque pro aliquo præjudicio valere ad hanc controversiam credita est auctoritas Augustini.	Ipsa est igitur prædestinatio sanctorum, quæ in sancto sanctorum maxime claruit, quam negare quis potest recte intelligentium eloquia veritatis? *Lib. de Prædest. sanct., cap.* 15.

XXVIII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Sententiam de gratuita	Hoc scio neminem con-

electione ad gloriam amplexus Augustinus, suffragatores habuit complures posteros, neque tamen aut illius auctoritas, aut illorum consensus a contraria sequenda tuendaque retardavit insignes aliquos pietate et doctrina theologos, quorum tantum valuit exemplum, ut hoc tempore communiter et promiscue adhibeatur in scholis, et ut initia habent, paulatim obducta alia, rerum potitura videatur.

tra istam prædestinationem, quam secundum Scripturas sanctas defendimus, nisi errando disputare potuisse. *Lib. de Dono persev., cap.* 19. Nullum est, inquam, illustrius prædestinationis exemplum, quam ipse mediator. Quisquis fidelis vult eam bene intelligere, attendat ipsum, atque in illo inveniat et se ipsum. *Ibidem, cap.* 24.

S. PRUDENTIUS episcopus.

Cum aliqui Gallorum, sicut quidam de eis ait quod eorum semper sint repentina consilia, nequaquam prædestinationem perditorum reprehenderent, sed sanctorum prædestinationem novo colludio derogare maluerint, quorum insanæ præsumptioni memorabilis idem Augustinus doctor eximius petentibus Prospero et Hilario, orthodoxe respondens, duos libros, alterum de Prædestinatione sanctorum, alterum de Dono perseverantiæ plenissime fidelissimeque confecit, in quibus perpauca de prædestinatis ad interitum, quam vero plura de prædestinatis ad gloriam verissime disseruit. *In epist. ad Hincmarum et Pardulum.*

XXIX.

CENSORES.

Postremo, ne longum faciam, illud suscepisse Tridentinum concilium videtur, ut cum novorum hæreticorum, qui Augustini doctrina ad erroris sui patrocinium abutebantur, insaniæ occurrere vellet, nonnullis necessario additis illam faceret catholicam.

S. AUGUSTINUS.

Multa diximus, et fortasse jamdudum potuimus persuadere quæ volumus, et adhuc tam bonis ingeniis sic loquimur, quasi obtusis, quibus et quod nimium est non est satis. *Lib. de Prædest. SS., cap.* 20, *in fine.*

S. RHEMIGIUS cum sua Ecclesia Lugdunensi.

Mirifice prius laudato sancto Augustino ait: Sanctorum atque orthodoxorum Patrum de libero arbitrio plenissimis et clarissimis definitionibus nec addendum aliquid fuerat nec subtrahendum, quia et quod fidei catholicæ necessarium est plenissime continent, et si quid inde subtrahatur, veritatis integritas violatur. *Lib. de tenenda verit. S. Scripturæ, cap.* 4, *tom.* IX *Bibl. PP.*

XXX.

CENSORES.

Non enim pauca neque contemnenda sunt Augustini dogmata, quæ vel Ecclesiæ universæ vel theologorum aut omnium aut multorum, nec infimi subsellii reprobantur.

S. AUGUSTINUS.

Nec trepidus ero ad proferendam sententiam meam, in qua magis amabo inspici a rectis, quam timebo morderi a perversis. Gratanter enim suscipit oculum columbinum pulcherrima et modestissima charitas, dentem autem caninum vel evitat cautissima humilitas, vel retundit solidissima veritas. Magisque optabo a quolibet reprehendi, quam sive ab errante sive ab adulante laudari. Nullus enim reprehensor formidandus est amatori veritatis: etenim aut inimicus reprehensurus est, aut amicus: si ergo inimicus insultat, ferendus est; amicus autem, si errat, docendus; si docet, audiendus, etc. *Lib.* II *de Trinit., in proœmio.*

XXXI.

CENSORES.

Augustini et aliorum Patrum, quos cum eo nominavit, approbavitque sancta synodus, non pauca, neque levia errata circumferuntur, quæ profecto, neque catholica A *sunt, neque haberi synodus ulla œcumenica voluit.*

S. PRUDENTIUS episcopus.

Si enim (sancti Augustini doctrinam) adversam fidei orthodoxæ in quoquam conspiceret, nequaquam eam Romanæ Ecclesiæ antistes venerabilis Innocentius cum totius orbis episcopis suscepisset, neque prædictum memorabilem suarum epistolarum communiter privatimque officiis affecisset, neque successor ejus Zosimus eodem tramite cucurrisset, neque Bonifacius ejusdem apostolicæ sedis præsul epistolas B Pelagianorum sibi delatas ei ad respondendum misisset, aut responsionem ejus quatuor libris editam probabiliter atque honorabiliter suscepisset. Cœlestinus quoque, memoratæ urbis episcopus, quid contra Gallorum insaniam super eo ejusque doctrina senserit, ex auctoritate apostolica decretorum suorum scita declarant, quæ ita se habent, etc., *ubi recitat elogium sancto Augustino delatum. In epistola ad Hincmarum et Pardulum.*

XXXII.

CENSORES.

Quænam concilia quæve pontificum Romanorum edicta Augustini de prædestinatione ac reprobatione sententiam, quatenus æternam salutem respiciunt, pari cum his quæ C *de gratia docuit, gradu auctoritatis asciscunt, ut in fidei dogmata transierint?*

S. AUGUSTINUS.

Ac per hoc prædestinationis hujus fidem, quæ contra novos hæreticos nova sollicitudine nunc defenditur, nunquam Ecclesia Christi non habuit. *Lib. de Dono persev., cap.* 23.

S. PROSPER.

Agnoscant calumniatores superfluo sese objicere, quod his libris (nempe postremis sancti Augustini ad Prosperum et Hilarium, ubi fuse agit de prædestinatione) non speciale neque discretum testimonium sit perhibitum, quorum in cunctis voluminibus norma laudatur. Apostolica enim sedes, quod a præcognitis sibi non discrepat, cum præcognitis probat, et quod judicio jungit, laude non separat. *Contra Collatorem cap.* 42.

XXXIII.

D

CENSORES.

Quibus verbis additis rigidum illud, ac nimis severum Augustini sensum, ut quidem nonnullis visum esse noverant, scilicet Tridentini Patres, *decretum nullum esse opus bonum nisi ex gratia Christi, prudenti cautione moderati sunt.*

S. AUGUSTINUS.

Non sic est adjutorium Dei, non sic est adjutorium Christi, non sic est adjutorium Spiritus sancti. *Item*: Si defuerit, nihil boni agere poteris, agis quidem illo non adjuvante libera voluntate, sed male. Ad hoc idonea est voluntas tua quæ vocatur libera, et male agendo fit damnabilis ancilla. *Serm.* 13 *de Verb. Apostoli.*

SANCTI PATRES AFRICANI IN SARDINIA EXSULES.

Ante largitatem quippe gratiæ est in homine quidem liberum arbitrium, sed non bonum quia non illuminatum. Proinde nisi gratia detur, bonum ipsum

arbitrium non habetur. Sic namque est liberum hominis arbitrium absque dono gratiæ, sicut est oculus sine luce, nam et oculus ad videndum factus est, sed nisi lumen acceperit non videbit. *In epist. synodica, cap.* 5, *tomo* VI *Bibl. PP., part.* I. Nemo habet de suo nisi mendacium et peccatum (Synodus Arausicana, canone 22). *Quæ est sententia excripta ex tract.* 5 *S. Patris in Joannem.*

XXXIV.

CENSORES.

Ridiculi sancti Augustini adoratores ubique dicunt illum esse fidelissimum antiquitatis testem, ut loquitur Calvinus, primum Ecclesiæ oraculum, principem Patrum et omnium doctorum subtilissimum.

S. AUGUSTINUS.

At ego ubicunque sis, ubicunque legere ista poteris, te ante istos in tuo corde constitui, quos non amicos meos et inimicos tuos aliqua in meam partem gratia propendentes, aliquo abs te merito tuæ offensionis aversos, et ob hoc tibi adversos in hac nostra disputatione constitui cognitores, etc. *Lib.* II *contra Julian., cap.* 10.

S. HIERONYMUS atque alii Patres.

Hieronymus, epistola 25 inter Augustinianas ita Augustinum alloquitur : Macte virtute! in orbe celebraris, catholici te conditorem antiquæ rursum fidei venerantur atque suspiciunt. *Audax episcopus epistola* 139 *inquit :* Thesaurum sapientiæ desideravi, sed minus accepi quam volui, licet minus non debet dici, sed munus quod oraculum legis contulerit Augustinus, sacrator justitiæ, instaurator spiritalis gloriæ, dispensator salutis æternæ. *Sixtus IV, in Bullario Augustini :* Augustinus inter intemeratæ Ecclesiæ doctores præcipuus, et subtilissimus Evangelii ac sacrarum litterarum perscrutator.

XXXV.

CENSORES.

At æqui admiratores docent sanctum Augustinum nunquam adeo vagam et indeterminatam in Ecclesia auctoritatem obtinuisse, ut catholici sese omnibus ejus opinionibus cæcis oculis submittere teneantur, et illæ absque temeritate et errore impugnari non possint.

S. AUGUSTINUS.

Vos autem et tam cauti, et tam turbulenti, et tam novi nemini dubium est quin nihil dignum auctoritate præferatis. *Lib. de Utilitate credendi, cap.* 14.

S. HIERONYMUS.

Mihi autem decretum est te amare, te suspicere, colere, mirari, tuaque dicta quasi mea defendere. Certe et in Dialogo quem nuper edidi, tuæ beatitudinis, ut dignum fuerat, recordatus sum. *Epist.* 30 *ad S. Augustinum inter Augustinianas*: Nolo autem sanctitas tua sic me arbitretur hæc scribere, quasi de iis quæ nunc edidisti ego dubitem. *Hilarius in epistola ad Augustinum.*

XXXVI.

CENSORES.

(Sanctum Augustinum) *veneramur, ut decet, sed non pecudum more et sine ratione; cum ipso profitemur quod minus illum amamus quam veritatem.*

S. AUGUSTINUS.

In hoc te plane laudo, quod veritatem etsi nunquam percepisti, certe quam putasti, homini prætulisti, ideo quidem temere, quia existimasti scire te quod nescis, sed ideo libere, quia personam non veritus, elegisti aperire quod sentis. *Lib.* IV *de Orig. animæ, cap.* 1.

S. ALIPIUS TAGASTENSIS.

Habemus ducem (Augustinum), qui nos in ipsa veritatis arcana Deo jam monstrante perducat. *Lib.* III *Augustin. contr. Academ., in fine.* Rupertus Abbas, *lib.* VII *de Oper. Spiritus sancti, cap.* 19 : Iste est Augustinus columna et firmamentum veritatis. Prosper *in epistola ad Rufinum :* (Augustinum) abundantissime Spiritus veritatis implevit.

XXXVII.

CENSORES.

Contendimus ipsius arma omni ex parte inexpugnabilia non esse, sint licet illustria.

S. AUGUSTINUS.

Nempe cum arma tua vana quidem et obtusa jactanter ventilas. *Lib.* V *contra Jul., cap.* 9.

S. PAULINUS.

Ideoque cum hoc Pentateucho tuo contra Manichæos me satis armaveris, si qua in alios quoque hostes catholicæ fidei munimina comparasti, quia hostis noster, cui mille nocendi artes tam variis expugnandus est telis, quam oppugnat insidiis, quæso promere mihi de armamentario tuo et conferre non abnuas arma justitiæ. *Epist.* 31 *apud S. Augustinum.* Utpote inter multa Dei dona, quibus illum abundantissime Spiritus veritatis implevit, habens etiam hanc scientiæ et sapientiæ ex Dei charitate virtutem, ut non solum istam adhuc in suis detruncationibus palpitantem, sed etiam multas prius hæreses invicto verbi gladio debellaret. *S. Prosper ad Rufinum.* Joannes XXII ait : Augustinus, etc. Catholicæ fidei veritatem in lucem produxit, eduxit in publicum, firmis ac invictis rationibus solidavit.

XXXVIII.

CENSORES.

Neque eum in sententiarum suarum et fundamentorum quibus eas confirmat delectu adeo felicem esse (ut demonstrabo si mihi illud injunctum fuerit) quin mentibus nostris plenissimam ipsius doctrinæ non consentiendi, imo oppositam partem tuendi libertatem relinquat, quin et ipsemet de opinionum, quas docet, certitudine addubitet.

S. AUGUSTINUS.

Hoc quidem dicitur; sed tu dicis : Qui autem legit, et intelligit, si non Pelagianus est, hoc non dicit. *Lib.* I *Operis imperf., cap.* 15, *ut refellere ista Juliani :* Nihil itaque ibi de omnibus Augustini argumentis et propositionibus inexplosum remansit.

Probet, si potest, et fatebor me didicisse ab illo. *Lib.* I *de Orig. animæ, cap.* 14.

S. PROSPER.

De argumentis sancti Augustini contra Pelagianos ita canit in carmine contra Ingratos cap. 3 :

Istius ergo inter cunctos, qui de grege sancto
Insanas pepulere feras, industria major,
Majus opus, totum præstantius imbuit orbem.
Quaque per ambages anceps iter egit opertas,
Hujus ab occursu est præventus, mille viarum
Insidiis aditum non repperientibus ullum.
Cumque foris rabies avidorum exclusa luporum
Frenderet, inque omnes mendacia verteret artes,
Ne mentes ullarum ovium corrumpere posset,
Neu dubia obliquis turbaret corda querelis,
Istius ore viri fecit Deus, istius ore
Flumina librorum mundum effluxere per omnem,
Quæ mites humilesque bibunt, campisque animorum
Certant vitalis doctrinæ immittere rivos.

XXXIX.

CENSORES.

Si Augustinus hæc re-

S. AUGUSTINUS.

Si enim turpe est sine

cte dicit, deserere eum possum, ut omnibus doctoribus me adjungam; sin vero absque ratione hæc dicit, eam etiam deserere possum hoc ipso quod me id posse asserit, quia sine ratione loquitur, et ita quovis modo sumatur Augustinus, ipsius mancipium fieri, et omnes ejus sententias adorare nequaquam cogor.

ratione cuiquam credere, quid expectas, quid satagis, ut alicui sine ratione credam quo facilius tua ratione duci possim? An firmum aliquid superædificabit ratio tua fundamento temeritatis? *Lib.* VI *de Utilit. credendi ad Honorat., cap.* 14.

S. BERNARDUS.

Ab his duabus columnis, Augustinum loquor et Ambrosium, credite mihi, difficile avellor, cum iis me errare aut sapere fateor. *In epistola 77 ad Hugonem.*

XL.

CENSORES.

Hoc sufficit ad confessionem hanc ab effrenatis Augustini adoratoribus extorquendam, licitum esse absque erroris et temeritatis nota Augustini sententias non semper sequi.

S. AUGUSTINUS.

Neminem velim sic amplecti omnia mea, ut me sequatur, nisi in iis in quibus me non errare perspexerit. *Lib. de Dono persev., cap.* 21.

S. ILDEPHONSUS.

Audiant B. Augustinum, cui contradicere fas non est. *Serm.* 2 *de Beata Virgine.*

XLI.

CENSORES.

Plerique mortalium pietate ac doctrinis illustres, episcopi, cardinales, ipsiusque (scilicet Augustini) amici, servi ac fautores, fratres, ac filii sæpe illum reliquerunt.

S. AUGUSTINUS.

O si vos non essetis qui contra testimonium veritatis falsum testimonium vestrum et dicitis, et insuper scribitis! *Lib.* II *Operis imperf., contra Julian., cap.* 79.

Nunquid ideo vim veritatis effugere poteris, quia nobis calumniando importas socios falsitatis? *Lib.* V *contra Jul., cap.* 7.

S. VINCENTIUS FERRERIUS.

Audeo dicere : Omnes doctores qui venerunt post Augustinum sustentantur super ejus doctrinam sanctam, puram, immaculatam, auri purissimi, sine errore falsarum opinionum. *Serm. de S. Augustino.*

XLII.

CENSORES.

Inauditum in Ecclesia est, quod et ipse Augustinus detestatur, licet ejus impertinentes adoratores illum supra cæterorum Patrum capita ponant. Soli amentes sic ratiocinantur : Unus hoc doctor asseruit, ergo credendum est.

S. AUGUSTINUS.

Ecce non ego unus, sed tot ac tanti sancti eruditique doctores tibi pro me vel mecum, proque omnium nostrum et tua ipsius, si sapis, salute respondent. *Lib.* I *contra Jul., cap.* 7.

IDEM.

Quilibet doctor est contentus ad probandum dictum suum, si potest habere unam auctoritatem Augustini. *Ibid.*

XLIII.

CENSORES.

Hæc Augustini obscuritas etiam in pertractandis prædestinationis et gratiæ mysteriis apparuit; siquidem in scholas theologo-

A *rum dissensiones invexit, doctores inter se divisit, turbis et contentionibus partim in Africa, partim in Gallia tam ipso vivente, quam e vivis sublato exortis occasionem præbuit.*

S. AUGUSTINUS.

De qua difficillima quæstione, hoc est de voluntate et gratia, non opus habui etiam in hac epistola diutius disputare, quoniam et aliam jam eis dederam tanquam citius redituris. Et scripsi ad vos etiam librum, quem si adjuvante Domino diligenter legeritis et vivaciter intellexeritis, nullas existimo inter vos de hac re dissensiones ulterius jam futuras. *Epist.* 47 *ad Valentinum.*

S. THOMAS VILLANOVANUS.

O sidus maximum, Augustine Pater, quantum Ecclesiam Dei tua sapientia irradians illustrasti! Quantum tua præsentia errorum tenebras effugasti! Nunc enim te auctore, te magistro, ita omnia sunt lucida, ut errare non possit, nisi qui ex industria velit allucinari. Est enim, ut mihi videtur, in Ecclesia Dei
B schola theologica velut quædam area, etc. *Conc.* 1 *de S. Augustino.*

XLIV.

CENSORES.

Quin eadem Augustini obscuritas pro clypeo fuit hæresi prædestinatianorum, qui ferocia horridaque sua dogmata in hujus Patris doctrina fundabant.

S. AUGUSTINUS.

Arbitror sane nonnullos tardiores id opinaturos me sensisse quod non sensi, aut non sensisse quod sensi; quorum errorem mihi tribui non debere quis nesciat, si velut me sequentes, neque apprehendentes deviaverint in aliquam falsitatem, dum cogor per quædam densa et opaca viam carpere, quandoquidem nec ipsis sanctis divinorum librorum auctoritatibus ullo modo quisquam recte tribuerit tam multos et varios errores hæreticorum, cum omnes ex eisdem Scripturis falsas atque fallaces
C opiniones suas conentur defendere. *Lib.* I *de Trinit., cap.* 2.

FACUNDUS, episcopus Hermianensis.

Quid autem in hoc miremur? Neque melius loqui potuit Augustinus quam prophetæ, quam apostoli et evangelistæ, quorum mentibus similiter male intellectis et incongrue adhibitis, tam multi suos defendere conantur errores. *Libro contra Mocianum.* De Facundo Hermianensi lege sanctum Isidorum *de Eccles. Script. cap.* 19.

XLV.

CENSORES.

Mihi concludere licet eum noluisse suis in libris animi sui sensa clare exponere, aut in iis exponendis satis clarum non fuisse, ut nullum legentibus de ejus vera mente et intentione dubitandi locum relinqueret.

D

S. AUGUSTINUS.

Qui ea quæ pro natura quæstionum dilucide dicta existimo adhuc non intelligunt, non mihi calumnientur pro mea facultatis indigentia, sed Deum potius pro accipienda intelligentia deprecentur. *Lib.* III *de peccat. Merit. et remiss. contra Pelagium, cap.* 2.

S. PRUDENTIUS episcopus.

O monstrum horrendum, o linguam præcidendam! quæ vel ignorantiam vel invidiam tantis doctoribus importare non metuit, ut qui obscura revelare subierant, obscurioribus dictis ea implicasse credantur, etc., de qua re testes nobis sunt libri beatissimi Patris Augustini. *Lib. de Prædest. contra Joan. Erigenam, cap.* 11.

XLVI.

CENSORES.

Augustinus, cum pondere alicujus insuperabilis difficultatis premebatur, ad illa verba Scripturæ confugiebat : O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !

S. AUGUSTINUS.

Nimiæ vanitatis et cæcitatis sunt, si etiam his consideratis nondum dignantur exclamare nobiscum : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* Epist. 105 ad Sixtum.

ADRIANUS papa VI

In omnibus his exclamandum est cum Augustino : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* In 4 Sententiarum, quæst. 1, *de pœnitentia*, in solutione tertii dubii.

XLVII.

CENSORES.

Doctrinam sancti Augustini de mysteriis gratiæ, libertatis, prædestinationis et Eucharistiæ differentem esse difficillimam intellectu et obscuram.

S. AUGUSTINUS.

Prorsus intelligor, velis nolis, sed tu contra ista nihil dicturus vis non intelligi, quod ego verissimum atque firmissimum dixi. *Lib.* IV *Oper. imperf., cap.* 140. Relege, et intelliges. *Lib.* III, cap. 191.

CASSIODORUS.

Ipse etiam doctor eximius beatissimus Augustinus, debellator hæreticorum, defensor fidelium et famosorum palma certaminum, in quibusdam libris nimia difficultate reconditur, in quibusdam sic est planissimus, ut etiam parvulis probetur acceptus, cujus aperta suavia sunt, obscura vero magnis utilitatibus farcita pinguescunt. *Cap.* 22 *de divin. Lection.* In quibus propter obscuritatem rerum et subtilitatem disputationum minus Augustinum intelligere possumus, vel a Domino intelligentiam postulemus, vel ab eis quos ipse suo dono illuminare dignatus est, humiliter nos doceri patiamur, ac deprecemur. *Ecclesia Lugdunensis lib. de tenenda sacræ Script. verit., cap.* 9.

XLVIII.

CENSORES.

Nova argumenta ad probandum doctrinam sancti Augustini de mysteriis gratiæ et prædestinationis esse obscuram et difficilem intellectu.

S. AUGUSTINUS.

Si non vis intelligere, aut si te fingis non intelligere, noli obstrepere volentibus et valentibus intelligere. *Lib.* IV *contra Jul., cap.* 46.

S. PROSPER.

In quibus (Augustini dictis) nulla est obscuritas, si de fide prædestinationis et gratiæ, ex qua est omnium bonorum origo, perseverantiaque meritorum, hoc teneatur, quod habet veritas. *In fine resp. ad Excerpta Genuensium ex libris S. Augustini de Prædest. sanctorum et de Dono perseverantiæ.*

XLIX.

CENSORES.

Denique ut hoc caput de sancti Augustini verborum obscuritate irrefragabili ratione concludam, et veræ ipsius mentis detegendæ difficultatem demonstrem, etc.

S. AUGUSTINUS.

Non tamen laboras ut me intelligas, quod facillime potes, sed laboras ut me refellas, quod non potes. *Lib.* III *Operis imperf., cap.* 141.

S. ANTONINUS.

Quasi sol refulgens, qui dominus dicitur planeta-

A rum, et pater luminis super omnia luminaria splendens, delectabilis oculis, ac per omnia respiciens; sic Augustinus Ecclesiam illustravit, gemma doctorum, pater theologorum, suavis eloquio, omnes materias penetrando dilucidans. *Parte* II *Histor. tit.* 8. *Et inferius :* Merito igitur sicut sol refulgens, sic iste in templo Dei refulsit splendore doctrinæ clarissimæ. *S. Prosper in epist. ad Augustinum :* Recensito autem hoc beatitudinis tuæ libro, sicut qui sanctam atque apostolicam doctrinæ tuæ auctoritatem antea sequebantur, intelligentiores multo instructioresque sunt facti, ita qui persuasionis suæ impediebantur obscuro, aversiores quam fuerant recesserunt.

L.

CENSORES.

B *Observandum est ipsummet sanctum Augustinum fateri se circa multas prædestinationis quæstiones dubium sæpe hærere, se illas insuperabilibus difficultatibus plenas reperire, quibus nullam unquam responsionem, cui acquiesceret, dare potuerit præter ignorantiæ suæ et altitudinis judiciorum Dei confessionem.*

S. AUGUSTINUS.

Quæris tu rationem? ego expavescam altitudinem : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei !* Tu ratiocinare, ego mirer; tu disputa, ego credam; altitudinem video, ad profundum non pervenio. *Postea* : Requievit, quia invenit admirationem; nemo quærat a me occultorum rationem. Ille dicit : *Inscrutabilia sunt judicia ejus,* et tu scrutari venisti ? Ille dicit, *Investigabiles sunt viæ ejus,* et tu investigare venisti ? Si inscrutabilia scrutari venisti, et investigabilia investigare venisti, crede, jam periisti. *Serm.* 20 *de Verb. Apost.*

S. FULGENTIUS.

C Revera enim frustra labor superfluæ scrutationis impenditur, ubi nulla inventionis copia suffragatur, et noxia curiositas in reatum protinus labitur, quando modum suum humana infirmitas non metitur. Quin potius in hoc profundissimo divinæ voluntatis arcano nihil aliud nostræ saluti congruere noverimus, nisi cum David unusquisque nostrum humiliter dicat : *Mirabilis facta est scientia tua ex me; confortata est, nec potero ad eam.* Cum beato quoque Paulo religiosi clamoris jungamus affectum qui ait : *O altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei!* Lib. I de Verit. prædest. Lege Prosperum ad dub. 4 et 7 Genuensium

LI.

CENSORES.

D *Cum sanctus Augustinus sententiam suam in hac materia ter mutaverit, hoc nos ad credendum induxit, sanctum Augustinum, quamvis eminentis esset ingenii, suis meditationibus non acquievisse, et post tot conatus ad penetrandum prædestinationis mysterium consumptos coactum fuisse infirmitatem suam fateri.*

S. AUGUSTINUS.

Videtis certe quid tunc de fide, atque operibus sentiebam, quamvis de commendanda Dei gratia laborarem, in qua sententia istos fratres nostros (nempe Semi-Pelagianos) esse nunc video, quia non sicut legere libros meos, ita etiam in eis curaverunt proficere mecum. *Lib. de Prædest. sanctorum, cap.* 4.

S. PROSPER.

Quia ergo nec justa, nec rationabilis intelligitur eorum fuisse persuasio, qui hujus viri (nempe Augustini) scientiam tot incrementorum profectib

ædificatam, tot annorum studiis expolitam ad adolescentiæ rudimenta revocabant, ut magis suffragaretur hæreticis quod inter initia conversionis suæ imperite senserat, quam prodesset catholicis quod pontificalis diligentiæ veritas revelarat, merito illos hoc præjudicio utentes, et in his quæ dudum abdicata fuerant immorantes, pii doctoris gravitas notat quod qui curaverunt omnes sensus ipsius indagare noluerint eum ejus eruditione proficere. ***Resp. ad dub.* 3 *excerpt. Genuens., in fine.***

LII.

CENSORES.

Nec mirandum est, si (Augustini) ingenio inter tot sententias quæ illi probabiles videbantur, fluctuante, asseratur ipsum ter mutasse sententiam.

S. AUGUSTINUS.

Dicis me quoque ipsum innovasse sensus meos, et initio conversionis meæ hoc sensisse quod tu. Sed fallis, aut falleris, sive calumniando iis quæ nunc dico, sive non intelligendo, vel potius non legendo ea quæ tunc dixi. *Lib.* VI *contra Jul., cap.* 12.

IDEM.

Maneat plane, maneat ista conditio, ut horum librorum novitas repudiata videatur, si in eadem causa ejusdem viri (scilicet Augustini) dissentit antiquitas, et ut inutile aut incongruum judicetur quod ab his quæ contra Pelagianos condidit dissonans invenitur. *In fine lib. cont. Collat.*

LIII.

CENSORES.

Sæpissime (sanctus Augustinus) *fassus est difficultates aut a semetipso aut ab adversariis in hac materia propositas suas responsiones excedere, mentemque suam magis objectionibus vexari quam solutionibus acquiescere.*

S. AUGUSTINUS.

Ad omnia me tibi respondisse, Juliane, et omnia refellisse, etc., puto quod perspicis, si pervicax non es. *Lib.* VI *contra Jul., cap.* 26. Unde tibi duobus prioribus libris sic me respondisse arbitror, ut a nullo amplius requiratur. *Initio lib.* V *cont. eumdem.*

IDEM.

Nec sola est illic synodorum exerta potestas,
Ceu quos non possent ratione evincere nostri,
Vi premerent, dissensæ artes, virusque retectum est
Hæretici sensus, nullumque omnino relictum,
Docta fides, quod non dissolveret argumentum.

Et postea :

An alium in finem posset procedere sanctum
Concilium, cui dux Aurelius, ingeniumque
Augustinus erat, quem Christi gratia cornu
Uberiore rigans nostro lumen dedit ævo ?

Contra Ingratos, cap. 2.

LIV.

CENSORES.

Fatetur (Augustinus) *suam doctrinam* (de prædestinatione) *talem esse ut populis aut hominibus tardioris ingenii prædicanda non sit.*

S. AUGUSTINUS.

Hæc atque hujusmodi cum dicuntur sive paucis Christianis, sive multitudini Ecclesiæ, cur metuimus sanctorum prædestinationem et veram Dei gratiam, id est, quæ non secundum merita nostra datur, sicut eam sancta Scriptura prædicat, prædicare? *Lib. de Dono persev., cap.* 22.

IDEM.

(Augustinus) pia tamen constantique doctrina abundanter probavit prædicandam esse Ecclesiæ prædestinationem, in qua est gratiæ præparatio, et gratiam,

A in qua est prædestinationis effectus, et præscientiam Dei, qua ante sæcula æterna quibus esset collaturus sua dona præscivit. Cujus prædicationis quisquis est impugnator, apertissimus est Pelagianæ elationis adjutor. *In fine Resp. ad excerpta Genuensium.*

LV.

CENSORES.

Mihi licet addere quod si diversas sancti Augustini circa hanc materiam propositiones colligere vellem, corpus quoddam ex diversissimis partibus coaptarem ; isthic enim asserit salutem nostram absoluto decreto definitam esse, alibi vero dicit nihilominus a libero nostro arbitrio pendere, etc.

S. AUGUSTINUS.

Non sunt ergo verba mea inter se contraria, quamvis te patiantur, vel non intelligendo, vel alios intelligere non sinendo, contrarium. *Lib.* V *contra Jul., cap.* 5.

IDEM.

B Legantur tres ad Marcellinum ipsius libri, ad sanctum Paulinum Nolanum epistola retractetur, ad beatissimum quoque apostolicæ sedis tunc presbyterum Xistum, nunc vero pontificem, emissæ paginæ recurrantur. Ad sanctum Pinianum, ad Valerium comitem, ad servos Christi Timasium et Jacobum distinctim edita volumina revolvantur. Sex libri priores contra Julianum, unus ad sanctum Aurelium Carthaginensem episcopum de Gestis Palæstinis, alius ad Paulum et Eutropium sacerdotes contra Pelagii et Cœlestii quæstiones, et ad beatæ memoriæ papam Bonifacium libri quatuor explicentur. Ac sic in his omnibus operibus, multisque aliis quæ enumerare longum est, idem doctrinæ spiritus, eadem prædi-

C cationis forma præcessit. *In fine lib. contra Collat., cap.* 41.

LVI.

CENSORES.

Hinc concludo quod si mihi non licet dicere sanctum Augustinum in variis librorum suorum locis sibi contradixisse, saltem fas est mihi credere ipsius doctrinam esse intricatissimam, cum nulla reperiri possit intricatior, quam quæ sibi ipsi repugnare videatur.

S. AUGUSTINUS.

Hinc est quod sententias meas inter se contrarias putas vel putari cupis, tanquam improbem quod ante approbaverim, aut amplectar quod ante respuerim. Audi ergo apertam sententiam meam, et intellige, vel sine intelligere alios, non offundendo caligines nebulosæ disputationis serenitati sincerissimæ veritatis. *Lib.* V *contra Jul., cap.* 9.

IDEM.

D Tu autem, dilectissime et venerandissime mihi frater, si vere de his quæstionibus instrui desideras, sicut desiderare te convenit, ipsis beati Augustini disputationibus cognoscendis impende curam, ut in confitenda Dei gratia defæcatissimam ac saluberrimam evangelicæ apostolicæque doctrinæ intelligentiam consequaris. *In epist. ad Rufinum, in fine.*

LVII.

CENSORES.

Nunquam tamen longius zeli ardore Augustinus abreptus est, quam ubi Pelagianos impugnavit ; dum enim ab eorum loquendi ratione et erroribus longissime recedere inten-

S. AUGUSTINUS.

Ista nefaria et damnabilia dogmata in hac tripartita divisione quisquis mente catholica exhorret, illius quinque partitæ latebras insidiasque devitet, atque ita inter utrum-

dit, in periculosos excessus incidit, ut hinc aliqui theologi doctrina et pietate insignes dixerint eum veritatis limites transgressum esse, nimio disputationis calore accensum fuisse, aut visum fuisse favere hæreticis. Verba hæc insolentia et impudentia essent, nisi vera essent.

que sit cautus, ut sic declinet Manichæum, ne se inclinet in Pelagium, rursusque ita se sejungat a Pelagianis, ne se conjungat Manichæis, aut si in alterutris jam tenetur, nec sic se a quibuslibet alteris servet, ut in alteros irruat. *Lib.* IV, *contra duas epist. Pelag. cap.* 3.

S. FULGENTIUS.

B. Augustinus indutus virtute ex alto abundantius illis omnibus laboravit, non autem ipse, sed gratia Dei cum illo, etc.; sensum quippe Christi habens, tam gratiæ Dei quam humani arbitrii et officia discrevit et merita; semper divinis humana subjiciens, et veraciter docens divinitus homini et gratuito justificationis donum, et bonæ voluntati exordium, et plenum tribui glorificationis effectum. *Lib.* II *de Verit. prædest. et grat., cap.* 18.

LVIII.

CENSORES.

Ipsemet Augustinus in pluribus operum suorum locis hunc animi sui impetum agnoscit, quo (scilicet in disputationibus cum Pelagianis et Manichæis) *ita abreptus est, ut in errorem oppositum illi quem destruere intendebat, declinaret.*

S. AUGUSTINUS.

Possunt duo errores inter se esse contrarii, sed ambo sunt detestandi, quia ambo sunt contrarii veritati : nam si propterea diligendi sunt Pelagiani quia oderunt Manichæos, diligendi sunt etiam Manichæi quia oderunt Pelagianos. Sed absit ut catholica mater propter alterorum odium alteros eligat amare, cum monente atque adjuvante Deo debeat utrumque vitare, et cupiat utrumque sanare! *Lib.* II *ad Bonifacium, cap.* 2.

S. PROSPER, *seu* POMERIUS.

Sanctus Augustinus episcopus acer ingenio, suavis eloquio, sæcularis litteraturæ peritus, in ecclesiasticis laboribus operosus, in quotidianis disputationibus clarus, in omni sua actione compositus, in expositione sua fidei nostræ catholicus, in quæstionibus absolvendis acutus, in revincendis hæreticis CIRCUMSPECTUS, et in explicandis Scripturis canonicis CAUTUS. *Lib.* III *de Vita contemplat., cap.* 31.

LIX.

CENSORES.

Profecto quandoque constat (Augustinum) *in quæstionibus de gratia et prædestinatione cum excessu locutum esse, verbaque ipsius esse mitiganda; ne ab illorum duritie et acrimonia in errorem contrarium incidam, licitum mihi esse debet temperamentum aliquod catholicum addendum inquirere.*

S. AUGUSTINUS.

Mentientes conclusiones, aut irrepentes paulatim, vel minuendo vel addendo in assensionem falsitatis, quis non metuat, quis non oderit? *Lib.* II *de Ordine, cap.* 4.

Dic quod dicturus es, egregie corrector. *Lib.* III *Operis imperf., cap.* 57.

SIXTUS III papa.

Quæ sunt tandem illa credenda et dicenda? Nihil ultra liceat novitati, quia nihil addi convenit vetustati. Perspicua majorum fides, et credulitas nulla cœni permixtione turbetur. *Epist. ad Joan. Antioch.* (Hic est Sixtus, ad quem sanctus Augustinus scripsit egregiam epistolam 105 contra Pelagianos.)

LX.

CENSORES.

Modo ne in Pelagianorum, quos (sanctus Augustinus) *insequitur, errores incidam, mihi licet verborum quibus ad eos expugnandos utitur impetum non sequi.*

S. AUGUSTINUS.

Ita et Manichæos et Pelagianos superamus atque vitamus, quorum sic errores utrorumque diversi sunt, ut qui videtur minor, ipse illius qui videtur major demonstretur adjutor. *Lib.* III *contra Jul., Oper. imperfect., cap.* 178.

S. PROSPER.

An vero ita se novorum censorum norma exactior temperavit, ut nulla eorum quæ excisa sunt asserat, et quædam ex his quæ defensa sunt respuat? *Contra Collatorem S. Augustini reprehensorem, cap.* 1.

LXI.

CENSORES.

Hinc fit ut medius stem inter Pelagium et Calvinum; si enim verba Augustini mitigando me nimium demitterem, Pelagianus essem; si vero eorum altitudinem tenere vellem, Calvinista essem; medium ergo cum Ecclesia teneo.

S. AUGUSTINUS.

Nulla est itaque fovea quam metuens quasi revertar in viam, quo videris me velle revocare. Dic tamen quænam illa via sit, et explica ratiocinationem tuam. *Lib.* III *contra Jul., cap.* 8.

IDEM.

Sed nec cum hæreticis tibi, nec cum catholicis plena concordia est. *Postea* : Tu informe nescio quid tertium et utrique parti inconveniens reperisti, quo nec inimicorum consensum acquireres, nec in nostrorum intelligentia permaneres. *Ibid., cap.* 5.

LXII.

CENSORES.

Ratio (ob quam scilicet non tenemur sequi B. Augustinum in quæstione de prædestinatione sanctorum ad gloriam, de modo operandi divinæ gratiæ, etc.) *hæc est, quia Pelagiani de illis quæstionibus nunquam disputarunt, nec sancti Augustini doctrina est irrefragabilis, nisi cum eorum errores impugnat, et licet contra ejusmodi relatas opiniones prædicassent, Ecclesia eos nunquam hac de causa in numerum hæreticorum ascripsit, vel ascribere potuit.*

S. AUGUSTINUS.

Hæc est prædestinatio manifesta et certa sanctorum, quam postea diligentius et operosius, cum jam contra Pelagianos disputaremus, defendere necessitas compulit. Didicimus enim singulas quasque hæreses intulisse Ecclesiæ proprias quæstiones, contra quas diligentius defenderetur Scriptura divina, quam si nulla talis necessitas cogeret. *Lib. de Dono persev., cap.* 20.

IDEM.

Agnoscant calumniatores superfluo se objicere quod his libris (Augustini) non speciale neque discretum testimonium sit perhibitum, quorum in cunctis voluminibus norma laudatur. Apostolica enim sedes quod a præcognitis sibi non discrepat, cum præcognitis probat, et quod judicio jungit, laude non separat. *Ibid. cap.* 23.

LXIII.

CENSORES.

Verum si (Augustinus) *adderet peccatum originale esse solam causam repro-*

S. AUGUSTINUS.

Quid enim diligebat in Jacob antequam natus fecisset aliquid boni, nisi

bationis, et esse id quo ad separandos prædestinatos a reprobis movetur Deus (quam esse sententiam sancti Augustini scribit), *non solum pro hujus opinionis defensione, mortem oppetere nolo, sed credo mihi licere eam abhorrere, quia mater est illius quam Calvinus tanta impietate ac rabie urget contra Ecclesiam.*

gratuitum misericordiæ suæ donum? Et quid oderat in Esau, antequam fecisset aliquid mali, nisi originale peccatum? *Epist.* 105 *ad Sixtum, quæ ibi diffusius versat.*

S. THOMAS.

Electio Dei, qua unum eligit et alium reprobat, rationalis est, nec tamen oportet quod ratio electionis sit meritum, sed in ipsa electione ratio est divina bonitas, ratio autem reprobationis est in hominibus peccatum originale, ut Augustinus dicit. *Quæst.* 6 *de Verit., art.* 2, *ad* 9.

LXIV.

CENSORES.

Verum hæ causæ sunt, ob quas sancti illius et eruditi doctoris volumina tenebris et caligine respersa sunt, sicut a celeberrimis theologis est observatum.

S. AUGUSTINUS.

Quia tenebras vestras redarguunt, vobis lucida non videntur, et quæcunque vobis sua radiante luce molesta sunt, contra illa cor clauditis, ne inde nox fugetur erroris. *Lib.* III, *contra Jul., Oper. imperfect., cap.* 61.

RHEMIGIUS ANTISIODORENSIS.

Beatus Augustinus rerum obscurarum subtilissimus indagator, inter ardua sine offensione decurrens. *Et antea:* Alii doctores comparantur stellis, Augustinus soli; nam sicut stellæ lumen a sole recipiunt, sic omnes doctores lumen recipiunt ab Augustino. *In epist.* II *ad Corinthios.*

LXV.

CENSORES.

Quando (sanctus Augustinus) *videtur defendere prædestinationem ad gloriam ante prævisa merita hominum, non loquitur ut oraculum, nec ipsius sententia ab Ecclesia approbatur, nec omnes theologi illam sequuntur, imo qui eum magis suspiciunt, eum deserunt.*

S. AUGUSTINUS.

Ille itaque dicat Ecclesiam aliquando in fide sua non habuisse veritatem prædestinationis hujus et gratiæ, quæ nunc contra novos hæreticos cura diligentiori defenditur. *Lib. de Dono persev., cap.* 23.

SYNODUS BYZACENA.

Cujus prædestinationis veritatem, qua nos ante mundi constitutionem prædestinatos in Christo testatur Apostolus, si quis detrectat cordis credulitate recipere, vel oris confessione proferre, si ante ultimum diem vitæ præsentis impietatis suæ contumaciam, qua Deo vivo et vero rebellis obsistit, non abjecerit, manifestum est eum non pertinere ad eorum numerum quos Deus in Christo ante mundi constitutionem gratis elegit et prædestinavit ad regnum. *Epilog. lib. de Incarn. et grat., inter opera S. Fulgentii.*

LXVI.

CENSORES.

Mortalium doctissimi aliquid aquæ suffundunt igni verborum sancti Augustini.

S. AUGUSTINUS.

PLUE mihi, Domine, mitigationes in cor, ut patienter tales feram. *Lib.* XII *Confess., cap.* 25.

A

S. HIERONYMUS.

Hæc de Augustino ad eumdem scribit: *Qui contra flantes ventos ardore fidei perstitisti.* Epist. 25 apud August.; et Paulus Orosius, quem Romana synodus sub Gelasio *virum eruditissimum* vocat, ita sanctum Augustinum alloquitur: *Necesse me fuit festinato edere, et coacervare in unum omnes perditionum arbores cum radicibus et ramis suis, et offerre ignienti spiritui tuo.* In præfat. Commonitorii, tomo VI, ante librum contra Priscillianistas.

LXVII.

CENSORES.

Fateor sane quædam ab Augustino, quæ ad asserendam libertatem et vim

B

cooperationis nostræ ex gratia pertinent, potuisse explicari in hac materia clarius, quæ in quibusdam locis, ubi opportune dici poterant, omisit; ubi in septem quæstionibus de gratia assignant modum quo loqui debebat Augustinus *ad animorum necessariam consolationem.*

S. AUGUSTINUS.

In lectionibus apostolicis superioribus, quas charitati vestræ, quantum Dominus adjuvare dignatus est, exposuimus, multum laborem et sollicitudinem passi sumus. Compatiebamur vobis et solliciti eramus et pro nobis et pro vobis. Quantum autem existimo, adjuvit et nos et vos Dominus, et ea quæ prorsus difficillima videbantur, sic per nos enodare dignatus est, ut nulla quæstio remaneret quæ conturbet mentem suam; Impia enim mens odit etiam ipsum intellectum, etc. *Serm.* 13 *de Verb. Apost. contra Pelagianos.*

ECCLESIA LUGDUNENSIS.

Iste vero cum hæc legisset tam utiliter et salubriter ad illuminationem nostræ fidei dicta, non est con-

C

tentus moderamine et pietate sancti doctoris Augustini, ne terminos ab eo præfixos excederet, sed addidit de suo. *Lib. contra Joan. Erigen., cap.* 8. *Floruit an.* 852.

LXVIII.

CENSORES.

Ad tribunal sancti Augustini disputatum hactenus est, et liberata fides quam obligaveram, hoc est probandi quidquid ille probaret, improbandi quidquid ille improbaret... Una superest adhuc tractanda quæstio, nimirum quanta fuerit hujusce conditionis æquitas, et quanta necessitas subeundi legem illam,

D

quam quia illi putant ab Ecclesia impositam, audire juvat præcipuos quosdam ejusdem Ecclesiæ principes, pastoresque celeberrimos, et doctores scientissimos sensuum ecclesiasticorum, minimeque suspectos.

S. AUGUSTINUS.

Illorum enim dicta non defendis, ut promiseras, sed reprehendis. Tuo quippe dogmate cum cogaris illa culpare et falsa esse ostendere, nullo modo sineris auctoribus eorum defensionem, quam spoponderas, exhibere, quia et in accusatione adulator esse conaris, et in adulatione deprehenderis accusator. *Lib.* IV *contra Jul., Oper. imperf., cap.* 112.

EUGYPPIUS abbas.

Inter magnos Ecclesiæ catholicæ doctores præclarum fuisse et esse beatum Augustinum quis ignorat episcopum? quem divina eruditione mirabilem tam omnes orthodoxi in toto terrarum orbe venerantur, præcipue tamen apostolicæ sedis antistites scripta ejus sua auctoritate firmantes, tanto majori studio simpliciter amplexi sunt, quanto ampliori solatio eis se usos esse testantur: nam contra multos hostes Ec-

clesiæ dimicantes, et maxime contra versipelles inimicos gratiæ Dei doctrina ejus instructi, vel potius eadem illustrati gratia semper exstitere victores, etc. *In præfatione collect. ex libris S. Augustini. Hic Eugyppius S. Fulgentii amicus fuit, ad quem etiam litteras dedit. Lege S. Isidorum de Script. ecclesiast., cap.* 13.

LXIX.

CENSORES. *Quamvis enim præferenda sit ea sententia quæ talem modum prædestinationis omnino negat, tamen ut damnata etiam censeatur illa quæ affirmat, videndum erit quam sit necessario connexa cum articulis a Cœlestino definitis. Si enim non sit, quamvis Augustinus in contrarium propendeat, permittenda tamen erit hujus quæstionis determinatio liberæ disputantium electioni, quod censuit etiam cardinalis Baronius.*

S. AUGUSTINUS. Ecce inter meos testes, vel inter nostros constituto judices, quem putasti Patronum tuum, *Lib.* I. *contra Jul. cap.* 6.

BARONIUS cardinalis.

Cum igitur Fausti sententiæ ubique ab Ecclesia fuerit contradictum, videant quanto periculo quidam ex recentioribus, dum in novatores exsurgunt ut eos confutent, a sancti Augustini de prædestinatione sententia recedunt, cum alioqui arma non desint quibus adversarii profligentur. *Ad an.* 490, *p.* 444.

LXX.

CENSORES. *Quid* (nempe cardinalis Perronius) *probabilem tantum esse dicit Augustini sententiam, dum loquitur ut privatus doctor, et demonstrativam, dum consentit cæteris Patribus, satis indicat minime necessarium esse adhærere Augustino, nisi ubi cæteris Patribus ille concinit.*

S. AUGUSTINUS. Vis audire quid etiam ipse de hac re apertissime dixerit? Ecce etiam ipsum numero illi adjungo sanctorum. *Ibidem.*

PERRONIUS cardinalis.

Augustinus, maximus post apostolos prædestinationis doctor, imo os et lingua veteris Ecclesiæ quantum ad illam de gratia doctrinam. *Lib.* I *resp. ad reg. Britan. cap.* 12.

LXXI.

CENSORES. *Augustinus Valerius cardinalis in sua Rhetorica ecclesiastica hæc clericos monet* : Beati Augustini scripta clerici caute admodum legant, *etc. Et hoc quid aliud est quam id ipsum, quod monentem audivimus Bonaventuram, Augustinum plus dicere aliquando, et minus velle intelligi?*

S. AUGUSTINUS. Si legisses vel si lecta fideliter considerare voluisses, nunquam profecto de litteris ejus ad offundendas nebulas ignorantibus ea quæ nihil ad quæstionem quæ inter nos vertitur pertinent, in his tuis libris nescio qua mente posuisses. *Lib.* I *contra Jul.*, cap. 5.

VALERIUS cardinalis.

Beati Augustini scripta clerici caute admodum legant; ita enim acumine ingenii præstitit, et de rebus difficilibus tam subtiliter disputavit, ut non mediocri ingenio præditi viri ejus libros legentes in errores aliquando lapsi sint. Sed ejus libros pulcherrimos de Doctrina Christiana, et egregios sermones quos habuit dum episcopus ad populum concionaretur, sæpe

A et diligenter legant. *Lib.* III *Rhet. Eccles., cap.* 42.

LXXII.

CENSORES. Referentes Catharinum plura contra Augustinum dixisse, addunt : *Tanta cæterorum doctorum conspiratio satis ostendit Catharinum in ea re, non ut Catharinum, qui suo sæpe ingenio nimium indulsit, sed ut catholicæ Ecclesiæ archiepiscopum et doctorem id sensisse*, etc.

S. AUGUSTINUS. O frontem qualiumcunque episcoporum! *Lib.* V *contra Jul., cap.* 11.

S. BASILIUS.

Contemnuntur Patrum dogmata, apostolicæ traditiones annihilantur, novorum hominum inventa introducuntur. Episcopus autem ille est qui custos est doctrinæ Patrum, et omnis novitatis hostis. *Apud*

B *Stocolovium lib.* III *de veræ et falsæ Ecclesiæ discrimine, cap.* 14.

LXXIII.

CENSORES. *Vellem et hoc et alia quædam* (nempe contra Augustinum testimonia) *quæ subjungam mitius concepta, sed refero tantum, non probo, si quidquam justæ offensionis causam det.* Item : *Omitto honoris causa quod de Augustino subjungit.*

S. AUGUSTINUS. Vide quæ taceas, quæ dicas. Puto quod te pungat conscientia, sed vincit rectum timorem, cum ingerit perversum pudorem, quoquo modo jam defendenda præcipitata sententia. *Lib.* V *contra Jul., cap.* 9.

S. HIERONYMUS.

Absit autem a me ut quidquam de libris beatitudinis tuæ attingere audeam; sufficit enim mihi pro-

C bare mea, et aliena non carpere. *Epist.* 13 *ad Augustinum, tomo* II *Operum S. Augustini.*

LXXIV.

CENSORES. *Hæc ego inter alia id genus multa, quæ habet* (nempe Pighius contra Augustinum), *duxi proponenda, ut intelligamus non nimis inverecundos fore, si qui forte non ita se faciles exhibeant, in iis omnibus admittendis quæ videri cuipiam possint proposita fuisse ab Augustino.*

S. AUGUSTINUS. O mira defensio! Tam densum et arctum est, ubi eis adhæserunt pedes, ut eos evellere conantes, frustra et manus, et pedes, et caput figant, et in eodem luto hæsitantes, arctius involvantur. *Lib. contra Donatistas post collationem, cap.* 19.

S. ANSELMUS.

Nihil potui invenire me dixisse quod maxime beati

D Augustini dictis non cohæreat. *Præfat. Menologii.* Nec crimen renuis, sed criminosorum turbam requiris. *S. Hieronymus Apolog.* 2 *contra Rufinum.*

LXXV.

CENSORES. *Quid ad hoc, o Baiani scholastico-mastiges, sepelienda scholastica est, ut unus regnet Augustinus? An Augustinus potius legendus ad lucem scholasticæ, et ad ejus amussim exigendus?*

S. AUGUSTINUS. Rependite mihi beneficium; et si me magistrum libenter vocatis, reddite mihi mercedem. *Lib.* I *de Ordine, cap.* 10.

ECCLESIA ROMANA.

Augustinus tam multa pie, subtiliter et copiose scripsit, ut Christianam doctrinam maxime illustrarit; quem imprimis secuti sunt, qui postea theo-

logicam disciplinam via et ratione tradiderunt. *Breviar. Rom., lect. 6.*

LXXVI.

CENSORES.

Licet ex Augustino Augustini doctrinam aliorum scriptorum judicio censendam exponere, licet et proprio, idque salva honorificentia.

S. AUGUSTINUS.

Non valde curo, inquam, superborum imperitorumque judicia, qui similiter in legendos libros atque in salutandos homines irruunt. *Lib.* I *de Ord., cap.* 11.

LXXVII.

CENSORES.

Neque adeo perversum est hoc consilium, ut habere non possit adjutorem Deum.

S. AUGUSTINUS.

Auxilium Dei quæris, ut impleantur vani libri tui, et non quæris ut corrigantur perversi sensus tui. *Lib.* III *contra Jul., Oper. imperf., initio.*

S. PROSPER.

Unde ergo hæc sententia tam severi emersit examinis? Unde in hanc austeritatem supercilium tam tetricæ frontis se armavit, ut mensuras sensuum, pondera locutionum, numeros syllabarum insidiosus scrutator eventilet, magnumque se aliquid conficere præsumat, si catholico prædicatori (scilicet Augustino) notam erroris affigat, quasi incognitum aliquod opus, et quod hactenus latuerit impetatur, an non illa iis morsibus doctrina lanietur, quæ novorum hæreticorum commenta disjecit, et diabolicum tumorem Pelagianæ elationis elisit? *Præfat. adversus Collatorem.*

LXXVIII.

CENSORES.

Vides tertio quantopere alienum putet Augustinus a pia doctoris humilitate, et veraci de se ipso cogitatione, quod velit aut putet libros suos erroris expertes esse. Fuit igitur etiam ipsius Augustini, et pia hæc humilitas, et verax de se ipso cogitatio; ac proinde, qui de ipsius scriptis aliter sentiunt, mendacem faciunt, quæ verax supponi debet ejus intentio.

S. AUGUSTINUS.

Qui legunt hæc, si intelligunt, agant Deo gratias; qui autem non intelligunt, orent ut eorum ille sit doctor interior, a cujus facie est scientia et intellectus. Qui vero errare me existimant, etiam atque etiam quæ sunt dicta considerent, ne fortassis ipsi errent. *In fine libri de Dono perseverantiæ.*

IDEM.

Magna enim gloria sua humano generi consuluerint, si Augustinum ab errore revocaverint; nisi forte modesti homines NOVIQUE CENSORES magnorum prius meritorum seni honorabiliter ac misericorditer parcunt, et securi, quia libros ejus nemo usquam reciplat, conquiescunt, atque ignoverint. *Epist. ad Rufinum.*

LXXIX.

CENSORES.

Quam multi ferre non possunt, istos homines ad nauseam usque inculcare, Augustinum Patrem esse Patrum, doctorem doctorum, primum post scriptores canonicos, mirabilem, irrefragabilem.

S. AUGUSTINUS.

Invidetis, inquam arridens, laudibus meis. *In fine lib.* III *contra Academicos.*

LXXX.

CENSORES.

Non dixit Cœlestinus Augustinum esse Patrem Patrum, doctorem doctorum, primum Angelum inter cæteros episcopos, inter omnes excellentissimum et vere irrefragabilem, et ineffabiliter mirabilem, sed habitum esse dicit a suis prædecessoribus Innocentio, Zosimo, Bonifacio inter magistros optimos.

S. AUGUSTINUS.

Quid igitur tibi in hoc genere tentationis, Domine, confiteor? Quid? nisi delectari me laudibus, sed amplius ipsa veritate, quam laudibus. *Postea* : Verumtamen nollem ut vel augeret mihi gaudium cujuslibet boni mei suffragatio oris alieni; sed auget, fateor, non solum, sed et vituperatio minuit. *Lib.* X *Confess., cap.* 37.

SANCTI PATRES.

Sanctus Præsul Augustinus assumptus est cum angelis, ubi gaudet cum prophetis, lætatur cum apostolis, quorum plenus spiritu, quæ prædixerunt mystica fecit nobis pervia, post quos secunda dispensandi verbi Dei primus refulsit gratia. Ecclesia Augustiniana in antiphona ad *Magnificat*, in ejusdem solemnitate. *Excellentissimæ auctoritatis virum* vocat eumdem sanctus Prosper in epist. ad Rufinum. *Admirabilis disputator* dicitur ab eodem in resp. ad dubium 8 Genuensium. *Magister mirabilis* a Cassiodoro in prol. ad psalmos. *Cui contradicere fas non est*, sanctus Ildephonsus serm. 2 de B. Virgine. Beatus Jordanus de Saxonia hæc scribit : *Post Paulum neminem sanctorum præfero in doctrina fidei Augustino, unde ipse proprie dicitur alter angelus.* Serm. 140.

LXXXI.

CENSORES.

Novum crimen, inquiet aliquis, et quod invidiam redolet, vocare hominem in judicium, quod Augustinum nimis effuse laudaverit. Absolvetur reus, vel ipso Augustino judice, neque enim ulli veniam facilius impertimur, quam illi qui de nimiis erga nos laudibus accusatur.

S. AUGUSTINUS.

Nunc tibi certe, quod tam male ac falso de me fueris opinatus, ignosco. *Lib.* IV *Oper. imperf.*, c. 4.

S. POSSIDIUS.

Si cuncta mei corporis membra verterentur in linguas, adhuc non essem dignus aut sufficiens ad laudandum tantum Patrem et doctorem, et tantum fidei relucentis illuminatorem. Epist. ad Macedonium. Sanctus Thomas Villanovanus ait : *O quem te memorem Patrem Augustinum? Omnis laus inferior te est;* conc. 1 de S. Augustino. *Quorum profecto sanctorum virorum* (nempe Augustini et Thomæ) *penes catholicos universos ingentia et omnem laudem supergressa nomina, commendatione novi præconii plane non egent.* Alexander VII, in bulla ad Lovanienses.

LXXXII.

CENSORES.

Est enim in jure titulus de pluris positione, ut qui plus postulat minus habeat; et nobis a natura comparatum est ut cum aliquis plus justo extollitur, naturali quadam propensione conemur illum deprimere, et laudes ultro non roganti concedimus, vel obtrudimus recusanti quod pro suo jure exigenti negaremus. Quæ postea applicat sancto Augustino.

S. AUGUSTINUS.

Ora, obsecro, ut non laudari volens, sed laudans invocem Dominum, et ab inimicis meis salvus fiam. *Epist.* 22 *ad Paulinum.* Præsertim quoniam multi sunt hic qui, detrahendo nobis, cæterorum animos, a quibus diligi videmur, adversus nos perturbare conantur. *Epist.* 227 *ad Albinum* etc.

S. HIERONYMUS.

Certe quidquid dici potuit, et sublimi ingenio de Scripturarum sanctarum hauriri fontibus, a te positum atque dissertum est. Sed quæso reverentiam tuam parumper patiaris me tuum laudare ingenium. *Epist.* 30 *ad August.*

LXXXIII.

CENSORES.

Ecclesiæ interest sua omnia jura non uni committere; periclitatur exercitus cujus robur unius hominis virtute nititur. Quid enim si hæretici suis argutiis possent evincere se non esse aperte ab Augustino damnatos? Ecclesiæ causa deserenda esset, et insufficiens foret omnium aliorum Patrum consensus, quia Augustinus est necessarius? Iniqua certe esset Ecclesiæ conditio, cui Deus non unicum doctorem, sed doctores promisit, ut non circumferamur omni vento doctrinæ.

S. AUGUSTINUS.

Desine talibus, unus homo sum, Ecclesiæ inter nos agitur causa, non mea, Ecclesiæ, inquam, quæ in nullo homine spem ponere a suo didicit Redemptore. Quanquam nec de me ipso vobis, etiamsi meam converationem nossetis, recte crederetur inimicus mihi. Ad existimationem hominum magna testium qui me noverunt suppetit copia, ad Dei vero conspectum sola conscientia, quam contra criminationes vestras cum intrepidam geram, non me tamen sub oculis Omnipotentis justificare audeo. *Lib.* III *contra Cresconium, cap.* 80.

S. PROSPER.

Viginti amplius annis contra inimicos gratiæ Dei catholica acies hujus viri ductu pugnat et vincit; vincit dico, quia non patitur respirare quos vicit. *Præfat. contra Collatorem.* Et in Carmine contra Ingratos, cap. 3 :

Istius ergo inter cunctos, qui de grege sancto
Insanas pepulere feras, industria major,
Majus opus, totum præstantius imbuit orbem.
Nam quocunque gradum convertit callidus hostis,
Quaque per ambages anceps iter egit apertas,
Hujus ab occursu est præventus, mille viarum
Insidiis aditum non reperientibus ullum.

LXXXIV.

CENSORES.

Quæ certe non eo consilio a me commemorantur, ut aliquid Augustini laudibus detractum velim; utinam major illis mea opera fieri posset accessio!

S. AUGUSTINUS.

Sic audire debeo contumelias tuas, quomodo laudes tuas. *Lib.* III *contra Jul., Oper. imperf., cap.* 10.

PIUS II.

Magnus Augustinus, doctrina et verecundia juxta nobilis, cujus tanta gloria est ut nullius laudibus crescat, vituperatione ve minuatur. *Cum esset Æneas Sylvius, epist.* 130 *ad cardinalem Caravajalium.*

LXXXV.

CENSORES.

Sed tantum ut manifestum quam male de vero Augustino meritus sit iste supposititius, qui comparationibus odiosis et laudibus hyperbolice supra omnem adulationem exaggeratis, plus illi detraxit quam addiderit auctoritatis.

S. AUGUSTINUS.

Neque tamen huic tam familiari amico meo velim credas, quæ de me forte laudans dixerit. Sensi enim etiam ipsum sæpe non mentiendi studio, sed amandi propensione falli judicantem. *Epist.* 32 *ad Paulinum.* Si laudanti amico credendum non est, nec inimico detrahenti. *Lib.* III *contra litteras Petil., cap.* 8.

S. HIERONYMUS.

Omni quidem tempore beatitudinem tuam eo quo
A decet honore veneratus sum, et habitantem in te dilexi Dominum Salvatorem; sed nunc, si fieri potest, cumulo aliquid addimus, et plena complemus, ut absque tui nominis mentione ne unam quidem horam præterire patiamur. *Postea :* Macte virtute in orbe celebraris, catholici te conditorem antiquæ rursum fidei venerantur atque suspiciunt, et, quod signum majoris gloriæ est, omnes hæretici detestantur. *Epist.* 25 *ad Aug.*

LXXXVI.

CENSORES.

Qui prius Augustinum in omnibus deposcebant judicem, nunc sibi liberum putant ne quidem arbitrum honorarium in aliis illum
B *admittere.*

S. AUGUSTINUS.

Non enim vos oblitos credo, judicis mihi munus fuisse delatum. *Lib.* II *cont. Academicos, cap.* 8. (Sane Clemens VIII sanctum Augustinum judicem constituit in quæstionibus de auxiliis.)

S. PROSPER.

Tantaque insolentia damnati foventur errores, ut pravitatis invidia, et auctores nostri pulsentur et judices. *Præfat. contra Collatorem, pro S. Augustini doctrina defendenda.*

LXXXVII.

CENSORES.

Nec verum est quod ipse tum alii dogmatistæ frequenter jactant, universam sancti Augustini doctrinam contra Pelagianos fuisse approbatam ab Ecclesia, pluribusque summis pontificibus, adeoque certam et
C *inconcussam esse debere.*

S. AUGUSTINUS.

Utrum etiam noster (rivulus), licet exiguus, ex eodem quo etiam tuus abundans, emanet capite fluentorum, hoc a te probari volumus, tuisque rescriptis de communi participatione unius gratiæ consolari. *Epist.* 95 *ad Innocentium papam contra Pelagianos.*

S. HORMISDAS papa.

De arbitrio tamen libero et gratia Dei quid Romana, hoc est catholica sequatur et servet Ecclesia, licet in variis libris beati Augustini, et maxime ad Prosperum et Hilarium abunde possit cognosci, tamen et in scriniis ecclesiasticis expressa capitula continentur. *Epist.* 77 *ad Possessorem.*

LXXXVIII.

CENSORES.

Ex hac autem approbatione (nempe Innocentii papæ) *hujusmodi litterarum de uno aut altero tan-*
D *tum errore loquentium, inferre velle totam D. Augustini doctrinam de gratia fuisse specialiter ab Innocentio approbatam, est malitiose simplicibus illudere, et eruditorum patientia intolerabiliter abuti.*

S. AUGUSTINUS.

Scripsimus etiam ad beatæ memoriæ papam Innocentium, præter conciliorum relationes, litteras familiares, ubi de ipsa causa aliquanto diutius egimus. Ad omnia ille nobis rescripsit eodem modo quo fas erat atque oportebat apostolicæ sedis antistitem. *Epist.* 106 *ad Paulinum.*

S. INNOCENTIUS papa.

Librum sane, qui ejus (nempe Pelagii) esse diceretur, nobis a vestra charitate transmissum evolvimus, in quo multa blasphemia, nihil quod placeret, nihil quod non penitus displiceret a quovis damnandum atque calcandum, cui similia, nisi qui ista scripserat, nemo alter in mentem reciperet atque sentiret. *Epist.* 96 *ad Augustinum, quæ incipit :* Fraternitatis

vestræ lineas plenas fidei, totoque religionis catholicæ vigore firmatas, etc.

LXXXIX.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Quam multi sine ullo discrimine Augustini auctoritatem admittebant, qui nunc audita limitatione, quam ejus approbationi Cœlestinus apposuit, dum audiunt aliquid ex Augustino proponi, quæritant : Estne hoc de illis profundioribus quæstionibus, quas non necesse judicavit astruere, quas in ancipiti opinandi libertate reliquit?	Sed multum eum ista fallit opinio. Longe aliter se habent quæstiones istæ, quas esse præter fidem arbitratur, quam sunt illæ in quibus, salva fide qua Christiani sumus, aut ignoratur quod verum sit, et sententia definitiva suspenditur, aut aliter quam est, humana et infirma suspicione conjicitur. *Lib. de Pec. orig., cap.* 23.

ECCLESIA LUGDUNENSIS.

Beatus papa Cœlestinus de quibusdam profundioribus quæstionibus in decretis suis posuit dicens de eis, *Quæ sicut non audemus contemnere, ita non necesse habemus astruere.* Sit ergo inter nos pia cautela et moderatio, quatenus sanctis Patribus debitus servetur honor, et quolibet quis acquiescat modo ex illis sensibus qui de hac sententia ab eis positi sunt, non judicemus esse hæreticum. *Lib. de tenenda verit. Script., cap.* 12, *tom.* IX *Bibl. PP.*

XC.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Sed neque verum est, quod assumunt, Romanos episcopos approbasse omnia tanquam necessaria quæ Augustinus in hisce quæstionibus docuisset. Et recitata Cœlestini clausula aiunt : *Quibus verbis clare significat esse aliquas profundiorum illarum quæstionum, de quibus loquitur, conclusiones ab Augustino traditas, quæ debent inter adiaphora computari.*	Hæc ergo quæ istis, ut dixi, duabus epistolis illorum respondeo ad tuam potissimum dirigere sanctitatem, non tam discenda quam examinanda, et ubi forsitan aliquid displicuerit, emendanda constitui. *Postea :* Ago autem gratias sincerissimæ in nos benevolentiæ tuæ, quod eas me latere noluisti litteras inimicorum gratiæ Dei, in quibus reperisti nomen meum calumniose atque evidenter expressum. *Lib.* I *ad Bonifacium papam, cap.* 1.

S. PROSPER.

(Bonifacius papa) cum esset doctissimus, adversus libros tamen Pelagianorum B. Augustini episcopi responsa poscebat. Unde et venerabilis memoriæ pontifex Cœlestinus, etc. Per hunc virum intra Gallias istis ipsis, qui sanctæ memoriæ Augustini scripta reprehendunt, maleloquentiæ est adempta libertas. *Postea, celebri illo Cœlestini de Augustino elogio recitato, exclamat :* Contra istam clarissimæ laudationis tubam, contra istam sacratissimi testimonii dignitatem audet quisquam malignæ interpretationis murmur emittere? *In fine libri contra Collatorem, cap.* 43.

XCI.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Si cui tamen post tot testimonia obscurus adhuc videbitur Augustini sensus, exspectet tantisper, brevi loquetur Roma quid senserit Augustinus vel sentire debuerit.	Inde etiam rescripta venerunt. Causa finita est, error utinam aliquando finiatur! *Serm.* 2 *de Verb. Apostoli, in fine, cum litteræ S. Innocentii papæ adversus Pelagianos Roma in Africam pervenissent.*

IDEM.

Imo noverint non solum Romanam Africanamque Ecclesiam, sed et omnes mundi partes, universos promissionis filios cum doctrina hujus viri (nempe Augustini), sicut in tota fide, ita in gratiæ confessione congruere. *Epist. ad Rufinum.*

XCII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Augustinus, et qui ejus de prædestinatione sententiam sequuntur, in prædestinationem referunt, hunc trahi, illum non trahi, quia hic prædestinatus fuerat, ille non fuerat, itaque non magis quærendum esse, quare hic trahatur, ille non trahatur, quam dicere, cur hic prædestinatus fuerit, ille non fuerit. Ubi postea arguunt sanctum Augustinum, quod dixit trahi, et prædestinari idem esse.	Ergo trahi a Patre ad Christum, et audire ac discere a Patre, ut veniat ad Christum, nihil aliud est quam donum accipere a Patre, quo credat in Christum. Neque enim audientes Evangelium a non audientibus, sed credentes a non credentibus discernebat, qui dicebat: *Nemo venit ad me, nisi fuerit ei datum a Patre meo;* Fides igitur et inchoata et perfecta Dei donum est. *Lib. de Præd. sanctorum, cap.* 8.

S. PRUDENTIUS.

Quæ verba tua, quam sint mendaciorum nebulis caligata, ejusdem sanctissimi Patris Augustini verbis eluceat. *Lib. de Prædest. contra Erigen., cap.* 8.

XCIII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Certe probabilior et magis expedita responsio aliorum est, hunc trahi, illum non trahi, quia hic trahentem Deum sequi voluit, ille noluit, quod ipse D. Augustinus fateri coactus est in lib. de Prædestinatione et gratia.	Valde remota est a sensibus carnis hæc schola, in qua Pater auditur et docet, ut veniatur ad Filium. *Lib.* I *de Prædest. sanct., cap.* 8. (At liber de Prædestinatione et gratia non est Augustini, et contrarium docet, ac illi auctori imponunt, ut patet cap. 15, § *Hic quicunque respondet.*)

S. THOMAS.

Quare autem in speciali trahat hunc, et illum non trahat, non est ratio aliqua, nisi beneplacitum voluntatis divinæ; unde dicit Augustinus : « Quem trahit, et quem non trahit, quare illum trahat, et illum non trahat, noli judicare, si non vis errare. » *Comment. ad cap.* 6 *Joan.*

XCIV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Si nihil Christianæ eruditioni post Augustinum accesserit, scholastica theologia penitus abjicienda foret.	Pro magnitudine sapientiæ vestræ res mirabiles dicitis! *Lib.* III *contra Jul., cap.* 3.

XCV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Augustini auctoritatem interponentibus responderi potest, Ecclesiam in suis filiis usque hodie crescere in eruditione.	Modo autem vos vestri magistri esse poteritis. *Lib.* II *de Ordine, cap.* 3.

THOMAS VILLANOVANUS.

Augustinus primus cœpit catholicas veritates enu-

cleare, digerere, dilucidare, distinguere atque in scholasticam formam redigere, docens quid in quolibet fidei mysterio sentiendum, quid ad objecta respondendum esset, unde ex Scripturis colligendus locus ad roborandum. Denique, si quid de fide distincte sentimus, aperte dicimus, audacter asserimus, id totum Augustino debemus. *Conc.* 1 *de S. Augustino.*

XCVI.

CENSORES.

Ex ipsiusmet Augustini et Patrum consilio hoc legitimum ac rationi conforme temperamentum appono, et errorem Pelagianorum fugiens in Augustini excessus non incido.

S. AUGUSTINUS.

Ecce unde se putant hæretici novi Manichæorum nomine objecto vim subterfugere veritatis, sed non subterfugiunt, insequitur quippe illa, et simul Manichæos Pelagianosque subvertit. *Postea:* Quod dicimus legem sanctam, justam et bonam non justificandis impiis, sed convincendis superbis prævaricationis gratia positam, et contra Manichæos est, quia secundum Apostolum laudatur, et contra Pelagianos, quia, secundum Apostolum, nemo ex lege justificatur, et ideo justificandis eis quos littera occidit, id est quos lex bona præcipiens prævaricatione reos facit, Spiritus gratiæ gratis opitulatur. *Item :* Quod arbitrium sui in malum liberum dicimus, ad agendum bonum gratia Dei esse liberandum, contra Pelagianos est; quod autem dicimus ab illo exortum, quod antea non erat malum, contra Manichæos est, etc. Utrosque igitur catholica fides, sicut et cæteros hæreticos adversarios invenit, utrosque divinorum testimoniorum auctoritate et luce veritatis convincit. *Lib.* III *contra duas epist. Pelag.*, *in fine cap.* 9.

XCVII.

CENSORES.

Jam pridem e catholicis plurimi doctrina et pietate laudabiles confessi sunt sanctum Augustinum Pelagianismi odio ita in contrariam partem inclinasse, ut persæpe Calvino potius quam Tridentinis Patribus favere videatur.

XCVIII.

CENSORES.

Vel denique si aliquot locis plus intendit Augustinus, applicandus illis erit, quod in eo notarunt plures et graves doctores catholici, excessisse interdum æstu disputationis abreptum, et in odium hæresis, quam impugnabat, ad contrarium extremum inclinasse.

XCIX.

CENSORES.

Ut sit nimia quædam severitas et iniqua vexatio, quæ medium illud in quo veritas sedet transgredi jubet, si præeat Augustinus.

S. CŒLESTINUS.

Mirifice prius laudato sancto Augustino, addit : « Quia nonnulli qui catholico nomine gloriantur, in damnatis autem hæreticorum sensibus seu pravitate sive imperitia demorantes, piissimis disputatoribus obviare præsumunt, et cum Pelagium atque Cœlestium anathematizare non dubitent, magistris tamen nostris, tanquam necessarium modum excesserint, obloquuntur, » etc. *Epist. ad episcopos Galliæ*, *cap.* 3, *ut censores ipsi tradunt.*

C.

CENSORES.

Respondeo dupliciter intelligi posse B. Augustinum aliosque Patres interdum excessive locutos esse: primo scienter, et contra mentem suam, asserendo aliquid a veritate alienum, quod est mentiri, id est, contra mentem ire; secundo nescienter, et loquendo quidem ut sentiebant, sed æstu disputationis et vehementia spiritus ad alterum extremum interdum declinantes intellectu æque ac verbis, quod non est mentiri, sed falli et dicere falsum sine mendacio. Secundum contigisse Augustino et aliis non solum affirmant auctores citati, sed et plures alii.

S. AUGUSTINUS.

Non est ita, ut loqueris, quicunque ista dixisti, non est ita, multum falleris, vel fallere meditaris, *Lib.* II *de Nupt. et concup.*, *cap.* 3. Objecerat enim Julianus Augustinum, cum longius a Pelagiano dogmate recedere vellet, ad Manichæos accedere, « instar ferarum, quæ circumdantur pinnis, ut cogantur in retia, quibus quoniam deest ratio in verum exitium vana formidine contruduntur. » *Cui Augustinus :* « Agnosce igitur in tuo dogmate nomen tuum, et catholicis, a quibus confutaris, desine objicere et dogma et nomen alienum. Nam veritas utrosque redarguit, et Manichæos et vos » *Ib.*

S. PROSPER.

Multi, inquis, *singula hæc credentes, ac justo amplius asserentes variis sibique contrariis sunt erroribus involuti.* Placet igitur tibi cum hæreticis catholicos, cum victis damnare victores, et eos erroris nota adurere, qui errorem ab Ecclesia depulerunt. *Lib. contra Collatorem*, *cap.* 10. Hinc dicebat magnus ille theologus Gregorius Ariminensis, abhinc 300 et amplius annis supremus Augustinianæ reipublicæ moderator : « Quâ potestate dicunt Augustinum hic non proprie et vere, sed excessive locutum, dicet alius similiter in aliis regulis per Augustinum positis fuisse locutum excessive et non ut sonant illâs esse tenendas; sed sic dicendo non est dubium intuenti diligenter quod in multos quis laberetur errores. » 2. *Sententiarum*, *dist.* 33, *quæst.* 3.

CI.

CENSORES.

Ita sæpe in libris Retractationum se purgat Augustinus, quod olim contra Manichæos (qui dicebant omnia bona a Deo bono, omnia mala a Deo malo quasi fato, non autem libere ab homine fieri) *scribens, ita liberum arbitrium prædicarit, ut gratiæ oblitus esse videatur; contra postea, orto Pelagio hoste gratiæ, ita gratiam extollit, ut liberum arbitrium deprimere censeatur.*

S. AUGUSTINUS.

Quamvis et in his libris qui non contra illos omnino (nempe Pelagianos), quippe illi nondum erant, sed contra Manichæos conscripti sunt de libero arbitrio, non omni modo de ista Dei gratia reticuimus, quam nefanda impietate conantur auferre : diximus quippe, etc. (et eam in rem pluribus testimoniis allatis concludit :) Ecce quam longe antequam Pelagiana hæresis exstitisset, sic disputavimus, velut jam contra illos disputaremus. *Lib.* I *Retract.*, *cap.* 9.

S. PROSPER.

Sed videant quomodo se a dedecore istius exuant falsitatis qui possunt tam inepta confingere, si hi quorum abutuntur auribus, aliquantulum diligentiæ ad cognoscenda ea quæ præstantissimus minister gratiæ (Augustinus) disputavit, intenderint. Licet omnem istius inquisitionis moram ipsi qui hæc loquuntur prævenire deberent, proferendo atque explicando libros, ullamve eorum particulam demonstrando, quam per dubium saltem intellectum tali interpretationi obnoxiam vir sanctus ediderit. *Epist. ad Rufinum*

CII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Annon hoc ipsum est quod Molina concedit, quodque ab eo superbe dictum exaggerari consuevit ab adversariis, rationem hanc tuendæ libertatis non fuisse datam et explanatam ab Augustino contra Pelagianos disputante?	Unde tibi duobus prioribus libris sic me respondisse arbitror, ut a nullo amplius requiratur. *Lib.* v *contra Jul. Pelagianum, cap.* 1.

S. GELASIUS papa.

O si studerent adversus eos (nempe Pelagianos) majorum nostrorum libros, responsaque cognoscere, his omnibus modis cerneretur nihil esse prorsus quod ab istis fuerit ventilatum et ab illis magnifica veritate contritum, sicque de cunctis eorum nequitiis refutandis fideles quoque viderentur instructi, ut nihil amplius quæreretur. *Epist. ad Honorium episcopum contra Pelagianos.*

CIII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Nulli Patrum promissa fuit infallibilitas, et singuli fere in quibusdam erraverunt, ut Cyprianus in rebaptizandis hæreticis, Hieronymus in aliqua parte Danielis rejicienda, etc., *et ut plura dicamus speciatim de Augustino.*	Quod dixi mihi objice, ut purgem. *Lib.* IV *contra Jul., cap.* 1. Nam tua me non terret velut lingua censoris. *Lib.* III, *cap.* 21.

S. PROSPER.

Doctrinam quam sanctæ memoriæ Augustinus episcopus contra Pelagianos inimicos gratiæ Christi et liberi arbitrii decompteres per multos annos apostolice asseruit litterisque mandavit, quibusdam visum est aut non intelligendo, aut intelligi eam nolendo reprehendere, et hoc quasi compendium cognitionis his qui judicio eorum ducebantur afferre, ut quæ in libris prædicti viri damnabilia reperisse jactabant, brevium capitulorum indiculis publicarent; talique commento et detestationem ejus quem impeterent obtinerent, et ab his quæ infamassent curam exterriti lectoris averterent. *Præfat. resp. ad capitula Gallorum.*

CIV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Sensit ille (nempe Augustinus) *mundum in instanti creatum fuisse* (lib. IV de Gen. ad litt., a cap. 21 usque ad finem libri, et lib. V, cap. 1 et seq.), *quod non convenit cum scriptis a Moyse cap.* 1 *Geneseos, ut ostendunt accuratiores theologi, speciatimque Suarez, Molina, Martinon, communiterque rejicitur a doctoribus catholicis.*	O vita pauperum Deus meus, in cujus sinu non est contradictio, plue mihi mitigationes in cor, ut patienter tales feram, qui non mihi hoc dicunt quia divini sunt, et in corde famuli tui viderunt quod dicunt, sed quia superbi sunt, nec noverunt Moysis sententiam, sed amant suam, non quia vera est, sed quia sua est. *Lib.* XII *Confess., cap.* 25.

S. THOMAS.

Sed prior Augustini opinio (de creatione mundi in instanti) est rationabilior, et magis ab irrisione infidelium sacram Scripturam defendens, quod valde observandum docet Augustinus super Gen., lib. I, ut sic Scripturæ exponantur, quod ab infidelibus non irrideantur, et hæc opinio plus mihi placet. 2 *Sententiarum, dist.* 12, *q.* 1, *art.* 2, *in fine corporis.*

CV.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Sensit etiam angelos et dæmones esse corporeos (in psal. LXXXV et CXLV, et epist. 115) *aliis in locis, ubi affirmat aut supponit habere corpora quædam subtiliora.*	Adhærebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus dæmonum, imo spiritus dæmones, licet incorporei corporeis ignibus cruciandi. *Lib.* XXI *de Civit. Dei, cap.* 10.

IDEM.

Augustinus loquitur non asserendo, sed opinione Platonicorum utens, qui ponebant esse quædam animalia aerea, quæ dæmones nominabant. *Part.* I, *quæst.* 51, *art.* 1, *ad* 1.

CVI.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Item dubitavit num sol et luna, aliaque sidera quæ oculis conspicimus, sint animata.	De sole et luna talia dicta sunt tanquam sentiant, et ideo tolerent vanos adoratores suos, quamvis verba ibi accipi possint ab animali ad inanimale translata, modo locutionis qui vocatur Græce metaphora. *Lib.* II *Retract., cap.* 7.

S. THOMAS.

Similiter etiam apud doctores fidei fuit circa hoc diversa opinio. Origenes enim posuit corpora cœlestia animata. Hieronymus etiam idem sentire videtur exponens illud Ecclesiastici primo : *Lustrans omnia*, etc. Basilius vero et Damascenus asserunt corpora cœlestia non esse animata. Augustinus vero sub dubio dereliquit, neutram in partem declinans, ut patet ex II de Gen. ad litt., et in Enchiridio. *Part.* I, *quæst.* 70, *art.* 3.

CVII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Dubitavit etiam de origine animarum, utrum creentur de novo, quod certissimum est, an ex Adam propagentur, ut videre est epist. 29 *ad Hieronymum, et epist.* 157, *et in libro de Origine animæ.*	Proinde ignorantiam meam de origine animarum te corripientem atque objurgantem non moleste ferrem, imo insuper et gratias magnas agerem, si eam mihi non solum duris percuteres conviciis, sed veris etiam excuteres dictis. *Lib.* IV *de Orig. anim., cap.* 3.

S. FULGENTIUS.

Cujus quæstionis (de origine animæ) beatus Augustinus profunditatem sibi imperscrutabilem cernens nullam voluit hujus rei definitam proferre sententiam, incongruum prorsus existimans aliquid affirmare sine dubitatione velle, quod alter posset contraria responsione convellere. Cujus tam in decimo libro de Genesi ad litteram, quam in libris ad Vincentium Victorem de Origine animæ, nec non in libro primo ex duobus quos ad sanctum Hieronymum scripsit, in tribus quoque epistolis quas ad Optatum episcopum de hac quæstione composuit, disputatione refulget non minus copiosa quam profunda, et eo magis laudabili quia congrua temperie moderata. Ubi quidquid ingenii acumine, quidquid ratiocinationis ordine, quidquid auctoritatis pondere inquirendum discutiendumque conspexit, et inquisivit sin-

gulariter et discussit, consensum tamen ab utraque A definitione continuit, ne laborem tantæ disputationis inaniter susciperet, quem cujuslibet sententiæ temeraria definitio vacuaret. *Lib.* III *de Verit. prædest. et grat.*, *cap.* 18. Quanto ergo melius ab hujus quæstionis certamine temperamus, in qua nos inaniter laborare cognoscimus? præsertim, quia quod a sanctis viris majoribus nostris videmus minime definitum, oportet nos tanto cautius atque temperantius quærere, quanto ad ejus finem illos præclaros viros cernimus minime pervenisse. *Cap.* 20.

CVIII.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Perperam quoque exponit id quod ait Apostolus ad Romanos, cap. XIV, *vers.* 23 : Omne quod non est ex fide peccatum est, *quasi velit dicere Apostolus omnia opera infidelium esse peccata, et sine vera fide nullum posse fieri bonum opus. Cum tamen ibi sermo sit de eo quod non fit ex dictamine conscientiæ judicantis bona fide licitum esse id quod fit, ut ex textu ipso liquet, et communis interpretatio doctorum contradicit Augustino, qui etiam aliquot locis, ut alibi notavimus, videtur hanc suam assertionem restringere ad bonum opus utile vitæ æternæ consequendæ,* etc. *Utrumque tamen a vero sensu Apostoli loco citato plane alienum est.*	Testimonium illud, quod ex Apostolo posui : *Omne quod non est ex fide peccatum est*, sicut tibi visum B est accepisti, et exposuisti non ut sapit, sed ut sapis. De cibis enim Apostolus loquebatur; verum cum dixisset, *Qui autem discernit si manducaverit, damnatus est, quia non ex fide*, hanc peccati speciem de qua agebat, generali voluit probare sententia, mox inferens : *Omne enim quod non est ex fide peccatum est.* Lib. IV cont. Jul., cap. 3. *Omne* enim, velis nolis, *quod non est ex fide, peccatum est.* Infra, ibid.

C

BONIFACIUS II papa.

Illos autem qui, præcedente fide, cætera, sicut indicas, volunt gratiæ deputare, sua professione constringimus, ut multo magis dono gratiæ etiam fidem cogantur ascribere, præter quam nihil est boni, quod secundum Deum quilibet valeat operari, sicut B. Apostolus dicit : *Omne quod ex fide non est, peccatum est.* Quod cum ita sit, aut nullum bonum gratiæ deputabunt, si ei fidem subtrahere moliuntur, aut si quod bonum esse dicunt de gratia, ipsa necessario fides erit gratiæ deputanda. *Epist. ad S. Cæsarium Arelatensem.*

CIX.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Norunt etiam quicunque in ejus lectione versati sunt, non adeo felicem in indagando litterali sensu Scripturæ interdum fuisse. Ex quo tamen potissime argumentandum est, longeque illi in hac parte præferendum esse Hieronymum et Chrysostomum.	Cum his autem qui D cuncta illa quæ vera sunt, falsa esse non dicunt, honorantes, et in culmine sequendæ auctoritatis nobiscum constituentes illam per sanctum Mosen editam sanctam Scripturam tuam, et tamen nobis aliquid contradicunt, ita loquor : Tu esto, Deus, noster arbiter inter confessiones meas et contradictiones eorum. *Lib.* XII *Confess. cap.* 16.

SANCTI PATRES.

Hieronymus epistola 30 ad Augustinum ait : « Certe quidquid dici potuit, et sublimi ingenio de Scripturarum sanctarum hauriri fontibus, a te positum atque dissertum est. » Sanctus Prudentius, in epistola ad Hincmarum et Pardulum : « Hoc primum vestram sinceritatem monens, ut doctrinam beatissimi Patris Augustini omnium absque ulla dubietate undecunque doctissimi, sanctarum Scripturarum auctoritati in omnibus concordissimam ; quippe nullus doctorum abstrusa earum scrupulosius rimatus diligentius exquisierit, verius invenerit, veracius protulerit, luculentius enodaverit, fidelius tenuerit, robustius defenderit, effusius disseminaverit, » etc. Rhemigius Antisiodorensis in 2 ad Corinth. : « Sicut sol excedit in lumine omnes planetas, ita Augustinus omnes excessit in exponendis sacris Scripturis. » Hugo de Sancto Victore, serm. 25 : « Inde et de ipso in hac ejus solemnitate canimus, quod prophetarum et apostolorum plenus spiritu, quæ prædixerunt mystica, fecit nobis pervia, post quos secunda dispensandi verbi Dei primus refulsit gratia, » etc.

CX.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Durius quoque loquitur pluribus locis de veritate corporis Christi in Eucharistia, ut supra indicavimus, qua de causa suum plane illum esse gloriantur, sed falso Calvinistæ, et eminentissimus doctrina æque ac dignitate cardinalis Perronius in libro singulari cui titulus est, Refutatio objectionum ex D. Augustino contra S. Eucharistiæ Sacramentum, *cap.* 1, *ipso initio. Idcirco vocat sanctum Augustinum magnum prætensum Sacramentariorum patronum.*	Admonet me plane, ac mihi jubet suavissimo imperio lex Christi, hoc est charitas, ut cum aliquid falsi in libris meis me sensisse homines putant, quod ego non sensi, atque idipsum falsum alteri displicet, alteri placet, malim me reprehendi a reprehensore falsitatis, quam ab ejus laudatore laudari. Ab illo enim quamvis ego non recte, qui hoc non senserim, error, tamen ipse recte vituperatur. Ab hoc autem nec ego recte laudor, a quo existimor id sensisse, quod vituperat veritas, nec ipsa sententia quam vituperat veritas. *Lib.* I *de Trin.*, *cap.* 3.

GUITMUNDUS episcopus.

Quid hic Umbratici respondebunt? Ubi in tanta luce lucifugæ nostri umbram parabunt? Ecce Augustini manifestissima documenta recitantur, nihil in eis scrupulosum, nihil ambiguum ; aut de his se explicent, aut Augustinum nobis objicere desistant. *Lib.* III *de Veritate Eucharistiæ*, *contra Berengarium*, *tomo* XI *Bibl. PP.*

CXI.

CENSORES.	S. AUGUSTINUS.
Item lib. I *de peccat. Merit. et remiss.*, *cap.* 20, *et lib. de Prædest. sanctorum, cap.* 13, *et lib.* II *Oper. imperf. cont. Jul.*, *cap.* 29, *docere videtur sacramentum Eucharistiæ non minus esse necessarium parvulis ad salutem quam baptismum, neque minus ad eos pertinere quod dicitur Joan.* VI, *vers.* 54 : Amen, amen dico vobis, nisi manducaveritis carnem Filii hominis, et biberitis ejus san-	Sancto Innocentio vide quid respondeas, qui nihil aliud de hac re sapit, quam quod isti, in quorum te conventum, si tamen prodest aliquid, te introduxi. Cum his etiam ipse considet, etsi posterior tempore, prior loco, etc. Qui denique parvulos definivit, nisi manducaverint carnem Filii hominis, vitam prorsus habere non posse. Huic responde, imo ipsi Domino, cujus ille antistes

guinem, non habebitis vitam in vobis, *quam istud* Joan. III, vers. 6 : Nisi

usus est testimonio. *Lib.* I *cont. Jul., cap.* 4.

quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto non potest introire in regnum Dei.

S. INNOCENTIUS papa.

Illud vero quod eos (Pelagium ac Cœlestium) vestra fraternitas asserit prædicare parvulos æternæ vitæ præmiis etiam sine baptismatis gratia posse donari, perfatuum est. Nisi enim manducaverint carnem Filii hominis, et biberint sanguinem ejus, non habebunt vitam in semetipsis; qui autem hanc eis sine regeneratione defendunt, videntur mihi ipsum baptismum velle cassare, cum prædicant eos habere quod in eos creditur non nisi baptismate conferendum. *Epist. ad Patres Milevitanæ synodi, apud August. ep.* 93.

S. GELASIUS papa.

Ut providentia Dei omnes Pelagianorum nequitias amputaret, non solum dictum est : *Qui non fuerit renatus ex aqua et Spiritu sancto non intrabit in regnum cœlorum*, sed etiam pariter dictum est : *Qui non manducaverit carnem Filii hominis, et biberit ejus sanguinem, non habebit vitam in semetipso*. De vita autem æterna hoc dictum nullus addubitat, quoniam multi non manducantes hoc sacramentum vitam habere videantur præsentem. *Epist. ad episcopos Piceni*.

CXII.

CENSORES.

Indeque disputans contra Pelagianos probat infantes sine Eucharistiæ sumptione non posse vitam æternam consequi, quam sumptionem distinguit a baptismo, quasi velit debere infantes necessario esse reipsa et distincte utriusque sacramenti participes baptismi et Eucharistiæ, ut vitam æternam obtineant. Sic enim loquitur cap. illo 20, *lib.* I, *de pec. Merit.* : Auferatur ergo jam dubitatio, *etc. Quæ verba sunt adeo manifesta, ut difficillime patiantur benignam interpretationem, qua plerique theologorum Augustinum ab errore excusare conantur; error enim est notatus et damnatus sub anathemate a concilio Tridentino.*

S. AUGUSTINUS.

Nihil hic de nostro afferamus, ipsum Apostolum item audiamus. Cum ergo de isto sacramento loqueretur ait : *Unus panis, unum corpus multi sumus*. Intelligite, et gaudete, unitas, pietas, veritas, charitas, unus panis, unum corpus multi sumus; recolite enim quia panis non fit de uno grano, sed de multis. Quando ergo exorcizabamini, quasi molebamini; quando baptizati estis, quasi conspersi estis; quando spiritus sanctificationem accepistis, quasi cocti estis; estote quod videtis et accipite quod estis, etc. *Serm. ad infantes ante altare.*

S. FULGENTIUS.

Beatus quoque Augustinus de hac re sermonem fecit admodum luculentum, et aptum ædificationi et instructioni fidelium. (Et toto sermone recitato, in quo verba proxime recensita leguntur,) Arbitror, ait, sancte frater, disputationem nostram præclari doctoris Augustini sermone firmatam, nec quidquam esse aliquatenus ambigendum, tunc unumquemque fidelium corporis sanguinisque Dominici participem fieri, quando in baptismate membrum corporis Chri-

A sti efficitur, nec alienari ab eo panis calicisque consortio, etiamsi antequam panem illum comedat et calicem bibat, de hoc sæculo in unitate corporis Christi constitutus abscedat. *Resp. ad quæst. de Baptismo Æthiopis.*

CONCILIUM TRIDENTINUM.

Neque ideo tamen damnanda est antiquitas, si eum morem (nempe dandi Eucharistiam parvulis) in quibusdam locis aliquando servavit; ut enim sanctissimi illi Patres sui facti probabilem causam pro illius temporis ratione habuerunt, ita certe eos nulla salutis necessitate id fecisse sine controversia credendum est. *Sess.* 21, *cap.* 4.

CXIII.

CENSORES.

B *Præterea, lib.* II *cont. Jul., cap.* 10, *docet cogitationes morosas, sive delectationes voluntarias de rebus venereis esse duntaxat peccatum veniale, modo absit consensus in opus, seu malum desiderium, vel illius periculum.*

S. AUGUSTINUS.

Unum igitur genus est probatissimum, et quasi purgatissimum, cum et bona scripta sunt, et in bonam partem accipiuntur a legentibus. *Lib. de Utilit. cred. ad Honoratum, cap.* 5.

Quæ doctrina ab omnibus catholicis jampridem rejicitur, nec sine scandalo a quoquam obtruderetur.

S. AUGUSTINUS.

Ita dici potest in homine uno, si delectationibus illicitis, a quibus se continuo deberet avertere cogitatio, libenter sola pascatur; nec facienda decernantur mala, sed tantum suaviter in recordatione teneantur, quasi mulierem sine viro posse damnari : absit hoc credere! hæc quippe una persona est, C unus homo est, totusque damnabitur, nisi hæc, quæ sine voluntate operandi, sed tamen cum voluntate animum talibus oblectandi, solius cogitationis sentiuntur esse peccata, per mediatoris gratiam remittantur. *Lib.* XII *de Trinit., cap.* 12.

CXIV.

CENSORES.

Certe cum eadem sit judiciorum et affectuum alea, et Augustinus tanta contentione pugnet contra Pelagianos, ut obtineat nullum esse quantumvis sanctum, cui non sit opus dicere, Dimitte nobis debita nostra *ob quotidianos voluntatis lapsus, nescio quid Baianis in* D *mentem venerit, ut Augustiniani videri velint, cum tanto nisu persuadere conantur. esse aliquos* (nempe Augustinum) *qui judicio nunquam labantur.*

S. AUGUSTINUS.

Neque enim negare debeo, sicut in ipsis moribus, ita multa esse in tam multis opusculis meis, quæ possint justo judicio et nulla temeritate culpari. Ex quibus si aliena reprehenderes, illic et tibi fortassis ostenderem, qualem te esse, in quibus non perperam reprehenderes, vellem, meque tibi juniori major, et præpositus subdito correctionis exemplum quanto humilius, tanto salubrius exhiberem. Sed ea in me reprehendisti, quæ non corrigere humilitas, sed partim fateri, partim defendere veritas cogit. *Lib.* IV *de Orig. animæ, cap.* 1.

B. JORDANUS de Saxonia.

Ipse tamen postea (Augustinus) tam ab erroribus intellectus, quam a corruptione affectus per actum hierarchicum purgatus fuit. *Serm.* 138. Sanctus Thomas Villanovanus ait : « Hæc igitur Augustini tam profunda humilitas apud Deum et homines sapientia

et intellectu illum sublimiter exaltavit, quoniam *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam* (*Jacob.* IV, 6). Unde potest de illo intelligi prophetæ vaticinium, *Dedit abyssus vocem suam altitudinem phantasiæ* (*Habac.* III, 70). Abyssus, inquam, humilitatis Augustinus vocem doctrinæ suæ populis dedit, propter phantasiæ suæ, id est ingenii altitudinem, quam propter humilitatem contulit illi Deus. » *Conc.* 2 *de S. Augustino.* A

CXV.

CENSORES.

Constat ergo exemplo sancti Bernardi tales esse quas dixerat duas columnas, ut non sit necessario timendum, si quis ita divellatur ab Augustino, ut tamen innitatur Ambrosio, etiam in iis quæ contra Pelagianos Augustinus disputavit, etc.

S. AUGUSTINUS.

Quid ergo, quo me ab illo in hac causa separandum putas? *Postea:* Ergo ille noster an vester sit, et vos videtis. *Lib.* IV *cont. Jul.*, *Oper. imperf.*, *cap.* 119. B

S. BERNARDUS.

Ab his ergo duabus columnis (Augustinum loquor et Ambrosium), crede mihi, difficile avellor; cum his, inquam, me aut errare aut sapere fateor. *Epist.* 77 *ad Hug. de S. Victore.*

CXVI.

CENSORES.

Quid igitur mirum si vir, alioqui doctissimus et sanctissimus(Augustinus), *difficultate rei oppressus, nihil aliud invenerit in quo essentiam originalis peccati constitueret?*

S. AUGUSTINUS.

Hominem tuo judicio doctissimum et peritissimum non dubitasti reprehendere. Ego autem et me doctissimum ac peritissimum nescio, imo vero me non esse certissime scio. *Lib.* IV *de Orig. animæ, initio.* C

B. JORDANUS DE SAXONIA.

Quantum ad dictorum sufficientiam, quia nihil deest in libris Augustini quod pertinet ad scientiam legis divinæ; unde dicit Volusianus, scribens ad Augustinum : « Utcunque in aliis sacerdotibus toleratur inscitia, sed cum ad antistitem Augustinum venitur, legi Dei deest quidquid Augustinum contigerit ignorare. » *Serm.* 148.

CXVII.

CENSORES.

Nempe jam nos docuit Gerson et Abulensis quo pertineat hæc approbatio; non enim eo ut intelligamus Augustinum nullis esse humanis defectibus obnoxium, sed rarioribus et levioribus.

S. AUGUSTINUS.

Senti de Augustino quidquid libet, sola me in oculis Dei conscientia non accuset. Quod enim ait Apostolus : *Mihi minimum est ut a vobis judicer, aut ab humano die.* Lib. cont. Secundinum, cap. 1. D

ARNOBIUS JUNIOR.

Serapion dixit : « Testor Deum quia sollicitudini meæ universa ambiguitate eliminas, si de his ejus (scilicet Augustini) mihi definita proferas, et de omnibus quæ transacta sunt evidentia ejus afferas documenta; fateor enim me ejus assertiones ita probatas habere, ut se ipsum ore suo hæreticum detegat, qui Augustinum putaverit in aliquo reprehendendum eloquio. » Arnobius dixit : « Meo sensu locutus es, nam ea quæ ejus nunc profero, ac si sacratissima apostolorum scripta sic credo, et teneo, et defendo. » *Tomo* V *Bibl. PP.*, *part.* III.

CXVIII.

CENSORES.

Sensit Augustinus mundum in instanti creatum fuisse, quod non convenit cum scriptis a Moyse, etc.

S. AUGUSTINUS.

Nemo jam molestus sit dicendo mihi, non hoc sensit Moyses quod tu dicis, sed hoc sensit quod ego dico. Si enim mihi diceret, Unde scis hoc sensisse Moysem quod de his verbis ejus eloqueris, æquo animo ferre deberem et responderem fortasse quæ superius respondi, vel aliquanto uberior, si essem durior. *Lib.* XII *Confess.*, *cap.* 24. Illud autem, quod contendunt, non hoc sensisse Mosen quod ego dico, sed quod ipsi dicunt, nolo, non amo, quia et si ita est, tamen ista temeritas non scientiæ, sed audaciæ est, nec visus, sed typhus eam peperit. *Cap.* 25. Ita cum alius dixerit, Hoc sensit quod ego, et alius, Imo illud quod ego, religiosius me arbitror dicere, Cur non utrumque potius, si utrumque verum est? et si quid tertium, et si quid quartum, et si quid omnino aliud verum quispiam in his verbis videt, cur non illa omnia vidisse credatur, per quem unus Deus sacras litteras vera et diversa visuris multorum sensibus temperavit. *Cap.* 31.

CXIX.

CENSORES.

Contrariam Augustino sententiam non modo probabiliorem judico, sed certæ et indubitatæ veritatis.

CXX.

CENSORES.

Explicatio hæc censetur ab omnibus improbabilis, nec ego dubito quin si Augustinum non haberet patronum, manifeste damnata fuisset, ut hæretica.

CXXI.

CENSORES.

Contrarium docent omnes alii Patres, idque omnino evincit simplex et historialis narratio Moysis; quare jam erroneum est dicere omnia uno die esse creata.

PATRES et DOCTORES.

Cassiodorus : « De iisdem principiis sanctus quoque Augustinus, disertus atque cautissimus disputator, duodecim volumina conscripsit, quæ doctrinarum pene omnium decore vestivit, hæcque vocavit de Genesi ad litteram, qui quamvis de eadem retractaverit, qua beatus Basilius, et sanctus Ambrosius celeberrima laude fulserunt, tamen, quod post disertos viros minime contingere solet, opus suum longe in aliam summitatem, Domino largiente, produxit. » *Lib.* I *Divin. Institut.*, *cap.* 22. Sanctus Thomas : « Hæc opinio (nempe Augustini de simultanea rerum creatione) plus mihi placet. » 2 *Sent.*, *dist.* 12, *q.* 1, *art.* 2. B. Albertus magnus : « Sine præjudicio sententiæ melioris videtur Augustino consentiendum, » etc. « Dicendum ergo quod per distinctionem quam ponit Moyses intelligitur distinctio rerum secundum naturæ principia, et non distinctio temporum. » *Part.* I *Summæ quæst.* 12, *de quatuor coævis.* Ægidius, *part.* I *Hexameron*, *cap.* 28 : « Non autem ista dicimus, ut improbemus opinionem Augustini, quæ est valde subtilis, non solemnis. » Dionysius Carthusianus : « (Augustinus) excogitavit quamdam expositionem subtilem, per quam defendit Scripturam ab irrisione hujusmodi, et tamen salvavit Scripturæ et fidei veritatem. » *In cap.* I *Genes.*, *art.* 5.

CXXII

CENSORES.

Augustinus vero clarius Durando astipulari videtur cum actum peccati nullo modo Deo agenti tribuit, sed solum humano arbitrio, etc., id quod clarius ostendit lib. de Perfect. justitiæ, ratiocinat. 4, ubi sic quærit : Quid est peccatum, actusne, an res? Si res est, etc.

S. AUGUSTINUS.

Redde verba mea, et vanescet calumnia tua. *Lib.* IV. *cont. Jul., cap.* 8.

S. PROSPER.

Stupeo sanctitatem vestram objectionem calumniantium a persona defensoris gratiæ non potuisse discernere, et verba obtrectantium ei ipsi qui obtrectatoribus suis respondet aptasse. *Ad dub.* 10 *Genuensium contra S. Augustinum.*

CXXIII.

CENSORES.

Petimus ergo a Baianis quanti facienda sit Augustini doctrina dicentis fallibilem esse scriptoris non canonici auctoritatem, et hanc esse illius differentiam a canonico, quod sine peccato vel injuria cujusquam suspecta esse quandoque possit. Si negant esse probandam fidem, fallunt, et positos a se terminos primi transgrediuntur, Augustinum deserendo. Si probandam fatentur, cum negare non possint quin Augustinus sit intra numerum auctorum non canonicorum, restat ut fateantur sine peccato vel injuria cujusquam dubiam aliquando videri posse illius auctoritatem atque sententiam. Esset autem ridiculus qui ea quæ ille dicit de fallibilitate scriptoris non canonici intelligenda diceret cum exceptione ipsius Augustini.

S. AUGUSTINUS.

Sane cum in omnibus litteris meis non solum pium lectorem, sed etiam liberum correctorem desiderem, multo maxime in his ubi ipsa magnitudo quæstionis utinam tam multos inventores habere posset, quam multos contradictores habet; verumtamen, sicut lectorem meum nolo mihi esse deditum, ita correctorem nolo sibi : ille me non amet amplius quam catholicam fidem, iste se non amet amplius quam catholicam veritatem. Sicut illi dico : Noli meis litteris, quasi Scripturis canonicis inservire, sed in illis, et quod non credebas, cum inveneris, incunctanter crede; in istis autem, quod certum non habebas, nisi certum intellexeris, noli firmiter retinere : ita illi dico : Noli meas litteras ex tua opinione vel contentione, sed ex divina lectione vel inconcussa ratione corrigere. *Lib.* III *de Trinit., in prœmio.*

S. THOMAS VILLANOVANUS.

Ultimum quoque ingenii testimonium hoc est præstantissimum, quod ita conspicue in tanta nebula veritatem intuitus est (Augustinus), et ita eam in tanta sylva errorum discussit, ut cum in hoc ipse omnium primus exstiterit, usque hodie post tam longum tempus id teneat, id sequatur Ecclesia et fidei schola, quod Augustinus decreverit. *Conc.* 1 *de S. August., in fine.*

CXXIV.

CENSORES.

Augustinus argumentis Juliani non satisfecit. In articulis censuratis a sacra facultate theologica Lovaniensi, et inquisitione Vallisoletana anno 1650, Martii 28; et apud
A Rivium, lib. IV de Vita sancti August., cap. 10, § 6.

S. AUGUSTINUS.

Vitreas argutias tuas, et fragilia, quibus tibi multum videris acutus et nitidus, argumenta confringam. *In fine lib.* I *cont. Julian.* Dialecticorum quasi jaculis onerarius acutis in certamen procedis, et jactas plumbeos pugiones. *Lib.* III, *cap.* 7, *contra eumdem.*

VEN. BEDA et S. PRUDENTIUS.

(Julianus) homo ut rhetor peritissimus, ita gratiæ Dei post Pelagium impugnator acerrimus, ut apertius scripta ejus, quibus contra strenuissimum ejusdem gratiæ propugnatorem Augustinum insanivit, ostendunt. *Initio præfat. in Cantica.* Sanctus Prudentius ait : « Cum a Patribus, præcipueque beatissimo Augustino (Pelagianis) competentissime abundantissimeque responsum fuerit, » etc. *Epist. ad Galinon. archiep. Senonens., ante lib. de Prædest.*

CXXV.

CENSORES.

B *Volentes sustinere partes Juliani non posse Augustini rationibus convinci.*

S. AUGUSTINUS.

Necessarios articulos sermonis tui, quantum me adjuvat Dominus, comprehendo atque confringo, ut totum corpus victum jacere conspiciat qui et illa tua et hæc nostra perlegerit. *Lib.* IV *cont. Jul., cap.* 9.

S. PROSPER.

Quidquid etiam in libris contra Julianum ab ipso sub hac quæstione objectum potentissime debellasti, hoc totum ab istis sanctis intentiosissime conclamatur. *Epist. ad S. August.*

CXXVI.

CENSORES.

Si triumphi Ecclesiæ niterentur posterioribus scriptis Augustini, immerito de Pelagianis triumphasset Ecclesia.

S. AUGUSTINUS.

C Proficienter me existimo Deo miserante scripsisse, non tamen a perfectione cœpisse. *Lib. de Dono persev., cap.* 21.

IDEM.

Contra istam (recitat enim Cœlestini papæ elogium de sancto Augustino) clarissimam laudationis tubam, contra istam sacratissimi testimonii dignitatem audet quisquam malignæ interpretationis murmur emittere, et perspicuæ sincerissimæque sententiæ nubem obliquæ ambiguitatis obtendere? Ut scilicet, quia in epistola papæ librorum pro quibus actum est non expressus est titulus, hinc eos appareat non probatos, et istam in sanctum Augustinum laudationem pro anteriorum scriptorum meritis fuisse collatam. Maneat plane, maneat ista conditio, ut horum librorum (quos nempe postremos in materia de gratia
D ediderat) novitas repudiata videatur, si in eadem causa ejusdem viri dissentit antiquitas, et ut inutile aut incongruum judicetur quod ab his quæ contra Pelagianos condidit dissonans invenitur. *Cont. Collat., cap.* 43.

CXXVII.

CENSORES.

Augustinus fuit doctor perinde ac alius etiam modernorum.

S. AUGUSTINUS.

Quidquid de arte loquendi et disserendi, quidquid de dimensionibus figurarum, et de musicis, et de numeris sine magna difficultate nullo hominum tradente intellexi, etc. Non enim sentiebam illas artes etiam ab studiosis et in-

CXXVIII.

CENSORES.

Augustini dotes seu naturales seu infusæ non fue-

runt altioris ordinis quam aliorum doctorum, etiam scholasticorum. geniosis difficillime intelligi, nisi cum eis easdem conabar exponere, et erat ille excellentissimus in eis, qui me exponentem non tardius sequeretur. *Lib.* IV *Confess., cap.* 16.

S. THOMAS VILLANOVANUS.

Hoc sibi justissime vindicat Augustinus, hæc pars Augustini in hac sapientiæ luce, sicut sol omnia astra, ita cæteros omnes post apostolos superat Augustinus, etc. Etenim intellectus acumine, ingenii perspicuitate, disputandi acrimonia, inveniendi copia, disserendi subtilitate monstrum quoddam in natura fuit Augustinus, qui humanæ intelligentiæ terminos irradiante Deo visus est transcendisse, vir intellectu, ut quidam ait, et sapientia prope divinus. *Conc.* 1 *de S. Augustino.* Quis enim ita excelluit ingenio? quis ita valuit facundia? quis humanarum divinarumque rerum sapientia sic effulsit? quis tot tantisque voluminibus Dei Ecclesiam illustravit? quis ecclesiasticos ordines sic edocuit? Mentitur, ait quidam, qui se omnia Augustini volumina legisse jactat, plus valuit ille scribere, quam nos sufficimus legere. *Conc.* 3 *de eodem.*

CXXIX.

CENSORES. *Vindicanda est Ecclesia a tutela et pædagogia Augustini.*

S. AUGUSTINUS. Te ergo, vera Sponsa veri Christi, Ecclesia catholica, alloquar, et ego te pro modulo meo qualiscunque filius et servus tuus positus in te dispensare cibaria conservis meis. *Lib.* XV *contra Faustum, cap.* 15.

FACUNDUS HERMIANENSIS.

Audeant isti, si possunt, hæreticum dicere Augustinum, audeant sollicita præsumptione damnare, et tunc vere discent quæ sit pietas et constantia Ecclesiæ Latinorum, quam Deus magisterio ejus instituit atque firmavit, cum ab omnibus confestim anathematizati fuerint, et tanquam putrida et morbida membra præcisi. *Lib. contra Mocianum.*

CXXX.

CENSORES. *Utrum Augustinus contra id quod sentimus sentiat non admodum curandum.*

S. AUGUSTINUS. Non valde curo, inquam, superborum imperitorumque judicia, qui similiter in legendos libros atque in salutandos homines irruunt. *Lib.* I *de Ord., cap.* 11.

B. ALBERTUS MAGNUS et S. PAULINUS.

Dicendum quod sic, quia hoc Augustinus aperte dicit, cui contradicere impium est in iis quæ tangunt fidem et mores. *Part.* II *Sum. theol., tract.* 14, *q.* 184, *ad q.* 3. Sanctus Paulinus, *epist.* 36 *ad Romanianum inter Augustinianas*, ait : « Si audias, si sequaris (Augustinum), ut rursum te sermone Salomonis alliciam : *Fili, coronam accipies gratiarum tuo vertici.* » Postea : « Vere enim pontifex et vere consul, Licenti, eris, si Augustini vestigiis propheticis et apostolicis disciplinis, ut sacrato beatus Elisæus Eliæ, ut illustri apostolo Timotheus adolescens adhæreas indivulso per itinera divina comitatu, » etc.

A

CXXXI.

CENSORES. *Jam enim in libris editis constat quantas turbas excitarit una vocula tanta adulatione jactata :* Reliquos quidem Patres utiles, sed Augustinum unicum esse necessarium, et ad omnes materias theologicas sufficere : *Quasi Ecclesia Dei ad tantam solitudinem redacta sit, ut non ex multorum Patrum consensu, sed ab unius suffragio suarum decisionum robur mutuari cogatur.*

S. AUGUSTINUS. Tantumque mihi tributum est, ut ubicunque me præsente loqui opus esset ad populum, rarissime tacere atque alios audire permitterer. *In Prologo Retract.*

Absit a me ista, quam mihi objicis, arrogantia, ut me istam causam contra vos, unum pro omnibus agere pollicerer. *In fine lib.* II *contra Julianum.*

CXXXII.

B

CENSORES. *Vidimus sectione præcedenti scriptores synopsis ejus vitæ* (nempe Jansenii), *hoc ipsius celebre dictum veluti tanto viro dignum apophthegma referre :* Patres cæteros utiles esse, sed Augustinum necessarium, imo unum pro omni materia theologica sufficere. *Quæ propositio non modo gravem exaggerationem, sed etiam perniciosum errorem continet.*

S. AUGUSTINUS. Unus sum e multis qui profanas vestras novitates, ut possumus, refutamus, sicut unicuique nostrum Deus partitus est mensuram fidei. *Lib.* VI *cont. Jul., cap.* 8.

Nunc ergo, ne tui stomachi follis indigesta maledictorum cruditate rumpatur, in hunc evome, si audes, calumniosas tuas vanitates, et insanias mendaces, etc. Insignis Ecclesiarum doctor loquitur. *Lib.* II *cont. eumd., cap.* 8.

MARTINUS V papa.

C

Quicunque de Christo, de fide, de religione aliquid saperent, omnibus in ore erat Augustinus, ut nihil pene ex sacris litteris possit nisi eo duce intelligi, nihil nisi eo interprete explicari. Eo jam auctore factum est ut nec philosophis sapientiam invideamus, non oratorum eloquentiam desideremus, non studiosorum ingenia requiramus, non denique nobis acumen Aristotelis necessarium sit, non Platonis eloquentia, non prudentia Varronis, non gravitas Socratis, non auctoritas Pythagoræ, non Empedoclis solertia, non cujusquam illius generis hominum scientia ac virtus exemplo aut documento nobis esse debeat. Idem nobis prophetarum oracula, idem apostolorum voces refert, idem omnem omnium Scripturarum sensum exprimit, unus postremo omnium Patrum sapientumque ingenia ac studia exhibet. Si veritatem quæris, si doctrinam, si pietatem, quis doctior? quis justior? quis, ut ita dicam, sanctior Augustino? *Serm. de translat. corporis S. Monicæ.*

D

CXXXIII.

CENSORES. *Non est cur sancti Pauli ac sancti Augustini verbis teneamur, qui aliquando omnia meræ Dei voluntati attribuere videntur etiam absque ullo bonorum nostrorum operum intuitu. Hos enim duos magnos viros, quasi duo maria magna considerare necesse*

S. AUGUSTINUS. Sic vis disputatoribus non præjudicare catholicis nonnulla quæ ab eis, sicut putas, incautius fusa, vobis objicimus, quid est hoc, nisi dicere, etiam in Scripturis sanctis ea quæ pro se usurpant hæretici incautius fusa esse? quo sceleratius quid po-

est, qui ingenii sui impetu in unum littus ita exundant, ut alterum pro aliquo tempore siccum relinquere velle videantur; verum sicut Oceanus postquam in aliquam plagam effusius sparsus est, in limites sibi a Deo constitutos regreditur, sic istiusmodi viri postquam in rebelles veritatis impugnatores insiluerunt, ad tranquillam æqualitatem ædificationi fidelium accommodatam redeunt.

test dici? *Lib.* IV *Oper. imperf., contra Julianum, cap.* 112.

CXXXIV.

CENSORES.

Ingenii sancti Pauli ardor satis fervebat, ut in ejusmodi expressiones (excessivas nempe) *facile abriperetur. Sic cum vult Christianis sublimem gratiæ baptismalis ideam tradere, ipsosque ad illius conservationem potenter hortari, videtur asserere impossibile esse eos qui aliquo crimine lapsi sunt rursus ad eam revocari per pœnitentiam. Cum in Epistola ad Romanos fidem extollit, arma Calvino videtur ministrare ad suam hæresim stabiliendam, et videtur asserere per eam solam quemlibet salvari. Cum vero in Epistola ad Corinthios charitatem prædicat, videtur omnia quæcunque de fide dixerat evertere, et omnem spem nostram in ea ponere.*

S. AUGUSTINUS.

Si enim ad Scripturas sanctas admissa fuerint velut officiosa mendacia, quid in eis remanebit auctoritatis? Quæ tandem de Scripturis illis sententia proferetur, cujus pondere contentiosæ falsitatis conteratur improbitas? Statim enim ut protuleris, si aliter sapit qui contra nititur, dicit illud quod prolatum erit, honesto aliquo officio scriptorem fuisse mentitum? *Epist.* 9 *ad Hieronymum.*

CXXXV.

CENSORES.

Spiritus Pauli sublimis et acer in partem in quam inclinat ita vehementer fertur, ut in extrema declinare, alterumque extremum negare videatur.

S. AUGUSTINUS.

Quæ auctoritas litterarum aperiri, quis sacer liber evolvi, quod documentum cujuslibet Scripturæ ad convincendos errores exeri potest, si hæc vox admittitur, si alicujus ponderis æstimatur? *Lib.* XI *cont. Faustum, cap.* 2.

S. RHEMIGIUS

Graviter perculsi et confusi animo vidimus in eis, et Scripturæ sanctæ certissimam veritatem, et beatissimorum Patrum, præcipueque sancti Augustini reverendam et in omni Ecclesia catholica receptissimam auctoritatem novo conatu et ausu nimis temerario impugnari, et quantum in ipsis fuit improvide atque insolenter labefactari. Unde ipsa charitate provocati et commoniti, per quam in uno Christi corpore omnes unum esse debemus, ut, sicut Apostolus dicit: *Invicem pro se sollicita sint membra, et sive gloriatur unum membrum, congaudeant omnia membra, et sive quid patitur unum membrum, compatiantur omnia membra* (*I Cor.* XII, 26); hac, inquam, charitatis affectione visum est nobis atque complacuit, ut hæc qualiacunque sunt et ad commonitionem nostram, et ad eorum qui legere voluerint ædificationem et confirmationem compendioso, lucido (prout Dominus aspirare dignatur) sermone scriberemus; quidquid in eo dicendum putavimus non nostro sensu aut præsumptione, sed præfatorum sanctorum Patrum venerabili auctoritate firmantes, a quorum vestigiis et unitate absit ut vel nos, vel illi quorum charitate compulsi hæc dicimus, ullatenus recedamus, ne ab

A ipsis divisi etiam ab ipso Domino dividamur, qui illis specialiter dicit: *Qui vos audit me audit, et qui vos spernit me spernit* (*Luc.* X, 16). Quos nimirum tantæ in Ecclesia sua esse voluit gratiæ et gloriæ, ut confidenter cum Apostolo dicere possint: *Itaque qui hæc spernit non hominem spernit, sed Deum, qui etiam dedit Spiritum suum sanctum in vobis* (*I Thess.* IV, 8), *etc.* Lib. de tenend. verit. Script., cap. 4.

S. P. N. AUGUSTINUS.

Nos quidem, charissimi, cum falsa crimina audimus ab eis quos offendimus prædicando eloquia veritatis, et erroris vaniloquia convincendo, habemus, sicut nostis, abundantissimam consolationem. Nam si in eis quibus me criminantur testimonium conscientiæ meæ non stat contra me in conspectu Dei, B quo nullus oculus mortalis intenditur, non solum contristari non debeo, verum etiam gaudere et exsultare, quia merces mea multa est in cœlis. Neque enim intuendum est quam sit amarum, sed quam falsum sit quod audio, et quam verax pro cujus nomine hæc audio (*Lib.* III *cont. litt. Petiliani*). Hæc utique falsa sunt, et ideo nobis nihil obsunt, cum ea falsa dicitis nec respicitis vos; vobis autem obsunt, quia cum ea falsa dicitis, in nos non cadunt, sed quia ea vera putatis, in vos recidunt (*Lib.* II *cont. eumdem*, *cap.* 53). Ad existimationem hominum magna testium qui me noverunt suppetit copia, ad Dei vero conspectum sola conscientia, quam contra vestras criminationes cum intrepidam geram, non me tamen sub oculis Omnipotentis justificare audeo, magis ab C illo effluentem misericordiæ largitatem, quam judicii summum examen exspecto (*Lib.* III *cont. Crescon.*, *cap.* 80). Dicis me, si sub potestate judicum premerer, quales tibi ipsi componis, non habiturum fuisse quid facerem, quo confugerem, cum tuis argumentationibus unde occurrerem, reperire non possem. Ego plane haberem quod facerem, haberem quo confugerem; a Pelagianis enim tenebris ad hæc tam clara catholica lumina provocarem, quod et nunc jam facio. Tu ergo responde quid facias, dic quo confugias (*Lib.* II *cont. Jul.*, *cap. ult.*). Nec eos qui nunquam fuerunt, aut non sunt, aut quorum sententiæ de hoc quod inter nos disputatur incertæ sunt, inani cogitatione confinxi, sed sanctos et in sancta Ecclesia illustres antistites Dei, non Platonicis et D Aristotelicis, et Zenonicis, aliisque hujuscemodi vel Græcis, vel Latinis, quanquam et istis aliquos eorum, verum omnes sacris litteris eruditos, nominatim sicut oportebat expressi, eorumque sententias, quantum sufficere videbatur, sine ulla editas ambiguitate digessi (*Ibid.*, *cap.* 10). Si episcopalis synodus ex toto orbe congregaretur, mirum si tales possent illic facile sedere tot, quia nec isti uno tempore fuerunt. Sed fideles et multis excellentiores paucos dispensatores suos Deus per diversas ætates, temporum locorumque distantias, sicut ei placet, atque expedire judicat, ipse dispensat. Hos itaque de aliis atque aliis temporibus atque regionibus ab Oriente et Occidente congregatos vides, non in locum quo navigare cogantur

homines, sed in librum qui navigare possit ad homines (*Lib.* II *cont. Jul.*, *cap.* 10). Nullas nobiscum vel vobiscum amicitias attenderunt, vel inimicitias exercuerunt. Quod invenerunt in Ecclesia tenuerunt, quod didicerunt docuerunt, quod a Patribus acceperunt, hoc filiis tradiderunt. NONDUM VOBISCUM APUD ISTOS JUDICES ALIQUID AGEBAMUS, ET APUD EOS ACTA EST CAUSA NOSTRA. NONDUM VOBISCUM CERTABAMUS, ET EIS PRONUNTIANTIBUS VICIMUS (*Ibid.*). Quos oportet ut populi Christiani vestris profanis novitatibus anteponant, eisque eligant potius adhærere quam vobis (*Ibid.*, *cap.* 9). Annon tota vestra causa impulsa, prostrata, contrita, et sicut pulvis, quem projicit ventus a facie terræ, sic a cordibus eorum quos decipere cœperatis, si hæc voluerint, deposito studio contentionis, cogitare, projecta est (*Ibid. cap.* 3)? Nos autem paratiores sumus cum istis viris et cum Ecclesia Christi in hujus fidei antiquitate firmata quælibet maledicta et contumelias perpeti, quam Pelagiani cujuslibet eloquii prædicatione laudari (*Lib.* II *de Nupt. et concup.*, *cap.* 29).

S. PROSPER AQUITANUS.

Sufficienter, ut arbitror, demonstratum est REPREHENSORES SANCTI AUGUSTINI, et vana objicere, et recta impugnare, et prava defendere; peremptoriumque armis intestinum bellum moventes dictis divinis atque humanis constitutionibus rebellare. Quorum tamen, dum adhuc non sunt a fraterna societate divisi, toleranda magis est intentio quam desperanda correctio; donec Dominus per Ecclesiæ principes, et legitimos judiciorum suorum ministros hæc, quæ PER PAUCORUM SUPERBIAM ET QUORUMDAM IMPERITIAM sunt turbata, componat. Nobis, Deo adjuvante, sit studium quieta modestaque patientia odiis dilectionem reddere, et ineptorum vitare conflictus; veritatem non deserere, nec cum falsitate certare. *In peroratione contra Collatorem.*

S. ALIPIUS TAGASTENSIS.

Quare jam, SOCII MEI, exspectationem vestram, qua me ad respondendum provocatis, certiore spe mecum ad discendum convertite. Habemus ducem (Augustinum), qui nos in ipsa veritatis arcana, Deo jam monstrante, perducat. *Apud August. in fine lib.* III *contra Academicos.*

CENSORES SANCTI AUGUSTINI,

Juxta ordinem quo illorum censuræ recensentur in Vindiciis Augustinianis, cap. 9, impressis Patavii 1673, et Bruxellis 1675.

1 LUDOVICUS MOLINA, *in Concordia*, *quæst.* 23, *art.* 4 *et* 8, *disp.* 1, *memb. ultim.*, *pag.* 389 *editionis Antuer.*, *ann.* 1595 *et* 1609.
2 Idem *ibidem*, *pag.* 388, *col.* 1.
3 Idem *ibidem*, *memb.* 6, *pag.* 332, *col.* 2.
4 Idem *ibidem*, *pag.* 387, *col.* 2.
5 *Ibidem.*
6 FRANCISCUS ANNATUS, *disp.* 3 *de Scientia media*, *cap.* 5.
7 Idem *lib.* VIII *August. Vindicati*, *cap.* 4, *pag.* 874.
8 MOLINA, *cit. pag.* 386, *col.* ..
9 Idem *ibidem*, *memb.* 6, *pag.* 332, *col.* 2.
10 Idem *ibidem*, *pag.* 334, *col.* 2.
11 Idem *ibidem*, *memb. ult.*, *pag.* 387, *col.* 1.
12 Idem *ibidem*, *quæst.* 10, *art.* 6, *disp.* 1, *pag.* 227, *col.* 1.
13 GABRIEL VASQUEZ, *part.* I, *disp.* 83, *cap. num.* 12.
14 DIONYSIUS PETAVIUS, *tom.* I *Dogm. Theol.*, *lib.* I, *cap.* 3, *num.* 2.
15 MOLINA, *cit. q.* 14, *art.* 6, *disp.* 1, *pag.* 274, *col.* 1.
16 Idem *p. p. disp.* 1, *de Opere sex dier.*
17 VASQUEZ, *part.* I, *disp.* 47, *cap.* 3, *num.* 2.
18 Idem *ibidem.*
19 Idem, 1-2, *disp.* 123, *num.* 14.
20 Idem, 1-2, *disp.* 193, *num.* 39.
21 JOANNES MARIANA, *lib.* III, *de Mort. et immort.*, *cap.* 6.
22 Idem *ibidem.*
23 THEOPHILUS RAINAUDUS, *in censura inofficiosæ censuræ pro Valeriano Cemeliens.* I, § 22.
24 MARIANA, *cit.*
25 JACOBUS SIRMONDUS, *in præf. libri Sentent. S. Aug. de Præd. ad gratiam.*
26 Idem, *cap.* 8 *de Hæresi Prædestinatiana.*
27 PETAVIUS *cit. lib.* X, *cap. p.*
28 Idem *de sincera August. et Tridentini concil. interpretatione*, *cap.* 4.
29 Idem *in dissert. priori et Trident. concil. et August. auctorit.*, *cap.* 4.
30 Idem *ibidem.*
31 Idem *in dissertat. posteriori*, *cap.* 5.
32 Idem *ibidem in Epilogo*, *num.* 6.
33 Idem *in dissert. cit.*, *cap.* 3, § 8.
34 JOANNES ADAMUS, *part.* III *Calvini destructi*, *edit. Parisiis an.* 1650 *Gallice*, *cap.* 3, *pag.* 578.
35 Idem *ibidem*, *pag.* 579.
36 Idem *ibidem*, *pag.* 581.
37 *Ibidem.*
38 *Ibidem.*
39 *Ibidem*, *pag.* 584.
40 *Ibidem*, *pag.* 586.
41 *Ibidem.*
42 *Ibidem*, *pag.* 583.
43 *Ibidem*, *cap.* 4, *pag.* 190.
44 *Ibidem.*
45 Idem, *cap.* 6, *pag.* 615.
46 *Ibidem*, *pag.* 611.
47 Idem, *cap.* 4, *pag.* 586, *in titulo capitis.*
48 Idem, *cap.* 6, *in titulo*, *pag.* 610.
49 Idem, *cap.* 4, *pag.* 597.
50 *Ibidem.*
51 Idem, *cap.* 6, *pag.* 611.
52 Idem, *cap.* 4, *pag.* 597.
53 Idem, *cap.* 6, *pag.* 611.
54 Idem *ibidem*, *pag.* 612.
55 Idem *ibidem*, *pag.* 614.
56 *Ibidem.*
57 Idem, *cap.* 7, *pag.* 626.
58 *Ibidem*, *pag.* 632.
59 Idem, *cap.* 8, *pag.* 639.

60 *Ibidem, pag.* 640.
61 *Ibidem.*
62 Idem, *cap.* 10, *pag.* 661.
63 *Ibidem, pag.* 667.
64 Idem, *cap.* 6, *pag.* 614.
65 Idem, *cap.* 10, *pag.* 665.
66 Idem, *cap.* 8, *pag.* 637.
67 Gregorius de Valentia, *p. p. q.* 23, *disput.* 2, *de reprobatione, puncto* 4.
68 Annatus, *lib.* VIII *August. vindicati, cap.* 1, *initio.*
69 Idem, *cap.* 1, *pag.* 856.
70 Idem, *cap.* 2, *pag.* 862.
71 *Ibidem.*
72 Idem, *cap.* 3, *pag.* 863.
73 Idem *ibidem, pag.* 864.
74 Idem, *cap.* 4, *pag.* 877.
75 Idem, *cap.* 2, *in fine.*
76 Idem, *cap.* 5, *pag.* 897.
77 Idem *ibidem.*
78 Idem, *cap.* 5, *pag.* 896.
79 Antoninus Moraines, *alias* Joannes Martinonus, *in præfat. Anti-Jansenii.*
80 Annatus, *lib.* I *August. vindicati, cap.* 8, *pag.* 48.
81 Moraines, *in præfat. cit.*
82 *Ibidem.*
83 *Ibidem.*
84 *Ibidem.*
85 *Ibidem.*
86 *Ibidem.*
87 Idem, *disp.* 40 *Anti-Jansenii, sect.* 6, *n.* 67.
88 Idem *ibidem, disp.* 12, *num.* 49.
89 Idem *in præf. cit.*
90 Annatus, *lib.* III *cit. cap.* 4, *pag.* 282.
91 Philippus Labbe, *in Antithes. Augustini et Calvini.*
92 Maldonatus, *in cap.* VI *Joannis*, v, 44.
93 Idem *ibidem.*
94 Joannes Roberti, *in opusc. de Nathanaele, pag.* 13.
95 *Ibidem, pag.* 11.
96 Adamus, *cit. cap.* 8, *pag.* 642.
97 Stephanus des Champs, *lib.* III *de Hæresi Janseniana, cap.* 3, *disp.* 1.
98 Moraines, *cit. disp.* 17, *num.* 22.
99 Annatus, *lib.* VIII *cit. cap.* 2, *pag.* 862.
100 Moraines, *cit. disp.* 40, *num.* 68.
101 Cornelius a Lapide, *in proœmio ad Epistolas Pauli, canone* 1.
102 Annatus, *disp.* 3 *de Scientia media, cap.* 5, *num.* 112.
103 Moraines, *disp.* 12, *num.* 52.
104 *Ibidem.*
105 *Ibidem.*
106 *Ibidem.*
107 *Ibidem.*
108 Idem *ibidem, num.* 53.
109 *Ibidem.*
110 *Ibidem.*
111 *Ibidem.*
112 *Ibidem.*
113 *Ibidem.*
114 Annatus, *lib.* VIII *August. vindicati, cap.* 6, *pag.* 903.
115 Idem, *cap.* 4, *pag.* 885.
116 Vasquez, 1-2, *disp.* 132, *cap.* 3.
117 Annatus, *cit. cap.* 6, *pag.* 902.
118 Moraines, *disp.* 12, *num.* 32.
119 Pererius, *tom.* I *in Genes.*
120 Arriaga, *part.* I, *tom.* II, *disp.* 28, *num.* 40.
121 Cornelius a Lapide, *in cap.* I *Genes.*
122 Vasquez, 1-2, *disp.* 129, *cap.* 2, *num.* 6.
123 Annatus, *cit. cap.* 6, *pag.* 901.
124 Recentiores critici, *in articulis censuratis, vel in Vindiciis.*
125 Iidem.
126 Iidem.
127 Iidem.
128 Iidem.
129 Iidem.
130 Iidem.
131 Moraines, *in præfat. Anti-Jansenii.*
132 Idem, *disp.* 1 *Anti-Jansenii, num.* 1.
133 Nicolaus Caussinus, *part.* III *Aulæ sanctæ, axiomat.* 6, *de Prædest.*, *n.* 2.
134 Adamus, *part.* III *Calvini destructi.*
135 Cornelius a Lapide, *can.* 1 *in Epist. D. Pauli.*

FINIS VINDICIARUM AUGUSTINIANARUM.

TRACTATUS TRES *
QUOS IN DEFENSIONEM SANCTI AUGUSTINI
GALLICE ADORNAVIT R. P. MERLIN **.

EPISTOLA DEDICATORIA.

Monsieur,

Vous me demandez où en est ma réfutation du Dictionnaire historique et critique de M. Bayle, et vous êtes curieux d'en voir un échantillon. Je souhaite que vous ayez pour agréable celui-ci. Il contient une matière

* Titulus Gallico idiomate scriptus, auctorisque nomine carens, sic se habet: *Réfutation des critiques de M. Bayle sur saint Augustin, où sont contenus trois traités : Le premier*, Véritable Clef des ouvrages de saint Augustin contre les Pélagiens; *le second*, Examen des critiques répandues dans le Dictionnaire de M. Bayle sur divers endroits des écrits du même saint docteur; *le troisième*, Dissertation touchant la nature de la loi de Moïse. Paris, 1732. — Nos hæc tria opuscula sub uno generali titulo comprehendimus.

** Merlin (Carolus), e societate Jesu in diœcesi Ambianensi, Lutetiæ defunctus in collegio Ludovici Magni anno 1747, humaniores litteras theologiamque fauste admodum professus est. Summam illi laudem conciliavere : 1° Opusculum inscriptum, *Traité historique et dogmatique sur les paroles ou les formes des sept sacrements de l'Eglise*; 2° plures dissertationes quibus, pro majori parte, ditatum est *Tivurtiense Diarium*. Edit.

intéressante : j'ai fait tous mes efforts pour le remplir de recherches et de découvertes propres à attirer l'attention du monde savant d'aujourd'hui, qui veut du neuf dans les ouvrages nouveaux qu'on lui présente. Les preuves de ce que j'y avance de plus singulier sont portées, si je ne me trompe, jusqu'à l'évidence et la démonstration. Mais j'y perds trop longtemps de vue M. Bayle, et vous jugerez peut-être que ce morceau doit être publié en particulier, et n'entrer que fort abrégé dans la réfutation universelle du Dictionnaire ; d'autant plus que je suis résolu de changer le plan sur lequel j'ai travaillé jusqu'à cette heure, en conséquence des avis que vous avez la bonté de me donner.

Vous m'approuvez d'avoir séparé le sacré du profane, et vous croyez qu'il est convenable de mettre d'abord entre les mains du public l'examen des critiques répandues dans le Dictionnaire de M. Bayle sur les matières qui concernent la religion ; mais mon dessein de faire paraître l'un après l'autre les différents membres de cette première partie n'est point de votre goût ; et les *in-quarto* ne vous semblent point de mise pour attaquer des *in-folio*. J'acquiesce à votre sentiment. En effet, tel qui a fait l'emplète du Dictionnaire de M. Bayle en estimera peut-être la réfutation plus solide, quand elle figurera avec les quatre volumes ; il en ferait moins de cas s'il ne pouvait la placer à leur suite avec symétrie dans sa bibliothèque. On aime aujourd'hui l'ordre et l'arrangement. C'est pourquoi aussi je ne me suis pas contenté d'une ressemblance et d'une proportion extérieure, et j'ai cru qu'il fallait donner à ma réfutation la forme de Dictionnaire, où, suivant l'ordre alphabétique des personnages, je compose un texte avec des remarques à la manière de M. Bayle. Il m'en coûtera peu de diviser ce que j'avais réuni. D'ailleurs, les dictionnaires sont à la mode ; la grammaire a maintenant l'honneur de soumettre à sa méthode l'histoire, la jurisprudence, la médecine, la philosophie, la théologie, et, en un mot, de réduire à l'*a*, *b*, *c*, les plus nobles sciences. Il faut donc prendre patience durant quelques années, et attendre que le tout soit prêt pour l'imprimer ; je dis le tout, car la réfutation de ce qui n'intéresse point la foi paraîtra en même temps d'une autre main. Un homme fort habile, qui a formé et commencé avant moi la même entreprise, a eu la complaisance de me céder le sacré, et de s'attacher uniquement au profane.

Mais, afin que vous ne soyez point surpris de la manière dont je traite ici ce qui concerne saint Augustin, je dois vous expliquer quel était mon premier dessein. Je faisais état de donner d'abord un in-quarto avec ce titre : *Examen des critiques répandues dans le Dictionnaire de M. Bayle sur les saints de l'Ancien et du Nouveau Testament*. Le tome suivant aurait été intitulé ainsi : *Examen des critiques répandues dans le Dictionnaire de M. Bayle sur les saints Pères et sur les conciles*. Dans ce second tome, qui est déjà presque achevé, les matières sont traitées en forme de dialogues, de lettres, ou de discours, que j'adresse toujours à quelqu'un, pour rendre le style plus vif et plus animé. Ce que je vous envoie est un morceau de ce second tome.

TRACTATUS PRIMUS.

VÉRITABLE CLEF

DES OUVRAGES DE SAINT AUGUSTIN

CONTRE LES PÉLAGIENS.

Après avoir répondu à tous les reproches que M. Bayle fait à Tertullien, à Origène, à Arnobe, à Lactance, à saint Basile, à saint Jérôme, je suppose une personne qui avait eu recours à moi pour défendre saint Chrysostome, dont on avait parlé avec mépris dans une compagnie, sur la foi des critiques de M. Bayle. Cet homme, content de voir dans les éclaircissements qu'il reçoit de moi la parfaite justification du saint docteur, reprend ainsi la parole, et me dit :

Il faut vous l'avouer, ceux qui m'ont poussé sur l'article de saint Chrysostome n'aiment guère ce Père, quelque mine qu'ils en fassent; mais ils seraient charmés qu'on justifiât saint Augustin avec autant de solidité sur tous les points où il est maltraité par M. Bayle. Non pas, lui répondis-je, sur tous les points; car vous me faites entendre qu'ils sont tout à fait prévenus en faveur du jansénisme. Ils ont lu, je m'assure, plus d'une fois avec une extrême complaisance ces paroles de M. Bayle à l'article de saint Augustin (*Remarque* E) : « Il est certain que l'engagement où est l'Eglise romaine de respecter le système de saint Augustin la jette dans un embarras qui tient beaucoup du ridicule ; » et dans les notes : « Il est si manifeste à tout homme qui examine les choses sans préjugé et avec les lumières nécessaires, que la doctrine de saint Augustin et celle de Jansénius, évêque d'Ypres, sont une seule et même doctrine, qu'on ne peut voir sans indignation que la cour de Rome se soit vantée d'avoir condamné Jansénius, et d'avoir conservé à saint Augustin toute son autorité et toute sa gloire. » Et à l'article de Jansénius (*Remarque* H) : « Il n'y a point de sophismes dont les molinistes ne se soient servis pour faire voir que saint Augustin n'a point enseigné le jansénisme. »

Vos jansénistes seraient-ils d'humeur à entendre patiemment de ces sortes de sophismes? Ce n'est qu'à ce prix que j'entreprendrai de les satisfaire sur le reste. J'ai pour le moins autant de zèle qu'eux pour tout ce qui intéresse la gloire de saint Augustin ; mais, à mon avis, la plus grande injure qu'on puisse faire au saint docteur est de prétendre que l'Eglise, engagée à respecter son nom, a frappé d'anathème sa doctrine sous le nom de Jansénius. Dans cette supposition, il est absolument impossible de répon

dre à l'argument que M. Bayle emploie pour prouver que le concile de Trente, *en condamnant la doctrine de Calvin sur le libre arbitre, a nécessairement condamné celle de saint Augustin* (*Remarque* E). C'est le même dont les catholiques se servent pour démontrer que le concile de Trente, en condamnant la doctrine de Calvin, a nécessairement condamné celle de Jansénius. Le voici : « Il n'y a point de calviniste qui ait nié, ou qui ait pu nier le concours de la volonté humaine, et la liberté de notre âme au sens que saint Augustin a donné au mot de concours, de coopération et de liberté. Il n'y a point de calviniste qui ne reconnaisse le libre arbitre et son usage dans la conversion, si l'on entend ce mot selon les idées de saint Augustin. Ceux que le concile de Trente a condamnés ne rejettent le libre arbitre qu'en tant qu'il signifie la liberté d'indifférence. » Qu'on substitue le nom de Jansénius à celui de saint Augustin, l'argument de M. Bayle sera vrai et invincible.

En effet, comme M. de Fénelon l'a fort bien démontré, la grâce de Calvin n'est pas autrement efficace par elle-même et nécessitante que celle de Jansénius. Calvin (*Lib.* II *Inst.*, *cap.* 3, *n.* 10) ne prétend pas que la nécessité d'agir qui résulte et qui suit de la motion de la grâce, soit une nécessité absolue et totale, mais seulement relative et partielle; de là vient qu'il approuve et qu'il juge pouvoir accommoder à son sens les distinctions et les termes dont on se sert communément dans l'école. *Unde videmus non temere in scholis inventas fuisse distinctiones de necessitate secundum quid et absoluta : item consequentis et consequentiæ* (*Lib.* II *Inst.*, *cap.* 16, *n.* 9). Il a soin d'avertir que la nécessité qu'il admet n'est pas une nécessité de contrainte et de violence, mais une nécessité simple et qui s'accorde avec l'inclination et le penchant de la volonté. *Si coactioni opponitur libertas, liberum arbitrium esse et fateor et constanter assevero, ac pro hæretico habeo quisquis secus sentiat* (*Lib.* II *de Lib. Arb. contra Pighium*). Il faut convenir que Luther appelle quelquefois immuable la nécessité d'agir qu'il reconnaît, mais il veut dire seulement que l'homme n'a point le pouvoir de la surmonter et de la changer. *Vocamus modo*, dit-il, *necessitatem immutabilitatis, quod voluntas sese mutare et vertere alio non possit* (*Luther. in libro de Servo Arbitrio*). Pour ce qui est de Calvin, il enseigne en une infinité d'endroits que la nécessité dont il parle est variable. *Dixi quasdam interdum interruptiones fidei contingere* (*Lib.* III *Inst.*, *cap.* 2, *n.* 24). Selon lui, la nécessité qu'impose l'action de la grâce est causée par une délectation victorieuse et supérieure à celle de la concupiscence, *per eamdem gratiam impresso delectationis affectu* (*Lib.* II *Inst.*, *cap.* 3, *n.* 14). Il n'ôte à la volonté que le choix ou l'action de choisir, qui supposerait le pouvoir de résister à la grâce, mais il assure que la grâce forme dans notre cœur ce mouvement que nous appelons choix ou action de choisir. *Ipsa est gratia quæ in corde et electionem et voluntatem format* (*Lib.* II *Inst.*, *cap.* 3, *n.* 13). Quand Luther et Calvin ont dit que le libre arbitre était comme une chose inanimée, qui n'avait point d'action et était purement passive, ils n'ont entendu parler que du moral de l'action, dont le mérite tout entier devait être attribué à la grâce, qui imposait la nécessité d'agir, et non pas au libre arbitre, qui agissait suivant l'impression de cette nécessité. Car d'ailleurs ces hérésiarques, et surtout Calvin, ont prétendu que le libre arbitre agissait véritablement. *Non hic quæritur agatne voluntas, quod extra dubium est, sed agatne ex se ipsa an pro modo divinæ actionis* (*Lib.* VI *de Lib. Arb., contra Pigh.*). Enfin Calvin nomme volontaire la nécessité qu'il établit, *necessitas quodammodo voluntaria...., voluntariæ cujusdam servitutis* (*Lib.* II *Inst.*, *cap.* 3, *n.* 5). Voilà l'abrégé de la doctrine de Calvin, laquelle a été condamnée par le concile de Trente; or c'est aussi un très-fidèle extrait de la doctrine de Jansénius; donc la doctrine de Jansénius été condamnée par le concile de Trente.

Le croiriez-vous? j'ai vu des jansénistes si outrés, qu'ils ne savaient point trop mauvais gré à M. Bayle de ne point distinguer la doctrine de leur maître d'avec celle de Calvin, parce qu'il leur faisait la grâce de confondre l'une et l'autre avec les sentiments de saint Augustin. Ce critique flatte un grand parti, et imite son langage, quand il dit hardiment, sans la moindre preuve : *Il est certain*, *il est manifeste*.

Le contraire de ce qu'il avance est pourtant aisé à démontrer, quoiqu'on ne le puisse faire en peu de paroles. Plusieurs grands hommes, comme M. de Fénelon et le P. Dechamps, ont déjà pris ce soin, et leurs écrits sont demeurés sans réplique. Il suffirait de les lire pour se convaincre qu'il s'en faut bien que M. Bayle ait examiné les choses sans préjugé et avec les lumières nécessaires. La cause que ces deux illustres écrivains ont soutenue est si bonne et si abondante en moyens invincibles de défense, que, sans presque rien emprunter d'eux, ni de tous ceux qui ont imprimé des ouvrages sur ce même sujet, je crois être en état de détromper les personnes dont vous m'avez parlé. Vous pouvez les assurer que mon dessein n'est pas de les engager dans une dispute, mais de leur faire un simple narré de la naissance et du progrès de mon anti-jansénisme; de leur raconter comment un docteur célèbre, que j'avais consulté sur la différence qu'il y a entre la doctrine de saint Augustin et celle de Jansénius, avait trouvé le secret de me faire produire à moi-même là-dessus des sophismes si séduisants, que je les prends encore maintenant pour de véritables démonstrations. Il ne me disait que deux ou trois mots par intervalles, très-concis et presque énigmatiques; et l'intelligence de ces mots adressait mon esprit à des idées enchanteresses, qui plaçaient Jansénius à l'antipode de saint Augustin. Notre conversation ne tarda point à finir, et le lendemain, de grand matin, la même personne introduisit chez moi un licencié de Sorbonne, qui avait la physionomie d'un fort honnête homme. C'était un de ceux dont il avait été question le jour précédent. Il se montra fort empressé à m'entendre. C'est pourquoi, après un court préambule, je parlai en ces termes :

Il y a déjà bien des années qu'un docteur me promit de réaliser à mes yeux cette prétendue chimère des molinistes, de me rendre palpable, de me faire toucher au doigt ce qu'il appelait une vérité incontestable, que la malice de votre parti avait obscurcie, savoir, qu'entre les vrais sentiments de saint Augustin et le système de Jansénius il y avait autant d'éloignement que du ciel à la terre.

Mais ne commençons point par une équivoque. Il y en a une, ce me semble, dans le nom de *moliniste*, que M. Bayle et ceux de votre parti donnent généralement à tous les vrais catholiques qui ont du respect pour les décisions de l'Eglise. J'ai vu le temps qu'on appelait seulement ainsi les théologiens qui se sont attachés aux sentiments particuliers de Molina. Mais maintenant un docteur a beau réfuter Molina, suivre une autre route et une autre méthode que la sienne pour expliquer les matières de la prédestination et de la grâce, s'il reçoit les constitutions des papes qui avec le corps épiscopal ont condamné le jansénisme, il est moliniste malgré lui. Si une personne du monde que sa condition a éloignée des disputes et des controverses croit simplement son catéchisme, qui lui apprend qu'elle doit écouter les évêques unis au chef de l'Eglise, elle est dès lors moliniste sans savoir ce que c'est que Molina, ni de quelle façon singulière il a pensé. Cependant les véritables molinistes protestent contre l'excès d'honneur que la haine aveugle des hérétiques leur fait. Ils déclarent franchement et ingénument que la fortune de leur nom, qu'on veut bien donner à tous les prélats et à toutes les personnes orthodoxes de l'univers, a été

portée plus loin que celle de leurs opinions ; et que si les autres écoles catholiques ont par hasard quelque jalousie de ce qu'il n'y a point de seigneur ni de dame qu'on appelle thomiste, scotiste ou sorboniste, et qu'il y en a pourtant un bon nombre qu'on appelle molinistes ; si, en un mot, ces respectables écoles prennent l'alarme, et ont lieu de craindre qu'à la faveur du nom la doctrine moliniste ne fasse trop de progrès, on les prie de considérer que les molinistes proprement dits n'en sont point responsables, et qu'il y aurait de l'injustice à leur en faire un crime, puisqu'ils n'ont point ambitionné cet avantage, qui leur vient uniquement, dirai-je de la malice ou de l'imprudence des ennemis communs de la catholicité ? Revenons.

La personne dont j'ai commencé à vous parler (1) était un de ces génies vastes et aisés qui embrassent toutes les sciences et qui excellent dans toutes, comme s'ils s'étaient uniquement appliqués à approfondir chacune en particulier. En quelque lieu qu'il se trouvât, il était l'agent général de la république des lettres, et chez lui était le bureau d'adresses des savants en tout genre, qui me dérobèrent souvent sa conversation. Je lui rendis bien des visites inutiles. Quand nous étions sur le point d'entamer les matières de la grâce, une Titiana, un Probus (2), un passage de Pline ou de Lycophron (3), une nouvelle découverte en physique ou en astronomie, un problème de géométrie était jeté à la traverse. Je ne m'en retournais jamais sans être instruit de cent belles choses, mais précisément de celles que je n'étais pas curieux de savoir. Enfin le moment arriva où je le forçai d'acquitter sa promesse ; et le hasard mit l'ordre dans les choses que je tirai de lui.

(1) Le Père Edouard de Vitri, mort à Rome le 30 octobre 1729.

(2) Médailles rares.

(3) Auteur grec fort difficile à entendre.

PREMIERE PARTIE.

Mauvaise foi de Jansénius à citer saint Augustin. Principe général de l'hérésie de Jansénius faussement attribué par lui à saint Augustin. Fausse clef des ouvrages de saint Augustin donnée par Jansénius.

Quelques entrevues que j'eus avec cet habile homme me préparèrent sans dessein à trouver la véritable clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens ; j'appris d'abord avec quelle mauvaise foi Jansénius citait ce Père, ensuite combien faussement le même Jansénius attribuait au saint docteur le principe général de son hérésie ; et enfin je fus convaincu que l'évêque d'Ypres donnait une fausse clef des ouvrages de saint Augustin ; car, ennuyé des délais éternels de mon docteur, je lui dis, avec une liberté qu'il souffrait volontiers, que peut-être, désespérant de pouvoir tenir sa parole, il cherchait à m'amuser agréablement, et à me faire oublier la question qui me tenait au cœur, par le goût qu'il tâchait de m'inspirer pour d'autres connaissances. Il s'excusa honnêtement, me pria d'avoir égard à ses occupations, et me proposa un expédient, qui était de lire saint Augustin sous sa direction.

I. *Mauvaise foi de Jansénius à citer saint Augustin. Cinq preuves insignes de cette mauvaise foi.*

Commencez, dit-il, par rechercher et transcrire tous les passages où le saint docteur s'est servi de ces expressions, une grâce victorieuse (*gratia victrix*), une délectation victorieuse (*delectatio victrix*). Ce recueil, ajouta-t-il en riant, vous sera d'un grand usage. Il me semble, répondis-je, que vous voulez badiner. Pas tout à fait, répliqua-t-il en rappelant son sérieux, et vous serez charmé de vous être donné cette peine.

Je ne différai donc pas à consulter et la table générale, et les tables particulières de l'édition des RR. PP. Bénédictins, pour trouver les endroits où saint Augustin aurait joint ces deux mots ensemble, *gratia victrix*, et je n'en aperçus pas le moindre vestige. L'horrible négligence ! m'écriai-je ; est-elle supportable ? Quelle autre expression de saint Augustin méritait mieux de tenir ici son rang ? Quelle autre devait moins échapper à celui qui s'est donné la peine de composer toutes ces tables ? Les plus savants, je pense, ont dédaigné une pareille corvée, et ils en ont chargé quelque novice : ils ont eu grand tort. Après avoir bien murmuré contre eux, je parcourus les tables des autres éditions, et aucune ne m'offrait nulle part ces mots tant célébrés, *gratia victrix*. Des tables je passai aux concordances, et des concordances je revins aux tables. J'eus la patience de les aller déterrer et de les voir la plupart, mais avec aussi peu de succès. Enfin, je m'avisai de recourir au livre de Jansénius, que j'avais de l'édition de Louvain en 1640.

Que je fus content, quand, à la table du troisième tome, intitulé : *De gratia Christi Salvatoris*, j'aperçus ces termes : *Gratiæ medicinalis varia epitheta ex Augustino recensentur*, etc. *Eam Augustinus vocat efficacissimam*, etc. ; *item victricem*, *cui nemo valeat resistere*. Mais je m'emportai alors de plus belle contre les RR. PP. Bénédictins. Ils ont fondu ensemble, disais-je, dans leur table générale, toutes les tables et les concordances des œuvres de saint Augustin qui avaient jamais été faites. Que ne profitaient-ils de cette table de Jansénius pour marquer les citations de saint Augustin qui me vont être ici abondamment fournies ! Ils m'auraient épargné bien de l'ennui et du dégoût à remuer et à feuilleter tous ces énormes *in-folios*.

Je cherche donc avec un merveilleux empressement quatre endroits indiqués par cette table de Jansénius, savoir : le chapitre 24 du livre II ; le chapitre 1er du livre III ; le chapitre 5 du livre IV ; le chapitre 16 du livre IX, aux pages 200, 251, 410, 954. Je suis étrangement surpris : je vois bien des passages de saint Augustin expliqués par Jansénius selon le sens hérétique qu'il donne à cette expression, *gratia victrix*, mais où cette expression n'est nullement employée ; et c'est cependant l'épithète de victorieuse donnée à la grâce, c'est l'expression de grâce victorieuse que la table promet. Au chapitre 24 du livre II, Jansénius parle ainsi : « Cette manière efficace d'opérer est cause que saint Augustin donne assez souvent le nom de victorieuse à la grâce médicinale de Jésus-Christ. *Ex isto efficaci operandi modo proficiscitur, quod Augustinus* NON RARO *gratiam Christi medicinalem victricem* VOCAT, *quia omnes oppositos obices voluntatum et affectuum invicta potestate perrumpit* (*Jans. lib.* II *de Gratia Christi Salv.*, *cap.* 24, *edit. Lov. anno* 1640, *p.* 200). » Il parle ainsi, mais il prétend qu'on l'en croie sur sa parole : ni là ni ailleurs dans tout son ouvrage il ne cite aucun endroit de saint Augustin où la grâce soit nommée victorieuse.

Je ne tarde point à conclure que cette expression a

été inventée par Jansénius, et que personne au monde ne l'a jamais lue dans saint Augustin. Car si quelqu'un l'avait lue dans saint Augustin, ce serait Jansénius plutôt que tout autre ; et si Jansénius avait lu cette expression dans saint Augustin, il aurait plutôt répété mille fois le passage où il l'aurait lue, que de ne pas rapporter ce précieux passage au moins une seule fois. J'admire la hardiesse et le succès d'un mensonge aussi insigne. Le succès en est tel que tout le monde y a été pris. Il n'y a personne qui ne croie bonnement que cette manière de parler, *gratia victrix*, est fort ordinaire à saint Augustin. Loin de soupçonner que c'est un mensonge, la plupart des habiles gens, même catholiques, ne demanderaient pas un quart d'heure pour convaincre au contraire de mensonge un homme qui nierait que cette expression se rencontre dans les écrits de saint Augustin. Depuis la naissance du jansénisme, qui seul a mis cette expression en vogue, tant de voix se réunissent pour crier avec emphase : *la grâce victorieuse de saint Augustin*, qu'on n'est pas plus tenté de vérifier une pareille attribution par ses propres yeux, que d'aller voir s'il y a une ville de Rome. Enfin je reconnais l'artifice obligeant de mon docteur, qui voulait me faire sentir toute la peine, et me faire aussi goûter tout le plaisir de ses découvertes. Il mérite bien que je ne lui en vole point l'honneur.

Mes réflexions ne se bornèrent point là. Je jugeai que Jansénius n'avait point supposé des termes à saint Augustin dans le dessein d'enseigner la pure doctrine de saint Augustin ; ainsi j'examinai avec soin tous les passages du saint docteur que Jansénius rapproche de l'expression qu'il avait imaginée, *gratia victrix*. J'en remarquai plusieurs où il s'agit de la grâce de la prédestination, qui n'est point de ces grâces que nous appelons actuelles, mais qui est en quelque sorte habituelle, comme je l'expliquerai dans la suite. Ils sont par conséquent déplacés et allégués hors de propos. Quant à tous les autres, il y a dans l'usage que Jansénius en fait une supposition de sens aussi grossière et aussi manifeste que celle de l'expression. Il dit dans le même chapitre 24 du livre II de la Grâce du Sauveur, et très-souvent ailleurs, que saint Augustin établit la grâce victorieuse au regard de la volonté humaine et du libre arbitre, en sorte que, dans la pensée du saint docteur, ce soit l'arbitre de la volonté que la grâce surmonte, sur qui elle remporte la victoire, et dont elle triomphe. *Quamobrem sexto, gratiam Dei Augustinus ita victricem statuit supra voluntatis arbitrium*, etc. (*Jans. tom. III, pag.* 400). Rien n'est plus contraire à la doctrine qui est contenue dans les textes de saint Augustin, qu'il produit un peu auparavant, et partout ailleurs.

Le saint docteur reconnaît véritablement dans la grâce l'action de vaincre et de surmonter, et si Jansénius le veut absolument, de remporter la victoire et de triompher, quoique saint Augustin ne s'énonce de la sorte que dans des endroits singuliers. Mais je cherche dans les passages de ce Père quel est l'ennemi qui est surmonté et vaincu par la grâce, et je n'en trouve point d'autre que la concupiscence et les tentations. Quoi ! il n'enseigne pas qu'avec la concupiscence et les tentations le libre arbitre de la volonté humaine est dompté et subjugué par la grâce? Non, cette pensée aurait paru ridicule à saint Augustin ; car, selon lui, la grâce est donnée au libre arbitre, comme un secours dont il se sert pour vaincre l'amorce du péché : *Donat per Spiritum charitatem, cujus ope vincatur delectatio peccati* (*Lib.* I *Oper. Imp., n.* 107). Selon lui, la grâce donne à notre volonté des forces très-efficaces pour vaincre : *Ille facit ut faciamus, præbendo vires efficacissimas voluntati* (*Lib. de Gratia et lib. arb., cap.* 16, *n.* 32). Selon lui, les saints demandent à Dieu en cette vie la force de combattre et de vaincre par la grâce de Jésus-Christ : *Dari sibi pugnandi vincendique virtutem* A *poscunt* (*Lib. de Correpi. et gratia, cap.* II, *n.* 29).

Outre ces trois passages qui sont cités par Jansénius, il s'en présente un autre qu'il n'a point connu, parce qu'il est tiré d'un ouvrage qui fut imprimé pour la première fois après la mort de Jansénius. Selon le saint docteur, Dieu, par un secret instinct, prépare et excite les volontés des hommes à accomplir très-efficacement ce qu'il veut. Est-ce là vaincre les volontés, et n'est-ce pas plutôt les aider à vaincre? *Cur ergo non confiteris*. . . . . *Deum occulto instinctu, ad id quod voluerit efficacissime implendum, præparare atque excitare hominum voluntates* (*Lib.* III *Oper. Imp., n.* 166)? Voilà quelle est la doctrine de saint Augustin. Mais faire du libre arbitre un ennemi ou un adversaire qui est vaincu par la grâce; assurer que le libre arbitre est vaincu par le secours qui lui est donné pour vaincre, c'est une absurdité dont saint Augustin n'a jamais été capable, et que Jansénius n'a pu emprunter que de Calvin.

Le licencié janséniste, dont l'attention à m'écouter B me paraissait merveilleuse, m'empêcha de m'étendre davantage là-dessus, et souhaita que j'exposasse mes recherches sur l'autre expression, *delectatio victrix*. Je le fis en continuant ainsi mon discours.

Je feuilletai de nouveau les tables des RR. PP. Bénédictins, extrêmement confus de tout le mal que j'en avais dit, et rendant justice de bon cœur à l'habile homme qui les a composées. Cependant je n'y trouvai encore nulle part le terme de délectation victorieuse. Mais je jugeai que cette omission était pardonnable, quand je vis que le même terme avait échappé à la plupart des faiseurs de tables, et que, suivant le témoignage unanime des tables et des concordances, saint Augustin ne l'avait employé qu'une seule fois dans tous ses ouvrages.

Ce fut alors à dessein que je réservai la table de Jansénius pour la consulter la dernière, je n'étais plus disposé à compter sur ce qu'elle m'annoncerait. Ainsi, étant retourné au mot *gratia*, je lus ces paC roles et je les démentis par provision : *Consistit essentialiter in cœlesti suavitate ac delectatione.... hinc ab Augustino* PASSIM APPELLATUR *victrix delectatio*. Il n'y a qu'un seul endroit indiqué, savoir le chapitre 6 du livre IV de la Grâce du Sauveur, à la page 410, etc. Le titre du chapitre est remarquable : *Nomen victricis delectationis inde tractum atque impositum gratiæ medicinali Christi*. Dans le corps du chapitre on lit ces paroles : *Hinc fit ut istam Christi gratiam Augustinus* EPITHETO *ad hoc ipsum propriissimo atque efficaci ornare* SOLEAT : *nam* PLERUMQUE *vocat delectationem victricem*.

Il me vint aussitôt dans l'esprit que Jansénius avait fait un assez long séjour en Gascogne, et qu'il pouvait bien y avoir contracté l'habitude des exagérations, et de substituer au mot *semel* ceux de *plerumque* et de *passim* ; ou qu'il se donnait adroitement lui-même pour saint Augustin : car il répète sans fin les termes de grâce et de délectation victorieuse, et il ne rapporte du véritable saint Augustin D que ce seul passage cité par tout le monde : *Nos quantum concessum est, sapiamus, et intelligamus Dominum Deum bonum ideo sanctis suis alicujus operis justi aliquando non tribuere vel certam scientiam, vel victricem delectationem, ut cognoscant non a se ipsis, sed ab illo sibi esse lumen, qua illuminentur tenebræ eorum, et suavitatem, qua det fructum terra eorum* (*Lib.* II *de Pecc. meritis et remiss., cap.* 19, *n.* 32).

Ce n'est pas que Jansénius n'ajoute quantité d'autres passages où saint Augustin enseigne que la délectation de la justice nous porte à vaincre, nous fait vaincre la délectation du péché ; mais c'est le nom de délectation victorieuse, c'est l'épithète de victorieuse jointe au mot de délectation, que Jansénius prétend se rencontrer le plus souvent (*plerumque*), partout (*passim*), dans les livres de saint Augustin. Et d'ailleurs il ne faut pas avoir lu trente fois les ou-

vrages de saint Augustin contre les pélagiens, pour s'apercevoir de la différence que le saint docteur met entre ces deux expressions, *delectatio victrix*, une délectation victorieuse, et *delectatio vincens*, une délectation qui procure l'avantage dans le combat.

Je fis à cette occasion une étude qui me satisfit beaucoup, parce qu'elle me découvrit avec évidence que la délectation victorieuse de saint Augustin était toute autre chose que la grâce médicinale de Jésus-Christ, toute autre chose que la grâce efficace de notre état, et qu'ainsi c'était à pure perte que Jansénius avait lu avec des lunettes de multiplication ce passage unique du saint docteur, où il est fait une mention formelle et expresse de la délectation victorieuse.

J'avais ouï dire à mon docteur qu'un des meilleurs commentaires de l'Ecriture sainte était une concordance de la Bible. La raison qu'il en apportait est que la comparaison de tous les textes d'un auteur, ou de plusieurs qui ont écrit dans le même génie, ne peut se faire au regard d'une même expression qui y est contenue, sans fixer et déterminer le sens de cette expression dans les endroits où elle cause de la difficulté. Car les passages obscurs ou ambigus ont toujours quelque affinité avec des passages fort clairs où ce sens est décidé. J'appliquai cette règle à l'intelligence de saint Augustin, et par le moyen des concordances que nous avons de ses ouvrages, je rapprochai les uns des autres, et je comparai tous les endroits où il se sert des termes de victoire ou de victorieux sur le sujet de la grâce.

Je remarquai d'abord cette notion qu'il donne dans le livre de la vraie Religion : La victoire est la fin des combats, *victoria est finis certandi* (*De vera Relig.*, *cap.* 53, *n.* 102). Je rencontrai ensuite plusieurs passages qui mettent Jansénius bien loin de son compte, parce que saint Augustin y fait usage de cette notion pour exclure de l'état présent de la voie la grâce victorieuse. « Il y a bien de la différence, dit-il, entre la grâce qui nous soutient et qui nous aide dans le combat, et celle qui nous rend victorieux, parce qu'elle nous délivre de tout ennemi, soit intérieur, soit extérieur, et nous établit dans une paix éternelle. L'une nous est donnée pour nous fortifier dans la milice laborieuse du siècle présent, et l'autre nous est réservée dans le bienheureux repos du siècle futur : *Aliter gratia* CERTANTEM *facit atque adjuvat, aliter* VICTOREM *sine hoste ullo vel externo vel interno in* ÆTERNA PACE *conservat. Ista laboriosa militia est in præsenti sæculo ; illa beata requies in futuro* (*Lib.* II *Oper. Imp.*, *n.* 106). » Nous combattons, dit-il plus bas, contre la concupiscence de la chair par le secours du Saint-Esprit, jusqu'au temps de la victoire, qui nous procurera la paix par la délivrance de tout ennemi, soit intérieur, soit extérieur : *Prælium contra concupiscentiam carnis usque ad* VICTORIÆ PACEM, *quæ nullum intrinsecus, nullum extrinsecus patietur inimicum* (*Ibid.*, *n.* 217); et ailleurs il dit que « la mort est le terme marqué pour notre victoire, parce qu'alors nous n'aurons plus rien à vaincre : *Absorpta erit mors in victoriam, et pace perfecta nihil jam quod vincatur existet* (*Lib.* II *de Pecc. meritis et remiss.*, *cap.* 4, *n.* 3). »

Tout cela me fit conclure que, dans ces paroles, *Delectatio victrix, quæ Augustino est efficax adjutorium, relativa est*, Jansénius se désigne lui tout seul (*Tom. III*, *cap.* 2, *n.* 5), et qu'il n'entend point parler de l'Augustin d'Hippone, mais de l'Augustin d'Ypres. Car enfin, dans la doctrine de l'Augustin d'Hippone, la délectation victorieuse n'est nullement relative; elle ne s'appelle pas victorieuse, quand elle surmonte une autre délectation, mais seulement quand elle n'a aucune délectation opposée à surmonter. C'est celle qui donne la paix de la victoire, *victoriæ pacem*, la paix de la justice, *justitiæ pacem* (*Lib.* II *Oper. Imp.*, *n.* 106, *et lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 19, *n.* 33), soit qu'après une longue suite de combats elle détruise absolument l'ennemi, soit que, n'ayant jamais été dans la nécessité de le combattre, elle le tienne captif et désarmé.

Comment ! s'écria le licencié, vous proscrivez ainsi, et vous bannissez de l'état présent la grâce et la délectation victorieuse? Pensez-vous à ce que vous faites? Tout le monde va vous jeter la pierre et vous accabler ; car pour mettre en poudre tous vos raisonnements, il suffira, ce me semble, d'observer qu'il y a deux sortes de victoires sur la concupiscence, l'une durable, qui est l'effet de la grâce de persévérance, et qui produit la justice consommée ou parfaite ; l'autre passagère, qui est l'effet de la grâce efficace, et qui produit la justice commencée ou imparfaite.

Vous me faites une véritable peur, répliquai-je au licencié. Je me rassure néanmoins, dans la persuasion que les personnes équitables ne m'attribueront point le dessein téméraire de supprimer une façon de parler qui est maintenant reçue par tant de théologiens aussi pieux que savants, et dont la foi est très-pure. Mais est-il inutile de remarquer qu'avant le jansénisme elle n'était pas commune, et je l'ose dire, pas même connue; que Jansénius l'a introduite à mauvaise fin, et pour insinuer son erreur à l'abri d'un beau mot ; enfin qu'elle n'est pas de saint Augustin, lequel néanmoins aurait bien pu se servir de cette expression prise dans le bon sens, en distinguant, comme vous faites, deux sortes de victoires, l'une durable et l'autre passagère, s'il n'avait pas eu une raison importante de parler autrement, et d'attacher constamment au terme de victoire la cessation de tout combat, la fin de toute guerre, la destruction de tout ennemi? Cette raison est que les pélagiens prenaient toujours le mot de victoire dans cette signification, et en abusaient pour établir le stoïcisme de leur impeccance, qui était une de leurs erreurs capitales, comme je le démontrerai dans la suite.

Voilà qui est étrange, reprit le licencié. Vous avouez qu'on admet aujourd'hui cette expression dans un sens catholique pour désigner la grâce efficace qui nous fait surmonter une tentation, et vous ne pouvez pas nier que ce sens catholique se trouve dans saint Augustin; par conséquent, cette expression est de saint Augustin, au moins quant à la signification orthodoxe qui peut lui convenir. Nous sommes d'accord, repartis-je.

Le licencié, tout déconcerté, me dit alors : Vous me surprenez, c'est contre mon attente que vous vous rendez si aisément. Je m'étais figuré que vous aviez pris un tour malin pour faire entendre que saint Augustin n'était point favorable à la grâce efficace par elle-même des thomistes.

Quelle pensée me prêtez-vous? m'écriai-je; ignorez-vous que la doctrine des thomistes est tout à fait indépendante de cette expression, pour ne rien dire de plus; qu'ils s'en sont passés durant très-longtemps; que durant tout le cours des fameuses disputes *de auxiliis*, ils ne l'ont point employée une seule fois? C'est un fait dont il est aisé de s'assurer par les actes qui sont rapportés dans les deux histoires qu'on a données depuis plusieurs années au public en faveur des parties de ce grand procès, aussi bien que par les écrits contradictoires que les tenants et leurs fauteurs ont fait paraître durant la dispute. Et ne me croyez pas trop hardi si j'avance que jusqu'aux premiers commencements du jansénisme on ne trouvera aucun auteur catholique qui ait qualifié la grâce efficace de victorieuse, ou de délectation victorieuse.

Que si les thomistes ont récemment adopté et accommodé au sens très-orthodoxe de leur doctrine cette même expression, sont-ils les seuls? Il n'y a pas jusqu'aux molinistes qui ne le fassent. Ce n'est point entendre le système de ces derniers que de les

croire fort embarrassés à donner selon leurs idées une explication naturelle d'un terme qui est équivoque, dès que l'on juge à propos d'abandonner la notion qu'en a déterminée saint Augustin dans l'unique endroit où il l'emploie, aussi bien que sa définition générale de la victoire : *Victoria est finis certandi*. Pour faire court, il n'est point ici question d'une dispute d'école. Je n'ai en vue que de mettre en évidence la mauvaise foi de Jansénius. C'est pourquoi vous me permettrez de reprendre le fil de mon discours.

Le licencié m'interrompit encore, et j'en fus charmé, voyant qu'il prenait à tâche de défendre les théologiens catholiques, que contre mon intention l'énoncé de mes pensées pourrait choquer. Mais ne semble-t-il pas, ajouta-t-il, que vous voulez faire une sorte de procès à quiconque fait consister, suivant saint Augustin, l'efficacité de la grâce dans une délectation victorieuse ? Vous ne seriez pas trop fâché, je crois, qu'on taxât ce sentiment d'hérésie.

Faut-il me sonder là-dessus ? répondis-je. Pourvu que de bonne foi on établisse que cette délectation n'est pas nécessitante, et que, quand on ne l'a point, la grâce qui est requise pour le véritable pouvoir d'agir ne manque point, je déclare hautement que ceux qui embrassent cette opinion sont très-bons catholiques. Ils me permettront néanmoins de ne pas penser comme eux. Je demande la même grâce aux thomistes. Et je continue.

La délectation victorieuse du saint docteur de la grâce est en premier lieu la grâce de la vision intuitive de Dieu, qui fait jouir les saints *d'une paix parfaite, d'une paix complète* (1) ; qui les rend semblables aux anges, dont Dieu fait tout le bonheur, et dont toute l'occupation est l'accomplissement de sa sainte volonté, sans que l'expérience d'aucune tentation puisse jamais les troubler ou les distraire : *Ita particeps est legis æternæ, ut solus eam delectet Deus, cujus voluntati* SINE ULLO EXPERIMENTO TENTATIONIS *obtemperat*.

La délectation victorieuse du saint docteur de la grâce est en second lieu la grâce de la justice originelle, qui dans le premier homme avant son péché soumettait sans combat la chair à l'esprit, et l'empêchait de sentir aucun mouvement de quelque passion que ce fût contre sa volonté : *Ut resistentem sibi carnem* NULLO CERTAMINE *pateretur, nec aliquid omnino ex aliqua cupiditate sentiret, quod nollet* (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 14). Cette paix n'était pas si parfaite ni si entière que l'est celle des bienheureux, parce que la grâce d'Adam n'était pas victorieuse au regard de l'ennemi extérieur, par qui Adam pouvait être attaqué et tenté, comme il le fut, mais seulement au regard de l'ennemi intérieur, que cette grâce puissante mettait hors d'état d'assaillir, aussi bien que de résister. Loin donc que la délectation victorieuse soit, dans le langage du saint docteur, la grâce médicinale de Jésus-Christ, c'est non-seulement la grâce de la béatitude éternelle, mais elle appartient même à la grâce de l'état d'innocence, à la grâce de santé; et il faut mettre ici saint Augustin sens dessus dessous, s'il m'est permis de m'exprimer de la sorte, pour le faire accorder avec Jansénius.

La délectation victorieuse du saint docteur de la grâce est, en troisième lieu, le miracle ineffable du Créateur tout-puissant, dont, selon saint Augustin, un homme peut être favorisé durant cette vie et dans notre état, et qui consiste dans l'extinction entière de la loi du péché, qui règne dans nos membres et répugne à la loi de l'esprit : *Nam nec grandibus hoc præstatur in baptismo, nisi forte miraculo omnipotentissimi Creatoris, ut lex peccati, quæ inest in membris repugnans legi mentis,* PRORSUS PENITUS EXSTINGUATUR *et non sit* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 39, *n.* 69). Ces paroles, qui sont à la fin du premier livre de l'ouvrage intitulé : Des mérites et de la rémission des péchés, contiennent la définition propre de la délectation victorieuse, dont il s'agit dans le passage unique où cette expression se trouve, et qui est tiré du second livre de ce même ouvrage.

Je cherchai à m'en assurer, c'est-à-dire à démontrer que la délectation victorieuse, dont saint Augustin dit dans ce fameux passage que Dieu la refuse quelquefois aux saints et à ses plus fidèles serviteurs, est une faveur extraordinaire et miraculeuse, qui délivrerait l'homme en cette vie et dans l'état présent des révoltes de la chair et de toute tentation de la part de la concupiscence.

Pour y réussir, je me servis de la même méthode dont je m'étais si bien trouvé, et je ramassai à l'aide des concordances presque tous les passages où le saint docteur enseigne que Dieu refuse la grâce aux saints. Cela fait, je reconnus, 1° que dans ces passages le saint docteur parle de la seule grâce qui est nécessaire pour la perfection de la justice; 2° que par le nom de la perfection de la justice le saint docteur entend l'avantage de servir Dieu sans aucune opposition intérieure à sa sainte loi, sans cette répugnance au bien, cette sollicitation au mal qui est causée par les mouvements indélibérés et déréglés de l'appétit sensuel; 3° que la perfection de la justice est la véritable victoire et le propre effet de la délectation victorieuse; ou, ce qui est la même chose, que la délectation victorieuse est uniquement la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice.

Souvenez-vous qu'il ne s'agit point de ce qu'on entend maintenant en théologie par le mot de grâce ou de délectation victorieuse, mais de la notion que saint Augustin a constamment attachée aux termes de victoire et de victorieux en écrivant contre les pélagiens.

D'abord un témoignage pour la preuve du premier article se présenta à moi dans le même livre, au même chapitre, quelques lignes après le passage en question. Il y est dit que Dieu tarde à donner à ses saints et à ses fidèles serviteurs la délectation qui suffit pour accomplir de tout point la justice : *Idcirco etiam sanctos et fideles suos in aliquibus vitiis suis tardius sanat, ut in his eos minus quam* IMPLENDÆ EX OMNI PARTE *justitiæ delectet bonum*. Les paroles qui suivent sont remarquables : *Nec in eo ipso vult nos damnabiles esse, sed humiles* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 19, *n.* 33). Le troisième livre du même ouvrage me fournit encore un autre endroit, où on lit que Dieu dans plusieurs occasions laisse manquer les justes du secours nécessaire pour accomplir parfaitement la justice : *Et in quibusdam etiam justos suos, quoniam adhuc extolli possunt, non adjuvat ad* PERFICIENDAM *justitiam* (*Lib.* III *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 13, *n.* 23).

Etant passé à l'examen du second article, je crus voir ce que c'était que la perfection de la justice, et accomplir parfaitement la justice, à la fin du livre intitulé : De l'esprit et de la lettre, où saint Augustin dit que le juste vit de la foi et qu'il est agréable à Dieu, quoiqu'il n'ait pas néanmoins encore absorbé et consumé tous les mouvements de la passion terrestre par une suréminente perfection de charité : *Etsi nondum illa* SUPEREMINENTISSIMA PERFECTIONE *charitatis omnes terrenæ libidinis motus* ABSORBUERIT *atque* CONSUMPSERIT (*Lib. de Spir. et litt.*, *cap.* 36, *n* 65); et dans le quatrième livre contre Julien, où il dit que Dieu, pour tenir les saints dans l'humilité, n'éteint pas dans leur chair la concupiscence, et qu'il les oblige à la combattre, jusqu'à ce que la fragilité humaine soit parvenue à une si grande perfection de santé, qu'elle n'ait plus à craindre ni la corrup-

(1) Pace perfecta. *Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 4, *n.* 4. Usque ad pacem plenariam. *Lib.* X *Confess.*, *cap.* 30, *n.* 42; *lib.* XXII *contra Faustum*, *cap.* 28.

tion des désirs impurs, ni l'enflure de l'orgueil. *Sed quia in ista humana miseria pejor est hostis cavenda superbia, ideo nimirum non exstinguitur in carne continentium sanctorum ista concupiscentia, ut dum pugnatur adversus eam, periculorum suorum animus admoneatur, ne securus infletur; donec humana fragilitas ad tantam* PERFECTIONEM *perveniat* SANITATIS, *ut nulla putredo lasciviæ, nullus tumor superbiæ formidetur* (*Lib.* IV *contra Jul., cap.* 2, *n.* 11).

Mais je ne fus pas content que je ne visse quelque chose de plus précis et de plus décisif; et je parcourus le petit livre de la Perfection de la justice, qui me fit d'abord concevoir que saint Augustin s'était fait cette manière de parler, à l'occasion de celle dont use saint Paul, en se plaignant des contradictions importunes et de la guerre intestine que lui suscitait l'aiguillon de la chair: *Velle adjacet mihi,* PERFICERE *autem non invenio* (*Rom.* VII, 18). Sur quoi voici le commentaire du saint docteur: *Adjacet ei velle, sed perficere bonum non adjacet. Non, facere bonum non adjacet, sed* PERFICERE.... *Quod tunc erit, quando concupiscentia, quæ habitat in membris ejus,* NULLA ERIT (*Lib. de Perfect. justitiæ, cap.* 11, *n.* 28).

De cent autres passages que je lus, et qui donnent une pareille notion de la perfection de la justice, voyez encore ces deux-ci: *Perfectio boni est, ut nec ipsa concupiscentia sit in homine*, etc. (*Lib.* I *Retract., cap.* 15, *n.* 2). *Castigatione corporis frenatur concupiscentia, quæ non frenari, sed* OMNINO *esse non debet, nec erit in illa* PERFECTIONE *justitiæ, ubi nullum erit omnino peccatum* (*Lib. de Perfect. justitiæ, cap.* 8, *n.* 18). Voilà donc la grâce que Dieu refuse aux saints, l'extinction entière de la concupiscence. Les passages où saint Augustin dit que Dieu refuse cette grâce aux saints, Jansénius les entend de la grâce qui est nécessaire pour persévérer dans la justice. La fourberie n'est-elle pas fine?

Il me restait à démontrer le troisième article, savoir, que la délectation victorieuse, dans l'idée et le sens de saint Augustin, est précisément la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice. Et il ne fallut pas chercher bien loin cette démonstration; car saint Augustin n'a pas plutôt nommé la délectation victorieuse, qu'il déclare que c'est un secours pour accomplir parfaitement la justice: *Nos quantum concessum est sapiamus, et intelligamus, si possumus, Dominum Deum justum ideo etiam sanctis suis alicujus operis justi non tribuere vel* CERTAM SCIENTIAM *vel* VICTRICEM DELECTATIONEM, *ut cognoscant non a se ipsis, sed ab illo sibi esse lucem qua illuminentur tenebræ eorum, et suavitatem qua det fructum terra eorum. Cum autem ab illo illud adjutorium deprecamur ad faciendam* PERFICIENDAMQUE *justitiam, quid aliud deprecamur, quam ut aperiat quod latebat, et suave fiat quod non delectabat* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss., cap.* 19, *n.* 32 *et* 33)?

D'ailleurs, saint Augustin désigne souvent la concupiscence par ces mots: La difficulté du bien; et il a coutume de la joindre à l'ignorance du vrai: *Ignorantia veri et difficultas recti.* Il joint ici la science certaine à la délectation victorieuse, *certam scientiam et victricem delectationem* (*Lib.* III *de Lib. Arbit., cap.* 20, *n.* 55, *etc.*; *lib. de Dono persev., cap.* 11, *n.* 27; *lib.* I *Retract., cap.* 9, *n.* 6). Ce sont par conséquent les contraires des deux autres: et comme la science certaine est la destruction de l'ignorance, la délectation victiorieuse est l'extinction de la concupiscence. Mais de plus la lecture de tout ce livre me fit apercevoir plus clairement que le jour, que ces paroles, *nos quantum concessum est*, etc., sont la réponse à cette question: Pourquoi Dieu, pouvant nous délivrer en cette vie, par la grâce de Jésus-Christ, du malheureux penchant qui nous emporte vers le mal, n'a point pourtant voulu le faire? Je développerai dans quelque temps cette preuve plus au long; car mon docteur me fit bien autrement approfondir la matière de la perfection de la justice, qu'il appelait ordinairement la pierre d'achoppement de Jansénius, ou le mur de séparation entre Jansénius et saint Augustin.

Le licencié m'écoutait toujours avec une attention surprenante. Je m'arrêtai pour lui donner lieu de parler; mais il était saisi d'étonnement, comme un homme subitement transporté dans un autre monde, qui ne peut que s'occuper des objets nouveaux qui le frappent, sans pouvoir encore s'expliquer sur les pensées et les sentiments qu'ils lui font naître. Je continuai donc ainsi.

Etant allé revoir mon docteur pour lui rendre compte de mon travail, et lui faire hommage de l'heureuse récolte que m'avait produite la semence de deux ou trois de ses paroles, je le trouvai disputant avec quelques autres docteurs sur l'abandon de Dieu et la soustraction de la grâce; mais la question était presque épuisée, et je ne profitai que de la vérification de quelques insignes faussetés dont Jansénius fut trouvé coupable. Voici la première.

Pour établir que toute grâce manque aux endurcis, il attribue à saint Augustin ces paroles: *Quasi non debeat Deo gratias agere, quia præcepta voluit, qui desertus omni lumine veritatis hæc velle non* POTEST (*Jansenius, tom. III, lib.* III, *cap.* 10, *pag.* 301, *ex S. Aug., lib. de Perfect. justitiæ, cap.* 19, *n.* 41). Comme si saint Augustin disait qu'un homme qui ne peut pas vouloir observer les préceptes, parce qu'il est privé de toute lumière de la vérité, doit néanmoins rendre grâces à Dieu, qui a jugé à propos de l'assujettir à l'observation des préceptes, malgré l'impossibilité où il se trouve de vouloir les accomplir. Mais Jansénius change le texte de saint Augustin, et il en corrompt le sens de la manière la plus visible et la plus criante. Saint Augustin a écrit: *Hæc velle non* POSSET; et non pas, *hæc velle non* POTEST. Toutes les éditions, tous les manuscrits en font foi. Non-seulement la matière, la suite et la concordance du discours réclament contre cette leçon, *hæc velle non* POTEST, et exigent l'autre leçon, *hæc velle non* POSSET, mais elles attestent avec la dernière évidence que la grâce ne manque point à ceux dont il s'agit en cet endroit, et qu'il ne s'agit nullement des pécheurs aveuglés ou endurcis.

Célestius, pour montrer que l'homme avait une puissance d'accomplir les commandements de Dieu indépendante de la grâce, avait objecté à saint Augustin ce passage: *Si volueris mandata servare, conservabunt te* (*Eccli.* XV, 16). Le saint répond ainsi: *Videte tamen, obsecro, quale sit, ideo volenti et currenti misericordiam Dei non esse necessariam, quæ illum etiam prævenit ut curreret.... quia dictum est,* Si voles præcepta, servabunt te; *quasi non debeat Deo agere gratias, quia præcepta voluit, qui desertus omni lumine veritatis hæc velle non* POSSET (*S. Aug., ibid.*).

Il faut être bien aveuglé, dit un des docteurs, et bien endurci dans la résolution de faire parler à saint Augustin le langage de Calvin, pour se figurer qu'il est ici question d'un pécheur aveuglé et endurci par la soustraction de la grâce; — et pour ne pas voir, dit un autre, que ces mots, *quia præcepta voluit*, se rapportent à l'homme: d'où il s'ensuit qu'il y aurait contradiction à ajouter après cela, *hæc velle non* POTEST; car ce serait assurer du même homme qu'il a voulu accomplir les préceptes, et que, sans changer de situation et d'état, il se trouve dans l'impossibilité de vouloir les accomplir. — Il est évident, dit un autre, que cet homme est supposé avoir voulu par le secours de la grâce l'accomplissement des préceptes, et que c'est ce secours dont saint Augustin prétend que cet homme doit remercier Dieu, parce que, s'il en avait été privé, il n'aurait pas voulu accomplir les préceptes.

Que Jansénius, dis-je, ne lisait-il bien une seule fois tous les ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, plutôt que de les lire si mal trente fois!

Je serais tenté de croire, reprit mon docteur, que Jansénius a lu saint Augustin à la manière de N***, et que, comme celui-ci ne lisait saint Augustin que dans Jansénius, de même Jansénius ne lisait saint Augustin que dans Luther et Calvin. Ce qui est certain, c'est que N*** a copié très-fidèlement dans Jansénius ce passage de saint Augustin, et qu'il a beau dire que sa conscience réclamait quand on l'accusait de jansénisme, ayant laissé la leçon de saint Augustin, *hæc velle non* POSSET, et ayant pris de Jansénius sa leçon, *hæc velle non* POTEST, on ne peut plus douter qui des deux a été son maître.

La seconde fausseté qu'on vérifia dans Jansénius est celle-ci. Pour montrer que les justes pèchent quelquefois, parce que Dieu retire d'eux le secours de sa grâce, *subindè substrahit auxilium suum..... sinens eos cadere*, il apporte en preuve les paroles suivantes, tirées d'un des sermons de saint Augustin : *Benè ergo aliquando Deus differt adjutorium suum, ut probet hominem, ut exerceat hominem, ut ipse sibi innotescat, nam Deum nihil latet* (*Jansen.*, *t. III*, *lib.* III, *cap.* 13, *p.* 336, *ex S. Aug.*, *serm.* 2 *in Append.*, *nunc* 345, *n.* 8). Le docteur qui chercha le sermon fut surpris du titre *de Susanna et Josepho!* Est-ce par l'exemple de ces saints, dit-il, que saint Augustin prouverait la soustraction de la grâce? Est-ce Susanne ou Joseph, à qui Dieu a laissé faire une triste chute, en les privant du secours intérieur de sa grâce? Hé! quel autre Dieu a-t-il plus fortement aidé à résister à la tentation?

En cherchant dans le sermon l'endroit cité par Jansénius, le docteur rencontrait toujours quelques passages tout à fait contraires au but de Jansénius : *Non deseruit ne moreretur, cui subvenit ne adulteraretur;* et ensuite : *Tentatori resistere docuit, pugnare docuit, laborare docuit, adjutorium implorare docuit ;* et après cela : *Si de femina tentata Scriptura talis est, numquid viros deseruit?* et encore : *Nec ibi defuit Deus, quia ille non erat reus;* et de plus : *Adjuvat certantem, qui certamen indixit;* et enfin : *Deus quando exspectat certatores suos, adjuvat eos invocatus* (*Num.* 1, 4, 5, 8, 10). Il y a faute dans la citation, dit-il; Jansénius a pris un sermon pour un autre : mais la Providence a voulu qu'il nous adressât à celui-ci, où son erreur est amplement et magnifiquement réfutée.

Le passage cité par Jansénius avait échappé à ses yeux, et pour le trouver il eut la peine de faire une lecture moins précipitée. Certainement, dit-il, en regardant mon docteur, votre conjecture est vraie : Jansénius a lu saint Augustin, comme vous l'avez dit, à la manière de N***, ou du moins quand on assure qu'il a lu plus de trente fois les ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, et plus de dix fois les autres ouvrages avec une vive attention et une application exacte à remarquer et à peser toutes les pensées et les expressions du saint docteur, *attentione acri*, *et adnotatione diligenti* (*In Synopsi vitæ Jansenii*), il faut excepter ce sermon, que je mets en fait qu'il n'a jamais lu de ses propres yeux. Aurait-il pu réfléchir sur tant de témoignages si clairs, qui renversent sa doctrine, et que ma vue portée rapidement et à la hâte de trois lignes en trois lignes m'a présentés comme malgré moi; aurait-il pu considérer le soin et l'attachement de saint Augustin à prouver que Dieu assiste continuellement les justes, et que sa grâce est toujours prête à les préserver du péché dans un temps de tentation, quoiqu'il semble extérieurement les abandonner, en souffrant qu'ils soient opprimés par des calomnies, traités en coupables et condamnés au tribunal des hommes, et quoiqu'il diffère de leur donner des marques de sa puissante protection, en manifestant avec éclat leur vertu et leur innocence; en un mot, aurait-il pu reconnaître tout cela par lui-même, et se résoudre à travestir l'abandon extérieur où Dieu laissa Susanne et Joseph, en un retranchement total de grâces et un délaissement spirituel?

Il s'est peut-être flatté, dit un autre docteur, que l'opinion de sa grande, assidue et profonde lecture de saint Augustin étant bien établie, chacun croirait qu'il a assez lu saint Augustin pour tout le monde, et que la postérité ne serait composée que d'auteurs qui laisseraient dans la poussière l'Augustin d'Hippone, pour ne plus lire que l'Augustin d'Ypres.

On vérifia une troisième fausseté aussi ridicule que grossière. « Plût à Dieu, dit saint Augustin au comte Boniface, que vous pussiez persuader à votre épouse de vivre avec vous en continence, afin que vous rendissiez à Dieu sans aucun empêchement ce que vous savez que vous lui devez! Mais si vous ne pouvez pas faire à cette dame une telle proposition, gardez du moins la chasteté conjugale, et priez Dieu, qui vous délivrera des liens nécessaires dans lesquels vous êtes engagé, que ce que vous ne pouvez pas maintenant, vous le puissiez un jour : *Atque utinam ei posses persuadere continentiam, ut sine impedimento redderes Deo quod te debere cognoscis! Sed si cum illa agere non potes, serva saltem pudicitiam conjugalem, et roga Deum, qui te de necessitatibus eruet, ut quod non potes modo, possis aliquando* (*Epist.* 220, *n.* 12, *olim* 70). »

Vous entendez. Ce que le comte Boniface ne peut pas maintenant, et que saint Augustin souhaite qu'il puisse un jour, ce n'est pas de garder le précepte de la chasteté conjugale, c'est de suivre le conseil de vivre en continence; et vous lisez peut-être pour la première fois ce texte de saint Augustin. Mais Jansénius, qui l'a lu dix fois, a conçu et a entrepris de faire concevoir à ses lecteurs, sur la foi de ce témoignage, que la grâce de garder la chasteté conjugale manquait au comte Boniface. Et voilà une des fortes preuves de Jansénius pour montrer que, selon saint Augustin, l'observation des préceptes est quelquefois impossible aux fidèles, non-seulement quand ils ne veulent pas les observer, mais encore quand ils le veulent : *De volentibus loquebatur, quando dicebat Augustinus Bonifacio : Serva saltem pudicitiam conjugalem, et roga Deum ut quod* NON POTES MODO, POSSIS ALIQUANDO. Il a eu soin d'omettre la première partie du passage, et ses éditeurs ont eu celui de faire imprimer les dernières paroles en lettres majuscules.

N'allez pas vous imaginer que ce soient là les seules falsifications de saint Augustin dont Jansénius est coupable; j'en ai bien découvert d'autres. Mais j'ai voulu réduire à cinq les preuves de sa mauvaise foi, afin que ce nombre cadrât avec les cinq fameuses propositions, que ses partisans ne voient plus dans son livre depuis qu'elles ont été condamnées. S'il y a un remède à la fascination qui les trouble, c'est sans doute celui-ci. Éprouvez-le, monsieur, dis-je au licencié : convainquez-vous par vos propres yeux de ces cinq traits de la plus impudente fourberie, et le charme se dissipera, votre prévention cessera, vous verrez sûrement les cinq propositions dans le livre de Jansénius. Je conclus que Jansénius a écrit comme étant lui-même très-persuadé qu'il fallait rudement aider à la lettre, afin que la doctrine de saint Augustin et la sienne parussent une même et seule doctrine.

Là-dessus un chronologiste entra, et quand je vis qu'il allait jeter la conversation sur l'histoire, je tirai mon docteur à part, et je lui rendis compte de mon travail en très-peu de mots. Je ne pus le retenir longtemps ; il était curieux d'entretenir le chronologiste, et il m'invita à l'entendre. Faites-le donc parler, lui dis-je, sur l'histoire et la chronologie des ouvrages de saint Augustin, et de ses combats contre les pélagiens ou contre les autres hérétiques; car saint Augustin seul possède maintenant toutes mes pensées.

On me satisfit pleinement, et le sujet de l'entretien

fut les dates que les RR. PP. Bénédictins ont données à chaque ouvrage de saint Augustin. Je m'en retournai avec une ample matière pour m'exercer. Ici le licencié me fit quelques objections. Elles ne sont pas considérables ; quelques fâcheux survinrent et me prièrent de sortir pour une affaire. Je voulus remettre la suite de ma narration à un autre jour. Le licencié aima mieux m'attendre, et il s'occupa à vérifier dans saint Augustin une partie de ce que je lui avais dit. L'ayant rejoint, je repris ainsi le fil de mon discours.

II. *Principe général de l'hérésie de Jansénius faussement attribué par lui à saint Augustin.*

J'avais lu dans les Dialogues de M. de Fénelon, archevêque de Cambrai, un argument invincible tiré de la chronologie des ouvrages de saint Augustin, pour démontrer combien faussement Jansénius prétendait que son système hérétique des deux délectations avait été enseigné par le saint docteur dans ce fameux texte : *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est* (*S. Aug., Exposit. Epistolæ ad Galatas, n.* 49).

Au nom de M. de Fénelon, le licencié se mit à sourire. Je vous entends, lui dis-je, c'est un auteur sans conséquence ; voilà le titre dont on l'honore dans votre parti ; mais on ne vous a point sans doute initié dans le secret de ce langage. Il ne fut introduit que depuis l'édition des deux derniers ouvrages de M. de Fénelon, dont l'un est son Instruction pastorale en forme de dialogues, l'autre est son Mandement pour la réception de la constitution *Unigenitus*. Les jansénistes n'avaient point cessé jusqu'alors de faire au moins semblant de se défendre contre les attaques du savant et pieux prélat, par des libelles à qui ils ont donné le titre et l'air de réponses à ses écrits ; mais, pour pouvoir se vanter d'avoir réfuté ceux-ci, les couleurs et les apparences même ont manqué. Il a fallu payer d'une fanfaronnade : elle ne signifie autre chose, sinon que l'exemple de la soumission et de la docilité de ce grand homme à écouter l'Eglise Mère et Maîtresse est sans conséquence pour eux. Car s'il est question de ses ouvrages, et principalement des deux que je viens de nommer, ils sont pleins de conséquences si bien démontrées, à la plus grande confusion du jansénisme, que toute l'attention des chefs est de les arracher des mains de leurs partisans, d'en empêcher par toute sorte de voies la lecture trop dangereuse pour les intérêts de la cabale. J'en atteste l'expérience de tous ceux généralement qui ont lu ces deux ouvrages. S'ils étaient catholiques, ils ont été confirmés dans la créance commune et dans l'obéissance à l'Eglise ; s'ils étaient jansénistes de bonne foi, ils ont été convaincus et changés ; si le jansénisme n'était qu'un masque dont ils couvraient leur irréligion, ils ont pâli, ils ont frémi, ils se sont fait violence devant le monde, pour n'exhaler leur dépit et leur rage qu'en des termes d'un mépris aussi ridicule que fastueux.

Revenons à l'argument de M. de Fénelon, qui démontre que, quel que soit le sens de saint Augustin dans ce texte, *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est*, ce sens est nécessairement très-éloigné de celui de Jansénius, et de son système hérétique des deux délectations relativement victorieuses, qu'il appuie néanmoins principalement sur ce passage. Car saint Augustin n'a pu être en même temps semi-pélagien et janséniste, et par conséquent il n'a pu poser le fondement du jansénisme dans un ouvrage qu'il écrivait étant semi-pélagien. Or, quelle est l'époque la plus certaine du semi-pélagianisme de saint Augustin ? L'année 394, quand il écrivit son Commentaire sur quelques propositions de l'Epître aux Romains.

Il reconnaît lui-même le semi-pélagianisme de ce Commentaire au premier livre de ses rétractations, chap. 23, et Jansénius assure que c'est un ouvrage tout farci de semi-pélagianisme : *Ejus commentaria in Epistolam ad Romanos semi-pelagianismo respersa* (*In indice tomi I, verbo* AUGUSTINUS). Combien de temps continua-t-il à rester dans cette erreur ? Jusqu'à ce qu'il écrivit ses livres à Simplicien ; il le témoigne lui-même ailleurs : *Ecce quare dixi superius, hoc apostolico præcipue testimonio etiam me ipsum fuisse convictum, cum de hac re aliter saperem quam mihi Deus in hac quæstione solvenda, cum ad episcopum Simplicianum, sicut dixi, scriberem, revelavit* (*Lib. de Prædest. sanct., cap.* 4, *n.* 8). Ce qui a rapport à cet autre texte : *Cum similiter errarem, putans fidem qua in Deum credimus non esse donum Dei, sed a nobis esse in nobis, et per illam nos impetrare dona Dei* (*Ibid., cap.* 3, *n.* 7).

Ainsi le semi-pélagianisme de saint Augustin dura encore trois ans, depuis qu'il eut composé son Commentaire sur quelques propositions de l'Epître aux Romains, savoir : depuis 394 jusqu'en 397, peu de temps après qu'il fut fait évêque ; car les livres à Simplicien sont le premier ouvrage qu'il ait produit durant son épiscopat : *Librorum quos episcopus elaboravi, primi duo sunt ad Simplicianum Ecclesiæ Mediolanensis antistitem* (*Lib.* II *Retract., cap.* 1, *n.* 1). Si donc le Commentaire sur l'Epître aux Galates, où est contenu ce texte fameux, *Quod amplius nos delectat*, etc., a été composé dans l'intervalle de ces trois ans, peut-on douter que saint Augustin ne fût alors semi-pélagien ?

Il y a bien plus. Il composa le Commentaire sur l'Epître aux Galates immédiatement après son Commentaire sur l'Epître aux Romains. C'est lui-même qui le dit : *Post hunc librum exposui ejusdem apostoli Epistolam ad Galatas* (*Lib.* I *Retract., cap.* 24, *n.* 1) ; et selon les RR. PP. Bénédictins, qui en cela ne sont contredits par personne, ce fut la même année, savoir en 394, dans le fort de son semi-pélagianisme. Et vraisemblablement la plume infatigable de saint Augustin ne finissait pas plutôt un travail qu'elle commençait l'autre : encore toute trempée du venin de l'erreur que Jansénius lui reproche d'avoir répandu à grands flots sur le Commentaire de l'Epître aux Romains, elle se mit tout de suite à tracer le Commentaire de l'Epître aux Galates.

La force de cet argument redouble contre Jansénius et ses disciples. S'avise-t-on de leur objecter quelques endroits des livres que saint Augustin a écrits avant son épiscopat, pour expliquer les vrais sentiments du saint docteur sur la grâce et le libre arbitre, ils ne balancent point à rejeter tous ces témoignages, et ils prononcent hardiment que tous sans exception sont infectés de semi-pélagianisme ? Devinez quelle règle Jansénius donne pour s'assurer en quoi consiste proprement le semi-pélagianisme ! Il faut consulter, dit-il sans restriction, les écrits de saint Augustin avant son épiscopat ; et ce qu'il a pensé dans tous ces écrits sur la matière de la grâce et du libre arbitre, Jansénius veut que les semi-pélagiens l'aient pensé de même. *Sed quod internam illam gratiam, sine qua creatura rationalis nihil prorsus boni potest, Massilienses ad credendum, petendum et quærendum admiserint, ex ipso Augustino quoque demonstrari potest. Nam fatetur aliquoties se ante susceptum episcopatum in eodem prorsus errore quo Massilienses esse versatum... Scripta profecto ante episcopatum nobis consulenda sunt, ut liquida, si fieri potest, ipsius testificatione sciamus utrum tunc omnem internam Dei gratiam... a fide et oratione secluserit* (*Jansenius, tom.* 1, *cap.* 8, *pag.* 475).

Ce principe donc, *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est*, doit être nécessairement entendu dans un sens que les semi-pélagiens admissent, puisqu'il est tiré d'un ouvrage que saint Augustin met au nombre de ceux qu'il a composés avant son épiscopat (*Lib.* I *Retract., cap.* 24, *n.* 1). Il est donc aussi insensé que ridicule de poser ce

principe pour fondement du système des deux délectations prévenantes, indélibérées, et relativement victorieuses. Car en quoi Jansénius fait-il consister l'hérésie des semi-pélagiens? n'est-ce pas en ce que, pour le commencement de la foi et du salut, ils reconnaissaient une grâce à laquelle la volonté humaine pouvait obéir ou résister (*Propos. 4 Jans.*)? Ils étaient par conséquent bien éloignés de croire que toute délectation prévenante et indélibérée fût irrésistible. Il n'y a point de rêverie pareille à celle de s'imaginer que saint Augustin parle d'une délectation prévenante et indélibérée, quand il dit, dans un ouvrage où il devait penser à la manière des semi-pélagiens, qu'il est nécessaire que nous opérions suivant ce qui nous plaît davantage.

Voilà quel est en substance l'argument de M. de Fénelon, auteur sans conséquence tant qu'il vous plaira; mais si M. Bayle avait lu l'Instruction pastorale en forme de dialogues, qui par malheur n'a paru qu'après la mort de ce critique, il aurait avoué qu'un moliniste a le talent de faire des sophismes qui ressemblent de fort près à des démonstrations.

La pensée de M. de Fénelon m'ayant fait réfléchir sur les dates des différents ouvrages de saint Augustin, combien de nouveaux arguments ne rencontrai-je pas pour faire voir que saint Augustin n'avait rien moins dans l'esprit que des idées jansénistes, quand il écrivait son Commentaire sur l'Epître aux Galates?

Dans un ouvrage qu'il fit peu d'années auparavant (*Lib. de duabus Anim.*, *anno* 391), en réfutant le système des deux âmes des manichéens, l'une déterminée invinciblement au bien, l'autre déterminée invinciblement au mal, il ruine évidemment le système des deux délectations. Ce que nous disons aux jansénistes, que la liberté d'indifférence étant ôtée, nous ne pouvons plus reconnaître aucun péché, saint Augustin le dit aux manichéens : *Illæ animæ quidquid faciunt, si natura non voluntate faciunt, id est si libero et ad faciendum et ad non faciendum motu animi carent, si denique his abstinendi ab opere suo potestas nulla conceditur, peccatum eorum tenere non possumus* (*Cap.* 12, *n.* 17).

Les manichéens avouaient que les âmes bonnes étaient quelquefois nécessitées au péché par le mélange du mal, comme les jansénistes soutiennent que les justes pèchent parce que la délectation terrestre prend quelquefois le dessus et devient victorieuse, en sorte qu'elle les entraîne invinciblement et inévitablement dans le péché. Saint Augustin répond : Si la nécessité est telle qu'il ne soit pas possible de résister, ces âmes ne pèchent point. *At enim mali commixtione coguntur? Si ita coguntur, ut resistendi potestas nulla sit, non peccant* (*Ibid.*, *n.* 18). Telle est précisément la réponse que nous faisons aux jansénistes : Si vous supposez que le penchant soit insurmontable, et qu'il faille nécessairement succomber à la tentation, les justes ne pèchent point quand ils s'y laissent aller.

Nous assurons encore avec le saint docteur que la délibération qui nous fait suspendre notre consentement, et l'incliner tantôt vers le bien, tantôt vers le mal, est la marque d'une volonté libre, qui est maîtresse de ses mouvements, qui peut se porter à cet objet ou à celui-là, se détourner de l'un ou de l'autre. *Quod in deliberando nunc in malam partem, nunc in bonam mutat assensio : cur non magis hoc signum est unius animæ, quæ libera illa voluntate huc et illuc ferri, hinc atque hinc referri potest* (*Init. cap.* 13, *n.* 19).

Enfin, comme saint Augustin prétend que l'erreur des manichéens sur la liberté est renversée par l'expérience du repentir qui suit le péché, nous soutenons que ce même sentiment intérieur sape le fondement du jansénisme. La raison de saint Augustin est que le repentir atteste évidemment qu'un homme qui se repent d'avoir mal fait a pu bien faire : *Pœnitendi enim affectus ille qui prodest, et male fecisse pœnitentem, et bene facere potuisse testatur* (*Cap.* 14, *n.* 22). Or un homme qui a suivi l'impression de la délectation terrestre, par laquelle il a été inévitablement prévenu et déterminé invinciblement au péché, n'a pu bien faire; donc le jansénisme est détruit, selon saint Augustin, par l'expérience du repentir.

Il s'agit maintenant de savoir si saint Augustin conserva ces idées anti-jansénistes en écrivant son Commentaire sur l'Epître aux Galates. Je consultai les trois livres du Libre Arbitre. Il les avait commencés à Rome avant sa prêtrise, l'an 388; mais il ne les publia que huit ans après, et peu de temps avant son épiscopat. Mon docteur prétendait que saint Augustin ne les avait achevés qu'en l'année 396, et que cette époque était évidemment marquée par deux de ses lettres (*Epist.* 27, *alias* 32, *n.* 4; *epist.* 31, *alias* 34, *n.* 7). Les RR. PP. Bénédictins croient qu'il les acheva l'année 395. Peu importe pour la question présente, car il est toujours très-clair, dans l'une et dans l'autre opinion, que durant l'année 394 il mettait la dernière main à ces trois livres, au même temps qu'il travaillait à son Commentaire sur l'Epître aux Galates, ouvrage moins considérable en toute manière, et qui ne fut qu'un amusement au prix du premier, qu'il polissait à loisir, qu'il garda longtemps, afin de ne le faire paraître que dans sa perfection.

Je n'eus pas besoin d'une fort grande ni fort longue étude pour savoir que le saint docteur s'attache à prouver dans ces livres que l'âme de l'homme ne devient esclave de la passion que par le choix de son libre arbitre; qu'elle a et qu'elle exerce le droit de donner un frein à la concupiscence; qu'elle jouit du pouvoir de réprimer le penchant qui l'emporte vers les biens qui lui sont inférieurs.

Pour s'en convaincre, il ne faut que lire la récapitulation que saint Augustin fait des deux premiers livres au commencement du troisième, où il parle de la sorte à Evodius : « Avons-nous conclu quelque chose dans nos deux derniers entretiens? Evodius répond : Oui, sans doute. Saint Augustin continue : Vous vous souvenez, je crois, que dans notre premier entretien il nous a paru avec assez d'évidence que l'âme de l'homme ne devient esclave de la passion que par sa propre volonté; d'autant qu'elle ne peut être forcée à cette infamie ni par un être supérieur, ni par un égal, parce que cela est injuste, ni par un inférieur, parce que cela répugne. Il reste donc que quand elle veut jouir de quelque bien illicite, ce soit son propre mouvement qui détourne sa volonté du Créateur pour la fixer sur la créature. Si ce mouvement est réputé coupable, (et peut-on en douter, sans être digne de risée?) il n'est donc pas naturel, mais volontaire, et tel en quelque sorte que le mouvement dont une pierre se porte en bas, à qui il ressemble à cet égard seulement, que comme le mouvement de la pierre lui est propre, le mouvement de l'âme est propre à l'âme et lui appartient. Mais il est dissemblable en ce que la pierre n'a pas le pouvoir d'arrêter le mouvement qui la fait tomber; au lieu que l'âme ne se meut point, si elle ne veut, pour quitter les biens supérieurs, et choisir les biens inférieurs. AUGUSTINUS. *Egimusne aliquid superioribus duabus disputationibus?* EVODIUS. *Egimus sane.* AUGUSTINUS. *Credo ergo meminisse te in prima disputatione satis esse compertum, nulla re fieri mentem servam libidinis, nisi propria voluntate : nam neque a superiore, neque ab æquali eam posse ad hoc dedecus cogi, quia injustum est; neque ab inferiore, quia non potest. Restat ergo ut ejus sit proprius motus, quo fruendi voluntatem ad creaturam a creatore convertit. Qui motus si culpæ deputatur* (*unde qui dubitat irrisione dignus est*), *non est utique naturalis, sed voluntarius, in eoque similis est illi motui quo deorsum versus lapis fertur, quod sicut iste proprius est lapidis, sic ille*

animi; veruntamen in eo dissimilis, quod in potestate non habet lapis cohibere motum, quo fertur inferius; animus vero dum non vult, non ita movetur, ut superioribus desertis inferiora deligat (*Lib.* III *de Lib. Arb.*, *cap.* 1, *n.* 2). »

En un mot, tout le but que se propose saint Augustin dans cet ouvrage est d'établir contre les manichéens le dogme de la liberté selon sa vraie idée, qui est la liberté d'indifférence. Quelqu'un disait : Si on mettait à l'alembic les trois tomes de l'Augustin de Jansénius, on n'en tirerait jamais que les cinq propositions. On peut dire aussi que si on mettait à l'alembic les trois livres de saint Augustin sur le Libre Arbitre, on n'en tirerait jamais que ce syllogisme, qui met à néant le système des cinq propositions et des deux délectations : Le péché ne vient que du domaine de la passion; or, la passion n'est dominante que par le libre arbitre; donc le péché ne vient que du libre arbitre.

Quoi de plus opposé que cette doctrine au sens que Jansénius donne à ces paroles, *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est!* Si saint Augustin avait approuvé ce sens janséniste au même temps qu'il achevait les livres du Libre Arbitre, où il attribue à l'âme de l'homme le pouvoir de réprimer et d'arrêter le mouvement qui l'emporte vers l'objet de son plaisir, il serait entré dans la plus honteuse contradiction avec lui-même; car la contradiction aurait été entre les pensées et les opinions qu'il aurait eues ensemble actuellement; par conséquent il ne serait plus digne de créance, il ne mériterait pas qu'on se donnât tant de soin de rechercher ce qu'il a pensé ou non, ni qu'on se mît en peine d'avoir son autorité contraire ou favorable.

Mais comme la supposition d'une telle contradiction dans l'esprit de saint Augustin est chimérique et ridicule, si néanmoins on jugeait extrêmement difficile de concilier ce que le saint docteur a écrit dans son Commentaire sur l'Epître aux Galates, avec ce qu'il a écrit dans ses livres du Libre Arbitre, pourrait-on balancer un moment à expliquer, ou même à corriger ce qu'il a écrit dans ce Commentaire sur l'Epître aux Galates, selon le sens de ce qu'il a écrit dans ses livres du Libre Arbitre, qui est un ouvrage plus considérable, qu'il a travaillé plus longtemps et avec plus de soin, et qu'il a publié plus tard?

Voilà donc les jansénistes réduits ou à recevoir l'explication catholique que M. de Fénelon a donnée à ces paroles, *Quod amplius nos delectat*, etc., ou à déshonorer saint Augustin en plus d'une manière. Il faut qu'ils établissent que le saint docteur a été semi-pélagien jusqu'en 394, que cette année il est devenu janséniste en écrivant son Commentaire sur l'Epître aux Galates; que cette même année il est retombé dans le semi-pélagianisme en achevant ses livres sur le Libre Arbitre; qu'en 397 il est redevenu janséniste en composant ses livres à Simplicien, et je vais montrer qu'à ce compte il sera encore retombé dans le semi-pélagianisme en écrivant les livres contre Fauste en 400.

Pour cela, de quantité de passages je ne choisis qu'un seul, où le saint docteur assure en termes formels que l'homme, dans l'état de la nature réparée, a le même pouvoir de refuser son consentement à un plaisir illicite, qu'il avait avant sa chute : *Utrum autem sit aliqua rationalis creatura quam nihil possit illicitum delectare, magna quæstio est. Quod si est, non in eo genere factus est homo, nec illa natura angelica quæ in veritate non stetit; sed in eo genere ista rationalia facta sunt, ut inesset eis possibilitas frenandi delectationem ab illicito, quam non frenando peccaverunt. Magna est itaque humana natura, quandoquidem per eam possibilitatem instauratur, per quam si voluisset nec cecidisset* (*Lib.* XXII *contra Faustum*, *cap.* 28). L'homme, dit saint Augustin, avait la possibilité de s'abstenir des choses illicites avant son péché, et la nature humaine est maintenant réparée par cette même possibilité.

Le voilà semi-pélagien pour la troisième fois, et deux fois relaps; et encore de quel semi-pélagianisme? De la pire espèce, et qui ne diffère en rien du pur pélagianisme sur la matière de la grâce, puisqu'il consiste à ne reconnaître point de délectation prévenante et indélibérée, qui soit irrésistible, ni la céleste, ni la terrestre, ni celle de la grâce, ni celle de la concupiscence : ce qui est précisément le dogme catholique que Jansénius traite d'hérésie pélagienne (*Tom. I*, *lib.* VII, *cap.* 2, *pag.* 400), pour s'accorder avec Calvin, mais non pas avec saint Augustin : car il n'a pu accommoder le saint docteur à ses idées sans lui imposer et sur la qualité et sur la durée de son semi-pélagianisme.

Je m'en convainquis sur-le-champ, et, pour cet effet, je me mis à comparer les diverses censures que fait Jansénius des ouvrages qui sont sortis de la plume de saint Augustin avant son épiscopat, avec le jugement que saint Augustin en a porté dans le premier livre de ses Rétractations. Que pense Jansénius des trois livres du Libre Arbitre? Ils ne sont pas plus exempts de semi-pélagianisme que les autres. Le saint docteur y a même glissé une erreur pélagienne touchant la possibilité de l'état de pure nature (*Lib.* III, *de Stat. nat. puræ, cap.* 19). Jansénius ajoute néanmoins que ce n'est qu'une imprudence, une bévue, une rêverie, qui est échappée à saint Augustin (*Jans.*, *tom. I*, *l.* VIII, *c.* 8, *p.* 474). Ce sont là sans doute des termes mesurés, et Jansénius veut sérieusement paraître ménager cet ouvrage. Pourquoi? parce que saint Augustin en a fait une trop longue et trop exacte apologie, et qu'il a prétendu le purger de toute affinité avec le pélagianisme. Jansénius et ses disciples ne sont pas persuadés, dans le fond, qu'il ait réussi, et ils ne lui savent point trop de gré de n'avoir point reconnu et avoué humblement cette *imprudence*, cette *bévue*, cette *rêverie*.

Pour le livre des quatre-vingt-trois diverses questions, de la Quantité de l'âme, de la Vie bienheureuse, de l'Esprit et de la Lettre, ils sont tout farcis de semi-pélagianisme, aussi bien que le Commentaire sur l'Epître aux Romains : *Ejus Commentaria in Epistolam ad Romanos semi-pelagianismo respersa... Item liber octoginta trium quæstionum, cum libris de Quantitate animæ, de Vita beata, de Spiritu et Littera* (*Jans.*, *in Indice tom. I*, *verbo* AUGUSTINUS). Tout farcis de semi-pélagianisme, grand Dieu! Et saint Augustin, au premier livre de ses Rétractations, ne reprend et ne corrige pas un mot qui concerne le pélagianisme ou le semi-pélagianisme, dans tous ses livres, si on excepte le Commentaire sur l'Epître aux Romains, où, quoique le saint docteur reconnaisse le semi-pélagianisme, il s'en faut bien qu'il regarde ce livre comme en étant tout farci; il aurait jugé l'ouvrage digne du feu, et ne se serait point borné à réformer quatre phrases, qui toutes certainement ne sont pas semi-pélagiennes.

Vous voyez : pour ajuster la doctrine de Jansénius avec celle de saint Augustin, il faut ajouter un supplément aux Rétractations de ce Père, et se régler, en le composant, sur le plan de religion que Jansénius a imaginé. Ce supplément serait mille fois plus considérable, et pour l'étendue et pour l'importance de la matière, que les deux livres des Rétractations. Toutes les propositions que saint Augustin a avancées, et qui ne quadrent point avec le système janséniste, y seraient taxées d'erreurs semi-pélagiennes. Le nombre en serait grand, et non point un ramas de minuties, comme le paraissait à Jansénius tout ce que saint Augustin a corrigé dans ses deux livres des Rétractations. *Quæ enim postea in libris Retractationum delevit, parvi momenti, et vocum fere magis quam rerum maculas esse censebat* (*In Synopsi vitæ Jansenii*).

Le licencié ne put s'empêcher de me marquer ici son étonnement, de ce que le livre de l'Esprit et de la Lettre, écrit par saint Augustin contre les pélagiens et durant son épiscopat, se trouvait dans la liste des ouvrages que Jansénius accuse de semi-pélagianisme. Et ne vous étonnez-vous pas, lui dis-je, que le livre des quatre-vingt-trois diverses questions soit aussi de ce nombre? Le saint docteur n'atteste-t-il pas que, quoiqu'il eût composé en divers temps depuis sa conversion les différentes parties de ce long ouvrage, il était évêque quand il fit rassembler, mettre en ordre et réduire en un seul corps ces questions avec leurs réponses, qui avaient été jusque-là dispersées de côté et d'autre entre les mains de ses amis? En sorte que ce livre doit être compté parmi ceux qui ont été achevés et publiés par le saint docteur durant son épiscopat. *Cum autem dispersæ fuissent per chartulas multas....., jussi eas jam episcopus colligi, et unum ex eis librum fieri* (*Lib.* 1 *Retract., cap.* 26, *init.*). Il est au moins hors de doute que saint Augustin a revu deux fois ces questions, une fois en les publiant au commencement de son épiscopat, une seconde fois en écrivant ses Rétractations, à la fin de sa vie; et il n'y a vu aucun vestige de semi-pélagianisme.

Jansénius, sans comparaison plus clairvoyant, et qui entendait mieux saint Augustin que saint Augustin ne s'entendait lui-même, l'aperçoit et la saisit, cette hérésie, à la soixante-huitième question (*Num.* 5), où saint Augustin, dit-il, parle de la foi, comme dans l'endroit du Commentaire sur l'Epître aux Romains, qui, de son aveu, est semi-pélagien. La vérité est que le passage du livre des quatre-vingt-trois diverses questions est très-catholique. Le voici, tel qu'il est cité par Jansénius : *Illos qui venerant venire non posse nisi vocarentur, et ut vocati venirent* (*hoc est crederent*) *esse in libera voluntate* (*Jans., tom. I, lib.* VIII, *cap.* 8, *pag.* 473). Ces paroles ne doivent point être comparées avec celles du Commentaire sur l'Epître aux Romains : *Quod ergo credimus nostrum est, quod autem bonum operamur illius est*, etc., *nostrum est credere et velle, illius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene operandi*, etc. (*S. Aug., Exposit. quarumdam proposit. Epist. ad Romanos, n.* 60 *et* 61). Elles ont bien plus d'affinité et de ressemblance avec ce passage du livre de l'Esprit et de la Lettre : *Consentire autem vocationi Dei, vel ab ea dissentire, sicut dixi, propriæ voluntatis est* (*Lib. de Spir. et Litt., cap.* 34, *n.* 60). Ce passage et un autre, où saint Augustin enseigne si clairement que Dieu a une volonté sincère de sauver tous les hommes, ont attiré de la part de Jansénius, au livre de l'Esprit et de la Lettre, la censure de semi-pélagianisme, quoique ce livre soit écrit contre les pélagiens et durant l'épiscopat de saint Augustin.

A cette occasion, et en beaucoup d'autres, Jansénius emploie un expédient qui pourra servir de méthode et de règle à l'auteur qui sera chargé par le parti de faire le supplément des Rétractations de saint Augustin. Le silence que le saint docteur garde dans ses Rétractations au regard de tant de traits de semi-pélagianisme qui fourmillent dans ses écrits aux yeux de Jansénius, est à la vérité fort incommode à celui-ci; mais il s'en débarrasse en posant pour principe qu'on doit se persuader que le saint docteur a révoqué et condamné un sentiment qu'il a tenu, quand on voit clairement que dans la suite il a enseigné le contraire. *Sententiam..... nonne tacite priorem illam negligendo revocavit* (*Jans., tom. I, lib.* VIII, *cap.* 15, *pag.* 513)? Cela n'est pas mal imaginé, surtout en donnant son avis pour évidence au regard de cette prétendue contrariété. Mais n'aurait-on pas droit de répondre à Jansénius que ce principe n'a point de lieu lorsqu'un auteur nous a laissé des livres qui contiennent la révision et la correction de tous ses ouvrages? Car alors ceux qui prétendraient qu'il n'y faut point admettre de vraies contrariétés que celles

A dont l'auteur est convenu, surtout si on le suppose infiniment éclairé, ne sont-ils pas plus raisonnables?

Revenons au sujet de votre étonnement, dis-je au licencié. N'est-il pas ridicule que le semi-pélagianisme de saint Augustin commence ou finisse quand il semble bon à Jansénius? qu'il commence dès son baptême, qu'il persévère durant quelques années de son épiscopat, et ne soit pas encore fini au temps de ses premiers combats contre les pélagiens? Mon docteur avait dit, dans la conversation, dont je fus témoin, sur les dates des ouvrages de saint Augustin, que Jansénius et ses disciples faisaient le saint docteur semi-pélagien malgré lui durant tout le temps qui a précédé son épiscopat. Je vérifiai sa proposition en cette manière.

Quelle que soit la prétention de Jansénius, il est manifeste que tout le semi-pélagianisme se réduit ou se rapporte à un seul point, savoir : à nier que la volonté humaine doit nécessairement être prévenue par la grâce de Dieu, afin de commencer à agir utilement

B pour le salut, et c'est la seule erreur dans laquelle saint Augustin déclare qu'avant son épiscopat il est demeuré quelque temps. Je ne pensais pas, dit-il, que la grâce de Dieu nous prévînt en un autre sens pour la foi, sinon qu'il faut que la vérité nous soit annoncée, afin que nous puissions croire. Mais pour ce qui est du consentement que nous donnons à la vérité que l'on nous annonce, je jugeais que c'était une chose qui venait de notre fonds, et qui était en nous par nos propres forces. *Neque enim fidem putabam Dei gratia præveniri..... nisi quia credere non possemus, nisi præcederet præconium veritatis; ut autem prædicato nobis Evangelio consentiremus, nostrum esse proprium, et nobis ex nobis esse arbitrabar* (*Lib. de Prædest. sanct., cap.* 3, *n.* 7).

Cela étant, saint Augustin n'était pas semi-pélagien lorsqu'il enseignait le dogme opposé à l'erreur qu'il se reproche dans ce passage. Il n'était donc pas encore semi-pélagien en 389, puisque, dans le premier

C livre sur la Genèse, qu'il écrivit cette année-là contre les manichéens, il dit que Jésus-Christ avait produit dans les cœurs la foi, qui lui causait de l'admiration : *Laudant Dominum nostrum in Evangelio admiratum esse fidem credentium. Quis autem in illis fecerat ipsam fidem, nisi qui eam mirabatur* (*Lib.* 1 *de Gen. contra Manichæos, cap.* 8, *n.* 14)?

Il n'était donc pas encore semi-pélagien en 390, puisque, dans le livre de la vraie Religion, qu'il fit cette année-là, il y avance en général que tout bien est de Dieu, pour conclure que tout salut est de Dieu. Le commencement du salut est renfermé dans la conclusion comme dans le principe. *Ab eo autem est omnis salus, a quo est omne bonum : Et omne bonum est a Deo; salus igitur omnis est a Deo*

Il n'était donc pas encore semi-pélagien en 391, puisque, dans le livre des deux Ames, qu'il composait alors, il fait une prière à Dieu pour demander la conversion de quelques manichéens qui avaient été

D de ses amis (*Lib. de duab. Anim., cap.* 15, *n.* 24). Saint Augustin, dans ses Rétractations, montre par cette preuve qu'il reconnaissait, en combattant contre les manichéens, la nécessité de la grâce prévenante pour le commencement même de la conversion : *Sic utique orans jam fide retinebam, non solum conversos ad Deum gratia ejus adjuvari, ut proficiant ac perficiantur..... Verum etiam ut convertantur ad Deum ad ipsam Dei gratiam pertinere : Quandoquidem pro iis oravi, qui erant ab illo nimis aversi, atque ut ad illum converterentur oravi* (*Lib.* 1 *Retract., cap.* 15, *n.* 8).

Il n'était donc pas encore semi-pélagien en 393, car il est vraisemblable qu'il fit cette année, ou un peu auparavant, le second livre sur le Libre Arbitre, où il assure que les moindres biens ainsi que les plus grands sont de Dieu, que toute bonne pensée ne vient que de Dieu; que l'homme ne peut se relever de sa chute, si Dieu ne lui tend et ne lui prête la main. *Abundantia et magnitudo bonitatis Dei non so-*

lum magna, sed etiam media et minima bona esse præstitit (*Lib.* II *de Lib. Arbit., cap.* 19, *n.* 50). Et ensuite : *Tu autem pietatem inconcussam tene, et nullum tibi bonum vel sentienti, vel intelligenti, vel quoquo modo cogitanti occurrat, quod non sit ex Deo.* Et encore : *Sed quoniam non sicut homo sponte cecidit, ita etiam sponte surgere potest, porrectam nobis desuper dexteram Dei, id est Dominum nostrum Jesum Christum, firma fide teneamus* (*Ibid., cap.* 20, *n.* 54).

Saint Augustin emploie dans ses Rétractations ces trois passages, pour montrer que longtemps avant l'hérésie pélagienne, il avait enseigné que tout bon mouvement du libre arbitre est un don de Dieu. C'est pourquoi, après avoir rapporté plusieurs autres témoignages du troisième livre, il conclut ainsi : *Ecce antequam pelagiana hæresis extitisset, sic disputavimus. Cum enim omnia bona dicerentur ex Deo, id est magna, et media et infima, in mediis quidem invenitur liberum arbitrium..... Bonus autem ejus usus jam virtus est, quæ in magnis numeratur bonis..... sequitur ut ex Deo sit etiam bonus usus liberæ voluntatis* (*Lib.* I *Retract., cap.* 9, *n.* 6).

La suite de cette étude me fit chercher le livre du R. P. le Porcq, de la congrégation de l'Oratoire, savant théologien et zélé défenseur de la foi catholique. J'adoptai avec joie son sentiment, qui est que saint Augustin commença seulement en 394 à donner dans le semi-pélagianisme, lorsqu'il entreprit d'expliquer quelques propositions de l'Epître de saint Paul aux Romains, et qu'il fut venu à celle-ci : *Jacob dilexi, Esau autem odio habui.* En effet, c'est là le seul endroit où le semi-pélagianisme est expressément avoué par saint Augustin; c'est là le seul endroit que les prêtres de Marseille alléguassent pour appuyer leur erreur de l'autorité de saint Augustin, si ce n'est qu'ils ajoutent un mot de sa lettre 49, à *Deogratias* (*Epist. Hilarii ad Augustinum, n.* 3).

J'ai vu des jansénistes qui se moquaient du P. le Porcq (car ils sont moqueurs) : ils renvoyaient ce bon Père à son rudiment, parce que, disaient-ils, il prenait un pluriel pour un singulier dans ces paroles de saint Augustin : *Quem meum errorem nonnulla opuscula mea satis indicant, ante Episcopatum meum scripta*, etc. (*Lib. de Prædest. sanctorum, cap.* 3, *n.* 7). Apparemment que, selon la grammaire de Port-Royal, c'est une moindre faute d'étendre la signification des termes que de les restreindre.

Quoi qu'il en soit, si on doit chercher le semi-pélagianisme de saint Augustin ailleurs encore que dans le Commentaire sur quelques propositions de l'Epître aux Romains, il me paraît nécessaire de s'en tenir à l'examen des propositions que le saint docteur corrige dans les livres de ses Rétractations.

Le respect qu'il mérite et la raison défendent de penser qu'en faisant la révision de ses ouvrages il n'ait point aperçu le semi-pélagianisme partout où il l'avait insinué, et que, l'ayant aperçu, il l'ait dissimulé pour ne réformer que des minuties. *Parvi momenti et vocum fere magis quam rerum maculas* (*In Synopsi vitæ Jansenii*). Or, si l'on s'en fie à l'examen des propositions que le saint docteur corrige dans ses livres des Rétractations, c'est le Commentaire de l'Epître aux Galates, qui fait nombre avec le Commentaire de l'Epître aux Romains, et qui vérifie le pluriel des paroles de saint Augustin. Car le saint docteur, dans ses Rétractations, juge que cette proposition du Commentaire de l'Epître aux Galates a besoin d'être rectifiée : *Gratia Dei est, qua nobis donantur peccata, ut reconciliemur Deo; pax autem, qua reconciliamur Deo* (*Lib.* I *Retract., cap.* 24, *n.* 2). Et il juge ainsi pour exclure le sens semi-pélagien, qui attribuait à la grâce de Dieu la seule rémission des péchés, mais non pas la réconciliation. Car, dans le système des semi-pélagiens, la réconciliation étant le fruit des désirs et des premiers efforts de la nature, elle n'est point proprement une grâce en elle-même, mais en tant seulement qu'elle suppose

A la rémission des péchés méritée par le sang de Jésus-Christ. Et c'est par là que le semi-pélagianisme rentrait dans le pélagianisme, comme saint Augustin a pris soin de le remarquer ailleurs.

Ainsi nous voilà au terme d'où nous étions partis, et nous aboutissons à une nouvelle preuve, qui montre que saint Augustin était semi-pélagien quand il composait le Commentaire de l'Epître aux Galates, et que par conséquent il n'a pu donner un sens janséniste à ces paroles : *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est.*

Le licencié alors me demanda si je n'avais rien à ajouter à la manière dont M. de Fénelon expliquait ce passage, ni aux preuves dont il appuyait son explication; il me parut qu'il n'était pas trop au fait de cette explication, et qu'il souhaitait de la savoir.

Saint Augustin, dis-je, comme le démontre M. de Fénelon, entend parler d'une délectation habituelle, soit infuse, soit acquise par des actes souvent réitérés, laquelle nous pouvons cesser d'avoir en la
B changeant en une autre toute contraire, mais qui est nécessairement le ressort de notre vie, et qui spécifie nos mœurs, tandis que nous ne faisons aucun effort pour la supprimer et l'éteindre.

Cette délectation habituelle est un amour qui domine dans notre cœur, parce que nous lui avons livré notre cœur librement, ou que nous l'avons fait naître par une suite de complaisances délibérées. Il est compatible avec la liberté qu'on appelle dans l'école, antécédente, et qui convient aux choses qu'on dit être libres dans leurs causes et non pas en elles-mêmes. C'est pourquoi la nécessité d'agir qu'il nous impose n'est que morale et conséquente, et telle que celle qui vient d'une habitude invetérée, dont on peut se défaire absolument, quoique avec bien de la peine, mais qui ne peut demeurer sans nous porter infailliblement à faire les mêmes actions qui l'ont produite. *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est.* La démonstration que fait M. de Fénelon
C de ce sens, et par la considération du texte en lui-même, et par la comparaison avec ce qui précède et avec ce qui suit, ne laisse rien à désirer que la réflexion suivante, qui sert extrêmement à la confirmer.

Les principaux hérétiques que saint Augustin combattait en ce temps-là étaient les manichéens, qui abusaient de quelques endroits de l'Evangile, où le Sauveur assure qu'un bon arbre ne peut porter de mauvais fruits, et qu'un mauvais arbre ne peut porter de bons fruits. Ils prétendaient que ces paroles signifiaient et établissaient évidemment leur dogme ridicule des deux natures co-éternelles, dont l'une est la nature du mal, qui ne peut jamais faire aucun bien, et l'autre la nature du bien, qui ne peut jamais faire aucun mal. De là encore ils concluaient l'existence de deux âmes dans tous les hommes, l'une bonne, principe des bonnes actions, l'autre mauvaise, principe des mauvaises actions.

Saint Augustin répondait que ces deux arbres dé-
D signaient non pas les deux natures, ou les deux âmes chimériques des manichéens, mais les diverses dispositions d'une seule volonté, qui est dans tous les hommes; car quoiqu'il soit au pouvoir d'un chacun de rendre sa volonté bonne ou mauvaise, cependant elle ne peut mal faire tandis qu'elle est bonne, ni bien faire tandis qu'elle est mauvaise. Cette réponse de saint Augustin se trouve dans presque tous les livres qu'il a faits contre les manichéens : il n'est pas possible de comparer les différents textes où elle est contenue avec celui dont il s'agit dans le Commentaire de l'Epître aux Galates, sans convenir que c'est la même pensée.

En voici un tiré du livre contre Adimante, que saint Augustin a publié la même année 394 : *Istæ duæ arbores manifestissime in similitudine duorum hominum positæ sunt, id est justi et injusti : quia nisi quisque voluntatem mutaverit, bonum operari non*

potest. Quod in nostra potestate esse positum alio loco docet, ubi ait: Aut facite arborem bonam, etc. (*Lib. contra Adim., cap.* 26). Le saint docteur était alors tout plein de cette même pensée; il n'y a aucun ouvrage qu'il ait composé vers ce temps-là où il ne la répète.

Il composa, la même année 394, son ouvrage dont le sujet est le sermon de Notre-Seigneur sur la montagne; là, après avoir donné tous les tours et tous les jours possibles à cette même pensée, il conclut ainsi: *Qui sunt ergo fructus quibus inventis cognoscamus arborem malam, dicit Apostolus :* Manifesta autem sunt opera carnis, quæ sunt fornicatio, immunditia, etc., *et qui sunt fructus per quos cognoscamus arborem bonam, idem ipse consequenter dicit,* Fructus autem spiritus est charitas, gaudium, pax, etc. (*Lib.* II *de Sermone Domini in monte, cap.* 24, *n.* 81). Le passage du chapitre V de l'Epître aux Galates cité ici par saint Augustin est le même à l'occasion duquel il a prononcé dans le Commentaire de cette Epître, *Quod amplius nos delectat, secundum id operemur necesse est.* Peut-on souhaiter une preuve plus convaincante pour montrer qu'il veut signifier la même chose dans les deux textes ?

Qu'on interroge maintenant saint Augustin : Qu'avez-vous entendu par ces paroles, *Quod amplius nos delectat?* Il répondra : N'est-il pas clair que j'ai entendu la disposition intérieure et habituelle, qui fait que nous sommes un bon ou un mauvais arbre ? Et quelle est cette disposition ? Celle, dira-t-il, que nous avons formée volontairement en livrant notre cœur à l'amour de la vertu ou du vice. Et qu'avez-vous prétendu signifier par ces mots, *Secundum id operemur necesse est?* Est-il douteux, s'écriera-t-il, que je n'aie voulu marquer les fruits que porte nécessairement un bon ou un mauvais arbre, tandis qu'il demeure tel, et qu'il ne fait aucun effort pour changer? Et quels sont ces fruits? Faut-il le demander ? Ce sont les œuvres extérieures et sensibles, les bonnes ou les mauvaises mœurs, qui font connaître ce que sont les hommes: *Ex fructibus eorum cognoscetis eos.*

Enfin, on est forcé de reconnaître que l'interprétation de ces fameuses paroles est renfermée dans celles-ci, qu'on lit dans la suite du Commentaire : *Manifestum est certe secundum id nos vivere quod sectati fuerimus. Sectabimur autem quod dilexerimus. Itaque si ex adverso existant duo præceptum et consuetudo carnalis, et utrumque diligitur, id sectabimur quod amplius dilexerimus* (*S. Aug., in Expos. Epist. ad Galatas, n.* 54). Si Jansénius ne peut nous montrer sa délectation indélibérée dans ces mots, *Quod dilexerimus, quod sectati fuerimus,* comment espère-t-il nous la faire voir dans ces autres mots, *Quod amplius nos delectat?*

Je fus curieux de voir si saint Augustin avait été constant dans cette manière de penser et de parler qu'il s'était faite en disputant contre les manichéens; et je trouvai qu'il ne l'avait point oubliée en écrivant contre les donatistes: *Opus et vitam.... semper habet bonam bonus, et malam malus* (*Lib.* III *contra litteras Petiliani, cap.* 44, *n.* 53), qu'il ne l'avait point réformée en combattant contre les pélagiens: *Opera... nec bona voluntatis malæ, nec mala possunt esse voluntatis bonæ* (*Lib.* I *contra Julianum, cap.* 8, *n.* 38). Je m'assurai qu'il avait presque toujours soin d'avertir qu'il s'agissait d'une habitude de délectation ou d'amour librement contractée, et dont l'homme avait le pouvoir de se dépouiller. *Jubemur itaque detrahere de pondere cupiditatis, quod accedat ad pondus charitatis. In potestate quippe hominis est mutare in melius voluntatem. Sic delectetur justitia, ut eam cæteris ad sensus pertinentibus delectationibus anteponat* (*Epist.* 157, *cap.* 2, *n.* 9. *Vid. lib.* I *Retract., cap.* 22, *n.* 4; *et serm.* 159, *de Verbis Apostoli, cap.* 5).

La conclusion de tout ceci est aussi évidente que naturelle. L'abus que fait Jansénius de quantité de

A textes qu'il applique à ses deux délectations prévenantes, indélibérées et relativement victorieuses, est un vrai brigandage, puisque ces textes désignent plutôt deux délectations délibérées, deux amours libres de la volonté humaine, que le saint docteur opposait aux deux natures et aux deux âmes des manichéens: laquelle doctrine, avec la façon de l'exprimer, lui est ensuite restée des controverses qu'il avait eues avec ces hérétiques. Tel est ce langage qui lui est si familier : *Animus velut pondere, amore fertur quocunque fertur. Nec aliquid appetunt ipsa corpora ponderibus suis, quam animæ amoribus suis. Delectatio quasi pondus est animæ. Delectatio ergo ordinat animam* (*Epist.* 157, *cap.* 2, *n.* 9; *epist.* 55 *ad Januar., cap.* 10, *n.* 18, *alias* 119; — *lib.* VI *de Musica, cap.* 11, *n.* 29).

Le licencié eut la politesse de m'obliger à en demeurer là; mais il me fit promettre d'achever le soir tout ce que j'avais à lui dire, avant que d'en
B venir à l'importante matière de la perfection de la justice. Il revint à l'heure dont nous étions convenus, et je lui tins ce discours.

III. *Fausse clef des ouvrages de saint Augustin donnée par Jansénius.*

La délectation victorieuse que Jansénius prétend être la grâce médicinale de Jésus-Christ propre de notre état, est, selon lui, le secours *quo*, dont parle saint Augustin au livre de la Correction et de la grâce (*Cap.* 10-12), et que le saint docteur appelle ainsi par opposition au secours *sine quo non*, qui était propre de l'état du premier homme avant le péché.

J'ai toujours été bien persuadé que Jansénius avait appris de Luther et de Calvin, et nullement de saint Augustin, l'application et l'usage qu'il fait de la distinction de ces deux secours ; et avant que de consulter là-dessus mon docteur, je m'étais attaché avec quelque succès à réfuter les absurdités que le faux
C interprète de saint Augustin débite là-dessus d'un ton emphatique et présomptueux dans son livre de la Grâce du premier homme et des anges.

Si on veut l'en croire, le saint docteur a posé dans la distinction de ces deux secours la base véritable et immobile qui soutient tout le corps de la doctrine chrétienne sur la grâce du Sauveur; si bien qu'un lecteur de saint Augustin qui ignore cette base, ou qui la remue de sa place, tombe nécessairement dans l'embarras et la confusion de quantité de bévues. *Veram et immobilem basim collocat, cui universa doctrina de gratia Christi Salvatoris incumbit; quam qui non intelligit, ac..... loco suo movere nititur, in plurimarum hallucinationum confusionem incidat necesse est* (*Jansen., tom. II, lib. de Gratia primi hominis et angelorum, cap.* 17, *pag.* 169 *et seqq.*).

Si on veut l'en croire, cette distinction est la vraie et unique clef qui ouvre l'entrée des écrits de saint Augustin, et sans laquelle quiconque s'efforcera d'y pénétrer marchera à tâtons, comme un aveugle en
D plein midi. *Hæc est enim vera clavis qua aditus in ejus scripta aperiendus est, et sine qua qui ea molitur ingredi, velut cæcus palpabit in meridie.* C'est un fil qu'il faut toujours tenir pour ne point s'égarer et se perdre dans le labyrinthe des ouvrages du saint docteur, *qui vero jacto isto fundamento, distinctionem illam velut filum in labyrintho secutus fuerit,* etc. Enfin, cette distinction est, par rapport à la doctrine de saint Augustin, ce que les définitions et les axiomes sont par rapport à une question de géométrie : *In geometria, si prima dederis, data sunt omnia; hic si duo illa adjutoria..... amplexus fueris,* etc.

Jansénius insulte ici à la crédulité du genre humain.

Quand un auteur fait ou expose un système de doctrine, a-t-il coutume de ne rapporter qu'une seule fois ce qui renferme le fondement, la clef, le fil et le principe de cette doctrine, et n'a-t-il pas soin de

l'inculquer à tout propos? Jansénius lui-même peut servir en cela d'exemple : il a établi pour base de son système hérétique la fausse interprétation et l'abus manifeste de cet endroit de saint Augustin; n'en parle-t-il point presque partout? Ne rappelle-t-il point sans cesse son lecteur à la considération des deux secours *quo* et *sine quo non*, et à la façon dont il veut qu'on les conçoive? N'a-t-il pas copié l'endroit unique où saint Augustin fait mention de ces deux secours jusqu'à 170 fois? Le P. Dechamps les a comptées (*Deckamps de Hær. Jans., disp.* 3, *cap.* 3, *n.* 1).

Quand un auteur fait ou expose un système de doctrine, a-t-il coutume de ne découvrir ce qui en renferme le fondement, la clef, le fil et le principe, qu'après avoir donné au public tout le corps du système? Est-ce un secret et un mystère, qu'il ne communique et qui ne lui échappe que par hasard? Ne commence-t-il point plutôt par l'expliquer et le développer? Et peut-on douter qu'il ne doive en user ainsi de dessein prémédité, puisqu'il n'écrit que pour se faire entendre?

Jansénius suit-il une autre méthode? Immédiatement après son Histoire de l'hérésie pélagienne et son livre préliminaire, ne place-t-il point son livre de la Grâce du premier homme et des anges, dont il emploie une bonne partie à expliquer les deux secours *quo* et *sine quo non?* Attend-il jusqu'à la fin des dix livres de la Grâce du Sauveur, pour discourir encore une fois et tout au long de ces deux secours, et ne le fait-il point dès le chapitre 4 du IIe livre? Il est clair que telle devait être la conduite de saint Augustin, s'il avait prétendu renfermer dans la distinction de ces deux secours la base, la clef, le fil, le principe de toute sa doctrine.

Jansénius tâche de faire illusion sur le premier article. Voulant marquer en quoi diffèrent la grâce, qui était propre de l'état d'innocence, et la grâce médicinale, qui nous est donnée par Jésus-Christ, il dit : *Priorem passim appellat Augustinus adjutorium sine quo non : posteriorem adjutorium cum quo* (*In indice tom. III, verbo* GRATIA).

Sans m'arrêter à relever Jansénius sur ce qu'il écrit *adjutorium cum quo*, au lieu que saint Augustin a écrit *adjutorium quo*, et sur le sens qu'il donne à ces expressions tout à fait opposé à la pensée et à l'expression de saint Augustin, je soutiens que le saint docteur ne nomme qu'en un seul endroit les secours *quo* et *sine quo non*, et que le mensonge de Jansénius sur ce point est un aveu tacite de ce qu'aurait dû faire le saint, si la base, la clef, le fil, le principe du jansénisme et de la doctrine de saint Augustin étaient les mêmes.

Mais dans quel temps saint Augustin s'est-il avisé de parler pour la première et l'unique fois de ces deux secours? A la fin de sa vie, après la défaite entière des pélagiens, par une espèce de hasard, comme il le raconte lui-même : *Scripsi ad eosdem* (*monachos Adrumetinos*) *alterum librum, quem de Correptione et gratia prænotavi, cum mihi nuntiatum esset, dixisse ibi quemdam neminem corripiendum*, etc. (*Lib.* II *Retract., cap. ult.*).

C'est pourquoi, si la distinction des secours *quo* et *sine quo non* est la base, la clef, le fil, le principe de la doctrine de saint Augustin, ce Père, durant l'espace de plus de vingt ans, a publié des écrits dont il prenait soin en même temps de soustraire l'intelligence à tout le monde : il voulait que la base sur laquelle est appuyée toute sa doctrine ne fût connue ni des catholiques, ni des pélagiens; et il leur donnait un juste sujet de croire que le fondement en était ruineux ou douteux. Il cachait la clef sans laquelle on ne peut avoir d'ouverture pour être introduit dans le sanctuaire des sublimes vérités qu'il enseigne; on se flattait vainement d'avoir pénétré bien avant dans son système, et on était à cent lieues de sa pensée. Il enviait à ses lecteurs cet heureux fil de la distinction des deux secours, faute duquel ils erraient comme des Andabates dans le ténébreux labyrinthe de ses ouvrages, sans pouvoir s'en tirer.

Si les difficultés qui se rencontrent dans le texte du saint docteur doivent être, selon l'énergique expression de Jansénius, des monstres et des Minotaures épouvantables pour qui n'a point saisi ce fil, *Quasi monstris occurrentibus territus* (*Jans., tom. I, lib. de Gratia primi hom. et ang., cap.* 17, *p.* 170); prétendait-il qu'elles fussent telles seulement pour les scolastiques qui n'ont pas eu l'esprit d'apercevoir ce fil que le livre de la Correction et de la grâce leur présentait, et non pas pour ceux qui, avant la publication du livre de la Correction et de la grâce, n'ont pu voir ce fil nulle part?

D'ailleurs, comment les livres de saint Augustin ont-ils servi en ce temps-là à la conviction des pélagiens? C'étaient lettres closes pour tout le monde, c'était la solution d'un problème aussi obscur que le problème même, puisqu'elle supposait des définitions et des axiomes qui étaient encore à donner.

Si par malheur saint Augustin était mort avant que d'avoir écrit le livre de la Correction et de la grâce, ou s'il n'y avait jamais eu de moines d'Adrumète qui lui eussent fourni l'occasion d'écrire ce livre, tous les docteurs jusqu'à notre temps, et Jansénius lui-même, n'auraient vu goutte dans les ouvrages de saint Augustin.

Grâce à ce moine, qui visait à la pratique, qui voulait profiter de la doctrine de saint Augustin pour se mettre au large et secouer le joug de la correction; ou plutôt grâce à ses zélés confrères qui vinrent le déférer à saint Augustin, Jansénius, profitant des réflexions de Luther et de Calvin, a trouvé la base, la clef, le fil, le principe de la doctrine de saint Augustin. Quel conte!

Mais le plaisant panégyriste que Jansénius! Il ne cesse point de vanter avec emphase la solidité des écrits de saint Augustin, et il le représente comme un architecte qui bâtit en l'air, et qui ne s'avise de donner des fondements à son édifice qu'après l'avoir achevé. Il relève le prix du trésor que le saint docteur a laissé à l'Église dans les monuments de sa plume, et à l'en croire, saint Augustin avait bien enfermé ce trésor, il en avait gardé et caché la clef durant toute sa vie, et peu s'en fallut qu'il ne l'emportât avec lui dans l'autre monde.

Jansénius exagère la sublimité, la subtilité, la profondeur de la doctrine de saint Augustin, qui est, dit-il, un labyrinthe dont on ne peut se tirer sans l'heureux fil de la distinction des secours *quo* et *sine quo non;* et Jansénius veut que saint Augustin ait attaché ce fil, non pas à l'entrée du labyrinthe, mais à l'autre extrémité, et qu'il ait fait ce fil d'une délicatesse qui le rendit invisible à tous les esprits durant douze siècles, et seulement proportionné à l'œil hollandais de Jansénius!

Enfin Jansénius transforme saint Augustin en Archimède, en théologien géomètre, mais qui bouleverse la géométrie, qui commence par la fin et qui finit par le commencement.

Je me persuadai fortement dès lors que la distinction des deux secours n'entrait pour rien dans les controverses du saint docteur avec les pélagiens, et dans son système sur la nécessité ou sur la nature de ce qu'on appelle proprement la grâce médicinale de Jésus-Christ.

Je me souvins à l'instant de quelques passages que j'avais marqués dans le cours de mes lectures, et qui confondent clairement et absolument la chimère que Jansénius a imaginée, quand il s'est avisé de prendre le secours *quo* de saint Augustin pour la grâce actuelle efficace, qui opère le vouloir et le secours *sine quo non* pour la grâce actuelle suffisante, qui donne la possibilité, afin de conclure que la grâce efficace est tellement propre de notre état, qu'elle ne se trouvait en aucune façon dans l'état d'Adam; et que la grâce suffisante est tellement

propre de l'état d'Adam, qu'elle ne se trouve en aucune façon dans notre état.

Je choisis deux de ces passages qui me paraissent décisifs. J'ai déjà cité le premier : *Sed in eo genere ista rationalia facta sunt, ut inesset in eis possibilitas frenandi delectationem ab illicito ; magna est itaque humana creatura, quandoquidem per eam possibilitatem instauratur, per quam, si voluisset, nec cecidisset* (*Lib.* XXII *contra Faustum*, *cap.* 28). En quels termes veut-on que saint Augustin exprime mieux, que la grâce de possibilité n'est point particulière à l'état d'Adam, et qu'elle appartient aussi à notre état, sinon en disant, comme il fait ici, que l'homme est relevé de sa chute par la même grâce de possibilité, qui l'aurait empêché de tomber, s'il avait voulu?

L'autre passage n'a pu être connu de Jansénius. *Quomodo verum erit, fecit Deus hominem rectum? An rectus erat non habens voluntatem bonam, sed ejus possibilitatem? Ergo et pravus erat non habens voluntatem malam, sed ejus possibilitatem; et a se ipso illi est voluntas bona, falsumque scriptum est.* Præparatur voluntas a Domino; et, Deus in vobis operatur et velle (*Lib.* V *Oper. Imp.*, *n.* 57). Ces paroles sont-elles équivoques, pour signifier que la grâce de volonté, ou qui opère le vouloir, n'est point particulière à notre état, et qu'elle appartenait aussi à l'état d'Adam? Le saint docteur, en employant l'autorité de saint Paul, qui écrit que Dieu opère en nous le vouloir, *Deus in vobis operatur et velle* (*Philip.* II, 23), prouve contre Julien que la bonne volonté dans Adam était un don de Dieu. N'est-ce point là démentir formellement Jansénius, lequel avance hardiment que ce texte de l'Apôtre doit être entendu du secours *quo*, et désigne une grâce bien plus puissante et d'une tout autre nature que celle qui convenait à l'état d'Adam? *Aliud longe potentius et alterius naturæ adjutorium poscit Apostolus, quando scribit Philippensibus,* Deus est qui operatur in vobis velle et perficere (*Tom. III*, *lib.* II, *cap.* 26, *p.* 209).

Les deux témoignages de saint Augustin que je viens de rapporter doivent déconcerter entièrement les jansénistes, surtout le dernier. Il met en poudre leur base imaginaire, brise leur fausse clef, rompt leur fil trompeur : il n'y a pas moyen de l'éluder; il est clair, il est tiré d'un livre fait contre les pélagiens, plusieurs années après la publication du livre de la Correction et de la grâce, et sur la fin de la vie de saint Augustin.

Je ne pus pousser plus loin mes recherches sans retourner à mon oracle. Jamais je ne le trouvai d'un plus difficile abord ; il raisonnait avec des géomètres; voulant, à quelque prix ce fût, faire entrer saint Augustin dans le discours, je me mis à louer leur méthode, et je me plaignis que saint Augustin ne l'eût point assez cultivée pour définir exactement les termes dont il se sert.

Y a-t-il jamais manqué? reprit brusquement mon docteur? — S'il l'avait toujours fait, répondis-je, je ne serais pas si fort en peine de savoir ce qu'il a entendu par le secours *quo* et le secours *sine quo non*. — Allez, dit-il, et voyez s'il a assuré une seule chose du secours *quo* qui ne soit une conclusion nécessaire et immédiate de cette définition qu'il a donnée : « C'est la miséricorde du Sauveur qui s'attache inséparablement aux prédestinés, soit lorsqu'ils se convertissent, soit lorsqu'ils combattent, soit lorsqu'ils parviennent à la couronne. »

Je n'en demandai pas davantage, et je revins au plus tôt pour reprendre mon étude (1).

D'abord il me parut de la dernière évidence, que saint Augustin, en traitant des secours *quo* et *sine quo non*, compare Adam avec les seuls prédestinés. Comment Jansénius n'y a-t-il pas pris garde? *Quid ergo Adam non habuit Dei gratiam? Imo vero habuit magnam, sed disparem. Ille in bonis erat..... Sancti vero in hac vita, ad quos pertinet, liberationis gratia, in malis sunt* (*Lib. de Corrept. et gratia*, *cap.* 11, *n.* 29). A-t-il lu trente fois ces paroles et celles qui suivent, sans en pénétrer le sens, qui est si manifeste? *Primo itaque homini..... datum est adjutorium perseverantiæ, non quo fieret ut perseveraret, sed sine quo per liberum arbitrium perseverare non posset. Nunc vero sanctis in regnum Dei prædestinatis non tale adjutorium perseverantiæ datur* (*Ibid.*, *cap.* 12, *n.* 34). Le saint docteur avait appelé un peu auparavant la grâce d'Adam, de laquelle il est ici question, le pouvoir de la persévérance (*prima erat perseverantiæ potestas*), et la grâce de notre état, qu'il oppose à la grâce d'Adam, le bonheur de la persévérance : *Novissima erit perseverantiæ felicitas* (*Ibid.*, *n.* 35). Craignant que tous ces traits ne suffisent point pour faire entendre qu'il parle d'une grâce que Dieu accorde aux seuls prédestinés, il ajoute ensuite par forme d'avertissement : *Hæc de his loquor, qui prædestinati sunt in regnum Dei, quorum ita certus est numerus, ut nec addatur eis quisquam, nec minuatur ex eis* (*Cap* 13, *n.* 39).

Enfin, il est indubitable que saint Augustin, pour expliquer sa doctrine sur la différence des grâces et des secours dont il s'agit, a composé deux livres, l'un qu'il a intitulé de la Prédestination des saints, l'autre qu'il a intitulé du Don de la persévérance. Car son but dans tous les deux est de répondre aux plaintes que faisaient les prêtres de Marseille contre la division du secours *quo* et du secours *sine quo non*; et il s'est déterminé à les composer à l'occasion de ces paroles de la lettre d'Hilaire : *Moleste ferunt ita dividi gratiam, quæ vel tunc primo homini data est, vel nunc omnibus datur, ut ille acceperit perseverantiam, non qua fieret ut perseveraret*, etc. (*Epist. Hilarii ad August.*, *n.* 6). Or, la grâce, qui est son principal objet dans ces livres, et par conséquent le secours *quo* du livre de la Correction et de la grâce, regarde uniquement les prédestinés. Les titres seuls en font foi, et toute la suite des choses qu'ils contiennent le démontrent.

Il est incontestablement vrai par toutes ces preuves, non-seulement que saint Augustin compare Adam aux seuls prédestinés, mais encore qu'il compare la seule grâce qu'Adam a reçue, pour persévérer dans la justice avec la seule grâce qui est accordée aux prédestinés, pour persévérer dans la justice. Ainsi, selon saint Augustin, la grâce efficace qui est donnée aux réprouvés, et dont une justification temporelle est le fruit, n'est pas le secours *quo*. La grâce efficace qui est donnée aux prédestinés, et qui n'est point enchaînée avec celle qui conduit à la persévérance finale, comme, par exemple, celle qui les justifie avant une chute, n'est pas non plus le secours *quo*.

A quoi pense donc Jansénius, quand il nous débite que toute grâce efficace qui opère en nous le vouloir est le secours *quo*? S'accorderait-il en secret avec Calvin sur le sujet de la justification, et prétendrait-il que les réprouvés n'ont aucune grâce efficace proprement dite, c'est-à-dire par laquelle ils soient véritablement justifiés? S'il embrasse ce sentiment, le voilà autant que Calvin en contradiction avec saint Augustin, qui reconnaît dans les réprouvés une grâce

(1) Tout ce qui va être dit ici du secours *quo* et du secours *sine quo non* n'est que le développement et la preuve de ce qu'a dit le P. Annat, dans un ouvrage latin intitulé : *Augustinus a Baianis vindicatus*, livre VII, chap. 6, sect. 8, vers la fin. Un auteur thomiste, nommé Etienne Lorenzoni, prêtre de la congrégation de l'Oratoire d'Italie, avance quelque chose de bien plus singulier. Il prétend que saint Augustin n'a jamais eu la première pensée de donner une distinction de la grâce d'Adam et de la nôtre dans les trois fameux chapitres 10, 11, 12 du livre de la Correction et de la grâce. Son écrit est intitulé : *Dissertatio theologico-analytica*, etc., *seu de vera et falsa adjutoriorum distinctione*. Padoue, 1720

véritablement justifiante. *Credendum est quosdam de filiis perditionis non accepto dono perseverandi usque in finem, in fide, quæ per dilectionem operatur, incipere vivere, et aliquando fideliter ac juste vivere, et postea cadere, neque de hac vita, priusquam hoc eis contingat, auferri* (*Lib. de Correpl. et gratia, cap.* 13, *n.* 40). Et ensuite, *Gratiam Dei suscipiunt, sed temporales sunt, nec perseverant; deserunt et deseruntur* (*Ibid., n.* 42). Si Jansénius ne pense pas comme Calvin, que les réprouvés sont incapables de recevoir aucune grâce proprement dite, c'est-à-dire qui les justifie, il contredit saint Augustin en un point, où Calvin ne s'éloigne pas de la pensée du saint docteur, lequel enseigne évidemment que le secours *quo* est propre des seuls prédestinés.

Je passai à une autre considération, et je trouvai que saint Augustin n'a rien omis pour faire concevoir à ses lecteurs que les secours *quo* et *sine quo non* étaient des grâces habituelles et non pas actuelles. En effet, en parlant de l'un ou de l'autre secours, il évite tous les termes qu'il a coutume de joindre avec la grâce actuelle, et il choisit ceux qui sont les plus propres à désigner la grâce habituelle. Il ne dit point, par exemple, qu'Adam ou les saints correspondent et consentent à cette sorte de grâce, mais il use des termes de persévérer, de demeurer, de rester dans cette grâce, de ne point l'abandonner, de la retenir, de la conserver : *In eo perseverare, manere, permanere, stare; illud non deserere, tenere.* Voici comme il s'exprime au regard du secours *quo* : *Quis dicere audeat, non manebit? quis dicere audeat, forsitan non manebit* (*Lib. de Correpl. et gratia, cap.* 12, *n.* 34)? S'il considérait ce secours comme une action passagère, et non comme une habitude et un état, avec quelle justesse le comparerait-il dans le même endroit à la béatitude? *Hoc adjutorium et quo fit est, et sine quo non fit : quia etsi data fuerit homini beatitudo, continuo fit beatus; et si data nunquam fuerit, nunquam erit* (*Ibid.*).

Jansénius aurait dû faire ces réflexions au moins la trentième fois qu'il a lu le livre de la Correction et de la grâce, et ne point nous donner les secours *quo* et *sine quo non* pour des grâces actuelles. Les textes de Calvin (1), dont il a pillé en partie la doctrine sur ces deux secours, l'avertissaient assez de se garantir d'une telle méprise. Ne serait-elle pas un peu volontaire? Ne fallait-il pas se distinguer en quelque chose de Calvin, aux yeux du public, afin de pouvoir avec moins de scandale s'accorder avec l'hérésiarque à corrompre le sens du saint docteur dans tout le reste?

Le licencié me marqua alors l'impatience où il était de voir dans saint Augustin la définition du secours *quo*, que mon docteur m'avait apprise, et qu'il paraissait bien, ajouta-t-il, que je ne perdais point de vue. Je lui lus ces paroles : *Numerus ergo sanctorum per Dei gratiam Dei regno prædestinatus donata sibi usque in finem perseverantia illuc integer perducetur, et illic integerrimus jam sine fine beatissimus servabitur; adhærente sibi misericordia Salvatoris, sive cum convertuntur, sive cum præliantur, sive cum coronantur* (*Lib. de Correpl. et gratia, cap.* 13, *n.* 40). Le saint docteur, après avoir décrit fort au long la nature et les propriétés du secours *quo*, en donne ici une définition exacte, et il déclare que ce n'est rien autre chose qu'une providence miséricordieuse et spéciale, qui renferme et règle l'économie, la suite, l'enchaînement des grâces soit intérieures, soit extérieures, par le moyen desquelles les prédestinés parviennent infailliblement au salut.

De là il ne s'ensuit pas, comme Calvin l'a prétendu, que la justice ou la grâce sanctifiante soit inamissible dans les prédestinés, mais seulement que la grâce de la prédestination, entendue au sens des catholiques, est inamissible. Le saint docteur n'a rien insinué qui approche le moins du monde du dogme monstrueux de la possession inaliénable de la justice et de la grâce sanctifiante, que l'impiété de Calvin assure aux prédestinés, et qu'il ne rougit point de joindre à l'état du crime, quand les prédestinés y tombent. Saint Augustin, au contraire, enseigne non-seulement que les justes peuvent en péchant déchoir de l'état de la grâce, mais encore qu'ils pèchent quelquefois mortellement, et qu'ils perdent par le péché mortel la grâce et l'amitié de Dieu, comme nos controversistes l'ont démontré par une foule de témoignages.

C'est pourquoi, quand il dit que la miséricorde du Sauveur s'attache inséparablement aux prédestinés, il se sert de ce mot *adhærente*, et non pas de celui-ci *inhærente*, pour exprimer seulement une assistance soit intérieure, soit extérieure, par laquelle Dieu veille continuellement sur tout le cours de la vie des saints, tantôt pour empêcher qu'ils ne tombent dans le crime, tantôt pour procurer leur conversion et leur pénitence avant qu'ils sortent de cette vie. Il le déclare ainsi lui-même : *Quicunque ergo ab illa originali damnatione, ista divinæ gratiæ largitate sunt discreti, non est dubium quin et procuretur eis audiendum Evangelium; et cum audiunt, credunt; et in fide, quæ per dilectionem operatur, usque in finem perseverant; et si quando exorbitant, correpti emendantur; et quidam eorum etsi ab hominibus non corripiantur, in viam quam reliquerunt redeunt; et nonnulli accepta gratia in qualibet ætate periculis hujus vitæ subtrahuntur* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 7, *n.* 13).

Calvin s'est trompé en confondant la grâce qui nous justifie avec cette providence spéciale qui n'abandonne jamais les prédestinés, même dans le temps de leurs égarements et de leurs désordres. Calvin et Jansénius se sont trompés en prenant le secours *quo* pour une grâce intérieure, à laquelle la volonté humaine ne peut se soustraire, et qu'elle est incapable de surmonter, au lieu que c'est un secours de providence et d'assistance qui fait que la volonté d'un prédestiné ne succombe pas aux tentations, ou ne s'écarte de la justice que pour un temps, et non pas pour toujours et jusqu'à la fin.

Le principal fondement du dogme calviniste et janséniste sont ces paroles : *Subventum est igitur infirmitati voluntatis humanæ, ut divina gratia indeclinabiliter et insuperabiliter ageretur; et ideo, quamvis infirma, non tamen deficeret, neque adversitate aliqua vinceretur...... Fortissimo quippe dimisit atque permisit facere quod vellet; infirmis servavit, ut ipso donante invictissime quod bonum est vellent, et hoc deserere invictissime nollent* (*Ibid., cap.* 12, *n.* 38). Saint Augustin ne dit point ici, et n'a jamais dit nulle part que la grâce domine inévitablement et invinciblement sur la volonté humaine; et rien n'est plus faux que ces paroles, par lesquelles Jansénius assure que saint Augustin donne à la grâce le nom de dominante sur la volonté humaine : *Eam Augustinus vocat...... voluntati humanæ insuperabiliter et indeclinabiliter dominantem* (*In indice tom. I, verbo* Gratia). C'est là le style de Calvin, et non pas le langage de saint Augustin.

En effet, la grâce donne à la volonté humaine des forces qui la rendent inébranlable dans la justice et invincible contre les tentations; mais elle ne domine point sur elle en la surmontant, comme elle n'est point surmontée par elle. Notre résistance à la grâce est le refus d'un secours offert; notre docilité à suivre les impressions de la grâce est l'acceptation de ce secours. Mais la supériorité et l'avantage se rencontre seulement dans le rapport et la comparaison de la volonté humaine, aidée de la grâce, avec ces mêmes passions et ces mêmes tentations.

(1) *Lib.* II *Inst., cap.* 3, *n.* 10 : *Contra Pighium, lib.* III *edit. Amstel. anno* 1667, *pag.* 149 ; *lib.* VI, *in fine pag.* 177; *Antidot. Trid. sess.* 6, *pag.* 240; *De æterna Dei Prædest., pag.* 600.

Telle est la manière de penser de saint Augustin (1). Les idées qui nous représentent la grâce et la volonté humaine comme deux adversaires et deux ennemies qui se combattent et qui l'emportent l'une sur l'autre, ne sont rien moins que des idées augustiniennes.

Le sens que j'expose est certainement celui que les prêtres de Marseille ont conçu en lisant l'endroit en question du livre de la Correction et de la grâce; car Hilaire rapporte ainsi leur objection : *Si enim, aiunt, ita Adamus adjutus est ut et stare posset in justitia et a justitia declinare; et nunc sancti ita juvantur, ut declinare non possint, siquidem eam acceperunt volendi perseverantiam, ut aliud velle non possint* (*Hilar. Epist. ad August.*, *n.* 6). Selon Calvin et Jansénius, l'*indeclinabiliter* se rapporte à la grâce, comme s'il exprimait que la volonté ne peut pas lui résister; selon les prêtres de Marseille l'*indeclinabiliter* se rapporte à la justice, et il exprime que la volonté humaine ne peut point s'en écarter, étant aidée de la grâce.

Que dis-je? le texte de saint Augustin ne souffre point d'équivoque, et décide évidemment pour ce sens et cette explication de l'*indeclinabiliter* et de l'*invictissime*, et (si l'on s'obstine à lire ainsi) de l'*insuperabiliter*. Que signifient ces paroles? *Et ideo quamvis infirma non tamen deficeret, neque adversitate aliqua vinceretur*, sinon qu'il n'est pas ici question d'une grâce dont l'action soit de surmonter et de dompter la volonté humaine, mais d'un secours de la divine providence, dont l'attention miséricordieuse gouverne si sûrement la volonté humaine, que, malgré sa faiblesse et son infirmité, elle ne se détourne point de la voie du salut, et si invinciblement, qu'elle se trouve superieure à toutes les adversités.

En un mot, ce n'est point la grâce dont saint Augustin dit que la force est inévitable et insurmontable à la volonté humaine, c'est la volonté humaine, qu'il dit que la grâce rend inséparable du bien et insurmontable au mal. De telle sorte néanmoins qu'on ne conçoive pas comme une chose absolument impossible, que la volonté humaine quitte le bien et soit vaincue par la tentation. Car saint Augustin s'explique et déclare qu'il entend une impossibilité de supposition et de fait, et non pas une vraie nécessité : *Non tamen deficeret, neque adversitate aliqua vinceretur*.

Sa pensée même n'est pas qu'il n'arrive jamais et qu'on ne puisse pas supposer qu'en quelques occasions les prédestinés se démentent et soient vaincus par la tentation; il prétend seulement qu'ils ne se départiront point de la justice, et qu'ils ne céderont point aux ennemis de leur salut pour toujours et sans retour, parce qu'une providence spéciale dirige tellement leurs démarches, que, quoiqu'ils sortent quelquefois de la route qui les conduit au ciel, il n'arrive point qu'ils finissent leur vie sans être revenus dans le droit chemin, et sans avoir recouvré la justice et la grâce qu'ils avaient perdues. J'ai prouvé cette vérité par avance; j'ajoute deux passages à celui que j'ai déjà cité. *Horum fides quæ per dilectionem operatur profecto aut omnino non deficit, aut si qui sunt quorum deficit, reparatur antequam vita ista finiatur, et deleta, quæ intercurrerat, iniquitate, usque in finem perseverantia deputatur*, etc. *Sine dubio non deficiet usque in finem, ac per hoc perseverabit usque in finem, nec nisi manentem hujus vitæ inveniet finis* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 7, *n.* 16.).

Mais, me dit alors le licencié, pourquoi paraissez-vous révoquer en doute s'il faut lire dans le texte de saint Augustin *insuperabiliter?* — Je ne le révoque pas en doute, repartis-je, car je tiens pour certain que cette leçon est fausse, et qu'on doit lire *inseparabiliter*. Toute la suite du discours rejette l'un et exige l'autre. Faites-y attention. Le saint docteur emploie de suite trois adverbes, pour exprimer la nature de la grâce dont il parle, *indeclinabiliter, insuperabiliter* ou *inseparabiliter, invictissime*. Que voudrait dire *invictissime* après *insuperabiliter?* Celui-ci signifie l'impuissance ou l'impossibilité d'être vaincu, celui-là signifie l'acte ou le fait de n'être pas vaincu. Saint Augustin, après nous avoir assuré que la grâce met les prédestinés dans l'impuissance ou l'impossibilité d'être vaincus, ne nous apprendrait-il pas une chose bien curieuse, en ajoutant quelques lignes plus bas, qu'elle leur procure l'avantage de n'être pas vaincus? ou si c'est la même pensée qu'il répète, n'était-il pas naturel ou même nécessaire qu'il usât du terme *invincibiliter*, plutôt que de celui d'*invictissime?*

Supposons au contraire que saint Augustin ait écrit *inseparabiliter*, rien n'est plus exact, ni plus conforme aux pensées dont il était plein et qu'il inculque à tout propos dans son ouvrage, savoir : que la grâce de la prédestination fait que les justes sont dans une espèce d'impuissance et d'impossibilité de s'écarter des voies de la justice, *ut declinare non possint;* et cela, parce que la miséricorde de Dieu ne les abandonne jamais et s'attache inséparablement à les conduire, *adhærente sibi misericordia Creatoris;* d'où il arrive que leur volonté, quelque faible qu'elle soit, n'est vaincue par aucune sorte de disgrâce ou de tentation : *Quamvis infirma, non tamen deficeret, neque adversitate aliqua vinceretur*. Au premier texte, *ut declinare non possint*, répond l'adverbe *indeclinabiliter;* au second texte, *adhærente sibi misericordia Creatoris*, répond l'adverbe *inseparabiliter;* au troisième texte, *neque adversitate aliqua vinceretur*, répond l'adverbe *invictissime*.

Voici encore une réflexion qui n'est pas à négliger. *Insuperabiliter*, *insuperabilis* sont des termes tout à fait étrangers au style de saint Augustin; nulle autre part, dans le grand nombre d'écrits qu'il a composés, il ne s'en est servi, quoique l'occasion s'en présentât mille fois. Au lieu qu'il fait usage en quelques autres endroits des mots, *inseparabiliter*, *inseparabilis* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 51, *n.* 58; *lib. de Præd. sanct.*, *cap.* 8, *n.* 13).

Tout cela ne serait point capable de former une démonstration, si, comme l'avancent les docteurs de Louvain, on trouve *insuperabiliter* dans tous les manuscrits du livre de la Correction et de la grâce. Se sont-ils figuré que, dans plus de dix éditions de saint Augustin qui ont précédé la leur, on a imprimé *inseparabiliter* contre la foi de tous les manuscrits?

Augustin Dodo et Jean Amerbach, qui nous ont procuré les premières éditions de saint Augustin à Bâle, en 1495 et 1506, avaient-ils autre chose devant les yeux que des manuscrits du livre de la Correction et de la grâce, qui jusqu'alors n'avaient point encore été mis sous la presse? Et si c'était là une faute qui eût échappé deux fois à Amerbach, et qui se fût encore glissée dans l'édition de Paris, 1515, Erasme, qui a fait la révision des manuscrits qu'Augustin Dodo avait rassemblés, et qui en a recherché de nouveaux quand il a présidé à l'édition faite à Bâle par Froben en 1528, ne l'aurait-il pas corrigée?

Louis Miré et Jacques Hamer, dont on loue les travaux infatigables à déterrer, à feuilleter et à déchiffrer les anciens manuscrits, pour donner, comme ils ont fait, à Bâle en 1543, une édition plus correcte que celle d'Erasme, et le savant cordelier Florent Bourgouin, qui a conduit l'édition de Paris faite par Bonhomme en 1541, ont-ils eu des raisons d'intérêt pour épargner l'*inseparabiliter*, telles qu'on en a

(1) Saint Augustin enseigne en mille endroits que Dieu est tout-puissant pour incliner où il veut le cœur de l'homme, mais l'exercice de cette toute-puissance il l'appelle persuasion, et jamais domination. On pourrait néanmoins, dans un bon sens et en s'expliquant, se servir de ce dernier terme, et alors il ne faudrait pas au moins se flatter de parler comme saint Augustin.

pu avoir dans la suite, pour ne lui faire aucune grâce?

Il en est de même de ceux qui ont présidé à deux autres éditions de Paris, faites par Gaillard et par Chevallon.

Lisez l'inscription du premier tome de l'édition faite à Venise en 1552 : *D. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi omnium Operum tomus primus, ad fidem vetustorum exemplarium summa vigilantia repurgatorum a mendis innumeris, notata in contextu et margine suis signis veterum exemplorum lectione, ut optimo jure tantus Ecclesiæ doctor renatus videri possit.* Dans cette édition, où les différentes leçons qu'on a trouvées dans les anciens manuscrits sont marquées si exactement à la marge, l'*inseparabiliter* est dans le texte, et la marge dans cet endroit n'est chargée d'aucune autre leçon.

Enfin, Jean Goster et Martin Lipse donnèrent une nouvelle édition à Bâle en 1566; Jean Vlimmerius, une autre à Bâle en 1569, avec une fidélité et une exactitude qui leur a mérité de grands éloges. Leurs critiques ont été suivies dans celles qui furent imprimées à Paris par Guillaume Merlin et Sébastien Nivelle en 1571, et l'*inseparabiliter* a été conservé.

Tout ce grand nombre d'éditions, et par conséquent les manuscrits sur lesquels elles ont été faites, déposent pour l'*inseparabiliter*. Calvin lui-même, qui se serait mieux accommodé de l'*insuperabiliter* que de l'*inseparabiliter*, a été forcé d'admettre le dernier.

Ainsi Henri Gravius, celui des docteurs de Louvain qui fut particulièrement chargé de revoir et de mettre en état les livres de saint Augustin contre les pélagiens, osa le premier proscrire le mot *inseparabiliter* et lui substitua *insuperabiliter*. Peut-être n'y entendait-il pas finesse; il était pourtant, ainsi que la plupart de ses collègues, disciple de Baïus.

Quoi qu'il en soit, ces messieurs firent valoir l'autorité des manuscrits qu'ils avaient entre les mains; ceux dont s'étaient servis autrefois Martin Lipse et les autres éditeurs flamands des ouvrages de saint Augustin, avaient, je ne sais comment, disparu. Si bien qu'après l'édition d'Anvers, que donnèrent les docteurs de Louvain en 1577, on s'en rapporta aveuglément à leur critique, et les éditions suivantes ne furent que des réimpressions de celle-ci : à Venise en 1584, à Cologne en 1616, à Paris en 1609, 1614, 1626, 1635, 1652. Ce qui n'a point empêché le P. Lenfant, dominicain, de s'en tenir à l'ancienne leçon *inseparabiliter* dans ses Concordances augustiniennes imprimées en 1656, non plus que celui qui auparavant nous a donné l'édition particulière des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens en 1644.

Mais que prononcent là-dessus les RR. PP. Bénédictins? Ils se taisent, ils se contentent de mettre dans le texte du saint docteur la leçon qui a plu au docteur de Louvain, sans faire à ce sujet aucune remarque, sans citer aucun manuscrit, ni parler des différentes leçons; je n'ai garde de leur en faire un crime, la différence de ces deux mots ne me paraissait rien autrefois à moi-même.

Il me semble, dit le licencié, que vous vous êtes donné bien de la peine pour une chose qui ne la mérite pas, et qui m'a néanmoins fait plaisir, parce que vous avez fait l'énumération la plus exacte que j'aie vue de toutes les éditions de saint Augustin : c'était apparemment là tout votre dessein : car pour ce qui est de ce point de critique, de quelle importance peut-il être? Pour moi, je pense que vous ne saurez en tirer que peu ou point d'avantage, quand vous viendriez à bout d'établir comme la bonne leçon le terme d'*inseparabiliter*. — Vous n'y prenez pas garde, repris-je, s'il faut lire *inseparabiliter*, il est démontré que le secours *quo* n'est pas une grâce passagère et actuelle, mais une grâce habituelle, qui est inséparable du prédestiné, lors même qu'il est en état de péché mortel et qu'il se livre aux plus affreux désordres. Il arrive donc quelquefois que, durant un assez long temps, cette grâce suspend son efficacité au regard des bonnes œuvres, et se réduit à une providence, que les jansénistes qui nient la grâce suffisante doivent regarder alors comme purement extérieure. D'où il s'ensuit que c'est absolument et sans difficulté la grâce de prédestination, et que Jansénius ne peut plus faire aucun usage de la distinction des secours *quo* et *sine quo non* pour appuyer son système. Trouvez-vous que cela soit d'une médiocre importance? — Il se fait tard, me dit alors le licencié, mais je ne vous quitterai point, s'il vous plaît, que cette matière ne soit finie, et que vous n'ayez éclairci mes idées sur la nature de l'autre secours. Je me mis en devoir de le contenter et je continuai de la sorte.

Les jansénistes sont charmés qu'on leur accorde que le secours *sine quo non* est la grâce actuelle suffisante. Alors, d'un ton assuré, ils s'écrient : Il ne faut que lire saint Augustin; il décrit de telle sorte l'un et l'autre secours, que ne pas avouer qu'il attribue le secours *sine quo non* au seul état d'innocence, et le secours *quo* au seul état de la nature réparée, c'est nier qu'il fait jour en plein midi : car non-seulement le saint docteur distingue les secours propres des deux états, mais il rend raison pourquoi ces secours doivent être différents dans les deux états. Il convenait, dit-il, qu'Adam reçût un secours plus doux et plus gracieux, et que le nôtre fût plus efficace et plus puissant, parce qu'Adam était très-fort, et qu'il jouissait intérieurement d'une paix parfaite; au lieu que nous sommes très-faibles, et que nous avons à essuyer des tentations très-considérables et en très-grand nombre (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *n.* 30). Et de là les jansénistes concluent qu'il n'y a point de grâces suffisantes dans notre état.

Mais ceux contre qui ils raisonnent prouvent d'ailleurs évidemment que saint Augustin a reconnu des grâces suffisantes dans notre état; et ils le prouvent par le livre même de la Correction et de la grâce, où le saint docteur assure qu'on a droit de dire encore à présent à un homme qui ne persévère point, que s'il voulait il persévérerait : *Justior enim videtur excusatio dicentium, Non accepimus audientiam quam dicentium perseverantiam; quoniam potest dici : Homo, in eo quod audieras et tenueras, in eo perseverares si velles; nullo autem modo dici potest, In eo quod non audieras, crederes si velles* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 7, *n.* 11).

Pour rendre nulle cette preuve, on a imaginé le commentaire suivant : *Si velles, id est si eadem voluntas maneret, ut dicit infra, n.* 17, *seu nisi voluntate mala id relinqueres quod tenebas* : comme s'il fallait donner au témoignage que je viens de citer le sens illusoire dont saint Augustin se moque avec raison dans le passage suivant : « Qui ne sait, dit-il, que la foi de Pierre périrait, s'il cessait d'avoir la volonté d'être fidèle? et qu'il persévérerait dans la foi, si cette même volonté lui demeurait? *Quis ignorat tunc fuisse perituram fidem Petri, si ea qua fidelis erat, voluntas ipsa deficeret, et permansuram, si eadem voluntas maneret* (*Ibid., cap.* 8, *n.* 17)? » Saint Augustin attribue et accorde à ses adversaires cette proposition, à cause de l'excès de vérité qui la rend ridicule; mais il n'était pas capable d'écrire sérieusement et de son chef rien de pareil.

Certes, il n'a pas tant de fois répété, en parlant de la chute d'Adam, *perseveraret si vellet*, pour avoir dans l'esprit un tout autre sens, en adressant dans le même ouvrage les mêmes paroles à un homme juste de notre état, qui vient à tomber; et il était trop sage pour prétendre que cet homme était inexcusable de ne pas conserver une volonté dont il n'était pas le maître.

Voici néanmoins un texte qui paraît embarrassant, parce qu'il fait entendre que le pouvoir de persévérer n'est donné aux élus qu'avec la volonté efficace

de persévérer. *Tantum quippe Spiritu sancto accenditur voluntas eorum, ut ideo possint, quia sic volunt; ideo sic velint, quia Deus operatur ut velint* (*Ibid., cap.* 12, *n.* 38). Mais il est clair que saint Augustin n'exclut pas un pouvoir antécédent à la volonté, quand de la volonté il conclut le pouvoir. Le but du saint docteur est uniquement de montrer que les élus ont un pouvoir spécial, et, pour parler ainsi, un pouvoir de faveur, qui vient de la prédestination gratuite de Dieu.

Il est donc constant que saint Augustin a reconnu des grâces suffisantes dans notre état. J'aurai peut-être occasion de vous produire là-dessus une abondance de preuves qui vous étonnera.

En attendant, concluons, non pas que le secours *sine quo non* se trouve dans notre état, mais que le secours *sine quo non* est tout autre chose que la grâce suffisante. Les jansénistes sont mortifiés qu'on prenne ce parti, ils en sont indignés, et ils répondent d'un ton aigrement moqueur : Qu'est-ce donc? Est-ce un je ne sais quoi, dans saint Augustin, que le secours *sine quo non?*

J'ai déjà dit que ce n'était point une grâce actuelle, mais habituelle; et je prononce sans balancer que, puisque saint Augustin compare le secours *sine quo non*, qu'Adam avait reçu de Dieu dans l'état d'innocence, avec le secours *quo*, que Dieu accorde aux prédestinés dans notre état, afin que la comparaison soit juste, le secours *sine quo non* doit être l'ordre de providence que Dieu gardait par rapport à Adam et aux anges, avant leur péché, dans la distribution des moyens de salut, comme le secours *quo* est l'ordre de providence que Dieu garde maintenant à l'égard des prédestinés.

Avant le péché, l'ordre de la divine providence, suivant la pensée de saint Augustin, consistait dans la seule largesse des dons surnaturels et des grâces actuelles, qui étaient nécessaires pour éviter le mal et pour faire le bien; mais les actions ni de l'homme ni de l'ange n'étaient point dirigées infailliblement à une heureuse fin. Ainsi la prédestination au salut et à la gloire n'était en soi que conditionnelle, et ne devenait absolue que dépendamment de la prévision des mérites; et par conséquent la grâce de la prédestination était abandonnée au libre arbitre, dont Dieu ne conduisait pas les démarches par une attention et une vigilance spéciale.

Maintenant, selon la doctrine du même saint Augustin, Dieu dirige infailliblement les prédestinés à une heureuse fin. Ainsi la prédestination au salut et à la gloire est absolue, indépendamment de la prévision des mérites; et par conséquent le libre arbitre des prédestinés est confié à la grâce de la prédestination, il est gouverné par elle. Ce n'est pas à dire néanmoins que l'usage du libre arbitre ne contribue en aucune façon à l'affaire du salut, comme le veulent Calvin et Jansénius; mais c'est que les actions libres des prédestinés sont dirigées de telle sorte par la providence divine, qu'elles aboutissent infailliblement au salut. Avant le péché, une semblable direction n'avait point lieu, et tout se réduisait à la sage et libérale distribution des grâces.

J'ai ouï dire depuis à mon docteur que tout vrai augustinien (et il faisait hautement profession de l'être) ne pouvait se dispenser d'admettre ce système. Il estimait néanmoins que saint Thomas s'en était écarté, aussi bien que tous ceux qui emploient des raisons métaphysiques pour appuyer le sentiment de la prédestination antécédente et absolue au salut et à la gloire, parce qu'ils tiennent la même sorte de prédestination pour les deux états, ce qui est manifestement contraire à la doctrine de saint Augustin.

Au regard de ceux qui embrassent le sentiment de la prédestination conditionnelle pour l'un et l'autre état, il disait qu'en vain ils voudraient se flatter d'avoir saint Augustin de leur côté, et qu'il devrait bien leur suffire que le pape Innocent XII, dans un bref adressé à l'université de Louvain le 6 février 1694, eût appliqué à la question de la prédestination à la gloire ces paroles du pape saint Célestin : *Profundiores vero difficilioresque partes incurrentium quæstionum, quas latius pertractarunt, qui hæreticis restiterunt, sicut non audemus contemnere, ita non necesse habemus astruere* (*S. Cœlestinus papa in epist. ad Gallos episcopos, cap.* 13). A ces mots le licencié prit congé de moi, et promit de revenir le plus tôt qu'il lui serait possible.

SECONDE PARTIE.

La doctrine de la perfection de la justice est la véritable clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens.

Le licencié, étant revenu quelques jours après, me protesta que plus il méditait sur toutes les choses qu'il m'avait ouï dire, plus ses idées jansénistes se dissipaient; que néanmoins un scrupule considérable lui restait, fondé sur ce qu'une infinité de passages de saint Augustin expriment très-naturellement les dogmes de Jansénius, au lieu qu'il faut leur donner la torture pour les réduire au sens que nous appelons catholique.

On a tort, lui répondis-je, de recourir à une interprétation forcée pour expliquer ces passages. Mais au regard de ce que vous avancez, qu'ils expriment très-naturellement les dogmes de Jansénius, ils les expriment, disait mon docteur, comme dans le petit poëme de Proba Falconia et quelques autres pareils centons, les vers de Virgile ou d'Homère expriment très-naturellement les circonstances de la vie et de la passion du Sauveur, auxquelles Virgile ni Homère n'ont jamais pensé. Le livre de Jansénius ne doit être regardé que comme un centon artificieux, où non-seulement les textes de saint Augustin sont détournés de la signification qu'ils ont dans les ouvrages du saint docteur, mais sont même appliqués à des sujets tout différents.

Quel paradoxe! s'écria le licencié. — Il l'était pour moi comme pour vous, repartis-je, avant que je me fusse mis bien au fait sur ce qui concerne l'*impeccance* des pélagiens. Mon docteur m'engagea à l'étudier, sans trop me découvrir où me conduirait cette étude; et ce fut heureusement à me faire trouver la véritable clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, que les hérétiques des derniers siècles ont tâché de faire disparaître.

I. *De l'impeccance pélagienne.*

On les a vus surtout diminuer avec affectation l'importance de ce dogme; et le P. Quesnel, dans ses Notes sur saint Léon, rapporte une opinion déjà établie par les soins de son parti, quand il écrit que l'hérésie pélagienne, dans sa première origine, se réduisait à deux points capitaux, savoir : à la négation du péché originel et de la nécessité de la grâce. Ces deux branches, ajoute-t-il, ont produit plusieurs petits rameaux, qui sont des questions moins consi-

dérables, comme, par exemple, si l'homme peut dans cette vie être sans péché. *Pelagiana hæresis duabus fere capitibus in suo ortu conclusa fuit, negatione scilicet peccati originalis et necessitatis gratiæ ad singulos actus : sed geminus ille ramus alios subinde emisit ramusculos seu quæstiones minus graves, qualis est an homo possit esse sine peccato* (*Quesnel ad S. Leon. tom. II, dissert.* 3, *n.* 23).

C'est là contredire, ou du moins corriger saint Augustin, qui partout compte trois erreurs capitales du pélagianisme. *Tria sunt, ut scitis, quæ maxime adversus eos catholica defendit Ecclesia : quorum unum est,,gratiam Dei non secundum merita nostra dari....: alterum est in quantacunque justitia sine qualibuscunque peccatis in hoc corruptibili corpore neminem vivere : tertium est obnoxium nasci hominem peccato primi hominis* (1). Je puis vous faire voir quantité d'autres passages semblables, où saint Augustin met ces trois erreurs de niveau; jamais il ne se borne à en rapporter deux toutes seules, il n'omet nulle part l'*impeccance*.

Outre cela, Quesnel dément l'histoire, en assurant que la controverse de l'*impeccance* ne fut point agitée dans les premiers temps du pélagianisme. Car l'an 412, lorsque saint Jérôme et saint Augustin n'avaient encore rien écrit contre les pélagiens, Paulin, accusateur de Célestius, reprocha à cet hérésiarque, dans le sixième article de la requête qu'il présenta contre lui au concile de Carthage, d'avoir enseigné que même avant la venue du Seigneur on vit des hommes exempts de péché. *Quod et ante adventum Domini homines fuerunt impeccabiles, id est sine peccato* (*Commonitorio altero Marii Mercat. contra Pelagianos*). Et Paul Orose assure que le même concile de Carthage détesta cette proposition, *hominem posse esse sine peccato, et mandata Dei facile custodire si velit* (*Paul. Oros. lib. Apolog. cap.* 2) : ce qui fait juger avec raison aux RR. PP. Bénédictins qu'elle a été retranchée du sixième article de la requête de Paulin, dont elle faisait partie, comme le corollaire de l'autre proposition. Une troisième fausseté que Quesnel avance, est que le dogme de l'*impeccance* fut une suite ou un rejeton des erreurs pélagiennes plus considérables. C'est au contraire la source et l'origine de tout le pélagianisme.

Peut-on en douter, quand on voit saint Jérôme ne désigner cette hérésie que par le dogme de l'*impeccance*? *Hæresis Pythagoræ et Zenonis* ἀπαθείας καὶ ἀναμαρτησίας *cœpit reviviscere* (*S. Hieron. in præf. lib.* IV *in Jerem.*) ; quand on le voit n'attaquer presque que cette seule erreur dans ses trois Dialogues contre les pélagiens? Il n'y a qu'à lire ces Dialogues, ou du moins l'une des deux analyses que les RR. PP. Bénédictins en ont données au public (*in edit. Opp. Hieron., et in præf. ad t. X August., n.* 9) pour être convaincu que l'*impeccance* est la première et la principale idée du pélagianisme que saint Jérôme s'était faite. En plus d'un endroit il représente cette même doctrine de l'*impeccance* comme venue immédiatement de la philosophie païenne : *Philosophi patriarchæ hæreticorum Ecclesiæ puritatem perversa maculavere doctrina* (*S. Hieronymus in epist. ad Ctesiphontem*).

On sait à quelle perfection chimérique de mœurs les sages de la gentilité se flattaient de pouvoir atteindre, et qu'ils attribuaient à la raison humaine tant de forces naturelles, qu'elle se suffît à elle-même pour ne jamais se démentir, pour ne jamais faillir. Pélage s'entêta de leurs orgueilleuses maximes, et sa première erreur fut que l'homme avait dans le propre fonds de sa nature raisonnable le pouvoir de se garantir de tout péché. De là il conclut à nier l'infirmité et la faiblesse où le genre humain était tombé après la chute d'Adam, à nier le péché originel et la nécessité de la grâce. Voilà, pour ainsi parler, la généalogie des erreurs pélagiennes. Voilà pourquoi saint Jérôme regarde l'*impeccance* comme la racine et le principe dont elles sont toutes sorties.

Jansénius lui-même n'a pu s'empêcher de rendre ici témoignage à la vérité : il dit en termes exprès que l'*impeccance* est le premier dogme par la prédication duquel Pélage commença à troubler l'Église, et que ce fut la nécessité de défendre ce premier dogme qui le précipita dans les autres erreurs. La raison qu'il en apporte est que saint Jérôme et saint Augustin, dans leurs premiers écrits contre les Pélagiens, attaquent l'*impeccance* comme le principal dogme de ces hérétiques. *Primum dogma, cujus prædicatione Pelagius turbare cœpit Ecclesiam, tuendique necessitate in cæteros errores videtur esse præcipitatus, fuit illud de assequenda perfectione justitiæ usque ad impeccantiam et apathiam. Hoc enim velut præcipuum in primis suis lucubrationibus Hieronymus et Augustinus exagitant* (*Jans. tom. I, lib.* VI, *cap.* 18, *p.* 377).

Mais Jansénius à cette occasion (*Tom. I, lib.* IV, *cap.* 19, *p.* 227) fait une mauvaise chicane à saint Jérôme, qu'il accuse de n'avoir mis aucune différence entre ne pouvoir pas pécher, *non posse peccare*, et pouvoir ne pas pécher, *posse non peccare;* comme si le saint docteur confondait véritablement l'erreur de Jovinien sur l'impeccabilité des justes, avec l'erreur de Pélage sur l'*impeccance*, parce qu'il apostrophe ainsi ce dernier : *Joviniani secunda quæstio tui ingenii disciplina est*, etc., *cujus, o Pelagi, a te nunc hæresis suscitatur* (*S. Hieron. in epist. ad Ctesiphontem et in proœmio Dialogi, t. IV, nov. edit., pp.* 477, 484).

Quiconque se donnera la peine de comparer la différente manière dont saint Jérôme combat l'impeccabilité de Jovinien dans le second livre de l'ouvrage qu'il a composé contre cet hérétique, et l'*impeccance* de Pélage dans les trois livres de son Dialogue contre les pélagiens, ne trouvera point supportable cette critique de Jansénius. Le saint docteur a prétendu seulement que l'erreur de Pélage était contenue dans celle de Jovinien, et qu'à cet égard l'une n'était pas distinguée de l'autre; son but a été de montrer que ces deux hérésies tendaient à détruire un même dogme de foi, et que par conséquent elles devaient être enveloppées dans la même censure.

Ce qu'il y a en ceci de remarquable, c'est que les disciples de Jansénius font, à l'exemple de leur maître, une pareille querelle aux théologiens catholiques, qui, sachant fort bien que les hérésies de Calvin et de Jansénius sur l'impossibilité des commandements de Dieu ne sont pas une erreur unique, semblent quelquefois ne mettre entre elles aucune distinction, et ne craignent point d'assurer que les mêmes décrets de l'Église, qui ont anathématisé l'opinion de Calvin, ont proscrit celle de Jansénius, par la raison que l'une renferme l'autre, et qu'elles conspirent ensemble à ruiner un même dogme de la foi; car Jansénius et Calvin attaquent ce même dogme, qu'*on ne peut mériter ni démériter sans liberté*, comme Pélage et Jovinien attaquaient ce même dogme, que *par le péché du premier homme le genre humain est tombé dans l'infirmité et dans la faiblesse.* Le parallèle est parfait : ce que Pélage est à Jovinien, Jansénius l'est à Calvin.

Je redoublai mon application pour éclaircir la nature de l'*impeccance* pélagienne, et je crus la peindre de ses véritables et propres traits en la décrivant de cette manière.

(1) *S. Aug. lib. de Dono persev. cap.* 2, *n.* 4, *et alibi, ut lib.* III *ad Bonif. cap.* 8, *n.* 24, *et lib.* IV, *cap.* 7, *n.* 49, *et cap.* 12, *n.* 33. *Lib.* III *contra Jul. cap.* 1, *n.* 2. *Lib. de Hæresibus, n.* 88. *Epist.* 176, *n.* 2. *Lib.* IV *de Civit. Dei, cap.* 9, *n.* 4, etc.

Les pélagiens se persuadaient qu'il était au pouvoir de l'homme non-seulement de refuser son consentement au péché, mais encore de ne rien éprouver en soi-même de déréglé, de ne sentir aucune répugnance au devoir, aucune révolte intérieure contre la loi, d'écarter jusqu'au moindre trouble qui affaiblit ou qui étonne la raison, de se délivrer de toute tentation intérieure, de toute inclination contraire à la parfaite justice, de tenir dans l'ordre toutes les actions, les perceptions et les mouvements de son âme, en sorte que la lumière de l'esprit ne fût pas un seul moment éclipsée par le plus léger nuage d'erreur, et que le cœur se portât toujours sans peine vers le bien ; de se défaire de tout principe de cupidité et de convoitise, de tout penchant vers le mal même involontaire; en un mot d'éteindre absolument toute semence de vice, tout sentiment indélibéré de la concupiscence, que la raison désapprouve et qui la prévient.

C'est l'*apathie* des stoïciens, dit saint Jérôme ; et qui ne sait que l'*apathie* des stoïciens était l'abolition et le retranchement de toute passion ? Ces faux sages se vantaient d'être les dieux souverains du petit monde de leurs personnes, et aussi maîtres des mouvements de leur âme, que Jupiter passait pour être maître des agitations qui s'excitent dans l'univers. Le saint docteur reproche une semblable présomption aux pélagiens. « Peut-on se figurer une plus grande témérité, s'écrie-t-il, que de s'arroger, je ne dis pas la ressemblance, mais l'égalité avec Dieu, et de renfermer dans une courte sentence toutes les sortes de venins que les hérétiques ont puisés comme à leur source dans la doctrine des philosophes, surtout dans celle de Pythagore et de Zénon, chef des stoïciens ? Car ces nouveaux sectaires assurent qu'on peut extirper de l'âme les passions, et que par la méditation et l'exercice continuel de la vertu tout homme viendra à bout, s'il veut, d'en arracher jusqu'à la moindre racine et la dernière fibre des vices : *Quæ enim potest alia major esse temeritas, quam Dei sibi non dicam similitudinem, sed æqualitatem vindicare, et brevi sententia omnium hæreticorum venena complecti, quæ de philosophorum, et maxime Pythagoræ et Zenonis principis Stoicorum fonte manarint? Illi enim, quæ Græce* πάθη, *nos perturbationes possumus dicere..... asserunt extirpari posse de mentibus, et nullam fibram radicemque vitiorum in homine omnino residere meditatione et assidua exercitatione virtutum* (*S. Hier., epist. ad Ctesiph., initio*). »

Saint Augustin fait en une infinité d'endroits le même reproche aux pélagiens. Après avoir employé un long passage de saint Ambroise, où il est marqué que l'appât des convoitises terrestres se glisse souvent dans notre âme, et qu'un débordement de vanités, qui s'épanche sur toutes ses facultés, la saisit et l'occupe ; qu'il est difficile à l'homme de se défendre de cette importune nécessité, et qu'il lui est impossible de s'en dépouiller entièrement et absolument ; que la domination parfaite de notre cœur ne nous est pas donnée, et que les pensées qui nous surprennent et nous appliquent sans notre aveu à mille objets, jettent la confusion et le trouble dans toutes nos puissances spirituelles, il adresse ensuite ces paroles à Julien : « Si vous n'éprouvez point une telle misère, pardonnez-nous, nous ne vous en croyons point sur votre témoignage; mais nous reconnaissons dans ce texte de saint Ambroise, comme dans un miroir, l'infirmité commune à tous les hommes; nous la reconnaissons, dis-je, pourvu toutefois que nous fassions quelques progrès dans la vertu. S'il arrive quelquefois que nous ayons la simplicité d'ajouter foi à vos discours, et de vous dire : priez pour nous, afin que Dieu nous fasse la grâce de jouir du même avantage que vous, et de n'être plus sujets à la guerre intestine que nous livrent nos passions ; nous vous trouvons enflés d'une sagesse si altière, que vous osez nous répondre non-seulement que vous ne souffrez rien de tout cela, mais encore qu'il est au pouvoir de tout homme de n'en rien souffrir, et qu'il n'est nullement besoin d'implorer à cet effet le secours de Dieu : *Hæc si vos non patimini, ignoscite, non vobis credimus, sed in his potius sancti Ambrosii verbis quoddam speculum, et hoc si proficimus, communis humanæ infirmitatis agnoscimus. Vobis autem si credamus et dicamus, Orate pro nobis, ut nec nos ista patiamur; ita vos invenimus elatos et alta sapientes, ut respondeatis nobis, non solum ista vos non pati, verum etiam in hominis esse potestate ne ista patiatur, nec esse causam cur ad hoc Dei poscatur adjutorium* (*Lib.* II *contra Jul., cap.* 8, *n.* 23). Et ailleurs, ayant opposé à l'*impeccance* pélagienne ce passage du livre de la Sagesse, *Corpus enim quod corrumpitur aggravat animam, et terrena habitatio deprimit sensum multa cogitantem* (*Sap.* IX, 15), il apostrophe ainsi Julien : « Pour vous, comme placé dans le ciel, et jouissant déjà avec les anges du don de l'immortalité, vous vous jouez de ces paroles qui marquent l'infirmité et la mortalité de notre condition : *Sed tu tanquam in cœlo jam inter angelos immortaliter habitans, verba infirmitatis et mortalitatis irrides* (*Lib.* V *contra Jul., cap.* 13, *n.* 40). » Je pourrais ajouter beaucoup d'autres témoignages des deux saints docteurs, et citer de plus Orose, le pape Gélase, Photius, etc.

Le licencié avait peine à s'accorder avec moi sur cet article. Jamais en théologie, dit-il, on n'a eu une pareille idée de l'impeccance pélagienne. Jamais on n'a attribué aux pélagiens la folie de prétendre que l'homme tel qu'il est en cette vie et dans notre état fût tout à fait maître de ses premiers mouvements. — Je le vois bien, répondis-je, il vous faut une autorité irréfragable, et sur ce point vous acquiescerez sans doute à celle de Jansénius, qui non-seulement admet la vérité de ce que j'avance, mais la prouve par les mêmes textes de saint Jérôme et de saint Augustin que j'ai allégués, et par d'autres encore.

Je ne vous dissimulerai pourtant pas que cet auteur insinue artificieusement, contre les témoignages évidents de ces saints docteurs, qu'on doit distinguer l'*apathie* de l'*impeccance*. Son dessein était de ne plus dire un seul mot de la première dans tout le reste de son ouvrage, et d'abuser des textes de saint Augustin qui regardent le péché contraire à l'*apathie* et à la perfection de la justice, pour les entendre du péché contraire à l'action de la justice. Ces deux sortes de péché, dont je parlerai bientôt, reconnus et définis exactement par saint Augustin, détruisent la distinction de l'*apathie* et de l'*impeccance*, que fait Jansénius, sans avertir son lecteur d'y prendre garde.

Quoi qu'il en soit, il est toujours sûr que Jansénius compte l'*apathie* parmi les erreurs des pélagiens, et la description qu'il en donne est toute semblable à la mienne. *Ex hac non peccandi facilitate ad asserendam* ἀπαθείαν (Pelagiani) *progrediuntur, quo nomine nihil aliud significatur, quam perturbationum quibus animus humanus inquietari solet seu passionum impassibilitas : nimirum ut non tantum fracto impetu regantur, sed etiam funditus exstirpentur, vel ita certe domentur rationis freno, ut nunquam homine commoveantur invito* (*Jans., tom. I, lib.* IV, *cap.* 19, *initio*).

Mais comme j'ai besoin de m'appuyer des pensées et des expressions de saint Jérôme en quelques articles importants, je me hâte d'établir entièrement l'autorité de ce Père, que Jansénius ose taxer de n'avoir pas trop bien compris les sentiments des pélagiens : *Minus accurate videtur divus Hieronymus in ipsis initiis nascentis hæresis sensum eorum latebrasque penetrasse* (*Jans., ibid., p.* 227).

Juste Lipse l'accuse de s'être trompé en disant que les pélagiens avaient emprunté leur dogme de l'*impeccance* non-seulement des stoïciens, mais en-

core des pythagoriciens. Ce qui fait que Jansénius ne paraît pas trop compter sur le témoignage du saint docteur, en craignant d'assurer qu'il faille mettre Pythagore au nombre de ceux des philosophes païens qui ont enseigné le dogme de l'*impeccance : Quibus addit Pythagoram sanctus Hieronymus* (*Jans. ibid.*). Comment saint Jérôme aurait-il pu se tromper au regard des pythagoriciens? Dans sa lettre à Ctésiphon, il se plaint que Rufin d'Aquilée a supposé à saint Xiste, pape et martyr, le livre d'un certain Xiste, philosophe païen de la secte de Pythagore; et il ajoute en apostrophant les pélagiens : « C'est de ce livre que vous employez quantité de témoignages pour combattre la doctrine de l'Eglise : *Librum Xisti Pythagorici hominis absque Christo atque ethnici immutato nomine Xisti martyris et Romanæ Ecclesiæ episcopi prænotavit...... Unde et vos plurima contra Ecclesiam usurpatis testimonia* (*Epist. ad Ctesiph., tom. IV, nov. edit., p.* 476). Saint Jérôme eût-il parlé de la sorte aux pélagiens, si le fait n'eût été constant?

B

Il est même attesté par saint Augustin, qui avoue franchement qu'il avait été pris à l'imposture de Rufin, et que, croyant ce livre véritablement de saint Xiste, et non pas de Xiste le pythagoricien, il avait essayé de donner un sens catholique à un passage que Pélage en avait tiré pour confirmer son hérésie : *Verba quædam velut Xisti Romani episcopi et martyris Pelagius posuit, sic defendi, tanquam revera Xisti essent, id enim putaveram : sed postea legi Xisti philosophi esse, non Xisti Christiani* (*Lib.* II *Retract., cap.* 42; *lib. de Nat. et grat., cap.* 64, *n.* 77). Et que contenait ce passage? Il exprimait purement et simplement le dogme de l'impeccance : *Quia libertatem arbitrii permisit hominibus Deus, ut pure et sine peccato viventes similes fiant Deo* (*Just. Lips., Manud. ad Stoic. discipl., lib,* III, *diss.* 7). Pélage et les pélagiens savaient apparemment mieux que Juste Lipse où était la source de leur doctrine.

C

De quel poids maintenant sont les raisons de ce critique? Selon lui, parmi les disciples de Pythagore il y en a qui ont rejeté le dogme de l'*impeccance* ou de l'*apathie*, et il y en a d'autres qui l'ont admis. Mais ces derniers, ajoute-t-il, abandonnaient en ce point les principes de Pythagore, pour s'attacher à la doctrine de Stilpon, maître de Zénon. Cependant Pythagore n'a-t-il pas enseigné que l'âme humaine était une portion de la substance divine, et qu'elle était entièrement égale à Dieu? *Divinæ particulam auræ*, dit Horace, qui, de l'aveu de tous ses commentateurs, adopte en cet endroit le système des pythagoriciens. Et delà n'est-il pas naturel de conclure que, bien que pour l'ordinaire l'âme, oubliant sa céleste origine, se déshonorât par quelque souillure, néanmoins, en se rappelant la noblesse de son être, elle pouvait se rendre aussi pure et devenir aussi inaccessible au péché que Dieu même, et par conséquent se mettre à l'abri de tout trouble et de toute tentation?

D

S'il est donc incontestable que de ce même principe des pythagoriciens les pélagiens tiraient cette même conséquence, peut-on douter que la pensée de Juste Lipse ne soit fausse? Car, au rebours de ce qu'il avance, il faudra convenir que ceux des disciples de Pythagore qui rejetaient le dogme de l'*impeccance*, abandonnaient en ce point les principes de leur maître; et que ceux qui admettaient ce dogme, comme les pélagiens, s'attachaient exactement aux principes de la secte pythagoricienne. Or saint Augustin témoigne que Pélage raisonnait ainsi : « Si notre âme ne peut pas être sans péché, Dieu même est donc sujet au péché, puisqu'une partie de la substance divine, c'est-à-dire notre âme, ne peut absolument se garantir du péché : *Si anima non potest esse sine peccato, ergo et Deus subjacet peccato, cujus pars, hoc est anima, peccato obnoxia est* (*S. Aug., lib. de Gestis Pelagii, cap.* 18, *n.* 42); » et plus bas, après avoir rapporté quelques paroles de Célestius, il ajoute qu'au sentiment de cet hérésiarque notre âme et Dieu sont une même chose, et que notre âme est une partie de la Divinité : *Tanquam ejusdem naturæ animam et Deum, et partem Dei animam esse dixerit* (*Ibid., cap.* 35, *n.* 65).

Après tout, Jansénius ne dipute point là-dessus, et il ne prend point ouvertement le parti de Juste Lipse. C'est principalement en ce qui concerne l'affinité de l'origénisme avec le pélagianisme qu'il attaque saint Jérôme. Il ne fait pourtant pas difficulté de croire, sur la parole du saint docteur, qu'Origène avait insinué dans ses écrits le dogme de l'impeccance : *Et Origines ecclesiasticæ veritati in Stromatibus suis miscere conatur* (*S. Hieron. proœmio Dial., tom. IV, nov. edit., p.* 484). En effet, à quel dessein Rufin d'Aquilée, par une insigne fourberie, aurait-il substitué au nom de Xiste le pythagoricien celui de saint Xiste, pape et martyr, à la tête d'un ouvrage, qui dans la suite a pu fournir des armes aux pélagiens pour défendre le dogme de l'*impeccance?* Ne sait-on pas que Rufin d'Aquilée n'est fameux dans l'histoire de l'Eglise que par son attachement à la doctrine d'Origène, et qu'il tenta toute sorte de voies afin de la mettre en crédit? Le dogme de l'*impeccance* était donc une branche de l'origénisme : *Origenis ramusculus est* (*Epist. ad Ctesiph., tom. IV nov. edit., p.* 477).

Mais, dit Jansénius, saint Jérôme est allé trop loin, et faute d'entendre les termes, ou confondant ensemble deux erreurs bien différentes, il a attribué à Origène non-seulement l'*impeccance* de Pélage, mais encore l'impeccabilité de Jovinien, qui est un dogme opposé directement à tous les points sur lesquels est appuyé et roule le système de l'origénisme : *Capitaliter ipsis cardinibus Origenicæ doctrinæ contrarium* (*Jans., tom. I, lib.* IV, *cap.* 19, *p.* 227).

Voilà qui est merveilleux : au XVII[e] siècle on a mieux connu tous les points sur lesquels est appuyé et roule le système de l'origénisme, qu'au commencement du V[e] siècle. Le fin de cette ancienne hérésie a été découvert par Jansénius; et, avec bien plus de secours pour le pénétrer, saint Jérôme ne l'a point aperçu. Il avait pourtant lu un bien plus grand nombre des écrits d'Origène qu'il n'en a pu parvenir jusqu'à ces derniers temps, et il aurait lieu de se plaindre de ce que Jansénius lui fait ici son procès, sans avoir en main la meilleure partie des pièces. Mais il en reste assez pour montrer que ce grand homme n'était pas visionnaire, et qu'il avait dans l'esprit quelque endroit des ouvrages d'Origène, quand il a dit si affirmativement et si précisément : *Illud autem Origenis proprium est, impossibile esse humanam, a principio usque ad mortem non peccare naturam; et rursum esse possibile, cum se aliquis ad meliora converterit, ad tantam fortitudinem pervenire, ut ultra peccare non possit* (*S. Hier. in proœm. Dialogi, tom. IV nov. edit., p.* 489).

Ecoutons pourtant Jansénius, qui veut entrer en preuve contre saint Jérôme. « Rien, dit-il, n'est plus certainement affirmé, plus constamment établi, plus souvent inculqué par Origène, que l'indifférence inamissible de la volonté, qui fait qu'une créature raisonnable est toujours la maîtresse de tourner son libre arbitre vers le bien ou vers le mal; jusque-là que sur ce seul principe il a fabriqué la circulation perpétuelle qu'il admet dans l'état des bienheureux et celui des damnés, suivant laquelle les démons sont sans cesse changés en anges, et les anges en démons (*Jans., ibid.*). » Comment accorder cela avec l'impeccabilité de Jovinien?

Si Jansénius n'avait pas été de si mauvaise humeur contre la liberté d'indifférence, il ne l'aurait pas calomniée de la sorte, car elle est certainement fort innocente de l'impie et chimérique circulation d'Origène. Point d'équivoque : il est faux qu'Origène ait cru la liberté d'indifférence inamissible quant à

l'usage et l'exercice, ce qui suffit pour l'impeccabilité. Il a même enseigné en plusieurs endroits que les bienheureux étaient impeccables, et la raison qu'il en apporte avec les réflexions dont il l'accompagne, démontre qu'il a cru qu'on pouvait en cette vie même parvenir à un état d'impeccabilité. « Ce qui dans le siècle futur, dit-il (*Lib.* v *in Rom.* vi, *sub fin.*), doit empêcher le libre arbitre de tomber dans le péché, l'Apôtre nous l'apprend par ce peu de paroles : *La charité ne tombe jamais* (*I Cor.* xiii, 8) : il n'a point d'autre raison d'assurer que la charité est au-dessus de la foi et de l'espérance, que parce que la charité seule donne le privilége de ne pouvoir plus jamais pécher. Si l'homme est une fois monté à un tel degré de perfection, qu'il aime Dieu de tout son cœur, de toute son âme et de toutes ses forces, et son prochain comme soi-même, le péché peut-il avoir lieu?..... Voilà pourquoi saint Jean dit entre autres choses de la charité, que celui qui demeure en elle demeure en Dieu. Il est donc incontestable que la charité, qui est la plus grande de toutes les vertus, préservera toute créature de tomber, lorsque Dieu sera tout en toutes choses, car l'Apôtre était monté à ce degré de perfection; et, s'y étant déjà bien établi, il disait avec confiance : *Qui nous séparera de la charité de Dieu, qui est en Jésus-Christ*, etc.? De là on montre évidemment que si toutes les choses dont l'Apôtre fait le dénombrement ne peuvent nous séparer de la charité de Dieu quand nous sommes montés à ce comble de perfection, à plus forte raison le libre arbitre ne pourra nous en séparer. »

Je sais que nous n'avons de cet ouvrage d'Origène qu'une traduction infidèle, comme il paraît par les vrais fragments qui nous en restent, et qu'elle est faussement attribuée à saint Jérôme : car Rufin en est l'auteur, comme Erasme, M. Huet et tous les savants en conviennent. Mais certainement Rufin, origéniste zélé et instruit, n'aura point attribué à son maître une erreur qui ne cadrât point avec le système général de l'Origénisme. Il faut donc chercher ailleurs le principe qui a engagé Origène à imaginer la circulation des damnés et des sauvés. Cela ne nous intéresse pas maintenant; il suffit de remarquer ce qui a trompé Jansénius : c'est qu'Origène à la vérité prétend que les démons pourront se convertir un jour, et les bons anges se pervertir par la faculté du libre arbitre, dont le fond ne leur est point ôté; mais il ne prétend pas que l'usage de cette faculté pour le bien et pour le mal leur soit rendu avant le temps marqué pour la récompense des uns et le supplice des autres. Je m'étonne que M. Huet n'y ait pas pensé.

Voilà qui est à merveille, dit le licencié : Je conçois que Jansénius aurait bien pu se dispenser de critiquer saint Jérôme, mais j'attends avec une extrême impatience quelle liaison peut avoir la notion de l'*impeccance* pélagienne, que vous avez tout à l'heure expliquée et si bien prouvée, avec la promesse dont vous m'avez flatté de me donner la vraie clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens.

Vous allez, dis-je, commencer à la saisir, cette clef précieuse. Car de la notion de l'*impeccance* que j'ai établie, il s'ensuit évidemment que, dans le langage de saint Augustin et de saint Jérôme, être sans péché, c'est être exempt de tout péché non-seulement formel, mais matériel, de tout mouvement, de tout sentiment déréglé de la concupiscence même involontaire et indélibérée, de toute tentation intérieure, de tout penchant qui nous porte vers le mal, et de toute ignorance, de toute surprise qui nous engage et nous expose à le commettre. En combattant l'*impeccance* pélagienne, ils en adoptaient la notion et la prenaient dans toute son étendue. Cela est sans difficulté, et de plus par combien de textes de saint Augustin puis-je le vérifier! Ils sont tels et A en si grand nombre, que quand même les propres caractères de l'*impeccance* pélagienne seraient d'ailleurs ignorés, on les reconnaîtrait sans peine à la manière dont saint Augustin combat cette erreur. Je m'abstiens maintenant de vous rapporter aucun des passages dont je parle; j'aurai occasion dans la suite de vous en produire assez pour faire évanouir le plus léger doute sur ce point.

Mais avant que d'aller plus loin, il faut connaître exactement quelle censure saint Augustin portait de l'impeccance pélagienne, qu'il appelait, comme je l'ai remarqué ailleurs, la perfection de la justice. Pour cela réduisons avec le saint docteur à des termes précis l'erreur des pélagiens à cet égard. « Ils croient, dit-il, que la volonté humaine peut parvenir à la perfection de la justice sans le secours de Dieu et par leurs propres forces : *Putant sine adjutorio Dei per se ipsam vim voluntatis humanæ vel justitiam posse perficere* (*Lib. de Spir. et litt.*, *cap.* 2, *n.* 4). »

B Ces paroles renferment deux propositions qu'on ne doit pas confondre, savoir : 1° que la volonté humaine pouvait parvenir en cette vie à la perfection de la justice; 2° qu'elle pouvait y parvenir par ses propres forces et sans le secours de Dieu. Saint Augustin condamnait la seconde proposition comme une horrible et détestable hérésie; pour la première, il la traitait de fausse et de téméraire, sur laquelle néanmoins il n'était pas à propos de chicaner les pélagiens, pourvu qu'ils confessassent la nécessité de la grâce de Dieu. « Vous êtes trop empressés, dit-il à Julien; vous voulez que l'homme puisse être parfait ici-bas; plût à Dieu qu'en cela vous reconnussiez au moins le don de Dieu! *Sed vos festinatis, hic vultis hominem perfici, atque utinam Dei dono* (*Lib.* ii *contra Jul.*, *cap.* 8, *n.* 23). » Et ailleurs il déclare qu'il ne se met pas trop en peine s'il s'est jamais trouvé, ou s'il se trouve, ou s'il pourrait se trouver un jour quelque personne qui soit parvenue à la perfection de la justice; d'autant qu'il ne doit point porter l'excès C de la dispute jusqu'à entreprendre de discuter quand, ou en quel lieu, et dans quelle personne peut se rencontrer un avantage qu'il avoue et qu'il soutient être possible, si la volonté humaine est aidée de la grâce de Dieu : *Neque illud nimis curo, utrum fuerint, vel sint, vel esse possint, qui perfectam, cui nihil addendum esset, habuerint, vel habeant, vel habituri sint charitatem : ipsa est enim verissima, plenissima, perfectissimaque justitia. Quoniam id quod voluntate hominis adjuta per gratiam Dei fieri posse confiteor et defendi, quando, vel ubi, vel in quo fiat, nimium certare non debeo* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 42, *n.* 49. *Ibid.*, *cap.* 68, *n.* 82. *In fine lib. de Perfectione justitiæ*). Il fait en plusieurs endroits la même déclaration.

Mais rien ne m'arrête plus à présent, et je vais remplir votre attente. Comme mes études m'avaient amené au point où nous en sommes, le désir de m'en faciliter la suite me fit aller pour la dernière fois trouver mon docteur. Dès qu'il m'aperçut : Eh bien! D me dit-il, avez-vous enfin découvert quel précepte, dans le sens de saint Augustin, nous est impossible? Quelle sorte de péché nous est devenu nécessaire depuis la chute d'Adam, et est attaché à l'ignorance invincible et à tous ses effets? Quelle sorte de liberté nous avons perdue? Quelle espèce de grâce est irrésistible de sa nature et nous est ordinairement refusée? Le dogme de l'*impeccance* pélagienne, bien entendu, vous a sans doute mis au fait de toutes ces questions, et vous en a représenté l'objet aussi différent dans les écrits de l'Augustin d'Ypres et dans ceux de l'Augustin d'Hippone, que la nuit l'est du jour.

Je n'en demandai pas davantage. Une soudaine lumière se répandit dans mon esprit; et je ne différai qu'autant que la bienséance demandait à m'en retourner au plus vite pour examiner ces questions.

II. *Quels préceptes, dans le sens de saint Augustin, nous sont impossibles.*

M'étant mis à confronter ensemble tous les endroits de saint Augustin où il est parlé de préceptes, je tombai sur ces paroles : *Aliud est implere quod præceptum est*, Non concupisces ; *et aliud per quemdam abstinentiæ conatum saltem id agere quod item scriptum est*, Post concupiscentias tuas non eas...... *Facere est ergo justitiam in vero Dei cultu cum interno concupiscentiæ malo interna conflictatione pugnare ; perficere autem omnino adversarium non habere* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 63, *n.* 72). On voit ici évidemment que par le mot de perfection de la justice saint Augustin veut signifier une manière d'agir tout à fait conforme à l'ordre et à la paix que Dieu avait établis dans les facultés de notre âme avant la chute du premier homme.

Mais, ce qu'il y a de plus remarquable, c'est que le saint docteur distingue deux préceptes, l'un qui nous oblige à l'action de la justice (*facere justitiam*), l'autre qui nous prescrit la perfection de la justice (*perficere justitiam*). Et il déclare que la perfection de la justice consiste à faire le bien sans opposition et sans combat (*omnino adversarium non habere*), au lieu que l'action de la justice consiste à faire le bien en combattant et en résistant (*interna conflictatione pugnare*). Il enseigne en une infinité d'autres endroits que pour l'action de la justice il ne faut que réprimer les saillies de la concupiscence, mais que pour la perfection de la justice il faut une extinction entière de la concupiscence. Vous vous contenterez des deux passages suivants

En expliquant ces paroles de saint Paul qui lui ont fourni l'expression même de la perfection de la justice, il fait cette réflexion : *Non ait*, *Non mihi adjacet facere, sed*, Non mihi adjacet perficere : *quæ est perfectio boni, nisi consumptio et finis mali? quæ est autem consumptio mali, nisi quod lex dicit*, Non concupisces ? *Omnino non concupiscere perfectio boni est, qui consumptio mali est. Hoc dicebat ille*, Perficere bonum non mihi adjacet, *quia non poterat facere ut non concupisceret, faciebat tantum ut concupiscentiam frenaret, ut concupiscentiæ non consentiret, ut concupiscentiæ membra ad satellitium non præberet.* Perficere ergo, *inquit*, bonum non mihi adjacet, *non possum implere quod dictum est*, Non concupisces : *quid ergo opus est ut impleas?* Post concupiscentias tuas non eas (*Tract.* 41 *in Joan.*, *n.* 12). L'autre passage est plus court : *Perfectio quippe boni est, ut nec ipsa concupiscentia peccati sit in homine, cui quidem quando bene vivitur non consentit voluntas, verumtamen non perficit bonum : quia inest adhuc concupiscentia, cui repugnat voluntas* (*Lib.* I *Retract.*, *cap.* 15, *n.* 2). Saint Augustin se trouva engagé à distinguer ces deux préceptes par le tour dont il jugea à propos d'user en répondant aux pélagiens, qui lui alléguaient que l'*impeccance* et la perfection de la justice étaient possibles en cette vie, puisqu'elles étaient commandées.

Il prit le parti de ne point nier qu'il y eût un précepte de la perfection de la justice, et d'avouer que deux autres préceptes y étaient contenus, l'un affirmatif, *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, et ex tota anima tua, et ex tota mente tua* ; l'autre négatif, *Non concupisces.* Il soutint donc que non-seulement ni l'un ni l'autre de ces préceptes ne pouvaient être accomplis par les seules forces de la nature, mais encore qu'ils ne seraient jamais accomplis en cette vie, même par les forces de la grâce, ou, ce qui est la même chose, que Dieu refusait en cette vie la grâce nécessaire pour accomplir ces deux préceptes. Voici comme il s'explique en général sur le précepte de la perfection de la justice : *Non utrum præceptum sit quærimus, quod valde manifestum est ; sed hoc ipsum, quod præceptum esse constat, utrum in corpore mortis hujus possit impleri, ubi caro concupiscit adversus spiritum, et spiritus adversus carnem, ut non ea quæ volumus faciamus* (*Lib. de Perf. just.*, *cap.* 8, *n.* 17).

Il prouve l'existence de ce précepte, quant à sa partie affirmative, en prenant dans toute la rigueur et l'étendue de la lettre ces termes : *Ex tota anima tua* ; et il raisonne ainsi : *Cum est adhuc aliquid carnalis concupiscentiæ, quod vel continendo frenetur, non omni modo et ex tota anima diligitur Deus. Non enim caro sine anima concupiscit, quamvis caro concupiscere dicatur, quia carnaliter anima concupiscit. Tunc erit justus sine ullo omnino peccato, quando nulla lex erit in membris ejus repugnans legi mentis ejus, sed prorsus toto corde, tota anima, tota mente diliget Deum, quod est primum summumque mandatum* (*Ibid.*, *n.* 19).

Il prend de même dans toute la rigueur et toute l'étendue de la lettre ces autres termes, *Non concupisces*, pour prouver l'existence du précepte de la perfection de la justice quant à la partie négative de ce précepte, et il fait un raisonnement semblable au précédent : *Multum boni facit, qui facit quod scriptum est*, Post concupiscentias tuas non eas (*Eccli.* XVIII, 30) ; *sed non perficit, quia non implet quod scriptum est*, Non concupisces (*Exod.* XX, 17). *Ad hoc ergo dicit lex*, Non concupisces, *etc.* (*Lib.* I *de Nuptiis et concup.*, *cap.* 29, *n.* 32).

Cette doctrine de saint Augustin, mal entendue et mal prise, a fait donner Luther et Calvin dans une erreur absurde et intolérable, qui est de dire que les justes pèchent formellement en pratiquant même les plus saintes actions, parce qu'il leur est impossible d'observer ces deux préceptes généraux : *Vous aimerez Dieu de toute votre âme ; Vous ne convoiterez point.* Le saint docteur n'a pourtant rien omis pour faire bien prendre sa pensée, pour avertir que, quoiqu'on ne puisse accomplir en cette vie le précepte de la perfection de la justice, on peut néanmoins y satisfaire de telle sorte qu'on ne soit pas censé le violer ; que la nature du précepte de la perfection de la justice est fort différente de celle du précepte qui prescrit l'action de la justice ; que celui-ci n'a qu'un seul et unique objet, mais que l'autre en a deux, savoir un objet médiat et éloigné, qui est l'extinction entière de la concupiscence, et un objet prochain et immédiat, qui est l'application à diminuer le règne de la concupiscence.

Au regard du premier objet, qui est médiat et éloigné, saint Augustin déclare en termes exprès qu'on peut ne pas atteindre à la perfection de la justice sans se rendre coupable d'aucun péché formel ni d'aucune faute : *Neque enim si nondum esse potest tanta dilectio Dei, quanta illi cognitioni plenæ perfectæque debetur, jam culpæ deputandum est* (*Lib. de Spir. et litt.*, *cap.* 36, *n.* 6) ; que Dieu en nous laissant dans l'impossibilité d'accomplir le précepte de la perfection de la justice, ne veut point nous rendre condamnables, mais humbles : *Nec in eo vult nos damnabiles esse, sed humiles* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 19, *n.* 33) ; que le péché, qui est opposé précisément à la perfection de la justice, est une misère, et non pas une faute que notre conscience puisse nous reprocher : *Ita nec in vita sua, id est in fide sua a corde suo reprehenditur et sine peccato non esse convincitur* (*Lib. de Perf. Just.*, *cap.* 11, *n.* 28).

Au regard du second objet qui est prochain et immédiat, saint Augustin prétend que l'homme est obligé de tendre et d'aspirer à la perfection de la justice, et que, pour mériter d'y parvenir en l'autre vie, Dieu nous demande en celle-ci des efforts : *Ad hoc ergo dixit lex*, Non concupisces, *ut nos in hoc morbo invenientes jacere, medicinam gratiæ quæreremus, et in eo præcepto sciremus, et quo debeamus in hac mortalitate perficiendo conari et quo possit a nobis in illa immortalitate beatissima perveniri. Nisi enim quandoque perficiendum esset, nunquam jubendum esset* (*Lib.* I *de Nuptiis et concup.*, *cap.* 29, *n.* 32). Il dit que ce précepte a pour but de nous engager à la prière et

d'animer notre espérance. *Hoc primum præceptum justitiæ, quo jubemur diligere Deum ex toto corde..... in illa vita implebimus, cum videbimus facie ad faciem. Sed ideo nobis hoc etiam nunc præceptum est, ut admoneremur quid fide exposcere, quo spem præmittere, et obliviscendo quæ retro sunt, in quæ anteriora nos extendere debeamus* (*Lib. de Spir. et litt., cap.* 36, *n.* 64). Il dit que ce précepte est fait pour nous montrer le terme où nous devons aboutir : *Cur ergo non præciperetur homini ista perfectio, quamvis eam in hac vita nemo habeat? Non enim recte curritur, si quo currendum est nesciatur ; quomodo autem sciretur, si nullis præceptis ostenderetur* (*Lib. de Perf. just., cap.* 8, *n.* 19) ? qu'il était nécessaire d'exciter en nous par ce précepte la faim et la soif de la justice, sans quoi nous ne pouvions mériter d'en être rassasiés : *Non enim ad saturitatem justitiæ, cum hinc exierit, quisque pervenerit, nisi ad eam, cum hic est, esuriendo et sitiendo cucurrerit.......* (*Ibid. n.* 17). *Hæc est nunc nostra justitia, qua currimus esurientes et sitientes ad perfectionem plenitudinemque justitiæ, ut ea postea saturemur* (*Ibid., n.* 18).

En un mot, le précepte de la perfection de la justice est à peu près semblable, dans la pensée de saint Augustin, au précepte qui nous est imposé de travailler efficacement à notre salut, et de nous sauver en effet. Son objet éloigné et médiat est le salut; son objet prochain et immédiat est le soin du salut. L'accomplissement de cette sorte de précepte est impossible dans la vie présente, si l'on veut parler en rigueur, parce que l'entière et dernière perfection de l'accomplissement d'un précepte comprend l'objet total du précepte et par conséquent l'objet éloigné et médiat. Je sais que cette comparaison n'est pas tout à fait juste ; car saint Augustin prétend qu'on transgresse en un sens le précepte de la perfection de la justice, en ne l'accomplissant pas en cette vie, quoique cette transgression ne soit pas criminelle et ne nous soit pas imputée; mais il veut dire seulement qu'en cela nous sommes déchus du bonheur de l'état d'innocence, que c'est un défaut de notre état, et une misère qui mérite d'être appelée du nom de péché. En voilà assez pour la réfutation de Luther et de Calvin.

Mais Jansénius, avec bien plus de mauvaise foi que l'un et l'autre hérésiarque, a abusé de cette doctrine de saint Augustin. Tout ce que le saint docteur a dit de la perfection de la justice, Jansénius l'applique hardiment à l'action de la justice. Pour montrer qu'il y a des préceptes qui sont impossibles à l'homme par rapport à l'état où il se trouve et aux forces présentes qui lui sont données, il ne rougit point de citer le livre de la Perfection de la justice, où « Célestius, dit-il (*Tom. III, lib.* III, *cap.* 13, *p.* 325), emploie toute la subtilité de son esprit et tous ses efforts à établir la possibilité des préceptes; et sa raison principale est qu'il n'y aurait point de sagesse à commander une chose impossible. Saint Augustin répond qu'on peut avec beaucoup de sagesse commander à un homme de marcher droit, afin que, s'apercevant qu'il ne le peut faire, il cherche un remède à son infirmité : *Respondetur, consultissime homini præcipi, ut rectis pedibus ambulet, ut cum se non posse perspexerit, medicinam requirat* (*Lib. de Perf. just., cap.* 3, *n.* 6). » Le seul titre du livre et les paroles de Célestius font voir qu'il est ici question du précepte de l'impeccance : *Iterum quærendum est, utrumne præceptum sit homini sine peccato esse.*

Jansénius ne rougit point de répéter plusieurs fois cet autre texte du même endroit : *Cum enim videmus claudum qui sanari potest, recte utique dicimus, Debet homo iste esse sine claudicatione, et si debet, potest. Nec tamen cum vult continuo potest, sed cum fuerit adhibita curatione sanatus, et medicina adjuverit voluntatem* (*S. Aug., ibid. Jansen., ibid.*); et cela en se proposant de convaincre ses lecteurs, que les préceptes, tels que nous les concevons ordinairement, sont quelquefois impossibles aux justes, quoiqu'ils aient actuellement la volonté de les accomplir. Il fait entendre que la guérison dont il s'agit est la grâce actuelle de notre état, qui est nécessaire pour la pratique des œuvres de la piété chrétienne. Il dissimule que quelques lignes plus bas on conçoit avec la dernière évidence qu'il s'agit d'une guérison qui ne s'accorde que dans le ciel, et de l'exercice d'une charité que la seule vue immédiate de Dieu doit inspirer: *Tunc ergo erit plena justitia quando plena sanitas; tunc plena sanitas, quando plena charitas; plenitudo enim legis charitas; tunc autem plena charitas, quando videbimus eum sicuti est* (*S. Aug., ibid.*).

Jansénius ne rougit point. . . . . Il est bon de vous avertir qu'à l'endroit du livre de Jansénius que je réfute, il y a une belle figure de répétition qui me détermine à en faire une pareille. Jansénius, dis-je, ne rougit point d'employer encore ce passage qui est au même lieu : *Ad Deum fides clamat,* de necessitatibus meis educ me, *sub quibus positi vel non possumus quod volumus intelligere, vel quod intellexerimus, volumus, nec valemus implere* (*Jans., ibid., p.* 326. *S. Aug., ibid., c.* 4, *n.* 9). Outre la prescription générale contre tout ce qu'il a cité d'un livre qui traite uniquement de la perfection de la justice, qu'on lise un peu plus bas, et on verra que saint Augustin parle d'une impossibilité dont on ne doit être délivré que dans le ciel, et qui consiste en ce que nous sommes toujours enveloppés de quelques ténèbres qui nous cachent une partie de nos devoirs, et que nous n'avons pas la force de soumettre à la loi toute l'étendue des puissances de notre âme.

Jansénius ne rougit point de ne rapporter presque aucun témoignage d'un aussi grand nombre qu'il enchaîne par sa belle figure de rhétorique, qui ne regarde l'impossibilité du précepte de la perfection de la justice. Celui-ci est remarquable. *Sunt etiam necessitate facta improbanda, ubi vult homo recte facere et non potest* (*Jans., ibid., p.* 327). Jansénius en demeure là. Ce qui suit aurait trahi son imposture. *Nam unde sunt istæ voces,* Non enim quod volo bonum facio, sed quod nolo malum hoc ago? *Et illud,* Velle adjacet mihi, perficere autem non invenio (*S. Aug. lib.* III *de Lib. Arbit., cap.* 18, *n.* 51). Quel précepte était impossible à saint Paul, dont saint Augustin cite les paroles? N'est-ce point le précepte de la perfection de la justice? Que prouvent donc ce témoignage et les autres encore que Jansénius tire du même endroit? Le seul mot *perficere* suffit pour lui enlever le texte suivant, qu'il emploie ailleurs : *Sed quod perficere bonum non est in potestate, ad meritum pertinet originalis peccati* (*Lib.* I *ad Simplic., quæst.* 1, *n.* 11). Saint Augustin veut dire que le péché originel est cause de l'impuissance où nous sommes d'accomplir le précepte de la perfection de la justice, parce qu'après le baptême, qui efface le péché originel, la concupiscence ne laisse pas de demeurer, pour être une matière de combat et d'épreuve.

Dans l'avidité où je suis, me dit alors le licencié, de vous entendre sur les autres questions, je tremble que vous n'alliez enfiler tous les passages de saint Augustin, que Jansénius emploie ici ou ailleurs contre la possibilité des préceptes, et que vous n'entrepreniez de les réfuter l'un après l'autre; nous n'aurions jamais fait. — Je vous les épargnerai, répondis-je, car ces passages ou bien regardent la perfection de la justice, ou ne la regardent pas : s'ils regardent la perfection de la justice, ils ne souffrent plus maintenant de difficulté; s'ils ne la regardent pas, il n'y a qu'à peser les termes, ou à les rendre au texte d'où ils sont tirés, pour découvrir l'abus évident que Jansénius en fait. Ainsi je passe à la seconde question, savoir :

III. *Quelle sorte de péché nous est devenu nécessaire depuis la chute du premier homme.*

A la fin du livre de Perfection de la justice, saint

Augustin rapporte le sentiment de quelques docteurs catholiques de son temps, qui prétendaient, non pas comme les Pélagiens, que l'homme en cette vie peut être maître de ses premiers mouvements et des révoltes de la chair, mais que les désirs déréglés et indélibérés de la concupiscence, auxquels on ne donne aucun consentement, ne doivent pas être censés des péchés. Quoique le saint docteur n'ose censurer ce sentiment, il ne l'approuve point, et il le croit faux. Il distingue donc deux sortes de péchés, l'un que dans l'école nous appellerions matériel, qui n'est point une faute, et que Dieu n'impute point; l'autre qui, selon notre langage, est un péché formel et une faute punissable : *Postremo, si excepto illo capite nostro sui corporis salvatore, asseruntur vel fuisse vel esse in hac vita aliqui homines justi sine peccato; sive nunquam consentiendo desideriis ejus, sive quia pro nullo peccato habendum est, quod tantum est ut hoc pietati non imputet Deus (quamvis aliter sit beatus sine peccato, aliter autem beatus cui non imputat Dominus peccatum), non nimis existimo reluctandum. Scio enim quibusdam esse visum, quorum de hac re sententiam non audeo reprehendere, quanquam nec defendere valeam* (*Lib. de Perfect. justitiæ, cap. ult.* 21, *in fine*, *n.* 44).

Saint Augustin distingue ici deux sortes de péchés, comme il a distingué deux sortes de préceptes. Une sorte de péché qui est le consentement au mal, et une sorte de péché qui est le sentiment du mal : l'un est contraire à l'action de la justice; l'autre est contraire à la perfection de la justice. La première sorte de péché rend l'homme coupable, parce qu'elle est opposée à un précepte que nous pouvons accomplir en cette vie; la seconde ne rend l'homme que misérable, parce qu'elle est opposée à un précepte que nous ne pouvons pas accomplir en cette vie. Le saint docteur ne s'est pas contenté de distinguer ces deux espèces de péchés, il les a exactement définies.

« Le péché, dit-il, est une volonté de commettre ou de retenir ce que la justice défend, et dont il est libre de s'abstenir : *Peccatum est voluntas admittendi vel retinendi quod justitia vetat, et unde liberum est abstinere* (*Lib. de Duabus Anim., cap.* 11, *n.* 15). C'est la définition du péché qui est opposé à l'action de la justice; il s'en était servi contre les manichéens, il la répète et l'approuve en plusieurs endroits de ses écrits contre les pélagiens (*Lib.* I *Oper. Imp., n.* 44, 45, 46, 47; *lib.* II, *n.* 38; *lib.* VI, *n.* 17, 21). Pour l'autre espèce de péché qui est opposé à la perfection de la justice, il dit qu'elle consiste dans un défaut de charité. Il y a péché, dit-il, quand la charité n'est pas telle qu'elle doit être, ou quand elle est moindre q'elle ne doit être, soit qu'on puisse éviter ce défaut par sa volonté, soit qu'on ne le puisse pas éviter : *Peccatum est autem, cum vel non est charitas quæ esse debet, vel minor est quam debet, sive hoc voluntate vitari possit, sive non possit* (*Lib. de Perf. just., cap.* 6, *n.* 15).

Il pourra paraître surprenant que pour l'exclusion de tout péché saint Augustin exige non-seulement la charité, mais une charité à laquelle on ne puisse rien ajouter, *cui nihil addendum esset* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 42, *n.* 49). Ne savait-il pas qu'elle peut croître à l'infini, et que dans le ciel parmi les bienheureux il y a autant de degrés différents de charité que de degrés différents de sainteté et de gloire? Mais il faut prendre garde que le saint docteur, dans ses disputes contre les pélagiens sur *l'impeccance*, ne mesure la charité que par rapport à deux de ses effets. Le premier est de dissiper les ténèbres que le péché originel a répandues dans notre esprit : *Si esse nondum potest tanta dilectio Dei, quanta illi cognitioni plenæ perfectæque debetur* (*Lib. de Spir. et litt., cap.* 36, *n.* 65). Le second est d'éteindre les mouvements de notre appétit sensuel : *Postremo si in Abel justo charitas Dei, qua una vere justus est quicunque justus est, adhuc erat quo posset et deberet augeri, quidquid minus erat ex vitio erat, et cui non minus sit, donec ad eam fortitudinem veniatur, ubi tota hominis absorbeatur infirmitas* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 38, *n.* 45)? C'est pourquoi, dans le ciel, où nos ténèbres seront entièrement dissipées et la concupiscence détruite, rien ne s'opposera à la charité ni dans l'esprit ni dans le cœur; la charité possédera toute l'étendue des puissances de l'âme, et en ce sens elle ne pourra croître, ni être susceptible de plus ou de moins. *Ipsa dilectio non solum supra quam hic habemus, sed longe supra quam petimus et intelligimus erit; nec ideo tamen plus esse poterit quam ex toto corde, ex tota anima, ex tota mente. Neque enim restat in nobis aliquid quod addi possit ad totum, quia si restabit aliquid, illud non erit totum.* (*Lib. de Spir. et litt., cap.* 36, *n.* 64). Le défaut de charité, tant qu'elle n'est point parfaite, et la plus grande qu'elle puisse être, au sens que je viens d'expliquer, est donc le péché opposé à la perfection de la justice; tout désordre intérieur, même indélibéré et involontaire, tout sentiment déréglé, quoique nécessaire et prévenant, est ce même péché.

Il n'est presque pas possible d'ouvrir les livres de saint Augustin contre les pélagiens, sans en rencontrer sous sa main les preuves les plus évidentes. « Il n'est pas question, dit-il, de mettre un frein à la concupiscence, elle ne doit en aucune façon se trouver, et elle ne se trouvera point dans cette perfection de la justice, où il n'y aura point de péché : *Non frenari, sed omnino esse non debet, nec erit* (concupiscentia) *in illa perfectione justitiæ, ubi nullum erit omnino peccatum* (*Lib. de Perf. just., cap.* 8, *n.* 18). » Pour faire voir que Job n'a point été exempt de péché, la dernière raison que le saint docteur apporte, est que Job pouvait compter parmi ses péchés les révoltes de la chair qu'il éprouvait malgré lui : *Potest etiam quod dixit; et annotasti, si quid invitus commisi, ad illam vocem pertinere, qua dictum est :* Non enim quod volo ago, sed quod odi facio (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss., cap.* 10, *n.* 15).

Au lieu de vous faire une liste énorme de passages à la manière de Jansénius, je me contente d'avancer que saint Augustin, pour forcer les pélagiens à convenir que nul homme en cette vie n'a été sans péché, apporte continuellement l'exemple et les paroles de saint Paul, qui se plaint d'un péché habitant dans sa chair, qui déplore la tyrannie de la loi de ses membres opposée à la loi de son esprit, qui prie trois fois le Seigneur de le délivrer de cet ennemi domestique, sans pouvoir être exaucé. Il rebat sans fin cet argument dans ses premiers ouvrages contre les pélagiens, dans tous ses livres contre Julien, dans les sermons 151, 152, 154, 155, 156 de la dernière édition, qu'il a prononcés à Carthage, au temps que la controverse sur l'*impeccance* était le plus allumée. J'ai compté plus de cent cinquante endroits où il le répète, et je ne les ai pas à beaucoup près tous comptés. Il croyait certainement que c'était là une preuve sans réplique; mais il avait tort de la regarder comme triomphante, elle est au contraire la plus pitoyable, si le péché opposé à l'*impeccance* pélagienne n'est pas tel que je l'ai décrit.

« Je ne fais pas le bien que je veux, dit saint Paul, mais je fais le mal que je ne veux pas : *Non quod volo bonum hoc ago, sed quod odi malum illud facio* (*Rom.* VII, 15). Ce n'est pourtant pas moi, ajoute-t-il, qui fais le mal que je hais, mais c'est le péché qui habite en moi : *Nunc autem jam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum.* Ma grâce vous suffit, dit le Seigneur à l'Apôtre, car la vertu se perfectionne dans l'infirmité : *Sufficit tibi gratia mea, nam virtus in infirmitate perficitur* (*II Cor.* XII, 9). » Donc, conclut saint Augustin, nul homme en cette vie n'a été sans péché. Ne devrait-il pas plutôt conclure : Donc, malgré les importunités et les sollicitations de la chair, quelque homme, par exemple saint Paul,

a été sans péché. Ainsi l'exclusion du péché formel n'est qu'une partie du dogme de l'*impeccance* pélagienne; celle que combat le plus souvent et principalement saint Augustin est l'exclusion du péché matériel. Les pélagiens ne voulaient pas reconnaître cette sorte de péché; ils prétendaient que rien de déréglé en nous ne pouvait être nécessaire.

Mais que fait Jansénius? Il explique du premier article et du péché formel ce que le saint docteur dit du second article et du péché matériel. L'autorité et les paroles de saint Augustin d'Hippone, enseignant contre les pélagiens la nécessité d'éprouver les tentations intérieures qui nous portent au péché, sont employées par l'Augustin d'Ypres à enseigner contre l'Eglise la nécessité de consentir au péché (*Jans., tom. II, lib.* III *de Statu naturæ lapsæ, cap.* 9, *pag.* 470, *etc.*). Voyez l'exposition infidèle et artificieuse qu'il fait de la dispute entre saint Augustin et Julien sur la définition du péché.

Le véritable sujet de cette dispute est que Julien refusait de confesser que les mouvements déréglés et indélibérés de la chair fussent en aucun sens des péchés; à moins qu'on ne lui montrât que la définition du péché donnée autrefois par saint Augustin même dans ses livres contre les manichéens, convient à ces mouvements. C'est celle que j'ai apportée ci-dessus, savoir: Le péché est une volonté de commettre ou de retenir ce que la justice défend, et dont il est libre de s'abstenir: *Peccatum est voluntas admittendi vel retinendi quod justitia vetat, et unde liberum est abstinere* (*S. Aug., lib. de Duabus Anim., cap.* 11, *n.* 15). Saint Augustin lui répond que la définition dont il parlait, et dont en vain il se prévalait, regardait l'espèce de péché dans laquelle seule pouvait tomber le premier homme quand il était encore innocent, parce qu'alors sa chair étant parfaitement soumise à l'esprit, il lui était libre de s'abstenir de tout ce qu'il fit et de tout ce qu'il sentit en violant le précepte de la justice; mais que dans l'état présent il n'est pas libre à l'homme de s'abstenir des oppositions et des répugnances qui soulèvent son appétit sensuel contre la raison et la loi. *Adam quippe omnino quando peccavit, nihil in se habebat mali, quo nolens urgeretur ad operandum malum, et propter quod diceret*: Non quod volo facio bonum, sed quod nolo malum hoc ago. *Ac per hoc egit peccando quod justitia vetabat, et unde liberum est abstinere. Nunc ei qui dicit :* Quod nolo malum hoc ago, *abstinere inde liberum non est* (*Lib.* I *Oper. imp., n.* 47). C'est le désordre et la révolte des sens dont saint Augustin dit qu'il n'est point maintenant libre à l'homme de s'abstenir, *abstinere inde;* et Jansénius suppose que c'est du péché formel, du consentement au péché, que parle le saint docteur. Première infidélité.

Saint Augustin ajoute qu'il faut distinguer trois choses, le péché, la peine du péché, et ce qui est tout ensemble péché et peine du péché. Il explique sa pensée par des exemples. La première chose, dit-il, se rencontre sans difficulté dans Adam; car les hommes font quantité de mauvaises actions dont il leur est libre de s'abstenir; mais personne n'a joui de tant de liberté qu'Adam. *Trium generum si requirantur exempla, primi generis in Adam sine ullo nodo quæstionis occurrit. Multa quippe sunt, quæ agunt homines, a quibus eis liberum est abstinere, sed nulli tam liberum est quam illi fuit* (*Ibid.*). Il est aisé de concevoir en quel sens le saint docteur avait dit que la définition regardait Adam: *Ipse est Adam, quem nostra illa, quæ tibi placuit, definitio intuebatur* (*Ibid.*). Ce n'est pas à dire qu'elle regardait seulement Adam, mais qu'elle seule convenait aux péchés dont Adam était capable dans un état où il n'éprouvait rien en lui de déréglé: car, selon le saint docteur, cette définition appartient de plus aux mauvaises actions que font à présent les hommes, et dont il assure qu'ils peuvent s'abstenir; si bien qu'il se croit obligé de rendre raison pourquoi il a pris plutôt dans Adam que dans les autres hommes l'exemple de ce qu'il a prétendu définir, et qui s'appelle simplement péché. Mais Jansénius veut absolument que la définition de saint Augustin soit uniquement propre du péché par lequel Adam est déchu de l'état d'innocence. Il est embarrassé de ces paroles: *Multa quippe sunt, quæ agunt homines, a quibus eis liberum est abstinere.* Comment s'en tire-t-il? Il place avant toute habitude de péché la liberté que saint Augustin attribue aux hommes, et selon les idées de son bon ami Calvin, il ne distingue point cette liberté de la grâce efficace, qui délivre les hommes de la servitude du péché et les empêche de le commettre, *scilicet ante contractam peccandi consuetudinem, et cum jam gratia a peccati servitute liberati sunt* (*Jans., tom. II, lib.* III *de Statu naturæ lapsæ, pag.* 472). Qu'entend-il par là, et que fait-il dire à saint Augustin? Que les hommes sont libres de s'abstenir du péché, quand ils s'en abstiennent; au lieu que le saint docteur dit que les hommes sont libres de s'abstenir du péché quand ils le commettent: *Multa quippe sunt, quæ agunt homines, a quibus eis liberum est abstinere.* Seconde infidélité.

Au regard de ce qui est tout ensemble péché et peine du péché, auquel la définition donnée par saint Augustin dans ses ouvrages contre les manichéens ne convient pas, et dont l'homme n'est pas maintenant libre de s'abstenir, saint Augustin n'en apporte point d'autre exemple que les deux misères qui sont les effets du péché originel, la concupiscence et l'ignorance, et il revient encore aux paroles de saint Paul, qui se plaint de la tyrannie qu'exerce sur son esprit l'aiguillon importun de sa chair: *Tertii vero generis, ubi peccatum ipsum et pœna peccati potest intelligi in eo qui dicit :* Quod nolo malum hoc ago, *etc.* (*Ibid.*). Que saint Augustin n'apportait-il pour exemple tous les péchés que les hommes commettent à présent! rien n'aurait été plus juste dans la pensée de Jansénius; mais un péché de saint Paul lui est ici fort incommode, il le sent, et il détourne adroitement l'attention de son lecteur de la personne de l'Apôtre par cet étrange commentaire: Ceux qui disent, Je ne fais pas ce que je veux, ou, ce qui est la même chose, ceux que la concupiscence a tellement subjugués, qu'ils ne manquent point de faire tout ce qu'elle leur inspire: *Qui dicunt, Non quod volo, hoc ago, hoc est, quos ita habet concupiscentia subjugatos, ut faciant quidquid illa compellit.* Et il donne ce commentaire pour emprunté de saint Augustin, qui ailleurs entend ainsi ces paroles de l'Apôtre. Le malheur est que, dans l'endroit cité par Jansénius, qui est d'un ouvrage composé longtemps avant celui dont il explique le texte, le saint docteur rejette cette interprétation comme très-fausse. *Ego enim putabam dici ista non posse, nisi de iis quos ita haberet carnis concupiscentia subjugatos, ut facerent quidquid illa compelleret, quod de Apostolo dementis est credere..... Sed postea melioribus et intelligentioribus cessi, vel potius ipsi, quod fatendum est, veritati, ut viderem in illis Apostoli vocibus gemitum esse sanctorum contra carnales concupiscentias dimicantium* (*Lib.* VI *contra Jul., cap.* 23, *n.* 70). Troisième infidélité.

Ne craignez point, je vous épargnerai la discussion accablante d'une foule énorme de passages que Jansénius accumule pour appuyer cette erreur, que l'homme est maintenant nécessité au péché. Il n'en allègue pas un seul qui n'ait pour objet dans saint Augustin le péché opposé à la perfection de la justice, le péché matériel des mouvements indélibérés de la concupiscence, ou des effets causés par l'ignorance invincible. Jansénius a trompé le monde en faisant disparaître le véritable état de la question entre saint Augustin et les pélagiens. Il faut toujours se souvenir que ces hérétiques niaient l'existence de ce péché matériel, en soutenant, par un orgueil stoïque, que rien dans l'homme ne pouvait être déré-

glé que par la faute libre et personnelle de l'homme; de plus il est nécessaire de remarquer que saint Augustin, suivant l'usage de son temps et de sa langue, autorisé par l'Ecriture, non-seulement avait droit, mais ne pouvait pas se dispenser d'appeler du nom de péché tout défaut et toute misère que la prévarication d'Adam avait introduits dans la volonté humaine contre l'ordre établi de Dieu et la perfection de la première origine.

Ce n'est pas la faute du saint docteur si, selon l'usage et le génie des langues modernes, le mot *péché* réveille toujours dans nos esprits l'idée d'une faute. Saint Augustin traite de pélagienne la manière de penser de Célestius, qui disait perpétuellement du péché matériel et contraire à la perfection de la justice, ce qu'il ne pouvait véritablement dire que du péché formel et contraire à l'action de la justice; parce que cet hérésiarque voulait qu'il n'y eût rien à blâmer, à désavouer, à réformer et à corriger dans les plus promptes saillies des mouvements de la concupiscence, qu'autant que nous négligerions de les régler et de les réprimer, ce qu'il prétendait être toujours en notre pouvoir.

Tandis que je parlais, le licencié avait en main les ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, et il lisait les passages que j'avais marqués à mesure que je venais à les citer. Il m'objecta alors que dans la suite du texte il avait jeté les yeux sur plusieurs propositions et expressions qui ne pouvaient être vérifiées que du péché formel, et de ce qui s'appelle une faute, aux endroits mêmes où je soutenais que le saint docteur traitait du péché matériel et d'une pure misère de la volonté humaine.—Cela ne doit point vous surprendre, répondis-je, et vous arrivera bien plus souvent quand vous lirez les passages qui concernent l'ignorance. C'est une matière que j'ai à cœur de bien éclaircir. Pour la traiter à fond, il me semble que je dois mettre sous un nouveau jour la notion du péché que saint Augustin oppose à l'impeccance pélagienne. Le saint docteur conçoit le péché en général comme un mouvement de la volonté qui s'écarte de la justice, je dirais, qui sépare la volonté humaine de la justice, s'il s'agissait du péché habituel. Il divise le péché en deux espèces, l'une qui écarte la volonté de l'action de la justice, l'autre qui écarte la volonté de la perfection de la justice, c'est-à-dire de cette justice dans laquelle notre premier père a été créé, à la possession inamissible de laquelle nous sommes destinés dans la vie future, à laquelle nous sommes obligés de tendre, dont nous devons nous approcher sans cesse, en devenant de jour en jour plus justes et travaillant continuellement à notre perfection.

Saint Jérôme a eu les mêmes idées que saint Augustin là-dessus. Ils ont enseigné l'un et l'autre que ce péché, qui, ainsi que je l'ai dit, serait appelé dans l'école matériel, devait être humblement avoué, blâmé et déploré comme une misère, et qu'il fallait faire des efforts pour s'en délivrer, du moins en partie et autant qu'il était possible; mais ils n'ont eu garde de croire que ce péché nous rendît coupables devant Dieu, et dignes d'aucune punition, comme si c'eût été une faute.

La première erreur des pélagiens, je le répète encore une fois, fut d'assurer que l'homme en cette vie pouvait se rendre si parfait, qu'il remplît entièrement l'idée chimérique du sage que les philosophes païens s'étaient forgée. Or, dans les combats que les saints Pères ont livrés aux pélagiens sur ce sujet, c'était à ces hérétiques de montrer que l'homme était capable de prendre un tel empire sur tous les mouvements de son âme, qu'il purgeât toutes ses actions du plus léger défaut, en sorte qu'il ne lui échappât jamais rien qui fût tant soit peu contraire à la perfection de la justice. Mais il suffisait aux saints docteurs qui réfutaient les pélagiens, de faire voir qu'il n'était pas possible que l'homme ne s'écartât souvent de la plus parfaite justice, soit par des actions libres, soit par des actions nécessaires (c'est ce qu'il faut bien remarquer); d'où ils concluaient que la perfection de la justice était propre de l'état d'Adam, d'où nous sommes déchus par le péché originel. Il n'est donc pas étonnant que dans cette controverse ils confondissent ensemble le péché formel et le péché matériel : l'un et l'autre servaient à leur but aussi évidemment, et le péché matériel plus efficacement.

IV. *Quelle sorte de péché est attachée à l'ignorance invincible, et tous ses effets.*

Le mélange des traits qui concernent le péché formel et le péché matériel est ordinaire et fréquent dans les écrits des saints docteurs, quand il est question de l'ignorance, et en voici la raison. Les pélagiens étaient fort embarrassés à cet égard, ils ne savaient à quoi se déterminer, ni à quoi s'en tenir, pour arrêter sur un point fixe leur doctrine chancelante. Ils avaient avancé d'abord que l'homme juste, à qui ils attribuaient le pouvoir de se garantir de tout péché, n'ignorerait rien absolument de ce qui aurait quelque rapport à l'observation de la loi. Ainsi l'assure saint Jérôme : *Unde et vos asseritis eos qui absque legis scientia sunt, peccata vitare non posse* (*In Epist. ad Ctesiph., tom. IV, p.* 476). Et ailleurs : *Dicis sine peccato esse non posse, nisi qui scientiam legis habuerit* (*Lib.* I *Dial., p.* 500).

On voit par les paroles qui suivent que, selon la méthode de tous les hérétiques, Pélage ne manquait pas de flatter les dames, et qu'il était bien éloigné d'envier au sexe le droit d'aspirer à la science parfaite de la loi. Sur quoi saint Jérôme le raille ainsi : *Quotus enim quisque Christianorum habet legis scientiam, quam in multis doctoribus Ecclesiæ aut raro aut difficulter invenias? Verum tu tantæ es liberalitatis, ut favorem tibi apud Amazonas tuas concilies, ut in alio loco scripseris, scientiam legis etiam feminas habere debere* (*Ibid.*).

Cependant, les catholiques ayant démontré que l'ignorance était quelquefois invincible, les disciples de Pélage prirent le parti de nier qu'en ce cas on commît aucun péché en contrevenant à la loi, dans le sens que de part et d'autre on entendait le mot de péché, qui ne signifiait pas plus une faute qu'un défaut et une misère incompatible avec la parfaite justice. C'est-à-dire que les pélagiens refusaient d'avouer qu'une telle action, considérée matériellement et en elle-même, fût mauvaise, digne de blâme et de réforme, et qu'elle eût besoin d'excuse. Au contraire, ils la tenaient pour bonne et si régulière, que la délicatesse de la plus parfaite justice devait s'en accommoder; de sorte qu'un homme qui bien instruit de la loi l'observerait, ne vaudrait pas mieux qu'un autre qui par ignorance la transgresserait. C'est ce que nous apprenons de saint Augustin, qui parle ainsi à Julien : *Perge ad cætera. Et vanis vaniora contexe..... quando quidem dicis ex hoc intelligi debere perfectam ignorantiam justitiam nominari..... Cur ergo eos non nominas justos, si perfecta ignorantia justitiæ nomine nuncupanda est? Nihil est namque perfectius ignorantia; nihil ergo vocetur et justius...... Numquid virtutem dicturus es non esse justitiam? Quomodo igitur infans nondum plenus est virtute, sed capax, cum plenus sit ignorantia, quam dicis esse justitiam, nisi virtutem neges esse justitiam* (*Lib.* III *contra Jul., cap.* 19, *n.* 35)?

Les pélagiens allèrent si loin en faisant l'apologie de l'ignorance, et se laissèrent tellement emporter à la passion de la justifier, qu'on leur attribua communément de croire (comme saint Jérôme le fait entendre) que l'ignorance, l'inadvertance et l'oubli n'étaient pas péché, si on y était tombé par une simple négligence, et non pas par une volonté entièrement directe, qui évite et fuit la lumière, aveugle ou distrait l'esprit en haine de la vérité. Voilà pourquoi

les saints docteurs, en disputant contre ces hérétiques, parlent indifféremment dans les mêmes termes de l'ignorance vincible et de l'ignorance invincible. A quoi il faut ajouter la raison que j'ai déjà insinuée, qui est que les pélagiens étaient également convaincus, si on leur montrait que l'homme s'écartait de la parfaite justice, soit en commettant un péché formel par l'ignorance vincible, soit en commettant un péché matériel par l'ignorance invincible.

Mais il y eut encore à cet égard de la variété dans l'opinion des pélagiens, et il est vrai que le plus souvent Julien, Célestius et Pélage même paraissent reconnaître un véritable péché dans l'ignorance vincible, quelle qu'elle fût. Jansénius en donne d'assez bonnes preuves, telles que sont ces paroles de saint Augustin à Julien : *Ecce merito reprehendisti eos et graviter, qui supersederunt scienda cognoscere* (*Lib.* VI *contra Jul.*, *cap.* 1, *n.* 2.). Et cette proposition de Célestius, condamnée dans le concile de Diospolis, *quod oblivio et ignorantia non subjaceant peccato ; quoniam non eveniant secundum voluntatem sed secundum necessitatem* (*Lib. de Gestis Pelagii*, *cap.* 35, *n.* 65). Et surtout cette maxime de Pélage, *hominem pervigilare debere ne ignoret; ideoque esse culpandam ignorantiam, quia id homo nescit negligentia sua quod adhibita diligentia scire debuisset* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 17, *n.* 19).

Peut-être ces hérétiques ne blâmaient-ils qu'une négligence grossière : quoi qu'il en soit, saint Jérôme ne laisse pas d'alléguer en preuve contre eux la punition d'Oza, qui fut frappé de mort (*II Reg.*, VI) pour avoir imprudemment levé la main vers l'arche du Seigneur : *David justus et propheta... ut videt ignorantiam Domini furore punitam, terretur atque tristatur, nec quærit causam a Domino, quare percusserit ignorantem* (*Lib.* I *Dial. sub fin. p.* 508); la punition de David, à qui une peste envoyée de Dieu enleva 70,000 de ses sujets, parce qu'il en avait ordonné le dénombrement (*II Reg.* XXIV), en quoi il ne croyait pas mal faire, *Cum juberet ut fieret, utique quid diceret ignorabat ; et tamen se ipse reprehendit, et pro hac culpa septuaginta hominum millia angeli gladio trucidantur* (*S. Hier.*, *ibid.*) ; les sacrifices de Job pour l'expiation des péchés que ses enfants auraient pu commettre par ignorance (*Job.* I, 5) : *Unde et Job offert hostias pro filiis suis, ne forte per ignorantiam in cogitatione peccaverint* (*Lib.* I *Dial.*, *pag.* 504). Il est clair que ces exemples marquent une ignorance vincible.

Outre cela, saint Augustin nous donne lieu de faire ici une observation importante, c'est que les pélagiens admettaient une sorte d'ignorance invincible, qui dans le fond était vincible, savoir celle dont l'homme pouvait se délivrer par le secours de la grâce, qu'il aurait négligé d'implorer. *Tractat etiam iste de peccatis ignorantiæ, et dicit hominem prævigilare debere ne ignoret; ideoque esse culpandam ignorantiam, quia id homo nescit negligentia sua quod adhibita diligentia scire debuisset; dum tamen omnia potius disputet, quam ut oret et dicat,* Da mihi intellectum ut discam mandata tua. *Aliud est enim non curasse scire, quæ negligentiæ peccata etiam per sacrificia quædam legis videbantur expiari; aliud intelligere velle, nec posse et facere contra legem, non intelligendo quid fieri velit. Unde admonemur a Deo petere sapientiam, qui dat omnibus affluenter, utique his omnibus qui sic petunt, et tantum petunt, quomodo et quantum res tanta petenda est* (*Lib. de Nat. et gratia*, *cap.* 17, *n.* 19).

Après vous avoir ainsi exposé les sentiments des pélagiens sur l'ignorance, rien n'est plus aisé que de vous faire toucher au doigt le contraste énorme qui se trouve entre la doctrine de Jansénius et celle de saint Augustin et de saint Jérôme sur le même sujet.

Les deux saints docteurs tiennent que l'ignorance elle-même est un péché, et non pas seulement ce qu'on fait contre la loi par ignorance. *An nullum est ignorantiæ malum, et ideo nec purgandum?* dit saint Augustin (*Lib.* I *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 26, *n.* 66) ? *Scilicet nunc mihi latissima Scripturarum testimonia peragranda, ut doceam errorem et ignorantiam esse peccatum?* dit saint Jérôme (*Lib.* I *Dialogi*, *pag.* 504). Saint Augustin apporte presque partout l'ignorance des enfants pour exemple de ce péché; et saint Jérôme, pour en démontrer la réalité par des traits de l'histoire sainte, va chercher jusqu'à l'ignorance de Jacob, qui ne savait point ce qu'était devenu son fils Joseph ; de Samuel, qui ne savait point lequel des fils d'Isaïe Dieu avait destiné à être le roi de son peuple ; d'Ahias de Silo, qui ne connaissait point la reine d'Israël, épouse de Jéroboam. Il est vrai que saint Augustin parle d'un homme baptisé en ces termes : « Il est exempt de tout péché, mais non pas de tout mal : *Omni peccato caret, et non omni malo* (*Lib.* VI *contra Jul.*, *cap.* 16, *n.* 49).» Mais il trouve que son expression n'est pas assez correcte, parce qu'elle restreint l'idée du péché à ce qui fonde la dénomination et la qualité de coupable; il la réforme donc de la sorte : « Pour mieux dire, le fidèle après son baptême est exempt de tout ce qui peut se rencontrer dans tous les maux qui le rendent coupable, mais il n'est pas exempt de tous les maux : *Quod planius ita dicitur, omni reatu omnium malorum caret, non omnibus malis.* Enfin, l'ignorance met l'homme dans un état opposé à la perfection de la justice ; d'où il s'ensuit, dans les principes de saint Augustin et de saint Jérôme, qu'elle est elle-même un péché aussi bien que ses effets.

C'est pourquoi Luther et Calvin, qui ont appris à Jansénius le secret de débiter une monstrueuse hérésie sous le nom de saint Augustin, en confondant les deux espèces de péché contre l'action de la justice et contre la perfection de la justice, étaient meilleurs dialecticiens que l'évêque d'Ypres : ils ont erré plus conséquemment, quand ils ont mis pour principe de leur dogme sur l'ignorance invincible, que la concupiscence et l'ignorance en elles-mêmes et de leur nature méritent la haine de Dieu, sont des péchés formels et proprement dits, et sont dans nous toute l'essence du péché originel. De là les deux hérésiarques concluent que le péché originel demeure après le baptême, puisque la concupiscence et l'ignorance demeurent, que tout l'effet du baptême est d'ôter l'imputation extérieure de ce péché, qui est par ce sacrement non pas effacé, mais couvert et enseveli, parce que Dieu, en vue de Jésus-Christ, remet la peine qu'il aurait droit d'exiger. Ils concluent encore que tous les effets de la concupiscence et de l'ignorance sont autant de nouveaux péchés.

Jansénius est d'accord avec ses maîtres quant à l'essence du péché originel, qu'il fait aussi consister dans la concupiscence et dans l'ignorance; mais il n'oserait convenir avec eux que le baptême n'en ôte que l'imputation extérieure, et je ne sais quels dehors; il veut que par la vertu de ce sacrement la concupiscence et l'ignorance cessent de nous rendre odieux et coupables, c'est-à-dire, il veut que le péché originel ne soit plus, et que sa nature reste (*Jans. tom. II, lib.* 1, *de Statu naturæ lapsæ*, *cap.* 1, *pag.* 186.)

L'inconséquence de Jansénius ne se borne point là. Quoiqu'il avoue que l'ignorance invincible n'est pas un péché, et qu'elle subsiste avec l'amitié de Dieu dans les personnes qui ont reçu le baptême, il assure néanmoins en même temps que les actions causées par une ignorance invincible, quand elles se trouvent être contre la loi naturelle, sont des péchés formels dignes de la haine de Dieu et des supplices éternels; c'est-à-dire que d'un principe innocent le crime est un effet nécessaire. Ce qu'il y a de plus étrange, c'est qu'il prétend qu'il n'en est pas de même par rapport à la concupiscence, dont il enseigne que les premiers mouvements sont aussi innocents que leur principe (*Lib.* II *de Statu naturæ lapsæ*, *cap.* 6, *p.* 312). Il est clair qu'en tout cela il contredit plus saint

Augustin qu'il n'est différent de Luther et de Calvin. Mais il n'est pas aisé de décider s'il est plus en contradiction avec lui-même qu'avec ses deux prédécesseurs. N'est-ce pas seulement la feinte et l'équivoque qui le séparent d'eux, et qui nous dérobent une entière conciliation et un parfait concert entre tous les prédestinatiens modernes? Quoi qu'il en soit, je n'ai fait que commencer à vous exposer le contraste certain qui désunit étrangement la doctrine de Jansénius sur l'ignorance, d'avec celle de saint Augustin et de saint Jérôme.

Ces saints docteurs n'ont jamais pensé à mettre aucune distinction entre l'ignorance d'un fait ou du droit positif soit divin soit humain, et l'ignorance du droit naturel. Ils ont appelé péché généralement et sans exception toute ignorance du devoir, quelle qu'elle fût. Bien plus, ils ne rapportent presque point d'exemples que d'une ignorance de fait ou de droit positif, quand ils entreprennent de convaincre les pélagiens, par l'Ecriture, que l'ignorance soit vincible soit invincible est un péché. Tels sont, un homicide commis par un malheur, que la loi de Moïse punit de l'exil, le vol secret d'Achan, dont Dieu même rend responsable tout le peuple; la transgression d'un édit absolument ignoré, de laquelle Dieu consulté fait connaître l'auteur, quoique ce fût un prince agréable à ses yeux et qu'il venait de favoriser d'une victoire miraculeuse, et qu'il expose à être puni. Saint Jérôme ne croit pas s'égarer quand il va chercher cent autres traits semblables, et il ne craint pas qu'on lui reproche qu'ils portent à faux.

Mais Jansénius en appelle à saint Augustin, comme mieux instruit des erreurs pélagiennes, et plus entendu à les combattre; il sera condamné au tribunal de saint Augustin. N'a-t-il pas remarqué que ce saint lui-même use de pareils exemples et qu'il oppose à la proposition hérétique de Célestius sur l'ignorance et l'oubli, les sacrifices offerts dans l'ancienne loi pour l'expiation des péchés d'ignorance? *Cum in lege sacrificia pro ignorantia sicut pro peccato offerantur* (*Lib. de Gestis Pelagii*, *cap.* 18, *n.* 42). Est-ce Jansénius ou saint Augustin qui n'a point réfléchi que tous ces sacrifices ne sont ordonnés que pour des ignorances de fait ou de droit positif?

Luther et Calvin ont bien mieux compris à cet égard la pensée du saint docteur. Ils n'ont point fait tant de façon pour taxer également de péché toute sorte d'ignorance et tous ses effets. Ils s'en sont tenus à la généralité de cette condition sans laquelle saint Augustin juge qu'on a tort de se flatter d'être sans péché, et qui consiste à avoir une parfaite connaissance de toutes les choses qui appartiennent à la justice : *Si nihil eorum quæ pertinent ad justitiam nos lateret* (*Lib. de Spir. et litt.*, *cap.* 35, *n.* 63). Telle à vrai dire devait être et était effectivement la doctrine des Pères qui sont entrés en lice avec les pélagiens sur ce sujet. Toute ignorance qui a quelque rapport au devoir est opposée à la parfaite justice, et par conséquent l'ignorance du droit positif et des faits qui influent dans la conduite des mœurs y est aussi évidemment contraire que l'ignorance du droit naturel. Toutes les deux auraient été également bannies de notre esprit, si nous n'étions pas déchus des avantages et des privilèges de l'état où l'homme a été créé.

Jansénius subtilise vainement pour montrer que l'une et non pas l'autre est une suite du péché originel (*Jans. tom. II*, *lib.* II, *de Statu naturæ lapsæ*, *cap.* 6, *p.* 311); car certainement tout ce qui nous dérobe la connaissance des règles d'agir même arbitraires qu'une autorité légitime nous prescrit, tout ce qui nous cache les accidents d'où naît un changement de conjonctures auxquelles la raison veut que nos démarches soient conformes, tout ce qui cause l'inadvertance, l'oubli, les préjugés dont l'effet est le violement de quelque loi même positive, est-ce autre chose que les misères dont la source malheureuse est le péché d'Adam, et qui très-souvent embarrassent, quelquefois bouchent absolument le passage de tout genre de vérité jusqu'à nous? Ces profondes ténèbres qui nous saisissent dès l'instant de notre entrée dans le monde, et qui nous tiennent enveloppés durant une longue enfance, les appellerons-nous une ignorance du seul droit naturel? La difficulté d'apprendre, de concevoir, de retenir, de rappeler à notre mémoire ce que nous avons su, l'impossibilité de partager notre application à tous les objets qui la demandent, la tyrannie des mouvements prévenants de la concupiscence, qui nous ôtent le parfait domaine de notre attention, la fougue subite des passions, une infinité de circonstances qui résultent de la faiblesse et de la corruption de la nature, tous ces obstacles apportent-ils moins d'empêchements à la connaissance des faits qui intéressent le devoir, et à la science des lois positives qu'à celle de la loi naturelle?

Cependant, dit Jansénius, il ne paraît pas raisonnable de croire que dans l'état d'innocence on eût été informé de tous les événements qui se seraient passés dans le monde. Comme s'il s'agissait ici de toute sorte d'accidents et de faits, et non pas seulement de ceux qui sont nécessairement liés avec les obligations! Il est manifeste qu'il s'en fût rencontré peu de tels, si le premier homme n'avait pas péché, parce que les lois positives aussi eussent été plus rares. Elles ne pouvaient être utiles à l'homme innocent que pour éprouver son obéissance, au lieu que nos besoins ont exigé cette multitude de préceptes qui composent le droit positif humain et divin. Et ces besoins d'où viennent-ils, sinon du peu de ressource que chaque homme trouve dans sa raison particulière, du peu de droiture et de force qui lui reste dans sa volonté, depuis que la nature a été affaiblie et corrompue par le péché? C'est pourquoi il a fallu que la sagesse des législateurs devînt la raison commune de la société, et que, par le sceau d'une autorité respectable, il fût donné à un seul de vouloir une fois ce qu'un grand peuple serait tenu de faire toujours. Ainsi la nécessité même des lois positives vient du péché; comment l'ignorance invincible de ces lois n'en serait-elle pas une suite?

Pourquoi donc, répond Jansénius, saint Augustin enseigne-t-il en plus d'un endroit que l'ignorance des faits ou du droit positif excuse de péché? Il enseigne de même en plusieurs endroits que l'ignorance du droit naturel excuse de péché, comme on l'a tant de fois démontré contre les vaines allégations de Jansénius. Ainsi le moyen de concilier le saint docteur avec lui-même n'est pas de faire attention à l'espèce d'ignorance, mais plutôt à l'espèce de péché dont il parle. Toute ignorance invincible, selon saint Augustin, excuse du péché qui est contre l'action de la justice, et nulle ignorance, même invincible, n'excuse du péché qui est contre la perfection de la justice.

Voilà le nœud que Jansénius a feint de ne pas voir et qu'il a craint de toucher.

Quoi! parce que Luther et Calvin, Baïus et Jansénius n'ont pas trouvé bon de faire ce discernement, saint Augustin sera pour cela complice de leurs erreurs! Ce Père se conformait au langage ecclésiastique et théologique qui était en vogue de son temps, en appelant péché non-seulement une faute, mais encore tout défaut non criminel de la volonté qui déroge à la noblesse de notre origine et à la perfection de l'état d'innocence à laquelle les pélagiens voulaient qu'on pût prétendre et atteindre en cette vie par les seules forces de la nature. Car certainement il ne s'est pas fait un dictionnaire particulier, et un tel langage n'est pas de son invention. Avant lui saint Jérôme s'en est servi, et il en a découvert le sens avec la dernière évidence dans les trois livres de son Dialogue contre les pélagiens.

Lisez l'endroit où Critobule, pélagien, fait cette demande à Atticus, catholique. « Donnez-moi un

témoignage du Nouveau Testament où l'erreur et l'ignorance et l'impossibilité du commandement soient regardés comme péchés : *Da mihi testimonium Novi Testamenti, ubi error et ignorantia et impossibilitas mandati teneatur in crimine* (*Lib.* II *Dialogi*, *initio*, *p.* 510). » Atticus répond : « J'en produirai un que certainement vous ne pourrez contredire : *Unum proferam cui certe contradicere non poteris* (*Ibid.*). » Et quel est ce témoignage sans réplique? les paroles de saint Paul, qui se plaint des révoltes importunes de la concupiscence, auxquelles il ne consent pas. Les premiers mouvements, les sentiments indélibérés de l'appétit charnel sont pleins de ténèbres, parce qu'ils préviennent la raison. Voilà, selon saint Jérôme, l'erreur et l'ignorance invincible qui est un péché. *Quod enim operor non cognosco.* Lisons le passage tout entier. *Vas electionis perspicue loquitur : « Consentio enim legi Dei juxta interiorem hominem. Video autem aliam legem in membris meis, repugnantem legi mentis meæ, et captivantem me in lege peccati, quæ est in membris meis.* » Et ensuite : *Audi Apostolum apertissime prædicantem : « Quod enim operor, non cognosco; non enim quod volo operor, sed quod odi illud facio. Sin autem quod nolo hoc facio, consentio legi quoniam bona est. Nunc autem nequaquam ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum* (*S. Hier. ibid.*) »

Luther et Calvin sont ridicules et injurieux envers l'Apôtre de se figurer là un péché formel. Jansénius souscrit, je pense, à cette censure, et il la mérite à coup sûr en adoptant leur opinion sur l'ignorance invincible, puisque saint Jérôme applique cet exemple et ces paroles de saint Paul à l'ignorance invincible dont il était question contre les pélagiens, et que là se réduisait l'impossibilité des commandements de Dieu, qui était le sujet principal de la controverse, *impossibilitas mandati*.

Mais quels témoignages de l'Ancien Testament Atticus avait-il produits, quand Critobule exige qu'ils soient confirmés par un témoignage du Nouveau Testament? Voyez. Jacob pleure la mort de son fils Joseph, et durant longtemps il rejette la consolation que ses autres fils s'efforcent de lui donner. Ce juste montre qu'il est homme en ignorant ce que le juste Joseph son fils est devenu. *Luget Jacob mortem filii sui Joseph, et multo tempore consolationem non recipit...., et probat se hominem, dum justus ignorat quid actum sit de justo filio suo Joseph* (*Lib.* I *Dialog.*, *sub fin.*, *p.* 505). Samuel va à Bethléem, il s'arrête à tous les fils de Jessé l'un après l'autre, croyant que chacun d'eux est celui que le Seigneur demandait; il se trompe à l'égard de tous, et à l'égard de tous il reconnaît son erreur; et de là il paraît quelle est la faiblesse de l'esprit humain : *Samuel.... pergit Bethleem, singulos filiorum Jesse putat ipsos esse quos Dominus requirebat.... per omnes erat, per omnes corrigitur, ut pateat humanæ mentis infirmitas* (*Ibid.*). Ahia, prophète de Silo, ne savait pas que l'épouse de Jéroboam venait à lui : *Ahia propheta Silonites nesciebat ad se venire uxorem Jeroboam* (*Ibid.*). Jansénius et ses disciples ne seraient-ils point ridicules, s'ils prétendaient que ce sont là autant de péchés formels et dignes de châtiment, que commirent Jacob, Samuel, Ahia? Voilà néanmoins, selon saint Jérôme, l'espèce de péché que cause l'ignorance invincible, et qui faisait l'objet de la controverse entre les catholiques et les pélagiens. Nous remîmes les autres questions au lendemain.

V. *Quelle sorte de liberté nous avons perdue par le péché d'Adam.*

Le licencié se rendit de très-bonne heure chez moi, et il débuta par me parler ainsi : Rien ne me paraît plus obscur que le sentiment de saint Augustin sur l'état présent de notre liberté. Tantôt ce Père veut que nous l'ayons perdue, tantôt que nous l'ayons conservée, tantôt qu'elle soit affaiblie et diminuée par le péché. Car, ajouta-t-il, à dessein de me faire entrer sur-le-champ en matière, l'explication que Jansénius donne pour accorder ensemble les différents textes du saint docteur sur ce sujet, ne sera point de votre goût, et vous ne vous accommoderez point de ce commentaire qu'il a imaginé : Nous avons perdu la liberté qui est une exemption de nécessité, nous avons conservé la liberté qui est une exemption de contrainte; et en considérant l'une et l'autre comme deux parties d'une même liberté totale, on peut dire seulement qu'elle est affaiblie et diminuée.

Ce n'est pas tout, répliquai-je : Jansénius appelle proprement du nom de liberté l'exemption de contrainte qui consiste dans la nécessité de vouloir le bien par l'invincible détermination que cause, selon lui, la grâce efficace, et il nomme servitude l'exemption de contrainte qui consiste dans la nécessité de vouloir le mal par l'invincible détermination que cause, selon lui, la concupiscence. C'est pourquoi il attribue à saint Augustin de penser que l'impossibilité de faire le mal, quand nous faisons le bien, est la liberté que la grâce de Jésus-Christ nous procure, et que l'impossibilité de faire le bien quand nous faisons le mal, est la servitude où le péché d'Adam nous a réduits. Mais ce système horrible pour l'état présent de la voie, où il s'agit de mériter et de démériter, est évidemment supposé au saint docteur, et voici au contraire le plan de sa doctrine sur ce point.

Par le péché du premier homme nous étions déchus de tout droit au bien surnaturel, qui est la vraie justice, et par conséquent nous en avions perdu la possibilité. Jésus-Christ est venu au monde et il est mort pour nous mériter la restitution de ce droit et de cette possibilité. Mais il a voulu que la possibilité du bien surnaturel nous fût rendue en partie dans cette vie et en partie dans le siècle futur. Ainsi nous avons recouvré par ses mérites la possibilité du bien surnaturel, qui suffit pour l'action de la justice; ou, ce qui est la même chose, nous avons maintenant, par le secours de la grâce du Sauveur, la liberté de choisir le bien en résistant au mal. Mais nous n'avons pas recouvré la possibilité du bien surnaturel, qui est nécessaire pour la perfection de la justice, ou, ce qui est la même chose, nous sommes privés de la liberté qu'avait Adam de choisir le bien sans aucune contradiction intérieure. En un mot, la liberté que nous avons absolument perdue est le domaine de la volonté sur nos sentiments; la liberté que nous avons conservée est le domaine de la volonté sur nos consentements; et ce domaine sur nos consentements, qui n'est point accompagné, comme dans l'état d'innocence, du domaine sur nos sentiments est une liberté affaiblie et diminuée.

La seule justesse de l'opposition qui se trouve entre ce plan de doctrine et l'erreur des pélagiens sur l'*impeccance* suffit pour le vérifier; car il est certain que les pélagiens enseignaient deux erreurs sur la liberté : la première, que l'homme avait un pouvoir d'indifférence et une exemption de la simple nécessité non-seulement au regard de tout consentement, mais encore au regard de tout sentiment. La seconde est que l'un et l'autre pouvoir étaient indépendants de la grâce du Rédempteur, parce que l'homme n'avait point été dépouillé par le péché ni du droit d'aspirer au bien surnaturel, ni de la possibilité d'y atteindre. Entrons néanmoins en quelque détail de preuves, et commençons par exposer les textes de saint Augustin qui font connaître quelle liberté nous avons perdue par le péché, car vous jugez bien que je ne m'en tiendrai point là, et que je montrerai ensuite quelle liberté nous n'avons point perdue.

Examinons d'abord ces paroles du saint docteur : « Qui de nous dit que par le péché du premier homme le libre arbitre a été enlevé au genre humain? Il est pourtant vrai que par le péché nous

avons perdu la liberté, mais cette liberté dont on jouissait dans le paradis : *Quis autem nostrum dicat quod primi hominis peccato perierit liberum arbitrium de humano genere? Libertas quidem periit per peccatum, sed illa quæ in paradiso fuit* (*Lib.* I *ad Bonif.*, *cap.* 2, *n.* 5). Jansénius (*Tom. II*, *lib.* III *de Statu naturæ lapsæ*, *cap.* 5, *p.* 443) fait une grande attention aux paroles suivantes, *Habendi plenam cum immortalitate justitiam*; ce n'est point pour faire remarquer que, selon saint Augustin, la liberté seule qu'avait Adam de posséder la plénitude et la perfection de la justice nous a été ôtée par le péché : c'est pour empêcher qu'on ne comprenne cela, et qu'on n'aperçoive l'opposition de ces paroles avec ce qu'on dit peu auparavant : *Liberum autem arbitrium defendendo præcipitant, ut de illo potius ad faciendam justitiam, quam de Domini adjutorio confidatur.* Saint Augustin fait entendre que la grâce et le libre arbitre concourent à l'action de la justice, quoique les pélagiens, qui niaient la nécessité de la grâce, eussent la présomption de se confier plutôt sur le libre arbitre que sur le secours de Dieu. Quand donc ensuite il vient à assurer que nous n'avons point perdu le libre arbitre, et que cependant nous avons perdu la liberté qui est nécessaire pour la perfection de la justice, n'est-il pas clair qu'il entend que nous n'avons point perdu la liberté qui est nécessaire pour l'action de la justice?

Lisez cet autre endroit : « Qui ne sait que l'homme a été créé sain et innocent, et qu'il a été établi dans la jouissance du libre arbitre et d'une libre puissance pour vivre justement? Mais il s'agit maintenant de l'homme que des brigands ont laissé demi-mort sur le chemin : *Quis enim eum nescit sanum et inculpabilem factum, et libero arbitrio atque ad juste vivendum potestate libera constitutum? Sed de illo agitur quem semivivum latrones in via reliquerunt* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 43, *n.* 50). » Comme s'il disait, reprend Jansénius : Il s'agit maintenant de l'homme qui, à cause des profondes plaies de l'ignorance et de la concupiscence qui l'ont affaibli et abattu, n'a point le libre arbitre pour bien vivre. Mais Jansénius, en pénétrant les paroles qui suivent immédiatement, n'a-t-il point reconnu que son interprétation est infidèle, et que saint Augustin décrit la perte d'un libre arbitre assez puissant pour nous faire monter au comble de la justice? *Qui gravibus saucius confossusque vulneribus non ita potest ad justitiæ culmen ascendere, sicut potuit inde descendere.*

Le passage que je vais citer est important. « Vous voulez, dit saint Augustin à Julien, que l'homme puisse parvenir ici-bas à la perfection, et plût à Dieu que vous entendissiez qu'il y peut parvenir par un don spécial de Dieu, et non pas seulement par les forces du libre, ou plutôt de l'esclave arbitre de sa propre volonté! *Hic vultis hominem perfici, atque utinam Dei dono, et non libero vel potius servo propriæ voluntatis arbitrio* (*Lib.* II *contra Jul.*, *cap.* 8, *n.* 23). » Que dire de la hardiesse et de la confiance de Jansénius? Non-seulement il applique à la liberté qui a pour objet l'action de la justice, un passage dont la première proposition énonce si clairement qu'il doit être entendu de la liberté qui a pour objet la perfection de la justice, mais encore il s'en sert pour insinuer qu'on a eu tort de blâmer dans Luther un langage qu'il a emprunté de saint Augustin.

Si nous en croyons Jansénius, l'hérésiarque a appris du saint docteur de la grâce, qu'en parlant de l'arbitre de notre volonté il y avait plus de raison de l'appeler esclave que libre (*Jans.*, *tom. II*, *lib.* III *de Statu naturæ lapsæ*, *cap* 5, *sub. fin.*, *p.* 445). Il n'a pas daigné considérer, non plus que Luther, de quel arbitre de notre volonté saint Augustin a prononcé qu'il était plutôt esclave que libre. Ce Père n'avait garde de parler et de penser ainsi de l'arbitre de notre volonté que lui-même, d'accord avec les pélagiens, avouait sans difficulté être libre par rapport aux consentements; et le seul mot *perfici* désigne évidemment un autre arbitre de notre volonté, que les pélagiens prétendaient faussement être libre par rapport aux premiers mouvements. Les paroles qui suivent immédiatement après l'inculquent si bien, qu'il n'est pas permis de ne le pas concevoir : *A qua perfectione quidem longe vos esse sentitis : sed dolus est in ore vestro, sive peccatores vos esse dicatis, et justos credi velitis, sive profiteamini perfectionem justitiæ, quam profecto in vobis non esse sentitis* (S. *August.*, *ibid.*).

Est-il maintenant supportable de voir Jansénius employer cet endroit de saint Augustin, pour aboutir à conclure le contre-sens de la pensée du saint docteur? *Cum illud vocabulum* (servi) *Augustinus libentissime usurpaverit ad illam arbitrii stragem exprimendam, quæ non est amplius liberum ut bene vivat, hoc est ut bonum velit et operetur, sicut ante ruinam suam fuit* (*Jans.*, *ibid.*, *p.* 446). Saint Augustin dit : la perfection, *perfici*, *perfectionem justitiæ*, Jansénius lui fait dire : l'action, *bene vivat*, *velit*, *operetur*. Le fidèle interprète! Mais aussi une falsification était le seul digne fondement de l'apologie de Luther.

L'expression de grande liberté, que saint Augustin emploie ailleurs pour spécifier la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam, est détournée, dans le commentaire de Jansénius (*Ibid.*, *p.* 443), de la même manière que les paroles des textes précédents, à signifier la liberté d'indifférence, qui rend l'âme maîtresse de sa détermination et de son choix dans toutes ses actions. *Nunc vero*, dit le saint docteur, *postea quam est illa magna peccati merito amissa libertas, etiam majoribus donis adjuvanda remansit infirmitas* (*Lib. de Corrept. et gratia*, *cap.* 12, *n.* 37). Mais consultez la description qu'il fait de cette même liberté quelques lignes auparavant, et vous verrez qu'elle consistait en ce que l'homme n'éprouvait aucune résistance de la part de son appétit sensuel : *Nihil ex se ipso concupiscentialiter resistebat.*

Lisons tout entier ce fameux endroit du livre de la Perfection de la justice, dont Jansénius fait trophée (*Tom. II*, *lib.* III *de Stat. nat. laps.*, *c.* 12, *p.* 483), et dont il affecte de fourrer partout quelques lambeaux, pour aider à la séduction de ses lecteurs sur le sens des autres passages. *Respondetur per arbitrii libertatem factum, ut esset homo cum peccato, sed jam pœnalis vitiositas ex libertate fecit necessitatem. Unde ad Deum fides clamat*, De necessitatibus meis educ me. *Sub quibus positi vel non possumus quod volumus intelligere, vel quod intellexerimus, volumus nec valemus implere. Nam et ipsa libertas credentibus a liberatore promittitur.* Si vos, *inquit*, Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis. *Victa enim vitio in quod cecidit voluntate, caruit libertate natura. Hinc alia Scriptura dicit :* A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est. *Sicut ergo* non est opus sanis medicus, sed male habentibus, *ita non est opus liberis liberator, sed servis, ut ei dicat gratulatio libertatis :* Salvasti de necessitatibus animam meam. *Ipsa enim sanitas est vera libertas, quæ non periisset, si bona remansisset voluntas, quia vero peccavit voluntas, secuta est peccantem peccatum habendi dura necessitas, donec tota sanetur infirmitas, et accipiatur tanta libertas, in qua sicut necesse est permaneat beate vivendi voluntas, ita ut sit etiam bene vivendi et nunquam peccandi voluntaria felixque necessitas* (*Lib. de Perf. just.*, *cap.* 4, *n.* 9). On dit que cet endroit de saint Augustin a fait pour le moins autant de jansénistes que le *subventum est infirmitati*, etc., et le *quod amplius nos delectat*, etc.; jansénistes par ouï-dire et sans réfléchir, comme le sont la plupart.

Le saint docteur a rassemblé dans ce long passage tous les caractères de la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam. C'est d'abord une liberté qui a pour contraire une nécessité sous le joug de laquelle on ne peut pas faire ce qu'on veut; *Volumus, nec valemus implere;* une nécessité non pas

de consentir au péché, mais d'avoir en soi le péché, *peccatum habendi dura necessitas;* une nécessité qui persévère sans interruption même dans les justes, jusqu'à ce que la vue intuitive de Dieu ait absorbé et guéri toute notre infirmité, *donec tota sanetur infirmitas.* Cette liberté n'a donc point pour contraire la nécessité jansséniste, qui réduit le pouvoir de l'âme précisément à la mesure de ce qu'elle veut, qui fait consentir à l'acte du péché, qui consiste dans l'alternative d'une double nécessité dont l'une détruit successivement l'autre. Mais cette liberté a pour contraire la nécessité dont se plaignait saint Paul quand il disait : Je ne fais pas le bien que je veux, *Non quod volo bonum hoc ago;* ce n'est pas moi qui opère le mal, mais le péché qui habite en moi : *Nunc autem jam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum;* malheureux que je suis, qui me délivrera de ce corps mortel? *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus?*

Voilà justement les trois traits dont saint Augustin a peint la nécessité où nous sommes assujettis par la perte de la liberté que possédait le premier homme, et qui ne conviennent qu'à la nécessité de sentir les mouvements prévenants et indélibérés de la concupiscence. Outre cela, cette liberté était essentiellement la même dans Adam que celle dont la restitution est promise aux fidèles : *Nam et ipsa libertas credentibus a liberatore promittitur;* elle était propre de la nature saine, elle n'est pas même distinguée de la santé, et non-seulement de la santé dont jouissait Adam, mais de celle que le souverain Médecin doit nous procurer, et qui nous fera dire, en lui rendant d'éternelles actions de grâces : Vous avez délivré mon âme de toute nécessité : *Ut et dicat gratulatio libertatis : Salvam fecisti de necessitatibus animam meam. Ipsa enim sanitas est vera libertas.* Enfin cette liberté ne nous sera rendue que dans la vie bienheureuse : *Donec tota sanetur infirmitas, et accipiatur tanta libertas, in qua sicut necesse est permaneat beate vivendi voluntas,* etc.

Jansénius n'a pu penser, et il avait en cela grande raison, que la liberté d'indifférence et l'exemption de la simple nécessité fût la liberté dont la restitution nous est promise, qu'elle fût cette grâce de santé qu'on reçoit en entrant dans le ciel. Ne devait-il pas conclure que la liberté d'indifférence et l'exemption de la simple nécessité n'est point la liberté que nous avons perdue par le péché? Il a mieux aimé supposer une équivoque perpétuelle à saint Augustin dans le mot de liberté, et distinguer ce que le saint docteur n'a pas distingué; car Jansénius enseigne évidemment partout que la liberté qui nous est rendue par Jésus-Christ est tout autre chose que la liberté dont le péché d'Adam nous a causé la perte; et saint Augustin, au contraire, ne se contente pas d'avoir dit expressément plus d'une fois qu'il n'y a point de différence entre elles; il le confirme encore par ces paroles : *Ipsa enim sanitas est vera libertas, quæ non periisset, si bona permansisset voluntas.*

Il faut donc convenir que Jansénius s'écarte étrangement de saint Augustin en expliquant le texte de ce Père, et que dans ce livre où il est traité de la perfection de la justice, en cet endroit surtout, le saint docteur entend par le mot de liberté celle qui est contraire à la perfection de la justice : car cette seule liberté, savoir le parfait domaine de l'âme sur toutes ses inclinations et ses appétits, se trouve être un apanage commun aux habitants des deux paradis terrestre et céleste, avec la différence, néanmoins, que j'ai remarquée entre l'impeccance et l'impeccabilité. Dans le paradis terrestre on avait le pouvoir de bien vivre et de ne jamais pécher, même matériellement; dans le paradis céleste ce pouvoir est accompagné d'une heureuse nécessité, *Ita ut sit bene vivendi et nunquam peccandi voluntaria felixque necessitas.*

Le licencié me fit remarquer que, dans plusieurs passages cités par Jansénius, saint Augustin attribue la perte de notre liberté à toute chute dans le péché mortel, et le recouvrement de notre liberté à la grâce actuelle efficace, qui nous retire de l'état du péché mortel. — Prenez-y garde, lui répondis-je, la liberté dont il est alors question est la puissance de faire des actions méritoires. L'état du péché mortel vous réduit à la condition des esclaves, qui ne peuvent rien gagner pour eux, qui sont inhabiles à acquérir et à posséder en propre aucun bien; car en ce malheureux état toutes nos œuvres sont stériles et mortes pour nous; et comme des esclaves nous pouvons bien mériter des châtiments, mais nulles récompenses. Au lieu que dans l'état de la grâce sanctifiante nous amassons des richesses immenses pour la vie future, toutes nos actions les plus petites augmentent le fonds de notre éternité, et nous acquièrent un nouveau degré de grâce et de gloire.

La grâce actuelle efficace nous délivre de cet esclavage, et nous rend la liberté des enfants de Dieu, en nous faisant produire des œuvres méritoires de la vie éternelle, quand elle nous a conduits à la justification. Il n'est pas étonnant que saint Augustin, en s'exprimant sur cette matière, nomme péché toute action faite en état de péché. On voit assez que dans le langage de ce Père le terme de péché est général et indéterminé, et qu'il doit être apprécié suivant les circonstances où il est employé; mais Jansénius en abuse, pour assurer que tout pécheur a perdu la liberté de s'abstenir du péché formel, et qu'en toutes ses actions il est nécessairement et véritablement coupable. Cet abus est manifeste : car n'était-il pas naturel que le saint docteur n'épargnât point la dénomination de péché aux œuvres stériles et inutiles pour le salut, lui qui comprend sous ce nom tout ce qui est contraire à la seule perfection de la justice?

Le passage que vous avez eu en vue est, je pense, celui-ci : *Quomodo manet libertas in eis qui, ut liberentur a servitute qua victori peccato addicti sunt, divina indigent gratia, nisi quia liberi sunt et ipsi, sed justitiæ? Unde dicit Apostolus,* Cum essetis servi peccati, liberi fuistis justitiæ (*Lib.* I *Oper. Imp., n.* 76). L'explication que je viens de vous donner est contenue dans les paroles qui suivent peu après : *Hoc si intelligatis, non aliud intelligetis esse arbitrium laudabiliter liberum, nisi quod fuerit Dei gratia liberatum.* C'est-à-dire que le seul usage louable du libre arbitre se réduit aux actes surnaturels, qui disposent à la justification et qui ensuite la consomment.

J'avais devant les yeux un autre passage, répliqua le licencié, auquel votre explication ne convient point. Il me le donna à lire. *Libero arbitrio male utens homo, et se perdidit et ipsum... cum libero peccaretur arbitrio, victore peccato amissum est et liberum arbitrium :* A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est. *Petri certe apostoli est ista sententia, quæ cum vera sit, qualis, quæso, potest servi addicti esse libertas, nisi quando eum peccare delectat? Liberaliter enim servit qui domini sui voluntatem libenter facit. Ac per hoc ad peccandum liber est, qui peccati servus est. Unde ad juste faciendum liber non erit, nisi a peccato liberatus esse justitiæ cœperit servus. Quod antequam fieri in homine incipiat, quomodo quisquam de libero arbitrio in bono glorietur opere,* etc. (*Lib.* I *Enchir., cap.* 30).

Ce texte, lui dis-je, regarde évidemment la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam. Aussi saint Augustin ne manque-t-il pas ici de la faire consister en ce que l'homme se porte au bien de tout son cœur et de toute son affection, sans aucune répugnance ni contradiction intérieure; à peu près comme les impies se livrent à leurs passions et au plaisir qu'ils goûtent dans le vice : ce qui est en eux, ajoute le saint docteur, une sorte de liberté pour le mal, opposée à celle que nous devrions avoir pour le bien. Tel est le sens de ces paroles : *Liberaliter*

enim servit, qui domini sui voluntatem libenter facit.

Or, remarquez l'exactitude de saint Augustin : comme la grâce actuelle efficace ne fait que diminuer en nous le règne de la concupiscence et ne la détruit pas entièrement; comme elle ne nous conduit pas à la perfection de la justice, et se borne à nous en approcher par le retranchement de toute contradiction au bien et de toute répugnance volontaire, mais non pas involontaire, le saint docteur n'attribue point à la grâce actuelle efficace la restitution pleine et entière de cette liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam, mais seulement une délivrance et une liberté commencée; et ce n'est pas sans dessein qu'il s'exprime ainsi : *Et quod antequam fieri incipiat*, pour marquer que nous essayons en cette vie plutôt que nous ne portons le joug de la justice.

Ces paroles de saint Augustin me rappellent un endroit de saint Fulgence qui démontre la vérité et la solidité de cette observation. Le disciple avait admirablement bien pénétré les plus profondes pensées de son maître, et il déclare ainsi quelle sorte de liberté était le sujet de la controverse entre saint Augustin et les pélagiens : « Cette liberté qui ne vient point de l'arbitre de la volonté humaine, mais qui est accordée par la miséricorde gratuite de Dieu, commence par la bonne volonté, s'accroît par le fruit de notre sanctification, et n'a un plein effet que dans la vie éternelle : *Hæc libertas quæ non ex humano arbitrio nascitur, sed gratuita Dei miseratione confertur, a bona voluntate sumit exordium, et per fructum sanctificationis in vita æterna plenum sortitur effectum* (*Lib. de Incarn. et gratia. cap.* 19, *p.* 308 *edit. Sebast. Cramoisy*). »

Il y a, comme nous avons vu, une autre espèce de liberté qui ne faisait nullement le sujet de la controverse entre saint Augustin et les pélagiens, et sur laquelle le saint docteur n'avait point d'autre dispute avec ces hérétiques, sinon qu'ils lui reprochaient sans cesse de ne la point reconnaître, et que de son côté il se défendait en la confessant hautement, et traitant leur accusation de calomnie : c'est la liberté nécessaire pour faire le mal et le bien : *Liberum itaque arbitrium et ad malum et ad bonum faciendum confitendum est nos habere* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 1, *n.* 2), pour mener une mauvaise ou une bonne vie : *Fides neque liberum arbitrium negat sive in vitam malam sive in bonam* (*Epist.* 215, *ad Valent.*, *n.* 4). Et par conséquent c'est la liberté telle qu'on la doit concevoir quand on la regarde comme un principe de mérite et de démérite, de l'action de la justice et du péché formel. Jansénius en a corrompu la notion, afin de pouvoir dire avec saint Augustin : Nous ne nions pas le libre arbitre, et le nier pourtant avec Calvin.

J'ai ouï dire qu'un sultan donna le nom du vin qu'il aimait et dont la loi de Mahomet défend l'usage, à l'eau qu'il avait en horreur, afin de pouvoir dire avec les plus religieux musulmans : Je ne bois point de vin. L'artifice de Jansénius est à peu près semblable. A l'entendre, saint Augustin n'a confessé que la liberté qui est une exemption de contrainte; d'où il s'ensuit que Calvin et saint Augustin ont pensé de même, l'un en niant le libre arbitre, et l'autre en le confessant, puisque Calvin a protesté plus d'une fois qu'il ne voulait point chicaner sur les mots, et qu'il était prêt à confesser le libre arbitre, si on s'accordait à recevoir cette définition : la liberté est une exemption de contrainte, et non pas de simple nécessité (*Calvinus, lib.* II *Instit.*, *cap.* 2, *n.* 7. *Lib.* II *adversus Pighium*). Aussi M. Bayle prétend-il que la doctrine de saint Augustin et celle de Calvin sur la liberté ne diffèrent que dans l'expression. Il n'y a point de calviniste, dit-il, *qui ne reconnaisse le libre arbitre et son usage dans la conversion du pécheur, si l'on entend ce mot selon les idées de saint Augustin* (*Dict. de M. Bayle, au mot* AUGUSTIN, *remarque* E).

Mais quelle idée les pélagiens avaient-ils de la liberté? Sans doute ils la prenaient pour l'exemption

A de la simple nécessité. Jansénius l'assure et le prouve fort au long (*Tom. I, lib.* II, *cap.* 2 *et seq.*). C'est donc l'exemption de la simple nécessité que Julien reprochait à saint Augustin de nier et de taxer d'hérésie célestienne et pélagienne. *Si quis liberum esse in hominibus arbitrium dixerit, Cœlestianus et Pelagianus vocatur* (*Lib.* II *de Nupt. et concup.*, *c.* 3, *n.* 8). Et par conséquent c'est l'exemption de la simple nécessité que saint Augustin répondant à Julien confesse, et qu'il se défend de taxer d'hérésie célestienne et pélagienne. *Non liberum negamus arbitrium.... non hinc estis Cœlestiani et Pelagiani* (*Ibid.*). Veut-on que dans ce conflit, en usant des mêmes termes, Julien parle d'une chose et saint Augustin d'une autre?

Le saint docteur ajoute, il est vrai, que le péché nous ayant ôté la possibilité du bien surnaturel, elle ne nous est rendue que par la grâce de Jésus-Christ (*Ib.*). *Sed si vos Filius liberaverit, ait veritas, tunc vere liberi eritis.* Il rejette une liberté indépendante de la

B grâce, dont en vain l'orgueil stoïque des pélagiens se flattait : *Hunc vos invidetis liberatorem, quibus captivis vanam tribuitis libertatem* (*Ibid.*). Mais il ne détruit point l'idée de la liberté que Julien avait dans l'esprit, si bien que pour retrancher l'erreur pélagienne et la changer au dogme catholique, il exige seulement qu'on ne dise pas que pour servir Dieu comme il faut, le libre arbitre sans le secours de Dieu suffise : *Non itaque sicut te atque alios fallens loqueris, si quis liberum in hominibus arbitrium dixerit, Cœlestianus aut Pelagianus vocatur : ista quippe catholica fides dicit. Sed si quis ad colendum recte Deum, sine ip sius adjutorio dicit esse in hominibus liberum arbitrium..... ipse Pelagianus et Cœlestianus vocatur* (*Ibid.*). Saint Augustin assure ici expressément que la foi catholique s'accorde avec les pélagiens à dire que les hommes ont le libre arbitre. Sa pensée n'est pas sans doute que cet accord consiste seulement dans les mots et non pas dans la chose, car la foi n'a point pour ob-

C jet les mots, mais les choses.

D'ailleurs, si une basse et captieuse équivoque convient à un hérétique qui cherche à pallier son erreur, n'est-elle pas indigne d'un saint défenseur et docteur de l'Église, qui a pour maxime que déguiser la vérité c'est la trahir? Saint Augustin est donc bien éloigné de prétendre que le secours de Dieu, qui est nécessaire au libre arbitre pour faire le bien, anéantisse ce que les pélagiens entendaient par le mot de libre arbitre, et par conséquent il ne pense à rien moins qu'à un secours nécessitant et irrésistible.

Lisons ce qui suit : *Liberum itaque in hominibus esse arbitrium..... utrique dicimus, non hinc estis Cœlestiani et Pelagiani* (*Ibid.*) : Nous disons les uns et les autres que les hommes ont le libre arbitre, ce n'est point en cela que vous êtes célestiens et pélagiens. De quelle prévarication saint Augustin ne se serait-il pas rendu coupable en parlant de la sorte, s'il n'avait pas eu la même notion du libre arbitre que les

D pélagiens? Car en ce cas la notion du libre arbitre qu'avaient les pélagiens était hérétique, et saint Augustin ne pouvait pas se dispenser de le faire remarquer. Que dirait-on d'un thomiste qui, en parlant au nom de tous ceux de son école, adresserait ces paroles aux théologiens de Genève : Nous disons les uns et les autres que la grâce est efficace par elle-même, et qui négligerait de montrer l'héréticité de la notion que la secte de Calvin attache à la grâce efficace par elle-même?

Il y a plus : le saint docteur ne craint point d'assurer que le dogme du libre arbitre est commun aux catholiques et aux pélagiens : *Quid obtendis ad fallendum communis dogmatis tegmen, ut operias proprium crimen* (*Ibid.*)? Le dogme commun n'est pas seulement le même langage : le dogme commun est l'idée essentielle et complète, admise et avouée de part et d'autre comme un article de foi. Ou bien il sera permis de dire que le dogme de la divinité de Jésus-

Christ est commun aux catholiques et aux sociniens, car les sociniens ont fabriqué une définition de la divinité à leur mode, afin de pouvoir appeler quelquefois Jésus-Christ Dieu.

Je passe quantité d'autres preuves très-convaincantes, qu'on a coutume d'employer pour faire voir que saint Augustin convenait avec les pélagiens sur l'essence du libre arbitre qui est requis pour mériter et démériter dans l'état de la nature tombée. Je ne m'arrêterai point à développer ce raisonnement si solide : le libre arbitre que saint Augustin a confessé en disputant contre les pélagiens est le même qu'il a établi avec tant de force contre les manichéens : car il l'a confessé pour repousser la folle accusation de manichéisme que les pélagiens ne cessaient de lui intenter sur ce point. De plus il a cru qu'on pouvait outrer la défense de la grâce jusqu'à la destruction du libre arbitre : *Eo quod quidam in vobis sic gratiam Dei prædicent, ut negent hominis esse liberum arbitrium* (*Epist.* 214, *ad Valent.*, *n.* 1.). Or le libre arbitre que B le saint docteur a établi contre les manichéens est l'exemption de la simple nécessité, et il n'a pu croire que la défense outrée de la grâce détruisît un autre libre arbitre que celui qui consiste dans l'exemption de la simple nécessité. Rien n'est plus évident que ces deux propositions. Il n'y a jamais eu et il n'y aura jamais d'hérésie qui détruise un autre libre arbitre. On a souvent défié les jansénistes de montrer que ce qu'ils entendent par le mot de libre arbitre, qui nous reste après la chute d'Adam, ait jamais été nié ou ait jamais pu être nié par personne; et ils ont toujours fait la sourde oreille à ce défi. Donc saint Augustin a confessé, en disputant contre les pélagiens, l'exemption de la simple nécessité.

Pour avoir une conviction encore plus grande là-dessus, je vous exhorte à lire de suite et à comparer ensemble le second chapitre du livre de la Grâce et du libre arbitre, que saint Augustin a composé sur la fin de ses disputes avec les pélagiens, et le chapitre 34 du livre VI de la Grâce du Sauveur, dans l'Augus- C tin de Jansénius. Vous verrez d'un côté le saint docteur faire un choix exquis des témoignages de l'Écriture sainte pour prouver le dogme de la subsistance du libre arbitre dans la nature humaine après la chute d'Adam, et le faire de telle sorte qu'il faut s'aveugler de gaieté de cœur, ou reconnaître qu'il a évidemment intention de prouver et qu'il prouve en effet que l'exemption de la simple nécessité et la liberté d'indifférence subsiste. De l'autre côté, vous verrez Jansénius s'objecter en général ces mêmes passages, dont il ne rapporte qu'un seul, et pour réponse éluder et énerver la force du texte sacré, se jeter sur l'essence de la liberté en général, renvoyer son lecteur à d'autres endroits de son livre; embrouiller le point capital de la question; en un mot, se tirer d'affaire de la manière la plus ridicule et la plus misérable.

Je me hâte de résoudre quelques difficultés, afin de venir au plus tôt à la matière de la grâce. Saint Augustin, dit-on, a repris dans Pélage cette proposition : D Tout ce qui est lié par une nécessité naturelle est privé de l'arbitre de la volonté et du pouvoir de délibérer : *Videamus quid inde contexat. Voluntatis enim arbitrio, inquit, ac deliberatione privatur, quidquid naturali necessitate constringitur* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 46, *n.* 54). Et en réfutant cette proposition, le saint docteur semble assurer que l'amour de la béatitude dans nous et l'amour de la justice dans Dieu sont libres, quoique nécessaires. *Et hic nonnulla quæstio est. Perquam enim absurdum est ut ideo dicamus non pertinere ad voluntatem nostram quod beati esse volumus, quia id omnino nolle non possumus, nescio qua et bona constrictione naturæ; nec dicere audemus ideo Deum non voluntatem sed necessitatem habere justitiæ, quia non potest velle peccare* (*Ibid.*).

Prenez garde à ces paroles, *et hic nonnulla quæstio est*. Saint Augustin n'accuse point la proposition de Pélage d'être manifestement fausse, mais seulement A ambiguë et peu exacte. Il prétend qu'elle est trop générale; qu'en y regardant de bien près et en l'examinant à la rigueur, on la trouvera fausse. Ce n'était point là chicaner. Il ne fallait que connaître tout le mystère de l'hérésie de Pélage pour ne lui laisser rien passer dont il pût se prévaloir. Cet hérésiarque insinuait que, quelque sorte de nécessité qui se trouvât jointe aux déterminations de notre volonté, le libre arbitre était anéanti, afin de conclure que si notre âme n'était pas maîtresse de tout ce qui se passe en elle, la nécessité du sentiment emporterait celle du consentement, et que l'action de la justice ne serait pas plus en notre pouvoir que la perfection de la justice.

Voici donc le juste et vrai commentaire de la réponse de saint Augustin. L'amour nécessaire de la béatitude appartient à notre libre arbitre en ce sens qu'il est inséparable de l'exercice de notre libre arbitre; car quelque parti que prenne notre volonté, elle ne peut se déterminer à rien qui ne s'accorde avec l'amour de la béatitude. De même l'amour nécessaire de la justice appartient au libre arbitre de Dieu, en ce sens qu'il est inséparable des actes libres de Dieu; car quelque chose que Dieu veuille et qu'il fasse, il ne peut rien vouloir ni faire qui ne soit conforme à l'amour de la justice : il est donc faux que toute sorte de nécessité anéantisse le libre arbitre. Si saint Augustin avait pensé, comme Jansénius, que notre libre arbitre consistât dans la seule exemption de contrainte, il n'aurait point dit de la proposition de Pélage qu'elle avait besoin de discussion, *et hic nonnulla quæstio est*; mais il l'aurait sans balancer absolument condamnée.

Ceci nous donne l'intelligence d'un autre texte, où saint Augustin, comparant le pouvoir de bien vivre selon Dieu, avec l'inclination naturelle que nous avons d'être heureux, dit que nous avons pu perdre le premier, mais non pas être dépouillés de l'autre; et il s'exprime d'une telle façon qu'il paraît regarder le mouvement naturel et nécessaire qui nous fait chercher en toutes choses notre bonheur, comme une espèce de libre arbitre. *Hoc est liberum arbitrium nostris mentibus immobiliter fixum, non quo bene agere volumus, nam id humana iniquitate potuimus amittere, et gratia divina possumus recipere, sed liberum arbitrium quo beati esse volumus, et miseri nolumus, nec miseri possunt amittere nec beati* (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 26). Qui ne voit que ce qui est ici appelé libre arbitre n'est pas l'inclination naturelle et nécessaire qui nous porte vers le bien en général, mais la puissance d'appliquer cette inclination à divers objets indifféremment et librement choisis, quoique toujours dans la sphère des choses qui conviennent à l'amour de la béatitude?

Saint Augustin avait fort à cœur qu'on ne dît point sans s'expliquer que la nécessité fût opposée à la liberté; on en conçoit aisément la raison : il avait autant de lieu de s'alarmer de cette expression, que nous avons maintenant sujet de nous scandaliser quand nous entendons dire que la nécessité ne blesse point la liberté. Il était aux prises avec les pélagiens, qui flattaient l'orgueil de l'homme d'un empire entier et parfait sur tous les penchants et les mouvements de son âme, et qui prétendaient exclure des déterminations de la volonté tout mélange d'une inclination ou d'une répugnance nécessaire, afin que ces déterminations pussent être censées libres. Et nous avons affaire aux jansénistes, qui nourrissent la paresse et la lâcheté de l'homme en lui disputant le domaine généralement et sans exception de tous ses actes intérieurs, et qui soutiennent que les déterminations même de la volonté soit pour le bien, soit pour le mal, sont toutes nécessaires.

Le saint docteur était au fort de ses combats contre les pélagiens, quand il écrivit les livres de la Cité de Dieu. Ainsi ce texte ne doit pas surprendre : *Si illa de-*

finitur necessitas secundum quam dicimus necesse est ut ita sit aliquid aut fiat, nescio cur eam timeamus, ne nobis libertatem auferat voluntatis. Neque enim aut vitam Dei, aut præscientiam sub necessitate ponimus, si dicamus necesse esse Deum vivere et cuncta præscire. Sicut nec potestas ejus minuitur, cùm dicitur mori fallique non posse (*Lib.* V *de Civ. Dei, cap.* 10). Ce passage a paru inexplicable à plusieurs théologiens catholiques. Je puis me tromper, mais l'explication en est à mon avis très-simple et très-facile.

La pensée du saint docteur n'est pas qu'on puisse dire que la vie et la prescience de Dieu soient des actes libres, ou qu'on puisse nier qu'elles soient des actes nécessaires. Mais il assure seulement qu'elles sont des objets étrangers à la liberté de Dieu, et que, par conséquent, quoiqu'elles soient nécessaires, elles ne le sont pas d'une nécessité qui nuise à la liberté de Dieu ; d'où il suit que cette nécessité n'empêche pas que Dieu ne doive être censé parfaitement libre par rapport aux objets propres de sa liberté : car en quel sens le saint docteur dit-il ensuite qu'on ne diminue rien de la puissance de Dieu quand on dit qu'il ne peut mourir ni se tromper ? Il entend sans doute que l'impuissance de mourir et de se tromper n'est pas une vraie impuissance, parce que la mort et l'erreur sont des objets étrangers à la puissance parfaite, telle qu'est la puissance de Dieu. Or, comme il se sert de cette comparaison, il s'ensuit que, selon sa pensée, la nécessité de vivre et de tout prévoir n'est pas une vraie nécessité au regard de la liberté, parce que la vie et la prescience de Dieu sont des objets étrangers à la parfaite liberté de Dieu. Il ne prétend donc autre chose, sinon que la nécessité n'est pas contraire à la liberté quand elle ne soustrait pas à la liberté son objet propre.

Une autre comparaison que le saint docteur ajoute démontre cette explication : « *Sicut etiam cum dicimus necesse est esse ut cum volumus libero velimus arbitrio ; et verum procul dubio dicimus, et non ideo ipsum liberum arbitrium necessitati subjicimus, quæ adimit libertatem* (*Ibid.*) : De même encore, quand nous disons, il est nécessaire que les actes libres de notre volonté soient produits par la faculté du libre arbitre, nous disons certainement vrai, et cependant nous n'assujettissons pas pour cela le libre arbitre à une nécessité qui ôte la liberté. » Pourquoi ? parce que c'est évidemment un objet étranger à la liberté, que faire usage d'une faculté différente du libre arbitre, comme par exemple se servir de l'entendement pour produire des actes libres.

Des pensées et des réflexions de cette nature seraient hors de saison maintenant, et passeraient pour de vaines subtilités ; mais d'autres temps, d'autres soins. Lorsque saint Augustin pensait et écrivait ainsi, il y avait des hérétiques qui enseignaient que la nécessité des sentiments indélibérés de l'âme suffisait pour détruire le libre arbitre, quoique ces sentiments soient un objet étranger à notre liberté, dont l'exercice regarde les seuls consentements : les pélagiens étaient ennemis de toute nécessité, et les jansénistes, qui attaquent aujourd'hui l'Eglise, sont ennemis de toute liberté, même de celle qu'ils font semblant de défendre.

Il n'y a plus que deux textes du saint docteur sur ce sujet, qui m'aient paru mériter une explication particulière. L'un (*Tract.* 53 *in Joan.*, *n.* 9) nous mènerait trop loin, et n'a aucune affinité avec la perfection de la justice ; trouvez bon que je remette à vous en parler quand il vous plaira que j'examine en votre présence la doctrine de M. Bayle sur le bien et le mal moral. Voici l'autre : Julien objectait à saint Augustin que le libre arbitre ne pouvait subsister, si l'homme était nécessité d'une part à l'action de la justice, et de l'autre part au péché : *Non potest aliter constare, nisi ut justitiæ ab eo et peccati necessitas auferatur.* Saint Augustin lui répond en ces termes : *Necessitatem porro si eam dicis qua quisque invitus opprimitur, justitiæ nulla est, quia nemo est justus invitus : sed gratia Dei ex nolente volentem facit. Si autem nullus peccaret invitus, non esset scriptum, Signasti peccata mea in sacculo, et adnotasti quidquid invitus commisi* (*Lib.* III *Oper. Imp.*, *n.* 122).

Je donne aux jansénistes l'option d'entendre le mot *invitus* ou de la simple nécessité, ou de la contrainte proprement dite. S'ils adoptent le dernier sens, je conclus que la liberté qui est requise pour démériter n'est pas une exemption de contrainte, puisque saint Augustin assure qu'on peut pécher par contrainte, *adnotasti si quid invitus commisi.* S'ils s'en tiennent au premier sens, je conclus que la liberté qui est requise pour mériter est une exemption de la simple nécessité, puisque saint Augustin déclare que personne n'est juste par nécessité, *necessitas.... qua quisque invitus opprimitur, justitiæ nulla est.* L'une et l'autre conclusion est également contraire au système de Jansénius.

La vérité est que le mot *invitus* signifie dans ce passage une répugnance délibérée et consentie, et il faut traduire, ou plutôt paraphraser ainsi la réponse de saint Augustin à Julien : Si vous appelez nécessité celle qui est accompagnée d'une répugnance que l'on avoue et que l'on approuve, il n'y en a point de telle par rapport à la justice, à laquelle il n'est pas possible qu'on répugne librement quand on l'embrasse, car personne n'est juste malgré soi : et la grâce qui nous aide à surmonter toutes nos répugnances pour le bien nous le fait faire volontiers. Mais par rapport au péché, il y a quelquefois une nécessité qui est accompagnée d'une répugnance, non-seulement que l'on avoue et que l'on approuve, mais que la raison fait naître et qu'elle excite elle-même. Car si personne ne péchait malgré soi, Job ne dirait point que Dieu a marqué ce qu'il a commis malgré lui. Saint Paul ne dirait point : Je fais le mal que j'ai en horreur. Il s'agit donc du péché qui est contraire à la perfection de la justice, de la liberté d'atteindre à cette perfection, et de la nécessité qui détruit cette sorte de liberté.

VI. *Quelle grâce est irrésistible de sa nature, et nous est ordinairement refusée.*

Comme le licencié me paraissait content, je passai à la matière de la grâce, et je le surpris fort en lui promettant de lui faire voir dans saint Augustin une sorte de grâce revêtue de presque toutes les qualités que Jansénius attribue à la sienne, qui est essentiellement une délectation, une inspiration actuelle et formelle de la charité, par elle-même et de sa nature, non-seulement efficace, mais irrésistible, et que Dieu refuse dans le besoin aux plus justes même ; car, lui dis-je, saint Augustin a enseigné précisément tout cela, non pas de la grâce médicinale de Jésus-Christ (et voilà la supercherie de Jansénius), mais de la grâce de santé, qui est nécessaire à la perfection de la justice. Ainsi vous verrez constamment saint Augustin aller d'un côté et Jansénius de l'autre.

Dans les dix premiers chapitres du livre IV de la Grâce du Sauveur, Jansénius a ramassé une infinité de passages de saint Augustin pour prouver que l'essence de la grâce médicinale de Jésus-Christ doit être une suavité et une délectation céleste. La plupart ne regardent point la grâce prévenante, mais la grâce coopérante et consentie. C'est pourquoi ce n'est pas une petite adresse à lui d'avoir différé jusqu'au chapitre 11 à déclarer que cette délectation devait être nécessairement un acte vital et indélibéré d'amour et de désir, qui prévient la vue de l'esprit pur, le consentement de la volonté, et la délectation délibérée, qu'on appelle le repos et la joie de l'âme. Le lecteur ne s'avise point de repasser sur ce qu'il vient de voir, pour chercher cet acte vital et

indélibéré dans tous les textes qui ont été allégués. On le trouvera néanmoins dans quelques-uns, parce qu'en effet la grâce prévenante est fort souvent une délectation ; mais à moins qu'il ne s'agisse de la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice, rien ne marque que cette grâce prévenante est essentiellement une délectation.

En effet, le saint docteur n'a eu garde de penser que les mouvements indélibérés d'une tristesse selon Dieu, d'une honte ou d'une crainte surnaturelle, ne fussent point des secours propres à arrêter ou à réprimer nos désirs déréglés, et que le Saint-Esprit ne les inspirât point en de certaines conjonctures. Il se serait écarté de la doctrine du Sauveur (*Matth.* x, 28) et de l'Apôtre (*Philip.* II, 12; *II Cor.* VII, 10) ; il se serait contredit lui-même ; car il a expressément enseigné que la crainte, la honte et la douleur étaient de bons et de salutaires mouvements (*S. Aug.*, *serm* 214, *nunc* 348, *et lib. de Correpl. et gratia*, *cap.* 5, *n.* 7); et quand Jansénius raisonne ainsi : Nous sommes portés au mal par la seule délectation terrestre, donc nous sommes portés au bien par la seule délectation céleste (*Jans.*, *t. III*, *lib.* IV, *cap.* 3, *pag.* 404), saint Augustin dément cette preuve en assurant que les hommes pèchent souvent sans être prévenus d'aucun attrait de délectation : *Nonne satis apparuit etiam illa peccata juste imputari, quæ non delectationis illecebra committuntur, sed causa devitandæ molestiæ alicujus aut doloris aut mortis* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss.*, *cap.* 10, *n.* 15)?

Mais comme la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice doit éteindre entièrement la concupiscence, établir dans l'âme une paix parfaite, comme elle n'est point un secours qui nous soutient dans le combat et nous fait résister à l'ennemi, mais qui nous donne une pleine victoire et détruit tout ennemi, elle consiste essentiellement dans la délectation : c'est la délectation victorieuse, comme je l'ai invinciblement prouvé.

Il en est à peu près de même à l'égard de la charité. Peut-on douter que saint Augustin n'ait admis des grâces prévenantes qui ne fussent point une inspiration actuelle et formelle du divin amour? Ne dit-il point de la crainte non-seulement qu'elle est bonne et utile (*bonus est et utilis ille timor*), mais encore qu'elle prépare la place à la charité (*timor quasi præparat locum charitati*); qu'elle entre la première dans notre cœur pour y introduire la charité (*opus est ergo ut intret timor primo, per quem veniat charitas*); qu'il est bon de craindre, parce que la crainte nous conduit à l'amour (*time tamen ut ista formido custodiat te et perducat ad dilectionem*); qu'il y a une crainte qui fait que les méchants s'abstiennent du péché, et par là se rendent dignes de recevoir la charité (*adhuc timor ille servilis est, custos quidem malorum, ut abstineant se a malis, et abstinendo digni sint ad se admittere charitatem* (*In psal.* CXXVII, *n.* 7; *tract.* 9 *in I Joan.*, *n.* 3, 4; *serm.* 18 *de Verb. Apost.*, *nunc* 161, *c.* 8, *n.* 8, *et c.* 12, *n.* 12)?

Dira-t-on que, dans la pensée du saint docteur, cette crainte qui prévient la charité, qui lui prépare la place, qui l'introduit dans notre cœur, qui nous conduit à la charité, qui nous rend dignes de recevoir la charité, n'est pas une crainte surnaturelle et inspirée par le Saint-Esprit? Fera-t-on saint Augustin pélagien à force de vouloir qu'il soit janséniste?

Cependant il est vrai que si l'on s'arrête à l'expression, et si l'on s'en tient à l'écorce des paroles, saint Augustin paraîtra presque partout confondre la charité et l'amour de Dieu avec la grâce actuelle, qui est nécessaire à toute œuvre utile au salut. La grâce dont il exige que la nécessité soit reconnue et avouée par Pélage est un secours pour bien faire ajouté à la nature et à la doctrine par l'inspiration d'une très-ardente et très-lumineuse charité. Si bien que des hommes d'une grande réputation se sont crus en droit de prendre ces paroles à la lettre, et n'ont point balancé à prononcer que la définition de la grâce de Jésus-Christ est renfermée dans ce texte : *Adjutorium bene agendi adjunctum naturæ atque doctrinæ per inspirationem flagrantissimæ et luminosissimæ charitatis* (*Lib. de Gratia Christi*, *cap.* 35, *n.* 38). Mais ils ne voudraient pas eux-mêmes qu'on crût leur remarque fort juste, ou bien il faudra dire que, suivant la doctrine de saint Augustin, il n'y a que la charité la plus ardente et la plus lumineuse qui puisse passer pour la grâce de Jésus-Christ; une charité dans un degré médiocre de lumière et d'ardeur, par exemple, l'attrition du P. Juenin sera une grâce pélagienne.

Pour moi, la première fois que je réfléchis sur cet endroit, je crus voir la description exacte de la seule grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice, dont le saint docteur dit ailleurs que c'est une charité qui surpasse non-seulement celle que nous avons ici-bas, mais encore celle que nous demandons et que nous concevons : *Ipsa dilectio non solum supra quam hic habemus, sed supra quam petimus et intelligimus, erit.* Cet mots *bene agendi*, pour bien faire, me firent ensuite douter, et me tinrent en suspens; car ils marquent évidemment qu'il s'agit de la grâce qui est nécessaire à l'action, et non pas à la perfection de la justice; et d'un autre côté mon respect pour saint Augustin ne me permettait pas de penser qu'il eût inséré des termes hyperboliques et exagératifs dans une confession de foi qu'il prescrivait à Pélage. A la fin, je fis attention que le saint docteur désignait la grâce actuelle par le dernier terme où toute la suite des grâces actuelles et efficaces nous conduit, par l'effet entier et complet auquel chacune en particulier concourt, et que la grâce de la perfection de la justice achève, et qui consiste en ce que la lumière de la charité dissipe jusqu'à la plus petite ombre de la nuit épaisse où le péché nous a ensevelis, et en ce que le feu de la charité brûle et consume jusqu'à la moindre fibre des affections terrestres et charnelles dont le péché est le malheureux germe dans notre âme : *Flagrantissimæ et luminosissimæ charitatis.*

Je conclus que, dans tous les endroits où le saint docteur semble ne mettre aucune distinction entre la charité et la grâce actuelle, on lui impose, quand on le fait penser que toute grâce actuelle est une inspiration actuelle et formelle de la charité. Accoutumé à parler le langage de l'Ecriture qui appelle royaume des cieux l'Eglise militante et visible que Jésus-Christ a établie sur la terre, parce qu'elle nous conduit au royaume des cieux, le saint docteur nomme charité tout bon mouvement qui est une disposition éloignée ou prochaine à la charité. Il emploie ce terme en deux sens à peu près comme celui de péché, et comme il prend ce dernier tantôt pour une faute, tantôt pour une misère spirituelle, de même il se sert du mot de charité, et pour signifier un acte de la troisième vertu théologale, et pour exprimer un acte de toute autre vertu surnaturelle.

Une raison pareille l'a déterminé à cet usage. Il a appelé péché tout ce qui vient du péché, et qui en même temps nous porte ou nous dispose au péché ; de même il a appelé charité tout ce qui nous est inspiré par la charité éternelle et substantielle, c'est-à-dire par le Saint-Esprit, et qui en même temps nous porte et nous dispose d'une manière éloignée ou prochaine à la charité, par laquelle le Saint-Esprit établit dans nous sa demeure. Voilà pourquoi la bonne volonté, l'amour ou le désir du bien, la vertu et la charité sont le plus souvent chez lui des termes synonymes. Il ne prévoyait point l'abus qu'on ferait de son langage.

De plus, dans ses controverses avec les pélagiens, il décrit presque toujours la grâce actuelle par l'effet le plus noble et le but principal où elle tend : on dirait qu'il attribue à toute grâce actuelle les propriétés de la véritable charité, et en effet il les lui attribue en un certain sens, dont les jansénistes ont tort de ne se

pas contenter. Le saint docteur ne prétend pas que ces propriétés conviennent à toute grâce actuelle immédiatement et en elle-même, mais seulement à raison de celle qui influe dans l'acte de charité, et à laquelle les autres grâces préparent la volonté.

Certes, quand saint Augustin confond la grâce actuelle avec la charité, c'est dans un sens qui puisse convenir à la grâce de la crainte surnaturelle, qui prévient la charité; c'est dans un sens qui puisse convenir à la grâce de la prière, qui, de l'aveu de saint Augustin, est un moyen d'obtenir la charité dont on se sent absolument dépourvu. *Quando autem id agunt sive omnino non faciendo, sive non ex charitate faciendo, orent, ut quod nondum habent accipiant* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 2, *n.* 4). Il y avait bien l'art dans cette conduite de saint Augustin; car comment prouver mieux la nécessité d'une grâce intérieure de la volonté pour toute œuvre utile au salut, que par l'effet de la justification, à laquelle toute grâce dispose et que la grâce de la charité produit? Jansénius a eu tort de conclure de là que toute grâce actuelle était une inspiration actuelle et formelle de la charité.

S'imaginera-t-on qu'il ait prétendu avec plus de raison que toute grâce est efficace, parce que le discours du saint docteur a le plus souvent la grâce efficace pour objet, non-seulement quand il s'attache à relever la vertu et la force de la grâce, ou à établir la nécessité de la grâce coopérante, mais encore quand il veut montrer que la grâce en général prévient nos volontés, et qu'elle seule nous donne le pouvoir complet et prochain de faire le bien?

Il a été contraint par la nature de la controverse qu'il traitait d'en user ainsi; car quelles preuves aurait-il pu tirer de la grâce à laquelle on résiste, et qui est frustrée de son effet? Il est au moins hors de doute que ses meilleures preuves devaient être fondées sur les effets de la grâce qui sont marqués dans les saintes Ecritures.

C'est ici que Jansénius étale sa doctrine sur la distinction de la grâce des deux états, et qu'il fait parade de la découverte à lui seul réservée de la clef, de la base, du fil des ouvrages de saint Augustin; qu'il donne en un mot le secours *quo* pour la grâce actuelle efficace, et le secours *sine quo non* pour la grâce actuelle suffisante; afin qu'ayant montré sans peine, que le premier est propre de notre état exclusivement au second, et le second propre de l'état d'innocence exclusivement au premier, il reste pour constant que toute grâce est efficace dans notre état, et que la grâce suffisante en est exclue. Mais ce grand arc-boutant du système de Jansénius est, ce me semble, ruiné de fond en comble; car il est clair comme le jour qu'il a confondu la grâce habituelle de la prédestination avec la grâce actuelle efficace, et de plus qu'il a confondu l'une et l'autre avec la grâce de l'*impeccance* et de la perfection de la justice, qui appartient à l'état d'Adam et à celui des bienheureux, et qui est appelée par saint Augustin délectation victorieuse. Elle seule est essentiellement une grâce de délectation et de charité, elle seule est efficace par elle-même et de sa nature (*a*).

Le témoignage le plus apparent de saint Augustin qu'on ait apporté pour prouver que la grâce de notre état qui a son effet est efficace de sa nature et par elle-même, est celui-ci : *Cum sanata et adjuta hominis voluntate possibilitas ipsa simul cum effectu in sanctis proveniat* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 42, *n.* 49). D'autres pourront chicaner et disputer sur la signification des paroles de ce texte.

Pour moi, je l'avouerai de bonne foi, voilà véritablement une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Non-seulement la possibilité n'est point sans l'effet, mais la possibilité ne vient qu'avec l'effet; on ne peut donc pas concevoir la possibilité sans concevoir l'effet : que veut-on davantage? Mais saint Augustin ne dit pas que toutes les fois que les saints font une bonne œuvre, ils agissent par la vertu d'une telle grâce. Cette possibilité, qui ne vient aux saints qu'avec l'effet est la possibilité de l'*impeccance* et de la perfection de la justice. Car quel est le principal but de saint Augustin dans le livre de la Nature et de la grâce, d'où ce texte est tiré? N'est-ce point de réfuter un livre de Pélage où cet hérésiarque traitait amplement du dogme de l'*impeccance* et de la perfection de la justice? Le saint docteur le déclare ainsi dès le commencement : *Ac per hoc natura humani generis ex illius unius prævaricatoris carne procreata, si sibi potest sufficere ad implendam legem* PERFICIENDAM*que justitiam, de præmio debet esse secura* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 2, *n.* 2). Toute la suite jusqu'à l'endroit objecté le fait assez connaître, ces paroles entre autres : *Non enim, cum ista commemoramus, arbitrium voluntatis tollimus, sed gratiam Dei prædicamus. Cui enim prosunt ista nisi volenti, sed humiliter volenti, non se de voluntatis viribus tanquam ad* PERFECTIONEM *justitiæ sola sufficiat extollenti* (*Ibid., cap.* 32, *n.* 36).

Dans l'endroit même qui est objecté, n'est-il pas question du secours qui est nécessaire aux saints pour avoir une charité si parfaite, qu'on ne puisse rien y ajouter? Ce qui est la même chose que jouir du don de l'*impeccance* et de posséder la perfection de la justice, comme le saint l'explique en termes exprès : *Qui perfectam, cui nihil addendum esset, habuerint, vel habeant, vel habituri sint charitatem; ipsa est enim verissima, plenissima,* PERFECTISSIMA*que justitia* (*Ibid., cap.* 42, *n.* 49). Cette faveur, ajoute-t-il, n'est accordée aux saints que lorsque la charité est répandue dans leur cœur par le Saint-Esprit, avec toute la plénitude dont la nature saine et vide de tout sentiment terrestre est capable : *Dum charitas Dei, quantum plenissime natura nostra sana atque purgata capere potest, diffunditur in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis* (*Ibid.*).

Lisez quelques pages après, et vous verrez avec la dernière évidence que la possibilité qui fait ici le sujet de la dispute entre saint Augustin et Pélage est précisément la possibilité de la perfection de la justice, la possibilité d'être sans concupiscence et de ne sentir rien que selon sa volonté et son gré, *Ideo Dei gratiæ* (Pelagius) *tribuit non peccandi possibilitatem, quia ejus naturæ Deus auctor est, cui possibilitatem non peccandi inseparabiliter insitam dicit. Cum vult ergo facit, quia non vult non facit. Ubi enim est inseparabilis possibilitas, ei accidere non potest voluntatis infirmitas, vel potius voluntatis adjacentia et perfectionis indigentia. Si ergo ita est, unde venit*, Velle adjacet, perficere autem bonum non adjacet (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 51, *n.* 59)? La controverse roule donc sur la possibilité qui manquait à saint Paul quand il disait : *Je ne fais pas le bien que je veux, et au contraire je fais le mal que je ne veux pas. Pour ce qui est de vouloir le bien, cela est en moi, mais pour faire le bien parfaitement, c'est ce que je ne trouve pas* (*Rom.* VII, 15, *etc.*). Et parce que cette possibilité manque à l'Apôtre, saint Augustin conclut qu'elle n'est point inséparablement attachée à la nature humaine. C'est donc la possibilité de ne point sentir l'aiguillon de la chair, c'est la possibilité non de l'action, mais de la perfection de la justice, qui vient aux saints avec l'effet.

Je m'écarterais du but que je me suis proposé si je m'arrêtais à faire voir que la doctrine de la grâce efficace par elle-même au sens de plusieurs théologiens, qui sont louables en ce qu'ils la soutiennent catholiquement, n'a rien de commun avec les principes de saint Augustin. Ils admettent une grâce vé-

(*a*) Je parle à ma manière, les thomistes me le permettront. Ou, si l'on veut, j'entends la grâce efficace par elle-même et de sa nature au sens des jansénistes.

ritablement suffisante, et ils enseignent que la volonté humaine a un vrai pouvoir de résister à leur grâce efficace par elle-même, ou plutôt d'empêcher par la vertu d'une omission pure, libre, l'arrivée du secours prédéterminant. On ne doit pas leur en demander davantage.

Selon saint Augustin, il n'y a point de grâce véritablement suffisante qui donne le simple pouvoir de la perfection de la justice, et la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice est non-seulement efficace par elle-même et de sa nature, mais encore irrésistible. Si le saint docteur avait usé de nos termes, il aurait sans doute raisonné ainsi : Pouvoir résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; car, résister à une grâce, et faire qu'une grâce n'ait point son effet, est précisément la même chose. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet. Je le prouve. Pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature; car être efficace par soi-même et de sa nature, n'est autre chose qu'avoir son effet par soi-même et de sa nature. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature; donc une grâce efficace par elle-même et de sa nature est irrésistible.

Le licencié pensa alors se fâcher contre moi. Prétendriez-vous, me dit-il d'un air et d'un ton ému, traduire en hérésie le dogme de la grâce efficace par elle-même? — Doucement, lui répondis-je, mon discours est sans aucune malignité, je n'ai garde de noter le moins du monde le sentiment de l'école thomistique, je vous en ai déjà averti. Ce sont des adversaires pacifiques et équitables que j'honore. Il est hors de toute apparence qu'ils se tiennent choqués d'un raisonnement qui n'a nulle force contre eux et qui n'effleure point le système de leur doctrine. Car je me fais thomiste pour un moment, et je traite avec raison de sophisme cet argument, s'il a pour objet la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même, telle qu'Alvarez et Lemos l'ont enseignée.

Je nie que pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, lorsqu'on la reçoit actuellement, et pouvoir faire que la grâce efficace par elle-même n'ait point son effet, soit précisément la même chose. Mais je soutiens ne pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, c'est avoir eu, avoir encore et conserver un vrai pouvoir d'empêcher que la grâce efficace par elle-même n'eût été donnée, ou, pour m'exprimer d'une autre sorte, c'est avoir eu une grâce parfaitement suffisante, qui précédât la grâce efficace par elle-même, et dont l'abus aurait été un obstacle à la grâce efficace par elle-même. En un mot, le pouvoir de résister, comme le dit expressément Alvarez (*Lib.* IX *de Auxiliis*, *disp.* 94, *n.* 4), tombe sur l'offre que Dieu fait de la grâce efficace par elle-même en donnant la grâce suffisante, et non pas sur la grâce efficace par elle-même en tant qu'elle est reçue dans le libre arbitre. Voilà comme il explique ces paroles du concile de Sens : *Nec tale est Dei trahentis auxilium, cui resisti non possit* (*Conc. Senon., decreto fidei*, 15); et celles-ci, qui sont de saint Thomas : *Sic Deus movet mentem humanam ad bonum, quod tamen potest huic motioni resistere* (*S. Thom., quodl.* 1, *art.* 7, *ad* 2).

Voulez-vous être pleinement convaincu de tout ce que je viens de vous exposer touchant la manière dont les vrais thomistes démontrent que la grâce efficace par elle-même, prise dans leur sens, n'est pas irrésistible? lisez attentivement cet endroit d'Alvarez : *Est in facultate nostræ voluntatis se ipsam impedire, ne habeat illam motionem. Unde si non operetur actum qui est in præcepto, imputabitur illi ad culpam, eo quod sua culpa se impedivit ne daretur illi auxilium efficax quod necessarium erat ut actualiter operaretur actum virtutis qui est in præcepto; sicut si Deus imponeret homini præceptum volandi, et quantum est ex parte sua offerret illi alas, et adjutorium necessarium ut volaret, ipse autem sua libertate responderet : Domine, nec volo alas accipere nec volare; merito reputaretur reus et transgressor præcepti, etiamsi non posset absque alis volare, quia se sua culpa impedivit ne illi donarentur a Deo* (*Lib.* III *de Auxiliis, disp.* 18, *n.* 20).

Ainsi, mon argument doit faire plus de plaisir que de peine aux vrais thomistes, puisqu'il leur donne occasion de montrer avec évidence la catholicité de leur sentiment, et qu'il est la pierre de touche pour les discerner de ceux qui se parent faussement de leur nom. Croyez-vous qu'ils soient bien contents, ajouta le licencié, de vous entendre assurer que saint Augustin n'a jamais pensé à leur prédétermination physique et à leur grâce efficace par elle-même? — Ils auraient tort de se formaliser que je tâchasse de leur ravir l'autorité même de saint Thomas, si je voulais agiter ici une dispute d'école que les différents partis se font un devoir de soutenir de leur mieux; mais, de même que je ne trouverais pas mauvais qu'en combattant les jansénistes ils marquassent en passant leur dégoût pour la science moyenne, ils auront la politesse de ne pas exiger que je renonce positivement à des principes de théologie qui sont permis et qui ont eu des charmes pour moi. Ils seraient trop étonnés que je le fisse.

Quoi qu'il en soit, comme il ne faut point exciter une guerre civile dans le sein de la catholicité, quand il s'agit de nous armer contre les ennemis de la foi, j'aurai la complaisance de modifier ainsi ma proposition. La seule grâce efficace par elle-même et de sa nature que saint Augustin a évidemment enseignée et que l'on peut conclure être nécessitante et irrésistible, est celle qui est nécessaire à la perfection de la justice, c'est-à-dire la grâce que Dieu ne donne qu'avec l'immortalité, la grâce de la justice originelle que reçut Adam; une pareille grâce est plus précieuse encore, qui est l'apanage des bienheureux dans le ciel, et qui consiste dans l'extinction entière de la concupiscence, et par conséquent qui est indépendante de la coopération de la volonté, et dont l'effet total prévient et le consentement et le pouvoir de résister, puisqu'il consiste à retrancher les saillies indélibérées du penchant et du sentiment qui s'élèvent dans nous avant que la raison se consulte. Mais Jansénius a enveloppé l'acte même du consentement dans la nécessité irrésistible qui est causée par l'efficacité de sa grâce victorieuse. La principale preuve sur laquelle il se fonde est ce fameux passage de saint Augustin : *Quod amplius nos delectat secundum id operemur necesse est* (*Expos. in Gal. n.* 49). M. de Fénelon le lui a enlevé, comme nous avons vu. Quelle brèche ferait-on à l'Augustin de Jansénius, si on rayait tous les endroits où ce texte est employé mal à propos, aussi bien que ceux où le secours *quo* est pris pour la grâce actuelle efficace, et ceux où l'action de la justice est confondue avec la perfection de la justice? Le plus grand nombre est de ce dernier genre.

A l'abri d'une équivoque que la plupart des lecteurs ne sont pas en état de découvrir, Jansénius exerce sur les écrits de saint Augustin un brigandage énorme que je vais vous rendre surtout très-sensible dans l'abus des témoignages dont il appuie l'erreur qui est exprimée à la fin de la première proposition des

cinq que l'Eglise a condamnées, savoir : que la grâce de Dieu, qui rend possibles les préceptes, manque quelquefois aux justes dans le besoin.

VII. *Quelle sorte de grâce nous est ordinairement refusée.*

Lisez ces paroles du livre de l'Esprit et de la lettre : *Ecce quemadmodum sine exemplo in hominibus perfecta justitia, et tamen impossibilis non est. Fieret enim, si tanta voluntas adhiberetur, quanta sufficit tantæ rei. Esset autem tanta, si et nihil eorum quæ pertinent ad justitiam nos lateret, et ea sic delectarent animum, ut quidquid aliud voluptatis dolorisve impedit, delectatio illa superaret : quod ut non sit non ad impossibilitatem, sed ad judicium Dei pertinet. Quis enim nesciat non esse in hominis potestate quid sciat, nec esse consequens ut quod appetendum cognitum fuerit appetatur, nisi tantum delectet, quantum diligendum est? Hoc autem sanitatis est animæ* (*Lib. de Spir. et lit.*, *cap.* 35, *n.* 63). Saint Augustin pouvait-il faire connaître avec plus de clarté qu'il parle ici de la grâce qui est requise pour accomplir cette parfaite justice dont il n'y a point d'exemple parmi les hommes? Grâce qui n'est suffisante et proportionnée à son effet qu'en ne laissant rien ignorer de ce qui appartient à la justice, et en remplissant l'âme d'une délectation capable d'absorber et d'éteindre tout sentiment de douleur et de plaisir opposé; grâce qui met au pouvoir de l'homme une mesure de connaissances et d'attraits de plaisir égale à l'amour que le souverain bien exige; grâce enfin qui est propre de l'état de santé.

De quelle indignation ne doit-on pas être ému quand on lit dans Jansénius que cette parfaite justice n'est rien autre chose qu'une œuvre ordinaire de justice, *perfecta justitia*, *id est opus justitiæ* (*Tom. III*, *lib.* III, *cap.* 13, *p.* 332), pour faire accroire qu'un jugement de Dieu pareil à celui qu'éprouva saint Paul dans le refus qui lui fut fait par le Seigneur de le délivrer de l'ange de Satan, est un jugement de Dieu qui prive les saints de la grâce sans laquelle on ne peut bien vivre ni observer les préceptes dont la transgression est punissable?

Je passe bien d'autres pareilles infidélités, d'autres traits de mauvaise foi dont l'exposition serait trop longue. Souvenez-vous des citations de la lettre au comte Boniface, et de l'homélie sur l'histoire de Joseph et de Susanne. Rappelez-vous encore l'endroit où saint Augustin dit que Dieu ne donne pas toujours aux saints la délectation victorieuse; Jansénius le répète cent fois et plus, pour faire concevoir à ses lecteurs la soustraction d'une grâce nécessaire à conserver la sainteté; et c'est uniquement le refus d'éloigner d'eux l'aiguillon de la chair, cet ange de Satan qui les tourmente, mais qu'ils ont toujours le pouvoir de vaincre par le secours d'une grâce suffisante. *Sufficit tibi gratia mea* (*II Cor.* XII, 9).

Je viens à la conclusion que Jansénius tire de la longue liste de témoignages qu'il a ramassés sur le refus et la soustraction de la grâce. « De tout cela, dit-il, il s'ensuit que cette sentence ou cet axiome, *Dieu ne commande rien d'impossible*, n'est pas autrement véritable, sinon parce que les préceptes peuvent être accomplis, quand Dieu aide la volonté de l'homme par sa grâce toute-puissante (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* III, *c.* 13, *p.* 337). » Et pour appuyer cette conclusion, il prouve très-bien par un passage de saint Augustin que le précepte de la perfection de la justice n'est possible qu'en ce sens : *His atque hujusmodi innumerabilibus testimoniis dubitare non possum, nec Deum aliquid impossibile homini præcepisse, nec Deo ad opitulandum et adjuvandum, quo fiat quod jubet, impossibile aliquid esse. Ac per hoc potest homo, si velit, esse sine peccato, adjutus a Deo* (*Lib.* II *de Peccat. meritis*, *cap.* 6, *n.* 7). J'ai démontré qu'être sans péché c'est être sans concupiscence dans le sens de saint Augustin. Voilà donc quelle possibilité des commandements de Dieu les jansénistes admettent, telle que saint Augustin l'admettait pour le commandement d'être sans concupiscence.

Il ne manque plus, dit le licencié, à mon entière satisfaction, que de m'ôter le scrupule qui me reste, que votre manière d'expliquer saint Augustin est nouvelle. — Elle est, répondis-je, aussi ancienne que saint Augustin lui-même, puisque lui seul est son interprète dans tout ce que vous avez vu. Ce sont ses définitions, ses raisons, le but de ses ouvrages, la confrontation de ses divers témoignages que j'ai mis en œuvre pour le faire entendre. Mais il n'y avait presque point d'éclaircissement à faire, je n'ai eu besoin que de vous présenter ses pensées dans un certain ordre, et de fixer votre attention. Jansénius dit que, sans un miracle du Dieu tout-puissant, un homme qui ne lit qu'une seule fois les ouvrages de saint Augustin ne peut apercevoir son véritable sens (*Tom. II*, *lib. Proœm.*, *cap.* 28, *p.* 61). Je soutiens au contraire que ce Père n'a point écrit une Apocalypse, et que, sans le prodigieux enchantement qu'a répandu dans les esprits le ton suffisant de quelques écrivains de ces derniers siècles, on aurait vu, comme on voyait auparavant, que chez lui ces trois expressions sont synonymes : *Esse sine peccato*, *Perficere bonum seu justitiam*, *Non omnino concupiscere*. Car je suis persuadé que jusqu'à la naissance du luthéranisme et du calvinisme saint Augustin a été très-bien entendu.

Saint Thomas, par exemple, aurait certainement exposé la doctrine de saint Augustin sur la perfection de la justice comme je l'ai fait. La manière dont il explique le verset 18 du chapitre VII de l'Epître aux Romains ne me permet pas d'en douter : *Sed non invenio in mea potestate, quomodo istud bonum perficiam, ut scilicet totaliter concupiscentiam excludam* (*S. Thomas*, *in cap.* VII *Epist. ad Rom.*)

L'auteur du Commentaire sur l'Epître aux Romains qui est attribué à saint Remi, a pris de saint Augustin ce même sens : *Perficere autem non invenio, qui non possum non concupiscere. Perfectum bonum est non solum perficere sed nec concupiscere.* Avant le saint docteur, on avait entendu ces paroles de saint Paul, *Perficere autem non invenio*, de l'extrême difficulté qui était causée par la chair d'effectuer les bons désirs que l'esprit avait conçus. Les disciples de saint Augustin n'ont pu remarquer et adopter l'interprétation qui lui a plu, sans y reconnaître la véritable clef de ses ouvrages.

Primase, évêque d'Afrique, qui florissait environ cent ans après la mort du saint docteur, tient parmi ses disciples un rang considérable. Pesez ces paroles de son Commentaire sur l'Epître aux Romains : *Et hoc notandum, quod non dixit, facere bonum non invenio, sed* perficere; *quæ est enim perfectio boni, nisi exstinctio mali? Perfectio boni est, non concupiscere; quid enim facilius homini sub lege constituto, quam velle bonum et facere malum? nam hoc est perficere bonum, ut nec concupiscat homo. Imperfectum est bonum quando concupiscit, etiamsi concupiscentiæ non consentit ad malum* (*In Rom.* VII, 18, *tom. X Bibl. PP. edit. Lugd.*, *p.* 157, *col.* 1, *A*). Croyez-vous que Primase, qui parle ainsi, ait confondu comme Jansénius l'action et la perfection de la justice, la délectation victorieuse et la grâce médicinale de Jésus-Christ (*Jans.*, *lib.* III *de Gratia Christi Salv.*, *c.* 13, *p.* 332)? Primase aurait-il dit : *Perfecta justitia, id est opus justitiæ?*

Pour finir, revenons à M. Bayle. Il lui a plu de supposer que la prédétermination physique des thomistes, la nécessité de saint Augustin, celle des jansénistes, celle de Calvin, sont au fond la même chose; que la doctrine du concile de Trente et de saint Chrysostome sur la nature de la grâce et du libre arbitre est contraire à ce que saint Augustin a enseigné sur l'un et sur l'autre point. De là coulent des raisonnements, des réflexions, des railleries, des invectives telles qu'en peut faire un homme d'esprit

qui s'est avancé mal à propos, *et qui n'a point examiné les choses sans préjugé, ni avec les lumières nécessaires.* Le licencié me quitta avec le dessein formé d'entreprendre une lecture suivie de tous les ouvrages de saint Augustin, et de travailler à un nouvel *Augustinus*, pour l'opposer à celui de Jansénius.

TROISIEME PARTIE.

Examen d'une clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, nouvellement trouvée à Padoue.

Je crois que je vous ferai plaisir de joindre à la suite de mes conférences avec le licencié la réfutation d'un écrit qui a pour titre : *Dissertatio theologico-analytica de vero intellectu trium celeberrimorum capitum*, etc., c'est-à dire : Dissertation théologique et analytique sur le véritable sens des trois fameux chapitres 10, 11 et 12 du livre de la Correction et de la grâce, de saint Augustin, ou sur la véritable et la fausse distinction des secours de la grâce, par Etienne Lorenzoni, prêtre de la congrégation de l'Oratoire de Padoue, in-4° de 144 pages, sans compter l'Epître dédicatoire, la préface et la table; à Padoue, 1729.

Ce petit ouvrage est dédié à saint Philippe de Néri, fondateur de la congrégation de l'Oratoire d'Italie. L'auteur y fait d'abord hommage à son saint patron de ses progrès dans la doctrine de la grâce et dans l'intelligence de saint Augustin. Cette humble prière de saint Philippe de Néri : *Que ne ferai-je point de mal, ou que ferai-je jamais de bien, si vous ne me secourez, ô mon Jésus!* lui est une preuve incontestable que ce grand saint a tenu la grâce efficace par elle-même. C'est pourquoi le P. Lorenzoni supplie ensuite son saint instituteur de le présenter, lui et son ouvrage, au pape Benoît XIII, et il dicte au saint une harangue ou un compliment qu'il le prie de faire au souverain pontife, tandis que, de son côté, prosterné aux pieds de Sa Sainteté, il demeurera dans le silence.

La préface, ou plutôt l'avertissement au lecteur est principalement employé à prévenir les divers jugements qu'on pourra porter de cet écrit. *On nous accusera peut-être*, dit l'auteur, *de n'être point parvenu à la vérité.* Il répond par un passage de saint Augustin dont il s'approprie les paroles qui sont pleines de modestie et d'humilité.

S'il se trouve des personnes, ajoute-t-il, *qui tombent d'accord que nous disons la vérité, mais qui ne conviennent pas que ce que nous disons soit conforme à saint Augustin, elles nous forceront de nous écrier avec le même Père*, etc. Et là-dessus il décrit un autre passage où le saint docteur demande à Dieu la grâce de supporter avec douceur et avec patience les calomnies de ses adversaires, à qui il reproche de n'être point entrés dans sa pensée, parce qu'ils sont orgueilleux, qu'ils sont amateurs non pas de dire la vérité, mais de leur opinion particulière. Cela est fort juste, en supposant que le P. Lorenzoni est assuré d'entendre saint Augustin aussi bien que saint Augustin s'entendait lui-même.

Il ne parle point de ceux qui penseront qu'il s'écarte tout ensemble de la vérité et du sens de saint Augustin. Comme apparemment cela ne peut arriver que contre son attente, je me déclare à regret du nombre de ces derniers.

Ensuite le P. Lorenzoni rend raison pourquoi il n'a pas traité son sujet à la manière des scolastiques : c'est qu'il a voulu, dit-il, échauffer les cœurs en éclairant les esprits, à qui d'ailleurs la méthode scolastique inspire à son avis trop d'enflure et de malignité.

Enfin il rejette sur la profondeur des mystères qu'il explique l'obscurité de ses pensées. Pour celle du style, il est naturel qu'un auteur ne s'en aperçoive pas. Venons au corps de l'ouvrage.

Après un exorde assez court, où la profession que fait l'auteur (*Num.* 1 *) d'aimer la vérité, la charité, l'unité, la paix, est infiniment estimable, il expose (*Num.* 2) l'état de la controverse entre les théologiens qui soutiennent que la grâce efficace est telle par elle-même et de sa nature. Car son dessein n'est pas de prononcer sur les démêlés théologiques que les écoles de Scot et de Molina, les défenseurs de la prédétermination morale et de la science moyenne, ont avec les disciples de Bannès; il suppose que tout l'avantage est du côté des derniers, et qu'ils sont seuls en possession de la vérité et de la doctrine de saint Augustin.

Il se borne donc à régler le différend que les prédéterminants ont entre eux, c'est-à-dire les vrais et les faux disciples de Bannès, ceux qui s'engagent tout de bon et sans restriction sous l'étendard de l'école appelée thomistique, pour soutenir la nécessité de la grâce efficace par elle-même dans toute sorte d'états, et les troupes auxiliaires qui depuis peu ont grossi cette école, pour défendre la nécessité de la grâce efficace par elle-même seulement dans l'état de la nature corrompue.

Il est question, dit-il, *de savoir le sentiment de saint Augustin touchant le secours de grâce que reçut Adam, et en quoi il était différent du secours qui est accordé à l'homme après sa chute.* Il entend la grâce actuelle qui est nécessaire à toute bonne œuvre qui se fait, et il nous apprend que les uns mettent cette différence en ce que, selon saint Augustin, la grâce *versatile* suffisait à l'homme innocent et aux anges pour persévérer dans le bien, et ne suffit pas après le péché, lequel a rendu nécessaire la grâce efficace par elle-même; au lieu que les autres attribuent à saint Augustin d'avoir enseigné que la grâce efficace par elle-même était également nécessaire dans les deux états, et que par conséquent toute la différence consiste en ce que, dans l'état de la nature corrompue, la grâce efficace par elle-même est requise pour de nouvelles raisons, et produit des effets particuliers et propres aux besoins de cet état.

Je ne passerai point au P. Lorenzoni le terme de grâce *versatile*, dont les premiers auteurs sont suspects, qui n'est point avoué par les adversaires catholiques de la prédétermination physique, et qui, à le prendre à la rigueur, signifie ce qu'aucun catholique n'a jamais dit, savoir que le libre arbitre donne du mouvement et de l'action à la grâce.

Je ne puis m'empêcher de me récrier encore contre cette proposition que le P. Lorenzoni met non-seulement sur le compte des théologiens dont il parle, comme admettant la grâce *versatile* dans l'état d'innocence, mais qu'il insinue devoir être avouée par tous ceux qui nient que les saints anges aient été prédéterminés physiquement : *La volonté des saints anges qui usèrent bien de la grâce fut* LA VRAIE ET SEULE CAUSE *de leur persévérance et de leur stabilité dans le bien.* Croit-il que la volonté d'un pauvre qui accepte une somme considérable qu'on lui offre

(*) Ce numéro et ceux que nous placerons entre parenthèses dans les pages qui suivent désignent les articles de l'ouvrage du P. Lorenzoni.

est la vraie et la seule cause qui l'enrichit? Cependant on a bien moins droit de dire que la volonté des saints anges, qui sans le secours d'une prédétermination physique consentirent à la grâce, fut la vraie et la seule cause de leur persévérance et de leur stabilité dans le bien, puisque la force même de la grâce les aida à donner ce consentement.

D'ailleurs, le P. Lorenzoni épargne trop ces théologiens partisans de la grâce *versatile* pour l'état d'innocence seulement, en ne les traitant point de baïanistes. Car, selon lui, ils conviennent et doivent convenir que les mérites de l'ange et de l'homme innocent ne sont pas des dons de Dieu. Ignore-t-il que la première des propositions de Baïus, condamnées par les souverains pontifes, est celle-ci : *On ne doit point appeler grâce ni les mérites de l'ange ni ceux du premier homme.*

L'auteur de la Dissertation examine après cela (*Num.* 3) sur quoi se fondent les défenseurs de la grâce *versatile*, il veut dire les faux thomistes qui excluent de l'état d'innocence la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même ; et il trouve (*Num.* 4) que leur principal appui sont les trois fameux chapitres 10, 11, 12 du livre de la Correction et de la grâce, qu'ils entendent mal, et qu'il entreprend d'éclaircir (*Num.* 5), en prenant le P. Serry pour guide, qui néanmoins, à son avis, n'a point tiré tout l'avantage qu'il pouvait d'une rétorsion admirable que ces trois chapitres lui fournissaient contre ses adversaires.

Il entre donc dans la route que ce *très-illustre et très-docte théologien* lui a tracée, et, sauf le respect que l'un et l'autre mérite, il s'égare avec lui dès le premier pas. Car sûrement il ne s'agit ni de la grâce qu'ils trouvent bon d'appeler *versatile*, ni de la prédétermination physique ou de la grâce efficace par elle-même, ni en un mot de la nature d'aucune grâce actuelle dans la comparaison que fait saint Augustin des deux états de l'homme avant et après le péché.

Le secours *quo* est la grâce de prédestination propre de notre état, grâce non-seulement par laquelle on est amené, on revient tôt ou tard, et à la fin on se livre inviolablement au bien, mais dans laquelle même on persévère, on demeure, on se tient ferme et immuable, grâce qu'on n'abandonne point, qu'on retient, qu'on conserve, qu'on ne perd jamais; grâce qui n'est point une action passagère de Dieu sur nous, mais une habitude, un état, et qui pour cela est comparée avec la béatitude; grâce qui est inséparablement attachée aux élus, qui est inamissible, qui est une miséricorde non pas *inhérente*, comme l'a prétendu Calvin, mais *adhérente*, ainsi que s'exprime saint Augustin, dont j'ai emprunté tous les termes pour décrire le secours *quo*. Ce secours n'est par conséquent autre chose qu'une providence miséricordieuse et spéciale, que Dieu emploie pour régler l'économie, la suite, l'enchaînement des grâces soit intérieures soit extérieures, par le moyen desquelles les prédestinés parviennent au salut.

Le secours *sine quo non*, étant relatif et opposé au secours *quo*, est certainement aussi quelque chose d'habituel, et ne peut être pris que pour la grâce de prédestination propre de l'état d'Adam et des anges, et pour un ordre de la divine Providence sur l'ange et sur l'homme innocent par rapport au salut, tout différent de celui qui s'observe maintenant.

Quiconque ne lit les trois fameux chapitres du livre de la Correction et de la grâce que pour y chercher les preuves d'un sentiment ou d'un système dont il est prévenu, saisit seulement tout ce qui peut favoriser ses préjugés. Il passe légèrement sur tant d'endroits où les termes qui expriment une possession habituelle de ces deux sortes de grâces se rencontrent. Ces expressions : *Tale quippe erat adjutorium, in quo permaneret si vellet*, etc.; *Ut in adjutorio Dei manerent si vellent*, etc.; *Ut divina gratia indeclinabiliter et inseparabiliter ageretur*, etc., et ailleurs, *adhærente sibi misericordia Salvatoris*, etc.; peuvent-elles convenir à aucune grâce actuelle? Si le P. Lorenzoni avait fait cette attention, qui n'a pourtant point échappé à quantité de théologiens anciens et modernes, il n'aurait point appliqué (*Num.* 6) à ces trois fameux chapitres ce que Jansénius dit de tous les ouvrages de saint Augustin, que c'est un labyrinthe plein de détours embarrassants, et il se serait encore moins flatté d'avoir trouvé le fil, la règle et le principe dont on a besoin pour s'en démêler.

J'ai dit que quantité de théologiens, tant anciens que nouveaux, avaient bien remarqué que saint Augustin par les deux secours *quo* et *sine quo non* entend des grâces habituelles. Il faut du moins en citer quelques-uns ; et sans égard à plusieurs qui semblent y reconnaître les grâces habituelles sanctifiantes propres des deux états, je me borne à un petit nombre de ceux dont le sentiment approche le plus du mien. J'ai déjà fait mention du P. Annat; j'ajoute ici d'abord le P. Didaque Ruiz de Montoya, théologien insigne, aussi savant et aussi sensé que subtil, diffus et digne d'être lu tout entier (*de Prædest.*, *disp.* 50, *de Angelis*, *sect.* 4), plein de la doctrine des saints Pères que nul n'entend mieux que lui, et dont il justifie les pensées par la plus saine et la plus solide métaphysique. Mais on me demande des théologiens d'une autre espèce et d'une autre école.

Le R. P. François Macédo, cordelier, qui a été dans une grande considération auprès de la reine de France Anne d'Autriche, se range et applaudit à l'opinion du P. Annat. Voici comme il en parle : *Annatus perspicue docet isto adjutorio comprehendi omnia auxilia antecedentia cum perseverantia connexa, ita ut adjutorium perseverantiæ sit non unum et singulare, sed omnium collectio, quibus voluntates præveniuntur. Gratulor Annato, quod Augustini sensum attigerit* (*Macedo*, *Scrinium D. Aug.*, *lib.* II, *cap.* 2).

Belle autorité! dira-t-on. Ce cordelier était tout dévoué aux jésuites : il n'a pas rougi d'imprimer ces paroles : *Societatem Jesu amo* (*pag.* 250). En effet, comment a-t-il pu avec cela entendre saint Augustin? Eh bien! voici un Père de l'Oratoire qui prouve (et ce sont ses propres paroles) que le secours *quo* « n'est autre chose que la multitude, la variété, la conspiration, la proportion et la convenance de plusieurs secours, par lesquels la Providence conduit et ménage ses élus avec tant de douceur, de sagesse et de force, qu'ils persévèrent jusqu'à la fin ; ou que, s'ils tombent, ils se relèvent infailliblement de leurs fautes (1). » Franc. Sylvius, qu'on sait avoir été attaché durant quelque temps à la doctrine de Baïus, a eu la même pensée, et il a conservé la leçon *inseparabiliter* sans égard à la correction des docteurs de Louvain (*Sylvius*, *in* 1-2, *q.* 109, *a.* 10).

Je ne sais quelle idée on a communément de M. du Hamel, de l'académie royale des sciences, sur le fait de la théologie. Pour moi, je trouve dans ses traités beaucoup de réflexions aussi belles et aussi justes que son style est pur et poli. Cet auteur explique les trois fameux chapitres du livre de la Correction et de la grâce à peu près selon le plan que j'ai suivi. *Adjutorium illud quo*, dit-il,... *propositum et intentionem Dei efficacem*, *nec non multitudinem auxiliorum quæ ex illo oriuntur proposito complectitur*, *non motionem quamdam quæ prædeterminet physice*, *non delectationem aliquam victricem*, *aut gratiam actualem eamque singularem*, etc. ; et plus bas : *Prædestinatio cui conjuncta est perseverantia seu adjutorium quo definitur ab eodem Augustino præparatio beneficiorum* (2).

(1) Le R. P. Thomassin, IVe Mémoire sur la grâce, chap. 20, pag. 218.

(2) J.-B. du Hamel, *Theologia speculatrix et practica*, etc. *Tract. de Gratia*, lib. III, cap. 8, n. 4.

Mais ce ne sont là que des théologiens modernes, et j'en ai promis d'anciens. Il n'est pas possible qu'ils me manquent, puisque Suarez (*De vera intelligentia auxil. effic.*, c. 54) parle de cette manière d'entendre les deux secours comme n'étant pas trop récente. Je plains ce grand homme de n'avoir pas employé les forces de son génie pour surmonter les difficultés qui l'ont empêché d'embrasser un sentiment dont l'évidence est d'ailleurs si frappante.

Les ouvrages de l'illustre Tapper me tombent sous la main. On raconte que, dans les disputes publiques de l'académie de Louvain, il a toujours constamment confondu Baïus (1); que c'était surtout par de doctes éclaircissements sur les passages les plus difficiles de saint Augustin, qu'il mettait aux abois le jeune novateur et lui faisait sentir qu'il ne cessait point d'être son maître. Quelle était la réponse triomphante de Tapper aux passages que Baïus tirait des trois fameux chapitres? Nous la lisons dans ses ouvrages, où il prend le secours *sine quo non* pour le pouvoir habituel de persévérer, et le secours *quo* pour une direction et une protection spéciale, qui est maintenant ajoutée à ce pouvoir, à cause de l'infirmité que notre nature a contractée par le péché. *Justi... propter carnis infirmitatem et obscuritatem intellectus hac facultate uti non possunt propter varios rerum eventus et tentationum impulsus sine divino auxilio ipsos dirigente et protegente, prout declarat sanctus Thomas* 1-2, *q.* 9, *art.* 109 *et* 10, *citans beatum Augustinum in lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *quod homo in primo statu accepit donum per quod perseverare posset, non autem ut perseveraret* (*Ruardus Tapperus, tom.* 1, *art.* 7, *de Lib. Arbitr., edit Colon., pag.* 195 *et* 196).

Rien ne désolait plus Baïus, qui affichait un grand mépris pour saint Thomas, que lorsque Tapper se faisait fort de trouver toujours dans saint Thomas le vrai sens des textes de saint Augustin. Nous en voyons ici un exemple. Qu'on consulte l'endroit de la *Première-Seconde*, cité par ce grave docteur de l'ancienne école de Louvain, on sera surpris de voir que je soutiens le sentiment de saint Thomas contre un thomiste.

Le P. Lorenzoni en sera sans doute mortifié, et c'est déjà une rude atteinte à sa découverte. Il prépare ses lecteurs à la recevoir favorablement, en examinant la première partie du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, où il promet de la montrer. Voilà du moins un fil attaché à la porte du labyrinthe, et non pas à l'autre bout, où Jansénius veut qu'on aille chercher le sien. *Il est question de savoir*, dit saint Augustin (*Lib.* de *Corrept. et gratia*, *c.* 10, *n.* 26) *ce qu'il faut penser du premier homme au sujet de la persévérance finale. Adam fut créé exempt de tout vice et dans une rectitude parfaite; et je n'ai garde de dire : S'il n'eut point le don de la persévérance qui lui était nécessaire, comment fut-il exempt de tout vice? Car on satisfait aisément à cette demande en répondant qu'il n'eut point le don de la persévérance, parce qu'il ne persévéra point dans le bien même qui le rendait exempt de tout vice.*

Le P. Lorenzoni (*Num.* 7) voit dans ces paroles, aussi évidemment que dans la prière de saint Philippe de Néri, l'exclusion de la grâce *versatile*, c'est-à-dire de la grâce qui n'est point physiquement prédéterminante. Sa raison est que si saint Augustin eût admis la grâce *versatile* pour l'état d'innocence, il eût eu une réponse plus aisée à faire, *qui est qu'Adam n'avait pas besoin du don de la persévérance, laquelle il ne devait pas recevoir de Dieu, mais se procurer à lui-même.* On voit que le P. Lorenzoni est fortement persuadé qu'il ne peut y avoir de donation, à moins que le donateur ne prédétermine physiquement le donataire à l'accepter.

Mais venons à la grande difficulté que renferme le texte de saint Augustin, qui commence par ces mots : A *Sed illud magis quærendum operosiusque tractandum est*, etc. Attachons-nous à la courte analyse de ce passage qui nous est présenté par le P. Lorenzoni. *Personne ne persévère, sinon celui qui a reçu la persévérance : Adam n'a point persévéré; donc il ne l'a point reçue. Mais comment celui qui n'a point reçu la persévérance est-il coupable de n'avoir point persévéré? ou comment se peut-il faire que celui-là n'ait point reçu la persévérance, de qui on ne peut pas dire que la raison pour laquelle il ne l'a point reçue, c'est que par le bienfait de la grâce il n'a point été séparé de la masse de perdition, puisqu'alors il n'y avait aucune masse de perdition?* Voilà la difficulté exposée dans toute sa force, ajoute le P. Lorenzoni (*Num.* 8), lequel ensuite fait ce raisonnement : La difficulté que se propose ici saint Augustin est considérable, comme le marquent ces paroles : *Operosius tractandum est ut respondeamus*; or, si le saint docteur a en vue d'établir une distinction entre les secours de grâces propres de la B nature saine et de la nature corrompue, en sorte que la grâce *versatile* appartienne à la nature saine, et la grâce efficace par elle-même appartienne à la nature corrompue, il n'y a pas l'ombre de difficulté, dit le théologien de Padoue. En effet, continue-t-il (*Num.* 9), avec la grâce *versatile* la persévérance n'est pas un don de Dieu, et c'est en vain qu'on demande pourquoi l'homme, en ne persévérant point, a péché, à moins que la persévérance, qui est un don de Dieu, ne soit nécessaire pour persévérer.

Ce raisonnement pèche par plus d'un endroit; car il suppose, 1° que saint Augustin parle d'une grâce actuelle, et le contraire est démontré; 2° que les partisans de la grâce *versatile* pour l'état d'Adam sont les premiers à convenir qu'avec cette grâce la persévérance n'était pas un don de Dieu; et cela ne peut pas être véritable, au moins de ceux avec qui le P. Lorenzoni insinue qu'il a disputé publiquement à Padoue, où sans doute on ne soutient pas publiquement le baïanisme. 3° Il suppose que la pré- C détermination physique est essentielle à la donation, et qu'ainsi, parmi les hommes qui ne peuvent se prédéterminer physiquement les uns les autres, il ne saurait y avoir de vraie donation, si bien qu'ils devraient être fort embarrassés à dire comment l'idée de donation leur est venue, avant qu'ils eussent entendu parler de prédétermination physique.

D'ailleurs, le P. Lorenzoni, ce me semble, tombe d'un inconvénient dans un autre. Le premier est que saint Augustin trouve de la difficulté où il n'y en a pas. Notre auteur fait force de rames pour éviter ce précipice. Le second inconvénient est que le saint docteur ait besoin de recherche et de travail pour répondre à une difficulté, en avouant tout simplement qu'elle est insoluble, et qu'on n'y peut satisfaire que par une confession de foi. Le P. Lorenzoni va se briser contre cet écueil.

Comment celui qui n'a point reçu la perseverance est-il coupable de n'avoir point persévéré? Voilà la question et la difficulté que saint Augustin entre- D prend de résoudre. La réponse que le P. Lorenzoni (*Num.* 10) fait faire au saint docteur, est qu'il faut croire comme un mystère qui ne doit pas être pénétré, qu'Adam fut coupable de n'avoir point persévéré, quoiqu'il n'ait pas reçu le don nécessaire de la persévérance. Si saint Augustin n'avait pas autre chose à nous apprendre là-dessus, il a évidemment surfait la peine qu'il s'est donnée, et ces paroles, *Sed illud magis quærendum operosiusque tractandum est*, ne lui conviennent pas plus qu'à un enfant qui, interrogé pourquoi les trois personnes de la Trinité ne font pas trois dieux, n'a rien à répliquer, si non que c'est une vérité de foi. Car enfin, si ces paroles marquent une difficulté qui n'est pas légère, elles signifient aussi qu'en s'appliquant à la méditer et à la pénétrer, on espère l'éclaircir. Saint Augustin a-t-il dû

(1) Voyez l'*Histoire du baïanisme* publiée par le P. Duchesne, liv. 1, pag. 22.

se tourmenter tant l'esprit pour laisser une objection dans son entier, et pour établir par une humble confession de foi un mystère dans cette objection! *Fidei confessione non solvitur objectio, sed statuitur in objectione mysterium*, dit le P. Lorenzoni, sans avoir songé, par malheur, qu'il y a moins de travail à dire je ne sais pas, qu'à expliquer ce qu'on sait.

Mais peut-être le théologien de Padoue prétend-il que saint Augustin fit de grands efforts de génie pour découvrir le mystère qui était contenu dans cette objection? Cela est contre toute apparence et toute raison, puisque saint Augustin fait sur-le-champ sa confession de foi, et par conséquent ce mystère lui était déjà connu par la tradition; je ne dis point par inspiration, car le P. Lorenzoni, je pense, est du sentiment de tous les théologiens du monde, qui ne reconnaissent point de nouvelles révélations touchant les dogmes depuis la mort des apôtres. S'il était pourtant que la connaissance de celui-ci fut donnée à saint Augustin dans le temps et dans le moment qu'il écrivait le commencement du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, cela au moins n'a pas dû coûter beaucoup de peine au saint docteur. Quoi qu'il en soit, notre auteur s'est interdit une aussi frivole défaite que celle d'avancer que saint Augustin a mis bien du travail et de l'application pour s'instruire de la vérité qu'il confesse.

En effet, le P. Lorenzoni nous donne ce mystère pour la véritable clef non seulement des trois fameux chapitres 10, 11, 12 du livre de la Correction et de la grâce, mais encore de tous les ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, et il a prévu qu'on pourrait appliquer à sa découverte la même raillerie que mérite celle de Jansénius, savoir, que si les brouilleries du monastère d'Adrumète n'avaient point engagé saint Augustin à écrire le livre de la Correction et de la grâce, le saint docteur aurait emporté la clef de ses ouvrages en l'autre monde. C'est pourquoi le P. Lorenzoni a soin d'avertir que ce mystère et cette règle de foi, qui est la clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, se présentent partout à un lecteur attentif dans les autres écrits du saint docteur (*bene vigilanterque intuentibus undique occurrit*). Ainsi, à quoi aboutiraient ce long examen et cette curieuse recherche, cette pénible contention d'esprit et cette étude renforcée, dont saint Augustin fait parade : *Magis quærendum operosiusque tractandum?* à répondre qu'il n'a point de réponse à faire, et à trouver un mystère tout trouvé.

Mais faisons voir une solution où le P. Lorenzoni n'en aperçoit point. Quelle est la difficulté? *Il semble qu'Adam n'ait point été coupable de n'avoir point persévéré, puisqu'il n'a point reçu le don de la persévérance, et qu'on ne peut pas dire que ce don lui a été refusé, pour n'avoir point été séparé de la masse de corruption.* Saint Augustin ne pouvait en peu de mots satisfaire pleinement à cette difficulté, comme il le déclare lui-même : *Magis quærendum operosiusque tractandum*. C'est pourquoi il se contente d'établir d'abord le principe de la réponse, en disant que Dieu a réglé de telle sorte la vie des anges et des hommes, qu'il a montré d'abord ce que pouvait le libre arbitre, et ensuite ce que pouvait le don de sa grâce, *Sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius ostenderet quid eorum posset liberum arbitrium, deinde quid posset gratiæ suæ beneficium.*

Dans le premier membre de ce passage il n'est point fait mention du secours de la grâce, et dans le second il n'est point parlé de la coopération du libre arbitre. L'un et l'autre néanmoins est sous-entendu. Mais pourquoi cette double omission? C'est que dans le premier membre il s'agit d'une grâce qui est abandonnée au libre arbitre, et dans le second il s'agit d'une grâce à laquelle le libre arbitre est abandonné; et par conséquent, dans le premier membre, il faut particulièrement considérer le libre arbitre, et dans le second, la grâce. La distinction de ces deux sortes de grâces sera la réponse à la question proposée. Le saint docteur ne fait pas encore expressément cette distinction, parce que, comme je l'ai dit, il ne veut que poser ici le principe de sa réponse.

Mais à en juger par la manière dont saint Augustin parle ensuite de ces deux sortes de grâces, quelles sont-elles ? La grâce *versatile* et la grâce efficace par elle-même, ou quelques autres espèces de grâces actuelles qu'on peut imaginer? Rien moins. La première était une grâce dans laquelle Adam aurait *demeuré* s'il eût voulu ; la seconde est une grâce qui est maintenant *inséparablement* attachée aux prédestinés. C'est donc de part et d'autre une grâce habituelle, et la dernière ne se rencontre jamais dans aucun homme, dans aucun juste non prédestiné; l'une et l'autre est donc manifestement grâce de prédestination.

Ainsi le sens du texte où le P. Lorenzoni reconnaît une simple confession de foi, tel qu'il est expliqué et développé dans tout le cours des trois chapitres, est que dans l'état d'Adam la grâce de prédestination ne gouvernait pas les démarches du libre arbitre, et se bornait à le prévenir des grâces actuelles qui lui étaient nécessaires; au lieu que dans notre état elle dirige infailliblement au salut tout ce que fait le libre arbitre; et par conséquent la grâce de prédestination propre de la nature réparée contient un droit absolu au don de la persévérance actuelle : mais la grâce de prédestination propre de la nature innocente ne renfermait qu'un droit conditionnel à ce même don. D'où il s'ensuit encore que le pouvoir de persévérer qui convenait à Adam était bien différent du pouvoir de persévérer qui reste à présent aux justes non prédestinés, lesquels, dans la pensée du saint docteur, n'étant point séparés de la masse de corruption, n'ont aucun droit au don spécial de la persévérance actuelle.

De là naît la réponse à la question ou la difficulté proposée. C'est de reconnaître qu'Adam a péché en ne persévérant pas, quoiqu'il n'ait pas reçu le don de la persévérance, et qu'on ne puisse pas dire que ce don lui a été refusé, pour n'avoir point été séparé de la masse de corruption. Comment cela ? parce qu'Adam avait reçu une grâce qui contenait un droit conditionnel au don de la persévérance actuelle, et que par sa faute il n'est point demeuré dans cette grâce. Voilà le précis des trois fameux chapitres.

Cependant, plus j'envisage de près le mystère dont la découverte a fait tant de plaisir au P. Lorenzoni (*Num.* 11), plus je me persuade qu'il ne doit y trouver rien moins qu'un principe qui l'accommode. Quelle sorte de confession de foi saint Augustin fait-il ici? quel objet de foi nous présente-t-il dans ces paroles : *Quapropter saluberrime confitemur quod rectissime credimus Deum Dominumque rerum omnium, qui creavit omnia bona valde, et mala ex bonis exoritura esse præscivit, et scivit magis ad suam omnipotentissimam bonitatem pertinere etiam de malis benefacere, quam mala esse non sinere; sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius ostenderet quid eorum posset liberum arbitrium, deinde quid posset gratiæ suæ beneficium justitiæque judicium* (*Lib. de Corrept. et gratia*, c. 10, n. 27). Il y a trois choses à remarquer dans ce texte, la proposition principale, la proposition incidente, et la liaison que la proposition principale peut avoir avec la proposition incidente.

Qui doute que la proposition incidente ne soit un dogme de la religion chrétienne? savoir que Dieu n'a créé que du bien, qu'il a prévu le mal qui arriverait de ce bien, et qu'il appartenait à sa toute-puissante bonté d'aimer mieux tirer le bien du mal que d'empêcher le mal. Si le P. Lorenzoni juge à propos de faire aussi un article de foi de la proposition principale, je ne contesterai point avec lui sur cela, mais je lui représenterai qu'il doit abjurer in-

cessamment le thomisme, et convenir que la prédestination à la gloire était conséquente dans l'état de l'homme innocent et qu'elle n'est antécédente que depuis la chute d'Adam : car saint Augustin ne prétend rien autre chose, en disant que Dieu a établi un tel ordre dans la vie des hommes et des anges, qu'il a montré d'abord ce que pouvait le libre arbitre ayant la direction de ces démarches, et ensuite ce que pouvait le don d'une grâce qui dirigerait les démarches du libre arbitre.

Cela est embarrassant, d'autant plus que la créance dont saint Augustin fait ici profession tombe directement sur la proposition principale et sur le système des deux prédestinations : *Saluberrime confitemur quod rectissime credimus Deum..... sic ordinasse*, etc. Quelque déterminé que soit le P. Lorenzoni à ne pas s'écarter de saint Augustin, il aurait quelque peine à condamner d'erreur saint Thomas, qui enseigne la prédestination antécédente avant et après le péché. Ainsi notre auteur ne pourrait se tirer d'affaires qu'en relâchant un peu de sa prétention, qui est que saint Augustin propose son sentiment comme un dogme qui doit être embrassé par tous les catholiques ; et quand ce ne serait que pour sauver l'honneur de saint Thomas et de toute l'école des thomistes, il dirait que le saint docteur de la grâce a voulu seulement marquer la forte persuasion où il était de la liaison qu'avait son sentiment qui est exprimé dans la proposition principale, avec le dogme qui est contenu dans la proposition incidente ; et qu'en un mot saint Augustin n'a fait qu'exposer sa créance particulière sur les deux sortes de prédestinations.

Je me flatte peut-être en vain d'avoir démontré au P. Lorenzoni que dans ces paroles, *quid possit gratiæ suæ beneficium*, saint Augustin entend la grâce habituelle de prédestination, qui dans notre état est tout à fait indépendante des mérites, selon le saint docteur. Mais j'ai quelque confiance dans la protestation fréquente que fait notre auteur d'être ennemi des préjugés et de la prévention. J'en ai dit assez pour le faire douter ; une nouvelle lecture des trois fameux chapitres, qu'il se donnera la peine de repasser d'un œil attentif aux caractères de la grâce, dont saint Augustin parle, opérera une entière conviction. Je vais maintenant tâcher d'entrer dans la pensée qui est venue au P. Lorenzoni, et de découvrir le faible de sa nouvelle interprétation.

A cette question : Comment Adam a-t-il péché en ne persévérant pas, puisqu'il n'a pas reçu le don nécessaire de la persévérance? saint Augustin répond par une confession de foi qui, expliquée à la façon du théologien de Padoue, a pour objet ce mystère : que Dieu a voulu montrer, d'une part, dans la chute des mauvais anges, dans le péché d'Adam et dans l'impénitence de tous les hommes qui jusqu'à la fin du monde mourront en état de péché mortel, ce que pouvait le libre arbitre destitué de la grâce efficace par elle-même et du don précieux de la persévérance ; et d'une autre part, dans la fidélité des bons anges, dans la pénitence d'Adam et dans la sainte mort de tous les hommes qui jusqu'à la fin du monde quitteront cette vie avec la paix et l'amitié du Seigneur, ce que pouvait la grâce efficace par elle-même, et le don précieux de la persévérance; en sorte que tout ce que dit ici saint Augustin et ce qu'il va dire dans la suite est commun aux anges et aux hommes aussi bien qu'aux deux états du genre humain. Il faut avouer que cela est neuf, que cela est subtilement imaginé. Mais le P. Lorenzoni sent bien lui-même qu'un commentaire si singulier, tout ingénieux qu'il est, a besoin d'être appuyé de quelques preuves fortes et solides.

La première dont il se sert est évidemment nulle : c'est que si l'on n'admet point son explication, il faudra avouer que saint Augustin fait venir les anges comme par machine pour les joindre aux hommes dans sa réponse, puisque les anges n'avaient aucune part à la question proposée. Mais dans cette question il s'agit d'Adam tout seul, et la difficulté ne regarde que l'état d'innocence. Les autres hommes viennent donc par machine, aussi bien que les anges, dans la prétendue réponse? Le P. Lorenzoni n'aurait pas été étonné de trouver les anges placés dans cet endroit, s'il avait pris garde que la confession de foi ne tient pas lieu de réponse, mais qu'elle pose seulement le principe d'où la réponse doit naître. Nous verrons bientôt que la mention expresse des anges, loin d'être inutile, était nécessaire en cet endroit.

La seconde raison de notre auteur (*Num.* 13, 14) a quelque chose d'éblouissant : c'est que si saint Augustin avait voulu distinguer deux sortes de secours, dont l'un fût propre de la nature innocente, et l'autre de la nature tombée dans le péché, il n'aurait point confondu les anges avec les hommes en général, mais il aurait mis d'un côté les anges avec l'homme innocent, et de l'autre côté les hommes tombés dans le péché; et il se serait exprimé ainsi : *Saluberrime confitemur quod rectissime credimus, Deum.... sic ordinasse angelorum et primi hominis vitam, ut in ea prius ostenderet quid posset eorun liberum arbitrium, deinde in lapsis hominibus quid posset suæ gratiæ beneficium.*

Saint Augustin a bien fait de parler avec exactitude; s'il en eût manqué, on aurait pris droit d'embrouiller ce qu'il a dit de plus clair. Et que n'aurait-on point osé, puisque la justesse de ses expressions ne le sauve point des attributions forcées qu'on donne à ses paroles? Supposons que le saint docteur eût mis *viam* au lieu de *vitam*, en sorte qu'on dût traduire son texte de cette manière : Dieu a tellement réglé l'état de la voie où il a mis les anges et les hommes, que d'abord il a montré ce que pouvait le libre arbitre, et ensuite ce que pouvait le bienfait de sa grâce ; la chicane que fait le théologien de Padoue aurait-elle lieu? Nou, sans doute, car la voie des anges serait désignée par le mot *prius*, et ne le pourrait être par le mot *deinde*, parce qu'il n'y a pas eu deux états de voie pour les anges. Au contraire, l'un et l'autre mot désignerait la voie des hommes, parce qu'il y a eu deux états de voie pour les hommes. Or, je demande au P. Lorenzoni si en lisant le texte de saint Augustin on s'avise de penser à la vie bienheureuse des hommes et des anges dans le terme, et s'il n'est pas manifeste que ce texte doit être uniquement entendu de la vie des hommes et des anges dans la voie? C'est donc la même chose que si le saint docteur avait mis *viam* au lieu de *vitam*. Que faut-il davantage?

La troisième raison du P. Lorenzoni est un argument *ad hominem* contre les adversaires tant soit peu baïanistes qu'il combat. Est-il supportable, dit-il, d'exclure les bons anges du bienfait de la grâce? Il se fonde sur la fausse persuasion où il est que le secours *sine quo non* est la grâce suffisante, qu'il distingue je ne sais comment d'une grâce purement naturelle. Car je l'ose dire, la manière dont il en parle n'est pas assez nette et précise pour qu'on en puisse évidemment inférer que l'état de pure nature est possible, et que la destination à une fin surnaturelle n'est point due à la nature raisonnable en conséquence du bienfait de la création.

Quoi qu'il en soit, l'argument de notre auteur se réduit à ce dilemme : Ou la persévérance des saints anges a montré ce que pouvait le bienfait de la grâce, ou elle a montré ce que pouvait le libre arbitre; si elle a montré ce que pouvait le bienfait de la grâce, donc les saints anges ont reçu le secours *quo*, et non pas seulement le secours *sine quo non*, qui n'est pas propre à montrer ce que peut le bienfait de la grâce; et par conséquent le partage de ces deux secours ne distingue point les deux divers états de la créature raisonnable. Si la persévérance des saints anges n'a servi qu'à montrer ce que pouvait le libre arbitre, donc la chute d'Adam et des mauvais anges n'a

point servi à montrer le pouvoir du même libre arbitre; car il est absurde que la persévérance des uns et la chute des autres montrent précisément la même chose. Je suis porté à croire que cet argument est fort dans la supposition que les deux secours sont des grâces actuelles. Que les baïanistes s'en tirent du mieux qu'ils pourront. Cependant ils auraient dû mieux comprendre, eux et le P. Lorenzoni, quel est ce différent pouvoir du libre arbitre et de la grâce, que, selon la pensée de saint Augustin, Dieu a voulu successivement montrer. Il consiste en ce que le libre arbitre, avec une grâce de prédestination qui n'était que conditionnelle, ayant la direction de ses démarches, était capable de conduire au salut les créatures intelligentes, comme le prouve la persévérance des saints anges, mais non pas infailliblement, comme le prouve la chute d'Adam et des mauvais anges; au lieu que la grâce d'une prédestination absolue, gouvernant les démarches du libre arbitre, conduit infailliblement au salut les saints de notre état. Ce n'est donc point la seule persévérance des saints anges ni la seule chute des mauvais anges et d'Adam, qui montre le pouvoir du libre arbitre, ce sont toutes les deux ensemble; et on voit maintenant le besoin qu'avait saint Augustin de faire mention des anges.

Je ne puis finir cet article sans marquer la peine que me font ces paroles du théologien de Padoue: *Auxilium sine quo in statu naturæ innocentis, et ratione finis supernaturalis, ad quem ordinabantur angeli et homines, tametsi esset donum Creatoris, dabatur nihilominus* SECUNDUM DEBITUM, NON SECUNDUM GRATIAM; DEBEBATUR *enim sive ordinationi naturæ sive* ÆQUITATI DIVINÆ JUSTITIÆ, *quæ nullam intellectualem substantiam condere* POTERAT SUIS *ita nudatam muneribus, ut necessario et inevitabiliter corrueret.* J'aurais voulu qu'un baïaniste ne pût s'accommoder de la dernière phrase et que pour cela elle eût été tournée de la sorte, *quæ intellectualem creaturam a se liberaliter ad statum supernaturalem elevatam non poterat suis ita nudare muneribus, ut necessario et inevitabiliter corrueret.* J'ai encore sur la première phrase un scrupule que je marquerai dans la suite. Le *secundum debitum, non secundum gratiam*, ne me plaît point. Peut-être suis-je trop soupçonneux et trop délicat. Je me le reproche, mais je ne puis m'empêcher de dire naïvement ma pensée. Il est certain que les anciens thomistes n'auraient jamais parlé ainsi. Ils enseignaient tous que le secours suffisant contenait une offre réelle et véritable du secours efficace, et ils auraient craint d'assurer que l'offre du secours efficace ne fût pas une grâce proprement dite; car ce qui est offert n'est pas une grâce, si l'offre qu'on en fait n'est pas une grâce.

Le théologien de Padoue (*Num.* 16), avant que de venir à sa quatrième raison, ne peut entièrement dissimuler l'embarras que lui causent les adverbes *prius* et *deinde*. Il n'en fait pourtant pas semblant, et d'un style rapide il jette, comme une pensée qui lui échappe en passant, la solution qu'il a imaginée. Croit-il diminuer la difficulté en paraissant l'envisager avec négligence? On a tort, dit-il, de fonder une vraie distinction sur ces mots *prius* et *deinde*, pour ne pas dire qu'ils ne signifient nullement une priorité et une postériorité de temps, comme il est manifeste (*ut patet*), mais seulement une succession d'idées, d'attention et de réflexion. Car, ajoute-t-il, la persévérance de ceux qui demeurent stables se présente à l'esprit par la comparaison qu'on en fait avec ceux qui tombent, et l'ordre des deux termes de ce rapport veut que la considération de la chute précède la considération de la persévérance.

En vérité, cela est trop raffiné pour avoir été trouvé sur-le-champ. Je ne sais si saint Augustin y a songé de sa vie. Mais posons le cas qu'il eût quelque part employé les adverbes *prius* et *deinde*, pour exprimer aussi hors de propos ce trait d'une profonde logique; je suis sûr qu'une seconde réflexion les lui aura fait effacer, d'autant plus que la pensée du P. Lorenzoni est, ce me semble, contraire à la métaphysique de saint Augustin, qui veut que l'idée du bien précède celle du mal, et par conséquent l'idée de la persévérance celle de la chute. Il s'agit bien ici de la succession naturelle des pensées! Lisez, il est question d'un ordre que Dieu, en qualité de souverain maître de toutes choses, a établi dans la vie, dans l'état de la voie des anges et des hommes: *Deum Dominumque rerum omnium..... sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius.... et deinde*, etc.

Mais venons au fort argument du P. Lorenzoni; il n'est rien moins qu'invincible, et très-assurément notre auteur n'a point assez médité le passage qui lui est si cher et si précieux, quand il traite d'absurdité et d'extravagance la nécessité d'exclure les anges du jugement de justice dont il est fait mention à la fin du passage. Le saint docteur dit que Dieu a voulu montrer, non pas après la vie et l'état de la voie, mais dans la vie et l'état de la voie, un jugement de justice. Et dans quelle vie, dans quel état de la voie a-t-il pu le montrer? Est-ce à l'égard des mauvais anges, qui sortirent de l'état de la voie par le jugement qui les réprouva? N'est-ce point plutôt à l'égard des hommes non prédestinés, qui, après la chute d'Adam, sans sortir de l'état de la voie, sont laissés dans la masse de corruption par un jugement de justice, tandis que les autres en sont séparés par le bienfait de la grâce, suivant la doctrine de saint Augustin?

Voilà quelles sont les preuves du P. Lorenzoni. N'a-t-il pas bien fondé son principe, assuré sa règle, vérifié sa clef? Examinons avec quel succès il s'en sert. On va voir (*Num.* 17) un principe qui contredit les conclusions, une règle qui ne s'ajuste à rien, une clef qui brouille et force toutes les serrures sans rien ouvrir. Le théologien de Padoue a prévu cet inconvénient, et il y a remédié par ce bel axiome: La règle ne doit point s'accommoder à ce qui suit, mais ce qui suit doit s'accommoder à la règle; les principes ne doivent point être éclaircis par les conclusions, mais les conclusions doivent être éclaircies par les principes. Il nous fait presque la peur d'un sacrilége, si nous osons disputer le sens de son canon sacré, sur ce que saint Augustin a ajouté, peut-être pourtant pour y servir de commentaire. Les anciens sages ont fait de belles réflexions sur l'emportement insensé d'un homme qui, faisant de vains efforts pour ouvrir sa porte, s'en était pris à sa clef et l'avait mordue. Mais ils n'ont pas remarqué l'injustice de ce furieux, qui devait plutôt battre la serrure. En ce temps-là personne n'avait encore ordonné à toutes les serrures d'être ouvertes par les clefs, et n'avait dispensé toutes les clefs d'ouvrir les serrures.

Mon sentiment est que, dans le reste du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, saint Augustin s'applique à développer cette proposition: Dieu a confié au libre arbitre, dans l'état des anges et du premier homme, la grâce de prédestination, à dessein de montrer ce que pouvait le libre arbitre avec le secours d'une providence qui lui fournissait à la vérité des grâces actuelles pour agir, mais qui ne dirigeait pas infailliblement ses démarches. Et selon moi il commence à justifier cela par l'exemple des anges, dont les uns, dit-il, s'éloignèrent de Dieu par le libre arbitre (*per liberum arbitrium a Domino Deo refugæ facti sunt*, etc.), et les autres par le même libre arbitre tinrent ferme dans la vérité (*cæteri autem per ipsum liberum arbitrium in veritate steterunt*, etc.). Mais le P. Lorenzoni a l'habileté de glisser sa grâce prédéterminante dans le sens qu'il attribue à ces dernières paroles.

Qu'on se figure, dit-il (*Num.* 18, 19), que saint Augustin, au lieu du terme de libre arbitre, a employé celui de vie; le pouvoir du bienfait de la grâce ne sera point exclu. Le terme de libre arbitre peut-il se

prendre aussi aisément pour signifier la vie, que le terme de vie se prend pour signifier l'état de la voie? et saint Augustin, qui peu de lignes auparavant distingue le libre arbitre de la vie, confondra-t-il tout d'un coup en cet endroit le libre arbitre avec la vie, sans en donner avis à son lecteur? Et sur quel fondement? Qui a jamais ouï parler d'un auteur, d'une langue et, si je l'ose dire, même d'un jargon, où ces termes soient en quelques occasions synonymes? Et quand ils le seraient, quel écrivain judicieux, après avoir représenté séparément deux choses, s'aviserait aussitôt de désigner l'une par le même mot dont il s'est servi pour exprimer l'autre?

Les paroles suivantes sont le grand arc-boutant du P. Lorenzoni : *Refugientes ejus bonitatem, qua beati fuerunt, non potuerunt ejus effugere judicium, qua miserrimi effecti sunt.* Ne voilà-t-il pas, s'écrie le P. Lorenzoni, le jugement de justice, qui regarde les anges aussi bien que les hommes? Pourquoi le bienfait de la grâce ne les regarderait-il pas également? Le jugement de justice peut-il être commun aux deux états, sans que le bienfait de la grâce le soit? Mais si je voulais user du droit que l'exemple du P. Lorenzoni m'a donné, et attribuer au mot *judicium* telle signification qu'il me plairait ; si j'étais tenté de faire une compensation, et de rendre au libre arbitre une place que contre tout droit et raison le théologien de Padoue lui a ôtée, je traduirais ainsi ce dernier texte : *Les mauvais anges, se refusant à la bonté de Dieu, ne purent se soustraire à la défectibilité du libre arbitre qu'ils avaient reçu de Dieu.* Mais non, *judicium* doit signifier jugement, et *liberum arbitrium* libre arbitre. Il faut seulement mettre de la différence entre le jugement qui s'exerce après la vie, après l'état de la voie, et celui qui durant la vie, durant l'état de la voie, laisse une grande partie des hommes dans la masse de corruption, suivant la doctrine de saint Augustin. C'est de celui-ci seul qu'il s'agit dans le texte, *Deinde quid posset gratiæ suæ beneficium justitiæque judicium?*

Saint Augustin continue, et ce qu'il avait avancé des anges en particulier, il l'assure de l'homme innocent, savoir, que la grâce de prédestination était confiée au pouvoir de son libre arbitre. Et il dit que si Adam avait voulu, il serait demeuré dans l'état d'intégrité et d'innocence où il avait été créé, par le même libre arbitre, dont le bon usage avait sauvé les saints anges. A cela le P. Lorenzoni (*Num.* 20, 21) répond froidement qu'il s'en tient à sa règle, que sa règle ne doit point s'accommoder à ce qui suit, mais ce qui suit à sa règle. C'est la solution générale et unique de toutes les bonnes difficultés qu'il s'objecte. Elle revient à point nommé et en temps presque égaux, comme une espèce de refrain, dans tout le reste de sa dissertation.

Jusqu'ici le saint docteur n'avait point fait une mention expresse de la grâce de prédestination qui était propre de l'état des anges et de celui du premier homme; il avait seulement représenté leur libre arbitre comme entièrement maître de la direction de ses démarches : de sorte qu'un lecteur peu attentif aurait pu s'imaginer que le saint docteur excluait toute grâce de l'état d'Adam et des anges, quoiqu'il n'en prétendît exclure qu'une grâce habituelle de prédestination absolue, qui gouvernât et réglât si sûrement les démarches du libre arbitre, que la béatitude éternelle en fût le terme infaillible. C'est pourquoi, afin de prévenir ou de corriger une telle pensée, il commence le chapitre 11 par ces mots : « Quoi donc, Adam n'a-t-il point eu de grâce? *Quid ergo, Adam non habuit Dei gratiam* (S. Aug., *lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *n.* 29)? »

Le P. Lorenzoni se flatte pourtant (*Num.* 22, 23) que son sentiment est le seul où l'on puisse expliquer le motif qui porte saint Augustin à se proposer et à résoudre cette objection. Je m'étonne qu'il néglige d'insister sur ce que le saint docteur ne joint pas ici les anges à Adam, et qu'il ne dit pas : Quoi donc, Adam et les anges n'ont point eu de grâce? Mais il est clair que la difficulté qui a donné lieu à tout ce discours de saint Augustin concernait le seul Adam, et que pour cette raison le saint ne parle plus désormais des anges. Dans le chapitre 10, il n'a eu en vue que d'établir le principe de sa réponse à la difficulté qui est énoncée au commencement de ce chapitre, lequel principe consiste en ce qu'avant le péché Dieu voulait que le libre arbitre eût la direction des démarches de l'homme et de l'ange, au lieu que dans les saints de notre état, c'est la grâce d'une prédestination absolue qui dirige leurs démarches. Dans le chapitre 11, le saint docteur explique la nature, tant de la grâce qui gouverne le libre arbitre des prédestinés de notre état, que de celle qui était gouvernée par le libre arbitre d'Adam.

Ecoutons le P. Lorenzoni. Il nous fera accroire (*Num.* 24) que la grâce d'Adam que saint Augustin appelle grande, et qu'il assure avoir été bien différente de celle qui est accordée aux prédestinés de notre état, est non-seulement la même qu'ont eue les démons, mais encore la même à laquelle résistent tous ceux qui pèchent, en quelque état que ce soit. Il nous donnera comme un point décidé par son canon sacré, que la grâce qui est ici comparée et opposée à celle-là n'est pas propre des prédestinés de notre état, que les bons anges l'ont reçue, et qu'en substance elle n'est point d'une autre espèce que celle qui procure à un réprouvé de notre état une sainteté temporelle. Il ajoutera que cette même grâce était nécessaire à Adam pour se garantir de sa chute et persévérer effectivement.

Cependant, demandons à saint Augustin ce qui a fait que Dieu a prévenu Adam d'une sorte de grâce bien différente de celle qu'il accorde aux saints de notre état; il ne pensera point à nous répondre, selon les principes du théologien de Padoue, qu'Adam n'a point persévéré, et que par conséquent il n'avait besoin que d'une grâce de possibilité, sans laquelle il n'aurait point été coupable en ne persévérant pas; qu'au contraire les saints de notre état persévérèrent, et qu'ils ont besoin par conséquent de la grâce d'action, sans laquelle on ne peut pas supposer qu'ils persévèrent. Mais le saint docteur nous répondra que la diversité qui est entre la grâce dont Dieu a prévenu Adam, et celle dont il prévient maintenant les prédestinés, est d'un côté fondée sur les forces de la nature saine et l'heureuse possession où était Adam de tout ce qui était capable de le détourner du péché et le porter à l'obéissance; de l'autre côté, sur la faiblesse de la nature corrompue par le péché, et l'affluence des maux qui exposent les saints à une multitude de violentes tentations. *Ille in bonis erat, quæ bonitate sui Conditoris acceperat.... sancti vero in hac vita ad quos pertinet liberationis hæc gratia in malis sunt*, etc. (*S. Aug. loc. cit.*)

Qu'il peint bien par ces caractères deux différentes grâces habituelles de prédestinations! Parce qu'Adam *était fort*, une providence qui se bornât à lui fournir des grâces actuelles, et qui ne dirigeât point absolument et infailliblement ses démarches, lui suffisait; parce que les saints sont faibles, ils ont besoin d'une providence plus spéciale, qui ne se borne pas à leur fournir des grâces actuelles, mais qui dirige absolument et infailliblement leurs démarches : comme un faible enfant a besoin d'une gouvernante qui d'un œil attentif veille continuellement sur son allure, prévienne ses chutes, ou le relève s'il vient à tomber ; au lieu que dans la vigueur de l'âge on n'a pas besoin d'un pareil secours.

Retournons au P. Lorenzoni, et faisons-lui cette instance : Est-il supportable que saint Augustin allègue qu'Adam *était fort*, pour unique raison de la suffisance du secours de grâce qu'il a reçu, si ce secours ne lui suffisait pas pour agir effectivement, si ce secours est le même que le secours suffisant de

notre état, et si on l'oppose au secours efficace qui est nécessaire pour agir dans toute sorte d'états? Est-il supportable que saint Augustin allègue que les saints de notre état sont faibles, pour unique raison du besoin qu'ils ont d'une autre espèce de grâce plus puissante; si, en supposant qu'ils ne fussent pas faibles, mais très-forts, cette même espèce de grâce leur aurait été nécessaire, et si cette même espèce de grâce a été nécessaire aux anges, qui n'étaient pas faibles, mais très-forts? La réponse du théologien de Padoue est trop curieuse pour ne la point faire attendre quelque temps.

Il veut nous faire remarquer auparavant (*Num.* 25) que, dans le livre de la Correction et de la grâce, saint Augustin ne daigne pas appeler du nom de grâce le secours qui est nécessaire pour pouvoir agir, en comparaison de celui qui est nécessaire pour agir. Mais il doit chercher ses preuves ailleurs que dans ce livre. Adam eut une grâce, il n'eut pas le bienfait de la grâce; cela veut-il dire que la grâce actuelle qu'eut Adam n'était pas un bienfait? Non, n'en déplaise au P. Lorenzoni, mais cela veut dire que dans l'état d'Adam la persévérance n'eût pas été le bienfait de la grâce d'une prédestination absolue, quoiqu'elle dût être le bienfait d'une grâce actuelle.

Enfin l'auteur de la Dissertation (*Num.* 26), pour nous préparer à recevoir sa réponse avec applaudissement, se montre enthousiasmé de l'évidence prétendue de ses explications: il en appelle à la bonne foi, au sens commun, à la plus rigoureuse critique. Mais on voit bien que les adversaires qu'il combat ont tort, et qu'il n'a pas raison; qu'il les jette dans l'embarras, et qu'il y demeure lui-même. Car enfin voici de quoi il nous régale.

Pour comprendre ce qui fait que saint Augustin allègue d'un côté la force d'Adam, et de l'autre la faiblesse des saints de notre état en parlant des divers secours de la grâce, il faut simplement apercevoir que le saint docteur compare la grâce qui est maintenant accordée aux prédestinés, non seulement avec la grâce qu'Adam a reçue, mais encore avec celle qu'il aurait reçue s'il avait persévéré. Quiconque ne voit pas cela ne veut point voir, dit le P. Lorenzoni: *Quis non videat, nisi qui videre nolit?*

Tâchons donc de n'être point aveugles volontaires, et concevons avec le P. Lorenzoni que le saint docteur dit d'abord qu'Adam a reçu une très-grande grâce, mis différente de celle qu'il accorde aux prédestinés de notre état: *Quid ergo Adam non habuit Dei gratiam? Imo vero habuit magnam, sed disparem.* Et ensuite n'attendons pas que saint Augustin se mette en peine de montrer pourquoi il y a de la différence entre la grâce qu'Adam a reçue et celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Mais jugeons à propos qu'il laisse là pour longtemps cette grâce qu'Adam a reçue, et que, sans en donner le moindre avis à ses lecteurs, il emploie près de quatre-vingts lignes à montrer pour quelle raison une grâce qu'Adam n'a point reçue, mais qu'il aurait reçue s'il avait persévéré, se serait trouvée différente de la grâce que reçoivent maintenant les prédestinés. Car à la fin, lorsque nous y penserons le moins, le saint docteur, sans avoir distingué la grâce qu'Adam n'a point reçue de celle qu'il a reçue, commencera à expliquer sur quoi est fondée la différence de la grâce qu'Adam a reçue d'avec celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Je ne sais comment une pensée qui me vient a échappé au P. Lorenzoni, c'est de dire qu'après ces paroles: *imo vero habuit magnam*, il faut renfermer dans une parenthèse, qui serait d'assez bonne mesure, tout ce qui suit, jusqu'à ces autres paroles, *istam gratiam non habuit primus homo, qua nunquam vellet esse malus.*

Je laisse les arguments que fait après cela le P. Lorenzoni (*Num.* 27-29). Ils sont triomphants, mais seulement dans la supposition qu'il ne se peut faire que lui et les adversaires qu'il combat s'éloignent

A également du sens de saint Augustin. C'est de quoi notre auteur devait se défier à la rencontre des difficultés qui balancent son triomphe.

Il se propose celle-ci (*Num.* 30, 31). Saint Augustin dit: « Qu'Adam pouvait persévérer, s'il voulait, parce que Dieu lui avait donné un secours par lequel il pouvait et sans lequel il ne pouvait pas persister dans le bien qu'il voudrait » *Posset ergo permanere, si vellet, quia dederat ei adjutorium per quod posset, et sine quo non posset bonum perseveranter tenere quod vellet* (S. *Aug.*, *lib. de Corrept. et gratia*, *cap.* 11, *n.* 32). » Le saint docteur ajoute » « Mais parce qu'il ne voulut pas persévérer, ce fut certainement sa faute, au lieu qu'il aurait mérité s'il avait voulu persévérer, comme firent les saints anges, qui, tandis que leurs compagnons tombèrent par le libre arbitre, demeurèrent fermes par le même libre arbitre, et méritèrent le juste prix de cette persévérance: *Sed quia noluit permanere, profecto ejus culpa fuit, cujus meritum fuisset, si permanere voluisset, sicut fecerunt angeli sancti, qui cadentibus aliis per liberum arbitrium, per idem liberum arbitrium steterunt ipsi, et hujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt* (*Ibid.*). »

B Saint Augustin assure donc que les saints anges persévérèrent par le même libre arbitre par lequel les mauvais anges et Adam tombèrent. Le mot *par* attribue évidemment au libre arbitre la persévérance aussi bien que la chute; et le mot *même* ne peut indiquer autre chose sinon que dans les uns et dans les autres le libre arbitre était prévenu de la même grâce: c'est-à-dire, selon les adversaires du P. Lorenzoni, de la même grâce actuelle et *versatile*, et, selon moi, de la même grâce habituelle de prédestination, qui laissait au libre arbitre la direction de ses démarches. Comment le P. Lorenzoni se tire-t-il de là? Il n'ose répéter ce qu'il a dit ci-dessus, que cette expression, *par le même libre arbitre*, est équivalente à celle-ci, *dans la même vie*, ou *dans le même état*. Il se contente de recourir à la défaite commode

C qu'il s'est préparée en établissant que sa règle ne doit point s'ajuster à ce qui suit, mais que ce qui suit doit s'ajuster à sa règle. Il a beau dire, ses ajustements forcés réprouvent sa règle, qui en elle-même est démontrée fausse.

L'extrême complaisance que notre auteur semble avoir pour ses adversaires baïanistes, lui fait trouver (*Num.* 32) une difficulté égale à la précédente dans ces paroles qui regardent Adam; *cujus meritum fuisset, si permanere voluisset*, et dans celles-ci qui concernent les anges, *cujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt*. On prétend, dit-il, que ces termes *meritum* et *merces* désignent évidemment une grâce *versatile*; on se trompe, ils signifient une grâce efficace par elle-même, qui aurait été donnée à Adam, supposé qu'il eût persévéré, et qui fut donnée aux saints anges qui ont persévéré. Mais saint Augustin veut seulement faire entendre par ces expressions la différence qu'il y a entre l'arbitre purement libre qu'avait Adam, et l'arbitre délivré par

D la grâce de Jésus-Christ, qu'ont maintenant les prédestinés. Tel est le précis de la réponse du P. Lorenzoni, qui semble accorder aux baïanistes que, selon la pensée de saint Augustin, les bonnes œuvres auraient été des mérites plus proprement dits, et la gloire céleste une récompense plus proprement dite dans l'état d'innocence que dans l'état de la nature réparée.

Cependant la doctrine de l'Église, conforme à celle de saint Augustin, est que les bonnes œuvres de l'état d'innocence et du nôtre sont, dans un sens pareil, des mérites proprement dits; et en même temps des dons de Dieu, parce que l'élévation de la nature raisonnable à l'adoption divine, fondement des grâces du Créateur et des bonnes œuvres de l'état d'innocence, est un bienfait gratuit et distingué de la grâce de création, aussi bien que la réparation de la nature humaine, fondement des grâces du Rédemp-

teur et des bonnes œuvres de notre état. L'une était une pure libéralité ajoutée à la nature, comme l'autre est une pure miséricorde. Ceci est appuyé sur la condamnation de la première proposition de Baïus, et sur le 25e canon de la sixième session du saint concile de Trente. Nous y voyons décidé que les bonnes œuvres de l'état d'innocence, qu'on avoue avoir été des mérites proprement dits, ne laissaient pas d'être des dons de Dieu, et que les bonnes œuvres de notre état, qu'on avoue être des dons de Dieu, ne laissent pas d'être des mérites proprement dits. L'Eglise n'est-elle pas plus certaine d'avoir bien entendu sa tradition en prononçant de la sorte, que les hérétiques ne sont sûrs d'avoir compris le sens de saint Augustin, qu'ils ont la présomption d'opposer aux enseignements de l'Epouse de Jésus-Christ? L'examen des deux textes suivants fera voir combien ils se sont mécomptés.

Le premier texte qui nous arrêtera quelque temps avec le P. Lorenzoni (*Num.* 33 *seqq.*) est celui-ci : *Si hoc adjutorium vel angelo vel homini, cum primum facti sunt, defuisset, quoniam non talis natura facta erat, ut sine divino adjutorio posset manere si vellet, non utique sua culpa cecidissent. Adjutorium quippe defuisset, sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium jam pœna peccati est; quibus autem datur, secundum gratiam datur, non secundum debitum, et tanto amplius datur per Jesum Christum Dominum nostrum, quibus id Deo dare placuit, ut non solum adsit sine quo permanere non possumus etiamsi velimus, verum etiam tantum ac tale ut velimus*, etc. (*S. Aug.*, *ubi supra*). Il faut accorder aux baïanistes que saint Augustin, en opposant ici au secours *sine quo non* de l'état d'innocence le secours *quo* de notre état, dit de ce dernier qu'il n'est point dû, mais donné par grâce; et il faut leur disputer, 1° que le mot *debitum* signifie une chose que la nature raisonnable exige conséquemment à la création. Il signifie seulement une chose qu'exige l'élévation de la nature à la dignité d'enfants adoptifs de Dieu, dont l'ange et l'homme ont été honorés dès leur création. 2° Il faut disputer aux baïanistes que cette différence des deux secours établie par saint Augustin soit applicable à la grâce actuelle propre des deux états. Car, à considérer la grâce actuelle du côté d'Adam et des anges, qui n'en étaient indignes que *négativement*, et du côté des hommes de notre état, qui en sont indignes *positivement*, parce que les premiers ont été créés dans l'innocence, et que les seconds naissent coupables, on peut bien dire que ceux-là n'étaient pas si indignes de la grâce actuelle que ceux-ci, mais on ne peut pas dire, même par comparaison, qu'elle leur était due, sans confondre la nature avec la grâce, et mettre au moins entre elles de la proportion.

Ce n'est point sous ce rapport qu'on doit considérer la grâce actuelle, quand on soutient dans un bon sens qu'elle était due à Adam et aux anges. Un tel langage se vérifie non par la vue des sujets à qui la grâce est donnée, mais par l'idée de l'auteur de qui elle vient. On la regarde alors comme une suite et une dépendance de la libéralité de Dieu, qui a élevé la nature à un état surnaturel, et qui, en conséquence de cette élévation, a exigé d'Adam et des anges des actions surnaturelles. C'est-à-dire que Dieu devait la grâce actuelle non pas proprement à Adam et aux anges, mais à l'ordre que sa libéralité avait établi; mais à sa justice, qui ne lui permettait pas d'exiger des actions surnaturelles sans un secours surnaturel qui les rendît possibles.

Or, s'il s'agit de comparer la grâce actuelle de notre état avec la grâce actuelle d'Adam et des anges, en tant qu'elle était due de la manière que je viens de l'expliquer, il est clair qu'on ne doit point retourner à la considération des sujets qui reçoivent la grâce, mais envisager uniquement celle de notre état comme une suite et une dépendance de la miséricorde de Dieu, qui a réparé notre nature par Jésus-Christ, et qui, en conséquence de cette réparation, exige des actions surnaturelles dans notre état.

Cela étant, je demande : Dieu devait-il plus à l'ordre que sa libéralité avait établi par pure grâce, qu'il ne doit à l'ordre que par pure grâce sa miséricorde a réparé? Sa justice lui permet-elle plus d'exiger de nous des actions surnaturelles, sans nous donner ou nous offrir la grâce actuelle qui nous aide à les produire en conséquence de la réparation de la nature, que cette même justice ne lui permettait d'en user ainsi à l'égard d'Adam et des anges en conséquence de l'élévation de la nature? Il n'est pas question de savoir si nous sommes plus indignes de la miséricorde de Dieu qu'Adam ne l'était de sa libéralité, mais si la libéralité faite à Adam était un engagement plus fort d'accorder la grâce actuelle, que la miséricorde faite à tous les hommes, en vertu de la rédemption générale de Jésus-Christ; si Dieu était plus lié par un décret de bonté qui honorait l'homme et l'ange innocents d'un don auquel leur nature n'avait aucun droit de prétendre, qu'il n'est lié par un décret de clémence qui restitue à l'homme tombé dans sa disgrâce le privilége d'aspirer à ce même don.

Certainement, comme c'était libéralité et justice envers Adam, c'est miséricorde et justice envers nous que la distribution des grâces actuelles, qui sont nécessaires à la possibilité des actions surnaturelles, que Dieu exige avant et après la chute de l'homme; mais la justice est la même des deux côtés, puisque cette justice n'a point pour objet ce qui appartient à l'homme innocent ou coupable, mais un pacte avec Adam, un pacte avec Jésus-Christ, des promesses auxquelles Dieu n'est pas moins fidèle, soit que la libéralité, soit que la miséricorde les ait dictées. Si les baïanistes citent mal à propos saint Augustin pour prouver dans leur sens erroné que la grâce actuelle était due à l'homme et à l'ange innocent, nous citerons avec plus de justesse l'Ecriture sainte, pour prouver dans le sens catholique que la grâce actuelle est due à tous les hommes en tant que rachetés par le sang de Jésus-Christ : *Quid est quod ultra debui facere vineæ meæ et non feci ei* (*Isai.* v, 4)?

Quelle est donc cette grâce de notre état que saint Augustin regarde comme n'étant point due en aucun sens, en la comparant à une autre grâce de l'état d'Adam? C'est la prédestination absolue, qui est une grâce habituelle, et le vrai secours *quo*. Car cette grâce n'est point contenue dans la généralité de la rédemption, mais elle est une application spéciale du bienfait de la rédemption à un petit nombre d'élus. Quelle est cette grâce de l'état d'Adam que le saint docteur estime avoir été due, en la comparant à une autre grâce de notre état? C'est la prédestination conditionnelle, que l'élévation de la nature saine exigeait, et le vrai secours *sine quo non*. Car cette grâce était contenue dans l'élévation de la nature, lorsqu'il n'y avait point de masse de corruption où Dieu laissât les uns, tandis qu'il en tirait les autres?

Je suis bien aise d'avertir en passant que le système de saint Augustin sur la prédestination n'est pas si dur qu'il paraît l'être au premier coup d'œil. Qu'on le médite, qu'on pèse les expressions du saint, et qu'on rapproche les uns des autres tous les textes où il en parle, on trouvera que ce système n'est pas incompatible avec la volonté de Dieu, véritable, générale, antécédente et conditionnelle de sauver tous les hommes que saint Augustin a reconnue. (Car on ignore le fond du semi-pélagianisme, quand on objecte que le saint docteur paraît restreindre en quelques endroits cette proposition de l'Apôtre [*I Tim.* II, 4] : *Dieu veut que tous les hommes soient sauvés.*) Ce même système de la prédestination absolue n'est pas si différent qu'on se l'imagine de ce qu'ont enseigné

tous les Pères, tant grecs que latins, prédécesseurs de saint Augustin, qui ont pourtant admis la prédestination conséquente. J'aurai occasion de développer tout cela dans l'examen que j'espère faire des arguments dont M. Bayle a tâché de renforcer le manichéisme.

Mais ne quittons pas sitôt le texte de saint Augustin que nous avons pour objet, car le P. Lorenzoni en fait ailleurs un usage qui est une suite de la mauvaise manière dont il l'entend ici. Sur la foi de ces paroles : *Nunc autem quibus deest tale adjutorium jam pœna peccati est*, il nous débite sérieusement qu'aucun secours de grâce n'a été préparé aux enfants qui meurent sans baptême, et il ne doute pas que l'autorité de saint Augustin ne rende son opinion respectable. Je me ferais un crime, dit-il, de m'éloigner tant soit peu de cet homme divin. Quoi! sans égard à ces paroles de l'Apôtre : *Si unus pro omnibus mortuus est, ergo omnes mortui sunt* (*II Cor.* v, 14)? Saint Augustin lui-même se sert de ce raisonnement de saint Paul pour prouver que tous les hommes sans exception sont morts en Adam, *nemine prorsus excepto* (*S. Aug. lib.* xx. *De Civ. Dei*, *cap.* 6). Il assure en particulier que tous les enfants naissent avec le péché originel, parce qu'on ne peut pas nier qu'ils ne soient tous contenus dans la proposition de l'Apôtre quand il dit que Jésus-Christ est mort pour tous les hommes. *A morte quæ in peccato est, parvulos non ostendis immunes, quia et pro eis Christum mortuum negare non audes* (*Lib.* II *Oper. Imp.*, *n.* 174). En effet, le raisonnement est nul et frivole, à moins que l'auteur sacré et l'homme divin ne supposent comme une vérité incontestable que Jésus-Christ est mort pour tous les hommes et tous les enfants sans exception, *nemine prorsus excepto*. Or, si l'on doit se faire un crime de s'éloigner tant soit peu de l'homme divin, ne doit-on pas se faire au moins un scrupule de s'éloigner beaucoup de l'auteur sacré interprété par l'homme divin? Tous deux nous enseignent un mystère de miséricorde qui confond notre raison, parce que nous ne concevons pas comment, en vertu de la mort du Sauveur, Dieu a pourvu au salut de tous les enfants qui meurent sans baptême. Je l'adore et je le crois. Mais les mystères de justice, où la raison n'est pas moins confondue, sont plus au goût du P. Lorenzoni; il aime à les multiplier.

Si cependant il ne tenait à son opinion que sur la foi de ces paroles : *Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est*, il serait aisé de la lui faire abandonner. Qu'un baïaniste lui soutienne que ces paroles doivent s'entendre de tous les hommes de notre état qui tombent dans le péché, et que, selon la pensée de saint Augustin, la grâce de possibilité manque à tous ceux qui violent les préceptes, comment se défendra-t-il? Sera-ce par les paroles suivantes, où il croit voir que le secours *sine quo non* est accordé à quelques hommes de notre état : *quibus autem datur, secundum gratiam datur, non secundum debitum?* On lui répliquera qu'il y prenne garde de plus près, et qu'il est manifeste que dans ce dernier texte il s'agit du secours *sine quo non* joint au secours *quo*, et en tant qu'il est contenu dans le secours *quo*. La suite le démontre : *Et tanto amplius datur per Jesum Christum Dominum nostrum,* QUIBUS IN DEO DARE PLACUIT, *ut non solum adsit sine quo manere non possumus, verum etiam tantum ac tale sit ut velimus.* Tous ceux, dit saint Augustin, à qui il a plu à Dieu de donner maintenant le secours *sine quo non* le reçoivent si abondant et si parfait, que non-seulement ils ont un secours nécessaire afin de pouvoir persévérer, mais un secours si grand et tel qu'ils persévèrent effectivement. Pouvait-il dire plus clairement que dans notre état le secours *sine quo non* ne se donne point sans le secours *quo?*

Pour confondre le baïaniste, il faut lui faire remarquer que le secours *quo* est attribué par saint Augustin aux seuls prédestinés, et qu'il est décrit comme A une habitude; que par conséquent c'est la grâce habituelle de la prédestination absolue, et non pas ce que l'on entend ordinairement par la grâce efficace, qui est une action passagère, et qui n'est pas refusée à plusieurs réprouvés; que le secours *sine quo non* opposé au secours *quo* est la grâce habituelle de prédestination propre de l'état d'Adam, laquelle n'était pas absolue, mais conditionnelle, et qu'enfin le secours *sine quo non*, qui dans notre état est inséparable du secours *quo*, est la grâce habituelle de la prédestination absolue, qui contient éminemment la prédestination conditionnelle, en tant que la persévérance même renferme avec avantage le pouvoir de persévérer tel que l'avait Adam; cette persévérance, dis-je, dans laquelle on demeure et qu'on n'abandonne point, qui est une suite et un enchaînement d'actions, dont la dernière atteint infailliblement à la couronne céleste. D'où il s'ensuit qu'on ne peut conclure de ce témoignage du saint docteur que la grâce suffisante manque à personne, mais seulement que B tous ne sont pas prédestinés.

L'autre texte, par lequel j'ai promis de montrer que saint Augustin n'a rien avancé qui affaiblisse les mérites des bonnes œuvres de notre état pour relever celui des bonnes œuvres de l'état d'innocence, est ce qui suit : *Nunc autem per peccatum perdito bono, merito in his qui liberantur factum est donum gratiæ, quæ merces meriti futura erat.* La seule erreur (j'entends une bévue, et non pas une hérésie ni rien qui en approche, à Dieu ne plaise!) la seule erreur, dis-je, qui a fait prendre les deux secours *quo* et *sine quo non* pour des grâces actuelles, a eu le crédit de persuader que dans ce passage saint Augustin, en opposant ensemble les bonnes œuvres de l'état d'Adam et celles du nôtre, appelait les unes des mérites, et les autres des dons de la grâce. Mais le saint docteur ne parle que d'une chose qui dans l'état d'innocence était un mérite, et dans l'état présent est un pur don de la grâce, c'est l'avantage d'être conduit C à une heureuse fin. Car supposons qu'Adam eût persévéré, et comparons-le à un juste de notre état qui persévère, toutes les bonnes œuvres de l'un et de l'autre auraient été également des mérites et des dons de Dieu. Mais le libre arbitre d'Adam ayant la direction de ses démarches, la conduite à une heureuse fin aurait été un mérite particulier pour lui, au lieu que la grâce habituelle de la prédestination absolue ayant la direction des démarches du juste de notre état, la conduite à une heureuse fin est un pur don de la grâce.

Nous voici parvenus avec notre auteur (*Num.* 36, 37) au chapitre 12 du livre de la Correction et de la grâce, où saint Augustin représente à merveille les deux sortes de prédestinations, en comparant l'une aux aliments et l'autre à la béatitude (*S. Aug., lib. de Corrept. et gratia, cap.* 12, *n.* 34). Il faut reconnaître néanmoins que la comparaison n'est pas entière et parfaite. Le secours *quo* fait qu'on persévère, et le secours *sine quo non* donne le pouvoir de persévérer; D mais on ne peut pas dire de même que la béatitude rend heureux, et que les aliments donnent le pouvoir d'être heureux : saint Augustin ne fait pas une telle proposition, mais il s'exprime ainsi : « La béatitude rend heureux, et les aliments donnent le pouvoir de ne pas mourir. » Quelle remarque! dira-t-on; qu'elle est puérile! Le P. Lorenzoni ne me permet pas de l'omettre : il suppose tout de bon que le saint docteur compare la persévérance et le pouvoir de persévérer, avec la béatitude et le pouvoir d'être heureux; sur quoi il fonde ce raisonnement, qu'il trouve insurmontable : Un homme qui a des aliments n'est point effectivement heureux sans la béatitude; donc Adam, qui avait le secours *sine quo non*, avait besoin du secours *quo* pour persévérer effectivement. Qu'on juge si le théologien de Padoue a lieu d'admirer l'effort de sa logique, et de s'écrier dans un enthousiasme triomphant : *Après une décision si vraie, si so-*

fide, si certaine; où est, je vous prie, la grâce versatile? où est la distinction tant vantée des deux secours? elle est écroulée, ruinée, renversée, écrasée, jetée par terre! Pour moi, je dis : Où est l'*abiit, excessit, evasit, erupit* de Cicéron? il est éclipsé, terni, effacé.

A parler sérieusement, notre auteur devrait trouver plus raisonnable qu'il ne fait l'objection que fournissent contre lui ces paroles : *Major quippe libertas est necessaria adversus tot tantasque tentationes, quæ in paradiso non fuerant, dono perseverantiæ munita atque firmata; ut cum omnibus terroribus, erroribus, amoribus suis vincatur hic mundus* (*S. Aug., ibid., n.* 35). Je demande : Pourquoi le secours *quo* est-il nécessaire maintenant aux prédestinés? Saint Augustin répond : C'est qu'ils ont à vaincre les terreurs, les erreurs, les convoitises, dont en cette misérable vie ils sont continuellement assaillis. Ajoutez, dit le P. Lorenzoni, c'est que, pour agir, pour persévérer effectivement, le secours *quo*, qui est la grâce d'action, est nécessaire. Je demande encore : Pourquoi le secours *quo* n'a-t-il point été donné à Adam? La réponse du saint docteur est que dans le paradis terrestre Adam n'était point exposé à cette foule de tentations si grandes et si violentes que nous éprouvons. Ce n'est point là, reprend le P. Lorenzoni, la principale raison : Adam n'a fait que pouvoir persévérer; il n'a point persévéré en effet, et par conséquent il n'avait besoin que du secours *sine quo non*, qui est la grâce de possibilité.

Mais, dis-je au P. Lorenzoni, voilà déjà plusieurs fois que saint Augustin répète la même chose, et vous êtes toujours obligé de le corriger. Faites-moi voir qu'il déclare au moins une fois que quand les saints seraient aussi forts qu'Adam, ils ne laisseraient pas d'avoir besoin du secours *quo*. Mais vous n'y réussirez pas. Le saint docteur continue à parler sur le même ton : *Ut ergo non acciperet hoc donum Dei, id est in bono perseverantiam, primus homo, sed perseverare vel non perseverare in ejus relinqueretur arbitrio, tales vires habebat ejus voluntas.... nunc vero posteaquam est illa magna peccati merito amissa libertas, etiam majoribus donis adjuvanda remansit infirmitas* (*S. Aug., ibid., n.* 37). Qui ne voit dans ces paroles la résolution de la difficulté que saint Augustin s'est proposée au commencement du chapitre 10? Adam fut coupable de n'avoir point persévéré, quoiqu'il n'ait pas reçu le don spécial de la persévérance habituelle, qui est la grâce de la prédestination absolue, dont il n'avait pas besoin, parce qu'il était fort, et dont nous avons besoin, parce que nous sommes faibles. Car d'ailleurs il avait reçu une grande grâce qui est la prédestination conditionnelle et un vrai pouvoir de persévérer, lequel, confié à la direction de son libre arbitre, lui aurait donné moyen, s'il avait voulu, de mériter la persévérance actuelle.

Puis-je me tromper en faisant ce commentaire? N'est-il pas évidemment confirmé par le passage suivant : *Subventum est ergo infirmitati voluntatis humanæ, ut divina gratia indeclinabiliter et inseparabiliter ageretur* (*Ibid., n.* 38)? Que signifient ces paroles, si elles n'expriment point l'attachement inévitable et inséparable d'une grâce habituelle à nous conduire, parce que nous sommes trop faibles pour nous conduire nous-mêmes? Saint Augustin en demeure-t-il là? Non; il semble qu'il ait voulu forcer tous les Lorenzonis du monde à le mieux entendre, malgré leurs préjugés. Il ajoute : *Fortissimo quippe dimisit atque permisit facere quod vellet; infirmis servavit ut ipso donante invictissime quod bonum est vellent; nec hoc deserere invictissime nollent* (*Ibid.*).

Ce dernier texte doit être considéré avec attention. *Fortissimo dimisit atque permisit facere quod vellet* : quels autres termes le saint docteur aurait-il choisis pour exprimer mieux un pouvoir qui, de la part de Dieu, a tout ce qu'il faut pour être réduit à l'acte? *Infirmis servavit*, etc. Quoi de plus clair pour marquer que le secours *quo* n'était point nécessaire à la persévérance effective d'Adam, mais qu'il était réservé aux saints de notre état, précisément et uniquement à cause de leur infirmité?

A ce propos, on me permettra de raconter un fait qui revient bien à ceci. On le prendra, si on veut, pour une parabole propre à faire sentir quel langage on veut que tienne saint Augustin dans les trois fameux chapitres. J'ai connu un marchand de Calais qui ne disait jamais la vraie raison de ce qu'on lui voyait faire. Il avait deux fils, et il avait mené le cadet en Angleterre. Ses amis de ce pays-là lui demandaient pourquoi il n'avait point donné à l'aîné la satisfaction de le suivre et de faire le même voyage. Il répondit que c'était un garçon vigoureux et robuste, tellement que s'il y avait eu un pont de Calais à Douvres, il serait venu gaiement à pied, et sans en être incommodé le moins du monde; mais que pour le cadet, il était si délicat, qu'au bout d'une demi-lieue il aurait été hors d'état de marcher et serait resté sur le pont; car, d'ailleurs, il ne pouvait supporter aucune voiture sur terre. C'est pourquoi, ajoutait-il, j'ai fait monter celui-ci avec moi dans le vaisseau. Cet exemple peut servir au P. Lorenzoni, qui doit penser que le secours *quo* était nécessaire à Adam et aux saints de notre état pour persévérer, comme le vaisseau était nécessaire aux deux frères pour passer de Calais à Douvres; et que, comme le vaisseau eût été nécessaire au cadet, même dans l'hypothèse chimérique du pont, le secours *quo* ne laisserait pas de nous être nécessaire, même dans la supposition que le secours *sine quo non* eût suffi à Adam. Il ne s'agit plus que de savoir s'il est à propos de faire tenir à saint Augustin le langage de ce marchand.

En voilà assez. C'est en vain que je m'arrêterais à toutes les conclusions que le P. Lorenzoni tire de son explication et de sa règle. Mais je ne puis m'empêcher en finissant de lui rendre justice, et de déclarer l'idée que son ouvrage m'a donnée de sa personne. Je crois y voir une piété et un fonds de religion qui n'a rien d'affecté et de commandé, une recherche de la vérité et une droiture qui ne sont pas non plus de parade, une charité et un amour de la paix du même caractère. Bien différent d'un grand nombre d'auteurs, dont le ton dévot et radouci ne m'imposa jamais, il peint les bonnes qualités de son cœur avec des couleurs naturelles et nullement empruntées. Pour son esprit, il est ferme et conséquent, sentant la difficulté. Malgré la complaisance qu'il marque pour ses inventions, vous sentez qu'il n'est content que par provision et jusqu'à ce qu'on lui présente quelque chose de meilleur. Son ton affirmatif ne regarde que les adversaires qu'il combat, et il a droit de s'assurer qu'il a détruit leur système. En un mot, les défauts que j'ai observés dans son ouvrage sont ceux des principes dont il s'est laissé prévenir, et nullement les siens:

TRACTATUS SECUNDUS.

EXAMEN DES CRITIQUES RÉPANDUES DANS LE DICTIONNAIRE DE M. BAYLE,

SUR DIVERS ENDROITS DES ÉCRITS DE SAINT AUGUSTIN.

J'attendis en vain durant plusieurs jours le licencié, qui m'avait promis de revenir, j'eus le temps de mettre par écrit, et tout le parallèle que j'avais fait en sa présence de la doctrine de saint Augustin avec celle de Jansénius, et les réflexions qui m'étaient venues sur les autres reproches dont M. Bayle charge le saint docteur.

Première partie.

Examen du reproche que M. Bayle fait à saint Augustin, d'avoir donné dans le relâchement de la morale.

Je commençai par l'article d'Acyndinus, homme consulaire et gouverneur de Syrie, dont le nom n'a trouvé place dans le Dictionnaire de M. Bayle que pour servir d'attache à une petite historiette du goût de celles qui, au jugement de l'auteur, méritent d'être rapportées.

Une femme, pour avoir de quoi racheter la vie à son mari, crut devoir user de la permission qu'il lui donnait de se rendre aux désirs d'un autre homme. Saint Augustin raconte le fait; toutes les circonstances de sa narration sont soigneusement recueillies par M. Bayle, et exposées avec le tour que ce critique sait donner à ces sortes de choses. On dirait pourtant qu'il n'a eu dessein que d'édifier, et qu'il n'a cherché qu'à venger la saine morale du relâchement où saint Augustin lui paraît être tombé à cette occasion. Ainsi M. Bayle n'a pas tellement livré saint Augustin aux jansénistes, qu'il ne le mette aussi à la tête des casuistes commodes. Les voilà réunis les uns et les autres sous un même chef, ils n'ont qu'à se donner la main.

A entendre notre critique, « saint Augustin n'ose décider si la conduite de cette femme est bonne ou mauvaise; et il penche beaucoup plus à l'approuver qu'à la condamner; ce qui est assez surprenant. »

Il est absolument contre toute vraisemblance que saint Augustin révoque en doute si l'adultère est permis dans le cas de conserver les jours à un mari, lui qui décide sans hésiter que le mensonge est défendu, quand il s'agirait d'arracher un père à la mort, *Nunquam pro cujusquam temporali vitâ mentiendum est.* Il est manifestement incroyable que le saint docteur soit de bonne composition au regard des péchés contraires à la pureté, quand ils sont devenus le moyen unique d'empêcher qu'un homme ne périsse ici-bas, lui qui ne veut pas qu'on blesse la pudeur pour procurer à son prochain le salut même et la vie éternelle: *Cum veritas doceat nec propter hominem baptizandum facere quod est contrarium castitati* (*Lib. de Mendacio.*, *cap.* 6, *n.* 9); qu'il ne soit pas si scrupuleux sur l'impureté que sur le mensonge, et qu'il estime la vie d'un homme moins que la vérité et plus que la pureté, lui

A qui ne se contente pas de prouver que c'est une chose absurde et criminelle que de souiller son âme par le mensonge, afin qu'un homme jouisse de la vie du corps, mais qui apporte pour sa principale raison, que c'est, au jugement de tout le monde, une chose infâme et criminelle que de livrer son corps à des actions impures, dans la vue d'un pareil acte de charité: *Absurdum et nefarium est cur animam suam quisque mendacio corrumpat, ut alter vivat in corpore, cum si suum corpus propterea corrumpendum daret, omnium judicio nefariæ turpitudinis damnaretur* (*Lib. de Mendacio, cap.* 6, *n.* 16).

Mais, me dira-t-on, voulez-vous qu'on se crève les yeux pour ne pas voir, dans les deux endroits cités par M. Bayle, le doute scandaleux que ce critique a relevé si à propos? Il n'est pas question de ce que saint Augustin a pu dire ou penser partout ailleurs.

Les raisons que M. Bayle allègue pour montrer que ce doute est assez surprenant, et celles par lesquelles
B je viens de démontrer qu'il est trop surprenant, sont assez fortes pour appeler, s'il en était besoin, du texte imprimé aux manuscrits; et si les manuscrits étaient conformes, pour les démentir tous, à moins qu'on ne vérifiât que quelques-uns de ces manuscrits sont de la main même de saint Augustin. Cela veut dire, pour le moins, que, quelque déterminé que fût M. Bayle à ne point épargner saint Augustin, cependant le bon esprit, la science de la religion, la sévérité de la morale, qu'on doit reconnaître dans ce saint docteur, devait engager notre Aristarque à ne point lire trop à la hâte les deux endroits qu'il cite, et à bien s'assurer qu'il les entendait avant que de prononcer.

Rivet, théologien protestant, avait repris avant Bayle (*Exerc.* 75 *in Gen.*) le prétendu doute de saint Augustin; mais il avait assuré que ce Père penche plus vers la condamnation que vers la justification de la femme qui prostitua sa pudeur pour sauver la vie à son mari. Bayle ne voit pas sur quoi Rivet se fonde, et il croit le réfuter manifestement par le texte
C du saint docteur, qu'il a compris à coup sûr encore moins que Rivet.

Saint Augustin demande si ces paroles de l'Apôtre, *Mulier non habet potestatem sui corporis, sed vir; similiter et vir non habet potestatem sui corporis, sed*

mulier (*I Cor.* VII, 4), doivent s'entendre de telle sorte qu'un homme puisse, avec la permission de sa femme, avoir commerce avec une autre femme qui n'a point de mari. Il répond que non : *sed non est ita existimandum*, de peur, ajoute-t-il, qu'il ne semble que la femme ait droit d'user d'une pareille liberté, avec la permission de son mari : *Ne hoc etiam femina viro permittente facere posse videatur* (*S. Aug. lib.* I *de Serm. Domini in monte, cap.* 16, *n.* 49, *etc.*). L'intelligence de ce qui suit a échappé à Rivet et à Bayle, *Quod omnium sensus excludit* (*Ibid.*). Saint Augustin veut dire qu'il n'est pas contre la loi naturelle qu'un homme ait commerce avec deux femmes, comme il est contre la loi naturelle qu'une femme ait commerce avec deux hommes ; et que néanmoins, si les paroles de l'Apôtre devaient s'entendre de telle sorte qu'un homme pût avec la permission de sa femme avoir commerce avec une autre femme, il s'ensuivrait de ces mêmes paroles qu'une femme pourrait aussi, avec la permission de son mari, avoir commerce avec un autre homme, ce qui est contre la loi naturelle; et que, par conséquent, le texte de l'Apôtre réduit le mari à n'approcher que de sa femme, et la femme à n'approcher que de son mari.

Saint Augustin se fait après cela cette objection : *Quanquam nonnullæ causæ possint existere, ubi et uxor mariti consensu, pro ipso marito hoc facere debere videatur, sicut et Antiochiæ factum est*, etc. (*S. August.*, *ibid.*) Rivet et Bayle, faute d'avoir bien pénétré ces mots, *Quod omnium sensus excludit*, ont cru que le saint docteur proposait une exception à la loi évangélique, qui prescrit à l'homme de ne voir que sa femme, et à la femme de ne voir que son mari; au lieu qu'il ne parle que de la loi naturelle, qu'il avait alléguée pour appuyer son interprétation des paroles de saint Paul; et il propose, par manière de doute ou de question, si la loi naturelle, qui veut qu'une femme veille à conserver les jours de son mari, ne prévaudrait point à celle qui lui défend, même avec sa permission, d'acquiescer aux désirs d'un autre homme.

Il ne s'agit donc point de savoir si la femme d'Antioche a bien ou mal fait, ni si elle a péché ou non contre la loi évangélique; il est absurde, et la suite du texte ne permet pas de penser que saint Augustin ait mis cela en problème. La difficulté regarde uniquement la loi intérieure, qui se révèle à tout le monde par le sentiment naturel, *Quod omnium sensus excludit*; et saint Augustin demande si la voix qui intime les ordres du Créateur au fond du cœur de tous les hommes devait réclamer contre l'action de cette femme. Voilà sur quoi il dit qu'il ne prend point de parti, et qu'il laisse croire à chacun ce que bon lui semble, *Nihil hinc in aliquam partem disputo, licet cuique æstimare quod velit.* Si le fait eût été tiré de l'histoire sainte de l'Ancien Testament, il se serait cru obligé de décider : *Non enim de divinis auctoritatibus deprompta historia est.*

Il n'est pas même sûr que le fait se soit passé entre des chrétiens; car saint Augustin ne dit pas que cette femme fût instruite par l'Ecriture, c'est M. Bayle tout seul qui l'avance : le saint docteur dit simplement qu'elle savait que son corps n'était pas sous sa puissance, mais sous celle de son mari.

Examinons maintenant les paroles par lesquelles il paraît manifestement à M. Bayle que saint Augustin penche beaucoup plus à approuver qu'à condamner l'action de cette femme. *Sed tamen narrato hoc facto, non ita respuit hic sensus humanus quod in illa muliere viro jubente commissum est, quemadmodum antea, cum sine ullo exemplo res ipsa poneretur, horruimus.* En voici la traduction : « Mais néanmoins ce fait étant ainsi exposé, à en juger par le seul ment naturel et humain, l'action que cette femme a commise, et que son mari lui avait commandée, ne nous révolte point tant qu'elle faisait auparavant, lorsque nous en parlions en général et sans la mettre dans

A cet exemple. » Non-seulement saint Augustin ne penche point à approuver l'action de cette femme, mais il ne penche pas même à croire qu'elle n'est pas contraire à la loi naturelle; il opine seulement par comparaison, et il dit que hors de cet exemple la chose fait horreur, que dans cet exemple elle ne révolte point tant.

Je n'en suis pas quitte. M. Bayle objecte un autre endroit de saint Augustin. « Ailleurs, dit-il, ce Père met en question si la chasteté d'une femme perdrait son intégrité en cas que, pour la vie de son mari et par son ordre, elle couchât (c'est le terme dont se sert M. Bayle) avec un autre homme : *Quanquam scrupulosius disputari possit, utrum illius mulieris pudicitia violaretur, etiamsi quisquam carni ejus commixtus foret, cum id in se fieri pro mariti vita nec illo nesciente sed jubente permitteret, nequaquam fidem deserens conjugalem, et potestatem non abnuens maritalem* (*Lib.* XX *contra Faustum*, *cap.* 37). Mais par cet endroit-là même, dont M. Bayle croit appuyer B merveilleusement bien la censure qu'il ose faire de saint Augustin, je démontre clairement la solidité et la vérité de l'explication dont je me suis servi pour justifier le saint docteur.

L'objet de son discours n'est pas ici une femme en général, mais Sara, épouse d'Abraham. Saint Augustin demande si sa chasteté aurait été blessée, en cas que, pour sauver la vie à son époux et par son ordre, elle eût passé entre les bras d'Abimélech ou de Pharaon ; comme Abraham lui-même ne commit point un adultère, lorsque, déférant à la volonté de Sara, il consentit d'admettre dans son lit Agar son esclave : *Sicut ille adulter non fuit, quando uxoris obtemperans potestati, de ancilla prolem generare consensit* (*S. Aug.*, *ibid.*). Saint Augustin résout la question qu'il s'était proposée, en disant que la loi naturelle interdit à une femme la pluralité des maris, mais non pas à un homme la pluralité des femmes; et que par conséquent il a pu être permis à C Abraham d'avoir une concubine, c'est-à-dire, selon le langage de l'Ecriture, une épouse du second ordre, mais qu'il n'a pu être permis à Sara de se donner un second mari avec Abraham : *Sed propter vim principiorum, quia non ita duobus viris ad concumbendum femina una subditur, sicut duæ feminæ uno viro, multo verius et honestius illud accipimus*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*).

N'est-il pas évident par la réponse que la question regardait la loi naturelle ? et par l'objet de la question, que c'est une infidélité de la représenter comme universelle et applicable au temps même de la loi évangélique? et enfin par la décision de saint Augustin au regard de Sara, que ce Père ne doutait point si la conduite de la femme d'Antioche était bonne ou mauvaise, qu'il ne balançait point à la condamner, loin de pencher à la justifier?

Il serait assez plaisant que M. Bayle fît faire à saint Augustin de la morale sévère pour une femme D vertueuse de l'Ancien Testament, et de la morale relâchée pour une femme du Nouveau Testament, qui ne paraît pas avoir été d'une vertu si pure. Le cas est tout pareil, il s'agit de sauver la vie à un mari : ce que Sara dans cette vue n'aurait pu faire sans crime, selon saint Augustin, la femme d'Antioche l'aurait commis innocemment selon le même Père?

II.

A l'article de saint AUGUSTIN, on lit deux choses remarquables; la première est renfermée dans ces paroles : « Si ces messieurs (Moreri et du Pin) n'avaient passé trop légèrement sur la vie déréglée de saint Augustin, j'aurais pu me dispenser entièrement de cet article. Mais pour la plus grande instruction du public, il est bon de faire connaître les grands hommes à droite et à gauche. » Je l'ai reconnu et vérifié en toute occasion, M. Bayle fait certainement

connaître à gauche les saints Pères; mais il veut dire que nous, qui sommes leurs enfants, nous ne devons point passer légèrement, ni jeter un voile sur ce qui a pu déshonorer leur vie. Il parle dans le même esprit qui l'a porté à nous donner l'apologie de Cham. L'autre chose est l'exposition que M. Bayle fait de la pensée de M. Petit, médecin, sur un passage des Confessions de saint Augustin, et de la manière dont M. le président Cousin a réfuté M. Petit. Voici le passage : *Ebrietas longe est a me : misereberis ne appropinquet mihi. Crapula autem nonnunquam surrepit servo tuo ; misereberis, ut longe fiat a me* (S. *Aug.*, *lib.* x *Conf.*, *cap.* 31). « La crapule, dit M. Petit, est l'effet de l'ivresse, elle en est même le dernier période; c'est la douleur de tête qui reste, lorsque le sommeil a dissipé les vapeurs du vin, et lorsqu'un homme qui s'était enivré recouvre la connaissance, et n'est plus dans l'aliénation d'esprit qui lui ôte le sentiment (*Homeri Nepenthes, sive de Helenæ medicamento, cap.* 15) : » cela est confirmé par un bel étalage d'érudition. Comment donc saint Augustin a-t-il pu dire avec vérité : L'ivresse est loin de moi, mais la crapule surprend quelquefois votre serviteur? M. Petit prétend lever la contradiction en supposant que saint Augustin avait la tête assez bonne pour boire beaucoup de vin sans perdre l'usage de la raison, mais non pas sans en être incommodé le lendemain. Il me semble pourtant que la contradiction demeure, ou bien M. Petit a mal prouvé que le mot latin *crapula* exprime toujours l'effet et le dernier période de l'ivresse, et de tous les témoignages qu'il cite il s'ensuit que la crapule n'est jamais séparable de l'ivresse. M. Bayle ne se met pas en peine de faire cette observation, son but est de plaire à tout le monde, et il n'a point voulu ici manquer l'occasion de flatter les bons buveurs, en leur associant saint Augustin. Venons à ce qu'il rapporte de la réponse de M. Cousin. Ce journaliste, ami des prétendus disciples de saint Augustin, et par conséquent zélé pour la gloire de leur prétendu maître, est scandalisé au dernier point de l'étrange paradoxe de M. Petit, qui a eu l'audace d'écrire que saint Augustin se servait quelquefois de la force qu'il avait pour boire beaucoup. M. Cousin démontre (1), par des passages très-clairs tant de saint Augustin que de Possidonius, que le saint docteur menait une vie non-seulement sobre, mais encore austère, qu'il ne recherchait les aliments que comme il recherchait les remèdes, qu'il était toujours en garde contre le plaisir, lorsqu'il satisfaisait aux besoins de la nature, qu'il se faisait une guerre continuelle par les jeûnes et par l'abstinence, et qu'ainsi il ne doit pas être soupçonné d'avoir bu quelquefois avec excès. M. Bayle n'a rien à dire sur cela, mais il n'a point pour M. Cousin la même indulgence que pour M. Petit : il passe à celui-ci de démentir les autorités qu'il allègue, en séparant la crapule de l'ivresse, et il demande à l'autre de bonnes preuves qui l'autorisent à faire signifier au mot *crapula* le seul plaisir de boire et de manger, qui se met comme en embuscade au passage des aliments nécessaires pour apaiser la faim et la soif, et pour entretenir la santé. Mais en faut-il d'autres que le texte même de saint Augustin, qui, dans l'endroit où il est placé, distingue autant de l'excès de boire que de l'ivresse, ce qu'on appelait en ce temps-là *crapula*. J'en atteste la bonne foi de tous ceux qui se donneront la peine de le lire; et n'est-ce point assez pour M. Cousin qu'on ne puisse opposer à son sentiment que des autorités qui confondent absolument la crapule avec l'ivresse, laquelle en est entièrement distinguée dans le passage de saint Augustin?

(1) *Journal des savants*, 27 juin 1689

Seconde partie.

Examen de cette fanfaronnade de M. Bayle : J'ai relancé saint Augustin

A l'article d'Agar, M. Bayle, après avoir qualifié saint Augustin d'esprit fécond et imaginatif, ajoute ces paroles : « Il a soutenu, par la conduite de Sara envers Agar, que la vraie Église peut infliger des châtiments à la fausse, l'exiler, la tourmenter, et ce qui s'ensuit. On l'a relancé en peu de mots bien fortement, dans le Commentaire philosophique, sur les fameuses paroles : *Contrains-les d'entrer.* » On l'a relancé, c'est-à-dire, je l'ai relancé; car M. Bayle est l'auteur du Commentaire philosophique. Ainsi les admirateurs de M. Bayle me permettront de dire sur ce sujet : Je relancerai, dans l'examen que je me propose de faire quelque jour des principes, des raisonnements, des témoignages et des faits qu'il a hasardés en faveur de la tolérance. Cette fanfaronnade, *Je relancerai M. Bayle*, n'est pas si grande que l'autre, *J'ai relancé saint Augustin :* il y a autant de différence entre les deux qu'entre saint Augustin et M. Bayle.

Le P. Adam n'y fait œuvre, pour parler indignement de saint Augustin. M. Bayle et ses garants reprochent à ce jésuite d'avoir traité le saint docteur d'Africain échauffé, de docteur bouillant, d'obscur en ses écrits et d'inconstant dans ses sentiments sur les matières de la grâce. Qu'on lise le Commentaire philosophique, et on comprendra que si M. Bayle en voulait au P. Adam, ce pourrait bien être pour ne lui avoir pas fourni contre saint Augustin plus d'injures qu'il eût eu le plaisir d'insérer dans son Dictionnaire; car sa politesse embarrasse sa médisance, il aime à mettre les gros mots dans la bouche des autres.

Je cède au mouvement qui me sollicite d'examiner en peu de mots cette troisième partie du Commentaire philosophique de M. Bayle, où, d'un ton haut et d'un air triomphant, il parle depuis le commencement jusqu'à la fin en homme persuadé qu'il met à néant tout l'esprit et le jugement de saint Augustin : il entreprend de réfuter ce que le saint docteur a écrit en faveur des lois impériales qui ordonnaient des peines contre les hérétiques. C'est dommage qu'entrant en matière il confonde le pouvoir légitime qu'ont les princes catholiques, de punir l'hérésie comme un crime, aussi bien que le droit qu'a l'Église de recourir à la puissance temporelle pour réprimer et détruire les hérésies, avec l'usage plus ou moins convenable de ce pouvoir et de ce droit selon les diverses circonstances. Saint Augustin n'a jamais douté un moment de ce pouvoir et de ce droit (en vain M. Bayle l'insinue), mais le même saint Augustin avait cru autrefois que la contrainte était inutile pour le bien particulier des hérétiques et pour les ramener à la foi : d'où il ne faut pas conclure que le saint docteur ait jamais nié qu'on pût avec justice et qu'on dût même infliger des peines aux partisans des nouvelles sectes, s'il s'agissait d'une autre fin que de les convertir : par exemple, s'il était besoin, non-seulement de prévenir leurs

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais*: car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne*. Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne*, que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici: *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vivo adhuc Rogato, cui successisti apud Carthaginem, noveras; sed donatistæ nimium inquieti sunt: quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (*S. Aug., ep.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam, cap.* 1, *n.* 1).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin: *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu.* M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la cause qui doit faire cesser leur inquiétude?

Si je n'avais point affaire à un auteur du premier ordre dans la littérature, je dirais que la mauvaise traduction que nous avons des Lettres de saint Augustin l'a trompé (je taxe cette traduction d'être mauvaise, sans prétendre lui ôter la possession où A elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin); mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines: *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile*, sont très-mal rendues en français par celles-ci: *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu.* C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte: *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets.*

B Où est la critique de M. Bayle? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question, qui cherche à donner le change à ses lecteurs, qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux?* Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir, dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'em- C ployer le pouvoir des souverains à maintenir le repos public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, *qu'il est du devoir des princes de faire des lois contre les* D *hérétiques, qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, qui songe aussi peu à la proposer qu'à la prouver; et au regard de l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et la défigure par une misérable équivoque qu'il emprunte du malhabile traducteur des lettres de ce Père, lequel ne dit point ni ouvertement, ni couvertement, ni en aucune façon: Il est à propos, c'est-à-dire on a droit de recourir au bras séculier, pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; mais seulement: Il est à propos, c'est-à-dire il est profitable, il n'est pas inutile aux hérétiques d'être réprimés et corrigés par l'autorité des puissances établies de Dieu: *Quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi mihi non videtur inutile.* Et la preuve

* Les quarante numéros qui suivent répondent à ceux qui distinguent la troisième partie du Commentaire philosophique.

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug.*, *loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique*. Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'*il eût voulu s'exprimer franchement et rondement*. On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les raisonnements de saint Augustin, de la droiture et de la bonne foi dans son discours, mais aux dépens de la droiture et de la bonne foi, ou de la pénétration tant vantée de M. Bayle. Ce n'est pas à nous, c'est aux libertins ses bons amis d'en être fâchés.

III.

Poursuivons. Saint Augustin ajoute que les donatistes qui étaient revenus à l'unité très-sincèrement et de tout leur cœur n'auraient jamais pensé à changer et à se convertir, sans la terreur des puissances séculières, parce que la force de la coutume ne leur aurait jamais permis d'appliquer leur esprit à la considération de la vérité, mais que cette terreur leur a été salutaire, en leur faisant naître une inquiétante réflexion, savoir, que si par malheur ils ne souffraient pas pour la justice, etc. : *Qui nescio qua vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Evangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies : *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de prouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'énoncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'attendre que lui-même il se préparât à nous imposer par un semblable trait de dissimulation? Aurait-on soupçonné que, craignant avec raison de dire que saint Augustin a menti dans le rapport d'un fait dont il se déclare témoin oculaire, l'adroit écrivain indiquerait des preuves auxquelles il se flatte qu'*on ne répondra jamais rien qui vaille*, pour en faire conclure le mensonge de ce saint? N'avons-nous pas

lieu de renvoyer à M. Bayle un des traits qu'il lance contre la bonne foi de saint Augustin, et de dire que, si le commentateur avait voulu parler *franchement et rondement*, il aurait raisonné ainsi : C'est une chose impossible que la voie de la rigueur opère de véritables conversions; or saint Augustin atteste qu'il a vu de véritables conversions opérées par la voie de la rigueur; donc saint Augustin atteste qu'il a vu une chose impossible; donc il ment.

Je n'entre point maintenant dans la thèse générale de cette prétendue impossibilité. Je me contente de remarquer en passant que M. Bayle n'a point effleuré, qu'il a même évité de toucher la raison naturelle qui, comme l'assure saint Augustin, a fait que la vexation sagement employée est devenue un contrepoids utile aux préjugés des donatistes, et a remis leur esprit égaré dans l'équilibre et dans l'assiette où il devait être pour prendre le bon parti. C'est la juste crainte que le sentiment des peines leur a fait naître de ne pas souffrir pour la justice, mais pour la querelle de quelques hommes pervers et présomptueux, au hasard d'être encore punis de Dieu dans l'éternité avec les impies.

Si M. Bayle avait exposé nettement cette raison, il aurait été plus timide à avancer que la persécution fait autant d'effet contre les orthodoxes que contre ceux qui ne le sont pas (car la persécution contre l'erreur est un langage qui lui est aussi ordinaire que la persécution contre la vérité); le commentateur n'aurait pu se défendre de réduire sa proposition à celle-ci : la crainte de ne point souffrir pour la justice survient aussi aisément à un orthodoxe persécuté par un prince hérétique qu'à un hérétique châtié par un prince orthodoxe; c'est-à-dire que l'orthodoxe n'a point de motifs de crédibilité plus puissants que l'hérétique, et que Dieu, qui veut que les hommes de toute condition et de tout état soient orthodoxes sous peine de damnation, n'a point fourni de marques certaines et proportionnées à toute condition et à tout état pour reconnaître infailliblement de quel côté est la doctrine orthodoxe. Mais ceux qui pensent ainsi sont justement suspects de croire que Dieu ne rend pas plus témoignage de soi-même que de son Eglise. Revenons à la défense de saint Augustin.

IV.

En a-t-il besoin, au regard de ces paroles qui sont si raisonnables : *Si un homme voyait son ennemi prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, ne serait-ce pas lui rendre le mal pour le mal que de le laisser faire, plutôt que de l'empêcher et de le lier? Cependant ce frénétique ne prendrait cet office de bonté et de charité que pour un outrage et pour un effet de haine; mais s'il revenait en santé, il verrait bien que plus ce prétendu ennemi lui aurait fait de violence, plus il lui serait obligé. Combien avons-nous de circoncellions mêmes, qui sont présentement des catholiques zélés* (« et déclarés, qui détestent leur vie passée et le malheureux aveuglement qui leur faisait croire qu'ils faisaient pour le bien de l'Eglise ce que leur seule fureur et leur seule témérité leur inspiraient? Cependant ils ») *ne seraient jamais revenus à eux, si on n'avait employé, pour les lier comme des frénétiques, ces mêmes lois qui vous déplaisent* (*S. Aug., ibid., cap.* 1, *n.* 2). Jusqu'ici c'est la traduction de M. Dubois. J'ai eu soin de distinguer ce que M. Bayle a jugé à propos d'omettre, sans doute par un autre motif que celui d'abréger.

Le commentateur, après avoir exposé aux yeux de son lecteur ce texte tronqué, fait un préambule étudié, qui aboutit à métamorphoser saint Augustin en Eole, et à prononcer que son discours n'est que du vent. De quelle façon tâche-t-il de vérifier cette sentence cavalière et burlesque? en faisant tous ses efforts pour embrouiller ce qui est très-clair. Il n'y a qu'à relire attentivement les paroles du saint docteur, pour être convaincu que M. Bayle met du galimatias où l'on ne trouve que de la justesse et de la netteté. En sorte que si ce discours de saint Augustin n'est que du vent, selon M. Bayle, la censure de M. Bayle n'est, au jugement de quiconque a des yeux, que de la fumée qui est dissipée par ce vent. Je le démontre.

Saint Augustin compare un hérétique qu'on laisse dans une entière liberté de suivre et de professer son erreur, à un malade prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, parce que l'un et l'autre est dans un état où il ne reviendra point à soi. Il compare les lois impériales, qui défendent de suivre et de professer l'erreur sous de griêves peines, aux chaînes et aux liens dont on se sert pour empêcher que le frénétique ne se jette par la fenêtre; parce que l'un et l'autre moyen met l'hérétique et le frénétique dans un état où ils peuvent revenir à eux. Enfin il compare la conversion sincère de l'hérétique, qui ne serait pas arrivée sans la rigueur des lois impériales, au retour du frénétique en son bon sens, qui ne serait pas arrivé, si on ne l'avait enchaîné. Cette comparaison, dont toutes les parties sont telles dans saint Augustin que je viens de les décrire, donne un jour admirable aux choses que le saint docteur avait dites auparavant, et elle éclaircit parfaitement la question qu'il traite. Si c'est là du vent, il est de la nature de celui qui chasse les nuages et rend le ciel serein.

M. Bayle s'efforce vainement d'obscurcir l'objet principal de la comparaison : sa mauvaise foi est visible, criante, et avec cela inconcevable. Il suppose que l'hérétique, qui est ici comparé par saint Augustin à un frénétique qu'on enchaîne, se convertit seulement à l'extérieur; qu'il ne suit point les mouvements de sa conscience; qu'il ne consent à rien de ce qu'on exige de lui; qu'il entre par force dans les églises; qu'il communie par force, etc.; et il conclut que la comparaison est pitoyable et absurde, parce qu'on ne peut pas préserver un homme de l'enfer et l'envoyer en paradis malgré lui, comme on sauve la vie à un paralytique malgré lui.

Mais saint Augustin ne déclare-t-il point en termes assez intelligibles et précis, qu'il parle d'une multitude de donatistes dont la conversion est manifeste et nullement équivoque, *catholicos manifestos*. Qui condamnent hautement leur vie passée et leur misérable erreur; *Damnantes suam pristinam vitam et miserabilem errorem*. Qui avouent qu'on a eu raison de les molester : *Fatentur nos sibi molestos esse debuisse*. Le saint docteur ne fait-il pas assez bien sentir que le point essentiel de la comparaison est la santé corporelle du frénétique qui revient à son bon sens, *plane salute recuperata*, et la santé spirituelle de l'hérétique qui se convertit sincèrement : *Qui tamen ad hunc sanitatem non perducerentur?*

J'ai dit que M. Bayle ne croyait point que la conversion des donatistes fût sincère, et que sur cela il donnait tacitement un démenti à saint Augustin. Il fait bien plus, il dément les yeux de tout l'univers, qui lit dans saint Augustin les preuves de la vérité et de la sincérité de la conversion des donatistes; il dément ses propres yeux qui ont vu dans l'endroit dont nous disputons, ce qu'il en a retranché de la traduction de M. Dubois. Il veut que le saint docteur ait la même idée que lui de la conversion des donatistes, et qu'il dise tout le contraire de ce qu'il exprime sur ce sujet, sans quoi il n'est pas possible que M. Bayle imagine aucune absurdité dans la comparaison de l'hérétique et du frénétique : il accusera tant qu'il lui plaira cette comparaison de supposer le faux, mais il ne pourra l'accuser de manquer de justesse.

V.

Passons à une seconde comparaison de saint Augustin, que M. Bayle assure ne valoir pas mieux que la première. Pour peu qu'elle vaille mieux, elle sera excellente, car nous avons vérifié que la pre-

mière était très-bonne. Saint Augustin met cette objection dans la bouche du donatiste à qui il écrit. *Il y en a, direz-vous, sur qui on ne gagne rien par là; je le veux, mais faut-il abandonner la médecine, parce qu'il y a des malades incurables* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 3)? Sur quoi le commentateur répond avec l'air de suffisance, dont il se pare ordinairement : *Si le donatiste proposait aussi faiblement cette objection que saint Augustin le représente, c'était un pauvre homme. Que ne représentait-il à ce Père l'effet qu'auraient eu les persécutions des païens du temps de saint Cyprien*, etc.

M. Bayle, qui du trésor de son esprit fécond en sophismes tire ce renfort à l'objection du donatiste, ne se donne pas pour un pauvre homme : cependant si quelque mérite qu'on eût d'ailleurs, on était un pauvre homme pour alléguer de faibles raisons, ne le serait-on pas à plus juste titre, quand on érige en importantes difficultés des arguments d'un aussi mauvais aloi que celui qui suit. La crainte des édits que les empereurs païens ont portés contre les chrétiens n'a pu conduire qu'à l'apostasie ; donc la crainte des édits que les empereurs chrétiens ont portés contre les hérétiques n'a pu conduire qu'à l'hypocrisie.

Cet autre raisonnement de M. Bayle est-il d'une plus grande force : ce qui a servi de poison contre la vérité ne peut être sagement employé comme une bonne médecine de l'erreur; donc la crainte des peines temporelles, qui a perverti tant de chrétiens, ne peut sagement être employée pour convertir les hérétiques. Les médecins, je pense, ne conviendront point que ce qui est un poison au regard des personnes qui se portent bien, ne puisse être sagement employé comme un bon remède pour les malades; et du principe de M. Bayle il s'ensuivrait que dans les familles on ne doit point châtier les enfants qui volent, parce que les voleurs dressent leurs enfants, et les enhardissent à voler par la crainte du châtiment.

Que dis-je? Le commentateur révoque en doute si la persécution est une médecine, il veut dire s'il y a des peines médicinales. Je passe quelques vétilles auxquelles il s'arrête à ce sujet, et je viens à la grande raison qui le porte à avancer que la confiscation des biens, la prison, l'exil et les autres peines décernées par les lois impériales contre les donatistes n'étaient point médicinales; c'est, dit-il, que la médecine ne doit pas être mauvaise en elle-même et de sa nature, mais au moins indifférente : or de telles peines décernées contre des innocents, comme le sont au sentiment de M. Bayle tous ceux qui professent quelque hérésie et quelque impiété que ce soit, ne sont pas indifférentes, mais mauvaises en elles-mêmes et de leur nature; ce sont des injustices et des crimes que commettent les souverains. Car, suivant la morale de M. Bayle, les puissances établies de Dieu l'offensent, quand elles se mêlent de venger ses injures, et les lois qui ont été faites, non-seulement contre les impies et les athées mêmes, ne sont pas moins criminelles et moins tyranniques, que si elles avaient été faites contre *une secte de philosophes qui, croyant tout ce que l'Eglise croit pour ce qui regarde la foi et les mœurs, auraient eu cette opinion particulière, que l'objet de la logique ne sont pas des êtres réels, mais des êtres de raison*. Ce sont les propres paroles de M. Bayle, qui, comme on voit, mettait de niveau les intérêts de la religion et ceux qui font crier les disputeurs dans les écoles de philosophie.

VI.

Ne négligeons point les courtes réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes : *Si l'on se contentait de lever la verge sur eux, et qu'on ne travaillât point à les instruire, notre conduite paraîtrait tyrannique; mais aussi, si on se contentait de les instruire, sans les presser par la crainte, ils ne surmonteraient pas un certain*

A *engourdissement que produit l'accoutumance* (*S. August.*, *ibid.*). Le commentateur répond deux choses : 1° Joindre l'instruction à la menace est à la vérité un moindre mal que menacer sans instruire, mais la persécution empêche de faire un bon examen ; 2° quand l'hérétique, après s'être suffisamment prêté à l'instruction, persiste dans ses premiers sentiments, on ne devrait pas exécuter à la rigueur sur lui ce dont on l'a menacé. Concevons par là deux choses : 1° M. Bayle n'est pas de l'avis du prophète, qui dit que la vexation donne de l'entendement (*Isai.*, XXVIII, 19). 2° Il croit que tout ce qui est seulement contre Dieu n'est pas un crime que les puissances établies de Dieu aient droit de punir. Saint Augustin était dans d'autres principes que nous justifierons aisément en leur lieu.

VII.

Le commentateur reproche souvent à ce Père de mettre en œuvre les lieux communs de rhétorique.
B Vous croiriez entendre un grand maître et un écrivain profond qui relève un jeune commençant. Tantôt il dit agréablement que saint Augustin *se bâtit un palais dont les habitants sont de grands lieux communs populaires;* tantôt il s'écrie : *Autre lieu commun et petite pensée populaire*. Ce dernier trait tombe sur le texte suivant : *Tous ceux qui nous épargnent ne sont pas pour cela nos amis, ni tous ceux qui nous châtient nos ennemis. Les blessures qu'un ami nous fait valent mieux que les caresses affectées d'un ennemi. La sévérité de ceux qui nous aiment nous est plus salutaire que la douceur de ceux qui nous trompent; et c'est une plus grande charité d'ôter le pain à un homme, quelque faim qu'il ait, si, quand il a de quoi manger, il néglige les devoirs de la justice, que de lui en donner, et de lui en faire un appât pour le faire consentir à l'iniquité* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 2, *n.* 4). Le saint docteur ne fait que paraphraser ce passage des Proverbes : *Meliora sunt vulnera diligentis, quam fraudulenta oscula odientis* (*Prov.* XXVII, 6). Et M. Bayle
C n'est pas fâché de nous apprendre en passant qu'il regarde le livre des Proverbes comme un ramas de petites pensées populaires auxquelles saint Augustin ne devait pas s'arrêter.

Le saint docteur applique la sentence de l'auteur sacré aux peines qui étaient ordonnées contre les donatistes par les lois impériales, et il montre que ces hérétiques ont tort de s'en plaindre, parce que la rigueur en est salutaire, et qu'elles sont un effet de l'amour et de la charité qu'on a pour eux. Qu'est-ce que M. Bayle trouve de mauvais en cela? Il prétend qu'il n'y a point de conséquence des réprimandes et des censures fortes, dont parle l'auteur des Proverbes, aux peines que les lois infligent. Il ne cesse de répéter que ces peines, qui consistent dans la confiscation des biens et des voies de fait, sont des injustices manifestes, quand elles ne sont ordonnées que pour punir des crimes qui blessent la religion, c'est-à-dire des crimes qui ne le sont pas ; car, selon M. Bayle, il n'y a de crimes aux yeux des hommes
D que les actions qui préjudicient à la prospérité, à la force et à la tranquillité de la république, laquelle ne doit pas s'intéresser le moins du monde à ce qui regarde le culte et l'honneur de Dieu. La société ne doit rien à Dieu, et il faut abandonner aux particuliers l'examen, la décision et le règlement de leurs devoirs, non pas envers le prochain, non pas envers eux-mêmes (leurs lumières ne sont pas assez sûres pour en bien juger, et l'erreur serait de conséquence), mais de leurs devoirs envers Dieu : ils ne sont que trop sages pour en connaître les justes bornes, et on ne court nul risque à s'y tromper.

Cette doctrine n'était point connue du temps de saint Augustin ; lui saura-t-on si mauvais gré de ne l'avoir pas suivie? C'est dommage que M. Bayle soit venu si tard pour la mettre en vogue : les libertins des siècles passés lui auraient autant applaudi que ceux de nos jours.

VIII.

La nécessité seule me fait tomber dans quelques redites; je me crois dispensé de suivre M. Bayle dans celles qui sont absolument inutiles. C'est pourquoi je ne m'arrêterai point à la justification des premières paroles de ce texte : *Lier un frénétique et réveiller un léthargique, c'est les fâcher, mais c'est les aimer. Dieu nous aime d'un amour plus véritable que personne ne saurait faire; cependant il ne cesse point de joindre aux douceurs de ses instructions les terreurs salutaires de ses menaces, et de mêler l'amertume des tribulations aux consolations qu'il nous envoie. Nous voyons qu'il a exercé par la famine les plus saints et les plus religieux patriarches* (*S. August., ibid.*). Ce que j'ai dit un peu plus haut doit suffire, ce me semble, pour démontrer que la comparaison d'un frénétique ou d'un léthargique avec un hérétique est très-juste. Mais au regard des persécutions que Dieu déploie sur ses enfants, ainsi qu'il plaît à M. Bayle de s'exprimer, je vais faire voir qu'elles concluent tout ce que prétend saint Augustin.

C'est ici le lieu de remarquer qu'un des grands talents de M. Bayle est la manière dont il prépare ses lecteurs à se laisser surprendre. Il a un soin merveilleux d'écarter tout soupçon du piége qu'il tend, et son adresse est de blâmer avec affectation et de mettre sur le compte de ses adversaires la supercherie et l'imposture même qu'il médite. Il accuse saint Augustin de donner toujours le change, afin qu'on ne prenne pas garde que c'est M. Bayle lui-même qui le donne partout, et principalement dans cet endroit, où il est le plus facile de s'en apercevoir. L'exemple de Dieu, qui a exercé par la famine les plus religieux patriarches, étant si peu convenable pour être appliqué à la justice des lois impériales contre les hérétiques, et d'ailleurs étant si propre pour faire entendre que ces lois ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité, il était naturel qu'on soupçonnât M. Bayle de chercher à imposer, quand il parlait ainsi : *Il ne s'agit pas tant de savoir si l'on peut aimer ceux que l'on châtie (qui en doute?) que de savoir s'il est juste d'ôter à un homme ses biens et sa liberté, parce qu'il ne croit pas les mêmes choses dans la religion que son prince.* Car l'exemple allégué présente un trait de la bonté et non pas de la justice de Dieu envers les patriarches, lequel trait se rapporte évidemment à la charité et non pas à la justice des princes qui punissent les hérétiques.

C'est à quoi M. Bayle ne veut point qu'on fasse attention, et encore moins qu'on découvre le tour de souplesse qu'il met en œuvre à ce dessein. Il prend donc les devants, il est le premier à charger saint Augustin d'un déguisement artificieux; ce qui éloigne la pensée que c'est le commentateur tout seul qui tâche de faire disparaître le véritable état de la question que traite saint Augustin, dans la lettre à Vincent, évêque rogatiste, laquelle est ici l'objet de la censure de M. Bayle. Le tour de passe-passe est exécuté fort adroitement. Est-il d'un malhabile homme de mettre la proposition qui sert de preuve au saint docteur, à la place de celle que le saint docteur entreprend de prouver? M. Bayle a évité de dire : Il ne s'agit pas de savoir si les lois impériales ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité. Comment ajouterait-il : *Qui en doute?* Voilà pourtant la thèse que saint Augustin établit. Quelle malice de substituer à cette proposition sa preuve, qui est qu'on peut aimer ceux que l'on châtie! Comme si saint Augustin se tourmentait inutilement pour montrer une chose qui saute aux yeux.

Je sais que les donatistes avaient deux griefs contre les lois impériales qui proscrivaient leur schisme, et qu'à les entendre, la justice et la charité y étaient également blessées. Mais ils n'osaient s'attacher au premier de ces deux griefs, sinon parce que, supposant leur cause bonne, ils estimaient que leur faire du mal c'était persécuter la vraie Eglise de Jésus-Christ. M. Bayle n'y pense pas, lorsqu'il leur fait tenir un langage pareil à celui de nos tolérants, et qu'il leur attribue d'avoir disputé aux princes chrétiens le droit de punir la profession de l'hérésie comme un crime, et aux évêques celui d'implorer le secours des puissances établies de Dieu pour extirper toutes sortes d'erreurs.

Y eut-il jamais de secte plus ennemie du tolérantisme que la secte et toutes les différentes factions des donatistes? Ils avaient commencé par déférer aux tribunaux séculiers le jugement des matières Ecclésiastiques et des différends de religion (*S. Aug., Epist.* 129, *n.* 4). Ils avaient soumis plus d'une fois à la puissance coactive des princes, non-seulement la cause des évêques, mais encore la foi des peuples. N'ayant pu réussir à armer les souverains légitimes contre l'Eglise catholique, ils avaient eu recours à des tyrans dont ils avaient favorisé la révolte et l'usurpation, à condition d'exterminer tous ceux qui ne consentiraient point à être rebaptisés (*Adversus epist. Parm., lib.* II, *cap.* 2). Le dessein de se réunir à l'Eglise catholique était parmi eux un crime capital, qu'ils avaient souvent puni de mort. S'étant divisés en plusieurs branches de schisme et d'hérésie, ils se faisaient une guerre intestine, et dans l'un des partis ils avaient contrefait les catholiques, afin d'opprimer ceux de l'autre parti, et de leur faire subir par l'autorité des magistrats la rigueur des édits portés contre tous les hérétiques (*Epist.* 105, *alias* 166, *cap.* 2, *n.* 3).

Il est vrai que saint Augustin reproche aux donatistes tous ces excès pour les convaincre par un argument *ad hominem* qu'ils avaient tort de se plaindre qu'on employât contre eux la sévérité des lois impériales. Mais ces plaintes n'attaquaient nullement la justice et le droit des empereurs; elles étaient uniquement fondées sur ce que la charité et la douceur évangélique ne permettait pas qu'on violentât les consciences.

Car les donatistes se retranchaient à faire valoir le second grief, qui est que la charité était blessée dans la voie de rigueur qu'on prenait pour les réunir à l'Eglise. On leur avait souvent objecté leurs brigandages et leurs violences, la cruauté et la fureur de leurs *circoncellions*, qui dans plusieurs provinces avaient tout mis à feu et à sang pour obliger les peuples à adhérer à leur schisme, à embrasser leurs erreurs, à se soumettre à la pratique de leur rebaptisation. Les évêques catholiques opposaient à cette conduite barbare et sanguinaire la patience, la douceur, la charité tant des pasteurs que des enfants de la véritable Eglise.

Mais sitôt qu'à l'instance de la plupart des prélats orthodoxes d'Afrique les empereurs eurent publié des édits qui condamnaient à diverses peines ceux qui s'obstineraient à demeurer dans le schisme et l'hérésie des sectateurs de Donat, les évêques donatistes se récrièrent; ils reprochèrent aux catholiques d'user de représailles, et leur demandèrent qu'était devenue cette patience, cette douceur, cette charité dont ils faisaient parade. La réponse à une telle accusation est le sujet de la lettre à Vincent, évêque de la faction de Rogat; et c'est dans ce seul point de vue qu'il faut envisager cette lettre.

La question qui y est discutée est de savoir si la charité a pu avoir quelque part dans la résolution qu'on a prise de décerner des peines contre les donatistes. Saint Augustin répond qu'oui, parce que ces peines leur peuvent être utiles; et il appuie son sentiment par l'exemple des maux dont Dieu afflige ses enfants pour leur bien. Chose surprenante! On est bel esprit; on est grand logicien et subtil métaphysicien, et on a le travers de voir dans cet endroit de saint Augustin le modèle d'un raisonnement aussi insensé que celui-ci : Dieu a exercé par la famine les plus religieux patriarches, donc le roi de France a

droit de dépouiller de leurs biens et de réduire au pain et à l'eau tous ceux de ses sujets qu'il lui plaira, afin de les convertir et de les rendre meilleurs !

IX.

Quelque juste que l'on suppose une punition en tant qu'elle est méritée par le crime de l'hérésie, elle ne peut être ordonnée dans un esprit de charité, ni être un effet de la charité, si d'ailleurs elle n'est point de nature à procurer l'utilité de ceux qui la souffrent, et si celui qu'on a droit de punir pour avoir mal fait n'est point capable d'en profiter pour bien faire.

C'est ce qui fonde l'objection de Vincent, laquelle est résolue par saint Augustin en ces termes: *Vous croyez qu'on ne doit contraindre personne à bien faire; mais n'avez-vous pas vu que le père de famille commanda à ses gens de forcer d'entrer au festin ceux qu'ils rencontreraient? N'avez-vous pas vu avec quelle violence Saul fut forcé par Jésus-Christ de reconnaître et d'embrasser la vérité?..... Ne savez-vous pas que les bergers se servent quelquefois de la verge pour faire rentrer les brebis dans la bergerie? Ne savez-vous pas que Sara, selon le pouvoir qui lui avait été donné, domptait par un traitement plein de dureté l'esprit revêche de sa servante? ce qu'elle ne faisait pas néanmoins pour aucune haine qu'elle eût pour Agar, puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère, mais pour abattre son orgueil. Or vous n'ignorez pas que, comme Sara et son fils Isaac sont la figure des spirituels, Agar et son fils Ismaël représentent les charnels. Cependant, quoique l'Ecriture nous apprenne que Sara fit beaucoup souffrir Agar et Ismaël, saint Paul n'a pas laissé de dire que c'était Ismaël qui persécutait Isaac...., donnant à entendre à ceux qui ont de l'intelligence, qu'encore que l'Eglise catholique tâche de ramener les charnels par la crainte et par les peines temporelles, ce sont eux qui la persécutent plutôt qu'elle ne les persécute* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 5 *et* 6).

Nous discuterons ailleurs la philosophie de M. Bayle, sur ces paroles: *Contrains-les d'entrer.* Au regard de la violence que Jésus-Christ fit à saint Paul, lui ôtant la vue et le renversant par terre, saint Augustin en fait mention pour convaincre son adversaire que la violence est une sorte de grâce extérieure qui, à sa manière et par l'entremise de la grâce intérieure dont elle est accompagnée, contribue au changement des cœurs, et les dispose à une conversion sincère. D'où le saint docteur prétend inférer qu'il est souvent à propos de contraindre les méchants à bien faire.

M. Bayle a sur ce point, comme sur bien d'autres choses, des idées vraiment singulières. Il ne saurait nier que Dieu n'ait mis en la puissance des hommes plusieurs grâces extérieures, afin qu'ils se les procurassent les uns aux autres par charité; mais il veut que ces grâces ne soient légitimement employées que quand Dieu aura fait les hommes maîtres de la grâce intérieure. Il ne parle à la vérité que des punitions; mais, par une conséquence nécessaire, sa proposition s'étend à toutes les grâces extérieures qui sont dépendantes de la volonté humaine, en sorte que non-seulement les princes ne puissent sévir sur les corps pour le bien des âmes, à moins qu'ils n'aient le pouvoir de fléchir les cœurs; mais que les prédicateurs mêmes ne puissent annoncer la parole de Dieu, à moins qu'ils n'aient le secret de la faire entendre et goûter au fond de l'âme.

C'est mettre les tolérants bien au large. Le bras des souverains sera lié, et la bouche des prédicateurs sera close pour longtemps. Autre pensée de M. Bayle, qui n'est pas moins extraordinaire. Il est réservé à Dieu d'user de punitions pour faire rentrer les méchants en eux-mêmes et dans la voie du salut, quoiqu'elles réussissent fort différemment, qu'elles endurcissent souvent au lieu de convertir, et que surtout elles changent rarement les opinions qu'on a sur le culte dû à Dieu. Mais il n'est pas permis aux hommes d'imiter en cela la conduite du souverain Maître, parce qu'il ne leur appartient pas, comme à Dieu, d'agir sans succès; ce qui sans doute doit s'entendre de toutes les autres grâces extérieures, dont l'économie est confiée aux hommes, et en particulier de la prédication de la parole de Dieu. Car pourquoi les hommes auraient-ils le droit de servir à l'endurcissement de leur prochain d'une façon plutôt que d'une autre? Que Dieu parle donc par lui-même immédiatement aux hommes, comme il fit à Caïn sans aucun fruit; il n'y a rien à dire, selon le raisonnement de M. Bayle: mais que les hommes s'ingèrent à annoncer la parole de Dieu avant que d'être assurés qu'elle sera suivie et pratiquée, il n'y a pas de bon sens, suivant les principes de cet écrivain.

Quelle alarme le commentateur nous donne! Les rois, autorisés par saint Augustin à imiter Dieu dans ses châtiments, se croiront en droit et souvent en obligation de faire mettre le feu aux blés, aux foins, aux vignes et aux bois de leurs sujets, et d'envoyer par tout leur royaume des satellites pour décimer les enfants et pour envoyer plusieurs pères aux mines et aux galères, dans la pensée que leurs peuples rentreront en eux-mêmes par ce moyen, et qu'ils se réveilleront de la léthargie du péché où ils s'endorment.

Ne nous effrayons pas trop néanmoins, et persuadons-nous que M. Bayle s'égare pour nous causer ces terreurs paniques. Il a évidemment perdu son étoile, qui est l'état de la question entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. L'unique but du saint docteur est de montrer que les princes peuvent avoir en vue et se proposer pour fin la conversion des hérétiques, quand ils les condamnent à subir des peines qui sont d'ailleurs justement méritées par le crime d'hérésie; c'est-à-dire que les princes, en faisant un acte de justice, pratiquent la charité. Le saint docteur veut qu'ils se conforment en ce point à la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants afin qu'ils s'amendent.

Au lieu de cela, M. Bayle se figure voir dans le texte de saint Augustin que l'intention de convertir les hérétiques suffit seule pour rendre justes les peines décernées contre eux par les princes; c'est-à-dire que les princes font un acte de justice, dès lors qu'ils font un acte de charité; et saint Augustin, si nous en croyons M. Bayle, propose la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants, afin qu'ils s'amendent, pour modèle de la justice, et non pas seulement de la charité que les princes exercent en punissant les hérétiques.

Rien n'est plus éloigné de la pensée du saint docteur, qui certainement n'a pas eu besoin d'attendre la venue de M. Bayle pour connaître la vérité de cette maxime: Avant qu'une peine puisse être ordonnée comme médicinale, elle doit être censée juste et bien méritée suivant les règles du tribunal à qui il appartient de la décerner. Si M. Bayle s'obstine à soutenir que les princes catholiques n'ont pas droit de proscrire de leurs Etats la profession ouverte des erreurs opposées à la foi, et qu'en conséquence de leurs édits la profession ouverte de ces erreurs ne doit pas être regardée comme un crime dans la jurisprudence civile des Etats, ce n'est point la faute de saint Augustin.

Tranquillisons-nous donc. Les blés, les foins, les vignes, les bois, sont en sûreté; les enfants ne seront pas décimés, les pères ne seront pas envoyés aux mines ni aux galères, personne ne sera puni sans savoir pourquoi et sans l'avoir bien mérité.

Pour ce qui est de l'exemple des bergers qui poussent quelquefois avec la verge les brebis dans la bergerie, *il n'est pas heureusement imaginé*, répond M. Bayle; *car il faudrait que l'autre partie de la comparaison ne fût point des créatures douées de liberté, dont la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement.* Je dirai en passant que M. Bayle ne

fait point réflexion à deux choses qu'il a enseignées ailleurs : la première est que saint Augustin a cru que les bêtes n'étaient point des machines, mais qu'elles avaient une âme sensitive, dont par conséquent les mouvements étaient volontaires ; la seconde est que saint Augustin n'a point reconnu dans l'homme, tel qu'il est maintenant, la liberté d'indifférence, ni un autre franc arbitre que celui qui se réduit au pur volontaire, et M. Bayle est sur ce point de l'avis de Calvin et de Jansénius.

Cela supposé, je m'étonne que le commentateur ne se soit point borné ici à censurer le sentiment de saint Augustin sur l'âme des bêtes, et à établir la doctrine des automates par ce plaisant raisonnement que je tiens d'une personne qui a la même manière de penser que lui : Ou les bêtes sont de pures machines et n'ont pas une âme sensitive, ou il faut convenir qu'elles sont libres tout ainsi que l'homme ; car les mouvements de cette âme ne sont pas contraints, mais volontaires ; or, il ne faut pas convenir que les bêtes sont libres tout ainsi que l'homme ; donc les bêtes sont de pures machines, et n'ont pas une âme sensitive.

Cela, après tout, vaudrait bien mieux que d'imposer à saint Augustin, en faisant entendre que ce Père compare les brebis qui rentrent dans la bergerie aux hérétiques mal convertis, qui malgré eux fréquentent les églises matérielles des catholiques. La bergerie de Jésus-Christ, selon saint Augustin, n'est-elle pas la profession sincère de la vraie foi, où la vexation conduit souvent les plus obstinés, en leur faisant craindre de ne pas souffrir pour la justice ? Ce Père, loin d'ignorer que la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement, a-t-il rien omis pour faire comprendre que l'entrée dans la bergerie de Jésus-Christ n'était rien autre chose que ce consentement ? Mais M. Bayle ne conçoit que ce qu'il veut concevoir, et quand une comparaison qui cloche lui plaira, elle clochera impunément ; si elle ne lui plaît pas, une petite disparité, qui ne touchera point au fond de la comparaison, la fera traiter de ridicule et d'impertinente

Il en sera de même des figures de l'Ancien Testament, et Sara ne pourra être le type des enfants de Dieu, ni Agar le type des enfants du monde, de la manière que l'entend saint Augustin, parce que les enfants de Dieu ne contraignent point les enfants du monde à s'en aller chercher des retraites dans les déserts, comme Sara contraignit Agar de s'enfuir dans un désert ; quoique d'ailleurs Agar souffrante, qui est inspirée du ciel de se soumettre à sa maîtresse, représente parfaitement bien un hérétique, que les peines temporelles ramènent à l'obéissance véritable et sincère qu'il doit à l'église.

Veut-on voir maintenant la plus basse et la plus indigne dissimulation qui fut jamais ? M. Bayle se donne l'air de faire grâce à saint Augustin *d'une méprise assez étonnante*, dit-il, mais qu'il lui impute par une imposture bien plus étonnante. Saint Augustin écrit que Sara ayant voulu qu'Agar devînt mère en sa place, l'amour tendre qu'elle portait alors à sa servante était assez fort pour durer encore lorsqu'elle la maltraitait, afin de dompter son orgueil : *Et utique non eam, quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat, crudeliter oderat, sed in ea superbiam salubriter edomabat.*

M. Bayle a la malice de fermer les yeux sur le texte latin, et de s'arrêter à la misérable traduction qui confond ce que saint Augustin distingue exactement, savoir, le temps où Sara voulut qu'Agar devînt mère en sa place, et le temps où Sara maltraitait Agar, afin de dompter son orgueil. Ces mots *quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat*, M. Dubois les rend de la sorte en français : *Puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère.* Il supprime le *superius ;* il change le plus-que-parfait *fecerat* en présent. Et M. Bayle a l'insolence de mettre sur le compte de saint Augustin le faux sens et l'anachronisme horrible qui résulte de cette infidèle traduction. Tel est son discours, qui a besoin d'un lecteur patient : *Je ne dis rien de la méprise assez étonnante de saint Augustin, lorsqu'il prétend, pour prouver son mariage de la charité et de la persécution, que Sara traitait Agar d'une manière fort dure, dans le même temps qu'elle l'aimait assez tendrement pour vouloir qu'elle partageât la couche de son mari. Ce n'est pas ainsi que l'Ecriture ajuste ces choses ; elle ne nous parle de la mauvaise humeur de Sara pour Agar qu'après que celle-ci, se voyant enceinte, s'enorgueillit et méprisa l'autre.* C'est pourtant à ce sujet que M. Bayle se vante dans son Dictionnaire d'avoir bien relancé saint Augustin !

X.

Je disais bien qu'une comparaison clochait quand il plaisait à M. Bayle ; car il assure du texte suivant, qui est plein de preuves fondées sur des exemples, que ce sont *ces raisonnettes bonnes à débiter devant une troupe d'ignorants, incapables de voir en quoi une comparaison cloche.* Mais écoutons saint Augustin : *Les bons et les méchants font et souffrent souvent les mêmes choses, et ce n'est ni par ce qu'ils font, ni par ce qu'ils souffrent, qu'il faut juger de ce qu'ils sont, mais par le motif qui les fait agir ou souffrir. Pharaon abattait le peuple de Dieu par des travaux accablants. Moïse, de son côté, punissait l'impiété du même peuple par des peines très-sévères. Les actions de l'un et de l'autre se ressemblent, mais leurs fins étaient bien différentes : l'un était un tyran enflé de son pouvoir, et l'autre un père plein de charité. Jézabel fit mourir les prophètes, et Elie les faux prophètes* (S. Aug., ibid., n. 6) ; *mais ce qui arma la main de l'un et de l'autre n'est pas moins différent que ce qui attira la mort aux uns et aux autres....... Dans le même livre où nous voyons l'apôtre saint Paul battu par les Juifs, nous voyons aussi le Juif Sosthène battu pour saint Paul par les Grecs : les uns et les autres sont semblables par le dehors de l'action, mais ils sont bien différents par le motif....* (*N.* 7). *On livre saint Paul à un geôlier pour lui mettre les fers aux pieds, et saint Paul lui-même livre l'incestueux de Corinthe à Satan, dont la cruauté est bien autre que celle des geôliers les plus barbares ; mais il ne livre cet homme à Satan qu'afin que sa chair étant mortifiée, son âme fût sauvée....* (Ibid.). *Quand le même saint Paul livra Philétus et Hyménéus à Satan, pour leur apprendre à ne pas blasphémer, il ne cherchait pas à rendre le mal pour le mal, mais il jugeait que c'était un bien que de guérir un mal* (Ibid.).

M. Bayle, en répondant à ce texte, poursuit toujours le fantôme qu'il s'est formé. Il a dans l'esprit et il suppose que saint Augustin se met en peine de prouver la justice des lois portées contre les hérétiques et le droit qu'on a de les châtier, et il ne doute pas que tel ne soit le raisonnement du saint docteur : Moïse, Elie, saint Paul, ont procédé par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété, et leur conduite était juste et légitime ; donc les princes catholiques peuvent justement et légitimement procéder par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété. Mais M. Bayle est à cent lieues du point qui est discuté entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. Le voici, il est nécessaire de l'inculquer.

Les catholiques maltraités par les donatistes obtiennent de l'empereur Honorius des *rescrits* qui condamnent à de grièves peines ceux qui demeureront attachés au parti de Donat : n'est-ce point là user de représailles ? N'est-ce point rendre le mal pour le mal ? N'est-ce point se venger et payer des effets de haine par d'autres semblables ? Cet état de question est présenté si clairement de dix lignes en dix lignes dans la lettre de saint Augustin à Vincent le rogatiste, que le faire disparaître et le changer dans un commentaire sophistique plutôt que philosophique, c'est insulter à la crédulité du monde.

L'endroit que nous examinons n'atteint pas le but de la controverse telle que M. Bayle l'a faussement imaginée; ce n'est pas merveilles. Mais qu'on la conçoive telle que je viens de l'exposer, il en est la décision évidente et naturelle. Le saint docteur dit que l'Eglise, étant la mère véritable et légitime, ne rend pas le mal pour le mal, lors même qu'elle fait sentir un traitement rude et amer, mais que plutôt elle apporte le bien salutaire de la correction en bannissant un aussi grand mal que le péché, non par une envie de nuire qui vient de la haine, mais par un désir de procurer la guérison, lequel vient de l'amour. *Quidquid ergo facit vera et legitima mater, etiamsi asperum amarumque sentiatur, non malum pro malo reddit, sed bonum disciplinæ, expellendo malum iniquitatis, apponit, non odio nocendi, sed dilectione sanandi* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 6). Suivent les paroles que j'ai rapportées ci-dessus, et que M. Bayle entreprend de réfuter dans cet article. On voit que les donatistes persécuteurs des catholiques y sont comparés à Pharaon, qui abattait et consumait le peuple de Dieu par des travaux accablants; à Jésabel, qui fit mourir les prophètes; aux Juifs, qui battirent saint Paul; et les catholiques solliciteurs ou exécuteurs des édits portés contre les donatistes sont comparés à Moïse, qui punissait l'iniquité du peuple de Dieu par des peines très-sévères; à Elie, qui faisoit mourir les faux prophètes; à saint Paul, qui livrait l'incestueux de Corinthe au démon. Où en est maintenant M. Bayle avec ses remarques, qui *démontent les comparaisons et les arguments de saint Augustin ?*

Quand je le vois conclure des textes du saint docteur que le motif de charité change la nature de toute action, et que de mauvaise qu'elle serait en elle-même il la rendrait bonne; quand je le vois déduire de là les plus grandes horreurs en matière de morale, comme si saint Augustin en avait établi l'affreux principe, et s'exprimer en même temps de la sorte : *On découvre l'illusion du bon saint Augustin*, je suis tenté de dire, non pas on découvre l'illusion d'un commentateur présomptueux et peu éclairé, mais on découvre la fourberie d'un écrivain malhonnête homme. Car la malignité commande ici tous les écarts de M. Bayle, et son bel esprit détruit évidemment l'opinion de sa probité et de sa bonne foi.

XI.

Réussira-t-il à nous faire apercevoir les choses étranges qu'il feint de découvrir dans ces paroles (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 8) : *Si c'était toujours un mérite que d'être persécuté, Jésus-Christ se serait contenté de dire :* Heureux ceux qui souffrent persécution, *et il n'aurait pas ajouté* pour la justice (*Matth.* v, 10). *De même, si c'était toujours un mal que de persécuter, David n'aurait pas dit :* Je persécutais ceux qui calomnient secrètement leur prochain (*Psal.* c, 5). *J'ai peine à croire ce que je vois*, s'écrie M. Bayle. Hé! quoi donc, s'il vous plaît? C'est *que saint Augustin se serve si mal des passages de l'Ecriture.* Ce mal est-il un monstre dans l'endroit que nous avons devant les yeux ? Oui et non, car c'est une chimère, et l'enthousiasme de M. Bayle doit faire rire. Il parle en homme désorienté et qui est en pays perdu. Tâchons de le remettre dans le droit chemin.

Les donatistes, protégés par Julien l'Apostat, et ensuite soutenus par les tyrans Firme et Gildon, qui s'emparèrent de l'Afrique sous l'empire d'Honorius, avaient fort maltraité les catholiques, lesquels avaient coutume de se consoler sur ce que l'Ecriture sainte représente souvent la persécution comme un bien pour ceux qui la souffrent, et comme un mal pour ceux qui en sont les auteurs. Les choses ayant changé, et Honorius, après avoir rétabli ses affaires et exterminé les tyrans, faisant publier et exécuter de sévères édits contre les donatistes, ces sectaires voulurent imiter le langage des catholiques, et leur rendant le nom odieux de persécuteurs, s'approprier le mérite de gens persécutés.

Il faut envisager ces circonstances et se représenter cette situation de l'Eglise d'Afrique, pour bien comprendre le passage dont il s'agit. Les donatistes (*S. August.*, *epist.* 44, *alias* 163, *cap.* 4, *n.* 7) croyaient avoir autant de raison qu'en avaient eu les catholiques de se glorifier d'être persécutés et de blâmer leurs persécuteurs. C'était nier équivalemment que le vrai mérite des persécutions dépendît de ce qu'on les souffre pour la justice, et qu'il y eût en quelque genre que ce fût de bons persécuteurs. Pour s'accommoder au langage de l'Ecriture, saint Augustin prend ici le mot *persécuteur* en bonne part, quoiqu'il blâme ailleurs cet usage. M. Bayle le relève dans la suite à ce sujet, et l'accuse de tomber en contradiction. Cela n'est pas de conséquence.

Au regard de l'endroit qui nous occupe maintenant, la grande objection du commentateur est que le Psalmiste ne parle point de persécution de religion, que saint Augustin, par conséquent, le cite mal à propos, et que ce Père est insupportable de ne point distinguer la persécution de religion des autres persécutions. Pourquoi l'aurait-il distinguée, et se serait-il fait un scrupule d'appliquer le passage du Psalmiste à toute sorte de persécution, puisque les donatistes se faisaient honneur en général, et sans rien spécifier, d'être persécutés, puisqu'aucun des divers partis de cette secte n'était tolérant, et ne s'avisait de disputer aux princes catholiques le droit de punir comme un crime la profession de l'erreur en matière de religion; puisque les rogatistes, qui étaient les plus modérés des sectateurs de Donat, après avoir crié à l'injustice dans la seule supposition qu'on proscrivait en eux la vraie communion de l'Eglise de Jésus-Christ, se retranchaient à dire qu'en cas qu'ils eussent tort, on violait au moins la charité?

XII.

Il n'y a rien de si surprenant que les réflexions de M. Bayle sur les paroles que je vais rapporter. *Les méchants n'ont jamais cessé de persécuter les bons, ni les bons de persécuter les méchants; mais ceux-ci agissent en cela injustement et pour nuire, et ceux-là charitablement et autant que la nécessité de corriger le demande...... Comme des impies ont fait mourir des prophètes, des prophètes ont fait mourir des impies ; comme on a vu les Juifs les fouets à la main contre Jésus-Christ, on a vu Jésus-Christ les fouets à la main contre les Juifs; les hommes ont livré les apôtres aux puissances séculières, et les apôtres les hommes aux puissances infernales. A quoi faut-il donc prendre garde dans tous ces exemples, sinon qui des uns ou des autres agit pour la vérité, ou pour l'iniquité, pour nuire ou pour corriger* (*S. August.*, *epist.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam*, *cap.* 2, *n.* 8)? Ce discours est la suite du texte et de la pensée qui précède.

L'unique chose que saint Augustin entreprend de développer et de faire bien sentir, est que les donatistes avaient tort de se glorifier des souffrances qu'ils s'attiraient par leur attachement à l'erreur, et de se persuader que les catholiques se portaient à les faire souffrir par un esprit de vengeance et une mauvaise volonté : ainsi que peu de temps auparavant les catholiques se trouvaient heureux d'être maltraités pour la cause de l'Eglise, et attribuaient aux donatistes leurs persécuteurs une intention perverse et des sentiments de cruauté. Ridicule et calomnieuse imagination de M. Bayle, qui fait penser ici à saint Augustin que, pourvu qu'on fasse les choses en faveur d'une opinion véritable et avec le dessein de corriger son prochain, tout est permis ! et cela parce que le commentateur a la malice de prétendre que saint Augustin s'étudie à prouver ce que le saint docteur ne fait qu'exposer comme un point non contesté, savoir, que toute superstition opiniâtre

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un A crime punissable au tribunal même des hommes.

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies ? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représen- B tant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite.

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père: semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué C injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles: *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité*. Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici.

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes: *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie*, « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 5, *n.* 9). D

Il est évident que l'accomplissement de cette prophétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants de l'Eglise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la pensée de saint Augustin est que les rois de la terre n'étant pas chrétiens, nulle puissance séculière, à qui seule il appartient de punir de peines temporelles les crimes qui blessent la religion, n'était favorable au christianisme; et la réponse du saint docteur ne doit point faire entendre que la force, mais que le pouvoir légitime d'user de contrainte en sévissant sur les biens et sur les corps, manquait à la république chrétienne du temps des apôtres. Cet endroit de saint Augustin n'est donc pas ni *à peu près*, ni à beaucoup près la même chose que ce que M. Bayle fait dire aux canonistes, que *Si les premiers chrétiens n'ont pas pris les armes contre les païens, c'est qu'ils étaient trop faibles*.

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (S. *August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte : *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles*. Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues ! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi : On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), qu'*ils en veulent à la vie*, qu'*ils ne prennent point garde à ce qu'ils coupent*, et cette autre marque distinctive des bons persécuteurs, qu'*ils ne veulent que guérir*, qu'*ils n'en veulent qu'à la gangrène*. Il est, dis-je, en peine de ce que deviendront ces marques de discernement, *si les bons persécuteurs, les persécuteurs approuvés de saint Augustin et de tout le corps des chrétiens, font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme*. Et moi je

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.*

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple: il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent: *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exsiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur.* Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée: *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint.* M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour un moment que la traduction de M. Dubois soit fidèle et exacte, M. Bayle, qui l'adopte, est trop bon, lorsqu'il se contente de charger le saint docteur de cette étrange conséquence, qu'il ne peut y avoir parmi les païens de ces âmes prédestinées, de ces brebis que Dieu a données à son fils, et qui se rangeront tôt ou tard dans la bergerie: d'où il s'ensuit encore, comme M. Bayle infère très-bien, que les ministres de l'Evangile sont et ont toujours été dispensés de travailler à la conversion des païens; ce qui est démenti par tous les monuments qui attestent que nous sommes la postérité des païens, lesquels ont cru à l'Evangile, et ce qui de plus est contraire à un fait que saint Augustin lui-même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte: Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes: On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de piété, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs: *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (*Rom.* x, 2, 3); donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime: *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, qua potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug., ibid., n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur de *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les huées publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en faveur de la contrainte dans sa réponse aux plaintes des protestants.

Il est à propos d'observer que M. Bayle, au jugement de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le style de Montagne, et que dans ce style les grossièretés sont des finesses. Mais qui met M. Bayle en humeur de dire ces jolies choses? C'est qu'il se flatte de tenir

M. Brueys en manifeste contradiction avec saint Augustin. *Ce père*, dit-il, *approuve la violence et à l'égard des hérétiques et à l'égard des païens; mais à l'égard de ceux-ci jusqu'au dernier supplice, comme étant plus éloignés de l'Eglise, au lieu qu'il veut par cette même raison que l'on ne maltraite pas les hérétiques jusqu'à les faire mourir; et au contraire le sieur Brueys prétend que l'Eglise ne doit employer que l'instruction envers les païens, et qu'elle peut châtier les hérétiques comme des enfants rebelles sur qui elle a des droits et des prétentions infiniment plus que sur les étrangers et les infidèles; sans compter*, ajoute-t-il, *que les païens ne se tiennent éloignés de l'Eglise que par l'incompréhensibilité de ses dogmes, au lieu que les hérétiques le sont par aversion pour elle.*

Les personnes du monde qui lisent M. Bayle pour s'amuser, c'est-à-dire superficiellement et sans se donner la peine d'approfondir les matières qu'il traite, lesquelles d'ailleurs ne sont point de leur usage et de leur compétence, ces personnes, dis-je, pourront juger par cet endroit si tout leur bon esprit, toute leur capacité dans les choses de finance, de jurisprudence, et dans mille affaires, les met à portée de prononcer sur ce qu'ils lisent et qui leur paraît de plus clair parmi les ouvrages d'un écrivain aussi artificieux. Qui ne dirait que la contradiction entre M. Brueys et saint Augustin est palpable? Le sentiment de M. Brueys est fidèlement exposé, les paroles de saint Augustin sont à cet égard exactement rapportées au commencement de l'article.

On ne s'avise pas de remarquer que M. Brueys parle des idolâtres et des hérétiques sans rapport à aucune circonstance particulière, et en considérant simplement la nature de leur état, qui soumet ceux qui ont reçu le baptême à la juridiction de l'Eglise, et non pas les autres; et que saint Augustin, au contraire, ne parle point des idolâtres et des hérétiques en général, mais de tels et de tels qui se trouvaient dans une situation où la règle établie par M. Brueys n'avait point de lieu. En effet, saint Augustin parle des donatistes, et il distingue parmi eux ceux qui ont été séduits et leurs séducteurs. La sévérité modérée dont il veut qu'on use regarde seulement les premiers. Il s'en faut bien qu'il ait la même indulgence pour les seconds. De plus, la raison pour laquelle il est d'avis qu'on ne maltraite pas les hérétiques qui ont été séduits jusqu'à les faire mourir, est l'ignorance et l'illusion d'un faux zèle, qui diminue leur crime, et à laquelle M. Bayle, par une adroite fourberie, substitue une autre raison sans l'aveu et contre la pensée de saint Augustin, savoir, l'éloignement de l'Eglise qui est plus grand dans les païens et moins grand dans les hérétiques. Cette raison mettrait de niveau tous les hérétiques, tant les séducteurs que ceux qui sont séduits, et tous les idolâtres, tant ceux qui n'auraient jamais entendu parler de la religion chrétienne, que ceux qui la connaîtraient parfaitement.

Il faut mieux penser, quand on se mêle de fournir des pensées à saint Augustin. Les idolâtres dont le saint docteur fait mention sont les anciens sujets de l'empire romain, qui, vivant parmi les chrétiens, avaient toujours été investis des lumières de l'Evangile depuis le premier usage de leur raison, et qui s'étaient opiniâtrés à retenir le culte superstitieux des idoles, dont la vanité leur était démontrée de toute part, et qu'il leur était bien plus aisé de reconnaître qu'à un donatiste d'apercevoir son erreur. Enfin, la peine de mort décernée par les empereurs contre les idolâtres et approuvée par saint Augustin, n'était point encourue par le refus de croire en Jésus-Christ et de se disposer au baptême, ni par la profession publique d'infidélité, mais seulement par l'acte extérieur d'un sacrifice offert aux idoles.

Ces réflexions sont nécessaires pour découvrir par quelle infâme supercherie M. Bayle oppose saint Augustin à M. Brueys : elles coûteraient trop à des lecteurs qui ne cherchent qu'à s'amuser, et qui, parce qu'ils entendent les affaires du monde et les ressorts de la politique, ou parce qu'au premier coup d'œil ils comprennent un mémoire de comptes et un factum, ont la présomption de croire qu'il en est de même des ouvrages où l'on discute les points de la religion. C'est sur leurs suffrages que M. Bayle a compté; et il paraît qu'il prétendait en imposer aussi facilement à ce peuple de philosophes, qui se donnent pour tels, parce qu'ils ont lu quelques livres de philosophie.

XVI.

Le commentateur déclare que ceci ne le regarde point : *Pour ce qui est de solliciter les empereurs de faire des lois contre les schismatiques et les hérétiques, ou de les faire exécuter quand elles sont faites*, *vous vous souviendrez de la violence avec laquelle les autres donatistes ont poussé le parti des maximianistes*, etc., *et surtout vous n'oublierez pas que, dans la requête par où ils imploraient contre nous l'autorité de l'empereur Julien, ils disent à ce prince qu'ils connaissaient pour un apostat et un idolâtre, qu'il n'était touché que de la justice, et que nulle autre chose ne pouvait rien sur lui* (*S. Aug.*, *ibid.*, *cap.* 4, *n.* 12). Cela regarde si bien M. Bayle, qu'en ajoutant quelques lignes, qui suivent peu après, la troisième partie du Commentaire philosophique paraîtra évidemment et sans aucune difficulté un tissu d'impostures. Que faut-il pour cet effet? sinon que par la lecture de ce texte il soit clair comme le soleil que la justice des peines ordonnées contre les véritables hérétiques était un point accordé par les donatistes, et dont il n'était nullement question dans la dispute qui s'éleva entre eux et saint Augustin au sujet des lois impériales qui proscrivaient leur secte. Et afin que cela soit clair comme le soleil, ne suffit-il pas que Vincent le rogatiste ait écrit ainsi, ou en termes équivalents à saint Augustin : *Quelque justes que puissent vous sembler les lois que vous avez obtenues de l'empereur contre nous, parce que vous nous croyez véritablement hérétiques, la charité et la douceur épiscopale vous permettait-elle de les demander à l'empereur?*

Il n'y a point d'homme de bon sens qui, pour être convaincu que tels étaient à peu près les termes de la lettre de Vincent le rogatiste à saint Augustin, exige une preuve plus évidente que ces paroles de la réponse de saint Augustin à Vincent le rogatiste, qui sont à la suite du texte dont il s'agit maintenant : *S'il ne faut rien demander aux empereurs, quelque juste qu'il pût être, pourquoi vos auteurs demandèrent-ils à Julien ce qu'ils croyaient juste?* Et on ne doit pas craindre qu'en notre faveur le sens de saint Augustin se trouve altéré dans la traduction de M. Dubois, comme en faveur de M. Bayle : *Si nihil justum ab imperatore petendum est, cur a Juliano petitum est quod justum putatum est?*

Ces paroles me donnent occasion de citer un trait de logique pour figurer avec celui que M. Bayle emploie : il pare volontiers son discours des termes de l'école. Pour détruire l'avantage que tire saint Augustin des accusations intentées contre les catholiques par les donatistes devant le tribunal des empereurs, le commentateur dit que ce Père argumente *a dicto simpliciter ad dictum secundum quid*. Ce reproche est uniquement fondé sur ce que M. Bayle argumente lui-même *de falso supponente*. Le saint docteur, à son avis, confond les accusations pour des crimes avec les peines infligées pour des opinions.

Cela suppose, 1° que saint Augustin n'objecte aux donatistes que d'avoir intenté des accusations pour des crimes, et non pas d'avoir vexé et tourmenté leurs adversaires pour des opinions. M. Bayle se flatte que son lecteur oubliera la mention expresse que fait saint Augustin des excès de cruauté où les donatistes se portèrent et contre les maximianistes et contre les rogatistes, parce qu'ils ne se conformaient pas en toutes choses à leurs sentiments : *Illi*

quidem a quibus vos separastis, acerrimi fuerunt, et contra vos, quantum audire potuimus, et contra Maximianistas; quod gestorum etiam certis documentis probamus.

Cela suppose, 2° que les donatistes estimaient justes les accusations pour des crimes, et injustes les peines qui sont infligées pour des opinions en matière de foi; ce qui est la chimère sur laquelle M. Bayle a bâti toute la troisième partie de son Commentaire philosophique, et que saint Augustin détruit en cet endroit avec la dernière évidence. Le commentateur ne taxe le saint docteur sur ce point que d'*une chicane très apparente :* en quoi il montre qu'il se défie en quelque sorte du succès de sa supercherie; aussi bien que lorsqu'il feint ne pas trop savoir s'il doit avoir de la peine ou non à appeler *petits artifices de rhétorique et sophistiquerie*, ce que dit saint Augustin, *Que les donatistes, en donnant à Julien les éloges qu'ils lui donnaient, ou mentaient d'une façon infâme, ou reconnaissaient que l'idolâtrie était une chose juste.*

N'en déplaise à M. Bayle, cela n'est pas si petit et ne sent rien moins que la chicane. Le nom de Julien l'Apostat était devenu à juste titre si odieux à tous les chrétiens, qu'il ne leur était pas permis de mettre à part son idolâtrie, pour lui dire dans un acte public qu'il n'était touché que de la justice; comme il n'aurait pas été permis aux catholiques d'Angleterre de mettre à part le schisme de Henri VIII, pour lui faire un pareil compliment. Charles II est mal choisi pour être comparé à Julien l'Apostat. Un prince qui, par le malheur de sa naissance est idolâtre ou hérétique, est d'une autre considération qu'un déserteur de la foi.

Où M. Bayle va-t-il chercher ses parallèles? il compare l'éloge que les donatistes firent de Julien l'Apostat avec les louanges que saint Grégoire a données à l'empereur Phocas et à la reine Brunehaut. Il a beaucoup maltraité à ce sujet, dans son Dictionnaire historique et critique, ce saint et grand pape, sans se croire obligé de prouver que l'empereur Phocas et la reine Brunehaut étaient connus de saint Grégoire pour aussi méchants qu'ils étaient, quand il leur donnait ces louanges; et il trouve mauvais que saint Augustin blâme l'indigne compliment dont les donatistes flattaient un abominable apostat! Mais ce critique a pour maxime de ne ménager en rien les saints et de tout excuser dans les impies, de rabaisser ce qu'il y a de plus haut et de relever ce qu'il y a de plus bas dans l'estime des hommes. Son système est de rétablir l'égalité partout, et principalement entre les religions : ce qui est la fin qu'il se propose dans les réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes.

XVII.

Vous voyez bien présentement, je m'assure, qu'il ne faut pas regarder si l'on force, mais à quoi l'on force, c'est-à-dire, si c'est au bien ou au mal; ce n'est pas que personne devienne bon par force, mais la crainte de ce qu'on ne veut point souffrir fait ouvrir les yeux à la vérité (S. August., *ibid., cap.* 5). Comme M. Bayle prend toujours de travers la pensée de saint Augustin, parce qu'il ne veut point apercevoir le véritable but du saint docteur, il le fait raisonner de la sorte : On ne fait mal quand on force que quand on force ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur; or nous n'avons pas forcé ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur, car nous, qui sommes orthodoxes, vous avons forcés, vous qui êtes schismatiques ou hérétiques, à passer dans notre parti; donc nous n'avons pas mal fait.

M. Bayle se souvient de sa logique pour dire que c'est là le sophisme qu'on appelle *petitio principii*, et il ne s'en souvient pas pour voir que lui-même argumente encore ici *de falso supponente.* En effet, saint Augustin ne songe point à prouver qu'on ne fait point mal, ou qu'on ne fait point une injustice, quand on force les hérétiques, mais seulement qu'on ne viole point la charité; et ainsi le sophisme qu'on appelle *petitio principii* disparaît : car l'objection des donatistes était que, supposé même qu'ils fussent véritablement schismatiques et hérétiques, on ne devait pas les forcer, parce que si on ne commettait aucune injustice, du moins on violait la charité. Pourquoi M. Bayle les veut-il faire tolérants en dépit d'eux-mêmes?

Je ne doute pourtant pas que s'il eût vécu de leur temps, il ne les eût acquis au tolérantisme, quelque éloignés qu'ils en fussent. Que le commentateur parle à des schismatiques et à des hérétiques, il leur démontre sans difficulté que chaque secte a le droit de contraindre, ou qu'aucune ne doit l'avoir. Mais qu'il s'adresse à des catholiques qui soient instruits de leur catéchisme, ils se riront de son argument, qui est fondé sur la prétendue impossibilité où sont les divers partis de se convaincre mutuellement, comme si Dieu n'avait donné à sa véritable Eglise aucun autre moyen que la discussion du fond des controverses pour se faire évidemment reconnaître!

Le dogme calviniste de l'esprit particulier est d'abord le point fixe où M. Bayle établit son lecteur; de là il le conduit à l'égalité et à l'indifférence des religions sous le nom de tolérantisme; il l'approche du pyrronisme, et le met à deux doigts de l'irréligion. Mais ne nous écartons pas de saint Augustin, qui continue de la sorte.

XVIII.

Nous pouvons vous produire non-seulement des particuliers, mais des villes entières, qui de donatistes qu'elles étaient autrefois, sont présentement catholiques et détestent le crime diabolique de leur ancienne séparation, et qui ne seraient point catholiques sans ces lois à qui vous en voulez (S. Aug., *ibid.*). M. Bayle trouve ce raisonnement indigne d'être réfuté; il aurait honte d'en montrer au long le faible; saint Augustin lui fait pitié. *Les catholiques de France, qui pensaient de la même manière que saint Augustin, avaient*, dit-il, *la vue bien courte, puisqu'ils ne s'apercevaient pas qu'ils raisonnaient sur ce principe, que tout ce dont les succès sont heureux est juste; d'où il s'ensuivra que la religion de Mahomet et sa contraire sont justes, et qu'un catholique romain devra convenir que les lois d'Edouard et de la reine Elisabeth étaient aussi justes que celles de la reine Marie, et qu'ainsi, l'utilité étant la seule règle de la justice, les choses les plus diamétralement opposées sont justes également.* Les beaux esprits de la trempe de M. Bayle n'ont pas la vue courte, mais ils voient quelquefois au delà de l'objet, et ils sont sujets à des égarements si étranges, qu'ils se représentent le bon sens des autres revêtu des couleurs de l'extravagance, pourvu toutefois qu'ils soient beaux esprits et bonnes gens tout ensemble, et que la malice n'ait point de part dans leur fait.

Les conséquences absurdes que M. Bayle tire à foison et très-bien des paroles de saint Augustin prises à contresens, ne l'ayant point fait douter un moment s'il saisissait au juste la pensée du saint docteur, elles marquent dans le commentateur ou une extrême méchanceté, ou une ivresse d'esprit inconcevable. Saint Augustin expose les fruits merveilleux qu'on recueille de l'exécution des lois impériales qui défendent sous de grièves peines aux donatistes leurs assemblées particulières, dans la seule vue de faire sentir combien ces lois leur étaient utiles, et combien ils avaient tort de se plaindre qu'on ne les eût point traités avec charité. Un homme sobre et de sens rassis doit-il voir là ce principe extravagant, que *tout ce dont les succès sont heureux est juste?* M. Bayle regarde en pitié *l'ingénuité*, dit-il, *que saint Augustin a eue de confesser que ses collègues l'avaient fait revenir de son premier sentiment, en lui montrant les utilités de la contrainte.*

Peut-on voir sans indignation la témérité qu'il a

VIII.

La nécessité seule me fait tomber dans quelques redites; je me crois dispensé de suivre M. Bayle dans celles qui sont absolument inutiles. C'est pourquoi je ne m'arrêterai point à la justification des premières paroles de ce texte : *Lier un frénétique et réveiller un léthargique, c'est les fâcher, mais c'est les aimer. Dieu nous aime d'un amour plus véritable que personne ne saurait faire; cependant il ne cesse point de joindre aux douceurs de ses instructions les terreurs salutaires de ses menaces, et de mêler l'amertume des tribulations aux consolations qu'il nous envoie. Nous voyons qu'il a exercé par la famine les plus saints et les plus religieux patriarches* (*S. August.*, *ibid.*). Ce que j'ai dit un peu plus haut doit suffire, ce me semble, pour démontrer que la comparaison d'un frénétique ou d'un léthargique avec un hérétique est très-juste. Mais au regard des persécutions que Dieu déploie sur ses enfants, ainsi qu'il plaît à M. Bayle de s'exprimer, je vais faire voir qu'elles concluent tout ce que prétend saint Augustin.

C'est ici le lieu de remarquer qu'un des grands talents de M. Bayle est la manière dont il prépare ses lecteurs à se laisser surprendre. Il a un soin merveilleux d'écarter tout soupçon du piége qu'il tend, et son adresse est de blâmer avec affectation et de mettre sur le compte de ses adversaires la supercherie et l'imposture même qu'il médite. Il accuse saint Augustin de donner toujours le change, afin qu'on ne prenne pas garde que c'est M. Bayle lui-même qui le donne partout, et principalement dans cet endroit, où il est le plus facile de s'en apercevoir. L'exemple de Dieu, qui a exercé par la famine les plus religieux patriarches, étant si peu convenable pour être appliqué à la justice des lois impériales contre les hérétiques, et d'ailleurs étant si propre pour faire entendre que ces lois ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité, il était naturel qu'on soupçonnât M. Bayle de chercher à imposer, quand il parlait ainsi : *Il ne s'agit pas tant de savoir si l'on peut aimer ceux que l'on châtie (qui en doute?) que de savoir s'il est juste d'ôter à un homme ses biens et sa liberté, parce qu'il ne croit pas les mêmes choses dans la religion que son prince.* Car l'exemple allégué présente un trait de la bonté et non pas de la justice de Dieu envers les patriarches, lequel trait se rapporte évidemment à la charité et non pas à la justice des princes qui punissent les hérétiques.

C'est à quoi M. Bayle ne veut point qu'on fasse attention, et encore moins qu'on découvre le tour de souplesse qu'il met en œuvre à ce dessein. Il prend donc les devants, il est le premier à charger saint Augustin d'un déguisement artificieux; ce qui éloigne la pensée que c'est le commentateur tout seul qui tâche de faire disparaître le véritable état de la question que traite saint Augustin, dans la lettre à Vincent, évêque rogatiste, laquelle est ici l'objet de la censure de M. Bayle. Le tour de passe-passe est exécuté fort adroitement. Est-il d'un malhabile homme de mettre la proposition qui sert de preuve au saint docteur, à la place de celle que le saint docteur entreprend de prouver? M. Bayle a évité de dire : Il ne s'agit pas de savoir si les lois impériales ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité. Comment ajouterait-il : *Qui en doute?* Voilà pourtant la thèse que saint Augustin établit. Quelle malice de substituer à cette proposition sa preuve, qui est qu'on peut aimer ceux que l'on châtie! Comme si saint Augustin se tourmentait inutilement pour montrer une chose qui saute aux yeux.

Je sais que les donatistes avaient deux griefs contre les lois impériales qui proscrivaient leur schisme, et qu'à les entendre, la justice et la charité y étaient également blessées. Mais ils n'osaient s'attacher au premier de ces deux griefs, sinon parce que, supposant leur cause bonne, ils estimaient que leur faire du mal c'était persécuter la vraie Eglise de Jésus-Christ. M. Bayle n'y pense pas, lorsqu'il leur fait tenir un langage pareil à celui de nos tolérants, et qu'il leur attribue d'avoir disputé aux princes chrétiens le droit de punir la profession de l'hérésie comme un crime, et aux évêques celui d'implorer le secours des puissances établies de Dieu pour extirper toutes sortes d'erreurs.

Y eut-il jamais de secte plus ennemie du tolérantisme que la secte et toutes les différentes factions des donatistes? Ils avaient commencé par déférer aux tribunaux séculiers le jugement des matières Ecclésiastiques et des différends de religion (*S. Aug.*, *Epist.* 129, *n.* 4). Ils avaient soumis plus d'une fois à la puissance coactive des princes, non-seulement la cause des évêques, mais encore la foi des peuples. N'ayant pu réussir à armer les souverains légitimes contre l'Eglise catholique, ils avaient eu recours à des tyrans dont ils avaient favorisé la révolte et l'usurpation, à condition d'exterminer tous ceux qui ne consentiraient point à être rebaptisés (*Adversus epist. Parm.*, *lib.* II, *cap.* 2). Le dessein de se réunir à l'Eglise catholique était parmi eux un crime capital, qu'ils avaient souvent puni de mort. S'étant divisés en plusieurs branches de schisme et d'hérésie, ils se faisaient une guerre intestine, et dans l'un des partis ils avaient contrefait les catholiques, afin d'opprimer ceux de l'autre parti, et de leur faire subir par l'autorité des magistrats la rigueur des édits portés contre tous les hérétiques (*Epist.* 105, *alias* 166, *cap.* 2, *n.* 3).

Il est vrai que saint Augustin reproche aux donatistes tous ces excès pour les convaincre par un argument *ad hominem* qu'ils avaient tort de se plaindre qu'on employât contre eux la sévérité des lois impériales. Mais ces plaintes n'attaquaient nullement la justice et le droit des empereurs; elles étaient uniquement fondées sur ce que la charité et la douceur évangélique ne permettait pas qu'on violentât les consciences.

Car les donatistes se retranchaient à faire valoir le second grief, qui est que la charité était blessée dans la voie de rigueur qu'on prenait pour les réunir à l'Eglise. On leur avait souvent objecté leurs brigandages et leurs violences, la cruauté et la fureur de leurs *circoncellions*, qui dans plusieurs provinces avaient tout mis à feu et à sang pour obliger les peuples à adhérer à leur schisme, à embrasser leurs erreurs, à se soumettre à la pratique de leur rebaptisation. Les évêques catholiques opposaient à cette conduite barbare et sanguinaire la patience, la douceur, la charité tant des pasteurs que des enfants de la véritable Eglise.

Mais sitôt qu'à l'instance de la plupart des prélats orthodoxes d'Afrique les empereurs eurent publié des édits qui condamnaient à diverses peines ceux qui s'obstineraient à demeurer dans le schisme et l'hérésie des sectateurs de Donat, les évêques donatistes se récrièrent; ils reprochèrent aux catholiques d'user de représailles, et leur demandèrent qu'était devenue cette patience, cette douceur, cette charité dont ils faisaient parade. La réponse à une telle accusation est le sujet de la lettre à Vincent, évêque de la faction de Rogat; et c'est dans ce seul point de vue qu'il faut envisager cette lettre.

La question qui y est discutée est de savoir si la charité a pu avoir quelque part dans la résolution qu'on a prise de décerner des peines contre les donatistes. Saint Augustin répond qu'oui, parce que ces peines leur peuvent être utiles; et il appuie son sentiment par l'exemple des maux dont Dieu afflige ses enfants pour leur bien. Chose surprenante! On est bel esprit; on est grand logicien et subtil métaphysicien, et on a le travers de voir dans cet endroit de saint Augustin le modèle d'un raisonnement aussi insensé que celui-ci : Dieu a exercé par la famine les plus religieux patriarches, donc le roi de France a

droit de dépouiller de leurs biens et de réduire au pain et à l'eau tous ceux de ses sujets qu'il lui plaira, afin de les convertir et de les rendre meilleurs !

IX.

Quelque juste que l'on suppose une punition en tant qu'elle est méritée par le crime de l'hérésie, elle ne peut être ordonnée dans un esprit de charité, ni être un effet de la charité, si d'ailleurs elle n'est point de nature à procurer l'utilité de ceux qui la souffrent, et si celui qu'on a droit de punir pour avoir mal fait n'est point capable d'en profiter pour bien faire.

C'est ce qui fonde l'objection de Vincent, laquelle est résolue par saint Augustin en ces termes : *Vous croyez qu'on ne doit contraindre personne à bien faire ; mais n'avez-vous pas vu que le père de famille commanda à ses gens de forcer d'entrer au festin ceux qu'ils rencontreraient? N'avez-vous pas vu avec quelle violence Saul fut forcé par Jésus-Christ de reconnaître et d'embrasser la vérité?..... Ne savez-vous pas que les bergers se servent quelquefois de la verge pour faire rentrer les brebis dans la bergerie? Ne savez-vous pas que Sara, selon le pouvoir qui lui avait été donné, domptait par un traitement plein de dureté l'esprit revêche de sa servante? ce qu'elle ne faisait pas néanmoins pour aucune haine qu'elle eût pour Agar, puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère, mais pour abattre son orgueil. Or vous n'ignorez pas que, comme Sara et son fils Isaac sont la figure des spirituels, Agar et son fils Ismaël représentent les charnels. Cependant, quoique l'Ecriture nous apprenne que Sara fit beaucoup souffrir Agar et Ismaël, saint Paul n'a pas laissé de dire que c'était Ismaël qui persécutait Isaac...., donnant à entendre à ceux qui ont de l'intelligence, qu'encore que l'Eglise catholique tâche de ramener les charnels par la crainte et par les peines temporelles, ce sont eux qui la persécutent plutôt qu'elle ne les persécute* (*S. Aug., ibid., n.* 5 *et* 6).

Nous discuterons ailleurs la philosophie de M. Bayle, sur ces paroles : *Contrains-les d'entrer.* Au regard de la violence que Jésus-Christ fit à saint Paul, lui ôtant la vue et le renversant par terre, saint Augustin en fait mention pour convaincre son adversaire que la violence est une sorte de grâce extérieure qui, à sa manière et par l'entremise de la grâce intérieure dont elle est accompagnée, contribue au changement des cœurs, et les dispose à une conversion sincère. D'où le saint docteur prétend inférer qu'il est souvent à propos de contraindre les méchants à bien faire.

M. Bayle a sur ce point, comme sur bien d'autres choses, des idées vraiment singulières. Il ne saurait nier que Dieu n'ait mis en la puissance des hommes plusieurs grâces extérieures, afin qu'ils se les procurassent les uns aux autres par charité ; mais il veut que ces grâces ne soient légitimement employées que quand Dieu aura fait les hommes maîtres de la grâce intérieure. Il ne parle à la vérité que des punitions ; mais, par une conséquence nécessaire, sa proposition s'étend à toutes les grâces extérieures qui sont dépendantes de la volonté humaine, en sorte que non-seulement les princes ne puissent sévir sur les corps pour le bien des âmes, à moins qu'ils n'aient le pouvoir de fléchir les cœurs ; mais que les prédicateurs mêmes ne puissent annoncer la parole de Dieu, à moins qu'ils n'aient le secret de la faire entendre et goûter au fond de l'âme.

C'est mettre les tolérants bien au large. Le bras des souverains sera lié, et la bouche des prédicateurs sera close pour longtemps. Autre pensée de M. Bayle, qui n'est pas moins extraordinaire. Il est réservé à Dieu d'user de punitions pour faire rentrer les méchants en eux-mêmes et dans la voie du salut, quoiqu'elles réussissent fort différemment, qu'elles endurcissent souvent au lieu de convertir, et que surtout elles changent rarement les opinions qu'on a sur le

A culte dû à Dieu. Mais il n'est pas permis aux hommes d'imiter en cela la conduite du souverain Maître, parce qu'il ne leur appartient pas, comme à Dieu, d'agir sans succès ; ce qui sans doute doit s'entendre de toutes les autres grâces extérieures, dont l'économie est confiée aux hommes, et en particulier de la prédication de la parole de Dieu. Car pourquoi les hommes auraient-ils le droit de servir à l'endurcissement de leur prochain d'une façon plutôt que d'une autre? Que Dieu parle donc par lui-même immédiatement aux hommes, comme il fit à Caïn sans aucun fruit ; il n'y a rien à dire, selon le raisonnement de M. Bayle : mais que les hommes s'ingèrent à annoncer la parole de Dieu avant que d'être assurés qu'elle sera suivie et pratiquée, il n'y a pas de bon sens, suivant les principes de cet écrivain.

Quelle alarme le commentateur nous donne ! Les rois, autorisés par saint Augustin à imiter Dieu dans ses châtiments, se croiront en droit et souvent en

B obligation de faire mettre le feu aux blés, aux foins, aux vignes et aux bois de leurs sujets, et d'envoyer par tout leur royaume des satellites pour décimer les enfants et pour envoyer plusieurs pères aux mines et aux galères, dans la pensée que leurs peuples rentreront en eux-mêmes par ce moyen, et qu'ils se réveilleront de la léthargie du péché où ils s'endorment.

Ne nous effrayons pas trop néanmoins, et persuadons-nous que M. Bayle s'égare pour nous causer ces terreurs paniques. Il a évidemment perdu son étoile, qui est l'état de la question entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. L'unique but du saint docteur est de montrer que les princes peuvent avoir en vue et se proposer pour fin la conversion des hérétiques, quand ils les condamnent à subir des peines qui sont d'ailleurs justement méritées par le crime d'hérésie ; c'est-à-dire que les princes, en faisant un acte de justice, pratiquent la charité. Le saint docteur veut qu'ils se conforment en ce point à la conduite de

C Dieu, qui afflige ses enfants afin qu'ils s'amendent.

Au lieu de cela, M. Bayle se figure voir dans le texte de saint Augustin que l'intention de convertir les hérétiques suffit seule pour rendre justes les peines décernées contre eux par les princes ; c'est-à-dire que les princes font un acte de justice, dès lors qu'ils font un acte de charité ; et saint Augustin, si nous en croyons M. Bayle, propose la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants, afin qu'ils s'amendent, pour modèle de la justice, et non pas seulement de la charité que les princes exercent en punissant les hérétiques.

Rien n'est plus éloigné de la pensée du saint docteur, qui certainement n'a pas eu besoin d'attendre la venue de M. Bayle pour connaître la vérité de cette maxime : Avant qu'une peine puisse être ordonnée comme médicinale, elle doit être censée juste et bien méritée suivant les règles du tribunal à qui il appartient de la décerner. Si M. Bayle s'obstine à sou-

D tenir que les princes catholiques n'ont pas droit de proscrire de leurs Etats la profession ouverte des erreurs opposées à la foi, et qu'en conséquence de leurs édits la profession ouverte de ces erreurs ne doit pas être regardée comme un crime dans la jurisprudence civile des Etats, ce n'est point la faute de saint Augustin.

Tranquillisons-nous donc. Les blés, les foins, les vignes, les bois, sont en sûreté ; les enfants ne seront pas décimés, les pères ne seront pas envoyés aux mines ni aux galères, personne ne sera puni sans savoir pourquoi et sans l'avoir bien mérité.

Pour ce qui est de l'exemple des bergers qui poussent quelquefois avec la verge les brebis dans la bergerie, *il n'est pas heureusement imaginé*, répond M. Bayle ; *car il faudrait que l'autre partie de la comparaison ne fût point des créatures douées de liberté, dont la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement.* Je dirai en passant que M. Bayle ne

fait point réflexion à deux choses qu'il a enseignées ailleurs : la première est que saint Augustin a cru que les bêtes n'étaient point des machines, mais qu'elles avaient une âme sensitive, dont par conséquent les mouvements étaient volontaires ; la seconde est que saint Augustin n'a point reconnu dans l'homme, tel qu'il est maintenant, la liberté d'indifférence, ni un autre franc arbitre que celui qui se réduit au pur volontaire, et M. Bayle est sur ce point de l'avis de Calvin et de Jansénius.

Cela supposé, je m'étonne que le commentateur ne se soit point borné ici à censurer le sentiment de saint Augustin sur l'âme des bêtes, et à établir la doctrine des automates par ce plaisant raisonnement que je tiens d'une personne qui a la même manière de penser que lui : Ou les bêtes sont de pures machines et n'ont pas une âme sensitive, ou il faut convenir qu'elles sont libres tout ainsi que l'homme ; car les mouvements de cette âme ne sont pas contraints, mais volontaires ; or, il ne faut pas convenir que les bêtes sont libres tout ainsi que l'homme ; donc les bêtes sont de pures machines, et n'ont pas une âme sensitive.

Cela, après tout, vaudrait bien mieux que d'imposer à saint Augustin, en faisant entendre que ce Père compare les brebis qui rentrent dans la bergerie aux hérétiques mal convertis, qui malgré eux fréquentent les églises matérielles des catholiques. La bergerie de Jésus-Christ, selon saint Augustin, n'est-elle pas la profession sincère de la vraie foi, où la vexation conduit souvent les plus obstinés, en leur faisant craindre de ne pas souffrir pour la justice ? Ce Père, loin d'ignorer que la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement, a-t-il rien omis pour faire comprendre que l'entrée dans la bergerie de Jésus-Christ n'était rien autre chose que ce consentement ? Mais M. Bayle ne conçoit que ce qu'il veut concevoir, et quand une comparaison qui cloche lui plaira, elle clochera impunément ; si elle ne lui plaît pas, une petite disparité, qui ne touchera point au fond de la comparaison, la fera traiter de ridicule et d'impertinente

Il en sera de même des figures de l'Ancien Testament, et Sara ne pourra être le type des enfants de Dieu, ni Agar le type des enfants du monde, de la manière que l'entend saint Augustin, parce que les enfants de Dieu ne contraignent point les enfants du monde à s'en aller chercher des retraites dans les déserts, comme Sara contraignit Agar de s'enfuir dans un désert ; quoique d'ailleurs Agar souffrante, qui est inspirée du ciel de se soumettre à sa maîtresse, représente parfaitement bien un hérétique, que les peines temporelles ramènent à l'obéissance véritable et sincère qu'il doit à l'église.

Veut-on voir maintenant la plus basse et la plus indigne dissimulation qui fut jamais ? M. Bayle se donne l'air de faire grâce à saint Augustin *d'une méprise assez étonnante*, dit-il, mais qu'il lui impute par une imposture bien plus étonnante. Saint Augustin écrit que Sara ayant voulu qu'Agar devînt mère en sa place, l'amour tendre qu'elle portait alors à sa servante était assez fort pour durer encore lorsqu'elle la maltraitait, afin de dompter son orgueil : *Et utique non eam, quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat, crudeliter oderat, sed in ea superbiam salubriter edomabat.*

M. Bayle a la malice de fermer les yeux sur le texte latin, et de s'arrêter à la misérable traduction qui confond ce que saint Augustin distingue exactement, savoir, le temps où Sara voulut qu'Agar devînt mère en sa place, et le temps où Sara maltraitait Agar, afin de dompter son orgueil. Ces mots *quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat*, M. Dubois les rend de la sorte en français : *Puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fit devenir mère.* Il supprime le *superius ;* il change le plus-que-parfait *fecerat* en présent. Et M. Bayle a l'insolence de mettre sur le compte de saint Augustin le faux sens et l'anachronisme horrible qui résulte de cette infidèle traduction. Tel est son discours, qui a besoin d'un lecteur patient : *Je ne dis rien de la méprise assez étonnante de saint Augustin, lorsqu'il prétend, pour prouver son mariage de la charité et de la persécution, que Sara traitait Agar d'une manière fort dure, dans le même temps qu'elle l'aimait assez tendrement pour vouloir qu'elle partageât la couche de son mari. Ce n'est pas ainsi que l'Ecriture ajuste ces choses ; elle ne nous parle de la mauvaise humeur de Sara pour Agar qu'après que celle-ci, se voyant enceinte, s'enorgueillit et méprisa l'autre.* C'est pourtant à ce sujet que M. Bayle se vante dans son Dictionnaire d'avoir bien relancé saint Augustin !

X.

Je disais bien qu'une comparaison clochait quand il plaisait à M. Bayle ; car il assure du texte suivant, qui est plein de preuves fondées sur des exemples, que ce sont *ces raisonnettes bonnes à débiter devant une troupe d'ignorants, incapables de voir en quoi une comparaison cloche.* Mais écoutons saint Augustin : *Les bons et les méchants font et souffrent souvent les mêmes choses, et ce n'est ni par ce qu'ils font, ni par ce qu'ils souffrent, qu'il faut juger de ce qu'ils font, mais par le motif qui les fait agir ou souffrir. Pharaon abattait le peuple de Dieu par des travaux accablants. Moïse, de son côté, punissait l'impiété du même peuple par des peines très-sévères. Les actions de l'un et de l'autre se ressemblent, mais leurs fins étaient bien différentes : l'un était un tyran enflé de son pouvoir, et l'autre un père plein de charité. Jézabel fit mourir les prophètes, et Elie les faux prophètes* (S. Aug., ibid., n. 6) ; *mais ce qui arma la main de l'un et de l'autre n'est pas moins différent que ce qui attira la mort aux uns et aux autres....... Dans le même livre où nous voyons l'apôtre saint Paul battu par les Juifs, nous voyons aussi le Juif Sosthène battu pour saint Paul par les Grecs : les uns et les autres sont semblables par le dehors de l'action, mais ils sont bien différents par le motif....* (*N.* 7). *On livre saint Paul à un geôlier pour lui mettre les fers aux pieds, et saint Paul lui-même livre l'incestueux de Corinthe à Satan, dont la cruauté est bien autre que celle des geôliers les plus barbares ; mais il ne livre cet homme à Satan qu'afin que sa chair étant mortifiée, son âme fût sauvée....* (Ibid.). *Quand le même saint Paul livra Philétus et Hyménéus à Satan, pour leur apprendre à ne pas blasphémer, il ne cherchait pas à rendre le mal pour le mal, mais il jugeait que c'était un bien que de guérir un mal* (Ibid.).

M. Bayle, en répondant à ce texte, poursuit toujours le fantôme qu'il s'est formé. Il a dans l'esprit et il suppose que saint Augustin se met en peine de prouver la justice des lois portées contre les hérétiques et le droit qu'on a de les châtier, et il ne doute pas que tel ne soit le raisonnement du saint docteur : Moïse, Elie, saint Paul, ont procédé par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété, et leur conduite était juste et légitime ; donc les princes catholiques peuvent justement et légitimement procéder par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété. Mais M. Bayle est à cent lieues du point qui est discuté entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. Le voici, il est nécessaire de l'inculquer.

Les catholiques maltraités par les donatistes obtiennent de l'empereur Honorius des *rescrits* qui condamnent à de grièves peines ceux qui demeureront attachés au parti de Donat : n'est-ce point là user de représailles ? N'est-ce point rendre le mal pour le mal ? N'est-ce point se venger et payer des effets de haine par d'autres semblables ? Cet état de question est présenté si clairement de dix lignes en dix lignes dans la lettre de saint Augustin à Vincent le rogatiste, que le faire disparaître et le changer dans un commentaire sophistique plutôt que philosophique, c'est insulter à la crédulité du monde.

L endroit que nous examinons n'atteint pas le but de la controverse telle que M. Bayle l'a faussement imaginée; ce n'est pas merveilles. Mais qu'on la conçoive telle que je viens de l'exposer, il en est la décision évidente et naturelle. Le saint docteur dit que l'Eglise, étant la mère véritable et légitime, ne rend pas le mal pour le mal, lors même qu'elle fait sentir un traitement rude et amer, mais que plutôt elle apporte le bien salutaire de la correction en bannissant un aussi grand mal que le péché, non par une envie de nuire qui vient de la haine, mais par un désir de procurer la guérison, lequel vient de l'amour. *Quidquid ergo facit vera et legitima mater, etiamsi asperum amarumque sentiatur, non malum pro malo reddit, sed bonum disciplinæ, expellendo malum iniquitatis, apponit, non odio nocendi, sed dilectione sanandi* (*S. Aug., ibid., n.* 6). Suivent les paroles que j'ai rapportées ci-dessus, et que M. Bayle entreprend de réfuter dans cet article. On voit que les donatistes persécuteurs des catholiques y sont comparés à Pharaon, qui abattait et consumait le peuple de Dieu par des travaux accablants; à Jésabel, qui fit mourir les prophètes; aux Juifs, qui battirent saint Paul; et les catholiques solliciteurs ou exécuteurs des édits portés contre les donatistes sont comparés à Moïse, qui punissait l'iniquité du peuple de Dieu par des peines très-sévères; à Elie, qui faisoit mourir les faux prophètes; à saint Paul, qui livrait l'incestueux de Corinthe au démon. Où en est maintenant M. Bayle avec ses remarques, qui *démontent les comparaisons et les arguments de saint Augustin ?*

Quand je le vois conclure des textes du saint docteur que le motif de charité change la nature de toute action, et que de mauvaise qu'elle serait en elle-même il la rendrait bonne; quand je le vois déduire de là les plus grandes horreurs en matière de morale, comme si saint Augustin en avait établi l'affreux principe, et s'exprimer en même temps de la sorte : *On découvre l'illusion du bon saint Augustin*, je suis tenté de dire, non pas on découvre l'illusion d'un commentateur présomptueux et peu éclairé, mais on découvre la fourberie d'un écrivain malhonnête homme. Car la malignité commande ici tous les écarts de M. Bayle, et son bel esprit détruit évidemment l'opinion de sa probité et de sa bonne foi.

XI.

Réussira-t-il à nous faire apercevoir les choses étranges qu'il feint de découvrir dans ces paroles (*S. Aug., ibid., n.* 8) : *Si c'était toujours un mérite que d'être persécuté, Jésus-Christ se serait contenté de dire :* Heureux ceux qui souffrent persécution, *et il n'aurait pas ajouté* pour la justice (*Matth.* v, 10). *De même, si c'était toujours un mal que de persécuter, David n'aurait pas dit :* Je persécutais ceux qui calomniaient secrètement leur prochain (*Psal.* c, 5). *J'ai peine à croire ce que je vois*, s'écrie M. Bayle. Hé! quoi donc, s'il vous plaît? C'est *que saint Augustin se serve si mal des passages de l'Ecriture.* Ce mal est-il un monstre dans l'endroit que nous avons devant les yeux? Oui et non, car c'est une chimère, et l'enthousiasme de M. Bayle doit faire rire. Il parle en homme désorienté et qui est en pays perdu. Tâchons de le remettre dans le droit chemin.

Les donatistes, protégés par Julien l'Apostat, et ensuite soutenus par les tyrans Firme et Gildon, qui s'emparèrent de l'Afrique sous l'empire d'Honorius, avaient fort maltraité les catholiques, lesquels avaient coutume de se consoler sur ce que l'Ecriture sainte représente souvent la persécution comme un bien pour ceux qui la souffrent, et comme un mal pour ceux qui en sont les auteurs. Les choses ayant changé, et Honorius, après avoir rétabli ses affaires et exterminé les tyrans, faisant publier et exécuter de sévères édits contre les donatistes, ces sectaires voulurent imiter le langage des catholiques, et leur rendant le nom odieux de persécuteurs, s'approprier le mérite de gens persécutés.

Il faut envisager ces circonstances et se représenter cette situation de l'Eglise d'Afrique, pour bien comprendre le passage dont il s'agit. Les donatistes (*S. August., epist.* 44, *alias* 163, *cap.* 4, *n.* 7) croyaient avoir autant de raison qu'en avaient eu les catholiques de se glorifier d'être persécutés et de blâmer leurs persécuteurs. C'était nier équivalemment que le vrai mérite des persécutions dépendît de ce qu'on les souffre pour la justice, et qu'il y eût en quelque genre que ce fût de bons persécuteurs. Pour s'accommoder au langage de l'Ecriture, saint Augustin prend ici le mot *persécuteur* en bonne part, quoiqu'il blâme ailleurs cet usage. M. Bayle le relève dans la suite à ce sujet, et l'accuse de tomber en contradiction. Cela n'est pas de conséquence.

Au regard de l'endroit qui nous occupe maintenant, la grande objection du commentateur est que le Psalmiste ne parle point de persécution de religion, que saint Augustin, par conséquent, le cite mal à propos, et que ce Père est insupportable de ne point distinguer la persécution de religion des autres persécutions. Pourquoi l'aurait-il distinguée, et se serait-il fait un scrupule d'appliquer le passage du Psalmiste à toute sorte de persécution, puisque les donatistes se faisaient honneur en général, et sans rien spécifier, d'être persécutés, puisqu'aucun des divers partis de cette secte n'était tolérant, et ne s'avisait de disputer aux princes catholiques le droit de punir comme un crime la profession de l'erreur en matière de religion; puisque les rogatistes, qui étaient les plus modérés des sectateurs de Donat, après avoir crié à l'injustice dans la seule supposition qu'on proscrivait en eux la vraie communion de l'Eglise de Jésus-Christ, se retranchaient à dire qu'en cas qu'ils eussent tort, on violait au moins la charité?

XII.

Il n'y a rien de si surprenant que les réflexions de M. Bayle sur les paroles que je vais rapporter. *Les méchants n'ont jamais cessé de persécuter les bons, ni les bons de persécuter les méchants; mais ceux-ci agissent en cela injustement et pour nuire, et ceux-là charitablement et autant que la nécessité de corriger le demande...... Comme des impies ont fait mourir des prophètes, des prophètes ont fait mourir des impies ; comme on a vu les Juifs les fouets à la main contre Jésus-Christ, on a vu Jésus-Christ les fouets à la main contre les Juifs; les hommes ont livré les apôtres aux puissances séculières, et les apôtres les hommes aux puissances infernales. A quoi faut-il donc prendre garde dans tous ces exemples, sinon qui des uns ou des autres agit pour la vérité, ou pour l'iniquité, pour nuire ou pour corriger* (*S. August., epist.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam, cap.* 2, *n.* 8)? Ce discours est la suite du texte et de la pensée qui précède.

L'unique chose que saint Augustin entreprend de développer et de faire bien sentir, est que les donatistes avaient tort de se glorifier des souffrances qu'ils s'attiraient par leur attachement à l'erreur, et de se persuader que les catholiques se portaient à les faire souffrir par un esprit de vengeance et une mauvaise volonté : ainsi que peu de temps auparavant les catholiques se trouvaient heureux d'être maltraités pour la cause de l'Eglise, et attribuaient aux donatistes leurs persécuteurs une intention perverse et des sentiments de cruauté. Ridicule et calomnieuse imagination de M. Bayle, qui fait penser ici à saint Augustin que, pourvu qu'on fasse les choses en faveur d'une opinion véritable et avec le dessein de corriger son prochain, tout est permis! et cela parce que le commentateur a la malice de prétendre que saint Augustin s'étudie à prouver ce que le saint docteur ne fait qu'exposer comme un point non contesté, savoir, que toute superstition opiniâtre

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un A crime punissable au tribunal même des hommes.

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies ? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représentant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, B ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite.

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père: semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué C injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles: *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité*. Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici.

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes: *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie,* « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 3, *n.* 9).

Il est évident que l'accomplissement de cette pro- D phétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants de l'Eglise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la pensée de saint Augustin est que les rois de la terre n'étant pas chrétiens, nulle puissance séculière, à qui seule il appartient de punir de peines temporelles les crimes qui blessent la religion, n'était favorable au christianisme; et la réponse du saint docteur ne doit point faire entendre que la force, mais que le pouvoir légitime d'user de contrainte en sévissant sur les biens et sur les corps, manquait à la république chrétienne du temps des apôtres. Cet endroit de saint Augustin n'est donc pas ni *à peu près*, ni à beaucoup près la même chose que ce que M. Bayle fait dire aux canonistes, que *Si les premiers chrétiens n'ont pas pris les armes contre les païens, c'est qu'ils étaient trop faibles.*

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte: *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles*. Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi: On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), qu'*ils en veulent à la vie*, qu'*ils ne prennent point garde à ce qu'ils coupent*, et cette autre marque distinctive des bons persécuteurs, qu'*ils ne veulent que guérir*, qu'*ils n'en veulent qu'à la gangrène*. Il est, dis-je, en peine de ce que deviendront ces marques de discernement, *si les bons persécuteurs, les persécuteurs approuvés de saint Augustin et de tout le corps des chrétiens, font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme*. Et moi je

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.*

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple: il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent: *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur.* Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée: *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint.* M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour un moment que la traduction de M. Dubois soit fidèle et exacte, M. Bayle, qui l'adopte, est trop bon, lorsqu'il se contente de charger le saint docteur de cette étrange conséquence, qu'il ne peut y avoir parmi les païens de ces âmes prédestinées, de ces brebis que Dieu a données à son fils, et qui se rangeront tôt ou tard dans la bergerie: d'où il s'ensuit encore, comme M. Bayle infère très-bien, que les ministres de l'Evangile sont et ont toujours été dispensés de travailler à la conversion des païens; ce qui est démenti par tous les monuments qui attestent que nous sommes la postérité des païens, lesquels ont cru à l'Evangile, et ce qui de plus est contraire à un fait que saint Augustin lui-même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte: Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes: On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de piété, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs: *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (*Rom.* x, 2, 3); donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime: *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, qua potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur de *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les huées publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en faveur de la contrainte dans sa réponse aux plaintes des protestants.

Il est à propos d'observer que M. Bayle, au jugement de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le style de Montagne, et que dans ce style les grossièretés sont des finesses. Mais qui met M. Bayle en humeur de dire ces jolies choses? C'est qu'il se flatte de tenir

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un crime punissable au tribunal même des hommes.

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies ? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représentant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite.

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père: semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles: *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité.* Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici.

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes: *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie,* « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 5, *n.* 9).

Il est évident que l'accomplissement de cette prophétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants de l'Eglise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la pensée de saint Augustin est que les rois de la terre n'étant pas chrétiens, nulle puissance séculière, à qui seule il appartient de punir de peines temporelles les crimes qui blessent la religion, n'était favorable au christianisme; et la réponse du saint docteur ne doit point faire entendre que la force, mais que le pouvoir légitime d'user de contrainte en sévissant sur les biens et sur les corps, manquait à la république chrétienne du temps des apôtres. Cet endroit de saint Augustin n'est donc pas ni *à peu près*, ni à beaucoup près la même chose que ce que M. Bayle fait dire aux canonistes, que *Si les premiers chrétiens n'ont pas pris les armes contre les païens, c'est qu'ils étaient trop faibles.*

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte : *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles.* Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues ! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi : On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), qu'[illegible] à *la vie*, qu'*ils ne prennent point garde* [illegible] *pent*, et cette autre marque distinct[illegible] sécuteurs, qu'*ils ne veulent que* [illegible] *veulent qu'à la gangrène*. Il est, d[illegible] que deviendront ces marques de[illegible] *bons persécuteurs*, *les persécut*[illegible] *Augustin et de tout le corps d*[illegible] *sans rémission les sectateur*[illegible]

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.*

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple: il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent: *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur.* Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée: *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint.* M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour u[illegible] ᵉe la traduction de M. Dubois soit fidèle [illegible] Bayle, qui l'adopte, [illegible] e charger le saint [illegible] nce, qu'il ne peut [illegible] pas prédestinée [illegible] fils, et [illegible] d'où i[illegible] bien [illegible] je[illegible]

même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte: Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes: On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de pitié, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs: *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (Rom. x, 2, 3); donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime: *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, qua potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur [illegible] *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les* [illegible]*es publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en [illegible]eur de la contrainte dans sa réponse aux plaintes [illegible] protestants.

[illegible]l est à propos d'observer que M. Bayle, au juge[illegible]nt de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le style de [illegible]ntagne, et que dans ce style les grossièretés sont [illegible]s finesses. Mais qui met M. Bayle en humeur de [illegible]re ces jolies choses? C'est qu'il se flatte de tenir

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un crime punissable au tribunal même des hommes. A

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies ? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représentant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite. B

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père : semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles : *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité.* Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici. C

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes : *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie,* « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 3, *n.* 9). D

Il est évident que l'accomplissement de cette prophétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants
…lise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la
… saint Augustin est que les rois de la terre
…hrétiens, nulle puissance séculière, à
…rtient de punir de peines temporelles
…ssent la religion, n'était favorable
… la réponse du saint docteur ne
…ndre que la force, mais que le
… de contrainte en sévissant
…orps, manquait à la répu-
… des apôtres. Cet endroit
…as ni *à peu près*, ni à
… que ce que M. Bayle
… *les premiers chré-*
… *les païens*, c'est

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte : *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles.* Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues ! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi : On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), *qu'ils en veulent à la vie, qu'ils ne prennent point garde à ce qu'ils coupent*, et cette autre m… …nctive des bons persécuteurs, qu'*ils* … …quérir, qu'*ils n'en veulent qu'à la g*… …je, en peine de ce que deviendro… …scernement, si les *bons persécu*… *approuvés de saint Augustin et* … …étiens, *font mourir sans rémis*… …ntilisme. Et moi je

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme*.

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple: il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent: *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exsiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur*. Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée: *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint*. M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour un moment que la traduction de M. Dubois soit fidèle et exacte, M. Bayle, qui l'adopte, est trop bon, lorsqu'il se contente de charger le saint docteur de cette étrange conséquence, qu'il ne peut y avoir parmi les païens de ces âmes prédestinées, de ces brebis que Dieu a données à son fils, et qui se rangeront tôt ou tard dans la bergerie: d'où il s'ensuit encore, comme M. Bayle infère très-bien, que les ministres de l'Evangile sont et ont toujours été dispensés de travailler à la conversion des païens; ce qui est démenti par tous les monuments qui attestent que nous sommes la postérité des païens, lesquels ont cru à l'Evangile, et ce qui de plus est contraire à un fait que saint Augustin lui-même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte: Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes: On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de piété, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs: *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (*Rom.* x, 2, 3); donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime: *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, quo potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur de *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les huées publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en faveur de la contrainte dans sa réponse aux plaint[es] des protestants.

Il est à propos d'observer que M. Bayle, au j[ugement] de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le styl[e de] Montagne, et que dans ce style les grossièretés des finesses. Mais qui met M. Bayle en humeu[r de] dire ces jolies choses? C'est qu'il se flatte de [...]

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais :* car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne.* Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne,* que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles ; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici : *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vivo adhuc Rogato, cui successisti apud Carthaginem, noveras ; sed donatistæ nimium inquieti sunt : quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (S. *Aug.*, *ep.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam*, *cap.* 1, *n.* 1).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin : *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme ; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu.* M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution ? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la cause qui doit faire cesser leur inquiétude ?

Si je n'avais point affaire à un auteur du premier ordre dans la littérature, je dirais que la mauvaise traduction que nous avons des Lettres de saint Augustin l'a trompé (je taxe cette traduction d'être mauvaise, sans prétendre lui ôter la possession où

A elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin) ; mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé ! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines : *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile,* sont très-mal rendues en français par celles-ci : *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu.* C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte : *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets.*

B Où est la critique de M. Bayle ? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage ? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question, qui cherche à donner le change à ses lecteurs, qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux ?* Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle ?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir, dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire ; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'employer le pouvoir des souverains à maintenir le repos
C public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, qu'il *est du devoir des princes de faire des lois contre les*
D *hérétiques, qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, *qui songe* [illegible] peu à la proposer qu'à la prouver ; et au regar[illegible] l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et [illegible]gure par une misérable équivoque *qu'il emp*[illegible] malhabile traducteur des lettres de ce Pèr[illegible] ne dit point n[illegible]tement, ni couver[illegible] en aucune faç[illegible]t à propos, c'es[illegible] droit de recou[illegible]as séculier, p[illegible] hérétiques à [illegible] nouveau [illegible] seulement : [illegible]pos, c'est-[illegible]table, il n'es[illegible] aux hér[illegible]més et corri[illegible]torité d[illegible] de Dieu : *Q*[illegible]natas a [illegible] *atque corri*[illegible]videt[illegible]

* Les quarante numéros qui suivent répondent à ceux qui dist[illegible] taire philosophique.

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug.*, *loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique.* Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'*il eût voulu s'exprimer franchement et rondement*. On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les rai[illegible]ents de saint Au[illegible] la droiture et [illegible]e foi dans son [illegible]ais aux dépe[illegible]oiture et de la [illegible] ou de la [illegible]nt vantée de [illegible]e n'est pas [illegible]ux *libertins* ses [illegible] d'en être [illegible]

[illegible]

vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Évangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies: *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de prouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'énoncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'attendre que lui-même il se préparât à nous imposer par un semblable trait de dissimulation? Aurait-on soupçonné que, craignant avec raison de dire que saint Augustin a menti dans le rapport d'un fait dont il se déclare témoin oculaire, l'adroit écrivain indiquerait des preuves auxquelles il se flatte qu'*on ne répondra jamais rien qui vaille*, pour en faire conclure le mensonge de ce saint? N'avons-nous pas

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais :* car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne*. Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne*, que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles ; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici : *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vivo adhuc Rogato, cui successisti apud Carthaginem, noveras ; sed donatistæ nimium inquieti sunt : quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (*S. Aug., ep. 95, alias 48, ad Vinc. Rogatistam, cap. 1, n. 1*).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin : *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme ; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu.* M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution ? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la cause qui doit faire cesser leur inquiétude ?

Si je n'avais point affaire à un auteur du premier ordre dans la littérature, je dirais que la mauvaise traduction que nous avons des Lettres de saint Augustin l'a trompé (je taxe cette traduction d'être mauvaise, sans prétendre lui ôter la possession où elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin) ; mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé ! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines : *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile*, sont très-mal rendues en français par celles-ci : *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu.* C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte : *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets.*

Où est la critique de M. Bayle ? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage ? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question, qui cherche à donner le change à ses lecteurs, qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux ?* Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle ?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir, dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire ; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'employer le pouvoir des souverains à maintenir le repos public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, *qu'il est du devoir des princes de faire des lois contre les hérétiques, qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, qui songe aussi peu à la proposer qu'à la prouver ; et au regard de l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et la défigure par une misérable équivoque qu'il emprunte du malhabile traducteur des lettres de ce Père, lequel ne dit point ni ouvertement, ni couvertement, ni en aucune façon : Il est à propos, c'est-à-dire on a droit de recourir au bras séculier, pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire ; mais seulement : Il est à propos, c'est-à-dire il est profitable, il n'est pas inutile aux hérétiques d'être réprimés et corrigés par l'autorité des puissances établies de Dieu : *Quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi mihi non videtur inutile.* Et la preuve

* Les quarante numéros qui suivent répondent à ceux qui distinguent la troisième partie du Commentaire philosophique.

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug.*, *loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique.* Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'*il eût voulu s'exprimer franchement et rondement.* On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les raisonnements de saint Augustin, de la droiture et de la bonne foi dans son discours, mais aux dépens de la droiture et de la bonne foi, ou de la pénétration tant vantée de M. Bayle. Ce n'est pas à nous, c'est aux libertins ses bons amis d'en être fâchés.

III.

Poursuivons. Saint Augustin ajoute que [illegible] tistes qui étaient revenus à l'unité très- [illegible] et de tout leur cœur n'[illegible] ger et à se convertir, [illegible] séculières, parce qu'[illegible] aurait jamais perm[illegible] sidération de la v[illegible] a été salutaire, [illegible] réflexion, [illegible] pas [illegible]

vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Évangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies: *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de [illegible]rouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'é[illegible]ncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'at[illegible]dre que lui-même il se préparât à nous imp[illegible] par un semblable trait de dissimulation? Aur[illegible] soupçonné que, craignant avec raison de [illegible] saint Augustin a menti dans le rapport d'un [illegible] t il se déclare témoin oculaire, l'adroit écriv[illegible] liquerait des preuves auxquelles il se flatte qu[illegible] rép[illegible] [illegible]m qui vaille, pour en faire co[illegible] ur[illegible] ce saint? N'avons-nous pa[illegible]

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais :* car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne*. Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne*, que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici : *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vivo adhuc Rogato, cui successisti apud Carthaginem, noveras; sed donatistæ nimium inquieti sunt : quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (*S. Aug., ep. 93, alias 48, ad Vinc. Rogatistam, cap.* 1, *n.* 1).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin : *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu.* M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la cause qui doit faire cesser leur inquiétude?

Si je n'avais point affaire à un auteur du premier ordre dans la littérature, je dirais que la mauvaise traduction que nous avons des Lettres de saint Augustin l'a trompé (je taxe cette traduction d'être mauvaise, sans prétendre lui ôter la possession où elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin); mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines : *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile*, sont très-mal rendues en français par celles-ci : *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu.* C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte : *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets.*

Où est la critique de M. Bayle? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question, qui cherche à donner le change à ses lecteurs, qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux?* Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir, dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'employer le pouvoir des souverains à maintenir le repos public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, qu'il *est du devoir des princes de faire des lois contre les hérétiques, qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, qui songe aussi peu à la proposer qu'à la prouver; et au regard de l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et la défigure par une misérable équivoque qu'il emprunte du malhabile traducteur des lettres de ce Père, lequel ne dit point ni ouvertement, ni couvertement, ni en aucune façon : Il est à propos, c'est-à-dire on a droit de recourir au bras séculier, pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; mais seulement : Il est à propos, c'est-à-dire il est profitable, il n'est pas inutile aux hérétiques d'être réprimés et corrigés par l'autorité des puissances établies de Dieu : *Quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi mihi non videtur inutile.* Et la preuve

* Les quarante numéros qui suivent répondent à ceux qui distinguent la troisième partie du Commentaire philosophique.

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug., loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique.* Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'*il eût voulu s'exprimer franchement et rondement*. On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les raisonnements de saint Augustin, de la droiture et de la bonne foi dans son discours, mais aux dépens de la droiture et de la bonne foi, ou de la pénétration tant vantée de M. Bayle. Ce n'est pas à nous, c'est aux libertins ses bons amis d'en être fâchés.

III.

Poursuivons. Saint Augustin ajoute q[illegible]
tistes qui étaient reven[illegible] trè[illegible]
et de tout leur cœur [illegible]
ger et à se convertir [illegible]
séculières, parce q[illegible]
aurait jamais perm[illegible]
sidération de la [illegible]
a été salutaire, [illegible]
[illegible]on [illegible]
[illegible]is [illegible]

vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia, etc. (*S. Aug., ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Évangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies : *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug., ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de [illegible]ouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'é[illegible]ncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'at[illegible]re que lui-même il se préparât à nous imposer par un semblable trait de dissimulation? Aurait-[illegible]soupçonné que, craignant avec raison de dire [illegible] saint Augustin a menti dans le rapport d'un fait [illegible]t il se déclare témoin oculaire, l'adroit écrivain [illegible] diquer[illegible] [illegible]uves auxquelles il se flatte qu'on *ne r*[illegible] *qui vaille*, pour en faire conclu[illegible] ce saint? N'avons-nous pas

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais* : car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne*. Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne*, que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici : *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vino adhuc Rogata, cui successisti apud Carthaginem, noveras; sed donatistæ nimium inquieti sunt : quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (S. *Aug.*, *ep.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam*, *cap.* 1, *n.* 1).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin : *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu.* M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la c[illegible] faire cesser leur inquiétude?

Si je n'avai[illegible] [illegible]teur ordre dans la [illegible] [illegible]ue traduction que [illegible] [illegible] d gustin l'a [illegible] [illegible]lu mauvai[illegible] [illegible]o:

elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin); mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines : *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile*, sont très-mal rendues en français par celles-ci : *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu.* C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte : *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets.*

Où est la critique de M. Bayle? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question, qui cherche à donner le change à ses lecteurs, qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux?* Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir, dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'employer le pouvoir des souverains à maintenir le repos public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, qu'il *est du devoir des princes de faire des lois contre les hérétiques, qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, qui songe aussi peu à la proposer qu'à la prouver; et au regard de l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et la défigure par une misérable équivoque qu'il emprunte du malhabile traducteur des lettres de ce Père, lequel ne dit point ni ouvertement, ni couvertement, ni en aucune façon : Il est à propos, c'est-à-dire on a droit de recourir au bras séculier, pour obliger les [illegible]rétiques à signer un nouveau formulaire; mais [illegible]lement : Il est à propos, c'est-à-dire il est profi[illegible] [illegible] il n'est pas inutile aux hérétiques d'être répri[illegible] [illegible] corrigés par l'autorité des puissances établies [illegible] : *Quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi [illegible]orrigi mihi non videtur inutile.* Et la preuve

* [illegible] [illegible]stinguent la troisième partie du Commentaire

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug.*, *loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique.* Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'il *eût voulu s'exprimer franchement et rondement.* On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les raisonnements de saint Augustin, de la droiture et de la bonne foi dans son discours, mais aux dépens de la droiture et de la bonne foi, ou de la pénétration tant vantée de M. Bayle. Ce n'est pas à nous, c'est aux libertins ses bons amis d'en être fâchés.

III.

Poursuivons. Saint Augustin ajoute que les donatistes qui étaient revenus à l'unité très-sincèrement et de tout leur cœur n'auraient jamais pensé à changer et à se convertir, sans la terreur des puissances séculières, parce que la force de la coutume ne leur aurait jamais permis d'appliquer leur esprit à la considération de la vérité, mais que cette terreur leur a été salutaire, en leur faisant naître une inquiétante réflexion, savoir, que si par malheur ils ne souffraient pas pour la justice, etc. : *Qui nescio qua vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Évangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies : *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de prouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'énoncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'attendre que lui-même il se préparât à nous imposer par un semblable trait de dissimulation? Aurait-on soupçonné que, craignant avec raison de dire que saint Augustin a menti dans le rapport d'un fait dont il se déclare témoin oculaire, l'adroit écrivain indiquerait des preuves auxquelles il se flatte qu'*on ne répondra jamais rien qui vaille*, pour en faire conclure le mensonge de ce saint? N'avons-nous pas

prendre aussi aisément pour signifier la vie, que le terme de vie se prend pour signifier l'état de la voie? et saint Augustin, qui peu de lignes auparavant distingue le libre arbitre de la vie, confondra-t-il tout d'un coup en cet endroit le libre arbitre avec la vie, sans en donner avis à son lecteur? Et sur quel fondement? Qui a jamais ouï parler d'un auteur, d'une langue et, si je l'ose dire, même d'un jargon, où ces termes soient en quelques occasions synonymes? Et quand ils le seraient, quel écrivain judicieux, après avoir représenté séparément deux choses, s'aviserait aussitôt de désigner l'une par le même mot dont il s'est servi pour exprimer l'autre?

Les paroles suivantes sont le grand arc-boutant du P. Lorenzoni : *Refugientes ejus bonitatem, qua beati fuerunt, non potuerunt ejus effugere judicium, qua miserrimi effecti sunt.* Ne voilà-t-il pas, s'écrie le P. Lorenzoni, le jugement de justice, qui regarde les anges aussi bien que les hommes? Pourquoi le bienfait de la grâce ne les regarderait-il pas également? Le jugement de justice peut-il être commun aux deux états, sans que le bienfait de la grâce le soit? Mais si je voulais user du droit que l'exemple du P. Lorenzoni m'a donné, et attribuer au mot *judicium* telle signification qu'il me plairait ; si j'étais tenté de faire une compensation, et de rendre au libre arbitre une place que contre tout droit et raison le théologien de Padoue lui a ôtée, je traduirais ainsi ce dernier texte : *Les mauvais anges, se refusant à la bonté de Dieu, ne purent se soustraire à la défectibilité du libre arbitre qu'ils avaient reçu de Dieu.* Mais non, *judicium* doit signifier jugement, et *liberum arbitrium* libre arbitre. Il faut seulement mettre de la différence entre le jugement qui s'exerce après la vie, après l'état de la voie, et celui qui durant la vie, durant l'état de la voie, laisse une grande partie des hommes dans la masse de corruption, suivant la doctrine de saint Augustin. C'est de celui-ci seul qu'il s'agit dans le texte, *Deinde quid posset gratiæ suæ beneficium justitiæque judicium?*

Saint Augustin continue, et ce qu'il avait avancé des anges en particulier, il l'assure de l'homme innocent, savoir, que la grâce de prédestination était confiée au pouvoir de son libre arbitre. Et il dit que si Adam avait voulu, il serait demeuré dans l'état d'intégrité et d'innocence où il avait été créé, par le même libre arbitre, dont le bon usage avait sauvé les saints anges. A cela le P. Lorenzoni (*Num.* 20, 21) répond froidement qu'il s'en tient à sa règle, que sa règle ne doit point s'accommoder à ce qui suit, mais ce qui suit à sa règle. C'est la solution générale et unique de toutes les bonnes difficultés qu'il s'objecte. Elle revient à point nommé et en temps presque égaux, comme une espèce de refrain, dans tout le reste de sa dissertation.

Jusqu'ici le saint docteur n'avait point fait une mention expresse de la grâce de prédestination qui était propre de l'état des anges et de celui du premier homme; il avait seulement représenté leur libre arbitre comme entièrement maître de la direction de ses démarches : de sorte qu'un lecteur peu attentif aurait pu s'imaginer que le saint docteur excluait toute grâce de l'état d'Adam et des anges, quoiqu'il n'en prétendît exclure qu'une grâce habituelle de prédestination absolue, qui gouvernât et réglât si sûrement les démarches du libre arbitre, que la béatitude éternelle en fût le terme infaillible. C'est pourquoi, afin de prévenir ou de corriger une telle pensée, il commence le chapitre 11 par ces mots : « Quoi donc, Adam n'a-t-il point eu de grâce? *Quid ergo, Adam non habuit Dei gratiam* (*S. Aug., lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *n.* 29)? »

Le P. Lorenzoni se flatte pourtant (*Num.* 22, 23) que son sentiment est le seul où l'on puisse expliquer le motif qui porta saint Augustin à se proposer et à résoudre cette objection. Je m'étonne qu'il néglige d'insister sur ce que le saint docteur ne joint pas ici les anges à Adam, et qu'il ne dit pas : Quoi donc, Adam et les anges n'ont point eu de grâce? Mais il est clair que la difficulté qui a donné lieu à tout ce discours de saint Augustin concernait le seul Adam, et que pour cette raison le saint ne parle plus désormais des anges. Dans le chapitre 10, il n'a eu en vue que d'établir le principe de sa réponse à la difficulté qui est énoncée au commencement de ce chapitre, lequel principe consiste en ce qu'avant le péché Dieu voulait que le libre arbitre eût la direction des démarches de l'homme et de l'ange, au lieu que dans les saints de notre état, c'est la grâce d'une prédestination absolue qui dirige leurs démarches. Dans le chapitre 11, le saint docteur explique la nature, tant de la grâce qui gouverne le libre arbitre des prédestinés de notre état, que de celle qui était gouvernée par le libre arbitre d'Adam.

Ecoutons le P. Lorenzoni. Il nous fera accroire (*Num.* 24) que la grâce d'Adam que saint Augustin appelle grande, et qu'il assure avoir été bien différente de celle qui est accordée aux prédestinés de notre état, est non-seulement la même qu'ont eue les démons, mais encore la même à laquelle résistent tous ceux qui pèchent, en quelque état que ce soit. Il nous donnera comme un point décidé par son canon sacré, que la grâce qui est ici comparée et opposée à celle-là n'est pas propre des prédestinés de notre état, que les bons anges l'ont reçue, et qu'en substance elle n'est point d'une autre espèce que celle qui procure à un réprouvé de notre état une sainteté temporelle. Il ajoutera que cette même grâce était nécessaire à Adam pour se garantir de sa chute et persévérer effectivement.

Cependant, demandons à saint Augustin ce qui a fait que Dieu a prévenu Adam d'une sorte de grâce bien différente de celle qu'il accorde aux saints de notre état; il ne pensera point à nous répondre, selon les principes du théologien de Padoue, qu'Adam n'a point persévéré, et que par conséquent il n'avait besoin que d'une grâce de possibilité, sans laquelle il n'aurait point été coupable en ne persévérant pas; qu'au contraire les saints de notre état persévèrent, et qu'ils ont besoin par conséquent de la grâce d'action, sans laquelle on ne peut pas supposer qu'ils persévèrent. Mais le saint docteur nous répondra que la diversité qui est entre la grâce dont Dieu a prévenu Adam, et celle dont il prévient maintenant les prédestinés, est d'un côté fondée sur les forces de la nature saine et l'heureuse possession où était Adam de tout ce qui était capable de le détourner du péché et le porter à l'obéissance; de l'autre côté, sur la faiblesse de la nature corrompue par le péché, et l'affluence des maux qui exposent les saints à une multitude de violentes tentations. *Ille in bonis erat, quæ bonitate sui Conditoris acceperat.... sancti vero in hac vita ad quos pertinet liberationis hæc gratia in malis sunt*, etc. (*S. Aug. loc. cit.*)

Qu'il peint bien par ces caractères deux différentes grâces habituelles de prédestinations! Parce qu'Adam *était fort*, une providence qui se bornât à lui fournir des grâces actuelles, et qui ne dirigeât point absolument et infailliblement ses démarches, lui suffisait; parce que les saints sont faibles, ils ont besoin d'une providence plus spéciale, qui ne se borne pas à leur fournir des grâces actuelles, mais qui dirige absolument et infailliblement leurs démarches : comme un faible enfant a besoin d'une gouvernante qui d'un œil attentif veille continuellement sur son allure, prévienne ses chutes, ou le relève s'il vient à tomber; au lieu que dans la vigueur de l'âge on n'a pas besoin d'un pareil secours.

Retournons au P. Lorenzoni, et faisons-lui cette instance : Est-il supportable que saint Augustin allègue qu'Adam *était fort*, pour unique raison de la suffisance du secours de grâce qu'il a reçu, si ce secours ne lui suffisait pas pour agir effectivement, si ce secours est le même que le secours suffisant de

notre état, et si on l'oppose au secours efficace qui est nécessaire pour agir dans toute sorte d'états? Est-il supportable que saint Augustin allègue que les saints de notre état sont faibles, pour unique raison du besoin qu'ils ont d'une autre espèce de grâce plus puissante, si, en supposant qu'ils ne fussent pas faibles, mais très-forts, cette même espèce de grâce leur aurait été nécessaire, et si cette même espèce de grâce a été nécessaire aux anges, qui n'étaient pas faibles, mais très-forts? La réponse du théologien de Padoue est trop curieuse pour ne la point faire attendre quelque temps.

Il veut nous faire remarquer auparavant (*Num.* 25) que, dans le livre de la Correction et de la grâce, saint Augustin ne daigne pas appeler du nom de grâce le secours qui est nécessaire pour pouvoir agir, en comparaison de celui qui est nécessaire pour agir. Mais il doit chercher ses preuves ailleurs que dans ce livre. Adam eut une grâce, il n'eut pas le bienfait de la grâce; cela veut-il dire que la grâce actuelle qu'eut Adam n'était pas un bienfait? Non, n'en déplaise au P. Lorenzoni, mais cela veut dire que dans l'état d'Adam la persévérance n'eût pas été le bienfait de la grâce d'une prédestination absolue, quoiqu'elle dût être le bienfait d'une grâce actuelle.

Enfin l'auteur de la Dissertation (*Num.* 26), pour nous préparer à recevoir sa réponse avec applaudissement, se montre enthousiasmé de l'évidence prétendue de ses explications: il en appelle à la bonne foi, au sens commun, à la plus rigoureuse critique. Mais on voit bien que les adversaires qu'il combat ont tort, et qu'il n'a pas raison; qu'il les jette dans l'embarras, et qu'il y demeure lui-même. Car enfin voici de quoi il nous régale.

Pour comprendre ce qui fait que saint Augustin allègue d'un côté la force d'Adam, et de l'autre la faiblesse des saints de notre état en parlant des divers secours de la grâce, il faut simplement apercevoir que le saint docteur compare la grâce qui est maintenant accordée aux prédestinés, non seulement avec la grâce qu'Adam a reçue, mais encore avec celle qu'il aurait reçue s'il avait persévéré. Quiconque ne voit pas cela ne veut point voir, dit le P. Lorenzoni: *Quis non videat, nisi qui videre nolit?*

Tâchons donc de n'être point aveugles volontaires, et concevons avec le P. Lorenzoni que le saint docteur dit d'abord qu'Adam a reçu une très-grande grâce, mais différente de celle qu'il accorde aux prédestinés de notre état: *Quid ergo Adam non habuit Dei gratiam? Imo vero habuit magnam, sed disparem.* Et ensuite n'attendons pas que saint Augustin se mette en peine de montrer pourquoi il y a de la différence entre la grâce qu'Adam a reçue et celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Mais jugeons à propos qu'il laisse là pour longtemps cette grâce qu'Adam a reçue, et que, sans en donner le moindre avis à ses lecteurs, il emploie près de quatre-vingts lignes à montrer pour quelle raison une grâce qu'Adam n'a point reçue, mais qu'il aurait reçue s'il avait persévéré, se serait trouvée différente de la grâce que reçoivent maintenant les prédestinés. Car à la fin, lorsque nous y penserons le moins, le saint docteur, sans avoir distingué la grâce qu'Adam n'a point reçue de celle qu'il a reçue, commencera à expliquer sur quoi est fondée la différence de la grâce qu'Adam a reçue d'avec celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Je ne sais comment une pensée qui me vient a échappé au P. Lorenzoni, c'est de dire qu'après ces paroles: *imo vero habuit magnam*, il faut renfermer dans une parenthèse, qui serait d'assez bonne mesure, tout ce qui suit, jusqu'à ces autres paroles, *istam gratiam non habuit primus homo, qua nunquam vellet esse malus.*

Je laisse les arguments que fait après cela le P. Lorenzoni (*Num.* 27-29). Ils sont triomphants, mais seulement dans la supposition qu'il ne se peut faire que lui et les adversaires qu'il combat s'éloignent également du sens de saint Augustin. C'est de quoi notre auteur devait se défier à la rencontre des difficultés qui balancent son triomphe.

Il se propose celle-ci (*Num.* 30, 31). Saint Augustin dit: « Qu'Adam pouvait persévérer, s'il voulait, parce que Dieu lui avait donné un secours par lequel il pouvait et sans lequel il ne pouvait pas persister dans le bien qu'il voudrait: » *Posset ergo permanere, si vellet, quia deerat ei adjutorium per quod posset, et sine quo non posset bonum perseveranter tenere quod vellet* (*S. Aug., lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *n.* 32). » Le saint docteur ajoute: « Mais parce qu'il ne voulut pas persévérer, ce fut certainement sa faute, au lieu qu'il aurait mérité s'il avait voulu persévérer, comme firent les saints anges, qui, tandis que leurs compagnons tombèrent par le libre arbitre, demeurèrent fermes par le même libre arbitre, et méritèrent le juste prix de cette persévérance: *Sed quia noluit permanere, profecto ejus culpa fuit, cujus meritum fuisset, si permanere voluisset, sicut fecerunt angeli sancti, qui cadentibus aliis per liberum arbitrium, per idem liberum arbitrium steterunt ipsi, et hujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt* (*Ibid.*). »

Saint Augustin assure donc que les saints anges persévérèrent par le même libre arbitre par lequel les mauvais anges et Adam tombèrent. Le mot *par* attribue évidemment au libre arbitre la persévérance aussi bien que la chute; et le mot *même* ne peut indiquer autre chose sinon que dans les uns et dans les autres le libre arbitre était prévenu de la même grâce: c'est-à-dire, selon les adversaires du P. Lorenzoni, de la même grâce actuelle et *versatile*, et, selon moi, de la même grâce habituelle de prédestination, qui laissait au libre arbitre la direction de ses démarches. Comment le P. Lorenzoni se tire-t-il de là? Il n'ose répéter ce qu'il a dit ci-dessus, que cette expression, *par le même libre arbitre*, est équivalente à celle-ci, *dans la même vie*, ou *dans le même état*. Il se contente de recourir à la défaite commode qu'il s'est préparée en établissant que sa règle ne doit point s'ajuster à ce qui suit, mais que ce qui suit doit s'ajuster à sa règle. Il a beau dire, ses ajustements forcés réprouvent sa règle, qui en elle-même est démontrée fausse.

L'extrême complaisance que notre auteur semble avoir pour ses adversaires baïanistes, lui fait trouver (*Num.* 32) une difficulté égale à la précédente dans ces paroles qui regardent Adam, *cujus meritum fuisset, si permanere voluisset*, et dans celles-ci qui concernent les anges, *cujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt*. On prétend, dit-il, que ces termes *meritum* et *merces* désignent évidemment une grâce *versatile*; on se trompe, ils signifient une grâce efficace par elle-même, qui aurait été donnée à Adam, supposé qu'il eût persévéré, et qui fut donnée aux saints anges qui ont persévéré. Mais saint Augustin veut seulement faire entendre par ces expressions la différence qu'il y a entre l'arbitre purement libre qu'avait Adam, et l'arbitre délivré par la grâce de Jésus-Christ, qu'ont maintenant les prédestinés. Tel est le précis de la réponse du P. Lorenzoni, qui semble accorder aux baïanistes que, selon la pensée de saint Augustin, les bonnes œuvres auraient été des mérites plus proprement dits, et la gloire céleste une récompense plus proprement dite dans l'état d'innocence que dans l'état de la nature réparée.

Cependant la doctrine de l'Église, conforme à celle de saint Augustin, est que les bonnes œuvres de l'état d'innocence et du nôtre sont, dans un sens pareil, des mérites proprement dits; et en même temps des dons de Dieu, parce que l'élévation de la nature raisonnable à l'adoption divine, fondement des grâces du Créateur et des bonnes œuvres de l'état d'innocence, est un bienfait gratuit et distingué de la grâce de création, aussi bien que la réparation de la nature humaine, fondement des grâces du Rédemp-

ritablement suffisante, et ils enseignent que la volonté humaine a un vrai pouvoir de résister à leur grâce efficace par elle-même, ou plutôt d'empêcher par la vertu d'une omission pure, libre, l'arrivée du secours prédéterminant. On ne doit pas leur en demander davantage.

Selon saint Augustin, il n'y a point de grâce véritablement suffisante qui donne le simple pouvoir de la perfection de la justice, et la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice est non-seulement efficace par elle-même et de sa nature, mais encore irrésistible. Si le saint docteur avait usé de nos termes, il aurait sans doute raisonné ainsi : Pouvoir résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; car, résister à une grâce, et faire qu'une grâce n'ait point son effet, est précisément la même chose. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet. Je le prouve. Pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature; car être efficace par soi-même et de sa nature, n'est autre chose qu'avoir son effet par soi-même et de sa nature. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature; donc une grâce efficace par elle-même et de sa nature est irrésistible.

Le licencié pensa alors se fâcher contre moi. Prétendriez-vous, me dit-il d'un air et d'un ton ému, traduire en hérésie le dogme de la grâce efficace par elle-même? — Doucement, lui répondis-je, mon discours est sans aucune malignité, je n'ai garde de noter le moins du monde le sentiment de l'école thomistique, je vous en ai déjà averti. Ce sont des adversaires pacifiques et équitables que j'honore. Il est hors de toute apparence qu'ils se tiennent choqués d'un raisonnement qui n'a nulle force contre eux et qui n'effleure point le système de leur doctrine. Car je me fais thomiste pour un moment, et je traite avec raison de sophisme cet argument, s'il a pour objet la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même, telle qu'Alvarez et Lemos l'ont enseignée.

Je nie que pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, lorsqu'on la reçoit actuellement, et pouvoir faire que la grâce efficace par elle-même n'ait point son effet, soit précisément la même chose. Mais je soutiens ne pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, c'est avoir eu, avoir encore et conserver un vrai pouvoir d'empêcher que la grâce efficace par elle-même n'eût été donnée, ou, pour m'exprimer d'une autre sorte, c'est avoir eu une grâce parfaitement suffisante, qui précédât la grâce efficace par elle-même, et dont l'abus aurait été un obstacle à la grâce efficace par elle-même. En un mot, le pouvoir de résister, comme le dit expressément Alvarez (*Lib.* IX *de Auxiliis*, *disp.* 94, *n.* 4), tombe sur l'offre que Dieu fait de la grâce efficace par elle-même en donnant la grâce suffisante, et non pas sur la grâce efficace par elle-même en tant qu'elle est reçue dans le libre arbitre. Voilà comme il explique ces paroles du concile de Sens : *Nec tale est Dei trahentis auxilium, cui resisti non possit* (*Conc. Senon.*, *decreto fidei*, 15); et celles-ci, qui sont de saint Thomas : *Sic Deus movet mentem humanam ad bonum, quod tamen potest huic motioni resistere* (*S. Thom.*, *quodl.* 1, *art.* 7, *ad* 2).

Voulez-vous être pleinement convaincu de tout ce que je viens de vous exposer touchant la manière dont les vrais thomistes démontrent que la grâce efficace par elle-même, prise dans leur sens, n'est pas irrésistible? lises attentivement cet endroit d'Alvarez : *Est in facultate nostræ voluntatis se ipsam impedire, ne habeat illam motionem. Unde si non operetur actum qui est in præcepto, imputabitur illi ad culpam, eo quod sua culpa se impedivit ne daretur illi auxilium efficax quod necessarium erat ut actualiter operaretur actum virtutis qui est in præcepto; sicut si Deus imponeret homini præceptum volandi, et quantum est ex parte sua offerret illi alas, et adjutorium necessarium ut volaret, ipse autem sua libertate responderet : Domine, nec volo alas accipere nec volare; merito reputaretur reus et transgressor præcepti, etiamsi non posset absque alis volare, quia se sua culpa impedivit ne illi donarentur a Deo* (*Lib.* III *de Auxiliis*, *disp.* 18, *n.* 20).

Ainsi, mon argument doit faire plus de plaisir que de peine aux vrais thomistes, puisqu'il leur donne occasion de montrer avec évidence la catholicité de leur sentiment, et qu'il est la pierre de touche pour les discerner de ceux qui se parent faussement de leur nom. Croyez-vous qu'ils soient bien contents, ajouta le licencié, de vous entendre assurer que saint Augustin n'a jamais pensé à leur prédétermination physique et à leur grâce efficace par elle-même? — Ils auraient tort de se formaliser que je tâchasse de leur ravir l'autorité même de saint Thomas, si je voulais agiter ici une dispute d'école que les différents partis se font un devoir de soutenir de leur mieux; mais, de même que je ne trouverais pas mauvais qu'en combattant les jansénistes ils marquassent en passant leur dégoût pour la science moyenne, ils auront la politesse de ne pas exiger que je renonce positivement à des principes de théologie qui sont permis et qui ont eu des charmes pour moi. Ils seraient trop étonnés que je le fisse.

Quoi qu'il en soit, comme il ne faut point exciter une guerre civile dans le sein de la catholicité, quand il s'agit de nous armer contre les ennemis de la foi, j'aurai la complaisance de modifier ainsi ma proposition. La seule grâce efficace par elle-même et de sa nature que saint Augustin a évidemment enseignée et que l'on peut conclure être nécessitante et irrésistible, est celle qui est nécessaire à la perfection de la justice, c'est-à-dire la grâce que Dieu ne donne qu'avec l'immortalité, la grâce de la justice originelle que reçut Adam; une pareille grâce est plus précieuse encore, qui est l'apanage des bienheureux dans le ciel, et qui consiste dans l'extinction entière de la concupiscence, et par conséquent qui est indépendante de la coopération de la volonté, et dont l'effet total prévient et le consentement et le pouvoir de résister, puisqu'il consiste à retrancher les saillies indélibérées du penchant et du sentiment qui s'élèvent dans nous avant que la raison se consulte. Mais Jansénius a enveloppé l'acte même du consentement dans la nécessité irrésistible qui est causée par l'efficacité de sa grâce victorieuse. La principale preuve sur laquelle il se fonde est ce fameux passage de saint Augustin : *Quod amplius nos delectat secundum id operemur necesse est* (*Expos. in Gal. n.* 49). M. de Fénelou le lui a enlevé, comme nous avons vu. Quelle brèche ferait-on à l'Augustin de Jansénius, si on rayait tous les endroits où ce texte est employé mal à propos, aussi bien que ceux où le secours quo est pris pour la grâce actuelle efficace, et ceux où l'action de la justice est confondue avec la perfection de la justice? Le plus grand nombre est de ce dernier genre.

A l'abri d'une équivoque que la plupart des lecteurs ne sont pas en état de découvrir, Jansénius exerce sur les écrits de saint Augustin un brigandage énorme que je vais vous rendre surtout très-sensible dans l'abus des témoignages dont il appuie l'erreur qui est exprimée à la fin de la première proposition des

cinq que l'Eglise a condamnées, savoir : que la grâce de Dieu, qui rend possibles les préceptes, manque quelquefois aux justes dans le besoin.

VII. *Quelle sorte de grâce nous est ordinairement refusée.*

Lisez ces paroles du livre de l'Esprit et de la lettre : *Ecce quemadmodum sine exemplo in hominibus perfecta justitia, et tamen impossibilis non est. Fieret enim, si tanta voluntas adhiberetur, quanta sufficit tantæ rei. Esset autem tanta, si et nihil eorum quæ pertinent ad justitiam nos lateret, et ea sic delectarent animum, ut quidquid aliud voluptatis dolorisve impedit, delectatio illa superaret : quod ut non sit non ad impossibilitatem, sed ad judicium Dei pertinet. Quis enim nesciat non esse in hominis potestate quid sciat, nec esse consequens ut quod appetendum cognitum fuerit appetatur, nisi tantum delectet, quantum diligendum est? Hoc autem sanitatis est animæ* (*Lib. de Spir. et lit., cap.* 35, *n.* 63). Saint Augustin pouvait-il faire connaître avec plus de clarté qu'il parle ici de la grâce qui est requise pour accomplir cette parfaite justice dont il n'y a point d'exemple parmi les hommes? Grâce qui n'est suffisante et proportionnée à son effet qu'en ne laissant rien ignorer de ce qui appartient à la justice, et en remplissant l'âme d'une délectation capable d'absorber et d'éteindre tout sentiment de douleur et de plaisir opposé ; grâce qui met au pouvoir de l'homme une mesure de connaissances et d'attraits de plaisir égale à l'amour que le souverain bien exige; grâce enfin qui est propre de l'état de santé.

De quelle indignation ne doit-on pas être ému quand on lit dans Jansénius que cette parfaite justice n'est rien autre chose qu'une œuvre ordinaire de justice, *perfecta justitia, id est opus justitiæ* (*Tom. III, lib.* III, *cap.* 13, *p.* 332), pour faire accroire qu'un jugement de Dieu pareil à celui qu'éprouva saint Paul dans le refus qui lui fut fait par le Seigneur de le délivrer de l'ange de Satan, est un jugement de Dieu qui prive les saints de la grâce sans laquelle on ne peut bien vivre ni observer les préceptes dont la transgression est punissable?

Je passe bien d'autres pareilles infidélités, d'autres traits de mauvaise foi dont l'exposition serait trop longue. Souvenez-vous des citations de la lettre au comte Boniface, et de l'homélie sur l'histoire de Joseph et de Susanne. Rappelez-vous encore l'endroit où saint Augustin dit que Dieu ne donne pas toujours aux saints la délectation victorieuse; Jansénius le répète cent fois et plus, pour faire concevoir à ses lecteurs la soustraction d'une grâce nécessaire à conserver la sainteté; et c'est uniquement le refus d'éloigner d'eux l'aiguillon de la chair, cet ange de Satan qui les tourmente, mais qu'ils ont toujours le pouvoir de vaincre par le secours d'une grâce suffisante. *Sufficit tibi gratia mea* (*II Cor.* XII, 9).

Je viens à la conclusion que Jansénius tire de la longue liste de témoignages qu'il a ramassés sur le refus et la soustraction de la grâce. « De tout cela, dit-il, il s'ensuit que cette sentence ou cet axiome, *Dieu ne commande rien d'impossible*, n'est pas autrement véritable, sinon parce que les préceptes peuvent être accomplis, quand Dieu aide la volonté de l'homme par sa grâce toute-puissante (*Jans., tom. III, lib.* III, *c.* 13, *p.* 337). » Et pour appuyer cette conclusion, il prouve très-bien par un passage de saint Augustin que le précepte de la perfection de la justice n'est possible qu'en ce sens : *His atque hujusmodi innumerabilibus testimoniis dubitare non possum, nec Deum aliquid impossibile homini præcepisse, nec Deo ad opitulandum et adjuvandum, quo fiat quod jubet, impossibile aliquid esse. Ac per hoc potest homo, si velit, esse sine peccato, adjutus a Deo* (*Lib.* II *de Peccat. meritis, cap.* 6, *n.* 7). J'ai démontré qu'être sans péché c'est être sans concupiscence dans le sens de saint Augustin. Voilà donc quelle possibilité des commandements de Dieu les jansénistes admettent, telle que saint Augustin l'admettait pour le commandement d'être sans concupiscence.

Il ne manque plus, dit le licencié, à mon entière satisfaction, que de m'ôter le scrupule qui me reste, que votre manière d'expliquer saint Augustin est nouvelle. — Elle est, répondis-je, aussi ancienne que saint Augustin lui-même, puisque lui seul est son interprète dans tout ce que vous avez vu. Ce sont ses définitions, ses raisons, le but de ses ouvrages, la confrontation de ses divers témoignages que j'ai mis en œuvre pour le faire entendre. Mais il n'y avait presque point d'éclaircissement à faire, je n'ai eu besoin que de vous présenter ses pensées dans un certain ordre, et de fixer votre attention. Jansénius dit que, sans un miracle du Dieu tout-puissant, un homme qui ne lit qu'une seule fois les ouvrages de saint Augustin ne peut apercevoir son véritable sens (*Tom. II, lib. Proœm., cap.* 28, *p.* 61). Je soutiens au contraire que ce Père n'a point écrit une Apocalypse, et que, sans le prodigieux enchantement qu'a répandu dans les esprits le ton suffisant de quelques écrivains de ces derniers siècles, on aurait vu, comme on voyait auparavant, que chez lui ces trois expressions sont synonymes : *Esse sine peccato, Perficere bonum seu justitiam, Non omnino concupiscere.* Car je suis persuadé que jusqu'à la naissance du luthéranisme et du calvinisme saint Augustin a été très-bien entendu.

Saint Thomas, par exemple, aurait certainement exposé la doctrine de saint Augustin sur la perfection de la justice comme je l'ai fait. La manière dont il explique le verset 18 du chapitre VII de l'Epître aux Romains ne me permet pas d'en douter : *Sed non invenio in mea potestate, quomodo istud bonum perficiam, ut scilicet totaliter concupiscentiam excludam* (*S. Thomas, in cap.* VII *Epist. ad Rom.*)

L'auteur du Commentaire sur l'Epître aux Romains qui est attribué à saint Remi, a pris de saint Augustin ce même sens : *Perficere autem non invenio, qui non possum non concupiscere. Perfectum bonum est non solum perficere sed nec concupiscere.* Avant le saint docteur, on avait entendu ces paroles de saint Paul, *Perficere autem non invenio*, de l'extrême difficulté qui était causée par la chair d'effectuer les bons désirs que l'esprit avait conçus. Les disciples de saint Augustin n'ont pu remarquer et adopter l'interprétation qui lui a plu, sans y reconnaître la véritable clef de ses ouvrages.

Primase, évêque d'Afrique, qui florissait environ cent ans après la mort du saint docteur, tient parmi ses disciples un rang considérable. Pesez ces paroles de son Commentaire sur l'Epître aux Romains : *Et hoc notandum, quod non dixit, facere bonum non invenio, sed* perficere; *quæ est enim perfectio boni, nisi exstinctio mali? Perfectio boni est, non concupiscere; quid enim facilius homini sub lege constituto, quam velle bonum et facere malum? nam hoc est perficere bonum, ut nec concupiscat homo. Imperfectum est bonum quando concupiscit, etiamsi concupiscentiæ non consentit ad malum* (*In Rom.* VII, 18, *tom. X Bibl. PP. edit. Lugd., p.* 157, *col.* 1, *A*). Croyez-vous que Primase, qui parle ainsi, ait confondu comme Jansénius l'action et la perfection de la justice, la délectation victorieuse et la grâce médicinale de Jésus-Christ (*Jans., lib.* III *de Gratia Christi Salv., c.* 13, *p.* 332)? Primase aurait-il dit : *Perfecta justitia, id est opus justitiæ?*

Pour finir, revenons à M. Bayle. Il lui a plu de supposer que la prédétermination physique des thomistes, la nécessité de saint Augustin, celle des jansénistes, celle de Calvin, sont au fond la même chose; que la doctrine du concile de Trente et de saint Chrysostome sur la nature de la grâce et du libre arbitre est contraire à ce que saint Augustin a enseigné sur l'un et sur l'autre point. De là coulent des raisonnements, des réflexions, des railleries, des invectives telles qu'en peut faire un homme d'esprit

ritablement suffisante, et ils enseignent que la volonté humaine a un vrai pouvoir de résister à leur grâce efficace par elle-même, ou plutôt d'empêcher par la vertu d'une omission pure, libre, l'arrivée du secours prédéterminant. On ne doit pas leur en demander davantage.

Selon saint Augustin, il n'y a point de grâce véritablement suffisante qui donne le simple pouvoir de la perfection de la justice, et la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice est non-seulement efficace par elle-même et de sa nature, mais encore irrésistible. Si le saint docteur avait usé de nos termes, il aurait sans doute raisonné ainsi : Pouvoir résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet ; car, résister à une grâce, et faire qu'une grâce n'ait point son effet, est précisément la même chose. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet. Je le prouve. Pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature ; car être efficace par soi-même et de sa nature, n'est autre chose qu'avoir son effet par soi-même et de sa nature. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet ; donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature ; donc une grâce efficace par elle-même et de sa nature est irrésistible.

Le licencié pensa alors se fâcher contre moi. Prétendriez-vous, me dit-il d'un air et d'un ton ému, traduire en hérésie le dogme de la grâce efficace par elle-même ? — Doucement, lui répondis-je, mon discours est sans aucune malignité, je n'ai garde de noter le moins du monde le sentiment de l'école thomistique, je vous en ai déjà averti. Ce sont des adversaires pacifiques et équitables que j'honore. Il est hors de toute apparence qu'ils se tiennent choqués d'un raisonnement qui n'a nulle force contre eux et qui n'effleure point le système de leur doctrine. Car je me fais thomiste pour un moment, et je traite avec raison de sophisme cet argument, s'il a pour objet la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même, telle qu'Alvarez et Lemos l'ont enseignée.

Je nie que pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, lorsqu'on la reçoit actuellement, et pouvoir faire que la grâce efficace par elle-même n'ait point son effet, soit précisément la même chose. Mais je soutiens ne pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, c'est avoir eu, avoir encore et conserver un vrai pouvoir d'empêcher que la grâce efficace par elle-même n'eût été donnée, ou, pour m'exprimer d'une autre sorte, c'est avoir eu une grâce parfaitement suffisante, qui précédât la grâce efficace par elle-même, et dont l'abus aurait été un obstacle à la grâce efficace par elle-même. En un mot, le pouvoir de résister, comme le dit expressément Alvarez (*Lib.* IX *de Auxiliis*, *disp.* 94, *n.* 4), tombe sur l'offre que Dieu fait de la grâce efficace par elle-même en donnant la grâce suffisante, et non pas sur la grâce efficace par elle-même en tant qu'elle est reçue dans le libre arbitre. Voilà comme il explique ces paroles du concile de Sens : *Nec tale est Dei trahentis auxilium, cui resisti non possit* (*Conc. Senon.*, *decreto fidei*, 15) ; et celles-ci, qui sont de saint Thomas : *Sic Deus movet mentem humanam ad bonum, quod tamen potest huic motioni resistere* (*S. Thom.*, *quodl.* 1, *art.* 7, *ad* 2).

Voulez-vous être pleinement convaincu de tout ce que je viens de vous exposer touchant la manière dont les vrais thomistes démontrent que la grâce efficace par elle-même, prise dans leur sens, n'est pas irrésistible ? lisez attentivement cet endroit d'Alvarez : *Est in facultate nostræ voluntatis se ipsam impedire, ne habeat illam motionem. Unde si non operetur actum qui est in præcepto, imputabitur illi ad culpam, eo quod sua culpa se impedivit ne daretur illi auxilium efficax quod necessarium erat ut actualiter operaretur actum virtutis qui est in præcepto ; sicut si Deus imponeret homini præceptum volandi, et quantum est ex parte sua offerret illi alas, et adjutorium necessarium ut volaret, ipse autem sua libertate responderet : Domine, nec volo alas accipere nec volare ; merito reputaretur reus et transgressor præcepti, etiamsi non posset absque alis volare, quia se sua culpa impedivit ne illi donarentur a Deo* (*Lib.* III *de Auxiliis*, *disp.* 18, *n.* 20).

Ainsi, mon argument doit faire plus de plaisir que de peine aux vrais thomistes, puisqu'il leur donne occasion de montrer avec évidence la catholicité de leur sentiment, et qu'il est la pierre de touche pour les discerner de ceux qui se parent faussement de leur nom. Croyez-vous qu'ils soient bien contents, ajouta le licencié, de vous entendre assurer que saint Augustin n'a jamais pensé à leur prédétermination physique et à leur grâce efficace par elle-même ? — Ils auraient tort de se formaliser que je tâchasse de leur ravir l'autorité même de saint Thomas, si je voulais agiter ici une dispute d'école que les différents partis se font un devoir de soutenir de leur mieux ; mais, de même que je ne trouverais pas mauvais qu'en combattant les jansénistes ils marquassent en passant leur dégoût pour la science moyenne, ils auront la politesse de ne pas exiger que je renonce positivement à des principes de théologie qui sont permis et qui ont eu des charmes pour moi. Ils seraient trop étonnés que je le fisse.

Quoi qu'il en soit, comme il ne faut point exciter une guerre civile dans le sein de la catholicité, quand il s'agit de nous armer contre les ennemis de la foi, j'aurai la complaisance de modifier ainsi ma proposition. La seule grâce efficace par elle-même et de sa nature que saint Augustin a évidemment enseignée et que l'on peut conclure être nécessitante et irrésistible, est celle qui est nécessaire à la perfection de la justice, c'est-à-dire la grâce que Dieu ne donne qu'avec l'immortalité, la grâce de la justice originelle que reçut Adam ; une pareille grâce est plus précieuse encore, qui est l'apanage des bienheureux dans le ciel, et qui consiste dans l'extinction entière de la concupiscence, et par conséquent qui est indépendante de la coopération de la volonté, et dont l'effet total prévient et le consentement et le pouvoir de résister, puisqu'il consiste à retrancher les saillies indélibérées du penchant et du sentiment qui s'élèvent dans nous avant que la raison se consulte. Mais Jansénius a enveloppé l'acte même du consentement dans la nécessité irrésistible qui est causée par l'efficacité de sa grâce victorieuse. La principale preuve sur laquelle il se fonde est ce fameux passage de saint Augustin : *Quod amplius nos delectat secundum id operemur necesse est* (*Expos. in Gal. n.* 49). M. de Fénelon le lui a enlevé, comme nous avons vu. Quelle brèche ferait-on à l'Augustin de Jansénius, si on rayait tous les endroits où ce texte est employé mal à propos, aussi bien que ceux où le secours *quo* est pris pour la grâce actuelle efficace, et ceux où l'action de la justice est confondue avec la perfection de la justice ? Le plus grand nombre est de ce dernier genre.

A l'abri d'une équivoque que la plupart des lecteurs ne sont pas en état de découvrir, Jansénius exerce sur les écrits de saint Augustin un brigandage énorme que je vais vous rendre surtout très-sensible dans l'abus des témoignages dont il appuie l'erreur qui est exprimée à la fin de la première proposition des

cinq que l'Eglise a condamnées, savoir : que la grâce de Dieu, qui rend possibles les préceptes, manque quelquefois aux justes dans le besoin.

VII. *Quelle sorte de grâce nous est ordinairement refusée.*

Lisez ces paroles du livre de l'Esprit et de la lettre : *Ecce quemadmodum sine exemplo in hominibus perfecta justitia, et tamen impossibilis non est. Fieret enim, si tanta voluntas adhiberetur, quanta sufficit tantæ rei. Esset autem tanta, si et nihil eorum quæ pertinent ad justitiam nos lateret, et ea sic delectarent animum, ut quidquid aliud voluptatis dolorisve impedit, delectatio illa superaret : quod ut non sit non ad impossibilitatem, sed ad judicium Dei pertinet. Quis enim nesciat non esse in hominis potestate quid sciat, nec esse consequens ut quod appetendum cognitum fuerit appetatur, nisi tantum delectet, quantum diligendum est? Hoc autem sanitatis est animæ* (*Lib. de Spir. et lit., cap.* 35, *n.* 63). Saint Augustin pouvait-il faire connaître avec plus de clarté qu'il parle ici de la grâce qui est requise pour accomplir cette parfaite justice dont il n'y a point d'exemple parmi les hommes? Grâce qui n'est suffisante et proportionnée à son effet qu'en ne laissant rien ignorer de ce qui appartient à la justice, et en remplissant l'âme d'une délectation capable d'absorber et d'éteindre tout sentiment de douleur et de plaisir opposé ; grâce qui met au pouvoir de l'homme une mesure de connaissances et d'attraits de plaisir égale à l'amour que le souverain bien exige; grâce enfin qui est propre de l'état de santé.

De quelle indignation ne doit-on pas être ému quand on lit dans Jansénius que cette parfaite justice n'est rien autre chose qu'une œuvre ordinaire de justice, *perfecta justitia, id est opus justitiæ* (*Tom. III, lib.* III, *cap.* 13, *p.* 332), pour faire accroire qu'un jugement de Dieu pareil à celui qu'éprouva saint Paul dans le refus qui lui fut fait par le Seigneur de le délivrer de l'ange de Satan, est un jugement de Dieu qui prive les saints de la grâce sans laquelle on ne peut bien vivre ni observer les préceptes dont la transgression est punissable?

Je passe bien d'autres pareilles infidélités, d'autres traits de mauvaise foi dont l'exposition serait trop longue. Souvenez-vous des citations de la lettre au comte Boniface, et de l'homélie sur l'histoire de Joseph et de Susanne. Rappelez-vous encore l'endroit où saint Augustin dit que Dieu ne donne pas toujours aux saints la délectation victorieuse; Jansénius le répète cent fois et plus, pour faire concevoir à ses lecteurs la soustraction d'une grâce nécessaire à conserver la sainteté; et c'est uniquement le refus d'éloigner d'eux l'aiguillon de la chair, cet ange de Satan qui les tourmente, mais qu'ils ont toujours le pouvoir de vaincre par le secours d'une grâce suffisante. *Sufficit tibi gratia mea* (*II Cor.* XII, 9).

Je viens à la conclusion que Jansénius tire de la longue liste de témoignages qu'il a ramassés sur le refus et la soustraction de la grâce. « De tout cela, dit-il, il s'ensuit que cette sentence ou cet axiome, *Dieu ne commande rien d'impossible*, n'est pas autrement véritable, sinon parce que les préceptes peuvent être accomplis, quand Dieu aide la volonté de l'homme par sa grâce toute-puissante (*Jans., tom. III, lib.* III, *c.* 13, *p.* 337). » Et pour appuyer cette conclusion, il prouve très-bien par un passage de saint Augustin que le précepte de la perfection de la justice n'est possible qu'en ce sens : *His atque hujusmodi innumerabilibus testimoniis dubitare non possum, nec Deum aliquid impossibile homini præcepisse, nec Deo ad opitulandum et adjuvandum, quo fiat quod jubet, impossibile aliquid esse. Ac per hoc potest homo, si velit, esse sine peccato, adjutus a Deo* (*Lib.* II *de Peccat. meritis, cap.* 6, *n.* 7). J'ai démontré qu'être sans péché c'est être sans concupiscence dans le sens de saint Augustin. Voilà donc quelle possibilité des commandements de Dieu les jansénistes admettent, telle que saint Augustin l'admettait pour le commandement d'être sans concupiscence.

Il ne manque plus, dit le licencié, à mon entière satisfaction, que de m'ôter le scrupule qui me reste, que votre manière d'expliquer saint Augustin est nouvelle. — Elle est, répondis-je, aussi ancienne que saint Augustin lui-même, puisque lui seul est son interprète dans tout ce que vous avez vu. Ce sont ses définitions, ses raisons, le but de ses ouvrages, la confrontation de ses divers témoignages que j'ai mis en œuvre pour le faire entendre. Mais il n'y avait presque point d'éclaircissement à faire, je n'ai eu besoin que de vous présenter ses pensées dans un certain ordre, et de fixer votre attention. Jansénius dit que, sans un miracle du Dieu tout-puissant, un homme qui ne lit qu'une seule fois les ouvrages de saint Augustin ne peut apercevoir son véritable sens (*Tom. II, lib. Proœm., cap.* 28, *p.* 61). Je soutiens au contraire que ce Père n'a point écrit une Apocalypse, et que, sans le prodigieux enchantement qu'a répandu dans les esprits le ton suffisant de quelques écrivains de ces derniers siècles, on aurait vu, comme on voyait auparavant, que chez lui ces trois expressions sont synonymes : *Esse sine peccato, Perficere bonum seu justitiam, Non omnino concupiscere.* Car je suis persuadé que jusqu'à la naissance du luthéranisme et du calvinisme saint Augustin a été très-bien entendu.

Saint Thomas, par exemple, aurait certainement exposé la doctrine de saint Augustin sur la perfection de la justice comme je l'ai fait. La manière dont il explique le verset 18 du chapitre VII de l'Epître aux Romains ne me permet pas d'en douter : *Sed non invenio in mea potestate, quomodo istud bonum perficiam, ut scilicet totaliter concupiscentiam excludam* (*S. Thomas, in cap.* VII *Epist. ad Rom.*)

L'auteur du Commentaire sur l'Epître aux Romains qui est attribué à saint Remi, a pris de saint Augustin ce même sens : *Perficere autem non invenio, qui non possum non concupiscere. Perfectum bonum est non solum perficere sed nec concupiscere.* Avant le saint docteur, on avait entendu ces paroles de saint Paul, *Perficere autem non invenio*, de l'extrême difficulté qui était causée par la chair d'effectuer les bons désirs que l'esprit avait conçus. Les disciples de saint Augustin n'ont pu remarquer et adopter l'interprétation qui lui a plu, sans y reconnaître la véritable clef de ses ouvrages.

Primase, évêque d'Afrique, qui florissait environ cent ans après la mort du saint docteur, tient parmi ses disciples un rang considérable. Pesez ces paroles de son Commentaire sur l'Epître aux Romains : *Et hoc notandum, quod non dixit, facere bonum non invenio, sed perficere; quæ est enim perfectio boni, nisi exstinctio mali? Perfectio boni est, non concupiscere; quid enim facilius homini sub lege constituto, quam velle bonum et facere malum? nam hoc est perficere bonum, ut nec concupiscat homo. Imperfectum est bonum quando concupiscit, etiamsi concupiscentiæ non consentit ad malum* (*In Rom.* VII, 18, *tom. X Bibl. PP. edit. Lugd., p.* 157, *col.* 1, *A*). Croyez-vous que Primase, qui parle ainsi, ait confondu comme Jansénius l'action et la perfection de la justice, la délectation victorieuse et la grâce médicinale de Jésus-Christ (*Jans., lib.* III *de Gratia Christi Salv., c.* 13, *p.* 332)? Primase aurait-il dit : *Perfecta justitia, id est opus justitiæ?*

Pour finir, revenons à M. Bayle. Il lui a plu de supposer que la prédétermination physique des thomistes, la nécessité de saint Augustin, celle des jansénistes, celle de Calvin, sont au fond la même chose; que la doctrine du concile de Trente et de saint Chrysostome sur la nature de la grâce et du libre arbitre est contraire à ce que saint Augustin a enseigné sur l'un et sur l'autre point. De là coulent des raisonnements, des réflexions, des railleries, des invectives telles qu'en peut faire un homme d'esprit

témoignage du Nouveau Testament où l'erreur et l'ignorance et l'impossibilité du commandement soient regardés comme péchés : *Da mihi testimonium Novi Testamenti, ubi error et ignorantia et impossibilitas mandati teneatur in crimine (Lib.* II *Dialogi, initio, p.* 510). » Atticus répond : « J'en produirai un que certainement vous ne pourrez contredire : *Unum proferam cui certe contradicere non poteris (Ibid.).* » Et quel est ce témoignage sans réplique? les paroles de saint Paul, qui se plaint des révoltes importunes de la concupiscence, auxquelles il ne consent pas. Les premiers mouvements, les sentiments indélibérés de l'appétit charnel sont pleins de ténèbres, parce qu'ils préviennent la raison. Voilà, selon saint Jérôme, l'erreur et l'ignorance invincible qui est un péché. *Quod enim operor non cognosco.* Lisons le passage tout entier. *Vas electionis perspicue loquitur : « Consentio enim legi Dei juxta interiorem hominem. Video autem aliam legem in membris meis, repugnantem legi mentis meæ, et captivantem me in lege peccati, quæ est in membris meis.* » Et ensuite : *Audi Apostolum apertissime prædicantem : « Quod enim operor, non cognosco; non enim quod volo operor, sed quod odi illud facio. Sin autem quod nolo hoc facio, consentio legi quoniam bona est. Nunc autem nequaquam ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum (S. Hier. ibid.)* »

Luther et Calvin sont ridicules et injurieux envers l'Apôtre de se figurer là un péché formel. Jansénius souscrit, je pense, à cette censure, et il la mérite à coup sûr en adoptant leur opinion sur l'ignorance invincible, puisque saint Jérôme applique cet exemple et ces paroles de saint Paul à l'ignorance invincible dont il était question contre les pélagiens, et que là se réduisait l'impossibilité des commandements de Dieu, qui était le sujet principal de la controverse, *impossibilitas mandati.*

Mais quels témoignages de l'Ancien Testament Atticus avait-il produits, quand Critobule exige qu'ils soient confirmés par un témoignage du Nouveau Testament? Voyez. Jacob pleure la mort de son fils Joseph, et durant longtemps il rejette la consolation que ses autres fils s'efforcent de lui donner. Ce juste montre qu'il est homme en ignorant ce que le juste Joseph son fils est devenu. *Luget Jacob mortem filii sui Joseph, et multo tempore consolationem non recipit...., et probat se hominem, dum justus ignorat quid actum sit de justo filio suo Joseph (Lib.* I *Dialog., sub fin., p.* 505). Samuel va à Bethléem, il s'arrête à tous les fils de Jessé l'un après l'autre, croyant que chacun d'eux est celui que le Seigneur demandait; il se trompe à l'égard de tous, et à l'égard de tous il reconnaît son erreur; et de là il parait quelle est la faiblesse de l'esprit humain : *Samuel.... pergit Bethleem, singulos filiorum Jesse putat ipsos esse quos Dominus requirebat.... per omnes erat, per omnes corrigitur, ut pateat humanæ mentis infirmitas (Ibid.).* Ahia, prophète de Silo, ne savait pas que l'épouse de Jéroboam venait à lui : *Ahia propheta Silonites nesciebat ad se venire uxorem Jeroboam (Ibid.).* Jansénius et ses disciples ne seraient-ils point ridicules, s'ils prétendaient que ce sont là autant de péchés formels et dignes de châtiment, que commirent Jacob, Samuel, Ahia? Voilà néanmoins, selon saint Jérôme, l'espèce de péché que cause l'ignorance invincible, et qui faisait l'objet de la controverse entre les catholiques et les pélagiens. Nous remîmes les autres questions au lendemain.

V. *Quelle sorte de liberté nous avons perdue par le péché d'Adam.*

Le licencié se rendit de très-bonne heure chez moi, et il débuta par me parler ainsi : Rien ne me paraît plus obscur que le sentiment de saint Augustin sur l'état présent de notre liberté. Tantôt ce Père veut que nous l'ayons perdue, tantôt que nous l'ayons conservée, tantôt qu'elle soit affaiblie et diminuée par le péché. Car, ajouta-t-il, à dessein de me faire entrer sur-le-champ en matière, l'explication que Jansénius donne pour accorder ensemble les différents textes du saint docteur sur ce sujet, ne sera point de votre goût, et vous ne vous accommoderez point de ce commentaire qu'il a imaginé : Nous avons perdu la liberté qui est une exemption de nécessité, nous avons conservé la liberté qui est une exemption de contrainte; et en considérant l'une et l'autre comme deux parties d'une même liberté totale, on peut dire seulement qu'elle est affaiblie et diminuée.

Ce n'est pas tout, répliquai-je : Jansénius appelle proprement du nom de liberté l'exemption de contrainte qui consiste dans la nécessité de vouloir le bien par l'invincible détermination que cause, selon lui, la grâce efficace, et il nomme servitude l'exemption de contrainte qui consiste dans la nécessité de vouloir le mal par l'invincible détermination que cause, selon lui, la concupiscence. C'est pourquoi il attribue à saint Augustin de penser que l'impossibilité de faire le mal, quand nous faisons le bien, est la liberté que la grâce de Jésus-Christ nous procure, et que l'impossibilité de faire le bien quand nous faisons le mal, est la servitude où le péché d'Adam nous a réduits. Mais ce système horrible pour l'état présent de la voie, où il s'agit de mériter et de démériter, est évidemment supposé au saint docteur, et voici au contraire le plan de sa doctrine sur ce point.

Par le péché du premier homme nous étions déchus de tout droit au bien surnaturel, qui est la vraie justice, et par conséquent nous en avions perdu la possibilité. Jésus-Christ est venu au monde et il est mort pour nous mériter la restitution de ce droit et de cette possibilité. Mais il a voulu que la possibilité du bien surnaturel nous fût rendue en partie dans cette vie et en partie dans le siècle futur. Ainsi nous avons recouvré par ses mérites la possibilité du bien surnaturel, qui suffit pour l'action de la justice; ou, ce qui est la même chose, nous avons maintenant, par le secours de la grâce du Sauveur, la liberté de choisir le bien en résistant au mal. Mais nous n'avons pas recouvré la possibilité du bien surnaturel, qui est nécessaire pour la perfection de la justice, ou, ce qui est la même chose, nous sommes privés de la liberté qu'avait Adam de choisir le bien sans aucune contradiction intérieure. En un mot, la liberté que nous avons absolument perdue est le domaine de la volonté sur nos sentiments; la liberté que nous avons conservée est le domaine de la volonté sur nos consentements; et ce domaine sur nos consentements, qui n'est point accompagné, comme dans l'état d'innocence, du domaine sur nos sentiments est une liberté affaiblie et diminuée.

La seule justesse de l'opposition qui se trouve entre ce plan de doctrine et l'erreur des pélagiens sur l'*impeccance* suffit pour le vérifier; car il est certain que les pélagiens enseignaient deux erreurs sur la liberté : la première, que l'homme avait un pouvoir d'indifférence et une exemption de la simple nécessité non-seulement au regard de tout consentement, mais encore au regard de tout sentiment. La seconde est que l'un et l'autre pouvoir étaient indépendants de la grâce du Rédempteur, parce que l'homme n'avait point été dépouillé par le péché ni du droit d'aspirer au bien surnaturel, ni de la possibilité d'y atteindre. Entrons néanmoins en quelque détail de preuves, et commençons par exposer les textes de saint Augustin qui font connaître quelle liberté nous avons perdue par le péché, car vous jugez bien que je ne m'en tiendrai point là, et que je montrerai ensuite quelle liberté nous n'avons point perdue.

Examinons d'abord ces paroles du saint docteur : « Qui de nous dit que par le péché du premier homme le libre arbitre a été enlevé au genre humain? Il est pourtant vrai que par le péché nous

avoit perdu la liberté, mais cette liberté dont on jouissait dans le paradis : *Quis autem nostrum dicat quod primi hominis peccato perierit liberum arbitrium de humano genere? Libertas quidem periit per peccatum, sed illa quæ in paradiso fuit* (*Lib.* I *ad Bonif.*, *cap.* 2, *n.* 5). Jansénius (*Tom. II*, *lib.* III *de Statu naturæ lapsæ*, *cap.* 5, *p.* 443) fait une grande attention aux paroles suivantes, *Habendi plenam cum immortalitate justitiam* ; ce n'est point pour faire remarquer que, selon saint Augustin, la liberté seule qu'avait Adam de posséder la plénitude et la perfection de la justice nous a été ôtée par le péché : c'est pour empêcher qu'on ne comprenne cela, et qu'on n'aperçoive l'opposition de ces paroles avec ce qu'on lit peu auparavant : *Liberum autem arbitrium defendendo præcipitant, ut de illo potius ad faciendam justitiam, quam de Domini adjutorio confidatur.* Saint Augustin fait entendre que la grâce et le libre arbitre concourent à l'action de la justice, quoique les pélagiens, qui niaient la nécessité de la grâce, eussent la présomption de se confier plutôt sur le libre arbitre que sur le secours de Dieu. Quand donc ensuite il vient à assurer que nous n'avons point perdu le libre arbitre, et que cependant nous avons perdu la liberté qui est nécessaire pour la perfection de la justice, n'est-il pas clair qu'il entend que nous n'avons point perdu la liberté qui est nécessaire pour l'action de la justice?

Lisez cet autre endroit : « Qui ne sait que l'homme a été créé sain et innocent, et qu'il a été établi dans la jouissance du libre arbitre et d'une libre puissance pour vivre justement? Mais il s'agit maintenant de l'homme que des brigands ont laissé demi-mort sur le chemin : *Quis enim eum nescit sanum et inculpabilem factum, et libero arbitrio atque ad juste vivendum potestate libera constitutum? Sed de illo agitur quem semivivum latrones in via reliquerunt* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 43, *n.* 50). » Comme s'il disait, reprend Jansénius : Il s'agit maintenant de l'homme qui, à cause des profondes plaies de l'ignorance et de la concupiscence qui l'ont affaibli et abattu, n'a point le libre arbitre pour bien vivre. Mais Jansénius, en pénétrant les paroles qui suivent immédiatement, n'a-t-il point reconnu que son interprétation est infidèle, et que saint Augustin décrit la perte d'un libre arbitre assez puissant pour nous faire monter au comble de la justice? *Qui gravibus saucius confossusque vulneribus non ita potest ad justitiæ culmen ascendere, sicut potuit inde descendere.*

Le passage que je vais citer est important. « Vous voulez, dit saint Augustin à Julien, que l'homme puisse parvenir ici-bas à la perfection, et plût à Dieu que vous entendissiez qu'il y peut parvenir par un don spécial de Dieu, et non pas seulement par les forces du libre, ou plutôt de l'esclave arbitre de sa propre volonté! *Hic vultis hominem perfici, atque utinam Dei dono, et non libero vel potius servo propriæ voluntatis arbitrio* (*Lib.* II *contra Jul.*, *cap.* 8, *n.* 23). » Que dire de la hardiesse et de la confiance de Jansénius? Non-seulement il applique à la liberté qui a pour objet l'action de la justice, un passage dont la première proposition énonce si clairement qu'il doit être entendu de la liberté qui a pour objet la perfection de la justice, mais encore il s'en sert pour insinuer qu'on a eu tort de blâmer dans Luther un langage qu'il a emprunté de saint Augustin.

Si nous en croyons Jansénius, l'hérésiarque a appris du saint docteur de la grâce, qu'en parlant de l'arbitre de notre volonté il y avait plus de raison de l'appeler esclave que libre (*Jans.*, *tom. II*, *lib.* III *de Statu naturæ lapsæ*, *cap* 5, *sub. fin.*, *p.* 445). Il n'a pas daigné considérer, non plus que Luther, de quel arbitre de notre volonté saint Augustin a prononcé qu'il était plutôt esclave que libre. Ce Père n'avait garde de parler et de penser ainsi de l'arbitre de notre volonté que lui-même, d'accord avec les pélagiens, avouait sans difficulté être libre par rapport aux consentements ; et le seul mot *perfici* désigne évidemment un autre arbitre de notre volonté, que les pélagiens prétendaient faussement être libre par rapport aux premiers mouvements. Les paroles qui suivent immédiatement après l'inculquent si bien, qu'il n'est pas permis de ne le pas concevoir : *A qua perfectione quidem longe vos esse sentitis : sed dolus est in ore vestro, sive peccatores vos esse dicatis, et justos credi velitis, sive profiteamini perfectionem justitiæ, quam profecto in vobis non esse sentitis* (*S. August.*, *ibid.*).

Est-il maintenant supportable de voir Jansénius employer cet endroit de saint Augustin, pour aboutir à conclure le contre-sens de la pensée du saint docteur? *Cum illud vocabulum* (servi) *Augustinus libentissime usurpaverit ad illam arbitrii stragem exprimendam, qua non est amplius liberum ut bene vivat, hoc est ut bonum velit et operetur, sicut ante ruinam suam fuit* (*Jans.*, *ibid.*, *p.* 446). Saint Augustin dit : la perfection, *perfici*, *perfectionem justitiæ*, Jansénius lui fait dire : l'action, *bene vivat*, *velit*, *operetur*. Le fidèle interprète! Mais aussi une falsification était le seul digne fondement de l'apologie de Luther.

L'expression de grande liberté, que saint Augustin emploie ailleurs pour spécifier la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam, est détournée, dans le commentaire de Jansénius (*Ibid.*, *p.* 443), de la même manière que les paroles des textes précédents, à signifier la liberté d'indifférence, qui rend l'âme maîtresse de sa détermination et de son choix dans toutes ses actions. *Nunc vero*, dit le saint docteur, *postea quam est illa magna peccati merito amissa libertas, etiam majoribus donis adjuvanda remansit infirmitas* (*Lib. de Corrept. et gratia*, *cap.* 12, *n.* 37). Mais consultez la description qu'il fait de cette même liberté quelques lignes auparavant, et vous verrez qu'elle consistait en ce que l'homme n'éprouvait aucune résistance de la part de son appétit sensuel : *Nihil ex se ipso concupiscentialiter resistebat.*

Lisons tout entier ce fameux endroit du livre de la Perfection de la justice, dont Jansénius fait trophée (*Tom. II*, *lib.* III *de Stat. nat. laps.*, *c.* 12, *p.* 483), et dont il affecte de fourrer partout quelques lambeaux, pour aider à la séduction de ses lecteurs sur le sens des autres passages. *Respondetur per arbitrii libertatem factum, ut esset homo cum peccato, sed jam pœnalis vitiositas ex libertate fecit necessitatem. Unde ad Deum fides clamat,* De necessitatibus meis educ me. *Sub quibus positi vel non possumus quod volumus intelligere, vel quod intellexerimus, volumus nec valemus implere. Nam et ipsa libertas credentibus a liberatore promittitur.* Si vos, *inquit*, Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis. *Victa enim vitio in quod cecidit voluntate, caruit libertate natura. Hinc alia Scriptura dicit :* A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est. *Sicut ergo* non est opus sanis medicus, sed male habentibus, *ita non est opus liberis liberator, sed servis, ut ei dicat gratulatio libertatis :* Salvasti de necessitatibus animam meam. *Ipsa enim sanitas est vera libertas, quæ non periisset, si bona remansisset voluntas, quia vero peccavit voluntas, secuta est peccantem peccatum habendi dura necessitas, donec tota sanetur infirmitas, et accipiatur tanta libertas, in qua sicut necesse est permaneat beate vivendi voluntas, ita ut sit etiam bene vivendi et nunquam peccandi voluntaria felixque necessitas* (*Lib. de Perf. just.*, *cap.* 4, *n.* 9). On dit que cet endroit de saint Augustin a fait pour le moins autant de jansénistes que le *subventum est infirmitati*, etc., et le *quod amplius nos delectat*, etc.; jansénistes par ouï-dire et sans réfléchir, comme le sont la plupart.

Le saint docteur a rassemblé dans ce long passage tous les caractères de la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam. C'est d'abord une liberté qui a pour contraire une nécessité sous le joug de laquelle on ne peut pas faire ce qu'on veut ; *Volumus, nec valemus implere;* une nécessité non pas

de consentir au péché, mais d'avoir en soi le péché, *peccatum habendi dura necessitas*; une nécessité qui persévère sans interruption même dans les justes, jusqu'à ce que la vue intuitive de Dieu ait absorbé et guéri toute notre infirmité, *donec tota sanetur infirmitas*. Cette liberté n'a donc point pour contraire la nécessité janséniste, qui réduit le pouvoir de l'âme précisément à la mesure de ce qu'elle veut, qui fait consentir à l'acte du péché, qui consiste dans l'alternative d'une double nécessité dont l'une détruit successivement l'autre. Mais cette liberté a pour contraire la nécessité dont se plaignait saint Paul quand il disait : Je ne fais pas le bien que je veux, *Non quod volo bonum hoc ago*; ce n'est pas moi qui opère le mal, mais le péché qui habite en moi : *Nunc autem jam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum*; malheureux que je suis, qui me délivrera de ce corps mortel? *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus?*

Voilà justement les trois traits dont saint Augustin a peint la nécessité où nous sommes assujettis par la perte de la liberté que possédait le premier homme, et qui ne conviennent qu'à la nécessité de sentir les mouvements prévenants et indélibérés de la concupiscence. Outre cela, cette liberté était essentiellement la même dans Adam que celle dont la restitution est promise aux fidèles : *Nam et ipsa libertas credentibus a liberatore promittitur*; elle était propre de la nature saine, elle n'est pas même distinguée de la santé, et non-seulement de la santé dont jouissait Adam, mais de celle que le souverain Médecin doit nous procurer, et qui nous fera dire, en lui rendant d'éternelles actions de grâces : Vous avez délivré mon âme de toute nécessité : *Ut ei dicat gratulatio libertatis : Salvam fecisti de necessitatibus animam meam. Ipsa enim sanitas est vera libertas.* Enfin cette liberté ne nous sera rendue que dans la vie bienheureuse : *Donec tota sanetur infirmitas, et accipiatur tanta libertas, in qua sicut necesse est permaneat beate vivendi voluntas*, etc.

Jansénius n'a pu penser, et il avait en cela grande raison, que la liberté d'indifférence et l'exemption de la simple nécessité fût la liberté dont la restitution nous est promise, qu'elle fût cette grâce de santé qu'on reçoit en entrant dans le ciel. Ne devait-il pas conclure que la liberté d'indifférence et l'exemption de la simple nécessité n'est point la liberté que nous avons perdue par le péché? Il a mieux aimé supposer une équivoque perpétuelle à saint Augustin dans le mot de liberté, et distinguer ce que le saint docteur n'a pas distingué; car Jansénius enseigne évidemment partout que la liberté qui nous est rendue par Jésus-Christ est tout autre chose que la liberté dont le péché d'Adam nous a causé la perte; et saint Augustin, au contraire, ne se contente pas d'avoir dit expressément plus d'une fois qu'il n'y a point de différence entre elles; il le confirme encore par ces paroles : *Ipsa enim sanitas est vera libertas, quæ non periisset, si bona permansisset voluntas.*

Il faut donc convenir que Jansénius s'écarte étrangement de saint Augustin en expliquant le texte de ce Père, et que dans ce livre où il est traité de la perfection de la justice, en cet endroit surtout, le saint docteur entend par le mot de liberté celle qui est contraire à la perfection de la justice : car cette seule liberté, savoir le parfait domaine de l'âme sur toutes ses inclinations et ses appétits, se trouve être un apanage commun aux habitants des deux paradis terrestre et céleste, avec la différence, néanmoins, que j'ai remarquée entre l'impeccance et l'impeccabilité. Dans le paradis terrestre on avait le pouvoir de bien vivre et de ne jamais pécher, même matériellement; dans le paradis céleste ce pouvoir est accompagné d'une heureuse nécessité, *Ita ut sit bene vivendi et nunquam peccandi voluntaria felixque necessitas.*

Le licencié me fit remarquer que, dans plusieurs pas-

A sages cités par Jansénius, saint Augustin attribue la perte de notre liberté à toute chute dans le péché mortel, et le recouvrement de notre liberté à la grâce actuelle efficace, qui nous retire de l'état du péché mortel. — Prenez-y garde, lui répondis-je, la liberté dont il est alors question est la puissance de faire des actions méritoires. L'état du péché mortel vous réduit à la condition des esclaves, qui ne peuvent rien gagner pour eux, qui sont inhabiles à acquérir et à posséder en propre aucun bien; car en ce malheureux état toutes nos œuvres sont stériles et mortes pour nous; et comme des esclaves nous pouvons bien mériter des châtiments, mais nulles récompenses. Au lieu que dans l'état de la grâce sanctifiante nous amassons des richesses immenses pour la vie future, toutes nos actions les plus petites augmentent le fonds de notre éternité, et nous acquièrent un nouveau degré de grâce et de gloire.

La grâce actuelle efficace nous délivre de cet esclavage, et nous rend la liberté des enfants de Dieu,
B en nous faisant produire des œuvres méritoires de la vie éternelle, quand elle nous a conduits à la justification. Il n'est pas étonnant que saint Augustin, en s'exprimant sur cette matière, nomme péché toute action faite en état de péché. On voit assez que dans le langage de ce Père le terme de péché est général et indéterminé, et qu'il doit être apprécié suivant les circonstances où il est employé; mais Jansénius en abuse, pour assurer que tout pécheur a perdu la liberté de s'abstenir du péché formel, et qu'en toutes ses actions il est nécessairement et véritablement coupable. Cet abus est manifeste : car n'était-il pas naturel que le saint docteur n'épargnât point la dénomination de péché aux œuvres stériles et inutiles pour le salut, lui qui comprend sous ce nom tout ce qui est contraire à la seule perfection de la justice?

Le passage que vous avez eu en vue est, je pense, celui-ci : *Quomodo manet libertas in eis qui, ut libe-*
C *rentur a servitute qua victori peccato addicti sunt, divina indigent gratia, nisi quia liberi sunt et ipsi, sed justitiæ? Unde dicit Apostolus*, Cum essetis servi peccati, liberi fuistis justitiæ (*Lib.* 1 *Oper. Imp.*, *n.* 76). L'explication que je viens de vous donner est contenue dans les paroles qui suivent peu après : *Hoc si intelligatis, non aliud intelligetis esse arbitrium laudabiliter liberum, nisi quod fuerit Dei gratia liberatum.* C'est-à-dire que le seul usage louable du libre arbitre se réduit aux actes surnaturels, qui disposent à la justification et qui ensuite la consomment.

J'avais devant les yeux un autre passage, répliqua le licencié, auquel votre explication ne convient point. Il me le donna à lire. *Libero arbitrio male utens homo, et se perdidit et ipsum... cum libero peccaretur arbitrio, victore peccato amissum est et liberum arbitrium :* A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est. *Petri certe apostoli est ista sententia, quæ cum vera sit, qualis, quæso, potest servi addicti esse libertas, nisi quando eum peccare delectat? Li-*
D *beraliter enim servit qui domini sui voluntatem libenter facit. Ac per hoc ad peccandum liber est, qui peccati servus est. Unde ad juste faciendum liber non erit, nisi a peccato liberatus esse justitiæ cœperit servus. Quod antequam fieri in homine incipiat, quomodo quisquam de libero arbitrio in bono glorietur opere*, etc. (*Lib.* 1 *Enchir.*, *cap.* 30).

Ce texte, lui dis-je, regarde évidemment la liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam. Aussi saint Augustin ne manque-t-il pas ici de la faire consister en ce que l'homme se porte au bien de tout son cœur et de toute son affection, sans aucune répugnance ni contradiction intérieure; à peu près comme les impies se livrent à leurs passions et au plaisir qu'ils goûtent dans le vice : ce qui est en eux, ajoute le saint docteur, une sorte de liberté pour le mal, opposée à celle que nous devrions avoir pour le bien. Tel est le sens de ces paroles : *Liberaliter*

enim servit, qui domini sui voluntatem libenter facit.

Or, remarquez l'exactitude de saint Augustin : comme la grâce actuelle efficace ne fait que diminuer en nous le règne de la concupiscence et ne la détruit pas entièrement; comme elle ne nous conduit pas à la perfection de la justice, et se borne à nous en approcher par le retranchement de toute contradiction au bien et de toute répugnance volontaire, mais non pas involontaire, le saint docteur n'attribue point à la grâce actuelle efficace la restitution pleine et entière de cette liberté que nous avons perdue par le péché d'Adam, mais seulement une délivrance et une liberté commencée; et ce n'est pas sans dessein qu'il s'exprime ainsi : *Et quod antequam fieri incipiat*, pour marquer que nous essayons en cette vie plutôt que nous ne portons le joug de la justice.

Ces paroles de saint Augustin me rappellent un endroit de saint Fulgence qui démontre la vérité et la solidité de cette observation. Le disciple avait admirablement bien pénétré les plus profondes pensées de son maître, et il déclare ainsi quelle sorte de liberté était le sujet de la controverse entre saint Augustin et les pélagiens : « Cette liberté qui ne vient point de l'arbitre de la volonté humaine, mais qui est accordée par la miséricorde gratuite de Dieu, commence par la bonne volonté, s'accroît par le fruit de notre sanctification, et n'a un plein effet que dans la vie éternelle : *Hæc libertas quæ non ex humano arbitrio nascitur, sed gratuita Dei miseratione confertur, a bona voluntate sumit exordium, et per fructum sanctificationis in vita æterna plenum sortitur effectum* (*Lib. de Incarn. et gratia. cap.* 19, *p.* 308 *edit. Sebast. Cramoisy*). »

Il y a, comme nous avons vu, une autre espèce de liberté qui ne faisait nullement le sujet de la controverse entre saint Augustin et les pélagiens, et sur laquelle le saint docteur n'avait point d'autre dispute avec ces hérétiques, sinon qu'ils lui reprochaient sans cesse de ne la point reconnaître, et que de son côté il se défendait en la confessant hautement, et traitant leur accusation de calomnie : c'est la liberté nécessaire pour faire le mal et le bien : *Liberum itaque arbitrium et ad malum et ad bonum faciendum confitendum est nos habere* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 1, *n.* 2), pour mener une mauvaise ou une bonne vie : *Fides neque liberum arbitrium negat sive in vitam malam sive in bonam* (*Epist.* 215, *ad Valent.*, *n.* 4). Et par conséquent c'est la liberté telle qu'on la doit concevoir quand on la regarde comme un principe de mérite et de démérite, de l'action de la justice et du péché formel. Jansénius en a corrompu la notion, afin de pouvoir dire avec saint Augustin : Nous ne nions pas le libre arbitre, et le nier pourtant avec Calvin.

J'ai ouï dire qu'un sultan donna le nom du vin qu'il aimait et dont la loi de Mahomet défend l'usage, à l'eau qu'il avait en horreur, afin de pouvoir dire avec les plus religieux musulmans : Je ne bois point de vin. L'artifice de Jansénius est à peu près semblable. A l'entendre, saint Augustin n'a confessé que la liberté qui est une exemption de contrainte; d'où il s'ensuit que Calvin et saint Augustin ont pensé de même, l'un en niant le libre arbitre, et l'autre en le confessant, puisque Calvin a protesté plus d'une fois qu'il ne voulait point chicaner sur les mots, et qu'il était prêt à confesser le libre arbitre, si on s'accordait à recevoir cette définition : la liberté est une exemption de contrainte, et non pas de simple nécessité (*Calvinus, lib.* II *Instit., cap.* 2, *n.* 7. *Lib.* II *adversus Pighium*). Aussi M. Bayle prétend-il que la doctrine de saint Augustin et celle de Calvin sur la liberté ne diffèrent que dans l'expression. Il n'y a point de calviniste, dit-il, *qui ne reconnaisse le libre arbitre et son usage dans la conversion du pécheur, si l'on entend ce mot selon les idées de saint Augustin* (*Dict. de M. Bayle, au mot* AUGUSTIN, *remarque* E).

Mais quelle idée les pélagiens avaient-ils de la liberté? Sans doute ils la prenaient pour l'exemption de la simple nécessité. Jansénius l'assure et le prouve fort au long (*Tom. I, lib.* II, *cap.* 2 *et seq.*). C'est donc l'exemption de la simple nécessité que Julien reprochait à saint Augustin de nier et de taxer d'hérésie célestienne et pélagienne. *Si quis liberum esse in hominibus arbitrium dixerit, Cœlestianus et Pelagianus vocatur* (*Lib.* II *de Nupt. et concup.*, *c.* 3, *n.* 8). Et par conséquent c'est l'exemption de la simple nécessité que saint Augustin répondant à Julien confesse, et qu'il se défend de taxer d'hérésie célestienne et pélagienne. *Non liberum negamus arbitrium.... non hinc estis Cœlestiani et Pelagiani* (*Ibid.*). Veut-on que dans ce conflit, en usant des mêmes termes, Julien parle d'une chose et saint Augustin d'une autre?

Le saint docteur ajoute, il est vrai, que le péché nous ayant ôté la possibilité du bien surnaturel, elle ne nous est rendue que par la grâce de Jésus-Christ (*Ib.*). *Sed si vos Filius liberaverit, ait veritas, tunc vere liberi eritis.* Il rejette une liberté indépendante de la grâce, dont en vain l'orgueil stoïque des pélagiens se flattait : *Hunc vos invidetis liberatorem, quibus captivis vanam tribuitis libertatem* (*Ibid.*). Mais il ne détruit point l'idée de la liberté que Julien avait dans l'esprit, si bien que pour retrancher l'erreur pélagienne et la changer au dogme catholique, il exige seulement qu'on ne dise pas que pour servir Dieu comme il faut, le libre arbitre sans le secours de Dieu suffise : *Non itaque sicut te atque alios fallens loqueris, si quis liberum in hominibus arbitrium dixerit, Cœlestianus aut Pelagianus vocatur : ista quippe catholica fides dicit. Sed si quis ad colendum recte Deum, sine ip sius adjutorio dicit esse in hominibus liberum arbitrium..... ipse Pelagianus et Cœlestianus vocatur* (*Ibid.*). Saint Augustin assure ici expressément que la foi catholique s'accorde avec les pélagiens à dire que les hommes ont le libre arbitre. Sa pensée n'est pas sans doute que cet accord consiste seulement dans les mots et non pas dans la chose, car la foi n'a point pour objet les mots, mais les choses.

D'ailleurs, si une basse et captieuse équivoque convient à un hérétique qui cherche à pallier son erreur, n'est-elle pas indigne d'un saint défenseur et docteur de l'Église, qui a pour maxime que déguiser la vérité c'est la trahir? Saint Augustin est donc bien éloigné de prétendre que le secours de Dieu, qui est nécessaire au libre arbitre pour faire le bien, anéantisse ce que les pélagiens entendaient par le mot de libre arbitre, et par conséquent il ne pense à rien moins qu'à un secours nécessitant et irrésistible.

Lisons ce qui suit : *Liberum itaque in hominibus esse arbitrium..... utrique dicimus, non hinc estis Cœlestiani et Pelagiani* (*Ibid.*) : Nous disons les uns et les autres que les hommes ont le libre arbitre, ce n'est point en cela que vous êtes célestiens et pélagiens. De quelle prévarication saint Augustin ne se serait-il pas rendu coupable en parlant de la sorte, s'il n'avait pas eu la même notion du libre arbitre que les pélagiens? Car en ce cas la notion du libre arbitre qu'avaient les pélagiens était hérétique, et saint Augustin ne pouvait pas se dispenser de le faire remarquer. Que dirait-on d'un thomiste qui, en parlant au nom de tous ceux de son école, adresserait ces paroles aux théologiens de Genève : Nous disons les uns et les autres que la grâce est efficace par elle-même, et qui négligerait de montrer l'héréticité de la notion que la secte de Calvin attache à la grâce efficace par elle-même?

Il y a plus : le saint docteur ne craint point d'assurer que le dogme du libre arbitre est commun aux catholiques et aux pélagiens : *Quid obtendis ad fallendum communis dogmatis tegmen, ut operias proprium crimen* (*Ibid.*)? Le dogme commun n'est pas seulement le même langage : le dogme commun est l'idée essentielle et complète, admise et avouée de part et d'autre comme un article de foi. Ou bien il sera permis de dire que le dogme de la divinité de Jésus-

Christ est commun aux catholiques et aux sociniens, car les sociniens ont fabriqué une définition de la divinité à leur mode, afin de pouvoir appeler quelquefois Jésus-Christ Dieu.

Je passe quantité d'autres preuves très-convaincantes, qu'on a coutume d'employer pour faire voir que saint Augustin convenait avec les pélagiens sur l'essence du libre arbitre qui est requis pour mériter et démériter dans l'état de la nature tombée. Je ne m'arrêterai point à développer ce raisonnement si solide : le libre arbitre que saint Augustin a confessé en disputant contre les pélagiens est le même qu'il a établi avec tant de force contre les manichéens : car il l'a confessé pour repousser la folle accusation de manichéisme que les pélagiens ne cessaient de lui intenter sur ce point. De plus il a cru qu'on pouvait outrer la défense de la grâce jusqu'à la destruction du libre arbitre : *Eo quod quidam in vobis sic gratiam Dei prædicent, ut negent hominis esse liberum arbitrium* (*Epist.* 214, *ad Valent.*, *n.* 1.). Or le libre arbitre que le saint docteur a établi contre les manichéens est l'exemption de la simple nécessité, et il n'a pu croire que la défense outrée de la grâce détruisît un autre libre arbitre que celui qui consiste dans l'exemption de la simple nécessité. Rien n'est plus évident que ces deux propositions. Il n'y a jamais eu et il n'y aura jamais d'hérésie qui détruise un autre libre arbitre. On a souvent défié les jansénistes de montrer que ce qu'ils entendent par le mot de libre arbitre, qui nous reste après la chute d'Adam, ait jamais été nié ou ait jamais pu être nié par personne; et ils ont toujours fait la sourde oreille à ce défi. Donc saint Augustin a confessé, en disputant contre les pélagiens, l'exemption de la simple nécessité.

Pour avoir une conviction encore plus grande là-dessus, je vous exhorte à lire de suite et à comparer ensemble le second chapitre du livre de la Grâce et du libre arbitre, que saint Augustin a composé sur la fin de ses disputes avec les pélagiens, et le chapitre 34 du livre VI de la Grâce du Sauveur, dans l'Augustin de Jansénius. Vous verrez d'un côté le saint docteur faire un choix exquis des témoignages de l'Écriture sainte pour prouver le dogme de la subsistance du libre arbitre dans la nature humaine après la chute d'Adam, et le faire de telle sorte qu'il faut s'aveugler de gaieté de cœur, ou reconnaître qu'il a évidemment intention de prouver et qu'il prouve en effet que l'exemption de la simple nécessité et la liberté d'indifférence subsiste. De l'autre côté, vous verrez Jansénius s'objecter en général ces mêmes passages, dont il ne rapporte qu'un seul, et pour réponse éluder et énerver la force du texte sacré, se jeter sur l'essence de la liberté en général, renvoyer son lecteur à d'autres endroits de son livre; embrouiller le point capital de la question; en un mot, se tirer d'affaire de la manière la plus ridicule et la plus misérable.

Je me hâte de résoudre quelques difficultés, afin de venir au plus tôt à la matière de la grâce. Saint Augustin, dit-on, a repris dans Pélage cette proposition : Tout ce qui est lié par une nécessité naturelle est privé de l'arbitre de la volonté et du pouvoir de délibérer : *Videamus quid inde contexat. Voluntatis enim arbitrio, inquit, ac deliberatione privatur, quidquid naturali necessitate constringitur* (*Lib. de Nat. et grat.*, *cap.* 46, *n.* 54). Et en réfutant cette proposition, le saint docteur semble assurer que l'amour de la béatitude dans nous et l'amour de la justice dans Dieu sont libres, quoique nécessaires. *Et hic nonnulla quæstio est. Perquam enim absurdum est ut ideo dicamus non pertinere ad voluntatem nostram quod beati esse volumus, quia id omnino nolle non possumus, nescio qua et bona constrictione naturæ ; nec dicere audemus ideo Deum non voluntatem sed necessitatem habere justitiæ, quia non potest velle peccare* (*Ibid.*).

Prenez garde à ces paroles, *et his nonnulla quæstio est*. Saint Augustin n'accuse point la proposition de Pélage d'être manifestement fausse, mais seulement ambiguë et peu exacte. Il prétend qu'elle est trop générale; qu'en y regardant de bien près et en l'examinant à la rigueur, on la trouvera fausse. Ce n'était point là chicaner. Il ne fallait que connaître tout le mystère de l'hérésie de Pélage pour ne lui laisser rien passer dont il pût se prévaloir. Cet hérésiarque insinuait que, quelque sorte de nécessité qui se trouvât jointe aux déterminations de notre volonté, le libre arbitre était anéanti, afin de conclure que si notre âme n'était pas maîtresse de tout ce qui se passe en elle, la nécessité du sentiment emporterait celle du consentement, et que l'action de la justice ne serait pas plus en notre pouvoir que la perfection de la justice.

Voici donc le juste et vrai commentaire de la réponse de saint Augustin. L'amour nécessaire de la béatitude appartient à notre libre arbitre en ce sens qu'il est inséparable de l'exercice de notre libre arbitre; car quelque parti que prenne notre volonté, elle ne peut se déterminer à rien qui ne s'accorde avec l'amour de la béatitude. De même l'amour nécessaire de la justice appartient au libre arbitre de Dieu, en ce sens qu'il est inséparable des actes libres de Dieu; car quelque chose que Dieu veuille et qu'il fasse, il ne peut rien vouloir ni faire qui ne soit conforme à l'amour de la justice : il est donc faux que toute sorte de nécessité anéantisse le libre arbitre. Si saint Augustin avait pensé, comme Jansénius, que notre libre arbitre consistât dans la seule exemption de contrainte, il n'aurait point dit de la proposition de Pélage qu'elle avait besoin de discussion, *et hic nonnulla quæstio est*; mais il l'aurait sans balancer absolument condamnée.

Ceci nous donne l'intelligence d'un autre texte, où saint Augustin, comparant le pouvoir de bien vivre selon Dieu, avec l'inclination naturelle que nous avons d'être heureux, dit que nous avons pu perdre le premier, mais non pas être dépouillés de l'autre; et il s'exprime d'une telle façon qu'il paraît regarder le mouvement naturel et nécessaire qui nous fait chercher en toutes choses notre bonheur, comme une espèce de libre arbitre. *Hoc est liberum arbitrium nostris mentibus immobiliter fixum, non quo bene agere volumus, nam id humana iniquitate potuimus amittere, et gratia divina possumus recipere, sed liberum arbitrium quo beati esse volumus, et miseri nolumus, nec miseri possunt amittere nec beati* (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 26). Qui ne voit que ce qui est ici appelé libre arbitre n'est pas l'inclination naturelle et nécessaire qui nous porte vers le bien en général, mais la puissance d'appliquer cette inclination à divers objets indifféremment et librement choisis, quoique toujours dans la sphère des choses qui conviennent à l'amour de la béatitude?

Saint Augustin avait fort à cœur qu'on ne dît point sans s'expliquer que la nécessité fût opposée à la liberté; on en conçoit aisément la raison : il avait autant de lieu de s'alarmer de cette expression, que nous avons maintenant sujet de nous scandaliser quand nous entendons dire que la nécessité ne blesse point la liberté. Il était aux prises avec les pélagiens, qui flattaient l'orgueil de l'homme d'un empire entier et parfait sur tous les penchants et les mouvements de son âme, et qui prétendaient exclure des déterminations de la volonté tout mélange d'une inclination ou d'une répugnance nécessaire, afin que ces déterminations pussent être censées libres. Et nous avons affaire aux jansénistes, qui nourrissent la paresse et la lâcheté de l'homme en lui disputant le domaine généralement et sans exception de tous ses actes intérieurs, et qui soutiennent que les déterminations même de la volonté soit pour le bien, soit pour le mal, sont toutes nécessaires.

Le saint docteur était au fort de ses combats contre les pélagiens, quand il écrivit les livres de la Cité de Dieu. Ainsi ce texte ne doit pas surprendre : *Si illa de*

finitur necessitas secundum quam dicimus necesse est ut ita sit aliquid aut fiat, nescio cur eam timeamus, ne nobis libertatem auferat voluntatis. Neque enim aut vitam Dei, aut præscientiam sub necessitate ponimus, si dicamus necesse esse Deum vivere et cuncta præscire. Sicut nec potestas ejus minuitur, cùm dicitur mori fallique non posse (*Lib.* v *de Civ. Dei, cap.* 10). Ce passage a paru inexplicable à plusieurs théologiens catholiques. Je puis me tromper, mais l'explication en est à mon avis très-simple et très-facile.

La pensée du saint docteur n'est pas qu'on puisse dire que la vie et la prescience de Dieu soient des actes libres, ou qu'on puisse nier qu'elles soient des actes nécessaires. Mais il assure seulement qu'elles sont des objets étrangers à la liberté de Dieu, et que, par conséquent, quoiqu'elles soient nécessaires, elles ne le sont pas d'une nécessité qui nuise à la liberté de Dieu ; d'où il suit que cette nécessité n'empêche pas que Dieu ne doive être censé parfaitement libre par rapport aux objets propres de sa liberté : car en quel sens le saint docteur dit-il ensuite qu'on ne diminue rien de la puissance de Dieu quand on dit qu'il ne peut mourir ni se tromper ? Il entend sans doute que l'impuissance de mourir et de se tromper n'est pas une vraie impuissance, parce que la mort et l'erreur sont des objets étrangers à la puissance parfaite, telle qu'est la puissance de Dieu. Or, comme il se sert de cette comparaison, il s'ensuit que, selon sa pensée, la nécessité de vivre et de tout prévoir n'est pas une vraie nécessité au regard de la liberté, parce que la vie et la prescience de Dieu sont des objets étrangers à la parfaite liberté de Dieu. Il ne prétend donc autre chose, sinon que la nécessité n'est pas contraire à la liberté quand elle ne soustrait pas à la liberté son objet propre.

Une autre comparaison que le saint docteur ajoute démontre cette explication : « *Sicut etiam cum dicimus necesse est esse ut cum volumus libero velimus arbitrio ; et verum procul dubio dicimus, et non ideo ipsum liberum arbitrium necessitati subjicimus, quæ adimit libertatem* (*Ibid.*) : De même encore, quand nous disons, il est nécessaire que les actes libres de notre volonté soient produits par la faculté du libre arbitre, nous disons certainement vrai, et cependant nous n'assujettissons pas pour cela le libre arbitre à une nécessité qui ôte la liberté. » Pourquoi ? parce que c'est évidemment un objet étranger à la liberté, que faire usage d'une faculté différente du libre arbitre, comme par exemple se servir de l'entendement pour produire des actes libres.

Des pensées et des réflexions de cette nature seraient hors de saison maintenant, et passeraient pour de vaines subtilités ; mais d'autres temps, d'autres soins. Lorsque saint Augustin pensait et écrivait ainsi, il y avait des hérétiques qui enseignaient que la nécessité des sentiments indélibérés de l'âme suffisait pour détruire le libre arbitre, quoique ces sentiments soient un objet étranger à notre liberté, dont l'exercice regarde les seuls consentements : les pélagiens étaient ennemis de toute nécessité, et les jansénistes, qui attaquent aujourd'hui l'Eglise, sont ennemis de toute liberté, même de celle qu'ils font semblant de défendre.

Il n'y a plus que deux textes du saint docteur sur ce sujet, qui m'aient paru mériter une explication particulière. L'un (*Tract.* 53 *in Joan.*, *n.* 9) nous mènerait trop loin, et n'a aucune affinité avec la perfection de la justice ; trouvez bon que je remette à vous en parler quand il vous plaira que j'examine en votre présence la doctrine de M. Bayle sur le Dieu et le mal moral. Voici l'autre : Julien objectait à saint Augustin que le libre arbitre ne pouvait subsister, si l'homme était nécessité d'une part à l'action de la justice, et de l'autre part au péché : *Non potest aliter constare, nisi ut justitiæ ab eo et peccati necessitas auferatur.* Saint Augustin lui répond en ces termes : *Necessitatem porro si eam dicis qua quisque invitus opprimitur, justitiæ nulla est, quia nemo est justus invitus : sed gratia Dei ex nolente volentem facit. Si autem nullus peccaret invitus, non esset scriptum, Signasti peccata mea in sacculo, et adnotasti quidquid invitus commisi* (*Lib.* III *Oper. Imp.*, *n.* 122).

Je donne aux jansénistes l'option d'entendre le mot *invitus* ou de la simple nécessité, ou de la contrainte proprement dite. S'ils adoptent le dernier sens, je conclus que la liberté qui est requise pour démériter n'est pas une exemption de contrainte, puisque saint Augustin assure qu'on peut pécher par contrainte, *adnotasti si quid invitus commisi.* S'ils s'en tiennent au premier sens, je conclus que la liberté qui est requise pour mériter est une exemption de la simple nécessité, puisque saint Augustin déclare que personne n'est juste par nécessité, *necessitas.... qua quisque invitus opprimitur, justitiæ nulla est.* L'une et l'autre conclusion est également contraire au système de Jansénius.

La vérité est que le mot *invitus* signifie dans ce passage une répugnance délibérée et consentie, et il faut traduire, ou plutôt paraphraser ainsi la réponse de saint Augustin à Julien : Si vous appelez nécessité celle qui est accompagnée d'une répugnance que l'on avoue et que l'on approuve, il n'y en a point de telle par rapport à la justice, à laquelle il n'est pas possible qu'on répugne librement quand on l'embrasse, car personne n'est juste malgré soi : et la grâce qui nous aide à surmonter toutes nos répugnances pour le bien nous le fait faire volontiers. Mais par rapport au péché, il y a quelquefois une nécessité qui est accompagnée d'une répugnance, non-seulement que l'on avoue et que l'on approuve, mais que la raison fait naître et qu'elle excite elle-même. Car si personne ne péchait malgré soi, Job ne dirait point que Dieu a marqué ce qu'il a commis malgré lui. Saint Paul ne dirait point : Je fais le mal que j'ai en horreur. Il s'agit donc du péché qui est contraire à la perfection de la justice, de la liberté d'atteindre à cette perfection, et de la nécessité qui détruit cette sorte de liberté.

VI. *Quelle grâce est irrésistible de sa nature, et nous est ordinairement refusée.*

Comme le licencié me paraissait content, je passai à la matière de la grâce, et je le surpris fort en lui promettant de lui faire voir dans saint Augustin une sorte de grâce revêtue de presque toutes les qualités que Jansénius attribue à la sienne, qui est essentiellement une délectation, une inspiration actuelle et formelle de la charité, par elle-même et de sa nature, non-seulement efficace, mais irrésistible, et que Dieu refuse dans le besoin aux plus justes même ; car, lui dis-je, saint Augustin a enseigné précisément tout cela, non pas de la grâce médicinale de Jésus-Christ (et voilà la supercherie de Jansénius), mais de la grâce de santé, qui est nécessaire à la perfection de la justice. Ainsi vous verrez constamment saint Augustin aller d'un côté et Jansénius de l'autre.

Dans les dix premiers chapitres du livre IV de la Grâce du Sauveur, Jansénius a ramassé une infinité de passages de saint Augustin pour prouver que l'essence de la grâce médicinale de Jésus Christ doit être une suavité et une délectation céleste. La plupart ne regardent point la grâce prévenante, mais la grâce coopérante et consentie. C'est pourquoi ce n'est pas une petite adresse à lui d'avoir différé jusqu'au chapitre 11 à déclarer que cette délectation devait être nécessairement un acte vital et indélibéré d'amour et de désir, qui prévient la vue de l'esprit pur, le consentement de la volonté, et la délectation délibérée, qu'on appelle le repos et la joie de l'âme. Le lecteur ne s'avise point de repasser sur ce qu'il vient de voir, pour chercher cet acte vital et

indélibéré dans tous les textes qui ont été allégués. On le trouvera néanmoins dans quelques-uns, parce qu'en effet la grâce prévenante est fort souvent une délectation ; mais à moins qu'il ne s'agisse de la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice, rien ne marque que cette grâce prévenante est essentiellement une délectation.

En effet, le saint docteur n'a eu garde de penser que les mouvements indélibérés d'une tristesse selon Dieu, d'une honte ou d'une crainte surnaturelle, ne fussent point des secours propres à arrêter ou à réprimer nos désirs déréglés, et que le Saint-Esprit ne les inspirât point en de certaines conjonctures. Il se serait écarté de la doctrine du Sauveur (*Matth.* x, 28) et de l'Apôtre (*Philip.* II, 12; *II Cor.* VII, 10) ; il se serait contredit lui-même ; car il a expressément enseigné que la crainte, la honte et la douleur étaient de bons et de salutaires mouvements (*S. Aug., serm* 214, *nunc* 318, *et lib. de Corrept. et gratia, cap.* 5, *n.* 7); et quand Jansénius raisonne ainsi : Nous sommes portés au mal par la seule délectation terrestre, donc nous sommes portés au bien par la seule délectation céleste (*Jans., t. III, lib.* IV, *cap.* 3, *pag.* 404), saint Augustin dément cette preuve en assurant que les hommes pèchent souvent sans être prévenus d'aucun attrait de délectation : *Nonne satis apparuit etiam illa peccata juste imputari, quæ non delectationis illecebra committuntur, sed causa devitandæ molestiæ alicujus aut doloris aut mortis* (*Lib.* II *de Peccat. meritis et remiss., cap.* 10, *n.* 15)?

Mais comme la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice doit éteindre entièrement la concupiscence, établir dans l'âme une paix parfaite, comme elle n'est point un secours qui nous soutient dans le combat et nous fait résister à l'ennemi, mais qui nous donne une pleine victoire et détruit tout ennemi, elle consiste essentiellement dans la délectation : c'est la délectation victorieuse, comme je l'ai invinciblement prouvé.

Il en est à peu près de même à l'égard de la charité. Peut-on douter que saint Augustin n'ait admis des grâces prévenantes qui ne fussent point une inspiration actuelle et formelle du divin amour? Ne dit-il point de la crainte non-seulement qu'elle est bonne et utile (*bonus est et utilis ille timor*), mais encore qu'elle prépare la place à la charité (*timor quasi præparat locum charitati*); qu'elle entre la première dans notre cœur pour y introduire la charité (*opus est ergo ut intret timor primo, per quem veniat charitas*); qu'il est bon de craindre, parce que la crainte nous conduit à l'amour (*time tamen ut ista formido custodiat te et perducat ad dilectionem*); qu'il y a une crainte qui fait que les méchants s'abstiennent du péché, et par là se rendent dignes de recevoir la charité (*adhuc timor ille servilis est, custos quidem malorum, ut abstineant se a malis, et abstinendo digni sint ad se admittere charitatem* (*In psal.* CXXVII, *n.* 7; *tract.* 9 *in I Joan., n.* 3, 4; *serm.* 18 *de Verb. Apost., nunc* 161, *c.* 8, *n.* 8, *et c.* 12, *n.* 12)?

Dira-t-on que, dans la pensée du saint docteur, cette crainte qui prévient la charité, qui lui prépare la place, qui l'introduit dans notre cœur, qui nous conduit à la charité, qui nous rend dignes de recevoir la charité, n'est pas une crainte surnaturelle et inspirée par le Saint-Esprit? Fera-t-on saint Augustin pélagien à force de vouloir qu'il soit janséniste?

Cependant il est vrai que si l'on s'arrête à l'expression, et si l'on s'en tient à l'écorce des paroles, saint Augustin paraîtra presque partout confondre la charité et l'amour de Dieu avec la grâce actuelle, qui est nécessaire à toute œuvre utile au salut. La grâce dont il exige que la nécessité soit reconnue et avouée par Pélage est un secours pour bien faire ajouté à la nature et à la doctrine par l'inspiration d'une très-ardente et très-lumineuse charité. Si bien que des hommes d'une grande réputation se sont crus en droit de prendre ces paroles à la lettre, et n'ont point balancé à prononcer que la définition de la grâce de Jésus-Christ est renfermée dans ce texte : *Adjutorium bene agendi adjunctum naturæ atque doctrinæ per inspirationem flagrantissimæ et luminosissimæ charitatis* (*Lib. de Gratia Christi, cap.* 35, *n.* 38). Mais ils ne voudraient pas eux-mêmes qu'on crût leur remarque fort juste, ou bien il faudra dire que, suivant la doctrine de saint Augustin, il n'y a que la charité la plus ardente et la plus lumineuse qui puisse passer pour la grâce de Jésus-Christ; une charité dans un degré médiocre de lumière et d'ardeur, par exemple, l'attrition du P. Juenin sera une grâce pélagienne.

Pour moi, la première fois que je réfléchis sur cet endroit, je crus voir la description exacte de la seule grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice, dont le saint docteur dit ailleurs que c'est une charité qui surpasse non-seulement celle que nous avons ici-bas, mais encore celle que nous demandons et que nous concevons : *Ipsa dilectio non solum supra quam hic habemus, sed supra quam petimus et intelligimus, erit.* Ces mots *bene agendi*, pour bien faire, me firent ensuite douter, et me tinrent en suspens; car ils marquent évidemment qu'il s'agit de la grâce qui est nécessaire à l'action, et non pas à la perfection de la justice; et d'un autre côté mon respect pour saint Augustin ne me permettait pas de penser qu'il eût inséré des termes hyperboliques et exagératifs dans une confession de foi qu'il prescrivait à Pélage. A la fin, je fis attention que le saint docteur désignait la grâce actuelle par le dernier terme où toute la suite des grâces actuelles et efficaces nous conduit, par l'effet entier et complet auquel chacune en particulier concourt, et que la grâce de la perfection de la justice achève, et qui consiste en ce que la lumière de la charité dissipe jusqu'à la plus petite ombre de la nuit épaisse où le péché nous a ensevelis, et en ce que le feu de la charité brûle et consume jusqu'à la moindre fibre des affections terrestres et charnelles dont le péché est le malheureux germe dans notre âme : *Flagrantissimæ et luminosissimæ charitatis.*

Je conclus que, dans tous les endroits où le saint docteur semble ne mettre aucune distinction entre la charité et la grâce actuelle, on lui impose, quand on le fait penser que toute grâce actuelle est une inspiration actuelle et formelle de la charité. Accoutumé à parler le langage de l'Écriture qui appelle royaume des cieux l'Église militante et visible que Jésus-Christ a établie sur la terre, parce qu'elle nous conduit au royaume des cieux, le saint docteur nomme charité tout bon mouvement qui est une disposition éloignée ou prochaine à la charité. Il emploie ce terme en deux sens à peu près comme celui de péché, et comme il prend ce dernier tantôt pour une faute, tantôt pour une misère spirituelle, de même il se sert du mot de charité, et pour signifier un acte de la troisième vertu théologale, et pour exprimer un acte de toute autre vertu surnaturelle.

Une raison pareille l'a déterminé à cet usage. Il a appelé péché tout ce qui vient du péché, et qui en même temps nous porte ou nous dispose au péché; de même il a appelé charité tout ce qui nous est inspiré par la charité éternelle et substantielle, c'est-à-dire par le Saint-Esprit, et qui en même temps nous porte et nous dispose d'une manière éloignée ou prochaine à la charité, par laquelle le Saint-Esprit établit dans nous sa demeure. Voilà pourquoi la bonne volonté, l'amour ou le désir du bien, la vertu et la charité sont le plus souvent chez lui des termes synonymes. Il ne prévoyait point l'abus qu'on ferait de son langage.

De plus, dans ses controverses avec les pélagiens, il décrit presque toujours la grâce actuelle par l'effet le plus noble et le but principal où elle tend : on dirait qu'il attribue à toute grâce actuelle les propriétés de la véritable charité, et en effet il les lui attribue en un certain sens, dont les jansénistes ont tort de ne se

pas contenter. Le saint docteur ne prétend pas que ces propriétés conviennent à toute grâce actuelle immédiatement et en elle-même, mais seulement à raison de celle qui influe dans l'acte de charité, et à laquelle les autres grâces préparent la volonté.

Certes, quand saint Augustin confond la grâce actuelle avec la charité, c'est dans un sens qui puisse convenir à la grâce de la crainte surnaturelle, qui prévient la charité; c'est dans un sens qui puisse convenir à la grâce de la prière, qui, de l'aveu de saint Augustin, est un moyen d'obtenir la charité dont on se sent absolument dépourvu. *Quando autem id agunt sive omnino non faciendo, sive non ex charitate faciendo, orent, ut quod nondum habent accipiant* (*Lib. de Corrept. et gratia, cap.* 2, *n.* 4). Il y avait bien l'art dans cette conduite de saint Augustin; car comment prouver mieux la nécessité d'une grâce intérieure de la volonté pour toute œuvre utile au salut, que par l'effet de la justification, à laquelle toute grâce dispose et que la grâce de la charité produit? Jansénius a eu tort de conclure de là que toute grâce actuelle était une inspiration actuelle et formelle de la charité.

S'imaginera-t-on qu'il ait prétendu avec plus de raison que toute grâce est efficace, parce que le discours du saint docteur a le plus souvent la grâce efficace pour objet, non-seulement quand il s'attache à relever la vertu et la force de la grâce, ou à établir la nécessité de la grâce coopérante, mais encore quand il veut montrer que la grâce en général prévient nos volontés, et qu'elle seule nous donne le pouvoir complet et prochain de faire le bien?

Il a été contraint par la nature de la controverse qu'il traitait d'en user ainsi; car quelles preuves aurait-il pu tirer de la grâce à laquelle on résiste, et qui est frustrée de son effet? Il est au moins hors de doute que ses meilleures preuves devaient être fondées sur les effets de la grâce qui sont marqués dans les saintes Ecritures.

C'est ici que Jansénius étale sa doctrine sur la distinction de la grâce des deux états, et qu'il fait parade de la découverte à lui seul réservée de la clef, de la base, du fil des ouvrages de saint Augustin; qu'il donne en un mot le secours *quo* pour la grâce actuelle efficace, et le secours *sine quo non* pour la grâce actuelle suffisante; afin qu'ayant montré sans peine, que le premier est propre de notre état exclusivement au second, et le second propre de l'état d'innocence exclusivement au premier, il reste pour constant que toute grâce est efficace dans notre état, et que la grâce suffisante en est exclue. Mais ce grand arc-boutant du système de Jansénius est, ce me semble, ruiné de fond en comble; car il est clair comme le jour qu'il a confondu la grâce habituelle de la prédestination avec la grâce actuelle efficace, et de plus qu'il a confondu l'une et l'autre avec la grâce de l'*impeccance* et de la perfection de la justice, qui appartient à l'état d'Adam et à celui des bienheureux, et qui est appelée par saint Augustin délectation victorieuse. Elle seule est essentiellement une grâce de délectation et de charité, elle seule est efficace par elle-même et de sa nature (*a*).

Le témoignage le plus apparent de saint Augustin qu'on ait apporté pour prouver que la grâce de notre état qui a son effet est efficace de sa nature et par elle-même, est celui-ci : *Cum sanata et adjuta hominis voluntate possibilitas ipsa simul cum effectu in sanctis proveniat* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 42, *n.* 49). D'autres pourront chicaner et disputer sur la signification des paroles de ce texte.

Pour moi, je l'avouerai de bonne foi, voilà véritablement une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Non-seulement la possibilité n'est point sans

A l'effet, mais la possibilité ne vient qu'avec l'effet; on ne peut donc pas concevoir la possibilité sans concevoir l'effet : que veut-on davantage? Mais saint Augustin ne dit pas que toutes les fois que les saints font une bonne œuvre, ils agissent par la vertu d'une telle grâce. Cette possibilité, qui ne vient aux saints qu'avec l'effet est la possibilité de l'*impeccance* et de la perfection de la justice. Car quel est le principal but de saint Augustin dans le livre de la Nature et de la grâce, d'où ce texte est tiré? N'est-ce point de réfuter un livre de Pélage où cet hérésiarque traitait amplement du dogme de l'*impeccance* et de la perfection de la justice? Le saint docteur le déclare ainsi dès le commencement : *Ac per hoc natura humani generis ex illius unius prævaricatoris carne procreata, si sibi potest sufficere ad implendam legem* PERFICIENDAMque *justitiam, de præmio debet esse secura* (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 2, *n.* 2). Toute la suite jusqu'à l'endroit objecté le fait assez connaître, ces paroles

B entre autres : *Non enim, cum ista commemoramus, arbitrium voluntatis tollimus, sed gratiam Dei prædicamus. Cui enim prosunt ista nisi volenti, sed humiliter volenti, non se de voluntatis viribus tanquam ad* PERFECTIONEM *justitiæ sola sufficiat extollenti* (*Ibid., cap.* 32, *n.* 36).

Dans l'endroit même qui est objecté, n'est-il pas question du secours qui est nécessaire aux saints pour avoir une charité si parfaite, qu'on ne puisse rien y ajouter? Ce qui est la même chose que jouir du don de l'*impeccance* et de posséder la perfection de la justice, comme le saint l'explique en termes exprès : *Qui perfectam, cui nihil addendum esset, habuerint, vel habeant, vel habituri sint charitatem; ipsa est enim verissima, plenissima,* PERFECTISSIMAque *justitia* (*Ibid., cap.* 42, *n.* 49). Cette faveur, ajoute-t-il, n'est accordée aux saints que lorsque la charité est répandue dans leur cœur par le Saint-Esprit, avec toute la plénitude dont la nature saine et vide de tout sentiment terrestre est capable : *Dum charitas Dei, quantum plenissime natura nostra sana atque purgata*

C *capere potest, diffunditur in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis* (*Ibid.*).

Lisez quelques pages après, et vous verrez avec la dernière évidence que la possibilité qui fait ici le sujet de la dispute entre saint Augustin et Pélage est précisément la possibilité de la perfection de la justice, la possibilité d'être sans concupiscence et de ne sentir rien que selon sa volonté et son gré, *Ideo Dei gratiæ* (Pelagius) *tribuit non peccandi possibilitatem, quia ejus naturæ Deus auctor est, cui possibilitatem non peccandi inseparabiliter insitam dicit. Cum vult ergo facit, quia non vult non facit. Ubi enim est inseparabilis possibilitas, ei accidere non potest voluntatis infirmitas, vel potius voluntatis adjacentia et perfectionis indigentia. Si ergo ita est, unde venit*, Velle adjacet, perficere autem bonum non adjacet (*Lib. de Nat. et grat., cap.* 51, *n.* 59)? La controverse roule donc sur la possibilité qui manquait à saint Paul quand il disait : *Je ne fais pas le bien que je veux, et au contraire je fais le mal que je ne veux pas. Pour ce qui est de*

D *vouloir le bien, cela est en moi, mais pour faire le bien parfaitement, c'est ce que je ne trouve pas* (*Rom.* VII, 15, *etc.*). Et parce que cette possibilité manque à l'Apôtre, saint Augustin conclut qu'elle n'est point inséparablement attachée à la nature humaine. C'est donc la possibilité de ne point sentir l'aiguillon de la chair, c'est la possibilité non de l'action, mais de la perfection de la justice, qui vient aux saints avec l'effet.

Je m'écarterais du but que je me suis proposé si je m'arrêtais à faire voir que la doctrine de la grâce efficace par elle-même au sens de plusieurs théologiens, qui sont louables en ce qu'ils la soutiennent catholiquement, n'a rien de commun avec les principes de saint Augustin. Ils admettent une grâce vé-

(*a*) Je parle à ma manière, les thomistes me le permettront. Ou, si l'on veut, j'entends la grâce efficace par elle-même et de sa nature au sens des jansénistes.

ritablement suffisante, et ils enseignent que la volonté humaine a un vrai pouvoir de résister à leur grâce efficace par elle-même, ou plutôt d'empêcher par la vertu d'une omission pure, libre, l'arrivée du secours prédéterminant. On ne doit pas leur en demander davantage.

Selon saint Augustin, il n'y a point de grâce véritablement suffisante qui donne le simple pouvoir de la perfection de la justice, et la grâce qui est nécessaire à la perfection de la justice est non-seulement efficace par elle-même et de sa nature, mais encore irrésistible. Si le saint docteur avait usé de nos termes, il aurait sans doute raisonné ainsi : Pouvoir résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; car, résister à une grâce, et faire qu'une grâce n'ait point son effet, est précisément la même chose. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet. Je le prouve. Pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet, c'est pouvoir faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature; car être efficace par soi-même et de sa nature, n'est autre chose qu'avoir son effet par soi-même et de sa nature. Or, la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature ne soit pas une grâce efficace par elle-même et de sa nature. Donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de faire qu'une grâce efficace par elle-même et de sa nature n'ait point son effet; donc la volonté humaine n'a pas le pouvoir de résister à une grâce efficace par elle-même et de sa nature; donc une grâce efficace par elle-même et de sa nature est irrésistible.

Le licencié pensa alors se fâcher contre moi. Prétendriez-vous, me dit-il d'un air et d'un ton ému, traduire en hérésie le dogme de la grâce efficace par elle-même? — Doucement, lui répondis-je, mon discours est sans aucune malignité, je n'ai garde de noter le moins du monde le sentiment de l'école thomistique, je vous en ai déjà averti. Ce sont des adversaires pacifiques et équitables que j'honore. Il est hors de toute apparence qu'ils se tiennent choqués d'un raisonnement qui n'a nulle force contre eux et qui n'effleure point le système de leur doctrine. Car je me fais thomiste pour un moment, et je traite avec raison de sophisme cet argument, s'il a pour objet la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même, telle qu'Alvarez et Lemos l'ont enseignée.

Je nie que pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, lorsqu'on la reçoit actuellement, et pouvoir faire que la grâce efficace par elle-même n'ait point son effet, soit précisément la même chose. Mais je soutiens ne pouvoir résister à la grâce efficace par elle-même, c'est avoir eu, avoir encore et conserver un vrai pouvoir d'empêcher que la grâce efficace par elle-même n'eût été donnée, ou, pour m'exprimer d'une autre sorte, c'est avoir eu une grâce parfaitement suffisante, qui précédât la grâce efficace par elle-même, et dont l'abus aurait été un obstacle à la grâce efficace par elle-même. En un mot, le pouvoir de résister, comme le dit expressément Alvarez (*Lib.* IX *de Auxiliis, disp.* 94, *n.* 4), tombe sur l'offre que Dieu fait de la grâce efficace par elle-même en donnant la grâce suffisante, et non pas sur la grâce efficace par elle-même en tant qu'elle est reçue dans le libre arbitre. Voilà comme il explique ces paroles du concile de Sens : *Nec tale est Dei trahentis auxilium, cui resisti non possit* (*Conc. Senon., decreto fidei*, 15); et celles-ci, qui sont de saint Thomas : *Sic Deus movet mentem humanam ad bonum, quod tamen potest huic motioni resistere* (*S. Thom., quodl.* 1, *art.* 7, *ad* 2).

Voulez-vous être pleinement convaincu de tout ce que je viens de vous exposer touchant la manière dont les vrais thomistes démontrent que la grâce efficace par elle-même, prise dans leur sens, n'est pas irrésistible? lisez attentivement cet endroit d'Alvarez : *Est in facultate nostræ voluntatis se ipsam impedire, ne habeat illam motionem. Unde si non operetur actum qui est in præcepto, imputabitur illi ad culpam, eo quod sua culpa se impedivit ne daretur illi auxilium efficax quod necessarium erat ut actualiter operaretur actum virtutis qui est in præcepto; sicut si Deus imponeret homini præceptum volandi, et quantum est ex parte sua offerret illi alas, et adjutorium necessarium ut volaret, ipse autem sua libertate responderet : Domine, nec volo alas accipere nec volare; merito reputaretur reus et transgressor præcepti, etiamsi non posset absque alis volare, quia se sua culpa impedivit ne illi donarentur a Deo* (*Lib.* III *de Auxiliis, disp.* 18, *n.* 20).

Ainsi, mon argument doit faire plus de plaisir que de peine aux vrais thomistes, puisqu'il leur donne occasion de montrer avec évidence la catholicité de leur sentiment, et qu'il est la pierre de touche pour les discerner de ceux qui se parent faussement de leur nom. Croyez-vous qu'ils soient bien contents, ajouta le licencié, de vous entendre assurer que saint Augustin n'a jamais pensé à leur prédétermination physique et à leur grâce efficace par elle-même? — Ils auraient tort de se formaliser que je tâchasse de leur ravir l'autorité même de saint Thomas, si je voulais agiter ici une dispute d'école que les différents partis se font un devoir de soutenir de leur mieux; mais, de même que je ne trouverais pas mauvais qu'en combattant les jansénistes ils marquassent en passant leur dégoût pour la science moyenne, ils auront la politesse de ne pas exiger que je renonce positivement à des principes de théologie qui sont permis et qui ont eu des charmes pour moi. Ils seraient trop étonnés que je le fisse.

Quoi qu'il en soit, comme il ne faut point exciter une guerre civile dans le sein de la catholicité, quand il s'agit de nous armer contre les ennemis de la foi, j'aurai la complaisance de modifier ainsi ma proposition. La seule grâce efficace par elle-même et de sa nature que saint Augustin a évidemment enseignée et que l'on peut conclure être nécessitante et irrésistible, est celle qui est nécessaire à la perfection de la justice, c'est-à-dire la grâce que Dieu ne donne qu'avec l'immortalité, la grâce de la justice originelle que reçut Adam; une pareille grâce est plus précieuse encore, qui est l'apanage des bienheureux dans le ciel, et qui consiste dans l'extinction entière de la concupiscence, et par conséquent qui est indépendante de la coopération de la volonté, et dont l'effet total prévient et le consentement et le pouvoir de résister, puisqu'il consiste à retrancher les saillies indélibérées du penchant et du sentiment qui s'élèvent dans nous avant que la raison se consulte. Mais Jansénius a enveloppé l'acte même du consentement dans la nécessité irrésistible qui est causée par l'efficacité de sa grâce victorieuse. La principale preuve sur laquelle il se fonde est ce fameux passage de saint Augustin : *Quod amplius nos delectat secundum id operemur necesse est* (*Expos. in Gal. n.* 49). M. de Fénelon le lui a enlevé, comme nous avons vu. Quelle brèche ferait-on à l'Augustin de Jansénius, si on rayait tous les endroits où ce texte est employé mal à propos, aussi bien que ceux où le secours quo est pris pour la grâce actuelle efficace, et ceux où l'action de la justice est confondue avec la perfection de la justice? Le plus grand nombre est de ce dernier genre.

A l'abri d'une équivoque que la plupart des lecteurs ne sont pas en état de découvrir, Jansénius exerce sur les écrits de saint Augustin un brigandage énorme que je vais vous rendre surtout très-sensible dans l'abus des témoignages dont il appuie l'erreur qui est exprimée à la fin de la première proposition des

cinq que l'Église a condamnées, savoir : que la grâce de Dieu, qui rend possibles les préceptes, manque quelquefois aux justes dans le besoin.

VII. *Quelle sorte de grâce nous est ordinairement refusée.*

Lisez ces paroles du livre de l'Esprit et de la lettre : *Ecce quemadmodum sine exemplo in hominibus perfecta justitia, et tamen impossibilis non est. Fieret enim, si tanta voluntas adhiberetur, quanta sufficit tantæ rei. Esset autem tanta, si et nihil eorum quæ pertinent ad justitiam nos lateret, et ea sic delectarent animum, ut quidquid aliud voluptatis dolorisve impedit, delectatio illa superaret : quod ut non sit non ad impossibilitatem, sed ad judicium Dei pertinet. Quis enim nesciat non esse in hominis potestate quid sciat, nec esse consequens ut quod appetendum cognitum fuerit appetatur, nisi tantum delectet, quantum diligendum est? Hoc autem sanitatis est animæ* (*Lib. de Spir. et lit.*, *cap.* 35, *n.* 63). Saint Augustin pouvait-il faire connaître avec plus de clarté qu'il parle ici de la grâce qui est requise pour accomplir cette parfaite justice dont il n'y a point d'exemple parmi les hommes? Grâce qui n'est suffisante et proportionnée à son effet qu'en ne laissant rien ignorer de ce qui appartient à la justice, et en remplissant l'âme d'une délectation capable d'absorber et d'éteindre tout sentiment de douleur et de plaisir opposé ; grâce qui met au pouvoir de l'homme une mesure de connaissances et d'attraits de plaisir égale à l'amour que le souverain bien exige; grâce enfin qui est propre de l'état de santé.

De quelle indignation ne doit-on pas être ému quand on lit dans Jansénius que cette parfaite justice n'est rien autre chose qu'une œuvre ordinaire de justice, *perfecta justitia*, *id est opus justitiæ* (*Tom. III*, *lib.* III, *cap.* 13, *p.* 332), pour faire accroire qu'un jugement de Dieu pareil à celui qu'éprouva saint Paul dans le refus qui lui fut fait par le Seigneur de le délivrer de l'ange de Satan, est un jugement de Dieu qui prive les saints de la grâce sans laquelle on ne peut bien vivre ni observer les préceptes dont la transgression est punissable?

Je passe bien d'autres pareilles infidélités, d'autres traits de mauvaise foi dont l'exposition serait trop longue. Souvenez-vous des citations de la lettre au comte Boniface, et de l'homélie sur l'histoire de Joseph et de Susanne. Rappelez-vous encore l'endroit où saint Augustin dit que Dieu ne donne pas toujours aux saints la délectation victorieuse; Jansénius le répète cent fois et plus, pour faire concevoir à ses lecteurs la soustraction d'une grâce nécessaire à conserver la sainteté; et c'est uniquement le refus d'éloigner d'eux l'aiguillon de la chair, cet ange de Satan qui les tourmente, mais qu'ils ont toujours le pouvoir de vaincre par le secours d'une grâce suffisante. *Sufficit tibi gratia mea* (*II Cor.* XII, 9).

Je viens à la conclusion que Jansénius tire de la longue liste de témoignages qu'il a ramassés sur le refus et la soustraction de la grâce. « De tout cela, dit-il, il s'ensuit que cette sentence ou cet axiome, *Dieu ne commande rien d'impossible*, n'est pas autrement véritable, sinon parce que les préceptes peuvent être accomplis, quand Dieu aide la volonté de l'homme par sa grâce toute-puissante (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* III, *c.* 13, *p.* 337). » Et pour appuyer cette conclusion, il prouve très-bien par un passage de saint Augustin que le précepte de la perfection de la justice n'est possible qu'en ce sens : *His atque hujusmodi innumerabilibus testimoniis dubitare non possum, nec Deum aliquid impossibile homini præcepisse, nec Deo ad opitulandum et adjuvandum, quo fiat quod jubet, impossibile aliquid esse. Ac per hoc potest homo, si velit, esse sine peccato, adjutus a Deo* (*Lib.* II *de Peccat. meritis*, *cap.* 6, *n.* 7). J'ai démontré qu'être sans péché c'est être sans concupiscence dans le sens de saint Augustin. Voilà donc quelle possibilité des commandements de Dieu les jansénistes admettent, telle que saint Augustin l'admettait pour le commandement d'être sans concupiscence.

Il ne manque plus, dit le licencié, à mon entière satisfaction, que de m'ôter le scrupule qui me reste, que votre manière d'expliquer saint Augustin est nouvelle. — Elle est, répondis-je, aussi ancienne que saint Augustin lui-même, puisque lui seul est son interprète dans tout ce que vous avez vu. Ce sont ses définitions, ses raisons, le but de ses ouvrages, la confrontation de ses divers témoignages que j'ai mis en œuvre pour le faire entendre. Mais il n'y avait presque point d'éclaircissement à faire, je n'ai eu besoin que de vous présenter ses pensées dans un certain ordre, et de fixer votre attention. Jansénius dit que, sans un miracle du Dieu tout-puissant, un homme qui ne lit qu'une seule fois les ouvrages de saint Augustin ne peut apercevoir son véritable sens (*Tom. II*, *lib. Proœm.*, *cap.* 28, *p.* 61). Je soutiens au contraire que ce Père n'a point écrit une Apocalypse, et que, sans le prodigieux enchantement qu'a répandu dans les esprits le ton suffisant de quelques écrivains de ces derniers siècles, on aurait vu, comme on voyait auparavant, que chez lui ces trois expressions sont synonymes : *Esse sine peccato*, *Perficere bonum seu justitiam*, *Non omnino concupiscere.* Car je suis persuadé que jusqu'à la naissance du luthéranisme et du calvinisme saint Augustin a été très-bien entendu.

Saint Thomas, par exemple, aurait certainement exposé la doctrine de saint Augustin sur la perfection de la justice comme je l'ai fait. La manière dont il explique le verset 18 du chapitre VII de l'Épître aux Romains ne me permet pas d'en douter : *Sed non invenio in mea potestate, quomodo istud bonum perficiam, ut scilicet totaliter concupiscentiam excludam* (*S. Thomas*, *in cap.* VII *Epist. ad Rom.*)

L'auteur du Commentaire sur l'Épître aux Romains qui est attribué à saint Remi, a pris de saint Augustin ce même sens : *Perficere autem non invenio, qui non possum non concupiscere. Perfectum bonum est non solum perficere sed nec concupiscere.* Avant le saint docteur, on avait entendu ces paroles de saint Paul, *Perficere autem non invenio*, de l'extrême difficulté qui était causée par la chair d'effectuer les bons désirs que l'esprit avait conçus. Les disciples de saint Augustin n'ont pu remarquer et adopter l'interprétation qui lui a plu, sans y reconnaître la véritable clef de ses ouvrages.

Primase, évêque d'Afrique, qui florissait environ cent ans après la mort du saint docteur, tient parmi ses disciples un rang considérable. Pesez ces paroles de son Commentaire sur l'Épître aux Romains : *Et hoc notandum*, *quod non dixit*, *facere bonum non invenio, sed* perficere; *quæ est enim perfectio boni, nisi exstinctio mali? Perfectio boni est, non concupiscere; quid enim facilius homini sub lege constituto, quam velle bonum et facere malum? nam hoc est perficere bonum, ut nec concupiscat homo. Imperfectum est bonum quando concupiscit, etiamsi concupiscentiæ non consentit ad malum* (*In Rom.* VII, 18, *tom. X Bibl. PP. edit. Lugd.*, *p.* 157, *col.* 1, *A*). Croyez-vous que Primase, qui parle ainsi, ait confondu comme Jansénius l'action et la perfection de la justice, la délectation victorieuse et la grâce médicinale de Jésus-Christ (*Jans.*, *lib.* III *de Gratia Christi Salv.*, *c.* 13, *p.* 332)? Primase aurait-il dit : *Perfecta justitia, id est opus justitiæ?*

Pour finir, revenons à M. Bayle. Il lui a plu de supposer que la prédétermination physique des thomistes, la nécessité de saint Augustin, celle des jansénistes, celle de Calvin, sont au fond la même chose; que la doctrine du concile de Trente et de saint Chrysostome sur la nature de la grâce et du libre arbitre est contraire à ce que saint Augustin a enseigné sur l'un et sur l'autre point. De là coulent des raisonnements, des réflexions, des railleries, des invectives telles qu'en peut faire un homme d'esprit

qui s'est avancé mal à propos, *et qui n'a point examiné les choses sans préjugé, ni avec les lumières nécessaires.* Le licencié me quitta avec le dessein formé d'entre- A prendre une lecture suivie de tous les ouvrages de saint Augustin, et de travailler à un nouvel *Augustinus*, pour l'opposer à celui de Jansénius.

TROISIEME PARTIE.

Examen d'une clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, nouvellement trouvée à Padoue.

Je crois que je vous ferai plaisir de joindre à la suite de mes conférences avec le licencié la réfutation d'un écrit qui a pour titre : *Dissertatio theologico-analytica de vero intellectu trium celeberrimorum capitum*, etc., c'est-à dire : Dissertation théologique B et analytique sur le véritable sens des trois fameux chapitres 10, 11 et 12 du livre de la Correction et de la grâce, de saint Augustin, ou sur la véritable et la fausse distinction des secours de la grâce, par Etienne Lorenzoni, prêtre de la congrégation de l'Oratoire de Padoue, in-4° de 144 pages, sans compter l'Epître dédicatoire, la préface et la table; à Padoue, 1729.

Ce petit ouvrage est dédié à saint Philippe de Néri, fondateur de la congrégation de l'Oratoire d'Italie. L'auteur y fait d'abord hommage à son saint patron de ses progrès dans la doctrine de la grâce et dans l'intelligence de saint Augustin. Cette humble prière de saint Philippe de Néri : *Que ne ferai-je point de mal, ou que ferai-je jamais de bien, si vous ne me secourez, ô mon Jésus!* lui est une preuve incontestable que ce grand saint a tenu la grâce efficace par elle-même. C'est pourquoi le P. Lorenzoni supplie ensuite son saint instituteur de le présenter, lui et C son ouvrage, au pape Benoît XIII, et il dicte au saint une harangue ou un compliment qu'il le prie de faire au souverain pontife, tandis que, de son côté, prosterné aux pieds de Sa Sainteté, il demeurera dans le silence.

La préface, ou plutôt l'avertissement au lecteur est principalement employé à prévenir les divers jugements qu'on pourra porter de cet écrit. *On nous accusera peut-être*, dit l'auteur, *de n'être point parvenu à la vérité.* Il répond par un passage de saint Augustin dont il s'approprie les paroles qui sont pleines de modestie et d'humilité.

S'il se trouve des personnes, ajoute-t-il, *qui tombent d'accord que nous disons la vérité, mais qui ne conviennent pas que ce que nous disons soit conforme à saint Augustin, elles nous forceront de nous écrier avec le même Père*, etc. Et là-dessus il décrit un autre passage où le saint docteur demande à Dieu la grâce de supporter avec douceur et avec patience les calomnies de ses adversaires, à qui il reproche de D n'être point entrés dans sa pensée, parce qu'ils sont orgueilleux, qu'ils sont amateurs non pas de dire la vérité, mais de leur opinion particulière. Cela est fort juste, en supposant que le P. Lorenzoni est assuré d'entendre saint Augustin aussi bien que saint Augustin s'entendait lui-même.

Il ne parle point de ceux qui penseront qu'il s'écarte tout ensemble de la vérité et du sens de saint Augustin. Comme apparemment cela ne peut arriver que contre son attente, je me déclare à regret du nombre de ces derniers.

Ensuite le P. Lorenzoni rend raison pourquoi il n'a pas traité son sujet à la manière des scolastiques : c'est qu'il a voulu, dit-il, échauffer les cœurs en éclairant les esprits, à qui d'ailleurs la méthode scolastique inspire à son avis trop d'enflure et de malignité.

Enfin il rejette sur la profondeur des mystères qu'il explique l'obscurité de ses pensées. Pour celle du style, il est naturel qu'un auteur ne s'en aperçoive pas. Venons au corps de l'ouvrage.

Après un exorde assez court, où la profession que fait l'auteur (*Num.* 1 (*)) d'aimer la vérité, la charité, l'unité, la paix, est infiniment estimable, il expose (*Num.* 2) l'état de la controverse entre les théologiens qui soutiennent que la grâce efficace est telle par elle-même et de sa nature. Car son dessein n'est pas de prononcer sur les démêlés théologiques que les écoles de Scot et de Molina, les défenseurs de la prédétermination morale et de la science moyenne, ont avec les disciples de Bannès; il suppose que tout l'avantage est du côté des derniers, et qu'ils sont seuls en possession de la vérité et de la doctrine de saint Augustin.

Il se borne donc à régler le différend que les prédéterminants ont entre eux, c'est-à-dire les vrais et les faux disciples de Bannès, ceux qui s'engagent tout de bon et sans restriction sous l'étendard de l'école appelée thomistique, pour soutenir la nécessité de la grâce efficace par elle-même dans toute sorte d'états, et les troupes auxiliaires qui depuis peu ont grossi cette école, pour défendre la nécessité de la grâce efficace par elle-même seulement dans l'état de la nature corrompue.

Il est question, dit-il, *de savoir le sentiment de saint Augustin touchant le secours de grâce que reçut Adam, et en quoi il était différent du secours qui est accordé à l'homme après sa chute.* Il entend la grâce actuelle qui est nécessaire à toute bonne œuvre qui se fait, et il nous apprend que les uns mettent cette différence en ce que, selon saint Augustin, la grâce *versatile* suffisait à l'homme innocent et aux anges pour persévérer dans le bien, et ne suffit pas après le péché, lequel a rendu nécessaire la grâce efficace par elle-même; au lieu que les autres attribuent à saint Augustin d'avoir enseigné que la grâce efficace par elle-même était également nécessaire dans les deux états, et que par conséquent toute la différence consiste en ce que, dans l'état de la nature corrompue, la grâce efficace par elle-même est requise pour de nouvelles raisons, et produit des effets particuliers et propres aux besoins de cet état.

Je ne passerai point au P. Lorenzoni le terme de grâce *versatile*, dont les premiers auteurs sont suspects, qui n'est point avoué par les adversaires catholiques de la prédétermination physique, et qui, à le prendre à la rigueur, signifie ce qu'aucun catholique n'a jamais dit, savoir que le libre arbitre donne du mouvement et de l'action à la grâce.

Je ne puis m'empêcher de me récrier encore contre cette proposition que le P. Lorenzoni met non-seulement sur le compte des théologiens dont il parle, comme admettant la grâce *versatile* dans l'état d'innocence, mais qu'il insinue devoir être avouée par tous ceux qui nient que les saints anges aient été prédéterminés physiquement : *La volonté des saints anges qui usèrent bien de la grâce fut* LA VRAIE ET SEULE CAUSE *de leur persévérance et de leur stabilité dans le bien.* Croit-il que la volonté d'un pauvre qui accepte une somme considérable qu'on lui offre

(*) Ce numéro et ceux que nous placerons entre parenthèses dans les pages qui suivent désignent les articles de l'ouvrage du P. Lorenzoni.

est la vraie et la seule cause qui l'enrichit? Cependant on a bien moins droit de dire que la volonté des saints anges, qui sans le secours d'une prédétermination physique consentirent à la grâce, fut la vraie et la seule cause de leur persévérance et de leur stabilité dans le bien, puisque la force même de la grâce les aida à donner ce consentement.

D'ailleurs, le P. Lorenzoni épargne trop ces théologiens partisans de la grâce *versatile* pour l'état d'innocence seulement, en ne les traitant point de baïanistes. Car, selon lui, ils conviennent et doivent convenir que les mérites de l'ange et de l'homme innocent ne sont pas des dons de Dieu. Ignore-t-il que la première des propositions de Baïus, condamnées par les souverains pontifes, est celle-ci : *On ne doit point appeler grâce ni les mérites de l'ange ni ceux du premier homme.*

L'auteur de la Dissertation examine après cela (*Num.* 3) sur quoi se fondent les défenseurs de la grâce *versatile*, il veut dire les faux thomistes qui excluent de l'état d'innocence la prédétermination physique et la grâce efficace par elle-même; et il trouve (*Num.* 4) que leur principal appui sont les trois fameux chapitres 10, 11, 12 du livre de la Correction et de la grâce, qu'ils entendent mal, et qu'il entreprend d'éclaircir (*Num.* 5), en prenant le P. Serry pour guide, qui néanmoins, à son avis, n'a point tiré tout l'avantage qu'il pouvait d'une rétorsion admirable que ces trois chapitres lui fournissaient contre ses adversaires.

Il entre donc dans la route que ce *très-illustre et très-docte théologien* lui a tracée, et, sauf le respect que l'un et l'autre mérite, il s'égare avec lui dès le premier pas. Car sûrement il ne s'agit ni de la grâce qu'ils trouvent bon d'appeler *versatile*, ni de la prédétermination physique ou de la grâce efficace par elle-même, ni en un mot de la nature d'aucune grâce actuelle dans la comparaison que fait saint Augustin des deux états de l'homme avant et après le péché.

Le secours *quo* est la grâce de prédestination propre de notre état, grâce non-seulement par laquelle on est amené, on revient tôt ou tard, et à la fin on se livre inviolablement au bien, mais dans laquelle même on persévère, on demeure, on se tient ferme et immuable, grâce qu'on n'abandonne point, qu'on retient, qu'on conserve, qu'on ne perd jamais; grâce qui n'est point une action passagère de Dieu sur nous, mais une habitude, un état, et qui pour cela est comparée avec la béatitude; grâce qui est inséparablement attachée aux élus, qui est inamissible, qui est une miséricorde non pas *inhérente*, comme l'a prétendu Calvin, mais *adhérente*, ainsi que s'exprime saint Augustin, dont j'ai emprunté tous les termes pour décrire le secours *quo*. Ce secours n'est par conséquent autre chose qu'une providence miséricordieuse et spéciale, que Dieu emploie pour régler l'économie, la suite, l'enchaînement des grâces soit intérieures soit extérieures, par le moyen desquelles les prédestinés parviennent au salut.

Le secours *sine quo non*, étant relatif et opposé au secours *quo*, est certainement aussi quelque chose d'habituel, et ne peut être pris que pour la grâce de prédestination propre de l'état d'Adam et des anges, et pour un ordre de la divine Providence sur l'ange et sur l'homme innocent par rapport au salut, tout différent de celui qui s'observe maintenant.

Quiconque ne lit les trois fameux chapitres du livre de la Correction et de la grâce que pour y chercher les preuves d'un sentiment ou d'un système dont il est prévenu, saisit seulement tout ce qui peut favoriser ses préjugés. Il passe légèrement sur tant d'endroits où les termes qui expriment une possession habituelle de ces deux sortes de grâces se rencontrent. Ces expressions : *Tale quippe erat adjutorium, in quo permaneret si vellet*, etc.; *Ut in adjutorio Dei manerent si vellent*, etc.; *Ut divina gratia indeclinabiliter et inseparabiliter ageretur*, etc., et ailleurs, *adhærente sibi misericordia Salvatoris*, etc.; peuvent-elles convenir à aucune grâce actuelle? Si le P. Lorenzoni avait fait cette attention, qui n'a pourtant point échappé à quantité de théologiens anciens et modernes, il n'aurait point appliqué (*Num.* 6) à ces trois fameux chapitres ce que Jansénius dit de tous les ouvrages de saint Augustin, que c'est un labyrinthe plein de détours embarrassants, et il se serait encore moins flatté d'avoir trouvé le fil, la règle et le principe dont on a besoin pour s'en démêler.

J'ai dit que quantité de théologiens, tant anciens que nouveaux, avaient bien remarqué que saint Augustin par les deux secours *quo* et *sine quo non* entend des grâces habituelles. Il faut du moins en citer quelques-uns ; et sans égard à plusieurs qui semblent y reconnaître les grâces habituelles sanctifiantes propres des deux états, je me borne à un petit nombre de ceux dont le sentiment approche le plus du mien. J'ai déjà fait mention du P. Annat; j'ajoute ici d'abord le P. Didaque Ruiz de Montoya, théologien insigne, aussi savant et aussi sensé que subtil, diffus et digne d'être lu tout entier (*de Prædest.*, *disp.* 50, *de Angelis*, *sect.* 4), plein de la doctrine des saints Pères que nul n'entend mieux que lui, et dont il justifie les pensées par la plus saine et la plus solide métaphysique. Mais on me demande des théologiens d'une autre espèce et d'une autre école.

Le R. P. François Macédo, cordelier, qui a été dans une grande considération auprès de la reine de France Anne d'Autriche, se range et applaudit à l'opinion du P. Annat. Voici comme il en parle : *Annatus perspicue docet isto adjutorio comprehendi omnia auxilia antecedentia cum perseverantia connexa, ita ut adjutorium perseverantiæ sit non unum et singulare, sed omnium collectio, quibus voluntates præveniuntur. Gratulor Annato, quod Augustini sensum attigerit* (*Macedo, Scrinium D. Aug.*, *lib.* II, *cap.* 2).

Belle autorité! dira-t-on. Ce cordelier était tout dévoué aux jésuites : il n'a pas rougi d'imprimer ces paroles : *Societatem Jesu amo* (*pag.* 250). En effet, comment a-t-il pu avec cela entendre saint Augustin? Eh bien! voici un Père de l'Oratoire qui prouve (et ce sont ses propres paroles) que le secours *quo* « n'est autre chose que la multitude, la variété, la conspiration, la proportion et la convenance de plusieurs secours, par lesquels la Providence conduit et ménage ses élus avec tant de douceur, de sagesse et de force, qu'ils persévèrent jusqu'à la fin ; ou que, s'ils tombent, ils se relèvent infailliblement de leurs fautes (1). » Franc. Sylvius, qu'on sait avoir été attaché durant quelque temps à la doctrine de Baïus, a eu la même pensée, et il a conservé la leçon *inseparabiliter* sans égard à la correction des docteurs de Louvain (*Sylvius, in* 1-2, *q.* 109, *a.* 10).

Je ne sais quelle idée on a communément de M. du Hamel, de l'académie royale des sciences, sur le fait de la théologie. Pour moi, je trouve dans ses traités beaucoup de réflexions aussi belles et aussi justes que son style est pur et poli. Cet auteur explique les trois fameux chapitres du livre de la Correction et de la grâce à peu près selon le plan que j'ai suivi. *Adjutorium illud quo*, dit-il,... *propositum et intentionem Dei efficacem*, *nec non multitudinem auxiliorum quæ ex illo oriuntur proposito complectitur, non motionem quamdam quæ prædeterminet physice, non delectationem aliquam victricem, aut gratiam actualem eamque singularem*, etc.; et plus bas : *Prædestinatio cui conjuncta est perseverantia seu adjutorium quo definitur ab eodem Augustino præparatio beneficiorum* (2).

(1) Le R. P. Thomassin, IVe Mémoire sur la grâce, chap. 20, pag. 218.

(2) J.-B. du Hamel, *Theologia speculatrix et practica*, etc. *Tract. de Gratia*, lib. III, cap. 8, n. 4.

Mais ce ne sont là que des théologiens modernes, et j'en ai promis d'anciens. Il n'est pas possible qu'ils me manquent, puisque Suarez (*De vera intelligentia auxil. effic.*, *c.* 54) parle de cette manière d'entendre les deux secours comme n'étant pas trop récente. Je plains ce grand homme de n'avoir pas employé les forces de son génie pour surmonter les difficultés qui l'ont empêché d'embrasser un sentiment dont l'évidence est d'ailleurs si frappante.

Les ouvrages de l'illustre Tapper me tombent sous la main. On raconte que, dans les disputes publiques de l'académie de Louvain, il a toujours constamment confondu Baïus (1); que c'était surtout par de doctes éclaircissements sur les passages les plus difficiles de saint Augustin, qu'il mettait aux abois le jeune novateur et lui faisait sentir qu'il ne cessait point d'être son maître. Quelle était la réponse triomphante de Tapper aux passages que Baïus tirait des trois fameux chapitres? Nous la lisons dans ses ouvrages, où il prend le secours *sine quo non* pour le pouvoir habituel de persévérer, et le secours *quo* pour une direction et une protection spéciale, qui est maintenant ajoutée à ce pouvoir, à cause de l'infirmité que notre nature a contractée par le péché. *Justi... propter carnis infirmitatem et obscuritatem intellectus hac facultate uti non possunt propter varios rerum eventus et tentationum impulsus sine divino auxilio ipsos dirigente et protegente, prout declarat sanctus Thomas 1-2, q. 9, art. 109 et 10, citans beatum Augustinum in lib. de Corrept. et gratia, cap. 11, quod homo in primo statu accepit donum per quod perseverare posset, non autem ut perseveraret* (*Ruardus Tapperus, tom. I, art. 7, de Lib. Arbitr., edit Colon., pag.* 195 *et* 196).

Rien ne désolait plus Baïus, qui affichait un grand mépris pour saint Thomas, que lorsque Tapper se faisait fort de trouver toujours dans saint Thomas le vrai sens des textes de saint Augustin. Nous en voyons ici un exemple. Qu'on consulte l'endroit de la *Première-Seconde*, cité par ce grave docteur de l'ancienne école de Louvain; on sera surpris de voir que je soutiens le sentiment de saint Thomas contre un thomiste.

Le P. Lorenzoni en sera sans doute mortifié, et c'est déjà une rude atteinte à sa découverte. Il prépare ses lecteurs à la recevoir favorablement, en examinant la première partie du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, où il promet de la montrer. Voilà du moins un fil attaché à la porte du labyrinthe, et non pas à l'autre bout, où Jansénius veut qu'on aille chercher le sien. *Il est question de savoir*, dit saint Augustin (*Lib.* de *Corrept. et gratia*, *c.* 10, *n.* 26) *ce qu'il faut penser du premier homme au sujet de la persévérance finale. Adam fut créé exempt de tout vice et dans une rectitude parfaite; et je n'ai garde de dire : S'il n'eut point le don de la persévérance qui lui était nécessaire, comment fut-il exempt de tout vice? Car on satisfait aisément à cette demande en répondant qu'il n'eut point le don de la persévérance, parce qu'il ne persévéra point dans le bien même qui le rendait exempt de tout vice.*

Le P. Lorenzoni (*Num.* 7) voit dans ces paroles, aussi évidemment que dans la prière de saint Philippe de Néri, l'exclusion de la grâce *versatile*, c'est-à-dire de la grâce qui n'est point physiquement prédéterminante. Sa raison est que si saint Augustin eût admis la grâce *versatile* pour l'état d'innocence, il eût eu une réponse plus aisée à faire, *qui est qu'Adam n'avait pas besoin du don de la persévérance, laquelle il ne devait pas recevoir de Dieu, mais se procurer à lui-même.* On voit que le P. Lorenzoni est fortement persuadé qu'il ne peut y avoir de donation, à moins que le donateur ne prédétermine physiquement le donataire à l'accepter.

Mais venons à la grande difficulté que renferme le texte de saint Augustin, qui commence par ces mots : *Sed illud magis quærendum operosiusque tractandum est*, etc. Attachons-nous à la courte analyse de ce passage qui nous est présenté par le P. Lorenzoni. *Personne ne persévère, sinon celui qui a reçu la persévérance : Adam n'a point persévéré; donc il ne l'a point reçue. Mais comment celui qui n'a point reçu la persévérance est-il coupable de n'avoir point persévéré? ou comment se peut-il faire que celui-là n'ait point reçu la persévérance, de qui on ne peut pas dire que la raison pour laquelle il ne l'a point reçue, c'est que par le bienfait de la grâce il n'a point été séparé de la masse de perdition, puisqu'alors il n'y avait aucune masse de perdition?* Voilà la difficulté exposée dans toute sa force, ajoute le P. Lorenzoni (*Num.* 8), lequel ensuite fait ce raisonnement : La difficulté que se propose ici saint Augustin est considérable, comme le marquent ces paroles : *Operosius tractandum est ut respondeamus*; or, si le saint docteur a en vue d'établir une distinction entre les secours de grâces propres de la nature saine et de la nature corrompue, en sorte que la grâce *versatile* appartienne à la nature saine, et la grâce efficace par elle-même appartienne à la nature corrompue, il n'y a pas l'ombre de difficulté, dit le théologien de Padoue. En effet, continue-t-il (*Num.* 9), avec la grâce *versatile* la persévérance n'est pas un don de Dieu, et c'est en vain qu'on demande pourquoi l'homme, en ne persévérant point, a péché, à moins que la persévérance, qui est un don de Dieu, ne soit nécessaire pour persévérer.

Ce raisonnement pèche par plus d'un endroit; car il suppose, 1° que saint Augustin parle d'une grâce actuelle, et le contraire est démontré; 2° que les partisans de la grâce *versatile* pour l'état d'Adam sont les premiers à convenir qu'avec cette grâce la persévérance n'était pas un don de Dieu; et cela ne peut pas être véritable, au moins de ceux avec qui le P. Lorenzoni insinue qu'il a disputé publiquement à Padoue, où sans doute on ne soutient pas publiquement le baïanisme. 3° Il suppose que la prédétermination physique est essentielle à la donation, et qu'ainsi, parmi les hommes qui ne peuvent se prédéterminer physiquement les uns les autres, il ne saurait y avoir de vraie donation, si bien qu'ils devraient être fort embarrassés à dire comment l'idée de donation leur est venue, avant qu'ils eussent entendu parler de prédétermination physique.

D'ailleurs, le P. Lorenzoni, ce me semble, tombe d'un inconvénient dans un autre. Le premier est que saint Augustin trouve de la difficulté où il n'y en a pas. Notre auteur fait force de rames pour éviter ce précipice. Le second inconvénient est que le saint docteur ait besoin de recherche et de travail pour répondre à une difficulté, en avouant tout simplement qu'elle est insoluble, et qu'on n'y peut satisfaire que par une confession de foi. Le P. Lorenzoni va se briser contre cet écueil.

Comment celui qui n'a point reçu la perseverance estt-il coupable de n'avoir point persévéré? Voilà la question et la difficulté que saint Augustin entreprend de résoudre. La réponse que le P. Lorenzoni (*Num.* 10) fait faire au saint docteur, est qu'il faut croire comme un mystère qui ne doit pas être pénétré, qu'Adam fut coupable de n'avoir point persévéré, quoiqu'il n'ait pas reçu le don nécessaire de la persévérance. Si saint Augustin n'avait pas autre chose à nous apprendre là-dessus, il a évidemment surfait la peine qu'il s'est donnée, et ces paroles, *Sed illud magis quærendum operosiusque tractandum est*, ne lui conviennent pas plus qu'à un enfant qui, interrogé pourquoi les trois personnes de la Trinité ne font pas trois dieux, n'a rien à répliquer, si non que c'est une vérité de foi. Car enfin, si ces paroles marquent une difficulté qui n'est pas légère, elles signifient aussi qu'en s'appliquant à la méditer et à la pénétrer, on espère l'éclaircir. Saint Augustin a-t-il dû

(1) Voyez l'*Histoire du baïanisme* publiée par le P. Duchesne, liv. 1, pag. 22.

se tourmenter tant l'esprit pour laisser une objection dans son entier, et pour établir par une humble confession de foi un mystère dans cette objection! *Fidei confessione non solvitur objectio, sed statuitur in objectione mysterium*, dit le P. Lorenzoni, sans avoir songé, par malheur, qu'il y a moins de travail à dire je ne sais pas, qu'à expliquer ce qu'on sait.

Mais peut-être le théologien de Padoue prétend-il que saint Augustin fit de grands efforts de génie pour découvrir le mystère qui était contenu dans cette objection? Cela est contre toute apparence et toute raison, puisque saint Augustin fait sur-le-champ sa confession de foi, et par conséquent ce mystère lui était déjà connu par la tradition; je ne dis point par inspiration, car le P. Lorenzoni, je pense, est du sentiment de tous les théologiens du monde, qui ne reconnaissent point de nouvelles révélations touchant les dogmes depuis la mort des apôtres. S'il était pourtant que la connaissance de celui-ci fut donnée à saint Augustin dans le temps et dans le moment qu'il écrivait le commencement du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, cela au moins n'a pas dû coûter beaucoup de peine au saint docteur. Quoi qu'il en soit, notre auteur s'est interdit une aussi frivole défaite que celle d'avancer que saint Augustin a mis bien du travail et de l'application pour s'instruire de la vérité qu'il confesse.

En effet, le P. Lorenzoni nous donne ce mystère pour la véritable clef non seulement des trois fameux chapitres 10, 11, 12 du livre de la Correction et de la grâce, mais encore de tous les ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, et il a prévu qu'on pourrait appliquer à sa découverte la même raillerie que mérite celle de Jansénius, savoir, que si les brouilleries du monastère d'Adrumète n'avaient point engagé saint Augustin à écrire le livre de la Correction et de la grâce, le saint docteur aurait emporté la clef de ses ouvrages en l'autre monde. C'est pourquoi le P. Lorenzoni a soin d'avertir que ce mystère et cette règle de foi, qui est la clef des ouvrages de saint Augustin contre les pélagiens, se présentent partout à un lecteur attentif dans les autres écrits du saint docteur (*bene vigilanterque intuentibus undique occurrit*). Ainsi, à quoi aboutiraient ce long examen et cette curieuse recherche, cette pénible contention d'esprit et cette étude renforcée, dont saint Augustin fait parade : *Magis quærendum operosiusque tractandum?* à répondre qu'il n'a point de réponse à faire, et à trouver un mystère tout trouvé.

Mais faisons voir une solution où le P. Lorenzoni n'en aperçoit point. Quelle est la difficulté? *Il semble qu'Adam n'ait point été coupable de n'avoir point persévéré, puisqu'il n'a point reçu le don de la persévérance, et qu'on ne peut pas dire que ce don lui a été refusé, pour n'avoir point été séparé de la masse de corruption.* Saint Augustin ne pouvait en peu de mots satisfaire pleinement à cette difficulté, comme il le déclare lui-même : *Magis quærendum operosiusque tractandum.* C'est pourquoi il se contente d'établir d'abord le principe de la réponse, en disant que Dieu a réglé de telle sorte la vie des anges et des hommes, qu'il a montré d'abord ce que pouvait le libre arbitre, et ensuite ce que pouvait le don de sa grâce, *Sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius ostenderet quid eorum posset liberum arbitrium, deinde quid posset gratiæ suæ beneficium.*

Dans le premier membre de ce passage il n'est point fait mention du secours de la grâce, et dans le second il n'est point parlé de la coopération du libre arbitre. L'un et l'autre néanmoins est sous-entendu. Mais pourquoi cette double omission? C'est que dans le premier membre il s'agit d'une grâce qui est abandonnée au libre arbitre, et dans le second il s'agit d'une grâce à laquelle le libre arbitre est abandonné; et par conséquent, dans le premier membre, il faut particulièrement considérer le libre arbitre, et dans le second, la grâce. La distinction de ces deux sortes de grâces sera la réponse à la question proposée. Le saint docteur ne fait pas encore expressément cette distinction, parce que, comme je l'ai dit, il ne veut que poser ici le principe de sa réponse.

Mais à en juger par la manière dont saint Augustin parle ensuite de ces deux sortes de grâces, quelles sont-elles? La grâce *versatile* et la grâce efficace par elle-même, ou quelques autres espèces de grâces actuelles qu'on peut imaginer? Rien moins. La première était une grâce dans laquelle Adam aurait *demeuré* s'il eût voulu; la seconde est une grâce qui est maintenant *inséparablement* attachée aux prédestinés. C'est donc de part et d'autre une grâce habituelle, et la dernière ne se rencontre jamais dans aucun homme, dans aucun juste non prédestiné; l'une et l'autre est donc manifestement grâce de prédestination.

Ainsi le sens du texte où le P. Lorenzoni reconnaît une simple confession de foi, tel qu'il est expliqué et développé dans tout le cours des trois chapitres, est que dans l'état d'Adam la grâce de prédestination ne gouvernait pas les démarches du libre arbitre, et se bornait à le prévenir des grâces actuelles qui lui étaient nécessaires; au lieu que dans notre état elle dirige infailliblement au salut tout ce que fait le libre arbitre; et par conséquent la grâce de prédestination propre de la nature réparée contient un droit absolu au don de la persévérance actuelle : mais la grâce de prédestination propre de la nature innocente ne renfermait qu'un droit conditionnel à ce même don. D'où il s'ensuit encore que le pouvoir de persévérer qui convenait à Adam était bien différent du pouvoir de persévérer qui reste à présent aux justes non prédestinés, lesquels, dans la pensée du saint docteur, n'étant point séparés de la masse de corruption, n'ont aucun droit au don spécial de la persévérance actuelle.

De là naît la réponse à la question ou la difficulté proposée. C'est de reconnaître qu'Adam a péché en ne persévérant pas, quoiqu'il n'ait pas reçu le don de la persévérance, et qu'on ne puisse pas dire que ce don lui a été refusé, pour n'avoir point été séparé de la masse de corruption. Comment cela? parce qu'Adam avait reçu une grâce qui contenait un droit conditionnel au don de la persévérance actuelle, et que par sa faute il n'est point demeuré dans cette grâce. Voilà le précis des trois fameux chapitres.

Cependant, plus j'envisage de près le mystère dont la découverte a fait tant de plaisir au P. Lorenzoni (*Num.* 11), plus je me persuade qu'il ne doit y trouver rien moins qu'un principe qui l'accommode. Quelle sorte de confession de foi saint Augustin fait-il ici? quel objet de foi nous présente-t-il dans ces paroles : *Quapropter saluberrime confitemur quod rectissime credimus Deum Dominumque rerum omnium, qui creavit omnia bona valde, et mala ex bonis exoritura esse præscivit, et scivit magis ad suam omnipotentissimam bonitatem pertinere etiam de malis benefacere, quam mala esse non sinere; sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius ostenderet quid eorum posset liberum arbitrium, deinde quid posset gratiæ suæ beneficium justitiæque judicium* (*Lib. de Corrept. et gratia, c.* 10, *n.* 27). Il y a trois choses à remarquer dans ce texte, la proposition principale, la proposition incidente, et la liaison que la proposition principale peut avoir avec la proposition incidente.

Qui doute que la proposition incidente ne soit un dogme de la religion chrétienne? savoir que Dieu n'a créé que du bien, qu'il a prévu le mal qui arriverait de ce bien, et qu'il appartenait à sa toute-puissante bonté d'aimer mieux tirer le bien du mal que d'empêcher le mal. Si le P. Lorenzoni juge à propos de faire aussi un article de foi de la proposition principale, je ne contesterai point avec lui sur cela, mais je lui représenterai qu'il doit abjurer in-

cessamment le thomisme, et convenir que la prédestination à la gloire était conséquente dans l'état de l'homme innocent et qu'elle n'est antécédente que depuis la chute d'Adam : car saint Augustin ne prétend rien autre chose, en disant que Dieu a établi un tel ordre dans la vie des hommes et des anges, qu'il a montré d'abord ce que pouvait le libre arbitre ayant la direction de ces démarches, et ensuite ce que pouvait le don d'une grâce qui dirigerait les démarches du libre arbitre.

Cela est embarrassant, d'autant plus que la créance dont saint Augustin fait ici profession tombe directement sur la proposition principale et sur le système des deux prédestinations : *Saluberrime confitemur quod rectissime credimus Deum..... sic ordinasse*, etc. Quelque déterminé que soit le P. Lorenzoni à ne pas s'écarter de saint Augustin, il aurait quelque peine à condamner d'erreur saint Thomas, qui enseigne la prédestination antécédente avant et après le péché. Ainsi notre auteur ne pourrait se tirer d'affaires qu'en relâchant un peu de sa prétention, qui est que saint Augustin propose son sentiment comme un dogme qui doit être embrassé par tous les catholiques; et quand ce ne serait que pour sauver l'honneur de saint Thomas et de toute l'école des thomistes, il dirait que le saint docteur de la grâce a voulu seulement marquer la forte persuasion où il était de la liaison qu'avait son sentiment qui est exprimé dans la proposition principale, avec le dogme qui est contenu dans la proposition incidente; et qu'en un mot saint Augustin n'a fait qu'exposer sa créance particulière sur les deux sortes de prédestinations.

Je me flatte peut-être en vain d'avoir démontré au P. Lorenzoni que dans ces paroles, *quid possit gratiæ suæ beneficium*, saint Augustin entend la grâce habituelle de prédestination, qui dans notre état est tout à fait indépendante des mérites, selon le saint docteur. Mais j'ai quelque confiance dans la protestation fréquente que fait notre auteur d'être ennemi des préjugés et de la prévention. J'en ai dit assez pour le faire douter; une nouvelle lecture des trois fameux chapitres, qu'il se donnera la peine de repasser d'un œil attentif aux caractères de la grâce, dont saint Augustin parle, opérera une entière conviction. Je vais maintenant tâcher d'entrer dans la pensée qui est venue au P. Lorenzoni, et de découvrir le faible de sa nouvelle interprétation.

A cette question : Comment Adam a-t-il péché en ne persévérant pas, puisqu'il n'a pas reçu le don nécessaire de la persévérance? saint Augustin répond par une confession de foi qui, expliquée à la façon du théologien de Padoue, a pour objet ce mystère : que Dieu a voulu montrer, d'une part, dans la chute des mauvais anges, dans le péché d'Adam et dans l'impénitence de tous les hommes qui jusqu'à la fin du monde mourront en état de péché mortel, ce que pouvait le libre arbitre destitué de la grâce efficace par elle-même et du don précieux de la persévérance; et d'une autre part, dans la fidélité des bons anges, dans la pénitence d'Adam et dans la sainte mort de tous les hommes qui jusqu'à la fin du monde quitteront cette vie avec la paix et l'amitié du Seigneur, ce que pouvait la grâce efficace par elle-même, et le don précieux de la persévérance; en sorte que tout ce que dit ici saint Augustin et ce qu'il va dire dans la suite est commun aux anges et aux hommes aussi bien qu'aux deux états du genre humain. Il faut avouer que cela est neuf, que cela est subtilement imaginé. Mais le P. Lorenzoni sent bien lui-même qu'un commentaire si singulier, tout ingénieux qu'il est, a besoin d'être appuyé de quelques preuves fortes et solides.

La première dont il se sert est évidemment nulle : c'est que si l'on n'admet point son explication, il faudra avouer que saint Augustin fait venir les anges comme par machine pour les joindre aux hommes dans sa réponse, puisque les anges n'avaient aucune A part à la question proposée. Mais dans cette question il s'agit d'Adam tout seul, et la difficulté ne regarde que l'état d'innocence. Les autres hommes viennent donc par machine, aussi bien que les anges, dans la prétendue réponse? Le P. Lorenzoni n'aurait pas été étonné de trouver les anges placés dans cet endroit, s'il avait pris garde que la confession de foi ne tient pas lieu de réponse, mais qu'elle pose seulement le principe d'où la réponse doit naître. Nous verrons bientôt que la mention expresse des anges, loin d'être inutile, était nécessaire en cet endroit.

La seconde raison de notre auteur (*Num.* 13, 14) a quelque chose d'éblouissant : c'est que si saint Augustin avait voulu distinguer deux sortes de secours, dont l'un fût propre de la nature innocente, et l'autre de la nature tombée dans le péché, il n'aurait point confondu les anges avec les hommes en général, mais il aurait mis d'un côté les anges avec l'homme innocent, et de l'autre côté les hommes tombés dans le péché; et il se serait exprimé ainsi :
B *Saluberrime confitemur quod rectissime credimus, Deum.... sic ordinasse angelorum et primi hominis vitam, ut in ea prius ostenderet quid posset eorum liberum arbitrium, deinde in lapsis hominibus quid posset suæ gratiæ beneficium.*

Saint Augustin a bien fait de parler avec exactitude; s'il en eût manqué, on aurait pris droit d'embrouiller ce qu'il a dit de plus clair. Et que n'aurait-on point osé, puisque la justesse de ses expressions ne le sauve point des attributions forcées qu'on donne à ses paroles? Supposons que le saint docteur eût mis *viam* au lieu de *vitam*, en sorte qu'on dût traduire son texte de cette manière : Dieu a tellement réglé l'état de la voie où il a mis les anges et les hommes, que d'abord il a montré ce que pouvait le libre arbitre, et ensuite ce que pouvait le bienfait de sa grâce; la chicane que fait le théologien de Padoue aurait-elle lieu? Non, sans doute, car la voie des anges serait désignée par le mot *prius*, et ne le
C pourrait être par le mot *deinde*, parce qu'il n'y a pas eu deux états de voie pour les anges. Au contraire, l'un et l'autre mot désignerait la voie des hommes, parce qu'il y a eu deux états de voie pour les hommes. Or, je demande au P. Lorenzoni si en lisant le texte de saint Augustin on s'avise de penser à la vie bienheureuse des hommes et des anges dans le terme, et s'il n'est pas manifeste que ce texte doit être uniquement entendu de la vie des hommes et des anges dans la voie? C'est donc la même chose que si le saint docteur avait mis *viam* au lieu de *vitam*. Que faut-il davantage?

La troisième raison du P. Lorenzoni est un argument *ad hominem* contre les adversaires tant soit peu baïanistes qu'il combat. Est-il supportable, dit-il, d'exclure les bons anges du bienfait de la grâce? Il se fonde sur la fausse persuasion où il est que le secours *sine quo non* est la grâce suffisante, qu'il distingue je ne sais comment d'une grâce purement naturelle. Car je l'ose dire, la manière dont il en parle
D n'est pas assez nette et précise pour qu'on en puisse évidemment inférer que l'état de pure nature est possible, et que la destination à une fin surnaturelle n'est point due à la nature raisonnable en conséquence du bienfait de la création.

Quoi qu'il en soit, l'argument de notre auteur se réduit à ce dilemme : Ou la persévérance des saints anges a montré ce que pouvait le bienfait de la grâce, ou elle a montré ce que pouvait le libre arbitre; si elle a montré ce que pouvait le bienfait de la grâce, donc les saints anges ont reçu le secours *quo*, et non pas seulement le secours *sine quo non*, qui n'est pas propre à montrer ce que peut le bienfait de la grâce; et par conséquent le partage de ces deux secours ne distingue point les deux divers états de la créature raisonnable. Si la persévérance des saints anges n'a servi qu'à montrer ce que pouvait le libre arbitre, donc la chute d'Adam et des mauvais anges n'a

point servi à montrer le pouvoir du même libre arbitre; car il est absurde que la persévérance des uns et la chute des autres montrent précisément la même chose. Je suis porté à croire que cet argument est fort dans la supposition que les deux secours sont des grâces actuelles. Que les baïanistes s'en tirent du mieux qu'ils pourront. Cependant ils auraient dû mieux comprendre, eux et le P. Lorenzoni, quel est ce différent pouvoir du libre arbitre et de la grâce, que, selon la pensée de saint Augustin, Dieu a voulu successivement montrer. Il consiste en ce que le libre arbitre, avec une grâce de prédestination qui n'était que conditionnelle, ayant la direction de ses démarches, était capable de conduire au salut les créatures intelligentes, comme le prouve la persévérance des saints anges, mais non pas infailliblement, comme le prouve la chute d'Adam et des mauvais anges; au lieu que la grâce d'une prédestination absolue, gouvernant les démarches du libre arbitre, conduit infailliblement au salut les saints de notre état. Ce n'est donc point la seule persévérance des saints anges ni la seule chute des mauvais anges et d'Adam, qui montre le pouvoir du libre arbitre, ce sont toutes les deux ensemble; et on voit maintenant le besoin qu'avait saint Augustin de faire mention des anges.

Je ne puis finir cet article sans marquer la peine que me font ces paroles du théologien de Padoue: *Auxilium sine quo in statu naturæ innocentis, et ratione finis supernaturalis, ad quem ordinabantur angeli et homines, tametsi esset donum Creatoris, dabatur nihilominus* SECUNDUM DEBITUM, NON SECUNDUM GRATIAM; DEBEBATUR *enim sive ordinationi naturæ sive* ÆQUITATI DIVINÆ JUSTITIÆ, *quæ nullam intellectualem substantiam condere* POTERAT SUIS *ita nudatam muneribus, ut necessario et inevitabiliter corrueret.* J'aurais voulu qu'un baïaniste ne pût s'accommoder de la dernière phrase et que pour cela elle eût été tournée de la sorte, *quæ intellectualem creaturam a se liberaliter ad statum supernaturalem elevatam non poterat suis ita nudare muneribus, ut necessario et inevitabiliter corrueret.* J'ai encore sur la première phrase un scrupule que je marquerai dans la suite. Le *secundum debitum, non secundum gratiam,* ne me plaît point. Peut-être suis-je trop soupçonneux et trop délicat. Je me le reproche, mais je ne puis m'empêcher de dire naïvement ma pensée. Il est certain que les anciens thomistes n'auraient jamais parlé ainsi. Ils enseignaient tous que le secours suffisant contenait une offre réelle et véritable du secours efficace, et ils auraient craint d'assurer que l'offre du secours efficace ne fût pas une grâce proprement dite; car ce qui est offert n'est pas une grâce, si l'offre qu'on en fait n'est pas une grâce.

Le théologien de Padoue (*Num.* 16), avant que de venir à sa quatrième raison, ne peut entièrement dissimuler l'embarras que lui causent les adverbes *prius* et *deinde*. Il n'en fait pourtant pas semblant, et d'un style rapide il jette, comme une pensée qui lui échappe en passant, la solution qu'il a imaginée. Croit-il diminuer la difficulté en paraissant l'envisager avec négligence? On a tort, dit-il, de fonder une vraie distinction sur ces mots *prius* et *deinde*, pour ne pas dire qu'ils ne signifient nullement une priorité et une postériorité de temps, comme il est manifeste (*ut patet*), mais seulement une succession d'idées, d'attention et de réflexion. Car, ajoute-t-il, la persévérance de ceux qui demeurent stables se présente à l'esprit par la comparaison qu'on en fait avec ceux qui tombent, et l'ordre des deux termes de ce rapport veut que la considération de la chute précède la considération de la persévérance.

En vérité, cela est trop raffiné pour avoir été trouvé sur-le-champ. Je ne sais si saint Augustin y a songé de sa vie. Mais posons le cas qu'il eût quelque part employé les adverbes *prius* et *deinde*, pour exprimer aussi hors de propos ce trait d'une profonde logique; je suis sûr qu'une seconde réflexion les lui aura fait effacer, d'autant plus que la pensée du P. Lorenzoni est, ce me semble, contraire à la métaphysique de saint Augustin, qui veut que l'idée du bien précède celle du mal, et par conséquent l'idée de la persévérance celle de la chute. Il s'agit bien ici de la succession naturelle des pensées! Lisez, il est question d'un ordre que Dieu, en qualité de souverain maître de toutes choses, a établi dans la vie, dans l'état de la voie des anges et des hommes: *Deum Dominumque rerum omnium..... sic ordinasse angelorum hominumque vitam, ut in ea prius.... et deinde*, etc.

Mais venons au fort argument du P. Lorenzoni; il n'est rien moins qu'invincible, et très-assurément notre auteur n'a point assez médité le passage qui lui est si cher et si précieux, quand il traite d'absurdité et d'extravagance la nécessité d'exclure les anges du jugement de justice dont il est fait mention à la fin du passage. Le saint docteur dit que Dieu a voulu montrer, non pas après la vie et l'état de la voie, mais dans la vie et l'état de la voie, un jugement de justice. Et dans quelle vie, dans quel état de la voie a-t-il pu le montrer? Est-ce à l'égard des mauvais anges, qui sortirent de l'état de la voie par le jugement qui les réprouva? N'est-ce point plutôt à l'égard des hommes non prédestinés, qui, après la chute d'Adam, sans sortir de l'état de la voie, sont laissés dans la masse de corruption par un jugement de justice, tandis que les autres en sont séparés par le bienfait de la grâce, suivant la doctrine de saint Augustin?

Voilà quelles sont les preuves du P. Lorenzoni. N'a-t-il pas bien fondé son principe, assuré sa règle, vérifié sa clef? Examinons avec quel succès il s'en sert. On va voir (*Num.* 17) un principe qui contredit les conclusions, une règle qui ne s'ajuste à rien, une clef qui brouille et force toutes les serrures sans rien ouvrir. Le théologien de Padoue a prévu cet inconvénient, et il y a remédié par ce bel axiome: La règle ne doit point s'accommoder à ce qui suit, mais ce qui suit doit s'accommoder à la règle; les principes ne doivent point être éclaircis par les conclusions, mais les conclusions doivent être éclaircies par les principes. Il nous fait presque la peur d'un sacrilége, si nous osons disputer le sens de son canon sacré, sur ce que saint Augustin a ajouté, peut-être pourtant pour y servir de commentaire. Les anciens sages ont fait de belles réflexions sur l'emportement insensé d'un homme qui, faisant de vains efforts pour ouvrir sa porte, s'en était pris à sa clef et l'avait mordue. Mais ils n'ont pas remarqué l'injustice de ce furieux, qui devait plutôt battre la serrure. En ce temps-là personne n'avait encore ordonné à toutes les serrures d'être ouvertes par les clefs, et n'avait dispensé toutes les clefs d'ouvrir les serrures.

Mon sentiment est que, dans le reste du chapitre 10 du livre de la Correction et de la grâce, saint Augustin s'applique à développer cette proposition: Dieu a confié au libre arbitre, dans l'état des anges et du premier homme, la grâce de prédestination, à dessein de montrer ce que pouvait le libre arbitre avec le secours d'une providence qui lui fournissait à la vérité des grâces actuelles pour agir, mais qui ne dirigeait pas infailliblement ses démarches. Et selon moi il commence à justifier cela par l'exemple des anges, dont les uns, dit-il, s'éloignèrent de Dieu par le libre arbitre (*per liberum arbitrium a Domino Deo refugæ facti sunt,* etc.), et les autres par le même libre arbitre tinrent ferme dans la vérité (*cæteri autem per ipsum liberum arbitrium in veritate steterunt*, etc.). Mais le P. Lorenzoni a l'habileté de glisser sa grâce prédéterminante dans le sens qu'il attribue à ces dernières paroles.

Qu'on se figure, dit-il (*Num.* 18, 19), que saint Augustin, au lieu du terme de libre arbitre, a employé celui de vie; le pouvoir du bienfait de la grâce ne sera point exclu. Le terme de libre arbitre peut-il se

prendre aussi aisément pour signifier la vie, que le terme de vie se prend pour signifier l'état de la voie? et saint Augustin, qui peu de lignes auparavant distingue le libre arbitre de la vie, confondra-t-il tout d'un coup en cet endroit le libre arbitre avec la vie, sans en donner avis à son lecteur? Et sur quel fondement? Qui a jamais ouï parler d'un auteur, d'une langue et, si je l'ose dire, même d'un jargon, où ces termes soient en quelques occasions synonymes? Et quand ils le seraient, quel écrivain judicieux, après avoir représenté séparément deux choses, s'aviserait aussitôt de désigner l'une par le même mot dont il s'est servi pour exprimer l'autre?

Les paroles suivantes sont le grand arc-boutant du P. Lorenzoni : *Refugientes ejus bonitatem, qua beati fuerunt, non potuerunt ejus effugere judicium, quo miserrimi effecti sunt.* Ne voilà-t-il pas, s'écrie le P. Lorenzoni, le jugement de justice, qui regarde les anges aussi bien que les hommes? Pourquoi le bienfait de la grâce ne les regarderait-il pas également? Le jugement de justice peut-il être commun aux deux états, sans que le bienfait de la grâce le soit? Mais si je voulais user du droit que l'exemple du P. Lorenzoni m'a donné, et attribuer au mot *judicium* telle signification qu'il me plairait ; si j'étais tenté de faire une compensation, et de rendre au libre arbitre une place que contre tout droit et raison le théologien de Padoue lui a ôtée, je traduirais ainsi ce dernier texte : *Les mauvais anges, se refusant à la bonté de Dieu, ne purent se soustraire à la défectibilité du libre arbitre qu'ils avaient reçu de Dieu.* Mais non, *judicium* doit signifier jugement, et *liberum arbitrium* libre arbitre. Il faut seulement mettre de la différence entre le jugement qui s'exerce après la vie, après l'état de la voie, et celui qui durant la vie, durant l'état de la voie, laisse une grande partie des hommes dans la masse de corruption, suivant la doctrine de saint Augustin. C'est de celui-ci seul qu'il s'agit dans le texte, *Deinde quid posset gratiæ suæ beneficium justitiæque judicium?*

Saint Augustin continue, et ce qu'il avait avancé des anges en particulier, il l'assure de l'homme innocent, savoir, que la grâce de prédestination était confiée au pouvoir de son libre arbitre. Et il dit que si Adam avait voulu, il serait demeuré dans l'état d'intégrité et d'innocence où il avait été créé, par le même libre arbitre, dont le bon usage avait sauvé les saints anges. A cela le P. Lorenzoni (*Num.* 20, 21) répond froidement qu'il s'en tient à sa règle, que sa règle ne doit point s'accommoder à ce qui suit, mais ce qui suit à sa règle. C'est la solution générale et unique de toutes les bonnes difficultés qu'il s'objecte. Elle revient à point nommé et en temps presque égaux, comme une espèce de refrain, dans tout le reste de sa dissertation.

Jusqu'ici le saint docteur n'avait point fait une mention expresse de la grâce de prédestination qui était propre de l'état des anges et de celui du premier homme ; il avait seulement représenté leur libre arbitre comme entièrement maître de la direction de ses démarches : de sorte qu'un lecteur peu attentif aurait pu s'imaginer que le saint docteur excluait toute grâce de l'état d'Adam et des anges, quoiqu'il n'en prétendît exclure qu'une grâce habituelle de prédestination absolue, qui gouvernât et réglât si sûrement les démarches du libre arbitre, que la béatitude éternelle en fût le terme infaillible. C'est pourquoi, afin de prévenir ou de corriger une telle pensée, il commence le chapitre 11 par ces mots : « Quoi donc, Adam n'a-t-il point eu de grâce? *Quid ergo, Adam non habuit Dei gratiam* (*S. Aug., lib. de Correpti. et gratia, cap.* 11, *n.* 29)? »

Le P. Lorenzoni se flatte pourtant (*Num.* 22, 23) que son sentiment est le seul où l'on puisse expliquer le motif qui porte saint Augustin à se proposer et à résoudre cette objection. Je m'étonne qu'il néglige d'insister sur ce que le saint docteur ne joint pas ici les anges à Adam, et qu'il ne dit pas : Quoi donc, Adam et les anges n'ont point eu de grâce? Mais il est clair que la difficulté qui a donné lieu à tout ce discours de saint Augustin concernait le seul Adam, et que pour cette raison le saint ne parle plus désormais des anges. Dans le chapitre 10, il n'a eu en vue que d'établir le principe de sa réponse à la difficulté qui est énoncée au commencement de ce chapitre, lequel principe consiste en ce qu'avant le péché Dieu voulait que le libre arbitre eût la direction des démarches de l'homme et de l'ange, au lieu que dans les saints de notre état, c'est la grâce d'une prédestination absolue qui dirige leurs démarches. Dans le chapitre 11, le saint docteur explique la nature, tant de la grâce qui gouverne le libre arbitre des prédestinés de notre état, que de celle qui était gouvernée par le libre arbitre d'Adam.

Ecoutons le P. Lorenzoni. Il nous fera accroire (*Num.* 24) que la grâce d'Adam que saint Augustin appelle grande, et qu'il assure avoir été bien différente de celle qui est accordée aux prédestinés de notre état, est non-seulement la même qu'ont eue les démons, mais encore la même à laquelle résistent tous ceux qui pèchent, en quelque état que ce soit. Il nous donnera comme un point décidé par son canon sacré, que la grâce qui est ici comparée et opposée à celle-là n'est pas propre des prédestinés de notre état, que les bons anges l'ont reçue, et qu'en substance elle n'est point d'une autre espèce que celle qui procure à un réprouvé de notre état une sainteté temporelle. Il ajoutera que cette même grâce était nécessaire à Adam pour se garantir de sa chute et persévérer effectivement.

Cependant, demandons à saint Augustin ce qui a fait que Dieu a prévenu Adam d'une sorte de grâce bien différente de celle qu'il accorde aux saints de notre état; il ne pensera point à nous répondre, selon les principes du théologien de Padoue, qu'Adam n'a point persévéré, et que par conséquent il n'avait besoin que d'une grâce de possibilité, sans laquelle il n'aurait point été coupable en ne persévérant pas; qu'au contraire les saints de notre état persévérèrent, et qu'ils ont besoin par conséquent de la grâce d'action, sans laquelle on ne peut pas supposer qu'ils persévèrent. Mais le saint docteur nous répondra que la diversité qui est entre la grâce dont Dieu a prévenu Adam, et celle dont il prévient maintenant les prédestinés, est d'un côté fondée sur les forces de la nature saine et l'heureuse possession où était Adam de tout ce qui était capable de le détourner du péché et le porter à l'obéissance; de l'autre côté, sur la faiblesse de la nature corrompue par le péché, et l'affluence des maux qui exposent les saints à une multitude de violentes tentations. *Ille in bonis erat, quæ bonitate sui Conditoris acceperat.... sancti vero in hac vita ad quos pertinet liberationis hæc gratia in malis sunt*, etc. (*S. Aug. loc. cit.*)

Qu'il peint bien par ces caractères deux différentes grâces habituelles de prédestinations! Parce qu'Adam *était fort*, une providence qui se bornât à lui fournir des grâces actuelles, et qui ne dirigeât point absolument et infailliblement ses démarches, lui suffisait; parce que les saints sont faibles, ils ont besoin d'une providence plus spéciale, qui ne se borne pas à leur fournir des grâces actuelles, mais qui dirige absolument et infailliblement leurs démarches : comme un faible enfant a besoin d'une gouvernante qui d'un œil attentif veille continuellement sur son allure, prévienne ses chutes, ou le relève s'il vient à tomber ; au lieu que dans la vigueur de l'âge on n'a pas besoin d'un pareil secours.

Retournons au P. Lorenzoni, et faisons-lui cette instance : Est-il supportable que saint Augustin allègue qu'Adam *était fort*, pour unique raison de la suffisance du secours de grâce qu'il a reçu, si ce secours ne lui suffisait pas pour agir effectivement, si ce secours est le même que le secours suffisant de

notre état, et si on l'oppose au secours efficace qui est nécessaire pour agir dans toute sorte d'états? Est-il supportable que saint Augustin allègue que les saints de notre état sont faibles, pour unique raison du besoin qu'ils ont d'une autre espèce de grâce plus puissante, si, en supposant qu'ils ne fussent pas faibles, mais très-forts, cette même espèce de grâce leur aurait été nécessaire, et si cette même espèce de grâce a été nécessaire aux anges, qui n'étaient pas faibles, mais très-forts? La réponse du théologien de Padoue est trop curieuse pour ne la point faire attendre quelque temps.

Il veut nous faire remarquer auparavant (*Num.* 25) que, dans le livre de la Correction et de la grâce, saint Augustin ne daigne pas appeler du nom de grâce le secours qui est nécessaire pour pouvoir agir, en comparaison de celui qui est nécessaire pour agir. Mais il doit chercher ses preuves ailleurs que dans ce livre. Adam eut une grâce, il n'eut pas le bienfait de la grâce; cela veut-il dire que la grâce actuelle qu'eut Adam n'était pas un bienfait? Non, n'en déplaise au P. Lorenzoni, mais cela veut dire que dans l'état d'Adam la persévérance n'eût pas été le bienfait de la grâce d'une prédestination absolue, quoiqu'elle dût être le bienfait d'une grâce actuelle.

Enfin l'auteur de la Dissertation (*Num.* 26), pour nous préparer à recevoir sa réponse avec applaudissement, se montre enthousiasmé de l'évidence prétendue de ses explications: il en appelle à la bonne foi, au sens commun, à la plus rigoureuse critique. Mais on voit bien que les adversaires qu'il combat ont tort, et qu'il n'a pas raison; qu'il les jette dans l'embarras, et qu'il y demeure lui-même. Car enfin voici de quoi il nous régale.

Pour comprendre ce qui fait que saint Augustin allègue d'un côté la force d'Adam, et de l'autre la faiblesse des saints de notre état en parlant des divers secours de la grâce, il faut simplement apercevoir que le saint docteur compare la grâce qui est maintenant accordée aux prédestinés, non seulement avec la grâce qu'Adam a reçue, mais encore avec celle qu'il aurait reçue s'il avait persévéré. Quiconque ne voit pas cela ne veut point voir, dit le P. Lorenzoni: *Quis non videat, nisi qui videre nolit?*

Tâchons donc de n'être point aveugles volontaires, et concevons avec le P. Lorenzoni que le saint docteur dit d'abord qu'Adam a reçu une très-grande grâce, mis différente de celle qu'il accorde aux prédestinés de notre état: *Quid ergo Adam non habuit Dei gratiam? Imo vero habuit magnam, sed disparem.* Et ensuite n'attendons pas que saint Augustin se mette en peine de montrer pourquoi il y a de la différence entre la grâce qu'Adam a reçue et celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Mais jugeons à propos qu'il laisse là pour longtemps cette grâce qu'Adam a reçue, et que, sans en donner le moindre avis à ses lecteurs, il emploie près de quatre-vingts lignes à montrer pour quelle raison une grâce qu'Adam n'a point reçue, mais qu'il aurait reçue s'il avait persévéré, se serait trouvée différente de la grâce que reçoivent maintenant les prédestinés. Car à la fin, lorsque nous y penserons le moins, le saint docteur, sans avoir distingué la grâce qu'Adam n'a point reçue de celle qu'il a reçue, commencera à expliquer sur quoi est fondée la différence de la grâce qu'Adam a reçue d'avec celle que reçoivent maintenant les prédestinés. Je ne sais comment une pensée qui me vient a échappé au P. Lorenzoni, c'est de dire qu'après ces paroles: *imo vero habuit magnam*, il faut renfermer dans une parenthèse, qui serait d'assez bonne mesure, tout ce qui suit, jusqu'à ces autres paroles, *istam gratiam non habuit primus homo, qua nunquam vellet esse malus.*

Je laisse les arguments que fait après cela le P. Lorenzoni (*Num.* 27-29). Ils sont triomphants, mais seulement dans la supposition qu'il ne se peut faire que lui et les adversaires qu'il combat s'éloignent également du sens de saint Augustin. C'est de quoi notre auteur devait se défier à la rencontre des difficultés qui balancent son triomphe.

Il se propose celle-ci (*Num.* 30, 31). Saint Augustin dit: « Qu'Adam pouvait persévérer, s'il voulait, parce que Dieu lui avait donné un secours par lequel il pouvait et sans lequel il ne pouvait pas persister dans le bien qu'il voudrait » *Posset ergo permanere, si vellet, quia dederat ei adjutorium per quod posset, et sine quo non posset bonum perseveranter tenere quod vellet* (*S. Aug., lib. de Corrept. et gratia, cap.* 11, *n.* 32). » Le saint docteur ajoute: « Mais parce qu'il ne voulut pas persévérer, ce fut certainement sa faute, au lieu qu'il aurait mérité s'il avait voulu persévérer, comme firent les saints anges, qui, tandis que leurs compagnons tombèrent par le libre arbitre, demeurèrent fermes par le même libre arbitre, et méritèrent le juste prix de cette persévérance: *Sed quia noluit permanere, profecto ejus culpa fuit, cujus meritum fuisset, si permanere voluisset, sicut fecerunt angeli sancti, qui cadentibus aliis per liberum arbitrium, per idem liberum arbitrium steterunt ipsi, et hujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt* (*Ibid.*). »

Saint Augustin assure donc que les saints anges persévérèrent par le même libre arbitre par lequel les mauvais anges et Adam tombèrent. Le mot *par* attribue évidemment au libre arbitre la persévérance aussi bien que la chute; et le mot *même* ne peut indiquer autre chose sinon que dans les uns et dans les autres le libre arbitre était prévenu de la même grâce: c'est-à-dire, selon les adversaires du P. Lorenzoni, de la même grâce actuelle et *versatile*, et, selon moi, de la même grâce habituelle de prédestination, qui laissait au libre arbitre la direction de ses démarches. Comment le P. Lorenzoni se tire-t-il de là? Il n'ose répéter ce qu'il a dit ci-dessus, que cette expression, *par le même libre arbitre*, est équivalente à celle-ci, *dans la même vie*, ou *dans le même état.* Il se contente de recourir à la défaite commode qu'il s'est préparée en établissant que sa règle ne doit point s'ajuster à ce qui suit, mais que ce qui suit doit s'ajuster à sa règle. Il a beau dire, ses ajustements forcés réprouvent sa règle, qui en elle-même est démontrée fausse.

L'extrême complaisance que notre auteur semble avoir pour ses adversaires baïanistes, lui fait trouver (*Num.* 32) une difficulté égale à la précédente dans ces paroles qui regardent Adam, *cujus meritum fuisset, si permanere voluisset*, et dans celles-ci qui concernent les anges, *cujus mansionis debitam mercedem recipere meruerunt.* On prétend, dit-il, que ces termes *meritum* et *merces* désignent évidemment une grâce *versatile*; on se trompe, ils signifient une grâce efficace par elle-même, qui aurait été donnée à Adam, supposé qu'il eût persévéré, et qui fut donnée aux saints anges qui ont persévéré. Mais saint Augustin veut seulement faire entendre par ces expressions la différence qu'il y a entre l'arbitre purement libre qu'avait Adam, et l'arbitre délivré par la grâce de Jésus-Christ, qu'ont maintenant les prédestinés. Tel est le précis de la réponse du P. Lorenzoni, qui semble accorder aux baïanistes que, selon la pensée de saint Augustin, les bonnes œuvres auraient été des mérites plus proprement dits, et la gloire céleste une récompense plus proprement dite dans l'état d'innocence que dans l'état de la nature réparée.

Cependant la doctrine de l'Église, conforme à celle de saint Augustin, est que les bonnes œuvres de l'état d'innocence et du nôtre sont, dans un sens pareil, des mérites proprement dits; et en même temps des dons de Dieu, parce que l'élévation de la nature raisonnable à l'adoption divine, fondement des grâces du Créateur et des bonnes œuvres de l'état d'innocence, est un bienfait gratuit et distingué de la grâce de création, aussi bien que la réparation de la nature humaine, fondement des grâces du Rédemp-

teur et des bonnes œuvres de notre état. L'une était une pure libéralité ajoutée à la nature, comme l'autre est une pure miséricorde. Ceci est appuyé sur la condamnation de la première proposition de Baïus, et sur le 25ᵉ canon de la sixième session du saint concile de Trente. Nous y voyons décidé que les bonnes œuvres de l'état d'innocence, qu'on avoue avoir été des mérites proprement dits, ne laissaient pas d'être des dons de Dieu, et que les bonnes œuvres de notre état, qu'on avoue être des dons de Dieu, ne laissent pas d'être des mérites proprement dits. L'Eglise n'est-elle pas plus certaine d'avoir bien entendu sa tradition en prononçant de la sorte, que les hérétiques ne sont sûrs d'avoir compris le sens de saint Augustin, qu'ils ont la présomption d'opposer aux enseignements de l'Epouse de Jésus-Christ? L'examen des deux textes suivants fera voir combien ils se sont mécomptés.

Le premier texte qui nous arrêtera quelque temps avec le P. Lorenzoni (*Num.* 33 *seqq.*) est celui-ci : *Si hoc adjutorium vel angelo vel homini, cum primum facti sunt, defuisset, quoniam non talis natura facta erat, ut sine divino adjutorio posset manere si vellet, non utique sua culpa cecidissent. Adjutorium quippe defuisset, sine quo manere non possent. Nunc autem quibus deest tale adjutorium jam pœna peccati est; quibus autem datur, secundum gratiam datur, non secundum debitum, et tanto amplius datur per Jesum Christum Dominum nostrum, quibus id Deo dare placuit, ut non solum adsit sine quo permanere non possumus etiamsi velimus, verum etiam tantum ac tale ut velimus*, etc. (*S. Aug.*, *ubi supra*). Il faut accorder aux baïanistes que saint Augustin, en opposant ici au secours *sine quo non* de l'état d'innocence le secours *quo* de notre état, dit de ce dernier qu'il n'est point dû, mais donné par grâce ; et il faut leur disputer, 1° que le mot *debitum* signifie une chose que la nature raisonnable exige conséquemment à la création. Il signifie seulement une chose qu'exige l'élévation de la nature à la dignité d'enfants adoptifs de Dieu, dont l'ange et l'homme ont été honorés dès leur création. 2° Il faut disputer aux baïanistes que cette différence des deux secours établie par saint Augustin soit applicable à la grâce actuelle propre des deux états. Car, à considérer la grâce actuelle du côté d'Adam et des anges, qui n'en étaient indignes que *négativement*, et du côté des hommes de notre état, qui en sont indignes *positivement*, parce que les premiers ont été créés dans l'innocence, et que les seconds naissent coupables, on peut bien dire que ceux-là n'étaient pas si indignes de la grâce actuelle que ceux-ci, mais on ne peut pas dire, même par comparaison, qu'elle leur était due, sans confondre la nature avec la grâce, et mettre au moins entre elles de la proportion.

Ce n'est point sous ce rapport qu'on doit considérer la grâce actuelle, quand on soutient dans un bon sens qu'elle était due à Adam et aux anges. Un tel langage se vérifie non par la vue des sujets à qui la grâce est donnée, mais par l'idée de l'auteur de qui elle vient. On la regarde alors comme une suite et une dépendance de la libéralité de Dieu, qui a élevé la nature à un état surnaturel, et qui, en conséquence de cette élévation, a exigé d'Adam et des anges des actions surnaturelles. C'est-à-dire que Dieu devait la grâce actuelle non pas proprement à Adam et aux anges, mais à l'ordre que sa libéralité avait établi ; mais à sa justice, qui ne lui permettait pas d'exiger des actions surnaturelles sans un secours surnaturel qui les rendît possibles.

Or, s'il s'agit de comparer la grâce actuelle de notre état avec la grâce actuelle d'Adam et des anges, en tant qu'elle était due de la manière que je viens de l'expliquer, il est clair qu'on ne doit point retourner à la considération des sujets qui reçoivent la grâce, mais envisager uniquement celle de notre état comme une suite et une dépendance de la miséricorde de Dieu, qui a réparé notre nature par Jésus-Christ, et qui, en conséquence de cette réparation, exige des actions surnaturelles dans notre état.

Cela étant, je demande : Dieu devait-il plus à l'ordre que sa libéralité avait établi par pure grâce, qu'il ne doit à l'ordre que par pure grâce sa miséricorde a réparé? Sa justice lui permet-elle plus d'exiger de nous des actions surnaturelles, sans nous donner ou nous offrir la grâce actuelle qui nous aide à les produire en conséquence de la réparation de la nature, que cette même justice ne lui permettait d'en user ainsi à l'égard d'Adam et des anges en conséquence de l'élévation de la nature? Il n'est pas question de savoir si nous sommes plus indignes de la miséricorde de Dieu qu'Adam ne l'était de sa libéralité, mais si la libéralité faite à Adam était un engagement plus fort d'accorder la grâce actuelle, que la miséricorde faite à tous les hommes, en vertu de la rédemption générale de Jésus-Christ ; si Dieu était plus lié par un décret de bonté qui honorait l'homme et l'ange innocents d'un don auquel leur nature n'avait aucun droit de prétendre, qu'il n'est lié par un décret de clémence qui restitue à l'homme tombé dans sa disgrâce le privilége d'aspirer à ce même don.

Certainement, comme c'était libéralité et justice envers Adam, c'est miséricorde et justice envers nous que la distribution des grâces actuelles, qui sont nécessaires à la possibilité des actions surnaturelles, que Dieu exige avant et après la chute de l'homme ; mais la justice est la même des deux côtés, puisque cette justice n'a point pour objet ce qui appartient à l'homme innocent ou coupable, mais un pacte avec Adam, un pacte avec Jésus-Christ, des promesses auxquelles Dieu n'est pas moins fidèle, soit que la libéralité, soit que la miséricorde les ait dictées. Si les baïanistes citent mal à propos saint Augustin pour prouver dans leur sens erroné que la grâce actuelle était due à l'homme et à l'ange innocent, nous citerons avec plus de justesse l'Ecriture sainte, pour prouver dans le sens catholique que la grâce actuelle est due à tous les hommes en tant que rachetés par le sang de Jésus-Christ : *Quid est quod ultra debui facere vineæ meæ et non feci ei* (*Isai.* v, 4)?

Quelle est donc cette grâce de notre état que saint Augustin regarde comme n'étant point due en aucun sens, en la comparant à une autre grâce de l'état d'Adam? C'est la prédestination absolue, qui est une grâce habituelle, et le vrai secours *quo*. Car cette grâce n'est point contenue dans la généralité de la rédemption, mais elle est une application spéciale du bienfait de la rédemption à un petit nombre d'élus. Quelle est cette grâce de l'état d'Adam que le saint docteur estime avoir été due, en la comparant à une autre grâce de notre état? C'est la prédestination conditionnelle, que l'élévation de la nature saine exigeait, et le vrai secours *sine quo non*. Car cette grâce était contenue dans l'élévation de la nature, lorsqu'il n'y avait point de masse de corruption où Dieu laissât les uns, tandis qu'il en tirait les autres?

Je suis bien aise d'avertir en passant que le système de saint Augustin sur la prédestination n'est pas si dur qu'il paraît l'être au premier coup d'œil. Qu'on le médite, qu'on pèse les expressions du saint, et qu'on rapproche les uns des autres tous les textes où il en parle, on trouvera que ce système n'est pas incompatible avec la volonté de Dieu, véritable, générale, antécédente et conditionnelle de sauver tous les hommes que saint Augustin a reconnue. (Car on ignore le fond du semi-pélagianisme, quand on objecte que le saint docteur paraît restreindre en quelques endroits cette proposition de l'Apôtre [*I Tim.* ii, 4] : *Dieu veut que tous les hommes soient sauvés.*) Ce même système de la prédestination absolue n'est pas si différent qu'on se l'imagine de ce qu'ont enseigné

tous les Pères, tant grecs que latins, prédécesseurs de saint Augustin, qui ont pourtant admis la prédestination conséquente. J'aurai occasion de développer tout cela dans l'examen que j'espère faire des arguments dont M. Bayle a tâché de renforcer le manichéisme.

Mais ne quittons pas sitôt le texte de saint Augustin que nous avons pour objet, car le P. Lorenzoni en fait ailleurs un usage qui est une suite de la mauvaise manière dont il l'entend ici. Sur la foi de ces paroles : *Nunc autem quibus deest tale adjutorium jam pœna peccati est*, il nous débite sérieusement qu'aucun secours de grâce n'a été préparé aux enfants qui meurent sans baptême, et il ne doute pas que l'autorité de saint Augustin ne rende son opinion respectable. Je me ferais un crime, dit-il, de m'éloigner tant soit peu de cet homme divin. Quoi! sans égard à ces paroles de l'Apôtre : *Si unus pro omnibus mortuus est, ergo omnes mortui sunt* (*II Cor.* v, 14)? Saint Augustin lui-même se sert de ce raisonnement de saint Paul pour prouver que tous les hommes sans exception sont morts en Adam, *nemine prorsus excepto* (*S. Aug. lib.* xx. *De Civ. Dei*, *cap.* 6). Il assure en particulier que tous les enfants naissent avec le péché originel, parce qu'on ne peut pas nier qu'ils ne soient tous contenus dans la proposition de l'Apôtre quand il dit que Jésus-Christ est mort pour tous les hommes. *A morte quæ in peccato est, parvulos non ostendis immunes, quia et pro eis Christum mortuum negare non audes* (*Lib.* II *Oper. Imp.*, *n.* 174). En effet, le raisonnement est nul et frivole, à moins que l'auteur sacré et l'homme divin ne supposent comme une vérité incontestable que Jésus-Christ est mort pour tous les hommes et tous les enfants sans exception, *nemine prorsus excepto*. Or, si l'on doit se faire un crime de s'éloigner tant soit peu de l'homme divin, ne doit-on pas se faire au moins un scrupule de s'éloigner beaucoup de l'auteur sacré interprété par l'homme divin? Tous deux nous enseignent un mystère de miséricorde qui confond notre raison, parce que nous ne concevons pas comment, en vertu de la mort du Sauveur, Dieu a pourvu au salut de tous les enfants qui meurent sans baptême. Je l'adore et je le crois. Mais les mystères de justice, où la raison n'est pas moins confondue, sont plus au goût du P. Lorenzoni; il aime à les multiplier.

Si cependant il ne tenait à son opinion que sur la foi de ces paroles : *Nunc autem quibus deest tale adjutorium, jam pœna peccati est*, il serait aisé de la lui faire abandonner. Qu'un baïaniste lui soutienne que ces paroles doivent s'entendre de tous les hommes de notre état qui tombent dans le péché, et que, selon la pensée de saint Augustin, la grâce de possibilité manque à tous ceux qui violent les préceptes, comment se défendra-t-il? Sera-ce par les paroles suivantes, où il croit voir que le secours *sine quo non* est accordé à quelques hommes de notre état : *quibus autem datur, secundum gratiam datur, non secundum debitum?* On lui répliquera qu'il y prenne garde de plus près, et qu'il est manifeste que dans ce dernier texte il s'agit du secours *sine quo non* joint au secours *quo*, et en tant qu'il est contenu dans le secours *quo*. La suite le démontre : *Et tanto amplius datur per Jesum Christum Dominum nostrum*, QUIBUS IN DEO DARE PLACUIT, *ut non solum adsit sine quo manere non possumus, verum etiam tantum ac tale sit ut velimus.* Tous ceux, dit saint Augustin, à qui il a plu à Dieu de donner maintenant le secours *sine quo non* le reçoivent si abondant et si parfait, que non-seulement ils ont un secours nécessaire afin de pouvoir persévérer, mais un secours si grand et tel qu'ils persévèrent effectivement. Pouvait-il dire plus clairement que dans notre état le secours *sine quo non* ne se donne point sans le secours *quo?*

Pour confondre le baïaniste, il faut lui faire remarquer que le secours *quo* est attribué par saint Augustin aux seuls prédestinés, et qu'il est décrit comme

A une habitude; que par conséquent c'est la grâce habituelle de la prédestination absolue, et non pas ce que l'on entend ordinairement par la grâce efficace, qui est une action passagère, et qui n'est pas refusée à plusieurs réprouvés; que le secours *sine quo non* opposé au secours *quo* est la grâce habituelle de prédestination propre de l'état d'Adam, laquelle n'était pas absolue, mais conditionnelle, et qu'enfin le secours *sine quo non*, qui dans notre état est inséparable du secours *quo*, est la grâce habituelle de la prédestination absolue, qui contient éminemment la prédestination conditionnelle, en tant que la persévérance même renferme avec avantage le pouvoir de persévérer tel que l'avait Adam; cette persévérance, dis-je, dans laquelle on demeure et qu'on n'abandonne point, qui est une suite et un enchaînement d'actions, dont la dernière atteint infailliblement à la couronne céleste. D'où il s'ensuit qu'on ne peut conclure de ce témoignage du saint docteur que la grâce suffisante manque à personne, mais seulement que B tous ne sont pas prédestinés.

L'autre texte, par lequel j'ai promis de montrer que saint Augustin n'a rien avancé qui affaiblisse les mérites des bonnes œuvres de notre état pour relever celui des bonnes œuvres de l'état d'innocence, est ce qui suit : *Nunc autem per peccatum perdito bono, merito in his qui liberantur factum est donum gratiæ, quæ merces meriti futura erat.* La seule erreur (j'entends une bévue, et non pas une hérésie ni rien qui en approche, à Dieu ne plaise!) la seule erreur, dis-je, qui a fait prendre les deux secours *quo* et *sine quo non* pour des grâces actuelles, a eu le crédit de persuader que dans ce passage saint Augustin, en opposant ensemble les bonnes œuvres de l'état d'Adam et celles du nôtre, appelait les unes des mérites, et les autres des dons de la grâce. Mais le saint docteur ne parle que d'une chose qui dans l'état d'innocence était un mérite, et dans l'état présent est un pur don de la grâce, c'est l'avantage d'être conduit C à une heureuse fin. Car supposons qu'Adam eût persévéré, et comparons-le à un juste de notre état qui persévère, toutes les bonnes œuvres de l'un et de l'autre auraient été également des mérites et des dons de Dieu. Mais le libre arbitre d'Adam ayant la direction de ses démarches, la conduite à une heureuse fin aurait été un mérite particulier pour lui, au lieu que la grâce habituelle de la prédestination absolue ayant la direction des démarches du juste de notre état, la conduite à une heureuse fin est un pur don de la grâce.

Nous voici parvenus avec notre auteur (*Num.* 36, 37) au chapitre 12 du livre de la Correction et de la grâce, où saint Augustin représente à merveille les deux sortes de prédestinations, en comparant l'une aux aliments et l'autre à la béatitude (*S. Aug.*, *lib. de Corrept. et gratia*, *cap.* 12, *n.* 34). Il faut reconnaître néanmoins que la comparaison n'est pas entière et parfaite. Le secours *quo* fait qu'on persévère, et le secours *sine quo non* donne le pouvoir de persévérer; D mais on ne peut pas dire de même que la béatitude rend heureux, et que les aliments donnent le pouvoir d'être heureux : saint Augustin ne fait pas une telle proposition, mais il s'exprime ainsi : « La béatitude rend heureux, et les aliments donnent le pouvoir de ne pas mourir. » Quelle remarque! dira-t-on; qu'elle est puérile! Le P. Lorenzoni ne me permet pas de l'omettre : il suppose tout de bon que le saint docteur compare la persévérance et le pouvoir de persévérer, avec la béatitude et le pouvoir d'être heureux; sur quoi il fonde ce raisonnement, qu'il trouve insurmontable : Un homme qui a des aliments n'est point effectivement heureux sans la béatitude; donc Adam, qui avait le secours *sine quo non*, avait besoin du secours *quo* pour persévérer effectivement. Qu'on juge si le théologien de Padoue a lieu d'admirer l'effort de sa logique, et de s'écrier dans un enthousiasme triomphant : *Après une décision si vraie, si so-*

fide, si certaine, où est, je vous prie, la grâce versatile? où est la distinction tant vantée des deux secours? elle est écroulée, ruinée, renversée, écrasée, jetée par terre! Pour moi, je dis : Où est l'*abiit, excessit, evasit, erupit* de Cicéron? il est éclipsé, terni, effacé.

A parler sérieusement, notre auteur devrait trouver plus raisonnable qu'il ne fait l'objection que fournissent contre lui ces paroles : *Major quippe libertas est necessaria adversus tot tantasque tentationes, quæ in paradiso non fuerunt, dono perseverantiæ munita atque firmata, ut cum omnibus terroribus, erroribus, amoribus suis vincatur hic mundus* (*S. Aug., ibid., n.* 35). Je demande : Pourquoi le secours *quo* est-il nécessaire maintenant aux prédestinés? Saint Augustin répond : C'est qu'ils ont à vaincre les terreurs, les erreurs, les convoitises, dont en cette misérable vie ils sont continuellement assaillis. Ajoutez, dit le P. Lorenzoni, c'est que, pour agir, pour persévérer effectivement, le secours *quo*, qui est la grâce d'action, est nécessaire. Je demande encore : Pourquoi le secours *quo* n'a-t-il point été donné à Adam? La réponse du saint docteur est que dans le paradis terrestre Adam n'était point exposé à cette foule de tentations si grandes et si violentes que nous éprouvons. Ce n'est point là, reprend le P. Lorenzoni, la principale raison : Adam n'a fait que pouvoir persévérer; il n'a point persévéré en effet, et par conséquent il n'avait besoin que du secours *sine quo non*, qui est la grâce de possibilité.

Mais, dis-je au P. Lorenzoni, voilà déjà plusieurs fois que saint Augustin répète la même chose, et vous êtes toujours obligé de le corriger. Faites-moi voir qu'il déclare au moins une fois que quand les saints seraient aussi forts qu'Adam, ils ne laisseraient pas d'avoir besoin du secours *quo*. Mais vous n'y réussirez pas. Le saint docteur continue à parler sur le même ton : *Ut ergo non acciperet hoc donum Dei, id est in bono perseverantiam, primus homo, sed perseverare vel non perseverare in ejus relinqueretur arbitrio, tales vires habebat ejus voluntas.... nunc vero posteaquam est illa magna peccati merito amissa libertas, etiam majoribus donis adjuvanda remansit infirmitas* (*S. Aug., ibid., n.* 37). Qui ne voit dans ces paroles la résolution de la difficulté que saint Augustin s'est proposée au commencement du chapitre 10? Adam fut coupable de n'avoir point persévéré, quoiqu'il n'ait pas reçu le don spécial de la persévérance habituelle, qui est la grâce de la prédestination absolue, dont il n'avait pas besoin, parce qu'il était fort, et dont nous avons besoin, parce que nous sommes faibles. Car d'ailleurs il avait reçu une grande grâce qui est la prédestination conditionnelle et un vrai pouvoir de persévérer, lequel, confié à la direction de son libre arbitre, lui aurait donné moyen, s'il avait voulu, de mériter la persévérance actuelle.

Puis-je me tromper en faisant ce commentaire? N'est-il pas évidemment confirmé par le passage suivant : *Subventum est ergo infirmitati voluntatis humanæ, ut divina gratia indeclinabiliter et inseparabiliter ageretur* (*Ibid., n.* 38)? Que signifient ces paroles, si elles n'expriment point l'attachement inévitable et inséparable d'une grâce habituelle à nous conduire, parce que nous sommes trop faibles pour nous conduire nous-mêmes? Saint Augustin en demeure-t-il là? Non; il semble qu'il ait voulu forcer tous les Lorenzonis du monde à le mieux entendre, malgré leurs préjugés. Il ajoute : *Fortissimo quippe dimisit atque permisit facere quod vellet; infirmis servavit ut ipso donante invictissime quod bonum est vellent; nec hoc deserere invictissime nollent* (*Ibid.*).

Ce dernier texte doit être considéré avec attention. *Fortissimo dimisit atque permisit facere quod vellet* : quels autres termes le saint docteur aurait-il choisis pour exprimer mieux un pouvoir qui, de la part de Dieu, a tout ce qu'il faut pour être réduit à l'acte? *Infirmis servavit*, etc. Quoi de plus clair pour marquer que le secours *quo* n'était point nécessaire à la persévérance effective d'Adam, mais qu'il était réservé aux saints de notre état, précisément et uniquement à cause de leur infirmité?

A ce propos, on me permettra de raconter un fait qui revient bien à ceci. On le prendra, si on veut, pour une parabole propre à faire sentir quel langage on veut que tienne saint Augustin dans les trois fameux chapitres. J'ai connu un marchand de Calais qui ne disait jamais la vraie raison de ce qu'on lui voyait faire. Il avait deux fils, et il avait mené le cadet en Angleterre. Ses amis de ce pays-là lui demandaient pourquoi il n'avait point donné à l'aîné la satisfaction de le suivre et de faire le même voyage. Il répondit que c'était un garçon vigoureux et robuste, tellement que s'il y avait eu un pont de Calais à Douvres, il serait venu gaiement à pied, et sans en être incommodé le moins du monde; mais que pour le cadet, il était si délicat, qu'au bout d'une demi-lieue il aurait été hors d'état de marcher et serait resté sur le pont; car, d'ailleurs, il ne pouvait supporter aucune voiture sur terre. C'est pourquoi, ajoutait-il, j'ai fait monter celui-ci avec moi dans le vaisseau. Cet exemple peut servir au P. Lorenzoni, qui doit penser que le secours *quo* était nécessaire à Adam et aux saints de notre état pour persévérer, comme le vaisseau était nécessaire aux deux frères pour passer de Calais à Douvres; et que, comme le vaisseau eût été nécessaire au cadet, même dans l'hypothèse chimérique du pont, le secours *quo* ne laisserait pas de nous être nécessaire, même dans la supposition que le secours *sine quo non* eût suffi à Adam. Il ne s'agit plus que de savoir s'il est à propos de faire tenir à saint Augustin le langage de ce marchand.

En voilà assez. C'est en vain que je m'arrêterais à toutes les conclusions que le P. Lorenzoni tire de son explication et de sa règle. Mais je ne puis m'empêcher en finissant de lui rendre justice, et de déclarer l'idée que son ouvrage m'a donnée de sa personne. Je crois y voir une piété et un fonds de religion qui n'a rien d'affecté et de commandé, une recherche de la vérité et une droiture qui ne sont pas non plus de parade, une charité et un amour de la paix du même caractère. Bien différent d'un grand nombre d'auteurs, dont le ton dévot et radouci ne m'imposa jamais, il peint les bonnes qualités de son cœur avec des couleurs naturelles et nullement empruntées. Pour son esprit, il est ferme et conséquent, sentant la difficulté. Malgré la complaisance qu'il marque pour ses inventions, vous sentez qu'il n'est content que par provision et jusqu'à ce qu'on lui présente quelque chose de meilleur. Son ton affirmatif ne regarde que les adversaires qu'il combat, et il a droit de s'assurer qu'il a détruit leur système. En un mot, les défauts que j'ai observés dans son ouvrage sont ceux des principes dont il s'est laissé prévenir, et nullement les siens.

TRACTATUS SECUNDUS.

EXAMEN DES CRITIQUES
RÉPANDUES DANS LE DICTIONNAIRE DE M. BAYLE,
SUR DIVERS ENDROITS DES ÉCRITS DE SAINT AUGUSTIN.

J'attendis en vain durant plusieurs jours le licencié, qui m'avait promis de revenir, j'eus le temps de mettre par écrit, et tout le parallèle que j'avais fait en sa présence de la doctrine de saint Augustin avec celle de Jansénius, et les réflexions qui m'étaient venues sur les autres reproches dont M. Bayle charge le saint docteur.

Première partie.

Examen du reproche que M. Bayle fait à saint Augustin, d'avoir donné dans le relâchement de la morale.

Je commençai par l'article d'Acyndinus, homme consulaire et gouverneur de Syrie; dont le nom n'a trouvé place dans le Dictionnaire de M. Bayle que pour servir d'attache à une petite historiette du goût de celles qui, au jugement de l'auteur, méritent d'être rapportées.

Une femme, pour avoir de quoi racheter la vie à son mari, crut devoir user de la permission qu'il lui donnait de se rendre aux désirs d'un autre homme. Saint Augustin raconte le fait; toutes les circonstances de sa narration sont soigneusement recueillies par M. Bayle, et exposées avec le tour que ce critique sait donner à ces sortes de choses. On dirait pourtant qu'il n'a eu dessein que d'édifier, et qu'il n'a cherché qu'à venger la saine morale du relâchement où saint Augustin lui paraît être tombé à cette occasion. Ainsi M. Bayle n'a pas tellement livré saint Augustin aux jansénistes, qu'il ne le mette aussi à la tête des casuistes commodes. Les voilà réunis les uns et les autres sous un même chef, ils n'ont qu'à se donner la main.

A entendre notre critique, « saint Augustin n'ose décider si la conduite de cette femme est bonne ou mauvaise; et il penche beaucoup plus à l'approuver qu'à la condamner; ce qui est assez surprenant. »

Il est absolument contre toute vraisemblance que saint Augustin révoque en doute si l'adultère est permis dans le cas de conserver les jours à un mari, lui qui décide sans hésiter que le mensonge est défendu, quand il s'agirait d'arracher un père à la mort, *Nunquam pro cujusquam temporali vitâ mentiendum est.* Il est manifestement incroyable que le saint docteur soit de bonne composition au regard des péchés contraires à la pureté, quand ils sont devenus le moyen unique d'empêcher qu'un homme ne périsse ici-bas, lui qui ne veut pas qu'on blesse la pudeur pour procurer à son prochain le salut même et la vie éternelle: *Cum veritas doceat nec propter hominem baptizandum facere quod est contrarium castitati* (*Lib. de Mendacio.*, *cap.* 6, *n.* 9); qu'il ne soit pas si scrupuleux sur l'impureté que sur le mensonge, et qu'il estime la vie d'un homme moins que la vérité et plus que la pureté, lui qui ne se contente pas de prouver que c'est une chose absurde et criminelle que de souiller son âme par le mensonge, afin qu'un homme jouisse de la vie du corps, mais qui apporte pour sa principale raison, que c'est, au jugement de tout le monde, une chose infâme et criminelle que de livrer son corps à des actions impures, dans la vue d'un pareil acte de charité: *Absurdum et nefarium est cur animam suam quisque mendacio corrumpat, ut alter vivat in corpore, cum si suum corpus propterea corrumpendum daret, omnium judicio nefariæ turpitudinis damnaretur* (*Lib. de Mendacio*, *cap.* 6, *n.* 15).

Mais, me dira-t-on, voulez-vous qu'on se crève les yeux pour ne pas voir, dans les deux endroits cités par M. Bayle, le doute scandaleux que ce critique a relevé si à propos? Il n'est pas question de ce que saint Augustin a pu dire ou penser partout ailleurs.

Les raisons que M. Bayle allègue pour montrer que ce doute est assez surprenant, et celles par lesquelles je viens de démontrer qu'il est trop surprenant, sont assez fortes pour appeler, s'il en était besoin, du texte imprimé aux manuscrits; et si les manuscrits étaient conformes, pour les démentir tous, à moins qu'on ne vérifiât que quelques-uns de ces manuscrits sont de la main même de saint Augustin. Cela veut dire, pour le moins, que, quelque déterminé que fût M. Bayle à ne point épargner saint Augustin, cependant le bon esprit, la science de la religion, la sévérité de la morale, qu'on doit reconnaître dans ce saint docteur, devait engager notre Aristarque à ne point lire trop à la hâte les deux endroits qu'il cite, et à bien s'assurer qu'il les entendait avant que de prononcer.

Rivet, théologien protestant, avait repris avant Bayle (*Exerc.* 75 *in Gen.*) le prétendu doute de saint Augustin; mais il avait assuré que ce Père penche plus vers la condamnation que vers la justification de la femme qui prostitua sa pudeur pour sauver la vie à son mari. Bayle ne voit pas sur quoi Rivet se fonde, et il croit le réfuter manifestement par le texte du saint docteur, qu'il a compris à coup sûr encore moins que Rivet.

Saint Augustin demande si ces paroles de l'Apôtre, *Mulier non habet potestatem sui corporis, sed vir; similiter et vir non habet potestatem sui corporis, sed*

mulier (*I Cor.* VII, 4), doivent s'entendre de telle sorte qu'un homme puisse, avec la permission de sa femme, avoir commerce avec une autre femme qui n'a point de mari. Il répond que non : *sed non est ita existimandum*, de peur, ajoute-t-il, qu'il ne semble que la femme ait droit d'user d'une pareille liberté, avec la permission de son mari : *Ne hoc etiam femina viro permittente facere posse videatur* (*S. Aug. lib.* I *de Serm. Domini in monte*, *cap.* 16, *n.* 49, *etc.*). L'intelligence de ce qui suit a échappé à Rivet et à Bayle, *Quod omnium sensus excludit* (*Ibid.*). Saint Augustin veut dire qu'il n'est pas contre la loi naturelle qu'un homme ait commerce avec deux femmes, comme il est contre la loi naturelle qu'une femme ait commerce avec deux hommes ; et que néanmoins, si les paroles de l'Apôtre devaient s'entendre de telle sorte qu'un homme pût avec la permission de sa femme avoir commerce avec une autre femme, il s'ensuivrait de ces mêmes paroles qu'une femme pourrait aussi, avec la permission de son mari, avoir commerce avec un autre homme, ce qui est contre la loi naturelle ; et que, par conséquent, le texte de l'Apôtre réduit le mari à n'approcher que de sa femme, et la femme à n'approcher que de son mari.

Saint Augustin se fait après cela cette objection : *Quanquam nonnullæ causæ possint existere, ubi et uxor mariti consensu, pro ipso marito hoc facere debere videatur, sicut et Antiochiæ factum est*, etc. (*S. August.*, *ibid.*) Rivet et Bayle, faute d'avoir bien pénétré ces mots, *Quod omnium sensus excludit*, ont cru que le saint docteur proposait une exception à la loi évangélique, qui prescrit à l'homme de ne voir que sa femme, et à la femme de ne voir que son mari ; au lieu qu'il ne parle que de la loi naturelle, qu'il avait alléguée pour appuyer son interprétation des paroles de saint Paul ; et il propose, par manière de doute ou de question, si la loi naturelle, qui veut qu'une femme veille à conserver les jours de son mari, ne prévaudrait point à celle qui lui défend, même avec sa permission, d'acquiescer aux désirs d'un autre homme.

Il ne s'agit donc point de savoir si la femme d'Antioche a bien ou mal fait, ni si elle a péché ou non contre la loi évangélique ; il est absurde, et la suite du texte ne permet pas de penser que saint Augustin ait mis cela en problème. La difficulté regarde uniquement la loi intérieure, qui se révèle à tout le monde par le sentiment naturel, *Quod omnium sensus excludit* ; et saint Augustin demande si la voix qui intime les ordres du Créateur au fond du cœur de tous les hommes devait réclamer contre l'action de cette femme. Voilà sur quoi il dit qu'il ne prend point de parti, et qu'il laisse croire à chacun ce que bon lui semble, *Nihil hinc in aliquam partem disputo, licet cuique æstimare quod velit*. Si le fait eût été tiré de l'histoire sainte de l'Ancien Testament, il se serait cru obligé de décider : *Non enim de divinis auctoritatibus deprompta historia est*.

Il n'est pas même sûr que le fait se soit passé entre des chrétiens ; car saint Augustin ne dit pas que cette femme fût instruite par l'Ecriture, c'est M. Bayle tout seul qui l'avance : le saint docteur dit simplement qu'elle savait que son corps n'était pas sous sa puissance, mais sous celle de son mari.

Examinons maintenant les paroles par lesquelles il paraît manifestement à M. Bayle que saint Augustin penche beaucoup plus à approuver qu'à condamner l'action de cette femme. *Sed tamen narrato hoc facto, non ita respuit hic sensus humanus quod in illa muliere viro jubente commissum est, quemadmodum antea, cum sine ullo exemplo res ipsa poneretur, horruimus*. En voici la traduction : « Mais néanmoins ce fait étant ainsi exposé, à en juger par le seul ment naturel et humain, l'action que cette femme a commise, et que son mari lui avait commandée, ne nous révolte point tant qu'elle faisait auparavant, lorsque nous en parlions en général et sans la mettre dans cet exemple. » Non-seulement saint Augustin ne penche point à approuver l'action de cette femme, mais il ne penche pas même à croire qu'elle n'est pas contraire à la loi naturelle ; il opine seulement par comparaison, et il dit que hors de cet exemple la chose fait horreur, que dans cet exemple elle ne révolte point tant.

Je n'en suis pas quitte. M. Bayle objecte un autre endroit de saint Augustin. « Ailleurs, dit-il, ce Père met en question si la chasteté d'une femme perdrait son intégrité en cas que, pour la vie de son mari et par son ordre, elle couchât (c'est le terme dont se sert M. Bayle) avec un autre homme : *Quanquam scrupulosius disputari possit, utrum illius mulieris pudicitia violaretur, etiamsi quisquam carni ejus commixtus foret, cum id in se fieri pro mariti vita nec illo nesciente sed jubente permitteret, nequaquam fidem deserens conjugalem, et potestatem non abnuens maritalem* (*Lib.* XX *contra Faustum*, *cap.* 37). Mais par cet endroit-là même, dont M. Bayle croit appuyer merveilleusement bien la censure qu'il ose faire de saint Augustin, je démontre clairement la solidité et la vérité de l'explication dont je me suis servi pour justifier le saint docteur.

L'objet de son discours n'est pas ici une femme en général, mais Sara, épouse d'Abraham. Saint Augustin demande si sa chasteté aurait été blessée, en cas que, pour sauver la vie à son époux et par son ordre, elle eût passé entre les bras d'Abimélech ou de Pharaon ; comme Abraham lui-même ne commit point un adultère, lorsque, déférant à la volonté de Sara, il consentit d'admettre dans son lit Agar son esclave : *Sicut ille adulter non fuit, quando uxoris obtemperans potestati, de ancilla prolem generare consensit* (*S. Aug.*, *ibid.*). Saint Augustin résout la question qu'il s'était proposée, en disant que la loi naturelle interdit à une femme la pluralité des maris, mais non pas à un homme la pluralité des femmes ; et que par conséquent il a pu être permis à Abraham d'avoir une concubine, c'est-à-dire, selon le langage de l'Ecriture, une épouse du second ordre, mais qu'il n'a pu être permis à Sara de se donner un second mari avec Abraham : *Sed propter vim principiorum, quia non ita duobus viris ad concumbendum femina una subditur, sicut duæ feminæ uno viro, multo verius et honestius illud accipimus*, etc. (*S. Aug.*, *ibid.*).

N'est-il pas évident par la réponse que la question regardait la loi naturelle ? et par l'objet de la question, que c'est une infidélité de la représenter comme universelle et applicable au temps même de la loi évangélique ? et enfin par la décision de saint Augustin au regard de Sara, que ce Père ne doutait point si la conduite de la femme d'Antioche était bonne ou mauvaise, qu'il ne balançait point à la condamner, loin de pencher à la justifier ?

Il serait assez plaisant que M. Bayle fît faire à saint Augustin de la morale sévère pour une femme vertueuse de l'Ancien Testament, et de la morale relâchée pour une femme du Nouveau Testament, qui ne paraît pas avoir été d'une vertu si pure. Le cas est tout pareil, il s'agit de sauver la vie à un mari : ce que Sara dans cette vue n'aurait pu faire sans crime, selon saint Augustin, la femme d'Antioche l'aurait commis innocemment selon le même Père ?

II.

A l'article de saint AUGUSTIN, on lit deux choses remarquables ; la première est renfermée dans ces paroles : « Si ces messieurs (Moreri et du Pin) n'avaient passé trop légèrement sur la vie déréglée de saint Augustin, j'aurais pu me dispenser entièrement de cet article. Mais pour la plus grande instruction du public, il est bon de faire connaître les grands hommes à droite et à gauche. » Je l'ai reconnu et vérifié en toute occasion, M. Bayle fait certainement

connaître à gauche les saints Pères; mais il veut dire que nous, qui sommes leurs enfants, nous ne devons point passer légèrement, ni jeter un voile sur ce qui a pu déshonorer leur vie. Il parle dans le même esprit qui l'a porté à nous donner l'apologie de Cham. L'autre chose est l'exposition que M. Bayle fait de la pensée de M. Petit, médecin, sur un passage des Confessions de saint Augustin, et de la manière dont M. le président Cousin a réfuté M. Petit. Voici le passage : *Ebrietas longe est a me : misereberis ne appropinquet mihi. Crapula autem nonnunquam surrepit servo tuo; misereberis, ut longe fiat a me* (*S. Aug.*, *lib.* X *Conf.*, *cap.* 31). « La crapule, dit M. Petit, est l'effet de l'ivresse, elle en est même le dernier période; c'est la douleur de tête qui reste, lorsque le sommeil a dissipé les vapeurs du vin, et lorsqu'un homme qui s'était enivré recouvre la connaissance, et n'est plus dans l'aliénation d'esprit qui lui ôte le sentiment (*Homeri Nepenthes, sive de Helenæ medicamento*, *cap.* 15) : » cela est confirmé par un bel étalage d'érudition. Comment donc saint Augustin a-t-il pu dire avec vérité : L'ivresse est loin de moi, mais la crapule surprend quelquefois votre serviteur? M. Petit prétend lever la contradiction en supposant que saint Augustin avait la tête assez bonne pour boire beaucoup de vin sans perdre l'usage de la raison, mais non pas sans en être incommodé le lendemain. Il me semble pourtant que la contradiction demeure, ou bien M. Petit a mal prouvé que le mot latin *crapula* exprime toujours l'effet et le dernier période de l'ivresse, et de tous les témoignages qu'il cite il s'ensuit que la crapule n'est jamais séparable de l'ivresse. M. Bayle ne se met pas en peine de faire cette observation, son but est de plaire à tout le monde, et il n'a point voulu ici manquer l'occasion de flatter les bons buveurs, en leur associant saint Augustin. Venons à ce qu'il rapporte de la réponse de M. Cousin. Ce journaliste, ami des prétendus disciples de saint Augustin, et par conséquent zélé pour la gloire de leur prétendu maître, est scandalisé au dernier point de l'étrange paradoxe de M. Petit, qui a eu l'audace d'écrire que saint Augustin se servait quelquefois de la force qu'il avait pour boire beaucoup. M. Cousin démontre (1), par des passages très-clairs tant de saint Augustin que de Possidonius, que le saint docteur menait une vie non-seulement sobre, mais encore austère, qu'il ne recherchait les aliments que comme il recherchait les remèdes, qu'il était toujours en garde contre le plaisir, lorsqu'il satisfaisait aux besoins de la nature, qu'il se faisait une guerre continuelle par les jeûnes et par l'abstinence, et qu'ainsi il ne doit pas être soupçonné d'avoir bu quelquefois avec excès. M. Bayle n'a rien à dire sur cela, mais il n'a point pour M. Cousin la même indulgence que pour M. Petit : il passe à celui-ci de démentir les autorités qu'il allègue, en séparant la crapule de l'ivresse, et il demande à l'autre de bonnes preuves qui l'autorisent à faire signifier au mot *crapula* le seul plaisir de boire et de manger, qui se met comme en embuscade au passage des aliments nécessaires pour apaiser la faim et la soif, et pour entretenir la santé. Mais en faut-il d'autres que le texte même de saint Augustin, qui, dans l'endroit où il est placé, distingue autant de l'excès de boire que de l'ivresse, ce qu'on appelait en ce temps-là *crapula*. J'en atteste la bonne foi de tous ceux qui se donneront la peine de le lire; et n'est-ce point assez pour M. Cousin qu'on ne puisse opposer à son sentiment que des autorités qui confondent absolument la crapule avec l'ivresse, laquelle en est entièrement distinguée dans le passage de saint Augustin?

(1) *Journal des savants*, 27 juin 1689

Seconde partie.

Examen de cette fanfaronnade de M. Bayle : J'ai relancé saint Augustin

A l'article d'Agar, M. Bayle, après avoir qualifié saint Augustin d'esprit fécond et imaginatif, ajoute ces paroles : « Il a soutenu, par la conduite de Sara envers Agar, que la vraie Église peut infliger des châtiments à la fausse, l'exiler, la tourmenter, et ce qui s'ensuit. On l'a relancé en peu de mots bien fortement, dans le Commentaire philosophique, sur les fameuses paroles : *Contrains-les d'entrer.* » On l'a relancé, c'est-à-dire, je l'ai relancé; car M. Bayle est l'auteur du Commentaire philosophique. Ainsi les admirateurs de M. Bayle me permettront de dire sur ce sujet : Je relancerai, dans l'examen que je me propose de faire quelque jour des principes, des raisonnements, des témoignages et des faits qu'il a hasardés en faveur de la tolérance. Cette fanfaronnade, *Je relancerai M. Bayle*, n'est pas si grande que l'autre, *J'ai relancé saint Augustin* : il y a autant de différence entre les deux qu'entre saint Augustin et M. Bayle.

Le P. Adam n'y fait œuvre, pour parler indignement de saint Augustin. M. Bayle et ses garants reprochent à ce jésuite d'avoir traité le saint docteur d'Africain échauffé, de docteur bouillant, d'obscur en ses écrits et d'inconstant dans ses sentiments sur les matières de la grâce. Qu'on lise le Commentaire philosophique, et on comprendra que si M. Bayle en voulait au P. Adam, ce pourrait bien être pour ne lui avoir pas fourni contre saint Augustin plus d'injures qu'il eût eu le plaisir d'insérer dans son Dictionnaire; car sa politesse embarrasse sa médisance, il aime à mettre les gros mots dans la bouche des autres.

Je cède au mouvement qui me sollicite d'examiner en peu de mots cette troisième partie du Commentaire philosophique de M. Bayle, où, d'un ton haut et d'un air triomphant, il parle depuis le commencement jusqu'à la fin en homme persuadé qu'il met à néant tout l'esprit et le jugement de saint Augustin : il entreprend de réfuter ce que le saint docteur a écrit en faveur des lois impériales qui ordonnaient des peines contre les hérétiques. C'est dommage qu'entrant en matière il confonde le pouvoir légitime qu'ont les princes catholiques, de punir l'hérésie comme un crime, aussi bien que le droit qu'a l'Eglise de recourir à la puissance temporelle pour réprimer et détruire les hérésies, avec l'usage plus ou moins convenable de ce pouvoir et de ce droit selon les diverses circonstances. Saint Augustin n'a jamais douté un moment de ce pouvoir et de ce droit (en vain M. Bayle l'insinue), mais le même saint Augustin avait cru autrefois que la contrainte était inutile pour le bien particulier des hérétiques et pour les ramener à la foi : d'où il ne faut pas conclure que le saint docteur ait jamais nié qu'on pût avec justice et qu'on dût même infliger des peines aux partisans des nouvelles sectes, s'il s'agissait d'une autre fin que de les convertir : par exemple, s'il était besoin, non-seulement de prévenir leurs

révoltes et leurs violences, mais d'arrêter la contagion de l'erreur et d'empêcher la séduction des peuples.

I *.

Or, cela supposé, M. Bayle a tort d'assurer, comme il fait, que le début de saint Augustin *est le plus méchant que l'on vit jamais* : car, ou ce début est très-raisonnable, ou il est encore plus impertinent que M. Bayle ne le représente. Cela dépend de la manière naturelle ou bizarre dont on voudra envisager le texte de saint Augustin.

M. Bayle fait dire à ce Père que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, il faut recourir aux princes contre les hérétiques, *qui sont cois et n'inquiètent personne*. Cela est insensé. Mais, suivant la façon dont il plaît à M. Bayle d'entendre les paroles de saint Augustin, ce Père pousse l'extravagance bien plus loin, et sa pensée est que les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, ce sera une chose profitable aux hérétiques, *qui se tiennent cois et n'inquiètent personne*, que l'autorité du bras séculier soit employée contre eux. Par bonheur pour saint Augustin, M. Bayle a mal pris le rapport que les paroles de ce saint docteur ont entre elles; il n'en a pas conçu, ou il a fait semblant de n'en pas concevoir le sens. Les voici : *Nunc me potius quietis esse avidum et petentem, quam cum me adolescentem, vivo adhuc Rogato, cui successisti apud Carthaginem, noveras; sed donatistæ nimium inquieti sunt : quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi non erit inutile* (S. *Aug.*, *ep.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam, cap.* 1, *n.* 1).

Saint Augustin avait marqué autrefois à Vincent, évêque donatiste de la faction de Rogat, combien il souhaitait de voir la fin des troubles que le schisme de Donat avait excités dans l'Eglise d'Afrique. Longtemps après, le saint Père ayant consenti à la démarche des autres évêques catholiques, qui avaient obtenu de l'empereur Honorius de sévères édits contre les donatistes, il reçut des lettres de Vincent, qui lui firent connaître la consternation où les lois impériales avaient jeté tous ceux qui étaient engagés dans le schisme, et par lesquelles ce donatiste lui reprochait de s'être départi de son amour pour la tranquillité et la paix. Le saint docteur répond que le consentement qu'il a donné n'a rien diminué de son amour pour la tranquillité et la paix, mais que les donatistes ont tort de s'inquiéter et de s'alarmer, parce que les lois impériales ne tendent qu'à leur utilité et à leur bien.

En effet, n'est-ce pas ainsi qu'on doit traduire le texte de saint Augustin : *Je suis encore plus amateur de la tranquillité et de la paix que dans le temps que vous m'avez connu jeune à Carthage, mais les donatistes prennent trop d'inquiétude et d'alarme; car je suis persuadé qu'il ne leur est pas inutile d'être réprimés et corrigés par les puissances établies de Dieu*. M. Bayle y pense-t-il, quand il interprète l'inquiétude des donatistes, de leurs séditions et de leurs fureurs passées, des brigandages et des actes de cruauté qu'ils avaient exercés, plutôt que des mouvements de crainte et même de désespoir qu'avaient causés parmi eux la nouvelle des édits et le commencement de leur exécution? Est-il raisonnable d'attribuer à saint Augustin de dire que l'inquiétude des donatistes est la cause de l'utilité des édits, et non pas que l'utilité des édits est la cause qui doit faire cesser leur inquiétude?

Si je n'avais point affaire à un auteur du premier ordre dans la littérature, je dirais que la mauvaise traduction que nous avons des Lettres de saint Augustin l'a trompé (je taxe cette traduction d'être mauvaise, sans prétendre lui ôter la possession où

A elle est de passer, au jugement de bien du monde, pour la mieux écrite et la plus élégante que nous ayons de cette partie des ouvrages de saint Augustin); mais je reprocherais à M. Bayle de n'avoir pas consulté le texte latin, ou de ne l'avoir pas mieux entendu que M. Dubois, surtout l'endroit étant si facile qu'il ne faut pas être M. Bayle pour en pénétrer le sens. Hé! qui ne s'aperçoit pas au premier coup d'œil que ces paroles latines : *Donatistæ nimium inquieti sunt, quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque coerceri mihi non videtur inutile*, sont très-mal rendues en français par celles-ci : *Les donatistes étant aussi inquiets qu'ils le sont, je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très à propos de les réprimer par l'autorité des puissances établies de Dieu*. C'est un contre-sens, et si ce tour de phrase plaisait à M. Dubois, il devait traduire de la sorte : *Comme je ne laisse pas d'être persuadé qu'il est très-avantageux aux donatistes d'être réprimés par les puissances établies de Dieu, ils me paraissent trop inquiets*.

B Où est la critique de M. Bayle? N'est-ce point sa malignité qui l'empêche d'en faire usage? Et si cela est, sur qui tombe le blâme *de se rendre suspect de mauvaise foi*, de parler *en homme qui cache le vrai état de la question*, *qui cherche à donner le change à ses lecteurs*, *qui veut gagner sa cause par supercherie, et de se servir à ce dessein d'un préambule trompeur et artificieux*? Est-ce sur saint Augustin ou sur M. Bayle?

II.

Le commentateur voit ou fait semblant de voir dans le texte du saint docteur, deux objets, l'un qui est odieux, et dont il dit que ce Père détourne son lecteur, c'est qu'il est à propos de recourir au bras séculier pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; l'autre qui n'a rien que de légitime, et auquel il prétend que saint Augustin applique son lecteur, c'est qu'il est bon et louable d'employer le pouvoir des souverains à maintenir le repos

C public, que troublent les hérétiques mutins, factieux et persécuteurs.

Le grand scandale de M. Bayle est que les preuves qui sont employées dans la suite par le saint docteur se rapportent, non pas au second objet qui est proposé nettement, mais au premier qui n'est exprimé qu'en mots couverts. « De là vient, dit M. Bayle, que la connexion des raisonnements de saint Augustin est mauvaise, qu'il n'y a aucune suite dans son discours, et que ce ne sont que paroles mal liées et mal arrangées (*scopæ dissolutæ*). » Mais il a feint malicieusement la distinction de ces deux objets, pour rendre saint Augustin ridicule. Le saint docteur ne parle point de la conduite turbulente et séditieuse des donatistes, mais de la terreur dont ils avaient été frappés quand on publia les édits portés contre leur secte.

Ainsi cette vérité, dont personne ne doute, *qu'il est du devoir des princes de faire des lois contre les* D *hérétiques*, *qui inquiètent le prochain*, ne se trouve point dans le texte de saint Augustin, qui songe aussi peu à la proposer qu'à la prouver; et au regard de l'autre proposition, M. Bayle l'obscurcit et la défigure par une misérable équivoque qu'il emprunte du malhabile traducteur des lettres de ce Père, lequel ne dit point ni ouvertement, ni couvertement, ni en aucune façon : Il est à propos, c'est-à-dire on a droit de recourir au bras séculier, pour obliger les hérétiques à signer un nouveau formulaire; mais seulement : Il est à propos, c'est-à-dire il est profitable, il n'est pas inutile aux hérétiques d'être réprimés et corrigés par l'autorité des puissances établies de Dieu : *Quos per ordinatas a Deo potestates cohiberi atque corrigi mihi non videtur inutile*. Et la preuve

* Les quarante numéros qui suivent répondent à ceux qui distinguent la troisième partie du Commentaire philosophique.

de cette proposition n'est pas l'inquiétude des donatistes, dont il est parlé dans la phrase précédente, mais l'expérience même, qui est attestée dans les paroles suivantes : *Nam de multorum jam correctione gaudemus, qui tam veraciter unitatem catholicam tenent atque defendunt, et a pristino errore se liberatos esse lætantes, ut eos cum magna gratulatione miremur* (*S. Aug., loc. cit.*).

N'est-ce point à dessein et avec supercherie que M. Bayle ne met point ces paroles dans leur entier à la tête de son second article? Voici seulement ce qu'il en cite : *Aussi avons-nous la joie d'en voir plusieurs qu'on a fait revenir par ce moyen à l'unité catholique*. Pourquoi retranche-t-il la fin du passage et toutes les expressions qui marquent que ce retour de plusieurs donatistes est véritable et sincère, et que ces nouveaux convertis sont devenus de zélés défenseurs de l'unité catholique, qu'ils sont charmés d'être revenus de leur ancienne erreur, en sorte que tout le monde non-seulement les en félicite, mais ne saurait assez les admirer? N'est-ce point qu'il a peur de faire apercevoir que le seul but de saint Augustin est de prouver combien la contrainte qui vient des lois impériales est avantageuse et salutaire aux hérétiques? ce qui déconcerte toute la critique du commentateur.

Car si M. Bayle n'avait point omis les traits dont je viens de parler, il aurait rougi de faire la leçon en maître de logique à saint Augustin, et de lui prescrire la manière dont il devait raisonner, supposé qu'*il eût voulu s'exprimer franchement et rondement*. On aurait conçu avec une trop grande évidence que tel est le syllogisme de saint Augustin, qui est dissimulé et soigneusement caché par M. Bayle :

Les lois qui ont fait revenir très-sincèrement plusieurs à l'unité catholique sont utiles aux donatistes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grosses peines, y ont fait revenir très-sincèrement plusieurs; donc elles sont utiles aux donatistes.

Le professeur de Rotterdam eût été obligé de supprimer sa leçon, ou de la réserver tout au plus pour ses jeunes écoliers : car il leur aura sans doute appris à raisonner mieux que saint Augustin, en leur proposant pour modèles des syllogismes pareils à celui-ci, que de sa grâce il suggère au saint docteur, afin d'avoir plus de jeu à le bien battre : les lois qui font revenir plusieurs à l'unité catholique, sont bonnes; or, les lois qui commandent aux donatistes de revenir à cette unité sous de grièves peines y ont fait revenir plusieurs; donc elles sont bonnes.

De jeunes écoliers ne se seront point aperçus que saint Augustin n'avait point à prouver la bonté absolue de ces lois, mais seulement la bonté relative; qu'il était question de savoir si ces lois étaient bonnes et utiles aux donatistes mêmes, et si la charité avait pu porter les évêques à les demander aux empereurs.

Dieu soit loué! nous avons trouvé de la suite et de la connexion dans les raisonnements de saint Augustin, de la droiture et de la bonne foi dans son discours, mais aux dépens de la droiture et de la bonne foi, ou de la pénétration tant vantée de M. Bayle. Ce n'est pas à nous, c'est aux libertins ses bons amis d'en être fâchés.

III.

Poursuivons. Saint Augustin ajoute que les donatistes qui étaient revenus à l'unité très-sincèrement et de tout leur cœur n'auraient jamais pensé à changer et à se convertir, sans la terreur des puissances séculières, parce que la force de la coutume ne leur aurait jamais permis d'appliquer leur esprit à la considération de la vérité, mais que cette terreur leur a été salutaire, en leur faisant naître une inquiétante réflexion, savoir, que si par malheur ils ne souffraient pas pour la justice, etc. : *Qui nescio qua vi consuetudinis, nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi, sollicitam mentem ad considerationem veritatis intenderent, ne forte si non pro justitia*, etc. (*S. Aug., ibid.*)

On concevra aisément dans la suite que M. Bayle a eu ses raisons pour ne point rapporter toute la pensée de saint Augustin, et pour ne décrire à la tête de cet article que les paroles qui suivent : *La force de la coutume était une chaîne qu'ils n'auraient jamais rompue, s'ils n'avaient été frappés de la terreur des puissances séculières, et si cette terreur salutaire n'avait appliqué leur esprit à la considération de la vérité*, etc. On conçoit dès maintenant quelle difficulté a empêché M. Dubois de traduire exactement ces mots, *nullo modo mutari in melius cogitarent, nisi hoc terrore perculsi*, et pourquoi la critique de M. Bayle respecte toujours l'affaiblissement du texte de saint Augustin dans la traduction.

Mais que répond le commentateur à ce passage? Pour moi j'avoue que je l'aurais cru hors d'atteinte à toute censure : car, que peut-on y répondre? Niera-t-on le fait de la conversion sincère de plusieurs donatistes, dont le saint docteur ne fait ici qu'expliquer la cause? Il faut donc démentir ce saint, le traiter de visionnaire, quand il nous parle du zèle pour l'unité catholique et de la joie d'être délivré de l'erreur qu'il s'est imaginé apercevoir dans ces nouveaux convertis; il faut lui reprocher sa simplicité et son imprudence, d'avoir admiré ce qui n'était qu'hypocrisie, quand même les marques du retour des donatistes à l'unité lui eussent paru aussi peu équivoques que les preuves qui ont été données par saint Paul de son renoncement au judaïsme et de son attachement à l'Évangile.

D'un autre côté, en supposant la vérité du fait, quelle autre cause assignera-t-on du changement des donatistes, sinon la pensée où les a conduits la terreur des puissances séculières, que peut-être ils ne souffraient pas pour la justice; qu'affligés de misères temporelles ils étaient vainement et sans fruit les victimes de la perversité et de la présomption de quelques particuliers, et qu'ils pourraient bien ne trouver après cela devant Dieu que les peines éternelles qui sont dues aux impies : *ne forte si non pro justitia, sed pro perversitate et præsumptione hominum ipsas temporales molestias infructuosa et vana tolerantia paterentur, apud Deum postea non invenirent nisi debitas pœnas impiorum*, etc. (*S. Aug., ibid.*)

A quoi se résout M. Bayle? A démentir saint Augustin. Il n'en fait pourtant pas semblant; car, quoique ordinairement il se montre déterminé à ne point ménager le saint docteur, et qu'il le traite partout de la manière la plus indigne, il n'a pas le front de lui donner ouvertement un démenti sur un fait dont le saint se déclare témoin oculaire.

Comment s'y prend-il donc? il nous renvoie à la seconde partie de son Commentaire philosophique (*Part.* II, *cap.* 1, 2), où il prétend avoir démontré que les voies de rigueur ne peuvent jamais réveiller ceux qui refusent d'examiner la vérité, et qu'il répugne par conséquent qu'elles produisent aucune conversion sincère. N'est-il pas fort plaisant que M. Bayle use véritablement du honteux artifice qu'il vient de reprocher avec tant de hauteur et de mépris à saint Augustin? Quand le commentateur accusait ce Père de supercherie, et le tenait convaincu de prouver une chose qu'il n'avait pas la hardiesse d'énoncer parce qu'elle était odieuse, devait-on s'attendre que lui-même il se préparât à nous imposer par un semblable trait de dissimulation? Aurait-on soupçonné que, craignant avec raison de dire que saint Augustin a menti dans le rapport d'un fait dont il se déclare témoin oculaire, l'adroit écrivain indiquerait des preuves auxquelles il se flatte qu'*on ne répondra jamais rien qui vaille*, pour en faire conclure le mensonge de ce saint? N'avons-nous pas

lieu de renvoyer à M. Bayle un des traits qu'il lance contre la bonne foi de saint Augustin, et de dire que, si le commentateur avait voulu parler *franchement et rondement*, il aurait raisonné ainsi : C'est une chose impossible que la voie de la rigueur opère de véritables conversions; or saint Augustin atteste qu'il a vu de véritables conversions opérées par la voie de la rigueur; donc saint Augustin atteste qu'il a vu une chose impossible; donc il ment.

Je n'entre point maintenant dans la thèse générale de cette prétendue impossibilité. Je me contente de remarquer en passant que M. Bayle n'a point effleuré, qu'il a même évité de toucher la raison naturelle qui, comme l'assure saint Augustin, a fait que la vexation sagement employée est devenue un contrepoids utile aux préjugés des donatistes, et a remis leur esprit égaré dans l'équilibre et dans l'assiette où il devait être pour prendre le bon parti. C'est la juste crainte que le sentiment des peines leur a fait naître de ne pas souffrir pour la justice, mais pour la querelle de quelques hommes pervers et présomptueux, au hasard d'être encore punis de Dieu dans l'éternité avec les impies.

Si M. Bayle avait exposé nettement cette raison, il aurait été plus timide à avancer que la persécution fait autant d'effet contre les orthodoxes que contre ceux qui ne le sont pas (car la persécution contre l'erreur est un langage qui lui est aussi ordinaire que la persécution contre la vérité); le commentateur n'aurait pu se défendre de réduire sa proposition à celle-ci : la crainte de ne point souffrir pour la justice survient aussi aisément à un orthodoxe persécuté par un prince hérétique qu'à un hérétique châtié par un prince orthodoxe; c'est-à-dire que l'orthodoxe n'a point de motifs de crédibilité plus puissants que l'hérétique, et que Dieu, qui veut que les hommes de toute condition et de tout état soient orthodoxes sous peine de damnation, n'a point fourni de marques certaines et proportionnées à toute condition et à tout état pour reconnaître infailliblement de quel côté est la doctrine orthodoxe. Mais ceux qui pensent ainsi sont justement suspects de croire que Dieu ne rend pas plus témoignage de soi-même que de son Eglise. Revenons à la défense de saint Augustin.

IV.

En a-t-il besoin, au regard de ces paroles qui sont si raisonnables : *Si un homme voyait son ennemi prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, ne serait-ce pas lui rendre le mal pour le mal que de le laisser faire, plutôt que de l'empêcher et de le lier? Cependant ce frénétique ne prendrait cet office de bonté et de charité que pour un outrage et pour un effet de haine ; mais s'il revenait en santé, il verrait bien que plus ce prétendu ennemi lui aurait fait de violence, plus il lui serait obligé. Combien avons-nous de circoncellions mêmes, qui sont présentement des catholiques zélés* (« et déclarés, qui détestent leur vie passée et le malheureux aveuglement qui leur faisait croire qu'ils faisaient pour le bien de l'Eglise ce que leur seule fureur et leur seule témérité leur inspiraient? Cependant ils ») *ne seraient jamais revenus à eux, si on n'avait employé, pour les lier comme des frénétiques, ces mêmes lois qui vous déplaisent* (*S. Aug., ibid., cap.* 1, *n.* 2). Jusqu'ici c'est la traduction de M. Dubois. J'ai eu soin de distinguer ce que M. Bayle a jugé à propos d'omettre, sans doute par un autre motif que celui d'abréger.

Le commentateur, après avoir exposé aux yeux de son lecteur ce texte tronqué, fait un préambule étudié, qui aboutit à métamorphoser saint Augustin en Eole, et à prononcer que son discours n'est que du vent. De quelle façon tâche-t-il de vérifier cette sentence cavalière et burlesque? en faisant tous ses efforts pour embrouiller ce qui est très-clair. Il n'y a qu'à relire attentivement les paroles du saint doc-
A teur, pour être convaincu que M. Bayle met du galimatias où l'on ne trouve que de la justesse et de la netteté. En sorte que si ce discours de saint Augustin n'est que du vent, selon M. Bayle, la censure de M. Bayle n'est, au jugement de quiconque a des yeux, que de la fumée qui est dissipée par ce vent. Je le démontre.

Saint Augustin compare un hérétique qu'on laisse dans une entière liberté de suivre et de professer son erreur, à un malade prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, parce que l'un et l'autre est dans un état où il ne reviendra point à soi. Il compare les lois impériales, qui défendent de suivre et de professer l'erreur sous de grièves peines, aux chaînes et aux liens dont on se sert pour empêcher que le frénétique ne se jette par la fenêtre; parce que l'un et l'autre moyen met l'hérétique et le frénétique dans un état où ils peuvent revenir à eux. Enfin il compare la conversion sincère de l'hérétique, qui ne serait pas arrivée sans la rigueur des lois im-
B périales, au retour du frénétique en son bon sens, qui ne serait pas arrivé, si on ne l'avait enchaîné. Cette comparaison, dont toutes les parties sont telles dans saint Augustin que je viens de les décrire, donne un jour admirable aux choses que le saint docteur avait dites auparavant, et elle éclaircit parfaitement la question qu'il traite. Si c'est là du vent, il est de la nature de celui qui chasse les nuages et rend le ciel serein.

M. Bayle s'efforce vainement d'obscurcir l'objet principal de la comparaison : sa mauvaise foi est visible, criante, et avec cela inconcevable. Il suppose que l'hérétique, qui est ici comparé par saint Augustin à un frénétique qu'on enchaîne, se convertit seulement à l'extérieur ; qu'il ne suit point les mouvements de sa conscience; qu'il ne consent à rien de ce qu'on exige de lui; qu'il entre par force dans les églises; qu'il communie par force, etc.; et il conclut que la comparaison est pitoyable et absurde,
C parce qu'on ne peut pas préserver un homme de l'enfer et l'envoyer en paradis malgré lui, comme on sauve la vie à un paralytique malgré lui.

Mais saint Augustin ne déclare-t-il point en termes assez intelligibles et précis, qu'il parle d'une multitude de donatistes dont la conversion est manifeste et nullement équivoque, *catholicos manifestos*. Qui condamnent hautement leur vie passée et leur misérable erreur; *Damnantes suam pristinam vitam et miserabilem errorem*. Qui avouent qu'on a eu raison de les molester : *Fatentur nos sibi molestos esse debuisse*. Le saint docteur ne fait-il pas assez bien sentir que le point essentiel de la comparaison est la santé corporelle du frénétique qui revient à son bon sens, *plane salute recuperata*, et la santé spirituelle de l'hérétique qui se convertit sincèrement : *Qui tamen ad hunc sanitatem non perducerentur?*

J'ai dit que M. Bayle ne croyait point que la conversion des donatistes fût sincère, et que sur cela il donnait tacitement un démenti à saint Augustin. Il fait bien
D plus, il dément les yeux de tout l'univers, qui lit dans saint Augustin les preuves de la vérité et de la sincérité de la conversion des donatistes; il dément ses propres yeux qui ont vu dans l'endroit dont nous disputons, ce qu'il en a retranché de la traduction de M. Dubois. Il veut que le saint docteur ait la même idée que lui de la conversion des donatistes, et qu'il dise tout le contraire de ce qu'il exprime sur ce sujet, sans quoi il n'est pas possible que M. Bayle imagine aucune absurdité dans la comparaison de l'hérétique et du frénétique : il accusera tant qu'il lui plaira cette comparaison de supposer le faux, mais il ne pourra l'accuser de manquer de justesse.

V.

Passons à une seconde comparaison de saint Augustin, que M. Bayle assure ne valoir pas mieux que la première. Pour peu qu'elle vaille mieux, elle sera excellente, car nous avons vérifié que la pre-

mière était très-bonne. Saint Augustin met cette A objection dans la bouche du donatiste à qui il écrit. *Il y en a, direz-vous, sur qui on ne gagne rien par là; je le veux, mais faut-il abandonner la médecine, parce qu'il y a des malades incurables* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 3)? Sur quoi le commentateur répond avec l'air de suffisance, dont il se pare ordinairement : *Si le donatiste proposait aussi faiblement cette objection que saint Augustin le représente, c'était un pauvre homme. Que ne représentait-il à ce Père l'effet qu'avaient eu les persécutions des païens du temps de saint Cyprien*, etc.

M. Bayle, qui du trésor de son esprit fécond en sophismes tire ce renfort à l'objection du donatiste, ne se donne pas pour un pauvre homme : cependant si quelque mérite qu'on eût d'ailleurs, on était un pauvre homme pour alléguer de faibles raisons, ne le serait-on pas à plus juste titre, quand on érige en importantes difficultés des arguments d'un aussi mauvais aloi que celui qui suit. La crainte des édits que les empereurs païens ont portés contre les chrétiens n'a pu conduire qu'à l'apostasie; donc la crainte des édits que les empereurs chrétiens ont portés contre les hérétiques n'a pu conduire qu'à l'hypocrisie.

Cet autre raisonnement de M. Bayle est-il d'une plus grande force : ce qui a servi de poison contre la vérité ne peut être sagement employé comme une bonne médecine de l'erreur; donc la crainte des peines temporelles, qui a perverti tant de chrétiens, ne peut sagement être employée pour convertir les hérétiques. Les médecins, je pense, ne conviendront point que ce qui est un poison au regard des personnes qui se portent bien, ne puisse être sagement employé comme un bon remède pour les malades; et du principe de M. Bayle il s'ensuivrait que dans les familles on ne doit point châtier les enfants qui volent, parce que les voleurs dressent leurs enfants, et les enhardissent à voler par la crainte du châtiment.

Que dis-je? Le commentateur révoque en doute si la persécution est une médecine, il veut dire s'il y a des peines médicinales. Je passe quelques vétilles auxquelles il s'arrête à ce sujet, et je viens à la grande raison qui le porte à avancer que la confiscation des biens, la prison, l'exil et les autres peines décernées par les lois impériales contre les donatistes n'étaient point médicinales; c'est, dit-il, que la médecine ne doit pas être mauvaise en elle-même et de sa nature, mais au moins indifférente : or de telles peines décernées contre des innocents, comme le sont au sentiment de M. Bayle tous ceux qui professent quelque hérésie et quelque impiété que ce soit, ne sont pas indifférentes, mais mauvaises en elles-mêmes et de leur nature; ce sont des injustices et des crimes que commettent les souverains. Car, suivant la morale de M. Bayle, les puissances établies de Dieu l'offensent, quand elles se mêlent de venger ses injures, et les lois qui ont été faites, non-seulement contre les impies et les athées mêmes, ne sont pas moins criminelles et moins tyranniques, que si elles avaient été faites contre *une secte de philosophes qui, croyant tout ce que l'Eglise croit pour ce qui regarde la foi et les mœurs, auraient eu cette opinion particulière, que l'objet de la logique ne sont pas des êtres réels, mais des êtres de raison*. Ce sont les propres paroles de M. Bayle, qui, comme on voit, mettait de niveau les intérêts de la religion et ceux qui font crier les disputeurs dans les écoles de philosophie.

VI.

Ne négligeons point les courtes réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes : *Si l'on se contentait de lever la verge sur eux, et qu'on ne travaillât point à les instruire, notre conduite paraîtrait tyrannique; mais aussi, si on se contentait de les instruire, sans les presser par la crainte, ils ne surmonteraient pas un certain engourdissement que produit l'accoutumance* (*S. August.*, *ibid.*). Le commentateur répond deux choses : 1° Joindre l'instruction à la menace est à la vérité un moindre mal que menacer sans instruire, mais la persécution empêche de faire un bon examen; 2° quand l'hérétique, après s'être suffisamment prêté à l'instruction, persiste dans ses premiers sentiments, on ne devrait pas exécuter à la rigueur sur lui ce dont on l'a menacé. Concevons par là deux choses : 1° M. Bayle n'est pas de l'avis du prophète, qui dit que la vexation donne de l'entendement (*Isai.*, XXVIII, 19). 2° Il croit que tout ce qui est seulement contre Dieu n'est pas un crime que les puissances établies de Dieu aient droit de punir. Saint Augustin était dans d'autres principes que nous justifierons aisément en leur lieu.

VII.

Le commentateur reproche souvent à ce Père de mettre en œuvre les lieux communs de rhétorique. B Vous croiriez entendre un grand maître et un écrivain profond qui relève un jeune commençant. Tantôt il dit agréablement que saint Augustin *se bâtit un palais dont les habitants sont de grands lieux communs populaires;* tantôt il s'écrie : *Autre lieu commun et petite pensée populaire*. Ce dernier trait tombe sur le texte suivant : *Tous ceux qui nous épargnent ne sont pas pour cela nos amis, ni tous ceux qui nous châtient nos ennemis. Les blessures qu'un ami nous fait valent mieux que les caresses affectées d'un ennemi. La sévérité de ceux qui nous aiment nous est plus salutaire que la douceur de ceux qui nous trompent; et c'est une plus grande charité d'ôter le pain à un homme, quelque faim qu'il ait, si, quand il a de quoi manger, il néglige les devoirs de la justice, que de lui en donner, et de lui en faire un appât pour le faire consentir à l'iniquité* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 2, *n.* 4). Le saint docteur ne fait que paraphraser ce passage des Proverbes : *Meliora sunt vulnera diligentis, quam fraudulenta oscula odientis* (*Prov.* XXVII, 6). Et M. Bayle C n'est pas fâché de nous apprendre en passant qu'il regarde le livre des Proverbes comme un ramas de petites pensées populaires auxquelles saint Augustin ne devait pas s'arrêter.

Le saint docteur applique la sentence de l'auteur sacré aux peines qui étaient ordonnées contre les donatistes par les lois impériales, et il montre que ces hérétiques ont tort de s'en plaindre, parce que la rigueur en est salutaire, et qu'elles sont un effet de l'amour et de la charité qu'on a pour eux. Qu'est-ce que M. Bayle trouve de mauvais en cela? Il prétend qu'il n'y a point de conséquence des réprimandes et des censures fortes, dont parle l'auteur des Proverbes, aux peines que les lois infligent. Il ne cesse de répéter que ces peines, qui consistent dans la confiscation des biens et des voies de fait, sont des injustices manifestes, quand elles ne sont ordonnées que pour punir des crimes qui blessent la religion, c'est-à-dire des crimes qui ne le sont pas; car, selon M. Bayle, il n'y a de crimes aux yeux des hommes D que les actions qui préjudicient à la prospérité, à la force et à la tranquillité de la république, laquelle ne doit pas s'intéresser le moins du monde à ce qui regarde le culte et l'honneur de Dieu. La société ne doit rien à Dieu, et il faut abandonner aux particuliers l'examen, la décision et le règlement de leurs devoirs, non pas envers le prochain, non pas envers eux-mêmes (leurs lumières ne sont pas assez sûres pour en bien juger, et l'erreur serait de conséquence), mais de leurs devoirs envers Dieu : ils ne sont que trop sages pour en connaître les justes bornes, et on ne court nul risque à s'y tromper.

Cette doctrine n'était point connue du temps de saint Augustin; lui saura-t-on si mauvais gré de ne l'avoir pas suivie? C'est dommage que M. Bayle soit venu si tard pour la mettre en vogue : les libertins des siècles passés lui auraient autant applaudi que ceux de nos jours.

VIII.

La nécessité seule me fait tomber dans quelques redites; je me crois dispensé de suivre M. Bayle dans celles qui sont absolument inutiles. C'est pourquoi je ne m'arrêterai point à la justification des premières paroles de ce texte : *Lier un frénétique et réveiller un léthargique, c'est les fâcher, mais c'est les aimer. Dieu nous aime d'un amour plus véritable que personne ne saurait faire; cependant il ne cesse point de joindre aux douceurs de ses instructions les terreurs salutaires de ses menaces, et de mêler l'amertume des tribulations aux consolations qu'il nous envoie. Nous voyons qu'il a exercé par la famine les plus saints et les plus religieux patriarches* (*S. August.*, *ibid.*). Ce que j'ai dit un peu plus haut doit suffire, ce me semble, pour démontrer que la comparaison d'un frénétique ou d'un léthargique avec un hérétique est très-juste. Mais au regard des persécutions que Dieu déploie sur ses enfants, ainsi qu'il plaît à M. Bayle de s'exprimer, je vais faire voir qu'elles concluent tout ce que prétend saint Augustin.

C'est ici le lieu de remarquer qu'un des grands talents de M. Bayle est la manière dont il prépare ses lecteurs à se laisser surprendre. Il a un soin merveilleux d'écarter tout soupçon du piége qu'il tend, et son adresse est de blâmer avec affectation et de mettre sur le compte de ses adversaires la supercherie et l'imposture même qu'il médite. Il accuse saint Augustin de donner toujours le change, afin qu'on ne prenne pas garde que c'est M. Bayle lui-même qui le donne partout, et principalement dans cet endroit, où il est le plus facile de s'en apercevoir. L'exemple de Dieu, qui a exercé par la famine les plus religieux patriarches, étant si peu convenable pour être appliqué à la justice des lois impériales contre les hérétiques, et d'ailleurs étant si propre pour faire entendre que ces lois ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité, il était naturel qu'on soupçonnât M. Bayle de chercher à imposer, quand il parlait ainsi : *Il ne s'agit pas tant de savoir si l'on peut aimer ceux que l'on châtie* (*qui en doute?*) *que de savoir s'il est juste d'ôter à un homme ses biens et sa liberté, parce qu'il ne croit pas les mêmes choses dans la religion que son prince.* Car l'exemple allégué présente un trait de la bonté et non pas de la justice de Dieu envers les patriarches, lequel trait se rapporte évidemment à la charité et non pas à la justice des princes qui punissent les hérétiques.

C'est à quoi M. Bayle ne veut point qu'on fasse attention, et encore moins qu'on découvre le tour de souplesse qu'il met en œuvre à ce dessein. Il prend donc les devants, il est le premier à charger saint Augustin d'un déguisement artificieux; ce qui éloigne la pensée que c'est le commentateur tout seul qui tâche de faire disparaître le véritable état de la question que traite saint Augustin, dans la lettre à Vincent, évêque rogatiste, laquelle est ici l'objet de la censure de M. Bayle. Le tour de passe-passe est exécuté fort adroitement. Est-il d'un malhabile homme de mettre la proposition qui sert de preuve au saint docteur, à la place de celle que le saint docteur entreprend de prouver? M. Bayle a évité de dire : Il ne s'agit pas de savoir si les lois impériales ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité. Comment ajouterait-il : *Qui en doute?* Voilà pourtant la thèse que saint Augustin établit. Quelle malice de substituer à cette proposition sa preuve, qui est qu'on peut aimer ceux que l'on châtie! Comme si saint Augustin se tourmentait inutilement pour montrer une chose qui saute aux yeux.

Je sais que les donatistes avaient deux griefs contre les lois impériales qui proscrivaient leur schisme, et qu'à les entendre, la justice et la charité y étaient également blessées. Mais ils n'osaient s'attacher au premier de ces deux griefs, sinon parce que, supposant leur cause bonne, ils estimaient que leur faire du mal c'était persécuter la vraie Eglise de Jésus-Christ. M. Bayle n'y pense pas, lorsqu'il leur fait tenir un langage pareil à celui de nos tolérants, et qu'il leur attribue d'avoir disputé aux princes chrétiens le droit de punir la profession de l'hérésie comme un crime, et aux évêques celui d'implorer le secours des puissances établies de Dieu pour extirper toutes sortes d'erreurs.

Y eut-il jamais de secte plus ennemie du tolérantisme que la secte et toutes les différentes factions des donatistes? Ils avaient commencé par déférer aux tribunaux séculiers le jugement des matières ecclésiastiques et des différends de religion (*S. Aug.*, *Epist.* 129, *n.* 4). Ils avaient soumis plus d'une fois à la puissance coactive des princes, non-seulement la cause des évêques, mais encore la foi des peuples. N'ayant pu réussir à armer les souverains légitimes contre l'Eglise catholique, ils avaient eu recours à des tyrans dont ils avaient favorisé la révolte et l'usurpation, à condition d'exterminer tous ceux qui ne consentiraient point à être rebaptisés (*Adversus epist. Parm.*, *lib.* II, *cap.* 2). Le dessein de se réunir à l'Eglise catholique était parmi eux un crime capital, qu'ils avaient souvent puni de mort. S'étant divisés en plusieurs branches de schisme et d'hérésie, ils se faisaient une guerre intestine, et dans l'un des partis ils avaient contrefait les catholiques, afin d'opprimer ceux de l'autre parti, et de leur faire subir par l'autorité des magistrats la rigueur des édits portés contre tous les hérétiques (*Epist.* 105, *alias* 166, *cap.* 2, *n.* 3).

Il est vrai que saint Augustin reproche aux donatistes tous ces excès pour les convaincre par un argument *ad hominem* qu'ils avaient tort de se plaindre qu'on employât contre eux la sévérité des lois impériales. Mais ces plaintes n'attaquaient nullement la justice et le droit des empereurs; elles étaient uniquement fondées sur ce que la charité et la douceur évangélique ne permettait pas qu'on violentât les consciences.

Car les donatistes se retranchaient à faire valoir le second grief, qui est que la charité était blessée dans la voie de rigueur qu'on prenait pour les réunir à l'Eglise. On leur avait souvent objecté leurs brigandages et leurs violences, la cruauté et la fureur de leurs *circoncellions*, qui dans plusieurs provinces avaient tout mis à feu et à sang pour obliger les peuples à adhérer à leur schisme, à embrasser leurs erreurs, à se soumettre à la pratique de leur rebaptisation. Les évêques catholiques opposaient à cette conduite barbare et sanguinaire la patience, la douceur, la charité tant des pasteurs que des enfants de la véritable Eglise.

Mais sitôt qu'à l'instance de la plupart des prélats orthodoxes d'Afrique les empereurs eurent publié des édits qui condamnaient à diverses peines ceux qui s'obstineraient à demeurer dans le schisme et l'hérésie des sectateurs de Donat, les évêques donatistes se récrièrent; ils reprochèrent aux catholiques d'user de représailles, et leur demandèrent qu'était devenue cette patience, cette douceur, cette charité dont ils faisaient parade. La réponse à une telle accusation est le sujet de la lettre à Vincent, évêque de la faction de Rogat; et c'est dans ce seul point de vue qu'il faut envisager cette lettre.

La question qui y est discutée est de savoir si la charité a pu avoir quelque part dans la résolution qu'on a prise de décerner des peines contre les donatistes. Saint Augustin répond qu'oui, parce que ces peines leur peuvent être utiles; et il appuie son sentiment par l'exemple des maux dont Dieu afflige ses enfants pour leur bien. Chose surprenante! Un est bel esprit; on est grand logicien et subtil métaphysicien, et on a le travers de voir dans cet endroit de saint Augustin le modèle d'un raisonnement aussi insensé que celui-ci : Dieu a exercé par la famine les plus religieux patriarches, donc le roi de France a

droit de dépouiller de leurs biens et de réduire au pain et à l'eau tous ceux de ses sujets qu'il lui plaira, afin de les convertir et de les rendre meilleurs!

IX.

Quelque juste que l'on suppose une punition en tant qu'elle est méritée par le crime de l'hérésie, elle ne peut être ordonnée dans un esprit de charité, ni être un effet de la charité, si d'ailleurs elle n'est point de nature à procurer l'utilité de ceux qui la souffrent, et si celui qu'on a droit de punir pour avoir mal fait n'est point capable d'en profiter pour bien faire.

C'est ce qui fonde l'objection de Vincent, laquelle est résolue par saint Augustin en ces termes: *Vous croyez qu'on ne doit contraindre personne à bien faire; mais n'avez-vous pas vu que le père de famille commanda à ses gens de forcer d'entrer au festin ceux qu'ils rencontreraient? N'avez-vous pas vu avec quelle violence Saul fut forcé par Jésus-Christ de reconnaître et d'embrasser la vérité?..... Ne savez-vous pas que les bergers se servent quelquefois de la verge pour faire rentrer les brebis dans la bergerie? Ne savez-vous pas que Sara, selon le pouvoir qui lui avait été donné, domptait par un traitement plein de dureté l'esprit revêche de sa servante? ce qu'elle ne faisait pas néanmoins pour aucune haine qu'elle eût pour Agar, puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère, mais pour abattre son orgueil. Or vous n'ignorez pas que, comme Sara et son fils Isaac sont la figure des spirituels, Agar et son fils Ismaël représentent les charnels. Cependant, quoique l'Ecriture nous apprenne que Sara fit beaucoup souffrir Agar et Ismaël, saint Paul n'a pas laissé de dire que c'était Ismaël qui persécutait Isaac..., donnant à entendre à ceux qui ont de l'intelligence, qu'encore que l'Eglise catholique tâche de ramener les charnels par la crainte et par les peines temporelles, ce sont eux qui la persécutent plutôt qu'elle ne les persécute* (*S. Aug., ibid., n. 5 et 6*).

Nous discuterons ailleurs la philosophie de M. Bayle, sur ces paroles: *Contrains-les d'entrer.* Au regard de la violence que Jésus-Christ fit à saint Paul, lui ôtant la vue et le renversant par terre, saint Augustin en fait mention pour convaincre son adversaire que la violence est une sorte de grâce extérieure qui, à sa manière et par l'entremise de la grâce intérieure dont elle est accompagnée, contribue au changement des cœurs, et les dispose à une conversion sincère. D'où le saint docteur prétend inférer qu'il est souvent à propos de contraindre les méchants à bien faire.

M. Bayle a sur ce point, comme sur bien d'autres choses, des idées vraiment singulières. Il ne saurait nier que Dieu n'ait mis en la puissance des hommes plusieurs grâces extérieures, afin qu'ils se les procurassent les uns aux autres par charité; mais il veut que ces grâces ne soient légitimement employées que quand Dieu aura fait les hommes maîtres de la grâce intérieure. Il ne parle à la vérité que des punitions; mais, par une conséquence nécessaire, sa proposition s'étend à toutes les grâces extérieures qui sont dépendantes de la volonté humaine, en sorte que non-seulement les princes ne puissent sévir sur les corps pour le bien des âmes, à moins qu'ils n'aient le pouvoir de fléchir les cœurs; mais que les prédicateurs mêmes ne puissent annoncer la parole de Dieu, à moins qu'ils n'aient le secret de la faire entendre et goûter au fond de l'âme.

C'est mettre les tolérants bien au large. Le bras des souverains sera lié, et la bouche des prédicateurs sera close pour longtemps. Autre pensée de M. Bayle, qui n'est pas moins extraordinaire. Il est réservé à Dieu d'user de punitions pour faire rentrer les méchants en eux-mêmes et dans la voie du salut, quoiqu'elles réussissent fort différemment, qu'elles endurcissent souvent au lieu de convertir, et que surtout elles changent rarement les opinions qu'on a sur le culte dû à Dieu. Mais il n'est pas permis aux hommes d'imiter en cela la conduite du souverain Maître, parce qu'il ne leur appartient pas, comme à Dieu, d'agir sans succès; ce qui sans doute doit s'entendre de toutes les autres grâces extérieures, dont l'économie est confiée aux hommes, et en particulier de la prédication de la parole de Dieu. Car pourquoi les hommes auraient-ils le droit de servir à l'endurcissement de leur prochain d'une façon plutôt que d'une autre? Que Dieu parle donc par lui-même immédiatement aux hommes, comme il fit à Caïn sans aucun fruit; il n'y a rien à dire, selon le raisonnement de M. Bayle: mais que les hommes s'ingèrent à annoncer la parole de Dieu avant que d'être assurés qu'elle sera suivie et pratiquée, il n'y a pas de bon sens, suivant les principes de cet écrivain.

Quelle alarme le commentateur nous donne! Les rois, autorisés par saint Augustin à imiter Dieu dans ses châtiments, se croiront en droit et souvent en obligation de faire mettre le feu aux blés, aux foins, aux vignes et aux bois de leurs sujets, et d'envoyer par tout leur royaume des satellites pour décimer les enfants et pour envoyer plusieurs pères aux mines et aux galères, dans la pensée que leurs peuples rentreront en eux-mêmes par ce moyen, et qu'ils se réveilleront de la léthargie du péché où ils s'endorment.

Ne nous effrayons pas trop néanmoins, et persuadons-nous que M. Bayle s'égare pour nous causer ces terreurs paniques. Il a évidemment perdu son étoile, qui est l'état de la question entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. L'unique but du saint docteur est de montrer que les princes peuvent avoir en vue et se proposer pour fin la conversion des hérétiques, quand ils les condamnent à subir des peines qui sont d'ailleurs justement méritées par le crime d'hérésie; c'est-à-dire que les princes, en faisant un acte de justice, pratiquent la charité. Le saint docteur veut qu'ils se conforment en ce point à la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants afin qu'ils s'amendent.

Au lieu de cela, M. Bayle se figure voir dans le texte de saint Augustin que l'intention de convertir les hérétiques suffit seule pour rendre justes les peines décernées contre eux par les princes; c'est-à-dire que les princes font un acte de justice, dès lors qu'ils font un acte de charité; et saint Augustin, si nous en croyons M. Bayle, propose la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants, afin qu'ils s'amendent, pour modèle de la justice, et non pas seulement de la charité que les princes exercent en punissant les hérétiques.

Rien n'est plus éloigné de la pensée du saint docteur, qui certainement n'a pas eu besoin d'attendre la venue de M. Bayle pour connaître la vérité de cette maxime: Avant qu'une peine puisse être ordonnée comme médicinale, elle doit être censée juste et bien méritée suivant les règles du tribunal à qui il appartient de la décerner. Si M. Bayle s'obstine à soutenir que les princes catholiques n'ont pas droit de proscrire de leurs Etats la profession ouverte des erreurs opposées à la foi, et qu'en conséquence de leurs édits la profession ouverte de ces erreurs ne doit pas être regardée comme un crime dans la jurisprudence civile des Etats, ce n'est point la faute de saint Augustin.

Tranquillisons-nous donc. Les blés, les foins, les vignes, les bois, sont en sûreté; les enfants ne seront pas décimés, les pères ne seront pas envoyés aux mines ni aux galères, personne ne sera puni sans sa voir pourquoi et sans l'avoir bien mérité.

Pour ce qui est de l'exemple des bergers qui poussent quelquefois avec la verge les brebis dans la bergerie, *il n'est pas heureusement imaginé*, répond M. Bayle; *car il faudrait que l'autre partie de la comparaison ne fût point des créatures douées de liberté, dont la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement.* Je dirai en passant que M. Bayle ne

fait point réflexion à deux choses qu'il a enseignées ailleurs : la première est que saint Augustin a cru que les bêtes n'étaient point des machines, mais qu'elles avaient une âme sensitive, dont par conséquent les mouvements étaient volontaires; la seconde est que saint Augustin n'a point reconnu dans l'homme, tel qu'il est maintenant, la liberté d'indifférence, ni un autre franc arbitre que celui qui se réduit au pur volontaire, et M. Bayle est sur ce point de l'avis de Calvin et de Jansénius.

Cela supposé, je m'étonne que le commentateur ne se soit point borné ici à censurer le sentiment de saint Augustin sur l'âme des bêtes, et à établir la doctrine des automates par ce plaisant raisonnement que je tiens d'une personne qui a la même manière de penser que lui : Ou les bêtes sont de pures machines et n'ont pas une âme sensitive, ou il faut convenir qu'elles sont libres tout ainsi que l'homme; car les mouvements de cette âme ne sont pas contraints, mais volontaires ; or, il ne faut pas convenir que les bêtes sont libres tout ainsi que l'homme; donc les bêtes sont de pures machines, et n'ont pas une âme sensitive.

Cela, après tout, vaudrait bien mieux que d'imposer à saint Augustin, en faisant entendre que ce Père compare les brebis qui rentrent dans la bergerie aux hérétiques mal convertis, qui malgré eux fréquentent les églises matérielles des catholiques. La bergerie de Jésus-Christ, selon saint Augustin, n'est-elle pas la profession sincère de la vraie foi, où la vexation conduit souvent les plus obstinés, en leur faisant craindre de ne pas souffrir pour la justice? Ce Père, loin d'ignorer que la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement, a-t-il rien omis pour faire comprendre que l'entrée dans la bergerie de Jésus-Christ n'était rien autre chose que ce consentement ? Mais M. Bayle ne conçoit que ce qu'il veut concevoir, et quand une comparaison qui cloche lui plaira, elle clochera impunément ; si elle ne lui plaît pas, une petite disparité, qui ne touchera point au fond de la comparaison, la fera traiter de ridicule et d'impertinente

Il en sera de même des figures de l'Ancien Testament, et Sara ne pourra être le type des enfants de Dieu, ni Agar le type des enfants du monde, de la manière que l'entend saint Augustin, parce que les enfants de Dieu ne contraignent point les enfants du monde à s'en aller chercher des retraites dans les déserts, comme Sara contraignit Agar de s'enfuir dans un désert; quoique d'ailleurs Agar souffrante, qui est inspirée du ciel de se soumettre à sa maîtresse, représente parfaitement bien un hérétique, que les peines temporelles ramènent à l'obéissance véritable et sincère qu'il doit à l'église.

Veut-on voir maintenant la plus basse et la plus indigne dissimulation qui fut jamais? M. Bayle se donne l'air de faire grâce à saint Augustin *d'une méprise assez étonnante*, dit-il, mais qu'il lui impute par une imposture bien plus étonnante. Saint Augustin écrit que Sara ayant voulu qu'Agar devînt mère en sa place, l'amour tendre qu'elle portait alors à sa servante était assez fort pour durer encore lorsqu'elle la maltraitait, afin de dompter son orgueil : *Et utique non eam, quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat, crudeliter oderat, sed in ea superbiam salubriter edomabat.*

M. Bayle a la malice de fermer les yeux sur le texte latin, et de s'arrêter à la misérable traduction qui confond ce que saint Augustin distingue exactement, savoir, le temps où Sara voulut qu'Agar devînt mère en sa place, et le temps où Sara maltraitait Agar, afin de dompter son orgueil. Ces mots *quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat*, M. Dubois les rend de la sorte en français : *Puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère.* Il supprime le *superius;* il change le plus-que-parfait *fecerat* en présent. Et M. Bayle a l'insolence de mettre sur le compte de saint Augustin le faux sens et l'anachronisme horrible qui résulte de cette infidèle traduction. Tel est son discours, qui a besoin d'un lecteur patient : *Je ne dis rien de la méprise assez étonnante de saint Augustin, lorsqu'il prétend, pour prouver son mariage de la charité et de la persécution, que Sara traitait Agar d'une manière fort dure, dans le même temps qu'elle l'aimait assez tendrement pour vouloir qu'elle partageât la couche de son mari. Ce n'est pas ainsi que l'Ecriture ajuste ces choses ; elle ne nous parle de la mauvaise humeur de Sara pour Agar qu'après que celle-ci, se voyant enceinte, s'enorgueillit et méprisa l'autre.* C'est pourtant à ce sujet que M. Bayle se vante dans son Dictionnaire d'avoir bien relancé saint Augustin !

X.

Je disais bien qu'une comparaison clochait quand il plaisait à M. Bayle; car il assure du texte suivant, qui est plein de preuves fondées sur des exemples, que ce sont *ces raisonnettes bonnes à débiter devant une troupe d'ignorants, incapables de voir en quoi une comparaison cloche.* Mais écoutons saint Augustin : *Les bons et les méchants font et souffrent souvent les mêmes choses, et ce n'est ni par ce qu'ils font, ni par ce qu'ils souffrent, qu'il faut juger de ce qu'ils sont, mais par le motif qui les fait agir ou souffrir. Pharaon abattait le peuple de Dieu par des travaux accablants. Moïse, de son côté, punissait l'impiété du même peuple par des peines très-sévères. Les actions de l'un et de l'autre se ressemblent, mais leurs fins étaient bien différentes : l'un était un tyran enflé de son pouvoir, et l'autre un père plein de charité. Jézabel fit mourir les prophètes, et Elie les faux prophètes* (S. Aug., ibid., n. 6) ; *mais ce qui arma la main de l'un et de l'autre n'est pas moins différent que ce qui attira la mort aux uns et aux autres....... Dans le même livre où nous voyons l'apôtre saint Paul battu par les Juifs, nous voyons aussi le Juif Sosthène battu pour saint Paul par les Grecs : les uns et les autres sont semblables par le dehors de l'action, mais ils sont bien différents par le motif....* (*N.* 7). *On livre saint Paul à un geôlier pour lui mettre les fers aux pieds, et saint Paul lui-même livre l'incestueux de Corinthe à Satan, dont la cruauté est bien autre que celle des geôliers les plus barbares; mais il ne livre cet homme à Satan qu'afin que sa chair étant mortifiée, son âme fût sauvée....* (Ibid.). *Quand le même saint Paul livra Philétus et Hyménéus à Satan, pour leur apprendre à ne pas blasphémer, il ne cherchait pas à rendre le mal pour le mal, mais il jugeait que c'était un bien que de guérir un mal* (Ibid.).

M. Bayle, en répondant à ce texte, poursuit toujours le fantôme qu'il s'est formé. Il a dans l'esprit et il suppose que saint Augustin se met en peine de prouver la justice des lois portées contre les hérétiques et le droit qu'on a de les châtier, et il ne doute pas que tel ne soit le raisonnement du saint docteur : Moïse, Elie, saint Paul, ont procédé par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété, et leur conduite était juste et légitime; donc les princes catholiques peuvent justement et légitimement procéder par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété. Mais M. Bayle est à cent lieues du point qui est discuté entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. Le voici, il est nécessaire de l'inculquer.

Les catholiques maltraités par les donatistes obtiennent de l'empereur Honorius des *rescrits* qui condamnent à de grièves peines ceux qui demeureront attachés au parti de Donat : n'est-ce point là user de représailles? N'est-ce point rendre le mal pour le mal? N'est-ce point se venger et payer des effets de haine par d'autres semblables? Cet état de question est présenté si clairement de dix lignes en dix lignes dans la lettre de saint Augustin à Vincent le rogatiste, que le faire disparaître et le changer dans un commentaire sophistique plutôt que philosophique, c'est insulter à la crédulité du monde.

L'endroit que nous examinons n'atteint pas le but de la controverse telle que M. Bayle l'a faussement imaginée; ce n'est pas merveilles. Mais qu'on la conçoive telle que je viens de l'exposer, il en est la décision évidente et naturelle. Le saint docteur dit que l'Eglise, étant la mère véritable et légitime, ne rend pas le mal pour le mal, lors même qu'elle fait sentir un traitement rude et amer, mais que plutôt elle apporte le bien salutaire de la correction en bannissant un aussi grand mal que le péché, non par une envie de nuire qui vient de la haine, mais par un désir de procurer la guérison, lequel vient de l'amour. *Quidquid ergo facit vera et legitima mater, etiamsi asperum amarumque sentiatur, non malum pro malo reddit, sed bonum disciplinæ, expellendo malum iniquitatis, apponit, non odio nocendi, sed dilectione sanandi* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 6). Suivent les paroles que j'ai rapportées ci-dessus, et que M. Bayle entreprend de réfuter dans cet article. On voit que les donatistes persécuteurs des catholiques y sont comparés à Pharaon, qui abattait et consumait le peuple de Dieu par des travaux accablants; à Jésabel, qui fit mourir les prophètes; aux Juifs, qui battirent saint Paul; et les catholiques solliciteurs ou exécuteurs des édits portés contre les donatistes sont comparés à Moïse, qui punissait l'iniquité du peuple de Dieu par des peines très-sévères; à Elie, qui faisoit mourir les faux prophètes; à saint Paul, qui livrait l'incestueux de Corinthe au démon. Où en est maintenant M. Bayle avec ses remarques, qui *démontent les comparaisons et les arguments de saint Augustin?*

Quand je le vois conclure des textes du saint docteur que le motif de charité change la nature de toute action, et que de mauvaise qu'elle serait en elle-même il la rendrait bonne; quand je le vois déduire de là les plus grandes horreurs en matière de morale, comme si saint Augustin en avait établi l'affreux principe, et s'exprimer en même temps de la sorte: *On découvre l'illusion du bon saint Augustin*, je suis tenté de dire, non pas on découvre l'illusion d'un commentateur présomptueux et peu éclairé, mais on découvre la fourberie d'un écrivain malhonnête homme. Car la malignité commande ici tous les écarts de M. Bayle, et son bel esprit détruit évidemment l'opinion de sa probité et de sa bonne foi.

XI.

Réussira-t-il à nous faire apercevoir les choses étranges qu'il feint de découvrir dans ces paroles (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 8): *Si c'était toujours un mérite que d'être persécuté, Jésus-Christ se serait contenté de dire:* Heureux ceux qui souffrent persécution, *et il n'aurait pas ajouté* pour la justice (*Matth.* v, 10). *De même, si c'était toujours un mal que de persécuter, David n'aurait pas dit:* Je persécutais ceux qui calomnient secrètement leur prochain (*Psal.* c, 5). *J'ai peine à croire ce que je vois*, s'écrie M. Bayle. Hé! quoi donc, s'il vous plaît? C'est *que saint Augustin se serve si mal des passages de l'Ecriture.* Ce mal est-il un monstre dans l'endroit que nous avons devant les yeux? Oui et non, car c'est une chimère, et l'enthousiasme de M. Bayle doit faire rire. Il parle en homme désorienté et qui est en pays perdu. Tâchons de le remettre dans le droit chemin.

Les donatistes, protégés par Julien l'Apostat, et ensuite soutenus par les tyrans Firme et Gildon, qui s'emparèrent de l'Afrique sous l'empire d'Honorius, avaient fort maltraité les catholiques, lesquels avaient coutume de se consoler sur ce que l'Ecriture sainte représente souvent la persécution comme un bien pour ceux qui la souffrent, et comme un mal pour ceux qui en sont les auteurs. Les choses ayant changé, et Honorius, après avoir rétabli ses affaires et exterminé les tyrans, faisant publier et exécuter de sévères édits contre les donatistes, ces sectaires voulurent imiter le langage des catholiques, et leur rendant le nom odieux de persécuteurs, s'approprier le mérite de gens persécutés.

Il faut envisager ces circonstances et se représenter cette situation de l'Eglise d'Afrique, pour bien comprendre le passage dont il s'agit. Les donatistes (*S. August.*, *epist.* 44, *alias* 163, *cap.* 4, *n.* 7) croyaient avoir autant de raison qu'en avaient eu les catholiques de se glorifier d'être persécutés et de blâmer leurs persécuteurs. C'était nier équivalemment que le vrai mérite des persécutions dépendît de ce qu'on les souffre pour la justice, et qu'il y eût en quelque genre que ce fût de bons persécuteurs. Pour s'accommoder au langage de l'Ecriture, saint Augustin prend ici le mot *persécuteur* en bonne part, quoiqu'il blâme ailleurs cet usage. M. Bayle le relève dans la suite à ce sujet, et l'accuse de tomber en contradiction. Cela n'est pas de conséquence.

Au regard de l'endroit qui nous occupe maintenant, la grande objection du commentateur est que le Psalmiste ne parle point de persécution de religion, que saint Augustin, par conséquent, le cite mal à propos, et que ce Père est insupportable de ne point distinguer la persécution de religion des autres persécutions. Pourquoi l'aurait-il distinguée, et se serait-il fait un scrupule d'appliquer le passage du Psalmiste à toute sorte de persécution, puisque les donatistes se faisaient honneur en général, et sans rien spécifier, d'être persécutés, puisqu'aucun des divers partis de cette secte n'était tolérant, et ne s'avisait de disputer aux princes catholiques le droit de punir comme un crime la profession de l'erreur en matière de religion; puisque les rogatistes, qui étaient les plus modérés des sectateurs de Donat, après avoir crié à l'injustice dans la seule supposition qu'on proscrivait en eux la vraie communion de l'Eglise de Jésus-Christ, se retranchaient à dire qu'en cas qu'ils eussent tort, on violait au moins la charité?

XII.

Il n'y a rien de si surprenant que les réflexions de M. Bayle sur les paroles que je vais rapporter. *Les méchants n'ont jamais cessé de persécuter les bons, ni les bons de persécuter les méchants; mais ceux-ci agissent en cela injustement et pour nuire, et ceux-là charitablement et autant que la nécessité de corriger le demande...... Comme des impies ont fait mourir des prophètes, des prophètes ont fait mourir des impies; comme on a vu les Juifs les fouets à la main contre Jésus-Christ, on a vu Jésus-Christ les fouets à la main contre les Juifs; les hommes ont livré les apôtres aux puissances séculières, et les apôtres les hommes aux puissances infernales. A quoi faut-il donc prendre garde dans tous ces exemples, sinon qui des uns ou des autres agit pour la vérité, ou pour l'iniquité, pour nuire ou pour corriger* (*S. August.*, *epist.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam, cap.* 2, *n.* 8)? Ce discours est la suite du texte et de la pensée qui précède.

L'unique chose que saint Augustin entreprend de développer et de faire bien sentir, est que les donatistes avaient tort de se glorifier des souffrances qu'ils s'attiraient par leur attachement à l'erreur, et de se persuader que les catholiques se portaient à les faire souffrir par un esprit de vengeance et une mauvaise volonté: ainsi que peu de temps auparavant les catholiques se trouvaient heureux d'être maltraités pour la cause de l'Eglise, et attribuaient aux donatistes leurs persécuteurs une intention perverse et des sentiments de cruauté. Ridicule et calomnieuse imagination de M. Bayle, qui fait penser ici à saint Augustin que, pourvu qu'on fasse les choses en faveur d'une opinion véritable et avec le dessein de corriger son prochain, tout est permis! et cela parce que le commentateur a la malice de prétendre que saint Augustin s'étudie à prouver ce que le saint docteur ne fait qu'exposer comme un point non contesté, savoir, que toute superstition opiniâtre

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un crime punissable au tribunal même des hommes.

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représentant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite.

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père: semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles: *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité.* Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici.

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes: *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie,* « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 3, *n.* 9).

Il est évident que l'accomplissement de cette prophétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants de l'Eglise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la pensée de saint Augustin est que les rois de la terre n'étant pas chrétiens, nulle puissance séculière, à qui seule il appartient de punir de peines temporelles les crimes qui blessent la religion, n'était favorable au christianisme; et la réponse du saint docteur ne doit point faire entendre que la force, mais que le pouvoir légitime d'user de contrainte en sévissant sur les biens et sur les corps, manquait à la république chrétienne du temps des apôtres. Cet endroit de saint Augustin n'est donc pas ni *à peu près*, ni à beaucoup près la même chose que ce que M. Bayle fait dire aux canonistes, que *Si les premiers chrétiens n'ont pas pris les armes contre les païens, c'est qu'ils étaient trop faibles.*

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte: *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles.* Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi: On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), qu'*ils en veulent à la vie, qu'ils ne prennent point garde à ce qu'ils coupent*, et cette autre marque distinctive des bons persécuteurs, qu'*ils ne veulent que guérir, qu'ils n'en veulent qu'à la gangrène*. Il est, dis-je, en peine de ce que deviendront ces marques de discernement, *si les bons persécuteurs, les persécuteurs approuvés de saint Augustin et de tout le corps des chrétiens, font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.* Et moi je

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.*

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple: il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent: *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exsiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur.* Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée: *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint.* M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour un moment que la traduction de M. Dubois soit fidèle et exacte, M. Bayle, qui l'adopte, est trop bon, lorsqu'il se contente de charger le saint docteur de cette étrange conséquence, qu'il ne peut y avoir parmi les païens de ces âmes prédestinées, de ces brebis que Dieu a données à son fils, et qui se rangeront tôt ou tard dans la bergerie: d'où il s'ensuit encore, comme M. Bayle infère très-bien, que les ministres de l'Evangile sont et ont toujours été dispensés de travailler à la conversion des païens; ce qui est démenti par tous les monuments qui attestent que nous sommes la postérité des païens, lesquels ont cru à l'Evangile, et ce qui de plus est contraire à un fait que saint Augustin lui-même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte: Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes: On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de piété, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs: *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (*Rom.* x, 2, 3); donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime: *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, qua potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug., ibid., n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur de *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les huées publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en faveur de la contrainte dans sa réponse aux plaintes des protestants.

Il est à propos d'observer que M. Bayle, au jugement de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le style de Montagne, et que dans ce style les grossièretés sont des finesses. Mais qui met M. Bayle en humeur de dire ces jolies choses? C'est qu'il se flatte de tenir

M. Brueys en manifeste contradiction avec saint Augustin. *Ce père*, dit-il, *approuve la violence et à l'égard des hérétiques et à l'égard des païens; mais à l'égard de ceux-ci jusqu'au dernier supplice, comme étant plus éloignés de l'Eglise, au lieu qu'il veut par cette même raison que l'on ne maltraite pas les hérétiques jusqu'à les faire mourir; et au contraire le sieur Brueys prétend que l'Eglise ne doit employer que l'instruction envers les païens, et qu'elle peut châtier les hérétiques comme des enfants rebelles sur qui elle a des droits et des prétentions infiniment plus que sur les étrangers et les infidèles; sans compter*, ajoute-t-il, *que les païens ne se tiennent éloignés de l'Eglise que par l'incompréhensibilité de ses dogmes, au lieu que les hérétiques le sont par aversion pour elle.*

Les personnes du monde qui lisent M. Bayle pour s'amuser, c'est-à-dire superficiellement et sans se donner la peine d'approfondir les matières qu'il traite, lesquelles d'ailleurs ne sont point de leur usage et de leur compétence, ces personnes, dis-je, pourront juger par cet endroit si tout leur bon esprit, toute leur capacité dans les choses de finance, de jurisprudence, et dans mille affaires, les met à portée de prononcer sur ce qu'ils lisent et qui leur paraît de plus clair parmi les ouvrages d'un écrivain aussi artificieux. Qui ne dirait que la contradiction entre M. Brueys et saint Augustin est palpable? Le sentiment de M. Brueys est fidèlement exposé, les paroles de saint Augustin sont à cet égard exactement rapportées au commencement de l'article.

On ne s'avise pas de remarquer que M. Brueys parle des idolâtres et des hérétiques sans rapport à aucune circonstance particulière, et en considérant simplement la nature de leur état, qui soumet ceux qui ont reçu le baptême à la juridiction de l'Eglise, et non pas les autres; et que saint Augustin, au contraire, ne parle point des idolâtres et des hérétiques en général, mais de tels et de tels qui se trouvaient dans une situation où la règle établie par M. Brueys n'avait point de lieu. En effet, saint Augustin parle des donatistes, et il distingue parmi eux ceux qui ont été séduits et leurs séducteurs. La sévérité modérée dont il veut qu'on use regarde seulement les premiers. Il s'en faut bien qu'il ait la même indulgence pour les seconds. De plus, la raison pour laquelle il est d'avis qu'on ne maltraite pas les hérétiques qui ont été séduits jusqu'à les faire mourir, est l'ignorance et l'illusion d'un faux zèle, qui diminue leur crime, et à laquelle M. Bayle, par une adroite fourberie, substitue une autre raison sans l'aveu et contre la pensée de saint Augustin, savoir, l'éloignement de l'Eglise qui est plus grand dans les païens et moins grand dans les hérétiques. Cette raison mettrait de niveau tous les hérétiques, tant les séducteurs que ceux qui sont séduits, et tous les idolâtres, tant ceux qui n'auraient jamais entendu parler de la religion chrétienne, que ceux qui la connaîtraient parfaitement.

Il faut mieux penser, quand on se mêle de fournir des pensées à saint Augustin. Les idolâtres dont le saint docteur fait mention sont les anciens sujets de l'empire romain, qui, vivant parmi les chrétiens, avaient toujours été investis des lumières de l'Evangile depuis le premier usage de leur raison, et qui s'étaient opiniâtrés à retenir le culte superstitieux des idoles, dont la vanité leur était démontrée de toute part, et qu'il leur était bien plus aisé de reconnaître qu'à un donatiste d'apercevoir son erreur. Enfin, la peine de mort décernée par les empereurs contre les idolâtres et approuvée par saint Augustin, n'était point encourue par le refus de croire en Jésus-Christ et de se disposer au baptême, ni par la profession publique d'infidélité, mais seulement par l'acte extérieur d'un sacrifice offert aux idoles.

Ces réflexions sont nécessaires pour découvrir par quelle infâme supercherie M. Bayle oppose saint Augustin à M. Brueys : elles coûteraient trop à des lecteurs qui ne cherchent qu'à s'amuser, et qui, parce qu'ils entendent les affaires du monde et les ressorts de la politique, ou parce qu'au premier coup d'œil ils comprennent un mémoire de comptes et un factum, ont la présomption de croire qu'il en est de même des ouvrages où l'on discute les points de la religion. C'est sur leurs suffrages que M. Bayle a compté; et il paraît qu'il prétendait en imposer aussi facilement à ce peuple de philosophes, qui se donnent pour tels, parce qu'ils ont lu quelques livres de philosophie.

XVI.

Le commentateur déclare que ceci ne le regarde point : *Pour ce qui est de solliciter les empereurs de faire des lois contre les schismatiques et les hérétiques, ou de les faire exécuter quand elles sont faites, vous vous souviendrez de la violence avec laquelle les autres donatistes ont poussé le parti des maximianistes*, etc., *et surtout vous n'oublierez pas que, dans la requête par où ils imploraient contre nous l'autorité de l'empereur Julien, ils disent à ce prince qu'ils connaissaient pour un apostat et un idolâtre, qu'il n'était touché que de la justice, et que nulle autre chose ne pouvait rien sur lui* (*S. Aug.*, *ibid.*, *cap.* 4, *n.* 12). Cela regarde si bien M. Bayle, qu'en ajoutant quelques lignes, qui suivent peu après, la troisième partie du Commentaire philosophique paraîtra évidemment et sans aucune difficulté un tissu d'impostures. Que faut-il pour cet effet? sinon que par la lecture de ce texte il soit clair comme le soleil que la justice des peines ordonnées contre les véritables hérétiques était un point accordé par les donatistes, et dont il n'était nullement question dans la dispute qui s'éleva entre eux et saint Augustin au sujet des lois impériales qui proscrivaient leur secte. Et afin que cela soit clair comme le soleil, ne suffit-il pas que Vincent le rogatiste ait écrit ainsi, ou en termes équivalents à saint Augustin : *Quelque justes que puissent vous sembler les lois que vous avez obtenues de l'empereur contre nous, parce que vous nous croyez véritablement hérétiques, la charité et la douceur épiscopale vous permettait-elle de les demander à l'empereur?*

Il n'y a point d'homme de bon sens qui, pour être convaincu que tels étaient à peu près les termes de la lettre de Vincent le rogatiste à saint Augustin, exige une preuve plus évidente que ces paroles de la réponse de saint Augustin à Vincent le rogatiste, qui sont à la suite du texte dont il s'agit maintenant : *S'il ne faut rien demander aux empereurs, quelque juste qu'il pût être, pourquoi vos auteurs demandèrent-ils à Julien ce qu'ils croyaient juste?* Et on ne doit pas craindre qu'en notre faveur le sens de saint Augustin se trouve altéré dans la traduction de M. Dubois, comme en faveur de M. Bayle : *Si nihil justum ab imperatore petendum est, cur a Juliano petitum est quod justum putatum est?*

Ces paroles me donnent occasion de citer un trait de logique pour figurer avec celui que M. Bayle emploie : il pare volontiers son discours des termes de l'école. Pour détruire l'avantage que tire saint Augustin des accusations intentées contre les catholiques par les donatistes devant le tribunal des empereurs, le commentateur dit que ce Père argumente *a dicto simpliciter ad dictum secundum quid*. Ce reproche est uniquement fondé sur ce que M. Bayle argumente lui-même *de falso supponente*. Le saint docteur, à son avis, confond les accusations pour des crimes avec les peines infligées pour des opinions.

Cela suppose, 1° que saint Augustin n'objecte aux donatistes que d'avoir intenté des accusations pour des crimes, et non pas d'avoir vexé et tourmenté leurs adversaires pour des opinions. M. Bayle se flatte que son lecteur oubliera la mention expresse que fait saint Augustin des excès de cruauté où les donatistes se portèrent et contre les maximianistes et contre les rogatistes, parce qu'ils ne se conformaient pas en toutes choses à leurs sentiments : *Illi*

quidem a quibus vos separastis, acerrimi fuerunt, et contra vos, quantum audire potuimus, et contra Maximianistas; quod gestorum etiam certis documentis probamus.

Cela suppose, 2° que les donatistes estimaient justes les accusations pour des crimes, et injustes les peines qui sont infligées pour des opinions en matière de foi; ce qui est la chimère sur laquelle M. Bayle a bâti toute la troisième partie de son Commentaire philosophique, et que saint Augustin détruit en cet endroit avec la dernière évidence. Le commentateur ne taxe le saint docteur sur ce point que d'*une chicane très apparente :* en quoi il montre qu'il se défie en quelque sorte du succès de sa supercherie; aussi bien que lorsqu'il feint ne pas trop savoir s'il doit avoir de la peine ou non à appeler *petits artifices de rhétorique et sophistiquerie*, ce que dit saint Augustin, *Que les donatistes, en donnant à Julien les éloges qu'ils lui donnaient, ou mentaient d'une façon infâme, ou reconnaissaient que l'idolâtrie était une chose juste.*

N'en déplaise à M. Bayle, cela n'est pas si petit et ne sent rien moins que la chicane. Le nom de Julien l'Apostat était devenu à juste titre si odieux à tous les chrétiens, qu'il ne leur était pas permis de mettre à part son idolâtrie, pour lui dire dans un acte public qu'il n'était touché que de la justice; comme il n'aurait pas été permis aux catholiques d'Angleterre de mettre à part le schisme de Henri VIII, pour lui faire un pareil compliment. Charles II est mal choisi pour être comparé à Julien l'Apostat. Un prince qui, par le malheur de sa naissance est idolâtre ou hérétique, est d'une autre considération qu'un déserteur de la foi.

Où M. Bayle va-t-il chercher ses parallèles? il compare l'éloge que les donatistes firent de Julien l'Apostat avec les louanges que saint Grégoire a données à l'empereur Phocas et à la reine Brunehaut. Il a beaucoup maltraité à ce sujet, dans son Dictionnaire historique et critique, ce saint et grand pape, sans se croire obligé de prouver que l'empereur Phocas et la reine Brunehaut étaient connus de saint Grégoire pour aussi méchants qu'ils étaient, quand il leur donnait ces louanges; et il trouve mauvais que saint Augustin blâme l'indigne compliment dont les donatistes flattaient un abominable apostat! Mais ce critique a pour maxime de ne ménager en rien les saints et de tout excuser dans les impies, de rabaisser ce qu'il y a de plus haut et de relever ce qu'il y a de plus bas dans l'estime des hommes. Son système est de rétablir l'égalité partout, et principalement entre les religions : ce qui est la fin qu'il se propose dans les réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes.

XVII.

Vous voyez bien présentement, je m'assure, qu'il ne faut pas regarder si l'on force, mais à quoi l'on force, c'est-à-dire, si c'est au bien ou au mal; ce n'est pas que personne devienne bon par force, mais la crainte de ce qu'on ne veut point souffrir fait ouvrir les yeux à la vérité (*S. August., ibid., cap.* 5). Comme M. Bayle prend toujours de travers la pensée de saint Augustin, parce qu'il ne veut point apercevoir le véritable but du saint docteur, il le fait raisonner de la sorte : On ne fait mal quand on force que quand on force ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur; or nous n'avons pas forcé ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur, car nous, qui sommes orthodoxes, vous avons forcés, vous qui êtes schismatiques ou hérétiques, à passer dans notre parti; donc nous n'avons pas mal fait.

M. Bayle se souvient de sa logique pour dire que c'est là le sophisme qu'on appelle *petitio principii*, et il ne s'en souvient pas pour voir que lui-même argumente encore ici *de falso supponente.* En effet, saint Augustin ne songe point à prouver qu'on ne fait point mal, ou qu'on ne fait point une injustice, quand on force les hérétiques, mais seulement qu'on ne viole point la charité; et ainsi le sophisme qu'on appelle *petitio principii* disparaît : car l'objection des donatistes était que, supposé même qu'ils fussent véritablement schismatiques et hérétiques, on ne devait pas les forcer, parce que si on ne commettait aucune injustice, du moins on violait la charité. Pourquoi M. Bayle les veut-il faire tolérants en dépit d'eux-mêmes?

Je ne doute pourtant pas que s'il eût vécu de leur temps, il ne les eût acquis au tolérantisme, quelque éloignés qu'ils en fussent. Que le commentateur parle à des schismatiques et à des hérétiques, il leur démontre sans difficulté que chaque secte a le droit de contraindre, ou qu'aucune ne doit l'avoir. Mais qu'il s'adresse à des catholiques qui soient instruits de leur catéchisme, ils se riront de son argument, qui est fondé sur la prétendue impossibilité où sont les divers partis de se convaincre mutuellement, comme si Dieu n'avait donné à sa véritable Eglise aucun autre moyen que la discussion du fond des controverses pour se faire évidemment reconnaître!

Le dogme calviniste de l'esprit particulier est d'abord le point fixe où M. Bayle établit son lecteur; de là il le conduit à l'égalité et à l'indifférence des religions sous le nom de tolérantisme; il l'approche du pyrronisme, et le met à deux doigts de l'irréligion. Mais ne nous écartons pas de saint Augustin, qui continue de la sorte.

XVIII.

Nous pouvons vous produire non-seulement des particuliers, mais des villes entières, qui de donatistes qu'elles étaient autrefois, sont présentement catholiques et détestent le crime diabolique de leur ancienne séparation, et qui ne seraient point catholiques sans ces lois à qui vous en voulez (*S. Aug., ibid.*). M. Bayle trouve ce raisonnement indigne d'être réfuté; il aurait honte d'en montrer au long le faible; saint Augustin lui fait pitié. *Les catholiques de France, qui pensaient de la même manière que saint Augustin, avaient*, dit-il, *la vue bien courte, puisqu'ils ne s'apercevaient pas qu'ils raisonnaient sur ce principe, que tout ce dont les succès sont heureux est juste; d'où il s'ensuivra que la religion de Mahomet et sa contraire sont justes, et qu'un catholique romain devra convenir que les lois d'Edouard et de la reine Elisabeth étaient aussi justes que celles de la reine Marie, et qu'ainsi, l'utilité étant la seule règle de la justice, les choses les plus diamétralement opposées sont justes également.* Les beaux esprits de la trempe de M. Bayle n'ont pas la vue courte, mais ils voient quelquefois au delà de l'objet, et ils sont sujets à des égarements si étranges, qu'ils se représentent le bon sens des autres revêtu des couleurs de l'extravagance, pourvu toutefois qu'ils soient beaux esprits et bonnes gens tout ensemble, et que la malice n'ait point de part dans leur fait.

Les conséquences absurdes que M. Bayle tire à foison et très-bien des paroles de saint Augustin prises à contresens, ne l'ayant point fait douter un moment s'il saisissait au juste la pensée du saint docteur, elles marquent dans le commentateur ou une extrême méchanceté, ou une ivresse d'esprit inconcevable. Saint Augustin expose les fruits merveilleux qu'on recueille de l'exécution des lois impériales qui défendent sous de grièves peines aux donatistes leurs assemblées particulières, dans la seule vue de faire sentir combien ces lois leur étaient utiles, et combien ils avaient tort de se plaindre qu'on ne les eût point traités avec charité. Un homme sobre et de sens rassis doit-il voir là ce principe extravagant, que *tout ce dont les succès sont heureux est juste?* M. Bayle regarde en pitié *l'ingénuité*, dit-il, *que saint Augustin a eue de confesser que ses collègues l'avaient fait revenir de son premier sentiment, en lui montrant les utilités de la contrainte.*

Peut-on voir sans indignation la témérité qu'il a

lieu de renvoyer à M. Bayle un des traits qu'il lance contre la bonne foi de saint Augustin, et de dire que, si le commentateur avait voulu parler *franchement et rondement*, il aurait raisonné ainsi : C'est une chose impossible que la voie de la rigueur opère de véritables conversions; or saint Augustin atteste qu'il a vu de véritables conversions opérées par la voie de la rigueur; donc saint Augustin atteste qu'il a vu une chose impossible; donc il ment.

Je n'entre point maintenant dans la thèse générale de cette prétendue impossibilité. Je me contente de remarquer en passant que M. Bayle n'a point effleuré, qu'il a même évité de toucher la raison naturelle qui, comme l'assure saint Augustin, a fait que la vexation sagement employée est devenue un contrepoids utile aux préjugés des donatistes, et a remis leur esprit égaré dans l'équilibre et dans l'assiette où il devait être pour prendre le bon parti. C'est la juste crainte que le sentiment des peines leur a fait naître de ne pas souffrir pour la justice, mais pour la querelle de quelques hommes pervers et présomptueux, au hasard d'être encore punis de Dieu dans l'éternité avec les impies.

Si M. Bayle avait exposé nettement cette raison, il aurait été plus timide à avancer que la persécution fait autant d'effet contre les orthodoxes que contre ceux qui ne le sont pas (car la persécution contre l'erreur est un langage qui lui est aussi ordinaire que la persécution contre la vérité); le commentateur n'aurait pu se défendre de réduire sa proposition à celle-ci : la crainte de ne point souffrir pour la justice survient aussi aisément à un orthodoxe persécuté par un prince hérétique qu'à un hérétique châtié par un prince orthodoxe; c'est-à-dire que l'orthodoxe n'a point de motifs de crédibilité plus puissants que l'hérétique, et que Dieu, qui veut que les hommes de toute condition et de tout état soient orthodoxes sous peine de damnation, n'a point fourni de marques certaines et proportionnées à toute condition et à tout état pour reconnaître infailliblement de quel côté est la doctrine orthodoxe. Mais ceux qui pensent ainsi sont justement suspects de croire que Dieu ne rend pas plus témoignage de soi-même que de son Eglise. Revenons à la défense de saint Augustin.

IV.

En a-t-il besoin, au regard de ces paroles qui sont si raisonnables : *Si un homme voyait son ennemi prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, ne serait-ce pas lui rendre le mal pour le mal que de le laisser faire, plutôt que de l'empêcher et de le lier? Cependant ce frénétique ne prendrait cet office de bonté et de charité que pour un outrage et pour un effet de haine; mais s'il revenait en santé, il verrait bien que plus ce prétendu ennemi lui aurait fait de violence, plus il lui serait obligé. Combien avons-nous de circoncellions mêmes, qui sont présentement des catholiques zélés* (« et déclarés, qui détestent leur vie passée et le malheureux aveuglement qui leur faisait croire qu'ils faisaient pour le bien de l'Eglise ce que leur seule fureur et leur seule témérité leur inspiraient? Cependant ils ») *ne seraient jamais revenus à eux, si on n'avait employé, pour les lier comme des frénétiques, ces mêmes lois qui vous déplaisent* (*S. Aug., ibid., cap. 1, n. 2*). Jusqu'ici c'est la traduction de M. Dubois. J'ai eu soin de distinguer ce que M. Bayle a jugé à propos d'omettre, sans doute par un autre motif que celui d'abréger.

Le commentateur, après avoir exposé aux yeux de son lecteur ce texte tronqué, fait un préambule étudié, qui aboutit à métamorphoser saint Augustin en Eole, et à prononcer que son discours n'est que du vent. De quelle façon tâche-t-il de vérifier cette sentence cavalière et burlesque? en faisant tous ses efforts pour embrouiller ce qui est très-clair. Il n'y a qu'à relire attentivement les paroles du saint docteur, pour être convaincu que M. Bayle met du galimatias où l'on ne trouve que de la justesse et de la netteté. En sorte que si ce discours de saint Augustin n'est que du vent, selon M. Bayle, la censure de M. Bayle n'est, au jugement de quiconque a des yeux, que de la fumée qui est dissipée par ce vent. Je le démontre.

Saint Augustin compare un hérétique qu'on laisse dans une entière liberté de suivre et de professer son erreur, à un malade prêt à se précipiter par le transport d'une fièvre chaude, parce que l'un et l'autre est dans un état où il ne reviendra point à soi. Il compare les lois impériales, qui défendent de suivre et de professer l'erreur sous de grièves peines, aux chaînes et aux liens dont on se sert pour empêcher que le frénétique ne se jette par la fenêtre; parce que l'un et l'autre moyen met l'hérétique et le frénétique dans un état où ils peuvent revenir à eux. Enfin il compare la conversion sincère de l'hérétique, qui ne serait pas arrivée sans la rigueur des lois impériales, au retour du frénétique en son bon sens, qui ne serait pas arrivé, si on ne l'avait enchaîné. Cette comparaison, dont toutes les parties sont telles dans saint Augustin que je viens de les décrire, donne un jour admirable aux choses que le saint docteur avait dites auparavant, et elle éclaircit parfaitement la question qu'il traite. Si c'est là du vent, il est de la nature de celui qui chasse les nuages et rend le ciel serein.

M. Bayle s'efforce vainement d'obscurcir l'objet principal de la comparaison : sa mauvaise foi est visible, criante, et avec cela inconcevable. Il suppose que l'hérétique, qui est ici comparé par saint Augustin à un frénétique qu'on enchaîne, se convertit seulement à l'extérieur; qu'il ne suit point les mouvements de sa conscience; qu'il ne consent à rien de ce qu'on exige de lui; qu'il entre par force dans les églises; qu'il communie par force, etc.; et il conclut que la comparaison est pitoyable et absurde, parce qu'on ne peut pas préserver un homme de l'enfer et l'envoyer en paradis malgré lui, comme on sauve la vie à un paralytique malgré lui.

Mais saint Augustin ne déclare-t-il point en termes assez intelligibles et précis, qu'il parle d'une multitude de donatistes dont la conversion est manifeste et nullement équivoque, *catholicos manifestos*. Qui condamnent hautement leur vie passée et leur misérable erreur; *Damnantes suam pristinam vitam et miserabilem errorem*. Qui avouent qu'on a eu raison de les molester : *Fatentur nos sibi molestos esse debuisse*. Le saint docteur ne fait-il pas assez bien sentir que le point essentiel de la comparaison est la santé corporelle du frénétique qui revient à son bon sens, *plane salute recuperata*, et la santé spirituelle de l'hérétique qui se convertit sincèrement : *Qui tamen ad hunc sanitatem non perducerentur?*

J'ai dit que M. Bayle ne croyait point que la conversion des donatistes fût sincère, et que sur cela il donnait tacitement un démenti à saint Augustin. Il fait bien plus, il dément les yeux de tout l'univers, qui lit dans saint Augustin les preuves de la vérité et de la sincérité de la conversion des donatistes; il dément ses propres yeux qui ont vu dans l'endroit dont nous disputons, ce qu'il en a retranché de la traduction de M. Dubois. Il veut que le saint docteur ait la même idée que lui de la conversion des donatistes, et qu'il dise tout le contraire de ce qu'il exprime sur ce sujet, sans quoi il n'est pas possible que M. Bayle imagine aucune absurdité dans la comparaison de l'hérétique et du frénétique : il accusera tant qu'il lui plaira cette comparaison de supposer le faux, mais il ne pourra l'accuser de manquer de justesse.

V.

Passons à une seconde comparaison de saint Augustin, que M. Bayle assure ne valoir pas mieux que la première. Pour peu qu'elle vaille mieux, elle sera excellente, car nous avons vérifié que la pre-

mière était très-bonne. Saint Augustin met cette objection dans la bouche du donatiste à qui il écrit. *Il y en a, direz-vous, sur qui on ne gagne rien par là; je le veux, mais faut-il abandonner la médecine, parce qu'il y a des malades incurables* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 3)? Sur quoi le commentateur répond avec l'air de suffisance, dont il se pare ordinairement : *Si le donatiste proposait aussi faiblement cette objection que saint Augustin le représente, c'était un pauvre homme. Que ne représentait-il à ce Père l'effet qu'avaient eu les persécutions des païens du temps de saint Cyprien*, etc.

M. Bayle, qui du trésor de son esprit fécond en sophismes tire ce renfort à l'objection du donatiste, ne se donne pas pour un pauvre homme : cependant si quelque mérite qu'on eût d'ailleurs, on était un pauvre homme pour alléguer de faibles raisons, ne le serait-on pas à plus juste titre, quand on érige en importantes difficultés des arguments d'un aussi mauvais aloi que celui qui suit. La crainte des édits que les empereurs païens ont portés contre les chrétiens n'a pu conduire qu'à l'apostasie; donc la crainte des édits que les empereurs chrétiens ont portés contre les hérétiques n'a pu conduire qu'à l'hypocrisie.

Cet autre raisonnement de M. Bayle est-il d'une plus grande force : ce qui a servi de poison contre la vérité ne peut être sagement employé comme une bonne médecine de l'erreur; donc la crainte des peines temporelles, qui a perverti tant de chrétiens, ne peut sagement être employée pour convertir les hérétiques. Les médecins, je pense, ne conviendront point que ce qui est un poison au regard des personnes qui se portent bien, ne puisse être sagement employé comme un bon remède pour les malades; et du principe de M. Bayle il s'ensuivrait que dans les familles on ne doit point châtier les enfants qui volent, parce que les voleurs dressent leurs enfants, et les enhardissent à voler par la crainte du châtiment.

Que dis-je? Le commentateur révoque en doute si la persécution est une médecine, il veut dire s'il y a des peines médicinales. Je passe quelques vétilles auxquelles il s'arrête à ce sujet, et je viens à la grande raison qui le porte à avancer que la confiscation des biens, la prison, l'exil et les autres peines décernées par les lois impériales contre les donatistes n'étaient point médicinales; c'est, dit-il, que la médecine ne doit pas être mauvaise en elle-même et de sa nature, mais au moins indifférente : or de telles peines décernées contre des innocents, comme le sont au sentiment de M. Bayle tous ceux qui professent quelque hérésie et quelque impiété que ce soit, ne sont pas indifférentes, mais mauvaises en elles-mêmes et de leur nature; ce sont des injustices et des crimes que commettent les souverains. Car, suivant la morale de M. Bayle, les puissances établies de Dieu l'offensent, quand elles se mêlent de venger ses injures, et les lois qui ont été faites, non-seulement contre les impies et les athées mêmes, ne sont pas moins criminelles et moins tyranniques, que si elles avaient été faites contre *une secte de philosophes qui, croyant tout ce que l'Eglise croit pour ce qui regarde la foi et les mœurs, auraient eu cette opinion particulière, que l'objet de la logique ne sont pas des êtres réels, mais des êtres de raison.* Ce sont les propres paroles de M. Bayle, qui, comme on voit, mettait de niveau les intérêts de la religion et ceux qui font crier les disputeurs dans les écoles de philosophie.

VI.

Ne négligeons point les courtes réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes : *Si l'on se contentait de lever la verge sur eux, et qu'on ne travaillât point à les instruire, notre conduite paraîtrait tyrannique; mais aussi, si on se contentait de les instruire, sans les presser par la crainte, ils ne surmonteraient pas un certain*

A *engourdissement que produit l'accoutumance* (*S. August.*, *ibid.*). Le commentateur répond deux choses : 1° Joindre l'instruction à la menace est à la vérité un moindre mal que menacer sans instruire, mais la persécution empêche de faire un bon examen; 2° quand l'hérétique, après s'être suffisamment prêté à l'instruction, persiste dans ses premiers sentiments, on ne devrait pas exécuter à la rigueur sur lui ce dont on l'a menacé. Concevons par là deux choses : 1° M. Bayle n'est pas de l'avis du prophète, qui dit que la vexation donne de l'entendement (*Isai.*, XXVIII, 19). 2° Il croit que tout ce qui est seulement contre Dieu n'est pas un crime que les puissances établies de Dieu aient droit de punir. Saint Augustin était dans d'autres principes que nous justifierons aisément en leur lieu.

VII.

Le commentateur reproche souvent à ce Père de mettre en œuvre les lieux communs de rhétorique.
B Vous croiriez entendre un grand maître et un écrivain profond qui relève un jeune commençant. Tantôt il dit agréablement que saint Augustin *se bâtit un palais dont les habitants sont de grands lieux communs populaires*; tantôt il s'écrie : *Autre lieu commun et petite pensée populaire.* Ce dernier trait tombe sur le texte suivant : *Tous ceux qui nous épargnent ne sont pas pour cela nos amis, ni tous ceux qui nous châtient nos ennemis. Les blessures qu'un ami nous fait valent mieux que les caresses affectées d'un ennemi. La sévérité de ceux qui nous aiment nous est plus salutaire que la douceur de ceux qui nous trompent; et c'est une plus grande charité d'ôter le pain à un homme, quelque faim qu'il ait, si, quand il a de quoi manger, il néglige les devoirs de la justice, que de lui en donner, et de lui en faire un appât pour le faire consentir à l'iniquité* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 2, *n.* 4). Le saint docteur ne fait que paraphraser ce passage des Proverbes : *Meliora sunt vulnera diligentis, quam fraudulenta oscula odientis* (*Prov.* XXVII, 6). Et M. Bayle
C n'est pas fâché de nous apprendre en passant qu'il regarde le livre des Proverbes comme un ramas de petites pensées populaires auxquelles saint Augustin ne devait pas s'arrêter.

Le saint docteur applique la sentence de l'auteur sacré aux peines qui étaient ordonnées contre les donatistes par les lois impériales, et il montre que ces hérétiques ont tort de s'en plaindre, parce que la rigueur en est salutaire, et qu'elles sont un effet de l'amour et de la charité qu'on a pour eux. Qu'est-ce que M. Bayle trouve de mauvais en cela? Il prétend qu'il n'y a point de conséquence des réprimandes et des censures fortes, dont parle l'auteur des Proverbes, aux peines que les lois infligent. Il ne cesse de répéter que ces peines, qui consistent dans la confiscation des biens et des voies de fait, sont des injustices manifestes, quand elles ne sont ordonnées que pour punir des crimes qui blessent la religion, c'est-à-dire des crimes qui ne le sont pas; car, selon
D M. Bayle, il n'y a de crimes aux yeux des hommes que les actions qui préjudicient à la prospérité, à la force et à la tranquillité de la république, laquelle ne doit pas s'intéresser le moins du monde à ce qui regarde le culte et l'honneur de Dieu. La société ne doit rien à Dieu, et il faut abandonner aux particuliers l'examen, la décision et le règlement de leurs devoirs, non pas envers le prochain, non pas envers eux-mêmes (leurs lumières ne sont pas assez sûres pour en bien juger, et l'erreur serait de conséquence), mais de leurs devoirs envers Dieu : ils ne sont que trop sages pour en connaître les justes bornes, et on ne court nul risque à s'y tromper.

Cette doctrine n'était point connue du temps de saint Augustin; lui saura-t-on si mauvais gré de ne l'avoir pas suivie? C'est dommage que M. Bayle soit venu si tard pour la mettre en vogue : les libertins des siècles passés lui auraient autant applaudi que ceux de nos jours.

VIII.

La nécessité seule me fait tomber dans quelques redites; je me crois dispensé de suivre M. Bayle dans celles qui sont absolument inutiles. C'est pourquoi je ne m'arrêterai point à la justification des premières paroles de ce texte : *Lier un frénétique et réveiller un léthargique, c'est les fâcher, mais c'est les aimer. Dieu nous aime d'un amour plus véritable que personne ne saurait faire; cependant il ne cesse point de joindre aux douceurs de ses instructions les terreurs salutaires de ses menaces, et de mêler l'amertume des tribulations aux consolations qu'il nous envoie. Nous voyons qu'il a exercé par la famine les plus saints et les plus religieux patriarches* (*S. August.*, *ibid.*). Ce que j'ai dit un peu plus haut doit suffire, ce me semble, pour démontrer que la comparaison d'un frénétique ou d'un léthargique avec un hérétique est très-juste. Mais au regard des persécutions que Dieu déploie sur ses enfants, ainsi qu'il plaît à M. Bayle de s'exprimer, je vais faire voir qu'elles concluent tout ce que prétend saint Augustin.

C'est ici le lieu de remarquer qu'un des grands talents de M. Bayle est la manière dont il prépare ses lecteurs à se laisser surprendre. Il a un soin merveilleux d'écarter tout soupçon du piége qu'il tend, et son adresse est de blâmer avec affectation et de mettre sur le compte de ses adversaires la supercherie et l'imposture même qu'il médite. Il accuse saint Augustin de donner toujours le change, afin qu'on ne prenne pas garde que c'est M. Bayle lui-même qui le donne partout, et principalement dans cet endroit, où il est le plus facile de s'en apercevoir. L'exemple de Dieu, qui a exercé par la famine les plus religieux patriarches, étant si peu convenable pour être appliqué à la justice des lois impériales contre les hérétiques, et d'ailleurs étant si propre pour faire entendre que ces lois ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité, il était naturel qu'on soupçonnât M. Bayle de chercher à imposer, quand il parlait ainsi : *Il ne s'agit pas tant de savoir si l'on peut aimer ceux que l'on châtie* (*qui en doute?*) *que de savoir s'il est juste d'ôter à un homme ses biens et sa liberté, parce qu'il ne croit pas les mêmes choses dans la religion que son prince.* Car l'exemple allégué présente un trait de la bonté et non pas de la justice de Dieu envers les patriarches, lequel trait se rapporte évidemment à la charité et non pas à la justice des princes qui punissent les hérétiques.

C'est à quoi M. Bayle ne veut point qu'on fasse attention, et encore moins qu'on découvre le tour de souplesse qu'il met en œuvre à ce dessein. Il prend donc les devants, il est le premier à charger saint Augustin d'un déguisement artificieux; ce qui éloigne la pensée que c'est le commentateur tout seul qui tâche de faire disparaître le véritable état de la question que traite saint Augustin, dans la lettre à Vincent, évêque rogatiste, laquelle est ici l'objet de la censure de M. Bayle. Le tour de passe-passe est exécuté fort adroitement. Est-il d'un malhabile homme de mettre la proposition qui sert de preuve au saint docteur, à la place de celle que le saint docteur entreprend de prouver? M. Bayle a évité de dire : Il ne s'agit pas de savoir si les lois impériales ont été sollicitées et portées dans un esprit de charité. Comment ajouterait-il : *Qui en doute?* Voilà pourtant la thèse que saint Augustin établit. Quelle malice de substituer à cette proposition sa preuve, qui est qu'on peut aimer ceux que l'on châtie! Comme si saint Augustin se tourmentait inutilement pour montrer une chose qui saute aux yeux.

Je sais que les donatistes avaient deux griefs contre les lois impériales qui proscrivaient leur schisme, et qu'à les entendre, la justice et la charité y étaient également blessées. Mais ils n'osaient s'attacher au premier de ces deux griefs, sinon parce que, supposant leur cause bonne, ils estimaient que leur faire du mal c'était persécuter la vraie Eglise de Jésus-Christ. M. Bayle n'y pense pas, lorsqu'il leur fait tenir un langage pareil à celui de nos tolérants, et qu'il leur attribue d'avoir disputé aux princes chrétiens le droit de punir la profession de l'hérésie comme un crime, et aux évêques celui d'implorer le secours des puissances établies de Dieu pour extirper toutes sortes d'erreurs.

Y eut-il jamais de secte plus ennemie du tolérantisme que la secte et toutes les différentes factions des donatistes? Ils avaient commencé par déférer aux tribunaux séculiers le jugement des matières Ecclésiastiques et des différends de religion (*S. Aug.*, *Epist.* 129, *n.* 4). Ils avaient soumis plus d'une fois à la puissance coactive des princes, non-seulement la cause des évêques, mais encore la foi des peuples. N'ayant pu réussir à armer les souverains légitimes contre l'Eglise catholique, ils avaient eu recours à des tyrans dont ils avaient favorisé la révolte et l'usurpation, à condition d'exterminer tous ceux qui ne consentiraient point à être rebaptisés (*Adversus epist. Parm.*, *lib.* II, *cap.* 2). Le dessein de se réunir à l'Eglise catholique était parmi eux un crime capital, qu'ils avaient souvent puni de mort. S'étant divisés en plusieurs branches de schisme et d'hérésie, ils se faisaient une guerre intestine, et dans l'un des partis ils avaient contrefait les catholiques, afin d'opprimer ceux de l'autre parti, et de leur faire subir par l'autorité des magistrats la rigueur des édits portés contre tous les hérétiques (*Epist.* 105, *alias* 166, *cap.* 2, *n.* 3).

Il est vrai que saint Augustin reproche aux donatistes tous ces excès pour les convaincre par un argument *ad hominem* qu'ils avaient tort de se plaindre qu'on employât contre eux la sévérité des lois impériales. Mais ces plaintes n'attaquaient nullement la justice et le droit des empereurs; elles étaient uniquement fondées sur ce que la charité et la douceur évangélique ne permettait pas qu'on violentât les consciences.

Car les donatistes se retranchaient à faire valoir le second grief, qui est que la charité était blessée dans la voie de rigueur qu'on prenait pour les réunir à l'Eglise. On leur avait souvent objecté leurs brigandages et leurs violences, la cruauté et la fureur de leurs *circoncellions*, qui dans plusieurs provinces avaient tout mis à feu et à sang pour obliger les peuples à adhérer à leur schisme, à embrasser leurs erreurs, à se soumettre à la pratique de leur rebaptisation. Les évêques catholiques opposaient à cette conduite barbare et sanguinaire la patience, la douceur, la charité tant des pasteurs que des enfants de la véritable Eglise.

Mais sitôt qu'à l'instance de la plupart des prélats orthodoxes d'Afrique les empereurs eurent publié des édits qui condamnaient à diverses peines ceux qui s'obstineraient à demeurer dans le schisme et l'hérésie des sectateurs de Donat, les évêques donatistes se récrièrent; ils reprochèrent aux catholiques d'user de représailles, et leur demandèrent qu'était devenue cette patience, cette douceur, cette charité dont ils faisaient parade. La réponse à une telle accusation est le sujet de la lettre à Vincent, évêque de la faction de Rogat; et c'est dans ce seul point de vue qu'il faut envisager cette lettre.

La question qui y est discutée est de savoir si la charité a pu avoir quelque part dans la résolution qu'on a prise de décerner des peines contre les donatistes. Saint Augustin répond qu'oui, parce que ces peines leur peuvent être utiles; et il appuie son sentiment par l'exemple des maux dont Dieu afflige ses enfants pour leur bien. Chose surprenante! On est bel esprit; on est grand logicien et subtil métaphysicien, et on a le travers de voir dans cet endroit de saint Augustin le modèle d'un raisonnement aussi insensé que celui-ci : Dieu a exercé par la famine les plus religieux patriarches, donc le roi de France a

droit de dépouiller de leurs biens et de réduire au pain et à l'eau tous ceux de ses sujets qu'il lui plaira, afin de les convertir et de les rendre meilleurs !

IX.

Quelque juste que l'on suppose une punition en tant qu'elle est méritée par le crime de l'hérésie, elle ne peut être ordonnée dans un esprit de charité, ni être un effet de la charité, si d'ailleurs elle n'est point de nature à procurer l'utilité de ceux qui la souffrent, et si celui qu'on a droit de punir pour avoir mal fait n'est point capable d'en profiter pour bien faire.

C'est ce qui fonde l'objection de Vincent, laquelle est résolue par saint Augustin en ces termes : *Vous croyez qu'on ne doit contraindre personne à bien faire ; mais n'avez-vous pas vu que le père de famille commanda à ses gens de forcer d'entrer au festin ceux qu'ils rencontreraient? N'avez-vous pas vu avec quelle violence Saul fut forcé par Jésus-Christ de reconnaître et d'embrasser la vérité?..... Ne savez-vous pas que les bergers se servent quelquefois de la verge pour faire rentrer les brebis dans la bergerie? Ne savez-vous pas que Sara, selon le pouvoir qui lui avait été donné, domptait par un traitement plein de dureté l'esprit revêche de sa servante? ce qu'elle ne faisait pas néanmoins pour aucune haine qu'elle eût pour Agar, puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère, mais pour abattre son orgueil. Or vous n'ignorez pas que, comme Sara et son fils Isaac sont la figure des spirituels, Agar et son fils Ismaël représentent les charnels. Cependant, quoique l'Ecriture nous apprenne que Sara fit beaucoup souffrir Agar et Ismaël, saint Paul n'a pas laissé de dire que c'était Ismaël qui persécutait Isaac..., donnant à entendre à ceux qui ont de l'intelligence, qu'encore que l'Eglise catholique tâche de ramener les charnels par la crainte et par les peines temporelles, ce sont eux qui la persécutent plutôt qu'elle ne les persécute* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 5 *et* 6).

Nous discuterons ailleurs la philosophie de M. Bayle, sur ces paroles : *Contrains-les d'entrer.* Au regard de la violence que Jésus-Christ fit à saint Paul, lui ôtant la vue et le renversant par terre, saint Augustin en fait mention pour convaincre son adversaire que la violence est une sorte de grâce extérieure qui, à sa manière et par l'entremise de la grâce intérieure dont elle est accompagnée, contribue au changement des cœurs, et les dispose à une conversion sincère. D'où le saint docteur prétend inférer qu'il est souvent à propos de contraindre les méchants à bien faire.

M. Bayle a sur ce point, comme sur bien d'autres choses, des idées vraiment singulières. Il ne saurait nier que Dieu n'ait mis en la puissance des hommes plusieurs grâces extérieures, afin qu'ils se les procurassent les uns aux autres par charité ; mais il veut que ces grâces ne soient légitimement employées que quand Dieu aura fait les hommes maîtres de la grâce intérieure. Il ne parle à la vérité que des punitions ; mais, par une conséquence nécessaire, sa proposition s'étend à toutes les grâces extérieures qui sont dépendantes de la volonté humaine, en sorte que non-seulement les princes ne puissent sévir sur les corps pour le bien des âmes, à moins qu'ils n'aient le pouvoir de fléchir les cœurs ; mais que les prédicateurs mêmes ne puissent annoncer la parole de Dieu, à moins qu'ils n'aient le secret de la faire entendre et goûter au fond de l'âme.

C'est mettre les tolérants bien au large. Le bras des souverains sera lié, et la bouche des prédicateurs sera close pour longtemps. Autre pensée de M. Bayle, qui n'est pas moins extraordinaire. Il est réservé à Dieu d'user de punitions pour faire rentrer les méchants en eux-mêmes et dans la voie du salut, quoiqu'elles réussissent fort différemment, qu'elles endurcissent souvent au lieu de convertir, et que surtout elles changent rarement les opinions qu'on a sur le culte dû à Dieu. Mais il n'est pas permis aux hommes d'imiter en cela la conduite du souverain Maître, parce qu'il ne leur appartient pas, comme à Dieu, d'agir sans succès ; ce qui sans doute doit s'entendre de toutes les autres grâces extérieures, dont l'économie est confiée aux hommes, et en particulier de la prédication de la parole de Dieu. Car pourquoi les hommes auraient-ils le droit de servir à l'endurcissement de leur prochain d'une façon plutôt que d'une autre? Que Dieu parle donc par lui-même immédiatement aux hommes, comme il fit à Caïn sans aucun fruit ; il n'y a rien à dire, selon le raisonnement de M. Bayle : mais que les hommes s'ingèrent à annoncer la parole de Dieu avant que d'être assurés qu'elle sera suivie et pratiquée, il n'y a pas de bon sens, suivant les principes de cet écrivain.

Quelle alarme le commentateur nous donne ! Les rois, autorisés par saint Augustin à imiter Dieu dans ses châtiments, se croiront en droit et souvent en obligation de faire mettre le feu aux blés, aux foins, aux vignes et aux bois de leurs sujets, et d'envoyer par tout leur royaume des satellites pour décimer les enfants et pour envoyer plusieurs pères aux mines et aux galères, dans la pensée que leurs peuples rentreront en eux-mêmes par ce moyen, et qu'ils se réveilleront de la léthargie du péché où ils s'endorment.

Ne nous effrayons pas trop néanmoins, et persuadons-nous que M. Bayle s'égare pour nous causer ces terreurs paniques. Il a évidemment perdu son étoile, qui est l'état de la question entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. L'unique but du saint docteur est de montrer que les princes peuvent avoir en vue et se proposer pour fin la conversion des hérétiques, quand ils les condamnent à subir des peines qui sont d'ailleurs justement méritées par le crime d'hérésie ; c'est-à-dire que les princes, en faisant un acte de justice, pratiquent la charité. Le saint docteur veut qu'ils se conforment en ce point à la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants afin qu'ils s'amendent.

Au lieu de cela, M. Bayle se figure voir dans le texte de saint Augustin que l'intention de convertir les hérétiques suffit seule pour rendre justes les peines décernées contre eux par les princes ; c'est-à-dire que les princes font un acte de justice, dès lors qu'ils font un acte de charité ; et saint Augustin, si nous en croyons M. Bayle, propose la conduite de Dieu, qui afflige ses enfants, afin qu'ils s'amendent, pour modèle de la justice, et non pas seulement de la charité que les princes exercent en punissant les hérétiques.

Rien n'est plus éloigné de la pensée du saint docteur, qui certainement n'a pas eu besoin d'attendre la venue de M. Bayle pour connaître la vérité de cette maxime : Avant qu'une peine puisse être ordonnée comme médicinale, elle doit être censée juste et bien méritée suivant les règles du tribunal à qui il appartient de la décerner. Si M. Bayle s'obstine à soutenir que les princes catholiques n'ont pas droit de proscrire de leurs Etats la profession ouverte des erreurs opposées à la foi, et qu'en conséquence de leurs édits la profession ouverte de ces erreurs ne doit pas être regardée comme un crime dans la jurisprudence civile des Etats, ce n'est point la faute de saint Augustin.

Tranquillisons-nous donc. Les blés, les foins, les vignes, les bois, sont en sûreté ; les enfants ne seront pas décimés, les pères ne seront pas envoyés aux mines ni aux galères, personne ne sera puni sans savoir pourquoi et sans l'avoir bien mérité.

Pour ce qui est de l'exemple des bergers qui poussent quelquefois avec la verge les brebis dans la bergerie, *il n'est pas heureusement imaginé*, répond M. Bayle ; *car il faudrait que l'autre partie de la comparaison ne fût point des créatures douées de liberté, dont la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement.* Je dirai en passant que M. Bayle ne

fait point réflexion à deux choses qu'il a enseignées ailleurs : la première est que saint Augustin a cru que les bêtes n'étaient point des machines, mais qu'elles avaient une âme sensitive, dont par conséquent les mouvements étaient volontaires ; la seconde est que saint Augustin n'a point reconnu dans l'homme, tel qu'il est maintenant, la liberté d'indifférence, ni un autre franc arbitre que celui qui se réduit au pur volontaire, et M. Bayle est sur ce point de l'avis de Calvin et de Jansénius.

Cela supposé, je m'étonne que le commentateur ne se soit point borné ici à censurer le sentiment de saint Augustin sur l'âme des bêtes, et à établir la doctrine des automates par ce plaisant raisonnement que je tiens d'une personne qui a la même manière de penser que lui : Ou les bêtes sont de pures machines et n'ont pas une âme sensitive, ou il faut convenir qu'elles sont libres tout ainsi que l'homme ; car les mouvements de cette âme ne sont pas contraints, mais volontaires ; or, il ne faut pas convenir que les bêtes sont libres tout ainsi que l'homme ; donc les bêtes sont de pures machines, et n'ont pas une âme sensitive.

Cela, après tout, vaudrait bien mieux que d'imposer à saint Augustin, en faisant entendre que ce Père compare les brebis qui rentrent dans la bergerie aux hérétiques mal convertis, qui malgré eux fréquentent les églises matérielles des catholiques. La bergerie de Jésus-Christ, selon saint Augustin, n'est-elle pas la profession sincère de la vraie foi, où la vexation conduit souvent les plus obstinés, en leur faisant craindre de ne pas souffrir pour la justice ? Ce Père, loin d'ignorer que la conversion dépend essentiellement et totalement du consentement, a-t-il rien omis pour faire comprendre que l'entrée dans la bergerie de Jésus-Christ n'était rien autre chose que ce consentement ? Mais M. Bayle ne conçoit que ce qu'il veut concevoir, et quand une comparaison qui cloche lui plaira, elle clochera impunément ; si elle ne lui plaît pas, une petite disparité, qui ne touchera point au fond de la comparaison, la fera traiter de ridicule et d'impertinente.

Il en sera de même des figures de l'Ancien Testament, et Sara ne pourra être le type des enfants de Dieu, ni Agar le type des enfants du monde, de la manière que l'entend saint Augustin, parce que les enfants de Dieu ne contraignent point les enfants du monde à s'en aller chercher des retraites dans les déserts, comme Sara contraignit Agar de s'enfuir dans un désert ; quoique d'ailleurs Agar souffrante, qui est inspirée du ciel de se soumettre à sa maîtresse, représente parfaitement bien un hérétique, que les peines temporelles ramènent à l'obéissance véritable et sincère qu'il doit à l'église.

Veut-on voir maintenant la plus basse et la plus indigne dissimulation qui fut jamais ? M. Bayle se donne l'air de faire grâce à saint Augustin *d'une méprise assez étonnante*, dit-il, mais qu'il lui impute par une imposture bien plus étonnante. Saint Augustin écrit que Sara ayant voulu qu'Agar devînt mère en sa place, l'amour tendre qu'elle portait alors à sa servante était assez fort pour durer encore lorsqu'elle la maltraitait, afin de dompter son orgueil : *Et utique non eam, quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat, crudeliter oderat, sed in ea superbiam salubriter edomabat.*

M. Bayle a la malice de fermer les yeux sur le texte latin, et de s'arrêter à la misérable traduction qui confond ce que saint Augustin distingue exactement, savoir, le temps où Sara voulut qu'Agar devînt mère en sa place, et le temps où Sara maltraitait Agar, afin de dompter son orgueil. Ces mots *quam* SUPERIUS *beneficio suo matrem fecerat*, M. Dubois les rend de la sorte en français : *Puisqu'elle l'aimait jusqu'à vouloir qu'Abraham la fît devenir mère.* Il supprime le *superius ;* il change le plus-que-parfait *fecerat* en présent. Et M. Bayle a l'insolence de mettre sur le compte de saint Augustin le faux sens et l'anachronisme horrible qui résulte de cette infidèle traduction. Tel est son discours, qui a besoin d'un lecteur patient : *Je ne dis rien de la méprise assez étonnante de saint Augustin, lorsqu'il prétend, pour prouver son mariage de la charité et de la persécution, que Sara traitait Agar d'une manière fort dure, dans le même temps qu'elle l'aimait assez tendrement pour vouloir qu'elle partageât la couche de son mari. Ce n'est pas ainsi que l'Ecriture ajuste ces choses ; elle ne nous parle de la mauvaise humeur de Sara pour Agar qu'après que celle-ci, se voyant enceinte, s'enorgueillit et méprisa l'autre.* C'est pourtant à ce sujet que M. Bayle se vante dans son Dictionnaire d'avoir bien relancé saint Augustin !

X.

Je disais bien qu'une comparaison clochait quand il plaisait à M. Bayle ; car il assure du texte suivant, qui est plein de preuves fondées sur des exemples, que ce sont *ces raisonnettes bonnes à débiter devant une troupe d'ignorants, incapables de voir en quoi une comparaison cloche.* Mais écoutons saint Augustin : *Les bons et les méchants font et souffrent souvent les mêmes choses, et ce n'est ni par ce qu'ils font, ni par ce qu'ils souffrent, qu'il faut juger de ce qu'ils sont, mais par le motif qui les fait agir ou souffrir. Pharaon abattait le peuple de Dieu par des travaux accablants. Moïse, de son côté, punissait l'impiété du même peuple par des peines très-sévères. Les actions de l'un et de l'autre se ressemblent, mais leurs fins étaient bien différentes : l'un était un tyran enflé de son pouvoir, et l'autre un père plein de charité. Jézabel fit mourir les prophètes, et Elie les faux prophètes* (S. Aug., ibid., n. 6) ; *mais ce qui arma la main de l'un et de l'autre n'est pas moins différent que ce qui attira la mort aux uns et aux autres....... Dans le même livre où nous voyons l'apôtre saint Paul battu par les Juifs, nous voyons aussi le Juif Sosthène battu pour saint Paul par les Grecs : les uns et les autres sont semblables par le dehors de l'action, mais ils sont bien différents par le motif....* (*N.* 7). *On livre saint Paul à un geôlier pour lui mettre les fers aux pieds, et saint Paul lui-même livre l'incestueux de Corinthe à Satan, dont la cruauté est bien autre que celle des geôliers les plus barbares ; mais il ne livre cet homme à Satan qu'afin que sa chair étant mortifiée, son âme fût sauvée....* (Ibid.). *Quand le même saint Paul livra Philétus et Hyménens à Satan, pour leur apprendre à ne pas blasphémer, il ne cherchait pas à rendre le mal pour le mal, mais il jugeait que c'était un bien que de guérir un mal* (Ibid.).

M. Bayle, en répondant à ce texte, poursuit toujours le fantôme qu'il s'est formé. Il a dans l'esprit et il suppose que saint Augustin se met en peine de prouver la justice des lois portées contre les hérétiques et le droit qu'on a de les châtier, et il ne doute pas que tel ne soit le raisonnement du saint docteur : Moïse, Elie, saint Paul, ont procédé par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété, et leur conduite était juste et légitime ; donc les princes catholiques peuvent justement et légitimement procéder par la voie des châtiments à la correction de l'erreur et de l'impiété. Mais M. Bayle est à cent lieues du point qui est discuté entre saint Augustin et Vincent le rogatiste. Le voici, il est nécessaire de l'inculquer.

Les catholiques maltraités par les donatistes obtiennent de l'empereur Honorius des *rescrits* qui condamnent à de grièves peines ceux qui demeureront attachés au parti de Donat : n'est-ce point là user de représailles ? N'est-ce point rendre le mal pour le mal ? N'est-ce point se venger et payer des effets de haine par d'autres semblables ? Cet état de question est présenté si clairement de dix lignes en dix lignes dans la lettre de saint Augustin à Vincent le rogatiste, que le faire disparaître et le changer dans un commentaire sophistique plutôt que philosophique, c'est insulter à la crédulité du monde.

L'endroit que nous examinons n'atteint pas le but de la controverse telle que M. Bayle l'a faussement imaginée; ce n'est pas merveilles. Mais qu'on la conçoive telle que je viens de l'exposer, il en est la décision évidente et naturelle. Le saint docteur dit que l'Eglise, étant la mère véritable et légitime, ne rend pas le mal pour le mal, lors même qu'elle fait sentir un traitement rude et amer, mais que plutôt elle apporte le bien salutaire de la correction en bannissant un aussi grand mal que le péché, non par une envie de nuire qui vient de la haine, mais par un désir de procurer la guérison, lequel vient de l'amour. *Quidquid ergo facit vera et legitima mater, etiamsi asperum amarumque sentiatur, non malum pro malo reddit, sed bonum disciplinæ, expellendo malum iniquitatis, apponit, non odio nocendi, sed dilectione sanandi* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 6). Suivent les paroles que j'ai rapportées ci-dessus, et que M. Bayle entreprend de réfuter dans cet article. On voit que les donatistes persécuteurs des catholiques y sont comparés à Pharaon, qui abattait et consumait le peuple de Dieu par des travaux accablants; à Jésabel, qui fit mourir les prophètes; aux Juifs, qui battirent saint Paul; et les catholiques solliciteurs ou exécuteurs des édits portés contre les donatistes sont comparés à Moïse, qui punissait l'iniquité du peuple de Dieu par des peines très-sévères; à Elie, qui faisoit mourir les faux prophètes; à saint Paul, qui livrait l'incestueux de Corinthe au démon. Où en est maintenant M. Bayle avec ses remarques, qui *démontent les comparaisons et les arguments de saint Augustin ?*

Quand je le vois conclure des textes du saint docteur que le motif de charité change la nature de toute action, et que de mauvaise qu'elle serait en elle-même il la rendrait bonne; quand je le vois déduire de là les plus grandes horreurs en matière de morale, comme si saint Augustin en avait établi l'affreux principe, et s'exprimer en même temps de la sorte : *On découvre l'illusion du bon saint Augustin*, je suis tenté de dire, non pas on découvre l'illusion d'un commentateur présomptueux et peu éclairé, mais on découvre la fourberie d'un écrivain malhonnête homme. Car la malignité commande ici tous les écarts de M. Bayle, et son bel esprit détruit évidemment l'opinion de sa probité et de sa bonne foi.

XI.

Réussira-t-il à nous faire apercevoir les choses étranges qu'il feint de découvrir dans ces paroles (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 8) : *Si c'était toujours un mérite que d'être persécuté, Jésus-Christ se serait contenté de dire :* Heureux ceux qui souffrent persécution, *et il n'aurait pas ajouté* pour la justice (*Matth.* v, 10). *De même, si c'était toujours un mal que de persécuter, David n'aurait pas dit :* Je persécutais ceux qui calomnient secrètement leur prochain (*Psal.* c, 5). *J'ai peine à croire ce que je vois*, s'écrie M. Bayle. Hé! quoi donc, s'il vous plaît? C'est *que saint Augustin se serve si mal des passages de l'Ecriture.* Ce mal est-il un monstre dans l'endroit que nous avons devant les yeux? Oui et non, car c'est une chimère, et l'enthousiasme de M. Bayle doit faire rire. Il parle en homme désorienté et qui est en pays perdu. Tâchons de le remettre dans le droit chemin.

Les donatistes, protégés par Julien l'Apostat, et ensuite soutenus par les tyrans Firme et Gildon, qui s'emparèrent de l'Afrique sous l'empire d'Honorius, avaient fort maltraité les catholiques, lesquels avaient coutume de se consoler sur ce que l'Ecriture sainte représente souvent la persécution comme un bien pour ceux qui la souffrent, et comme un mal pour ceux qui en sont les auteurs. Les choses ayant changé, et Honorius, après avoir rétabli ses affaires et exterminé les tyrans, faisant publier et exécuter de sévères édits contre les donatistes, ces sectaires voulurent imiter le langage des catholiques, et leur rendant le nom odieux de persécuteurs, s'approprier le mérite de gens persécutés.

Il faut envisager ces circonstances et se représenter cette situation de l'Eglise d'Afrique, pour bien comprendre le passage dont il s'agit. Les donatistes (*S. August.*, *epist.* 44, *alias* 163, *cap.* 4, *n.* 7) croyaient avoir autant de raison qu'en avaient eu les catholiques de se glorifier d'être persécutés et de blâmer leurs persécuteurs. C'était nier équivalemment que le vrai mérite des persécutions dépendît de ce qu'on les souffre pour la justice, et qu'il y eût en quelque genre que ce fût de bons persécuteurs. Pour s'accommoder au langage de l'Ecriture, saint Augustin prend ici le mot *persécuteur* en bonne part, quoiqu'il blâme ailleurs cet usage. M. Bayle le relève dans la suite à ce sujet, et l'accuse de tomber en contradiction. Cela n'est pas de conséquence.

Au regard de l'endroit qui nous occupe maintenant, la grande objection du commentateur est que le Psalmiste ne parle point de persécution de religion, que saint Augustin, par conséquent, le cite mal à propos, et que ce Père est insupportable de ne point distinguer la persécution de religion des autres persécutions. Pourquoi l'aurait-il distinguée, et se serait-il fait un scrupule d'appliquer le passage du Psalmiste à toute sorte de persécution, puisque les donatistes se faisaient honneur en général, et sans rien spécifier, d'être persécutés, puisqu'aucun des divers partis de cette secte n'était tolérant, et ne s'avisait de disputer aux princes catholiques le droit de punir comme un crime la profession de l'erreur en matière de religion; puisque les rogatistes, qui étaient les plus modérés des sectateurs de Donat, après avoir crié à l'injustice dans la seule supposition qu'on proscrivait en eux la vraie communion de l'Eglise de Jésus-Christ, se retranchaient à dire qu'en cas qu'ils eussent tort, on violait au moins la charité?

XII.

Il n'y a rien de si surprenant que les réflexions de M. Bayle sur les paroles que je vais rapporter. *Les méchants n'ont jamais cessé de persécuter les bons, ni les bons de persécuter les méchants; mais ceux-ci agissent en cela injustement et pour nuire, et ceux-là charitablement et autant que la nécessité de corriger le demande...... Comme des impies ont fait mourir des prophètes, des prophètes ont fait mourir des impies ; comme on a vu les Juifs les fouets à la main contre Jésus-Christ, on a vu Jésus-Christ les fouets à la main contre les Juifs; les hommes ont livré les apôtres aux puissances séculières, et les apôtres les hommes aux puissances infernales. A quoi faut-il donc prendre garde dans tous ces exemples, sinon qui des uns ou des autres agit pour la vérité, ou pour l'iniquité, pour nuire ou pour corriger* (*S. August.*, *epist.* 93, *alias* 48, *ad Vinc. Rogatistam*, *cap.* 2, *n.* 8)? Ce discours est la suite du texte et de la pensée qui précède.

L'unique chose que saint Augustin entreprend de développer et de faire bien sentir, est que les donatistes avaient tort de se glorifier des souffrances qu'ils s'attiraient par leur attachement à l'erreur, et de se persuader que les catholiques se portaient à les faire souffrir par un esprit de vengeance et une mauvaise volonté : ainsi que peu de temps auparavant les catholiques se trouvaient heureux d'être maltraités pour la cause de l'Eglise, et attribuaient aux donatistes leurs persécuteurs une intention perverse et des sentiments de cruauté. Ridicule et calomnieuse imagination de M. Bayle, qui fait penser ici à saint Augustin que, pourvu qu'on fasse les choses en faveur d'une opinion véritable et avec le dessein de corriger son prochain, tout est permis! et cela parce que le commentateur a la malice de prétendre que saint Augustin s'étudie à prouver ce que le saint docteur ne fait qu'exposer comme un point non contesté, savoir, que toute superstition opiniâtre

qui s'élève contre le véritable culte de Dieu est un A crime punissable au tribunal même des hommes.

Saint Augustin ne suppose-t-il pas que les prophètes, indépendamment de la vérité qu'ils prêchaient, et de la bonne fin qu'ils se proposaient, étaient d'ailleurs autorisés de Dieu à faire mourir les impies? Ne suppose-t-il pas que Jésus-Christ, indépendamment du zèle de la maison de Dieu qui le dévorait, était le maître du temple et avait droit d'en chasser les profanateurs? Ne suppose-t-il pas que les apôtres, indépendamment de leurs plus saintes vues, agissaient en vertu du pouvoir des clefs qui leur avait été confiées, lorsqu'ils livraient les pécheurs aux puissances infernales? Le but de saint Augustin n'est donc pas de montrer qu'enseigner la vérité, avoir droite intention, se proposer pour fin de corriger et d'instruire, soit un titre pour faire tout ce qu'on veut; il ne songe qu'à confondre la consolation présomptueuse dont se flattaient les donatistes justement châtiés par l'empereur, en leur représentant qu'on n'a pas droit de se glorifier des persécutions, ni de condamner ses persécuteurs, quand on n'a point de son côté la vérité ni la charité. Quelque évidente que soit cette maxime, les donatistes la contredisaient par leur conduite.

M. Bayle est admirable, il ne peut concevoir que saint Augustin inculque à des hommes aveuglés et obstinés ce qui est clair, ce dont personne ne doute, et il conçoit que le saint docteur s'attache à persuader ce qui est manifestement faux, ce que tout le monde nie. Mais c'est assurément lui seul qui prête à saint Augustin le principe détestable de morale dont il se plaît à déduire les horribles conséquences pour rendre odieux ce saint Père: semblable à ces indignes officiers de justice, qui, saisissant les papiers d'un honnête homme, y fourrent de quoi lui faire son procès. Feu M. de la Motte-Houdart a mis un trait digne de lui dans la réfutation qu'il fit d'un jugement critique où M. Bayle l'avait fort maltraité. Après avoir démontré que ce censeur l'avait attaqué injustement et avec mauvaise foi, il conclut par ces paroles: *M. Bayle en rougira selon la mesure de sa probité.* Je fais mention de ce mot, parce qu'il me revient maintenant à la mémoire, car il serait placé partout ailleurs aussi bien qu'ici.

XIII.

Un grand sujet de honte pour le commentateur est d'avoir pris de travers presque toutes les phrases dont est composée la lettre à Vincent le rogatiste, et de n'être pas même bien entré dans le sens de ce qu'il y a de plus clair, comme sont ces termes: *Mais, dites-vous, on ne trouve point dans l'Evangile ni dans les écrits des apôtres, qu'ils aient jamais eu recours aux rois de la terre contre les ennemis de l'Eglise. Il est vrai. Mais c'est parce que cette prophétie,* « Ecoutez, rois de la terre, instruisez-vous, vous qui jugez les peuples, et servez le Seigneur avec crainte, » *n'était pas accomplie* (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 3, *n.* 9).

Il est évident que l'accomplissement de cette prophétie est la conversion des potentats au christianisme, en conséquence de laquelle, devenus enfants de l'Eglise, ils sont obligés de la protéger. Ainsi la pensée de saint Augustin est que les rois de la terre n'étant pas chrétiens, nulle puissance séculière, à qui seule il appartient de punir de peines temporelles les crimes qui blessent la religion, n'était favorable au christianisme; et la réponse du saint docteur ne doit point faire entendre que la force, mais que le pouvoir légitime d'user de contrainte en sévissant sur les biens et sur les corps, manquait à la république chrétienne du temps des apôtres. Cet endroit de saint Augustin n'est donc pas ni *à peu près*, ni à beaucoup près la même chose que ce que M. Bayle fait dire aux canonistes, que *Si les premiers chrétiens n'ont pas pris les armes contre les païens, c'est qu'ils étaient trop faibles.*

XIV.

Je serai aussi succinct que M. Bayle sur ce qui suit. *Comme il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire et entraîner dans l'erreur par des méchants, il y ait des brebis de Jésus-Christ qui, tout égarées qu'elles sont, doivent tôt ou tard rentrer dans la bergerie, c'est pour cela qu'on tempère la sévérité dont on use à leur égard, et qu'on garde toute la douceur et toute la modération possible dans les pertes et les bannissements qu'on est obligé de leur faire souffrir, pour les faire rentrer en eux-mêmes* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 10). Cette traduction n'est pas fidèle, et il semble que M. Bayle ait donné le mot à M. Dubois pour la tourner d'une manière qui servît à confondre saint Augustin, comme nous le verrons à l'article suivant. Il suffit de remarquer présentement que M. Bayle ne retrouve point son étoile qu'il a perdue. Il croit toujours que saint Augustin fait l'apologie des lois impériales qui proscrivaient la secte B des donatistes, pour écarter le reproche d'injustice, au lieu que le saint docteur prétend seulement faire voir qu'elles sont un châtiment paternel et plein de bonté.

XV.

Voici un endroit où les écarts du commentateur paraissent dans tout leur jour. Saint Augustin continue de la sorte: *Il n'y a personne parmi nous, non plus que parmi vous* (donatistes), *qui n'approuve les lois des empereurs contre les sacrifices des païens. Cependant celles-là portent des peines bien plus sévères, et punissent de mort ceux qui commettent ces impiétés, au lieu que dans celles qu'on a faites contre vous, on a songé à vous tirer de l'erreur, plutôt qu'à punir votre crime* (*S. August.*, *ibid.*). M. Bayle s'embarrasse ici de gaieté de cœur. *Il serait difficile de compter*, dit-il, *toutes les fautes de jugement que l'on découvre dans ces paroles.* Que ne faisait-il l'énumération de tous les traits de mauvaise foi qu'il lui a fallu imaginer et C mettre en œuvre pour servir de fondements à ces fautes prétendues! Il aurait trouvé un nombre égal de fautes de jugement, dont lui-même, et non pas saint Augustin, est véritablement coupable.

1. M. Bayle a connu évidemment par ce passage que ce n'était point une question controversée entre les catholiques et les donatistes, entre saint Augustin et Vincent le rogatiste, si les puissances établies de Dieu pouvaient avec justice défendre à leurs sujets tout culte que la véritable religion réprouve, et ordonner des peines afflictives contre les réfractaires. Ce serait un point trop singulier, que parmi les sectateurs de Donat on eût accordé aux empereurs le droit de punir l'idolâtrie, et qu'on leur eût disputé le droit de punir l'hérésie. Et en ce cas saint Augustin aurait raisonné ainsi: On a droit de punir l'idolâtrie; donc on a droit de punir l'hérésie; son attention ne se serait point bornée à comparer le plus et le moins de sévérité qu'on exerce contre l'une et D l'autre. Cela est démonstratif, sensible, et M. Bayle, qui le voit et qui le sent, ne laisse pas de peindre saint Augustin tout occupé à entasser preuves sur preuves, pour établir, en répondant aux donatistes, ce que visiblement ils ne songeaient pas à lui contester. En quoi il est difficile de décider si le commentateur manque plus de jugement que de bonne foi.

2. M. Bayle est en peine de ce que deviendra cette marque distinctive des méchants persécuteurs donnée par saint Augustin (*Num.* 8), qu'*ils en veulent à la vie*, qu'*ils ne prennent point garde à ce qu'ils coupent*, et cette autre marque distinctive des bons persécuteurs, qu'*ils ne veulent que guérir*, qu'*ils n'en veulent qu'à la gangrène*. Il est, dis-je, en peine de ce que deviendront ces marques de discernement, *si les bons persécuteurs*, *les persécuteurs approuvés de saint Augustin et de tout le corps des chrétiens, font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.* Et moi je

suis en peine de ce que deviendra la prétention de M. Bayle, que ces marques distinctives sont alléguées par saint Augustin, pour persuader aux donatistes la justice de la persécution qu'ils souffrent, puisque les persécuteurs approuvés des donatistes même aussi bien que de saint Augustin *font mourir sans rémission les sectateurs du gentilisme.*

Je suis sûr que le commentateur ne pourrait me rendre un aussi bon compte de sa prétention, que je vais lui en rendre des marques distinctives qui l'inquiètent. N'est-ce pas un soin superflu ? M. Bayle a-t-il ignoré un moment que ne point proportionner le supplice au forfait, condamner à la mort sans aucune cause légitime, et non pas précisément condamner à la mort, est ce qu'on appelle en vouloir à la vie, et ne prendre pas garde à ce que l'on coupe ? Que ceux qui ne veulent que guérir, qui n'en veulent qu'à la gangrène sans changer d'intention et de dessein, sont souvent obligés de donner des arrêts de mort pour empêcher la contagion du mauvais exemple : il est aisé d'entendre M. Bayle. Saint Augustin ne manquerait pas de jugement, et sa distinction des méchants et des bons persécuteurs serait raisonnable, quoiqu'il voulût que la peine de mort fût quelquefois ordonnée par les bons persécuteurs, si ce Père, content qu'on exterminât les voleurs et les brigands, consentait à laisser les impies vivre en repos et se multiplier impunément. Mais que le commentateur ne s'exprimait-il *rondement ?* Qu'avait-il besoin d'ajouter ici la mauvaise foi au mépris insolent qu'il fait d'un des plus grands docteurs de l'Eglise, et d'entortiller sa pensée pour se donner le faux relief d'avoir plus de sens que saint Augustin ?

3. Une autre faute de jugement que M. Bayle reproche à saint Augustin a pour fondement la traduction infidèle que M. Dubois nous a donnée de ces paroles qui font la matière de l'article précédent : *Sed plane in eis qui sub nomine Christi errant, seducti a perversis, ne forte oves Christi sint errantes, et ad gregem* TALITER *revocandæ sint, temperata severitas et magis mansuetudo servatur, ut coercitione exsiliorum atque damnorum, admoneantur considerare quid quare patiantur.* Selon saint Augustin, la raison pour laquelle on tempère la sévérité et on garde toute la modération possible à l'égard des hérétiques, n'est pas, comme M. Dubois l'exprime dans sa traduction, qu'il se peut faire que parmi ceux d'entre les chrétiens qui se sont laissé séduire il y ait des prédestinés ; mais c'est qu'il se peut faire qu'il y ait des prédestinés qui doivent être ramenés à l'unité de l'Eglise catholique de cette manière et par la voie de cette sévérité modérée : *Et ad gregem* TALITER *revocandæ sint.* M. Dubois avait peut-être quelque intérêt à ne pas faire dire à saint Augustin que des prédestinés dussent être convertis par la crainte des châtiments ; ainsi que M. Bayle, ce savant homme, ce fameux critique, a ici quelque intérêt de faire semblant de n'entendre pas le latin et de n'être point en état de relever les infidélités énormes qui se trouvent dans la traduction de M. Dubois.

Quoi qu'il en soit, le sens que je viens d'exposer est démontré, non-seulement par le mot *taliter*, mais encore par toute la suite du discours de saint Augustin. Car supposons pour un moment que la traduction de M. Dubois soit fidèle et exacte, M. Bayle, qui l'adopte, est trop bon, lorsqu'il se contente de charger le saint docteur de cette étrange conséquence, qu'il ne peut y avoir parmi les païens de ces âmes prédestinées, de ces brebis que Dieu a données à son fils, et qui se rangeront tôt ou tard dans la bergerie : d'où il s'ensuit encore, comme M. Bayle infère très-bien, que les ministres de l'Evangile sont et ont toujours été dispensés de travailler à la conversion des païens ; ce qui est démenti par tous les monuments qui attestent que nous sommes la postérité des païens, lesquels ont cru à l'Evangile, et ce qui de plus est contraire à un fait que saint Augustin lui-même rapporte dans cette lettre, savoir, que les lois des empereurs contre les idolâtres avaient converti un grand nombre de païens et en convertissaient encore tous les jours.

C'est trop peu dire, et M. Bayle fait la grâce à saint Augustin de lui passer une des plus grandes extravagances, qui est de raisonner de la sorte : Messieurs les donatistes, la malice de ceux qui vous ont séduits est grande, un faux zèle pour la gloire et le culte de Dieu vous a trompés ; votre ignorance était coupable à la vérité, mais elle diminue beaucoup votre crime ; donc il y a parmi vous des prédestinés, et non pas parmi les païens. Mais si vous n'aviez pas été séduits, si vous n'aviez pas été trompés, si votre ignorance ne vous rendait pas moins coupables, il n'y aurait pas plus de prédestinés parmi vous que parmi les païens. Voilà comment saint Augustin argumente, au cas que M. Dubois et M. Bayle aient bien pris sa pensée. Croirons-nous que le commentateur ait eu honte d'attribuer ouvertement à un saint Père cette façon de lier une conséquence avec son principe ? Non, mille exemples nous détromperaient. Il ne rougit point de mettre sans cesse de pareils délires sur le compte des plus respectables personnages ; et pour se donner parmi les esprits superficiels de nos libertins le relief de fort raisonneur, il croit devoir faire parler le langage des petites-maisons aux Augustin, aux Chrysostome, aux Basile.

Mais il est ici trop visible que saint Augustin raisonne bien et qu'il parle ainsi aux donatistes : On en use tout autrement avec vous qu'à l'égard des païens, parce que la lumière de l'Evangile ayant mis dans la dernière évidence l'absurdité et la folie du paganisme, les idolâtres d'aujourd'hui sont plus inexcusables que vous, qui, sous prétexte de piété, avez été séduits par des hommes pervers, et dont en quelque sorte on peut dire ce que l'Apôtre disait des Juifs : *Je leur rends ce témoignage, qu'ils ont du zèle pour la loi de Dieu, mais ce n'est pas un zèle selon la science ; car, ignorant la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ils ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu* (*Rom.* x, 2, 3) ; donc on doit vous corriger et vous réprimer avec tous les égards et les ménagements possibles, et on doit ramener à l'unité de l'Eglise catholique les prédestinés qui sont parmi vous par la voie d'une sévérité modérée ; en sorte que ce qu'on vous fait paraisse plutôt un avertissement de quitter l'erreur que la punition d'un crime : *De vobis autem corripiendis atque coercendis habita ratio est, qua potius admoneremini ab errore discedere, quam pro scelere puniremini. Potest enim fortasse de vobis dici quod Apostolus de Judæis, Testimonium illis perhibeo, quia zelum Dei habent, sed non secundum scientiam, ignorantes enim Dei justitiam, et suam volentes constituere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 2, 3., *S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 10).

4. M. Bayle décide tout net que saint Augustin *ne sait ce qu'il dit*, et que par conséquent c'est *un témoin à siffler*, quand on allègue son autorité par rapport à la contrainte qu'on emploie pour ramener les errants. On voit que jusqu'à présent il n'a pas trop bien appuyé sa décision, qui est le but de toute la troisième partie de son Commentaire philosophique. Il faut avouer néanmoins que pour le présent M. Bayle n'injurie de la sorte saint Augustin que sous condition ; et supposé seulement que M. Brueys, excellent controversiste, qui est qualifié par le commentateur de *pauvre homme*, ne soit pas *digne de toutes les huées publiques*, parce qu'il a cité saint Augustin en faveur de la contrainte dans sa réponse aux plaintes des protestants.

Il est à propos d'observer que M. Bayle, au jugement de l'auteur de sa Vie, a écrit dans le style de Montagne, et que dans ce style les grossièretés sont des finesses. Mais qui met M. Bayle en humeur de dire ces jolies choses ? C'est qu'il se flatte de tenir

M. Brueys en manifeste contradiction avec saint Augustin. *Ce père*, dit-il, *approuve la violence et à l'égard des hérétiques et à l'égard des païens; mais à l'égard de ceux-ci jusqu'au dernier supplice, comme étant plus éloignés de l'Eglise, au lieu qu'il veut par cette même raison que l'on ne maltraite pas les hérétiques jusqu'à les faire mourir; et au contraire le sieur Brueys prétend que l'Eglise ne doit employer que l'instruction envers les païens, et qu'elle peut châtier les hérétiques comme des enfants rebelles sur qui elle a des droits et des prétentions infiniment plus que sur les étrangers et les infidèles; sans compter*, ajoute-t-il, *que les païens ne se tiennent éloignés de l'Eglise que par l'incompréhensibilité de ses dogmes, au lieu que les hérétiques le sont par aversion pour elle.*

Les personnes du monde qui lisent M. Bayle pour s'amuser, c'est-à-dire superficiellement et sans se donner la peine d'approfondir les matières qu'il traite, lesquelles d'ailleurs ne sont point de leur usage et de leur compétence, ces personnes, dis-je, pourront juger par cet endroit si tout leur bon esprit, toute leur capacité dans les choses de finance, de jurisprudence, et dans mille affaires, les met à portée de prononcer sur ce qu'ils lisent et qui leur paraît de plus clair parmi les ouvrages d'un écrivain aussi artificieux. Qui ne dirait que la contradiction entre M. Brueys et saint Augustin est palpable? Le sentiment de M. Brueys est fidèlement exposé, les paroles de saint Augustin sont à cet égard exactement rapportées au commencement de l'article.

On ne s'avise pas de remarquer que M. Brueys parle des idolâtres et des hérétiques sans rapport à aucune circonstance particulière, et en considérant simplement la nature de leur état, qui soumet ceux qui ont reçu le baptême à la juridiction de l'Eglise, et non pas les autres; et que saint Augustin, au contraire, ne parle point des idolâtres et des hérétiques en général, mais de tels et de tels qui se trouvaient dans une situation où la règle établie par M. Brueys n'avait point de lieu. En effet, saint Augustin parle des donatistes, et il distingue parmi eux ceux qui ont été séduits et leurs séducteurs. La sévérité modérée dont il veut qu'on use regarde seulement les premiers. Il s'en faut bien qu'il ait la même indulgence pour les seconds. De plus, la raison pour laquelle il est d'avis qu'on ne maltraite pas les hérétiques qui ont été séduits jusqu'à les faire mourir, est l'ignorance et l'illusion d'un faux zèle, qui diminue leur crime, et à laquelle M. Bayle, par une adroite fourberie, substitue une autre raison sans l'aveu et contre la pensée de saint Augustin, savoir, l'éloignement de l'Eglise qui est plus grand dans les païens et moins grand dans les hérétiques. Cette raison mettrait de niveau tous les hérétiques, tant les séducteurs que ceux qui sont séduits, et tous les idolâtres, tant ceux qui n'auraient jamais entendu parler de la religion chrétienne, que ceux qui la connaîtraient parfaitement.

Il faut mieux penser, quand on se mêle de fournir des pensées à saint Augustin. Les idolâtres dont le saint docteur fait mention sont les anciens sujets de l'empire romain, qui, vivant parmi les chrétiens, avaient toujours été investis des lumières de l'Evangile depuis le premier usage de leur raison, et qui s'étaient opiniâtrés à retenir le culte superstitieux des idoles, dont la vanité leur était démontrée de toute part, et qu'il leur était bien plus aisé de reconnaître qu'à un donatiste d'apercevoir son erreur. Enfin, la peine de mort décernée par les empereurs contre les idolâtres et approuvée par saint Augustin, n'était point encourue par le refus de croire en Jésus-Christ et de se disposer au baptême, ni par la profession publique d'infidélité, mais seulement par l'acte extérieur d'un sacrifice offert aux idoles.

Ces réflexions sont nécessaires pour découvrir par quelle infâme supercherie M. Bayle oppose saint Augustin à M. Brueys : elles coûteraient trop A à des lecteurs qui ne cherchent qu'à s'amuser, et qui, parce qu'ils entendent les affaires du monde et les ressorts de la politique, ou parce qu'au premier coup d'œil ils comprennent un mémoire de comptes et un factum, ont la présomption de croire qu'il en est de même des ouvrages où l'on discute les points de la religion. C'est sur leurs suffrages que M. Bayle a compté; et il paraît qu'il prétendait en imposer aussi facilement à ce peuple de philosophes, qui se donnent pour tels, parce qu'ils ont lu quelques livres de philosophie.

XVI.

Le commentateur déclare que ceci ne le regarde point : *Pour ce qui est de solliciter les empereurs de faire des lois contre les schismatiques et les hérétiques, ou de les faire exécuter quand elles sont faites, vous vous souviendrez de la violence avec laquelle les autres donatistes ont poussé le parti des maximianistes*, etc., *et surtout vous n'oublierez pas que, dans la requête par où ils imploraient contre nous l'autorité de l'empereur* B *Julien, ils disent à ce prince qu'ils connaissaient pour un apostat et un idolâtre, qu'il n'était touché que de la justice, et que nulle autre chose ne pouvait rien sur lui* (*S. Aug., ibid., cap.* 4, *n.* 12). Cela regarde si bien M. Bayle, qu'en ajoutant quelques lignes, qui suivent peu après, la troisième partie du Commentaire philosophique paraîtra évidemment et sans aucune difficulté un tissu d'impostures. Que faut-il pour cet effet? sinon que par la lecture de ce texte il soit clair comme le soleil que la justice des peines ordonnées contre les véritables hérétiques était un point accordé par les donatistes, et dont il n'était nullement question dans la dispute qui s'éleva entre eux et saint Augustin au sujet des lois impériales qui proscrivaient leur secte. Et afin que cela soit clair comme le soleil, ne suffit-il pas que Vincent le rogatiste ait écrit ainsi, ou en termes équivalents à saint Augustin : *Quelque justes que puissent vous sembler les lois que vous avez obtenues de l'empereur* C *contre nous, parce que vous nous croyez véritablement hérétiques, la charité et la douceur épiscopale vous permettait-elle de les demander à l'empereur?*

Il n'y a point d'homme de bon sens qui, pour être convaincu que tels étaient à peu près les termes de la lettre de Vincent le rogatiste à saint Augustin, exige une preuve plus évidente que ces paroles de la réponse de saint Augustin à Vincent le rogatiste, qui sont à la suite du texte dont il s'agit maintenant : *S'il ne faut rien demander aux empereurs, quelque juste qu'il pût être, pourquoi vos auteurs demandèrent-ils à Julien ce qu'ils croyaient juste?* Et on ne doit pas craindre qu'en notre faveur le sens de saint Augustin se trouve altéré dans la traduction de M. Dubois, comme en faveur de M. Bayle : *Si nihil justum ab imperatore petendum est, cur a Juliano petitum est quod justum putatum est?*

Ces paroles me donnent occasion de citer un trait de logique pour figurer avec celui que M. Bayle em- D ploie : il pare volontiers son discours des termes de l'école. Pour détruire l'avantage que tire saint Augustin des accusations intentées contre les catholiques par les donatistes devant le tribunal des empereurs, le commentateur dit que ce Père argumente *a dicto simpliciter ad dictum secundum quid*. Ce reproche est uniquement fondé sur ce que M. Bayle argumente lui-même *de falso supponente*. Le saint docteur, à son avis, confond les accusations pour des crimes avec les peines infligées pour des opinions.

Cela suppose, 1° que saint Augustin n'objecte aux donatistes que d'avoir intenté des accusations pour des crimes, et non pas d'avoir vexé et tourmenté leurs adversaires pour des opinions. M. Bayle se flatte que son lecteur oubliera la mention expresse que fait saint Augustin des excès de cruauté où les donatistes se portèrent et contre les maximianistes et contre les rogatistes, parce qu'ils ne se conformaient pas en toutes choses à leurs sentiments : *Illi*

quidem a quibus vos separastis, acerrimi fuerunt, et contra vos, quantum audire potuimus, et contra Maximianistas; quod gestorum etiam certis documentis probamus.

Cela suppose, 2° que les donatistes estimaient justes les accusations pour des crimes, et injustes les peines qui sont infligées pour des opinions en matière de foi; ce qui est la chimère sur laquelle M. Bayle a bâti toute la troisième partie de son Commentaire philosophique, et que saint Augustin détruit en cet endroit avec la dernière évidence. Le commentateur ne taxe le saint docteur sur ce point que d'*une chicane très apparente :* en quoi il montre qu'il se défie en quelque sorte du succès de sa supercherie; aussi bien que lorsqu'il feint ne pas trop savoir s'il doit avoir de la peine ou non à appeler *petits artifices de rhétorique et sophistiquerie*, ce que dit saint Augustin, *Que les donatistes, en donnant à Julien les éloges qu'ils lui donnaient, ou mentaient d'une façon infâme, ou reconnaissaient que l'idolâtrie était une chose juste.*

B N'en déplaise à M. Bayle, cela n'est pas si petit et ne sent rien moins que la chicane. Le nom de Julien l'Apostat était devenu à juste titre si odieux à tous les chrétiens, qu'il ne leur était pas permis de mettre à part son idolâtrie, pour lui dire dans un acte public qu'il n'était touché que de la justice; comme il n'aurait pas été permis aux catholiques d'Angleterre de mettre à part le schisme de Henri VIII, pour lui faire un pareil compliment. Charles II est mal choisi pour être comparé à Julien l'Apostat. Un prince qui, par le malheur de sa naissance est idolâtre ou hérétique, est d'une autre considération qu'un déserteur de la foi.

Où M. Bayle va-t-il chercher ses parallèles? il compare l'éloge que les donatistes firent de Julien l'Apostat avec les louanges que saint Grégoire a données à l'empereur Phocas et à la reine Brunehaut. Il a beaucoup maltraité à ce sujet, dans son Dictionnaire historique et critique, ce saint et grand pape, sans se croire obligé de prouver que l'empereur C Phocas et la reine Brunehaut étaient connus de saint Grégoire pour aussi méchants qu'ils étaient, quand il leur donnait ces louanges; et il trouve mauvais que saint Augustin blâme l'indigne compliment dont les donatistes flattaient un abominable apostat! Mais ce critique a pour maxime de ne ménager en rien les saints et de tout excuser dans les impies, de rabaisser ce qu'il y a de plus haut et de relever ce qu'il y a de plus bas dans l'estime des hommes. Son système est de rétablir l'égalité partout, et principalement entre les religions : ce qui est la fin qu'il se propose dans les réflexions qu'il fait sur les paroles suivantes.

XVII.

Vous voyez bien présentement, je m'assure, qu'il ne faut pas regarder si l'on force, mais à quoi l'on force, c'est-à-dire, si c'est au bien ou au mal; ce n'est pas que personne devienne bon par force, mais la crainte de ce qu'on ne veut point souffrir fait ouvrir les yeux à la vérité (*S. August., ibid., cap.* 5). Comme M. Bayle prend toujours de D travers la pensée de saint Augustin, parce qu'il ne veut point apercevoir le véritable but du saint docteur, il le fait raisonner de la sorte : On ne fait mal quand on force que quand on force ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur; or nous n'avons pas forcé ceux qui étaient dans la vérité à passer dans l'erreur, car nous, qui sommes orthodoxes, vous avons forcés, vous qui êtes schismatiques ou hérétiques, à passer dans notre parti; donc nous n'avons pas mal fait.

M. Bayle se souvient de sa logique pour dire que c'est là le sophisme qu'on appelle *petitio principii*, et il ne s'en souvient pas pour voir que lui-même argumente encore ici *de falso supponente.* En effet, saint Augustin ne songe point à prouver qu'on ne fait point mal, ou qu'on ne fait point une injustice, quand on force les hérétiques, mais seulement qu'on ne viole point la charité; et ainsi le sophisme qu'on appelle *petitio principii* disparaît : car l'objection des donatistes était que, supposé même qu'ils fussent véritablement schismatiques et hérétiques, on ne devait pas les forcer, parce que si on ne commettait aucune injustice, du moins on violait la charité. Pourquoi M. Bayle les veut-t-il faire tolérants en dépit d'eux-mêmes?

Je ne doute pourtant pas que s'il eût vécu de leur temps, il ne les eût acquis au tolérantisme, quelque éloignés qu'ils en fussent. Que le commentateur parle à des schismatiques et à des hérétiques, il leur démontre sans difficulté que chaque secte a le droit de contraindre, ou qu'aucune ne doit l'avoir. Mais qu'il s'adresse à des catholiques qui soient instruits de leur catéchisme, ils se riront de son argument, qui est fondé sur la prétendue impossibilité où sont les divers partis de se convaincre mutuellement, comme si Dieu n'avait donné à sa véritable Eglise aucun autre moyen que la discussion du fond des controverses pour se faire évidemment reconnaître!

Le dogme calviniste de l'esprit particulier est d'abord le point fixe où M. Bayle établit son lecteur; de là il le conduit à l'égalité et à l'indifférence des religions sous le nom de tolérantisme; il l'approche du pyrronisme, et le met à deux doigts de l'irréligion. Mais ne nous écartons pas de saint Augustin, qui continue de la sorte.

XVIII.

Nous pouvons vous produire non-seulement des particuliers, mais des villes entières, qui de donatistes qu'elles étaient autrefois, sont présentement catholiques et détestent le crime diabolique de leur ancienne séparation, et qui ne seraient point catholiques sans ces lois à qui vous en voulez (*S. Aug., ibid.*). M. Bayle trouve ce raisonnement indigne d'être réfuté; il aurait honte d'en montrer au long le faible; saint Augustin lui fait pitié. *Les catholiques de France, qui pensaient de la même manière que saint Augustin, avaient*, dit-il, *la vue bien courte, puisqu'ils ne s'apercevaient pas qu'ils raisonnaient sur ce principe, que tout ce dont les succès sont heureux est juste; d'où il s'ensuivra que la religion de Mahomet et sa contraire sont justes, et qu'un catholique romain devra convenir que les lois d'Edouard et de la reine Elisabeth étaient aussi justes que celles de la reine Marie, et qu'ainsi, l'utilité étant la seule règle de la justice, les choses les plus diamétralement opposées sont justes également.* Les beaux esprits de la trempe de M. Bayle n'ont pas la vue courte, mais ils voient quelquefois au delà de l'objet, et ils sont sujets à des égarements si étranges, qu'ils se représentent le bon sens des autres revêtu des couleurs de l'extravagance, pourvu toutefois qu'ils soient beaux esprits et bonnes gens tout ensemble, et que la malice n'ait point de part dans leur fait.

Les conséquences absurdes que M. Bayle tire à foison et très-bien des paroles de saint Augustin prises à contresens, ne l'ayant point fait douter un moment s'il saisissait au juste la pensée du saint docteur, elles marquent dans le commentateur ou une extrême méchanceté, ou une ivresse d'esprit inconcevable. Saint Augustin expose les fruits merveilleux qu'on recueille de l'exécution des lois impériales qui défendent sous de grièves peines aux donatistes leurs assemblées particulières, dans la seule vue de faire sentir combien ces lois leur étaient utiles, et combien ils avaient tort de se plaindre qu'on ne les eût point traités avec charité. Un homme sobre et de sens rassis doit-il voir là ce principe extravagant, que *tout ce dont les succès sont heureux est juste?* M. Bayle regarde en pitié *l'ingénuité*, dit-il, *que saint Augustin a eue de confesser que ses collègues l'avaient fait revenir de son premier sentiment, en lui montrant les utilités de la contrainte.*

Peut-on voir sans indignation la témérité qu'il a

d'avancer que ce premier sentiment de saint Augustin était le même que le sien, c'est-à-dire que le saint docteur était d'abord tolérant, mais que les autres évêques d'Afrique lui ayant représenté les bons effets qu'avait produits la contrainte, et en ayant conclu qu'elle était juste, ce Père ne put tenir contre la force de ce raisonnement digne des petites-maisons, et selon M. Bayle tellement proportionné à l'esprit de saint Augustin, qu'il l'a entièrement convaincu. Le commentateur ne laisse point de soutenir avec cela que l'unique voie de se défaire de ses erreurs et de connaître la vérité en matière de foi et de dogme, c'est l'instruction et la persuasion particulière. Prétend-il que Dieu ait donné à tous les hommes un meilleur esprit qu'à saint Augustin.

XIX.

Mais M. Bayle se trompe à l'égard de ce Père. Saint Augustin n'eut besoin d'être convaincu par ses collègues que par rapport à la charité, dont il avait peine à concilier l'esprit et les règles avec le dessein qu'avaient les évêques de recourir à la puissance de l'empereur et à la sévérité de ses rescrits, pour mettre fin au schisme de Donat. Une des raisons qui contribua le plus à faire changer de sentiment au saint docteur, est qu'il conçut à la fin que sa prétendue charité qui le portait toujours à ménager les personnes des errants, était contraire à la charité qu'il devait à Dieu et à Jésus-Christ. Qu'exprime-t-il autre chose dans ces paroles : *Devais-je empêcher qu'on ne confisquât ce que vous appelez vos biens, pendant que vous proscrivez impunément Jésus-Christ? Qu'on ne vous ôtât la liberté d'en disposer par testament selon le droit romain, pendant que, par vos accusations calomnieuses, vous foulez aux pieds le testament que Dieu même a fait en faveur de nos pères*, etc. (*S. August., ibid., cap.* 5, *n.* 19)?

Je pardonnerais au commentateur d'appeler cela des antithèses et des pointes *que pousse saint Augustin*, s'il savait les adresser à leur véritable but. Mais M. Bayle voit dans l'énoncé de ce texte qu'il est juste de confisquer les biens de ceux qui proscrivent Jésus-Christ, qu'il est juste qu'on ôte la liberté de disposer d'aucune chose par testament à ceux qui foulent aux pieds le testament de Dieu. Par quelle fascination voit-il autrement qu'il ne lit : *Devais-je empêcher qu'on ne confisquât et qu'on n'ôtât*, etc.? Cela veut-il dire : Il est juste de confisquer et d'ôter? N'est-il pas clair que le discours de saint Augustin suppose et ne tend nullement à prouver la justice des lois impériales qui confisquaient les biens des donatistes, et leur ôtaient le pouvoir d'en disposer par testament? Le saint docteur n'affirme-t-il pas uniquement que la charité ne l'obligeait point à empêcher qu'on ne portât ces lois?

C'est donc fort inutilement que, dans la troisième partie du Commentaire philosophique, M. Bayle est ennuyeux à la mort, par la répétition éternelle des principes faux ou mal appliqués dont il s'était appuyé dans les deux premières parties, pour disputer à l'Église, ou plutôt à ses protecteurs, le droit de contraindre les hérétiques. Car, comme je l'ai déjà dit tant de fois, ce droit n'étant pas contesté par les donatistes, saint Augustin ne devait pas se mettre en peine de l'établir.

On me dira : Comment voulez-vous donc que fît le commentateur? Il trouvait saint Augustin en son chemin, ne fallait-il pas qu'il répondît d'une façon ou d'autre à l'autorité de ce Père, qu'on alléguait en faveur de la contrainte? il n'avait aucun moyen pour attirer et faire pencher de son côté le poids d'une autorité si respectable, parce qu'elle lui est évidemment contraire. Il devait par conséquent s'efforcer de la détruire, en faisant des pensées du saint docteur une peinture d'autant plus hideuse et plus méprisable, qu'on a coutume d'avoir de son génie une idée plus haute et plus magnifique. Quel meilleur parti avait-il à prendre que d'exposer à rebours, mais avec art et avec finesse, le sens des textes de saint Augustin, et de tourner contre ce Père les bévues de son traducteur, pour avoir lieu de lui attribuer une longue suite de raisonnements qui sont tous plus impertinents les uns que les autres, et pour le rendre responsable d'une multitude de conséquences aussi affreuses que ridicules?

Cependant, je crois qu'il aurait mieux fait de ne pas s'exposer à être convaincu de tant d'impostures si hardies et si criantes. Que ne se contentait-il de ce mot tout simple : Moi Pierre Bayle, je tiens que saint Augustin est un fat! Il n'aurait dit qu'une sottise, et il en débite sans nombre.

XX.

Nous voici parvenus à un long texte dont le commentateur se fait une ample matière de triomphe. *S'il se trouve des gens qui abusent de ces lois que les empereurs ont faites contre vous, et qui s'en servent pour exercer leurs haines particulières, au lieu de s'en servir comme d'un instrument de charité, pour vous tirer de l'erreur, nous désapprouvons leur procédé et nous le portons avec peine. Ce n'est pas que personne puisse dire qu'une chose lui appartient, à moins qu'elle ne soit à lui ou par le droit divin, par lequel tout est aux justes, ou par le droit que les hommes ont établi, et qui dépend des puissances temporelles; ainsi vous ne sauriez appeler vôtre ce que vous ne sauriez prétendre comme justes, et que d'ailleurs les lois des empereurs vous ôtent, et vous ne sauriez par conséquent être reçus à dire : Cela est à nous et nous l'avons acquis par notre travail, puisqu'il est écrit que les justes profiteront de ce que les méchants auront amassé. Cependant, lorsqu'à la faveur de ces lois... on envahit ce que vous possédez, nous désapprouvons ce procédé, et il nous fait une peine extrême. Nous condamnons de la même sorte tous ceux que l'avarice plutôt que la justice porte à vous enlever, ou le bien des pauvres, ou les lieux de vos assemblées, quoique vous ne possédiez ni l'un ni l'autre que sous le nom d'église, et qu'il n'y ait que la vraie Église de Jésus-Christ qui ait un véritable droit à ces choses-là* (*S. August., ibid., cap.* 12, *n.* 50). Ce passage paraît à M. Bayle contenir des paradoxes si mystérieux, si odieux et si absurdes, qu'il se croit obligé de coter par ordre ses réflexions.

La première regarde les abus auxquels est sujette l'exécution des lois qui ordonnent des peines contre les hérétiques. Dire qu'on désavoue ces abus est, selon M. Bayle, *une vaine excuse et un méchant remède palliatif.* Pourquoi? Parce que *l'on sait qu'ils sont inévitables et en très-grand nombre.* M. Bayle l'assure, mais saint Augustin, parlant de ce qui se passe de son temps à l'égard des donatistes, marque que ces abus sont si rares, qu'il doute même s'il y en a. Puisque le commentateur a négligé de faire des recherches qui l'autorisent à décrier la police romaine et les soins que se donnait le gouverneur d'Afrique de mettre partout le bon ordre, qui empêchera qu'on ne s'en tienne au témoignage de saint Augustin?

La seconde réflexion est sérieuse. *N'est-ce point une chose abominable*, s'écrie M. Bayle, *quoique voilée d'un grand air mystérieux, que de dire que tout est aux justes par le droit divin?* Et il pousse les conséquences de cette maxime entendue à la lettre jusqu'où elles peuvent aller. Si néanmoins saint Augustin eût été un Nestorius, un Abélard, ou un Calvin, il eût trouvé grâce aux yeux de notre critique, qui n'eût rien oublié pour imaginer une interprétation favorable de ces paroles, ou pour montrer qu'elles n'expriment point la véritable pensée de saint Augustin.

J'avoue que j'ai autant d'inclination à justifier ce saint, que M. Bayle en a à prendre la défense des novateurs et des hérésiarques de tous les siècles; et il me semble qu'une conjecture probable, et qu'on ne peut pas évidemment réfuter, suffit pour ne pas mettre sur le compte d'un si grand docteur un gali-

mathias ridicule et une absurdité abominable. Je n'en exigerai pas davantage quand il s'agira de prononcer sur l'apologie d'un athée ou d'un libertin, telle que j'en rencontrerai plusieurs dans le Dictionnaire de M. Bayle. Cela n'est-il pas bien raisonnable?

Il y avait quatre partis parmi les donatistes, savoir les claudianistes, les priminnistes, les maximianistes, les rogatistes. L'erreur et la folie particulière de ceux-ci était de s'estimer tous justes et exempts de péché. Il ne faut pas aller bien loin pour en chercher la preuve. Immédiatement avant le texte qui fait la matière du présent article, saint Augustin reproche à Vincent cette vaine présomption, et il le raille là-dessus d'une manière fort agréable. *Je vous demande pardon*, dit-il, *je me méprends quand je vous cite l'exemple du baptême conféré par un ivrogne : je ne me souvenais plus que c'est à un rogatiste que j'ai à faire, et non pas à un donatiste du commun : et il se peut faire que le nombre de vos collègues et même de vos clercs étant aussi petit qu'il est, il ne s'y rencontre pas un seul ivrogne ; sans compter que votre foi est catholique, non par l'étendue de votre communion, mais par l'observation de tous les préceptes aussi bien que de tous les sacrements de Jésus-Christ, en sorte que ce ne sera qu'en vous seuls qu'il trouvera de la foi, et qu'encore qu'il n'en doive point trouver sur la terre, il ne laissera point d'en trouver en vous, parce que vous n'êtes plus de la terre, et que vous n'appartenez plus à la terre, mais au ciel, où vous êtes déjà par avance* (*S. August.*, *ibid.*, *c.* 11, *n.* 49).

Il est donc vraisemblable que cette proposition, *Tout est aux justes par le droit divin*, avait été avancée par Vincent le rogatiste dans sa lettre à saint Augustin, pour prouver que l'empereur n'avait pas droit de confisquer les biens de ceux de sa secte. Sur quoi, comme saint Augustin attaque toujours ses adversaires par la voie la plus courte, après avoir démontré fort au long que tous les donatistes en général sont hors de l'Eglise, et avoir confondu en particulier les rogatistes sur ce qu'ils prétendaient être tous et seuls justes, il leur fait cet argument *ad hominem :* Personne ne peut dire qu'une chose lui appartienne, à moins qu'elle ne soit à lui, ou par le droit divin, par lequel, selon qu'il vous plaît de le soutenir, tout est aux justes, ou par le droit que les hommes ont établi : or vos biens ne sont pas à vous par le droit divin, puisque vous n'êtes pas justes, comme je viens de le faire voir ; ils ne sont pas à vous non plus par le droit que les hommes ont établi, puisqu'ils vous sont ôtés par les lois des empereurs ; donc vous ne pouvez pas dire que vos biens vous appartiennent.

Je suis sûr que M. Bayle n'a jamais rien dit de si plausible en faveur des héros de l'irréligion. Si quelqu'un en sa place et en son nom se montrait plus difficile à contenter au regard d'un saint Père, devrait-il être écouté?

La troisième réflexion consiste à faire remarquer et sentir la contradiction manifeste où M. Bayle croit tenir saint Augustin enferré, et qui se trouve dans l'alternative du droit divin et du droit que les hommes ont établi. Car le droit divin qui donne tout aux justes détruit le droit que les hommes ont établi sans aucun discernement des justes et des pécheurs. Mais cette contradiction maintenant n'a plus de lieu, et elle n'est que dans le sentiment des rogatistes, qui, conséquemment à leurs principes, devaient rejeter le droit que les hommes ont établi.

La quatrième réflexion est employée à montrer que toute loi qui fait violence à la conscience même la plus fausse est injuste et tyrannique, et on conçoit qu'il n'importe, selon M. Bayle, que cette conscience soit huguenote, socinienne, déiste, athée. Mais cela n'était point venu à la pensée des donatistes ; il n'y avait point de Commentaire philosophique qui leur eût aiguisé l'esprit là-dessus. Veut-on que saint Augustin ait répondu aux objections des tolérants futurs?

La cinquième réflexion concerne l'application que fait saint Augustin d'un passage des proverbes. M. Bayle ne saurait assez l'admirer, parce que ce Père confond ceux qui donnent dans l'erreur en fait de religion avec ceux qui commettent des crimes, parce qu'il transporte à ce qu'on appelle orthodoxie ce qui n'est promis qu'à la droiture du cœur et à la bonne vie, et enfin, parce qu'il ne reconnaît de bonne morale que dans la société orthodoxe.

Rapprochons les siècles, et mettons vis-à-vis de M. Bayle saint Augustin, qui de son côté est frappé d'étonnement de ce qu'un homme soi-disant chrétien retranche sans façon du nombre des crimes tout ce qu'on peut commettre contre Dieu et la religion ; débite hardiment que Dieu a donné des marques si équivoques pour distinguer la véritable religion, qu'avec la droiture du cœur la plus grande on peut la méconnaître et la rejeter ; et, enfin, prétend avoir l'idée d'une morale saine, quand la religion n'y a point de part.

La sixième réflexion est appuyée sur la traduction infidèle que M. Dubois fait de ces paroles : *Quisquis ex occasione hujus legis..... res vestras proprias cupide appetit, displicet nobis.* Il fallait traduire ainsi : *Si, à la faveur de cette loi, quelqu'un par esprit de cupidité demande la confiscation de vos biens, nous désapprouvons ce procédé, et il nous fait une peine extrême.* Ce qui déplaît à saint Augustin est que l'avidité et la convoitise des particuliers presse l'effet d'une loi que la charité, qui l'a dictée, demande qu'on exécute à la dernière extrémité et avec tous les égards et les ménagements possibles. Rien n'est mieux. Mais M. Dubois traduit ainsi : *Lorsqu'à la faveur de ces lois...... on envahit ce que vous possédez, nous désapprouvons ce procédé*, etc.

Si le commentateur ne s'était pas uniquement arrêté au texte de saint Augustin travesti de la sorte par M. Dubois, il aurait perdu ce trait enjoué et badin : *Admirez la pitié de saint Augustin : il approuve de tout son cœur que les lois dépouillent un donatiste de tout son bien, et il désapprouve le procédé des catholiques qui s'emparent de ce bien. Cela est assez plaisant : blâmer l'exécuteur, et louer celui qui ordonne l'exécution.* Ne voilà-t-il pas un beau secret pour trouver de quoi admirer et plaisanter dans saint Augustin, que de le confondre avec son infidèle traducteur qui lui prête libéralement toute l'impertinence qui surprend et qui fait rire?

Se fût-on jamais douté qu'un homme qui entend le latin osât faire le procès à saint Augustin au tribunal du public sur la seule foi de la version française de ses lettres? Et si quelqu'un en était capable, eût-on jamais deviné que ce dût être M. Bayle, ce savant et fameux critique? J'ai donc grand sujet de protester ici de nullité contre les ris et les mépris qui se sont faits, se font, et se feront des saints Pères grecs ou latins par les lecteurs de M. Bayle, qui ne savent point ces langues, ou qui négligent de consulter les originaux.

Dans la septième et dernière réflexion, M. Bayle passe de la plaisanterie à la mauvaise humeur. Rapportons ses propres termes : *Enfin ce qu'il dit* (saint Augustin) *que les temples des donatistes et les fonds qu'ils avaient faits pour l'entretien de leurs pauvres et malades appartenaient à la vraie Église, est si misérable, que je ne daignerai pas le réfuter.* Apparemment que M. Bayle aime autant à se fâcher qu'à badiner, puisque le fondement de son indignation est tout de lui ; le commentateur voit-il dans le texte de saint Augustin que les basiliques qui étaient occupées par les donatistes eussent été bâties, et que les fondations dont ils disposaient pour l'entretien des pauvres et des malades eussent été faites depuis leur séparation de l'Eglise catholique? Au cas qu'il en fût autrement, n'était-ce pas une restitution qu'on les

obligeait de faire d'un bien qu'ils avaient enlevé à l'Eglise catholique? Et au regard des nouveaux bâtiments, établissements, acquisitions, tout cela ne se trouvait-il pas attaché à un district dont la seule Eglise catholique avait eu auparavant la possession légitime et le domaine? Qui ne sait que tout ce qui est lié et annexé à un fonds est justement revendiqué par le maître de ce fonds? D'ailleurs, tel est le raisonnement de saint Augustin: Tout bien qui est possédé sous le nom de l'Eglise de Jésus-Christ appartient à la vraie Eglise de Jésus-Christ; or les temples et les hôpitaux des donatistes étaient possédés sous le nom de l'Eglise de Jésus-Christ; donc les temples et les hôpitaux des donatistes appartiennent à la vraie Eglise de Jésus-Christ.

M. Bayle prétend qu'il s'ensuit de là que les mosquées des Turcs appartiennent aux chrétiens. Il nous apprend là une chose fort curieuse, qui est que les mosquées des Turcs sont possédées par eux sous le nom de l'Eglise de Jésus-Christ; il ne trouvera jamais rien de si plaisant dans saint Augustin. Je réserve le reste à la controverse générale dans laquelle M. Bayle me forcera quelque jour d'entrer.

XXI.

Finissons avec M. Bayle tout ce qui concerne la lettre à Vincent le rogatiste. Qu'a-t-il à objecter sur ce dernier passage: *Mais quoique vous vous plaigniez de ces sortes de traitements, vous avez peine à prouver qu'on vous les fasse, et quand vous le prouveriez, nous ne pouvons pas toujours corriger ni punir ceux dont vous vous plaignez, et nous sommes quelquefois obligés de les tolérer* (*S. Aug., ibid., n.* 12). M. Bayle accable ici de reproches injurieux les convertisseurs de France. Leurs pernicieuses maximes sont, dit-il, toujours *pétries et confites de mauvaises foi*, et il faut croire sur sa parole que ce sont de francs scélérats. Ensuite il décrit un beau passage de l'historien Nicétas pour faire voir que Louis XIV est si absolu dans son royaume et si exactement obéi, que si l'on avait voulu empêcher tous les excès où l'on s'est porté contre les huguenots, on l'aurait fait. N'est-ce point là une réfutation de saint Augustin bien complète, et ne demeure-t-il pas couvert de confusion?

XXII.

Le premier texte de la lettre au comte Boniface, que M. Bayle examine, est celui-ci: *Quand Nabuchodonosor ordonna que quiconque blasphémerait le Dieu des Hébreux, périrait avec toute sa maison, s'il y en eut qui, pour avoir méprisé cette loi, en subirent la peine, auraient-ils pu dire comme ceux-ci qu'ils étaient justes, et en alléguer pour preuve la persécution qu'on leur faisait par l'autorité du roi* (*S. Aug., epist.* 105, *alias* 50, *cap.* 2, *n.* 8). M. Bayle acquiesce à la censure que saint Augustin fait du raisonnement des donatistes, il se retranche à condamner au même temps ceux qui les persécutaient: en un mot, le commentateur se serait dispensé de citer cet endroit, s'il ne lui donnait occasion de parler de Nabuchodonosor, sans doute pour contredire saint Augustin, lequel dit souvent que ce roi de Babylone, en tant qu'il ordonna de punir ceux qui blasphémaient le Dieu des Hébreux, fut le type des empereurs chrétiens qui châtièrent les hérétiques.

M. Bayle donne une différence entre cet édit de Nabuchodonosor et ceux que l'on fait contre les hérétiques. Cela empêche-t-il que Nabuchodonosor ne soit le type des empereurs chrétiens qui ont porté des édits en faveur de la religion? Depuis quand faut-il qu'il y ait une parfaite conformité entre la chose figurée et le type? On a dû remarquer que M. Bayle réduit en argument tout ce que dit saint Augustin, et c'est assez sa manière à l'égard des autres auteurs qu'il censure.

Il a quelque chose du caractère d'un certain homme qui voulait raisonner et qu'on raisonnât avec lui éternellement, et qui, lorsqu'on racontait une histoire, qu'on faisait une description, qu'on exprimait un sentiment, qu'on disait un bon mot, qu'on faisait un compliment, qu'on lui demandait des nouvelles de sa santé, qu'on lui souhaitait le bonjour ou le bonsoir, ne manquait pas de repartir: Qu'est-ce que cela prouve? Que concluez-vous de là?

D'ailleurs, M. Bayle revient encore ici à sa chimère par laquelle il s'imagine que saint Augustin se sert de l'exemple de Nabuchodonosor comme d'une raison qui justifie et qui assure le droit qu'ont les princes chrétiens de faire rendre à l'Eglise l'obéissance qui lui est due. Il se trompe ou il veut tromper.

Dans cette lettre même à Boniface, il est le plus souvent question de montrer qu'on ne viole point la charité, et jamais il n'est question de montrer qu'on ne pèche point contre la justice en implorant le secours de la puissance séculière pour extirper les hérésies. Le saint docteur suppose encore partout la justice des lois impériales, et ne songe nullement à la prouver.

Il y a néamoins plusieurs endroits qui pourraient en apparence favoriser la prétention de M. Bayle; mais si l'on y prend garde de près, ce n'est pas l'équité de la contrainte ni le droit de contraindre que le saint docteur établit, c'est le devoir et l'obligation d'user de l'autorité souveraine pour contraindre, que ce Père soutient être indispensable dans certaines circonstances.

Je m'étonne que le commentateur ait omis un texte de cette espèce, qui précède immédiatement celui que nous avons devant les yeux. Saint Augustin y déclare que les princes chrétiens doivent se servir de leur puissance pour maintenir le culte de Dieu; *car*, dit-il, *au temps même des prophètes, l'Ecriture sainte blâme tous les rois qui n'ont pas proscrit ni aboli les usages que contre la loi de Dieu la superstition avait introduits parmi le peuple de Dieu; elle loue au contraire et élève au-dessus de tous les autres rois ceux qui ont proscrit et aboli ces usages.*

Pourquoi M. Bayle ne se propose-t-il point ces paroles en objection? c'est qu'il n'avait point de réponse plausible à y faire. Il avait allégué la vocation spéciale et extraordinaire qui autorisa Moïse et Elie à frapper de mort ceux qui péchaient contre la religion; cette raison n'avait aucun fondement au regard des rois de Juda et d'Israël. Le droit de Moïse et d'Elie, dans les principes de M. Bayle, ne devait pas plus avoir été communiqué à ces princes que le droit qu'eut saint Pierre d'étendre morts à ses pieds Ananie et Saphire a dû passer à tous les princes chrétiens. Il est sage de tirer le rideau sur ce qu'on ne peut mettre dans un jour favorable, et d'exposer aux yeux plus d'une fois ce qu'on estime propre à faire une impression avantageuse. C'est pourquoi M. Bayle n'avait garde d'omettre le passage suivant.

XXIII.

Agar n'a-t-elle pas été persécutée par Sara? Cependant celle qui persécutait était une sainte, et celle qui souffrait persécution était méchante (*S. August., ibid., n.* 9). Le commentateur a beau faire semblant d'être ennuyé des répétitions de saint Augustin: il ne s'en plaint que pour cacher qu'il en est charmé, parce qu'elles lui donnent occasion de rappeler en peu de mots à l'esprit de son lecteur ce qu'il croit avoir produit de meilleur contre le sentiment et les raisonnements de ce Père. Car dans le fond il n'est pas assez déraisonnable pour trouver mauvais que le saint docteur répète en instruisant le comte Boniface ce qu'il croyait avoir dit de bon en réfutant Vincent le rogatiste.

Toujours la même illusion, dit impatiemment M. Bayle, *de comparer la peine que l'on fait souffrir pour des crimes de morale avec celle qu'on inflige pour des opinions de religion.* Les impies qui se sont érigés en

docteurs de morale ont-ils donc tant prévalu, que les actions qui blessent la religion, et en particulier tout faux culte, tant celui qui est idolâtre que celui qui a pour principe l'hérésie, ne soient plus des crimes de morale? Je sais bien que dans les livres de Spinosa la religion n'est pas mise au nombre des vertus morales; mais saint Thomas, dans sa *Seconde-Seconde*, question 81, article 5, prouve que Dieu étant plutôt la fin que l'objet et la matière de la religion, il s'ensuit que la religion n'est pas une vertu théologale, mais une vertu morale : *Cum Deus religionis finis potius sit quam objectum vel materia, consequitur hinc religionem non theologicam, sed moralem virtutem esse.* Et selon la doctrine de cet Ange de l'école, la superstition est un crime contre la religion, tout faux culte est une superstition, tout culte dirigé par une erreur dans la foi est un faux culte; donc tout culte dirigé par une erreur dans la foi est contre la religion, c'est-à-dire contre une vertu morale, et par conséquent un crime de morale.

Revenons à saint Augustin. On lui demande de quoi il s'avise de donner tout le tort à Agar et de canoniser la conduite de Sara. Il est vrai que l'historien sacré ne désapprouve en rien la maîtresse, et qu'il blâme la servante. Mais la maxime calviniste de ne point ajouter à l'Ecriture et de s'en tenir à la pure parole de Dieu, est peut-être seulement faite pour embarrasser la religion, et non pas pour gêner la médisance. Le commentateur au moins n'y a aucun égard, quand il lui prend envie de dire du mal des anciens patriarches. Qu'on balance les témoignages, un ange du ciel a parlé contre Agar, Calvin et M. Bayle ont écrit contre Sara.

Ce n'est point hors de propos que le commentateur renferme dans cet article ses réflexions sur ce que saint Augustin (*Ibid.*, *n.* 10) dit ensuite du fait de Cécilien. Il reproche au saint docteur de *confondre les accusations que l'on intente à un prélat pour ses crimes ou pour le défaut de son ordination, avec les peines qu'on lui inflige pour ses opinions.* Il est toujours sur la même note, répondons-lui sur le même ton. Dans le ve siècle de l'Eglise, on n'avait pas encore appris à distinguer du crime la profession publique d'être attaché et de vivre conformément à une erreur qui déshonore Dieu et la religion. Cette heureuse découverte était réservée aux tolérants de nos jours. Et saint Augustin doit paraître à leurs yeux d'autant plus excusable, que les donatistes n'étaient pas exempts de ce même préjugé.

Mais prenons garde à ces mots que M. Bayle prête à saint Augustin. *Ils ont* (les donatistes) *persécuté Cécilien, et ils disent qu'on ne persécute jamais avec justice.* N'en déplaise au commentateur, il impose à saint Augustin. Ce Père n'attribue point aux donatistes de dire qu'on ne persécute jamais avec justice; il est au contraire évident par le texte du saint docteur qu'ils ne le disaient pas, mais qu'ils parlaient quelquefois comme s'ils renfermaient dans leur esprit une telle pensée, parce qu'ils avaient avancé, dans la conférence de Carthage, que la marque de la vraie Eglise est de souffrir la persécution et non pas de la faire: *Si autem putant quod nemo possit juste aliquem persequi, sicut in collatione dixerunt, illam esse veram Ecclesiam quæ persecutionem patitur, non quæ facit* (*S. Aug.*, *ibid.*).

Tel a été le langage de tous les hérétiques, quand ils n'ont pas été les plus forts: ils ne l'employaient que pour éblouir le peuple, et ne prétendaient point marquer par là qu'ils approuvassent dans le fond la tolérance de toute sorte d'erreurs. Les plaintes des ariens chassés des églises et exilés par le grand Théodose ne tendaient point à demander qu'on fît grâce aux sabelliens, ni celles des sabelliens qu'on souffrît les ariens. Les clameurs des nestoriens proscrits par Théodose le Jeune n'auraient point entièrement cessé, si, avec eux, on eût laissé en paix les eutychiens; et tandis que dans ce royaume les huguenots prêchaient

A pour la liberté de conscience, ils trouvaient bon que Calvin fît brûler Servet à Genève. Le langage des donatistes doit être modifié de la même sorte. Ceci nous fait entendre le sens des paroles qui suivent.

XXIV.

Si les gens de bien ne persécutent jamais personne; et qu'ils ne fassent que souffrir la persécution qu'on leur fait, ce n'est donc pas un saint ni un homme de bien qui parle au psaume XVII, *où il est dit : Je persécuterai mes ennemis, je les poursuivrai, et les atteindrai, et ne leur donnerai point de relâche que je ne les aie défaits* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 11). J'accorde à M. Bayle que David ne parle ici que d'exploits guerriers, et d'une victoire remportée par le peuple de Dieu sur ses ennemis. Je conviens que l'application qu'en fait saint Augustin est fausse, qu'*il n'y a personne qui ne s'en moque et ne murmure de voir l'Ecriture si peu judicieusement appliquée;* pourvu toutefois que les donatistes aient été de vrais tolérants. Mais s'ils don-
B naient les exils, les emprisonnements et les autres châtiments en tant qu'ordonnés ou procurés, comme la marque et la devise du mauvais parti, en tant que soufferts, comme la marque et la devise du bon parti, ainsi que, par exemple, nous voyons faire aujourd'hui pour surprendre la faveur de la multitude, qui est ennemie des voies de fait, et que la compassion rend crédule sur l'injustice de ceux qui font souffrir, et l'innocence de ceux qui souffrent, saint Augustin ne pouvait mieux choisir ni appliquer le passage de l'Ecriture, et il n'y a personne qui ne *se moque* de la critique du commentateur.

C'est la généralité de ces marques et de ces devises : *Voilà des gens persécutés*, *voilà des persécuteurs*, qui impose, et c'est cette généralité qui est absurde : elle représente toute punition et toute guerre comme odieuse, toute indulgence et toute paix comme aimable. Quoi de plus propre à en faire sentir la fausseté et l'illusion que l'exemple de David,
C qui persécute les ennemis du peuple de Dieu?

La description qu'ajoute ensuite saint Augustin de la fureur des donatistes et des brigandages qu'ils avaient exercés contre les catholiques met en évidence leur fourberie; après quoi le saint continue ainsi : *L'Eglise étant donc réduite à ces extrémités, comment peut-on prétendre qu'il fallait tout souffrir plutôt que d'implorer le secours que Dieu nous a procuré par les empereurs chrétiens? et par où aurions-nous pu nous excuser envers Dieu d'une telle négligence* (*S. Aug.*, *ibid.*, *cap.* 4, *n.* 18)?

M. Bayle dit que c'est là *une réitération du sophisme* (*ignoratio elenchi*); c'est aussi une nouvelle occasion qu'il saisit de faire parade des termes de logique, et de confirmer l'embrouillement par lequel, dès l'entrée de la troisième partie de son Commentaire philosophique, il a tâché de déguiser le véritable état de la question entre les donatistes et saint Augustin. Ce Père veut dire que les violences des do-
D natistes ont été la cause qui détermina l'empereur Honorius à leur faire subir les peines qu'ils méritaient d'ailleurs par le crime d'hérésie, et non pas que ces violences étaient l'unique sujet pour lequel ils méritassent d'être punis. Où est donc l'*ignoratio elenchi?* Est-ce M. Bayle ou saint Augustin qui donne le change *si peu finement pour d'habiles lecteurs?*

A quoi revient la surprise du commentateur de ne voir pas *les grands chemins et les places pleines de gibets et de bûchers pour le supplice des circoncellions*, qui avaient mis tout à feu et à sang dans le pays catholique, et de voir au contraire *des exils, des confiscations et mille autres peines sur ceux d'entre les donatistes qui étaient honnêtes gens*, c'est-à-dire tranquilles et pacifiques? Les meurtriers et les incendiaires ne peuvent-ils pas avoir échappé et s'être mis en sûreté? Ne peuvent-ils pas avoir été punis à part, ou avoir obtenu grâce par une pénitence et une conversion sincère? Enfin, l'exagération des brigandages et

et des cruautés exercées par les donatistes, de laquelle on ose rendre suspect saint Augustin, et qui est si indigne de son caractère, a-t-elle d'autre fondement que la malignité du commentateur ?

XXV.

Cependant peu s'en faut qu'il n'approuve ce passage : *Autre est le service que les rois rendent à Dieu comme hommes, et autre celui qu'ils lui rendent comme rois. En tant qu'hommes, ils le servent en vivant en vrais fidèles, mais en tant que rois, ils ne le servent qu'en établissant et en faisant observer avec fermeté des lois justes, qui vont à faire faire le bien et empêcher le mal* (S. Aug., *ibid.*, *cap.* 5, *n.* 19). M. Bayle ne trouve rien à redire à ces paroles, sinon que par lois justes saint Augustin *entend les lois qui favorisent son parti, et par le bien il entend ce qui est conforme à ses idées, comme par le mal il entend ce qui y est contraire.*

Le saint docteur aurait tort en effet si, dans ces deux lettres et dans plusieurs autres de ses ouvrages, il ne montrait pas fort au long et avec la dernière évidence que les donatistes étaient un parti de rebelles, qui s'était élevé dans le sein de l'Eglise, s'il ne faisait pas voir plus clairement que le jour et la fausseté de leurs dogmes et la nullité de leurs défenses. Leur cause était si misérable, que M. Bayle n'a écrit nulle part en faveur de leur schisme et de leur hérésie.

Cela ne suffit pas, selon notre critique, et saint Augustin devait convenir d'un principe commun pour la définition de lois justes. Avec qui? Avec les donatistes? Non pas, mais avec les tolérants de nos jours, faute de quoi *il ne dit rien qui soit capable d'éclairer l'esprit.* Mais saint Augustin ne croyait pas que, pour parler sensément et avec netteté contre les hérétiques de son siècle, il dût être prophète, et prendre langue d'un Bayle futur, empoisonneur infatigable des esprits, qui, pour avoir dressé tous les piéges imaginables à la foi, se flatte d'avoir réduit la religion en problème, et d'avoir insinué un pyrrhonisme général sur les rapports de l'homme à Dieu, en fournissant aux plus ignorants et aux plus fades libertins de quoi faire les raisonneurs et les savants.

XXVI.

Jusqu'ici M. Bayle a combattu saint Augustin avec un air de hauteur et de mépris qui n'est pas supportable : il rabat quelque chose de sa présomptueuse suffisance, et baisse tant soit peu le ton à la rencontre de ces paroles : *Ne faudrait-il pas avoir perdu le sens pour dire aux princes : Ne vous mettez pas en peine si l'on attaque ou si l'on révère dans votre royaume l'Eglise de celui que vous adorez? Quoi! ils auront soin de faire vivre les hommes selon les lois de l'honnêteté et de la pudeur, sans que personne leur ose dire que cela ne les regarde pas, et on osera dire que ce n'est pas à eux à prendre connaissance si dans leurs Etats on suit les lois de la véritable religion, ou si l'on s'abandonne à l'impiété et au sacrilége? Car si, dès là que Dieu a donné à l'homme le libre arbitre, le sacrilége lui doit être permis, pourquoi punira-t-on l'adultère? L'âme qui viole la fidélité qu'elle doit à son Dieu est-elle donc moins criminelle que la femme qui viole celle qu'elle doit à son mari? Et quoiqu'on punisse moins sévèrement les hommes des péchés qu'ils commettent par ignorance contre la religion, faut-il pour cela la leur laisser renverser impunément* (S. Aug., *ibid.*, *cap.* 5, *n.* 20)? Tout ce discours de saint Augustin tend à prouver l'obligation et non pas simplement le droit qu'ont les princes séculiers d'user de leur autorité pour soumettre les hérétiques au joug de l'obéissance qu'ils doivent à l'Eglise. Peut-on en douter, si l'on se donne la peine de rapprocher ces paroles de celles qui contiennent l'objection à laquelle saint Augustin répond ici, et qui est exprimée A de la sorte : *Quod enim dicunt* (*Donatistæ*) *qui contra suas impietates leges* JUSTAS *statui nolunt, non petiisse a regibus terræ apostolos talia* (*S. Aug.*, *ibid.*, *n.* 19)?

Est-ce ainsi que saint Augustin s'énoncerait si les donatistes avaient prétendu qu'en supposant même qu'ils eussent tort et qu'ils fussent de vrais hérétiques, on ne pouvait point appeler justes les lois qui condamnaient leurs impiétés? Au lieu de dire qu'ils ne voulaient point qu'on réprimât par de justes lois leurs impiétés, n'aurait-il point fait entendre nettement qu'ils taxaient d'injustice toute loi qui décerne des peines contre quelque impiété que ce fût? C'est le sentiment de M. Bayle : il impute faussement aux donatistes de soutenir la même thèse, et voilà le principe de son perpétuel égarement. Mais que pense-t-il de cet endroit? *Ceci est fort spécieux*, dit-il, *et mérite qu'on y satisfasse avec exactitude.* Voyons comme il s'y prend.

1. *J'avoue à saint Augustin*, continue-t-il, *qu'il faudrait avoir perdu le sens pour trouver mauvais que les* B *princes se mettent en peine si l'on attaque ou si l'on révère dans leur royaume l'Eglise du Dieu qu'ils adorent.* Mais de quelle sorte doivent-ils s'en mettre en peine? *C'est que si leur religion est attaquée par les armes, ils doivent la soutenir par les armes; si elle est attaquée par des livres et des sermons, ils la doivent soutenir par ces mêmes instruments.*

En effet, Louis XIV eût fait un beau chef-d'œuvre si, au lieu de révoquer l'édit de Nantes, il eût souffert que dans des écrits et des discours publics on enseignât librement partout son royaume, non-seulement le luthéranisme et le calvinisme, mais le socinianisme, le mahométisme et l'athéisme; et s'il se fût contenté de faire réfuter ces diverses erreurs par des écrits et des discours publics. N'eût-il pas été obligé à faire quelque chose de plus, savoir, à mettre tous ses sujets de l'un et de l'autre sexe en état d'être convaincus et touchés par les bonnes raisons, plutôt que trompés et séduits par les sophismes, les C tours captieux et les autres illusions du discours que le commentateur connaît trop bien? Et par conséquent ce prince n'eût-il pas dû faire apprendre aux porteurs d'eau comme aux gens de qualité l'*ignoratio elenchi*, le *petitio principii*, ce que c'est qu'argumenter *a dicto simpliciter ad dictum secundum quid?* N'eût-il pas dû rendre les marchands et les paysans, les dames et les servantes, plus habiles dans l'art de raisonner que saint Augustin, qui, faute d'être assez bon logicien, donne à chaque pas dans le faux, ainsi que M. Bayle prétend le faire voir? Enfin, Louis XIV n'eût-il pas été chargé de donner à tout le monde de l'esprit, de la science et un goût sûr pour la vérité, afin que chacun fût capable de juger de quel côté elle serait?

Car, par exemple, mille gens, même de ceux qui se piquent le plus d'être éclairés, ne se sont peut-être pas aperçus que M. Bayle montre que les souverains ne doivent nullement se mettre en peine si l'on attaque ou si l'on révère dans leur royaume l'E- D glise du Dieu qu'ils adorent, au même temps qu'il fait mine d'expliquer comment ils doivent s'en mettre en peine.

En lisant ces paroles du commentateur : *Les princes se doivent contenter de faire éclaircir les disputes et de convaincre, s'il y a moyen, par de bonnes raisons ceux qui errent*, que de personnes n'auront pas conçu qu'il se moque! Cependant, dire que les princes doivent se mettre en peine si l'on attaque et si l'on révère l'Eglise de Dieu, et pour défendre, pour faire révérer l'Eglise de Dieu, laisser uniquement au pouvoir des princes le soin de faire éclaircir les disputes et de convaincre par de bonnes raisons ceux qui errent, après avoir déclaré plus d'une fois que ce moyen est impossible et chimérique, n'est-ce pas se moquer? Or, c'est ce que fait M. Bayle? *La discussion du fond des controverses*, dit-il, *épuiserait la vie de Mathusalem pour le moindre article.* Il parle

donc contre lui-même, il prononce sa propre condamnation, quand il avoue qu'*il faudrait avoir perdu le sens pour trouver mauvais que les princes se mettent en peine si l'on attaque ou si l'on révère l'Eglise du Dieu qu'ils adorent?* Rien moins; car M. Bayle ne trouve pas mauvais que les princes se flattent de vivre beaucoup plus que Mathusalem, et un homme qui enveloppe sa pensée avec tant d'art n'a point perdu le sens, mais il en fait un si pernicieux abus, qu'il serait à souhaiter qu'il n'eût jamais joui de l'usage de la raison.

2. Cette objection : Un prince souffrira-t-il qu'on vomisse des blasphèmes, qu'on commette des sacriléges et des impiétés librement et impunément? Cette objection, dis-je, n'embarrasse pas M. Bayle, car il décide qu'il faut définir ces choses par des principes communs, ou plutôt il veut que, dans un procès intenté pour de pareils crimes, les accusateurs et les juges ne reconnaissent pour blasphèmes, sacriléges et impiétés, que ce qui est tel dans la créance et les principes de l'accusé. Les athées lui diront grand merci de bon cœur. Qu'ils médisent à leur aise de Dieu et de ses saints, qu'ils commettent les plus énormes profanations, le commentateur va forcer l'univers à convenir que non-seulement ils ne sont point blasphémateurs, sacriléges et impies, mais qu'il y a une contradiction manifeste à les tenir coupables de ces crimes. Ce sont ses meilleurs amis, il a beaucoup travaillé à les mettre en honneur, et il insinue ici que leur bonne renommée doit être sans difficulté le dogme universel de toutes les religions et même du christianisme.

Comment à cette occasion n'a-t-il point assuré que saint Louis, quand il ordonna que tous les blasphémateurs eussent la langue percée, avait commis une grande injustice, en n'exceptant point ceux qui se déclareraient athées?

M. Bayle prouve ce qu'il vient d'avancer par l'application qu'il fait une seconde fois d'une pensée de M. Bossuet, évêque de Meaux, qui infère de la supposition des protestants, touchant la faillibilité de l'Eglise, que le christianisme serait la plus faible de toutes les sociétés du monde, la plus exposée à d'irréconciliables divisions, la plus abandonnée aux novateurs et aux factieux. On est contraint d'admettre une semblable et encore plus horrible conséquence, selon M. Bayle, si chaque secte du christianisme s'empare du droit de définir le blasphème, le sacrilége et l'impiété; car au lieu de se supporter en paix mutuellement, elles se feront une guerre sanglante les unes aux autres. Mais avec quelle apparence de raison chaque secte du christianisme s'emparerait-elle du droit de définir le blasphème, le sacrilége et l'impiété? De la pensée de M. de Meaux, qui est évidente, ne conclut-on pas aussi avec évidence que la vraie Eglise doit être infaillible, et par conséquent que l'Eglise Romaine, qui seule se dit infaillible, est la vraie Eglise; d'où il s'ensuit encore que toutes les sectes étant sorties de l'Eglise romaine, qui les a toutes anathématisées dès leur origine avec une autorité infaillible, cette Eglise seule a droit de définir le blasphème, le sacrilége et l'impiété?

J'aurais été curieux de savoir au vrai le sentiment de M. Bayle sur la punition des vaudois et des anabaptistes, qui furent condamnés au dernier supplice pour avoir soulevé les peuples contre les magistrats et les princes. Qu'on ne me dise pas que son sentiment sur ce point n'est nullement douteux; car si d'un côté il opine à faire le procès suivant toute la rigueur des lois aux hérétiques séditieux qui causent du trouble et du désordre dans les Etats, de l'autre côté il prétend qu'on respecte dans les consciences les plus erronées et les plus corrompues la fausse crainte de déplaire à Dieu. Il semble donc qu'il aurait autorisé les vaudois et les anabaptistes à exiger qu'on définît par des principes communs, non-seulement le blasphème, le sacrilége et l'impiété, mais encore la sédition et la révolte, et qu'il aurait obligé les accusateurs et les juges à ne reconnaître pour sédition et pour révolte que ce qui serait tel dans les principes et la créance des accusés. Pourquoi, dans la confiance d'un calviniste ou d'un socinien, la fausse crainte de déplaire à Dieu en adorant l'eucharistie, ou en adorant Jésus-Christ, serait-elle plus respectable que la fausse crainte de déplaire à Dieu en renonçant à la liberté évangélique dans la conscience d'un vaudois et d'un anabaptiste? Pourquoi l'intérêt du culte légitime de Dieu ne prévaudrait-il pas, et l'intérêt du repos et de la tranquillité des Etats prévaudrait-il sur le respect qu'on prétend être dû à une fausse crainte de déplaire à Dieu?

3. *C'est à bon droit*, dit M. Bayle, *que les princes doivent faire observer par peines et par châtiments les lois de l'honnêteté et de la pudeur, parce que tous leurs sujets avouent que ces lois sont justes, et qu'ainsi ils ne les sauraient enfreindre que malicieusement, volontairement, et croyant que cela déplaît à Dieu*, etc. *Voilà, voilà*, ajoute-t-il, *la grande et capitale raison qui met de la différence entre les actions civiles et les actions religieuses*. Ce ton triomphant me donne de la défiance. Ai-je bien compris la pensée de M. Bayle? Les princes doivent faire observer les lois de l'honnêteté et de la pudeur, dans la supposition seulement que tous leurs sujets estiment ces lois justes. Ce qu'il dit ne revient-il pas à cela? Mais ne faut-il pas plutôt s'écrier : *Voilà, voilà* une doctrine infâme! Quoi! les princes doivent faire observer les lois de l'honnêteté et de la pudeur, pourvu néanmoins qu'aucun de leurs sujets ne soit entêté de l'hérésie des adamites et des picards, ou ne soit persuadé que les lois de l'honnêteté et de la pudeur sont injustes par les arguments que propose M. Bayle en faveur des cyniques, et par lesquels il se vante honteusement de mettre à bout la raison humaine, pourvu encore que plusieurs de ceux qui, comme M. Bayle, ont rayé du code de la loi naturelle le chapitre des devoirs envers Dieu, n'aient pas conséquemment retranché du chapitre des devoirs envers soi-même l'article de l'honnêteté et de la pudeur? Je prends à témoin tous les lecteurs du Dictionnaire critique et historique si je ne suis pas ici un commentateur plus fidèle de M. Bayle, que lui-même ne l'est de saint Augustin.

4. M. Bayle continue : *La réponse est à présent fort aisée à la comparaison du sacrilége et de l'adultère.* Tel est le précis de cette réponse : On ne trouve rien dans l'âme d'un homme accusé d'adultère à quoi l'on doive du respect, et qui empêche qu'on ne le tienne coupable d'une mauvaise action; au lieu que dans l'âme d'un homme accusé d'hérésie on trouve un motif digne de respect, savoir la crainte de déplaire à Dieu, laquelle empêche qu'on ne le tienne coupable de sacrilége. De sorte que si l'adultère avait pour principe l'hérésie, comme dans les gnostiques, les manichéens, les molinosistes, ce ne serait plus un crime, et on ne pourrait le punir sans injustice, parce qu'alors l'accusé ne conviendrait pas que l'adultère est une mauvaise action. M. Bayle laisse à ses lecteurs le soin de déduire formellement cette conséquence, à laquelle conduit nécessairement l'abominable respect qu'il veut qu'on ait pour la fausse crainte de déplaire à Dieu, que se forme une conscience erronée et corrompue. L'hérésie aurait donc le privilége de rendre respectables l'impureté et la prostitution? Et de là quel empressement dans toutes les personnes sans pudeur à devenir hérétiques, afin de s'attirer du respect au lieu des châtiments qu'elles méritent.

5. La comparaison que fait saint Augustin d'une âme hérétique avec une femme qui viole la fidélité qu'elle doit à son mari déplaît fort à M. Bayle; et à ce sujet il traite fort mal le saint docteur. Je ne puis assez m'en étonner : car ce Père a si bien vu en quoi sa comparaison était défectueuse, qu'il a prévenu la critique du commentateur en reconnaissant dans l'hérétique une sorte d'ignorance qui diminue le crime

de son infidélité. Il n'est pas bien à M. Bayle de ne faire aucune mention de la remarque de saint Augustin, et de tourner cette remarque en reproche contre le saint; mais on aurait conçu par là que la censure n'est pas solide.

Car la réponse du commentateur consiste à faire une autre comparaison d'une âme hérétique avec une honnête femme qui reçoit un imposteur à la place de son mari, parce qu'il en a la ressemblance. Saint Augustin aurait dit à M. Bayle : Vous n'êtes point content de ma comparaison, ni moi de la vôtre; cependant la mienne ne fait que clocher un peu, et j'en ai averti ; mais la vôtre est évidemment fausse, et vous n'y prenez pas garde. Afin de vous en faire apercevoir, réformons-les toutes deux et arrêtons-nous à une troisième comparaison de l'âme hérétique avec une femme qui se laisse volontairement tromper par la ressemblance d'un imposteur avec son mari, et ne craint rien tant que d'y regarder de trop près.

Ce qui sépare en ceci M. Bayle de saint Augustin, c'est que le premier suppose partout dans les hérétiques et les catholiques une égale droiture et une égale persuasion de la bonté de leur cause, au lieu que saint Augustin n'a jamais imaginé cela possible. Ils sont tous deux bien loin de compte. Au reste, le commentateur se plaint ici mal à propos que ses semblables soient pris par le saint docteur *pour des grues*. Car certainement saint Augustin n'a jamais pris les hérétiques pour des grues que lorsqu'il en a trouvé de bonne foi. Ne trouverons-nous pas au moins des preuves de la sincérité et de la candeur de M. Bayle dans sa remarque sur le texte qui suit?

XXVII.

Nous convenons que les enfants qui se mènent par douceur et par amour valent beaucoup mieux que les autres; mais ils ne sont pas le plus grand nombre. Il y en a sans comparaison davantage dont il n'y a que la crainte qui puisse venir à bout.... Aussi voyons-nous dans l'Ecriture.... que le mauvais serviteur ne se ramène point.... par des paroles et des remontrances, etc. (*Prov.* XXIX, 19), *ce qui suppose qu'il faut y employer quelque chose de plus fort. En un autre endroit elle marque qu'il faut avoir recours aux coups, non-seulement contre les mauvais serviteurs, mais contre les enfants indociles. Il est vrai, dit-elle, que les coups que vous leur donnez font souffrir leurs corps, mais vous délivrez leur âme de la mort. Et ailleurs : Celui qui épargne les verges n'a que de la haine pour son fils* (*Prov.* XXV, 14; *S. August.*, *loc. cit.*, *cap.* 6, *n.* 21). La citation emphatique de ces paroles du poëte : *Pergis pugnantia secum frontibus adversis opponere*, une pitié fade sur ce que saint Augustin est malheureux en comparaisons, ce sont là des traits affectés que le commentateur emploie pour cacher une insigne mauvaise foi. Ils éblouissent d'abord le lecteur et le déterminent à ne réfléchir que sur l'éducation des enfants, dont tout le fruit est d'apprendre à lire et à écrire et les premiers éléments des sciences, à se polir et à se former selon le monde.

Mais qu'il me soit permis de parler le langage de M. Bayle. *Nous prend-il pour des grues*, de nous mettre sous les yeux un passage de l'Ecriture auquel il se flatte que nous ne ferons pas attention? Ce passage, et par conséquent saint Augustin qui le cite, considère une éducation dont le fruit est la bonne vie et le salut. Le Saint-Esprit déclare que les coups qu'un père donne à ses enfants délivre leur âme de la mort, et saint Augustin en conclut que les coups dont une main paternelle frappe les hérétiques sont aussi très-propres à délivrer leur âme de la mort. Je ne vois pas dans le texte sacré que les menaces et les châtiments sont nécessaires aux enfants indociles, *parce qu'on a besoin précisément de leurs actions et qu'on a que faire de leurs opinions, et qu'il importe peu que ces actions soient conformes à leurs opinions, pourvu qu'elles se fassent*, comme le prétend M. Bayle; mais je vois au contraire que le but des menaces et des châtiments dont le Sage fait mention, est de réduire les enfants à se gêner, de manière qu'ils se trouvent disposés à prendre de bons sentiments, suivant lesquels ils règlent leurs démarches et mènent une vie irréprochable.

Il fallait disputer au Sage ce fait, que la punition contribue de la sorte aux bonnes mœurs des enfants et à la sanctification de leur vie, et non pas avoir le front de dissimuler le sens manifeste du texte que l'on nous présente, pour dire : *Il n'en est pas de même de la conversion des hérétiques* : Pergis pugnantia secum frontibus adversis opponere; *saint Augustin est malheureux en comparaisons.*

XXVIII.

La mauvaise foi se trouve avec un peu plus d'adresse dans la réponse de M. Bayle aux paroles suivantes : *Jésus-Christ même a fait violence à saint Paul pour le forcer à croire. Que ces gens-là ne disent donc plus comme ils font : Il est libre à chacun de croire et de ne pas croire* (*S. August. ibid.*, *n.* 22). Dans le dernier article, M. Bayle a rapporté et traduit bonnement le passage des Proverbes qui nous a servi à découvrir sa grossière dissimulation; ici il supprime des paroles de saint Augustin, qui font toucher au doigt la honteuse et basse tromperie que le commentateur a imaginée pour réitérer une censure dont il se sait bon gré et que j'ai déjà détruite. C'est pourquoi je suppose qu'il répond fort bien à cet argument: Jésus-Christ a fait violence à saint Paul pour le forcer à croire : donc l'empereur Honorius a droit de faire violence aux donatistes pour les forcer à croire. Mais saint Augustin raisonne-t-il de la sorte?

On le croirait, à ne considérer que ses paroles qui sont rapportées par M. Bayle. Le saint docteur paraît satisfaire à cette objection des donatistes : *Il est libre à chacun de croire ou de ne croire pas.* Mais les donatistes ajoutaient : A qui est-ce que Jésus-Christ a fait violence? Envers qui a-t-il usé de contrainte? *Cui Christus vim intulit? Quem coegit?* Saint Augustin leur ferme la bouche en répondant : Il a fait violence à saint Paul; il a usé de contrainte envers saint Paul.

Les donatistes n'étaient point si délicats ni si fins que M. Bayle; ils étaient prêts de convenir que si Jésus-Christ avait forcé quelqu'un à croire, ils n'auraient pas lieu de se plaindre que l'empereur Honorius les y forçât aussi. Il ne s'agit point de savoir si les donatistes avaient tort ou non de se livrer aux entraves où saint Augustin les met par ces paroles: *Jésus-Christ a forcé saint Paul;* je demande si, conséquemment à la question des donatistes, *Jésus-Christ a-t-il forcé quelqu'un ?* on peut se figurer que ces paroles, *Jésus-Christ a forcé saint Paul*, contiennent un sophisme? L'honnête homme que M. Bayle! Une réticence la plus indigne est tout le fondement qu'il a de tenir cet insolent discours : *La patience échappe à la vérité, quand, après avoir trouvé tant de sophismes, on en trouve encore d'autres*, etc.

Quelle est ma surprise! C'est encore M. Dubois qui est le premier coupable de la réticence dont je me plains. Le savant M. Bayle n'a-t-il donc lu les lettres de saint Augustin que dans M. Dubois? Quoi! quand le commentateur a pris la résolution effrontée de traiter le saint docteur comme le dernier des hommes en le réfutant, il n'a pas jeté une seule fois les yeux sur l'original latin? Le traducteur et le commentateur avaient-ils un intérêt commun à corrompre le texte de saint Augustin, l'un par amour et l'autre par haine? C'est, je l'avoue, une énigme pour moi, et, je pense, pour tout le monde.

XXIX.

Cette objection ou cette question des donatistes:

A qui Jésus-Christ a-t-il fait violence? Envers qui a-t-il usé de contrainte? n'était point pour attaquer le droit de contraindre, mais l'usage de ce droit, qu'ils prétendaient être contraire à la douceur et à la charité évangélique. Car les donatistes rappelaient saint Augustin à ce qu'a fait Jésus-Christ, en tant que le Sauveur est incontestablement le modèle, non pas des droits que peuvent s'attribuer les hommes, mais des vertus qu'ils doivent pratiquer. Il n'est donc pas si aisé que le dit M. Bayle de satisfaire à cette demande de saint Augustin : *Pourquoi l'Eglise n'emploierait-elle pas la force pour faire rentrer dans son sein les enfants qu'elle a perdus, puisque ces malheureux enfants ne craignent pas de l'employer pour faire périr les autres* (*S. August., ibid., n.* 23)?

A cela M. Bayle répond : *Il ne faut point pécher par exemple*. Il est vrai, mais la conduite des enfants de ténèbres dans le mal qu'ils commettent est proposée par Jésus-Christ même pour exemple de la conduite des enfants de lumière dans le bien qu'ils ont à pratiquer ; et la pensée de saint Augustin est que l'Église emploie par charité la force pour procurer le salut des hérétiques, comme les hérétiques emploient par haine la force pour perdre les catholiques. Ce n'est pas *une mère qui fait une sottise à l'imitation de sa fille* (on reconnaît le style et le goût de M. Bayle), c'est plutôt une mère qui, après avoir été maltraitée par sa fille, à cause du soin qu'elle prenait de la contenir et de la ranger, trouve ensuite le moyen de la châtier, pour lui faire quitter son désordre et la ramener à son devoir. Qu'on juge maintenant lequel est malheureux en comparaisons, de saint Augustin ou de M. Bayle. En voici encore une autre du saint docteur.

XXX.

Si, par exemple, nous voyons deux hommes dans une maison que nous sussions prête à tomber, et que, quelque soin que nous prissions de les en avertir, ils ne voulussent pas nous croire et s'obstinassent à s'y tenir, n'y aurait-il pas de la cruauté à ne les en pas retirer par force (*S. August., ibid., cap.* 8, *n.* 33)? *C'est*, dit M. Bayle, *l'objection un peu changée du frénétique*. Qu'on lise les textes dans saint Augustin, on reconnaîtra que le changement est considérable, et que l'une et l'autre comparaison n'ont pas le même objet et ne tendent pas au même but. Le commentateur après cela se vante d'avoir donné à l'objection du frénétique *une disparité invincible ;* il assure qu'il ne craint pas *de voir jamais cette objection relevée de son renversement*. Je suis trop persuadé de la pénétration de son esprit pour croire qu'il parle sincèrement. Il a renversé cette objection, c'est-à-dire il l'a fait disparaître aux yeux d'un lecteur peu attentif, comme les flots de la mer se brisent contre un rocher et le couvrent ; je l'ai démontré ci-dessus.

Mais il est important d'examiner ce que l'objection ou la comparaison dont il s'agit maintenant a de commun avec l'autre et ce qu'elle a de particulier. Sous prétexte d'abréger cet endroit, M. Bayle l'a malicieusement altéré. Il a d'abord omis cette circonstance essentielle, qu'après avoir enlevé par force ces deux hommes, on était sûr de leur faire voir le péril si évident, que dès qu'ils seraient hors de la maison ils se garderaient bien d'y rentrer : *Quibus imminentem eam ruinam postea demonstraremus, ut redire amplius sub ejus periculum non auderent*. Il est clair que ces paroles, qui représentent et qui figurent la conversion sincère de l'hérétique, ne peuvent être supprimées sans altérer le sens et la force de l'objection ; et que si M. Bayle les avait rapportées, il n'aurait pu répondre que *la contrainte et la traînerie dans l'Église est une démarche à fond perdu*.

Le moyen commode de donner des *disparités invincibles* que de retrancher la partie de la comparaison qui exclut toute disparité ! La comparaison du frénétique et celle-ci sont conformes en ce que d'un

A et d'autre côté on fait du bien à des gens déraisonnables malgré eux, lequel pourtant n'est un bien solide que parce qu'à la fin ils y consentent et l'acceptent. L'application de ces deux comparaisons est la conversion de l'hérétique, laquelle commence par la contrainte et se consomme par un désabusement véritable, par un changement intérieur et de bonne foi. Tout cela n'est-il point clairement exprimé dans saint Augustin ?

On se doute aisément que la comparaison, ou pour mieux dire, la parabole de la maison prête à tomber, a quelque chose de singulier. Un lecteur de M. Bayle qui n'est pas superficiel doit être en peine pourquoi deux hommes plutôt qu'un sont en danger d'être accablés sous les ruines de cette maison, et s'il a la curiosité de consulter le texte original, il est surpris de voir que cette comparaison tend uniquement à montrer qu'il ne faut pas rendre responsables les évêques catholiques ni les empereurs de la mort de quelques donatistes furieux, qui se sont
B défaits eux-mêmes à la première nouvelle des édits qui interdisaient leurs assemblées, leur ôtaient la possession des églises dont ils s'étaient emparés, et défendaient sous de grièves peines la profession publique de leur hérésie.

Le génie de cette secte était sanguinaire et barbare, les chefs et les plus entêtés n'épargnaient ni la vie du prochain, fût-il catholique ou de leur parti, ni leur propre vie. Ils se faisaient un jeu de se jeter dans les précipices, dans les eaux, dans les flammes. A ceux-là saint Augustin oppose une multitude innombrable de peuples, auxquels la publication des édits a été salutaire, dont le retour sincère à l'unité n'a rien d'équivoque, parce qu'il est attesté par un zèle et une ferveur extraordinaires à assister aux saints offices, un vif empressement d'entendre la prédication des évêques catholiques, une joie naïve et sensible d'avoir ouvert les yeux à la vérité, des marques de repentir et de douleur de s'être laissé
C séduire, une humble confession de leurs excès passés, une détestation et une horreur des maîtres du mensonge qui leur avaient imposé.

Ces deux sortes de donatistes sont les deux hommes de la parabole de saint Augustin. *Si l'un d'eux*, continue-t-il, *nous disait : Dès que vous vous mettrez en devoir de nous tirer d'ici, je me tuerai ; et que l'autre, quoiqu'il résistât comme celui-ci et refusât de sortir de la maison, aimât mieux néanmoins s'en laisser tirer que de se tuer, quel parti aurions-nous à prendre?* etc. Voilà ce que M. Bayle veut qu'on prenne pour un argument sur lequel saint Augustin appuie le droit qu'on a de contraindre les hérétiques ! Voilà ce qu'il appelle *une traînerie dans l'Eglise !* Il retranche ce que le consentement libre a de part à la délivrance du péril et dans la figure et dans la chose figurée, pour feindre *une démarche à fond perdu*. Ne pouvant infirmer les preuves de fait que le saint docteur allègue, et qui rendent incontestable la conversion sincère d'une multitude prodigieuse de donatistes
D que la crainte des lois a fait rentrer en eux-mêmes et revenir de bonne foi à l'unité, non-seulement il n'en parle point, mais il donne à entendre que saint Augustin n'en parle pas lui-même. En récompense il daigne donner une sorte d'approbation à la pensée qui est contenue dans ce passage.

XXXI.

Quant à ce qu'ils disent que nous en voulons à leurs biens et que nous les leur enlevons, qu'ils se fassent catholiques, et nous consentons non-seulement qu'ils possèdent ce qu'ils appellent leurs biens, mais qu'ils entrent en part des nôtres. La passion les aveugle tellement, qu'ils ne prennent pas garde qu'ils se contredisent. Ils nous reprochent, comme quelque chose de fort odieux, que nous employons l'autorité des lois pour les faire rentrer par force dans notre communion ; le ferions-nous donc, si nous en voulions à leurs

biens (*S. August.*, *cap.* 9, *n.* 35)? M. Bayle veut bien avouer que *cela est dit fort spirituellement*, à condition néanmoins qu'il croira que cela est faux. Mais quelle est sa raison de ne pas convenir que la contrainte dont on usait envers les donatistes, en exécution des rescrits d'Honorius, fût désintéressée? C'est que sous Louis XIV, en vertu de la révocation de l'édit de Nantes, on cherchait à s'enrichir des dépouilles des huguenots. Le raisonnement n'est-il pas concluant? Il l'est à la façon de tant d'autres qui composent la troisième partie du Commentaire philosophique, où M. Bayle, après avoir représenté le texte de saint Augustin, le laisse à quartier et déclame contre les convertisseurs de France. Ce sont des impertinents; donc saint Augustin n'a pas le sens commun : les ministres huguenots sont plus dignes de foi que les convertisseurs, donc les plaintes des donatistes étaient plus recevables que le témoignage de saint Augustin. Telle est l'analyse des raisonnements de notre commentateur. Qu'on les réduise à la forme syllogistique plus fidèlement qu'il n'a fait ceux de saint Augustin, on trouvera que les uns sont réjouissants par le ridicule, et que les autres, fondés sur la pure malignité et la fourberie, doivent exciter l'indignation; par exemple, celui qui a pour objet le texte suivant.

XXXII.

Ce ne sont pas les Chananéens qui s'élèveront au jour du jugement contre le peuple d'Israël, quoiqu'il les ait chassés de leur pays, et qu'il ait enlevé le fruit de leur travail; mais ce sera Naboth qui s'élèvera contre Achab, parce qu'Achab a enlevé le fruit du travail de Naboth. Et pourquoi l'un et non pas les autres? C'est que Naboth était juste, et que les Chananéens étaient des impies (*S. August.*, *ibid.*, *cap.* 9, *n.* 41). Cet endroit paraît remarquable à M. Bayle; ainsi il ne l'a pas lu négligemment et à la hâte. *On y pose nettement ce principe*, ajoute-t-il, *que les hérétiques s'emparant du bien des catholiques font mal, et que les catholiques s'emparant du bien des hérétiques font une bonne action.* Il ne faut que lire les cinq ou six lignes qui précèdent pour découvrir que ce principe posé nettement est une pure vision de M. Bayle, qui n'aperçoit que des impertinences dans saint Augustin, comme un homme qui a la jaunisse voit du jaune partout.

Le saint docteur veut persuader aux donatistes qu'ils feraient bien mieux de rentrer dans l'Eglise pour être justifiés, que de demeurer hors de l'Eglise pour la calomnier de ce qu'en punition de leur impiété l'empereur la met en possession de leurs dépouilles : *Ideo si corpus Christi tollit spolia impiorum, et corpori Christi thesaurizantur divitiæ impiorum, non debent impii foris remanere ut calumnientur, sed intrare potius ut justificentur* (*S. August.*, *ibid.*, *n.* 40). La raison qu'apporte saint Augustin pour prouver cette thèse est que Jésus-Christ ne justifie que son corps mystique, qui est l'Eglise : *Non autem justificat nisi corpus suum quod est Ecclesia* (*Ibid.*). D'où il s'ensuit qu'il n'y a point de justes hors de l'Eglise, et que par conséquent les donatistes se flattent en vain d'être du nombre de ces justes qui, au jour du jugement, *paraîtront la tête levée, et avec une grande confiance contre ceux qui les auront opprimés et qui auront enlevé le fruit de leurs travaux* (*Sap.* v, 1). Tout ceci dans saint Augustin détermine le sens des paroles qui font le sujet du présent article. La justification ou la sainteté, qui ne se trouve que dans l'Eglise catholique, n'y est point proposée par saint Augustin comme un titre légitime d'envahir les biens des hérétiques, mais seulement comme un motif de rentrer dans le sein de l'Eglise catholique.

Il n'est pas besoin d'être à beaucoup près aussi pénétrant que M. Bayle pour comprendre cela; mais sans avoir toute sa méchanceté, peut-on feindre qu'en cet endroit saint Augustin *attache le privilége d'impeccabilité à la profession de l'orthodoxie*? Par quelle artificieuse adresse insinue-t-il dans l'esprit de ses lecteurs cette fausse accusation? Elle est évidemment l'effet d'une malignité étudiée; et, transporté, si on l'en croit, d'un excès de zèle pour les intérêts de la vérité et de la bonne morale, il ne se possède pas. Vaine déclamation! C'est, j'en réponds, d'un très-grand sang-froid qu'il a conçu et écrit ces paroles : *Je ne sais plus où j'en suis.* Il garde la vraisemblance, l'affectation d'étonnement et de trouble continue, et elle assaisonne encore les remarques qu'il fait sur ces autres paroles, qu'il a tirées de la lettre à Emeritus.

XXXIII.

Quand les puissances temporelles appesantissent leurs mains sur les schismatiques, c'est parce qu'elles regardent leur séparation comme un mal, selon cette règle de l'Apôtre : Qui résiste aux puissances résiste à l'ordre de Dieu, et ceux qui leur résistent attirent eux-mêmes la condamnation sur eux, etc. *Toute la question se réduit donc à voir si le schisme n'est pas un mal, et si vous n'avez pas fait le schisme. Car si cela est, ce n'est pas pour un bien mais pour un mal que vous résistez aux puissances....* (*S. Aug.*, *ep.* 87, *alias* 164, *ad Emeritum*, *n.* 7). *Mais, direz-vous, on ne doit pas persécuter même les mauvais chrétiens? Quand cela serait, pourrait-on se défendre par là contre les puissances établies de Dieu pour la punition des méchants? Pouvons-nous effacer ce qu'en dit saint Paul dans l'endroit que je viens de rapporter* (*Ibid.*, n. 8)? M. Bayle ne saurait comprendre à quoi songeait saint Augustin quand il citait si mal l'Ecriture; et moi, qui vais démontrer que saint Augustin ne l'a jamais citée si à propos, je comprends parfaitement à quoi songe M. Bayle quand il hasarde tant d'impostures contre ce saint : c'est à déployer le talent qu'il croit avoir de duper le public par ses audacieuses supercheries.

Ecoutez-le : saint Augustin attribue à saint Paul *une fausseté qui condamne de rébellion à Dieu et de méchanceté punissable tous les confesseurs et tous les martyrs.* Dans tous ces textes des Epîtres de saint Paul que décrit saint Augustin, *Celui qui résiste à la puissance*, etc., l'Apôtre *excepte*, dit le commentateur, *tous les cas où l'on est persuadé que Dieu ordonne le contraire de ce que les princes ordonnent.* Il aurait dit, non pas simplement, *où l'on est persuadé*, mais *où l'on est légitimement persuadé*, s'il ne favorisait pas de tout son cœur le pyrrhonisme sur la religion, s'il n'était pas le docteur des impies de nos jours, qui mettent de niveau le paganisme, le mahométisme et le christianisme, l'Eglise catholique et toutes les hérésies. Saint Augustin n'était pas de son avis; il était intimement convaincu que trouver évidemment croyable ce qu'enseigne l'Eglise catholique et la connaître, trouver évidemment faux ce qu'enseignent toutes les autres religions et les connaître, est la même chose.

Mais il faut que je m'avise ici de m'étonner à l'exemple de M. Bayle, et de ne savoir plus où j'en suis, non parce que le commentateur prend encore ici M. Dubois pour saint Augustin, cela n'est plus étonnant, mais parce qu'il fait, s'il m'est permis de m'exprimer ainsi, un vacarme effroyable à ce sujet. Voici de quoi il s'agit.

Cette phrase latine de saint Augustin : *Nam et terrenæ potestates, cum schismaticos persequuntur, ea regula se defendunt, qua dicit Apostolus, Qui potestati resistit*, etc.; ces paroles, dis-je, doivent, ce me semble, être rendues en français de cette manière : Quand les puissances temporelles appesantissent leurs mains sur les schismatiques, elles justifient leur conduite par cette règle de l'Apôtre : *Qui résiste aux puissances*, etc. M. Dubois substitue à la signification de ces mots, *ea regula se defendunt*, un autre sens, qui est que les puissances regardent la séparation

des schismatiques comme un mal selon la règle établie par saint Paul, etc. Là-dessus M. Bayle triomphe ; il met en forme le raisonnement prétendu de saint Augustin, il y donne une rétorsion en la personne d'un évêque arien, qui démontre très-bien par un pareil raisonnement la justice des persécutions que les catholiques ont souffertes de la part des empereurs Constantius et Valens, et tout le grand éclat que fait M. Bayle pour pousser à bout le saint docteur est fondé sur des paroles qui sont du seul cru de M. Dubois et étrangères au texte et au sens du saint docteur. *Pour répondre*, dit-il, *au syllogisme de l'évêque arien, il faudra nier que, parce qu'un empereur regarde une chose comme un mal, il soit en droit de la punir.* Hé! qui doute que saint Augustin ne nie aisément une mauvaise proposition qui lui est faussement attribuée par son traducteur? *Mais en niant cela*, ajoute-t-il, *on met dans un tel désordre saint Augustin*, etc. Il n'y a que faire de mettre en désordre le saint Augustin français, il y est depuis qu'il a été composé ; pour le latin, il ne recevra aucune atteinte. *Il faut*, continue-t-il, *que saint Augustin change sa proposition.* Il y en a bien d'autres à changer dans le saint Augustin français; mais la proposition dont il s'agit ne sera point changée dans le latin, elle n'y fut jamais.

Le commentateur, après avoir lutté contre M. Dubois sous le nom de saint Augustin, revient à la vraie pensée du saint docteur (ce n'était pas la peine de lui en attribuer une autre), et il lui reproche de supposer ce qui est en question, savoir, que les donatistes sont véritablement schismatiques. Ne l'avait-il pas démontré mille et mille fois? Après tant de conférences et de disputes, tant de lettres et d'ouvrages considérables où la matière avait été épuisée, que manquait-il à leur instruction et à leur conviction? Mais M. Bayle assure que si on eût allégué d'assez fortes preuves, *ils se seraient réunis au gros de l'arbre de bon gré.* Il n'a pas lieu de se faire plutôt leur garant que de tous ceux généralement qui errent sur quelque dogme de la foi, des mahométans mêmes, des idolâtres, des athées. C'est pourquoi, comme on sait par expérience qu'il n'y a point d'errants qui ne tiennent souvent bon contre tout ce qu'on peut leur dire pour les détromper, voilà la cause de Dieu et de l'Eglise de Jésus-Christ qui, selon M Bayle, est destituée d'assez fortes raisons pour établir le moindre des dogmes orthodoxes. Sur ce principe, lorsqu'après une dispute de religion, quelle qu'en soit la matière, chaque parti persiste à soutenir son sentiment, le commentateur conclut qu'on ne doit inquiéter personne. Tel est le critique et l'adversaire de saint Augustin.

Sa réputation de grand, de profond et de bel esprit est universellement établie. Il a donc mauvaise grâce de faire si souvent semblant d'avoir la conception difficile et dure. *Je ne comprends rien*, dit-il, *à ce que dit saint Augustin, que, quand même on ne devrait pas persécuter les mauvais chrétiens, on ne pourrait se défendre par là contre les puissances établies de Dieu pour la punition des méchants.* En vérité, dans quelques siècles d'ici, ce sera un grand problème si le savant et fameux M. Bayle est l'auteur du Commentaire philosophique. D'un côté, les preuves qu'en apportent l'auteur de sa Vie et l'éditeur du recueil de ses divers ouvrages paraîtront démonstratives ; d'un autre côté aussi, la lecture du Commentaire philosophique persuadera aux critiques que l'auteur ne savait pas le latin; car, ne pouvant comprendre la pensée de saint Augustin dans la traduction française de ses lettres, il était comme forcé de consulter le texte latin, s'il avait été en état de l'entendre par lui-même. A la première vue son embarras aurait cessé, il aurait réformé la misérable traduction de M. Dubois.

Saint Augustin s'objecte qu'il n'est pas permis aux chrétiens de persécuter les méchants, et non pas qu'on ne doit pas persécuter même les mauvais chrétiens, comme M. Dubois le lui fait dire : *At enim et malos Christianos non licet persequi.* C'est la difficulté commune qu'on propose dans l'école, et qu'on tire du précepte par lequel il est défendu de rendre le mal pour le mal, comme si ce précepte était contraire à l'autorité publique qui punit les méchants; et saint Augustin répond qu'on ne peut pas se défendre par là contre les puissances établies de Dieu pour la punition des méchants, parce que le précepte de ne rendre point le mal pour le mal ne regarde pas la conduite des princes et des magistrats, lorsqu'ils agissent en tant que ministres de Dieu pour la punition des méchants.

L'esprit de critique, qui a souffert tant d'éclipses dans M. Bayle lorsqu'il composait son Commentaire philosophique, semble vouloir reparaître. Il nous communique sa découverte touchant la source où M. Bossuet a puisé la demande qu'il fait à un de ses diocésains, en quel endroit de l'Ecriture les hérétiques et les schismatiques sont exceptés du nombre de ces malfaiteurs contre lesquels saint Paul même a armé les princes? Je n'aurais pourtant jamais pensé qu'un homme du caractère de M. Bossuet, qui avait tant lu l'Ecriture, eût besoin d'apprendre ailleurs ce qui y est ou ce qui n'y est point. Quoi qu'il en soit, M. Bayle prétend d'abord qu'il n'était pas nécessaire d'excepter les hérétiques du nombre de ces malfaiteurs : sans doute parce qu'à son avis c'est une vérité connue et avouée de tout le monde que le mal qui se fait directement, immédiatement et uniquement contre Dieu, ne doit être compté pour rien par les chefs de la société civile.

De plus, le commentateur produit un passage qu'il assure être très-suffisant pour répondre à saint Augustin et à M. Bossuet : *Faites du bien à tous, mais principalement aux domestiques de la foi* (*Gal.* VI, 10). Certainement M. Bayle ne parle pas sérieusement, et ce n'est que pour ne pas demeurer tout à fait sans réplique qu'il allègue ce mot de saint Paul. N'est-ce point là encore la difficulté qu'on tire du précepte de la charité envers le prochain, pour attaquer le pouvoir qu'ont les magistrats de punir les malfaiteurs? Si ce précepte, en tant qu'adressé aux particuliers, ordonne de faire du bien aux hérétiques, n'ordonne-t-il pas aussi de faire du bien aux brigands et à tous les autres malfaiteurs? Si en tant qu'adressé aux princes et aux magistrats il n'oblige point à épargner les brigands ni tous les autres malfaiteurs, pourquoi obligerait-il à épargner les hérétiques?

XXXIV.

Soyons à peu près aussi courts que M. Bayle sur cet article : *Ne faut-il pas avoir perdu toute honte pour refuser de se soumettre à ce que la vérité ordonne par la voix de l'empereur* (*S. Aug., epist.* 105, *alias* 166, *ad Donatist., cap.* 2, *n.* 7)? Tout ce que M. Bayle a à dire là-dessus, c'est que cela ne peut s'appliquer qu'à un homme qui est persuadé qu'effectivement l'empereur intime les ordres de la vérité. Mais n'est-ce point assez que cet homme en doive être persuadé, et que par sa pure faute il n'en soit pas persuadé? Ne tient-il qu'à s'entêter pour être à couvert de toute poursuite et même de tout blâme? Quoi! on niera sans pudeur tout ce qu'on voudra, et on évitera jusqu'au reproche d'avoir perdu toute honte?

XXXV.

Je suis encore à trouver quelque chose de raisonnable dans les réponses du commentateur. Quelle censure porte-t-il de ces paroles : *Si c'est le soin que nous prenons de vous retirer de l'erreur et de la perdition qui rend votre haine plus ardente contre nous, prenez-vous-en à Dieu, qui fait aux pasteurs, dans l'Ecriture, ce reproche menaçant : Vous n'avez pas fait revenir ce qui était égaré, et vous n'avez pas été chercher ce qui était perdu* (*Ezech.*, XXXIV, 4; *S. Aug., ibid., cap.* 4, *n.* 13)? Par ce discours saint Augustin repré-

sente aux donatistes que les évêques ne pouvaient pas se dispenser de recourir à l'autorité des princes, pour faire rentrer dans le sein de l'Eglise, hors duquel il n'y a point de salut, tous ceux qui s'obstinaient à demeurer dans le schisme; qu'ayant ce moyen entre les mains de retirer tant d'âmes de l'égarement et de la voie de perdition, ils se seraient rendus coupables de ne pas l'employer; qu'en cela ils n'avaient point eu d'autres vues que de remplir leurs devoirs et de ne point s'attirer les justes reproches que Dieu fait dans la prophétie d'Ezéchiel aux mauvais pasteurs. Quoi! parce que le prophète Ezéchiel n'a point en vue les donatistes, qu'il ne fait point mention d'hérésie et de schisme, ses paroles ne sont pas plus applicables à la question présente qu'*aux intérêts du grand Mogol*, et saint Augustin les aura citées mal à propos? Ainsi le prétend M. Bayle, qui, à cette occasion, parle de *dragonner* les avares et les impudiques. Vaine déclamation, qui sera réfutée ailleurs.

XXXVI.

Ne serai-je pas obligé du moins une seule fois de passer condamnation sur quelque raisonnement peu juste de saint Augustin, que M. Bayle aura relevé, par exemple sur celui-ci: *S'il ne faut forcer personne, non pas même à faire le bien, souvenez-vous que l'épiscopat est un bien, puisque l'Apôtre le dit. Cependant il y en a plusieurs à qui l'on fait violence pour les obliger à l'accepter. On les prend, on les emmène par force, on les tient enfermés, jusqu'à ce qu'on leur ait fait vouloir ce bien-là* (S. *Aug.*, *epist.* 173, *alias* 204, *n.* 2). M. Bayle appelle cela une raison du vieux temps. C'est-à-dire qu'à son avis, comme l'usage n'est plus de faire des évêques malgré eux, il faudrait abolir la mode de mettre en œuvre la voie de contrainte pour disposer les hérétiques à devenir bons catholiques. Mais les quatre différences qui ne lui permettent pas de condamner la contrainte au regard de l'épiscopat, loin de fonder une disparité qui fasse réprouver la contrainte au regard de la profession de la vraie foi, établissent au contraire une disparité qui montre que la coutume de contraindre les hérétiques est meilleure que l'autre. Aussi saint Augustin conclut-il de la sorte: *Combien est-il plus convenable de vous arracher par force d'une erreur pernicieuse, à laquelle on ne saurait demeurer attaché sans être ennemi de soi-même!* Examinons ces quatre différences, et nous verrons qu'elles fournissent chacune un argument *a minori ad majus*, qui renforce celui de saint Augustin.

1. *Celui qu'on contraignait d'être évêque était persuadé que l'épiscopat était une excellente chose*, laquelle pourtant n'est point nécessaire au salut; ainsi on ne lui aurait fait aucun tort en ne le contraignant pas. Mais si celui qu'on contraint de se faire catholique est persuadé que la religion catholique est mauvaise, il se trompe, parce que non-seulement elle est bonne, mais encore nécessaire au salut; par conséquent on lui ferait tort de ne pas essayer à son égard une contrainte qui fût capable de l'amener à une persuasion volontaire de la vérité et de la nécessité de cette religion.

2. *Celui qui refusait un évêché ne le faisait que par modestie.* C'est une grande vertu, dont on pouvait le laisser en possession. Mais celui qui refuse d'entrer dans la vraie Eglise le fait par malice ou par ignorance; l'une et l'autre est un vice dont, par charité, on doit le délivrer.

3. *La contrainte était très-propre à lever les scrupules d'un homme à qui la délicatesse de sa conscience faisait redouter l'épiscopat.* N'est-elle pas propre à dissiper les préjugés, bannir les passions, faire apercevoir et haïr la séduction, qui retiennent dans l'hérésie et le schisme?

4. *Celui qui se serait roidi à refuser un évêché n'aurait point été poussé à bout, et après quelques instances on aurait cessé de le tourmenter.* Peut-être aussi l'aurait-on traité en rebelle, et on avait droit de le punir de sa désobéissance à l'Eglise. A plus forte raison l'obstination dans l'hérésie et dans le schisme mérite-t-elle de rudes châtiments.

XXXVII.

J'ai eu soin de répéter souvent et d'inculquer que les raisonnements de saint Augustin tendent uniquement à justifier la charité des évêques qui ont sollicité les lois contre les donatistes, et non pas à établir le droit que l'empereur avait de porter ces lois. Je crois avoir démontré plusieurs fois ce point important. En voici une nouvelle preuve: *On sait bien que comme ce n'est que la mauvaise volonté qui damne les hommes, il n'y a que la bonne volonté qui puisse les sauver; mais l'amour que nous devons avoir pour eux nous permet-il de les abandonner à leur mauvaise volonté? N'est-ce pas une cruauté que de leur laisser la bride sur le cou? et ne faut-il pas, autant que l'on peut, empêcher les hommes de faire le mal, et les forcer à faire le bien* (S. *Aug.*, *ibid.*)? Le commentateur répond qu'on ne peut réussir à cela que *par l'instruction et la persuasion*. Qui en doute? Mais la contrainte n'est-elle pas fort souvent une cause du moins éloignée de l'instruction et de la persuasion? *Forcer à faire le bien*, ajoute-t-il, *est contradictoire*. Mais forcer à ce qui dispose, ce qui prépare, ce qui conduit à vouloir et à faire le bien, ne l'est sûrement pas. Il n'y a point de mouvement dans l'âme qui, employé avec sagesse, ne puisse contribuer au changement de la volonté. M. Bayle est trop philosophe pour l'avoir nié autrement que par la nécessité de soutenir une mauvaise cause.

XXXVIII.

Saint Augustin continue ainsi: *S'il faut toujours abandonner la mauvaise volonté à sa liberté naturelle, pourquoi tant de fléaux et d'aiguillons si sensibles pour forcer les Israélites, malgré leurs murmures et leur opiniâtreté, d'avancer vers la terre de promission* (S. *Aug.*, *ibid.*, *n.* 3)? Ensuite le saint docteur rappelle les exemples de saint Paul, qui fut renversé par terre et aveuglé pour être converti; des pères, à qui l'Ecriture ordonne d'employer les coups pour dompter l'opiniâtreté de leurs enfants, et les faire entrer par force dans la bonne voie; des pasteurs qui doivent courir après les brebis égarées, et les chercher quand elles sont perdues, etc. *J'ai*, dit M. Bayle, *tant réfuté cela, que j'en suis las.* Franchement il s'est lassé à ne rien faire. Il a beau distinguer les actes pour lesquels la bonne volonté est requise, de ceux où il n'est pas besoin qu'elle ait part, afin de mettre au nombre des derniers ce que Dieu exigeait des Israélites par rapport à la conquête du pays de Chanaan, et de décrier jusqu'au bout les comparaisons de saint Augustin, il imposera aux personnes qui ne lisent les lettres de saint Augustin qu'en français, mais non pas aux autres.

Si M. Dubois, en traduisant le texte du saint docteur, a supprimé, pour faire sa cour aux jansénistes, des mots essentiels, fallait-il tourner à la honte du saint docteur une pure politesse envers des gens qui se disent seuls partisans de sa gloire? Ceux-ci ne veulent point que la crainte puisse détourner du mal la volonté humaine, ni que les Israélites se soient jamais abstenus de faire mal. Saint Augustin assure expressément l'un et l'autre en cet endroit: *Quare Israelitæ recusantes et murmurantes tam duris flagellis a malo prohibebantur, et ad terram promissionis compellebantur?* M. Dubois omet dans sa traduction *a malo prohibebantur*, et comme si dès là ces mots étaient effacés de toutes les éditions de saint Augustin, le commentateur met hardiment au nombre des actes pour lesquels la bonne volonté n'est pas requise ce que Dieu exigeait des Israélites par rapport à la conquête de la terre de Chanaan. Il tire avantage de l'omission infidèle du traducteur, qu'il prend pour

le silence de l'auteur, et comme si les lettres latines de saint Augustin étaient lettres closes pour lui, il suppose que, de l'aveu même de ce Père, les fléaux dont Dieu affligeait les Israélites dans le désert avaient seulement pour fin de les faire marcher au combat, et non pas de les rendre dignes de la victoire par le retranchement de leurs murmures et de leurs désobéissances.

A propos des prétendus disciples de saint Augustin, ils doivent souffrir aussi impatiemment que M. Bayle la comparaison qui est tant de fois réitérée par le saint docteur entre la contrainte dont on use envers les hérétiques, et la violence que fit Jésus-Christ à saint Paul. Cette comparaison est évidemment aussi absurde que la trouve M. Bayle, si saint Augustin n'entend pas que la contrainte dont on use envers les hérétiques est toujours accompagnée d'une grâce intérieure de Jésus-Christ qui prépare les voies à l'instruction, qui jette les semences et les fondements au moins éloignés de la conversion. Car tel est le raisonnement de saint Augustin : Ce fut un effet de la bonté de Jésus-Christ que de renverser saint Paul et de l'aveugler pour le convertir ; donc c'est un effet de la bonté des empereurs que de confisquer les biens des hérétiques, d'exiler leurs personnes, et de leur faire souffrir d'autres maux semblables pour les convertir.

La conséquence ne peut être légitime qu'en supposant que la grâce qui est nécessaire au changement des cœurs ou à une disposition capable d'amener ce changement, ne manque jamais d'accompagner les mauvais traitements que l'on fait aux hérétiques, afin de les réduire à abandonner leurs erreurs. Certainement on prouverait mal cette conséquence en disant : La grâce est jointe quelquefois et au regard de certaines âmes privilégiées, à la violence dont on use envers les hérétiques, comme elle était jointe à la violence que Jésus-Christ fit à saint Paul ; donc si la violence faite à saint Paul est un effet de la bonté de Jésus-Christ, la violence dont on use envers toute une secte d'hérétiques, sans en excepter aucun, ni des chefs ni de la multitude, est un effet de la charité des empereurs.

Voilà néanmoins comme saint Augustin raisonnerait dans l'hypothèse janséniste.

Il ne faut pas oublier une insigne calomnie de M. Bayle contre saint Augustin. Il reproche à ce Père de dire que le fracas était nécessaire à Jésus-Christ pour opérer la conversion de saint Paul. C'est véritablement une pure calomnie, dont le mot *il a fallu*, qui est de M. Dubois, et non pas de saint Augustin, est tout le fondement. Le reste de cet article est réfuté ailleurs, ou ne mérite pas de réponse.

XXXIX.

Les paroles de saint Augustin que M. Bayle rapporte ici concernent l'explication de ce mot de l'Evangile : *Contrains-les d'entrer* (S. *Aug.*, *ibid.*, *n.* 10). C'est la matière des deux premières parties du Commentaire philosophique, auxquelles M. Bayle nous renvoie.

XL.

Si l'on compare ce qu'une sévérité charitable leur fait souffrir avec les excès à quoi leur fureur les porte, on n'aura pas de peine à voir qui sont les persécuteurs d'eux et de nous. Ils le seraient même à notre égard sur cela ; car quoi que ce soit que des pères et des mères puissent faire pour ramener leurs enfants à leurs devoirs..., cela ne se peut jamais appeler persécution ; et au contraire, dès là que des enfants vivent mal, ce sont eux qui persécutent leurs pères et leurs mères, quand d'ailleurs ils ne se porteraient à aucune violence contre eux (S. *Aug.*, *epist.* 89, *alias*, 167, *n.* 2). De trois censures que M. Bayle fait de ce passage, la première est que la sévérité qui est appelée charitable par saint Augustin *ne devait pas envelopper l'innocent avec le coupable*, c'est-à-dire, ainsi que l'entend M. Bayle, l'hérétique tranquille et paisible avec l'hérétique furieux et sanguinaire. Il fallait donc que le commentateur commençât par détruire ce que le saint docteur dit un peu plus haut de ces hérétiques tranquilles et paisibles, que quand ils n'auraient point d'autre crime que celui du schisme et de l'hérésie, on ne laisserait pas d'être bien fondé à les punir pour cela : *Et hoc quidem adversus eos dicerem, quos sola caligo hæretici erroris involveret, pro quo sacrilegio pœnas dignissimas luerent, nec tamen ulla quemquam violenta insania lædere auderent.*

Une autre censure est qu'*il y a des rencontres où les pères et les mères méritent le titre de persécuteurs* ; et, selon le sentiment du commentateur, c'est surtout lorsqu'ils inquiètent leurs enfants pour le fait de la religion. Mais saint Augustin a raison de n'être pas de cet avis, si les pères et les mères suivent la doctrine de l'Eglise, et que les enfants donnent dans le parti de l'erreur. La question sur le droit de contraindre est en ce cas la même, soit dans les familles particulières, soit dans un Etat. Aussi cet exemple n'est-il pas allégué par saint Augustin pour faire voir la justice des peines décernées par les empereurs contre les donatistes, mais seulement pour faire sentir que ce sont des châtiments paternels.

La troisième censure regarde le mot de *persécution* et de *persécuteur*, que saint Augustin ne veut pas qu'on puisse prendre en bonne part, quoique lui-même il ait dérogé à cette règle plus d'une fois. J'ai remarqué qu'il ne l'a fait que dans les endroits où il était nécessaire qu'il se conformât aux expressions de l'Ecriture dont il appuyait ses raisonnements.

De tout ceci on jugera si M. Bayle a eu lieu de se vanter d'avoir bien relancé saint Augustin.

Troisième partie.

Examen des efforts que fait M. Bayle pour détruire l'objection que saint Augustin fait aux païens au sujet de la mort de Lucrèce.

A l'article de Lucrèce, M. Bayle, qui se plaît à donner cause gagnée aux infidèles, aux hérétiques, à tous les ennemis de la religion qui ont été combattus par les saints Pères, rapporte et vante une objection que saint Augustin fait aux païens sur la mort de Lucrèce, comme une des plus raisonnables, et il s'efforce de montrer qu'elle est mauvaise. Le saint docteur dit que se tuer soi-même est un crime, et il fortifie son argument par les éloges qu'on donnait à Lucrèce. Il raisonne *ad hominem* contre les païens, et leur allègue les lois de leurs tribunaux. Elles les eussent obligés à punir un homme qui aurait tué Lucrèce : vous seriez donc obligés, continue-t-il, à la punir, si on l'accusait devant vous de ce qu'elle s'est tuée ? Que si vous répondez qu'il n'est pas possible de la punir, vu qu'elle n'est point présente, pourquoi ornez-vous de tant d'éloges la meurtrière d'une personne vertueuse ? C'est ainsi que M. Bayle expose l'objection de saint Augustin. Mais voyons le texte : *Sed quid est hoc quod in eam gravius vindicatur, quæ adulterium non admisit ? Nam ille patria cum patre pulsus est : hæc summo est mactata*

supplicio. Si non est illa impudicitia, quæ invita opprimitur, non est hæc justitia, quæ casta punitur. Vos appello, leges judicesque Romani. Nempe post perpetrata facinora, nec quemquam scelestum indemnatum impune voluistis occidi. Si ergo ad vestrum judicium quisquam deferret hoc crimen, vobisque probaretur, non solum indemnatam, verum etiam castam et innocentem interfectam esse mulierem, nonne eum qui id fecisset severitate congrua plecteretis? Hoc fecit illa Lucretia, illa, illa sic prædicata Lucretia innocentem, castam, vim perpessam Lucretiam insuper interemit. Proferte sententiam. Quod si propterea non potestis, quia non adstat quam punire possitis, cur interfectricem innocentis et castæ tanta prædicatione laudatis (*S. August., lib. 1 de Civ. Dei, cap.* 19)?

N'en déplaise à M. Bayle, il dissimule toute la force du raisonnement de saint Augustin, laquelle est contenue dans ce principe : *Nec quemquam scelestum indemnatum impune voluistis occidi* : Vous n'avez pas voulu qu'un scélérat même pût être impunément mis à mort, à moins qu'il n'eût été condamné dans les formes par les juges dépositaires de l'autorité publique.

Cela posé, voyons si, comme M. Bayle l'assure, les magistrats romains, que saint Augustin apostrophe et qu'il demande pour juges de la question, l'eussent aisément désabusé, en lui faisant voir que les lois qui ne donnaient nulle autorité aux particuliers sur la vie les uns des autres, n'ôtaient point à chaque personne le privilége de disposer de sa propre vie. Quoi donc! eût répondu saint Augustin, parce que vos lois, ne pouvant punir ceux qui se tueraient, n'ont pas expressément défendu qu'on se tuât, vous dites qu'elles n'ôtent point à chaque personne le privilége de disposer de sa propre vie? Hé! ne suffit-il pas qu'elles supposent que personne n'a le privilége de disposer de sa propre vie?

Car pourquoi, je vous prie, ne voulez-vous pas qu'un scélérat même puisse être impunément mis à mort, à moins qu'il n'ait été condamné dans les formes par les juges dépositaires de l'autorité publique? N'est-ce point à cause que la vie de chaque citoyen appartient à la république, et que par conséquent c'est à la république seule qu'il convient d'en disposer, et de prononcer s'il est expédient de retrancher ce membre pour le bien de tout le corps? Tout homme qui périt est un bon ou un mauvais citoyen; s'il est un bon citoyen, sa mort est pour la république une perte dont l'auteur est coupable, quel qu'il soit, ou lui-même ou un autre. S'il est un mauvais citoyen, sa mort ne laisse pas d'intéresser la république; et quel qu'en soit l'auteur, lui-même ou un autre, il a commis un attentat contre le droit que la république avait de juger si ce citoyen était assez mauvais pour s'en défaire, contre le droit qu'elle avait de le corriger et d'en tirer ensuite quelque utilité.

Mais, répliquent les magistrats romains, que M. Bayle fait parler : « Ignorez-vous l'admiration qu'on a toujours eue pour les Caton, pour les Brutus et les Cassius, et pour tant d'autres illustres Romains qui ont préféré la mort à une vie qui les eût rendus témoins de l'oppression de la liberté, ou qui les eût exposés à la discrétion de leurs ennemis ou à un état languissant, » etc.?

Cette déclamation n'est pas capable de fermer la bouche à saint Augustin (*Lib.* 1 *de Civit. Dei, cap.* 23); et je puis le faire répondre de la sorte : Au lieu de l'admiration, ces morts fastueuses ne méritent que la honte et l'infamie; ne l'ai-je pas bien prouvé à l'égard de celle de Caton? Elles doivent être regardées comme de véritables trahisons de ces faux braves envers leur patrie, qui seule avait le domaine légitime des jours qu'ils se sont retranchés et qu'ils étaient obligés de se conserver pour elle, parce qu'il n'était pas absolument impossible qu'ils eussent encore l'occasion de la servir. Que Varron, après la bataille de Cannes, se fût rendu à Annibal, ou qu'il se fût tué, Rome qui le remercia de n'avoir pas désespéré de la république, n'eût-elle pas été également trahie? Que le grand Camille se fût tué au lieu d'aller en exil, n'eût-il pas été coupable de la prise du Capitole par les Gaulois, qui sans lui s'en seraient rendus maîtres? Combien de libérateurs vous a peut-être enlevés cette furieuse sagesse qui fait les homicides d'eux-mêmes? Si, au lieu de l'honorer, vous y aviez attaché plus de honte qu'à la vie la plus déréglée, et que la crainte de cette honte vous eût conservé seulement la courtisane Fulvie, qui découvrit la conjuration de Catilina, n'auriez-vous pas raison de justifier par cet exemple l'infamie dont vous auriez couvert la mort de Lucrèce?

Voici la forte instance que M. Bayle met dans la bouche des magistrats romains, et qu'il estime devoir pousser à bout toute la suffisance de saint Augustin : « La nation que vous regardez comme le peuple favori du vrai Dieu ne blâme point Saül, son premier roi, l'un des plus vaillants princes de son siècle, d'avoir prévenu en se tuant le déplaisir de tomber entre les mains de son victorieux. Son successeur, l'un de vos plus grands prophètes, ne laissa pas de lui donner de très-grands éloges. Les livres de cette même nation ne donnent-ils pas des louanges à un brave qui avait imité l'action du roi Saül? Et après cela venez-nous dire : Tout homme qui aurait tué Lucrèce serait punissable; elle l'est donc de s'être tuée. Apprenez à mieux raisonner. » M. Bayle choque ici la vraisemblance; l'urbanité romaine n'aurait pas permis à ces magistrats de dire à saint Augustin, Apprenez à mieux raisonner.

Quoi qu'il en soit, ce Père leur aurait répliqué : Et vous, apprenez ce que c'est que le royaume de Dieu, vous me faites naître l'occasion de vous l'enseigner. Il est un Seigneur souverain, premier principe et dernière fin de toutes choses, créateur des hommes et seul arbitre de leur vie; ils ne l'ont reçue que de lui, elle n'est que pour lui, elle n'appartient et ne doit être sacrifiée qu'à lui. Attentif au repos et à la paix de toute société légitime, dont il est le Père, il a communiqué à ceux qui gouvernent les Etats une autorité subalterne et dépendante de la sienne, à laquelle il a attaché le droit du glaive pour la terreur des méchants. Mais personne ne doit attenter sur soi-même sans l'ordre ou la permission de ce Maître suprême, à qui la vie de chaque homme appartient. Cette vérité n'a point été inconnue aux sages de la Grèce ni aux vôtres : lisez leurs écrits, ils vous apprendront que c'est un crime à l'homme de quitter ce monde sans l'ordre de Dieu qui l'a fait naître, comme c'est un crime à un soldat de quitter son poste sans l'ordre du commandant qui l'a placé : *Vetatque Pythagoras injussu imperatoris, id est Dei, de præsidio et statione vitæ decedere* (*Cic., de Senectute, n.* 73).

En effet, la raison naturelle, qui assure le droit des juges et des magistrats sur la vie de ceux qui sont coupables des grands crimes, dicte à tous les hommes que nul n'a le même droit sur la sienne, parce que personne n'est son maître. Ainsi, quoique Dieu puisse exiger ou permettre que nous prêtions notre ministère à l'exécution de l'arrêt de mort qu'il aurait porté contre nous, il est manifeste que nous devons être assurés pour cela de sa volonté par une révélation extraordinaire et bien marquée. Dites, si vous osez, que Lucrèce s'est donné la mort par l'ordre et la permission de vos dieux, j'attaquerai la vanité de cette allégation en démontrant la vanité de vos dieux, et vous verrez si j'ai appris à raisonner.

Pour moi j'ose dire que le brave Razias ne disposa point de sa vie; il obéit seulement à la volonté de Dieu, qui lui inspirait d'être l'instrument du sacrifice qu'il lui demandait dans des conjonctures où un grand exemple de l'horreur que méritaient l'idolâtrie et les idolâtres était nécessaire. Aussi expira-t-il en

attestant que Dieu seul était maître de la vie des A hommes : *Invocans dominatorem vitæ et spiritus* (*II Mach.*, xiv, 46).

Au regard de Saül, je n'ai pas besoin de recourir à une pareille inspiration, puisque la gloire de sa mort est incertaine et bien disputée. Son successeur, dites-vous, l'un de nos plus grands prophètes, lui a donné après sa mort de très-grands éloges. Il fallait ajouter, pour rendre cette preuve solide : Et il savait certainement que ce prince s'était tué lui-même quand il lui donnait ces éloges. Mais David ne faisait que recevoir les premières nouvelles de la défaite et de la mort de Saül par l'avis d'un Amalécite qu'il fit mourir sur-le-champ, pour s'être vanté qu'à la prière de ce malheureux roi il l'avait mis à mort. David avait donc appris tout au plus que Saül avait contribué à sa mort en priant l'Amalécite de la lui procurer. Sur quoi je fais ce raisonnement : David n'a pu louer Saül de s'être tué lui-même, mais seulement de s'être fait tuer par un Amalécite; or, il ne B l'a pas loué de cela; car, ou il croyait véritable cette circonstance de la mort de Saül, qu'il avait prié un Amalécite de le tuer; ou il ne la croyait pas véritable: s'il ne la croyait pas véritable, donc il n'a pas loué Saül de s'être fait tuer par un Amalécite; s'il la croyait véritable, il ne l'a pas approuvée, puisqu'il a puni de mort l'Amalécite. En effet, il y a contradiction de juger Saül digne de louange pour s'être fait tuer par un Amalécite, et de juger en même temps l'Amalécite digne de mort pour avoir tué Saül à sa prière et par son commandement.

M. Bayle, que je suis pied à pied, met ici fin à sa prosopopée; imitons-le, et examinons plus simplement la critique qu'il fait de ce dilemme de saint Augustin : *Ita hæc eduas ex utroque latere coarctatur, ut si extenuatur homicidium, adulterium confirmetur; si purgatur adulterium, homicidium cumuletur : nec omnino invenitur exitus, ubi dicitur : Si adultera, cur laudata? si pudica, cur occisa?* Il prétend qu'on ne C peut atténuer l'homicide de cette dame sans aggraver son adultère, ni atténuer son adultère sans aggraver son homicide. N'a-t-il pas raison? Il a prouvé par son argument *ad hominem* que personne n'a droit de se tuer, et il ajoute qu'un innocent a encore moins ce droit qu'un coupable; que s'il était permis de se tuer, cet affreux privilége conviendrait plutôt aux scélérats qu'aux personnes vertueuses. Cela me fait ressouvenir d'une épigramme que j'ai lue quelque part :

Faut-il tant demander, pourquoi s'est-il pendu,
Ce maraud, ce voleur si digne du supplice?
Croit-on qu'il lui fût défendu
De faire un acte de justice.

Il y a du vrai dans le plaisant de cette pensée et elle fait sentir la justesse du raisonnement de saint Augustin. Pour faire voir que ce Père n'avait pas examiné assez diligemment la cause de Lucrèce, il ne suffit pas de dire que son argument prouve trop, il faut le montrer un peu mieux que par la comparaison dont M. Bayle se sert.

Il suppose une dame très-chaste, qui, dans un cas à peu près semblable, ne se serait pas tuée, mais aurait conçu un si grand chagrin, qu'elle contractât une maladie mortelle, et enfin qu'elle mourût; et il prétend que si nous suivons le dilemme de saint Augustin, tout ce qui serait donné de louanges à son affliction serait ôté à sa chasteté: *Si pudica, cur mortua?* comme si son affliction prouvait qu'elle ne fût pas chaste. Il n'y pense pas, il n'entend pas le dilemme de saint Augustin; il croit que le saint docteur raisonne ainsi : Si Lucrèce était chaste, elle n'a pas pu se tuer, ou si elle a pu se tuer, elle n'était pas chaste. L'absurdité de ce raisonnement est en effet très-sensible par la comparaison de l'autre dame, de qui il faudrait dire, en suivant le dilemme de saint Augustin : Si elle était chaste, elle n'a pu s'affliger, ou si elle a pu s'affliger elle n'était pas chaste. Mais saint Augustin raisonne autrement, et voici ce qu'il veut dire : Si Lucrèce était chaste, elle n'a pas dû se tuer, il n'était pas raisonnable qu'elle se tuât; ou si elle a dû se tuer, s'il était raisonnable qu'elle se tuât, elle n'était pas chaste. Ce dilemme n'est plus applicable à l'autre dame, parce qu'on suppose que Lucrèce se tua librement, au lieu qu'on doit supposer que le chagrin de l'autre dame n'était pas entièrement libre, afin qu'il fût une preuve de sa chasteté. Car si on le suppose libre, M. Bayle ne pourra pas se dispenser d'approuver ce raisonnement : Si elle était chaste, elle n'a pas dû s'affliger, il n'était pas raisonnable qu'elle s'affligeât; ou si elle a dû s'affliger, s'il était raisonnable qu'elle s'affligeât, elle n'était pas chaste. M. Bayle refuserait-il son approbation à un raisonnement qui est fondé sur les principes de morale que M. Descartes, pour qui il a quelque estime, établit dans ses lettres à la princesse Elisabeth, où il enseigne qu'on ne s'afflige raisonnablement que d'un mal arrivé par sa faute (*Lettres* 4 *et* 6).

Quatrième partie.

Examen de l'endroit qui a donné à M. Bayle l'occasion de dire que saint Augustin a été plus heureux que sage.

A l'article de Rorarius, qui est un des endroits où D M. Bayle raisonne beaucoup, et où la plupart de ses raisonnements sont plus dangereux que justes, il entreprend de faire voir que l'opinion de M. Descartes sur l'âme des bêtes est très-avantageuse à la vraie foi, au regard des utilités théologiques, qu'elle répand, dit-il, sur plusieurs principes importants, que l'on ne saurait soutenir avec force dès qu'on admet que les bêtes ont une âme sensitive. Il reconnaît que saint Augustin a été de ce dernier sentiment et qu'il a admis ces principes; d'où il conclut que si le saint docteur ne s'est pas mal trouvé de ces deux choses, qui évidemment ne peuvent pas s'accorder ensemble, il a été plus heureux que sage. Pour vérifier cette contradiction de saint Augustin avec lui-même, il emprunte d'Ambroise Victor (a) et du P. Malebranche l'échantillon des principes que saint Augustin soutenait, et qui sont incompatibles avec l'âme des bêtes: 1° que ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal; 2° que le plus noble ne peut avoir pour sa fin légitime le moins noble; 3° que ce qui est spirituel est immortel.

M. Bayle ne s'arrête point au troisième principe, parce que, selon lui, quoi qu'en dise le P. Malebranche, saint Augustin a cru que l'âme des bêtes était corporelle. Cependant, pour réfuter le P. Malebranche sur ce point, M. Bayle cite à la marge deux ouvrages qui ne sont point de saint Augustin, savoir, le livre de la Connaissance de la véritable vie, et le livre de l'Esprit et de l'âme. Il ne laisse pas d'avoir raison, ce me semble, et si la chose en valait la peine, je crois qu'on prouverait aisément, par des témoignages non suspects, que le saint docteur a cru l'âme des bêtes corporelle. C'est donc M. Bayle

(a) Ambroise Victor est le nom supposé d'un prêtre de l'Oratoire nommé André Martin.

lui-même qui est ici plus heureux que sage. Quant à saint Augustin, est-il bien sûr qu'il ait admis le premier des principes en question, tel que Baïus, Jansénius, Ambroise Victor, le P. Malebranche et M. Bayle l'entendent? Il ne faut pas s'en fier à leur parole, ni à leur manière d'interpréter saint Augustin. Ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal éternellement; ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal dont il a droit d'être exempt: voilà qui est exactement vrai, voilà quelle est la pensée de saint Augustin, et rien plus.

Pour toute preuve de ce que j'avance, ne suffit-il point d'alléguer que sans cela le saint docteur serait entré en contradiction avec lui-même, contradiction si sensible, que c'est un prodige non-seulement qu'il ne l'ait point aperçue lui-même au premier aspect d'un animal souffrant en sa présence, mais surtout que les pélagiens n'y aient pas pris garde, et ne la lui aient pas reprochée? Nous sommes assez bons dans l'école pour nous payer d'un tel argument, qui n'est pas, je l'avoue, si neuf que ce trait cavalier: saint Augustin a été plus heureux que sage.

Mais M. Bayle a-t-il conçu combien à ce sujet saint Augustin a été plus heureux que sage? Non apparemment; il a ignoré une contradiction plus grande et plus énorme, dans laquelle le saint docteur est tombé, s'il a cru sans aucune modification ni restriction que ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal. M. Bayle se contente de lui parler ainsi : Vous raisonnez mal quand vous dites : Les petits enfants endurent du mal et meurent, ils sont donc criminels ; car vous supposez un principe faux et démenti par la condition des bêtes, savoir, que ce qui n'a point péché ne peut souffrir le mal. Il y avait de quoi relancer bien plus fortement le saint docteur en lui disant : Avez-vous oublié que vous-même vous avez prouvé que les petits enfants peuvent endurer le mal et mourir sans être criminels? et qu'à cette occasion vous avez fait voir aussi que les bêtes, quoique incapables de pécher, sont néanmoins justement accablées de travaux et livrées à toutes sortes de souffrances?

En effet, lorsque saint Augustin entreprend de démontrer aux manichéens la justice des maux qu'endurent les petits enfants, il ne suppose que des principes qui ne lui soient pas disputés par ces hérétiques. C'est pourquoi il ne fait aucune mention du péché originel, qu'ils refusaient d'admettre; il ne marque pas le moins du monde que les misères de l'enfance fussent la peine de quelque péché: il raisonne dans l'hypothèse de l'innocence, et il croit assez bien défendre la divine providence contre ses calomniateurs malhabiles, ainsi qu'il les appelle, en disant que les douleurs et la mort sont des maux passagers, qu'à l'égard de ceux qui les éprouvent dans le bas âge, elles seront un jour comme si elles n'avaient jamais été; que par conséquent Dieu n'était pas obligé de les épargner aux petits enfants, quand même elles ne pourraient leur être utiles, parce qu'elles peuvent servir à rendre meilleurs leurs parents et leurs proches qui sont témoins de leurs souffrances : *Cur ista non fiant, quando, cum transierint, pro non factis erunt, in quibus facta sunt; propter quos autem facta sunt, aut meliores erunt*, etc. (*Lib.* III *de Lib. Arb.*, *cap.* 23, *n.* 68).

De plus il ajoute : Qui sait quelle recompense Dieu réserve aux petits enfants, dont les souffrances amollissent la dureté du cœur, exercent la foi, donnent lieu à la charité compatissante des personnes avancées en âge? *Quis autem novit quid parvulis, de quorum cruciatibus duritia majorum contunditur, aut exercetur fides, aut misericordia probatur..... in secreto judiciorum suorum bonæ compensationis reservet Deus* (*Ibid.*)? Il ne manque pas de faire ressouvenir son lecteur qu'il faut entendre tout cela dans l'hypothèse de l'innocence. *Qui quamquam nihil recte fecerint, tamen nec peccantes aliquid ista perpessi sunt* (*Ibid.*).

A Saint Augustin n'en demeure pas là, il défend ensuite la divine providence même en ce qui concerne les douleurs et les travaux des bêtes. *Quamquam isti calumniosi et talium quæstionum non studiosissimi examinatores, sed loquacissimi ventilatores, etiam de pecorum doloribus et laboribus solent minus eruditorum sollicitare fidem, cum dicunt : Quid etiam pecora vel meruerunt mali, ut tanta patiantur incommoda, vel sperant boni, quia tantis exercentur incommodis? Sed hæc dicunt vel sentiunt, quia iniquissime de rebus existimant*, etc. (*Ibid.*, *n.* 69). Ces paroles contiennent clairement la négation de ce principe : *Ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal*, et saint Augustin en reconnaît la fausseté par l'exemple même des bêtes; qu'était-il besoin que M. Bayle prît le soin de la lui faire sentir, et qu'il déployât son talent de raisonner pour contraindre le saint docteur par la force de la conséquence à convenir de ce qu'il a enseigné en termes exprès?

Mais comment Jansénius se tire-t-il d'affaire? Il
B est bien embarrassé. Et d'abord il passe sous silence l'objection que fournit le sentiment de saint Augustin sur l'âme et les souffrances des bêtes, contre l'opinion qui lui est attribuée touchant les souffrances des petits enfants, lorsque ce Père s'en sert pour prouver le péché originel. Il n'a imaginé aucune couleur propre à revêtir une mauvaise défaite qui servît à éluder une si grande difficulté. Descartes n'était pas encore venu. Sans cela Jansénius n'aurait pas balancé à dire que saint Augustin croyait la forme substantielle matérielle au temps qu'il disputait avec les manichéens, et qu'il tenait pour la machine quand il combattait les pélagiens.

Ce qu'il répond à l'autre objection n'est pas de meilleur aloi. Il prétend que le saint docteur, en attaquant les pélagiens, a corrigé les imprudentes paroles qui lui étaient échappées lorsqu'il réfutait les manichéens : *Id quod incautius fuderat emendavit*, qu'il s'est reproché sa bévue, *hallucina-*
C *tionem suam redarguit*, qu'il est sorti de la rêverie où il était tombé, *instar somnii fuit* (*Jans.*, *tom. II*, *lib.* III, *de Statu nat. puræ*, *cap.* 19). Je tiens M. Bayle en flagrant délit : il est plagiaire, il a pillé en cet endroit la pensée de Jansénius, qu'il a tournée un peu plus agréablement, en disant que saint Augustin a été plus heureux que sage.

Au reste, devinez, si vous le pouvez, sur quel fondement Jansénius a avancé que le saint docteur avait varié par rapport aux souffrances des petits enfants, et qu'après avoir cru qu'ils souffriraient justement, quand même on les supposerait sans péché, il avait embrassé le sentiment contraire. Vous n'en viendriez jamais à bout, il faut vous le dire. Saint Augustin déclare dans une de ses lettres que la manière dont il a justifié la divine providence contre les manichéens ne suffit point pour convaincre les pélagiens. Il s'agissait de répondre à la même objection, que les uns et les autres tiraient de l'origine de l'âme. Ce n'était pas une difficulté considérable de la part des
D manichéens, parce qu'il n'était pas nécessaire de prendre parti sur l'origine de l'âme, et que, n'étant pas question de leur prouver le péché originel, le but de la controverse était de défendre la justice et la bonté de Dieu, soit que les hommes naquissent innocents, soit qu'ils apportassent au monde quelque péché que leur âme eût contracté dans leur naissance ou auparavant. Avec les pélagiens, au contraire, c'était une nécessité de déterminer le véritable état des choses; il n'était pas permis de faire abstraction du péché originel, il fallait montrer que l'âme, au moment de sa création, se trouve souillée d'une tache qui la rend digne de passer par toutes les misères qui sont maintenant attachées à la vie humaine. La transfusion de ce péché et de cette tache était extrêmement difficile à expliquer, et il s'agissait de l'établir pour justifier les misères des petits enfants. Voilà ce que Jansénius prend pour une rétractation,

pour un changement d'opinion. *Sed cum ad eas pœnas ventum est parvulorum, magnis, mihi crede, coarctor angustiis, nec quid respondeam prorsus invenio : non solum eas pœnas dico quas habet post hanc vitam illa damnatio quo necesse est trahantur, si de corpore exierint sine Christianæ gratiæ sacramento, sed eas ipsas quæ in hac vita dolentibus nobis versantur ante oculos* (*Epist.* 166, *ad Hieron.*, *olim* 28, *cap.* 6, *n.* 16). Admirez le raisonnement de Jansénius : saint Augustin autrefois en disputant contre les manichéens n'était pas embarrassé au sujet des souffrances et des misères de l'enfance, maintenant, en disputant contre les pélagiens, il est embarrassé, donc il se rétracte, et il abandonne comme fausse l'opinion qu'il avait soutenue.

Saint Augustin serait bien surpris de ce raisonnement, surtout s'il voyait Jansénius rapporter un second texte de sa même lettre qui sert de commentaire au premier, et vérifie l'exposition que je viens de faire. *Ego quidem non de ingeniis, sed saltem de pœnis parvulorum, quas in hac vita patiuntur, dixi aliquid in libris illis de Libero Arbitrio, quod quale sit, et cur mihi in ista quam habemus in manibus quæstione non sufficiat, intimabo, et eum de tertio libro locum decerptum his litteris inseram* (*Ibid.*, *cap.* 7, *n.* 17). Tous les jansénistes, à l'exemple de leur maître, par une espèce d'enchantement, lisent ces mots, *In ista quam habemus in manibus quæstione*, comme s'ils étaient écrits en une langue qui leur fût inconnue; leurs yeux voient des termes qui ont ce sens : « Ce que j'ai dit dans le troisième livre du Libre Arbitre ne suffit point pour la question présente que j'ai à traiter contre les pélagiens; » et leur esprit ne voit que cette proposition générale : *Ce que j'ai dit dans le troisième livre du Libre Arbitre ne suffit point;* cela est miraculeux.

Jansénius appuie beaucoup sur les paroles suivantes : *Nunc vero unam volo si possum ratione recta eligere ex omnibus, et propterea hujus ipsius de qua nunc agimus defensionem in his quæ commemoravi de illo libro verbis meis attentius intuens validam firmamque non video* (*Ibid.*, *cap.* 6, *n.* 19). Saint Augustin dit qu'il veut enfin s'attacher à une des quatre opinions qu'il avait proposées sur l'origine de l'âme dans le troisième livre du Libre Arbitre; et, qu'à ce dessein, considérant avec attention la manière dont il avait défendu la justice divine dans l'hypothèse de la création des âmes au moment que les corps étaient formés, il ne trouvait point solide la principale raison dont il s'était servi alors. En quel sens ne la trouvait-il point solide? par rapport à la question présente, qu'il fallait traiter contre les pélagiens, en raisonnant sur le véritable état des choses, en supposant le péché originel.

Cette raison était que Dieu, dans le secret de ses jugements, réserve quelque récompense aux petits enfants, pour les dédommager de ce qu'ils auront souffert. Cette preuve, comme le remarque saint Augustin, ne pouvait véritablement convenir qu'aux enfants qui mouraient ou par le martyre ou après avoir reçu le baptême, mais non pas à ceux qui avaient le malheur de périr sans être régénérés en Jésus-Christ. *Non enim frustra etiam infantes illos qui, cum Dominus noster Jesus Christus necandus ab Herode quæreretur, occisi sunt, in honorem martyrum receptos commendat Ecclesia* (*Ibid.*, *n.* 18, *et lib.* III *de Lib. Arbit.*, *cap.* 23, *n.* 67). Or le saint docteur était réduit à faire cette distinction et cette attention en disputant avec les pélagiens; il n'était pas obligé d'y avoir égard dans ses écrits contre les manichéens. Que dis-je? il ne lui était pas libre de parler du péché originel comme d'un dogme certain.

Car Jansénius a beau vouloir obscurcir la différence qu'il y avait entre ces deux controverses, il est évident à tout homme qui est au fait de l'une et l'autre hérésie, que saint Augustin était dans une espèce d'impossibilité d'attaquer avec succès les manichéens par l'autorité des Ecritures et en supposant l'état présent des choses, et que pour prendre son avantage, il était le plus souvent forcé de recourir à la pure raison et de l'exercer sur différentes hypothèses qu'il imaginait. Au lieu que pour réfuter les pélagiens le saint docteur était obligé de s'arrêter à l'état présent des choses, parce qu'il s'agissait de leur faire confesser le dogme du péché originel; et contre eux les preuves de l'Ecriture, tant de l'Ancien que du Nouveau Testament, avaient toute leur force : cette remarque est de saint Augustin même : *Quæ disputatio contra Manichæos habenda est, qui non accipiunt Scripturas sanctas Veteris Instrumenti, in quibus originale peccatum narratur, et quidquid inde in litteris apostolicis legitur, detestabili impudentia immissum fuisse contendunt a corruptoribus Scripturarum, tanquam non fuerit ab apostolis dictum. Contra Pelagianos autem hoc defendendum est, quod utraque Scriptura commendat, quam se accipere profitentur* (*Lib.* I *Retract.*, *cap.* 9, *in fine*).

Ainsi le saint docteur a prouvé contre les pélagiens que les souffrances des petits enfants étaient justes, parce qu'elles étaient la peine du péché, et il a prouvé contre les manichéens que ces mêmes souffrances étaient justes, soit qu'elles fussent, soit qu'elles ne fussent pas la peine du péché. Et cette doctrine qu'il a soutenue contre les manichéens, non-seulement il ne l'a jamais rétractée, mais il l'a confirmée dans ses derniers ouvrages, à la vue des pélagiens et des semi-pélagiens, sans craindre qu'ils lui reprochassent de s'être contredit. Car qui oserait nier que ce qu'il a assuré touchant la concupiscence et l'ignorance doive être également entendu des misères attachées à l'enfance de l'homme? J'ai cru, dit-il, devoir réfuter de telle sorte les manichéens, que, soit qu'elles fussent la peine du péché originel dans les petits enfants, soit qu'elles ne le fussent pas, elles ne servissent pas néanmoins de fondement à l'erreur qui compose l'homme du mélange de deux natures, l'une bonne et l'autre mauvaise : *Quia contra quos mea dirigebatur oratio, sic mihi visi sunt refellendi, ut sive esset pœna peccati originalis in parvulis, quod veritas habet, sive non esset, quod nonnulli errantes opinantur, nullo modo tamen quam Manichæorum error inducit, duarum naturarum boni scilicet et mali permixtio crederetur* (*Ibid.*).

Jusqu'ici j'ai enchéri sur la contradiction prétendue qui a fait dire à M. Bayle que saint Augustin a été plus heureux que sage, mais en me réservant de montrer que le saint docteur n'a nulle part enseigné le principe, Ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal, au sens que l'entendent Baïus, Jansénius, Ambroise Victor, Malebranche et Bayle. Avant que d'entrer en preuves là-dessus, voyons si, comme l'assure M. Bayle, c'est un principe de la dernière évidence, et qui coule des idées que nous avons de la justice et de la bonté de Dieu. Cela serait bien fâcheux pour la religion; car, à moins que la proposition ne soit modifiée et changée en une autre toute différente, la foi de l'incarnation est renversée, on démontre avec la dernière évidence, on établit sur les idées que nous avons des attributs divins une monstrueuse hérésie, on conclut nécessairement l'un de ces deux blasphèmes, ou que l'humanité sainte de Jésus-Christ, ayant pu souffrir le mal, a péché; ou que, n'ayant jamais péché, elle n'a pu souffrir le mal. Evidence de Servet et de Socin, idées marcionites ou photiniennes, votre clarté trompeuse n'a jamais lui dans l'esprit de saint Augustin.

Quiconque croit que l'Agneau sans tache a souffert pour les péchés du monde, est obligé d'admettre une restriction qui détruit la généralité du principe tant vanté; tout chrétien doit confesser que ce qui n'a jamais péché a pu souffrir un mal temporel par charité et pour faire du bien aux autres, et que cette souffrance d'un innocent a pu être ordonnée de Dieu, puisqu'il est de foi que Dieu a commandé à Jésus

Christ de s'offrir pour nous aux tourments et à la mort.

Allons plus loin. Etait-il impossible que dans l'état d'innocence l'homme connût le prix de la patience et de la force, de l'humilité, de la foi, de la charité, que la misère et la douleur donnent lieu de pratiquer d'une façon particulière, qui rehausse l'excellence et qui accroît le mérite de ces vertus? S'il l'avait connu, n'aurait-il pas pu souhaiter d'être affligé d'un mal temporel, qui le rendit capable d'un genre de perfection si héroïque et si agréable à Dieu? Quelles idées claires répugnent à ce souhait et le représentent comme choquant la raison? Or ce mal que l'homme rechercherait légitimement par charité pour lui-même et afin d'acquérir un bien, Dieu n'aurait-il pas droit d'y assujettir l'homme? Ne le pourrait-il point sans injustice et par un effet de sa bonté? Quoi! la noblesse de la fin que l'homme se proposerait en désirant de souffrir justifierait son attrait pour les souffrances, et elle ne purgerait pas d'injustice ou de cruauté le décret de Dieu qui, dans la même vue, obligerait l'homme à souffrir?

Je puis tourner ici contre Jansénius ses propres paroles. Jamais personne, dit-il (*Tom. II, lib. de Statu nat. puræ, cap.* 19), qui aura le sens commun ne trouvera qu'on afflige un homme injustement, lorsque, lui ôtant une obole, on lui rend une pièce d'or; ou lorsque, l'égratignant légèrement, on lui procure une santé parfaite, ou lorsque, lui faisant un petit déplaisir, on lui donne une grande joie ou une grande sagesse. Dieu donc affligerait sans injustice l'homme innocent en le contraignant de passer par toutes les misères de cette vie, pour le faire aboutir à la possesion d'un très-grand et très-excellent bien.

Mais, dira-t-on, les petits enfants souffriraient sans vertu et sans mérite, et ceux qui mourraient avant l'âge de raison ne recueilleraient aucun fruit de leurs maux; sous un Dieu bon et juste ces petits innocents seraient purement misérables. Voilà la difficulté. Saint Augustin l'a résolue : il prétend qu'une misère qui passe et que le défaut de connaissance diminue extrêmement, n'est pas à comparer avec l'utilité qui en revient à tout le genre humain. Car la considération de l'état humiliant et douloureux de l'enfance rappelle les jeunes gens et les hommes faits à la bassesse de leur origine, et leur inspire des sentiments de modération et de modestie. Elle leur apprend à ne point s'enorgueillir et se prévaloir de leur santé, de leur science, de leur fortune, de leur pouvoir, et de tous leurs talents (*S. August., lib.* III *de Lib. Arb., cap.* 23, *n.* 68). Par quelles idées claires démontrera-t-on que Dieu ne peut, sans déroger à sa justice et à sa bonté, vouloir le mal temporel de quelques particuliers, qui serait la cause ou l'occasion du bien éternel de plusieurs autres?

Je laisse les raisons que saint Augustin et les théologiens catholiques emploient pour faire voir que l'assujettissement aux souffrances et à la mort vient du fond de la nature de l'homme, et que l'impassibilité et l'immortalité dont l'homme innocent aurait joui étaient une grâce singulière et surnaturelle.

Ici tous les jansénistes et les malebranchistes unissent leurs voix avec celle de M. Bayle, pour s'écrier: Voilà donc toutes les preuves du péché originel que saint Augustin emprunte des maladies et de la mort, à quoi les petits enfants sont assujettis, absolument tombées par terre?

Il s'en faut bien! elles subsistent toujours et elles conservent une force invincible, non pas isolées, mais prises avec tous leurs tenants et leurs aboutissants, et rapportées à leur principe, qui est que le premier homme avait reçu dans sa création le droit à l'impassibilité et à l'immortalité : le saint docteur a soin de le répéter, de l'inculquer, de l'établir solidement, non pas une fois ou deux, mais sans cesse et à tout propos. Je ne sais s'il s'est jamais copié plus souvent en usant des mêmes tours et des mêmes termes dans des textes fort longs. Ainsi, toutes les fois qu'il vient à dire que Dieu ne serait ni bon ni juste, si l'homme innocent était né sujet aux misères que nous éprouvons dans la vie, il faut sous-entendre ce syllogisme : Il est contre la justice et la bonté de Dieu d'ôter à l'homme un privilége dont il avait été mis en possession dans sa première origine : or, l'homme dans sa première origine avait été mis en possession du privilége de ne point souffrir et de ne point mourir, etc.

Dans le système que Jansénius attribue à saint Augustin, la justice et la bonté de Dieu étaient blessées de la même sorte, soit qu'Adam avant son péché n'eût pas été exempt des maux que nous appelons naturels, soit que sa postérité, sans avoir part à son péché, héritât de lui ce triste apanage. D'où vient donc que le saint docteur, raisonnant contre les pélagiens qui niaient l'un et l'autre, ne dit jamais que Dieu aurait cessé d'être juste, si le premier homme, sortant de ses mains, se fût trouvé assailli d'une foule de misères semblables aux nôtres? et qu'au contraire il oppose toujours sans y manquer la justice et la bonté de Dieu à l'erreur pélagienne, qui, en supposant la justice originelle des enfants d'Adam, les faisait naître dans une pire condition que celle où leur père avait été créé? Cette remarque est importante et décisive.

Qu'on demande à saint Augustin : Si nos premiers parents, fidèles à Dieu, n'avaient point été chassés du paradis terrestre, et que les hommes se fussent multipliés dans ce séjour, devenu par les mérites d'Adam et d'Eve l'héritage et la patrie de toute leur postérité, n'aurait-on point vu là de femmes qui éprouvassent les incommodités de la grossesse, les douleurs et les périls de l'enfantement, le malheur d'une fausse couche? N'aurait-on point vu d'enfants qui pleurassent en venant au monde, qui fussent longtemps sans pouvoir parler, et ne commençassent à le faire qu'en bégayant; à qui l'avantage de s'instruire et de se former coûtât tant d'années d'un travail rebutant et d'une rude dépendance? N'y aurait-on point vu d'hommes disgraciés de la nature, que les défauts de l'esprit et du corps rendissent des objets de compassion aux plus inhumains, de risée à la malignité des uns, d'horreur à la délicatesse des autres? Les maladies de toute espèce qui font gémir sur un lit de douleur des cadavres animés et des spectres vivants plutôt que des hommes; les divers genres de mort dont le plus doux est si terrible, dont il y en a de si effrayants et de si désespérants; la pauvreté et la famine, qui réduisent une infinité de personnes à des extrémités si affreuses et si étranges; la discorde et la guerre, qui causent des ravages et des désastres si déplorables; tous ces maux auraient-ils été inconnus dans le paradis terrestre?

Saint Augustin répond (*a*) que ces questions sont ridicules et insensées. Et sur quoi se fonde-t-il? est-ce sur ce que Dieu ne peut permettre sans injustice et sans cruauté que des créatures innocentes soient assujetties à de telles misères? Non. Le saint docteur se réserve à employer cette preuve lorsqu'on supposera l'innocence des enfants qui sont nés d'Adam, après que son péché l'a fait bannir du paradis terrestre; elle est de nulle valeur, si on suppose qu'Adam, innocent et resté dans le paradis terrestre, ait eu des enfants. Saint Augustin en ce dernier cas ne nous rappelle point aux idées que nous avons de la justice et de la bonté de Dieu, mais seulement à l'idée que l'Ecriture sainte nous donne du paradis terrestre; elle l'appelle un paradis de délices (*paradisum voluptatis*).

Le seul mot de paradis signifie un jardin déli-

(*a*) *S. Aug. lib.* I *Oper. Imp.*, *n.* 67; *lib.* III, *n.* 154; *lib.* IV, *n.* 114; *lib.* V, *n.* 22, 23; *lib.* VI, *n.* 5, 9, 16

cieux, sur quoi saint Augustin dit agréablement aux pélagiens : Si on peignait un paradis tel que vous le faites, personne ne dirait que c'est un paradis, quand même il lirait ce mot inscrit au-dessus du tableau ; et il ne dirait pas que le peintre s'est trompé, mais il le prendrait pour un fantasque qui a voulu se divertir et se moquer. Cependant aucun de ceux qui vous connaissent ne serait surpris, si, dans le titre, on ajoutait votre nom, et que l'inscription fût telle : LE PARADIS DES PÉLAGIENS. *Certe si talis paradisus pingeretur, nullus diceret esse paradisum, nec si supra legisset hoc nomen inscriptum ; nec diceret errasse pictorem; sed plane agnosceret irrisorem. Verùm tamen eorum qui vos noverunt, nemo miraretur, si adderetur nomen vestrum ad titulum, et scriberetur :* PARADISUS PELAGIANORUM (*Lib.* III *Oper. Imp.*, *n.* 154).

Une autre preuve que le saint docteur fait valoir est fondée sur le bannissement du paradis, qui est la peine que nos premiers parents encoururent immédiatement après leur chute. D'où il conclut que si personne n'avait péché, les maux n'auraient point pénétré dans un séjour si heureux, puisque même après le péché ils ne purent y avoir entrée. Plutôt que d'introduire les maux dans le paradis terrestre, Dieu en chassa les habitants au moment qu'ils méritèrent d'être malheureux. *Responderet* (Ambrosius) *hæc omnia, si nemo peccasset, nullo modo futura fuisse in tantæ beatitudinis loco, ubi nec post peccatum esse potuerunt ; ejectis inde illis quorum prævaricatione mala ista secuta sunt* (*Lib.* IV *Oper. Imp.*, *n.* 114).

Enfin il tire une troisième preuve de ces paroles : *Viditque Deus cuncta quæ fecerat, et erant valde bona* (*Gen.* I, 31) : Dieu vit toutes les choses qu'il avait faites, et il les trouva très-bonnes. Or, dit le saint docteur à Julien, pourquoi ne faites-vous pas attention que de tous les endroits du monde le paradis terrestre était sans doute le meilleur que Dieu eût fait ; et néanmoins, dans ce séjour si délicieux et si charmant, où nous devons croire que les arbres, les herbes, les fruits, les grains, les bêtes ne pouvaient avoir aucun défaut ni aucune mauvaise qualité, vous y introduisez par rapport aux hommes tous les vices de l'esprit et du corps : *Cur non attendis in eo libro ubi legitur Deum fecisse omnia bona valde, omnium locorum optimum plantatum fuisse Paradisum?..... Et tamen vos in tantæ beatitudinis ut decoris locum, ubi nec ligni, nec feni, nec pomi, nec cujusquam vel frugis vel pecoris vitium esse potuisse vel posse credendum est, omnia humanorum corporum et ingeniorum vitia non dubitatis inducere* (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 16).

Saint Augustin était bien bon d'éplucher ainsi les expressions de l'Ecriture et de s'embarquer dans ces raisonnements : il avait une voie bien plus courte et plus efficace, pour bouleverser le paradis des pélagiens; il n'avait qu'à dire : *Ce qui n'a jamais péché ne peut point souffrir le mal ;* c'est un principe de la dernière évidence, il coule nécessairement des idées que nous avons de la justice et de la bonté de Dieu.

Mais le saint docteur n'a-t-il point parlé de la sorte quelque part, par exemple à l'endroit qui se présente, et dont les premières paroles n'ont pas été imprimées sans raison en lettres majuscules : *Justum enim erat ut imago Dei, nullo fuscata et obsoleta peccato, tali insereretur corpori, quamvis de terrena materie creato atque formato, ut ei de ligno vitæ subministrata vivendi stabilitas permaneret* (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 39). Les lettres majuscules m'ont d'abord fait peur; mais comme ce n'est pas saint Augustin qui les a mises, je me suis rassuré, je me suis très-fort persuadé que le *justum erat* signifie *il était convenable.*

En effet, saint Augustin ne veut pas dire que l'immortalité était due à l'homme innocent, mais que le bienfait de l'immortalité lui fut accordé avec quelque sorte de bienséance. C'est en ce sens que Virgile a dit: *Justum pugnæ tempus* (*Virg.*, *Æneid.* X, *vers.* 11), et Pline l'Ancien. *Justiore venia*, *justissimus casus* (*Plin.*, *Hist. nat.*, *lib.* III, *n.* 1 ; *lib.* XXXVI, *n.* 10). Lisez la suite, et vous verrez que le *justum erat* de saint Augustin, bien loin d'être la conclusion de ce principe, *Ce qui n'a point péché ne peut souffrir le mal*, est prouvé par l'exemple d'Elie et d'Enoch, qui ont été transportés dans le paradis terrestre afin de ne point mourir : *Nam quæro a te in quali corpore nunc esse existimes Eliam et Enoch? animali an spiritali? cur non vis credere Adam et Evam et posteros eorum, si præceptum Dei nulla prævaricatione violarent; quamvis in corpore animali ita fuisse victuros, ut nunc vivunt isti? quandoquidem ibi erant illi, quo translati sunt isti, unde ut morerentur ejecti sunt illi* (*S. August.*, *ibid.*). Voici donc quelle est la pensée de saint Augustin : Il était convenable qu'Adam et Eve innocents eussent le même privilége dont jouissent maintenant Elie et Enoch, et qu'ils ne mourussent point, puisqu'ils étaient dans le même lieu où ces deux saints ont été transportés afin de ne pas mourir. Car pourquoi Dieu aurait-il refusé à l'innocence de nos premiers parents une grâce qu'il a accordée à la sainteté de ces prophètes, et qui paraît avoir été attachée au séjour dont ceux-là ont été chassés à cause de leur prévarication, et où ceux-ci ont été reçus à cause de leur fidélité?

TRACTATUS TERTIUS.

Dissertation

SUR LA NATURE DE LA LOI DE MOISE.

Monsieur,

L'approbation que vous donnez à mes efforts pour rechercher le vrai sens de saint Augustin, me flatte si agréablement, que je ne puis refuser de vous satisfaire en m'appliquant, comme vous le souhaitez, à éclaircir le sentiment juste et précis du saint docteur touchant la nature de la loi mosaïque. M. Bayle jouira donc de quelque trêve, jusqu'à ce que je me sois expliqué avec vous sur la différence qui se trouve à cet égard entre l'Augustin d'Ypres et l'Augustin d'Hippone : car vous me permettrez de vous adresser mes pensées et mes paroles dans le cours

de ce travail, afin que le désir toujours présent d'écrire des choses dignes de vous, me soutienne et m'anime.

Je dois d'abord vous remettre devant les yeux toutes les controverses qui ont jamais été agitées dans l'Eglise au sujet de l'ancienne loi, et suivre en cela l'ordre des temps. A quoi bon cet écart, me direz-vous? C'est que rien n'a causé tant d'embarras et de confusion dans cette matière, que la diversité et la contrariété des erreurs qui se sont succédé les unes aux autres : car les anciens sectaires ont

A fourni des armes aux plus récents pour attaquer la foi catholique; et, ce qui mérite une particulière attention, les traits que l'Eglise a heureusement employés à vaincre les premiers ont été saisis par les derniers et tournés contre elle-même. Il est donc à propos que je distingue quatre sortes de controverses sur la loi de Moïse, et que je fixe l'état de la question entre les apôtres et les Juifs, entre les Pères et les manichéens, entre saint Augustin et les pélagiens, entre les défenseurs de la foi du concile de Trente et les hérétiques de nos jours.

Première partie.

ÉTAT DE LA QUESTION ENTRE LES APÔTRES ET LES JUIFS.

Prenez garde, je vous prie, que les apôtres ont parlé de la loi de Moïse en disputant, et avec les Juifs qui croyaient en Jésus-Christ, et avec les Juifs incrédules. Certaines gens qui brouillent tout, lors même qu'ils affectent de parler plus simplement et plus clairement, ne feront jamais cette remarque, qui est néanmoins très-importante.

Les Juifs qui avaient embrassé le christianisme commencèrent par se mettre en tête la pensée présomptueuse que le Sauveur du monde n'était accordé qu'aux mérites et à la considération de leur race, et qu'ainsi le royaume des cieux n'était ouvert qu'à ceux de leur nation, que la lumière de l'Evangile se répandait dans l'univers pour les illustrer, la grâce pour les favoriser, à l'exclusion de tous les autres peuples. Voilà l'erreur que l'Apôtre détruit, quand il enseigne que les vrais enfants d'Abraham ne sont pas nés selon la chair, mais selon l'esprit (*Rom.* IX, 7). Le ciel avait parlé, et la révélation, qui avait amené les Gentils dans le chemin de la foi et du salut, ne finit pas néanmoins la dispute.

Les Juifs qui s'étaient faits chrétiens s'opiniâtrèrent à prétendre que, pour le devenir, la qualité de prosélytes de la loi de Moïse était nécessaire aux gentils, et que tout le monde était obligé de joindre la circoncision au baptême, et de s'assujettir à toutes les observances et cérémonies que le judaïsme prescrivait. L'Apôtre s'éleva contre cette seconde erreur, et il montra avec force que les fidèles étaient déchargés du joug de l'ancienne loi, par la raison que cette loi était imparfaite et désormais inutile.

Tout le fond et tout le corps de la doctrine de saint Paul sur la nature de l'ancienne loi est contenu dans cinq de ses Epîtres. La principale question qu'il traite dans l'Epître aux Romains est, selon saint Augustin, si l'Evangile de Notre-Seigneur est échu aux seuls Juifs par le mérite de leurs œuvres, ou si, sans aucuns mérites précédents, la justification de la foi, qui est en Jésus-Christ, est offerte à toutes les nations? *Utrum Evangelium Domini nostri Judæis solis venerit, an vero nullis operum meritis præcedentibus, omnibus gentibus venerit justificatio fidei, quæ est in Christo Jesu* (*In Expos. inchoata Epist. ad Rom.*, n. 2).

L'Apôtre se sert de deux raisons pour prouver que les Juifs n'ont point reçu la grâce de l'Evangile comme une récompense des œuvres de la loi. La première est que la loi ne les a pas rendus meilleurs, puisqu'ils s'en sont tenus à l'honneur de l'avoir reçue, sans se mettre en peine de l'observer. C'est pourquoi il fait de justes reproches à ces prévaricateurs, en ces termes : Vous donc qui enseignez les autres, vous ne vous enseignez pas vous-mêmes? Vous qui prêchez qu'il ne faut pas dérober, vous dérobez, etc.? *Qui ergo alium doces, te ipsum non doces? Qui prædicas non furandum, furaris*, etc. (*Rom.* II, 21)? Et ensuite : Vous qui faites gloire de la loi, vous déshonorez Dieu par la transgression de la loi? Car, comme il est écrit, le nom de Dieu est blasphémé à cause de vous parmi les gentils? *Qui in lege gloriaris, per prævaricationem legis Deum inhonoras? Nomen enim Dei per vos blasphematur inter gentes, sicut scriptum est* (*Ibid.*, 23, 24; *Isai.*, LII, 5; *Ezech.*, XXXVI, 20)?

La seconde raison est que ni la justification, ni le
B bienfait de la foi et de l'Evangile de Jésus-Christ ne peut être le salaire des pratiques et des observances légales; et saint Paul le prouve par l'exemple d'Abraham, dont la justification ne fut pas le fruit des œuvres de la loi, mais de la foi en Dieu, qui lui fut imputée à justice, avant que la circoncision lui fût donnée. Vous voyez que l'Apôtre, dans cette Epître, attaque surtout la première erreur des Juifs qui avaient reconnu Jésus-Christ pour le Messie. Dans celle qui est adressée aux Ephésiens, il annonce aux gentils la consolante vérité qu'il avait soutenue en leur faveur, savoir, qu'ils étaient appelés à l'Evangile et à l'espérance de la vie éternelle aussi bien que les Juifs.

Pour ce qui est de la seconde erreur, il s'attache principalement à la combattre dans l'Epître aux Galates et dans l'Epître aux Colossiens. Les uns et les autres avaient passé du judaïsme à la religion chrétienne. Il enseigne à ceux-là, qui avaient repris tous les anciens usages de la religion de leurs pères, que le
C christianisme les a délivrés de la servitude de la loi de Moïse; et pour les rendre dociles à le croire plutôt que quelques docteurs qui leur avaient parlé autrement, il relève l'autorité de son apostolat. Les Colossiens avaient trop d'attachement et de déférence pour ceux qui avaient été jusqu'alors les chefs et les princes de leur Synagogue; l'Apôtre avait sujet de craindre qu'ils ne se laissassent persuader qu'il fallait joindre à la foi en Jésus-Christ le rite et le cérémonial du judaïsme. Il leur dit que Jésus-Christ est le chef de l'Eglise, le chef de toutes les principautés et de toutes les puissances, qui a le droit de commander et d'exiger qu'on lui obéisse préférablement à tout autre, et que par conséquent on ne doit plus désormais faire aucun cas de toutes les ordonnances de la loi.

Enfin, tout le sujet de l'Epître aux Hébreux est de montrer que Jésus-Christ, par sa dignité, est au-dessus de Moïse et des anges, que son sacerdoce a été annoncé par les saintes Lettres, et qu'il est plus excel-
D lent que celui d'Aaron. Tout cela, pour conclure que les anciens sacrifices et le sacerdoce d'Aaron ont été abrogés par Jésus-Christ, et que le sacerdoce de la religion chrétienne, le sacrifice de la croix et de nos autels leur ont succédé.

Dans la plupart de ces endroits, saint Paul instruit et détrompe tellement les Juifs fidèles de leurs erreurs, qu'au même temps il confond l'incrédulité des autres, qui rejetaient l'Evangile et disaient n'en avoir pas besoin pour être justes et arriver au salut. Il n'est pas indifférent de remarquer lesquels de ces deux sortes de Juifs l'Apôtre a surtout en vue, quand

il enseigne que ni la justice ni le salut ne peuvent venir de la loi.

Voilà le point délicat, je vous en avertis. On se rit de nous comme de misérables scolastiques, qui nous repaissons de vaines subtilités et croyons payer le monde par de frivoles défaites et de chimériques distinctions, quand nous assurons que l'Apôtre ne nie point que dans l'Ancien Testament le secours de la grâce fut joint à celui de l'intimation de la loi, mais qu'il avait ses raisons pour considérer la loi toute nue et sans la grâce, quoiqu'elle n'en fût pas dépouillée. Il avait lieu de faire cette précision; car la grâce est le propre fond de la loi évangélique, et toute celle qui fut donnée dans l'Ancien Testament était un fruit anticipé de la nouvelle alliance, à laquelle Jésus-Christ, auteur de la grâce, appartenait tout entier.

On nous réplique avec dédain : L'Apôtre songeait bien à ces précisions métaphysiques! Parlait-il des choses telles qu'elles sont dans la tête d'un méditatif, ou telles qu'elles sont en elles-mêmes?

La mauvaise humeur ou la mauvaise foi de nos adversaires souffrira-t-elle patiemment que je leur demande à mon tour : Quel est le but de saint Paul quand il enseigne que ni la justice ni le salut ne peuvent venir de la loi? N'est-ce pas de convaincre les ennemis de l'Evangile que la loi évangélique est nécessaire, et qu'il faut absolument la recevoir? A qui donc en veut-il, sinon à ces Juifs incrédules qui, ne connaissant point la justice qui vient de Dieu, et cherchant à établir la leur, ne sont point soumis à celle qui vient de Dieu? *Ignorantes enim justitiam Dei et suam quærentes statuere, justitiæ Dei non sunt subjecti* (*Rom.* x, 3). Saint Paul ne dispute-t-il point contre ceux qui avaient en horreur la loi de Jésus-Christ, et qui soutenaient que la loi de Moïse leur suffisait? Or ces Juifs ne regardaient-ils point, ne faisaient-ils point valoir leur religion, indépendamment de tout rapport à Jésus-Christ? et ne la concevaient-ils point comme étant destituée de tous les avantages qu'elle pouvait tirer de son affinité et de sa liaison avec la religion chrétienne? et par conséquent ne forçaient-ils pas saint Paul à raisonner dans leur hypothèse, et à considérer l'ancienne loi comme séparée des secours de grâces que la foi du Messie, qui était un vœu d'embrasser l'Evangile, y avait véritablement attachés?

Car, d'ailleurs, saint Paul joint son témoignage à celui de Moïse pour nous assurer qu'en vue de Jésus-Christ Dieu accordait la grâce aux fidèles observateurs de la loi. La fin de la loi, dit l'Apôtre, c'est Jésus-Christ, afin que ceux qui croient soient justifiés. Aussi Moïse a écrit que l'homme qui pratiquera la justice qu'ordonne la loi aura par elle la vie : *Finis legis Christus, ad justitiam omni credenti. Moyses enim scripsit, quoniam justitiam quæ ex lege est qui fecerit homo, vivet in ea* (*Ibid.*, IV, 5; *Levit.*, XVIII, 5).

Ce n'est point assez, pour faire connaître l'état de la question entre les apôtres et les Juifs, d'avoir distingué les erreurs et les vérités qui faisaient la matière de la controverse, ni d'avoir observé que deux sortes de Juifs s'opposaient à la doctrine des apôtres : il faut ôter l'équivoque du mot de loi, dont on abuse. L'équivoque est une grande ressource pour tous ceux qui soutiennent une mauvaise cause, c'est de la fausse monnaie dont ils se servent au lieu de la bonne qui leur manque.

Le mot de loi a trois sens différents, quand on l'applique à l'Ancien et au Nouveau Testament : car on le prend quelquefois pour signifier les commandements et les préceptes qui composent le droit positif divin de l'Ancien et du Nouveau Testament, en tant que ce sont précisément des règles de mœurs et de conduite qui ont la vertu de diriger et la force d'obliger. Outre cela, on se sert de ce mot pour exprimer l'assemblage des choses qui appartiennent à la religion, dans l'un et dans l'autre Testament, soit préceptes, soit cérémonies sacrées. Enfin, le mot de loi marque aussi un état ou une société d'hommes qui, sous le gouvernement de la divine providence, tendent par les mêmes moyens que Dieu leur a donnés à une fin surnaturelle, et on exprime ainsi la condition des Juifs ou des chrétiens.

Saint Paul prend le mot de loi au premier sens dans tout le chapitre VII de l'Epître aux Romains, où il dit que la loi écrite est devenue une occasion à plusieurs de pécher plus grièvement, parce qu'un malheureux penchant porte l'homme à faire ce qui lui est défendu. La loi de l'Evangile, entendue de cette manière, ne contient pas plus la grâce que celle de Moïse.

Saint Paul se sert du mot de loi dans le second sens, quand il dit : La loi qui a précédé a été rejetée, parce qu'elle était faible et inutile; car cette loi n'a rien porté au comble de la perfection. *Reprobatio fit præcedentis mandati propter infirmitatem et inutilitatem; nihil enim ad perfectum adducit lex* (*Hebr.*, VII, 18, 19). Suivant cette signification, la loi ancienne est vide de grâces, comme le marque saint Paul, au lieu que la loi nouvelle en a quantité de sources très-abondantes, qui sont les sacrements institués par Jésus-Christ.

Au regard du troisième sens, saint Paul le désigne toutes les fois qu'il oppose les Juifs aux chrétiens, la condition des adorateurs du vrai Dieu formés par Moïse, à celle des fidèles élevés dans l'école de Jésus-Christ. La loi ancienne, représentée sous cette idée, c'est-à-dire comme un état où se trouvait le peuple de Dieu avant la venue du Sauveur, était dans la vérité, non-seulement ennoblie par la foi du Messie futur, mais encore suffisamment pourvue et enrichie des grâces dont les hommes qui composaient cette société avaient besoin, pour tendre et arriver à une fin surnaturelle. Cependant l'Apôtre, dans l'opposition qu'il fait, met pour différence essentielle du judaïsme et du christianisme, que celui-ci est la loi de grâce. J'en ai déjà fait voir la raison, mais c'est ici le lieu de l'expliquer.

L'obstination des Juifs incrédules à rejeter l'Evangile et à vanter l'excellence de l'Ancien Testament, à l'exclusion du Nouveau, mettait l'Apôtre dans la nécessité de revendiquer à la religion chrétienne tous les avantages et les biens spirituels que la religion juive avait possédés, comme les fruits anticipés d'un fonds qui appartenait à la religion chrétienne. Or, la personne de Jésus-Christ, ses mérites et ses satisfactions, et par conséquent tous les secours de grâces qui avaient été distribués à tous les hommes dans tous les temps par le prix des mérites et des satisfactions de Jésus-Christ, étaient le propre bien de la religion chrétienne. Saint Paul devait donc non-seulement opposer Jésus-Christ à Moïse et aux anges qui avaient dicté la loi sur le mont Sina, et son sacerdoce à celui d'Aaron, comme il fait dans l'Epître aux Hébreux, mais il était obligé encore d'attribuer uniquement la nouvelle loi au Saint-Esprit.

Car, quoique le Saint-Esprit ait étendu ses opérations salutaires, ait répandu ses dons et le bienfait de la sanctification dans tous les âges du genre humain, cependant, parce qu'il est l'esprit de Jésus-Christ, il appartient au Nouveau Testament, et cette source de l'eau qui rejaillit à la vie éternelle était donnée avant tous les siècles à l'Eglise de Jésus-Christ en propre. C'est pourquoi, quand on conclut de la doctrine de saint Paul, que la loi nouvelle non seulement enseigne et ordonne ce qu'il faut faire, mais qu'elle fournit aussi les secours et les forces nécessaires pour agir, et qu'au contraire la loi ancienne se bornait à enseigner et à ordonner, sans prêter aucune aide à la faiblesse de l'homme, cela signifie que le trésor où se puisent les grâces est contenu dans la loi nouvelle, et qu'elles sont un bien étranger et emprunté au regard de l'ancienne loi.

Vous me demanderez à quoi aboutissent enfin tous les raisonnements que saint Paul fait sur ce sujet?

A annoncer aux Juifs que, s'ils refusent de se rendre à la vocation de Jésus-Christ, ils ne doivent plus désormais espérer de part à la grâce et à la justification, qu'ils avaient pu recevoir jusqu'alors par un épanchement des richesses de l'Évangile sur les temps qui l'ont précédé; à leur déclarer que Dieu a résolu de décharger son peuple des pratiques onéreuses de la loi écrite, et de priver de la grâce quiconque s'attachera à les observer dans la suite, parce qu'il a frayé à tout le monde, par la foi en Jésus-Christ, une voie de salut plus aisée et plus douce.

J'ai commencé à toucher ici le premier des cinq avantages qui, selon saint Paul, relèvent la loi nouvelle au-dessus de l'ancienne, et dont il se sert comme d'autant de puissants motifs pour engager sa nation à reconnaître un nouveau législateur, à préférer Jésus-Christ à Moïse. Personne, dit-il, n'est justifié devant Dieu par la loi : *In lege nemo justificabitur apud Deum* (*Gal.* IV, 11). Si la justice vient de la loi, c'est donc pour rien que Jésus-Christ est mort : *Si ex lege justitia, ergo gratis Christus mortuus est.* (*Gal.* II, 21).

Le second avantage qu'il rappelle et qu'il inculque à tout propos, est que l'Ancien Testament n'a été que la figure du Nouveau, et que celui-ci nous présente la réalité des choses dont l'autre ne donnait que l'ombre : *Umbram enim habens lex futurorum bonorum, non ipsam imaginem rerum* (*Hebr.* XIX, 1).

Le troisième consiste en ce que la loi de Moïse était toute charnelle et ne promettait que des biens terrestres et temporels, au lieu que la loi de Jésus-Christ est toute spirituelle et ne propose que des récompenses célestes et éternelles. Une espérance plus avantageuse, dit saint Paul, par laquelle nous approchons de Dieu, a succédé à la première : *Introductio vero melioris spei, per quam proximamus ad Deum* (*Hebr.* VII, 19). Mais souvenez-vous encore ici que l'Apôtre a seulement égard à ce qui appartenait spécialement à l'ancienne loi, à ce qui lui était propre, à ce qu'elle tirait de son fonds, et non pas à ce qui lui revenait de l'attente et de la foi du Messie, à ce qu'elle empruntait de la nouvelle loi par sa destination à prévenir, comme une aurore, cette grande et parfaite lumière qui avant que de naître se communiquait déjà au monde : car il est incontestable, ainsi que nous verrons ci-après, que l'espérance des biens célestes et éternels, non plus que le secours de la grâce, ne manquait pas aux Israélites; mais il suffit que cette espérance et ce secours fussent étrangers à la nature de leur religion considérée absolument en elle-même, et sans aucun rapport avec la religion chrétienne, pour empêcher qu'ils n'entrassent dans la comparaison que fait saint Paul de ce que les deux Testaments ont de propre et de spécial.

Le quatrième avantage de la nouvelle loi sur l'ancienne, est que celle-ci est une loi de servitude, qui par la crainte des peines temporelles irritait plutôt qu'elle ne réprimait la concupiscence, et que l'autre au contraire est une loi de liberté et d'amour. Saint Paul, en parlant de la loi de Moïse, fait une particulière attention aux menaces qu'elle emploie pour détourner les hommes du crime. Il l'appelle un ministère de mort, un ministère de condamnation (*II Cor.* VII, 9). Tous ceux, dit-il, qui sont assujettis aux œuvres de la loi, la malédiction tombe sur eux : *Quicunque ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt* (*Gal.* III, 10). Cette expression, être sous la loi, *esse sub lege*, dont il se sert souvent pour signifier l'assujettissement à la loi de Moïse, nous en donne pour l'ordinaire l'idée d'une loi vengeresse et menaçante. Il dit ailleurs qu'elle n'enfantait que des esclaves : *In servitutem generans* (*Gal.* IV, 24). Mais comment parle-t-il aux Juifs devenus chrétiens? Vous n'avez point reçu l'esprit de servitude, pour être tout de nouveau dans la crainte, mais vous avez reçu l'esprit d'adoption des enfants de Dieu : *Non enim accepistis spiritum servitutis in timore, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum* (*Rom.* VIII, 15).

Cependant, si l'on demandait : Y a-t-il des hommes assez hardis pour appeler vérité ce qui détruit la doctrine de saint Paul? On devrait répondre : Ce sont ceux qui mettent cette erreur au nombre des vérités : « Moïse et les prophètes, les prêtres et les docteurs de la loi sont morts sans donner d'enfants à Dieu, n'ayant fait que des esclaves par la crainte. » Car si d'un côté l'Apôtre, considérant seulement la vertu qui était dans la loi de Moïse, dit qu'elle ne pouvait faire que des esclaves, de l'autre côté, il suppose qu'un remède qui était donné à tous les Israélites pour effacer la tache du péché originel en faisait les héritiers et les enfants du royaume. Jésus-Christ lui-même les nomme ainsi (*Matth.* VIII, 12); c'est pourquoi saint Paul, joignant la qualité de fils adoptifs de Dieu, que les Juifs recevaient de la grâce du Sauveur, avec la condition d'esclaves où la loi les réduisait, les compare à un pupille qui est sous la conduite d'un tuteur. « Tout le temps, dit-il, que l'héritier est enfant, il n'est distingué en rien de B l'esclave, quoiqu'il soit le maître de tout; mais il dépend des tuteurs et de ceux qui agissent pour lui, jusqu'au temps marqué par son père. Nous aussi de même, lorsque nous étions petits enfants, nous vivions comme des esclaves sous le joug de la loi : *Quanto tempore hæres parvulus est, nihil differt a servo, cum sit dominus omnium, sed sub tutoribus et actoribus est usque ad præfinitum tempus a patre. Ita et nos cum essemus parvuli, sub elementis mundi eramus servientes* (*Gal.* IV, 1, 2, 3). »

Mais n'êtes-vous pas indigné d'un autre abus qu'on fait de la doctrine de saint Paul sur cet article, quand on avance : « Qu'un baptisé est encore sous la loi comme un juif, s'il accomplit la loi par la seule crainte? » On en veut à la crainte de l'enfer; et l'Apôtre néanmoins n'a jamais eu en vue que les peines temporelles qui étaient décernées par le droit divin de l'Ancien Testament; il est bien éloigné de penser aux peines éternelles de l'autre vie, quand il C appelle le judaïsme une loi de crainte, par opposition au christianisme, qui est une loi d'amour. Il nous enseigne au contraire que la crainte des châtiments que Dieu exercera dans l'éternité est une de ses grâces du Saint-Esprit qui appartiennent à la loi nouvelle, et dont la loi ancienne n'a joui que par communication et par emprunt, puisque cette crainte a eu ses figures dans l'histoire du peuple de Dieu, aussi bien que l'espérance du bonheur céleste.

En effet, après avoir dit que la plupart des Hébreux qui sortirent de la captivité d'Égypte déplurent à Dieu et qu'ils périrent dans le désert, il ajoute : « Or, ces choses ont été des figures par rapport à nous, afin que nous ne nous portions point au mal comme ils s'y portèrent : *Hæc autem in figura facta sunt nostri, ut non simus concupiscentes malorum* (*I Cor.* X, 6). » Ensuite il décrit les terribles punitions que ces ingrats s'attirèrent, et il répète encore la même conclusion : « Or, c'étaient des figures que D toutes ces choses qui leur arrivaient, mais elles ont été écrites pour nous instruire : *Hæc autem omnia in figura contingebant illis. Scripta sunt autem ad correptionem nostram* (*Ibid.*, 11). »

S'obstinera-t-on, malgré cela, à soutenir que la réalité aussi bien que la figure de la crainte des châtiments éternels, convenait proprement à l'ancienne loi? Qu'on lui adjuge donc en même temps la réalité aussi bien que la figure de l'attente des récompenses éternelles. Si l'un ni l'autre ne se peut, le partage est réglé. Toutes les figures sont du ressort de la loi ancienne, et toutes les choses figurées sont l'apanage de la loi nouvelle. Mais celle-ci est donc une loi de crainte autant qu'une loi d'amour? Quelle absurdité! s'écrie-t-on. Comme si dans une loi d'amour il était nécessaire que tout fût amour, et non pas plutôt que tout tendît à l'amour! Or, c'est l'amour même que Dieu nous porte, et l'envie qu'il a d'être aimé de nous, qui a inspiré et qui a dicté les menaces d'une

éternité de supplices que nous font de sa part les auteurs sacrés de l'un et de l'autre Testament. Il nous a mis entre l'enfer et lui, afin que la crainte de notre perte tournât notre cœur vers lui, et nous obligeât de venir nous jeter entre ses bras; et qu'ainsi l'amour que nous nous portons à nous-mêmes servît sa tendresse pour nous, en nous engageant d'abord à l'aimer comme notre unique et souverain bien, et ensuite à considérer de près combien il est aimable, pour nous élever au plus parfait amour.

Enfin le cinquième avantage, qui rend le Nouveau Testament préférable à l'Ancien, est le culte intérieur, l'adoration en esprit et en vérité, qui en fait l'âme et la principale partie. Car les dehors, les actions et les cérémonies sensibles constituaient toute l'essence du judaïsme : c'était une religion incommode et accablante par la multitude de ses pratiques, qui étaient toutes corporelles et de pure montre. « Pourquoi, dit saint Pierre, tentez-vous Dieu, jusqu'à charger les disciples d'un joug que ni nos pères ni nous n'avons pu porter? *Quid tentatis imponere jugum super cervices discipulorum, quod neque patres nostri neque nos portare potuimus* (*Act.* xv, 10)? » — « Ce culte, dit saint Paul, se réduisait à des viandes, à des breuvages, à des purifications et à des observances qui ne regardaient que la chair : *Solummodo in cibis, et in potibus, et variis baptismatibus et justitiis carnis* (*Hebr.* ix, 6, 10), » pour exprimer la gêne où on était tenu par cette foule d'observances qui revenaient à chaque moment.

Le même saint Paul représente la loi de Moïse comme un maître qui ne permet à un jeune disciple aucune démarche ni aucun mouvement que son œil sévère ne règle et ne gouverne : *Lex pædagogus noster fuit* (*Galat.* iii, 24), et saint Augustin compare les choses temporelles et sensibles qui faisaient la matière propre et particulière de cette loi, aux jouets des petits enfants, qu'on ne manque pas de leur ôter quand ils sont grands (*S. Aug.*, *serm.* 302, *cap.* 1, *n.* 1, *alias* 5, *de Diversis*).

Il est pourtant certain que la loi de Moïse prescrivait des actes intérieurs; mais ces préceptes étaient trop parfaits pour être attribués à l'esprit propre de cette loi; et l'Apôtre n'en devait faire aucune mention en disputant contre les Juifs; car toute la controverse était précisément renfermée dans ces deux questions : Quel cas on doit faire de la loi de Moïse en l'opposant à la loi du Messie, c'est-à-dire en retranchant à la première et revendiquant à la seconde tous les biens spirituels qui viennent du Messie? Que reste-t-il à la loi de Moïse de la considération où elle était par la seule attente du Messie, quand le Messie est arrivé? La première question regardait les Juifs incrédules qui refusaient d'embrasser la religion chrétienne; la seconde question regardait les Juifs fidèles qui voulaient mêler le judaïsme avec le christianisme.

Seconde partie.

ÉTAT DE LA QUESTION ENTRE LES PÈRES ET LES MANICHÉENS.

Plusieurs de ces derniers adversaires ne se rendirent pas à l'autorité des apôtres, et, s'obstinant à faire entrer la Synagogue dans l'Eglise, ils se trouvèrent séparés de l'une et de l'autre. Cérinte et Ebion se mirent à leur tête; c'est pourquoi les Pères furent obligés de continuer quelque temps la même dispute sur les cérémonies judaïques, et de montrer quelle en était l'inutilité et la vanité après l'établissement de l'Evangile.

Mais d'un autre côté il s'élevait une erreur toute contraire, qui fit bientôt changer la controverse. Simon le Magicien, Ménandre, Saturnin, Basilides, et dans la suite Carpocrate, Cerdon, Marcion, conçurent tant d'horreur pour la loi de Moïse, qu'ils la jugèrent indigne d'avoir pour auteur un Dieu bon et bienfaisant, et qu'ils ne balancèrent point à dire qu'elle était l'ouvrage d'une intelligence maligne et funeste. C'est un des points de la doctrine impie qui fut transmise à Manès par les écrits de deux imposteurs moins connus, Scythianus et Terbinthus, dont il recueillit le pernicieux héritage. La secte qu'il forma fut combattue avec succès par plusieurs saints docteurs, surtout par saint Augustin, qui fit servir à l'avantage de l'Eglise le malheur qu'il avait eu de s'être attaché dans sa jeunesse à cette hérésie, et de l'avoir professée durant neuf années entières.

Vous ne me le pardonneriez pas, si je m'arrêtais ici à exposer et à développer exactement le fond de toute la doctrine qu'on attribue en particulier aux manichéens, par la seule raison que leur zèle à la mettre en vogue et à la perpétuer les a distingués de leurs prédécesseurs; et si je m'étendais sur le système des deux principes, l'un bon et l'autre mauvais, qui, suivant les rêveries des marcionites et des manichéens, existent de toute éternité, partagent le règne du monde, se haïssent et se font une guerre mutuelle avec des revers et des avantages réciproques. Cela serait, à votre avis, entièrement étranger au sujet dont il est maintenant question : mais trouvez-vous qu'il soit superflu de remarquer qu'on ne doit pas confondre cette erreur capitale avec celle dont j'ai à parler? Croyez-vous que je ne sois pas même obligé d'avertir que les manichéens ont contredit la foi catholique, non-seulement en disant que la loi de Moïse avait un mauvais principe, mais encore en soutenant que la loi de Moïse était mauvaise en elle-même et de sa nature? Si la remarque est superflue pour vous, elle ne le sera certainement pas pour d'autres.

Dans ce raisonnement que faisaient les manichéens : *L'Ancien Testament est mauvais, donc ce n'est pas le Dieu bon, mais le Dieu mauvais qui en est l'auteur*, il faut reconnaître deux hérésies différentes et indépendantes l'une de l'autre, celle des deux principes et celle qui réprouve comme mauvais l'Ancien Testament; au lieu que dans le raisonnement qui suit : *Le Nouveau Testament est bon, donc ce n'est pas le Dieu mauvais, mais le Dieu bon qui en est l'auteur*, il n'y a qu'une seule hérésie, qui est celle des deux principes.

Voilà, me direz-vous, ce qui s'appelle perdre son temps et ses paroles. Quel lecteur a besoin qu'on lui fasse apercevoir ce qui saute aux yeux? Mais ne savez-vous pas qu'au regard de ces sortes de matières, mille gens, de beaucoup d'esprit d'ailleurs, ont la conception difficile et le jugement rétif? Combien en connaissez-vous qui se persuadent qu'ils ne pensent pas sur la liberté comme les manichéens, parce qu'ils ne prétendent pas que la nécessité d'agir, qu'ils admettent, vienne de deux âmes, l'une bonne et l'autre mauvaise, qui aient été données à chaque homme par le Dieu bon et le Dieu mauvais? Or ceux-là mêmes, quoiqu'en plusieurs points ils n'aient pas une idée beaucoup plus avantageuse de la loi de Moïse que les manichéens, ne s'imagineront-ils pas être d'un sentiment fort éloigné de celui que tenaient ces hérétiques touchant la nature de l'ancienne loi, tandis qu'ils confesseront qu'elle a été établie par le vrai Dieu?

Comme les manichéens faisaient auteur de l'Au-

cien Testament un Dieu mauvais et malfaisant, ils détestaient non-seulement la religion des Juifs, mais aussi tous les livres qui en contenaient l'économie et les monuments. Ils disaient que l'Ancien Testament était contraire à lui-même, qu'il était contraire au Nouveau Testament, qu'il était blâmé et condamné par le Nouveau Testament.

Les objections de la première espèce ne sont pas fortes. Elles opposent la loi qui interdisait tout travail les jours de sabbat, à l'ordre que Josué reçut de faire porter l'arche d'alliance autour des murailles de Jéricho un jour de sabbat; la défense de fabriquer, d'avoir, de conserver aucune statue ni figure de quoi que ce soit, au commandement qui fut fait à Moïse de construire et d'élever un serpent d'airain, et à celui d'orner l'arche des figures de deux chérubins; la connaissance de toutes choses que Dieu s'attribue, à l'ignorance qui paraît dans la question qu'il fit au premier homme après son péché: *Adam, où êtes-vous?* et dans celle qu'il fit à Caïn après le meurtre d'Abel: *Où est votre frère?*

Tertullien et saint Augustin (*a*) se donnent la peine de résoudre ces difficultés et d'autres semblables, qui furent proposées d'abord par les marcionites, et répétées par les manichéens. Le travail, disent ces Pères, qui est une œuvre de religion ou de charité, n'était pas défendu le jour du sabbat. Les statues et les figures qui n'étaient point un objet d'idolâtrie n'étaient point proscrites, et jamais un reproche ne fut pris pour une marque d'ignorance. Les mêmes hérétiques objectaient encore en ce genre que le Dieu des Hébreux avait commandé la fornication au prophète Osée, qu'il avait conseillé et autorisé le vol que son peuple avait fait aux Egyptiens, quoiqu'il ait défendu l'un et l'autre péché dans son Décalogue. Mais, dit saint Augustin, pourquoi appeler fornication un mariage qui la fit cesser? Pourquoi appeler vol ce qui fut un juste salaire (*S. Aug.*, *lib.* XXII *contra Faustum*, *cap.* 71 *et* 80).

Pour ce qui est des contrariétés prétendues que les manichéens croyaient trouver entre l'Ancien et le Nouveau Testament, saint Augustin les rapporte la plupart dans son livre contre Adimante, et il les concilie à merveille. Moïse dit dans la Genèse, que Dieu par lui-même a créé le ciel, la terre et la lumière (*Gen.* I, 1); et l'Evangile dit que le monde a été fait par Jésus-Christ (*Joan.* I, 3). Saint Augustin répond que tout chrétien, en lisant la Genèse, reconnaît dans le Dieu créateur un être subsistant en trois personnes, dont la seconde est Notre-Seigneur Jésus-Christ (*S. Aug. contra Adim*, *cap.* 1). Moïse dit dans la Genèse que Dieu se reposa après la création du monde (*Gen.* II, 2); et le Sauveur dit dans l'Evangile: *Mon Père agit continuellement* (*Joan.* V, 17). Saint Augustin répond que ce repos marque seulement la fin de la création, et qu'il n'exclut point l'action par laquelle Dieu conserve et gouverne continuellement le monde (*S. Aug.*, *contra Adim.*, *cap.* 2.) Moïse dit que Dieu fit l'homme à son image et à sa ressemblance (*Gen.* I, 26, 27); et le Sauveur dit aux Juifs: *Vous êtes les enfants du démon* (*Joan.* VIII, 44). Saint Augustin répond que l'imitation donne des enfants à ceux qu'on prend pour modèles, ainsi que la doctrine aux maîtres qui instruisent (*S. Aug.*, *contra Adim.*, *cap.* 5, *n.* 1). Rien de tout cela ne paraît au saint docteur faire une difficulté considérable.

Permettez-moi de m'arrêter un peu plus aux objections de la troisième espèce: le but que je me suis proposé le demande, elles le touchent et l'intéressent davantage; car je ferai voir dans la suite que la nouvelle doctrine touchant la loi de Moïse rentre dans le manichéisme et le fait revivre.

Les manichéens se flattaient de démontrer par le Nouveau Testament que la matière et la fin de l'Ancien étaient mauvaises. Pour en justifier la matière, les saints docteurs emploient ce témoignage de Jésus-Christ: *Je vous le dis en vérité: avant que le ciel et la terre viennent à manquer, tout ce qui est de la loi s'accomplira, sans qu'il en manque un seul iota ou un seul point* (*Matth.* V, 18); et ces deux autres de saint Paul: *La loi est sainte, le précepte aussi est saint, juste et bon* (*Rom.* VII, 12, 16). Je conviens que la loi est bonne; en effet, que pourraient reprendre les hérétiques dans les préceptes qu'on appelle moraux, ou même dans ceux qui étaient seulement de police? Il ne faut que les concevoir pour en reconnaître l'équité et la sagesse.

La loi du talion et celles qui permettaient le divorce et l'usure avec les étrangers sont les seules que les ennemis de l'Ancien Testament aient osé censurer. La première, disaient-ils, est expressément condamnée par ces paroles de Jésus-Christ: *Vous avez appris qu'il a été dit: Œil pour œil, dent pour dent. Et moi je vous dis de ne point faire de résistance, si on vous maltraite* (*Matth.* V, 39). La seconde est réprouvée par celles-ci: *Or, je vous dis que quiconque renverra sa femme, hors que ce soit pour adultère, et en épousera une autre, devient adultère lui-même; et que celui qui épousera celle qu'on aura renvoyée devient adultère aussi* (*Matth.* XIX, 9). Enfin la troisième loi est blâmée par cet autre texte de l'Evangile: Prêtez sans rien espérer.

Les manichéens se trompaient. Jésus-Christ ne blâme point la loi du talion, mais la fausse tradition des scribes et des pharisiens, qui en permettaient aux particuliers l'exécution, laquelle devait être réservée aux magistrats. Car l'Evangile, qui ordonne aux particuliers le pardon des injures, défend-il aux magistrats d'en punir les auteurs (*S. August.*, *contra Adim.*, *cap.* 8)? Quant à la loi du divorce, le Sauveur lui-même en fait l'apologie en disant: *C'est à cause de la dureté de votre cœur que Moïse vous a permis de renvoyer vos femmes* (*Matth.* XIX, 8). D'où l'on doit conclure, ce me semble, qu'une telle permission n'exemptait pas de péché ceux qui en usaient, mais qu'elle ne faisait que les soustraire à la crainte des peines temporelles, et que cette loi était purement politique, qui, à raison du bien public, réservait au jugement de Dieu seul la punition du divorce. C'est dans ce même sens que saint Thomas a entendu la loi qui permettait aux Juifs l'usure avec les étrangers, pour éviter un plus grand mal, et afin que l'avarice, à laquelle ils étaient fort enclins, ne les portât point à ruiner leurs frères (*S. Thomas*, 2-2, *qu.* 78 *a.* 1, *ad.* 2).

Un habile homme m'a autrefois objecté que Bèze et Piscator, tous deux protestants, étaient les seuls garants de ce que je pense sur la loi du divorce. Mais il se trompait. Tertullien, Origène, Chromatius, saint Jérôme, le Vénérable Bède, Euthymius, Théophylacte, sont cités par Maldonat en faveur de l'opinion qui m'a plu, et il avoue qu'elle est probable, quoiqu'il embrasse le sentiment contraire. Il est vrai que ce savant interprète de l'Ecriture semble se défier d'avoir bien entendu le texte de ces Pères, *nisi male intelligendo fallar*. Mais sûrement il est entré dans leur pensée, et avec cette clause il pouvait ajouter saint Chrysostome, qui parle plus obscurément. Et pourquoi n'appliquerait-on pas à la loi du divorce ce que saint Thomas dit de la loi de l'usure: *Non fuit eis concessum quasi licitum, sed permissum ad majus malum vitandum?* ce qui paraît être le sens naturel de ces paroles de Jésus-Christ, *ob duritiam cordis*. J'avoue que la polygamie était véritablement permise aux Juifs, mais c'est-à-dire qu'un mari ne péchait pas en ayant plusieurs femmes, et non pas qu'une femme avait droit d'épouser plusieurs maris.

Au regard des lois qui n'étaient que cérémoniales,

(*a*) *Tertul.*, *lib.* II *contra Marc.*, *cap.* 21, 22, 24, 25; *S. Aug.*, *lib.* I *contra Adim.*, *cap.* 22; *contra adversar. legis et proph.*, *cap.* 20.

si l'on fait attention au génie grossier et inconstant, au caractère dur, indocile, intraitable du peuple d'Israël, au furieux penchant qui le portait à l'idolâtrie, et qu'il avait contracté en Égypte par un long commerce avec la plus superstitieuse de toutes les nations, on sera obligé de convenir que, pour détourner les Israélites du culte des faux dieux, il était nécessaire non-seulement de le frapper sur la grandeur et la majesté de son Dieu par l'appareil et l'éclat des solennités et de tout le culte extérieur que la loi prescrivait, mais encore de l'attacher et de le ramener sans cesse à son Dieu par la diversité et la multitude des sacrifices, des oblations, des expiations; de l'assujettir et de le captiver par des observances, des cérémonies de toutes les sortes, qui lui rendissent la religion toujours présente et sensible.

A ces considérations ajoutez le rapport mutuel des deux Testaments, qui exigeait que l'Ancien exprimât et figurât en mille façons différentes les vérités, les mystères, les avantages et la perfection du Nouveau. *Sacrificiorum onera et operationum et oblationum negotiosas scrupulositates nemo reprehendat, quasi Deus sibi talia proprie desideraverit..... Sed illam Dei industriam sentiat, qua populum pronum in idololatriam et transgressionem ejusmodi officiis religionis suæ voluit astringere, quibus superstitio sæculi agebatur, ut ab ea avocaret illos, sibi jubens fieri quasi desideranti, ne simulacris faciendis delinqueret...* (*Tertull.*, *lib.* II *contra Marc.*, *cap.* 18). *Sed in ipsis commerciis vitæ et conversationis humanæ, domi et foris ad usque curam vasculorum omnifariam distinxit, ut istis legalibus disciplinis occurrentibus ubique, ne nullo momento vacarent a Dei respectu..... Quam legem non duritia promulgavit auctoris, sed ratio summæ benignitatis, populi potius duritiam edomantis, et rudem obsequio fidem operosis officiis dedolantis: ut nihil de arcanis attingam significantis legis, spiritalis scilicet et propheticæ, et in omnibus argumentis figuratæ* (*Id.*, *ibid.*, *cap.* 19).

Cependant, disaient les manichéens, le Dieu des Hébreux ne convient-il pas lui-même qu'il a donné à son peuple des préceptes qui ne sont pas bons, et des jugements où ils ne trouveront point la vie? *Et ego dedi eis præcepta non bona, et judicia in quibus non vivent* (*Ezech.* XX, 25)? Il s'agit bien là des lois portées et des règlements de police ou de religion établis par Moïse pour le gouvernement du peuple hébreu! Dieu parle de la juste vengeance qu'il a exercée sur son peuple infidèle et prévaricateur, en le livrant au pouvoir de ses ennemis, et en permettant que les nations qui l'avaient réduit en servitude le traitassent avec rigueur et inhumanité, lui imposassent des lois dures, exigeassent de lui des tributs exorbitants, l'accablassent de fardeaux et de misères, jusqu'au point de lui rendre la vie insupportable. Voilà le vrai sens des paroles du prophète: car dans plusieurs versets qui précèdent, Dieu dit que les lois qu'il avait données à son peuple sont bonnes, et que leur observation est une source de vie, *Quæ faciens homo, vivet in eis.*

Outre le passage d'Ézéchiel que je viens d'expliquer, on en objecte un autre de saint Paul que voici: *Nam si illud prius culpa vacasset, non utique secundi locus inquireretur* (*Hebr.* VIII, 7). On peut l'entendre en deux manières: ou bien en prenant le mot *culpa* non pour un défaut proprement dit, qui fasse juger l'ancienne alliance répréhensible, mais pour un manque de perfection qui la rende moins estimable; ou bien en rapportant ce mot, non pas à la nature de l'ancienne alliance, mais à ceux qui la reçurent, et aux Israélites avec qui elle fut contractée.

Ainsi le sens est que la loi évangélique n'eût point été nécessaire, si la loi de Moïse n'eût point été imparfaite, suivant la première interprétation, qui est appuyée sur le texte qui précède, où il est dit que la nouvelle alliance est plus excellente, et qu'elle est fondée sur la promesse de choses plus excellentes: *Melioris Testamenti mediator est, quod in melioribus repromissionibus sancitum est* (*Hebr.* VIII, 6). L'autre sens est que la loi évangélique n'eût point été nécessaire si la loi de Moïse eût été observée fidèlement et sans aucune prévarication, suivant la seconde interprétation, qui est de saint Chrysostome (*Homil.* 14 *in Hebr.*).

L'autorité de ce Père n'empêche point Cornélius *a Lapide* et nos autres interprètes de rejeter ce sens comme évidemment faux, parce que, sans égard à la fidèle observation ou à la criminelle transgression de la loi, il fallait que l'ombre fît place à la vérité, et qu'à l'état de servitude, à des sacrifices insuffisants, succédât la liberté évangélique et la précieuse victime du Nouveau Testament.

La raison de saint Chrysostome fait néanmoins une difficulté assez considérable pour mériter une réponse. Ce Père fonde son explication sur ces paroles, *Vituperans enim eos dicit.* Il fait remarquer que le texte de saint Paul dont il est question se rapporte au passage de Jérémie, qui est cité ensuite, et que l'Apôtre désigne ce rapport, en avertissant que dans ce passage Dieu ne blâme pas l'Ancien Testament, mais les Juifs qui le reçurent et ne l'observèrent point: *Vituperans enim ipsum non dicit, sed vituperans eos dicit* (*Chrys.*, *ibid.*). Ainsi saint Chrysostome croit avoir droit d'expliquer ces paroles de saint Paul: *Nam si illud prius culpa vacasset, non utique secundi locus inquireretur*, par ces autres paroles du texte de Jérémie, où Dieu reproche aux Israélites de n'avoir pas tenu ferme dans son alliance, et leur déclare que c'est pour cela qu'il a pris le dessein de contracter une alliance nouvelle avec la maison d'Israël et de Juda: *Consummabo super domum Israel et super domum Juda testamentum novum..... quoniam ipsi non permanserunt in testamento meo* (*Jerem.* XXXI, 32).

Cela me persuade qu'il faut réunir les deux interprétations ensemble, en modifiant néanmoins la seconde, de sorte que le mot *culpa* signifie et l'imperfection de la loi mosaïque, et la faute des Israélites qui ne l'observèrent point; c'est-à-dire que la pensée de l'Apôtre est que la loi de Jésus-Christ était nécessaire à cause de l'imperfection et de l'insuffisance de la loi mosaïque, et que Dieu avait outre cela une autre raison d'abroger l'Ancien Testament, et d'y substituer le Nouveau, savoir, l'infidélité des Israélites. Il est clair que ce second motif n'est qu'accessoire, mais il ne laisse pas d'être vrai, car Jérémie l'assure. Et peut-on douter que saint Paul ne reconnaisse ce motif et n'y fasse attention dans ces paroles: *Nam si illud prius culpa vacasset, non utique secundi locus inquireretur*, puisqu'il prouve une vérité que ces mêmes paroles contiennent par le passage de Jérémie: *Vituperans enim eos dicit*, etc.? J'ai remarqué qu'il fallait modifier la seconde interprétation, en entendant que si les Israélites n'avaient pas méprisé et violé leur loi, l'Evangile n'eût pas été nécessaire par ce motif-là, quoiqu'il eût été nécessaire à cause de l'imperfection et de l'insuffisance de la loi ancienne.

Les nouveaux hérétiques paraissent être d'accord avec l'Eglise sur l'article précédent. C'est en vain pourtant qu'ils se flattent de répondre plausiblement à quelques-unes des difficultés que je viens de résoudre; et il leur est absolument impossible de justifier en général la matière de la loi de Moïse, parce qu'ils soutiennent avec les manichéens que la fin en est mauvaise. Il est donc important que j'examine avec exactitude ce que les manichéens enseignaient au regard de l'établissement d'une loi et d'une religion particulière pour les enfants de Jacob. La doctrine unanime des Pères est que Dieu prit ce moyen pour empêcher que la foi du Sauveur futur, qu'il avait promis à Adam et à Eve immédiatement après leur péché, ne s'éteignît entièrement parmi les hommes.

Il voulut donc procurer la conservation et l'accroissement de cette foi, en séparant des autres nations et formant avec un soin particulier un peuple choisi qui par la voix de ses prophètes prédît l'avénement, les

caractères, les actions, la vie, la mort, le règne et la gloire du Christ ; qui le figurât et le représentât par sa religion, ses lois, ses princes, ses pontifes, ses malheurs, ses succès, sa condition et ses événements soit dans la paix, soit dans la guerre ; qui le vît naître dans son sein et fût le premier à le reconnaître, et ensuite l'annonçât, le montrât au reste de l'univers. Ce n'était pas seulement, dit saint Augustin, une ou deux personnes ou quelques hommes en particulier, c'était la nation entière, tout le royaume, qu'on devait regarder comme un grand prophète, qui annonçait le Christ et le Christianisme : *Ut non solum ille aut ille homo, sed universa ipsa gens, totumque regnum propheta fieret Christi Christianique regni. Ipsum regnum magnus quidam propheta fuit* (*S. Aug., lib.* XIII *in Faustum, capp.* 4 *et* 15).

Les Pères opposaient cette fin de l'Ancien Testament si sainte et si salutaire, à celle que l'impiété des manichéens supposait au Dieu des Hébreux, qui était le dessein de nuire premièrement à son peuple, et ensuite par le moyen de son peuple aux autres nations qui ne l'adoraient pas ; sur quoi les hérétiques objectaient ces paroles d'Isaïe : Je suis le Seigneur qui créé le mal : *Ego Dominus creans malum* (*Isai.* XLV, 7), et ces autres du prophète Amos : Il n'y a aucun mal dans la ville que le Seigneur n'ait fait : *Si erit malum in civitate, quod Dominus non fecerit* (*Amos* III, 6).

Les Pères répondaient, en distinguant le mal du péché et le mal de la peine, que celui-là venait de la malice du démon et de l'abus que l'homme faisait de sa liberté, et que l'autre était ordonné du seul véritable Dieu, qui éprouvait les hommes par les tribulations, ou qui usait d'une juste rigueur en punissant l'idolâtrie des nations et l'infidélité de son peuple.

Quelle justice, ajoutaient les manichéens, que celle qui fait porter aux enfants la peine due aux péchés des pères? Et c'est la conduite de Dieu dans tout l'Ancien Testament, et dont même il fait gloire. Je suis, dit-il, le Seigneur ton Dieu, fort et jaloux, qui visite l'iniquité des pères dans les enfants jusqu'à la troisième et la quatrième génération : *Ego Dominus Deus tuus, fortis, zelotes, visitans iniquitatem patrum in filios in tertiam et quartam generationem* (*Exod.* XX, 5).

Il déclare néanmoins par son prophète Ezéchiel, répond Tertullien aux marcionites, que le fils ne porterait point l'iniquité du père, et que le père ne porterait point l'iniquité du fils : *Filius non portabit iniquitatem patris, et pater non portabit iniquitatem filii* (*Tertul., lib.* II *contra Marcionem, cap.* 15 ; *Ezech.* XVIII, 20). Comme les marcionites ni les manichéens n'ont point fondé sur ces paroles un reproche de contradiction, ils ont dû y voir une explication capable de les satisfaire. Dieu n'enveloppe dans sa vengeance les enfants avec les pères que quand il la borne aux châtiments temporels; et il a droit d'intéresser les hommes à lui obéir par la considération du bonheur ou du malheur de leur postérité, qu'ils aiment souvent plus qu'eux-mêmes.

Quoi qu'on pût dire, ces hérétiques ne trouvaient pas supportable la sévérité de Dieu, qui éclate dans toutes les parties de l'histoire du peuple de Dieu (*S. Aug., lib.* I *contra advers. legis et prophetarum, cap.* 16, *n.* 28). Ils n'envisageaient point sans frémir et se révolter ce déluge universel des eaux qui fit disparaître de la terre un déluge universel de crimes par la mort de presque tous les hommes ; cette pluie de feu qui consuma si absolument deux villes infâmes, que la place même où elles avaient été périt en quelque sorte, étant devenue stérile et inhabitable à jamais ; les miracles prodigués et la nature étonnée du renversement de ses lois les plus inviolables, qui consomma la réprobation d'un roi endurci ; la terre qui fondit sous les pieds d'une troupe de rebelles et de sacriléges, et les engloutit tout vivants dans son sein ; une multitude de serpents dont les haleines enflammées et les cruelles morsures changèrent les murmures d'un peuple ingrat en de lamentables gémissements ; le feu du ciel prompt à faire respecter Dieu dans ses ministres, et à suivre la voix des prophètes en tombant sur la tête des impies.

Tertullien eut beau déployer son éloquence pour faire voir l'affinité nécessaire qui était entre la justice et la bonté de Dieu, et que la punition du crime était un véritable bien (*Tertul., lib.* II *contra Marc., cap.* 11) ; Marcion ne laissa point de pousser son impiété jusqu'à canoniser Caïn, Coré, Dathan et Abiron, et tous les scélérats qui avaient été les malheureuses victimes de la colère du Dieu des Juifs (*Theodor., lib.* I *adv. hæres., cap.* 24). Cet hérésiarque imaginait dans le Dieu des chrétiens plus de douceur et d'indulgence, trompé par l'abus qu'il faisait de cet endroit de l'Evangile où il est raconté que les apôtres Jacques et Jean ayant voulu, à l'imitation du prophète Elie, faire descendre le feu du ciel sur les Samaritains, qui avaient refusé à Jésus-Christ l'entrée de leur ville, le Sauveur leur dit : Vous ne savez de quel esprit vous êtes ; *Nescitis cujus spiritus estis* (*Luc.* IX, 55).

Marcion ne considérait pas les vues admirables de la divine providence, qui avait préparé de loin l'établissement d'une religion parfaite, où l'on ne vécût que de la foi, où l'on n'espérât que des récompenses, et l'on ne craignît que des châtiments futurs et d'un autre monde. Il ne concevait pas que, pour prévenir les doutes que ferait naître le libertinage, et pour empêcher que les méchants ne prissent la longanimité et la patience de Dieu à les souffrir pour une marque qu'il n'est point et qu'il ne peut rien sur eux, sa divine sagesse avait fait précéder une autre religion, dont l'économie toute miraculeuse démontra que cet univers n'est point gouverné par le hasard ou par une aveugle nature, mais par une intelligence souveraine, par un Créateur tout-puissant, à la parole duquel on peut se fier quand il promet des biens et qu'il menace des maux éternels ; puisqu'un grand peuple, toujours subsistant malgré sa réprobation, atteste, par les monuments incontestables de son histoire, que durant plusieurs siècles il a tenu son bonheur ou son malheur temporel d'une suite continuelle de prodiges que le seul bras qui a fait la nature et qui la soutient pouvait opérer.

Ce n'étaient là que les gages et les signes des biens et des maux que la foi chrétienne nous propose. Ainsi on pouvait dire aux marcionites et aux manichéens : Dieu est plus sévère que vous ne pensez; vous avez tort de vous arrêter à des ombres et à des figures, pour peindre les rigueurs de sa vengeance. Les maux temporels ne sont pas plus des châtiments dignes de la justice de Dieu, que les biens terrestres ne sont un prix proportionné à sa bonté et à sa magnificence. S'il a cessé de promettre et d'assurer à ceux qui le servent la rosée du ciel, la graisse de la terre et la possession des richesses de ce monde, a-t-il oublié pour cela sa libéralité envers les justes? De même, s'il ne creuse plus d'abîmes sous les pas de ceux qui l'offensent, s'il ne lance plus de feux et de tonnerres sur leurs têtes, s'il n'envoie plus de monstres pour les dévorer, en est-il moins redoutable à tous les pécheurs (*S. Aug., lib.* I *contra adv. legis et prophet., cap.* 16, *n.* 29)? Croyez-vous que les habitants de Sodome et de Gomorrhe aient été traités plus sévèrement que tant d'impudiques qui semblent aujourd'hui vivre et mourir en paix? Croyez tout le contraire : le feu du ciel ne consuma point si promptement ces scélérats, ils en virent et ils en sentirent les approches. Avant que de leur fermer tous les passages et de pénétrer partout, il leur donna le temps de faire quelques efforts pour échapper. Ces moments étaient pour eux des moments de grâce et de miséricorde, dont ils ont pu profiter. Mais maintenant, quand Dieu est las de souffrir les pécheurs, de deux instants qui se suivent immédiatement, l'un est le dernier instant d'une folle joie et d'une trompeuse sécurité dans l'état du

péché, et l'autre est le premier instant de leur damnation éternelle (*Ex Aug.*, *ibid.*).

N'omettons pas le grand scandale des sectateurs de Marcion et de Manès. Le Dieu de l'Ancien Testament, disaient-ils, est un Dieu qui se plaît à faire des coupables, qui aveugle, qui endurcit, qui trompe les hommes, pour les conduire à leur perte; et ils citaient plusieurs endroits des Ecritures de l'Ancien Testament, dont Calvin, qui aime à se revêtir des dépouilles des manichéens, fait le même abus pour rendre Dieu auteur du péché. Par exemple, Dieu est dit avoir endurci Pharaon (*Exod.* IX, 12) et avoir inspiré à David le dessein de faire le dénombrement de tous ses sujets; ce qui attira sur lui et sur tout son peuple un fléau terrible (*II Reg.* XXIV). Dans une vision prophétique, Michée vit le Seigneur qui envoyait l'esprit de mensonge pour tromper Achas (*III Reg.* XXII, 20).

Il y a quantité de textes à peu près semblables même dans le Nouveau Testament, comme saint Augustin l'a remarqué en réfutant les manichéens (*S. Aug.*, *lib.* 1 *contra advers. legis et prophet. cap.* 16, *n.* 28). La règle de ce saint docteur et des autres Pères est que, toutes les fois que l'Ecriture sainte paraît attribuer à Dieu ce qui ne convient qu'à la malice du démon ou des hommes, le texte sacré doit être entendu d'une simple permission.

N'est-il aucun moyen de fermer la bouche à Calvin, qui raille de cette explication en la mettant sur le compte des seuls scolastiques, et qui s'avise de faire ici le scrupuleux à recevoir un sens tant soit peu forcé des paroles de l'Ecriture? Essayons. Je dis d'abord que cette interprétation est très-conforme au génie de la langue sainte, suivant lequel celui qui a souffert une chose qu'il avait le pouvoir d'empêcher est représenté comme l'ayant faite. Les Chaldéens, à l'instigation du démon, avaient enlevé les troupeaux de Job, et Dieu n'avait fait simplement que le permettre; c'est ce que l'Ecriture déclare en termes exprès. Cependant Job dit: *Le Seigneur me les avait donnés, le Seigneur me les a enlevés* (*Job.* I, 21). L'auteur des Paralipomènes écrit que ce fut une suggestion du démon qui porta David à ordonner le dénombrement de ses sujets (*I Paral.* XXI, 1); et néanmoins, comme nous venons de le voir, l'auteur de l'histoire des Rois écrit que Dieu le poussa à cette entreprise.

J'ajoute qu'il y a une raison très-considérable pour laquelle, dans la langue sainte, Dieu est dit commander, décerner, faire tout ce qu'il permet simplement: c'est pour donner à entendre que non-seulement il ne peut rien arriver sans que Dieu l'ait prévu et ne se soit déterminé à le souffrir, mais encore que toute la malice des anges et des hommes, loin de nuire au moindre de ses desseins, devient par son infinie sagesse un moyen qui concourt efficacement à les accomplir; en sorte que tous les péchés et tous les crimes qui se commettent contre la volonté divine, Dieu les dirige à une bonne fin, avec tant de justesse, une certitude si infaillible, qu'ils n'entreraient pas mieux dans le plan de sa conduite, qu'ils ne serviraient pas mieux au bien qu'il se propose, s'il avait décerné, s'il avait commandé, fait lui-même dans cette vue tous ces péchés et tous ces crimes.

Ecoutez cependant Calvin, qui dit d'un air triomphant: « Si l'aveuglement et la folie d'Achab est un jugement de Dieu, la chimère d'une pure permission s'évanouit, parce qu'il serait ridicule qu'un juge permît seulement et ne décernât point par un arrêt positif ce qu'il veut faire, et n'en ordonnât point l'exécution à ses ministres: *Si Dei judicium est excæcatio et amentia Achab, nudæ permissionis evanescit figmentum, quia ridiculum esset judicem tantum permittere, non etiam decernere quid fieri velit, et mandare executionem ministris* (*Calv.*, *lib.* 1 *Inst.*, *cap.* 18).

Cela n'a point paru si ridicule à saint Augustin; et la raison est que ce Père n'a point confondu le souverain juge de l'univers avec les hommes, qui, n'étant point maîtres de tous les événements, ne peuvent punir par de pures permissions. Selon le saint docteur, quand on entend ces paroles de l'Ecriture, C'est moi le Seigneur, qui ai séduit ce prophète: *Ego Dominus decepi prophetam illum*, ou ce texte, Dieu endurcit qui lui plaît: *Et quem vult indurat*, on doit penser aux mérites de celui dont Dieu a permis l'endurcissement et la séduction. *Cum audilis, ego Dominus seduxi illum, et quem vult indurat, ejus merita cogitate, quem sic obdurari ac seduci Dominus permisit* (*S. Aug.*, *lib. de Gratia et lib. arb.*, *cap.* 23, *n.* 45).

Pour ce qui est du passage suivant, sur lequel les manichéens appuyaient beaucoup aussi bien que les marcionites: Le Dieu de ce monde a aveuglé l'esprit des infidèles. *Deus hujus sæculi excæcavit mentes infidelium* (*II Cor.* IV, 4), il est clair que saint Paul ne parle point du véritable Dieu, mais du démon, à qui le monde païen déférait des honneurs divins, et qu'il adorait dans les idoles (*a*).

Les manichéens avaient donc la folie de croire que le même Dieu, qui avait armé les Juifs pour exterminer les peuples de la terre de Chanaan, causait l'infidélité des nations, et ils détestaient ces sanglantes exécutions, ces saccagements de villes, ces massacres de tant de milliers d'hommes, ces guerres impitoyables, que Moïse et Josué firent par ordre de Dieu pour punir des impiétés dont Dieu même, suivant l'opinion des manichéens, était l'auteur.

Le chapitre XII du livre de la Sagesse semble avoir été écrit exprès pour confondre ces hérétiques et ceux de nos jours qui ont adopté une partie de leur système. L'auteur de ce livre se propose de montrer que le Seigneur se conduit en toutes choses avec un esprit de bonté et de douceur, que c'est pour cela qu'il ménage sa colère et la répand peu à peu sur ceux qui s'égarent, dans la vue de les corriger, et qu'en même temps il les avertit, et leur parle intérieurement des excès qu'ils commettent, afin que, renonçant à leur malice, ils se déterminent à croire en lui. Quelle preuve apporte-t-il de ce qu'il avance ainsi en général et sans restriction? La manière dont Dieu en a usé envers les anciens habitants de la terre sainte, qui s'étaient rendus odieux et abominables à ses yeux par leurs crimes énormes, leurs maléfices et leurs enchantements, leurs sacrifices injustes et cruels, le meurtre de leurs propres enfants, qu'ils égorgeaient sans pitié, dont ils dévoraient les entrailles et buvaient le sang, profanateurs sacriléges d'un pays qui appartenait particulièrement au Seigneur et qu'il s'était consacré: car Dieu, ayant résolu de venger tant de victimes innocentes et indéfendues, qui rencontraient les auteurs de leur mort dans ceux dont ils avaient reçu la vie, et voulant perdre ces scélérats par les mains des Hébreux, afin de mettre ceux-ci en possession de la terre du monde qui lui était la plus chère et qui avait été le lieu du pèlerinage d'Abraham, d'Isaac et de Jacob, considéra néanmoins que les coupables étaient des hommes qu'il avait créés; c'est pourquoi il les épargna en quelque sorte, et leur montrant de près la formidable armée de son peuple, qu'il retint à leur vue durant l'espace de quarante années dans le désert, il la fit précéder par une horrible nuée de guêpes, qui infecta toute la terre de Chanaan et fit périr insensiblement une grande partie de ses habitants. Quel fut en cela son dessein? Ce n'est pas, continue le Sage, qu'il fût impossible à Dieu de soumettre aux justes les impies par la voie des armes, ou de les exterminer tous ensemble, en leur envoyant, au lieu d'insectes, une troupe de bêtes féroces pour les dévorer, ou même

(*a*) *S. Irenæus*, *lib.* III, *cap.* 7, *n.* 1; *lib.* IV, *cap.* 29, *n.* 21; *S. Aug.*, *lib. contra Faustum*, *c.* 2.

en prononçant seulement une parole; mais il procéda par parties à l'exécution des jugements qu'il exerçait sur eux, afin de leur procurer le temps et l'occasion de faire pénitence, quoiqu'il n'ignorât point que c'était une nation perverse, et qu'ayant sucé l'erreur et le crime avec le lait, la méchanceté s'était enracinée dans leur cœur par la force de l'éducation, des exemples et de l'habitude, en sorte qu'elle leur était devenue comme naturelle; et quoique, par conséquent, il vît bien qu'ils s'étaient mis par leur faute dans une espèce d'impossibilité de changer et de se convertir jamais. Car ce fut une race maudite dès le commencement dans la personne de leurs pères Cham et Chanaan, dont ils devaient imiter l'impiété.

Vous ne serez point de ceux qui m'accuseront d'affaiblir cet endroit par l'adoucissement de mon commentaire. Il est évident que le Sage ne marque ici qu'une grande difficulté, et non pas une impossibilité réelle. En effet, si les Chananéens ne pouvaient point changer ni se convertir, pourquoi, dit-il auparavant que Dieu leur ménageait le temps et l'occasion de faire pénitence : *Dabas locum pœnitentiæ* (*Sap.* XII, 10)? Pourquoi de l'exemple particulier des Chananéens conclut-il en général que Dieu châtie de telle sorte les pécheurs en ce monde, qu'il leur donne le temps et le moyen de faire pénitence : *Docuisti populum tuum per talia.... quoniam judicans das locum in peccatis pœnitentiæ* (*Ibid.*, 19)? Pourquoi enfin déclare-t-il expressément que Dieu a donné aux Chananéens le pouvoir de changer et de renoncer à leur malice : *Dans tempus et locum per quæ possent mutari a malitia* (*Ibid.*, 20)? Vous m'approuverez de représenter ici tout entier le texte que j'ai paraphrasé, afin qu'on juge de ma fidélité à rendre le sens.

O quam bonus et suavis est, Domine, Spiritus tuus in omnibus! Ideoque eos qui exerrant partibus corripis, et de quibus peccant admones et alloqueris : ut relicta malitia credant in te, Domine. Illos enim antiquos habitatores terræ sanctæ tuæ, quos exhorruisti, quoniam odibilia opera tibi faciebant per medicamina et sacrificia injusta, et filiorum suorum necatores sine misericordia, et comestores viscerum hominum, et devoratores sanguinis a medio sacramento tuo, et auctores parentes animarum inauxiliatarum, perdere voluisti per manus parentum nostrorum ; ut dignam perciperent peregrinationem puerorum Dei, quæ tibi omnium carior est terra. Sed et his tanquam hominibus pepercisti, et misisti antecessores exercitus tui vespas, ut illos paulatim exterminarent. Non quia impotens eras in bello subjicere impios justis, aut bestiis sævis, aut verbo duro simul exterminare ; sed partibus judicans dabas locum pœnitentiæ, non ignorans quoniam nequam est natio eorum, et naturalis malitia ipsorum, et quoniam non poterat mutari cogitatio illorum in perpetuum. Semen enim erat maledictum ab initio, etc. (*Sap.* XII, 1-11).

L'obstination constante dans le mal que ces peuples barbares et impies opposèrent à la miséricorde de Dieu lassa enfin sa patience, et il les livra à l'épée des Israélites. Cela déplaît aux manichéens, dit saint Augustin (*Lib. contra Adim.*, *cap.* 17, *n.* 4). Ces hérétiques trouvaient mauvais que Dieu fût juste, ou qu'il eût le droit de commettre à des hommes l'exécution des arrêts de sa justice ; et parce que dans les Actes des apôtres il est raconté qu'Ananie et Sapphire furent frappés de mort à la parole de saint Pierre, c'était une de leurs raisons pour rejeter ce livre.

Saint Augustin s'applique donc à faire voir que la vengeance est légitime quand elle est autorisée de Dieu, et surtout quand avec cela elle ne regarde que les intérêts de sa gloire et de son culte, pourvu toutefois qu'on l'exerce sans aucun sentiment de haine et par pure obéissance aux ordres de Dieu.

Or, dit le saint docteur, les manichéens ne prouveront jamais que ceux d'entre les Juifs qui étaient spirituels haïssent les nations que la justice divine leur commandait d'exterminer et de détruire. *Unde isti convincent animos virorum spiritualium, qui in illo populo fuerunt, quod eos oderant qui per ipsos divina justitia jubebantur auferri* (*S. Aug.*, *ibid. n.* 5).

Les manichéens pouvaient faire ici à saint Augustin une objection considérable, tirée des sentiments de haine et de vengeance, des malédictions et des imprécations horribles qui sont répandues dans les Psaumes.

On doit répondre, ce me semble, que ces sentiments ne sont point proprement personnels, ni du choix de celui qui les forme, soit que David lui-même, ou le peuple d'Israël, ou un Israélite en particulier parle dans les Psaumes ; que cette haine et ces traits de malédiction sont adressés par le Saint-Esprit à des pécheurs désespérés, dont l'attachement à l'impiété était peu différent d'une réprobation consommée ; que ces imprécations sont des actes de conformité à la volonté de Dieu, et une approbation des justes arrêts que Dieu a portés contre des ennemis de son saint nom, qu'il avait prévu devoir être irréconciliables ; et enfin, ne faut-il pas convenir que les chrétiens sont dans une disposition de cœur et d'esprit toute pareille, quand ils disent à Dieu : Que votre volonté soit faite sur la terre comme dans le ciel?

Je ne saurais me persuader que David, transporté de zèle contre les méchants, adresse ses menaces et de funestes paroles à Saül, son beau-père et son roi, dont il n'a jamais parlé qu'avec le plus profond respect durant tout le cours des injustes persécutions que ce prince furieux s'acharnait à lui faire ; je ne crois point qu'il en veuille à son fils Absalom, pour qui sa tendresse paternelle redoubla quand il se vit obligé d'exposer ce fils rebelle à périr ; ou à Seméi, Doeg, Seba, Achitophel, ses sujets, dont les crimes ne purent altérer sa bonté et sa douceur. Les sentiments qu'il a exprimés dans les Psaumes démentiraient-ils le caractère et les mœurs que l'histoire sainte lui attribue?

Il me paraît plus que vraisemblable que les ennemis et les persécuteurs que David anathématise sont toujours les idolâtres, dont par ordre de Dieu les Hébreux étaient chargés de punir les crimes, ou qui en haine de Dieu faisaient la guerre à son peuple.

Si l'on trouve de la difficulté à expliquer dans ce sens le psaume CVIII, faut-il pour cela blasphémer avec Grotius, qui favorise ouvertement la cause des manichéens, et ose dire que l'esprit qui règne dans ce psaume n'est pas celui de l'Évangile? N'est-il pas plus naturel de reconnaître avec les saints Pères que tout y est prophétique et ne fait qu'annoncer la détestable fin du perfide apôtre qui a trahi Jésus-Christ, et des Juifs qui l'ont crucifié? Mais trouverez-vous solide la pensée qui me vient?

Vous savez qu'il est de la foi que l'entrée des Israélites dans la terre promise est la figure de la réception de tous les élus dans le ciel (*Hebr.*, IV). Cette sainte haine du peuple de Dieu contre les nations que Dieu avait proscrites, ne serait-elle pas une dépendance de cette figure? et n'aurait-elle point été destinée à représenter la haine et l'indignation toute sainte que l'Apocalypse et quelques autres livres sacrés attribuent aux bienheureux, qui durant toute l'éternité se conformeront aux sentiments de vengeance qu'ils verront dans Dieu pour les malheureuses victimes de sa colère? Quoi qu'il en soit, elle peut être aussi légitime, et elle n'empêche point que la loi de Moïse ne soit digne en elle-même et de sa nature d'être l'ouvrage d'un Dieu bon et bienfaisant; ce qui est la principale question qui fut agitée sur ce sujet entre les manichéens et les saints Pères.

Troisième partie.

ÉTAT DE LA QUESTION ENTRE SAINT AUGUSTIN ET LES PÉLAGIENS.

Ce ne fut pour ainsi dire qu'en passant et par occasion que saint Augustin eut quelque dispute avec les pélagiens sur la loi de Moïse. Le grand point par rapport à cette matière qui fut discuté entre le saint docteur et les ennemis de la grâce, regardait la loi en général; et il s'agissait de savoir si la loi, quelle qu'elle fût, suffisait pour le salut sans la grâce. C'est pourquoi saint Augustin prend presque toujours ici le mot de loi, non pour désigner l'état des Juifs ou les pratiques et les cérémonies instituées par Moïse, mais pour signifier les commandements et les préceptes qui composent le droit positif de l'Ancien et du Nouveau Testament. Il ne laisse pas cependant de ramener quelquefois la controverse de saint Paul avec les Juifs, et de prouver en particulier contre les pélagiens la faiblesse et l'inutilité de l'ancienne loi pour établir la nécessité de l'Evangile, et pour conclure de la nécessité de l'Evangile la nécessité de la grâce.

Il sera digne de votre curiosité que je vous fasse remarquer plusieurs choses que l'Apôtre dit uniquement de l'ancienne loi, dans la vue de convaincre les Juifs qu'ils doivent absolument recevoir la loi nouvelle, et que saint Augustin applique et étend à toute sorte de loi, afin de démontrer aux pélagiens le besoin que nous avons du secours de la grâce.

Dans l'Epître aux Romains, saint Paul enseigne qu'à cause du penchant que nous avons à faire ce qui nous est défendu, la loi écrite a donné lieu aux Juifs de pécher plus grièvement. A l'occasion du précepte, dit-il, le péché m'a séduit, et par le précepte même m'a donné la mort : *Peccatum occasione accepta per mandatum seduxit me et per illud occidit* (*Rom.* VII, 11). Saint Augustin explique ce passage dans un sermon qu'il fit ouvertement contre les manichéens et, comme les RR. PP. Bénédictins l'ont très-bien remarqué, tacitement contre les pélagiens, dont l'hérésie n'était pas encore tout à fait publique, mais se glissait à petit bruit.

Quel exemple croyez-vous que le saint docteur apporte pour faire comprendre le sens de ce passage et pour en rendre la vérité sensible? La loi qui fut donnée à nos premiers pères dans l'état d'innocence. Vous en jugerez mieux par ses propres paroles. « C'est ainsi, dit-il, qu'il arriva dans le paradis; alors se vérifia cette pensée : Le péché m'a séduit à l'occasion du précepte. Voyez le discours insinuant que le serpent tint à la femme. Il lui demanda ce que Dieu avait dit; elle lui répondit : Dieu nous a dit : Il vous est permis de manger les fruits de tous les arbres qui sont dans le paradis, mais vous ne toucherez point à ceux que porte l'arbre de la science du bien et du mal. Si vous en mangez vous mourrez : voilà le commandement de Dieu. Le serpent répliqua : Vous n'en mourrez point, car Dieu savait qu'au moment que vous en mangerez, vos yeux s'ouvriront et vous serez comme des dieux. Rien n'est donc plus vrai que cette pensée : A l'occasion du précepte, le péché m'a séduit, et par le précepte même m'a donné la mort : *Sic factum est primo in paradiso. Fefellit, inquit, me occasione accepta per mandatum. Vide serpentem mulieri susurrantem. Quæsivit ab ea quid dixerit Deus. Respondit illa, Dixit nobis Deus : Ex omni ligno quod est in paradiso edetis; de ligno autem boni et mali non edetis. Ex eo si ederitis, morte moriemini. Hoc est enim Dei mandatum. Contra serpens : Non, inquit, morte moriemini. Sciebat enim Deus quia qua die ederitis, aperientur oculi vestri, et eritis tanquam dii. Occasione ergo accepta peccatum per mandatum fefellit me et per illud occidit* (*S. Aug., serm.* 4, *de Verbis Apostoli*, *nunc* 153, n. 11). »

Saint Augustin fait ici un coup merveilleux; il confond tout à la fois cinq hérésies, le manichéisme, le pélagianisme, le luthéranisme, le calvinisme, le jansénisme. Voici le trait qu'il lance contre le manichéisme, et dont les trois hérésies modernes ne se trouvent pas bien : « L'ennemi, continue-t-il, s'est servi de l'épée que vous portiez, pour vous tuer; il vous a vaincu, il vous a donné la mort par le moyen de vos propres armes. Recevez le précepte, sachez que ce sont des armes qui ont été données, non à votre ennemi pour vous tuer, mais à vous pour tuer votre ennemi : *Gladio quem portabas te inimicus occidit; armis tuis te vicit, armis tuis te interemit. Recipe mandatum; scito esse arma, non quibus occidat te, sed quibus a te occidatur inimicus* (*S. Aug.*, *ibid.*). »

Mais, ajoute-t-il, et c'est maintenant le pélagianisme qu'il abat. « Ne présumez point de vos forces. Voyez le petit David qui marche contre Goliath; voyez cet enfant qui attaque ce géant; s'il attend la victoire, c'est au nom du Seigneur. Vous venez à moi, lui dit-il, avec le bouclier et la lance; et moi je viens à vous au nom du Seigneur tout-puissant. C'est ainsi, c'est ainsi, et non autrement, ce n'est point du tout autrement que l'ennemi est terrassé. Celui qui présume de ses forces est lui-même terrassé avant le combat : *Sed noli præsumere de viribus tuis. Vide parvum David contra Goliam, vide parvum contra ingentem, sed in nomine Domini præsumentem. Tu venis ad me, inquit, cum clypeo et lancea, ego in nomine Domini omnipotentis. Sic, sic, aliter non, omnino aliter non, prosternitur inimicus. Qui præsumit de viribus suis antequam pugnet, ipse prosternitur* (*S. Aug.*, *ibid.*). »

Saint Augustin dit contre les manichéens que le précepte nous a été donné comme des armes dont il nous est libre de nous servir pour résister à l'ennemi et le vaincre. Et contre les pélagiens il dit que néanmoins nous ne devons pas présumer de nos forces, et il conclut tout cela de la chute de nos premiers pères. N'ai-je pas raison d'avancer qu'avec le manichéisme et le pélagianisme le saint docteur détruit les trois hérésies modernes qui veulent que depuis la chute de nos premiers pères le précepte ait blessé nécessairement et inévitablement tous ceux qui l'ont transgressé, et que la présomption du pécheur suppose toujours un défaut de grâce?

Vous jugez bien que ce n'est point la lecture de Jansénius qui m'a indiqué cet endroit de saint Augustin. Jansénius ne s'est point avisé de le citer nulle part. Il a fait sagement : car l'évêque d'Ypres prétend que lorsque saint Paul dit qu'à l'occasion du précepte le péché séduit l'homme et lui donne la mort, on doit entendre, suivant l'interprétation de saint Augustin, que cela arrive avant la grâce. Nous soutenons au contraire que ni l'Apôtre ni le saint docteur n'excluent la grâce qui rend le précepte possible, et que nous appelons suffisante, et qu'ils en font seulement abstraction, parce qu'ils raisonnent dans l'hypothèse des Juifs et des pélagiens, qui ne reconnaissent point la grâce de Jésus-Christ. Or, dans le texte que je viens d'alléguer, saint Augustin prononce entre Jansénius et nous, et il décide en notre faveur : car il se sert de la transgression du précepte donné à nos premiers pères dans le paradis terrestre, pour démontrer la vérité de ce que dit saint Paul, qu'à l'occasion du précepte le péché séduit l'homme, et lui donne la mort par le précepte même. Saint Paul ne parle donc pas, selon saint Augustin, d'un précepte impossible et dont la transgression exclue la grâce suffisante : ne sait-on pas que Jansénius ac-

corde libéralement à nos premiers pères cette grâce suffisante, dont il a dit tant de mal, qu'il a entièrement décrié et qu'il a rendu ridicule le présent qu'il leur a fait?

A coup sûr, certaines gens trouveront que saint Augustin prouve trop en cet endroit, et ils estimeront qu'il n'avait pas le don de prophétie; car s'il l'avait eu, ne se serait-il pas contenté de la défaite des manichéens et des pélagiens, qui l'ont toujours considéré comme leur ennemi mortel? Aurait-il eu le cœur de désarçonner par avance Luther, Calvin, Jansénius et leurs disciples, qui devaient se dire disciples de saint Augustin, et lui prêter leurs pensées pour se revêtir de sa gloire?

Le passage favori de ces faux augustiniens, à ce seul titre qu'il leur a paru très-propre à en abuser, est celui-ci, que je ne puis traduire avant que d'en déterminer l'exacte signification, qui est disputée: *Lex subintravit ut abundaret delictum* (*Rom.* v, 20). Il est clair que l'Apôtre entend parler de la loi de Moïse: aussi Jansénius emploie-t-il ce passage pour montrer quelle fut la fin que Dieu se proposa en instituant l'ancienne loi, et le sens qu'il donne aux paroles de saint Paul demande qu'on les traduise ainsi: Or la loi est survenue, afin que le péché fût plus abondant (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* I, *capp.* 9, 10, 11, *pp.* 40, *seqq.*). Si cela est, il faudra donc dire aussi que la loi de l'Evangile est survenue, afin que le péché fût plus abondant? car saint Augustin a expliqué plus d'une fois ce texte des préceptes qui obligent maintenant les chrétiens, et il soutient qu'il se vérifie, soit quand les hommes négligent ce que Dieu commande, soit lorsque, présumant de leurs forces, ils n'implorent point le secours de la grâce, et ajoutent l'orgueil à l'infirmité: *Lex subintravit ut abundaret delictum, sive cum homines negligunt quod Deus jubet, sive cum de suis viribus præsumentes adjutorium gratiæ non implorant, et addunt infirmitati superbiam* (*Epist.* 89, *ad Hil.*, *nunc* 157, *n.* 16, *et lib.* I *ad Simplic.*, *n.* 15).

Un janséniste bien instruit des principes de son maître répondra sérieusement que les chrétiens désignés par saint Augustin sont de vrais Juifs, et que toutes les fois qu'on pèche mortellement on est Juif. Pour moi, je ne puis le croire, et j'aime mieux suivre tous les interprètes catholiques, en m'attachant à cette autre traduction, qui seule est conforme à la doctrine de l'Eglise: or la loi est survenue, en sorte que le péché en est devenu plus abondant. Que Jansénius soit curieux, tant qu'il lui plaira, de multiplier la nation juive, jamais il ne me persuadera que la lecture de saint Augustin lui ait inspiré un goût si bizarre.

Saint Paul use souvent de l'expression qui suit *être sous la loi*, et c'est toujours de la loi de Moïse qu'il parle. Vous n'êtes point sous la loi, mais sous la grâce, dit-il aux Romains: *Non enim estis sub lege, sed sub gratia* (*Rom.* VI, 14), c'est-à-dire, vous n'êtes point soumis à la loi de Moïse, qui par les menaces des peines temporelles irrite la convoitise; mais vous êtes sous le joug de l'Evangile, qui vous excite à bien faire par la promesse des récompenses éternelles. Cela ne souffre pas la moindre difficulté, si l'on compare ensemble tous les endroits où cette expression se trouve; car ces paroles: *Factus sum ..... iis qui sub lege sunt, quasi sub lege non essem; cum ipse non essem sub lege, ut eos qui sub lege erant lucrifacerem* (*I Cor.* IX, 21), ne doit-on pas les rendre de la sorte en français: Je me suis fait avec ceux qui étaient soumis à la loi, comme si j'y eusse été soumis, quoique je ne le fusse pas, pour gagner ceux qui étaient soumis à la loi? Ces autres paroles: *Misit Deus Filium suum, factum ex muliere, factum sub lege, ut eos qui sub lege erant redimeret* (*Gal.* IV, 4), ne doit-on pas les exprimer ainsi en notre langue: Dieu a envoyé son Fils, né d'une femme, né sujet à la loi, pour racheter ceux qui étaient sujets à la loi? En un mot, être sous la loi, dans le langage de l'Apôtre, c'est être obligé ou se croire obligé de professer la religion juive.

Mais saint Augustin s'est approprié cette façon de parler dans une signification bien différente. Etre sous la loi, selon ce Père, n'est pas être assujetti aux observances de l'ancienne loi, mais c'est la même chose que violer par sa faute une loi quelle qu'elle soit; et par conséquent, pour entendre ces paroles de saint Paul aux Romains: *Non estis sub lege, sed sub gratia*, dans le sens où saint Augustin a trouvé bon de les prendre, il faut leur donner cette explication: Vous n'êtes point dominés par la loi, comme par un juge qui convainc et gourmande des criminels; mais la grâce de Dieu, dont vous suivez les mouvements avec fidélité, règne seule en vous. Le saint docteur expose clairement sa pensée en ces termes: Celui qui accomplit la loi n'est point sous la loi, mais avec la loi; et celui qui est sous la loi n'est point aidé, mais accablé par la loi: *Qui legem implet, non est sub lege, sed cum lege: qui autem sub lege est, non juvatur, sed premitur a lege* (*Tract.* 3 *in Joan.*, *n.* 2). Et ailleurs: Etre dominé par la loi, c'est ce qui s'appelle être sous la loi; or, la loi domine ceux qu'elle punit, et elle punit tous les prévaricateurs: *Sub illa esse dicuntur quibus dominatur; eis autem dominatur quos punit; punit autem prævaricatores omnes* (*Lib.* I *ad Simpl.*, *quæst.* 1, *n.* 15).

Au reste, on ne peut blâmer saint Augustin de s'être servi des paroles de l'Apôtre dans un sens qui n'est pas exactement conforme à leur signification naturelle, parce que les pensées qu'il a substituées à celles que présente la lettre du texte sacré s'accordent parfaitement bien avec les principes et l'esprit que saint Paul a répandus dans toutes ses Epîtres.

Saint Paul considère la loi mosaïque en elle-même, et la sépare des avantages que l'Evangile lui communiquait par affinité et par liaison, afin d'avoir lieu d'opposer les deux lois ensemble. Telle est la manière de saint Augustin. Il considère en elle-même la loi divine quelle qu'elle soit, et il la sépare de la grâce, afin d'avoir lieu d'opposer la loi à la grâce.

Il avait droit et il était forcé de faire une précision pareille à celle de l'Apôtre: car aucune loi, pas même la loi chrétienne, quand on la regarde sous l'idée commune de loi, et en tant qu'elle est un assemblage de préceptes, aucune loi, dis-je, envisagée sous ce rapport, ne contient la grâce et ne donne des forces pour agir.

Que si l'on appelle l'Evangile la loi de grâce, il est évident qu'alors on ne considère point l'Evangile précisément comme une loi, mais plutôt comme un état et une société d'hommes qui ont le Fils de Dieu fait homme pour maître et pour chef. Le saint docteur avait donc droit de faire une telle précision, mais outre cela il y était forcé.

Les pélagiens niaient la nécessité de la grâce, comme les Juifs niaient la nécessité de l'Evangile: ceux-là soutenaient que la loi en général suffisait pour le salut sans la grâce, comme ceux-ci soutenaient que la loi mosaïque suffisait sans l'Evangile. Saint Augustin était donc obligé de raisonner dans l'hypothèse des pélagiens pour en démontrer la fausseté, et de supposer la loi toute nue et destituée du secours de la grâce, quoiqu'elle ne le fût pas, parce que l'hypothèse des pélagiens était fausse; afin de faire voir l'insuffisance de la loi considérée de la sorte, et de conclure que la grâce était nécessaire: tout de même que saint Paul était obligé de raisonner dans l'hypothèse des Juifs incrédules, pour en démontrer la fausseté, et de supposer la loi mosaïque toute nue et destituée des fruits anticipés de salut qu'elle recevait de l'Evangile, quoiqu'elle ne le fût pas, parce que l'hypothèse des Juifs incrédules était fausse; afin de faire voir l'insuffisance de la loi de Moïse considérée de la sorte et de conclure que l'Evangile était nécessaire.

Il est pourtant vrai que dans le fil du discours, qui n'a pour objet que la loi en général, saint Augustin

s'engage quelquefois insensiblement à parler de l'ancienne loi. On ne doit pas en être surpris, quand on sait que sa grande méthode est de recourir à des exemples qui confirment avec avantage et de la manière la plus forte et la plus sensible ce qu'il a avancé. Faut-il démontrer le pouvoir de la grâce, ses plus beaux triomphes et les actions héroïques des saints, où elle éclate avec le plus de magnificence, viennent s'offrir à lui; est-il question au contraire de prouver l'impuissance de la loi en général, qui comprend et la loi donnée à Adam, et la loi promulguée par Moïse aux Israélites, et les préceptes mêmes imposés aux chrétiens, son choix va saisir l'espèce de loi la plus faible et la plus incapable par sa nature d'aider et de soutenir la volonté, qui est la loi de Moïse.

D'autres fois la suite de la dispute le fait entrer dans la controverse de saint Paul avec les Juifs, comme étant semblable à celle qu'il agitait contre les pélagiens, et alors il ne paraît plus opposer ensemble la grâce et la loi divine en général, mais la loi évangélique et la loi mosaïque, à l'imitation de saint Paul, qu'il ne manque pas de suivre exactement en réduisant la loi mosaïque aux bornes étroites de son fond particulier et de sa propre nature.

La raison de cette conduite du saint docteur est que véritablement l'erreur pélagienne détruisait la différence que saint Paul a établie entre l'ancienne et la nouvelle loi: car si les hommes n'avaient besoin que de l'avertissement extérieur de la loi pour jouir d'un plein pouvoir de se rendre bons et justes, ce qui était la prétention des pélagiens, la loi évangélique, considérée même comme un état, ne fournirait pas plus de secours pour le salut que la loi de Moïse: elles procureraient également l'une et l'autre une grâce de connaissance et d'instruction, laquelle seule il plaisait à Pélage de requérir et admettre.

Cet hérésiarque s'efforçait d'effacer du cœur des fidèles la foi de la grâce de Dieu que Jésus-Christ a méritée au genre humain (*S. Aug., épist.* 106, *nunc* 186, *n.* 1). Il disait qu'avant la loi on s'est sauvé par les forces de la nature, ensuite par le secours de la loi, et enfin par Jésus-Christ; comme si le sang de Jésus-Christ n'eût pas été nécessaire aux hommes des deux âges supérieurs, c'est-à-dire à ceux qui vivaient avant la loi, et au temps de la loi (*Idem, lib.* I *ad Bonif.*, *cap.* 21, *n.* 39). Il retombait donc dans l'erreur des Juifs qui niaient la nécessité de l'Evangile et de la rédemption de Jésus-Christ; il démentait et il détruisait ce qui est écrit, *Il y a un seul Dieu et un seul médiateur entre Dieu et les hommes, Jésus-Christ homme* (*I Tim.* II, 5). Dans tous ces endroits et dans les ouvrages que saint Augustin a publiés avant qu'on entendît parler des pélagiens, il ne s'est pas écarté le moins du monde de la signification naturelle du texte de saint Paul dans l'Epître aux Romains.

Il y avait donc entre saint Augustin et les pélagiens deux questions: la première, si la loi, quelle qu'elle fût, pouvait être utile au salut sans la grâce; la seconde, si les Juifs ont pu se sauver par le seul secours de la loi de Moïse. La doctrine de l'impeccance et de la perfection de la justice entrait pour beaucoup dans ces deux questions, ou pour mieux dire elle produisit une troisième question qu'il est important de développer.

Dans presque tous les endroits où saint Augustin examine quel est le but de la loi, quelle fin Dieu s'est proposée en donnant la loi, il s'agit de la perfection de la justice; c'est-à-dire que le saint docteur réfute alors le dogme de l'impeccance pélagienne, qui consistait à soutenir que l'homme en cette vie pouvait vivre exempt de tout péché et sans le secours de la grâce. Par le mot de péché Pélage et saint Augustin s'accordaient à entendre même toute tentation intérieure et tout mouvement déréglé de l'appétit sensuel, comme je l'ai démontré ci-dessus.

Ce que j'avance ici de nouveau est incontestable. Dans la lettre 157 à Hilaire; dans la lettre 190 à Optat; dans les sermons 26, 155, 156; dans l'explication des psaumes LXXXIII, CII, CXVIII; dans le troisième traité sur saint Jean; dans le livre de la Perfection de la Justice; dans le livre de l'Esprit et de la lettre; dans les livres II et VI de l'Ouvrage Imparfait, contre Julien; dans le livre des 83 Questions; dans le commentaire sur l'Epître aux Galates; dans le livre premier contre Fauste; dans le livre II contre l'Adversaire de la loi et des prophetes; dans le premier livre des Actes avec Félix (*a*): dans tous ces ouvrages, saint Augustin parle de la fin que Dieu s'est proposée en donnant la loi, et en voilà beaucoup plus que Jansénius n'en a cité. Or, presque partout, excepté peut-être quand il réfute les manichéens, le saint docteur ne parle de la loi qu'en traitant de l'impeccance pélagienne, ou en y faisant une manifeste allusion.

Lisez principalement les deux lettres à Hilaire et à Optat, les trois sermons, les trois Commentaires des psaumes, et rien ne vous paraîtra plus évident. Mais est-ce de l'état des Israélites, est-ce de tout l'Ancien Testament que saint Augustin recherche et détermine avec tant de soin la fin et le but? A-t-il en vue tout le corps du droit judaïque, et tous les préceptes, tant moraux que cérémoniaux ou politiques? Non, il réduit la loi à ce seul mot du Décalogue, *Non concupisces*; il ne fait mention que de ce seul précepte, et il l'a pour unique objet, quand il décide quel est le but et la fin de la loi: les passages rapportés par Jansénius même ne permettent pas d'en douter, et je puis assurer que saint Augustin n'omet presque jamais de l'exprimer et de le représenter à son lecteur. Aussi cette loi, *Non concupisces*, Vous ne convoiterez point, est la partie négative du précepte de la perfection de la justice, qui, selon saint Augustin, s'étend à défendre le sentiment même et la tentation intérieure du mal, et ce qu'on appelle les premiers mouvements de la concupiscence.

Vous seriez maintenant curieux de savoir quelle règle suit saint Augustin, afin de marquer au juste le vrai but et la fin précise de la loi, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*. Deux difficultés le dirigent, l'une qu'il faisait aux pélagiens, l'autre que les pélagiens lui faisaient.

Comme le saint docteur soutenait que non-seulement la grâce était nécessaire à l'homme pour retrancher de son cœur la convoitise, mais que la grâce nécessaire à l'homme pour éteindre absolument dans son cœur toute convoitise lui était ordinairement refusée en cette vie; ou, ce qui est la même chose, que le précepte de la perfection de la justice était impossible ici-bas et ne s'accomplirait que dans le ciel, les pélagiens lui demandaient: Pourquoi donc Dieu a-t-il porté cette loi. Il ne pouvait pas répondre tout simplement et sans s'expliquer: Dieu a porté cette loi afin qu'on l'observât et qu'on l'accomplît; il se serait contredit lui-même. Cependant qui l'empêchait de donner cette réponse: Dieu a porté la loi: Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, afin qu'avec le secours de la grâce on lui obéît en ne donnant jamais aucun consentement aux mouvements déréglés de la concupiscence, et en faisant tous les efforts dont on

(*a*) *Epist.* 157, *olim* 89, *n.* 2; *epist.* 190, *olim* 157, *n.* 7; *serm.* 26, *olim* 11, *de Verbis Apost.*, *cap.* 8, *n.* 9; *serm.* 155, *olim* 6, *de Verbis Apost.*, *cap.* 4, *n.* 4; *serm.* 156, *olim* 13, *de Verbis Apost.*, *cap.* 2, *n.* 2; *et tract.* 3 *in Joan.*, *n.* 2. *Lib. de Perf. just. cap.* 5, *n.* 11. *In psalm.* LXXXIII, *n.* 10; *in psalm.* CII, *n.* 15; *in psal.* CXVIII, *serm.* 27, *n.* 2. *Lib. de Spir. et litt.*, *cap.* 6, *n.* 9. *Lib.* II *Oper. Imp.*, *n.* 219; *lib.* 6 *Oper. imp.*, *n.* 15. *Lib.* 83 *Quest.*, *q.* 66, *n.* 1. *Lib.* XIX *contra Faustum*, *c.* 7. *Lib.* II *contra Advers. legis, etc.*, *cap.* 7. *Lib.* I *de Actis cum Felice*, *cap.* 11.

était capable pour en supprimer les saillies et en diminuer le règne?

La difficulté que le saint docteur faisait lui-même aux pélagiens ne lui permettait pas de prendre ce parti. Car il leur disait: Si, comme vous le prétendez, l'homme, par les seules forces de la nature, est en état de réprimer tous les mauvais penchants que la concupiscence excite, pourquoi Dieu faisait-il une loi positive qui défendît toute convoitise? La loi naturelle ne suffisait-elle pas? Qu'était-il besoin qu'il gravât sur des tables de pierre ce qu'il avait écrit au fond des cœurs? Saint Augustin reprochait donc aux pélagiens que dans leur hypothèse on ne pouvait rendre raison pourquoi Dieu avait ajouté la loi positive à la loi naturelle, qui désapprouve le dérèglement et la révolte des sens, au lieu que dans le système catholique le motif qui avait engagé Dieu à cela était aisé à trouver.

L'allégation de ce motif était la vraie réponse à la question mutuelle que lui et les pélagiens se faisaient: Pourquoi Dieu a-t-il institué la loi? et ce motif ne devait avoir rien de commun avec la loi naturelle, puisqu'il s'agissait d'assigner une utilité de la loi positive qu'on ne rencontrât point dans la loi naturelle; et par conséquent ce motif n'était point l'obéissance et l'observation de la loi, qui convenait également à l'une et l'autre loi: ce motif était un but propre et une fin particulière de la loi positive, en tant que différente de la loi naturelle. Le voici.

Dieu voulait faire sentir le besoin que l'homme avait de la grâce, et il s'est servi à ce dessein de la loi positive, dont l'intimation plus expresse et plus claire, jointe aux menaces, irritant la concupiscence, devait naturellement avertir l'homme de sa faiblesse et l'engager à implorer le secours de son libérateur, ou, si ce n'était point assez pour l'humilier devant Dieu, ses chutes fréquentes et énormes devaient achever de dompter son orgueil.

Au reste, de peur d'interrompre le fil de ce discours, qui était nécessaire afin de vous mettre dans le véritable point de vue où il faut envisager ce que pense saint Augustin sur le but et la fin de la loi, je me suis abstenu de m'appuyer d'aucun témoignage. Il est néanmoins à propos de convaincre les plus obstinés que je n'ai point imaginé, mais que j'ai puisé dans la lecture des écrits du saint docteur le plan que je viens d'exposer.

« Pourquoi, dit-il, la loi était-elle donnée, si la nature suffisait? Et cependant la loi même n'a pu suffire, tant la nature était infirme; la loi a été donnée, mais non pas telle qu'elle pût vivifier: *Quare autem dabatur lex, si sufficiebat natura? Et tamen nec lex sufficere potuit, ita infirma erat ipsa natura; data est lex, sed quæ non posset vivificare* (*Serm.* 26, *olim.* 11, *de Verbis Apostoli, cap.* 8, *n.* 9). » La loi est ici opposée à la nature; il s'agit de la loi positive, en tant qu'elle est ajoutée à la loi naturelle, et saint Augustin cherche le but propre et la fin particulière de cette loi, lorsqu'il continue ainsi: « Pourquoi donc la loi a-t-elle été donnée? *La loi*, dit l'Apôtre, *a été établie à cause des prévarications, et en sorte qu'elle vous rendît prévaricateur.* Pourquoi *en sorte qu'elle vous rendît prévaricateur?* parce que Dieu connaissait votre orgueil; il savait que vous disiez: Oh! s'il y avait quelqu'un qui m'instruisît! Oh! s'il y avait quelqu'un qui me remontrât! Voilà la loi qui vous dit: *Vous ne convoiterez pas*. Vous avez connu la loi qui vous défend la convoitise; et la convoitise que vous ne connaissiez pas s'est élevée; elle était dans vous, mais vous l'ignoriez. Vous avez tâché de vaincre cet ennemi intérieur, et ce qui était caché est devenu manifeste. Homme superbe, la loi vous a fait prévaricateur! Reconnaissez et louez la grâce de votre Dieu: *Quare ergo data est lex?* Lex, *inquit Apostolus*, prævaricationis gratia posita est, ut te faceret prævaricatorem. *Quare* ut te faceret prævaricatorem? *quia noverat Deus superbiam tuam; noverat quia dicebas: O si sit qui doceat! O si sit qui mihi ostendat! Ecce lex dicit tibi:* Non concupisces. *Surrexit concupiscentia, quam non noveras: inerat enim, sed nesciebatur. Cœpisti conari vincere quod inerat, et apparuit quod latebat. Superbe, per legem factus es prævaricator! agnosce gratiam, et esto laudator* (*S. Aug., ibid.*). »

La loi dont saint Augustin dispute est ici réduite, comme partout ailleurs, au précepte positif divin, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, qui est la partie négative, selon le même saint Augustin, du précepte de la perfection de la justice. Et par conséquent, dans tout ce sermon, où il oppose la loi à la grâce, il entend la grâce qui est nécessaire non-seulement à l'action, mais encore à la perfection de la justice.

Ceux qui se persuadent que, dans la pensée du saint docteur, la prévarication ou le péché est de l'intention de la loi, seront détrompés au cas qu'ils le veulent bien, en lisant le passage suivant, qui regarde certainement la perfection de la justice; car saint Augustin répond à cette question d'Hilaire: « Si dans cette vie quelqu'un peut faire de si grands progrès dans la perfection de la justice, qu'il passe le reste de ses jours sans être sujet à aucun péché: *Si ergo quæris utrum in hac vita quisquam ita in* JUSTITIÆ PERFECTIONE *proficiat, ut hic sine ullo vivat omnino peccato* (*Epist.* 152, *olim* 89, *cap.* 1, *n.* 2). »

Et dans la suite de sa réponse il parle ainsi: « La fin de la loi, pour ceux qui s'en servent légitimement, est d'être un secours qui leur apprenne ou à quel point ils ont reçu le don de la justice, afin qu'ils en rendent grâces à Dieu, ou ce qui leur manque encore de ce don précieux, afin qu'ils prient Dieu instamment de le leur accorder. Mais au regard de ceux qui écoutent ce que dit la loi, *Vous ne convoiterez point*, de manière qu'ils se persuadent que c'est assez pour eux d'être instruits, et qu'ils croient que le secours de la grâce de Dieu ne leur donne point le pouvoir d'exécuter ce qui leur est ordonné, d'où il s'ensuit qu'ils ne se mettent pas en peine de demander à Dieu ce secours, la fin de la loi pour eux est *qu'elle est survenue, en sorte que le péché devînt plus abondant*, ce qui a été dit des Juifs: *Nam et ipsa lex in hoc adjutorium data est illis, qui ea legitime utuntur, ut per illam sciant, vel quid justitiæ acceperint, unde gratias agant, vel quid adhuc eis desit, quod instanter petant; qui autem sic audiunt quod ait lex,* Non concupisces, *ut hoc quia didicerint sufficere sibi arbitrentur, nec adjutorio gratiæ Dei ad faciendum sibi quod justum est dari sibi virtutem credant et petant, Ad hoc lex subintravit ut abundaret delictum, quod dictum est de Judæis*, etc. (*S. Aug. ibid., n.* 2). »

Ce texte prouve que, suivant l'opinion du saint docteur, la fin prochaine et immédiate de la loi, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, est l'avertissement qu'elle nous donne de prévenir la transgression formelle et le péché proprement dit par l'humble aveu de notre faiblesse, que cette loi nous fait apercevoir, et dont Dieu veut que le sentiment soit pour tout le monde une invitation de recourir à la grâce: car qui peut douter que Dieu ne porte jamais une loi sans vouloir que chacun de ceux qu'il y soumet s'en serve légitimement? Quand donc le saint docteur dit, dans le passage précédent et dans beaucoup d'autres, que la fin de la loi est pour les orgueilleux l'humiliation où leurs chutes honteuses les jettent, il parle d'une fin éloignée et médiate, qui est le supplément de la première. En effet, il suppose la loi violée par ces orgueilleux, et par conséquent une fin immédiate et prochaine rendue inutile.

Ne seriez-vous pas de ceux qui accuseront de subtilité peu solide la raison qui m'a fait avancer que saint Augustin n'estimait pas qu'il fallût prendre l'observation et l'accomplissement de la loi positive, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, pour le but propre et la fin particulière de cette loi? Vous aimeriez peut-être mieux que j'assurasse avec quel-

ques théologiens catholiques d'un grand nom, que le saint docteur laisse par pure omission la fin principale et directe de la loi, qui est l'obéissance qu'elle exige et qu'il considère cette fin comme nulle, en ce qu'elle n'a point eu son effet. Il s'attache, dit-on, à ce qui est arrivé, d'autant plus qu'il y trouvait un tour heureux, pour démontrer la nécessité de la grâce.

Le texte que je vais rapporter décide en faveur de mon sentiment. « L'homme, dit saint Augustin, qui fut créé juste et droit, reçut dans le paradis une loi pour lui apprendre que l'obéissance est ou la seule ou la principale vertu de la créature raisonnable ; mais il se rendit lui-même mauvais en violant cette loi; et parce qu'il pouvait bien se dépraver par lui-même, mais non pas se guérir et se réformer, l'homme dépravé reçut aussi une loi dans le temps et le lieu que la sagesse divine jugea à propos de choisir, non afin que cette loi pût le corriger, mais afin qu'elle lui fit sentir sa dépravation et l'impossibilité où il était de se corriger par lui même, quoiqu'il eût reçu cette loi : *In paradiso enim legem accepit homo, qui factus est rectus, ut rationabilis creaturæ vel sola vel præcipua virtus esse obedientia doceretur. Sed ejusdem legis prævaricatione a se ipso factus est pravus. Et quoniam vitiari per se ipsum potuit, non sanari, etiam postea eo tempore et eo loco quando esse faciendum et ubi esse faciendum Dei sapientia judicavit, legem etiam pravus accepit, non per quam corrigi posset, sed per quam se pravum esse et nec accepta lege a se ipso corrigi posse sentiret*, etc. (*Lib.* VI *Oper. Imp.*, *n.* 15). »

Saint Augustin oppose en cet endroit la loi qui fut donnée à Adam de s'abstenir du fruit de l'arbre de la science du bien et du mal, à la loi écrite, qui fut promulguée par Moïse, et qui défend la convoitise. Il dit que la fin propre et particulière de la loi qui fut donnée à Adam était l'obéissance; et il ne considère pas cette fin comme nulle, quoiqu'elle n'ait point eu son effet; pourquoi considérerait-il cette même fin comme nulle dans la loi qui fut promulguée par Moïse, parce qu'elle n'a point eu son effet? De plus, ne déclare-t-il point, par l'opposition qu'il établit entre les deux lois, que l'obéissance ne fut pas la fin propre et particulière de la loi de Moïse, comme elle le fut de la loi d'Adam? Et d'où veut-il que vienne cette différence, sinon de ce que l'homme, juste et droit dans son origine, n'avait besoin que de lois positives qui éprouvassent son obéissance, et non pas qui l'éclairassent sur les devoirs de la loi naturelle; au lieu que l'homme, dépravé par le péché, non-seulement manquait de forces, mais de lumières, et ne pouvait satisfaire à la loi naturelle sans une grâce médicinale qui lui devait être refusée s'il ne la demandait, et qu'il n'aurait point demandée s'il n'eût senti sa faiblesse. Ce sentiment est donc le but propre et la fin particulière de la loi positive, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, en tant que cette loi est distinguée de la loi naturelle.

Outre cela, il faut remarquer qu'ici surtout saint Augustin entend par l'obéissance à la loi un accomplissement plein et entier, qui est ce qu'il a coutume d'appeler la perfection de la justice. Car certainement il traite, dans le texte que je viens de décrire, de la liberté qui est nécessaire à la perfection de la justice, et il oppose les deux lois, c'est-à-dire celle qui fut donnée à Adam et celle qui fut promulguée par Moïse, afin de conclure contre Julien que la loi de Moïse ne prouve point que nous ayons dans notre état la liberté qui est nécessaire à la perfection de la justice. Si elle prouvait cela, ajoute le saint docteur, cette loi ne concernerait pas celui qui dit: Je ne fais pas le bien que je veux, et au contraire je fais le mal que je ne veux pas. *Non igitur lex quæ in litteris per Moysen data est testimonium est liberæ voluntatis; nam si ita esset, non ad eam pertineret ille qui dicit : Non quod volo facio bonum, sed quod odi malum hoc ago* (*S. Aug.*, *ibid.*). Tout ceci doit donner un grand jour à la controverse suivante.

Quatrième partie.

ÉTAT DE LA QUESTION ENTRE LES DÉFENSEURS DE LA FOI DU CONCILE DE TRENTE ET LES HÉRÉTIQUES DE NOS JOURS.

Vous me demanderez qui sont ceux que j'appelle les défenseurs de la foi du concile de Trente. Écoutez d'abord ce texte du concile : « Personne ne doit user de cette parole téméraire et défendue avec anathème par les Pères, savoir, que l'observation des commandements de Dieu est impossible à un homme justifié. Car Dieu ne commande point des choses impossibles, mais en commandant il avertit de faire ce que vous pouvez, et de demander ce que vous ne pouvez pas, et il aide afin que vous puissiez.... Dieu n'abandonne point ceux qui sont une fois justifiés par sa grâce, à moins qu'ils ne l'abandonnent les premiers.... Si quelqu'un dit que l'observation des commandements de Dieu est impossible même à un homme justifié, et qui est dans la grâce de Dieu, qu'il soit anathème : *Nemo temeraria illa et a Patribus sub anathemate prohibita voce uti debet, Dei præcepta homini justificato ad observandum esse impossibilia. Nam Deus impossibilia non jubet, sed jubendo monet et facere quod possis, et petere quod non possis, et adjuvat ut possis... Deus namque sua gratia semel justificatos non deserit, nisi ab eis prius deseratur*... (*Conc. Trident.*, *sess.* 6, *cap.* 2). *Si quis dixerit Dei præcepta homini etiam justificato et sub gratia constituto esse ad observandum impossibilia, anathema sit* (*Eadem sess.*, *can.* 18). » Voilà quelle est la foi du concile de Trente.

Ceux qui parlent ou qui écrivent pour défendre cette doctrine sont les défenseurs de la foi du concile de Trente; et tels sont tous les auteurs et les théologiens vraiment catholiques, que Luther et Calvin ont nommés papistes, et que les sectateurs de Jansénius traitent de molinistes, quand même ils n'auraient rien de commun avec Molina que l'attachement à la foi du concile de Trente, et quand ils seraient purement scotistes ou thomistes. Ce n'est pas aux vrais molinistes à s'en plaindre, cela leur fait honneur. Quoi qu'il en soit, toutes les écoles et les académies qui ont un respect sincère pour le saint concile de Trente se sont toujours accordées à combattre le dogme pernicieux et impie de l'impossibilité des commandements de Dieu, que les nouveaux hérétiques ne se sont pas contentés d'enseigner en général, mais qu'ils prétendent démontrer par l'exemple d'un grand peuple choisi de Dieu pour en être comblé de bénédictions temporelles, et en être abandonné au regard des choses du salut. Et il s'agit de l'impossibilité des commandements de Dieu dans des hommes justifiés; car il n'est pas contesté, je pense, que la plupart des Juifs ne fussent justifiés dès l'enfance par la circoncision, ou par quelque autre cérémonie instituée de Dieu pour être le remède du péché originel.

Jansénius s'est beaucoup plus étendu que Luther et

Calvin sur cette matière (*Luther. præfat. in Vetus Testam. et Comm. in Gal.* III; *Calvin. lib. II, Inst., cap.* 7), et il semble avoir poussé l'erreur plus loin qu'eux. Je m'attacherai donc uniquement à le réfuter, et je le suivrai pied à pied; il est méthodique. Il parle d'abord de la fin que Dieu se proposa en instituant l'ancienne loi; ensuite des récompenses que Dieu promet aux fidèles observateurs de l'ancienne loi; après cela, des secours, des grâces qu'on pourrait s'imaginer que Dieu accorda pour rendre possible l'observation de l'ancienne loi; enfin, de l'état de la Synagogue. J'examinerai ces quatre articles, et je finirai par un parallèle du manichéisme et du jansénisme par rapport à l'ancienne loi.

I. *De la fin que Dieu se proposa en instituant la loi ancienne.*

En instituant l'ancienne loi, Dieu eut quatre fins en vue, selon la doctrine de l'Église catholique: deux fins dernières et éloignées, deux fins prochaines et immédiates. L'honneur de Jésus-Christ fut la fin dernière que Dieu se proposa pour lui-même; je l'ai expliqué ci-dessus. Le salut éternel fut la fin dernière que Dieu se proposa pour les Israélites; j'en traiterai dans l'article suivant. L'observation de la loi et le retranchement du péché fut la fin prochaine, principale et directe. Le sentiment du besoin que les hommes ont de la grâce fut la fin prochaine, subordonnée et indirecte; car la loi irritant la concupiscence, ce besoin devait être senti par la seule tentation d'agir contre la loi (et il faut remarquer que cette tentation, dans le langage de saint Augustin, est appelée un péché et une prévarication, parce qu'elle est contraire à la loi de l'impeccance et de la perfection de la justice); combien plus le besoin de la grâce devait-il être senti par l'humiliation où réduisit les Israélites la multitude des péchés qu'ils commirent par leur propre faute contre l'action et la pratique de la justice, à l'occasion de la loi!

Cette fin subordonnée et indirecte s'étendit donc jusqu'au dessein de tirer leur propre bien de leurs péchés. Comme Dieu prévoyait l'infidélité et la prévarication de son peuple, sa sagesse résolut de tourner à l'avantage de ces ingrats leur malice même, et il ne tint qu'à eux d'en profiter, et de reconnaître, d'implorer la grâce du Libérateur. L'effet et le fruit de la loi que je viens de marquer fut donc substitué, par la miséricorde infinie de Dieu, à l'observation de la loi que la plupart des Israélites négligèrent. Et à parler exactement, il ne fut point tant la fin pour laquelle Dieu institua la loi, que la fin pour laquelle, selon notre manière de concevoir les choses, il persista dans la volonté de l'instituer, nonobstant la prévoyance qu'il avait du violement et de la transgression de la loi. C'est la raison qui l'engagea, non pas à décerner et à vouloir, mais à permettre les excès et les désordres où se portèrent les Juifs; c'est une ressource qu'il leur réserva.

Saint Paul en fait une ample mention dans l'Épître aux Romains, où il montre que, par le malheureux penchant que nous avons à faire ce qui nous est défendu, la loi écrite a été une occasion à plusieurs de pécher plus grièvement, et que, par une juste permission de Dieu, les Israélites, ayant renoncé à son culte pour embrasser l'idolâtrie, et s'étant plongés dans toute sorte de vices, avaient tort de prétendre qu'on les préférât aux gentils à cause de la prérogative de la loi qu'ils avaient si mal observée. Rien n'est plus propre à démontrer la nécessité de la grâce que cette seconde fin ou cette seconde intention de Dieu en instituant la loi. Aussi saint Augustin en parle-t-il partout et si souvent, qu'il a donné à plusieurs la même occasion d'errer, que la loi avait donnée de pécher; ce qui n'est point arrivé par la faute ni de saint Augustin ni de la loi: car qu'il me soit permis d'appliquer avec la proportion convenable à la doctrine de saint Augustin ce

A que saint Paul dit de la loi: *Cette doctrine est bonne, juste et sainte.* L'abus qu'on a fait de l'une et de l'autre vient uniquement de la présomption et de l'orgueil des hommes. Dieu l'a permis, afin que la confusion de s'être trompés si grossièrement fît reconnaître aux inventeurs des nouveaux dogmes la nécessité d'un juge dans les controverses de la foi, comme la honte des péchés où les Juifs sont tombés a dû leur faire reconnaître la nécessité de la grâce. Un pareil aveuglement des uns et des autres s'oppose à l'heureux effet des desseins de Dieu.

« Quand Dieu donna la loi de Moïse, dit Jansénius, son dessein ne fut pas que les Juifs vécussent bien en l'observant, mais que leur orgueil fût dompté par la multitude des péchés et des prévarications qu'il savait bien devoir suivre d'une loi que ce peuple ne pouvait pas accomplir: *Consilium Dei reformando Judæorum populo saluberrimum in danda lege fuit, non ut per gratiam sufficientem, quæ adesset ipsis, eam*
B *observando recte viverent, quod eos nondum posse præsciebat, sed ut multitudine peccatorum et prævaricationum, quæ per legem quam implere non poterant secutura sciebantur, eorum superbia frangeretur* (*Jans., tom. III, lib.* I, *c.* 11, *p.* 45). »

Mais ne m'accusera-t-on point de traduire infidèlement? Il n'y a point d'apparence: Jansénius dit que le dessein de Dieu ne fut pas que les Juifs vécussent bien en observant la loi par la grâce suffisante, et encore moins sans doute par la grâce efficace. Ainsi il prétend que Dieu ne voulait pas absolument que les Juifs observassent la loi. Il dit que les Juifs ne pouvaient pas encore observer la loi: cet *encore* désigne tout le temps que la loi a duré; voilà pourquoi il ajoute après cela tout simplement que les Juifs ne pouvaient pas observer la loi. Il dit que ce dessein de Dieu fut fort salutaire, je laisse à penser comment. Enfin il met tout cela à son ordinaire sur le compte de saint Augustin.

Quoi! Jansénius nous ferait-il accroire que saint
C Augustin a contredit formellement l'Écriture? Dieu dit à son peuple: Observez toutes les choses que je vous commande aujourd'hui; *Observa cuncta quæ hodie mando tibi* (*Exod.* XXXIV, 11); Moïse dit à ce même peuple de la part de Dieu: Gardez les commandements du Seigneur votre Dieu, *Custodite mandata Domini Dei vestri* (*Deut.* IV, 2). Apprenez-les et mettez-les en pratique, *Discite ea et opere complete* (*Ibid.*, V, 1). Soyez soigneux à les pratiquer, *Cave diligenter ut facias* (*Ibid.*, VIII, 1). Tous les livres de la loi sont pleins de pareilles expressions; saint Augustin les avait lues, et on lui attribue ce commentaire: Dieu a dit: Observez, gardez, pratiquez, sans avoir le dessein qu'on observât, qu'on gardât, qu'on pratiquât ses commandements? Jansénius nous ferait-il accroire que saint Augustin a contredit la doctrine et la tradition de tous les Pères qui l'ont précédé?

Saint Justin, qui était proche du temps des apô-
D tres, parlait ainsi aux Juifs: « Vous concevez que la dureté du cœur de votre nation fit que Dieu vous imposa par le ministère de Moïse un si grand nombre de lois, afin que la multitude des observances vous tînt en la présence de Dieu dans toutes vos actions, et que vous apprissiez à ne commettre jamais aucune injustice, ni aucune impiété: *Propter duritiam cordis populi vestri cunctas hujusmodi sanctiones Deum per Moysen vobis tulisse intelligitis; ut per complura ista instituta in actione omni ob oculos vestros esset Deus, ac neque injuste facere neque impie agere acciperetis* (*S. Justinus, Dial. cum Tryph., p.* 205, *n.* 40, *edit. Commelini, an.* 1593). »

Saint Irénée, peu éloigné du même temps, dit que la loi qui fut donnée à des esclaves instruisait l'esprit par les choses extérieures et corporelles, et qu'elle l'attirait comme par une chaîne à l'observation des préceptes, afin que l'homme apprît à servir Dieu: *Lex quippe servis posita per ea quæ foris erant*

corporalia, animam erudiebat, velut per vinculum attrahens eam ad obedientiam præceptorum, ut disceret homo servire Deo (*S. Iren.*, *lib.* IV, *cap.* 13, *n.* 2).

Saint Jean Chrysostome, qui vivait un peu avant saint Augustin, demande quel était le but de la loi, et il répond qu'elle tendait à rendre l'homme juste. C'était, ajoute-t-il, la fin de la loi, tout se rapportait à cela, tout se faisait pour cela; les solennités, les préceptes, les oblations et tout le reste étaient pour rendre l'homme juste : *Quid enim lex vult? hominem justum facere.... Hic itaque legis quidem finis erat, atque huc respiciebant omnia, ad hoc omnia fiebant, sive solemnitates, sive mandata, sive oblationes, et si quæ sunt reliqua, ut homo justus redderetur* (*S. Chrysost.*, *hom.* 17 *in Rom.*).

On veut que saint Augustin démente ces saints docteurs et tant d'autres que je pourrais citer, qui s'étant instruits avec docilité dans le sein de l'Église catholique, et l'ayant éclairée par leur doctrine, ont mérité d'en être tout ensemble et les enfants et les Pères : c'est l'éloge que saint Augustin leur donne (*S. Aug.*, *lib.* IV *Oper. Imp.*, *n.* 112). Jansénius nous ferait-il accroire que saint Augustin a contredit le bon sens? Qui a jamais ouï parler d'une loi portée à dessein qu'on ne l'accomplît pas? Une loi n'est-elle pas la volonté même du législateur touchant ce qui en fait la matière?

Cette idée naturelle que nous avons de la loi n'est-elle pas appliquée à la loi de Moïse par le Saint-Esprit? Chez les auteurs sacrés, la loi et la volonté de Dieu n'est-ce pas la même chose? Dieu a fait connaître aux enfants d'Israël ses volontés, dit David : *Notas fecit vias suas Moysi, filiis Israel voluntates suas* (*Psal.* CII, 7). Enseignez-moi, dit-il au Seigneur, à faire votre volonté, c'est-à-dire à accomplir votre loi : *Doce me facere voluntatem tuam* (*Psal.* CXLII, 10). Et on ose avancer qu'au sentiment de saint Augustin, Dieu n'a pas eu dessein qu'on accomplît sa loi, c'est-à-dire que Dieu n'a pas voulu ce qu'il a voulu.

Pour qui Jansénius prend-il saint Augustin? Croit-il que, parce qu'il a eu soin de revêtir sa pensée des expressions du saint docteur, on sera moins en droit de l'estimer un vrai délire et l'égarement d'un esprit dévoué à l'erreur? Jansénius nous ferait-il accroire que saint Augustin s'est contredit lui-même? Le saint docteur non-seulement reconnaît que la loi de Dieu n'est pas distinguée de la volonté de Dieu, *Voluntas Dei ipsa est lex Dei* (*Serm.* 3 *in psal.* XXXVI, *n.* 5), mais il réprouve clairement l'opinion contraire, dont Jansénius n'a pas craint de mettre la fausseté et l'horreur à l'abri du nom respectable de ce grand saint.

Les pélagiens avaient reproché au saint docteur d'avoir dit que la loi de l'Ancien Testament n'avait point été donnée afin qu'elle contribuât à la justification de ceux qui l'accompliraient, mais afin qu'elle devînt la cause d'un péché plus grief : *Legem Veteris Testamenti nos aiunt dicere non ob hoc datam fuisse ut justificaret obedientes, sed ut gravioris fieret causa delicti* (*S. Aug.*, *lib.* III *ad Bonif.*, *cap.* 2, *n.* 2). Or, saint Augustin traite ce reproche de calomnie, et il avoue que la loi a été donnée, afin qu'elle contribuât à la justification de ceux qui l'accompliraient, pourvu qu'on convienne que l'obéissance qu'on rend à la loi est un effet de la grâce; il accuse les pélagiens de ne pas entendre son sentiment touchant la loi : *Prorsus non intelligunt quid de lege dicamus.... Quis enim dicat non justificari eos qui sunt legi obedientes, quando nisi justificarentur non possent esse obedientes? Sed dicimus lege fieri ut Deus quid velit audiatur : gratia vero fieri ut legi obediatur* (*S. Aug.*, *ibid.*).

Je vous prie de relire attentivement la proposition que les pélagiens attribuaient à saint Augustin, et de juger si ce n'est pas la même que Jansénius attribue au saint docteur, et si Jansénius ne prend pas cette proposition dans le même sens que les pélagiens la prenaient. L'évêque d'Ypres est donc ici convaincu

A d'avoir cherché à vérifier les reproches que les pélagiens faisaient à saint Augustin, et d'avoir donné leurs calomnies pour les véritables sentiments du saint docteur.

Certainement saint Augustin était bien éloigné de ce dogme impie et absurde, qui donne à la volonté législative de Dieu, pour fin principale, directe et immédiate, l'abondance et la multiplication du péché. C'est la seconde partie de la proposition de Jansénius, qui est rapportée ci-dessus, et que, d'accord avec les pélagiens, il impute à saint Augustin. Je dis que ce dogme est impie et absurde : ne blesse-t-il point la sagesse autant que la sainteté et la bonté infinie de Dieu?

Je tombe d'accord que rien n'est plus convenable à ces trois divins attributs que de tirer le bien du mal, de faire servir à l'exécution des plus nobles et des plus aimables desseins la désobéissance des hommes et leur résistance à la volonté de Dieu, laquelle est renfermée et exprimée dans le précepte.
B Mais choisir le péché, se le proposer pour objet principal, direct et immédiat en qualité de moyen et de disposition, qui prépare les voies à la grâce; vouloir positivement que les hommes soient méchants et criminels, afin que leur méchanceté et leurs crimes les amènent à la justice et à la sainteté, est-il rien de plus opposé et de plus injurieux à tous les attributs divins? Saint Augustin était-il capable d'admettre ou d'approuver une telle idée, dont le travers n'est pas moindre que l'horreur?

Jansénius néanmoins avance avec une extrême hardiesse que cette doctrine est très-bien établie dans l'Écriture, et que saint Augustin l'a répandue en une infinité d'endroits de ses écrits, comme étant digne, à cause de son importance, d'être fortement inculquée au peuple chrétien (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* I, *cap.* 11, *p.* 43). Ne dirait-on pas que Jansénius n'a rien ici prêté à saint Augustin que de fort édifiant? Vous avez vu que la première partie de sa proposition est
C formellement contraire à l'Écriture; et la seconde n'est-elle pas réprouvée par ces paroles : Les hommes impies ne sont pas nécessaires à Dieu? *Non enim necessarii sunt ei homines impii* (*Eccli.* XV, 12). Jansénius dira-t-il au Sage : Vous n'y pensez pas, Dieu avait besoin que toute votre nation fût impie, pour faire désirer la grâce?

Écoutez-le, lui et ses disciples, qui citent d'abord quelques textes de saint Paul, pour nous accabler ensuite d'une foule de passages de saint Augustin. L'Apôtre n'assure-t-il pas que la loi a été établie à cause des crimes, *Lex propter prævaricationes posita est* (*Gal.* III, 19)? que l'Écriture a tout compris sous le péché, *Conclusit Scriptura omnia sub peccato* (*Ibid.*, 22)? Ne marque-t-il pas assez nettement, dans plusieurs endroits de son Épître aux Romains, que la loi a été établie à cause du péché? Mais pourquoi, quand l'Apôtre dit simplement que la loi a été établie à cause des crimes, entendent-ils que la
D loi a été établie pour faire commettre des crimes et les punir? Pourquoi, quand il dit que l'Écriture a tout compris sous le péché, entendent-ils que la loi écrite a uniquement pour but le péché, et non pas plutôt que l'Écriture sainte a enveloppé tout le monde, tant les Juifs que les gentils, dans la conviction manifeste du péché, et qu'elle a montré que tous, sans distinction ni exception, étaient coupables?

Les jansénistes se flattent d'avoir le don d'intelligence au regard des écrits de saint Paul; saint Paul, saint Augustin et la vérité sont incontestablement de leur côté; ils le disent, fiez-vous-en à leur parole, et ne manquez pas de les appeler paulistes, augustiniens et le parti de la vérité. Dussé-je pourtant leur paraître ridicule, je tiens que ni leur maître ni eux n'ont pas si bien pris que les saints Pères le véritable sens de l'Épître aux Romains.

Saint Jean Chrysostome, expliquant ces paroles : *Lex*

subintravit, ut abundaret delictum, a soin d'avertir que la particule *ut* ne marque point en cet endroit la cause, mais le simple événement : car, dit-il, « la loi n'a point été donnée afin que le péché devînt plus abondant, mais plutôt afin de le diminuer et de le retrancher : il en est autrement arrivé, non par la nature de la loi, mais par la lâcheté et la faute de ceux qui ont reçu la loi : *Hic hæc vox* UT *non dicit causam sed rei eventum denotat. Neque enim lata lex est ut abundaret, sed lata ut minueret et tolleret peccatum ; evenit autem non a legis natura, sed ab eorum ignavia et socordia qui legem accepere* (*S. Chrys., hom.* 10 *in Rom.* v, 20). »

Théodoret, dans l'exposition qu'il fait de ces paroles : Que dirons-nous donc? est-ce que la loi est péché? Rien moins. Mais je n'ai connu le péché que par la loi : *Quid ergo dicemus? lex peccatum est? Absit. Sed peccatum non cognovi, nisi per legem* (*Rom*, VII, 7). « L'Apôtre, dit-il, a montré qu'une pareille interrogation était un blasphème, quand il a employé cette expression négative *rien moins*. Ensuite il montre l'utilité de la loi, en ajoutant : *Mais je n'ai connu le péché que par la loi*. Non-seulement il ne dit pas : La loi apprend à commettre le péché, mais il dit : La loi accuse le péché : *Blasphemam hanc percontationem esse docuit, cum usus est voce negativa, Absit. Postea docet legis utilitatem, sed peccatum non cognovi nisi per legem. Non solum dicit : Lex non est peccati magistra, absit ; sed e contrario peccati accusatrix* (*Theodoretus in Rom.* VII, 7).

Saint Jean Chrysostome, étant venu à ces mots : *A l'occasion du précepte, le péché m'a séduit*, « Si c'est le crime de la loi, dit-il, que le péché ait commencé à son occasion, on trouvera la même chose dans le Nouveau Testament : *Quod si crimen legis hoc est, quod peccatum per eam occasionem esse cœperit, idipsum etiam in Novo Testamento reperietur* (*S. Chrys. hom.* 12 *in Rom. p.* 156. *edit. Paris.* 1633). » — « Pourquoi vous étonnez-vous, dit saint Ambroise, que la loi donne la mort à quelques-uns, puisque l'avénement salutaire du Seigneur, par lequel nous avons été rachetés, donne aussi la mort : *Quid miraris, si lex quibusdam morti sit, cum morti sit et Domini salutaris adventus, per quem redempti sumus* (*S. Ambr., lib.* I *de Jacob et vita beata, n.* 14)? »

Les jansénistes ne feront point beaucoup de cas de ces autorités. Pour les accommoder, il faudrait réduire tous les écrivains sacrés à saint Paul, tous les interprètes de saint Paul à saint Augustin, et tous les interprètes de saint Augustin à Jansénius avec Luther et Calvin ; si l'on veut, ils ne chicaneront point, pourvu qu'on rapporte l'interprétation de ces hérésiarques sans les nommer. La bienséance le demande. Le malheur est que saint Paul s'accorde avec tous les autres écrivains sacrés, saint Augustin avec tous les autres Pères, et que Jansénius n'a rien de commun avec saint Augustin, que des expressions détournées de leur véritable sens.

Car sur quel fondement Jansénius attribue-t-il à saint Augustin d'enseigner que le dessein très-salutaire, dit-il, pour réformer le peuple des Juifs en leur donnant la loi, ne fut pas qu'ils vécussent bien en observant cette loi par le secours de la grâce? sur ce que saint Augustin dit qu'il est impossible d'éteindre tout à fait en cette vie la concupiscence, et que par conséquent la loi du Décalogue, *Non concupisces*, Vous ne convoiterez point, qui fut donnée à Moïse sur le mont Sina, ne peut être en cette vie parfaitement observée, et qu'elle ne l'a pas même été par saint Paul, à qui Dieu refusa la grâce de le délivrer des importunités que lui causait l'aiguillon de la chair : sur ce que saint Augustin, distinguant la loi positive, Vous ne convoiterez point, *Non concupisces*, de la loi naturelle, dont elle est l'expression, et voulant lui assigner une fin propre et particulière, la caractérise par le sentiment, qu'elle fait naître, du besoin que l'homme a d'être secouru pour accomplir la loi naturelle : sur ce que saint Augustin, qui ne s'est jamais défié qu'on le ferait penser qu'une loi n'est pas une loi, c'est-à-dire qu'elle n'a pas pour fin principale et directe son accomplissement, du moins imparfait, s'est attaché à des fins subordonnées et indirectes.

On ne saurait trop considérer que le saint docteur était obligé d'en user ainsi en disputant soit contre les manichéens, soit contre les pélagiens ; car il avait à justifier contre les premiers la sagesse et la bonté de Dieu, qui avait donné une loi, quoiqu'il prévît qu'elle ne devait pas être observée. C'est pourquoi, comme la première intention de Dieu, qui était qu'on obéît à la loi, n'avait eu son effet que dans un petit nombre de justes, il fallait que saint Augustin montrât que la loi avait été utile même au grand nombre de ceux qui l'avaient négligée et violée, en ce qu'elle les avait fait s'humilier devant Dieu, reconnaître et avouer leurs péchés, et ainsi les a disposés à recourir à la grâce, afin d'obtenir miséricorde. C'est l'explication naturelle des témoignages que Jansénius cite du Commentaire de l'Epître aux Galates (*Num.* 24), et des écrits de saint Augustin contre les manichéens (*Lib.* XIX *contra Faustum, c.* 7 ; *lib.* II *contra adv. legis, etc., cap.* 7 ; *lib.* I *de Actibus cum Felice, cap.* 11).

Outre cela, le saint docteur ayant à démontrer l'insuffisance de la loi sans la grâce, les pélagiens le réduisaient à ne pouvoir le faire qu'en s'appuyant de cette fin subalterne de la loi, qui est d'humilier et de confondre l'homme après sa chute ; ce qui prouvait que la chute avait été causée par l'absence de la grâce, qu'une orgueilleuse confiance dans les forces de la nature et les seules lumières de la loi avait écartée. C'est la véritable explication du passage que Jansénius a cité du livre de l'Esprit et de la lettre (*Cap.* 6, *n.* 9). La fin que Dieu se proposa à lui-même en instituant la loi doit vous paraître entièrement éclaircie ; et vous n'attendez pas que la fin qu'il proposa aux Israélites souffre beaucoup plus de difficulté.

II. *De la fin que Dieu proposa aux Israélites en instituant la loi.*

J'entends par la fin que Dieu proposa aux Israélites la récompense qu'il promit aux fidèles observateurs de la loi mosaïque. Jansénius assure que dans l'Ancien Testament rien absolument de spirituel n'est promis, mais seulement des choses charnelles : *Nihil omnino spirituale in Veteri Testamento promittitur, sed sola carnalia* (*Jans., tom. III, lib.* III, *c.* 6, *p.* 278). La Synagogue, ajoute-t-il, considérée comme Synagogue, n'était qu'une troupe de peuple terrestre, et une assemblée d'hommes charnels, qui ne s'occupaient que de biens terrestres et charnels, et qui dans la seule vue de les obtenir adoraient un seul Dieu : *Synagoga, considerata ut Synagoga, non erat aliud quam terreni populi turba, hominumque carnalium congregatio solis terrenis et carnalibus incubantium, et propter illa sola colentium unum Deum* (*Jans., ibid.*).

Que veut dire Jansénius? Quoi! l'espérance du royaume des cieux n'était pas jointe à la foi du Messie futur, dont les Juifs faisaient profession? La libéralité de Dieu envers ce peuple chéri se bornait aux avantages et aux douceurs qu'on peut goûter dans ce bas monde, et ne s'étendait pas au delà du cours et du terme de la vie présente? Quand Dieu dictait à Moïse ces paroles, pour les adresser en son nom à tout le peuple d'Israël : Gardez mes lois et mes jugements ; tout homme qui sera fidèle à les observer aura par eux la vie : *Custodite leges meas atque judicia, quæ faciens homo vivet in eis* (*Levit.* XVIII, 5), ne promettait-il que la récompense d'une vie temporelle? Saint Paul a néanmoins entendu ce texte de la justification, qui contient le droit à la vie éternelle. « La fin de la loi, dit-il, c'est Jésus-Christ, afin que ceux qui croient soient justifiés. Aussi Moïse a écrit que l'homme qui pratiquera la justice qu'or-

donne la loi, aura par elle la vie : *Finis enim legis Christus, ad justitiam omni credenti. Moyses enim scripsit, quoniam justitiam quæ ex lege est qui fecerit homo vivet in ea* (*Rom.* x, 4, 5).

Cette belle sentence, *Le juste vit de la foi*, dont le même saint Paul fait si souvent usage, n'atteste-t-il point qu'il l'a empruntée de l'Ancien Testament, *Sicut scriptum est, justus autem ex fide vivit* (*Rom.* I, 17; *Gal.* III, 11; *Hebr.* x, 38)? Consultons le texte cité par l'Apôtre: Voilà ce qui va arriver, celui qui est incrédule n'aura point dans lui-même une âme droite; mais le juste vivra de la foi : *Ecce qui incredulus est, non erit recta anima ejus in semetipso; justus autem ex fide sua vivet* (*Habac.* II, 4). L'Apôtre et le prophète Habacuc parlent d'une vie qui est le gage, le commencement et l'avant-goût de la vie éternelle, et le prophète la promet aux fidèles Israélites, à tous ceux qui de son temps n'étaient pas du nombre des incrédules. Ecoutez un autre prophète, qui s'explique ainsi : « Voilà le livre des commandements de Dieu, et la loi qui est pour l'éternité. Tous ceux qui la pratiquent parviendront à la vie, et ceux qui l'ont abandonnée aboutiront à la mort : *Hic liber mandatorum Dei, et lex quæ est in æternum; omnes qui tenent eam pervenient ad vitam; qui autem dereliquerunt eam, ad mortem* (*Baruch.* IV, 1).

Comparez ce texte avec la demande que fit un Juif, qui, s'approchant de Jésus-Christ, lui dit : « Bon Maître, qu'ai-je de bon à faire pour obtenir la vie éternelle? *Magister bone, quid boni faciam, ut habeam vitam æternam?* » et avec la réponse du Sauveur : « Si vous voulez parvenir à la vie, gardez les commandements : *Si autem vis ad vitam ingredi, serva mandata* (*Matth.* XIX, 16). » Vous conviendrez que les paroles du prophète et celles de Jésus-Christ ont le même sens.

De plus, rapprochez la demande que fit le Juif du discours que le vieux Tobie adressait à son fils : « Nous sommes les enfants des saints, et nous attendons cette vie que Dieu doit donner à ceux qui ne se départent jamais de la foi qu'ils ont en lui : *Filii sanctorum sumus, et vitam illam exspectamus quam daturus est Deus his qui fidem suam nunquam mutant ab eo* (*Tob.* II, 18). Vous mépriserez la vaine défaite de Jansénius, qui prétend que la vie éternelle ne fut promise et proposée avant Jésus-Christ qu'à des hommes extraordinaires, lesquels n'appartenaient point à la loi de Moïse. Car n'est-il pas évident que le vieux Tobie et le Juif qui interrogea le Sauveur exprimaient la créance et l'espérance commune de la nation?

Le Sage dit que les justes vivront éternellement: *Justi autem in perpetuum vivent* (*Sap.* v, 16). Le second des enfants Machabées disait en expirant : « Le Roi du monde, après la mort que nous souffrons pour la défense de ses lois, nous ressuscitera à la vie éternelle : *Rex mundi defunctos nos pro suis legibus æternæ vitæ resurrectione suscitabit* (*II Mach.* XII, 44). » Ce n'était point là un sentiment particulier, mais public; il servit de motif aux oblations que le grand Machabée fit faire pour les morts; il se conserva par la tradition dans la plus saine partie de la Synagogue jusqu'au temps de Jésus-Christ, où le dogme de la résurrection distinguait les Juifs orthodoxes, qu'on appelait pharisiens, de ceux qui étaient hétérodoxes, et qu'on nommait sadducéens. Saint Paul, en parlant de ce dogme, ne se contente point de dire: J'espère ce que Dieu a promis à nos pères : *In spe quæ ad patres nostros repromissionis facta est a Deo* (*Act.* XXVI, 6), mais il ajoute aussitôt : Et à quoi nos douze tribus espèrent de parvenir : *In quam duodecim tribus nostræ nocte ac die sperant devenire* (*Ibid.*, 7). Il est donc de la foi que Dieu avait promis aux patriarches de l'Ancien Testament et à toute leur postérité la résurrection à la vie éternelle pour récompense de leurs bonnes œuvres; il est donc de la foi que l'espérance de parvenir à la vie éternelle par les bonnes œuvres subsistait dans les douze tribus au temps de saint Paul. Et sans doute elle avait toujours subsisté, et n'avait jamais été entièrement éteinte. Que veut-on davantage? Opposera-t-on saint Augustin à l'Ecriture? s'en est-il jamais écarté? et quand elle nous est favorable, nous sera-t-il contraire?

Ce saint docteur enseigne qu'avant la loi et au temps de la loi on a été justifié par la foi du Médiateur en vivant avec piété, quoique la loi, dit-il, parût avoir des promesses charnelles dans les figures des choses spirituelles : *Quamvis in figuris rerum spiritualium habere* VIDERETUR *promissa carnalia* (*Lib.* x *de Civ.*, *cap.* 25). Il répète ailleurs la même pensée; et par conséquent il a cru que dans la vérité la loi avait des promesses spirituelles, et que des Israélites ne pouvaient que par leur faute s'arrêter à l'apparence et se contenter de la figure (*Lib.* IV *Quæst. in Num.*, *q.* 33, *n.* 1).

Mais Jansénius va nous accabler de passages de saint Augustin. Et que prouvent ces passages? que le royaume des cieux appartenait en propre au Nouveau Testament, aussi bien que la grâce et son auteur; que c'était un bien étranger à l'état de la loi, mais pourtant attaché et assuré à l'observation fidèle de la loi; qu'il n'était point la récompense des œuvres purement légales, mais de l'esprit intérieur dont la grâce les animait, laquelle grâce était elle-même un fruit anticipé de la religion chrétienne; enfin, que ce royaume était promis et attendu comme le Messie et avec le Messie; qu'il devait être ouvert et possédé hors de l'état de l'ancienne loi et dans celui de la loi nouvelle. C'est pourquoi les Pères ont raison de dire que le royaume des cieux n'a été prêché que dans l'Evangile, et qu'on n'entend parler du royaume des cieux que dans l'Evangile; car on ne publia que ce royaume était proche qu'à l'avénement de Jésus-Christ (*S. Hier.*, *dial.* 1 *adv. Pelag.*, *p.* 50 *et* 51 *edit. Rom.*, *an.* 1576).

Jansénius, qui a tant médité sur les erreurs de Pélage, n'a-t-il point remarqué que cet hérésiarque, en niant le péché originel, niait en même temps que la nature humaine eût perdu par la prévarication d'Adam le droit au royaume céleste; et que par conséquent ce droit nous eût été rendu par la rédemption du Sauveur? A-t-il ignoré qu'il était essentiel au pélagianisme de maintenir qu'avec l'innocence originelle le gage assuré de la jouissance de Dieu et d'une éternité de bonheur s'était toujours conservé parmi les hommes, et n'était pas plus le propre fond de la loi évangélique que de la loi de nature et de la loi de Moïse? Si ce point important du système pélagien ne lui est pas échappé, comment n'a-t-il point conçu que saint Augustin, voulant contredire Pélage, n'avait pas besoin de soutenir que le royaume des cieux n'était pas promis à tous les vrais adorateurs du Dieu d'Abraham, d'Isaac et de Jacob, mais seulement qu'il ne leur était pas promis en vertu d'une autre alliance et d'une autre loi que celle de Jésus-Christ.

Voulez-vous voir si le saint docteur n'a pas plus dit qu'il était nécessaire de dire? Consultez les remarques qu'il a faites sur les actes du concile de Diospolis. « On récita, dit-il, un autre article, que Pélage avait écrit dans sa profession de foi, savoir, que le royaume des cieux avait été promis dans l'Ancien Testament. Pélage répondit qu'on pouvait prouver cela par les Ecritures, et que les hérétiques le niaient afin de décrier l'Ancien Testament. Après avoir reçu cette réponse de Pélage, le concile dit que cela encore n'était point éloigné de la foi ecclésiastique (*Lib. de Gestis Pelag.*, *cap.* 5, *n.* 13). » Quelles réflexions saint Augustin fait-il là-dessus? Il distingue deux notions de l'Ancien Testament : la première, qui signifie la loi donnée à Moïse sur le mont Sina, la seconde, qui signifie tout le corps des Ecritures saintes, où sont contenus les livres de la loi et des prophètes. Au premier sens, dit-il, le Vieux Testament est une loi de

servitude, comment le royaume des cieux, qui est propre de la liberté, lui appartiendrait-il? Mais le royaume des cieux, ajoute-t-il, a pu être promis dans le Vieux Testament, si l'on entend par ce mot les livres de la loi et des prophètes de la même manière qu'on y trouve la promesse du Nouveau Testament, à qui le royaume des cieux appartient. Le saint docteur déclare ensuite que ceux qui vivaient sous l'Ancien Testament étaient aussi compris dans la promesse du Nouveau, au regard des avantages anticipés dont ils pouvaient jouir, et des secours de grâces qui les aidaient à devenir les héritiers du Nouveau Testament: *Istam distinctionem, qui etiam illo tempore per Dei gratiam intelligentes, filii promissionis effecti sunt, Novi Testamenti hæredes in occulto Dei judicio deputati sunt* (*Ibid.*, *n.* 4).

Je n'examine point encore si la grâce dont il est parlé dans ce texte, suivant la doctrine du saint docteur, était offerte à tous les Israélites. Il me suffit de démontrer qu'il n'est point contraire au but que se propose le saint docteur, de prétendre que cette grâce était offerte à tout le monde, ni par conséquent de soutenir que le royaume des cieux était promis à tous les Israélites.

L'unique but de saint Augustin, en distinguant deux notions différentes de l'Ancien Testament, est de détruire l'égalité que Pélage mettait entre l'Ancien et le Nouveau : *Novo fit injuria, si Veteri æquetur*. Or, cette égalité est détruite dès lors que le royaume des cieux n'est pas promis aux Juifs en vertu de l'alliance que Dieu fit avec eux sur le mont Sina par le ministère de Moïse, quoiqu'elle leur fût promise en vertu de l'alliance que Dieu fit avec le genre humain sur le Calvaire, par l'effusion du sang de Jésus-Christ, dont l'efficace, si j'ose m'exprimer de la sorte, fut rétroactive, et se fit sentir dans tous les temps. Et c'est ce qu'exprime la distinction établie par saint Augustin.

Car si la promesse d'une autre vie n'est ni une partie ni une condition essentielle de l'alliance que Dieu fit avec le peuple hébreu sur le mont Sina, et si elle se trouve seulement dans les endroits des livres de la loi et des prophètes où l'affinité de l'Ancien et du Nouveau Testament est désignée, n'est-il pas clair que l'autre vie n'est pas un bien qui vienne de la loi et qui appartienne à la loi? Et saint Augustin a pu dire que le Vieux Testament ne promettait qu'une félicité terrestre, sans exclure les Juifs de la part que Dieu leur a faite ou leur a offerte par anticipation des promesses de l'Evangile : *Non invenitur promitti* APERTISSIME *nisi terrena felicitas* (*S. Aug. loc. cit.*).

Comment Jansénius a-t-il pu imaginer que saint Augustin fit une pareille exclusion? Qu'on demande à l'évêque d'Ypres et à ses disciples si c'est mal fait que d'aimer les biens temporels pour eux-mêmes, et de les regarder comme sa dernière fin? Ils s'écrieront qu'on leur fait injure de douter un moment qu'ils ne tiennent cela pour un très-grand crime; et concevez, si vous pouvez, que c'est Jansénius lui-même et ses disciples qui pensent et qui osent faire penser à saint Augustin que Dieu a proposé au peuple hébreu la prospérité, les richesses et les avantages de la vie présente, afin qu'ils aimassent ces biens pour eux-mêmes, et qu'ils les regardassent comme leur dernière fin, et que Dieu n'eût aucune volonté ni aucune intention que le commun des Israélites prît ces biens comme des images et des figures propres à leur représenter, à leur faire désirer et espérer les biens spirituels et éternels. Les jansénistes croient-ils qu'un blasphème cessera de l'être, quand, à l'imitation de Calvin, ils en auront fait saint Augustin complice et auteur? Et n'est-ce pas un vrai blasphème que ce sentiment, où l'on est obligé de nier qu'il soit permis de s'attacher et d'aspirer à ce que Dieu promet, de la manière qu'il le promet, et d'avouer que Dieu a porté les Israélites au crime par ses promesses?

Au contraire, dans le système catholique, cette nation pouvait légitimement demander à Dieu et attendre de lui comme une récompense temporelle de sa piété, comme une marque de sa bienveillance et du soin paternel de Dieu à son égard, les richesses, la puissance, les succès, les agréments et le repos de la vie, parce que leur demande et leur attente, non-seulement étaient un témoignage de la foi qu'ils avaient que Dieu était le maître et le dispensateur de ces biens, mais encore parce que ces biens étaient les gages d'une faveur plus solide et d'une libéralité plus digne de la sainteté et de la sagesse de Dieu.

Cependant approfondissons un peu, je vous prie, la nature des promesses des biens temporels que Dieu fit aux Juifs. Elles sont principalement détaillées dans le XXVIII[e] chapitre du Deutéronome. Dieu s'engage à élever le peuple d'Israël au-dessus de toutes les nations, s'il observe avec fidélité la loi qui venait d'être promulguée. Il lui assure l'abondance des récoltes, la fécondité des troupeaux, le profit du commerce, le succès des armes, la supériorité sur tous les peuples voisins. *Si vous marchez dans la voie de mes préceptes*, dit-il ailleurs, *si vous gardez et si vous pratiquez mes commandements, je vous enverrai la pluie à propos, votre terre produira des grains à foison, et vos arbres seront chargés de fruits; l'abondance de la moisson sera suivie de celle de la vendange, et à la vendange succédera un temps commode et à souhait pour les semailles*, etc. *Je vous donnerai la paix*, etc. *L'épée de vos ennemis ne passera point jusqu'à vos frontières, ils fuiront et seront abattus devant vous*, etc. (*Levit.* XXVI).

Je ne vois rien là de personnel et qui s'adresse à chacun des Israélites en particulier : ces promesses regardent toute la république, elles ont pour objet le bonheur commun de l'État, et nullement celui qui distinguerait un homme des autres, et qui rendrait sa condition plus agréable que celle de ses compatriotes. Car croyez-vous, je vous prie, qu'en vertu de ces promesses le champ d'un Juif qui s'acquittait exactement des devoirs de sa religion fût toujours de meilleur rapport que le champ d'un autre Juif qui vivait en impie, et que quand une terre changeait de maître, elle était féconde ou stérile suivant la bonne ou la mauvaise vie du possesseur; que la pluie et le beau temps venaient à propos sur les héritages d'un honnête homme, tandis que la sécheresse ou les inondations désolaient ceux de son voisin qui était scélérat; que dans une incursion d'ennemis les ravages et les pillages fussent miraculeusement dirigés et mesurés, en sorte qu'ils tombassent sur les biens des familles à proportion qu'elles étaient plus ou moins criminelles; que l'hypocrisie ne pût avoir lieu dans le peuple d'Israël, et qu'en visitant les terres, les vignes, les troupeaux qui appartenaient à un chacun, on connût évidemment l'état de sa conscience? Non, sans doute, et il ne fut pas vrai pour la première fois du temps de Jésus-Christ que Dieu fait lever son soleil sur les gens de bien et sur les méchants et qu'il fait tomber la pluie sur les justes et sur les pécheurs : *Solem suum oriri facit super bonos et malos, et pluit super justos et injustos* (*Matth.* V, 45). Les Tobie, les Mardochée, les Ezéchiel partageaient les maux de la captivité avec ceux qui l'avaient attirée par leur idolâtrie; et si l'Ecriture fait mention de plusieurs justes comblés de bénédictions temporelles, ne représente-t-elle pas aussi plusieurs impies heureux? Dans le temps de la plus grande prospérité du peuple d'Israël, n'était-il aucun prévaricateur de la loi qui participât au bonheur public? Et dans le temps de la plus grande calamité, n'était-il aucun bon et fidèle Israélite qui souffrît du commun malheur?

Ces promesses de récompenses temporelles ne regardaient donc que le corps de la république, et non pas les particuliers : il s'agissait de bénédictions uni-

verselles et répandues sur la nation entière, de biens communs et publics, dont chaque Israélite, bon ou mauvais, devait jouir, pourvu que le culte de Dieu et l'observation de la loi fussent en vigueur, que la piété et la religion fussent dominantes, et que le plus grand nombre, en un mot, contribuât par son application et par son zèle à maintenir les bonnes mœurs et les pratiques qui étaient commandées. Cela étant ainsi, quelle devait donc être la récompense des particuliers, qui étaient obligés de servir Dieu, et de remplir tous leurs devoirs, non-seulement avec la multitude, mais encore malgré la multitude, et de résister au torrent du mauvais exemple dans le temps de perversion? Dieu n'avait-il rien à leur donner? Il faut le dire, ou avouer qu'outre les biens temporels qui étaient promis à la nation, l'espérance du ciel et de la vie éternelle était proposée à chaque Israélite.

Appellera-t-on encore ici à saint Augustin, qui ne se contente pas d'assurer que Dieu destina aux Juifs des récompenses charnelles et temporelles, mais qui ajoute que ces seuls biens étaient proportionnés à l'esprit charnel et grossier de ce peuple, et que les biens spirituels et éternels étaient au-dessus de sa portée? *Notum esse jam debet carnali adhuc populo congruenter carnalia et temporalia præmia fuisse promissa* (*Lib. contra Adim.*, *cap.* 18), c'est-à-dire qu'il fallait amener les Juifs à la réalité par les figures, et promettre à la nation des biens charnels et temporels, afin que les particuliers aspirassent aux biens spirituels et éternels. Car Dieu voulait empêcher, dit le saint docteur, qu'ils ne périssent tout à fait, *ne penitus interirent* (*Tract.* 3 *in Joan.*, *n.* 19). Etait-ce leur perte temporelle et non pas plutôt leur perte éternelle, que, selon la pensée du saint docteur, Dieu voulait empêcher?

Au reste, il n'est pas question de raisonner ici sur ce qui est arrivé, mais sur le dessein et l'intention de Dieu. Qu'on accumule donc autant qu'on voudra de témoignages de saint Augustin qui énoncent le fait, savoir que les Juifs s'attachèrent véritablement aux seuls biens charnels et temporels, on n'avancera pas plus que si l'on prétendait que Dieu leur donna pour fin l'idolâtrie, parce qu'ils adorèrent les idoles. La décision complète de tout ceci dépend des deux articles suivants.

III. *Des secours de grâces que Dieu accorda sous la loi de Moïse.*

Après avoir lu dans l'Augustin de Jansénius, à la tête du chapitre 11 du livre premier de la Grâce du Sauveur, ces paroles : « On découvre le mystère du conseil de Dieu, qui lui a fait porter la loi, laquelle n'opère que la prévarication et la colère : *Aperitur mysterium divini consilii, quo legem tulit, quæ non nisi prævaricationem et iram operatur* (*Jans.*, *tom. III*, *l.* I, *cap.* 1, *pag.* 45); » je ne fus pas étonné de voir que dans le titre du chapitre 7 du livre III, Jansénius se propose de montrer que « les hommes qui vivaient sous la loi n'eurent point de grâce suffisante pour l'observer, ni pour accomplir aucun des préceptes : *Non affuisse hominibus sub lege viventibus gratiam sufficientem servandi legem vel ullum præceptum ejus* (*Ibid.*, *p.* 284). »

Mais je fus surpris au dernier point qu'il eût intitulé ainsi le chapitre 8 du même livre : « L'état figuratif et prophétique de l'Ancien Testament n'apportait pas aux Juifs une grâce suffisante, mais empêchante : *Status Veteris Testamenti figurativus et propheticus non afferebat Judæis gratiam sufficientem, sed* IMPEDIENTEM (*Pag.* 288). » Que ses disciples viennent nous dire maintenant qu'il ne faut point de grâce pour pécher; car c'est ainsi qu'ils nous insultent, quand de l'existence du péché nous concluons celle de la grâce suffisante, comme si nous donnions à cette grâce un autre objet que le pouvoir de s'abstenir du péché. Voilà leur maître qui admet une grâce pour l'action même du péché, grâce efficace du péché, qu'il nomme *empêchante.* Que veut-il dire? Appelle-t-il grâce *empêchante* un empêchement à la grâce? N'en doutez point, il rentre par là finement dans le dogme de Calvin, qui ouvertement et formellement fait Dieu auteur du péché. Car vous croiriez peut-être que Jansénius prend cette grâce *empêchante* pour une grâce du démon? Point du tout, il la fait provenir de l'état figuratif et prophétique où Dieu avait mis les Juifs, et par conséquent il veut que ce soit une pure grâce de Dieu.

Cette grâce ne manque point à présent parmi les hommes. N'allez pas croire que l'état figuratif et prophétique ait cessé après la venue de Jésus-Christ, et que le monde soit délivré de cette source malheureuse de grâces *empêchantes.* Jansénius met généralement tous les pécheurs dans un état figuratif et prophétique; je vous en ai déjà avertis, tout pécheur est Juif selon le nouveau système, et dans le langage du parti je suis devenu Juif, et je suis tombé en péché mortel, c'est la même chose. Pour le terme de grâce *empêchante*, je ne sais pas trop s'il a fait fortune: il ne paraît point dans les écrits publics des jansénistes. Je ne doute pas néanmoins que ce ne soit là un des mots fins dont l'explication est réservée à ceux qui se montrent dignes d'être initiés dans leurs plus secrets mystères.

On peut dire en deux sens que la grâce ne se trouvait point dans l'Ancien Testament : le premier consiste à enseigner que la loi de Moïse ne donnait point aux hommes par elle-même et par sa propre vertu les secours de grâces intérieurs qui étaient nécessaires pour l'observer, et qu'elle n'avait pas constitué les Juifs dans un état auquel le fond de ces grâces appartient. Le second sens est de soutenir que Jésus-Christ, auteur du Nouveau Testament, ne fit aucune part à ceux qui vivaient sous la loi de Moïse et au peuple juif, du trésor de grâce que dès lors il pouvait répandre sur eux, comme un fruit anticipé du mérite de sa mort et de sa passion. Le premier sens est la pensée de saint Paul et de saint Augustin, le second sens est la pensée de Jansénius.

Tous les héritiers de l'Ancien Testament, dit-il, étaient extrêmement éloignés, non-seulement d'invoquer Jésus-Christ et d'implorer le secours de sa grâce, mais même de reconnaître ni l'un ni l'autre: *Effectum est ut quemadmodum ab ipso Christo, ita quoque ab ipsa gratia non solum invocanda, sed etiam agnoscenda longo intervallo omnes hæredes Veteris Testamenti distarent* (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* III, *cap.* 8, *p.* 292). Une telle grâce, dit-il ailleurs, était diamétralement opposée à l'institution de la loi et au but de Dieu : *Talis gratia lationi legis ac scopo Dei capitaliter repugnabat* (*Eod. lib.*, *cap.* 15, *p.* 271); et la raison qu'il en apporte, c'est que l'Ancien Testament n'avait pas été établi afin que ses promesses et la fidélité à l'observer missent en sûreté le salut éternel des Juifs, ni même leur servissent de moyen prochain pour y parvenir : *Non ea de causa ut per hujusmodi Testamenti promissiones et observationem eorum salus æterna in tuto collocaretur, vel etiam de propinquo curaretur* (*Ibid.*, *p.* 278).

Je n'ai garde de demander sérieusement si Jansénius croyait à l'Ecriture, mais je suppose pour un moment qu'il n'y crût point, aurait-il trouvé un meilleur moyen pour la tourner en ridicule? Dieu fait ce reproche aux Israélites : « Jusqu'à quand refusez-vous d'observer mes commandements et ma loi? *Usquequo non vultis custodire mandata mea et legem meam* (*Exod.* XVI, 28)? » Jansénius est leur avocat, et il leur fournit cette réponse : Jusqu'à ce que vous-même, Seigneur, vous vouliez que nous les observions. Mais en nous faisant des commandements, votre dessein n'a pas été que nous les gardassions, et la volonté que nous aurions de les garder serait diamétralement opposée, aussi bien que votre grâce,

à l'institution de la loi et au but que vous vous êtes proposé en nous la donnant.

David blâme sa nation de la sorte : « Ils n'ont point gardé le Testament de Dieu, et ils n'ont point voulu marcher dans la route qu'il leur avait tracée par sa loi : *Non custodierunt testamentum Dei, et in lege ejus noluerunt ambulare* (*Psalm.* LXXVII, 10). » Jansénius leur suggère encore une bonne excuse : Nous savions que ce testament n'était point fait pour être gardé ; et si la route que nous avons tenue est contraire à la loi, elle est conforme à la fin de la loi. Nous n'avons pas voulu ce que Dieu ne voulait pas. Pourquoi nous réprimande-t-on et nous blâme-t-on, comme si l'on supposait que nous avons la grâce, ou comme si l'on ignorait que nous ne l'avons pas, et qu'il répugne même que nous l'ayons, que nous la demandions et que nous la connaissions ?

Mais Dieu avait ôté toute ressource à la justification des infracteurs de la loi et à l'hérésie de Jansénius par ce fameux texte d'Isaïe : « Hommes de Juda, soyez juges entre moi et ma vigne. Qu'ai-je dû faire de plus à ma vigne que je ne lui ai fait ? Et m'accusera-t-on de l'avoir négligée, parce que je me suis attendu qu'elle produirait de bons raisins, et que néanmoins elle n'a produit que des lambruches : *Viri Juda, judicate inter me et vineam meam. Quid est quod ultra debui facere vineæ meæ, et non feci ei ? An quod exspectavi ut faceret uvas, et fecit labruscas* (*Isai.* v, 4) ? » Dieu reconnaît ici qu'il a dû donner aux Juifs la grâce qui leur était nécessaire, parce qu'il exigeait et qu'il attendait véritablement d'eux le fruit des bonnes œuvres, et il les fait juges eux-mêmes qu'il n'a pas manqué de la leur donner.

Jansénius se propose la difficulté qu'on tire de ce passage contre sa doctrine, et il avoue sans peine qu'il s'agit là de la grâce, et que non-seulement Dieu reconnaît avoir dû la donner, mais qu'il atteste même l'avoir donnée. Vous concluez sans doute, ou qu'il se rend à la vérité ou qu'il est bien embarrassé ; l'un ou l'autre devrait être : mais point, il a pitié du peu de jugement qu'il y a à lui faire une pareille objection : *Miror*, dit-il, *quo judicio locus iste ad hoc propositum adducatur* (*Tom. III, lib.* III, *cap.* 17, *p.* 361).

Nous sommes assez bons, nous autres, pour nous persuader que dans cet endroit de l'Ecriture il est question de la grâce due et donnée aux Juifs pour leur rendre possible l'accomplissement de la loi de Moïse. Aveuglement pitoyable. Il paraît à Jansénius que Dieu parle de la grâce qu'il a dû donner et qu'il a donnée à Adam pour lui rendre possible l'accomplissement du précepte par lequel il lui avait défendu de toucher à l'arbre de la science du bien et du mal. Et par où cela lui paraît-il évident? N'est-il pas clair, dit-il, qu'une grâce qui est due ne peut être que celle qui convient à l'homme innocent? Il nous ramène fort mal à propos son paradoxe erroné sur la nature de la grâce d'Adam : car, comme une chose peut être due en deux manières, ou bien absolument et en vertu d'un droit proprement dit, ou bien conséquemment à une promesse et une volonté libre qui ait précédé, n'est-il pas plus évident que le passage d'Isaïe doit être expliqué d'une grâce donnée aux Juifs, et non pas d'une grâce donnée à Adam, qu'il n'est clair que ce passage doit être expliqué d'une grâce due absolument et en vertu d'un droit proprement dit?

Sans m'arrêter donc à détruire l'erreur qui a fait nier à Jansénius la gratuité de la grâce d'Adam, je vais démontrer, comme s'il en était besoin, que ce passage n'a aucun rapport à Adam, et que Dieu n'a eu en vue que les seuls Juifs.

L'explication que Dieu lui-même donne à ses paroles ne prévaudra-t-elle point sur le commentaire de Jansénius? Celui-ci apporte un fort beau passage de saint Augustin, par lequel il prouve qu'on peut reprocher à l'homme le péché originel, et de là il conclut que dans le passage d'Isaïe Dieu reproche aux Juifs le péché originel. Ainsi la vigne, selon Jansénius, est la figure d'Adam, ou du genre humain dans Adam, que Dieu avait plantée dans le paradis terrestre, et qui avait reçu une culture qui lui était due ; et Dieu, selon lui, reproche aux Juifs qu'il avait attendu que cette vigne portât de bons raisins, et qu'elle n'avait porté que des fruits sauvages. Il pouvait faire ce reproche à toutes les nations du monde. Dieu dit au contraire : « La vigne du Seigneur des armées est la maison d'Israël, et tout homme de la tribu de Juda est le rejeton qu'il a cultivé avec complaisance; et j'ai attendu de la droiture, et voilà de l'iniquité; de la justice, et voilà du scandale : *Vinea enim Domini exercituum domus Israel est, et vir Juda germen ejus delectabile ; et exspectavi ut faceret judicium, et ecce iniquitas ; et justitiam, et ecce clamor* (*Isai.* v, 7.) »

Ce texte a un manifeste rapport à un autre de Jérémie, où Dieu parle ainsi aux Israélites : « Je vous ai plantée comme une vigne choisie, et composée de germes francs et sans défaut ; comment avez-vous donc dégénéré entre mes mains, vigne sauvage : *Ego autem plantavi te vineam electam, omne semen verum; quomodo ergo conversa es mihi in pravum, vinea aliena* (*Jerem.* II, 21) ? » Dans l'un et dans l'autre endroit, et partout ailleurs, c'est le peuple d'Israël qui est représenté sous la figure d'une vigne plantée par les mains de Dieu dans la Palestine, et non pas le genre humain dans le paradis terrestre. David dit au Seigneur : « Vous avez transporté une vigne de l'Egypte, vous avez chassé les nations de ce pays, et vous l'y avez plantée : *Vineam de Ægypto transtulisti, ejecisti gentes et plantasti eam* (*Psal.* LXXIX, 9). »

Enfin, l'endroit même d'Isaïe dont nous disputons est employé par Jésus-Christ dans une de ses paraboles, et uniquement appliqué aux Juifs. « Il y avait, dit le Sauveur, un père de famille qui planta une vigne : après l'avoir environnée d'une haie, il y creusa un pressoir et y bâtit une tour : *Homo erat paterfamilias qui plantavit vineam, et sepem circumdedit, et fodit in ea torcular, et ædificavit turrim* (*Matth.* XXI, 33). » Tous ces termes sont empruntés d'Isaïe, car le prophète commence ainsi : « Mon bien-aimé eut une vigne qui était située sur un côteau très-fertile. Après l'avoir environnée d'une haie et en avoir ôté les pierres, il la planta de ceps choisis, il bâtit une tour au milieu, et il y creusa un pressoir : *Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei, et sepivit eam, et lapides elegit ex illa, et plantavit eam electam, et ædificavit turrim in medio ejus, et torcular exstruxit in ea* (*Isai.* v, 1). » Toute la différence qu'il y a entre la parabole d'Isaïe et celle de Jésus-Christ, c'est que dans Isaïe la vigne représente la nation juive, au lieu que dans l'Evangile la vigne représente la vraie Eglise que Dieu avait établie dans la nation juive, laquelle est elle-même figurée par les vignerons ; mais la culture de cette vigne est supposée d'une et d'autre part dans la Palestine, et non pas dans le paradis terrestre. Vous trouverez peut-être que je m'étends trop là-dessus ; je n'ai pourtant pas encore fait.

Je me souviens d'un prédicateur janséniste qui dans ses discours introduisait quelquefois Dieu adressant la parole aux chrétiens, et qui ne manquait jamais alors de mettre dans la bouche du Seigneur un passage de saint Augustin avec ces mots : *Comme dit fort bien mon serviteur saint Augustin.*

Il faut que je m'accommode au goût de ces messieurs ; ils ne croiront point que Jansénius soit bien réfuté au regard de sa mauvaise interprétation des paroles d'Isaïe, à moins que je ne joigne l'autorité de saint Augustin à celle de Dieu et de Jésus-Christ. « De peur qu'on ne se persuade, dit le saint docteur, que Dieu parlait d'une vigne telle qu'on en voit ordinairement, il conclut ainsi : La vigne du Seigneur

des armées est la maison d'Israël, et l'homme de Juda est son jeune plant chéri. Il faisait donc des reproches à cette même vigne, dont il s'était attendu qu'il recueillerait du raisin, et qui n'a produit que des épines : *Ne quis putaret de vinea ista visibili dicere, sic conclusit : Vinea autem Domini Sabaoth domus Israel est, et homo Juda novelletum dilectum. Ergo ipsam vineam increpabat, quam exspectavit ut faceret uvam, fecit autem spinas* (*S. Aug., in psal.* XXXV, *n.* 8). » Si saint Augustin avait écrit ceci de peur qu'on ne se persuadât que le texte d'Isaïe pût être entendu d'Adam et d'une vigne plantée dans le paradis terrestre, aurait-il mieux rempli son dessein?

Que dirai-je maintenant de cet endroit des Actes des apôtres où saint Etienne atteste que les Juifs ont toujours eu une grâce suffisante? Oui, une grâce suffisante; ce n'est point en raillant sur le mot qu'on fera disparaître la chose du texte sacré, qui l'exprime nettement : car qu'est-ce qu'une grâce suffisante? c'est un mouvement du Saint-Esprit qui nous excite et nous offre le secours nécessaire à l'observation de la loi, et auquel l'homme résiste; or saint Etienne reprochait aux Juifs que de tout temps leur nation avait résisté à ce mouvement. « Gens indociles et incirconcis de cœur et d'oreilles, vous résistez toujours au Saint-Esprit; ce qu'ont fait vos pères vous le faites aussi : *Dura cervice et incircumcisis cordibus et auribus, vos semper Spiritui sancto resistitis : sicut patres vestri, ita et vos* (*Act.* VII, 51). »

Jansénius n'a fait aucune mention de ce passage; il s'est reposé sur l'explication de Calvin, que ses disciples ne devaient pas manquer de consulter. Or voici le commentaire de Calvin : « Ceux qui rejettent avec obstination les vérités que le Saint-Esprit a dictées aux prophètes, sont dits résister au Saint-Esprit; car il ne s'agit point ici des révélations secrètes que Dieu inspire intérieurement à chacun, mais du ministère extérieur : *Resistere Spiritui dicuntur, qui eum in prophetis loquentem contumaciter rejiciunt. Neque enim de arcanis revelationibus hic agitur, quas Deus cuique intus inspirat, sed de externo ministerio* (*Calvinus in Acta, cap.* VII).

Mais, disent nos controversistes, en écrivant contre Calvin (*Stapleton., tom. III, Antidot. Apost. in acta, cap.* VII), n'est-il pas trop clair que saint Etienne parle de la révélation et du mouvement intérieur du Saint-Esprit, pour avoir besoin de le prouver? L'opération propre du Saint-Esprit, n'est-ce pas d'émouvoir intérieurement quand la prédication extérieure se fait entendre? Si le Saint-Esprit ne touche point le cœur, opère-t-il quelque chose dans ceux qui l'écoutent? et s'il n'opère rien dans eux, peut-on dire qu'ils lui résistent ou qu'ils lui obéissent? Celui donc qui méprise le discours d'un prophète ou d'un prédicateur, sans éprouver dans soi aucun mouvement intérieur, ne résiste pas au Saint-Esprit, il résiste à la personne qu'il écoute et aux raisons qu'elle apporte : cette personne non plus que ces raisons ne sont pas le Saint-Esprit. Outre cela, si résister au Saint-Esprit n'est rien autre chose que résister au ministère et à la prédication extérieure, il faudra donc dire aussi qu'obéir au Saint-Esprit n'est rien autre chose qu'obéir au ministère et à la prédication extérieure, et cette erreur quadrerait-elle avec l'hypothèse de Jansénius ou de Calvin? Enfin, pourquoi saint Etienne appelle-t-il les Juifs, non-seulement incirconcis d'oreilles, mais encore incirconcis de cœur, s'il ne veut exprimer que leur résistance aux paroles dont leurs oreilles étaient frappées, et non pas celle qu'ils opposaient à la grâce qui cherchait à s'insinuer dans leur cœur?

Calvin et les jansénistes abusent ici du langage de saint Augustin, qui suppose presque partout qu'entendre du cœur ou dans le cœur c'est toujours se rendre et obéir à la grâce; car, quoique le saint docteur signifie ordinairement par ces mots les touches de la grâce acceptée et consentie il ne laisse point de reconnaître des sentiments indélibérés du cœur, qui viennent de la grâce, et qui ne sont pas admis, comme je le ferai voir dans la suite.

Arrêtons-nous peu à l'autorité des autres saints Pères. Je n'en produirai que deux. Saint Cyrille d'Alexandrie, expliquant ces paroles d'Isaïe : Comment la cité fidèle est-elle devenue une prostituée : *Quomodo facta est meretrix civitas fidelis* (*Isai.* I, 21)? « Cette ville, dit-il, qui a reçu tant de moyens de s'instruire, et de plus des secours spirituels en abondance, s'est laissée aller peu à peu à l'infidélité et à l'apostasie : fidèle autrefois, et soigneuse de pratiquer les œuvres de la justice : *Quæ tot ad intelligendum occasiones accepit, imo vero quæ spiritualibus adjumentis abundavit : in defectionem et apostasiam deflexit, olim fidelis et justitiæ operatrix* (*S. Cyrill. Alex., Comm. in Isai., lib.* I, *orat.* 1).

Voici comment s'explique saint Léon : « Dieu apporta aux misères du genre humain un remède qui ne fut point l'effet d'un dessein récemment formé, ni d'une compassion tardive. Mais dès le commencement du monde il établit une seule et même cause de salut. Aussi la grâce de Dieu, qui a constamment servi à la justification de tout ce qu'il y a jamais eu de saints, n'a point commencé, mais s'est accrue à la naissance de Jésus-Christ. Et ce mystère d'une grande miséricorde, dont tout le monde a été rempli, fut si efficace même dans les figures qui l'annonçaient, que ceux qui le crurent, lorsqu'il était simplement promis, n'en tirèrent pas moins d'avantages que ceux qui le possédèrent quand il fut enfin accordé : *Non enim novo consilio Deus rebus humanis nec sera miseratione consuluit; sed a constitutione unam eamdemque causam salutis instituit. Gratia autem Dei, qua semper est universitas justificata sanctorum, aucta est Christo nascente, non cepta. Et hoc magnæ pietatis sacramentum, quo totus mundus impletus est, tam potens etiam in suis significationibus fuit, ut non minus adepti sint, qui illud credidere promissum, quam qui suscepere donatum* (*S. Leo, serm.* 5 *de Nativ.*). » Combien saint Léon aurait-il eu d'horreur pour le dogme de Jansénius, qui fait regarder l'état figuratif et prophétique comme une grâce empêchante, c'est-à dire comme un empêchement à la grâce et quelque chose de pis!

Mais je combats des adversaires avec lesquels je n'avance pas le moins du monde, tandis que je diffère à examiner à fond le sentiment de saint Augustin. Voici l'arrêt de leur condamnation prononcé par ce saint docteur : « Qui d'entre les catholiques dit ce que les pélagiens publient que nous disons, savoir, que le Saint-Esprit ne prêta point son secours à la vertu dans l'Ancien Testament : *Quis enim catholicus dicat, quod nos dicere jactitant, Spiritum sanctum adjutorem virtutis in Veteri Testamento non fuisse* (*S. Aug., lib.* III *ad Bonif., cap.* 4, *n.* 6)? Ce sont les jansénistes qui le disent, et c'est saint Augustin lui-même qui les retranche du nombre des catholiques. C'est saint Augustin lui-même qui reconnaît la grâce suffisante dans l'Ancien Testament, quand il assure que « les Juifs, présumant trop d'eux-mêmes, rejetaient la grâce, et que pour cela ils ne croyaient point en Jésus-Christ : *De se præsumentes gratiam repellebant, et propterea in Christum non credebant* (*Lib. de Grat. et lib. arb., cap.* 12, *n.* 24), » quand il déclare qu'outre la grâce de la vocation, qui fut offerte à Esaü, Dieu « lui aurait donné celle de vouloir et de courir, s'il n'était point devenu réprouvé par le mépris qu'il fit de la grâce de la vocation : *Qui ei etiam velle et currere vocando præstaret, nisi vocatione contempta reprobus fieret* (*Lib.* I *ad Simplic. q.* 2, *n.* 10). »

Que voudriez-vous davantage pour convaincre les plus obstinés sectateurs de Jansénius? Que saint Augustin eût fait mention un peu plus souvent de la grâce suffisante qui a été accordée aux Juifs, afin que les jansénistes ne pussent se jouer des témoignages

que je viens de citer, par le *distinguo* de la grâce et de la vocation extérieure? Mais lorsque saint Augustin nomme simplement la grâce et la vocation, n'entend-il pas toujours la grâce et la vocation intérieure? Donnerait-il lui-même dans l'équivoque qu'il a tant condamnée dans les pélagiens? Quel bon sens y aurait-il dans les deux textes précédents, s'il parlait de la grâce et de la vocation extérieure? Les Juifs auraient cru en Jésus-Christ, s'ils n'avaient pas rejeté la grâce extérieure? Dieu aurait donné à Esaü la grâce de vouloir et de courir s'il n'avait pas méprisé la vocation extérieure? C'est-à-dire Dieu aurait donné aux Juifs et à Esaü la grâce intérieure, s'il la leur avait donnée? Le *distinguo* est donc misérable et insoutenable.

Cependant la multitude des témoignages ne manque pas, et quoique je me détermine pour cette fois à suivre la coutume de Jansénius, en décrivant une longue liste de textes de saint Augustin, vous verrez que je ne l'imite point en décrivant, comme il le fait d'ordinaire, une longue liste de textes qui ne prouvent rien de ce qu'il prétend. Le reproche que je lui fais ici ne sera-t-il point pleinement vérifié, lorsque j'aurai employé avec succès les mêmes passages qu'il nous objecte, et que je ferai voir la grâce suffisante des Juifs établie là où il en a vu la proscription?

Avant toute chose, il me faut exactement expliquer une des divisions de la grâce que Jansénius a pris à tâche d'obscurcir. Il y a une grâce imparfaite, faible, commencée et éloignée; et il y en a une autre parfaite, forte, entière et prochaine. La première ne se borne pas aux mouvements indélibérés qu'avant tout mérite le Saint-Esprit cause dans notre entendement et dans notre volonté, afin d'exciter dans nous un commencement de bonne volonté; mais cette grâce comprend aussi les mouvements délibérés qui viennent ensuite, et que la grâce coopérante nous aide à former, lorsque nous voulons le bien que nous ne pouvons pas faire encore. La seconde grâce est celle qui nous donne assez de force pour exécuter le bien et pour accomplir le précepte.

« La grâce de Dieu, dit saint Augustin, est toujours bonne, et elle fait que l'homme est de bonne volonté après avoir été de mauvaise volonté : *Gratia vero Dei semper est bona et per hanc fit ut sit homo bonæ voluntatis* (S. *Aug.*, *lib. de Grat. et lib. arb.*, *cap.* 15, *n.* 31). » Voilà la première grâce, que j'appelle imparfaite, faible, commencée et éloignée. Le saint docteur continue et décrit ainsi la seconde grâce, que je nomme parfaite, forte, entière et prochaine : « Elle fait aussi que cette bonne volonté s'augmente et devient si grande qu'elle peut accomplir tous les préceptes divins qu'elle voudra, quand elle voudra, fortement et parfaitement : *Per hanc fit ut ipsa bona voluntas, quæ jam cœpit esse, augeatur, et tam magna fiat, ut possit implere divina mandata quæ voluerit, cum valde perfecteque voluerit* (S. *Aug.*, *ibid.*). »

La grâce commencée tire de l'homme qui est fidèle à y correspondre le libre aveu de sa propre infirmité, que la loi lui démontre en deux manières, 1° lorsqu'elle est promulguée, car alors la connaissance du péché défendu par la loi irrite la concupiscence, et celle-ci gourmande et tyrannise la raison qui se trouve trop faible pour lui résister. Les justes aussi bien que les pécheurs éprouvent cette misère, qui ne vient pas du défaut de la loi, mais de la corruption de la nature; et la loi ancienne n'a rien en cela de particulier, le même effet convient à la loi nouvelle. 2° La loi démontre à l'homme son infirmité, quand il transgresse la loi et qu'il consent aux mouvements déréglés de la concupiscence; et alors la loi est une occasion de mort et de péché, non par elle-même, mais par la faute des hommes.

Il est maintenant aisé de prouver que dans tous les endroits où saint Augustin dit que la loi a été donnée pour convaincre l'homme de son infirmité et de sa faiblesse il suppose toujours une grâce commencée et éloignée, qui accompagne la loi et qui en est inséparable. Car, selon saint Augustin, ou la loi démontre à l'homme son infirmité par l'irritation de la concupiscence, laquelle lui fait sentir ce qui lui manque, pour pouvoir accomplir la loi; ou cette même loi fait sentir à l'homme son infirmité par la prévarication qu'il commet, et qui, l'humiliant, l'oblige à reconnaître qu'il a trop compté sur ses forces. Or, dans l'un et l'autre cas, le saint docteur suppose toujours qu'une grâce commencée et éloignée est inséparable de la loi.

Pourquoi la loi est-elle survenue, en sorte que le péché devînt plus abondant? « C'est, dit le saint docteur, afin que l'homme, convaincu et confondu par ce moyen, conçût qu'il n'avait pas seulement besoin d'un maître qui l'éclairât, mais d'un Dieu tout-puissant qui le secourût, qui le dirigeât dans ses voies, pour le soustraire à l'empire du péché, et qui le guérît, s'il avait recours à sa divine miséricorde : *Ut eo modo convictus atque confusus videret non tantum doctorem sibi esse necessarium, sed adjutorem Deum, a quo ejus itinera dirigentur, ne dominetur ei omnis iniquitas, et confugiendo ad opem divinæ misericordiæ sanetur* (*Lib. de Spir. et litt.*, *c.* 6, *n.* 9, *cit. a Jansenio, tom. III, lib.* I, *cap.* 11, *pag.* 45). » Dieu avait donc intention, Dieu voulait que l'homme conçût le besoin qu'il avait du divin secours; Dieu avait intention, Dieu voulait que l'homme eût recours à sa divine miséricorde. Quel était le terme et l'effet de cette intention et de cette volonté de Dieu, si ce n'est la grâce qui rendait l'homme capable de concevoir son besoin et d'implorer la miséricorde de Dieu?

Quand, sur le mont Sina, Dieu donnait avec tant d'appareil une loi qu'il savait bien devoir être violée, s'arrêta-t-il au seul dessein d'abattre l'orgueil des Juifs par la honte de leur prévarication? et ne se proposa-t-il pas une autre fin ultérieure, qui lui était plus glorieuse en même temps qu'elle leur était plus utile? Sans doute, dit saint Augustin; car s'il avait en vue d'humilier son peuple par la transgression, il prétendait bien que cette humiliation les portât à chercher la grâce de la charité, qu'ils ne pouvaient recevoir que dans l'humiliation; et sans laquelle il leur était absolument impossible d'accomplir les préceptes de la loi : *Superbienti ergo populo lex posita est, ut quoniam gratiam charitatis nisi humiliatus accipere non posset, et sine hac gratia nullo modo præcepta legis impleret, transgressione humiliaretur et quæreret gratiam* (*Comm. in Gal. num.* 24, *cit. a Jans. ibid.*, *pag.* 45). En permettant donc le péché, Dieu préparait son peuple à recevoir la grâce de la charité; il avait intention, il voulait que dans l'état du péché ce peuple cherchât la grâce. Et certainement il n'avait pas intention, il ne voulait pas que les Juifs cherchassent la grâce de la charité par des efforts naturels et par leurs propres forces. Ne s'ensuit-il pas que cette intention et cette volonté de Dieu prévenait les Juifs d'une grâce commencée et éloignée, qui leur rendît possible la recherche d'une grâce entière et prochaine? Mais puisque l'intention et la volonté de Dieu étaient que les Juifs cherchassent la grâce de la charité, l'état figuratif de la Synagogue ne répugnait donc pas à la charité?

Comment cette réflexion n'est-elle pas venue à l'esprit de Jansénius? Comment n'a-t-il pas compris par les paroles suivantes, qu'il cite aussi bien que les précédentes avec exactitude, comment, dis-je, n'a-t-il pas compris que, selon la doctrine de saint Augustin, le Fils de Dieu a versé son sang pour délivrer les Juifs, pour leur remettre leurs péchés, pour les réconcilier à Dieu et leur donner une nouvelle vie; et que, dans la vue de procurer aux prévaricateurs de la loi, au temps même de la loi, tous ces avantages spirituels, il leur avait réservé, après leur chute une grâce commencée et éloignée, qui les obligeât d'avouer qu'ils avaient besoin de la grâce et

de la miséricorde du Seigneur : *Ut ipse mediator liberaret jam coactos confiteri, opus sibi esse gratiam et misericordiam Domini ; ut sibi peccata dimitterentur, et in nova vita per eum, qui pro eis sanguinem fudit, reconciliarentur Deo* (*S. Aug.*, *ibid.*).

Je lis encore dans Jansénius un texte de saint Augustin, où il est dit que la loi fit des prévaricateurs, afin qu'étant humiliés par ce moyen, ils apprissent à appartenir à la grâce par la foi, et afin qu'ils ne fussent plus soumis au joug de la loi par le péché, mais associés à la loi par la justice : *Reos etiam prævaricationis effecerat, ut eo modo humiliati discerent, ad gratiam pertinere per fidem, ut jam non essent legi subditi per reatum, sed legi sociati per justitiam* (*Lib.* XIX *contra Faustum, cap.* 7, *cit. a Jans. ibid.*). Jansénius, en niant que cette fin de la loi fût accompagnée d'aucune grâce suffisante, veut que les paroles de saint Augustin soient entendues ainsi : La loi fit des prévaricateurs, afin qu'ils apprissent ce qu'ils ne pouvaient apprendre, et qu'ils fussent ce qu'ils ne pouvaient être. Cela n'est-il pas singulier?

Passons à un autre endroit. « La loi, dit saint Augustin, fut donnée à des hommes superbes, et qui présumaient tout de leurs propres forces, afin que, ne pouvant accomplir la loi qui leur avait été donnée, ils fussent reconnus prévaricateurs, et qu'étant devenus coupables sous la loi, ils demandassent miséricorde à l'auteur de la loi : *Data est enim lex superbis hominibus et viribus suis totum tribuentibus, ut cum implere non possent legem datam, prævaricatores invenirentur, et facti rei sub lege, peterent misericordiam a legis conditore* (*Lib.* II *de Actis cum Felice, cap.* 11, *cit. a Jansenio*) : c'est-à-dire, selon Jansénius, afin qu'ils demandassent miséricorde sans pouvoir la demander, ou bien afin qu'ils priassent sans la grâce de la prière : l'un est absurde et l'autre pélagien ; et par conséquent cette fin de la loi marque une grâce suffisante au moins pour la prière, non pas une grâce suffisante qui ne suffit pas. Les jansénistes s'en sont moqués avec raison, comme j'ai raison de me moquer d'une intention qui ne serait pas une intention, et d'une volonté qui ne serait pas une volonté, que Jansénius attribue à Dieu, quand il prétend que Dieu permit les péchés des Juifs afin qu'ils recourussent à la grâce et demandassent miséricorde, sans les prévenir d'aucune grâce commencée et éloignée.

Je parle d'une grâce vraiment suffisante et (le croira-t-on ?) d'une grâce qui eût son effet. Qui le dit? Saint Augustin. Où trouvera-t-on un pareil témoignage du saint docteur? Etonnez-vous, c'est Jansénius qui le rapporte à la suite du texte que je viens d'exposer : jugez-en vous-même. « La manifestation du péché humilia (le Juif) superbe, l'humiliation le rendit pénitent, et, par sa pénitence, il obtint miséricorde : *Apparens autem peccatum humiliavit superbum, humiliatus superbus factus est pœnitens, de pœnitentia impetrata est misericordia* (*S. Aug.*, *ibid.*). » La grâce entière et prochaine est venue après la grâce commencée et éloignée, la grâce efficace après la grâce suffisante.

Poursuivons. Dieu, dit ailleurs saint Augustin, en donnant une loi qu'il prévoyait que les Juifs ne garderaient pas, « avait en vue que leur infirmité, qui ne serait pas guérie, mais convaincue par la loi, cherchât le remède de la grâce : *Ut gratiæ medicinam non sanata per legem, sed convicta infirmitas quæreret* (*Epist.* 190, *olim* 157, *ad Optatum*, *n.* 7, *cit. a Jans.*, *ibid.*, *p.* 46). » Dieu certes n'avait pas en vue que les Juifs vérifiassent l'opinion des semi-pélagiens, et qu'ils cherchassent la grâce sans le secours d'une autre grâce qui les prévînt: « La loi, dit encore ailleurs saint Augustin, tient pour coupables ceux qui n'accomplissent pas ce qui leur est commandé, afin que, gémissant sous le poids de leurs péchés et ne pouvant accomplir ce qui leur est commandé, elle les tourne vers la grâce du Libérateur : *Non implentes jussa reos tenet, ut eos gementes et non valentes implere, quæ jussa sunt, ad gratiam Liberatoris aliquando convertat* (*Lib.* 83 *Quæst.*, *quæst.* 66, *n.* 1, *cit. a Jans.*, *ibid.*). » Remarquez ces mots, *Afin que la loi les tourne vers la grâce.* La loi toute seule? Non, cela serait semi-pélagien ; mais la loi jointe avec la grâce commencée et éloignée.

Tous les passages que j'ai examinés jusqu'ici dans l'ordre que Jansénius les a décrits expriment une grâce suffisante, laquelle, étant donnée aux Juifs après leurs prévarications, les disposait à se convertir. Si l'on y prend garde, la plupart montrent aussi qu'une pareille grâce ne leur manqua point avant leur chute, mais que le plus souvent leur orgueil et leur présomption la rendit inutile. Sans revenir à aucun des textes ci-dessus exposés ou indiqués, celui qui se présente nous apprend que l'ordre établi de Dieu « fut que la grâce vînt après la loi, et qu'elle trouvât l'homme non-seulement sans forces, mais aussi déjà confessant sa faiblesse et disant : Je suis bien malheureux ! qui me délivrera de ce corps mortel? afin que le médecin vînt à propos : *Ut veniret gratia post legem, inveniret hominem, non solum jacentem, sed etiam confitentem et dicentem: Miser ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus? ut opportune veniret medicus* (*In psal.* LXXXIII, *n.* 10, *cit. a Jans.*, *ibid.*). »

Je voudrais bien demander aux jansénistes laquelle des deux, ou la nature ou la grâce, fait naître ce sentiment, et dire ces paroles : Homme infortuné que je suis! qui me délivrera de ce corps de mort? S'ils répondent que c'est la grâce, je conclus du témoignage précédent que la loi était accompagnée d'une grâce commencée et éloignée, qui préparait les voies à une grâce consommée et parfaite ; s'ils répondent que c'est la nature, je conclus qu'ils font saint Augustin semi-pélagien, puisqu'il nous déclare que ce sentiment et ces paroles étaient une disposition à la venue du divin médecin. Ils ne disconviendront point qu'avoir pitié et faire miséricorde ne soit dans Dieu la même chose que donner sa grâce ; tel est au moins le langage constant de saint Augustin : or, dit le saint docteur, en cela même que la loi commande, l'auteur de la loi a pitié, il fait miséricorde : *Lex ergo jubet, dator legis miseretur in eo quod lex jubet* (*Tract.* 3 *in Joan.*, *n.* 2, *cit. a Jans. ibid.*, *pag.* 47). La loi n'est donc jamais sans quelque grâce, elle en est inséparable.

En vérité, dans tout ce chapitre, où Jansénius a eu dessein d'établir et de bien munir un principe d'où il pût ensuite conclure que toute grâce de Jésus-Christ était incompatible avec l'état des Juifs et de l'Ancien Testament, il semble qu'il se soit étudié à rassembler une multitude de textes de saint Augustin, les plus propres à détruire les conséquences qu'il se promettait de fonder sur ce principe. Je lis, à la suite du texte précédent, que ceux-là mêmes à qui la loi fut donnée implorèrent le secours du Libérateur après leur chute : *Facti rei sub lege imploraverunt Liberatoris auxilium* (*S. Aug.*, *ibid.*); que l'homme lié sous la loi crie vers Dieu avant la venue du médecin : *Jam clamat de ligatura* (*Ibid.*). Je vois après cela que l'homme, devenu prévaricateur par la loi, est exhorté à reconnaître la nécessité de la grâce : *Per legem factus es prævaricator, agnosce gratiam* (*Serm.* 26, *olim* 11, *de Verbis Apostoli*, *cap.* 8, *n.* 9, *cit. a Jansenio*, *p.* 47). Je vois ensuite non-seulement que la fin de la loi était qu'on cherchât le médecin, *ut medicus quæreretur*, mais qu'effectivement le médecin a été cherché, *quæsitus est medicus* (*Serm.* 156, *olim* 13, *de Verbis Apost.*, *cap.* 4, *n.* 4, *cit. a Jansenio*, *p.* 48). Ce sont là, dit ailleurs le saint, en répétant la même pensée, les voies secrètes que Dieu fit connaître à Moïse, par lequel il donna la loi : *Istæ sunt viæ occultæ, quas notas fecit Moysi, per quem legem dedit* (*Enarr. in psal.* CII, *n.* 15, *cit. a Jans.*, *pag.* 48).

Les lecteurs de saint Augustin, qui n'ont point fait assez de réflexion sur sa manière de penser et de parler touchant le dogme de la perfection de la justice, se figureront que cette grâce, qui donne le sentiment de la misère et de la maladie du péché qui excite le désir de la guérison, qui fait implorer et rechercher le secours du médecin, laquelle grâce, selon saint Augustin, est toujours offerte avec la loi, et qui, comme on le voit dans les passages que je viens de citer, est quelquefois purement suffisante, quelquefois aussi efficace ; ces lecteurs, dis-je, se figureront que cette grâce est supposée par le saint docteur ne survenir presque jamais qu'après la chute dans le péché formel, et le consentement donné à la tentation, par lequel l'homme s'est rendu proprement coupable.

Jansénius fournit à propos un témoignage qui semble fait exprès pour les détromper. « L'auteur des Psaumes enseigne, dit saint Augustin, que la loi a été donnée pour convaincre les pécheurs, et pour les disposer à recevoir la grâce en invoquant le divin médecin. C'est ainsi que fut convaincu cet homme que l'Apôtre nous représente en sa propre personne, lorsqu'il dit : Homme infortuné que je suis, qui me délivrera de ce corps de mort? *Docet datam legem, ut convincerentur peccatores, et ad gratiam accipiendam medicum invocarent. Unde ille convictus est, quem in se transfigurat Apostolus dicens: Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus* (*Jans.*, *ibid.*, *p.* 49)? » De quelle sorte de péché la grâce de Dieu, jointe toujours à la loi, opère-t-elle ici la conviction du désordre indélibéré de la concupiscence, du péché opposé à la perfection de la justice, du péché matériel, dont les plus grands saints ne sont pas exempts? Ce témoignage démontre donc que la loi est toujours accompagnée d'une grâce qui prévient la chute, et à laquelle résistent les orgueilleux, que saint Augustin dit ne pouvoir être humiliés que par de véritables et de lourdes fautes.

Je crois que vous êtes las de passages qui disent tous à peu près la même chose ; mais vous êtes étonné sans doute que Jansénius n'ait point pris garde que tous ces textes attachaient à la loi, et assuraient aux hommes qui recevaient la loi une véritable grâce. Cessez de vous étonner : il y a bien pris garde, il s'en est évidemment aperçu. Car tous ces textes expriment l'intention que Dieu avait de faire reconnaître aux hommes, à qui il donnait sa loi, la nécessité de la grâce, d'exciter dans leurs cœurs le désir, et de les engager à la recherche de cette grâce.

Jansénius a conçu qu'une pareille intention dans Dieu était une volonté sincère de donner sa grâce avec la loi, qu'elle était une offre présente et réelle de la grâce commencée et éloignée. Il a réfléchi sur les paroles du saint docteur, qui signifient que cette intention de Dieu a souvent eu son effet, et que les hommes qui avaient reçu la loi, sentant aussitôt leur faiblesse, ou étant enfin humiliés par la honte de leurs péchés, ont confessé le besoin qu'ils avaient du secours de Dieu, l'ont imploré, et l'ont même obtenu, se sont convertis et ont été justifiés. *Humiliatus superbus factus est pœnitens, de pœnitentia impetrata est misericordia* (*Lib.* II *de Actis cum Felice, cap.* 11, *cit. a Jansenio, ibid.*, *p.* 46).

Je redouble votre étonnement au lieu de le faire cesser. Vous rappelez ces paroles de Jansénius : Les héritiers de l'Ancien Testament étaient extrêmement éloignés, non-seulement d'invoquer Jésus-Christ et d'implorer le secours de sa grâce, mais même de reconnaître ni l'un ni l'autre : *Effectum est ut quemadmodum ab ipso Christo, ita quoque ab ipsa gratia non solum invocanda, sed etiam agnoscenda longo intervallo omnes hæredes Veteris Testamenti distarent* (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* III, *cap.* 8, *p.* 292). Vous voyez bien que Jansénius regarde comme une grâce le pouvoir de reconnaître la grâce et d'invoquer son secours ; votre embarras est de le concilier avec lui-même. D'un côté, pour retrancher toute grâce à l'Ancien Testament, il lui ôte tout pouvoir de reconnaître et d'implorer le secours de la grâce ; d'un autre côté, il fait une longue liste de passages de saint Augustin qui prouvent que Dieu, en donnant la loi aux hommes par le ministère de Moïse, a prétendu qu'ils reconnussent sa grâce et en implorassent le secours ; qu'avec la loi il leur a donné une grâce commencée et éloignée, qui souvent a eu son effet et les a conduits à une grâce prochaine et entière. Cependant au fond Jansénius ne se contredit point.

Il faut vous initier dans le secret mystère de ses pensées. Voici celle qu'il attribue au saint docteur : Les Juifs reçurent la loi, afin que les chrétiens reçussent la grâce. Les Juifs firent de vains efforts pour accomplir la loi de Moïse, afin que les chrétiens fissent des efforts utiles pour accomplir la loi de Jésus-Christ. La loi irrita la concupiscence des Juifs, afin que les chrétiens sentissent leur propre faiblesse, et que ceux-ci implorassent le secours de la grâce, dont ceux-là avaient eu besoin. Les Juifs furent orgueilleux, afin que les chrétiens devinssent humbles. Les Juifs furent malades, afin que les chrétiens fussent guéris. Les Juifs tombèrent, afin que les chrétiens se relevassent.

Quelle extravagance! direz-vous. Saint Augustin ne dit-il point des mêmes hommes que la loi leur fut donnée, qu'elle irrita leur concupiscence, qu'ils sentirent leur faiblesse avant ou après leur chute, qu'ils furent humiliés, qu'ils implorèrent le secours de la grâce et le remède aux maladies de leur âme, qu'ils obtinrent ce secours et ce remède, qu'ils furent guéris, qu'ils se relevèrent de leurs chutes et obtinrent miséricorde? Il dit cela des mêmes hommes, c'est-à-dire du même genre humain, vous répondra Jansénius; et qu'aurez-vous à lui répliquer? N'a-t-il point une raison admirable de dire que le dessein de Dieu fut très-salutaire pour réformer le peuple juif, c'est-à-dire le genre humain, dont le peuple juif faisait partie, en sorte néanmoins que la réformation ne fut pas dans le peuple juif, mais seulement dans le peuple chrétien? *Consilium Dei reformando Judæorum populo saluberrimum* (*Jans. tom. III*, *lib.* I, *cap.* 11, *p.* 45).

Jansénius croit parler le langage de saint Augustin ; et le grand art de ce faux interprète du saint docteur est d'expliquer de l'état des Juifs tout ce que le saint dit de la loi ; par exemple, ces paroles : La loi commandait et n'accomplissait pas, parce que là où n'était point la grâce, la chair résistait invinciblement : *Lex enim jubebat et non implebat, quia caro, ubi non erat gratia, invictissime resistebat* (*S. Aug. serm.* 55, *olim* 5, *de Verbis Apostoli*, *cap.* 7, *n.* 7). En cet endroit et en mille autres semblables il s'agit de la vertu propre de la loi considérée sans la grâce, au lieu qu'il est ici question des Juifs qui ont reçu la loi. Il y a une extrême différence entre ces deux propositions : La loi ne secourait point, et, Ceux qui vivaient sous la loi étaient sans secours; la première est de saint Augustin, et la seconde est de Jansénius qui nous fait un portrait affreux de la Synagogue en tant que Synagogue. Je vais l'expliquer.

IV. *De l'état de la Synagogue considérée comme telle et en tant que Synagogue.*

Saint Augustin distingue deux sortes de personnes dans le peuple hébreu : Les uns étaient Juifs terrestres et charnels, qui bornaient leurs vues et leurs désirs aux seuls biens temporels que Dieu leur avait promis, et dans lesquels ils ne voyaient point que les biens éternels fussent figurés et annoncés. Les autres étaient les bons Israélites, ou les Juifs spirituels, qui avaient l'intelligence des mystères représentés dans toutes les pratiques et les cérémonies de leur religion, et qui s'affectionnaient à cette intelligence (*S. Aug.*, *lib.* XV *contra Faustum*, *cap.* 2).

Si l'on s'en rapporte à Jansénius et à ses disciples,

la dernière espèce de Juifs, c'est-à-dire les saints et tous les hommes pieux de l'Ancien Testament, n'appartiennent pas à l'Ancien Testament : car un des principaux dogmes des jansénistes est qu'il n'y a jamais eu qu'une seule et unique Eglise, savoir, l'Eglise chrétienne, qu'ils assurent avoir commencé avec le monde et avoir subsisté dans tous les temps. « Rien de si spacieux, disent-ils, que l'Eglise de Dieu, puisque tous les élus et les justes de tous les siècles la composent. » Ils ont bien appris et retenu la leçon de leur maître, qui intitule ainsi l'un de ses chapitres : « L'état de l'Ancien Testament, comme tel n'était pas un état de justice et de salut, mais plutôt de péché et de mort : *Status Veteris Testamenti, ut talis, non erat justitiæ et salutis, sed potius peccati et mortis* (*Jans. tom. III. lib.* III, *cap.* 9, *p.* 294). » Et ailleurs il parle ainsi : « La Synagogue, considérée comme Synagogue, n'était qu'une troupe de peuple terrestre et une assemblée d'hommes charnels qui ne s'occupaient que de biens terrestres et charnels, et qui, dans la seule vue de les obtenir, adoraient un seul Dieu : *Synagoga, considerata ut Synagoga, non aliud erat quam terreni populi turba hominumque carnalium congregatio solis terrenis incubantium et propter illa colentium solum Deum* (*Ibid.*, *cap.* 6, *p.* 276). » Cette doctrine, que j'ose dire être impie et horrible, est faussement attribuée à saint Augustin, et on prétend la soutenir par son autorité à la faveur d'une équivoque dont j'ai déjà averti.

En effet, il y deux manières d'entendre cette expression, appartenir à l'Ancien Testament, être sous la loi. La première est de s'en tenir au sens de saint Paul, quand il dit : Je proteste à tout homme qui se fait circoncire qu'il est obligé de pratiquer la loi tout entière, *Testificor autem rursus omni homini circumcidenti se, quoniam debitor est universæ legis faciendæ* (*Gal.* v, 3). » Suivant cette notion, qui est la plus naturelle et qui est de l'Ecriture sainte, appartenir à la loi et être sous la loi, c'est avoir contracté l'obligation de garder la loi, en vertu du pacte et de l'alliance que Dieu a faits avec les Israélites. Tous les enfants de Jacob, les plus saints patriarches et les prophètes appartenaient de cette sorte à la loi et étaient sous la loi : car si saint Paul dit d'eux tous et de lui-même : « Avant que la loi parût, nous étions sous la loi, qui nous servait de garde et de défense, en attendant la foi qui devait être révélée : *Prius autem quam veniret fides, sub lege custodiebamur conclusi in eam fidem quæ revelanda erat* (*Gal.* III, 23). » Et ailleurs ne comprend-il pas tous les Israélites, tant bons que mauvais, en déclarant que « tout ce que dit la loi, c'est à ceux qui sont sous sa loi qu'elle le dit ? *Quoniam quæcunque lex loquitur, iis qui in lege sunt loquitur* (*Rom.* III, 19). »

La seconde manière d'entendre cette expression, appartenir à la loi et être sous la loi, est de suivre le sens que saint Augustin a donné. Il s'en sert pour signifier qu'on n'obéit point à la loi et qu'on la viole. « Il me paraît, dit-il, qu'une grande question est de savoir ce que c'est qu'être sous la loi, quand l'Apôtre prend ce terme en mauvaise part, et qu'il blâme la chose qui est désignée : *Magna mihi videtur quæstio quid sit esse sub lege, sic quemadmodum Apostolus culpat* (*S. Aug.*, *Epist. ad Hieron.* 82, *olim* 19, *cap.* 2, *n.* 20). » Il reconnaît donc une autre notion de ce terme, selon laquelle l'Apôtre la prend en bonne part et ne blâme point la chose désignée. « Je ne crois point, continue-t-il, que l'Apôtre songe alors à la circoncision, ni aux sacrifices, ni aux autres observances qu'on pratiquait autrefois, et qui ne sont point en usage parmi les chrétiens : *Neque enim hoc eum propter circumcisionem arbitror dicere, aut illa sacrificia, quæ tunc facta a patribus, nunc a christianis non fiunt, et cætera hujusmodi* (*S. Aug.*, *ibid.*). Cette notion suivant laquelle appartenir à la loi et être sous la loi se prend en bonne part, est donc celle qui marque l'obligation d'accomplir la loi de Moïse, comme de se faire circoncire ; d'offrir les sacrifices, et de garder toutes les cérémonies et les observances prescrites par le Lévitique.

Saint Augustin ne nie pas, mais plutôt suppose cette notion. Il déclare ensuite que le sens qu'il adopte regarde uniquement la loi, *Vous ne convoiterez pas*, que les chrétiens même doivent observer, et que la prédication de l'Evangile a mis dans le plus grand jour : *Sed hoc ipsum quod lex dicit*, Non concupisces, *quod fatemur certe christianos debere observare, atque evangelica maxime illustratione prædicari* (*Ibid.*). Ce n'est pas simplement être sous la loi et appartenir à la loi, mais être sous la loi et appartenir à la loi, pour sa faute et en qualité de coupable, qui est l'idée que se forme saint Augustin, et selon lui saint Paul en quelques endroits. Le saint docteur l'applique à tous les hommes, soit juifs, soit chrétiens, que la loi, *Vous ne convoiterez point*, fait coupables, parce qu'ils ne l'accomplissent point, tandis que, ignorant la nécessité de la grâce de Dieu, dont ils ont besoin pour obéir aux préceptes, ils se laissent aller à une orgueilleuse présomption de leurs forces : *Hos ergo damnabiliter dicit esse sub lege ; quos reos facit lex, non implentes legem, dum non intelligendo gratiæ beneficium, ad facienda Dei præcepta quasi de suis viribus superba elatione præsumunt* (*Ibid.*).

Mais s'il y a deux manières d'appartenir à l'Ancien Testament et d'être sous la loi, il y a aussi deux manières d'appartenir au Nouveau Testament et de n'être point sous la loi : la première est la même chose qu'être déchargé du joug de la loi de Moïse en ce qui concerne les observances, parce qu'on en est affranchi par le baptême, où l'on a contracté l'obligation de se soumettre à la seule loi du Nouveau Testament, que Jésus-Christ a portée et que les apôtres ont publiée. La seconde manière d'appartenir au Nouveau Testament et de n'être point sous la loi, est de correspondre à la grâce de Jésus-Christ, qui a prévenu les hommes dans tous les temps, pour les aider à observer fidèlement et religieusement la loi divine, quelle qu'elle soit, et la loi même de Moïse.

C'est seulement en ce dernier sens qu'à parler le langage de saint Augustin, Moïse et les autres saints personnages, qui ont vécu avant l'avénement du Sauveur, appartenaient à l'Evangile et n'étaient point sous la loi. Ils n'étaient point sous la loi, c'est-à-dire, ils ne la violaient point, ils n'encouraient point les peines décernées par la loi ; la loi ne les tenait point sous elle comme des coupables sur qui elle avait droit d'exercer sa puissance coactive et vindicative ; ils appartenaient à l'Evangile, c'est-à-dire, la grâce, qui les prévenait, qui les aidait dans leurs actions, et le royaume des cieux, qu'ils méritaient par leurs bonnes œuvres, étaient le fonds et le propre bien de l'Evangile. Participants des bénédictions que le Messie promis attirait sur le genre humain depuis le commencement du monde, ils furent faits les enfants de la promesse, destinés à posséder le royaume des cieux, que l'auteur du Nouveau Testament devait ouvrir par sa passion et par sa mort ; ils furent réputés, dans le conseil secret de Dieu, pour les héritiers du Nouveau Testament : *Filii promissionis effecti sunt, Novi Testamenti hæredes in occulto Dei judicio deputati sunt* (*S. Aug.*, *lib. de Gestis Pelagii*, *c.* 5, *n.* 14).

Mais cessaient-ils pour cela d'être de l'Ancien Testament, dans le sens véritable, propre, exact et rigoureux ? N'en étaient-ils que parce qu'ils vivaient au temps de Moïse ? N'en étaient-ils point surtout et principalement parce qu'ils étaient obligés de garder cette loi ? Leur sainteté ne consistait-elle point en ce qu'ils marchaient, sans qu'on leur pût rien reprocher, dans la voie de tous les commandements et de toutes les lois que le Seigneur avait imposés à son peuple, comme il est dit de Zacharie et d'Elisabeth (*Luc.* I, 6) ? en ce que non-seulement ils allaient à Jérusalem dans tous les temps marqués par la loi, pour adorer le Seigneur Dieu d'Israël dans son temple ;

mais encore en ce qu'ils offraient avec fidélité toutes les prémices et les décimes, et que tous les trois ans ils distribuaient toute la décime de leurs revenus aux prosélytes et aux étrangers, comme il est écrit de Tobie (*Tob.* I, 6)? en ce qu'ils étaient prêts à donner leur vie et à souffrir les plus cruels tourments pour ne pas violer la moindre des ordonnances légales, comme firent le saint vieillard Eléazar et les enfants Machabées (*II Mach.*, 6 *et* 7)?

Quand saint Augustin dit que ces saints étaient chrétiens en effet, et qu'il ne leur en manquait que le nom, quelle est sa pensée? *Eadem igitur fides et in illis qui nondum nomine, sed re ipsa fuerunt antea Christiani, et in istis qui non solum sunt, verum etiam vocantur* (*Lib.* III *ad Bonif.*, *cap.* 4, *n.* 11). Prétend-il qu'ils ne fissent pas plus de cas que nous faisons maintenant de la circoncision, des purifications, des abstinences et du choix des viandes, des néoménies et des autres solennités judaïques? Veut-il qu'ils aient été baptisés, confirmés, qu'ils se confessassent à leurs prêtres comme nous, qu'ils aient sanctifié le dimanche au lieu du sabbat? Cela est faux et absurde. Il entend seulement que l'eau vive de la grâce, dont la source est dans le christianisme, rejaillissait sur eux et les rendait dignes de la vie éternelle, dont le prix est dans le christianisme. Voilà pourquoi aussi, *tous ces gens-là*, dit saint Paul, *à qui leur foi a rendu un témoignage si authentique, n'ont point reçu* (au temps de l'Ancien Testament) *ce qui avait été promis; Dieu, par sa providence, disposant quelque chose de meilleur pour nous, afin qu'ils ne parvinssent point sans nous à la consommation du bonheur et de la gloire* (*Hebr.* XI, 39).

Quel abus de faire servir cette doctrine de saint Augustin pour décrier, sans aucun respect de l'institution divine, un état et une société dont Dieu avait formé le plan, réglé l'économie, disposé le gouvernement extérieur tant au regard de la religion que de la police! La Synagogue, en tant que Synagogue, comprenait tous ceux qui étaient obligés de pratiquer la loi de Moïse; elle était composée non-seulement des Juifs charnels, qui n'avaient que les dehors et les apparences du culte et du service de Dieu, mais encore des vrais adorateurs qui, s'acquittant avec exactitude de tous les devoirs prescrits par la loi, étaient animés intérieurement d'un esprit de piété, lequel approchait de la pureté évangélique. Car la Synagogue, en tant que Synagogue, doit être considérée indépendamment de la sainteté ou de l'impiété des sujets qui se trouvaient dans son sein; elle n'a du rapport qu'à la nature et à la qualité seule de l'alliance que Dieu fit avec les Israélites, et il me semble, pour la bien définir, que c'était la multitude ou la communauté des enfants d'Israël, en tant qu'ils étaient engagés à garder les lois et les conditions de l'alliance qu'ils avaient contractée avec Dieu par le ministère de Moïse.

Tout cela supposé, je démontre que l'Ancien Testament, comme tel, n'était pas, ainsi que Jansénius l'assure, un état de péché et de mort, mais qu'il était plutôt un état de vie et de salut; que la Synagogue, en tant que Synagogue, était bonne en elle-même et de sa nature, qu'elle était digne de Dieu. Car enfin l'Ancien Testament, comme tel, et la Synagogue, en tant que Synagogue, c'est l'Ancien Testament et la Synagogue, comme ayant Dieu pour auteur, et en tant que l'idée de cet état et de cette société est conforme au dessein que Dieu avait et à la fin qu'il se proposait en l'instituant. Cela est clair, ou bien il faut dire que Dieu n'est pas l'auteur de l'Ancien Testament, ou bien il faut avouer qu'on ne peut considérer l'Ancien Testament et la Synagogue selon leur idée précise et formelle, sans les regarder expressément comme ayant Dieu pour auteur, et en tant que cette idée est conforme au dessein que Dieu avait et à la fin qu'il se proposait en instituant cet état.

Certainement l'homme, en tant qu'homme, est envisagé selon le rapport essentiel qu'il a à son auteur, A et on le prend pour un ouvrage qui est entièrement conforme au dessein que Dieu avait et à la fin qu'il se proposait en créant l'homme. Or, peut-on soutenir que l'Ancien Testament fût un état de péché et de mort, peut-on nier qu'il ne fût un état de justice et de salut, et que la Synagogue ne fût bonne et digne de Dieu, quand on se les représente comme ayant Dieu pour auteur et en tant que c'était un état conforme au dessein que Dieu avait et à la fin qu'il se proposait en l'instituant?

Nos adversaires nieront-ils, avec les manichéens, que Dieu soit l'auteur de l'Ancien Testament? En tous cas, voici un passage de saint Augustin qui le prouve: « Dieu a donc fait l'Ancien Testament, parce qu'il a plu à Dieu de couvrir jusqu'à la plénitude des temps les promesses du ciel sous le voile des promesses de la terre, qui semblaient être proposées pour récompenses, et de graver sur des tables de pierre une loi toute spirituelle, afin de la donner à un B peuple avide de biens terrestres, et qui à cause de cela avait le cœur dur : *Vetus igitur Testamentum Deus condidit, quia Deo placuit usque ad plenitudinem temporis promissis terrenis tanquam in præmio constitutis promissa velare cœlestia, et populo terrenis bonis inhianti, ac propterea durum cor habenti, quamvis spiritalem, tamen in tabulis lapideis legem dare* (*S. Aug.*, *lib.* III *ad Bonif.*, *cap.* 4, 10). »

De plus, l'Ancien Testament, comme tel, la Synagogue, en tant que Synagogue, n'avaient-ils pas Jésus-Christ pour chef? N'étaient-ils pas l'Eglise de Dieu? « Jésus-Christ, dit saint Ambroise, était le chef de l'ancienne Synagogue, que Moïse a fondée et établie : *Christus erat caput veteris Synagogæ, quam Moyses fundavit et condidit* (*S. Ambr.*, *Enarr. in psal.* XLIII, *n.* 62). » Saint Augustin l'appelle l'Assemblée du peuple de Dieu, et il ajoute, que, « quoiqu'on dise proprement la Synagogue des Juifs et l'Eglise des chrétiens, cependant le nom d'Eglise est quelquefois donné à la Synagogue : *Quamvis enim* C *propriè dicatur Synagoga Judæorum, Ecclesia vero Christianorum..., tamen et illam dictam invenimus Ecclesiam* (*S. Aug.*, *Enarr. in psal.* LXXVII, *n.* 3). » Le même argument revient : Une société dont Jésus-Christ est le chef, et qui est l'Eglise de Dieu, est-elle un état de péché et de mort? N'est-elle pas plutôt un état de justice et de salut? N'est-elle pas essentiellement bonne, digne de Jésus-Christ et digne de Dieu?

Feuilletez les saintes Ecritures, parcourez les ouvrages des saints Pères, combien de témoignages ne trouverez-vous point où les Hébreux, les Israélites, les Juifs, à raison de la nature et de la constitution de leur république, sont nommés une nation sainte et le peuple de Dieu! Quels titres pour un état de péché et de mort, pour une société d'hommes uniquement attachés à la terre, et bannissant par profession et par état les pensées du ciel!

Il ne sert de rien à Jansénius d'accumuler des textes de saint Augustin sans nombre, qui prouvent que D la plupart des Juifs étaient pécheurs, charnels, et qu'ils n'avaient ni foi ni espérance au regard des biens spirituels et éternels; c'est contre toute raison et avec impiété que lui et ses sectateurs font retomber sur la Synagogue, en tant que Synagogue, qui était l'œuvre de Dieu, le crime et la honte du gros de la nation; comme il serait déraisonnable et impie d'attribuer à l'Eglise chrétienne les vices et les désordres qui règnent aujourd'hui parmi les chrétiens.

Il y a des théologiens qui répondent, sur quelques-uns de ces passages de saint Augustin les plus difficiles, qu'il a exagéré, qu'il a parlé trop durement quand il a dit, par exemple, que l'opinion commune de la Synagogue était que Dieu lui donnait, comme une récompense bien magnifique, les richesses et le bonheur de ce monde, et qu'il n'avait rien de meilleur dont il pût gratifier ceux qui l'aimaient et le servaient avec zèle : *Putavit hoc pro magno dare Deum, nec habere melius quod dare posset diligentibus se et*

servientibus sibi (*S. Aug.*, *in psal.* LXXII, *n.* 6). Est-il croyable, disent ces théologiens, que la plupart des Israélites fussent dans une erreur si grossière et si absurde, qu'elle ne saurait être attribuée même aux païens?

Quoi qu'il en soit, il est toujours très-assuré que le saint docteur ne regarde point en cet endroit la Synagogue, en tant que Synagogue mais en tant qu'elle était composée d'hommes charnels par leur propre faute, qui avaient des sentiments indignes de Dieu, que la perversité de leur cœur, et non pas la défectuosité de leur loi et de leur religion leur inspirait. Et c'est bien à tort que Jansénius impute à un si grand et si savant défenseur de la foi une monstrueuse hérésie, par l'infidèle commentaire qu'il fait des textes du saint docteur, dont la pensée est différente du sens que lui donne son faux interprète, comme le jour l'est de la nuit.

Dire que la plupart des Juifs, et ceux même à qui rien ne manquait des dehors extérieurs de la piété, étaient dans une telle disposition d'esprit qu'ils n'espéraient de Dieu que des biens terrestres et des avantages mondains, ce n'est pas dire, ce me semble, que la Synagogue, en tant que Synagogue, et par conséquent en tant que l'ouvrage de Dieu, était une assemblée d'hommes charnels; ce n'est pas dire que la destination spéciale de la loi de Moïse était de promettre tout ce qui entretient et fomente la cupidité terrestre pour prix des actions dont elle est le principe.

Et qu'on ne dise pas avec Jansénius (*Tom. III*, *lib.* III, *cap.* 6, *p.* 289) que saint Augustin fait manifestement entendre la même chose par ces paroles: « L'Ancien Testament, qui contient des promesses terrestres, semble porter à ne point aimer Dieu gratuitement, mais le motif de l'aimer est ce qu'il donne sur la terre : *Illud enim Vetus Testamentum habens promissa terrena, hoc videtur suadere, ne gratis colatur Deus, sed quia aliquid dat in terra ideo diligitur* (*S. Aug. Enar. in psal.* LXXIX, *n.* 14). » Ce mot *videtur* (il semble) avertit de ne pas confondre la loi avec l'abus qu'on en fait, l'esprit de la loi avec l'intelligence charnelle de la lettre. « Car la loi, dit le saint docteur, est spirituelle; elle ne contraint pas les hommes à l'expliquer dans un sens charnel; mais il faut s'en prendre aux vices de ceux dont les sentiments charnels corrompent ce qu'ils ont reçu, à quoi ils ajoutent plusieurs choses de leur invention, par lesquelles, comme dit le Seigneur, ils rendent inutile le commandement de Dieu en faveur de leurs traditions; *Lex enim spiritualis est, nec carnaliter se cogit intelligi: sed illorum vitium est qui et illa quæ acceperunt carnaliter sentiunt, et multa etiam sua tradiderunt, dissolventes, sicut Dominus dicit, mandatum Dei propter traditiones suas* (*Expos. in Gal.*, *n.* 7). »

Je finis cet article par l'examen d'un passage de saint Augustin sur lequel Jansénius appuie beaucoup : « Celui, dit le saint docteur, qui se soumet à la loi de Dieu dans la vue de recevoir de lui les biens terrestres, est héritier de l'Ancien Testament : *Qui propter illa terrena suscipit legem Dei, ipse est hæres Veteris Testamenti* (*Lib. de Gestis Pelagii*, *cap.* 5, *n.* 14). » Toute l'espérance des Juifs, toute leur charité envers Dieu, tout le culte qu'ils lui déféraient, furent donc charnels, et par conséquent vicieux, concluent les novateurs, et cela ne venait point de l'abus, mais de la nature même de l'Ancien Testament.

S'ils prenaient la peine d'éclaircir un peu leurs idées, ils apercevraient qu'il y a trois différentes manières d'aimer et de servir Dieu en vue des récompenses temporelles. La première est de l'aimer et de le servir avec la résolution de ne l'aimer et de ne le servir pas, s'il refusait des biens temporels ou s'il les enlevait. Cet amour est vicieux et condamnable : mais, loin qu'il fût propre de l'ancienne loi, elle le défendait et le réprouvait expressément, puisqu'elle ordonnait d'aimer Dieu par-dessus toutes choses.

La seconde manière d'aimer et de servir Dieu en vue des récompenses terrestres est celle qui exclut la disposition perverse dont je viens de parler, en faisant seulement abstraction des sentiments que l'on pourrait avoir, et ne réfléchissant nullement à la situation d'esprit et de cœur où l'on se trouverait, si ceux qui aiment et qui servent Dieu n'avaient à attendre de lui aucunes récompenses temporelles. Cet amour est imparfait, parce qu'il ne suffit point pour la justice, et comme il n'est pas néanmoins opposé, mais plutôt qu'il prépare et conduit à la justice, il n'est point vicieux, car il détourne du péché et il incline à l'observation de plusieurs préceptes. La loi ancienne ne commandait point cet amour, elle y donnait seulement occasion en proposant des récompenses temporelles.

La troisième manière d'aimer et de servir Dieu par ce motif est quand on lui demande et qu'on espère de sa libéralité les biens et les avantages de ce monde, comme un prix imparfait et passager de la piété de l'homme, et comme une simple marque de la bienveillance de Dieu, qu'on aime d'ailleurs et qu'on sert pour lui-même, qu'on préfère sans balancer à tous les biens créés; ce qui met l'âme dans une disposition toute semblable à celle où était le saint homme Job, quand il disait : *Dieu m'a donné ces biens, Dieu me les a ôtés, que le nom du Seigneur soit béni* (*Job*, I, 21). Or la loi de Moïse commandait expressément cette disposition par ces premiers mots du Décalogue : « Vous aimerez le Seigneur votre Dieu de tout votre cœur, et de toute votre âme, et de toute votre force : *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua et ex tota fortitudine tua* (*Deut.* VI, 5). »

Entendez-vous les jansénistes qui disent que le précepte de l'amour de Dieu fut intimé aux Juifs afin que les chrétiens seuls l'observassent? Est-il possible? La grâce qui est nécessaire pour accomplir le précepte de l'amour de Dieu fut donc aussi promise aux Juifs, afin que les chrétiens seuls l'obtinssent? Et les Juifs demandaient souvent à Dieu cette même grâce, afin qu'il l'accordât aux seuls chrétiens?

Ces paroles du Deutéronome ne contiennent-elles point une promesse que Dieu fait au peuple hébreu, de lui donner la grâce qui est nécessaire pour accomplir le précepte de l'amour de Dieu? « Le Seigneur votre Dieu circoncira votre cœur et le cœur de vos enfants, afin que vous aimiez le Seigneur votre Dieu de tout votre cœur et de toute votre âme ; *Circumcidet Dominus Deus tuus cor tuum et cor seminis tui, ut diligas Dominum Deum tuum in toto corde tuo et in tota anima tua* (*Deut.* XXX, 6). » Un psaume qu'on peut prouver avoir été chanté dans le temple par tout le peuple hébreu au moins une fois chaque année, et qui était, ainsi que tous les autres psaumes, une formule de prière à l'usage des Israélites, ne commence-t-il pas ainsi : « Mon Dieu, qui êtes ma force, que je vous aime! *Diligam te, Domine, fortitudo mea* (*Psal.* XVII, 1)! » Ils ont prié, et nous avons obtenu; on leur a promis, et nous avons reçu; on leur a commandé, et nous avons obéi : car à leur égard cette prière était un péché, cette promesse était une tromperie, ce précepte était un piége : voilà la doctrine janséniste.

Mais pourquoi donc saint Augustin appelle-t-il héritier de l'Ancien Testament celui qui se soumet à la loi de Dieu dans la vue de recevoir de lui les biens terrestres? parce que la coutume de saint Augustin est de prendre l'Ancien Testament selon ce qu'il a de propre et qui ne lui est point commun avec le Nouveau Testament; ce qu'il a pu faire à l'exemple de saint Paul, et ce qu'il a dû faire à cause des pélagiens, comme je l'ai montré ci-dessus. Pour vous tenir parole sur les quatre controverses que je vous ai promis de vous développer, il ne me reste plus qu'à vous faire un parallèle du manichéisme et du jansénisme par rapport à l'ancienne loi.

V. *Parallèle du manichéisme et du jansénisme par rapport à l'ancienne loi.*

« Le pivot, ainsi que l'exprime Jansénius, sur lequel tournait la volonté de ceux qui vivaient sous la loi de Moïse, n'était point la foi qui opère par un véritable amour de Dieu ; mais, comme saint Augustin l'a enseigné plus d'une fois (quelle imposture !), c'était la cupidité terrestre, à qui la loi, par sa propre destination, promettait tout ce qui entretient et fomente cette cupidité, pour prix des actions dont elle est le principe : *Cardinem enim voluntatis rapiebat, non fide, quæ per veram Dei dilectionem operatur, sed, ut non semel Augustinus docet, terrena cupiditas, cujus fomentum ac præmium lex illa ex professo promittebat* (*Jans., tom. III, cap.* 6, *sub fin., p.* 283). »

Et que doit-on penser de cette cupidité terrestre? Ecoutez encore Jansénius : « Aimer Dieu, dit-il, pour les biens charnels, ce n'est point un amour gratuit, mais mercenaire, et par conséquent impur, charnel et vicieux : *Propter carnalia diligere Deum, non gratuitus, sed mercenarius amor est, ideoque impurus, carnalis, vitiosus* (*Ibid., p.* 279). » Ailleurs, le sujet et le titre d'un de ses chapitres est celui-ci : « On ne peut sans péché s'arrêter par une affection d'amour à une créature : *Affectus amoris non potest sine peccato hærere in creatura* (*Jans., tom. II, lib.* II *de Statu naturæ lapsæ, cap.* 12, *p.* 347). »

Comme donc, suivant cette doctrine de Jansénius, la loi de Moïse, par sa propre destination, excitait et nourrissait la cupidité terrestre en lui présentant des allèchements et des amorces, et en lui proposant des récompenses ; comme, dans les principes du même auteur, l'amour des choses terrestres ou charnelles est vicieux et impur, et qu'en un mot l'affection qu'on a pour toute chose créée est un péché, il s'ensuit évidemment que la loi de Moïse, par sa propre destination, portait au péché ; il s'ensuit encore évidemment que plus un Juif était attaché à sa religion, plus il était soigneux de se conformer à l'esprit et à l'intention de sa loi, plus aussi en l'observant, il avait d'ardeur pour les choses terrestres et charnelles, et plus il commettait de péchés.

Jansénius avoue et tire lui-même cette conséquence ; craignant qu'elle n'échappât à son lecteur, il déclare que « tout ce qu'il a dit de l'esprit charnel des enfants du Vieux Testament ne doit pas être entendu des mauvais Israélites, mais plutôt de ceux qui semblaient être les plus gens de bien : *Nec vero ista omnia, quæ carnalibus istis animis filiorum Veteris Testamenti diximus, de improbis intelligenda sunt, sed potius de illis qui probiores esse viderentur* (*Jans., tom. III, lib.* III, *cap.* 6, *p.* 279). » Avec cela rappelez-vous ce que dit Jansénius de la fin et du dessein de Dieu dans l'établissement de la loi de Moïse. Ce fut, assure-t-il, la multitude et l'abondance des péchés que Dieu se proposa pour but en l'instituant.

Il n'y a donc pas le moindre doute que les manichéens et les jansénistes ne conviennent en ce qu'ils pensent les uns et les autres que la loi de Moïse est mauvaise en elle-même, et qu'elle a été instituée à mauvais dessein et à mauvaise intention. S'ils diffèrent en un point, savoir, en ce que les manichéens veulent qu'un Dieu mauvais, et les jansénistes que le bon et le véritable Dieu soit auteur de cette loi, la cause des jansénistes n'en devient pas meilleure.

Exigerez-vous de moi les preuves de ce que j'avance? En premier lieu, le consentement et l'accord de Jansénius et de Manès à enseigner que la loi de Moïse est mauvaise en elle-même et de sa nature ne vous paraît-il pas aussi clair que le jour? Peut-on donner une notion plus précise et moins équivoque d'une loi mauvaise par elle-même et de sa nature, qu'en disant qu'elle est proprement et spécialement destinée à fomenter et à récompenser une vicieuse cupidité? Que l'Ancien Testament, comme tel, c'est-à-dire en lui-même et de sa nature, est un état de A péché et de mort? Que la Synagogue, en tant que Synagogue, c'est-à-dire par sa nature et son institution, est une assemblée d'hommes charnels? Manès n'aurait-il point été fort satisfait de cela? Tous les hérésiarques qui ont méprisé ou blâmé l'ancienne loi, auraient-ils demandé rien de plus? Qu'y trouvaient-ils à reprendre, sinon qu'elle commandait le crime et qu'elle fomentait la cupidité? Or, voilà ce que dit Jansénius : il enseigne donc que la loi de Moïse est mauvaise en elle-même et de sa nature.

En second lieu, Jansénius et Manès ne conviennent-ils pas tous les deux que la loi de Moïse a été établie à mauvais dessein et à mauvaise intention? Car, demandez à Jansénius si le dessein de Dieu, en donnant la loi, ne fut pas que les péchés se multipliassent et devinssent abondants? N'est-ce point à cause de cela qu'il soutient que la grâce était diamétralement opposée à l'institution de la loi et au but que Dieu se proposait en l'établissant? L'instigation invincible au péché est diamétralement opposée à la B grâce ; donc la loi de Moïse est diamétralement opposée à la grâce. Tel est le raisonnement de Jansénius (*Tom. III, lib.* III, *cap.* 5, *p.* 271). Il croit donc avec Manès que l'auteur de la loi a voulu directement et formellement le péché en faisant la loi, et par conséquent que la loi a été faite à mauvais dessein et à mauvaise intention.

En troisième lieu, n'est-il pas plus supportable de dire qu'un Dieu mauvais est auteur du péché et du crime, que d'assurer cela du Dieu bon? N'est-il pas plus insensé de faire travailler le Dieu véritable et infiniment saint à étendre et à augmenter le règne de l'iniquité et de la corruption, que de charger de cet emploi les divinités fausses et profanes, qui ne sont autres que les démons?

Il ne faut pourtant point condamner Jansénius sans entendre ses moyens de défense, et sans examiner les termes dont il a usé quelquefois pour diminuer l'horreur de ses sentiments : « La loi, dit-il, a C rendu le péché plus abondant, et elle a opéré la colère ; mais la manière dont cela s'est fait met Dieu à couvert de tout reproche. Car il est ainsi arrivé par accident au regard de Dieu : *Et modus quidem quo accessu legis abundavit peccatum, reatusque hominis cumulatior factus est, Deum extra omnem culpam collocat. Hoc enim per accidens contigit ex parte Dei* (*Jans., tom. III, lib.* I, *c.* 10, *p.* 42). » — « La loi, ajoute-t-il, tend par elle-même à restreindre les saillies impétueuses de la cupidité : *Legis ergo accessus per se quidem tendit ad restringendum cupiditatis impetum ;* elle n'est point par elle-même le foyer qui enflamme une ardente passion, mais plutôt une digue qui l'arrête : *Lex enim per se non fomes, sed limes ardoris est* (*Jans., ibid.*). »

Je ne puis comprendre, je l'avoue, que ce qui vient de la nature de la loi, ce qui est la destination propre de la loi, ce qui convient à la Synagogue comme Synagogue, et à l'Ancien Testament comme tel, ce qui est conforme au but et au dessein formel que Dieu D avait en donnant la loi ; je ne puis comprendre, dis-je, que tout cela soit arrivé par accident au regard de Dieu et de la loi ; je ne puis comprendre que la loi par elle-même ait tendu à une chose, et que sa nature, sa propre destination fût de tendre à une autre chose ; ou plutôt je comprends que Jansénius a voulu jeter de la poussière aux yeux, et que, pour ne point trop effaroucher ses lecteurs, il a semé de temps en temps dans ses écrits quelques termes contradictoires à ses principes et à toute sa doctrine. Il se préparait une ressource telle quelle contre le scandale et les clameurs.

Cependant, j'ai d'ailleurs beaucoup de peine à me persuader que Jansénius ait craint ou respecté ses lecteurs ; car, voulant dire que l'Ancien Testament était bon, en ce qu'il était la figure du Nouveau, de quelle façon s'exprime-t-il? Il ne fut rien autre chose, dit-il hardiment, qu'une espèce de grande co-

médie qui se jouait, non point tant pour elle-même A que pour ce qu'elle représentait, savoir, pour le Nouveau Testament et pour l'Eglise, qui est la princesse (c'est Jansénius qui parle) et l'héritière du Nouveau Testament. Les acteurs étaient les Juifs, nation propre à faire personnage : *Nihil aliud fuisse Testamentum illud perspicuum est, quam* MAGNAM QUAMDAM COMŒDIAM, *quæ non tam propter se ipsam, quam propter id, cui præfigurando deserviebat, hoc est propter Testamentum Novum, ejusque principem et hæredem Ecclesiam, ab illa gente tanquam ab hoc idonea ageretur* (*Jans.*, *tom. III*, *lib.* I, *pag.* 282).

Peut-on parler de l'Ancien Testament et de Dieu son auteur avec une irrévérence plus insolente? N'est-ce point là braver la piété des lecteurs et insulter à leurs lumières, en faisant mine de les ménager? Et que nous démontre cette indigne comparaison, sinon que véritablement Dieu choisit, se proposa, procura les crimes, afin qu'ils fussent les images, et les figu- B res des choses saintes? Mais la gentilité même ne put supporter un pareil excès dans les auteurs de ses comédies; elle ne leur pardonna point d'avoir mis sur la scène des infamies dont l'allusion et la moralité était honnête.

Car, comme dit fort bien Maxime de Tyr, présenter une chose infâme pour servir d'allégorie à une chose bonne et honnête, et donner en spectacle ce qui est nuisible pour faire entrevoir ce qui est utile, cela ne convient point à qui veut faire le bien, mais plutôt à qui veut faire le mal, parce que dans ce procédé l'utilité est obscure et cachée, le dommage est présent et assuré : *Rem bonam et honestam sub re turpi subjicere, et quæ utilia sunt per ea quæ detrimentosa sunt ostentare, non est ejus qui prodesse velit* (*quippe utilitas est ibi latens et obscura*), *sed potius obesse cupientis : hoc enim est in promptu* (*Maxim. Tyrius*, *orat.* 8, *edit. Henr. Stephan.*, *pag.* 50, *in Græc.*).

SANCTI AUGUSTINI
QUATUOR OPUSCULA
EDITA PRIMUM A FONTANI
BIBLIOTHECÆ RICCARDIANÆ PRÆFECTO,

IN COLLECTIONE CUI TITULUS : *Novæ deliciæ eruditorum, seu, veterum ἀνεκδότων Collectanea*

OPUSCULUM PRIMUM *,
SIVE
LIBER DE ORATIONE.

Evangelica præcepta, fratres dilectissimi, nihil C aliud sunt quam magisteria divina, fundamenta ædificandæ spei, firmamenta roborandæ fidei, nutrimenta fovendi cordis, gubernacula dirigendi itineris, præsidia obtinendæ salutis, quæ dum dociles credentium mentes in terris instruunt, ad cœlestia regna perducunt. Multa per prophetas suos dici Dominus voluit et audiri, sed quanto majora sunt quæ Filius Dei loquitur, quæ Dei sermo, qui in prophetis suis fuit, propria voce testatur, non jam mandans ut pararetur venienti via, sed ipse veniens, et viam nobis aperiens ostendit, qualiter qui in tenebris mortis errantes improvidi et prius cæci fuimus, suæ gratiæ luce illuminati iter vitæ ipso Domino rectore teneremus. Qui inter cætera salutaria sua monita et præcepta sua divina quibus populos suos consuluit ad D salutem, etiam orandi ipse formam dedit; ipse quid precaremur monuit et instruxit; qui fecit vivere, docuit et orare, ea benignitate scilicet qua et cætera dare et conferre dignatus est ut, dum prece et oratione quam Filius docuit apud Patrem loquimur, facilius audiamur. Jam prædixerat horam venire *quando veri adoratores adorarent Patrem in spiritu*, et implevit quando promisit, ut qui spiritum et veritatem de ejus sanctificatione percepimus, de traditione quoque ejus vere et spiritualiter adoremus. Quæ enim potest esse magis spiritualis oratio quam quæ nobis a Christo, a quo nobis et Spiritus Sanctus missus est? Quæ vero magis apud Patrem precatio, quam quæ a Filio, qui est veritas de ejus ore prolata, ut aliter orare quam docuit non ignorantia sola sit, sed culpa, cum ipse posuerit et dixerit, *Rejicitis mandatum Dei ut traditionem vestram statuatis.* Oremus itaque, fratres dilectissimi, sicut magister Deus docuit : amica et familiaris est oratio Domini de suo rogare, ad aures ejus ascendere Christi orationem. Agnoscat Pater Filii sui verba cum precem facimus; qui habitat intus in pectore, ipse sit et in voce; cum habeamus ipsum apud Patrem advocatum, pro peccatis nostris petimus, advocati nostri verba propinamus. Nam cum dicat, quia *quodcumque petieritis Patrem in nomine meo dabit vobis :* quanto efficacius impetrabimus quod petimus Christi nomine, si petamus ipsius oratione? Sit enim orantibus sermo et precatio cum disciplina quietem continens et pudorem. Cogitemus nos sub conspectu Dei stare; placendum est divinis oculis et habitu corporis, et modo vocis; nam ut imprudentis est clamoribus strepere, ita congruit e

* Mendosum omnino nec semper intellectui pervium, quamvis in multis locis correxerimus. Edit.

contra verecundiorem modestis precibus orare. Do- A
cuitque magisterio suo Dominus secreto orare nos præcepit in abditis et secretis locis, in cubiculis nostris, quod magis congruit fidei, ut sciamus Deum ubique esse præsentem, audire omnes et videre, et majestatis suæ plenitudinem in abdita quæque et occulta penetrare, sicut scriptum est: *Ego Deus approximans, et non Deus de longinquo; si absconditus fuerit homo in absconditis, ergo ego non videbo eum? Nonne cœlum et terram ego impleo?* Et iterum: *In omni loco oculi Domini contemplantur bonos et malos.* Et quando in unum cum fratribus convenimus et sacrificia divina cum Dei sacerdote celebramus, verecundiæ et disciplinæ memores esse debemus, non passim ventilare preces nostras inconditis vocibus, nec petitionem, commendandam modeste Deo, tumultuosa B
loquacitate jactare, quia Deus non vocis, sed cordis auditor est, nec admonendus est clamoribus qui cogitationes videt, probante Domino et dicente: *Quid cogitatis nequam in cordibus vestris?* et alio loco: *Sciant omnes quia ego scrutator renis et cordis*, quod Anna in primo Regum libro typum portans custodit et servat, quæ Dominum, non clamorosa petitione, sed tacite et modeste inter ipsas pectoris latebras precatur. Loquebatur prece occulta, sed manifesta fide loquebatur, non voce sed corde, quia sic Dominum sciebat audire: impetravit efficaciter quod petiit, quia fideliter postulavit. Declarat hæc Scriptura divina quæ dicit: *Loquebatur in corde suo, et labia illius non movebantur.* Item legimus in psalmo: *Dicite in cordibus vestris, et in cubilibus vestris compungimini.* C
Per Jeremiam quoque hæc eadem Spiritus sanctus suggerit et docet dicens: *In sensu autem debet adorari tibi Dominus.* Adorans autem, fratres dilectissimi, nec illud ignoret quemadmodum in templo cum Pharisæo Publicanus oraverit, non elevatis in cœlum impudenter oculis nec manibus insolenter erectis, pectus pulsans et peccata intus inclusa contestans divinæ misericordiæ implorabat auxilium. Et cum Pharisæus sibi placeret, sanctificari hic magis meruit qui sic oravit, qui spem salutis non in fiducia innocentiæ suæ posuit, cum innocens nemo sit, sed peccata confessus humiliter oravit, et exaudivit orantem qui humilibus ignoscit, quod Dominus in Evangelio posuit et dixit: *Hi duo ascenderunt in templum adorare, unus Pharisæus, alter publicanus; Pharisæus* D
cum stetisset, talia apud se precabatur: Deus, gratias ago tibi, quia non sum sicut cæteri hominum injusti, raptores, adulteri quomodo et publicanus iste: jejuno bis in sabbato, decimas do omnium quæ possideo. Publicanus de longinquo stabat et neque oculos ad cœlum solebat levare, sed percutiebat pectus suum, dicens: Deus, propitius esto mihi peccatori; dico vobis, descendit hic justificatus in domum suam magis quam ille Pharisæus, quia omnis qui se extollit humiliabitur et qui se humiliat exaltabitur. Quare nos, fratres carissimi, divina locutione dicentes [*F.* discentes], postquam cognovimus ad orationem qualiter accedere debeamus, cognoscamus, dicente Domino, quid oremus: sic, inquit, *orate: Pater noster qui es in cœlis, sanctificetur nomen tuum, adveniat regnum tuum, fiat voluntas tua sicut in cœlo et in terra: panem nostrum quotidianum da nobis hodie, et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris; et ne nos inducas in tentationem, sed libera nos a malo. Amen.*

Ante omnia pacis doctor atque unitatis magister singillatim noluit et privatim precem dici, quasi qui precatur, pro se tantum precari videatur. Ne dicamus Pater meus, neque panem meum da mihi hodie, nec dimitti sibi tantum unusquisque postulet ut in tentationem non inducatur atque a malo liberetur pro solo se roget; publica est enim nobis et communis oratio et quando oramus non pro uno, sed pro populo toto oramus, quia populus totus unus sumus. Deus pacis et concordiæ magister qui docuit unitatem, sic orare etiam docuit, unde pro omnibus voluit, quomodo in uno omnes ipse portavit.

Hanc orationis legem servaverunt tres pueri in camino ignis inclusi, consonantes in prece et spiritus consensione concordes. Hoc declarat divinæ Scripturæ fides; et, dum docet quomodo oraverint tales, dat exemplum quod imitari in precibus debeamus ut tales esse possimus. Tunc, inquit, illi tres quasi ex uno ore hymnum dicebant et benedicebant Dominum. Loquebantur quasi ex uno ore et nondum Christus illos docuerat orare, et idcirco orantibus fuit impetrabilis et efficax sermo, quia promerebatur Deum pacifica et simplex et spiritualis oratio. Sic et apostolos cum discipulis post ascensum Domini novimus orare: *Erant*, inquit, *perseverantes unanimes in oratione, cum mulieribus et Maria quæ fuit mater Jesu et fratribus ejus.* Perseverabant in oratione unanimes, orationis scilicet et instantiam simul et concordiam declarantes quia Deus inhabitare facit unanimes in domo. Non admittit in divinam et æternam domum nisi eos apud quos unanimis oratio. Qualia autem sint, fratres dilectissimi, Orationis Dominicæ sacramenta, quam multa, quam magna, breviter in sermone collecta, sed in virtute spiritualiter copiosa ostendam, ut nihil omnino prætermissum sit quod non in precibus atque orationibus nostris cœlestis doctrinæ compendio apprehendatur. Animadvertite, *sic*, ait, *orate:*

Pater noster qui es in cœlis. Homo novus, renatus, Deo suo per ejus gratiam restitutus, PATER primo in loco dicit quia filius esse jam cœpit. *In sua*, inquit, *propria venit et sui eum non receperunt; quotquot autem eum receperunt, dedit eis potestatem filios Dei fieri, qui credunt in nomine ejus*, qui autem credit in nomine ejus et factus est Dei Filius, hinc debet incipere, ut gratias agat, profiteatur se Dei Filium dum nominat patrem sibi esse in cœlis. Deum contestetur quoque inter prima statim nativitatis suæ verba, renuntiasse se terreno et carnali patri et patrem solum nosse esse et habere cœpisse qui sit in cœlis. dum scriptum est: Qui dicunt patri, et matri, Non novi te, et filios suos non agnoverunt, hi custodierunt verba tua et testamentum tuum servaverunt. Item Dominus in

Evangelio suo præcepit, ne vocemus nobis patrem in terra, quod sit scilicet nobis unus Pater qui est in cœlis. Et discipulo qui mentionem patris fecerat respondit, *Sine mortui sepeliant mortuos*: dixerat enim patrem suum mortuum, cum sit credentium pater unus. Neque hoc solum, fratres dilectissimi, animadvertere et intelligere debemus quod appellamus patrem qui sit in cœlis, sed conjungimus et adjicimus, *Pater noster*, id est eorum qui credunt quod per eum sanctificati et gratiæ spiritualis nativitate reparati, filii esse cœperunt. Quæ vox Judæos restringit et percutit, qui sibi Christum per prophetas annuntiatum et ad se prius missum, non tantum spreverunt infideliter, sed etiam crudeliter necaverunt: qui non possunt patrem Deum vocare, cum Dominus eos confundat et redarguat dicens: *Vos de patre diabolo nati estis, et concupiscentias patris vestri facere vultis, ille enim homicida fuit ab initio et in veritate non stetit, quia veritas non est in illo*: et per Isaiam prophetam Dominus clamat indignans: *Filios genui et exaltavi; ipsi autem spreverunt me; agnovit bos possessorem suum et asinus præsepe Domini sui, Israel me non cognovit et populus meus non intellexit: væ, gens peccatrix, populus plenus peccatis, semen nequam, filii scelerati, dereliquisti Dominum Deum tuum et indignationem misisti semen Israel.* In quorum exprobrationem Christiani quando oramus, Pater noster prima in loco dicimus quia noster esse cœpit et Judæorum qui eum dereliquerunt esse desiit. Nec peccator populus potest esse filius, sed quibus remissio peccatorum datur, eis filiorum nomen adscribitur, eis æternitas repromittitur, Domino ipso dicente: *Omnis qui facit peccatum servus est peccati, servus autem non manet in æternum in domo.* Quanta autem Domini indulgentia, quanta circa nos dignationis ejus et bonitatis ubertas! ut sic nos voluerit orationem celebrare in conspectu Dei, ut Deum patrem vocemus et ut est Christus, Filius Dei, sic et nos filios nuncupemus. Quod nomen nemo nostrum auderet attingere, nisi ipse sic nobis permisisset orare. Meminisse itaque, fratres dilectissimi, et scire debemus, quando Deum Patrem dicimus, quod quasi Filii Dei agere debemus, ut quomodo nobis placeamus de Deo, sic sibi et ipse placeat de nobis, conversemur quasi Dei templa, ut Deum in nobis constet habitare, nec sit degener actus noster a spiritu, ut qui spirituales et cœlestes esse cœpimus nonnisi spiritualia et cœlestia cogitemus et agamus. Quia et ipse Dominus dixit, *Eos qui clarificant me clarificabo, et qui me spernet spernetur.* Beatus quoque apostolus in Epistola sua exposuit dicens: *Non estis vestri, empti enim estis pretio magno, clarificate, tollite et portate Deum in corde vestro.* Post hoc dicimus, *Sanctificetur nomen tuum*, non quod optemus ut sanctificetur in orationibus nostris, sed quod petamus a Deo ut nomen ejus sanctificetur in nobis. Cæterum a quo sanctificatur Deus qui ipse sanctificat? Sed A quia ipse dixit; *Sancti estote quoniam ego sanctus sum*, id petimus et rogamus ut qui in baptismo sanctificati sumus in eo quod esse cœpimus perseveremus, et hoc quotidie deprecamur; opus est enim nobis quotidiana sanctificatione, ut qui quotidie delinquimus, delicta nostra sanctificatione assidua repurgemus.

Quæ autem sit sanctificatio quæ vobis Dei dignatione conferetur [*F.* conferatur] Apostolus prædicat dicens; *Neque fornicarii, neque idolis servientes, neque adulteri, neque molles, neque masculorum appetitores, neque fures, neque fraudulenti, neque ebriosi, neque maledici, neque raptores regnum Dei consequentur: et hoc quidem fuistis, sed abluti estis, sed justificati estis, sed sanctificati estis in nomine Domini nostri Jesu Christi* B *et Spiritu Dei nostri.* Hæc sanctificatio ut in nobis permaneat oramus. Et Dominus quidem et judex noster a se justificato et sanato comminatur jam non delinquere ne quid ei deterius eveniat. Hanc continuis orationibus precem facimus, hoc diebus ac noctibus postulamus; et vivificatio quæ de Dei gratia sumitur, ipsius protectione servetur in oratione. Sequitur *: *Adveniat regnum tuum.* Regnum etiam Dei repræsentari nobis petimus sicut et nomen ejus ut sanctificetur in nobis postulamus. Nam Deus quando non regnat? aut apud eum quando incœpit quod semper fuit et esse non desinet? Nostrum regnum petimus advenire a Deo nobis repromissum, Christi sanguine et passione quæsitum, ut qui in sæculo ante servivimus, postmodum Christo dominante re- C gnemus, sicut ipse pollicetur et dicit; *Venite, benedicti Patris mei; percipite regnum quod vobis paratum est ab origine mundi.*

Potest vero, fratres carissimi, et ipse Christus esse regnum Dei, quoniam venire quotidie cupimus, cujus adventus ut cito nobis repræsentetur optamus. Nam cum resurrectio ipse sit, quia in ipso resurgimus, sic et regnum Dei potest ipse intelligi, quia in ipso regnaturi sumus. Bene regnum Dei petimus, id est regnum cœleste, quia est et terrestre regnum; sed qui renuntiat sæculo major est honoribus ejus et regno, et ideo qui se Deo et Christo dicat, non terrena, sed cœlestia regna desiderat. Continua autem oratione et prece opus est, ne excidamus a regno cœlesti, sicut Judæi, quibus prius promissum fuerat, D exciderunt Domino manifestante et probante: *Multi*, inquit, *venient ab Oriente et Occidente et accumbent cum Abraham, Isaac et Jacob in regno cœlorum; filii autem regni ejicientur in tenebras exteriores, illic erit ploratio et stridor dentium.* Ostendit quia antea filii regni erant Judæi, quando et filii Dei perseverabant: postquam cessavit contra eos nomen paternum, cessavit et regnum, et ideo nos Christiani qui in oratione appellamus Deum Patrem et cœpimus eum nosse, ut regnum Dei nobis veniat oramus. Addimus quoque et dicimus; *Fiat voluntas tua sicut in cœlo et in terra*; non ut solum Deus faciat quod vult, sed ut

* Forte melius legeretur et distingueretur hoc modo: *Hoc.... postulamus, ut vivif.... servetur. In oratione sequitur* Paulo post expungendum videtur et nobis ante et nomen. EDIT.

nos facere possimus quod vult: nam Deo quis obsistit, quominus quando velit faciat? Sed quia a diabolo obsistitur quominus per omnia noster animus atque actus Deo obsequatur, oramus et petimus ut fiat in nobis voluntas Dei. Quod ut fiat in nobis opus est Dei voluntate, id est opere ejus et protectione, quia nemo suis viribus fortis est, sed Dei indulgentia et misericordia tutus est. Denique Dominus et infirmitatem hominis quam portabat ostendens ait: *Pater, si fieri potest transeat calix iste a me;* etiam exemplum discipulis suis tribuens ut non voluntatem suam, sed illam Dei faciant, addit dicens: *Verumtamen non sicut ego volo, sed quod tu;* et alio loco dicit: *Non descendi de cœlo ut faciam voluntatem meam, sed ejus qui misit me.* Quod si Filius obaudivit ut faceret voluntatem Patris, quanto magis servus obaudire debet, ut faciat Domini voluntatem? Sicut in epistola Joannes quoque ad faciendam Dei voluntatem hortatur et instruit dicens: *Nolite diligere mundum, neque ea quæ in mundo sunt; si quis dilexerit mundum, non est charitas Patris in eo, quia omne quod in mundo est, concupiscentia carnis est et oculorum, et ambitio sæculi, et mundus transit et concupiscentia ejus.* Qui autem fecerit voluntatem Dei manet in æternum quomodo et Deus manet in æternum; quare si in æternum manere volumus, Dei, qui æternus est, voluntatem facere debemus. Voluntas autem Dei, quam et Christus docuit et fecit, est humilitas in conversatione, stabilitas in fide, verecundia in verbis, in factis justitia, in operibus misericordia, in moribus disciplina: injuriam facere non nosse et factam posse tolerare, cum fratribus pacem tenere, Deum ex toto corde diligere, amare in illo quod pater est, timere quod Deus est, Christo nihil præponere omnino quia nec nobis ille quidquam præposuit, charitati ejus inseparabiliter adhærere, cruci ejus fortiter ac fidenter assistere, quando de ejus nomine et honore certatur exhibere in sermone constantiam qua confirmamur, in quæstione fiduciam qua congredimur, in morte patientiam qua coronamur, hoc est cohæredem Christi velle esse, hoc est præceptum Dei sequi, hoc est voluntatem Patris facere, hoc est voluntatem Patris implere. Fieri autem petimus voluntatem Dei in cœlo et in terra, quod utrumque ad consummationem nostræ incolumitatis et salutis pertinet. Nam cum corpus in terra, et spiritum possideamus in cœlo, ipsi cœlum et terra sumus et in utroque, id est corpore et spiritu ut voluntas Dei fiat oramus. Est enim inter carnem et spiritum colluctatio, et discordantibus adversum se invicem iis quotidiana congressio est, ut non quæ volumus, illa faciamus, dum spiritus cœlestia quærit et divina, caro terrena et sæcularia concupiscit: et ideo petimus inter duo istam opera et auxilio Dei concordiam fieri ut et spiritu et carne voluntas Dei geratur, quæque per eum renata est anima conservetur id quod aperte atque manifeste apostolus Paulus sua voce declarat: *Caro,* inquiens, *concupiscit adversus spiritum, spiritus adversus carnem, hæc enim invicem adversantur sibi, ut*

A *non quæcumque vultis, illa faciatis.* Manifesta autem sunt facta carnis quæ sunt adulteria, fornicationes, immunditiæ, spurcitiæ, idololatriæ, veneficia, homicidia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, animositates, provocationes, simulationes, dissensiones, hæreses, invidiæ, ebrietates, comessationes, et his similia, quæ qui talia agunt regnum Dei non consequentur. Fructus autem spiritus gaudium, charitas, pax, magnanimitas, bonitas, fides, mansuetudo, continentia, castitas; et idcirco quotidianis atque continuis orationibus precamur et in cœlo et in terra voluntatem Dei fieri circa nos, quia hæc voluntas Dei est ut terrena cœlestibus cedant, spiritualia carnalibus prævaleant. Potest etiam sic intelligi, fratres carissimi, ut quoniam mandat et monet Dominus et B inimicos diligere et pro his quoque qui nos persequuntur orare, petamus et pro illis qui adhuc terreni sunt et necdum cœlestes cœperunt esse, et ut circa illos voluntas Dei fiat, quoniam Christus hominem conservando, et reintegrando perfecit. Nam cum discipuli ab eo non jam terreni appellentur, sed sal terræ, et Apostolus primum hominem vocet de limo terræ, secundum vero de cœlo; merito et nos qui esse debemus Patri Deo similes, qui solem suum facit oriri super bonos et malos et pluit super justos et injustos, sic Christo monente oremus ut precem pro omnium salute faciamus. Ut quomodo in cœlo, in nobis per fidem nostram voluntas Dei facta est, ut essemus cœlo, ita et in terra, hoc est in non credentibus fiat voluntas Dei, ut scilicet fiant cœlestes ex C aqua et Spiritu nati, procedente oratione postulamus et dicimus:

Panem nostrum quotidianum da nobis hodie; quod potest spiritualiter et simpliciter intelligi: petimus enim id quod utiliter proficit ad salutem. Nam panis vitæ Christus est; et panis hic omnium non est, sed noster est; et quomodo dicimus, Pater noster, quoniam intelligentium et credentium pater est, sic et panem nostrum vocamus, quia Christus noster, cum corpus ejus attingimus, panis est. Hunc autem panem dari nobis quotidie postulamus, ne qui in Christo sumus et Eucharistiam quotidie ad cibum salutis accipimus, intercedente aliquo graviori delicto, dum abscissi et non communicantes a cœlesti pane prohibemur, a Christi corpore separemur, ipso D prædicante et monente: *Ego sum panis vitæ qui de cœlo descendi; si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in æternum: panis autem quem ego dedero caro mea est pro sæculi vita.* Quando ergo dicit in æternum vivere si quis ederit de ejus pane, utique manifestum est eos vivere qui corpus ejus attingunt, et Eucharistiam in re communicationis accipiunt. Itaque contra timendum est et orandum ne dum quis abscissus separatur a Christi corpore, abscissus remaneat a salute, comminante ipso et dicente: *Nisi ederitis carnem filii hominis et biberitis ejus sanguinem, non habebitis vitam in vobis.* Et ideo panem nostrum, id est Christum dari nobis quotidie petimus, ut qui in Christo manemus et vivimus a sanctificatione et cor-

pore ejus non recedamus. Potest vero et sic intelligi, A ut qui sæculo renuntiamus et divitias ejus et pompas fide gratiæ spiritualis abjecimus, cibum nobis tantum petamus et victum, cum instruat Dominus et dicat: *Qui non renuntiaverit omnibus quæ sunt ejus, non potest esse meus discipulus.* Qui ante Christi discipulus cœpit esse, secundum voluntatem magistri sui renuntians omnibus, diurnum debet cibum petere, nec in longum desideria petitionis extendere, ipso iterum Domino præscribente et monente: *Nolite in crastinum cogitare, crastinus enim dies ipse cogitabit sibi, sufficit enim diei malitia sua.* Merito ergo Christi discipulus victum sibi in diem postulat qui de crastino prohibetur cogitare, et quia contrarium sibi sit et repugnans est ut quæramus in sæculo diu vivere qui petimus regnum Dei velociter advenire. B Sic et apostolus beatus monet formans et corroborans spei nostræ ac fidei firmitatem. Nihil, inquit, intulimus in hunc mundum. Certum est quod neque auferre possimus: habentes itaque exhibitionem et tegumentum, his contenti simus. Qui autem volunt divites fieri, incidunt in tentationem et in muscipulam et desideria multa et nocentia quæ mergunt hominem in perditionem et in interitum, radix enim omnium malorum est cupiditas, quam quidam appetentes naufragaverunt a fide et inserunt se doloribus multis: docet non tantum contemnendas, sed et periculosas esse divitias illis, esse radicem malorum blandientium, cæcitatem mentis humanæ occultata deceptione fallentium. Unde divitem stultum sæculares divitias cogitantem, et se exultantium fructuum C largitate jactantem redarguit dicens: *Stulte, hac nocte expostulatur anima tua a te: quæ ergo parasti, cujus erunt?* Lætabatur stultus in fructibus nocte illa moriturus, et cujus vita jam deerat de victus abundantia cogitabat. Contra autem Dominus perfectum et consummatum docet eum fieri qui, omnibus suis venditis atque in usus pauperum distributis, thesaurum sibi condat in cœlo, qui patientem eum dicit posse se sequi, qui gloriam dominicæ resurrectionis potest imitari, qui expeditus et succinctus nullis laqueis rei familiaris involvitur, et solutus ac liber facultates ad Dominum ante præmissas ipse quoque comitatur. Ad quod ut possit unusquisque nostrum parare se, sic discit orare, et de orationis lege qualis ea debeat agnoscere; neque enim deesse quotidianus cibus potest justo, cum D scriptum sit: *Non occidet Dominus fame animam istam;* et iterum: *Junior fui, et senui, et non vidi justum derelictum, nec semen ejus quærens panem.* Iterum Dominus repromittit et dicit: *Nolite cogitare dicentes, Quid edemus, aut quid bibemus, aut quo vestiemur? hæc autem nationes quærunt: scit enim Pater vester quia omnium horum indigetis: quærite primum regnum Dei et justitiam ejus et hæc omnia adjicientur vobis.* Quærentibus regnum Dei et justitiam ejus omnia promittit apponi et jam cum sint Dei omnia, habenti Deum nihil deerit, si Deo ipse non desit. Sic Danieli in leonum lacu jussu regis incluso prandium divinitus procuratur et inter feras esurientes homo Dei pascitur. Sic aliter Elias

in fuga et sollicitudine [*F.* solitudine] corvis ministrantibus et volucribus cibum apportantibus in persecutione nutritur. Oh humanæ malitiæ detestanda crudelitas! feræ pascunt et aves pascunt et homines insidiantur et sæviunt. Post hoc et pro peccatis nostris deprecamur dicentes: *Et remitte nobis peccata nostra, sicut et nos remittimus debitoribus nostris.* Primo subsidium cibi petitur et venia delicti, ut qui Deo pascitur, Deo vivat, nec tantum præsenti et temporali vitæ, sed æternæ consulitur, ad quam veniri potest si peccata donentur, quæ debita Dominus appellat, sicut in Evangelio suo dicit: *Dimisi tibi omne debitum quia rogasti me.* Quam necessario autem, quam prudenter et salubriter admonemur quod peccatores sumus, qui pro peccatis rogare compellimur, ut, dum indulgentiam a Deo petimus, conscientiæ animus recordetur, ne quis vel sibi innocens placeat et se extollendo plus pereat. Instruitur et docetur se peccare quotidie dum pro peccatis jubetur orare; sicut denique et Joannes in epistola sua sequitur dicens: *Si dixerimus quod peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et veritas in nobis non est; si autem confessi fuerimus peccata nostra, fidelis et justus est Dominus qui nobis peccata dimittat.* In epistola scilicet utrosque complexus est, ut rogare pro peccatis nostris debeamus, et impetremus indulgentiam cum rogamus; ideo et fidelem dixerit Dominum ad dimittenda peccata, fidem pollicitationis suæ servantem quia qui orare nos pro debitis et peccatis docuit, paternam misericordiam promisit et veniam secuturam adjunxit; plane et addidit legem circa nos conditione et sponsione constringens, ut sic nobis debita dimitti postulemus, scientes impetrari non posse quod pro peccatis petimus, nisi et ipsi circa peccatores nostros paria fecerimus. Idcirco et alio in loco dicit: *In qua mensura mensi fueritis, in ea remetietur vobis:* et quia conservus post dimissum sibi omne debitum, conservo suo noluit dimittere, in carcerem religatur, quia indulgere conservo noluit quod sibi a Domino indultum fuerat amisit, quæ adhuc Christus fortius præceptis suis majore censuræ suæ vigore prædixit: *Cum steteritis,* inquit, *ad orationem, remittite, si quid habetis adversus aliquem, ut Pater vester qui in cœlis est remittat vobis peccata vestra. Si autem non remiseritis, neque pater vester qui in cœlis est remittet vobis peccata vestra.* Excusatio tibi nulla in die judicii superest, cum secundum tuam sententiam judiceris, et quod feceris, hoc et ipse patiaris. Pacificos enim et concordes atque unanimes esse in domo præcepit Deus, et quales nos fecit secunda nativitate, tales natos vult perseverare, ut qui filii Dei esse cœpimus in Dei pace maneamus: et quibus Spiritus sanctus unus est, unus sit et animus et sensus; non etenim sacrificium Deus recipit dissidentis, sed ab altari recedere et prius fratri reconciliari jubetur pacificis precibus ut Deus possit sibi esse pacatus. Sacrificium Deo majus est pax nostra et fraterna concordia, et de unitate Patris et Filii et Spiritus sancti plebs adjuvata, quam victimæ. Neque

enim in sacrificiis quæ Cain et Abel primi obtulerunt, munera eorum Deus, sed corda intuebatur, ut ille placeret in munere qui placebat in corde. Abel pacificus et justus dum Deo sacrificans innocenter docuit et cæteros, quando ad altare munus offerunt, sic venire cum Dei timore, cum simplici corde, cum lege justitiæ, cum concordiæ pace. Merito ille dum in sacrificio Dei talis est, ipse postmodum sacrificium Deo factus est, ut martyrium primus ostendens initiaret sanguine suo gloriosam dominicam passionem qui et justitiam Domini habuerat et pacem. Tales denique a Deo coronantur, tales cum Domino in die judicii judicabunt; cæterum discordans et dissidens, et pacem cum fratribus non habens, secundum quod beatus apostolus et Scriptura sacra testantur, nec si pro Christiano nomine occisus fuerit, crimen dissensionis fraternæ poterit evadere, quia sicut scriptum est : *Qui fratrem suum odit, homicida est*, nec ad regnum cœlorum pervenit, aut cum Deo vivit homicida; non enim potest esse cum Christo, qui imitator Cain et Judæ maluit esse quam Christi. Quale delictum est, quod nec baptismo sanguinis potest ablui! quale crimen est quod martyrio non potest expiari! Illud quoque necessario monet Dominus ut in oratione dicamus : *Et ne patiaris nos induci in tentationem;* in parte ostenditur vel adversarius contra nos non posse, nisi Deus ante permiserit, ut omnis timor noster necessario atque omnis observatio ad Deum convertatur in deprecationibus nostris quando nihil malo liceat, nisi potestas tribuatur. Probat hoc divina Scriptura quæ dicit : *Venit Nabuchodonosor rex Babyloniæ in Hierusalem et expugnabat eam et tradidit eam Dominus in manibus suis*. Datur autem potestas adversus nos malo secundum peccata nostra sicut scriptum est : *Quis dedit in direptionem Jacob et Israel his qui prædaverunt illum? nonne Deus quia peccaverunt et nolebant in viis ejus ambulare, audire legem ejus, et superinduxit super eos iram animadversionis suæ?* Et iterum Salomone peccante et a præceptis atque a viis Domini recedente positum est; *et excitavit Dominus Satan ipsi Salomoni*. Potestas vero adversus nos dupliciter datur, vel ad pœnam cum delinquimus, vel ad gloriam cum probamur; sicuti de Job factum videmus, manifestante Domino ac dicente : *Ecce omnia quæcumque habet in manus tuas do, sed ipsum vide ne tangas*. Et Dominus in Evangelio loquitur tempore passionis : *Nullam haberes potestatem adversus me, nisi datum esset tibi desuper*. Quando autem rogamus ne in tentationem incidamus, admonemur infirmitatis et imbecillitatis nostræ, dum sic rogamus ne quis insolenter extollat se, ne quis superbe atque arroganter aliquid assumat, ne quis aut confessionis aut passionis gloriam suam dicat, cum Dominus ipse humilitatem docens dixerit : *Vigilate et orate, ne veniatis in tentationem; spiritus quidem promptus est, caro autem infirma*. Ut dum præcedit humilis et submissa confessio et datur totum Deo quidquid suppliciter cum timore et honore Dei petitur, ipsius pietate præstetur. Post ista omnia in consummatione orationis venit laus illa universas petitiones nostras et preces collecta brevitate concludens, in novissimo etenim posuimus : *Sed libera nos a malo*, comprehendentes adversa cuncta, quæ contra nos in hoc mundo molitur inimicus, a quibus potest esse fida et firma tutela si nos Deus liberet, si deprecantibus atque implorantibus opem ejus ipse præstet. Quando autem dicimus : Libera nos a malo, nihil remanet quod ultra adhuc debeat postulari, quando solum protectionem Dei adversus malum precamur, qua impetrata contra omnia quæ diabolus et mundus operantur securi stamus et tuti. Quis enim ei de sæculo metus est cui in sæculo Deus tutor est? Quid mirum, fratres carissimi, si oratio talis est quam Deus docuit, qui magisterio suo omnem petitionem nostram salutari sermone breviavit? Hoc per Isaiam prophetam fuerat ante prædictum cum plenus Spiritu sancto de Dei majestate atque pietate loqueretur : *Verbum consummans*, inquit, *et brevians in justitiam, breviatum sermonem faciet Deus in toto orbe terrarum*. Nam cum Dei Sermo Dominus Jesus Christus venerit omnibus, et colligens doctos pariter et indoctos omni sexui atque ætati præcepta salutis ediderit, præceptorum suorum fecit grande compendium, ut in disciplina cœlesti discentium memoria non laboraret, sed quod esset simplici fidei necessarium velociter disceret sicque condoceret quid sit vita æterna, sacramentum enim vitæ magna et divina brevitate complexus est; et quod vitam æternam vellet innuere ostendit dicens : *Ut cognoscant te solum verum Deum et quem misisti Christum*. Item cum de lege et prophetis præcepta prima et majora decerperet : *Audi*, inquit, *Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est : diliges Dominum Deum tuum de toto corde tuo, et de tota anima tua, et de tota virtute tua : hoc primum, et secundum simile est huic : Diliges proximum tuum sicut te : in his duobus præceptis tota lex pendet et prophetæ*. Et iterum, *Quæcumque volueritis ut faciant vobis homines bona, ita et vos facite illis : hæc enim lex et prophetæ*. Nec verbis tantum sed factis Dominus orare nos docuit, ipse orans frequenter et deprecans et quid nos facere oporteret exempli sui contestatione demonstrans, sicut scriptum est : *Ipse autem fuit recedens in solitudines et adorans*; et iterum : *Exivit in montem orare*, et fuit *pernoctans in oratione Dei*. Quod si ille orabat qui sine peccato erat, quanto magis peccatores oportet orare? Et si ille per totam noctem jugiter vigilans continuis precibus orabat, quanto magis frequentanda oratione debemus nocte vigilare? Orabat autem Dominus et rogabat non pro se; quid enim pro se innocens precaretur? Sed pro delictis nostris, sicut et ipse declarat cum dicit ad Petrum : *Ecce Satanas expetivit vos ut cribraret sicut triticum; ego autem rogavi pro te ne deficiat fides tua*. Et pro omnibus postmodum deprecatur dicens : *Non pro his autem rogo solis, sed pro illis qui credituri sunt per verbum illorum in me; ut omnes unum sint sicut tu Pater in me et ego in te; ut et ipsi in nobis sint*. Magna certe ante Deum propter

A salutem nostram Christi benignitas pariter et pietas, ut non contentus quod nos sanguine suo redimeret, adhuc pro nobis amplius et rogaret. Rogantis autem desiderium vide quod fuerit, ut quomodo unum sunt Pater et Filius, in una unitate sic et nos maneamus; ut hinc quoque possit intelligi quantum delinquat qui unitatem scindit et pacem, cum pro hoc rogaverit Dominus, nolens scilicet plebem suam de schismaticis vivere, cum sciret ad regnum Dei discordiam non venire. Quando autem stamus ad orationem, fratres dilectissimi, vigilare et incumbere ad preces debemus; cogitatio omnis carnalis et sæcularis abscedat, nec quidquam animus quam id solum cogitet quod precatur. Ideo et sacerdos ante orationem præfatione præmissa parat fratrum mentes dicendo: *Sursum corda*; ut dum respondet plebs, *Habemus ad Dominum*; admoneatur nihil se aliud quam Deum cogitare debere. Claudatur contra adversarium pectus et soli Deo placeat; nec ad se hostem Dei tempore orationis adire patiantur. Obrepit enim frequenter et penetrat et subtiliter fallens preces nostras a Deo avocat, ut aliud habeamus in corde, aliud in voce, quando intentione sincera Dominum debeat non vocis sonus, sed animus et sensus orare. Quæ autem segnitia est alienari et capi ineptis cogitationibus et profanis, cum Dominum deprecaris, quasi aliud sit quod magis debeas cogitare, quam id quod cum Deo loqueris! Quomodo audiri a Deo te postulas, cum te ipse non audias, et vis esse Dominum memorem tui cum rogas, quando tu ipse tui memor non sis? Hoc est ab hoste in totum non cavere, hoc est quando oras Deum, majestatem Dei negligentia offendere, hoc est vigilare oculis et dormire corde, cum debeat Christianus, et cum dormit oculis, corde vigilare, sicut dictum est ex persona loquentis Ecclesiæ in Cantico canticorum: *Ego dormio et cor meum vigilat*; quapropter sollicite et caute admonet Apostolus dicens: *Instate orationi vigilantes in ea*; docens scilicet et ostendens eos impetrare quod postulant a Deo posse quos Deus in oratione videat vigilare; orantes autem non infructuosis, non nudis precibus ad Deum veniant; inefficax enim petitio est cum precatur Deum sterilis oratio. Nam cum omnis arbor non faciens fructum excidatur et in ignem mittatur, utique sermo non habens fructum promereri Deum non potest, qui nulla operatione fecundus est. Et ideo divina Scriptura instruit dicens: *Bona est oratio cum jejunio et eleemosyna*, nam qui in judicii die præmium pro operibus et eleemosynis redditurus est, hodie quoque ad orationem cum operatione venienti benignus auditor est. Sic denique Cornelius centurio cum oraret meruit exaudiri; fuit enim multas faciens eleemosynas in plebe et semper orans Deum. Huic circa horam nonam adstitit oranti angelus testimonium reddens sui operis et dicens: *Corneli, orationes tuæ et eleemosynæ tuæ ascenderunt ad memoriam coram Domino*. Cito eæ orationes ascendunt quas ad Dominum merita nostri operis important. Sic et Raphael angelus Tobiæ semper oranti et semper operanti testis fuit dicens: *Opera Dei revelare et confiteri honorificum est, nam cum orabas et sero ego obtuli memoriam orationis vestræ, in conspectu claritatis Dei, et cum sepelires tu mortuos similiter, et quia non es cunctatus exsurgere et derelinquere prandium tuum et abisti et condidisti mortuum, missus sum tentare te, et iterum misit me Deus curare te et Saram nurum tuam. Ego sum Raphael unus ex septem angelis justis qui assistimus ante Deum et conversamur ante claritatem Dei.* Per *Isaiam* quoque Dominus admonet et docet similia contestans: *Solve*, inquit, *omnem nodum injustitiæ, resolve suffocationes importantium convicinorum, dimitte quassatos in requiem, et omne injustum dissipa, frange esurienti panem tuum, egenos sine tecto induc in domum tuam; si videris nudum, vesti, et domesticos seminis tui non despicies.* B *Tunc erumpet temporaneum lumen tuum, et vestimenta tua cito orientur et præibit ante te justitia et claritas Dei circumdabit. Tunc exclamabis, et Dominus exaudiet te; dum adhuc loqueris, dicet: Ecce adsum.* Adesse se promittit, et audire ac protegere qui injustitiæ nodos de corde solventes, et eleemosynas circa domesticos Dei secundum ejus præcepta facientes, dum audiant quod Deus præcepit fieri ipsi quoque a Deo merentur audiri. Beatus quoque apostolus Paulus in necessitate pressuræ adjutus a fratribus, opera quæ sunt sacrificia: *Saturatus sum*, inquit, *recipiens ab Epaphrodito ea quæ a vobis missa sunt in odorem suavitatis sacrificium acceptum et placitum Deo*. Nam cum quis miseretur pauperis, Deo fenerat, et qui dat minimis Deo donat et C spiritualiter Deo suavitatem odoris sacrificat. In orationibus celebrandis invenimus tres pueros cum Daniele in fide fortes et in captivitate victores, hora tertia, sexta, nona, sacramento scilicet trinitatis quæ in novissimis temporibus manifestari debebat. Nam et prima hora in tertiam veniens consummatum promissæ olim numerum trinitatis ostendit; iterumque ad sextam per quartam procedens declarat alteram trinitatem. Et quando a septima nona completur per ternas horas, trinitas perfecta numeratur. Quæ horarum spatia jam prædeterminantes adoratores Dei statutis et legitimis ad preces temporibus serviebant, et manifesta postmodum res est sacramenta olim fuisse, quod ante sic justi precabantur. Nam super discipulos hora tertia descendit Spiritus D sanctus, qui gratiam dominicæ promissionis implevit. Item Petrus hora sexta in tectum superius ascendens signo pariter et voce Domini monentis instructus est ut omnes ad gratiam salutis admitteret cum de emendandis gentibus ante dubitaret. Et Dominus hora sexta crucifixus est, et ad nonam peccata nostra abluit; et ut redimere et vivificare nos posset, tunc victoriam suam passio perfecit. Sed nobis, fratres carissimi, præter horas antiquitus observatas, orandi nunc et spatia et sacramenta creverunt, nam et mane orandum, ut resurrectio Domini matutina oratione celebretur, quod olim Spiritus sanctus designabat in Psalmo dicens: *Rex meus et Deus meus, quoniam ad te orabam, mane exaudies vocem meam*,

mane adsistam tibi et contemplabor te. Et iterum per prophetam loquitur Dominus : *Diluculo vigilabunt ad me dicentes : Eamus et revertamur ad Dominum nostrum.* Recedente iterum sole ac die cessante necessario rursus orandum est ; nam Deus noster sol est et dies verus, et sole ac die sæculi recedente quando oramus et petimus ut super nos lux veniat, denuo Christi precamur adventum lucis æternæ gratiam præbiturum. Christum autem diem dictum declarat in psal. Spiritus sanctus dicens : *A Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris,* et rursus : *Ista est dies quam fecit Dominus, exultemus et jucundemur in ea.* Item quod sol appellatus sit, Malachias propheta testatur dicens : *Vobis autem qui timetis nomen Domini orietur sol justitiæ et in aliis obscuratio.* Quod si in Scripturis sanctis sol verus et dies verus Christus est, hora nulla Christianis excipitur, quominus frequenter ac semper Deus debeat adorari ; ut qui in Christo hoc est sole et in die vero sumus, instemus per totam diem precibus et oremus, ut quando mundi et legis decursis vicibus alternis nox resoluta succedit, nullum de nocturnis tenebris esse orantibus damnum possit, quia filiis lucis et in ipsa nocte dies est. Quando enim sine lumine est, cui lumen in corde est ? aut quando sol et dies non est, cui sol et dies Christus est? Qui autem in Christo, hoc est in lumine semper fuimus, nec noctibus ab oratione cessemus, sicut Anna vidua sine intermissione rogans semper et vigilans perseverabat in promerendo Deo, sicut in Evangelio scriptum est : *Non recedebat,* inquit, *de templo jejuniis et orationibus serviens nocte et die ;* non viderunt scilicet qui nec illuminati sunt, vel Judæi qui deserti lumine in tenebris remanserunt. Nos, fratres dilectissimi, qui in Domini luce semper sumus, qui meruimus et tenemus quid esse accepta gratia cœperimus, computemus noctem pro die, ambulare semper in lumine nos credamus, non impediamur a tenebris quas evasimus, nulla sint horis nocturnis precum damna, nulla orationum pigra et ignara dispendia ; per Dei indulgentiam recreati spiritualiter et renati imitemur quod futuri sumus, habituri in regno, sine interventu noctis, solis diem sempiternum ; quasi in lumine vigilemus oraturi semper et acturi Deo gratias : ac per hoc et hic quoque orare et agere gratias non desinamus.

OPUSCULUM SECUNDUM,

SIVE

LIBER DE QUATUOR VIRTUTIBUS CHARITATIS.

Desiderium charitatis vestræ a nobis exigit debitum sermonis officium ; sed tanta sunt quæ terreant et revocent animum nostrum ut, si velimus parere desiderio vestro, non sit sine periculo nostro. Locuturus namque de charitate, silentio non prætercam quæ bona ex ea procedant, et quæ eam comitentur ; sed temporis coarctatus angustiis, quo me conferam in primis nisi ad sanctæ ipsius vestigia charitatis, eamque deprecer ut donet mihi aliquid dignum de se dicere, quo et meum suppleam ministerium et vestrum satiem desiderium ? Inter cæteras autem virtutes ejus, quas commemorat apostolus Paulus, ait quod *caritas non æmulatur, non agit perperam, non irritatur, non cogitat malum ;* et postremo has quatuor ejus virtutes brevi sermone comprehendit dicens, *Omnia tolerat, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet.* De his igitur quatuor virtutibus sanctæ charitatis loqui convenit sanctitati vestræ, delectatque primitus intueri, quemadmodum quatuor cardines orbis continens totum possederit mundum. Requiramus igitur, si placet, aliquorum exempla sanctorum, eorum scilicet, qui his virtutibus possessi sunt, et eis singulis ita singula tribuamus, ut omnes in omnibus esse noscamus, quoniam omnis qui pie tolerat, recte credit, aliquid [*F. leg.* credit atque] sperat, et qui sperat sustinet, ne absque spe cadat. Sed jam qui nam isti sunt videamus, quorum fidem inquantum desuper adjuvamur assequi valeamus. Virtus sanctæ charitatis quæ omnia tolerat emicuit in sancto Noe : quæ omnia credit in sancto Abraham : quæ omnia sperat in patribus nostris, id est in populo Israel, unde ipse Dominus exortus est ; quæ omnia sustinet, in ipso capite Domino nostro Jesu Christo, qui est vera charitas quæ nunquam cadit. Nec cæteros sanctos ab his virtutibus vestra charitas deputet alienos quos pro brevitate temporis et pro sermone suscepto ita prætermissos esse cognoscite ut tamen certissime noveritis omnes esse in Christo et in omnibus Christum. Sed jam videamus quemadmodum sanctus Noe possederit virtutem charitatis quæ omnia tolerat. Statim ac illo admonitus fuit, confugit ad lignum et post camporum amœnorum faciem angustus se recludit arce : tolerat cœli fremitum, solutum aquarum fragorem et nimborum, et post ista omnia qui solebat gaudere consortio hominum socius quodammodo efficitur serpentium ac ferarum, nec expavescit vir iste quod cum eo feræ sint in arca, imo ibi agnoscit ordinem suum feritas, quia se cognovit humanitas, et jubenti homini obediunt, quia hominem superiori Domino obedire cognoscunt. Ostensum est in Noe quod Adam præceptum Domini contemnendo perdiderit, et demonstratum est posse homines etiam bestiis dominari, si subdant se obedientiæ conditoris. Exspectat et tolerat sanctus iste finem diluvii, nec antequam finiatur causa ferarum arca relinquitur. Tolerat bonus mala et donec in fine

etiam corpore separentur, intus manens corde non corpore separatur. Si qua es anima quæ cupis possidere virtutem charitatis quæ omnia tolerat, relinque mundum, confuge ad crucis lignum; non metuas procellas et turbines hujus diluvii, non mergeris si ligno portaberis. Novit gubernare qui dignatus est creare: tantum absit virtus charitatis quæ omnia tolerat, nulla res ab arce solida te divellat, permane bonus et toleres malos; melius est enim ut intus positus propter bonos toleres malos, quam foris exiens et pereas et bonos relinquas et malos. Si ergo sunt tecum feræ, id est si sunt tecum in Ecclesia prava docentes, falsa sentientes, hæretici vel schismatici, aut etiam ipsi mali catholici, more ferarum animas devorare quærentes, toleretur usque in finem sæculi tanquam finem diluvii. Rugiant licet, fremant dentibus, atque ipsam arcam confringere conentur. Non pavescas, finito diluvio illos rapiet inanis et spinosa silva, atque te fertilis suscipiet terra. Post finem sæculi impii rapientur ad *tenebras exteriores*, *ibi erit* FLETUS ET STRIDOR *dentium*, pios suscipiet terra viventium. Nam et ipse sanctus Noe post finem diluvii obtulit sacrificium Deo, sed de animalibus mundis et non de immundis. Simul enim et munda et etiam immunda animalia in arcam intrare potuerunt; sed mala ad sacrificium Dei non pervenerunt. Sed jam hinc aliquando transeamus ut cætera perscrutare valeamus. Procedat in medium sanctus ille Abraham, et suo nos doceat possidere exemplo virtutem charitatis quæ omnia credit; qui non est cunctatus ad unam vocationem relinquere patriam, sedem, domum, familiam. Omnia relinquuntur ut Domino præcipienti pareatur. *Exi*, inquit Deus, *de cognatione tua et de domo tua et veni in terram quamcumque ostendero tibi.* Nec apud se cogitavit iste sanctus et dixit, Quo eam? cui me committam? in quam terram vadam? Sed ut audit, surgit, currit, festinat, accelerat; terram promissam non videt, sed credendo eam firmiter retinet. Ambulat recto itinere, nec oberrantibus vestigiis alibi quam debuit declinavit, quia qui eum ad ignotam terram mittebat, ipse, inquam, qui mittebat, non dimittebat, nec eum ipse fefellit. Redditur merces credenti, ad terram pervenit, dilatatur, multiplicatur, ex paupere efficitur dives, ex ignobili potens, ditatur omnibus bonis et in illo impletur quod Dominus in Evangelio suis discipulis promisit dicens: *Si quis dimiserit domum aut agrum aut parentes causa nominis mei, in hac vita centuplum accipiet et in futuro sæculo vitam consequetur æternam.* Cumulatur adhuc hujus fidei merces, et seni promittitur filius. Adest illi virtus charitatis quæ omnia credit; audit, exultat, amplius diligit, suscipit filium de conjuge sterili, quam spe pariendi destitutam sterilitas ætasque jam fecerat, atque in illo benedictionem omnium gentium promissam firmissime tenet; sed adhuc eum charitas probat probatumque commendat et quemadmodum nihil Deo præferat posterius monstrat. Vocat eum Dominus de cœlo dicens: *Abraham, Abraham*, et ille tanquam servus obediens, *Ecce adsum*, ait, et Do-

A minus, *Accipe*, inquit, *filium tuum illum quem diligis Isaac, et vade in terram excelsam, et offeres eum holocaustum in unum montium quem dixero tibi.* Neque hac quidem jussione turbatur aut frangitur servus fidelis. Adest enim ei virtus charitatis quæ omnia credit. Surgit, domum pergit, asinum stravit, ligna concidit, gladium et ignem sumit, puerum simul adducit et pergit ad locum. Nunc intentus factus Isaac patrem interrogat dicens, *Pater*, ait, at ille, *Quid est, fili?* Et filius: *Ecce*, ait, *ignis et ligna, ubi est ovis quam immolaturus es ad holocaustum?* Et pater respondit: *Deus providebit sibi ovem ad sacrificium, fili.* Magnum hoc et grande video sacramentum: aliud Abraham corde gestabat et aliud filio promittebat, sed neque quæ promittebat

B filium fallebant, neque aliqua infirmitas cor ejus a proposito immutaverat. Quid plura? pergit viam, videt locum de longe et statuens pueros suos ibi, eis talia verba profert dicens: *Sedete hic cum asino, ego autem et puer ibimus usque illuc, et cum adoraverimus, revertemur ad vos.* O sancte Abraham, quid est quod dicis, cum aliud tibi de puero gerendum sit? Numquid aut te, aut tuos fallis? Non, inquit, sed quod prophetice vel dico vel gero virtus charitatis est in me manens quæ omnia credit et facit et dicit. Audio enim eam sine strepitu vocis intus ad cor loquentem et dicentem mihi: Tu quidem licet resurrecturum credens pleno et perfecto voto puerum ducas immolandum, filius tuus in isto Sacrificio non cremabitur, quia resurrectio Dei Filio reservatur. Merito hujus viri fi-

C dem Jacobus apostolus commemorans ait: *Credidit Abraham Deo et reputatum est illi ad justitiam* et amicus Dei appellatus est. Amicos ut novimus conjunctio animorum facit. Unde quidam sapiens hujus mundi ait: *Velle atque idem nolle ea demum firma amicitia est.* Ergo amicos, ut novimus, conjunctio animorum facit: quemadmodum autem iste sanctus conjunxerit animum Deo, ut ejus amicus appellaretur juvat nosse. Sicut enim Deus Pater unico Filio non pepercit, sic jubente Deo ut immolaretur ei filius quem dederat illi, devoto is corde obtulit eum. Sed quæ sequuntur videamus; delectat enim nos adjuvante Domino hujus historiæ plenam vobis reddere notionem. Postquam relictis pueris ad locum sacrificii pater cum filio venit, aram constituit, ligna com-

D posuit, deponit humana paternæ pietatis indicia, induitur sacerdotis devota constantia, educit gladium ut perimat filium. Quid vobis videtur, fratres? Nihil hic sentimus humanum: imo totum cognoscimus divinum; sed et ille filius qui paulo ante ovem requirebat, sub ingenti silentio talia in se fieri sentiebat, et ita patiens invenitur, tanquam jam ille esset, qui sicut ovis ad immolandum ductus est; et tanquam agnus coram tondente se sine voce, sic non aperuit os suum. O et tu, sancte Isaac, indica nobis silentii hujus tam grande secretum. Paulo ante nihil in te fieri sentiebas, et a patre arietem requirebas; nunc autem manibus ligaris, in aram imponeris, ligno quodammodo suspenderis et modo taces? Taceo, in-

quit. Dic quare, obsecro noverimus. Vultis nosse, ait, quare modo taceo? Quia figuram illius gesto qui voluntate ponit animam suam, non necessitate. In hoc tam grandi et mystico sacramento fidei et Abraham sanctus apparuit probatus, et filius in præsenti est liberatus. Si qua es anima quæ cupis sequi vestigia fidei patris nostri Abraham, exi de terra tua et cognatione tua : relinque populum tuum, et domum patris tui, id est fideliter renuntia diabolo, pompis ejus et angelis ejus, et sequere viam rectam quæ te perducat ad terram in qua ditescas et emineas et efficiaris socius Abrahæ. Sed cum ista omnia feceris, si virtus charitatis quæ omnia credit est in te, adhuc tentabit te et probatum coronabit te, expetit a te sacrificium dilecti tui. Quid a te expetit? Quod Abraham illi dictum est : Da mihi unigenitum dilectum tuum. Tibi dicit sapientia, Da mihi, fili, cor tuum, ipse est dilectus unicus; quid metuis offerre cor tuum? Offer sacrificium contritionem cordis Domino Deo tuo, et dic cum propheta, *Holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum, Deus, non despicies.* Nihil metuas tali sacrificio oblato, et tibi acceptum erit, et quod obtuleris integrum permanebit. Aliam virtutem charitatis quæ omnia superat placet nunc inspicere, quam superius plebi Israel et patribus nostris assignasse cognoscimus. Ejus namque virtutis vox est in versu illo prophetico : *In te speraverunt patres nostri, speraverunt et liberasti eos.* Et ipsi ex Ægypto fugere jubentur, terra eis lac et mel fluens promittitur, per mare Rubrum transeunt, ad heremum veniunt, ducebat eos spes charitatis ut discerent Deum amare gratis. Redditur his merces fidei; non enim potest non reddere qui se dignatur facere debitorem. Post heremum mella e petra fluxerunt; panem cœli manducaverunt; non sunt privati a desiderio suo quod speraverunt, terram etiam promissionis acceperunt. Exurgat anima quæ hujus charitatis virtute comprehensa est : effugiat ex Ægypto, id est ex hujus sæculi desiderio, pergat ad mare Rubrum, scilicet Christi baptismum; ideo rubrum quia Christi sanguine purgatum. Persequantur hostes, peccata scilicet cum suo auctore diabolo, tanquam ex Ægypto cum suo rege Pharaone sæviant, sequantur fugientes, quid metuis? Usque ad aquam sævient; ingredieris tu, ingredientur et illi post te, sed aqua retro conversa illis erit in perniciem, tibi proficiet ad salutem. Illos obruet, te abluet, illos damnabit, te liberabit. Post hoc suscipies mel de petra quo famem et sitim tuam saties; *Petra enim erat Christus,* ex cujus præceptis tanquam ex fontibus dulcedinis satieris, gustabis etiam panem, illum scilicet qui dicit : *Ego sum panis vivus qui de cœlo descendi.* Gustabis et videbis quoniam suavis est Dominus, et si in te eminet virtus charitatis quæ omnia sperat, per heremum necesse est te transire, id est utaris hoc mundo tanquam non utens, et in hac vita peregrinum te noveris esse, si terram promissionis cupis intrare; hæc terra est de qua propheta cantat et di-

A cit : *Credo videre bona Domini in terra viventium.* Ultima virtus charitatis restat quæ omnia sustinet, et nunquam cadit. Hanc ipsi capiti nostro Domino Jesu Christo convenire novimus, et ideo in ultimo ponitur, *quoniam finis legis est Christus.* Quanta autem ipse pro nobis sustinuit puto charitatem vestram ignorare non posse. Tamen exinde aliquid dicam, si tamen de tanto aliquid digne dicam. Prius illud quod Deus homo, quod Verbum caro factum est, quod multa bona fecit, et mala perpessus est, quod mortuos suscitavit, et mortuus est; quod singulari illa patientia pertulit diabolicum tentatorem, discipulum traditorem, quod ipsum Judam priusquam traditorem pertulit furem, et ante experimentum vinculorum, crucis, ac mortis, labiis ejus dolosis non nega-

B vit osculum pacis. In ipsa autem morte quanta sustinuit? Pertulit odiorum flammas, ministras pessimi cordis linguas. Clamaverunt Judæi, *Crucifige, Crucifige,* et ut rei manerent Judæi, innocens ab eis crucifixus est Filius Dei; ad crucem ducitur, expalmatur qui est palma victoriæ, spinis coronatur qui spinas peccatorum nostrorum venit confringere; ligatur qui solvit compeditos; ligno suspenditur qui erigit elisos; aceto potatur fons vitæ, disciplina cæditur, salus vulneratur, vita moritur, occiditur ad tempus vita a morte, ut in perpetuo a vita occidatur mors. Quid hic Judæi in hac morte Christi? Exultaverunt quasi victores, et dum terrenum et caducum regnum timuerunt perdere, regem cœli et terræ non dubitaverunt occidere. Sed nec sicut pu-

C taverunt, victores exstiterunt. Si enim vicerunt, regnum quomodo perdiderunt? Quomodo nunc usque servi remanserunt? Ista namque causa est qua Christus ab eis occisus est. Dixerunt namque apud se principes Judæorum, ut evangelista narrat : *Videtis,* inquiunt, *quia totus mundus post eum abiit; si dimiserimus eum vivere, venient Romani et tollent nobis et locum et regnum;* et Christum occiderunt, et locum et regnum perdiderunt. Quid vobis profuit, o insani Judæi, quod tantum scelus commisistis? Numquid quia Christo Domino, ut decuit, servire noluistis, facti estis mali servi bonorum servorum Christi? Per ipsos conterit contumaciam vestram, per ipsos dissipat consilia vestra, per ipsos tribuit scelera in capita vestra. Ipse autem Dominus quem vos intere-

D mistis non vos servos, sed liberos esse cupiebat quando dicebat : *Si vos Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis;* vos autem Deum et Dominum regem, et ipsam veram libertatem non solum repudiastis, verum etiam negare cupientes clamastis : *Non habemus regem, nisi Cæsarem.* Sed ne in hoc quidem gloriemini quod Christum occidistis, actum est de vobis potius et nescitis. Audite ipsum Dominum dicentem per prophetam : *Ego dormivi et somnum cœpi,* somnum appellans mortem a vobis illatam. Cæterum qualis mors potuit esse triduana, maxime illius qui per eumdem prophetam alio loco dicit : *Numquid qui dormit non adjiciet ut resurgat?* Ego, inquit, dormivi, ego qui potestatem habeo ponendi animam meam

ego dormivi, non quia sævistis, non quia insanistis; ego implevi quod volui, vos in scelere remansistis. Quis exigit tanta de Deo nostro, fratres, pro nostra redemptione et salute, nisi charitas quæ nunquam cadit? O charitas quæ magnas vires habes, et de cœlo Deum deposuisti; o cara sanitas, o sancta et vera charitas quæ tanta es in terris, quanta eris in cœlis! Quæ tantum potes in hac pugna mortalitatis adhuc sollicita, quantum poteris in illa perfecta pace secura? Evigila itaque omnis anima christiana, et si in te eminet virtus charitatis quæ omnia sustinet, Domini tui imitare vestigia. *Christus enim*, ait apostolus Petrus, *pro vobis passus est relinquens vobis exemplum ut sequamini vestigia ejus:* et si ille propter te de cœlesti sede ad terrena descendit, tu propter te terrena fuge, appete cœlestia. Si dulcis est mundus, dulcior est Christus; si amarus est mundus, pro te omnia sustinuit Christus. Via tibi factus est ipse salvator, surge, ambula, habes quo; noli pigrescere; sed forte quæris quo? Vides enim viam et quæris quo ducat hæc ipsa via? Ad veritatem et ad vitam. Si amas veritatem, si amas vitam, et cupis ad veritatem et ad vitam venire, a via noli errare. Video, inquis, viam et cupio ambulare; sed amara est: *Arcta enim via et angusta est quæ ducit ad vitam;* Christus transivit, et adhuc aspera est? Transierunt senes, transierunt juvenes, transierunt puellæ quæ viam quam times et horres tritam tibi fecerunt. Ambula ergo viam securus: ambula, quid enim metuis in hac via? Mortem? et mortem times qui ad vitam curris? Bonus es; bene in hac vita curris. Mors tibi janua est quæ te repræsentat non quæ auferat vitam. Ambula ergo viam, imo ipse qui propter te factus est via, ipse te ducat per se ipsum; ipse est enim *via, veritas et vita.* Dic ergo tu, o anima fidelis et pia, dic secura, dic et cum propheta veraciter exclama: *Deduc me, Domine, in via tua, et ambulabo in veritate tua:* tunc ad te securus perveniam, si usque in finem tuam gratiam non deseram. Hæc, fratres dilectissimi, quæ a Domino ipsius charitatis dicta sunt sanctitati vestræ, ita hæreant sensibus et cordibus vestris, ut eadem ipsa charitas fructum in vobis operis inveniat, non folia laudis.

OPUSCULUM TERTIUM

SIVE

HOMILIA IN DOMINICA II ADVENTUS.

Ecce ex qua Tribu nasciturus esset Christus ex lectione evangelica docemur. Ex David autem stirpe secundum carnem futurum esse, ita prænuntiatum est in psalmis: *Juravit Dominus David in veritate, et non frustrabitur eum, de fructu ventris tui ponam super sedem tuam.* Et rursum: *Semel juravi in sancto meo si David mentiar, semen ejus in æternum manebit et thronum ejus sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta in æternum, et testis in cœlo fidelis.* Et item in libro Paralipomenon: *Et factum est verbum Domini ad Nathan prophetam dicens: Vade et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus: Annuntio tibi quod ædificaturus est domum sibi Dominus; cumque impleveris dies tuos ut vadas ad patres tuos, suscitabo semen tuum post te, quod erit de filiis tuis, et stabiliam regnum ejus. Ipse ædificabit mihi domum, et firmabo solium ejus usque in æternum. Ego ero illi in patrem, et ipse erit mihi in filium, et misericordiam meam non auferam ab eo, sicut abstuli ab eo qui ante te fuit; et statuam eum in domo mea, et in regno meo usque in sempiternum, et thronum meum firmissimum in perpetuum.* Hæc omnia qui in Salomone putat fuisse impleta, multum errare videtur; nam qualiter in Salomone intelligendum est quod dictum est: Postquam dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, quod erit de filiis tuis, et stabiliam regnum ejus? Nunquid de illo Salomone creditur prophetatum? Minime; ille enim vivente patre suo cœpit regnare; nam hic dicitur: quia cum impleti fuerint dies tui et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum, ex quo intelligitur alium fuisse promissum, qui non ante mortem David, sed post mortem ejus prænuntiatus fuerit suscitandus, qui ædificaret domum Domini non de parietibus manufactis, sed de lapidibus vivis et pretiosis, id est sanctis et fidelibus, nam et illud quod subjecit: fidelis erit domus ejus, et regnum ejus usque in sempiternum coram me, attendat et aspiciat quisquam non de Salomone esse prænuntiatum; Salomonis namque domum fuisse plenam mulieribus alienigenis colentibus idola, et ipse ab eis rex idololatriæ seductus, atque dejectus, qui dum bonus fuisset in initio, malum exitum habuit. Ergo quis est iste cujus domus est fidelis in perpetuum, et qui post mortem David promittebatur suscitandus? Ille est utique de quo ipse David in psalmo octuagesimo octavo æstuans et proclamans dicit: *Tu vero distulisti Christum tuum.* Non est ergo Salomon, sed nec iste David, sed dilatatus est Christus. Ecce apparuit certe promissiones prædictas non in Salomone, sed in Christo Domino nostro, qui ex David genere ortus est, fuisse completas, de quo per Hieremiam ipse Dominus dicit: *Ecce dies veniunt, et suscitabo David germen justum, et regnabit rex, et sapiens erit, et faciet judicium et justitiam super terram. In diebus illis salvabitur Juda, et Israel habitabit confidenter, et hoc est nomen quod vocabunt eum, Dominus justus noster.* Et Isaias de Christo quia ex semine David natus est secundum carnem sic in consequentibus prophetiæ suæ dicit: *In die illa radix Jesse qui stat in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur, et erit sepulcrum ejus gloriosum.* In signum populorum stat radix Jesse, quoniam Christus signaculum crucis exprimit

in frontibus eorum. Ipsum gentes deprecabuntur, quod jam obtutum cernitur fuisse completum. Sepulcrum autem ejus in tantum est gloriosum, ut excepto quod redempti per mortem ejus gloriam exhibemus, etiam locus ipse coruscans miraculis gloriæ suæ, ob eam causam ad se omnem contrahit mundum. Hic locus in hebræo habet : *Et erit requies ejus gloriosa*, utique quia moriens caro ejus non vidit corruptionem, secundum sententiam psalmi, quia *non est derelicta anima ejus in inferno*, nec datum est *sanctum* ejus *videre corruptionem*. Iste est qui per Nathan ex semine David promittitur, qui etiam et per Isaiam prophetam ita prænuntiatur : *Egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet.* Hæc virga de radice Jesse virgo Maria est, de radice David exorta, quæ genuit florem Dominum salvatorem, de quo etiam sequitur : *Et requiescet super eum Spiritus Domini, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiæ et pietatis, et replebit eum spiritus timoris Domini.* Ideo autem tanta dona Spiritus super eum prædicantur, quia in eo non ad mensuram habitat Spiritus sicut in nobis, sed tota inest plenitudo divinitatis et gratiarum. Iste est *qui non secundum visionem oculorum, et auditum aurium judicat, sed est justitia cingulum lumborum ejus et fides cinctorium renum ejus* ; in cujus ecclesia habitat lupus cum agno; ille utique qui solebat ab eo rapere prædam, et dum ad eam convertitur cum innocentibus commoratur; in cujus ovili pardus cum hædo accubat, permixti scilicet subdoli cum peccatoribus, ibi vel etiam vitulus ex circumcisione, leo ex sæculi potestate, oves de populari ordine simul commorantur, quia in fide communis est commixtio omnium. Puer autem parvulus minans eos ille est utique qui se humiliavit pro nobis in parvulis. Bos autem et leo simul comedent paleas, quia principes cum subjectis plebibus communem habent doctrinam. Delectatur quoque infans ab ubere super foramine aspidis, dum gentes quæ solebant venena prædicare aliquando conversæ etiam parvuli Christi fidem delectantur audire ; caverna enim reguli corda sunt infidelium, in quibus ille serpens tortus requiescebat, quem ablactatus comprehensum exinde captivum traxit, ut in monte sancto ejus, quod est Ecclesia, non noceret. Jam vero quia ore prophetico de Moab nascenti Christo perhibeatur testimonium, idem Isaias testatur, *Ponam enim*, inquit, *super his qui fugerint de Moab leonem, et reliquiis terræ : emitte agnum, Domine, dominatorem terræ, de petra deserti ad montem filiæ Sion*. De hac enim gente Mohabitarum egressus est agnus immaculatus qui tollit peccati mundi, qui dominatur in orbe terrarum. Petra autem deserti Ruth significat quæ destituta morte mariti de Booz genuit Obed, et Obed Jesse, et de Jesse David, et de Davidica stirpe natus est Christus. Montem autem filiæ Sion aut historialiter ipsam urbem Hierosolymam dicit, aut juxta tropologiam Ecclesiam in specula, id est in virtutum sublimitate collocatam.

OPUSCULUM QUARTUM,

SIVE

SERMO IN CIRCUMCISIONE DOMINI.

Incarnationis divinæ mysterium, nostræque recordationis egregium sacramentum ob hoc a nobis annua revolutione celebratur et colitur, ut tanti commemoratio beneficii quod nobis indignis fuerit impensum ostendat, et quid tantæ gloriæ debeamus admoneat. Proinde, fratres, quantum audivimus Dominum Jesum Christum pro nobis misericorditer humiliatum, tanto magis agnoscamus ineffabiliter gloriosum, in quo namque suam circa nos insuperabilem charitatem Dei unigenitus evidenter ostendit, in quo pro nobis humilitatem veræ carnis, veræque mortis, non coactus necessitate sed bonitate miseratus assumpsit. Quid enim boni feceramus, fratres, ut tantum nobis beneficium præstaretur ? Quæ nostra bona merita fuerunt ut unigenitus Dei homo fieri dignaretur, ut Altissimus immolaretur, ut indeficiens Angelorum panis fœmineis uberibus lactaretur, ut sæculorum rex contumeliis afficeretur, ut vita æterna mori patientissime dignaretur? Attende igitur, homo, tantæ benignitatis dignationem, ut gratiarum persolvas humiliter actionem. Scito autem te non honorificentiam, sed contumeliam divinæ gratiæ reddere si cœperis de tanti beneficii magnitudine dubitare ; imo illa omnia quæ de humilitate atque humanitate Domini Salvatoris audivimus, vera esse sine aliqua hæsitatione credamus. Et ideo magis gratias agamus, fratres, qui cum mereremur pœnam percepimus gratiam, qua gratia factum est ut dum mors debetur perditis, vita gratis donaretur indignis. Altissimi namque Salvatoris humilitas non ipsi aliquod intulit detrimentum, sed incrementum nobis contulit magnum, nec excelsum dejecit, sed dejectos erexit; ut enim plenum Dei Filius operaretur redemptionis nostræ negotium, non solum dignatus est Creator totius carnis de carne Virginis secundum veritatem carnis naturaliter nasci, et Deus factor hominis homo verus ex homine fieri, quinetiam pannis involvi in angustissimo præsepio, humanis manibus bajulari. O clementissimi Dei gloriosa benignitas, o altissimi Dei excelsa humilitas! Ille a matre nutriebatur infantulus, qui matrem sibi creavit immensus; ipse a parentibus in suum templum puer parvulus portabatur, qui Deus magnus in eodem templo a sanctis hominibus rogabatur; et idem pro se sacrificium præcepit offerri, qui sine peccato pro nostris venerat impietatibus im-

immolari. Considera igitur, homo, quid debeas excelso Creatori tuo, humiliato Redemptori tuo. Verumtamen, carissimi, hoc semper christianæ fidei tenere consuevit integritas, ut si quid a Christo secundum canonicam Evangelistarum narrationem factum legimus, vel audimus, historiam primum veram esse sine dubitatione credamus, deinde in historica veritate spiritualem quoque intelligentiam requiramus. Cum enim divinæ textus historiæ verus esse creditur, Manichæus in sua severitate confunditur, qui dum in Christo Dei Filio veritatem non credit carnis, scripturis sanctis et veteribus et novis crimen nititur imponere falsitatis. Nam cum Veteris Testamenti deificam miser execratur historiam, in Novo Testamento ipse sibi denegàt utique medicinam. Non vult enim credere humanam carnem a Deo plasmatam, neque circumcisionem carnis imperatam a Deo nostro sanctis patribus, nec victimam de carnibus animalium Deo vivo et vero priscis temporibus immolatam, nec sabbatum ex Dei præcepto ac voluntate servatum, nec Domino templum, Deo jubente, fabricatum; itaque dum in Scripturis sanctis non discernit temporum qualitatem, spernit et despicit Dominicæ Incarnationis saluberrimam veritatem. Quapropter ut Manichæus evidentissima ratione vincatur, et victus utinam convertatur, ex hodierna evangelica lectione veritatem Testamenti Veteris defendamus, ut ex hoc et Veteris et Novi Deum unum manifestissime comprobemus. Ecce sancto evangelista narrante cognovimus Christum Dei Filium verum hominem natum, Christum Dei Filium veraciter circumcisum, pro Christo Dei Filio sacrificium de carnibus secundum morem tunc divinæ institutionis oblatum, sive autem circumcisio carnis, sive carnalium sacrificiorum regula, in Veteri Testamento cognoscitur instituta. Cur igitur, dilectissimi, non credatur justissime in Veteri Testamento, quoniam Dei manibus plasmatus est homo, quando in Novo Testamento ut non in æternum periret homo ipse unigenitus Dei pro nobis factus est verus homo? Cur non credatur Deus etiam circumcisionem carnis ad aliquid significandum congruo tempore jussisse fieri, cum eam Dei Filius in suo corpore fecerit celebrari? Cur autem non sibi Deus noster præterito tempore populum Judæorum typicas jussisset victimas carnis offerre, quando ipse Deus unigenitus ex Judæis temporaliter natus seipsum pro nostris peccatis secundum carnem dignatus est immolare? Attendat igitur Manichæus utriusque testamenti manifestissimam, et concordissimam veritatem, et conversus suam abjiciat vanitatem. Videat in Veteri Testamento significationem futurorum, in Novo revelationem præteritorum; Christum autem Deum amborum Testamentorum, in Veteri Testamento quod exhibiturus fuerat promittentem, in Novo quod promiserat exhibentem, nec in promissione mendacem, nec in donatione fallacem, sed ubique bonum, ubique justum, ubique sanctum, ubique potentem, ubique clementem. In Veteri Testamento carnis, atque humanæ animæ potentissimum Creatorem; in Novo ejusdem carnis, atque animæ clementissimum susceptorem, ac si primo carnis animæque factorem, postmodum vero carnis animæque salvatorem. Hæc Manichæus audiat, conferat, agnoscat, et credat, credensque ad Ecclesiam catholicam redeat, in qua beneficium veræ salutis inveniat. Per hæc autem quæ Dominus gessit in corpore constitutus non solum utriusque Testamenti dignatus est concordiam demonstrare, verum etiam christianorum mores salubriter voluit informare, ut quod in illo pro nostra salute gestum corporaliter intuemur, nos quoque spiritualiter imitemur. Ideo nam parvulus in terra natus est Christus, ut humilitatem disceret christianus; ob hoc etiam parentibus carnis suæ subditus erat, ut honorificentiam semper patri et matri omnis christianus exhibeat. Ideo autem Christus vilibus involutus est pannis, ut christianus non declaretur vestibus pretiosis; propterea vero Christus in terra pauper voluit apparere, ut divites christiani discerent terrenas divitias non amare, sed eleemosynas pauperibus erogando possent suas divitias in cœlo servare. Per circumcisionem vero quam Dei Filius in carne suscepit, nostri cordis circumcisionem in spiritu præmonstravit, quam circumcisionem nobis sermo legalis indicit, dicente Moyse: *Circumcidite præputium cordis vestri, et circumcidimini Domino Deo vestro.* Cui præcepto concordat beatus Paulus apostolus dicens: *Non enim qui in manifesto Judæus, neque quæ in manifesto in carne circumcisio, sed qui in abscondito Judæus, et circumcisio cordis in spiritu, non littera, cujus laus non ex hominibus, sed ex Deo est.* Proinde circumcisionem in corpore habuit Christus, ut spiritualiter in corde habeat christianus, ob hoc namque ille qui nullum habere potuit omnino peccatum deposuit præputium carnis, ut nos abjiciamus desideria pravitatis. Christus igitur manibus est portatus ad templum, ut christianus bonis operibus conscendat in cœlum. Sacrificium pro se offerre voluit Christus ut ad altare Domini se offerat christianus; maxime autem bene vivendo, seipsum Deo offerre festinet, et mundum sacrificium se divinis obtutibus curet exhibere; in ipso enim pro Christo oblato sacrificio, quoddam spirituale sacrificium nobis agnoscimus indicari. *Par*, inquit, *turturum et duos pullos columbarum.* In hoc genere avium, dilectissimi fratres, magnum nobis commendatur catholicæ fidei sacramentum; in columba enim charitas agnoscitur, et in turture castitas invenitur. Turtur namque servat intemeratam uni viro fidem, columba vero aliarum cohabitantium non deserit unitatem. Christianus igitur tunc vere spiritalis turtur efficitur si veram trinitatis fidem firma credulitate conservet, et hæreticæ pravitatis sensum tanquam fornicationis inquinamenta repudiet. Tunc vero erit columba si longanimiter usque in finem in catholica societate permaneat, et contra tentationis scandala immobili firmitate consistat, ut nec hæretica fornicatio corrumpat in corde fidei castitatem, nec amara dissensio ecclesiasticæ charitatis dissipet

unitatem; hæc enim catholica Ecclesia est, quæ fidem uni Deo tanquam legitimo viro reservat, et congregationem multorum in charitate multiplicat. In hac turture et columba, dilectissimi fratres, sollicite permanete, hanc charitatem vobis omnibus custodite ut eam nec arianus violet, nec donatista conculcet, nec manichæus coinquinet: hi enim, velut accipitres mali unitatem columbæ cupiunt dissipare, et castitatem turturis desiderant violare. Nam manichæus in Christo veram non credit carnem; arianus veram in eo minuit divinitatem, donatista vero dissipat catholici corporis unitatem. Manichæus sacramentum non videt Redemptoris, arianus magnitudinem non cogitat Salvatoris, donatista vero, tanquam lupus rapax, boni non dubitat gregem dissipare pastoris. Hi ergo, sicut dixi, tanquam accipitres mali miseros et vanitatis cupidos, aut veritatis ignaros occidere cupientes, persequentur columbæ charitatem, execrantur turturis castitatem, et quos possunt aut ore devorant, aut unguibus lacerant, id est aut sermonibus depravant, aut persecutionibus cruciant. Vos ergo, dilectissimi fratres, in fide custodite catholicam veritatem, in charitate servate catholicam pacem; ille enim gratum Deo offert sacrificium qui charitatem fraternam et verum catholicæ fidei servaverit sacramentum, ubi unus Deus, una Trinitas colitur, nec Pater major Filio est, nec Patre minor, secundum divinitatem, Filius prædicetur, nec ab eis discernitur substantia sancti Spiritus, qui cum Patre et Filio naturaliter unus est Deus. Una est enim Trinitatis sancta potentia, quia in tribus personis una manet naturalis substantia; una est enim potestas, quia una majestas, una Creatoris dominatio, quia una creaturæ conditio; quidquid enim Pater creavit, per Filium fabricavit, et in Spiritu sancto firmavit, Filius autem natus est de gignente, Spiritus sanctus procedit de permanente, nec tamen nascendo Filius divisit Patrem, nec Spiritus procedendo minuit Deum, quia nec auget hærendo cum nascendo Filius non est minoratus, nec Spiritus sanctus procedendo est separatus, in se enim beata illa Trinitas manet, quia ibi substantialiter unitas permanet; et quoniam nihil est in Trinitatis divinitate creatum, propterea ibi nihil est utique separatum. Hæc, dilectissimi fratres, fideliter tenete, in his jugiter permanete. Hæc sit in corde cogitatio, hæc in ore confessio. Tenete fidem quam accepistis in nomine Trinitatis, servate unitatem spiritus in vinculo pacis, ut turtures et columba spiritualiter in domo Dei semper esse possitis.

SANCTI AUGUSTINI

SERMONES QUATUOR

NUNC PRIMUM AB ILLUSTRISSIMO CARDINALI MAIO EDITI.

(*Spicileg. Rom.* tom. VIII.)

In sequentes sermones

MONITUM EDITORIS.

Diu multumque est, ex quo ineditos priscorum Ecclesiæ patrum sermones, latinos et græcos, linguis etiam syriaca et arabica scriptos, sed de græco fonte sæpe manantes, colligere cœpi. Igitur et in mea Scriptorum veterum collectione, et in Auctoribus classicis, et in hoc etiam Spicilegio, nonnullos pro re nata et quasi gustus gratia vulgavi; veluti etiam nunc in hujus voluminis calce quatuor mihi collocare placet magni Augustini sermones, quos e pervetustis membranis, neque ex uno quandoque sed ex pluribus repetitis exemplaribus, ante quinquennium delibavi; quosque adhuc anecdotos reor, post nobiles Maurinorum labores, et post vindobonensia, florentina, casinensia Romæ et Parisiis edita, additamenta, quæ proba novi et inspexi.

Primus de Petro jussu Domini super mare ambulante, testimonium habet a Possidio illo, qui ferme quadraginta annis cum divo Augustino vixit, ejusque vitam et scriptorum indiculum concinnavit. Is quippe inter divi sermones memorat hunc cum hujusmodi titulo: De evangelica lectione, ubi Domino jubente Petrus super mare ambulavit. *His ego Possidii verbis, tum etiam antiquissimi codicis auctoritate fretus, hunc genuinum esse Augustini sermonem prorsus non dubito.*

De utilitate jejunii concionatum fuisse Augustinum testatur Possidius; quod multoties ab illo factum fuisse, certum est, recurrentibus annis. Ex his sermonibus unus exstat in editione maurina T. VI, p. 613. Alter hic noster credendus est, quem secundo loco ponimus in sex priscis codicibus compertum, cujus est titulus Quantum valeat jejunium.

Tertius, De nuptiis *in Chana Galileæ, servatus est in antiquissimo codice, cujus primam paginam jamdiu attritam et evanescentem, chemicis adjumentis quantum licuit instauravi, multoque labore ac patientiâ legi; non ita tamen ut sine aliquot lacunis sit, quas expleri aliquando posse vix puto. Comparavi quidem hunc sermonem cum Augustini tractatibus octavo et nono in Joannem, ubi idem argumentum evolvitur; re tamen vera noster hic totus diversus est. Item Beda in commentario ad Pauli Epistolam priorem ad Timoth. cap.* IV, *quem ex Augustini, ut scimus, operibus consarcinavit, haud sermonem nostrum, sed illos in Joh. præ oculis habuit. Nihilo tamen minus, quisquis beati Augustini stylum; præsertim in sermonibus, parumper callet, hunc quem in manibus habemus tractatum, sine dubio inter sinceros reponet. Præterquam quod illa quæ statim sub initio adversus Manichæos dicuntur, quis non ab ore Augustini procedere agnoscit?*

Quartus denique sermo, cui titulus De missâ cotidianâ, *nomen item Augustini gerit in pervetusto exemplari; dictumque apparet, dum adhuc ethnici judæique inter christianos versarentur. Neque res igitur, neque ætas, neque ipse, ni fallor, stylus obstant, quominus auctoris, quem sermo præ se fert in titulo, fœtum esse credamus. Nam nec cunctos Augustini tractatus indiculo suo comprehendisse Possidium, exploratum est. Cæterum hiatus aliquot, obscurasque aut dubias lectiones in hoc præsertim ac superiore sermone, nemo quæso miretur: codicis enim originalis, dum editionem moliebar, præsentem facultatem non habui; cui deinceps incommodo, ut spero, medebor.*

Hæc tantum in præsenti; latius postea rem hanc et alias expositurus, et gratias etiam illis acturus si qui me in his laboribus ac vestigationibus favore suo adjuverunt, vel adjuturi sunt.

SERMO PRIMUS.

De evangelio ubi beatus Petrus in mari tempestatem sustinuit in navi. Matth. XIV, *22 seqq.*

Nutritos hirundo pullos suos cum volandi arti disponit, paululum quidem in aere dimittit, quibus tamen ipsa vicina est, ne forte decidant trepidando, adhuc infirmi volando. Ita et salvator noster Jesus Christus discipulos suos quasi teneros pullos de nidulis quietis emisit marinis fluctibus adprobandos. At ubi cœpit pinnas devotionis eorum marina procella turbare, et ventosa tempestas dissipare, ipse potens est sequi navigio qui imperat vento. Fecit sibi potentissimam monopedam (*a*), singularem quadrigam, mirandam suis vestigiis plateam componens, non marmoribus ornatam sed fluctibus pictam, non saxis sed plantis. Non longe recedit, qui pie præmisit. Ambulabant soli et non soli, temptandi, probandi, visitandi. Invenit occasionem quasi subtilis fur effractor, qui excitat tempestatem, qui non amat tranquillitatem; et quasi absente magistro discipulos temptat, ventos inflat, excitat mare, et sequentem non videt gubernatorem. Fit servis absente domino argutatum (*b*) sine causa naufragium, sed tenetur pietate navigium. Illi interea manus extendunt, lacrimas fundunt, vela deponunt, strident funes et restes, ut Petrus solvatur et diabolus alligetur. Ubi exclamant, inquit, Domine salvator es noster? Præmisisti nos, et dimisisti nos. Ecce naufragator, ubi es tu potentissime gubernator? Ecce tempestas, ubi es pietas? Ecce mare latrat, ubi es tu agnus Dei qui tulisti peccata mundi?

Continuo advenit Dominus, cum pietate subridens ad teneros pullos. Ventis turbantibus dissipatis, venit potenter, appellat clementer, suos quoque reficit sapienter. Vident et turbantur, qui non videndo turbabantur. O inenarrabilia, fratres mei! Ubique metus, aut de periculo, aut de miraculo. Sed tulit (*c*) illis timorem qui mitigavit tempestatem. Nolite, in-

A quit, timere; ego sum. Magna fit eis consolatio, Domini personæ interpretatio. Domine, clamant: securi sumus, si tu es: non timemus, si tu es. Et Petrus ait: Possum facere quod facis, si tu es; sed proba mihi vere si tu es; et jube me venire super aquas, si tu es. Domine, ad te dixi: sine te non præsumsi; si jubes, dixi; sed si juvaveris, quod dixi. Si non juvas, noli jubere; sed si juvas, dignare jubere, et jube me ad te venire super aquas. Et Dominus e contra: Veni ad me, si præsumis de me. Lætus Dominus vultuque jucundo favens, expectans piscatorem suum, confessorem suum, præsumtorem suum, ducem suum, magnum comitem suum, et primum carbunculum, lapidem pretiosum, non longe expectans sed prope propter pietatem.

B Petro itaque mare subripit trepidanti. Sensit mare in Petro fidem deficere, et cœpit majore undarum lingua latrare. Solvitur quod erat firmatum, quia fidei solutum est firmamentum. Velut cera sole calente soluta, sic cœpit unda laxari mollita. Sensit petram pelagi Petrus vacillare (*d*) jam debilem fluescentem: et depressis vestigiis atque palpitantibus membris, extensis palmis, exclamat et dicit: Adjuva me, Domine, et miserere mei. Semper mihi timor est sine te, et in navicula et super unda præsumsi venire ad te. Quare tollar a te? Adjuva me, ad navem revoca, ascende mecum, veniam tecum. Ille Dominus virtutum nobiscum, susceptor noster Deus Jacob, Petrum allevavit, firmavit, ambulare intrepidum fecit, trepidantes discipulos refecit, compescuit pro-
C cellam, gubernavit naviculam. Ipsam suam sponsam, nostram matrem, tranquillet Ecclesiam; et inter istam tempestatem ipsum habeamus semper gubernatorem, quem Petrus habuit defensorem! Amen.

SERMO II.

Quantum valeat jejunium.

Moyses quadraginta diebus et quadraginta noctibus

(*a*) Adnotent vocabulum lexicographi. Sic autem dicitur ob velocitatem. Confer Cangium voc. *Monovedæ*.

(*b*) Ita videbatur in cod. Intellige autem *subsiliens*; nisi mavis *agitatum*, aut quidlibet aliud.

(*c*) Nempe *abstulit*.

(*d*) Cod., *volitare*.

enim in sacrificiis quæ Cain et Abel primi obtulerunt, munera eorum Deus, sed corda intuebatur, ut ille placeret in munere qui placebat in corde. Abel pacificus et justus dum Deo sacrificans innocenter docuit et cæteros, quando ad altare munus offerunt, sic venire cum Dei timore, cum simplici corde, cum lege justitiæ, cum concordiæ pace. Merito ille dum in sacrificio Dei talis est, ipse postmodum sacrificium Deo factus est, ut martyrium primus ostendens initiaret sanguine suo gloriosam dominicam passionem qui et justitiam Domini habuerat et pacem. Tales denique a Deo coronantur, tales cum Domino in die judicii judicabunt; cæterum discordans et dissidens, et pacem cum fratribus non habens, secundum quod beatus apostolus et Scriptura sacra testantur, nec si pro Christiano nomine occisus fuerit, crimen dissensionis fraternæ poterit evadere, quia sicut scriptum est: *Qui fratrem suum odit, homicida est*, nec ad regnum cœlorum pervenit, aut cum Deo vivit homicida; non enim potest esse cum Christo, qui imitator Cain et Judæ maluit esse quam Christi. Quale delictum est, quod nec baptismo sanguinis potest ablui! quale crimen est quod martyrio non potest expiari! Illud quoque necessario monet Dominus ut in oratione dicamus: *Et ne patiaris nos induci in tentationem;* in parte ostenditur vel adversarius contra nos non posse, nisi Deus ante permiserit, ut omnis timor noster necessario atque omnis observatio ad Deum convertatur in deprecationibus nostris quando nihil malo liceat, nisi potestas tribuatur. Probat hoc divina Scriptura quæ dicit: *Venit Nabuchodonosor rex Babyloniæ in Hierusalem et expugnabat eam et tradidit eam Dominus in manibus suis.* Datur autem potestas adversus nos malo secundum peccata nostra sicut scriptum est: *Quis dedit in direptionem Jacob et Israel his qui prædaverunt illum? nonne Deus cui peccaverunt et nolebant in viis ejus ambulare, audire legem ejus, et superinduxit super eos iram animadversionis suæ?* Et iterum Salomone peccante et a præceptis atque a viis Domini recedente positum est; *et excitavit Dominus Satan ipsi Salomoni.* Potestas vero adversus nos dupliciter datur, vel ad pœnam cum delinquimus, vel ad gloriam cum probamur; sicuti de Job factum videmus, manifestante Domino ac dicente: *Ecce omnia quæcumque habet in manus tuas do, sed ipsum vide ne tangas.* Et Dominus in Evangelio loquitur tempore passionis: *Nullam haberes potestatem adversus me, nisi datum esset tibi desuper.* Quando autem rogamus ne in tentationem incidamus, admonemur infirmitatis et imbecillitatis nostræ, dum sic rogamus ne quis insolenter extollat se, ne quis superbe atque arroganter aliquid assumat, ne quis aut confessionis aut passionis gloriam suam dicat, cum Dominus ipse humilitatem docens dixerit: *Vigilate et orate, ne veniatis in tentationem; spiritus quidem promptus est, caro autem infirma.* Ut dum præcedit humilis et submissa confessio et datur totum Deo quidquid suppliciter cum timore et honore Dei petitur, ipsius pietate præstetur. Post

A ista omnia consummatione orationis venit laus illa universas petitiones nostras et preces collecta brevitate concludens, in novissimo etenim posuimus: *Sed libera nos a malo*, comprehendentes adversa cuncta, quæ contra nos in hoc mundo molitur inimicus, a quibus potest esse fida et firma tutela si nos Deus liberet, si deprecantibus atque implorantibus opem ejus ipse præstet. Quando autem dicimus: Libera nos a malo, nihil remanet quod ultra adhuc debeat postulari, quando solum protectionem Dei adversus malum precamur, qua impetrata contra omnia quæ diabolus et mundus operantur securi stamus et tuti. Quis enim ei de sæculo metus est cui in sæculo Deus tutor est? Quid mirum, fratres carissimi, si oratio talis est quam Deus docuit, qui magisterio B suo omnem petitionem nostram salutari sermone breviavit? Hoc per Isaiam prophetam fuerat ante prædictum cum plenus Spiritu sancto de Dei majestate atque pietate loqueretur: *Verbum consummans*, inquit, *et brevians in justitiam, breviatum sermonem faciet Deus in toto orbe terrarum.* Nam cum Dei Sermo Dominus Jesus Christus venerit omnibus, et colligens doctos pariter et indoctos omni sexui atque ætati præcepta salutis ediderit, præceptorum suorum fecit grande compendium, ut in disciplina cœlesti discentium memoria non laboraret, sed quod esset simplici fidei necessarium velociter disceret sicque condoceret quid sit vita æterna, sacramentum enim vitæ magna et divina brevitate complexus est; et quod vitam æternam vellet innuere ostendit dicens: C *Ut cognoscant te solum verum Deum et quem promisisti Christum.* Item cum de lege et prophetis præcepta prima et majora decerperet: *Audi*, inquit, *Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est: diliges Dominum Deum tuum de toto corde tuo, et de tota anima tua, et de tota virtute tua: hoc primum, et secundum simile est huic: Diliges proximum tuum sicut te: in his duobus præceptis tota lex pendet et prophetæ.* Et iterum, *Quæcumque volueritis ut faciant vobis homines bona, ita et vos facite illis: hæc enim lex et prophetæ.* Nec verbis tantum sed factis Dominus orare nos docuit, ipse orans frequenter et deprecans et quid nos facere oporteret exempli sui contestatione demonstrans, sicut scriptum est: *Ipse autem fuit recedens in solitudines et adorans;* et iterum: *Exivit in montem* D *orare, et fuit pernoctans in oratione Dei.* Quod si ille orabat qui sine peccato erat, quanto magis peccatores oportet orare? Et si ille per totam noctem jugiter vigilans continuis precibus orabat, quanto magis frequentanda oratione debemus nocte vigilare? Orabat autem Dominus et rogabat non pro se; quid enim pro se innocens precaretur? Sed pro delictis nostris, sicut et ipse declarat cum dicit ad Petrum: *Ecce Satanas expetivit vos ut cribraret sicut triticum; ego autem rogavi pro te ne deficiat fides tua.* Et pro omnibus postmodum deprecatur dicens: *Non pro his autem rogo solum, sed pro illis qui credituri sunt per verbum illorum in me; ut omnes unum sint sicut tu Pater in me et ego in te; ut et ipsi in nobis sint.* Magna certe ante Deum propter

salutem nostram Christi benignitas pariter et pietas, ut non contentus quod nos sanguine suo redimeret, adhuc pro nobis amplius et rogaret. Rogantis autem desiderium vide quod fuerit, ut quomodo unum sunt Pater et Filius, in una unitate sic et nos maneamus; ut hinc quoque possit intelligi quantum delinquat qui unitatem scindit et pacem, cum pro hoc rogaverit Dominus, nolens scilicet plebem suam de schismaticis vivere, cum sciret ad regnum Dei discordiam non venire. Quando autem stamus ad orationem, fratres dilectissimi, vigilare et incumbere ad preces debemus; cogitatio omnis carnalis et sæcularis abscedat, nec quidquam animus quam id solum cogitet quod precatur. Ideo et sacerdos ante orationem præfatione præmissa parat fratrum mentes dicendo: *Sursum corda*; ut dum respondet plebs, *Habemus ad Dominum*; admoneatur nihil se aliud quam Deum cogitare debere. Claudatur contra adversarium pectus et soli Deo placeat; nec ad se hostem Dei tempore orationis adire patiantur. Obrepit enim frequenter et penetrat et subtiliter fallens preces nostras a Deo avocat, ut aliud habeamus in corde, aliud in voce, quando intentione sincera Dominum debeat non vocis sonus, sed animus et sensus orare. Quæ autem segnitia est alienari et capi ineptis cogitationibus et profanis, cum Dominum deprecaris, quasi aliud sit quod magis debeas cogitare, quam id quod cum Deo loqueris! Quomodo audiri a Deo te postulas, cum te ipse non audias, et vis esse Dominum memorem tui cum rogas, quando tu ipse tui memor non sis? Hoc est ab hoste in totum non cavere, hoc est quando oras Deum, majestatem Dei negligentia offendere, hoc est vigilare oculis et dormire corde, cum debeat Christianus, et cum dormit oculis, corde vigilare, sicut dictum est ex persona loquentis Ecclesiæ in Cantico canticorum: *Ego dormio et cor meum vigilat*, quapropter sollicite et caute admonet Apostolus dicens: *Instate orationi vigilantes in ea*; docens scilicet et ostendens eos impetrare quod postulant a Deo posse quos Deus in oratione videat vigilare; orantes autem non infructuosis, non nudis precibus ad Deum veniant; inefficax enim petitio est cum precatur Deum sterilis oratio. Nam cum omnis arbor non faciens fructum excidatur et in ignem mittatur, utique sermo non habens fructum promereri Deum non potest, qui nulla operatione fecundus est. Et ideo divina Scriptura instruit dicens: *Bona est oratio cum jejunio et eleemosyna*, nam qui in judicii die præmium pro operibus et eleemosynis redditurus est, hodie quoque ad orationem cum operatione venienti benignus auditor est. Sic denique Cornelius centurio cum oraret meruit exaudiri; fuit enim multas faciens eleemosynas in plebe et semper orans Deum. Huic circa horam nonam adstitit oranti angelus testimonium reddens sui operis et dicens: *Corneli, orationes tuæ et eleemosynæ tuæ ascenderunt ad memoriam coram Domino*. Cito eæ orationes ascendunt quas ad Dominum merita nostri operis important. Sic et Raphael angelus Tobiæ semper oranti et semper operanti testis fuit dicens: *Opera Dei revelare et confiteri honorificum est, nam cum orabas et Sara ego obtuli memoriam orationis vestræ, in conspectu claritatis Dei, et cum sepelires tu mortuos similiter, et quia non es cunctatus exsurgere et derelinquere prandium tuum et abisti et condidisti mortuum, missus sum tentare te, et iterum misit me Deus curare te et Saram nurum tuam. Ego sum Raphael unus ex septem angelis justis qui assistimus ante Deum et conversamur ante claritatem Dei.* Per *Isaiam* quoque Dominus admonet et docet similia contestans: *Solve*, inquit, *omnem nodum injustitiæ, resolve suffocationes importantium convicinorum, dimitte quassatos in requiem, et omne injustum dissipa, frange esurienti panem tuum, egenos sine tecto induc in domum tuam; si videris nudum, vesti, et domesticos seminis tui non despicies. Tunc erumpet temporaneum lumen tuum, et vestimenta tua cito orientur et præibit ante te justitia et claritas Dei circumdabit. Tunc exclamabis, et Dominus exaudiet te; dum adhuc loqueris, dicet: Ecce adsum.* Adesse se promittit, et audire ac protegere qui injustitiæ nodos de corde solventes, et eleemosynas circa domesticos Dei secundum ejus præcepta facientes, dum audiant quod Deus præcepit fieri ipsi quoque a Deo merentur audiri. Beatus quoque apostolus Paulus in necessitate pressuræ adjutus a fratribus, opera quæ sunt sacrificia: *Saturatus sum*, inquit, *recipiens ab Epaphrodito ea quæ a vobis missa sunt in odorem suavitatis sacrificium acceptum et placitum Deo.* Nam cum quis miseretur pauperis, Deo fenerat, et qui dat minimis Deo donat et spiritualiter Deo suavitatem odoris sacrificat. In orationibus celebrandis invenimus tres pueros cum Daniele in fide fortes et in captivitate victores, hora tertia, sexta, nona, sacramento scilicet trinitatis quæ in novissimis temporibus manifestari debebat. Nam et prima hora in tertiam veniens consummatum promissæ olim numerum trinitatis ostendit; iterumque ad sextam per quartam procedens declarat alteram trinitatem. Et quando a septima nona completur per ternas horas, trinitas perfecta numeratur. Quæ horarum spatia jam prædeterminantes adoratores Dei statutis et legitimis ad preces temporibus serviebant, et manifesta postmodum res est sacramenta olim fuisse, quod ante sic justi precabantur. Nam super discipulos hora tertia descendit Spiritus sanctus, qui gratiam dominicæ promissionis implevit. Item Petrus hora sexta in tectum superius ascendens signo pariter et voce Domini monentis instructus est ut omnes ad gratiam salutis admitteret cum de emendandis gentibus ante dubitaret. Et Dominus hora sexta crucifixus est, et ad nonam peccata nostra abluit; et ut redimere et vivificare nos posset, tunc victoriam suam passio perfecit. Sed nobis, fratres carissimi, præter horas antiquitus observatas, orandi nunc et spatia et sacramenta creverunt, nam et mane orandum, ut resurrectio Domini matutina oratione celebretur, quod olim Spiritus sanctus designabat in psalmo dicens: *Rex meus et Deus meus, quoniam ad te orabo, mane exaudies vocem meam,*

mane adsistam tibi et contemplabor te. Et iterum per prophetam loquitur Dominus : *Diluculo vigilabunt ad me dicentes : Eamus et revertamur ad Dominum nostrum.* Recedente iterum sole ac die cessante necessario rursus orandum est ; nam Deus noster sol est et dies verus, et sole ac die sæculi recedente quando oramus et petimus ut super nos lux veniat, denuo Christi precamur adventum lucis æternæ gratiam præbiturum. Christum autem diem dictum declarat in psal. Spiritus sanctus dicens : *A Domino factum est istud et est mirabile in oculis nostris*, et rursus : *Ista est dies quam fecit Dominus, exultemus et jucundemur in ea.* Item quod sol appellatus sit, Malachias propheta testatur dicens : *Vobis autem qui timetis nomen Domini orietur sol justitiæ et in aliis obscuratio.* Quod si in Scripturis sanctis sol verus et dies verus Christus est, hora nulla Christianis excipitur, quominus frequenter ac semper Deus debeat adorari ; ut qui in Christo hoc est sole et in die vero sumus, instemus per totam diem precibus et oremus, ut quando mundi et legis decursis vicibus alternis nox resoluta succedit, nullum de nocturnis tenebris esse orantibus damnum possit, quia filiis lucis et in ipsa nocte dies est. Quando enim sine lumine est, cui lumen in corde est ? aut quando sol et dies non est, cui sol et dies Christus est? Qui autem in Christo, hoc est in lumine semper fuimus, nec noctibus ab oratione cessemus, sicut Anna vidua sine intermissione rogans semper et vigilans perseverabat in promerendo Deo, sicut in Evangelio scriptum est : *Non recedebat*, inquit, *de templo jejuniis et orationibus serviens nocte et die* ; non viderunt scilicet qui nec illuminati sunt, vel Judæi qui deserti lumine in tenebris remanserunt. Nos, fratres dilectissimi, qui in Domini luce semper sumus, qui meruimus et tenemus quid esse accepta gratia cœperimus, computemus noctem pro die, ambulare semper in lumine nos credamus, non impediamur a tenebris quas evasimus, nulla sint horis nocturnis precum damna, nulla orationum pigra et ignara dispendia ; per Dei indulgentiam recreati spiritualiter et renati imitemur quod futuri sumus, habituri in regno, sine interventu noctis, solis diem sempiternum ; quasi in lumine vigilemus oraturi semper et acturi Deo gratias : ac per hoc et hic quoque orare et agere gratias non desinamus.

OPUSCULUM SECUNDUM,

SIVE

LIBER DE QUATUOR VIRTUTIBUS CHARITATIS.

Desiderium charitatis vestræ a nobis exigit debitum sermonis officium ; sed tanta sunt quæ terreant et revocent animum nostrum ut, si velimus parere desiderio vestro, non sit sine periculo nostro. Locuturus namque de charitate, silentio non præteream quæ bona ex ea procedant, et quæ eam comitentur; sed temporis coarctatus angustiis, quo me conferam in primis nisi ad sanctæ ipsius vestigia charitatis, eamque deprecer ut donet mihi aliquid dignum de se dicere, quo et meum suppleam ministerium et vestrum satiem desiderium? Inter cæteras autem virtutes ejus, quas commemorat apostolus Paulus, ait quod *caritas non æmulatur, non agit perperam, non irritatur, non cogitat malum ;* et postremo has quatuor ejus virtutes brevi sermone comprehendit dicens, *Omnia tolerat, omnia credit, omnia sperat, omnia sustinet.* De his igitur quatuor virtutibus sanctæ charitatis loqui convenit sanctitati vestræ, delectatque primitus intueri, quemadmodum quatuor cardines orbis continens totum possederit mundum. Requiramus igitur, si placet, aliquorum exempla sanctorum, eorum scilicet, qui his virtutibus possessi sunt, et eis singulis ita singula tribuamus, ut omnes in omnibus esse noscamus, quoniam omnis qui pie tolerat, recte credit, aliquid [*F. leg.* credit atque] sperat, et qui sperat sustinet, ne absque spe cadat. Sed jam qui nam isti sunt videamus, quorum fidem inquantum desuper adjuvamur assequi valeamus. Virtus sanctæ charitatis quæ omnia tolerat emicuit in sancto Noe : quæ omnia credit in sancto Abraham : quæ omnia sperat in patribus nostris, id est in populo Israel, unde ipse Dominus exortus est; quæ omnia sustinet, in ipso capite Domino nostro Jesu Christo, qui est vera charitas quæ nunquam cadit. Nec cæteros sanctos ab his virtutibus vestra charitas deputet alienos quos pro brevitate temporis et pro sermone suscepto ita prætermissos esse cognoscite ut tamen certissime noveritis omnes esse in Christo et in omnibus Christum. Sed jam videamus quemadmodum sanctus Noe possederit virtutem charitatis quæ omnia tolerat. Statim ac ille admonitus fuit, confugit ad lignum et post camporum amœnorum faciem angustus se recludit arce : tolerat cœli fremitum, solutum aquarum fragorem et nimborum, et post ista omnia qui solebat gaudere consortio hominum socius quodammodo efficitur serpentium ac ferarum, nec expavescit vir iste quod cum eo feræ sint in arca, imo ibi agnoscit ordinem suum feritas, quia se cognovit humanitas, et jubenti homini obediunt, quia hominem superiori Domino obedire cognoscunt. Ostensum est in Noe quod Adam præceptum Domini contemnendo perdiderit, et demonstratum est posse homines etiam bestiis dominari, si subdant se obedientiæ conditoris. Exspectat et tolerat sanctus iste finem diluvii, nec antequam finiatur causa ferarum arca relinquitur. Tolerat bonus mala et donec in fine

etiam corpore separentur, intus manens corde non corpore separatur. Si qua es anima quæ cupis possidere virtutem charitatis quæ omnia tolerat, relinque mundum, confuge ad crucis lignum; non metuas procellas et turbines hujus diluvii, non mergeris si ligno portaberis. Novit gubernare qui dignatus est creare: tantum absit virtus charitatis quæ omnia tolerat, nulla res ab arce solida te divellat, permane bonus et toleres malos; melius est enim ut intus positus propter bonos toleres malos, quam foris exiens et pereas et bonos relinquas et malos. Si ergo sunt tecum feræ, id est si sunt tecum in Ecclesia prava docentes, falsa sentientes, hæretici vel schismatici, aut etiam ipsi mali catholici, more ferarum animas devorare quærentes, toleretur usque in finem sæculi tanquam finem diluvii. Rugiant licet, fremant dentibus, atque ipsam arcam confringere conentur. Non pavescas, finito diluvio illos rapiet inanis et spinosa silva, atque te fertilis suscipiet terra. Post finem sæculi impii rapientur ad *tenebras exteriores*, *ibi erit* FLETUS ET STRIDOR *dentium*, pios suscipiet terra viventium. Nam et ipse sanctus Noe post finem diluvii obtulit sacrificium Deo, sed de animalibus mundis et non de immundis. Simul enim et munda et etiam immunda animalia in arcam intrare potuerunt; sed mala ad sacrificium Dei non pervenerunt. Sed jam hinc aliquando transeamus ut cætera perscrutare valeamus. Procedat in medium sanctus ille Abraham, et suo nos doceat possidere exemplo virtutem charitatis quæ omnia credit; qui non est cunctatus ad unam vocationem relinquere patriam, sedem, domum, familiam. Omnia relinquuntur ut Domino præcipienti pareatur. *Exi*, inquit Deus, *de cognatione tua et de domo tua et veni in terram quamcumque ostendero tibi*. Nec apud se cogitavit iste sanctus et dixit, Quo eam? cui me committam? in quam terram vadam? Sed ut audit, surgit, currit, festinat, accelerat; terram promissam non videt, sed credendo eam firmiter retinet. Ambulat recto itinere, nec oberrantibus vestigiis alibi quam debuit declinavit, quia qui eum ad ignotam terram mittebat, ipse, inquam, qui mittebat, non dimittebat, nec eum ipse fefellit. Redditur merces credenti, ad terram pervenit, dilatatur, multiplicatur, ex paupere efficitur dives, ex ignobili potens, ditatur omnibus bonis et in illo impletur quod Dominus in Evangelio suis discipulis promisit dicens: *Si quis dimiserit domum aut agrum aut parentes causa nominis mei, in hac vita centuplum accipiet et in futuro sæculo vitam consequetur æternam.* Cumulatur adhuc hujus fidei merces, et seni promittitur filius. Adest illi virtus charitatis quæ omnia credit; audit, exultat, amplius diligit, suscipit filium de conjuge sterili, quam spe pariendi destitutam sterilitas ætasque jam fecerat, atque in illo benedictionem omnium gentium promissam firmissime tenet; sed adhuc eum charitas probat probatumque commendat et quemadmodum nihil Deo præferat posterius monstrat. Vocat eum Dominus de cœlo dicens: *Abraham, Abraham*, et ille tanquam servus obediens, *Ecce adsum*, ait, et Dominus, *Accipe*, inquit, *filium tuum illum quem diligis Isaac, et vade in terram excelsam, et offeres eum holocaustum in unum montium quem dixero tibi*. Neque hac quidem jussione turbatur aut frangitur servus fidelis. Adest enim ei virtus charitatis quæ omnia credit. Surgit, domum pergit, asinum stravit, ligna concidit, gladium et ignem sumit, puerum simul adducit et pergit ad locum. Nunc intentus factus Isaac patrem interrogat dicens, *Pater*, ait, at ille, *Quid est, fili?* Et filius: *Ecce*, ait, *ignis et ligna, ubi est ovis quam immolaturus es ad holocaustum?* Et pater respondit: *Deus providebit sibi ovem ad sacrificium, fili.* Magnum hoc et grande video sacramentum: aliud Abraham corde gestabat et aliud filio promittebat, sed neque quæ promittebat filium fallebant, neque aliqua infirmitas cor ejus a proposito immutaverat. Quid plura? pergit viam, videt locum de longe et statuens pueros suos ibi, eis talia verba profert dicens: *Sedete hic cum asino, ego autem et puer ibimus usque illuc, et cum adoraverimus, revertemur ad vos*. O sancte Abraham, quid est quod dicis, cum aliud tibi de puero gerendum sit? Numquid aut te, aut tuos fallis? Non, inquit, sed quod prophetice vel dico vel gero virtus charitatis est in me manens quæ omnia credit et facit et dicit. Audio enim eam sine strepitu vocis intus ad cor loquentem et dicentem mihi: Tu quidem licet resurrecturum credens pleno et perfecto voto puerum ducas immolandum, filius tuus in isto Sacrificio non cremabitur, quia resurrectio Dei Filio reservatur. Merito hujus viri fidem Jacobus apostolus commemorans ait: *Credidit Abraham Deo et reputatum est illi ad justitiam* et amicus Dei appellatus est. Amicos ut novimus conjunctio animorum facit. Unde quidam sapiens hujus mundi ait: *Velle atque idem nolle ea demum firma amicitia est*. Ergo amicos, ut novimus, conjunctio animorum facit; quemadmodum autem iste sanctus conjunxerit animum Deo, ut ejus amicus appellaretur juvat nosse. Sicut enim Deus Pater unico Filio non pepercit, sic jubente Deo ut immolaretur ei filius quem dederat illi, devoto is corde obtulit eum. Sed quæ sequuntur videamus; delectat enim nos adjuvante Domino hujus historiæ plenam vobis reddere notionem. Postquam relictis pueris ad locum sacrificii pater cum filio venit, aram constituit, ligna composuit, deponit humana paternæ pietatis indicia, induitur sacerdotis devota constantia, educit gladium ut perimat filium. Quid vobis videtur, fratres? Nihil hic sentimus humanum: imo totum cognoscimus divinum; sed et ille filius qui paulo ante ovem requirebat, sub ingenti silentio talia in se fieri sentiebat, et ita patiens invenitur, tanquam jam ille esset, qui sicut ovis ad immolandum ductus est; et tanquam agnus coram tondente se sine voce, sic non aperuit os suum. O et tu, sancte Isaac, indica nobis silentii hujus tam grande secretum. Paulo ante nihil in te fieri sentiebas, et a patre arietem requirebas; nunc autem manibus ligaris, in aram imponeris, ligno quodammodo suspenderis et modo taces? Taceo, in-

quit. Dic quare, obsecro noverimus. Vultis nosse, ait, quare modo taceo? Quia figuram illius gesto qui voluntate ponit animam suam, non necessitate. In hoc tam grandi et mystico sacramento fidei et Abraham sanctus apparuit probatus, et filius in præsenti est liberatus. Si qua es anima quæ cupis sequi vestigia fidei patris nostri Abraham, exi de terra tua et cognatione tua : relinque populum tuum, et domum patris tui, id est fideliter renuntia diabolo, pompis ejus et angelis ejus, et sequere viam rectam quæ te perducat ad terram in qua ditescas et emineas et efficiaris socius Abrahæ. Sed cum ista omnia feceris, si virtus charitatis quæ omnia credit est in te, adhuc tentabit te et probatum coronabit te, expetit a te sacrificium dilecti tui. Quid a te expetit? Quod Abraham illi dictum est : Da mihi unigenitum dilectum tuum. Tibi dicit sapientia, Da mihi, fili, cor tuum, ipse est dilectus unicus; quid metuis offerre cor tuum? Offer sacrificium contritionem cordis Domino Deo tuo, et dic cum propheta, *Holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus contribulatus, cor contritum et humiliatum, Deus, non despicies.* Nihil metuas tali sacrificio oblato, et tibi acceptum erit, et quod obtuleris integrum permanebit. Aliam virtutem charitatis quæ omnia superat placet nunc inspicere, quam superius plebi Israel et patribus nostris assignasse cognoscimus. Ejus namque virtutis vox est in versu illo prophetico : *In te speraverunt patres nostri, speraverunt et liberasti eos.* Et ipsi ex Ægypto fugere jubentur, terra eis lac et mel fluens promittitur, per mare Rubrum transeunt, ad heremum veniunt, ducebat eos spes charitatis ut discerent Deum amare gratis. Redditur his merces fidei; non enim potest non reddere qui se dignatur facere debitorem. Post heremum mella e petra fluxerunt; panem cœli manducaverunt; non sunt privati a desiderio suo quod speraverunt, terram etiam promissionis acceperunt. Exurgat anima quæ hujus charitatis virtute comprehensa est : effugiat ex Ægypto, id est ex hujus sæculi desiderio, pergat ad mare Rubrum, scilicet Christi baptismum; ideo rubrum quia Christi sanguine purgatum. Persequantur hostes, peccata scilicet cum suo auctore diabolo, tanquam ex Ægypto cum suo rege Pharaone sæviant, sequantur fugientes, quid metuis? Usque ad aquam sævient; ingredieris tu, ingredientur et illi post te, sed aqua retro conversa illis erit in perniciem, tibi proficiet ad salutem. Illos obruet, te abluet, illos damnabit, te liberabit. Post hoc suscipies mel de petra quo famem et sitim tuam saties; *Petra enim erat Christus,* ex cujus præceptis tanquam ex fontibus dulcedinis satieris, gustabis etiam panem, illum scilicet qui dicit : *Ego sum panis vivus qui de cœlo descendi.* Gustabis et videbis quoniam suavis est Dominus, et si in te eminet virtus charitatis quæ omnia sperat, per heremum necesse est te transire, id est utaris hoc mundo tanquam non utens, et in hac vita peregrinum te noveris esse, si terram promissionis cupis intrare; hæc terra est de qua propheta cantat et di-

A cit : *Credo videre bona Domini in terra viventium.* Ultima virtus charitatis restat quæ omnia sustinet, et nunquam cadit. Hanc ipsi capiti nostro Domino Jesu Christo convenire novimus, et ideo in ultimo ponitur, *quoniam finis legis est Christus.* Quanta autem ipse pro nobis sustinuit puto charitatem vestram ignorare non posse. Tamen exinde aliquid dicam, si tamen de tanto aliquid digne dicam. Prius illud quod Deus homo, quod Verbum caro factum est, quod multa bona fecit, et mala perpessus est, quod mortuos suscitavit, et mortuus est; quod singulari illa patientia pertulit diabolicum tentatorem, discipulum traditorem, quod ipsum Judam priusquam traditorem pertulit furem, et ante experimentum vinculorum, crucis, ac mortis, labiis ejus dolosis non negavit

B osculum pacis. In ipsa autem morte quanta sustinuit? Pertulit odiorum flammas, ministras pessimi cordis linguas. Clamaverunt Judæi, *Crucifige, Crucifige,* et ut rei manerent Judæi, innocens ab eis crucifixus est Filius Dei; ad crucem ducitur, expalmatur qui est palma victoriæ, spinis coronatur qui spinas peccatorum nostrorum venit confringere; ligatur qui solvit compeditos; ligno suspenditur qui erigit elisos; aceto potatur fons vitæ, disciplina cæditur, salus vulneratur, vita moritur, occiditur ad tempus vita a morte, ut in perpetuo a vita occidatur mors. Quid hic Judæi in hac morte Christi? Exultaverunt quasi victores, et dum terrenum et caducum regnum timuerunt perdere, regem cœli et terræ non dubitaverunt occidere. Sed nec sicut pu-

C taverunt, victores exstiterunt. Si enim vicerunt, regnum quomodo perdiderunt? Quomodo nunc usque servi remanserunt? Ista namque causa est qua Christus ab eis occisus est. Dixerunt namque apud se principes Judæorum, ut evangelista narrat : *Videtis, inquiunt, quia totus mundus post eum abiit; si dimiserimus eum vivere, venient Romani et tollent nobis et locum et regnum;* et Christum occiderunt, et locum et regnum perdiderunt. Quid vobis profuit, o insani Judæi, quod tantum scelus commisistis? Numquid quia Christo Domino, ut decuit, servire noluistis, facti estis mali servi bonorum servorum Christi? Per ipsos conterit contumaciam vestram, per ipsos dissipat consilia vestra, per ipsos tribuit scelera in capita vestra. Ipse autem Dominus quem vos intere-

D mistis non vos servos, sed liberos esse cupiebat quando dicebat : *Si vos Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis;* vos autem Deum et Dominum regem, et ipsam veram libertatem non solum repudiastis, verum etiam negare cupientes clamastis : *Non habemus regem, nisi Cæsarem.* Sed ne in hoc quidem gloriemini quod Christum occidistis, actum est de vobis potius et nescitis. Audite ipsum Dominum dicentem per prophetam : *Ego dormivi et somnum cœpi,* somnum appellans mortem a vobis illatam. Cæterum qualis mors potuit esse triduana, maxime illius qui per eumdem prophetam alio loco dicit : *Numquid qui dormit non adjiciet ut resurgat?* Ego, inquit, dormivi ego qui potestatem habeo ponendi animam meam

ego dormivi, non quia sævistis, non quia insanistis; ego implevi quod volui, vos in scelere remansistis. Quis exigit tanta de Deo nostro, fratres, pro nostra redemptione et salute, nisi charitas quæ nunquam cadit? O charitas quæ magnas vires habes, et de cœlo Deum deposuisti; o cara sanitas, o sancta et vera charitas quæ tanta es in terris, quanta eris in cœlis! Quæ tantum potes in hac pugna mortalitatis adhuc sollicita, quantum poteris in illa perfecta pace secura? Evigila itaque omnis anima christiana, et si in te eminet virtus charitatis quæ omnia sustinet, Domini tui imitare vestigia. *Christus enim*, ait apostolus Petrus, *pro vobis passus est relinquens vobis exemplum ut sequamini vestigia ejus:* et si ille propter te de cœlesti sede ad terrena descendit, tu propter te terrena fuge, appete cœlestia. Si dulcis est mundus, dulcior est Christus; si amarus est mundus, pro te omnia sustinuit Christus. Via tibi factus est ipse salvator, surge, ambula, habes quo; noli pigrescere; sed forte quæris quo? Vides enim viam et quæris quo ducat hæc ipsa via? Ad veritatem et ad vitam. Si amas veritatem, si amas vitam, et cupis ad veritatem et ad vitam venire, a via noli errare. Video, inquis, viam et cupio ambulare; sed amara est: *Arcta enim via et angusta est quæ ducit ad vitam;* Christus transivit, et adhuc aspera est? Transierunt senes, transierunt juvenes, transierunt puellæ quæ viam quam times et horres tritam tibi fecerunt. Ambula ergo viam securus: ambula, quid enim metuis in hac via? Mortem? et mortem times qui ad vitam curris? Bonus es; bene in hac vita curris. Mors tibi janua est quæ te repræsentat non quæ auferat vitam. Ambula ergo viam, imo ipse qui propter te factus est via, ipse te ducat per se ipsum; ipse est enim *via, veritas et vita.* Dic ergo tu, o anima fidelis et pia, dic secura, dic et cum propheta veraciter exclama: *Deduc me, Domine, in via tua, et ambulabo in veritate tua:* tunc ad te securus perveniam, si usque in finem tuam gratiam non deseram. Hæc, fratres dilectissimi, quæ a Domino ipsius charitatis dicta sunt sanctitati vestræ, ita hæreant sensibus et cordibus vestris, ut eadem ipsa charitas fructum in vobis operis inveniat, non folia laudis.

OPUSCULUM TERTIUM

SIVE

HOMILIA IN DOMINICA II ADVENTUS.

Ecce ex qua Tribu nasciturus esset Christus ex lectione evangelica docemur. Ex David autem stirpe secundum carnem futurum esse, ita prænuntiatum est in psalmis: *Juravit Dominus David in veritate, et non frustrabitur eum, de fructu ventris tui ponam super sedem tuam.* Et rursum: *Semel juravi in sancto meo si David mentiar, semen ejus in æternum manebit et thronum ejus sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta in æternum, et testis in cœlo fidelis.* Et item in libro Paralipomenon: *Et factum est verbum Domini ad Nathan prophetam dicens: Vade et dic servo meo David: Hæc dicit Dominus: Annuntio tibi quod ædificaturus est domum sibi Dominus; cumque impleveris dies tuos ut vadas ad patres tuos, suscitabo semen tuum post te, quod erit de filiis tuis, et stabiliam regnum ejus. Ipse ædificabit mihi domum, et firmabo solium ejus usque in æternum. Ego ero illi in patrem, et ipse erit mihi in filium, et misericordiam meam non auferam ab eo, sicut abstuli ab eo qui ante te fuit; et statuam eum in domo mea, et in regno meo usque in sempiternum, et thronum meum firmissimum in perpetuum.* Hæc omnia qui in Salomone putat fuisse impleta, multum errare videtur; nam qualiter in Salomone intelligendum est quod dictum est: Postquam dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, quod erit de filiis tuis, et stabiliam regnum ejus? Nunquid de illo Salomone creditur prophetatum? Minime; ille enim vivente patre suo cœpit regnare; nam hic dicitur: quia cum impleti fuerint dies tui et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum, ex quo intelligitur alium fuisse promissum, qui non ante mortem David, sed post mortem ejus prænuntiatus fuerit suscitandus, qui ædificaret domum Domini non de parietibus manufactis, sed de lapidibus vivis et pretiosis, id est sanctis et fidelibus, nam et illud quod subjecit: fidelis erit domus ejus, et regnum ejus usque in sempiternum coram me, attendat et aspiciat quisquam non de Salomone esse prænuntiatum; Salomonis namque domum fuisse plenam mulieribus alienigenis colentibus idola, et ipse ab eis rex idololatriæ seductus, atque dejectus, qui dum bonus fuisset in initio, malum exitum habuit. Ergo quis est iste cujus domus est fidelis in perpetuum, et qui post mortem David promittebatur suscitandus? Ille est utique de quo ipse David in psalmo octuagesimo octavo æstuans et proclamans dicit: *Tu vero distulisti Christum tuum.* Non est ergo Salomon, sed nec iste David, sed dilatatus est Christus. Ecce apparuit certe promissiones prædictas non in Salomone, sed in Christo Domino nostro, qui ex David genere ortus est, fuisse completas, de quo per Hieremiam ipse Dominus dicit: *Ecce dies veniunt, et suscitabo David germen justum, et regnabit rex, et sapiens erit, et faciet judicium et justitiam super terram. In diebus illis salvabitur Juda, et Israel habitabit confidenter, et hoc est nomen quod vocabunt eum, Dominus justus noster.* Et Isaias de Christo quia ex semine David natus est secundum carnem sic in consequentibus prophetiæ suæ dicit: *In die illa radix Jesse qui stat in signum populorum, ipsum gentes deprecabuntur, et erit sepulcrum ejus gloriosum.* In signum populorum stat radix Jesse, quoniam Christus signaculum crucis exprimit

in frontibus eorum. Ipsum gentes deprecabuntur, quod jam oblutum cernitur fuisse completum. Sepulcrum autem ejus in tantum est gloriosum, ut excepto quod redempti per mortem ejus gloriam exhibemus, etiam locus ipse coruscans miraculis gloriæ suæ, ob eam causam ad se omnem contrahit mundum. Hic locus in hebræo habet : *Et erit requies ejus gloriosa*, utique quia moriens caro ejus non vidit corruptionem, secundum sententiam psalmi, quia *non est derelicta anima ejus in inferno*, nec datum est *sanctum* ejus *videre corruptionem*. Iste est qui per Nathan ex semine David promittitur, qui etiam et per Isaiam prophetam ita prænuntiatur : *Egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet*. Hæc virga de radice Jesse virgo Maria est, de radice David exorta, quæ genuit florem Dominum salvatorem, de quo etiam sequitur : *Et requiescet super eum Spiritus Domini, spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiæ et pietatis, et replebit eum spiritus timoris Domini*. Ideo autem tanta dona Spiritus super eum prædicantur, quia in eo non ad mensuram habitat Spiritus sicut in nobis, sed tota inest plenitudo divinitatis et gratiarum. Iste est *qui non secundum visionem oculorum, et auditum aurium judicat, sed est justitia cingulum lumborum ejus et fides cinctorium renum ejus*; in cujus ecclesia habitat lupus cum agno; ille utique qui solebat ab eo rapere prædam, et dum ad eam convertitur cum innocentibus commoratur; in cujus ovili pardus cum hædo A accubat, permixti scilicet subdoli cum peccatoribus, ibi vel etiam vitulus ex circumcisione, leo ex sæculi potestate, oves de populari ordine simul commorantur, quia in fide communis est commixtio omnium. Puer autem parvulus minans eos ille est utique qui se humiliavit pro nobis in parvulis. Bos autem et leo simul comedent paleas, quia principes cum subjectis plebibus communem habent doctrinam. Delectatur quoque infans ab ubere super foramine aspidis, dum gentes quæ solebant venena prædicare aliquando conversæ etiam parvuli Christi fidem delectantur audire; caverna enim reguli corda sunt infidelium, in quibus ille serpens tortus requiescebat, quem ablactatus comprehensum exinde captivum traxit, ut in monte sancto ejus, quod est Ecclesia, B non noceret. Jam vero quia ore prophetico de Mohab nascenti Christo perhibeatur testimonium, idem Isaias testatur, *Ponam enim*, inquit, *super his qui fugerint de Mohab leonem, et reliquiis terræ : emitte agnum, Domine, dominatorem terræ, de petra deserti ad montem filiæ Sion*. De hac enim gente Mohabitarum egressus est agnus immaculatus qui tollit peccati mundi, qui dominatur in orbe terrarum. Petra autem deserti Ruth significat quæ destituta morte mariti de Booz genuit Obed, et Obed Jesse, et de Jesse David, et de Davidica stirpe natus est Christus. Montem autem filiæ Sion aut historialiter ipsam urbem Hierosolymam dicit, aut juxta tropologiam Ecclesiam in specula, id est in virtutum sublimitate collocatam.

OPUSCULUM QUARTUM,

SIVE

SERMO IN CIRCUMCISIONE DOMINI.

Incarnationis divinæ mysterium, nostræque recordationis egregium sacramentum ob hoc a nobis annua revolutione celebratur et colitur, ut tanti commemoratio beneficii quod nobis indignis fuerit impensum ostendat, et quid tantæ gloriæ debeamus admoneat. Proinde, fratres, quantum audivimus Dominum Jesum Christum pro nobis misericorditer humiliatum, tanto magis agnoscamus ineffabiliter gloriosum, in quo namque suam circa nos insuperabilem charitatem Dei unigenitus evidenter ostendit, in quo pro nobis humilitatem veræ carnis, veræque mortis, non coactus necessitate sed bonitate miseratus assumpsit. Quid enim boni feceramus, fratres, ut tantum nobis beneficium præstaretur? Quæ nostra bona merita fuerunt ut unigenitus Dei homo fieri dignaretur, ut Altissimus immolaretur, ut indeficiens Angelorum panis fœmineis uberibus lactaretur, ut sæculorum rex contumeliis afficeretur, ut vita æterna mori patientissime dignaretur? Attende igitur, homo, tantæ benignitatis dignationem, ut gratiarum persolvas humiliter actionem. Scito autem te non honorificentiam, sed contumeliam divinæ gratiæ reddere si cœperis de tanti beneficii C magnitudine dubitare; imo illa omnia quæ de humilitate atque humanitate Domini Salvatoris audivimus, vera esse sine aliqua hæsitatione credamus. Et ideo magis gratias agamus, fratres, qui cum mereremur pœnam percepimus gratiam, qua gratia factum est ut dum mors debetur perditis, vita gratis donaretur indignis. Altissimi namque Salvatoris humilitas non ipsi aliquod intulit detrimentum, sed incrementum nobis contulit magnum, nec excelsum dejecit, sed dejectos erexit; ut enim plenum Dei Filius operaretur redemptionis nostræ negotium, non solum dignatus est Creator totius carnis de carne Virginis secundum veritatem carnis naturaliter nasci, et Deus factor hominis homo verus ex homine fieri, quinetiam pannis involvi in angustissimo præsepio, humanis manibus bajulari. O clementissimi Dei gloriosa benignitas, o altissimi Dei excelsa D humilitas! Ille a matre nutriebatur infantulus, qui matrem sibi creavit immensus; ipse a parentibus in suum templum puer parvulus portabatur, qui Deus magnus in eodem templo a sanctis hominibus rogabatur; et idem pro se sacrificium præcepit offerri, qui sine peccato pro nostris venerat impietatibus im-

molari. Considera igitur, homo, quid debeas excelso Creatori tuo, humiliato Redemptori tuo. Verumtamen, carissimi, hoc semper christianæ fidei tenere consuevit integritas, ut si quid a Christo secundum canonicam Evangelistarum narrationem factum legimus, vel audimus, historiam primum veram esse sine dubitatione credamus, deinde in historica veritate spiritualem quoque intelligentiam requiramus. Cum enim divinæ textus historiæ verus esse creditur, Manichæus in sua severitate confunditur, qui dum in Christo Dei Filio veritatem non credit carnis, scripturis sanctis et veteribus et novis crimen nititur imponere falsitatis. Nam cum Veteris Testamenti deificam miser execratur historiam, in Novo Testamento ipse sibi denegat utique medicinam. Non vult enim credere humanam carnem a Deo plasmatam, neque circumcisionem carnis imperatam a Deo nostro sanctis patribus, nec victimam de carnibus animalium Deo vivo et vero priscis temporibus immolatam, nec sabbatum ex Dei præcepto ac voluntate servatum, nec Domino templum, Deo jubente, fabricatum; itaque dum in Scripturis sanctis non discernit temporum qualitatem, spernit et despicit Dominicæ Incarnationis saluberrimam veritatem. Quapropter ut Manichæus evidentissima ratione vincatur, et victus utinam convertatur, ex hodierna evangelica lectione veritatem Testamenti Veteris defendamus, ut ex hoc et Veteris et Novi Deum unum manifestissime comprobemus. Ecce sancto evangelista narrante cognovimus Christum Dei Filium verum hominem natum, Christum Dei Filium veraciter circumcisum, pro Christo Dei Filio sacrificium de carnibus secundum morem tunc divinæ institutionis oblatum, sive autem circumcisio carnis, sive carnalium sacrificiorum regula, in Veteri Testamento cognoscitur instituta. Cur igitur, dilectissimi, non credatur justissime in Veteri Testamento, quoniam Dei manibus plasmatus est homo, quando in Novo Testamento ut non in æternum periret homo ipse unigenitus Dei pro nobis factus est verus homo? Cur non credatur Deus etiam circumcisionem carnis ad aliquid significandum congruo tempore jussisse fieri, cum eam Dei Filius in suo corpore fecerit celebrari? Cur autem non sibi Deus noster præterito tempore populum Judæorum typicas jussisset victimas carnis offerre, quando ipse Deus unigenitus ex Judæis temporaliter natus seipsum pro nostris peccatis secundum carnem dignatus est immolare? Attendat igitur Manichæus utriusque testamenti manifestissimam, et concordissimam veritatem, et conversus suam abjiciat vanitatem. Videat in Veteri Testamento significationem futurorum, in Novo revelationem præteritorum; Christum autem Deum amborum Testamentorum, in Veteri Testamento quod exhibiturus fuerat promittentem, in Novo quod promiserat exhibentem, nec in promissione mendacem, nec in donatione fallacem, sed ubique bonum, ubique justum, ubique sanctum, ubique potentem, ubique clementem. In Veteri Testamento carnis, atque humanæ animæ potentissimum Creatorem; in Novo ejusdem carnis, atque animæ elementissimum susceptorem, ac si primo carnis animæque factorem, postmodum vero carnis animæque salvatorem. Hæc Manichæus audiat, conferat, agnoscat, et credat, credensque ad Ecclesiam catholicam redeat, in qua beneficium veræ salutis inveniat. Per hæc autem quæ Dominus gessit in corpore constitutus non solum utriusque Testamenti dignatus est concordiam demonstrare, verum etiam christianorum mores salubriter voluit informare, ut quod in illo pro nostra salute gestum corporaliter intuemur, nos quoque spiritualiter imitemur. Ideo nam parvulus in terra natus est Christus, ut humilitatem disceret christianus; ob hoc etiam parentibus carnis suæ subditus erat, ut honorificentiam semper patri et matri omnis christianus exhibeat. Ideo autem Christus vilibus involutus est pannis, ut christianus non declaretur vestibus pretiosis; propterea vero Christus in terra pauper voluit apparere, ut divites christiani discerent terrenas divitias non amare, sed eleemosynas pauperibus erogando possent suas divitias in cœlo servare. Per circumcisionem vero quam Dei Filius in carne suscepit, nostri cordis circumcisionem in spiritu præmonstravit, quam circumcisionem nobis sermo legalis indicit, dicente Moyse: *Circumcidite præputium cordis vestri, et circumcidimini Domino Deo vestro*. Cui præcepto concordat beatus Paulus apostolus dicens: *Non enim qui in manifesto Judæus, neque quæ in manifesto in carne circumcisio, sed qui in abscondito Judæus, et circumcisio cordis in spiritu, non littera, cujus laus non ex hominibus, sed ex Deo est*. Proinde circumcisionem in corpore habuit Christus, ut spiritualiter in corde habeat christianus, ob hoc namque ille qui nullum habere potuit omnino peccatum deposuit præputium carnis, ut nos abjiciamus desideria pravitatis. Christus igitur manibus est portatus ad templum, ut christianus bonis operibus conscendat in cœlum. Sacrificium pro se offerre voluit Christus ut ad altare Domini se offerat christianus; maxime autem bene vivendo, seipsum Deo offerre festinet, et mundum sacrificium se divinis obtutibus curet exhibere; in ipso enim pro Christo oblato sacrificio, quoddam spirituale sacrificium nobis agnoscimus indicari. *Par*, inquit, *turturum et duos pullos columbarum*. In hoc genere avium, dilectissimi fratres, magnum nobis commendatur catholicæ fidei sacramentum; in columba enim charitas agnoscitur, et in turture castitas invenitur. Turtur namque servat intemeratam uni viro fidem, columba vero aliarum cohabitantium non deserit unitatem. Christianus igitur tunc vere spiritalis turtur efficitur si veram trinitatis fidem firma credulitate conservet, et hæreticæ pravitatis sensum tanquam fornicationis inquinamenta repudiet. Tunc vero erit columba si longanimiter usque in finem in catholica societate permaneat, et contra tentationis scandala immobili firmitate consistat, ut nec hæretica fornicatio corrumpat in corde fidei castitatem, nec amara dissensio ecclesiasticæ charitatis dissipet

unitatem; hæc enim catholica Ecclesia est, quæ fidem uni Deo tanquam legitimo viro reservat, et congregationem multorum in charitate multiplicat. In hac turture et columba, dilectissimi fratres, sollicite permanete, hanc charitatem vobis omnibus custodite ut eam nec arianus violet, nec donatista conculcet, nec manichæus coinquinet: hi enim, velut accipitres mali unitatem columbæ cupiunt dissipare, et castitatem turturis desiderant violare. Nam manichæus in Christo veram non credit carnem; arianus veram in eo minuit divinitatem, donatista vero dissipat catholici corporis unitatem. Manichæus sacramentum non videt Redemptoris, arianus magnitudinem non cogitat Salvatoris, donatista vero, tanquam lupus rapax, boni non dubitat gregem dissipare pastoris. Hi ergo, sicut dixi, tanquam accipitres mali miseros et vanitatis cupidos, aut veritatis ignaros occidere cupientes, persequentur columbæ charitatem, execrantur turturis castitatem, et quos possunt aut ore devorant, aut unguibus lacerant, id est aut sermonibus depravant, aut persecutionibus cruciant. Vos ergo, dilectissimi fratres, in fide custodite catholicam veritatem, in charitate servate catholicam pacem; ille enim gratum Deo offert sacrificium qui charitatem fraternam et verum catholicæ fidei servaverit sacramentum, ubi unus Deus, una Trinitas colitur, nec Pater major Filio est, nec Patre minor, secundum divinitatem, Filius prædicetur, nec ab eis discernitur substantia sancti Spiritus, qui cum Patre et Filio naturaliter unus est Deus. Una est enim Trinitatis sancta potentia, quia in tribus personis una manet naturalis substantia; una est enim potestas, quia una majestas, una Creatoris dominatio, quia una creaturæ conditio; quidquid enim Pater creavit, per Filium fabricavit, et in Spiritu sancto firmavit, Filius autem natus est de gignente, Spiritus sanctus procedit de permanente, nec tamen nascendo Filius divisit Patrem, nec Spiritus procedendo minuit Deum, quia nec auget hærendo cum nascendo Filius non est minoratus, nec Spiritus sanctus procedendo est separatus, in se enim beata illa Trinitas manet, quia ibi substantialiter unitas permanet; et quoniam nihil est in Trinitatis divinitate creatum, propterea ibi nihil est utique separatum. Hæc, dilectissimi fratres, fideliter tenete, in his jugiter permanete. Hæc sit in corde cogitatio, hæc in ore confessio. Tenete fidem quam accepistis in nomine Trinitatis, servate unitatem spiritus in vinculo pacis, ut turtures et columbæ spiritualiter in domo Dei semper esse possitis.

SANCTI AUGUSTINI

SERMONES QUATUOR

NUNC PRIMUM AB ILLUSTRISSIMO CARDINALI MAIO EDITI.

(*Spicileg. Rom.* tom. VIII.)

In sequentes sermones

MONITUM EDITORIS.

Diu multumque est, ex quo ineditos priscorum Ecclesiæ patrum sermones, latinos et græcos, linguis etiam syriaca et arabica scriptos, sed de græco fonte sæpe manantes, colligere cœpi. Igitur et in mea Scriptorum veterum collectione, et in Auctoribus classicis, et in hoc etiam Spicilegio, nonnullos pro re nata et quasi gustus gratia vulgavi; veluti etiam nunc in hujus voluminis calce quatuor mihi collocare placet magni Augustini sermones, quos e pervetustis membranis, neque ex uno quandoque sed ex pluribus repetitis exemplaribus, ante quinquennium delibavi; quosque adhuc anecdotos reor, post nobiles Maurinorum labores, et post vindobonensia, florentina, casinensia Romæ et Parisiis edita, additamenta, quæ proba novi et inspexi.

Primus de Petro jussu Domini super mare ambulante, testimonium habet a Possidio illo, qui ferme quadraginta annis cum divo Augustino vixit, ejusque vitam et scriptorum indiculum concinnavit. Is quippe inter divi sermones memorat hunc cum hujusmodi titulo: De evangelica lectione, ubi Domino jubente Petrus super mare ambulavit. *His ego Possidii verbis, tum etiam antiquissimi codicis auctoritate fretus, hunc genuinum esse Augustini sermonem prorsus non dubito.*

De utilitate jejunii concionatum fuisse Augustinum testatur Possidius; quod multoties ab illo factum fuisse, certum est, recurrentibus annis. Ex his sermonibus unus exstat in editione maurina T. VI, p. 613. Alter hic noster credendus est, quem secundo loco ponimus in sex priscis codicibus compertum, cujus est titulus Quantum valeat jejunium.

Tertius, De nuptiis *in Chana Galileæ, servatus est in antiquissimo codice, cujus primam paginam jamdiu attritam et evanescentem, chemicis adjumentis quantum licuit instauravi, multoque labore ac patientiâ legi; non ita tamen ut sine aliquot lacunis sit, quas expleri aliquando posse vix puto. Comparavi quidem hunc sermonem cum Augustini tractatibus octavo et nono in Joannem, ubi idem argumentum evolvitur; re tamen vera noster hic totus diversus est. Item Beda in commentario ad Pauli Epistolam priorem ad Timoth. cap.* IV, *quem ex Augustini, ut scimus, operibus consarcinavit, haud sermonem nostrum, sed illos in Joh. præ oculis habuit. Nihilo tamen minus, quisquis beati Augustini stylum, præsertim in sermonibus, parumper callet, hunc quem in manibus habemus tractatum, sine dubio inter sinceros reponet. Præterquam quod illa quæ statim sub initio adversus Manichæos dicuntur, quis non ab ore Augustini procedere agnoscit?*

Quartus denique sermo, cui titulus De missâ cotidianâ, *nomen item Augustini gerit in pervetusto exemplari; dictumque apparet, dum adhuc ethnici judæique inter christianos versarentur. Neque res igitur, neque ætas, neque ipse, ni fallor, stylus obstant, quominus auctoris, quem sermo præ se fert in titulo, fœtum esse credamus. Nam nec cunctos Augustini tractatus indiculo suo comprehendisse Possidium, exploratum est. Cæterum hiatus aliquot, obscurasque aut dubias lectiones in hoc præsertim ac superiore sermone, nemo quæso miretur: codicis enim originalis, dum editionem moliebar, præsentem facultatem non habui; cui deinceps incommodo, ut spero, medebor.*

Hæc tantum in præsenti; latius postea rem hanc et alias expositurus, et gratias etiam illis acturus si qui me in his laboribus ac vestigationibus favore suo adjuverunt, vel adjuturi sunt.

SERMO PRIMUS.

De evangelio ubi beatus Petrus in mari tempestatem sustinuit in navi. Matth.* XIV, 22 *seqq.

Nutritos hirundo pullos suos cum volandi arti disponit, paululum quidem in aere dimittit, quibus tamen ipsa vicina est, ne forte decidant trepidando, adhuc infirmi volando. Ita et salvator noster Jesus Christus discipulos suos quasi teneros pullos de nidulis quietis emisit marinis fluctibus adprobandos. At ubi cœpit pinnas devotionis eorum marina procella turbare, et ventosa tempestas dissipare, ipse potens est sequi navigio qui imperat vento. Fecit sibi potentissimam monopedam (*a*), singularem quadrigam, mirandam suis vestigiis plateam componens, non marmoribus ornatam sed fluctibus pictam, non saxis sed plantis. Non longe recedit, qui pie præmisit. Ambulabant soli et non soli, temptandi, probandi, visitandi. Invenit occasionem quasi subtilis fur effractor, qui excitat tempestatem, qui non amat tranquillitatem; et quasi absente magistro discipulos temptat, ventos inflat, excitat mare, et sequentem non videt gubernatorem. Fit servis absente domino argutatum (*b*) sine causa naufragium, sed tenetur pietate navigium. Illi interea manus extendunt, lacrimas fundunt, vela deponunt, strident funes et restes, ut Petrus solvatur et diabolus alligetur. Ubi exclamant, inquit, Domine salvator es noster? Præmisisti nos, et dimisisti nos. Ecce naufragator, ubi es tu potentissime gubernator? Ecce tempestas, ubi es pietas? Ecce mare latrat, ubi es tu agnus Dei qui tulisti peccata mundi?

Continuo advenit Dominus, cum pietate subridens ad teneros pullos. Ventis turbantibus dissipatis, venit potenter, appellat clementer, suos quoque reficit sapienter. Vident et turbantur, qui non videndo turbabantur. O inenarrabilia, fratres mei! Ubique metus, aut de periculo, aut de miraculo. Sed tulit (*c*) illis timorem qui mitigavit tempestatem. Nolite, inquit, timere; ego sum. Magna fit eis consolatio, Domini personæ interpretatio. Domine, clamant: securi sumus, si tu es: non timemus, si tu es. Et Petrus ait: Possum facere quod facis, si tu es; sed proba mihi vere si tu es; et jube me venire super aquas, si tu es. Domine, ad te dixi: sine te non præsumsi; si jubes, dixi; sed si juvaveris, quod dixi. Si non juvas, noli jubere; sed si juvas, dignare jubere, et jube me ad te venire super aquas. Et Dominus e contra: Veni ad me, si præsumis de me. Lætus Dominus vultuque jucundo favens, expectans piscatorem suum, confessorem suum, præsumtorem suum, ducem suum, magnum comitem suum, et primum carbunculum, lapidem pretiosum, non longe expectans sed prope propter pietatem.

B Petro itaque mare subripit trepidanti. Sensit mare in Petro fidem deficere, et cœpit majore undarum lingua latrare. Solvitur quod erat firmatum, quia fidei solutum est firmamentum. Velut cera sole calente soluta, sic cœpit unda laxari mollita. Sensit petram pelagi Petrus vacillare (*d*) jam debilem fluescentem: et depressis vestigiis atque palpitantibus membris, extensis palmis, exclamat et dicit: Adjuva me, Domine, et miserere mei. Semper mihi timor est sine te, et in navicula et super unda præsumsi venire ad te. Quare tollar a te? Adjuva me, ad navem revoca, ascende mecum, veniam tecum. Ille Dominus virtutum nobiscum, susceptor noster Deus Jacob, Petrum allevavit, firmavit, ambulare intrepidum fecit, trepidantes discipulos refecit, compescuit procellam, gubernavit naviculam. Ipsam suam sponsam, nostram matrem, tranquillet Ecclesiam; et inter istam tempestatem ipsum habeamus semper gubernatorem, quem Petrus habuit defensorem! Amen.

SERMO II.

Quantum valeat jejunium.

Moyses quadraginta diebus et quadraginta noctibus

(*a*) Adnotent vocabulum lexicographi. Sic autem dicitur ob velocitatem. Confer Cangium voc. *Monovedæ*.

(*b*) Ita videbatur in cod. Intellige autem *subsiliens*; nisi mavis *agitatum*, aut quidlibet aliud.

(*c*) Nempe *abstulit*.

(*d*) Cod., *volitare*.

in eremo jejunavit, ut legem Domini mereretur accipere. Impetraverunt jejunia quod venter saturus desperabat. Denique videte, fratres carissimi, quid sit inter jejunium et saturitatem, inter ventrem vacuum et pulmonem epulis æstuantem. Moyses, quia jejunavit, Dominum vidit; et populus quia comedit et bibit, idola fabricatus est. Quid de Moyse loquor, et de israelitica multitudine? Ipse princeps generis nostri Adam quamdiu non comedit, in paradiso fuit: statim ut comedit, de paradiso ejectus est. Qui in paradiso Dei, virgo fuerat, ejectus de paradiso cognovit uxorem suam: semper enim saturitati juncta lascivia est: vicina sibi sunt saginæ membra atque luxuriæ; pro membrorum ordine, ordo vitiorum eligitur.

Helias sanctus, cui elementa famulata sunt, qui cœlum tribus annis et sex mensibus clauserat, ad cujus vocem supernum descendit incendium, cum eum Jezabal vellet occidere, et fessus sub umbrosa arbore jaceret in solitudine, angelus ad eum mittitur, et præcepit ut sumeret paululum panis et aquæ; quadraginta enim dierum jejunio per desertum ad Sina montem profecturus erat. Numquid enim Dominus omnipotens, qui cœlum et terram fecerat, cujus universa creatura est, non poterat mulsa per angelum aut vina transmittere, aut conditos cibos, aut marinas delicias, aut volucrum suavitates? Sed sciebat prophetam suum non aliter posse temptationes diaboli vincere, nisi jejuniis erudiretur.

Ejecit nos, fratres carissimi, de paradiso cibus, reducat esuries. Daniel ille futurorum conscius, et adventus Domini et eversionis Hierusalem manifestissimus prædicator, ideo vir desideriorum appellatus est, quia panem desiderii non comedit, et potum concupiscentiæ non bibit; magis enim Christum quam epulas desiderabat. Joannes præcursor Domini locustis in eremo nutritus est, non animalium carnibus et volucrum suavitatibus. Poterat utique juxta Jordanis fluenta piscium sibi exhibere delicias; sed pœnitentiam prædicaturus doctrinam rigoris et jejunii exemplo suo magis debuit docere quam voce. Cum in Evangelio quidam dæmonio plenus, Domino fuisset oblatus, quem purgare apostoli nequiverunt, interrogantes audiunt: Istiusmodi genus non ejicitur nisi orationibus atque jejuniis.

Videte, fratres, quanta sit virtus jejuniorum, ut id valeant jejunia facere, quod apostoli nequiverunt. Dimittantur vetera; unusquisque se ipsum consideret et perpendat quanta sit orandi differentia inter vacuum ventrem et refectum, inter rubentem faciem et ora pallentia, inter salivam virginem et labia crapulis dissoluta, inter oppressum epulis sensum et inediæ tenuitate vigilantem. Non dico duplicata et multiplicata jejunia, non dico hebdomadas, sed saltem singulos dies absque ciborum luxuria transigamus. Cessent lavacra, vina, vel deliciæ; non quod creaturam Dei judicemus esse damnandam; sed qui toto anno nobis viximus, saltem paucis diebus Deo vivere valeamus, adjuvante nos ipso qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat in sæcula sæculorum. Amen.

SERMO III.

De evangelio ubi Dominus de aqua vinum fecit. Joan. cap. II.

Nuptiæ, in quibus Christus et munerator et conviva discubuit; munerator scilicet in origine, conviva factus in genere, ut qui in primordio copulæ novellæ concesserat nasci ex homine hominem, ipse quoque nasci dignaretur ex virgine.... Aures nostræ pulsatæ nunc e sancto Evangelio sonuerunt: die, inquit, tertio nuptiæ factæ sunt in Chanan galilæa, et erat mater Jesu ibi; invitatus est autem Jesus cum discipulis ad nuptias. Si Manichæorum latebrosa voluptuosæ turpitudinis fœditas de nuptiis percontetur, Deus eas, inquit, non fecit. Si ergo Deus nuptias non fecit, quomodo in eis Christus cum discipulis suis invitatus adcubuit? Sed jam opaci hujus mysterii nubilum ventilemus. Die, inquit, tertio nuptiæ factæ sunt in Chanan galilæa. Splendescente igitur super obscurum, delictis offuscantibus, mundum Trinitatis die, Christus venit ad nuptias. Tunc autem anima quæ de limi fuerat jam affricta consortio, per fornicationem oblectantis pomi adulterum demutata maritum, pollutæ societatis nuptias celebrat. Audi Paulum hujus malæ conjugationis iterum vincla formidantem: timeo, inquit, ne sicut serpens Evam fefellit astutia sua, ita corrumpantur mentes vestræ a simplicitate et castitate quæ est in Christo Jesu Domino nostro. Dum itaque in unius discubitionis instrumento (a) jactati diabolus et anima lascivirent, invitato Jesu.... dum vino luxuriæ defecerunt. Genetrix autem Christi illa, quæ facinerosi (b) concubitus pactum exhorruit, quæ non solum corpore verum etiam mente virgo permansit, intererat invitata, conditione generis non participatione criminis, universitate nascendi non societate peccandi, quæ..... Christo, non quæ mundo consentiret jucundo.

Hæc igitur mater Christi longum mundi miserata laborem, quæ se noverat de palmite fidei magnum duxisse.... botrum, a proprio germine cœpit exposcere vinum. Quando autem angelo credidit, tunc pro mundo suggessit: tunc inchoavit agere sæculi causam, quando non trepidavit ad nuntium. Ecce enim ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum. Mox ex semine sancti Spiritus propagata in saltu virginali primitiva vitis effloruit, quæ umbraculis opacata cœlestibus subfrondet.... nis occultum botrum procreavit. Pependit salus in fidei apice, et turguit botrus.... Ecce postmodum ex matricis utero racemus divinæ prolis animatus.... natus est. Christus verus botrus continebat equidem intra se vitæ vinum.... crucis accesserat prelum. Dicit mater ejus: Vinum non habent. O virgo sapientissima! modo meruisti germinatam sobolem (c) procreare, et jam botrum... ris

(a) Num pro *stramento?*
(b) Ita cod., *facinus facineris*, ut *pignus pigneris*.

(c) Cod., *subu.em*.

exprimere? Equidem non potest nisi germen germini A obviare, et (palmiti suo) resistere. Sed qui de ligno carpsit supplicium, in ligno debet expectare remedium; et qui in arbore inlicitam demessuit frugem, expectare (*a*) debet ad crucem, ut ubi.... hauserat siccitatem, ibi salutis accipiat potionem. Vinum, inquit, non habent. *Attende* virgo, paulisper, præparet judæus lignum, descendat clavus in botrum, et.... poterit vinum. Quid ante tempus curris ad lacum, cum necdum impresserit Judas protervum super uva calcaneum? Ipse est enim ille Judas destructor sacratæ vindemiæ, qui ·XXX· pactus argenteis botrum divinæ prolis judæis..., impiis venundavit (*b*). De quo in psalmis jam fuerat decantatum: Nam et homo pacis meæ, in quem speravi, qui edebat panem meum, ampliavit super me calcaneum. Aderit, virgo, B certa dies qua prematur fructus tuus, et tuam ipsius animam pertranseat gladius, ut constiterit de botruo (*c*) pendente quem profuderas ex radice.

Vinum, inquit, non habent. Et *Jesu*: Quid mihi et tibi est, mulier? Nondum venit hora mea.... Utique non fati (*d*) sed voti hora, non necessitatis impositæ sed voluntatis impensæ.... non quo cogeretur mori, sed quo pro mundo dignaretur *mori*. Quid mihi et tibi, mulier? An oblitus es matrem?.... An discernis potentiam tuam?.... ueret. Nulla est tibi cum matre communitas? An.... oculi tui debu.... majestas? Creatorem te designas? An cred.... nunc locui.... ctorem propellere instinc.... periere nefandissim.... opus dum cum.... asti præstigium. Extulit hic Christus super matrem divinitatem suam. Non negavit C matrem suam, neque se natum negavit e carne, sed majestati suæ suam subdidit genetricem. Et ideo ait: Quid mihi et tibi, mulier? Nondum venit hora mea. In miraculo enim deitas matre altior prædicatur; in hora autem, mortis communitas intimatur. Interim Christus insipidos haustus merificat (*e*): fatuus latex fundebatur in hydrias, et hauriebantur inebriata flumina. Quæ est ista tam repentina conversio? In aqua vinum nascitur, in unda sapor latenter exoritur: germinat suavitas in vinis, et nusquam fructificat vitis; nulla exprimitur uva, et fervescunt sine palmite vina

O magni pulchritudo miraculi! Inseruntur divini præcepti vires, et in aqua nascitur fructus. Hoc fecit Christus in latice, quod certo tempore facit in vite. D Quis enim alius radicem ex imbre maritat? Quis alius per occultas venarum fibras stellatos palmites laqueat? Quis turgentes botros ac velut in apices gemmatos impinguat, nisi is qui universa provocat et multiplicat? ut quod adstringitur in semine diffundatur in germine, et quod latet in grano silvescat in folio. Interea Ecclesia, quæ in mensa sæculi cum alieno viro polluta cubitabat, repentinis a Christo haustibus muneratur. Transeunt ad Christum nuptiæ. Qui enim vitavit, ipse dotavit. Arripuit Christus convivium, et Ecclesia mutavit sponsum. Pavit Christus, et exclusus est inimicus. Miscuit sui sanguinis potionem, et duxit uxorem. Aptavi inquit vos apostolus uni viro virginem castam exhibere Christo. Ecce illa quondam fecunda nunc formosa, ante adultera nunc matrona, stat a dextris Dei in vestitu deaurato, circumamicta varietate, per aquam mundata, per sanguinem purpurata, per resurrectionem Domini candidata, pretiosis gemmis gratiæ varietata (*f*): et sicut dixit Scriptura, fulvi sunt oculi ejus a vino, et dentes ejus candidiores sunt lacte. Potemus ergo et nos vinum ejus cum lacte ejus, si volumus et in fide pulchrescere, et in virtute candescere, et in ornatu sanctæ Ecclesiæ radiare.

Accipite grande aliud a parvo mysterium. Aliquando et Judæa vinum in convivio suo non habuit, quia munus sacrati sanguinis non accepit; et dum legi nuberet, non invenit omnino quod biberet. Venit Christus, mutavit legem in gratiam, illam inflatricem, istam adjutricem. Fudit in legem sanguinis poculum, et fecit moriendo convivium. Gustavit architriclinus, id est mundi Dominus, aquam vinum factam, et dicit: Omnis homo primum vinum bonum ponit, et cum inebriati fuerint homines, id quod deterius est; tu autem servasti vinum bonum usque adhuc. Et lex enim sancta, ut mandatum sanctum et justum et bonum; sed lex et prophetæ usque ad Joannem prophetaverunt; et ideo adveniente Domino vina mosetica defecerunt, et vina sanguinis profluxerunt. Illa acceperunt terminum, ista sumserunt initium. Denique hoc est initium signorum quæ fecit Jesus, quando pavit gentes occisus, et de vino sui sanguinis fecit convivium vulneratus.

Hunc botrum in terra promissionis seu in cespite virginitatis exortum, aliquando Judæus in palanga (*g*) tanquam in præsagio futuræ crucis infixerat, sub quo curvaretur, non ex quo reficeretur. Jam enim de eis psalmus fuerat prælocutus: Obscurentur oculi eorum ne videant, et dorsum eorum semper incurva. Portabant igitur botrum duo, unus anterior, et alter posterior; in medio palmitis germinis propago pendebat. Primus indicabat populum Judæorum, secundus designabat populum gentium. Judæus quidem anteibat, sed contra botrum dorsa ponebat. Gentilis posterior ambulabat, sed botrum fidei oculis adtendebat, quia in pendente credebat. Posuerunt, inquit Dominus de Judæis, ad me dorsa et non facies suas. Primus aversabatur, secundus pascebatur; ille hanelabat sub delicti onere, iste bibebat ex æthere. Judæo ergo botrus posterior, gentili erat anterior;

(*a*) *Expectare* pro *spectare*, in aliis quoque vidi interdum codicibus. Nisi forte præstat scribere *expectare a cruce*.

(*b*) Ita cod.

(*c*) Ita cod. *botruo*. Et quidem aliquoties, sed non constanter, *botruus* et *botruum* in hoc sermone, nec non alibi apud Augustinum.

(*d*) Contra fati doctrinam sæpe scripsit Augustinus.

(*e*) Animadverte pulchrum vocabulum.

(*f*) Nota rursus vocabulum, nisi est pro *variegata*.

(*g*) Num. XIII, 24. Et quidem *palanga*, vel *phalanga*, dicebant præsertim Afri pro fuste, teste Plinio apud Forcell.

illis in fine, nobis in principio; illos sequebatur ad suppliciuin, nos invitabat ad cibum. Itaque illi desiccati sunt et aruerunt, nos vero comedimus et bibimus et refecti sumus, per ipsum Jesum Christum qui vivit cum Patre et cum Spiritu sancto in sæcula sæculorum. Amen.

SERMO IV.

De missa cotidiana.

Congregatio beatitudinis vestræ, fratres carissimi, facit nos nimio gaudio esse repletos. Sed quia pavet pectus catenis corporis obligatum, non possum dicere quantum splendor animi vestri delectat audire. Tamen adgredior, ut arrha a Deo data clariore, et pignore splendidissimi luminis refulgente, palpitat sensus mei dicentis (*a*). Peto ut vestris auribus inseratis, fratres mei, officia sacerdotis, quibus per viscera misericordiæ incommodum (*b*) non desinet parturire, dicente apostolo Paulo: Filioli mei, quos iterum parturio, donec Christus formetur in vobis. Sed illis ait apostolus, qui novellæ fidei, et rudis adhuc credulitatis primitiæ detinebantur in corde plantaria. Verum, propitio Deo, quia ita aput (*c*) vos fidei prærogativa veterescit, ut et nova sit, ideo novitatem tenet, ut vetus sit: quia sic scriptum est: Vinum bonum veterescit, et cum suavitate bibetur. Tamen celare non potui et diustius suppurgatum (*d*). Nolui videre quod lugeam, nolui videre quod doleam. Clamo quia pastor sum non mercenarius, qui viso lupo fugit, et oves ut pereant derelinquit. Clamo quia timeo, clamo quia doleo: clamando enim et me excuso, et vos non perdo. Nam si tacuero, et me non excuso, et vos perdo. Ait enim Deus per Esaiam prophetam: Exclama, inquit, in fortitudine tua, et noli parcere: sicut tuba exalta vocem tuam, annuntia plebi meæ peccata eorum, et domui Jacob facinora eorum. Ita enim devotio vestra refriguit, fratres mei, ut et illut sentiam, et metuam. Quod Dominus ait: eo quod facinus abundet, refrigescit caritas multorum, puto in vestra devotione compleri. Dum enim vos in domibus vestris sedere sectamini desertam facitis domum Dei.

Et audi quid per prophetam divina istiusmodi indignatio omnium mentes objurgat. Audi, christiane, quod timeas; audi, timorate, quod caveas: Pro eo quod domus sua deserta sit, ideoque cœlum abstinebit pluvias, et terra non dabit fructum suum, et inducam gladium super opera manuum hominum, quia Deus in ecclesiis non auditur. Quis ad hoc, fratres mei, intentus non visceribus contremescat? Quis non tantis comminationibus percussus arescat, quando sic audiat Dominum indignantem, eo quod domum suam desertam faciatis, (*et domus or*)ationis a conventu religioso sit vacua? Plena est populis platea, et silet ecclesia. Utique, prudens homo, non tibi dicitur ut ad domum Dei omni hora convenias. Si in matutinis vix una hora est, si in diebus festis vix duæ horæ sunt, ecce parum est quod a te exigit auctor tuus. Et non vis esse beatus? Vis tibi cœlum et terram, mare, et omnia elementa omnibus temporibus deservire, et non vis una hora vel duabus horis dominicæ devotioni vacare? Castigetur ergo pigritia vestra, ut procreationes suas non perdat terra. Inducetur gladius super opera manuum illorum, quia Deus in ecclesiis non auditur.

Condemnat nos pigritia nostra, fratres mei. Currit matutinus ad synagogam Judæus, festinat et vigilat ad templum paganus, et non vigilat aut festinat ad ecclesiam christianus. Magna confusio est christianis, qui provocantur venire ad domum Dei exemplo et contemplatione pejori; ut plus si Judæus in sua observatione sacrilegus, quam christianus in sua religione devotus. Vigilat gentilis ad idola profanus, et non vigilat aut festinat christianus ad ecclesiam pro quo crucifixus est Christus. Propterea castigat Deus terram, ut homo accipiat disciplinam: ut homo corripiatur, terra dar.... dicere. Vos facitis domum meam desertam, et ego desertam faciam terram vestram. Vos in veniendo ad me non datis mihi honorem, et ego vestrum intercidam laborem: quia qui honorificat me, inquit, et ego honorificabo eum.

Sed dicturus es mihi forsitan: dives sum, et facultatibus cunctis abundo, nihil indigeo, quid petere possum? Ergo ex te dives es? aut cum divitiis natus es? qui magis quantum dives es, tantum ad eum, cujus sunt divitiæ, manicare debes: quia meum est, inquit, aurum et argentum, et cui voluero dabo illud. Habes quod non accepisti? Si ergo accepisti, quid gloriaris quasi non acceperis? Certe si accepisti, nihil habuisti, quia nudus ex utero matris tuæ in hoc sæculum devenisti, pannis obsitus, extrema egestate confectus, et jam sicut natus moriturus. Habes testem beatum Job dicentem: nudus exivi de ventre matris meæ, nudum me oportet ire in terram. Curris ad domum fœneratoris, adulatoria verba componis, et non curris ad domum Dei gratuito largitoris? Quæ est in vobis tanta pigritia, fratres mei, ut ad domum Dei minime vigiletis? Tibi dico, quisquis es, rustice piger: pigritaris ad domum Dei venire, et non pigritaris terram tuam excolere? Et nisi desuper tibi dederit pluviam, non poteris rumpere terram. Nihil tibi de suo præstare poterit, nisi desuper acceperit. Scriptum est enim: Desursum descendit a patre luminum, aput quem non est transmutatio nec vicissitudinis obumbratio. Sicut et in Evangelio scriptum est: Verum quærite regnum Dei primo et justitiam, et hæc omnia adponentur vobis. Ergo, fratres mei, ad ecclesiam Dei vigilare debetis. Hoc expectat Deus, ut illi tantummodo fatearis, et non sunt moræ ut saneris, nisi confessionem tuam solummodo quæsiturus. Explicit.

(*a*) Sic videbatur in codice, cujus mihi nunc revisendi copia non est.
(*b*) Id est molestiam per suum zelum creare.
(*c*) Prisca orthographia est, ut infra *illut*, *aliut*.
(*d*) Sic videbatur in codice.

SOLILOQUIORUM
SANCTO AUGUSTINO ADSCRIPTORUM
CAPUT POSTREMUM,

A J. TROMBELLI E TENEBRIS ERUTUM

JOANNES CHRYSOSTOMUS TROMBELLI LECTORI.

Novimus quidem librum eum, qui *Augustini soliloquia* inscribitur, ab Augustino Hipponensi Episcopo, ac præclarissimo Ecclesiæ Doctore non esse compositum : at novimus etiam, a laudabili Scriptore eum prodiisse. Gratum itaque, ut puto, Lectori erit, si quæ in codice, quem e selecta sua bibliotheca mihi dono misit nobilissimus, atque humanissimus vir Faustinus Avogadro, Comes Brixianus, eidem libello adjecta invenimus, evulgemus. Plurimis quidem in locis, imo identidem codex ille a Soliloquiorum editionibus diversus est : at nos postremum duntaxat ejus libri caput, quod nondum est editum, proferendum censuimus. De pretio tamen, atque auctoritate hujusce additamenti Lectori dijudicandum relinquimus. En ea itaque quæ post voces illas *canos meos* invenimus (*a*).

INCIPIT

SOLILOQUIORUM CAPUT POSTREMUM.

Plus ut Deus te ducat ad sublimia sua, introduc eum ad intima tua ; certum enim tibi sit, quod dilectum tuum nimis diligis, si quamvis fortasse summe, nondum eum tamen singulariter diligis : quod est, si alienam aliquam consolationem quæris, vel recipis. Cogita ergo, quid sit, quod in vita tua ardentius dilexisti, anxius concupisti, quod te jucundius afficiebat, ceterisque omnibus profundius delectabat, vel potuit delectare. Considera ergo, si eandem affectionis violentiam, delectationis abundantiam sentis, quando in summi dilectoris desiderium inardescis, quando in ejus dilectione requiescis : dubium enim non est, quod illum affectionis tuæ sinum nondum tenet, si intimæ dilectionis tuæ aculeus animam tuam in divinis affectibus minus penetrat, tepidius exagitat, quam in alienis affectibus aliquando penetrare, vel exagitare solebat, vel posset aliquo modo tractus (*b*) alicujus affici : tu quoque ab eo minus diligeris, si ad theoricos illos excessus nondum vocaris, vel vocantem sequi nondum merueris. *Jam non dicam*, inquit, *vos servos, sed amicos meos, quia omnia, quæcunque audivi a Patre meo, nota feci vobis* (*c*). Sublimitas ergo divinarum revelationum est manifestum indicium, quod perfecte diligis, vel diligeris, si in summorum desiderio ad superna raperis, et in anagogicos illos conatus mentis alienatione transis. Et qui huic contemplationis virtuti vult vacare, necesse est, ut discat requiescere non solum ab operibus malis, sed etiam a cogitationibus supervacuis. Opus etiam est compunctione, suspiriisque magis, quam argumentis : crebris gemitibus magis, quam copiosis argumentationibus ; lacrymis, quam sententiis ; oratione, quam lectione ; gratia lacrymarum, quam scientia litterarum ; cœlestium potius contemplatione, quam terrestrium occupatione. O lux mentium Deus, expelle a me stultitiæ noctem, et dona mihi sapientiæ diem : erue veritates, et justitiæ solem de profundissimis naturæ tuæ sinibus omnem intellectum superantibus in æthere animi mei : super terram cordis mei extingue phantasias corporum, et phantasmata variarum cogitationum mearum. Crea prolem intelligentiarum tuarum in utero mentis meæ. Effunde spiritum tuum super aquas infirmitatis meæ, ut conversus ad te, conformis Filii tui, videam te in te, et omnia sub te. O tu purissima veritas, tu vide te in me, tu intellige te in me. Per me enim non video nisi vana, fluxa, et caduca, nec video nisi falsa, et corporea plasmata : per me nihil sum, nisi mors, et abyssus tenebrosa, et imperfecta. In te sum quod sum ; in te vivo quod vivo : in te intelligo quod intelligo, quia tu es summa intelligentia, essentia summa, vita summa, Pater, et Filius, et Spiritus Sanctus, unitas triplex, infinita, et sine fine Deus unus in secula seculorum. Amen.

(*a*) Confer operum S. Augustini editionem nostram tom. VI col. 863-898. EDIT.

(*b*) Fortasse legendum est *tractu*.

(*c*) Joan. XV, 15.

SERMONES QUATUOR SANCTO AUGUSTINO ATTRIBUTI*.

I.

Fratres si conresurrexistis cum Christo, quæ sursum sunt querite, ubi Christus est in dextera Dei sedens, etc. (*Coloss.* III, 1). Domini nostri Jesu Christi honorabilem sollempnitatem sua favente clementia, fratres karissimi, fideliter veneremur pietatemq. ejus ineffabilem ad memoriam revocemus, qui non solum nostræ redemptionis causa humanam carnem suscepit, verum etiam diversa genera pœnarum pro nostra salute subire dignatus est. Et licet post multum inerciæ et pigritiæ nostræ somnium non inviti, sed volontariæ sanctæ et Christianæ religionis dulcedine provocante in sanctissime sollempnitatis conventu expergefacti, libenter et devote cum omni sollicitudine resurgamus secundum illud quod Apostolus ait in presenti lectione : *Si conresurrexistis cum Christo, quæ sursum sunt querite, ubi Christus est ad dexteram Dei sedens. Quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram.* Acsi dicatur : Nos qui ad imaginem sanctæ Trinitatis conditi sumus, trina submersione baptizati per invocationem ejusdem sanctæ Trinitatis, ad eamdem renovamur imaginem. Et qui trino peccato maxime decidimus in mortem, idest in cogitatione iniqua, in dilectatione carnis consensu operum malorum, tertio elevati de fonte, remissione omnium peccatorum precepta [percepta], per Christi gratiam, sicut ipse tertia die resurrexit, nos resurgamus ad vitam. Nos vero si consurgere cupimus cum Christo, prius moriamur mundo et concupiscentiis carnalibus, et deponamus veterem hominem, id est malam voluntatem, vel usum pravum et delectationes pessimas; induamus nos benignitatem, et proximis nostris cum omni devotione bona faciamus; et post Domini dilectionem nihil amori proximi preponamus, sed ut nos ipsos illos diligamus.

Sequitur : *Quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram;* tantum ea quæ celestia sunt, non quæ terrestria querentes ; terræ mori, vivere autem Domino ; celestem sectari sapientiam, non terrenam. Nam subditur : *Mortui enim estis, et vita nostra abscondita est cum Christo in Domino...* Cum enim mortui erimus mundo et facultatibus ejus atque desideriis ejus, vita nostra abscondita est cum Christo in Domino, *quia filii Domini sumus.* Unde sequitur : *Cum enim Christus apparuerit vita vestra, tunc et vos apparebitis cum ipso in gloria.* Nondum enim apparet quid aut quales futuri sumus ad judicium ; cum autem Christus ad judicandos vivos et mortuos apparuerit, tunc et nos simul cum ipso apparebimus A in gloria resurrecturi. Nobis enim et pro nobis nascitur Christus, patitur et resurgit, ut nos in vitam per ipsum renascamur, in tribulationibus et cum eo conpatiamur, et cum eo virtutibus resurgamus. Omnia per ipsum in hac nocte restaurata sunt ; in hac quippe nocte quasi primitiæ dormientium resurrexit, ut nos omnes postea resurgamus. In hac ergo nocte captivitas nostra solvitur, vita in Adam amissa restauratur; in hac nocte protoplaustus Adam peregrinus redit ad patriam paradysi. Ab hac enim nocte Dominicæ resurrectionis paradysus omnibus patet ; nulli clauditur nisi a se ipso ; nulli aperitur nisi a Christo. Et ideo cum omni sollicitudine caveamus ne propter opera diaboli quæ pertrahunt ad interitum, apertum nobis iter regni celestis nos ipsi claudamus; B sed potius per opera justitiæ et misericordiæ planum nobis iter faciamus ad regna celorum. Ergo humilitate nostra humilitatem pro nobis Domini nostri in memoriam revocemus ; humiliter in ista vigilemus, humiliter oremus ad eum qui nobis gloria sui nominis inluminavit hanc noctem. Cui dicimus : Dominus meus, inlumina tenebras meas; illumque rogemus ut prebeat lucem cordibus nostris, ut quemadmodum gaudentibus oculis istum splendorem luminum cernimus, ita hujus noctis præclaram gloriam inluminata mente videamus; ipsumque precemur ut exaudiat nos vigilantes in sollempnitate sua, quod dormiunt [*sic* mss.] pro salute nostra.

Vigilemus ergo et oremus, forinsecus et intrinsecus hanc vigiliam celebremus. Dominus nobis loqui- C tur in lectionibus suis ; Domino loquamur in precibus nostris. Si eloquia ejus obedienter audiamus, in nobis habitat quem rogamus : cui est honor et gloria in secula seculorum. Amen.

II.

Fratres, expurgate vetus fermentum, ut sitis nova consparsio, sicut estis asimi, etc. (*I Cor.* v, 7). Resurrectio Domini nostri Jesu Christi, fratres karissimi, fidem nostram roborat cum facta creditur, memoriam ejus renovat cum sollempniter celebratur. Denique cum ante annos plurimos Christus resurrexit, non absurde dicimus, quando anniversario reditu ista sollempnitas presentatur : Hodie Dominus resurrexit. Quod ergo annis omnibus iteratur cum omni devotione agere debemus. Et quod factum est semel D ut redimeremur, hoc institutum est ne obliviscere-mur ; nam qui istum diem digne cupit celebrare, meminere debet quod apostolus Paulus ait in presenti lectione : *Expurgate vetus fermentum, ut sitis*

* Ex his quatuor sermonibus duos priores, in loca S. Pauli adornatos, titulo autem et nomine carentes, suppeditavit doctissimus bibliothecæ Abrincensis præfectus, qui eos, nobis rogantibus, ex manuscripto IX vel X sæculi n° 2904, non sine ingenti labore exscribere dignatus est. In fronte hujus manuscripti, manu, ut peritis videtur, Mabillonii, scriptum est : *Quod lectiones in Pauli epistolas Augustini sint.* Duos posteriores ex altero ejusdem bibliothecæ manuscripto excerpsit M. Felix Ravaisson, opusculoque inseruit cui titulus : *Rapports sur les bibliothèques des départements de l'Ouest. Paris* 1841. EDIT.

nova consparsio, sicut estis azimi. Excludendum est A ergo omne fermentum peccati de cordibus nostris ut pura mente et recta conscientia tamquam panes azimi efficiamus, ut recte Pascha Domini celebrare possimus. Verum si fermentum peccati et malitiæ in corde teneamur, non meremur Pascha Domini celebrare; et ideo Apostolus ait: *Expurgate vetus fermentum, ut sitis nova consparsio, sicut estis azimi.* Azimi sumus, si alieni sumus ab omni conscriptione peccati. Modicum enim *fermentum*, ut Paulus ait, *totam massam corrumpit.* Et ideo expurgare et abicere debemus a nobis omne fermentum peccati, ut frui tantæ Paschæ sollempnitate mereamur. Quia ergo participes nos facere tantæ Paschæ Dominus voluit, oremus ut sacramenta ejus digne sumamus, ut jure benedictionem consequamur. Hæc est, fratres B karissimi, dies Dominicæ resurrectionis, et nostræ initium redemptionis, *hæc* est, inquam, *dies quam fecit Dominus; exultemus et letemur in ea.* Hanc omnes voce consona, leto spiritu, corde contrito celebremus, et agamus spiritalem in psalmis et hymnis letitiam, in memoriam passionis et resurrectionis Christi in spe futuræ vitæ letitiam *: Ecce ista die quando audivimus Alleluia, quodam modo letatur spiritus noster, et jocunditate totus perfunditur; alleluia namque laus in excelsis Domino dicitur, quod nobis convenit ut devota mente omni tempore, die tamen isto precipue laudem in excelsis Domino decantemus; id est non solum ore, sed etiam opere perfecto Dominum Deum nostrum voce et corde in laudibus exaltare studeamus, ut nos in C celesti vita per illum exaltare mereamur, qui cum Domino Patre et Spiritu sancto vivit et regnat unus Deus per inmortalia secula seculorum. Amen.

III.

Exulta, cœlum, et in lætitia esto, terra. Iste dies vobis amplius ex sepulchro radiavit quam de sole refulsit. Ovet et infernus, quia vita ad se descendente a sua impietate resolutus est. Gaudeat, quia in sedibus suis descendente Domino visitatus est. Exultet homo Adam, quia ignotam lucem post sæcula longa vidit, et inter profundæ noctis caligines suffocatus tenebris respiravit. O pulchra lux! quæ de candido cœli fastigio promicasti, et post fluenta purpurea sedentes in tenebris et umbra mortis subita claritate vestisti. Confestim igitur æterna nox inferorum, Christo descendente, resplenduit. Siluit stridor ille lugentium; cecidere vincula dampnatorum. Attonitæ mentes obstupuere tortorum; omnis simul impia officina contremuit, cum Christum repente in suis sedibus vidit. Quisnam enim, inquiunt, iste terribilis et niveo splendore coruscus? Nunquam talem noster excepit Tartarus; nunquam in nostram cavernam talem vomit mundus. Judicem videmus, non supplicem; pugnare venit, non succumbere, eripere, non manere. Ubinam, putatis, janitores nostri dormierant, cum iste debellator nostra claustra vexabat? Iste si reus esset, audax non esset. Si eum aliqua delicta fuscarent, nunquam fulgore suo nostras tenebras dissiparet. Sed si Deus est, qui in sepulchro facit? Si homo est, quare captivos solvit? Numquidnam iste cum auctore nostro pacta composuit? An forte et ipsum adgressus vicit, et sic ad regna nostra transivit? Certe mortuus erat, certe victus erat. Illusus est præliator noster in mundo; nescit quam stragem procuraverit in inferno. O crux illa, fallens gaudia vestra, et parturiens damna nostra. Per lignum ditati sumus, per lignum evertimur. Perit potestas illa, cunctis semper populis formidata. Nullus sub cede nostra captivus nunc palpitat. En quod gemendum est et insultat. Nusquam antiqui fletus, nulli jam resonant ejulatus. Turbidum specus obmutuit. Putasne iste sine nostro excidio redit? Nemo unquam ad nos vivus intravit. Nemo sic audax fuit. Nemo sic carnifices terruit. Nunquam in hoc hiatu nigra caligine cæco jocundum lumen apparuit. An forte sol de mundo migravit? Sed nec cœlum nobis astraque parent, et tamen infernus lucet. Quid agimus? Quo vertimur? Defendere contra istum cruentas domus et obtinere cavernæ nostræ custodias non possumus. Male intrati sumus. Tantam lucem obtinere nequimus; opprimere tanta virtute præditum non valemus. Nostra quoque colla urgeri conspicimus, et de nostro insuper nunc interitu formidamus. Noctis nostræ tenebris contenti simus. Antris nostris occulimur. Quare radiis prodimur? Quare violentia disturbamur? Quare in nostris sedibus captivamur?

Mox igitur Christus in ipsos crudeles pœnarum ministros aciem dirigit, atque implacabiles turmas framea divina concidit. Premuntur diri sub tortore carnifices, et rabidiores adactis stridoribus contabescunt. Ipsa quoque antra ferrei cubilis intrantur, et fortes a fortiore æternis vinculis colligantur. Hoc et Dominus ipse promiserat, dicens: *Nemo intrat in domum fortis et vasa ejus diripiet, nisi prius alligaverit fortem, et tunc vasa ejus diripiet.* Tristes igitur mox lugentesque diurno squalore turbæ populique vexati concurrunt, et redemptoris nostri vestigiis provolvuntur. Ecce apostolica dicta probantur: *Ut in nomine Domini omne genu flectatur cœlestium et terrestrium et infernorum.* Mox ergo captivæ animæ, de D custodiis relaxatæ tartareis, proruunt, regi sæculorum mœsta supplicatione deplorant: « Venisti tandem, o clementissime Jhesu; succurre jam et parce defessis. Nunc, Christe, sævas extingue minas, jam miserandos resolve gemitus. Redemisti vivos cruce tua; eripe et mortuos morte tua. Pari nobiscum labe mundus interierat. Ad adventum tuum omnis creatura suspirabat. Tibi nostra tormenta suspirabant. Te semper infernus iste pallebat. Dum hic es, absolve reos; dum ascenderis, defende tuos. Tu solus caput draconis comminuere potuisti. Tu portas æreas et vectes ferreos voluisti conterere. Pateat, quæso, pro-

* Redundare videtur vox *letitiam*. EDIT.

cantibus janua: lux non desit pia. Et si redis ad corpus, majestate tua non privetur infernus. »

Post auditas itaque preces, post compositas leges, post demersos alta voragine (*Leg.* voraginis?) fossa tortores judex noster hodie de inferis laureatus exivit. Nec candidatum officium defuit; sed læta cum principe suo omnis beatorum toga processit. Repedat igitur ad stadium triumphator iterum vivus, ut noverit omnis mundus quod rediit ab inferis Christus. Glorientur ergo credentes; plaudant manibus omnis gens, quia rex noster in sæculo triumphavit, qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat Deus, pro nobis crucifixus et resuscitatus, in sæcula sæculorum. Amen.

IV.

Sermo inlustrissimi doctoris sancti Augustini, de resurrectione Domini nostri Jhesu Christi dedicatus.

Salve, dies æternis frequentande conventibus. Te oriente, vita resurgit; te radiante, lumen redit, et in natales tuos, inferni exclusa caligine, sol justitiæ reviviscit. Non equidem moritur Deus, nec æternitas fine taxatur, aut lumen majestatis extinguitur; sed cum a Deo mors appetitur, per hominem homini subvenitur. Post triumphos igitur crucis, post vexilla victricia Christus ovans inferos petit debellaturus et mortem, qui mortis captivaverat auctorem. O mirabile, fratres, prælium, et facies nova recuperatæ victoriæ! De ligno Christus vicit, unde diabolus ante vicerat; et suis armis prostratus est qui prostraverat; ipsaque illi facta est pœna quæ fuerat ante victoria. Pugnavit igitur pro mundo Deus, et celata paululum majestate, ut daret hosti fiduciam, virtutem simulavit infirmam. Agebatur enim causa sæculi per sapientiam Dei. Tenebatur ut vinctus, audiebatur ut reus, verberabatur et conspuebatur ut ignobilis et captivus. Ille vero suas vires ad hoc occultando premebat, donec mortuus vinceret quem parabat. Refrenabat potentiam, ut totam impleret in conflictu justitiam, et plenam in resurgendo victoriam. Hinc ad arborem venit, unde jura mortis exierant. Ubi vero ascendit arcem sceleris, ibi subjecit fastigium inimici virtutis. Illa quondam mater et origo pœnarum nescia suscepit justum, figit, affligit; non est culpa, et sævit pœna. O crudelissime justicida! amisisti causæ tuæ subsidia. Reclamat contra te crux ipsa, mortis et vulneris officina repulsat. Non agnosco, inquit, reum esse quem punio; non sunt ista mei germinis poma, nichil hic caput meam; falleris quia fetum mihi conseris alienum. Nil iste habet ex meo; quare pendit me? Similitudinem speciei video, nam virus in eo vernaculum non agnosco. Tunc ille fortis in prælio, justus in patibulo, innocens in alieno tormento, cornua peccati manibus mundis obtrivit, et dum se totum in ligno figit, aculeum mortis obtundit, et peccatum quod arbor generabat occidit. Sanguis mox fusus a latere diluit, quicquid ante crimen infecit, et ex pollutis ramusculis crux candida radiavit. Cucurrit cruor innocuus per pœnales ligni noxias fibras, et medicante pariunt deinceps sacramenta salutis, quæ præbuerant mortis alimenta victuris. Adhuc tamen diabolus nescius vicisse gloriatur, et victum videt crucifixum, videt mortuum, insuper et percussum, et quasi de opima cede letus, nihil est ultra sollicitus. En, inquit, ille qui se Dei sobolem præferre solebat, qui sibi fidem miraculis conciliaverat, qui socios et participes meos de corporibus animisque humanis dejecerat, qui me insuper prælio temptare est ausus. Mundum, quem ab origine teneo certaminis lege et victoriæ jure captivum, meis manibus eximere gestiebat. Modo, si fortis est, vincat; modo, si prævalet, surgat; modo, si Deus est, reviviscat. O diabole! ignare exitus tui, fallit te ista victoria; gaudia tua non erunt leta sed tristia. In perniciem tuam Judeorum linguas armasti; te illis jaculis peremisti. Illud quidem quod passus est voluit, nobisque consuluit. Nam tum cum justum occidisti, reos quos tenueras amisisti. Sed paululum patere; noli insolentius nec imprudentius exultare. Ecce enim inferi contremiscunt vivum, quem tu gaudebas occisum. Jam ille antiquos carceres fregit, jam prædas tuas diripuit, et cruentos ministros tuæ ferocitatis afflixit. Hoccine est vicisse, an vitam ad mortuos transmisisse? Pone hic, sceleratissime, rationem; penset justicia magistra judicium. Mortificasti a principio mundum quem ipse feceras reum; commissam noxam justa ultio sequebatur. Hunc autem nec sua nec aliena culpa devinxerat. Cur ingessisti mortem, ubi non inveneras crimen? Cur supplicium intulisti, ubi delictum invenire non potuisti? Injuste ergo justum pro injusto punisti; juste injustum pro quo justum necaveras amisisti. Mutet jam reus condicionem, quia causa nostra partem tenuit meliorem. Orta est in servitute libertas, facta est in dominatione captivitas. Sublatum est jugum condicionis antiquæ; nunc indulgentia regnat pietatis et gratiæ. Christus enim surgens a mortuis de sepulchro, nobis hodie radiavit; nec anima tardavit in inferno, nec caro remansit in tumulo, sicut scriptum est: *Quia non derelinques animam meam in inferno, neque dabis sanctum tuum videre corruptionem.* Ecce nunc Christus mox ut voluit resurrexit. Ubi est mors quam inimicus ingessit? Magnum est, fratres, pietatis indicium, quod sic moriendo Christus vivificavit sæculum, ut eum non teneret mors ipsa captivum. Ergo et causam nostram misericordi bonitate peregit, et suæ potentiæ nihil ademit, quia, statim ut ei placuit, et revixit, qui vivit et regnat Deus per omnia sæcula sæculorum. Amen.

LECTIONES VARIANTES
SERMONUM GENUINORUM SANCTI AUGUSTINI
A BENEDICTINIS EDITORUM.

COLLECTÆ EX CODD. CASSINENSIBUS ET FLORENTINIS AB A. B. CAILLAU ET B. SAINT-YVES.

SERMO II.

Habemus codicem Bibl. Florentinæ, nempe Sanctæ Crucis, plut. XVIII dext. cod. IV, fol. 126.

EDITI.	CODEX.
N. 1. *Notissima pietas patris nostri Abrahæ.*	Cod. *Potissima patris nostri Abrahæ fides.* Vide variant. Maurin.
Ibid. *Et est quidem ita mirabilis.*	Id. *Et est quidem ita mirabile.* Vide ibid.
Ibid. *Quia de summa desperatione.*	Id. *Quia de summa eum desperatione.*
Ibid. *Nihil jam senex,* pessime.	Id. *Nihil jam senex.*
Ibid. *Cujus cor electum est.*	Id. melius cum editis, *cujus cor erectum est.* Vide variant. Maurin.
Ibid. *Devotioni obedientis.*	Id. *Devotioni obtemperantis.*
Ibid. *Ipsa mihi ergo.*	Id. melius, *ipse ergo mihi.*
Ibid. *Exigit ut occidam.*	Id. *Exigit ut occidatur.*
Ibid. *Jam in suscepto.*	Id. melius, *jam enim in suscepto.*
Ibid. *Quid Deus jubendo?*	Id. *Quam Deus jubendo?* Male, sed et male editi; evidens est legendum esse *quia.*
N. 2. *Legi veteri, Scripturæ sanctæ.*	Id. *Legis veteris, Scripturæ sanctæ.*
Ibid. *Phillippo, unde ememus panes ut manducent hi? et sequitur.*	Id. *Philippo habente panes, date illis manducare; et sequitur.*
N. 3. *Expectat audire qui patitur.*	Id. *Expectat audire quod patitur.*
N. 4. *Quid ergo dicimus?*	Id. *Quid ergo dicemus?*
N. 6. *Sed faciamus.*	Id. *Si faciamus.*
N. 7. *Diversa opera, sed ars una.*	Id. ut in variant. Maurin., *diverso opere, sed arte una.*
Ibid. *Tales ergo viros.*	Id. *Talis ergo viros.*
Ibid. *Christus inveniatur.*	Id. *Christus intelligatur* : alia desunt. Vide var. Maurin.
Ibid. *Quidquid Scriptura dicit de Abraham.*	Id. *Quidquid scriptum est de Abraham.*
Ibid. *Et prophetia.*	Id. *Prophetia*; desideratur *et.*
N. 8. *Sicut et immolare filium jussus obtemperat Deo,* male.	Id. *Sed sicut immolare filium jussus est, ita obtemperat Deo,* optime.
Ibid. *Deinde cum jam pene feriretur.*	Id. *Demum cum jam pene feriretur.*
Ibid. *Et non tamen sine sacrificio.*	Id. melius, *et tamen non sine sacrificio.*
N. 9. *Sine operibus legis. Latro qui,* etc.	Id. *Sine operibus legis. Quomodo?* etc. Cætera quæ leguntur in edit. penitus desunt, et eorum loco habentur hæc: *Quomodo? intendite, fratres. Credidit aliquis; percepit fidei sacramenta in lecto et mortuus est. Defuit illi operandi tempus. Quid dicemus? quia non justificatus?* Deinde sequuntur alia aliunde assumpta, nempe ex sermone IX *de Decem chordis*; de quo infra.

SERMO IX.

Hic adsunt duo codices, nempe Cassinensis II, fol. 116, et Florentinus Bibl. Sanctæ Crucis, plut. XVIII dext., cod. IV, fol. 126 versus medium sermonis, ut pote qui cum præcedenti conjungatur.

Edit. N. 3. *Quid ad me pertinet? fortem me faciat.*	Cod. IV. *Sed quid ad me pertinet? fortem me faciet.*
N. 4. *Illud vero malum late serpens plus occupavit.*	Id. *Hoc vitium late serpens plures occupavit.*
Ibid. *Virum ad forum quia inventus est.*	Id. *Virum ad forum qui inventus est.*
N. 6. *Et nullam similitudinem.*	Id. ut fere omnes codd., *et nullam.* Vide var. Maurin.
Ibid. *Creaturam aliquam, per quem.*	Id. *Creaturam aliquam, cum per ipsum.*
Ibid. *Quia ipse unus Deus.*	Id. *Quia vero ipse unus Deus.*
Ibid. *Mites, simus in Deo.*	Id. *Mites, ut simus in Deo.*
Ibid. *Quod diximus, quod carnaliter.*	Id. *Quod diximus, quia carnaliter.*
Ibid. *Nam quia Spiritus sanctus dicitur* [quidam codices, *septiformis dicitur*], *propterea septimum diem sanctificavit Deus, quando fecit omnia opera sua, sicut in Genesi scriptum legimus. Non ibi habes nominatam sanctificationem, nisi illo die ubi dicitur, Requievit Deus ab operibus suis. Non enim,* etc.	Id. *Nam propterea septimum diem sanctificavit Deus, quando inter omnia opera sua ipsum tantummodo sanctificavit, in quo requievit. Non enim,* etc.; et deinde *requievit,* nec legitur *ab operibus suis.*
Ibid. *Et sic dicitur, Requievit.*	Id. *Et sicut dicitur, Requievit.*
Ibid. *Septimus iste dies non habet vesperam, ubi Deus sanctificavit requiem. Dicitur ibi,* etc.	Id. habet solummodo: *de septimo dictum est, Factum est mane.* Cod. autem II, *septimus iste dies non habet vesperam. Nam et in prima die dicitur, Factum est vespere; et in secundo, et in tertio, et in quarto, et in quinto, et in sexto die dicitur, Factum est vespere. Venitur ad septimum, ubi Deus sanctificavit requiem. Dicitur ibi,* etc.
Ibid. *Quidquid facimus, si facimus.*	Cod. IV, *quidquid boni facimus, si tamen facimus.*
N. 7. *Quibus parere poterit.*	Id., ut omnes alii codd., *quibus parcere poterit.*
Ibid. *Ad dilectionem proximi.*	Id. *Pertinens ad dilectionem proximi.*

A

Ibid. *Si in psalterio decem chordarum' volumus cantare canticum novum.*
Id. *Cantemus in psalterio decem chordarum, si volumus cantare canticum novum.*

N. 8. *Et quicumque obtemperabant, timore obtemperabant pœnæ.*
Id. *Et quisquis obtemperabat, timore pœnæ id agebat.*

Ibid. *Cantanti enim voluptas est, timenti onus est.*
Id. *Amanti enim voluptas; timenti onus.*

Ibid. *Nondum delectat castitas.*
Id. *Nondum illum delectat castitas.*

Ibid. *A factis temperat.*
Id. *A malis factis temperat.*

Ibid. *Concupiscentiam ipsam damnans.*
Id. *Concupiscentiam suam damnat.*

N. 9. *Tali cogitatione ut dicant sibi.*
Id. *Dicendo sibi.*

Ibid. *Si fieri posset*, et reliquia usque ad *mitteret in gehennas.*
Id. solummodo habet: *O si indulgeret Deus, et non mitteret in gehennam.*

B

Ibid. *Id est, verbum Dei.*
Id. *Id est Deus verbum Dei.*

Ibid. *Sed aliter impressa est in nummo, aliter in filio, aliter in solido aureo imago imperatoris.*
Id. *Sed aliter impressa est in nummo, aliter habetur in filio;* cætera desunt, et quidem bene.

Ibid. *Te ut muteris hortatur.*
Id. *Te ut imiteris hortatur.*

Ibid. *Tu odisse te qualis es.*
Id. *Odisse te talem qualis es.*

N. 10. *Sic odium, concupiscentia, luxuria.*
Id. *Sic odium, sic concupiscentia, sic luxuria.*

Ibid. *Et pejorem*, male.
Id. *Pejorem* sine *et*, bene.

N. 12. *Nec amara sunt.*
Id. *Nec amara sint.*

Ibid. *Illa erubescit viro, tu non erubescis Christo.*
Id. *Illa erubescit viros, tu non erubescis Christum.*

Ibid. *Si quis volutatur.*
Id. *Si quis voluptatus fuerit.*

C

Ibid. *Blande accipitur.*
Id. *Et carus accipitur.*

Ibid. *Victus a libidine*
Id. *Victus libidine.*

Ibid. *Si spectares.*
Id. addit *in amphitheatro.* Vide var. Maurin.

N. 13. *Has pugnas facis in occulto, et non*, etc.
Id. *Has pugnas fac in occulto, ut non*, etc.

Ibid. *Tange easdem decem chordas, et feras occides.*
Id. *Tangis easdem decem chordas, et feras occidis.*

Ibid. *Hæresum, quæ id putaverunt*, absque sensu.
Id. *Hæresum;* cætera bene desunt.

Ibid. *Bestia falsitatis.*
Id. *Bestia fallacitatis.*

Ibid. *Societate versaris. Tangens*, etc.
Cod. II. *Societate versaris. Nulla bestia subrepit in humanitatem; humana enim societas ex eo conficitur, ut unusquisque ea quæ sua, quæ justa possidet, securus possideat. Tangens*, etc. Hoc glossam crediderim.

D

Ibid. *Quot bestias occidis? Nam multa capita sunt sub his capitibus.*
Id. *Quot bestias occidi et capita diximus?* Cod. IV. *Nam multæ bestiæ sunt sub his capitibus.*

N. 14. *Uxorem non habeo.*
Cod. IV. *Adhuc uxorem non habeo.*

Ibid. *Quo nervo ligemus fugitivum istum?*
Cod. II. *Quo cervum istum ligemus?*

N. 15. *Per diffluentias libidinis; attendis*, etc.
Id. *Per diffluentias libidinis, cui fit injuria nisi Deo. Attendis*, etc.

N. 16. *Meliorem habeas tu servum, quam te Deus. Jubet Deus servo tuo*, etc.
Id. *Meliorem habeas tu servum, quam te Deus. Meliorem si vis habere servum, quam Deus habeat te, dignior est Deus, qui habeat servum bonum quam tu. Te bonum servum non exhibes Deo, et exigis a servo tuo ut bonus sit circa te, qui non vis esse bonus circa Deum. Ecce jubet Deus servo tuo*, etc.

A

N. 17. *Non possunt, nisi subrepere.*
Cod. IV. *Non possunt non subrepere.*

Ibid. *Bestiæ multæ minutæ necant.*
Id. *Bestiæ multæ minutæ hominem occidunt.*

Ibid. *Non sunt quidem majores.*
Id. *Non sunt quidem bestiæ majores.*

Ibid. *Ex quo tibi abundat.*
Id. *Ex eo quod tibi abundat.*

N. 18. *Aliud est ubi toleres vitam.*
Id. *Aliud ubi colores vitam.*

Ibid. *Si ibas ad mathematicum et ad cæteras pestes sacrilegas, jam desine. Arbitraris*, etc.
Cod. II. *Si ibas ad augures, noli pergere, maxime cum hoc peccatum gravius sit, et sit bestia quæ guttur frangat. An arbitraris*, etc.

N. 19. *Nec sic ores quemadmodum iste Pharisæus.*
Id. addit, *nec sic descendas de templo non justificatus.*

B

Ibid. *Et nondum fusus*, etc.
Id. *Et nondum erat redemptus. Et quid dico, nondum erat redemptus? Nondum erat fusus*, etc.

Ibid. *Ideo tu magnum aliquid facis; sed quia gaudetur ad quædam*, etc.
Id. *Et tu aliquid facis, sed quia illo nihil faciente, magnum aliquid te fecisse arbitraris; et quia sic gaudetur*, etc. Cod. IV. *Quid gaudetur ob quædam*, etc.

N. 20. *Servat tibi pater tuus.*
Cod. IV. *Servavit tibi pater tuus.*

Ibid. *Filios tuos patrimonio tuo.*
Id. *Filiis tuis patrimonium tuum.* Vide var. Maurin.

Ibid. *Illi debetur ad quem perrexit; Christo debetur, ad ipsum enim perrexit, et ipse dixit*, etc.
Id. *Illi debetur, ad quem perrexit; Christo debetur, quia ipse dixit*, etc.

C

Ibid. *An non potest mitti in cælum? Potest prorsus. Audi ipsum Dominum dicentem. Audi quia quod das, in cælum mittis*, etc.
Id. *An non potest mitti in cælum? Potest prorsus, sicut dixit Dominus.* Cod. II. *An non potest mitti in cælum? Potest prorsus.*

Ibid. *Tenebitur hic ubi potest perire, non mittitur illuc ubi Christus est custos?*
Cod. IV. *Non teneatur hic ubi potest perire, sed illuc mittatur, ubi sine periculo servetur.*

Ibid. *Præcessit. An idoneus est*, etc.
Cod. II. *Præcessit. Partem illius Christo commenda. An idoneus*, etc.

N. 21. *Ecce non jubet Christus.*
Cod. IV. *Ecce nunc jubet Christus.*

Ibid. *Sed eos ipsos moribus vestris hortemini.*
Id. *Sed eos ipsi moribus vestris adhortemini.*

Ibid. *In eleemosynis propter minuta peccata.*
Id. *In eleemosynis, redimendo minuta peccata.*

D

In cod. II totus numerus 21 differt, exceptis duobus ultimis sententiis; sic enim apud hunc legitur: *Videtis ergo, fratres mei, Christi misericordiam; Deo gratias, quia per pericula ista mortifera viventes auditis. Nemo vos fallat; odit ista Deus, vindicat ista Deus. Ideo parcit, ut mutemini; ideo nunc non vindicat ista Deus, ut convertamini ad illum. Nam vindicabit postea, si conversi non fueritis. Ideo non vindicat, ut vias vestras mutetis, ut corrigere valeatis in conspectu ejus mores vestros. Omnis ibi securitas, ubi nihil tale patiaris, nihil tale tolerare, nihil tale devitare jubearis. Non frangis panem egeno, quia nemo ibi esurit; non vestis nudum, quia omnes immortalitate vestiti sunt; non suscipis peregrinum, quia omnes in patria sua vivunt; non visitas ægrum, quia omnes perpetuo sani*

sunt: non sepelis mortuum, quia semper ibi vivitur; non concordas litigioso, quia æterna ibi pax. Omnis ibi securitas, etc. Vide serm. XI, n. 1.

SERMO XX.

Legitur ejus pars quædam post fragmentum Quæstionum Evangeliorum, in tribus codicibus Florentinis, nempe Bibl. Laurent., plut. XVIII, cod. XXIII, fol. 93; ibid. cod. XXIV, fol. 118 *b*; et Bibl. Mugell., cod. XVI, fol. 124.

Edit. N. 1. *In ejus gratiam manifestabimus vobis.*	Cod. XVI. *In ejus gratia ministrabimus vobis.*
N. 2. *Nam et inde oravit quodam in psalmo.*	Cod. XXIII. *Nam idem oravit quodam in psalmo.*
Ibid. *Pone, Domine, custodiam ori meo, et ostium continentiæ circum labia mea.*	Codd. *Pone, Domine, custodiam ori meo, et ostium circumstantiæ labiis meis, vel continentiæ circa labia mea.*
Ibid. *Sed persuasum est? Non excusetur.*	Cod. XVI. *Si persuasum est, non excusetur.*
Ibid. *Nam si advertit, evertit.*	Sic et nostri codd., sed potius legendum videretur cum ipso Augustino Enar. in psalm. L, n. 14, *Si advertit, animadvertit.*
Ibid. *Quoniam ante me est, ne sit ante te.*	Iid. *Quoniam ante me est, non sit ante te.*
N. 3. *Ut quoniam peccavit et graviter peccavit.*	Iid. *Et quoniam peccavit, et graviter peccavit.*
Ibid. *Trahendum omnibus cupiditatibus. Facit quidquid libet.*	Iid. *Trahendum omnibus cupiditatibus, facere quidquid libet.*
Ibid. *Rursus recreata anima, si his verbis crediderit, a desperationis malo, inveniet aliam foveam.*	Iid. *Rursus recreatur anima in his verbis; liberata a desperationis malo, invenit aliam foveam.*
Ibid. *Quid dicemus? quia non quando se converterit, curat Deus pœnitentiam? Dimittit Deus omnia peccata præterita.*	Cod. XVI et XXIV. *Quid dicimus? quia non quando se converterit, curat Deus pœnitentiam, et dimittit Deus omnia peccata?*
Ibid. *Ut faciant homines quidquid volunt, promissa venia, promissa impunitate, cum se converterint? Laxant*, etc.	Iid. *Ut faciant homines quidquid volunt. Promissa venia, promissa impunitate, cum se converterint, laxant*, etc.

SERMO XXVI.

Habetur hic sermo in cod. Cass. II, fol. 179.

Bened. Titul. *De verbis psalmi*, etc.	Cod. addit: *Habitus in basilica Theodosiana*. Hanc additionem emiserunt edit. Gaume, sed non indicaverunt originem.
N. 9. *Quare autem dabatur lex.*	Id. *Quare data est lex.*

SERMO XXVIII.

Habemus hunc sermonem in cod. Cass. II, fol. 132, in quo magni momenti variantes reperiuntur lectiones. Plura ex cod. Romano correxerunt editores novi (FF. Gaume), unde concludendum Italicos codices non ita esse despiciendos, corrigendosque esse aliquando Maurinenses; et correctiones eorum plures confirmat hic noster codex.

Bened. N. 2. *Est lumen cordi nostro cui dicimus: Auditui nostro*, etc.	Cod. *Est lumen cordi nostro, cui dicimus: In lumine tuo videbimus lumen. Est sonus cordi nostro cui dicimus: Auditui*, etc.
Ibid. *Nusquam deest, nec de transmarinis*, etc.	Rom. *Nusquam deest, non de aquis præparatur nobis, nec de transmarinis*, etc.
N. 4. *Totum divideretis vobis, tanto minus haberetis.*	Id. *Totum divideretis vobis, quod posuissem, et quanto plures essetis, tanto minus haberetis.*
N. 5. *Si potuit hoc facere intellectus meus de voce mea. Ecce enim*, etc.	Id. *Si potuit hoc facere intellectus meus de voce mea, non potuit verbum Dei de carne sua.*

Hic adjungimus quasdam alias variantes ex cod. Romano CST, quem citant edit. Gaume.

N. 1. *Ventribus. Jejuni sumus.*	Cod. Rom. *Ventribus jejunamus.*
Ibid. *Esuriamus, jejuni sumus, cum aliqua*, etc.	Id. *Esuriamus. Cum aliqua*, etc.; reliqua desunt.
N. 2. *Et lux est, et odor est.*	Id. *Et lux est, et vox est, et odor est.*
Ibid. *A negotiatoribus apportantur.*	Id. *A negotiatoribus apportatur.*
N. 5. *Ecce enim sonum non revoco, sed si volo audiri*, etc.	Id. *Ecce enim sonum profero; sed cum protulero, jam non revoco; sed si volo audiri*, etc.
Ibid. *Assumpto quasi sono ei impono intellectum.*	Id. *Et assumo sonum, et quasi impono intellectum.*

SERMO XXX.

Legitur in cod. Cass. II, fol. 179. Concordat in omnibus cum editis, excepto titulo. Sic enim inscribitur: *Sermo habitus in basilica Trialarum die Dominico*, quæ desunt apud Maurinenses.

SERMO XXXVI.

Exemplar habemus detractum ex Bibl. Sanctæ Crucis Florent., plut. XVIII dext., cod. IV, fol. 120.

Edit. N. 4. *Compuncto corde de scelere.*	Cod. *Compunctio cordis de scelere.*
N. 5. *Sit humilis; plus gaudeat*, etc.	Id. *Sic humilis plus gaudeat*, etc.
Ibid. *Non infletur, non extollatur.*	Id. *Non infletur, si extollatur.*
N. 6. *In gremio Abrahæ comparabat.*	Id. *In gremio Abrahæ operabatur.*
Ibid. *Opima voluntate.*	Id. *Optima voluntate.*
Ibid. *Pro epulis ariditas, et desiderium*, etc.	Id. *Pro epulis ariditas erat ei, et desiderium*, etc. Vide var. Maur.
Ibid. *De mensa divitis. Sed*, etc.	Id. *De mensa divitis indigentia fuit. Sed*, etc. Vide ibid.
Ibid. *Sed illius egestas præteriens, hujus pœna permanens.*	Id. *Sed illius egestas præteriit, hujus pœna permanet.* Vide ibid.
Ibid. *Ubi sunt veri divites.*	Id. *Ubi sint veri divites.* Vide ibid.
N. 7. *Non habeant aurum justitiæ.*	Id. *Non habeant thesaurum justitiæ.*
N. 8. *Quando exigunt reddi sibi.*	Id. *Quando illam exigunt reddi sibi.*
N. 10. *Sed mente plus cernitur.*	Id. *Sed plus mente perpenditur.* Vide var. Maurin.
Ibid. *Non est thesauro interiore solidatus et plenus.*	Id. *Non est thesaurus intus solidatus et plenus.*
Ibid. *Quod relicturus sum.*	Id. *Quod redditurus sum.*
Ibid. *Cum mihi minaris auferre quod intus habeo, vere vis auferre quod intus habeo.*	Id. *Cum mihi minaris auferre quod habeo, vere vis auferre quod intus habeo.*
N. 11. *Ut sit illo donante dives impletus.*	Id. *Ubi sit illo donante dives impletus.*
Ibid. *Oculos suos homo*	Id. *Oculos suos. Homo*

peccator. Attendebat, etc.	*peccator attendebat*, etc.
Ibid. *Pauperem se ille cognovit.*	Id. *Pauperem se ille cogitavit.*

SERMO XXXVII.

Legitur in cod. Cassin. VII, fol. 380.

Edit. N. 3. *Mulieris hujus. Quantum enim pertinet ad doctrinam et eloquium unde fulget, lapis pretiosus erat Cyprianus.*	Cod. *Mulieris hujus. Quantum enim pertinet ad doctrinam et eloquium unde fulget lapis pretiosus (doctrina enim Dominica fulget), lapis pretiosus erat Cyprianus.*
N. 7. *Et tunc dedit eis escas.*	Id. *Et tunc dedit escas domui in noctibus.*
N. 26. *Ipsa sequetur. Audiamus, audiamus quemadmodum.*	Id. *Ipsa sequitur. Audiamus; ita vivatis in illa et cum illa; audiamus quemadmodum.* Vide var. Maur.
N. 29. *Fecit, fecit digna est recipere.*	Id. *Fecit, digna est recipere.*

SERMO XLII.

Legitur in cod. Cassin. II, fol. 50.

Edit. N. 2. *Et pro modicis rebus, pro frivolis, pro mortalibus*, etc.	Cod. *Et pro modicis rebus profert nobis, pro mortalibus*, etc.
N. 3. *Scitis fructus mei, ut vobiscum sim.*	Id. *Scitis fructus mei qui sint, ut vobiscum sim.*

SERMO LXVII.

Legitur in cod. Cassin. VII, fol. 439, et cod. XVII, fol. 24.

Edit. N. 4. *Sive ergo nos accusemus, sive Deum laudemus, bis Deum laudamus. Si pie nos accusamus, Deum utique laudamus. Quando*, etc.	Cod. VII. *Sive ergo nos accusemus, sive Deum laudemus, semper illi gratias agere studeamus, a quo gratia gratis datur, cuicumque datur. Bis ergo Deum laudamus, si pie nos accusemus, Deumque laudemus. Quando*, etc.
N. 7. *Coaptat sibi, unam facit Dominus*, etc.	Cod. XVII. *Coaptavit sibi carnem, unam fecit Dominus*, etc.

SERMO LXXII.

Legitur in cod. Cass. XVII, fol. 27, ubi n. 2, eorum loco: *Quisquis igitur homo hodie bonus est, id est, arbor bona, mala inventa est et bona facta est. Et si quando venit, malas arbores eradicare vellet*, etc., legitur: *Quisquis igitur est mutandus homo, ut opera mutentur; vel hodie homo bonus est, id est, arbor bona: mala inventa est et bona facta est. Et si quando invenit malas arbores, eradicare vellet.*

SERMO LXXXIII.

Legitur in bibl. Florent., plut. XVIII, cod. XXIII, fol. 118; in eadem Bibl., plut. XVIII, cod. XXIV, fol. 141; in Bibl. Mugell., cod. XVI, fol. 137; et in Bibl. Cass., cod. XVII, fol. 28.

Edit. N. 1. *Cum enim hoc dixisset Dominus Jesus Petro, subjecit.*	Cod. VII. *Cum enim hoc dixisset Dominus Jesus, Petrus subjecit.*
Ibid. *Omnis ejus familia et ipse venderetur.*	Cod. XVI. *Omnis ejus familia et ipse venderentur.*
Ibid. *Non decem millia talentorum.*	Codd., excepto cod. XVI. *Non decem millia talenta.*
Ibid. *Cœpit eum suffocatum trahere*, etc.	Codd. VII et XVI. *Cœpit suffocare eum, trahere*, etc. Cæteri ut in editis.
Ibid. *Omnia dimisi tibi.*	Id. *Omne debitum dimisi tibi.*
N. 2. *Ecce, fratres, res in aperto est, admonitio utilis; et valde salubris obedientia debetur.*	Id. *Ecce, fratres, res in aperto est; admonitio utilis est valde et salubris; obedientia debetur.*
N. 7. *Quisquis incipit a baptismo, liber exit.*	Codd. *Quisquis incipit a baptismo liber esse.*
Ibid. *In lege autem modus fixus est; transgressio autem peccatum est.*	Id. *In lege autem modus fixus est; transgressio peccatum est.*
Ibid. *Adeo magnum mysterium figuratum est.*	Cod. XXIV. *A Deo magnum mysterium figuratum est.*
Ibid. *A septenario tamen numero non receditur.*	Cod. XVI et XXIII. *A septenario tamen numero non recedunt.*
Ibid. *Illud undecim duc septies.*	Id. *Illud undecim ducta septies (sic).*
Ibid. *Melius est cum clamas ore.*	Cod. XXIV. *Melius est enim cum clamas ore.*
N. 8. *Corripiamus verbis, et si opus est, et verberibus.*	Codd. *Corripiamus verbis, si opus est, verberibus.*
Ibid. *Sic ergo ista monuerim... qui peccaverint... diligamus, de corde nostro charitatem in eos non dimittamus.*	Id. *Sic ergo ista monui... qui peccaverunt... diligamus de corde nostro, charitatem in eos non dimittamus.*

SERMO LXXXVIII.

Habetur in cod. Cass. VII, fol. 54, ubi pro his verbis, n. 7, *Nihil illo tempore fuit ignominiosius quam mors crucis. Non enim frustra*, etc., legitur: *Nihil illo tempore fuit ignominiosius quam mors Christi. Non enim crux tunc honorabilis erat, sed ignominiosa. Non enim frustra, etc*; quod glossam alicujus notarii crediderim.

SERMO XCVIII.

Habetur a n. 2 ad medium n. 5 in cod. XVI Bibl. Mugell. Florent. fol. 127.

Edit. N. 2. *Quotidie suscitatis gaudet.*	Cod. *Quotidie resuscitatis gaudet.*
Ibid. *Mors invisibilis nec quærebatur.*	Id. *Mors invisibilis ubi nec quærebatur.* Vide var. Maur.
Ibid. *Dicti sunt sæpe dormientes et mortui visibiliter.*	Id. *Dicti sunt sæpe dormientes, morientes visibiliter.*
Ibid. *Nemo tam facile... quam facile Christus.*	Id. *Nam nemo tam facile... quam Christus.*
N. 3. *Tres autem mortuos.*	Id. *Tres enim mortuos.*
Ibid. *Mirati sunt tantum quia facta sunt.*	Id. *Mirati sunt tantum quæ facta sunt.*
Ibid. *Esuriens poma quæsivit in arbore.*	Id. *Esuriens poma quærebat in arbore.*
Ibid. *Sed sunt qui fructum voluntate dare non possunt*; pessime.	Id. *Sed sunt qui fructum voluntate dare possunt*; optime.
N. 5. *Et ut fit, ut novimus, ut quotidie homines in se experiuntur, aliquando*, etc.	Id. *Et fit, ut novimus, ut quotidie homines in se experiuntur; aliquando*, etc.
Ibid. *Isti qui in factum processerunt.*	Id. *Isti quia in factum processerunt.*
Ibid. *Vivus redditur. Potuit progredi.*	Id. *Vivus redditus potuit progredi.*

SERMO XCIX.

Legitur in Bibl. Mugell. Florent. cod. XV, fol. 87, a secunda sententia n. 1 ad primas phrases n. 8.

Edit. N. 1. *Mala utique fama.*	Cod. *Malæ utique famæ.*
Ibid. *Illi sanando idoneum esse.*	Id. *Illum ad sanandum idoneum esse.*
Ibid. *Fudit lacrymas, sanguinem cordis; et lavit.*	Id. *Fudit lacrymas, et lavit.*
N. 2. *Hoc apud se cogitabat et dicebat.*	Id. *Hoc apud se cogitans dicebat.*
N. 3. *Jam hinc intelligat Pharisæus, si non poterat videre peccantem, qui potuit audire cogitantem.*	Id. *Jam hic intelligat Pharisæus; si non poterat videre peccantem; quomodo potuit videre cogitantem?*
N. 4. *Concupiscentiis suis carnalibus favent.*	Id. *Concupiscentias suas carnales faciunt.*
N. 5. *Quid ergo, inquit facere debui?*	Id. *Quid ergo, inquis, facere debui?*
Ibid. *Sed Dominus qui hæc vera proposuit.*	Id. *Sed quia hæc Dominus vera proposuit.*
N. 6. *Noverat quid sanaretur.*	Id. *Noverat quod sanaretur.*
Ibid. *Petra est refugium hericiis.*	Id. *Petra est refugium herinaceis*
Ibid. *Accipit auxilium,*	Id. *Accepit auxilium.*
Ibid. *Motu et voce vestra intellexisse.*	Id. *Motu et voce, vera intellexisse.*
N. 7. *Jam nunc quia ut potuimus, quæstionem profundam in tantilla temporis brevitate solvimus; aut si nondum solvimus, debitores, ut dixi, teneamur: illud potius*, etc.	Id. *Jam nunc quantum potuimus quæstionem profundam in tantilla temporis brevitate solvimus; aut si non solvimus, debitores, ut dixi, tenemur: illud potius*, etc.
Ibid. *Illi autem noverant hominem non posse dimittere.*	Id. *Illi autem noverant hominem peccata non posse dimittere.*
Ibid. *Solvit quæstionem motus ipsorum.*	Id. *Solvit quæstionem et motus ipsorum.* Vide var. Maur.
N. 8. *Ego sano quemcumque baptizo.*	Id. *Ego sano quoscumque baptizo.*

SERMO. CII.

Habetur in cod. Cass. VII, fol. 74, ubi hæc differunt.

Edit. N. 4. *Quomodo moriuntur qui rapiunt res alienas? Verum*, etc.	Cod. *Quomodo moriuntur qui rapiunt res alienas, et qui servos vel ancillas suas cupiunt tradere in servitium alienum? Verum*, etc.
N. 5. *Sive ambulantes; attendite pauperes.*	Id. *Sive ambulantes, sive servis vel ancillis vestris benefacientes. Attendite pauperes.*

SERMO CIV.

Legitur in cod. Cass. CXI, fol. 112.

Edit. N. 4. *Duæ sunt vitæ: de illis vos copiosius cogitate.*	Cod. *Duæ sunt vitæ, quas descripsi breviter ut potui: jam vos de illis copiosius cogitate.*

Ad finem, post hæc ultima verba: *Incrementum det Deus*, sequitur: « *Extollens vocem quædam mulier de turba dixit illi: Beatus venter qui te portavit et ubera quæ suxisti* (Luc. XI, 27). » *Vere beata Maria, quia tanquam in sacrario ventris sui portavit cum my-*
A *sterio sacerdotem. Nam quidquid in sæculum futurum erat id totum de ejus beato ventre processit. Processit enim sacerdos et hostia, Deus resurrectionis, et sacerdos oblationis, et hostia passionis. Hoc autem totum in Christo agnoscimus; Deus est, quod ad Patrem rediit; pontifex, quod seipsum victimam obtulit pro nobis. Mariæ ergo beatus uterus, non uterus* [Cod., *beatum uterum, non uterum*], *sed templum fuit Christi. Quid est autem in cœlo, nisi quod super cœlos æstimandum est, ubi quasi in secretiore tabernaculo mysterium divinitus disponitur? Super cœlos plane beatus uterus Mariæ æstimandus est, quia Creatorem Filium Dei ad cœlos remisit. Inde venit ut pateretur, hinc rediit ut regnaris adoretur: inde humiliatus descendit, hinc ad Patrem glorificatus ascendit. Melius plane templum corporis, quam cœli:*
B *residens enim Christus in cœlis ibi est terribilis, hic autem mansuetus; ibi peccata vindicans, hic peccata condonans; ibi potestate judicis utitur, hic per dilectionem inter fratres honoratur, atque ut simus* beati, qui audiunt verbum Dei et custodiunt (*Luc.* XI, 28) *portatur...* [1]. *Ideoque bonum est eum adorare cum invitat, ut possimus non eum timere cum judicat.*

SERMO CVII.

Duobus reperitur in cod. Florent., nempe plut. VIII., cod. XXIII, fol. 106, et plut. XVIII, cod. XXIV, fol. 127.

Edit. N. 9. *Da illum: cavete ab omni avaritia.*	Cod. XXIII. *Tollo illud: cavete ab omni avaritia.* Vide var. Maur.
N. 10. *Numerata sunt: et cave ab omni avaritia. Parum est avaritia pecuniæ: cave avaritiam vitæ.*	C Cod. XXIV. *Numerata sunt: et ille qui tanta sustinuit dicit tibi: cave ab omni avaritia. Parum est ab avaritia pecuniæ: cave ab avaritia vitæ.*
Ibid. *Nudus foris, intus vestitus. Nudus foris a pannis, et putribilibus pannis; intus vestitus;* male.	Id. *Nudus foris, intus vestitus. Nudus foris a pannis, et imputribilibus pannis intus vestitus;* perfecte.
Ibid. *Quid si dicat, cum contempseris.*	Id. *Quid si dicat, si contempseris.*
Ibid. *Melius tu occides carnem meam.*	Id. *Melius tu carnem meam.* Vox *occides*, quæ ab omnibus codd. abest, male addita est a Benedictinis. Vide var. Maur
Ibid. *Forte hoc non dicis. Unde non dicis? Vivere vis: plus vis vivere, quam Deus constituit? Certe caves ab omni avaritia.*	Id. *Forte hoc non dicis. Unde non dicis? vis vivere? vivere vis? Cum Deus constituit, certe cave ab omni avaritia.* Cod. XXIII concordat, excepto quod habet *caves*, pro *cave*.

D

SERMO CVIII.

Habetur in cod. Cass. VII, fol. 100.

Edit. N. 1. *De hoc audistis modo Evangelium, quid monuerit nos, cautos nos faciens, et volens esse expeditos et paratos ad exspectanda novissima.*	Cod. *De hoc audistis modo Evangelium, quid monuerit nos et admonuerit, cautos nos faciens, et volens esse expeditos et paratos ad spem novissimam.*

SERMO CX.

Legitur in cod. Cassin. II, fol. 49.

[1] Hic quædam deesse videntur, nisi legas, *ut sint beati qui audiunt verbum Dei et custodiunt illud.*

Edit.	Cod.
N. 1. *Qui intra Ecclesiam orat pro eis qui sunt extra Ecclesiam.*	*Qui intra Ecclesiam orat. Omnis Ecclesia sancta orat pro eis qui sunt et intra Ecclesiam contemptores, et extra Ecclesiam infideles.*
N. 2. *Sex diebus Deus perfecit opera sua.*	Id. *Recolite; sex diebus Deus perfecit opera sua.*
Ibid. *Curva erat, sursum aspicere non poterat: quia Sursum cor, sine causa audiebat.*	Id. *Curva erat, terræ inhiabat, terram diligebat, in terra spem suam posuerat, sursum aspicere non poterat, quia sursum cor sine causa erigere æstimabat.*
N. 3. *Natus virginem reliquisti. Sed non*, etc.	Id. *Natus virginem requisisti. Sed non*, etc.
N. 4. *Non resurrexerat, prædictum est et impletum est: nomen ejus*, etc.	Id. *Non resurrexerat, prædictum est et impletum est; in cœlum non ascenderat, ante dictum est et impletum est: nomen ejus*, etc.

SERMO CXII.

Habetur in cod. Cassin. II, fol. 187.

Edit.	Cod.
n. 1. *Nescientes paraverunt. Parata jam*, etc.	*Nescientes paraverunt. Sic enim constitutum fuerat, ut immolaretur Christus. Parata jam*, etc.
Ibid. *Prophetæ. Venite ad cœnam.*	Id. *Prophetæ. Dixerunt apostoli: Venite ad cœnam.*
N. 6. *Cras enim moriemur. Quis huc inde*, etc.	Id. *Cras enim moriemur. Talia in epulis suis dives ille superbus dicebat: Manducemus et bibamus, cras enim moriemur. Quis huc inde*, etc.
N. 7. *Intende et vide quam candidum est: hoc ad oculos pertinet. Audi*, etc.	Id. *Attende et vide quam candidum est. Audi*, etc.
Ibid. *Utique quoniam sensus sunt.*	Id. *Utique, quoniam quinque sensus sunt.*
N. 8. *Veniant de sepibus hæretici, hic inveniunt pacem.*	Id. *Veniant de sepibus hæretici et schismatici; coge intrare; hic pacem inveniunt.*

SERMO CXIII.

Habetur in cod. Cass. II; folii indicatio deest in nostris chartis.

Edit.	Cod.
n. 2. *Et veniret tecum ad judicem hominem quemlibet.*	*Et veniret tecum ad judicem hominem, proconsulem, vicarium*, etc.
Ibid. *Tanta vis est justitiæ, ut et tibi displiceat.*	Id. *Tanta vis est justitiæ, ut judex quem tu ipse corrupisti, etiam tibi displiceret.*
N. 3. *Ecce quomodo currit, qui currit facere amicos.*	Id. *Ecce quomodo currit, qui curavit facere amicos.*

Plures circa finem adesse variantes annotat amanuensis, qui illas per negligentiam non exemplavit.

SERMO CXIV.

Legitur in cod. Cassin. CX, fol. 205; cod. pariter Cassin. CV, fol. 131, sive 136, et in quatuor codd. Laurent., videlicet plut. XVII, cod. XXXIX, fol. 179 *b*; ibid. cod. XL, fol. 186 *b*; ibid. cod. XLI, fol. 173; ibid.

A cod. XLII, fol. 202. Variantes lectiones, hic ut alibi, volueram annotare; sed licet cogitationes concordent, verba toties et tantum differunt, ut brevius et utilius crediderim integrum illum sermonem in lucem emittere, quem hic habeas:

In illo tempore: Respiciens Jesus discipulos suos dixit Simoni Petro[1] *: Si peccaverit in te frater tuus, vade, et corripe eum inter te et ipsum solum* (*Luc.* XVII, 3, 4.). Et reliqua.

1. In Evangelio sancto, modo cum legeretur, audivimus, ubi nos de remissione peccatorum admonet Dominus Jesus[2]. Hinc omnes admonentur[3] ex Domini jussione; nos autem[4] ministri sumus verbi Dei, et sancti Evangelii, cui nemo sine gloria servit[5], quod nemo sine pœna contemnit. Ipse ergo Dominus ait[6], quod
B modo nos omnes audivimus: *Si in te*, ait, *peccaverit frater tuus, corripe illum inter te, et ipsum solum. Et si pœnitentiam egerit, dimitte illi, non solum semel, sed septies.* Hæc ratio certissima est. Septem quippe diebus venientibus, euntibus et redeuntibus, totum volvitur tempus. Qui enim septies in die dimitti jussit, totius temporis peccata indulgeri præcepit.

2. Si quis ergo es[7] qui Christum cogitas, et cupis accipere quod promisit? noli piger esse; fac quod præcepit. Scis quid[8] promisit[9]? vitam æternam. Scis quid præcepit? da fratri tuo veniam[10]. Dicit tibi: O homo, da fratri tuo veniam, ut ego dem tibi indulgentiam sempiternam. Regni cœlestis promissio omnibus nota est, ut æstimo, ubi nos Creator promisit æquales futuros cum angelis suis, ut sine fine in illo splen-
C dore vivamus, in regno cœlorum. Hoc libenter accipis; quare quod sequitur facere non vis? Hoc, quod juberis, fratri tuo indulgentiam dare, a Domino Deo tuo tu non vis accipere; si non vis accipere[11], bene facis non dare. Quid est hoc, nisi poscenti ut indulgeas fratri tuo, si tibi cupis a Domino ignosci? Aut certe si non habes quod tibi ignoscatur, bene facis qui fratri tuo non ignoscis. Etiam si non habes peccatum, quod tibi ignoscatur, tu tamen ignosce; quia et Dominus semper ignoscit, qui peccatum nunquam scivit. Omnis homo[12] peccator est, etiam si ipsa die natus est.

3. Dicturus es: Bene ignoscit Deus; jam[13] ego non sum Deus; homo peccator sum. Deo gratias, quia confiteris. Agnosce, ut et tu[14] indulgentiam possis acci-
D pere. Hortatur nos beatus apostolus Petrus in Epistola sua dicens: *Christus passus est pro nobis, relinquens nobis exemplum, ut sequamini vestigia ejus* (*I Petr.* II, 21). Et utique non habebat peccatum, et mortuus est pro peccatis nostris, et sanguinem suum fudit pro iniquitatibus nostris. Suscepit pro nobis peccatum, quod non fecit, et nos omnes a debito peccati[15] liberavit.

[1] Non legitur in Evangelio hæc *Simoni Petro* fuisse dicta.
[2] Sic cod. CX; cod. XXXIX, *Christus.*
[3] Cod. CX, *admonemur.*
[4] Id., *tamen.*
[5] Cod., male, *quem.*
[6] Cod., CX, addit *nobis* et deinde tollit *nos.*
[7] Cod., XXXIX male, *esse.*
[8] Cod., CX, male, *facere.*
[9] Codd. quod *male.*
[10] Aliqui codd. male, *tunicam.*
[11] Hæc desunt in CX, et XXXIX, sed in CV et alibi leguntur.
[12] Plerique codd., *nam*; sed in uno legitur *omnis.*
[13] Codd., *nam.*
[14] Deest *tu* in CV et CX.
[15] Codd., *peccato.*

Non debebat mori, sed nec nos debuimus vivere, quia peccatores sumus. Nec ipsi mors debebatur, nec nobis vita. Quod nobis debebatur indulsit, et quod ei non debebatur suscepit. Sed quia de remissione agitur peccatorum, ut non eamus per longum, imitemur Christum Dominum. Audi Apostolum dicentem : *Donate* [1] *vobis, sicut et Deus in Christo donavit vobis* [2] (*Ephes.* IV, 32). Hæc verba Apostoli sunt, non nostra : *Estote imitatores Dei, sicut filii charissimi* (*Ephes.* V, 1). Filius es, an servus? Memento quia et servos oportet esse obsequentes, et filios non decet esse degeneres. Filius diceris; si renuis patris jussionem, non consequeris ejus hæreditatem.

4. Hoc dicerem, si nihil peccati haberes, quod tibi ignosci desiderares. Modo autem tibi dico, o homo, si justus sis, homo es [3]; si laicus sis, homo es; si monachus sis, homo es; si clericus sis, homo es. Vocem apostoli Joannis audi dicentem. Vide qualis sit quem [4] dico, ut audias illum qui super pectus Domini accumbebat, quem diligebat Dominus plusquam cæteros. Audi quid dixerit : *Si dixerimus quia peccatum non habemus.* Non dixit : *Si dixeritis*, sed *Si dixerimus;* se adjunxit in culpam, ut perveniret [5] in indulgentiam. Ait ergo : *Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos decipimus* [6], *et veritas in nobis non est* (*Joan.* I, 8). Ergo habemus peccata; si volumus consequi veniam, demus [7] fratribus nostris indulgentiam. Inimicitias in corde nostro non retineamus, quia inimicitiæ retentæ faciunt commotionem.

5. Volo te ignoscentem, quia novi te semper veniam postulantem. Rogas tibi ignosci; juberis dimittere. Non agnoscis quod dicis, cum Dominum depreceris. Modo veni, et ora; ubi oras [8], ibi te convinco in verbis tuis. Nonne quotidie dicis : *Pater noster, qui es in cœlis?* Non [9] enim potes esse in numero filiorum, si non dicas : *Pater noster, qui es in cœlis.* Sequere : *Sanctificetur nomen tuum.* Dic adhuc : *Adveniat* [10] *regnum tuum.* Adhuc sequere : *Fiat voluntas tua, sicut in cœlo, et in terra.* Vide quid adjungas : *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.* Ubi sunt divitiæ tuæ? ecce mendicas. Sed hæc alia causa est; unde agimus, inde agamus. Dic adhuc : *Et dimitte nobis peccata nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris* (*Matth.* VI, 9-12). Venio ad verba mea et tua. Dicis : *Dimitte nobis debita nostra et peccata.* Quo jure? quo pacto? quo chirographo recitato? *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Conditio posita est; lex fixa est. Dimitte nobis, dicis Domino, sicut dimitto. Ergo non dimittet [11], si non dimittis.

A Si vis ut tibi dimittatur, ignosce fratri, qui ad te revertitur. Hanc precem Jurisperitus cœlestis dictavit [12]; non te fallit [12], si facias quod te docuit. Omnis qui contemnit Domini disciplinam, perdit causam, et invenit [13] pœnam. Tu ipse, cum oras, mentiris, in ipsa oratione convinceris. Neque enim ut te Deus convincat, testes a te [14] quærit. Qui has preces dictavit, advocatus est tuus. Si negaveris, testis est tuus, si contemnis, judex est tuus. Ergo dic, et fac; nullatenus possunt verba hujus orationis transiri; aut nunquid hunc versum delere exinde possumus. Jam ergo dicamus : *Dimitte nobis debita et peccata nostra*, et non dicamus [15] : *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Continuo, et Dominus dicit nobis : *In qua mensura mensi fueritis, in eadem remetietur vobis* (*Matth.* VII, 2). B Hunc versum delere de animo non debes, ne et tu delearis de libro Dei. In oratione ista dicis, *Da;* dicis [16], *Dimitte*, ut quod non habes accipias, si tamen fratri ignoscas. Ipsum Salvatorem audi alio loco dicentem : *Date, et dabitur vobis; dimittite, et dimittetur vobis* (*Luc.* VI, 37, 38). Et ne vos diutius teneamus, si volumus nobis Dominum misereri, misereamur indigenti; si volumus nobis peccata dimitti, dimittamus et nos fratri peccanti.

SERMO CXVIII.

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XII, cod. XIV, fol. 272 *b*, et in Bibl. Venet., cod. LXIX, fol. 47. Sic in codicibus se habet in titulo : *Incipit sermo ejusdem* (*Augustini*) *de Nativitate Domini. — De eo quod Evangelista dicit : « In principio erat Verbum; » et quod* C *in Genesi scriptum est : « In principio fecit Deus cœlum et terram, » unde ostenditur qui* [cod. *quia*] *in principio erat, sine initio esse* [Id. *est*]; *quod autem in principio factum est, propterea initium habere, quia non erat, et factum est.*

SERMO CXXVI.

Leguntur hujus sermonis numeri 2, 3, 4, et dimidium quinti, in Bibl. Laurent., plut. XII, cod. VIII, fol. 187 *b;* quæ orationis pars annectitur sermoni Benedictino CCCLXXX, sicut et in aliis codicibus antiquis. Vide notas Maurin. ad hunc sermonem.

Edit. N. 2. *Quantum sint perversi et properando vitiosi.*	Cod. *Quam sint perversi et improperandi vitiosi.*
N. 3. *Sperantium substantia.*	Id. *Sperandarum substantia.*
D Ibid. *Nisi ex illo quod non vides.*	Id. *Nisi ex illo quem non vides.*
Ibid. *Interiorem habitatorem interiorum oculorum.*	Id. *Interiorem habitatorem oculorum.*

[1] Codd. XXXIX, CV et CX, *Donantes.*
[2] Sic codd. CV et CX · cod. XXXIX, male, *nobis*, hic et antea.
[3] Codd., male, *si tamen homo*, correximus ex editis.
[4] Codd., CV et CX male, *quæ.*
[5] Codd., CV et CX mali, *indulgeretur.*
[6] Id., *seducimus.*
[7] Sic. codd. CV et CX; cod. XXXIX male, *debemus.*
[8] Codd., *ut ores.*
[9] Cod., XXXIX male, *nonne.*
[10] Id., *veniat.*
[11] Sic codd. CV et CX ; cod. XXXIX, ut cæteri, *dimittam.*
[12] Cod. unus mala, *dictavit.*
[13] Codd. CV et CX, *inveniet.*
[14] Iid., *ad te.*
[15] Cod. XXXIX, *dicam*, male.
[16] Sic codd. CV et CX ; deest vox *dicis* in cod. XXXIX.

Ibid. *Nam quando aliquando in me cogitas*; quæ verba in nota corrigere student Benedictini, quos videsis.	Id. *Nam quando aliunde nimis cogitas.*
Ibid. *Intende facta, et quære factorem.*	Id. *Intende facturam, et quære factorem.*
Ibid. *Quæ facta sunt, conspiciuntur.*	Id. *Quæ facta sunt, intellecta conspiciuntur.*
N. 4. *Sed assiduitate viluerant.*	Id. *Sed assiduitate viluerunt.*
Ibid. *Quam ut nascatur homo, moriendo*, etc.	Id. *Quam ut nascatur homo, qui non erat, moriendo*, etc.
Ibid. *Panibus saginasse tot millia.*	Id. *Panibus satiare tot millia.*
Ibid. *Impleri segetibus terras.*	Id. *Impleri segetibus terram.*
Ibid. *Quæ aqua erat vinum factum, viderunt homines et obstupuerunt.*	Id. *Qui aquam viderunt vinum factam, viderunt et obstupuerunt.*
Ibid. *Unde est homo ipse qui miratur? ubi erat? unde processit?*	Id. *Unde est ipse qui miratur? videat unde processit?*
Ibid. *Venit ille cui dictum est: Innova signa; cui dictum est: Mirifica*, etc.	Id. *Venit ille ad istum locum, cui dictum est: Mirifica*, etc.
Ibid. *Æquum potest esse quod non vult.*	Id. *Æquum potest esse quod ille non vult.*
Ibid. *Hominem, qui erat in luce.*	Id. *Hominem, qui non erat in luce.*
N. 5. *Sed quam parvus.*	Id. *Sed quam parvus faceret.*
Ibid. *Non te deseruit, qui vocavit.*	Id. *Erudit qui vocavit.*
Ibid. *Indicia sunt Creatoris ipsa creatura?*	Id. *Indicia sunt Creatoris in ipsa creatura?*
Ibid. *Ecce nascitur, ecce de femina procedit.*	Id. *Ecce nascitur, ecce corpus assumit, ecce de femina procedit.*

SERMO CXXXII.

Legitur in cod. Cassin. VII, fol. 322, ubi N. 2, horum verborum loco, *Refrenat infirmioris sexus ipsa verecundia*, scribitur, *Refrenat infirmiorem sexum ipsa verecundia.*

SERMO CXXXVII.

Legitur in cod. Cassin. VII, fol. 328.

Edit. N. 1. *Dum tamen non nimia impietate præcidantur.*	Cod. *Dum tamen non nimia infirmitate præcidantur.*
N. 3. *Iste dicebat se habere vires, qui non habebat.*	Id. *Dicebat Petrus se habere vires, quas non habebat.*

SERMO CXXXIX.

Legitur in Cod. Cassin. VII, fol. 144, ubi hanc correctionem reperimus. Benedictini n. 3 hanc dimidiatam sententiam habent : *Homo sapiens, in æternitate tempora inquiris; ubi non sunt tempora, quæris ætates*; codex autem optime dicit : *Homo sapiens, in æternitate tempora quæris, ubi non sunt tempora; quæris ætates, ubi non sunt ætates.*

SERMO CXLII.

Legitur in Cod. Cassin. VII, fol. 156, ubi confirmatur varians lectio quæ in Benedictina editione adducitur his n. 5 verbis, *Ergo detumescat*, addendo postea tria hæc verba, *si cupis ingredi.*

SERMO CXLVII.

Legitur in cod. Florent. CCXLIII, Bibl. Ædil., fol. 299, et Bibl. Mugell., cod. XIV, fol. 111.

Edit. N. 1. *Omnium apostolorum meministis.*	Codd. *Omnium apostolorum, fratres charissimi, meministis.*
Ibid. *Dicit autem apostolus, quoniam*, etc.	Iid. *Dictum est autem, quoniam*, etc.
N. 2. *Modo quid? Interrogat eum Dominus.*	Iid. *Modo quid interrogat eum Dominus?*
Ibid. *Et dicit ei.*	Cod. CXLIII. *Dicit ei.*
Ibid. *Respondit ille : Etiam, Domine.*	Codd. *Respondit ei ille: Etiam, Domine.*
Ibid. *Et iterum Dominus hoc interrogavit, et tertio hoc.*	Iid. *Iterum, et tertio Dominus hoc interrogavit.*
Ibid. *Qui sciant oves Christi pascere.*	Iid. *Quia sciebat oves Christi pascere.*
N. 3. *Feret quo tu non vis.*	Iid. *Ducet quo tu non vis.*
Ibid. *Pro Christo fuerat crucifigendus.*	Iid. *Pro Christo erat crucifigendus.*
Ibid. *Timere non debuit. Videbat enim*, etc.	Iid. *Timere non debuit, quia videbat*, etc.

SERMO CLIV.

Legitur in cod. Cassin. II, fol. 160, ubi n. 7, pro his verbis, *quia nondum erant in perfectione*, habetur, *quia nondum erant securi, nondum erant in perfectione.*

SERMO CLV.

Legitur in cod. Cassin. II, fol. 132, ubi sanatur evidens editionis Benedictinæ mendum. Ibi enim n. 4 habetur : *Lex enim mortis non ipsa dicitur, lex peccati et mortis non illa lex dicitur quæ data est in monte Sina*; hic certe adest vitiosa iteratio quæ tollitur in codice, in quo scriptum est : *Lex enim mortis non ipsa dicitur, quæ data est in monte Sina.*

SERMO CLVIII.

Legitur in duobus codd. Florent., nempe Bibl. Mugell. cod. XI, fol. 37 *b*, et Bibl. Fesul. cod. XI, fol. 237.

Edit. n. 1. *Lectionibus, canticis, sermonibusque*, etc.	Codd. *Secundum. Vasis electionis confessionem atque doctrinam, quoniam fides misericordiæ Dei donum est, lectionibus, canticis*, etc.
N. 3. *Nam si gloriatus est Abraham, ex fide gloriatus est.*	Iid. *Non sic gloriatus est Abraham; ex fide gloriatus est.*
Ibid. *Misericordiam consecutus sum. O confessio!*	Iid. *Misericordiam consecutus sum, ut fidelis essem. O confessio!*
N. 4. *Spectemus, fratres, eum; magnum spectaculum.*	Cod. Mugell. *Spectemus, fratres, magnum spectaculum.*
Ibid. *Erat infidelis; parum est. Erat*, etc.	Codd. *Erat infidelis; parum est infidelis. Erat*, etc.
N. 5. *Orare fide non possetis, nisi fidem haberetis.*	Iid. *Orare fide non potestis, nisi fidem habeatis.*
Ibid. *Quomodo prædicabunt, si non mittantur.*	Iid. *Quomodo prædicabunt, nisi mittantur.*
Ibid. *Et addat bona quæ non habemus.*	Iid. *Et addere bona quæ non habemus.* Vide var. Maur.
Ibid. *Invenisti unde dares? Homo mendice; unde habuisti? Ergo unde dares aliquid habuisti?*	Iid. *Invenisti unde dares? Homo mendice, habuisti ergo unde dares? aliquid habuisti?*
N. 6. *Una voce elisus et levatus; elisus*, etc.	Iid. *Una voce elisus et levatus est; elisus*, etc.

Ibid. *Deposita tunica veteri, peccatis pannosa.* — Cod. Fesul. *Deposita tunica veteris peccati pannosa.*

SERMO CLXXVIII.

Hic sermo reperitur in cod. Cass. xi, fol. 11, et a n. 7 in duobus Florentinis, nempe Bibl. Mugell. cod. xi, fol. 31, et in Bibl. Fesulan. cod. xi, fol. 229 *b*. Pulcherrimus hic sermo ita scribitur in codicibus Florentinis, ut in eo citetur ipsemet Augustinus, cui tamen certe tribuendus est; unde concludi potest aliquando sermonem posse legitime auctori tribui, licet ipse auctor citetur in opere; hoc autem aliquando fieri potuit amanuensis incuria aut ignorantia.

Edit. n. 2. *Ubi poneret consulebat, non de cujusquam vicini agris.* — Cod. Cass. *Ubi poneret cogitabat, nulli violentiam facere, non de*, etc.

Ibid. *Quod relicturus es? Ecce increpatus est.* — Id. *Quod relicturus es? Præcedant ergo magis quo secuturus es. Ecce increpatus est.*

N. 3. *Numquid enim Deus stultis daturus est regnum cœlorum? Quibus autem*, etc. — Id. *Numquid enim Deus stultis daturus est regnum cœlorum? Probant hoc illæ quinque virgines quæ extra januam leguntur exclusæ. Quibus autem*, etc.

Ibid. *Conjicere hoc videmur: aperte hoc manifesteque videamus.* — Cod. Cass. *Conjicere hoc videmur: considerare autem attentius debemus, ut hoc apertius videre possimus.*

Ibid. *Quod immisericors erat. Numquid enim*, etc. — Id. *Quod immisericors erat, non quia aliena rapuit, sed quia de propriis erogare noluit. Numquid enim*, etc.

N. 5. *Cogitas spoliare paganum, et vestire Christianum.* — Id. *Cogitas spoliare hæreticum vel Judæum, et non vestire Christianum.*

N. 7. *Beatum sancta Scriptura dicit, qui post aurum*, etc. — Codd. Florent. *In Scripturis divinis legimus, fratres charissimi, quod beatus sit qui post aurum*, etc.

Ibid. *Et non fecit. Tu autem dicis: Nunquam negavi rem alienam. Quia forte nemo tibi commendavit; aut forte commendavit, sed sub testibus commendavit. Dic mihi, reddidisti*, etc. — Iid. *Et non fecit. Fratres, interrogemus conscientias nostras, et videamus si ita cupiditatem contemnimus, ut istius beatitudinis participes esse possimus. Forte aliquis intra se cogitat et dicit: Nec furtum nec violentiam facio, nec rapinam exerceo, nec res alienas aliquando negavi. Forte ideo non negasti, quia tibi nemo commendare voluit, aut si commendavit, sub testibus commendavit. Dic mihi, si reddidisti*, etc.

Ibid. *Mortuo qui commendavit.* — Iid. *Mortuo eo qui commendavit.*

Ibid. *Quia post aurum non isti; quia*, etc. — Iid. *Quia post aurum non abisti; qui*, etc.

Ibid. *Si forte alienum sacculum.* — Iid. *Aut si forte alienum sacculum.*

Ibid. *Verbum Dei audis.* — Iid. *Verbum Dei libenter audis.*

Ibid. *Lætissime commoveris.* — Iid. *Lætissime commoneris.*

Ibid. *Propono ergo. Deus dicit.* — Iid. *Considera quod propono. Deus dicit.*

Ibid. *Quam primo populo dedit.* — Iid. *Quam priori populo dedit.*

Ibid. *Nondum Christus erat mortuus, inventionem tanquam alienum esse reddendam. Si quisquam.* — Iid. *Nondum Christus erat mortuus, ut quicumque rem cujuscumque invenerit, tanquam alienam cito restituat, quia sine dubio et ipse si perdidisset, hoc sibi de alio fieri voluisset, secundum illud quod scriptum est: Omnia quæcumque vultis ut faciant vobis homines, et vos illis facite similiter. Si quisquam.*

Ibid. *Debere reddere.* — Iid. *Debet reddere.*

N. 8. *Quoniam dona Dei sunt?* — Cod. Fesul. *Quomodo Dei dona sunt?* Cod. Mugell. *Quoniam*, ut in edit.

Ibid. *Dicam quod fecerit pauperrimus homo, nobis apud Mediolanum constitutis; tam pauper, ut proscholus.* — Iid. *Dicam quid fecerit homo quidam pauperrimus, eo tempore quo sanctus Ambrosius Mediolani erat episcopus, ubi tunc præsens erat etiam Augustinus nondum episcopus; tam pauper ille ut proscholasticus.* Additio scribentis. Cod. Fesul. habet *proscalus*; melior vox *proscholus*, ut in edit.

Ibid. *Sed plane Christianus, quamvis ille esset paganus grammaticus; melior ad velum quam in cathedra. Pauper ergo iste invenit sacculum, nisi forte me numerus fallit, cum solidis ferme ducentis: memor legis proposuit*, etc. — Iid. *Sed plane verus et perfectus Christianus. Sed melior fuit ille qui ad velum stabat, quam qui in cathedra sedebat. Pauper ergo iste invenit sacculum ducentorum solidorum: memor tamen divinæ legis proposuit*, etc.

Ibid. *Et ne forte quæreret alienum, quæsivit.* — Iid. *Et ne forte quæreret alienum, non suum, quæsivit.* Sic legendum, quamvis codd. habeant *sed* pro *non*.

Ibid. *Saltem rogavit vel quinque acciperet.* — Iid. *Saltem rogavit ut vel quinque acciperet.*

Ibid. *Stomachabundus homo.* — Cod. Mugell. *Ille stomachatus.*

Ibid. *Quod offerebatur accepit: continuo*, etc. — Cod. Florent. *Quod offerebatur accepit, et continuo*, etc.

N. 9. *Quid est? Si aliquid egi in cordibus vestris, si verbum Dei insedit in vobis, si requiem invenit apud vos, facite hoc, fratres mei; nolite putare damnum vos pati, si feceritis; magnum lucrum est, si feceritis quod dico. Perdidi viginti solidos, perdidi ducentos, quingentos. Quid perdidisti? De domo tua perierant: alter perdiderat, non tu. Terra*, etc. — Iid. *Considerate, fratres, tam gloriosum exemplum, et tam mirabile factum. Egi aliquid in cordibus vestris, si verbum Dei requievit in animis vestris. Facite hoc, fratres mei. Nolite putare vos damnum pati, si quod a vobis inventum fuerit reddideritis. Credite quia magnum lucrum est, si feceritis quod suggero. Forte aliquis veniens in domo tua perdidit solidos. Terra*, etc.

Ibid. *Posuit ille, oblitus est ille, cecidit ab illo; tu invenisti alibi. Quis invenisti? Christianus. Quis invenisti? qui legem audisti, Christianus qui legem audisti. Quis invenisti? Qui cum audires multa laudasti, tu invenisti. Si ergo veraciter laudasti, redde quod invenisti. Si autem non reddidisti quod invenisti, quando laudasti, testimonium contra te dixisti. Estote*, etc. — Iid. *Posuit ille, oblitus est, vel cecidit ab illo; invenisti, qui in lege audisti inventionem esse reddendam. Qui invenisti, qui cum audires verbum Dei laudasti, redde quod invenisti. Si autem non reddideris quod invenisti, quando laudasti, testimonium contra te dixisti. Estote*, etc. Sic ambo codd., excepto quod cod. Fesul. habet, *quis invenisti* pro *qui invenisti*, et cod. Mugell., *non reddes pro non reddideris.*

Ibid. *Nam quod invenisti et non reddidisti, rapuisti.* — Iid. *Nam si invenisti et non reddidisti, rapuisti.*

Ibid. *Quantum potuisti, fecisti; quia plus non potuisti, ideo non plus fecisti.* — Iid. *Quantum potuisti, fecisti; quia plus non invenisti, ideo plus non rapuisti.*

Ibid. *Qui alienum ne-* — Iid. *Qui alienum negat*

gat, si possit, et tollit.	*si posset, et tolleret.* Vide var. Maur.
Ibid. *Timor prohibet.*	Cod. Mugell. *Timor te cohibet.*
Ibid. et n. 10. *Sed malum metuis. Quid est magnum, timere malum? Magnum est, non facere malum: magnum est, amare bonum. Nam et latro*, etc.	Iid. *Sed malum metuis. Et latro*, etc.
N. 11. *Sed desidera videre Deum.*	Iid. *Sed desideres videre Deum.*
Ibid. *Quia dictum est, dilectissimi.*	Iid. *Quid dictum est? dilectissimi.*
Ibid. *Si enim amas videre Deum tuum, si in hac peregrinatione illo amore suspiras; ecce probat te Dominus Deus tuus, quasi dicat tibi: Ecce fac quod vis*, etc.	Iid. *Si amas videre Deum tuum, in hac peregrinatione illum toto amore suspira, illum desidera. Ecce* (addunt codd. male, *fac quo*) *te probare vult Deus tuus, ut appareat pro quibus rebus diligas eum, utrum pro seipso, an pro rebus terrenis, quas tibi præstitit, et dicat tibi, Fac quod vis*, etc.
Ibid. *Gratias amasti. Si ergo sermo meus.*	Iid. hic multa habent quæ non leguntur in edit.; sic: *Gratis amasti. Hoc ideo diximus, fratres, quia sunt homines ita negligentes et tepidi, et, quod pejus est, etiam infideles, qui dicunt: Utinam hic mihi Deus in hoc sæculo omnia bona tribuat! Non ad me pertinet quid in futuro de me fieri velit. O infelix anima! Etiamsi te Deus mittat in pœnam, et tantummodo faciem suam te videre non permittat, numquid non melius fuerat te non fuisse natum? Cum vero fieri non possit, ut qui faciem ejus non meruerit videre, ignem æternum evadere possit, quare sic amas præsentis sæculi voluptatem, ut non expavescas æterni ignis ardorem.*
Ibid. *Advocate prece, humilitate, dolore pœnitentiæ.*	Iid. *Advocate prece humilitatis, dolore pœnitentiæ.* Sic Lovan., et quidem bene. Vide var. Maur.
Ibid. *Hanc scintillam boni amoris flate in vobis.*	Iid. *Hanc scintillam boni amoris, de qua Dominus dixit: Ignem veni mittere in terram, et quid volo, nisi ut ardeat, flate in vobis.*
Ibid. *Fena consumit.*	Iid. *Ligna consumet.*

SERMO CLXXXVI.

Legitur in cod. Cass. CVI, fol. 159, ubi, n. 1, pro his verbis, *Exsultent gentes. Istum diem nobis non sol iste visibilis, sed Creator ipsius invisibilis consecravit*, habetur, *Exsultent gentes, quia Maria istum diem, non sol iste visibilis consecravit.*

SERMO CXC.

Legitur in cod. Cass. CXVI, fol. 102, ubi hæc varians lectio habetur n. 1. Post hæc verba, *Ut propter nos posset esse sub sole*, additur hæc sententia, quæ deest in edit.: *Nec ita sub sole, ut non et super solem.*

SERMO CXCI.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 5, cum exordio quod Benedictini omiserunt in textu, sed addiderunt in variantibus, quas, hic ad utilitatem lectoris eo magis referendas duximus, quod in pluribus codex differat.

Unigenitus Christus Dei Filius, verus sol justitiæ, ita terris illuxit, ut non desereret cœlos, et ibi æternus manens, et hic temporaliter transiens; ibi sempiternum constituens diem, hic humanum patiens diem; ibi sine horarum cursu perenniter vivens, hic sine peccati incursu temporaliter moriens; ibi permanens vita sine occasu, hic vitam nostram a mortis liberans casu; ibi majestatis suæ calore Angelorum mentes accendit, hic vita hominum mortem discernit [1]. *Ibi lux carpitur* [2] *quam peccator* [3] *nullus extinguit, hic homo nascitur, qui peccato* [4] *cuncta distinguit. Ibi Deus cum Deo, hic Deus et homo. Ibi lumen de lumine, hic quod* illuminat omnem hominem (*Joan.* I, 13.). *Ibi verbo cœlos extendit, hic viam perveniendi ad cœlos ostendit* [5]. *Ibi mysterium nativitatis suæ cum Patre firmavit, hic membra carnis suæ in matre formavit. Ibi ad dexteram Patris sedens, hic in præsepio jacens; ibi angelos pascens, hic in terra parvulus esuriens; ibi perfectis potestatibus manens indeficiens panis, hic cum natis infantibus alimento indigens lactis; ibi bona faciens, hic mala patiens; ibi nunquam moriens, hic post mortem resurgens, et mortalibus æternam vitam condonans. Deus factus est homo, ut homo Deus fieret. Formam servi accepit Dominus, ut homo verteretur in Dominum* [6]. *Cœlorum habitator et conditor habitavit in terris, ut homo de terris migraret ad cœlos.*

Edit. N. 1. *Qui per eum tanta accepimus dona. Propter hoc*, etc.	Cod. *Qui per eum tanta accepimus dona. Sed humilitas ejus nostra sublimitas est, et crux ejus nostra victoria est, illius patibulum noster triumphus est, illius mors nostra vita est. Propter hoc*, etc.
N. 3. *Exhibere Christo. Ecclesia ergo*, etc.	Id. *Exhibere Christo. Timeo autem ne sicut serpens Evam fefellit astutia sua, corrumpantur mentes vestræ a simplicitate et castitate quæ est in Christo. Ecclesia ergo*, etc.
N. 4. *Si utrumque habere velitis.*	Id. *Si alterum habere velitis.*
Ibid. *Et virginitas perseveret.*	Id. *Et virginitas perseveret in Christo Jesu Domino nostro.*

SERMO CCII.

Legitur in cod. Cass. CVI, fol. 248, ubi, n. 2, pro his, *Sursum angelos non deserens, et deorsum ad se homines per angelos colligens, et cœlestibus*, etc., habentur sequentia: *Sursum non deserebat angelos, et deorsum ad se homines vocabat, per angelos, et cum hominibus secundum hominem in terris degebat et cœlestibus*, etc.

SERMO CCVIII.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 88, ubi hæc initio habentur, quæ desunt in editis: *Plura nobis simul recitata sunt, et de omnibus his dicere nec temporis brevitas, nec miseriarum magnitudo permittit. Licebit tamen ex ingentibus* [Cod. *exigentibus*] *campis paucos flosculos legere, et non quantum ager exuberat, sed quantum odoratui sufficiat capere; sicut et cum quis accedit ad fontem, non ei tantum haurire necesse est,*

[1] Edit., *hic vitam hominum moresque discernit.*
[2] Iid., *capitur.*
[3] Iid., *peccato.*
[4] Iid., *peccata.*
[5] Cod., male, *ascendit.*
[6] Cod., male, in *Domino.*

quantum vena dives effuderit, sed quantum arescentes A *siti mitiget fauces, ne forte plus juste sumpta fiat potantis salutis unda pernicies. Et quoniam solemne tempus*, etc.

Deinde hæc insuper variant.

Edit. N. 1. *Dimicaturus accipiat.*	Cod. *Dimicaturus accendat.*
N. 2. *Ubi nihil de apothecis, nihil de sacculo.*	Id. *Ubi nihil de apothecis, nihil de horreo, nihil de cellario, nihil de sacculo*, etc.

SERMO CCXVII.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 93.

Edit. N. 1. *Genuit quidem fontem fons, sed et generans fons, et genitus fons: quemadmodum*, etc.	Cod. *Genuit quidem fontem fons, sed et generans fons, et genitus fons, unus est fons: quemadmodum*, etc.
N. 2. *Audistis quid pro nobis oraret, imo quid vellet. Dixit: Pater, quos dedisti mihi, volo ut ubi sum ego, ibi sint ipsi. Volo, inquit, ut ubi ego sum, et ipsi sint mecum.*	Id. *Audistis quid nobis oravit, imo quid se velle dixit: Pater, quos dedisti mihi, volo ut ubi sum ego, ibi sint et ipsi. Volo, Pater; quod vis facio, fac quod volo. Quid? ut ubi ego sum, et ipsi sint mecum.*
N. 3. *Post resurrectionem laudatio.*	Id. *Post resurrectionem laudatio. Nonnulli Christianorum, fratres, æsti-*

mantes Divinitatis præcepta religiosius observare, prætermissa devotione quadragesimæ, cujus nunc tempus persolvere curant, quinquagesimam se facere mentiuntur: cum id neque divinis jubeatur, neque traditum sit auctoritate majorum. Sola igitur animi faciunt præsumptione. Et dum putant se devotius agere, superstitiosius conversantur. Dicit se observare Quinquagesimam, qui forte Quadragesimam implere vix possit. Bonum est C *quidem cunctis temporibus jejunare, sed melius Quadragesimam jejunare cum Christo. Hanc enim Quadragesimam nobis Dominus suo jejunio consecravit. Quod dixi jejunio, non jejuniis. Unum enim* [Cod. *est*] *jejunium Domini fuit, qui continuatis quadraginta diebus et noctibus cibum omnino non sumpsit. Quisquis ergo Christianus consecrandam jejunando non impleverit Quadragesimam, prævaricationis et contumaciæ reus tenebitur, quod legem divinitus pro salute sua datam, prandendo ipse rescindit. Rescindis enim legem, qui exemplum jejunii Domini non custodis. Qualis autem Christianus es, qui Domino jejunante, prandis? Qualis Christianus es, qui, Christo esuriente te* [Cod. *tu*] *reficis? Ille pro salute tua famem sustinet, tu pro peccatis tuis jejunare formidas. Abstineamus a vitiis carnis, ut repleamur de divitiis æternis. In illa enim vita ipsum erit negotium nostrum in regno Dei videre, amare, laudare. Quid enim ibi acturi sumus? In isto sæculo opera alia sunt necessitatis, alia sunt iniquitatis. Ne-* D *cessitatis opera quæ sunt? seminare, arare, novellare, navigare, molere, coquere, texere, et si qua similia necessitatis, et illa opera nostra bona necessitatis sunt* [Cod. *est*]. *Frangere panem esurienti non habes tu necessitatem, sed habet ille, cui frangis panem; recipere peregrinum, vestire nudum, redimere captivum, visitare ægrum, dare consilium deliberanti, liberare oppressum, omnia ista ad eleemosynam pertinent; opera sunt necessitatis. Iniquitatis quæ sunt? furari, latrocinari, inebriari, alea ludere, fœnus exigere. Et quis enumerat omnia facta iniquitatis? In illo regno non erunt opera necessitatis, quia nulla ibi erit miseria, non erunt opera iniquitatis, quia nulla ibi erit molestia. Ubi nulla erit miseria, non sunt opera necessitatis; ubi nulla malitia, non sunt opera iniquitatis. Quid enim facturus ut manduces, quando nemo esurit? Illa ipsa eleemo-* A *synarum opera quomodo facturus? Cui frangis panem, ubi nemo eget? Quem visitas ægrum, ubi perpetua sanitas perseverat? Quem sepelis mortuum, ubi immortalitas nunquam moritur? Pereunt opera necessitatis; opera autem iniquitatis si hic feceris, illic non pervenis. Quid ibi facturi sumus, dicite mihi? dormituri? Hic enim homines non habentes quod agant, dormiunt; ibi somnus non est, quia nulla defectio. Non ergo opera necessitatis acturi, non dormituri, quid facturi sumus? Nemo expavescat tædium; nemo putet et ibi futurum tædium. Numquid modo tædias sanus esse. Omnia in sæculo habent fastidium: sanitas non habet fastidium. Si sanitas non habet fastidium, immortalitas habebit fastidium? Quæ erit ergo actio nostra? Amen, et alleluia. Hic enim agimus aliud, ibi aliud, non dico die et nocte, sed die sine fine. Quæ modo potestates cœlorum? Seraphim sine tædio dicunt:* Sanctus, sanctus, sanctus Deus Sabaoth (*Apoc.* IV, 8). *Hoc dicunt sine tædio. Numquid modo fatigatur pulsus venæ tuæ?* B *Quamdiu vivis pulsus habet vena tua. Aliquid facis, et fatigando fatigaris, et requiescis, et redis ad opus, et vena tua non fatigatur. Quomodo vena tua non fatigatur in salute tua, sic lingua tua, et cor tuum non fatigatur in laudibus Dei, in immortalitate tua. Audite testimonium negotii vestri. Quid est negotii nostri? hoc negotium, otium est* [1]. *Otiosum negotium quid? laudare Deum. Audite inde sententiam:* Beati qui habitant in domo tua (*Psal.* LXXXIII, 5); *psalmus hoc dicit:* Beati qui habitant in domo tua. *Et quasi quæreremus unde beati? Multum auri habebunt? Qui multum aurum habent, multum sunt miseri:* Beati sunt isti, qui habitant in domo tua. *Unde beati? Hæc est beatitudo illorum:* In sæcula sæculorum laudabunt te (*Ibid.*). *O pax sine fastidio! o indefessa dulcedo, Domine Deus noster! Forma nos ad te, reformans ad videndum te, quoniam cum viderimus te, non avertemur a te. Amabimus te, et fruemur te, et sine lassitudine amabimus te; regnante Domino nostro Jesu Christo, cui est honor et gloria, per infinita sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CCXXV.

Legitur in cod. Cass. XCIX, fol. 37 a tergo, ubi, post hæc verba, *A quo tanto opere?* adduntur hæc necessaria, quæ desunt in edit., *A carne Christi.*

SERMO CCXXVIII.

Legitur in cod. Cass. VII, fol. 218.

Edit. N. 1. *In illis est novata;* et in var. edit. sensum claudicare asserunt. Benedictini proponunt correctionem, *Fides est novata.*	Cod. *In illis nova vita.* Vera et perfecta lectio.
Ibid. *Noli facere, baptizatus es.*	Id. *Noli peccare, baptizatus es.*
N. 3. *Tractavimus de sacramento orationis dominicæ, quomodo petant; et de sacramento fontis et baptismi.*	Id. *Tractavimus de sacramento orationis dominicæ, quem, et quomodo, et quales debeant invocare, tractavimus de sacramento fontis et baptismi.*

SERMO CCXXX.

Legitur in cod. Florent., Bibl. Fesul., cod. XX, fol. 122 *b*.

Edit. N. unic. *Ita illo adjuvante faciamus.*	Cod. *Ita illo juvante facimus.*
Ibid. *Non tamen sine causa de aliquo præcipue.*	Id. *Non tamen sine causa de aliquo die præcipue.*
Ibid. *Ne feceritis in concupiscentiis.*	Id. *Ne feceritis in desideriis.*
Ibid. *Hoc si facitis, toto corde cantatis.*	Id. *Hoc si facitis, toto corde cantate.*

[1] Vid. S. August. *Enarr. in psal.* CX, n. 1, et *in psal.* CXLVII, n. 3.

Ibid. *Si vultis esse dies quem fecit Dominus.*	Id. *Si vultis esse dies quam feci.*
Ibid. *Et habebitis lucem veritatis, quæ nunquam occasum faciet.*	Id. *Et habete lucem veritatis, quæ nunquam occasum faciat.* Vid. var. Maur.

SERMO CCXXXV.

Legitur in cod. Cass. cccv, fol. 23 a tergo, ubi, n. 4, post hæc verba, *Væ qui non crediderunt*, desunt hæc sequentia, *Erit enim magnus timor*, quæ videntur esse glossa.

SERMO CCXLVIII.

Legitur in cod. Cass. vii, fol. 246.

Edit. N. 3. *Capiuntur ergo pisces magni centum*, etc.	Cod. *Capiuntur ergo pisces magni. Quot? centum*, etc.
N. 5. *Fit numerus decem et septem. Si computes*, etc.	Id. *Fit numerus decem et septem. Jam iste numerus quid est decem et septem? Si computes*, etc.

SERMO CCLXV.

Legitur in cod. Cass. vii, fol. 254.

Edit. N. 2. *Alii non credentes irriserunt. Non enim omnium est fides.*	Cod. *Alii videntes irriserunt. Non enim de tali facto quod ascendit in cœlum omnium est fides.*
N. 9. *Et ab hac maxime charitate quæ in cœlis est, de cœlo misit Spiritum sanctum.*	Id. *Ut ab hac charitate proximi proficiamus ad ejus charitatem qui in cœlis est, de cœlo misit Spiritum sanctum.*
N. 11. *Ipsa charitate plena est gallina illa propter pullos infirmata.*	Id. *Congregat nos ipsa charitate plena gallina illa propter pullos infirmata.*
Ibid. *Colligere, non dividere. Quia habeo*, etc.	Id. *Colligere, non dividere. Qui enim extra colligit, dividit, et qui mecum, inquit, non colligit, spargit. Colligere, non dividere; quia habeo*, etc.

SERMO CCLXVI.

Legitur in cod. Cassin. vii, fol. 254.

Edit. N. 4. *Crediderunt multi in Samaria, credentes baptizati sunt. Ut autem audierunt apostoli, miserunt ad eos Petrum et Joannem, ut baptizatis manus imponerent, et eis manus imponendo, impetrarent Spiritum sanctum invocantes. Simon admiratus*, etc.	Cod. *Crediderunt multi in Samaria, credentes baptizati sunt. Ut autem manus imponeret Philippus, et eis manus imponendo, impetraret Spiritum Sanctum, plus erat ad diaconi ministerium. Proinde consequens erat ut fides Samariæ ab apostolis nuntiaretur. Nuntiata est; venerunt, et baptizatis manus imposuerunt; benedictione sua super illos Spiritum sanctum invitaverunt. Venit ad manus impositionem apostolorum super illos Spiritus sanctus, sed voluntarius, non coactus. Tunc Simon admiratus*, etc.
Ibid. *Ille qui in Samaria baptizaverat, et nemini*, etc.	Id. *Ille qui in Samaria prædicaverat, qui in Samaria baptizaverat, et nemini*, etc.
N. 5. *Quia et inter apostolos Philippus nominatur, et qui proprie*, etc.	Id. *Legant textum lectionis, et videant eumdem Philippum nominari, qui proprie*, etc.
N. 6. *Eumque accersendum. Tunc autem*, etc.	Id. *Eumque accersendum, et quod præciperet faciendum. Tunc autem*, etc.
Ibid. *Sed mihi Deus ostendit neminem communem*, etc.	Id. *Sed mihi Deus ostendit; quando ostendit? ubi ostendit? Neminem communem*, etc.
N. 7. *Posset enim a calumnaintibus vel non intelligentibus dici Petro: Male fecisti dare Spiritum sanctum*, etc.	Id. *Posset enim a calumniantibus vel non intelligentibus dici Petro: Male fecisti incircumcisis dare baptismum. Numquid posset dici Deo: Male fecisti dare Spiritum sanctum?*

SERMONES CCLXXX, CCLXXXI, CCLXXXII.

Legitur sermo cclxxxi magna ex parte in duobus codd., uno Cass., nempe xii, fol. 1282, altero Florentin., Bibl. Fesulan., cod. xx, fol. 262. In utroque titulus habet *De sancta Victoria*, aut, *In Natali sanctæ Victoriæ.* Plura assumuntur ex sermone cclxxx, plura etiam ex serm. cclxxxii, plura in Edit. non leguntur. Hic differentias annotare curavimus, nec impossibile est sanctum Augustinum, notas quas de SS. Perpetua et Felicitate scripserat, sanctæ Victoriæ laudandæ accommodasse, cum præcipue in cod. Theodoricensi citetur quidam sermo de sancta Victoria his verbis: *Item sermo B. Aur. Augustini episcopi de Natali sanctæ Victoriæ virginis*, ut videre est in notis Operum sancti Augustini, edit. Bened. tom. V.

SERMO CCLXXX.

Editi. N. 1. *Et victore vestigio*; deinde quædam addunt duo codd. beatæ Perpetuæ propria.	Codd. *Et victoriæ vestigio.* Quæ adduntur beatæ Perpetuæ propria desunt usque ad hæc verba: *Ita caput.*
Ibid. *Feminæ cadenti... ascendenti.*	Iid. *Feminæ cadentis... ascendentis.*
N. 2. *Tunc cum bestiis.*	Cod. xii. *Tunc certe cum bestiis.*
Ibid. *Quorum voces in carnem martyrum.*	Codd. *Quorum voces in carne martyrum.*
Ibid. *Nunc plane jam nulla.*	Iid. post hæc verba, non habent plura, quæ desunt usque ad has voces n. 4: *Martyres Christi pro nomine ac justitia Christi*, et deinde, prætermissis duobus verbis, *utrumque vicerunt*, pergunt dicendo, *nec mori*, etc.
N. 4. *Sed exercitationi sufficeret.*	Iid. Post hæc verba prætermittunt multa usque ad has voces, *Quid, cum resolutæ*, etc.
N. 5. *Quamvis jam nullis possit sæculi hujus felicitatibus vel suavitatibus comparari, parva particula promissionis agitur, imo*, etc.	Iid. *Quamvis jam nullis possit sæculi hujus festivitatibus vel suavitatibus comparari, parva est particula promissionis, imo*, etc.
Ibid. *Ubi corporibus redditis.*	Sic et cod. xx; cod. xii, *ubi in corpore.*
N. 6. *Quod ejus corporis membra sumus, cujus et illi*, etc.	Cod. xii. *Quod ejus corporis membra sumus, cujus sunt et illi*, etc.
Ibid. *Eamdemque amplectimur unitatem.* Sic terminatur.	Codd. *Eamdem amplectimur unitatem* (Cod. xii, male, *humanitatem*). Deinde sic pergunt: *In hoc ergo tanto agone sancta Victoria non sexu invalido retardata, non feminea cogitatione enervata, non mundo blandiente mollita, non minante perterrita, non sæviente devicta, certavit fortiter, spiritu carnem, spe timorem, diabolum fide, mundum charitate vincens. His armis exercitus nostri regis invictus est; his armis accincti milites Christi, non conservatis, sed trucidatis corporis membris, nec occidendo, sed moriendo triumpharunt, et victoriam de diabolo meruerunt.*

SERMO CCLXXXI.

Edit. N. 1, *Nomen Perpetuæ et Felicitatis, sanctarum Dei famularum.*	Codd. *Nomen sanctæ Victoriæ, Domini famulæ;* et sic deinceps mutato nomine, singularique modo adhibito.
Ibid. *In feminas.* Legendum esset *in feminis.*	Iid. *In femina.*
Ibid. *Fragilitas feminea non defecit.*	Iid. *Femina non defecit.*
N. 2. *Delectat autem piam mentem tale spectaculum contueri, quale sibi beata Perpetua de se ipsa revelatum esse narravit, virum se factam certasse cum diabolo. Illo quippe certamine in virum perfectum etiam ipsa currebat*, etc.	Iid. *Delectat autem piam mentem tale spectaculum contueri, beatam Victoriam in virum perfectum adversus diabolum in illo certamine currere*, etc.
Ibid. *Merito ille vetus.*	Iid. *Merito et ille vetus.*
Ibid. *Per feminam deceperat virum.*	Iid. *Per feminam vicerat virum.*
Ibid. *Per virum eam superare tentavit.*	Cod. XII post hæc verba addit: *Per judicem scilicet sævum, cui beata Victoria*

nec ad tempus cessit; opitulabatur enim ei quem virgo pepererat. Et ideo illa inferioris hominis cautissimo et firmissimo robore omnes ejus obtudit insidias, impetusque confregit. Cod. XX, prima prætermissa sententia, ultimam phrasim habet, excepto quod horum verborum loco, *Et ideo illa*, scribit, *Sed illa.* Deinde duo codd. fragmentum assuunt sermonis CCLXXX, n. 1, *Et victore vestigio*, ut videre est supra.

SERMO CCXC.

Legitur in cod. Cass. XI, fol. 87, ubi hoc uno differt, quod, n. 4, pro his Editorum verbis: *Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco? Et angelus: Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi. Ecce quomodo*, etc.; pro his, inquam, verbis melius in cod. habetur: *Quomodo fiet istud, dum virum non cognosco? Et angelus professus est virgini: Ecce quomodo*, etc.

SERMO CCXCI.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 231.

Edit. N. 1. *Quem diem celebramus hodiernum vobis dici non opus est, quia omnes, cum legeretur Evangelium, audistis. Hodie accepimus sanctum Joannem.*	Cod. *Quem diem celebremus hodiernum a nobis dici non opus est, quia omnes, cum legeretur Evangelium, audivimus. Hodie accepimus natum sanctum Joannem.*
Ibid. *Impletur Spiritu sancto.*	Id. *Implebitur, inquit, Spiritu sancto.*
Ibid. *Nascitur, dat patri vocem.*	Id. *Nascitur filius, natus reddit patri vocem.*
Ibid. *Quid enim aliud quam gratia?*	Id. *Quid enim aliud quam gratiam?*
N. 2. *Nam manus Domini cum illo.*	Id. *Nam manus Domini est cum illo.*
Ibid. *Jacob erant. Ante Joannem certe cœlum et terra erant. Quid erit qui in principio erat?*	Id. *Jacob erant. Ante Joannem Adam erat. Ante Joannem certe cœlum et terra erant. Quid erit qui in principio erat Verbum?*
Ibid *Et Verbum erat, non qualecumque, sed Deus erat Verbum.*	Id. *Et Verbum erat, non ubicumque, sed apud Deum; et Verbum erat non qualecumque, sed Deus erat Verbum.*
Ibid. *Quid ipsa manus Domini?*	Id. *Quid est ipsa manus Domini?*
N. 3. *Venit angelus Gabriel ad Zachariam, non ad Elisabeth uxorem ejus, matrem Joannis; venit,* A *inquam, angelus Gabriel ad Zachariam, non ad Elisabeth. Quare?*	Id. *Venit angelus* (desunt male in cod.) *Gabriel ad Zachariam, non ad Elisabeth. Zacharias erat pater Joannis; Elisabeth, uxor ejus, mater Joannis. Venit Gabriel ad Zachariam, non ad Elisabeth. Quare?*

SERMO CCXCII.

Legitur in cod. Cass. XI, fol. 193, et cod. CXI, fol. 74.

Edit. N. 3. *Iniquitatem. Dominus Christus quare est baptizatus? Dominus Christus Dei Filius unigenitus, quare est baptizatus? Inveni quare est natus, et ibi invenies quare est baptizatus. Ibi quippe*, etc.	Cod. CXI. *Iniquitatem. Dices mihi: Dominus Christus quare est baptizatus? Dominus Christus natus ex virgine venit, quare? Et ibi invenis quare baptizatus. Ibi quippe*, etc.
N. 4. *Quia Domini est salus. Nam vana*, etc.	Cod. XI. *Quia a Domino est salus, id est, a Domino datur salus. Nam vana*, etc.
B Ibid. *Neque enim Joannis non erat Salvator Christus. Non hoc dicit ipse*, etc.	Id. *Neque enim Joannes non erat salvandus. Salvator ergo Christus. Nam hoc dicit ipse*, etc.
N. 5. *Ecce qui baptizat inferior est; qui baptizatur, dicturus sum, melior? Hoc forte*, etc.	Cod. CXI. *Ecce qui baptizat inferior est; qui baptizatur, dicturus sum, melior? Si nec qui baptizat inferior est, nec qui baptizatur melior, dicturus sum quia Creator quam creatura (non) sit melior. Hoc forte*, etc.
N. 8. *Sed non in hoc se discipulum demonstravit. Qui de cœlo, inquit*, etc.	Id. *Sed non in hoc se discipulum demonstravit. Et ubi se discipulum demonstravit? Qui de cœlo, inquit*, etc.
Ibid. *Et audit eum, et ideo stat*, etc.	C Codd. ambo: *Et audit eum. Ergo discipulus est qui stat et audit magistrum. Et ideo stat*, etc.

SERMO CCXCIV.

Legitur in cod. Cass. VII, fol. 280, et in cod. Florentin. plut. XVIII dext., cod. V, fol. 31.

Edit. N. 1. *Disputationes quorumdam quæ modo*, etc.	Cod. V. *Disputationes quorumdam, qui modo*, etc.
N. 2. *Parumper attendite. Parvulus, inquiunt, etsi non baptizetur, merito*, etc.	Cod. VII. *Parumper attendite. Quid dicant, dico. Parvulus, inquiunt, merito*, etc.
Ibid. *Quid de vita æterna? Habebunt, inquiunt. Quare habebunt? Quia nullum peccatum habent.*	Cod. V. *Si quidem vitam æternam habebunt, inquiunt. Quare habebunt? Quia nullum peccatum habuerunt.*
N. 3. *Hac regnum nominat, hac cum diabolo* D *damnationem.*	Id. *Hinc regnum nominat, hinc cum diabolo damnationem.*
Ibid. *Recede de medio, sed noli in sinistram.*	Id. *Recede de medio, sed noli sinistram.*
N. 4. *Et hæc quidem fuistis. Et unde jam non sunt?*	Id. *Et hoc quidem fuistis, Et vide, jam non sunt.*
N. 6. *Damnas tamen quem separas a regno cœlorum. Damnas; non eum percutis.*	Cod. VII. *Damnas eum quem separas a regno cœlorum. Damnas quem dissocias a societate sanctorum. Jam non eum percutis.*
N. 7, *Ego prorsus exclamo.*	Cod. V. *Ergo prorsus exclamo.*
Ibid. *Sed scio, inquis. Unde scis? Quia Dominus dixit.*	Cod. VII. *Sed scio, inquis. Quid scis? Non iturum parvulum in regnum cœlorum. Unde scis? Quia Dominus dixit.*

N. 8. *Unde vicisti bono illius.*	Cod. v. *Unde eum vicisti bono illius.*
Ibid. *Nam quem vicisti.*	Id. *Nam eum quem vicisti.*
N. 9. *Ita dividendo duas personas induceremus.*	Id. *Ita dividendo duos induceremus.*
Ibid. *Noli, inquit, separare, quem volo copulare.*	Id. *Noli, inquit, separare, quod volo copulare.*
Ibid. *Sed et in cœlo, qui ambulat in terra.*	Id. *Sedet in cœlo, qui ambulabat in terra.*
N. 10. *Hoc ergo dicere voluit, Nemo ascendit, nisi qui descendit.*	Cod. vii. *Hoc enim dicere voluit, Nemo ascendit, nisi qui ejus membrum factus fuerit. Nemo enim ascendit, nisi qui descendit.*
N. 11. *Fundit sanguinem Christus in remissionem peccatorum.*	Cod. v. *Fundit sanguinem Christus in remissionem omnium peccatorum.*
N. 13. *Adam primus accepit morsum.*	Id. *Adam primo accepit morsum.*
Ibid. *Ut de peccato damnaret peccatum in carne : de peccato peccatum.*	Id. *Ut de peccato damnaret peccantem in carne : de peccatô peccantem.*
N. 14. *Nisi ille qui natus est sine vitio. Ab hac,* etc.	Id. *Nisi qui natus est sine vitio homo. Ab hac* etc.
N. 15. *Unum aliquid acutissimum.*	Id. *Unum aliud acutissimum.*
Ibid. *Respondeo prorsus : Non primus peccavit Adam.*	Id. *Respondeo : Prorsus non primus peccavit Adam.*
N. 18. *Ibi et maritum habes infidelem, ibi habes,* etc.	Id. *Ubi habes et maritum infidelem, ibi habes,* etc.
Ibid. *Sanctificatur mulier infidelis in fratre. Numquid,* etc.	Id. *Sanctificatur mulier infidelis in fratre fideli. Numquid,* etc.
N. 19. *Quia veteri lege non licebat.*	Id. *Quia in veteri lege non licebat.*
N. 20. *Quia postea diligenda.*	Id. Ut in var. Maur. *Quia postea diligentia.*

SERMO CCXCV.

Legitur in Cod. Cass. xii, fol. 235.

Edit. N. 1. *Vis nosse de qua petra Petrus dicatur? Paulum audi.*	Cod. *Vis nosse de qua petra Petrus? Dicat Paulus ; audite.*
N. 2. *Si cor tangit, ut peccati confessio foras exeat. Sed parum adhuc ligatus est. Dominus,* etc.	Id. *Sic Dominus cor tangit, ut peccati confessio foras* (Cod. male *foris*) *exeat. Sed parum adhuc prodest confessio peccati hominis adhuc ligati. Dominus,* etc.
N. 5. *Numquid enim Paulus pro vobis crucifixus est?*	Id. *Numquid enim Petrus et Paulus pro vobis crucifixus est ?*
N. 6. *Te lædis , nam Ecclesia,* etc.	Id. *Te lædis, non me; Ecclesia,* etc.
Ibid. *Trepidabat famam lupi.*	Id. *Trepidabat fama lupi.*
N. 8. *Quid quærunt ? Minus habent, si adhuc laudes hominum quærunt. Si adhuc laudes hominum quærunt, nondum vicerunt.*	Id. *Quid quærunt ? Si aliquid quærunt, minus habent. Si adhuc laudes hominum quærunt, non mundum vicerunt.* Vide var. Maur.
Ibid. *Sed quis in eis ? Ille qui dixit : Sine me nihil potestis facere.*	Id. *Sed quid in eis? Dominus noster Jesus Christus, qui dixit : Sine me nihil potestis facere ; qui vivit et regnat cum Patre, in unitate Spiritus sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CCXCVI.

Legitur in cod. Cass. xi, fol. 231, ubi titulus habet, *De Evangelio in quo ait, Simon Joannis, diligis me?*

Edit. N. 1. *Recens sancti Evangelii lectio.*	Cod. *Præsens evangelica lectio.*
Ibid. *Major amator quam negator.*	Id. *Tam amator quam negator.*
Ibid. *Sed tunc non potuit sequi passurus.*	Id. *Sed tunc non potuit sequi passum.*
Ibid. *Dominus postquam resurrexit, docet Petrum.*	Id. *Dominus post resurrectionem docet Petrum.*
Ibid. *Inordinate amans, defecit.*	Id. *Inordinate amat, sed deficit.*
Ibid. *Promisit passionem.*	Id. *Promittit passionem.*
N. 2. *Non dixisset, Propitius.*	Id. *Non diceret, Propitius.*
Ibid. *In quo et resurrecturus.*	Id. *In quo erat et resurrecturus.*
Ibid. *Redi retro, Satanas.*	Id. *Redi retro, Satana.*
Ibid. *Tergit lacrymis pietatis cordis negationes.*	Id. *Tergit lacrymis pietatis sordes negationis.*
N. 3. *Ut ter confiteretur amor, quod ter negaverat timor.*	Id. *Ut ter confiteatur amor; quia ter negaverat timor.*
Ibid. *Et commendatis Petro ovibus suis, et commendato sibi Petro cum ovibus suis jam prænuntiat.*	Id. *Et commendatis Petro ovibus suis, jam prænuntiat.*
N. 4. *Pretiosas, emptas non auro.*	Id. *Non pretio emptas, non auro.*
Ibid. *Idoneum esset pretium.*	Id. *Idoneum esset pretio.*
N. 5. *Ibi certa victoria.*	Id. *Ibi secura victoria.*
N. 6. *Quæ sunt proposita.*	Id. *Quæ sint proposita.*
Ibid. *Quælibet quantalibet tribulatio.*	Id. *Quælibet et quantalibet tribulatio.*
Ibid. *Ibi sunt sed in te non sunt.*	Id. *Ibi sunt, ibi sunt, sed in te non sunt.*
Ibid. *Utinam in te essent, quisquis ita loqueris, quisquis ita desipis, quisquis vocatus in spiritu carnaliter sapis. Prorsus adhuc patientiam doceo, nondum sapientiam. Patiens esto, Dominus vult. Quæris quare velit? Differ secretum cognitionis, strenuitatem obedientiæ præpara. Fer e te vult; ferto quod vult,* etc.	Id. *Utinam in te essent, quisquis ista loqueris, quisquis ista desipis, quisquis vocatus in spiritu adhuc carnem sapis, quisquis talis es, utinam in te essent memoriæ apostolorum! Utinam tu cogitares apostolos! Videres utrumnam eis terrena felicitas promissa fuerit an æterna. Audi Apostolum, si vivit in te memoria ipsius. Etenim quid est?*

Quod enim temporale est leve tribulationis nostræ, in incredibilem modum, et supra incredibilem modum, æternum gloriæ pondus operatur in nobis, non respicientibus quæ videntur, sed quæ non videntur; quæ enim videntur, temporalia sunt, quæ autem non videntur, æterna sunt (*II Cor.* iv, 17, 18). *In ipso Petro temporalis fuit caro, et non vis ut temporalis sit lapis Romæ? Petrus apostolus cum Domino regnat; corpus apostoli Petri quodam loco jacet. Memoria est excitans amorem ad æterna, non ut terræ inhæreas, sed ut cum Apostolo cœlum cogites. Dic mihi, si fidelis es, recole memorias apostolorum, memoriam etiam Domini Dei tui, certe jam sedentis in cœlo. Audi quo te mittat Apostolus.* Si resurrexistis cum Christo, quæ sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quæ sursum sunt quærite, non quæ super terram. Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo. Cum Christus apparuerit, vita vestra, tunc et vos cum ipso apparebitis in gloria (*Col.* iii, 1-4). *Uno verbo hoc audis : Sursum cor. Doles ergo et ploras, quia ruerunt ligna et lapides, et quia mortui sunt morituri? Da mihi aliquem mortuum semper victurum. Doles quia ceciderunt ligna et lapides, et quia mortui sunt morituri? Si sursum habes cor, quid ibi mortuum est? Quid ibi cecidit? Si sursum habes cor, ubi est the-*

saurus tuus, ibi est cor tuum. Deorsum caro tua est, A *et si expavescit caro tua, non moveatur cor tuum. Sed tamen, inquis, nolebam. Quid nolebas? Nolebam ut Roma tanta pateretur. Ignoscimus, quia nolebas. Noli tu Deo irasci, quia volebat. Tu homo es, et ille Deus. Tu dicis, Nolo, ubi ille dicit, Volo? Non te ille damnat propter Nolo tuum; et tu blasphemas Volo ipsius? Sed quare hoc Deus voluit? Quare hoc Deus voluit? Interim servi voluntati Domini Dei tui; amicus factus, scies consilium Domini Dei tui. Quis tam superbus sit servus, cui Dominus cum aliquid jusserit ut fiat, dicat ille, Quare? Dominus apud se habet consilium. Paret obsequium; si profecerit, si bene egerit, si de servo amicus factus fuerit, sicut dixit ipse Dominus :* Jam vos non dicam servos, sed amicos (*I Joan.* xv, 15), *forte et consilium Domini sui discet. Interim antequam sciat consilium, libenter ferat arbitrium. Prorsus adhuc patientiam doceo, nondum sapientiam; patiens esto. Dominus vult. Quæris quare velit? Differo studium cognitionis, differo strenuitatem. Obedire para; ferre te vult, quod vult; ferto quod vult*, etc.

Ibid. *Si est in vobis lenis et mitis patientia.*	Id. *Si habitat in vobis lenis et mitis patientia.*
Ibid. *Dominicam voluntatem. Lenia quippe non ferimus.*	Id. *Dominicam voluntatem. Non solum lenem; lenem quippe non ferimus.*
Ibid. *Aspera toleramus, ad lenia gaudemus.*	Id. *Asperam toleramus, ad lenem gaudemus.*
Ibid. *Et continuo convertit renisum ad obedientiam.*	Id. *Et convertit sensum ad obedientiam.*
Ibid. *Sic et tu nolebas forte amittere peculium tuum, quod hic relicturus eras : attende ne cum relinquendo remaneas.*	Id. *Sic et tu nolebas; quid? forte amittere peculium tuum, quod relicturus eras : attende ne eum relinquendo remaneas.*
N. 7. *Roma afflicta est.*	Id. *Roma affligitur, aut afflicta est.*
Ibid. *Quis hoc dicit? Christianus.*	Id. *Quis hoc dicis? Christianus.*
Ibid. *Quando voluit Deus.*	Id. *Quia voluit Deus.*
Ibid. *Ut illo careamus; cæterum tibi alia meditatio est.*	Id. *Ut illo careas; cæterum tibi alia meditatio sit.*
N. 8. *Cum in tentationibus variis incideritis. Dicis itaque, o pagane : Dii præsides Romam modo non servaverunt, quia non sunt; tunc servaverunt, quando erant.*	Id. *Cum in tentationes varias incideritis. Quando tibi talia in templo recitata sunt, Dii præsules Romæ non servaverunt, quia non sunt, diceres, tunc servaverunt quando erant.*
Ibid. *Non audistis prophetas, non audistis ipsum*, etc.	Id. *Non audistis prophetas, non audistis apostolos, non audistis ipsum*, etc.
Ibid. *Mala futura? Quantum accedit ætas mundo, tantum propinquatur finis.*	Id. *Mala futura, quando accedet ætas mundo, quando propinquabit finis.*
N. 9. *Audi quare modo plus vastatur.*	Id. *Ait quare modo plus vastatur.*
Ibid. *Oculum ad nos.*	Id. *Oculum ad nos convertamus.*
Ibid. *Evangelium prædicatur toto mundo; verum est. Antequam*, etc.	Id. *Evangelium prædicatur; totus mundus plenus est. Antequam*, etc.
Ibid. *Vapulabit pauca.*	Id. *Vapulabit paucis.*
Ibid. *Ecce quid erat ante mundus. Nunc vero quid? Servus autem sciens voluntatem domini sui, et faciens digna plagis, vapulabit multa. Et utinam multa vapulet, non semel damnetur. Quid recusas vapulare multa*, etc.	Id. *Ecce quid erat ante mundus. Servus nesciens voluntatem domini sui, et non faciens digna plagis, vapulabit paucis. Servus autem sciens voluntatem domini sui; ecce qualis est modo mundus. Jam quod sequitur vobis dicite, imo nobis dicamus : Servus sciens voluntatem domini sui, et non faciens digna, plagis vapulabit multis. Et utinam multis vapulet, et non semel damnetur. Quid recusas vapulare multis*, etc.
Ibid. *Thesauros in cœlo, ubi neque ærugo*, etc.	Id. *Thesaurum in cælo, ubi neque tinea, neque ærugo*, etc.
Ibid. *Tu in terra thesaurizas, ille in cœlo jubet, dicens.*	Id. *Tu in terra, ille in cœlo, dicens.*
Ibid. *Quid servas in terra? Quod custodit Christus, non tollit Gothus.*	Id. *Quid servas? Quod custodit Christus, numquid tollit Gothus?*
Ibid. *Et sapientior Domino tuo, condis in terra.*	Id. *Et sapientior Domino tuo, non nisi in terra thesaurizare vis.*
Ibid. *Sursum condere voluit. Et tu, Ego in terra condo. Paratus ergo esto vapulare multa.*	Id. *Sursum te condere voluit ille. Ergo in terra condens, paratus esto vapulare multis.*
B Ibid. *Dicis quod tibi facit Dominus.*	Id. *Dicis quia quod facit Dominus.*
N. 10. *Ut tu fluas, ille mentiatur.*	Id. *Ut tu defluas, ille vero mentiatur.*
Ibid. *Iniquitatibus nostris, murmuri nostro.*	Id. *Iniquitatibus nostris et murmuri nostro.*
Ibid. *Pœnitentiæ iram exercet in se.*	Id. *Pœnitens iram exercet in se.*
Ibid. *Quia si tu tibi parcis, ille tibi non parcet; quia si et ille tibi parcat, peris.*	Id. *Quia si tu tibi parcis, ut ille tibi parcat, peris.*
Ibid. *Sicut enim scriptum est.*	Id. *Sic enim scriptum est.*
Ibid. *Vidit felicem peccatorem, quotidie mala facientem, et nihil mali patientem, et in Spiritu sancto* (in margine *suo*) *horruit, et doluit, et dixit. Irritavit*, etc.	Id. *Vidi felicem peccatorem, vidi quotidie mala facientem, et in Spiritu sancto blasphemantem; horrui, dolui. Irritavit*, etc.
C Ibid. *Provocat Dominum; pro magnitudine iræ suæ non requiret. Ideo non exquiret*, etc.	Id. *Provocavit Dominum; pro magnitudine iræ suæ non exquiret. Hoc sequitur : irritavit Dominum peccator; pro magnitudine iræ suæ non exquiret. Ideo non exquiret*, etc.
Ibid. *Nam si exquireret, flagellaret; et fortasse emendaret.*	Id. *Nam si exquireret, flagellaret : si flagellaret, emendaret.*
N. 11. *Quid præstabat Petrus?*	Id. *Quod præstabat et Petrus.*
N. 12. *Dico charitati vestræ, torta sunt, torta sunt ex hoc viscera nostra. Fatemur vobis, non nobis placet talis diligentia. Scio quia zelo Dei fecerunt et Ecclesiæ. Putatis quia nihil factum est, quia hoc ad* D *omnes sonuit? Rogo vos, hodie sonuerit vox ista, ut illud quod male sonuit, obruat ea res quæ bene sonuit. Hanc operam date, hoc sonet, hoc prædicemus, hoc prædicamus. Veniant, admittantur*, etc.	Id. *Dico charitati vestræ, torta sunt ex hoc viscera nostra. Fatemur vobis, non nobis placuit talis diligentia. Scio quia zelo Dei fecerunt; scio, non dubito, quia zelo Dei fecerunt, sed et illud debent attendere apostoli Pauli, quomodo plangit eos etiam qui zelum Dei habent, sed non secundum scientiam* (*Rom.* x, 2). *Ecce non est admissus hodie; cras morietur. De cujus manibus exigitur? Dicturus es : Sed fingit. Respondeo : Sed petit. Ego ostendo quod petit; tu ostende quia fingit. Christiane, jam volo doceas et me. Unde scis quia fingit? Quia rebus suis timet. Novimus multos timuisse rebus suis, et ideo factos catholicos; cum accepissent libertatem, redierunt ad illos quidam, quidam vero manserunt. Quamdiu non intraverunt, rebus suis timuerunt, et cum intraverunt, discendo manserunt. Unde scis ergo, ne iste qui timet rebus suis, inter illos erit qui ficti inventi sunt, maxime accedente tanta luce*

A *veritatis, tanta convictione falsitatis? Quid vis de corde judicare, homo? Ideo sudavimus, ideo laboravimus, ideo veritas demonstrata est invicta, ut sit quærentibus inimica? Laboravimus ut veritas ostenderetur, falsitas convinceretur. Adjuvit Dominus: factum est. Forte pro quo factum est, quadam consideratione mutatus est. Quare de corde vis judicare? Ego video petentem, et tu accusas fingentem? Christiane, quod vides admitte, quod non vides Deo dimitte. Breviter caritati vestræ dico: pascendas oves Domini ab ipso Domino audivimus, et scimus quod de ovibus per Ezechielem dicat*: Ne ovis ovem impingat, ne ovis ovem impellat; ne fortis languidam premat (*Ezech.* xxxiv, 1 *seqq.*). *Attende quod Apostolus dicat*: Corripite inquietos, consolamini pusillanimes, suscipite infirmos (*I Thess.* v, 14). *Corripite inquietos, fiat hoc; Consolamini pusillanimes; fiat hoc; Suscipite infirmos, fiat hoc.* Patientes estote ad omnes (*Ibid.*), *fiat hoc:* Ne quis malum pro malo alicui reddat (*Ibid.*, 16) *fiat hoc. Tanta dicit. Non ibi attendimus, nisi*, Corripite inquietos. *Attendite:* Corripite inquietos. *Numerate:* Consolamini pusillanimes, suscipite infirmos, patientes estote ad omnes. Videte ne quis malum pro malo alicui reddat. *Tu non attendis, nisi*, Corripite inquietos. *Vide ne tu sis inquietus, ne, et quod est pejus, et inquietus esse velis, et corripi nolis. Rogamus vos, per Christum, obsecramus, ne fundatis laborem nostrum. An putatis quia inde nobis habemus placere quia vicimus falsitatem? Victoria semper veritatis est. Nos quid sumus? Victa falsitas; olim victa est. Sed Deo gratias quia aperte victa est, et manifestata hominibus. Abundavit cultus; quare impeditur fructus? De cætero, fratres, ista non fiant. Nemo sic amet Ecclesiam, ut invideat lucris Ecclesiæ. Nudius tertia aut nudius quarta factum est hoc quod dico, et non leviter sonuit ad omnes, quia non admittantur Donatistæ, quando veniunt ad Ecclesiam. Putatis quia nihil mali factum est, quia hoc ad omnes sonuit? Rogo, ideo sonuit hodie vox ista, ut illud quod male sonuit, obruat ea res quæ bene sonuerit. Date operam, hoc diximus, hoc prædicamus. Veniant, admittantur*, etc.

SERMO CCXCVII.

Legitur in duobus codd. Cassin., nempe cod. VII, fol. 315, et cod. XXX, fol. 323. In hoc autem ultimo non habentur nisi duo numeri, quintus videlicet et sextus; cætera desunt.

Edit. N. 1. *Animam meam pro te ponam. Præsumptionem ferebat.*	Cod. VII. *Animam meam pro te ponam. Præsumptione fervebat.*
N. 3. *Petrus etiam senex mori nolebat. Mori quidem nolebat.*	Id. *Petrus etiam senex nolebat mori; alter eum cinxit, et abstulit quo ipse nollet. Mori quidem*, etc.
N. 4. *Respondebas, Volo. Cohibe linguam tuam a malo. Modo dic, Volo. Declina a malo, et fac bonum. Dic, Volo. Si autem hoc vis, quære opus, et ad mercedem curris.*	Id. *Respondebis, Volo. Cohibe linguam tuam a malo. Modo dic, Volo. Labia tua non loquantur dolum. Modo dic, Volo. Declina a malo, et fac bonum. Dic, Volo. Si autem hoc non vis, quæro quid velis? Opus prætermittis, et ad mercedem curris.*
N. 5. *Et donatorem gratiæ de vita sua confessione laudantem.*	Cod. XXX. *Et donatorem gratiæ debitæ sua confessione laudantem.* Melius legeretur *debita*, ut in var. Maur. quas videsis.
Ibid. *Sed plus omnibus illis laboravi. Rependisti ergo gratiæ Dei?*	Codd. ambo. *Sed plus omnibus illis laboravi. Quasi rependit gratiæ Dei. Gratia Dei, inquit, sum quod sum, et gratia ejus in me vacua non fuit; sed plus omnibus illis laboravi. Rependisti ergo gratiæ Dei?*
N. 6. *Quo juvante? Quid hic dicis? Cursum*, etc.	Cod. XXX. *Quo juvante? Quo? dic. Dico, inquit, cursum*, etc.
Ibid. *Primo quam fidem? quam tibi ipsi dedisti? falsum est*, etc.	Cod. VII. *Primo quam fidem? quam tibi ipsi dedisti? Si fidem tu tibi dedisti, falsum est*, etc.
N. 7. *Nam custodire te non sufficis. Si desertus fueris, dormitabis et dormies. Non autem dormitat, neque dormit, qui custodit Israel.*	Id. *Nam custodire te non sufficis. Custodis, sed si derelictus fueris, dormitabis et dormies; non autem dormiet, neque dormitabit, qui custodit Israel.*
N. 9. *Captivus ductus est ab homine. Libera me, Domine, ab homine malo.*	Id. *Captivus ductus est ab homine. Rem magnam psalmus optavit: Libera me, Domine, ab homine malo.*
N. 11. *Non respicientibus quæ videntur. Quæ enim videntur*, etc.	Id. *Non respicientibus quæ videntur, si dantur, sed quæ non videntur. Quæ enim videntur*, etc.

SERMO CCXCVIII.

B **Legitur in cod. Cass. CII, fol. 43 et 44.**

Edit. N. 1. *Et ad nos ista verba venerunt, et ad sanitatem*, etc.	Cod. *Et ad nos ista verba venerunt, et Afros de somno excitaverunt, et ad sanitatem*, etc.
N. 4. *Qui non sum dignus vocari apostolus. Quare?*	Id. *Qui non sum dignus vocari apostolus. Non es dignus, et facit. Non ergo quid tibi debebatur, reddidit, quia dignum honore præstitit, cui supplicium debebatur. Non sum dignus vocari apostolus. Quare?*

SERMO CCCIV.

Legitur in cod. Cass. CIX, fol. 94, ubi, n. 1, horum verborum loco, *intellexit hoc, fratres, sanctus Laurentius; intellexit ac fecit*, habetur, *intellexistis hoc sacramentum, fratres mei? Beatus Laurentius intellexit ac fecit.*

C

SERMO CCCV.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 251.

Edit. N. 4. *Ne ergo desperatione frangerentur.*	Cod. *Ne ergo desperatione frangeremur.*
Ibid., ad calcem, *Christus teneatur.*	Id. *Christus teneatur. His vocibus excellentissimi Salvatoris, et gratia ejus, et Spiritu ejus inspirati* (Cod. *inspirat*), *amore ejus accensi sunt martyres. Tuba veritatis vicerunt, promisso felicitatis* (Cod. *i... tatis*) *pervenerunt ad gloriam æternitatis, per Dominum nostrum Jesum Christum.*

SERMO CCCVI.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 253.

Edit. N. 3. *Nemo est tamen quocumque vitæ genere electo, qui non beatam vitam cupiat. Beata ergo vita*, etc.	Cod. *Nemo est tamen, quocumque vitæ genere electo, qui non beatam vitam cupiat, et ideo sic vivat, quia inde se beatum putat. Beata ergo vita*, etc.

D

SERMONES CCCVII et CCCVIII.

Hi sermones, qui in duos dividuntur in textu Benedictinorum, sed unum tantum efficiunt in nostris codicibus, sicut et in var. Maurin., leguntur in cod. Florent. plut. XVIII, cod. XXIII, fol. 177 *b*, et in Bibl. Mugell., cod. XV, fol. 149 *b*.

SERM. CCCVII. Edit. N. 1. *Non sæviret. Honorabat.*	Codd. *Non sæviret, et honorabat.*
Id. ibid. *Quando autem parturiebat.*	Cod. XV. *Quando autem parturiit.*
Id. ibid. *Filiam saltantem. Et rex*, etc.	Id. *Filiam saltatricem. Rex*, etc.
Id. N. 3. *Locutus est ei angelus.*	Id. *Locutus est enim ei angelus.*
Id. ibid. *Per memetipsum juro.*	Cod. XXIII. *Per memetipsum juravi.*

Edit.	Cod.
Id. ibid. *Obaudisti vocem meam.*	Cod. XV. *Obaudisti voci meæ.*
Id. ibid. *Exhibet verax.*	Cod. XXIII. *Exhibetur verax.*
Id. ibid. *In psalmis de Domino.*	Cod. XV. *In psalmis vere de Domino.*
Id. N. 4. *Non est peccatum verum jurare. Sed quia*, etc.	Codd. ambo. *Non quia est peccatum verum jurare, sed quia*, etc.
Id. ibid. *Jurare, longe est*, etc.	Id. *Jurare. Longe est*, etc.
Id. ibid. *Sed Dominus juravit, inquit.*	Cod. XV. *Sed Dominus, inquis, juravit.*
Id. N. 5. *In ipsa luctatione.*	Id. *In ipsa lucta.*
Serm. CCCVIII. N. 1. *Temere juravit: quis nesciat? Tamen lapsus est, juravit.*	Cod. XXIII. *Temere juravit, quia nescivit. Tamen lapsus est, qui juravit.* Vid. var. Maur.
Id. N. 2. *Hominis sanguine implere.*	Id. *Hominis sanguine implesse.*
Id. ibid. *Commemoro ergo charitatem vestram.*	Id. *Commemoro ergo charitati vestræ.*
Id. ibid. *Malam, malam, malam, et valde malam.*	Id. *Malam, malam, valde malam.*
Id. N. 3. *Quid dixit Dominus Jesus.*	Id. *Quid dixit Dominus Jesus?*
Id. ibid. *Quando a nobis exigeretur*, etc.	Id. *Quomodo a nobis exigeretur*, etc.
Id. N. 4. *Et falsum esse.*	Id. *falsum esse.*
Id. N. 5. *Et nonne melius erat, ut rem tuam quam exigebas perderes, quam animam hominis istius falsa juratione perimeres?*	Id. *Melius rem tuam, quam exigebas, perderes, quam animam hominis falsa juratione perimeres.*
Id. ibid. *Abstuleritis.*	Id. *Abstuleritis præstante Domino nostro Jesu Christo, qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat in sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CCCX.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 270.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1. *Spiritus sanctus doceat nos in hac hora quæ oporteat dicere: dicturi enim sumus aliquid de laude Cypriani gloriosissimi martyris, cujus natalem hodie, sicut nostis, celebramus.*	Cod. *Gloriosissimi martyris Cypriani sacratissimam passionem in memoria nobis revocat hodierna solemnitas. Natalem quippe ejus hodie celebramus.*
Ibid. *Id est, Natales, ut Natales.*	Id. *Id est, ut Natales.*
Ibid. *Hoc nomen frequentat Ecclesia, ut*, etc.	Id. *Hoc nomen frequentat, ut*, etc.
Ibid. *Sed illum diem non celebraremus, etsi nossemus. Illo enim die*, etc.	Id. *Sed quando natus sit, etiamsi sciremus, non celebraremus. In illo enim die*, etc.
Ibid. *Isto autem die vicit omne peccatum.*	Id. *Isto die finivit omne peccatum.*
N. 2. *Ex occultissimo naturæ sinu.*	Id. *Ex occultissimo ac profundissimo sinu.*
Ibid. *Propter Natalem Cypriani bibit.*	Id. *In honorem Cypriani bibit.*
Ibid. *Et tanto dulcius.*	Id. *Et tanto jucundius.*
Ibid. *Cingatur ab obsequentibus.*	Id. *Cingatur a venerantibus.*
Ibid. *Ubi illa erecta est, ibi prostratus est.*	Id. *Ubi illa surrexit, ipse prostratus est.*
N. 3. *Unde nos celebramus.*	Id. *Quando* (aut melius *quomodo*) *nos celebraremus.*

[1] Vide serm. CCXVI, n. 3.

Edit.	Cod.
A N. 4. *Et ad alia loca.*	Id. *Ad alia loca.*
Ibid. *Lectionis: alacres celebremus hunc diem, et ita omnes unanimiter supplicemus, ut in Ecclesia majore communem patrem audire et videre mereamur; habituri et de sermone ejus gaudium, et de passionis ejus gloria profectum, per Dominum nostrum Jesum Christum. Amen.*	Id. *Lectionis. Alacres ergo celebremus hunc diem, et cujus triumphum honoramus in terra, meritum cognoscamus in cælo.*

SERMO CCCXVII.

Legitur in cod. Cass. XI, fol. 212, et cod. pariter Cass. XII, fol. 127.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1, *Coronatus; illas terras*, etc.	Codd. *Coronatus; factus est in martyrio primus, qui videbatur in ecclesiastico ordine esse postremus. Illas terras*, etc.
B N. 2. *Cæcitas crucifigebat: et crucifixus eis de sanguine suo collyrium faciebat.*	Codd. XII. *Cæci crucifigebant, et postea quam crucifixerunt, de sanguine suo Christus collyrium illis fecit.*
N. 4. *Nemo accendit lucernam, et ponit eam sub modio, sed super candelabrum, ut luceat omnibus qui in domo sunt. Domus, mundus est.*	Codd. *Sic luceat lumen vestrum coram hominibus. Ecce lucet lumen Stephani, ut videant omnes qui in domo sunt. Domus, mundus est.*
Ibid. *Et ego mundo.*	Id. *Et ego mundo.* Cætera differunt, sed incuria amanuensium non fuerunt transcripta.
N. 5 ad calcem. *Domino commendavit.*	Cod. XII post hæc verba, *Domino commendavit*, addit quæ sequuntur:

« Dilexit ergo Stephanus inimicos suos. Nam qui pro
C se rogans stetit, pro illis genua fixit [1]. Utique quod scriptum est, hoc implevit verus imitator dominicæ passionis, et perfectus est Christi discipulus approbatus, quia quod ex magistro audierat, in sua passione complebat. Dominus enim cum penderet in cruce, ait: *Pater, ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt* (*Luc.* XXIII, 34). Et beatus Stephanus, cum jam pene lapidibus obrueretur, sic ait: *Domine Jesu, ne statuas illis hoc peccatum* (*Act.* VII, 59). O apostolicum virum, jam ex discipulo magistrum! Oportebat enim primum martyrem Christi doctrinam sequi magistri. Rogat pro impiis, rogat pro blasphemis, pro lapidatoribus suis. Quia ergo difficile erat pro talibus exaudiri, accessit infirmitas, ut firmaretur charitas. Genua fixa extorsit. Putatis illum non exauditum, quando ait: *Domine, ne statuas illis hoc peccatum?* Exauditus est, multi ex ipsis crediderunt. Sed non vos mitto longe. Saulus ille qui in omnium manibus lapidabat, qui lapidantium vestimenta servabat, exauditus est pro illo Stephanus. Postea sæ-
D viebat acceptis scriptis in Christianos, pergebat sæviens, sanguinem sitiebat; cædes anhelabat; et Dominus, qui pro illo exaudiebat Stephanum: *Saule, Saule*, inquit, *quid me persequeris* (*Act.* IX, 4)? Quem occidisti, rogavit pro te, et eligo te, ut confitearis me, et moriaris pro me. Sancti ergo Stephani Natalem cum debita veneratione colamus. Celebravimus Natalem Domini, celebremus et servi; frequentavimus Nativitatem Salvatoris, frequentemus et Natalem martyris; Dominum enim nostrum peperit incorrupta Maria, et Stephanum gloriosum ad palmas martyrii sancta mater provexit Ecclesia. »

SERMO CCCXXVII.

Legitur in cod. Cass. XII, fol. 34.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1. *Cantavimus Deo, martyrum voce.*	Cod. *Natale beatissimi martyris Stephani cantavimus Deo voce martyrum.*

Edit.	Cod.
Ibid. *Victus est promittens mundus.*	Id. *Victus est promittens mundus magna munera.*
Ibid. *De gente non sancta, latronum, homicidarum, scelestorum omnium. Pati talia*, etc.	Id. *De gente non sancta. Latronum, homicidarum, scelestorum omnium gens est non sancta. Pati talia*, etc.
N. 2. *Discipuli mei dimiserunt me, discipuli mei desperaverunt de me.*	Id. *Discipuli mei dimiserunt me, discipuli mei despexerunt me.*
Ibid. Ad calcem. *Cum bona causa hinc exeamus.*	Id. *Cum bona causa hinc exeamus. Sanctus admirabilis martyr Stephanus, cujus hodie solemnitatem celebramus, quam bonam fidem habuit! Israelita mutavit causam, dimisit synagogam Satanæ, in Christo credidit, catholicæ ordinatus est Ecclesiæ diaconus, manus capiti ipsius imposuerunt apostoli; coronam in capite a Christo accipere meruit, cui est honor et gloria in sæcula sæculorum.*

SERMO CCCXXX.

Legitur in cod. Cass. XVII, fol. 315.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1. *Qui tribuit voluntatem. In hoc*, etc. Legitur in nota, ex edit. Maur.: Forte aliqua hic prætermissa, quæ supplentur ex cod.	Cod. *Qui tribuit voluntatem, et augens in cordibus nostris causam nostram, gratiam suam inseminet, nutriat, constabiliat charitatem. In hoc*, etc. Forte, legendum *virtutem*, aut aliquid simile pro *causam*, et loco horum verborum, *nutriat, constabiliat*, ponendum sic, *nutriatque et stabiliat*.
N. 3. *Populo dico, non uni homini; etsi omnes me audire possint, non dico uni, sed humano generi. Redi ergo*, etc.	Id. *Populo dico, non uni homini; non dico uni, sed humano generi; etsi me omnes audire possent, omnibus dico. Redi ergo*, etc.
N. 4. *Audistis, quid beatus Petrus responderit.*	Id. *Audistis, et, quantum existimo, meministis, quid beatus Petrus responderit.*

SERMO CCCLII.

Legitur in cod. Cassin. XI, fol. 106 et seqq.

Edit.	Cod.
Edit. N. 5. *Miratur enim interrogari se a præscio, sed etiam toties interrogari.*	Cod. *Miratur enim interrogari se tertio, sed etiam tristatur toties interrogari.*
N. 6. *Mittentibus. Plane hostem* etc.	Id. *Mittentibus. Populus ille habuit hostem Amalech. Plane hostem*, etc.

SERMO CCCLX.

Legitur in cod. Cassin. CVI, fol. 151, et in cod. C, fol. 48 a tergo, ubi Præsentationi Domini accommodatur, quæ discrimina annotanda hic parvi duximus.

Edit.	Cod.
Edit. N. 2. *Mansit virgo post partum. Exsultent viduæ.*	Cod. *Mansit virgo post partum, et illibata post filium. Exultent viduæ.*
Ibid. *Et in senectute sua exspectabat infantiam Salvatoris.*	Id. *Octoginta namque gerens annos exspectabat infantiam Salvatoris.*
N. 3. *Quantum desiderium habebant antiqui sancti.*	Cod. C. *Quantum desiderium habebant antiquitus sancti.*
Ibid. *Putas hic me inveniet? putas isti oculi*, etc.	Codd. *Putas hic me inveniet ista nativitas? putas isti oculi*, etc.
Ibid. *Salutare Dei Dominus Jesus Christus. Annuntiate*, etc.	Id. *Salutare Dei, Dominus Jesus Christus. Ideo salutare Dei se vidisse gratulando non tacuit. Annuntiate*, etc.

A

Edit.	Cod.
N. 4. *Non invenit quemadmodum ad Christum pertineat.*	Id. *An inveniet quod ad Christum pertineat?*
Ibid. *Ad illum pertinuit propter nos nasci, ad nos pertineat*, etc.	Id. *Ad illum pertinuit pro nobis nasci, de quo Joannes in Evangelio dixit, Hic est agnus Dei, hic est qui tollit peccata mundi, qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat Deus in sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CCCLXXI.

Legitur in cod. Cassin. CVII, fol. 23 a tergo, et XCIX, fol. 54.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1. *Hodie lux incrementum accipit; cum humano generi in hoc utique die vera lux venerit: ut recte dies tramitemque solis augeat, quo nobis hunc*, etc.	Cod. CVII. *Hodie lux incrementum accipit; quo nobis sol verus illuxit, recte tenebras noctis imminuit, qui nobis hunc*, etc.

B

Edit.	Cod.
N. 3. *Quomodo anima miscetur corpori, ut homo fiat.*	Id. *Quomodo animæ corpus, et anima corpori miscetur, ut homo fiat.*
N. 4. *Possit ascendere.*	Cod. XCIX. *Possit ascendere, per Dominum nostrum Jesum Christum, qui ex virginali utero carnem sumens hodie mundo apparuit, cui sit laus, honor, virtus, decus et imperium per infinita sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CCCLXXII.

Legitur in cod. Cassin. CVI, fol. 117, ubi redintegratur dimidiata phrasis apud Benedictinos omissa, n. 1, ubi post verba *mortalitatis humanæ*, legitur *in hac autem*, etc. Deest hoc necessarium comparationis membrum: *in illa manens Christus, sicut de illo scriptum est, ipse est verus Deus, et vita æterna; in hac autem*, etc. Quanti momenti sit illa correctio attendat doctus lector.

C

SERMO CCCLXXX.

Legitur in Bibl. Florent. plut. XIII, cod. VIII, secunda parte, fol. 187 *b*, et indicatur pariter in Bibl. Venet., cod. LXIX, catalog. fol. 50.

Edit.	Cod.
Edit. N. 1. *Quietis et parva vox sufficit.*	Cod. Florent. *Omnibus sanum sapientibus liquet quod quietis et parva vox sufficere potest.*
Ibid. *Hodiernum diem beati Joannis Baptistæ solemnitate illuxisse tradit et credit Ecclesia.*	Id. *Hodierno die beati Joannis Baptistæ solemnitatem illuxisse tradit et credit Ecclesia.*
Ibid. *Octavo calendarum januariarum die*, etc.	Id. *Octavo kalendas januarii esse*, etc.
D N. 2. *Ut crearet temporalem; ut præstaret æternam.*	Id. *Ut crearet temporales..., ut præstaret æternas.* Vide var. Maur.
Ibid. *Sed tumor. Ut ergo generis humani istum tumorem sanaret*, etc.	Id. *Sed tumor. Quod autem tumet, videtur magnum, sed non est sanum. Ut ergo istum tumorem humani generis sanaret*, etc.
Ibid. *Et nondum erant homines qui Deum viderent in homine, nec poterant videre nisi hominem; nec tamen spem suam ponere debent in homine. Quid ergo fieret?*	Id. *Quia ergo nondum erant homines qui Deum viderent in homine, nec poterant videre nisi hominem, nec tamen spem suam ponere debebant in homine, quid fieret?*
Ibid. *Factus est homo. O homo*, etc.	Id. *Factus est homo. Igitur tu, o homo*, etc.
Ibid. *Vermis, non homo.*	Id. *Vermis, et non homo.*

Ibid. *Veritati non credimus de Joanne?*	Id. *Veritati credimus de Joanne.*
N. 3. *Qui posset dicere ita.*	Id. *Cum posset dicere ita.*
N. 4. *Ne sonus inaniter.*	Id. *Non sonus inaniter.*
Ibid. *Ecce ego prius tibi edidi terram.*	Id. *Ecce ego prius tibi dedi terram.*
Ibid. *Subsecutus ait : Facta erat quidem*, etc.	Id. *Subsecutus ait : Terra erat invisibilis et incomposita. Facta erat quidem*, etc.
Ibid. *Nunc vero audis : In principio erat Verbum. Quid quæris*, etc.	Id. *Nunc ergo cum audis : In principio erat Verbum, cur quæris*, etc.
Ibid. *Vellem, si de imo loquereris, ut sursum cor tenderes.*	Id. *Vellem, quidquid sic* (cod. *sit*) *de imo loquereris, ut* (cod. *et*) *sursum cor tenderes.*
Ibid. *Quid de humana nativitate dicit Joannes? Et Verbum caro factum est. Dicat et Paulus.*	Id. *Quod de humana nativitate dicit Joannes, et Verbum caro factum est, dicat et Paulus.*
N. 5. *Si potero, dicam : si dicere non potero*, etc.	Id. *Si potuero dicam : si dicere non potuero*, etc.
Ibid. *Quid est hoc, qui post me erat, ante me factus est?*	Id. *Quid est hoc, qui post me venit, et ante me factus est?*
Ibid. *Non intelligis, nisi formatum esse qui non erat.*	Id. *Non intelligis, nisi formatum esse quod non erat.*
Ibid. *Quoties factus? Et ipse fecit omnia.*	Id. *Toties est factus, ipse qui fecit omnia?*
Ibid. *Ante me factus, secundum id quod Apostolus ait.*	Id. *Ante me factus est secundum illud quod Apostolus ait.*
N. 6. *Sequitur, quia prior me erat.*	Id. *Sequitur quare, quia prior me erat.*
Ibid. *Quid enim si diceret dignum?*	Id. *Quid enim si se dignum diceret?*
Ibid. *Sed Joannes homo, Christus Deus et homo.* Deinde inveniebatur transpositio plurium versuum, quos in locum suum retulerunt Benedictini.	Ibid. Reperitur eadem interruptio, quæ verbis præcedentibus male alligabatur hac sententiola : *hic modo imminutus est, et crevit ille.*
Ibid. *Crescit enim aliquid ut proficiat.*	Id. *Crescit enim aliquid ut perficiatur.*
Ibid. *Referamus fortassis ad gloriam, et intelligamus.*	Id. *Redeamus fortassis ad gloriam, ut intelligamus.*
N. 7. *Vos estis lumen mundi.*	Id. *Vos estis lux mundi.*
Ibid. *Testimonium veritatis de Domino suo, quod habebat a Domino suo.*	Id. *Testimonium veritatis Domino suo quod habebat de Domino suo.*
Ibid. *Tamen lucerna non sunt dicti discipuli. Attende, forte dicti.*	Id. *Tamen lucerna non sunt dicti apostoli. Attende forte dici.*
Ibid. *Tanquam cujus vox, vel quorum vox præcesserat.*	Id. *Tanquam cujus vox præcesserat.*
Ibid. *Quas tenebras in apostolis? Fuimus et nos aliquando*, etc., ubi plura deesse fatentur Benedictini.	Id. *Quas tenebras* (Cod., male *tenebitis*) *Christus illuminavit in apostolis, et per apostolos in nobis. Fuimus enim et nos aliquando in obscuro loco. Quapropter necessarium videtur et justum, ut secundum apostoli Petri dictum, Attendamus prophetico sermoni quasi lucernæ lucenti in obscuro, donec dies elucescat et lucifer oriatur in cordibus nostris.* Deinde sequitur, ut in codd. Benedictinis, et leguntur numeri 2 et sequentes usque ad quinti mediam partem, nempe ad hæc verba *contempturus eras forte qui nasceretur.* Postea redit ad serm CCLXXX, n. 8, *præceptum namque jam fuerat*, etc.

Ibid. Transpositionis verba prima sunt hæc : *Quomodo illius reprobi et blasphemi, qui prius fui blasphemus*, etc.	Id. *Paulus quondam reprobus et blasphemus, quia sicut ipse ait : Prius fui blasphemus*, etc.
Ibid. *Hæc duo : Dominus et Joannes.*	Id. *Ecce duo : Dominus et Joannes.*
Ibid. *Ut non obsit sibi.*	Id. *Ut non obesset sibi.*
N. 8. *Joannem passum martyrium.*	Id. *Joannem passum martyrem.*
Ibid. *Præceptum jam fuerat, ut si quis sine semine moreretur, qui magis propinquus esset, acciperet*, etc.	Id. *Præceptum namque jam fuerat, ut frater defuncti acciperet*, etc.
Ibid. *Suscitandum fratris ad fratris nomen.*	Id. *Suscitandum fratri ad fratris nomen.*

SERMO CCCLXXXI.

Legitur in cod. Cassin. CIX, fol. 50, ubi, n. unico, loco eorum quæ edita sunt ab his verbis, *Non sanaretur inflatio superborum*, usque ad hæc : *cum quanta itaque lætitia*, etc., habentur sequentia : *Quam facile quippe ac proclivi morbo dives, si prius a Christo vocaretur, putaret ac diceret in se electam opulentiam, nobilis generositatem, senator dignitatem, rex potestatem! Quanto ergo nunc melius, tanto ordinatius. Prius erexit de terra inopem, et de stercore pauperem sublimavit, ut collocaret eum cum principibus populi sui, ut munus intelligentiæ et doctrinæ non solum Dei esse, sed etiam ex Deo esse appareret.*

SERMO CCCLXXXII.

Legitur in cod. Cassin. XI, fol. 214, ubi n. 3, horum verborum loco, *Didicit legendo, perfecit implendo. Qui cum*, etc., habetur, *didicit legendo, implevit diligendo, quia cum*, etc.

SERMO CCCLXXXIX.

Legitur in cod. Cassin. CLXXIII, fol. 74, ubi n. 1, horum verborum loco, *Ergo solus panis non eget pane;* melius habetur, *Deus ergo solus, qui est vivus panis, non eget pane.*

SERMO CCCXCI.

Legitur in cod. Cassin. XI, fol. 172.

Edit. N. 1. *Mox enim ut homo sæculo nascitur.*	Cod. *Mox enim, ut homo secundum Adam nascitur.*
Ibid. *Venenoso dente serpentis.*	Id. *Veneno suadenti serpentis*, minus bene.
N. 5. *Nulla species vos terrestris.*	Id. *Nulla species vel cœlestis corporis.*
Ibid. *Nullus quarumlibet chordarum.*	Id. *Nullus quarumlibet faucium, quarumlibet chordarum.*
Ibid. *Suavitas, nulli amplexus.*	Id. *Voluptas, nulli amplexus.*
Ibid. *Conversatio illius. Si amatores.*	Id. *Conversatio illius, nec tædium convictus illius. Si amatores.*

SERMO CCCXCVI.

Legitur in cod. Cassin. XVII, fol. 203, cum hoc titulo qui deest in editis, *De consolatione cujusdam episcopi ad plebem ejus, habitus XV calendas maias in basilica Florentia apud Hipponem Diarrytum.* De hac autem urbe et de basilica Florentia vide serm. CCCLIX,

n. 9, et notam Benedictinorum ad infimum paginæ marginem. A

Edit. N. 1. *Qui fecit refecit, et recreat qui creavit.*	Cod. *Qui fecit, et refecit, et recreabit.*
Ibid. *Nobiscum vivere volumus, et in hac asperrima vita a comitibus deseri nolumus; sed prævenientes nos*, etc.	Id. *Nobiscum vivere vellemus, at in hac asperrima via a comitibus deseri nollemus; sed qui nos prævenientes*, etc.
Ibid. *Hortantur exemplo suo.*	Id. *Hortantur et exemplo suo.*
Ibid. *Recte enim ibi non parum vivitur, ubi cum multum dicitur, non finitur. Nam hic et quod*, etc.	Id. *Ivit enim ubi non parum vivitur, ubi quod dicitur multum, non habet finem. Nam hic etiam quod*, etc.
Ibid. *Pro nihilo deputabitur.*	Id. *Pro nihilo computabitur.*
Ibid. *Quanti alii fortasse quod per multos annos non dimidiarunt.*	Id. *Quantum alii fortasse per multos annos non mediarent.*
N. 2. *In hac enim habemus.*	Id. *Nos ergo habemus.*
Ibid. *Sed quomodo audivimus lectionem divinam.*	Id. *Sed quid audivimus de lectione divina.*
Ibid. *Tempora longa. Ergo illic tempora computemus, sicut computatur dies.*	Id. *Tempora longa. Longa ergo illi tempora computemus, sicut computat Deus.*
Ibid. *Ad laudandum et colendum.*	Id. *Ad laudandum, ad faciendum.*
Ibid. *Memoria ipsius ornatissima vos eritis.*	Id. *Memoria ipsius ornata vos estote.*
Ibid. *Vivat sepultus in vivis sepulcris. Sepultura enim*, etc.	Id. *Vivit sepultus, si vivit sepultura. Sepultura enim*, etc.
Ibid. *Vix loqui sineremur.*	Id. *Vix loqui permitteremur.*
Ibid. *Donavit nobis Deus.*	Id. *Donavit nobis Dominus.*
Ibid. *Ut funus ejus deduceremus.*	Id. *Ut funus ejus comitaremur.*
Ibid. *Et noster animus in recordatione tanti viri, etsi habet humanum mœrorem, non habet infidelem desperationem.*	Id. *Et vester animus in recordatione tanti viri habeat humanum mœrorem, sed non habeat infidelem desperationem.*

FRAGMENTUM DE NATALI CHRISTI.

Legitur cum nomine sancti Augustini in cod. XII, fol. 31; quæsivi illud apud beatum doctorem nec inveni.

« Omnes Scripturæ, quas nunc audivimus, carissimi, lætitiam nobis publicam, et commune gaudium nuntiarunt. Psalmista enim dicit: *Exsultate Deo adjutori nostro* (*Psalm.* LXXX, 2). Apostolus vero: *Gaudete in Domino semper* (*Phil.* IV, 4). Evangelista B autem ait: *Evangelizo vobis gaudium magnum* (*Luc.* II, 10). O beatam diem hanc in qua juxta auctoritatem scripturarum gaudentes et exultantes natalem Domini nostri Jesu Christi et cum psalmista agimus, et cum evangelista colimus, et cum apostolis prophetisque celebramus. Magnum utique hodie Christiani populi exultatio quæ scripturarum sacrarum exemplo agitur, et ideo beatum est hoc die gaudium nostrum, quia hoc fecit gaudens populus, quod jubetur. Quam sancta esset plebs Ecclesiæ istius, si semper hoc faceret quod imperatur a Christo. Unde obsecro vos, fratres, ut semper jussionem Domini faciatis, ut possitis in omnibus in æternitate gaudere. Sicut enim hodie in hac festivitate natalis dominici læti sumus, sic qui voluntatem Domini sui fecerit in hoc sæculo, Semper festivitatem Domini cum angelis celebravit in cœlo.

ENARRATIONES IN PSALMOS.

ENARRATIO II IN PSALMUM XXXII.

SERMO PRIMUS.

Legitur a n. 10 ad n. 12 versus finem, in Bibl. Mugellan. cod. XVI, fol. 83 *b*.

Edit. N. XI. *Ne putetis autem, fratres, quia ista a se possunt*, etc.	Cod. *Ne putetis autem, fratres, quia ista a se possint*, etc.
Ibid *Misericors est injustis? Numquid et judicium*, etc.	Id. *Misericors est et justus. Numquid aut judicium*, etc. Vide var. Maur.
Ibid. *Beati, inquit, misericordes, quoniam ipsorum miserebitur.*	Id. *Beati, inquit, misericordes, quoniam ipsorum miserebitur Deus.*

ENARRATIO IN PSALMUM XXXVI.

SERMO PRIMUS.

Legitur a n. 1 versus finem, usque ad medium n. 3 in Bibl. Laur. plut. XIII, cod. VIII, et in cod. Venet. LXIX, fol. 154 *b*, catal. fol. 47.

Edit. N. 2. *Ex hoc apparet, quia de quibusdam hominum generibus, quæ per similitudines in Evangelio modo proposita audivimus, sic concluditur: Unus*, etc.	Cod. Laurent. *Ex hoc apparet, quia de quibusdam hominum generibus similitudinem in Evangelio modo propositam audivimus, quæ concludit: Unus*, etc.
Ibid. *Professionem vident homines, cor novit Deus.*	Id. *Professionem vident homines, cor non vident.*
Ibid. *Sed genera hominum duo dicit. Et si*, etc.	Id. *Sed genera hominum duo. Et si*, etc.
Ibid. *Sic in lecto, sic in molendino.*	Id. *Sic de lecto, sic de molendino.*
Ibid. *Sed neque ego eo* C *quod dixero præscribo alteri ad meliorem intellectum, nec ille mihi ad utrumque accipiendum, si utrumque cum fide concordat.*	Id. *Sed nec ego quod dixero, præscribo alteri ad meliorem intellectum, nec ille mihi, aut utrumque accipiendum, si utrumque cum fide concordat.*
Ibid. *Credo, quod hæc figura ad plebes pertineat: quia præpositi regunt, plebes reguntur. Et molendinum puto dictum mundum.*	Id. *Credo quod hæc figura ad plebes pertineat, quæ a præpositis reguntur. Et molendinum puto dici mundum*, etc.
Ibid. *Sunt ergo qui de actionibus*, etc.	Id. *Sunt ergo in molendino, qui de actionibus*, etc.
Ibid. *Quibus dicitur: Esurivi.... quibus dicitur ibi: Esurivi.*	Id. *Quibus dicetur: Esurivi.... Quibus dicetur: Esurivi.* Vide var. Maur.
N. 3. *Ipse tibi hanc, de quo ista murmuras, temperavit potionem: tantum ne recuses*, etc.	Id. *Ipse tibi hoc, de quo murmuras, temperavit, tamen ne recuses*, etc.
D Ibid. *Noli æmulari.*	Id. *Noli subæmulari.*
Ibid. *Tanquam fœnum cito arescent.*	Id. *Tanquam fœnum velociter arescent.*

ENARRATIO IN PSALMUM L.

Legitur in Bibl. Mugell. cod. XI, fol. 40, et in Bibl. Fesul. cod. XI, fol. 240.

Edit. N. 1. *Multitudinis*, etc., usque ad finem, *iste psalmus ostendit.*	Codd. ambo prorsus differunt, et tale habent exordium, quod in quibusdam accedunt ad edita

et in pluribus ab iisdem recedunt: *Quotiescumque, fratres carissimi, aliquos ex filiis vestris ad spectacula vel furiosa, vel cruenta, vel turpia, quasi ad aliquod opus bonum currere vana persuasione et pestifero amore cognoscitis, vos qui jam Deo propitio ista non solum*

luxuriosa sed etiam crudelia oblectamenta despicitis, castigare eos et abundantius pro eis Domino supplicare debetis, quia illos cognoscitis ire in vanitatem et insanias mendaces, et negligere quod vocati sunt. Qui si forte in ipso circo aliqua ex causa expavescant, et continuo se signant, et stant illic portantes in fronte unde abscederent, si hoc in corde portarent. Omnis enim qui ad aliquod malum opus currit, si forte pedem impegerit, signat os suum, et nescit quod includit potius dæmonem, quam excludit. Tunc enim bene se signaret, et diabolum de corde suo repelleret, si se ab illo opere nefario revocaret. Unde iterum atque iterum rogo vos, fratres carissimi, ut pro eis totis viribus supplicetis, quatenus ad ista damnanda intellectum accipere mereantur, et affectum ad fugienda, et misericordiam ad ignoscenda (cod. male *ad agnoscendum*). *Opportunum erit* (sic cod. Fesul.; cod. Mugel. *erat*) *propter assiduam compunctionem pœnitentiæ psalmum quinquagesimum nobis* (cod. Fesul. *vobis*) *omni die cantare. Loquamur tamen et ad illos quos frequenter ab Ecclesiæ conventu spectacula voluptuosa subducunt. Rogo vos, tamen, carissimi, ut quotiescumque eos tale aliquid facere videritis ad vicem nostram severissime castigetis. Sit ad eos vox nostra memoria vestra. Corrigite arguendo* (cod. Fesul. *corrigendo arguite*), *consolamini alloquendo, exemplum præbete bene* (sic edit., vox ista deest in cod.) *vivendo. Aderit eis qui adfuit vobis. Non enim vobis ista pericula prætergressis fons misericordiæ Dei præcisus est. Qua venistis, venient; qua transistis, transibunt. Molestum est quidem et nimium periculosum, et pro certo exitiabile, quod a nobis frequenter admoniti, non ignorantes, sed scientes peccant. Aliter autem ille qui non novit quod fugiat. Sed nec de talibus desperari* (codd. *desperare*) *debere evidenter ostendit divinæ misericordiæ magnitudo, quæ non vult mortem peccatoris, sed ut convertatur et vivat. Denique in beato David hoc manifestissime impletum esse cognoscimus* (sic cod. Fesul, cod. Mug. *cognovimus*) *cujus peccatum cum dolore quidem dicimus et tremore*, etc. Cætera sequuntur ut legitur in edit. initio num. 2.

N. 2. *Hujus mulieris uxoris alienæ pulchritudine captus*, etc.	Iid. *Beatus enim David uxoris alienæ pulchritudine captus*, etc.
Ibid. *Missus est ad eum Nathan propheta, missus a Domino.*	Iid. *Missus est ad eum Nathan propheta a Domino.*
N. 3. *Non ergo cadendi exemplum.*	Iid. *Non enim cadendi exemplum.* Cod. Fesul. ut edit., *Non ergo.*
Ibid. *Si David, cur non et ego?*	Iid. *Si autem David adulterium commisit, cur non et ego?*
Ibid. *Non imitaris ejus sanctitatem, sed imitaris ruinam.*	Iid. *Non imitaris ejus sanctitatem, sed ruinam.*
Ibid. *Alii vero audientes salubriter, in casu fortis metiuntur infirmitatem suam; et quod damnat*, etc. Vide var. Maur.	Iid. *Sed boni viri, Ecclesiæ filii, et in Christi amore perfecti, audientes tam sancti viri ruinam, metuunt infirmitatem suam, et quod damnat*, etc.
Ibid. *Devitare cupientes, ab aspectu securo abstinent oculos: non eos defigunt in pulchritudine*, etc.	Iid. *Devitare cupientes, abstinent oculos, non eos defigunt in pulchritudinem*, etc.
Ibid. *Ut parvi nolint videre unde possint cadere. Reprimunt enim*, etc.	Iid. *Ut parvi non cadant, imo timeant videre unde possint cadere. Reprimunt ergo*, etc.
Ibid. *Non levant oculos faciles.*	Cod. Mug. *Non levant oculos facile*, Fesul. ut edit. *faciles.*
Ibid. *Attende securus.*	Codd. *Attendis securus.*
Ibid. *Numquid tu fortior quam David? Admonet*, etc.	Iid. *Nunquid tu fortior David? Dixi enim quod nec David fortior, nec Salomone potes esse sapien-*

A *tior. Si enim illos tam sanctos viros incauta familiaritas mulierum et perniciosa blandimenta vicerunt, quid de se cogitant illi qui cum extraneis mulieribus non solum conversari, sed etiam in una domo manere, convivio eorum aut frequenter, aut semper interesse nec metuunt, nec erubescunt. De talibus et potest et debet dici, quod de vidua deliciosa dixit* [Cod. Fesul. *dicit*] *Apostolus, quia vivens mortua est. Admonet*, etc.

N. 4. *Hoc peccatum non fecit David*, etc.	Iid. *Adulterium enim simul et homicidium non fecit David*, etc.
Ibid. *Tanto in Deum intentior, quanto miserior videbatur. Utile quiddam est tribulatio; utile medici ferramentum, quam diaboli tentamentum. Factus est*, etc. Vide var. Maur.	Iid. *Tanto in Domini misericordiam intentior, quanto miserior videbatur. At ubi factus est*, etc.
Ibid. *Pressura caruit.*	Iid. *Pressuris caruit.*
B Ibid. *Valet hoc ergo exemplum.*	Iid. *Valeat hoc ergo exemplum.*
N. 5. *Sed factum est: dixerim hæc eis qui non commiserunt.*	Iid. *Audiant hæc qui hoc malum non commiserunt.*
Ibid. *Si vero aliquis jam lapsus hæc audit, et aliquid in conscientia mali tenens; verba psalmi hujus advertat: attendat quidem vulneris*, etc.	Iid. *Si vero aliquis jam lapsus hæc audivit, et nimio sceleris pondere oppressus desperare jam cœpit, attendat vulneris*, etc.
Ibid. *Non desperet medici majestatem.*	Iid. *Non desperet medici potestatem.*
Ibid. *Nemo ergo dicat, Si jam aliquid mali feci damnandus sum.*	Iid. *Nemo dicat, Ego si jam aliquid mali feci, damnatus sum.*
Ibid. *Fruar hoc sæculo in voluptate, in lascivia, in cupiditate nefaria.*	Iid. *Fruar sæculo in voluptate lasciva, in cupiditate nefaria.*
C Ibid. *Iste ergo psalmus, sicut cautos facit*, etc.	Iid. *Deus enim noster, sicut cautos facit*, etc.
Ibid. *Audi flentem et lacrymas junge; audi correctum et condelectare.*	Iid. *Audi flentem, et collacrymare; audi correctum et collætare.*
Ibid. *Missus est enim ad istum virum Nathan propheta: attende regis humilitatem. Non respuit verba præcipientis, non dixit: Audes mihi loqui regi? Rex sublimis Prophetam audivit; plebs ejus humilis Christum audiat.*	Iid. *Missus est enim ad David regem Nathan propheta. Ille autem non consideravit regni sui sublimitatem, sed humilis et mitis non respuit verba præcipientis. Non dixit ad prophetam; Tu cum sis pauper et humilis, quomodo ausus es loqui mihi regi? audivit; plebeius humilis*
Rex sublimis prophetam Christum audiat.	
N. 6. *Audi ergo hæc, et dic cum illo.*	Iid. *Audi ergo hæc, quicumque aliquod crimen capitale fecisti, et dic cum illo.*
D Ibid. *Subveni gravi vulneri secundum magnam medicinam tuam.*	Iid. *Subveni gravi vulneri secundum magnam misericordiam tuam.*
Ibid. *Iste David non posset dicere.*	Iid. *Hoc David non posset dicere.*
Ibid. et 7. *Sed magnam misericordiam. Magis magisque*, etc. usque ad hæc verba *Vide enim quem invoces.*	Iid. *Sed magnam misericordiam. Dic ergo, Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam. Sed vide quem invoces.* Cætera, desunt.
Ibid. *Responderit David, responderint lapsi, responderint cum David, ut misericordiam mereantur.*	Iid. *Respondeat David, respondeant lapsi, respondeant cum David, ut misericordiam consequantur.* Sic cod. Fesul.; cod. Mugel. ut in edit.

A N. 8. *Quando ad me missus est propheta, et de ove pauperis*, etc.	Id. *Quando ad me missus est propheta qui de ove pauperis*, etc.
Ibid. *At ille profert iratus sententiam.*	Id. *Profert ille iratus sententiam.*
Ibid. *Et ovem reddendam in quadruplum. Severissime atque justissime. Sed peccatum*, etc.	Id. *Et ovem reddendam in quadruplum. Severissime atque justissime judicavit. Sed peccatum*, etc.
Ibid. *Ferramentum fecit de lingua ejus. Hoc fecit*, etc.	Id. *Ferramentum fecit Deus de lingua ejus.*

Cæterorum loco, quæ desiderantur in codice habentur sequentia : *Et nos ergo, fratres carissimi, agnoscentes iniquitates nostras, quantum possumus, contra malas concupiscentias repugnemus : jejuniis, vigiliis, orationibus et largioribus eleemosynis mala quæ fecimus redimamus, et cum Dei adjutorio ita bonis operibus studeamus insistere, ut nos ad peccata pristina non* B *possint concupiscentiæ nostræ retrahere; sed perseverantes in omni opere bono, cum propheta Domino gratias referentes dicamus : Dirupisti vincula mea; tibi sacrificabo hostiam laudis.*

ENARRATIO IN PSALMUM LXXXIII.

Legitur ejus pars aliqua, nempe numeri 16, post exordium ex sermone CCLXXVIII eductum, in Bibl. Mugel. cod. XV, fol. 22, ubi hoc solummodo annotandum occurrit, quod horum loco : *Ecce habes misericordiam. Noluit tunc Deus*, etc. habetur utrum melius, judicabit lector : *Ecce habens misericordiam, noluit tunc Deus*, etc.

ENARRATIO IN PSALMUM. CXV.

Legitur in cod. Cassin. CLXXVIII, fol. n. 3, post hæc : *Proinde verissime dictum est : Omnis homo mendax*, C additur : *In tantum enim non erunt mendaces, in quantum non erunt homines; quoniam dii erunt et filii Altissimi.*

DE SERMONE DOMINI IN MONTE.

LIBER PRIMUS.

Pars ejus legitur, nempe a n. 2 ad n. 15, versus medium, in Bibl. Mugell., cod. XV, fol. 248 et 249.

Edit. N. 2. *Per prophetam dicitur, Justitia*, etc.	Cod. *Dicit Propheta, Justitia*, etc.
N. 7. *Quoniam ipsorum miserebitur.*	Id. *Quia ipsorum miserebitur Deus.* Vide var. Maur, et sic deinceps, n. 12.
N. 10. *Quibus nodis per carnalem consuetudinem ac peccata teneatur.*	Id. *Quibus nodis* [cod. male *modis*] *per carnalem consuetudinem, ac peccati* D *laqueis teneatur.*
Ibid. *Sexto gradu est cordis munditia.*	Id. *Sexto autem gradu est cordis munditia.*
Ibid. *Postremo est septima ipsa sapientia.*	Id. *Postrema est septima ipsa sapientia.*
Ibid. *Octava tanquam ad caput redit.*	Id. *Octava vero qua dicitur, Beati qui persecutionem patiuntur propter justitiam, quoniam ipsorum est regnum cœlorum, tanquam ad caput redit.*
Ibid. *Itaque in prima et in octava nominatum est.*	Id. *Itaque in prima et in octava sententia nominatum est.*
Ibid. *Cum jam dicitur, Quis nos separabit?*	Id. *Cum jam quæritur, Quis nos separabit?*
N. 11. *Ut dimittamus sicut nobis dimitti volumus.*	Id. *Ut dimittamus aliis sicut nobis dimitti volumus.*

Ibid. *Tanquam purgato oculo quo cerni possit.*	Id. *Tanquam purgato mentis oculo quo cerni possit.*
N. 12. *Mitibus hæreditas data est.*	Id. *Mitibus hæreditas competit.*
Ibid. *Quod invalidioribus exhibent.*	Id. *Quod ipsi invalidioribus exhibent.*
Ibid. *Pacificis Dei similitudo tanquam perfecte sapientibus formatisque*, etc.	Id. *Pacifici dicuntur filii Dei, ad similitudinem, tanquam perfecti sapientes, formati*, etc.
N. 14. *Cum maledicere, hoc sit malum dicere.*	Id. *Cum maledicere hoc sit quod malum dicere.*

IDEM LIBER.

Pars ejus iterum legitur a fine n. 21, ad finem n. 28 in Bibl. Laurent., plut. XVII, fol. 220.

Edit. N. 22. *Et ideo si levius est reum esse judicio quam reum esse concilio; item levius*, etc.	Cod. *Ideo sicut levius est reum esse judicio quam reum esse concilio, ita levius*, etc.
N. 26. *Et vade, prius reconciliare fratri tuo.*	Id. *Et vade prius reconciliari fratri tuo.*

LIBER II.

Legitur quædam ejus pars, nempe a n. 46 versus finem usque ad penultimam sententiam n. 58, in Bibl. Laurent. plut. XVII, cod. XXXVI, fol. 235.

Edit. N. 49. *Non habere sollicitudinem animæ vestræ.*	Cod. *Non habere sollicitudinem in animam vestram.*
Ibid. *Et ad ipsa conquirenda nostra detorqueatur intentio.*	Id. *Et ad ista conquirenda detorqueatur intentio.*
N. 52. *Nec Salomon in omni gloria sua sic vestitus est.*	Id. *Nec Salomon in omni gloria sua sic coopertus est.*
N. 56. *Nolite cogitare de crastino.*	Id. *Nolite ergo solliciti esse de crastino.*
N. 57. *In illis autem diebus descenderunt ab Jerosolymis.*	Id. *In illis autem diebus supervenerunt ab Jerosolyma.*
Ibid. *Famem magnam futuram in universo mundo, quæ et facta est sub Claudio Cæsare. Discentium autem ut quisque abundabat, statuerunt unusquisque eorum in ministerium mittere presbyteris habitantibus in Judea fratribus, qui et miserunt per manum Barnabæ et Sauli.*	Id. *Famen magnam futuram in universo orbe, quæ et facta est sub Claudio. Discipuli autem, prout quisque habebat, statuerunt in ministerium mittere habitantibus in Judæa fratribus, quod et fecerunt mittentes per manus Barnabæ et Sauli.*
Ibid. *Ut habeat unde tribuere cui opus est.*	Id. *Ut habeat unde tribuat cui opus est.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Respicite volatilia cœli.*	Id. *Respicite, inquit, volatilia cœli.*

IN JOANNIS EVANGELIUM.

TRACTATUS PRIMUS.

Legitur in Bibl. Laur., plut. XXX sinist., fol. 60 *b* a n. 1 versus initium usque ad n. 11 versus medium.

Edit. N. 2. *Quæ est justitia quam colles excipiunt?*	Cod. *Quæ est ista justitia quam colles excipiunt?*
Ibid. *Ab ipsa sapientia illustrarentur.*	Id. *Ab ipsa sapientia illuminarentur.*
N. 3. *Quo quisque navim cum impulerit, solvitur.*	Id. *Quo quisque navim cum impulerit, solvetur.*
N. 4. *Non valentibus percipere quæ sunt Dei.*	Id. *Non valentibus percipere quæ sunt Spiritus Dei.*
N. 7. *Sed forte hoc dicetis.*	Id. *Sed forte hoc dicitis.*

Ibid. *Quale cor levet, videat; quia ad Dominum levat.*	Id. *Quale cor levet videat, et quo levet; quia ad Dominum levat.*
N. 8. *Ergo et Dei Verbum sonuit et peractum est? Quomodo omnia*, etc.	Id. *Ergo si et Verbum Dei sonuit, et peractum est, quomodo omnia*, etc.
Ibid. *Manet, hoc transeuntibus sonis.*	Id. *Manent hæc transeuntibus sonis.*
N. 9. *Videtis quæ taceam, ne diu*, etc.	Id. *Jubetisque ut taceam, ne diu*, etc.

TRACTATUS IV.

Legitur in Bibl. Laur., plut. XXX, sinist., cod. 1, fol. 97, a n. 10 usque ad finem.

Edit. N. 10. *Peccatum mundi. Jam intendite.*	Cod. *Peccata mundi. Unde jam intendite.* Vid. var. Maur. Codex noster habet semper *peccata* pro *peccatum*, quod habetur in edit.
Ibid. *Sed quis innocens? quantum innocens?*	Id. *Sed quis innocens, aut quantum innocens?*
Ibid. *Omnes ex illa traduce.*	Id. *Omnes ex illa radice.*
Ibid. *Carnem tantum sumpsit.*	Id. *Carnem tantum assumpsit.*
N. 11. *Cum sit homo ipse plenus peccato.*	Id. *Cum sit ille homo plenus peccato.*
N. 12. *Intendat modicum charitas vestra.*	Id. *Intendat modo charitas vestra.*
N. 14. *Ut quia ille suscepit a servo.*	Id. *Ut quod ille suscepit a servo.*
Ibid. *Quis nostrum potest ex aliqua parte comparari Christo?*	Id. *Quis vestrum potest exaltari, aut ex aliqua parte comparari Christo?*
Ibid. *Ne melior baptismus Joannis videretur.*	Id. *Ne major baptismus Joannis videretur.*
N. 16. *Si enim non noverat eum a quo volebat baptizari.*	Id. *Si enim non noverat eum a quo voluit baptizari.*
Ibid. *Si jam baptizatum cognovit.*	Id. *Si jam baptizatum Dominum cognovit.*

TRACTATUS XII.

Legitur in Bibl. Mugel. cod. XVI, fol. 57, a n. 11 versus finem usque ad sermonis terminum.

Edit. N. 11. *Exaltavit serpentem in eremo, ita* etc.	Cod. *Exaltavit serpentem in deserto, sic* etc.
Ibid. *Hic autem ait ut habeant vitam æternam.*	Id. *Hi autem ut habeant vitam æternam.*
N. 12. *Sanare venit ægrotum. Ipse se*, etc.	Id. *Sanare venit ægrotum. Sed ipse se*, etc.
Ibid. *Quid dicturum speras nisi, judicatur? Jam, inquit, judicatus est.*	Id. *Quid dicturum speras, nisi, judicetur? Additurus erat; jam, inquit, judicatus est.*
Ibid. *Novit enim Dominus qui sunt ejus; novit*, etc.	Id. *Novit enim Dominus qui sunt ejus, quos ad vitam prœordinavit æternam; novit*, etc.
Ibid. *Quare judicatus? quia non credidit.*	Id. *Quare judicatus est? Quia non credit.* Vid. var. Maur.
N. 13. *Quomodo quidam opus bonum fecerunt, ut venirent.*	Id. *Quomodo quidam bonum opus fecerunt et venerunt.*
Ibid. *Eos sanat qui morsi fuerant.*	Id. *Ægros sanabat qui morsi fuerant.*
Ibid. *Si et tu accusas, conjungeris Deo.*	Id. *Si et tu accuses, conjungeris Deo.*
Ibid. *Non te adulas.*	Id. *Non tibi adularis.* Sic et veteres editi. Vid. var. Maur.
N. 14. *Paulatim per sentinam intrat.*	Id. *Paulatim fluctus per sentinam intrat.*
Ibid. *Ne obruant peccata gemendo, jejunando.*	Id. *Ne obruant peccata gemendo, pœnitendo, jejunando.*
Ibid. *In rebus prosperis ne extollat.*	Id. *In rebus prosperis, ne te extollat.*

TRACTATUS XVI.

Legitur in Bibl. Laur. plut. XVII, cod. XL, fol. 121, et plut. XVIII, cod. XXIV, fol. 139 *b*, a n. 3 versus medium usque ad finem quoad cod. XL; cod. enim XXIV concludit ante hæc verba num. 7, *In illa enim conditus est*, etc.

Edit. N. 3. *Cor diffidentis non videmus.*	Cod. XL. *Cor diffidentis non vidimus.*
Ibid. *Et invenit ea hora sanatum.*	Id. *Et invenit eum ea hora sanatum.*
Ibid. *Et domus ejus. Ad solum sermonem*, etc.	Id. *Et domus ejus tota. Ad solum ejus sermonem*, etc.
Ibid. *Appellatum est quasi porrodicium.*	Id. *Prodicium*; cod. XXIV *porrodigium.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Nisi secundum carnem quam accepit in terra.*	Cod. XL. *Nisi secundum carnem quam accepit a nobis.*
Ibid. *Denique illi ambulantem Dominum Jesum in terra facientemque miracula..... viderunt, et vix*, etc.	Codd. ambo, *Denique illi viderunt ambulantem Dominum Jesum facientemque miracula..; viderunt et vix*, etc.
Ibid. *Tam multi credidimus, quæ signa vidimus.*	Cod. XXIV. *Jam multi credidimus, de signis non satagimus; de signis non conquerimur; aut quæ signa vidimus?* Et deinde subito, cæteris omissis, *Evangelio credidimus*, etc.
Ibid. *Nulla signa vidimus, nulla exigimus.*	Codd. ambo, *Nulla vidimus signa, nulla exigimus miracula.*
N. 4. *De gente scilicet Domini.*	Cod. XL. *De genere scilicet Domini.*
Ibid. *Et quod Dominus ante laudavit, et in nobis implere dignatus est.*	Codd. ambo. *Et quod Dominus ante laudavit, in nobis implere dignatus est.*
N. 5. *Ego venio et curabo eum.*	Codd. ambo, *Ego veniam et curabo eum.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quod dixit huic regulo: Vade*, etc.	Cod. XXIV. *Quod dixerat huic regulo: Vade*, etc.
Ibid. *Et ubi isti? In requie.*	Codd. ambo. *Et ubi sunt isti? In requie.*
Ibid. *Ut in Abrahæ sinum adjutus ille*, etc.	Cod. XL. *Ut in Abrahæ sinum justus ille*, etc Vid. var. Maur.
N. 6. *Quia multi ab oriente et occidente.*	Codd. ambo, *Quia multi ab oriente et occidente venient.*
Ibid. *Doce quia præciduntur.*	Iid. *Doceo te, quia præciduntur.*
N. 7. *Quidam homo, mediator Dei et hominum homo, mater Sion dicit. Quare*, etc.	Cod. XL. *Quid homo? mediator Dei et hominum. Homo, mater Sion dicet? Quare*, etc.

TRACTATUS XVII, XVIII ET XIX.

Legitur eorum pars in Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. XL, fol. 209, et in Bibl. Ædil., cod. CXL fol. 185 *b*. Incipiunt versus initium n. 15, tract. XVII, et quibusdam assumptis ex n. 3, Tract. XVIII, transeunt ad n. 8, perguntque usque ad finem. Legitur pariter in quinque aliis codd., nempe Bibl. Laurent., plut. XVIII, cod. XLI, fol. 191; plut. XXI, cod. X, fol. 167 *b;* plut. XXX sinist., cod. 1, fol. 230; Bibl. Ædil., cod. CXXXVIII, fol. 211 *b;* et ibid., cod. CXLII, fol. 155 *b;* sed ita ut alii longiores sint, alii breviores.

Codd. XLI, et CXXXVIII principium sumunt versus finem n. 13, et, omisso tract. XVIII, transeunt ad tractatum XIX, unde sese extendunt usque ad n. 19. Quædam etiam passim habentur in cod. XXXVI, plut. XVII, fol. 116, Bibl. Florent.

Edit. Tract. XVII, n. 13. *Sed qui turbat.*	Cod. X. *Sed quod turbat.*
Ibid. *Tamen sanandus est turbata aqua.*	Cod. XLI. *Tamen sanus est turbata aqua;* cod. I *sanatus est;* cod. X, ut edit.
N. 14. *Verum est quod requievit Deus ab operibus suis.*	Cod. XLI. *Verum est quod requievit Deus ab omnibus operibus suis.*
N. 15. *Dominum salvatorem nostrum.*	Codd. I et X. *Dominum et salvatorem nostrum.*
Ibid. *Sabbati dies vobis ad significationem præceptus est.*	Cod. I. *Sabbati die vacare vobis ad significationem præceptus est.*
N. 16. *Et inde hæresis est pulsa de Ecclesia.*	Codd. omnes, excepto CXXXVIII, *Et inde hæresis pulsat Ecclesiam.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Qui Patrem indicabat Deum.*	Cod. XL. *Quia Patrem indicabat Deum;* cod. I et X, *dicebat Deum.*
Ibid. *Si se ipse æqualem faceret Deo.*	Cod. XL et XLI. *Si seipsum æqualem faceret Deo.*
Ibid. *Esse æqualis Deo.*	Cod. XLI. *Esse se æqualem Deo.*
Ibid. *Sed erat in illa in qua natus erat. Et nos,* etc.	Id. *Sed erat in illa in qua natus erat æqualis Deo. Et nos,* etc.
Tract. XVIII, n. 10. *Redimus forte ad nos.*	Cod. XL. *Redeamus forte ad nos.*
Ibid. *Quid itis solitudinis vias? erratis vagando.*	Id. *Qui aditis solitudinis vias, erratis vagando?*
Ibid. *Dimitte et corpus tuum, redi ad cor tuum.*	Id. *Dimitte corpus tuum, redi et ad cor tuum.*
N. 11. *Propinquasti, intendisti, palpitasti.*	Id. *Propinquasti, intendisti, palpasti.*
Ibid. *Si curari destiteris.*	Id. *Si curari restiteris.*
Tract. XIX, n. 1. *Quid demonstrari Verbo. Omnia quippe dicta sunt hic; quæ si intelligantur,* etc.	Cod. XLI. *Demonstrari res Verbo non potest; omnia quippe, ut dictum est, per ipsum facta sunt. Hæc si quis intelligat* (cod. male *hic quis intelligatur*), etc.
Ibid. *De pectoribus christianis.*	Cod. XLI. *In cordibus;* cod. CXXXVIII, *de cordibus christianis.*
N. 3. *Antequam faciat, demonstrat Filio.*	Codd. ambo. *Antequam faciat, demonstrat ei.*
N. 5. *Multum movet; intenti estote.*	Iid. *Multum me movet, intenti estote.*
N. 6. *Qui enim aliud tibi videtur ita sentienti.*	Iid. *Quid enim aliud tibi videtur ista sententia.* Sic et XXXVI.
N. 9. *Et mortui in Christo resurgent primo.*	Iid. *Et mortui in Christo resurgent primi.*
N. 10. *Nam ista resurrectione, si recte credidimus.*	Iid. *Nam si istam resurrectionem recte credimus.*
Ibid. *Non, inquit, quia vivunt, audiunt.*	Iid. *Non, inquit, quia vivunt, audient.*
Ibid. *Non omnes qui audient, vivent.*	Iid. *Non omnes qui audiunt, vivunt.*
N. 11. *Nunc percipit quod amiserat.*	Iid. *Nunc recipit quod amiserat.*
Ibid. *Remotum ab igne torpescere.*	Cod. XLI. *Remotum ab igne tepescere.*
Ibid. *Sed in luna, in lucernis.*	Codd. *Sed in lumine, in lucernis.*
N. 12. *Pascua mentis sunt.*	Iid. *Pascua mentis sumimus.*
Ibid. *Qui est illi sapientia, justitia, claritas.*	Iid. *Qui est illi sapientia, justitia, charitas.*
N. 14. *Amicus sponsi stat, et gaudio gaudet.*	Cod. XLI. *Amicus sponsi qui stat.... gaudio gaudet,* sine *et.*
Ibid. *Fidem de resurrectione carnis.*	Codd. *De fide resurrectionem carnis.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quem opponemus contradictoribus?*	Iid. *Quæ opponimus contradictoribus?*
Ibid. *Quæ se aliquam religionem hominibus inserere præsumpserunt.*	Iid. *Quæ se aliqua religione hominibus inserere præsumpserunt.* Vid. var. Maur.
N. 15. *Nam scio esse corpora in monumentis jacentia.*	Iid. *Nam scio sine vita corporum, corpora in monumentis jacentia.*
N. 17. *Animæ non sunt in monumentis, nec justorum, nec iniquorum.*	Cod. XLI. *Animæ sunt in monumentis, nec justorum, nec iniquorum.*
Ibid. *Superius quando ait.*	Codd. *Superius quomodo ait.*
Ibid. *Sed non omnes obaudiunt Evangelio.*	Cod. XLI. *Sed non omnes obediunt Evangelio.* Et sic deinceps, bene.
N. 18. *Et erit diremptio.*	Codd. *Et erit discretio.*
Ibid. *Non rapinam arbitratus est esse æqualis Deo.*	Iid. *Non rapinam arbitratus esse se æqualem Deo.*
N. 19. *Non meam quæ resistat Deo.*	Cod. I. *Non meam, non quæ resistat Deo.*
Ibid. *Non faciunt voluntatem suam, quamvis quod volunt faciant.*	Id. *Non faciunt voluntatem suam, quamvis volentes faciant.*

TRACTATUS XX.

Legitur in tribus codd. Florentinis, nempe Bibl. Laurent. plut. XVII, cod. XL, fol. 169 *b*; ibid. plut. XXX sinist., cod. I, fol. 206; et Bibl. Ædil. cod. CIL, fol. 150 *b*; sed alii longiores, alii breviores. Quædam etiam passim reperiuntur in cod. XXXII, plut. XVII, fol. 116.

Edit. N. 1. *Quod amando biberat, evangelizando ructaret.*	Cod. I et XL. *Quod amando biberat, evangelizando eructaret.*
Ibid. *Ita secreta sunt et profunda intelligentiæ.*	Codd. *Ita secreta sunt et profundæ intelligentiæ.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quod eum audistis modo dicere.*	Cod. XL. *Quod eum auditis dicere.*
N. 2. *Commemorandi estis.*	Id. *Commemorandum est.*
Ibid. *Post laborem fabricati mundi.*	Cod. XXXVI. *Post laborem fabricæ mundi.*
Ibid. *Nisi eum redieris ad similitudinem in qua factus est.*	Codd. *Nisi cum redieris ad similitudinem Dei in qua factus est.*
Ibid. *Qui dixit et facta sunt.*	Cod. XXXVI et XL. *Qui jussit et facta sunt.*
Ibid. *Cui attestatur et psalmus.*	Cod. I. *Cui rei attestatur et Psalmus.*
Ibid. *Qui in jubendo nunquam laboraverat.*	Id. *Qui jubendo nunquam laboraverat.*
N. 4. *Et quasi coruscatione magnæ lucis horrescens.*	Id. *Et quasi coruscationem magnæ lucis horrescens.*
N. 6. *Sed per maceriam cecidisti.*	Id. *Sed per maceriam descendisti.*
N. 7. *Secundum intelligentiam tuam tardam et grossam.*	Id. *Secundum intelligentiam tuam tardam et crassam.*
N. 9. *Et averteret mentem.*	Id. *Et everteret mentem.*
Ibid. *Et alia Filius similia.*	Id. *Filius similia et alia.*

N. 10. *Percusso aere transiit.*	Id. *Percussit aerem et transiit.*
Ibid. *Si fecit Deus cœlum, quod manet.*	Cod. XXXVI. *Si fecit Pater cœlum quod manet.*
Ibid. *Pater enim fecit per Filium.*	Id. *Pater enim fecit et Filius.*
N. 12. *Attende et ipsa; volvuntur*, etc.	Id. *Attende et ipsa, velut fulgura volvuntur*, etc.
Ibid. *Compara ipsum animum primo.*	Id. *Compara corpori ipsum animum primo.*
Ibid. *Cito potuisti cogitare quod facturus est sol. Ab oriente*, etc.	Id. *Cito* (forte *citius*) *potuisti cogitare quod facturus est sol, quam ille facturus est. Ab oriente*, etc.
N. 13. *Ipsa ratione animi sui.*	Id. *Ipsam rationem animi sui.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quid separationem quæris in opere?*	Id. *Quid separationis quæris in opere?*

TRACTATUS XXII et XXIII.

Leguntur aliqua ex parte in quinque codd. Florentinis, nempe Bibl. Laurent. plut. XVII, cod. XXXVI, fol. 90 *b*; ibid. fol. 116, quem indicamus XXXVI *b*; Bibl. Ædil. cod. CXLII, fol. 101 *b*; ibid. fol. 103, et eadem Bibl. cod. CXXXVIII, fol. 179 *b*.

Edit. Tract. XXII, N. 5. *Moto corde, non moto corpore, moto in melius.*	Cod. XXXVI *b*. *Motu cordis, non motu corporis; motu in melius.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Apprehendenda est vera? migrandum est a falsa. Et qua migrandum? quo?*	Id. *Si autem apprehendere veram, migrandum est a falsa, et quia migrandum est, quo?*
N. 6. *Nec potest evacuari divina sententia.*	Id. *Nec potes evadere sententiam divinam.*
Ibid. *Modo interim fac transitum vitæ.*	Id. *Modo interim fac transitum, vive.*
N. 7. *Una erit hora de duodecim horis unius diei.*	Id. *Una erat de duodecim horis unius diei.*
N. 9. *Particeps factus vitæ, non eras quod accepisti.*	Id. *Particeps factus vitæ, non eras, quando accepisti.*
N. 10. *Proinde quia in te tenebræ erant, cum illuminaberis.*	Id. *Proinde qui in tenebris eras, cum illuminaberis.*
N. 13. *De monumentis autem, audient vocem et procedent qui bene fecerunt*, etc.	Id. *De monumentis autem audient et procedent. Quo? qui bene fecerunt*, etc.
N. 14. *Quod audis, hoc dicis.*	Cod. CXLII. *Ut quod audis, hoc dicas.*
Ibid. *Ergo judicium meum justum est.*	Id. et XXXVI. *Ergo judicium meum justum est, verum est.*
Ibid. *Qui est de Patre, non est de se. Si de se Filius esset*, etc.	Iid. *Quod est de Patre, non est de se. Sic non est de se Filius. Si de se Filius esset*, etc.
N. 15. *Voluntatem Filii.*	Iid. Cum omnibus manuscriptis *voluntatem Christi.* Vid. var. Maur.
Tract. XXIII. N. 2. *Non ad satiandos amicos.*	Cod. CXLII. *Non ad saturandos amicos.*
Ibid. *Ibi utique Deus perhibuit testimonium.*	Id. *Ubi utique Deus perhibuit testimonium.*
N. 3. *Omnis ergo prophetia ante Domini adventum.*	Id. *Omnis ergo propheta ante Domini adventum.* Sic et XXXVI.
Ibid. *Non potest civitas abscondi supra montem constituta.*	Codd. ambo. *Non potest civitas abscondi supra montem posita.*
N. 5. *Verbum Dei unicus Patri.*	Codd. CXXXVIII et CXLII. *Verbum, Dei unicus Patris.*
Ibid. *Propter consortium quoddam animæ et corporis in hac vita atque complexu.*	Cod. CXXXVIII. *Propter consortium quoddam animæ et corporis in hac vita, atque complexum.*
Ibid. *Quæ Deus est.*	Codd. ambo. *Quod Deus est.*
Ibid. *Superior enim anima.*	Cod. CXXXVIII. *Superior est enim anima.*
Ibid. *Præstat aliquid inferiori.*	Codd. *Anima non præstat aliquod inferiori.*
N. 6. *Contemptis cæteris vel etiam transcensis.*	Iid. *Contemptis cæteris vel etiam transgressis.*
Ibid. *Non rapinam arbitratus est esse æqualis.*	Iid. *Non rapinam arbitratus est esse se æqualem.*

TRACTATUS XXV.

Legitur, nempe a n. 10 usque ad finem in Bibl. Laurent. plut. XXI, cod. X, fol. 142 *b*, et Bibl. Ædil. cod. CXLII, fol. 153 *b*; brevior autem habetur in ejusdem Bibl. Laurent, plut. XVII, cod. XLI, fol. 175.

Edit. N. 10. *Quod in consequentibus illucescit.*	Cod. X. *Qui in consequentibus illucescit.*
Ibid. *Si scires qui petit a te bibere.* Et sic postea.	Id. *Si scires quis petit a te bibere.* Et sic postea.
Ibid. *Cum illa diceret: Unde tibi.*	Cod. CXLII. *Cum illa diceret. Unde tibi aqua;* cod. XLI, *Unde tibi aquas.*
N. 11. *Verbum Dei commendat humilitatem suam.*	Cod. XLI. *Verbum Dei commemorat humilitatem suam.* Sic et CXLII.
Ibid. *Quod non confundatur cum cæteris.*	Cod. XLI. *Quo non confundatur cum cæteris.*
N. 12. *Sed Pater meus dedit vobis panem de cœlo. Verus*, etc.	Codd. XLI et CXLII. *Sed Pater meus dedit vobis panem de cœlo verum. Verus*, etc.
Ibid. *Qui significabatur contemnitis.*	Id. *Quod significabatur contemnitis.*
N. 15. *Ipsa. Quid quærimus utrum ipsa sit?*	Cod. CXLII. *Ipsam quidem quærimus utrum ipsa sit?*
Ibid. *Aliud suspicari quam loquitur.*	Id. *Aliud suspicari, quam quod loquitur.*
N. 16. *Cura superbiam et nulla erit iniquitas.*	Codd. X et CXLII. *Curata superbia, nulla erit iniquitas.*
Ibid. *Tota humilitas tua ut cognoscas te.*	Cod. CXLII. *Tota humilitas tua est, ut cognoscas te.*
N. 17. *Fons vitæ. Non foris extra te*, etc.	Id. *Fons vitæ, et in lumine tuo videbimus lumen. Non foris extra te*, etc.
Ibid. *Ille juste vivit et laborat.*	Codd. *Iste juste vivit et laborat.*
Ibid. *Iste Deum habet, qui perire non potest.*	Iid. *Iste et eum habet, qui perire non potest.*
Ibid. *Sed si sit rectus corde.*	Cod. X. *Sed sit rectus corde.*
Ibid. *Ideo ille quid dicebat?*	Cod. CXLII. *Ideo ille dicebat.*
Ibid. *Et lapsus est per eum qui ante ceciderat.*	Codd. *Lapsus est per eum qui ante ceciderat.*
Ibid. *Auditui meo dabis exultationem et lætitiam.*	Cod. X. *Auditui meo dabis gaudium, exultationem et lætitiam.*
N. 18. *Humilitatem doceo.*	Cod. CXLII. *Humilitatem ego doceo.*
Ibid. *Non mittit foras nisi superbia.*	Cod. CXLII. *Non mittitur foras nisi superbia.*
Ibid. *Quomodo exit foras... a veritate?*	Cod. X. *Quomodo non exit foras... a veritate?*
N. 19. *Geminam illam resurrectionem delineet.*	Codd. *Geminam illam resurrectionem declaret.*

TRACTATUS XXVI et XXVII.

Legitur mutilatus sive in Bibl. Laurent., plut.

xvii, cod. xxxvi, fol. 197; sive in Bibl. Mugell. cod. A xvi, fol. 60 *b* et seqq.

Edit. Tract. xxvi, N. 1. *Qui esurit hunc panem, esuriat justitiam.*	Cod. xvi. *Qui esurit hunc panem, esurit justitiam.*
N. 5. *Ut qui cogitat*, etc.	Cod. xvi. *Et qui cogitat*, etc.
Id. *Ipsum trahit Pater et Filium.*	Id. *Ipsum trahit Pater ad Filium.*
Ibid. *Non, inquit, Deus verus.*	Id. *Non est, inquit, Deus verus.*
Ibid. *Homo solum est Christus.*	Id. *Homo solus est Christus.*
Ibid. *Quem Pater traxit, Tu es, inquit, Christus*, etc.	Id. *Quem Pater traxit, dixit : Tu es Christus*, etc.
N. 6. *Manducabit quod esurit, saturabitur eo quod sitit.*	Id. *Manducabit id* (cod. male *eo*), *quod esuriit, saturabitur eo quod sitiit.*
N. 7. *Intus datur, intus coruscat.*	Id. *Intus dicitur, intus coruscat.* B
N. 8. *Illum doceo qui audit verbum meum; illum docet et Pater*, etc.	Id. *Illum doceo qui audit verbum meum; si ego, cum homo sim, illum doceo qui audit verbum meum, illum docet et Pater*, etc.
Ibid. *Si illum docet Pater*, etc.	Id. *Et si illum docet et Pater*, etc.
N. 9. *Sed nunquam vidimus Patrem.*	Id. *Si nunquam vidimus Patrem.*
N. 10. *Nam compendio dicere potuit.*	Id. *Nam compendiose dicere potuit.*
N. 11. *Numquid nos non morimur?*	Cod. xxxvi. *Numquid et nos non morimur?*
Ibid. *Quemadmodum nos sumus morituri.*	Id. *Quemadmodum et nos sumus morituri.* Sic et cod. xvi.
Ibid. *Quantum autem pertinet ad illam mortem, de qua* TERRET *Dominus.*	Cod. xxxvi. *Quantum autem pertinet....* TERREBAT *Dominus.*
Ibid. *Peccata etsi sunt quotidiana, vel non sint mortifera. Antequam ad altare*, etc.	Id. *Peccata et si sunt quotidiana, vel non sunt mortifera, antequam ad altare*, etc. C
Ibid. *Dimittis, dimittetur tibi.*	Cod. xvi. *Si dimittis, dimittitur tibi.* Cod. xxxvi *dimittitur*, sed non habet *si*.
Ibid. *Novit ille quid agat.*	Cod. xvi. *Novit ille quid agas.*
Ibid. *Patres autem istorum*, etc.	Cod. xxxvi. *Patres ergo istorum*, etc. Vid. var. Maur.
N. 12. *Omnes in Moysen baptizati sunt.*	Id. *Omnes in Moyse baptizati sunt.* Cod. xvi *per Moysen.*
Ibid. *Quomodo autem eumdem potum spiritualem? Bibebant*, etc.	Cod. xvi. *Quomodo autem eumdem potum spiritualem biberunt? Bibebant*, etc.
V 15. *Fieri enim potest ut senio.*	Cod. xvi. *Fieri enim potest ut vel senio.* D
N. 17. *Rediguntur ex multis. Namque aliud in unum ex multis granis confit; aliud in unum ex multis acinis confluit.*	Id. *Rediguntur. Ex multis namque granis unus panis conficitur; et ex multis racemis unum* (deest hæc vox in cod.) *vinum confluit.*
N. 18. *Procul dubio nec manducat* [*spiritualiter*] etc., usque ad n. 19.	Id. Hæc omnia habet, etiam quæ clausulis includuntur, ut in veteribus editis. Vid. var. Maur.
Tract. xxvii, N. 3. *Si hæret, ut non deseratur.*	Id. *Si sic habetur, ut non deseratur.*

TRACTATUS XXXI ET XXXII.

Legitur finis tractatus xxxi a n. 7, et principium tractatus xxxii usque ad finem, in Bibl. Laur., plut. xvii, Cod. xxxi, fol. 230 *b*.

Edit. *Tract.* xxxi, n. 9. *Semper enim ibi erat Christus, quo fuerat rediturus.*	Cod. *Semper enim ibi erat Christus, quo fuerat rediturus.*
N. 10. *Unde nunquam discedit unigenitus.*	Id. *Unde nunquam discessit unigenitus.*
Ibid. *In obauditu auris obaudivit mihi.*	Id. *obauditu auris obedivit mihi.* Cod. non habet *in*, sed male.
N. 11. *Sed cum impiis judicatus.*	Id. *Sed cum impiis deputatus.*
Tract. xxxii, n. 2. *Quando Evangelista exposuit.*	Id. *Quoniam Evangelista exposuit.*
Ibid. *Magisque indicant seipsos.*	Id. *Magisque judicant seipsos.*
N. 7. *Absit ut ista perfidia tentetur cor nostrum.*	Id. *Absit ut ista perfidia tentet cor nostrum.*
N. 8. *Sicut ipse idem dicit.*	Id. *Sicut ipse item dicit.*
Ibid. *Livor separat, sanitas jungit.*	Id. *Livor separat, charitas jungit.*
N. 9. *Quid significavit? Ut in resurrectione nostra charitas nostra flagret, et ab amore sæculi separet, ut tota*, etc.	Id. *Quia significavit ut in resurrectione nostra charitas flagret, et ab amore sæculi separetur, et tota*, etc.

TRACTATUS XXXIII.

Leguntur ejus duo primi numeri in quinque codd. Florentinis, nempe Bibl. Laurent., plut. xvii, Cod. xxvi, fol. 137; ibid. Cod. xl, fol. 228 *b*; Bibl. Ædil., cod. cxxxviii, fol. 237; ibid. cod. cxlii, fol. 185 *b*; et denique Bibl. Sanctæ Crucis, plut. xxx sinist., fol. 138 *b*; in iis autem nihil singulare reperitur, quo emendetur textus a Benedictinis editus, nisi quod n. 2 pro his verbis *de Nazareth civitate*, multo melius habetur in cod. cxxxviii, *de Nazareth Galilææ civitate.*

TRACTATUS XL, XLI ET XLII.

Legitur ultima pars tractatus xl a n. 8, et plura longiora aut breviora sequentium fragmenta in Bibl. Laurent., plut. xvii, cod. xl fol. 147; in cod. xlii ejusdem plut. xvii; in ejusdem plut. xvii, cod. xxxvi, fol. 68 *b*; in ejus quoque bibl. plut. xxx sinist. cod. i, fol. 196 *b*; et in Bibl. Ædil. cod. cxxxviii, fol. 161, et cod. cxlii fol. 59 *b*.

Edit. Tract. xl, N. 8. *Cognitio, et immortalitas, et æternitas non habet humilitatem.*	Cod. xl. *Cognitio, et immortalitas, et æternitas non habent humilitatem.*
Ibid. *Quomodo nec in arboris radice, non apparet.*	Id. *Quomodo nec in arboris radice apparet.*
N. 9. *Nummus a thesauro oberravimus. Errore.*	Id. *Nummus a thesauro. Oberravimus; errore*, etc.
Ibid. *Venit qui reformet.*	Id. *Venit qui reformaret.*
N. 10. *Quod audis et laudas.*	Id. *Quod audisti et laudasti.*
Ibid. *Quod intrasti, iter agis.*	Id. *Quo intrasti, iter agis.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Germina tua intrent in horreum.*	Id. Id. *Germina tua intrent in horreum tuum.*
Tract. xli, N. 1. *Veritas panis est, mentes reficit*, etc.	Codd. xxxvi, xl, cxxxviii et cxlii. *Veritas panis est mentis; reficit*, etc.
Ibid. *Latebat in carne: latebat autem non ut negaretur*, etc.	Codd. i et xxxvi. *Latebat in carne, latebat autem in carne, non ut negaretur*, etc.
N. 2. *Et captioni vestræ vos ipsi*, etc.	Cod. i. *Et captionis vestræ laqueo vos ipsi*, etc. Sic et xl et xxxvi et cxxxviii et cxlii.

Ibid. *Sic quærit Deus in homine suam.*	Id. *Sic quærit Deus in homine imaginem suam,* excepto quod in quibusdam legitur *hominibus.*
N. 3. *Dominus autem quid responderit*, etc.	Iid. *Dominus autem quid* (cod. male, *quod*) *eis responderit*, etc. (cod. I, *responderat.*)
Ibid. *Servus est, utinam hominis*, etc.	Cod. XL. *Servus est, sed utinam hominis*, etc. Cod. XXXVI *servus est; servus esset utinam hominis*, etc.
Ibid. *Cum potuisset dici: Verum dico vobis.*	Cod. I. *Cum potuisset interpretari et dici, Verum dico vobis.* Sic et XL, et CXXXVIII, et CXLII.
Ibid. *Nec semel tamen, sed bis*, etc.	Cod. XL. *Nec semel saltem, sed bis*, etc.
Ibid. *Ex ipsa geminatione cognoscite.*	Cod. CXLII. *Ex ipsa geminatione cognoscitur.*
N. 4. *Quid dicens? Amen, amen dico*, etc.	Id. *Quid ait, Amen, amen dico*, etc.
Ibid. *Contra peccatum, Deum liberatorem interpellemus.*	Cod. XL et CXLII. *Contra Dominum peccatum, Deum liberatorem interpellemus.*
Ibid. *Sine pretio, sed vestro, quia meo.*	Cod. CXXXVIII. *Sed sine vestro pretio, quia meo.*
N. 5. *Solus enim in hac carne venit sine peccato.*	Cod. I. *Solus enim in hanc carnem venit sine peccato.* Cod. CXLII pariter, *in hanc carnem.*
Ibid. *Tanquam vos Christus obsecret. Quid? Reconcialiari Deo.*	Cod. XL. *Tanquam vos Christus obsecret pro me, reconciliamini Deo.* Cod. CXLII, *per me.*
Ibid. *Necesse est servi sint.*	Cod. XL. *Necesse est ut servi sint.*
Ibid. *Quomodo autem reconciliamur, nisi*, etc.	Id. *Quomodo autem reconciliamur Deo, nisi*, etc.
Ibid. *Ait enim per prophetam.*	Id. *Ait enim propheta.*
Ibid. *Eum ipsum, inquit, Christum Deum*, etc.	Id. *Eum ipsum, inquit, id est Dominum nostrum Jesum Christum.*
N. 7. *Diabolum significans venturum in Judæis.*	Cod. XXXVI. *Diabolum significans futurum in Judæis.*
Ibid. *Quia si nollem, nec passus essem.*	Cod. XL et XXXVI. *Quia si nollem, nec paterer.*
N. 8. *Ne de peccati solutione diffideremus.*	Cod. XL. *Ne de peccati absolutione diffideremus.*
Ibid. *Audi spem tuam; Filius manet in æternum.*	Cod. XXXVI et XL. *Audi spem tuam: Filius manet in domo in æternum.*
Ibid. *Cum servi essetis peccati, liberi eratis justitiæ.*	Id. *Cum servi essetis peccati, liberi fuistis justitiæ.*
N. 9. *Æger levetur; sic Deus*, etc.	Cod. XXXVI et CXLII. *Æger relevetur: sic Deus*, etc.
N. 10. *Aliqua immunditia fornicationis.*	Cod. CXXXVIII. *Aliqua immunditia, fornicationes.*
Ibid. *Non enim quod volo ago; sed quod odi illud facio.*	Cod. XXXVI. *Non enim quod volo, hoc ago.* Cod. CXLII, *sed quod odi malum, illud facio.*
Ibid. *Quidquid peccatum est a nobis.*	Cod. CXLII. *Quidquid peccatum est nobis.*
Ibid. *Quamdiu adhuc servus facis, non te delectat.*	Cod. XXXVI. *Quamdiu non te delectat, adhuc servus facis.*
N. 12. *Non ait: Non sit, sed: Non regnet.*	Cod. CXLII. *Non dicere audet: Non sit, sed: Non regnet.*
Ibid. *Teneat arcem imperator interior.*	Cod. XXXVI et alii, *Teneat arcem in tempore interior.*
Ibid. *Perficere autem non.*	Cod. XXXVI. *Perficere autem non invenio*, sic et CXLII.
Ibid. *Noli te dare concupiscentiis.*	Cod. CXXXVIII. *Noli te donare concupiscentiis.*
N. 13. *Quando nullæ inimicitiæ, quando*, etc.	Cod. XXXVI et alii. *Quando nullæ inimicitiæ erant, quando*, etc.
Ibid. *Absorpta est mors in victoriam. Ubi est, mors, contentio tua?*	Iid. *Absorpta est mors in victoria. Ubi est, mors, victoria tua?*
Ibid. *Jam vivemus, jam non moriemur in illo qui*, etc.	Iid. *Jam vivemus, jam non moriemur; vivemus in illo qui*, etc.
Ibid. *Stabulario commendavit. Cui stabulario?*	Cod. CXXXVIII. *Stabulario commendavit. Cui commendavit, stabulario?*
Tract. XLII. N. 1. *Quæritis me interficere. Agnosco carnis originem.*	Cod. CI. *Quæritis me occidere. Agnosco carnis originem.*
N. 2. *Dominus autem patrem Deum vult intelligi.*	Id. *Dominus autem patrem suum Deum vult intelligi.*
Ibid. *Quis sit eorum pater, tunc intelligemus.*	Id. *Quis esset eorum pater tunc intelligemus.*
N. 4. *Ante Abraham ego sum.*	Id. *Antequam Abraham fieret, ego sum.*
N. 6. *Nos sumus; in parentibus nostris*, etc.	Id. *Nos enim in parentibus nostris*, etc.
N. 8. *Nunquam Deus sine Verbo fuit.*	Id. *Nunquam Deus sine Verbo suo fuit.*
Ibid. *Per quem factum est cœlum et terra, non quod præteriit*, etc. Pessime et contra grammaticam.	Id. *Per quod factum est cœlum et terra, non quod præteriit*, etc.
Ibid. *Divinitas ejus, quo imus, humanitas ejus qua imus.* Hæc absque sensu.	Id. *Divinitas ejus qua manemus, humanitas ejus qua imus.*
N. 10. *Omnia quæ fecit non habuit unde faceret.*	Id. *Et omnia quæ fecit non habuit unde faceret.*
N. 11. *Ecce unde filii ejus; quia talia*, etc.	Id. *Ecce unde filii. Filii ejus quia talia*, etc.
Ibid. *Ille homicida erat ab initio. Ecce quod est*, etc.	Id. *Ille homicida erat ab initio. Et unde erat homicida ab initio? Ecce quod est*, etc.
Ibid. *Ergo ille erat homicida ab initio. Videte genus*, etc.	Id. *Ergo ille erat homicida ab initio, quia primum hominem occidit. Videte genus*, etc.
Ibid. *Homicida dicitur diabolus non gladio armatus, non ferro accinctus; ad hominem venit*, etc.	Id. *Homicida dicitur diabolus, non gladio armatus, non ferro accinctus, ad hominem venit*, etc.
N. 13. *Ille; quis? Diabolus; homicida*, etc.	Id. *Ille, inquit, diabolus homicida*, etc.

TRATACTUS XLV.

Legitur a n. 2 versus medium usque ad n. 8 versus finem, in Bibl. Mugell., cod. XVI, fol. 58 *b*.

Edit. N. 2. *Dicant ergo Pagani: Bene vivimus.*	Cod. *Dicant ergo Pagani, vel Judæi, vel Hæretici, Bene vivimus.*
Ibid. *Quid eis prodest unde glorientur?*	Id. *Quid eis prodest? unde glorientur?*
Ibid. *Vel per cæcitatem nesciunt, vel inflatione contemnunt.*	Id. *Vel per cæcitatem nesciunt, vel per inflationem contemnunt.*
Ibid. *Nisi agnoscat vitam, quod est Christus.*	Id. *Nisi agnoscat vitam, quæ est Christus.*
N. 3. *Ratiocinationes acutissimas concludentes.*	Id. *Ratiocinantes, acutissimos syllogismos concludentes.*

Ibid. *Suam sapientiam buccis strepantibus ventilantes.*	Id. *Suam sapientiam buccis concrepantibus ventilantes.*
Ibid. *Si vultis beate vivere.*	Id. *Si vultis bene vivere.*
N. 4. *Videamus illos, si forte intrant per ostium, qui*, etc.	Id. *Videamus illos, si forte intrant per ostium in ovile, qui*, etc.
N. 5. *Sed si Filius, non est Pater.*	Id. *Sed si est Filius, non est Pater.*
Ibid. *Nomen habes, rem non habes.*	Id. *Nomen habet, rem non habet.*
Ibid. *Non solum Christum verum prædicet.*	Id. *Non solum autem Christum verum prædicet.*
Ibid. *Nam multi quærendo gloriam suam*, etc.	Id. *Nam multi quærentes gloriam suam.*
Ibid. *Oportet humiliet se.*	Id. *Oportet ut humiliet se.*
N. 6. *Ille, inquit, fur est et latro. Oves suas*, etc.	Id. *Qui non intrat per ostium, ille, inquit, fur est et latro. Oves suas*, etc.
Ibid. *Quod sit ostium, et qui sit pastor.*	Id. *Quid sit ostium et quid sit pastor.*
N. 7. *Quid ergo inter est inter illos et nos?*	Id. *Quid ergo est inter illos et nos?*
N. 8. *Absit. Non præter illum venerunt.*	Id. *Absit. Non ante illum venerunt.*

TRACTATUS XLVIII.

Legitur in Bibl. Laurent. plut. XXX, cod. I, fol. 237 *b*, ubi incipit ad n. 2, et concludit versus finem n. 6.

Edit. N. 5. *Ingressi sumus credendo, egredimur moriendo.*	Cod. *Ingressi sumus credendo, et egredimur moriendo.*
Ibid. *Solet quædam herba dici semper viva.*	Id. *Solet quædam herba dici semper vivit.* Vide var. Maur.
N. 6. *Quid dedit Filio Pater majus omnibus? Ut ipse illi*, etc.	Id. *Quid dedit Filio Pater majus omnibus, nisi ut ipse illi*, etc.
Ibid. *Quia ita natus est. Et non est ut dicas*, etc.	Id. *Quia ita natus est ut semper unigenitus Patris esset. Et non est ut dicas*, etc.
Ibid. *Qui sapit, sapiat; qui non capit, credat.*	Id. *Qui sapit, capiat* (cod. male *capit*); *qui non capit, credat.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Nutriatur, et capiet.*	Id. *Nutriatur ut capiat.*

TRACTATUS L ET LI.

Legitur in Bibl. Ædil. cod. CXLII, fol. 199 *b*, explanatio plurium versuum capitis XII sancti Joannis, quæ in multis accedit ad tractatus L et LI sancti Augustini, in multis autem recedit; hinc illum integrum referendum hic credimus, quamvis nihil aliud complecti videatur, quam sancti Augustini centones, sed non sine grato ordine dispositos.

HOMILIA.

IN VERBA EVANGELII SECUNDUM JOANNEM: *Ante sex dies Paschæ venit Jesus Bethaniam, ubi fuerat Lazarus mortuus quem resuscitavit Jesus* (Joan. XII, 1 et seqq.). *Et reliqua.*

SYNOPSIS.

I. Cœna Christi apud Lazarum suscitatum. — II. Maria unguento ungit corpus Christi. — III. Judæ murmur et Mariæ encomium. — IV. Lazari resurrectionem ægre ferentes Judæorum principes, ipsum volunt occidere. — V. Ramis palmarum et populi clamoribus honoratur Christus. — VI. Jesus super asellum sedens quid significet. — VII. Christi verba ad populum. — VIII. Ejus clarificatio facta de cœlo. — IX. Princeps mundi ejectus foras. — X. Christus exaltatus omnia trahit ad seipsum. XI. Ambulandum in lumine, non in tenebris.

A I. Qui sex diebus omnia fecit, qui sexta die hominem condidit, sexta ætate redimere venit, sexta feria, sexta hora moriturus. Ante sex dies Paschæ venit Bethaniam ut Lazari resuscitatio arctius memoriæ traderetur omnium, et inexcusabiles Judæi confunderentur, de morte tractantes tanti suscitatoris. Petit etiam a nobis obedientiam hinnulus cervorum, semper obediens Patri usque ad mortem, dum sua presentia sublimat Bethaniam, quasi agnus ad victimam venturus Jerosolymam, ut verum Pascha habeamus. *Fecerunt autem ei cœnam ibi, et Martha ministrabat. Lazarus vero unus erat ex discumbentibus cum eo* (*Joan.*, XII, 2.). Lazarus interfuit cœnæ, ne putaretur esse phantasma quod mortuus resurrexerat. Licet omnes virtutes, quas in terris Dei
B Filius majestatem suam proditurus implevit, mirari tantum (Cod. male *non*) valeant homines, non (*Id.* male *ut.*) verbis definire possint, excedit tamen omne miraculum, quod circa Lazarum fecit, quem ab ipso inferni inquilino (Sic cod., forte *inquilinio*), ab ipsa sede pallente, destructa lege tartarea, mancipium mortis redire ad superos jussit. Et ut miraculum divinæ virtutis accresceret, dum discumberet in convivio, convivis interrogantibus eum tristia loca pœnarum sedesque alta nocte obscuras indicavit Lazarus, diligenti narratione per ordinem, et ita inferi, longis temporibus ignorati, tandem invenerunt proditorem. Mystice Dominica cœna fit in fide et devotione justorum. Martha ministrat, dum quilibet fidelis opera devotionis Domino impendit. Lazarus, id est suscitati
C de gravibus peccatis cum his qui manserunt in justitia epulantur, læti de præsentia Domini.

II. *Maria ergo accepit alabastrum unguenti nardi pistici* (Cod. male *spicati*) *pretiosi, et fracto alabastro effudit super caput Jesu recumbentis, et unxit pedes ejus, et extersit capillis suis, et domus impleta est ex odore unguenti* (*Joan.* XII, 3). Alabastrum genus est marmoris candidi, variis coloribus intertincti, quod ad vasa unguentaria cavari solet, et incorrupta servare unguenta dicitur. Nardus est frutex aromatica gravi, ut aiunt, et crassa radice, sed brevi ac nigra fragilique, ac cypressum redolente, folio parvo densoque, cujus cacumina in aristas se spargunt. Pigmentarii nardi spicas et folia celebrant. Unde Marcus unguenti nardi spicati (*Marc.* XIV, 3) pretiosi. Unguen-
D tum enim illud quod attulit Maria Domino, non solum de radice nardi, verum etiam, quo pretiosius esset, de spicis et foliis confectum erat. Ferunt autem physiologi de nardo, quod principalis sit unguentis. Sunt quidem multa ejus genera, sed omnia herbæ (*sic*) præter Indicum, quod pretiosius est. Joannes autem determinate scripsit, libram unguenti nardi pistici. Pistici a loco dicitur, et interpretatur fidelis, non alia scilicet admixtione corrupti. Mystice autem hæc devotio Mariæ, fidem significat Ecclesiæ, loquentis in Cantico canticorum: *Dum esset rex in accubitu suo nardus mea dedit odorem suum* (*Cant.* I, 11.). Quæ verba et manibus complevit Maria, et spiritualiter quotidie implet in suis membris: *Deo autem*

gratias qui semper odorem suæ notitiæ per nos in omni loco manifestat; quia Christi bonus odor sumus Deo (*II Cor.* II, 14, 15). Est enim unguentum suavissima gratia sancti Spiritus suaviter redolens, effusa in cordibus fidelium. Libra autem unguenti ex nardo pistico, justitia est ex fide pura. Pistis enim græce, Fides dicitur latine, et nardus redolens confessionem fidei suaviter redolentem significat. Alabastrum unguenti, corpus est fidelis animæ; fractum vero alabastrum, carnale est desiderium quod frangitur ad caput, *ex quo omne corpus Ecclesiæ compaginatum est* (*Ephes.* IV, 16). Cum ergo Ecclesia potentiam divinitatis Christi prædicat, caput recumbentis unguento perfundit (Cod. male *profundit*) pretioso. Recumbentis dicit, id est humiliantis se ut eum tangeret fides Ecclesiæ. In majestate enim sua non intellectus, per formam servi visibilis est factus. Qui ergo assumptam humanitatem, sacri eloquii pia prædicatione veneratur, in pedes Domini fundit unguentum: capillos (Cod. male *capitis vero*) vero tingit qui rationabili verborum compositione ab Incarnatione Verbi omnes hæreses procul pellit. Sicut enim natura corporis ad ornatum sui congruo moderamine capillos profert; sic et ratio competentem verborum ordinem dictat in suum decorem. Domus impleta est ex odore, id est mundus ex bona fama.

III. *Dicit ergo unus ex discipulis ejus, Judas Iscariotes, qui erat eum traditurus: Quare hoc unguentum non veniit trecentis denariis, et datum est egenis? Dixit autem hoc, non quia de egenis pertinebat ad eum, sed quia fur erat et loculos habens, ea quæ mittebantur portabat* (*Joan.*, XII, 4-6). Sub prætextu avaritiæ, mysterium loquitur fidei. Etenim nostra fides sensibus decem per corpus et animam et spiritum triplicatis, quasi trecentis emitur denariis. Hoc enim designatur in decem triplicatis, quod in trecentis. Nos ergo sicut Gedeon tanquam trecentorum virorum numerum assumentes, Allophylorum castra, pauperes spiritu, fractis lagunculis nostris, cum tubis et lucernis destruamus, et sicut Abraham cum trecentis viris spolia ad vesperum dividamus. Ubi dicitur Judas fur fuisse, admonemus fures et sacrilegos tolerare. Quare habuit Dominus loculos, nisi quia Ecclesia loculos habitura erat? Quare furem admisit, nisi ut Ecclesia fures toleraret? Peculatus dicitur furtum de republica. Qui aliquid de Ecclesia furatur Judæ proditori comparatur, de quo solo per synecdochem, sub plurali numero, dictum credunt, quod Marcus ait: *Fremebant in eam. Erant autem quidam indigne ferentes intra semetipsos et dicentes: Ut quid perditio hæc unguenti facta est* (*Marc.* XIV, 4, 5)? Alii propter pauperes indignati sunt, quod forsitan verbis Judæ persuasum est eis; Judas vero propter lucrum. *Sciens autem Jesus, ait illis: Quid molesti estis mulieri? Opus bonum operata est in me; nam semper pauperes habetis vobiscum, et cum volueritis potestis illis benefacere; me autem non semper habebitis* (*Matth.* XXVI, 10, 11, *et Marc.* XIV, 6, 7.). Bonis et malis loquitur de præsentia corporis sui. Sedet enim ad dexteram Patris postquam ascendit in cœlum, et secundum corpus non est hic (*hæc non recte dicta videntur*), qui præsentia majestatis semper est hic. Si tamen ad bonos pertines, semper habes Christum in præsenti per fidem, per signum, per baptismatis sacramentum, per altaris cibum et potum. Unde alibi dicit eis: *Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem sæculi* (*Matth.* XXVIII, 20). *Mittens enim hæc mulier unguentum hoc in corpus meum, ad sepeliendum me fecit* (*Id.* XXVI, 12). Non est perditio unguenti, sed officium sepulturæ. Patientia Domini non arguit Judam avaritiæ et non pauperum causa dixisse quod dixit, sed obsequium Mariæ commendat. Quod Joannes ait: *Sine illam ut in die sepulturæ meæ servet illud* (*Joan.* XII, 7), tale est ac si dicat: Sine illam facere quod facit, ut custodiat illud factum in corde suo usque in diem sepulturæ meæ, et tunc sciet, quia istud obsequium est præventio corporis mei sepeliendi. Unde secundum Marcum dicitur: *Quod habuit*, id est potuit; *hoc fecit. Prævenit enim ungere corpus meum in sepultura* (*Marc.* XIV, 8), subaudi (Cod. male *subaudis*, et sic infra) ponendum; ac sic dicat: Sine illam modo ad sepulturam præparare me, more Judæorum, dum potest; quod tunc volet facere, et non poterit: *Amen dico vobis, ubicumque prædicatum fuerit hoc Evangelium in toto mundo, dicetur et quod hæc fecit in memoriam ejus* (*Id.* 9); subaudi et quod Judas contra locutus est, dicetur in contumeliam ejus. Hæc enim laudabiliter expendit, quod sibi pro odore suæ carnis turpiter adhibuerat (Cod. male *turpiter adhibuerit*), illicitis actibus intenta, priusquam Domino familiaris fieret. *In toto mundo*, non tam mulier ista, quam Ecclesia prædicatur. Attende notitiam futurorum, quod passurus Dominus post paucos dies, sciat Evangelium suum toto orbe celebrandum. Notandum quia quantam famam Maria adepta est, tantam infamiam Judas est adeptus: sed Dominus bonam laude dignam remunerans, futuras impii contumelias tacendo præteriit.

IV. *Et cum esset Bethaniæ Jesus in domo Simonis leprosi* (*Marc.* XIV, 3), *cognovit turba multa ex Judæis quia illic est, et venerunt non propter Jesum tantum, sed ut Lazarum viderent, quem suscitavit a mortuis* (*Joan.* XII, 9). Curiositas eos adduxit, non charitas. Simon quondam fuerat leprosus, sed tunc erat mundus, quia a Domino sanatus, manente adhuc ei pristino nomine, sicut Matthæus etiam nunc appellatur Publicanus, licet desierit esse publicanus. Quidam per Simonem intelligunt fideles a Domino mundatos a peccatis. Interpretatur enim obediens vel mundus. Per peccatum autem primi hominis facta fuit terra domus Simonis leprosi. *Cogitaverunt autem principes sacerdotum, ut Lazarum interficerent, quia multi propter illum abibant ex Judæis, et credebant in Jesum* (*Joan.* XII, 10, 11). O stulta cogitatio, et cæca sævitia! Qui (mortuum) suscitare potuit Lazarum, non posset suscitare occisum? Quando Lazaro inferebatis necem, numquid auferebatis Domino potestatem? Sed aliud vobis videtur mortuus, aliud occisus.

Ecce utrumque Dominus fecit, et Lazarum mortuum, et se suscitavit occisum.

V. *In crastinum autem turba multa, quæ venerat ad diem festum, cum audissent quia venit Jesus Jerosolymam, acceperunt ramos palmarum, et processerunt obviam ei, et clamabant : Hosanna! benedictus qui venit in nomine Domini Rex Israel* (*Joan.* XII, 12, 13). Rami palmarum laudes sunt significantes victoriam, qua erat Dominus mortem moriendo superaturus, et trophæo Crucis de diabolo mortis principe triumphaturus. Vox autem obsecrantis est Hosanna; sicut nonnulli dicunt qui hebræam linguam noverunt, magis affectum indicans quam rem aliquam significans; sicut sunt in lingua latina quas interjectiones vocant, velut cum dolentes dicimus, heu! vel cum delectamur, dicimus vah! vel cum miramur dicimus, O rem magnam! Tunc enim O nihil significat, nisi mirantis affectum; quod ideo credendum est ita esse, quia neque græcus, neque latinus, hoc interpretari potuit, sicut illud, *qui dixerit fratri suo Raca* (*Matth.* V, 12). Nam et hæc interjectio esse perhibetur, affectum indignantis ostendens. *Benedictus autem qui venit in nomine Domini, rex Israel.* Sic potius accipiendum est, ut in nomine Domini, in nomine Dei Patris intelligatur, quamvis possit etiam in nomine suo, quia ipse Dominus est. Unde alibi scriptum est : *Pluit Dominus a Domino;* sed verba ejus melius nostrum dirigunt intellectum, qui ait: *Ego veni in nomine Patris mei, et non suscepistis me. Alius veniet in nomine suo, hunc suscipietis* (*Joan.* V, 43). Humilitatis enim magister est Christus qui *humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis* (*Philip.* II, 8). Non itaque amittit divinitatem, quando nos docet humilitatem. In illa Patri est æqualis, in hac nobis similis. Per quod Patri est æqualis, nos ut essemus creavit; per quod nobis est similis, ne periremus redemit. Has ei laudes dicebat turba : *Hosanna, benedictus qui venit in nomine Domini, rex Israel.* Quam crucem mentis invidentia principum Judæorum perpeti poterat, quando regem suum Christum tanta multitudo clamabat! Sed quid fuit Domino regem Israel esse? quid magnum fuit regi sæculorum, regem fieri hominum? Non enim rex Israel Christus ad exigendum tributum, vel ferro exercitum armandum, hostesque visibiliter debellandos; sed rex Israel quod mentes regat, quod in æternum consulat, quod in regnum cœlorum credentes, sperantes, amantesque perducat. Dei ergo Filius æqualis Patri, Verbum per quod facta sunt omnia, quod rex voluit dici [Deest *dici* in cod.] Israel, dignatio est non promotio : miserationis judicium est, non potestatis augmentum; qui enim appellatus est in terra rex Judæorum, in cœlis est Dominus angelorum.

VI. *Et invenit Jesus asellum, et sedit super eum* (*Joan.* XII, 14). Hic breviter dictum est. Nam quemadmodum sit factum apud alios evangelistas plenissime legitur. Adhibetur vero huic facto propheticum testimonium, ut appareret quod maligni principes Judæorum eum non intelligebant, in quo implebantur quæ legebant. *Invenit ergo Jesus asellum, et sedit super eum, sicut scriptum est : Noli timere, filia Sion; ecce rex tuus venit, sedens super pullum asinæ* (*Ibid.* 15). In illo ergo populo erat filia Sion : (ipsa est Jerusalem, quæ Sion); in illo, inquam, populo reprobo et cæco erat tamen filia Sion, cui diceretur : *Noli timere. Ecce rex tuus venit super pullum asinæ.* Hæc filia Sion cui divinitus ista dicuntur, in illis erat ovibus quæ vocem pastoris audiebant; in illa erat multitudine quæ Dominum venientem tanta devotione laudabat, tanto agmine deducebat; ei dictum est : *Noli timere, illum agnosce qui a te laudatur; et noli trepidare cum patitur, quia ille sanguis funditur per quem tuum delictum deleatur, et vita reddatur.* Sed pullum asinæ in quo nemo sederat (hoc enim apud alios evangelistas invenerunt), intelligimus populum gentium, qui legem Domini non acceperat; asinam vero, quia utrumque jumentum Domino adductum est, plebem ejus quæ veniebat ex populo Israel non indomitam plane, sed quæ præsepe Domini agnovit. *Hæc non cognoverunt discipuli ejus primum, sed quando glorificatus est Jesus,* id est quando virtutem suæ resurrectionis ostendit, *tunc recordati sunt quia hæc erant scripta de eo* (*Joan.* XII, 16); recolentes quippe secundum scripturarum (eloquia) quæ ante passionem vel in Domini passione completa sunt, ibi et hoc invenerunt quod secundum eloquia prophetarum in pullo asinæ sederit.

VII. *Testimonium ergo perhibebat turba quæ erat cum eo, quando Lazarum vocavit de monumento, et suscitavit eum a mortuis. Propterea et obviam venit ei turba, quia audierunt eum fecisse hoc signum. Pharisæi ergo dixerunt ad semetipsos : Videtis quia nihil proficimus, ecce mundus totus post eum abiit* (*Ibid.* 17, 18). Prophetabant, sed nescientes. Quid mirum si post eum vadit mundus, per quem factus est mundus? *Erant autem gentiles quidam ex his qui ascenderant, ut adorarent in die festo : hi ergo accesserunt ad Philippum qui erat a Bethsaida Galilææ, et rogabant eum dicentes : Domine, volumus Jesum videre. Venit Philippus et dicit Andreæ..... Andreas rursum et Philippus dixerunt Jesu. Jesus autem respondit eis dicens : Venit hora ut clarificetur Filius hominis* (*Joan.* XII, 20,-23). Ideo ita respondit Dominus, ut insinuaret plenitudinem credituram post passionem suam, eo in cœlis glorificato. *Amen, amen dico vobis, nisi granum frumenti cadens in terram mortuum fuerit, ipsum solum manet; si autem mortuum fuerit, multum fructum affert* (*Ibid.* 25). Se dicebat granum mortificandum infidelitate Judæorum, sed multiplicandum fide populorum. Et quia grano frumenti specialiter se comparat, mos cœpit Ecclesiæ de hoc solo grano confici corpus Domini. *Qui amat animam suam perdet eam, et qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam* (*Id., ibid.*). Hortatur nos ad sectanda vestigia suæ passionis, quasi dicat : *Si cupis vitam tenere in Christo, noli mortem timere pro Christo; noli amare animam in hac vita, ne perdas in*

æternam vitam. Mira sententia, quemadmodum sit hominis amor in animam suam, ut pereat; odium, ne pereat! Si male amaveris, tunc odisti; si bene oderis, tunc amasti. Felices qui oderunt custodiendo, ne perdant amando. Sed vide ne, te ipsum velis interimere, ut quidam perversi male hunc versum intelligentes. Cum autem causæ articulus venerit, ut proponatur tibi, aut faciendum esse contra Dei præceptum, aut moriendum, tunc potius elige te mori, quam vivere, ut in hoc mundo habeas odio animam tuam, et in vitam æternam eam custodias. *Si quis mihi ministrat me sequatur* (*Joan.* XII, 26); hinc Petrus ait : *Christus pro nobis passus est relinquens nobis exemplum ut sequamur vestigia ejus* (*Petr.* II, 21). *Et ubi ego sum illic et minister meus erit* (*Joan.* XII, 26). Præmium ministrandi illi est esse cum ipso, sine quo nunquam est bene, et cum quo nunquam est male. Unde apertius subdit : *Si quis mihi ministraverit, honorificabit eum Pater meus* (*Id. ibid.*). Quo honore, nisi ut sit cum Filio ejus non æqualis divinitati sed consociatus æternitati? Cum auditis, fratres, illic *et minister meus erit*, nolite tantum modo bonos episcopos et clericos cogitare, sed vos etiam pro modo vestro ministrate Christo eleemosynas faciendo, et ejus doctrinam quibus potueritis prædicando. Unusquisque enim paterfamilias debet in suos exercere disciplinam monendo, docendo, corripiendo, benevolentiam impendendo.

VIII. *Nunc anima mea turbata est. Et quid dicam? Pater, salvifica me ex hac hora* (*Joan.* XII, 27). Prædicta passione et ad eam supposita exhortatione, quasi data voce fortitudinis suæ, subaudit affectum infirmitatis nostræ, quam vere suscepit, sed ex voluntate pro nobis, ne de hac infirmitate desperemus. In qua etiam docet quid dicere debemus, et quo confugere si [Cod. male, *quasi*] conturbetur anima. Quid dicam? quem invocem? quo fugiam? in quem sperem? In Patrem qui salvat, cujus voluntatem meæ præpono [Id. *propono*], quia propterea ut hæc patiar veni in horam hanc. Unde clarificatio sequitur et mihi et membris meis. Et hoc est quod dicit : *Sed propterea veni in horam hanc. Pater, clarifica tuum nomen* [*Id.*, 27, 28]. Salvum me fac ex hora passionis, peto, sed passionem non recuso. Ergo clarifica me suscitando, quod est gloria nominis tui. *Venit ergo vox de cœlo : Et clarificavi, et iterum clarificabo* (*Id., ibid.*). Clarificavi antequam facerem mundum, id est clarum genui, et in creaturis rationalibus clarificare proposui. Vel ita : Clarificavi cum de virgine natus est, a Magis adoratus est, a sanctis agnitus est, a specie columbæ declaratus est, in monte transfiguratus est. Clarificavi [Cod. male, *clarificavit*], cum multos sanavit, cum de paucis panibus multos pavit, fluctibus imperavit, mortuos suscitavit. *Et iterum clarificabo*, cum resurget a mortuis, cum cœlos ascendet, cum judex ab universis cognoscetur, ut ei omne genu flectatur. *Turba ergo quæ stabat et audierat, dicebat tonitruum factum esse. Alii dicebant, angelus ei locutus est. Respondit Jesus et dixit : Non propter me vox hæc venit, sed propter vos* [*Id.*, 30]. Ostendit hanc vocem non sibi indicasse quod sciebat, sed eis quibus indicari oportebat.

IX. *Nunc* (Cod. hic homiliam dividit, sed manifesta est cum præcedente conjunctio) *judicium est mundi, nunc princeps hujus mundi ejicietur foras* (*Joan.* XII, 31 *et seqq.*) et reliqua. Judicium hic dicit discretionem redemptorum, non damnationem quando in die judicii damnabit impios. Per principem mundi exponit de quo judicio dixit. De justis veteribus ejectus quidem diabolus fuerat, sed quod tunc in paucissimis factum fuit, nunc in multitudine, prædicantibus apostolis factum est.

Merito illuminatio Christi principem tenebrarum de homine expulit, quia nullum jus in eo habuit. Neque enim quia eum fraude maligna decipiendo a Domini sui subjectione alienavit, aliquam potestatem super eum debuit accipere; potius, si quam prius haberet, debuit amittere. Qui enim concessa sibi potestate abutitur, ejus privilegium perdere meretur. Item nec Deus mancipavit illi hominem, nec homo se ei mancipare potuit. Quanquam enim aliquis servus a Domino fugiat suo, non tamen alteri se jure tradere potest. Quod ergo diabolus, velut mundi princeps, ab Adam usque ad crucem Christi regnasse dicitur, id est quia filii Adam, gravi jugo peccati pressi, diabolicis tentationibus facile consentiebant, hostia autem crucis grata Deo Patri ex dilectione quam infudit humano generi, servitutem peccati removit, ut vere liberi simus, quia Filius nos liberavit. Unde diabolus plus homini invidens, et ideo magis puniendus tentare tamen non cessat, sed aliud est intrinsecus regnare, aliud forinsecus oppugnare. Nam aliud est civitatem captam intus possidere, aliud telis eminus jactatis oppugnare. Cum dicitur diabolus princeps hujus mundi, non creditur esse dominus cœli et terræ; sed mundus intelliguntur mali homines toto orbe diffusi. Sic enim solemus vocare malam domum, ubi sunt mali homines; bonam, ubi sunt boni. Nam et mundus dicitur de [Cod. *in*] bonis in mundo diffusis. Unde Apostolus : *Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi* (*II Cor.* v, 19). De quibus ejicitur diabolus.

X. *Et ego si exaltatus fuero a terra, omnia traham ad meipsum. Hoc autem dicebat significans qua morte esset moriturus* (*Joan.* XII, 32, 33). Quæ omnia, nisi ex quibus diabolus ejicitur? Non dixit omnes, sed omnia, quia non hoc retulit ad universitatem hominum, sed ad creaturæ integritates, id est ad spiritum, et animam, et corpus quo intelligimus, quo vivimus, quo visibiles sumus. Qui enim dixit, *Capillus de capite vestro non peribit*, omnia trahit post se. Aut si omnia homines intelliguntur, omnia prædestinata ad salutem possumus dicere. Aut certe omnia genera hominum trahit ad se ut caput, sive in linguis, sive in ætatibus, sive in gradibus honorum, sive in diversitatibus ingeniorum, sive in professionibus licitarum artium. *Si exaltatus fuero*, id est, cum exaltatus fuero : non enim dubitando loquitur. Exalta-

tionem dixit passionem in cruce, et respicit ad hoc quod dictum est superius, granum mortuum multum fructum afferre. Respondit ei turba : *Nos audivimus ex lege, quia Christus manet in æternum. Et quomodo tu dicis, oportet exaltari Filium hominis? Quis est iste Filius hominis* (*Joan.* XII, 34)? Memoriter tenuerunt quod dixerat Dominus : *Venit hora ut clarificetur Filius hominis.* Nam hic non ait : Si exaltatus fuerit Filius hominis, sed ait : *Ego si exaltatus fuero.* Putant ergo contraria esse Christum manere in æternum, et exaltari in cruce.

XI. Dixit ergo eis Jesus : *Adhuc modicum lumen in vobis est ; ambulate dum lucem habetis, ut non tenebræ* mortis *vos comprehendant* (*Joan.* XII, 35) ; tenebræ sunt, si sic credideritis Christi æternitatem, ut negetis mortis ejus humilitatem. Ambulate ergo ex fide in fidem, totum intelligendo, et moriturum Christum, ut redimat, et victurum in æternum in cœlo, quo perducat. *Ambulate, inquit, dum lucem habetis,* id est, proficite credentes quæ dico, dum lucem verborum meorum ministro vobis. Tenebræ enim ignorantiæ et mortis perpetuæ erunt, non credere mihi. *Et qui ambulat in tenebris, nescit quo vadat* [Cod. *vadit*]. *Dum lucem habetis credite in lucem, ut filii lucis sitis. Hæc locutus est Jesus et abiit et abscondit se ab eis* (*Id., ibid.* et 36). Non ab eis se abscondit qui credere inceperant, sed ab eis qui eum occidere cupiebant, consulendo nostræ infirmitati, non derogando suæ potestati.

TRACTATUS LI.

Legitur pars quædam ejusdem in Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. XXXVI, fol. 277, et ibid. plut. XXX sinist., cod. II, fol. 145 *b*, a n. 8 versus medium usque ad finem.

Edit. N. 9. *Se autem dicebat. Ipsum erat granum.*	Cod. II. *Se autem dicebat ipsum esse granum.*
N. 10. *Redi retro, Satana.*	Id. *Revertere retro, Satana.*
N. 11. *Relinquens nobis exemplum, ut sequamur.*	Id. *Relinquens vobis exemplum, ut sequamini.*
Ibid. *Ut operis quo ministratur illi.*	Codd. II et XXXVI. *Et operis quo ministratur illi.* Vid. var. Maur.
N. 2. *Hinc est illud quod,* etc.	Cod. XXXVI.. *Hinc est enim illud quod,* etc.

TRACTATUS LII.

Legitur in Bibl. Mugell., cod. XV, fol. 162 *b*, a n. 6 ad 11 exclusive.

Edit. N. 7. *Quod sciebat, post passionem et glorificationem suam.*	Cod. *Quod sciebat, post passionem, et resurrectionem, et glorificationem suam.*
N. 8. *Sic et illud quod dictum est.*	Id. *Sicut illud quod dictum est.*
N. 9. *Admonet Apostolus, unde non lædant;* *commemorat,* etc.	Id. *Admonet Apostolus, unde non lædant, commemorans.*
Ibid. *Ne nos inferas in tentationem.*	Id. *Ne nos inducas in tentationem.*
Ibid. *Ejectum diabolum intro iterum revocare.*	Id. *Ejectum diabolum intromittere, iterumque revocare.*
N. 10. *Sed quando mores vel bonorum hominum vel malorum.*	Id. *Sed quando detestamur, vel probamus mores bonorum hominum vel malorum.*

Deest in cod. vox *probamus*, quam requirit sensus.

TRACTATUS LIII.

Legitur in Bibl. Laurent. cod. XLII, fol. 277 *b*.

Edit. N. 1. *Quo Christum æternum esse didicissent.*	Cod. *Quo Christum in æternum didicissent manere.*
N. 2. *Brachium ejus Verbum ejus esset. Sed Dominus,* etc.	Id. *Brachium ejus Verbum ejus esset; quia Verbum ejus non est cogitabile vel sonabile. Sed Dominus,* etc. Vid. var. Maur.
Ibid. *Dei Verbum erat.*	Id. *Deus erat Verbum.*
N. 3. *Quomodo verba de rebus aliis ad res alias transferantur.*	Id. *Quomodo verba de rebus aliis ad res alias transferantur.*
N. 4. *Accipite quod potuerimus.*	Id. *Accipite quod dicere potuerimus.*
N. 10. *Fides autem Christi est.*	Id. *Fides autem Christi, ut sacramenta, est.*
Ibid. *Quia ergo ignorans Dei justitiam.*	Id. *Qui ergo ignorans Dei justitiam.*

TRACTATUS LXXVIII.

Legitur in cod. Cassin. VII, fol. 163, et in Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. XXXVI, fol. 322, ubi hoc unum deprehendi, quod n. 3 pro his verbis, *humanam qua major est Pater*, in duobus codd. uno consensu habetur, *humanam qua minor est Patre.*

TRACTATUS CXX.

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XIV, cod. II, fol. 195, ubi multo diversus est ab editis.

Edit. N. 1. *Ut frangerentur eorum crura, et tollerentur, non crura tollerentur. Sed hi,* etc.	Cod. *Ut frangerentur eorum crura et tollerentur. Sicut enim dies illa sabbati in lege magna erat, sicut et hic evangelista Joannes commemorat, ita et dies redemptionis Domini magnus fuit universo humano generi. Quod vero dicit rogaverunt Pilatum ut frangerentur crura et tollerentur, non ut crura tollerentur petierunt, sed hi,* etc.
Ibid. *Diem festum sui diurni cruciatus,* etc.	Id. *Diem festum sui diuturni cruciatus,* etc. Vid. var. Maur.
N. 2. *Ut non diceret, Latus ejus percussit.*	Id. *Ut non diceret, Latus ejus unus militum percussit.*
Ibid. *Et appellata est vita materque vivorum.*	Id. *Et appellata est Eva materque vivorum.*
Ibid. *Magnum quippe significavit bonum, ante magnum prævaricationis malum. Hic secundus,* etc.	Id. *Magnum quippe significavit Adam bonum ante magnum prævaricationis malum in habitu jacentis ac dormientis. Et hic secundus,* etc.
N. 4. *Ferens mixturam myrrhæ et aloes quasi libras centum. Non ita distinguendum est,* etc.	Id. *Sicut mos est Judæis sepelire. Joseph iste occultus discipulus Domini Jesu Christi, qui ab Arimathea castro erat, figuram castimonialium gerebat; quia sicut ille corpus Domini meruit bajulare et in sepulcrum suum ponere, ita et illi qui castitatem corporis atque animæ habent, ipsi merentur corpus Christi et sanguinem accipere juxta Paulum apostolum : Probet ergo se homo, et sic de pane Domini edat, et de calice bibat* (I Cor. XI, 28). *Quia qui unum ex his indigne acceperit, reus erit judicii. Et quia dicit : Venit Nicodemus qui venerat ad Jesum nocte primum ferens mixturam myrrhæ et aloes quasi libras centum, non ita distinguendum est,* etc.
Ibid. *Ventitasse autem postea.*	Id. *Venisse autem postea.*

Ibid. *Fere omnibus gentibus declaratur. Acceperunt ergo* et sequentia usque ad hæc verba n. 5, *Erat autem in loco*, etc.	Id. *Fere omnibus gentibus declaratur. Hoc loco Nicodemus figuram sanctorum gessit prædestinatorum, qui ante baptismum in ignorantia fuerunt, sed veniunt ad Dominum cum mixtura myrrhæ et aloes, id est cum se recognoscunt, mortificant se a vitiis et concupiscentiis, atque præsente sæculo, et abnegant semetipsos, et sequuntur Christum. Et quia hic libras centum, et mixturam myrrhæ et aloes secum Nicodemum detulisse Evangelista dicit, (hic enim* [Cod. *quia enim*] *centenarius numerus perfectus est, et integritas numeri in eodem comprehenditur), perfectum numerum angelorum et hominum designavit. Erat autem in loco*, etc.
N. 5. *Quando jam propter parasceven, quam cœnam puram Judæi latine usitatius apud nos vocant, facere tale aliquid non licebat. Una autem*, etc.	Id. *Quoniam propter parasceven, quam cœnam puram Judæi, Latini usitatius apud nos præparationem vocant, facere tale aliquid non licebat. Quid enim aliud per hortum nisi Ecclesia Christi intelligitur? Hortus quippe clausus et fons signatus* (Cant. IV, 12) *ipsa est Ecclesia Catholica. Quid vero per sepulturam, nisi conscientia uniuscujusque hominis habitantis in Ecclesia Dei designatur, ubi reponitur corpus Christi? Et quia, sicut diximus monumentum novum ideo dictum est* [cod. *esse*], *quia nullus alius mortuus in eo fuerat, ita et anima in qua Christus inhabitat, a peccato mortifero, velut a vitiis, esse aliena debet*. Cætera desunt.

TRACTATUS CXXIII.

Legitur in quatuor codd. Florent. nempe Bibl. Laurent. plut. XVII, cod. XXXV, fol. 54; plut. XVIII, cod. XXIII, fol. 144; ibid. cod. XXIV, fol. 162 *b*, et plut. XXX sinist. cod. I, fol. 147 *b*, quos habemus transcriptos a n. 4 ad finem. Reperiuntur iterum plut. XVII, cod. XLIII, fol. 138 *b*, et Bibl. Ædil. cod. CXLI, fol. 125 *b*, et fol. 133. Sed horum ultimorum tenorem nobis non transmiserunt Italiani scriptores. C

Edit. N. 4. *Animam suam positurus pro suis omnibus.*	Cod. I. *Animam suam positurus pro suis ovibus.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quia vivit quem mortuum dolebas.*	Cod. XXXV. *Quia vivit quem moriturum dolebas.*
N. 5. *Si me diligis, non te pascere cogita.*	Cod. XXIV. *Si me diligis, non tuas pascere te cogita.*
Ibid. *Erant enim homines seipsos amantes.*	Codd. XXIII et XXXV. *Erunt homines seipsos amantes.*
Ibid. *Quo mori nolumus, et quando cum Christo vivere volumus.*	Cod. XXIII. *Quo mori nolumus, et quo cum Christo vivere volumus.*
Ibid. *Nam crucifixus non quo nolebat abiit.*	Id. *Nam vinctis manibus crucifixus non quo nolebat abiit.* D

LIBER DE DOCTRINA CHRISTIANA.

Legitur pars quædam lib. I, nempe a n. 9 ad 15 exclusive, in Bibl. Laurent., plut. XII, cod. XIV, fol. 220 *b*.

Edit. N. 9. *Omnibus ad contemplandum*, etc.	Cod. ita incipit verbis aliunde assumptis. *Hæc dicimus et hæc docemus, charissimi, quod Deus lux est mentium, non corporum. Beati, inquit, mundo corde, quoniam ipsi Deum videbant; omnibusque ad contemplandum*, etc.
N. 11. *Quod infirmum est Dei, fortius est hominibus.*	Id. *Quod infirmum est Dei, fortius est quam homines.*

A N. 13. *Humilitatem adhibuit ad sanandum.*	Id. *Humilitatem exhibuit ad sanandum.*

LIBER DE DIVERSIS QUÆSTIONIBUS OCTOGINTA TRIBUS.

QUÆSTIO LIX.

Legitur quæstio LIX in Bibl. Mugell, cod. XI, fol. 98 *b*.

Edit. Quæst. LIX. N. 2. *Quid autem significat oleum, mirum videtur. Item quod sapientes petentibus non communicant.*	Cod. *Quid autem significat oleum? Mirum videtur quod sapientes petentibus non communicant.*
N. 3. *Propter autem se homo, inquit.* Sic edit. Gaume. Benedictini ut nos.	Id. *Probet autem se homo, inquit.*
Ibid. *Et eis vana gaudia tanquam fatuis conciliando.* B	Id. *Et eis vanam gloriam tanquam fatuis conciliando.*

QUÆSTIO LXII.

Legitur in eadem Bibl. Mugell., cod. XI, fol. 100.

Edit. Quæst. LXII *Domine, memento mei, dum veneris in regnum tuum.*	Cod. *Domine, memento mei, cum veneris in regnum tuum.*
Ibid. *Quomodo ergo ineffabili potestate dominantis Dei atque justitia deputatum est*, etc.	Id. *Quomodo ergo ineffabili potestate dominantis Dei ad justitiam deputatum est*, etc.
Ibid. *Qua omnes divinæ actiones locorum temporumque ordine ac distinctione pulcherrima peraguntur.*	Id. *Qua omnes divinæ actiones, locorum temporumque ordines, distinctione pulcherrima peraguntur.*

SERMO

De urbis excidio.

Legitur in Bibl. Fesul., cod. XX, fol. 45 *b*.

Edit. N. 1. *Per quos tria hominum genera significat Deus.*	Cod. *Per quos tria hominum genera signat Deus.*
Ibid. *Quomodo ergo poterant de imminente tribulatione liberari.*	Id. *Quomodo ergo potuerint de imminente tribulatione liberari.*
Ibid. *Sed in Noe significantur boni præpositi.*	Id. *Sed in Noe signati sunt boni præpositi.*
N. 2. *Utrum si decem justos in civitate compererit.*	Id. *Utrum si decem justos in civitate repererit.*
Ibid. *Nec viginti, nec decem? Si autem incredibile est, quare non Deus*, etc.	Id. *Nec viginti, nec decem saltem? Hoc incredibile est. Quare non Deus*, etc.
Ibid. *Hoc ipse Dominus prophetarum et apostolorum.*	Id. *Hoc ipse Dominus prophetarum et apostolorum Jesus.*
N. 3. *Multa in hac urbe esse commissa.*	Id. *Multa sub hac dissolutione in illa urbe esse commissa.*
Ibid. *Putrescens ulcere, sanie fluens.*	Id. *Putrescens ulcere, sanie effluens.*
Ibid. *Quod erat gravius? hocne an illud bellum?*	Id. *Quid erat gravius? hoc an illud bellum?*
Ibid. *Sed ideo minor pœna, quod absens anima.*	Id. *Sed ideo minor pœna, imo ideo nulla pœna, quod absens anima.*
Ibid. *Sed quæ moneret blasphemiam.*	Id. *Sed quæ moveret blasphemiam.*
Ibid. *Aperte malum suadet inimica.*	Id. *Aperte malum suadet amica.*
Ibid. *Mala non sustinebimus?*	Id. *Mala quare non sustinebimus?*
N. 4. *Sed nescio utrum minor gloria fuit sancti Job.*	Id. *Sed nescio utrum minor gloria fuerit sancti Job.*
N. 5. *Quicumque Romæ*	Id. *Quicumque Romæ*

qui se audeat justum dicere, a me non audit, etc.	*qui si audeat justum dicere, a me audiet*, etc. Vid. var. Maur.
Ibid. *Ut tibi adhiberet curandi diligentiam.*	Id. *Ut tibi adhiberet curationis diligentiam.*
Ibid. *Mortui sunt enim in bona vita, et vera justitia.*	Id. *Mortui sunt enim in bona vita et vera, et justa.*
N. 6. *Qualis civitas est humilium quæ ista dicit?*	Id. *Qualis civitas est humilium, civiumque sanctorum?*
Ibid. *Et perniciem illius ignis evaserat.*	Id. *Et periculum illius ignis evaserat.*
N. 7. *Quod dico audiunt nonnulli forsitan qui noverunt, et sunt in hoc populo.*	Id. *Quod dico audierunt nonnulli, et forsitan noverunt, et sunt in hoc populo.*
Ibid. *Missis qui renuntiarent, sollicita quæ prædicta fuerat*, etc.	Id. *Missis qui renuntiarent sollicite, quæ prædicta fuerat*, etc.
N. 8. *Utrum ista ira Dei, an potius misericordia fuit.*	Id. *Utrum ista ira Dei, an potius misericordia fuerit.*
N. 9. *Et caducæ omnes sæculi vanitates.*	Id. *Et caducæ omnes sæculi voluptates.*

LIBER

DE NATURA BONI.

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XVII dext., cod. III, fol. 127 *b*.

Edit. Cap. III. *Hæc ergo tria, modus, species, ordo.*	Cod. *Hæc tria, modus, species, ordo.*
Cap. V. *Natura quæ cum præsto est.*	Id. *Natura quæ cum præsto sit.*
Cap. VII. *Peccantes igitur in suppliciis ordinantur.*	Id. *Peccatores igitur in suppliciis ordinantur.*
Cap. X. *Quocumque ordine sunt, quia Deus est*, etc.	Id. *Quocumque ordine sunt, sunt quia Deus est*, etc. C
Cap. XII. *Et in Deo tanta mala.*	Id. *Et in summo bono tanta mala.*
Cap. XV. *Et apertissime veritati repugnantes.*	Id. *Et apertissime veritati resistentes.*
Cap. XIX. *Sic ab illo est omne quod naturaliter est, quoniam omne quod naturaliter est, bonum est.*	Id. *Sic ab illo est omne quod naturale est, quoniam omne quod naturale est, bonum est.* Vid. var. Maur.
Cap. XXI. *Quia modus in eis aliquis restitit.*	Id. *Quia modus in eis aliquis resistit.* Vid. var. Maur.
Cap. XXIII. *Quia sunt aliena et incongrua.*	Id. *Quod sint aliena et incongrua.*
Cap. XXV. *Quod enim revera est aliquid, quid interest.*	Id. *Quod enim est, revera est, nec aliquid interest.*
Cap. XXX. *Et maximorum et minimorum.*	Id. *Et maximorum et minutorum.*
Cap. XXXIX. *Æternus autem ignis, non sicut Deus æternus, quod etsi sine fine sit, non est tamen sine initio; Deus autem etiam sine initio est. Deinde quia licet perpetuus*, etc.	Id. *Æternus autem ignis, non sicut Deus æternus, dicitur, primo quia, etsi propterea dicitur æternus, quia sine fine fit, non est tamen sine initio; Deus autem sine initio est. Deinde quia licet perpetuus*, etc. Vid. var. Maur. D
Ibid. *Cum possit mutari.*	Id. *Cum tamen possit mutari.*
Cap. XLI. *Ac fecunditates habuisse.*	Id. *Ac fecunditatis habuisse.*
Ibid. *Et dimensis membris atque habitationibus.*	Id. *Et diversis membris atque habitationibus.*
Ibid. *Aut quodlibet aliud sine aliqua societate.*	Id. *Aut quodlibet aliud sine aliqua satietate.* Vid. var. Maur.
Cap. XLII. *Nihil omnino,* A *sed si aliarum*, etc.	Id. *Nihil omnino, si aliarum*, etc. Vid. var. Maur.
Cap. XLIII. *Et inimicæ existerent sanctæ luci.*	Id. *Et inimica existerent sanctæ luci.*
Ibid. *Hoc quam nefas sit dicere qui videt, anathemet.*	Id. *Hoc quod nefas sit dicere naturæ Dei a natura Dei sic subveniri, qui audit anathematizet.* Vid. var.

Maur. Cod. habet semper *anathematizare* pro *anathemare*, quod legitur ubique in edit.

Cap. XLIV. *Hoc genus nefandissimi erroris.*	Id. *Hoc genus nefandissimum erroris.*
Ibid. *Suæ vitalis substantiæ.*	Id. *Sua vitalis substantia.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Virginum intemeratam similitudinem.*	Id. *Virginum intemperatam similitudinem.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Hac occasione laxata evadit.*	Id. *Hac occasione laxata evanescit.*
Ibid. *Et caloribus diver-* B *sis inficitur.*	Id. *Et coloribus diversus infigitur.* Vid. var. Maur.
Cap. XLV. *Vitalem illam substantiam, partem Dei.*	Id. *Vitalem illam substantiam, quam partem Dei.*
Cap. XLVI. *Id quod postulabantur præbere.*	Id. *Id quod postulabatur præbere.*
Ibid. *Idem lumen jugiter retenturos.*	Id. *Idem lumen jugiter recepturos.*
Ibid. *Ex fera genitorum gente.*	Id. *Ex fera genitorum mente.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Nihil etiam ipse adjiciens.*	Id. *Nihil etiam ipse adducens.*
Ibid. *In eadem enim construebantur.*	Id. *In eadem enim constituebantur.*
Ibid. *Æternamque præponant.*	Id. *Æternamque præponant, te præstante qui vivis et regnas per omnia sæcula sæculorum. Amen.*

LIBER

DE HÆRESIBUS AD QUODVULTDEUM.

Legitur in cod. Cassin. CCCCLVI, fol. 64 a tergo.

Edit. Cap. XI. *Esse profundum et silentium quod profundum*, etc.	Cod. *Esset profundum et silentium matrem, quod profundum*, etc. Vid. var. Maur.
Cap. XXIII. *Tam falsa de Christo sensisse, ut diceret eum.*	Id. *Tam fabulosa de Christo sensisse, ut diceret Christum.*
Cap. XLII. *Isti sunt nefanda facientes.*	Id. *Sunt isti inenarrabilia facientes.* Vid. var. Maur.
Cap. LVII. *Nescio quam phantasticam et ridiculam fabulam narrare.*	Id. *Nescio quæ phantastica et ridicule fabulosa narrare.* Vid. ibid.
Cap. LXV. *Qui dicebat Deum non facere mala.*	Id. *Qui dicebat Deum non creasse mala.*
Cap. LXXXVIII. *Nec unde possit accipi, scimus. Quod si tu scieris*, etc.	Id. *Nec unde accipi* (cod. *decipi*) *scimus. Certissimus homo studiosus*, etc. *Sicut* legitur in var. Maur. quas videas.

Sequuntur autem in codice duæ aliæ hæreses, Nestorianorum scilicet et Eutychianorum, sicuti in cod. Benedictinorum sancti Mauri. Vid. var.

LIBRI

CONTRA SECUNDAM JULIANI RESPONSIONEM.

Leguntur in cod. Cassin. CLXIV, fol. 1, ubi multa menda occurrunt, sed inter illa quædam occurrunt variantes lectiones quæ non videntur respuendæ.

Edit. Lib. II, cap. XV. *Prævaricatione primi hominis in naturam verterit.*	Cod. *Per prævaricationem primi hominis in naturam verterit.*
Lib. III, cap. LXXXII. *Unde ergo non exsufflatam, non exorcizatam imaginem suam.*	Id. *Unde ergo non exsufflatam, non exorcizatam, non baptizatam imaginem suam.*

Ibid., cap. CXI. *Catholica sanitate fulgentes.*	Id. *Catholica sanctitate fulgentes.*

LIBER DE DIVERSIS QUÆSTIONIBUS.

Reperitur inter chartas D. Frangipane una quæstio quæ supplenda dicitur fol. 4, tom. VI, Benedict., sed locus aliter non indicatur, nec recta videtur vaga illa indicatio. Hanc autem quæstionem apud sanctum Augustinum invenire non potui. Sic autem se habet in cod. Cassin. CLXII, fol. 20 a tergo.

DE MAGIS PHARAONIS

Non oportet moveri cum magicis artibus miracula fiant plerumque similia miraculis, quæ fiunt per sanctos Dei servos, sicut scriptum est in Exodo, quod magi Pharaonis fecerunt nonnulla similiter, sicut fecit Moyses. Non ergo hæc oportet mirari, quia omnia, quæ visibiliter fiunt, etiam per inferiores potestates aeris hujus non absurde fieri posse creduntur. Sed hoc interest, quod cum sancti talia faciunt, in nomine Dei Domini omnium rerum de sublimioribus partibus jubetur inferiori creaturæ. Cum autem mali homines magicis artibus operantur similia, in manus suas dantur, cum exaudiuntur a dæmonibus. Digni sunt enim, qui tali exauditione decipiantur, ut pœna illis fiat hoc quod videntur impetrare beneficium, cum eis exhibent quasi privatim inferiores potestates quædam miracula, ut eos habeant subjugatos, permissu tamen divinæ providentiæ, ut pro meritis animarum sua cuique tribuantur.

EX LIBRO DE SUSANNA.

Hæc excerpta sunt ex libro de Susanna in Com. Bedæ sancti Augustini; attamen pervoluto D. Augustini opere hujusmodi librum haud reperi; duxi ideo hic exemplari.

Quid Hebræi reprobant historiam Susannæ, dicentes eam in Danielis volumine non haberi? Debemus diligenter inquirere nomina schini et prini, quæ latine ilex et lentiscus interpretantur, si sint apud Hebræos, et quam habeant etymologiam, ut a schino scissio, et a prino, sectio, sive serratio dicatur lingua eorum. Quod si non fuerit inventum, necessitate cogemur et nos acquiescere eorum sententiis, qui græci tantum sermonis hanc volunt esse pericopen, quæ græcam tantum habeat etymologiam, et hebraicam non habeat. Quod si quis ostenderit duarum istarum arborum scissionis et divisionis, et in hæbrea, etymologiam, tunc poterimus etiam hanc scripturam recipere.

QUÆSTIO DE PROVIDENTIA DEI.

Legitur cum nomine sancti Augustini in cod. CLXVIII, fol. 112 a tergo, nec illo indigna est, licet merum esse videatur fragmentum.

Hinc maxime credendum est, quod pietas prædicat, manifestum futurum esse judicium, quia nunc videmus humanas felicitates et clades indiscrete bonis et malis, velut sine ullo judicio, esse communes, cum Dei justitia, cujus sic eminet in rebus exiguis providentia, nullo modo relinquat sine ullo judicio passim fluitare majora. Quid autem majus est non

A solum in ista humana, verum etiam in angelica creatura, quam ut mali juste miseria puniantur, boni vero beatitudine perfruantur? Quod ergo nunc malo homini quasi bene est, occulta pœna est, felicitas falsa. Quod autem homini bono male [cod. *malo.*] est, non præmium pietati negatur, sed ad majora præmia patientia pietatis augetur. Item quod aliquando, et in hac vita malo homini male est, aut emendatio est, aut afflictio peccatorum; quando autem bono homini bene est, non est illius supernæ patriæ certissimum gaudium, sed hujus periculosæ peregrinationis qualecumque solatium. Hæc atque hujusmodi si cogitaret infidelis impietas, in gubernandis et ordinandis rebus humanis divinam providentiam non negaret. Nec in suis tenebrosis et B mortiferis viribus, contra lumen et vitam sapientiæ perduraret. Illud ergo attendat homo infidelis, quod dicere non potest ab hominibus institutum, ne Deum neget rebus humanis ordinem dare, qui docuit apiculam cellas favorum tam mirabiliter ordinare. Ipsi quippe homini quis dedit inordinatis rebus offendi, et rerum ordine delectari. Nonne hoc in suæ animæ natura invenit, quæ sibi ipse non fecit? Nam quare ordine non invento in rebus humanis, Deum res humanas gubernare non credit, nisi quia rebus inordinatis ordinata [cod. *inordinatas*, nec deinde *ordinatas* habet] præponere naturaliter novit. Ergone homo judicat ordinationem potius quam perturbationem operibus convenire divinis, et Deus ordinatum judicium non habet de hominibus uni- C versis, qui ordini sensum creavit in singulis? Stabit plane, habet; non dubitat pietas, etsi non comprehendit infirmitas. Opera fabrorum ea nempe laudamus, quæ inspicere possumus, mechanicorum autem stupemus, et nisi aperta atque monstrata fuerint, eos impossibilia potuisse miramur. Cur ergo de judiciis Dei temere judicamus, et divini operis ordinem, ubi non potuerimus videre, festinamus negare, laudantes providentiam Creatoris in arborum foliis, et eam non putantes esse in rebus humanis; nec potius investigabiliter et latenter ordinem rerum humanarum currere credimus, quem vel immensum comprehendere, vel occultum inspicere non valemus? Sed rerum divinitus institutarum ordines manifesti, ex quibus conjiciuntur occulti, D feriunt etiam oculos impiorum.

QUÆSTIO DE REBUS QUALITER UTATUR SAPIENS.

Legitur in cod. CLXVIII, fol. 113, cum nomine sancti Augustini, apud quem similia quædam videas Quæst. Evang. lib. II, n. 11.

Quisquis autem rebus prætereuntibus restrictius utitur, quam sese habent mores eorum cum quibus vivit, aut intemperans, aut superstitiosus est. Quisquis vero sic eis utitur, ut metas consuetudinis bonorum inter quos versatur, excedat, aut aliquid significat, aut flagitiosus est; in omnibus enim talibus non usus rerum, sed libido in culpa est. Quid igitur locis, et temporibus, et personis convenit diligenter attendendum est, ne temere flagitia reprehendamus

Fieri enim potest, ut sine aliquo vitio cupiditatis vel voracitatis pretiosissimo cibo sapiens utatur, insipiens autem fœdissimæ gulæ flamma in vilissimum ardescat. Et satius [Cod. *sanus*, et deinde *vesci*] quisque more Domini pisce vescitur, quam lenticula more Esaiæ nepotis Abraham, aut herbis [in cod. habetur vox quæ legi non potest; divinando posuimus *herbis*] more jumentorum. Non enim propterea continentiores nobis sunt pleræque bestiæ, quia vilioribus aluntur escis. Nam in omnibus hujusmodi rebus non ex earum natura, quibus utimur, sed e causa utendi [Cod. male *attendi*], et modo appetendi, vel probandum est vel improbandum, quod facimus.

APPENDIX.

SERMO LVI.

Legitur in cod. Cassin. xi, fol. 92, ubi n. 4, habetur ut in prioribus editis post hæc verba *fortiter vicerit*, quæ sequuntur: *Erubescit siquidem despici, nisi superet hostem forti victoria*. Vid. var. Maur.

SERMO LXXII.

Legitur tum in cod. Cassin. xi, fol. 58, tum in cod. Florent., Bibl. Sanctæ Crucis, plut. xxx sinist., cod. ii, fol. 138.

Edit. N. 1. *Audivimus, et quodam modo.*	Cod. ii. *Audivimus Evangelium, et quodam modo.*
Ibid. *Navicellam periclitantem.*	Id. *Naviculam periclitantem.*
Ibid. *Periclitantibus subvenientem.*	Id. *Periclitantibus succurrentem.*
Ibid. *Miraculum exspectavimus.*	Id. *Miraculum spectavimus.*
Ibid. *Mysticæ significationis exsculpere.*	Id. *Mysticæ significationis scrutari.*
Ibid. *Abstrusis favorum cellis.*	Id. *Obstrusis favorum cellis.*
Ibid. *Ascendit ergo Dominus noster Jesus Christus, ut lectum est, in montem solus.*	Id. *Ascendit ergo, sicut audistis, Dominus Christus solus in montem.*
Ibid. *Quid enim in hoc mundo*, etc.?	Id. *Quid autem in hoc mundo*, etc.?
Ibid. *Quis vero in cœlum ascendit.*	Id. *Quis vero in cœlum ascenderit.*
Ibid. *Cur autem solus ascendit? Quia*, etc.	Codd. ambo. *Cur autem solus ascenderit, si requiras* (cod. xi male *recurras*), *cito respondeo quia*, etc.
Ibid. *Nunc autem solum caput.*	Cod. ii. *Nunc tamen solum caput.*
N. 2. *Quia insurgunt fluctus, potest ipsa navicula.*	Id. *Quia insistunt fluctus, potest navicula.*
Ibid. *Navicellam quippe istam.*	Id. *Naviculam quippe illam.*
Ibid. *Turbulentum mare.*	Id. *Turbatum mare.*
Ibid. *Quando aliquis impiæ voluntatis.*	Id. *Quando rex aliquis impiæ voluntatis.*
Ibid. *Ut suspensa arbori.*	Id. *Et suspensa arbori.*
Ibid. *Et non deficiat, quia*, etc.	Id. *Et non deficiet quoniam*, etc.
Ibid. *Dicit etiam beatus Joannes.*	Id. *Dicit et alius testis ejus.*
Ibid. *Et pura confessio.*	Id. *Et pura conversio.*
Ibid. *Vestisque tendatur.*	Id. *Ventisque tendatur.*

A Ibid. *Dum eam huc atque illuc circumferunt.*	Id. *Dum jactando eam per diversa circumferunt.*
Ibid. *Et tamen oportebat Christum.*	Id. *Et tamen oportebat Christum, ait ipse Dominus Christus, oportebat Christum.*
Ibid. *Incipientibus ab Jerusalem.*	Id. Quæ sequuntur, et fuerunt a Benedictinis restituta concordant cum nostro codice. Vid. var. Maur.
N. 3. *Deo donante sollicita.*	Id. *Christo docente sollicita.*
Ibid. *Sed etiam ipse dicit.*	Id. *Sed etiam ipse nobis præcepit dicens.*
Ibid. *Gubernanti, inito navigium.*	Id. *Gubernate navigium.*
Ibid. *Si tribulationis procella consurgit.*	Id. *Sed si tribulationis procella consurgat.*
Ibid. *Obtrectatores omnino contemnendi sunt.*	Id. *Obtrectatores omnino vitandi et contemnendi sunt.*
B Ibid. *Quid est, quamdiu in navi sedes? Quamdiu crucem Christi*, etc.	Codd. ambo. *Quid est quamdiu in navi sedes? Quamdiu in ligno hæres, quamdiu crucem Christi*, etc.
Ibid. *Ab ejus navicula non recedis.*	Id. *Ab ejus navicula non recedens.*
Ibid. *Diabolus aspirans bacchatur.*	Id. *Diabolus archipirata bacchatur.*
Ibid. *Resistite firmi in fide, exercentur*, etc.	Id. *Resistite fortes in fide, exerceantur*, etc.
Ibid. *Campi doctor.*	Leg. *Campi ductor.*
N. 4. *Venit ergo Christus in navem suam quarta vigilia noctis.*	Cod. ii addit *et visitavit eam.*
Ibid. *Vigilia una tres horas habet.*	Codd. ambo. *Sicut enim una nobiscum soletis audire, vigilia una*, etc.
C Ibid. *Per singulas vigilias distributis.*	Cod. ii. *Per singulas distributis.*
Ibid. *Hoc est, pene jam nocte, finita. Sic veniet*, etc.	Id. *Hoc est peracta jam nocte, jam consumpto tempore tenebrarum, venit Christus ad discipulos, qui turbabantur in mari; sic veniet*, etc.
Ibid. *Venit enim nunc, sicut audistis, valde mirabiliter ambulans super aquas.*	Id. *Venit enim modo valde mirabiliter, sicut audistis, id est ambulans super aquas.*
Ibid. *Cum vero appropinquaret naviculæ.*	Id. *Cum ergo Dominus naviculæ suæ appropinquare cœpisset.*
Ibid. *Et exclamaverunt, putantes phantasma. Quibus Dominus ait: Habete fiduciam.*	Id. *Et putaverunt phantasma. Continuo Dominus: Habete, inquit, fiduciam.*
D Ibid. *Agnoscite quem videtis. Ad hanc vocem exsiliit Petrus et ait: Domine*, etc.	Id. *Agnoscite quem videtis. Audiant Manichæi, audiant ut erubescant, confundantur ut corrigantur, mutentur ne damnentur. Habete, inquit, fiduciam, ego sum, nolite timere. Ad hanc vocem continuo audax ille Petrus exsiliit, et ait: Domine*, etc. Sic et cod. xi.
Ibid. *Super aquas. Si tu es, non miror quod solidam carnem super liquentis elementi terga suspendis. Quid enim mirum, si*, etc.	Cod. ii. *Super aquas. Non miror quia ambulas super aquas; non miror quia suspendis solidam carnem super liquentis terga elementi. Quid enim si*, etc.
Ibid. et N. 5. *Fac quod mirer, ambulet Petrus. Fac quod mirer, jube me*	Id. *Fac quod mirer, ambulet Petrus. Jube me venire ad te super aquas.*

venire ad te super aquas. Scio enim, etc. — Phrasis integra usque ad textus evangelici iterationem deest hic in cod., et deinde ponitur post hæc verba *ut unda me portet. Si tu es, jube me venire ad te super aquas.*

N. 5. *Quomodo enim mihi in mari non erit via, si tu jusseris, qui propter nos factus es via?* — Id. *Commodat enim mare mihi viam, si hoc jusserit via.*

Ibid. *Quasi mors fidei fuit: sed ubi exclamavit*, etc. — Id. *Quasi mors fidei fuit. Sed cum cœpisset mergi, exclamavit ad Christum. Ubi exclamavit*, etc.

Ibid. *Non titubaret, nisi crederet, sed nec clamaret, nisi crederet.* — Id. *Non titubaret, si plene crederet, sed nec clamaret, si non crederet.*

Ibid. *Posset te ventus elidere.* — Id. *Posset te flatus elidere.*

Ibid. *Fluctus operire. Plus erat*, etc. — Id. *Fluctus operire. Quare ergo? Plus erat*, etc.

Ibid. *Ut si nos in aliquo tentationum ventus conatur subvertere, vel unda submergere, clamemus ad Christum.* — Id. *Ut si nos in aliquo, dum in his fluctibus ambulamus, navigamus, vel conatur unda subvertere, vel ventus impingere, clamemus ad Christum.*

Ibid. *Porriget ille manum.* — Id. *Porriget enim manum.*

Ibid. *Et continebit nos dextera ejus.* — Id. *Et tenebit dextera ejus.*

SERMO CI.

Legitur in cod. Cassin. XII, fol. 9, ubi loco horum verborum n. 5, *quatuor lineæ quibus vas illud dependebat*, habetur: *quatuor ergo lineæ quibus vas connectebatur.*

SERMO CXVII.

Legitur in cod. Cassin. XII, fol. 202.

Edit. N. 1. *Qui contra se pugnant. Aperiant*, etc. — Cod. *Qui contra se pugnant. Itaque pugnent ut se expugnant, et sic expurgant. Gaudemus, lætamur, monemus, hortamur, ut aperiant*, etc.

N. 7. *Delectationem infert, non potestatem.* — Id. *Delectationem inferre potest, non violentiam.*

SERMO CXIX.

Legitur in cod. Cassin. XII, fol. 31, ubi hæc ad finem superadduntur.

Alacres celebremus hunc diem, ut cujus nativitatem colimus in mundo, ejus consortium desideremus in cœlo. Scio enim hoc omnes homines desiderare, ut Dominum et Salvatorem nostrum in æterna gloria cum gaudio mereantur aspicere, sed si opera non dissentiant, ubi vota concordant. Ipse enim cum secura conscientia præsentiam ejus videre potest, qui ejus præcepta compleverit, sicut ipse dixit: « Si quis diligit me, mandatum meum custodit. » Et ideo, fratres carissimi, justitiam faciendo, castitatem servando, eleemosynas largius erogando, præcepta ejus fideliter impleamus, ut ad gloriam illius feliciter pervenire possimus, quod ipse præstabit, qui cum Patre, etc.

SERMO CXXI.

Legitur in Bibl. Laurent. plut. XXXIII, cod. IV. Deest principium usque ad hæc verba *Prædicamus*, etc. Vide notam a Benedictinis principio affixam.

A Edit. N. 1. *Prætreamus, et Simeoni*, etc. — Cod. *Prætreamus*. Reliqua, nec male, desunt usque ad verba: *hodie ergo*, etc.

N. 2. *Qui Deo filios faceret.* — Id. *Quæ Deo filium faceret.*

Ibid. *Et hunc fudit forma servi in terris.* — Id. *Et hunc fudit fœmina virum in terris.*

Ibid. *Mortali alvo.* — Id. *Mortalis alvo.*

Ibid. *Imperatorem suscepit.* — Id. Melius propter rythmum, *suscepit imperatorem.*

N. 3. *Christus vobis hodie.* — Id. *Christus nobis hodie.*

N. 4. *Nullo humano pollutus amplexu. Vide miraculum matris Dominici corporis. Virgo concipit, virgo gravida, virgo* B *cum parturit, virgo post partum. Præclara ergo illa virginitas, et gloriosa fecunditas.* — Id. *Nullo libatus amplexu. Spiritum sanctum castus venter excepit, innocens corpus egessit. Gloriosa virginitas, et præclara fecunditas.*

Ibid. *Fas enim erat*, etc. — Id. Quæ sequuntur ita differunt, ut satius visum fuerit integre excudere:

« Fas erat, ut Domino nascente merito cresceret castitas, nec per ejus adventum violaretur integritas, qui venerat sanare corrupta. Deus ab angelis proditur, et agnus pastoribus demonstratur. Nulla parienti Mariæ ex humanitatis officiositate solatia. Ibat exonerata felicior Maria, ut matrem se lætam cognoscit, quæ se nescit uxorem. Sed infantis genus fœta miratur; Spiritum sanctum suscepisse congaudet; nec quia peperit innupta terretur, sed quæ C genuerit confisa lætatur. Ergo magna credimus, quæ magna virtute generantur. Recte in ejus adventu cœlestia veneramur, quem de [Deest *de* in cod.] cœlo venisse cognovimus, quem creatum Dei Patris et Spiritus sancti virtute comperimus, ut firmaretur Divinitas in utero castitatis. Quæ est virgo tam sancta, nisi ista per quam Deus venire dignatur? Quæ tam speciosa, ut Deum quærat sponsum? Quæ tam fortis, ut tantam possit generare virtutem? Quæ tam casta, ut sit virgo post partum? Nonne in figura Mariæ habitum vidimus Ecclesiæ? Hæc parit non dolorem, sed gaudium; hæc nutrit non corporis ubere, sed lacte doctoris [Cod. male *doctrinis*]. Vident primi pastores nostræ lucis auctorem, atque omnium credentium redemptorem. Obvolutum pannis, humanæ D conversationis mirantur tolerare jacturam. Oportuerat hæc in nativitate [Cod. *nativitatibus*] pati, qui se per hominem passus est nasci. Probant omnes angelorum nuntium, inoffensam fidem publicant, cunctis clamant, non solum esse quod cernitur, sed esse majus, quod Deus in homine videretur. Currit passim fama ista per populos, et universorum aures extensæ nativitatis fidelis penetrat sermo. Loquuntur omnes testimonium veritatis, nec ambiguum ducitur, quod pastorali eloquentia [Cod. *indulgentia*] divulgatur. Et novum Domini nostri Jesu Christi venturæ nativitatis miraculum in sæculo prius [Cod. *primis*] est pastoribus annuntiatum. Ad hoc autem, dilectissimi, Dei Filius humanæ fragilitatis dignatus est corpus assumere, ut de eadem carne, quæ superba

erat, diabolum vinceret Deus. Nihil ergo tua pro- A fuerunt, inimice, consilia. Ecce sumus liberi, ecce manemus in Christo securi. Captivitas tua nobis attulit dominatum. Dum quæris nos perdere, dignatus est Dei Filius sua nos divinitate salvare; quos sic defendit, ut redderet fratres, sic amavit, ut faceret cohæredes Christus Dominus noster qui vivit et regnat cum Deo Patre, et Spiritu sancto in sæcula sæculorum. Amen.

SERMO CXXIII.

Legitur in cod. Cassin. CVI, n. 6.

Edit. N. 1. *Nulla tristitia parturienti.* — Cod. *Nulla cruciamenta ingerit parturienti.*

Ibid. *Pondus habere non poterat. Facta est*, etc. — Id. Inter verba *poterat* et *facta est*, repetit prima sermonis præcedentis, nempe CXXI, verba *prædicamus*, adjunctis quæ in B editis n. 1 leguntur, et in præcedenti codice deesse annotavimus, excepto quod pro *Joannis purgationi*, habetur *Joanni baptizanti*, adjiturque *et Jordani purgato.*

SERMO CXXVIII.

Legitur in cod Cassin. XCVIII, fol. 10 a tergo; in cod. pariter Cassin. CXVII, fol. 48, in quo habetur exordium quod Benedictini indicarunt in admonitione; in cod. Cass. CVI, fol. 320; et partim in Bibl. Mugellan., cod. XV, fol. 23.

Edit. N. 1. *Hodie natus est sine patre in terris.* — Cod. XCVIII. *De te, Dei genitrix, natus est sine patre in terris.*

Ibid. *Mater facta, sed incorrupta.* — Id. *Mater fœta, sed incorrupta.*

N. 2. *Dicamus sanctæ virgini, Mariæ matri Domini nostri Jesu Christi; dicamus*, etc. — Id. *Dicamus sanctæ virgini Mariæ matri Domini* C *nostri Jesu Christi: ave, gratia plena; dicamus*, etc.

N. 3. *Nunc, Domine, dimittis servum tuum.* — Cod. XV. *Et nunc, Domine, dimitte servum tuum.* Et sic inferius.

Ibid. *Qui plenus erat pietate. Simeon senex*, etc. — Cod. XCVIII. *Qui plenus erat pietate. Rogo, fratres carissimi, quid sit iste senex Simeon, qui magnitudinem sentiebat in parvo; quod videbat, quod intelligebat, mundum regebat; ipse ferebat, et Christus regebat. Simeon senex*, etc. Cod. XV *quia plenus erat pietate*... et deinde *quod videbat, mater portabat; quod intelligebat, mundum regebat. Ipsa ferebat, et Christus regebat. Simeon senex*, etc. Sic et CVI, et CXVII.

Ibid. *Christus regebat Simeonis senectutem. Dictum ei fuerat*, etc. — Cod. XV. *Christus regebat Simeonem in senectute. Quid ergo dixit Simeon? Audite Nunc, Domine,* D *dimitte servum tuum in pace; in pace inquam; quam commendaturus es discipulis tuis: Pacem meam do vobis, pacem relinquo vobis. Dictum ei fuerat*, etc. Sic et cod. XCVIII, excepto quod habet *dimittis* pro *dimitte*, male tollit *quam* post *inquam*, ponit *commendatus* loco verbi *commendaturus*, et adjicit *dicens* ante *discipulis*. Ita et CXVII, et CVI.

Ibid. *Natus est Christus et impletum est desiderium*, etc. — Cod. XV et CXVII. *Natus est Christus; ille veniebat, et iste ibat; et nisi veniret ille, iste ire nolebat. Jam senectus matura excludebat, sed sincera pietas detinebat. At ubi natus est Christus, at ubi eum portatum manibus vidit, et divinam infantiam pia senectus agnovit, accepit eum in manibus suis et dixit: Nunc dimittis, Domine, servum tuum in pace. Impletum est desiderium*, etc. Vid. serm. S. Aug. CLXIII, n. 4.

Ibid. *Ipse ad senem hominem venit.* — Id. Cod. XV. *Ipse ad senem venit.*

Ibid. *Servum tuum in pace.* — Id. *Servum tuum, Domine, in pace.*

Ibid. et n. 4. *Salutare tuum. Prophetæ*, etc. — Id. Post salutare tuum omittit phrasim *prophetæ*, etc., usque ad *hæc sunt*, etc.

N. 4. *Hæc sunt testimonia nativitatis tuæ, Domine Jesu.* — Cod. XV. *Hæc sunt testimonia tua, o Jesu.* Cod CXVII, *Domine Jesu.*

Ibid. *Substernerentur fluctus maris calcanti, cederent imperanti.* — Id. *Sternerentur fluctus maris, campi cederent imperanti.*

Ibid. *Mortuus te vocante resurrexisset.* — Cod. XV. *Mortui te vocante resurrexissent.*

Ibid. *Terra te resurgente tremuisset.* — Id. *Terra te moriente tremuisset.*

N. 5. *Ubique enim Christus.* — Id. *Ubique enim eis Christus.*

Ibid. *Adoratus est in templo puer Christus. a sene Simeone; gestatus est in ulnis*, etc. — Id. *Adoratus est in templo puer Christus; a sene Simeone gestatus est in ulnis*, etc.

Ibid. *In verberibus pulcher; non curans*, etc. — Id. *In verberibus; pulcher non curans*, etc.

Ibid. *Aspiravit dies, effugatæ sunt umbræ.* — Id. *Aspiravit dies, et fugatæ sunt umbræ.*

N. 6. *Si expavescis, quisquis es auditor*, etc. — Id. *Si expavescis qui es auditor*, etc.

N. 7. *Nuntiatus est Elisæo.* — Id. *Nuntiatur Elisæo.*

Ibid. *Et ait illi.* — Id. *Et dixit ei.*

Ibid. *Vivere in illa non potuerunt.* — Id. *Vivere ex ea non potuerunt.*

Ibid. *Audi legem mutatam, si vis mutari; si non vis mutari, in vetustate*, etc. — Codd. XV, et CXVII. *Audi: Muta te, si vis mutari; in vetustate*, etc.

Ibid. *Pater tuus crucifixit Christum, tu odisti.* — Id. *Pater tuus crucifixit, tu odisti.*

Ibid. *Audire expectatis a me: audite*, etc. — Cod. XV. *Audite; expectatis a me; audite*, etc.

Ibid. *Deus donavit gratiam. Gratia*, etc. — Id. *Deus donavit gratiam suam. Gratia*, etc.

Ibid. *Reddita; quia qui creavit, sanat.* — Id. *Reddita. Qui creavit, sanat.*

Ibid. *Ruit ille, quia dimisit manentem.* — Id. *Ruit ille qui dimisit manentem.*

Ibid. *Descendit ad jacentem.* — Quæ sequuntur desunt in codd. XV et CXVII usque ad hæc verba versus finem *veniamus ad eum credendo.*

N. 9. *Quare de ejus nativitate litigamus? an ut medicum vocantem non audiamus?* — Id. *Quare de ejus nativitate litigamus, aut medicum vocantem non audiamus* (lege *audimus*)?

Ibid. *Celebremus ergo natalem Domini, fratres carissimi, adventum Dei et hominis celebremus, ut nos ad Deum revertamur. Igitur diem festum celebremus*, etc. — Id. *Celebremus ergo diem festum*, etc.

Ibid. *Non formationis, sed reformationis.* — Id. *Non informationis, sed reformationis.*

SERMO CXXXV.

Legitur in cod. Cassin. CXVI, fol. 156.

N. 1. *Intelligere possumus, fratres*, etc. — Cod. *Non explicare possumus, fratres*, etc.

Ibid. *Exultamus Christum Dominum natum; et jam eum lætamur pro salute humani generis baptizatum.* — Id. *Exultamus natum Salvatorem, et jam nunc eum lætamur esse renatum.*

Ibid. *Vix natus est hominibus.* — Id. *Vix aliquando natus est Dominus terris.*

Ibid. *Esselque continuata festivitas.*	Id. *Esselque nati continuata festivitas.*
Ibid. *Incorrupta matre progenitum.*	Id. *Impolluta matre conceptum.*
Ibid. *Ista nobis contulit sanctificationem.*	Id. *Ista nobis contulit sanctitatem.*
Ibid. *Illa unum procreavit, et virgo est ; ista generat plures, et pura est.*	Id. *Illa unum procreavit, et pura est; ista quotidie generat plures, et virgo est.*
N. 2. Pessime et contra sensum *qui tunc Mariam castigavit.*	Id. Optime *qui tunc castificavit Mariam.*
Ibid. *In quo mihi bene complacui. Hæc prima præclarior. Præclarior plane est secunda, quam prima nativitas.* Male et absque sensu.	Id. *In quo mihi bene complacui; ipsum audite. Præclarior plane est secunda, quam prima nativitas.*
Ibid. *Ista cum divinitatis professione Dominum baptizavit.*	Id. *Ista cum divinitatis professione, gloriose Dominum baptizavit.*
N. 3. *Cœlum subtilitate suspendit, terram mole fundavit.*	Id. *Cœli subtilitatem suspendit, terræ molem fundavit.*
Ibid. *Joannes Baptista comminatur.*	Id. *Joannes beatissimus protestatur.*
Ibid. *Quæ normam justæ discretionis excesserit.*	Id. *Quæ normam justam excesserit.*
N. 4. *Ubi purior est fonte ille qui mergitur.*	Id. *Ubi purior ipso fonte, ille qui mergitur.*
Ibid. *Ex eo omnium gurgitum tractus cunctorumque fontium venas mysterio baptismatis consecravit.*	Id. *Ex eo omnium gurgitum tractus consecravit.*
Ibid. *Nobis fluenta mundaret.* Deinde integer numerus sequitur qui deest in cod., et qui est de Magis.	Id. *Nobis fluenta mundaret ipse qui est benedictus in sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO CXLII.

Legitur in cod. Cassin. CVI, fol. 361 a tergo, ubi n. 1 horum verborum loco : *Secretius sibi soli, aut si est alius infirmus, cum ipso sibi in domo sua præparet quod accipiat, et illos qui sani sunt et jejunare prævalent ad prandium non invitet*, habetur : *Secretius aut sibi soli aut alii infirmo similiter faciat præparare, quia non ei oportet aliquem sanum rogare ad prandium.*

SERMO CLXXVII.

Legitur in cod. Cassin. XCIX, fol. 207, ubi n. 1 magnum corrigitur Benedictinorum mendum, qui posuerunt hæc verba : *Omnes enim quasi quibusdam compedibus nos premunt*, pro *Dæmones enim*, etc. Cujus correctionis quanta sit necessitas intelliget quicumque locum ipsum adierit.

SERMO CLXXIX.

Legitur in cod. Cassin. VIII, fol. 199.

Edit. N. 1. *Ascensionis ergo Dominicæ inclytum et regale mysterium, quod* [f. *quo*] *Christus terram levavit ad cœlum, canit etiam totus mundus, et festis agit gaudiis triumphos Domini sui : quia erexit a terra inopem, et de stercore exaltavit pauperem, eumdemque levavit ad Patrem. Quis igitur illuc*, etc.	Cod. *Victor mundi, victor diaboli, victor inferni absque læsura potentiæ vulneratur a multitudine, victima in cruce explevit arcanum pro hominis liberatione consilium, ita ut quasi victus veniret ad stimulum* [f. *tumulum*]; *sed extulit se diu celata majestas, atque occisum hominem ab inferis reduxit incolumem, et continuo perduxit ad suæ gloriæ sedem. Quis enim illuc*, etc.

A Ibid. *Super astra præclarus : et poli*, etc.	Id. *Super astra præclarus. Ferebatur ecce ab angelis ventura caro, et poli*, etc.
N. 2. *Namque in imis poli læta carminibus regia*, etc.	Id. *Namque in imis* [Cod. male *lacrymis*] *laxata cardinibus regia*, etc.
N. 3. *Si quis se ad Christum tenuerit, et unius substantiæ Patrem et Filium et Spiritum sanctum confessus fuerit, cœli januas per ipsum securus intrabit. Amen.*	Id. *Si quis ergo, spreta perfidiæ caligine, ejus se præceptis ac jussis, totis nisibus obtemperare voluerit, cœli paradisique januas securus intrabit*, etc. *Amen.*

SERMO CLXXXV.

Legitur in cod. Cassin. VIII, fol. 234, ubi n. 2, pro his verbis : *Necesse est igitur ut unius sit cum Christo substantiæ, quem videmus*, etc., habetur : *Necesse est* B *igitur ut unius sit substantiæ, unius naturæ cum Christo, quem videmus*, etc.

SERMO CLXXXVI.

Legitur in cod. Cassin. XCIX, fol. 229 a tergo, et in cod. pariter Cassin. CCCV, fol. 102, ubi post hæc verba n. 1 : *Christi pium ascensum*, additur: *Hodie celebramus visitantis sancti Spiritus sacramentum ;* et deinde post hæc alia, *propinans servis munera libertatis*, plura adjicit scriptor, quæ mendosa sunt in cod. CCCV, sed plana in cod. XCIX, et quorum talis est tenor : *Bene, inquit, hunc diem Tobias* [Cod. CCCV *Tobis*, cod. XCIX *nobis*] *ille Dei amicus temporaliter cæcatus, qui lumen quasi non habebat, et lumen justitiæ propinabat, notum habebat, quando dicebat : Ibam, inquit, ad Pentecosten diem festum, qui est sanctus a septimanis. Si-* C *militer Paulus beatus*, etc.

SERMO CXCV.

Legitur sive in cod. Cassin. XI, fol. 22, sive in Bibl. Mugellan., cod. XV, fol. 33, ubi incipit solummodo ad hæc verba : *Vidi portam*, etc.

Edit. N. 1. *Ingressus est ad discipulos per ostia clausa ; qui natus est*, etc.	Cod. XI. Cui in multis concordat cod. XV, licet in eo plura desint, et sit absque sensu : *Ingressus est ad discipulos per ostia clausa, sed per quam egressus est parvus ad crucifixores suos. Ad crucifixores suos per meæ virginitatis egressus est ostia clausa ; ad discipulos autem, clauso cœnaculo, ostii ingressus est claustra; qui natus est*, etc.
N. 2. *Quomodo meruisti dici nurus Domini*, etc ?	Codd. ambo. *Quomodo meruisti dici mater Dei*, etc.?
D Ibid. *Et placui homini Deo.*	Cod. XV. *Et placui altissimo Deo.*
Ibid. *Incessu mirabili, aspectu terribili.*	Id. *Ingressu mirabilis, aspectu terribilis.*
N. 3. *Ut utero gravescam pudico.*	Id. *Ut utero gravida sim pudico.*
Ibid. *Exopto ego Deo meo.*	Id. *Exopto ego me Deo meo ;* forte *me placere.*
Ibid. *Modum conceptionis, quod in Verbo fieret Salvatoris. O inquit*, etc.	Id. *Modum conceptionis, qui in verbo fieret Salvatoris. Et ita ait ad eam : O, inquit*, etc. Cod. XI, *et ita eam alloquitur : O, inquit*, etc.
Ibid. *Dilecta Dei, filia Dei.*	Cod. XV. *Dilecta Dei, famula Dei.*
Ibid. *Vel quomodo fiet in te.*	Id. *Vel quomodo fiat in te.*
N. 4. *Vidit.... et atte-*	Ambo codd. *Videt....*

nuari faciem, postremum, vidit, etc.	*attenuari faciem quotidie*, A *oblitterari palloribus colorem virgineum, destitui*
[Cod. xv male *id est*] *rubore faciem, post modum* [Cod. xv *postremo*] *videt*, etc.	
Ibid. *Et quam non meruerat in conjugii honore.*	Cod. xv. *Et quam nondum meruerat in conjugii honorem habere.*
Ibid. *Æstuans ac disputans, dicit.*	Id. *Æstuans, disputat dicens.*
Ibid. *Quod in illo Mosaico libro legis sententiali est verbo præfixum, quod quæcumque*, etc.	Id. *Quod in illo libro Moysi legis, sententiali verbo perscripto, cum legeretur audivi : quæcumque*, etc.
Ibid. *Coramque testibus replicaverit.*	Id. *Coramque testibus non replicaverit.*
Ibid. *Utrosque ergo libidinarios hac Moyses sententia feriri jussit.*	Id. *Utrisque ergo libidinariis hanc Moyses sententiam feriri simulque adulteros perire mandavit.* B
Ibid. *Auferetis opprobrium.*	Id. *Auferte opprobrium.*
Ibid. *Quia et David filium esse*, etc.	Id. *Quia David filium me esse*, etc. Vid. var. Maur.
Ibid. *Et regali me functum sacerdotio.*	Id. *Et de regali me sacerdotio natum.*
Ibid. *Sed quoniam nihil mirum est, nihil novum, nihil absconsum, quod non reveletur.*	Id. *Sed quoniam nihil mirum est, nihil absconditum, nihil novum, nihil opertum quod non reveletur.*
Ibid. *David regem in Bersabee Uriæ Cethæi mulierem audacia extulit regalis.*	Id. *David rex Uriæ Cethæi mulierem aula extulit regali.*
Ibid. *Consilium quæro, nec plenum invenio.*	Id. *Consilium quæro, nec penitus invenio.*
Ibid. *Adulterium quidem non consentio.*	Id. *Adulterio quidem non consentio.* C
Ibid. *Quia secundum librum Moysi.*	Id. *Quia secundum libri Moysi sententiam.*
Ibid. *Si tacuero, malum consentio.*	Id. *Si tacuero, consentio.*
Ibid. *Dimittam tacite conjugium.*	Id. *Dimittam eam a meo conjugio.*
Ibid. *Cogitavit ut esset alterius, cum jam esset alterius.* In var. Maur. alii codd. *Cogitavit ut esset adultera, seu adulterii rea*; alii, *cogitavit ut esset adulterium, cum jam esset mysterium.*	Id. *Cogitavit quod esset adulterium, cum tamen esset alterius*, etc.
N. 5. *Invoca, Virgo, Dominum.*	Id. *Invoca, roga, sancta Maria, Dominum.*
N. 6. *Joseph, inquit, fili David.*	Id. *Joseph, fili David.*
Ibid. *Quid autem sunt Dei mirabilia?*	Id. *Quæ autem sunt mirabilia?*
Ibid. *Annis sicca quam plurimis.*	Id. *Annis siccata plurimis.* D
Ibid. *In eremo sine seminatore, ipse fecundavit*, etc.	Id. *In eremo sine aratione, ipse impregnavit*, etc.
Ibid. *Semper de ea securus.*	Id. *Semper de ea esto securus.*
Ibid. *Quod conceptum est in utero ejus.*	Id. *Quod in utero ejus est natum.*
Ibid. *Et generans virginitas Mariæ.*	Id. *Et prægnans Mariæ virginitas.*
Ibid. *De cœlo est prædicata.*	Id. *De cœlo est indicata.*
Ibid. *Quia solus meruisti virginale possidere conjugium.*	Id. *Qui solum meruisti virginalem affectum possidere conjugii.*
Ibid. *Ita separatus es… ut pater*, etc.	Id. *Separatus es… et pater*, etc.

SERMO CXCIX.

Legitur in cod. Cassin. CIX, fol. 8 a tergo, ubi n. 3 pro his verbis: *Vacat hic, fratres, humanus sermo, silet prædicatio tractatoris, quando*, etc., habet: *Vacat hic, fratres, opus humanum, sermo silet, tacet prædicatio tractatoris, quando*, etc.

SERMO CCV.

Legitur in cod. Cassin. CIX, fol. 8 a tergo, ubi n. 1 pro: *Geminæ festivitatis occursu*, habetur: *Geminæ festivitatis occursum.*

SERMO CCXIX.

Legitur in cod. Cassin. XII, fol. 59, ubi horum verborum loco n. 2, *Grande miraculum, crudele spectaculum*, melius habetur, *Grande martyrium, crudele spectaculum.*

SERMO CCXXI.

Legitur in cod. Cassin. CXVII, fol. 69.

Edit. N. 1. *Magnificamus ergo martyres, sed præcipue illos, qui, nascente Christo, in ipso exordio non loquendo, sed moriendo confessi, ad regna perpetua cæteros prævenerunt. Videte*, etc.	Cod. *Magnificamus ergo martyres, non quia gravibus subjacuere suppliciis, sed quia justitiæ causa eadem toleravere supplicia. Nam plurimos sceleratorum vejores pœnas vidimus esse perpessos. Sed nihil eis prosunt, quia martyres causa justificat, scelestos conscientia sua damnat. Summo igitur et præcipuo loco propter fidem habendi sunt beati martyres. Videte*, etc.
Ibid. *Melchisedech. Recte sub altari*, etc.	Id. *Melchisedech. Recte sub ara martyres collocantur, quia super aram Christus imponitur. Recte sub altari*, etc.
Ibid. *Pro Christo primitiæ martyrum.*	Id. *Qui pro Christo primitiæ martyrum.*
N. 4. *Sicut dictum est.*	Id. *Sicut dignum est.*
Ibid. *Cœlestibus honorantur.*	Id. *Cœlestibus honorentur. Amen.* Cætera desunt.

SERMO CCXXVII.

Legitur in cod. Cassin. XII, fol. 277.

Edit. N. 2. Adest lacuna post hæc verba: *Quæ plantantur per totum mundum*; restaurata est ab editoribus, sed minus bene.	Cod. *Quæ plantatur per totum mundum, in cœmeteriis* [Cod. *cimiteriis*] *ecclesiarum; venit messis, illa tuba cœlestis, monumentum* [fort. *momentum*] *terribile resurrectionis. Redeunt spicæ*, etc.
Ibid. *Crudeli incendio concremabant, non quasi spicæ solvebantur.*	Id. *Crudeli incendio concremabant, et cineres eorum per ventos et auras purgabant, non quasi spicæ solvebantur.*

SERMO CCXXXI.

Legitur in cod. Cassin. CXXIII, fol. 154, ubi plura insunt quæ desiderantur in editis.

Edit. N. 1. *Regenerat ad salutem. Hæc est*, etc.	Cod. *Regenerat ad salutem; per quam Christus plus restituit in gratia, quam parit natura, et Adæ transgressoris degenerem prolem in adoptionem divinæ paternitatis assumpsit, et de paradiso exhæredes, cœli reddidit cohæredes. Hæc est*, etc.
. 4. *Facie ad faciem. Tunc beata*, etc.	Id. *Facie ad faciem. Cum, inquam, unaquæque anima fidelis et sancta, in illo sæculo plena bonorum operum fructibus, divinis fuerit præsentata conspectibus, exhibens in se, imo*

[Cod. *ma*] *seipsam exemplum* [Cod. *exenium*] *Deo suo, proferens digna cœlo et valentia cœli beneficia, multiplicia munera, gemmas misericordiæ, justitiæ margaritas, diversorum odoramenta meritorum, id est aromata compunctionis, et suave olentis balsama castitatis; præferens, sicut dixi, aurum infinitum nimis, id est integrum in se reconsignans* (sic) *pii inæstimabile pretium redemptoris, spiritualibus cordis et corporis oblationibus inserendam vocem propheticæ oblationis assumit : Introibo in domum tuam cum holocaustis. Tunc beata*, etc.

Ibid. *Quam rumor quem audivi. Et revera*, etc.

Id. *Quam rumor quem audivi. O Domine, tuis operibus* [Cod. *tribulationibus*] *magna quidem sperare præsumpsi, sed majora percepi. Vincit manifesta, quam cerno, dulcedo magnitudinem cogitationis meæ ; sensum superat expectationis affectus. Et revera*, etc.

Ibid. *Æstimari non potest. Habebit*, etc.

Id. *Æstimari non potest. Videbit homo merita sua insuspicabili retributionum largitate increscere* [Cod. *decrescere*]. *Habebit*, etc.

SERMO CCXLIX.

Legitur in cod. Cassin. xii, fol. 114.

Edit. N. 4. *Nam quid faciemus*, etc.

Cod. Ante hæc verba sic incipit : *Nam ipsa Veritas per Ezechiel prophetam nos admonet dicens : Si impius egerit pœnitentiam*, et deinde ad verbum describit locum Ezechielis, cap. xviii, a v. 21 ad 25, et rursum a 30 ad finem capitis, ac postea sic pergit : *Si autem ad medicamentum pœnitentiæ non fuerimus conversi, quid faciemus, fratres carissimi?*

Ibid. *Quam Deum maluisti. Cum expulsus*, etc.

Id. *Quam Dominum Deum maluisti. Sed antiqua prætereo. Motus postea misericordia, cum expulsus*, etc.

Ibid. *Occisurus ascendi. Cum essem impassibilis*, etc.

Id. *Occisurus ascendi. Cum essem incommutabilis, pro te homo factus sum; cum essem impassibilis.*

Ibid. *Ab auditu malo non mereberis liberari. Qui tunc erit*, etc.

Id. *Ab auditu malo non mereberis liberari, sed auditurus sum tuis similibus: Discedite a me, maledicti, in ignem æternum, qui paratus est diabolo et angelis ejus ; descendas cum illo in æternum gehennæ ignem, quem mihi vitæ tuæ captus dulcibus laqueis, et bonis fallacibus* [Cod. *fallaciis*] *prætulisti. Qui tunc erit*, etc.

SERMO CCLIII.

Legitur in cod. Cassin. xi, fol. 2, ubi n. 1 pro his verbis pene acatholicis : *Quia scit non nos posse redire, qui per superbiam lapsi sumus*, hæc catholica magis, et magis rationi consentanea habentur : *Quia scit non nos posse redire, nisi per humilitatem, qui per superbiam lapsi sumus.*

SERMO CCLXXVII.

Legitur in cod. Cassin. xii, fol. 107, ubi incipit ab his tantum verbis n. 1 : *Scriptum est : Domini est terra*, etc.

Edit. N. 1. *Si dubitas, perdidisti. Decimæ*, etc.

Cod. *Si dubitas, perdidisti. Audi tamen, incredule, Domino ipso reddente rationem ; Offeres* [Cod. *offer*], *inquit, decimas omnium fructuum tuorum, et veniet levita, quia* [Cod. *qui*] *non est illi portio neque* [Cod. *portione quæ*] *sors tecum, et proselytus, et orphanus, et vidua; manducabunt et saturabuntur, et benedicet te Dominus Deus tuus omnibus diebus vitæ tuæ* (Deut. xiv, 28, 29). *Audi etiam sacramentum : Sacrificiis libamen imponitur. Decimæ*, etc.

Ibid. *Quod si decimas non habes fructuum terrenorum, quod habet agricola.*

Id. *Quod si decimas non habes fructuum omnium terrenorum, quia non es* [Cod. *est*] *agricola.*

Ibid. *Redde quia nasci meruisti. Sic enim*, et cætera usque ad n. 2. *Audi ergo*, etc.

Id. Horum loco ita habet : *Redde quia nasci meruisti. Quæ ut vera esse cognoscas, procuratorem suum Dominus sic præmonet sacerdotem : Accipies oblationem filiorum Israel, quod dabunt in visitatione sua. Dabunt et pro redemptione animarum suarum, et non erunt in eis morbi neque casus* (Exod. xxx, 12). *Hæc autem erit oblatio : Omnis adveniens a vicennali anno et supra, dabit oblationem Deo* (Ibid. 14). *Ecce legitima est offerendi. Si tecum, senex* [Cod. *senes*] *avare, consideres, nunquam Deo vixisti. Idem, idem Dominus dicit : Placate pro animabus vestris* (Levit. xvii, 11). *Et iterum sacerdoti : Accipe pecuniam filiorum Israel, oblationes quas* [Cod. *quod*] *dabunt in placatione sua, et dabis ea in opus tabernaculi testimonii, ut sint filiis Israel in memoriam, et in placationem pro animabus suis* (Exod. xxx, 16). *Audi ergo*, etc.

N. 2. *Non præmium postulat, sed honorem. Non de tuo aliquid petit.*

Id. *Non præmium postulat, sed honorem; non oblationibus pascitur, sed viæ* [forte *decimæ*] *nostræ vectigal est quod offerimus pro salute. Non de tuo aliquid petit.*

Ibid. *Et fallere me existimatis, intus in thesauris vestris et in domibus vestris erit direptio. Dabis impio militi*, etc.

Id. *Et fallere me existimatis. Annus jam consumptus est, et decimas meas intulistis in thesauris vestris. Quisquis ergo, avare, divina præcepta contemnis, dabis impio militi*, etc.

Ibid. *Et effundam vobis benedictionem meam desuper : et non vobis corrumpentur fructus terræ vestræ.*

Id. *Et effundam vobis benedictionem meam desuper, donec abundent vobis omnia bona, et separabo vobis ad cibum, et non corrumpam fructum terræ vestræ.*

N. 3. *Ecce annus jam finitus est, redde Domino pluenti mercedem. Redime te, homo.*

Id. *Ecce annus consummatus, et incipit alius. Redde Domino pluenti pensionem. Cur reddis Cæsari? et pluere non potest Cæsar. Non habes, debitor, per Cæsarem quod excuses; sic et ipsi pars facta est, ut et decima Domino non negetur. Dicit enim Dominus Christus : Reddite Cæsari quæ Cæsaris sunt, et Deo quæ Dei sunt* (Matth. xxii, 21). *Cæsar non particeps Dei est quia debitum percipit, vel prior est nominatus, sed homines perfidos Christus irridens prætulit* [Cod. *pertulit*] *religioni. Redime te, homo*

Ibid. *Vitam simul et pretium perdas. Sine causa hoc dimittis uxori, quæ forsan alterum habebit maritum. Sine causa hoc marito dimittis, mulier, qui forte aliam sine mora cupit habere uxorem.*

Id. *Vitam simul et pretium perdas* [Cod. male *perdidisti*]. *Frustra hoc avaris legas hæredibus ; frustra nupturæ forsitan conjugi ; frustra marito mandas hæc, mulier, qui aliam ducere cupit* [Cod. male *cœpit*] *uxorem.*

SERMO CCCVI.

Legitur in cod. Cassin. xii, fol. 117.

Edit. N. 1. *Ad calcem implere totis viribus studeamus.* Deinde incipit n. 2 his verbis : *Et ideo*, et cætera usque ad medium n. 4 : *Tu umbras et nebulas sæculi hujus*, etc.,

Cod. *Implere totis viribus studeamus. Fratres dilectissimi, si laboramus pro carne nostra, laboremus et pro animabus nostris. Si currimus pro carne, ornamus carnem, satiamus*

quorum loco habentur in cod. quæ *hic adsunt.*	*carnem quam post paucos annos, aut forsitan dies, vermes devorabunt in sepulcro, quanto magis non*

debemus despicere animam nostram, quæ [Cod. male *quam*] *Deo et angelis in cœlo præsentatur? Cogitemus, fratres, quia quod caro copiosis deliciis satiatur, et abundante vino* [Cod. male *vinum*] *inficitur nimis, pabulum luxuriæ ministratur, esca vermibus* [Cod. *vermium*] *ministratur, ac providetur. Item rogo vos, fratres, aspicite ad sepulcra divitum, et quoties juxta illa transitis, considerate, et diligenter respicite, ubi sunt illorum divitiæ? ubi ornamenta? ubi annuli, vel inaures? ubi diademata pretiosa? ubi honor vanitatis? ubi luxuriæ voluptas? ubi spectacula, vel furiosa, vel cruenta, vel turpia? Certe transierunt hæc omnia tanquam umbra. Et si pœnitentia non subvenerit, sola in perpetuo opprobria et crimina remanserunt. Considerate diligenter, et videte superborum sepulcra, et agnoscite quia nihil in eis aliud, nisi soli cineres, et fœtidæ vermium reliquiæ remanserunt. Hæc ergo, homo, diligenter attende, et dic tibi, tu ipse loquere tecum: O miser! Et iste aliquando pro cupiditate currebat. Et iste dum viveret in sæculum, libidini serviebat, et ecce nihil ex illo, nisi fœtidi et horribiles pulveres remanserunt. Si velis, o homo, audire, ipsa ossa tibi arida poterunt prædicare. Clamat ad te pulvis alterius de sepulcro: Ut quid, infelix, tantum pro sæculi cupiditate discurris? Ut quid superbiæ vel luxuriæ* [Cod. *superbia vel luxuria*] *infelicia colla submittis? Ut quid te ad serviendum crudelissimis dominis, id est vitiis et criminibus tradis? Clamat ad te mortuus de sepulcro: Tu umbras et nebulas sæculi hujus*, etc.

N. 5. *Nonne ego quæ accepi, terrena accepi? Cœlestia reddam, dabo æternum præmium.*	Id. *Nonne ego quod accepi reddo? terrena accepi, cœlestia reddo. Transitura accepi, æterna restituam. Mea accepi, meipsum reddo. Dabo æt. pr.*
Ibid. *Rogo vos, fratres, ut ista recipiantur in animis vestris, et ita proficiant peregrinis.*	Id. *Rogo vos, fratres, ut ista admonitio, imo suggestio nostra, ita recipiatur in animis vestris, et ita proficiat peregrinis.*

SERMO CCCXVI.

Legitur in cod. Cassin. XI, fol. 238, et cod. CXXIII, fol. 152.

Edit. N. 1. *Laurentium martyrem, cujus*, etc.	Cod. CXXIII. *Laurentium archidiaconum et martyrem bonum, cujus* etc.
Ibid. *Quod coronam martyrii.*	Id. *Propter quod coronam martyrii.*
N. 2. *Sperabant magnam claritatem, gloriosam requiem; sperabant cœlestem*, etc.	Codd. *Sperabant magnam claritatem, sperabant gloriosam requiem, sperabant quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in*

cor hominis ascendit, quæ præparavit Deus diligentibus se, sperabant cœlestem, etc.

Ibid. *Tropæa victricia reportarunt. Laverunt sancti stolas*, etc.	Iid. *Tropea victricia reportarunt. Ibidem beatus Joannes apostolus jam de ipsis audiverat in Apoca-*

lypsi dicens: Hi sunt qui venerunt ex magna tribulatione, et lavarunt stolas suas, et candidas fecerunt eas in sanguine Agni. Laverunt stolas, etc.

Ibid. *Christianis pauperibus erogasti.*	Iid. *Christianis artificibus vendidisti, pauperibus erogasti.*
Ibid. *Et Hippolytum ad fidem Christi mirabiliter convertebas.*	Iid. *Et Hippolytum, custodem tuum, ad fidem Christi mirabiliter convertebas.*
N. 3. *In confessione beatum Stephanum.*	Cod. CXXIII. *In confessione martyrem Christi primum, beatum Stephanum.*

A Ibid. *Magna constantia confitentes.*	Id. *Magna fiducia confitentes.*

LIBER DE RECTITUDINE CATHOLICÆ CONVERSATIONIS.

Legitur ab initio fere n. 16 usque ad finem, in Bibl. Laurent., plut. XXXIII sinist., cod. IV, fol. 84 *b*.

Edit. N. 16. *Dum habes licentiam, pœnite.*	Cod. *Dum est licentia, pœnite.*
Ibid. *Quia nulla est tam grandis culpa.*	Id. *Quia nulla est tam gravis culpa.*
Ibid. *Unusquisque quod fecerit bonum, hoc accipiet a Domino.*	Id. *Unusquisque quodcumque fecerit bonum, hoc feret a Domino.*
Ibid. *Hæc te, christiane, præcepta revocent.*	Id. *Hæc te christiana præcepta revocent.*
Ibid. *Vir linguosus non dirigetur in terra.*	Id. *Vir linguosus non dirigetur super terram.*
B N. 17. *Et sanabo contritiones vestras.*	Id. *Et sanabo aversiones vestras.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Sed peccatores in pœnitentiam.*	Id. *Sed peccatores ad pœnitentiam.*
Ibid. *Quid ad hæc respondet humana fragilitas?*	Id. *Quid ad hæc respondes, humana fragilitas?*
Ibid. *Neque divitiæ, quæ nunc in angulis absconditis.*	Id. *Neque divitiæ quas nunc in angulis absconditis.*
Ibid. *Et advenam et pupillum nolite calumniari.*	Id. *Et pupillum et advenam nolite condemnare.*
N. 18. *Et de cogitationibus judicat.*	Id. *Et de cogitationibus malis judicat.*
Ibid. *Dico, inquit, vobis non jurare omnino, neque per terram.*	Id. *Dico, inquit, vobis non jurare omnino, neque per cœlum, neque per terram.*
Ibid. *Illud omnimodis præcaventes.*	Id. *Illud omnibus modis præcaventes.*
C Ibid. *Necnon et illud quod voce veritatis in Evangelio comminatur.*	Id. *Necnon et illud quod vox veritatis in Evangelio comminatur.*
Ibid. *Et qui modo nec unum quidem suffert digitum in ignem mittere.*	Id. *Et qui modo nec unum quidem digitum suum suffert in ignem mitti.*
N. 19. *Sed ut revertatur et vivat.*	Id. *Sed ut convertatur et vivat.*
Ibid. *Quando conversus ingemueris, salvus eris.*	Id. *Quando conversus fueris et ingemueris, tunc salvus eris.*
Ibid. *Qui observat jugiter quæ egerit.*	Id. *Qui observat jugiter quæ gerit.*
Ibid. *Et vos ergo, si forte ignoranter admisistis.*	Id. *Et vos ergo si quid forte ignorantia admisistis.*
N. 20. *Sanitatem servare non valet.*	Id. *Et servare saturitatem non valet.* Vide var. Maur.
D Ibid. *Nam quæcumque mala esse videntur et nocent.*	Id. *Namque, cum mala esse videntur et nocent.*
Ibid. *Per quam reperitur æterna latitudo.*	Id. *Per quam reperietur æterna latitudo.*
Ibid. *At quare pauper vobiscum*, etc.	Id. *Aut quare pauper vobiscum*, etc.
Ibid. *Et Apostolus: Deponentes, inquit*, etc.	Id. *Unde et Apostolus: Deponentes, inquit*, etc.
N. 21. *Ut cum hinc migraveritis.*	Id. *Ut cum ab hac vita migraveritis.*
Ibid. *Si forte putatis quod finis mundi.*	Id. *Sed forte putatis quod finis mundi.*
Ibid. *Multaque in longo tempore disponit agenda.*	Id. *Multaque longo tempore disponit agenda.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Statim aut in paradiso pro bonis meritis, aut certe*, etc.	Id. *Statim aut in paradiso pro bonis meritis collocatur, aut certe*, etc.

Ibid. *Et hoc jam in vita vestra hic disponite.*	Id. *Et hoc jam in vita vestra disponite.*
Ibid. *Nolite ergo, fratres, mundum jam diligere quem tanta cernitis cum velocitate transire. Nolite in ejus amore anchoram cordis jam figere, quem sic ad finem*, etc.	Id. *Nolite ergo, fratres, mundum jam diligere quem sic ad finem*, etc. Cætera addiderunt Benedictini ex libro de Vanitate sæculi, sed desunt in codice.
N. 22. *Nemo in loco illo glorioso indiget vestimento.*	Id. *Nemo illic ullo glorioso indiget vestimento.*
N. 23. *Omniumque hominum erubescere, qui hic nec unum quidem hominem in se peccantem vult aspicere.*	Id. *Omniumque hominum et angelorum erubescere, qui hic nec unum quidem hominem inspectantem vult inspicere.*
Ibid. *Tunc nimirum præcinentibus Angelorum tubis.*	Id. *Tunc nimirum resonantibus Angelorum tubis.*
Ibid. *In eo sexu unusquisque quo natus fuit.*	Id. *In eo sexu unusquisque in quo natus fuit.*
Ibid. *Cum virtute magna et majestate.*	Id. *Cum virtute multa et majestate.*
Ibid. *Et plangent super se omnes tribus terræ.*	Id. *Et plangent se omnes tribus terræ.*
Ibid. *Postea misertus sum tui, carnem assumpsi.*	Id. *Postea misertus tui carnem assumpsi.*
Ibid. *Conditus latui in sepulcro.*	Id. *Conditus jacui in sepulcro.*
Ibid. *Tunc erit dura separatio.*	Id. *Tunc erit mala et dura separatio.*
Ibid. *Nunquam pœnas finituri.*	Id. *Nunquam pœnas fugituri.*
Ibid. *Juxta vero qualitatem culpæ, pœnam ibi unusquisque sustinet gehennæ. Non ibi auditur*, etc.	Id. *Juxta vero qualitatem culpæ, pœnam ibi unusquisque sustinet gehennæ, et similis culpæ rei suis similibus junguntur cruciandi. Non ibi auditur*, etc.
N. 24. *Supplicia impiorum et gloria justorum. Jam vero*, etc.	Id. *Supplicia impiorum et gloria justorum vobis denuntiata sunt.*
Ibid. *Dominus autem quantum patris pietate..., tantum judicis majestate*, etc.	Id. *Dominus autem quanto patris pietate....., tanto judicis majestate*, etc.
Ibid. *Potest pœnitenti gratias indulgere.*	Id. *Potest pœnitentiam gratis indulgere.* Vid. var. Maur.
N. 25. *Non vos jam divitiarum onera*, etc.	Id. *Non nos jam divitiarum onera*, etc.
N. 26. *Cui vicem rependere non possumus.*	Id. *Cui vicem repensare non possumus.*
Ibid. *Quia mitis sum et humilis corde. Oportet igitur*, etc.	Id. *Quia mitis sum et humilis corde, et invenietis requiem animabus vestris. Oportet igitur*, etc.
Ibid. *Sed divinus nos aspectus semper a peccatis arceat.*	Id. *Sed divinus nos respectus semper a peccatis arceat.*
Ibid. *Sed etiam cogitationes considerat et videt.*	Id. *Sed etiam secreta cordis considerat et videt.*
Ibid. *Nullum ponentem manum in aratro.*	Id. *Nullum ponentem manum in aratrum.*
N. 27. *Ibi ergo festinemus ubi jam non timetur.*	Id. *Ibi ergo suspiremus, ubi mors jam non timetur.*

LIBER DE ASSUMPTIONE BEATÆ MARIÆ VIRGINIS.

Legitur in Bibl. Magliabech., cod. LXXXI, fol. 68.

Edit. Præf. *Quibus credidimus et certi sumus.*	Cod. *Quibus credimus et certi sumus.*
Ibid. *Tamen ipsum ex parte quod est, dicatur ut est.*	Id. *Tamen ipsum ex parte quod est, dicam ut est.*
A Cap. I. *Obsecro, ut pro me interprecetur.*	Id. *Obsecro, ut pro me interpellet.*
Ibid. *Quantum Deus donaverit, loqui suscipientes.*	Id. *Quantum Deus docuerit, loqui incipientes.*
Ibid. *Sed quia quædam Scriptura sancta indagationum studiis quærenda reliquit.*	Id. *Sed quia quædam Scriptura sancta verum indagantibus quærenda reliquit.*
Ibid. *Dum vera indagatione fuerint patefacta.*	Id. *Cum vera indagatione fuerint patefacta.*
Ibid. *Et mysticum intellectum insinuet.*	Id. *Et mysticum intellectum instruat.* Vid. var. Maur.
Cap. II. *Ad quod ipsa convenientia rei*, etc.	Id. *Ad quæ ipsa convenientia rei*, etc.
Ibid. *Unde divina Scriptura nihil commendat.*	Id. *De qua divina Scriptura nihil commendat.*
Ibid. *Sine qua necesse est nec valeat auctoritas.*	Ibid. *Sine qua nihil est nec valet auctoritas.* Vid. var. Maur.
B Cap. III. *Quod si de morte dicitur.*	Id. *Quod si de morte dicatur.*
Cap. IV. *Ærumnam Maria sustinuit.*	Id. *Ærumnas Maria sustinuit.*
Ibid. *Hoc enim potuit efficere de matre, quia elegit*, etc.	Id. *Hoc enim potuit efficere de matre, qui elegit*, etc.
Ibid. *Quantum gratia Mariæ demonstrat*, etc.	Id. *Quantum gratia Dei Mariæ monstrat*, etc.
Cap. V. *Ipse ergo idemque cœlos ascendit*; et deinde sequitur semper tertia persona.	Id. *Ipse ego idemque cœlos ascendi*; et deinde sequitur semper prima persona.
Ibid. *O magnam et inæstimabilem bonitatem Dei!*	Id. *O magnam et inæstimabilem charitatem Dei.*
Cap. VI. *Quantum igitur contueor.*	Id. *Quantum ergo intueor.*
Ibid. *Post vermem, ut dignum est, abjectissimus pulvis.* C	Id. *Post vermem, ut dictum est, abjectissimus pulvis.*
Cap. VII. *Si enim hæc generalis sententia.*	Id. *Si est enim generalis hæc sententia.*
Ibid. *Omnis qui sanum sapit, intelligit.*	Id. *Omnis qui sane sapit, intelligit.*
Ibid. *In præsepio reclinavit.*	Id. *In præsepe reclinavit.*
Ibid. *Non recesserit consectatu, non solum gressibus pedum*, etc.	Id. *Non recesserit, consectata non solum gressibus pedum*, etc.
Ibid. *Non enim potuit divinitatis ejus nisi esse credula.*	Id. *Non enim potuit, nisi divinitatis esse credula.*
Cap. VIII. *Consideratis igitur his universis, et vera ratione, confitendum censeo.*	Id. *Consideratis ergo his universis, vera ratione confitendum censeo.*
Ibid. *Apud Christum gloriose ad æternitatis gaudia assumptam, benignitate*, etc. D	Id. *Apud Christum ad gloriosæ æternitatis gaudia assumptam, benignitate*, etc.
Cap. IX. *Quam me cum Apostolo digna reverentia videor debere admirari, dicens.*	Id. *Quam me cum Apostolo digna reverentia videor debere admirari, dicente.*
Ibid. *Tamen quemadmodum me dicere debuisse credidi.*	Id. *Tamen quantum me dicere debuisse credidi.*
Ibid. *Si autem ut non debui, ignosce tu et tui?*	Id. *Si autem non ut debui, ignosce tu et tui.*

SERMONES AD FRATRES IN EREMO.

SERMO XLV.

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XVI, Cod. XX, fol. 138.

Edit. *Qui ad conversionem nos admonet.*	Cod. *Qui de conversione nos admonet.*
Ibid. *Et iterum surgit.*	Id. *Et iterum resurgit.*

Edit.	Cod.
Ibid. *Neque justus debet esse securus, nec peccator desperare.*	Id. *Neque justus debet esse securus, neque peccator desperare.* A
Ibid. *Multi divitias derelinquunt, vitia non relinquunt.*	Id. *Multi divitias relinquunt, vitia non relinquunt.*
Ibid. *Quid mihi prodest, cum jejunio si luxuriosus sum?*	Id. *Quid mihi prodest, quod jejuno, si luxuriosus sum?*

SERMO XLVIII.

Legitur in Bibl. Ædil., cod. x, fol. 60.

Edit.	Cod.
Edit. *In ipso denique homine deposita erat.*	Cod. *In ipso denique homine reposita erat.*
Ibid. *Nec in eodem statu permanens, nunc dives*, etc.	Id. *Et nunquam in eodem statu permanes, nunc dives*, etc.
Ibid. *Ecce quomodo stabilis, ecce quomodo permanens.*	Id. *Ecce quomodo stabilis es, ecce quomodo permanes.*
Ibid. *Ignarus Dei gratia*; et in var.: Fortasse *ignarus de gratia.*	Id. *Ignarus de gratia.* Hinc confirmatur suppositio Benedictinorum.
Ibid. *Ut quotiescumque comederes ex ligno.*	Id. *Ut quacumque hora comederes de ligno.*
Ibid. *Numquid ludendo hoc edixit?*	Id. *Numquid ludendo hoc dixit?*
Ibid. *Ratio ignis in calore: et hæc quatuor mox post peccatum ad invicem*, etc.	Id. *Ratio ignis in calore esse dicitur: quatuor hæc autem post peccatum mox ad invicem*, etc.
Ibid. *Quid, fratres, invenimus, vel quæ?*	Id. *Quid, fratres, inveniemus, vel quæ?*
Ibid. *In ventre vermes scaturientes, generatos ex visceribus.*	Id. *In visceribus vermes scaturientes, generatos ex eis.*
Ibid. *Ecce quid sumus, et quid jam erimus.*	Id. *Ecce quid sumus; ecce quid jam erimus.*
Ibid *Antequam veniant dies illi amari, pleni miseriæ.*	Id. *Antequam veniat dies illa amara, plena miseriæ.*
Ibid. *Nisi concordaverimus cum vetulis nostris.*	Id. *Nisi concordiam cum vetulis nostris habere poterimus.*
Ibid. *Cujus sapientia demonstratur.*	Id. *Cujus sapientia ubique demonstratur.*
Ibid. *Nec pauperibus, ut jusseras, sufficienter tribuendo.*	Id. *Nec pauperibus, ut jusseras, sapienter distribui.*
Ibid. *Si pluvia descendit, omnia periclitari asseris; si temperiem adesse prospicis, solem vel pluviam adesse desiderabis.*	Id. *Si pluvia, omnia perdita asseris; si temperiem adesse prospicis, per solem vel pluviam venire prædicabis.*
Ibid. *Adhuc cœlum ambis, et ipsum penetrare affectas.*	Id. *Adhuc cœlum optas; sed si terram, mare, aerem et cœlum habueris* [Cod. *ambis*], *adhuc ipsum cœlum penetrare affectas.*
Ibid. *Et sicut voluistis, ita fiat.*	Id. *Et sicut voluistis, ita fiat vobis*
Ibid. *O admirabilis infidelitas!*	Id. *O mirabilis, sive miserabilis infidelitas?* Hoc notam esse rescribentis crediderim.
Ibid. *Pro quibus Deum offendis.*	Id. *Pro quibus Deum sæpe offendis.*
Ibid. *Duo quoque famelici pascebantur in fovea oculorum.*	Id. *Duo quoque famelici pascebantur in foveis oculorum.*
Ibid. *Ubi capilli solares?*	Id. *Ubi lapilli solares?*
Ibid. *Ubinam, quæso, sunt hæc omnia, a quo recessit tanta jactantia?*	Id. *Ubinam, quæso, sunt hæc omnia? Quo recessit tanta jactantia?*
Ibid. *Ad quid venimus prospicite.*	Id. *Ad quid deveniemus prospicite?*
Ibid. *Filios quos patres summe dilexerunt.*	Id. *Filios quos patres summe dilexerant.*
Ibid. *Et chirographum infirmantibus præbet.*	Id. *Et chirographum infirmantibus constituit.*
Ibid. *Et sic divites moriuntur in inferno.*	Id. *Et sic divites moriuntur et sepeliuntur in inferno.*
Ibid. *Agas pœnitentiam, disponas domum tuam.*	Id. *Agas pœnitentiam, dispone domum tuam.*
Ibid. *De stomacho pro peccato gulæ, de spermate renum scorpiones*, etc. B	Id. *De stomacho ascarides* [Sic cod., forte *cantharides*] *pro peccato gulæ, de spina renum scorpiones*, etc.
Ibid. *Domos vestras pauperibus aperite*, et sic deinceps cum imperativo.	Id. *Domos vestras pauperibus aperiatis*, et sic deinceps cum subjunctivo.

SERMO LV.

Legitur in Bibl. Ædil., cod. x, fol. 52 *b*.

Edit.	Cod.
Edit. *Commendat nominis sapientiam.*	Cod. *Commendat hominis sapientiam.* Forte legendum *homini*, vel *nobis*.
Ibid. *Frequens fuit lectio et exhortatio.*	Id. *Frequens fuit lectio, frequens exhortatio.*
Ibid. *Ut ergo, fratres, distinctio trium statuum clarius elucescat, conatus eis accommodemus in hunc modum.*	Id. *Ut ergo, fratres, definitio trium statuum... congruos sive cognitos eis (conatus) accommodemus in hunc modum.*
Ibid. *Et introducit eum* C *in regnum Dei.*	Id. *Introducens eum in regnum Dei.*
Ibid. *Deducitur justus, ut sit Christus cum eo.*	Id. *Deducitur justus ut sit cum Christo, et Christus cum eo.*
Ibid. *Et Latro secum habet Christum.*	Id. *Latro secum habebat Christum.*
Ibid. *In confessione rubor, in afflictione labor.*	Id. *In confessione pudor, in afflictione sive satisfactione labor.*
Ibid. *Tunc, deduxit Dominus per vias rectas, cantare poterimus, fratres.*	Id. *Tunc deducit eum Dominus per vias rectas; tunc cantare poterimus, fratres.*
Ibid. *Quoniam ad philosophiam factus non es.*	Id. *Quoniam ad philosophiam vel physicam factus non es.*
Ibid. *Ad usum cum brutis posuit, non ad oblectamentum.*	Id. *Ad usum tantum cum brutis posuit, non ad oblectamentum.*
D Ibid. *Et si dicetur a nobis, Domine, quid facies?*	Id. *Et si dicetur a nobis, Domine, quid facis?*
Ibid. *Hæc autem generaliter exposita, spiritualiter tamen ad commemorationem.*	Id. *Hæc autem generaliter exposita, specialiter tamen ad commendationem.*
Ibid. *Post modum perduxit eum per viam admirationis.*	Id. *Post modum perduxit eum, sive eduxit per viam admirationis.*

VARIANTES SERMONUM AUT TRACTATUUM SANCTO AUGUSTINO TRIBUTORUM,

QUORUM NOTI SUNT AUCTORES.

LIBER DE FIDE AD PETRUM.

(Est sancti Fulgentii in appendice sancti Augustini.)

Legitur in duobus codd. Florent., nempe Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. XXXIX, fol. 135, et Bibl. Ædil. cod. CXLI, fol. 121 *b*, ubi habetur a n. 4.

Edit.	Codd.
Edit. N. 4. *Quia nemo alium aut præcedit æternitate.*	Codd. *Quia nemo alterum aut præcedit æternitate.*
N. 8. *Et quia divina dicta sunt.*	Id. *Et quia divina sunt.*

N. 18. *Quod nisi ex natura Patris natus esset.*	Ibid. *Quia nisi ex natura Patris natus esset.* Vid. var. Maur.
Ibid. *In similitudine hominum factus.*	Cod. XXXIX. *In similitudinem hominum factus.*
N. 20. *Proinde hæc omnia quæ diximus de Filio Dei firmissima fide retinens.*	Id. *Proinde hæc omnia quæ diximus de Filio Dei firmissima fide retine.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Non enim rapina fuit illa.*	Id. *Non enim rapina fuit illa.* Vid. var. Maur.
Ibid. *De quo natus est verus et Veritas Deus.*	Id. *De quo natus est verus et Veritas Filius Deus.*
Ibid. *Eodem autem non habente, nos procul dubio nihil possemus accipere.*	Id. *Eodem autem non habente Filio, firmissima fide retine, quod hæc utique omnia in unitate naturæ non habente* [Cod. male *habens*], *nos procul dubio nihil possemus accipere.*
N. 21. *Prout ipse præcipiebat, obedientes et verbis et factis.*	Id. *Prout ipse præcipiebat, et verbis et factis.*
N. 22. *Non autem solus Deus, quia hoc,* etc.	Id. *Non autem solus Deus Filius, quia hoc* etc.

SERMO DE ADVENTU.

(Est in sancti Maximi in appendice serm. III, Edit. Rom.)

[*Patrol. tom.* LVII, *col.* 845.]

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XIV, cod. I, fol. 10; dicitur etiam exstare in tribus codd. Cassin. cum nomine sancti Augustini, cui tamen non videtur tribuendus, sicut nec sancto Maximo, propter styli differentiam. In nostro codice adsunt magni momenti variantes lectiones.

Edit. *Ex David autem stirpe secundum carnem facturus.*	Cod. et Cass. CVI. *Ex David autem stirpe secundum carnem futurus.*
Ibid. *Et non frustrabitur eum.*	Cod. I. *Et non frustrabitur eum.*
Ibid. *Et sicut luna perfecta in æternum, et testis.*	Id. *Et sicut luna perfecta in æternum manebit, et testis.*
Ibid. *Annuntiabo ergo tibi.*	Id. *Annuntio ergo tibi.*
Ibid. *Hæc omnia quisque in Salomone.*	Id. *Hæc omnia quisquis in Salomone.*
Ibid. *Nam quod aliter in Salomone intelligendum est* ; nec adest punctum interrogationis.	Id. *Nam qualiter in Salomone intelligendum est* ; et in fine ponitur interrogationis punctum.
Ibid. *Fidelis est domus ejus.*	Id. *Fidelis erit domus ejus.*
Ibid. *Salomon namque domum plenam fuisse mulieribus.*	Id. *Salomon namque domum plenam habuit mulieribus.*
Ibid. *Seductus atque delectus, qui dum bonus fuisset initio.*	Id. *Seductus atque dejectus est, qui dum bonus fuisset in initio.*
Ibid. *Ecce apparuerunt prædicationes prædictæ, non in Salomone, sed in Christo Domino...., fuisse completæ.*	Id. *Ecce apparet promissiones prædictas, non in Salomone, sed in Christo Domino nostro...., fuisse completas.*
Ibid. *Et faciet judicium et justitiam super terram.*	Id. *Et faciet judicium et justitiam in terra.*
Ibid. *Quia Christus signaculum crucis exprimet in frontibus eorum.*	Id. *Quando Christus signaculum crucis exprimit in frontibus eorum.* Sic et codd. Cass. CVI et CXVII.
Ibid. *Quoniam obtutu cernitur fuisse completum.*	Id. *Quod jam hoc totum cernitur fuisse completum.*
Ibid. *Omnem ad se attrahit mundum.*	Id. *Omnem ad se contrahat mundum.*

A Ibid. *Sed tota in eo est plenitudo.*	Id. *Sed tota inest plenitudo.*
Ibid. *Et fides cinctorium lumborum ejus.*	Id. *Et fides cinctorium renum ejus.*
Ibid. *In cujus ovile pardus cum hædo accubat.*	Id. *In cujus ovili pardus cum hædo accubat.*
Ibid. *Permixti scilicet subdoli cum peccatoribus ibi, ut etiam vitulus ex circumcisione.... morantur.*	Id. *Permixti scilicet subdoli cum peccatoribus. Ibi etiam vitulus ex circumcisione.... morantur.*
Ibid. *Quia princeps cum subjectis plebibus communem habent doctrinam. Delectabitur quoque,* etc.	Id. *Quia principes cum subjectis plebibus communem habent doctrinam. Delectatur quoque,* etc.
Ibid. *Super his qui fugerint de Moab, et reliquias terræ.*	Id. *Super his qui fugerint de Moab, et reliquiis terræ.* Sic et Vulgata.
Ibid. *Qui tollit peccata mundi, qui dominatur in* B *orbem terrarum.*	Id. *Qui tollit peccatum mundi, qui dominatur in orbe terrarum.*
Ibid *De Booz genuit Obeth, et Obeth genuit Jesse, et de Jesse David.*	Id. *De Booz genuit Obeth, et de Obeth Jesse, et de Jesse David.*

SERMO DE PASCHA.

(Est sancti Maximi serm. de Tempore XXXVI, edit. Roman.)

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XII, cod. XIV, fol. 262 *b*, ubi plures sunt et probæ variantes lectiones.

Edit. *Eadem tamen dies est sanctitatis.*	Cod. *Eadem tamen nobis est dies sanctitatis.*
Ibid. *Perpeti tamen luce fulget.*	Id. *Perpetua tamen fulget.*
Ibid. *Nam sicut beatus Apostolus : Jesus,* etc.	Id. *Nam sicut beatus Apostolus dixit : Jesus,* etc.
Ibid. *Ipse nobis hodie genitus est.*	Id. *Ipse enim genitus est hodie.*
Ibid. *Hodie, inquit, genui te. Hoc est non quod,* C etc.	Id. *Hodie, inquit, genui te. Hodie, non quod,* etc.
Ibid. *Et indeficiens lumen cuncta sæculi perpeti luce contineat.*	Id. *Et indeficiens lumen cuncta sæcula perpeti luce contineat.*
Ibid. *Quia apud eum nec præterita labuntur.*	Id. *Quia apud Deum nec præterita labuntur.*
Ibid. *Quo autem tempore dictum est Filio.*	Id. *Quo autem tempore dictum sit Filio.*
Ibid. *Recte ergo tunc hodie dicitur.*	Id. *Recte ergo tunc hodie recitatur.*
Ibid. *Recte dies dicitur, cujus Judæorum actio tenebrosa obscurare non potuit.*	Id. *Recte dies dicitur, cujus veritatem Judæorum factio tenebrosa obscurare non potuit.*
Ibid. *Lætemur ergo et exultemus in hac die, in qua nobis Dominus annua devotione veneratur.*	Id. *Lætemur ergo et exultemus in hac die, carissimi, quam annua devotione veneramur,* etc., ut scribitur in fragmento

D Laurentiano. Sed deinde multa prætermittit usque ad hæc verba : *Sicut autem præsentis temporis festa,* etc.

Ibid. *Refert autem et traditio sæcularium litterarum hoc, quemdam..... habuisse,* etc.	Id. *Refert autem et traditio sæcularium litterarum habuisse quemdam,* [cod. male *quoddam*].
Ibid. *Puto hæc illi cælesti athletæ, qui contra Jacob legitur fuisse luctatus, totum illi justius aptari posse ; æstimo hæc illius personæ verius convenire. Quia cum tempore in arena mundi cum publico hoste conflixit; qui ad hoc gessit, ut gloriosius surgeret; ad hoc cecidit, ut omnes levaret.*	Id. *Hæc illi cælesti athletæ, qui contra Jacob legitur fuisse luctatus, justius aptari posse æstimo; hoc illius personæ melius convenire, qui hoc in tempore in arena mundi cum publico hoste conflixit; qui ad hoc cessit ut gloriosior surgeret; ad hoc cecidit ut omnes elevaret*
Ibid. *Ergo cum vicisset*	Id. *Ergo cum vicisset*

Jacob, benedici tamen se a victore posse cognovit.	*Jacob, benedici tamen se a victo posse cognovit.*
Ibid. *Quale mysterium in certamine! Infirmior æstimatur.*	Id. *Quale mysterium! In certamine infirmior æstimatur.*
Ibid. *Benedixit victus qui*, etc.	Id. *Benedicit victus qui*, etc.
Ibid. *Quia et si adversarii resipiscant*, etc.	Id. *Quia et adversariis, si resipiscant*, etc.
Ibid. *Quid illud etiam est, quod post illam colluctationem Jacob benedictionem accepit, et claudus incedit.*	Id. *Quid etiam illud est, quod postquam illam benedictionem Jacob * accepit, claudus incedit.*
Ibid. *Hoc, quia de Jacob, id est de stirpe Judæorum.*	Id. *Hoc est quod de Jacob, id est de Judæorum genere.*
Ibid. *Hoc indicabat posse eum a morte vinci.*	Id. *Hoc indicabat posse quidem eum a morte vinci.*

SERMO DE LATRONE.

(Est apud Combefisium sub nomine sancti Ambrosii vel sancti Maximi, Bibl. Concionat., tom. III, fol. 821 bis, et L apud sancti Maximi Editionem Romanam) [*Patrol.*, *tom.* LVII, *col.* 343].

Legitur cum nomine sancti Augustini in duobus codd. Florentinis, nempe Bibl. Ædil., cod. CXXXVIII, fol. 238, et cod. CXLIII, fol. 195 *b*.

Edit. Combef. *Quoniam hodie Evangelii lectio de Latrone fecit mentionem, videamus quis ipse latro sit.* S. Max. edit. *Quoniam hesterno die de latrone fecimus mentionem*, etc.	Codd. *Audiat in præsenti dilectio vestra, fratres, quis sit iste latro*, etc.
Edit. *Ecce reus dicitur, sicut cui damnari ad tempus expediunt* [Sic Combef. Edit. Max. *expedivit*].	Id. *Ecce reus, sicut dicitur, cui* [cod. male *qui*] *damnari id temporis expedivit.*
Ibid. *Si non contraditus esset ad pœnam.*	Id. *Nisi traditus esset ad pœnam.*
Edit. Max. *Plus incipit avere quod sperat*, cum Latinio.	Id. Cum Combef. et omnibus codd. *Plus incipit dolere quod sperat*, nempe *quod timet.*
Edit. omnes. *Potuit enim, nisi de futuris cogitasset, qui in Christo semel crediderat, de præsenti magis supplicio deprecari.*	Id. *Potuit enim nisi de futuris suppliciis cogitasset, qui in Christo crediderat, deprecari.*
Ibid. *Quod in Christum in cruce positum credidit.*	Id. *Qui Christum in cruce positum Dominum credidit.*
Ibid. *Illi ad fidem profecit.*	Id. *Illi ad salutem profecit.*
Ibid. *Dicit enim idem Apostolus: Ipsis autem vocatis Judæis atque Græcis Dei virtutem et Dei sapientiam.*	Id. *Dicit enim et idem Apostolus, ipse vocans Christum Dei virtutem et Dei sapientiam.*
Ibid. *Cum veneris in regno tuo.*	Id. *Cum veneris in regnum tuum.*
Ibid. *Pro alienis sceleribus hæc vulnera sustineret.*	Id. *Et pro alienis sceleribus hæc vulnera sustineret.*
Ibid. *Eum esse in dolore: livore ejus*, etc.	Id. *Eum esse in dolore, et livore ejus*, etc.

SERMO DE EODEM.

(Est sancti Maximi LI, in Edit. Roman. [*Patrol.*, *t.* LVII, *col.* 347].)

Legitur in eodem codice ac præcedens.

Edit. *Cur tantorum criminum inveteratus latro?*	Cod. *Cur tantorum criminum malitia inveteratus latro?*
Ibid. *Ut peccata ejus gratia prævenerit.*	Id. *Ut peccata ejus gratia præveniret.*

A Ibid. *Sequeris postea.*	Id. *Sequeris autem postea.*
Ibid. *Tanquam discipulus ille differtur.*	Id. *Tanquam properus ille differtur.*
Ibid. *Etiam ad consortium ille diligitur.*	Id. *Et jam iste deligitur ad consortium.*
Ibid. *Impossibile est Petro sequi Dominum: etiam facile latroni est esse cum Domino.*	Id. *Id impossibile erat Petro sequi Deum, et jam facile est istum esse cum Domino.*
Ibid. *Ipsa hora qua paradisus Dominum suscipit, suscipit et latronem.*	Id. *Ipsa hora qua paradisus Dominum suscepit, suscepit et latronem.*
Ibid. *Sed hanc totam gloriam latroni*, etc.	Id. *Sed hanc tantam gloriam latroni*, etc.
Ibid. *Plus enim credidisse Christo, quam sæculo deliquisse.*	Id. *Plus est enim credidisse Christo, quam sæculum dereliquisse.*
B Ibid. *In hoc enim totius forma salutis est; salvatorem tunc majestatis Dominum recognoscit, cum videtur humilitatis patientia cruciari.*	Id. *In hoc enim totius forma salutis, quod* [cod. male *qui*] *Salvatorem tunc majestatis Dominum cognoscit, cum videretur ejus humilitas pati.* Cætera desunt.

SERMO IN NATITIVATE JOANNIS BAPTISTÆ.

(Est sancti Fulgentii apud Combefisium, tom. VII, fol. 69, col. 1) [*Patrol.*, *tom. LXV*, *col.* 922].

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XIII, cod. VIII, fol. 200 *b*; ubi in multis differt ab editis.

Edit. *Nullius quippe celebrat Ecclesia diem quo carnem assumpsit, quinimo illud frequentat quo*, etc.	Cod. *Nullius quippe sancti præter ipsius celebrat Ecclesia diem, quo carnem assumpsit, quinimo frequentat, quo*, etc.
C Ibid. *Sanctus Joannes ex utero et in utero Spiritu sancto repletus tripudians agnovit, reverendissime salutavit. Quamobrem mittitur præco*, etc.	Id. *Sanctus Joannes ex utero in utero salutavit, et per oculos mentis, Spiritu sancto repletus agnovit. Mittitur ecce, fratres carissimi, præco*, etc.
Ibid. *Qui prædicet Salvatorem.*	Id. *Qui præcedat Salvatorem.*
Ibid. *Et erunt quæ prava sunt directa, et quæ aspera sunt in vias planas.*	Id. *Et erunt omnia prava in directa, et aspera in vias planas.*
Ibid. *Videbit omnis caro Salvatorem Dei nostri.*	Id. *Videbit omnis caro salutare Dei nostri.*
Ibid. *Humilitas præcipitur montibus, et a superioribus viis ac semitis tortuosis rectitudo et planities imperatur. In hominum corda fidei præco componitur, et humana* D *mortalitas deterretur. O carnalis infirmitas, quid factura es in adventu serenissimi* [F. *severissimi*] *judicis, cum de tuis factis rationem reddere cœperis, quæ non vis nunc prædicationem suscipere tanti præconis clamantis atque dicentis: Ecce jam securis ad radicem posita est arboris; et: Omnis arbor quæ non facit fructum bonum excindetur et in ignem mittetur? Cujus præconis quanta sublimitas nascentis sit, in hoc apparuit. Dum enim esset sterilis mater advoca-*	Id. *Humilitas præcipitur montibus* [Cod. male *omnibus*], *et asperioribus viis ac semitis tortuosis, mollis planities imperatur. Stratam in hominum cordibus fidei viam præco componit, et humana fragilitas expavescit. O humana infirmitas, quid factura es in adventu judicis quæ non potuisti vocem sustinere præconis. Num in hoc tanta sublimitas nascentis apparuit. Dum esset sterilis mater, loquebatur pater; fit fœta sterilis, et efficitur pater elinguis. Subito igitur Gabriel ille secretorum familiarissimus divinorum, æthereis* [Cod. male *æternis*] *vectus in auris, alacriter et placido alludens volatu, astitit coram, sicque alloquitur Zachariam*

tus pro populo eloquentissimus fuerat pater. At vero cum sterilis fecundaretur mater, mutus et absque voce efficitur pater. Qui tempore pontificatus sui, dum pro populo intra Sancta sanctorum intraret, ut Domino incensum offerret, ecce subito Gabrielem illum secretorum familiarissimum divinorum, per æthera volantem, inter altaria perturbatus conspicit assistentem. Quem cum cerneret placido vultu, tali fovit alloquio trepidantem : Zacharia, ne timeas; exauditæ etenim sunt, etc.	*dicens : Ne timeas, Zacharia; ecce auditæ sunt*, etc.
Ibid. *Et uxor mea processit in diebus suis. Et Angelus : Crede, Zacharia, angelo.*	Ibid. *Et uxor mea processit in diebus suis. O beate Zacharia, ipsa est fides tanti ac venerandi sacerdotii tui, ut non credas nuntio loquenti, crede Zacharia, angelo.*
Ibid. *De sterilibus producere filium.*	Id. *De sterili filium producere.*
Ibid. *Qui assisto ante Deum.*	Id. *Qui asto ante Deum.*
Ibid. *Ad te loqui, et hæc tibi evangelizare.*	Id. *Ad te loqui, et hæc tibi nuntiare.*
Ibid. *In temporè suo. O mira potestas ! Non credit Zacharias sterilem jussu Domini parituram, et divino præcepto vinculum ejus meruit accipere lingua. Tollitur a patre, donec generetur a matre*, etc.	Id. *In tempore suo. Non credit Zacharias sterilem jussu Dei parituram, et mox perdidit linguam. Tollitur verbum a patre, donec filius generetur a matre*, etc.
Ibid. *Obstupuit in cithara corporis pulsabulum vocis.*	Id. *Obstupuit nunc in cithara cordis vocabulum vocis.*
Ibid. *Denegavit Zacharias muneri animum.*	Id. *Negavit Zacharias munus nuntiantis.*
Ibid. *Ille in promisso filio titubabat, exspectabat*, etc.	Id. *Ille in promisso filio titubabat, et angelus ei verbum de lingua secabat. Exspectabat*, etc.
Ibid. *Illico in ore compedes taciturnitatis accepit.*	Id. *Illico, more compedis, præceptum taciturnitatis accepit.*
Ibid. *Signans quod præcepto divino ligaverat. Solvitur*, etc.	Id. *Nec solvit quem ligaverat, sed tunc solvitur*, etc.
Ibid. *Adest igitur propheta in luce, ex visceribus maternis lucerna educitur; de nomine ambigitur; pater quidnam vocaretur, inquiritur, et quia loqui non poterat, pugillares, ut accipiat, postulat. Scripsit nomen Joannis, et nodus illico diruptus est vocis. Et ut Voci nomen imponeretur, vocis janua, quæ clausa fuerat reseratur. Auspicatur*, etc.	Id. *Adest igitur præfata dies; tener in lucem partus effunditur? Ambigitur de vocabulo; interrogatur pater, qui loqui non poterat. Postulat pugillarem, ut scribat vocabulum Joannis, et vox nodis dirumpitur; vocis janua, quæ clausa fuerat, aperitur. Auspicatur*, etc.
Ibid. *Et quem incredulitas fecerat mutum, orientis nativitas filii loquendi præstitit beneficium. Vox Verbum*, etc.	Id. *Et cui incredulitas linguam fecerat mutam, nativitas filii reddidit absolutam ; loquendi quoque contulit beneficium, et taciturnitatis solvit silentium.*
Ibid. *Gignitur Vox ex sterili sene.*	Id. *Gignitur vox ex sterili et sene.*
Ibid. *Vigorem renovat juvenilem.*	Id. *Vigorem reparat juvenilem.*
Ibid. *Conditio fœderis conjugalis.*	Id. *Conditio fœderalis conjugii.*
Ibid. *Celebremus ergo* A *hunc diem, carissimi fratres, in augmento fidei, spei et caritatis, non nugacitatis, nequitiæ et vanitatis, ne cum præcursorem Domini contristaverimus, iratum ipsum judicem, cum venerit, sentiamus.*	Id. *Celebremus ergo hunc diem, non profanis ritibus paganorum, sed tranquilla devotione fidelium; nec inquieta turba planta turpi quatiat terram; nec vana superstitione munda immundis operibus vitiemus; sed frequentemus hunc diem in augmento fidei, spei et caritatis, ne cum præcursorem Domini contristaverimus, iratum judicem sentiamus, qui vivit in sæcula sæculorum. Amen.*

SERMO IN FESTO SANCTORUM APOSTOLORUM PETRI ET PAULI.

(Est sancti Leonis, apud Combefis., tom. VII, fol. 231, col. 1) [*Patrol. tom. LIV, col.* 429].

B Legitur in tribus codd. Florentinis, nempe Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. XXXIX, fol. 154 ; plut. XXX sinist., cod. II, fol. 126; et plut. XXXIII sinist., cod. IV, fol. 158 *b*; in duobus primis nomen habet Augustini, in ultimo sancti Leonis.

Edit. *Et divinitatis mysteria.*	Codd. *Et divinatis suæ mysteria.*
Ibid. *Apostolici ordinis primum.*	Cod. IV. *Apostolici ordinis dignitate primum.*
Ibid. *Evangelica quidem reserante historia.*	Codd. *Evangelica referente historia.*
Iid. *Qui in cœlis est. Ideo beatus es*	Ibid. *Qui in cœlis est. Id est ideo beatus es.*
Iid. *Transivit quidem in apostolos alios vis istius potestatis.*	Ibid. *Transivit quidem etiam in apostolos alios jus istius potestatis.*
Iid. *Petro enim singulariter hoc creditur.*	Ibid. *Petro enim ideo singulariter hoc creditur.*
Iid. *Simoni, inquit, Simon.*	Ibid. *Simon, inquit, Simon.*

C

LIBER DE ORATIONE.

(Est sancti Cypriani celeberrimus tractatus de Oratione. Dominica [*Patrol. tom. IV*, col. 519-520].)

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XII, cod. II, fol. 50 ; ibid. plut. XVIII, cod. IV, fol. 16 *b*; et Bibl. Fesul., cod. XXII, fol. 328; indicatur etiam in Bibl. Venet., catal. LXVIII, fol. 43.

Edit. N. 1 (apud nos). *Firmamenta corroborandæ fidei.*	Codd. *Fundamenta ædificandæ fidei.*
Ibid. *Sed quanto majora quæ Filius.*	Iid. *Sed quanto majora sunt quæ Filius.*
Ibid. *Qui in prophetis fuit.*	Iid. *Qui in prophetis suis fuit.*
Ibid. *Et ostendens ; ut qui in tenebris.*	Iid. *Ostendit qualiter qui in tenebris.*
D Ibid. *Luce gratiæ luminati.*	Iid. *Suæ gratiæ luce illuminati.*
N. 2. *Populo suo consulit.*	Iid. *Populo suo consuluit.* Excepto XXII, qui habet ut edit.
Ibid. A. *De traditione quoque ejus vere.*	Cod. XXII. *De traditione quoque ejus eum vere.*
N. 3. *Ad aures ejus ascendere Christi oratione.*	Codd. *Ad aures ejus ascendere Christi orationem.*
Ibid. *Quando peccatores pro delictis nostris petimus, advocati nostri verba promamus.*	Iid. *Quando peccatores pro debitis nostris petimus, advocati nostri verba propinamus.*
Ibid. *Quodcumque petierimus... dabit nobis.*	Iid. *Quodcumque petieritis... dabit vobis.*

N. 4. *Congruit verecunde modestis precibus orare.*	Iid. *Congruit verecundiorem modestis precibus orare.*
Ibid. *In abditis et semotis locis, in cubiculis ipsis.*	Iid. *In abditis et semotis locis, in cubiculis nostris.*
Ibid. *In abdita quoque et occulta penetrare.*	Iid. *In abdita quæque et occulta penetrare.*
Ibid. *Et scient omnes ecclesiæ quia ego.*	Iid. *Et scient omnes quia ego.*
N. 5. *Declarat Scriptura divina.*	Cod. XXII. *Declarat hoc Scriptura divina.* Cæteri, *declarat hæc.*
Ibid. *Et labia ejus movebantur.*	Codd. *Et labia ejus non movebantur.*
Ibid. *Dicite in cordibus et in stratis vestris, et transpungimini.*	Iid. *Dicite in cordibus vestris, et in cubilibus vestris compungimini.*
N. 6. *Non allevatis in cœlum.*	Iid. *Non elevatis in cœlum.*
Ibid. *Unus pharisæus, et unus publicanus.*	Iid. *Unus pharisæus, alter publicanus.*
Ibid. *Sicut cæteri homines.*	Iid. *Sicut cæteri hominum.*
Ibid. *Decimas de omnium quæcumque possideo.*	Iid. *Decimas do omnium quæ possideo.*
Ibid. *Quia omnis qui se extollit humiliabitur.*	Cod. XXII. *Quia omnis qui se exaltat, humiliabitur.*
N. 7. *De divina lectione discentes.*	Codd. *Divina locutione discentes.*
Ibid. *Et ne nos patiaris induci in tentationem.*	Iid. *Et ne nos inducas in tentationem.*
N. 8. *Post ascensum Domini invenimus orasse.*	Iid. *Post ascensum Domini novimus orasse.*
Ibid. *Et Maria quæ fuerat mater Jesu.*	Iid. *Et Maria quæ fuit mater Jesu.*
N. 9. *Qualia autem sunt... comprehendantur. Sic,* etc.	Iid. *Qualia autem sint... apprehendantur animadvertite. Sic,* etc.
Ibid. *Dedit illis potestatem ut filii Dei fierent.*	Iid. *Dedit eis potestatem filios Dei fieri.*
N. 10. *Id est eorum qui credunt, eorum qui* etc.	Iid. *Idest eorum qui credunt, qui* etc.
Ibid. *Filios generavi et exaltavi.*	Iid. *Filios genui et exaltavi.*
Ibid. *Pater noster dicimus.*	Iid. *Pater noster primo in loco dicimus.*
Ibid. *Quibus remissa peccatorum datur.*	Iid. *Quibus remissio peccatorum datur.*
N. 11. *Clarificate et portate Deum.*	Iid. *Clarificate, tollite et portate Deum.*
N. 12. *Sed quod petamus ab eo.*	Iid. *Sed quod petamus a Deo.*
N. 14. *Et mundus transibit et concupiscentia ejus.*	Iid. *Et mundus transit et concupiscentia ejus.*
N. 16. *Manifesta autem sunt, opera carnis.*	Iid. *Manifesta autem sunt facta carnis.*
N. 18. *Quia Christus eorum qui corpus ejus contingunt panis est.*	Iid. *Quia Christus noster, cum corpus ejus attingimus, panis est.*
Ibid. *Dum absteniti et non communicantes.*	Iid. *Dum abscisi et non communicantes.*
Ibid. *Si quis ederit de ejus pane.*	Iid. *Si quis manducaverit ex hoc pane.*
Ibid. *Procul remaneat a salute.*	Iid. *Abscissus remaneat a salute.*
N. 19. *Qui non renuntiat omnibus.*	Iid. *Qui non renuntiaverit omnibus.*
Ibid. *Secundum magistri sui vocem*	Iid. *Secundum voluntatem magistri sui.*
Ibid. *Crastinus enim ipse cogitabit sibi.*	Iid. *Crastinus enim dies ipse cogitabit sibi.*
Ibid. *Verum nec auferre possumus.*	Iid. *Certum est quod nec auferre possimus.*
N. 20. *Sæculares copias cogitantem.*	Iid. *Sæculares divitias cogitantem.*
Ibid. *Hac nocte expostulatur anima tua.*	Iid. *Hac nocte expostulatur anima tua a te.*
Ibid. *Victus abundantiam cogitabat.*	Iid. *De victus abundantia cogitabat.*
Ibid., C. *Et gloriam Dominicæ passionis imitari.*	Iid. *Et gloriam Dominicæ resurrectionis imitari.*
N. 21. *Et hæc omnia apponentur vobis.*	Iid. *Et hæc omnia adjicientur vobis.*
Ibid. *Atque, o humanæ malitiæ,* etc.	Iid. *O humanæ malitiæ,* etc.
N. 22. *Et remitte nobis debita nostra.*	Iid. *Et remitte nobis peccata nostra.*
Ibid., C. *Ut dum indulgentia de Deo petitur.*	Iid. *Ut dum indulgentiam a Deo petimus.*
Ibid. *Nos ipsos decipimus.*	Iid. *Nos ipsos seducimus.*
N. 23. *Et ab altari revertentem prius fratri reconciliari jubet.*	Iid. *Et ab altari recedens prius fratri reconciliari jubetur.*
N. 24. *Initiaret sanguinis sui gloria Dominicam passionem.*	Iid. *Initiaret sanguine suo gloriosam Dominicam passionem.*
N. 25. *Iram animationis suæ.*	Iid. *Iram animadversionis suæ.*
Ibid. *Sed ipsum cave ne tangas.*	Iid. *Sed ipsum vide ne tangas.*
Ibid. *Gloriam suam ducat.*	Iid. *Gloriam suam dicat.*
N. 27. *Diliges proximum tibi tanquam teipsum.*	Iid. *Diliges proximum tuum sicut te.*
N. 30. *Ecce Satanas postulavit ut vos vexaret quomodo triticum.*	Iid. *Ecce Satanas expetiit ut vos cribraret sicut triticum.*
N. 32. *Et cum sepelires tu mortuos simpliciter.*	Iid. *Et cum sepelires tu mortuos similiter.*
N. 33. *Quando quis miseretur pauperis, Deum fœnerat.*	Iid. *Cum quis miseretur pauperis, Deo fœnerat.*
N. 35. *A Domino factus est iste, et est admirabilis.*	Iid. *A Domino factum est istud, et est admirabile.*

SCALA PARADISI.

(Est Guidonis seu Guigonis Carthusiensis apud August., tom. VI Benedictinorum [*Patrol. t. XL, col.* 997].)

Legitur in Bibl. Laurent., plut. XVII, cod. IX, fol. 124 *b*, ubi primum habetur ut in admonitione Benedictina: *Dilecto suo fratri Gervasio frater Guido, delectari in Domino.* Deinde cætera sequuntur ut ibi adsunt usque ad verba *Cum die quadam,* etc. In quo proœmio sicut et in aliis quædam differunt.

Edit. Proœm. *Amare te ex debito.*	Cod. *Amare te, frater, ex debito.*
Ibid. *Ut qui talia experiendo.*	Id. *Ut tu qui talia experiendo.*
Ibid. *Mearum judex sis cogitationum et corrector.*	Id. *Mearum judex sis et correptor cogitationum.*
Ibid. *Ut novellæ plantationi primitivos* (Sic Gaum., non Benedict., qui ut nos) *fructus colligas, quoniam de servitute Pharaonis te delicata solitudine.*	Id. *Ut novellæ plantationis primitivos fructus colligas, quam de servitute Pharaonis te delicata sollicitudine.*
Caput primum. *Animo cogitanti se subito obtulerunt.*	Id. *Animo cogitantis se subito obtulerunt.*

Ibid. *Gradibus distincta paucis.*	Id. *Gradibus quidem distincta paucis.*
Ibid. *Ita ordine et munere sunt distincti.*	Id. *Ita ordine et merito sunt distincti.* Vide var. Maur.
Ibid. *Mentis in Deum suspensæ quædam elevatio.*	Id. *Mentis in Deum suspensæ quædam super se elevatio.*
Cap. II. *Restat ut eorum officia videamus.*	Id. *Restat ut eorum circa nos officia videamus.*
Ibid. *Unum de multis supponam exemplum.*	Id. *Unum de multis supponamus exemplum.*
Ibid. *Sed suave, et multiplici sensu refertum.*	Id. *Sed suavi et multiplici sensu refertum.*
Ibid. *Quam postquam anima diligenter inspexerit.*	Id. *Quam postquam anima diligenter inspexit.*
Ibid. *Et invenire potero munditiam hanc.*	Id. *Et invenire valeam munditiam hanc.*
Ibid. *Quibus visio Dei, quæ est vita*, etc.	Id. *Cui visio Dei, quæ est vita*, etc.
Ibid. *Incipit hanc unam masticare.*	Id. *Incipit hanc uvam masticare.*
Ibid. *Quasi in torculari ponit.*	Id. *Quasi in torcular ponit.*
Cap. III. *Quam bonum et delectabile est.*	Id. *Quam bonum et delectabile erit.*
Ibid. *Qua vestivit eum mater sua synagoga.*	Id. *Qua vestivit eum mater sua.*
Ibid. *Sed ego ad hæc rudis, vas in quo*, etc.	Id. *Sed ego adhuc rudis litro, vas in quo*, etc. Vid. var. Maur.
Ibid. *Apud se quomodo possit.*	Id. *Apud se quomodo haberi possit.*
Ibid. *Quia sitit dulcedinem, quam in cordis munditia meditatio esse monstrat, sed non prægustat.*	Id. *Quia non sentit dulcedinem, quam in cordis munditia meditatio esse monstravit, sed non prægustat.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Quæ animam cui inhæsit.*	Id. *Quæ animam cui inest.*
Ibid. *Sed sapientia paucis.*	Id. *Talis sapientia paucis.*
Ibid. *Cui vult et quomodo vult.*	Id. *Cui vult et quando vult.*
Cap. IV. *In fractione panis magna cognitio est, et quanto plus te cognosco, plus te* etc.	Id. *In fractione panis cognitus es magis, et quanto* [Cod. male *quantum*] *plus te cognosco tanto* (Id. *tantum plus te* etc.
Ibid. *Sed ipsas preces eorum non exspectat.*	Id. *Sed in ipsas preces, non exspectat.*
Ibid. *Fortificando, vivificando et inebriando, ac sobriam reddendo.*	Id. *Fortificando vivificans, et inebriando sobriam reddens.*
Ibid. *Ita consumuntur et absorbentur.*	Id. *Ita superantur et absorbentur.*
Cap. VIII. *Et antequam plene sentiamus.*	Id. *Et antequam plene sentiatur.*
Ibid. *Sed si vultis plene saturari.*	Id. *Sed si vultis plene satiari.*
Ibid. *Habentes sursum corda, ubi ego sum in dextera Dei Patris.*	Id. *Habete sursum corda vestra, ubi ego sum in dextera Dei sedens.*
Cap. IX. *Non longe abibit.*	Id. *Non longe abit.*
Ibid. *Speciosus forma præ filiis hominum.*	Id. *Speciosus est forma præ filiis hominum.*
Cap. X. *Sicut in prædictis exemplis prænotatum est, videri potest, quomodo prædicti gradus cohæreant.*	Id. *Sicut in præmissis exemplis prænotatum est, videre potes, quomodo prædicti gradus sibi invicem cohæreant.*
Ibid. *Limites a sanctis patribus constitutos transeamus.*	Id. *Limites a sanctis patribus constitutos transcendamus.*

A Ibid. *Et ut ei advenienti et præstolanti ad ostium aperiamus.*	Id. *Vult ut gratiæ suæ advenienti ad ostium aperiamus.*
Ibid. *Nisi quæ appetenda monstrabat.*	Id. *Nisi quæ appetenda monstrabantur.*
Cap. XI. *Quando non vocatus se infundit.*	Id. *Quando non vocatus se ingerit, quando non inquisitus se infundit.*
Ibid. *Orare ipsum ut adjuvet infirmitatem.*	Id. *Amare ipsum, ut adjuvet infirmitatem.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Ascendit de virtute in virtutem.*	Id. *Ascendet de virtute in virtutem.*
Ibid. *Cui in hoc supremo gradu.*	Id. *Cui in hoc summo gradu.*
Ibid. *Ecce cum Jacob plerumque Rachelis.*	Id. *Ecce cum Jacob pulchræ Rachelis.*
Ibid. *Qua relevatus fuerit usque ad cœlos.*	Id. *Qua elevatus fuerat usque ad cœlos.*
B Ibid. *Leviter et ordinate descendat.*	Id. *Leviter et inordinate descendat.*
Ibid. *Secundum modum liberi arbitrii.*	Id. *Secundum motum liberi arbitrii.* Vid. var. Maur.
Ibid. *Tanto jam Deo vicinior.*	Id. *Tanto, tamen ut mihi videtur, Deo vicinior.*
Cap. XII. *Quarta culpabilis. Cur culpabilis?*	Id. *Quarta culpabilis, et vere culpabilis.*
Ibid. *In mundi circumitu.*	Id. *In mundi circuitu.*
Ibid. *Aures quæ modo audierunt verba.*	Id. *Aures quæ modo audierant verba.*
Ibid. *Iterum converti ad vana eloquia.*	Id. *Iterum converti ad turpiloquia.*
Ibid. *Pacem in idipsum.*	Id. *Pacem in idipsum.*

Deinde sequuntur quæ apud Benedictinos reperiuntur in admonitione huic tractatui præfixa.

C DE PŒNITENTIA CIBO ANIMÆ ET LOCUTIONE DIVINA.

Fragmenta hæc, quæ leguntur in cod. CLXXIII, fol. 86, videntur esse excerpta quædam ex variis sancti Augustini locis. Hinc ponuntur in appendicem.

De Pœnitentia.

I. Pœnitentia est quando et pro quibus pœnitudinem gerimus, et in quorum recordatione confundimur, vel horum similia opera non admittimus. — II. Cæterum quandiu vel ipsorum vel his similium delectatione pulsamur, noverimus nos necdum ad calcem pœnitudinis venisse. — III. Quod si titillatio et delectatio noxia divino fuerit rore consopita, non diffidamus nos pervenire posse. — IV. Indicium sa- D nationis consummatæque pœnitentiæ est, si non solum delectatio ulla vel titillatio, sed nec memoria præteritorum facinorum mentem nostram interpellaverit. — V. Sed hæc oblivio et oblitteratio peccatorum rite obtineri non potest, nisi loca et personas et omnes occasiones peccandi vitare et declinare prius curaverit; verbi gratia, si quilibet mulierum familiaritate noxia se deceptum doluerit, ad satisfactionem et ad oblitterationem suæ deceptionis transire nequibit, nisi ipsarum consortium declinaverit. — VI. Et hæc quidem oblivio salutaris super illis intelligenda est peccatis quæ Mosaica lege puniuntur. — VII. Cæterum peccata minora sine quibus vivere nequimus, quotidie pœnitendo ante mentis oculos

revocare debemus; dicentes : *Dimitte nobis debita nostra* (Matth. VI, 12). etc

De Cibo animæ.

I. Cibus animæ contemplatio Dei est. Sed sciendum est quod mens humana ut in contemplatione divina nutriatur, seipsam oculo suo videat necesse est. Id est, consideret absque officiis exterioris hominis qualis et quanta sit. — II. De hinc transeat ad contemplandam beatorum angelorum claritatem, flagrantiam et securitatem. Nam in his se ipsa mens divino munere adjuta latius dilatare valet. — II: Abhinc transeat ad considerationem circumscripti luminis; id est ad considerandam omnipotentiam Deitatis; sed in hac consideratione castiganda est mens, ne aliquam sibi corpoream similitudinem fingat in Deo. Quamdiu aliquam similitudinem cogitaverit, non est hoc Deus; sed cum agnoverit substantiam Deitatis incomprehensibilem, inenarrabilem, invisibilem, incircumscriptam, ubique totam, nusquam exclusam, hoc est Deus.

De Locutione divina.

I. Duobus modis loquitur Deus; id est aut per se, aut per subjectam creaturam. Quando per se, sine verbis cor docetur, ut illud : *Dixit spiritus Philippo*, etc. (*Act.* VIII, 29). — II. Quando vero per angelum, aliquando verbis ut illud : *Clarificavi* (*Joan.* XII, 28), etc; aliquando rebus sine verbis, ut Ezechiel vidit electrum (*Ezech.* I, 27); aliquando verbis et rebus, ut illud : *Deambulans Dominus dixit ad Adam : Ubi es* (*Gen.* III, 8, 9)? Aliquando imaginatione oculis cordis ostensa, ut Jacob scala (*Id.* XXVIII, 12); aliquando etiam corporeis ostensa imagine, ut Abraham tres angelos [*Id.* XVIII, 2); aliquando per cœlestem substantiam, ut vox de nube (*Matth.* XVII, 5); aliquando per terrenam substantiam, ut per asinam Balaam (*Num.* XXII, 28); aliquando terrenis et cœlestibus simul junctis substantiis. Ignis in rubo (*Exod.* III, 2) significatio erat quod lex ignea non combureret spinas peccatorum Judæorum, sive, quod divina natura assumeret spinas nostræ mortalitatis, sed tamen, eadem humanitas non erat consumenda, nec mutanda; aliquando per angeli occultam illustrationem, ut illud : *Angelus qui loquebatur in me* (*Zach.* IV, 5) etc. Decem modis loquuntur homines A inter se; iisdem modis loquitur scriptura divina de Deo. Loquimur enim de substantia, et qualitate, et quantitate, et ad aliquid, et de habitu, et de situ, de loco, de tempore, de facere, et pati. Et quando his modis de Deo loquimur, aliquando proprie, aliquando relative. Quando dicimus : Deus magnus, bonus, facere proprie dicitur. Et hoc attendendum est, quod non est illi aliud esse et aliud magnum esse, aliud bonum esse. Deus ipso quo est, bonus est; ipso quo est, magnus est. Relative vero dicitur Pater; refertur ad filium. Translative dicitur habitus in Deo, ut illud : *Abyssus sicut vestimentum* (*Psal.* CIII, 6), etc; situs, ut illud : *Qui sedes super Cherubim*, etc. (*Id.* LXXIX, 2); locus : *Si ascendero in cœlum, tu illic es* (Id. CXXXVIII, 8), etc.; tempus, ut illud : *Anni tui* B *non deficient* (*Id.* CI, 28); pati : *Laboravi sustinens* (*Isai* I, 14); et, *Pœnitet me fecisse* (*Gen.* VI, 7). In Dei natura cui semper idem esse est, non cadit mutatio, quia nihil accidens est illi. Creaturæ habent accidentias, per quas aut magna aut qualiscumque fiat mutatio; apud Deum vero, sicut scriptum est, nulla est transmutatio (*Jac.* I, 17), sicut Paulus dicit : *Non est in illo, est et non; sed est, in illo est* (*II Cor.* I, 19). Et Moysi dicit : *Qui est, misit me ad vos* (*Exod.* III, 14).

In libros de Hæresibus.

Hi versus adsunt in cod. CLXVIII, fol. 46, ubi continentur varia opera, quæ omnia divo Augustino adjudicantur, uti videre est in ejus operibus; nescio tamen quomodo adscribi possint sancto doctori. C Scriptum hoc carmen videtur, ut ponatur ante duos libros de Hæresibus tractantes, forte librum de Hæresibus ad Quodvultdeum, et librum adversus quinque Hæreses.

Si quis nosse cupis quantum mendacia vitam
  Humanam vitient inficiantque malis;
Dicere cuncta grave est, tamen adsit viva voluntas,
  His poteris geminis edidicisse libris.
Decipiunt miseros variis malesuada [a] figuris
  Promittuntque novum posse deum fieri;
Aut alios paulo submissius arte nefanda
  Deponunt, formis ut careant propriis.
Hic celat rabiem sub ovina pelle lupinam,
  Ille tegit sancta calliditate canem.
Iste nimis justus frendet [*Cod.* frendens] feritate leonis,
  Hic simulat sanctum, subdola vulpicula.
Vitare ut possis contagia tanta malorum,
  Hunc lege devota sedulitate librum.
Nam si nequitius fueris depressus ab istis,
  Divinæ mentis quam malo imago peris!

[a] Videtur vox quædam deesse, verbi gratia *dicta* aut aliqua similis.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

FINIS TOMI QUADRAGESIMI SEPTIMI.